PRĀJÑA-PĀṬHA-ŚĀḶĀ-MAṆḌAḶA GRANTHA-MĀLĀ

DHARMAKOŚA

Laxman Shastri Joshi

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

धर्मकोशः

उपनिषत्काण्डम्

तृतीयो भागः

संपादकः
लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः
अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य

संवत् २००६

Printed by M. S. Sathe, at the Prājña Press,
315, Gangapuri, Wai.
&
Published by V. G. Joshi, for Prājña Pāṭhaśāḷā Maṇḍaḷa
Wai, (Satara).

DHARMAKOS'A

UPANIṢATKĀṆḌA

Volume II

Part III

1949

EDITED BY

Laxmanshastri Joshi, *Tarkateerth,*
President, Prājña Pāṭhaśāḷā Maṇḍaḷa.

EDITORIAL STAFF

Editor-in-Chief :—

Laxmanshastri Joshi, Tarkateerth,

President, Prājñapāṭhaśāḷā Maṇḍaḷa, Wai.

Sub-editors :—

1. Ranganathshastri Joshi, Sahityashastri, Wai.
2. Pt. Govindshastri Kelkar,
   Vyakaranateertha, Vedanta Chudamani, Wai.
3. Dr. K. L. Daftari, Esqr., B.A., LL.B.,D.Litt. Nagpur.
4. Prof. Dr. V. G. Paranjape, M.A.,LL.B.,D.Litt.,
   Fergusson College, Poona.
5. Prof. N. R. Phatak, B.A., Bombay.
6. Justice P. B. Gajendragadkar, M. A., LL. B.,
   High Court Judge, Bombay.

Secretary :—

Pt. Vasudeoshastri Konkar, Wai.

TABLE OF CONTENTS

Introduction

At present, nearly 225 Upaniṣads are available. All of them are not included in the Upaniṣatkāṇḍa; but the ten well-known Upaniṣads and those from which texts are accepted as the centre of discussion in the aphorisms and the Adhikaraṇas in the Brahmasūtra Bhāṣyas by Śankara, Bhāskara, Rāmānuja, Nimbārka, Madhva, Śrīkanṭha, Vallabha and Vijñānabhikṣu are included in parts 2 & 3.

The texts, from those Upaniṣads e. g. Kaṭharudropaniṣad referred to by Śankara in Bṛhadāraṇyakopaniṣad Bhāṣya and Gopālatāpanīyopaniṣad referred to by Vallabha in Brahmasūtra Bhāṣya, which are not accepted as the centre of discussion by the above-mentioned Ācāryas are not included in the main body of the Upaniṣatkāṇḍa, evidently because of their secondary importance. However, a list of such Upaniṣads is appended here.

The Aupaniṣadic texts which might have been accepted as the centre of discussion in the aphorisms and Adhikaraṇas in Brahmasūtra Bhāṣya by Śrīkara and Baladeva are not included; for, the reliable edition of Śrīkara Bhāṣya was not available (The Bangalore edition of Śrīkara Bhāṣya by Hayavadana is absolutely unreliable as it contains innumerable corrupt readings) and, we could not secure the original Sanskrit Bhāṣya by Baladeva. We had to depend only on the English translation of his Bhāṣya.

The Talawakāra Upaniṣad, of which Kena-Upaniṣad forms a part even less than $\frac{1}{6}$, is included. The parts mentioned as Upaniṣads in the Kauṣītaki Āraṇyaka are also appended. Again, Maitrāyaṇīyopaniṣad, being an old Upaniṣad according to western scholars is included. Śivasankalpa Upaniṣad, though it has occurred in the first part of the Mantra-Brāhmaṇopaniṣad, is again included as it contains three or four hymns more. Thus the Upaniṣads included here are— (1) Aitareya (2) Kauṣītaki (3) Taittirīya (4) Chāndogya (5) Bṛhadāraṇyaka (6) Īśa (7) Talavakārabrāhmaṇopaniṣad (Kena) (8) Kaṭha (9) Muṇḍaka (10) Praśna (11) Māṇḍūkya (12) Śivasankalpa (13) Śwetāśwatara (14) Mahānārāyaṇa (15) Maitrāyaṇi (16) Jābāla (17) Kaivalya (18) Atharvaśiras (19) Atharvaśikhā. Thus they are 19. Out of these the following four are included in the II part. (1) Aitareya; (2) Kauṣītaki; (3) Taittirīya (4) Chāndogya. And the remaining are included in part third.

conventions regarding references and V. L.

(1) The chronological order of all the Upaniṣads included in the II & III parts is accepted and not the traditional one.

(2) The subject is stated in 'Pica' above the text.

(3) First, the text is quoted. Below it are cited the commentaries according to their chronological order. The commentaries of the Śankara and Rāmānuja schools are cited at the places where

commentaries of these Ācāryas are not available. At the end of the commentary, the reference to the place is made. If a portion of a very lengthy commentary is cited, the number of the page on which it has appeared in the original book, is given, to help the reader to find it easily in the original book.

(4) The text is printed in English body, Block type; the commentary in English body, ordinary type. References, v. l. and notes are printed in pica and the names of works in pica block.

(5) The text and the commentaries are separated from the v. l. and references by means of a line.

(6) To understand to which text the references and variants are related, a figure is given above the text and the same figure is put in brackets below as; p. 987 (column 1) (१) बृउ. १।१।१.

(7) The names of works collected are abbreviated as Bṛhadāraṇyakopaniṣad बृउ.

(8) After the abbreviated name of the work, references and variants are given; references to the same work are separated by commas. After each work quoted, a semi-colon is used. A full point marks the close of the references and works; e. g. p. 1551 (column 2) (४) बृउ. ३।७।७; शब्रा. १४।६।७।११ एष त (स त); रामानुज. १।४।२७, २।४।१३, ३।२।४०; श्रीकर. २।४।१२.

(9) As many Aupaniṣadic texts are cited in the commentaries on the Brahmasūtras, the places in the commentaries, where such texts are cited, are mentioned along with the number of the Adhyāya, Pāda and the aphorism. At some places, where the commentary runs over many pages, the numbers of the pages from the edition we referred to are also given.

(10) In the case of the references to the Upaniṣadic texts in the Brahmasūtra Bhaṣya, it should be supposed that a portion of the text or the whole text has occurred. What portion of the text has occurred, has not been given for fear of increasing the bulk of the work.

(11) A colon is used to separate the v. l. for the references to the same work; e. g. p. 1153 (column 2) श्रीकर. १।१।२ (p. 33) : १।१।१३ (p. 63) शब्रापाठोऽपि.

(12) Variants are given only of the texts and not of the commentaries.

(13) That much part of the text for which there is a v. l., is put outside the brackets and its v. l. is given in the brackets; e. g. p. 987 (column 1) रंग. ञघनार्धः (जपरार्धः).

(14) As some of the reference books e.g. the Bangalore edition of Śrīkaras Bhāṣya, contain corrupt readings the v. l. are given after taking into consideration all of them as well as the many v. l.

(15) If there exists a v. l. for the whole of the first or second part of a text, the v. l. is given in the brackets, and it is pointed out by the word पूर्वार्धे or उत्तरार्धे as the case may be; e. g.p. 1325 (column 1) शुसं. ४०।१७ उत्तरार्धे (योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् । ॐ खं ब्रह्म ।).

(16) If a v. l. exists in the whole of the verse or paragraph, then it is given in the brackets without giving the verse or the paragraph outside the brackets; e. g. p. 1353 (column 2) शब्रा. १४।६।७।३० (य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः).

(17) If a v. l. exists in the later work as in the earlier one, then it is pointed out by the word अमुकवत्. If it exists only in a certain portion it is shown by the words 'शेषं अमुकवत्'; e. g. p. 1197 (column 1)

रामानुज. १।१।१ (पृ. ४२) रंगवत्; वल्लभ. २।३।२२, ३।२।१, ४।४।१३ विहत्य (विहृत्य) शेषं शब्रावत्.

(18) If a v. l. exists in the greater part of a text, the whole part is not cited. Only the beginning and the end are quoted, and between them dots are given; and the complete v. l. is given in the brackets; e. g. p. 1108 (column 2) शब्रा. १४।५।५।१५ सर्वाणि......प्राणाः (सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि).

(19) When a portion is added in a work it is mentioned in brackets, with the sign + before the brackets; e. g. p. 1011 (column 1) रंग. सलोकतां + (जयति).

(20) When a protion is missing in a particular work, after the name of the work the portion is mentioned in the brackets and the sign O is marked after the portion to show that it is missing; e. g. p. 1147 (column 2) शब्रा. १४।६।७।६ (स होवाच०).

(21) The same v. l. of a term, repeating itself in a paragraph of the text, is given only once; e. g. p. 1216 (column 2) रंग. अथ ये (अथ ते ये).

Laxman Shastri Joshi

उपनिषत्काण्डस्य

तृतीयभागे संगृहीतग्रन्थपरिचयः

क्रमांकः	ग्रन्थः	संक्षेपः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्
१	बृहदारण्यकोपनिषत्	बृउ.	(1) Anandashram, Poona; (2) Vani Vilas Press, Shrirangam.
२	शतपथब्राह्मणम्	शब्रा.	(1) Dr. Albrecht weber, Leipzig, 1924, (2) Laxmi Venkateshwar Press; Bombay.
३	ईशोपनिषत्	ईउ.	Anandashram, Poona.
४	शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनसंहिता	शुसं	Nirnayasagar Press, Bombay.
५	तलवकारब्राह्मणोपनिषत् ('केनोपनिषत्' अस्यैवांशः)	तब्राउ.	(1) H. Oertel, journal of the American oriental society, Vol. XVI, 1894; (2) Dayanand Mahavidyalay Sanskrit-Granthamala, Lahore.
६	केनोपनिषत्	केउ.	Anandashram, Poona.
७	काठकोपनिषत्	काउ.	" "
८	मुण्डकोपनिषत्	मुउ.	" "
९	प्रश्नोपनिषत्	प्रउ.	Vani Vilas Press, Shrirangam.
१०	माण्डूक्योपनिषत्	माउ.	Anandashram, Poona.
११	शिवसंकल्पोपनिषत्	शिउ.	Adyar, Madras.
१२	श्वेताश्वतरोपनिषत्	श्वेउ.	Anandashram, Poona.
१३	नारायणोपनिषत्	नाउ.	" "
१४	मैत्रायण्युपनिषत्	मैउ.	(1) Anandashram, Poona; (2) Swadhyaya Mandal, Aundh.
१५	जाबालोपनिषत्	जाउ.	(1) Anandashram, Poona; (2) Nirnayasagar Press, Bombay.
१६	कैवल्योपनिषत्	कैउ.	(1) Anandashram, Poona; (2) Nirnayasagar Press, Bombay.
१७	अथर्वशिरउपनिषत्	शिरउ.	Anandashram, Poona.
१८	अथर्वशिखोपनिषत्	शिखाउ.	(1) Adyar, Madras; (2) Anandashram, Poona.
१९	बृहदारण्यकोपनिषच्छांकरभाष्यम्	शंकर.	(1) Vani Vilas Press, Shrirangam; (2) Anandashram, Poona.
२०	ईशोपनिषच्छांकरभाष्यम्	शंकर.	Anandashram, Poona.
२१	केनोपनिषच्छांकरपदभाष्यम्	शंकर.	" "
२२	केनोपनिषच्छांकरवाक्यभाष्यम्	वाक्यभा.	" "
२३	काठकोपनिषच्छांकरभाष्यम्	शंकर.	" "

क्रमांकः	ग्रन्थः	संक्षेपः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्
२४	मुण्डकोपनिषच्छांकरभाष्यम्	शंकर.	Anandashram, Poona.
२५	प्रश्नोपनिषच्छांकरभाष्यम्	शंकर.	(1) Vani Vilas Press, Shrirangam; (2) Anandashram, Poona.
२६	माण्डूक्योपनिषच्छांकरभाष्यम्	शंकर.	Anandashram, Poona.
२७	श्वेताश्वतरोपनिषच्छंकरानन्द-दीपिका	शंनन्द.	,, ,,
२८	ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम्	ब्रशंकर.	(1) Anandashram, Poona; (2) Vani Vilas Press, Shrirangam.
२९	ब्रह्मसूत्रभास्करभाष्यम्	भास्कर.	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
३०	ईशोपनिषदुवटभाष्यम्	उवट.	Nirnayasagar Press, Bombay.
३१	बृहदारण्यकोपनिषद्रङ्गरामानुज-प्रकाशिका	रंग.	Anandashram, Poona.
३२	ईशोपनिषन्नारायणप्रकाशिका	नारायण.	,, ,,
३३	केनोपनिषद्रङ्गरामानुजप्रकाशिका	रंग.	,, ,,
३४	काठकोपनिषद्रङ्गरामानुजप्रकाशिका	रंग.	,, ,,
३५	मुण्डकोपनिषद्रङ्गरामानुजप्रकाशिका	रंग.	,, ,,
३६	प्रश्नोपनिषद्रङ्गरामानुजप्रकाशिका	रंग.	,, ,,
३७	माण्डूक्योपनिषत्कूरनारायण-प्रकाशिका	कूरनारायण.	,, ,,
३८	ब्रह्मसूत्ररामानुजभाष्यम्	रामानुज.	Bombay Sanskrit and Prakrit Series, Bombay.
३९	ब्रह्मसूत्रनिम्बार्कभाष्यम्	निंबार्क.	Kashi Sanskrit Series, Benares.
४०	बृहदारण्यकोपनिषन्मध्वभाष्यम्	मध्व.	Nirnayasagar Press, Bombay.
४१	ईशोपनिषन्मध्वभाष्यम्	मध्व.	,, ,,
४२	केनोपनिषन्मध्वभाष्यम्	मध्व.	,, ,,
४३	काठकोपनिषन्मध्वभाष्यम्	मध्व.	,, ,,
४४	प्रश्नोपनिषन्मध्वभाष्यम्	मध्व.	,, ,,
४५	ब्रह्मसूत्रमध्वभाष्यम्	ब्रमध्व.	(1) Nirnayasagar Press, Bombay; (2) Ganpat Krishnaji Mudranalay, Bombay.
४६	ईशोपनिषन्महीधरभाष्यम्	महीधर.	Nirnayasagar Press, Bombay.
४७	ब्रह्मसूत्रश्रीकण्ठभाष्यम्	श्रीकंठ.	,, ,,
४८	ब्रह्मसूत्रश्रीकरभाष्यम्	श्रीकर.	Bangalore Press, Bangalore.
४९	ब्रह्मसूत्रवल्लभभाष्यम्	वल्लभ.	Benares Sanskrit Series, Benares.
५०	ब्रह्मसूत्रविज्ञानभिक्षुभाष्यम्	विज्ञान.	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
५१	ब्रह्मसूत्रबलदेवभाष्यम् (English translation)	बलदेव.	Panini Office, Allahabad.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९९२	२	३३	ममूदि	मभूदि
९९६	,,	३२	सवत्सरः	संवत्सरः
१००३	१	१०	✻वल्लभ.	वल्लभ.
१०२४	,,	४	विशेणानि	विशेषणानि
१०३७	,,	२७	त्व	त्वं
१०३८	२	१८	अग्रि	अग्नि
१०४५	,,	३२	भूर्या	भूंया
१०४९	,,	३५	रकणान्तं	करणान्तं
१०५२	१	२२	णऽऽह	णाऽऽह
१०६०	,,	७	अनृतदि	अनृतादि
,,	,,	२६	त्सर्वेषा	त्सर्वेषां
,,	२	२१	अेनना	अनेना
१०६२	,,	२५	सचारे	संचारे
१०७१	,,	२२	होत्तस्थौ	स होत्तस्थौ
१०८९	,,	२९	मर्त	मूर्त
१०९१	१	९	गमिप्यामि	गमिष्यामि
१०९७	,,	१७	रवे	रेव
१११२	२	१८	मायाभि	मायाभिः
१११३	,,	२	सवस्मा	सर्वस्मा
१११४	१	१३	ग्योयौ	योग्यौ
,,	२	१२	शाण्शिल्यः	शाण्डिल्यः
१११५	,,	२३	शङ्गयोः	शृङ्गयोः
१११६	१	३१	घातुः	धातुः
११२८	२	२	त्क्रामाति	त्क्रामति
११३१	१	६	सूात्र	सूत्रा
,,	२	१२	मुहुर्तो	मुहूर्तो
११३५	,,	१७	दुःखं समुद्दि	दुंःखं समुद्दि
११३८	१	,,	पदीत्ये	पवीत्ये
११४६	,,	२६	मकोऽपि	मेकोऽपि
११४९	,,	३३	घटका	घटाका
११४९	२	२	विज्ञान	विज्ञाने
११५९	१	५	मथम	मर्थम
,,	२	२६	आश्रोत्र	अश्रोत्र
११६३	१	१	तैथ-	तथै-
११७०	,,	२९	विशेषः	विशेषैः
११७४	,,	२०	देवाता	देवता
११८१	२	२१	वक्ल्य	वल्क्य
११८६	,,	२०	ष्यमीति	ष्यामीति
११८७	,,	१७	मिव अ थैन	मिव। अथैन
११९६	,,	१३	द्विशाषः	द्विशेषः
१२०५	१	११	मंहति	महंति
१२०८	२	१६	पूर्तिभ	पूर्तिर्भ
१२१८	,,	३०	ज्ञापायितुं	ज्ञापयितुं
१२२२	१	२	स्वकम	स्वकर्म
१२३५	२	१	कमकतुर	कर्मकर्तुरे
१२६०	१	११	मत्रयी	मैत्रेयी
१२९६	२	,,	सहः	सह
१२९७	१	९	वाक	वाक्
१३०३	२	२७	आप	अप
१३०५	,,	१	मानयस्य	मानस्य
१३१७	१	७	अप्नुवन्	आप्नुवन्
१३३५	२	,,	सवलो	सर्वलो
१३३८	,,	२३	प्राचीदि	प्राची दि
१३४७	१	५	दाष	दोंष
१३४८	२	९	कमति	कर्मेति
१३५०	१	,,	तेज़ो हर	तेजोहर
१३५३	२	४	एत	एत-
१३५६	१	२४	ष्टभैके	ष्टुभैके
१३५९	२	३३	पप्यत	तप्यत
१३६०	१	२४	प्रानर	प्रातर

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३६१	१	३०	विद्याय	विद्या य
,,	२	६		
,,	,,	२०		
१३६२	१	५		
,,	,,	२२		
,,	,,	२८		
,,	,,	३६		
,,	२	७	सह	स ह
,,	,,	१६		
,,	,,	२४		
,,	,,	३३		
१३६३	१	४		
,,	,,	१३		
,,	,,	१९		
,,	,,	३५		
,,	२	१६		
,,	१	२८	पाम्मानं	पाप्मानं
१३६४	,,	७	यांचचा	यां चचा
१३७६	२	३२	प्राणीयते	प्रणीयते
१३८१	,,	१३	काशे ।	काशे
१३८२	,,	३५	पस्पृशुः (पस्पर्श स)	पस्पृशुः । ते (पस्पृशुः । स)
१३८३	१	,,	(यदेव)	(यदेन)
,,	२	३२	भुतानि	भूतानि
१३८९	१	२८	मन्त्रः मध्व	मन्त्रः पूर्वमन्त्रेण सह मध्व
,,	२	२३	दास्यसीति।	दास्यसीति
,,	,,	२४	तृतीयं	तृतीयम् ।
१३९०	१	१५	नाधयया	नाधमया
,,	२	४	रितम	रीतम
,,	,,	२४	अशा	आशा
१३९१	१	४	प्रत्यावायं	प्रत्यवायं
,,	,,	६	अशाप्र	आशाप्र
,,	२	१०	एतप्रत्यो	एतत्प्रयो
१३९४	१	२६	विद्वांꣳ	विद्वाꣳ
१४०३	,,	२	हष	हर्ष
१४११	२	२४	वात्मनौ	वात्मानौ

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४२६	१	१८	मुनमन	मुनेर्मन
१४३५	,,	२७	अत्मनो	आत्मनो
१४४०	२	१४	मृत्योप्रो	मृत्युप्रो
१४४१	१	१	शिष्यचा	शिष्याचा
१४४९	२	१६	ष्ठिस्तय	ष्ठितस्य
१४५१	१	२	काणम्	कारणम्
१४५७	,,	२२	भतानां	भूतानां
१४५९	,,	४	क्तुमिति	वक्तुमिति
१४६३	,,	३	सक्षि	साक्षि
१४८१	२	२४	करणं	कारणं
१४८६	,,	१२	र्वस्तूतो	र्वस्तुतो
१४८८	,,	१५	आवर्थ	आथर्व
१४९५	,,	२	कुवन्ती	कुर्वन्ती
१५००	१	१६	यकिंचि	यत्किंचि
१५२५	,,	४	शिमम	शिवम
१५२६	२	९	मन्यते	मन्यन्ते
१५३७	१	१६	७१०	७१७
१५७४	,,	३१, ३२	विश्वतोमुखो (सर्वतोमुखो)	Omit
,,	,,	३२,३३	विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो (सर्वतश्चक्षुरुत सर्वतोमुखो)	Omit
,,	२	२६	तन्मे	तन्मे०
१५८४	१	३१	श्रितनं	श्रिन्तनं
१६१४	,,	१७	प्राणधिप	प्राणाधिप
,,	२	६	बर्द्ध्वा	बद्ध्वा
१६१७	,,	३१	कमणो	कर्मणो
१६२१	,,	२६	सर्वव्यापि	सर्वव्यापी
,,	,,	२८	(समावृ);	(समावृ) ब्रह्माप्ययम् (ब्रह्माव्ययम्);
१६३१	१	७	इति अष्टौ	इत्यष्टौ
,,	,,	१६	तदभाव	तद्भाव

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६३१	२	३०,३२	धीमही	धीमहि
१६३२	,,	२५	इश्वरी॰	ईश्वरी॰
१६३५	१	२१	भूमुर्वः	भूर्भुवः
१६३७	,,	१५	नारयणं	नारायणं
१६४३	,,	४	कद्रुदा	कद्रुद्रा
१६४४	,,	१	मनु	मन्यु
,,	,,	३०	ओ भुवः	ओं भुवः
१६४७	,,	२३	तिलाः	तिला
१६४८	,,	६	कृतये	कृते
,,	२	१३	णपसि	णमसि
१६४९	,,	१५	मुत्यु	मृत्यु
,,	,,	३१	सत्य	सत्यं
१६५०	१	८	तस्ता	तस्मा

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६५१	१	२	सव	सर्वे
,,	२	२२	प्राणा	प्राण
१६५४	१	३१	महिन्नि	महिम्नि
१६५५	२	२९	भूगत	भूतग
१६५६	,,	१०	क्रण॰	क्रमण॰
१६५७	१	२६	विणु	विष्णु
१६५९	,,	३०	संन्यसा	संन्यास
१६६९	,,	३	निषेण	निषेवण
१६७१	२	२५	अरवत	अस्यावत
१६७६	,,	१६	केवल्यं	कैवल्यं
१६७९	१	११	स्वर्वे	सर्वे
१६८१	,,	२	वरिंध	वीरुध
,,	२	२७	पूत	पूतः

उपनिषत्काण्डस्य

तृतीयभागस्य विषयानुक्रमणिका

नस्य आत्मनः सप्राणस्योत्क्रान्तिः शरीरान्तरप्राप्तिश्च; १२२९ सर्वमयस्यात्मनः ब्रह्मण: एव पुण्यपापरूपता कामक्रतुकर्मानुसारेण, आत्मविदः अकामस्य तस्यैव ब्रह्मप्राप्तिः; १२३८ ब्रह्मविदः अणुः पन्थाः, विद्याऽविद्यासमुच्चयः, भूतभव्येशानस्य पञ्च पञ्चजनाश्रयस्य प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामधिष्ठातुः ब्रह्मणः ज्ञानं मुक्तिसाधनं, नानादर्शननिषेधः; १२४६ वेदयज्ञदानतपसां आत्मविद्याहेतुत्वं, पुत्रवित्तलोकैषणात्रयसंन्यासिनो ब्रह्मज्ञानिनः, पापपुण्यतरणसाधनं आत्मज्ञानं, शमदमादीनां आत्मदर्शनहेतुत्वं, आत्मा वसुदानः, अभयं ब्रह्मैव ब्रह्मज्ञः;

(आत्मविद्या मैत्रेयीयाज्ञवल्क्यसंवादरूपा)

१२५९ अमृतत्वसाधनजिज्ञासा, आत्मन एव परमार्थतः प्रियत्वं पतिजायापुत्रादीनां सर्वेषां आत्मोपाधिकं प्रियत्वं, आत्मज्ञानविधिः, ब्रह्मक्षत्रादेः सर्वस्य आत्मरूपत्वं दुन्दुभिशंखवीणादृष्टान्तसहितं, महाभूतस्यात्मनः निःश्वसितरूपमेव विद्याकर्मलोकभूतरूपं सर्वं, विज्ञानघन आत्मा सर्वेषामेकायनं, स एव अनुच्छित्तिधर्मा, अद्वैतात्मनि विषयविषयिभेदलोपः, नेति नेति प्रतिपादितः असङ्ग आत्मा; १२६५ उपनिषद्विद्यावंशः.

पञ्चमोऽध्यायः— (पृ. १२६६–१२८५)

१२६६ इदंरूपमदोरूपं च पूर्णं ब्रह्म, खं ब्रह्म; १२६८ दमदानदयानुशासनं प्राजापत्यम्; १२७० हृदयं ब्रह्म; १२७१ सत्यं ब्रह्म; १२७२ सत्यब्रह्मानुषङ्गीविचारः—अवादिसृष्टिः, सत्याक्षरोपासना, सत्याख्यमण्डलस्थपुरुषचाक्षुषपुरुषयोः अन्योन्यप्रतिष्ठितत्वं भूर्भुवः स्वः इति व्याहृतिशरीरत्वं च; १२७४ हृदयस्थः भारूपः सूक्ष्मः पुरुष एव सर्वस्येशानः; १२७५ विद्युद्ब्रह्म; वाग्धेनूपासना; १२७६ वैश्वानराग्न्युपासना; मृतस्य क्रमेण वाय्वादित्यचन्द्रद्वारा ब्रह्मलोकगतिः; १२७७ परमलोकजयहेतुस्तपोविशेषः; अन्नप्राणविषयिणी उपासना; १२७८ उक्थयजुःसामक्षत्ररूपैः प्राणविषयिणी उपासना; १२७९ गायत्र्युपासनम्; १२८४ अन्तकाले आदित्यादिप्रार्थना.

षष्ठोऽध्यायः— (पृ. १२८५–१३१२)

१२८५ प्राणेषु वागादिषु प्रधानः मुख्यः प्राण एव ज्येष्ठश्रेष्ठत्वादिरूपैः उपास्यः, मुख्यप्राणस्य सर्वप्रतिष्ठाहेतुत्वद्योतिनी आख्यायिका; १२९० पञ्चाग्निविद्या—उत्तरमार्गसाधनं, अर्चिरादिमार्गः ब्रह्मलोकगः अपुनरावृत्तिसाधनं, धूमादिमार्गः सोमलोकगः पुनरावृत्तिकारणं, मार्गद्वयानधिगन्तुः गतिः; १३०१ महत्त्वप्राप्तिसाधनं श्रीमन्थाख्यं कर्म; १३०४ पुत्रमन्थाख्यं कर्म इष्टगुणपुत्रप्राप्तिसाधनं, गर्भाधानकर्म, सोष्यन्तीकर्म, जातकर्म, नामकरणं, स्तनप्रदानम्; १३१० वेदविद्यावंशः.

बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ।

ईशोपनिषत्

(पृ. १३१३–१३२९)

१३१३ ईश्वरस्य सर्वव्यापित्वं, धनैषणात्यागः; १३१४ कर्मनिष्ठा, कर्मलेपाभावः; १३१५ आत्महन्तुः तमोलोकः; १३१६ आत्मस्वरूपम्; १३१८ आत्मदर्शनजन्यं निःश्रेयसम्; १३१९ परमात्मस्वरूपम्; १३२१ विद्याकर्मणोः समुच्चयः; १३२३ व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चयः; १३२५ आदित्यस्थसत्यात्मकपरमपुरुषप्राप्तिप्रार्थना; १३२७ मरिष्यतः मार्गप्रार्थना.

ईशोपनिषत्समाप्ता ।

तलवकारब्राह्मणोपनिषत्

(पृ. १३३०–१३८८)

प्रथमोऽध्यायः— (पृ. १३३०–१३४८)

१३३० गायत्रसाम्नि पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षवायुद्युसूर्यवाक्प्राणानां संपत्तिः ब्रह्मसंपत्तिश्च उपास्या उद्गात्रा; प्रणवात्मिकायां वाचि पृथिव्यादिषड्देवतानां संपद्रूपोपासना उद्गातुः, वायोः अपां चानुसारेण गायत्रं साम गेयम्; अष्टदेवताद्वन्द्वानुसंधानोपासना, हिंकारे चन्द्रमसः प्रणवे आदित्यस्य सर्वासां च देवतानां ऐक्यानुसंधानोपासना औद्गात्राङ्गम्; १३३१ हिंकारे भाकरणं श्रीरूपं आदित्यरूपं चेत्युपास्यं उद्गात्रा, हिंकारस्य बहिर्धाकरणनिषेधः; बहिष्पवमानकाले गायत्रसाम्नि गीयमाने आदित्यस्थसत्यरूपदेवतायाः स्वकृतसर्वपुण्यपापादिकर्तृत्वदृष्टिः चात्वालखाते द्युमवीयाकाशदृष्टिश्च स्वर्गप्रति-

बन्धनिवारिणी अमृतप्रापिका च; १३३२ गायत्रसाम्नि संपादनीयाष्टदेवतासु सर्वरूपत्वदृष्टिः भ्रातृव्यशून्यतागुणविषयिणी; सरसत्वेन वेदाप्यायकत्वेन च प्रणवमहिमोपासना तत्सहितेनैव वेदेन प्रयुक्तेन यज्ञो भवतीति; 'प्रणव एव इन्द्रः, इन्द्रनामानि परब्रह्मताबोधकानि, प्रणवाक्षरात्मिका वागेव सर्वजननी कामधुक्, प्रणव एव सत्यं सर्वजगदाश्रयः' इत्याकारा प्रणवोपासना उद्गात्रानुष्ठेया, सत्ये आपः अप्सु भूमिः भूम्यां सूर्यः सूर्ये द्यौः आश्रिता इति सर्वलोकरचना; १३३३ सर्वप्रजोपजीवनत्वं आदित्यरूपत्वं ऋतुपर्जन्ययज्ञरूपत्वं च साम्नः उपास्यं, पुरुषस्यैव सामत्वोपासना प्रशस्ततमा, सर्वदेवताश्रयत्वेन सामत्वेन च आत्मोपासना प्रशस्ततमा; १३३४ अनृचस्य साम्नः प्रशामाख्यस्य प्रशंसा, माध्यन्दिने तृतीये च सवने ऋचि गेयस्य साम्नः प्रशंसा; प्रस्तावे गायत्रीसंपदुपासना; १३३५ देवानां प्रणवाश्रयेण मृत्युनिवारणं, 'प्रणवः सर्वदेवाश्रयः अमृतादित्यप्रापकः' इत्युपासना औद्गात्राङ्गम्; साम्नि त्रयीलोकत्रयश्रद्धाद्येकविंशत्वसंपद्रूपोपासना औद्गात्राङ्गम्; 'प्रणवः सर्वलोकाश्रयान्तरिक्षरूपः' इत्युपासना, आगाऽऽगीतविभूतिप्रतिष्ठाप्रगसंस्थास्तोभरूपाणां अष्टसामाङ्गानां लोकदेवतादिगादिषु संपद्रूपोपासना च औद्गात्राङ्गं, साम्नः स्वररूपता, प्राणानां गातृत्वोपासना, वायोः रसरूपत्वोपासना; १३३६ 'प्रणवः अक्षयपर्यायाक्षरं रसतमः सर्वतर्पकः' इत्युपासना प्रणवगानाङ्गम्; शुक्लकृष्णपुरुषेतित्रिवृद्रूपस्य आकाशरूपादित्यस्य प्रणवस्य अध्यात्मं अधिदैवतं अधिविद्युच्च उपासना; १३३७ उद्गानाङ्गोपासना पुरुषत्रयविषयिणी; सामरूपस्य आकाशात्मकादित्यरूपस्य इन्द्रस्य सप्तभी रश्मिभिः अध्यात्मं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणास्वन्नरूपापन्नैः युक्तस्य भ्रातृव्यशून्यतागुणस्योपासना उद्गातुः; १३३८ 'सप्तविधं सामैव आकाशरूपादित्यात्मकः इन्द्रः सप्तदिग्रूपं च' इत्युपासना औद्गात्राङ्गम्; १३३९ त्रिवृतः साम्नः चतुष्पात्त्वं अध्यात्मं अधिदैवतं च उपास्यं औद्गात्राङ्गं, गायत्रसाम्नि च चन्द्रमसः आदित्यस्य च चतुष्पात्त्वं अष्टत्वसंख्यया संपाद्यं, 'वायुरूपः प्रजापतिः आदित्यः अग्निः चन्द्रमा नक्षत्राणि च सामैव' इत्युपासना औद्गात्राङ्गम्; १३४० 'संवत्सरात्मकं ऋतुचक्ररूपं अनन्तं साम' इत्युपासना औद्गात्राङ्गम्; 'पर्जन्यात्मकं पुरुषात्मकं देवतात्मकं च साम' इत्युपासना औद्गात्राङ्गम्; सवनत्रये उद्गेयाः साम्नः तिस्र आगाः, वाङ्मध्याश्रिता एकैव वा, क्रौञ्चा वा आगा, गायत्रसाम्न एव आगा; १३४१ साम्नः स्वरहिंकाराभ्यां गानमेव सामगानम्; अध्यात्मं श्रीप्रतिष्ठासुवर्णापचितिश्रुतिविषयिणी सामोपासना औद्गात्राङ्गम्; 'चतुष्पात्साम वागात्मकं प्राणरूपं असुस्वरूपं' इत्युपासना वाचः अदितित्वगुणा औद्गात्राङ्गम्; १३४२ 'सामैव देवता ज्योतिःप्रतिष्ठादिरूपैः अङ्गैः अग्निपृथिव्यादिषु स्थितं अक्षररूपं, तदेव सर्वत्र सनः सर्वरूपः अक्षिपुरुषः, तदेव सर्वत्र स्थितः एकः पुरुषः, भ्रातृव्यरहितः इन्द्रश्च तदेव' इत्युपासना औद्गात्राङ्गम्; १३४३ आत्मना षोडशधाऽऽविर्भूतः प्रजापतिः हिरण्मयः पुरुषः सामैवेत्युपासना; १३४४ गाथादीनां दोषहरत्वं, 'साम सर्वदेवसहायभूतं द्यावापृथिवीसृष्टं अग्नीन्द्रादीनामिष्टम्' इत्युपासना, साम्नः सप्त गानप्रकारा गेयाः, अष्टमः प्रकारः अगेयः ; १३४५ ऋक्सामयोः मनःप्राणाभ्यां वागपानाभ्यां च अभेदः उपास्यः, गाथाकुम्ब्यानाराशंसीपुराणेतिहासानां भरण्डकेष्णस्य च यज्ञे प्रयोगः ऋक्सामयोर्दोषहरः, तृचे आश्रितसाम्नः प्रशस्तता, साम्नः उद्गीतानुगीताऽऽगीतानां प्रशस्तता साख्याना; १३४७ तृचे गीतस्य साम्नः प्रशस्तता साख्याना, गाथानाराशंसीरैभीनां ऊर्ध्वगणस्य च प्रयोगः ऋक्साम्नोर्दोषहरः, ऋचः व्यापकं साम इत्युपासना, उद्गीथाक्षरविषयिणी अध्यात्माधिदैवतोपासना, 'साम्नः त्रैय्याश्च आदित्यैकविषयत्वं' इत्युपासना, हिरण्यदक्षिणा सर्वदेवतारूपा इत्युपासना औद्गात्राङ्गं, सामवैर्योपासना, सामवैर्यदेवतोपासना, प्राणस्योद्गातृरूपत्वोपासना साख्याना.

द्वितीयोऽध्यायः— (पृ.१३४९–१३५४)

१३४९ 'प्राण एव उद्गाता दीक्षाप्रदः' इत्युपासना देवोद्गातॄणां षण्णामाख्यानसहिता; पापपरिहारानन्तरं वागादीनां अग्न्यादिदेवताभावप्राप्तिः, 'प्राणः प्रजावानुद्गीथः' इत्युपासना, 'सप्तविधं साम प्रजातिः'

इत्युपासना; १३५० 'एकाक्षररूपः आदित्यः देवर्षिभिः प्राप्यः प्राणद्वारा' इत्युपासना; प्राण एव उद्गीथः वशी दीप्ताग्रः, आभूतिः, संभूतिः इत्यादिरूपैः उपास्यः; १३५१ प्राणः उद्गीथः एकः द्वौ त्रयः इत्यादिसंख्याभिरुपास्यः; शर्यातमानवस्य आख्यानं, 'प्राण एव अयास्य आङ्गिरसः' इत्युपासना; १३५२ प्राणापानब्रह्मादित्यैकवीररूपैः व्याहृत्युपासना, 'बहुपुत्र एष उद्गीथः' इत्युपासना; मुख्यः प्राणः एव उद्गाता इत्युपासना देवासुराख्यानसहिता इन्द्रियपापापहा; १३५३ मुख्यप्राणद्वारा पापापहारेण वागादीनां अग्न्यादिदेवभावप्राप्तिः, 'मुख्यः प्राण एव अयास्य आङ्गिरसः' इत्युपासना, आध्यात्मिकी दवी परिषत्; अग्न्यादीनां देवतानां ऐहिकामुष्मिकहितकरत्वोपासना; १३५४ 'वाक् धेनुः अग्निर्वत्सः' इत्युपासना; अग्नेः उपचर्या, 'साम वागेव एकधा' इत्युपासना.

तृतीयोऽध्यायः— (पृ. १३५४–१३६८)

१३५४ कापेयाभिप्रतारिणोराख्यानसहिता 'साम कृत्स्नदेवता वायुरेव' इति 'साम प्राण एव' इति चोपासना एकसर्वदेवतात्मविषयिणी; १३५५ उक्थे सप्तविधोक्थेषु च उपासनाविशेषाः; १३५६ बहिष्पवमाने स्तोमयुक्तिः; साम्नः प्रदानविषयिणी उपासना, बन्धुमत्सामोपासना; १३५७ साख्याना प्रणवादिविषयिणी मृत्युत्रयातिवाहनविद्या, जन्मत्रयं मृत्युत्रयं च; १३५८ जन्मत्रयं मृत्युत्रयं च, त्र्यावृद् गायत्रसामोपासना, काम्या हिंकाराः, निधनोपासना प्रणवसहिता, यजमानस्य स्वर्गतिः; १३५९ उक्थाङ्गोपासना, ब्रह्माख्यस्य ऋत्विजो धर्माः, 'मयीदं' इत्यादि ब्रह्मत्वाङ्गोपासना; १३६० स्तोमभागानुमन्त्रणम्; १३६१ ब्रह्मलोकमार्गविद्या यजमानस्य पृथिव्यग्न्यादिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिः; १३६४ प्रजापतिप्रोक्ता अशरीरसामविद्या साख्याना; व्यूढच्छन्दोद्वादशाहे गीयमानं साम 'अलम्म'संज्ञितम्; एकैव देवता अध्यात्मं प्राण इति अधिदैवतं च वायुरिति उपास्या, प्राणादिचतुष्टयरूपं सामेत्युपासना; १३६५ सामोपासना वायुप्राणयोरग्निवाचोः चन्द्रमोमनसोः आदित्यस्वरयोश्च तादात्म्यविषयिणी ब्रह्मण आवर्तगुणसहिता मुखे देवताद्वन्द्वाधानविषयिणी च; मिथुनकल्पनया सप्तविधसामसंबन्ध्युपासना; प्राणविषयिणी पुनर्मृत्युनानन्वितसामोपासना पतङ्गत्वेन भुवनेषु सचरणशीलगोपात्वेन इन्द्रत्वेन च प्राणविषयिणी अभ्रातृव्यसामोपासना; १३६६ ब्रह्मरूपप्राणविषयिणी अमृतगायत्रसामोपासना गायत्रपदनिरुक्तिसहिता अशरीरसामोपासनारूपा; १३६७ अमृतगायत्रोपनिषदः आचार्यवंशः.

चतुर्थोऽध्यायः— (पृ. १३६८–१३८८)

१३६८ वरुणादिदेवप्रार्थना रक्षार्थं पूर्णायुःप्राप्तये च; पुरुषे यज्ञरूपत्वोपासना दीर्घायुःफला; दीर्घायुःप्रार्थना; १३६९ रक्षार्थं वरुणदूतप्रार्थना; सवितृविष्णुपुरुषबृहस्पतीन्द्रादिदेवरूपः सूर्यः, स एव 'धेनुः' इत्युपास्यः; यज्ञविषयाणां पञ्चप्रश्नानां बकदाल्भ्यकृतं समाधानं, गायत्रं द्गीथः सतनुसाङ्गामृतत्वफलः; १३७० देवसृष्टमृत्युपाशविद्या मृत्युपाशमोचनी; १३७१ षड्देवताविषयिणी गायत्रसामोपनिषत्; १३७२ गायत्रोपनिषदः आचार्यवंशः.

केनोपनिषत्
(पृ. १३७३–१३८५)

१३७३ मनःप्राणवाक्चक्षुःश्रोत्राणां प्रेषयिता अप्रमेयः उपासनस्य अविषयः मुक्तिहेतुः देवः ब्रह्म; १३७७ ब्रह्म विज्ञातमपि अविज्ञातं अविज्ञातं च विज्ञातम्; १३७८ अमृतत्वहेतुः विद्या; १३७९ सर्वजयपराजयहेतुः देवानां प्रशास्तृ देवैरपि असुविज्ञेयं यक्षं ब्रह्म (आख्यानसहितम्); १३८२ ब्रह्मणः विद्युद्रूपेण निमेषविषयत्वेन च उपासनम्; १३८३ ब्रह्मणः मनोगतिकरत्वेन संकल्पकरत्वेन चोपासनम्; १३८४ ब्राह्मी उपनिषत्, तद्वनत्वेन ब्रह्मणः उपासनं, उपनिषदः प्रतिष्ठाङ्गायतनानि.

इति केनोपनिषत्।

१३८६ प्राणरूपसृष्टिः दिशः; चतुर्विधश्रीविद्या, त्रिधातुविद्या, ज्येष्ठप्राणविद्या, ब्रह्मासन्दीविद्या, यशःश्रीपरिवृढविद्या, चाक्षुषपुरुषस्य सर्वरूपत्वविद्या; १३८७ षोडशकलं ब्रह्म, दश स्वर्गनरकाणि, द्यावापृथिव्योः हृदयस्य च मध्यं, रक्षणप्रार्थना, अग्नित्रयविद्या; सवितुः सावित्र्याश्चोपनिषत्.

तलवकारब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता।

काठकोपनिषत्

(पृ. १३८९–१४४१)

काठकोपनिषत्समाप्ता ।

मुण्डकोपनिषत्

(पृ. १४४२–१४८९)

प्रथमं मुण्डकम्-- (पृ. १४४२–१४५३)

द्वितीयं मुण्डकम्—(पृ. १४५३–१४६८)

तृतीयं मुण्डकम्— (पृ. १४६८–१४८९)

तज्ज्ञः क्रियावान् ब्रह्मविदां वरिष्ठः; १४७७ यतिभिः सत्यसाधनद्वारा विशुद्धे हृदये दर्शनीयः आत्मा; १४८१ आत्मज्ञानफलं, आत्मज्ञपूजाविधिः; अकामस्य पुरुषोपासकस्य मुक्तभावेन स्थितिः, सकामस्य संसरणम्; १४८२ परमात्मकृपा आत्मज्ञानोपायः, आत्मज्ञानोपायाः, ब्रह्मावेशः, आत्मज्ञानां मुक्तानां गतिः; १४८८ ब्रह्मविद्याधिकारः.

मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ।

प्रश्नोपनिषत्

(पृ. १४९०–१५१९)

प्रथमः प्रश्नः—(पृ. १४९०–१४९६)

१४९० परं ब्रह्म अन्वेषमाणानां ऋषीणां गुरूपसत्तिः; १४९१ प्रश्नः प्रजापतिविषयकः; प्रजापतेः रयिप्राणात्मकद्वन्द्वरूपा सृष्टिः, आदित्यस्य प्राणत्वं चन्द्रमसश्च रयित्वम्; १४९३ संवत्सरस्य मासस्य अहोरात्रयोः अन्नस्य च प्रजापतित्वं, दक्षिणोत्तरमार्गौ तत्साधनानि च, प्रजापतिव्रतं, ब्रह्मलोकसाधनम्.

द्वितीयः प्रश्नः-- (पृ. १४९६–१५००)

१४९६ शरीरधारकप्रकाशकतद्वरिष्ठविषयकः प्रश्नः; १४९७ शरीरस्य धारकप्रकाशकाः; शरीरधारकप्रकाशकेषु प्राणः वरिष्ठः; १४९८ क्रियाशीलसर्वात्मकः सर्वनाभिस्थानीयः सर्वविभूतिदेवरूपः सर्वेश्वरः प्राण एव.

तृतीयः प्रश्नः—(पृ. १५००–१५०४)

१५०० प्रश्नविषयाः—प्राणकारणं प्राणस्य शरीरे प्रवेशः, प्राणप्रविभागः, प्राणोत्क्रमणं, अधिभूतं अधिदैवतं च धारणा प्राणकृता च; आत्मा प्राणकारणं, मनःकर्मणा प्राणप्रवेशः शरीरे; १५०१ मुख्यप्राणकृतं नियन्त्रणं प्राणानां, पञ्चप्राणानां स्थानानि कार्याणि च; १५०२ अधिभूतं अधिदैवतं च प्राणकृता धारणा; १५०४ प्राणविद्याफलम्.

चतुर्थः प्रश्नः--(पृ. १५०४–१५०९)

१५०४ प्रश्नविषयाः–स्वापे सुप्ताः शरीरस्थाः, स्वापे जागरूकाः शरीरस्थाः, स्वप्नद्रष्टा, स्वापसुखभोक्ता, सर्वाधिष्ठानं च; १५०५ स्वापे मनसि ज्ञानेन्द्रियाणां ऐक्यम्; स्वापे पञ्चप्राणानां जागृतिः, स्वापदशायां अग्निहोत्ररूपकम्; १५०६ मनोदेवः स्वप्नद्रष्टा; १५०७ शरीरभावमापन्नः शारीरः स्वापसुखभोक्ता; १५०८ पर आत्मा सर्वाधिष्ठानं, विज्ञानात्मपुरुषस्यापि स एव अधिष्ठानम्; १५०९ परमात्मप्राप्तिः अक्षररूपपरमात्मज्ञानं च.

पञ्चमः प्रश्नः--(पृ. १५०९–१५१४)

१५०९ प्रश्नविषयः प्रणवध्यानम्; १५१० ध्येयविषयप्रकारभेदेन प्रणवध्यानेन परापरब्रह्मप्राप्तिः.

षष्ठः प्रश्नः--(पृ. १५१४–१५१९)

१५१४ प्रश्नविषयः षोडशकलः पुरुषः; १५१५ परमात्मरूपात् पुरुषात् उत्पन्नं षोडशकलात्मकं विश्वम्; १५१७ षोडशकलानां शुद्धे पुरुषे एव समाप्तिः; १५१८ परमपुरुषविद्याविधिः तत्फलं च.

प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ।

माण्डूक्योपनिषत्

(पृ. १५२०–१५२९)

१५२० प्रणवाक्षररूपं सर्वं कालसंसृष्टं कालातीतं च; १५२१ सर्वं ब्रह्म आत्मा ब्रह्म; जागृतिस्वप्नसुषुप्तिस्थानेषु स्थित आत्मा उपाधिभेदेन भिन्नः; १५२४ विज्ञेयः तुरीय आत्मा; १५२७ उपास्या प्रणवांशरूपता प्रणवरूपता च आत्मनः सोपाधिकस्य निरुपाधिकस्य च क्रमेण.

माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता ।

शिवसंकल्पोपनिषत्

(पृ. १५७३–१५७४)

१५७३ संकल्पकरं त्रिकालव्यापि अमृतं कर्मप्रेरकं अन्तर्ज्योतिः वेदप्रतिष्ठा जविष्ठं दूरंगमं जगद्व्यापि बाह्येन्द्रियसंचारि सूक्ष्मतरं पुरुषयोनि च मनः.

शिवसंकल्पोपनिषत्समाप्ता ।

श्वेताश्वतरोपनिषत्

(पृ. १५७५–१६२८)

प्रथमोऽध्यायः— (पृ. १५७५–१५८५)

१५७५ जीवनकारणपृच्छा, कालस्वभावनियतियदृच्छाभूतपुरुषाणां जीवनकारणत्वेन चिन्ता, देवात्मशक्तिः जीवनकारणं सर्वकारणाधिष्ठात्री; १५७७ ब्रह्मरूपस्य संसारस्य चक्ररूपता, संसारस्य नदीरूपता; १५७९ हंसाख्यस्य जीवस्य भ्रमणं आत्मज्ञानान्मुक्तिश्च, त्रयाश्रयः अक्षराधारं परमं ब्रह्म, ब्रह्मविदो लयः मुक्तिश्च, क्षराक्षराधारः ईशः अनीशश्चात्मा भोक्ता, देवज्ञानात्पाशमुक्तिः, जीवप्रकृतिपरमात्मानः इति त्रिविधं ब्रह्म, विश्वमायानिवृत्तिः.

द्वितीयोऽध्यायः-- (पृ. १५८५–१५९१)

१५८५ प्रथममनोयोगबुद्धिविस्तारकर्ता सविता, सवितुः अनुज्ञया युक्तमनसा स्वर्गार्थे यत्नः, विप्रा बुद्धिमनोयोगसाधकाः, अमृतपुत्रैः श्रवणीयं वेदस्तोत्रम्; १५८६ सोमयज्ञे मनसः संजननं, अक्षयकर्महेतुः, इन्द्रियमनोनिरोधात्मको योगः, भयावहस्रोतस्तरणहेतुः, प्राणायामः, योगानुकूलभूमिः; १५८९ योगे ब्रह्माभिव्यञ्जकलिङ्गानि, पञ्चभूतात्मकः योगगुणः योगाग्निमयशरीरस्य, योगप्रथमप्रवृत्तेः लिङ्गानि, आत्मतत्त्वद्वारा ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारः पाशमुक्तिश्च; १५९१ प्रत्यक्प्रतिष्ठितः सर्वरूपः सर्वप्रविष्टो देवः.

तृतीयोऽध्यायः-- (पृ. १५९२–१६००)

१५९२ देवः एकः सर्वलोकेशिता जालवान् उद्भवसंभवहेतुः अद्वितीयः रुद्रः प्रत्यक्प्रतिष्ठितः गोप्ता सृष्टिप्रलयकर्ता विश्वव्यापी विश्वद्रष्टा विश्वधर्ता हिरण्यगर्भजनकः शुभबुद्धिसंयोजयिता शिवतनुधरः इषुक्षेप्ता परं ब्रह्म महापुरुषः मृत्युतारकज्ञानविषयः परः सूक्ष्मतमः ज्येष्ठः दिवि स्थितः अमृतत्वहेतुज्ञानविषयः शिवः सर्वभूतगुहाशयः शिवः सत्त्वप्रवर्तकः ज्योतिः अन्तरात्मा अङ्गुष्ठमात्रपुरुषः भूतभव्यात्मकपुरुषः अमृतत्वस्येशानः सर्वेन्द्रियगुणाभासः शरीरस्थः वेत्ता अवेद्यः धातृप्रसादजसाक्षात्कारविषयः विभुः अजः पुराणः.

चतुर्थोऽध्यायः--(पृ. १६००–१६११)

१६०० अर्थसहितानामनेकवर्णानां कर्ता एको वर्णः विश्वोत्पत्तिसंहारकरः शुभबुद्धिसंयोजयिता अग्न्यादित्यवाय्वादिदेवतारूपः स्त्रीपुंभेदरूपः विश्वतोमुखः नीलहरितपतङ्गादिरूपः विभुः; १६०१ अजा लोहितशुक्लकृष्णरूपा प्रजावती, अजा भोक्तारः, द्वौ सुपर्णौ भोक्त्रभोक्तारौ, भोक्तुः ईशदर्शनजन्यमुक्तिः, ज्ञातव्यं ऋचः अक्षरं परमं व्योम, विश्वस्रष्टा मायी माया मायाबद्धश्च, वरददेवप्राप्तिः अत्यन्तशान्तिप्रदा; १६०८ सर्वदेवप्रभवः महर्षिः हिरण्यगर्भजन्मदर्शी शुभबुद्धिसंयोजयिता देवाधिपः लोकाश्रयः पादवतामीशानः कः अनेकरूपः अतिसूक्ष्मः सर्वव्यापी शिवः शान्तिदः मृत्युपाशच्छेत्ता विश्वकर्मा महात्मा हृदयस्थः बुद्धिगम्यः सदसद्भिन्नः केवलः पुराणप्रज्ञः प्रतिमाशून्यः यशोनामा अदृश्यः अजातः रक्षकदक्षिणमुखः रुद्रः यजनीयः.

पञ्चमोऽध्यायः— (पृ. १६१२–१६१७)

१६१२ विद्या अविद्या च, विद्याऽविद्येशानः, सर्वयोनीनां सर्वरूपाणां चाधिष्ठाता कपिलस्यर्षेः ज्ञानेन पोषकः जालविकर्ता पतिस्रष्टा महात्मा सर्वगुणविनियोजकः सर्वपरिणामयिता ब्रह्मयोनिः वेदोपनिषत्प्रतिपाद्यः देवर्षिवेद्यः एकः; १६१४ गुणान्वितः फलकर्मकर्ता स्वकृतभोक्ता सूक्ष्मः स्वकर्मसंचारी विविधशरीर-

धारी जीवः; १६१६ अनाद्यनन्तस्य भावाभावकरस्य शिवस्य ज्ञानात् पाशमुक्तिः.

षष्ठोऽध्यायः-- (पृ. १६१७-१६२८)

१६१७ ब्रह्मचक्रस्य प्रवर्तकः कालकालः पञ्चभूतकर्मेशानः देव एव न स्वभावः कालो वा, तत्त्वानां योगकरणात् गुणान्वितकर्मारम्भः, कर्मक्षये तत्त्वेभ्योऽन्यत्वप्राप्तिः; १६१८ संयोगनिमित्तहेतुः आदिः देवः स्वचित्तस्थत्वेनोपास्यः कार्यकरणरहितः परशक्तियुक्तः स्वाभाविकज्ञानबलक्रियः अलिङ्गः सर्वभूतान्तरात्मा साक्षी निर्गुणः सर्वप्रकाशः अप्रकाश्यः प्रधानस्य क्षेत्रज्ञस्य च पतिः संसारमोक्षहेतुः मुमुक्षुशरणम्; १६२६ श्वेताश्वतरः उपनिषत्प्रवक्ता, उपनिषदः अधिकारी देवगुरुभक्तः.

श्वेताश्वतरोपनिषत्समाप्ता ।

नारायणोपनिषत्

(पृ. १६२९-१६५२)

१६२९ महतो महीयान् ज्योतिःप्रविष्टः प्रजापतिः सर्वव्यापी आदित्यप्रकाशकः परमाक्षरं जगतः जीवानां च स्रष्टा चराचरप्रविष्टः ऋतसत्यरूपः इष्टापूर्तधर्ता अग्न्यादित्यवाय्वादिदेवरूपः विद्युत्पुरुषः कालकरः यशोनामा अदृश्यः विभुः अमृतत्वप्रदज्ञानविषयः हिरण्यगर्भः परमं ब्रह्म; १६३१ वेनो गन्धर्वः विश्वनीडस्य विभोः द्रष्टा तद्भावमापन्नः अस्माकं बन्धुः ऋतस्य प्रथमजः प्रजापतिः सर्वलोकव्यापकः आत्मनैवात्मव्यापकः; ब्रह्मज्ञानजपस्नानादिकर्माङ्गमन्त्राः — मेधाजीवनादिप्रार्थना, सदसस्पतिः अग्निश्च देवता; द्वादश गायत्रीमन्त्राः — पुरुषरूपाः रुद्रदन्तिनन्दिषण्मुखगरुडाः, वेदनारायणवज्रनखभास्करवैश्वानरकात्यायनरूपाः क्रमेण ब्रह्मविष्णुनारसिंहादित्याग्निदुर्गाः;

स्नानविधिमन्त्राः

१६३२ दूर्वाभिमन्त्रणं, मृत्तिकाभिमन्त्रणं इन्द्रादीनां अभयस्वस्तिपोषाद्यर्थं प्रार्थना, सदसद्योनिप्रकाशकब्रह्मस्मरणं, मृत्तिकाशुद्धिहेतु पृथिवीप्रार्थनम्; मृत्तिकोपलेपनानन्तरं जलप्रवेशनमन्त्राः-- विष्णुमुखादिदेवस्मरणं, इन्द्रादिप्रार्थना; १६३३ जानुदघ्नजले प्रविश्य पठनीया मन्त्राः-- पवित्रचरणं, इन्द्रस्य अभयार्थं प्रार्थना; नाभिदघ्नजले स्थित्वा जप्या मन्त्राः— आपः सुमित्राः ज्ञानप्राप्तये कर्मकर्तृपोषकाः शिवतमरसाः, वरुणादिप्रार्थना पापक्षयार्थं, जलस्थदेवतानमस्कारः, सदोषजलापनयनम्; निमज्जनमन्त्राः — वरुणराजप्रार्थना पापनाशब्रह्मलोकप्राप्त्याद्यर्थं गङ्गादितीर्थानामावाहनम्; जले निमग्नस्य प्राणायामार्थं अघमर्षणमन्त्राः-- तपसः सृष्टिः ऋतसत्यादिक्रमेण; अघमर्षणानन्तरं अवगाहनार्था मन्त्राः-- वरुणवसूनां जलशुद्धिस्वर्गप्राप्त्याद्यर्थं प्रार्थना; १६३४ स्नातवतः आचमनमन्त्राः-- कर्मकर्तुः ज्योतिरात्मता ब्रह्मरूपता च; आचमनोत्तरस्नानमन्त्रौ — स्तैन्यादिमहापापमुक्तिप्रार्थना; स्नानादूर्ध्वं जप्यो मन्त्रः--समुद्रो भुवनराजा; अनिष्टपरिहारार्थं जप्या मन्त्राः—दुर्गदुरिततारकोऽग्निः, शरण्याऽग्निवर्णा दुर्गा देवी, आराध्या इन्द्रविष्ण्वादयः; अन्नहोममन्त्राः--भूरादिव्याहृत्यात्मकं अन्नं, अग्निपृथिव्यादिदेवताभ्यः स्वाहाकरणं नमस्करणं च पितृभ्यः स्वधाकरणं च; पापक्षयार्थहोममन्त्राः-- अग्निपृथिव्यादिदेवताभ्यः स्वाहाकरणं नमस्करणं च पितृभ्यः स्वधाकरणं च; महत्कामस्य होममन्त्राः-- व्याहृतिचतुष्टयं, अग्निपृथिव्यादयो महत्सहिता देवताः; १६३५ ज्ञानप्रतिबन्धनिवारकहोममन्त्राः— अग्न्यादयो देवताः; कृत्स्नवेदान्तप्राप्तिफलकजपमन्त्रः— विश्वरूपः प्रणवः, ऋषिदेवपितृप्रणामः, इन्द्रः उपनिषद्वक्ता; लब्धवेदधारणफलकजपमन्त्रः— ब्रह्मनमस्कारः; ऋतसत्यश्रुतशान्त्यादि तपः; पुण्यप्रशंसा पापनिषेधश्च; आत्मदर्शनोपायः धातुः प्रसादः, सप्तप्राणार्चिसमिल्लोकानां प्रभवः ब्रह्मादिविभूतिरूपः ईशः; अजा प्रजावती भोग्या, अजाश्च भोक्तारः; हंसादिरूपेण द्युलोकादिषु स्थितं ऋतं बृहत्; १६३६ घृतप्रियः अग्निः महोदेवः वृषभः, घृतप्रशंसा; महर्षिः हिरण्यगर्भजन्मद्रष्टा शुभबुद्धिसंयोजकः रुद्रः, परतमः पुरुषः; संन्यासयोगादेव मुक्तिः

अमृतत्वरूपा; उपास्यं हृदयाकाशान्तःस्थं, प्रणवात् परः परमेश्वरः; १६३७ ब्रह्मतत्त्वस्य परमात्मनः नारायणस्य स्वहृदये अग्निशिखायां उपासना; १६४० आदित्यमण्डले उपास्यः हिरण्मयः सर्वात्मकः ओजोबलादिरूपः स्वयंभुब्रह्मस्वरूपः पुरुषः सायुज्यहेतुः; लिङ्गप्रतिष्ठार्थं पापक्षयार्थं च विनियोज्या मन्त्राः— सोमसूर्यलिङ्गरूपः शिवः परमात्मा; १६४१ महादेवस्य पश्चिमोत्तरदक्षिणप्रागूर्ध्ववक्त्राणां क्रमेण नमस्कारार्था मन्त्राः— वामदेवः कालः बलः बलप्रमथनः अघोरघोररूपः सर्वः ईशानः महादेवः; शिवः हिरण्यवर्णः हिरण्यपतिः अम्बिकापतिः उमापतिः कृष्णपिङ्गलः ऊर्ध्वरेताः सर्वः विश्वरूपः सत्यपरब्रह्मस्वरूपः शंतमः; १६४३ वैकङ्कत्याः अग्निहोत्रहवण्याः विधिः; जप्या रक्षोघ्नमन्त्राः——रक्षोघ्नः अग्निः; क्षेत्रलाभद्वारा जीवनसिद्धिदः पृथिवीदेवताको मन्त्रः—देवगन्धर्वादीनां सर्वभूतानां च माता मेदिनी; वृष्ट्यभावोपद्रवनिवारको जलदेवताको मन्त्रः— विश्वरूपाः सर्वदेवमय्यः आपः;

संध्योपासना

माध्याह्निकसंध्यासमये अभिमन्त्रितजलपानमन्त्राः— आपः पापशुद्धिहेतवः; सायंसंध्याकाले प्रातःसंध्याकाले च अभिमन्त्रितजलपानार्थं मन्त्रौ क्रमेण—ज्योतिषि पापहवनम्; १६४४ प्रणवस्य देवतार्षिच्छन्दोविनियोगाः; संध्यात्रये गायत्र्यावाहनं, गायत्र्याः ऋषिच्छन्दोदेवतागोत्रादीनि; प्राणायाममन्त्रः—— सप्त महाव्याहृतयः, सविता धियः प्रेरकः, अब्ज्योतिः प्रणवव्याहृतिरूपं ब्रह्म; जपादूर्ध्वं गायत्रीविसर्जनमन्त्रः— उत्तमशिखरगामिनी वायुरादिब्रह्मलोकान्तफलदात्री वेदमाता गायत्री; संध्योपासनाऽसमर्थस्य जप्यो आदित्यमन्त्रः——अक्षररूपः आदित्यः, अब्ज्योतिःसत्यव्याहृतित्रयरूपं ब्रह्म; ब्रह्महत्यादिनिवर्तकाः त्रिसुपर्णमन्त्राः— मधुसोमात्मकं दुःस्वप्ननाशकं ब्रह्म, सविता दुरितनिवारकः, वायुसूर्यनदीप्रभृतीनां मधुमयत्वाशा, सोमरूपस्येशस्य ब्रह्मादिविभूतयः, हंसवस्वादिरूपैः द्युलोकादिषु स्थितं ऋतं बृहत्, घृतधाराभिः प्रीयमाणः सुपर्णः, त्रिसुपर्णपाठकानां पङ्क्तिपावनत्वम्; १६४५ मेधा देवी; देवो वैवस्वतः अमृतरयिदाता; देवयानेतरेण पथा मृत्युदेवो गच्छतु इति प्रार्थना; मृत्युपापत्राणार्थं प्रजापतेः वायुप्राणरूपस्य अग्न्यादीनां च प्रार्थना; १६४६ देवैरनुगतस्य हरेः ब्रह्मप्राप्त्यर्थं मार्गरक्षार्थं च प्रार्थना; अग्न्युपासनया उभयलोकजयः मृत्युतरणं च; मृत्युदेवस्य प्रार्थना; आत्मनः आत्मीयानां च रक्षार्थं रुद्रप्रार्थना; प्रजापतेः सर्वकामप्राप्तये इन्द्रस्य स्वस्तिकरणाय त्र्यम्बकस्य च मृत्युमोचनाय प्रार्थना; यज्ञसामर्थ्यात् सहस्राधिकमृत्युपाशच्छेदाशा; सर्वपापनिबर्हणार्था होममन्त्राः — देवमनुष्यपित्रात्मकृतानि ज्ञानाज्ञानकृतानि स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिभवानि पापानि, कामः मन्युर्वा एव सर्वपापस्य कर्ता कारयिता च;

विरजाहोमः

१६४७ संन्यासाश्रमकरणाङ्गभूते विरजाख्ये तिलहोमे विनियुक्ता मन्त्राः— तिलानां पापापहत्वं, जातवेदसः श्रीकीर्तिमेधानृण्यादिप्राप्त्यर्थं प्रार्थना, पञ्चप्राणानां मनश्चक्षुरादीन्द्रियाणां त्वगस्थ्यादिधातूनां शिरःपाण्याद्यङ्गानां च शुद्धिप्रार्थना, लोहिताक्षिपुरुषस्य प्रार्थना, पञ्चभूतानां मनोवाक्कायानां आत्मनश्च शुद्धिप्रार्थना, विरजोविपाप्मभवनाशा;

वैश्वदेवः बलिहरणं च

१६४८ वैश्वदेवहोममन्त्राः, बलिहरणमन्त्राः धर्माधर्मादिदेवताकाः; पापक्षयार्थं जप्यो मन्त्रः— सर्वभूतस्थितं सत्यं अब्ज्योतिर्व्याहृतिप्रणवरूपं ब्रह्म;

भोजनविधिः

प्राणाहुतिमन्त्राः, भोजनादौ भोजनान्ते च जलप्राशनमन्त्रौ —— पञ्चप्राणरूपा श्रद्धा, अन्नं जलं च अमृतम्; भुक्तान्नाभिमन्त्रणमन्त्रः; १६४९ भोजनान्ते परमेश्वरानुसंधानमन्त्रः — भोजने प्रीतः ईशः; सर्वाङ्गस्वास्थ्यप्रतिपादका मन्त्राः; धनप्राप्त्यर्थं इन्द्रप्रार्थना; हृदयालम्भनमन्त्रः — रुद्रः प्राणग्रन्थिः; रुद्रस्य विष्णोः अग्नेः यज्ञस्य च प्रार्थना;

संन्यासप्रकरणम्

सत्यं तपः दमः शमः दानं धर्मः प्रजननं अग्न्याधानं अग्निहोत्रं यज्ञः उपासनं च इत्येतानि

प्रशस्तानि साधनानि, तेभ्यः संन्यासः श्रेयान् परः प्रशस्तः; १६५० प्रजापतिमतम् — सत्यतपोदमादिषु परमेषु साधनेषु श्रेष्ठं परमं साधनं संन्यासः; १६५१ आदित्यपुरुषः ब्रह्म, आदित्यकृतात्पर्जन्यात् अन्नलाभात् प्राणधारणं तेन च ब्रह्मविद्यापर्यन्तपर्यवसानं, परमपुरुषज्ञानादेव मृत्युमुक्तिः, प्रणवोपासना; विद्वान् संन्यासी यज्ञरूपः इत्युपासना.

नारायणोपनिषत्समाप्ता ।

मैत्रायण्युपनिषत्

(पृ. १६५३–१६६८)

प्रथमः प्रपाठकः— (पृ. १६५३–१६५४)

१६५३ चयनं ब्रह्माराधनं, सप्रणवात्मोपासनाविधिः;

बृहद्रथोपाख्यानम्

(१–६ प्रपाठकान्तम्)

बृहद्रथस्य वनाश्रमस्वीकारः, गुरुशाकायन्यदर्शनं, आत्मज्ञानवरप्रार्थना; कामोपभोगनिन्दा शरीरदोषोपवर्णनसहिता चक्रवर्तिनां राज्ञां गन्धर्वासुरादीनां महार्णवपर्वतादीनां वा क्षयिष्णुत्वविचारोद्वलिता, संसारदोषदर्शनं, गुर्वभिगमनं संसारतितीर्षया.

द्वितीयः प्रपाठकः— (पृ. १६५४–१६५५)

१६५४ संप्रसादः तमोनाशकः ज्योतिःस्वभाव आत्मा; अचेनतस्य शरीरस्य प्रचोदयिता अजः प्रपञ्चातीत आत्मा; अचेतनस्य शरीरस्य प्रचोदयिता पुरुषसंज्ञः चेतामात्रः विश्वाख्यः प्रजापतिः क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः आत्मा; प्रजापतिः स्रष्टा सृष्टप्रजासु प्रविष्टः प्राणरूपेण वैश्वानराग्निरूपो भोक्ता शरीररथस्थो रथी आत्मा; १६५५ सितासितकर्मफलैरनभिभूतो गुणावृतः ऋतभुक् आत्मा.

तृतीयः प्रपाठकः—(पृ. १६५५–१६५६)

१६५५ नानात्वमापन्नः प्राकृतगुणैः कर्मफलैरभिभूतः शरीरी संसारी अन्तःस्थपरमात्मानभिज्ञः भूतात्मा, चतुर्जालं नानात्वं, कर्मफलानभिभूतश्चिदात्मा, राजसतामसदोषपूर्णं घृणागोचरं शरीरम्.

चतुर्थः प्रपाठकः—(पृ. १६५६–१६५७)

१६५६ जीवस्य भूतात्मनः अविद्यारूपो मायामयः सदसत्कर्मफलमयो बन्धः; बन्धक्षयहेतवः आत्मविद्यासाधनानि वेदविद्या स्वधर्माचरणं स्वाश्रमानुरूपं तपश्चेति; तपोविद्याचिन्तनरूपसाधनत्रयवती ब्रह्मोपासना मुक्तिसाधनम्; अग्निवाय्वादित्यकालप्राणान्नब्रह्मरुद्रविष्ण्वादिरूपाणां ध्येयानां ब्रह्मैकरूपत्वम्.

पञ्चमः प्रपाठकः— (पृ. १६५७)

१६५७ परमात्मनः कौत्सायनी स्तुतिः; सृष्टिः तमोरजःसत्त्वमितिक्रमेण, ब्रह्मविष्णुरुद्राणां रूपैरुद्भूतः भूताधिप आत्मा.

षष्ठः प्रपाठकः—(पृ. १६५८–१६६६)

१६५८ आत्मा द्विधाभूतः अन्तः प्राणः बहिरादित्य इति, प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरुपासनमात्मनः, मूर्तामूर्ते ब्रह्म, अश्वत्थनामा ब्रह्मवृक्षः, आदित्यहृदययोः स्थितः पुरुषः; प्रणवद्वारा उपास्याः स्वनवत्यादय आत्मनस्तनवः; व्याहृत्युपासना, प्रजापतेः व्याहृतिरूपतनोः अवयवाः, प्रजापतेः सूर्यरूपा तनूः; १६५९ सावित्रीव्याख्यानं, भर्गादित्यसवितृपवनाप्शब्दानां निर्वचनानि, द्वैतमद्वैतं च आत्मनः स्वरूपम्; परमात्मा ईशानप्रजापतिविष्ण्वादिरूपः; आत्मज्ञानाङ्गसंन्यासविधिः, आदित्यः प्राणरूपः; आत्मोपासकस्य भोजनविधिः; भोक्तृभोज्यरूपः विश्वविभागः, आत्मयाजी आत्मयज्ञश्च; १६६० अन्ने ब्रह्मदृष्टिः, अन्नमहिमा; कालः आदित्यमूलकः आदित्यात्मको वा संवत्सररूपः ब्रह्मत्वेनोपास्यः; १६६१ अग्न्यादित्यहृदयेषु एकत्वेनोपास्य अनन्त आकाशात्मा परमात्मा ब्रह्म; षडङ्गो योगः ब्रह्मदर्शनोपायः; आत्मदर्शनावस्था; सुषुम्नाख्यया नाड्या ऊर्ध्वोत्क्रमणविधिः कैवल्यफलकः; द्वे ब्रह्मणी शब्दब्रह्म परं ब्रह्म च विष्णुसंज्ञितम्; १६६२ ब्रह्मात्मदर्शनं, मुक्तिः, योगः; आत्मरूपाग्नौ होमः, विष्णोः परमं पदम्; हृदन्तर्ज्योतिः आत्मा, चित्तलयः; १६६३ ब्रह्म-

ज्ञानकारणं योगविशेषः, योगाधिकारः, ब्रह्मविद्याधिकारः; ब्रह्मज्ञानसाधनं, बद्धलक्षणं, मुक्तिलक्षणं, मनःस्वरूपं, ब्रह्मलोकमार्गः; इन्द्रियाणां उद्गमहेतुः नियन्ता च आत्मा, इन्द्रियबुद्ध्यादीनि आत्मलिङ्गानि; १६६४ सर्वलोकभूतवेदादीनां उद्भवस्थानं आत्मा; संवत्सरप्राणादिरूपैः चित्याग्न्युपासना; अग्नित्रयोपासना, जाठराग्न्युपासना, चित्तशुद्धिः, समाधिः, ब्रह्मविद्याङ्गभूता अग्न्युपासना; १६६५ अग्निवाय्वादित्यब्रह्मणामुपस्थानं, आदित्ये ब्रह्मोपासना, अब्ज्योतिःप्रणवव्याहृतिरूपं ब्रह्म; शान्तसमृद्धे द्वे ब्रह्मरूपे, पुण्यलोकसाधनानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि; अपरिमिततेजस उपासना प्रणवसहिता, यज्ञेन अन्नप्राप्तिः; १६६६ उपासनायुक्तं ब्रह्मज्ञानपर्यवसायि अग्निहोत्रं, अच्युतरूपं महोदेवरूपं ब्रह्म.

सप्तमः प्रपाठकः—(पृ. १६६६–१६६८)

१६६६ सवितरि परमात्मोपासना, सत्यनभःस्थः विश्वरूप आत्मा; १६६७ ज्ञानोपसर्गाः—नास्तिकप्रकाशतस्करादिभिः संसर्गः परिहार्यः, बृहस्पतिप्रणीतं नास्तिकशास्त्रं, विद्याऽविद्याभेदः, अवैदिकाध्ययननिषेधः; परतेजोरूपस्य ब्रह्मणः सप्रणवोपासना, चाक्षुषपुरुषस्य सपत्नीकस्य हृदये स्थितिः, अवस्थात्रयातीतं तुरीयं ब्रह्म, द्वैतं अद्वैतं च ब्रह्म.

मैत्रायण्युपनिषत्समाप्ता ।

जाबालोपनिषत्

(पृ. १६६९–१६७२)

१६६९ कुरुक्षेत्रमहिमा, सर्वे गम्यमानं स्थानं कुरुक्षेत्रत्वेनोपास्यं, अविमुक्ते कुरुक्षेत्रे तारकब्रह्मोपदेशः रुद्रकृतः मरणकाले, अविमुक्तक्षेत्रनिषेवणविधिः मुक्त्यर्थम्; अविमुक्तक्षेत्रे वाराणस्यां आत्मोपासनविधिः, वाराणसीपदनिरुक्तिः; शतरुद्रियजपविधिः; संन्यासविधिः वैराग्यकाले, संन्यासप्रयोगविधिः; १६७० यज्ञोपवीतत्यागविधिः संन्यासिनां, मरणविधिः पञ्चविधाभिः, परिव्राजकधर्माः; १६७१ परमहंसस्वरूपम्; देवतात्मभावोपासना.

जाबालोपनिषत्समाप्ता ।

कैवल्योपनिषत्

(पृ. १६७३–१६७६)

परमेष्ठिप्रोक्ता ब्रह्मविद्या

१६७३ श्रद्धा भक्तिः ध्यानं संन्यासश्च मोक्षसाधनम्; ध्येयः शिवः उमासहितः हृदये, परमात्मनः शिवस्य ब्रह्मेन्द्रादिदेवरूपता, परमात्मज्ञानं मुक्तिसाधनं, प्रणवस्य ध्यानसाधनता; १६७५ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिजन्मान्तररूपावस्थायुक्तः जीवः, जीव एव अखण्डबोधाश्रयः पुरत्रयलयाधारः, प्राणादीनामाकाशादीनां च आत्मनः सृष्टिः; मोक्षसाधनं जीवपरमात्मनोरभेदज्ञानम्; १६७६ शतरुद्रीयपठनविधिः पापनाशफलः.

कैवल्योपनिषत्समाप्ता ।

अथर्वशिरउपनिषत्

(पृ. १६७७–१६८१)

१६७७ रुद्रः सर्वरूपः सर्वतर्पकः सर्वदेवध्येयः, रुद्रज्ञानं सर्वदेवसर्ववेदज्ञानरूपम्; १६७८ रुद्रनमस्काराः, रुद्रः सर्वदेवरूपः; विश्वरूपः, सूक्ष्मः पुरुषः, महाग्रासः, हृदयस्थः देवः; १६७९ ओंकारः, प्रणवः, सर्वव्यापी, अनन्तः, तारं, शुक्लं, सूक्ष्मं, वैद्युतं, परं ब्रह्म, एकः, रुद्रः, ईशानः, भगवान् महेश्वरः, इति संज्ञानां निरुक्तिसहितं रुद्रचरितम्; रुद्रज्ञानात् पशुपाशमोक्षः; १६८० प्रणवमात्राचतुष्टयफलानि; हृदये देवदर्शनं तृष्णादिच्छेदेन; भस्मधारणविधिः; १६८१ सर्वव्यापी

नागधारी विश्वस्रष्टा रुद्रः नमस्कार्यः; शिरः देवकोशः प्राणरक्षितः; सर्वगोप्ता सहस्रपादेकमूर्धा परः रुद्रः; कालव्यापकात् रुद्रात् सृष्टिः, सत्यं परमं तपः, अब्ज्योतिर्व्याहृतिप्रणवरूपं ब्रह्म; अथर्वशिरसः अध्ययनविधिः फलनिरूपणसहितः.

अथर्वशिरउपनिषत्समाप्ता ।

अथर्वशिखोपनिषत्

(पृ. १६८२–१६८३)

अथर्वप्रोक्ता प्रणवोपासना

१६८२ चतुष्पात् अक्षरं प्रणवात्मकं परं ब्रह्म, मात्राचतुष्टयस्वरूपं, प्रणवोच्चारविधिः; प्रणवे तारविष्णुब्रह्मप्रकाशमहादेवरूपतायाः संधानम् ; तुरीयं ब्रह्म, ध्याता ध्यानं ध्येयश्च, शिवध्यानविधिः, मुक्तिफलम्.

अथर्वशिखोपनिषत्समाप्ता ।

बृहदारण्यकोपनिषत्

प्रथमोऽध्यायः

(आश्वमेधिकाश्वविषयकोपासना)

दृश्यविश्वमेवासौ अश्वः, महिमाख्यौ ग्रहौ अहः रात्रिश्च, तस्य देवादिसंबन्धिरूपाणि बन्धनस्थानयोनी च

ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः। सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य। द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो माꣳसानि। ऊवध्यꣳ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि। उद्यन्पूर्वार्धो निम्लोचञ्जघनार्धः। यद्विजृम्भते तद्विद्योतते। यद्विधूनुते तत्स्तनयति। यन्मेहति तद्वर्षति। वागेवास्य वाक्॥

(१) ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः। 'उषा वा अश्वस्य' इत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत्। तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिः आरभ्यते, संसारव्याविवृत्सुभ्यः संसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये। सेयं ब्रह्मविद्या उपनिषच्छब्दवाच्या, तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनात्। उपनिपूर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात्। तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते। सेयं षडध्यायी अरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकम्। बृहत्त्वात् परिमाणतो बृहदारण्यकम्। तस्यास्य कर्मकाण्डेन संबन्धोऽभिधीयते। सर्वोऽप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः, सर्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात्। दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वात् नागमान्वेषणा। न चासति जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात्। स्वभाववादिदर्शनात्। तस्मात् जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्तते। 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके' इत्युपक्रम्य 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात्। 'यथा च मरणं प्राप्य' इत्युपक्रम्य 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्॥' इति च। 'स्वयं ज्योतिः' इत्युपक्रम्य 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति च। 'ज्ञपयिष्यामि' इत्युपक्रम्य 'विज्ञानमयः' इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम्। तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेत्। न। वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात्। न हि देहान्तरसंबन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यात्मेति वदन्तः। न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते, नास्ति घट इति। स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेत्। न। निरूपिते अभावात्। न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति। वैनाशिकास्त्वहमिति प्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते। तस्मात्प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात् प्रत्यक्षान्नात्मास्तित्वसिद्धिः। तथानुमानादपि। श्रुत्या आत्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वात् लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वात् नेति चेत्। न। जन्मान्तरसंबन्धस्याग्रहणात्। आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च, तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहंप्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवाणीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चात्मेति।

(१) बृउ. १।१।१; शब्रा. १०।६।४।१; रंग. जघनार्धः (ज्ञपरार्धः); मध्व. धूनुते (धूनते); विज्ञान. २।४।१०, ३।४।२६.

सर्वथाप्यस्त्यात्मा देहान्तरसंबन्धीत्येवं प्रतिपत्तुर्देहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकाण्डमारब्धम्। न त्वात्मनः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छाकारणमात्मविषयमज्ञानं कर्तृभोक्तृस्वरूपाभिमानलक्षणं तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतम्। यावद्धि तन्नापनीयते, तावदयं कर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शास्त्रविहितप्रतिषिद्धातिक्रमेणापि प्रवर्तमानो मनोवाक्कायैर्दृष्टादृष्टानिष्टसाधानान्यधर्मसंज्ञकानि कर्माण्युपचिनोति बाहुल्येन, स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात्। ततः स्थावरान्ताऽधोगतिः। कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारबलीयस्त्वम्। ततो मनआदिभिरिष्टसाधनं बाहुल्येनोपचिनोति धर्माख्यम्। तद्द्विविधम् — ज्ञानपूर्वकं केवलं च। तत्र केवलं पितृलोकादिप्राप्तिफलम्। ज्ञानपूर्वकं देवलोकादिब्रह्मलोकान्तप्राप्तिफलम्। तथा च शास्त्रम् — 'आत्मयाजी श्रेयान्देवयाजिनः' इत्यादि। स्मृतिश्च 'द्विविधं कर्म वैदिकम्' इत्याद्या। साम्ये च धर्माधर्मयोर्मनुष्यत्वप्राप्तिः। एवं ब्रह्माद्या स्थावरान्ता स्वाभाविकाविद्यादिदोषवती धर्माधर्मसाधनकृता संसारगतिर्नामरूपकर्माश्रया। तदेवेदं व्याकृतं साध्यसाधनरूपं जगत् प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत्। स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसारः आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्तोऽनर्थ इत्येतस्माद्विरक्तस्याविद्यानिवृत्तये तद्विपरीतब्रह्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थोपनिषदारभ्यते।

अस्य त्वश्वमेधकर्मसंबन्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनम् ——येषामश्वमेधे नाधिकारः, तेषामस्मादेव विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिः, 'विद्यया वा कर्मणा वा' 'तद्धैतल्लोकजिदेव' इत्येवमादिश्रुतिभ्यः। कर्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेत्। न। 'योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद' इति विकल्पश्रुतेः। विद्याप्रकरणे चाम्नानात्, कर्मान्तरे च संपादनदर्शनात्, विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते। सर्वेषां च कर्मणां परं कर्माश्वमेधः, समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात्। तस्य चेह ब्रह्मविद्याप्रारम्भे आम्नानं सर्वकर्मणां संसारविषयत्वप्रदर्शनार्थम्। तथा च दर्शयिष्यति फलमशनायामृत्युभावम्। न नित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेत्। न। सर्वकर्मफलोपसंहारश्रुतेः। सर्वं हि पत्नीसंबद्धं कर्म, 'जाया मे स्यात्...एतावान्वै कामः' इति निसर्गत एव सर्वकर्मणां काम्यत्वं दर्शयित्वा, पुत्रकर्मापरविद्यानां च 'अयं लोकः पितृलोको देवलोकः' इति फलं दर्शयित्वा त्र्यन्नात्मकतां चान्ते उपसंहरिष्यति 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इति सर्वकर्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति। इदमेव त्रयं प्रागुत्पत्तेस्तर्ह्यव्याकृतमासीत्। तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशाद्व्याक्रियते बीजादिव वृक्षः। सोऽयं व्याकृताव्याकृतरूपः संसारोऽविद्याविषयः क्रियाकारकफलात्मकतयात्मरूपत्वेनाध्यारोपितोऽविद्ययैव मूर्तामूर्ततद्वासनात्मकः। अतो विलक्षणोऽनामरूपकर्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाकारकफलभेदादिविपर्ययेणावभासते। अतोऽस्मात्क्रियाकारकफलभेदस्वरूपात् 'एतावदिदम्' इति साध्यसाधनरूपाद्विरक्तस्य कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानिवृत्तये रज्ज्वामिव सर्पविज्ञानापनयाय ब्रह्मविद्या आरभ्यते। तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय 'उषा वा अश्वस्य' इत्यादि। तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते, प्राधान्यादश्वस्य। प्राधान्यं च तन्नामाङ्कितत्वात्क्रतोः, प्राजापत्यत्वाच्च।

उषा इति, ब्राह्मो मुहूर्तः उषाः। वैशब्दः स्मारणार्थः। प्रसिद्धं कालं स्मारयति। शिरः, प्राधान्यात्। शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानाम्। अश्वस्य, मेध्यस्य मेधार्हस्य यज्ञियस्य, उषाः शिर इति संबन्धः। कर्माङ्गस्य पशोः संस्कर्तव्यत्वात्कालादिदृष्टयः शिरआदिषु क्षिप्यन्ते, प्राजापत्यत्वं च प्रजापतिदृष्ट्यध्यारोपणात्। काललोकदेवतात्वाध्यारोपणं च प्रजापतित्वकरणं पशोः, एवंरूपो हि प्रजापतिः, विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ। सूर्यश्चक्षुः, शिरसोऽनन्तरत्वात्सूर्याधिदैवतत्वाच्च। वातः प्राणः, वायुस्वाभाव्यात्। व्यात्तं विवृतं मुखं अग्निर्वैश्वानरः। वैश्वानर इत्यग्नेर्विशेषणम्। वैश्वानरो नामाग्निर्विवृतं मुखमित्यर्थः, मुखस्याग्निदैवतत्वात्। संवत्सर आत्मा, संवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा, आत्मा शरीरं, कालावयवानां च संवत्सरः शरीरं, शरीरं चात्मा, 'मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा' इति श्रुतेः। अश्वस्य मेध्यस्येति सर्वत्रानुषङ्गार्थं पुनर्वचनम्। द्यौः पृष्ठं, ऊर्ध्वत्वसामान्यात्। अन्तरिक्षमुदरं, सुषिरत्वसामान्यात्। पृथिवी पाजस्यं पादस्यं, पाजस्यमिति वर्णव्यत्ययेन, पादासनस्थानमित्यर्थः। दिशश्चतस्रोऽपि पार्श्वे,

पार्श्वेन दिशां संबन्धात्। पार्श्वयोर्दिशां च संख्या-वैषम्यादयुक्तमिति चेत्। न। सर्वमुखत्वोपपत्तेरश्वस्य पार्श्वाभ्यामेव सर्वदिशां संबन्धाददोषः। अवान्तरदिश आग्नेय्याद्याः पर्शवः पार्श्वास्थीनि। ऋतवोऽङ्गानि, संवत्सरावयवत्वादङ्गसाधर्म्यात्। मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाणि संधयः, संधिसामान्यात्। अहोरात्राणि प्रतिष्ठाः, बहुवचनात्प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि, प्रतिष्ठाः पादाः प्रतितिष्ठत्येतैरिति। अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठति, अश्वश्च पादैः। नक्षत्राण्यस्थीनि, शुक्लत्वसामान्यात्। नभो नभस्था मेघाः, अन्तरिक्षस्योदरत्वोक्तेः। मांसानि, उदकरुधिरसेचनसामान्यात्। ऊवध्यं उदरस्थमर्धजीर्णमशनं सिकताः, विश्लिष्टावयवत्वसामान्यात्। सिन्धवः स्यन्दनसामान्यात् नद्यः गुदा नाड्यः, बहुवचनाच्च। यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्ताद्दक्षिणोत्तरौ मांसखण्डौ, क्लोमान इति नित्यं बहुवचनमेकस्मिन्नेव, पर्वताः, काठिन्यादुच्छ्रितत्वाच्च। ओषधयश्च क्षुद्राः स्थावराः, वनस्पतयो महान्तः, लोमानि केशाश्च यथासंभवम्। उद्यन्नुद्गच्छन्भवति सविता आ मध्याह्नात् अश्वस्य पूर्वार्धः, नाभेरूर्ध्वमित्यर्थः। निम्लोचन्नस्तं यन् आ मध्याह्नात् जघनार्धोऽपरार्धः, पूर्वापरत्वसाधर्म्यात्। यद्विजृम्भते गात्राणि विनामयति विक्षिपति, तद्विद्योतते विद्योतनं, मुखघनविदारणसामान्यात्। यद्विधूनुते गात्राणि कम्पयति, तत्स्तनयति, गर्जनशब्दसामान्यात्। यन्मेहति मूत्रं करोत्यश्वः, तद्वर्षति वर्षणं तत्, सेचनसामान्यात्। वागेव शब्द एव अस्याश्वस्य वागिति, नात्र कल्पनेत्यर्थः।

शंकर.

(२) अष्टाध्यायात्मके बृहदारण्यके प्रवर्ग्योपसत्प्रतिपादकप्रथमद्वितीयाध्यायावुपेक्ष्योत्तराध्यायगणो व्याख्यायते। यद्यप्युषा वा अश्वस्येत्यादिकमश्वमेधादिकर्मविषयकमेव तथाऽपि ब्रह्मदृष्टिविधिरूपतया ब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादनपरतया च यथाकथंचिद्ब्रह्मसंबन्धित्वेन तद्व्याख्यानस्योचितत्वात्। अत एवाश्वमेधब्राह्मणादेर्ब्रह्मपरोपनिषद्भागसंगतिरुपपद्यते। सर्वकर्मश्रेष्ठाश्वमेधाङ्गभूतेऽश्वे 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति कर्मवीर्यवत्त्वापादिका विश्वरूपत्वोपासनोपदिश्यते। 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' (ब्रसू. ४।१।५) इति सूत्रोक्तन्यायेनोत्कृष्टदृष्टेरेवापकृष्टे कर्तव्यत्वात्। अश्वस्य शिरःप्रभृत्यवयवेषु कर्माङ्गभूतेष्वेवोषआदिबुद्धिः कार्या, न तूषआदौ शिरआदिबुद्धिः। संवत्सरशब्देन संवत्सराभिमानी प्रजापतिर्वा विवक्षितः। पृथिवी पाजस्यं, भुजान्तरमित्यर्थः। इयमुदर इत्यग्नौ पृथिवीत्वदृष्टिदर्शनात्। अहोरात्राणि प्रतिष्ठा, पादावित्यर्थः। नभो मांसानि, अस्थ्यात्मकनक्षत्रसंपृक्तत्वात्। क्लोमान इत्येकस्मिन्व्यत्ययाद्बहुवचनम्। ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि, सूक्ष्मत्वसाम्यात्। यद्विजृम्भते तद्विद्योतते, मुखव्यादानमेवान्तरप्रकाशहेतुत्वाद्विद्युत्। वागेवास्य वाक्, नात्र कल्पनापेक्षा। अस्याश्वस्य समुद्रो बन्धुः। तत्र बन्धुदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—समुद्रो योनिः।

* रंग.

(३) श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः॥

ॐ प्राणादेरीशितारं परमसुखनिधिं सर्वदोषव्यपेतं
सर्वान्तस्थं सुपूर्णं प्रकृतिपतिमजं सर्वबाह्यं सुनित्यम्।
सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सुरमुनिमनुजाद्यैः सदा सेव्यमानं
विष्णुं वन्दे सदाऽहं सकलजगदनाद्यन्तमानन्ददं तम्॥

'यथा तुष्टाव लक्ष्मीशं सर्गादौ चतुराननः। तथा जगाद सूर्याय याज्ञवल्क्याय सोऽब्रवीत्॥ वाजिरूपेण सूर्येण प्रोक्तं वाजसनेयकम्। कण्वाय याज्ञवल्क्योऽदात्काण्वं तेन प्रकीर्तितम्॥' इति वाराहे। 'अश्वस्य रूपो ब्रह्माभूदश्वरूपाज्जनार्दनात्। तत्र संनिहितो विष्णुरश्वरूपः स्वयं प्रभुः॥ तयोश्च प्रतिमा मेध्यो यतोऽश्वोऽयं श्रुतौ श्रुतः। सर्वे जगत्तदङ्गेषु तस्मात्संनिहितं स्मृतम्॥ तयोरङ्गेष्विदं यस्माज्जगत्सर्वं प्रतिष्ठितम्॥' इति प्रध्याने। 'उच्चैःश्रवाः संनिहितो मेध्येऽश्वे तत्र केशवः। तस्मिन्निदं जगत्सर्वं ब्रह्मा चोच्चैःश्रवःस्थितः॥' इति सौपर्णे। 'पर्वताः सिकताश्चैव नद्यः कूपाः सरांसि च। हविःकपाल्यूपाद्या देवता एव सर्वशः॥ तत्तन्नामैव नामैषां भिन्नानामभिमानतः। नामानि तान्यपि हरेः स हि सर्वगुणाधिकः॥

* शेषं शंकरवत्।

इति नारदीये । 'उषाः शिरो ब्रह्मनाम तत्त्वमस्यादयोऽखिलाः। सप्तम्यर्थाः समुद्दिष्टाः पञ्चम्यर्थास्तथा श्रुताः॥ षष्ठ्यर्थाश्च चतुर्थ्यर्थास्तृतीयार्थाश्च सर्वशः । तदैक्यवाचिवच्छब्दा अपि तद्वत्त्ववाचकाः ॥ ऐक्यार्था नैव ते सर्वे भिन्नरूपा यतः सदा । ईशाङ्गवाचिनो वा स्युस्तेषामेव तदर्थतः ॥ सप्तसु प्रथमा यस्मात्तत्त्योग्यार्थता भवेत् ॥' इति ब्रह्मतर्के । 'अङ्गप्रत्यङ्गशो व्याप्तो विष्णुरेव तुरङ्गमे । अतो विष्ण्वङ्गगं सर्वं मेध्याङ्गस्थमुदीरितम् ॥' इति च । पुनरप्यश्वस्य मेध्यस्येति वचनं कस्यचिदश्वस्यैवमासीदितीतिहासरूपेण नोच्यते किंतु सर्वमेध्यानामेवमिति ज्ञापनार्थम् । 'सर्वव्यक्तिष्वभिव्याप्त्यै तात्पर्याधिक्यवित्तये । प्रतीतानुपपत्तेरप्याभासत्वविवक्षया । पुनर्वचनमुद्दिष्टं शतशोऽपि पृथक् पृथक् ॥' इति च । 'विष्णोः पुरीषस्थानीया काठिन्यात्पृथिवी स्मृता । तत्स्थत्वात्सिकताः सर्वा उवध्यस्थाः प्रकीर्तिताः ॥ उर्व्यास्तु पादगत्वेऽपि नोवध्यत्वं विरुध्यते । यतस्तदभिमानिन्यो देवता अनुकीर्तिताः ॥ तासां च बहुरूपत्वादैश्वर्याच्च परेशितुः॥' इति च । 'अवान्तरदिशो विष्णोरस्थिपुच्छान्युदाहृताः। पूर्वपश्चार्धभेदेन दिशः पार्श्वे प्रकीर्तिते ॥ शिरश्च पादमूलानि पुच्छं षड्तवः स्मृताः । संवत्सराभिमानी च ब्रह्मा सर्वशरीरगः ॥ क्लोमानश्च यकृच्चैव मांसौ गीर्यभिमानिनः । आन्त्रेषु नद्यः सर्वाश्च सोऽयं विष्णुः सनातनः ॥' इति च । नभोभिमानी विघ्नेशो विष्णोर्मांसाश्रितः सदा । अन्तरिक्षाभिमानी च तत्सूनुरुदरे स्थितः ॥' इति च ।

मध्व.

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत । तस्य पूर्वे समुद्रे योनिः । रात्रिरेनं पश्चान्महिमाऽन्वजायत । तस्यापरे समुद्रे योनिः । एतौ वा अश्वं महिमानावभितः संबभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान् । समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥

(१) अहर्वा इति । सौवर्णराजतौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वस्याग्रतः पृष्ठतश्च स्थाप्येते, तद्विषयमिदं दर्शनम्। अहः सौवर्णो ग्रहः, दीप्तिसामान्यात्, वै । अहरश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायतेति कथम् ? अश्वस्य प्रजापतित्वात् । प्रजापतिर्ह्यादित्यादिलक्षणोऽह्ना लक्ष्यते । अश्वं लक्षयित्वाऽजायत सौवर्णो महिमा ग्रहः, वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति यद्वत् । तस्य ग्रहस्य पूर्वे पूर्वः, समुद्रे समुद्रः, योनिः, विभक्तिव्यत्ययेन । योनिरित्यासादनस्थानम् । तथा रात्री राजतो ग्रहः, वर्णसामान्याज्जघन्यत्वसामान्याद्वा । एनमश्वं पश्चात्पृष्ठतो महिमा अन्वजायत, तस्यापरे समुद्रे योनिः । महिमा महत्त्वात्, अश्वस्य हि विभूतिरेषा, यत्सौवर्णो राजतश्च ग्रहावुभयतः स्थाप्येते । तावेतौ वै महिमानौ महिमाख्यौ ग्रहौ, अश्वमभितः संबभूवतुः उक्तलक्षणावेव संभूतौ । इत्थमसावश्वो महत्त्वयुक्त इति पुनर्वचनं स्तुत्यर्थम् । तथा च हयो भूत्वेत्यादि स्तुत्यर्थमेव । हयो हिनोतेर्गतिकर्मणः, विशिष्टगतिरित्यर्थः । जातिविशेषो वा, देवानवहत् देवत्वमगमयत्, प्रजापतित्वात् । देवानां वा वोढाऽभवत् । ननु निन्दैव वाहनत्वम् । नैष दोषः । वाहनत्वं स्वाभाविकमश्वस्य, स्वाभाविकत्वादुच्छ्रायप्राप्तिर्देवादिसंबन्धोऽश्वस्य इति स्तुतिरेवैषा । तथा वाज्यादयो जातिविशेषाः । वाजी भूत्वा गन्धर्वानवहदित्यनुषङ्गः । तथाऽर्वा भूत्वाऽसुरान् । अश्वो भूत्वा मनुष्यान् । समुद्र एवेति परमात्मा, बन्धुर्बन्धनं, बध्यतेऽस्मिन्निति । समुद्रो योनिः कारणमुत्पत्तिं प्रति । एवमसौ शुद्धयोनिः शुद्धस्थितिरिति स्तूयते । 'अप्सुयोनिर्वा अश्वः' इति श्रुतेः प्रसिद्ध एव वा समुद्रो योनिः ।

शंकर.

(२) अस्याश्वस्य समुद्रो बन्धुः । तत्र बन्धुदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—समुद्रो योनिः । उच्चैःश्रवसोऽश्वस्य वारुणाश्वानां च तत्रोत्पत्तिदर्शनात्समुद्रो योनित्वेन ध्यातव्यः । * रंग.

(३) 'अश्वपूर्वापरौ होम्यौ महिमानौ ग्रहौ स्मृतौ । अहोरात्राभिमन्तारौ तयोरप्यभिमानिनौ । कामश्चाथ रतिश्चैव विष्णुब्रह्मशरीरजौ । समुद्रेकात्समुद्रस्तु विष्णुः पूर्व उदाहृतः । उपचारेण तूद्रेकादपरश्च चतुर्मुखः । स विष्णुर्हयनामा सन्देववाहेषु संस्थितः । वाजिनामा तु

(१) बृउ. १।१।२; शब्रा. १०।६।४।१; रंग. वा अश्वं महिमानावभितः (वै महिमानावश्वमभितः).

* शेषं शंकरवत् ।

गान्धर्वेष्वर्वनामाऽसुरेषु च । मनुष्येष्वश्वनामाऽसौ तद्वन्धुः स्वयमेव सः । तस्मादेवोत्थितिस्तस्य रूपभेदो न तस्य च । ऐश्वर्यात्स तथापीशो व्यक्तिभावं गमिष्यति । हत्वा याति यतः शत्रून् हरिस्तस्माद्धयः स्मृतः । सर्वदा युद्धकर्तृत्वाद्वाजी चापि प्रकीर्तितः । अर्वातिगमनादुक्त आशुत्वादश्व उच्यते ॥' इति वैहायसे । तेषां तेषां वाहनेषु स्थितत्वात्तत्कर्तृत्वात्तन्नामा । ' पतन्ति नियतं हन्तुं देवाश्वाः शत्रुमूर्धसु । वेगाधिका आसुराश्वा वेगमात्रं नृवाहने ॥' इति स्कान्दे । 'गन्धर्वास्तु सदा युद्धरता देवानुगायतः । तदशक्तौ तु देवानां युद्धं ते स्वामिनो यतः । केचिद्गानरता नित्यं गन्धर्वा नर्तकाः परे । केचिद्वाद्यरता नित्यं चारणा देवचारकाः ॥' इति च । मध्व.

(मृत्योः अशनायारूपात् सृष्टिः)

अर्कदृष्टिविषया आपः मृत्योः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्याः अग्निः प्राणरूपः अग्निवाय्वादित्यरूपैर्व्याकृतः, विराट्स्वरूपः स एव, वाङ्मनोमिथुनद्वारा मृत्योः संवत्सरः वाक् त्रयीयज्ञप्रजापश्वादयश्च, मृत्योः अदितित्वं सनिरुक्तं, मृत्योः अश्वस्याश्वमेधस्य चोत्पत्तिः निर्वचनसहिता, अर्काश्वमेधोपासनं मृत्य्वात्मभावफलम्

[1]नैवेह किंचनाग्र आसीत् । मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया । अशनाया हि मृत्युः । तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत् । तस्यार्चत आपोऽजायन्त । अर्चते वै मे कमभूदिति । तदेवार्कस्यार्कत्वम् । कꣳ ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥

(१) अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते । तद्विषयदर्शनविवक्षयैवोत्पत्तिः स्तुत्यर्था । नैवेह किंचनाग्र आसीत्, इह संसारमण्डले, किंचन किंचिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं, नैवासीन्न बभूव, अग्रे प्रागुत्पत्तेर्मनआदेः ।

किं शून्यमेव बभूव ? शून्यमेव स्यात्, ' नैवेह किंचन ' इति श्रुतेः । न कार्यं कारणं वा आसीत् । उत्पत्तेश्च । उत्पद्यते हि घटः, अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम् । ननु कारणस्य, न नास्तित्वं, मृत्पिण्डादिदर्शनात् । यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता अस्तु कार्यस्य, न तु कारणस्य, उपलभ्यमानत्वात् । न, प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलम्भात् । अनुपलब्धिश्चेदभावहेतुः, सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं वोपलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु ।

न, ' मृत्युनैवेदमावृतमासीत् ' इति श्रुतेः । यदि हि किंचिदपि नासीत्, येनाव्रियते यच्चाव्रियते, तदा नावक्ष्यत् ' मृत्युनैवेदमावृतम् ' इति । न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यापुत्र इति । ब्रवीति च ' मृत्युनैवेदमावृतमासीत् ' इति । तस्मात् येनावृतं कारणेन, यच्चावृतं कार्यं, प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीत्, श्रुतेः प्रामाण्यात्, अनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्तित्वम् । कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात्, असति चादर्शनात्, जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते, घटादिकारणास्तित्ववत् ।

कार्यस्य च अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथं, अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् अभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येति । अभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः । यद्धि लोके प्रावृतं तमआदिना घटादि वस्तु, तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत्, प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति । तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः ।

किंलक्षणेन मृत्युनावृतमित्यत आह –– अशनायया, अशितुमिच्छा अशनाया, सैव मृत्योर्लक्षणं, तया लक्षितेन मृत्युना अशनायया । कथमशनाया मृत्युरिति, उच्यते––अशनाया हि मृत्युः । हिशब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति । यो ह्यशितुमिच्छति सोऽशनायानन्तरमेव हन्ति जन्तून् । तेनासावशनायया लक्ष्यते मृत्युरिति, अशनाया हीत्याह । बुद्ध्यात्मनोऽशनाया धर्म इति स एष बुद्ध्यवस्थो हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते । तेन मृत्युनेदं कार्यमावृतमासीत्, यथा पिण्डावस्थया

(१) बृउ. १।२।१; शब्रा. १०।६।५।१ वार्कस्या (वार्क्यस्या) दर्कस्या (दर्क्यस्या); रामानुज. २।१।१८, २६ नैवेह किंचनाग्र आसीत् (इदं वाग्रे नैव किंचनासीत्); मध्व. अर्चते वै (अर्चतो वै).

मृदा घटादय आवृताः स्युरिति तद्वत् । तन्मनोऽकुरुत, तदिति मनसो निर्देशः । स प्रकृतो मृत्युः वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया, तत् कार्यालोचनक्षमं, मनःशब्दवाच्यं संकल्पादिलक्षणमन्तःकरणं, अकुरुत कृतवान् । केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति उच्यते — आत्मन्वी आत्मवान् स्यां भवेयं, अहमनेनात्मना मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्रायः । सः प्रजापतिः, अभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सन्, अर्चन् अर्चयन्पूजयन् आत्मानमेव कृतार्थोऽस्मीति, अचरत् चरणमकरोत् । तस्य प्रजापतेः अर्चतः पूजयतः आपः रसात्मिकाः पूजाङ्गभूताः अजायन्त उत्पन्नाः । अत्राकाशप्रभृतीनां त्रयाणामुत्पत्त्यनन्तरमिति वक्तव्यं, श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात्, विकल्पासंभवाच्च सृष्टिक्रमस्य । अर्चते पूजां कुर्वते, वै, मे मह्यं, कं उदकं, अभूत् इति एवममन्यत यस्मान्मृत्युः, तदेव तस्मादेव हेतोः, अर्कस्य अग्नेरश्वमेधक्रत्वौपयोगिकस्य अर्कत्वम् । अर्कत्वे हेतुरित्यर्थः । अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेतत् — अर्चनात्सुखहेतुपूजाकरणादप्संबन्धाच्चाग्नेरेतद्गौणं नामार्क इति । यः एवं यथोक्तं अर्कस्यार्कत्वं वेद जानाति, कं उदकं सुखं वा, नामसामान्यात्, ह वै इत्यवधारणार्थौ, भवत्येवेति, अस्मै एवंविदे एवंविदर्थं, भवति ।

शंकर.

(२) अश्वमेधाङ्गभूते चित्याग्नौ तदङ्गभूतसंवत्सरकाले च ब्रह्मदृष्टिं विधित्सन्प्रथमतोऽग्नेरुत्पत्तिप्रकारमाह — नैवेह किंचनाग्र आसीदित्यादि । केचित्तु नात्र ब्रह्मदृष्टिर्विधीयतेऽपि तु तात्त्विकतदात्मकत्वानुसंधानसिद्धये परमात्मन उत्पत्त्यादिकमाम्नायत इत्याहुः । नोभयथाऽपि विरोधं पश्यामः । इह जगति किंचन परिदृश्यमानं स्थूलावस्थं वस्तु अग्रे सृष्टेः प्राङ्नैवाऽऽसीत् । अत्राग्रे नाऽऽसीदित्यनेन न शून्यत्वमुच्यतेऽसत्कार्यानभ्युपगमात् । परिदृश्यमानस्थूलावस्थाविरोध्यवस्थावत्त्वमेवार्थः । कारणवाक्यत्वादत्र मृत्युशब्देन मृत्युसंज्ञकाचिच्छरीरः परमात्मोच्यते । अत्राशनाया नाम संजिहीर्षा । 'अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु' (पा. सू. ७।४।३४) इति बुभुक्षार्थे निपातितोऽशनायाशब्दः संजिहीर्षां लक्षयित्वा तद्वति लक्षितलक्षणया वर्तते । ततश्चायमर्थः — संजिहीर्षुणा तमःशरीरेण परमात्मना परिदृश्यमानं स्थूलावस्थं जगदावृतमासीत्तिरोहितस्थूलावस्थमासीत् । स्थूलावस्थां विहाय तमःशरीरकपरमात्मावस्थमासीदित्यर्थः । लोके बुभुक्षाविशिष्टो हि पुरुषो जन्तून्हिनस्ति अतो बुभुक्षाया मरणहेतुत्वेन मृत्युत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि तत्रत्याशनायामृत्युशब्दयोर्भिन्नत्वात्प्रकृते मृत्युशब्दस्य प्रतिपाद्यस्य तमःशरीरकपरमात्मनः संजिहीर्षावाच्याशनायाशब्दप्रयोगविषयतायां न तदुपपादकं तथाप्येकशब्दरूपितत्वेनार्थद्वयैकीकरणे न श्रुतिप्रवृत्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । तदिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । स मृत्युस्तमःशरीरकः परमात्माऽहमात्मन्वी शरीरी चेतनाचेतनशरीरकः स्यामिति संकल्प्य मनः कृतवानित्यर्थः । न च संजिहीर्षोः सिसृक्षाकार्यमनःसृष्टिर्विरुद्धेति वाच्यम् । सृष्ट्वा संहरिष्यामीत्येवंभूतसृष्टिसंहारलक्षणविहारेच्छाया एवाशनायाशब्देन विवक्षितत्वात् । अत्र मनःशब्देन ' मनो महान्मतिर्ब्रह्म ' इति नामपाठान्महत्तत्त्वमुच्यते । तच्चोपलक्षणमहंकारादिभूतावधिकसृष्टेरपि । मनःशब्दस्यान्तःकरणार्थत्वेऽपि मनःशब्दः स्वपूर्वभाविमहदादीनामप्युपलक्षकः । महदादिसृष्ट्यभावे मनःसृष्ट्यभावात् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । आत्मञ्शब्दात् 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इत्यर्थे विनिप्रत्ययश्छान्दसः । अर्चन्प्रीणयन् । आत्मानमिति शेषः । कर्मकारकं च स्वयमेव । अश्रुताध्याहारादपि प्रकृतस्यैव कर्मत्वोपपत्तेः । ' लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ' (पा. सू. ३।२।१२६) इति हेतौ शतृप्रत्ययः । जगद्व्यापारलीलया स्वात्मानं प्रीणयितुमचरदित्यर्थः । उक्तं हि भगवता बादरायणेन जगत्स्रष्टुर्लीलारसः एव प्रयोजनमिति । अर्चतः प्रीणनाय प्रवृत्तस्य परमात्मनः सकाशादाप उत्पन्ना इत्यर्थः । तत्र चापां प्राधान्यादप्शब्दप्रयोगः । सृष्टिश्च स्रष्टुर्नारायणत्वे लिङ्गम् । 'एको ह वै नारायणः ' इत्युपक्रम्य ता इमा आप इति श्रुतेः । वैशब्दोऽवधारणे । अर्चनप्रवृत्ताय मह्यं कं जलममूदिति स परमात्माऽमन्यतेत्यर्थः । यस्माद्धेतोरेवममन्यतात एतादृशमननमेवार्कशब्दितस्य परमात्मनोऽर्कशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः । अर्कशब्दितत्वं च परमात्मनः 'अर्को वाजसनः शृङ्गी' इति भगवन्नामसहस्रपाठा-

दिति द्रष्टव्यम् । एतत्सर्वं व्याख्यानाधिकरणे व्यासार्यैः स्पष्टमुक्तम् । * रंग.

(३) ' असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च ' — यदुक्तं कारणे कार्यस्य सत्त्वं लोकवेदाभ्यामवगम्यत इति तदयुक्तम् । असद्व्यपदेशात् । ' असदेवेदमग्र आसीत् ' (छाउ. ३।१९।१, ६।२।१) ' असद्वा इदमग्र आसीत् ' (तैउ. २।७) ' इदं वाग्रे नैव किंचनासीत् ' (बृउ. १।२।१) इति । लोके च सर्वं घटशरावादिकं पूर्वाह्णे नासीदिति । अतो यथोक्तं नोपपद्यत इति चेत्तन्न । धर्मान्तरेण तथा व्यपदेशात् । स खल्वसद्व्यपदेशस्तस्यैव कार्यद्रव्यस्य पूर्वकाले धर्मान्तरेण संस्थानान्तरेण, न भवदभिप्रेतेन तुच्छत्वेन । सत्त्वासत्त्वे हि द्रव्यधर्मावित्युक्तम् । तत्र सत्त्वधर्माद्धर्मान्तरमसत्त्वम् । इदंशब्दनिर्दिष्टस्य जगतः सत्त्वधर्मौ नामरूपे । असत्त्वधर्मस्तु तद्विरोधिनी सूक्ष्मावस्था । अतो जगतो नामरूपयुक्तस्य तद्विरोधिसूक्ष्मदशापत्तिरसत्त्वम् । कथमिदमवगम्यते । वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च । वाक्यशेषस्तावत् 'इदं वाग्रे नैव किंचनासीत्' (बृउ. १।२।१) इत्यत्र ' तदसदेव सन्मनोऽकुरुत तस्यामिति ' (बृउ. १। २।१) इति । अनेन वाक्यशेषगतेन मनस्कारलिङ्गेनासच्छब्दार्थे तुच्छातिरिक्ते निश्चिते तदैकार्थ्यात् ' असदेवेदम् ' (छाउ. ३।१९।१, ६।२।१) इत्यादिष्वप्यसच्छब्दस्यायमेवार्थ इति निश्चीयते । युक्तेश्चासत्त्वस्य धर्मान्तरत्वमवगम्यते । युक्तिर्हि सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मावयवगमयति । मृद्द्रव्यस्य पृथुबुध्नोदराकारयोगो घटोऽस्तीतिव्यवहारहेतुः। तस्यैव तद्विरोध्यवस्थान्तरयोगो घटो नास्तीतिव्यवहारहेतुः । तत्र कपालाद्यवस्थायास्तद्विरोधित्वेन सैव घटाद्यवस्थस्य नास्तीतिव्यवहारहेतुः । न च तद्व्यतिरिक्तो घटाभावो नाम कश्चिदुपलभ्यते । न च कल्प्यते । तावतैवाभावव्यवहारोपपत्तेः । तथा शब्दान्तराच्च, पूर्वकाले धर्मान्तरयोग एवावगम्यते । शब्दान्तरं च पूर्वोदाहृतं ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ' (छाउ. ६।२।१) इत्यादिकम् । तत्र हि ' कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात् ' (छाउ. ६।२।२) इति तुच्छत्वमाक्षिप्य ' सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत् ' (छाउ. ६। २।२) इति स्थापितम् । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत ' (बृउ. १।४।७) इति सुस्पष्टमुक्तम् ।

* रामानुज. २।१।१८

(४) ' सर्वसंहारकविष्णुं देवीं जीवांस्तथैव च । कालं त्रिगुणसाम्यं च कर्माणि प्राणमिन्द्रियम् । संस्कारं चैव वेदांश्च नर्ते किंचिल्लये त्वभूत् ॥ ' इति ब्रह्मतर्के । लयकाले परमात्मनैवावृतमासीत् । ' अशनं जगदेतद्यन्नयत्यात्मेच्छया हरिः । अशनाया ततः प्रोक्त उदन्या कर्मनायकः ॥ ' इति ब्राह्मे । अन्यत्र नेतृत्वप्रतीतावपि श्रुतिषु प्रसिद्धेः स एव नेतेत्याह । अशनाया हि मृत्युरिति । तत्तव एव मनोऽकुरुत यतः स्वयमेवासीन्नान्यत् । आत्मवान्स्यामित्यैच्छत् । शरीरवान्स्यामिति । अप्सृष्ट्यर्थं मनोऽकुरुत । 'ऐच्छद्विष्णुरदेहः सन् देहवान्स्यामिति प्रभुः। यतो देह इदं सर्वं तस्य विष्णोरदेहिनः । तद्वशत्वात्स्वयं देवश्चिदानन्दशरीरकः । सोऽऽत्मानमर्चयन्नचरदप्सृष्ट्यर्थं जनार्दनः । यत्कुर्वन् यत्सृजेदीशस्तद्ध्वेद्धि तदात्मकम्। अतोऽर्चतो यतो जाता आपोऽतोऽर्चनसाधनाः। अन्यथा कर्तुमीशोऽपि क्रीडया तत्तदात्मकम् । कर्तुं तत्तत्प्रवृत्तिः संस्तत्करोति स्वयं प्रभुः ॥' इति ब्रह्माण्डे । मे सर्वाहेयस्य विष्णोः । ' असच्छब्दगतैर्विष्णुर्वाच्यः सप्तविभक्तिभिः । सर्वाहेयत्वतस्त्वेकः सर्वस्य प्रतियोगितः । युष्मच्छब्दाभिधेयश्च तच्छब्दैश्च परोक्षतः । स एव बहुरूपत्वाद्बहुशब्दाभिधानवान् । जीवस्थितेन रूपेण ह्यद्वेनापि द्विधोच्यते । भिन्नोऽपि सर्वजीवेभ्यः सर्ववस्तुभ्य एव च । पूर्णानन्दादिरूपस्य कुतोऽल्पसुखिनैकता ॥ ' इति ब्रह्मतर्के । 'उदकं सुखहेतुत्वात्कमित्येवाभिधीयते। तदेव ह्यर्चतो जातमतोऽर्कं इति कीर्त्यते ॥' इति व्यासनिरुक्ते । अर्चतो जातं सुखसाधनं चेत्यर्क इत्यर्थः । कं सुखमस्मै भवति । 'अपां हि सुखहेतूनां वेद विष्णोर्जनिं हि यः। स मुक्तः सुखभागेव स्याद्विष्णोस्तु प्रसादतः ॥' इति माहात्म्ये ।

‡ मध्व.

---

* शेषं शंकरवत् ।

* श्रीकंठ. रामानुजवत् ।

‡ व्रमध्व. अग्रे बृउ. १।२।५ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

आपो वा अर्कः । तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवत् । तस्यामश्राम्यत् । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्ततामिः ॥

(१) आपो वा अर्कः । कः पुनरसावर्क इति उच्यते, आपो वै या अर्चनाङ्गभूतास्ता एव अर्कः, अग्नेरर्कस्य हेतुत्वात्, अप्सु चाग्निः प्रतिष्ठित इति । न पुनः साक्षादेवार्कस्ताः, तासामप्रकरणात् । अग्नेश्च प्रकरणम् । वक्ष्यति च — 'अयमग्निरर्कः' इति । तत् तत्र, यदपां शर इव शरो दध्न इव मण्डभूतमासीत्, तत्समहन्यत संघातमापद्यत तेजसा बाह्यान्तःपच्यमानम् । लिङ्गव्यत्ययेन वा, योऽपां शरः स समहन्यतेति । सा पृथिव्यभवत्, स संघातो येयं पृथिवी साभवत् । ताभ्योऽद्भ्योऽण्डमभिनिर्वृत्तमित्यर्थः ! तस्यां पृथिव्यामुत्पादितायां, स मृत्युः प्रजापतिः अश्राम्यत् श्रमयुक्तो बभूव । सर्वो हि लोकः कार्यं कृत्वा श्राम्यति । प्रजापतेश्च तन्महत्कार्यं यत्पृथिवीसर्गः । किं तस्य श्रान्तस्येत्युच्यते — तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य खिन्नस्य, तेजोरसः तेज एव रसस्तेजोरसः, रसः सारः, निरवर्तत प्रजापतिशरीरान्निष्क्रान्त इत्यर्थः । कोऽसौ निष्क्रान्तः ? अग्निः सोऽण्डस्यान्तर्विराट् प्रजापतिः प्रथमजः कार्यकरणसंघातवाञ्जातः, 'स वै शरीरी प्रथमः' इति स्मरणात् ।

शंकर.

(२) अण्डस्य भगवदात्मकभूतपरिणामत्वं वक्तुमपां भगवदात्मकत्वमाह –– आपो वा अर्क इति । आपोऽर्कशब्दितभगवदात्मिका इत्यर्थः । शरः सारांश आसीत् । संहन्यमानेभ्यो भूतेभ्यः सा पृथिवीरूपाऽभवत् । तस्यामण्डाकारेण परिणतायां पृथिव्यां सत्यामिति शेषः । मृत्युशब्दितः परमात्माऽश्राम्यत् । अत्र श्रान्तिशब्दः कारणलक्षणया यत्नपरः । अयततेत्यर्थः । परमात्मनः श्रान्तस्य कृतयत्नस्य तप्तस्य सृज्यवर्गे पर्यालोचनवतः शरीरात्तेजःसारभूतोऽग्निर्निरवर्तत । एवमेव व्यासार्यैरुक्तम् ।

* रंग.

(३) अर्कशब्दस्यादित्ये प्रसिद्धत्वादप्शब्दोऽपि तत्रेत्याशङ्कां निवर्तयितुमापो वा अर्क इति पुनर्वचनम् । नादित्येऽर्कशब्दः । किंत्वप्स्वेवार्कशब्द इत्यर्थः । शरो मण्डः । 'फेनरूपस्तु यो मण्डो जलस्थोऽसौ सुसंहतः । पृथिवीत्वं समापन्नस्तस्यां शिश्ये जनार्दनः । ततः संचिन्तयामास स्यादग्निरिति वेदराट् । तच्चिन्तनात्समुत्पन्नो वायुरग्न्यभिधानवान् । अग्रजत्वादग्रणीत्वाद्वायोरग्नित्वमिष्यते ॥' इति प्रवृत्ते । 'शक्तिविस्रंसने चापि शयने चापि कीर्तितः । श्रमशब्दो हरेर्नैव शक्तिविस्रंसनं क्वचित् । अतो हरेः श्रमो नाम शयनं संप्रकीर्तितम् ॥' इति ब्रह्मतर्के । तस्यामश्राम्यदिति साधिकरणत्वाच्च शयनं युक्तम् । न हि पृथिव्यां श्रमो नामान्तःकरणधर्मो युज्यते अधिकरणपरंपराकल्पनं च क्लिष्टकल्पनम् । 'सृष्ट्वा स पृथिवीं विष्णुः शेतेऽनन्तेऽब्धिमध्यगः । तस्यां पृथिव्यां श्वेताख्ये द्वीपे मुक्तैरुपास्यते ॥' इति मुक्तिसंहितायाम् । 'तप्त आलोचनायुक्तस्तस्मात्कार्यार्थकामना । तप्तता तु हरेरुक्ता कुतो दुःखं हरेः प्रभोः ॥' इति ब्रह्मतर्के । तेजोरसः जगतः सामर्थ्यसारभूतः ।

मध्व.

स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् । स एष प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य प्राची दिक्शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ । अथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः । स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितः । यत्र क्वचैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥

(१) स च जातः प्रजापतिः त्रेधा त्रिप्रकारं आत्मानं स्वयमेव कार्यकरणसंघातं व्यकुरुत व्यभजदित्येतत् । कथं त्रेधेत्याह — आदित्यं तृतीयं, अग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणां पूरणं, अकुरुतेत्यनुवर्तते । तथाग्न्यादित्यापेक्षया वायुं तृतीयम् । तथा वाय्वादित्यापेक्षयाग्निं तृतीयमिति द्रष्टव्यम् । सामर्थ्यस्य तुल्यत्वात्त्रयाणां संख्यापूरणत्वे । स एष प्राणः सर्व-

---

* शेषपदार्थाः शंकरवत् ।

(१) बृउ. १।२।२; शब्रा. १०।६।५।२; ब्रशंकर. २।३।१२; भास्कर. २।३।१२ शर (रस); श्रीकर. ३।२।११; विज्ञान. २।३।१२ शर (सर).

(१) बृउ. १।२।३; शब्रा. १०।६।५।३; रंग. छत्येवं (छति य एवं).

भूतानामात्माप्यग्निवाय्वादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मूर्त्यात्मना त्रेधा विहितः विभक्तः, न विराट्-स्वरूपोपमर्दनेन। तस्यास्य प्रथमजस्याग्नेरश्वमेधौपयोगिकस्यार्कस्य विराजश्चित्यात्मकस्याश्वस्येव दर्शनमुच्यते। सर्वा हि पूर्वोक्तोत्पत्तिरस्य स्तुत्यर्थेत्यवोचाम — इत्थमसौ शुद्धजन्मेति। तस्य प्राची दिक् शिरः, विशिष्टत्वसामान्यात्। असौ चासौ च ऐशान्याग्नेय्यौ ईर्मौ बाहू, ईरयतेर्गतिकर्मणः। अथ अस्य अग्नेः, प्रतीची दिक् पुच्छं जघन्यो भागः, प्राङ्मुखस्य प्रत्यग्दिक्संबन्धात्। असौ चासौ च वायव्यनैर्ऋत्यौ सक्थ्यौ सक्थिनी, पृष्ठकोणत्वसामान्यात्। दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे, उभयदिक्संबन्धसामान्यात्। द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमिति पूर्ववत्। इयमुरः अधोभागसामान्यात्। स एषोऽग्निः प्रजापतिरूपो लोकाद्यात्मकोऽग्निः अप्सु प्रतिष्ठितः, 'एवमिमे लोका अप्स्वन्तः' इति श्रुतेः। यत्र क्वच यस्मिन्कस्मिंश्चित् एति गच्छति, तदेव तत्रैव प्रतितिष्ठति स्थितिं लभते। कोऽसौ? एवं यथोक्तमप्सु प्रतिष्ठितत्वमग्नेः विद्वान् विजानन्, गुणफलमेतत्। शंकर.

(२) सोऽग्निरात्मानं त्रेधा व्यभजत्। अग्न्यादित्यवाय्वात्मना त्रेधा विभक्त इत्यर्थः। त्रयाणां मध्ये चित्याग्निरंशी वाय्वादित्यावंशाविति भावः। यस्त्रेधा विभक्तोऽग्निवाय्वादित्यात्मना वाय्वादित्यांशक एषोऽग्निः स एष प्राणः परमात्मेत्यर्थः। तत्र तद्दृष्टिः कर्तव्येति यावत्। य एषोऽग्निरर्के इत्युत्तरत्राग्नावर्कशब्दितपरमात्माध्यासस्य वक्ष्यमाणत्वादिति द्रष्टव्यम्। इयं पृथिवीत्यर्थः। * रंग.

(३) 'वायुरग्निरिति प्रोक्तो ह्यग्रणीत्वादथाङ्गिनाम्। नेतृत्वाददनाचापि तस्य स्रष्टा जनार्दनः। स वायुर्वायुरूपेण जगत्पाति शरीरगः। आदित्यस्थेन रूपेण जगद्याति प्रकाशयन्। अग्निस्थेन तु रूपेण हूयते सर्वयष्टृभिः। आदाय यात्यायुरिति स एवादित्य उच्यते। तत्संबन्धात्तु तन्नाम सूर्यस्याग्नेस्तथैव च। स एष कूर्मरूपेण वायुरण्डोदके स्थितः। विष्णुना कूर्मरूपेण धारितोऽनन्तधारकः। अप्सु पादा हि चत्वारो ह्यण्डोदे कोणसंस्थिताः। उरस्तु भूमिसंश्लिष्टमतिरिच्य भुवं पुनः। पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव शिरश्चोदकसंस्थितम्। आकाशमुदरे तस्य द्यौः पृष्ठे संस्थिता विभोः। एवं विद्वांस्तु यत्रैति तत्रैव प्रतितिष्ठति॥' इति प्रभञ्जने। स्थानेच्छा चेत्तत्रैव प्रतितिष्ठति। 'उपास्ते कूर्मरूपं यो वायुं संस्थितिमाप्नुयात्। इच्छया विनिवृत्तिं वा लोकं चावृत्तिवर्जितम्॥' इत्यध्यात्मे। स एष प्राणस्त्रेधा विहित इति वचनाच्च वायुः। 'बिभर्त्यण्डं हरिः कूर्मस्त्वण्डे चाप्युदकं महत्। उदके कूर्मरूपस्य वायुः पुच्छं समाश्रितः। वायोः पुच्छं समाश्रित्य शेषस्तु पृथिवीमिमाम्। बिभर्ति तस्यां जगदिदं सर्वं प्रतिष्ठितम्॥' इति वैभवे। वायोस्तु कूर्मरूपस्य पूर्वतश्चोदके मुखम्। आग्नेयेशानगौ बाहू पादौ निर्ऋतिवायुगौ॥' इति प्रकृष्टे। मध्व.

* शेषपदार्थाः शंकरवत्।

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति। स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवदशनाया मृत्युः। तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत्। न ह पुरा ततः संवत्सर आस। तमेतावन्तं कालमबिभर्यावान्संवत्सरः। तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत। तं जातमभिव्याददात्। स भाणकरोत्। सैव वागभवत्॥

(१) सोऽकामयत — योऽसौ मृत्युः, सोऽबादिक्रमेणात्मनात्मानमण्डस्यान्तः कार्यकरणसंघातवन्तं विराजमग्निमसृजत, त्रेधा चात्मानमकुरुतेत्युक्तम्। स किंव्यापारः सन्नसृजतेति उच्यते — सः मृत्युः अकामयत कामितवान्, किम्? द्वितीयः मे मम आत्मा शरीरं, येनाहं शरीरी स्यां, स जायेत उत्पद्येत, इति एवमेतदकामयत। सः एवं कामयित्वा, मनसा पूर्वोत्पन्नेन, वाचं त्रयीलक्षणां, मिथुनं द्वन्द्वभावं, समभवत् संभवनं कृतवान्, मनसा त्रयीमालोचितवान्। त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं मनसाऽन्वालोचयदित्यर्थः। कोऽसौ? अशनायया लक्षितो मृत्युः। अशनाया मृत्युरित्युक्तम्। तमेव परामृशति, अन्यत्र प्रसङ्गो मा भूदिति। तद्यद्रेत आसीत्, तत् तत्र मिथुने, यद्रेत आसीत्, प्रथम-

(१) बृउ. १।२।४; शब्रा. १०।६।५।४; ब्रशंकर. १।३।२८; रंग. भाण (भाणम); मध्व. दशनाया (दशनायां) भाण (भाणम); श्रीकर. १।३।२८.

शरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तौ कारणं रेतो बीजं ज्ञानकर्मरूपं, त्रय्यालोचनायां यत् दृष्टवानासीज्जन्मान्तरकृतं, तद्भावभावितः अपः सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेनाप्स्वनुप्रविश्याण्डरूपेण गर्भीभूतः सः, संवत्सरोऽभवत् , संवत्सरकालनिर्माता संवत्सरः, प्रजापतिरभवत् । न ह पुरा पूर्वं, ततः तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजापतेः, संवत्सरः कालो नाम, न आस न बभूव ह । तं संवत्सरकालनिर्मातारमन्तर्गर्भे प्रजापतिं, यावानिह प्रसिद्धः कालः एतावन्तं एतावत्संवत्सरपरिमाणं कालं अबिभः भृतवान् मृत्युः, यावान्संवत्सरः इह प्रसिद्धः । ततः परस्तात् किं कृतवान् ? तं , एतावतः कालस्य संवत्सरमात्रस्य परस्तात् ऊर्ध्वं असृजत सृष्टवान् अण्डमभिनदित्यर्थः । तं एवं कुमारं जातं अग्निं प्रथमशरीरिणं, अशनायावत्त्वान्मृत्युः अभिव्याददात् मुखविदारणं कृतवान् अत्तुम् । स च कुमारो भीतः स्वाभाविक्याऽविद्यया युक्तः भाणित्येवं शब्दं अकरोत् , सैव वागभवत् , वाक् शब्दः अभवत् ।

शंकर.

(२) एवमर्कप्राणशब्दितपरमात्मदृष्टिविशिष्टमश्वमेधाङ्गभूतचित्याग्निमुत्पत्त्यादिप्रकारोपेतमुपवर्ण्याश्वमेधाङ्गभूतसंवत्सरकालं मृत्युशब्दितपरमात्मदृष्टिविशिष्टं प्रतिपादयितुमुपक्रमते –– सोऽकामयतेत्यादि । पूर्वोक्तः संजिहीर्षुर्मृत्युः पूर्वसृष्टाग्निरूपापेक्षयाऽऽत्मान्तरं जायतामिति संकल्पं कृतवान् । संकल्प्य च त्रयीलक्षणां वाचं मनसा मिथुनं द्वन्द्वभावं समभवत्संभावितवान् । स्रक्ष्यमाणप्रपञ्चपरिज्ञानाय ‘ नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ देवादीनां चकार सः ॥’ इति न्यायेन साक्षाद्वा चतुर्मुखशरीरकतया मनसा त्रयीं पर्यालोचितवानित्यर्थः । मनसा त्रयीपर्यालोचनलक्षणसंभोगे यद्रेतो बीजं कारणमुत्पन्नमिदमित्थं कर्तव्यमिति निश्चयात्मकं तेन संवत्सरलक्षणकालशरीरकः संवत्सरो विश्वकर्मा संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिः संवत्सर इति संवत्सराभिमानितया द्वितीय आत्माऽभवदित्यर्थः । यद्यपि संवत्सरकालस्यैवाश्वमेधाङ्गत्वं न तदभिमानिप्रजापतेस्तथाऽपि तयोरभेदोपचारेण श्रुतिप्रवृत्त्युपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । ततस्तस्मादिदमित्थं कर्तव्यमिति निश्चयरूपाद्रेतःशब्दितात्कारणात्पुरा प्रथमतः सद्य इति यावत् । सद्य एव संवत्सररूप आत्मा न बभूव द्वादशमासपरिमाणस्य संवत्सरस्य सद्योनिष्पत्त्यसंभवादिति भावः । ‘ तमेतावन्तं कालमबिभर्यावान्संवत्सरः ’ यावता कालेन संवत्सरः पूर्णोऽभवत् । तावन्तं कालं रेतःशब्दितकारणाकारेणाबिभर्भरणं कृतवानित्यर्थः । अबिभरिति डुभृञ् धारणपोषणयोरिति धातोर्लङि रूपम् । ‘ तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत ’ । द्वादशमासेषु पूर्णेषु संवत्सररूपं द्वितीयमात्मानमसृजत । ‘ तं जातमभिव्याददात् ’ । जातं संवत्सरमभिमुखीकृत्य व्याददात् । विशिष्य पुत्रत्वेन परिजग्राह । ‘ स भाणकरोत् ’ । स संवत्सर आत्मा बालस्वभावत्वाद्भाणिति शब्दमकरोत् । ‘ सैव वागभवत् ’ । भूरादिभिर्व्याहृतिरूपा वागभवदित्यर्थः ।

रंग.

(३) आत्मा ब्रह्मा मे द्वितीयो जायेतेत्यकामयत । वायुरेव ब्रह्मा भवतीति दर्शयितुं वायोः सृष्टिः प्रथममुक्ता । ‘वायुरेव यतो ब्रह्मपदं नियमतो व्रजेत् । सहैव जननेऽप्यस्मात्पूर्वं वायोर्जनिं वदेत् । क्वचित्तु ब्रह्मणः पूर्वं प्राधान्यात्तत्पदस्य च ॥’ इति ब्रह्मतर्के । ‘ आत्मा विरिञ्चिः सुमनाः सुधौतश्चेति कथ्यते । ब्रह्मा चतुर्मुखश्चेति पूर्वजो यः प्रजापतिः ॥’ इति शब्दनिर्णये । ‘स मनसा स्वेच्छया वाचं श्रियं देवीं मिथुनं समभवत् । मम द्वितीयो जायेत ब्रह्मेति भगवान्हरः । वेदाभिमानिनीं देवीं श्रियं समभवत्प्रभुः । स्वेच्छयैव यतः शक्तिस्तां विनाऽपि हरेः सदा । ततः संवत्सरो नाम ब्रह्मा समभवत्प्रभोः । तं गर्भमुदरे बिभ्रद्यावत्संवत्सरं रमा । तं जातमत्तुं स्वमुखं विदार्य पुरुषोत्तमः । श्रुत्वा रावं पुनस्तस्य व्यदधात्सृष्टये प्रभुः ॥’ इति च कारणविवेके । बिन्दुलोपेन अशनाया मृत्युरित्यर्थः । अशनाया हि मृत्युरित्युक्तम् । सर्वाशननेतेत्यर्थे बिन्दुः । ‘आधिक्येऽधिकम् ’ इति सूत्रात् । सम्यगात्मनो वत्सभूतान्देवादीन्रमयतीति सवत्सरः । ‘ब्रह्मणो भाणिति वचो निःसृतं भयतो मुखात् । तस्याभिमानिनी देवी तदैवोत्था चतुर्मुखात् । वागीश्वरीति तामाहुर्वाचं चापि सरस्वतीम् ॥’ इति भावतत्त्वे । तदभिमानित्वात्सैव वागित्युच्यते । भारूपो णरूपश्चेति भगवान् भाण् । तद्व्यञ्जकत्वाद्भणनं वाक् ।

मध्व.

स ऐक्षत यदि वा इममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति। स तया वाचा तेनात्मनेदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किंचर्चो यजूꣳषि सामानि च्छन्दाꣳसि यज्ञान्प्रजाः पशून्। स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत। सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्। सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥

(१) स ऐक्षत—सः, एवं भीतं कृतरवं कुमारं दृष्ट्वा, मृत्युः ऐक्षत ईक्षितवान्, अशनायावानपि यदि कदाचिद्वा इमं कुमारं अभिमंस्ये, अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः, हिंसिष्ये इत्यर्थः। कनीयोऽन्नं करिष्ये, कनीयः अल्पमन्नं करिष्ये इति। एवमीक्षित्वा तद्भक्षणादुपरराम। बहु ह्यन्नं कर्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय, न कनीयः। तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्नं स्यात्, बीजभक्षणे इव सस्याभावः। सः एवं प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य, तयैव त्रय्या वाचा पूर्वोक्तया, तेनैव च आत्मना मनसा, मिथुनीभावमालोचनमुपगम्योपगम्य, इदं सर्वं स्थावरं जङ्गमं च असृजत, यदिदं किंच यत्किंचेदम्। किं तत्? ऋचः, यजूंषि, सामानि, छन्दांसि च सप्त गायत्र्यादीनि—स्तोत्रशस्त्रादिकर्माङ्गभूतांस्त्रिविधान्मन्त्रान्गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टान्, यज्ञांश्च तत्साध्यान्, प्रजास्तत्कर्त्रीः, पशूंश्च ग्राम्यानारण्यान्कर्मसाधनभूतान्। ननु त्रय्या मिथुनीभूतयाऽसृजतेत्युक्तम्। ऋगादीनीह कथमसृजतेति। नैष दोषः। मनसस्त्वव्यक्तोऽयं मिथुनीभावस्त्रय्या। बाह्यस्तु ऋगादीनां विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तीभावः सर्ग इति। सः प्रजापतिः, एवमन्नवृद्धिं बुद्ध्वा, यद्यदेव क्रियां क्रियासाधनं फलं वा किंचित् असृजत, तत्तदत्तुं भक्षयितुं अध्रियत धृतवान्मनः। सर्वं कृत्स्नं वै यस्मादत्ति, तत् तस्मात् अदितेः अदितिनाम्नो मृत्योः अदितित्वं प्रसिद्धम्। तथा च मन्त्रः—'अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता' इत्यादिः। सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्नभूतस्य अत्ता सर्वात्मनैव भवति, अन्यथा विरोधात्। न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽत्ता दृश्यते। तस्मात्सर्वात्मा भवतीत्यर्थः। सर्वमस्यान्नं भवति। अत एव सर्वात्मनो ह्यत्तुः सर्वमन्नं भवतीत्युपपद्यते। य एवमेतत् यथोक्तं अदितेः मृत्योः प्रजापतेः सर्वस्यादनाददितित्वं वेद, तस्यैतत्फलम्।

शंकर.

(२) स मृत्युरचिन्तयत्। 'यदि वा इममभिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति'। यद्यहमिमं संवत्सरं सृष्ट्वाऽऽत्मानं कृतकृत्यतयाऽभिमंस्ये तदाऽन्नमल्पीय एव स्यात्। अत्तव्यस्य भूयसोऽर्थस्याभावात्। 'स तया वाचा तेनाऽऽत्मनेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच'। स मृत्युस्तया वाचा संवत्सरात्मनिष्पादितया भूरादिलक्षणया वाचा तेनाऽऽत्मना संवत्सररूपेणाऽऽत्मना च निमित्तभूतेन यदिदं किं च तत्सर्वमसृजतेत्यर्थः। स भूरिति व्याहरत्। 'आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रसूतयः' इत्यादिना भूरादिशब्दस्य सृज्यमानप्रपञ्चहेतुत्वावगमात्। संवत्सराख्यकालस्यापि कार्यमात्रहेतुत्वाच्चेति भावः। यदिदं किं चेत्येतत्प्रपंचयति—'ऋचो यजूंषि सामानि च्छन्दांसि यज्ञान्प्रजाः पशून्'। छन्दांसि गायत्र्यादीनि। शिष्टं स्पष्टम्। ननु त्रय्या (मिथुनी)भूतया कथमृगादीनां सृष्टिस्तेषां तदभिन्नत्वादिति चेन्न। कर्मविनियुक्तत्वावस्थाविशिष्टतया ऋगादीनामुत्पत्तिसंभवात् सर्वप्रत्यक्षगोचरतया वा। 'स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत'। सृष्टं सर्वं संहर्तुमैच्छदित्यर्थः। 'सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्'। अदितिशब्दवाच्यस्य परमात्मनः सर्वात्तृत्वादेवादितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमदितित्वमित्यर्थः। नामनिरुक्तिज्ञानस्य फलमाह—'सर्वस्यैतस्यात्ता भवति'। अनुभविता भवति। 'सर्वमस्यान्नं भवति'। अनुभाव्यं भवति। 'य एवमेतददितेरदितित्वं वेद'। न च भोक्तृत्वोक्तौ तत्प्रतिसंबन्धिन इतरस्य भोग्यत्वं सिद्धमिति तत्कथनवैयर्थ्यं शङ्कनीयम्। तद्दाढर्यार्थतया तत्प्रपञ्चनरूपत्वेनादोषात्।

रंग.

(३) अभिमंस्ये लीनं करिष्ये चेत्। 'मानं ज्ञानं लयश्चैव मर्यादा चैव कथ्यते। उत्पादनं च संख्यानं बलं च क्वचिदुच्यते॥' इति शब्दनिर्णये। 'वेदाभिमानिनः

(१) बृउ. १।२।५; शब्रा. १०।६।५।५ न्प्रजाः (न्प्रजां) सर्वस्यैतस्यात्ता (सर्वस्यात्ता); ब्रमध्व. १।२।९.

सर्वास्तथा यज्ञाभिमानिनः । गायत्र्यामसृजद्ब्रह्मा स्वभार्यायां प्रजास्तथा ॥' इति प्रकाशिकायाम् । यद्यद्ब्रह्माऽसृजत्पूर्वं तत्तदत्ति जनार्दनः । अदितिर्नाम तेनासौ भगवान्पुरुषोत्तमः । उपास्ते यः परं देवमेवमत्तीति सर्वदा । स्वयोग्यतानुसारेण सर्वात्ताऽसौ भवत्युत । ब्रह्मरुद्रसुवर्णानां सर्वात्तृत्वं विशेषतः । प्रायेणात्तृत्वमिन्द्रादेरन्येषां दर्शनादिकम् । बहुलस्येति योग्यत्वभेदादत्तृत्वमिष्यते ॥' इति मानसंहितायाम् । आत्मनो यादृशा भोगा भोक्तुं योग्या हि तादृशान् । भोक्ता विष्णुरिति ध्यायेत्सर्वात्तृत्वं हरेः स्मरेत् । दैवतानां च सर्वेषां सर्वात्तिध्यानमिष्यते ॥ इति प्रवृत्ते । मध्व.

(४) 'जन्माद्यस्य यतः' इत्युक्तम् । तत्रात्तृत्वं ' स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम् ' इत्यदितेः प्रतीयते । स यद्यदेवासृजतेति पुल्लिङ्गं च ' कूटस्थोऽक्षर उच्यते ' (इत्यादि)वत् । अत्रोच्यते—

' अत्ता चराचरग्रहणात् ' — न हि चराचरस्य सर्वस्यात्तृत्वमदितेः । ' स्रष्टा पाता तथैवात्ता निखिलस्यैक एव तु । वासुदेवः परः पुंसामितरेऽल्पस्य वा न वा ॥' इति स्कान्दे । 'एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूव भुवनस्य गोप्ता(पाः) । यमप्येति भुवनं सांपराये स नो हरिर्घृतमिहायुषेऽत्तु देवः ॥' इति श्रुतिः ।

' प्रकरणाच्च '—अप्संवत्सरसृष्ट्यादिना तत्प्रकरणाच्च । ' नेहासीत्किंचनाप्यादौ मृत्युरासीद्धरिस्तदा । सोत्मनो मनसासाक्षीदप एव जनार्दनः । शयानस्तासु भगवान्निर्ममेऽण्डं महत्तरम् । तत्र संवत्सरं नाम ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः । तमत्तुं व्याददादास्यं तदाऽसौ विरुराव ह । अथ (तत्क) तं कृपया विष्णुः सृष्टिकर्मण्ययाजयत् । सोऽसृजद्भुवनं विश्वमद्यार्थं हरये विभुः ॥ ' इति ब्रह्मवैवर्ते । ब्रमध्व. १।२।९,१०

[1]सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो वीर्यम् । तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत । तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥

(१) सोऽकामयतेत्यश्वाश्वमेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह । भूयसा महता यज्ञेन भूयः पुनरपि यजेयेति । जन्मान्तरकरणापेक्षया भूयःशब्दः । स प्रजापतिर्जन्मान्तरेऽश्वमेधेनायजत । स तद्भावभावित एव कल्पादौ व्यवर्तत । सोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सन्नकामयत — भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । एवं महत्कार्यं कामयित्वा लोकवदश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्ववत् । यशो वीर्यमुदक्रामदिति स्वयमेव पदार्थमाह—प्राणाः चक्षुरादयो वै यशः, यशोहेतुत्वात्, तेषु हि सत्सु ख्यातिर्भवति । तथा वीर्यं बलं अस्मिन् शरीरे । न ह्युत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान्वा भवति । तस्मात्प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिन् शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं यशो वीर्यं उदक्रामत् उत्क्रान्तवत् । तदेवं यशोवीर्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु, तच्छरीरं प्रजापतेः, श्वयितुं उच्छूनभावं गन्तुं अध्रियत, अमेध्यं चाभवत् । तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित्प्रिये विषये दूरं गतस्यापि मनो भवति, तद्वत् । शंकर.

(२) एवमश्वमेधाङ्गभूतयोरग्निसंवत्सरयोः सृष्टिप्रकारादिकमुक्त्वाऽश्वस्य सृष्टिप्रकारमश्वमेधनिर्वचनमश्वमेधो(धे) आदित्यदृष्टिं च वक्तुमारभते — ' सोऽकामयत ' । प्रजापतिशरीरकः परमात्माऽकामयत । भूयसा महता यज्ञेन परमात्मानं भूयो मुहुर्मुहुर्यजेय । यद्वा भूयःशब्दो भूमवाची । भूमानं परमात्मानं यजेयेत्यर्थः । ' सोऽश्राम्यत् ' । महायज्ञसामग्र्यसंपत्त्या श्रान्त इवाभवत् । ' स तपोऽतप्यत ' । परमात्मानमुद्दिश्य तपश्चकारेत्यर्थः ।

* रंग.

(३) 'इच्छतो विष्णुयजनं ब्रह्मणः साधनास्मृतेः । श्रमात्तापाच्च देहं तं त्यक्तुमिच्छा बभूव ह । इच्छया चाप्युदक्रामत्प्राणैः सह पितामहः । यशोवीर्यनिमित्तत्वात्प्राणास्तन्नामकाः स्मृताः । अत्यल्पे चापि संजाते श्रमेऽपि न तदिच्छया । तापे प्राणा निःसरन्ति सा च क्रीडा विभोः स्मृता । बृंहमाणशरीरं तु पुनर्दृष्ट्वा

(१) बृउ. १।२।६; शब्रा. १०।६।५।६.

* शेषं शंकरवत् ।

पितामहः । प्रवेष्टुं तच्छरीरं च कामयामास स प्रभुः ॥'

मध्व.

सोऽकामयत मेध्यं म इद९ँस्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवत् । यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद । तमनवरुध्यैवामन्यत । त९ँ संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति । तस्य संवत्सर आत्मा । अयमग्निरर्कः । तस्येमे लोका आत्मानः । तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेव । अप पुनर्मृत्युं जयति । नैनं मृत्युराप्नोति । मृत्युरस्याऽऽत्मा भवति । एतासां देवतानामेको भवति ॥

(१) स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन्किमकरोदिति उच्यते-- सोऽकामयत । कथम् ? मेध्यं मेधार्हं यज्ञियं मे मम इदं शरीरं स्यात्, किंच आत्मन्वी आत्मवांश्च अनेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति प्रविवेश। यस्मात् तच्छरीरं तद्वियोगाद्गतयशोवीर्यं सत् अश्वत् अश्वयत्, ततः तस्मात् अश्वः समभवत् । ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादिति स्तूयते । यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशात् गतयशोवीर्यत्वादमेध्यं सत् मेध्यमभूत्, तदेव तस्मादेव अश्वमेधस्य अश्वमेधनाम्नः क्रतोः अश्वमेधत्वं अश्वमेधनामलाभः । क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः । स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते ।

क्रतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तम्—' उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य' इत्यादिना । तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्वरूपस्य अग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया समस्योपासनं विधातव्यमित्यारभ्यते । पूर्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात्, क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्य, अयमर्थोऽवगम्यते । एष ह वा अश्वमेधं क्रतुं वेद य एनमेवं वेद — यः कश्चित्, एनं अश्वमग्निरूपमर्कं च यथोक्तं, एवं वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदर्श्यमानेन विशेषणेन विशिष्टं वेद, स एषोऽश्वमेधं वेद, नान्यः । तस्मादेवं वेदितव्य इत्यर्थः । कथम् ? तत्र पशुविषयमेव तावद्दर्शनमाह । तत्र प्रजापतिः ' भूयसा यज्ञेन भूयो यजेय ' इति कामयित्वा, आत्मानमेव पशुं मेध्यं कल्पयित्वा, तं पशुं अनवरुध्यैव, उत्सृष्टं पशुमवरोधमकृत्वैव मुक्तप्रग्रहं, अमन्यत अचिन्तयत् । तं संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तात् ऊर्ध्वं आत्मने आत्मार्थं आलभत—प्रजापतिदेवताकत्वेनेत्येतत्--आलभत आलम्भं कृतवान् । पशून् अन्यान् ग्राम्यानारण्यांश्च देवताभ्यः यथादैवतं प्रत्यौहत् प्रतिगमितवान् । यस्माच्चैवं प्रजापतिरमन्यत, तस्मादेवमन्योऽप्युक्तेन विधिना आत्मानं पशुमश्वं मेध्यं कल्पयित्वा, ' सर्वदेवत्योऽहं प्रोक्ष्यमाणः, आलभ्यमानस्त्वहं, मद्देवत्य एव स्याम्, अन्य इतरे पशवो ग्राम्यारण्या यथादैवतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते मदवयवभूताभ्य एव ' इति विद्यात् । अत एवेदानीं सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते याज्ञिकाः । एवं ' एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति ' यस्त्वेव पशुसाधनकः क्रतुः स एष साक्षात्फलभूतो निर्दिश्यते, एष ह वा अश्वमेधः । कोऽसौ ? य एष सविता तपति जगदवभासयति तेजसा । तस्य अस्य क्रतुफलात्मनः, संवत्सरः कालविशेषः, आत्मा शरीरं, तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । तस्यैव क्रत्वात्मनः अग्निसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुत्वरूपेणैव निर्देशः । अयं पार्थिवोऽग्निः, अर्कः साधनभूतः, तस्य चार्कस्य क्रतौ चित्यस्य, इमे लोकास्त्रयोऽपि, आत्मनः शरीरावयवाः । तथा च व्याख्यातम्—' तस्य प्राची दिक् ' इत्यादिना । तावग्न्यादित्यावेतौ यथाविशेषितावर्काश्वमेधौ क्रतुफले । अर्को यः पार्थिवोऽग्निः स साक्षात्क्रतुरूपः क्रियात्मकः । क्रतोरग्निसाध्यत्वात्तद्रूपेणैव निर्देशः । क्रतुसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुरूपेणैव निर्देशः—आदित्योऽश्वमेध इति । तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतावग्न्यादित्यौ—सा उ, पुनः भूयः, एकैव देवता भवति । का सा ? मृत्युरेव । पूर्वमप्येकैवासीत्क्रियासाधनफलभेदाय विभक्ता । तथा चोक्तं

(१) बृउ. १।२।७; शब्रा. १०।६।५।७,८ रुध्यैवा (रुध्येवा) एष ह वा अश्वमेधो (एष वा अश्वमेधो) स्याऽऽत्मा भवति + (सर्वमायुरेति) मेको भवति+ (य एवं वेद); मध्व. रुध्यैवा (रुध्येवा).

'स त्रेधात्मानं व्याकुरुत' इति । सा पुनरपि क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालमेकैव देवता भवति — मृत्युरेव फलरूपः । यः पुनरेवमेनमश्वमेधं मृत्युमेकां देवतां वेद—अहमेव मृत्युरस्म्यश्वमेध एका देवता मद्रूपाश्वाग्निसाधनसाध्येति । सोऽपजयति, पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं, सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः । अपजितोऽपि मृत्युरेनं पुनराप्नुयादित्याशङ्क्याह—नैनं मृत्युराप्नोति । कस्मात् ? मृत्युः अस्यैवंविदः आत्मा भवति । किंच मृत्युरेव फलरूपः सन्नेतासां देवतानामेको भवति, तस्यैतत्फलम् ।

शंकर.

(२) 'मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति' । मदीयमिदं शरीरं यज्ञार्हं स्यात् । अनेन च शरीरेणाहमात्मन्वी शरीरी स्यामिति । एवं संकल्प्य पुनरपि स प्राणः सन्प्रजापतिः पुनस्तत्र प्रविष्ट इति भावः । 'ततोऽश्वः समभवत्' । प्रजापतिना पुनरनुप्रविष्टात्स्थूलशरीरादुपादानभूतादश्वरूपः सन् प्रजापतिरुत्पन्न इत्यर्थः । यस्मात्कारणात्प्रजापतेः शरीरमुत्क्रान्तेषु अश्वयदुच्छूनं तत एवामेध्यं चाभवत्तदेव पश्चादश्वरूपं सन्मेध्यमभूत् । तत एवास्याश्वरूपस्य प्रजापतेरश्वमेधत्वम् । अश्वयदित्यश्वः । मेधार्हत्वान्मेधः । यद्यप्यश्वमेधशब्दो यागनाम तथाऽपि यागद्रव्ययोरभेदोपचारात्तथोक्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । यागपरत्वेऽपि न दोषः । यज्ञार्थकमेधशब्दस्वारस्यादिति वदन्ति । 'एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद' । य एनं पशुं यथोक्तनिर्वचनं वेद स एवाश्वमेधवेत्ता नान्य इत्यर्थः । 'तमनवरुध्यैवामन्यत' । तमश्वरूपं पशुमनवरुध्यावरोधनमकृत्वा संवत्सरमात्रमुत्सृष्टबन्धनमेव कृत्वा परमात्मानमनेन यक्ष्ये इत्यमन्यतेत्यर्थः । 'तं संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत्' । पूर्णे संवत्सरे प्रजापतिः स्वान्तर्यामिणे परमात्मनेऽश्वालम्भं कृतवान् । इतरान्ग्राम्यारण्यपशूनग्नीन्द्रादिदेवताभ्यः प्रतिविभज्याऽऽलभतेत्यर्थः । 'तस्मात्सार्वदैवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते' । तस्माद्धेतोरिदानींतना अपि यजमानाः सर्वदेवतासमष्टिभूतप्रजापतिरूपपरमात्मदेवताकत्वेन सर्वदेवताकं प्रोक्षणपर्यग्निकरणादिसंस्कृतं प्रजापतिदेवताकमश्वमालभन्ते । 'एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति' । तपत आदित्यस्य दृष्टिरश्वमेधे कर्तव्येत्यर्थः । तत्र युक्तिमाह—'तस्य संवत्सर आत्मा' । अश्वमेधशब्दितस्याश्वस्य संवत्सर आत्मा । अश्वस्य मेध्यस्येति पूर्वब्राह्मणे उक्तत्वात्संवत्सरात्मकत्वं सिद्धम् । संवत्सरादिकालचक्रप्रवर्तकस्याप्यादित्यस्य संवत्सरात्मकत्वात्संवत्सरात्मके मेध्येऽश्वे संवत्सरात्मकादित्याध्यासो युज्यत इत्यर्थः । 'अयमग्निरर्कः' । अयं चित्याग्निरर्कः पूर्वमर्कशब्दनिर्दिष्टः परमात्मेत्यर्थः । तत्र तदध्यासः कर्तव्य इति यावत् । तत्र युक्तिं वक्ति—'तस्येमे लोका आत्मानः' । तस्याध्यस्यमानस्य परमात्मनः स्वर्गाद्यालोका आत्मान इत्यर्थः । द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमित्यादिना चित्याग्नेः सर्वलोकशरीरकत्वस्य प्रतिपादितत्वा(द्द्यु)लोकादिशरीरके चित्याग्नौ प्रतीके तादृशस्य परमात्मनोऽध्यसनमश्वस्य च 'संवत्सर आत्मा' इत्युक्तत्वात्तस्मिन्नश्वमेधे संवत्सरात्मकादित्याध्यसनं च युज्यत इति भावः । 'तावेतावर्काश्वमेधौ' । अर्कशब्देनायमग्निरर्क इत्यर्कशब्दितश्चित्याग्निरुच्यते । तावेतौ चित्याग्न्यश्वमेधौ प्रागुक्तैतादृशमहिमशालिनावित्यर्थः । 'सो पुनरेकैव देवता भवति' । अग्न्यश्वमेधाभ्यामेतादृशदृष्टिविशिष्टाभ्यां प्रीणनीया देवतैकैव भवति । सा केत्याशङ्क्याऽऽह—'मृत्युरेव' । परमात्मैवेत्यर्थः । यद्वा तावेतावग्न्यश्वमेधावप्ययकाले मृत्युशब्दितः परमात्मैवेत्यर्थः । एतादृशानुसंधानविशिष्टाग्न्यश्वमेधयोः प्रयोजनमाह—'अप पुनर्मृत्युं जयति' । अपमृत्युं जयतीत्यर्थः । 'नैनं मृत्युराप्नोति' । एनं संसारो नाऽऽप्नोतीत्यर्थः । ननु ब्रह्मज्ञानसाध्यायाः संसारनिवृत्तेः कथं दृष्टिविशिष्टचित्याग्न्यश्वमेधसाध्य(त्व)मित्यत्राऽऽह — 'मृत्युरस्याऽऽत्मा भवति' । मृत्युः परमात्माऽस्याश्वमेधस्यानुष्ठातुरात्मा भवति । आत्मत्वेनावगतो भवतीत्यर्थः । नित्यसिद्धस्याऽऽत्मत्वसाध्यत्वात् । ततश्चाग्न्यश्वमेधयोर्ब्रह्मात्मकत्वावगमद्वारा संसारनिवृत्तिहेतुत्वमुपपद्यत इति भावः । 'एतासां देवतानामेको भवति' । अग्नीन्द्रादिसायुज्यकामस्य तदपि भवतीत्यर्थः ।

रंग.

(३) 'पुनस्तस्मिन्प्रवेशाय शवरूपस्य मेध्यताम्। ऐच्छत्तेनैव देही स्यामिति तास्मिन्विवेश च। तस्मिन्प्रवे (वि)-श्य स ब्रह्मा द्वितीयं वपुरग्रहीत्। दृष्ट्वोपायं महायज्ञेऽथाश्वाकारं पितामहः। श्वैतीभावात्परं यस्मात्तज्ज्ञेऽतोऽश्वनामकम्। यदर्थे श्वेततामापत्तद्देहो मेध्यतामपि। अश्वमेधः स यज्ञोऽभून्नाम्ना तेन तदा कृतः। श्वैतीभावं गते देहे पुनर्मेध्ये यतः स्थितः। अतोऽश्वमेधनामाऽसौ ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः। अश्वो भूत्वा यतो मेध्यः सोऽभवत्तेन वा स्मृतः। मेधो यज्ञः समुद्दिष्टो याज्ञीयं मेध्यमुच्यते। शुद्धं मेध्यमथापि स्यादेवंविद्योऽश्वमेधवित्। तमश्वरूपमात्मानमनिवारितवद्विभुः। चारयामास रूपेण तदन्येन पुमात्मना। सर्वस्मिन्भुवने चाब्दं तदन्ते परमात्मने। स्वस्मिन्स्थिताय संकल्प्य यज्ञ आलभतात्मवान्। अजादिकान्पशून्न्यदेवस्थपरमात्मने। कर्तृत्वेन पशुत्वेन यत्फलं तदशेषतः। मम स्यादितिमन्वानः सोऽश्वरूपमधारयत्। अबुद्धिपूर्वमरणात्स्वर्गश्चापि पशोर्भवेत्। ज्ञानपूर्वे पशोः पुंसः किमु वक्तव्यमित्यजः। एवं सूर्योऽप्यश्वमेधनामा संवत्सराभिधः। सूर्ये स्थितो यतो ब्रह्मा ह्यश्वमेधाभिधः स्वयम्। सूर्ये ततत्वात्सूर्यात्मा ब्रह्माऽसौ परिकीर्तितः। अग्नौ स्थितो यतः सोऽर्कस्तस्मादग्निरितीर्यते। ब्रह्माततता यतो लोकास्तदात्मानस्ततो मताः। ब्रह्मसूर्याग्निलोकेषु व्याप्तैका देवता हरिः। तादृशं नृहरिं ज्ञात्वा पुनर्मृत्युं जयत्यसौ। सदैव वर्तते ब्रह्मा पुनर्मृत्युर्मृतिः स्मृता। नैनं मृत्यात्मको मृत्युः प्राप्नोति हरिसेवनात्। यस्मान्नृसिंहो मृत्योश्च मृत्युरात्माऽस्य वै भवत्। आततत्वात्तथात्तृत्वादात्माऽसौ ब्रह्मणः स्मृतः। आदानादात्तनिर्माणादात्तज्ञानात्तथैव च। एतासां देवतानां च ब्रह्मेशत्वेन वर्तते। नृसिंहस्य सदा ज्ञानाद्ध्यानाच्च तदनुग्रहात्॥' इति महासंहितायाम्। भूयःशब्दः पूर्णत्ववाची। परमेश्वरं परिपूर्णं यजेयेति। अश्वदित्यश्वोऽभवत्तदेव रूपं मेध्यं यज्ञ आलम्भनीयं चाभवदित्यश्वमेधः। तमनवरुध्यैव अमन्यतेत्यादिवाक्यशेषादश्वभावः प्रतीयते। अश्वत् बृंहितं पश्चान्मेध्यं चाभूद्यस्य शरीरं सोऽश्वमेध इति च। निरोधमकृत्वा चारयिष्यामीत्यमन्यत। स्वेच्छयैव स्वरूपान्तरत्वादश्वरूपस्य। मध्व.

(उद्गीथकर्तृत्वेन मुख्यप्राणोपासना सदेवासुराख्याना)

वागादिदेवानां देवोद्गातृत्वे असुरप्रयुक्तासङ्गदोषात् देवानां पराभवः, आसङ्गरहितस्य मुख्यप्राणस्य देवोद्गातृत्वे असुरनाशः, प्राणस्य आङ्गिरसत्वं, दूर्नामदेवतात्वं, प्रत्यन्ततज्जनगमननिषेधः, वागादीनां व्यापकाग्न्यादिदेवताभावप्राप्त्या मृत्य्वतिक्रमणं, मुख्यप्राणस्य सर्वेन्द्रियोपकारकत्वं, बृहस्पतित्वं ब्रह्मणस्पतित्वं सामत्वं उद्गीथत्वं च, सामात्मनः प्राणस्य स्वरसुवर्णप्रतिष्ठागुणाः, प्रस्तोतुः अभ्यारोहमन्त्रजपः

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च। ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः। त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त। ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति॥

(१) 'द्वया ह' इत्याद्यस्य कः संबन्धः? कर्मणां ज्ञानसहितानां परा गतिरुक्ता मृत्य्वात्मभावः, अश्वमेधगत्युक्त्या। अथेदानीं मृत्य्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवः, तत्प्रकाशनार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते।

ननु मृत्य्वात्मभावः पूर्वत्र ज्ञानकर्मणोः फलमुक्तम्। उद्गीथज्ञानकर्मणोस्तु मृत्य्वात्मभावातिक्रमणं फलं वक्ष्यति। अतो भिन्नविषयत्वात्फलस्य न पूर्वकर्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थं इति चेत्। नायं दोषः। अग्न्यादित्यात्मभावत्वादुद्गीथफलस्य। पूर्वत्राप्येतदेव फलमुक्तम् — 'एतासां देवतानामेको भवति' इति। ननु 'मृत्युमतिक्रान्तः' इत्यादि विरुद्धम्। न, स्वाभाविकपाप्मासङ्गविषयत्वादतिक्रमणस्य।

कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मासङ्गो मृत्युः? कुतो वा तस्योद्भवः? केन वा तस्यातिक्रमणम्? कथं वा? इत्येतस्यार्थस्य प्रकाशनाय आख्यायिका आरभ्यते। कथम्? द्वया द्विप्रकाराः। हेति पूर्ववृत्तावद्योतको निपातः। वर्तमानप्रजापतेः पूर्वजन्मनि यद्वृत्तं, तदवद्योतयति

(१) बृउ. ११३११; शब्रा. १४।४।१।१, २; ब्रशंकर. ३।३।६; रंग. द्वया ह+ (वै); रामानुज. ३।३।६; निंबार्क. ३।३।६, ७; ब्रमध्व. ३।४।३९; श्रीकंठ. ३।३।६; श्रीकर. ३।३।६,७; वल्लभ. २।४।१५, ३।३।२५.

ह—शब्देन । प्राजापत्याः प्रजापतेर्वृत्तजन्मावस्थस्यापत्यानि प्राजापत्याः । के ते ? देवाश्चासुराश्च । तस्यैव प्रजापतेः प्राणा वागादयः । कथं पुनस्तेषां देवासुरत्वम् ? उच्यते — शास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविता द्योतनाद्देवा भवन्ति । त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्मज्ञानभाविता असुराः, स्वेष्वेवासुषु रमणात्, सुरेभ्यो वा देवेभ्योऽन्यत्वात् । यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञानकर्मभाविता असुराः, ततः तस्मात्, कानीयसाः, कनीयांस एव कानीयसाः, स्वार्थेऽणि वृद्धिः, कनीयांसोऽल्पा एव देवाः । ज्यायसा असुरा ज्यायांसोऽसुराः । स्वाभाविकी हि कर्मज्ञानप्रवृत्तिर्महत्तरा प्राणानां शास्त्रजनितायाः कर्मज्ञानप्रवृत्तेः, दृष्टप्रयोजनत्वात् । अत एव कनीयस्त्वं देवानां, शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात् । अत्यन्तयत्नसाध्या हि सा । ते देवाश्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्थाः, एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येषु, अस्पर्धन्त स्पर्धां कृतवन्तः । देवानां चासुराणां च वृत्त्युद्भवाभिभवौ स्पर्धा । कदाचिच्छास्त्रजनितकर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणानामुद्भवति । यदा चोद्भवति, तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्यक्षानुमानजनितकर्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणानां वृत्तिरासुर्यभिभूयते । स देवानां जयः, असुराणां पराजयः । कदाचित्तद्विपर्ययेण देवानां वृत्तिरभिभूयते, आसुर्या उद्भवः । सोऽसुराणां जयः देवानां पराजयः । एवं देवानां जये धर्मभूयस्त्वादुत्कर्ष आ प्रजापतित्वप्राप्तेः । असुरजयेऽधर्मभूयस्त्वादपकर्ष आ स्थावरत्वप्राप्तेः । उभयसाम्ये मनुष्यत्वप्राप्तिः । त एवं कनीयस्त्वादभिभूयमाना असुरैर्देवा बाहुल्यादसुराणां किं कृतवन्त इति उच्यते — ते देवाः, असुरैरभिभूयमानाः, ह किल, ऊचुः उक्तवन्तः । कथम् ? हन्त इदानीं अस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमे, उद्गीथेन उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणेन, अत्ययाम अतिगच्छामः । असुरानभिभूय स्वं देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामहे इत्युक्तवन्तोऽन्योन्यम् । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मभ्याम् । कर्म वक्ष्यमाणं मन्त्रजपलक्षणं, विधित्स्यमानं 'तदेतानि जपेत्' इति । ज्ञानं त्विदमेव निरूप्यमाणम् । नन्विदमभ्यारोहजपविधिशेषोऽर्थवादः, न ज्ञाननिरूपणपरम् । न । 'य एवं वेद' इति वचनात् । उद्गीथप्रस्तावे पुराकल्पश्रवणादुद्गीथविधिपरमिति चेत् । न । अप्रकरणात् । उद्गीथस्य चान्यत्र विहितत्वात् । विद्याप्रकरणत्वाच्चास्य । अभ्यारोहजपस्य चानित्यत्वात् एवंवित्प्रयोज्यत्वात् । विज्ञानस्य च नित्यवच्छ्रवणात् । 'तद्धैतल्लोकजिदेव' इति च श्रुतेः । प्राणस्य वागादीनां च शुद्ध्यशुद्धिवचनात् । न ह्यनुपास्यत्वे — प्राणस्य शुद्धिवचनं, वागादीनां च सहोपन्यस्तानामशुद्धिवचनं, वागादिनिन्दया मुख्यप्राणस्तुतिश्चाभिप्रेता, उपपद्यते— 'मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते' इत्यादि फलवचनं च । प्राणस्वरूपापत्तेर्हि फलं तत्, यद्वागाद्यग्न्यादिभावः । * शंकर.

(२) कर्माङ्गभूतोद्गातरि मुख्यप्राणदृष्टिं विधातुमाख्यायिकामाह—हन्तेत्यसुरविजयोपायदर्शनजहर्षे । अत्रोद्गीथशब्द उद्गातृपरः । यद्वा । नोद्गीथशब्दस्यौद्गातृलक्षकत्वम् । अपि तूद्गीथ उद्गातृविशेषणभूतोद्गीथपरः ।

‡ रंग.

(३) द्वया ब्रह्मसुतास्तत्र दैतेया बहवः स्मृताः । तमोरूपाः सत्त्वरूपा अल्पसंख्याः सुराः स्मृताः । बहुत्वात्तैर्जिता देवाः शंकरस्य वरेण च । यज्ञेन विष्णुमभ्यर्च्य तत्रोद्गातृबलेन च । जयामै(येमै)नानिति स्मृत्वा । मध्व.

(४) 'प्राणवता शब्दात्' — प्राणवता अधिष्ठितं वागादि । कुतः । शब्दात् । सोऽयमग्निः परेण मृत्युनाऽतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादि । अयमर्थः । द्वया ह प्राजापत्या इत्यत्राधिष्ठातृत्वमग्नीनामुक्तम् । देवा इत्यविशेषेणेन्द्रियाधिष्ठात्र्योऽन्याश्च । तेषां प्रतिबन्धकाऽसुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्र यज्ञेनैव स्वर्ग इति । 'तत्र जनको ह वैदेहः' इति ब्राह्मणे 'केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन' इति उद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् । तत्रान्योन्योद्गातृत्ववरणे तथोद्गाने 'यो वाचि भोगस्तं देवेभ्यः' इत्याम्नातम् ।

---

* ब्रशंकर. छाउ. १।१।१ (पृ. ७४७) इत्यत्र द्रष्टव्यम् । भास्कर. रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. विज्ञान. ब्रशंकरवत् ।

‡ शेषं शंकरवत् । देवासुरविवरणं शंकराचार्यस्य विशेषः ।

तदनुश्रमरूपपाप्मना वेदानन्तरमप्रतिरूपं वदतीति निरूपितम्। सोऽपि दोषो देवानां प्राप्नोति। तच्छ्रुतिविप्रतिषिद्धम्। न ह वै देवान् पापं गच्छतीति। तदनु प्राण एवोद्गाता सिद्धः। तेनान्येषामपि पापसंबन्धो निवारितः। ततः परेण, तस्य चेति सूत्रेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति। अतो दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणवतैवाधिष्ठानमिति सिद्धम्।

'तस्य च नित्यत्वात्' — अग्न्यादेः प्राणसंबन्धो नित्य इति सर्वदाऽधिष्ठातृत्वम्।

* वल्लभ. २।४।१५, १६

'ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति। तथेति तेभ्यो वागुदगायत्। यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत्। यत्कल्याणं वदति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्। स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति। स एव स पाप्मा॥

(१) ते देवाः, ह एवं विनिश्चित्य, वाचं वागभिमानिनीं देवतां, ऊचुः उक्तवन्तः। त्वं नः अस्मभ्यं, उद्गाय औद्गात्रं कर्म कुरुष्व। वाग्देवतानिर्वर्त्यमौद्गात्रं कर्म दृष्टवन्तः, तामेव च देवतां जपमन्त्राभिधेयाम् — 'असतो मा सद्गमय' इति। अत्र चोपासनायाः कर्मणश्च कर्तृत्वेन वागादय एव विवक्ष्यन्ते। कस्मात्? यस्मात्परमार्थतस्तत्कर्तृकस्तद्विषय एव च सर्वो ज्ञानकर्मसंव्यवहारः। वक्ष्यति हि 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यात्मकर्तृकत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे। इहापि च अध्यायान्ते उपसंहरिष्यति अव्याकृतादिक्रियाकारकफलजातम् — 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इति — अविद्याविषयम्। अव्याकृतात्तु यत्परं परमात्माख्यं विद्याविषयं अनामरूपकर्मात्मकं, 'नेति नेति' इति इतरप्रत्याख्यानेनोपसंहरिष्यति पृथक्। यस्तु वागादिसमाहारोपाधिपरिकल्पितः संसार्यात्मा, तं च वागादिसमाहारपक्षपातिनमेव दर्शयिष्यति — 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इति। तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्मकर्तृत्वफलप्राप्तिविवक्षा। तथेति तथास्त्विति देवैरुक्ता वाक् तेभ्यः अर्थिभ्यः अर्थाय, उदगायत् उद्गानं कृतवती। कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थायोद्गानकर्मणा वाचा निर्वर्तितः कार्यविशेष इति उच्यते — यो वाचि निमित्तभूतायाम् — वागादिसमुदायस्य य उपकारो निष्पद्यते वदनादिव्यापारेण, स एव। सर्वेषां ह्यसौ वाग्वदनाभिनिर्वृत्तो भोगः फलम्। तं भोगं सा त्रिषु पवमानेषु कृत्वा अवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकमार्त्विज्यं फलम् — यत्कल्याणं शोभनं, वदति वर्णानभिनिर्वर्तयति, तत् — आत्मने मह्यमेव। तद्ध्यसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यग्वर्णानामुच्चारणं, अतस्तदेव विशेष्यते — 'यत्कल्याणं वदति' इति। यत्तु वदनकार्यं सर्वसंघातोपकारात्मकं, तद्याजमानमेव। तत्र कल्याणवदनात्मसंबन्धासङ्गावसरं देवताया रन्ध्रं प्रतिलभ्य ते विदुः असुराः। कथम्? अनेनोद्गात्रा, नः अस्मान्, स्वाभाविकं ज्ञानं कर्म च, अभिभूय अतीत्य, शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण ज्योतिषोद्गात्रात्मना अत्येष्यन्ति अतिगमिष्यन्ति — इत्येवं विज्ञाय, तमुद्गातारं, अभिद्रुत्य अभिगम्य, स्वेन आसङ्गलक्षणेन पाप्मना अविध्यन् ताडितवन्तः संयोजितवन्त इत्यर्थः। स यः स पाप्मा — प्रजापतेः पूर्वजन्मावस्थस्य वाचि क्षिप्तः स एष प्रत्यक्षीक्रियते — कोऽसौ? यदेवेदमप्रतिरूपं अननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति, येन प्रयुक्तोऽसभ्यबीभत्सानृताद्यनिच्छन्नपि वदति। अनेन कार्येणाप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमानः प्रजापतेः कार्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्तते। स एवाप्रतिरूपवदनेनानुमितः, स प्रजापतेर्वाचि गतः पाप्मा, कारणानुविधायि हि कार्यमिति। शंकर.

(२) 'ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति'। त्वं न उद्गाता भवेति वागभिमानिनीं देवतां प्रार्थितवन्तः। तथेत्यङ्गीकृत्य तेभ्यो देवेभ्यो वागुद्गानं कृतवती। दृष्टि-

(१) बृउ. १।३।२; शब्रा. १४।४।१।३ ते विदु (तेऽविदु); ब्रशंकर. २।१।५, २।४।१८, ३।३।६; भास्कर. २।४।९; श्रीकर. २।१।४; वल्लभ. २।१।५, २।४।१५, ३।३।२५ आगायत् (आगात्) एव स पाप्मा (एव पाप्मा); विज्ञान. २।१।५ ते ह + (प्राणा).

विधिप्रकरणत्वात्, ‘आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः’ (ब्रसू. ४।१।६) इति न्यायेन क्रत्वङ्गभूतोद्गातरि वाग्दृष्टिं कृतवन्त इत्यर्थः। वाचि निमित्तं यो भोगो गानादिजन्मा यः सुखानुभवस्तं भोगं देवेभ्य आगायत्। देवानां भोगमुद्दिश्याऽऽगायत् गानं कृतवती। गानेन देवानां भोगं संपादितवतीति यावत्। यत्कल्याणवार्ताभिलपनरूपं वागिन्द्रियकार्यं तदध्यात्मने वाक्संपादितवती। अयं भावः—असुरा वागिन्द्रियं क्रोधोत्पादनद्वारा परुषातिवादपैशुन्यादिदूषितमकुर्वन् इत्यर्थः।

* रंग.

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति। तथेति तेभ्यः प्राण उदगायत्। यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायत्। यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्। स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति। स एव स पाप्मा॥

अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गायेति। तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत्। यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायत्। यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्। स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति। स एव स पाप्मा॥

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति। तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायत्। यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायत्। यत्कल्याणꣳ श‍ृणोति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्। स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ श‍ृणोति। स एव स पाप्मा॥

अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति। तथेति तेभ्यो मन उदगायत्। यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायत्। यत्कल्याणꣳ संकल्पयति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्। स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ संकल्पयति। स एव स पाप्मा। एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्। एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन्॥

(१) तथैव घ्राणादिदेवता उद्गीथनिर्वर्तकत्वाज्जपमन्त्रप्रकाश्या उपास्याश्चेति क्रमेण परीक्षितवन्तः। देवानां चैतन्निश्चितमासीत्—वागादिदेवताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः कल्याणविषयविशेषात्मसंबन्धासङ्गहेतोरासुरपाप्मसंसर्गादुद्गीथनिर्वर्तनासमर्थाः, अतः अनभिधेयाः, ‘असतो मा सद्गमय’ इत्यनुपास्याश्च, अशुद्धत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति। एवमु खलु, अनुक्ता अप्येतास्त्वगादिदेवताः, कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनात्, एवं वागादिवदेव, एनाः, पाप्मना अविध्यन् पाप्मना विद्धवन्त इति यदुक्तं तत्पाप्मभिरुपासृजन् पाप्मभिः संसर्गं कृतवन्त इत्येतत्। शंकर.

(२) पूर्ववदर्थः। उक्तमर्थं निगमयति—एवमिति। एवमेव खलूक्तरीत्यैता देवताः पाप्मभिरनृतवदनादिलक्षणैरुपासृजन्नुपगतवन्तः। ‘एवमेताः पाप्मनाऽविध्यन्’। एवमुक्तया रीत्याऽसुरा एता वागादिदेवताः पाप्मनाऽविध्यन्। अनृतादिपाप्मना वेधनं कृतवन्तः। रंग.

(३) वह्न्यादीनप्यचूचुदन्। औद्गात्रेऽग्निमुखाः सर्वे इन्द्ररुद्रौ च वेधितौ। असुरैः पापपूगेन।

मध्व.

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति। तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविव्यत्सन्। स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वꣳसेतैवꣳ हैव विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो विनेशुः। ततो देवा अभवन्परासुराः। भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद॥

---

* शेषं सरलम्।

(१) बृउ. १।३।३-६; शब्रा. १४।४।१।४-७ ते विदु (तेऽविदु); रंग. एवमेनाः (एवमेताः).

(१) बृउ. १।३।७; शब्रा. १४।४।१।८ ते विदु (तेऽविदु); ब्रशंकर. २।४।१८, ३।३।६; भास्कर. २।४।१८, ३।३।६; रंग. (तथेति०) हैव (हैते); रामानुज. ३।३।६; निंबार्क. २।४।१८, ३।३।६ उदगायत् (उद्गायति); श्रीकंठ. ३।३।६; श्रीकर. २।४।१४, ३।३।६, ७; वल्लभ. ३।३।२५ अथ हेम (अथैन) विव्यत्सन् (विध्यन्) हैव (ह वै) परास्य (पराऽस्यं).

(१) अथ अनन्तरं, ह इममित्यभिनयप्रदर्शनार्थे, आसन्यं आस्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं प्राणमूचुः — 'त्वं न उद्गाय' इति । तथेत्येवं शरणमुपगतेभ्यः स एष प्राणो मुख्य उदगायत् इत्यादि पूर्ववत् । पाप्मना अविव्यत्सन् वेधनं कर्तुमिष्टवन्तः । ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं, स्वेन आसङ्गदोषेण वागादिषु लब्धप्रसरास्तदभ्यासानुवृत्त्या, संश्लक्ष्यमाणा विनेशुः विनष्टा विध्वस्ताः । कथमिवेति दृष्टान्त उच्यते—स यथा स दृष्टान्तो यथा—लोके अश्मानं पाषाणं ऋत्वा गत्वा प्राप्य, लोष्टः पांसुपिण्डः, पाषाणचूर्णनायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णीभवेत् । एवं हैव यथायं दृष्टान्त एवमेव, विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमानाः, विष्वञ्चः नानागतयः, विनेशुः विनष्टाः, यतः —ततः तस्मादासुरविनाशाद्देवत्वप्रतिबन्धभूतेभ्यः स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मभ्यो वियोगात्, असंसर्गधर्मिमुख्यप्राणाश्रयबलात्, देवाः वागादयः प्रकृताः, अभवन् । किमभवन् ? स्वं देवतारूपमग्न्याद्यात्मकं वक्ष्यमाणम् । पूर्वमप्यग्न्याद्यात्मका एव सन्तः स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञानाः पिण्डमात्राभिमाना आसन् । ते तत्पाप्मवियोगादुज्झित्वा पिण्डमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पितवागाद्यग्न्याद्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थः । किंच ते प्रतिपक्षभूता असुराः परा — अभवन्नित्यनुवर्तते, पराभूता विनष्टा इत्यर्थः । यथा पुराकल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिकः एतामेवाख्यायिकारूपां श्रुतिं दृष्ट्वा, तेनैव क्रमेण वागादिदेवताः परीक्ष्य, ताश्चापोह्यासङ्गपाप्मास्पददोषवत्त्वेनादोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य, वागाद्याध्यात्मिकपिण्डमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानं हित्वा, वैराजपिण्डाभिमानं वागाद्यग्न्याद्यात्मविषयं वर्तमानप्रजापतित्वं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपन्नः, तथैवायं यजमानस्तेनैव विधिना भवति प्रजापतिस्वरूपेणात्मना । परा च, अस्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्मा द्विषन्भ्रातृव्यः, भवति । यतोऽद्वेष्टापि भवति कश्चिद्भ्रातृव्यो भरतादितुल्यः । यस्त्विन्द्रियविषयासङ्गजनितः पाप्मा, भ्रातृव्यो द्वेष्टा च, पारमार्थिकात्मस्वरूपतिरस्करणहेतुत्वात्, स च पराभवति विशीर्यते, लोष्टवत्, प्राणपरिष्वङ्गात् । कस्यैतत्फलमित्याह — य एवं वेद, यथोक्तं प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यते पूर्वयजमानवदित्यर्थः ।

शंकर.

(२) 'भेदश्रुतेः' — भेदेन वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते । 'ते ह वाचमूचुः' (बृउ. १।३।२) इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपाप्मविध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणं 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः' इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमणात् । तथा मनः, वाचं, प्राणं, तान्यात्मनेऽकुरुतेत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाहर्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ।

* ब्रशंकर. २।४।१८

(३) आसन्यमासन्नं मुख्यमित्यर्थः । यद्वाऽऽस्ये भव आसन्यः । आस्यशब्दस्य 'पद्दन्' इत्यादिनाऽऽसन्नादेशः । मुख्यमिति यावत् । तं प्राणं देवा उक्तवन्तः । त्वं न उद्गायेति । 'तेभ्य एष प्राण उदगायत्'। उद्गातरि मुख्यप्राणदृष्टिं कृतवन्त इत्यर्थः । तथैव हि व्याख्यातं व्यासार्यैः 'अन्यथात्वं शब्दात्' (ब्रसू. ३।३।६) इत्यधिकरणे । यथाऽश्मचूर्णनाय प्रक्षिप्तो लोष्टः पांसुपिण्डोऽश्मानं पाषाणमृत्वा प्राप्य विध्वंसेत चूर्णीभवेत्स दृष्टान्तो यथा तथाऽध्यस्तमुख्यप्राणभावोद्गात्रुपासनानिष्ठान्देवान्प्राप्य विध्वंसमानाश्चूर्णीभवन्तो विष्वञ्चो नानागतयो विनष्टा अभवन्नित्यर्थः । 'ततो देवा अभवन्पराऽसुराः' । ततः परं देवा देवा जाता द्योतमाना अभवन्नित्यर्थः । यद्वा देवा अभवन्सत्तामलभन्तेत्यर्थः । विजयिनोऽभवन्निति वाऽर्थः । असुरास्तु पराऽभवन्पराभूता अभवन् । 'भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद' इति शत्रुपराजयफलायोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहितेति भाष्यस्योपलक्षणतया पाप्मपराभवस्याऽऽत्मना भवनस्य च फलस्य प्रतिपादनस्य न विरोध इति द्रष्टव्यम् । यद्वाऽस्य द्विषन्भ्रातृव्य आत्मना स्वत एव पराभवति पाप्मा च भवति निन्दादियुक्तश्च भवतीत्यर्थः । § रंग.

---

* भास्करः निंबार्कश्च ब्रशंकरवत् ।

§ शेषं सरलम् ।

(४) मुख्यवायुं ततोऽब्रुवन् । दैत्यास्तं वेद्धुमीप्सन्तो ध्वस्ता नेशुश्च सर्वशः । पांसुपिण्डो यथा वज्रशिलां प्राप्यैव नश्यति । तस्मादखण्डशक्तिः स मुख्यवायुरुदाहृतः । शापैरथ वरैर्वापि नास्य प्रतिहतिर्भवेत् । स्वेच्छयैवानुसारेण विना कुत्रापि पुत्रकाः । एवंविदपि पापेभ्यः शत्रुभ्योऽपि प्रमुच्यते ।

मध्व.

[1]ते होचुः क नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेति । अयमास्येऽन्तरिति । सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः ॥

(१) फलमुपसंहृत्याधुनाख्यायिकारूपमेवाश्रित्याह । कस्माच्च हेतोर्वागादीन्मुक्त्वा मुख्य एव प्राण आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति तदुपपत्तिनिरूपणाय, यस्मादयं वागादीनां पिण्डादीनां च साधारण आत्मा—इत्येतमर्थमाख्यायिकया दर्शयन्त्याह श्रुतिः––ते प्रजापतिप्राणाः, मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः, ह ऊचुः उक्तवन्तः, फलावस्थाः । किमित्याह—क न्विति वितर्के । क नु कस्मिन्नु सोऽभूत् । कः ? यो नोऽस्मान्, इत्थं एवं, असक्त सञ्जितवान् देवभावमात्मत्वेनोपगमितवान् । स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणम् । लोकवदेव स्मरन्तो विचारयमाणाः कार्यकरणसंघाते आत्मन्येवोपलब्धवन्तः । कथम् ? अयमास्येऽन्तरिति––आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्, अन्तः अयं प्रत्यक्षो वर्तत इति । सर्वो हि लोको विचार्याध्यवस्यति, तथा देवाः । यस्मादयमन्तराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाश्रित्य वर्तमान उपलब्धो देवैः तस्मात्––स प्राणोऽयास्यः । विशेषानाश्रयत्वाच्च असक्त सञ्जितवान्वागादीन् । अत एवाङ्गिरसः आत्मा कार्यकरणानाम् । कथमाङ्गिरसः ? प्रसिद्धं ह्येतत्, अङ्गानां कार्यकरणलक्षणानां, रसः सार आत्मेत्यर्थः । कथं पुनरङ्गरसत्वम् ? तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः । यस्माच्चायमङ्गरसत्वाद्विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च, तस्माद्वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः । आत्मा ह्यात्मत्वेनोपगन्तव्यः । अविपरीतबोधाच्छ्रेयःप्राप्तेः, विपर्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात् ।

शंकर.

(२) ते ह देवा ऊचुः । यो मुख्यप्राणो नोऽस्माकमित्थमुक्तरूपं शत्रुपराजयमसक्त संयोजितवान् । यः संयोजितवान्स क नु कस्मिन्देशे प्रतिष्ठित इत्यूचुः संमन्त्रयाञ्चक्रुरिति यावत् । एवं संमन्त्र्य ददृशुः ।

* रंग.

[1]सा वा एषा देवता दूर्नाम । दूरꣳ ह्यस्या मृत्युः । दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥

स्यान्मतं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति । ननु परिहृतमेतद्वागादीनां कल्याणवदनाद्यासङ्गवत्प्राणस्यासङ्गास्पदत्वाभावेन । बाढम् । किं त्वाङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या वागादिद्वारेण शवस्पृष्टितत्स्पृष्टेरिवाशुद्धता शङ्क्यत इति आह—शुद्ध एव प्राणः । कुतः ? सा वा एषा देवता दूर्नाम––यं प्राणं प्राप्याश्मानमिव लोष्टवद्विध्वस्ता असुराः । तं परामृशति––सेति । सैवैषा, येयं वर्तमानयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिता ‘ अयमास्येऽन्तः ’ इति । देवता च सा स्यात्, उपासनक्रियायाः कर्मभावेन गुणभूतत्वात् । यस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येवं ख्याता — नामशब्दः ख्यापनपर्यायः, तस्मात् प्रसिद्धास्या विशुद्धिः दूर्नामत्वात् । कुतः पुनर्दूर्नामत्वमित्याह — दूरं दूरे हि यस्मात्, अस्याः प्राणदेवतायाः, मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्मा । असंश्लेषधर्मित्वात्प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योः । तस्माद्दूरित्येवं ख्यातिः । एवं प्राणस्य विशुद्धिर्ज्ञापिता । विदुषः फलमुच्यते –– दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति— अस्मादेवंविदः, य एवं वेद तस्मात्, एवमिति — प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः । उपासनं नाम उपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा मनसोपगम्य, आसनं चिन्तनं लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन, यावत् तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति, लौकिकात्माभिमानवत् । ‘ देवो भूत्वा देवानप्येति ’ ‘ किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसि ’ इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ।

‡ शंकर.

---

(१) बृउ. १।३।८; शब्रा. १४।४।१।९.

* शेषं सरलम् ।

‡ रंग. सरलार्थम् ।

(१) बृउ. १।३।९; शब्रा. १४।४।१।१०.

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्राऽऽसां दिशामन्तस्तद्गमयांचकार। तदासां पाप्मनो विन्यदधात्। तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति॥

(१) सा वा एषा देवता — 'दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति' इत्युक्तम्। कथं पुनरेवंविदो दूरं मृत्युर्भवतीति? उच्यते — एवंविस्त्वविरोधात्। इन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते, वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वाभाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च। शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानः। तस्मात् एवंविदः पाप्मा दूरं भवतीति युक्तं, विरोधात्। तदेतत्प्रदर्शयति — सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थम्। एतासां वागादीनां देवतानां, पाप्मानं मृत्युं — स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वो म्रियते, स ह्यतो मृत्युः—तं प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्यः, अपच्छिद्य अपहत्य, — प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तेत्युच्यते। विरोधादेव तु पाप्मैवंविदो दूरं गतो भवति। किं पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्येत्युच्यते—यत्र यस्मिन्, आसां प्राच्यादीनां दिशां, अन्तः अवसानं, तत् तत्र, गमयांचकार गमनं कृतवानित्येतत्। ननु नास्ति दिशामन्तः, कथमन्तं गमितवानिति। उच्यते — श्रौतविज्ञानवज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजलाध्युषित एव देशो दिशामन्तः, देशान्तोऽरण्यमिति यद्वत्, इत्यदोषः। तत्तत्र गमयित्वा, आसां देवतानां, पाप्मन इति द्वितीयाबहुवचनं, विन्यदधात् विविधं न्यग्भावेनाददधात्स्थापितवती, प्राणदेवता। प्राणात्माभिमानशून्येष्वन्त्यजनेष्विति सामर्थ्यात्। इन्द्रियसंसर्गजो हि स इति प्राण्याश्रयतावगम्यते। तस्मात्तमन्त्यं जनं, नेयात् न गच्छेत् संभाषणदर्शनादिभिर्न संसृजेत्। तत्संसर्गे पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्। पाप्माश्रयो हि सः। तज्जननिवासं चान्तं दिगन्तशब्दवाच्यं, नेयात्—जनशून्यमपि, जनमपि तद्देशवियुक्तं, इत्यभिप्रायः। नेदिति परिभयार्थे निपातः। इत्थं जनसंसर्गे, पाप्मानं मृत्युं, अन्ववायानीति—अनु अव अयानीति अनुगच्छेयमिति। एवं भीतो न जनमन्तं चेयादिति पूर्वेण संबन्धः।

शंकर.

(२) उद्गातर्यध्यस्तो(स्तो)पासिता मृत्योर्दूरत्वेन दूर्नामिकैषा मुख्यप्राणरूपा देवता पूर्वमसुरैरनृतादिपाप्मभिः संयोजितानां वागादिदेवतानां मृत्युं मरणादिदुःखहेतुतया मृत्युशब्दितं पाप्मानमपहत्य वागादिदेवताभ्य आच्छिद्य यत्राऽऽसां दिशामन्तर्दिगन्तप्रदेशस्तद्गमयांचकार दूर्नामत्वात् दूरं मृत्युं निनायेत्यर्थः। आसां वागादिदेवतानां पाप्मनः पापानि विन्यदधाद्विशिष्य ति(नि)धानं कृतवतीत्यर्थः। यस्मात्कारणात्प्रत्यन्तदेशानां वागादिदेवताविनिर्मुक्तानृतादिलक्षणपापनिधानाश्रयतया म्लेच्छदेशत्वम्। अत एव तत्र जनं जननमुत्पत्तिमिति यावत्। अन्तं मरणं च नेयान्न प्राप्नुयात्। तत्र देश उत्पत्तिमरणे अशोभने इति यावत्। नेन्नैवेत्यर्थः। पाप्मानं मृत्युमन्ववायानि नानुगच्छेयमिति भीतः सन्नुत्पत्तिमरणे तत्र न प्राप्नुयात्। उत्पत्तिमरणे तादृशदेशे यथा न भवतस्तथा यतेतेति यावत्।

रंग.

(३) स वायू रुद्रशक्रादेर्वासुदेवबलाश्रयः। विमुच्य (विमोच्य) पापसंघातं दिशामन्तेष्वथाक्षिपत्।

मध्व.

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यवहत्॥

(१) सा वा एषा देवता — तदेतत्प्राणात्मज्ञानकर्मफलं वागादीनामग्न्याद्यात्मत्वमुच्यते। अथैना मृत्युमत्यवहत् — यस्मादाध्यात्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मा मृत्युः प्राणात्मविज्ञानेनापहतः, तस्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो मृत्योः। तस्मात्स एव प्राणः, एना वागादिदेवताः, प्रकृतं पाप्मानं मृत्युं, अतीत्य अवहत् प्रापयत् स्वं स्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतात्मरूपम्।

* शंकर.

(१) बृउ. १।३।१०; शब्रा. १४।४।१।११; मध्व. यत्राऽऽसां(यत्तासां).

* रंग. सरलार्थम्।

(१) बृउ. १।३।११; शब्रा. १४।४।१।१२.

(२) उन्मुच्य मृत्योस्तांश्चैवाथोर्ध्वलोकेषु चावहत् । मध्व.

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत् । सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥

(१) स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् — स प्राणः, वाचमेव, प्रथमां प्रधानामित्येतत् — उद्गीथकर्मणीतरकरणापेक्षया साधकतमत्वं प्राधान्यं तस्याः — तां प्रथमामत्यवहत् वहनं कृतवान् । तस्याः पुनर्मृत्युमतीत्योढायाः किं रूपमित्युच्यते — सा वाक्, यदा यस्मिन्काले पाप्मानं मृत्युं, अत्यमुच्यत अतीत्यामुच्यत मोचिता स्वयमेव, तदा सः अग्निः अभवत् — सा वाक् — पूर्वमप्यग्निरेव सती मृत्युवियोगेऽप्यग्निरेवाभवत् । एतावांस्तु विशेषो मृत्युवियोगे — सोऽयमतिक्रान्तोऽग्निः, परेण मृत्युं परस्तान्मृत्योः, दीप्यते । प्राङ्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धोऽध्यात्मवागात्मना नेदानीमिव दीप्तिमानासीत् । इदानीं तु मृत्युं परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् । * शंकर.

(२) स इत्यग्न्यपेक्षया पुंलिङ्गनिर्देशः । यद्यपि वागभिमानिनी देवता सर्वदाऽग्निरेव तथाऽप्यवगतदोषतयाऽग्रतः परादिप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यशालितयाऽग्निरभवत् । अद्य रामस्य रामत्वमित्यादिवदिति भावः । रंग.

अथ प्राणमत्यवहत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत् । सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥

तथा — प्राणः घ्राणं — वायुरभवत् स तु पवते मृत्युं परेणातिक्रान्तः । सर्वमन्यदुक्तार्थम् ।

शंकर.

* ऐआ. २।४।२।४ (पृ. ५८३) इत्यत्र संगृहीतं ब्रशंकरभाष्यं अत्राप्यनुसंधेयम् ।

(१) बृउ. १।३।१२; शब्रा. १४।४।१।१३; ब्रशंकर. २।४।१४; श्रीकर. २।४।१२; वल्लभ. २।४।१५ मृत्युमति (मृत्युनाऽति); विज्ञान. ३।३।५३.

(२) बृउ. १।३।१३; शब्रा. १४।४।१।१४.

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत् । सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥

तथा चक्षुरादित्योऽभवत् । स तु तपति ।

शंकर.

अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवन् । ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥

(१) तथा श्रोत्रं दिशोऽभवन् । दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः । शंकर.

(२) अत्र भान्तीति शेषः । दिक्शब्दो देवतापरः । रंग.

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत् । सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भाति । एवꣳ ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥

(१) मनः चन्द्रमाः — भाति । यथा पूर्वयजमानं वागाद्यग्न्यादिभावेन मृत्युमत्यवहत्, एवं एनं वर्तमानयजमानमपि, ह वै, एषा प्राणदेवता मृत्युमतिवहति वागाद्यग्न्यादिभावेन, एवं यो वागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणं वेद, 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः । शंकर.

(२) यः पुमान्वागाद्यभिमान्यग्न्यादिदेवतानामत्यवहनक्रमं वेद तमेनमेषा प्राणदेवता मृत्युमतिक्रामयतीत्यर्थः । रंग.

(३) अग्निर्नासिक्यवायुश्च दिक्पा इन्द्रादयोऽखिलाः । सूर्यः सोमश्च रुद्रश्च तेनैव स्वपदे स्थिताः ॥ मध्व.

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यते । इह प्रतितिष्ठति ॥

(१) बृउ. १।३।१४; शब्रा. १४।४।१।१५.

(२) बृउ. १।३।१५; शब्रा. १४।४।१।१६.

(३) बृउ. १।३।१६; शब्रा. १४।४।१।१७; रंग. चन्द्रः (चन्द्रमाः).

(४) बृउ. १।३।१७; शब्रा. १४।४।१।१८; वल्लभ. २।४।२२.

(१) अथात्मने। यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं, तथा मुख्योऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यफलमागानं कृत्वा त्रिषु पवमानेषु, अथ अनन्तरं, शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु, आत्मने आत्मार्थे, अन्नाद्यं अन्नं च तदाद्यं च अन्नाद्यं, आगायत्। कर्तुः कामसंयोगो वाचनिक इत्युक्तम्। कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यत इत्यत्र हेतुमाह—यत्किंचेति––सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः। हीति हेतौ। यस्माल्लोके प्राणिभिर्यत्किंचिदन्नमद्यते भक्ष्यते तदनेनैव प्राणेनैव। अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा। अनःशब्दः सान्तः शकटवाची। यस्त्वन्यः स्वरान्तः स प्राणपर्यायः। प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः। किंच, न केवलं प्राणेनाद्यत एवान्नाद्यं, तस्मिञ्शरीराकारपरिणतेऽन्नाद्ये इह, प्रतितिष्ठति प्राणः। तस्मात्प्राणेनात्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यम्। यदपि प्राणेनान्नादनं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमेवेति न वागादिष्विव कल्याणासङ्गजपाप्मसंभवः प्राणेऽस्ति।

* शंकर.

(२) 'यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत्। यत्कल्याणं वदति तदात्मने' इति यजमानगामिफलव्यतिरिक्तं कल्याणवदनादिकं यथा वागाद्या देवता आगायंस्तथा प्राणोऽप्यात्मनेऽन्नाद्यमागायत्। अन्नमत्तीत्यन्नादः। तस्य भावोऽन्नाद्यम्। आदिवृद्ध्यभावश्छान्दसः। अथवाऽन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यम्। आद्यमदनार्हं भक्षणार्हमित्यर्थः। आगायद्गानसामर्थ्येन आपयत्। संपादितवानित्यर्थः।

§ रंग.

[1]ते देवा अब्रुवन्। एतावद्वा इदꣳ सर्वं यदन्नम्। तदात्मन आगासीः। अनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति। ते वै माऽभिसंविशतेति। तथेति तꣳ समन्तं परिण्यविशन्त। तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्ति। एवꣳ ह वा एनꣳ स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद। य उ हैवंविदꣳ स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवति। अथ य एवैतमनु भवति यो वैतमनु भार्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति॥

(१) ते देवाः। नन्ववधारणमयुक्तं प्राणेनैव तदद्यते इति। वागादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनात्। नैष दोषः। प्राणद्वारत्वात्तदुपकारस्य। कथं प्राणद्वारकोऽन्नकृतो वागादीनामुपकार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह—ते वागादयो देवाः स्वविषयद्योतनाद्देवाः अब्रुवन् उक्तवन्तो मुख्यं प्राणं––'इदं एतावत्, नातोऽधिकमस्ति। वा इति स्मरणार्थः। इदं तत्सर्वमेतावदेव। किम्? यदन्नं प्राणस्थितिकरमद्यते लोके, तत्सर्वं आत्मने आत्मार्थे आगासीः आगीतवानसि आगानेनात्मसात्कृतमित्यर्थः। वयं चान्नमन्तरेण स्थातुं नोत्सहामहे। अतः अनु पश्चात्, नः अस्मान् अस्मिन्नन्ने आत्मार्थे तवान्ने आभजस्व आभाजयस्व। णिचोऽश्रवणं छान्दसम्। अस्मांश्चान्नभागिनः कुरु'। इतर आह––'ते यूयं यदि अन्नार्थिनः वै, मा मां, अभिसंविशत समन्ततो मामाभिमुख्येन निविशत'–– इति एवमुक्तवति प्राणे, तथेति एवमिति, तं प्राणं परिसमन्तं परिसमन्तात्, न्यविशन्त निश्चयेनाविशन्त, तं प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्त इत्यर्थः। तथा निविष्टानां प्राणानुज्ञया तेषां प्राणेनैवाद्यमानं प्राणस्थितिकरं सदन्नं तृप्तिकरं भवति। न स्वातन्त्र्येणान्नसंबन्धो वागादीनाम्। तस्माद्युक्तमेवावधारणम्––'अनेनैव तदद्यते' इति। तदेव चाह––तस्मात् यस्मात्प्राणाश्रयतयैव प्राणानुज्ञयाऽभिसंनिविष्टा वागादिदेवतास्तस्मात्, यदन्नं, अनेन प्राणेन, अत्ति लोकः, तेनान्नेन, एता वागाद्याः, तृप्यन्ति। वागाद्याश्रयं प्राणं यो वेद — 'वागादयश्च पञ्च प्राणाश्रयाः' इति, तमप्येवं, एवं ह वै, स्वाः ज्ञातयः, अभिसंविशन्ति वागादय इव प्राणं, ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः। अभिसंनिविष्टानां च स्वानां, प्राणवदेव वागादीनां, स्वान्नेन भर्ता भवति। तथा श्रेष्ठः, पुरोऽग्रतः एता गन्ता,

* वल्लभ. छाउ. ६।५।१ (पृ. ९००) इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

§ शेषपदार्थाः शंकरवत्।

(१) बृउ. १।३।१८; शब्रा. १४।४।१।१९, २०; रंग. प्रतिर्बु (प्रति बु) स हैवालं (स एवालं); मध्व. प्रतिर्बु (प्रति बु).

भवति वागादीनामिव प्राणः । तथा अन्नादः अनामयावीत्यर्थः । अधिपतिरधिष्ठाय च पालयिता स्वतन्त्रः पतिः प्राणवदेव वागादीनाम् । य एवं प्राणं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलं भवति । किंच य उ हैवंविदं प्राणविदं प्रति, स्वेषु ज्ञातीनां मध्ये, प्रतिः प्रतिकूलः, बुभूषति प्रतिस्पर्धी भवितुमिच्छति, सोऽसुरा इव प्राणप्रतिस्पर्धिनो न हैवालं न पर्याप्तः, भार्येभ्यः भरणीयेभ्यः, भवति, भर्तुमित्यर्थः । अथ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्ये एतमेवंविदं वागादय इव प्राणं, अनु अनुगतो भवति, यो वा एतमेवंविदं, अन्वेव अनुवर्तयन्नेव, आत्मीयान्भार्यान्बुभूर्षति भर्तुमिच्छति, यथैव वागादयः प्राणानुवृत्त्यात्मबुभूर्षव आसन् । स हैवालं पर्याप्तः, भार्येभ्यो भरणीयेभ्यः, भवति, भर्तुं, नेतरः स्वतन्त्रः । सर्वमेतत्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तम् ।

शंकर.

(२) नोऽस्मानाभजस्व । आङीषदर्थे । अल्पभागवतः कुर्वित्यर्थः । अनेन प्राणेन सहितः सन् जीवो यदन्नमत्ति तेनैवान्नेन वागाद्यास्तृप्यन्ति ।

* रंग.

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाँ हि रसः । प्राणो वा अङ्गानाँ रसः । प्राणो हि वा अङ्गानाँ रसः । तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति । एष हि वा अङ्गानाँ रसः ॥

(१) कार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपादनाय प्राणस्याङ्गिरसत्वमुपन्यस्तम्--' सोऽयास्य आङ्गिरसः ' इति । 'अस्माद्धेतोरयमाङ्गिरसः' इत्याङ्गिरसत्वे हेतुर्नोक्तः। तद्धेतुसिद्ध्यर्थमारभ्यते । तद्धेतुसिद्ध्यायत्तं हि कार्यकरणात्मत्वं प्राणस्य । अनन्तरं च वागादीनां प्राणाधीनतोक्ता । सा च कथमुपपादनीयेत्याह--' सोऽयास्य आङ्गिरसः' इत्यादि यथोपन्यस्तमेवोपादीयते उत्तरार्थम्। 'प्राणो वा अङ्गानां रसः ' इत्येवमन्तं वाक्यं यथाव्याख्यातार्थमेव पुनः स्मारयति । कथम् ? प्राणो वा अङ्गानां रस इति । प्राणो हि, हिशब्दः प्रसिद्धौ । अङ्गानां रसः । प्रसिद्धमेतत्प्राणस्याङ्गरसत्वं न वागादीनाम् । तस्माद्युक्तं ' प्राणो वा ' इति स्मारणम् । कथं पुनः प्रसिद्धत्वमित्यत आह — तस्माच्छब्द उपसंहारार्थ उपरित्वेन संबध्यते । यस्माद्यतोऽवयवात्, कस्मादनुक्तविशेषात्, यस्मात्कस्मात् यतः कुतश्चिच्च, अङ्गाच्छरीरावयवादविशेषितात्, प्राणः उत्क्रामत्यपसर्पति, तदेव तत्रैव, तदङ्गं शुष्यति नीरसं भवति शोषमुपैति । तस्मादेष हि वा अङ्गानां रस इत्युपसंहारः । अतः कार्यकरणानामात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धम् । आत्मापाये हि शोषो मरणं स्यात् । तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे । तस्मादपास्य वागादीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः ।

शंकर.

(२) पूर्वमुक्तमेवायास्यत्वमाङ्गिरसत्वं च विद्याभेदभ्रमापनुत्तये पुनराह । * रंग.

एष उ एव बृहस्पतिः वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥

(१) एष उ । न केवलं कार्यकरणयोरेवात्मा प्राणो रूपकर्मभूतयोः, किं तर्हि ? ऋग्यजुःसाम्नां नामभूतानामात्मेति सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवन् महीकरोत्युपास्यत्वाय—एष उ एव प्रकृत आङ्गिरसो बृहस्पतिः । कथं बृहस्पतिरिति, उच्यते—वाग्वै बृहती बृहतीच्छन्दः षट्त्रिंशदक्षरा । अनुष्टुप् च वाक् । कथं ? ' वाग्वा अनुष्टुप् ' इति श्रुतेः । सा च वागनुष्टुब्बृहत्यां छन्दस्यन्तर्भवति । अतो युक्तं ' वाग्वै बृहती ' इति प्रसिद्धवद्वक्तुम् । बृहत्यां च सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति, प्राणसंस्तुतत्वात् । ' प्राणो बृहती प्राण ऋच इत्येव विद्यात् ' इति श्रुत्यन्तरात् । वागात्मत्वाच्चर्चां प्राणेऽन्तर्भावः । तत्कथमित्याह--तस्या वाचो बृहत्या ऋचः, एषः प्राणः, पतिः, तस्या निर्वर्तकत्वात् । कौष्ठ्याग्निप्रेरितमारुतनिर्वर्त्या हि ऋक् । पालनाद्वा वाचः पतिः । प्राणेन हि पाल्यते वाक्, अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात् । तस्मादु बृहस्पतिः ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः ।

शंकर.

---

* शेषपदवाक्यार्थाः शंकरवत् ।

(१) बृउ. १।३।१९; शब्रा. १४।४।१।२१; ब्रशंकर. २।४।११.

* शेषः सरलार्थः ।

(१) बृउ. १।३।२०; शब्रा. १४।४।१।२२.

(२) उश्चार्थे। बृहस्पतिश्चैष एवेत्यर्थः। तत्र हेतुः—वाग्वै बृहती। बृहत्याख्यच्छन्दसो वाग्रूपत्वादिति भावः। रंग.

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः। वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः॥

(१) तथा यजुषाम्। कथम्? एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः। वाग्वै ब्रह्म—ब्रह्म यजुः। तच्च वाग्विशेष एव। तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मणः, एष पतिः। तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः — पूर्ववत्। कथं पुनरेतदवगम्यते बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्वं न पुनरन्यार्थत्वमिति। उच्यते—वाचः अन्ते सामसामानाधिकरण्यनिर्देशात् 'वाग्वै साम' इति। तथा च 'वाग्वै बृहती' 'वाग्वै ब्रह्म' इति च वाक्समानाधिकरणयोर्ऋग्यजुष्ट्वं युक्तम्। परिशेषाच्च—साम्न्यभिहिते ऋग्यजुषी एव परिशिष्टे। वाग्विशेषत्वाच्च— वाग्विशेषौ हि ऋग्यजुषी, तस्मात्तयोर्वाचा समानाधिकरणता युक्ता। अविशेषप्रसङ्गाच्च — 'साम' 'उद्गीथः' इति च स्पष्टं विशेषाभिधानत्वम्। तथा बृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषाभिधानत्वं युक्तम्। अन्यथा अनिर्धारितविशेषयोरानर्थक्यापत्तेश्च, विशेषाभिधानस्य वाङ्मात्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्यात्। ऋग्यजुःसामोद्गीथशब्दानां च श्रुतिष्वेवं क्रमदर्शनात्। शंकर.

(२) ब्रह्मशब्दो वेदपरः। शिष्टं पूर्ववत्। रंग.

(३) स्त्रीगुणैः सर्वपूर्णत्वाद्बृहती तु सरस्वती। अनन्तवेदरूपत्वात्सैव ब्रह्मेति कीर्तिता। विष्णुना बृंहितत्वाद्वा तत्पतिर्वायुरीश्वरः। मध्व.

एष उ एव साम। वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम्। यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव साम। अश्नुते साम्नः सायुज्यं सलोकतां य एवमेतत्साम वेद॥

(१) एष उ एव साम। कथमित्याह — वाग्वै सा यत्किंचित्स्त्रीशब्दाभिधेयं सा वाक्। सर्वस्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनाम—सा—शब्दः। तथा अम एष प्राणः। सर्वपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमःशब्दः। 'केन मे पौंस्नानि नामान्याप्नोषीति, प्राणेनेति ब्रूयात्। केन मे स्त्रीनामानीति वाचा' इति श्रुत्यन्तरात्। वाक्प्राणाभिधानभूतोऽयं सामशब्दः। तथा प्राणनिर्वर्त्यस्वरादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयते। अतो न प्राणवाग्व्यतिरेकेण सामनामास्ति किंचित्, स्वरवर्णादेश्च प्राणनिर्वर्त्यत्वात्प्राणतन्त्रत्वाच्च। एष उ एव प्राणः साम। यस्मात् साम सामेति वाक्प्राणात्मकं — सा चामश्चेति, तत् तस्मात् साम्नो गीतिरूपस्य स्वरादिसमुदायस्य सामत्वं तत् प्रगीतं भुवि। यत् उ एव समः तुल्यः सर्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण, तस्माद्वा सामेत्यनेन संबन्धः। वा—शब्दः सामशब्दलाभनिमित्तप्रकारान्तरनिर्देशसामर्थ्यलभ्यः। केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते — समः प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण, समो मशकेन मशकशरीरेण, समो नागेन हस्तिशरीरेण, सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन, समोऽनेन जगद्रूपेण हैरण्यगर्भेण। पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कार्त्स्न्येन परिसमाप्त इति समत्वं प्राणस्य, न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनैव, अमूर्तत्वात् सर्वगतत्वाच्च। न च घटप्रासादादिप्रदीपवत्संकोचविकासितया शरीरेषु तावन्मात्रं समत्वम्। 'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः' इति श्रुतेः। सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते। एवं समत्वात्सामाख्यं प्राणं वेद यः श्रुतिप्रकाशितमहत्त्वं तस्यैतत्फलम् — अश्नुते व्याप्नोति, साम्नः प्राणस्य, सायुज्यं सयुग्भावं समानदेहेन्द्रियाभिमानत्वं, सालोक्यं समानलोकतां वा, भावनाविशेषतः, य एवमेतत् यथोक्तं साम प्राणं वेद — आ प्राणात्माभिमानाभिव्यक्तेरुपास्ते इत्यर्थः। शंकर.

---

(१) बृउ. १।३।२१; शब्रा. १४।४।१।२३ स्तस्मादु+(ह); बलदेव. २।४।१३.

(२) बृउ. १।३।२२; शब्रा. १४।४।१।२४; ब्रशंकर. २।४।१३; भास्कर. २।४।१३, ४।२।११; रंग. सलोकतां +(जयति); रामानुज. २।४।१२; श्रीकंठ. २।४।१२; श्रीकर. २।४।१०, ११; वल्लभ. ३।२।१८ समो मशकेन समो नागेन (समो नागेन समो मशकेन); बलदेव. २।४।१३.

(२) 'अणुश्च' — अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्यः, इतरप्राणवत् । अणुत्वं चेहापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ, न परमाणुतुल्यत्वम् । पञ्चभिर्वृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात्सूक्ष्मः प्राणः । उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनानुपलभ्यमानत्वात् । परिच्छिन्नश्चोत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः। ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समाम्नायते 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण' इत्येवमादिप्रदेशेषु । तदुच्यते— आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणात्मनैवैतद्विभुत्वमाम्नायते, नाऽऽध्यात्मिकेन। अपि च समः प्लुषिणेत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्माददोषः ।

* ब्रशंकर. २।४।१३

(३) सूक्ष्मशरीरं व्यतिरिक्तमस्तीति । संकोचविकाशात्मकं चेदं 'समः प्लुषिणा' इति श्रुतेः ।

भास्कर. ४।२।११

(४) एष उ एव वाग्विशिष्टो मुख्यप्राण एव साम, सा चामश्चेति सामशब्दनिर्वचनात् । सेति स्त्रीलिङ्गेन तच्छब्देन वाक्परामृश्यते। अम गत्यादिष्विति गमनार्थादमतेः। अमति गच्छतीत्यमः प्राणः । तदुपपादयति—वाग्वै सामैष इति । समष्टिजीवभूतत्रैलोक्यशरीरकब्रह्मणः शरीरेणापि समः, देवमनुष्यादिसर्वशरीरेणापि समः। यथा घटप्रदीपप्रभा तावन्मात्रव्यापिनी, प्रासादप्रदीपप्रभा च प्रासादव्यापिनी, एवं प्राणोऽपि ब्रह्मादिपिपीलिकान्तशरीरेषु तत्तच्छरीरानुरूपव्याप्तिमत्त्वेन समः। सायुज्यं प्राणदेवतासमानलोकतामश्नुते । सलोकतां जयति सालोक्यं प्राप्नोति। य एवं वेद सामशब्दनिरुक्तिं सर्वदाऽनुसंधत्ते ।

रंग.

(५) 'अणुश्च' — अणुश्चायम्। पूर्ववदुत्क्रान्त्यादिश्रवणात् । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' (बृउ. ४।४।२) इत्यादिषु। अधिकाशङ्का तु 'सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण' 'प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्' (प्रउ. २।६) 'सर्वं हीदं प्राणेनावृतम्' इत्यादिश्रवणान्महापरिमाण इति । परिहारस्तूत्क्रान्त्यादिश्रवणात्परिच्छिन्नत्वे निश्चिते सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणायत्तस्थितित्वेन वैभववादोपपत्तिरिति ।

रामानुज. २।४।१२

(६) 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्'— प्रपञ्चधर्मा भगवत्युच्यन्त इत्यत्र निदर्शनान्तरमाह । अत एव इममेव निर्णयमाश्रित्य, 'समः प्लुषिणा समो नागेन समो मशकेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण' इति निरुपमस्य भगवतो यदुपमानं तत् तद्धर्मसंबन्धात्। न चात्र स्वतन्त्रतादृशधर्मवत्त्वं ब्रह्मणो वक्तुं युक्तम् । नन्विदमपि विरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—सूर्यकादिवत्। सूर्येण सहितं जलं सूर्यकम् । 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् अपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इति यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वमेवं समः प्लुषिणेत्यपि। चकारस्तु विरोधाभावो वक्तव्योऽधिकरणं च संपूर्णमेकदेशिन इति सूचयति । तस्माज्जडजीवधर्माणां भवत्युपचारः, निषेधस्तु मुख्य इति ।

वल्लभ. ३।२।१८

एष उ वा उद्गीथः । प्राणो वा उत्। प्राणेन हीद१ँ सर्वमुत्तब्धम्। वागेव गीथा। उच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥

(१) एष उ वा उद्गीथः। उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषः नोद्गानं, सामाधिकारात् । कथमुद्गीथः प्राणः? प्राणो वा उत् — प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगत् उत्तब्धं ऊर्ध्वं स्तब्धमुत्तम्भितं विधृतमित्यर्थः। उत्तब्धार्थावद्योतकोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः । तस्मादुत् प्राणः । वागेव गीथा, शब्दविशेषत्वादुद्गीथभक्तेः । गायतेः शब्दार्थत्वात्सा वागेव । न ह्युद्गीथभक्तेः शब्दव्यतिरेकेण किंचिद्रूपमुत्प्रेक्ष्यते, तस्माद्युक्तमवधारणं वागेव गीथेति। उच्च प्राणः, गीथा च प्राणतन्त्रा वाक्, इत्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथः । शंकर.

(२) एष उ वा एष एव वाक्प्राणसमुदायः।

रंग.

* भास्कर. श्रीकंठ. ब्रशंकरवत्।

(१) बृउ. १।३।२३; शब्रा. १४।४।१।२५; ब्रशंकर. ३।३।६.

(३) सारत्वात्स्त्रीषु देवी सेत्युक्ता सामरूपतः। गीथेत्युक्ता तदुद्गीथः सामाख्योऽर्धतनुस्तथा। अर्धनारीनरवपुर्वायुः कुत्रचिदीरितः। मध्व.

तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाच। अयं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति। वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति॥

(१) उक्तार्थदार्ढ्याय आख्यायिका आरभ्यते। तद्धापि। तत् तत्रैतस्मिन्नुक्तेऽर्थे, ह्यपि आख्यायिकापि श्रूयते ह स्म। ब्रह्मदत्तः नामतः, चिकितानस्यापत्यं चैकितानः तदपत्यं युवा चैकितानेयः, राजानं यज्ञे सोमं, भक्षयन्नुवाच। किम्? 'अयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा, त्यस्य तस्य ममानृतवादिनः, मूर्धानं शिरः विपातयतात् विस्पष्टं पातयतु'। तोरयं तातङादेशः, आशिषि लोट् विपातयतादिति। यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः। कथं पुनरनृतवादित्वप्राप्तिरिति, उच्यते — 'यत् यदि इतोऽस्मात्प्रकृतात्प्राणाद्वाक्संयुक्तात्, अयास्यः मुख्यप्राणाभिधायकेनायास्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते विश्वसृजां पूर्वर्षीणां सत्रे उद्गाता, सोऽन्येन देवतान्तरेण वाक्प्राणव्यतिरिक्तेन, उदगायत् उद्गानं कृतवान्। ततोऽहमनृतवादी स्याम्। तस्य मम देवता विपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्धानं विपातयतु' इत्येवं शपथं चकारेति विज्ञाने प्रत्ययकर्तव्यतादार्ढ्यं दर्शयति। तमिममाख्यायिकानिर्धारितमर्थं स्वेन वचसोपसंहरति श्रुतिः — वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्यात्मभूतेन, सः अयास्य आङ्गिरस उद्गाता, उदगायत् इत्येषोऽर्थो निर्धारितः शपथेन। शंकर.

(२) 'अन्यस्यायं राजा मूर्धानं विपातयतात्'। अयं भक्ष्यमाणो राजाऽन्यस्य शिरः पातयतु। ननु किं तेनापराद्धमित्याशङ्कयाऽऽह — 'यदितोऽयास्याङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति'। यस्मात्कारणादितोऽस्मादयास्याङ्गिरसो मुख्यप्राणादन्येन देवतान्तरेणोदगायदुद्गानं कृतवान्। अयास्याङ्गिरस*शब्दितमुख्यप्राणवेदनमन्तरेण देवतान्तरदृष्टिं कृत्वा यस्तूद्गायति तस्य सोमं पिबतो मूर्धा पतत्वित्यर्थः। * रंग.

(३) अयास्यो विश्वसृग्यज्ञे तेनाविष्टोऽन्वगायत। मध्व.

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वम्। तस्य वै स्वर एव स्वम्। तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत। तया वाचा स्वरसंपन्नयार्त्विज्यं कुर्यात्। तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव। अथो यस्य स्वं भवति। भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद॥

(१) तस्य हैतस्य। तस्येति प्रकृतं प्राणमभिसंबध्नाति। ह एतस्येति मुख्यं व्यपदिशत्यभिनयेन। साम्नः सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य, यः स्वं धनं, वेद। तस्य ह किं स्यात्? भवति हास्य स्वम्। फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य शुश्रूषवे आह — तस्य वै साम्नः स्वर एव स्वम्। स्वर इति कण्ठगतं माधुर्यं, तदेवास्य स्वं विभूषणम्। तेन हि भूषितमृद्धिमल्लक्ष्यते उद्गानम्। यस्मादेवं तस्मात् आर्त्विज्यं ऋत्विक्कर्मोद्गानं, करिष्यन्, वाचि विषये, वाचि वागाश्रितं स्वरं इच्छेत इच्छेत्, साम्नो धनवत्तां स्वरेण चिकीर्षुरुद्गाता। इदं तु प्रासङ्गिकं विधीयते। साम्नः सौस्वर्येण स्वरवत्त्वप्रत्यये कर्तव्ये, इच्छामात्रेण सौस्वर्यं न भवतीति, दन्तधावनतैलपानादि सामर्थ्यात्कर्तव्यमित्यर्थः। तयैवं संस्कृतया वाचा स्वरसंपन्नया आर्त्विज्यं कुर्यात्। तस्मात् — यस्मात्साम्नः स्वभूतः स्वरः तेन स्वेन भूषितं साम, अतो यज्ञे स्वरवन्तं उद्गातारं, दिदृक्षन्ते एव द्रष्टुमिच्छन्त्येव, धनिनमिव लौकिकाः। प्रसिद्धं हि लोके — अथो अपि, यस्य स्वं धनं भवति, तं धनिनं दिदृक्षन्ते — इति। सिद्धस्य गुणविज्ञान-

(१) बृउ. १।३।२४; शब्रा. १४।४।१।२६; ब्रशंकर. ३।३।७; रंग. श्चैकितानेयो (श्चैकितायनेयो) अयं त्यस्य (अन्यस्यायं) ऽयास्य आङ्गि (ऽयास्याङ्गि) च ह्येव (चैव) चोदगायदिति (चोदगायत्); मध्व. त्यस्य (त्वस्य) यदितो (यदीतो).

* अनेन धृतः पाठः प्रामादिकः, संप्रदायपाठविरोधात्।

(१) बृउ. १।३।२५; शब्रा. १४।४।१।२७; रंग. तया (स तया).

फलसंबन्धस्योपसंहारः क्रियते — भवति हास्य स्वं, य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति ।

* शंकर.

(२) गृहकोशादिकं यत्स्वं तद्रूप्यस्य स्वरे स्थितः ।

मध्व.

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णम् । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥

(१) अथान्यो गुणः सुवर्णवत्तालक्षणो विधीयते । असावपि सौस्वर्यमेव । एतावान्विशेषः — पूर्वं कण्ठगतमाधुर्यं, इदं तु लाक्षणिकं सुवर्णशब्दवाच्यम् । तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद, भवति हास्य सुवर्णं, सुवर्णशब्दसामान्यात्स्वरसुवर्णयोः । लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफलं भवतीत्यर्थः । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत् साम्नः सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वम् ।

शंकर.

(२) कुष्टप्रथमादिलक्षणं सप्तस्वरविदः स्वर एव सुवर्णं भूषणम् । रंग.

(३) भूषणस्वर्णरूपी च स एवापि स्वरे स्थितः ।

मध्व.

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति । तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते । अन्न इत्यु हैक आहुः ॥

(१) तथा प्रतिष्ठागुणं विधित्सन्नाह — तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद, प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा वाक्, तां प्रतिष्ठां साम्नो गुणं यो वेद स प्रतितिष्ठति ह । 'तं यथा यथोपासते' इति श्रुतेस्तद्गुणत्वं युक्तम् । पूर्ववत्फलेन प्रातिलोभिताय का प्रतिष्ठेति शुश्रूषव आह — तस्य वै साम्नो वागेव । वागिति जिह्वामूलादीनां स्थानानामाख्या, सैव प्रतिष्ठा । तदाह— वाचि हि जिह्वामूलादिषु हि यस्मात्प्रतिष्ठितः सन्नेष प्राणः एतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यते, तस्मात्साम्नः प्रतिष्ठा वाक् । अन्ने प्रतिष्ठितो गीयते, इत्यु ह एके अन्ये आहुः । इह प्रतितिष्ठतीति युक्तम् । अनिन्दितत्वादेकीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्यात् — वाग्वा प्रतिष्ठा, अन्नं वेति । शंकर.

(२) एष मुख्यप्राणो वाचि वागिन्द्रियस्थानभूतजिह्वामूलादिस्थानेषु प्रतिष्ठितः सन्नेतत्साम गीयते सामभावमापन्नमुद्गीयत इत्येक आहुः । उशब्दोऽवधारणे । पूर्वत्रेह प्रतितिष्ठतीति प्राणस्यान्नप्रतिष्ठितत्वोक्तेर्वाक्छब्दितजिह्वामूलादिप्रतिष्ठितत्वमेकीयमतमिति भावः ।

रंग.

(३) वागिन्द्रियं पीठरूपं तस्य देवस्य संस्थितम् । गानकालेऽन्यदा त्वन्नं प्राणपीठमिति स्मृतम् ॥

मध्व.

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेत् । असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमयेति । स यदाहासतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत्सदमृतं, मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं, मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । मृत्योर्मामृतं गमयेति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् । तस्मादु तेषु वरं वृणीत । यं कामं कामयेत तम् । स एष एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति । तद्धैतल्लोकजिदेव । न हैवालोक्यताया आशाऽस्ति य एवमेतत्साम वेद ॥

(१) एवं प्राणविज्ञानवतो जपकर्म विधित्स्यते । यद्विज्ञानवतो जपकर्मण्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तम् । अथानन्तरं, यस्माच्चैवं विदुषा प्रयुज्यमानं देवभावायाभ्यारोहफलं जपकर्म, अतः तस्मात् तद्विधीयते इह । तस्य चोद्गीथसंबन्धात्सर्वत्र प्राप्तौ पवमानानामिति वचनात्,

---

* रंग. पदवाक्यार्थाः शंकरवत् ।

(१) बृउ. १।३।२६; शब्रा. १४।४।१।२८.

(२) बृउ. १।३।२७; शब्रा. १४।४।१।२९.

(१) बृउ. १।३।२८; शब्रा. १४।४।१।३०—३३; ब्रशंकर. ३।४।४४; रंग. त्तदेतानि (त्तदैतानि); मध्व. प्रस्तुया (प्रस्तूया).

पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राप्तायां, पुनः कालसंकोचं करोति — स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति। स प्रस्तोता, यत्र यस्मिन्काले, साम प्रस्तुयात्प्रारभेत, तस्मिन्काल एतानि जपेत्। अस्य च जपकर्मण आख्या अभ्यारोह इति। आभिमुख्येनारोहत्यनेन जपकर्मणैवंविद्देवभावमात्मानमित्यभ्यारोहः। एतानीति बहुवचनात्त्रीणि यजूंषि। द्वितीयानिर्देशाद्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मान्त्रः। याजमानं जपकर्म।

एतानि तानि यजूंषि — 'असतो मा सद्गमय' 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' 'मृत्योर्माऽमृतं गमय' इति। मन्त्राणामर्थस्तिरोहितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मणं मन्त्रार्थं — सः मन्त्रः, यदाह यदुक्तवान्। कोऽसावर्थ इत्युच्यते — 'असतो मा सद्गमय' इति। मृत्युर्वा असत् — स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्येते। असत् अत्यन्ताधोभावहेतुत्वात्। सत् अमृतम् — सत् शास्त्रीयकर्मविज्ञाने, अमरणहेतुत्वादमृतम्। तस्मादसतः असत्कर्मणो ज्ञानाच्च, मा मां, सत् शास्त्रीयकर्मविज्ञाने, गमय देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः। तत्र वाक्यार्थमाह — अमृतं मां कुर्वित्येवैतदाहेति। तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति। मृत्युर्वै तमः, सर्वं ह्यज्ञानमावरणात्मकत्वात्तमः तदेव च मरणहेतुत्वान्मृत्युः। ज्योतिरमृतं पूर्वोक्तविपरीतं दैवं स्वरूपम्। प्रकाशात्मकत्वात् ज्ञानं ज्योतिः, तदेवामृतं अविनाशात्मकत्वात्, तस्मात्तमसो मा ज्योतिर्गमयेति। पूर्ववन्मृत्योर्माऽमृतं गमयेत्यादि। अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह—दैवं प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः। पूर्वो मन्त्रोऽसाधनस्वभावात्साधनभावमापादयेति। द्वितीयस्तु साधनभावादप्यज्ञानरूपात्साध्यभावमापादयेति। मृत्योर्माऽमृतं गमयेति पूर्वयोरेव मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोच्यत इति प्रसिद्धार्थतैव। नात्र तृतीये मन्त्रे तिरोहितमन्तर्हितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मन्त्रयोरस्ति, यथाश्रुत एवार्थः।

याजमानमुद्गानं कृत्वा पवमानेषु त्रिषु, अथानन्तरं यानीतराणि शिष्टानि स्तोत्राणि, तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्—प्राणविदुद्गाता प्राणभूतः प्राणवदेव। यस्मात्स एष उद्गाता एवं प्राणं यथोक्तं वेत्ति, अतः प्राणवदेव तं कामं साधयितुं समर्थः। तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं वृणीत। यं कामं कामयेत तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेत। यस्मात्स एष एवंविदुद्गातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव संबध्यते। आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते इच्छत्युद्गाता, तमागायत्यागानेन साधयति।

एवं तावज्ज्ञानकर्मभ्यां प्राणात्मापत्तिरित्युक्तम्। तत्र नास्त्याशङ्कासंभवः। अतः कर्मापाये प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्याशङ्क्यते। तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—तद्धैतल्लोकजिदेवेति। तद्ध तदेतत्प्राणदर्शनं कर्मवियुक्तं केवलमपि, लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव। न ह एव अलोक्यतायै अलोकार्हत्वाय, आशा आशंसनं प्रार्थनं, नैवास्ति ह। न हि प्राणात्मन्युत्पन्नात्माभिमानस्य तत्प्राप्त्याशंसनं संभवति। न हि ग्रामस्थः कदा ग्रामं प्राप्नुयामित्यरण्यस्थ इवाशास्ते। असंनिकृष्टविषये ह्यनात्मन्याशंसनं, न तत्स्वात्मनि संभवति। तस्मान्नाशाऽस्ति—कदाचित्प्राणात्मभावं न प्रतिपद्येयेति।

कस्यैतत्। य एवमेतत्साम प्राणं यथोक्तं निर्धारितमहिमानं वेद—'अहमस्मि प्राण इन्द्रियविषयासङ्गैरासुरैः पाप्मभिरधर्षणीयो विशुद्धः। वागादिपञ्चकं च मदाश्रयत्वादग्न्याद्यात्मरूपं स्वाभाविकविज्ञानोत्थेन्द्रियविषयासङ्गजनितासुरपाप्मदोषवियुक्तम्। सर्वभूतेषु च मदाश्रयान्नाद्योपयोगबन्धनम्। आत्मा चाहं सर्वभूतानां, आङ्गिरसत्वात्। ऋग्यजुःसामोद्गीथभूतायाश्च वाच आत्मा, तद्व्याप्तेस्तन्निर्वर्तकत्वाच्च। मम साम्नो गीतिभावमापद्यमानस्य बाह्यं धनं भूषणं सौस्वर्यम्। ततोऽप्यन्तरतरं सौवर्ण्यं लाक्षणिकं सौस्वर्यम्। गीतिभावमापद्यमानस्य मम कण्ठादिस्थानानि प्रतिष्ठा। एवंगुणोऽहं पुत्तिकादिशरीरेषु कार्त्स्न्येन परिसमाप्तः, अमूर्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च'—इति आ एवमभिमानाभिव्यक्तेर्वेद उपास्ते इत्यर्थः। शंकर.

(२) एवमुद्गातृप्राणविद्योपदेशानन्तरमेवंभूतं प्राणविदमुद्गातारं प्रति प्रार्थनारूपाणां ब्रह्मलोकाभ्यारोहहेतुतयाऽभ्यारोहशब्दितानां मन्त्राणां प्रयोगकालं मन्त्रार्थं

चा॰५।६ —. बहिष्पवमानमाध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानभेदभिन्नानां त्रयाणामेव पवमानानामभ्यारोहमन्त्रा नेतरेषामाघृष्ठादिस्तोत्राणामित्यर्थः । यदा प्रस्तौति तदैतानि यजूंषि यजमानो जपेदित्यर्थः । यस्मात्कारणात्रिष्वपि पवमानेषूद्गातैभिर्यजुर्मन्त्रैर्यजमानेन स्वगतं फलं याचितोऽतो यजमानगामिफलमुद्दिश्यैवाऽऽगायेत् । पवमानत्रयव्यतिरिक्तेष्वाज्यादिषु नवस्तोत्रेष्वात्मने स्वार्थमन्नाद्यमुद्दिश्याऽऽगायेत् । पूर्वोक्तं तदेतत्प्राणवेदनं लोकजिदेव ब्रह्मलोकसाधनमेव । सामशब्दनिर्दिष्टमाङ्गिरसत्वादिप्रागुक्तगुणविशिष्टं यो वेद य उपास्ते, सोऽलोक्यताया लोक्यता लोकार्हता तदभावोऽलोक्यता ब्रह्मलोकार्हत्वाभावतः, भीत्या न हैवाऽऽशाऽस्ति नैवाशास्ते साधनान्तरं नाभिलषति, तस्य कृतार्थत्वादिति भावः । रंग.

(३) 'पवमाना इति प्रोक्ता मुख्यवायुत्वयोगिनः । अनादिकालसंबन्धा योग्यता सा प्रकीर्तिता । सर्वाधिक्यारोहणं तु तेषामेव विमुक्तिकम् । प्रस्तावकाले प्रस्तोतुं योग्यो वायुपदस्य यः । यजेद्यजूंषि त्वेतानि त्रीणि विष्णुं सदा स्मरन् । असतो मा सदित्यादि विष्णुप्रार्थनभाञ्जि च । द्वात्रिंशल्लक्षणैः सम्यग्युक्ता वायुत्वयोग्यकाः । नियमेनैव विष्णोस्तु प्रादुर्भावाविशेषतः । सहस्रारेण चक्रेण चिह्निता दक्षिणे करे । गदयाष्टाश्रया चैव शतावर्तेन कम्बुना । वामे करे तथाब्जेन सहस्रदलशोभिना । अष्टाविंशल्लक्षणाश्च गिरीशपदयोगिनः। चतुर्विंशतिमारभ्य षोडशादासुराः स्मृताः । अष्टकाद्दषयश्चोक्तास्तदूनाश्चक्रवर्तिनः । असद्दुःखात्मको मृत्युः सदानन्दोऽमृतं स्मृतम् । तमोऽज्ञानात्मको मृत्युर्ज्योतिर्ज्ञानात्मकं स्मृतम् । मृत्यतोर्माऽमृतमित्यत्र मृत्युर्मरणमेव च । एवंविद्वायुपदयोग्या उद्गातार एव तु । यदा भवेयुस्तेषु तदा याजी तु वृणुयाद्वरम् । आत्मने याजिने वापि ह्युद्गातैवंविधो यदि । आगायेत्तद्भवेन्नात्र कार्याभीष्टेविचारणा । एवं तं सामनामानं वायुं यो वेद सादरम् । तस्येष्टलोकराहित्ये नाशा कार्याऽरिणा क्वचित् । तस्माद्वायुत्वयोग्यैर्हि येषां लोकाः प्रकीर्तिताः । तेषामलोकशङ्का च नैव कार्या कदाचन । यस्मान्नारायणस्यातिप्रियाः प्राणत्वयोगिनः ॥' इत्यादि महासंहितायाम् । आस्यादयत इत्यास्यः । प्रसिद्धमृत्य्वमृतत्वान्नात्र तिरोहितमिवास्ति । एष उद्गातेति वायुत्वयोग्यः । तद्धैतल्लोकजिदेवेति तस्माद्वराभियाचनम् । मध्व.

(आत्मतः सर्वा वर्णाश्रमधर्मान्ता सृष्टिः)

आत्मनः अहंनामपुरुषनाम्नोरुपपत्तिः, स्रष्टरि तस्मिन् भयजननिरासौ, आत्मनः स्त्रीपुम्भेदेनाविर्भावः, ततः प्राणिमिथुनसृष्टिः, आत्मनः सृष्टित्वं, मर्त्याद्ब्रह्मणः अमरदेवसृष्टिः, नामरूपव्याकरणं, तदर्थं शरीरप्रवेश आत्मनः, तस्य कर्मनामानि, आत्मोपासनविधिः, आत्मनः सर्वस्मात्प्रेयस्त्वं, ब्रह्मज्ञानमहिमा, चातुर्वर्ण्यस्य धर्मस्य चोत्पत्तिः, आत्मज्ञानेन क्षयिष्णुकर्मणोऽक्षयता, आत्मा देवपित्रादीनां लोकः आश्रमाधिकारी

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः । सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् । ततोऽहंनामाभवत् । तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति। स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः । ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥

(१) आत्मैवेदमग्र आसीत् । ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता, केवलप्राणदर्शनेन च — ' तद्धैतल्लोकजिदेव ' इत्यादिना । प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु जगतः स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते । तेन च कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मस्तुतिः कृता भवेत्सामर्थ्यात् । विवक्षितं त्वेतत्— सर्वमप्येतज्ज्ञानकर्मफलं संसार एव, भयारत्यादियुक्तत्वश्रवणात्कार्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तानित्यविषयत्वाच्चेति । ब्रह्मविद्यायाः केवलाया वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थं चेति । न हि संसारविषयात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणादविरक्तस्यात्मैकत्वज्ञानविषयेऽधिकारः, अतृषितस्येव पाने। तस्मात् ज्ञानकर्मफलोत्कर्षोपवर्णनं

---

(१) बृउ. १।४।१; शब्रा. १४।४।२।१,२; ब्रशंकर. ३।३।१६; रंग. नुवीक्ष्य (न्वीक्ष्य); बलदेव. १।१।६.

उत्तरार्थम् । तथा च वक्ष्यति—'तदेतत्पदनीयमस्य' 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्' इत्यादि ।

आत्मैव आत्मेति प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीर्यभिधीयते । वैदिकज्ञानकर्मफलभूतः स एव—किम् ? इदं शरीरभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तं आत्मैवासीत् अग्रे प्राक्शरीरान्तरोत्पत्तेः । स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो विराट् । स एव प्रथमः संभूतोऽनुवीक्ष्यान्वालोचनं कृत्वा––'कोऽहं किंलक्षणो वास्मि' इति नान्यद्वस्त्वन्तरं आत्मनः प्राणपिण्डात्मकात्कार्यकरणरूपात् नापश्यत् न ददर्श । केवलं त्वात्मानमेव सर्वात्मानमपश्यत् । तथा पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतः 'सोऽहं प्रजापतिः, सर्वात्माऽहमस्मि' इत्यग्रे व्याहरत् व्याहृतवान् । ततः तस्मात्, यतः पूर्वज्ञानसंस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रे तस्मात्, अहंनामाभवत् । तस्योपनिषदहमिति श्रुतिप्रदर्शितमेव नाम वक्ष्यति । तस्मात्, यस्मात्कारणे प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात्, तत्कार्यभूतेषु प्राणिष्वेतर्हि एतस्मिन्नपि काले, आमन्त्रितः कस्त्वमित्युक्तः सन्, 'अहमयं' इत्येवाग्रे उक्त्वा कारणात्माभिधानेनाऽऽत्मानमभिधायाग्रे, पुनर्विशेषनामजिज्ञासवे अथ अनन्तरं विशेषपिण्डाभिधानं 'देवदत्तः' 'यज्ञदत्तः' वेति प्रब्रूते कथयति––यन्नामास्य विशेषपिण्डस्य मातापितृकृतं भवति, तत्कथयति । स च प्रजापतिः, अतिक्रान्तजन्मनि सम्यक्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां, यद्यस्मात्, कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः प्रजापतित्वं प्रतिपित्सूनां पूर्वः प्रथमः सन्, अस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्सर्वस्मात्, आदौ औषत् अदहत् । किम् ? आसङ्गाज्ञानलक्षणान्सर्वान्पाप्मनः प्रजापतित्वप्रतिबन्धकारणभूतान् । यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः—पूर्वमौषदिति पुरुषः । अथायं प्रजापतिरोषित्वा प्रतिबन्धकान् पाप्मनः सर्वान्, पुरुषः प्रजापतिरभवत् । एवमन्योऽपि ज्ञानकर्मभावनानुष्ठानवह्निना केवलं ज्ञानबलाद्वा ओषति भस्मीकरोति ह वै सः तम् । कम् ? योऽस्माद्विदुषः पूर्वः प्रथमः प्रजापतिर्बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थः । तं दर्शयति–य एवं वेदेति, सामर्थ्याज्ज्ञानभावनाप्रकर्षवान् । नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रतिपित्सा, एवंविदा चेद्दह्यते । नैष दोषः, ज्ञानभावनोत्कर्षाभावात् प्रथमं प्रजापतित्वप्रतिपत्त्यभावमात्रत्वाद्दाहस्य । उत्कृष्टसाधनः प्रथमं प्रजापतित्वं प्राप्नुवन् न्यूनसाधनो न प्राप्नोतीति, स तं दहतीत्युच्यते । न पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधनेनेतरो दह्यते—यथा लोके आजिसृतां यः प्रथममाजिमुपसर्पति तेनेतरे दग्धा इवापहृतसामर्थ्या भवन्ति, तद्वत् ।

शंकर.

(२) इदं जगदग्रे सृष्टेः प्राक् पुरुषविध आत्मैवाऽऽसीत् । अस्य वाक्यस्य कारणवाक्यत्वादात्मशब्दो नारायणपरः । 'स गो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' 'अन्वयं पुरुषविधः' इति पुरुषविधशब्दस्य भगवति प्रयुक्तत्वात् । पुरुषस्य विधेव विधा यस्य स पुरुषविधः । पुरुषाकार इत्यर्थः । अस्याऽऽत्मनः पुरुषविधत्वं चाऽऽनन्दमयत्वं ज्ञापयति । 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तैउ. २।१) इत्युपक्रम्य 'अन्योन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' (तैउ. २।५) इत्युक्त्वा तस्य पुरुषविधत्वप्रतिपादनादिति व्यासार्यैः सर्वव्याख्यानाधिकरणे ह्युक्तम् । स पुरुषोऽन्वीक्ष्यान्वीक्षमाणः साक्षात्कुर्वन्नात्मनोऽन्यं विभक्तं नापश्यत्सृष्टेः प्राक्तमः परे देव एकीभवतीत्युक्तरीत्याऽयःपीताम्बुवच्चिदचित्प्रपञ्चस्य परमात्मनोऽविभक्तत्वादिति भावः । अहमिति हिरण्यगर्भनाम । अहमभिमानाश्रयसृष्टिपुरुषाणां प्रथमत्वाद्धिरण्यगर्भस्य । उक्तं च मोक्षधर्मे भृगुभरद्वाजसंवादे—'तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः । अहंकार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् ॥' इति । तस्मादयमर्थः । अहमस्मि, अहंकारः स्यां, चतुर्मुखः स्यामिति संकल्पवाक्यं व्याजहार ततोऽहंनामा चतुर्मुखोऽभवत् । यस्माद्धेतोर्भगवता प्रथमतश्चतुर्मुखेऽहंशब्दः प्रयुक्तस्तस्माद्धेतोरेतर्ह्यप्यस्मिन्नपि काले केनचित्पुंसाऽऽमन्त्रितोऽयं जनोऽहमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यद्यदस्य पित्रादिकृतं नाम भवति तद्वदति । स आत्मा यस्मात्सर्वस्मात्पूर्वो यस्माच्च हेतोः सर्वान्पाप्मन औषददहत् । उष दाहे । तस्मात्पुरुषः । अत्र स इत्यनेन नाव्यवहितस्याहंनाम्नो ग्रहणमुचितम् । तस्य स्वयंकर्मवश्यस्य सर्वपापप्रदाहकत्वाद्यसंभवादिति द्रष्टव्यम् । सर्वकारणत्वे सति सर्वपापप्रदाहकत्वं पुरुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । पुरिसंज्ञे शरीरेऽस्मिञ्शयनात्पुरुषो हरिः । शकारस्य

षकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते इति भगवदसाधारणपुरुष-शब्देनोपक्रमात् इयमुपनिषन्नारायणपरेत्यवगन्तव्यम् । तद्वेदनस्य फलमाह——एवं पुरुषत्वनिरुक्तिक्रमं निरन्तर-मनुसंधत्ते स तमोषति दहति । कमित्यत्राह——योऽस्मा-त्पूर्वो बुभूषति । यः पुमानस्मात्पुरुषविदः पूर्वो बुभूषति श्रेष्ठो भवितुमिच्छति श्रेष्ठो भूयामी(भवेयमि)तीच्छ-तीत्यर्थः । विजिगीषुं तिरस्करोतीति फलितार्थः ।

रंग.

(३) इदमग्रे एतस्याग्रे परमात्मैवासीत् । ततः पुरु-षविधो ब्रह्मासीत् । पुरुषो विष्णुस्तद्विधत्वात्पुरुषविधः । एतस्य जगतो ह्यग्र आसीन्नारायणः परः । एक एव श्रिया सार्धं तमात्मा पुरुषेत्यपि । आहुस्तस्मात्पुरुष-विधो ब्रह्मा समभवत्प्रभोः । ब्रह्मादेश्च श्रिय-श्चैव नित्यं विष्णुर्गुणाधिकः । यथा तथैव रुद्रादेर्ब्रह्मा यस्माद्गुणाधिकः । एतस्मात्पुरुषविधता ब्रह्मणः संप्रकी-र्तिता । स तु सर्वा दिशो दृष्ट्वा नान्यद्दृष्ट्वा पिता-महः । अब्रवीदहमस्मीति स्वाहेयत्वमनुस्मरन् । हातुं शक्यमिदं सर्वमासीदेकोऽभवं यतः । अहेयत्वं स्वरू-पस्य स ततः (स एवं) समचिन्तयत् । ततोऽभव-दहंनामा स चाभूत्पुरुषाभिधः । ओषणात्सर्वपापानां पूर्वः पुरुष उच्यते । नारायणप्रसादेन य एवं पुरुषाभिधम् । वेद स्वाभिमतं यस्तु पूर्वं प्राप्तुमभीप्सति । ओषेत्सर्व-मतुष्टः सन् ब्रह्मविष्णुप्रसादतः ॥ मध्व.

सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति । स हायमीक्षां चक्रे, यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति । तत एवास्य भयं वीयाय । कस्माद्ध्यभेष्यत् । द्विती-याद्वै भयं भवति ॥

(१) यदिदं तुष्टूषितं कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मफलं प्राजापत्यलक्षणं, नैव तत्संसारविषयमत्यक्रामदितीममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह —— सोऽबिभेत् । सः प्रजापतिः, योऽयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः सः, अबिभेत् भीतवान् अस्मदादिवदेवेत्याह । यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकरणवान् आत्मनाशविषयविपरीतदर्शनवत्त्वाद-बिभेत्, तस्मात्तत्सामान्यादद्यत्वेऽप्येकाकी बिभेति । किंचा-स्मदादिवदेव भयहेतुविपरीतदर्शनापनोदकारणं यथा-भूतात्मदर्शनम् । सोऽयं प्रजापतिः, ईक्षां ईक्षणं, चक्रे कृतवान्ह । कथमित्याह—यत् यस्मात् मत् मत्तोऽन्यत् आत्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरं प्रतिद्वन्द्वीभूतं नास्ति, तस्मि-न्नात्मविनाशहेत्वभावे, कस्मान्नु बिभेमि इति । तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भयं वीयाय विस्पष्टमपग-तवत् । तस्य प्रजापतेर्यद्भयं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह —— कस्माद्ध्यभेष्यत् ? किमित्यसौ भीतवान् ? परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्न-मेवेत्यभिप्रायः । यस्माद्द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भयं भवति । द्वितीयं च वस्त्वन्तरमविद्याप्रत्युपस्थापितमेव । न ह्यदृश्यमानं द्वितीयं भयजन्मनो हेतुः, 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति मन्त्रवर्णात् । यच्चैकत्वदर्शनेन भयमपनुनोद, तद्युक्तम् । कस्मात् ? द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भयं भवति । तदेकत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शनमपनीतमिति नास्ति यतः ।

शंकर.

(२) अहंनामा चतुर्मुखोऽबिभेत् । आत्मन एका-कितां दृष्ट्वाऽस्थानभयाविष्टोऽभवदित्यर्थः । अत्र स इति न परमप्रकृतस्य परमात्मनः परामर्शः संभ-वति, तस्यापहतपाप्मत्वेन भयसंबन्धाभावादिति द्रष्ट-व्यम् । 'तस्मादेकाकी बिभेति' । अत एव हि लोकेऽ-द्यत्वेऽप्यसहायो बिभेति । 'स हायमीक्षांचक्रे' । हशब्दो वृत्तार्थस्मरणे । सोऽयं चतुर्मुख एवमचिन्तयदित्यर्थः । किमिति—— 'यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति' । यस्माद्धेतोर्मत्तोऽन्यत्प्रतिद्वन्द्वि वस्त्विह नास्ति कुतोऽहं बिभेमि । लोके हि प्रतिद्वन्द्विसत्त्वेऽसहायत्वं भयहेतुः । तदभावे त्वसहायत्वं न भयहेतुरिति भावः । 'तत एवास्य भयं वीयाय' । तत एव विवेकरूपाज्ज्ञानाद-स्य भयं वीतमित्यर्थः । उक्तमर्थं श्रुतिः स्वयमेवानुमोदते —— 'कस्माद्ध्यभेष्यत् द्वितीयाद्वै भयं भवति' । द्वितीयस्यैव भयहेतुत्वम् । तस्यैवाभावे कुतो भयं प्राप्स्यतीति भावः । हिरण्यगर्भस्यापि शरीरपरिग्रहान-न्तरमेव भयोत्पत्तेः शरीरित्वं कष्टमिति भावः । अत्रा-द्वैतसाक्षात्काराद्भयं निवृत्तमिति नार्थः । तथा सति आत्मरतेस्तस्योत्तरत्र नैव रेम इत्यरतिरिंसाप्रति-

(१) बृउ. १।४।२; शब्रा. १४।४।२।३; विज्ञान. २।३।४६.

पादनविरोधः । प्रारब्धवशादरतिरिरंसानुवृत्तौ भयमपि तद्वशात्कुतो नानुवर्ततेत्यास्तां तावत् । रंग.

(३) तस्य त्वेकस्य सहसा यतो भीः समजायत । तस्मादद्यापि चैकस्य निर्विवेकं भयं भवेत् । विममर्श ततो ब्रह्मा यस्मान्मे बाधको न हि । मया सृज्या यतः सर्वे इतः पश्चात्तनो हरः । अतः कस्माद्बिभेमीति तस्य भीतिरपोहिता । विष्णोरतिप्रियत्वात्तु तदन्येषां पितृत्वतः । कस्माद्भयं भवेत्तस्य समानाद्धि भयं भवेत् । विरोधिनोऽधिकाद्वाऽपि हीनाद्वा पारवश्यतः । हीनमेव यतस्तस्य सर्वमेव जगद्वशे । न च जातं तदा सर्वं हरिरेव यतः परः ॥ मध्व.

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाꣳसौ संपरिष्वक्तौ । स इममेवाऽऽत्मानं द्वेधाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव । ताꣳ समभवत् । ततो मनुष्या अजायन्त ॥

(१) इतश्च संसारविषय एव प्रजापतित्वं, यतः सः प्रजापतिः वै नैव रेमे रतिं नान्वभवत् — अरत्याविष्टोऽभूदित्यर्थः — अस्मदादिवदेव यतः, इदानीमपि तस्मादेकाकित्वादिधर्मवत्त्वात् एकाकी न रमते रतिं नानुभवति । रतिर्नामेष्टार्थसंयोगजा क्रीडा । तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगान्मनस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते । सः तस्या अरतेरपनोदाय द्वितीयमरत्यपघातसमर्थं स्त्रीवस्तु ऐच्छत् गृद्धिमकरोत् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृध्यतः स्त्रिया परिष्वक्तस्येवात्मनो भावो बभूव । सः तेन सत्येप्सुत्वात् एतावान् एतत्परिमाण आस बभूव ह । किंपरिमाण इत्याह — यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदाय संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां, तथा तत्परिमाणः, बभूवेत्यर्थः । स यथा तत्परिमाणमेवेममात्मानं द्वेधा द्विप्रकारं अपातयत् पातितवान् । इममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थम् । न क्षीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभावापत्तिवद्विराट् सर्वोपमर्देनैतावानास । किं तर्हि ? आत्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्यसंकल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तं स्त्रीपुंसपरिष्वक्तपरिमाणं शरीरान्तरं बभूव । स एव च विराट् तथाभूतः — 'स हैतावानास' इति सामानाधिकरण्यात् । ततः तस्मात्पातनात् पतिश्च पत्नी चाभवतां इति दम्पत्योर्निर्वचनं लौकिकयोः । अत एव तस्मात् — यस्मादात्मन एवार्धः पृथग्भूतः —यें स्त्री—तस्मात् — इदं शरीरमात्मनोऽर्धबृगलं — अर्धं च तत् बृगलं विदलं च तदर्धबृगलं, अर्धविदलमिवेत्यर्थः, प्राक्स्त्र्युद्वहनात् कस्यार्धबृगलमित्युच्यते—स्व आत्मन इति । एवमाह स्म उक्तवान् किल, याज्ञवल्क्यः — यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिरित्यर्थः । ब्रह्मणो वा अपत्यम् । यस्मादयं पुरुषार्ध आकाशः स्त्र्यर्धशून्यः, पुनरुद्वहनात्तस्मात्पूर्यते स्त्र्यर्धेन, पुनः संपुटीकरणेनेव विदलार्धः । तां स प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवत् मैथुनमुपगतवान् । ततः तस्मात्तदुपगमनात् मनुष्या अजायन्त उत्पन्नाः ।

शंकर.

(२) यथा लोके स्त्रीपुमांसौ रत्यर्थं संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां स तत्परिमाणो विवृद्धो बभूवेत्यर्थः । स प्रजापतिरिमं विवृद्धमात्मानं शरीरं द्वेधाऽपातयत् । ततः पतनादेव (पति)पत्नीशब्दवाच्यौ दंपती अभवताम् । उक्तं च श्रीविष्णुपुराणे —

ब्रह्मणोऽभून्महाक्रोधस्त्रैलोक्यदहनक्षमः ।
भ्रुकुटीकुटिलात्तस्य ललाटात्क्रोधदीपितात् ॥
समुत्पन्नस्तदा रुद्रो मध्यान्हार्कसमप्रभः ।
अर्धनारीनरवपुः प्रचण्डोऽतिशरीरवान् ॥
विभजाऽऽत्मानमित्युक्त्वा त(त्रैवान्त)र्दधे ततः ।
तथोक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तथाऽकरोत् ॥

श्रीभागवते च —

कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते ।
ताभ्यां रूपविभागाभ्यां यत्कायमभिचक्षते ॥ इति ।

* रंग.

(३) न रेमे स ततो ब्रह्मा तस्मादेकस्य नो रतिः । अथापि पत्नीमैच्छच्च स स्थूलत्वमुपागतः ।

(१) बृउ. १।४।३; शब्रा. १४।४।२।४,५; वल्लभ. १।१।११ (वै०).

* शेषवाक्यार्थः शंकरवत् ।

दंपतीसहितौ यावद्ब्रह्मा चैव सरस्वती । तावद्देहोऽभवद्ब्रह्मा तदा देहं द्विधाऽकरोत् । पातनात्पतिपत्नीत्व- (पत्नी च) शब्द एनोरजायत । तस्मात्तयोरेकसुखं भवत्येवार्धपात्रवत् । ततस्तस्यामुमेशादीन्देवान्सर्वान्मनूनपि । जनयामास बोधस्य प्राधान्यं हि मनुष्यता ॥ मध्व.

[१]सो हेयमीक्षांचक्रे, कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति। हन्त तिरोऽसानीति। सा गौरभवदृषभ इतरः। ताᳪं समेवाभवत्। ततो गावोऽजायन्त। वडवेतराऽभवदश्ववृष इतरः। गर्दभीतरा गर्दभ इतरः। ताᳪं समेवाभवत्। तत एकशफमजायत। अजेतराऽभवद्बस्त इतरः। अविरितरा मेष इतरः। ताᳪं समेवाभवत्। ततोऽजावयोऽजायन्त। एवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥

(१) सा शतरूपा उ ह इयम् — सेयं दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरन्ती ईक्षांचक्रे । ' कथं न्विदमकृत्यं, यन्मा मां आत्मन एव जनयित्वा उत्पाद्य संभवति उपगच्छति । यद्यप्ययं निर्घृणः, अहं हन्तेदानीं तिरोऽसानि जात्यन्तरेण तिरस्कृत्वा भवानि ' इत्येवमीक्षित्वा असौ गौरभवत् । उत्पाद्य प्राणिकर्मभिश्चोद्यमानायाः पुनः पुनः सैव मतिः शतरूपाया मनोश्चाभवत् । ततश्च ऋषभ इतरः । तां समेवाभवदित्यादि पूर्ववत् । ततो गावोऽजायन्त । तथा वडवेतरा अभवत् अश्ववृष इतरः । तथा गर्दभीतरा गर्दभ इतरः । तत्र वडवाश्ववृषादीनां संगमात्तत एकशफं एकखुरं अश्वाश्वतरगर्दभाख्यं त्रयमजायत । तथा अजा इतरा अभवत्, बस्तश्छाग इतरः । तथाविरितरा मेष इतरः । तां समेवाभवत् । तां तामिति वीप्सा, [वीप्सा न मूलेऽस्ति, अतः सा विवक्षिता—इति आनन्दगिरिटीका] तामजां तामविं चेति समभवदेवेत्यर्थः । ततोऽजाश्वाचयश्चाजावयोऽजायन्त । एवमेव यदिदं किंच यत्किंचेदं मिथुनं स्त्रीपुंसलक्षणं द्वन्द्वं, आ पिपीलिकाभ्यः पिपीलिकाभिः सह अनेनैव न्यायेन तत्सर्वमसृजत जगत्सृष्टवान् । ✱ शंकर.

(२) सर्वज्ञाऽपि तु सा देवी विरिञ्चे भक्तिमत्यपि । तद्धार्यतामात्मनश्च नितरां धर्ममीक्षती । अनाद्यनन्तसंबन्धमुभयोरपि जानती । स्त्रीस्वभावं दर्शयन्ती साऽधर्ममिव चैक्षत । नानासृष्टिप्रसिद्ध्यर्थं सा गोत्वादिकमाव्रजत् । वृषादिरूपतां सोऽपि प्राप्य सृष्ट्वेदमञ्जसा ॥ मध्व.

[१]सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहᳪं हीदᳪं सर्वमसृक्षीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्ट्याᳪं हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥

(१) सः प्रजापतिः सर्वमिदं जगत्सृष्ट्वा अवेत् । कथम् ? अहं वाव अहमेव, सृष्टिः—सृज्यत इति सृष्टं जगदुच्यते सृष्टिरिति—यन्मया सृष्टं जगत् मदभेदत्वादहमेवास्मि, न मत्तो व्यतिरिच्यते । कुत एतत् ? अहं हि यस्मात्, इदं सर्वं जगत् असृक्षि सृष्टवानस्मि, तस्मादित्यर्थः । यस्मात्सृष्टिशब्देनात्मानमेवाभ्यधात्प्रजापतिः ततः तस्मात् सृष्टिरभवत् सृष्टिनामाभवत् । सृष्ट्यां जगति ह अस्य प्रजापतेः एतस्यां एतस्मिन् जगति, स प्रजापतिवत्स्रष्टा भवति, स्वात्मनोऽनन्यभूतस्य जगतः । कः ? य एवं प्रजापतिवद्यथोक्तं स्वात्मनोऽनन्यभूतं जगत् ' साध्यात्मादिभूताधिदैवं जगदहमस्मि ' इति वेद । शंकर.

(२) यस्माद्धेतोः प्रजापतिरहमेव सृष्टिरित्यभेदोपचारेण सृष्टिशब्दं प्रायुङ्क्त ततः सृष्टिनामाऽभवदित्यर्थः । य एवं सृष्टिनिरुक्तिं वेद हास्य प्रजापतेरेतस्यां सृष्टौ मुख्यो भवतीत्यर्थः । ‡ रंग.

(३) सर्जनात्सृष्टिनामाभूत्तद्वित्तत्पुत्रतां व्रजेत् । पिपीलिकान्तरुद्रादौ यथायोग्यत्वमात्मनः ॥ मध्व.

[२]अथेत्यभ्यमन्थत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत । तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतः ।

---

(१) बृउ. १।४।४; शब्रा. १४।४।२।६—९ ऋषभ (वृषभ); रंग. ऋषभ (वृषभ) मेष इतरः । ताᳪं (मेष इतरः । तां ता ᳪं).

✱ रंग. शंकरवत् ।
‡ शेषं शंकरवत् ।
(१) बृउ. १।४।५; शब्रा. १४।४।२।१०.
(२) बृउ. १।४।६; शब्रा. १४।४।२।११—१४; ब्रशंकर. १।२।९; रंग. देवमे (दैवमे); श्रीकर. १।२।९; बलदेव. १।२।९.

अलोमका हि योनिरन्तरतः । तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ ह्येव सर्वे देवाः । अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत । तदु सोमः । एतावद्वा इदꣳ सर्वमन्नं चैवान्नादश्च । सोम एवान्नमग्निरन्नादः । सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिः । अतिसृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥

(१) एवं स प्रजापतिर्जगदिदं मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्मणादिवर्णनियन्त्रीर्देवताः सिसृक्षुरादौ — अथइति-शब्दद्वयमभिनयप्रदर्शनार्थं—अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्य अभ्यमन्थत् आभिमुख्येन मन्थनमकरोत् । सः मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा, मुखाच्च योनेः हस्ताभ्यां च योनिभ्यां, अग्निं ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारं, असृजत सृष्टवान् । यस्माद्दाहकस्याग्नेर्योनिरेतदुभयं—हस्तौ मुखं च, तस्मात् उभयमप्येतत् अलोमकं लोमविवर्जितम् । किं सर्वमेव ? न, अन्तरतः अभ्यन्तरतः । अस्ति हि योन्या सामान्यमुभयस्यास्य । किम् ? अलोमका हि योनिरन्तरतः स्त्रीणाम् । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयोनित्वात् ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्यते, अग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुखवीर्यश्चेति श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । तथा बलाश्रयाभ्यां बाहुभ्यां बलभिदादिकं क्षत्रियजातिनियन्तारं क्षत्रियं च । तस्मादैन्द्रं क्षत्रं बाहुवीर्यं चेति श्रुतौ स्मृतौ चावगतम् । तथोरुत ईहा चेष्टा तदाश्रयाद्वस्वादिलक्षणं विशो नियन्तारं विशं च । तस्मात्कृष्यादिपरो वस्वादिदेवत्यश्च वैश्यः । तथा पूषणं पृथ्वीदैवतं शूद्रं च पद्भ्यां परीचरणक्षममसृजतेति—श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः ।तत्र क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्यानुकीर्त्यै।यथेयं श्रुतिर्व्यवस्थिता तथा प्रजापतिरेव सर्वे देवा इति निश्चितोऽर्थः । स्रष्टुरनन्यत्वात्सृष्टानां, प्रजापतिनैव तु सृष्टत्वाद्देवानाम् । अथैवं प्रकरणार्थे व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मतान्तरनिन्दोपन्यासः । अन्यनिन्दा अन्यस्तुतये । तत् तत्र कर्मप्रकरणे, केवलयाज्ञिका यागकाले, यदिदं वच आहुः—'अमुमग्निं यजामुमिन्द्रं यज' इत्यादि—नामशस्त्रस्तोत्रकर्मादिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः । तन्न तथा विद्यात् । यस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवभेदः सर्वः, एष उ ह्येव प्रजापतिरेव प्राणः सर्वे देवाः । तत्र प्रजापतेरेकस्य देवस्यात्राद्यलक्षणो भेदो विवक्षितः इति—तत्राग्निरुक्तोऽत्ता, आद्यः सोम इदानीमुच्यते । अथ यत्किंचेदं लोक आर्द्रं द्रवात्मकं, तद्रेतस आत्मनो बीजात् असृजत, 'रेतस आपः' इति श्रुतेः । द्रवात्मकश्च सोमः । तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं, तदु सोम एव । एतावद्वै एतावदेव, नातोऽधिकं, इदं सर्वम् । किं तत् ? अन्नं चैव सोमो द्रवात्मकत्वादाप्यायकं, अन्नादश्चाग्निः औष्ण्याद्रूक्षत्वाच्च । तत्रैवमवध्रियते—सोम एवान्नं, यदद्यते तदेव सोम इत्यर्थः । य एवात्ता स एवाग्निः, अर्थबलाद्ध्यवधारणम् । अग्निरपि क्वचिद्धूयमानः सोमपक्षस्यैव । सोमोऽपीज्यमानोऽग्निरेव, अत्तृत्वात् । एवमग्नीषोमात्मकं जगदात्मत्वेन पश्यन्, केनचिद्दोषेण लिप्यते, प्रजापतिश्च भवति । सैषा ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया । का सेत्याह— यच्छ्रेयसः प्रशस्यतरानात्मनः सकाशात् यस्मादसृजत देवान्, तस्माद्देवसृष्टिरतिसृष्टिः । कथं पुनरात्मनोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह — अथ यत् यस्मात् मर्त्यः सन् मरणधर्मा सन्, अमृतान् अमरणधर्मिणो देवान् कर्मज्ञानवह्निना सर्वानात्मनः पाप्मनः ओषित्वा, असृजत तस्मादियमतिसृष्टिः उत्कृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः । तस्मादेतामतिसृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद, स एतस्यामतिसृष्ट्यां प्रजापतेरस्य, भवति प्रजापतिवदेव स्रष्टा भवति । शांकर.

(२) अथेति मङ्गलशब्दोच्चारणपूर्वकमभ्यमन्थत् । फूत्कारनिर्मन्थनसाधनमुखहस्तात्मकमुभयम् । अग्नेर्योनित्वादलोमकमन्तरतो मध्येऽलोमकं लोमशून्यमित्यर्थः । योनेरन्तरतोऽलोमकत्वप्रसिद्धिं दर्शयति — 'अलोमका हि योनिरन्तरतः' । स्पष्टोऽर्थः । तस्माद्धेतोर्यज्ञे याज्ञिका अमुं यजामुं यजेति एकैकं दैवमिन्द्रादिलक्षणमाहुः । एतस्य प्रजापतेरेव सा विसृष्टिर्विविधसृष्टिः । अत एव तत्सृष्टत्वादेव सर्वे देवा एष उ ह्येवैष एव कार्यकारणयोरभेदोपचारात्तथोक्तिः । यच्चेदं कार्यमार्द्रं द्रवरूपं दृश्यते तद्रेतसोऽसृजत । तद्रेतसः प्रजापतिरसृजतेत्यर्थः ।

'शिश्नाद्रेतो रेतस आपः' इति श्रुतेः। 'तदु सोमः' तद्द्रवरूपमेव सोमः सोमरसः। इदं कार्यजातमन्नान्नादात्मकम्। सर्वस्य जगतोऽन्नान्नादात्मकत्वेऽग्नीषोमात्मकत्वमायातमित्याह। सोमस्य भक्ष्यमाणत्वादन्नत्वम्। अग्नेस्तद्दाहात्मकतयाऽन्नादत्वम्। अतो जगदग्नीषोमात्मकमिति भावः। यद्यस्माच्छ्रेयसः श्रेष्ठानूर्ध्वरेतसः सनन्ता(न्दा)दीन् देवानसृजत सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः। अतिशयिता सृष्टिरतिसृष्टिः। कथमतिशयितसृष्टित्वमित्यत आह—प्रजापतिः स्वयं मर्त्यः सन् मरणधर्मा सन्नमृतान् मुक्तियोग्यान् ज्ञानवैराग्यादिसंपन्नान्मुमुक्षून् सनन्ता(न्दा)दीन् देवानसृजत। य एवं वेदैवं प्रकरणज्ञानवानेतस्यामतिसृष्टौ मुख्यो भवतीत्यर्थः।

रंग.

(३) 'अथान्नादमथाप्यन्नं स्रक्ष्यामीति विचिन्तयन्। ओष्ठद्वयं ममन्थान्तर्हस्तौ चैव परस्परम्। तन्मुखाच्चैव हस्ताभ्यामन्तरग्निरजायत। एवं सर्वस्य हेतुत्वात्सर्वस्यापि पतित्वतः। सर्वे देवा एष एवेत्याहुर्वेदविदो जनाः। स्वतन्त्रेषु यतः शब्दा वर्तेयुः सर्व एव च। स रेतसः पुनः सोममसृजद्ब्रह्मविद्वरः। सर्वाधिकोऽपि योग्यत्वान्मर्त्यधर्मतया पुरा। अवमो योग्यताहीनानप्यायुर्मात्रतोऽधिकान्। यतो स्वागतिसृष्टिस्तं देवं यो वेद पूरुषः। विष्णोः प्रसादतः सृष्टिं देवलोके स जायते। आत्मयोग्यानुसारेण सुखज्ञानादियुक्तता॥' इति ब्रह्मतर्के। भगवदुपासनामाहात्म्यमेतदिति दर्शयितुं तद्यदिदमाहुरित्याद्यारम्भः।

मध्व.

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्। तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामाऽयमिदꣳरूप इति। तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदꣳरूप इति। स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये। तं न पश्यन्ति। अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति। वदन्वाक्पश्यꣳश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनः। तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव। स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेद। अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति। आत्मेत्येवोपासीत। अत्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति। तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा। अनेन ह्येतत्सर्वं वेद। यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिꣳश्लोकं विन्दते य एवं वेद॥

(१) तद्धेदम्। तदिति बीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेः, तर्हि तस्मिन्काले, परोक्षत्वात्सर्वनाम्ना अप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते— भूतकालसंबन्धित्वादव्याकृतभाविनो जगतः। सुखग्रहणार्थमैतिह्यप्रयोगो हशब्दः। एवं ह तदा आसीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतो बीजावस्थां प्रतिपद्यते——युधिष्ठिरो ह किल राजासीदित्युक्ते यद्वत्। इदमिति व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्णितमभिधीयते। तदिदंशब्दयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य जगतोऽवगम्यते। तदेवेदं, इदमेव च तदव्याकृतमासीत् इति। अथैवं

---

(१) बृउ. १।४।७; शब्रा. १४।४।२।१५––१८; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ५४), १।४।२, १४,१५, २।३।१७; भास्कर. १।४।१५, ४।१।१; रंग. (तदिदमप्येतर्हि... मिदꣳरूप इति०); रामानुज. १।१।१ (पृ. ९,१७,११९, १२१), १।१।४ (पृ. १५१), १।४।१४,१५, २।१।१८, ३५, २।३।१८, २।४।३, ४।१।३ रूपाभ्यामेव व्याक्रियता (रूपाभ्यां व्याक्रियता); निंबार्क. १।४।१५ तद्धेदं (तदेवं) व्याक्रियतासौ (व्याक्रियते...); ब्रमध्व. ३।३।१,२,७, १६,१७ एकं भवन्ति (एकीभवन्ति); श्रीकंठ १।४।१४, १५, २।१।१८ रूपाभ्यामेव व्याक्रियता (रूपाभ्यां व्याक्रियत...); श्रीकर. १।४।१५, २।१।१८, ३५, २।३।१६, २।४।३, ४।१।४; वल्लभ. १।१।१ (पृ. ३६), १।४।१५, ३।३।१८, १९ वदन् वाक्+ (रूपं); विज्ञान. १।१।१, ४ (पृ. १००, ११३), १।४।१८, २।१।१३, १६, १८, २०, २१, २।३।४३ (पृ. ३६०, ३६२), ३।३।१, ४ पश्यन्ति (पश्यति); बलदेव. १।४।२, १४, १५, २।४।४, ३।३।१, ६, १९, २०, ४।१।३.

सति नासत उत्पत्तिर्न सतो विनाशः कार्यस्येत्यवधृतं भवति। तदेवंभूतं जगत् अव्याकृतं सत् नामरूपाभ्यामेव नाम्ना रूपेणैव च, व्याक्रियत। व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोगात्तत्स्वयमेवात्मैव व्याक्रियत वि आ अक्रियत विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभावमापद्यत— सामर्थ्यादाक्षिप्तनियन्तृकर्तृसाधनक्रियानिमित्तम्। असौनामेति सर्वनाम्नाविशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति। देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामा अयम्। तथा इदमिति शुक्लकृष्णादीनामविशेषः। इदं शुक्लमिदं कृष्णं वा रूपमस्येतीदंरूपः। तदिदं अव्याकृतं वस्तु, एतर्हि एतस्मिन्नपि काले, नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते—असौनामायमिदंरूप इति। यदर्थः सर्वशास्त्रारम्भः, यस्मिन्नविद्यया स्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफलाध्यारोपणा कृता, यः कारणं सर्वस्य जगतः, यदात्मके नामरूपे सलिलादिव स्वच्छान्मलमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेते, यश्च ताभ्यां नामरूपाभ्यां विलक्षणः स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—स एष अव्याकृते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्वन्, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेष्विह कर्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्सु प्रविष्टः।

आ नखाग्रेभ्यः—नखाग्रमर्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते। तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह—यथा लोके, क्षुरधाने क्षुरो धीयते अस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन् नापितोपस्कराधाने, क्षुरः अन्तस्थ उपलभ्यते—अवहितः प्रवेशितः स्यात्। यथा वा विश्वंभरः अग्निः—विश्वस्य भरणात् विश्वंभरकुलाये नीडे अग्निः काष्ठादौ, अवहितः स्यादित्यनुवर्तते। तत्र हि स मथ्यमान उपलभ्यते। यथा च क्षुरः क्षुरधान एकदेशेऽवस्थितः, यथा चाग्निः काष्ठादौ सर्वतो व्याप्यावस्थितः, एवं सामान्यतो विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा। तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान् दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते। तस्मात् तत्र एवं प्रविष्टं तं आत्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टं, न पश्यन्ति नोपलभन्ते। नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयम्—'तं न पश्यन्ति' इति दर्शनस्याप्रकृतत्वात्। नैष दोषः। सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनं 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय' इति मन्त्रवर्णात्। तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादर्शने हेतुमाह—अकृत्स्नः असमस्तः, हि यस्मात्, प्राणनादिक्रियाविशिष्टः। कुतः पुनरकृत्स्नत्वमिति, उच्यते—प्राणन्नेव प्राणनक्रियामेव कुर्वन् प्राणो नाम प्राणसमाख्यः प्राणाभिधानो भवति। प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणितीत्युच्यते, नान्यां क्रियां कुर्वन्—यथा लावकः पाचक इति। तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो हि सः। तथा वदन् वदनक्रियां कुर्वन्, वक्तीति वाक्, पश्यन् चक्षुः, चष्ट इति चक्षुः द्रष्टा, शृण्वन् शृणोतीति श्रोत्रम्। 'प्राणन्नेव प्राणो वदन्वाक्' इत्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति। 'पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रम्' इत्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदर्श्यते नामरूपविषयत्वाद्विज्ञानशक्तेः। श्रोत्रचक्षुषी विज्ञानस्य साधने, विज्ञानं तु नामरूपसाधनम्। न हि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति, तयोश्चोपलम्भे करणं चक्षुःश्रोत्रे। क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी। तस्याः प्राणाश्रयाया अभिव्यक्तौ वाक् करणम्। तथा पाणिपादपायूपस्थाख्यानि। सर्वेषामुपलक्षणार्था वाक्। एतदेव हि सर्वं व्याकृतम्—त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म इति हि वक्ष्यति। मन्वानो मनः—मनुते इति। ज्ञानशक्तिविकासानां साधारणं करणं मनः—मनुतेऽनेनेति। पुरुषस्तु कर्ता सन्मन्वानो मन इत्युच्यते। तान्येतानि प्राणादीनि, अस्यात्मनः कर्मनामानि, कर्मजानि नामानि कर्मनामान्येव, न तु वस्तुमात्रविषयाणि। अतो न कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि। एवं ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनितप्राणादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणोऽवद्योत्यमानोऽपि। स योऽतः अस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायात्, एकैकं प्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकं, मनसा अयमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति, न स वेद न स जानाति ब्रह्म। कस्मात्? अकृत्स्नोऽसमस्तः हि यस्मात् एष आत्मा, अस्मात्प्राणनादिसमुदायात्, अतः प्रविभक्तः, एकैकेन विशेषणेन विशिष्टः, इतरधर्मान्तरानुपसंहारात् भवति। यावदयमेवं वेद—'पश्यामि' 'शृणोमि'

'स्पृशामि' इति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्टं वेद, तावदसौ कृत्स्नमात्मानं न वेद।

कथं पुनः पश्यन्वेदेत्याह––आत्मेत्येव आत्मेति, प्राणादीनि विशेणानि यान्युक्तानि तानि यस्य सः, आप्नुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते। स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन् कृत्स्नो भवति। वस्तुमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोति। तथा च वक्ष्यति––'ध्यायतीव लेलायतीव' इति। तस्मादात्मेत्येवोपासीत। एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणो भवति। कस्मात्कृत्स्न इत्याशङ्क्याह––अत्रास्मिन्नात्मनि, हि यस्मात्, निरुपाधिके, जलसूर्यप्रतिबिम्बभेदा इवादित्ये, प्राणाद्युपाधिकृता विशेषा प्राणादिकर्मजनामाभिधेया यथोक्ता ह्येते (सर्वे) एकमभिन्नतां भवन्ति प्रतिपद्यन्ते।

अनिर्ज्ञातत्वसामान्यात् आत्मा ज्ञातव्यः, अनात्मा च। तत्र कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थीयते––'आत्मेत्येवोपासीत' इति नेतरविज्ञाने इति। अत्रोच्यते––तदेतदेव, प्रकृतं, पदनीयं गमनीयं, नान्यत्। अस्य सर्वस्येति निर्धारणार्था षष्ठी। अस्मिन्सर्वस्मिन्नित्यर्थः। यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम्। किं न विज्ञातव्यमेवान्यत्? न। किं तर्हि, ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञानान्तरमपेक्ष्यते आत्मज्ञानात्। कस्मात्? अनेनात्मना ज्ञातेन, हि यस्मात्, एतत्सर्वमनात्मजातं अन्यद्यत् तत्सर्वं समस्तं, वेद जानाति। नन्वन्यज्ञानेनान्यन्न ज्ञायते इति। अस्य परिहारं दुन्दुभ्यादिग्रन्थेन वक्ष्यामः। कथं पुनरेतत्पदनीयमिति, उच्यते––यथा ह वै लोके, पदेन––गवादिखुराङ्कितो देशः पदमित्युच्यते, तेन पदेन––नष्टं विविस्तितं पशुं पदेनान्वेषमाणः अनुविन्देत् लभेत, एवमात्मनि लब्धे सर्वमनुलभते इत्यर्थः।

नन्वात्मनि ज्ञाते सर्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते, कथं लाभोऽप्रकृत उच्यते इति। न। ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात्। आत्मनो ह्यलाभोऽज्ञानमेव। तस्माज्ज्ञानमेवात्मनो लाभः। न अनात्मलाभवत् अप्राप्तप्राप्तिलक्षण आत्मलाभः, लब्धृलब्धव्ययोर्भेदाभावात्। यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति, तत्रात्मा लब्धा, लब्धव्योऽनात्मा। स चाप्राप्तः उत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः, कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः। स त्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणोऽनित्यः, मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभवत्वात्––स्वप्ने पुत्रादिलाभवत्। अयं तु तद्विपरीत आत्मा। आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः। नित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि सति अविद्यामात्रं व्यवधानम्। यथा गृह्यमाणाया अपि शुक्तिकाया विपर्ययेण रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं, तथा ग्रहणं ज्ञानमात्रमेव विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थत्वाज्ज्ञानस्य। एवमिहाप्यात्मनोऽलाभः अविद्यामात्रव्यवधानम्। तस्माद्विद्यया तदपोहनमात्रमेव लाभः, नान्यः कदाचिदप्युपपद्यते। तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्य आनर्थक्यं वक्ष्यामः। तस्मान्निराशङ्कमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वं विवक्षन्नाह––ज्ञानं प्रकृत्य––'अनुविन्देत्' इति विन्दतेर्लाभार्थत्वात्। गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते––यथा अयमात्मा नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गतः आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां, प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्तवान्––इति––एवं, यो वेद, सः कीर्तिं ख्यातिं, श्लोकं च संघातमिष्टैः सह विन्दते लभते। यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद, मुमुक्षूणामपेक्षितं कीर्तिशब्दितमैक्यज्ञानं, तत्फलं श्लोकशब्दितां मुक्तिमाप्नोति––इति मुख्यमेव फलम्।

शंकर.

(२) क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत'। १।४।१४

'समाकर्षात्'––'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इत्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते, 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः' इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात्। निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना 'स' इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत। चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते। अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात् 'पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनः' इति। अपि च याद्दशमिदमद्यत्वे

नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्साध्यक्षं व्याक्रियते, एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते, दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः। श्रुत्यन्तरमपि 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छाउ. ६।३।२) इति साध्यक्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति। 'व्याक्रियते' इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे व्याकर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः। यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि। यद्वा कर्मण्येवैष लकारोऽर्थाक्षिप्तं कर्तारमपेक्ष्य द्रष्टव्यः। यथा गम्यते ग्राम इति।

* ब्रशंकर. १।४।१५

(३) 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इत्यत्रापि ईश्वरे व्याकर्तरि सत्येव कर्मकर्तृनिर्देशो द्रष्टव्यः।

‡ भास्कर. १।४।१५

(४) हशब्दो वृत्तार्थस्मरणे। तदिदं मिथुनादिलक्षणं जगत्तर्हि तदा सृष्टेः प्रागव्याकृतमासीत्। अव्यक्तशरीरकं ब्रह्माऽऽसीदित्यर्थः। नामरूपाभ्यां न व्याकृतमिति व्युत्पत्त्याऽव्याकृतशब्दस्याव्यक्तवचनत्वात्। अव्यक्तत्वं च नामरूपविशिष्टतयाऽनभिव्यक्तत्वम्। तदव्याकृतशरीरकं ब्रह्म। नामरूपाभ्यामितीत्थंभावे तृतीया। नामरूपवत्तया व्याकृतमासीत्। विआङ्भ्यामुपसर्गाभ्यां विविच्य समन्तात्कृतमासीदित्यर्थः। तदेव दर्शयति 'असौनामाऽयमिदंरूप इति'। देवमनुष्यादिनामकरणचरणादिरूपवानित्येवं व्याक्रियतेत्यर्थः। असौनामेति च्छान्दसोऽलुक्। अदोनामेति वक्तव्येऽसौनामेति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। ततश्च नामरूपवत्त्वमव्याकृतशब्दितस्य ब्रह्मणः सिद्धमिति। सर्वाणि नामानि तत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतानि च रूपाणि तदीयान्येव। अत इदमादिशब्दैरपि तस्यैव निर्देशसंभवादात्मैवेदमग्र आसीदित्यभेदनिर्देशो नानुपपत्तिरिति भावः। नामरूपाभ्यामेवेत्यत्र एवकारो भिन्नक्रमः। तदेव नामरूपाभ्यां स्वयमेव व्याक्रियतेत्यर्थः। व्याक्रियतेत्यत्र कर्मकर्तरि लकारः। कर्त्रन्तराक्षेपे गौरवात्। 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' (तैउ. २।७।१) इत्यनेनैकार्थ्यात्। नन्वात्मनः कथं देवमनुष्यादिनामरूपवत्त्वम्। देवमनुष्यादिशरीरे तस्यावर्तमानत्वादितीमां शङ्कां व्यावर्तयति—स एष इति। अन्तर्यामिरूपेणेति शेषः। तं नेति। यस्तिलतैलवत्सर्वस्वरूपव्याप्तं परमात्मानं न पश्यति सोऽकृत्स्नोऽपूर्णस्वरूपोऽसत्कल्प इति यावत्। परमात्मन एव सर्वनामरूपवत्त्वमुपपादयति—प्राणन्नेवेति। प्राणनक्रियां कुर्वन्प्राणनामा भवति, वदनक्रियां कुर्वन्वाङ्नामा भवति। वक्तीति वाक्। दर्शनक्रियां कुर्वंश्चक्षुर्नामा भवति। चष्ट इति हि चक्षुः। शृण्वन्सन् श्रोत्रम्। शृणोतीति श्रोत्रम्। मनुते इति मनः। तान्येतानि प्राणादीनि नामानि पाचकलावकादिवत्कर्मनामान्येवास्यान्तःप्रविष्टस्य नारायणस्यैव। अतः सर्वनामरूपाश्रयत्वं परमात्मनोऽस्तीति भावः। 'स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेद'। यस्मान्नामरूपात्मकप्रपञ्चविशिष्टं ब्रह्मातो य एकैकं विशेषणांशं विशेष्यांशं वा पृथक्सिद्धतयोपास्ते न स वेद तदुपासनमेव न भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत्राह—अकृत्स्नो ह्येष इति। एष विशिष्टपदार्थः। एकैकेन विशेषणांशेन विशेष्यांशेन वाऽकृत्स्नोऽपूर्णो भवति। केवलविशेषणांशेऽपि पूर्णता नास्ति केवलविशेष्यांशेऽपि पूर्णता नास्ति। अतो नामरूपात्मकचिदचित्प्रपञ्चापृथक्सिद्धविशेष्यत्वेनैवोपासीतेत्यर्थः। अत्र हि विशिष्टे सर्वे पदार्था एकं भवन्ति। अन्तर्भवन्तीत्यर्थः। विशिष्टे विशेषणविशेष्ययोरन्तर्भूतत्वादिति भावः। एतदेवाभिप्रेत्य, आत्मेति तूपगच्छन्तीत्यत्र व्यासार्यैरकृत्स्नोऽपूर्णो विशिष्ट एव हि पूर्ण इत्युक्तम्। तदेतदात्मस्वरूपमस्य सर्वस्य नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य पदनीयं प्रपदनीयं प्रपत्तव्यमित्यर्थः पदेर्णान्तोरनीयर्प्रत्ययः। अथवा पदनीयं ज्ञातव्यमिति वाऽर्थः। तत्र हेतुमाह—अस्येति। यद्यस्मात्कारणादस्य सर्वस्यायमात्माऽत इत्यर्थः। 'तमेवैकं जानथाऽऽत्मानं' इत्यात्मन एव ज्ञातव्यत्वाभिधानादिति भावः। आत्मनाऽभिज्ञातेन सर्वं वेद सर्वज्ञो भवति। हवैशब्दौ प्रसिद्धौ। यथा चोराद्यपहृतं वागा(गवा)दिधनं तत्पदाङ्कितप्रतिपदेन लभत एवं पदनीयत्वेन प्राङ्निर्दिष्टेन सर्वस्य पदभूतेन ब्रह्मणा सर्वमनुविन्दे(?)द्वेदेत्यर्थः। कीर्तिं ख्यातिसामान्यं श्लोकं पुण्यश्लोकत्वं च लभत इत्यर्थः।

रंग.

* वल्लभः बृउ. १।४।८ इत्यत्र द्रष्टव्यः।

‡ शेषं ब्रशंकरवत्।

(५) 'तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इति ब्रह्मैव स्वसंकल्पाद्विचित्रस्थिरचरस्वरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति ।

१।१।१ (पृ. १२१)

यदुक्तं 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इत्यत्र प्रधानमेव जगत्कारणत्वेनाभिधीयते इति । नेत्युच्यते । अत्राप्यव्याकृतशब्देनाव्याकृतशरीरं ब्रह्मैवाभिधीयते । 'स एष' इत्यत्र स एष इति तच्छब्देनाव्याकृतशब्दनिर्दिष्टस्यान्तः प्रविश्य प्रशासितृत्वेनानुकर्षात् । 'तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत्' (तैउ. २।६) 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छाउ. ६।३।२) इति स्रष्टुः सर्वज्ञस्य परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणप्रसिद्धेश्च । 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' (तैआ. ३।११।२) इति नियमनार्थत्वादनुप्रवेशस्य प्रधानस्याचेतनस्यैवंरूपोऽनुप्रवेशो न संभवति । अतोऽव्याकृतमव्याकृतशरीरं ब्रह्म, 'तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इति तदेवाविभक्तनामरूपं ब्रह्म सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं स्वेनैव विभक्तनामरूपं स्वयमेव व्याक्रियत इत्युच्यते । एवं च सतीक्षणादयो मुख्या एव भवन्ति । ब्रह्मात्मशब्दावपि निरतिशयबृहत्त्वनियमनार्थव्यापित्वाभावेन प्रधाने न कथंचिदुपपद्येते । अतो ब्रह्मैककारणं जगदिति स्थितम् । १।४।१५

नामरूपव्याकरणमात्रश्रवणात्क्षेत्रज्ञानां स्वरूपानादित्वं सिद्धम् ।

२।१।३५

एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणं च नामरूपविभागाभावादुपपद्यते । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इति हि नामरूपविभागभावाभावाभ्यां नानात्वैकत्वे वदन्तीति ।

२।३।१८

अधिकस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मन आत्मत्वात्तस्य च ब्रह्मशरीरत्वान्निषेधवाक्ये 'अकृत्स्नो ह्येषः' इत्युक्तम् ।

* रामानुज. ४।१।३

(६) 'तदेवं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' इत्यव्याकृतशब्दोदितस्योत्तरवाक्ये 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः' इत्यादौ समाकर्षादचेतनस्य प्रधानस्यान्तः प्रविश्य प्रशासितृत्वाद्यसंभवात्, तदन्तरात्मभूतमव्याकृतं ब्रह्मेत्युच्यते ।

* निंबार्क १।४।१५

(७) विश्वंभरो वायुः । 'अकृत्स्नो हि सः' इत्यस्याभिप्रायः । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदेत्यादि । प्राण इत्यादि नामानि परमेश्वरस्य न सर्वगुणसंपूर्णतां वदन्ति । किंतु प्राणनादिकर्मकर्तृत्वमेव वदन्ति । आत्मशब्द एव सर्वगुणसंपूर्णत्वं वदति । अस्य सर्वस्य गुणजातस्यायमात्मैव पदनीय आश्रयो यस्मादतस्तं सर्वगुणवाचकेनात्मशब्देनैवोपासीत । अनेन ह्येतत्सर्वं वेद यस्मात्सर्वज्ञानप्रदस्तस्मात्सर्वगुणसंपूर्ण इत्येवोपासनं तस्य युक्तम् । तदुपासनादेव सर्वज्ञत्वादयो भवन्ति किमु तस्येति । पद्यते अनेनेति पदं साधनम् । यथा तत्साधनेन तत्तत्फलं प्राप्नुयादेवं सर्वगुणयुक्तत्वेन भगवदुपासनात्कीर्तिं श्लोकं च विन्दते । शं लोकः श्लोकः । परमानन्दं परमं ज्ञानं चेत्यर्थः । लुक् प्रकाश इति धातोः । आसीदेको हरिः पूर्वं देवी नारायणी तथा । अन्यदव्यक्ततां यातं तद्व्यक्तमकरोद्धरिः । सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं सृष्ट्वा देहां(वां)श्च सर्वशः । आकेशादानखाग्रेभ्यः प्रविष्टः पुरुषोत्तमः । यथा प्राणः शरीरेषु क्षुरो यद्वत्क्षुरस्तुके । प्रविष्टमपि तं विष्णुं न पश्यन्ति पृथग्जनाः । प्रविष्ट इति जानंश्च नैनं जानाति सर्वशः । यस्मात्तद्गुणभागोऽयं प्रवेशः प्राणनादिति च । तस्मात्प्राणादिनामानि कर्मनामानि तस्य तु । तस्मात्प्राणादिनाम्ना य उपास्ते हरिमव्ययम् । अकृत्स्नोपासकः स स्याद्यस्मात्तद्गुणभागवित् । पूर्णत्वेऽपि परेशस्य यस्तु तद्गुणभागवित् । अकृत्स्नवित्स्यात्कृत्स्नस्य वेत्तात्मेति विदेव यः । चिदानन्दादयो यस्य गुणा आप्ताः सदैव तु । स आत्मेति प्रविज्ञेयो गुणानामाप्तितो हरिः । प्राणनादीनि कर्माणि चात्मशब्दोदितानि तु । तदेतदात्मरूपं हि गुणनामाश्रयत्वतः । पदनीयमिति प्रोक्तं यतस्तज्ज्ञोऽपि सर्ववित् । सार्वज्ञादिगुणास्तस्य किमुता-

* बृउ. १।२।१ इत्यत्र अधिकं द्रष्टव्यम् ।

* श्रीकंठः १।४।१५ निंबार्कवत् ।

त्मेश्वरस्य तु । एवं सर्वगुणैर्युक्तं सर्वजीवेश्वरं हरिम् । यो वेद तत्तत्साध्यं तु यथा तैस्तैस्तु साधनैः । प्राप्नुयादेवमेवासौ कीर्तिं च परमं सुखम् । ज्ञानं च परमं विन्देन्मुक्तः सन्नात्र संशयः ॥

मध्व.

(८) प्रलयावस्थायां प्रपञ्चस्य संकुचितत्वं सृष्टिकाले विकासकत्वं च स्पष्टमुपदिष्टम् ।

* श्रीकर. २।१।१८

(९) 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिविधिशेषत्वं(त्वात्) ब्रह्मणः, आचार्येणापि 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्' इत्यादिसूत्रैः सगुणनिर्गुणसाधारण्येन सर्ववेदान्तविद्यास्वेव विधिर्वक्ष्यते।

१।१।४ (पृ. ११३)

'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इत्यादिश्रुतितोऽप्यनभिव्यक्ततयैव प्रपञ्चसत्ता प्राक् सिद्धेति ।

२।१।२०

नित्यत्वादिना सजातीयत्वस्योपपादिततया जीवो ब्रह्मणः अंशः पितुरिव पुत्रः । तथा च पितापुत्रयोरिवाग्निविस्फुलिङ्गयोरिव वाविभागेनाभिव्यक्तिलक्षणः कार्यकारणभाव उपपद्यते । 'उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः । वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ॥' इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैरभिव्यक्तिरूपाया अपि कार्यताया उक्तत्वादिति । अभिव्यक्तिश्चात्र स्वव्यापारारूढता अंशत्वे श्रुत्यन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति ।

स एष इह प्रविष्ट इत्यादीन्यपि वाक्यानि विभूतिभिः सह कार्यकारणाद्यभेदमेव बोधयन्ति न त्वखण्डत्वमिति ।

ननु विरुद्धौ भेदाभेदौ कथमेकत्वे संभवेतामिति चेन्न। अन्योन्याभावलक्षणभेदस्याविभागलक्षणेनाभेदेनाविरोधात् । विभागाविभागरूपयोरपि भेदाभेदयोः कालभेदेन व्यवहारपरमार्थभेदेन चाविरोधाच्च । न चायमभेदो गौण इति वाच्यं, लवणं जलमभूत् दुग्धं जलमभूत्, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् आप एवेदमग्र आसुः, वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिलोकवेदयोः प्रयोगबाहुल्येनाविभागस्यापि मुख्याभेदत्वात् भिदिर् विदारण इत्यनुशासनाच्च ।

विज्ञान. २।३।४३

* १।४।१५ ब्रशकंरवत् ।

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा। स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥

(१) कुतश्चात्मतत्त्वमेव ज्ञेयं अनादृत्यान्यदित्याह —— तदेतदात्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं , पुत्रात् । पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धः, तस्मादपि प्रियतरं इति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा वित्तात् हिरण्यरत्नादेः, तथा अन्यस्मात् यद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । तत्कस्मादात्मतत्त्वमेव प्रियतरं न प्राणादीति ; उच्यते —— अन्तरतरं बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्डसमुदायो हि अन्तरः अभ्यन्तरः संनिकृष्ट आत्मनः । तस्मादप्यन्तरात् अन्तरतरं , यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति । तथा अयमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तल्लाभे महान् यत्न आस्थेय इत्यर्थः —— कर्तव्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियलाभे यत्नमुज्झित्वा । कस्मात्पुनः आत्मानात्मप्रिययोः अन्यतरप्रियहानेन इतरप्रियोपादानप्राप्तौ , आत्मप्रियोपादाने-नैवेतरहानं क्रियते , न विपर्ययः – इति , उच्यते —— स यः कश्चित् , अन्यमनात्मविशेषं पुत्रादिकं , प्रियतरमात्मनः सकाशात् , ब्रुवाणं, ब्रूयादात्मप्रियवादी —— किम् ? ——प्रियं तवाभिमतं पुत्रादिलक्षणं , रोत्स्यति आवरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनङ्क्ष्यतीति । स कस्मादेवं ब्रवीति ? —— यस्मादीश्वरः समर्थः पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह , यस्मात् तस्मात् तथैव स्यात् । यत्तेनोक्तम् —— 'प्राणसंरोधं प्राप्स्यति' । यथाभूतवादी हि सः , तस्मात्स ईश्वरो वक्तुम् । ईश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचित् । भवेद्यदि प्रसिद्धिः स्यात् । तस्मादुज्झित्वाऽन्यत्प्रियं, आत्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते —— आत्मैव प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यते , अन्यल्लौकिकं प्रियमप्रियमेवेति निश्चित्य,

(१) बृउ. १।४।८; शब्रा. १४।४।२।१९; रंग. वित्तात्प्रे (मित्रात्प्रे); मध्व. प्रमायुकं (प्रमायुकं [कं]); वल्लभ. ३।३।१८, १९ ह तथैव (हि तथा).

उपास्ते चिन्तयति, न ह्यस्य एवंविदः प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं भवति। नित्यानुवादमात्रमेतत्, 'आत्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य च अभावात्। आत्मप्रियग्रहणस्तुत्यर्थं वा। प्रियगुणफलविधानार्थं वा मन्दात्मदर्शिनः, ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात्। शंकर.

(२) यद्यस्मात्कारणादयं सर्वेषामन्तरोऽभ्यन्तर आप्तो मुख्य इति यावत् तादृश आत्मा तस्माद्धेतोरेतदेष पुत्रमित्रादिप्रियान्तरापेक्षयाऽतिप्रियतर इत्यर्थः। स य एवंविदात्मनोऽपि आत्मापेक्षयाऽपि अन्यत् प्रियमस्तीति ब्रुवाणं प्रतीश्वरः प्रियं रोत्स्यति प्रियनिरोधमीश्वरः करिष्यतीति यदि ब्रूयात्। तथैव भवेदित्यर्थः। तस्माद्धेतोर्निरतिशयप्रियं परमात्मानमेवोपासीत परमात्मनोऽनुभूयमानस्य निरतिशयानन्दतया प्रियत्वमानन्दवल्ल्यादिसिद्धं द्रष्टव्यम्।

* रंग.

(३) 'स एष विष्णुर्भगवान्पुत्राद्वित्तात्तथात्मनः। अन्यस्मादपि सर्वस्मात्प्रेष्ठ एव स्वभावतः। आत्मनोऽपि प्रियत्वं तु तेनैव कृतमञ्जसा। आत्मनो निरयायैव कुर्यात्कर्माणि नित्यशः। यतोऽतः स्वात्मनश्चापि स्वाप्रियत्वमुदाहृतम्। स चेदप्रियकृद्विष्णुर्नात्माऽपि प्रियतां व्रजेत्। अस्मिन्प्रिये प्रियं सर्वं तस्मादेकः प्रियो हरिः। स चात्मशब्देनोद्दिष्टो यस्मादात्मगुणः प्रभुः। अतो विष्णोः प्रियं ब्रूयाद्यः स्वात्माद्यं दुरात्मवान्। प्रियरोधं करोषीति तं ब्रूयाद्वैष्णवो महान्। एवं वदन्वैष्णवस्तु समर्थः प्रियरोधने। तस्य स्याच्च विशेषेण तदुक्त्यैवापि दुःखिनः। तस्मात्सर्वप्रियो विष्णुरित्युपास्ते सदा प्रियः। नास्य प्रियमनित्यं स्यादस्य प्रीतिः सदा भवेत्। तस्मात्सर्वप्रियं विष्णुमुपासीतैव नित्यशः। नित्यप्रियकरो विष्णुर्भवेत्तस्याऽप्यजः स्वयम्॥' इत्यध्यात्मे। मध्व.

(४) 'कार्याख्यानादपूर्वम्'—अथवा वाजसनेयिशाखायाम् 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्युपक्रम्य 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा' इत्येतदग्रेऽन्यस्य प्रियत्वं निराकृत्य 'ईश्वरो ह तथा स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत' इति पठ्यते। अत्रात्मौपाधिकत्वात् सर्वत्र प्रियत्वस्यात्मपदेन जीवात्मन एव प्रियत्वेनोपासना विधीयते। उतेश्वरपदात् परमात्मनः। इति भवति संशयः। किमत्र युक्तम्। जीवात्मन एवेति। कुतः। यथा पुत्रादेरात्मोपाधिकप्रियत्वोक्त्या जीवात्मन एव प्रियत्वमुच्यतेऽन्यत्र श्रुतौ तथेहापि, प्रेयः पुत्रादित्यादिकथनाज्जीवात्मैव भवितुमर्हतीति प्राप्ते आह—कार्याख्यानादपूर्वमिति। इतः पूर्वमाम्नायते 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक् रूपं पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव' इति। तथाच प्राणनवदनादिकार्यैः कृत्स्नप्राणवागादित्वेनैकस्यैवात्मन आख्यानात् कथनादपूर्वं पूर्वं तु पुत्रवित्ताद्यभिमानदशायां, 'न वारे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति' इत्यादिना यत्प्रियत्वेनोच्यते तस्माद्भिन्नमात्मशब्दवाच्यमत्रेत्यर्थः। लोके हि प्राणवायुत्वागिन्द्रियादीनामेव तत्तच्छब्दवाच्यता, न तु जीवस्यात एवाग्रे श्रुतिराह—ईश्वरो हि तथा स्यादिति। अत एव 'प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा' इत्याह। अन्तरो जीवात्मा ततोऽप्यतिशयेनान्तरमन्तरतरं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव भवितुमर्हतीति। एतेन विग्रहस्यैवात्मरूपत्वं सिद्ध्यति। तेन अविकृतत्वपरमानन्दत्वादयोऽपि धर्मा उपसंहर्तव्याः। ३।३।१८

'समान एवञ्चाभेदात्'—ननु विग्रहे चक्षुःश्रोत्रादीनां वैलक्षण्यप्रतीतेरात्मनश्चैकरसत्वात् उक्तकर्मनामवत्त्वं ब्रह्मण्यनुपपन्नमित्याशङ्क्योत्तरं पठति—समान इति। चोऽप्यर्थे। तथा चैवमपि सति श्रोत्रचक्षुरादिवैलक्षण्यप्रतीतावपि सति समान एकरूप एव, न तु विषमः। तत्र हेतुरभेदादिति। चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदादित्यर्थः। अत्रेदमाकूतम्—'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति श्रुतेरुपनिषद्वेद्यमेव ब्रह्मस्वरूपम्। ताश्च 'प्राणन्नेव प्राणो भवति वदन् वाक्' इत्यादिरूपाः। प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यानर्थान् स्वरूपेणैव गृह्णद्ब्रह्म तच्छब्दवाच्यं भवतीति वदन्ति। तद्वाच्यता च व्यवहार्यत्वे। स च, तदेतत्प्रेयः पुत्रादित्यादिवाक्यैकवाक्यतया निरुपाधिस्नेहवतामेव व्यवहार्य इति ज्ञाप्यते। स च आविर्भूतेऽवतार‍रूप एव संभवति। एवं सति तत्र भक्तैर्भगवद्विग्रहे तत्तद्वयवेषु

---

* शेषं सरलम्।

भेदेन यथायथा व्यवह्रियते तथातथैव तदेकमेवाखण्डसच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मेत्यर्थः संपद्यते । एवंविधो लोके न प्रसिद्ध इत्यसंभावना स्यात्, तदभावायाग्रे श्रुतिराह— ईश्वरो हि तथा स्यादिति। एतेनाविर्भूतरूपे व्यापकत्वैकरसत्वसच्चिदानन्दत्वादयो धर्माः उपसंहर्तव्या अनाविर्भूतेऽपीति स्थितम् । एवं सत्याविर्भावेऽनाविर्भावेऽपीश्वरः समानः। न ह्याविर्भावे कांश्चनागन्तुकान् धर्मानादायाविर्भवतीति वक्तुं शक्यमनाविर्भूतस्यापि, एवमाविर्भूतप्रकारेणैवाभेदादित्यपि सूत्रार्थः सूत्रकाराभिमत इति ज्ञातव्यम् । चकारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं समुच्चीयते। एवं साक्षादाविर्भूते भगवद्रूपे पूर्णानन्तधर्मास्तदुपासकेनोपसंहर्तव्या इति सिद्धम्। वल्लभ. ३।३।१९

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते। किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥

(१) सूत्रिता ब्रह्मविद्या — 'आत्मेत्येवोपासीत' इति, यदर्थोपनिषत्कृत्स्नाऽपि। तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः प्रयोजनाभिधित्सयोपोज्जिघांसति — तदिति वक्ष्यमाणमनन्तरवाक्येऽवद्योत्यं वस्तु — आहुः — ब्राह्मणाः ब्रह्मविविदिषवः जन्मजरामरणप्रबन्धचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदकापारमहोदधिप्लवभूतं गुरुमासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्षवः धर्माधर्मसाधनतत्फललक्षणात्साध्यसाधनरूपान्निर्विण्णाः तद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयःप्रतिपित्सवः। किमाहुरित्याह — यद्ब्रह्मविद्यया। ब्रह्म परमात्मा, तत् यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया, सर्वं निरवशेषं, भविष्यन्तः भविष्याम इत्येवं, मनुष्या यत् मन्यन्ते। मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थम्। मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायः । यथा कर्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्मभ्यो मन्यन्ते, तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्वात्मभावफलप्राप्तिं ध्रुवामेव मन्यन्ते, वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात्। तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते । अतः पृच्छामः — किमु तद्ब्रह्म, यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ? तत्किमवेत्, यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् ? ब्रह्म च सर्वमिति श्रूयते, तत् यदि अविज्ञाय किंचित्सर्वमभवत्, तथान्येषामप्यस्तु। किं ब्रह्मविद्यया ? अथ विज्ञाय सर्वमभवत्, विज्ञानसाध्यत्वात्कर्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः सर्वभावस्य ब्रह्मविद्याफलस्य। अनवस्थादोषश्च — तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत्, ततः पूर्वमप्यन्यद्विज्ञायेति। न तावदविज्ञाय सर्वमभवत्, शास्त्रार्थवैरूप्यदोषात्। फलानित्यत्वदोषस्तर्हि ? — नैकोऽपि दोषः, अर्थविशेषोपपत्तेः। शंकर.

(२) तद्वक्ष्यमाणमाहुः। पप्रच्छुरित्यर्थः। इदं हि वाक्यं व्यासार्यैर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वे भविष्यन्तः सर्वशब्दवाच्यपरमात्मपर्यन्ताविर्भावकामा मनुष्या मन्यन्ते । किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्सर्वमभवदिति। तद्ब्रह्म किं वेद्यं वस्त्वन्तरमवेत् । यस्माद्वेदनात् तत्सर्वमभवत्। ब्रह्मणोऽपि परं तदुपास्यं वस्त्विति न वेति बुभुत्सोत्थापिता। रंग.

(३) ब्रह्मविद्यया सर्वे भविष्यन्त आत्मयोग्यतापूर्तिमाप्नुवन्तो महान्तो यदाहुः। ब्रह्मविद्यया स्वयोग्यं सर्वं प्राप्यत इति। नित्यनिर्दुःखानन्दानुभवरूपो हि स्वत उत्तमो जीवः । तादृशं रूपमज्ञानात्तिरोहितं ब्रह्मविद्ययाऽभिव्यज्यत एव । न चान्यथाभिव्यज्यत इति सन्तो यदाहुः। तत्तत्र केचिन्मनुष्या इति मन्यन्ते। स्वरूपमपि ब्रह्मविद्ययाऽभिव्यज्यते चेत्तद्ब्रह्मापि यस्मात्सर्वमभवत्परिपूर्णमभूत्तस्मात्स्वरूपं ज्ञात्वैवाभवत्किंमिति।

मध्व.

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत्। अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्। तथर्षीणाम्।

---

(१) बृउ. १।४।९; शब्रा. १४।४।२।२०; रंग. स्मात्तत (स्मात्त).

(१) बृउ. १।४।१०; शब्रा. १४।४।२।२१, २२; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ६१, ६४, ८७), १।१।३०, १।३।३३, १।४।२२, २।३।१७, ३०, ४८, ३।१।७, ३।२।२७, ३।३।३२, ४।१।३, ४।४।४; भास्कर. १।१।१, ४,३०, १।३।२६, ३३, ३।१।७, ३।३।३२, ४।४।४ ऽन्योऽसा (ऽन्याऽसा); रंग. मेकैकः (मेवैकैकः); रामानुज. १।१।१ (पृ. १७, ५२), १।१।४ (पृ. १४६), १।१।३१, ३।१।७, ३।२।२४, ४।१।३; निंबार्क. १।१।३१,

तथा मनुष्याणाम् । तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषाꣳ स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद । यथा पशुरेवꣳ स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्ति । एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु । तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥

(१) यत्प्रविष्टं स्रष्टृ ब्रह्म, तद्ब्रह्म, वैशब्दोऽवधारणार्थः, इदं शरीरस्थं यद्गृह्यते, अग्रे प्राक्प्रतिबोधादपि, ब्रह्मैवासीत्, सर्वं च इदम् । किं त्वप्रतिबोधात्, 'अब्रह्मास्मि असर्वं च' इत्यात्मन्यध्यारोपात् 'कर्ताऽहं क्रियावान् फलानां च भोक्ता सुखी दुःखी संसारी' इति च अध्यारोपयति । परमार्थस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षणं सर्वं च । तत्कथंचिदाचार्येण दयालुना प्रतिबोधितं, 'नासि संसारी' इति आत्मानमेवावेत्स्वाभाविकम् । अविद्याध्यारोपितविशेषवर्जितमिति एव शब्दस्यार्थः । तद्ब्रह्म आत्मानमेव नित्यदृग्रूपमध्यारोपितानित्यदृष्ट्यादिवर्जितमेव अवेत् विदितवत् । अज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेव आत्मानमेवावेदित्युक्तं, नात्मनो विषयीकरणम् । तत्कथमवेदित्याह—अहं दृष्टेर्द्रष्टा आत्मा ब्रह्मास्मि भवामीति । ब्रह्मेति—यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा अशनायाद्यतीतो नेति नेत्यस्थूलमनण्वित्येवमादिलक्षणं, तदेवाहमस्मि, नान्यः संसारी, यथा भवानाहेति, तस्मात् एवं विज्ञानात् तद्ब्रह्म सर्वमभवत्—अब्रह्माध्यारोपणापगमात् तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या सर्वमभवत् । तस्मायुक्तमेव मनुष्या मन्यन्ते—यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति । यत्पृष्टं—किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति, तन्निर्णीतम्—ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ।

तत् तत्र, यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवानात्मानं यथोक्तेन विधिना, स एव प्रतिबुद्ध आत्मा तत् ब्रह्म अभवत् । तथा ऋषीणां, तथा मनुष्याणां च मध्ये । देवानामित्यादि लोकदृष्ट्यपेक्षया न ब्रह्मत्वबुद्ध्योच्यते । पुरः पुरुषः आविशदिति सर्वत्र ब्रह्मैवानुप्रविष्टमित्यवोचाम । अतः शरीराद्युपाधिजनितलोकदृष्ट्यपेक्षया देवानामित्याद्युच्यते । परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाग्र आसीत् प्राक् प्रतिबोधात् देवादिशरीरेषु अन्यथैव विभाव्यमानं, तदात्मानमेवावेत्, तथैव च सर्वमभवत् । अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य द्रढिम्ने मन्त्रानुदाहरति श्रुतिः । कथम् तत् ब्रह्म एतत् आत्मानमेव अहमस्मीति पश्यन् एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनात् ऋषिर्वामदेवाख्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान् किल । स एतस्मिन्ब्रह्मात्मदर्शनेऽवस्थितः एतान् मन्त्रान् ददर्श—अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादीन् । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते । अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति । पश्यन्सर्वात्मभावं फलं प्रतिपेदे इत्यस्मात्प्रयोगात् ब्रह्मविद्यासहायसाधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति—भुञ्जानस्तृप्यतीति यद्वत् । सेयं ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तिरासीन्महतां देवादीनां वीर्यातिशयात्, नेदानीमैदंयुगीनानां विशेषतो मनुष्याणां, अल्पवीर्यत्वात् —इति स्यात्कस्यचिद्बुद्धिः, तद्व्युत्थापनायाह — तदिदं प्रकृतं ब्रह्म यत्सर्वभूतानुप्रविष्टं दृष्टिक्रियादिलिङ्गं, एतर्हि एतस्मिन्नपि वर्तमानकाले यः कश्चित् व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्यः आत्मानमेव एवं वेद अहं ब्रह्मास्मीति — अपोह्य उपाधिजनितभ्रान्तिविज्ञानाध्यारोपितान्विशेषान् संसारधर्मानागन्धितमनन्तरमबाह्यं ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति— सः अविद्याकृता-

---

२।१।१६, ३।१।७ रेवꣳस (रेव स); मध्व. नेऽप्रियं (ने प्रियं); ब्रमध्व. १।१।१७, ३०, २।३।२८; श्रीकंठ. १।१।३१, ३।१।७, ३।२।२४; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ३, ४, २६), १।१।२०, ३१, १।२।८, १।३।२, ९, २६, २।१।८, १६, २१, ३५, २।२।४५, २।३।२५, ३।१।१, ७, ३।२।२४, २६, ३०, ३४, ३।३।५१, ६०, ३।४।१, ४।१।३, ४, ४।२।५, १४, ४।३।७, १५, ४।४।३, ४, ६, १२; वल्लभ. १।१।२९, १।३।२६, ३३, ३।१।७; विज्ञान. १।१।१ (पृ. २४), १।१।२ (पृ. ३८, ६७), १।१।५ (पृ. १३०, १३६), १।१।३०, १।३।३३, ३।३।४, ४४, ४।१।३, ६, ४।४।२१ तस्मादेषां तन्न प्रियं (तदेतद्देवानां न प्रियं); बलदेव. ३।१।३०, १।३।२६, ३।१।७, ३।४।५०.

सर्वत्वनिवृत्तेर्ब्रह्मविज्ञानादिदं सर्वं भवति। न हि महावीर्येषु वामदेवादिषु हीनवीर्येषु वा वार्तमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेषः तद्विज्ञानस्य वाऽस्ति । वार्तमानिकेषु पुरुषेषु तु ब्रह्मविद्याफले-अनैकान्तिकता शङ्क्यते इत्यत आह--तस्य ह ब्रह्मविज्ञातुर्यथोक्तेन विधिना देवा महावीर्याः, चन अपि, अभूत्यै अभवनाय ब्रह्मसर्वभावस्य, नेशते न पर्याप्ताः, किमुतान्ये ।

तदेतदाह — आत्मा स्वरूपं ध्येयं यत्तत्सर्वशास्त्रैर्विज्ञेयं ब्रह्म, हि यस्मात्, एषां देवानां, स ब्रह्मवित्, भवति ब्रह्मविद्यासमकालमेव अविद्यामात्रव्यवधानापगमात् शुक्तिकाया इव रजताभासायाः शुक्तिकात्वमित्यवोचाम । अतो नात्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः संभवति । यस्य हि अनात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं, तत्रानात्मविषये सफलः प्रयत्नो विघ्नाचरणाय देवानाम् । न त्विह विद्यासमकाल आत्मभूते देशकालनिमित्तानन्तरिते, अवसरानुपपत्तेः ।

अथ यः कश्चिदब्रह्मवित्, अन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां यां कांचिद्देवतां उपास्ते स्तुतिनमस्कारयागबल्युपहारप्रणिधानध्यानादिना उप आस्ते तस्या गुणभावमुपगम्य आस्ते — अन्योऽसावनात्मा मत्तः पृथक्, अन्योऽहमस्म्यधिकृतः, मया अस्मै ऋणिवत्प्रतिकर्तव्यं — इत्येवं प्रत्ययः सन्नुपास्ते, न स इत्थंप्रत्ययः वेद विजानाति तत्त्वम् । न स केवलमेवंभूतः अविद्वान् अविद्यादोषवानेव, किं तर्हि, यथा पशुः गवादिः वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यते, एवं सः इज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वात् एकैकेन देवादीनाम् । अतः पशुरिव सर्वार्थेषु कर्मस्वधिकृत इत्यर्थः । एतस्य हि अविदुषो वर्णाश्रमादिप्रविभागवतोऽधिकृतस्य कर्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त उत्कर्षः । शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं मनुष्यत्वादिक एव स्थावरान्तोऽपकर्षः । यथा चैतत्तथा 'अथ त्रयो वाव लोकाः' इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनैवाध्यायशेषेण । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावापत्तिरित्येतत् संक्षेपतो दर्शितम् । सर्वा हि इयमुपनिषत् विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षीणा । यथा च एषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः ।

यस्मादेवं, तस्मादविद्यावन्तं पुरुषं प्रति देवा ईशत एव विघ्नं कर्तुं अनुग्रहं च इत्येतद्दर्शयति — यथा ह वै लोके, बहवो गोऽश्वादयः पशवः मनुष्यं स्वामिनमात्मनः अधिष्ठातारं भुञ्ज्युः पालयेयुः, एवं बहुपशुस्थानीयः एकैकः अविद्वान्पुरुषः देवान् — देवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थं — भुनक्ति पालयतीति — इमे इन्द्रादयः अन्ये मत्तो ममेशितारः भृत्य इवाहमेषां स्तुतिनमस्कारेज्यादिना आराधनं कृत्वा अभ्युदयं निःश्रेयसं च तत्प्रत्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसंधिः । तत्र लोके बहुपशुमतो यथा एकस्मिन्नेव पशावादीयमाने व्याघ्रादिना अपह्रियमाणे महदप्रियं भवति, तथा बहुपशुस्थानीय एकस्मिन्पुरुषे पशुभावात् व्युत्तिष्ठति, अप्रियं भवतीति— किं चित्रं देवानां, बहुपश्वपहरण इव कुटुम्बिनः । तस्मादेषां तन्न प्रियम् । किं तत् ? यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथंचन मनुष्या विद्युः विजानीयुः । तथा च स्मरणमनुगीतासु भगवतो व्यासस्य — 'क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः । न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्तनम् ॥' इति । अतो देवाः पशूनिव व्याघ्रादिभ्यः, ब्रह्मविज्ञानाद्विघ्नमाचिकीर्षन्ति — अस्मदुपभोग्यत्वान्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति । यं तु मुमोचयिषन्ति, तं श्रद्धादिभिर्योक्ष्यन्ति, विपरीतमश्रद्धादिभिः । तस्मान्मुमुक्षुर्देवाराधनपरः श्रद्धाभक्तिपरः प्रणेयोऽप्रमादी स्यात् विद्याप्राप्तिं प्रति विघ्नं प्रतीति वा काकैतत्प्रदर्शितं भवति देवाप्रियवाक्येन ।

* शंकर.

(२) 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति मुक्त्यवस्थायामपि पूर्ववत् प्रपञ्चसद्भावं दर्शयति ।

भास्कर. १।१।४

(३) तस्मात्तत्सर्वमभवदिति । आत्मानमेवावेन्न त्वन्यदुपास्यम् । तस्मात्तत्सर्वमभवदित्यन्यवेदनस्योपायत्वनिषेधे तात्पर्यं, न तु स्ववेदनस्योपायत्वविधाने । यथा 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' (श्वेउ. ६।९) इति कारणान्तरनिषेधेन परमकारणत्वसिद्धिः । एवमुपास्यान्तरनिषेधेन ब्रह्मणः परमोपास्यत्वं विवक्षितमिति सर्वव्याख्यानाधिकरणे

* ब्रशंकरः समानाभिप्रायः । कौउ. ३।२ (पृ. ६६१) इत्यत्र व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम् ।

विवृतम् । एवमुपास्यान्तरशून्यं ब्रह्म ज्ञातवतः फलमाह --तद्यो यो देवानामिति । देवानां मध्ये यो ब्रह्म प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्सर्वमभवत् । सर्वशब्दवाच्यपरमात्मपर्यन्ताविर्भाववान्भवतीत्यर्थः । सर्वात्मभूतपरमात्मकोऽभवत् । सर्वेणैकात्म्यं प्राप्तवानिति यावत् । ऐकात्म्यस्य नित्यप्राप्तस्य प्राप्तव्यत्वासंभवात्तत्साक्षात्कारः फलमिति फलति । तद्धैतत्पश्यन्निति । हशब्दो वृत्तार्थस्मरणे । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्नुपासीनो वामदेवर्षिः 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति मदात्मैव मन्वादीनामात्मेति मन्वादिना सर्वेण स्वस्यैकात्म्यं साक्षात्कृतवान् । तदिदमिति । एतर्ह्यपि एतस्मिन्नपि काले तदिदं ब्रह्माहमस्मीति य एवं वेद स इदं सर्वं भवति । ततश्च ब्रह्मात्मकत्वोपासनस्य सर्वैकात्म्यसाक्षात्कारहेतुत्वं पूर्वकाल एव नास्मिन्काल इति न मन्तव्यमिति भावः । तस्य ब्रह्मविदो देवाश्चन देवा अपि अभूत्यै मुक्तैश्वर्यविघाताय नेशते न समर्थाः कुतोऽन्य इति भावः । तत्र हेतुमाह-- आत्मेति । स ब्रह्मविद्यस्माद्देवानामप्यात्मा नियन्ता ब्रह्मविद्याप्रभावेन वशित्वादिसिद्धिमत्तया तानपि नियन्तुं शक्त इत्यर्थः । एवं ब्रह्मात्मत्वविदां कृतार्थतामुक्त्वाऽतादृशानामनर्थं दर्शयति--अथेति । यः पुमान्धारकत्वनियन्तृत्वादिना स्वस्मादात्मत्वेनान्यां देवतां परमात्मरूपामसौ देवतारूपो धारकत्वनियन्तृत्वादिनाऽऽत्मभूतादन्योऽहं च धार्यत्वनियम्यत्वादिप्रयुक्ततच्छरीरत्वादन्यो भिन्न इत्युपास्ते न स वेद अज्ञ इत्यर्थः । यथा लोके पशुरेवं स देवानां पशुः । तत्किंकरतया शेषभूत इत्यर्थः । हवैशब्दौ प्रसिद्ध्यर्थे । यथा बहवः पशव एकं मनुष्यं दोहवाहादिक्रियाभिर्भुञ्ज्युः परिपालयन्ति । एवमेकैको ब्रह्मवित्पुरुषः शुश्रूषयाऽग्नीन्द्रादीन्देवान्भुनक्ति परिपालयति प्रीणयति तत्किंकरो भवतीति यावत् । एतावांस्तु विशेषः--बहवः पशव एकस्य किंकरा अब्रह्मवित्पुरुषस्तु एक एव सर्वदेवानां किंकर इति । लोके हि पशुस्वामिन आच्छिद्य राजचोरादिभिरेकस्मिन्पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां देवानां तत्प्रियं न भवति यदेतन्मनुष्या ब्रह्म विद्युः । अतः स्वकिंकरतया पशुभूता मनुष्या ब्रह्मविद्यां प्राप्य पशुभावान्मुच्येरन्निति बुद्ध्या यथाशक्ति विघ्नमाचरन्तीति भावः । अतः 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति न्यायेन विघ्नबाहुल्यजटिलेऽपि ब्रह्मज्ञाने विघ्ननिवारणक्षमभगवत्प्रणामार्चनादिकं अनुतिष्ठन्नवहितो ब्रह्मविद्यायां यतेतेति भावः ।

रंग.

(४) स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते । स्वस्मै प्रकाशमानत्वात् । ब्रह्मात्मभावापरोक्षनिर्धूतनिरवशेषाविद्यानामपि वामदेवादीनामहमित्येवात्मानुभवदर्शनाच्च । श्रूयते हि 'तद्धैतत्पश्यन्' इत्यादि ।

१।१।१ (पृ. ५२)

'प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्' -- इतश्च प्रकृतैतावत्त्वमेव प्रतिषेधति न मूर्तामूर्तादिविशिष्टत्वम् । यतः साक्षात्कृतपरब्रह्मस्वरूपाणां वामदेवादीनां दर्शने प्रकाशादिवज्ज्ञानानन्दादिस्वरूपवन्मूर्तामूर्तादिप्रपञ्चविशिष्टताया अपि ब्रह्मगुणत्वावैशेष्यं प्रतीयते 'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' इत्यादि । ब्रह्मस्वरूपभूतप्रकाशानन्दादिश्च तेषां वामदेवादीनां संराधनात्मके कर्मण्यभ्यासादुपलभ्यते । तद्वच्चाभ्यस्तसंराधनानां तेषां मूर्तामूर्तादिविशिष्टत्वमप्यविशेषेण प्रतीयत इत्यर्थः ।

रामानुज. ३।२।२४

(५) 'सत्त्वाच्चावरस्य' -- 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' इति सामानाधिकरण्यनिर्देशेनावरकालीनस्य कार्यस्य कारणे सत्त्वात्तदनन्यत्वम् ।

निंबार्क. २।१।१६

(६) सत्यं तदपि स्वरूपं नित्यापरोक्षज्ञानेन सर्वदा जानात्येव । अत एव सर्वदा परिपूर्णमिति तेषां परिहारः । 'तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिवत्सदातनज्ञानं पूर्णभावं चाह । इदमग्रे अस्याग्र इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अहं अहेयं ब्रह्मपरिपूर्णं अस्मि सर्वदाऽस्तीति मेयमित्येतैर्विशेषणैरात्मानं स्वरूपमेवावेत् । यद्यहंशब्दोऽस्मच्छब्दार्थवाची अस्मिशब्दश्चोत्तमपुरुषे तदाऽऽत्मानमिति व्यर्थं स्यात् । अतोऽहमस्मिशब्दावुक्तार्थावेव । अग्रे अनादिकालत एव

विद्यमानमात्मानं जानाति च तद्ब्रह्मेत्यर्थः । सर्वनियन्तृत्वेन सर्वगतत्वादहेयम् । तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मीत्यादिष्वप्यहंशब्दोऽन्तर्यामित्वेनाहेयत्ववाची । तत्सत्यं स आत्माऽतत्त्वमसीति भेदस्य नवकृत्वोऽभ्यासात् । तद्योऽहं सोऽसौ अहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यानां सम्यगर्थापरिज्ञानात् भ्रान्तिप्राप्तोऽभेदोऽतत्त्वमसीति नवकृत्वो निराक्रियते । 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात्' 'कथमसतः सज्जायेत' इत्यादिना 'असद्वा इदमग्र आसीत्' 'असतः सदजायत' इत्यादिश्रुत्यर्थापरिज्ञानोत्थभ्रमो यथा निवार्यते एवमतत्त्वमसीति वाक्येनापि । स आत्मेतिशब्दाच्च । आत्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वेऽपि जीवे भ्रान्तिरुपपद्यते । तन्निवृत्त्यर्थं वाऽतत्त्वमसीत्याह । 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते ॥' इत्यादिना आप्त्यादिकं 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यनेनोच्यते । पूर्णत्ववाच्यात्मशब्दः, 'आत्मा पूर्णत्वतो हरिः' इत्यादिना 'स आत्मा' इति पूर्णत्वमभिधीयते ।

* 'यदाहुर्ब्रह्मविज्ञानात्समग्रत्वं यियासवः । ब्रह्मज्ञानात्समग्रत्वं नान्यतश्चेति निश्चयात् । तत्र केचिन्मनुष्यास्तु मन्यन्ते ब्रह्म किं मतेः । समग्रभावमगमदिति ब्रूयाच्च तानिति । ब्रह्माऽपि सर्वदाऽऽत्मानमहेयं गुणबृंहितम् । सर्वदाऽस्तीति मेयं च विजानाति तथैव तु । अत एव समग्रत्वं स्वत एवास्य सर्वदा । तदहेयं परं ब्रह्म यो योऽवेद्गुणबृंहितम् । सर्वदाऽस्तीति मेयं च स स याति समग्रताम् । मुख्यं समग्रं तद्ब्रह्म ज्ञानस्यापि समग्रतः । किंचित्समग्रतां देवास्तेषां ज्ञानं हि तादृशम् । आपुस्ततोऽधमां ज्ञानतादृक्त्वादृषयोऽपि तु । ऋषिभ्योऽप्यधमां प्रापुर्मानुषाश्च समग्रताम् । अहेयं च गुणैः पूर्णं नित्यास्तिज्ञानगोचरम् । ब्रह्म पश्यन्वामदेवः सूक्तमेतद्ददर्श ह । अहं मनुः सूर्य इति स्वान्तर्यामिव्यपेक्षया । अहंशब्दो यतो विष्णौ ततश्चोत्तमपूरुषाः । वर्तन्तेऽभवमित्याद्याः सर्वान्तःस्थे जनार्दने । मनुरेषोऽवबोधत्वान्मन्वन्तःस्थो जनार्दनः । स ह्याचारानुवाचेशः प्रेरयन्मनुमानसम् । स एव सूरिभिः प्राप्यः सूर्यान्तःस्थो मुमुक्षुभिः । स एव कक्षगैः सेव्यः कक्षीवति समाश्रितः । स एव शुक्रसंस्थास्तु नीतीः कवयति स्वयम् । यतः कविः स कामस्य प्रेरणादुशना स्मृतः । स एव शंबरपुरो बिभेदेन्द्रे व्यवस्थितः । सर्वान्तर्यामित्वात्तु सर्वकर्मा स एव हि । ततः सूक्ते तथोवाच वामदेवः श्रियः पतिम् । यो योऽहेयं परं ब्रह्म सदैवास्तीति मानगम् । इदानीमपि जानाति स्वयोग्यां स समग्रताम् । प्राप्नोति तस्य देवाश्च नाभूतिं कर्तुमीशते । आत्मा हि विष्णुर्देवानां तेषु व्याप्तो यतः सदा । नियोक्तृत्वे न कार्येषु तज्ज्ञो यस्माच्च साधकः । यस्य प्रीतो हरिर्नित्यं तस्य प्रीताश्च देवताः । प्रीतियोगान्नैव तस्य विरुद्धं कर्तुमीशते । एवं विलक्षणं देवमुपास्ते जीवरूपिणम् । अहेयोऽस्तीति मेयोऽन्योऽथान्योऽसौ हरिरित्यपि । न स वेद परं विष्णुं जीवरूपेण वेत्ति यत् । नाहेयत्वं च वेदास्य तस्मात्पशुवदीरितः । देवानां पशुवच्चासौ यो वेदाहेयरूपिणम् । पशवो बहवो यद्वत्पुरुषं भोजयन्त्युत । तत्त्वज्ञः पुरुषस्तद्वदेकोऽपि बहुगा यथा । देवान् भोजयति ज्ञानसंपत्त्या विष्णुसंश्रयात् । स्वीकारे तु पशोः प्रीतिरेकस्यापि भविष्यति । बहूनां हि गवां लाभे परा प्रीतिश्च किं पुनः । तस्मात्सुबाहुगोरूपे देवानां तत्त्ववेदिनि । भवेदभ्यधिका प्रीतिर्विष्णवहेयत्ववेदनात् । नित्याहेयस्तथैवान्यस्तदन्यो विष्णुरित्यपि । देवानामप्रियं ज्ञानं नैवं विद्यादतः पुमान् । विष्णोरहेयतां चैव नित्यत्वं पूर्णतामपि । यो न वेद तथा यश्च जीवैरैक्यं हरेर्वदेत् । यश्चासत्यं जगद्ब्रूयात्सर्वे ते तमसि स्फुटम् । मज्जन्ति सर्ववेदैर्हि गुणैः सर्वैर्हरियंतः । पूर्णो नित्यमपूर्णाश्च जीवा मुक्ता अपि स्फुटम् । निःशेषदुःखमोक्षेन सुखैकानुभवस्तु यः । मोक्ष इत्युच्यते वेदैस्तेऽपि मुक्ता हरिं सदा । उपासते जगच्चैतत्सर्वदाद्यन्तवर्जितम् । न कदाचिज्जगन्नाशो न कदाचित्तदन्यथा । जगत्प्रवाहरूपेण सर्वदैवं व्यवस्थितम् । ज्ञानतः कर्मतो वाऽपि तपसा शक्तितोऽपि वा । न कस्याप्यन्यथाभाव्यं

* इतः पूर्वं महान् ग्रन्थविस्तरोऽस्ति स नात्र संगृहीतः, प्रकृतवाक्यार्थज्ञाने साक्षादुपकारकत्वाभावात् । मध्वमतस्य समग्रस्य संक्षेपेणान्वाख्यानपरोऽयं संदर्भः अन्यत्र उद्धरिष्यते ।

जगदेतत्कदाचन । सत्यो विष्णुः श्रीश्च सत्या जीवाः सत्या जडं तथा । असत्यं नास्ति किंचिच्च सर्वेषां ज्ञानगोचरम् । ज्ञात्वा विष्णुमतो मुक्तिं प्राप्नुयात्पुरुषोत्तमम् ॥' इति भविष्यत्पर्वणि । इदमित्यात्मनो योग्यं सर्वं समग्रं भवति । निर्दुःखानन्दस्यापेक्षितत्वान्मनसि स्थितत्वेनेदमिति युज्यते । तत्सर्वमभवत्सर्वं भविष्यन्त इत्यादिना समग्रभावस्य प्रस्तुतत्वात् । ब्रह्म पश्यन् वामदेवो ब्रह्मणो मन्वादिजीवैरहेयत्वं प्रतिपेदे । 'ब्रह्म पश्यन्वामदेवो ब्रह्मणो हेयतां सदा । मन्वादिभिः सर्वजीवैः प्रतिपेदे हि मन्त्रदृक्॥' इति ब्राह्मे । तदिदं ब्रह्म योऽहेयत्वादिगुणमेतर्ह्यपि वेद । अहंशब्दस्याहेयत्वानङ्गीकारे इदंशब्दोऽपि व्यर्थः । सर्वस्वरूपत्वं हि दुर्विद्भिरङ्गीक्रियते । इदंशब्देन परब्रह्मविवक्षायां ब्रह्मशब्दो व्यर्थः स्यात् । इदं योऽहमिति वेदेत्येव स्यात् । एवंशब्दश्च व्यर्थः । अस्मत्पक्षे तु तदात्मानमेवावेदित्यपि ज्ञातव्यमित्येवं शब्दार्थः । तत्पक्षे तदपि व्यर्थमेव । न हि तत्पक्षे तत्स्वात्मानं वेत्ति । व्याख्यानव्याख्येयभावश्चागतिका गतिः । अभावे पृथगर्थानां व्याख्यामभ्यासमेव वा । कल्पयेन्नैव तद्भावे व्याख्याऽभ्यासश्च युज्यते ॥' इति भारते । 'स्वरूपज्ञं तथाहेयं नित्यं च ब्रह्म वेत्ति यः । समग्रभावं गच्छेत्स तत्प्रसादान्न संशयः ॥' इति च । स ईश्वर एषां देवानामात्मा भवति । पुल्लिङ्गं च तत्सत्यं स आत्मेत्यादिवद्भवति । 'देवानां व्यापकत्वात्तु तेषामात्मा हरिः सदा । तज्ज्ञः प्रियस्ततस्तेषां तस्य नाभूतिदास्ततः ॥' इति वामने । सर्वेभ्योऽन्यां विलक्षणां देवतां स्वगुणेभ्योऽहेयत्वादिभ्यश्चान्यां य उपास्ते अहेयोऽस्तीति मेयश्चान्योऽन्यश्चासौ विष्णुरिति मत्वा यो विष्णोरन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेति वा । 'जीवादिभ्यो हरिर्भिन्नस्तं यः स्वगुणभेदतः । अहेयोऽन्यो हरिश्चान्य इति मत्वाऽन्यमेव वा । य उपास्ते न स ज्ञानी मनुष्याणां पशुर्हि सः । सम्यग्ज्ञानी तु देवानां पशुरित्यभिधीयते ॥' इति च । एवं स देवानामित्यत्र पूर्वः सम्यग्ज्ञानी परामृश्यते । एतन्मनुष्या विद्युरित्यत्रैतच्छब्देन विष्णोरन्यदेवतोपासनमुच्यते । न ह्यज्ञान्येव देवानां भोजकः । ज्ञानी हि विशेषेण भोजकः । 'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः' इति वचनात् । स य एवंवित्सर्वेषां भूतानां ब्रह्मविच्च तत्रोच्यते । प्रस्तुतत्वात् । तत्त्वविद्देवगौः प्रोक्तो नरगौश्चाप्यतत्त्ववित् । तस्माद्देवास्तत्त्वविदे प्रियं कुर्वन्त्यतन्द्रिताः ॥' इत्याग्नेये । तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत इति देवानां तत्त्वज्ञानं प्रियमित्युक्तं च । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्' इति । यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसु स्पार्हमुत जेतोत दाता । सत्यो जीवेशयोर्भेदः सत्या विष्णोर्गुणा अपि । सत्यं जगदिदं सर्वं सत्येशजगतोर्भिदिः॥' इत्यादेश्च । 'भेदेनैव जगत्सर्वं भेदेनेशं गुणैः सह । भेदेन जीवानन्योऽन्यं मुक्ताः पश्यन्ति सर्वशः । निःशेषदुःखहीनाश्च केवलं सुखभोगिनः । जन्ममृत्युविहीनाश्च कालसंबन्धवर्जिताः । रजस्तमःसत्त्वहीनाः प्रकृत्यादिविवर्जिताः ॥' इत्यादि गारूडवचनान्न ज्ञाननिवर्त्यता वक्तुं युक्ता । तिर्यङ्मानुषदेवादिविष्णुरूपेष्वशक्तता । यस्मिन्कस्मिंश्च विषये दुःखित्वं भिन्नताऽपि वा । प्रकृतेर्विकारिता वाऽपि छेदभेदव्रणादि वा । अज्ञानं नाशिता वाऽपि जन्मजीवैराभिन्नता । प्रकृत्यभिन्नता वाऽपि जीवाभेदः परस्परम् । जडाभेदोऽथवा विष्णोर्मिथ्यात्वं जगतोऽपि वा । अगुणत्वमदेहत्वमकर्तृत्वं तथा हरेः । सम्यग्भक्तिमृते मुक्तिर्विष्णोस्तद्द्वेषतस्तथा । मुक्तावभोगो जीवानां मुक्तौ साम्यं तथैव च । अरूपत्वं च जीवानां मुक्तानां बन्धिनामपि । नामतीर्थादिभिर्मुक्तिस्तत्त्वज्ञानं विनाऽपि तु । विष्णोः सकाशात्प्रकृतेर्ब्रह्मणोऽनन्तरुद्रयोः । गरुडेन्द्रसूर्यविघ्नादेरग्निसोमगुहादिनाम् । प्रद्युम्नस्यानिरुद्धस्य देवविप्रादिनामपि । यैः कैश्चिदपि गुणैर्विष्णोः सकाशाद्वरता तथा । यदा कदापि यत्नैर्वा वरशापादिनाऽपि वा । तपसा वाऽप्युपायैर्वा योगज्ञानादिनाऽपि वा । साम्यं वा विष्ण्वधीनत्वादन्यथैषां स्थितिः कृतिः । असंसारित्वमेषां वाऽप्येषामीश्वरताऽपि वा । विना विष्णुप्रसादेन मुक्तिरेषां सकाशतः । विष्णोः प्रयोजनावाप्तिर्विष्णोर्दोषश्च कश्चन । विष्णोः सर्वेषु रूपेषु संपूर्णगुणहीनता । भेदो वा विष्णुरूपेषु विशेषो वा गुणेषु च । श्रियः सकाशादाधिक्यं ब्रह्मादेः साम्यमेव वा । ब्रह्मवाय्वोरनन्तस्य रुद्रस्य गरुडस्य च । तेभ्यश्चैवेन्द्रसूर्यादेर्विप्रभूपादिनां ततः । बद्धानां मुक्तिगानां वा दैत्यानां मोक्ष एव च । सर्वं मोहार्थमु-

दिष्टं वेदेषु हरिणाऽपि वा । ब्रह्मणा वाऽथ रुद्रेण देवैश्च मुनिभिस्तथा । यथा सुराणां सज्ज्ञाने तात्पर्यं सर्वदा श्रुतेः। तथा दुर्ज्ञानजनने तात्पर्यमसुरेषु च । एवमेव च देवानां विष्णुब्रह्मादिनामपि । विष्णोः सर्वगुणैः पूर्तिरपि मत्स्यादिरूपिणः । अजेयत्वममेयत्व-मच्छेद्यत्वं च सर्वशः । सर्वावताररूपाणामपि चित्सुख-रूपता । श्रीब्रह्मरुद्राद्याधिक्यं सर्वेशत्वं स्वतन्त्रता । सर्वशक्तिस्तत्प्रसादान्मोक्षो ब्रह्मादिनामपि । तद्भक्त्यैव विमोक्षश्च भेदो जीवेशयोरपि । श्रीब्रह्मरुद्रशक्रादेः क्रमेणैव निजा गुणाः । सर्वदोषव्यपेतत्वं विष्णोः सर्वत्र सर्वदा । एतत्सर्वं सर्ववेदैर्विष्ण्वाद्यैर्देवतागणैः । ऋषिभिः क्षत्रियाद्यैश्च सम्यक्तात्पर्यतः सदा । उक्तं सर्वेषु शास्त्रेषु तस्माद्ग्राह्यं बुभूषुभिः । इदं सत्यमिदं सत्यमिदं सत्यं न संशयः । कोटिभिः शपथैश्चापि निर्णीतं देवतागणैः । अनादिकालतश्चायं शास्त्रार्थो नान्यथा क्वचित् । पुनश्चानन्तकालीन एष एव न संशयः । ज्ञातव्यश्चैष एवार्थः सर्वदैव बुभूषुभिः । एवं तु स्थिरया बुद्ध्या ज्ञात्वा यास्यथ तत्परम्। एवं ते हंसरूपेण विष्णुना देवतागणाः। ब्रह्माद्या बोधिताः सर्वे तथा ज्ञात्वा परं गताः । साक्षाद्विष्णुर्हंसरूप उक्त्वैवं तु दिवौकसाम् । वासुदेवाख्य-रूपेण तेन सर्वहृदि स्थितः । संकर्षणाख्यरूपेण विवेशानन्तमेव च । तं ध्यायति सदानन्तस्तस्मान्मुक्तिपदेच्छया । प्रद्युम्नाख्येन रूपेण काममेव विवेश सः । हंसस्तद्ध्यानतो मुक्तिं काम इच्छति सर्वदा । अनिरुद्धाख्यरूपेण सोऽनिरुद्धं विवेश ह । हंसस्तद्ध्यानतो मुक्तिमनिरुद्धस्तथेच्छति ॥' इत्यादि ब्रह्माण्डपुराणे तत्त्वनिर्णयगीतायाम् । मध्व.

(७) वामदेवो हि स्वस्य परमेश्वरात्मत्वदृष्ट्या 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इत्युपदिदेश । अथवा —— वेदान्तविज्ञानोपलब्धया ब्रह्मात्मसामरस्यभावनया ब्रह्मभावमुपगतस्य विगलितमनुष्यादिदेहविषयकल्पिताहंभाव-संकोचस्य संपन्नविश्वाकारपराहंभावस्य वामदेवस्य स्वात्मनः सर्वगतत्वावगमान्मनुसूर्यादिप्रपञ्चभावोक्तिः । १।१।३१

'भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति'——'यथा पशुरेवं स देवानाम्' इति श्रुतिरनात्मविदां पशुवद्देवोपकरणत्वं दर्शयति । तस्मादात्मविदां परमेश्वरोपकरणत्ववत् अनात्मविदां देवोपकरणत्वमिति मन्तव्यम् । ३।१।७

'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' 'तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इत्यादिषु ब्रह्मोपासकानां तेन भावनैक्येन तदसाधारणगुणप्राप्तिः । 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्' इत्यादिषु हि कृष्णादीनां तदैक्यभावनया तदैश्वर्यप्रकाशनं दृश्यते, ब्रह्मभावनाभ्यासेन च विश्वामित्रागस्त्यादीनां स्वर्गान्तरकरणजलधिकवलनादिसामर्थ्यम् । लोके च मन्त्रिणां गरुडभावनया गरुडासाधारणधर्मप्राप्तिः । तस्मात् ब्रह्माहन्तायाः प्रौढभावे सति ब्रह्मासाधारणधर्मांशवैशिष्ट्यमुपासकानामसाधारणमित्यनवद्यम् । श्रीकण्ठ. ३।२।२४

(८) य एव प्रत्यबुद्धयत स सर्वं भवति । तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वमेकमेवेति वक्तव्यम्। १।१।२९

'भावं तु बादरायणोऽस्ति हि' —— 'यो यो' ... एवमेवंविधैर्वाक्यैर्देवानामप्यधिकारोऽस्ति । यत्र च पुनर्देवानां फलभोग एव प्रतीयते, न करणं, तत्रापि तेषामधिकारोऽङ्गीकर्तव्यः । वल्लभ. १।३।३३

(९) अनुत्पन्नज्ञानस्य सत्यां शक्तौ देवताराधनरूपबाह्याभ्यन्तरसर्वकर्मत्यागे ज्ञानमेव नोत्पद्येत, देवकृतविघ्नसंभवात् । 'तदेतद्देवानां न प्रियम्०' इति श्रुतेः। १।१।१ (पृ. २४)

'तत् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' इति श्रुतेर्विष्णुदेवताया औत्पत्तिकब्रह्मात्मभावान्मत्तः परतरं नास्तीत्यादिवचनमुपपद्यते। १।१।५ (पृ. १३०)

वामदेवो रुद्रः ऋषिविशेषो वा स्वस्यात्मा ब्रह्मेति ज्ञात्वा ब्रह्मण्यात्मभावेन 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति शास्त्रीयज्ञानवानभूत् । १।१।३०

'भावं तु बादरायणोऽस्ति हि' —— चेतनदेवताया भावं सत्तां बादरायणो वदति अस्ति हि 'तत् यो यो देवानां०' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। जैमिनेरचेतनदेवतावादस्तु ज्योतिर्मण्डलाभिप्रायेण बोध्यः । १।३।३३

'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' —— प्रतीके च जीवादौ ब्रह्मदृष्टिरुपासनाहार्यज्ञानरूपैव मन्तव्या किरणादौ सूर्यादिदृष्टिवत्, न पुनस्तत्त्वज्ञानरूपेत्यर्थः। उत्कर्षादिति उत्कर्षार्थमित्यर्थः। ब्रह्मदृष्ट्या हि जीवानामसंसारित्वादिरूप उत्कर्षो भवतीति। तत्त्वज्ञानप्रकरणेषु च जीवादिषु ब्रह्माभेदबोधकश्रुतिस्मृतयोऽविभागलक्षणाभेदमात्रं शरीरशरीरिणोरिवाहुर्ब्रह्ममात्रार्थताबोधनायेति विशेषः। व्यतिहारवाक्यं चात्यन्तसाम्यपरमेवेति प्रतिपादितं 'व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरत्' इत्यत्र।

* विज्ञान. ४।१।५

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव। तदेकꣳसन्न व्यभवत्। तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं, यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति। तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति। तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये। क्षत्र एव तद्यशो दधाति। सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म। तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिम्। य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा॥

(१) सूत्रितः शास्त्रार्थः — 'आत्मेत्येवोपासीत' इति। तस्य च व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन 'तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया' इत्यादिना संबन्धप्रयोजने अभिहिते। अविद्यायाश्च संसाराधिकारकारणत्वमुक्तम् — 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' इत्यादिना। तत्र अविद्वान् ऋणी पशुवद्देवादिकर्मकर्तव्यतया परतन्त्र इत्युक्तम्। किं पुनर्देवादिकर्मकर्तव्यत्वे निमित्तम्? वर्णा आश्रमाश्च। तत्र के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते —— यन्निमित्तसंबद्धेषु कर्मसु अयं परतन्त्र एवाधिकृतः संसरति। एतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनाय अग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः। अग्नेस्तु सर्गः प्रजापतेः सृष्टिपरिपूरणाय प्रदर्शितः। अयं च इन्द्रादिसर्गः तत्रैव द्रष्टव्यः, तच्छेषत्वात्। इह तु स एवाभिधीयते अविदुषः कर्माधिकारहेतुप्रदर्शनाय।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्—यदग्निं सृष्ट्वा अग्निरूपापन्नं ब्रह्म —— ब्राह्मणजात्यभिमानात् ब्रह्मेत्यभिधीयते — वै, इदं क्षत्रादिजातं, ब्रह्मैव, अभिन्नमासीत्, एकमेव — न आसीत्क्षत्रादिभेदः, तत् ब्रह्मैकं क्षत्रादिपरिपालयित्रादिशून्यं सत्, न व्यभवत् न विभूतवत् कर्मणे नालमासीदित्यर्थः। ततस्तद्ब्रह्म — ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्थं कर्तव्यमिति ब्राह्मणजातिनिमित्तं कर्म चिकीर्षुः आत्मनः कर्मकर्तृत्वविभूत्यै, श्रेयोरूपं प्रशस्तरूपं, अति असृजत अतिशयेन असृजत सृष्टवत्। किं पुनस्तत्, यत्सृष्टम्? क्षत्रं क्षत्रियजातिः। तद्व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति —— यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके, देवत्रा देवेषु, क्षत्राणीति——जात्याख्यायां पक्षे बहुवचनस्मरणात् व्यक्तिबहुत्वाद्वा भेदोपचारेण —— बहुवचनम्। कानि पुनस्तानीत्याह — तत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते — इन्द्रो देवानां राजा, वरुणो यादसां, सोमो ब्राह्मणानां, रुद्रः पशूनां, पर्जन्यो विद्युदादीनां, यमः पितॄणां, मृत्युः रोगादीनां, ईशानो भासां — इत्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि। तदनु इन्द्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि। तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः। यस्मात् ब्रह्मणा अतिशयेन सृष्टं क्षत्रं, तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति ब्राह्मणजातेरपि नियन्तृ। तस्माद्ब्राह्मणः कारणभूतोऽपि क्षत्रियस्य क्षत्रियं अधस्तात् व्यवस्थितः सन् उपरि स्थितं उपास्ते——क्व? राजसूये। क्षत्र एव तत् आत्मीयं यशः ख्यातिरूपं—ब्रह्मेति—दधाति स्थापयति। राजसूयाभिषिक्तेन आसन्द्यां स्थितेन राज्ञा आमन्त्रितो ब्रह्मन्निति ऋत्विक् पुनस्तं प्रत्याह—त्वं राजन्ब्रह्मासीति। तदेतदभिधीयते——क्षत्र एव तद्यशो दधातीति। सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव, यद्ब्रह्म। तस्मात् यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणं गच्छति आप्नोति——ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेव, अन्ततः अन्ते कर्मपरिसमाप्तौ, उपनिश्रयति आश्रयति स्वां योनिं——पुरोहितं पुरो निधत्त इत्यर्थः। यस्तु पुनर्बलाभिमानात् स्वां योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य उ एनं हिनस्ति हिंसति न्यग्भावेन पश्यति, स्वामात्मीयामेव स योनिमृच्छति——स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति। स एतत्कृत्वा पापीयान् पापतरो

* छाउ. ६।८।७ (पृ. ९१३) इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्।

(१) बृउ. १।४।११; शब्रा. १४।४।२।२३; रामानुज. २।१।१५ (पृ. ४४६), ४।४।१७; श्रीकर. ४।४।१७; विज्ञान. १।१।४ (पृ. १०७, १०८).

भवति। पूर्वमपि क्षत्रियः पाप एव क्रूरत्वात्, आत्मप्रसवहिंसया सुतराम् । यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिंसित्वा परिभूय पापतरो भवति, तद्वत् ।

शंकर.

(२) 'स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत' (बृउ. १।४।६) इति 'तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्तताग्निः' इति च ब्राह्मणवर्णाग्निसृष्टिः प्रागुक्ता। इन्द्रादिरूपक्षत्रादिसृष्टिं वक्तुं 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' इत्यादिनोक्तमेव प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानत्वं बहुकृत्वोऽपि पाठ्यं पठितव्यमिति नीतिमनुसृत्य शिष्यावधानाय पुनः स्मारयति--ब्रह्म वेति । स्पष्टोऽर्थः। न व्यभवत् वैभवं प्राप्तमित्यर्थः। न चाग्निसृष्ट्यनन्तरं ब्रह्मणः कथमेकत्वोक्तिरिति वाच्यम्। तदविवक्षयैकत्वोक्त्युपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । क्षत्रियाख्यं श्रेयः श्रेष्ठं रूपं शरीरभूतमत्यसृजत ससर्जेत्यर्थः। तदेव प्रपञ्चयति--यान्येतानीति । देवत्रा देवेषु । 'देवमनुष्य०' (पा. सू. ५।४।५६) इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । देवेष्विन्द्रवरुणादीनि यान्येतानि क्षत्राणि तानि ससर्जेत्यर्थः। 'ब्रह्म बृहस्पतिः क्षत्रमिन्द्रो मरुतो वै देवानां विशः' इति श्रुतेरिन्द्रादीनां क्षत्रियत्वं देवेष्वपि तपोविशेषेण वर्णविशेषसंभवात्तदभिमानित्वाद्वा क्षत्रियत्वं द्रष्टव्यम्। उभयमपि व्यासार्यैर्वर्णितम्। यस्माद्धेतोरिन्द्रादयो देवश्रेष्ठा अपि क्षत्रियास्तस्मात्क्षत्रियाच्छ्रेष्ठं नास्तीत्यर्थः । यस्मात्क्षत्रियः श्रेष्ठस्तस्माद्ब्राह्मणोऽपि राजसूययज्ञे क्षत्रियमधस्तात्, 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया, उपास्त उपविशतीत्यर्थः। राजसूये राज्ञा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रित ऋत्विग्राजानमाह—त्वं राजन्ब्रह्माऽसीति श्रवणाद्ब्राह्मणत्वप्रयुक्तं यशो राजसूये क्षत्रिये ब्राह्मणो यस्मात्कारणादादधाति तस्मात्क्षत्रिय एव श्रेष्ठ इत्यर्थः। एवंविधस्यापि क्षत्रस्य ब्राह्मण एव योनिरित्यर्थः । राजसूये क्षत्रियगतातिशयस्यापि ब्राह्मणाधीनत्वाद्यजनाध्ययनयोस्तदधीनत्वादिति भावः। योनिशब्दाभिप्रायेण सैषेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। तस्मादेव हेतोर्यद्यपि राजसूयाभिषेकदशायां परमतां श्रेष्ठतां क्षत्रियो गच्छति कर्मावसाने तु स्वयोनिभूतं ब्राह्मणमेवोपनिश्रयति याजनादिकार्याय ब्राह्मणसमीपमुपेत्य निहीनतयाऽऽश्रयतीत्यर्थः। यः क्षत्रियो ब्राह्मणं हिनस्ति स स्वोत्पत्तिस्थानमेवं हिनस्ति मातृहा पितृहा भवतीत्यर्थः। यथा श्रेयांसं पित्रादिकं हिंसित्वा पापीयान्भवति, एवं पापीयान्भवतीत्यर्थः। रंग.

(३) 'ब्रह्म वा' इत्यादिषु च निखिलजगन्नियमनं परमपुरुषं प्रकृत्यैव श्रूयते । * रामानुज. ४।४।७

स नैव व्यभवत्। स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥

(१) क्षत्रे सृष्टेऽपि, स नैव व्यभवत्, कर्मणे ब्रह्म तथा न व्यभवत्, वित्तोपार्जयितुरभावात् । स विशमसृजत कर्मसाधनवित्तोपार्जनाय। कः पुनरसौ विट् ? यान्येतानि देवजातानि स्वार्थे निष्ठा, य एते देवजातिभेदा इत्यर्थः। गणशः गणं गणं, आख्यायन्ते कथ्यन्ते—गणप्राया हि विशः । प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्थाः, न एकैकशः—वसवः अष्टसंख्यो गणः, तथैकादश रुद्राः, द्वादश आदित्याः, विश्वेदेवाः त्रयोदश विश्वाया अपत्यानि—सर्वे वा देवाः, मरुतः सप्त सप्त गणाः। शंकर.

(२) स परमात्मा क्षत्रसृष्ट्याऽपि विभुत्वं नाऽऽप। ततो वैश्यमसृजत । रंग.

स नैव व्यभवत्। स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम्। इयं वै पूषा । इयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति यदिदं किंच॥

(१) सः परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत्। स शौद्रं वर्णमसृजत शूद्र एव शौद्रः, स्वार्थेऽणि वृद्धिः। कः पुनरसौ शौद्रो वर्णः, यः सृष्टः ? पूषणं— पुष्यतीति पूषा। कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति— इयं पृथिवी वै पूषा । स्वयमेव निर्वचनमाह— इयं हि इदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंच।

शंकर.

(२) पृथिव्या एव सर्वकार्यपोषकत्वात्पृथिव्येव पूषेत्यर्थः । यथाऽग्नीन्द्रादीनां ब्राह्मणक्षत्रियाश्रयत्वमेवं

---

* विज्ञान. रामानुजवत्।

(१) बृउ. १।४।१२; शब्रा. १४।४।२।२४ विश्वेदेवा (विश्वे देवा).

(२) बृउ. १।४।१३; शब्रा. १४।४।२।२५.

पृथिव्या अपि शूद्रत्वाश्रयत्वं तदभिमानित्वं वा द्रष्टव्यम् ।

रंग.

स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् । तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः । तस्माद्धर्मात्परं नास्ति । अथो अबलीयान्बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण । यथा राज्ञैवम् । यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् । तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति । धर्मं वा वदन्तꣳ सत्यं वदतीति । एतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥

(१) सः चतुरः सृष्ट्वाऽपि वर्णान् नैव व्यभवत् उग्रत्वात्क्षत्रस्यानियताशङ्कया । तत् श्रेयोरूपं अत्यसृजत — किं तत् ? धर्मम् । तदेतत् श्रेयोरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तृ, उग्रादप्युग्रं—यद्धर्मः यो धर्मः, तस्मात् क्षत्रस्यापि नियन्तृत्वात् धर्मात्परं नास्ति, तेन हि नियम्यन्ते सर्वे । तत्कथमिति उच्यते— अथो अपि अबलीयान् दुर्बलतरः बलीयांसमात्मनो बलवत्तरमपि आशंसते कामयते जेतुं धर्मेण बलेन—यथा लोके राज्ञा सर्वबलवत्तमेनाल्पः कुटुम्बिकः, एवम् । तस्मात्सिद्धं धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात्सर्वनियन्तृत्वम् । यो वै स धर्मो व्यवहारलक्षणो लौकिकैर्व्यवह्रियमाणः सत्यं वै तत् । सत्यमिति यथाशास्त्रार्थता । स एवानुष्ठीयमानो धर्मनामा भवति । शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति । यस्मादेवं तस्मात्, सत्यं यथाशास्त्रं वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्था उभयविवेकज्ञाः धर्मं वदतीति, प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीति । तथा विपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं व्यवहारं वदन्तमाहुः—सत्यं वदति, शास्त्रादनपेतं वदतीति । एतत् यदुक्तं उभयं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं च एतत् धर्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितरांश्च सर्वानेव नियमयति । तस्मात् स क्षत्रस्यापि क्षत्रम् । अतस्तदभिमानोऽविद्वान् तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रनिमित्तविशेषमभिमन्यते । तानि च निसर्गतः एव कर्माधिकारनिमित्तानि ।

शंकर.

(१) बृउ. १।४।१४; शब्रा. १४।४।२।२६.

(२) क्षत्रादपि श्रेयोभूतो धर्मः सत्यवदनमेव । एतद्ध्येव सत्यवदनमेतदुभयं सत्यधर्मोभयरूपं भवति । तस्मात्सत्यवदनं सर्वशेषिभूतमिति भावः ।

रंग.

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट्शूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु, क्षत्रियेण क्षत्रियः, वैश्येन वैश्यः, शूद्रेण शूद्रः । तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येषु । एताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् ॥

(१) तदेतच्चातुर्वर्ण्यं सृष्टं — ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इति । उत्तरार्थ उपसंहारः । यत्तत् स्रष्टृ ब्रह्म, तदग्निनैव, नान्येन रूपेण, देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिः, अभवत् । ब्राह्मणः ब्राह्मणस्वरूपेण, मनुष्येषु ब्रह्माभवत् । इतरेषु वर्णेषु विकारान्तरं प्राप्य, क्षत्रियेण क्षत्रियोऽभवत् इन्द्रादिदेवताधिष्ठितः, वैश्येन वैश्यः, शूद्रेण शूद्रः । यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नं, अग्नौ ब्राह्मण एव चाविकृतं स्रष्टृ ब्रह्म, तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्मफलं, इच्छन्ति, अग्निसंबद्धं कर्म कृत्वेत्यर्थः । तदर्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम् । तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्त इत्येतत् उपपन्नम् । ब्राह्मणे मनुष्येषु—मनुष्याणां पुनर्मध्ये कर्मफलेच्छायां नाग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा, किं तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलम्भेनैव पुरुषार्थसिद्धिः । यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धिः, तत्रैवाग्न्यादिसंबद्धक्रियापेक्षा । स्मृतेश्च — 'जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥' इति । पारिव्राज्यदर्शनाच्च । तस्माद्ब्राह्मणत्व एव मनुष्येषु लोकं कर्मफलमिच्छन्ति । यस्मादेताभ्यां हि ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्मकर्त्रधिकरणरूपाभ्यां यत्स्रष्टृ ब्रह्म साक्षादभवत् ।

(१) बृउ. १।४।१५; शब्रा. १४।४।२।२७, २८; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ५४); भास्कर. १।१।१, ३।४।२०; रामानुज. १।१।१ (पृ. ८), १।१।४ (पृ १५१, १६८); ब्रमध्व. २।३।३६, ३।१।७, ३।२।९, ४।१।१६, १८; वल्लभ. १।१।१ (पृ. ३७); बलदेव. ३।२।९ ३।३।२०, ३८, ३।४।३३.

अत्र तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित्। तदसत्, अविद्याधिकारे कर्माधिकारार्थे वर्णविभागस्य प्रस्तुतत्वात्, परेण च विशेषणात्। यदि ह्यत्र लोकशब्देन पर एवात्मोच्येत, परेण विशेषणमनर्थकं स्यात् — 'स्वं लोकमदृष्ट्वा' इति । स्वलोकव्यतिरिक्तश्चेदग्न्यधीनतया प्रार्थ्यमानः प्रकृतो लोकः, ततः स्वमिति युक्तं विशेषणं, प्रकृतपरलोकनिवृत्त्यर्थत्वात्। स्वत्वेन च अव्यभिचारात्परमात्मलोकस्य, अविद्याकृतानां च स्वत्वव्यभिचारात् — ब्रवीति च कर्मकृतानां व्यभिचारं — 'क्षीयत एव' इति। शंकर.

(२) तस्मादेतद्ब्रह्म क्षत्रविट्शूद्रात्मकमिति भावः। ननु कथं ब्रह्मणश्चातुर्वर्ण्यस्वरूपत्वम्। क्षत्रादिसृष्टिर्ह्युक्तेत्यपेक्षायामाह — 'तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवत्'। अग्निनेतीत्थंभावे तृतीया। 'स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत' (बृउ. १।४।६) इति 'तेजोरसो निरवर्तताग्निः' इति स्रष्टृत्वेन प्रागुक्तेनाग्निनैव विशिष्टं सद्ब्रह्माभवद्ब्राह्मणोऽभवत्। अग्निरसं ब्रह्म ब्राह्मणत्वजातिमद्ब्राह्मण्यग्निद्वारा ब्राह्मणत्वमित्यग्निरूपो ब्राह्मणोऽभवदिति पर्यवसितोऽर्थः। इन्द्रादिरूपविशिष्टं ब्रह्म तद्द्वारा क्षत्रियत्वजातिमदभूत्। वसुरुद्रादिविशिष्टं ब्रह्म तद्द्वारा वैश्यत्वजातिमदभूत्। पृथिवीरूपविशिष्टं ब्रह्म तद्द्वारा शूद्रत्वजातिमदभूदिति सिद्धम्। एवं देवेषु ब्राह्मणत्वादिजातिमत्त्वमग्नीन्द्रादिद्वारकमित्युक्त्वा मनुष्येषु ब्राह्मणत्वादिजातिमत्त्वप्रकारो ब्रह्मणो दर्शयति — ब्राह्मण इति। ब्राह्मणो मनुष्येष्वित्यत्र ब्राह्मणेनेत्यध्याहर्तव्यम्। ब्राह्मणेन ब्राह्मण इति क्षत्रियेण क्षत्रिय इत्युत्तरग्रन्थानुसारात्। ततश्च ब्राह्मणद्वारा ब्राह्मणत्वजातिमदभवत्। क्षत्रियवैश्यादिद्वारा क्षत्रियत्वादिजातिमदभूदित्यर्थः। प्रसङ्गादग्निब्राह्मणौ प्रशंसति — तस्मादिति। देवानां मध्ये लोकमग्नावेवेच्छन्ति। अग्नाविति निमित्तसप्तमी अग्नेर्निमित्तादेवेच्छन्ति। मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणादेव निमित्ताल्लोकमिच्छन्तीत्यर्थः। यद्वा देवेष्वग्नावेव हुत्वा मनुष्येषु ब्राह्मण एव दत्त्वा लोकमिच्छन्तीत्यर्थः। प्राशस्त्यहेतुमाह — एताभ्यामिति। प्रथमत इति शेषः। अग्निब्राह्मणरूपाभ्यां हि परं ब्रह्म प्रथमतो विशिष्टमभवदित्यर्थः। रंग.

अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम्। यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एव। आत्मानमेव लोकमुपासीत। स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते। अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥

(१) ब्रह्मणा सृष्टा वर्णाः कर्मार्थम्। तच्च कर्म धर्माख्यं सर्वानेव कर्तव्यतया नियन्तृ पुरुषार्थसाधनं च। तस्मात्तेनैव चेत् कर्मणा स्वो लोकः परमात्माख्यः अविदितोऽपि प्राप्यते, किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत इत्यत आह — अथेति, पूर्वपक्षविनिवृत्त्यर्थः। यः कश्चित् ह वै अस्मात् सांसारिकात्पिण्डग्रहणलक्षणात् अविद्याकामकर्महेतुकात् अग्न्यधीनकर्माभिमानतया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्माभिमानतया वा आगन्तुकादस्वभूताल्लोकात्, स्वं लोकमात्माख्यं आत्मत्वेनाव्यभिचारित्वात्, अदृष्ट्वा — अहं ब्रह्मास्मीति, प्रैति म्रियते। स यद्यपि स्वो लोकः, अविदितः अविद्यया व्यवहितः अस्व इवाज्ञातः, एनं — संख्यापूरण इव लौकिकः आत्मानं — न भुनक्ति न पालयति शोकमोहभयादिदोषापनयेन, यथा लोके च वेदः अननूक्तः अनधीतः कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्ति, अन्यद्वा लौकिकं कृष्यादि कर्म अकृतं स्वात्मना अनभिव्यञ्जितं आत्मीयफलप्रदानेन न भुनक्ति, एवमात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जितः अविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव। ननु किं स्वलोकदर्शननिमित्तपरिपालनेन? कर्मणः फलप्राप्तिध्रौव्यात् इष्टफलनिमित्तस्य च कर्मणो बाहुल्यात् तन्निमित्तं पालनमक्षयं भविष्यति — तन्न। कृतस्य क्षयवत्त्वादित्येतदाह — यत् इह वै संसारे अद्भुतवत् कश्चिन्महात्मापि अनेवंवित् स्वं लोकं यथोक्तेन विधिना अविद्वान् महत् बहु अश्वमेधादि पुण्यं कर्म इष्टफलमेव नैरन्तर्येण करोति — अनेनैवानन्त्यं मम भविष्यतीति, तत्कर्म ह अस्य अविद्यावतः अविद्याजनितकामहेतुत्वात् स्वप्नदर्शनवि-

(१) शब्रा. यदिह (यदि ह); रंग. अस्माद्ध्येवा (तस्माद्ध्येवा).

प्रमोदभूतविभूतिवत् अन्ततः अन्ते फलोपभोगस्य, क्षीयत एव । तत्कारणयोरविद्याकामयोश्चलत्वात् कृतक्षयध्रौव्योपपत्तिः । तस्मान्न पुण्यकर्मफलपालनानन्त्याशा अस्त्येव । अत आत्मानमेव स्वं लोकं आत्मानमिति स्वं लोकमित्यस्मिन्नर्थे, स्वं लोकमिति प्रकृतत्वात् इह च स्वशब्दस्याप्रयोगात् -- उपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते --तस्य किमित्युच्यते — न ह्यस्य कर्म क्षीयते, कर्माभावादेव--इति नित्यानुवादः। यथा अविदुषः कर्मक्षयलक्षणं संसारदुःखं संततमेव, न तथा तदस्य विद्यत इत्यर्थः -- 'मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन' इति यद्वत् ।

स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषो विद्यासंयोगात् कर्मैव न क्षीयत इत्यपरे वर्णयन्ति । लोकशब्दार्थे च कर्मसमवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किल--एको व्याकृतावस्थः कर्माश्रयो लोको हैरण्यगर्भाख्यः, तं कर्मसमवायिनं लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते तस्य किल परिच्छिन्नकर्मात्मदर्शिनः कर्म क्षीयते । तमेव कर्मसमवायिनं लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तूपास्ते, तस्यापरिच्छिन्नकर्मात्मदर्शित्वात्तस्य कर्म न क्षीयत इति । भवतीयं शोभना कल्पना, न तु श्रौती, स्वलोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात्, स्वं लोकमिति प्रस्तुत्य स्वशब्दं विहाय आत्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्देशात्—आत्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र कर्मसमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव । परेण च केवलविद्याविषयेण विशेषणात्—'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इति पुत्रकर्मापरविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विशिनष्टि—अयमात्मा नो लोक इति, 'न ह्यस्य केनचन कर्मणा लोको मीयत एषोऽस्य परमो लोकः' इति च । तैः सविशेषणैः अस्यैकवाक्यता युक्ता, इहापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनात् । अस्मात्कामयत इत्युक्तमिति चेत्--इह स्वो लोकः परमात्मा । तदुपासनात् स एव भवतीति स्थिते, यद्यत्कामयते तत्तदस्मादात्मनः सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेत्, न । स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात् । स्वस्मादेव लोकात्सर्वमिष्टं संपद्यत इत्यर्थः, नान्यदतः प्रार्थनीयं, आप्तकामत्वात्-- 'आत्मतः प्राण आत्मतः आशा' इत्यादि श्रुत्यन्तरे यथा । सर्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्ववत् । यदि हि पर एव आत्मा संपद्यते, तदा युक्तः 'अस्माद्ध्येवात्मनः' इत्यात्मशब्दप्रयोगः—स्वस्मादेव प्रकृतादात्मनो लोकादित्येवमर्थः । अन्यथा अव्याकृतावस्थात्कर्मणो लोकादिति सविशेषणमवक्ष्यत् प्रकृतपरमात्मलोकव्यावृत्तये व्याकृतावस्थाव्यावृत्तये च । न ह्यस्मिन्प्रकृते विशेषिते अश्रुतान्तरालावस्था प्रतिपत्तुं शक्यते । शंकर.

(२) 'तद्यथेह कर्मजितः' इति केवलस्य कर्मणः क्षयित्वमुच्यते—न ज्ञानसहकारिणः । तथा च श्रुतिः—'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न ह्यस्य कर्म क्षीयते' इति । स्वतः क्षणिकस्यापि कर्मणो ज्ञानरसविद्धस्याक्षयिफलत्वान्न क्षीयते इत्युच्यते । कथमयमर्थो गम्यते 'तद्धास्यान्ततः क्षीयते' इत्यनेवंविदः कर्मक्षयमभिधायात्मविदस्तदभावप्रतिपादनपरत्वाद्वाक्यस्य । १।१।१ (पृ. ६)

स्वतः क्षणिकमपि अक्षयफलत्वादक्षयमुच्यते ।

भास्कर. ३।४।२०

(३) अथशब्दो वाक्यान्तरोपक्रमे । ह्वैशब्दः प्रसिद्धौ । लोक्यते दृश्यत इति लोकः । नित्यसूरिभिः सर्वदा लोक्यमानत्वात् । एवंभूतं स्वात्मानमदृष्ट्वा दर्शनसमानाकारेण ज्ञानेनाविषयीकृत्य यः पुमानस्माल्लोकात्प्रैति तमेनं स परमात्मा स्वभूतोऽपि न भुनक्ति न परिपालयति । कस्य हेतोरित्यत आह--अविदित अनुपासित इत्यर्थः । उपासनाभावे वस्तुगत्या शेषितयाऽऽत्मभूतोऽपि संसारं न निवर्तयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम् । वेदस्य सर्वोपकारार्थप्रवृत्ततया सर्वसाधारण्येऽप्यनधीतो न पालयति । यथा ज्योतिष्टोमादिवैदिकं कर्माननुष्ठितं नोपकरोति तथेत्यर्थः । इतरत्परित्यज्याऽऽत्मानमेव लोकमुपासीत, लोक्यत इति लोकः । एवं सति न पूर्वोक्तो दोष इत्याह -- स य इति । कर्मशब्द उपासनपरः । तदङ्गभूतकर्मपरो वा । कर्मणः क्षणिकस्याक्षयित्वं नामाक्षयफलकत्वमिति द्रष्टव्यम् । * रंग.

(४) 'अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्' -- अग्निहोत्राद्यपि मोक्षानुभवायैव । तुशब्दात्

* शेषं सरलार्थम्

ब्रह्मदर्शनवतः। स एनमविदितः इति दर्शनात्।
४।१।१६

'अल्पमात्रकृतो धर्मो भवेज्ज्ञानवतो महान्। महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानां निष्फलो भवेत्॥' इति च भारते।
ब्रमध्व. ४।१।१८

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः। स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकः। अथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणाम्। अथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणाम्। अथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणाम्। अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनाम्। यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः। यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति। तद्वा एतद्विदितं मीमाꣳसितम्॥

(१) अथो अयं वा आत्मा। अत्र अविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम्। कानि पुनस्तानि कर्माणि, यत्कर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्रो भवति, 'के वा ते देवादयः, येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोति — इति' तदुभयं प्रपञ्चयति—अथो इत्ययं वाक्योपन्यासार्थः। अयं यः प्रकृतो गृही कर्माधिकृतः अविद्वान् शरीरेन्द्रियसंघातादिविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते, सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः, सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिरुपकारित्वात्। कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषां भूतविशेषाणां लोकः इत्युच्यते — स गृही यज्जुहोति यद्यजते — यागो देवतामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः, स एव आसेचनाधिको होमः — तेन होमयागलक्षणेन कर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्परतन्त्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोकः। अथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीते अहरहः तेन ऋषीणां लोकः। अथ यत्पितृभ्यो निपृणाति प्रयच्छति पिण्डोदकादि, यच्च प्रजामिच्छते प्रजार्थमुद्यमं करोति — इच्छा च उत्पत्त्युपलक्षणार्था — प्रजां चोत्पादयतीत्यर्थः। तेन कर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन पितॄणां लोकः पितॄणां भोग्यत्वेन परतन्त्रो लोकः। अथ यन्मनुष्यान्वासयते भूम्युदकादिदानेन गृहे, यच्च तेभ्यो वसद्भ्योऽवसद्भ्यो वा अर्थिभ्यः अशनं ददाति, 'तेन मनुष्याणाम्। अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति लम्भयति, तेन पशूनाम्। यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि च पिपीलिकाभिः सह कणबलिभाण्डक्षालनाद्युपजीवन्ति, तेन तेषां लोकः। यस्मादयमेतानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यः, तस्मात्, यथा ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहाय अरिष्टिं अविनाशं स्वत्वभावाप्रच्युतिं इच्छेत् स्वत्वभावप्रच्युतिभयात्पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेत्। एवं ह, एवंविदे — सर्वभूतभोग्योऽहं अनेन प्रकारेण मया अवश्यमृणिवत्प्रतिकर्तव्यं — इत्येवमात्मानं परिकल्पितवते, सर्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तानि, अरिष्टिमविनाशं इच्छन्ति स्वत्वाप्रच्युत्यै सर्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिन इव पशून्—'तस्मादेषां तन्न प्रियम्' इत्युक्तम्। तद्वा एतत् तदेतत् यथोक्तानां कर्मणामृणवदवश्यकर्तव्यत्वं पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं कर्तव्यतया, मीमांसितं विचारितं च अवदानप्रकरणे।

शंकर.

(२) नन्वात्मानमेव लोकमुपासीतेत्युक्तमयुक्तं, लोको नाम प्राणिभोगस्थानविशेषस्तथात्वमात्मनः कथमित्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन ब्रह्मणो लोकत्वं दर्शयितुं प्रत्यगात्मन एव सर्वभूतलोकत्वमाह— अथो अयमिति। 'अथ यत्पितृभ्यो निमृणाति'। प्रयच्छतीत्यर्थः। यद्वा निमर्णनमौर्ध्वदैहिकम्। मृण हिंसायामिति हि धातुः। एवं स्वात्मनः सर्वलोकभूतलोकत्वपरिज्ञानस्य फलमाह — यथा ह वै इति। यथा लोके जनः स्वाय लोकाय स्वभोगस्थानायारिष्टिं, रिष्टं नाशः। रिष

(१) बृउ. १।४।१६; शब्रा. १४।४।२।२९ तेन ऋषी (तेनर्षी) यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणा (यत्प्रजामिच्छते यत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितृणा) हैवंविदे+(सर्वदा); रंग. निपृणाति (निमृणाति) यारिष्टि (यारिष्ट) न्यरिष्टि (न्यरिष्ट); मध्व. तेन ऋषी (तेनर्षी) निपृणाति (निमृणाति) भ्योऽशनं (भ्यो दानं [ऽशनं]).

हिंसायामिति हि धातुः । अरिष्टमनाशमिच्छति । एवमात्मनि सर्वभूतलोकत्वविदे सर्वाणि भूतानि क्षेमं वाञ्छन्तीत्यर्थः । परमप्रकृतं परमात्मनो लोकत्वमुपसंहरति — तद्वा इति । तद्वा एतत्परमात्मनो लोकत्वं विदितं मीमांसितं कैमुतिकन्यायतर्कानुगृहीतं चेत्यर्थः ।

* रंग.

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति । एतावान्वै कामः । नेच्छꣳश्चनातो भूयो विन्देत् । तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति । स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते । तस्यो कृत्स्नता । मन एवास्यात्मा । वाग्जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं वित्तम् । चक्षुषा हि तद्विन्दते । श्रोत्रं दैवम् । श्रोत्रेण हि तच्छृणोति । आत्मैवास्य कर्म । आत्मना हि कर्म करोति । स एष पाङ्क्तो यज्ञः । पाङ्क्तः पशुः । पाङ्क्तः पुरुषः । पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं किंच । तदिदꣳ सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥

(१) आत्मैवेदमग्र आसीत् । ब्रह्म विद्वांश्चेत् तस्मात्पशुभावात्कर्तव्यताबन्धनरूपात्प्रतिमुच्यते, केनायं कारितः कर्मबन्धनाधिकारे अवश इव प्रवर्तते, न पुनस्तद्विमोक्षणोपाये विद्याधिकार इति । ननूक्तं देवा रक्षन्तीति । बाढम्— कर्माधिकारस्वगोचरारूढानेव तेऽपि रक्षन्ति, अन्यथा अकृताभ्यागमकृतनाशप्रसङ्गात्, न तु सामान्यं पुरुषमात्रं विशिष्टाधिकारानारूढम् । तस्माद्भवितव्यं तेन, येन प्रेरितोऽवश एव बहिर्मुखो भवति स्वस्माल्लोकात् । नन्वविद्या सा । अविद्वान् हि बहिर्मुखीभूतः प्रवर्तते—साऽपि नैव प्रवर्तिका । वस्तुस्वरूपावरणात्मिका हि सा । प्रवर्तकबीजत्वं तु प्रतिपद्यते अन्धत्वमिव गर्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुः । एवं तर्ह्युच्यतां किं तत्, यत्प्रवृत्तिहेतुरिति । तदिहाभिधीयते—एषणा कामः सः, स्वाभाविक्यामविद्यायां वर्तमाना बालाः पराचः कामाननुयन्तीति काठकश्रुतौ, स्मृतौ च— ‘काम एष क्रोध एषः’ इत्यादि, मानवे च—सर्वा प्रवृत्तिः कामहेतुक्येवेति । स एषोऽर्थः सविस्तरः प्रदर्श्यत इह आ अध्यायपरिसमाप्तेः ।

आत्मैवेदमग्र आसीत् । आत्मैव—स्वाभाविकः अविद्वान् कार्यकरणसंघातलक्षणो वर्णी अग्रे प्राग्दारसंबन्धात् आत्मेत्यभिधीयते । तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यमानं जायादिभेदरूपं नासीत् । स एवैक आसीत् —जायाद्येषणाबीजभूताविद्यावानेक एवासीत् । स्वाभाविक्या स्वात्मनि कर्त्रादिकारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणया अविद्यावासनया वासितः सः अकामयत कामितवान् । कथम् ? जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्तुः स्यात् । तया विना अहमनधिकृत एव कर्मणि । अतः कर्माधिकारसंपत्तये भवेज्जाया । अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय । अथ वित्तं मे स्यात् कर्मसाधनं गवादिलक्षणम् । अथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म कुर्वीय—येनाहमनृणी भूत्वा देवादीनां लोकान्प्राप्नुयां, तत्कर्म कुर्वीय, काम्यानि च पुत्रवित्तस्वर्गादिसाधनानि एतावान्वै कामः एतावद्विषयपरिच्छिन्न इत्यर्थः । एतावानेव हि कामयितव्यो विषयः—यदुत जायापुत्रवित्तकर्माणि साधनलक्षणैषणा, लोकाश्च त्रयः—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति—फलभूताः साधनैषणायाश्चास्याः । तदर्था हि जायापुत्रवित्तकर्मलक्षणा साधनैषणा । तस्मात् सा एकैव एषणा, या लोकैषणा । सा एकैव सती एषणा साधनापेक्षेति द्विधा । अतोऽवधारयिष्यति ‘उभे ह्येते एषणे एव’ इति । फलार्थत्वात्सर्वारम्भस्य लोकैषणा अर्थप्राप्ता उक्तैवेति—एतावान्वै एतावानेव काम इति अवध्रियते । भोजनेऽभिहिते तृप्तिर्न हि पृथगभिधेया, तदर्थत्वाद्भोजनस्य । ते एते एषणे साध्यसाधनलक्षणे कामः, येन प्रयुक्तः अविद्वान् अवश एव कोशकारवत् आत्मानं वेष्टयति—कर्ममार्ग एवात्मानं प्रणिदधत् बहिर्मुखीभूतः न स्वं लोकं प्रतिजानाति । तथा च तैत्तिरीयके — ‘अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः स्वं

---

* शेषं शंकरवत् ।

(१) बृउ. १।४।१७; शब्रा. १४।४।२।३०, ३१ तद्विन्दते (तद्विन्दति) सर्वमाप्नोति + (यदिदं किंच); रामानुज. २।१।२६.

लोकं न प्रतिजानाति ' इति। कथं पुनरेतावत्त्वमवधार्यते कामानां, अनन्तत्वात्।अनन्ता हि कामाः। इत्येतदाशङ्क्य हेतुमाह — यस्मात् — न-इच्छन्-चन — इच्छन्नपि, अतः अस्मात्फलसाधनलक्षणात्, भूयः अधिकतरं, न विन्देत् न लभेत। न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्यमस्ति। लब्धव्यविषयो हि कामः। तस्य चैतद्व्यतिरेकेणाभावाद्युक्तं वक्तुं एतावान्वै काम इति। एतदुक्तं भवति— दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणं अविद्यावत्पुरुषाधिकारविषयं एषणाद्वयं कामः। अतोऽस्माद्विदुषा व्युत्थातव्यमिति। यस्मात् एवमविद्वाननात्मकामी पूर्वः कामयामास, तथा पूर्वतरोऽपि। एषा लोकस्थितिः। प्रजापतेश्चैवमेष सर्ग आसीत् — सोऽबिभेदविद्यया, ततः कामप्रयुक्तः एकाक्यरममाणोऽरत्युपघाताय स्त्रियमैच्छत्, तां समभवत्, ततः सर्गोऽयमासीदिति हि उक्तं — तस्मात् तत्सृष्टौ एतर्हि एतस्मिन्नपि काले एकाकी सन् प्राग्दारक्रियातः कामयते — जाया मे स्यात्, अथ प्रजायेय, अथ वित्तं मे स्यात्, अथ कर्म कुर्वीयेत्युक्तार्थं वाक्यम्। सः एवं कामयमानः संपादयंश्च जायादीन् यावत् सः एतेषां यथोक्तानां जायादीनां एकैकमपि न प्राप्नोति, अकृत्स्नः असंपूर्णोऽहं इत्येव तावत् आत्मानं मन्यते। पारिशेष्यात्समस्तानेवैतान्संपादयति यदा, तदा तस्य कृत्स्नता। यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां संपादयितुं तदा अस्य कृत्स्नत्वसंपादनाय आह — तस्यो तस्य अकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतेयं एवं भवति। कथम्? अयं कार्यकरणसंघातः प्रविभज्यते। तत्र मनोऽनुवृत्ति हि इतरत्सर्वकार्यकरणजातमिति मनः प्रधानत्वात् आत्मेव आत्मा— यथा जायादीनां कुटुम्बपतिरात्मेव तदनुकारित्वाज्जायादिचतुष्टयस्य, एवमिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कृत्स्नतायै। तथा वाग्जाया मनोऽनुवृत्तित्वसामान्याद्वाचः। वागिति शब्दश्चोदनादिलक्षणो मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यते अवधार्यते प्रयुज्यते चेति मनसो जायेव वाक्। ताभ्यां च वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थमिति प्राणः प्रजेव। तत्र प्राणचेष्टादिलक्षणं कर्म चक्षुर्दृष्टवित्तसाध्यं भवतीति चक्षुर्मानुषं वित्तम्। तत् द्विविधं वित्तं—मानुषं इतरच्च। अतो विशिनष्टि इतरवित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति। गवादि हि मनुष्यसंबन्धिवित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्मसाधनम्। तस्मात्तत्स्थानीयं, तेन संबन्धात् चक्षुर्मानुषं वित्तम्। चक्षुषा हि यस्मात् तन्मानुषं वित्तं विन्दते गवाद्युपलभते इत्यर्थः। किं पुनरितरद्वित्तम्? श्रोत्रं दैवं—देवविषयत्वाद्विज्ञानस्य विज्ञानं दैवं वित्तम्। तदिह श्रोत्रमेव संपत्तिविषयम्। कस्मात्? श्रोत्रेण हि यस्मात् तत् दैवं वित्तं विज्ञानं शृणोति। अतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तदिति। किं पुनरेतैरात्मादिवित्तान्तैरिह निर्वर्त्यं कर्मेत्युच्यते— आत्मैव—आत्मेति शरीरमुच्यते। कथं पुनरात्मा कर्मस्थानीयः? अस्य कर्महेतुत्वात्। कथं कर्महेतुत्वम्? आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म करोति। तस्य अकृत्स्नत्वाभिमानिन एवं कृत्स्नता संपन्ना—यथा बाह्या जायादिलक्षणा एवम्। तस्मात्स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निर्वृत्तः पाङ्क्तः यज्ञः दर्शनमात्रनिर्वृत्तः अकर्मिणोऽपि। कथं पुनरस्य पञ्चत्वसंपत्तिमात्रेण यज्ञत्वम्? उच्यते— यस्मात् बाह्योऽपि यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः। स च पशुः पुरुषश्च पाङ्क्तः एव, यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात्। तदाह—पाङ्क्तः पशुः गवादिः, पाङ्क्तः पुरुषः— पशुत्वेऽपि अधिकृतत्वेनास्य विशेषः पुरुषस्येति पृथक्पुरुषग्रहणम्। किं बहुना पाङ्क्तमिदं सर्वं कर्मसाधनं फलं च, यदिदं किंच यत्किंचिदिदं सर्वम्। एवं पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं यः संपादयति सः तदिदं सर्वं जगत् आत्मत्वेन आप्नोति—य एवं वेद।

शंकर.

(२) जायापुत्रादिविभागशून्यतयैकः पुरुषरूप एव स्थित इत्यर्थः। मम जायाऽभूत्तदनन्तरं प्रजादिरूपेण जायेय वित्तं च भवतु, तेन यज्ञादिकर्म कुर्वीय करवाणीति अकामयत। जायापुत्रवित्तकर्मव्यतिरेकेण संसारिणां कामनाविषयः कोऽपि नास्तीत्यर्थः। चशब्दोऽप्यर्थः। इच्छन्नपि चिन्तयन्नपीतोऽप्यन्यत्काम्यान्तरमस्तीति चिन्तयन्नपि ततो भूयो जायापुत्रवित्तकर्मभ्योऽधिकं त्रैगुण्यनिष्ठो न लभत इत्यर्थः। तस्माद्धेतोरेतर्ह्यपि अद्यत्वेऽपि एकाकी पुरुषो जायादिकमेव कामयते। यावन्तं कालमेष जायादीनां चतुर्णां मध्य एकैकं न प्राप्नोति तावत्कालमकृत्स्न

एकांशहीन इत्येवं स्वात्मानं मन्यते। यस्तु वैराग्येण वाऽलाभेन वा जायापुत्राद्यन्यतमहीनतयाऽकृत्स्नस्तस्य कृत्स्नतासंपत्तिप्रकारं दर्शयति—'तस्यो कृत्स्नता'। उशब्दोऽवधारणे। तादृशस्य कृत्स्नतैवमेव भवतीत्यर्थः। देवमानुषभेदेन वित्तं च द्वेधा विभज्य दर्शयति—चक्षुरिति। हिरण्यपश्वादिकमानुषवित्तोपलम्भकत्वाच्चक्षुरेव मानुषं वित्तम्। दैवशब्दितादृष्टप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्युपलम्भकत्वाच्छ्रोत्रं दैवं वित्तमित्यर्थः। आत्मशब्दः शरीरपरः। 'स एष पाङ्क्तो यज्ञः'। आत्मजायापुत्रवित्तकर्मलक्षणपञ्चकनिर्वर्त्यः स एष समुदायः पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः। पाङ्क्तो यज्ञ इति निर्दिष्टपाङ्क्तयज्ञात्मा पञ्चत्वसंख्यासामान्यात्। तथा 'पाङ्क्तः पशुः'। पशोरपि पाञ्चभौतिकत्वात्पाङ्क्तत्वमतो मनआदिसमुदायोऽपि पञ्चकत्वसंख्याश्रयत्वात्पाङ्क्तः पशुरित्यर्थः। 'पाङ्क्तः पुरुषः'। पुरुषस्यापि पाञ्चभौतिकत्वेन पाङ्क्तत्वमिति भावः। 'पाङ्क्तमिदं सर्वं यदिदं किंच'। सर्वस्यापि पाञ्चभौतिकत्वात्पाङ्क्तत्वम्। अतो मनआदिसमुदायस्यापि पञ्चत्वसंख्याश्रयत्वेन पाङ्क्तत्वात्पाङ्क्तत्वयज्ञत्वपुरुषत्वपशुत्वादिदृष्टिस्तत्र कर्तव्येति भावः। मनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रशरीरलक्षणसमुदायं आत्मजायापुत्रवित्तकर्मरूपेण पाङ्क्तयज्ञत्वपशुत्वादिरूपेण च य उपास्ते स इदं सर्वं पाङ्क्तशब्दितं प्राप्नोतीत्यर्थः।

रंग.

(३) * 'विष्णोर्ब्राह्मणजातिः सन् ब्रह्मा जज्ञे चतुर्मुखः। इतोऽग्रे जगतस्तस्मात्क्षत्रजातिरजायत। वायुः सदाशिवोऽनन्तो गरुडः शक्र एव च। कामश्च वरुणश्चैव सोमः सूर्यो यमस्तथा। एवमाद्याः क्षत्रियास्तु देवानां ब्रह्मनिर्मिताः। श्रेयसी सर्वजातिभ्यः क्षत्रजातिरिति श्रुतिः। नैव क्षत्रात्परा जातिर्ब्रह्मजातिं विना क्वचित्। ब्राह्मणाच्च परो राजा राजसूयाश्वमेधयोः। उपास्ते राजसूयेऽतो ब्राह्मणो राजसूयिनम्। आसीन आसनाधस्तात्तथाऽपि ब्राह्मणो गुरुः। तस्मात्स राजसूयान्ते ब्राह्मणान्वन्दयीत च। यः क्षत्रियो ब्राह्मणहा पितृहा स प्रकीर्तितः। पापीयानेव भवति हत्वा स्वपितरं यथा। 'स्वतोऽधिकगुणं हत्वा साक्षाच्च पितरं पुनः। क्षत्रस्य ब्राह्मणं हत्वा तावान्दोषो भवेद्ध्रुवम्।।' इत्याग्नेये। 'ईशानो मारुतः प्राणो वायुर्जिष्णुस्तथैव च। धृष्णुश्च पवमानश्च पवनश्चेति कथ्यते।।' इति शब्दतत्त्वे। 'मृत्युः संकर्षणः शेषः शेतानन्तस्तथैव च। बलिर्महाविषश्चेति भूधरश्चेति कथ्यते।।' इति च। 'इन्द्रः सुपर्णो गरुडो महाभारो धुरंधरः। विश्वजिच्चाप्यवध्यश्च वैनतेयश्च कथ्यते।।' इति च। 'पर्जन्यो मघवांश्चैव पुरुहूतः पुरन्दरः। प्राचीनबर्हिर्हर्यश्वः सोमपा मेषभुक्तथा।।' इति च। 'यशोनिधिर्ब्राह्मणस्तु तद्दातुं क्षत्रिये स्वयम्। अधो ब्राह्मण आसीनो राजसूये हि सेवते।।' इति प्रत्यये। ऋच्छति विनाशयति। रीङ् क्षय इति धातोः।

'विवस्वदिन्द्रवरुणविष्णुभ्योऽन्ये दितेः सुताः। रुद्रादन्ये तथा रुद्रा वायोरन्ये च टा (वा?)यवः। अग्नेरन्ये च वसवो वैश्या इत्येव कीर्तिताः। एक एव हरेर्जातः परिवारविवर्जितः। वाय्वादीन् क्षत्रियान्सृष्ट्वा पुनरल्पपरिग्रहः। इच्छन्बहुपरीवारं वैश्यान्देवान्ससर्ज ह। ततो बहुतरानिच्छन् शूद्रान्देवान्ससर्ज ह। अश्विनौ पृथिवी चैव कालमृत्यव एव च। शूद्रदेवाः समुद्दिष्टा दैववर्णा इति स्मृताः। स्रष्टा स्वयं समुद्दिष्टः पालका देवता इमाः। धारणं कथमस्य स्याद्गतिश्चास्य कथं परा। इति मत्वा हरेर्भक्तिर्धर्मरूपं पुनर्विभुः। प्राणिनां धैर्यरूपं च वायो रूपान्तरं पुनः। ससर्ज मतिमान् ब्रह्मा विष्णोराज्ञापुरःसरः। तस्माद्वायोः परो नास्ति ऋते विष्णुं सनातनम्। शेषादीनां क्षत्रियाणां वायुरेवाधिपः स्मृतः। धारणाद्धर्म इत्याहुर्वायुर्धारयति प्रजाः। अबलोऽपि ततो वायोर्विष्णुभक्त्यादिरूपिणः। प्राप्तुमिच्छति युक्तः सन्विष्णुं सुबलवत्तरम्। यथैव युवराजेन महाराजमभीप्सति। प्राप्तुं धर्माभिमानी स वायुः सत्याभिमानवान्। तस्मादाहुर्धर्मविदं सत्यं वेत्तेति वेदिनः। सत्यज्ञमथ धर्मज्ञं वायुर्देवो यतस्तयोः।।' इति नारदीये। नैव व्यभवदिति परिवारबहुत्वेन यद्विशिष्टत्वं तन्नाभवदित्यर्थः। 'बृहत्त्वात्सर्ववर्णानां ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः। क्षतत्राणात्क्षत्रियाश्च त्रिपूनत्वाद्विशः स्मृताः। ऊनवाची हि विट्शब्दः शुभे दत्ते त्रिभिर्यतः। रमते स ततः शूद्रः स ब्राह्मण्याभिमानवान्। ब्रह्माभिना

* बृउ. १।४।११ कण्डिकामारभ्य १।४।१७ कण्डिकां यावत् सर्वस्य ग्रन्थस्य व्याख्यानमेतत् द्रष्टव्यम्।

सहैवास्ते वेदेष्वथ नरेषु च । ब्राह्मणेन सहैवास्ते ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः । क्षत्रजात्यभिमानी तु पवनो देवराजभिः । सुपर्णशेषरुद्राद्यैर्मानुषेषु च राजभिः । वैश्यजात्यभिमानी च नासिक्यो वायुरूर्जितः । वस्वादिभिः सहैवास्ते देवेष्वथ नरेषु च । विड्भिः शूद्राभिमानी च निर्ऋतिर्देवतासु च । नासत्ययोः पृथिव्यां च शूद्रेष्वेव तु मानुषे । यस्मादग्नौ विशेषेण ब्रह्मणः संनिधिर्भवेत् । अतोऽग्नावेव देवानां सर्वेषां नियमाद्धविः । हुत्वा लोकान्प्रार्थयान्ति तथा विप्रेषु मानुषे । सर्वजात्युत्तमो ब्रह्मा यतो विप्राग्निसंस्थितः । तस्माद्विप्रांस्तथैवाग्निं तर्पयेद्ब्रह्मतुष्टिकृत् । तुष्टे ब्रह्मणि विष्णुश्च तुष्टो लोकान्प्रदास्यति । अग्निविप्रार्चकोऽप्येवं यो न वेद हरिं परम् । आश्रयं सर्वजीवानां हरिस्तं नैव भोजयेत् । यथाऽनधीतो वेदस्तु यथा कर्माकृतं तथा । न सम्यक् फलदो विष्णुरज्ञातो जगदीश्वरः । यद्यवेत्ता महदपि हयमेधादिकं हरेः । कुर्यात्लक्षयिष्णुफलवान्स भवेन्नात्र संशयः । आप्तकामतयाऽऽत्मेति यो विष्णुः समुदीरितः । सर्वाश्रयमुपासीत तमेव पुरुषं सुधीः । विष्णुः सर्वाश्रय इति सदोपास्ते य आत्मवान् । क्षीयन्ते नास्य कर्माणि शुभान्येव कदाचन । उपासनाबलान्मुक्तो भोगान्कर्मफलान्सदा । भुङ्क्ते विष्णोः समीपस्थः सर्वदोषविवर्जितः ॥' इति ब्रह्माण्डे । एताभ्यां रूपाभ्यां सहितं हि ब्रह्माभवत् । स्वं लोकं स्वाश्रयम् । 'योऽयं सर्वेषु जीवेषु नियामकतया स्थितः । स विष्णुराप्तकामत्वादात्मेत्येवोच्यते बुधैः । स लोकः सर्वभूतानां सर्वजीवेषु संस्थितः । वैश्वदेवादिकान्होमान्यज्ञांश्च कुरुते विभुः । कारुण्यात्सर्वदेवेषु तेन देवाश्रयो हरिः । ऋषीणामाश्रयश्चापि स्वाध्यायेष्वृषिसंस्मृतेः । स हि जीवेषु संविष्टः पिण्डं पुत्रजनिं तथा । यत्करोति पितॄणां च संश्रयस्तत एव सः । तृणोदकादिदानेन पशूनामन्नतो नृणाम् । उपकाराच्च सर्वेषां प्राणिनामाश्रयो हरिः । यज्ञादीन्देवतादीनामन्नत्वेन पुरैव यत् । ब्रह्माद्यैरर्थितः प्रादात्क्षीराब्धेस्तट उत्तरे । अतश्च सर्वलोकानामाश्रयो विष्णुरेव सः । एवं यो वेत्ति विष्णोस्तु सर्वाधारत्वमुत्तमम् । सर्वाण्यपि हि भूतानि तस्येच्छन्त्यविनाशिताम् । स्वाश्रयस्य यथा नित्यमनाशं प्रार्थयन्ति हि । राजादेरपि तान्येवमुत्तमाश्रयवेदिनः । तदेतद्वासुदेवस्य सर्वाधारत्वमुत्तमम् । विदितं सर्वदेवैश्च मीमांसाभिश्च निश्चितम् ॥' इति भविष्यत्पर्वणि । 'किं तु ब्रह्मादिभिर्देवैः पुरा दृष्ट्वा निरंहसः । निर्भयान्विष्णुनाम्नैव यथेष्टं पदमागतान् । अलब्ध्वा चात्मनः पूजां सम्यगाराधितो हरिः । मया चास्मादपि श्रेष्ठ्यं वाञ्छताहंकृतात्मना । ततः साक्षाज्जगन्नाथः प्रसन्नो भक्तवत्सलः । अंशांशेनात्मनैतान्पूजयामास केशवः । देवान् पितॄन् द्विजान् हव्यकव्याद्यैः करुणामयः । ततःप्रभृति पूज्यन्ते त्रैलोक्ये सचराचरे ॥' इति पाद्मे । 'एको नारायणः पूर्वमासीज्जायां स ऐच्छत । विद्यमानामपि सदा भोगार्थं पुरुषोत्तमः । नित्यत्वेऽप्युभयोर्देवो वियुक्तस्तु तया यदा । एक इत्युच्यते देव्या रममाणः सुतं विभुः । ऐच्छद्ब्रह्मा ततो जज्ञे ततो देवाश्च सर्वशः । जाते पुत्रे वित्तमैच्छद्भूतान्यण्डं ततोऽभवत् । अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः कुर्यां कर्मेति चैच्छत । ततस्तु कृतवान्यज्ञं स्वस्मै स पुरुषोत्तमः । आहुरात्मेति तं देवं पूर्णत्वाद्विष्णुमव्ययम् । तस्मादद्यापि यः कामी स ह्येतावन्तमिच्छति । दैवं वित्तं सुखाद्यं हि मित्राद्यं मानुषं तु यत् । इदानीमपि तस्माद्धि कामयेदेवमेव तु । यः कश्चित्पुरुषो वाऽपि तद्वैकल्यादकृत्स्नवान् । एकाकिनोऽप्यवैकल्यं यथैव स्यात्तथा शृणु । स्वात्मनस्त्वपृथग्यत्तज्ज्ञानरूपं मनः परम् । मुक्तावपि न हेयं यत्तत्स्वात्मेत्येव चिन्तयेत् । जायां तु तादृशीं वाचं बलं तादृक्स्वमात्मजम् । श्रोत्रं चक्षुश्च तादृग्यद्वित्तं दैवं च मानुषम् । एवंभूतं चिन्तनं यत्तत्कर्मेत्येव चिन्तयेत् । एतत्षट्कं च हरये सर्वेशाय समर्पयेत् । एवमात्मा प्रिया पुत्रो वित्तं द्विविधमित्यपि । पञ्चभिः क्रियते यज्ञः पुरुषः पशुरेव च । मातापितृभ्यामन्नेन तयोः पूर्वेण कर्मणा । जन्यस्य कर्मणा चैव साध्यः पञ्चभिरेव तु । एवं हि प्राणिनोऽन्येऽपि जायन्ते नात्र संशयः । एतामुपासनां कुर्याद्यो ब्राह्मं पदमाप्य च । सर्वस्यास्य पतिर्भूयाद्विष्णोरेव प्रसादतः ॥' ब्राह्मे पदे त्वयोग्या ये ते देवपदमाप्नुयुः । तस्याप्ययोग्या लोकस्य भवेयुरधिकप्रियाः । क्रमान्मुक्तिं व्रजेयुश्च केशवस्य प्रसादतः ॥' इति माहात्म्ये । अविशेषेण ततोऽन्यत्स्यादितीच्छन्नपि न विन्देत् । ततोऽन्यस्याऽभावात् । 'आत्मा मनश्चिन्तनं च शेमुषी

बुद्धिरित्यपि । एकार्थवाचका धीश्च मनीषा तप इत्यपि ॥' इति शब्दतत्त्वे । 'सर्वाश्रयं च पितरं सर्वेषामधिकं गुणैः । अविदित्वा महत्पुण्यं कृत्वा न फलभाग्भवेत् । तथा ज्ञात्वा हरिं यस्तु कुर्यात्कर्म सदोदितम् । अनन्तफलवान्स स्यात् प्राप्नोति च मनोगतम् ॥' इति बृहच्छ्रुतौ । परमात्मैव गृहस्यान्तर्यामित्वेन सर्वेषां लोक आश्रयः । 'गृहस्थान्तर्गतो विष्णुर्यज्ञैर्देवाश्रयो भवेत् । स्वाध्याये ऋषिसंस्मृत्या ऋषीणां च सदाश्रयः । स्वाध्यायाच्छ्राद्धतश्चैव पितॄणामन्नदानतः । मनुष्यादेरतो वेत्ति य एवं सततं गृही । स्वस्यान्तर्यामिणं विष्णुं सुरादीन्पूजयेत्तथा । तस्याविनाशमिच्छन्ति स्वाश्रयस्य यथा सुराः । तदेतत्सर्वशास्त्रेषु ऋषिसंघैर्विचारितम् ॥' इति नारायणश्रुतौ । 'नराणामाश्रया देवा न देवानां नराः क्वचित् । नराणां च सुराणां च गतिरेको जनार्दनः ॥' इति च । 'आत्मा तु जगतां ब्रह्मा तस्यात्मा भगवान्हरिः । स एव जातः प्रथमं वासुदेवाच्चतुर्मुखः । सोऽकामयत भार्या मे स्यात्पुत्रस्तदनन्तरम् । ततो वित्तं मम स्याच्च कर्म कुर्यां ततो हरेः । इति सोऽपि न तान्प्राप ततोऽपूर्णत्वमात्मनः । मत्वा पूर्णत्वसिद्ध्यर्थं भार्यां वाचमकल्पयत् । प्राणं पुत्रं तथा वित्तं चक्षुर्बाह्यमथान्तरम् । ज्ञानाख्यं श्रोत्रमेवाऽसौ कर्म स्वात्मानमेव तु । एवं स मानसे यज्ञे त्वयजत्केशवं विभुम् । ततोऽस्य वाचः संभूता भार्या तस्य सरस्वती । पुत्रः प्राणादभूद्वायुर्दिशो लोका हिरण्मयाः । तस्याऽपरोक्षतां यातो भगवान् पुरुषोत्तमः । सर्वविद्या ददौ ताश्च श्रोत्रेण जगृहे विभुः । आत्मना सर्वकर्माणि चकार भगवत्परः । पुरासीन्मन एवाऽस्य तेनेदं पाङ्क्तं विभुः । अवाप कर्मपर्यन्तं देहान्तात्पाङ्क्तात्स्वयम् । तस्माद्यद्याऽपि यो विद्वानुपास्ते पाङ्क्तं तथा । विष्णूपकरणत्वेन स इदं सर्वमाप्स्यति । मुक्तिश्चान्ते भवत्यस्य पाङ्क्तानां देवतां हरिः । नारायणं वासुदेवं तथा संकर्षणं विभुम् । प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च स्मरतो नित्यमेव तु । सवनत्रयं तथा पूर्वमुत्तरं चेति पाङ्क्तकम् । यज्ञे मध्यं शिरः पक्षौ पुच्छं पशुषु पूरुषे । चतुर्दिशं तथा मध्यमिति सर्वत्र पाङ्क्तकम् ॥' इति च ।

मध्व.

(सप्तान्नविद्या)

१–१६

साधारणं पाप्मसहितमन्नं, द्वे देवान्ने, काम्येष्टिनिषेधः, पशूनामन्नं, देवहोमफलं, अन्नानामक्षयत्वं, आत्मनः प्रजापतेरन्नानि मनोवाक्प्राणाः आधिदैविकादिरूपाः, जय्यलोकत्रयः तत्साधनानि च

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं, द्वे देवानभाजयत् । त्रीण्यात्मनेऽकुरुत, पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं, यच्च प्राणिति यच्च न । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वैतामक्षितिं वेद, सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति, स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया । अविद्या प्रस्तुता । तत्र अविद्वान् अन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति । सः वर्णाश्रमाभिमानः कर्मकर्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्वन् सर्वेषां भूतानां लोक इत्युक्तम् । यथा च स्वकर्मभिरेकैकेन सर्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्क्तकर्मभिः सर्वाणि भूतानि सर्वं च जगत् आत्मभोज्यत्वेनासृजत । एवं एकैकः स्वकर्मविद्यानुरूप्येण सर्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यं च, सर्वस्य सर्वः कर्ता कार्यं चेत्यर्थः । एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः — सर्वं सर्वस्य कार्यं मध्विति आत्मैकत्वविज्ञानार्थम् । यदसौ जुहोत्यादिना पाङ्क्तेन काम्येन कर्मणा आत्मभोज्यत्वेन जगदसृजत विज्ञानेन च तज्जगत्सर्वं सप्तधा प्रविभज्यमानं कार्यकरणत्वेन सप्तान्नान्युच्यन्ते भोज्यत्वात् । तेनासौ पिता तेषामन्नानाम् । एतेषामन्नानां सविनियोगानां सूत्रभूताः संक्षेपतः प्रकाशकत्वात् इमे मन्त्राः ।

शंकर.

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधार-

(१) बृउ. १।५।१; शब्रा. १४।४।३।१ यो वैता (यो वै ता).

(२) बृउ. १।५।२; शब्रा. १४।४।३।२–७ यो वैता (यो वै ता); ब्रशंकर. ४।१।१८; रंग. प्र च जुहति (प्रजुहति) मनुष्याश्च (मनुष्याः) प्रतिलेह्यन्ति (प्रलिलेह्यन्ति) वाऽनुधा (वा नु धा) जयत्येवं (जयति । य एवं) कस्मात्तानि (तस्मात्तानि); मध्व. जुह्वति च (जुह्वति).

णमिति । इदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते । मिश्रꣳ ह्येतत् । द्वे देवानभाजयदिति । हुतं च प्रहुतं च । तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वति । अथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् । पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति । तत्पयः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति । तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्ति । अथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति । पयसि हीदꣳ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति । न तथा विद्यात् । यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान् । सर्वꣳ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति । पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वैतामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिः । यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह । सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति । मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशꣳसा ॥

(१) यत्सप्तान्नानि — यत् अजनयदिति क्रियाविशेषणम् । मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्मणा । ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये, तयोः प्रकृतत्वात् । नेतरे मेधातपसी, अप्रकरणात् । पाङ्क्तं हि कर्म जायादिसाधनम् । 'य एवं वेद' इति च अनन्तरमेव ज्ञानं प्रकृतम् । तस्मान्न प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशङ्का कार्या । अतः यानि सप्तान्नानि ज्ञानकर्मभ्यां जनितवान् पिता, तानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः । तत्र मन्त्राणामर्थः तिरोहितत्वात्प्रायेण दुर्विज्ञेयो भवतीति तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेत्यस्य कोऽर्थः ? उच्यते इति — हिशब्देनैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थावद्योतकेन । प्रसिद्धो ह्यस्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थः । यदजनयदिति च अनुवादस्वरूपेण मन्त्रेण प्रसिद्धार्थतैव प्रकाशिता । अतः ब्राह्मणं अविशङ्कयैवाह— मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेति ।

ननु कथं प्रसिद्धता अस्यार्थस्येति, उच्यते — जायादिकर्मान्तानां लोकफलसाधनानां पितृत्वं तावत्प्रत्यक्षमेव । अभिहितं च — 'जाया मे स्यात्' इत्यादिना । तत्र च दैवं वित्तं विद्या कर्म पुत्रश्च फलभूतानां लोकानां साधनं स्रष्टृत्वं प्रति इत्यभिहितम् । वक्ष्यमाणं च प्रसिद्धमेव । तस्माद्युक्तं वक्तुं मेधयेत्यादि । एषणा हि फलविषया प्रसिद्धैव च लोके । एषणा च जायादीत्युक्तं 'एतावान्वै कामः' इत्यनेन । ब्रह्मविद्याविषये च सर्वैकत्वात्कामानुपपत्तेः । एतेन अशास्त्रीयप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभाविकाभ्यां जगत्स्रष्टृत्वमुक्तमेव भवति । स्थावरान्तस्य च अनिष्टफलस्य कर्मविज्ञाननिमित्तत्वात् । विवक्षितस्तु शास्त्रीय एव साध्यसाधनभावः, ब्रह्मविद्याविधित्सया तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात्—सर्वो ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धोऽनित्यः साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्याविषयः इत्येतस्माद्विरक्तस्य ब्रह्मविद्या आरब्धव्येति ।

तत्र अन्नानां विभागेन विनियोग उच्यते — एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदम् । तस्य व्याख्यानं—इदमेवास्य तत्साधारणमन्नमित्युक्तं, अस्य भोक्तृसमुदायस्य । किं तत् ? यदिदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहन्यहनि, तत् साधारणं सर्वभोक्त्रर्थमकल्पयत्पिता सृष्ट्वा अन्नम् । स य एतत्साधारणं सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः — उपासनं हि नाम तात्पर्यं दृष्टं लोके 'गुरुमुपास्ते' 'राजानमुपास्ते' इत्यादौ—तस्मात् शरीरस्थित्यर्थान्नोपभोगप्रधानः नादृष्टार्थकर्मप्रधान इत्यर्थः । स एवंभूतो न पाप्मनोऽधर्मात् व्यावर्तते न विमुच्यत इत्येतत् । तथा च मन्त्रवर्णः— 'मोघमन्नं विन्दते' इत्यादिः । स्मृतिरपि — 'नात्मार्थे पाचयेदन्नं' 'अप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः' 'अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि' इत्यादिः । कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्तते ? मिश्रं ह्येतत्—सर्वेषां हि स्वं तत् अप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते, सर्वभोज्यत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि ग्रासः परस्य पीडाकरो दृश्यते—ममेदं स्यादिति हि सर्वेषां तत्राशा प्रतिबद्धा । तस्मात्

न परमपीडयित्वा ग्रसितुमपि शक्यते । 'दुष्कृतं हि मनुष्याणां' इत्यादिस्मरणाच्च ।

गृहिणा वैश्वदेवाख्यमन्नं यदहन्यहनि निरूप्यते इति केचित् । तन्न । सर्वभोक्तृसाधारणत्वं वैश्वदेवाख्यस्यान्नस्य न सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नवत्प्रत्यक्षम् । नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलम् । सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नान्तःपातित्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य युक्तं श्वचाण्डालाद्याद्यस्य अन्नस्य ग्रहणं, वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वचाण्डालाद्याद्यान्नदर्शनात्, तत्र युक्तं यदिदमद्यत इति वचनम् । यदि हि तन्न गृह्येत साधारणशब्देन पित्रा असृष्टत्वाविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयाताम् । इष्यते हि तत्सृष्टत्वं तद्विनियुक्तत्वं च सर्वस्यान्नजातस्य । न च वैश्वदेवाख्यं शास्त्रोक्तं कर्म कुर्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्ता । न च तस्य प्रतिषेधोऽस्ति । न च मत्स्यबन्धनादिकर्मवत्स्वभावजुगुप्सितमेतत्, शिष्टनिर्वर्त्यत्वात्, अकरणे च प्रत्यवायश्रवणात् । इतरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः, 'अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि' इति मन्त्रवर्णात् ।

द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदम् । ये द्वे अन्ने सृष्ट्वा देवानभाजयत्, के ते द्वे इत्युच्यते —– हुतं च प्रहुतं च । हुतमित्यग्नौ हवनं, प्रहुतं हुत्वा बलिहरणम् । यस्मात् द्वे एते अन्ने हुतप्रहुते देवानभाजयत्पिता, तस्मात् एतर्ह्यपि गृहिणः काले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वाना जुह्वति, प्रजुह्वति च हुत्वा बलिहरणं च कुर्वत इत्यर्थः । अथो अप्यन्य आहुः — द्वे अन्ने पित्रा देवेभ्यः प्रत्ते न हुतप्रहुते, किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति । द्वित्वश्रवणाविशेषात् अत्यन्तप्रसिद्धत्वाच्च हुतप्रहुते इति प्रथमः पक्षः । यद्यपि द्वित्वं हुतप्रहुतयोः संभवति, तथापि श्रौतयोरेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरं, मन्त्रप्रकाशितत्वात् । गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधाने प्रथमतरा अवगतिः । दर्शपूर्णमासयोश्च प्राधान्यं हुतप्रहुतापेक्षया । तस्मात्तयोरेव ग्रहणं युक्तं —– द्वे देवानभाजयदिति । यस्माद्देवार्थमेते पित्रा प्रक्लृप्ते दर्शपूर्णमासाख्ये अन्ने, तस्मात् तयोर्देवार्थत्वाविघाताय नेष्टियाजुकः इष्टियजनशीलः । इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः । शातपथी इयं प्रसिद्धिः । ताच्छील्यप्रत्ययप्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः ।

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति—– यत्पशुभ्य एकं प्रायच्छत्पिता, किं पुनस्तदन्नम् ? तत्पयः । कथं पुनरवगम्यते पशवोऽस्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह —– पयो हि अग्रे प्रथमं यस्मात् मनुष्याश्च पशवश्च पय एवोपजीवन्तीति । उचितं हि तेषां तदन्नं, अन्यथा कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः । कथमग्रे तदेवोपजीवन्तीति उच्यते —– मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात् तेनैवान्नेन वर्तन्ते अद्यत्वेऽपि यथा पित्रा आदौ विनियोगः कृतः तथा । तस्मात् कुमारं बालं जातं घृतं वा त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसंयुक्तं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति, स्तनं वा अनुधापयन्ति पश्चात् पाययन्ति यथासंभवं अन्येषाम् । स्तनमेवाग्रे धापयन्ति मनुष्येभ्योऽन्येषां पशूनाम् । अथ वत्सं जातमाहुः कियत्प्रमाणो वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तः — अतृणाद इति — नाद्यापि तृणमत्ति, अतीव बालः पयसैवाद्यापि वर्तत इत्यर्थः । यच्च अग्रे जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति, यच्च इतरे पय एव, तत् सर्वथापि पय एवोपजीवन्ति , घृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव । कस्मात्पुनः सप्तमं सत् पश्वन्नं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते ? कर्मसाधनत्वात् । कर्म हि पयःसाधनाश्रयं अग्निहोत्रादि, तच्च कर्म साधनं वित्तसाध्यं वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य साध्यस्य, यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्वोक्तावन्ने । अतः कर्मपक्षत्वात् कर्मणा सह पिण्डीकृत्योपदेशः । साधनत्वाविशेषात् । अर्थसंबन्धात् आनन्तर्यमकारणमिति च । व्याख्याने प्रतिपत्तिसौकर्याच्च — सुखं हि नैरन्तर्येण व्याख्यातुं शक्यन्तेऽन्नानि, व्याख्यातानि च सुखं प्रतीयन्ते । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते — तस्मिन् पश्वन्ने पयसि, सर्वं अध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत् प्रतिष्ठितम् — यच्च प्राणिति प्राणचेष्टावत् , यच्च न स्थावरं शैलादि । तत्र हिशब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम् । कथं पयोद्रव्यस्य सर्वप्रतिष्ठात्वम् ? कारणत्वोपपत्तेः । कारणत्वं च अग्निहोत्रादिकर्मसमवायित्वम् । अग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामात्मकं च जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो व्यवस्थिताः । अतो युक्तमेव हिशब्देन

व्याख्यानम् । यत्तद्ब्राह्मणान्तरेष्विदमाहुः—संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति । संवत्सरेण किल त्रीणि षष्टिशतान्याहुतीनां सप्त च शतानि विंशतिश्चेति याजुष्मतीरिष्टका अभिसंपद्यमानाः संवत्सरस्य च अहोरात्राणि, संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्ति । एवं कृत्वा संवत्सरं जुह्वत् अपजयति पुनर्मृत्युम्—इतः प्रेत्य देवेषु संभूतः पुनर्न म्रियत इत्यर्थः—इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुः । न तथा विद्यात् न तथा द्रष्टव्यम् । यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति न संवत्सराभ्यासमपेक्षते । एवं विद्वान्सन्—यदुक्तं, पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पयआहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्येति, तत्—एकेनैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यते । तदुच्यते—अपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा विद्वान् शरीरेण वियुज्य सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । कः पुनर्हेतुः , सर्वात्माप्त्या मृत्युमपजयतीति ? उच्यते, सर्वे समस्तं हि यस्मात् देवेभ्यः सर्वेभ्यः अन्नाद्यं अन्नमेव तदाद्यं च सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रयच्छति । तद्युक्तं— सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वैः देवैः एकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न म्रियत इति । अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन—'ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत, तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति, हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति, तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा भूतानि चात्मनि, सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्यैत्' (शब्रा. १३।७।१।१) इति ।

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति । यदा पित्रा अन्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथक्पृथग्भोक्तृभ्यः प्रत्तानि, तदा प्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि—तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः—सर्वदा नैरन्तर्येण । कृतक्षयोपपत्तेश्च युक्तस्तेषां क्षयः । न च तानि क्षीयमाणानि, जगतोऽविभ्रष्टरूपेणैवावस्थानदर्शनात् । भवितव्यं च अक्षयकारणेन । तस्मात् कस्मात्पुनस्तानि न क्षियन्ते इति प्रश्नः । तस्येदं प्रतिवचनं— पुरुषो वा अक्षितिः । यथा असौ पूर्वमन्नानां स्रष्टाऽऽसीत् पिता मेधया जायादिसंबद्धेन च पाङ्क्तकर्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव, मेधया तपसा च यतो जनयन्ति तान्यन्नानि । तदेतदभिधीयते, पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता सः अक्षितिः अक्षयहेतुः । कथमस्याक्षितित्वमित्युच्यते — सः हि यस्मात् इदं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकरणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनः भूयो भूयः जनयते उत्पादयति, धिया धिया तत्तत्कालभाविन्या तया तया प्रज्ञया, कर्मभिश्च वाङ्मनःकायचेष्टितैः । यत् यदि ह यद्येतत्सप्तविधमन्नमुक्तं क्षणमात्रमपि न कुर्यात्प्रज्ञया कर्मभिश्च, ततो विच्छिद्येत भुज्यमानत्वात्सातत्येन क्षीयेत ह । तस्मात् यथैवायं पुरुषो भोक्ता अन्नानां नैरन्तर्येण यथाप्रज्ञं यथाकर्म च करोत्यपि । तस्मात् पुरुषोऽक्षितिः, सातत्येन कर्तृत्वात्, तस्मात् भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्त इत्यर्थः । अतः प्रज्ञाक्रियालक्षणप्रबन्धारूढः सर्वो लोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संहतानेकप्राणिकर्मवासनासंतानावष्टब्धत्वात् क्षणिकः अशुद्धः असारः नदीस्रोतः प्रदीपसंतानकल्पः कदलीस्तम्भवदसारः फेनमायामरीच्यम्भःस्वप्नादिसमः तदात्मगतदृष्टीनामविकीर्यमाणो नित्यः सारवानिव लक्ष्यते । तदेतद्वैराग्यार्थमुच्यते — धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात् क्षीयेत हेति— विरक्तानां ह्यस्मात् ब्रह्मविद्या आरब्धव्या चतुर्थप्रमुखेनेति । यो वैतामक्षितिं वेदेति । वक्ष्यमाणान्यपि त्रीण्यन्नानि अस्मिन्नवसरे व्याख्यातान्येवेति कृत्वा तेषां याथात्म्यविज्ञानफलमुपसंह्रियते — यो वा एतामक्षितिं अक्षयहेतुं यथोक्तं वेद—पुरुषो वा अक्षितिः स हीनमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति —सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेत्यस्यार्थ उच्यते — मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमित्येतत्, प्राधान्येनैव, अनान्नां पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद, सोऽन्नमत्ति, नान्नं प्रति गुणभूतः सन्, यथा अज्ञः न तथा विद्वान् अन्नानात्मभूतः — भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवति— देवानपिगच्छति देवात्मभावं प्रतिपद्यते, ऊर्जममृतं च उपजीवतीति यदुक्तं, सा प्रशंसा, नापूर्वार्थोऽन्योऽस्ति ।

शंकर.

(२) पितेतीतीरकणान्तं व्याख्येयग्रहणम् । मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेत्यंशस्तस्य व्याख्यानम् । 'तपसा

चीयते ब्रह्म यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥' इति । ज्ञानमयेन तपसा नामरूपलक्षणान्नजनकस्य परमात्मनोऽन्नजनकत्वं प्रसिद्धं खल्वतः किमत्र व्याख्यातव्यमिति भावः । यदिदं व्रीहि-यवादिरूपमद्यते तद्देवपित्रादिसाधारणमन्नम् । ईदृशं साधारणमन्नं देवपित्रादिभ्योऽदत्त्वा यो भुङ्क्ते स पाप्मनो न विमुच्यते । यस्माद्धेतोरेतदन्नं मिश्रमन्यदीय-द्रव्येण मिश्रितं साधारणमिति यावत् । गीतं च भग-वता — 'तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः' (भ. गी. ३।१२) 'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । ते त्वघं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मका-रणात् ॥' (भ. गी. ३।१३) इति । तथा श्रुतिः— 'केवलाघो भवति केवलादी' । तस्माद्देवपित्रादिभ्यो निवेदितं मनुष्येण भोक्तव्यमित्यर्थः । एवं च प्रसिद्धमन्नं मनुष्येषु विनियुज्यत इत्यर्थः । द्वे अन्ने सृष्ट्वा देवान साधारण्येनाभाजयदप्रीणयदिति । यन्मन्त्रोक्तमन्नं तद्धुतं च प्रहुतं चेति व्याचक्षते — हुतमौपासनं प्रहुतमग्नि-होत्रादि । यस्माद्धुतप्रहुते देवेभ्यो दत्ते तस्माद्देवेभ्यो देवानुद्दिश्यैव जुह्वति च प्रजुह्वति च । दर्शपूर्णमासावेव हुतप्रहुताख्ये देवान्ने इत्याहुः । यस्माद्दर्शपूर्णमासयोर्दे-वान्नत्वं तस्मात्तदतिरिक्तकाम्येष्टियजनशीलो न स्यादि-त्यर्थः । यद्वा दर्शपूर्णमासयोर्हुतप्रहुततया देवान्नत्वात्तत्र कियत्यप्युपचारे देवाः कुप्येयुरिति दर्शपूर्णमास-योरार्त्विज्यं न कुर्यादित्यर्थः । त्रीण्यात्मनेऽकुरु-तेति मन्त्रं वक्तव्यबाहुल्यादन्ते व्याचिकीर्षुस्तदतिक्रम्य तदुत्तरमन्त्रं व्याचष्टे — पशुभ्य इति । तत्पयः पशुभ्यो दत्तमन्नं पयोरूपमत एव हि मनुष्याः पशवश्च प्रथमतः पय एवोपजीवन्ति । अत्र मनुष्याश्चोपजीवन्ती-त्युक्त्या पशुभ्य एकं प्रायच्छदित्यत्र पशुशब्दो द्विपाच्चतुष्पात्साधारणो द्रष्टव्यः । तस्माज्जातं कुमारं जातकर्मसंस्कारे घृतं वा पयसो विकारं घृतमेवाग्रे प्रथमतः प्रलिलेहयन्ति आस्वादयन्ति । लिहेर्धातो-र्णिचि द्विर्वचनं छान्दसम् । स्तनं वा नु धापयन्ति जातकर्माद्यकरणे स्तनं धापयन्ति पाययन्ति । नुशब्दः खल्वर्थे । अथ संजातमाहुरतृणाद इति । अथशब्दो व्याख्योपक्रमे । अतृणाद इति पयोमात्राहार इत्याहु-रिति । यत्प्राणिति चेष्टते मनुष्यपश्वादिकं यच्च न चेष्टते वृक्षादिकं तत्सर्वं पयसि प्रतिष्ठितम् । स्थावर-प्रतिष्ठाहेतुभूतजलस्यापि पयस्त्वादिति भावः । 'अन्नाद्यं प्रयच्छति' । अन्नाद्यमाद्यशब्देन पयआज्या-दिकमुच्यते । यद्यदन्नाद्यं स्वयमत्ति तद्देवेभ्य एव ददाति । देवेभ्यस्तद्दानेन यत्फलं लभते तल्लभते इति भावः । अत्र तस्मादितिशब्दार्थं व्याचष्टे—'पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते' । वैशब्दोऽवधारणे । अक्षितिरक्षय इत्यर्थः । यस्मादक्षयः पुरुषः प्रत्यहमन्नादि जनयति तस्माद्धेतोरद्यमानान्यन्नानि न क्षीयन्त इति मन्त्रार्थः । धिया धिया संकल्पेनेत्यर्थः । उत्पाद्यान्न-व्यक्त्यभिप्राया धियेति वीप्सा । कर्मभिर्जनयते प्राणिनां कर्मभिः सहितः सन्नन्नं जनयत इत्यर्थः । एतदन्नं यद्ध यदि हि प्रत्यहं न कुर्यादन्नं क्षीयेत प्रत्यहमन्नकरणान्न क्षीयत इति भावः । एतादृशीमक्षितिं यो वेदेति मन्त्रार्थः । अनुभवमात्रेऽप्यत्तीति प्रयोगसंभ-वात् । मुख्यभोजनप्रतीत्यर्थं मुखेनान्नमत्तीत्युक्तम् । तस्माच्चान्नादनस्य मुखमात्रसाध्यत्वान्मुखेनेत्यस्य वैयर्थ्यं न चोदनीयम् । 'स देवानपि गच्छति स ऊर्ज-मुपजीवतीति प्रशंसा' । ऊर्जमन्नमित्यर्थः । प्रशंसा फलश्रुतिरिति यावत् ।

रंग.

[1]त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणं तान्या-त्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव । तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति । यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न । प्राणोऽ-पानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण

(१) बृउ. १।५।३; शब्रा. १४।४।३।८–१०; ब्रशांकर. २।३।३२, २।४।६, १२, १८; भास्कर. २।३।३२; रंग. कश्च (कश्चन); रामानुज. २।४।११ समानोऽन इत्ये (समान इत्ये); मध्व. हि न (हि नः) समानो-ऽन (समानो न); श्रीकर. २।४।१०; विज्ञान. १।१।१८, २।३।३२, २।४।१२; बलदेव. २।४।६, १२.

एव। एतन्मयो वा अयमात्मा। वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥

(१) पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपक्षिप्तानि तानि कार्यत्वात् विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वेभ्योऽन्नेभ्यः पृथगुत्कृष्टानि । तेषां व्याख्यानार्थ उत्तरो ग्रन्थ आ ब्राह्मणपरिसमाप्तेः। त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति कोऽस्यार्थ इत्युच्यते –– मनः वाक् प्राणः, एतानि त्रीण्यन्नानि । तानि मनः वाचं प्राणं च आत्मने आत्मार्थं अकुरुत कृतवान् सृष्ट्वा आदौ पिता । तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपं च प्रति संशय इत्यत आह –– अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तम् । यत एवं प्रसिद्धं –– बाह्यकरणविषयात्मसंबन्धे सत्यपि अभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति, किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदति –– अन्यत्र मे गतं मन आसीत् सोऽहमन्यत्रमना आसं नादर्शं, तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वच इत्युक्तः अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति । तस्मात् यस्यासंनिधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतः चक्षुरादेः स्वस्वविषयसंबन्धे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति, यस्य च भावे भवति, तत् अन्यत् अस्ति मनो नामान्तःकरणं सर्वकरणविषययोगीत्यवगम्यते । यस्मात्सर्वो हि लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति, तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात्। अस्तित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते –– कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः, संकल्पः प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन, विचिकित्सा संशयज्ञानं, श्रद्धा अदृष्टार्थेषु कर्मसु आस्तिक्यबुद्धिः देवतादिषु च, अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः, धृतिः धारणं देहाद्यवसादे उत्तम्भनं, अधृतिः तद्विपर्ययः, ह्रीः लज्जा, धीः प्रज्ञा, भीः भयं इत्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव, मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि । मनोऽस्तित्वं प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते—तस्मान्मनो नामास्त्यन्तःकरणं, यस्माच्चक्षुषो ह्यगोचरे पृष्ठतोऽप्युपस्पृष्टः केनचित् हस्तस्यायं स्पर्शः जानोरयमिति विवेकेन प्रतिपद्यते। यदि विवेककृत् मनो नाम नास्ति तर्हि त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्यात् । यत्तत विवेकप्रतिप्रत्तिकारणं तन्मनः ।

अस्ति तावन्मनः, स्वरूपं च तस्याधिगतम् । त्रीण्यन्नानीह फलभूतानि कर्मणां मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि । तत्र आध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं वाग्वक्तव्येत्यारम्भः –– यः कश्च लोके शब्दो ध्वनिः ताल्वादिव्यङ्ग्यः प्राणिभिः वर्णादिलक्षणः इतरो वा वादित्रमेघादिनिमित्तः सर्वो ध्वनिः वागेव सा । इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते –– एषा वाक् हि यस्मात् अन्तं अभिधेयावसानं अभिधेयनिर्णयं आयत्ता अनुगता। एषा पुनः स्वयं नाभिधेयवत् प्रकाश्या अभिधेयप्रकाशिकैव प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपादिवत् । न हि प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते । तद्वत् वाक् प्रकाशिकैव स्वयं न प्रकाश्या –– इति अनवस्थां श्रुतिः परिहरति––एषा हि न प्रकाश्या प्रकाशकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः ।

अथ प्राण उच्यते –– प्राणः मुखनासिकासंचारी आ हृदयवृत्तिः, प्रणयनात्प्राणः, अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानः, अधोवृत्तिः आ नाभिस्थानः, व्यानः व्यायमनकर्मा, व्यानः प्राणापानयोः संधिः वीर्यवत्कर्महेतुश्च, उदानः उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुः आपादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः, समानः समं नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता, अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाभिसंबन्धिनी वृत्तिः—एवं यथोक्तं प्राणादिवृत्तिजातमेतत्सर्वं प्राण एव । प्राण इति वृत्तिमानाध्यात्मिकः अन उक्तः । कर्म च अस्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातम् । व्याख्यातान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अन्नानि । एतन्मय एतद्विकारः प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः । कोऽसावयं कार्यकरणसंघातः ? आत्मा पिण्डः आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतोऽविवेकिभिः—अविशेषेणैतन्मय इत्युक्तस्य विशेषेण वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति स्फुटीकरणम् ।

शंकर.

(२) 'नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा' –– तच्चाऽऽत्मन उपाधिभूतमन्तःकरणं मनो बुद्धिर्विज्ञानं चित्तमिति चानेकधा तत्रतत्राभि-

लभ्यते । क्वचिच्च वृत्तिविभागेन संशयादिवृत्तिकं मन इत्युच्यते निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धिरिति । तच्चैवंभूतमन्तःकरणमवश्यमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । यस्यावधानानवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी भवतस्तन्मनः । तथा च श्रुतिः 'अन्यत्रमनाः' इति । २।३।३२

सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकम् । तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते 'मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं च' इति । तथा च श्रुतिः कामाद्याः नानाविधाः वृत्तीरनुक्रम्याऽऽह—एतदिति । २।४।६

'पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते' — इतश्चास्ति मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं यत्कारणं पञ्चवृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु 'प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः' इति । वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः । ब्रशंकर. २।४।१२

(३) मनोवाक्प्राणरूपाणि त्रीण्यन्नानि सर्वस्मै जीववर्गायाकुरुत कृतवानित्यर्थः । उक्तं च व्यासार्यैर्ज्योतिरधिकरणे सप्तान्नब्राह्मणदशायां परमात्मनः संकल्पाद्देहिनामुपजीव्यत्वेनान्नशब्दवाच्यानां सप्तानामुत्पत्तिमुक्त्वा तत्रप्रसिद्धान्नदर्शपूर्णमासौ पयश्चेत्यत्र चतुष्टयस्य मानुषदेवतिर्यक्षु विनियोगमुक्त्वा त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेत्यवशिष्टान्नत्रयस्य सर्वविधप्रवृत्तिहेतुत्वात्सामान्येन सर्वभोक्तृवर्गशेषमकरोदित्युक्त्वेत्युक्तम् । मनोवाक्प्राणानां सर्वजीवसाधारणोपकारकत्वं क्रमेणाऽऽह—अन्यत्रेति । अत्र लोकः प्रत्येतीति शेषः । मनसो व्यासङ्गदशायां विषयानुभवाभावोऽनुभूयते इति भावः । ततः किमित्यत्राऽऽह— मनसा ह्येवेति । अत्यल्पमिदमुच्यते दर्शनश्रवणे मनःकरणके इति । कामादिकमपि मनःकरणकमित्याह — काम इति । संकल्पोऽध्यवसायः । धृतिः प्रीतिः । अधृतिरप्रीतिः । ह्रीर्लज्जा । धीः प्रमाणजन्यज्ञानमात्रम् । भीरागामिदुःखशङ्का । एतत्सर्वं मनःकरणकमित्यर्थः । एवं मनस आत्मभोगार्थत्वमुक्त्वा वाचस्तदाह — य कश्चनेति । वागिन्द्रियाधीनोच्चारणकर्मेत्यर्थः । ततश्च शब्दाभिवदनमेव वागिन्द्रियसाध्योपकार इति भावः । 'सैषा ह्यन्तमायत्ता' । सैषा वाक्सर्वस्यान्तमायत्ता इयत्तां प्राप्ता । इयत्तां प्रकाशयितुं शक्नोतीत्यर्थः । 'एषा हि न' । एषा वाग्वि स्वयं नान्तमायत्ता । अपरिच्छिन्नेत्यर्थः । वाक्स्वयमन्यापरिच्छेद्या सतीतरेषां तु परिच्छेदिकेत्यर्थः । क्रमप्राप्तं प्राणस्याऽऽत्मोपकारकत्वप्रकारमाह—प्राण इति । 'इत्येतत्सर्वं प्राण एव' । प्राणनापाननादिव्यापारद्वारोपकारक इति यावत् । प्राचुर्ये मयट् । रंग.

(४) * पिता विष्णुः । यत् यदा । तपसा प्राणिनां कर्मभिः । मेधया स्वेच्छया । स हीदमन्नं धिया जनयते कर्मभिरिति वचनात् । 'सप्तान्नानि यदा विष्णुः परमः पुरुषो विभुः । ससर्ज तेषां स्वार्थानि चकार त्रीणि केशवः । मनो वाचं तथा प्राणं तस्मात्तैस्तुष्टिमेति सः । तस्मात्तद्भक्तिकामः स्यात्संकल्पं तत्कृतिं प्रति । कुर्यात्तद्वेदनेच्छां च श्रद्धां तस्य गुणोन्नतौ । अश्रद्धामन्यसाम्ये वाऽप्यन्येषामुन्नतौ ततः । अन्येषां तत्स्वरूपत्वे प्राकृतत्वादिकेऽस्य च । धृतिं तन्निन्दिवागादौ प्राप्ते तत्रैव चाधृतिम् । तन्मतस्य विसर्गार्थे ह्रियं तद्भक्तिवर्जने । तद्विवेके धियं चैव तदज्ञाने भियं तथा । वाचं नित्यं तद्गुणोक्तौ प्राणं तत्कर्मणि स्फुटम् । तदन्यकर्मसंत्यागे चापानं व्यानमस्य च । विरोधिनां निरासे त्वथोदानं योगधारणे । मनोवागादीन्द्रियाणां समानं नियमेऽत्र हि । अन्नमुक्तेषु सुस्थैर्ये नरः कुर्यात्सदैव हि । अनेकगोचरेच्छा स्यात्काम एकाश्रये स्थितः । प्राणः प्रवृत्तिहेतुः स्यादपानस्तु निवर्तने । बलकर्मा तथा व्यान उदानो योगकर्मकृत् । देहेन्द्रियमनोनेता समानो नः स्थितिप्रदः । मनोवाक्प्राणसांनिध्यप्राधान्याज्जीव उन्नतिः । मनोवाक्प्राणरूपोऽसौ भगवान् पुरुषोत्तमः । मनोवाक्प्राणतस्तस्य जाता अन्येऽभिमानिनः । ब्रह्मा सरस्वती वायुर्मनआद्यभिमानिनः । सर्वस्यान्तःस्थितं विष्णुमायत्ता वाग्घि नः सदा । सर्ववाचश्च घोषाश्च विष्णोर्नामेति कीर्तिताः । तज्ज्ञानां तत्फलं च स्यादज्ञानां तत्फलं न तु । सर्वेन्द्रियमतं ज्ञानं मनआयत्तमीरितम् । पृष्टे स्पृष्टेऽप्यनेनाहं स्पृष्ट इत्येव वेत्यतः । मनस्यव्याकुलेऽन्यत्र नैव वेत्ति कथंचन ॥ मध्व.

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥

* १।५।१,२ कण्डिके अपि अत्रैव व्याख्याते । द्वितीयकण्डिकाव्याख्यानं १।५।१६ कण्डिकायामपि द्रष्टव्यम् ।

(१) बृउ. १।५।४; शब्रा. १४।४।३।११.

तेषामेव प्राजापत्यानामन्नानामाधिभौतिको विस्तारोऽभिधीयते--त्रयो लोकाः भूर्भुवः स्वरित्याख्याः एत एव वाङ्मनःप्राणाः, तत्र विशेषः — वागेवायं लोकः, मनोऽन्तरिक्षलोकः, प्राणोऽसौ लोकः ।

शंकर.

[१]त्रयो वेदा एत एव । वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥

पिता माता प्रजैत एव । मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥

(१) तथा त्रयो वेदा इत्यादीनि वाक्यानि ऋज्वर्थानि । शंकर.

(२) 'प्रजा' पुत्र इत्यर्थः ।

रंग.

[२]विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । यत्किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपम् । वाग्घि विज्ञाता । वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥

(१) विज्ञातं विजिज्ञास्यं अविज्ञातं एत एव । तत्र विशेषः यत्किंच विज्ञातं विस्पष्टं ज्ञातं वाचस्तद्रूपम् । तत्र स्वयमेव हेतुमाह—वाक् हि विज्ञाता, प्रकाशात्मकत्वात् । कथमविज्ञाता भवेत् या अन्यानपि विज्ञापयति । 'वाचैव सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायते' इति हि वक्ष्यति । वाग्विशेषविद इदं फलमुच्यते— वागेव एनं यथोक्तवाग्विभूतिविदं तत् विज्ञातं भूत्वा अवति पालयति, विज्ञातरूपेणैवास्यान्नं भोज्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः। शंकर.

(२) यद्वाग्व्यवहाराद्विज्ञातं तत्सर्वं वाचो रूपम् । तदेव प्रसिद्धं दर्शयति—'वाग्घि विज्ञाता'। वाचा विज्ञायमानाः सर्वेऽपि वागेव तदधीनप्रकाशत्वात्सैवेत्यर्थः । ततश्च किमित्यत्राऽऽह—'वागेवैनं तद्भूत्वाऽवति'। तद्वाचा विज्ञायमानं पदार्थजातमेनं विज्ञातारं यदवति रक्षत्युपकरोतीति यावत् । तद्वागेव भूत्वा अवति वाचा विज्ञायमानेन पदार्थेन य उपकारः स सर्वोऽपि वागाद्यधीन एव तस्माद्वाच उपकारकत्वं सिद्धमिति भावः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

रंग.

[१]यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विजिज्ञास्यम् । मन एनं तद्भूत्वाऽवति ॥

तथा यत्किंच विजिज्ञास्यं, विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं विजिज्ञास्यं तत्सर्वं मनसो रूपम् । मनः हि यस्मात् संदिह्यमानाकारत्वाद्विजिज्ञास्यम् । पूर्ववन्मनोविभूतिविदः फलम्—मन एनं तत् विजिज्ञास्यं भूत्वा अवति विजिज्ञास्यस्वरूपेणैवान्नत्वमापद्यते । शंकर.

[२]यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥

(१) तथा यत्किंच अविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं, प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातः, अविज्ञातरूपः हि यस्मात् प्राणः, अनिरुक्तश्रुतेः । विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनःप्राणविभागे स्थिते त्रयो लोका इत्यादयो वाचनिका एव । सर्वत्र विज्ञातादिरूपदर्शनाद्वचनादेव नियमः स्मर्तव्यः। प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति अविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः । शिष्यपुत्रादिभिः संदिह्यमानाविज्ञातोपकारा अप्याचार्यपित्रादयो दृश्यन्ते । तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोरन्नत्वोपपत्तिः ।

शंकर.

(२) 'प्राणो ह्यविज्ञातः' । प्राणस्येन्द्रियागोचरत्वादिति भावः । 'प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति' । पूर्वसुकृतवशादचिन्तितं यदुपकरोति तद्भूत्वा प्राण उपकरोतीत्यर्थः । रंग.

(३) लोकवेदसुरज्ञातपित्रादेश्चाभिमानिनः । *

मध्व.

[३]तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥

(१) बृउ. १।५।५-७; शब्रा. १४।४।३।१२—१४.

(२) बृउ. १।५।८; शब्रा. १४।४।३।१५; रंग. वागेनं (वागेवैनं).

* बृउ. १।५।४ इत्यारभ्य एतत्पर्यन्तस्येयं व्याख्या ।

(१) बृउ. १।५।९; शब्रा. १४।४।३।१६ एनं (एव).

(२) बृउ १।५।१०; शब्रा. १४।४।३।१७ एनं (एव).

(३) बृउ. १।५।११; शब्रा. १४।४।३।१८.

(१) व्याख्यातो वाङ्मनःप्राणानामाधिभौतिको विस्तारः । अथायमाधिदैविकार्थः आरम्भः—तस्यै तस्याः वाचः प्रजापतेरन्नत्वेन प्रस्तुतायाः पृथिवी शरीरं बाह्य आधारः, ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणं पृथिव्यां आधेयभूतं अयं पार्थिवोऽग्निः । द्विरूपा हि प्रजापतेः वाक् कार्यं आधारः अप्रकाशः, करणं च आधेयं प्रकाशः, तदुभयं पृथिव्यग्नी वागेव प्रजापतेः । तत् तत्र यावत्येव यावत्परिमाणैव अध्यात्माधिभूत-भेदभिन्ना सती वाग्भवति, तत्र सर्वत्र आधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता तावत्येव भवति कार्यभूता । तावानयमग्निः आधेयः—करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टस्तावानेव भवति । समानमुत्तरम् ।

शंकर.

(२) एवं प्रशस्य त्रयाणामधिष्ठातॄंश्च दर्शयति— तस्यै वाच इति । तस्य वागिन्द्रियस्य पृथिवी शरीरमायतनं जिह्वागोलस्थं पार्थिवांशमाश्रित्य वागिन्द्रियं तिष्ठतीत्यर्थः । ज्योतीरूपमयमग्निः । ज्योतिर्मयमधिष्ठातृदेवतास्वरूपमयमग्निरित्यर्थः । तद्यावत्येवेति । यत्रयत्र वागिन्द्रियं तत्रतत्र तदधिष्ठानतया पृथिव्यस्ति । अधिष्ठातृतयाऽग्निरप्यस्तीत्यर्थः ।

रंग.

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यः । तौ मिथुनꣳ समैताम् । ततः प्राणोऽजायत । स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥

(१) अथैतस्य प्राजापत्यान्नोक्तस्यैव मनसः द्यौः द्युलोकः शरीरं कार्यं आधारः, ज्योतीरूपं करणं आधेयः असावादित्यः । तत् तत्र यावत्परिमाणमेवाध्यात्ममधिभूतं वा मनः, तावती तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा मनसो ज्योतीरूपस्य करणस्य आधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौः । तावानसावादित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयम् । तावग्न्यादित्यौ वाङ्मनसे आधिदैविके मातापितरौ मिथुनं मैथुन्यं इतरेतरसंसर्गं समैतां समगच्छेताम् —मनसा आदित्येन प्रसूतं पित्रा, वाचा अग्निना मात्रा प्रकाशितं कर्म करिष्यामीति—अन्तरा रोदस्योः । ततः तयोरेव संगमनात् प्राणो वायुरजायत परिस्पन्दाय कर्मणे । यो जातः स इन्द्रः परमेश्वरः, न केवलमिन्द्र एव, असपत्नः अविद्यमानः सपत्नो यस्य, कः पुनः सपत्नो नाम ? द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोपगतः स द्वितीयः सपत्न इत्युच्यते । तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते । प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव हि ते अध्यात्ममिव । तत्र प्रासङ्गिकासपत्नविज्ञानफलमिदम्—नास्य विदुषः सपत्नः प्रतिपक्षो भवति, य एवं यथोक्तं प्राणं असपत्नं वेद ।

शंकर.

(२) इह द्युशब्द आकाशमात्रपरः । न तु लोकविशेषपरः । अनुपपत्तेः । न हि स्वर्गलोक एव मनसोऽधिष्ठानमन्येषाममनस्कत्वप्रसङ्गात् । द्युशब्दो हि लोकविशेषे न भूमिमात्रे च वर्तते । सुरलोको द्योदिवौ द्वे । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योमपुष्करमम्बरम्' इति निघण्टूक्तेः । तत्रापि सामर्थ्याद्धृदयाकाशे पर्यवस्यति । हृदयं छिद्ररूपाकाशमायतनमित्यर्थः । तावग्न्यादित्यौ मिथुनं समैतां मिथुनभावमगच्छताम् । 'ततः प्राणोऽजायत' । तस्यायमभिप्रायः— आदित्याधिष्ठेयमनःपूर्विकाऽग्न्याधिष्ठेयवाक्प्रवृत्तिस्तदुभयपूर्विका पञ्चवृत्तिप्राणाधीना शरीरप्रवृत्तिरिति । स इन्द्रः परमैश्वर्यशाली । इन्द्रियान्तरापेक्षया प्राणस्येश्वरत्वादिति भावः । प्राणस्यासपत्नत्वं चक्षुरादिषु स्वसदृशस्वप्रतिस्पर्धिरहितत्वम् । रंग.

अथैतस्य प्राणस्याऽऽपः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः । त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः । स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तꣳ स लोकं जयति । अथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तꣳ स लोकं जयति ॥

(१) अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राणस्य, न प्रजोक्तस्य अनन्तरनिर्दिष्टस्य, आपः शरीरं कार्यं करणाधारः । पूर्ववत् ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तत्र

(१) बृउ. १।५।१२; शब्रा. १४।४।३।१९; रंग. नास्य (न ह्यस्य); मध्व. समैताम् (समेताम्).

(१) बृउ. १।५।१३; शब्रा. १४।४।३।२०, २१; ब्रशंकर. ३।३।४३; रामानुज. २।४।६; श्रीकर. २।४।५.

यावानेव प्राणः यावत्परिमाणः अध्यात्मादिभेदेषु, तावद्व्याप्तिमत्य आपः तावत्परिमाणाः। तावानसौ चन्द्र अन्नाधेयः तास्वप्स्वनुप्रविष्टः करणभूतः अध्यात्ममधिभूतं च तावद्व्याप्तिमानेव। तान्येतानि पित्रा पाङ्क्तेन कर्मणा सृष्टानि त्रीण्यन्नानि वाङ्मनःप्राणाख्यानि। अध्यात्ममधिभूतं च जगत्समस्तं एतैर्व्याप्तम्। नैतेभ्योऽन्यदतिरिक्तं किंचिदस्ति कार्यात्मकं करणात्मकं वा। समस्तानि त्वेतानि प्रजापतिः। त एते वाङ्मनःप्राणाः सर्व एव समाः तुल्यव्याप्तिमन्तः यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्य व्यवस्थिताः। अत एवानन्ता यावत्संसारभाविनो हि ते। न हि कार्यकरणप्रत्याख्यानेन संसारोऽवगम्यते। कार्यकरणात्मका हि त इत्युक्तम्। स यः कश्चित् ह एतान् प्रजापतेरात्मभूतान् अन्तवतः परिच्छिन्नान् अध्यात्मरूपेण वा अधिभूतरूपेण वा उपास्ते, स च तदुपासनानुरूपमेव फलं अन्तवन्तं लोकं जयति, परिच्छिन्न एव जायते, नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः। अथ पुनः यः ह एताननन्तान् सर्वात्मकान् सर्वप्राण्यात्मभूतान् अपरिच्छिन्नान् उपास्ते, सोऽनन्तमेव लोकं जयति। शंकर.

(२) आपः शरीरं, 'प्राणा वा आपः' इति श्रुतेः। पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयमित्यायुर्वेदविदः। अतः प्राणस्याऽऽप एवाऽऽयतनम्। त एते वाङ्मनःप्राणाः सर्व एव समाः। हस्तिमशकादीनां सर्वेषां समानाः। यथा दीपप्रभा घटगृहप्रासादाधारा समपरिमाणाऽपि तत्तदाधारवशेन संकोचविकासौ याति तथा प्राणा अपि मशकमातङ्गादिदेहवशेन संकोचविकासौ यान्तीत्यर्थः। सर्वेऽनन्ताः। आनन्त्यं चाऽऽकल्पस्थायित्वात्, मनआदिव्यष्टिभेदाच्चेति द्रष्टव्यम्। तस्मात्फलार्थिनाऽऽनन्त्येनैवोपासनीयम्। अनन्तवत्त्वेनैवोपासनेन तत्फलप्राप्तिरित्याह –– स यो हैतानन्तवत इति। अत्रानन्तशब्दश्चिरकालस्थायित्वाभिप्रायः।

रंग.

(३) त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः इत्यानन्त्यश्रवणाद्विभुत्वं प्राणानामिति प्राप्तेऽभिधीयते। 'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' (बृउ. ४।४।२) इत्युत्क्रान्त्यादिश्रवणात्परिमितत्वे सिद्धे सत्युत्क्रान्त्यादिषु पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानत्वादणवश्च प्राणाः। आनन्त्यश्रुतिस्तु 'अथ यो हैताननन्तानुपास्ते' इत्युपासनश्रवणादुपास्यप्राणविशेषभूतकार्यबाहुल्याभिप्राया।

रामानुज. २।४।६

(४) 'द्युपृथिव्यग्निसूर्याणां सोमस्याप्यभिमानिनः। स इन्द्रः परमैश्वर्यादशत्रुः समवर्जनात्। वायुरेते समा व्याप्तौ ब्रह्मेशौ गुणतोऽधिकौ। अनन्ताश्च गुणा ह्येषामन्यजीवव्यपेक्षया। तेभ्योऽप्यनन्ता विष्णोस्तु तेषामेवमुपासकः। नित्यलोकोपभोगी स्यादनित्यस्यान्यथा भवेत्॥ *

मध्व.

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः। तस्य रात्रय एव पञ्चदश कलाः। ध्रुवैवास्य षोडशी कला। स रात्रिभिरेवाऽऽ च पूर्यतेऽप च क्षीयते। सोऽमावास्याꣳ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य। ततः प्रातर्जायते। तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै॥

(१) पिता पाङ्क्तेन कर्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नान्यात्मार्थमकरोदित्युक्तम्। तान्येतानि पाङ्क्तकर्मफलभूतानि व्याख्यातानि। तत्र कथं पुनः पाङ्क्तस्य कर्मणः फलमेतानीति उच्यते––यस्मात्त्रिष्वपि त्रिष्वन्नेषु पाङ्क्तता अवगम्यते, वित्तकर्मणोरपि तत्र संभवात्। तत्र पृथिव्यग्नी माता, दिवादित्यौ पिता, योऽयमनयोरन्तरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातम्। तत्र वित्तकर्मणी संभावयितव्ये इत्यारम्भः। स एष संवत्सरः––योऽयं त्र्यन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः, स एष संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते। षोडशकलः षोडश कला अवयवा अस्य सोऽयं षोडशकलः संवत्सरः संवत्सरात्मा कालरूपः। तस्य च कालात्मनः प्रजापतेः रात्रय एव अहोरात्राणि––तिथय इत्यर्थः––पञ्चदश कलाः। ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता अस्य प्रजापतेः षोडशी षोडशानां

---

* बृउ. १।५।११ इत्यारभ्य एतत्पर्यन्तस्येयं व्याख्या।

(१) बृउ. १।५।१४; शब्रा. १४।४।३।२२; रंग. रेवाऽऽ च पूर्यतेऽप (रेव चाऽऽपूर्यते अप); मध्व. पूर्यतेऽप (पूर्यते अप).

पूरणी कला। रात्रिभिरेव तिथिभिः कलोक्ताभिः आपूर्यते च अपक्षीयते च प्रतिपदाद्याभिर्हि चन्द्रमाः प्रजापतिः शुक्लपक्ष आपूर्यते कलाभिरुपचीयमानाभिर्वर्धते यावत्संपूर्णमण्डलः पौर्णमास्याम्। ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते कृष्णपक्षे यावद्ध्रुवैका कला व्यवस्थिता अमावास्यायाम्। स प्रजापतिः कालात्मा अमावास्यां अमावास्यायां रात्रिं रात्रौ या व्यवस्थिता ध्रुवा कलोक्ता एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत् प्राणिजातं अनुप्रविश्य--यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत्सर्वमेव ओषध्यात्मना सर्वं व्याप्य—अमावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः। एवं पाङ्क्तात्मकोऽसौ प्रजापतिः—दिवादित्यौ मनः पिता, पृथिव्यग्नी वाक् जाया माता, तयोश्च प्राणः प्रजा, चान्द्रमस्यस्तिथयः कला वित्तं--उपचयापचयधर्मित्वात् वित्तवत्, तासां च कलानां कालावयवानां जगत्परिमाणहेतुत्वं कर्म। एवमेष कृत्स्नः प्रजापतिः—जाया मे स्यात्, अथ प्रजायेय, अथ वित्तं मे स्यात्, अथ कर्म कुर्वीय--इत्येषणानुरूप एव पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतः संवृत्तः। कारणानुविधायि हि कार्यमिति लोकेऽपि स्थितिः। यस्मादेष चन्द्र एतां रात्रिं सर्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्तते, तस्माद्धेतोः एताममावास्यां रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणं न विच्छिन्द्यात्--प्राणिनं न प्रमापयेदित्येतत्--अपि कृकलासस्य--कृकलासो हि पापात्मा स्वभावेनैव हिंस्यते प्राणिभिः दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा। ननु प्रतिषिद्धैव प्राणिहिंसा 'अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति। बाढं प्रतिषिद्धा, तथापि न अमावास्याया अन्यत्र प्रतिप्रसवार्थं वचनं हिंसायाः कृकलासविषये वा, किं तर्हि एतस्याः सोमदेवताया अपचित्यै पूजार्थम्।

शंकर.

(२) चन्द्रमाः षड्भ्यो मासऋतून्कल्पयतीति प्रकारेण सर्वर्तुप्रवर्तकतया संवत्सरसंज्ञको राज्यधीनोपचयापचयान्वितकलामयः 'सौम्यो वै देवतया पुरुषः' इति श्रवणात्प्राणाधिदेवताभूतश्चन्द्र उच्यते। अत एव प्रजापतित्वं षोडश्याः कलाया नाशाभावात् ध्रुवत्वमिति द्रष्टव्यम्।

*रंग.

(३) वायुः प्रजापतिः सोऽसौ चन्द्रसंस्थो विशेषतः। रात्रौरात्रौ क्षयादस्य पूरणाद्रात्रिनामकाः। कलाः पञ्चदश प्रोक्ता ध्रुवैवास्य तु षोडशी। अकलोऽपि स चन्द्रस्य कलाभिः प्रोच्यते तथा। सोऽमावास्यां यतो रात्रौ प्राणभृत्सु व्यवस्थितः। कल्पावेशादल्पदोषः कृकलासवधोऽपि सन्। तस्यां रात्रौ महान्दोषो देवतावेशतो भवेत्। वायुः संवत्सरः प्रोक्तो वत्सो विष्णोरसौ यतः। सम्यगेव रतिं याति॥

मध्व.

[1]यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषः। तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाः। आत्मैवास्य षोडशी कला। स वित्तेनैवाऽऽ च पूर्यतेऽप च क्षीयते। तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा। प्रधिर्वित्तम्। तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽगादित्येवाहुः॥

(१) यो वै परोक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः, स नैव अत्यन्तं परोक्षो मन्तव्यः, यस्मादयमेव स प्रत्यक्ष उपलभ्यते। कोऽसावयम्? यो यथोक्तं त्र्यन्नात्मकं प्रजापतिमात्मभूतं वेत्ति स एवंवित्पुरुषः। केन सामान्येन प्रजापतिरिति तदुच्यते--तस्य एवंविदः पुरुषस्य गवादिवित्तमेव पञ्चदश कलाः, उपचयापचयधर्मित्वात्–वित्तसाध्यं च कर्म। तस्य कृत्स्नतायै--आत्मैव पिण्ड एव अस्य विदुषः षोडशी कला ध्रुवस्थानीया। स चन्द्रवत् वित्तेनैव आपूर्यते च अपक्षीयते च। तदेतत् लोके प्रसिद्धम्। तदेतत् नभ्यं नाभ्यै हितं नभ्यं नाभिं वा अर्हतीति--किं तत्? यदयं योऽयं आत्मा पिण्डः। प्रधिः वित्तं परिवारस्थानीयं बाह्यं--चक्रस्येवारनेम्यादि। तस्मात् यद्यपि सर्वज्यानिं सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोति, आत्मना चक्रनाभिस्थानीयेन चेत् यदि जीवति, प्रधिना बाह्येन परिवारेण अयं अगात् क्षीणोऽयम्—यथा चक्रमरनेमि-

---

* शेषं शंकरवत्।

(१) बृउ. १।५।१५; शब्रा. १४।४।३।२३ दित्येवाहुः (दित्याहुः); रंग. वै स सं (वै सं).

विमुक्तं––एवमाहुः । जीवंश्चेदरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचीयत इत्यभिप्रायः । शंकर.

(२) षोडशकलचन्द्रविद्याफलमाह–– यो वै संवत्सर इति । यथा चन्द्रः षोडशकल एवं तद्वेत्ता पुरुषोऽपि षोडशकलो भवतीत्यर्थः । पुरुषस्य षोडशकलत्वमेवोपपादयति–तस्य वित्तमेवेति । सर्वज्यानिम्। ज्या वयोहानौ। सर्वनाशो यथा भवति तथेति यावत् । जीयते । श्यनि ‘ ग्रहिज्या ’ इति संप्रसारणम् । नश्यतीत्यर्थः । प्रधिना प्रधिस्थानीयेन वित्तेनागात्संगतवानित्येवाऽऽहुः कान्तारे सर्वहरणेऽपि शरीरमात्रं जीवति चेत्सर्वं वित्तमाप्यते वित्तस्य चन्द्रकलावदपक्षीयविनाशस्वभावत्वात् । विद्यामहिम्ना स्वयमेव पूर्णं भविष्यतीति विद्वांस आहुरित्यर्थः । अत एव व्यासार्यैरेतदर्थत्रदनदशायां तद्वेदनफलं चोक्तमित्युक्तम् । अतोऽयं संदर्भो विद्याफलप्रतिपादनपरो द्रष्टव्यः । रंग.

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोकः । विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकाना१ँ श्रेष्ठः । तस्माद्विद्यां प्रश१ँसन्ति ॥

(१) एवं पाङ्क्तेन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा त्र्यन्नात्मकः प्रजापतिर्भवतीति व्याख्यातम् । अनन्तरं च जायादिवित्तं पारिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतम् । न पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसंबन्धनियमः । सोऽयं पुत्रादीनां साधनानां साध्यविशेषसंबन्धो वक्तव्य इत्युत्तरकण्डिका प्रणीयते––अथेति वाक्योपन्यासार्थः । त्रयः––वावेत्यवधारणार्थः––त्रय एव शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोकाः, न न्यूना अधिका वा । के ते इत्युच्यते––मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यः जेतव्यः साध्यः––यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथोत्तरत्र वक्ष्यामः––नान्येन कर्मणा, विद्यया वेति वाक्यशेषः । कर्मणा अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यः, न पुत्रेण नापि विद्यया । विद्यया देवलोकः न पुत्रेण नापि कर्मणा । देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्यतमः, तस्मात् तत्साधनत्वात् विद्यां प्रशंसन्ति ।

शंकर.

(२) लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते । ब्रशंकर. ४।३।४

(३) मनोवाक्प्राणानां प्रकारान्तरेणापि आत्मोपकारकत्वं दर्शयितुं पीठिकामारचयति–– अथ त्रय इति । केवलकर्मणाऽन्तरिक्षलोकः काम्यविद्याविशेषेण देवलोकप्राप्तिरित्यर्थः । अत्र देवलोकशब्दस्य भगवल्लोकपरत्वमपि स्वरसमिति द्रष्टव्यम् । यतो विद्याया एव श्रेष्ठलोकसाधनत्वमतो विद्यां स्तुवन्तीत्यर्थः ।

रंग.

(४)‘––स एवं विदुषि स्थितः । अध्रुवास्तु कला यद्वत्सौम्यास्तस्य यथा धनम् । आगमापायवत्त्वात्तु ध्रुवावदेह उच्यते । नाभिस्थानं शरीरं तु चक्रस्य प्रधिवर्धनम् । सर्वस्वविजयेऽप्यस्मात्प्रधिमात्रं तु गच्छति । एवं महागुणान्देवानेवं यो वेद पूरुषः । न चैभ्योऽतिप्रियः कश्चिद्विष्णोरस्ति कदाचन ।

* चतुर्थं भोज्यमेवान्नं सर्वसाधारणं स्मृतम् । आत्मनोऽतिसमीपत्वं तस्य योऽन्नस्य मन्यते । अक्षयं पापमस्य स्याद्देवब्रह्मस्वहारिणः । तदेव मन्त्रयुक्तत्वाद्बलिहोमात्मना द्वयम् । देवानां प्रददौ विष्णुस्तस्मान्नैवेच्छया यजेत् । यदीच्छया यजेत्तेषामपहर्ता भविष्यति । देवस्वं तेन येनैव काम्यार्थं विनियोजितम् । परकीयेन वित्तेन तस्मिन्विनियमे यथा । चतुष्पाद्भ्यो द्विपाद्भ्यश्च पशुभ्यः पयआत्मकम् । प्रायच्छत्सप्तमान्नं स गोक्षीरं मुख्यमत्र च । आत्मने चैव देवानां तद्धोमार्थं प्रकल्पितम् । संवत्सरं गोपयसाऽनेन होमो हरेः कृतः । भगवत्तत्त्वविदुषा तस्य मुक्तिर्न संशयः । अदृष्टभगवद्रूपस्यैतद्दर्शनकारणम् । भगवद्दृष्टिपूतस्तु विना होमेन मुच्यते । सप्तान्नसृष्टितत्त्वज्ञस्त्वेकहोमे न मुच्यते । विशेषज्ञो यतः

(१) बृउ. १।५।१६; शब्रा. १४।४।३।२४; ब्रशंकर. ४।३।४.

* इत आरभ्य पुनः बृउ. १।५।२ कण्डिकाया भाष्यं दृश्यते । सोऽयं ग्रन्थः अत्र असंगत एव । रघूत्तममुनिरपि भाष्यवृत्तिकारः एतामसंगतिं न पश्यतीति चित्रम् ।

सोऽयं भगवत्तत्त्ववेदने । को नाम भगवान्विष्णुः परमानदरूपतः । प्राणिनां कर्मभिश्चैव स्वेच्छया च पुनः पुनः । सप्तान्नं सृजते यस्मादन्नानामक्षयस्ततः । तस्मादक्षितिनामाऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः । य एवमक्षितिं वेद भगवन्तं सनातनम् । अप्रयत्नेन भोगाः स्युर्यथेष्टास्तस्य सर्वदा । सप्तान्नोपासनं यस्माद्देवानां योग्यमुत्तमम् । तस्माद्देवत्वमाप्नोति योग्यो देवपदस्य यः । ऊर्जे देवान्नमुद्दिष्टं ऊर्जितास्तु गुणास्तथा । तदप्याप्नोति न नरा योग्या एतदुपासने । ज्ञानमात्रेण देवानां सामीप्यं प्राप्नुवन्ति ते ॥' इति नारायणीये । मध्व.

(संप्रत्तिकर्म)

तत्फलं, पुत्रनामनिरुक्तिः, संप्रत्तिकर्तरि देव-प्राणप्रवेशः

अथातः संप्रत्तिः । यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह, त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति । यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञास्तेषाꣳ सर्वेषां यज्ञ इत्येकता । ये वै के च लोकास्तेषाꣳ सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदꣳ सर्वम् । एतन्मा सर्वꣳ सन्नयमितोऽभुनजदिति । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मादेनमनुशासति । स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन किंचिदक्ष्णयाऽकृतं भवति तस्मादेनꣳ सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम । स पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति । अथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥

(१) एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्मार्थत्वान्न पृथक्साधनमिति पृथक् नाभिहिता । वित्तं च कर्मसाधनत्वान्न पृथक्साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रस्य तु अक्रियात्मकत्वात् केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायते । अतस्तद्वक्तव्यमिति अथ अनन्तरमारभ्यते—संप्रत्तिः संप्रदानम् । संप्रत्तिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । पुत्रे हि स्वात्मव्यापारसंप्रदानं करोति अनेन प्रकारेण पिता, तेन संप्रत्तिसंज्ञकमिदं कर्म । तत् कस्मिन्काले कर्तव्यमित्याह——स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन् मरिष्यन् मरिष्यामीत्यरिष्टादिदर्शनेन मन्यते, अथ तदा पुत्रमाहूयाऽऽह——त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स एवमुक्तः पुत्रः प्रत्याह । स तु पूर्वमेवानुशिष्टो जानाति मयैतत्कर्तव्यमिति । तेनाऽऽह——अहं ब्रह्म अहं यज्ञः अहं लोक इति एतद्वाक्यत्रयम् । एतस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते——यद्वै किंच यत्किंच अवशिष्टं अनूक्तं अधीतमनधीतं च, तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन्पदे एकता एकत्वम् । योऽध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेदविषयः, सः इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्वित्यर्थः । यथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मया अनुष्ठिताश्चाननुष्ठिताश्च, तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन्पदे एकता एकत्वम् । मत्कर्तृका यज्ञा ये आसन्, ते इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञः त्वत्कतृका भवन्त्वित्यर्थः । ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च, तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मिन्पदे एकता । इत ऊर्ध्वं त्वं लोकः त्वया जेतव्यास्ते । इत ऊर्ध्वं मया अध्ययनयज्ञलोकजयकर्तव्यक्रतुस्त्वयि समर्पितः, अहं तु मुक्तोऽस्मि कर्तव्यताबन्धनविषयात्क्रतोः । स च सर्वं तथैव प्रतिपन्नवान्पुत्रः अनुशिष्टत्वात् । तत्र इमं पितुरभिप्रायं मन्वाना आचष्टे श्रुतिः——एतावत् एतत्परिमाणं वै इदं सर्वं——यद्गृहिणा कर्तव्यं, यदुत वेदा अध्येतव्याः, यज्ञा यष्टव्याः, लोकाश्च जेतव्याः, एतन्मा सर्वं सन्नयम्——सर्वं हि इमं भारं मदधीनं मत्तोऽपच्छिद्य आत्मनि निधाय इतः अस्माल्लोकात् मा मां अभुनजत् पालयिष्यतीति——लङर्थे लङ्, छन्दसि कालनियमाभावात् । यस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरं अस्माल्लोकात्कर्तव्यताबन्धनतो मोचयिष्यति, तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं लोकहितं पितुः आहुर्ब्राह्मणाः । अत एव ह्येनं पुत्रमनुशासति लोक्योऽयं नः स्यादिति——पितरः । स पिता यदा यस्मिन्काले एवंवित् पुत्रसमर्पितकर्तव्यताक्रतुः अस्मा-

---

(१) बृउ. १।५।१७; शब्रा. १४।४।३।२५, २६ मितोऽभुन (मितो भुन); रंग. यदा प्रै (स यदा प्रै) दैवाः (देवाः); मध्व. एतन्मा सर्वꣳ (एतस्मात्सर्वꣳ) दैवाः (देवाः).

ल्लोकात् प्रैति म्रियते, अथ तदा एभिरेव प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैः पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोति । अध्यात्मपरिच्छेदहेत्वपगमात् पितुर्वाङ्मनःप्राणाः स्वेन आधिदैविकेन रूपेण पृथिव्यग्न्याद्यात्मना भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत् सर्वे आविशन्ति । तैः प्राणैः सह पिताऽपि आविशति वाङ्मनःप्राणात्मभावित्वात्पितुः । अहमस्म्यनन्ता वाङ्मनःप्राणा अध्यात्मादिभेदविस्तारा:-- इत्येवंभावितो हि पिता, तस्मात् प्राणानुवृत्तित्वं पितुर्भवतीति युक्तमुक्तम्--एभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति । सर्वेषां ह्यसावात्मा भवति पुत्रस्य च । एतदुक्तं भवति--यस्य पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्तते पुत्ररूपेण नैव मृतो मन्तव्य इत्यर्थः। तथा च श्रुत्यन्तरे--'सोऽस्यायमितर आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ' इति । अथेदानीं पुत्रनिर्वचनमाह--स पुत्रः यदि कदाचित् अनेन पित्रा अक्षणया कोणच्छिद्रतोऽन्तरा अकृतं भवति कर्तव्यं, तस्मात् कर्तव्यतारूपात्पित्रा अकृतात् सर्वस्माल्लोकप्राप्तिप्रतिबन्धरूपात् पुत्रो मुञ्चति मोचयति तत्सर्वं स्वयमनुतिष्ठन् पूरयित्वा, तस्मात्पूरणेन त्रायते स पितरं यस्मात्, तस्मात्, पुत्रो नाम। इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं—यत्पितुश्छिद्रं पूरयित्वा त्रायते । स पिता एवंविधेन पुत्रेण मृतोऽपि सन् अमृतः अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति एवमसौ पिता पुत्रेणेमं मनुष्यलोकं जयति । न तथा विद्याकर्मभ्यां देवलोकपितृलोकौ । स्वरूपलाभसत्तामात्रेण । न हि विद्याकर्मणी स्वरूपलाभव्यतिरेकेण पुत्रवत् व्यापारान्तरापेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्येते । अथ कृतसंप्रत्तिकं पितरं एनं एते वागादयः प्राणाः दैवाः हैरण्यगर्भाः अमृताः अमरणधर्माणः आविशन्ति। शंकर.

(२) ' स पुत्रमाविशति ' । पुत्रो भूत्वा यज्ञादिकमयमेव करोति । पुत्रगतं सर्वं परलोकगतस्य पितुः स्वानुष्ठितसुकृतवदुपकारकं भवतीत्यर्थः । परलोकगतं पुण्यकर्माणं पुरुषं देवाः प्राणशब्दवाच्या मनआदावाविशन्तीत्यर्थः । * रंग.

(३) ब्रह्मेति वेदः । स्वाध्यायादिकर्तृत्वात्पुत्रस्त्वं ब्रह्मेत्याद्युच्यते । आत्मा भवति व्यापको भवति । पुनः कर्मकृतिर्मानुष्यजय उच्यते । ' जन्मान्तरं विना नैव कर्मणा तत्तु युज्यते । पुत्रेण विद्यया नित्यमेकैकेनापि युज्यते । उभाभ्यां किमु वक्तव्यमष्टभागफलं सुतात् । विद्यया त्वर्धमाप्नोति सर्वं सन्नात्रविल्लभेत् । पुत्रमाविश्य सामर्थ्यान्मुच्यते छिद्रकर्मणः । अक्षणं च पुदिति च्छिद्रं पुत्रस्तत्त्राणतो भवेत् ॥ '

मध्व.

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति । सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥

(१) कथमिति वक्ष्यति—पृथिव्यै चैनमित्यादि । एवं पुत्रकर्मापरविद्यानां मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाध्यार्थता प्रदर्शिता श्रुत्या स्वयमेव । अत्र केचिद्वावदूकाः श्रुत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः सन्तः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थतां वदन्ति । तेषां मुखापिधानं श्रुत्येदं कृतं— जाया मे स्यादित्यादि पाङ्क्तं काम्यं कर्मेत्युपक्रमेण, पुत्रादीनां च साध्यविशेषविनियोगोपसंहारेण च, तस्मात् ऋणश्रुतिरविद्वद्विषया न परमात्मविद्विषयेति सिद्धम् । वक्ष्यति च--' किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः ' इति ।

केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयोऽपि पितृलोकदेवलोकाभ्यां व्यावृत्तिरेव । तस्मात् पुत्रकर्मापरविद्याभिः समुच्चित्यानुष्ठिताभिः त्रिभ्य एतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्मविज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परम्परया मोक्षार्थान्येव पुत्रादिसाधनानि इच्छन्ति । तेषामपि मुखापिधानाय इयमेव श्रुतिरुत्तरा कृतसंप्रत्तिकस्य पुत्रिणः कर्मिणः त्र्यन्नात्मविद्याविदः फलप्रदर्शनाय प्रवृत्ता । न च इदमेव फलं मोक्षफलमिति शक्यं वक्तुं, त्र्यन्नसंबन्धात् मेधातपःकार्यत्वाच्चान्नानां पुनः पुनर्जनयत इति दर्शनात्, ' यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह ' इति च क्षयश्रवणात्, शरीरं ज्योतीरूपमिति च कार्यकरणत्वोपपत्तेः, 'त्रयं वा इदम् ' इति च नामरूपकर्मात्मकत्वेनोपसंहारात् । न च इदमेव साधनत्रयं संहतं सत् कस्यचिन्मोक्षार्थं कस्यचित् त्र्यन्नात्मफलमित्यस्मादेव वाक्यादवगन्तुं शक्यं, पुत्रादिसाधनानां त्र्यन्नात्मफलदर्शनेनैव उपक्षीणत्वाद्वाक्यस्य ।

* शेषं वाक्यव्याख्यानं शंकरवत् ।

(१) बृउ. १।५।१८; शब्रा. १४।४।३।२७.

पृथिव्यै पृथिव्याः च एनं अग्नेश्च दैवी अधिदैवात्मिका वाक् एनं कृतसंप्रत्तिकं आविशति। सर्वेषां हि वाच उपादानभूता दैवी वाक् पृथिव्यग्निलक्षणा। सा ह्याध्यात्मिकासङ्गादिदोषैर्निरुद्धा। विदुषस्तद्दोषापगमे आवरणभङ्ग इवोदकं प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोति। तदेतदुच्यते — पृथिव्या अग्नेश्चैनं दैवी वागाविशतीति। सा च दैवी वाक् अनृतादिदोषरहिता शुद्धा, यया वाचा दैव्या यद्यदेव आत्मने परस्मै वा वदति तत्तत् भवति — अमोघा अप्रतिबद्धा अस्य वाग्भवतीत्यर्थः। शंकर.

(२) पृथिव्याश्चाग्नेश्च दैवी वाक्परलोकगतं पुरुषमाविशति। एतस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्र इति प्रागुक्तेर्वाचः पृथिव्यायतनत्वादग्न्यधिष्ठितत्वाच्च ताभ्यां हेतुभ्यां दैवी वागाविशतीत्यर्थः। रंग.

[१]दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति। तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति॥

(१) तच्च दैवं मनः, स्वभावनिर्मलत्वात्। येन मनसा असौ आनन्द्येव भवति सुख्येव भवति। अथो अपि न शोचति, शोकादिनिमित्तासंयोगात्। शंकर.

(२) अमोघसंकल्पमानन्दैककारणं मनो दैवं मन इत्यर्थः। रंग.

[२]अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति। स वै दैवः प्राणो यः संचरꣳश्चासंचरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति। स एवंवित्सर्वेषा भूतानामात्मा भवति। यथैषा देवतैवꣳ सः। यथैतां देवताꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्ति। यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति। पुण्यमेवामुं गच्छति। न ह वै देवान्पापं गच्छति॥

(१) तथा अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति। स वै दैवः प्राणः किंलक्षण इत्युच्यते — यः संचरन् प्राणिभेदेषु असंचरन् समष्टिव्यष्टिरूपेण — अथवा संचरन् जङ्गमेषु असंचरन्स्थावरेषु — न व्यथते न दुःखनिमित्तेन भयेन युज्यते। अथो अपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसामापद्यते। सः — यो यथोक्तमेवं वेत्ति त्र्यन्नात्मदर्शनं सः — सर्वेषां भूतानामात्मा भवति, सर्वेषां भूतानां प्राणो भवति, सर्वेषां भूतानां मनो भवति, सर्वेषां भूतानां वाग्भवति — इत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः — सर्वकृच्च। यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवता एवमेव नास्य सर्वज्ञत्वे सर्वकृत्त्वे वा क्वचित्प्रतिघातः। स इति दार्ष्टान्तिकनिर्देशः। किंच यथैतां हिरण्यगर्भदेवतां इज्यादिभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति पूजयन्ति एवं ह एवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति — इज्यादिलक्षणां पूजां सततं प्रयुञ्जत इत्यर्थः।

अथेदमाशङ्क्यते — सर्वप्राणिनामात्मा भवतीत्युक्तम्। तस्य च सर्वप्राणिकार्यकरणात्मत्वे सर्वप्राणिसुखदुःखैः संबध्येतेति — तन्न। अपरिच्छिन्नबुद्धित्वात् — परिच्छिन्नात्मबुद्धीनां ह्याक्रोशादौ दुःखसंबन्धो दृष्टः — अनेनाहमाक्रुष्ट इति। अस्य तु सर्वात्मनो य आक्रुश्यते यश्चाक्रोशति तयोरात्मत्वबुद्धिविशेषाभावात् न तन्निमित्तं दुःखमुपपद्यते। मरणदुःखवच्च निमित्ताभावात् — यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते कस्यचिद्दुःखमुत्पद्यते — ममासौ पुत्रो भ्राता चेति — पुत्रादिनिमित्तं, तन्निमित्ताभावे तन्मरणदर्शिनोऽपि नैव दुःखमुपजायते, तथा ईश्वरस्यापि अपरिच्छिन्नात्मनो ममत्ववतादिदुःखनिमित्तमिथ्याज्ञानादिदोषाभावात् नैव दुःखमुपजायते। तदेतदुच्यते — यदु किंच यत्किंच इमाः प्रजाः शोचन्ति अमैव सहैव प्रजाभिः तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं भवति आसां प्रजानां परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात्। सर्वात्मनस्तु केन सह किं संयुक्तं भवेत् वियुक्तं वा। अमुं तु प्राजापत्ये पदे वर्तमानं पुण्यमेव शुभमेव — फलमभिप्रेतं पुण्यमिति — निरतिशयं हि तेन पुण्यं कृतं, तेन तत्फलमेव गच्छति। न ह वै देवान्पापं गच्छति, पाप-

(१) बृउ. १।५।१९; शब्रा. १४।४।३।२८.

(२) बृउ. १।५।२०; शब्रा. १४।४।३।२९ स एवं (स एष एवं); ब्रशंकर. २।४।१६, ४।४।२१; मध्व. स एवं (स य एवं); वल्लभ. २।४।१५; विज्ञान. ४।४।२१ हैवंविदꣳ (हैनꣳ).

फलस्यावसराभावात् — पापफलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः । शंकर.

(२) 'अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च ......' अप्रतिहतगमनादिव्यापारहेतुर्हिंसानर्हः प्राणो दैवः प्राण इत्यर्थः । देवताप्रसादादेवास्य मनोवाक्प्राणा एवंविधा भवन्तीत्यर्थः । एवं जीवोपकरणानां तेषां परलोके शक्त्यतिशयमुक्त्वैवंविदः फलमाह — 'स एवंवित्सर्वेषाम्' इत्यादि । यथा वागिन्द्रियादिदेवता सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । सर्वभूतात्मत्वं नाम सर्वभूतान्तर्वर्तिशानं तत्प्रेरणसामर्थ्यम् । एवमयमपि विद्वांस्तथा भवतीत्यर्थः । 'स यथैतां' इत्यादि । यथा वागादिदेवतां सर्वेऽपि पूजयन्ति एवमेवंविदमपि पूजयन्तीत्यर्थः । नन्वेवंविदः सर्वभूतप्रेरकत्वे तानितानि भूतानि तत्तत्पापकर्मसु प्रेरयतः पापं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह — यद्धु किंचेमाः इति । शोचन्ति शोचयन्ति । तत्प्रजाशोचयितृत्वकृतं पापमासां प्रजानामेव भवति । अमा सह सद्य इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह— 'पुण्यमेवामुं गच्छति न ह' इत्यादि । तत्तत्पापकर्मसु प्रवर्तकानामपीन्द्रियाधिष्ठातृदेवानां तत्तत्पापं न प्राप्नोति, तादृशो महिमा तेषामतस्तद्विदोऽपि न प्रेरणकृतपापप्रसक्तिरिति भावः । रंग.

(३) पृथिव्यादिस्थिता देवाः सरस्वत्यादिकास्त्रयः । अधिकावेशतो देवेष्वतो देवा इति स्मृताः । यदावेशात्सर्वमुक्तं सत्यं देवी तु वाग्घि सा । यदावेशान्न दुःखी स्यादानन्दी दैवतं मनः । यदावेशात्सर्वकार्येष्वम्लानः प्राण एव सः । सर्वसामर्थ्ययुक्तः स्यान्न म्रियेत कदाचन । एवं सप्तान्नविन्मुक्तस्त्रिभिराविष्ट एव तु । सर्वेषु व्याप्तिमन्वेति न दुःखी प्राणिषु स्थितः । सप्तान्नोपासनायोग्या देवा एकान्ततो हि यत् । देवांश्च पापं नाप्नोति तस्मात्पापं न तस्य तु । देवा मनुष्यतामंशैराप्ता ये पुत्रतः फलम् । स्यात्तेषामेव चामुक्तेर्मुक्तानां न तु किंचन । मुक्तानां दैववागादेरावेशः संप्रकीर्तितः । प्राणज्ञानं यथावन्ति रहस्यमिति सर्वदा । एवं मुक्तस्वरूपं चाप्यवन्त्येव रहस्यतः । उत्तमः सर्वदेवेषु प्राण एव हरेरनु । चतुर्मुखस्य प्राणस्य न विशेषोऽस्ति कश्चन । तस्माद्विष्णोर्व्रतस्यानु नित्यं प्राणव्रतं चरेत् । हंसोपास्तिः श्वासरूपे तयोर्व्रतमुदीरितम् । हंसरूपौ हि तौ देवौ श्वासोच्छ्वासप्रवर्तकौ । तस्मात्प्राण्यादपान्याच्च तद्रूपं संस्मरेत्सदा । नान्यस्योपासनं कुर्यात्तद्भृत्यत्वं विना क्वचित् । इन्द्रियाणि ससर्जादौ वासुदेवः प्रजापतिः । अध्यात्ममिन्द्रियाण्याहुरधिदैवं तु देवताः । अध्यात्ममग्निर्वाङ्नामा चक्षुरादित्य उच्यते । श्रोत्रं तु चन्द्रमा नाम मनः स्थूलं तु वासवः । येन यज्ञादिकं कुर्याच्छेषरुद्रविपास्तथा । मनः सूक्ष्मं ज्ञानयोग्यं शेषो व्याख्यानगोचरम् । रुद्रस्तु मननाख्यं च गरुडो ध्यानगोचरम् । वायुः प्राण इति प्रोक्तो येन सर्वं नियम्यते ॥

मध्व.

मुख्यप्राणोपासनाव्रतविशेषः

अथातो व्रतमीमाꣳसा । प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे । तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त । वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे । द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म । तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत् । तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्ध । तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् । श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणः । तानि ज्ञातुं दध्रिरे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरꣳश्चासंचरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति । हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति । तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद । य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यति । अनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥

(१) अथातः अनन्तरं व्रतमीमांसा उपासनकर्मविचारणेत्यर्थः । एषां प्राणानां कस्य कर्म व्रतत्वेन

(१) बृउ. १।५।२१; शब्रा. १४।४।३।३०-३२ रूपमसामेति (रूपं भवामेति) माचक्षते (माख्यायते) (ऽनुशुष्यति॰); ब्रशंकर. २।४।१७, १९, ३।३।४३; भास्कर. २।४।१७; रंग. पतिर्ह (पतिर्हि) मन्यानि (मन्यान्यपि); रामानुज. २।४।९, १६; मध्व. रवारुन्ध (रवारुन्धत्) (ऽनुशुष्यति॰); ब्रमध्व. १।३।२४; श्रीकर. २।४।८, १३, १४; विज्ञान. २।४।१; बलदेव. २।४।१७.

धारयितव्यामिति मीमांसा प्रवर्तते । तत्र प्रजापतिः ह — हशब्दः किलार्थे—प्रजापतिः किल प्रजाः सृष्ट्वा कर्माणि करणानि वागादीनि — कर्मार्थानि हि तानीति कर्माणीत्युच्यन्ते — ससृजे सृष्टवान् वागादीनि करणानीत्यर्थः । तानि पुनः सृष्टानि अन्योन्येन इतरेतरं अस्पर्धन्त स्पर्धां संघर्षं चक्रुः । कथम्? वदिष्याम्येव स्वव्यापाराद्वदनादनुपरतैव अहं स्यामिति वाग्व्रतं दध्रे धृतवती— यदन्योऽपि मत्समोऽस्ति स्वव्यापारादनुपरन्तुं शक्तः, सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्यमिति । तथा द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि कर्माणि करणानि यथाकर्म — यत् यत् यस्य कर्म यथाकर्म — तानि करणानि मृत्युर्मारकः श्रमः श्रमरूपी भूत्वा उपयेमे संजग्राह । कथम्? तानि करणानि स्वव्यापारे प्रवृत्तानि आप्नोत् श्रमरूपेण आत्मानं दर्शितवान् । आप्त्वा च तानि अवारुन्ध अवरोधं कृतवान् मृत्युः स्वकर्मभ्यः प्रच्यावितवानित्यर्थः । तस्माद्यत्वेऽपि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता वाक् श्राम्यत्येव श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतः प्रच्यवते । तथा श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथेममेव मुख्यं प्राणं न आप्नोत् न प्राप्तवान्मृत्युः श्रमरूपी — योऽयं मध्यमः प्राणः तम् । तेनाद्यत्वेऽप्यश्रान्त एव स्वकर्मणि प्रवर्तते । तानीतराणि करणानि तं ज्ञातुं दध्रिरे धृतवन्ति मनः । अयं वै नः अस्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमः अभ्यधिकः, यस्मात् यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते, अथो न रिष्यति, हन्त इदानीमस्यैव प्राणस्य सर्वे वयं रूपमसाम प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्येमहि — एवं विनिश्चित्य ते एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् प्राणरूपमेव आत्मत्वेन प्रतिपन्नाः प्राणव्रतमेव दध्रिरे— अस्मद्व्रतानि न मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानीति । यस्मात्प्राणेन रूपेण रूपवन्तीतराणि करणानि चलनात्मना स्वेन च प्रकाशात्मना, न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वोपपत्तिः । चलनव्यापारपूर्वकाण्येव हि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते—तस्मात् एते वागादयः एतेन प्राणाभिधानेन आख्यायन्ते अभिधीयन्ते—प्राणा इत्येवम् । य एवं प्राणात्मतां सर्वकरणानां वेत्ति प्राणशब्दाभिधेयत्वं च, तेन ह वाव तेनैव विदुषा तत्कुलमाचक्षते लौकिकाः । यस्मिन्कुले स विद्वान् जातो भवति—तत्कुलं विद्वन्नाम्नैव प्रथितं भवति—अमुष्येदं कुलमिति—यथा तापत्य इति । य एवं यथोक्तं वेद वागादीनां प्राणरूपतां प्राणाख्यत्वं च, तस्यैतत्फलम् । किंच यः कश्चित् उ ह एवंविदा प्राणात्मदर्शिना स्पर्धते तत्प्रतिपक्षी सन् सः अस्मिन्नेव शरीरे अनुशुष्यति शोषमुपगच्छति । अनुशुष्य हैव शोषं गत्वैव अन्ततः अन्ते म्रियते, न सहसा अनुपद्रुतो म्रियते । इत्येवमुक्तमध्यात्मं प्राणात्मदर्शनमिति उक्तोपसंहारः अधिदैवतप्रदर्शनार्थः । शंकर.

(२) 'त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्'— यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्चवृत्तयः एवं वागाद्या अप्येकादशैत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति । कुतः । व्यपदेशभेदात् । कोऽयं व्यपदेशभेदः । ते प्रकृताः प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वाऽवशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते, श्रुतावेवं व्यपदेशदर्शनात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मुउ. २।१।३) इति ह्येवंजातीयकेषु प्रदेशेषु पृथक्प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि । २।४।१७

वागादिषु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपभवनं वागादीनामिति मन्तव्यं न तादात्म्यम् । अत एव च प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । ब्रशंकर. २।४।१९

(३) धृञ् धारणे इति धातुः । दध्रे धृतवती । अयं मुख्यः प्राणोऽत्र संचाररूपः सचारेऽपि न व्यथते । अथोशब्दोऽप्यर्थः । न रिष्यते न हिंस्यते अपि । तस्मादस्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वे वयं रूपमसाम तदधीनप्रवृत्तयो भवेमेति निश्चित्यैतस्यैव मुख्यप्राणस्येतरे प्राणास्तदधीनप्रवृत्तयोऽभवन्नित्यर्थः । *रंग.

(४) रूपमभवञ्छरीरमभवंस्तदधीनप्रवृत्तयोऽभवन्नित्यर्थः । रामानुज. २।४।१६

अथाधिदैवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः ।

* शेषपदार्थवाक्यार्थौ शंकरवत् ।

(१) बृउ. १।५।२२; शब्रा. १४।४।३।३३ दैवतम् (देवतम्); ब्रशंकर. २।३।८, ३।३।४३; भास्कर.

एवमन्या देवता यथादैवतम् । स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः । म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः । सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥

(१) अथ अनन्तरं अधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते । कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते । अध्यात्मवत्सर्वम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः । एवमन्या देवता यथादैवतम् । सः अध्यात्मं वागादीनामेषां प्राणानां मध्ये मध्यतः प्राणो मृत्युना अनाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः स्वेन प्राणव्रतेनाभग्नव्रतो यथा, एवं एतासामग्न्यादीनां देवतानां वायुरपि । म्लोचन्ति अस्तं यन्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ते—यथा अध्यात्मं वागादयोऽन्या देवता अग्न्याद्याः । न वायुरस्तं याति—यथा मध्यमः प्राणः । अतः सैषा अनस्तमिता देवता यद्वायुः योऽयं वायुः । एवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा निर्धारितं——प्राणवाय्वात्मनोर्व्रतमभग्नमिति ।

शंकर.

(२) 'एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः' ——एतेन वियद्व्याख्यानेन मातरिश्वाऽपि वियदाश्रयो वायुर्व्याख्यातः । न वायुरुत्पद्यते छन्दोगानामुत्पत्तिप्रकरणेऽनाम्नानादित्येकः पक्षः । अस्ति तु तैत्तिरीयाणामुत्पत्तिप्रकरणे आम्नानम् 'आकाशाद्वायुः' इति पक्षान्तरम् । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधे सति गौणी वायोरुत्पत्तिश्रुतिसंभवादित्यपरोऽभिप्रायः । असंभवश्च सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुरित्यस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वादिश्रवणाच्च । प्रतिज्ञानुपरोधाद्यावद्विकारं च विभागाभ्युपगमादुत्पद्यते वायुरिति सिद्धान्तः । अस्तमयप्रतिषेधोऽपरविद्याविषय आपेक्षिकः । अग्न्यादीनामिव वायोरस्तमयाभावात् ।

ब्रशंकर. २।३।८

(३) अथाधिदैवतमिति । उपासनप्रकार उच्यत इति शेषः । अहमेव ज्वलिष्यामि मत्समः कोऽपि नास्तीति धृतवानित्यर्थः । श्रोत्राद्यभिमानिनो दिगादिदेवतास्तत्तद्देवतावृत्तिमनतिक्रम्याभिमेनिर इत्यर्थः ।

रंग.

(४) 'सैषाऽनस्तमिता देवता' इति भौतिकवायुव्यावृत्त्यर्थमलौकिकपदम् । वल्लभ. २।३।८

अथैष श्लोको भवति । यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति । प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति । तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति । यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च । नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति ॥

(१) अथैतस्यैवार्थस्य प्रकाशकः एष श्लोको मन्त्रो भवति । यतश्च यस्माद्वायोः उदेति उद्गच्छति सूर्यः, अध्यात्मं च चक्षुरात्मना प्राणात् —— अस्तं च यत्र वायौ प्राणे च गच्छति अपरसंध्यासमये स्वापसमये च पुरुषस्य—— तं देवाः तं धर्मं देवाः चक्रिरे धृतवन्तः वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं च पुरा विचार्य । स एव अद्य इदानीं श्वोऽपि भविष्यत्यपि काले अनुवर्त्यते अनुवर्तिष्यते च देवैरित्यभिप्रायः । तत्रेमं मन्त्रं संक्षेपतो व्याचष्टे ब्राह्मणं—— प्राणाद्वा एष सूर्य उदेति प्राणेऽस्तमेति । तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते—यत् वै एते व्रतं अमुर्हि अमुष्मिन्काले वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं च अध्रियन्त, तदेवाद्यापि कुर्वन्ति अनुवर्तन्ते अनुवर्तिष्यन्ते च । व्रतं तयोरभग्नमेव । यत्तु वागादिव्रतं अग्न्यादिव्रतं च तद्भग्नमेव, तेषां अस्तमयकाले स्वापकाले च वायौ प्राणे च निम्लुक्तिदर्शनात् । अथैतदन्यत्रोक्तं —— 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति । प्राणं मनः । प्राणं चक्षुः । प्राणं श्रोत्रम् । यदा प्रबुध्यते प्राणा-

२।३।८; रंग. चन्ति ह्यन्या (चन्तीह्यन्या); रामानुज. २।४।१; मध्व. सैषाऽनस्त (सैषा नास्त); श्रीकंठ. २।३।८; श्रीकर. २।३।७, २।४।१; वल्लभ. २।३।८.

(१) बृउ. १।५।२३; शब्रा. १४।४।३।३४ राप्नुवदिति (राप्नवदिति) जयति+ (य एवं वेद); ब्रशंकर. ३।३।४३, ४।४।२१; रंग. ऽस्तमेति (ऽस्तमेतीति)यद्यु चरे (यद्युच्चरे); मध्व. यद्यु चरे (यद्युच्चरे); विज्ञान. ४।४।२१ त्तेनो (त्तेन).

देवाधि पुनर्जायन्ते इत्यध्यात्मम्। अथाधिदैवतम्। यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्ह्यनूद्वाति। तस्मादेनमुदवासीदित्याहुः। वायुं ह्यनूद्वाति यदादित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति। वायुं चन्द्रमाः। वायौ दिशः प्रतिष्ठिताः। वायोरेवाधि पुनर्जायन्ते' (शब्रा. १०।३।३।६–८) इति। यस्मात् एतदेव व्रतं वागादिषु अग्न्यादिषु च अनुगतं यदेतत् वायोश्च प्राणस्य च परिस्पन्दात्मकत्वं सर्वैः देवैरनुवर्त्यमानं व्रतं —तस्मात् अन्योऽप्येकमेव व्रतं चरेत्। किं तत्? प्राण्यात् प्राणनव्यापारं कुर्यात् अपान्यात् अपाननव्यापारं च। न हि प्राणापानव्यापारस्य प्राणनापाननलक्षणस्योपरमोऽस्ति। तस्मात्तदेव एकं व्रतं चरेत् हित्वेन्द्रियान्तरव्यापारं— नेत् मा मां पाप्मा मृत्युः श्रमरूपी आप्नुवत् आप्नुयात् — नेच्छब्दः परिभये — यद्यहमस्माद्व्रतात्प्रच्युतः स्यां, ग्रस्त एवाहं मृत्युनेत्येवं त्रस्तो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः। यदि कदाचित् उ चरेत् प्रारभेत प्राणव्रतं, समापिपयिषेत् समापयितुमिच्छेत्। यदि हि अस्माद्व्रतादुपरमेत् प्राणः परिभूतः स्यात् देवाश्च। तस्मात्समापयेदेव। तेन उ तेन अनेन व्रतेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या सर्वभूतेषु—वागादयः अग्न्यादयश्च मदात्मका एव, अहं प्राण आत्मा सर्वपरिस्पन्दकृत् एवं तेनानेन व्रतधारणेन एतस्या एव प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भावं एकात्मत्वं सलोकतां समानलोकतां वा एकस्थानत्वं, विज्ञानमान्द्यापेक्षमेतत्—जयति प्राप्नोतीति।

शंकर.

(२) 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' — इतश्च न निरङ्कुशं विकारालम्बनानामैश्वर्यं यस्माद्भोगमात्रमेवैषामनादिसिद्धेनेश्वरेण समानमिति श्रूयते।

ब्रशंकर. ४।४।२१

(३) अत्र प्राणो वायुः। वायुप्रेरणाधीनत्वादादित्याद्युदयानामिति भावः। उत्तरार्धमाह — तं देवाश्चक्रिर इति। तं प्राणमेव देवा धर्मं चक्रिरे प्राणोपासनमेव श्रेयःसाधनमिति निश्चितवन्तः। स एव धर्मोऽद्याप्यनुष्ठेय इति। यद्वा एत इति। वैशब्दोऽवधारणे। यद्यस्मात्कारणादेते देवा वागाद्या देवा मुख्यप्राणममुर्हि अमुष्मिन्काले पूर्वकाल इति यावत्। 'अम्रियन्तोपास्यत्वेनावधृतवन्तः। तस्मादद्यापि तदेव कुर्वन्ति। मुख्यप्राणोपासनमेवानुतिष्ठन्तीत्यर्थः। तस्मादेकमेवेति। मुख्यप्राणोपासनमेवानुतिष्ठेदित्यर्थः। प्राण्याच्चैवेति। उपासनारम्भसमये प्राणनापानने तदङ्गतया कुर्यात्। उच्छब्दोऽवधारणे। पाप्मा मृत्युर्नाऽऽप्नुवत्। शत्रन्तोऽयं शब्दः। नैवाऽऽप्नुयादिति बुद्ध्येत्यर्थः।

* रंग.

(४) † 'त एते भगवत्सृष्टा व्यूदिरेऽध्यात्मसंस्थिताः। अधिदैवे ज्वलत्कर्मा वह्निः सूर्यस्तु तापकः। सोमः कान्तौ वृष्टिकर्मा वासवः शेष एव तु। पञ्चरात्रप्रवृत्तीशो रुद्रस्तत्स्थक्रियापरः। सर्वप्रवर्तको वायुर्ज्ञानमोक्षप्रदस्तथा। वेदप्रवृत्तिकृद्वीन्द्रस्तेऽधिदैवे च पस्पृधुः। अहं श्रेयानहं श्रेयानिति तानब्रवीद्धरिः। स्वकर्म यस्त्वविश्रान्तः कुर्याच्छ्रेयान्हि वः स्मृतः। इति श्रुत्वा ततश्चक्रुः कर्म स्वं स्वमनारतम्। तानेताञ्छ्रमरूपेण प्राप ब्रह्मा प्रजापतिः। श्रान्ताः स्वं भगवत्कर्म न शेकुः सर्वदेवताः। वायुं तु समशक्तित्वान्नाप ब्रह्मा प्रजापतिः। तेनासौ भगवत्कर्म सर्वं च कृतवान्सदा। श्रमात्पापात्मको मृत्युर्भगवत्कर्मवर्जनात्। अन्यान् देवानवापाशु नैव वायुं कदाचन। ते वायुं ज्ञातुमैच्छन्त श्रेष्ठोऽयमिति निश्चिताः। तं ज्ञात्वा तेन चाविष्टास्तद्भृत्यत्वमुपागताः। तस्मात्प्राणाश्च मरुत इत्येषां नाम संस्थितम्। वायोर्देवा हि जायन्ते लयमेष्यन्ति तत्र च। तस्मान्नित्यं तद्व्रताश्च तद्व्रतोऽतो भवेत्सदा। अन्यदेव व्रतारम्भं यदि कुर्यात्समापयेत्। तेनासौ वायुना साकं भगवन्तमुपेष्यति॥' इति नारायणश्रुतौ। आनन्द्येव भवति। न शोचतीत्यतो मुक्त इत्येवावगम्यते।

मध्व.

नामरूपकर्मात्मक आत्मा, सत्यस्य सत्यम्

त्र्यं वा इदं नाम रूपं कर्म। तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थम्। अतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति। एतदेषाᳲ साम। एतद्धि सर्वैर्नामभिः

---

* शेषशब्दार्थवाक्यार्थौ शंकरवत्।

† एतद्व्याख्यानं बृउ. १।५।२१–२३ इत्येतेषां खण्डानाम्।

(१) बृउ. १।६।१; शब्रा. १४।४।४।१.

समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥

(१) यदेतदविद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं जगत् प्राणात्मप्राप्त्यन्तोत्कर्षवदपि फलं, या चैतस्य व्याकरणात्प्रागवस्था अव्याकृतशब्दवाच्या --वृक्षबीजवत् सर्वमेतत् त्रयं, किं तत्त्रयमित्युच्यते— नाम रूपं कर्म चेति अनात्मैव — न आत्मा यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । तस्मादस्माद्विरज्येतेत्येवमर्थः त्रयं वा इत्याद्यारम्भः । न ह्यस्मात् अनात्मनः अव्यावृत्तचित्तस्य आत्मानमेव लोकं अहं ब्रह्मास्मीत्युपासितुं बुद्धिः प्रवर्तते, बाह्यप्रत्यगात्मप्रवृत्त्योर्विरोधात् । तथा च काठके — 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ' इत्यादि ।

कथं पुनः अस्य व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य नामरूपकर्मात्मकतैव, न पुनरात्मत्वं — इत्येतत्संभावयितुं शक्यत इति । अत्रोच्यते — तेषां नाम्नां यथोपन्यस्तानां — वागिति शब्दसामान्यमुच्यते, ' यः कश्च शब्दो वागेव सा ' इत्युक्तत्वात् वागित्येतस्य शब्दस्य यः अर्थः शब्दसामान्यमात्रं एतत् एतेषां नामविशेषाणां उक्थं कारणं उपादानं, सैन्धवलवणकणानामिव सैन्धवाचलः । तदाह--अतो हि अस्मान्नामसामान्यात् सर्वाणि नामानि यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागानि उत्तिष्ठन्ति उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते, लवणाचलादिव लवणकणाः । कार्यं च कारणेनाव्यतिरिक्तम् । तथा विशेषाणां च सामान्येऽन्तर्भावात् — कथं सामान्यविशेषभाव इति — एतत् शब्दसामान्यं एषां नामविशेषाणां साम, समत्वात्साम, सामान्यमित्यर्थः । एतत् हि यस्मात् सर्वैर्नामभिः आत्मविशेषैः समम् । किंच आत्मलाभाविशेषाच्च नामविशेषाणां—यस्य च यस्मादात्मलाभो भवति, स तेनाप्रविभक्तो दृष्टः, यथा घटादीनां मृदा । कथं नामविशेषाणामात्मलाभो वाच इत्युच्यते--यत एतदेषां वाक्शब्दवाच्यं वस्तु ब्रह्म आत्मा, ततो ह्यात्मलाभो नाम्नां, शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्तेः । तत्प्रतिपादयति—एतत् शब्दसामान्यं हि यस्मात् शब्दविशेषान् सर्वाणि नामानि बिभर्ति धारयति स्वरूपप्रदानेन । एवं कार्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेः आत्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तरयोरपि सर्वं योज्यं यथोक्तम् ।

शंकर.

(२) तेषां नाम्नामिति । तेषामेषां नाम्नां वागितिशब्दनिर्दिष्टमेतद्वस्तूक्थमुत्पादनम् । तदेव प्रदर्शयति—— अतो हीति । वागिन्द्रियाधीनत्वात्सर्वेषां नाम्नामभिलापस्य । एतदेषामिति । वागित्येतदेषां नाम्नां साम । तदुपपादयति--एतद्धीति । कार्यानुरूपत्वात्कारणस्य । समत्वमेव सामत्वमिति भावः । एतदेषामिति । वागित्येतदेषां नाम्नां ब्रह्म । तदुपपादयति—एतद्धि सर्वाणीति । भर्तृत्वमेव बृहत्त्वरूपं ब्रह्मत्वम् । भर्तृत्वाद्वा ब्रह्मत्वमिति भावः । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ।

रंग.

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषाꣳ साम । एतद्धि सर्वै रूपैः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥

(१) अथेदानीं रूपाणां सितासितप्रभृतीनां-- चक्षुरिति चक्षुर्विषयसामान्यं चक्षुःशब्दाभिधेयं रूपसामान्यं प्रकाश्यमात्रमभिधीयते ।

शंकर.

(२) अतो हीति । रूपज्ञानस्य चक्षुरुत्थितत्वाद्रूपस्य चक्षुरुत्थितत्वव्यवहारः । एतदेषामिति । सर्वरूपज्ञानजनकत्वाच्चक्षुषः कारणस्य कार्यसमत्वोक्तिः । एतदेषां ब्रह्मेति । चक्षुषो रूपभरणं ज्ञानद्वारा द्रष्टव्यम् ।

रंग.

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषाꣳ साम । एतद्धि सर्वैः कर्मभिः समम् । एतदेषां ब्रह्म ।

---

(१) बृउ. १।६।२; शब्रा. १४।४।४।२; रंग. अथ (अथो).

(२) बृउ. १।६।३; शब्रा. १४।४।४।३; रंग. आत्मो एकः सन्नेतत्त्रयम् (आत्मैकः सन्नेतत्त्रितयम्); मध्व. आत्मो एकः (आत्मैकः).

एतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति । तदेतत्त्रयꣳ सदेकमयमात्मा । आत्मो एकः सन्नेतत्त्रयम् । तदेतदमृतꣳ सत्येन च्छन्नम् । प्राणो वा अमृतम् । नामरूपे सत्यम् । ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥

(१) अथेदानीं सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनात्मकानां चलनात्मकानां च क्रियासामान्यमात्रेऽन्तर्भाव उच्यते । कथम् । सर्वेषां कर्मविशेषाणां, आत्मा शरीरं सामान्यं आत्मा — आत्मनः कर्म आत्मेत्युच्यते । आत्मना हि शरीरेण कर्म करोति — इत्युक्तम् । शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते । अतः तात्स्थ्यात् तच्छब्दं कर्म —- कर्मसामान्यमात्रं सर्वेषामुक्थमित्यादि पूर्ववत् । तदेतद्यथोक्तं नाम रूपं कर्म त्रयं इतरेतराश्रयं इतरेतराभिव्यक्तिकारणं इतरेतरप्रलयं संहतं — त्रिदण्डविष्टम्भवत् —- सत् एकम् । केनात्मनैकत्वमित्युच्यते —- अयमात्मा अयं पिण्डः कार्यकरणात्मसंघातः तथा अन्नत्रये व्याख्यातः—- ' एतन्मयो वा अयमात्मा ' इत्यादिना । एतावद्धीदं सर्वं व्याकृतमव्याकृतं च यदुत नाम रूपं कर्मेति । आत्मा उ एकोऽयं कार्यकरणसंघातः सन् अध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितं एतदेव त्रयं नाम रूपं कर्मेति । तदेतत् वक्ष्यमाणम् । अमृतं सत्येन छन्नमित्येतस्य वाक्यार्थमाह —- प्राणो वा, अमृतं करणात्मकः अन्तरुपष्टम्भकः आत्मभूतः अमृतः अविनाशी । नामरूपे सत्यं कार्यात्मके शरीरावस्थे । क्रियात्मकस्तु प्राणः तयोरुपष्टम्भकः बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायधर्मिभ्यां मर्त्याभ्यां छन्नः अप्रकाशीकृतः । एतदेव संसारसतत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् । अत ऊर्ध्वं विद्याविषय आत्मा अधिगन्तव्य इति चतुर्थ आरभ्यते । शंकर.

(२) अथ कर्मणामात्मेति । अत्र कर्मशब्दः पुण्यपापात्मककर्मपरः । आत्मशब्दो जीवपरः । तदेतत्त्रयमिति । नामरूपकर्मलक्षणमेतत्त्रितयं सदेकमयमात्मा । नामरूपकर्मण्यात्मनाऽगृहीतविवेकानि पामराणामेकमिव भवन्तीत्यर्थः । तदेतद्द्रढयति — आत्मैक इति । विवेकिनां त्रयमेतत् । अविवेकिनामेक आत्मेत्यर्थः । तदेतदमृतमिति । तदेतद्याचष्टे — प्राणो वेति । रंग.

(३) सदैव माति जानातीति समम् । आत्मा प्राणः नामरूपयोरपि प्राणाधीनत्वादेकमित्युच्यते । 'प्राणो वायुरिति प्रोक्तस्तत्पत्नी नाम भारती । रूपं तु तत्सुतो रुद्रो वशे प्राणस्य तद्द्वयम् । अमृतो वायुरुद्दिष्टो नित्यज्ञानात्मकत्वतः । सत्यं यथार्थवक्तृत्वाद्भारती रुद्र एव च ॥' इति । 'रुद्रे वेदेषु च प्राणः प्रविष्टश्छादितः सदा । सत्य इत्युच्यते नित्यं स्वरूपेणामृतः स्मृतः ॥' इति च ब्राह्मणम् ।

मध्व.

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः

(ब्रह्मविद्या गार्ग्याजातशत्रुसंवादरूपा)

आदित्यचन्द्रविद्युदाकाशवाय्वग्न्यबादर्शासुदिक्छायात्मसु स्थिताः पुरुषाः न ब्रह्म, आत्मा सुषुप्तिप्रमाणलब्धः विज्ञानमयः पुरुषः सर्वेन्द्रियवशी ऊर्णनाभिरिव तन्तूद्गमने अग्निरिव विस्फुलिङ्गव्युच्चरणे विश्वोद्भवकारणं, सत्यस्य सत्यम्

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मः । जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥

अविद्याविषयः सर्व एव साध्यसाधनादिभेदविशेषविनियोगेन व्याख्यातः आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः । स च व्याख्यातोऽविद्याविषयः सर्व एव द्विप्रकारः—अन्तःप्राण उपष्टम्भको गृहस्येव स्तम्भादिलक्षणः प्रकाशकोऽमृतः, बाह्यश्च कार्यलक्षणोऽप्रकाशक उपजनापायधर्मकः तृणकुशमृत्तिकासमो गृहस्येव सत्यशब्दवाच्यो मर्त्यः, तेन अमृतशब्दवाच्यः प्राणः छन्न इति च उपसंहृतम् । स एव च प्राणो बाह्या-

---

(१) बृउ. २।१।१; शब्रा. १४।५।१।१; ब्रशंकर. ३।२।२२.

धारभेदेष्वनेकधा विस्तृतः। प्राण एको देव इत्युच्यते। तस्यैव बाह्यः पिण्ड एकः साधारणः—विराट् वैश्वानरः आत्मा पुरुषविधः प्रजापतिः कः हिरण्यगर्भः—इत्यादिभिः पिण्डप्रधानैः शब्दैराख्यायते सूर्यादिप्रविभक्तकरणः। एकं च अनेकं च ब्रह्म एतावदेव, नातः परमस्ति प्रत्येकं च शरीरभेदेषु परिसमाप्तं चेतनावत् कर्तृ भोक्तृ च इति अविद्याविषयमेव आत्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्ता उपस्थाप्यते। तद्विपरीतात्मदृक् अजातशत्रुः श्रोता। एवं हि यतः पूर्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्प्यमाणोऽर्थः श्रोतुश्चित्तस्य वशमेति। विपर्यये हि तर्कशास्त्रवत् केवलार्थानुगमवाक्यैः समर्प्यमाणो दुर्विज्ञेयः स्यात् अत्यन्तसूक्ष्मत्वाद्वस्तुनः। तथा च काठके—'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इत्यादिवाक्यैः सुसंस्कृतदेवबुद्धिगम्यत्वं सामान्यमात्रबुद्ध्यगम्यत्वं च सप्रपञ्चं दर्शितम्। 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'आचार्याद्धैव विद्या' इति च छान्दोग्ये। 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति च गीतासु। इहापि च शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादेनातिगह्वरत्वं महता संरम्भेण ब्रह्मणो वक्ष्यति—तस्मात् श्लिष्ट एव आख्यायिकारूपेण पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपमापाद्य वस्तुसमर्पणार्थं आरम्भः। आचारविध्युपदेशार्थश्च — एवमाचारवतोर्वक्तृश्रोत्रोराख्यायिकानुगतोऽर्थोऽवगम्यते। केवलतर्कबुद्धिनिषेधार्था च आख्यायिका—'नैषा तर्केण मतिरापनेया' 'न तर्कशास्त्रदग्धाय' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्। श्रद्धा च ब्रह्मविज्ञाने परमं साधनमित्याख्यायिकार्थः। तथा हि गार्ग्याजातशत्र्वोरतीव श्रद्धालुता दृश्यत आख्यायिकायाम्। 'श्रद्धावांल्लभते ज्ञानम्' इति च स्मृतिः।

तत्र पूर्वपक्षवादी अविद्याविषयब्रह्मवित् दृप्तबालाकिः—दृप्तः गर्वितः असम्यग्ब्रह्मवित्त्वादेव—बलाकाया अपत्यं बालाकिः दृप्तश्चासौ बालाकिश्चेति दृप्तबालाकिः, हशब्द ऐतिह्यार्थं आख्यायिकायां, अनूचानः अनुवचनसमर्थः वक्ता वाग्मी, गार्ग्यो गोत्रतः, आस बभूव कचित्कालविशेषे। स होवाच अजातशत्रुं अजातशत्रुनामानं काश्यं काशिराजं अभिगम्य ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्म ते तुभ्यं ब्रवाणि कथयानि। स एवमुक्तोऽजातशत्रुरुवाच—सहस्रं गवां दद्मः एतस्यां वाचि—यां मां प्रत्यवोचः ब्रह्म ते ब्रवाणीति, तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्तमित्यभिप्रायः। साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव निमित्तं कस्मान्नापेक्ष्यते सहस्रदाने ब्रह्म ते ब्रवाणीति इयमेव तु वाक् निमित्तमपेक्ष्यते इत्युच्यते—यतः श्रुतिरेव राज्ञोऽभिप्रायमाह—जनको दाता जनकः श्रोतेति च एतस्मिन्वाक्यद्वये पदद्वयमभ्यस्यते जनको जनक इति। वैशब्दः प्रसिद्धावद्योतनार्थः। जनको दित्सुर्जनकः शुश्रूषुरिति ब्रह्म शुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जनाः धावन्ति अभिगच्छन्ति। तस्मात् तत्सर्वं मय्यपि संभावितवानसीति। * शंकर.

स होवाच गार्ग्यः। य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति। स होवाचाजातशत्रुः। मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः। अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति। स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥

(१) एवं राजानं शुश्रूषुं अभिमुखीभूतं स होवाच गार्ग्यः—य एव असौ आदित्ये चक्षुषि च एकः अभिमानी चक्षुर्द्वारेण इह हृदि प्रविष्टः अहं भोक्ता कर्ता चेत्यवस्थितः — एतमेव अहं ब्रह्म पश्यामि अस्मिन्कार्यकरणसंघाते उपासे। तस्मात् तमहं पुरुषं ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीमि उपास्स्वेति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच अजातशत्रुः मा मेति हस्तेन विनिवारयन् — एतस्मिन् ब्रह्मणि विज्ञेये मा संवदिष्ठाः। मा मेत्याबाधनार्थं द्विर्वचनं —एवं समाने विज्ञानविषय आवयोः अस्मानविज्ञानवत इव दर्शयता बाधिताः स्यामः, अतो मा संवदिष्ठाः मा संवादं कार्षीः अस्मिन्ब्रह्मणि। अन्यच्चेज्जानासि, तद्ब्रह्म वक्तुमर्हसि, न तु यन्मया ज्ञायते एव। अथ चेन्मन्यसे – जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रं, न तु तद्विशेषेणोपासनफलानीति – तन्न मन्तव्यम्। यतः सर्वमेतत् अहं जाने, यद्ब्रवीषि। कथम्? अतिष्ठाः अतीत्य भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठाः, सर्वेषां च भूतानां मूर्धा शिरः राजेति वै — राजा दीप्तिगुणोपेतत्वात्

---

* रंग. सरलार्थम्।

(१) बृउ. २।१।२; शब्रा. १४।५।१।२; रंग. पुरुष एत (पुरुषस्त).

एतैर्विशेषणैर्विशिष्टं एतद्ब्रह्म अस्मिन्कार्यकरणसंघाते कर्तृ भोक्तृ चेति अहमेतमुपास इति । फलमप्येवं विशिष्टोपासकस्य—स य एतमेवमुपास्ते अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति । यथागुणोपासनमेव हि फलं, 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः।

शंकर.

(२) स होवाचेति । आदित्यमण्डलान्तरवर्तिनं पुरुषमहमुपासेऽतस्त्वमपि तद्ब्रह्मोपास्स्वेति भावः । मा मां प्रति एतस्मिन्नादित्यवर्तिपुरुषविषये मा संवदिष्ठाः संवादं मा कार्षीः । अज्ञाते हि विषये संवादः कर्तव्यः । अयं तु ज्ञात एव । कथमित्यत्राऽऽह— अतिष्ठाः इति । वैशब्दोऽवधारणे प्रसिद्धौ वा । अतीत्य सर्वानतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठाः 'आतो मनिन्' (पा. सू. ३।२।७४) इत्यादिना विच्प्रत्ययः । सर्वेषां भूतानां च मूर्धा श्रेष्ठः । दीप्तिगुणोपेतत्वाद्राजा ।'एतै-रतिष्ठात्वसर्वभूतमूर्धत्वराजत्वविशिष्टमेतमादित्यपुरुषमहमुपासे । अतोऽस्य ज्ञातत्वादस्मिन्विषये संवादो न कर्तव्यः ।स्वोक्तस्य फलं दर्शयति—स य एतमिति । यद्यप्यतिष्ठात्वादिगुणविशिष्टादित्योपासकः स्वयमपि तत्क्रतुन्यायात्तद्गुणयुक्तो भवतीति भावः ।

रंग.

(३) अतीत्य जगद्धर्मवर्जितत्वेन स्थितत्वादतिष्ठाः । उत्तमत्वान्मूर्धा ।

मध्व.

सं होवाच गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः । बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति । नास्यान्नं क्षीयते ॥

(१) संवादेन आदित्यब्रह्मणि प्रत्याख्यातेऽजातशत्रुणा चन्द्रमसि ब्रह्मान्तरं प्रतिपेदे गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे मनसि च एकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम् । बृहन् महान् पाण्डरं शुक्लं वासो यस्य सोऽयं पाण्डरवासाः अप्शरीरत्वात् चन्द्राभिमानिनः प्राणस्य, सोमो राजा चन्द्रः, यश्चान्नभूतोऽभिषूयते लतात्मको यज्ञे तमेकीकृत्य एतमेवाहं ब्रह्मोपासे । यथोक्तगुणं य उपास्ते तस्य अहरहः सुतः सोमोऽभिषुतो भवति यज्ञे, प्रसुतः प्रकृष्टं सुतरां सुतो भवति विकारो— उभयविषयज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं भवतीत्यर्थः । अन्नं च अस्य न क्षीयते अन्नात्मकोपासकस्य ।

शंकर.

(२) बृहन्महान्पाण्डरं शुक्लं किरणरूपं वासो यस्य स पाण्डरवासाः । उक्तं च व्यासार्यैः पाण्डरैरंशुभिर्जगदाच्छादकत्वात्पाण्डरवासस्त्वमिति । सोमो राजा यज्ञसाधनभूतसोमराजशब्दवाच्यलताविशेषलक्षणौषधीनामीशतयेशितव्यसंबन्धकृताभेदेन वाऽहमुपास इत्यर्थः । सोमलताऽभिन्नत्वेनोपासनस्य फलमाह सुतः प्रसुत इति । कर्तरि क्तः । अहरहः सोमं सुतवानित्यर्थः। चन्द्रस्यान्नभूतसोमशब्दवाच्यलतात्मकत्वेनोपास्यत्वात् नान्नस्य क्षय इत्यर्थः ।

रंग.

सं होवाच गार्ग्यः । य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः । तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति । तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥

(१) तथा विद्युति त्वचि हृदये च एका देवता । तेजस्वीति विशेषणम् । तस्यास्तत्फलं—तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति—विद्युतां बहुत्वस्याङ्गीकरणात् आत्मनि प्रजायां च फलबाहुल्यम् ।

शंकर.

रंग.

(२) प्रजा पुत्र इत्यर्थः ।

सं होवाच गार्ग्यः । य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः । पूर्णमप्रवर्तीति वा अह-

---

(१) बृउ. २।१।३; शब्रा. १४।५।१।३; रंग. पुरुष एत (पुरुषस्त) हं ब्रह्मोपा (हमुपा) रहर्ह (रहर्हि); मध्व. बृहन्पाण्डर (बृहत्पाण्डुर) रहर्ह (रहः).

(१) बृउ. २।१।४; शब्रा. १४।५।१।४ एवासौ (एवायं); रंग तेजस्वी ह (तेजस्वी).

(२) बृउ. २।१।५; शब्रा. १४।५।१।५; रंग. पूर्यते+ (ह); विज्ञान. १।१।२२.

मैतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥

(१) तथा आकाशे ह्याकाशे हृदये च एका देवता । पूर्णं अप्रवर्ति चेति विशेषणद्वयम् । पूर्णत्वविशेषणफलमिदं—पूर्यते प्रजया पशुभिः । अप्रवर्तिविशेषणफलं—नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते इति, प्रजा संतानाविच्छित्तिः ।

शंकर.

(२) पूर्णत्वविशिष्टोपासनायाः फलं प्रजापशुपूर्णत्वम् । पूर्णत्वप्रयुक्तनिर्व्यापारलक्षणाप्रवर्तित्वविशेषणविशिष्टोपासनायाः फलं प्रजा संतानाविच्छित्तिः । उद्वर्तनं लोकान्तरगमनम् ।

रंग.

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः । इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥

(१) तथा वायौ प्राणे हृदि च एका देवता । तस्या विशेषणं—इन्द्रः परमेश्वरः, वैकुण्ठः अप्रसह्यः, न पराजितपूर्वा अपराजिता सेना मरुतां गणत्वप्रसिद्धेः । उपासनफलमपि—जिष्णुर्ह जयनशीलः अपराजिष्णुः न च पराजितस्वभावः भवति, अन्यतस्त्यजायी अन्यतस्त्यानां सपत्नानां जयनशीलो भवति ।

शंकर.

(२) इन्द्रः परमेश्वरः । 'योऽयं पवत एष देवतानां ग्रहः' इति वायोर्देवलोकत्वप्रसिद्धेः । तत्सामान्याद्वैकुण्ठत्वम् । मरुतां गणत्वप्रसिद्धेरपराजिता सेनेत्युक्तिः । जिष्णुर्जयशीलः । अपराजिष्णुरपराजितः । अन्यतस्त्यजायी । अन्यतो भवा अन्यतस्त्याः शत्रव इति यावत् । तान् जेतुं शीलमस्य 'सुप्यजातौ०' इति णिनिः ।

रंग.

(३) स्वयमेवापराजितबहुरूपत्वादपराजितसेनाभवनात् । जिष्णुरुत्तमः । अन्येषां जेता अन्यतस्त्यजायी ।

मध्व.

(१) बृउ. २।१।६; शब्रा. १४।५।१।६.

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः । विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति । विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥

(१) अग्नौ वाचि हृदि च एका देवता । तस्या विशेषणं — विषासहिः मर्षयिता परेषां अग्निबाहुल्यात्, बाहुल्यं पूर्ववत् ।

शंकर.

(२) विषासहिः सोढुमशक्यः शत्रुभिरित्यर्थः । मर्षयितेति भावः ।

रंग.

(३) विषासहिरसह्यः ।

मध्व.

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः । प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपम् । अथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥

(१) अप्सु रेतसि हृदि च एका देवता । तस्या विशेषणं—प्रतिरूपः अनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थः । फलं — प्रतिरूपं श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेव एनमुपगच्छति प्राप्नोति न विपरीतं, अन्यच्च — अस्मात् तथाविध एवोपजायते ।

शंकर.

(२) सदृशप्रतिबिम्बोपेतत्वादपां प्रतिरूपत्वविशिष्टोपासनोपपत्तिः । प्रतिरूपं सदृशमेव कलत्रादिकमेनमुपगच्छति प्राप्नोति नाप्रतिरूपम् । प्रतिरूपः सदृश एव पुत्रोऽस्माज्जायते ।

रंग.

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः । रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति । रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवति । अथो यैः संनिगच्छति सर्वाꣳस्तानतिरोचते ॥

(१) बृउ. २।१।७; शब्रा. १४।५।१।७.

(२) बृउ. २।१।८; शब्रा. १४।५।१।८.

(३) बृउ. २।१।९; शब्रा. १४।५।१।९; रंग. रोचिष्णुर्ह भ (रोचिष्णुर्भ).

(१) आदर्शे प्रसादस्वभावे चान्यत्र खड्गादौ, हार्दे च सत्त्वशुद्धिस्वाभाव्ये च एका देवता। तस्या विशेषणं — रोचिष्णुः दीप्तिस्वभावः। फलं च तदेव, रोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यम्।

शंकर.

(२) रोचिष्णुर्भ्राजमानः। यैः संनिगच्छति संगतो भवति सर्वांस्तानतिक्रम्य प्रकाशते।

रंग.

स होवाच गार्ग्यः। य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति। स होवाचाजातशत्रुः। मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः। असुरिति वा अहमेतमुपास इति। स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति। नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति॥

(१) यन्तं गच्छन्तं य एवायं शब्दः पश्चात् पृष्ठतः अनूदेति, अध्यात्मं च जीवनहेतुः प्राणः—तमेकीकृत्याह। असुः प्राणो जीवनहेतुरिति गुणस्तस्य। फलं—सर्वमायुरस्मिँल्लोक एतीति— यथोपात्तं कर्मणा आयुः कर्मफलपरिच्छिन्नकालात् पुरा पूर्वं रोगादिभिः पीड्यमानमप्येनं प्राणो न जहाति।

शंकर.

(२) पश्चाच्छब्दः प्रतिध्वनिरुदेति मूलशब्दान्तरमुदेति तस्य प्रतिशब्दस्य प्राणकार्यत्वादसुरित्यहमुपास इत्यर्थः। पुरा कालात्प्राणो जहाति अपमृत्युर्न प्राप्नोतीत्यर्थः। रंग.

स होवाच गार्ग्यः। य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति। स होवाचाजातशत्रुः। मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः। द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति। स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति। नास्माद्गणश्छिद्यते॥

(१) दिक्षु कर्णयोः हृदि चैका देवता अश्विनौ देवावावियुक्तस्वभावौ। गुणस्तस्य द्वितीयवत्त्वं अनपगत्वं अवियुक्तता चान्योन्यं दिशामश्विनोश्च एवं धर्मित्वात्। तदेव च फलमुपासकस्य गणविच्छेदः द्वितीयवत्त्वं च।

शंकर.

(२) दिशां युग्मभूताश्विदैवत्यत्वाद्द्वितीयत्वेनोपासनोपपत्तिः। अनपगत्वमविच्छिन्नत्वं दिशां परस्परविच्छेदाभावात्। द्वितीयत्वेनोपासनाफलं द्वितीयवानिति सहायवानित्यर्थः। अविच्छिन्नत्वलक्षणानपगत्वोपासनाफलं नास्माद्गणश्छिद्यत इति। गणो बन्धुवर्गः। रंग.

स होवाच गार्ग्यः। य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति। स होवाचाजातशत्रुः। मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः। मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति। स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति। नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति॥

(१) छायायां बाह्ये तमसि अध्यात्मं च आवरणात्मकेऽज्ञाने हृदि च एका देवता, तस्या विशेषणं—मृत्युः। फलं सर्वं पूर्ववत्, मृत्योरनागमनेन रोगादिपीडाभावो विशेषः।

शंकर.

(२) पुरुषच्छायां मृत्युवन्नीलत्वभयंकरत्वान्मृत्युत्वोपासनोपपत्तिः।

रंग.

स होवाच गार्ग्यः। य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति। स होवाचाजातशत्रुः। मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः। आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति। स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवति। आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति। स ह तूष्णीमास गार्ग्यः॥

(१) आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि च एका देवता। तस्या आत्मन्वी आत्मवानिति विशेषणम्। फलं—आत्मन्वी ह भवति आत्मवान्भवति, आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति, बुद्धिबहुलत्वात् प्रजायां संपादनमिति विशेषः। स्वयं परिज्ञातत्वेन एवं क्रमेण

---

(१) बृउ. २।१।१०; शब्रा. १४।५।१।११ऽनूदेत्येत (ऽनूदैत्येत).

(२) बृउ. २।१।११; शब्रा. १४।५।१।१०; रंग. वान्ह भ (वान्भ).

(१) बृउ. २।१।१२; शब्रा. १४।५।१।१२.

(२) बृउ. २।१।१३; शब्रा. १४।५।१।१३ य एवाय (यश्चाय).

प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्यः क्षीणब्रह्मविज्ञानः अप्रतिभासमानोत्तरः तूष्णीमवाक्शिरा आस ।

शंकर.

(२) आत्मनि शरीरादा अहमित्यभिमन्यमानो यः पुरुषः सर्वजीवसामान्यं ब्रह्मोपास्त इत्यर्थः । आत्मन्शब्दात्प्रशंसायां छान्दसो विनिप्रत्ययः ।

रंग.

(३) आत्मनि हिरण्यगर्भे आत्मन्वी चित्तवान् । चित्ताभिमानित्वात्तस्य । मध्व.

स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नू३ इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवाच गार्ग्यः । उप त्वा यानीति ॥

(१) तं तथाभूतं आलक्ष्य गार्ग्यं स होवाच अजातशत्रुः--एतावन्नू३ इति--किमेतावद्ब्रह्म निर्ज्ञातं, आहोस्विदधिकमप्यस्तीति इतर आह--एतावद्धीति । नैतावता विदितेन ब्रह्म विदितं भवतीत्याह अजातशत्रुः--किमर्थं गर्वितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणीति । किमेतावद्विदितं विदितमेव न भवतीत्युच्यते ? न फलवद्विज्ञानश्रवणात् । न चार्थवादत्वमेव वाक्यानामवगन्तुं शक्यम् । अपूर्वविधानपराणि हि वाक्यानि प्रत्युपासनोपदेशं लक्ष्यन्ते--' अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानाम् ' इत्यादीनि । तदनुरूपाणि च फलानि सर्वत्र श्रूयन्ते विभक्तानि । अर्थवादत्वे एतदसमञ्जसम् । कथं तर्हि नैतावता विदितं भवतीति ? नैष दोषः, अधिकृतापेक्षत्वात्--ब्रह्मोपदेशार्थं हि शुश्रूषवे अजातशत्रवे अमुख्यब्रह्मवित् गार्ग्यः प्रवृत्तः । स युक्त एव मुख्यब्रह्मविदा अजातशत्रुणा अमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यो वक्तुं--यन्मुख्यं ब्रह्म वक्तुं प्रवृत्तः त्वं तत् न जानीष इति । यद्यमुख्यब्रह्मविज्ञानमपि प्रत्याख्यायेत तदा एतावतेति न ब्रूयात्, न किंचिज्ज्ञातं त्वयेत्येवं ब्रूयात् । तस्माद्भवन्ति एतावन्ति अविद्याविषये ब्रह्माणि । एतावद्विज्ञानद्वारत्वाच्च परब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेव वक्तुं--' नैतावता विदितं भवति ' इति ब्रुवता अधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति दर्शितं भवति । तच्च अनुपसन्नाय न वक्तव्यमित्याचारविधिज्ञो गार्ग्यः स्वयमेव आह--उप त्वा यानीति उपगच्छानीति त्वां यथाऽन्यः शिष्यो गुरुम् ।

शंकर.

(२) प्रश्ने प्लुतः । एतावदेव किं त्वया ज्ञातमिति प्रश्नः । एवमजातशत्रुणोक्तो बालाकिर्गताभिमानो नीचादप्युत्तमां विद्यां, आपत्कल्पो ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोग इति शास्त्रमनुसृत्य क्षत्रियादप्यजातशत्रोर्विद्यामुपादित्सुर्नानुपसन्नाय ब्रह्मोपदेष्टव्यमिति शास्त्रार्थं जानन्गार्ग्यः स्वयमेवाऽऽह--उप त्वेति । त्वा त्वामुपयानि शिष्यः सन्नुपगच्छामीत्यर्थः ।

रंग.

(३) स्वहृदि स्थितं स्वनियामकं भगवद्रूपमुपास्यैव मोक्षो भवति । देवतासु भगवन्तमुपास्य तत्तद्देवतासमीपं प्राप्य पुनः स्वहृदिस्थमुपास्यैव मोक्षो भवतीत्यतो नैतावता विदितं भवतीत्युक्तम् । मध्व.

स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं चैतद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति । व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति । तं पाणावादायोत्तस्थौ । तौ ह पुरुषँ सुप्तमाजग्मतुः । तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्निति । स नोत्तस्थौ । तं पाणिनापेषं बोधयांचकार । होत्तस्थौ ॥

(१) स होवाच अजातशत्रुः -- प्रतिलोमं विपरीतं चैतत् । किं तत् ? यद्ब्राह्मणः उत्तमवर्णः आचार्यत्वेऽधिकृतः सन् क्षत्रियमनाचार्यस्वभावं उपेयात् उपगच्छेत् शिष्यवृत्त्या--ब्रह्म मे वक्ष्यतीति । एतदाचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धम् । तस्मात् तिष्ठ त्वं आचार्य एव सन् । विज्ञपयिष्याम्येव त्वामहं -- यस्मिन्विदिते ब्रह्म विदितं भवति यत्तन्मुख्यं ब्रह्म वेद्यम् । तं गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विस्रम्भजननाय पाणौ हस्ते आदाय गृहीत्वा उत्तस्थौ उत्थितवान् । तौ ह गार्ग्याजातशत्रू पुरुषं सुप्तं राजगृहप्रदेशे क्वचित् आजग्मतुः आगतौ ।

(१) बृउ. २।१।१४; शब्रा. १४।५।१।१४ त्वा यानीति (त्वाऽयानीति); रंग. (स होवाच गार्ग्यः०); मध्व. शब्रावत्.

(१) बृउ. २।१।१५; शब्रा. १४।५।१।१५ चैतद्य (वै तद्य); रंग. लोमं चैतद्य (लोममेवैतद्य) ष्यामीति (ष्यामि) बृहन्पा (बृहत्पा); मध्व. चैतद्य (वै तद्य) बृहन्पाण्डर (बृहत्पाण्डुर).

तं च पुरुषं सुप्तं प्राप्य एतैर्नामभिः—– बृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्नित्येतैः—– आमन्त्रयांचक्रे । एवमामन्त्र्यमाणोऽपि स सुप्तः नोत्तस्थौ । तं अप्रतिबुध्यमानं पाणिना आपेषं आपिष्य आपिष्य बोधयांचकार प्रतिबोधितवान् । तेन स होत्तस्थौ । तस्माद्यो गार्ग्येणाभिप्रेतः, नासावस्मिञ्छरीरे कर्ता भोक्ता ब्रह्मेति ।

ननु संघात एवास्तु भोक्ता, किं व्यतिरिक्तकल्पनयेति—–न, आपेषणे विशेषदर्शनात् । यदि हि प्राणशरीरसंघातमात्रो भोक्ता स्यात् संघातमात्राविशेषात् सदा आपिष्टस्य अनापिष्टस्य च प्रतिबोधे विशेषो न स्यात् । संघातव्यतिरिक्ते तु पुनर्भोक्तरि संघातसंबन्धविशेषानेकत्वात् पेषणापेषणकृतवेदनायाः सुखदुःखमोहमध्यमाधमोत्तमकर्मफलभेदोपपत्तेश्च विशेषो युक्तः । न तु संघातमात्रे संबन्धकर्मफलभेदानुपपत्तेः विशेषो युक्तः । तथा शब्दादिपटुमान्द्यादिकृतश्च । अस्ति चायं विशेषः—– यस्मात् स्पर्शमात्रेण अप्रतिबुध्यमानं पुरुषं सुप्तं पाणिना आपेषं आपिष्य आपिष्य बोधयांचकार अजातशत्रुः । तस्मात् यः आपेषणेन प्रतिबुबुधे—ज्वलन्निव स्फुरन्निव कुतश्चिदागत इव पिण्डं च पूर्वविपरीतं बोधचेष्टाकारविशेषादिमत्त्वेन आपादयन् सोऽन्योऽस्ति गार्ग्याभिमतब्रह्मभ्यो व्यतिरिक्त इति सिद्धम् । संहतत्वाच्च पारार्थ्योपपत्तिः प्राणस्य । गृहस्य स्तम्भादिवत् शरीरस्य अन्तरुपष्टम्भकः प्राणः शरीरादिभिः संहत इत्यवोचाम—अरनेमिवच्च, नाभिस्थानीय एतस्मिन्सर्वमिति च । तस्मात् गृहादिवत् स्वावयवसमुदायजातीयव्यतिरिक्तार्थे संहन्यत इत्येवं अवगच्छाम । स्तम्भकुड्यतृणकाष्ठादिगृहावयवानां स्वात्मजन्मोपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञात्रर्थत्वं दृष्ट्वा, मन्यामहे, तत्संघातस्य च—–तथा प्राणाद्यवयवानां तत्संघातस्य च स्वात्मजन्मोपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादि – तद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञात्रर्थत्वं भवितुमर्हतीति। देवताचेतनावत्त्वे समत्वाद्गुणभावानुपगम इति चेत्—– प्राणस्य विशिष्टैर्नामभिरामन्त्रणदर्शनात् चेतनावत्त्वमभ्युपगतम् । चेतनावत्त्वे च पारार्थ्योपगमः समत्वादनुपपन्न इति चेत्—–न, निरुपाधिकस्य केवलस्य विजिज्ञापयिषितत्वात् । क्रियाकारकफलात्मकता हि आत्मनो नामरूपोपाधिजनिता अविद्याध्यारोपिता । तन्निमित्तो लोकस्य क्रियाकारकफलाभिमानलक्षणः संसारः । स निरुपाधिकात्मस्वरूपविद्यया निवर्तयितव्य इति तत्स्वरूपविजिज्ञापयिषया उपनिषदारम्भः—–‘ ब्रह्म ते ब्रवाणि ’ ‘नैतावता विदितं भवति ’ इति च उपक्रम्य ‘ एतावद्दरे खल्वमृतत्वम् ’ इति च उपसंहारात् । न च अतोऽन्यत् अन्तराले विवक्षितं उक्तं वा अस्ति । तस्मादनवसरः समत्वाद्गुणभावानुपगम इति चोद्यस्य । विशेषवतो हि सोपाधिकस्य संव्यवहारार्थो गुणगुणिभावः, न विपरीतस्य । निरुपाख्यो हि विजिज्ञापयिषितः सर्वस्यामुपनिषदि, ‘ स एष नेति नेति ’ इत्युपसंहारात् । तस्मात् आदित्यादिब्रह्मभ्य एतेभ्योऽविज्ञानमयेभ्यो विलक्षणः अन्योऽस्ति विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम् ।

शंकर.

(२) एवं प्राणनामभिरामन्त्रणेऽप्यनुत्थानप्रदर्शनं प्राणान्यत्वज्ञापनार्थम् । सुषुप्तिदशायामुपरतव्यापारेभ्यः शरीरेन्द्रियेभ्योऽन्यत्वं सुज्ञानमिति तस्यामपि दशायामनुपरतव्यापारात्प्राणादन्यत्वं ज्ञापनीयमिति प्राणनामभिरामन्त्रणेऽप्यनुत्थानेन पाणिनाऽऽपेषणेनोत्थापनप्रदर्शनेन च जीवस्य प्राणव्यतिरेकः प्रदर्शितो भवति ।

रंग.

(३) स्वहृदिस्थभगवद्रूपस्य स्वस्मिन्विशेषसंबन्धज्ञापनार्थं बृहत्पाण्डरवास इत्याद्यामन्त्रणम् । तेभ्यो नामभ्योऽप्यस्य शरीरे विशेषसंबन्ध इत्यतः पाणिपेषणेन जीवमुत्थापयामास भगवान् । येषां बहिरुपासनेन मोक्षस्तेषामपि हृद्युपासनं किंचित्कर्तव्यमेव ।

मध्व.

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति । तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥

---

(१) बृउ. २।१।१६; शब्रा. १४।५।१।१६; ब्रशंकर. १।४।१८, ३।२।८; भास्कर. १।४।१७ तदाऽभूत् (एतद्वा लोके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत्); रामानुज. १।४।१८; निंबार्क. १।४।१८; श्रीकंठ. १।४।१८; श्रीकर. १।४।१८; वल्लभ. ३।२।९; विज्ञान. १।१।२२.

(१) स एवं अजातशत्रुः व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य गार्ग्यमुवाच--यत्र यस्मिन्काले एषः विज्ञानमयः पुरुषः एतत् स्वपनं सुप्तः अभूत् प्राक् पाणिपेषप्रतिबोधात् । विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेत्यन्तःकरणं बुद्धिः उच्यते, तन्मयः तत्प्रायः विज्ञानमयः । किं पुनस्तत्प्रायत्वम् ? तस्मिन्नुपलभ्यत्वं, तेन चोपलभ्यत्वं, उपलब्धृत्वं च । कथं पुनर्मयटोऽनेकार्थत्वे प्रायार्थतैव अवगम्यते ? 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः' इत्येवमादौ प्रायार्थ एव प्रयोगदर्शनात् परविज्ञानविकारत्वस्याप्रसिद्धत्वात् 'य एष विज्ञानमयः' इति च प्रसिद्धवदनुवादात् अवयवोपमार्थयोश्च अत्रासंभवात् पारिशेष्यात् प्रायार्थतैव । तस्मात् संकल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मय इत्येतत् । पुरुषः, पुरि शयनात् । क्वैष तदा अभूदिति प्रश्नः स्वभावविजिज्ञापयिषया—प्राक् प्रतिबोधात् क्रियाकारकफलविपरीतस्वभाव आत्मेति कार्याभावेन दिदर्शयिषितम् । न हि प्राक् प्रतिबोधात्कर्मादिकार्यं सुखादि किंचन गृह्यते । तस्मात् अकर्मप्रयुक्तत्वात् तथास्वाभाव्यमेव आत्मनोऽवगम्यते— यस्मिन्स्वाभाव्येऽभूत्, यतश्च स्वाभाव्यात्प्रच्युतः संसारी स्वभावविलक्षण इति--एतद्विवक्षया पृच्छति गार्ग्यं प्रतिभानरहितं बुद्धिव्युत्पादनाय । क्वैष तदाऽभूत् कुत एतदागात् -- इत्येतदुभयं गार्ग्येणैव प्रष्टव्यमासीत् । तथापि गार्ग्येण न पृष्टमिति नोदास्तेऽजातशत्रुः बोधयितव्य एवेति प्रवर्तते, ज्ञपयिष्याम्येवेति प्रतिज्ञातत्वात् । एवमसौ व्युत्पाद्यमानोऽपि गार्ग्यः --यत्रैष आत्माऽभूत् प्राक्प्रतिबोधात्, यतश्चैतदागमनमागात्-- तदुभयं न व्युत्पेदे वक्तुं वा प्रष्टुं वा–गार्ग्यो ह न मेने न ज्ञातवान् । शंकर.

(२) 'अपि चैवमेके' शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति 'य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत् कुत एतदागात्' इति प्रश्ने प्रतिवचनेऽपि 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेते' इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तः 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' (छाउ. ८।१।१) इत्यत्र । 'सर्वे एत आत्मनो व्युच्चरन्ति' इति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनाऽऽमनन्तीति गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः। * ब्रशंकर. १।४।१८

(३) एवं देहेन्द्रियमनःप्राणव्यतिरिक्तं जीवं प्रदर्श्य ततोऽप्यन्यं परमात्मानं प्रदर्शयितुमारभते—स होवाचाजातशत्रुरिति । यत्र यदा । एष एतत्सुप्तोऽभूदेतत्स्वप्नं सुप्तोऽभूत् स्वप्नं प्राप्तोऽभूत् । एतदित्यनेनैव स्वपिधात्वर्थस्य सिद्धत्वात्सुप्त इत्येतत्प्रत्ययार्थमात्रपरं पाकं पचतीतिवत् । यद्वैतदीदृशं सुप्तं यस्य स एतत् सुप्तः । क्वैष इत्यत्राऽऽह—य एष विज्ञानमयः पुरुषः । यस्तु प्रबुध्यमान एव सर्वेन्द्रियार्थविज्ञानमयतयोत्तिष्ठति स एष पुरुषः पाणिपेषणोत्थापनात्प्राक् स्वापदशायां क स्थितः । एतदेतस्मिन् काले कुत आगात्कुत उद्गत इति । तदु हेति । एवमजातशत्रुणोक्तोऽपि गार्ग्यस्तन्न ज्ञातवान् । उशब्दोऽवधारणे । हशब्दो वृत्तार्थस्मरणे । रंग.

(४) स्वहृदिस्थेन भगवद्रूपेण विशेषसंबन्धदर्शनार्थमेव 'यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्' इत्यादि प्रश्नप्रतिवचनं समस्तम् । यत्र यस्मिन्परमेश्वरे विज्ञानमये एष जीवः सुप्तोऽभूत् । यत्रेत्यधिकरणभूत एव 'य एष विज्ञानमयः' इति परामृश्यते । 'अन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः' । 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद' इति श्रुतेः । मध्व.

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन

* भास्कररामानुजनिंबार्कश्रीकंठश्रीकरवल्लभविज्ञानाः ब्रशंकरवत् । कौउ. ४।१८ (पृ. ६८१) इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

(१) बृउ. २।१।१७; शब्रा. १४।५।१।१७, १८; ब्रशंकर. १।४।१८, २।३।२८, ३५, ३।२।७; भास्कर. १।४।१७, २।३।२८, ३५; रंग. पुरुषस्तदेषां (पुरुष एषां); रामानुज. १।४।१८ एतत्सुप्तो (सुप्तो) स्तदेषां (स्तदैतेषां); निंबार्क. १।४।१८, ३।२।७; मध्व. स्तदेषां (स्तदैषां); श्रीकंठ. १।४।१८, २।३।३५; श्रीकर. १।४।१८, ३।२।८; वल्लभ. १।४।१८, २।३।३५, ३६; विज्ञान. १।१।२२, १।४।१८, २।३।३५, २।४।५ मयः पुरुषस्त (मयस्त); बलदेव. ३।२।७.

विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते । तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम । तद्गृहीत एव प्राणो भवति । गृहीता वाक् । गृहीतं चक्षुः । गृहीतꣳ श्रोत्रम् । गृहीतं मनः ॥

(१) स होवाच अजातशत्रुः विवक्षितार्थसमर्पणाय । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः— क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति यदपृच्छाम, तत् शृणु उच्यमानं — यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् , तत् तदा तस्मिन्काले एषां वागादीनां प्राणानां, विज्ञानेन अन्तःकरणगताभिव्यक्तिविशेषविज्ञानेन उपाधिस्वभावजनितेन, आदाय विज्ञानं वागादीनां स्वस्वविषयगतसामर्थ्यं गृहीत्वा, य एषः अन्तः मध्ये हृदये हृदयस्य आकाशः — य आकाशशब्देन पर एव स्व आत्मोच्यते — तस्मिन् स्वे आत्मन्याकाशे शेते स्वाभाविकेऽसांसारिके । न केवल आकाश एव, श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात् — ' सता सोम्य तदा संपन्नो भवति ' इति । लिङ्गोपाधिसंबन्धकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्य अविशेषे स्वाभाविके आत्मन्येव केवले वर्तत इत्यभिप्रायः । यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदा असौ स्वात्मनि वर्तत इति कथमवगम्यते ? नामप्रसिद्ध्या । काऽसौ नामप्रसिद्धिरित्याह — तानि वागादेर्विज्ञानानि यदा यस्मिन्काले गृह्णाति आदत्ते, अथ तदा ह एतत्पुरुषः स्वपितिनाम एतन्नाम अस्य पुरुषस्य तदा प्रसिद्धं भवति । गौणमेवास्य नाम भवति । स्वमेव आत्मानं अपीति अपिगच्छतीति स्वपितीत्युच्यते । सत्यं स्वपितीतिनामप्रसिद्ध्या आत्मनः संसारधर्मविलक्षणं रूपमवगम्यते, न त्वत्र युक्तिरस्तीत्याशङ्क्याह—तत् तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति । प्राण इति घ्राणेन्द्रियं, वागादिप्रकरणात् । वागादिसंबन्धे हि सति तदुपाधित्वादस्य संसारधर्मित्वं लक्ष्यते । वागादयश्च उपसंहृता एव तदा तेन । कथम् ? गृहीता वाक्, गृहीतं चक्षुः, गृहीतं श्रोत्रं, गृहीतं मनः । तस्मात् उपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलात्मताभावात् स्वात्मस्थ एव आत्मा भवतीत्यवगम्यते।

शंकर.

(२) ' उपादानात् ' — इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं संकीर्तयति ।

* ब्रशंकर. २।३।३५

(३) अत्र प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय प्राणशब्देन्द्रियवाच्यजन्यं ज्ञानं मनसा सहाऽऽदायेत्यर्थः । उपरतव्यापारं मनः कृत्वेत्यर्थः । अनेनेन्द्रियव्यापारोपरतिः फलिता तेषां मनःसापेक्षत्वादिति व्यासार्यैर्विवृतम् । य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्याकाशशब्दः परमात्मपरः । तत्र च शयनं नाम तदेकतापत्तिः । एकत्वं च देवत्वमनुष्यत्वलक्षणभेदकाकारास्फुरणम् । स्वस्थानेभ्यो यदाऽयं संहरतीन्द्रियजन्यज्ञानानुकूलयत्नवान्यदा न भवति । अथानन्तरमेव पुरुषः स्वपितीति नाम भवति । पुरुषः स्वपितीतिशब्दः प्रयुज्यते इति भावः । स्वस्वस्थानेभ्य इन्द्रियाणि उपरतानि भवन्तीत्यर्थः ।

रंग.

(४) बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते ।

श्रीकंठ. २।३।३५

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकाः । तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मणः । उतेवोच्चावचं निगच्छति । स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥

(१) ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां कार्यकरणवियोगेऽपि संसारधर्मित्वमस्य दृश्यते — यथा च जागरिते सुखी दुःखी बन्धुवियुक्तः शोचति

---

* भास्करवल्लभविज्ञानाः ब्रशंकरवत् । छाउ. ६।८।१ (पृ. ९०५) इत्यत्रापि ब्रशंकरभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

(१) बृउ. २।१।१८; शब्रा. १४।५।१।१९, २०; ब्रशंकर. २।३।३४, ३।२।३; भास्कर. २।३।३४ स्वे शरीरे (तस्य शरीरे); रंग. स यथा (यथा); रामानुज. २।३।३४, २।४।१३ एतत्प्राणा (एतान्प्राणा); निंबार्क. २।३।३३, ३४ रामानुजवत् ; मध्व. प्न्यया (प्नया); श्रीकंठ. २।३।३४, २।४।१३ रामानुजवत्; श्रीकर. २।३।३२, २।४।१२ रामानुजवत्; विज्ञान. २।३।३५; बलदेव. २।३।३३, २।४।१५.

मुह्यते च । तस्मात् शोकमोहधर्मवानेवायम् । नास्य शोकमोहादयः सुखदुःखादयश्च कार्यकरणसंयोगजनितभ्रान्त्या अध्यारोपिता इति । न, मृषात्वात् —— सः प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्षणया स्वप्न्यया स्वप्नवृत्त्या चरति वर्तते, तदा ते ह अस्य लोकाः कर्मफलानि के ते ? तत् तत्र उत अपि महाराज इव भवति । सोऽयं महाराजत्वमिव अस्य लोकः, न महाराजत्वमेव जागरित इव । तथा महाब्राह्मण इव । उत अपि, उच्चावचं —- उच्चं च देवत्वादि, अवचं च तिर्यक्त्वादि, उच्चमिव अवचमिव च निगच्छति । मृषैव महाराजत्वादयोऽस्य लोकाः, इवशब्दप्रयोगात्, व्यभिचारदर्शनाच्च । तस्मात् न बन्धुवियोगादिजनितशोकमोहादिभिः स्वप्ने संबध्यत एव ।

ननु च यथा जागरिते जाग्रत्कालाव्यभिचारिणो लोकाः, एवं स्वप्नेऽपि तेऽस्य महाराजत्वादयो लोकाः स्वप्नकालभाविनः स्वप्नकालाव्यभिचारिण आत्मभूता एव, न तु अविद्याध्यारोपिता इति—-ननु च जाग्रत्कार्यकरणात्मत्वं देवतात्मत्वं च अविद्याध्यारोपितं न परमार्थत इति व्यतिरिक्तविज्ञानमयात्मप्रदर्शनेन प्रदर्शितम् । तत् कथं दृष्टान्तत्वेन स्वप्नलोकस्य मृत इव उज्जीविष्यन्, प्रादुर्भविष्यति—-सत्यं विज्ञानमये व्यतिरिक्ते कार्यकरणदेवतात्मत्वप्रदर्शनं अविद्याध्यारोपितं—-शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनं —— इत्येतत्सिध्यति व्यतिरिक्तात्माऽस्तित्वप्रदर्शनन्यायेनैव, न तु तद्विशुद्धिपरतयैव न्याय उक्तः इति —— असन्नपि दृष्टान्तः जाग्रत्कार्यकरणदेवतात्मत्वदर्शनलक्षणः पुनरुद्भाव्यते । सर्वो हि न्यायः किंचिद्विशेषमपेक्षमाणः अपुनरुक्तीभवति । न तावत्स्वप्नेऽनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्मभूताः, आत्मनोऽन्यस्य जाग्रत्प्रतिबिम्बभूतस्य लोकस्य दर्शनात् । महाराज एव तावत् व्यस्तसुप्तासु प्रकृतिषु पर्यङ्के शयानः स्वप्नान्पश्यन् उपसंहृतकरणः पुनरुपगतप्रकृतिं महाराजमिव आत्मानं जागरित इव पश्यति यात्रागतं भुञ्जानमिव च भोगान् । न च तस्य महाराजस्य पर्यङ्के शयानात् द्वितीयः अन्यः प्रकृत्युपेतो विषये पर्यटन्नहनि लोके प्रसिद्धोऽस्ति, यमसौ सुप्तः पश्यति । न च उपसंहृतकरणस्य रूपादिमतो दर्शनमुपपद्यते । न च देहे देहान्तरस्य तत्तुल्यस्य संभवोऽस्ति । देहस्थस्यैव हि स्वप्नदर्शनम् । ननु पर्यङ्के शयानः पथि प्रवृत्तमात्मानं पश्यति —— न बहिः स्वप्नान्पश्यतीत्येतदाह —— सः महाराजः, जानपदान् जनपदे भवान् राजोपकरणभूतान् भृत्यानन्यांश्च, गृहीत्वा उपादाय, स्वे आत्मीय एव जयादिनोपार्जिते जनपदे, यथाकामं यो यः कामोऽस्य यथाकामं इच्छातो यथा परिवर्तेतेत्यर्थः । एवमेव एष विज्ञानमयः, एतदिति क्रियाविशेषणं, प्राणान्गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्य उपसंहृत्य, स्वे शरीरे स्वे एव देहे न बहिः, यथाकामं परिवर्तते—-कामकर्मभ्यामुद्भासिताः पूर्वानुभूतवस्तुसदृशीर्वासना अनुभवतीत्यर्थः । तस्मात् स्वप्ने मृषाध्यारोपिता एव आत्मभूतत्वेन लोका अविद्यमाना एव सन्तः, तथा जागरितेऽपि—-इति प्रत्येतव्यम् । तस्माद्विशुद्धः अक्रियाकारकफलात्मको विज्ञानमयः इत्येतत् सिद्धम् । यस्मात् दृश्यन्ते द्रष्टुर्विषयभूताः क्रियाकारकफलात्मकाः कार्यकरणलक्षणा लोकाः, तथा स्वप्नेऽपि, तस्मात् अन्योऽसौ दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो द्रष्टा विज्ञानमयो विशुद्धः ।

शंकर.

(२) स्वप्नपदार्थानां तत्तत्काले परमात्मसृष्टतया यथार्थत्वेऽपि लोकदृष्ट्यनुसारेणेवशब्दः प्रयुक्तः । अत एव सूत्रकृता ' वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ' (ब्रसू. २।२।२९) इति सूत्रितम् । न च बहिष्कुलायसंचरणस्य (बृउ. ४।३।१२) श्रुतत्वात् स्वे शरीरे इत्यनुपपन्नं इति वाच्यम् । स्वप्नदृष्टव्याघ्रमनुष्यदेहान्तरस्यापि स्वीयत्वेन ' स्वे शरीरे ' इत्यस्याविरोधात् । नन्वेवं स्वे शरीरे इति व्यर्थम् । इति चेन्न । स्वे शरीरे इत्यस्य स्वीयशरीरे यत्र क्वापि परिवर्तते न तु जाग्रच्छरीरे एव इत्येतदर्थपरत्वात् ।

रंग.

(३) जीवस्य च स्वभोगसाधनानामेषामधिष्ठातृत्वं लोकसिद्धम् । 'एवमेवैष एतान्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ' इत्यादिश्रुतिसिद्धं च ।

रामानुज. २।४।१३

(४) तानि यदा परमात्मा गृह्णाति तदेतत्पुरुषो जीवः स्वपितिनाम । स यत्र परमात्मा स्वप्नया

नाड्या चरति तदा जीव उच्चावचं निगच्छतीव ।

मध्व.

अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्यचन वेद । हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते । स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत । एवमेवैष एतच्छेते ॥

(१) दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वाद- तद्धर्मतेति विशुद्धता अवगता आत्मनः । तत्र यथाकामं परिवर्तेत इति कामवशात् परिवर्तन- मुक्तम् । द्रष्टुर्दृश्यसंबन्धश्च अस्य स्वाभाविक इत्यशुद्धता शङ्क्यते । अतस्तद्विशुद्ध्यर्थमाह — अथ यदा सुषुप्तो भवति — यदा स्वप्नयया चरति, तदा- प्ययं विशुद्ध एव । अथ पुनः यदा हित्वा दर्शन- वृत्तिं स्वप्नं यदा यस्मिन् काले सुषुप्तः सुष्ठु सुप्तः संप्रसादं स्वाभाव्यं गतः भवति — सलिल- मिवान्यसंबन्धकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीदति । कदा सुषुप्तो भवति ? यदा यस्मिन् काले, न कस्यचन न किंचनेत्यर्थः, वेद विजानाति । कस्यचन वा शब्दादेः संबन्धिवस्त्वन्तरं किंचन न वेद — इत्यध्याहार्यम् । पूर्वं तु न्याय्यं, सुप्ते तु विशेषविज्ञानाभावस्य विवक्षित- त्वात्। एवं तावद्विशेषविज्ञानाभावे सुषुप्तो भवतीत्युक्तम् । केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्युच्यते—हिता नाम हिता इत्येवंनाम्न्यो नाड्यः सिराः देहस्यान्नरसविपरिणामभूताः, ताश्च द्वासप्ततिः सहस्राणि — द्वे सहस्रे अधिके सप्त- तिश्च सहस्राणि—ता द्वासप्ततिः सहस्राणि, हृदयात् — हृदयं नाम मांसपिण्डः — तस्मान्मांसपिण्डात्पुण्डरी- काकारात्, पुरीततं हृदयपरिवेष्टनमाचक्षते — तदुपल- क्षितं शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतं — पुरीततमभि- प्रतिष्ठन्त इति शरीरं कृत्स्नं व्याप्नुवत्यः अश्वत्थपर्णरा- जय इव बहिर्मुख्यः प्रवृत्ता इत्यर्थः । तत्र बुद्धेरन्तःकर- णस्य हृदयं स्थानम् । तत्रस्थबुद्धितन्त्राणि च इतराणि बाह्यानि करणानि । तेन बुद्धिः कर्मवशात् श्रोत्रादीनि ताभिर्नाडीभिः मत्स्यजालवत् कर्णशष्कुल्यादिस्थानेभ्यः प्रसारयति । प्रसार्य च अधितिष्ठति जागरितकाले । तां विज्ञानमयोऽभिव्यक्तस्वात्मचैतन्यावभासतया व्याप्नोति । संकोचनकाले च तस्याः अनुसंकुचति । सोऽस्य विज्ञान- मयस्य स्वापः । जाग्रद्विकासानुभवो भोगः । बुद्ध्युपा- धिस्वभावानुविधायी हि सः, चन्द्रादिप्रतिबिम्ब इव जला- द्यनुविधायी । तस्मात् तस्या बुद्धेः जाग्रद्विषयायाः ताभिः नाडीभिः प्रत्यवसर्पणमनु प्रत्यवसृप्य पुरीतति शरीरे शेते तिष्ठति — तप्तमिव लोहपिण्डं अविशे- षेण संव्याप्य अग्निवत् शरीरं संव्याप्य वर्तत इत्यर्थः । स्वाभाविक एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्ध्यनुवृत्तित्वात् पुरीतति शेत इत्युच्यते । न हि सुषुप्तिकाले शरीरसंबन्धोऽस्ति । 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य' इति हि वक्ष्यति । सर्वसं- सारदुःखवियुक्तेयमवस्थेत्यत्र दृष्टान्तः—स यथा कुमारो वा अत्यन्तबालो वा, महाराजो वा अत्यन्तवश्यप्रकृतिः यथोक्तकृत्, महाब्राह्मणो वा अत्यन्तपरिपक्वविद्या- विनयसंपन्नः, अतिघ्नीं—अतिशयेन दुःखं हन्तीत्य- तिघ्नी आनन्दस्य अवस्था सुखावस्था तां प्राप्य गत्वा, शयीत अवतिष्ठेत । एषां च कुमा- रादीनां स्वभावस्थानां सुखं निरतिशयं प्रसिद्धं लोके । विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न स्वभावतः । तन तेषां स्वाभाविक्यवस्था दृष्टान्तत्वेनोपादीयते, प्रसिद्धत्वात् । न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः । स्वापस्य दार्ष्टान्तिक- त्वेन विवक्षितत्वात् विशेषाभावाच्च । विशेषे हि सति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभेदः स्यात् । तस्मान्न तेषां स्वापो दृष्टान्तः—एवमेव, यथा अयं दृष्टान्तः, एष विज्ञानमय एतत् शयनं शेते इति—एतच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः—एवमयं स्वाभाविके स्व आत्मनि सर्वसंसारधर्मातीतो वर्तते स्वापकाल इति । *शंकर.

(१) बृउ. २।१।१९; शबा. १४।५।१।२१, २२ (महाराजो वा०); ब्रशंकर. ३।२।७; भास्कर. ३।२।७; रामानुज. ३।२।७ कस्यचन (कश्चन) सप्ततिः स (सप्त- तिस); निंबार्क. ३।२।७; श्रीकंठ. ३।२।७ सप्ततिः स (सप्ततिस); श्रीकर. ३।२।७, ८; विज्ञान. ३।२।७; बलदेव. ३।२।७.

* ब्रशंकरविज्ञानौ छाउ. ६।८।१ (पृ. ९०५, ९०६) इत्यत्र द्रष्टव्यौ ।

(२) आत्मनो हितावहत्वाद्धिता इति प्रसिद्धाः। नाडीमार्गेण गत्वा पुरीतदाख्यहृदयवेष्टन(मां)स-परिवृतहृदयान्तर्वर्तिब्रह्मणि शयाने जीवे प्रासादे खट्वायां पर्यङ्के शेत इतिवन्नाडिषु शेते पुरीतति शेते ब्रह्मणि शेत इति। कुमारः स्तनंधयः। अतिघ्नीमतिशयं गतां मात्रां गत्वैतदेतस्मिन्काले पुरीतति शेत इत्यर्थः। एत-च्छब्दः पुरीतत्परो वा द्रष्टव्यः।

रंग.

(३) संभवति च प्रासादखट्वापर्यङ्कवन्नाड्या-दीनां कार्यभेदः। तत्र नाडीपुरीततौ प्रासादखट्वास्था-नीयौ। ब्रह्म तु पर्यङ्कस्थानीयम्। अतो ब्रह्मैव साक्षात्सुषुप्तिस्थानम्।

* रामानुज. ३।२।७

(४) सर्वदा महाराजवत्प्राणान् गृहीत्वा परमात्मा परिवर्तते। जीवस्तु कदाचिदेव स्वप्ने राजवदात्मानं पश्यति कदाचिद्ब्राह्मणवच्छ्वमार्जारादिवद्वा। आनन्दस्य परमा-त्मनोऽतिघ्नीं समीपम्। कुमारो रुद्रः। महाराजो वायुः। महाब्राह्मणो ब्रह्मा। न हि जीवो विज्ञानपूर्वकं प्राणानां विज्ञानमादत्ते। न च सर्वप्राणलोकदेवभूतानां स्रष्टा।

मध्व.

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति। तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति। प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्॥

(१) क्वैष तदाऽभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम्। अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिः असंसारित्वं च उक्तम्। कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापा-करणार्थः आरम्भः। ननु यस्मिन्ग्रामे नगरे वा यो भवति, सोऽन्यत्र गच्छन् तत एव ग्रामान्नगराद्वा गच्छति, नान्यतः। तथा सति क्वैष तदाऽभूदित्येतावानेवास्तु प्रश्नः। यत्राभूत् तत एव आगमनं प्रसिद्धं स्यात् नान्यत इति कुत एतदागादिति प्रश्नो निरर्थक एव --किं श्रुतिरुपालभ्यते भवता? न। किं तर्हि द्वितीयस्य प्रश्नस्य अर्थान्तरं श्रोतुमिच्छामि, अत आनर्थक्यं चोद-यामि। एवं तर्हि कुतः इत्यपादानार्थता न गृह्यते। अपादानार्थत्वे हि पुनरुक्तता, नान्यार्थत्वे। अस्तु तर्हि निमित्तार्थः प्रश्नः--कुतः एतदागात्, किंनिमित्तमिहा-गमनमिति। न निमित्तार्थताऽपि, प्रतिवचनवैरूप्यात्। आत्मनश्च सर्वस्य जगतः अग्निविस्फुलिङ्गादिवदुत्पत्तिः प्रतिवचने श्रूयते। न हि विस्फुलिङ्गानां विद्रवणे अग्निर्नि-मित्तं, अपादानमेव तु सः। तथा परमात्मा विज्ञानमयस्य आत्मनोऽपादानत्वेन श्रूयते--'अस्मादात्मनः' इत्येत-स्मिन्वाक्ये। तस्मात् प्रतिवचनवैलोम्यात् कुत इति प्रश्नस्य निमित्तार्थता न शक्यते वर्णयितुम्। नन्वपादान-पक्षेऽपि पुनरुक्तता दोषः स्थित एव।

नैष दोषः, प्रश्नाभ्यामात्मनि क्रियाकारकफला-त्मतापोहस्य विवक्षितत्वात्। इह हि विद्यावि-द्याविषयावुपन्यस्तौ— 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मा-नमेवावेत्' 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इति विद्याविषयः। तथा अविद्याविषयश्च पाङ्क्तं कर्म तत्फलं चान्नत्रयं नामरूपकर्मात्मकमिति। तत्र अविद्याविषये वक्तव्यं सर्वमुक्तम्। विद्याविषयस्तु आत्मा केवल उप-न्यस्तः न निर्णीतः। तन्निर्णयाय च 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति प्रक्रान्तं, 'ज्ञपयिष्यामि' इति च। अतः तद्ब्रह्म विद्याविषयभूतं ज्ञापयितव्यं याथात्म्यतः। तस्य च याथात्म्यं क्रियाकारकफलभेदशून्यं अत्यन्तविशुद्धमद्वैतं —इत्येतद्विवक्षितम्। अतस्तदनुरूपौ प्रश्नावुत्थाप्येते श्रुत्या — क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति। तत्र —

---

* निंबार्कश्रीकंठौ रामानुजवत्।

(१) बृउ. २।१।२०; शब्रा. १४।५।१।२३ यथोर्णनाभि (यथोर्गनाभि) विस्फु (विष्फु) भूतानि+ (सर्व एत आत्मानो); ब्रशंकर. २।३।१७ भूतानि+ (सर्व एत आत्मानो), २।४।१ ऽग्नेः क्षुद्रा (ऽग्नेर्ज्वलतः क्षुद्रा) मेवास्मा (मेवैतस्मा), ३।२।८ मेवास्मा (मेवैतस्मा); भास्कर. २।३।१७ भूतानि+ (सर्व एत आत्मानो), २।३।४३, २।४।१; श्रीकंठ. २।३।१८ भूतानि+ (सर्व एवात्मानो); श्रीकर. १।३।७; विज्ञान. १।१।२२, २।१।१४ दात्मनः .... व्युच्चरन्ति (दात्मनः सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति), २।३।६; २।३।१७, ४३ व्युच्चरन्त्ये......व्युच्चरन्ति (व्युच्चर-न्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति), ३।२।२८.

यत्र भवति तत् अधिकरणं, यद्भवति तदधिकर्तव्यं —— तयोश्च अधिकरणाधिकर्तव्ययोर्भेदः दृष्टो लोके । तथा —— यत आगच्छति तत् अपादानं —— य आगच्छति स कर्ता, तस्मादन्यो दृष्टः । तथा आत्मा क्वाप्यभूदन्यस्मिन्नन्यः कुतश्चिदागादन्यस्मादन्यः —— केनचिद्भिन्नेन साधनान्तरेण —— इत्येवं लोकवत्प्राप्ता बुद्धिः । सा प्रतिवचनेन निवर्तयितव्येति । नायमात्मा अन्यः अन्यत्र अभूत्, अन्यो वा अन्यस्मादागतः, साधनान्तरं वा आत्मन्यस्ति । किं तर्हि स्वात्मन्येवाभूत् —— 'स्वमात्मानमपीतो भवति' 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' 'पर आत्मनि संप्रतिष्ठते' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एव नान्यः अन्यस्मादागच्छति । तत् श्रुत्यैव प्रदर्श्यते 'अस्मादात्मनः' इति आत्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तराभावात् । नन्वस्ति प्राणाद्यात्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरम् । न । प्राणादेस्तत एव निष्पत्तेः । तत्कथमिति । उच्यते —— तत्र दृष्टान्तः —— स यथा लोके ऊर्णनाभिः लूताकीट एक एव प्रसिद्धः सन् स्वात्माप्रविभक्तेन तन्तुना उच्चरेत् उद्गच्छेत् । न चास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरम् । यथा च एकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा अल्पाः विस्फुलिङ्गाः त्रुटयः अग्न्यवयवाः व्युच्चरन्ति विविधं नाना वा उच्चरन्ति । यथा इमौ दृष्टान्तौ कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयतः, प्राक्प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वं, एवमेव अस्मात् आत्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधात् यत्स्वरूपं तस्मादित्यर्थः, सर्वे प्राणा वागादयः, सर्वे लोकाः भूरादयः सर्वाणि कर्मफलानि, सर्वे देवाः प्राणलोकाधिष्ठातारः अग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानि, सर्व एत आत्मान इत्यस्मिन्पाठे उपाधिसंपर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मान इत्यर्थः, व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गमं जगदिदं अग्निविस्फुलिङ्गवत् व्युच्चरत्यनिशं, यस्मिन्नेव च प्रलीयते जलबुद्बुदवत्, यदात्मकं च वर्तते स्थितिकाले, तस्य अस्य आत्मनो ब्रह्मणः, उपनिषत्—— उप समीपं निगमयतीति अभिधायकः शब्द उपनिषदित्युच्यते——शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषोऽवसीयते उपनिगमयितृत्वं नाम । काऽसावुपनिषदित्याह —— सत्यस्य सत्यमिति । सा हि सर्वत्र चोपनिषत् अलौकिकार्थत्वाद्दुर्विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे——प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति । एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानाय उत्तरं ब्राह्मणद्वयं भविष्यति ।

शंकर.

(२) 'अतः प्रबोधोऽस्मात्' — यस्माच्चाऽऽत्मैव सुप्तिस्थानमत एव च कारणान्नित्यवदेवास्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते 'कुत एतदागात्' (बृउ. २।१।१६) इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इत्यादिना ।

ब्रशंकर. ३।२।८

(३) तत्र 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति' इत्युपक्रम्याह 'सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इत्यतो जीवो जायत इति प्राप्ते ब्रूमः । नात्मा जायते । भूयसीनां च श्रुतीनामन्यथाकर्तुमशक्यत्वात्तदविरोधाय विस्फुलिङ्गश्रुतिर्विपरिणेया । न चात्रापि विकारभावो विवक्षितः किन्तूपाधिकृतभेदाभिप्राया हि सा । तेष्वप्यग्निसामान्यानुगमात्पार्थिवद्रव्यविश्लेषवशाद्विच्छेदमात्रं नान्यत्र भेदः सुषुप्तिप्रकरणत्वान्न सृष्ट्यभिप्रायेणेति स्थितम् ।

भास्कर. २।३।१७

(४) सुषुप्त्याधारात्परमात्मनः सर्वे प्राणाः । प्राणशब्दो जीवपरः । लोकशब्दो ज्ञानपरः । लोकनं लोक इति व्युत्पत्तेः । देवशब्दः इन्द्रियपरः । सर्वाणि च भूतानि व्युच्चरन्तीत्यर्थः । अत्र सुप्तजीवमात्रस्योद्गमनापादानप्रश्ने सर्वोद्गमनापादानत्वकीर्तनस्य किं फलमिति चेन्न । सर्वभूतोद्गमनापादानस्य परमात्मनः सुप्तजीवोद्गमनापादानत्वे को भार इत्येतदर्थपरत्वात्तस्य । तस्य परमात्मनः । सत्यस्य सत्यमिति उपनिषद्रहस्यनामेत्यर्थः । प्राणा इति । प्राणा आत्मान इत्यर्थः । तेषामचेतनवस्तुस्वरूपान्यथाभावात्सत्यता निर्विकारता । परमात्मनस्तु धर्मभूतज्ञानस्वभावान्यथाभावस्याप्यभावात्तदपेक्षयाऽप्यधिकसत्यतेत्यर्थः ।

* रंग.

* शेषं सरलं व्याख्यातम् ।

(५) 'आदित्यचन्द्रविद्युत्सु भूतेष्वादर्श एव च। गच्छत्पाश्चात्यशब्दे च चक्षुश्छायागतं तथा। हिरण्यगर्भसंस्थं च सदोपास्य हरिं परम्। तद्देवसांश्ङ्गितामेत्य हृद्युपास्य हरिं पुनः। मुक्तिमेत्यथ यो बाह्यान्मुक्तिमेष्यति सोऽपि तु। हृदि किंचिदुपास्यैव विष्णुं मुक्तिमनुव्रजेत्। यानि सूर्यादिनामानि विष्णोस्तानि न संशयः। तदुक्तान्येव सूर्यादेराकृष्यैवोपचारतः। विशेषेण तु संबन्धो यतः स्वहृदि संस्थिते। जीवस्यातो न सोमादिनाम्नाऽऽहूतो हरिः परः। जीवं च चारयेत्तत्र यदा विष्णुः सनातनः। स्वप्नं पश्यति जीवोऽयं यदा विज्ञानरूपिणम्। सुषुम्नासंस्थितं विष्णुमेति तत्सुप्तिमेष्यति। सम्यग्ज्ञानमयाद्विष्णोरुत्थानं वाऽप्ययं व्रजेत्। प्राणानां चैव लोकानां देवानां प्राणिनामपि। सत्यसत्यो हरिः स्रष्टा पाता विलयकृत्तथा। नियन्ता मोक्षदश्चैव विष्णुरेव सनातनः॥' इति नारायणश्रुतौ। मध्व.

(६) विस्फुलिङ्गश्रुतिश्च तेषां नामरूपसमुन्मेषाभिप्राया, न जन्मपरा। अन्यथा कृतनाशादिदोषप्रसङ्गात्। तस्माद्ब्रह्मणो न जायत एव जीवः।

श्रीकंठ २।३।१८

(७) सर्गकाले जीवा पितुरिव पुत्रा विभक्ता भवन्ति 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति' इत्यादिश्रुतेः। २।१।१४

यदेव हि यदपेक्षया स्थिरं भवति तदपेक्षया सत्यं भवति। यथा देहाद्यपेक्षया प्राणाः 'प्राणा वै सत्यम्' इति श्रुतेः। २।३।६

नित्यत्वादिना सजातीयत्वस्योपपादिततया जीवो ब्रह्मणः अंशः, पितुरिव पुत्रः। तथा च पितापुत्रयोरिवाग्निविस्फुलिङ्गयोरिव वाऽविभागेनाभिव्यक्तिलक्षणः कार्यकारणभाव उपपद्यते। 'उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः। वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम्॥' इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैरभिव्यक्तिरूपाया अपि कार्यताया उक्तत्वादिति। अभिव्यक्तिश्चात्र स्वव्यापारारूढता। अंशत्वे श्रुत्यन्यथाऽनुपपत्तिं प्रमाणयति–नानेत्यादिना।

विज्ञान. २।३।४३

(मध्यमप्राणविद्या)

प्राणः शिशुरूपः सोपस्करः, तस्य परिचर्याकर्त्र्यः सप्ताक्षितयः रुद्रादिदेवान्वायत्ताः, शिरोरूपः अर्वाग्बिलः ऊर्ध्वबुध्नः चमसः, सप्त ऋषयः प्राणरूपाः वाक्सहिताः

[१]यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि। अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः। तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम॥

(१) 'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति प्रस्तुतम्। तत्र यतो जगज्जातं, यन्मयं, यस्मिंश्च लीयते, तदेकं ब्रह्म—इति ज्ञापितम्। किमात्मकं पुनः तज्जगत् जायते लीयते च? पञ्चभूतात्मकम्। भूतानि च नामरूपात्मकानि। नामरूपे सत्यमिति ह्युक्तम्। तस्य सत्यस्य पञ्चभूतात्मकस्य सत्यं ब्रह्म। कथं पुनः भूतानि सत्यमिति मूर्तामूर्तब्राह्मणम्। मूर्तामूर्तभूतात्मकत्वात् कार्यकरणात्मकानि भूतानि प्राणा अपि सत्यम्। तेषां कार्यकरणात्मकानां भूतानां सत्यत्वनिर्दिधारयिषया ब्राह्मणद्वयमारभ्यते, सैव उपनिषद्व्याख्या। कार्यकरणसत्यत्वावधारणद्वारेण हि सत्यस्य सत्यं ब्रह्म अवधार्यते। अत्रोक्तम् 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति। तत्र के प्राणाः, कियन्तो वा प्राणविषया उपनिषदः का इति च –– ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन करणानां प्राणानां स्वरूपमवधारयति –– पथिगतकूपारामाद्यवधारणवत्। यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद, तस्येदं फलम्। किं तत्? सप्त सप्तसंख्याकान् ह द्विषतः द्वेषकर्तॄन् भ्रातृव्यान् भ्रातृव्या हि द्विविधा भवन्ति, द्विषन्तः अद्विषन्तश्च–तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्याः तान् द्विषतो भ्रातृव्यान् अवरुणद्धि। सप्त ये शीर्षण्याः प्राणा विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वात् भ्रातृव्याः। ते हि अस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति। तेन ते द्वेष्टारो भ्रातृव्याः, प्रत्यगात्मेक्षणप्रतिषेधकरत्वात्। काठके चोक्तम् 'पराञ्चि

(१) बृउ. २।२।१; शब्रा. १४।५।२।१, २; मध्व. सप्त (स सप्त),

खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्' इत्यादि। तत्र यः शिश्वादीन्वेद, तेषां याथात्म्यमवधारयति, स एतान् भ्रातृव्यान् अवरुणद्धि अपावृणोति विनाशयति। तस्मै फलश्रवणेनाभिमुखीभूतायाह—अयं वाव शिशुः। कोऽसौ? योऽयं मध्यमः प्राणः, शरीरमध्ये यः प्राणो लिङ्गात्मा, यः पञ्चधा शरीरमाविष्टः—'बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्नित्युक्तः, यस्मिन् वाङ्मनःप्रभृतीनि करणानि विषक्तानि—पड्वीशशङ्कुनिदर्शनात् स एष शिशुरिव, विषयेष्वितरकरणवदपटुत्वात्। शिशुं साधानमित्युक्तम्। किं पुनस्तस्य शिशोः वत्सस्थानीयस्य करणात्मन आधानम्। तस्य इदमेव शरीरं आधानं कार्यात्मकम् — आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानम्। तस्य हि शिशोः प्राणस्य इदं शरीरमधिष्ठानम्। अस्मिन्हि करणान्यधिष्ठितानि लब्धात्मकानि उपलब्धिद्वाराणि भवन्ति, न तु प्राणमात्रे विषक्तानि। तथा हि दर्शितमजातशत्रुणा — उपसंहृतेषु करणेषु विज्ञानमयो नोपलभ्यते। शरीरदेशव्यूढेषु तु करणेषु विज्ञानमय उपलभमान उपलभ्यते। तच्च दर्शितं पाणिपेषप्रतिबोधनेन। इदं प्रत्याधानं शिरः। प्रदेशविशेषेषु प्रति प्रत्याधीयते इति प्रत्याधानम्। प्राणः स्थूणा अन्नपानजनिता शक्तिः—प्राणो बलमिति पर्यायः। बलावष्टम्भो हि प्राणः अस्मिन् शरीरे—'स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव' इति दर्शनात्। यथा वत्सः स्थूणावष्टम्भः एवम्। शरीरपक्षपाती वायुः प्राणः स्थूणेति केचित्। अन्नं दाम — अन्नं हि भुक्तं त्रेधा परिणमते। यः स्थूलः परिणामः, स एतद्द्वयं भूत्वा, इमामप्येति—मूत्रं च पुरीषं च। यो मध्यमो रसः स रसो लोहितादिक्रमेण स्वकार्यं शरीरं सप्तधातुकमुपचिनोति। स्वयोन्यन्नागमे हि शरीरमुपचीयते, अन्नमयत्वात्। विपर्ययेऽपक्षीयते पतति। यस्तु अणिष्ठो रसः— अमृतं ऊर्क् प्रभावः इति च कथ्यते। स नाभेरूर्ध्वं हृदयदेशमागत्य, हृदयाद्विप्रसृतेषु द्वासप्ततिनाडीसहस्रेष्वनुप्रविश्य, यत्तत् करणसंघातरूपं लिङ्गं शिशुसंज्ञकं, तस्य शरीरे स्थितिकारणं भवति बलमुपजनयत् स्थूणाख्यम्। तेन अन्नं उभयतः पाशवत्सदामवत् प्राणशरीरयोर्निबन्धनं भवति।　　　　शंकर.

(२) यो ह वै शिशुमिति। तस्येदं फलम्। किं तत्—सप्त हेति। सप्तपुरुषपर्याप्तान्द्वेषयुक्ताञ्छत्रून्नवरुणाद्धि स्ववशीकरोतीत्यर्थः। मन्त्रस्यार्थमाह—अयं वावेति। मध्यमः शरीरमध्यवर्ती पञ्चवृत्तिर्यः प्राणः स शिशुः। इतरकरणवत्क्रियाकर्तृत्वादिशून्यत्वाच्छिशुरिव शिशुरित्यर्थः। तस्य शिशोर्वत्सस्थानीयस्य तस्येदमेव शरीरमाधानम्। आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानम्। गर्भगोलकमिदं मध्यशब्दोपस्थापितं हृदयमेवाऽऽधानं गर्भगोलम्। इदमेव प्रत्याधानं प्रत्यक्षोपस्थापितं शरीरमेव। प्रत्याधानमाहितस्याऽऽधानं प्रत्याधानं गर्भ आहितो वत्सः पश्चाद्भूमावाधीयत इति प्रत्याधानं, प्रसूतिभूमिः। एवं हृदये लब्धात्मको हि प्राणः पश्चात्सर्वशरीरव्याप्यभिव्यज्यत इति प्रत्याधानं प्रसूतिभूमिः। प्राणः स्थूणा। स्थूणायां हि वत्सो भवति। एवं प्राणशब्दिते जीवे हि मुख्यप्राणो बद्धो भवति जीवे शरीरे स्थित एव प्राणस्यावस्थितेर्जीवो हि प्राणस्य स्थूणा। अन्नं दाम पाश इत्यर्थः। अन्नेन पाशेन बद्धो हि प्राणोऽभितिष्ठते। 'अन्नं प्राणस्य षड्विंशः' इति श्रुतेः। षड्विंशो हि पाशविशेषः। 　　　　रंग.

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते। तद्या इमा अक्षन्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनꣳ रुद्रोऽन्वायत्तः। अथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यः। या कनीनका तयाऽऽदित्यः। यत्कृष्णं तेनाग्निः। यच्छुक्लं तेनेन्द्रः। अधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता। द्यौरुत्तरया। नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद॥

(१) इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधान ऊढस्य चक्षुषि काश्चनोपनिषद उच्यन्ते — तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते। तं करणात्मकं प्राणं शरीरेऽन्नबन्धनं चक्षुष्यूढं एताः वक्ष्यमाणाः सप्त सप्तसंख्याकाः अक्षितयः, अक्षितिहेतुत्वात्, उपतिष्ठन्ते। यद्यपि मन्त्रकरणे तिष्ठतिरुपपूर्वः आत्मनेपदी भवति, इहापि सप्त देवताभिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि। तिष्ठतेः अतः अत्रापि आत्मनेपदं न विरुद्धम्। कास्ता अक्षितय

(१) बृउ. २।२।२; शब्रा. १४।५।२।२, ३ यत्कृष्णं (यच्छुक्लं) च्छुक्लं (त्कृष्णं); रंग. कनीनका (कनीनिका).

इत्युच्यन्ते —— तत् तत्र या इमाः प्रसिद्धाः, अक्षन् अक्षणि लोहिन्यः लोहिताः राजयः रेखाः, ताभिः द्वारभूताभिः एनं मध्यमं प्राणं रुद्रः अन्वायत्तः अनुगतः। अथ याः अक्षन् अक्षणि आपः धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानाः, ताभिः अद्भिर्द्वारभूताभिः पर्जन्यो देवतात्मा अन्वायत्तः अनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थः। स च अन्नभूतोऽक्षितिः प्राणस्य, 'पर्जन्ये वर्षत्यानन्दिनः प्राणा भवन्ति' इति श्रुत्यन्तरात्। या कनीनका दृक्शक्तिः तया कनीनकया द्वारेण आदित्यो मध्यमं प्राणमुपतिष्ठते। यत्कृष्णं चक्षुषि, तेन एनमग्निरुपतिष्ठते। यच्छुक्लं चक्षुषि, तेन इन्द्रः। अधरया वर्तन्या पक्ष्मणा एनं पृथिवी अन्वायत्ता, अधरत्वसामान्यात्। द्यौः उत्तरया, ऊर्ध्वत्वसामान्यात्। एताः सप्त अन्नभूताः प्राणस्य संततमुपतिष्ठन्ते —— इत्येवं यो वेद, तस्यैतत्फलम् —— नास्यान्नं क्षीयते, य एवं वेद।

शंकर.

(२) सप्ताक्षित्युपस्थेयचक्षुर्निष्ठप्राणज्ञानस्य फलमाह —नास्यान्नमिति। स्पष्टोऽर्थः। * रंग.

(३) आधानमवस्थानं सूक्ष्मशरीरम्। प्रत्याधानं वितानं स्थूलशरीरम्। प्राणो नारायणः स्थूणा। 'वायुर्गोवत्सरूपेण सर्वप्राणिषु संस्थितः। सूक्ष्मदेहो गृहं तस्य वितानं स्थूल उच्यते। अन्नं दामात्मकं तस्य स्थूणा तु भगवान् हरिः। ध्यायत्येवं हि यो वायुं श्रोत्रादीन्मनसा सह। बुद्धिं च सप्त शत्रून्स विषयेष्वभिधावतः। असुरान्संनिरुध्यैव वेत्ति नारायणं परम्। दक्षिणाक्षिस्थितं वायुं सप्त देवा उपासते। अक्षीणज्ञानमनसः सदाशिवपुरःसराः। उपास्यमानं तैर्देवैर्मोक्षार्थं वायुमीश्वरम्। स्थूणया विष्णुना सार्धं यो विद्यात्सोऽन्नमश्नुते। अक्षय्यमेवमुक्तः सन्सर्वदुःखविवर्जितः॥' मध्व.

तदेष श्लोको भवति। अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम्। तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति। अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति। इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः। तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति। प्राणा वै यशो विश्वरूपम्। प्राणानेतदाह। तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीर इति। प्राणा वा ऋषयः। प्राणानेतदाह। वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति। वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते॥

(१) तत् तत्र एतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः मन्त्रो भवति—— अर्वाग्बिलश्चमस इत्यादिः। तत्र मन्त्रार्थमाचष्टे श्रुतिः —— अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति। कः पुनरसावर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः? इदं तत्। शिरः चमसाकारं हि तत्। कथम्? एष हि अर्वाग्बिलः मुखस्य बिलरूपत्वात्, शिरसो बुध्नाकारत्वात् ऊर्ध्वबुध्नः। तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति —— यथा सोमः चमसे, एवं तस्मिन् शिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं स्थितं भवति। किं पुनस्तत्? यशः ——प्राणा वै यशो विश्वरूपं——प्राणाः श्रोत्रादयः वायवश्च मरुतः सप्तधा तेषु प्रसृताः यशः —— इत्येतदाह मन्त्रः, शब्दादिज्ञानहेतुत्वात्। तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीर इति——प्राणाः परिस्पन्दात्मकाः, त एव च ऋषयः, प्राणानेतदाह मन्त्रः। वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति—— ब्रह्मणा संवादं कुर्वती अष्टमी भवति। तद्धेतुमाह —— वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्त इति।

शंकर.

(२) तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमित्येतद्वाक्यं प्राणानाह। तत्र हेतुमाह —— प्राणा वै यशो विश्वरूपम्। प्राणस्य प्राणापानादिबहुरूपतया यशोवत् प्रसृमरत्वाद्यशस्त्वेन रूपणम्। वृत्तिभेदात्प्राणा इति बहुवचनम्। तस्याऽऽसत इति। साक्षिश्रोत्रनासिकास्योपाधिसंबन्धिनः सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तस्य समीपे वर्तन्त इत्यर्थः। वागष्टमीति। ब्रह्मणा वेदेन संविदाना संवादं कुर्वती संवित्ते। समित्येकीकारे वित्तशब्दो ज्ञापनपरः। ब्रह्मणैकप्रत्ययैकबुद्धिः। ब्रह्मणा वेदेनैककण्ठा वेदवादिनीति यावत्। रंग.

* शेषं सरलं व्याख्यातम्।

(१) बृउ. २।२।३; शब्रा. १४।५।२।४, ५ वै यशो+ (निहितं); ब्रशंकर. १।४।८; रामानुज. १।४।८; निंबार्क. १।४।८, ९; मध्व. संवित्ते (संवित्ता); ब्रमध्व. १।४।९; श्रीकंठ. १।४।८; श्रीकर. १।४।८; वल्लभ. १।४।८; विज्ञान. १।४।८; बलदेव. १।४।८.

(३) 'विश्वरूपं यशश्चेति नाम्ना विष्णू रमा तथा। वायुश्च संस्थिता नित्यं सर्वेषां दक्षिणाक्षिगाः। पूर्णत्वाद्विश्वतो विष्णो रमायाः स्त्रीषु पूर्णतः। वायोर्जीवेषु पूर्णत्वाद्यशोज्ञानसुखात्मकाः। प्राणाश्चैते प्रणेतृत्वादृषयो रुद्रपूर्वकाः॥' मध्व.

(४) 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इत्यस्मिन्मन्त्रे चमसो यागशरीरत्वेनैव प्रतिपादितो न स्वातन्त्र्येण। विज्ञान. १।४।८

इमावेव गोतमभरद्वाजौ। अयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः। इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी। अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निः। इमावेव वसिष्ठकश्यपौ। अयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपः। वागेवात्रिः। वाचा ह्यन्नमद्यते। अत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति। सर्वस्यात्ता भवति। सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद॥ *

(१) के पुनस्तस्य चमसस्य तीर आसत ऋषय इति—इमावेव गोतमभरद्वाजौ कर्णौ—अयमेव गोतमः अयं भरद्वाजः दक्षिणश्च उत्तरश्च, विपर्ययेण वा। तथा चक्षुषी उपदिशन्नुवाच—इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी दक्षिणं विश्वामित्रः उत्तरं जमदग्निः, विपर्ययेण वा। इमावेव वसिष्ठकश्यपौ—नासिके उपदिशन्नुवाच। दक्षिणः पुटो भवति वसिष्ठः। उत्तरः कश्यपः—पूर्ववत्। वागेव अत्रिः अदनक्रियायोगात् सप्तमः। वाचा ह्यन्नमद्यते। तस्मादत्तिर्ह वै प्रसिद्धं नामैतत्—अत्तृत्वादत्तिरिति, अत्तिरेव सन् यदत्रिरित्युच्यते परोक्षेण। सर्वस्य एतस्यान्नजातस्य प्राणस्य, अत्रिनिर्वचनविज्ञानादत्ता भवति। अत्तैव भवति नामुष्मिन्नन्येन पुनः प्रत्यद्यते इत्येतदुक्तं भवति—सर्वमस्यान्नं भवतीति। य एवं एतत् यथोक्तं प्राणयाथात्म्यं वेद, स एवं मध्यमः प्राणो भूत्वा आधानप्रत्याधानगतो भोक्तैव भवति, न भोज्यम्। भोज्याद्व्यावर्तत इत्यर्थः। शंकर.

(२) अत्तृत्वादत्तिरित्येतन्नाम सदत्रिरिति परोक्षेणोच्यते। वागत्रित्वज्ञानस्य फलमाह—सर्वस्यात्तेति। अत्र सर्वस्यात्ता भवतीत्यर्थस्य सिद्धत्वात्सिद्धस्य कीर्तनमनुकूलभोग्यत्वकीर्तनमिति द्रष्टव्यम्। रंग.

(३) 'गौतमो नाम रुद्रस्तु सर्वज्ञत्वात्प्रकीर्तितः। भरद्वाजस्तु पर्जन्यो वाजमन्नं भरेद्यतः। वृष्ट्यैव विश्वामित्राख्य आदित्यो यत्प्रकाशनात्। विश्वं विज्ञापयन्नित्यमग्निस्तु जमदग्निकः। जातं मितं चात्ति यस्माद्वशिष्ठाख्यस्तु वासवः। वसतामुत्तमो यस्मात्पृथ्वी कश्यपनामिका। भेद्यवृष्टं पिबेद्यत्कं शयानैव हि सा सदा। द्यौरत्रिरिति संप्रोक्ता तस्यैर्हि हुतमद्यते। श्रोत्रदिङ्नासिकाबाहुदक्षिणाक्षिषु संस्थिताः। द्वितीयेन तु रूपेण देवा एते शिवादयः। एवमेषां तु नामानि वेत्ति यः सर्वभुग्भवेत्। सरस्वत्यष्टमी चैव वाचि संस्थाविशेषतः। उपास्ते वायुमेवैकं स स्थूणं ब्रह्मवेदिता। ब्रह्मनामा सदा वायुरेनां वेत्ति विशेषतः। इति तां वेद यो विद्वान् सर्वात्ता स भविष्यति॥' इति नारायणीये। मध्व.

ब्रह्मणो रूपे मूर्तामूर्ते अध्यात्माधिदैवते, पुरुषस्वरूपं नेति नेति आदेशसहितं, सत्यस्य सत्यम्

[१]द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे। मूर्तं चैवामूर्तं च। मर्त्यं चामृतं च। स्थितं च यच्च। सच्च त्यच्च॥

(१) तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तम्। याः प्राणानामुपनिषदः, ताः ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन व्याख्याताः—

---

* ब्रशंकर. छाउ. ३।१।१ (पृ. ७९२) इत्यत्र द्रष्टव्यः।

(१) बृउ. २।२।४; शब्रा. १४।५।२।६; ब्रशंकर. १।३।३१; रंग. गोत (गौत) कश्य (काश्य); मध्व. अत्तिर्ह (अत्रिर्ह) दत्रिरिति (दत्तिरिति); श्रीकर. १।३।३१.

(१) बृउ. २।३।१; शब्रा. १४।५।३।१ त्यच्च (त्यं च); ब्रशंकर. ३।२।२२; भास्कर. ३।२।२३; रंग. चैवामूर्तं (चामूर्तं) यच्च। सच्च (सच्च यच्च); रामानुज. ३।२।२१, २३, २६ चैवामूर्तं (चामूर्तं); निंबार्क. ३।२।२२ रामानुजवत्; मध्व. शब्रावत्; श्रीकंठ. ३।२।२१, २५, २६ रामानुजवत्; श्रीकर. १।१।१ (पृ. १९), १।१।१२, १।२।१४, २।१।१३, ३।२।१२, १३, १६, १९, २०, २५, २८, ३।३।११, ३।३।३३, ४।३।७, ४।४।१, ७, २२; वल्लभ. ३।२।१७; विज्ञान. १।४।१८, ३।२।१४, २२ रामानुजवत्; बलदेव. ३।२।२२.

एते ते प्राणा इति च । ते किमात्मकाः कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति पञ्चभूतानां सत्यानां कार्यकरणात्मकानां स्वरूपावधारणार्थं इदं ब्राह्मणमारभ्यते— यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण 'नेति नेति' इति ब्रह्मणः सतत्त्वं निर्दिधारयिषितम् । तत्र द्विरूपं ब्रह्म पञ्चभूतजनितकार्यकरणसंबद्धं मूर्तामूर्ताख्यं मर्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपं च सर्वज्ञं सर्वशक्ति सोपाख्यं भवति । क्रियाकारकफलात्मकं च सर्वव्यवहारास्पदम् । तदेव ब्रह्म विगतसर्वोपाधिविशेषं सम्यग्दर्शनविषयं अजरं अमृतं अभयं, वाङ्मनसयोरप्यविषयं अद्वैतत्वात् 'नेति नेति' इति निर्दिश्यते । तत्र यदपोहद्वारेण 'नेति नेति' इति निर्दिश्यते ब्रह्म, ते एते द्वे वाव— वावशब्दोऽवधारणार्थः—द्वे एवेत्यर्थः—ब्रह्मणः परमात्मनः रूपे—रूप्यते याभ्यां अरूपं परं ब्रह्म अविद्याध्यारोप्यमाणाभ्याम् । के ते द्वे ? मूर्तं चैव—मूर्तमेव च । तथा अमूर्तं च—अमूर्तमेव चेत्यर्थः । अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्तामूर्ते द्वे एवेत्यवधार्येते । कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्तामूर्तयोरित्युच्यन्ते—मर्त्यं च मर्त्यं मरणधर्मि, अमृतं च तद्विपरीतं, स्थितं च— परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत्स्थास्नु, यच्च—यातीति यत्— व्यापि अपरिच्छिन्नं स्थितविपरीतं, सच्च—सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवत्, त्यच्च—तद्विपरीतं 'त्यत्' इत्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम् ।

शंकर.

(२) द्वे वावेति । ब्रह्मणो द्वे शरीरे । वावशब्दः प्रसिद्धौ । मूर्तं कठिनममूर्तमकठिनम् । मर्त्यं मरणधर्मकं विनश्वरमित्यर्थः । अमृतं तदितरत् । स्थितमव्यापकम् । सत्प्रत्यक्षोपलभ्यम् । यत् व्यापकम् । एति गच्छति सर्वानिति यद्व्यापकमित्यर्थः । त्यत्तदितरदित्यर्थः ।

रंग.

(३) अतो निदिध्यासनाय ब्रह्मस्वरूपमुपदिशत् 'द्वे वाव ब्रह्मणः' इत्यादि शास्त्रं ब्रह्मणो मूर्तामूर्तरूपद्वयादिविशिष्टतां प्रागसिद्धां नानुवदितुं क्षमम् । ३।२।२३

जीववत्पृथक् सिद्ध्यनर्हविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वम् । विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाभेदव्यवहारो मुख्यः । विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदेन भेदव्यवहारोऽपि मुख्यः । ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च रक्षितम् । तदेवं प्रकाशजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुण्यात्मनः पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणतया यथांशत्वं तथेह जीवस्याचिद्वस्तुनश्च ब्रह्मप्रत्यंशत्वम् ।

* रामानुज. ३।२।२८

(४) विशरणावसादनयुक्तं सत् । ततं सर्वज्ञं च सत्यम् ।

मध्व.

तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च । एतन्मर्त्यम् । एतत्स्थितम् । एतत्सत् । तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रस य एष तपति । सतो ह्येष रसः ॥

(१) तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तं, तथा अमूर्तं च । तत्र कानि मूर्तविशेषणानि कानि चेतराणीति विभज्यते । तदेतन्मूर्तं मूर्छितावयवं इतरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतमित्यर्थः । किं तत् ? यदन्यत् । कस्मादन्यत् ? वायोश्चान्तरिक्षाच्च भूतद्वयात्— परिशेषात्पृथिव्यादिभूतत्रयम् । एतन्मर्त्यम्— यदेतन्मूर्ताख्यं भूतत्रयं इदं मर्त्यं मरणधर्मि । कस्मात् ? यस्मात्स्थितमेतत् । परिच्छिन्नं ह्यर्थान्तरेण संप्रयुज्यमानं विरुध्यते— यथा घटः स्तम्भकुड्यादिना, तथा मूर्तं स्थितं परिच्छिन्नं अर्थान्तरसंबन्धि ततोऽर्थान्तरविरोधान्मर्त्यम् । एतत्सत् विशेष्यमाणासाधारणधर्मवत्, तस्माद्धि परिच्छिन्नं, परिच्छिन्नत्वान्मर्त्यं, अतो मूर्तम् । मूर्तत्वाद्वा मर्त्यं, मर्त्यत्वात्स्थितं, स्थितत्वात्सत् । अतः अन्योन्याव्यभिचारात् चतुर्णां धर्माणां यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः । सर्वथाऽपि तु भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तं रूपं ब्रह्मणः । तत्र चतुर्णामेकस्मिन् गृहीते विशेषणे इतरद्गृहीतमेव विशेषणमित्याह — तस्यैतस्य मूर्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सतः — चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः — एष रसः सार इत्यर्थः । त्रयाणां हि भूतानां सारिष्ठः सविता । एतत्साराणि त्रीणि भूतानि, यत एतत्कृतविभज्यमानरूपविशेषणानि भवन्ति । आधिदैविकस्य कार्यस्यैतद्रूपम्—

---

* श्रीकंठः रामानुजवत् ।

(१) बृउ. २।३।२; शब्रा. १४।५।३।२,३; बलदेव. २।३।३.

यत्सविता यदेतन्मण्डलं तपति । सतो भूतत्रयस्य हि यस्मात् एष रस इति एतद्गृह्यते । मूर्तो ह्येष सविता तपति, सारिष्ठश्च । यत्तु आधिदैविकं करणं मण्डलस्याभ्यन्तरं, तद्वक्ष्यामः । शंकर.

(२) मूर्तामूर्ते दर्शयति––तदेतन्मूर्तमिति । वाय्वन्तरिक्षव्यतिरिक्तं पृथिव्यप्तेजोलक्षणं कठिनत्वविनश्वरत्वाव्यापकत्वप्रत्यक्षोपलभ्यत्वरूपधर्मयुक्ततया मूर्तमर्त्यस्थितसच्छब्दवाच्यमित्यर्थः । तस्यैतस्येति । य एष तपति मण्डलरूपेणेत्यर्थः । आदित्यमण्डलं सच्छब्दितस्य तेजोबन्नस्य रसः । तेजोबन्नवन्मण्डलस्य प्रत्यक्षोपलभ्यमानत्वादादित्यमण्डले मूर्तत्वादिचतुष्टययुक्ते तेजोबन्नरसत्वबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः । रंग.

(३) प्रलयेऽपि भगवदन्तरेव रता अक्षिता स्थितेति श्रीरन्तरिक्षम् । 'य एष तपति' इत्यादित्यस्थो हिरण्यगर्भ उच्यते ।

मध्व.

अथामूर्तम् । वायुश्चान्तरिक्षं च । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत्त्यत् । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसः य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः । इत्यधिदैवतम् ॥

(१) अथामूर्तम्––अथाधुना अमूर्तमुच्यते । वायुश्चान्तरिक्षं च यत्परिशेषितं भूतद्वयं––एतदमृतं, अमूर्तत्वात्, अस्थितं, अतोऽविरुध्यमानं केनचित्, अमृतं, अमरणधर्मि । एतत् यत् स्थितविपरीतं, व्यापि, अपरिच्छिन्नम् । यस्मात् यत् एतत् अन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेषं, अतः त्यत् 'त्यत्' इति परोक्षाभिधानार्हमेव––पूर्ववत् । तस्यैतस्यामूर्तस्य एतस्यामृतस्य एतस्य यतः एतस्य त्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्तस्य एष रसः । कोऽसौ ? य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते यः, स एष अमूर्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्ववत् सारिष्ठः । एतत्पुरुषसारं चामूर्तं भूतद्वयम्––हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात् । तस्मात् तादर्थ्यात् तत्सारं भूतद्वयम् । त्यस्य ह्येष रसः यस्मात् यः मण्डलस्थः पुरुषो मण्डलवन्न गृह्यते सारश्च भूतद्वयस्य, तस्मादस्ति मण्डलस्थस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवद्धेतूपादानम्––त्यस्य ह्येष रस इति ।

रसः कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन इति केचित् । तत्र च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मनः कर्म वाय्वन्तरिक्षयोः प्रयोक्तृ । तत्कर्म वाय्वन्तरिक्षाधारं सत् अन्येषां भूतानां प्रयोक्तृ भवति । तेन स्वकर्मणा वाय्वन्तरिक्षयोः प्रयोक्तेति तयोः रसः कारणमुच्यते इति । तन्न मूर्तरसेन अतुल्यत्वात् । मर्तस्य तु भूतत्रयस्य रसो मूर्तमेव मण्डलं दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयम् । न चेतनः । तथा अमूर्तयोरपि भूतयोः तत्समानजातीयेनैव अमूर्तरसेन युक्तं भवितुं, वाक्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात् । यथा हि मूर्तामूर्ते चतुष्टयधर्मवती विभज्येते, तथा रसरसवतोरपि मूर्तामूर्तयोः तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभागः । न त्वर्धवैशसम् । मूर्तरसेऽपि मण्डलोपाधिश्चेतनो विवक्ष्यत इति चेत्––अत्यल्पमिदमुच्यते, सर्वत्रैव तु मूर्तामूर्तयोः ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात् । पुरुषशब्दः अचेतनेऽनुपपन्नः इति चेत् । न । पक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैव लिङ्गस्य पुरुषशब्ददर्शनात् । 'न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजाः प्रजनयितुमिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्' इत्यादौ अन्नरसमयादिषु च श्रुत्यन्तरे पुरुषशब्दप्रयोगात् । इत्यधिदैवतमिति उक्तोपसंहारः अध्यात्मविभागोक्त्यर्थः ।

शंकर.

(२) अथामूर्तमिति । अमूर्तत्वामतत्वयत्त्व(त्यत्व)लक्षणधर्मचतुष्टयाश्रयवाय्वन्तरिक्षरसत्वबुद्धिरादित्यमण्डलस्थपुरुषे कर्तव्येत्यर्थः ।

रंग.

(१) बृउ. २।३।३; शब्रा. १४।५।३।४,५ त्यत् (त्यम्) दैवतम् (देवतम्); ब्रशंकर. २।३।४; भास्कर. २।३।४; रंग. त्यत् (त्यम्); रामानुज. १।१।१ (पृ. १३२), २।३।३, ७, २।४।१; निंबार्क. २।३।३; मध्व. शब्रावत्; श्रीकंठ. २।३।३; श्रीकर. २।३।२, ३, ६, २।४।१; वल्लभ. २।३।४; विज्ञान. २।३।४; बलदेव. २।३।३.

(३) 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्' इति सुराणामिव चिरकालस्थायित्वाभिप्रायम् ।

रामानुज. २।३।७

(४) पृथिव्यादिवदेवाकाशोऽपि नित्यानित्योभयरूप इति । वाय्वाकाशयोरमृतत्ववचनं च कार्यावस्थामादायैवापेक्षिकं देवादीनाममृतत्ववचनवदिति ।

विज्ञान. २।३।७

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः । एतन्मर्त्यम् । एतत्स्थितम् । एतत्सत् । तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः । सतो ह्येष रसः ॥

(१) अथाधुना अध्यात्मं मूर्तामूर्तयोर्विभाग उच्यते । किं तत् मूर्तम् ? इदमेव । किंचेदम् ? यदन्यत् प्राणाच्च वायोः, यश्चायं अन्तः अभ्यन्तरे आत्मन् आत्मनि आकाशः खं, शरीरस्थश्च यः प्राणः--एतद्द्वयं वर्जयित्वा यदन्यत् शरीरारम्भकं भूतत्रयम् । एतन्मर्त्यमित्यादि समानमन्यत्पूर्वेण । एतस्य सतो ह्येष रसः-- यच्चक्षुरिति । आध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य कार्यस्य एष रसः सारः । तेन हि सारेण सारवदिदं शरीरं समस्तम्--यथा अधिदैवतमादित्यमण्डलेन । प्राथम्याच्च--चक्षुषी एव प्रथमे संभवतः संभवत इति, 'तेजो रसो निरवर्तताग्निः' इति लिङ्गात् । तैजसं हि चक्षुः । एतत्सारं आध्यात्मिकं भूतत्रयम् । सतो ह्येष रस इति मूर्तसारत्वे हेत्वर्थः ।

शंकर.

(२) एवमधिदैवतमुपासनप्रकार उक्तः । इतः परमध्यात्मं मूर्तामूर्तरसोपासनचिन्ताप्रकारो वर्ण्यते--अथाध्यात्ममिति । आत्मनि देहे इत्यर्थः । इदमेव मूर्तमिति । तस्माचेति शेषः । एतन्मर्त्यमिति । प्राणहार्दाकाशव्यतिरिक्तं शरीरान्तर्वर्तिमूर्तत्वादिधर्मचतुष्टयाधारभूतं यत्तस्य चक्षुरेव रसः ।

रंग.

(१) बृउ. २।३।४; शब्रा. १४।५।३।६,७; रंग. मर्त्यस्यै (मृतस्यै).

अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत्त्यत् । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः ॥

(१) अथाधुना अमूर्तमुच्यते । यत्परिशेषितं भूतद्वयं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः, एतदमूर्तम् । अन्यत् पूर्ववत् । एतस्य त्यस्य एष रसः सारः, योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः -- दक्षिणेऽक्षन्निति विशेषग्रहणं, शास्त्रप्रत्यक्षत्वात् । लिङ्गस्य हि दक्षिणेऽक्षिण विशेषतोऽधिष्ठातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्षं, सर्वश्रुतिषु तथा प्रयोगदर्शनात् । त्यस्य ह्येष रस इति पूर्ववत् विशेषतः ग्रहणात् अमूर्तसारत्व एव हेत्वर्थः ।

शंकर.

(२) अमूर्तत्वादिचतुष्टयाश्रयप्राणहार्दाकाशयोर्दक्षिणाक्षिस्थः पुरुषः परमात्मा रस इत्यर्थः ।

रंग.

(३) मण्डले पुरुष इति भगवान्विष्णुः । एवमेव चक्षुर्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषश्च ।

मध्व.

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तम् । सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेद । अथात आदेशो नेति नेति । न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति । अथ

(१) बृउ. २।३।५; शब्रा. १४।५।३।८, ९ त्यत् (त्यम्); रंग. शब्रावत्; मध्व प्राणश्च यश्चा (प्राणश्चा) त्यत् (त्यम्).

(२) बृउ. २।३।६; शब्रा. १४।५।३।१०, ११; ब्रशंकर. १।१।१२, ३।२।१७, २२, ३०; भास्कर. २।१।१४, ३।२।२३; रंग. ह वा अस्य (ह्यस्य) सत्यमिति (सत्यं) सत्यम् (सत्यमिति); रामानुज. ३।२।२१, २६, ३५ हैतस्य (ह वा एतस्य) नेति । न (नेतीति न); निंबार्क. ३।२।२२; श्रीकंठ. ३।२।२१, २५; श्रीकर. १।१।१ (पृ. १९, २०), १।१।४ (पृ. ५२), २।१।७, १४, ३।२।१६, २०, २१, २६; वल्लभ. ३।२।१७; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४१, ६१), १।४।१८, ३।२।१४, २२, ३६; बलदेव. ३।२।२२, ३।३।३९, ४०.

नामधेयम् — सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेष सत्यम् ॥

(१) ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्यकरणविभागेन अध्यात्माधिदैवतयोः विभागो व्याख्यातः सत्यशब्दवाच्ययोः । अथेदानीं तस्य हैतस्य पुरुषस्य करणात्मनो लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामः, वासनामयं मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयसंयोगजनितं विचित्रं पटभित्तिचित्रवत् मायेन्द्रजालमृगतृष्णिकोपमं सर्वव्यामोहास्पदम् — एतावन्मात्रमेव आत्मेति विज्ञानवादिनो वैनाशिका यत्र भ्रान्ताः, एतदेव वासनारूपं पटरूपवत् आत्मनो द्रव्यस्य गुण इति नैयायिकाः वैशेषिकाश्च संप्रतिपन्नाः । इदं आत्मार्थं त्रिगुणं स्वतन्त्रं प्रधानाश्रयं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तत इति सांख्याः ।

'योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इति लिङ्गात्मा प्रस्तुतः अध्यात्मे, अधिदैवे च 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः' इति 'तस्य' इति प्रकृतोपादानात् स एवोपादीयते—योऽसौ त्यस्यामूर्तस्य रसः, न तु विज्ञानमयः । ननु विज्ञानमयस्यैव एतानि रूपाणि कस्मान्न भवन्ति, विज्ञानमयस्यापि प्रकृतत्वात् 'तस्य' इति च प्रकृतोपादानात् — नैवं, विज्ञानमयस्य अरूपित्वेन विजिज्ञापयिषितत्वात् । यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्य एतानि माहारजनादीनि रूपाणि स्युः, तस्यैव 'नेति नेति' इत्यनाख्येयरूपतया आदेशो न स्यात् । ननु अन्यस्यैव असावादेशः, न तु विज्ञानमयस्येति— न, षष्ठान्ते उपसंहारात्—'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति विज्ञानमयं प्रस्तुत्य 'स एष नेति नेति'—इति । 'विज्ञपयिष्यामि' इति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वात्—यदि च विज्ञानमयस्यैव असंव्यवहार्यमात्मस्वरूपं ज्ञापयितुमिष्टं स्यात् प्रध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं, तत इयं प्रतिज्ञा अर्थवती स्यात् — येन असौ ज्ञापितो जानात्यात्मानमेव अहं ब्रह्मास्मीति, शास्त्रनिष्ठां प्राप्नोति, न बिभेति कुतश्चन । अथ पुनः अन्यो विज्ञानमयः, अन्यः 'नेति नेति' इति व्यपदिश्यते— तदा अन्यददो ब्रह्म अन्योऽहमस्मीति विपर्ययो गृहीतः स्यात्, न 'आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि' इति । तस्मात् 'तस्य हैतस्य' इति लिङ्गपुरुषस्यैव एतानि रूपाणि । सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये निरवशेषं सत्यं वक्तव्यम् । सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासनाः । तासामिमानि रूपाण्युच्यन्ते ।

एतस्य पुरुषस्य प्रकृतस्य लिङ्गात्मन एतानि रूपाणि । कानि तानीत्युच्यन्ते—यथा लोके, महारजनं हरिद्रा तया रक्तं माहारजनं यथा वासो लोके, एवं स्त्र्यादिविषयसंयोगे तादृशं वासनारूपं रञ्जनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य, येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत्—यथा च लोके पाण्ड्वाविकं, अवेरिदं आविकं ऊर्णादि, यथा च तत् पाण्डुरं भवति, तथा अन्यद्वासनारूपं—यथा च लोके इन्द्रगोपः अत्यन्तरक्तो भवति, एवमस्य वासनारूपं—क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं, क्वचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षया— यथा च लोके अग्न्यर्चिः भास्वरं भवति, तथा क्वचित् कस्यचित् वासनारूपं भवति—यथा पुण्डरीकं शुक्लं, तद्वदपि च वासनारूपं कस्यचिद्भवति— यथा सकृद्विद्युत्तं, यथा लोके सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति, तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचित् वासनारूपं— उपजायते । न एषां वासनारूपाणां आदिः अन्तः मध्यं संख्या वा, देशः कालो निमित्तं वा अवधार्यते— असंख्येयत्वाद्वासनायाः, वासनाहेतूनां च आनन्त्यात् । तथा च वक्ष्यति षष्ठे 'इदंमयोऽदोमयः' इत्यादि । तस्मात् न स्वरूपसंख्यावधारणार्था दृष्टान्ताः—'यथा माहारजनं वासः' इत्यादयः । किं तर्हि प्रकारप्रदर्शनार्थाः—एवं प्रकाराणि हि वासनारूपाणीति । यत्तु वासनारूपमभिहितमन्ते— सकृद्विद्योतनमिवेति, तत्किल हिरण्यगर्भस्य अव्याकृतात्प्रादुर्भवतः तडिद्वत् सकृदेव व्यक्तिर्भवतीति । तत् तदीयं वासनारूपं हिरण्यगर्भस्य यो वेद तस्य सकृद्विद्युत्तेव, ह वै इत्यवधारणार्थौ, एवमेव अस्य श्रीः ख्यातिः भवतीत्यर्थः । यथा हिरण्यगर्भस्य — एवं एतत् यथोक्तं वासनारूपमनन्त्यम् यो वेद ।

एवं निरवशेषं सत्यस्य स्वरूपमभिधाय, यत्तत्सत्यस्य सत्यमवोचाम. तस्यैव स्वरूपावधारणार्थं ब्रह्मण इदमारभ्यते—अथ अनन्तरं सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरं,

यत् सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मात्——अतः तस्मात्, सत्यस्य सत्यं स्वरूपं निर्देक्ष्यामः। आदेशः निर्देशः ब्रह्मणः। कः पुनरसौ निर्देश इत्युच्यते—नेति नेतीत्येवं निर्देशः।

ननु कथं आभ्यां 'नेति नेति' इति शब्दाभ्यां सत्यस्य सत्यं निर्दिदिक्षितमिति, उच्यते——सर्वोपाधिविशेषापोहेन। यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोऽस्ति —— नाम वा रूपं वा कर्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा। तद्द्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति। न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति। अतो न निर्देष्टुं शक्यते——इदं तदिति——गौरसौ स्पन्दते शुक्लो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते तथा। अध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव ब्रह्मात्मा' इत्येवमादिशब्दैः। यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषं, तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण निर्देष्टुम्। तदा अयमेवाभ्युपायः —— यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण 'नेति नेति' इति निर्देशः।

इदं च नकारद्वयं वीप्साव्याप्त्यर्थम्। यद्यत्प्राप्तं तत्तत् निषिध्यते। तथा च सति अनिर्दिष्टाशङ्का ब्रह्मणः परिहृता भवति। अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे, यदन्यत् प्रकृतात्प्रतिषिद्धद्वयात् ब्रह्म, तन्न निर्दिष्टं, कीदृशं नु खलु——इत्याशङ्का न निवर्तिष्यते। तथा च अनर्थकश्च स निर्देशः, पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्तकत्वात्। 'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति च वाक्यं अपरिसमाप्तार्थं स्यात्। यदा तु सर्वदिक्कालादिविविदिषा निवर्तिता स्यात् सर्वोपाधिनिराकरणद्वारेण, तदा सैन्धवघनवत् एकरसं प्रज्ञानघनं अनन्तरमबाह्यं सत्यस्य सत्यं अहं ब्रह्म अस्मीति सर्वतो निवर्तते विविदिषा, आत्मन्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति। तस्मात् वीप्सार्थं नेति नेतीति नकारद्वयम्। ननु महता यत्नेन परिकरबन्धं कृत्वा किं युक्तं एवं निर्देष्टुं ब्रह्म ? बाढम्। कस्मात्? न हि——यस्मात्, 'इति न, इति न' इत्येतस्मात्——इतीति व्याप्तव्यप्रकारा नकारद्वयविषया निर्दिश्यन्ते, यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इति ——अन्यत्परं निर्देशनं नास्ति। तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः। यदुक्तम्——'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यम्' इति, एवंप्रकारेण सत्यस्य सत्यं तत् परं ब्रह्म। अतो युक्तमुक्तं नामधेयं ब्रह्मणः, नामैव नामधेयम्। किं तत् सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति।

शंकर.

(२) 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः'—— न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते, शून्यवादप्रसङ्गात्। किंचिद्धि परमार्थमालम्ब्यापरमार्थः प्रतिषिध्यते, यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः। तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवकल्प्यते। कृत्स्नप्रतिषेधे तु कोऽन्यो भावः परिशिष्येत। अपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन्, य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः। नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' (कौउ. ४।१, बृउ. २।१।१) इत्याद्युपक्रमविरोधात्। 'असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' (तैउ. २।६।१) इत्यादिनिन्दाविरोधात्, 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' (काउ. ६।१३) इत्यवधारणविरोधात्, सर्ववेदान्तव्याकोपप्रसङ्गाच्च। वाङ्मनसातीतत्वमपि ब्रह्मणो नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते। न हि महता परिकरबन्धेन 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तैउ. २।१।१) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तैउ. २।१।१) इत्येवमादिना वेदान्तेषु ब्रह्म प्रतिपाद्य तस्यैव पुनरभावोऽभिलप्येत। 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति हि न्यायः। प्रतिपादनप्रक्रिया त्वेषा 'यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह' (तैउ. २।४।१) इति। एतदुक्तं भवति——वाङ्मनसातीतमविषयान्तःपाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति। तस्माद्ब्रह्मणो रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति, परिशिनष्टि ब्रह्मेत्यवगन्तव्यम्। तदेतदुच्यते——प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति। प्रकृतं यदेतावदियत्तापरिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति। तद्धि प्रकृतं प्रपञ्चितं च पूर्वस्मिन्ग्रन्थेऽधिदैवतमध्यात्मं च। तज्जनितमेव च वासनालक्षणमपरं रूपममूर्तरसभूतं पुरुषशब्दोदितं लिङ्गात्मव्यपाश्रयं माहारजनाद्युपमाभिर्दर्शितम्। अमूर्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपयोगित्वानुपपत्तेः। तदे-

तत्प्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं संनिहितालम्बनेनेति करणेन प्रतिषेधकनञ्ं प्रत्युपनीयत इति गम्यते। ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या निर्दिष्टं पूर्वस्मिन्ग्रन्थे न स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चिते च तदीये रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तं 'अथात आदेशो नेति नेति' इति । तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते । तदास्पदं हीदं समस्तं कार्यं 'नेति नेति' इति प्रतिषिद्धम्। युक्तं च कार्यस्य, वाचारम्भणशब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति, नेति नेतीति प्रतिषेधनम्। न तु ब्रह्मणः, सर्वकल्पनामूलत्वात्। न चात्रेयमाशङ्का कर्तव्या——कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति——'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति। यतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति, लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवद्यम्। द्वौ चेतौ प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः। यद्वा पूर्वः प्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषेधति, उत्तरो वासनाराशिम्। अथ वा 'नेति नेति' (बृउ. ३।९।२६) इति वीप्सेयमितीति यावत्किंचिदुत्प्रेक्ष्यते, तत्सर्वं न भवतीत्यर्थः। परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे, यदि नैतद्ब्रह्म, किमन्यद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात्। वीप्सायां तु सत्यां समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधादविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्तते। तस्मात्प्रपञ्चमेव ब्रह्मणि कल्पितं प्रतिषेधति, परिशिनष्टि ब्रह्मेति निर्णयः। इतश्चैष एव निर्णयः। यतस्ततः प्रतिषेधाद्भूयो ब्रह्म ब्रवीति 'अन्यत्परमस्ति' इति। अभावावसाने हि प्रतिषेधे क्रियमाणे किमन्यत्परमस्तीति ब्रूयात्। तत्रैषाऽक्षरयोजना 'नेति नेति' इति ब्रह्माऽऽदिश्य तमेवाऽऽदेशं पुनर्निर्वक्ति। नेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः? न ह्येतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेति नेतीत्युच्यते, न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः। तच्च दर्शयत्यन्यत्परमप्रतिषिद्धं ब्रह्मास्तीति। यदा पुनरेवमक्षराणि योज्यन्ते न ह्येतस्मादिति नेति नेति। न हि प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशनं ब्रह्मणोऽस्तीति। तदा, 'ततो ब्रवीति च भयः' इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम्। 'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति हि ब्रवीतीति। तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समञ्जसं भवति। अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं 'सत्यस्य सत्यम्' इत्युच्येत। तस्माद्ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधः, नाभावावसान इत्यध्यवस्यामः।

ब्रशांकर. ३।२।२२

(३) तथा च श्रुत्यन्तरमात्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सत्यतां दर्शयति 'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति। यदि चानृतत्वमभिप्रेयात् प्राणा असत्यमिति ब्रूयात्।

२।१।१४

'प्रकृतैतावत्त्वं हि०'— तत्र प्रथमो नेति शब्दो मूर्तामूर्तनिषेधकः, द्वितीयो वासनाप्रतिषेधकः। तदेव वीप्सायुक्तेन प्रतिषेधेन भूतपञ्चकं सूक्ष्मं च वासनारूपं यत्किञ्चिदचेतनजातमनात्मरूपं पर्युदस्य शुद्धमात्मरूपमुपदिष्टं भवति, न पुनः प्रपञ्चस्यैवाभावः प्रतिपाद्यते। अत्परत्वाद्वाक्यस्य। तदेतदाह—प्रकृतैतावत्त्वं प्रकृतस्य पुरुषस्य यदेतावत्त्वमुपाधिद्वयपरिच्छिन्नत्वं तत्प्रतिषेधति, ततो न विकल्पकं परिशिष्टं ब्रह्म भूयः पुनर्ब्रवीति अन्यत्परमस्तीति। एषा चात्राक्षरयोजना ——न ह्येतस्मादिति नेति न प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यतरमादेशनं ब्रह्मणोऽस्तीति कृत्वा नेति नेत्युक्तमिति श्रुतेरभिप्रायः। ततो ब्रवीति भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम्।

भास्कर. ३।२।२३

(४) अथात इति। आदेश उपदेश इत्यर्थः। अथातःशब्दौ वाक्यान्तरोपन्यासार्थौ, इतिशब्दः इयत्तालक्षणप्रकारवचनः। नैवं नैवमित्यर्थः। मूर्तामूर्तात्मकद्वयवत्त्वप्रयुक्तेयत्तालक्षणप्रकारयुक्तो नेत्यर्थः। न ह्येतस्मादितीति। इति नेति यद्ब्रह्म प्रतिपादितं तस्मादेतस्माद्वस्तु परं न ह्यस्ति ब्रह्मणोऽन्यत्स्वरूपतो गुणतश्च परं नास्तीत्यर्थः। न त्वन्यमात्रस्य निषेधः। तथा हि सत्यन्यत्परमिति वैयर्थ्यापत्तेः। तदुपपादयति — अथ नामधेयमिति। प्राणशब्दनिर्दिष्टेभ्यः चेतनेभ्योऽपि कदाचिदपि ज्ञानादिसंकोचाभावात्परमात्मा सत्यं निर्विकारमित्यर्थः।

रंग.

(५) 'प्रकृतैतावत्त्वं हि०' — नैतदुपपद्यते यद्ब्रह्मणः प्रकृतिविशेषवत्त्वं 'नेति नेति' इति प्रतिषिध्यत इति। तथा सति भ्रान्तजल्पितायमानत्वात्। न हि ब्रह्मणो विशेषणतया प्रमाणान्तराप्रज्ञातं सर्वं तद्विशेषणत्वेनोपदिश्य पुनस्तदेवानुन्मत्तः प्रतिषेधति। यद्यपि निर्दिश्यमानेषु केचन पदार्थाः प्रमाणान्तरप्रसिद्धास्तथापि तेषां ब्रह्मणः प्रकारत्वमप्रज्ञातमेव। इतरेषां तु स्वरूपं ब्रह्मणः प्रकारत्वं चाप्रज्ञातम्। अतस्तेषामनुवादासंभवादत्रैवोपदिश्यन्ते। अतस्तन्निषेधो नोपपद्यते। यस्मादेवं तस्मात्प्रकृतैतावत्त्वं ब्रह्मणः प्रतिषेधतीदं वाक्यम्। ये ब्रह्मणो विशेषाः प्रकृतास्तद्विशिष्टतया ब्रह्मणः प्रतीयमानेयत्ता 'नेति नेति' इति प्रतिषिध्यते। नेति नेति नैवं नैवम्। उक्तप्रकारमात्रविशिष्टं न भवति ब्रह्म। उक्तप्रकारविशिष्टतया या ब्रह्मण इयत्ता प्रकृता, साऽत्रेतिशब्देन परामृश्यत इत्यर्थः। यतश्च निषेधानन्तरं ब्रह्मणो भूयो गुणजातं ब्रवीति। अतश्च प्रकृतिविशेषयोगित्वमात्रतां ब्रह्मणः प्रतिषेधति। ब्रवीति हि भूयो गुणजातं 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति। अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति। प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति। अयमर्थः— इति नेति नेति यद्ब्रह्म प्रतिपादितं तस्मादेतस्मादन्यद्वस्तु परं न ह्यस्ति। ब्रह्मणोऽन्यत् स्वरूपतो गुणतश्चोत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः। तस्य च ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यमिति नामधेयम्। तस्य च निर्वचनं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति। प्राणशब्देन प्राणसाहचर्याज्जीवाः परामृश्यन्ते। ते तावत् सत्यम्। वियदादिवत्स्वरूपान्यथाभावरूपपरिणामाभावात्। तेषामेष सत्यम्। तेभ्योऽप्येष परमपुरुषः सत्यम्। जीवानां कर्मानुगुण्येन ज्ञानसंकोचविकासौ विद्येते। परमपुरुषस्य त्वपहतपाप्मनस्तौ न विद्येते। अतस्तेभ्योऽप्येष सत्यम्। अतश्चैवं वाक्यशेषोदितगुणजातयोगात् 'नेति नेति' इति ब्रह्मणः सविशेषत्वं न प्रतिषिध्यते। अपि तु पूर्वप्रकृतेयत्तामात्रम्। अत उभयलिङ्गमेव परं ब्रह्म। ३।२।२१

मूर्तामूर्तात्मकस्याचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वं 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' (बृउ. २।३।१) इत्यादिनोपदिश्यते। 'अथात आदेशो नेति नेति' इति मूर्तामूर्ताचिद्वस्तुरूपतया ब्रह्मण इयत्ता प्रतिषिध्यते। 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' इति ब्रह्मणोऽन्यदुत्कृष्टं नास्तीति प्रतिपादितम्। तदुपपादनाय 'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति प्राणशब्दनिर्दिष्टेभ्यश्चेतनेभ्योऽप्येष सत्यमिति कदाचिदपि ज्ञानादिसंकोचाभावादुक्तम्।

* रामानुज. ३।२।२६

(६) तस्यैवामूर्तरसस्य भगवतः 'नेति नेति' इत्यादेशः। अतस्तस्मादमूर्तसारत्वादित्यर्थः। अथेत्यानन्तर्यार्थे। इति नेति नेति मूर्तामूर्तविलक्षण इत्यर्थः। उभयसादृश्यनिषेधार्थे द्विवारम्। इति नेति निषिध्यमानमप्येतस्मादन्यत्परं नास्ति। एष एव परः मूर्तामूर्ते त्वपरमेवैतदपेक्षया। मूर्तामूर्तमेवाध्यात्मं प्राणा इत्युच्यन्ते। ब्रह्मणो वायोश्चामूर्तत्वात्। 'मूर्तामूर्तमिदं रूपं ब्रह्मणः प्रतिमात्मकम्। नैतत्स्वरूपमेतत्स्यात्तद्धि सर्वपरं सदा। श्रियो वायोर्विरिञ्चाच्च येऽन्ये मूर्ता हि ते स्मृताः। मूरं पापं हि तेनात्तं मूर्तमित्यभिधीयते। विशीर्णं चावसन्नं च तदेवातः सदुच्यते। पराधीनगतित्वाच्च स्थितामित्यभिधीयते। तस्य सारो विरिञ्चस्तु तद्विरुद्धस्वभावकः। मूर्ताद्विरुद्धरूपत्वाच्छ्रीर्वायुश्चाप्यमूर्तकौ। सर्वज्ञौ च ततौ चैव नियतौ हरिणैव तौ। तयोः सारस्तु भगवान्हरिर्नारायणः परः। आदित्यमण्डले चैव चक्षुष्वपि च सुस्थितः। तत्रैव संस्थितो ब्रह्मा मूर्तसारोऽपि तस्य च। विष्णुरेव परः सारस्तस्य रूपाण्यनेकधा। महारजनवासोवत्पाण्ड्वाविकवदेव च। विद्युत्पद्मेन्द्रगोपादिवह्निवत्सुखभास्वरः। नैवासौ मूर्तवद्विष्णुर्न च मूर्तरसोपमः। न चामूर्तोपमो देवः स एव परमः सदा। तस्यान्यदपरं सर्वं सत्यसत्यः स एकराट्। मूर्तामूर्तात्मकाः प्राणास्तेषामन्तः स एव हि॥' इति नारायणश्रुतौ प्रथमनिषेधेनैव मर्तरससादृश्यमपि निषिद्धम्।

मध्व.

(७) इतिशब्दः प्रकारवाची। ब्रह्म पञ्च महाभूतानि भवति। न त्वेवंप्रकारकम्। तत् साधयति। न भवत्येव ब्रह्म तादृशम्। हि युक्तोऽयमर्थः। एतस्माज्जातमिति। न हि कार्यकारणयोरेकः प्रकारो भवति।

---

* निंबार्कस्य रामानुजवद्भावः। श्रीकंठश्रीकरौ रामानुजव्याख्यामनुवदतः।

अतो नेति नति इति प्रकारनिषेधोपसंहारः । न तु समवायित्वमात्रत्वम् । किन्त्वन्यत् परमस्तीति रूपं निरूप्य नाम निरूपयति । सत्यस्य सत्यमिति । तेन प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्मणो विद्यमानत्वात् प्रपञ्चधर्मवचनं तस्मिन्नौपचारिकमेव युक्तम् । श्रुत्यैव तथा प्रतिपादनात् । चकारः पूर्वयुक्त्यनुसंधानार्थः । अथो इति प्रक्रमभेदोऽपि । अथात आदेश इति भिन्नप्रक्रमेणाऽऽह ।

वल्लभ. ३।२।१७

(८) 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' — हि यस्मात् उभयविधवाक्यसत्त्वेऽपि अरूपवदेव ब्रह्मरूपं 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च' इत्यादिश्रुत्युक्त स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयं जाग्रदाद्यवस्थाहेतुभूतं तत् शून्यमेव परं ब्रह्म प्रतिपादितव्यम् । कुतः । तत् प्रधानत्वात्तत्तरत्वात् श्रुतीनां ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम् । 'य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति.' (श्वेउ. ३।१०) 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥' (केउ. १।५) इत्यादिश्रुतिभिरवस्थाधारैर्मनआदिकरणैः शून्यस्यैव ब्रह्मणः सम्यक् ज्ञानविषयत्वावधारणात् । किंचावस्थावत्ताप्रतिपादकवाक्यानां 'वासुदेवः सर्वम्' इत्यादिवाक्यवदंशांशितयाऽभेदोपासापरत्वेनोपपत्तिरस्ति निषेधवाक्यानां च प्रयोजनान्तराभावेन तत्त्वावेदकतया स्वपरमेवोचितम् । अपि च 'अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' इति श्रुतिर्मूर्तामूर्तरूपाभावादादेशस्यैव पारमार्थिकत्वं वदति, 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' इत्यनेनेति । एतेन परमेश्वरस्य लीलाविग्रहकल्पनमाधुनिकानामपसिद्धान्तः । अरूपवदेवेत्यवधारणात् ।

३।२।१४

ब्रह्म प्रकाशस्वरूपमेव मन्तव्यं, हि यस्मात् श्रुतिर्नेति नेतीत्याद्या प्रकृतैतावत्त्वमेव प्रतिषेधति 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं च' इत्यादिना पूर्वप्रकृतयन्मूर्ताद्युपाधिभूतं एतावत्त्वं हि एतद्रूपत्वमेव प्रतिषेधति, न प्रकाशादिरूपत्वं, इतिशब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात् । किंच ततो निषेधवाक्यादनन्तरं भूयः पुनः, वदति श्रुतिः 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' ।

विज्ञान. ३।२।२२

(आत्मविद्या मैत्रेयीयाज्ञवल्क्यसंवादरूपा)

अमृतत्वसाधनजिज्ञासा, आत्मनः प्रियत्वोपाधिकं पतिजायापुत्रादिसर्वप्रियत्वं, आत्मज्ञानविधिः, ब्रह्मक्षत्रादेः सर्वस्य जगतः आत्मरूपत्वं दुन्दुभिशङ्खवीणादृष्टान्तसहितं, महाभूतस्यात्मनः निश्वसितरूपा एव सर्वा विद्याः, विज्ञानघनस्य आत्मनः सर्वेषामेकायनत्वं, अद्वैतात्मनि विषयविषयिभेदलोपः

[1]मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि । हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥

(१) आत्मेत्येवोपासीत । तदेव एतस्मिन् सर्वस्मिन् पदनीयं आत्मतत्त्वं, यस्मात् प्रेयः पुत्रादेः— इत्युपन्यस्तस्य वाक्यस्य व्याख्यानविषये सम्बन्धप्रयोजने अभिहिते— 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति । एवं प्रत्यगात्मा ब्रह्मविद्याया विषय इत्येतत् उपन्यस्तम् । अविद्यायाश्च विषयः— 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' इत्यारभ्य चातुर्वर्ण्यप्रविभागादिनिमित्तपाङ्क्तकर्मसाध्यसाधनलक्षणः बीजाङ्कुरवत् व्याकृताव्याकृतस्वभावः नामरूपकर्मात्मकः संसारः 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इत्युपसंहृतः शास्त्रीय उत्कर्षलक्षणो ब्रह्मलोकान्तः अधोभावश्च स्थावरान्तोऽशास्त्रीयः, पूर्वमेव प्रदर्शितः — 'द्वया ह' इत्यादिना । एतस्मादविद्याविषयाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयब्रह्मविद्यायां अधिकारः कथं नाम स्यादिति — तृतीयेऽध्याये उपसंहृतः समस्तोऽविद्याविषयः । चतुर्थे तु ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति 'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति च प्रस्तुत्य, तत् ब्रह्म एकं अद्वयं सर्वविशेषशून्यं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यशब्दवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण 'नेति नेति' इति ज्ञापितम् । अस्या ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासो विधित्सितः । आत्मज्ञानाङ्गत्वेन संन्यासविधित्सयैव आख्यायिकेयमारभ्यते । मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः — मैत्रेयीं स्वभार्यामामन्त्रितवान् याज्ञवल्क्यो

(१) बृउ. २।४।१; शब्रा. १४।५।४।१.

नाम ऋषिः। उद्यास्यन् ऊर्ध्वं यास्यन् पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं वै। 'अरे' इति संबोधनम्। अहं, अस्मात् गार्हस्थ्यात् स्थानात् आश्रमात्, ऊर्ध्वं गन्तुमिच्छन् अस्मि भवामि। अतः हन्त अनुमतिं प्रार्थयामि ते तव। किंचान्यत् — ते तव अनया द्वितीयया भार्यया कात्यायन्या अन्तं विच्छेदं करवाणि। पति द्वारेण युवयोर्मया संबध्यमानयोर्यः संबन्ध आसीत्, तस्य संबन्धस्य विच्छेदं करवाणि द्रव्यविभागं कृत्वा। वित्तेन संविभज्य युवां गमिष्यामि। शंकर.

(२) अमृतत्वप्राप्त्युपायत्वसर्वजगत्कारणत्वसर्वात्मत्वादिकल्याणगुणप्रतिपिपादयिषया ब्राह्मणमिदमारभ्यते— मित्राया अपत्यं मैत्रेयी, तां मैत्रेयीत्यामन्त्र्याऽऽह— उद्यास्यन्वेति। रंग.

सा होवाच मैत्रेयी। यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति। नेति होवाच याज्ञवल्क्यः। यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यात्। अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेनेति॥

सा एवमुक्ता ह उवाच— यत् यदि, 'नु' इति वितर्के, मे मम इयं पृथिवी, भगोः भगवन्, सर्वा सागरपरिक्षिप्ता वित्तेन धनेन पूर्णा स्यात्। कथम्? न कथंचनेत्याक्षेपार्थः, प्रश्नार्थो वा, तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येन कर्मणा अग्निहोत्रादिना — अमृता किं स्यामिति व्यवहितेन संबन्धः। प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः — कथमिति यद्याक्षेपार्थं, अनुमोदनम् — नेति होवाच याज्ञवल्क्य इति। प्रश्नश्चेत् प्रतिवचनार्थम्। नैव स्याः अमृता, किं तर्हि यथैव लोके उपकरणवतां साधनवतां जीवितं सुखोपायभोगसंपन्नं, तथैव तद्वदेव तव जिवितं स्यात्। अमृतत्वस्य तु न आशा मनसाऽपि अस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति।

* शंकर.

* रंगः सरलार्थमाह।

(१) बृउ. २।४।२; शब्रा. १४।५।४।२ यन्नु म (यन्म); ब्रशंकर. १।४।१९; भास्कर. १।४।१८; रंग. नेति हो (नेति स हो); रामानुज. १।४।१९; श्रीकंठ. १।४।१९; श्रीकर. १।४।१९.

सा होवाच मैत्रेयी। येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम्। यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति॥

सा होवाच मैत्रेयी। एवमुक्ता प्रत्युवाच मैत्रेयी— यद्येवं येनाहं नामृता स्यां, किमहं तेन वित्तेन कुर्याम्? यदेव भगवान् केवलं अमृतत्वसाधनं वेद, तदेव अमृतत्वसाधनं मे मह्यं ब्रूहि।

* शंकर.

स होवाच याज्ञवल्क्यः। प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषसे। एह्यास्स्व। व्याख्यास्यामि ते। व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति॥

(१) स होवाच याज्ञवल्क्यः। एवं वित्तसाध्येऽमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते, याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्ट आह — स होवाच — प्रिया इष्टा, बतेत्यनुकम्प्याह, अरे मैत्रेयि, नः अस्माकं पूर्वमपि प्रिया सती भवन्ती इदानीं प्रियमेव चित्तानुकूलं भाषसे। अतः एहि आस्स्व उपविश व्याख्यास्यामि— यत् ते तव इष्टं अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि। व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्वतः, निदिध्यासस्व वाक्यानि अर्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति।

शंकर.

(२) यद्वा व्याचक्षाणस्य तु मे मुखं निदिध्यासस्व। निध्यानमवलोकनमवलोकयेति यावत्। इतिशब्दो वाक्यावसाने। ब्रवीतु मे भगवानिति।

‡ रंग.

स होवाच। न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति।

* रंगः सरलार्थमाह।

‡ शेषं शंकरवत्।

(१) बृउ. २।४।३; शब्रा. १४।५।४।३; ब्रशंकर. १।४।१९; रामानुज. १।४।१९; श्रीकर. १।४।१९; वल्लभ. १।४।१९.

(२) बृउ. २।४।४; शब्रा. १४।५।४।४ निदिध्यासस्वेति+ (ब्रवीतु भगवानिति).

(३) बृउ. २।४।५; शब्रा. १४।५।४।५ होवाच+ (याज्ञवल्क्यः); ब्रशंकर. १।१।२ (पृ. ३७), १।१।४ (पृ. ५४, ५५, ७३), १।४।१९, २।१।३, २२, ३२,

न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः मैत्रेयि । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदँ सर्वं विदितम् ॥

(१) स होवाच —— अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः जायापतिपुत्रादिभ्यो विरागमुत्पादयति तत्संन्यासाय । न वै वैशब्दः प्रसिद्धस्मरणार्थः । प्रसिद्धमेव एतत् लोके । पत्युः भर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो न भवति, किं तर्हि आत्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः पतिः प्रियो भवति । तथा न वा अरे जायाया इत्यादि समानमन्यत् । न वा अरे पुत्राणां, न वा अरे वित्तस्य, न वा अरे ब्रह्मणः, न वा अरे क्षत्रस्य, न वा अरे लोकानां, न वा अरे देवानां, न वा अरे भूतानां, न वा अरे सर्वस्य । पूर्वं पूर्वं यथासन्ने प्रीतिसाधने वचनं, तत्र तत्र इष्टतरत्वाद्वैराग्यस्य । सर्वग्रहणं उक्तानुक्तार्थम् । तस्मात् लोकप्रसिद्धमेतत् —— आत्मैव प्रियः, नान्यत् । 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्' इत्युपन्यस्तं, तस्यैतत् वृत्तिस्थानीयं प्रपञ्चितम् । तस्मात् आत्मप्रीतिसाधनत्वात् गौणी अन्यत्र प्रीतिः, आत्मन्येव मुख्या । तस्मात् आत्मा वै अरे द्रष्टव्यः दर्शनार्हः, दर्शनविषयमापादयितव्यः । श्रोतव्यः पूर्वं आचार्यत आगमतश्च । पश्चान्मन्तव्यः तर्कतः । ततो निदिध्यासितव्यः निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनैर्निर्वर्तितैः । यदा एकत्वमेतान्युपगतानि, तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति, न अन्यथा श्रवणमात्रेण । यत् ब्रह्मक्षत्रादि कर्मनिमित्तं वर्णाश्रमादिलक्षणं आत्मन्यविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयं क्रियाकारकफलात्मकं अविद्याप्रत्ययविषयम्—— रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः, तदुपमर्दनार्थमाह —— आत्मनि खलु अरे मैत्रेयि दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं विज्ञातं भवति । शंकर.

(२) किमर्थानि तर्हि —— 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि । स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः । यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः 'इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूत्' इति । न च तत्राऽऽत्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वाभाविककार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादीनि ।

१।१।४ (पृ. ७३)

'वाक्यान्वयात्' —— बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽधीयते 'न वा अरे पत्युः कामाय' इत्युपक्रम्य 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन

२।३।३९, २।४।२, ३।४।८; भास्कर. १।१।१ (पृ. ३, ४, ५), १।१।४ (पृ. १२), १।४।१८, २।१।४, २।४।२; रंग. विदितम्+ (भवति); रामानुज. १।१।१ (पृ. ८, ९, १२८), १।१।४ (पृ. १५१, १५९), १।४।१९, ३।४।२४, ४६, ४।१।१, ८; श्रीकंठ. १।१।४ (पृ. १८३, १८४), १।४।१९; श्रीकर. १।१।१ (पृ. १५, १६, १८, १९, २२), १।१।२ (पृ. ३१), १।१।४ (पृ. ४५, ४६), १।४।१९, १।४।२२ (पृ. १७७), २।१।२२, २।३।३६, ३।२।२५, ३।३।४२, ५१, ५३, ३।४।२४, ५०, ५२, ४।१।१, ४।४।२२; वल्लभ. १।१।१ (पृ. ३७), १।४।१९, ४।१।१ न वा अरे पत्युः (न वारे पत्युः) आत्मा वा अरे (आत्मा वारे); बलदेव. १।१।१, २.

मत्या विज्ञानेदं सर्वं विदितम् ' इति । तत्रैतद्विचिकित्स्यते — किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते, आहोस्वित्परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा । प्रियसंसूचितेनाऽऽत्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति । तथाऽऽत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति । किं तावत्प्राप्तम् । विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात् ? उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्याऽऽत्मनः स्यात् । मध्येऽपि '.इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' (बृउ. २।४।१२) इति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति । तथा 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति । तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्यौपचारिकं द्रष्टव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः — परमात्मोपदेश एवायम् । कस्मात् ? 'वाक्यान्वयात्' । वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते । कथमिति, तदुपपाद्यते—'अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेन' इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य 'येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि ' इत्यमृतत्वमाशासानायै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमुपदिशति । न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति । तथा चाऽऽत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते । न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति — 'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद' इत्यादिना । यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिमपोद्य 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति सर्वस्य वस्तुजातस्याऽऽत्माव्यतिरेकमवतारयति । दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति । 'अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः' इत्यादिना च प्रकृतस्याऽऽत्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति । तस्मात्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ।

१।४।१९

सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति । २।१।३

औपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्येवंलक्षणः । * ब्रशंकर. २।३।३९

(३) अयमर्थः—परमात्मदर्शनं कुर्यादिति । न च दर्शने पुरुषस्य साक्षात् स्वातन्त्र्यमस्तीति दर्शनार्थः पुरुषप्रयत्नो विधीयते । स च निर्विषयो न संभवतीति श्रवणादिरुपायो विधीयते । श्रवणादिनोपायेन प्रयतमानस्यात्मदर्शनमुपपद्यत इति ।

भास्कर. १।१।१ (पृ. ६)

(४) न वा इत्यत्र वैशब्दोऽवधारणे । नैवेत्यर्थः । पत्युः कामाय । कामः संकल्पः । कामाय संकल्पाय संकल्पं सफलीकर्तुमित्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' (पा. सू. २।३।१४) इति चतुर्थी । पत्युः प्रियत्वमहमस्याः प्रियः स्यामिति पतिसंकल्पसाफल्याय न भवति पतिसंकल्पायत्तं न भवतीति यावत् । वेदाध्ययनं सफलीकर्तुं यज्ञ इत्युक्ते वेदाध्ययनस्य यज्ञः फलमिति हि सिध्यति । एवं संकल्पसाफल्याय प्रियत्वमित्युक्ते संकल्पायत्तं प्रियत्वमिति हि सिध्यति । ततश्चाहमस्याः प्रियः स्यामिति पतिसंकल्पायत्तं न पतिप्रियत्वमपि त्वात्मनः परमात्मनः कामाय संकल्पात्प्रियो भवतीत्यर्थः । आत्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्यप्रवृत्तत्वात् । अत्रापि कामायेत्य(?)त्रापि पूर्ववच्चतुर्थी । एवमुत्तरत्रापि

---

* छाउ. ६।१४।२ (पृ. ९२२) इत्यत्रापि ब्रशंकरभाष्यं द्रष्टव्यम् । ब्रसू. १।४।१९ इतिसूत्रगता भास्कररामानुजश्रीकंठश्रीकरवल्लभाः ब्रशंकरवत् ।

द्रष्टव्यम् । स्वर्गाद्या लोका इत्यर्थः । यस्मात्पतिजायादीनां प्रियत्वं यत्संकल्पायत्तं (तस्मात्) तस्य परमात्मनः प्रसादाय परमात्मा द्रष्टव्यः । स हि परमात्मदर्शनेन प्रसन्नः सन्सर्वेषामपि वस्तूनां पतिजायादिवत्ततोऽधिकं वा प्रियत्वमापादयितुं शक्नोति । उपायत्वदशाप्रभृति भगवद्ध्यानस्यानुकूलत्वसूचनाय निदिध्यासितव्य इति सन्नन्तपदेन निर्देशः । अत्र स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विमोक्ष इति च ध्यानस्यैव मोक्षाव्यवहितहेतुत्वश्रवणात् । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' (मुउ. २।२।८) इति दर्शनस्यापि मोक्षाव्यवहितकारणत्वश्रवणादुभयोरप्येकार्थकत्वस्य वक्तव्यत्वाच्चाक्षुषज्ञानवाचितया दृशिधातोश्चाक्षुषज्ञानस्य च 'न चक्षुषा गृह्यते' इत्यचाक्षुषतया प्रतिपन्ने ब्रह्मण्यसंभवाद्दर्शनशब्देनोपचाराद्दर्शनसमानाकारमतिविशदं ज्ञानमभिधीयते । ततश्च द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य इत्याभ्यां दर्शनसमानाकारं ध्यानं विधीयते । 'आर्षेयं वृणीत एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते' इत्यत्राऽऽर्षेयं वृणीते त्रीन्वृणीत इत्याभ्यां त्रित्वविशिष्टार्षेयवरणविधानवदिति द्रष्टव्यम् । अत्र विज्ञानेनेति विज्ञानशब्दो निदिध्यासनपरः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति स्थानप्रमाणात् । तस्मिन्परमात्मनि दर्शनसमानाकारध्यानविषयीकृते सति तत्प्रसादात्सर्वे विदितं भवति । अनुकूलत्वेन विदितं भवति सर्वं प्रियं भवतीति यावत् । यद्वा निदिध्यासितव्यतया निर्दिष्टस्य परमात्मनो जगत्कारणत्वं लक्षणमाह— आत्मनो वा इत्यादिना । उपादानोपादेययोरभेदात्तस्मिञ्ज्ञाते सर्वे विदितं भवति । अत्र सर्वमिदमिति शब्दौ स्थूलावस्थचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरौ । आत्मशब्दोऽपि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरः । अतस्तयोरभेदात्तद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातमित्युपपद्यते । अनेन जगदुपादानत्वमुक्तं भवति । अत्र निदिध्यासितव्य इत्युक्त्या सर्वोपादानत्वकथनाज्जगत्कारणत्वं सफलपरविद्यानुयायीति वदन्ति । रंग.

(५) वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम् । श्रोतव्य इति चानुवादः । स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेनाधीतवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयाय स्वयमेव श्रवणे प्रवर्तत इति श्रवणस्य प्राप्तत्वात् । श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य मन्तव्य इति चानुवादः । तस्माद्ध्यानमेव विधीयते । वक्ष्यति च 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' (ब्र. सू. ४।१।१) इति । तदिदमपवर्गोपायतया विधित्सितं वेदनमुपासनमित्यवगम्यते । विद्युपास्त्योरव्यतिरेकेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात् । ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपम् । ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इति ध्रुवायाः स्मृतेरपवर्गोपायत्वश्रवणात् । सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा । 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परापरे ॥' (मुउ. २।२।८) इत्यनेनैकार्थ्यात् । एवं च सति 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः' इत्यनेन निदिध्यासनस्य दर्शनरूपता विधीयते । भवति च स्मृतेर्भावनाप्रकर्षाद्दर्शनरूपता । वाक्यकारेणैतत्सर्वं प्रपञ्चितम् । वेदनमुपासनं स्यात्तद्विषये श्रवणादिति ।

साक्षात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमत्यर्थप्रिया यस्य स एव परेणाऽऽत्मना वरणीयो भवतीति तेनैव लभ्यते । पर आत्मेत्युक्तं भवति । एवंरूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते । उपासनपर्यायत्वात् भक्तिशब्दस्य ।

* रामानुज. १।१।१ (पृ. ८–१०)

(६) आत्मा नारायणः । तस्यैव हि कामेन पत्यादिः प्रियो भवति । न हि पत्यादीनां जायादीनामहं प्रियः स्यामिति कामनामात्रेण प्रियं (प्रियत्वं) भवति । भगवदिच्छयैव हि तद्भवति । अन्यथा जायार्थे पत्यर्थे इत्येव स्यात् । प्राधान्यादिदं सर्वं विदितम् । सर्वकारणत्वाच्च सर्वप्राधान्यं भगवतः । प्राधान्याप्राधान्ययोरपि स एव हि हेतुः । अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद भगवदधीनत्वेन न वेद । तदनाश्रितत्वेन स्थानान्तरे च वेद । मध्व.

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं वेद ।

---

* ज्ञानविधिविषये श्रीकंठश्रीकरयोः रामानुजवद्भावः ।

(१) बृउ. २।४।६; शब्रा. १४।५।४।६; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ७४), १।४।१९, २०, २२, २।१।७, ९,

लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो लोकान्वेद । देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान्वेद । भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥

(१) ननु कथं अन्यस्मिन्विदिते अन्यद्विदितं भवति ? नैष दोषः । न हि आत्मव्यतिरेकेण अन्यत्किंचिदस्ति । यद्यस्ति, न तद्विदितं स्यात् । न त्वन्यदस्ति । आत्मैव तु सर्वम् । तस्मात्सर्वं आत्मनि विदिते विदितं स्यात् । कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येतत् श्रावयति — ब्रह्म ब्राह्मणजातिः तं पुरुषं परादात् परादध्यात् पराकुर्यात् । कम् ? यः अन्यत्रात्मनः आत्मस्वरूपव्यतिरेकेण — आत्मैव न भवतीयं ब्राह्मणजातिरिति — तां यो वेद, तं परादध्यात् सा ब्राह्मणजातिः अनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीति । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा । तथा क्षत्रं क्षत्रियजातिः, तथा लोकाः, देवाः, भूतानि, सर्वम् । इदं ब्रह्मेति — यान्यनुक्रान्तानि तानि सर्वाणि, आत्मैव, यदयमात्मा — योऽयमात्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति प्रकृतः — यस्मात् आत्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्ममयं च स्थितिकाले, आत्मव्यतिरेकेणाग्रहणात्, आत्मैव सर्वम् ।

शंकर.

(२) ननु कथमात्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्याज्जगतस्तद्भिन्नत्वादित्याशङ्क्याऽऽह–ब्रह्म तमिति । ब्रह्म ब्राह्मणवर्णः । अस्याऽऽत्मनोऽन्यत्र परमात्मनोऽन्यत्र स्थितं न तु परमात्मनि स्थितमब्रह्मात्मकं स्वनिष्ठं ब्राह्मणवर्णं यो वेद तं ब्रह्म परादात्पराकुर्यादभिभवेत् । अन्यत्वेनावगतो ब्राह्मणवर्ण एव तं संसारयतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । क्षत्रं तमिति । स्पष्टोऽर्थः । ननु सर्वस्य ब्रह्माधारतया ब्रह्मात्मत्वेऽपि ब्रह्मात्मकस्य शरीरभूतस्य जगतः शरीरभूतब्रह्मभिन्नत्वेन ज्ञानेन तज्ज्ञानेन तज्ज्ञानासंभवात्तस्मिन्विज्ञात इदं सर्वं विदितमिति निर्देशो नोपपद्यत इत्याशङ्क्य सर्वस्यापि तच्छरीरत्वश(त्वाच्छ)रीरवाचिनां च शब्दानां शरीरपर्यन्तत्वादिदं सर्वमितिशब्दाभ्यामन्यैरपि शब्दैस्तच्छरीरकं ब्रह्मैवाभिधीयत इत्यभिप्रेत्याऽऽह — इदं ब्रह्मेदमिति । ततश्चात्मनि विज्ञात इदं सर्वं विदितं भवति सर्वशरीरकं ब्रह्म विदितं भवतीत्यर्थ उपपद्यत इति भावः ।

रंग.

(३) परादात्परतो लोकालोकस्यान्धे तमसि । इदं ब्रह्मादिकम् । यदयमात्मा यत्रायमात्मा । अन्यत्र परिज्ञाने दोषोक्तेस्तत्र परिज्ञानं ह्युक्तं भवति । अन्यथा अन्यदात्मनो ब्रह्म वेदेति स्यात् । यदित्यव्ययत्वाद्यत्रेत्यपि भवति । यथा यस्मादित्यर्थे । सप्तसु प्रथमेति सूत्रम् ।

मध्व.

(४) कार्यस्य ब्रह्मत्वश्रुतिर्ब्रह्मप्रकृतित्वे संभवति, नान्यथा ।

वल्लभ. १।४।२४

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥

(१) कथं पुनः इदानीं इदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते ? चिन्मात्रानुगमात् सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । तत्र दृष्टान्त उच्यते — यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य, तस्य तदात्मत्वमेव लोके दृष्टम् । स यथा — स इति दृष्टान्तः । लोके यथा दुन्दुभेः भेर्यादेः, हन्यमानस्य ताड्यमानस्य दण्डादिना, न, बाह्यान् शब्दान् बहिर्भूतान् शब्दविशेषान् दुन्दुभिशब्दसामान्यान्निष्कृष्टान् दुन्दुभिशब्दविशेषान्, न शक्नुयात् ग्रहणाय ग्रहीतुम् । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन, दुन्दुभिशब्दसामान्यविशेषत्वेन, दुन्दुभिशब्दा एते इति, शब्दविशेषा गृहिता भवन्ति, दुन्दुभिशब्दसामान्यव्यतिरेकेणाभावात् तेषाम् । दुन्दुभ्याघातस्य वा, दुन्दुभेराहननं आघातः— दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तद्गता

१४, २।३।६, ३।२।३६, ३।४।५२; भास्कर. १।१।१, १।४।१८, २।१।१४; रामानुज. १।१।१ (पृ. १४, १२२), १।१।४ (पृ. १६७), १।४।२३, २।१।१५ (पृ. ४४३), ४।१।३; श्रीकंठ. १।४।१९; श्रीकर. १।१।१ (पृ. २३); वल्लभ. १।१।३ (पृ. ११९), १।४।२४, २७.

(१) बृउ. २।४।७; शब्रा. १४।५।४।७ शब्दा+ (भवति).

विशेषा गृहीता भवन्ति, न तु त एव निर्भिद्य ग्रहीतुं शक्यन्ते, विशेषरूपेणाभावात् तेषाम् — तथा प्रज्ञानव्यतिरेकेण स्वप्नजागरितयोः न कश्चिद्वस्तुविशेषो गृह्यते। तस्मात् प्रज्ञानव्यतिरेकेण अभावो युक्तस्तेषाम्। शंकर.

(२) एवं जगत्कारणत्वविशिष्टपरमात्मोपासनां विधायोपासनोपकरणभूतमनःप्रभृतिकरणनियमनमाह — स यथेति। दुन्दुभेरित्यनादरे षष्ठी। ग्रहणशब्द इह निरोधपरः। उपादाननिरोधयोर्द्वयोरपि ग्रहणशब्दवाच्यत्वात्। यथा गृहीतानि पुष्पाणि गृहीतश्चोर इति। यथा दुन्दुभौ हन्यमाने ततो निःसरतः शब्दान् न निरोद्धुं शक्नुयात्। कथं तर्हि निरुणद्धीत्यत्राह — दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः। दुन्दुभिनिरोधेन तदाहन्तृपुरुषनिरोधेन वा शब्दा निरुध्यन्ते भेरीदण्डयोरन्यतरनिरोधेन संयोगनिरोधद्वारा शब्दा निरुध्यन्ते। एवमिन्द्रियेषु व्याप्रियमाणेषु बाह्यार्थज्ञानं दुर्निरोधम्। अतो विषयापसारणेन वेन्द्रियनिरोधेन वा परमात्मसाक्षात्कारविरोधिबाह्यार्थज्ञानं निरुध्यत इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। रंग.

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय। शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः॥

तथा स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य शब्देन संयोज्यमानस्य आपूर्यमाणस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् — इत्येवमादि पूर्ववत्। शंकर.

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय। वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः॥

(१) तथा वीणायै वाद्यमानायै — वीणाया वाद्यमानायाः। अनेकदृष्टान्तोपादानं इह सामान्यबहुत्वख्यापनार्थम् — अनेके हि विलक्षणाः चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषाः—तेषां पारम्पर्यगत्या यथा एकस्मिन् महासामान्ये अन्तर्भावः प्रज्ञानघने, कथं नाम प्रदर्शयितव्य इति। दुन्दुभिशङ्खवीणाशब्दसामान्यविशेषाणां यथा शब्दत्वेऽन्तर्भावः, एवं स्थितिकाले तावत् सामान्यविशेषाव्यतिरेकात् ब्रह्मैकत्वं शक्यमवगन्तुम्। शंकर.

(२) अत्र वीणाया इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः। रंग.

(३) दुन्दुभ्याघातादिदृष्टान्तोऽपि तदधीनत्वं तत्कारणत्वं च ज्ञापयति। न हि दुन्दुभ्यादिरेव तच्छब्दः। न च तदुपादानम्। स्थानान्तरे तदुपलम्भात्। न ह्युपादानादुपादेयं स्थनान्तरे भवति। शब्दो हि स्थानान्तरं गत्वा प्रतिश्रुतित्वमुपैति। भगवदिच्छाया दृष्टान्तो दुन्दुभ्याघातादिः न हि दुन्दुभिं पश्यन्पुरुषो दुन्दुभ्याघाते मुरजशब्दोऽयमिति गृह्णाति। मध्व.

स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि। अस्यैवैतानि निश्वसितानि॥

(१) एवं उत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेः ब्रह्मैवेति शक्यमवगन्तुम्। यथा अग्नेः विस्फुलिङ्गधूमाङ्गारार्चिषां प्राग्विभागात् अग्निरेवेति भवत्यग्न्येकत्वं, एवं जगत् नामरूपविकृतं प्रागुत्पत्तेः प्रज्ञानघन एवेति युक्तं ग्रहीतुं इत्येतदुच्यते स यथा—आर्द्रैधाग्नेः आर्द्रैरेधोभिरिद्धोऽग्निः आर्द्रैधाग्निः, तस्मात्, अभ्याहितात् पृथग्धूमाः, पृथक् नानाप्रकारं, धूमग्रहणं विस्फुलिङ्गादिप्रदर्शनार्थं, धूमविस्फुलिङ्गादयः, विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति। एवं— यथाऽयं दृष्टान्तः। अरे मैत्रेयि अस्य परमात्मनः प्रकृतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत्। निश्वसितमिव

(१) बृउ. २।४।८; शब्रा. १४।५।४।९.
(२) बृउ. २।४।९; शब्रा. १४।५।४।८.

(१) बृउ. २।४।१०; शब्रा. १४।५।४।१० हितात्पृ (हितस्य पृ) वैतानि+ (सर्वाणि); ब्रशंकर. १।१।३, १।४।१९, ३।४।८; भास्कर. १।४।१८; रंग. मेतद्यदृग्वे (मेतदृग्वे) स्यैवैतानि (स्यैव); रामानुज. १।१।१ (पृ. १२२), १।१।११ ऽस्य महतो (तस्य ह वा एतस्य महतो); मध्व. ङ्गिरस (ङ्गिर); श्रीकंठ. १।१।३ (पृ. १५१, १५३), २।२।३८; श्रीकर. १।१।३ (पृ. ३७), ४।४।२२.

निश्वसितम् । यथा अप्रयत्नेनैव पुरुषनिश्वासो भवति, एवं वै अरे । किं तन्निश्वसितामिव ततो जातमित्युच्यते –– यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः –– चतुर्विधं मन्त्रजातं, इतिहास इति, उर्वशीपुरूरवसोः संवादादिः –– 'उर्वशी हाप्सराः' इत्यादि ब्राह्मणमेव, पुराणम् –– 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादि, विद्या देवजनविद्या –– वेदः सोऽयं –– इत्याद्या, उपनिषदः 'प्रियमित्येतदुपासीत' इत्याद्याः, श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा मन्त्राः 'तदेते श्लोकाः' इत्यादयः, सूत्राणि वस्तुसंग्रहवाक्यानि वेदे यथा–– 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यादीनि, अनुव्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि, व्याख्यानान्यर्थवादाः, अथवा वस्तुसंग्रहवाक्यविवरणान्यनुव्याख्यानानि –– यथा चतुर्थाध्याये 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यस्य यथा वा 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवम्' इत्यस्य अयमेवाध्यायशेषः, मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि –– एवमष्टविधं ब्राह्मणम् । एवं मन्त्रब्राह्मणयोरेव ग्रहणम् । नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभिव्यक्तिः पुरुषनिश्वासवत्, न च पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकः । अतः प्रमाणं निरपेक्ष एव स्वार्थे । तस्मात् यत् तेनोक्तं तत्तथैव प्रतिपत्तव्यं, आत्मनः श्रेय इच्छद्भिः, ज्ञानं वा कर्म वेति । नामप्रकाशवशाद्धि रूपस्य विक्रियावस्था । नामरूपयोरेव हि परमात्मोपाधिभूतयोर्व्याक्रियमाणयोः सलिलफेनवत् तत्त्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्वावस्थयोः संसारत्वम् –– इत्यतः नाम्नः एव निश्वसितत्वमुक्तं, तद्वचनेनैव इतरस्य निश्वसितत्वसिद्धेः । अथवा सर्वस्य द्वैतजातस्य अविद्याविषयत्वमुक्तम् –– 'ब्रह्म तं परादात् ... इदं सर्वं यदयमात्मा' इति । तेन वेदस्याप्रामाण्यमाशङ्क्येत । तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् –– पुरुषनिश्वासवत् अप्रयत्नोत्थितत्वात् प्रमाणं वेदः, न यथा अन्यो ग्रन्थ इति ।

शंकर.

(२) सामान्येनोक्तं कारणत्वं प्रपञ्चयति –– स यथेति । एधशब्दोऽकारान्त इन्धनवाची । आर्द्रैधाग्निग्रहणं निमित्तोपादानयोर्ग्रहणार्थम् । अग्निर्हि धूमोत्पत्तौ निमित्तम् । इन्धनं तूपादानम् । अभ्याहितात् । ध्मानवीजनादिना प्रवर्तितादित्यर्थः । पृथग्विधा धूमा निर्गच्छन्तीत्यर्थः । एवं वेति । महतो भूतस्य परमात्मनो निःश्वसितमनायासेनोद्गतमेतद्वक्ष्यमाणमित्यर्थः । किं तदित्यत्राऽऽह –– ऋग्वेद इति । भाव्यरूपाण्येतानि सर्वाणि भगवतो निःश्वसितानि । अयत्नेन तदुद्गतानीत्यर्थः । यद्यपि सूत्रस्मृतिपुराणादयो व्यासाद्युद्गता इति पुराणेषु प्रसिद्धस्तथाऽपि तेषां भगवदंशत्वाद्भगवन्निःश्वसितोक्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । अत्र वाचकशब्दसृष्टिमात्रमुक्तम् । षष्ठे मैत्रेयीब्राह्मणे तु, 'इष्टं हुतमाशितं पायितम्' इत्यादिना भोग्यभोगस्थानभोक्तृवर्गरूपवाच्यसृष्टेरुक्तत्वादनुक्तस्यान्यतो ग्राह्यत्वादत्रापि वाच्यसृष्टिरुक्तेति द्रष्टव्यम् । अनेन पूर्वं सामान्यतो निर्दिष्टं जगत्कारणत्वं विवृतं भवति ।

रंग.

स यथा सर्वासामपाᳬ समुद्र एकायनम् । एवᳬ सर्वेषाᳬ स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवᳬ सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम् । एवᳬ सर्वेषाᳬ रसानां जिह्वैकायनम् । एवᳬ सर्वेषाᳬ रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एवᳬ सर्वेषाᳬ शब्दानाᳬ श्रोत्रमेकायनम् । एवᳬ सर्वेषाᳬ संकल्पानां मन एकायनम् । एवᳬ सर्वासां विद्यानाᳬ हृदयमेकायनम् । एवᳬ सर्वेषां कर्मणाᳬ हस्तावेकायनम् । एवᳬ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम् । एवᳬ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकानयम् । एवᳬ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनम् । एवᳬ सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥

(१) किंचान्यत् । न केवलं स्थित्युत्पत्तिकालयोरेव प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात् जगतो ब्रह्मत्वम् । प्रलयकाले च । जलबुद्बुदफेनादीनामिव सलिलव्यतिरेकेणाभावः, एवं प्रज्ञानव्यतिरेकेण तत्कार्याणां नामरूपकर्मणां तस्मि-

---

(१) बृउ. २।४।११; शब्रा. १४।५।४।११ सर्वासां विद्यानां (सर्वेषां वेदानां) सर्वेषामानन्दाना.... वागेकायनम् (सर्वेषामध्वनां... सर्वेषामानन्दाना.... सर्वेषां विसर्गाणां.... सर्वासां विद्यानां वागेकायनम्); ब्रशंकर. २।४।५; रंग. सर्वेषां गन्धानां....जिह्वैकायनम् (सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनम् । एवं सर्वेषां गन्धानां नासिकैकायनम्); मध्व. वागेकायनम् (वागेकायनमेवम्) अन्यत् रंगवत्; वल्लभ. १।१।९ (स०).

नैव लीयमानानामभावः। तस्मादेकमेव ब्रह्म प्रज्ञानघनं एकरसं प्रतिपत्तव्यमिति आह। प्रलयप्रदर्शनाय दृष्टान्तः। स इति दृष्टान्तः। यथा येन प्रकारेण, सर्वासां नदीवापीतडागादिगतानामपां, समुद्रः अब्धिः एकायनं, एकगमनं, एकप्रलयः अविभागप्राप्तिरित्यर्थः। यथा अयं दृष्टान्तः, एवं सर्वेषां स्पर्शानां मृदुकर्कशकठिनपिच्छिलादीनां वायोरात्मभूतानां त्वक् एकायनं, त्वगिति त्वग्विषयं स्पर्शसामान्यमात्रं, तस्मिन्प्रविष्टाः स्पर्शविशेषाः—आप इव समुद्रम् — तद्व्यतिरेकेणाभावभूता भवन्ति। तस्यैव हि ते संस्थानमात्रा आसन्। तथा तदपि स्पर्शसामान्यमात्रं त्वक्शब्दवाच्यं मनःसंकल्पे मनोविषयसामान्यमात्रे, त्वग्विषय इव स्पर्शविशेषाः, प्रविष्टं तद्व्यतिरेकेणाभावभूतं भवति। एवं मनोविषयोऽपि बुद्धिविषयसामान्यमात्रे प्रविष्टः तद्व्यतिरेकेणाभावभूतो भवति। विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे ब्रह्मणि आप इव समुद्रे प्रलीयते। एवं परंपराक्रमेण शब्दादौ सह ग्राहकेण करणेन प्रलीने प्रज्ञानघने, उपाध्यभावात् सैन्धवघनवत् प्रज्ञानघनं एकरसं अनन्तं अपारं निरन्तरं ब्रह्म व्यवतिष्ठते। तस्मात् आत्मैव एकमद्वयमिति प्रतिपत्तव्यम्। तथा सर्वेषां गन्धानां पृथिवीविशेषाणां नासिके घ्राणविषयसामान्यम्। तथा सर्वेषां रसानामविशेषाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यम्। तथा सर्वेषां रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुः चक्षुर्विषयसामान्यम्। तथा शब्दानां श्रोत्रविषयसामान्यं पूर्ववत्। तथा श्रोत्रादिविषयसामान्यानां मनोविषयसामान्ये संकल्पे। मनोविषयसामान्यस्यापि बुद्धिविषयसामान्ये विज्ञानमात्रे। विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन्प्रज्ञानघने प्रलीयते। तथा कर्मेन्द्रियाणां विषया वदनादानगमनविसर्गानन्दविशेषाः तत्तत्क्रियासामान्येष्वेव प्रविष्टा न विभागयोग्या भवन्ति, समुद्र इव अब्विशेषाः। तानि च सामान्यानि प्राणमात्रम्। प्राणश्च प्रज्ञानमात्रमेव—'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः' इति कौषीतकिनोऽधीयते। ननु सर्वत्र विषयस्यैव प्रलयोऽभिहितः, न तु करणस्य। तत्र कोऽभिप्राय इति—बाढम्। किन्तु विषयसमानजातीयं करणं मन्यते श्रुतिः, न तु जात्यन्तरम्। विषयस्यैव स्वात्मग्राहकत्वेन संस्थानान्तरं करणं नाम—यथा रूपविशेषस्यैव संस्थानं प्रदीपः करणं सर्वरूपप्रकाशने, एवं सर्वविषयविशेषाणामेव स्वात्मविशेषप्रकाशकत्वेन संस्थानान्तराणि करणानि, प्रदीपवत्। तस्मात् न करणानां पृथक्प्रलये यत्नः कार्यः। विषयसामान्यात्मकत्वात् विषयप्रलयेनैव प्रलयः सिद्धो भवति करणानामिति।

शंकर.

(२) स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्येत्यादिना परोपासनोपकरणभूतकरणग्रामनियमनमुक्तं विशदयति—स यथा सर्वासामपामिति। समुद्रस्यापामयनत्वं नाम तदुपादातृत्वमेव त्वचः स्पर्शायतनत्वं नाम तदुपादातृत्वम्। ततश्चायमर्थः—यथा समुद्रो भूयसीरपो गृह्णाति एवं त्वगिन्द्रियमसंख्याकान्स्पर्शविशेषान्गृह्णाति। ततश्च त्वगिन्द्रियस्पर्शविषयकव्यःपारा अनन्ता इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। एवं सर्वेषां रसानामिति। अवस्थाविशेषविशिष्टं मनो हृदयमित्युच्यते। एवं सर्वेषां कर्मणामिति। अध्वनामध्वगमनानामित्यर्थः। एवं सर्वेषां वेदानामिति। स्पष्टोऽर्थः। ततश्चैकैकेन्द्रियवृत्तिविशेषा अनन्ताः। ततश्चाऽऽत्मसाक्षात्कारार्थिनैते वृत्तिविशेषा निरोद्धव्या इत्यभिप्रायः। ततश्च स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्येत्यनेनोक्तं ब्रह्मोपासनोपयोगिकरणग्रामनियमनं विवृतं भवति।

रंग.

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात्। यतो यतस्त्वाददीत लवणमेव। एवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव। एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति। न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमि। इति होवाच याज्ञवल्क्यः॥

(१) बृउ. २।४।१२; शबा. १४।५।४।१२ न हास्यो (नाहास्यो) वा अरे इ (वा अर इ); ब्रशंकर. १।३।१, १।४।१९, २।१।२६, ४।४।१६; भास्कर. १।४।१८, २१, २।३।१८, ४।४।१६; रंग. णायेव (णायैव) (इदं०) स्तीत्यरे ब्रवीमीति हो (स्तीति हो); रामानुज. १।१।१ (पृ. ४२), १।२।१२, १।४।१९, २।३।१९, ३१, ४।४।६, ८, १६; मध्व. णायेव (णायैव); श्रीकंठ. ४।४।६, ७, १६; श्रीकर. १।३।१, १।४।१९, २।३।२९, ४।४।१६; वल्लभ. १।१।९; विज्ञान. ४।२।५

(१) तत्र 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति प्रतिज्ञातम्। तत्र हेतुरभिहितः—आत्मसामान्यत्वं, आत्मजत्वं, आत्मप्रलयत्वं च। तस्मात् उत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात् 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति प्रतिज्ञातं यत्, तत् तर्कतः साधितम्। स्वाभाविकोऽयं प्रलय इति पौराणिका वदन्ति। यस्तु बुद्धिपूर्वकः प्रलयः ब्रह्मविदां ब्रह्मविद्यानिमित्तः, अयं आत्यन्तिक इत्याचक्षते — अविद्यानिरोधद्वारेण यो भवति, तदर्थोऽयं विशेषारम्भः — तत्र दृष्टान्त उपादीयते — स यथेति। सैन्धवखिल्यः—सिन्धोर्विकारः सैन्धवः, सिन्धुशब्देन उदकमभिधीयते, स्यन्दनात् सिन्धुः उदकं, तद्विकारः तत्र भवो वा सैन्धवः, सैन्धवश्चासौ खिल्यश्चेति सैन्धवखिल्यः, खिल एव खिल्यः, स्वार्थे यत्प्रत्ययः — उदके सिन्धौ स्वयोनौ प्रास्तः प्रक्षिप्तः, उदकमेव विलीयमानं अनुविलीयते। यत्तत् भौमतैजससंपर्कात् काठिन्यप्राप्तिः खिल्यस्य स्वयोनिसंपर्कादपगच्छति— तत् उदकस्य विलयनं, तत् अनु सैन्धवखिल्यो विलीयत इत्युच्यते। तदेतदाह—उदकमेवानुविलीयेतेति। न ह नैव — अस्य खिल्यस्य उद्ग्रहणाय उद्धृत्य पूर्ववद्ग्रहणाय ग्रहीतुं, नैव समर्थः कश्चित्स्यात् सुनिपुणोऽपि। इवशब्दोऽनर्थकः। ग्रहणाय नैव समर्थः। कस्मात्? यतो यतः यस्मात् देशात् तदुदकमाददीत, गृहीत्वा आस्वादयेत् लवणास्वादमेव तत् उदकं, न तु खिल्यभावः। यथा अयं दृष्टान्तः, एवमेव वै अरे मैत्रेयि इदं परमात्माख्यं महद्भूतम्—यस्मात् महतो भूतात् अविद्यया परिच्छिन्ना सती कार्यकरणोपाधिसंबन्धात्खिल्यभावमापन्नाऽसि, मर्त्या जन्ममरणाशनायापिपासादिसंसारधर्मवत्यसि, नामरूपकार्यात्मिका — अमुष्यान्वयाऽहमिति, स खिल्यभावस्तव कार्यकरणभूतोपाधिसंपर्कभ्रान्तिजनितः महति भूते स्वयोनौ महासमुद्रस्थानीये परमात्मनि अजरेऽमरेऽभये शुद्धे सैन्धवघनवदेकरसे प्रज्ञानघनेऽनन्तेऽपारे निरन्तरे अविद्याजनितभ्रान्तिभेदवर्जिते प्रवेशितः। तस्मिन्प्रविष्टे स्वयोनिग्रस्ते खिल्यभावे अविद्याकृते भेदभावे प्रणाशिते — इदमेकमद्वैतं महद्भूतम्— महच्च तद्भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वात् आकाशादिकारणत्वाच्च, भूतम्—त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाव्यभिचारात् सर्वदैव परिनिष्पन्नमिति त्रैकालिको निष्ठाप्रत्ययः। अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची, महच्च पारमार्थिकं चेत्यर्थः। लौकिकं तु यद्यपि महद्भवति, स्वप्नमायाकृतं हिमवदादिपर्वतोपमं न परमार्थवस्तु। अतो विशिनष्टि—इदं तु महच्च तद्भूतं चेति। अनन्तं नास्यान्तो विद्यत इत्यनन्तम्। कदाचिदापेक्षिकं स्यादित्यतो विशिनष्टि अपारमिति। विज्ञप्तिः विज्ञानं, विज्ञानं च तद्घनश्चेति विज्ञानघनः, घनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधार्थः— यथा सुवर्णघनः अयोघन इति। एवंशब्दोऽवधारणार्थः —नान्यत् जात्यन्तरं अन्तराले विद्यत इत्यर्थः। यदि इदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसारदुःखासंपृक्तं, किंनिमित्तोऽयं खिल्यभाव आत्मनः — जातो मृतः सुखी दुःखी अहं ममेत्येवमादिलक्षणः अनेकसंसारधर्मोपद्रुत इति उच्यते—एतेभ्यो भूतेभ्यः—यान्येतानि कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि नामरूपात्मकानि सलिलफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मनः सलिलोपमस्य, येषां विषयपर्यन्तानां प्रज्ञानघने ब्रह्मणि परमार्थविवेकज्ञानेन प्रविलापनमुक्तं नदीसमुद्रवत् — एतेभ्यो हेतुभूतेभ्यः भूतेभ्यः सत्यशब्दवाच्येभ्यः, समुत्थाय सैन्धवखिल्यवत् — यथा अद्भ्यः सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बः, यथा वा स्वच्छस्य स्फटिकस्य अलक्तकाद्युपाधिभ्यो रक्तादिभावः, एवं कार्यकरणभूतभूतोपाधिभ्यो विशेषात्मखिल्यभावेन समुत्थाय सम्यगुत्थाय — येभ्यो भूतेभ्य उत्थितः तानि यदा कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि भूतानि आत्मनो विशेषात्मखिल्यहेतुभूतानि शास्त्राचार्योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नदीसमुद्रवत् प्रविलापितानि विनश्यन्ति, सलिलफेनबुद्बुदादिवत् तेषु विनश्यत्सु अन्वेव एष विशेषात्मखिल्यभावो विनश्यति। यथा उदकालक्तकादिहेत्वपनये सूर्यचन्द्रस्फटिकादिप्रतिबिम्बो विनश्यति, चन्द्रादिस्वरूपमेव परमार्थतो व्यवतिष्ठते, तद्वत् प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठते। न तत्र प्रेत्य विशेषसंज्ञाऽस्ति कार्यकरणसंघातेभ्यो विमुक्तस्य — इत्येवं अरे मैत्रेयि ब्रवीमि — नास्ति विशेषसंज्ञेति — अहमसौ अमुष्य पुत्रः ममेदं क्षेत्रं धनं सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणा, अविद्याकृतत्वा-

त्तस्याः। अविद्यायाश्च ब्रह्मविद्यया निरन्वयतो नाशितत्वात् कुतो विशेषसंज्ञासंभवो ब्रह्मविदः चैतन्यस्वभावावस्थितस्य। शरीरावस्थितस्यापि विशेषसंज्ञा नोपपद्यते किमुत कार्यकरणविमुक्तस्य सर्वतः। इति ह उवाच उक्तवान् किल परमार्थदर्शनं मैत्रेय्यै भार्यायै याज्ञवल्क्यः। शंकर.

(२) विज्ञानैकरसः शरीराकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुभूतानि विनश्यति तत्कृतमौपाधिकं रूपं विजहातीत्यर्थः। प्रेत्य विशेषसंज्ञा निवर्तते, मुक्तः परमात्मा भवतीति समुदायार्थः। भास्कर. १।४।२१

(३) सर्वावस्थास्वपि जीवस्य परमात्मनिष्ठतया स्वातन्त्र्याभावज्ञापनाय जीववाचिशब्देन परमात्मानं निर्दिशन्नमृतत्वोपायप्रवृत्तिप्रोत्साहनाय भूतसंघात्मकशरीरजन्ममरणानुविधायिनः संसरतो जीवस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारतामापादयति — स यथा सैन्धवखिल्य इति। सैन्धवखिल्यो लवणखण्डः। खिल एव खिल्यः स्वार्थे यत्। यथा सैन्धवशकलमुदके प्रक्षिप्तमुदकमनुप्रविश्य विलीयत एव। अस्य विलीनस्य लवणस्योद्ग्रहणायोदकात्पृथक्कृत्य ग्रहीतुं यथा नैव कोऽपि शक्तः स्यात्। तच्चोदकं यथा यतो यतो यस्माद्यस्माद्देशान्मध्यतः पार्श्वतो वाऽऽददीत तत्तोयं लवणमेव भवति। एवं वा अर इति। एवमेवेदं महद्भूतमनन्तमपरिच्छेद्यमपारं गुणतोऽप्यपरिच्छेद्यं ब्रह्म विज्ञानघन एव जीवशरीरकतयैतेभ्यो भूतेभ्य उत्थाय तान्येवानु विनश्यति भूतेषूत्पाद्यमानेषु स्वयमुत्पाद्यमानस्तेषु नश्यत्स्वनु पश्चात्स्वयं नश्यतीत्यर्थः। देहोत्पत्तिविनाशानुविधायित्वाद्विनाशवान्भवति। विनाशो नामात्यन्तज्ञानसंकोचः। विनश्यति न पश्यतीत्यर्थं इति 'स्वाप्ययसंपत्त्योः' (ब्रसू. ४।४।१६) इति सूत्रे भगवता भाष्यकृतोक्तम्। उत्पत्तिर्नाम विकासः प्रादुर्भावः। न प्रेत्येति। प्रेत्य चरमदेहवियोगं प्राप्य मोक्षदशायां स्वाभाविकापरिच्छिन्नज्ञानसंकोचाभावे न संज्ञाऽस्ति। समित्येकीकारे। ज्ञाधातोर्ज्ञानमर्थः। ततश्च भूतसंघातेनैकीकृत्य ज्ञानं संज्ञाशब्दार्थ इति द्रष्टव्यम्। रंग.

(४) अपि तु सर्वबन्धविनिर्मोक्षाभिप्रायम् — 'यथा न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' इति। १।२।१२

'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' इत्यपि न मुक्तस्य ज्ञानाभाव उच्यते। अपि तु 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इति संसारदशायां यद्भूतानुविधायित्वप्रयुक्तं जन्मनाशादिदर्शनं तन्मुक्तस्य न विद्यते। २।३।३१

तथा मरणे च निःसंबोधत्वम् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इत्युक्तम्। विनश्यति न पश्यतीत्यर्थः। * रामानुज. ४।४।१६

(५) एवं भगवन्तं तं जानन्नान्याधीनं जगदिति गृह्णाति। किंतु भगवदिच्छाधीनमित्येव। तदेव दर्शयति। स यथाऽऽर्द्रैन्धनाग्नेः स यथा सर्वासामपामित्यादिना। न ह्यग्निरेव धूमः। न चाप एव समुद्रः। न ह्यपामाप एवाश्रयः। किंतु वरुणोऽगं खातो वा। स एव च समुद्र इत्युच्यते। एवमेव सैन्धवखिल्यस्य विलीनस्य समस्ताम्भसश्च वरुणोऽपां खातो वा समुद्राख्य आश्रयः। वरुणवदपां खातवद्वाऽनन्तोऽपारो भगवान्। जीव एवं विज्ञानघनाख्यो भूतसंबन्धाज्जातः संस्तल्लयमनुभवन्तमाप्नोति। समुद्रे प्रास्तसैन्धवखिल्यवत्। समुद्रजलस्थानीया मुक्ताः बह्वत्र एकस्वभावाः। बह्वो हि जलपरमाणवः। सामुद्रं जलमेकाश्रयम्। मध्व.

(६) 'भूतेष्वतः श्रुतेः' — अतः परं स प्राणसंयुक्तोऽध्यक्षो बुद्धिसंभिन्नः पञ्चभूतेषु सूक्ष्मेषु संपद्यते क्रियादिरूपा भूतवृत्तिरिव तिष्ठति न त्वन्येषां वृत्तिरिति कुतः श्रुतेः। 'विज्ञानघन एवैभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' इति श्रुतेरित्यर्थः। जीवस्य सोपकरणस्य भूतेषु लयः शुक्राद्यात्मकभूतेभ्योऽभिव्यक्त्याऽनुमीयते। विज्ञान. ४।२।५

सा होवाच मैत्रेयी। अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति। स होवाच। न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमि। अलं वा अर इदं विज्ञानाय॥

(१) एवं प्रतिबोधिता सा ह किल उवाच उक्तवती मैत्रेयी—अत्रैव एतस्मिन्नेव एकस्मिन्वस्तुनि

---

* श्रीकंठश्रीकरौ रामानुजवत्।

(१) बृउ. २।४।१३; शब्रा. १४।५।४।१३, १४ स होवाच+ (याज्ञवल्क्यः); ब्रशंकर. १।४।२२.

ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वमाचक्षाणेन भगवता मम मोहः कृतः । तदाह--अत्रैव मा भगवान् पूजावान् अमूमुहत् मोहं कृतवान् । कथं तेन विरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमित्युच्यते--पूर्वं विज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय, पुनः न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । कथं विज्ञानघन एव ? कथं वा न प्रेत्य संज्ञास्तीति ? न हि उष्णः शीतश्च अग्निरेकैको भवति । अतो मूढाऽस्मि अत्र । स होवाच याज्ञवल्क्यः--न वा अरे मैत्रेय्यहं मोहं ब्रवीमि--मोहनं वाक्यं न ब्रवीमीत्यर्थः । ननु कथं विरुद्धधर्मत्वमवोचः -- विज्ञानघनं संज्ञाभावं च ? न मया इदं एकस्मिन्धर्मिण्यभिहितम् । त्वयैव इदं विरुद्धधर्मत्वेन एकं वस्तु परिगृहीतं भ्रान्त्या, न तु मया उक्तम् । मया तु इदमुक्तम् — यस्तु अविद्याप्रत्युपस्थापितः कार्यकरणसंबन्धी आत्मनः खिल्यभावः, तस्मिन्विद्यया नाशिते, तन्निमित्ता या विशेषसंज्ञा शरीरादिसंबन्धिनी अन्यत्वदर्शनलक्षणा, सा कार्यकरणसंघातोपाधौ प्रविलापिते नश्यति, हेत्वभावात्, उदकाद्याधारनाशादिव चन्द्रादिप्रतिबिम्बः तन्निमित्तश्च प्रकाशादिः । न पुनः परमार्थचन्द्रादित्यस्वरूपवत् असंसारिब्रह्मस्वरूपस्य विज्ञानघनस्य नाशः । तत् विज्ञानघन इत्युक्तम् । स आत्मा सर्वस्य जगतः । परमार्थतो भूतनाशात् न विनाशी । विनाशी तु अविद्याकृतः खिल्यभावः, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति श्रुत्यन्तरात् । अयं तु पारमार्थिकः — अविनाशी वा अरे अयमात्मा । अतः अलं पर्याप्तं वै अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं यथाव्याख्यातं विज्ञानाय विज्ञातुम् । 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इति हि वक्ष्यति । शंकर.

(२) स होवाचेति । वाक्य एव मा माममूमुहत् । मुहेर्णौ चङि मोहयति स्मेत्यर्थः । विज्ञानशब्दस्य ज्ञानैकाकारस्याऽऽत्मनो मुक्त्यै संज्ञाभावो विरुद्ध इति मोहो मे संभूत इति भावः । यद्यपि संज्ञाशब्दोऽपि देहात्मैक्यभ्रान्तिपर इति न विरोधस्तथाऽपि तदभिप्रायानभिज्ञानान्मुह्यन्ती मैत्रेय्येवमुक्तवतीति द्रष्टव्यम् । स होवाच नेति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति नाहं वाचो ब्रवीमीदं विज्ञानघनशब्दितं महद्भूतं पूर्वनिर्दिष्टं प्रेत्यापि विज्ञानायालं ज्ञातुं पर्याप्तम् । ततश्च मुक्तावपि ज्ञानमस्ति ज्ञानिन एव सतो मुक्तस्य प्रेत्य न संज्ञाऽस्तीति पूर्वनिर्दिष्टः संज्ञाभावो देहात्मैक्यविषयकभ्रान्त्यभावाच्चेति भावः । रंग.

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति । यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात् । येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥

(१) कथं तर्हि प्रेत्य संज्ञा नास्तीत्युच्यते शृणु । यत्र यस्मिन् अविद्याकल्पिते कार्यकरणसंघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे, हि यस्मात्, द्वैतमिव--परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि द्वैतमिव भिन्नमिव वस्त्वन्तरमात्मनः--उपलक्ष्यते —ननु द्वैतेनोपमीयमानत्वात् द्वैतस्य पारमार्थिकत्वमिति । न । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति श्रुत्यन्तरात् 'एकमेवाद्वितीयम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति च -- तत् तत्र यस्माद्द्वैतमिव तस्मादेव इतरोऽसौ परमात्मनः खिल्य-

(१) बृउ. २।४।१४; शब्रा. १४।५।४।१५, १६ जिघ्रति (पश्यति) पश्यति (जिघ्रति) इतरꣳ शृणोति (इतरमभिवदति) इतरमभिवदति (इतरꣳ शृणोति) वा अस्य (त्वस्य) जिघ्रेत्त (पश्येत्त) पश्येत्त (जिघ्रेत्त) कꣳ शृणुया (कमभिवदे) कमभिवदे (कꣳ शृणुया); ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ४८, ६५), १।२।२०, १।४।२२, २।३।४०, ३।२।७, ३।४।१६, ४।३।१४, ४।४।१६; भास्कर. १।४।१८; रंग. इतरꣳ शृणोति (इतरमभिवदति) मभिवदति (मभिशृणोति) वा अस्य (त्वस्य) कꣳ शृणुया (कमभिवदे) कमभिवदे (कꣳ शृणुया); रामानुज. १।१।१ (पृ. १४, ४२, ६३, १२१, १२२), १।१।४ (पृ. १५४, १६२), २।१।१५ (पृ. ४२३, ४४४), २।३।१९; श्रीकंठ. १।४।१९; श्रीकर. १।२।२०, १।४।१९, २।१।७, ८, २।२।२७, २८, ३।२।२६; वल्लभ. १।१।९, ११, १।३।१९; बलदेव. ४।४।१२.

भूत आत्मा अपरमार्थः, चन्द्रादेरिव उदकचन्द्रादिप्रतिबिम्बः, इतरो घ्राता इतरेण घ्राणेन इतरं घ्रातव्यं जिघ्रति । इतर इतरामिति कारकप्रदर्शनार्थं, जिघ्रतीति क्रियाफलयोरभिधानम्—यथा छिनत्तीति — यथा उद्यम्य उद्यम्य निपातनं छेद्यस्य च द्वैधीभावः उभयं छिनत्तीत्येकेनैव शब्देन अभिधीयते—क्रियावसानत्वात् क्रियाव्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलम्भात् । इतरो घ्राता इतरेण घ्राणेन इतरं घ्रातव्यं जिघ्रति—तथा सर्वं पूर्ववत्—विजानाति । इयं अविद्यावदवस्था । यत्र तु ब्रह्मविद्यया अविद्या नाशमुपगमिता तत्र आत्मव्यतिरेकेण अन्यस्याभावः । यत्र वै अस्य ब्रह्मविदः सर्वं नामरूपादि आत्मन्येव प्रविलापितं आत्मैव संवृत्तम्—यत्र एवं आत्मैवाभूत्, तत् तत्र केन करणेन कं घ्रातव्यं को जिघ्रेत् ? तथा पश्येत् ? विजानीयात् । सर्वत्र हि कारकसाध्या क्रिया । अतः कारकाभावेऽनुपपत्तिः क्रियायाः । क्रियाभावे च फलाभावः । तस्मात् अविद्यायामेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारः न ब्रह्मविदः—आत्मत्वादेव सर्वस्य, न आत्मव्यतिरेकेण कारकं क्रियाफलं वाऽस्ति । न च अनात्मा सन् सर्वमात्मैव भवति कस्यचित् । तस्मात् अविद्यैव अनात्मत्वं परिकल्पितम् । न तु परमार्थत आत्मव्यतिरेकेणास्ति किंचित् । तस्मात् परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्तिः । अतः विरोधात् ब्रह्मविदः क्रियाणां तत्साधनानां च अत्यन्तमेव निवृत्तिः । केन कमिति क्षेपार्थे वचनं प्रकारान्तरानुपपत्तिदर्शनार्थं, केनचिदपि प्रकारेण क्रियाकरणादिकारकानुपपत्तेः—केनचित् कंचित् कश्चित् कथंचित् न जिघ्रेदेवेत्यर्थः । यत्रापि अविद्यावस्थायां अन्यः अन्यं पश्यति, तत्रापि येनेदं सर्वं विजानाति, तं केन विजानीयात् — येन विजानाति, तस्य करणस्य, विज्ञेये विनियुक्तत्वात् । ज्ञातुश्च ज्ञेय एव हि जिज्ञासा, न आत्मनि । न च अग्नेरिव आत्मा आत्मनो विषयः । न च अविषये ज्ञातुः ज्ञानमुपपद्यते । तस्मात् येन इदं सर्वं विजानाति, तं विज्ञातारं केन करणेन को वा अन्यः विजानीयात् — यदा तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्मविदो विज्ञातैव केवलोऽद्वयो वर्तते, तं विज्ञातारं अरे केन विजानीयादिति ।

शंकर.

(२) ‘ उपमर्दं च ’ —अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफललक्षणस्य समस्तस्य प्रपञ्चस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात्स्वरूपोपमर्दमामनन्ति ‘ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत् ’ इत्यादिना । वेदान्तोदितात्मज्ञानपूर्विकां तु कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशासानस्य कर्माधिकारोच्छित्तिरेव प्रसज्येत । तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ।

ब्रशांकर. ३।४।१६

(३) विज्ञातारमित्यपि सर्वस्य विज्ञातारं परमात्मानं केनाप्यन्तरेण करणेन वा विजानीयादित्यर्थः । न हि मुक्त्यवस्थायामात्मान्तरं करणान्तरं वाऽस्ति ।

भास्कर. १।४।२१

(४) एवं मुक्तौ देहात्मभ्रमनिवृत्तिमुक्त्वा स्वनिष्ठताभ्रमनिवृत्तिं प्रतिपादयति—यत्र हीति । यत्र यस्यामवस्थायां द्वैतमिव भवति स्वनिष्ठतया परमात्मनः पृथगिव भवति स्वतन्त्र इव भवतीति यावत् । स्वातन्त्र्यस्याप्रामाणिकत्वद्योतनार्थ इवशब्दः । तदितर इतरं जिघ्रति । तत्तदेतरो भिन्नात्मक इतरं भिन्नात्मकं जिघ्रति । अत्रेतरेणेत्यध्याहार्यम् । उत्तरत्र तत्केन कं पश्येदिति दर्शनात् । इतरेण स्वतन्त्रेण करणेन जिघ्रतीत्यर्थः । तदितर इति । यत्र यदा सर्वं वस्तु एकात्मकमेवाभूत्तत्तदा केन भिन्नात्मकेन करणेन कं भिन्नात्मकं जिघ्रेदित्यर्थः । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अत्र सदेकात्मकस्य जगतः कालभेदेन भिन्नाभिन्नात्मकत्वासंभवादात्मैवाभूदेकात्मकत्वेन ज्ञातमभूदित्येवार्थः । यस्याऽऽत्मभेदप्रतीतिः कियत्यप्यस्ति तस्य कर्तृकर्मकरणेषु भिन्नात्मकत्वप्रतीतिरनुवर्तते । यस्याऽऽत्मभेदप्रतीतिर्यदा सर्वथा नास्ति तदा कर्तृकर्मकरणेषु भिन्नात्मकतया प्रतीतिः सर्वथा नास्तीति पर्यवसितोऽर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । येनेदं सर्वमिति । येन परमात्मना प्रसन्नेनानुगृहीतः सर्वज्ञो भवति तं परमात्मानं केन हेतुना विजानीयात् । ‘ क इत्था वेद यत्र सः ’ (काउ. १।२।२५) इतिवत्परमात्मप्रसादमन्तरेण परमात्मा दुःखबोध इत्यर्थः ।

अत्र विज्ञातृशब्देन प्रक्रमोदितजगत्कारणत्वाक्षिप्तसार्वज्ञ्याश्रयः परमात्मैव उच्यते । तादृशं विज्ञातारं सर्वज्ञं परमात्मानं प्रक्रमोदितध्यानं विना केन केवलयज्ञदानाद्युपायेन विजानीयात् । उक्तं च व्यासार्यैः—

परमात्मप्रसादादृते तस्य दुरवगमत्वपरं तं केन विजानीयादिति पूर्ववाक्यमुपासनातिरिक्तकेवलयज्ञदानाद्युपायान्तरनिषेधपरं विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युत्तरवाक्यमिति । ततश्च परमात्मप्रसादपरमात्मोपासनयोर्द्वयोरप्यावश्यकत्वं द्वाभ्यां वाक्याभ्यां प्रतिपादितं भवति । अत्र परमात्मोपासनतत्प्रसादसाध्यपरमात्मावगतिः किंरूपेति चिन्तायां दर्शनसमानाकारध्यानरूपावगतिरेव प्रसादोपासनसाध्यत्वेन वाक्यद्वयप्रतिपन्नेति केचिदाहुः । मुक्तिकालीना देशविशिष्टब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणेत्यपरे । नोभयथाऽपि विरोधं पश्यामः । इतिशब्दः प्रतिवचनसमाप्तौ । रंग.

(५) मुक्तानां संज्ञाऽप्यन्यैर्न ज्ञायते शास्त्रं विना । संज्ञा नास्तीत्युक्त्वा अलं वा अरे इदं विज्ञानायेत्युक्तेर्न विजानातीत्युक्त प्रतिज्ञाविरोधः । न च सर्वाज्ञानं पुरुषार्थः । 'मग्नस्य हि परे ज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत्' इति च । 'नानात्वेनाभिसंबन्धास्तदा तत्कालभाविना । सयोगः प्रकृतेनैषां मुक्तानां तत्त्वदर्शनात् । प्रवर्तति पुनः सर्गे तेषां सा न प्रवर्तते । आनन्देन विना चैव भोगेन विषयेण च । सर्वे ते ब्रह्मणस्तुल्या आधिपत्यं न चैव हि ॥' इति वायुप्रोक्ते । इवशब्दस्त्वस्वातन्त्र्यार्थे । न हि तदधीनं पृथगित्येवोच्यते । तस्मादमुक्तैर्न ज्ञायत इति संज्ञा नास्तीत्युक्तम् । 'पतिर्जायाप्रियो नैव स्वेच्छया तु भविष्यति । विष्णोरिच्छावशेनैव स्वयं च स्वप्रियो भवेत् । विष्णोरिच्छावशेनैव हन्ति ह्यात्मानमात्मना । स्वात्मानमप्रियं कृत्वा निरये पातयत्यपि । प्राधान्येन हरेर्ज्ञानात्सर्वं विदितवद्भवेत् । ब्रह्मजात्यात्मकं वेत्ति नैव विष्णुवशं हि यः । ब्रह्माणं तं ततो ब्रह्मा पातयेत्तमपि ध्रुवम् । एवं क्षत्रात्मको वायुर्वित्तरूपश्च वित्तपः । पञ्चभूतानि विश्वे च देवा लोकाभिमानिनः । सर्वाभिमानिनी देवी मूलप्रकृतिरेव च । सर्वं विष्णौ स्थितं विष्णोर्जातं विष्णोर्वशे सदा । शङ्खशब्दो यथा शङ्खदेवतावशगस्थितः । तस्माद्वेदाः समुत्पन्ना विद्याख्या मूलिका श्रुतिः । सर्वोपनिषदश्चैव पञ्चरात्राख्यसंहिताः । ब्रह्मसूत्राणि वेदानां व्याख्यास्तासां च विस्तरः । सर्वमेतज्जगच्चैव निःसृतं तुरगाननात् । वरुणस्य वशे यद्वदाप एवं वशे हरेः । सर्वे बद्धाश्च मुक्ताश्च तारतम्यात्मना स्थिताः । यदि मुक्तस्य विज्ञानं गन्धादिविषये न चेत् । तथैव भगवद्रूपे स्वरूपे च परस्परम् । एवमज्ञानरूपां तां मुक्तिं को नाम वाञ्छति । तस्माद्विष्णोर्वशे सर्वे यथेष्टमुपभोगिनः । मुक्ताः सदा तारतम्यात्तिष्ठन्त्याब्रह्मणोऽखिलाः ॥' इति हयग्रीवसंहितायाम् । 'सर्गे सर्गे तु यो नैव शब्दतोऽप्यन्यथा भवत् । श्रुत्याख्यः स तु विज्ञेय इतिहासादिरर्थतः । भगवद्दृष्टमेवान्यैर्ब्रह्माद्यैर्दृश्यते यदि । ऋषिभेदस्तु तत्र स्याद्वेदो नाविष्णुनिर्गतः । वेद इत्येव विष्णूक्तस्तपसा दृश्यते परैः ॥' इति च ।

मध्व.

(मधुविद्या दधीचाथर्वणेन अश्विभ्यां प्रोक्ता)

पृथिव्यबग्निवाय्वादित्यदिक्चन्द्रविद्युत्स्तनयित्न्वाकाशधर्मसत्यमनुष्यात्मनां सर्वभूतानां च अन्योन्येषां मधुभावः, उक्तपृथिव्यादिषु स्थितः तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः अध्यात्मं च स्थितः तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः एक एव आत्मा ब्रह्म

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥

(१) यत् केवलं कर्मनिरपेक्षं अमृतत्वसाधनं, तद्वक्तव्यमिति मैत्रेयीब्राह्मणमारब्धम् । तच्च आत्मज्ञानं सर्वसंन्यासाङ्गविशिष्टम् । आत्मनि च विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति । आत्मा च प्रियः सर्वस्मात् । तस्मात् आत्मा द्रष्टव्यः । स च श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च दर्शनप्रकारा उक्ताः । तत्र श्रोतव्यः, आचार्यागमाभ्याम् । मन्तव्यः तर्कतः । तत्र च तर्क उक्तः— 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनं आत्मैकसामान्यत्वं आत्मैकोद्भवत्वं आत्मैकप्रलयत्वं च । तत्र अयं हेतुः असिद्ध इत्याशङ्क्यते आत्मैकसामान्योद्भवप्र-

(१) बृउ. २।५।१; शब्रा. १४।५।५।१; ब्रशंकर. ३।२।१२; भास्कर. ३।२।१२; ब्रमध्व. ३।२।१२; वल्लभ. ३।२।१२; विज्ञान. १।२।९.

लयाख्यः। तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्ब्राह्मणमारभ्यते। यस्मात् परस्परोपकार्योपकारकभूतं जगत्सर्वं पृथिव्यादि. यच्च लोके परस्परोपकार्योपकारकभूतं तत् एककारणपूर्वकं एकसामान्यात्मकं एकप्रलयं च दृष्टं, तस्मात् इदमपि पृथिव्यादिलक्षणं जगत् परस्परोपकार्योपकारकत्वात् तथाभूतं भवितुमर्हति — एष ह्यर्थः अस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाश्यते। अथवा 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति प्रतिज्ञातस्य आत्मोत्पत्तिस्थितिलयत्वं हेतुमुक्त्वा, पुनः आगमप्रधानेन, मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य निगमनं क्रियते। तथाहि नैयायिकैरुक्तम् — 'हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्' इति। अन्यैर्व्याख्यातम्—आ दुन्दुभिदृष्टान्तात् श्रोतव्यार्थमागमवचनं, प्राङ्मधुब्राह्मणात् मन्तव्यार्थं उपपत्तिप्रदर्शनेन, मधुब्राह्मणेन तु निदिध्यासनविधिरुच्यते इति। सर्वथाऽपि तु यथा आगमेनावधारितं, तर्कतस्तथैव मन्तव्यम्। यथा तर्कतो मतं, तस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्य तथैव निदिध्यासनं क्रियत इति पृथक् निदिध्यासनविधिरनर्थक एव। तस्मात् पृथक् प्रकरणविभागः अनर्थक इत्यस्मदभिप्रायः श्रवणमनननिदिध्यासनानामिति। सर्वथापि तु अध्यायद्वयस्यार्थः अस्मिन्ब्राह्मणे उपसंह्रियते।

इयं पृथिवी प्रसिद्धा सर्वेषां भूतानां मधु — सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानां प्राणिनां, मधु कार्यं, माध्विव मधु। यथा एको मध्वपूपः अनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तितः, एवं इयं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता। तथा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यै पृथिव्याः अस्याः, मधु कार्यम्। किंच यश्चायं पुरुषः अस्यां पृथिव्यां तेजोमयः चिन्मात्रप्रकाशमयः अमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषः, यश्चायं अध्यात्मं शारीरः शरीरे भवः पूर्ववत् तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः, स च लिङ्गाभिमानी — स च सर्वेषां भूतानामुपकारकत्वेन मधु, सर्वाणि च भूतान्यस्य मधु, चशब्दसामर्थ्यात्। एवं एतच्चतुष्टयं तावत् एकं सर्वभूतकार्यं, सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यम्। अतः अस्य एककारणपूर्वकता। यस्मात् एकस्मात्कारणात् एतज्जातं, तदेव एकं परमार्थतो ब्रह्म, इतरत्कार्यं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रम् — इत्येष मधुपर्यायाणां सर्वेषामर्थः संक्षेपतः। अयमेव सः, योऽयं प्रतिज्ञातः— 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति। इदममृतम् — यत् मैत्रेय्याः अमृतत्वसाधनमुक्तं आत्मविज्ञानम् — इदं तदमृतम्। इदं ब्रह्म — यत् 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' 'ज्ञपयिष्यामि' इत्यध्यायादौ प्रकृतं, यद्विषया च विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते। इदं सर्वम् — यस्मात् ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति।

शंकर.

(२) 'न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्' —अथापि स्याद्यदुक्तं निर्विकल्पमेकलिङ्गमेव ब्रह्म नास्य स्वतः स्थानतो वोभयलिङ्गत्वमस्तीति। तन्नोपपद्यते। कस्मात्। भेदात्। भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते। चतुष्पाद्ब्रह्म, षोडशकलं ब्रह्म, वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म, त्रैलोक्यशरीरवैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्म इत्येवंजातीयकाः। तस्मात्सविशेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगन्तव्यम्। ननूक्तं नोभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः संभवतीति। अयमप्यविरोधः। उपाधिकृतत्वादाकारभेदस्य। अन्यथा हि निर्विषयमेव भेदशास्त्रं प्रसज्येतेति चेत्, नेति ब्रूमः। कस्मात्। प्रत्येकमतद्वचनात्। प्रत्युपाधिभेदं ह्यभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयति शास्त्रम्—'यश्चायमस्यां पृथिव्यां॰' इत्यादि। अतश्च न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुम्। भेदस्योपासनार्थत्वादभेदे तात्पर्यात्। * ब्रशंकर. ३।२।१२

(३) सर्वभूतानां धारणान्नपानादिहेतुतया मधुत्वम्। अस्यै पृथिव्यै। अस्याः पृथिव्या इत्यर्थः। सर्वभूतानां पृथिवीधार्यत्वेन तत्पोष्यत्वेन तदनुकूलत्वान्मधुत्वम्। एवं पृथिव्या भूतानां च परस्परं मधुत्वमित्यर्थः। सर्वभूतोपजीव्यतया मधुभूतायामस्यां पृथिव्यां तेजोमयः स्वयंप्रकाशज्ञानमय इति यावत्। अमृतमयो मरणधर्मशून्यः। अपहतपाप्मत्वादिगुणाश्रय इति यावत्। तत्रान्तर्यामितयाऽवस्थितो यः पुरुषो यश्चाध्यात्मम्। अत्राध्यात्ममित्यत्राऽऽत्मशब्देन देहेन्द्रियमनःप्राणजीवसंघात उच्यते। तस्मिन्यः शारीरः शरीरान्तर्यामी तेजोमयोऽमृतमयश्च यः पुरुषः। अत्र शरीरस्य पृथिवीविकारत्वादधिभूतं पृथिव्याः स्थानेऽध्यात्मं शरीरस्य निवेशः। योऽयमात्मा। 'आत्मा

* विज्ञानभाष्यं काउ. ४।५ इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

वा अरे द्रष्टव्यः ' इति मैत्रेयीब्राह्मणे आत्मतया निर्दिष्टः सोऽयमेव पृथिव्यन्तर्यामी शरीरान्तर्यामी चायमेवेत्यर्थः। इदममृतमुपकोशलविद्यादौ ' एतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्म ' इत्यमृतत्वब्रह्मत्वादिना निर्दिश्यमानमपीदमेव ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' इत्यादौ सर्वोपादानतया निर्दिश्यमानमपीदं ब्रह्मेत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। रंग.

(४) ' न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् '— प्रकारान्तरेण समाधानमाशङ्क्य परिहरति। न भवदुक्तो विरोधः संभवति। भेदात्। कारणकार्येषु सर्वत्र भेदाङ्गीकारात्। प्रपञ्चविलक्षणं ब्रह्म भिन्नम्। प्रपञ्चधर्मवत् ब्रह्म भिन्नम्। तथाऽज्ञातं ज्ञातं च। एकस्य भेदस्याङ्गीकारे सर्वमुपपद्यत इति चेन्न। प्रत्येकमतद्वचनात्। अभेदवचनात्। ' इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु' इति ब्राह्मणे, ' अयमेव स योऽयम् ' इति सर्वत्राभेदवचनात् कार्यकारणरूपप्रकाराणां भेदनिषेधात्।

वल्लभ. ३।२।१२

[तत्रायमर्थः—इयं प्रसिद्धा पृथिवी सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानां मधु मध्विव। उपकारकं कार्यं भूतादृष्टजन्यत्वात्। तथा, अस्यै पृथिव्यै अस्याः पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि पूर्वोक्तानि मधु मध्विव उपकारकाणि कारणत्वात्। किञ्च। यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः, अमृतमयः, अमरणधर्मा पुरुषः सोऽपि, तदभिध्यानादेव त्विति न्यायेन पृथिवीरूपतया तदुपकारकत्वात् तस्यै मध्विति चकारेण समुच्चीयते। यश्चायमध्यात्मं, अधिशरीरं शारीरः शरीराभिमानीत्यन्ये। वस्तुतस्तु, यः पृथिव्यामित्यादिनोक्तोऽन्तर्यामी तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सोऽपि तेनाभिमानेन प्रकारेण भूतोपकारकत्वात् भूतानां मध्वित्यपि चकारान्तरेण समुच्चीयते। अयमेव सः। अयं तेजोमयादिरूपः पुरुष एव सः। मैत्रेयीब्राह्मणान्ते पूर्वग्रन्थ उक्तो योऽयमात्मा उक्तविधपुरुषरूप इदममृतमानन्दः, इदं ब्रह्माक्षरम्। इदं सर्वं पूर्वोक्तकार्यकारणरूपप्रकारात्मकमिति। एवं अग्रिमेष्वपि वाक्येषु बोध्यम्।

भाष्यप्रकाशः पृ. ९०४]

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मधु। आसामपाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु। यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा। इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम्॥

(१) तथा आपः। अध्यात्मं रेतसि अपां विशेषतोऽवस्थानम्। शंकर.

(२) ' यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्तरः ' (बृउ. ३।७।२३) इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे रेतोन्तरतया निर्दिष्टो रैतस इत्युच्यते। रेतसो जलविकारत्वात्। ' आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ' (ऐउ. २।४) इति श्रुतेश्च। अपां स्थानेऽध्यात्मं रेतसो निवेशः।

रंग.

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मधु। अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु। यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा। इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम्॥

(१) तथा अग्निः। वाचि अग्नेर्विशेषतोऽवस्थानम्। शंकर.

(२) अग्न्यभिमानिकत्वाद्वाचः। ' अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ' (ऐउ. २।४) इति श्रुतेश्चाध्यात्मं तत्स्थाने वाचो निवेश उपपद्यते। एवमुत्तरपर्यायेष्वपि कश्चन संबन्धो द्रष्टव्यः।

रंग.

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु। अस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु। यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा। इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम्॥

तथा वायुः, अध्यात्मं प्राणः। भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारात् मधुत्वम्। तदन्तर्गतानां तेजोमयादिनां

(१) बृउ. २।५।२; शब्रा. १४।५।५।२.

(२) बृउ. २।५।३; शब्रा. १४।५।५।३; रंग. मस्मिन्नग्नौ (मग्नौ).

(३) बृउ. २।५।४; शब्रा. १४।५।५।५.

करणत्वेनोपकारान्मधुत्वम्। तथा चोक्तम्—'तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः' इति।

शंकर.

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मधु। अस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु। यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा। इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम्॥

(१) तथा आदित्यो मधु, चाक्षुषः अध्यात्मम्।

शंकर.

(२) 'मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः'—दहरविद्यायां परमात्मन एवोपास्यतया देवादीनामप्यधिकारोऽस्तु, तथाऽपि न मध्वादिविद्यासु तेषामधिकारः, मधुविद्या हि काण्वचतुर्थाध्याये 'अयं वा आदित्यः सर्वेषां भूतानां मधु' इत्यादिनोक्ता आदित्यादिषु मधुदृष्टिरूपा, न च तस्यामादित्यादीनामधिकारः संभवति, उपास्यासंभवात्। उपास्योपासकभावस्य भेदतन्त्रत्वादित्यर्थः।

१।३।३१

'भावं तु बादरायणोऽस्ति हि'—बादरायणस्त्वाचार्यो मध्वादिविद्यास्वपि देवाद्यधिकारस्य भावं वदति हि यस्मादादित्यादिरूपी प्रकृतपरमात्मैवादित्यादीनामुपास्योऽस्ति 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरोऽयमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरम्' इत्यादिश्रुतेः 'येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः। तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्॥' (भ. गी. ९।२३) इत्यादिस्मृतेश्च। तथा च परमात्मानमेवादित्यरूपं स्वसंस्थमादित्यादिदेवता मधुविद्ययोपासिष्यत इति नासंभवः। एवं विद्यान्तरेष्वपि बोध्यम्। न चैवमपि मधुविद्यायां परमात्मोपासनेति कथमवधृतमिति चेत् 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम्' इत्यादेः 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्यन्ताद्वाक्यशेषादित्यवेहि। जैमिनेरधिकारप्रतिषेधस्तु छान्दोग्यीयतृतीयप्रपाठकस्थमधुविद्यादिपरः। तस्यां तत्तद्देवताभावफलश्रवणेन ब्रह्मलिङ्गाभावेन ब्रह्मोपासनापरत्वकल्पनानौचित्यात्। अन्यथा देवतामात्रोपासनोच्छेदप्रसङ्गाच्चेति बोध्यम्। पूर्वसूत्रस्य द्वितीयव्याख्यानस्वीकारो यैः क्रियते, तैर्देवतानामचेतनत्वेऽप्येवमिदं सूत्रं योजनीयम्।

विज्ञान. १।३।३३

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधु। आसां दिशाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु। यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा। इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम्॥

तथा दिशो मधु। दिशां यद्यपि श्रोत्रमध्यात्मं, शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषतः संनिहितो भवतीति अध्यात्मं प्रातिश्रुत्कः — प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः।

शंकर.

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु। अस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु। यश्चायमस्मिꣳश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा। इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम्॥

तथा चन्द्रः, अध्यात्मं मानसः।

शंकर.

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मधु। अस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु। यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा। इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम्॥

(१) तथा विद्युत्, त्वक्तेजसि भवः तैजसः अध्यात्मम्।

शंकर.

(२) अस्यै अस्या इत्यर्थः। तैजसः कौक्षेयतेजःसंबन्धीत्यर्थः।

रंग.

अयꣳ स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मधु। अस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु। यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृत-

(१) बृउ. २।५।५; शब्रा. १४।५।५।६; विज्ञान. १।३।३१ अयमादित्यः (अयं वा आदित्यः).

(१) बृउ. २।५।६; शब्रा. १४।५।५।८.

(२) बृउ. २।५।७; शब्रा. १४।५।५।७.

(३) बृउ. २।५।८; शब्रा. १४।५।५।९.

(४) बृउ. २।५।९; शब्रा. १४।५।५।१०.

मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेद९ँ सर्वम् ॥

(१) तथा स्तनयित्नुः । शब्दे भवः शाब्दः अध्यात्मं यद्यपि, तथापि स्वरे विशेषतो भवतीति सौवरः अध्यात्मम् । शंकर.

(२) शब्दो वागिन्द्रियोच्चार्यमाणशब्दान्तर्यामी । तस्यैव विशेषणं सौवर इति । स्वरे भवः सौवरः । द्वारादित्वादैजागमः । अत्र शब्दस्याद्रव्यत्वेन शरीरत्वासंभवात्तद्गुणकद्रव्यनिष्ठतया वा तदुक्तिर्द्रष्टव्या । प्रमाणबलाद्द्रव्यस्यापि शब्दस्य द्रव्यत्वघटितशरीरत्वाभावे परमात्माश्रयत्वेन प्रकारान्तरेण शरीरत्वोक्तौ न दोष इति द्रष्टव्यम् । रंग.

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म९ँ हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेद९ँ सर्वम् ॥

तथा आकाशः, अध्यात्म हृद्याकाशः ।

शंकर.

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेद९ँ सर्वम् ॥

(१) आकाशान्ताः पृथिव्यादयो भूतगणाः देवतागणाश्च कार्यकरणसंघातात्मानः उपकुर्वन्तो मधु भवन्ति प्रतिशरीरिणमित्युक्तम् । येन ते प्रयुक्ताः शरीरिभिः संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति, तत् वक्तव्यमिति इदमारभ्यते—अयं धर्मः 'अयम्' इति अप्रत्यक्षोऽपि धर्मः कार्येण तत्प्रयुक्तेन प्रत्यक्षेण व्यपदिश्यते—अयं धर्मः इति—प्रत्यक्षवत् । धर्मश्च व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः, क्षत्रादीनामपि नियन्ता, जगतो वैचित्र्यकृत् पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात्, प्राणिभिरनुष्ठीयमानरूपश्च । तेन च 'अयं धर्मः' इति प्रत्यक्षेण व्यपदेशः । सत्यधर्मयोश्च अभेदेन निर्देशः कृतः शास्त्राचारलक्षणयोः । इह तु भेदेन व्यपदेश एकत्वे सत्यपि, दृष्टादृष्टभेदरूपेण कार्यारम्भकत्वात् । यस्तु अदृष्टः अपूर्वाख्यो धर्मः, स सामान्यविशेषात्मना अदृष्टेन रूपेण कार्यमारभते—सामान्यरूपेण पृथिव्यादीनां प्रयोक्ता भवति, विशेषरूपेण च अध्यात्मं कार्यकरणसंघातस्य । तत्र पृथिव्यादीनां प्रयोक्तरि—यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयः । तथा अध्यात्मं कार्यकरणसंघातकर्तरि धर्मे भवो धार्मः ।

शंकर.

(२) धर्मः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धो ज्योतिष्टोमादिलक्षणो धर्मः । धार्मस्तु तत्फलभूतसुखदुःखादिलक्षणः ।

रंग.

इद९ँ सत्य९ँ सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म९ँ सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेद९ँ सर्वम् ॥

(१) तथा दृष्टेनानुष्ठीयमानेन आचाररूपेण सत्याख्यो भवति, स एव धर्मः । सोऽपि द्विप्रकार एव सामान्यविशेषात्मरूपेण—सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतः, विशेषरूपः कार्यकरणसंघातसमवेतः । तत्र पृथिव्यादिसमवेते वर्तमानक्रियारूपे सत्ये, तथा अध्यात्मं कार्यकरणसंघातसमवेते सत्ये, भवः सात्यः—'सत्येन वायुरावाति' इति श्रुत्यन्तरात् ।

शंकर.

(२) सत्यं सत्यवचनं सात्यं तत्फलभूतं सुखादिलक्षणम् । रंग.

इदं मानुष९ँ सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेद९ँ सर्वम् ॥

(१) धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषः, स येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति, स

(१) बृउ. २।५।१०; शब्रा. १४।५।५।४.
(२) बृउ. २।५।११; शब्रा. १४।५।५।११.

(१) बृउ. २।५।१२; शब्रा. १४।५।५।१२.
(२) बृउ. २।५।१३; शब्रा. १४।५।५।१३.

जातिविशेषो मानुषादिः। तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परोपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते। अतो मानुषादिजातिरपि सर्वेषां भूतानां मधु। तत्र मानुषादिजातिरपि बाह्या आध्यात्मिकी चेति उभयथा निर्देशभाक् भवति। शंकर.

(२) मानुषं मनुष्यप्रसिद्धम्। अधिदैवतमग्नीन्द्रादिरूपं सर्वेषां मध्वित्यर्थः। अध्यात्मं मानुष इत्यत्र मनुष्यशब्दो मुख्यमनुष्यपरो द्रष्टव्यः। रंग.

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु। अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु। यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा। इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम्॥

(१) यस्तु कार्यकरणसंघातो मानुषादिजातिविशिष्टः, सोऽयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु। ननु अयं शारीरशब्देन निर्दिष्टः पृथिवीपर्याय एव — न, पार्थिवांशस्यैव तत्र ग्रहणात्। इह तु सर्वात्मा प्रत्यस्तमिताध्यात्माधिभूताधिदैवादिसर्वविशेषः सर्वभूतदेवतागणविशिष्टः कार्यकरणसंघातः सः 'अयमात्मा' इत्युच्यते। तस्मिन् अस्मिन् आत्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः अमूर्तरसः सर्वात्मको निर्दिश्यते। एकदेशेन तु पृथिव्यादिषु निर्दिष्टः, अत्र अध्यात्मविशेषाभावात् सः न निर्दिश्यते। यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयः—तदर्थोऽयं देहलिङ्गसंघात आत्मा—सः 'यश्चायमात्मा' इत्युच्यते। शंकर.

(२) एवमध्यात्माधिदैवतभेदभिन्नसर्वाचेतनान्तर्यामित्वं तद्द्वारा सर्वाचेतनवैलक्षण्यं प्रतिपाद्य चेतनान्तर्यामित्वमुखेन सर्वचेतनवैलक्षण्यं च प्रतिपादयति —अयमात्मा प्रत्यगात्मेत्यर्थः। शिष्टं पूर्ववत्। यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सर्वेषु यश्चायं तेजोमयोऽमृतमयः पुरुष इति निर्दिष्टः सोऽस्मिन्नवस्थितोऽन्तर्यामीत्यर्थः। सोऽपि क इत्यत्राऽऽह—यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं पूर्ववदर्थः। रंग.

(१) बृउ. २।५।१४; शब्रा. १४।५।५।१४; मध्व. यश्चायमात्मा (यश्चायमध्यात्ममात्मा).

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानाꣳ राजा। तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिताः। एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्वे एत आत्मानः समर्पिताः॥

(१) यस्मिन्नात्मनि, परिशिष्टो विज्ञानमयः अन्त्ये पर्याये, प्रवेशितः, सोऽयमात्मा। तस्मिन् अविद्याकृतकार्यकरणसंघातोपाधिविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते, स एवमुक्तः अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः, स वै—स एव अयमात्मा अव्यवहितपूर्वपर्याये 'तेजोमयः' इत्यादिना निर्दिष्टो विज्ञानात्मा विद्वान्, सर्वेषां भूतानामयमात्मा—सर्वैरुपास्यः—सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतन्त्रः— न कुमारामात्यवत्—किं तर्हि सर्वेषां भूतानां राजा, राजत्वविशेषणं 'अधिपतिः' इति—भवति कश्चित् राजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा, न तु अधिपतिः, अतो विशिनष्टि अधिपतिरिति। एवं सर्वभूतात्मा विद्वान् ब्रह्मवित् मुक्तो भवति। यदुक्तम्—'ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते, किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवत्' इतीदं, तत् व्याख्यातं एवं आत्मानमेव सर्वात्मत्वेन आचार्यागमाभ्यां श्रुत्वा, मत्वा तर्कतः, विज्ञाय साक्षात् एवं, यथा मधुब्राह्मणे दर्शितं तथा—तस्मात् ब्रह्मविज्ञानात् एवंलक्षणात् पूर्वमपि, ब्रह्मैव सत् अविद्यया अब्रह्म आसीत्, सर्वमेव च सत् असर्वमासीत् — तां तु अविद्यां अस्माद्विज्ञानात् तिरस्कृत्य ब्रह्मवित् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभवत्, सर्वः सः सर्वमभवत्। परिसमाप्तः शास्त्रार्थः, यदर्थः प्रस्तुतः। तस्मिन् एतस्मिन् सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वात्मनि सर्वं जगत्समर्पितमित्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते — तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता इति, प्रसिद्धोऽर्थः, एवमेव अस्मिन् आत्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि सर्वे देवाः अग्न्यादयः सर्वे लोकाः

(१) बृउ. २।५।१५; शब्रा. १४।५।५।१५ सर्वाणि… प्राणाः (सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि); भास्कर. ३।२।१२ (सर्वाणि भूतानि सर्व एवाऽऽत्मानः समर्पिताः) एतावदेव.

भूरादयः सर्वे प्राणाः वागादयः सर्व एत आत्मानो जलचन्द्रवत् प्रतिशरीरानुप्रवेशिनः अविद्याकल्पिताः। सर्वं जगत् अस्मिन्समर्पितम्। यदुक्तं, ब्रह्मवित् वामदेवः प्रतिपेदे -- अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति, स एष सर्वात्मभावो व्याख्यातः। स एष विद्वान् ब्रह्मवित् सर्वोपाधिः सर्वात्मा सर्वो भवति। निरुपाधिः निरुपाख्यः अनन्तरः अबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः अजोऽजरोऽमृतोऽभयोऽचलः नेति नेत्यस्थूलोऽनणुरित्येवंविशेषणः भवति।

शंकर.

(२) 'भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्' -- 'सर्वाणि भूतानि सर्व एवाऽऽत्मानः समर्पिताः' इति मूर्तामूर्तेन बाह्यप्रपञ्चेन नेमिस्थानीयेन परिवेष्टितानां नेम्यवस्थानीयानां विज्ञानात्मनामन्तरतमे परमात्मनि रथचक्रनाभिस्थानीये समर्पणाद्भेदो गम्यते। अतो न भेदाद्भोग्यभोक्त्राकारवदुपास्यमिति चेन्न। प्रत्येकमतद्वचनात्। प्रत्युपाधिभेदवचनाभावादित्यर्थः। अध्यात्ममधिदैवतं च ये विज्ञानात्मानस्तेषां सर्वेषामचेतनानां च भूतभौतिकानां च यत्रैकीभावः स एव परमात्मा ध्येयत्वेनोपदिश्यते मधुविद्यायां 'यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरः तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा' इत्यादिना।

भास्कर. ३।२।१२

(३) इयता प्रबन्धेन प्रतिपादितश्चेतनाचेतनविलक्षण आत्मा सर्वेषां भूतानाम्। अधिपतिशब्दः शेषिणि रूढ इति व्यासार्यैः प्रथमसूत्रे प्रतिपादितत्वात्। राजा नियन्ता। रथनाभिर्नाम रथचक्रस्य मध्यवर्ति सरन्ध्रं काष्ठं नेमिर्नाम बाह्यं वलयाकारं काष्ठम्। एतयोस्तु मध्यवर्तिदारुशलाका अरा यथा नाभिनेम्याश्रिता एवं देवलोकप्राणजीवाः परमात्माश्रिता इत्यर्थः। चेतनाचेतनः सर्वोऽपि प्रपञ्चस्तदाश्रित इति यावत्। रंग.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्। तद्वां नरा सनये दꣳस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम्। दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति॥

(१) बृउ. २।५।१६; शब्रा. १४।५।५।१६ रंग. दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो (दध्यङ्ङाथर्वणो ह).

(१) परिसमाप्ता ब्रह्मविद्या अमृतत्वसाधनभूता, यां मैत्रेयी पृष्टवती भर्तारं 'यदेव भगवानमृतत्वसाधनं वेद तदेव मे ब्रूहि' इति। एतस्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्था इयमाख्यायिका आनीता। तस्या आख्यायिकायाः संक्षेपतोऽर्थप्रकाशनार्थावेतौ मन्त्रौ भवतः। एवं हि मन्त्रब्राह्मणाभ्यां स्तुतत्वात् अमृतत्वसर्वप्राप्तिसाधनत्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रकटीकृतं राजमार्गमुपनीतं भवति—यथा आदित्यः उद्यन् शार्वरं तमोऽपनयतीति--तद्वत्। अपि च एवं स्तुता ब्रह्मविद्या—या इन्द्ररक्षिता सा दुष्प्रापा देवैरपि। यस्मात् अश्विभ्यामपि देवभिषग्भ्यां इन्द्ररक्षिता विद्या महता आयासेन प्राप्ता। ब्राह्मणस्य शिरश्छित्त्वा अश्व्यं शिरः प्रतिसंधाय, तस्मिन्निन्द्रेण छिन्ने पुनः स्वशिर एव प्रतिसंधाय, तेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसैव उक्ता अशेषा ब्रह्मविद्या श्रुता। यस्मात् ततः परतरं किंचित्पुरुषार्थसाधनं न भूतं न भावि वा, कुत एव वर्तमानम्--इति नातः परा स्तुतिरस्ति। अपि चैवं स्तूयते ब्रह्मविद्या--सर्वपुरुषार्थानां कर्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धम्। तच्च कर्म वित्तसाध्यं, तेन आशाऽपि नास्त्यमृतत्वस्य। तदिदममृतत्वं केवलया आत्मविद्यया कर्मनिरपेक्षया प्राप्यते। यस्मात् कर्मप्रकरणे वक्तुं प्राप्ताऽपि सती प्रवर्ग्यप्रकरणे, कर्मप्रकरणादुत्तीर्य कर्मणा विरुद्धत्वात् केवलसंन्याससहिता अभिहिता अमृतत्वसाधनाय, तस्मात् नातः परं पुरुषार्थसाधनमस्ति। अपि च एवं स्तुता ब्रह्मविद्या---सर्वो हि लोको द्वन्द्वारामः, 'स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते' इति श्रुतेः। याज्ञवल्क्यो लोकसाधारणोऽपि सन् आत्मज्ञानबलात् भार्यापुत्रवित्तादिसंसाररतिं परित्यज्य प्रज्ञानतृप्त आत्मरतिर्बभूव। अपि च एवं स्तुता ब्रह्मविद्या--यस्मात् याज्ञवल्क्येन संसारमार्गात् व्युत्तिष्ठताऽपि प्रियायै भार्यायै प्रीत्यर्थमेव अभिहिता, 'प्रियं भाषस एह्यास्स्व' इति लिङ्गात्।

तत्र इयं स्तुत्यर्था आख्यायिकेत्यवोचाम। का पुनः सा आख्यायिकेति उच्यते—इदमित्यनन्तरनिर्दिष्टं व्यपदिशति, बुद्धौ संनिहितत्वात्। वैशब्दः स्मरणार्थः। तदित्याख्यायिकानिर्वृत्तं प्रकरणान्तराभिहितं परोक्षं वै-शब्देन स्मारयन् इह व्यपदिशति। यत्

प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं, न आविष्कृतं मधु, तदिदं मधु इह अनन्तरं निर्दिष्टम्--'इयं पृथिवी' इत्यादिना। कथं तत्र प्रकरणान्तरे सूचितम्--दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच। तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति। स होवाचेन्द्रेण वा उक्तोऽस्म्येतच्चेदन्यस्मा अनुब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति। तस्माद्वै बिभेमि यद्वै मे स शिरो न च्छिन्द्यात्तद्वामुपनेष्य इति। तौ होचतुरावां त्वा तस्मात्त्रास्यावहे इति। कथं मा त्रास्येथे इति। यदा नावुपनेष्यसे। अथ ते शिरश्छित्त्वाऽन्यत्राहृत्योपनिधास्यावः। अथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावः। तेन नावनुवक्ष्यसि। स यदा नावनुवक्ष्यसि। अथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यति। अथ ते स्वं शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति। तथेति तौ होपनिन्ये। तौ यदोपनिन्ये। अथास्य शिरश्छित्त्वा अन्यत्रोपनिदधतुः। अथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः। तेन हाभ्यामनूवाच। स यदाभ्यामनूवाच अथास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेद। अथास्य स्वं शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुरिति। यावत्तु प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतं मधु, तावदेव तत्राभिहितम्। न तु कक्ष्यमात्मज्ञानाख्यम्। तत्र या आख्यायिका अभिहिता, सेह स्तुत्यर्था प्रदर्श्यते। इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणः अनेन प्रपञ्चेन अश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषिः -- तदेतत्कर्म, ऋषिः मन्त्रः, पश्यन् उपलभमानः, अवोचत् उक्तवान्। कथम्? तत् दंसः इति व्यवहितेन संबन्धः, दंस इति कर्मणो नामधेयम्। तच्च दंसः किंविशिष्टम्? उग्रं क्रूरं, वां युवयोः, हे नरा नराकारावश्विनौ। तच्च कर्म किंनिमित्तम्? सनये लाभाय। लाभलुब्धो हि लोकेऽपि क्रूरं कर्म आचरति, तथैव एतावुपलभ्येते यथा लोके। तत् आविः प्रकाशं कृणोमि करोमि, यत् रहसि भवद्भ्यां कृतम्। किमिवेत्युच्यते -- तन्यतुः पर्जन्यः, न इव। नकारस्तु उपरिष्टादुपचारः उपमार्थीयो वेदे, न प्रतिषेधार्थः -- यथा 'अश्वं न' अश्वमिवेति यद्वत्। तन्यतुरिव वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति स्तनयित्न्वादिशब्दैः, तद्वत् अहं युवयोः क्रूरं कर्म आविष्कृणोमीति संबन्धः। ननु अश्विनोः स्तुत्यर्थौ कथमिमौ मन्त्रौ स्याताम्? निन्दावचनौ हीमौ--नैष दोषः। स्तुतिरेवैषा, न निन्दावचनौ। यस्मात् ईदृशमप्यतिक्रूरं कर्म कुर्वतोर्युवयोः न लोम च मीयत इति -- न चान्यत्किंचिद्धीयत एवेति -- स्तुतावेतौ भवतः। निन्दां प्रशंसां हि लौकिकाः स्मरन्ति। तथा प्रशंसारूपा च निन्दा लोके प्रसिद्धा। दध्यङ्नाम आथर्वणः। हेत्यनर्थको निपातः। यन्मधु कक्ष्यं आत्मज्ञानलक्षणं आथर्वणः वां युवाभ्यां अश्वस्य शीर्ष्णा शिरसा, प्र यत् ईं उवाच-- यत्प्रोवाच मधु। ईमित्यनर्थको निपातः।

शंकर.

(२) तदेतदश्विनोर्वृत्तान्तं योगसाक्षात्कारेण पश्यन् कश्चिदृषिरश्विनौ प्रत्युवाच।

* रंग.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्। आथर्वणायाश्विनौ दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम्। स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति॥

इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थम्। तथा अन्यो मन्त्रः तामेव आख्यायिकामनुसरति स्म। आथर्वणो दध्यङ्नाम--आथर्वणोऽन्यो विद्यत इत्यतो विशिनष्टि--दध्यङ्नाम आथर्वणः, तस्मै दधीचे आथर्वणाय, हे अश्विनाविति मन्त्रदृशो वचनम्। अश्व्यं अश्वस्य स्वभूतं शिरः, ब्राह्मणस्य शिरसि छिन्ने अश्वस्य शिरश्छित्त्वा ईदृशमतिक्रूरं कर्म कृत्वा अश्व्यं शिरः ब्राह्मणं प्रति ऐरयतं गमितवन्तौ, युवाम्। स च आथर्वणः वां युवाभ्यां तन्मधु प्रवोचत्, यत्पूर्वं प्रतिज्ञातम् --वक्ष्यामीति। स किमर्थमेवं जीवितसंदेहमारुह्य प्रवोचदित्युच्यते -- ऋतायन् यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं सत्यं तत्परिपालयितुमिच्छन्। जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरेत्येतस्य लिङ्गमेतत्। किं तन्मधु प्रवोचदित्युच्यते -- त्वाष्ट्रं, त्वष्टा आदित्यः, तस्य संबन्धि यज्ञस्य शिरश्छिन्नं त्वष्ट्रा अभवत्, तत्प्रतिसंधानार्थं प्रवर्ग्यकर्म, तत्र प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतं यद्विज्ञानं तत् त्वाष्ट्रं मधु--यज्ञस्य

* शेषं शंकरवत्।

(१) बृउ. २।५।१७; शब्रा. १४।५।५।१७ याश्विनौ (याश्विना); रंग. याश्विनौ (याश्विना)ऽश्व्यं (ऽश्वियं); मध्व. शब्रावत्.

शिरश्छेदनप्रतिसंधानादिविषयं दर्शनं तत्त्वाष्ट्रं यन्मधु। हे दस्रौ दस्राविति परबलानामुपक्षपयितारौ शत्रूणां हिंसितारौ। अपि च न केवलं त्वाष्ट्रमेव मधु कर्मसंबन्धि युवाभ्यामवोचत्। अपि च कक्ष्यं गोप्यं रहस्यं परमात्मसंबन्धि यद्विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोक्तं अध्यायद्वयप्रकाशितं, तच्च वां युवाभ्यां प्रवोचदित्यनुवर्तते।

* शंकर.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्। पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः। पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति। स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः। नैनेन किंचनानावृतम्। नैनेन किंचनासंवृतम्॥

(१) इदं वै तन्मध्विति पूर्ववत्। उक्तौ द्वौ मन्त्रौ प्रवर्ग्यसंबन्ध्याख्यायिकोपसंहर्तारौ। द्वयोः प्रवर्ग्यकर्मार्थयोरध्याययोरर्थ आख्यायिकाभूताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः। ब्रह्मविद्यार्थयोस्त्वध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृग्भ्यां प्रकाशयितव्य इत्यतः प्रवर्तते। यत् कक्ष्यं च मधु उक्तवानाथर्वणो युवाभ्यामित्युक्तम् –– किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते –– पुरश्चक्रे, पुरः पुराणि शरीराणि –– यत इयमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया –– स परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकुर्वाणः प्रथमं भूरादीन् लोकान्सृष्ट्वा, चक्रे कृतवान्, द्विपदः द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि पक्षिशरीराणि। तथा पुरः शरीराणि चक्रे चतुष्पदः चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि। पुरः पुरस्तात्, स ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि––पुरुष आविशदित्यस्यार्थमाचष्टे श्रुतिः –– स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु सर्वशरीरेषु पुरिशयः, पुरि शेत इति पुरिशयः सन् पुरुष इत्युच्यते। न एनेन अनेन किंचन किंचिदपि अनावृतं अनाच्छादितम्। तथा न एनेन किंचनासंवृतं अन्तरननुप्रवेशितम्–– बाह्यभूतेनान्तर्भूतेन च न अनावृतम्। एवं स एव नामरूपात्मना अन्तर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितः। पुरश्चक्रे इत्यादिमन्त्रः संक्षेपत आत्मैकत्वमाचष्टे इत्यर्थः।

शंकर.

(२) द्विपदः पुरश्चक्रे पुरः पुराणि। पूःशब्दोऽयं द्वितीयाबहुवचनान्तः। द्विपात्पुराणि चतुष्पात्पुराणि च चक्रे इत्यर्थः। देवमनुष्यपश्वादिशरीरं सृष्ट्वा पुरः पुरस्तात्परमात्मा पक्षी भूत्वा संसारहेतुभूतकर्मावृतो भूत्वा संसारी जीवशरीरको भूत्वेति यावत्। परमात्मनस्तु अद्वारककर्मसंबन्धाभावात्सृष्टानि सर्वाणि पुराणि जीवशरीरकः परमात्मा प्रविष्ट इत्यर्थः। तमिमं मन्त्रं श्रुतिरेव व्याचष्टे — स वेति। सर्वासु पूर्षु सर्वशरीरेषु वर्तमानः सोऽयं पुरिसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात्पुरुषो हरिः। शकारस्य षकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यत इत्युक्तरीत्या पुरि शयनात्पुरुष इत्यर्थः। अनावृतं बहिरनावृतमित्यर्थः। असंवृतमन्तरसंवृतमित्यर्थः। अन्तर्बहिश्चाव्याप्तं किमपि नास्तीत्यर्थः। रंग.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्। रूप१९ रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति। अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च। तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरम-

---

* रंगस्य शंकरवद्व्याख्यार्थः।

(१) बृउ. २।५।१८; शब्रा. १४।५।५।१८; ब्रशंकर. १।३।१४, ३।२।२१; भास्कर. ३।२।२२; रंग. पुरः पुरुष (पुरुष); वल्लभ. १।१।११ (पृ. १८८).

(१) बृउ. २।५।१९; शब्रा. १४।५।५।१९; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ४८, ६४, ७४), १।१।२९, २।३।१७, ३।२।१४, २१, ३०, ३६; भास्कर. १।१।२९, २।१।१४, ३।२।१५; रंग. दश च+ (शतानि) चानन्तानि च (चानन्तानि); रामानुज. १।१।१ (पृ. ६, १०२), १।१।४ (पृ. १५५, १६१, १६७), २।१।१५ (पृ. ४२३), २।१।२१, २।३।४२, ४५, ४।४।४; निंबार्क. २।१।२०; ब्रमध्व. १।१।७, २।३।५०, ३।२।१२ सहस्राणि +(च); श्रीकंठ. २।१।२१, २।३।४२, ४।४।२२; श्रीकर. १।२।८, २।१।२१, २३, ३०, २।३।२५, ३०, ४०, ४३, ३।१।१, ३।२।२, २६, ३०, ३१, ३।३।३५, ५१, ३।४।१, ४।१।३, ४।२।५, ४।४।४, २२; वल्लभ. १।१।२९; विज्ञान. १।३।३३, १।४।१४, २।१।२१; बलदेव. ३।२।१२, ४।१।५.

बाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । इत्यनुशासनम् ॥

(१) इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव — रूपं रूपं प्रति प्रतिरूपः रूपान्तरं बभूवेत्यर्थः । प्रतिरूपोऽनुरूपो वा यादृक्संस्थानौ मातापितरौ तत्संस्थानः तदनुरूप एव पुत्रो जायते । न हि चतुष्पदो द्विपाज्जायते, द्विपदो वा चतुष्पात् । स एव हि परमेश्वरो नामरूपे व्याकुर्वाणः रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । किमर्थं पुनः प्रतिरूपमागमनं तस्येत्युच्यते—तत् अस्य आत्मनः रूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिख्यापनाय । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते, तदा अस्य आत्मनो निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रतिख्यायेत । यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतः, तदा अस्य रूपं प्रतिख्यायेत । इन्द्रः परमेश्वरः मायाभिः प्रज्ञाभिः नामरूपभूतकृतमिथ्याभिमानैर्वा न तु परमार्थतः, पुरुरूपः बहुरूपः, ईयते गम्यते—एकरूप एव प्रज्ञानघनः सन् अविद्याप्रज्ञाभिः । कस्मात्पुनः कारणात् ? युक्ताः रथ इव वाजिनः, स्वविषयप्रकाशनाय, हि यस्मात्, अस्य हरयः हरणात् इन्द्रियाणि, शता शतानि, दश च, प्राणिभेदबाहुल्यात् शतानि दश च भवन्ति । तस्मात् इन्द्रियविषयबाहुल्यात् तत्प्रकाशनायैव च युक्तानि तानि न आत्मप्रकाशनाय । 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इति हि काठके । तस्मात् तैरेव विषयस्वरूपैरीयते, न प्रज्ञानघनैकरसेन स्वरूपेण । एवं तर्हि अन्यः परमेश्वरः अन्ये हरय इत्येवं प्राप्ते उच्यते—अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च । प्राणिभेदस्य आनन्त्यात् । किं बहुना ? तदेतद्ब्रह्म य आत्मा, अपूर्वं नास्य कारणं पूर्वं विद्यत इत्यपूर्वं, नास्यापरं कार्यं विद्यत इत्यनपरं, नास्य जात्यन्तरमन्तराले विद्यत इत्यनन्तरं, तथा बहिरस्य न विद्यत इत्यबाह्यम् । किं पुनस्तत् निरन्तरं ब्रह्म ? अयमात्मा । कोऽसौ ? यः प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा विज्ञाता सर्वानुभूः—सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः—इत्येतदनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः । एष सर्ववेदान्तानामुपसंहृतोऽर्थः । एतदमृतमभयम् । परिसमाप्तश्च शास्त्रार्थः । शंकर,

(२) मीयते परिच्छिद्यते अनयेति प्रज्ञोच्यते यथा 'इन्द्रो मायाभिः' इति ।

भास्कर. २।१।१४ (पृ. १००)

(३) मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थोऽयमारम्भः । रूपं रूपमिति । रूप्यते इति रूपं दृश्यं वस्तु । वीप्सायां द्वित्वम् । प्रतिवस्त्विति यावत् । प्रतिरूपः सदृशरूप इत्यर्थः । तत्तद्रूपसदृशतयाऽन्तर्यामितयाऽवस्थित इति यावत् । यद्वा । प्रतिरूपं प्रतिष्ठितं रूपमस्य तथोक्तः । सर्वान्तर्यामीति फलितोऽर्थः । तदस्य रूपमिति । चक्षिङो भावे ल्युट् । प्रतिचक्षणं व्यवहारः । व्यवहाराय यद्व्यवहर्तव्यमिति यावत् । तत्सर्वमस्य परमात्मनो रूपं शरीरमित्यर्थः । यद्वा । तत्तस्मादिति वाऽर्थः । यस्मादयं प्रतिरूपो बभूव तस्मादेव सर्वं तच्छरीरमित्यर्थः । ननु शरीरसंबन्धस्य कर्माधीनत्वात्कर्मारब्धस्य व्यवह्रियमाणप्रपञ्चस्य कथं तद्रूपत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—इन्द्रो मायाभिरिति । इन्द्रः परमेश्वरः । इदि परमैश्वर्यं इति हि धातुः । मायाभिः । 'माया वयुनं ज्ञानं' इति नैघण्टकाः । मायाभिः संकल्परूपज्ञानैर्विचित्राश्चर्यकारित्वाज्ज्ञानरूपत्वाच्च मायाशब्दितत्वं संकल्पस्योपपद्यते । पुरुरूपो बहुशरीरः स्वेच्छागृहीतानन्तदेह इति यावत् । ननु रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्येतदयुक्तम् । अनन्तेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु रूपेष्वेकस्य परमात्मनस्तत्तदन्तर्वर्तितया अवस्थानासंभवादित्याशङ्क्याऽऽह — युक्ता ह्यस्येति । शता शतानीत्यर्थः । सुपां सुलुगित्यादिनाऽऽकारादेशः । अस्यानन्तप्रपञ्चस्य युक्ता योग्या इत्यर्थः । तदनुरूपसंख्याशालिनः शतानि दश हरयः शतानि दशानन्ता इति यावत् । अनन्ता हरयः । अन्तर्यामिविग्रहानन्त्यादनन्ता हरय इत्युक्तिरिति द्रष्टव्यम् । अयमिति । अयमेक एव हरिः शतानि सहस्राणि बहूनि हरयो भवन्ति । एवंविचित्रशक्तेः परमात्मनः काऽनुपपत्तिरिति भावः । एवमियता प्रबन्धेन निर्दिष्टं ब्रह्मेत्युपसंहरति—तदेतद्ब्रह्मेति । ब्रह्मशब्दितत्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुपपादयति — अपूर्वमनपरम् । पूर्वोत्तरकालशून्यं कालापरिच्छिन्नमित्यर्थः । अनन्तरमबाह्यम् । देशपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः । बाह्याभ्यन्तरव्यवहारानर्हमिति भावः । सर्वोत्कृष्टत्वलक्षणवस्तुपरिच्छेदाभावमुपपादयति — अयमात्मा ब्रह्म । सर्व-

नियन्तृतया सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । यद्वा । सर्वात्मत्वादेवमिदं नेति निर्देशानर्हत्वलक्षणवस्तुपरिच्छेदोऽत्र विवक्षितो द्रष्टव्यः । सर्वानुभूः । सर्वज्ञः । इदं जगत्कारणत्वनियन्तृत्वाक्षिप्तसर्वशक्तित्वादिगुणानामप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम् । इत्यनुशासनम् । अनुशासनमुपदेशः ।

रंग.

(४) 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इत्यत्रापि विचित्राः शक्तयोऽभिधीयन्ते । अत एव हि भूरि त्वष्टेह राजतीत्युच्यते । न हि मिथ्याभूतः काश्चिद्विराजते । 'मम माया दुरत्यया' (भ. गी. ७।१४) इत्यत्रापि गुणमयीति वचनात्सैव त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरुच्यत इति न श्रुतिभिः सदसदनिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनम् ।

१।१।१ (पृ. १०२)

अभेदानिर्देशास्तु पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमाश्रित्य मुख्यत्वेनोपपद्यन्ते । 'तत्त्वमसि' (छाउ. ६।८।७) 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिषु तच्छब्दब्रह्मशब्दवत्त्वमयमात्मेति शब्दा अपि जीवशरीरकब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थाभिधायित्वादिति ।

रामानुज. २।३।४५

(५) भगवतो रूपं रूपं प्रति जीवाख्यः प्रतिबिम्बो बभूव । बभूवेति सदेव सोम्येदमग्र आसीदितिवदनादित्वार्थे । सुखदा सर्वभूतानां पृथ्वी मधुवदुच्यते । 'पृथिव्याश्चैव भूतानि तथा सर्वाश्च देवताः । पृथिव्यादिषु देवेषु शरीरादिषु च स्थितः । एक एव परो विष्णुर्हयशीर्षस्वरूपधृक् । अनन्ततेजा नित्यश्च स एव ब्रह्म सर्वगम् । तदेव गुणपूर्णत्वाद्ब्रह्म सर्वमनूनतः । आत्मनामा परो विष्णुः सर्वगो यः प्रकीर्तितः । स एव हयशीर्षाख्यस्त्वधिदैवादिषु स्थितः । अराणामाश्रयौ यद्वद्धिरन्तःप्रतिष्ठितौ । नाभिर्नेमी तथा विष्णुर्जीवानामाश्रयः स्थितः । स एव दशधा प्रोक्तो विष्णुर्मत्स्यादिरूपकः । शतं नारायणाद्यात्मा विश्वाद्यात्मा सहस्रकः । परादिरूपो बहुधा सोऽनन्तात्माऽजितादिकः । भूताख्या सर्वजीवानां विरिञ्चानां च सर्वशः । आत्मनाम्नां स एवैको राजाधिपतिरेव च । स्वामित्वाद्राजशब्दोऽयमाधिक्यात्पालनात्तथा । अधिपश्चेति संप्रोक्तः पुरुषः पुरुषस्थितेः । पुराख्येष्वेव देहेषु हृत्पुर्यपि वसत्यसौ । नानेन किञ्चिदव्याप्तं नानेनाच्छादितं न च । नैवास्मात्पूर्वकं किंचिन्नैवास्मादपरं तथा । सर्वस्माद्व्याहृतश्चासौ सवस्मादन्तरस्तथा । व्याप्तेरात्मेति संप्रोक्तो ब्रह्मेति गुणपूर्तितः । स सर्वस्यापरोक्षज्ञ इति वेदानुशासनम् । विरिञ्चस्त्वात्मशब्दोक्तो मानुषं मनुरुच्यते । सत्यं च स्तनयित्नुश्च वायो रूपान्तरे स्मृते । यत एव स्वरे सत्ये जीवे चाध्यात्मसंस्थिताः । तेषां नियामको विष्णुस्तत्र तत्रैव संस्थितः । जीवे स्थितश्चात्मनामा सौवरः स्वरगः स्मृतः । सत्यगः सत्यनामाऽसौ धर्मगो धर्म एव च । मनोः स्वायंभुवस्याख्या मानुषेत्येव देहिषु । बहिश्च तद्गतो विष्णुर्मानुषेत्येव कथ्यते । प्रातिश्रुत्क इति श्रोत्रे तैजसो विद्युति स्थितः । इति नानाविधैर्नामसमूहैर्विष्णुरिज्यते । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामेतां विद्यामदात्पुरा । हयग्रीवब्रह्मविद्येत्येषा ब्रह्मादिभिर्धृता ॥' इति । प्रत्यैरयतं प्रति (संघत्तं) समधत्तम् । ऋतायन् सत्यं कुर्वन् । कक्ष्यं नारायणकवचम् । त्वाष्ट्रं त्वष्टुः पुत्रेण विश्वरूपेणेन्द्रायोक्तं सनये लाभाय । दंसः कर्म । स्तनयित्नुर्वृष्टिमिव । तस्यां विद्यायां परस्योक्तायां तव शिरश्छेत्स्यामीतीन्द्रेण दधीचं प्रत्युक्ते सोऽश्विभ्यामावां ब्रवीहीत्युक्त इन्द्रेणोक्तमाह । तदाऽश्विभ्यां पाव इत्युक्त्वा तच्छिरः छित्त्वाऽन्यत्र निधाय अश्वशिरः संधितम् । तेन विद्यायामुक्तायां तस्मिन्निन्द्रेण च्छिन्ने पूर्वशिरः संधितम् । पूर्वं जानन्नपीन्द्रः पश्चाद्विश्वरूपाच्छुश्रावेति पुनर्नवत्वायेति न विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामित्यनेन विरोधः ।

* मध्व.

(६) 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते । दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान् । चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तो जीव आत्मेति च प्रभो । जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनार्दनः । इतरेष्वात्मशब्दस्तु सोऽपचारः प्रयुज्यते । तस्यात्मनो निर्गुणस्य ज्ञानान्मोक्ष उदाहृतः । सगुणास्त्वपरे प्रोक्तास्तज्ज्ञानान्नैवमुच्यते । परो हि पुरुषो

* २।५ इत्येतस्य मधुब्राह्मणस्य सर्वस्यैव भावार्थव्याख्यानरूपमिदं मध्वभाष्यं खण्डभेदेनाविभज्यैव संग्रहेणास्मिन् खण्डे समुद्धृतं असंनिधानजन्यस्यार्थानानुसंधानस्य परिहारार्थम् । इति नास्य १९ तमस्य खण्डस्यैव व्याख्यानमित्यवधार्यम् ।

विष्णुस्तस्मान्मोक्षस्ततः स्मृतः ॥ ' इति पाद्मे ।

ब्रमध्व. १।१।७

उपनिषद्विद्यावंशः

अथ वꣳशः । पौतिमाष्यो गौपवनात् । गौपवनः पौतिमाष्यात् । पौतिमाष्यो गौपवनात् । गौपवनः कौशिकात् । कौशिकः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । गौतमः— ॥

आग्निवेश्यात् । आग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चान-भिम्लाताच्च । अनभिम्लात आनभिम्लातात् । आनभिम्लात आनभिम्लातात् । आनभिम्लातो गौतमात् । गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याम् । सैतव-प्राचीनग्योयौ पाराशर्यात् । पारशर्यो भारद्वाजात् ॥ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च । गौतमो भारद्वाजात् । भारद्वाजः पाराशर्यात् । पाराशर्यो बैजवापायनात् । बैजवापायनः कौशिकायनेः । कौशिकायनिः—॥

घृतकौशिकात् । घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च । आसुरायण-स्त्रैवणेः । त्रैवणिरौपजन्धनेः । औपजन्धनिरासुरेः । आसुरिर्भारद्वाजात् । भारद्वाज आत्रेयात् । आत्रेयो माण्टेः । माण्टिर्गौतमात् । गौतमो गौतमात् । गौतमो वात्स्यात् । वात्स्यः शाण्डिल्यात् । शाण्शिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् । कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् । कुमारहारितो गालवात् । गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् । विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवात् । वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात् । पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसात् । अयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपा-त्त्वाष्ट्रात् । विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्याम् । अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवात् । अथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनात् । मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्रध्वꣳसनात् । प्रध्वꣳसन एकर्षेः । एकर्षिर्विप्रचित्तेः । विप्रचित्तिर्व्यष्टेः । व्यष्टिः सनारोः । सनारुः सनातनात् । सनातनः सनगात् । सनगः परमेष्ठिनः । परमेष्ठी ब्रह्मणः । ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥

(१) बृउ. २।६।१—३; शब्रा. १४।५।५।२०—२२ अथ वꣳशः......बैजवापायनात् । बैजवापायनः (अथ वꣳशः । तदिदं वयꣳ शौर्पणाय्याच्छौर्पणाय्यो गौतमाद्गौतमो वात्स्या-द्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डि-ल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौति-माष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डि-न्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवे-श्याच्च ॥ अग्निवेश्यः सैतवात्सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासु-रायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः) ज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च (ज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुराय-णाच्च) र्विप्रचित्तेः । विप्रचित्ति (र्विप्रजित्तेः । विप्र-जित्ति); रंग. (पौतिमाष्यात् । पौतिमाष्यो गौपवनात् । गौपवनः०) (आनभिम्लातात् । आनभिम्लात आनभि-म्लातात् । आनभिम्लातो०) द्वाजाच्च गौ (द्वाजाद्गौ) (गौतमात् । गौतमो०) कुमारहारितात् । कुमारहारितो (कुमारहारीतात् । कुमारहारीतो) सनगात् । सनगः (सन-कात् । सनकः); मध्व. (आनभिम्लातात् । आभिम्लात०) स्त्रैवणेः । स्त्रैवणिरौपजन्धनेः । औपजन्धनि (स्त्रैवर्णेः । त्रैवर्णिरौपंचधनेः औपंचधनि) (गौतमात् । गौतमो०) सनगात् । सनगः (सनकात् । सनकः).

(१) अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य वंशः स्तुत्यर्थो ब्रह्मविद्यायाः । मन्त्रश्चायं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च । तत्र वंश इव वंशः——यथा वेणुः वंशः पर्वणः पर्वणो हि भिद्यते तद्वत् अग्रात्प्रभृति आ मूलप्राप्तेः अयं वंशः । अध्यायचतुष्टयस्य आचार्यपरम्पराक्रमो वंश इत्यु-च्यते । तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्यः । पर-मेष्ठी विराट् । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात् । ततः परं आचार्य-परम्परा नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म, तन्नित्यं स्वयंभु, तस्मै ब्रह्मणे स्वयभुवे नमः ।

* शंकर.

* रंग. शंकरवद्भावः ।

(२) 'पाराशर्यो जातूकर्ण्यः पराशरसुतावुभौ। विप्रायामेव भार्यायां तृतीयः कृष्ण एव च ॥' इति ब्रह्माण्डे। 'परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्हयशीर्षादधीतवान्। ब्रह्मविद्यामिमां ब्रह्मा ततः सनक एव च ॥' इति गारुडे। मध्व.

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

जनकस्य याज्ञवल्क्यप्रमुखा ब्रह्मवादिसभा

(अश्वलप्रश्नः)

अतिमोक्षाख्योपासना : मृत्योः अहोरात्रादिकाल-विशेषाच्च अतिमोक्षः, स्वर्गाक्रमणसाधनं मनः

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे। तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः। तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव। कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति। स ह गवाꣳ सहस्रमवरुरोध। दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः॥

'जनको ह वैदेहः' इत्यादि याज्ञवल्कीयं काण्डमारभ्यते। उपपत्तिप्रधानत्वात् अतिक्रान्तेन मधुकाण्डेन समानार्थत्वेऽपि सति न पुनरुक्तता। मधुकाण्डं हि आगमप्रधानम्। आगमोपपत्ती हि आत्मैकत्वप्रकाशनाय प्रवृत्ते शक्नुतः करतलगतबिल्वमिव दर्शयितुम्। 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति ह्युक्तम्। तस्मादागमार्थस्यैव परीक्षापूर्वकं निर्धारणाय याज्ञवल्कीयं काण्डमुपपत्तिप्रधानमारभ्यते। आख्यायिका तु विज्ञानस्तुत्यर्था उपायविधिपरा वा। प्रसिद्धो ह्युपायो विद्वद्भिः शास्त्रेषु च दृष्टः — दानम्। दानेन ह्युपनमन्ते प्राणिनः। प्रभूतं हिरण्यं गोसहस्रदानं च इहोपलभ्यते। तस्मात् अन्यपरेणापि शास्त्रेण - विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्था आख्यायिका आरब्धा। अपि च तद्विद्वत्संयोगः तैश्च सह वादकरणं विद्याप्राप्त्युपायो न्यायविद्यायां दृष्टः। तच्च अस्मिन्नध्याये प्राबल्येन प्रदर्श्यते। प्रत्यक्षा च विद्वत्संयोगे प्रज्ञावृद्धिः। तस्मात् विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्थैव आख्यायिका।

जनको नाम ह किल सम्राट् राजा बभूव विदेहानाम्। तत्र भवो वैदेहः। स च बहुदक्षिणेन यज्ञेन — शाखान्तरप्रसिद्धो वा बहुदक्षिणो नाम यज्ञः, अश्वमेधो वा दक्षिणाबाहुल्यात् बहुदक्षिण इहोच्यते — तेनेजे अयजत्। तत्र तस्मिन्यज्ञे निमन्त्रिता दर्शनकामा वा कुरूणां देशानां पञ्चालानां च ब्राह्मणाः — तेषु हि विदुषां बाहुल्यं प्रसिद्धम् — अभिसमेताः अभिसंगता बभूवुः। तत्र महान्तं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वा तस्य ह किल जनकस्य वैदेहस्य यजमानस्य, को नु खल्वत्र ब्रह्मिष्ठ इति विशेषेण ज्ञातुमिच्छा विजिज्ञासा, बभूव। कथम्? कःस्वित् को नु खलु एषां ब्राह्मणानां अनूचानतमः–सर्वे इमेऽनूचानाः, कः स्विदेषामतिशयेनानूचान इति। स ह अनूचानतमविषयोत्पन्नजिज्ञासः सन् तद्विज्ञानोपायार्थं गवां सहस्रं प्रथमवयसां अवरुरोध गोष्ठेऽवरोधं कारयामास। किंविशिष्टास्ता गावोऽवरुद्धा इत्युच्यते — पलचतुर्थभागः पादः सुवर्णस्य, दश दश पादाः एकैकस्या गोः शृङ्गयोः आबद्धा बभूवुः, पञ्च पञ्च पादा एकैकस्मिन् शृङ्गे। * शंकर.

तान्होवाच। ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति। ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः। अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच। एताः सोम्योदज सामश्रवा३ इति। ता होदाचकार। ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः। कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति। अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव। स हैनं पप्रच्छ। त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति। स होवाच। नमो वयं

---

(१) बृउ. ३।१।१; शब्रा. १४।६।१।१, २; ब्रशंकर. ३।४।३; भास्कर. ३।४।३ यज्ञेनेजे (यजते); निंबार्क. ३।४।३; मध्व. पञ्चालानां (पाञ्चालानां); वल्लभ. ३।४।४, १९; विज्ञान. ३।४।३; बलदेव. ३।४।३.

* रंगः शंकरवत्।

(१) बृउ. ३।१।२; शब्रा. १४।६।१।२–४ सोम्यो (साम्यो) कथं नो (कथं नु नो); मध्व. ब्रुवीतेति (ब्रवीतीति).

ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयꣳ स इति । तꣳ ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥

(१) गा एवमवरुध्य ब्राह्मणांस्तान्होवाच, हे ब्राह्मणा भगवन्तः इत्यामन्त्र्य — यः वः युष्माकं ब्रह्मिष्ठः— सर्वे यूयं ब्रह्माणः, अतिशयेन युष्माकं ब्रह्मा यः— सः एता गा उदजतां उत्कालयतु स्वगृहं प्रति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः—ते ह किल एवमुक्ता ब्राह्मणाः ब्रह्मिष्ठतामात्मनः प्रतिज्ञातुं न दधृषुः न प्रगल्भाः संवृत्ताः । अप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वं आत्मीयमेव ब्रह्मचारिणं अन्तेवासिनं उवाच — एताः गाः हे सोम्य उदज उद्गमय अस्मद्गृहान्प्रति, हे सामश्रवः— सामविधिं हि शृणोति, अतः अर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्यः । ताः गाः ह उदाचकार उत्कालितवानाचार्यगृहं प्रति । याज्ञवल्क्येन ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणेन आत्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति ते ह चुक्रुधुः क्रुद्धवन्तो ब्राह्मणाः । तेषां क्रोधाभिप्रायमाचष्टे—कथं नः अस्माकं एकैकप्रधानानां ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ब्रुवीतेति । अथ ह एवं क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु जनकस्य यजमानस्य होता ऋत्विक् अश्वलो नाम बभूव आसीत् । स एनं याज्ञवल्क्यं — ब्रह्मिष्ठाभिमानी राजाश्रयत्वाच्च धृष्टः — याज्ञवक्यं पप्रच्छ पृष्टवान् । कथम्? त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति— प्लुतिः भर्त्सनार्था । स होवाच याज्ञवल्क्यः — नमस्कुर्मो वयं ब्रह्मिष्ठाय, इदानीं गोकामाः स्मो वयमिति । तं ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं सन्तं तत एव ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणात् प्रष्टुं दध्रे धृतवान्मनो होता अश्वलः । शंकर.

(२) कथं नोऽस्माननादृत्याहं ब्रह्मिष्ठ इति वदेदित्यर्थः । ब्रह्मिष्ठाय नमस्कुर्मो नास्माभिर्ब्रह्मिष्ठत्वाभिमानाद्गावो नीता गोकामा एवेति सोपहासमुक्तवानित्यर्थः । तत एव सोपहासवचनादश्वलः प्रष्टुमवस्थितः । धृङ् अवस्थान इति हि धातुः । *रंग.

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदꣳ सर्वं मृत्युनाऽऽप्तꣳ सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति । होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचा । वाग्वै यज्ञस्य होता । तद्येयं वाक्सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥

(१) याज्ञवल्क्येति होवाच । तत्र मधुकाण्डे पाङ्क्तेन कर्मणा दर्शनसमुच्चितेन यजमानस्य मृत्योरत्ययो व्याख्यातः उद्गीथप्रकरणे संक्षेपतः, तस्यैव परीक्षाविषयोऽयमिति तद्गतदर्शनविशेषार्थोऽयं विस्तर आरभ्यते । यदिदं साधनजातं अस्य कर्मणः ऋत्विगग्न्यादि मृत्युना कर्मलक्षणेन स्वाभाविकासङ्गसहितेन आप्तं व्याप्तं, न केवलं व्याप्तं अभिपन्नं च मृत्युना वशीकृतं च — केन दर्शनलक्षणेन साधनेन यजमानः मृत्योराप्तिमति मृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य मुच्यते स्वतन्त्रः मृत्योरवशो भवतीत्यर्थः । ननु उद्गीथ एवाभिहितं येनातिमुच्यते मुख्यप्राणात्मदर्शनेनेति — बाढमुक्तम् । योऽनुक्तो विशेषस्तत्र, तदर्थोऽयमारम्भ इत्यदोषः । होत्रा ऋत्विजा अग्निना वाचा इत्याह याज्ञवल्क्यः । एतस्यार्थं व्याचष्टे — कः पुनर्होता येन मृत्युमतिक्रामतीति उच्यते — वाग्वै यज्ञस्य यजमानस्य, ‘ यज्ञो वै यजमानः ’ इति श्रुतेः, यज्ञस्य यजमानस्य या वाक् सैव होता अधियज्ञे । कथम्? तत् तत्र येयं वाक् यज्ञस्य यजमानस्य, सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निः अधिदैवतम् । तदेतत्त्र्यन्नप्रकरणे व्याख्यातम् । स चाग्निः होता, ‘ अग्निर्वै होता ’ इति श्रुतेः । यदेतत् यज्ञस्य साधनद्वयं — होता च ऋत्विक् अधियज्ञं, अध्यात्मं च वाक्, एतदुभयं साधनद्वयं परिच्छिन्नं मृत्युना आप्तं स्वाभाविकाज्ञानासङ्गप्रयुक्तेन कर्मणा मृत्युना प्रतिक्षणमन्यथात्वमापद्यमानं वशीकृतम् । तत् अनेनाधिदैवतरूपेणाग्निना दृश्यमानं यजमानस्य यज्ञस्य मृत्योरतिमुक्तये भवति । तदेतदाह — स मुक्तिः स होता अग्निः मुक्तिः अग्निस्वरूपदर्शनमेव मुक्तिः । यदैव साधनद्वयमग्निरूपेण पश्यति, तदानीमेव हि स्वाभाविकादासङ्गान्मृत्योर्विमुच्यते आध्यात्मिकात्परिच्छिन्नरूपात् आधिभौतिकाच्च । तस्मात् स होता अग्निरूपेण दृष्टः मुक्तिः मुक्तिसाधनं यजमानस्य । सा अतिमुक्तिः— यैव च मुक्तिः सा अतिमुक्तिः अतिमुक्तिसाधनमित्यर्थः । साधनद्वयस्य परिच्छिन्नस्य या अधिदैवतरूपेण अपरिच्छिन्नेन अग्निरूपेण दृष्टिः, सा मुक्तिः । या असौ मुक्तिः

---

* शेषं शंकरवत् ।

(१) बृउ. ३।१।३; शब्रा. १४।६।१।५ स मुक्तिः (सा मुक्तिः); रंग. भिपन्नम् (भिसंपन्नम्).

अधिदैवतदृष्टिः सैव— अध्यात्माधिभूतपरिच्छेदविषयासङ्गास्पदं मृत्युमतिक्रम्य अधिदेवतात्वस्य अग्निभावस्य प्राप्तिर्या फलभूता सा अतिमुक्तिरित्युच्यते। तस्या अतिमुक्तेर्मुक्तिरेव साधनमिति कृत्वा सा अतिमुक्तिरित्याह। यजमानस्य हि अतिमुक्तिः वागादीनामग्न्यादिभावः इत्युद्गीथप्रकरणे व्याख्यातम्। तत्र सामान्येन मुख्यप्राणदर्शनमात्रं मुक्तिसाधनमुक्तं, न तद्विशेषः। वागादीनामग्न्यादिदर्शनमिह विशेषो वर्ण्यते। मृत्युप्राप्त्यतिमुक्तिस्तु सैव फलभूता, या उद्गीथब्राह्मणेन व्याख्याता — 'मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते' इत्याद्या।

शंकर.

(२) यद्वा। व्याप्तमित्यस्य विवरणमभिपन्नमिति। कर्माङ्गभूते होतर्यग्न्यभिन्नत्वेन ध्याताया वाचो दृष्टौ कृतायां कर्मणो वीर्यवत्तरतया ब्रह्मोपासनद्वारा जीवदशायामेव विश्लिष्टाश्लिष्टपूर्वोत्तरदूरिम(त)इरत्वलक्षणा मुक्तिर्भवति शरीरवियोगानन्तरं प्रकृत्यतिक्रान्तपदाधिरोहणलक्षणाऽतिमुक्तिर्भवतीत्यर्थः। तद्येयं तत्सा होतर्यध्यस्यमाना वागित्यर्थः। स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरिति कारणे कार्योपचारः।

* रंग.

याज्ञवल्क्येति होवाच। यदिदꣳ सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तꣳ सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इति। अध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषादित्येन। चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः। तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः॥

(१) याज्ञवल्क्येति होवाच। स्वाभाविकात् अज्ञानासङ्गप्रयुक्तात् कर्मलक्षणान्मृत्योः अतिमुक्तिर्व्याख्याता। तस्य कर्मणः सासङ्गस्य मृत्योराश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालः, तस्मात्कालात् पृथक् अतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते, क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि प्राक् ऊर्ध्वं च क्रियायाः साधनविपरिणामहेतुत्वेन, व्यापारदर्शनात्कालस्य। तस्मात् पृथक् कालादतिमुक्तिर्वक्तव्येत्यत आह— यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं, स च कालो द्विरूपः — अहोरात्रादिलक्षणः तिथ्यादिलक्षणश्च। तत्र अहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह — अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्धते विनश्यति च, तथा यज्ञसाधनं च—यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुः अध्वर्युश्च। शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववन्नेयानि। यजमानस्य चक्षुः अध्वर्युश्च साधनद्वयं अध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वा अधिदैवतात्मना दृष्टं यत् स मुक्तिः —सोऽध्वर्युः आदित्यभावेन दृष्टो मुक्तिः। सैव मुक्तिरेव अतिमुक्तिरिति पूर्ववत्। आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवतः।

शंकर.

(२) अहोरात्रयोराप्तिर्नाम कतिपयाहोरात्रैर्विनश्वरत्वम्। शिष्टं पूर्ववत्। रंग.

याज्ञवल्क्येति होवाच। यदिदꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इति। उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन। प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता। तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः॥

(१) इदानीं तिथ्यादिलक्षणादतिमुक्तिरुच्यते — यदिदं सर्वम् —अहोरात्रयोरविशिष्टयोरादित्यः कर्ता, न प्रतिपदादीनां तिथीनाम्। तासां तु वृद्धिक्षयोपगमनेन प्रतिपत्प्रभृतीनां चन्द्रमाः कर्ता। अतः तदापत्त्या पूर्वपक्षापरपक्षात्ययः, आदित्यापत्त्या अहोरात्रात्ययवत्। तत्र यजमानस्य प्राणो वायुः, स एवोद्गाता—इत्युद्गीथब्राह्मणेऽवगतं, 'वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायत्' इति च निर्धारितम्। 'अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः' इति च। प्राणवायुचन्द्रमसामेकत्वात् चन्द्रमसा वायुना चोपसंहारे न कश्चिद्विशेषः। एवंमन्यमाना श्रुतिः वायुना अधिदैवतरूपेणोपसंहरति। अपि

* शेषं सरलार्थम्।

(१) बृउ. ३।१।४; शब्रा. १४।६।१।६ स मुक्तिः (सा मुक्तिः); रंग. भ्यामाप्तꣳ (भ्यां व्याप्तꣳ) भिपन्नम् (भिसंपन्नम्).

(१) बृउ. ३।१।५; शब्रा. १४।६।१।७ इति। उद्गात्रर्त्विजा ...... साऽतिमुक्तिः (इति। ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण। मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा। तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः); बलदेव. २।४।९.

च वायुनिमित्तौ हि वृद्धिक्षयौ चन्द्रमसः। तेन तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्य कर्तुरपि कारयिता वायुः। अतो वायुरूपापन्नः तिथ्यादिकालादतीतो भवतीत्युपपन्नतरं भवति। तेन श्रुत्यन्तरे चन्द्ररूपेण दृष्टिः मुक्तिरतिमुक्तिश्च। इह तु काण्वानां साधनद्वयस्य तत्कारणरूपेण वाय्वात्मना दृष्टिः मुक्तिरतिमुक्तिश्चेति न श्रुत्योर्विरोधः।

शंकर.

(२) पूर्वपक्षापरपक्षयोरासिर्नाम कतिपयपक्षविनश्वरत्वम्। शिष्टं पूर्ववत्। रंग.

याज्ञवल्क्येति होवाच। यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति। ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण। मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा। तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षाः। अथ संपदः॥

(१) मृत्योः कालात् अतिमुक्तिर्व्याख्याता यजमानस्य। सोऽतिमुच्यमानः केनावष्टम्भेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोति—अतिमुच्यते —— इत्युच्यते — यदिदं प्रसिद्धं अन्तरिक्षं आकाशः अनारम्बणं अनालम्बनं इवशब्दात् अस्त्येव तत्रालम्बनं, तत्तु न ज्ञायते इत्यभिप्रायः। यत्तु तत् अज्ञायमानमालम्बनं, तत् सर्वनाम्ना केनेति पृच्छयते, अन्यथा फलप्राप्तेरसंभवात्। येनावष्टम्भेन आक्रमेण यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानः अतिमुच्यते, किं तदिति प्रश्नविषयः। केन आक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति —— स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यर्थः। ब्रह्मणा ऋत्विजा मनसा चन्द्रेणेत्यक्षरन्यासः पूर्ववत्। तत्राध्यात्मं यज्ञस्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्धं मनः, सोऽसौ चन्द्रः अधिदैवम्। मनोऽध्यात्मं चन्द्रमा अधिदैवतमिति हि प्रसिद्धम्। स एव चन्द्रमा ब्रह्मा ऋत्विक् तेन — अधिभूतं ब्रह्मणः परिच्छिन्नं रूपं अध्यात्मं च मनसः एतत् द्वयं अपरिच्छिन्नेन चन्द्रमसो रूपेण पश्यति। तेन चन्द्रमसा मनसा अवलम्बनेन कर्मफलं स्वर्गं लोकं प्राप्नोति अतिमुच्यते इत्यभिप्रायः। इतीत्युपसंहारार्थं वचनम्। इत्येवंप्रकारा मृत्योरतिमोक्षाः। सर्वाणि हि दर्शनप्रकाराणि यज्ञाङ्गविषयाण्यस्मिन्नवसरे उक्तानीति कृत्वा उपसंहारः —— इत्यतिमोक्षाः — एवंप्रकारा अतिमोक्षा इत्यर्थः। अथ संपदः —— अथ अधुना संपद उच्यन्ते। संपन्नाम केनचित्सामान्येन अग्निहोत्रादीनां कर्मणां फलवतां तत्फलाय संपादनं, संपत्फलस्यैव वा। सर्वोत्साहेन फलसाधनानुष्ठाने प्रयतमानानां केनचिद्वैगुण्येनासंभवः। तत् इदानीमाहिताग्निः सन् यत्किंचित्कर्म अग्निहोत्रादीनां यथासंभवमादाय आलम्बनीकृत्य कर्मफलविद्वत्तायां सत्यां यत्कर्मफलकामो भवति, तदेव संपादयति। अन्यथा राजसूयाश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधलक्षणानामधिकृतानां त्रैवर्णिकानामपि असंभवः —— तेषां तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एव केवलः स्यात्, यदि तत्फलप्राप्त्युपायः कश्चन न स्यात्। तस्मात् तेषां संपदैव तत्फलप्राप्तिः, तस्मात्संपदामपि फलवत्त्वं, अतः संपद आरभ्यन्ते। शंकर.

(२) अत्र स्वर्गलोकशब्दस्य भगवल्लोकवाचित्वे स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्युत्तरवाक्यस्वारस्यं भवति। स ब्रह्मेति। इति चन्द्राभिन्नत्वेन ध्यातं मनोदृष्ट्योपासितो ब्रह्मा भगवल्लोकाक्रमणसाधनमित्यर्थः।

रंग.

संपदाख्योपासना — सर्वप्राणभृज्जयहेतवो होतुः ऋचः, देवपितृमनुष्यलोकजयहेतवः अध्वर्युक्षिप्ताः आहुतयः, अनन्तलोकजयहेतुः ब्रह्मणो देवता मनः, पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकजयहेतवः उद्गातुः स्तोत्रियाः

याज्ञवल्क्येति होवाच। कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति। तिसृभिरिति। कतमास्तास्तिस्र इति। पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया। किं ताभिर्जयतीति। यत्किंचेदं प्राणभृदिति॥

---

(१) बृउ. ३।१।६; शब्रा. १४।६।१।८ मिव केना (मिवाथ केना) इति। ब्रह्मणर्त्विजा...... स मुक्तिः (इति। उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन। प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता। तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः).

(१) बृउ. ३।१।७; शब्रा. १४।६।१।९ यत्किंचेदं प्राणभृदिति (पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यौर्लोकं शस्यया).

याज्ञवल्क्येति होवाच अभिमुखीकरणाय। कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे — कतिभिः कतिसंख्याभिः ऋग्भिः ऋग्जातिभिः, अयं होता ऋत्विक्, अस्मिन्यज्ञे करिष्यति शस्त्रं शंसति। आह इतरः — तिसृभिः ऋग्जातिभिः। इति उक्तवन्तं प्रत्याह इतरः—कतमास्तास्तिस्र इति। संख्येयविषयोऽयं प्रश्नः, पूर्वस्तु संख्याविषयः। पुरोनुवाक्या च प्राग्यागकालात् याः प्रयुज्यन्ते ऋचः, सा ऋग्जातिः पुरोनुवाक्येत्युच्यते। यागार्थं याः प्रयुज्यन्ते ऋचः, सा ऋग्जातिः याज्या। शस्त्रार्थं याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सा ऋग्जातिः शस्या। सर्वास्तु याः काश्चन ऋचः, ताः स्तोत्रिया वा अन्या वा सर्वाः एतास्वेव तिसृषु ऋग्जातिष्वन्तर्भवन्ति। किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं प्राणभृदिति — अतश्च संख्यासामान्यात् यत्किंचित्प्राणभृज्जातं, तत्सर्वं जयति तत्सर्वं फलजातं संपादयति संख्यादिसामान्येन। *शंकर.

याज्ञवल्क्येति होवाच। कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति। तिस्र इति। कतमास्तास्तिस्र इति। या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशेरते। किं ताभिर्जयतीति। या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति। दीप्यत इव हि देवलोकः। या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयति। अतीव हि पितृलोकः। या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति। अध इव हि मनुष्यलोकः॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत्। कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञे आहुतीर्होष्यतीति — कति आहुतिप्रकाराः? तिस्र इति। कतमास्तास्तिस्र इति पूर्ववत्। इतर आह—या हुता उज्ज्वलन्ति समिदाज्याहुतयः, या हुता अतिनेदन्ते अतीव शब्दं कुर्वन्ति मांसाद्याहुतयः, या हुता अधिशेरते अधि अधो गत्वा भूमेः अधिशेरते पयःसोमाहुतयः। किं ताभिर्जयतीति। ताभिरेवं निर्वर्तिताभिराहुतिभिः किं जयतीति। या आहुतयो हुता उज्ज्वलन्ति उज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्तिताः — फलं च देवलोकाख्यं उज्ज्वलमेव। तेन सामान्येन या मयैता उज्ज्वलन्त्य आहुतयो निर्वर्त्यमानाः, ता एताः – साक्षाद्देवलोकस्य कर्मफलस्य रूपं देवलोकाख्यं फलमेव मया निर्वर्त्यते — इत्येवं संपादयति। या हुता अतिनेदन्ते आहुतयः, पितृलोकमेव ताभिर्जयति, कुत्सितशब्दकर्तृत्वसामान्येन। पितृलोकसंबद्धायां हि संयमिन्यां पुर्यां वैवस्वतेन यात्यमानानां 'हा हताः स्म, मुञ्च मुञ्च' इति शब्दो भवति; तथा अवदानाहुतयः। तेन पितृलोकसामान्यात्, पितृलोक एव मया निर्वर्त्यते– इति संपादयति। या हुता अधिशेरते, मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति, भूम्युपरिसंबन्धसामान्यात्। अध इव हि अध एव हि मनुष्यलोकः उपरितनान् साध्यान् लोकानपेक्ष्य, अथवा अधोगमनमपेक्ष्य। अतः मनुष्यलोक एव मया निर्वर्त्यते — इति संपादयति पयःसोमाहुतिनिर्वर्तनकाले। * शंकर.

याज्ञवल्क्येति होवाच। कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीति। एकयेति। कतमा सैकेति। मन एवेति। अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवाः। अनन्तमेव स तेन लोकं जयति॥

(१) याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत्। अयं ऋत्विक् ब्रह्मा दक्षिणतो ब्रह्मा आसने स्थित्वा यज्ञं गोपायति। कतिभिर्देवताभिर्गोपायतीति प्रासङ्गिकमेतद्बहुवचनम् — एकया हि देवतया गोपायत्यसौ। एवं ज्ञाते बहुवचनेन प्रश्नो नोपपद्यते स्वयं जानतः। तस्मात् पूर्वयोः कण्डिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु — कतिभिः कति तिसृभिः तिस्रः—इति प्रसङ्गं दृष्ट्वा इहापि बहुवचनेनैव प्रश्नोपक्रमः क्रियते। अथवा प्रतिवादिव्यामोहार्थं बहुवचनम्। इतर आह — एकयेति। एका सा देवता, यया दक्षिणतः स्थित्वा ब्रह्मा आसने यज्ञं गोपायति। कतमा सैकेति — मन एवेति, मनः सा देवता। मनसा हि ब्रह्मा व्याप्रियते ध्यानेनैव, 'तस्य यज्ञस्य मनश्च

---

* रंग. शंकरवत्।

(१) बृउ. ३।१।८; शब्रा. १४।६।१।१० नेदन्ते (नेदन्ति) पितृलोकमेव (मनुष्यलोकमेव) पितृलोकः (मनुष्यलोकः) मनुष्यलोकमेव (पितृलोकमेव) मनुष्यलोकः (पितृलोकः); रंग. दीप्यत (दीव्यत).

* रंग. शंकरवत्।

(१) बृउ. ३।१।९; शब्रा. १४।६।१।११ गोपायतीति (गोपायिष्यतीति); ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ६३).

वाक्च वर्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा' इति श्रुत्यन्तरात् । तेन मन एव देवता, तया मनसा हि गोपायति ब्रह्मा यज्ञम् । तच्च मनः वृत्तिभेदेनानन्तम् । वैशब्दः प्रसिद्धावद्योतनार्थः । प्रसिद्धं मनस आनन्त्यम् । तदानन्त्याभिमानिनो देवाः । अनन्ता वै विश्वे देवाः— 'सर्वे देवा यत्रैकं भवन्ति' इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । तेन आनन्त्यसामान्यात् अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ।
शंकर.

(२) विहारस्य दक्षिणत उपविष्टो ब्रह्मा कतिभिर्देवताभिर्यज्ञं गोपायति । उत्तरम्—एकयेति । कतमा सैकेति । प्रश्नः सा केत्यर्थः । उत्तरम् — मन एवेति । तेन किं जयतीति प्रश्नोऽत्राध्याहर्तव्यः । उत्तरमाह — अनन्तं वै मनः । तदानन्त्ये हेतुमाह — अनन्ता विश्वे देवाः । देवशब्द इन्द्रियपरः । तदधीनानां सर्वेषामिन्द्रियाणामानन्त्यान्मनस आनन्त्यमिति भावः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति । एवमानन्त्यविशिष्टतयोपासितेन ब्रह्मणा मनसाऽनन्तं भगवल्लोकं भगवदुपासनद्वारा जयतीत्यर्थः ।
रंग.

याज्ञवल्क्येति होवाच । कत्ययमद्योद्गातास्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया । कतमास्ताः । या अध्यात्ममिति । प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या । किं ताभिर्जयतीति । पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकꣳ शस्यया । ततो ह होताऽश्वल उपरराम ॥

(१) याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कति स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति अयमुद्गाता । स्तोत्रिया नाम ऋक्सामसमुदायः कतिपयानामृचाम् । स्तोत्रिया वा शस्या वा याः काश्चन ऋचः, ताः सर्वास्तिस्र एवेत्याह । ताश्च व्याख्याताः — पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयेति । तत्र पूर्वमुक्तम् — यत्किंचेदं प्राणभृत्सर्वं जयतीति तत् केन सामान्येनेति । उच्यते — कतमास्तास्तिस्र ऋचः या अध्यात्मं भवन्तीति । प्राण एव पुरोनुवाक्या, पशब्दसामान्यात् । अपानो याज्या, आनन्तर्यात् — अपानेन हि प्रत्तं हविः देवता ग्रसन्ति, यागश्च प्रदानम् । व्यानः शस्या — 'अप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति' इति श्रुत्यन्तरात् । किं ताभिर्जयतीति व्याख्यातम् । तत्र विशेषसंबन्धसामान्यमनुक्तमिहोच्यते, सर्वमन्यद्व्याख्यातम् । लोकसंबन्धसामान्येन पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयति । अन्तरिक्षलोकं याज्यया, मध्यमत्वसामान्यात् । द्युलोकं शस्यया ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । ततो ह तस्मात् आत्मनः प्रश्ननिर्णयात् असौ होता अश्वल उपरराम — नायं अस्मद्गोचर इति ।
शंकर.

(२) ताः पुरोनुवाक्याद्या अध्यात्मं कतमा भवन्ति । तासु किमध्यात्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । उत्तरम् —प्राण एवेति । पुरोनुवाक्यादिष्वध्यात्मभूतप्राणादिदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । पुनः पृच्छति — किं ताभिर्जयतीति । प्राणादिदृष्टिविशिष्टपुरोनुवाक्यादिभिः कं लोकं जयतीत्यर्थः ।
रंग.

(३) होतर्यग्नौ वाचि चैव यो विष्णुं मुक्तिदं स्मरेत् । नित्यं स मुच्यतेऽध्वर्युः सूर्यचक्षुष्षु यः स्मरेत् । अधिकः प्रकाश एवास्य मुक्तावन्येभ्य इष्यते । मुक्तेभ्योऽपि तथोद्गातृवायुप्राणेषु यः स्मरेत् । पूर्णचन्द्रं सदा पश्येदधिकाह्लादसंयुतः । मनो ब्रह्मणि शेषेषु यो विष्णुं सर्वदा स्मरेत् । अप्रयत्नेन लोकं स विष्णोर्याति न संशयः । होत्रग्न्यादीनि नामानि विष्णोः सर्वाणि मुख्यतः । तत्संबन्धात्तदन्येषां स वै होत्रादिकर्मकृत् । तस्माद्धोत्रग्निवागादेरैक्यं श्रुतिषु चोच्यते । होत्रादिष्वेव चतुर्षु वासुदेवादिरूपधृक् । व्यवस्थितो हि तज्ज्ञानादचिरान्मुक्तिमेष्यति । मुक्तिनामा स भगवान्मोक्षदत्वात्प्रकीर्तितः । मनुष्येभ्योऽधिकसुखं देवेभ्यो यत्प्रयच्छति । मुक्तावप्यतिमोक्षः स तेन देवः प्रकीर्तितः । एता ह्युपासना नित्यं नैव योग्या नृणां श्रुताः । अतिमुक्तिप्रदा यस्माद्देवाद्यास्तासु योगिनः । याज्याशस्यापुरोवाक्यासंस्थितं यो हरिं स्मरेत् । सर्वप्राणभृतामीशः स भवेन्नात्र संशयः । उज्ज्वलच्छब्दवद्द्राविष्वेकमेव हरिं स्मरेत् ।

(१) बृउ. ३।१।१०; शब्रा. १४।६।१।१२ तृतीया । कतमास्ताः । (तृतीयाधिदेवतम् । अथाध्यात्मम् । कतमास्ताः ।) पृथिवीलोकमेव .... शस्यया (यत्किंचेदं प्राणभृदिति).

सर्वलोकाधिपत्यं स लभते पुरुषोत्तमात् । मनसो देवता ब्रह्मा सर्वदेवेषु संस्थितः । देवब्रह्ममनस्त्वेकं यो विष्णुं सर्वदा स्मरेत् । अनन्तनामकं तेन तल्लोकं नित्यमश्नुते । निश्चयेन विमोक्षत्वाद्विश्वे देवा अनन्तकाः । अनन्तनामकं विष्णुमुपास्यापि ह्यनन्तकाः । पुरोवाक्यादिषु प्राणादिषूपासां करोति यः । एकमेव हरिं लोकव्याप्तमेव लभेदसौ । अत्रापि वासुदेवाद्याश्चत्वारो देवताः स्मृताः । देवानां पदहेतुत्वात्संपन्नाम्न्य उपासनाः । मुक्तौ भोगविशेषस्य हेतुत्वाच्च प्रकीर्तिताः । एताश्च देवता योग्या न मनुष्येषु कुत्रचित् । मनुष्याणां ज्ञानमात्राद्गुणाधिक्यं भविष्यति ॥ ' इति परमश्रुतौ ।

* मध्व.

(आर्तभागप्रश्नः)

ग्रहाः प्राणवाग्जिह्वाचक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वचः अतिग्रहैः अपाननामरसरूपशब्दकामकर्मस्पर्शैः गृहिताः

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥

(१) आख्यायिकासंबन्धः प्रसिद्ध एव । मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता काललक्षणात् कर्मलक्षणाच्च । कः पुनरसौ मृत्युः, यस्मात् अतिमुक्तिर्व्याख्याता ? स च स्वाभाविकाज्ञानसङ्गास्पदः अध्यात्माधिभूतविषयपरिच्छिन्नः ग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युः । तस्मात्परिच्छिन्नरूपान्मृत्योरतिमुक्तस्य रूपाणि अग्न्यादित्यादीनि उद्गीथप्रकरणे व्याख्यातानि । अश्वलप्रश्ने च तद्गतो विशेषः कश्चित् । तच्च एतत् कर्मणां ज्ञानसहितानां फलम् । एतस्मात्साध्यसाधनरूपात्संसारान्मोक्षः कर्तव्य इत्यतः बन्धनरूपस्य मृत्योः स्वरूपमुच्यते । बद्धस्य हि मोक्षः कर्तव्यः । यदपि अतिमुक्तस्य स्वरूपमुक्तं, तत्रापि ग्रहातिग्रहाभ्यामविनिर्मुक्त एव मृत्युरूपाभ्याम् । तथा चोक्तम् — 'अशनाया हि मृत्युः' 'एष एव मृत्युः' इति आदित्यस्थं पुरुषमङ्गीकृत्य आह, 'एको मृत्युर्बहवः' इति च । तदात्मभावापन्नो हि मृत्योरातिमतिमुच्यत इत्युच्यते । न च तत्र ग्रहातिग्रहौ मृत्युरूपौ न स्तः । 'अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यः' 'मनश्च ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतः' इति वक्ष्यति — 'प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण' इति, 'वाग्वै ग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण ' इति च । तथा त्र्यन्नविभागे व्याख्यातमस्माभिः । सुविचारितं चैतत् — यदेव प्रवृत्तिकारणं, तदेव निवृत्तिकारणं न भवतीति ।

केचित्तु सर्वमेव निवृत्तिकारणं मन्यन्ते । अतः कारणात् — पूर्वस्मात्पूर्वस्मात् मृत्योर्मुच्यते उत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानः —व्यावृत्त्यर्थमेव प्रतिपद्यते, न तु तादर्थ्यम् — इत्यतः आ द्वैतक्षयात् सर्वं मृत्युः, द्वैतक्षये तु परमार्थतो मृत्योरातिमतिमुच्यते । अतश्च आपेक्षिकी गौणी मुक्तिरन्तराले । सर्वमेतत् एवं अबार्हदारण्यकम् । ननु सर्वैकत्वं मोक्षः, 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति श्रुतेः — बाढं भवत्येतदपि । न तु 'ग्रामकामो यजेत' 'पशुकामो यजेत' इत्यादिश्रुतीनां तादर्थ्यम् । यदि हि अद्वैतार्थत्वमेव आसां, ग्रामपशुस्वर्गाद्यर्थत्वं नास्तीति ग्रामपशुस्वर्गादयो न गृह्येरन् । गृह्यन्ते तु कर्मफलवैचित्र्यविशेषाः । यदि च वैदिकानां कर्मणां तादर्थ्यमेव, संसार एव नाभविष्यत् । अथ तादर्थ्येऽपि अनुनिष्पादितपदार्थस्वभावः संसार इति चेत्, यथा च रूपदर्शनार्थं आलोके सर्वोऽपि तत्रस्थः प्रकाश्यत एव — न, प्रमाणानुपपत्तेः । अद्वैतार्थत्वे वैदिकानां कर्मणां विद्यासहितानां, अन्यस्यानुनिष्पादितत्वे प्रमाणानुपपत्तिः — न प्रत्यक्षं, नानुमानं, अत एव च न आगमः । उभयं एकेन वाक्येन प्रदर्श्यत इति चेत्, कुल्याप्रणयनालोकादिवत्—तन्नैवम् । वाक्यधर्मानुपपत्तेः । न च एकवाक्यगतस्यार्थस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनत्वमवगन्तुं शक्यते । कुल्याप्रणयनालोकादौ अर्थस्य प्रत्यक्षत्वाददोषः । यदप्युच्यते मन्त्रा अस्मिन्नर्थे दृष्टा इति—अयमेव तु तावदर्थः प्रमाणागम्यः । मन्त्राः पुनः किमस्मिन्नर्थे आहोस्विदन्यस्मि-

* सर्वस्यैवाश्वलब्राह्मणस्येदं भाष्यं अर्थसंगत्यनुसंधानाय, अविभज्यैव खण्डभेदेन, उद्धृतम् ।

(१) बृउ. ३।२।१; शब्रा. १४।६।२।१ वतिग्रहा इति (वतिग्रहाः); ब्रशंकर. २।४।५; भास्कर. २।४।१७; रामानुज. २।४।४; मध्व. ये तेऽष्टौ (एतेऽष्टौ); श्रीकर. २।४।४; वल्लभ. २।४।५, ३।१।४.

ऽर्थे इति मृग्यमेतत् । तस्माद्ग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युः बन्धः, तस्मात् मोक्षो वक्तव्य इत्यत इदमारभ्यते । न च जानीमो विषयसंबन्धाविव अन्तरालेऽवस्थानं अर्धजरतीयं कौशलम् । यत्तु मृत्योरतिमुच्यते इत्युक्त्वा ग्रहातिग्रहावुच्येते, तत्तु अर्थसंबन्धात् । सर्वोऽयं साध्यसाधनलक्षणो बन्धः, ग्रहातिग्रहाविनिर्मोकात् । निगडे हि निर्ज्ञाते निगडितस्य मोक्षाय यत्नः कर्तव्यो भवति । तस्मात् तादर्थ्येन आरम्भः ।

अथ हैनं— हशब्द ऐतिह्यार्थः । अथ अनन्तरं अश्वले उपरते प्रकृतं याज्ञवल्क्यं जरत्कारुगोत्रो जारत्कारवः ऋतभागस्यापत्यं आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाचेति अभिमुखीकरणाय । पूर्ववत्प्रश्नः —— कति ग्रहाः कत्यतिग्रहाः इति । इति-शब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । तत्र निर्ज्ञातेषु वा ग्रहातिग्रहेषु प्रश्नः स्यात्, अनिर्ज्ञातेषु वा । यदि तावत् ग्रहा अतिग्रहाश्च निर्ज्ञाताः, तदा तद्गतस्यापि गुणस्य संख्याया निर्ज्ञातत्वात् कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति संख्याविषयः प्रश्नो नोपपद्यते । अथ अनिर्ज्ञाताः तदा संख्येयविषयप्रश्न इति के ग्रहाः केऽतिग्रहा इति प्रष्टव्यं, न तु कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति प्रश्नः । अपि च निर्ज्ञातसामान्यकेषु विशेषविज्ञानाय प्रश्नो भवति — यथा कतमेऽत्र कठाः कतमेऽत्र कालापा इति । न चात्र ग्रहातिग्रहा नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धाः, येन विशेषार्थः प्रश्नः स्यात् । ननु च 'अतिमुच्यते' इत्युक्तं, ग्रहगृहीतस्य हि मोक्षः, 'स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः' इति हि द्विरुक्तं, तस्मात्प्रासा ग्रहा अतिग्रहाश्च, ननु तत्रापि चत्वारो ग्रहा अतिग्रहाश्च निर्ज्ञाताः वाक्चक्षुःप्राणमनांसि, तत्र कतीति प्रश्नो नोपपद्यते निर्ज्ञातत्वात् — न, अनवधारणार्थत्वात् । न हि चतुष्ट्वं तत्र विवक्षितम् । इह तु ग्रहातिग्रहदर्शने अष्टत्वगुणविवक्षया कतीति प्रश्न उपपद्यत एव । तस्मात् 'स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः' इति मुक्त्यतिमुक्ती द्विरुक्ते । ग्रहातिग्रहा अपि सिद्धाः । अतः कतिसंख्याका ग्रहाः, कति वा अतिग्रहाः इति पृच्छति । इतर आह — अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । ये ते अष्टौ ग्रहा अभिहिताः, कतमे ते नियमेन ग्रहीतव्या इति । शंकर.

(२) क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन संकीर्त्यन्ते—— 'अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः' इति ।

ब्रशंकर. २।४।५

(३) समानजातीयत्वमेकां जातिं क्रियां गुणं चाश्रित्य संख्यायोगः प्रवर्तते — 'यथाऽष्टौ ग्रहाः' इति । भास्कर. २।४।१७

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतः । अपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥

(१) तत्र आह — प्राणो वै ग्रहः ——प्राण इति घ्राणमुच्यते, प्रकरणात् । वायुसहितः सः । अपानेनेति गन्धेनेत्येतत् । अपानसचिवत्वात् अपानो गन्ध उच्यते । अपानोपहृतं हि गन्धं घ्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति । तदेतदुच्यते —— अपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रतीति ।

शंकर.

(२) अत्र प्राणशब्देन नस्यत्वसामान्यात्प्राणेन्द्रियं गौण्या वृत्त्याऽभिधीयते । गृह्णात्यात्मानं स्ववशं करोतीति ग्रह इन्द्रियम् । पचाद्यच् । अपानो गन्धः । अपानेन निश्वासवायुनाऽपानीयत्वाद्गन्धो लक्ष्यते । तेन विषयरूपेणातिग्रहेण गृहीतो व्याप्तो भवति । अतिशयेन स्वस्वविषयिणमिन्द्रियादिकं गृह्णाति स्ववशीकरोतीत्यतिग्रहो विषयः । तदुपपादयति —— अपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति । अत्र घ्राणेनेत्यध्याहर्तव्यम् । अपानेनापनीतान् गन्धान्घ्राणेन जिघ्रतीत्यर्थः । यद्वाऽपानशब्दो घ्राणपरो द्रष्टव्यः । उत्तरसंदर्भैकरूप्यात् । अतो घ्राणं गन्धाधीनमिति भावः । ततश्चेन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्युक्तरीत्या ग्रहशब्दितेऽपीन्द्रियेभ्योऽतिग्रहशब्दितानां विषयाणां प्रबलतया तद्वशीकरणे यत्नः कर्तव्य इति भावः ।

रंग.

वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतः । वाचा हि नामान्यभिवदति ॥

जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्राहेण गृहीतः । जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥

(१) बृउ. ३।२।२; शब्रा. १४।६।२।२ नातिग्राहेण (नातिग्रहेण); रंग. शब्रावत्; मध्व. शब्रावत्.

(२) बृउ. ३।२।३, ४; शब्रा. १४।६।२।४, ३ ग्राहेण (ग्रहेण); रंग. शब्रावत्; मध्व. शब्रावत्.

चक्षुर्वै ग्रहः। स रूपेणातिग्राहेण गृहीतः। चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥

श्रोत्रं वै ग्रहः। स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः। श्रोत्रेण हि शब्दाञ्शृणोति ॥

मनो वै ग्रहः। स कामेनातिग्राहेण गृहीतः। मनसा हि कामान्कामयते ॥

हस्तौ वै ग्रहः। स कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतः। हस्ताभ्याꣳ हि कर्म करोति ॥

त्वग्वै ग्रहः। स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतः। त्वचा हि स्पर्शान्वेदयते। इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥

(१) वाग्वै ग्रहः— वाचा हि अध्यात्मपरिच्छिन्नया आसङ्गविषयास्पदया असत्यानृतासभ्यबीभत्सादिवचनेषु व्यापृतया गृहीतो लोकः अपहृतः, तेन वाक् ग्रहः। स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतः सः वागाख्यो ग्रहः, नाम्ना वक्तव्येन विषयेण, अतिग्राहेण, अतिग्राहेणेति दैर्घ्यं छान्दसम्। वक्तव्यार्था हि वाक्। तेन वक्तव्येनार्थेन तादर्थ्येन प्रयुक्ता वाक् तेन वशीकृता। तेन तत्कार्यमकृत्वा नैव तस्या मोक्षः। अतः नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीता वागित्युच्यते। वक्तव्यासङ्गेन हि प्रवृत्ता सर्वानर्थैर्युज्यते। समानमन्यत्। इत्येते त्वक्पर्यन्ता अष्टौ ग्रहाः स्पर्शपर्यन्ताश्चैते अष्टावतिग्रहा इति। शंकर.

(२) 'हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्' — हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते 'हस्तो वै ग्रहः स कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति' इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु। स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते संभावयितुम्। हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका संख्या संग्राह्या भवति तस्यां हीनाऽन्तर्भवति न तु हीनायामधिका। अतश्च नैवं मन्तव्यं स्तोककल्पनानुरोधात्सप्तैव प्राणाः स्युरिति। उत्तरसंख्यानुरोधात्त्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः। तथा चोदाहृता श्रुतिः 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः' इति।

हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते 'हस्तो वै ग्रहः' इत्यादिश्रुतिषु। ग्रहत्वं च बन्धनभावो गृह्यते बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति। स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते शरीरान्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य। तस्माच्छरीरान्तरसंचारीदं ग्रहसंज्ञकं बन्धनमित्यर्थादुक्तं भवति। तथा च स्मृतिः — 'पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते। तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ॥' इति प्राङ्मोक्षात् ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनावियोगं दर्शयति।

* ब्रशंकर. २।४।६

मृत्योरन्नता, म्रियमाणस्य प्राणानुत्क्रमणं, नाम अनन्तं, मृत्यूत्तरं पुरुषस्य स्थितिः पुण्यपापरूपा

याज्ञवल्क्येति होवाच। यदिदꣳ सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमिति। अग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नम्। अप पुनर्मृत्युं जयति ॥

(१) उपसंहृतेषु ग्रहातिग्रहेष्वाह पुनः — याज्ञवल्क्येति होवाच। यदिदं सर्वं मृत्योरन्नम् — यदिदं व्याकृतं सर्वं मृत्योरन्नं, सर्वं जायते विपद्येत च ग्रहातिग्रहलक्षणेन मृत्युना ग्रस्तम् —का स्वित् का नु स्यात् सा देवता, यस्या देवताया मृत्युरप्यन्नं भवेत् —'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति श्रुत्यन्तरात्। अयमभिप्रायः प्रष्टुः — यदि मृत्योर्मृत्युं वक्ष्यति, अनवस्था

(१) बृउ. ३।२।५; शब्रा. १४।६।२।५ ग्राहेण (ग्रहेण); रंग. शब्रावत्; मध्व. शब्रावत्; श्रीकर. २।४।१२ (हि०).

(२) बृउ. ३।२।६, ७; शब्रा. १४।६।२।६, ७ ग्राहेण (ग्रहेण); रंग. शब्रावत्; मध्व. शब्रावत्.

(३) बृउ. ३।२।८; शब्रा. १४।६।२।८ ग्राहेण (ग्रहेण); ब्रशंकर. २।४।६ हस्तौ (हस्तो); भास्कर. २।४।६ हस्तौ (हस्तो) (हि०); रंग. शब्रावत्; निंबार्क. २।४।६ ब्रशंकरवत्; मध्व. ब्रशंकरवत्; श्रीकर. २।४।४ ब्रशंकरवत्; विज्ञान. २।४।६; बलदेव. २।४।६.

(४) बृउ. ३।२।९; शब्रा. १४।६।२।९ ग्राहेण (ग्रहेण) इत्येतेऽष्टौ (इत्यष्टौ); रंग. ग्राहेण (ग्रहेण) ग्रहा अष्टा (ग्रहा एतेऽष्टा); मध्व. ग्राहेण (ग्रहेण).

* भास्करनिंबार्कश्रीकरविज्ञानाः ब्रशंकरवत्।

(१) बृउ. ३।२।१०; शब्रा. १४।६।२।१०; ब्रशंकर. ३।३।५१; रामानुज. ४।२।१२; बलदेव. ४।२।१३.

स्यात् । अथ न वक्ष्यति, अस्माद्ग्रहातिग्रहलक्षणान्मृत्योः मोक्षः नोपपद्यते । ग्रहातिग्रहमृत्युविनाशे हि मोक्षः स्यात् । स यदि मृत्योरपि मृत्युः स्यात् भवेत् ग्रहातिग्रहलक्षणस्य मृत्योर्विनाशः –– अतः दुर्वचनं प्रश्नं मन्वानः पृच्छति 'का स्वित्सा देवता' इति । अस्ति तावन्मृयोर्मृत्युः । ननु अनवस्था स्यात् –– तस्याप्यन्यो मृत्युरिति –– नानवस्था, सर्वमृत्योः मृत्य्वन्तरानुपपत्तेः । कथं पुनरवगम्यते –– अस्ति मृत्योर्मृत्युरिति ? दृष्टत्वात् । अग्निस्तावत् सर्वस्य दृष्टो मृत्युः, विनाशकत्वात्, सोऽद्भिर्भक्ष्यते, सोऽग्निः अपामन्नं, गृहाण तर्हि अस्ति मृत्योर्मृत्युरिति । तेन सर्वे ग्रहातिग्रहजातं भक्ष्यते मृत्योर्मृत्युना । तस्मिन्बन्धने नाशिते मृत्युना भक्षिते संसारान्मोक्ष उपपन्नो भवति । बन्धनं हि ग्रहातिग्रहलक्षणमुक्तम् । तस्माच्च मोक्ष उपपद्यत इत्येतत्प्रसाधितम् । अतः बन्धमोक्षाय पुरुषप्रयासः सफलो भवति । अतोऽपजयति पुनर्मृत्युम् ।

शंकर.

(२) यस्य मृत्योरिदं सर्वमन्नं स मृत्युः कस्या देवताया अन्नमिति । उत्तरमाह –– अग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नम् । अग्निना हि सर्वं दह्यते सोऽप्यद्भिर्नाश्यते । अतोऽपामग्न्यन्नकत्वमिति भावः । अपामग्न्यन्नकत्वचिन्तनस्य फलमाह –– अप पुनर्मृत्युं जयति । य एवं वेद सोऽपमृत्युं जयतीत्यर्थः । कास्वित्सा देवतेति प्रश्नानुरोधादपामित्यस्याप्त्वाभिमानिनारायणपरत्वेऽपि न दोषः । तस्मिन्पक्षे 'अग्निर्वै मृत्युः' इत्यत्राग्निशब्दस्य कालाग्निरुद्रपरत्वं द्रष्टव्यम् । 'अग्निर्वै रुद्रः' इति प्रसिद्धेश्च । एतदेवाभिप्रेत्य व्यासार्यैरार्तभागप्रश्नस्य विद्वद्विषयत्वेऽपीति ग्रन्थेनास्य प्रकरणस्य परमात्मविषयत्वमपि सूचितम् ।

रंग.

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो३ नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवनीयन्ते । स उच्छ्वयति । आध्मायति । आध्मातो मृतः शेते ॥

(१) परेण मृत्युना मृत्यौ भक्षिते परमात्मदर्शनेन योऽसौ मुक्तः विद्वान्, सोऽयं पुरुषः यत्र यस्मिन्काले म्रियते, उत् ऊर्ध्वं, अस्मात् ब्रह्मविदो म्रियमाणात्, प्राणाः — वागादयो ग्रहाः नामादयश्चातिग्रहा वासनारूपा अन्तस्थाः प्रयोजकाः –– क्रामन्त्यूर्ध्वं उत्क्रामन्ति, आहोस्विन्नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः –– नोत्क्रामन्ति । अत्रैव अस्मिन्नेव परेणात्मना अविभागं गच्छन्ति विदुषि कार्याणि करणानि च स्वयोनौ परब्रह्मसतत्त्वे समवनीयन्ते, एकीभावेन समवसृज्यन्ते, प्रलीयन्ते इत्यर्थः — ऊर्मय इव समुद्रे । तथा च श्रुत्यन्तरं कलाशब्दवाच्यानां प्राणानां परस्मिन्नात्मनि प्रलयं दर्शयति – 'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति' इति — परेणात्मना अविभागं गच्छन्तीति दर्शितम् । न तर्हि मृतः –– न हि । मृतश्च अयम् –– यस्मात् स उच्छ्वयति उच्छूनतां प्रतिपद्यते, आध्मायति बाह्येन वायुना पूर्यते, दृतिवत्, आध्मातः मृतः शेते निश्चेष्टः । बन्धननाशे मुक्तस्य न क्वचिद्गमनमिति वाक्यार्थः ।

* शंकर.

(२) यत्र यदाऽयं जीवो म्रियते किमस्मान्म्रियमाणात्प्राणा उत्क्रामन्ति जीवं विहाय यथायथं गच्छन्त्युत तत्संयुक्ता एव सन्तस्तेन सहैवोत्क्रामन्तीति प्रश्नार्थः । उत्तरमाह– अत्रैवाऽऽत्मनि समवनीयन्ते संयोज्यन्ते । समित्येकीकारे । एकीभूततया संयुक्ता भवन्तीत्यर्थः । न तं विहायोत्क्रामन्ति न हैनो(सहैवो)त्क्रामन्तीत्यर्थः । स पुरुषो मृत उत्क्रान्तप्राणः सन् श्वयथुं प्राप्नोति । आध्मायति बाह्यवायुना पूर्यते । आध्मातो बाह्यवायुना पूरितः सन् शेते । यद्यप्युच्छूनत्वादिर्देहधर्मो न तु तस्मादिति निर्दिष्टम्रियमाणजीवधर्मस्तथाऽपि देहात्मनोरभेदोपचा-

---

(१) बृउ. ३।२।११; शब्रा. १४।६।२।१२ न्त्याहो३ (न्त्याहो); ब्रशंकर. ४।२।१३ त्प्राणाः क्रामन्त्याहो३ (त्प्राणा उत्क्रामन्त्याहो); रामानुज. ४।२।१२ न्त्याहो३

* ब्रशंकर. छाउ. ६।८।६ (पृ. ९११) इत्यत्र द्रष्टव्यम् । (न्त्याहो) नीयन्ते (लीयन्ते) (आध्मायति०); श्रीकर. ४।२।१२ रामनुजवत्; वल्लभ. ४।२।५ न्त्याहो३ (न्त्याहो) उच्छ्वय (उच्छ्रय); विज्ञान. ३।१।५, ४।२।१२ न्त्याहो ३ (न्त्याहो) (आध्मायति०); बलदेव ४।२।१३.

रेण तथानिर्देशो द्रष्टव्यः । न च ‘ स उच्छ्वयत्याध्मातो मृतः शेते ’ इत्युच्छूनत्वादिविस्पष्टदेहधर्मश्रवणेन देहापादानकोत्क्रमणप्रतिषेधविषयकत्वोपपत्तौ अभेदोपचारमाश्रित्य जीवापादानकोद्गमननिषेधपरत्वं कुत आश्रयणीयमिति वाच्यम् । ‘योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति ’ (बृउ. ४।४।६) इत्यत्र शरीरापादनकोद्गमनप्रतिषेधवादिनोऽभेदोपचारस्यावश्याश्रयणीयत्वेन दोषसाम्यात् , ‘ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ’ (ब्रसू. ४।२।१२) इति सूत्रभाष्यादावस्यार्थस्य प्रपञ्चितत्वान्नात्रास्माकं वक्तव्यमवशिष्यते । रंग.

(३) आर्तभागप्रश्नोऽपि यदा विद्वद्विषयस्तदाऽयमेव परिहारः । स त्वविद्वद्विषयः । तत्र प्रश्नप्रतिवचनयोर्ब्रह्मविद्याप्रसङ्गादर्शनात् । तत्र हि ग्रहातिग्रहरूपेणेन्द्रियेन्द्रियार्थस्वभावोऽपामग्न्यन्नत्वं म्रियमाणस्य जीवस्य प्राणापरित्यागो मृतस्य नामवाच्यकीर्त्यनुवृत्तिस्तस्य च पुण्यपापानुगुणगतिप्राप्तिरित्येतेऽर्थाः प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्ताः । तत्र च ‘ अप पुनर्मृत्युं जयति ’(बृउ. ३।२।१०) इत्यपामग्न्यन्नत्वज्ञानादग्निजय एव मृत्युजय उच्यते । अतो नात्र विदुषः प्रसङ्गः । अविदुषस्तु प्राणानुत्क्रान्तिवचनं स्थूलदेहवत्प्राणा न मुञ्चन्त्यपि तु भूतसूक्ष्मवजीवं परिष्वज्य गच्छन्तीति प्रतिपादयतीति निरवद्यम्। * रामानुज. ४।२।१२

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति । नामेति । अनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥

(१) मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्ते ? आहोस्वित् तत्प्रयोजकमपि सर्वम् ? अथ प्राणा एव, न तत्प्रयोजकं सर्वं, प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसङ्गः । अथ सर्वमेव कामकर्मादि, ततो मोक्ष उपपद्यते इत्येवमर्थः उत्तरः प्रश्नः । याज्ञवल्क्येति होवाच — यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति । आह इतरः— नामेति । सर्वं समवनीयते इत्यर्थः । नाममात्रं तु न लीयते, आकृतिसंबन्धात् । नित्यं हि नाम । अनन्तं वै नाम । नित्यत्वमेव आनन्त्यं नाम्नः । तदानन्त्याधिकृताः अनन्ता वै विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति — तन्नामानन्त्याधिकृतान् विश्वान्देवान् आत्मत्वेनोपेत्य तेन आनन्त्यदर्शनेन अनन्तमेव लोकं जयति । शंकर.

(२) पूर्वत्र प्राणं म्रियमाणं न जहातीत्युक्तमिदानीं तु प्राणेभ्योऽन्यच्च किं वा म्रियमाणं न जहातीति प्रश्नः । उत्तरम् — नामेति । तदत्याग एव प्रदर्श्यते प्रसिद्धया अनन्तं वै नाम । देहे नष्टेऽपि युधिष्ठिरादीनां नामानुवृत्तिदर्शनान्नाम्नो नाशो नास्तीत्यर्थः । नामाभिमानिदेवता अप्यनन्ता इत्याह — अनन्ता विश्वे देवाः । नामानन्त्यज्ञानस्य फलमाह — अनन्तमेव स तेन लोकं जयति । अनुवृत्तेन नाम्ना शाश्वतपुण्यलोकं जयतीत्यर्थः। अत एव हि लोके नामानुवृत्त्यर्थं यतन्त इति भावः । रंग.

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीꣳ शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीति । आहर सोम्य हस्तमार्तभाग । आवामेवैतस्य वेदि-

* शांकरं विद्वत्परत्वपक्षं खण्डयन् स्वपक्षं रंगव्याख्याने प्रदर्शितरूपं समर्थयत्यस्मिन्भाष्ये । श्रीकरविज्ञानयोः रामानुजवद्भावः ।

(१) बृउ. ३।२।१२; शब्रा. १४।६।२।११; मध्व. नन्ता+ (वै).

(१) बृउ. ३।२।१३; शब्रा. १४।६।२।१३, १४ सोम्य (सौम्य) आर्तभाग । आवामेवैतस्य वेदिष्यावो (आर्तभागेति होवाच । आवमेवैतद्वेदिष्यावो) चक्राते (चक्रतुः) अथ+ (ह); ब्रशंकर. २।१।३४, ३।१।४, ४।२।६ अथ+ (ह); भास्कर. ३।१।४; रंग. पुरुषस्य मृतस्याग्निं (पुरुषस्याग्निं) मेवैतस्य (मेतस्यैव); रामानुज. ३।१।४; निंबार्क. २।१।३३, ३।१।४ (भवति०); ब्रमध्व. २।४।२२, ३।१।४; श्रीकंठ. ३।१।४; श्रीकर. ३।१।४; वल्लभ. २।१।३४, ३।१।४, ४।२।५ अथ+ (ह); विज्ञान. १।३।२, २।१।३४, ३।१।४, ३।२।४०, ४।२।६ (कर्मणा०); बलदेव. २।४।२१, ३।१।४, ४।२।२, ३, १५.

ष्यावो न नावेतत्सजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्राते । तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः । अथ यत्प्रशशꣳसतुः कर्म हैव तत्प्रशशꣳसतुः । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥

(१) ग्रहातिग्रहरूपं बन्धनमुक्तं मृत्युरूपम्। तस्य च मृत्योः मृत्युसद्भावान्मोक्षश्चोपपद्यते । स च मोक्षः ग्रहातिग्रहरूपाणामिहैव प्रलयः, प्रदीपनिर्वाणवत् । यत्तत् ग्रहातिग्रहाख्यं बन्धनं मृत्युरूपं, तस्य यत्प्रयोजकं तत्स्वरूपनिर्धारणार्थमिदमारभ्यते —— याज्ञवल्क्येति होवाच ।

अत्र केचिद्वर्णयन्ति —— ग्रहातिग्रहस्य सप्रयोजकस्य विनाशेऽपि किल न मुच्यते । नामावशिष्टः अविद्यया ऊषरस्थानीयया स्वात्मप्रभवया परमात्मनः परिच्छिन्नः भोज्याच्च जगतो व्यावृत्तः उच्छिन्नकामकर्मा अन्तराले व्यवतिष्ठते । तस्य परमात्मैकत्वदर्शनेन द्वैतदर्शनमपनेतव्यमिति——अतः परं परमात्मदर्शनमारब्धव्यम् —— इति । एवं अपवर्गाख्यामन्तरालावस्थां परिकल्प्य उत्तरग्रन्थसंबन्धं कुर्वन्ति ।

तत्र वक्तव्यम् —— विशीर्णेषु करणेषु विदेहस्य परमात्मदर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि कथमिति । समवनीतप्राणस्य हि नाममात्रावशिष्टस्येति तैरुच्यते । 'मृतः शेते' इति ह्युक्तम्। न मनोरथेनाप्येतदुपपादयितुं शक्यते । अथ जीवन्नेव अविद्यामात्रावशिष्टो भोज्यादपावृत्त इति परिकल्प्यते, तत्तु किंनिमित्तमिति वक्तव्यम्। समस्तद्वैतैकत्वात्मप्राप्तिनिमित्तमिति यद्युच्येत, तत् पूर्वमेव निराकृतम् । कर्मसहितेन द्वैतैकत्वात्मदर्शनेन संपन्नो विद्वान् मृतः समवनीतप्राणः जगदात्मत्वं हिरण्यगर्भस्वरूपं वा प्राप्नुयात्, असमवनीतप्राणः भोज्यात् जीवन्नेव वा व्यावृत्तः विरक्तः परमात्मदर्शनाभिमुखः स्यात् । न च उभयं एकप्रयत्ननिष्पाद्येन साधनेन लभ्यम् । हिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनं चेत्, न ततो व्यावृत्तिसाधनम् । परमात्माभिमुखीकरणस्य भोज्याद्व्यावृत्तेः साधनं चेत्, न हिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनम् । न हि यत् गतिसाधनं, तत् गतिनिवृत्तेरपि । अथ मृत्वा हिरण्यगर्भं प्राप्य ततः समवनीतप्राणः नामावशिष्टः परमात्मज्ञानेऽधिक्रियते, ततः अस्मदाद्यर्थं परमात्मज्ञानोपदेशः अनर्थकः स्यात् । सर्वेषां हि ब्रह्मविद्या पुरुषार्थायोपदिश्यते —— 'तद्यो यो देवानाम्' इत्याद्यया श्रुत्या । तस्मात् अत्यन्तनिकृष्टा शास्त्रबाह्यैव इयं कल्पना । प्रकृतं तु वर्तयिष्यामः ।

तत्र केन प्रयुक्तं ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनमित्येतन्निर्दिधारयिषया आह —— 'यत्रास्य पुरुषस्य असम्यग्दर्शिनः शिरःपाण्यादिमतो मृतस्य —— वाक् अग्निमप्येति, वातं प्राणोऽप्येति, चक्षुरादित्यमप्येति' —— इति सर्वत्र संबध्यते । मनः चन्द्रं, दिशः श्रोत्रं, पृथिवीं शरीरं, आकाशमात्मेत्यत्र आत्मा अधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते । स आकाशमप्येति । ओषधीरपियन्ति लोमानि । वनस्पतीनपियन्ति केशाः । अप्सु लोहितं च रेतश्च —— निधीयते इति —— पुनरादानलिङ्गम् । सर्वत्र हि वागादिशब्देन देवताः परिगृह्यन्ते । न तु करणान्येवापक्रामन्ति प्राङ्मोक्षात् । तत्र देवताभिरनधिष्ठितानि करणानि न्यस्तदात्राद्युपमानानि, विदेहश्च कर्ता पुरुषः अस्वतन्त्रः किमाश्रितो भवतीति पृच्छ्यते —— क्वायं तदा पुरुषो भवतीति —— किमाश्रितः तदा पुरुषो भवतीति । यं आश्रयमाश्रित्य पुनः कार्यकरणसंघातमुपादत्ते, येन ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनं प्रयुज्यते तत् किमिति प्रश्नः । अत्रोच्यते —— स्वभावयदृच्छाकालकर्मदैवविज्ञानमात्रशून्यानि वादिभिः परिकल्पितानि । अतः अनेकविप्रतिपत्तिस्थानत्वात् नैव जल्पन्यायेन वस्तुनिर्णयः । अत्र वस्तुनिर्णयं चेदिच्छसि, आहर सोम्य हस्तं आर्तभाग हे—— आवामेव एतस्य त्वत्पृष्टस्य वेदितव्यं यत्, तत् वेदिष्यावः निरूपयिष्यावः । कस्मात्? न नौ आवयोः एतत् वस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं शक्यते । अत एकान्तं गमिष्यावः विचारणाय । तौ हेत्यादि श्रुतिवचनम् । तौ याज्ञवल्क्यार्तभागौ एकान्तं गत्वा किं चक्रतुरित्युच्यते —— तौ ह उत्क्रम्य सजनात् देशात् मन्त्रयांचक्राते । आदौ लौकिकवादिपक्षाणां एकैकं परिगृह्य विचारितवन्तौ । तौ ह विचार्य यदूचतुः अपोह्य पूर्वपक्षान्सर्वानेव — तच्छृणु । कर्म हैव आश्रयं पुनः पुनः— कार्यकरणोपादानहेतुं तत् तत्र ऊचतुः उक्तवन्तौ — न केवलम् । कालकर्मदैवेश्वरेष्वभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रश-

शंसतुस्तौ, कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः —– यस्मान्निर्धारितमेतत् कर्मप्रयुक्तं ग्रहातिग्रहादिकार्यकरणोपादानं पुनः पुनः, तस्मात् पुण्यो वै शास्त्रविहितेन पुण्येन कर्मणा भवति, तद्विपरीतेन विपरीतो भवति पापः पापेन —– इति एवं याज्ञवल्क्येन प्रश्नेषु निर्णीतेषु, ततः अशक्यप्रकम्पत्वात् याज्ञवल्क्यस्य, ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम । शंकर.

(२) ' अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ' —– स्यादेतत् । नैव प्राणा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छन्ति, अग्न्यादिगतिश्रुतेः । तथाहि श्रुतिर्मरणकाले वागादयः प्राणा अग्न्यादीन्देवान्गच्छन्तीति दर्शयति —– ' यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः ' इत्यादिनेति चेत् । न । भाक्तत्वात् । वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गौणी लोमसु केशेषु चादर्शनात् । ' ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः ' इति हि तत्राम्नायते । न हि लोमानि केशाश्चोत्प्लुत्यौषधीर्वनस्पतींश्च गच्छन्तीति संभवति । न च जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्याने गमनमवकल्प्यते । नापि प्राणैर्विना देहान्तर उपभोग उपपद्यते । विस्पष्टं च प्राणानां सह जीवेन गमनमन्यत्र श्रावितम् । अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणामग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाल उपकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽग्न्यादीन्गच्छन्तीत्युपचर्यते । ३।१।४

तत्र कर्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता । इह पुनर्भूतोपादानाद्देहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितं न त्वाश्रयान्तरं निवारितम् । तस्मादविरोधः ।

* ब्रशंकर. ४।२।६

(३) अत्र वागादीन्द्रियाणामाकल्पस्थायित्वादाहंकारिकत्वाच्च मरणदशायामनुपादानभूताग्नौ लयासंभवाच्च वाचोऽग्नावप्ययो नाम वागिन्द्रियाभिमानिदेवभूतस्याग्नेर्वागिन्द्रियाधिष्ठानानुकूलव्यापारमन्तरेणावस्थितिरेव । मरणदशायां म्रियमाणजीवसंबन्धिवागिन्द्रियं तदभिमान्यग्निर्न व्यापारयतीति यावत् । सूत्रितं च भगवता बादरायणेन ' अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ' (ब्र. सू. ३।१।४) इति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । अप्ययश्च भाक्तो यथायोग्यं द्रष्टव्यः । वातमिति । आत्मा देहान्तर्गताकाश इत्यर्थः । ओषधीरिति । लोमाभिमानिदेवता ओषध्यभिमानिदेवतामप्येति लोमाभिमानित्वं विहाय केवलमोषध्यभिमानी भवतीत्यर्थः। निधीयते प्रक्षिप्यत इत्यर्थः । क्वायं तदा पुरुषो भवतीति म्रियमाणसंबन्धिषु सर्वेषु तत्तदाधाराश्रितेषु शारीरः पुरुषः किमाश्रितो भवतीति प्रश्नः । * रंग.

(४) आकाशं परमात्मानमेव । ' केचित्तु मानुषा मुक्तिमनुक्रम्यैव देहतः । देहपाते तु देहस्य दोषान् भुक्त्वैव सर्वशः । मरणोच्छूनतादींस्तु स्वकीयारब्धकर्मजान् । देहे क्षीणे तु गच्छन्ति दृष्ट्वा विष्णुमनुज्ञया । पुनरत्रैव तिष्ठन्ति नित्यानन्दैकभोगिनः । देहादुत्क्रम्य देवास्तु यान्ति विष्णुं सनातनम् । देहादुत्क्रम्य यातानां देवा भागत एव तु । स्वाधिदैवं व्रजन्त्यद्धा भागतोऽनुव्रजन्ति तान् । आकाशाख्यं स्वरूपं तु विष्णुस्तद्धृदि संस्थितः । भागतो भागतश्चैताननुयाति जनार्दनः । ज्ञानस्थितेन रूपेण देवानां मुक्तिदो हरिः । पुण्यस्थितेन रूपेण स्वर्गे निरयमन्यगः । रहस्यमेतद्देवानां विदुः कर्मेति मानुषाः । तस्मान्नैतज्जनेष्वेतद्विष्णोः कर्म प्रकाशयेत् ॥ ' इति च । अत एव याज्ञवल्क्यो न जनेषूवाच । ' कर्मनामा तु भगवान् फलकर्तृत्वतो हरिः । पातनात्पापनामासौ पुनातेः पुण्यनामवान् ॥' इति भारते ।

मध्व.

(५) ' अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ' —–' यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः' इत्यादिश्रुतेर्न प्राणानां जीवेन सह गतिरिति चेन्न । भागतोऽग्न्यादिप्राप्तेः । ' पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन्प्राणा भागत एव तु । अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् । पुनः शरीरसंप्राप्तौ तमेवानुविशन्ति च ॥ ' इति ब्राह्मे । ब्रह्माण्डे च–' मृतिकाले जहात्येनं प्राणा भूतानि पञ्च च । भागतो भागतस्त्वेनमनुगच्छन्ति सर्वशः ॥ ' इति । ब्रमध्व. ३।१।४

* भास्करनिंबार्कयोः ब्रशंकरवद्भावः ।

* शेषं ब्रशंकर(४।२।६)वत् । रामानुज. रंगव्याख्याने गतम् । श्रीकर. रामानुजवत् ।

(६) 'अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्' —श्रुतिविरोधं परिहरति। परस्परविरोधे व्यवस्था वा बोध्यते। ननु 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निर्वागप्येति वातं प्राणः' इत्यादिना अग्न्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते। न च 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशाः' इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधात् बाधितविषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम्। आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपाताल्लोमकेशा अप्याध्यात्मिका एव ग्राह्याः। यैः कण्डूलावण्यप्रतीतिः। दृश्यमानानि तु गोलकस्थानानि। तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इति चेन्न। भाक्तत्वात्। प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति। 'अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ' इत्यत्र ग्रहनिरूपणानन्तरं मृत्युं पृष्ट्वा म्रियमाणप्रश्ने नामैव न जहात्यन्यज्जहातीति प्रतिज्ञाते, प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, नेति प्रतिवचने वागादीनामग्न्यादिभावानुवादः। ततो मन्त्रणाज्जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते। सामग्न्यागतत्वात्। तौ ह यदूचतुरिति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रश्नोत्तरा। उभयोर्वचनविधानात्। ब्रह्मविद्या च गोप्या। उत्क्रमणश्रुतिस्तु, 'स यत्रायꣳ शारीर आत्मा' इति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वेत्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमनमाह। अतो मुक्तामुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमानत्वादग्न्यादिभावश्रुतिर्नोत्क्रमणश्रुतिबाधिका। तस्मादन्यत्र सिद्धो धर्मोऽन्यत्रावस्थासाम्यात् योज्यमानो भाक्तो भवति। अतः प्राणोत्क्रमणमस्ति। तस्मात् संपरिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धम्। ३।१।४

'भूतेषु तच्छ्रुतेः'—ननु मर्यादामार्गीयाणामप्येवमेव वागादिलयः? उतान्यथेति संशये निर्णयमाह। तेषां ते भूतेषु लीयन्ते, न तूक्तरीत्या भगवति। अत्र प्रमाणमाह। तच्छ्रुतेः। 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीꣳ शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते' इति श्रुतेः। न चाविद्वद्विषयिणीयं श्रुतिरिति वाच्यम् 'याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात् प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते' इति पूर्ववाक्यात्। न ह्यविदुषः प्राणानामनुत्क्रमः। 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' इत्यादिश्रुतेः। ननु 'यत्रास्य पुरुषस्य' इत्युपक्रम्य 'रेतश्च निधीयते' इत्यन्ता श्रुतिरविद्वद्विषयिणीति मन्तव्यम्। यत एतदग्रे, क्वायं तदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने याज्ञवल्क्यार्तभागाभ्यां विचारितमुत्तरमुच्यते — 'तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ ह यत् प्रशशꣳसतुः कर्म हैव तत् प्रशशꣳसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति। एतेन कर्माश्रयस्तिष्ठतीति निर्णयः संपद्यते। एवं सति प्राणानुत्क्रमणोक्त्या संपातलयोक्त्या च विद्वद्विषयत्वमत्रावसीयते यतस्तस्यैवोक्तं द्वयं संभवति। अग्रिमश्रुत्युक्तकर्माश्रयत्वं च तस्मिन् विरुद्धमतः पूर्वोत्तरविरोधादद्विषयानिश्चये प्राप्ते प्रतिवदामः। मर्यादामार्गीयविद्वद्विषयिण्येवेयं श्रुतिरिति। अत एव प्रश्ने, क्व तदा पुरुषो भवतीत्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि साधारणपुरुषव्यावृत्त्या मर्यादामार्गीयतत्प्रापकं अयमिति पदम्। तस्यैवोपक्रान्तत्वात्। तथा तदग्रिमविचारितोऽर्थोऽपि तद्विषयक एवेति बुद्ध्यस्व। ननूक्तं बाधकमिति चेत्। हन्त श्रुतिशिरः समाकलितमाकलय। मर्यादामार्गे हि विधिप्राधान्यात्तथैव तन्निर्माणात्। तत्र ह्येवं कृत एवं फलं दास्ये, न त्वकृतेऽपीति भगवदिच्छा, अतः कर्म प्रधानम्। एवं सत्यार्तभागस्याऽयमाशयः — वागादिरेतोऽन्तलयेन प्रारब्धस्यापि तदा नाशाच्छुद्धं जीवं विध्यविषयं कदाचित् पुष्टौ प्रवेशयति, न वेति संशयेन तदाऽपि किं मर्यादामार्ग एवोत पुष्टावपि प्रवेशितो भवतीति प्रश्नः। तदाऽस्यार्थस्येश्वरेच्छारीतिमविदुषो दुर्ज्ञेयत्वं जानन्ती स्वयमेव यदवधारितवती तदपि रहस्यमिति स्फुटमनुक्त्वा श्रुतिः पर्यवसितमर्थमुक्तवती, तौ हेत्यादिना। अत्र कर्मपदं मर्यादामार्गपरम्। तथा च मर्यादामार्ग एव तस्य स्थितिरित्यर्थः संपद्यते, मुक्त एव भवतीति यावत्। अत एव तत्प्रशंसाऽपि। यत ईश्वरत्वेन सर्वकरणसमर्थोऽपि तद्दाने तदपेक्षते। अत्र हेतुत्वेन मर्यादामार्गस्वरूपमुक्तम् — पुण्यो वा इत्यादिना। वल्लभ. ४।२।५

(७) वागादीन्द्रियाणामाहंकारिकाणामग्न्याद्यकार्यत्वेनापृथग्वृत्तितामात्रे लयगत्यादिशब्दस्य भाक्तत्वात्

दैवद्वृत्तिभ्यः पृथग्वृत्त्यन्तराभावात् न तु प्राकृतप्रलयवद्वागादीनां प्रतिमरणं विलयो भवतीत्यर्थः ।

विज्ञान. ३।१।४

(भुज्युप्रश्नः)

लोकपरिमाणं, वायुरेव व्यष्टिः समष्टिश्च

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम । ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम । तस्याऽऽसीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम कोऽसीति । सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति । तं यदा लोकानामन्तानपृच्छाम । अथैनमब्रूम । क्व पारिक्षिता अभवन्निति । क्व पारिक्षिता अभवन् । स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य । क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥

(१) अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनमुक्तम् । यस्मात् सप्रयोजकात् मुक्तः मुच्यते, येन वा बद्धः संसरति, स मृत्युः । तस्माच्च मोक्ष उपपद्यते, यस्मात् मृत्योर्मृत्युरस्ति । मुक्तस्य च न गतिः क्वचित् –– सर्वोत्सादः नाममात्रावशेषः प्रदीपनिर्वाणवदिति चावधृतम् । तत्र संसरतां मुच्यमानानां च कार्यकरणानां स्वकारणसंसर्गे समाने, मुक्तानामत्यन्तमेव पुनरनुपादानम् –– संसरतां तु पुनः पुनरुपादानम् –– येन प्रयुक्तानां भवति, तत् कर्म––इत्यवधारितं विचारणापूर्वकम् । तत्क्षये च नामावशेषेण सर्वोत्सादो मोक्षः । तच्च पुण्यपापाख्यं कर्म, ‘ पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ’ इत्यवधारितत्वात् । एतत्कृतः संसारः । तत्र अपुण्येन स्थावरजङ्गमेषु स्वभावदुःखबहुलेषु नरकतिर्यक्प्रेतादिषु च दुःखं अनुभवति पुनः पुनर्जायमानः म्रियमाणश्च इत्येतत् राजवर्त्मवत् सर्वलोकप्रसिद्धम् । यस्तु शास्त्रीयः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, तत्रैव आदरः क्रियत इह श्रुत्या । पुण्यमेव च कर्म सर्वपुरुषार्थसाधनमिति सर्वे श्रुतिस्मृतिवादाः । मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात् तत्साध्यता प्राप्ता । यावत् यावत् पुण्योत्कर्षः तावत् तावत् फलोत्कर्षप्राप्तिः । तस्मात् उत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्का स्यात् । सा निवर्तयितव्या । ज्ञानसहितस्य च प्रकृष्टस्य कर्मण एतावती गतिः, व्याकृतनामरूपास्पदत्वात् कर्मणः तत्फलस्य च । न तु अकार्ये नित्ये अव्याकृतधर्मिणि अनामरूपात्मके क्रियाकारकफलस्वभाववर्जिते कर्मणो व्यापारोऽस्ति । यत्र च व्यापारः स संसार एव इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय ब्राह्मणमारभ्यते ।

कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव ब्राह्मणमारभ्यते । अथ अनन्तरं उपरते जारत्कारवे, भुज्युरिति नामतः, लैह्यस्यापत्यं लाह्यः तदपत्यं लाह्यायनिः, पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । आदावुक्तं अश्वमेधदर्शनम् । समष्टिव्यष्टिफलश्चाश्वमेधक्रतुः, ज्ञानसमुच्चितो वा केवलज्ञानसंपादितो वा, सर्वकर्मणां परा काष्ठा । भ्रूणहत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोरिति हि स्मरन्ति । तेन हि समष्टिं व्यष्टीश्च प्राप्नोति । तत्र व्यष्टयो निर्ज्ञाता अन्तरण्डविषया अश्वमेधयागफलभूता । ‘ मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ’ इत्युक्तम् । मृत्युश्च अशनायालक्षणो बुद्ध्यात्मा समष्टिः प्रथमजः वायुः सूत्रं सत्यं हिरण्यगर्भः । तस्य व्याकृतो विषयः – यदात्मकं सर्वं द्वैतकत्वं, यः सर्वभूतान्तरात्मा लिङ्गं अमूर्तरसः यदाश्रितानि सर्वभूतकर्माणि, यः कर्मणां कर्मसंबद्धानां च विज्ञानानां परा गतिः परं फलम् । तस्य कियान् गोचरः कियती व्याप्तिः सर्वतः परिमण्डलीभूता, सा वक्तव्या । तस्यां उक्तायां, सर्वः संसारो बन्धगोचर उक्तो भवति । तस्य च समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्य अलौकिकत्वप्रदर्शनार्थं आख्यायिकामात्मनो वृत्तां प्रकुरुते । तेन च प्रतिवादिबुद्धिं व्यामोहयिष्यामीति मन्यते ।

मद्रेषु––मद्रा नाम जनपदाः तेषु, चरकाः––अध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरकाः अध्वर्यवो वा, पर्यव्रजाम पर्यटितवन्तः । ते पतञ्जलस्य –– ते वयं पर्यटन्तः, पतञ्जलस्य नामतः, काप्यस्य कपिगोत्रस्य, गृहान् ऐम गतवन्तः । तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता –– गन्धर्वेण अमानुषेण सत्त्वेन केनचित् आविष्टा । गन्धर्वो वा धिष्ण्योऽग्निः ऋत्विक् देवता विशिष्टविज्ञानत्वात् अव-

(१) बृउ. ३।३।१; शब्रा. १४।६।३।१ पतञ्ज (पतञ्च) थैन (थैत) अभवन्निति । क्व (अभवन्क्व) अभवन् । स त्वा (अभवन्निति । तत्त्वा); रंग. र्लाह्या (र्लभ्या) पतञ्ज (पतञ्च) अथैनमब्रूम (अथैनं ब्रूम); मध्व. पारिक्षिता (पारीक्षिता).

सीयते । न हि सत्त्वमात्रस्य ईदृशं विज्ञानमुपपद्यते । तं सर्वे वयं परिवारिताः सन्तः अपृच्छाम — कोऽसीति — कस्त्वमसि किंनामा किंसतत्त्वः । सोऽब्रवीद्गन्धर्वः— सुधन्वा नामतः, आङ्गिरसो गोत्रतः । तं यदा यस्मिन्काले लोकानां अन्तान् पर्यवसानानि अपृच्छाम, अथ एनं गन्धर्वं अब्रूम -- भुवनकोशपरिमाणज्ञानाय प्रवृत्तेषु सर्वेषु आत्मानं श्लाघयन्तः पृष्टवन्तो वयम् । कथम् ? क्व पारिक्षिता अभवन्निति । स च गन्धर्वः सर्वमस्मभ्यमब्रवीत् । तेन दिव्येभ्यो मया लब्धं ज्ञानम् । तत् तव नास्ति । अतो निगृहीतोऽसि इत्यभिप्रायः । सोऽहं विद्यासंपन्नो लब्धागमो गन्धर्वात् त्वा त्वां पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन् तत् त्वं किं जानासि ? हे याज्ञवल्क्य कथय, पृच्छामि — क्व पारिक्षिता अभवन्निति । शंकर.

(२) भुज्युर्नामतः । लाह्यायनिर्गोत्रतः । यद्वा मद्रेषु चरन्तीत्यर्थे 'चरेष्टः' (पा. सू. ३।२।१६) इति टप्रत्यये तत्पुरुषे 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा. सू. ६।३।१४) इत्यलुक् । स्वार्थे कः । पर्यव्रजाम पर्यटितवन्तः । 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १।२।५९) इत्येकस्मिन्बहुवचनम् । ब्रह्मचर्यापेक्षया वा । ब्रूमेत्यत्राऽऽगमाभावश्छान्दसः । * रंग.

स होवाच । उवाच वै सः । अगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यान्ययं लोकः । तꣳ समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति । ताꣳ समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति । तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् । तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति । एवमिव वै स वायुमेव प्रशशꣳस । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिः । अप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद । ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥

(१) स होवाच याज्ञवल्क्यः, उवाच वै सः । वैशब्दः स्मरणार्थः, उवाच वै स गन्धर्वः तुभ्यम् । अगच्छन्वै ते पारिक्षिताः, तत् तत्र । क्व ? यत्र यस्मिन् अश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति, इति निर्णीते प्रश्न आह—क्व नु कस्मिन् अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । तेषां गतिविवक्षया भुवनकोशपरिमाणमाह — द्वात्रिंशतं वै, द्वे अधिके त्रिंशत्, द्वात्रिंशतं वै, देवरथाह्न्यानि, देव आदित्यः तस्य रथो देवरथः तस्य रथस्य गत्या अह्ना यावत्परिच्छिद्यते देशपरिमाणं तत् देवरथाह्न्यं, तद्द्वात्रिंशद्गुणितं देवरथाह्न्यानि, तावत्परिमाणोऽयं लोकः लोकालोकगिरिणा परिक्षितः, यत्र वैराजं शरीरं, यत्र च कर्मफलोपभोगः प्राणिनां, स एष लोकः । एतावान् लोकः, अतः परं अलोकः, तं लोकं समन्तं समन्ततः, लोकविस्तारात् द्विगुणपरिमाणविस्तारेण परिमाणेन, तं लोकं परिक्षिता पर्येति पृथिवी । तां पृथिवीं तथैव समन्तं, द्विस्तावत् द्विगुणेन परिमाणेन समुद्रः पर्येति, यं घनोदमाचक्षते पौराणिकाः । तत्र अण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमुच्यते, येन विवरेण मार्गेण बहिर्निर्गच्छन्तो व्याप्नुवन्ति अश्वमेधयाजिनः । तत्र यावती यावत्परिमाणा क्षुरस्य धारा अग्रं, यावद्वा सौक्ष्म्येण युक्तं मक्षिकायाः पत्रं, तावान् तावत्परिमाणः, अन्तरेण मध्येऽण्डकपालयोः, आकाशः छिद्रं, तेन आकाशेनेत्येतत् । तान् पारिक्षितानश्वमेधयाजिनः प्राप्तान् इन्द्रः परमेश्वरः— योऽश्वमेधेऽग्निश्चितः, सुपर्णः यद्विषयं दर्शनमुक्तं 'तस्य प्राची दिक्शिरः' इत्यादिना, सुपर्णः पक्षी भूत्वा, पक्षपुच्छात्मकः सुपर्णो भूत्वा, वायवे प्रायच्छत्—मूर्तत्वान्नास्त्यात्मनो गतिस्तत्रेति । तान् पारिक्षितान् वायुः आत्मनि धित्वा स्थापयित्वा स्वात्मभूतान्कृत्वा तत्र तस्मिन् अगमयत् । क्व ? यत्र पूर्वे अतिक्रान्ताः पारिक्षिता अश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति । एवमिव वै एवमेव स गन्धर्वः वायुमेव प्रशशंस पारि-

* शेषं शंकरवत् ।

(१) बृउ. ३।३।२; शब्रा. १४।६।३।२ सः । अगच्छ (स तदगच्छ) तद्यत्रा (तत्र यत्रा) पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति । ताꣳ समन्तं (लोकं द्विस्तावत्पृथिवी पर्येति । तां) यत्राश्वमेधयाजिनोऽभ (यत्र पारिक्षिता अभ) जयति+ (सर्वमायुरेति); ब्रशंकर. १।३।३९; रंग. वायुः सम (वायुरेव सम) लाह्या (लाभ्या); श्रीकंठ. १।३।४० वायुः सम (वायुरेव सम).

क्षितानां गतिम् । समाप्ता आख्यायिका । आख्यायिका-निर्वृत्तं तु अर्थं, आख्यायिकातोऽपसृत्य स्वेन श्रुतिरूपेणैव आचष्टेऽसम्यम् । यस्मात् वायुः स्थावरजङ्गमानां भूतानामन्तरात्मा, बहिश्च स एव, तस्मात् अध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन विविधा या अष्टिः व्याप्तिः स वायुरेव । तथा समष्टिः केवलेन सूत्रात्मना वायुरेव । एवं वायुमात्मानं समष्टिव्यष्टिरूपात्मकत्वेन उपगच्छति यः एवं वेद, तस्य किं फलमित्याह — अप पुनर्मृत्युं जयति, सकृन्मृत्वा पुनर्न म्रियते । तत आत्मनः प्रश्ननिर्णयात् भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम । शंकर.

(२) तान्पारिक्षितानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वाहनं भूत्वा वायवे दत्तवानित्यर्थः । कंचित्प्रदेशमिन्द्र एव वायवे दत्तवानित्यर्थः । आत्मनि धित्वाऽऽत्मनि स्थापयित्वा यत्र ब्रह्मलोकेऽश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति तत्रागमत् । ततश्चेन्द्रस्यापि प्रवेशयोग्यरन्ध्रद्वारा वायुः पारिक्षितांश्चतुर्मुखलोकमगमयदित्यर्थः । एवं याज्ञवल्क्य उक्त्वाऽस्योक्तस्य संवादं दर्शयति— एवमिव वै इति । एवं खलु स गन्धर्वो वायुं स्तुतवानित्यर्थः । पञ्चीकृतव्यष्ट्यात्मकब्रह्मलोकतदधस्तनलोकसंचारितया सूत्रात्मप्राणरूपेण सर्वनिर्वाहकतया व्यष्टिसमष्टिरूप इत्यर्थः । व्यष्टिसमष्ट्यात्मकतया वायुचिन्तनस्य फलमाह — अप पुनर्मृत्युं जयतीति । * रंग.

(३) पारिक्षिताः प्रद्युम्नाः । अश्वमेधयाजिन इन्द्राः । 'प्रद्युम्नः कामनामासौ परिक्षित इतीरितः । सर्वेक्षणात्परो विष्णुः परीक्षिदिति कीर्तितः । तत्पुत्रत्वात्कामदेवः पारिक्षित इति स्मृतः । शताश्वमेधयाजित्वादिन्द्रा एवाश्वमेधिनः । अतीतानागतानां च कामानां वज्रिणामपि । एकमेव हि मुक्तानां स्थानं वेदोदितं सदा । इन्द्रनामा तु गरुडः सामर्थ्यादेव कथ्यते । तस्य रूपद्वयं नित्यं सौपर्णं पौरुषं तथा । तत्र पौरुषरूपी सन् भूत्वा सौपर्णरूपवान् । कामदेवानुपादाय मुक्तौ वायोः प्रयच्छति । वायुस्तान्स्वशरीरस्थान्कृत्वेन्द्रा यत्र मुक्तिगाः । प्रद्युम्ननामके विष्णावेवं वायुर्हि मोक्षदः । तस्मात्सर्वोत्तमो वायुर्विविधं तु यदष्टकम् । देवान्नृषीन्पितॄन्यक्षान् गन्धर्वान्मानुषोरगान् । असुरांश्च वशे नित्यं नयत्यमितपौरुषः । संपूर्णाश्च सुपर्णेशशेषेन्द्रांस्तत्स्त्रियोऽपि च । अष्टौ नयत्युन्नयति वशीकृत्य स्वयं प्रभुः । अतो व्यष्टिः समष्टिश्च वायुरेवाभिधीयते । एवं व्यष्टिं समष्टिं च यो वायुं वेद तत्वतः । तत्परं च हरिं नित्यं मुच्यते संसृतेः पुमान् ॥' इति परमसंहितायाम् । 'चरकस्तीर्थसंचारी वित्तार्थी करकः स्मृतः' इत्यभिधानम् । 'अहर्मुहूर्तं विज्ञेयमहर्मासोऽपि भण्यते । अहर्दिनं प्रकाशश्च क्वचिज्ज्ञानं बलं तथा ॥' इति च । 'मुहूर्तमष्टभागो न घटिकाद्वयमिष्यते । क्वचिद्विघटिकाऽपि स्यात्क्वचित्स्यात्तावदुत्तरः ॥' इति कालनिर्णये । 'द्वात्रिंशत्तु मुहूर्तानां दिनमेकं विदुर्बुधाः । त्रिंशन्मुहूर्तमथवा मुहुर्तोन्मानभेदतः ॥' इति च । 'सप्तकोटिं च लक्षाणां चतुर्दश च नित्यशः । अष्टाविंशत्सहस्रं च सप्तांशशतपञ्चकम् । सौरो रथस्त्वहोरात्रात्परियाति दिवि स्थितः । तत्त्रिभागाधिकं चक्रं मानसोत्तरगं चरेत् । नृणां कार्तयुगानां तु योजना मानतो भवेत् । यावत्सूर्यरथो याति दिवारात्रेण पार्श्वयोः । सूर्यस्य तावदेव स्यात्प्रकाशः सर्वतस्तथा । तमोऽन्धं द्विगुणं तस्मात्काठिन्यात्पृथ्विनामकम् । ततो मण्डोदकं चापि द्विगुणं परिकीर्तितम् । पञ्चाशत्कोटिविस्तारमेवमण्डान्तमुच्यते । ततस्त्वण्डं सौवर्णं तद्भिन्नं हरिणा पुरा । सुषिरं सर्वतो दिक्षु क्षुरधारासमं ततः । सुपर्णो वायवे तेन मुक्तान्कामान्प्रयच्छति ॥' इति तत्त्वसंहितायाम् । मध्व.

(उषस्तप्रश्नः)

साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म आत्मा सर्वान्तरः

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा

* शेषं पदार्थमात्रव्याख्यानं शंकरवत् ।

(१) बृउ. ३।४।१; शब्रा. १४।६।५।१ पानीति (पानिति) व्यानीति (व्यानिति) दानिति (दनिति) एष त आत्मा सर्वान्तरः (यः समानेन समनिति स त आत्मा सर्वान्तरः); ब्रशंकर. ३।२।२७, ३।३।३२, ३५, ३।४।८, ४।१।३, ४।३।१४; भास्कर. ३।३।३५, ४।१।३; रंग. पानीति (पानिति) व्यानीति (व्यानिति); रामानुज. ३।३।३५ स्तं मे (स्तन्मे) पानीति (पानिति); निंबार्क. ३।३।३५, ४।१।३ स्तं मे (स्तन्मे); मध्व. पानीति (पानिति) व्यानीति (व्यानिति); श्रीकंठ. ३।३।३५ पानीति (पानिति);

सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः । योऽपानेनापानीति स त आत्मा सर्वान्तरः । यो व्यानेन व्यानीति स त आत्मा सर्वान्तरः । य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तरः । एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥

(१) अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । पुण्यपापप्रयुक्तैर्ग्रहातिग्रहैर्गृहीतः पुनः पुनः ग्रहातिग्रहान् त्यजन् उपाददत् संसरतीत्युक्तम् । पुण्यस्य च पर उत्कर्षो व्याख्यातः व्याकृतविषयः समष्टिव्यष्टिरूपः द्वैतैकत्वात्मप्राप्तिः । यस्तु ग्रहातिग्रहैर्ग्रस्तः संसरति, सः अस्ति वा, न अस्ति । अस्तित्वे च किंलक्षणः— इति आत्मन एव विवेकाधिगमाय उषस्तप्रश्न आरभ्यते । तस्य च निरुपाधिस्वरूपस्य क्रियाकारकविनिर्मुक्तस्वभावस्य अधिगमात् यथोक्ताद्बन्धनात् विमुच्यते सप्रयोजकात् । आख्यायिकासंबन्धस्तु प्रसिद्धः । अथ ह एनं प्रकृतं याज्ञवल्क्यं, उषस्तो नामतः, चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः, पप्रच्छ । यत् ब्रह्म साक्षात् अव्यवहितं केनचित् द्रष्टुः अपरोक्षात् अगौणं न श्रोत्रब्रह्मादिवत् । किं तत्? य आत्मा—आत्मशब्देन प्रत्यगात्मोच्यते, तत्र आत्मशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । सर्वस्याभ्यन्तरः सर्वान्तरः । यद्यःशब्दाभ्यां प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति । तं आत्मानं, मे मह्यं, व्याचक्ष्वेति— विस्पष्टं शृङ्गे गृहीत्वा यथा गां दर्शयति तथा आचक्ष्व, सोऽयमित्येवं कथयस्वेत्यर्थः । एवमुक्तः प्रत्याह याज्ञवल्क्यः — एषः ते तव आत्मा सर्वान्तरः सर्वस्याभ्यन्तरः । सर्वविशेषणोपलक्षणार्थं सर्वान्तरग्रहणम् । यत् साक्षात् अव्यवहितं अपरोक्षात् अगौणं ब्रह्म बृहत्तमं आत्मा सर्वस्य सर्वस्याभ्यन्तरः, एतैर्गुणैः समस्तैर्युक्तः एषः । कोऽसौ तवात्मा? योऽयं कार्यकरणसंघातः तव सः येनात्मना आत्मवान् स एष तव आत्मा, तव कार्यकरणसंघातस्येत्यर्थः । तत्र पिण्डः, तस्याभ्यन्तरे लिङ्गात्मा करणसंघातः, तृतीयो यश्च संदिह्यमानः, तेषु कतमो मम आत्मा सर्वान्तरः त्वया विवक्षित इत्युक्ते इतर आह — यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा प्राणिति प्राणचेष्टां करोति, येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः । सः ते तव कार्यकरणसंघातस्य आत्मा विज्ञानमयः । समानमन्यत् । योऽपानेनापानीति, यो व्यानेन व्यानीतीति । छान्दसं दैर्घ्यम् । सर्वाः कार्यकरणसंघातगताः प्राणनादिचेष्टाः दारुयन्त्रस्येव येन क्रियन्ते—न हि चेतनावदनधिष्ठितस्य दारुयन्त्रस्येव प्राणनादिचेष्टा विद्यन्ते । तस्मात् विज्ञानमयेनाधिष्ठितं विलक्षणेन दारुयन्त्रवत् प्राणनादिचेष्टां प्रतिपद्यते । तस्मात् सोऽस्ति कार्यकरणसंघातविलक्षणः, यश्चेष्टयति । शंकर.

(२) 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः'— 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' इत्येवं द्विरुषस्तकहोलप्रश्नयोर्नैरन्तर्येण वाजसनेयिनः समामनन्ति । तत्र संशयः । विद्यैकत्वं वा स्याद्विद्यानानात्वं वेति । विद्यानानात्वमिति तावत्प्राप्तम् । अभ्याससामर्थ्यात् । अन्यथा ह्यनूनानतिरिक्तार्थे द्विराम्नानमनर्थकमेव स्यात् । तस्माद्यथाऽभ्यासात्कर्मभेद एवमभ्यासाद्विद्याभेद इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह— अन्तराऽऽम्नानाविशेषात्स्वात्मनो विद्यैकत्वमिति । सर्वान्तरो हि स्वाऽऽत्मोभयत्राप्यविशिष्टः पृच्छ्यते प्रत्युच्यते च । न हि द्वावात्मानावेकस्मिन्देहे सर्वान्तरौ संभवतः । तदा ह्येकस्याऽऽञ्जसं सर्वान्तरत्वमवकल्प्येत । एकस्य तु भूतग्रामवन्नैव सर्वान्तरत्वं स्यात् । यथा च पञ्चभूतसमूहे देहे पृथिव्या आपोऽन्तराः अद्भ्यस्तेजोऽन्तरमिति सत्यप्यापेक्षिकेऽन्तरत्वे नैव मुख्यं सर्वान्तरत्वं भवति तथेहापीत्यर्थः । अथ वा भूतग्रामवदिति श्रुत्यन्तरं निदर्शयति । यथा — 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' (श्वेउ. ६।११) इत्यस्मिन्मन्त्रे समस्तेषु भूतग्रामेष्वेक एव सर्वान्तर आत्माऽऽम्नायते । एवमनयोरपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः । तस्माद्विद्यैक्याद्विद्यैकत्वमिति । ३।३।३५

'अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्'— अथ यदुक्तमनभ्युपगम्यमाने विद्याभेद आम्नानभेदानुपपत्तिरिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । नायं दोषः । उपदेशान्तरवदुपपत्तेः । यथा ताण्डिनामुपनिषदि षष्ठे प्रपाठके 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति नवकृत्वोऽप्यु-

श्रीकर. १।३।२, ३।३।३५, ३६ स्तं मे (स्तन्मे) प्राणिति (प्राणीति).

पदेशे न विद्याभेदो भवत्येवमिहापि भविष्यति । कथं च नवकृत्वोऽप्युपदेशे विद्याभेदो न भवति । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थतावगमात् । 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु' इति चैकस्यैवार्थस्य पुनः पुनः प्रतिपिपादयिषितव्यत्वेनोपक्षेपात् । आशङ्कान्तरनिराकरणेन चासकृदुपदेशोपपत्तेः । एवमिहापि प्रश्नरूपाभेदात् 'अतोऽन्यदार्तम्' इति च परिसमाप्त्यविशेषादुपक्रमोपसंहारौ तावदेकार्थविषयौ दृश्येते । 'यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति द्वितीये प्रश्ने एवकारं प्रयुञ्जानः पूर्वप्रश्नगतमेवार्थमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं दर्शयति । पूर्वस्मिंश्च ब्राह्मणे कार्यकरणव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः सद्भावः कथ्यते । उत्तरस्मिंस्तु तस्यैवाशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं विशेषः कथ्यते । इत्येकार्थतोपपत्तिः । तस्मादेका विद्येति

* ब्रशंकर. ३।३।३६

(३) एवमस्य कर्मकाण्डवैदुष्यं मत्वा ब्रह्मकाण्डे वाऽस्याप्रतिभां संपादयिष्याम इति मन्यमानाः प्रष्टुं प्रावर्तन्त—अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । नाम्नोषस्तः । चक्रस्य गोत्रापत्यं 'नडादिभ्यः फक्' (पा. सू. ४।१।९९) चाक्रायणः । अपरोक्षादपरोक्षामित्यर्थः । 'सुपां सुलुक्॰' (पा. सू. ७।१।३९) इत्यादिनाऽऽदादेशः । अपरोक्षत्वं नाम सर्वदेशकालसंनिहितत्वम् । देशकालसंनिकर्षे हि अपारोक्ष्यदर्शनात् । यदपरोक्षं साक्षाद्ब्रह्माव्यवधानेन ब्रह्मागौणं मुख्यमिति यावत् । सर्वान्तरः । 'आत्मा च द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इति दर्शनादिकर्मत्वेनोक्तश्च यस्तादृशं वस्तु मे व्याचक्ष्व विविच्याऽऽचक्ष्व दर्शयेत्यर्थः । उत्तरत्र 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' इति द्रष्टव्यत्वादेरन्यत्र निषेधाद्द्रष्टव्यत्वादिकमपि प्रश्नविषय इति द्रष्टव्यम् । प्राणितीत्यादौ 'रुदश्च पञ्चभ्यः' (पा. सू. ७।३।९८) इतीट् प्राणादिव्यापारकर्ता, यः स सर्वान्तर आत्मेत्यर्थः । अत्र प्राणस्य करणतया निर्देशात्प्राणव्यतिरेकः सिद्धः । सुषुप्तौ बाह्यान्तरिन्द्रियोपरतावपि प्राणादिव्यापारदर्शनात्तद्व्यतिरेकोऽपि सिद्धः । सुषुप्तौ जीवस्याप्युपरतव्यापारतया प्राणेन प्राणयितृत्वाभावात्तद्व्यतिरेकोऽपि सिध्यतीत्याशयः ।

* भास्कर रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. ब्रशंकरवत् विधैक्यसमर्थनम् ।

§ रंग.

स[१] होवाचोषस्तश्चाक्रायणः । यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः । न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुयाः । न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः । एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥

(१) स होवाचोषस्तश्चाक्रायणः । यथा कश्चित् अन्यथा प्रतिज्ञाय पूर्वं पुनर्विप्रतिपन्नो ब्रूयादन्यथा — असौ गौरः असावश्वः यश्चलति धावतीति वा, पूर्वं प्रत्यक्षं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय, पश्चात् चलनादिलिङ्गैर्व्यपदिशति, एवमेव एतद्ब्रह्म प्राणनादिलिङ्गैर्व्यपदिष्टं भवति त्वया । किं बहुना ? त्यक्त्वा गोतृष्णानिमित्तं व्याजं, यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः, तं मे व्याचक्ष्वेति । इतर आह — यथा मया प्रथमं प्रतिज्ञातः तव आत्मा एवंलक्षण इति — तां प्रतिज्ञामनुवर्त एव । तत् तथैव, यथोक्तं मया । यत्पुनरुक्तं, तमात्मानं घटादिवत् विषयीकुर्विति — तत् अशक्यत्वान्न क्रियते । कस्मात्पुनः तदशक्यमित्याह — वस्तुस्वाभाव्यात् । किं पुनः तत् वस्तुस्वाभाव्यम् ? दृष्ट्यादिद्रष्टृत्वम् । दृष्टेर्द्रष्टा ह्यात्मा । दृष्टिरिति द्विविधा भवति — लौकिकी पारमार्थिकी चेति । तत्र लौकिकी चक्षुः संयुक्तान्तःकरणवृत्तिः । सा क्रियत इति जायते विनश्यति च । या तु आत्मनो दृष्टिः अग्न्युष्णत्वप्रकाशादिवत्, सा च द्रष्टुः स्वरूपत्वात्, न जायते न विन-

§ इदं व्याख्यानं रामानुजभाष्य(३।३।३५, ३६)-दिशा । शेषं शंकरवत् ।

(१) बृउ. ३।४।२; शब्रा. १४।६।५।१ विब्रू (वै ब्रू); ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ६७), १।२।२०, १।३।९, ३९, २।३।७, ३।३।३६; रामानुज. १।१।१ (पृ. १४, ६२), १।१।४ (पृ. १४८, १५४), ३।३।३५; श्रीकंठ. ३।३।३५; श्रीकर. ४।४।९.

श्यति च । सा क्रियमाणया उपाधिभूतया संसृष्टेवेति, व्यपदिश्यते —— द्रष्टेति, भेदवच्च — द्रष्टा दृष्टिरिति च । याऽसौ लौकिकी दृष्टिः चक्षुर्द्वारा रूपोपरक्ता जायमानैव नित्यया आत्मदृष्ट्या संसृष्टेव, तत्प्रतिच्छाया —— तया व्याप्तैव जायते, तथा विनश्यति च । तेन उपचर्यते द्रष्टा सदा पश्यन्नपि —— पश्यति न पश्यति चेति । न तु पुनः द्रष्टुर्दृष्टेः कदाचिदप्यन्यथात्वम् । तथा च वक्ष्यति षष्ठे —— 'ध्यायतीव लेलायतीव' 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति च । तमिममर्थमाह —— लौकिक्या दृष्टेः कर्मभूतायाः, द्रष्टारं स्वकीयया नित्यया दृष्ट्या व्याप्तारं, न पश्येः । याऽसौ लौकिकी दृष्टिः कर्मभूता, सा रूपोपरक्ता रूपाभिव्यञ्जिका न आत्मानं स्वात्मनो व्याप्तारं प्रत्यञ्चं व्याप्नोति । तस्मात् तं प्रत्यगात्मानं दृष्टेर्द्रष्टारं न पश्येः । तथा श्रुतेः श्रोतारं न शृणुयाः । तथा मतेः मनोवृत्तेः केवलाया व्याप्तारं न मन्वीथाः । तथा विज्ञातेः केवलाया बुद्धिवृत्तेः व्याप्तारं न विजानीयाः । एष वस्तुनः स्वभावः । अतः नैव दर्शयितुं शक्यते गवादिवत् ।

'न दृष्टेर्द्रष्टारम्' इत्यत्र अक्षराणि अन्यथा व्याचक्षते केचित्— न दृष्टेर्द्रष्टारं दृष्टेः कर्तारं दृष्टिभेदमकृत्वा दृष्टिमात्रस्य कर्तारं, न पश्येरिति । दृष्टेरिति कर्मणि षष्ठी । सा दृष्टिः क्रियमाणा घटवत् कर्म भवति । द्रष्टारमिति तृजन्तेन द्रष्टुर्दृष्टिकर्तृत्वमाचष्टे । तेन असौ दृष्टेर्द्रष्टा दृष्टेः कर्तेति व्याख्यातॄणामभिप्रायः । तत्र दृष्टेरिति षष्ठ्यन्तेन दृष्टिग्रहणं निरर्थकमिति दोषं न पश्यन्ति । पश्यतां वा पुनरुक्तं असारः प्रमादपाठ इति वा न आदरः । कथं पुनराधिक्यम् ? तृजन्तेनैव दृष्टिकर्तृत्वस्य सिद्धत्वात् दृष्टेरिति निरर्थकम् । तदा 'न द्रष्टारं न पश्येः' इत्येतावदेव वक्तव्यम् । यस्माद्धातोः परः तृच् श्रूयते, तद्धात्वर्थकर्तरि हि तृच् स्मर्यते । 'गन्तारं भेत्तारं वा नयति' इत्येतावानेव हिशब्दः प्रयुज्यते । न तु 'गतेर्गन्तारं भिदेर्भेत्तारम्' इति असति अर्थविशेषे प्रयोक्तव्यः । न च अर्थवादत्वेन हातव्यां सत्यां गतौ । न च प्रमादपाठः, सर्वेषामविगानात् । तस्मात् व्याख्यातॄणामेव बुद्धिदौर्बल्यं, नाध्येतृप्रमादः । यथा तु अस्माभिर्व्याख्यातम् — लौकिकदृष्टेर्विविच्य नित्यदृष्टिविशिष्ट आत्मा प्रदर्शयितव्यः— तथा कर्तृकर्मविशेषणत्वेन दृष्टिशब्दस्य द्विः प्रयोग उपपद्यते आत्मस्वरूपनिर्धारणाय । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेः' इति च प्रदेशान्तरवाक्येन एकवाक्यतोपपन्ना भवति । तथा च 'चक्षुंषि पश्यति' 'श्रोत्रमिदं श्रुतम्' इति श्रुत्यन्तरेण एकवाक्यता उपपन्ना । न्यायाच्च —— एवमेव हि आत्मनो नित्यत्वमुपपद्यते विक्रियाभावे । विक्रियावच्च नित्यमिति च विप्रतिषिद्धम् । 'ध्यायतीव लेलायतीव' 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इति च श्रुत्यक्षराणि अन्यथा न गच्छन्ति । ननु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता इत्येवमादीन्यक्षराणि आत्मनोऽविक्रियत्वे न गच्छन्तीति —— न, यथाप्राप्तलौकिकवाक्यानुवादित्वात् तेषाम् । न आत्मतत्त्वनिर्धारणार्थानि तानि । 'नं दृष्टेर्द्रष्टारम्' इत्येवमादीनां अन्यार्थासंभवात् यथोक्तार्थपरत्वमवगम्यते । तस्मात् अनवबोधादेव हि विशेषणं परित्यक्तं दृष्टेरिति । एषः ते तव आत्मा सर्वैरुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टः । अतः एतस्मादात्मनः अन्यदार्तम् —— कार्यं वा शरीरं, करणात्मकं वा लिङ्गम् । एतदेव एकं अनार्तं अविनाशि कूटस्थम् । ततो ह उषस्तश्चाक्रायण उपरराम । शंकर.

(२) 'अतोऽन्यदार्तं' इति च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्तत्वं दर्शयति ।

ब्रशंकर. २।३।७

(३) यथा गां प्रदर्श्यासौ गौरसावश्व इति गव्यश्वाभेदोपदेशो विरुद्धः, एवमेव 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व' इति मामकप्रश्न एष त आत्मा सर्वान्तरः 'यः प्राणेन प्राणिति' इति प्राणनादिकर्तुर्भेदात्मनो जीवस्य सर्वान्तरत्वकथनं विरुद्धवचनमेव । अतः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः स तावदविरुद्धतया वक्तव्य इत्यर्थः । उत्तरमाह — न दृष्टेरिति । अत्र दृष्टेर्द्रष्टारमिति पाकं पचतीतिवन्निर्देशः । द्रष्टारं कर्तारमित्यर्थः । दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानां कर्ता जीवः स न द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । एष त आत्मा सर्वान्तरः । दर्शनादिकर्तुर्जीवादन्य एव दर्शनादिकर्मभूतः सर्वान्तर आत्मा । अतोऽन्यदार्तम् । अतः परमात्मनोऽन्यद्व्यतिरिक्तं त्वदभिमतं प्राणितृत्वादिमज्जीवजातमार्तं दुःखीत्यर्थः । अत एव

नित्यमुक्तानां कदाऽप्यस्पृष्टदुःखत्वात् 'अतोऽन्यदार्तम्' इत्युक्तिः कथमिति शङ्का प्रत्युक्ता । तेषामिहाप्रसक्तत्वात् । रंग.

(४) यत्तु 'न दृष्टेर्द्रष्टारं...न मतेर्मन्तारम्' इति श्रुतिर्दृष्टेर्मतेर्व्यतिरिक्तं द्रष्टारं मन्तारं च प्रतिषेधतीति । तदागन्तुकचैतन्यगुणयोगितया ज्ञातुरज्ञानस्वरूपतां कुतर्कसिद्धां मत्वा न तथात्मानं पश्येर्न मन्वीथा अपि तु द्रष्टारं मन्तारमप्यात्मानं दृष्टिमतिरूपमेव पश्येरित्यभिदधातीति परिहृतम् । अथ वा दृष्टेर्द्रष्टारं मतेर्मन्तारं जीवात्मानं प्रतिषिध्य सर्वभूतान्तरात्मानं परमात्मानमेवोपास्स्वेति वाक्यार्थः । अन्यथा 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' (बृउ. २।४।१४) इति ज्ञातृत्वश्रुतिविरोधश्च । रामानुज. १।१।१ (पृ. ६२–६३)

(५) यत्साक्षादपरोक्षात् । साक्षादेवापरोक्षमत्ति अनुभवति स्वरूपमन्यच्च सर्वं पश्यतीति साक्षादपरोक्षात् । आपरोक्ष्येण पश्यतामप्यन्येषां भगवत्प्रसादादेव दर्शनं भवति । न भगवतोऽन्यापेक्षयेति साक्षादिति विशेषणम् । अनन्यापेक्षस्याप्यपूर्णत्वं भवतीत्यतो ब्रह्मेति । अन्येषां नियन्तृत्वं चास्तीत्यत आत्मा । अन्यनियन्तृत्वेऽप्यन्यापेक्षा नास्तीत्यतः सर्वान्तरः । सर्वं सामर्थ्यं स्वान्तरेऽत्रास्तीति । जीवेश्वराभेदनिवृत्त्यर्थं त आत्मेति । साक्षादपरोक्षत्वादिगुणैरेव भेदे सिद्धेऽपि परमार्थतोऽपि जीवेश्वराभेदनिवृत्त्यर्थं त आत्मेति । तत्र प्रधानतात्पर्यज्ञापनार्थं पुनः पुनरभ्यासः । देवतान्तरस्यापीदं लक्षणं समानमिति पृच्छति । यथा विब्रूयादित्यादिना । चतुष्पात्त्वादिलक्षणं गोरश्वस्यापि यथासममेव साक्षादपरोक्षत्वादिलक्षणं तत्तद्देवतावादिभिस्तस्यास्तस्या अङ्गीक्रियत एव । अतो विशेषनाम वक्ति । अत इति । अतोऽन्यद्विष्णोरन्यदार्तम् । अ इति विष्णोर्नाम । न ते विष्णो परो मात्रयेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं विष्णोर्लक्षणम् । न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यादिना वक्ति । 'विनैवान्यप्रसादेन पूर्णसर्वगुणात्मकम् । पश्यन्ननुभवत्येव स्वरूपं केशवः प्रभुः । पश्यत्यव्यवधानेन सर्वं चान्यज्जडाजडम् । साक्षादेवापरोक्षात्स विष्णुरेव ततः स्मृतः । साक्षाच्छब्दः स्वतन्त्रत्वमपरोक्षत्वनावृतिम् । अदनं भोग उद्दिष्टस्तस्माद्विष्णुस्तथा स्मृतः । ब्रह्मासौ गुणपूर्णत्वादात्मा सर्वनियन्तृतः । अनियम्यत्वतो नित्यं सर्वैः सर्वान्तरः स्मृतः । प्राणादिपञ्चरूपो यो वायुः सर्वनियामकः । नियन्ता परमो विष्णुर्वायोस्तस्यापि सर्वदा । न दृश्यश्चक्षुषा चासौ न मनोबुद्धिगोचरः । अनन्तत्वान्महाविष्णुरवाच्योऽश्राव्य एव च । यद्यप्येते गुणाः सर्वे विष्णोरेव न चान्यगाः । तथाप्येतैर्गुणैर्युक्तानज्ञाः प्राहुः शिवादिकान् । अनाम्नैव ततो विष्णुमाहुर्वेदा अदोषतः । अदोषत्वाद्गुणोद्रेकाद इत्युक्तो हरिः स्वयम् । अगम्यत्वाच्च बुद्ध्यादेरतोऽन्ये सर्व एव तु । ब्रह्मरुद्रादयो जीवा दुःखिनस्तत्प्रसादतः । दुःखमुक्ता निजानन्दं प्राप्नुयुर्नित्यमञ्जसा । मुक्तानामपि सर्वेषां विष्णुरेव नियामकः । पूर्णानन्दस्य तस्यैव मुक्ता । विप्लुट्सुखात्मकाः । तारतम्येन तिष्ठन्ति ब्रह्मा तेष्वधिकः सदा । यथा चन्द्रात्सदा भिन्नाः सर्वे तुहिनबिन्दवः । एवं विष्णोः सदा भिन्ना मुक्ता ब्रह्मादिका गणाः । एवं नियन्ता भगवान्पूर्णसर्वगुणार्णवः । एक एव परो विष्णुरनियम्यः सदोदितः ॥' इत्यादिबृहच्छ्रुतिः । 'आर्तिर्दुःखं समुद्दिष्टमनार्तो विष्णुरच्युतः' इति च । अतोऽन्यदार्तमित्येतस्माच्च जीवानां भेदः प्रसिद्धः । न हि जीवादन्यस्यार्तिर्युज्यते । अतो जीवेभ्योऽन्यश्च विष्णुरेव । तदन्ये ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे जीवा एवेति सिद्धम् । 'प्रकृतिस्त्वतिसामीप्यादनार्ताऽपि पृथङ्न तु । उच्यते न स्त्रियो यद्वत्त्रयस्त्रिंशत्सु भेदिताः ॥' इति च । मध्व.

(कहोलप्रश्नः)

साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म आत्मा सर्वान्तरः, ब्रह्मज्ञानार्थं एषणात्रयादुत्थानं, पाण्डित्यबाल्यमौनब्राह्मण्यानि

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म

---

(१) बृउ. ३।५।१; शब्रा. १४।६।४।१ कहोलः (कहोडः) यदेव सा (यत्सा) ब्राह्मणः (त्पण्डितः) एत्र. । अतोऽन्यदार्तम् (एव भवति य एवं वेद); ब्रशंकर. ३।३।३६, ३।४।८, ९, ४७, ५०; भास्कर. ३।३।३५, ३६, ३।४।९, २६, ४५, ४८ यदेव सा (यत्सा) एतं वै (एवं वै); रंग. अमौनं च (अमौनं); रामानुज. ३।३।३५, ३६, ३।४।४६, ४८, ४९ स्तं मे (स्तन्मे) एतं वै त (एवं हैत) अमौनं च (अमौनं); निंबार्क. ३।३।३५, ३।४।४६ स्तं मे (स्तन्मे); मध्व. कहोलः

य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः । अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एव । अतोऽन्यदार्तम् । ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥

(१) बन्धनं सप्रयोजकमुक्तम् । यश्च बद्धः, तस्यापि अस्तित्वमधिगतं, व्यतिरिक्तत्वं च । तस्य इदानीं बन्धमोक्षसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहोलप्रश्न आरभ्यते ।

अथ ह एनं कहोलो नामतः, कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकेयः, पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाचेति, पूर्ववत् —– यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तं मे व्याचक्ष्वेति —– यं विदित्वा बन्धनात्प्रमुच्यते । याज्ञवल्क्य आह — एष ते तव आत्मा ।

किं उषस्तकहोलाभ्यां एक आत्मा पृष्टः, किं वा भिन्नावात्मानौ तुल्यलक्षणाविति । भिन्नाविति युक्तं, प्रश्नयोरपुनरुक्तत्वोपपत्तेः । यदि हि एक आत्मा उषस्तकहोलप्रश्नयोर्विवक्षितः, तत्र एकेनैव प्रश्नेन अधिगतत्वात् तद्विषयो द्वितीयः प्रश्नोऽनर्थकः स्यात् । न च अर्थवादरूपत्वं वाक्यस्य । तस्मात् भिन्नावेतावात्मानौ क्षेत्रज्ञपरमात्माख्याविति केचिद्व्याचक्षते । तन्न, 'ते' इति प्रतिज्ञानात् । 'एष त आत्मा' इति हि प्रतिवचने प्रतिज्ञातम् । न च एकस्य कार्यकरणसंघातस्य द्वावात्मानौ उपपद्येते । एको हि कार्यकरणसंघातः एकेन आत्मना आत्मवान् । न च उषस्तस्यान्यः कहोलस्यान्यः जातितो भिन्न आत्मा भवति, द्वयोः अगौणत्वात्मत्वसर्वान्तरत्वानुपपत्तेः । यदि एकमगौणं ब्रह्म द्वयोः इतरेण अवश्यं गौणेन भवितव्यम् । तथा आत्मत्वं सर्वान्तरत्वं च — विरुद्धत्वात्पदार्थानाम् । यदि एकं सर्वान्तरं ब्रह्म आत्मा मुख्यः, इतरेण असर्वान्तरेण अनात्मना अमुख्येन अवश्यं भवितव्यम् । तस्मात् एकस्यैव द्विः श्रवणं विशेषविवक्षया । यत्तु पूर्वोक्तेन समानं द्वितीये प्रश्नोत्तरे उक्तं, तावन्मात्रं पूर्वस्यैवानुवादः —– तस्यैव अनुक्तः कश्चिद्विशेषः वक्तव्य इति । कः पुनरसौ विशेष इत्युच्यते—– पूर्वस्मिन्प्रश्ने—–अस्ति व्यतिरिक्त आत्मा यस्यायं सप्रयोजको बन्ध उक्त इति द्वितीये तु —– तस्यैव आत्मनः अशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं विशेष उच्यते — यद्विशेषपरिज्ञानात् संन्याससहितात् पूर्वोक्ताद्बन्धनात् विमुच्यते । तस्मात् प्रश्नप्रतिवचनयोः 'एष त आत्मा' इत्येवमन्तयोः तुल्यार्थतैव । ननु कथं एकस्यैव आत्मनः अशनायाद्यतीतत्वं तद्वत्त्वं चेति विरुद्धधर्मसमवायित्वमिति—–न, परिहृतत्वात् । नामरूपविकारकार्यकरणलक्षणसंघातोपाधिभेदसंपर्कजनितभ्रान्तिमात्रं हि संसारित्वमित्यसकृदवोचाम, विरुद्धश्रुतिव्याख्यानप्रसङ्गेन च । यथा रज्जुशुक्तिकागगनादयः सर्परजतमलिना भवन्ति पराध्यारोपितधर्मविशिष्टाः, स्वतः केवला एव रज्जुशुक्तिकागगनादयः —– न च एवं विरुद्धधर्मसमवायित्वे पदार्थानां कश्चन विरोधः । नामरूपोपाध्यस्तित्वे 'एकमेवाद्वितीयम्' 'नेह नानास्ति किंचन' इति श्रुतयो विरुध्येरन्निति चेत् —– न, सलिलफेनदृष्टान्तेन परिहृतत्वात् मृदादिदृष्टान्तैश्च । यदा तु परमार्थदृष्ट्या परमात्मतत्त्वात् श्रुत्यनुसारिभिः अन्यत्वेन निरूप्यमाणे नामरूपे मृदादिविकारवत् वस्त्वन्तरे तत्त्वतो न स्तः—सलिलफेनघटादिविकारवदेव, तदा तत् अपेक्ष्य 'एकमेवाद्वितीयम्' 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिपरमार्थदर्शनगोचरत्वं प्रतिपद्यते । रूपवदेव स्वेन रूपेण वर्तमानं केनचिदस्पृष्टस्वभावमपि सत् नामरूपकृतकार्य-

---

(कहोलः) स्तं मे (स्तमेव मे) (या वित्तैषणा०); ब्रमध्व. १।३।१४, २।१।२३, ३।४।१४, १९, २०, २३; श्रीकंठ. ३।३।३५, ३।४।४६; श्रीकर. ३।३।३५, ३६, ३।४।४७, ४९, ५० स्तं मे (स्तन्मे) एतं वै त (एवं हैत) ब्राह्मणाः (ब्रह्मणः); वल्लभ. ३।४।१० (वित्तैषणायाश्च०); विज्ञान. १।१।२ (पृ. ५५), १।२।१३, १४, १५, १६; बलदेव. ३।४।९, १७, १८, १९.

करणोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते, नामरूपोपाधिदृष्टिरेव च भवति स्वाभाविकी, तदा सर्वोऽयं वस्त्वन्तरास्तित्वव्यवहारः। अस्ति चायं भेदकृतो मिथ्याव्यवहारः, येषां ब्रह्मतत्त्वादन्यत्वेन वस्तु विद्यते, येषां च नास्ति। परमार्थवादिभिस्तु श्रुत्यनुसारेण निरूप्यमाणे वस्तुनि — किं तत्त्वतोऽस्ति वस्तु किं वा नास्तीति, ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं सर्वसंव्यवहारशून्यमिति निर्धार्यते। तेन न कश्चिद्विरोधः। न हि परमार्थावधारणनिष्ठायां वस्त्वन्तरास्तित्वं प्रतिपद्यामहे— 'एकमेवाद्वितीयम्' 'अनन्तरमबाह्यम्' इति श्रुतेः। न च नामरूपव्यवहारकाले तु अविवेकिनां क्रियाकारकफलादिसंव्यवहारो नास्तीति प्रतिषिध्यते। तस्मात् ज्ञानाज्ञाने अपेक्ष्य सर्वः संव्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्च। अतो न काचन विरोधशङ्का। सर्ववादिनामप्यपरिहार्यः परमार्थसंव्यवहारकृतो व्यवहारः।

तत्र परमार्थात्मस्वरूपमपेक्ष्य प्रश्नः पुनः — कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर इति। प्रत्याह इतरः — योऽशनायापिपासे, अशितुमिच्छा अशनाया, पातुमिच्छा पिपासा। ते अशनायापिपासे योऽत्येतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः। अविवेकिभिः तलमलवदिव गगनं गम्यमानमेव तलमले अत्येति— परमार्थतः ताभ्यामसंसृष्टस्वभावत्वात् — तथा मूढैः अशनायापिपासादिमद्ब्रह्म गम्यमानमपि — क्षुधितोऽहं पिपासितोऽहमिति, ते अत्येत्येव परमार्थतः— ताभ्यामसंसृष्टस्वभावत्वात्। 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति श्रुतेः— अविद्वल्लोकाध्यारोपितदुःखेनेत्यर्थः। प्राणैकधर्मत्वात् समासकरणमशनायापिपासयोः। शोकं मोहम् — शोक इति कामः। इष्टं वस्तु उद्दिश्य चिन्तयतो यत् अरमणं, तत् तृष्णाभिभूतस्य कामबीजम्। तेन हि कामो दीप्यते। मोहस्तु विपरीतप्रत्ययप्रभवः अविवेकः भ्रमः। स च अविद्या सर्वस्यानर्थस्य प्रसवबीजम्। भिन्नकार्यत्वात्तयोः शोकमोहयोः असमासकरणम्। तौ मनोऽधिकरणौ। तथा शरीराधिकरणौ जरां मृत्युं च अत्येति। जरेति कार्यकरणसंघातविपरिणामः वलीपलितादिलिङ्गः। मृत्युरिति तद्विच्छेदः विपरिणामावसानः। तौ जरामृत्यू शरीराधिकरणौ अत्येति। ये ते अशनायादयः प्राणमनःशरीराधिकरणाः प्राणिषु अनवरतं वर्तमानाः अहोरात्रादिवत् समुद्रोर्मिवच्च प्राणिषु संसार इत्युच्यन्ते। योऽसौ दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिलक्षणः साक्षादव्यवहितः अपरोक्षादगौणः सर्वान्तर आत्मा ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानां अशनायापिपासादिभिः संसारधर्मैः सदा न स्पृश्यते — आकाश इव घनादिमलैः— तं एतं वै आत्मानं स्वं तत्त्वं, विदित्वा ज्ञात्वा — अयमहमस्मि परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तमिति, ब्राह्मणाः— ब्राह्मणानामेवाधिकारो व्युत्थाने, अतो ब्राह्मणग्रहणम् — व्युत्थाय वैपरीत्येनोत्थानं कृत्वा। कुत इत्याह — पुत्रैषणायाः पुत्रार्थैषणा पुत्रैषणा — पुत्रेणेमं लोकं जयेयमिति लोकजयसाधनं पुत्रं प्रति इच्छा एषणा दारसंग्रहः। दारसंग्रहमकृत्वेत्यर्थः। वित्तैषणायाश्च — कर्मसाधनस्य गवादेरुपादानम् — अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति, विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकं, केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकम्। दैवाद्वित्तात् व्युत्थानमेव नास्तीति केचित्, यस्मात् तद्बलेन हि किल व्युत्थानमिति — तदसत्, 'एतावान्वै कामः' इति पठितत्वात् एषणामध्ये दैवस्य वित्तस्य। हिरण्यगर्भादिदेवताविषयैव विद्या वित्तमित्युच्यते, देवलोकहेतुत्वात्। न हि निरुपाधिकप्रज्ञानघनविषया ब्रह्मविद्या देवलोकप्राप्तिहेतुः, 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'आत्मा ह्येषां स भवति' इति श्रुतेः। तद्बलेन हि व्युत्थानं, 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा' इति विशेषवचनात्। तस्मात् त्रिभ्योऽप्येतेभ्यः अनात्मलोकप्राप्तिसाधनेभ्यः एषणाविषयेभ्यो व्युत्थाय — एषणा कामः, 'एतावान्वै कामः' इति श्रुतेः— एतस्मिन् विविधे अनात्मलोकप्राप्तिसाधने तृष्णामकृत्वेत्यर्थः। सर्वा हि साधनेच्छा फलेच्छैव, अतो व्याचष्टे श्रुतिः— एकैव एषणेति। कथम्? या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा, दृष्टफलसाधनत्वतुल्यत्वात्। या वित्तैषणा सा लोकैषणा। फलार्थैव सा। सर्वः फलार्थप्रयुक्त एव हि सर्वं साधनमुपादत्ते। अत एकैव एषणा या लोकैषणा सा साधनमन्तरेण संपादयितुं न शक्यते इति, साध्यसाधनभेदेन उभे हि यस्मात् एते एषणे एव भवतः। तस्मात् ब्रह्मविदो नास्ति कर्म कर्मसाधनं वा—अतो येऽतिक्रान्ता ब्राह्मणाः, सर्वं कर्म कर्म-

साधनं च सर्वं देवपितृमानुषनिमित्तं यज्ञोपवितादि — तेन हि दैवं पित्र्यं मानुषं च कर्म क्रियते, 'निवीतं मनुष्याणाम्' इत्यादिश्रुतेः। तस्मात् पूर्वे ब्राह्मणाः ब्रह्मविदः व्युत्थाय कर्मभ्यः कर्मसाधनेभ्यश्च यज्ञोपवीतादिभ्यः, परमहंसपारिव्राज्यं प्रतिपद्य, भिक्षाचर्यं चरन्ति— भिक्षार्थं चरणं भिक्षाचर्यं, चरन्ति — त्यक्त्वा स्मार्तं लिङ्गं केवलमाश्रममात्रशरणानां जीवनसाधनं पारिव्राज्यव्यञ्जकम्। विद्वान् लिङ्गवर्जितः — 'तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञोऽव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारः' इत्यादिस्मृतिभ्यः, 'अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः' इत्यादिश्रुतेः, 'सशिखान्केशान्निकृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतम्' इति च।

ननु 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति वर्तमानापदेशात् अर्थवादोऽयम्। न विधायकः प्रत्ययः कश्चित् श्रूयते लिङ्लोट्तव्यानामन्यतमोऽपि। तस्मात् अर्थवादमात्रेण श्रुतिस्मृतिविहितानां यज्ञोपवीतादीनां साधनानां न शक्यते परित्यागः कारयितुम्। 'यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा'। पारिव्राज्ये तावदध्ययनं विहितम्— 'वेदसंन्यसनाच्छूद्रस्तस्माद्वेदं न संन्यसेत्' इति। 'स्वाध्याय एवोत्सृज्यमानो वाचम्' इति च आपस्तम्बः। 'ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः। गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्॥' — इति वेदपरित्यागे दोषश्रवणात्। 'उपासने गुरूणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोजने आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्' इति परिव्राजकधर्मेषु च गुरूपासनस्वाध्यायभोजनाचमनादीनां कर्मणां श्रुतिस्मृतिषु कर्तव्यतया चोदितत्वात् गुर्वाद्युपासनाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात् तत्परित्यागो नैवावगन्तुं शक्यते। यद्यपि एषणाभ्यो व्युत्थानं विधीयत एव, तथापि पुत्राद्येषणाभ्यस्तिसृभ्य एव व्युत्थानं, न तु सर्वस्मात्कर्मणः कर्मसाधनाच्च व्युत्थानम्। सर्वपरित्यागे च अश्रुतं कृतं स्यात् श्रुतं च यज्ञोपवीतादि हापितं स्यात्। तथा च महानपराधः विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तः कृतः स्यात्। तस्मात् यज्ञोपवीतादिलिङ्गपरित्यागोऽन्धपरम्परैव।

न, 'यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः' इति श्रुतेः। अपि च आत्मज्ञानपरत्वात्सर्वस्या उपनिषदः — आत्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति हि प्रस्तुतम्। स च आत्मैव साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरः अशनायादिसंसारधर्मवर्जित इत्येव विज्ञेय इति तावत् प्रसिद्धम्। सर्वा हीयमुपनिषत् एवंपरेति विध्यन्तरशेषत्वं तावन्नास्ति, अतो नार्थवादः, आत्मज्ञानस्य कर्तव्यत्वात्। आत्मा च अशनायादिधर्मवान्न भवतीति साधनफलविलक्षणो ज्ञातव्यः। अतोऽव्यतिरेकेण आत्मनो ज्ञानमविद्या — 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति' 'न स वेद' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' 'य इह नानेव पश्यति' 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः। क्रियाफलं साधनं च अशनायादिसंसारधर्मातीतादात्मनोऽन्यत् अविद्याविषयम्—'यत्र हि द्वैतमिव भवति' 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति' 'न स वेद' 'अथ येऽन्यथातो विदुः' इत्यादिवाक्यशतेभ्यः। न च विद्याविद्ये एकस्य पुरुषस्य सह भवतः, विरोधात् — तमःप्रकाशाविव। तस्मात् आत्मविदः अविद्याविषयोऽधिकारो न द्रष्टव्यः क्रियाकारकफलभेदरूपः, 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' इत्यादिनिन्दितत्वात्, सर्वक्रियासाधनफलानां च अविद्याविषयाणां तद्विपरीतात्मविद्यया हातव्यत्वेनेष्टत्वात्, यज्ञोपवीतादिसाधनानां च तद्विषयत्वात्। तस्मात् असाधनफलस्वभावादात्मनः अन्यविषया विलक्षणा एषणा। उभे ह्येते साधनफले एषणे एव भवतः यज्ञोपवीतादेस्तत्साध्यकर्मणां च साधनत्वात्, 'उभे ह्येते एषणे एव' इति हेतुवचनेनावधारणात्। यज्ञोपवीतादिसाधनात् तत्साध्येभ्यश्च कर्मभ्यः अविद्याविषयत्वात् एषणारूपत्वाच्च जिहासितव्यरूपत्वाच्च व्युत्थानं विधित्सितमेव। ननूपनिषद आत्मज्ञानपरत्वात् व्युत्थानश्रुतिः तत्स्तुत्यर्था, न विधिः — न, विधित्सितविज्ञानेन समानकर्तृकत्वश्रवणात्। न हि अकर्तव्येन कर्तव्यस्य समानकर्तृकत्वेन वेदे कदाचिदपि श्रवणं संभवति। कर्तव्यानामेव हि अभिषवहोमभक्षाणां यथा श्रवणम्— अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्तीति, तद्वत् आत्मज्ञानैषणाव्युत्थानभिक्षाचर्याणां कर्तव्यानामेव समानकर्तृकत्वश्रवणं भवेत्। अविद्याविषयत्वात् एषणात्वाच्च अर्थप्राप्त

आत्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागः, न तु विधास्यव्य इति चेत्—न। सुतरामात्मज्ञानविधिनैव विहितस्य समानकर्तृकत्वश्रवणेन दाढर्योपपत्तिः, तथा भिक्षाचर्यस्य च। यत्पुनरुक्तं, वर्तमानापदेशादर्थवादमात्रमिति—न, औदुम्बरयूपादिविधिसमानत्वाददोषः।

'व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्यनेन पारिव्राज्यं विधीयते। पारिव्राज्याश्रमे च यज्ञोपवीतादिसाधनानि विहितानि लिङ्गं च श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च। अतः तत् वर्जयित्वा अन्यस्माद्व्युत्थानं एषणात्वेऽपीति चेत्—न, विज्ञानसमानकर्तृकात्पारिव्राज्यात् एषणाव्युत्थानलक्षणात् पारिव्राज्यान्तरोपपत्तेः। यद्धि तत् एषणाभ्यो व्युत्थानलक्षणं पारिव्राज्यं, तत् आत्मज्ञानाङ्गं, आत्मज्ञानविरोध्येषणापरित्यागरूपत्वात्, अविद्याविषयत्वाच्चैषणायाः। तद्व्यतिरेकेण च अस्ति आश्रमरूपं पारिव्राज्यं ब्रह्मलोकादिफलप्राप्तिसाधनं, यद्विषयं यज्ञोपवीतादिसाधनविधानं लिङ्गविधानं च। न च एषणारूपसाधनोपादानस्य आश्रमधर्ममात्रेण पारिव्राज्यान्तरे विषये संभवति सति, सर्वोपनिषद्विहितस्य आत्मज्ञानस्य बाधनं युक्तं, यज्ञोपवीताद्यविद्याविषयैषणारूपसाधनोपादित्सायां च अवश्यं असाधनफलरूपस्य अशनायादिसंसारधर्मवर्जितस्य अहं ब्रह्मास्मीति विज्ञानं बाध्यते। न च तद्बाधनं युक्तं, सर्वोपनिषदां तदर्थपरत्वात्। 'भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्येषणां ग्राहयन्ती श्रुतिः स्वयमेव बाधत इति चेत्— अथापि स्यादेषणाभ्यो व्युत्थानं विधाय पुनरेषणैकदेशं भिक्षाचर्यं ग्राहयन्ती तत्संबद्धमन्यदपि ग्राहयतीति चेत्—न, भिक्षाचर्यस्याप्रयोजकत्वात्— हुत्वोत्तरकालभक्षणवत्। शेषप्रतिपत्तिकर्मत्वात् अप्रयोजकं हि तत्। असंस्कारकत्वाच्च—भक्षणं पुरुषसंस्कारकमपि स्यात्, न तु भिक्षाचर्यम्। नियमादृष्टस्यापि ब्रह्मविदः अनिष्टत्वात्। नियमादृष्टस्यानिष्टत्वे किं भिक्षाचर्येणेति चेत्—न, अन्यसाधनात् व्युत्थानस्य विहितत्वात्। तथापि किं तेनेति चेत्—यदि स्यात्, बाढं अभ्युपगम्यते हि तत्। यानि पारिव्राज्येऽभिहितानि वचनानि 'यज्ञोपवीत्येवाधीयीत' इत्यादीनि, तानि अविद्वत्पारिव्राज्यमात्रविषयाणीति परिहृतानि। इतरथाऽऽत्मज्ञानबाधः स्यादिति ह्युक्तम्। 'निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम्। अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥' इति सर्वकर्माभावं दर्शयति स्मृतिः विदुषः— 'विद्वाँल्लिङ्गविवर्जितः' 'तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञः' इति च। तस्मात् परमहंसपारिव्राज्यमेव व्युत्थानलक्षणं प्रतिपद्येत आत्मवित् सर्वकर्मसाधनपरित्यागरूपमिति।

यस्मात् पूर्वे ब्राह्मणा एतमात्मानं असाधनफलस्वभावं विदित्वा सर्वस्मात् साधनफलस्वरूपात् एषणालक्षणात् व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म, दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्साधनं च हित्वा— तस्मात् अद्यत्वेऽपि ब्राह्मणः ब्रह्मवित्, पाण्डित्यं पण्डितभावं एतदात्मविज्ञानं पाण्डित्यं, तत् निर्विद्य निःशेषं विदित्वा, आत्मविज्ञानं निरवशेषं कृत्वेत्यर्थः। आचार्यत आगमतश्च एषणाभ्यो व्युत्थाय— एषणाव्युत्थानावसानमेव हि तत्पाण्डित्यं, एषणातिरस्कारोद्भवत्वात् एषणाविरुद्धत्वात्। एषणामतिरस्कृत्य न ह्यात्मविषयस्य पाण्डित्यस्योद्भव इत्यात्मज्ञानेनैव विहितमेषणाव्युत्थानं आत्मज्ञानसमानकर्तृकक्त्वाप्रत्ययोपादानलिङ्गश्रुत्या दृढीकृतम्। तस्मात् एषणाभ्यो व्युत्थाय ज्ञानबलभावेन बाल्येन तिष्ठासेत् स्थातुमिच्छेत्। साधनफलाश्रयणं हि बलं इतरेषामनात्मविदाम्। तद्बलं हित्वा विद्वान् असाधनफलरूपात्मविज्ञानमेव बलं तद्भावमेव केवलं आश्रयेत्, तदाश्रयणे हि करणानि एषणाविषये एनं हृत्वा स्थापयितुं नोत्सहन्ते। ज्ञानबलहीनं हि मूढं दृष्टादृष्टविषयायामेषणायामेव एनं करणानि नियोजयन्ति। बलं नाम आत्मविद्यया अशेषविषयदृष्टितिरस्करणम्। अतः तद्भावेन बाल्येन तिष्ठासेत्, तथा 'आत्मना विन्दते वीर्यम्' इति श्रुत्यन्तरात्, 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इति च। बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य निःशेषं कृत्वा अथ मननान्मुनिः योगी भवति। एतावद्धि ब्राह्मणेन कर्तव्यं, यदुत सर्वानात्मप्रत्ययतिरस्करणम्। एतत्कृत्वा कृतकृत्यो योगी भवति। अमौनं च आत्मज्ञानानात्मप्रत्ययतिरस्कारौ पाण्डित्यबाल्यसंज्ञकौ निःशेषं कृत्वा, मौनं नाम अनात्मप्रत्ययतिरस्करणस्य पर्यवसानं फलम्— तच्च निर्विद्य अथ ब्राह्मणः कृतकृत्यो भवति— ब्रह्मैव सर्वमिति प्रत्यय

उपजायते । स ब्राह्मणः कृतकृत्यः, अतो ब्राह्मणः । निरुपचरितं हि तदा तस्य ब्राह्मण्यं प्राप्तम् । अत आह —– स ब्राह्मणः केन स्यात् केन चरणेन भवेत् ? येन स्यात् येन चरणेन भवेत्, तेन ईदृश एवायम् —– येन केनचित् चरणेन स्यात् , तेन ईदृश एव उक्त-लक्षण एव ब्राह्मणो भवति । येन केनचिच्चरणेनेति स्तुत्यर्थं —– येयं ब्राह्मण्यावस्था सेयं स्तूयते, न तु चरणेऽनादरः । अतः एतस्माद्ब्राह्मण्यावस्थानात् अशनायाद्यतीतात्मस्वरूपात् नित्यतृप्तात्, अन्यत् अविद्याविषयमेषणालक्षणं वस्त्वन्तरं, आर्तं विनाशि आर्तिपरिगृहीतं स्वप्नमायामरीच्युदकसमं असारं, आत्मैव एकः केवलो नित्यमुक्त इति । ततो ह कहोलः कौषीतकेयः उपरराम ।

शंकर.

(२) ' सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ' —– ' तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः ' इति बृहदारण्यके श्रूयते । तत्र संशयो मौनं विधीयते न वेति । न विधीयत इति तावत्प्राप्तम् । बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्रैव विधेरवसितत्वात् । न ह्यथ मुनिरित्यत्र विधायिका विभक्तिरुपलभ्यते । तस्मादयमनुवादो युक्तः । कुतः प्राप्तिरिति चेत्—मुनिपण्डितशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्पाण्डित्यं निर्विद्येत्येव प्राप्तं मौनम् । अपि च ' अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः ' इत्यत्र तावन्न ब्राह्मणत्वं विधीयते प्रागेव प्राप्तत्वात् । तस्मादथ ब्राह्मण इति प्रशंसावादः, तथैवाथ मुनिरित्यपि भवितुमर्हति, समाननिर्देशत्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— सहकार्यन्तरविधिरिति । विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिरेवाऽऽश्रयितव्योऽपूर्वत्वात् । ननु पाण्डित्यशब्देनैव मौनस्यावगतत्वमुक्तम् । नैष दोषः । मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वात् । मननान्मुनिरिति च व्युत्पत्तिसंभवात् ' मुनीनामप्यहं व्यासः ' (भ. गी. १०।३७) इति च प्रयोगदर्शनात् । ननु मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि श्रूयते 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थम् ' इत्यत्र । न । ' वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ' इत्यादिषु व्यभिचारदर्शनात् । इतराश्रमसंनिधानात्तु पारिशेष्यात्तत्रोत्तमाश्रमोपादानं, ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमाश्रमस्य । तस्माद्बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । यत्तु बाल्य एव विधिपर्यवसानमिति तथाऽप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्वमाश्रीयते मुनिः स्यादिति । निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधेयत्वाश्रयणम् । तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनः । कथं च विद्यावतः संन्यासिन इत्यवगम्यते । तदधिकारात् ' आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ' इति । ननु सति विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्येव तत्रातिशयः । किं मौनविधिनेत्यत आह—पक्षेणेति । एतदुक्तं भवति यस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति तस्मिन्नेष विधिरिति । विध्यादिवत्— यथा ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ' इत्येवंजातीयके विध्यादौ सहकारित्वेनाग्न्यन्वाधानादिकमङ्गजातं विधीयते । एवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन्विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः ।

३।४।४७

'अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्'—'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् ' इति बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते । तत्र बालस्य भावः कर्म वा बाल्यमिति तद्धिते सति, बालभावस्य वयोविशेषस्येच्छया संपादयितुमशक्यत्वात् । यथोपपादं मूत्रपुरीषत्वादिबालचरितं, अन्तर्गता वा भावविशुद्धिरप्ररूढेन्द्रियत्वं दम्भादिरहितत्वं वा बाल्यं स्यादिति संशयः । किं तावत्प्राप्तं कामचारवादभक्षता यथोपपादमूत्रपुरीषत्वं च प्रसिद्धतरं लोके बाल्यमिति तद्ग्रहणं युक्तम् । ननु पतितत्वादिदोषप्राप्तेर्न युक्तं कामचारताद्याश्रयणम् । न । विद्यावतः संन्यासिनो वचनसामर्थ्याद्दोषनिवृत्तेः पशुहिंसादिष्विवेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । न । वचनस्य गत्यन्तरसंभवात् । अविरुद्धे ह्यन्यस्मिन्बाल्यशब्दाभिलप्ये लभ्यमाने न विध्यन्तरव्याघातकल्पना युक्ता । प्रधानोपकाराय त्वाङ्गं विधीयते । ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयम् । न च सकलायां बालचर्यायामङ्गीक्रियमाणायां ज्ञानाभ्यासः संभाव्यते । तस्मादान्तरो भावविशेषो बालस्याप्ररूढेन्द्रियत्वादिरिह बाल्यमाश्रीयते । तदाह—अनाविष्कुर्वन्निति । ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिरात्मानमविख्यापयन्दम्भदर्पादिरहितो भवेत् । यथा बालोऽप्ररूढेन्द्रियतया न परेषा-

मात्मानमाविष्कर्तुमीहते तद्वत् । एवं ह्यस्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्यार्थानुगम उपपद्यते । तथा चोक्तं स्मृतिकारैः — 'यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥ गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् । अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत् ॥ ' 'अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारः' इति चैवमादि । * ब्रशंकर. ३।४।५०

(३) सर्वकर्मत्यागवादिनी श्रुतिरिति । तदसत् । पुत्रादिलिङ्गाद्गार्हस्थ्याद्व्युत्थायाश्रमान्तरं प्रतिपद्यन्त इति स्मृतिप्राप्तमेवानूद्यते, स्मृत्यनपेक्षत्वे तु शाक्यक्षपणादिभिक्षाचरणमपि श्रौतं प्रसज्येत । स्मृतौ च मननादौ त्रिदण्डयज्ञोपवीतादिनियमादुत्तमाश्रमः स्वरूपतो धर्मतश्च निर्ज्ञात इति नातिप्रसङ्गः । भास्कर. ३।४।२६

(४) जीवस्य कर्माधीनदेहसंसर्गतयाऽशनायाद्यनतीतत्वात्तद्व्यावृत्तिः सिध्यतीति भावः। यद्यपि मुक्तानां नित्यानां चाशनायाद्यतीतत्वमस्ति, तथाऽपि तेषामशनायाद्यतीतत्वस्य परमात्मसंकल्पायत्तत्वात् अनन्यसंकल्पाधीनाशनायाद्यतीतत्वं परमात्मन एव । किंच प्रकृते बद्धजीवव्यावृत्तेरेव स त आत्मेति निर्दिष्टस्योपदेष्टव्यतया नित्यमुक्तव्यावर्तकधर्मानुक्तावपि न दोष इति द्रष्टव्यम् । तमेतं सर्वान्तरमशनायाद्यतीतं परमात्मानमनार्तं विदित्वा । ब्राह्मणा इत्यनेन क्षत्रियादिव्यावृत्तिः । उक्तैषणात्रयाद्व्युत्थायैषणात्रयं हित्वा यथाविधि संन्यस्येति यावत् । अथानन्तरं देहयात्रार्थं भिक्षाटनं कुर्वन्तीत्यर्थः । इदं चोपलक्षणम् । सर्वसंन्यासाश्रमधर्मानुष्ठानस्यात्राप्राप्तत्वात्पारिव्राज्यं विधीयते । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणा । अवर्जनीयपरस्परसंबन्धादिति भावः । उभे ह्येते एषणे एव भवतः । सर्वथा साध्यसाधनविषयकैषणाद्वयमेव पर्यवस्यतीति भावः । तस्मादिति । यद्वा वैराग्यमावश्यकं तस्माद्ब्राह्मणोऽधीतवेद इत्यर्थः । ब्रह्माधीते ब्राह्मणो जातिपरो वा । पाण्डित्यं निर्विद्य । ऊहापोहक्षमा धीः पण्डा साऽस्य संजातेति पण्डितस्तस्य धर्मः पाण्डित्यम् । औपदेशिकार्थावगमरूपं विवेकं निर्वेदविरक्तिफलकं निर्विद्य लब्ध्वा बाल्येन स्वमाहात्म्यानाविष्करणबालस्वभावेन युक्तः सन्ब्रह्मणि तिष्ठासेत्तन्निष्ठां लभेतोपासीतेति यावत् । तथैव व्याख्यातं च व्यासार्यैर्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः । बाल्यपाण्डित्ये निर्विद्य लब्ध्वाऽथाऽऽरंव(रम्ब)णसंशीलनलक्षणमननशीलः स्यादित्यर्थः । ध्यानविच्छेददशायामत्यन्तविषयोन्मुखत्वराहित्याय शुभाश्रयवस्तुसंशीलनं कर्तव्यमित्यर्थः । अमौनमिति । अमौनं मौनादन्यत् पूर्वनिर्दिष्टं बाल्यपाण्डित्यलक्षणं मौनं चाऽऽरंव(रम्ब)णसंशीलनात्मकं मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणो ब्रह्मविद्भवति लब्धनिदिध्यासनो भवतीत्यर्थः । स ब्राह्मण इति । लब्धनिदिध्यासनो ब्रह्मविदुक्तोपायादन्येन केन स्यादिति प्रश्नः । उत्तरम् — येन स्यात्तेनेदृश एव येन मौनपर्यन्तेन ब्राह्मणः स्यादित्युक्तं तेनैवेदृशः स्यान्न केनाप्यन्येनोपायेन । अतोऽन्यदार्तम् । अस्मात्परमात्मनो यदन्यत्प्राणिजातं तद्दुःखीत्यर्थः । रंग.

(५) 'सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् '— यथा 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (बृउ. ४।४।२२) इत्यादिना 'शान्तो दान्तः' (बृउ. ४।४।२३) इत्यादिना च सहकारी यज्ञादिः शमदमादिश्च विधीयते यथा च 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' (बृउ. २।४।५) इति श्रवणमनने चार्थप्राप्ते विद्यासहकारित्वेन गृह्येते तथा 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इत्यादिना पाण्डित्यं बाल्यं मौनमिति त्रितयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयत इति । मौनं च पाण्डित्यादर्थान्तरमित्याह — पक्षेणेति । मुनिशब्दस्य पक्षेण प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनान्मौनं पाण्डित्यबाल्ययोर्द्वयोस्तृतीयम् । यद्यपि 'अथ मुनिः' इत्यत्र विधिप्रत्ययो न श्रूयते तथापि मौनस्याप्राप्तत्वाद्विधेयत्वमङ्गीकरणीयमथ मुनिः स्यादिति । इदं च मौनं श्रवणप्रतिष्ठार्थमननादर्थान्तरभूतमुपासनालम्बनस्य पुनः पुनः संशीलनं तद्भावनारूपम् ।

तदेवं वाक्यार्थः । ब्राह्मणो विद्यावान्पाण्डित्यं निर्विद्योपास्यं ब्रह्मतत्त्वं परिशुद्धं परिपूर्णं च विदित्वा श्रवण-

* अधिकं ब्रशंकरव्याख्यानं बृउ. ३।४।१ (पृ. ११३२) इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ऐआ. ३।२।६ (पृ. ६२४) इत्यत्र, छाउ. ८।१५।१ (पृ. ९८५) इत्यत्र च व्याख्यानानि द्रष्टव्यानि ।

मननाभ्यां प्राप्तं वेदनं प्रतिलभ्येत्यर्थः । तच्च भगवद्भक्तिकृतसत्त्वविवृद्धिकृतम् । यथोक्तं 'नाहं वेदैः' (भ. गी. ११।५३) इत्यारभ्य 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ज्ञातुम्' (भ. गी. ११।५४) इति । श्रुतिश्च 'यस्य देवे परा भक्तिः' (श्वेउ. ६।२३) । 'नायमात्मा प्रवचनेन' (काउ. २।२३, मुउ. ३।२।३) इत्यादिका । 'बाल्येन तिष्ठासेत्' बाल्यस्वरूपं चानन्तरमेव वक्ष्यते । 'बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः स्यात्' । बाल्यपाण्डित्ये यथावदुपादाय परिशुद्धे परिपूर्णे ब्रह्मणि मननशीलो भवेन्निदिध्यासनरूपविद्यावासये । एवं त्रितयोपादानेन लब्धविद्यो भवतीत्याह 'अमौनं मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इति । अमौनं मौनेतरसहकारिकलापः । तं च मौनं च यथावदुपाददानो विद्याकाष्ठां तदेकनिष्पाद्यां लभेतेत्यर्थः । 'स ब्राह्मणः केन स्यात्' इत्युक्तादुपायात्किमन्योऽप्युपायोऽस्तीति पृष्टे 'येन स्यात्तेनेदृश एव' इति येन मौनपर्यन्तेन ब्राह्मणः स्यादित्युक्तं तेनैवेदृशः स्यान्न केनाप्यन्येनोपायेनेति परिहृतम् । अतः सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितस्य विदुषो यज्ञादिस्वाश्रमधर्मवत्पाण्डित्यादिकं मौनतृतीयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते ।

३।४।४६

'मौनवदितरेषामप्युपदेशात्' — तथैतस्मिन्नपि वाक्ये 'ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति पारिव्राज्यैकान्तधर्मे प्रतिपाद्य 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इत्यादिना पारिव्राज्यधर्मस्थितिहेतुकमौनतृतीयसहकारिविधानं प्रदर्शनार्थमित्याह—मौनवदिति । सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्य भिक्षाचरणपूर्वकमौनोपदेशः सर्वेषामाश्रमधर्माणां प्रदर्शनार्थः । कुतः । एवंविधमौनोपदेशवदितरेषामाश्रमिणामपि 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' (छाउ. २।२३।१) इत्यारभ्य 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' (छाउ. २।२३।१) इति ब्रह्मप्राप्त्युपदेशात् । उपपादितश्च पूर्वमेव ब्रह्मसंस्थशब्दः सर्वाश्रमिसाधारण इति । अतः सुष्ठूक्तं यज्ञादिसर्वाश्रमधर्मवन्मौनतृतीयः पाण्डित्यादिर्विद्यासहकारित्वेन विधीयत इति ।

३।४।४८

'अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्' — अनाविष्कुर्वन्निति । बालस्य यत्स्वभावानाविष्काररूपं कर्म तदुपाददानो वर्तेत विद्वान् । कुतः । अन्वयात् । तस्यैवान्वयात् । 'बाल्येन तिष्ठासेत्' इत्यस्मिन्विधौ तस्यैव ह्यन्वयसंभवः । इतरेषां विद्याविरोधित्वश्रवणात् — 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥' (काउ. २।२३), 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' (छाउ. ७।२६।२) इत्यादिषु । * रामानुज. ३।४।४९

(६) यदेव साक्षादिति पुनः प्रश्नो मुक्तानामपि भगवतो भेदोऽस्तीति ज्ञापयितुम् । यदेव ब्रह्म तदन्ये ब्रह्मादयो मुक्ता अपि यन्नैव भवन्ति कदाचन । तमेव मे व्याचक्ष्व मुक्तजीववैलक्षण्येन सहेति द्वितीय एव शब्दार्थः । स तु भगवान्स्वत एवातीताशनायादिरतीतानागतवर्तमानकालेषु ब्रह्मादयस्तु तं विदित्वा तत्प्रसादादेव पश्चादत्येष्यन्ति । एतं वै तमित्येतादृशैर्गुणैः साक्षादपरोक्षत्वजीवभेदादिभिर्युक्तमित्यर्थः । भिक्षाचर्यं चरन्ति मुक्ता अपि ब्रह्मादयस्तस्मादेव परमेश्वराद्विप्लुडानन्दमेव भिक्षन्तो वर्तन्ते । ब्रह्माणनान्मुक्ता एव ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते । न हि ज्ञानादनन्तरं संन्यासस्य कर्तव्यता । येषां तद्योग्यता तेषामपि ज्ञानार्थत्वेनैव संन्यासः । मुक्ता अपि यं भिक्षन्ते सोऽतिपूर्णमहानन्दो भगवान्स्वत एव । तदन्ये ब्रह्मादयो मुक्ता अपि तत एव विप्लुडानन्दभिक्षुका इति विशेषः । तथापि तेषामेषणातीतत्वान्न दुःखम् । पुत्रस्य वित्तस्य च लोकार्थत्वाल्लोकैषणायामन्तर्भावः । वित्तस्यापि प्रायः पुत्रार्थत्वात्पुत्रैषणायां लोकैषणाया अपि दुःखरूपत्वात्साऽपि तेषां नास्त्येवेति दर्शयितुमुभे ह्येते एषणे एव भवत इत्याह । उभे अपि दृष्टादृष्टविषये एषणात्वाद्दुःखरूपे एवेत्यर्थः । पुत्रवित्तैषणे उभे अपि दृष्टविषयत्वादेकैवेत्युभे एवेत्युक्तम् । द्वितीयो ब्राह्मणो ब्रह्माणितुं योग्यः । पाण्डित्यमागमजं ज्ञानम् । बाल्यं युक्तिसहितम् । बलयुक्तत्वात् । मौनमुपासनाजम् । अमौनमपरोक्षज्ञानम् । निर्विद्य नितरां प्राप्य लब्ध्वा । विद्लृ लाभ इति धातोः । अथ ब्राह्मणो मुक्तो भवतीत्यर्थः । स मुक्तो येन केनापि वर्तयन्नीदृश एव भिक्षुक एव । न कदाचित्स्वतन्त्रो भवति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-

* निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. रामानुजवद्भावः ।

चन्तीति च वक्ष्यति। मुक्तविषयं चैतत्। अत्र पिताऽपिता भवतीत्यादि तत्प्रस्तावे स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति भगवद्वचनम्। तत्रैव मुक्तानामानन्दतारतम्यं चोक्तम्। स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवतीत्यादिना। श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानां मुक्तेष्वेव मुख्यत्वात्। यश्च श्रोत्रिय इति ह्यभ्यासः। न ह्यमुक्ता अवृजिना अकामहता वा। न च श्रुतिफलं सम्यक्प्राप्ताः। श्रुतिफलप्राप्तिर्हि श्रोत्रियत्वम्। 'सर्वे विमोहितधियस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः॥' इति भागवते। शरीरसंबन्धिनां मोहादियुतत्वम्। मोहादियुतानां न श्रोत्रियत्वमदुःखत्वमकामहतत्वं वा। 'वृजिनं व्रजनं दुःखं क्लेशो बाधेति चोच्यते' इत्यभिधानम्। न च देवादिपदाकामानामिन्द्रादिपदाकामानां च कश्चिद्विशेषो दृश्यते। अतो मुक्तविषयमेवैतत्। 'परो मात्रया तन्वावृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति' 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते। तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हरे॥' 'मुक्तानां परमा गतिः' 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः' इत्यादिवचनैश्च भगवदनुग्राह्यत्वं तदानन्दावाप्तिश्च मुक्तानां दृश्यते। 'बह्वभ्यासात्त आत्मेति मुक्तौ जीवेशयोर्भिदा। प्रधानतत्परत्वेन दृश्यतेऽत्यादरात्सदा। महातात्पर्ययोगाच्च स एवार्थोऽवगम्यते। तात्पर्यं परमं विष्णोरत्युद्रेके विशेषतः। सर्वश्रुतिस्मृतीनां च दृश्यतेऽन्यत्तदर्थतः। स च जीवेशयोर्भेदे सर्वोद्रेको हि युज्यते। बह्वभ्यासस्त आत्मेति श्रुतावादरतस्ततः। ममात्मेति वचो यत्र विष्णोरपि च दृश्यते। देहस्यापि स्वरूपत्वज्ञापनं तत्प्रयोजनम्। न ह्यप्रयोजकं वेदपदं वर्णोऽथ वा स्वरः। देहस्वरूपता विष्णोर्न ममेति पदं विना। सम्यग्ज्ञापयितुं शक्या ततस्तत्पदमिष्यते। ततस्त आत्मेति वचो भेदाभावेन युज्यते। भिक्षया भक्षणं तस्मादानन्दस्य ततो वदेत्। मुक्तानामेकदेशत्वं ब्रह्मानन्दव्यपेक्षया। विप्लुट्त्वं प्रतिबिम्बत्वं श्रुतिषूक्तं हि सर्वशः। तथापि पूर्णानन्दत्वममुक्तानां व्यपेक्षया। ब्रह्मादेस्तारतम्यं च मुक्तावेव सदातनम्। दृष्टादृष्टेषणानाशान्निर्दुःखत्वं च सर्वदा। परब्रह्मत्ववचनं मुक्तानां यत्र दृश्यते। जीवेषु ब्रह्मशब्दोक्तेः परत्वं तु विमुक्तितः। तत्परब्रह्मता तेषां बद्धजीवोच्चता मता। ततो ब्रह्मणने योग्यः पाण्डित्यं प्राप्नुयात्परम्। पाण्डित्यमागमज्ञत्वं बाल्यं युक्तिसहायता। मौनं तूपासनासिद्धिरमौनं भगवद्दृशिः। एतान्याप्य भवेन्मुक्तिर्मुक्तो वै भिक्षुको भवेत्। न ह्यन्यभिक्षितं विष्णुर्दद्यान्नियमतः क्वचित्। मुक्तस्य भिक्षितं सर्वं दद्यान्नियमतो हरिः। अयोग्यभिक्षणं तेषां न कदाचित्तु युज्यते। येन केनापि नैतेषां भिक्षावृत्तिर्विनश्यति। प्रथमो ब्राह्मणो मुक्तो द्वितीयो योग्य उच्यते। अपरोक्षविन्मुक्तयोस्तु तार्तीयेनोभयोर्ग्रहः। अतो मुक्ता अमुक्ताश्च न स्वतन्त्राः कदाचन। स्वतन्त्रस्तु स एवैको भगवान्पुरुषोत्तमः॥' इत्यादि ब्रह्मतर्के। 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः॥' इत्यादिना च भेदेन महोत्कर्षे परमतात्पर्यं सर्वशास्त्राणामाह। मध्व.

(७) 'नित्यतीर्णाशनायादिरेक एव हरिः स्वतः। अशनायादिकानन्ये तत्प्रसादात्तरन्ति हि॥' इति पाद्मे। सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षं स्वीकर्तव्यम्।

१।३।१४

'स्तुतयेऽनुमतिर्वा'—'अथ मुनिः... तेनेदृश एव' इति ज्ञानिनो यथेष्टाचरणं विधीयते इत्यत आह—स्तुतय इति। न विधिर्ज्ञानिनः स्तुतयेऽनुमतिमात्रं वा।

३।४।१४

'अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः'— अनुष्ठेयानां मध्य एव कामतश्चरणं कामतो निवृत्तिरिति बादरायणो मन्यते, 'केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एव' इति साम्यश्रुतेः।

३।४।१९

'विधिर्वा धारणवत्'—केन स्याद्येन स्यादिति विधिर्वा। यथा वेदधारणं त्रैवर्णिकानां विहितं नान्येषाम्। एवं स्वमतानुसारिणी प्रवृत्तिर्ज्ञानिनां विहिता। न तत्राधर्मशङ्का कार्या नान्येषामिति वा। 'स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिचोदिता। नाशङ्क्यं तन्मतं क्वापि विष्णोः प्रत्यक्षचोदना। इतरेषां न विहिता स्वेच्छावृत्तिः कथंचन॥' इति ब्राह्मे।

३।४।२०

'स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्'—स्तुतिमात्रमेव स्वेच्छाचरणं न विधिः। तैरपि सामान्यविधिस्वीकारा-

दिति चेन्न । अपूर्वत्वात् । परवशत्वात् । सर्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिमात्रविषयत्वं परब्रह्मण एव हि । 'विधीनां विषयास्त्वन्ये ब्रह्मणः स्वेच्छया कृतौ । परस्य ब्रह्मणो ह्येव सर्वविध्यतिदूरता ॥' इति ब्रह्मतर्के । ३।४।२१

'भावशब्दाच्च'—' यथाविधानमपरे विधिर्भावे प्रजापतेः । ब्रह्मणः परमस्यैव सर्वविध्यतिदूरता ॥ ' इति चतुरश्रुतौ । ३।४।२२

'पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ' –– केन स्याद्येन स्यादित्यादयः स्थिरत्वनिवृत्त्यर्था इति चेन्न । 'त्रेधा हि ज्ञानिनो ह वाव भवन्ति विधिनियताः स्वेच्छानियताः' इति । विधिनियता मनुष्या अनियता हि देवा ब्रह्मैव स्वेच्छानियतः' इति गौपवनश्रुतौ विशेषितत्वात् । ३।४।२३

' तथा चैकवाक्योपबन्धात् ' –– एवं सति विधिवाक्यानां स्वेच्छावृत्तिवाक्यानां च संबन्धो भवति ।

ब्रमध्व. ३।४।२४

(८) 'एतं वै तमात्मानं०' 'एतावदरे०' इत्यादिश्रुतयो बह्व्यस्तद्विदां कर्मत्यागमेवानुवदन्त्यतः त्यागपक्ष एव बलवान् । वल्लभ. ३।४।१०

(९) ' अन्तर उपपत्तेः' — अन्तरोऽत्र परमात्मैव उपपत्तेः, न हि यदेवेत्यवधारणं जीवेषूपपद्यते, परमात्मापेक्षया जीवानामप्यमुख्यब्रह्मत्वात्, 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः' इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु जीवानामन्तरात्मान्तरसिद्धेश्च । अत एव जीवपरे पूर्ववाक्ये यदित्येवास्ति न तु यदेवेति । तत्र च 'प्राणेन प्राणिति' इत्यादिजीवलिङ्गमप्यस्ति, ब्रह्मणि तु यदेवेत्युपपद्यते, ब्रह्मणोऽन्तरात्मान्तरस्यासिद्धेः ।

१।२।१३

'स्थानादिव्यपदेशाच्च' — इतोऽप्यत्र वाक्येऽन्तरः परमात्मैव, स्थानादिव्यपदेशात्स्थानमाधारः व्यपदेशौचित्यात् इत्यर्थः । पूर्ववाक्ये हि आधाराणां घ्राणेन्द्रियादीनां उदानाद्यन्तानां(?) तत्पूर्ववाक्योपस्थितानामन्तरस्थतया एक आत्मा प्रोक्तः 'एष त आत्मा सर्वान्तरः ' इत्यादिना सर्वशब्दस्य बुद्धिस्थवाचित्वात्तदनन्तरं चान्योऽप्यात्मा सर्वान्तर उच्यते, अतः पूर्वोपस्थिततया अत्र तस्याप्यात्मनोऽयमन्तर इति गम्यते । पूर्ववाक्यादेवाधारक्रमेण व्यपदेशौचित्यादिति ।

१।२।१४

'सुखविशिष्टाभिधानादेव च'–– सुखेषु विशिष्टमुत्तमं सुखं, तथा च ' योऽशनापिपासे शोकं मोहं जरामृत्युमत्येति ' इत्यनेन उत्तमसुखस्याभिधानात् इत्यर्थः । अत्राशनाद्यतीतत्वस्य परमेश्वरगुणस्य प्रशंसार्थे सुखशब्दः सूत्रे गौणः प्रयुक्त इति मन्तव्यम् । १।२।१५

'श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च'–श्रुता उपनिषदः सामग्र्येण यैस्ते श्रुतोपनिषत्कास्तेषां या गतिः प्रव्रज्या संन्यास इति यावत् । तस्यात्र वाक्यशेषेऽभिधानाच्च परमात्मैव ग्राह्यो न जीव इत्यर्थः । १।२।१६

'अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः'––अनवस्थापत्त्यैवेश्वरस्यान्तरोऽन्य आत्मा न सिध्यति । यदेवेत्यवधारणासंभवाच्चेत्यर्थः । श्रुतिबलात्त्वीश्वरः कल्प्यते यदि ह्यनवस्थाभयात्प्रामाणिको न सेत्स्यति, तदा देहेन्द्रियाणामन्तरो जीवोऽपि प्रथमवाक्यान्न सिध्येतेति भावः । अथवैवं व्याख्येयं, ननु घ्राणादीनामन्तरस्य जीवस्यान्तरोऽन्यः सिध्यति इत्येव अत्रार्थो भवतु, तत्राह–– अनवस्थितेरित्यादिसूत्रं कस्यापि सिद्धजीवस्य स्वातिरिक्ताखिलजीवानामन्तरवस्थानासंभवात्, यदेवेत्यवधारणासंभवाच्चेत्यर्थः। सर्वान्तरत्वश्रुत्या सर्वान्तर्यामित्वं लब्धमिति सर्वान्तर्यामित्वादिगुणानवधारयितुं वाक्यविशेषं ब्रह्मपरत्वेनावधारयति । विज्ञान. १।२।१७

(गार्गीप्रश्नः)

ओतप्रोतभावेनेतरेतरस्थिता लोका ब्रह्मलोकान्ताः

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिद९ँ सर्वमप्स्वोतं च

---

(१) बृउ. ३।६।१; शब्रा. १४।६।६।१ कस्मिन्नु खल्वाप (कस्मिन्न्वाप) कस्मिन्नु खलु वा (कस्मिन्नु वा) वायुरोतश्च प्रोतश्चेति+ (आकाश एव गार्गीति । कस्मिन्न्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति) कस्मिन्नु खल्वन्त (कस्मिन्न्वन्त) गन्धर्वलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति (द्यौर्लोके गार्गीति ! कस्मिन्नु द्यौर्लोक ओतश्च प्रोतश्चेति) न्नु खल्वादित्य (न्वादित्य) खलु चन्द्र (चन्द्र) खलु नक्षत्र (नक्षत्र) खलु देव (देव) इन्द्रलोकेषु .... प्रजापति (गन्धर्वलोकेषु

प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। वायौ गार्गीति। कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति। अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। गन्धर्वलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। आदित्यलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। चन्द्रलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। नक्षत्रलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। देवलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। इन्द्रलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। प्रजापतिलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। ब्रह्मलोकेषु गार्गीति। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच गार्गि माऽतिप्राक्षीः। मा ते मूर्धा व्यपप्तत्। अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि। गार्गि माऽतिप्राक्षीरिति। ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम॥

(१) यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तर आत्मेत्युक्तं, तस्य सर्वान्तरस्य स्वरूपाधिगमाय आ शाकल्यब्राह्मणात् ग्रन्थ आरभ्यते। पृथिव्यादीनि ह्याकाशान्तानि भूतानि अन्तर्बहिर्भावेन व्यवस्थितानि। तेषां यत् बाह्यं बाह्यं, अधिगम्याधिगम्य निराकुर्वन् द्रष्टुः साक्षात्सर्वान्तरोऽगौण आत्मा सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तो दर्शयितव्य इत्यारम्भः— अथ हैनं गार्गी नामतः, वाचक्नवी वचक्नोर्दुहिता, पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच। यदिदं सर्वं पार्थिवं धातुजातं अप्सु उदके ओतं च प्रोतं च — ओतं दीर्घपटतन्तुवत्, प्रोतं तिर्यक्तन्तुवत्, विपरीतं वा — अद्भिः सर्वतोऽन्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थः। अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशीर्येत। इदं तावत् अनुमानमुपन्यस्तम् — यत् कार्यं परिच्छिन्नं स्थूलं, कारणेन अपरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम् — यथा पृथिवी अद्भिः। तथा पूर्वं पूर्वं उत्तरेणोत्तरेण व्यापिना भवितव्यम् — इत्येष आ सर्वान्तरादात्मनः प्रश्नार्थः। तत्र भूतानि पञ्च संहतान्येव उत्तरमुत्तरं सूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते। न च परमात्मनोऽर्वाक् तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति, 'सत्यस्य सत्यम्' इति श्रुतेः। सत्यं च भूतपञ्चकं, सत्यस्य सत्यं च पर आत्मा।

कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति — तासामपि कार्यत्वात् स्थूलत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद्धि ओतप्रोतभावेन भवितव्यम्। क्व तासां ओतप्रोतभाव इति। एवमुत्तरोत्तरप्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्यः। वायौ गार्गीति। ननु अग्नाविति वक्तव्यम् — नैष दोषः। अग्नेः पार्थिवं वा आप्यं वा धातुमनाश्रित्य इतरभूतवत् स्वातन्त्र्येण आत्मलाभो नास्तीति तस्मिन् ओतप्रोतभावो नोपदिश्यते। कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति। तान्येव भूतानि संहतानि अन्तरिक्षलोकाः। तान्यपि — गन्धर्वलोकेषु, गन्धर्वलोकाः आदित्यलोकेषु, आदित्यलोकाः चन्द्रलोकेषु, चन्द्रलोकाः नक्षत्रलोकेषु, नक्षत्रलोकाः देवलोकेषु, देवलोकाः इन्द्रलोकेषु, इन्द्रलोकाः विराट्शरीरारम्भकेषु, भूतेषु प्रजापतिलोकेषु, प्रजापतिलोकाः ब्रह्मलोकेषु, ब्रह्मलोका नाम — अण्डारम्भकाणि भूतानि। सर्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकारपरिणतानि भूतानि संहतानि तान्येव पञ्चेति बहुवचनभाञ्जि। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति — स होवाच याज्ञवल्क्यः— हे गार्गि मातिप्राक्षीः स्वं प्रश्नं, न्यायप्रकारमतीत्य आगमेन प्रष्टव्यां देवतां अनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः। पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्धा शिरः व्यपप्तत् विस्पष्टं पतेत्। देवतायाः स्वप्रश्न आगमविषयः। तं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्नः, आनुमानिकत्वात्। स यस्या देवतायाः प्रश्नः सा अतिप्रश्न्या, न अतिप्रश्न्या अनतिप्रश्न्या, स्वप्रश्नविषयैव, केवलागमगम्येत्यर्थः। तां अनतिप्रश्न्यां वै देवतां अतिपृच्छसि। अतो गार्गि माऽतिप्राक्षीः, मर्तुं चेन्नेच्छसि। ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम। शंकर.

गार्गीति। कस्मिन्नु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। प्रजापति) खलु प्रजा (प्रजा) खलु ब्रह्म (ब्रह्म) अनतिप्रश्न्यां वै देवतामति (अनतिप्रश्न्या वै देवता अति); रंग. प्रोतं च (श्रोतं चेति); मध्व. रंगवत्.

(२) गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री गार्गी। न चाधःस्थितानामन्तरिक्षलोकानामुपरितनेषु गन्धर्वलोकादिषु ओतत्वं प्रोतत्वमनुपपन्नमिति शङ्क्यम्। पर्वतानामुपरिस्थितानां क्षितिधारकत्ववदौर्ध्वस्य ज्योतिश्चक्रा(क्र)-धारकत्ववदुपपत्तेः। स होवाचेति। ब्रह्मलोकमप्यतिक्रम्य तत ऊर्ध्वस्य प्रश्नं मा कुरु. ते मूर्ध्नः पतनं मा भूत्, पृच्छसि चेत्पतिष्यतीति भावः। अपप्तत्। लुङि लृदित्वादङ्। 'पतः पुम्' इति पुमागमः। प्रश्नमर्हतीति प्रश्न्या। नियमाच्चुपेतप्रश्नमर्यादामतिक्रम्य वर्तमानः प्रश्नोऽतिप्रश्न आक्षेप इति यावत्। अतिप्रश्नमर्हतीत्यतिप्रश्न्याऽऽक्षेपार्हेत्यर्थः। सा न भवतीत्यनतिप्रश्न्या आक्षेपमुखेन ज्ञातुमयोग्यां देवतामाक्षेपमुखेन ज्ञातुमिच्छसीत्यर्थः। यद्यपि ब्रह्मलोकाधारविषयः प्रश्नो न परदेवताविषयोऽपि त्वव्याकृताकाशविषयस्तथाऽपि तदनन्तरप्रश्नः परदेवताविषयो भविष्यतीति दूरदृष्ट्या ब्रह्मलोकाधारप्रश्नमेव प्रतिचिक्षेपेति द्रष्टव्यम्। * रंग.

(३) मुक्तानां तारतम्यं हि गार्गिब्राह्मणेनोच्यते। लोका इति मुक्तानामानन्दानुभवाः स्वरूपभूताः। अप्सु वायाविति स्वरूपस्यैव प्रस्तुतत्वात् अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसीति देवतास्वरूपप्रश्नस्यैवावगम्यमानत्वाच्च। न चोपरितनलोकेष्वधस्तनलोका आश्रिताः न च वायुर्गन्धर्वलोकाश्रितः। वाय्वाश्रयत्वश्रुतेः सर्वलोकानाम्। वायुना हि सर्वे लोका नेनीयन्त इत्यादिना। 'सप्तस्कन्धगतो लोकान्यो बिभर्ति महाबलः' इति हरिवंशेषु। न चानतिप्रश्नत्वं लोकमात्रस्यास्ति। अधस्तनेषु चोपरितना लोकास्तिष्ठन्ति। न च मरुतामेकोऽपि गन्धर्वलोकादवरो विद्यते। उक्तं च--'आपिबन्त्यखिलान् भोगानित्यापश्चक्रवर्तिनः। मुक्तास्तेषां वायुसुतश्चक्रो नाम व्यपाश्रयः। मुक्तस्तस्य च मुक्तस्तु मरुद्गन्धर्वनामवान्। सुतो वायोस्तत्सुखानां मौक्तानामन्तरिक्षगः। मरुतामेक एवासावन्तरिक्षस्तु वायुजः। तत्सुखानां तु मौक्तानामानन्दाः सूर्यरूपकाः। सौराणां चापि मौक्तानामानन्दाश्चन्द्ररूपकाः। आह्लादनाच्चन्द्रनामा देवोऽस्रावनिरुद्धकः। स एव चन्द्रमाविश्य स्थितस्तन्नामकोऽपि सः। अनिरुद्धसुखानां च मौक्तानामिन्द्र आश्रयः। नक्षत्रनामवानिन्द्रो नैवान्यः क्षत्रियोऽस्य हि। विद्यते त्रिषु लोकेषु ब्रह्माद्यास्तूर्ध्वलोकगाः। आनन्दानां तथेन्द्राणां मौक्तानां देव आश्रयः। देवेति लिङ्गनाम स्याल्लिङ्गात्मा रुद्र उच्यते। इन्द्राश्रयः शिवस्यापि सुखानां मुक्तिगामिनाम्। शिवो हीश्वरनामा स्यात्तत्पारम्यात्सरस्वती। इन्द्रेत्युक्ता तत्सुखानां ब्रह्माधिर्मुक्तिगामिनाम्। तत्सुखानां परं ब्रह्म मुक्तिगानां पराश्रयः। एवमेव च संसारे बिम्बत्वादुत्तरोत्तरम्। न परब्रह्मणः कश्चिदाश्रयः स्वाश्रयं यतः। तस्याश्रयोऽस्ति वेत्येवं पृच्छतोपि शिरः सदा। भिद्यते पर्वतैरन्धे तमसि स्थस्य दैवतैः। तस्माद्ब्रह्म परं नित्यं ज्ञेयं पूर्णमनाश्रयम्॥' इति ब्रह्माण्डे। 'रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः। ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कंचिदुपाश्रितः॥' इति भारते। 'अथात आनन्दस्य मीमांसा भवति' इत्यादेश्च। संसाराल्लुप्तानां मुक्तानां कानि सुखानि लोकाः रोचमानानि कानि लोकाः। 'लीनं सुखं क इत्युक्तं कं नाम क्षीयतेऽत्र यत्॥' मध्व.

(उद्दालकप्रश्नः)

एतदद्दोलोकयोः सर्वभूतानां च संष्टम्भकं सूत्रं, एतददोलोकयोः सर्वभूतानां च अन्तर्यामी

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच। मद्रेष्ववसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः। तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता। तमपृच्छाम कोऽसीति। सोऽब्रवीत्कबन्ध आथर्वण इति। सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च। वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि

* शेषं शंकरवत्।

(१) बृउ. ३।७।१; शब्रा. १४।६।७।१-५ पतञ्ज(पतञ्च) येनायं (यस्मिन्नयं) भूतानि योऽन्तरो (भूतान्यन्तरो) मिणमिति (मिणम्) वेदवित्स+ (यज्ञवित्स); ब्रशंकर. १।२।१८ भूतानि योऽन्तरो (भूतान्यन्तरो); भास्कर. १।२।१८ ब्रशंकरवत्; रंग. पतञ्ज (पतञ्च) सर्वाणि च (सर्वाणि) लोकं+ (च) योऽन्तरो (चान्तरो); रामानुज. १।२।१९; मध्व. ष्ववसाम (ष्वसाम) पतञ्ज (पतञ्च); श्रीकर. १।२।१८; वल्लभ. १।२।१८ भूतानि योऽन्तरो (भूतान्यन्तरो).

भवन्तीति । सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति । सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च । वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकꣳ सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति । सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति । सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च । यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्ववित् । इति तेभ्योऽब्रवीत् । तदहं वेद । तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वाꣳस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति । वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति । यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥

(१) इदानीं ब्रह्मलोकानां अन्तरतमं सूत्रं वक्तव्यमिति तदर्थ आरम्भः । तच्च आगमेनैव प्रष्टव्यमिति इतिहासेन आगमोपन्यासः क्रियते –– अथ हैनं उद्दालको नामतः, अरुणस्यापत्यं आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेषु देशेषु अवसाम उषितवन्तः, पतञ्चलस्य –– पतञ्चलो नामतः––तस्यैव कपिगोत्रस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः । तस्य आसीत् भार्या गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम –– कोऽसीति । सोऽब्रवीत् — कबन्धो नामतः, अथर्वणोऽपत्यं आथर्वण इति । सोऽब्रवीद्गन्धर्वः पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च तच्छिष्यान् — वेत्थ नु त्वं हे काप्य जानीषे तत्सूत्रम् । किं तत् ? येन सूत्रेण अयं च लोकः इदं च जन्म, परश्च लोकः परं च प्रतिपत्तव्यं जन्म, सर्वाणि च भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि, संदृब्धानि संग्रथितानि स्रगिव सूत्रेण विष्टब्धानि भवन्ति येन –– तत् किं सूत्रं वेत्थ । सोऽब्रवीत् एवं पृष्टः काप्यः–– नाहं तद्भगवन्वेदेति –– तत् सूत्रं नाहं जाने हे भगवन्निति संपूजयन्नाह । सोऽब्रवीत् पुनर्गन्धर्वः उपाध्यायमस्मांश्च— वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं –– अन्तर्यामीति विशेष्यते — य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि यः अन्तरः अभ्यन्तरः सन् यमयति नियमयति, दारुयन्त्रमिव भ्रामयति, स्वं स्वमुचितव्यापारं कारयतीति । सोऽब्रवीदेवमुक्तः पतञ्चलः काप्यः–– नाहं तं जाने भगवन्निति संपूजयन्नाह । सोऽब्रवीत्पुनर्गन्धर्वः । सूत्रतदन्तर्गतान्तर्यामिणोर्विज्ञानं स्तूयते –– यः कश्चिद्वै तत् सूत्रं हे काप्य विद्यात् विजानीयात् तं च अन्तर्यामिणं सूत्रान्तर्गतं तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारं विद्यात् यः इत्येवमुक्तेन प्रकारेण –– स हि ब्रह्मवित् परमात्मवित्, स लोकांश्च भूरादीनन्तर्यामिणा नियम्यमानान् लोकान् वेत्ति, स देवांश्चाग्न्यादीन् लोकिनः जानाति, वेदांश्च सर्वप्रमाणभूतान्वेत्ति, भूतानि च ब्रह्मादीनि सूत्रेण ध्रियमाणानि तदन्तर्गतेनान्तर्यामिणा नियम्यमानानि वेत्ति, स आत्मानं च कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेनैवान्तर्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति, सर्वं च जगत् तथाभूतं वेत्ति— इति । एवं स्तुते सूत्रान्तर्यामिविज्ञाने प्रलुब्धः काप्योऽभिमुखीभूतः, वयं च । तेभ्यश्च अस्मभ्यं अभिमुखीभूतेभ्यः अब्रवीद्गन्धर्वः सूत्रमन्तर्यामिणं च । तदहं सूत्रान्तर्यामिविज्ञानं वेद गन्धर्वाल्लब्धागमः सन् । तच्चेत् याज्ञवल्क्य सूत्रं, तं चान्तर्यामिणं अविद्वांश्चेत्, अब्रह्मवित्सन् यदि ब्रह्मगवीरुदजसे ब्रह्मविदां स्वभूता गा उदजस उन्नयसि त्वं अन्यायेन, ततो मच्छापदग्धस्य मूर्धा शिरः ते तव विस्पष्टं पतिष्यति । एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह––वेद जानामि अहं, हे गौतमेति गोत्रतः, तत्सूत्रम् — यत् गन्धर्वस्तुभ्यमुक्तवान् । यं च अन्तर्यामिणं गन्धर्वाद्विदितवन्तो यूयं, तं च अन्तर्यामिणं वेद अहम् –– इति । एवमुक्ते प्रत्याह गौतमः –– यः कश्चित्प्राकृत इदं यत्त्वयोक्तं ब्रूयात् –– कथम् ? वेद वेदेति –– आत्मानं श्लाघयन्, किं तेन गर्जितेन ? कार्येण दर्शय ! यथा वेत्थ, तथा ब्रूहीति । शंकर.

(२) कल्पसूत्रमधीयाना उषितवन्तः । स परब्रह्मवित्तान्नियम्य लोकदेवभूतवित्स परमात्मवित्स सर्वविदिति । उदजसे चेत् कालयसि चेत् । * रंग.

स होवाच । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । वायुना

* शेषं शंकरवत् ।

(१) बृउ. ३।७।२; शब्रा. १४।६।७।६ (स होवाच०); ब्रशंकर. १।३।१; रामानुज. १।२।१९; श्रीकंठ. १।३।१; श्रीकर. १।३।१.

वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति । तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्याङ्गानीति । वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अन्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मलोका यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्तमाने काले, यथा पृथिवी अप्सु, तत् सूत्रं आगमगम्यं वक्तव्यमिति —— तदर्थं प्रश्नान्तरमुत्थापितम् । अतस्तन्निर्णयाय आह —— वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । नान्यत् । वायुरिति——सूक्ष्ममाकाशवत् विष्टम्भकं पृथिव्यादीनां, यदात्मकं सप्तदशविधं लिङ्गं कर्मवासनासमवायि प्राणिनां, यत्तत्समष्टिव्यष्ट्यात्मकं, यस्य बाह्या भेदाः सप्तसप्त मरुद्गणाः समुद्रस्येवोर्मयः —— तदेतद्वाय्वयं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते । वायुना वै गौतम सूत्रेण अयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति संग्रथितानि भवन्तीति प्रसिद्धमेतत् । अस्ति च लोके प्रसिद्धिः । कथम् ? यस्मात् वायुः सूत्रं, वायुना विधृतं सर्वं, तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुः कथयन्ति—व्यस्रंसिषत विस्रस्तानि अस्य पुरुषस्याङ्गानीति । सूत्रापगमे हि मण्यादीनां प्रोतानामवस्रंसनं दृष्टम् । एवं वायुः सूत्रम् । तस्मिन्मणिवत्प्रोतानि यदि अस्याङ्गानि स्युः, ततो युक्तमेतत् वाय्वपगमे अवस्रंसनमङ्गानाम् । अतो वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीति निगमयति । एवमेवैतत् याज्ञवल्क्य, सम्यगुक्तं सूत्रम् । तदन्तर्गतं तु इदानीं तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारमन्तर्यामिणं ब्रूहीत्युक्तः आह । शंकर.

यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

(१) यः पृथिव्यां तिष्ठन्भवति, सोऽन्तर्यामी । सर्वः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसङ्गो मा भूदिति विशिनष्टि——पृथिव्या अन्तरः अभ्यन्तरः । तत्रैतत्स्यात्, पृथिवी देवतैव अन्तर्यामीति——अत आह यमन्तर्यामिणं पृथिवीदेवतापि न वेद —मय्यन्यः कश्चिद्वर्तत इति । यस्य पृथिवी शरीरं यस्य च पृथिव्येव शरीरं, नान्यत्—— पृथिवीदेवताया यच्छरीरं, तदेव शरीरं यस्य । शरीरग्रहणं च उपलक्षणार्थम् । करणं च पृथिव्याः तस्य । स्वकर्मप्रयुक्तं हि कार्यं करणं च पृथिवीदेवतायाः । तत् अस्य स्वकर्माभावात् अन्तर्यामिणो नित्यमुक्तत्वात्, परार्थकर्तव्यतास्वभावत्वात् परस्य यत्कार्यं करणं च—तदेवास्य, न स्वतः । तदाह—यस्य पृथिवी शरीरमिति । देवताकार्यकरणस्य ईश्वरसाक्षिमात्रसांनिध्येन हि नियमेन प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् । य ईदृगीश्वरो नारायणाख्यः, पृथिवीं पृथिवीदेवतां, यमयति नियमयति स्वव्यापारे, अन्तरः अभ्यन्तरस्तिष्ठन्, एष त आत्मा, ते तव, मम च सर्वभूतानां च इत्युपलक्षणार्थमेतत्, अन्तर्यामी यस्त्वया पृष्टः, अमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्येतत् । शंकर.

(२) 'स्थानादिव्यपदेशाच्च'— कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽक्ष्यल्पं स्थानमुपपद्यत इति । अत्रोच्यते —— भवेदेषाऽनवक्लृप्तिर्यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि —— 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं —— 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इति । स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्रहणेनैतद्दर्शयति न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यमानं दृश्यते ।

---

(१) बृउ. ३।७।३; शब्रा. १४।६।७।७ एष त (स त): ब्रशंकर. १।२।१४, १८, २।३।१३, ३।२।२७, ४।१।३; भास्कर. १।२।१८, २।१।५, २।३।१३, ४।१।३; रामानुज. १।१।१ (पृ. ११२, ११८), १।१।१३ (पृ. १९८), १।२।१९, १।४।२३, २७, २।१।९, २।३।१४, ३।२।११,१२,१९, ३।३।३५,३।४।२,४।४।१७ काण्वमाध्यन्दिनयोरुभयोः पाठः; निंबार्क. १।२।१९, ३।२।१२, ४।१।३; ब्रमध्व. १।२।१८, ३।२।१२; श्रीकंठ. १।२।१९, ३।२।११, १२, २८ रामानुजवत्; श्रीकर. १।१।१ (पृ. २७), १।१।२२, १।२।१४, १८, १।३।२, २।१।१२, १३, २२, २।३।११, १२, ३।१।१, ३।२।१२, २०, ३।३।३५, ४।४।१७; वल्लभ. १।२।१८; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ५८), १।१।३ (पृ. ९१), १।१।३०, १।२।१८, २४, २।३।४१, ३।३।३५, ३६, ४।१।३, ४।२।१६; बलदेव. १।२।१८.

किं तर्हि नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते । 'तस्योदिति नाम' 'हिरण्यश्मश्रुः' (छाउ. १।६।७,६) इत्यादि । निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ।

१।२।१४

'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्' — योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति । कुतः — तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन्यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते । सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति चाऽऽत्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते । यत्त्वकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति । नैष दोषः । यान्नियच्छति तत्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न संभवति भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामी ।

१।२।१८

'न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्' — न च स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् अतद्धर्माभिलापात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य संभवति तथाऽपि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । 'अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता' (बृउ. ३।७।२३) इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते । १।२।१९

'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते'— नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । शारीरश्च नान्तर्यामीष्यते । कस्मात् । यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य संभवन्ति तथाऽपि घटकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान्न कार्त्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियन्तुं च शक्नोति । अपि 'उभयेऽपि हि' शाखिनः काण्वा माध्यन्दिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन च अधीयते । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इति काण्वाः । 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति माध्यन्दिनाः । य आत्मनि तिष्ठन्नित्यस्मिंस्तावत्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते । विज्ञानमयो हि शारीरः । तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम् । कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः । का पुनरिहानुपपत्तिः । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि श्रुतिवचनं विरुध्येत । अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं चाऽऽत्मानं प्रतिषेधति । नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत् । न । नियन्त्रन्तराप्रसङ्गादविशेषश्रवणाच्च । अत्रोच्यते — अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्मा भवति न द्वौ प्रत्यगात्मानौ संभवतः । एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधीकृतः । यथा घटाकाशो महाकाश इति । ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते । तथा च श्रुतिः — 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यविद्याविषये सर्वं व्यवहारं दर्शयति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति विद्याविषये सर्वं व्यवहारं वारयति । * ब्रशंकर. १।२।२०

(३) पृथिव्यां स्थितस्तदन्तर्गतः । तदवेद्यस्तच्छरीरकः सन् योऽन्तः प्रविश्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं नियमनं करोति एषोऽन्तर्यामी तेऽमृत आत्मा निरुपाधिकामृतत्वशालि आत्मेत्यर्थः । अत्र त आत्मेति व्यतिरेकनिर्देशादन्तर्यामिणो जीवस्य व्यतिरेकः सिद्धोऽमृतत्वविशेषणाच्च । तद्धि विशेषणं जीवव्यावृत्त्यर्थम् । अन्तर्यामी त आत्मेत्युक्त आत्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वशङ्कायां जीवव्यावृत्तिर्न प्राप्नोतीति हि अमृत इत्युक्तम् । निरुपाधिकामृतत्वशालि आत्मा परमात्मैव । रंग.

---

* रामानुज. एषु सूत्रेषु ब्रशंकरवत् । १।२।१८ इतिसूत्रगताः भास्करनिंबार्कवमध्वश्रीकंठश्रीकरवल्लभविज्ञानाः ब्रशंकरवत् ।

(४) 'ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्प्राणवता शब्दात्' –– प्राणवता जीवेन सह ज्योतिरादीनामग्न्यादिदेवतानां प्राणविषयमधिष्ठानं तदामननात्तस्य परमात्मन आमननाद्भवति । आमननमाभिमुख्येन मननं परमात्मनः संकल्पादेव भवतीत्यर्थः । कुत एतत्? शब्दात् । इन्द्रियाणां साभिमानिदेवतानां जीवात्मनश्च स्वकार्येषु परमपुरुषमननायत्तत्वशास्त्रात् । यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणादिषु । २।४।१३

'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि'—न स्थानतोऽपि परस्येति । न पृथिव्यात्मादिस्थानतोऽपि परस्य ब्रह्मणोऽपुरुषार्थगन्धः संभवति । कुतः । उभयलिङ्गं सर्वत्र हि । यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु परं ब्रह्मोभयलिङ्गमुभयलक्षणमभिधीयते । निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वलक्षणोपेतमित्यर्थः ।

३।२।११

'भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्' –– यथा जीवस्य प्रजापतिवाक्यावगतापहतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्यापि देवादिदेहयोगरूपावस्थाभेदादपुरुषार्थयोगस्तथान्तर्यामिणः परस्यापि स्वतोपहतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्य तत्तद्देवादिशरीरयोगरूपावस्थाभेदादपुरुषार्थयोगो वर्जनीय इति चेत्तन्न। प्रत्येकमतद्वचनात् । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठन्' (बृउ. ३।७।२२) इत्यादिषु प्रतिपर्यायं स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यन्तर्यामिणोऽमृतत्ववचनेन तत्र तत्र स्वेच्छया नियमनं कुर्वतस्तत्तत्संबन्धप्रयुक्तापुरुषार्थप्रतिषेधात् । जीवस्य तु तत्स्वरूपं तिरोहितमिति 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं०' (ब्रसू. ३।२।४) इत्यत्रोक्तम् । ३।२।१२

'अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्'–– अत्र चोदयति । तुशब्दश्चोद्यं द्योतयति । अम्बुवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । अम्बुदर्पणादिषु यथा सूर्यमुखादयो गृह्यन्ते न तथा पृथिव्यादिषु स्थानेषु परमात्मा गृह्यते । अम्ब्वादिषु हि सूर्यादयो भ्रान्त्या तत्रस्था इव गृह्यन्ते न परमार्थतस्तत्रस्थाः । इह तु 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' 'योऽप्सु तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्येवमादिना परमार्थत एव परमात्मा पृथिव्यादिषु स्थितो गृह्यते । अतः सूर्यादेरम्बुदर्पणादिप्रयुक्तदोषाननुषङ्गस्तत्र तत्र स्थित्यभावादेव । अतो न तथात्वं दार्ष्टान्तिकस्य न दृष्टान्ततुल्यत्वमित्यर्थः । ३।२।१९

'वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च' —परिहरति । पृथिव्यादिस्थानान्तर्भावात्स्थानिनः परस्य ब्रह्मणः स्वरूपतो गुणतश्च पृथिव्यादिस्थानगतवृद्धिह्रासादिदोषभाक्त्वमात्रं सूर्यादिदृष्टान्तेन निवर्त्यते । कथमिदमवगम्यते । उभयसामञ्जस्यादेवम् । उभयदृष्टान्तसामञ्जस्यादेवमिति निश्चीयते । 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । ······ जलाधारेष्विवांशुमान् ॥' (यास्मृ. ३।१४४) इति दोषवत्स्वनेकेषु वस्तुषु वस्तुतोऽवस्थितस्याकाशस्य वस्तुतोऽनवस्थितस्यांशुमतश्चोभयस्य दृष्टान्तस्योपादानं हि परमात्मनः पृथिव्यादिगतदोषभाक्त्वनिवर्तनमात्रे प्रतिपाद्ये समञ्जसं भवति । दर्शनाच्च । दृश्यते चैवं सर्वात्मना साधर्म्याभावेऽपि विवक्षितांशसाधर्म्याद्दृष्टान्तोपादानं सिंह इव माणवक इत्यादौ । अतः स्वभावतो निरस्तनिखिलाज्ञानादिदोषगन्धस्य समस्तकल्याणगुणाकरस्य पृथिव्यादिस्थानतोऽपि न दोषसंभवः । * रामानुज. ३।२।२०

(५) 'आमनन्ति चैनमस्मिन्' — एनं विष्णुमस्मिन्नग्न्यादावामनन्ति । 'योऽग्नौ तिष्ठन्य एष एतस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' इत्यादिना । ब्रमध्व. १।२।३२

(६) 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' –– इतोऽपि सूर्यमण्डलस्थः परमात्मा । भेदव्यपदेशात् । 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति श्रुत्यन्तरे आधिदैविकं सूर्यमण्डलाभिमानिभ्यां भेदेन निर्दिष्टम् । यद्यपि तत्राकारो न श्रूयते, तथापि हिरण्मयवाक्येनैकवाक्यत्वात् सर्वत्र साकारमेव ब्रह्मेति मन्तव्यम् ।

अन्तर्यामिब्राह्मणे चत्वारोऽर्था उच्यन्ते । सर्वत्र तिष्ठंस्तद्धर्मैर्न संबध्यते । सर्वमुक्तिपरिहाराय स्वधर्मैस्तन्न बद्ध्यते । स्वलीलासिद्ध्यर्थं तच्छरीरमिति । तस्य नियमनं तदर्थमिति । चकाराद्धर्मा उच्यन्ते ।

* निंबार्क. श्रीकंठ. (३।२।११, १२, १९, २०) श्रीकर. रामानुजवत् ।

तस्मात् सर्वविलक्षणत्वादन्य एव, नाभिमानी । उपचारव्यावृत्त्यर्थमन्यपदेनोपसंहारः ।

ब्रह्मत्वे सिद्धे ज्ञानं वा, उपासना वेति, नास्मत्सिद्धान्ते कश्चन विशेषः । कारणे कार्यधर्मारोपस्त्वयुक्त एव । कार्ये पुनः कारणधर्माधिकरणत्वेनोपासना अभेदात् फलायेति सर्वत्र व्यवस्थितिः ।

वल्लभ. १।१।२०

(७) यद्धि यस्याधिष्ठातृ आधारश्च भवति, तत्तस्यात्मेत्युच्यते अध्यक्षत्वात्स्वरूपत्वात्, यथा जीवो लिङ्गदेहस्येति । १।१।३ (पृ. ९१)

यथा देहेन्द्रियादीनामात्मा जीव एवं जीवस्यापि चेतयितृकारयितृतया तदध्यक्ष ईश्वरस्तस्यात्मेति, तथा च श्रुतिः — 'एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः' 'तत्त्वमसि' इत्यादिः । स्मृतिश्च ' तवान्तरात्मा मम च सर्वेषामेव देहिनाम् ' इत्यादिः । चेतयितृत्वं चेत्थं परमेश्वरस्य मन्तव्यं, सर्वे जीवाः चिच्छक्तिमन्तोऽपि फलोपधानाभावात्प्रलयेऽचेतना एव मृतदेहवत्तिष्ठन्ति, तानीश्वरो देहवत्स्वसंकल्पेन योगीव प्रविश्य बुद्धिसंयोगेन चेतनीकरोतीति प्रत्यहं चैतत्सुषुप्तावनुमेयम् । 'अतः प्रबोधोऽस्मात् ' (ब्रसू. ३।२।८) इति सूत्राच्च, तथा जीवगताशेषज्ञत्वादपीश्वरस्तस्यात्मा तथा च श्रुतिः— ' नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ' इत्यादिः ।

२।३।४१

' अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनः ' — आमननादित्यनुवर्तते, पृथिव्यादिभूतग्रामस्येव स्वात्मनो जीवात्मनोऽप्यन्तरा तद्ब्रह्मण आमननाज्जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं देहस्येव जीवात्मकत्वमित्यर्थः । अन्तरा मननं च यथा ' यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यस्य पृथिवी शरीरं य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यस्यात्मा शरीरम् ' इत्यादि । ३।३।३५

' अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति चेन्न उपदेशान्तरवत् ' — अन्यथा अन्तःस्थत्वं विनाऽपि तद्भावो ब्रह्मात्मत्वं जीवानामस्ति घटाकाशमहाकाशयोरिवाखण्डत्वेनेति यावत् । कुतः ' स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ' इत्याद्यभेदवाक्यान्यथानुपपत्तेः । ' एष त आत्मा ' इत्यादिवाक्यानां च स्वरूपाभेदेऽप्यौपाधिकभेदेन युष्मच्छब्दस्य देहपरत्वेन वाऽप्युपपत्तेः । तथा चोभयथैव जीवानां ब्रह्मात्मत्वमिति चेन्न । उपदेशान्तरवत्, यतः पृथिव्यादिभूतानां ब्रह्मात्मत्वोपदेशवदेव जीवानामपि ब्रह्मात्मत्वोपदेश उचितः । सह पाठात् पृथिव्यादीनां च नाहं व आत्मा ब्रह्म किन्त्वन्तःस्थत्वेनेति जीवेष्वपि तथोचितम् । अन्यथाऽर्धजरतीयन्यायापत्तेरिति । तत्राप्ययमेव सिद्धान्त उपदेशान्तरवदिति, यथा ' ब्रह्मैवेदं सर्वम् ' ' आत्मैवेदं सर्वम् ' इत्यादयो जडसाधारण्येन जीवेषु ब्रह्माभेदोपदेशाः शक्तिशक्तिमदाद्यभेदपरतयैव व्याख्येयाः । एकवाक्यतया तत्त्वात् तदेकवाक्यतया तथैव स एवेत्याद्यभेदोपदेशा अपि शक्तिशक्तिमदाद्यभेदपरा एव युज्यन्ते नाखण्डतापराः । संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदानौचित्यादित्यर्थः । * विज्ञान. ३।३।३६

[1]योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

[2]योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

[3]योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षꣳ शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

[4]यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य

---

* बृउ. २।५।५ (पृ. ११०६) इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

(१) बृउ. ३।७।४; शब्रा. १४।६।७।८ एष त (स त); ब्रशंकर. २।२।३; भास्कर. २।२।३, २।३।१३; रामानुज. १।४।२७, २।२।२, ३।२।१९; श्रीकर. १।१।२२, २।२।२; बलदेव. १।२।१८.

(२) बृउ. ३।७।५; शब्रा. १४।६।७।९ एष त (स त); रामानुज. १।४।२७, २।४।१३, ३।२।४०; ब्रमध्व. १।२।३२; श्रीकर. ३।४।१२; बलदेव. १।२।१८.

(३) बृउ. ३।७।६; शब्रापाठे पर्यायोऽयं नास्ति; रामानुज. १।४।२७.

(४) बृउ. ३।७।७; शब्रा. १४।६।७।११ एष त (स त); रामानुज. १।४।२७, २।४।१३, ३।२।४०; श्रीकर. २।४।१२.

वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

[1]यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

[2]य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

[3]यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

[1]यश्चन्द्रतारके तिष्ठꣳश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकꣳ शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

[2]य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

[3]यस्तमसि तिष्ठꣳस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

[4]यस्तेजसि तिष्ठꣳस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यधिदैवतम् । अथाधिभूतम् ॥

(१) समानमन्यत् । योऽप्सु तिष्ठन्, अग्नौ, अन्तरिक्षे, वायौ, दिवि, आदित्ये, दिक्षु, चन्द्रतारके, आकाशे, यस्तमस्यावरणात्मके बाह्ये तमसि, तेजसि तद्विपरीते प्रकाशसामान्ये —— इत्येवमधिदैवतं अन्तर्यामिविषयं दर्शनं देवतासु । अथ अधिभूतं भूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु अन्तर्यामिदर्शनमधिभूतम् ।

शंकर.

(२) 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' —— अस्ति चाऽऽदित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी । 'य आदित्यमन्तरो यमयत्येषः' इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् । ब्रशंकर. १।१।२१

---

(१) बृउ. ३।७।८; शब्रापाठे पर्यायोऽयं नास्ति; रामानुज. १।४।२७.

(२) बृउ. ३।७।९; शब्रा. १४।६।७।१२ एष त (स त); ब्रशंकर. १।१।२१; भास्कर. १।१।२१; रामानुज. १।१।२२, १।४।२७, २।४।१३, ३।२।४०; निंबार्क. १।१।२२; श्रीकंठ. १।१।२२, २।४।१३; श्रीकर. १।१।२२, २।४।१२; वल्लभ. १।१।२०; विज्ञान. १।३।३३, ४।४।२०; बलदेव. १।१।२१.

(३) बृउ. ३।७।१०; शब्रा. १४।६।७।१४ एष त (स त) अस्मात्पर्यायादनन्तरमेते पर्याया अत्र अधिकाः—'यो विद्युति तिष्ठन् विद्युतोऽन्तरो यं विद्युन्न वेद यस्य विद्युच्छरीरं यो विद्युतमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १५ ॥ यः स्तनयित्नौ तिष्ठन् स्तनयित्नोरन्तरो यꣳ स्तनयित्नुर्न वेद यस्य स्तनयित्नुः शरीरं यः स्तनयित्नुमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिदेवतमथाधिलोकम् ॥ १६ ॥ यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्वे लोका न विदुर्यस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वांल्लोकानन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यु एवाधिलोकमथाधिवेदम् ॥ १७ ॥ यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्वे वेदा न विदुर्यस्य सर्वे वेदाः शरीरं यः सर्वान्वेदानन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यु एवाधिवेदमथाधियज्ञम् ॥ १८ ॥ यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्वे यज्ञा न विदुर्यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरं यः सर्वान्यज्ञानन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यु एवाधियज्ञमथाधिभूतम् ॥ १९ ॥'; रामानुज. १।४।२७ लोकयज्ञवेदपर्याया उल्लेखिताः; श्रीकर. १।२।१८ लोकपर्यायमारभ्य भूतपर्यायान्ताः पर्यायाः शब्राक्रमेण उल्लेखिताः । तत्र वेदशब्दस्थाने देवशब्द इति विशेषः ।

(१) बृउ. ३।७।११; शब्रा. १४।६।७।१३ एष त (स त); रामानुज. १।४।२७.

(२) बृउ. ३।७।१२; शब्रा. १४।६।७।१० एष त (स त); रामानुज. १।४।२७; ब्रमध्व. १।४।१५; वल्लभ. २।३।१७.

(३) बृउ. ३।७।१३; शब्रा. १४।६।७।२८ एष त (स त); रामानुज. १।४।२७.

(४) बृउ. ३।७।१४; शब्रा. १४।६।७।२७ एष त (स त) (इत्यधिदैवतमथाधिभूतम्०); रामानुज. १।४।२७.

* यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् ॥

यः[1] प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

यो[2] वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ्न वेद यस्य वाक्शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

यश्[3]चक्षुषि तिष्ठꣳश्चक्षुषोन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

यः[4] श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यꣳ श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रꣳ शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

यो[1] मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

यस्[2]त्वचि तिष्ठꣳस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ्न वेद यस्य त्वक्शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

यो[3] विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानꣳ शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥

---

* कौउ. ३।८ (पृ. ६७३) इत्यत्रापि व्याख्यानानि द्रष्टव्यानि ।

(१) बृउ. ३।७।१५; शब्रा. १४।६।७।२० एष त (स त) इत्यधि (इत्यु एवाधि); ब्रशंकर. ३।२।८७; रामानुज. १।४।२७; वल्लभ. १।१।११ (पृ. १९०); विज्ञान. १।१।२१.

(२) बृउ. ३।७।१६; शब्रा. १४।६।७।२१ एष त (स त); रामानुज. १।४।२७; ब्रमध्व. २।४।१५; वल्लभ. १।१।११ (पृ. १९०); बलदेव. २।४।१४.

(३) बृउ ३।७।१७; शब्रा. १४।६।७।२२ एष त (स त); रामानुज. १।४।२७; वल्लभ. १।१।११ (पृ. १९०).

(४) बृउ. ३।७।१८; शब्रा. १४।६।७।२३ एष त (स त); रामानुज. १।२।१४, १।४।२७, २।४।१३, ३।२।११; निंबार्क. १।२।१४; श्रीकंठ. १।२।१४; श्रीकर. १।२।१४; वल्लभ. १।१।११ (पृ. १९०); बलदेव. १।२।१४.

(५) बृउ. ३।७।१९; शब्रा. १४।६।७।२४ एष त (स त); रामानुज. १।४।२७; वल्लभ. १।१।११ (पृ. १९०).

(१) बृउ. ३।७।२०; शब्रा. १४।६।७।२५ एष त (स त); रामानुज. १।४।२७; वल्लभ. १।१।११ (पृ. १९०).

(२) बृउ. ३।७।२१; शब्रा. १४।६।७।२६ एष त (स त); रामानुज. १।४।२७; वल्लभ. १।१।११ (पृ. १९०).

(३) बृउ. ३।७।२२; शब्रा. १४।६।७।३० (य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः); ब्रशंकर. १।२।२० शब्रापाठोऽपि, २।३।४१ शब्रावत्; भास्कर. १।२।२० शब्रापाठोऽपि, २।३।४१ शब्रावत्; रामानुज. १।१।१ (पृ. ७८, ११२, ११८), १।१।४ (पृ. १६२) शब्रावत्, १।१।१३ (पृ. १८५) शब्रापाठोऽपि, १।१।३१ शब्रावत्, १।२।२१ शब्रापाठोऽपि, १।३।१४, १।४।१, २२, २३ शब्रावत्, १।४।२७, २।१।९ शब्रापाठोऽपि, २।१।२२, २३ शब्रावत्, २।३।१९ शब्रापाठोऽपि, २।३।२९: २।३।४०, ४६, २।४।१३, ३।२।११, १२, १९, ३।३।३५, ३।४।२, ४।१।३, ४।४।४, १७ शब्रावत्; निंबार्क. १।२।२१ शब्रापाठोऽपि, २।१।२१ शब्रावत्; ब्रमध्व १।२।२० शब्रापाठोऽपि, स त (एष त), २।१।२५, २।३।३७, ४८ शब्रावत्; श्रीकंठ. १।२।२१ शब्रापाठोऽपि, १।४।२२, २।१।९, २।३।४०, ४२, ४५, २।४।१३, ३।२।२८ शब्रावत्; श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३३): १।१।१३ (पृ. ६३) शब्रापाठोऽपि, १।१।२२, १।३।२, १४, १।४।२०, २२ शब्रावत्, २।१।१२, १३ शब्रापाठोऽपि, २।१।२२: २।२।३९ शब्रावत्, २।३।१७ शब्रापाठोऽपि, २।३।२६: २।३।३८, २।४।१२, ३।१।१, ३।२।११, १२, २०, २६, ३।३।३५ शब्रावत्, ३।३।५१ शब्रापाठोऽपि, ४।१।३, ४।४।९, १७

यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्तरो यं रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता । एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥

(१) अथाध्यात्मम् — यः प्राणे प्राणवायुसहिते घ्राणे, यो वाचि, चक्षुषि, श्रोत्रे, मनसि, त्वचि, विज्ञाने, बुद्धौ, रेतसि प्रजनने । कस्मात्पुनः कारणात् पृथिव्यादिदेवता महाभागाः सत्यः मनुष्यादिवत् आत्मनि तिष्ठन्तं आत्मनो नियन्तारमन्तर्यामिणं न विदुरित्यत आह — अदृष्टः न दृष्टो न विषयीभूतश्चक्षुर्दर्शनस्य कस्यचित्, स्वयं तु चक्षुषि संनिहितत्वात् दृशिस्वरूप इति द्रष्टा । तथा अश्रुतः श्रोत्रगोचरत्वमनापन्नः कस्यचित्, स्वयं तु अलुप्तश्रवणशक्तिः सर्वश्रोत्रेषु संनिहितत्वात् श्रोता । तथा अमतः मनःसंकल्पविषयतामनापन्नः । दृष्टश्रुते एव हि सर्वः संकल्पयति । अदृष्टत्वात् अश्रुतत्वादेव अमतः । अलुप्तमननशक्तित्वात् सर्वमनःसु संनिहितत्वाच्च मन्ता । तथा अविज्ञातः निश्चयगोचरतामनापन्नः रूपादिवत् सुखादिवद्वा, स्वयं तु अलुप्तविज्ञानशक्तित्वात् तत्संनिधानाच्च विज्ञाता । तत्र यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति च अन्ये नियन्तव्या विज्ञातारः अन्यो नियन्ता अन्तर्यामीति प्राप्तम् । तदन्यत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थमुच्यते — नान्योऽतः — नान्यः — अतः अस्मात् अन्तर्यामिणः नान्योऽस्ति द्रष्टा । तथा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता । नान्योऽतोऽस्ति मन्ता । नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता । यस्मात्परो नास्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता, यः अदृष्टो द्रष्टा, अश्रुतः श्रोता, अमतो मन्ता, अविज्ञातो विज्ञाता, अमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविभागकर्ता — एष ते आत्मा अन्तर्याम्यमृतः । अस्मादीश्वरादात्मनोऽन्यत् आर्तम् । ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम । शंकर.

(२) यत्त्वीक्षणश्रवणमतेजसोस्तत्परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यम् ‘ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इतीक्षित्रन्तरप्रतिषेधात् । २।३।१३

परमार्थतस्तु न जीवो नाम बुद्ध्युपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । न हि नित्यमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनो धातुर्द्वितीयो वेदान्तार्थनिरूपणायामुपलभ्यते । २।३।३०

‘ प्रतिषेधाच्च ’ — परस्मादात्मनोऽन्यं चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रम् ‘ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ’ इत्येवमादि । * ब्रशंकर. ३।२।३०

(३) अत्र विज्ञानशब्द आत्मपरः । समानप्रकरणे माध्यंदिनशाखायां विज्ञानशब्दस्थान आत्मनि तिष्ठन्नित्यात्मशब्देन निर्देशदर्शनात् । द्रष्टृत्वं रूपसाक्षात्कारवत्त्वं न तु चक्षुर्जन्यज्ञानवत्त्वं, तस्य परमात्मन्यसंभवात् । श्रोतृत्वं शब्दसाक्षात्कारवत्त्वम् । मन्तृत्वं मन्तव्यविषयकसाक्षात्कर्तृत्वम् । विज्ञातृत्वं विज्ञातृशब्दितनिदिध्यासनविषयसाक्षात्कर्तृत्वम् । द्रष्टृत्वादिकं जीवस्याप्यस्तीत्यदृष्टत्वादिना द्रष्टृत्वादिकं विशेषितं तादृशं च न जीवस्यास्तीति भावः । अत्र च द्रष्टृत्वादावुपाध्यनुक्तेर्निरुपाधिकद्रष्टृत्वमर्थसिद्धम् । अन्यशब्दादेः सर्वनाम्नः पूर्वनिर्दिष्टसदृशान्यपरत्वस्य ‘ समाने पूर्ववत्त्वात् ’ (जै. सू.

शब्रावत्; वल्लभ. १।२।२० शब्रापाठोऽपि, ३।३।३६ शब्रावत्; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ३९, ५६), १।१।१७, २१ शब्रावत्, १।२।२० शब्रापाठोऽपि, १।३।४३, २।३।४१, ३।२।३१, ३।३।३५ शब्रावत्; बलदेव. २।३।१७, २६.

(१) बृउ. ३।७।२३; शब्रा. १४।६।७।२९, ३१ यमयत्येष त (यमयति स त) नान्योऽतोऽस्ति (नान्योऽस्ति); ब्रशंकर १।१।५, १७, १।२।६, ८, १८, १९, १।४।२२, २।३।१३, ३०, ४३, ४८, ३।२।३०; भास्कर. १।२।१९, २०, ३।२।३१; रामानुज. १।१।४ (पृ. १६१, १६२), १।२।१९, १।३।१४, १।४।१, २७, २।१।१५, ३।२।११; ब्रमध्व. १।३।१३, २।४।११; श्रीकर. १।१।५ (पृ. ५४), १।२।१९, २०, ३।२।३०; वल्लभ. २।३।४१; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ३८, ५५, ५७, ६८), १।१।३०, १।२।१८, २।३।४१, ५०, ३।३।४०, ४१, ४।१।३; बलदेव. १।२।१९.

* भास्कर. ब्रशंकरवत् ।

७।१।१३) इति साप्तमिकाधिकरणे व्यवस्थितत्वादत्राप्यन्यशब्देन पूर्वनिर्दिष्टादृष्टत्वादिविशेषितनिरुपाधिकरूपादिसाक्षात्कारादिति मतोऽन्यस्तत्सदृशो द्रष्टा नास्तीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । रंग.

(४) नान्योऽतोऽस्तीत्यादिना तस्य नियन्तुर्नियन्त्रन्तरं निषिध्यते । 'एष त आत्मा' । 'स त आत्मा' (शब्रा. १४।६।५।१७) इति च त इति व्यतिरेकविभक्तिनिर्दिष्टस्य जीवस्यात्मतयोपदिश्यमानोऽन्तर्यामी न प्रत्यगात्मा भवितुमर्हति । १।२।१९

परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितस्य स्वनियम्याभिः स्वस्मिन्वर्तमानाभिः प्रजाभिरवेदनं दृष्टम् । यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणे — य आत्मनीति । १।३।१४

'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' — स्वशरीरभूते जीवात्मन्यात्मतयाऽवस्थिते जीवशब्देन ब्रह्मप्रतिपादनमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते स्म । जीवशब्दश्च जीवस्य परमात्मपर्यन्तस्यैव वाचको न जीवमात्रस्येति । ¶ १।४।२२

'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' — तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । आध्यात्मिकादिदुःखयोगार्हात्प्रत्यगात्मनोऽधिकमर्थान्तरभूतं ब्रह्म । कुतः । भेदनिर्देशात् । प्रत्यगात्मनो हि भेदेन निर्दिश्यते परं ब्रह्म । य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद ।

* रामानुज. २।१।२२

(५) पुनस्तस्यैव सर्वनियन्तृत्वमुच्यते । योऽन्तरो यमयतीति द्वितीयो यशब्दो विष्णुशब्दपर्यायः । 'अकयप्रविसंभूमसखहा विष्णुवाचकाः । एकाक्षरा अ इत्येष निर्दोषत्वाज्जनार्दनः । आनन्दत्वात्क इत्युक्तः पूर्णत्वाच्च इतीर्यते ॥' इत्यादि शब्दनिर्णये । इति स्वप्रतिज्ञातप्रकारेण । 'ब्रह्मवित्पूर्णविज्ञानाल्लोकानां कर्तृवेदनात् । लोकविद्देवविच्चासौ देवानां देववेदनात् । वेदार्थवेदनाच्चैव वेदविद्भूतवित्तथा । तन्नियन्तृपरिज्ञानादात्मविच्चात्मवेदनात् । सर्ववित्सर्वसारज्ञो यो वेद पुरुषोत्तमम् । देशाधिष्ठातृविज्ञानाद्देशज्ञ इति चोच्यते । यथा तद्वद्धरेर्ज्ञानात्सर्वज्ञ इति वैदिकम् ॥' इति ब्रह्मतर्के । 'स्यूतं जगदिदं यस्मिन्सूत्रं वायुरसौ स्मृतः । तं चापि यमयेद्यस्मादन्तर्यामी हरिः स्मृतः । पृथिव्याद्या देवतास्तु देहवद्यद्वशत्वतः । शरीरमिति चोच्यन्ते यस्य विष्णोर्महात्मनः । अन्तःस्थो देवतानां च न विदुर्यं च देवताः । प्रविष्टत्वाद्देवतास्थः सोऽन्तरः स्ववशत्वतः । बाह्यापेक्षां विना यस्तु रमते सोऽन्तरः स्मृतः । अतिप्रियत्वाच्च हरेरन्तरत्वमुदाहृतम् । जीवानां स्वप्रियत्वं च विष्णुना नियतं यतः । तस्य प्रियत्वं नान्येन देवस्य नियतं क्वचित् । स्वतन्त्रः संनियन्तासावन्तर्यामी ततः स्मृतः । देवतानां स्वभावोऽपि स्वरूपमपि सर्वदा । तदधीनं यतो यामी वासुदेवः प्रकीर्तितः । स्वभावसत्तादातृत्वं यन्तृत्वमिति कथ्यते ॥' इति ब्रह्मतर्के । 'अधिभूतं सर्वजीवा अध्यात्मं तच्छरीरगाः । देवतास्ताः स्वलोकस्था अधिदैवाभिधा मताः । लोकाभिमानिन्यस्ता एवाधिलोका इतीरिताः । यज्ञाभिमानिनो देवा अधियज्ञा इति स्मृताः ॥' इति च । भवनाधिकारे स्थितत्वादधिभूतम् । 'पृथुं नारायणं वाति समादायैव पक्षिराट् । अतः स पृथिवीत्युक्तस्त्वन्तरिक्षं हरः स्मृतः । स्वान्तर्गतं यतः सर्वमिच्छया क्षपयेदसौ । द्यौर्नाम देवी विद्युत्स्यात्साक्षादेव सरस्वती । द्योतनात्सर्ववस्तूनां तमो दुर्गा प्रकीर्तिता । यंतः संग्लपयेत्सर्वांस्तेजः श्रीः परिकीर्तिता । आकाशो विघ्न उद्दिष्टः काशते हि पृथूदरः । आपो वरुण उद्दिष्टो यदेतत्पालयत्यसौ । आत्मा विज्ञानमिति तु सर्वजीवाभिमानवान् । ब्रह्मैवोक्तस्त्विमे सर्वेऽप्यनुक्ता याश्च देवताः । ये च जीवाः परे सर्वे नियता विष्णुनैव हि । जीवानां नियमेऽजीवं किमु वाच्यमिति श्रुतिः । पृथक्तन्नियमं नैषा वक्ति सिद्धत्वतः स्वतः । स एव सर्ववेत्ता हि परमात्परमो हरिः । नान्यो वेत्ता स्वतन्त्रोऽस्ति जीवाः सर्वे हि दुःखिनः । यदि स्वतन्त्रा नैवैते दुःखिनः स्युः कदाचन । अत आर्तिमतामार्तिदाता मुक्तिप्रदश्च सः । भगवान्परमो विष्णुः स्वतन्त्रः सर्वदैकराट् ॥' इत्यादि महामीमांसायाम् ।

मध्व.

(६) 'अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्' — परानुज्ञया प्रवृत्तिः परतो बन्धनिवृत्तिश्च

¶ श्रीकंठ. रामानुजवत् ।

* निंबार्क. रामानुजवत् ।

जीवस्य प्रतीयतेऽशत्वेऽपि देहसंबन्धात् । 'य आत्मानमन्तरो यमयति' 'तमेवं विद्वान्' इत्यादिना । युज्यते च ज्योतिरादिवत् । यथाऽऽदित्यो वियद्गतस्तत्प्रकाशश्चैकप्रकारः । ब्रमध्व. २।३।४८

(७) 'आदरादलोपः'— नन्वात्मनानात्वं कथमुच्यते —यतो 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा...' इत्यादिश्रुतिभिः पारमार्थिकात्मपराभिः अन्तर्याम्यतिरिक्तचेतनाभावोऽवधार्यत इत्याशङ्कां निराकरोति । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरादरस्यैव करणाच्चेतनान्तरस्यालोपोऽप्रतिषेध इत्यर्थः । ३।३।४०

'उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्'— कथं पुनश्चेतनान्तरप्रतिषेधार्थतैव न भवत्युक्तवाक्यस्येत्याशङ्कायामाह — उपस्थित इति । पूर्ववाक्यादुपस्थितेऽपि ब्रह्मणि सति अतो ब्रह्मणः सकाशाद्द्रष्ट्रन्तरलोपवचनादादरार्थकता लभ्यत इत्यर्थः । अयं भावः — यदि सर्वथैव द्रष्ट्रन्तरप्रतिषेधकमिदं वाक्यं स्यात् तदा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यत्रातःशब्दो व्यर्थः स्यात् । नान्योऽस्ति द्रष्टा इत्येवोच्येत आदरार्थकत्वे तु नातःशब्दो व्यर्थो भवति । अतोऽधिको द्रष्टा नास्तीत्याधिक्यावधिप्रदर्शकत्वेनातःशब्दसाफल्यात् । अतो भक्तिश्रद्धोत्पादनार्थ एव चेतनान्तरप्रतिषेध इति सिद्धम् । विज्ञान. ३।३।४१

(गार्गीप्रश्नः)

दिक्कालावच्छेद्यं सर्वं आकाशे ओतं च प्रोतं च,
आकाशश्च अक्षरे सर्वस्य प्रशास्तरि
ओतश्च प्रोतश्च

अथ ह वाचक्नव्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि । तौ चेन्मे वक्ष्यति । न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति । पृच्छ गार्गीति ॥

(१) अतः परं अशनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म वक्तव्यमित्यत आरम्भः — अथ ह वाचक्नव्युवाच । पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्धपातभयादुपरता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयते हे ब्राह्मणाः भगवन्तः पूजावन्तः शृणुत मम वचः । हन्त अहमिमं याज्ञवल्क्यं पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि, यद्यनुमतिर्भवतामस्ति । तौ प्रश्नौ चेत् यदि वक्ष्यति कथयिष्यति मे, कथंचित् न वै जातु कदाचित्, युष्माकं मध्ये इमं याज्ञवल्क्यं कश्चित् ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रति जेता — न वै कश्चित् भवेत् — इति । एवमुक्ता ब्राह्मणा अनुज्ञां प्रददुः — पृच्छ गार्गीति ।

* शंकर.

(२) पूर्वं गार्ग्या जीवानामुत्तरोत्तराश्रयत्वं सर्वेषां भगवदाश्रयत्वं च श्रुतम् । न तु मूलप्रकृतेराधारत्वमाधेयत्वं वा । अतः पुनः पृच्छति । विजिगीषुकथात्वाद्ब्राह्मणानुज्ञया ।

स्वभर्तुर्विद्याबलं जानन्त्यपि युष्माकमयं जेतुं न शक्य इति ज्ञापयित्वा तेषामुपकारार्थं च पप्रच्छ । न च युक्त्या पूर्वमुपरता । भार्यात्वाद्भगवतोऽन्याधारत्वं नाशङ्क्यमित्युक्ते भीत्यैवोपरता । भगवतोऽन्याधारत्वं च सर्वाधारमूलप्रकृतेरपि । भगवानेवाधार इत्युक्तयुक्तित एव निवारितं भवति । नान्यदतोऽस्ति द्रष्ट्रित्यादियुक्तिभिश्च । अस्थूलत्वादियुक्तिभिश्च । 'वादो जल्पो वितण्डेति त्रिविधा विदुषां कथा । केवलं तत्त्वविज्ञानमुद्दिश्य गुरुशिष्ययोः । अन्ययोर्वा बहुनां वा निर्दुष्टमनसां कथा । वाद इत्युच्यते सद्भिर्जयस्तत्रार्थिको भवेत् । विजये शिष्यताऽन्येषां पूजा च जयिनः सदा । पुनश्च संशयो यत्स्यात्तेषां तस्यापि वारणम् । कर्तव्यं जयिना नित्यमशक्तस्य स्वतोऽधिकात् । अन्योन्यनिर्णयश्चेत्स्यात्तदा सब्रह्मचारिणः । पृष्टेन प्रथमं मानं वक्तव्यं वादिना शुभम् । वेदाः सर्वे शुभं मानं सेतिहासपुराणकाः । सपञ्चरात्रमीमांसाः स्मृतयश्चाप्यनन्तरम् । तदन्यदशुभं प्रोक्तं न प्रयोज्यं कथासु च । मिश्रमक्षानुमाने तु ग्राह्ये शब्दार्थनिर्णये । अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमुपपत्तिस्तथानुमा । अनुमैव स्वभावाख्यो ह्यर्थापत्त्युपमे तथा । उपपत्तिभेदायत्तेऽपि वाक्यमेवा-

(१) बृउ. ३।८।१; शब्रा. १४।६।८।१ हन्ताहमिमं+ (याज्ञवल्क्यं) वक्ष्यति (विवक्ष्यति) जेतेति+ (तौ चेन्मे न विवक्ष्यति मूर्धाऽस्य विपतिष्यतीति । पृच्छ गार्गीति); रंग. (वै०); बलदेव. ३।४।३६.

* रंग. शंकरवत् ।

गमः शुभम् । तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं संवादो वाऽविरोधिते । पराजय इति प्रोक्तः समः सर्वकथासु च । तत्त्वनिर्णयवैलोम्ये दण्ड्यो वादकथास्वपि । गुरुणैव त्ववश्यानां राजा दण्डं प्रयोजयेत् । गुरुदण्डस्तु वाचा स्याद्राजदण्डोऽर्थदेहतः । गुरुदण्डोऽप्यर्थतः स्यात्संवादे व्रततोऽपि च। राजदण्डो बलाच्च स्याद्दोषस्य गुरुलाघवात् । संवादे दण्ड्यता नास्ति जल्पादौ च कथंचन । तत्त्वविप्लवकर्तारं संसत्सु च पराजितम् । छित्त्वा जिह्वां च काकाङ्कं राजा राज्याद्विवासयेत् । अन्यसाम्यमभेदो वा नीचता वा कुतश्चन । विष्णोः श्रीपूर्वकाणां च व्यत्यासो गुणदोषतः । तद्भक्तेरन्यधर्मत्वं पञ्चैते तत्त्वविप्लवाः। तत्त्वविप्लावकं शूद्रं वैश्यं क्षत्रियमेव वा । हन्यादेवाविचारेण विप्रजिह्वां तथोद्धरेत् । स्वसिद्धान्ते प्रमाणं च परसिद्धान्ते च दूषणम् । वक्तव्यमुभयं वादे जल्पे चेति सतां मतम् । अवाक्यदूषणं तर्कादागमादेव साधनम् । वाक्यतात्पर्यविज्ञप्त्यै मानमन्यन्न चान्यथा । सतोरेव यदा स्पर्धा गुणतोऽर्थार्थमेव वा । तदा जल्पः समुद्दिष्टः तत्र विद्यां परीक्षयेत् । विद्यापरीक्षापूर्वा हि सत्कथा जल्प उच्यते । सर्वज्ञा वैष्णवाः पञ्च सप्त वोभयसंमताः । अधिका वा यथालब्धाः प्राश्निकास्तु परीक्षकाः । उभयोः प्रश्नकर्तृत्वात्प्राश्निका इति कीर्तिताः । तदभावे गुणोद्रेकं दर्शयेतां पृथक्जने । विद्यासाम्ये कथा कार्या ह्यन्यथैकपराजयः। विद्योनो दण्ड्य एव स्याद्यदि नोच्चस्य शिष्यताम् । व्रजेत्पश्चाद्यथावाद एवं जल्पः प्रकीर्तितः । अर्थनिर्णयहेतुत्वाद्वादे प्रश्नो जयेऽपि तु । न जल्पे तु पुनः प्रश्नः सभ्यानुज्ञां विना भवेत् । स्पर्धा सतां वितण्डा स्यात्तत्त्वविप्लावकैर्यदा । मूलपक्षग्रहापेता वितण्डा कविभिर्मता । सतामेव वितण्डा स्यादसतां जल्प एव तु । एवं जल्पो वितण्डेति ह्युभयोः सहिताः कथा । अप्रकाश्यः स्वपक्षो हि पाषण्डानां यतस्ततः । अग्रहेणैव पक्षस्य तर्कागमबलेन तु । दूषयेदेव पाषण्डांस्तत्त्वविप्लावकान् सदा । तत्पक्षाणां निषेध्यत्वात्तेषां पक्षग्रहो भवेत् । विष्णुभक्त्यन्यधर्माख्यस्तत्त्वविप्लव एव तु । बौद्धादीनां यतः सर्वे तत्त्वविप्लावकास्तथा । सर्वनास्तिकवादी वा स्वमनीषामतोऽपि वा । तस्यापि पक्षं संश्रित्य दूषयेद्वाक्ययुक्तितः । यस्य नैवागमो मानं तं ब्रूयादागमाश्रयः । धर्मार्थोऽथ वृथैवायं तव पक्षस्य संग्रहः । धर्मार्थश्चेन्न धर्मो हि शक्यो द्रष्टुं विनागमात् । यथानुमीयते हिंसा पापहेतुस्तथैव हि । धर्महेतुत्वमप्यस्या अनुमातुं सुशक्यते । वृथापक्षं वृथा हन्याद्यदि कश्चित्किमुत्तरम् । इत्यशक्तौ सतां सर्वे संभूयापि निवारणम् । कुर्युरेवासतां सन्तस्तत्त्वविप्लाविनां जये । येषां विष्णोः समं किंचिदधिकं वा न तु क्वचित् । क्षराक्षराभ्यां भिन्नं च विष्णुं पश्यन्ति ये सदा । तारतम्यविदः सर्वजीवानां प्रकृतेरपि । भगवद्धर्मिणो नित्यं ते सन्तः परिकीर्तिताः । पराजितेष्वसत्सूक्तं राजा दण्डं प्रपातयेत् । जितेषु सत्स्वसद्भिस्तु राजोदासीनतां व्रजेत् । यावदेषां विजेता स्यादथ दण्डं निपातयेत् ॥ ' इति ब्रह्मतर्के ।

मध्व.

सा होवाच । अहं वै त्वा । याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाम् । तौ मे ब्रूहीति । पृच्छ गार्गीति ॥

(१) लब्धानुज्ञा ह याज्ञवल्क्यं सा ह उवाच — अहं वै त्वा त्वां द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामीत्यनुषज्यते । कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्दुरुत्तरत्वं द्योतयितुं दृष्टान्तपूर्वकं तावाह — हे याज्ञवल्क्य यथा लोके काश्यः — काशिषु भवः काश्यः, प्रसिद्धं शौर्यं काश्ये — वैदेहो वा विदेहानां वा राजा, उग्रपुत्रः शूरान्वय इत्यर्थः । उज्ज्यं अवतारितज्याकं धनुः पुनरधिज्यं. आरोपितज्याकं कृत्वा, द्वौ बाणवन्तौ –– बाणशब्देन शराग्रे यो वंशखण्डः संधीयते, तेन विनापि शरो भवतीत्यतो विशिनष्टि बाणवन्ताविति –– द्वौ बाणवन्तौ शरौ, तयोरेव विशेषणम् –– सपत्नातिव्याधिनौ शत्रोः पीडाकरावतिशयेन, हस्ते कृत्वा उप उत्तिष्ठेत् समीपत आत्मानं दर्शयेत् –– एवमेव अहं त्वा त्वां शरस्थानीयाभ्यां प्रश्नाभ्यां द्वाभ्यां उपोदस्थां उत्थितवत्यस्मि त्वत्समीपे । तौ मे ब्रूहीति –– ब्रह्मविचेत् । आह इतरः–– पृच्छ गार्गीति । * शंकर.

* रंग. शंकरवत् ।

(१) बृउ. ३।८।२; शब्रा. १४।६।८।२ उज्ज्यं (उद्यं).

(२) 'बाणस्त्वयोमयः प्रोक्तः शरो नालोऽस्य कीर्तितः' इत्यभिधानम् । 'कर्मारस्तु तदा बाणं तीक्ष्णमञ्जलिकाभिधम् । संदधानः शरे यान्तं राजानं न ददर्श ह ॥' इति पाद्मे । मध्व.

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिꣳस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥

(१) सा होवाच — यत् ऊर्ध्वं उपरि दिवः अण्डकपालात्, यच्च अवाक् अधः पृथिव्याः अधोऽण्डकपालात्, यच्च अन्तरा मध्ये द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अण्डकपालयोः, इमे च द्यावापृथिवी, यद्भूतं यच्चातीतं, भवच्च वर्तमानं स्वव्यापारस्थं, भविष्यच्च वर्तमानादूर्ध्वकालभावि लिङ्गगम्यम् — यत्सर्वमेतदाचक्षते कथयन्त्यागमतः— तत्सर्वं द्वैतजातं यस्मिन्नेकीभवतीत्यर्थः— तत् सूत्रसंज्ञं पूर्वोक्तं कस्मिन् ओतं च प्रोतं च पृथिवीधातुरिवाप्सु । शंकर.

(२) दिवो यदूर्ध्वं द्युलोकाद्यदूर्ध्वं लोकजातं पृथिव्याश्चाधस्तनं यद्वस्तुजातं द्यावापृथिव्यन्तरालवर्ति कालत्रयपरिच्छिन्नं यद्वस्तुजातमेतत्सर्वं कुत्र वा दीर्घतिर्यक्तन्तुवदोतं प्रोतं चेति । यदर्वाक्पृथिव्या इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । रंग.

स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥

(१) स होवाच इतरः— हे गार्गि, यत् त्वयोक्तं 'ऊर्ध्वं दिवः' इत्यादि, तत्सर्वम् — यत्सूत्रमाचक्षते — तत् सूत्रं, आकाशे तत् ओतं च प्रोतं च — यदेतत् व्याकृतं सूत्रात्मकं जगत् अव्याकृताकाशे, अप्स्विव पृथिवीधातुः, त्रिष्वपि कालेषु वर्तते उत्पत्तौ स्थितौ लये च । शंकर.

(२) आकाशशब्देन न वायुमदम्बरं गृह्यते, तस्य सर्वविकाराश्रयत्वाभावात् । किं चाव्याकृताकाशः । एतच्च 'अक्षरमम्बरान्तधृतेः' (ब्रसू. १।३।१०) इत्यत्रापि स्थितम् । रंग.

सा होवाच । नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ गार्गीति ॥

(१) पुनः सा होवाच । नमस्तेऽस्त्वित्यादिप्रश्नस्य दुर्वचत्वप्रदर्शनार्थम् । यः मे मम एतं प्रश्नं व्यवोचः विशेषेणापाकृतवानसि । एतस्य दुर्वचत्वे कारणम् — सूत्रमेव तावदगम्यं इतरैर्दुर्वाच्यम् । किमुत तत्, यस्मिन्नोतं च प्रोतं चेति । अतो नमोऽस्तु ते तुभ्यम् । अपरस्मै द्वितीयाय प्रश्नाय धारयस्व दृढीकुरु आत्मानमित्यर्थः । पृच्छ गार्गीति इतर आह । शंकर.

(२) यस्त्वं म एतं व्यवोच उक्तवानसि तस्मै ते नमोऽस्तु । अपरस्मै द्वितीयप्रश्नायावधानं कुरु । रंग.

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिꣳस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥

व्याख्यातमन्यत् । सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं च उक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते । न किंचिदपूर्वमर्थान्तरमुच्यते । शंकर.

स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च

---

(१) बृउ. ३।८।३; शब्रा. १४।६।८।३; बलदेव. ३।३।११.

(२) बृउ. ३।८।४; शब्रा. १४।६।८।४.

(१) बृउ. ३।८।५; शब्रा. १४।६।८।५ (ऽ स्तु०); मध्व. अपर (अथापर).

(२) बृउ. ३।८।६; शब्रा. १४।६।८।६ कस्मिꣳस्त (कस्मिन्नेव त).

(३) बृउ. ३।८।७; शब्रा. १४।६।८।७ नु खल्वा (न्वा); ब्रशंकर. १।३।१०; भास्कर. १।३।१०; रामानुज. १।३।९; श्रीकंठ. १।३।९; श्रीकर. १।३।१०; वल्लभ. १।३।१०; विज्ञान. १।३।१०; बलदेव. १।३।१०.

भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति । कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥

(१) सर्वं यथोक्तं गार्ग्या प्रत्युच्चार्य तमेव पूर्वोक्तमर्थमवधारितवान् आकाश एवेति याज्ञवल्क्यः । गार्ग्याह — कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । आकाशमेव तावत्कालत्रयातीतत्वात् दुर्वाच्यं, ततोऽपि कष्टतरं अक्षरं, यस्मिन्नाकाशमोतं च प्रोतं च, अतः अवाच्यं — इति कृत्वा, न प्रतिपद्यते सा अप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकसमये । अथ अवाच्यमपि वक्ष्यति, तथापि विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानम् । विरुद्धा प्रतिपत्तिर्हि सा, यदवाच्यस्य वदनम् । अतो दुर्वचनं प्रश्नं मन्यते गार्गी ।

शंकर.

(२) 'दीप्तेराकाशशब्दोक्ता श्रीर्हि सर्वाश्रया मता । तदाश्रयः परो विष्णुः सोऽस्थूलादिगुणो मतः ॥' इति स्कान्दे । पुनः प्रश्नः सर्वाधारा प्रकृतिरित्यनुपचरितत्वेनावधारणार्थम् । आकाश एवेत्यवधारणात् । 'पुनरुक्तिः शब्ददोषो न्यूनाधिक्यादिकं तथा । न जिगीषुकथायां च कारणं स्यात्पराजये । क्वचिद्विद्याधिकस्यापि स्खलनं संभवेद्यतः । तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं विलम्बो वा मुहूर्ततः । विद्यादौर्बल्यहेतुः स्यादतस्तस्मिन्पराजयः॥' इति ब्रह्माण्डे । अतस्तत्त्वनिर्णयविरोधिपुनरुक्त्यादीनि निग्रहः ।

मध्व.

स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यम् । न तदश्नाति किंचन । न तदश्नाति कश्चन ॥

(१) तद्दोषद्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह — स होवाच याज्ञवल्क्यः । एतद्वै तत्, यत्पृष्टवत्यसि — कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । किं तत् ? अक्षरम् — यन्न क्षीयते न क्षरतीति वा अक्षरम् — तदक्षरं हे गार्गि ब्राह्मणा ब्रह्मविदः अभिवदन्ति । ब्राह्मणाभिवदनकथनेन, नाहमवाच्यं वक्ष्यामि न च न प्रतिपद्येयमित्येवं दोषद्वयं परिहरति । एवमपाकृते प्रश्ने, पुनर्गार्ग्याः प्रतिवचनं द्रष्टव्यम् — ब्रूहि किं तदक्षरं, यद्ब्राह्मणा अभिवदन्ति — इत्युक्त आह — अस्थूलं तत् स्थूलादन्यत् । एवं तर्ह्यणु — अनणु । अस्तु तर्हि ह्रस्वं—अह्रस्वम् । एवं तर्हि दीर्घं — नापि दीर्घं अदीर्घम् । एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्यधर्मः प्रतिषिद्धः, न द्रव्यं तदक्षरमित्यर्थः । अस्तु तर्हि लोहितो गुणः — ततोऽप्यन्यत् अलोहितम् । आग्नेयो गुणो लोहितः । भवतु तर्ह्यपां स्नेहनं — न अस्नेहम् । अस्तु तर्हि छाया — सर्वथाऽपि अनिर्देश्यत्वात् छायाया अप्यन्यत् अच्छायम् । अस्तु तर्हि तमः — अतमः । भवतु वायुस्तर्हि — अवायुः । भवेत्तर्ह्याकाशं — अनाकाशम् । भवतु तर्हि सङ्गात्मकं जतुवत् — असङ्गम् । रसोऽस्तु तर्हि — अरसम् । तथा गन्धोऽस्तु — अगन्धम् । अस्तु तर्हि चक्षुः — अचक्षुष्कं, न हि चक्षुरस्य करणं विद्यते, अतोऽचक्षुष्कं, 'पश्यत्यचक्षुः' इति मन्त्रवर्णात् । तथा आश्रोत्रं, 'स

---

(१) बृउ. ३।८।८; शब्रा. १४।६।८।८ मरसमगन्ध (मस्पर्शमगन्धमरस) ममात्र (मनामागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपर) तदश्नाति किंचन (तदश्नोति कंचन) तदश्नाति (तदश्नोति); ब्रशंकर १।१।१२, २९, १।३।१०, १२, २।१।१४, २६, ३१, २।३।७, ३।२।११, १४, ३।३।३३, ३।४।५२, ४।१।२, ४।३।१४; भास्कर. १।१।२०, १।३।१०, २।१।२६, ३।२।११, ३।३।३३; रामानुज. १।१।१ (पृ. १९), १।१।२१, १।३।९, ३।३।३३; निंबार्क. ३।३।३३; मध्व. ममात्र + (मगोत्रमजरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपर) टीका तु पाठमिमं नानुसरति; ब्रमध्व. १।३।१२, ३।२।१४; श्रीकंठ १।३।९, ३।२।११, २९, ३।३।३३; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ४,१९), १।३।३०, ३।३।३३; वल्लभ. १।३।१०, ३।२।११, ३।३।३३, ४।४।१६ न तदश्नाति किंचन । न तदश्नाति कश्चन (न तदश्नोति कंचन । न तदश्नोति कश्चन); विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४१), १।३।१०,१२,२।३।२१, ३।२।१३,३६, ३।३।३३; बलदेव. १।३।१०, ३।२।२५, ३।३।३४

शृणोत्यकर्णः ' इति । भवतु तर्हि वाक् — अवाक् । तथा अमनः । तथा अतेजस्कं अविद्यमानं तेजः अस्य तत् अतेजस्कम् । न हि तेजः अग्न्यादिप्रकाशवत् अस्य विद्यते । अप्राणं — आध्यात्मिको वायुः प्रतिषिध्यतेऽप्राणमिति । मुखं तर्हि द्वारं तत् — अमुखम् । अमात्रं — मीयते येन तन्मात्रं, अमात्रं मात्रारूपं तन्न भवति, न तेन किंचिन्मीयते । अस्तु तर्हि च्छिद्रवत् — अनन्तरं नास्यान्तरमस्ति । संभवेत्तर्हि बहिस्तस्य — अबाह्यम् । अस्तु तर्हि भक्षयितृ तत् — न तदश्नाति किंचन । भवेत् तर्हि भक्ष्यं कस्यचित् — न तदश्नाति कश्चन । सर्वविशेषणरहितमित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं हि तत् — केन किं विशिष्यते ।

शंकर.

(२) ' अक्षरमम्बरान्तधृतेः ' — तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किंवा परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वात् ' ओंकार एवेदं सर्वम् ' (छाउ. २।२३।३) इत्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणाद्वर्ण एवाक्षरशब्द इत्येवं प्राप्ते उच्यते — पर एवाऽऽत्माऽक्षरशब्दवाच्यः । कस्मात् , ' अम्बरान्तधृतेः ' पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तविकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्याऽऽकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा — ' कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च ' इत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम् । तथा चोपसंहृतम् — ' एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च ' इति । न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । यदपि ' ओंकार एवेदं सर्वम् ' इति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म । * १।३।१०

' सा च प्रशासनात् ' — कार्यस्य चेत्कारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते । कथमम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिः । अत उत्तरं पठति — सा चेति । सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म । कस्मात् ? प्रशासनात् । प्रशासनं हीह श्रूयते — ' एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने ' इत्यादि । प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म नाचेतनस्य प्रशासनं भवति । + १।३।११

' अन्यभावव्यावृत्तेश्च ' — अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यं तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म, नान्यस्य कस्यचित् । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति — यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाऽऽशङ्क्यते तद्भावादिदमम्बरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः— ' तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ ' (बृउ. ३।८।११) इति । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति । द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न संभवत्यचेतनत्वात् । न शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम् । ' अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः ' इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात् । + १।३।१२

' विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ' — स्यादेतद्विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रं ' अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः ' इत्येवंजातीयकम् । कथं सा सर्वशक्तियुक्ताऽपि सती कार्याय प्रभवेत् । इति चेत् । यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं ब्रह्म न तर्कावगाह्यम् । प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः संभवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव । २।१।३१

'अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्'—वाजसनेयके श्रूयते ' एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहम् ' इत्यादि । तथाऽऽथर्वणे श्रूयते ' अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णम् ' (मुउ. १।१।६) इत्यादि । तथैवान्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वारेणाक्षरं परं ब्रह्म श्राव्यते । तत्र च क्वचित्

---

* निंबार्क. सूत्रत्रयस्य ब्रशंकरवत् यथाश्रुतव्याख्यानम् । ब्रमध्व. जीवपूर्वपक्षः, शेषं ब्रशंकरवत् सूत्रत्रये । श्रीकंठ. सूत्रत्रयस्य ब्रशंकरवद्व्याख्यानं, प्रथमसूत्रे जीवोऽप्यधिकः पूर्वपक्षे ।

+ भास्कर. विज्ञान. ब्रशंकरवद्भावः ।

केचिदतिरिक्ता विशेषाः प्रतिषिध्यन्ते। तासां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिरुत व्यवस्थेति संशये श्रुतिविभागाद्व्यवस्थाप्राप्तावुच्यते । अक्षरविषयास्तु विशेषप्रतिषेधबुद्धयः सर्वाः सर्वत्रावरोद्धव्याः सामान्यतद्भावाभ्याम्। समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः। तदेव च सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते।

औपसदवदिति निदर्शनम्। यथा जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु चोदितासु पुरोडाशप्रदानमन्त्राणां 'अग्नेर्वेहोंत्रं वेरध्वरम्' इत्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानामप्यध्वर्युभिरभिसंबन्धो भवति। अध्वर्युकर्तृकत्वात्पुरोडाशप्रदानस्य प्रधानतन्त्रत्वाच्चाङ्गानाम्। एवमिहाप्यक्षरतन्त्रत्वात्तद्विशेषणानां यत्र क्वचिदप्युत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसंबन्ध इत्यर्थः। तदुक्तं प्रथमे काण्डे—'गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः' (जै. सू. ३।३।८) इत्यत्र। * ब्रशंकर. ३।३।३३

(३) केचिदक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वादक्षरमोङ्कार इति पूर्वपक्षयन्ति, वैयाकरणदर्शनं च स्फोटः शब्द इत्यवतार्य गकारादयो वर्णा एव शब्दा इति स्थापयन्ति। तदेतदधिकरणेनासंबद्धम्। अलोहितमस्नेहमच्छायमित्येवमादिप्रतिषेधानुपपत्तेः। प्रधानस्य तु युज्यते विकारधर्माणां कारणप्रसक्तेः। ‡ १।३।१०

प्रशासनमाज्ञापयितृत्वं चेतनधर्मः।

‡ १।३।११

'अन्यभावव्यावृत्तेश्च' — यद्यपि प्रशासनं प्रधानेऽपि कथञ्चित् प्रकल्प्यते तथापि ह्यत्र तस्य ग्रहणं नास्ति कथमन्यस्य भावस्य प्रधानस्य व्यावृत्तिश्रुतेः।

‡ भास्कर. १।३।१२

(४) हे गार्गि तदेतत्सर्वासूपनिषत्सु प्रसिद्धम्। अश्नुत इति वा न क्षरतीति वाऽक्षरं ब्रह्म ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभिवन्दति। अत्र ब्राह्मणाभिवदनकथनेन नाहं किंचिद्विप्रतिपन्नं वक्ष्यामीति हृदयम्। अमात्रं मात्रा इन्द्रियाणि। यद्वा मात्रा परिच्छेदस्तद्रहितमित्यर्थः। अनन्तरमबाह्यम्। स्वाव्याप्तदेशशून्यमित्यर्थः। रंग.

(५) 'अक्षरमम्बरान्तधृतेः' — अक्षरं परं ब्रह्म। कुतः। अम्बरान्तधृतेः। अम्बरस्याकाशस्यान्तः पारभूतमव्याकृतमम्बरान्तः। तस्य धृतेः। तदाधारतयाऽस्याक्षरस्योपदेशादिति यावत्। १।३।९

'सा च प्रशासनात्'—सा चाम्बरान्तधृतिरस्याक्षरस्य प्रशासनादेव भवतीत्युपदिश्यते। प्रशासनं प्रकृष्टं शासनम्। न चेदृशं स्वशासनाधीनसर्ववस्तुविधरणं बद्धमुक्तोभयावस्थस्यापि प्रत्यगात्मनः संभवति। अतः पुरुषोत्तम एव प्रशासित्रक्षरम्। * १।३।१०

'अन्यभावव्यावृत्तेश्च'— अत्र द्रष्टृत्वश्रोतृत्वाद्युपदेशादस्याक्षरस्याचेतनभूतप्रधानभावो व्यावर्त्यते। सर्वैरदृष्टस्यैव सतः सर्वस्य द्रष्टृत्वाद्युपदेशाच्च प्रत्यगात्मभावो व्यावर्त्यते। अत इयमन्यभावव्यावृत्तिरस्याक्षरस्य परमपुरुषतां द्रढयति।

एवं वाऽन्यभावव्यावृत्तिः। अन्यस्य सद्भावव्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिः। यथैतदक्षरमन्यैरदृष्टं सदन्येषां द्रष्टृ च सत्त्वव्यतिरिक्तस्य समस्तस्याधारभूतमेवमन्येनादृष्टमेतस्य द्रष्टृ च संदेतस्याधारभूतमन्यन्नास्तीति वदन् 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' (बृउ. ३।८।११) इत्यादिवाक्यशेषोऽन्यस्य सद्भावं व्यावर्तयन्नस्याक्षरस्य प्रधानभावं प्रत्यगात्मभावं च प्रतिषेधति।

किंच 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरोऽन्वायत्ताः' (बृउ. ३।८।९) इति श्रौतं स्मार्तं च यागदानहोमादिकं सर्वं कर्म यस्याज्ञया प्रवर्तते तदक्षरं परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तम एवेति विज्ञायते। अपि च 'यो वा एतदक्षरं०' (बृउ. ३।८।१०) इति। यदज्ञानात्संसारप्राप्तिर्यज्ज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिस्तदक्षरं परं ब्रह्मैवेति सिद्धम्। रामानुज. १।३।११

(६) 'प्रसिद्धस्थूलसूक्ष्मादिवैलक्षण्याज्जनार्दनः। अस्थूलादिरिति प्रोक्तो नैव स्थौल्याद्यभावतः। अनावृतेस्तमो नास्य स्वातन्त्र्यान्नाद्यते क्वचित्॥' मध्व.

---

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. ब्रशंकरवत् सूत्रार्थः। श्रीकरस्य विकल्पेन अन्यतमोऽर्थः ब्रशंकरवत्।
‡ विज्ञान. भास्करवत्।

* वल्लभ. रामानुजवद्भावः।

(७) 'अक्षरमम्बरान्तधृतेः' — तत्र संशयः। किमक्षरशब्देन पदार्थान्तरं, ब्रह्म वेति। कयाचिदुपपत्त्या स्मरणकालभूतसूक्ष्मप्रकृतिजीवविशेषाणामन्यतरपरिग्रह इति वक्तव्यमुपासनार्थम्। अत्र हि प्रापञ्चिकसर्वधर्मराहित्यं ब्रह्मधर्मत्वं च प्रतीयते। तदुपासनार्थत्व उपपद्येत। ब्रह्मत्वपरिग्रहे तु वैयर्थ्यमेव। उपदेष्टृत्वाभावात्। तस्मादक्षरमन्यदेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्ते उच्यते — अक्षरं परमात्मैव। कुतः। अम्बरान्तधृतेः। श्रुतिं व्याख्याय सिद्धं हेतुमाह। अत्रैक एव प्रश्न उत्तरं चैकम्। आकाशस्यावान्तरत्वमेव। तेनाम्बरान्तानां पृथिव्यादीनां विधारकः परमात्मैव। १।३।१०

'अन्यभावव्यावृत्तेश्च' — ननूक्तमुपासनापरं भविष्यतीति। तत्राह— अन्यभावव्यावृत्तेः। अन्यस्य भावोऽन्यभावः। अब्रह्मधर्म इति यावत्। तस्यात्र व्यावृत्तेः। अब्रह्मत्वे हि ब्रह्मत्वेनोपासना भवति कार्यकारणभावभेदेन। न ह्यत्र तादृशो धर्मोऽस्ति। चकारात्, 'यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि' इत्यादिना शुद्धब्रह्मप्रतिपादनमेव, नोपासनाप्रतिपादनमिति। तस्मादक्षरं ब्रह्मैवेति सिद्धम्। १।३।१२

'अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतस्तद्भावाभावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्' — 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽक्षरात् परस्य प्राप्तिरुच्यते। 'अक्षरादपि चोत्तमः' इति भगवद्वाक्याच्चाक्षरातीतः पुरुषोत्तमः। 'भक्त्या मामभिजानाति' इति वाक्ये मामिति पदात् पुरुषोत्तमविषयकं ज्ञानमुच्यते, न त्वक्षरविषयकम्। किञ्च, ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तेस्तस्य चानन्दांशाविर्भावात्मकत्वात्तस्य चाविद्यानाशजन्यत्वात्तस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात् पूर्वकक्षाविश्रान्तमेवाक्षरज्ञानम्। एवं सत्यक्षरविषयिणीनां धियां श्रुतौ मुक्तिसाधनेषु योऽवरोधः प्रवेशनं गणनेति यावत्, स सामान्यतद्भावाभ्यां हेतुभ्यां पुरुषोत्तमसंबन्धिसंबन्धे मुक्तिरिति सामान्यम्। मर्यादामार्गेऽङ्गीकृतानां 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्॥' (भ. गी. १८।१४) इति वाक्यात् ब्रह्मभावानन्तरमेव भगवद्भावसंभवात्तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात्तत्र परम्परोपयोगो ब्रह्मभावस्येत्युभाभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यर्थः। वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव मुक्तिरिति भावः। वल्लभ. ३।३।३३

(८) अत्रातम इत्यादिना प्रधानादिभ्यो जडेभ्यः कारणकार्यरूपेभ्योऽक्षरस्य व्यावृत्तिः श्रूयते, अनशनेन जीवव्यावृत्तिरिति। न चेश्वरोऽप्यत्तीत्युक्तं तत्कथं 'न तदश्नाति किंचन' इत्युपपद्यतामिति चेत् न, 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया जीवतुल्यस्य अभिमानगर्भमुख्यभोगस्यैवात्रापि प्रतिषेध्यत्वादिति। नन्वियं व्यावृत्तिर्जीवेऽपि विविक्त उपपद्यत इति। मैवं, विविक्तात्मन्येव भोगात्, अचक्षुष्कत्वादीनां जीवेऽसंभवाच्च, अत्र हि बहुव्रीहिसमासेन चक्षुरादिमनोन्तःकरणशून्यत्वमेवावगम्यते न तु तद्भिन्नत्वं, असङ्गशब्दसाहचर्यात् कप्रत्ययवैयर्थ्याच्च, तच्च करणशून्यत्वं विविक्तजीवानामपि नास्ति। १।३।१२

'अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्' — अक्षरं कूटनित्यस्थं निर्गुणं चिन्मात्रं ब्रह्म 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वम्' इति। 'अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यम्' (मुउ. १।५,६) इति च श्रुतेः। 'अक्षरं परमं ब्रह्म' इत्यादि स्मृतेश्च। प्रधाने च परिणामिनित्ये धर्मरूपेण क्षयिण्यक्षरशब्दस्यापेक्षिकत्वात् तस्याक्षरस्य धीः 'नेति नेति' इति 'अस्थूलमनणु' इत्यादितत्त्वज्ञानरूपा, तद्वतां पुंसां फलमवबोधः स्वज्ञानमहमर्थतत्त्वज्ञानमिति यावत्। कुतः। पुनर्ब्रह्मस्वरूपावधारणेनाहंपदार्थतत्त्वज्ञानं स्यात्, तत्राह — सामान्यतद्भावाभ्यामिति। आत्मानौ हि व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन जीवेश्वरौ भवतस्तत्र व्यावहारिकात्मावबोधो ब्रह्मसमानत्वात्पारमार्थिकात्मतत्त्वावबोधकस्तु तदभावात्। पारमार्थिकात्मनोऽक्षरस्वरूपत्वादित्यर्थः। तदेतदात्मद्वयतत्त्वज्ञानं जीवस्य साक्षान्मोक्षहेतुस्तटस्थविविक्तब्रह्मज्ञानस्य दृष्टं फलमुक्तम्। अदृष्टं तु प्रतिबन्धनिवृत्तिरूपं पश्चाद्वक्ष्यति। सामान्यतद्भावयोर्दृष्टान्तमाह — औपसदवदिति। उपसत् परिषत् महाराजामात्यवर्गस्य, यथा महाराजेन सह सामान्यं तुल्यं वेषा-

दिकं महाराजात्मत्वं च करचरणादिवत्तत्करणत्वात् तैथ-वेत्यर्थः । ननु जीवानां ब्रह्मसाम्यतदात्मकत्वयोः किं प्रमाणं तत्राह -- तदुक्तमिति । उदाहरिष्यमाणश्रुति-भिरित्यर्थः । अवरोध इति पाठे तु अक्षरधियां सामा-न्यतद्भावाभ्यां फलाभ्यामवरोधः संबन्ध इत्यर्थः । सामान्यतद्भावाभ्यां च तयोर्ज्ञानमुपलक्ष्यत इति शेषं समानम् । कुत्रोक्त तदाह सूत्राभ्याम् ।

विज्ञान. ३।३।३३

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्र-मसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-सने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहो-रात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वते-भ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमनु । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशꣳसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरोऽन्वा-यत्ताः ॥

(१) अनेकविशेषणप्रतिषेधप्रयासात् अस्तित्वं तावदक्षरस्योपगमितं श्रुत्या । तथापि लोकबुद्धि-मपेक्ष्य आशङ्क्यते यतः, अतोऽस्तित्वाय अनुमानं प्रमाणमुपन्यस्यति -- एतस्य वा अक्षरस्य । यदेतद-धिगतमक्षरं सर्वान्तरं साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म, य आत्मा अशनायादिधर्मातीतः, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने -- यथा राज्ञः प्रशासने राज्यमस्फुटितं नियतं वर्तते, एवमेतस्याक्षरस्य प्रशासने--हे गार्गि सूर्याचन्द्र-मसौ, सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ अहोरात्रयो-र्लोकप्रदीपौ, तादर्थ्येन प्रशासित्रा ताभ्यां निर्वर्त्यमानलोक-प्रयोजनविज्ञानवता निर्मितौ विधृतौ च, स्याताम् -- साधारणसर्वप्राणिप्रकाशोपकारकत्वात् लौकिकप्रदीपवत् । तस्मादस्ति तत्, येन विधृतौ ईश्वरौ स्वतन्त्रौ सन्तौ निर्मितौ तिष्ठतः नियतदेशकालनिमित्तोदयास्तमयवृद्धि-क्षयाभ्यां वर्तेते । तदस्ति एवमेतयोः प्रशासितृ अक्षरं, प्रदीपकर्तृविधारयितृवत् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-सने गार्गि द्यावापृथिव्यौ -- द्यौश्च पृथिवी च सावयव-त्वात् स्फुटनस्वभावे अपि सत्यौ गुरुत्वात्पतनस्वभावे संयुक्तत्वाद्वियोगस्वभावे चेतनावदभिमानिदेवताधिष्ठित-त्वास्स्वतन्त्रे अपि -- एतस्याक्षरस्य प्रशासने वर्तेते विधृते तिष्ठतः । एतद्धि अक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्व-मर्यादाविधरणम् । अतो नास्याक्षरस्य प्रशासनं द्यावा-पृथिव्यावतिक्रामतः । तस्मात् सिद्धमस्यास्तित्वमक्षरस्य । अव्यभिचारि हि तल्लिङ्गं, यत् द्यावापृथिव्यौ नियते वर्तेते । चेतनावन्तं प्रशासितारमसंसारिणमन्तरेण नैतद्युक्तं, 'येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा' इति मन्त्र-वर्णात् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि, निमेषाः मुहूर्ताः इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कलयितारः— यथा लोके प्रभुणा नियतो गणकः सर्वं आयं व्ययं च अप्रमत्तो गणयति, तथा प्रभुस्थानीय एषां कालावयवानां नियन्ता । तथा प्राच्यः प्रागञ्चनाः पूर्वदिग्गमनाः नद्यः स्यन्दन्ते स्रवन्ति, श्वेतेभ्यः हिमवदादिभ्यः पर्वतेभ्यः गिरिभ्यः, गङ्गाद्या नद्यः— ताश्च यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तन्ते, अन्यथाऽपि प्रवर्तितुमुत्सहन्त्यः । तदेतल्लिङ्गं प्रशास्तुः । प्रतीच्योऽन्याः प्रतीचीं दिशमञ्चन्ति सिन्ध्वाद्या नद्यः । अन्याश्च यां यां दिशमनुप्रवृत्ताः, तां तां न व्यभिचरन्ति । तच्च लिङ्गम् । किंच ददतः हिर-ण्यादीन्प्रयच्छतः आत्मपीडां कुर्वतोऽपि प्रमाणज्ञा अपि

(१) बृउ. ३।८।९; शब्रा. १४।६।८।९ सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ (द्यावापृथिवी विधृते) द्यावापृथिव्यौ विधृते (सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ) (निमेषा मुहूर्ताः०) (इति०) दिशमनु (दिशम्) ददतो (ददतं) दर्वीं (दर्व्यं); ब्रशांकर. १।३।११,२।१।३०, २।२।३,३।४।८; भास्कर. १।३।११,१६, २।२।३; रंग. विधृते (विधृतौ) प्राच्यो-ऽन्या (प्राच्यो); रामानुज. १।३।१०,११,१५,४०, १।४।२३,२।४।१३,३।३।३३,३।४।८, ४।४।२०; निंबार्क. १।३।११ एतस्य वा अक्ष (एतस्यैवाक्ष), १।३।१६ एतस्य वा अक्ष (एतस्य वाऽक्ष); ब्रमध्व. १।३।११,१६, २।२।३ स्यन्दन्ते + (याश्च); श्रीकंठ. १।३।१० एतस्य वा अक्ष (तस्यैवाक्ष); श्रीकर. १।३।११,१६,२।४।१२, ३।३।३३,३।४।८,४।४।२०; वल्लभ. १।३।११,४।४।१६ द्यावापृथिव्यौ (द्यावापृथिवी); विज्ञान. १।३।११,१६, ३।२।१३,३।३।३९; बलदेव. १।३।११.

मनुष्याः प्रशंसन्ति। तत्र यच्च दीयते, ये च ददति, ये च प्रतिगृह्णन्ति, तेषामिहैव समागमो विलयश्च अन्वक्षो दृश्यते। अदृष्टस्तु परः समागमः। तथापि मनुष्या ददतां दानफलेन संयोगं पश्यन्तः प्रमाणज्ञतया प्रशंसन्ति। तच्च, कर्मफलेन सयोजयितरि कर्तुः — कर्मफलविभागज्ञे प्रशास्तरि असति, न स्यात्, दानक्रियायाः प्रत्यक्षविनाशित्वात्। तस्मादस्ति दानकर्तॄणां फलेन संयोजयिता। अपूर्वमिति चेत्, न, तत्सद्भावे प्रमाणानुपपत्तेः। प्रशास्तुरपीति चेत्। न, आगमतात्पर्यस्य सिद्धत्वात्। अवोचाम हि आगमस्य वस्तुपरत्वम्। किंचान्यत् — अपूर्वकल्पनायां च अर्थापत्तेः क्षयः, अन्यथैवोपपत्तेः, सेवाफलस्य सेव्यात्प्राप्तिदर्शनात्। सेवायाश्च क्रियात्वात् तत्सामान्याच्च यागदानहोमादीनां सेव्यात् ईश्वरादेः फलप्राप्तिरुपपद्यते। दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यमपरित्यज्यैव फलप्राप्तिकल्पनोपपत्तौ दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यपरित्यागो न न्याय्यः। कल्पनाधिक्याच्च — ईश्वरः कल्प्यः, अपूर्वं वा। तत्र क्रियायाश्च स्वभावः सेव्यात्फलप्राप्तिः दृष्टा, न त्वपूर्वात्। न च अपूर्वं दृष्टं, तत्र अपूर्वमदृष्टं कल्पयितव्यं, तस्य च फलदातृत्वे सामर्थ्यं, सामर्थ्ये च सति दानं चाभ्यधिकमिति। इह तु ईश्वरस्य सेव्यस्य सद्भावमात्रं कल्प्यं, न तु फलदानसामर्थ्यं दातृत्वं च, सेव्यात्फलप्राप्तिदर्शनात्। अनुमानं च दर्शितम् — 'द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः' इत्यादि। तथा च यजमानं देवाः ईश्वराः सन्तो जीवनार्थेऽनुगताः चरुपुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेन, अन्यथापि जीवितुमुत्सहन्तः कृपणां दीनां वृत्तिमाश्रित्य स्थिताः — तच्च प्रशास्तुः प्रशासनात्स्यात्। तथा पितरोऽपि तदर्थं, दर्वीं दर्वीहोमं अन्वायत्ता अनुगता इत्यर्थः, समानं सर्वमन्यत्। शंकर.

(२) तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम् 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' (बृउ. ३।८।११) इति श्रुतेः।

* ब्रशंकर. १।४।३

'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते' इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति।

ब्रशंकर. २।२।३

(३) प्रकृष्टं शासनं क्वचिदप्यप्रतिहतत्वमेव शासनस्य प्रकर्षः। ततश्च सर्वविषयकं शासनमिति फलति। एतस्येति। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने निमित्ते ददतस्तदाज्ञया दानं कुर्वत आज्ञाकैंकर्यबुद्ध्या दानं कुर्वतो जनानन्वायत्ता अनुवशाः सन्तो मनुष्याः प्रशंसन्ति। प्रशासन इत्येतद्यजमानं देवा दर्वीं पितर इत्यत्रापि संबध्यते। अन्वायत्ता इति पदं देवमनुष्यपितृसाधारणम्। द्वितीयान्तपदानां प्रशंसन्तीत्यनेनान्वयः। परमात्माज्ञया यागं कुर्वाणमन्वायत्ताः सन्तो देवाः प्रशंसन्ति। परमात्माज्ञया प्रवृत्तं दर्वीं होममन्वायत्ताः सन्तः पितरः प्रशंसन्ति। एवमेव व्याख्यातं व्यासार्यैः।

‡ रंग.

* यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिंल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति। यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः। अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः॥

(१) इतश्चास्ति तदक्षरं, यस्मात् तदज्ञाने नियता संसारोपपत्तिः। भवितव्यं तु तेन, यद्विज्ञानात् तद्विच्छेदः, न्यायोपपत्तेः। ननु क्रियात एव तद्विच्छित्तिः स्यादिति चेत्, न — यो वा एतदक्षरं हे गार्गि अविदित्वा अविज्ञाय अस्मिन् लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते

---

* बृउ. ३।८।८ (पृ. ११६०–६१) इत्यत्रापि ब्रशंकर. रामानुज. च द्रष्टव्यम्।

‡ शेषं शंकरवत्।

* रामानुज. बृउ. ३।८।८ (पृ. ११६१) इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

(१) बृउ. ३।८।१० ; शब्रा. १४।६।८।१० यो वा ...... कृपणः (यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मिंल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति। यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः) ; रंग. तद्भवति (तद्भवतीति) अथ य (अथ यो वा); रामानुज. १।१।१ (पृ.४), १।३।११ ; वल्लभ. १।३।१२ दक्षरं गार्ग्यविदित्वा (दक्षरमविदित्वा गार्ग्य).

यद्यपि बहूनि वर्षसहस्राणि, अन्तवदेवास्य तत्फलं भवति, तत्फलोपभोगान्ते क्षीयन्त एवास्य कर्माणि । अपि च यद्विज्ञानात्कार्पण्यात्ययः संसारविच्छेदः, यद्विज्ञानाभावाच्च कर्मकृत् कृपणः कृतफलस्यैवोपभोक्ता जननमरणप्रबन्धारूढः संसरति — तदस्ति अक्षरं प्रशासितृ । तदेतदुच्यते — यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः, पणक्रीत इव दासादिः । अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वा अस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ।

शंकर.

(२) ब्रह्मज्ञानमन्तरेण क्रियमाणं होमयज्ञब्रहुकालतपआदिकं सर्वं नश्वरफलसाधनं भवति तज्ज्ञानमन्तरेण लोकान्तरगतस्यापि शोच्यता भवति । तदज्ञानात्संसारो भवतीति यावत् । ब्राह्मणः ब्रह्मविद्ब्रह्मानुभविता मुक्त इति यावत् ।

रंग.

* तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ । नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ । नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ । नान्यदतोऽस्ति मन्तृ । नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ । एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥

(१) अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत् स्वाभाविकमस्य प्रशास्तृत्वं अचेतनस्यैवेत्यत आह — तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं, न केनचिद्दृष्टं, अविषयत्वात् स्वयं तु द्रष्टृ दृष्टिस्वरूपत्वात् । तथा अश्रुतं श्रोत्राविषयत्वात्, स्वयं श्रोतृ श्रुतिस्वरूपत्वात् । तथा अमतं मनसोऽविषयत्वात्, स्वयं मन्तृ मतिस्वरूपत्वात् । तथा अविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात्, स्वयं विज्ञातृ विज्ञानस्वरूपत्वात् । किंच नान्यत् अतः अस्मादक्षरात् अस्ति — नास्ति किंचिद्द्रष्टृ दर्शनक्रियाकर्तृ । एतदेवाक्षरं दर्शनक्रियाकर्तृ सर्वत्र । तथा नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ । तदेवाक्षरं श्रोतृ सर्वत्र । नान्यदतोऽस्ति मन्तृ । तदेवाक्षरं मन्तृ सर्वत्र सर्वमनोद्वारेण । नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ विज्ञानक्रियाकर्तृ, तदेवाक्षरं सर्वबुद्धिद्वारेण विज्ञानक्रियाकर्तृ, नाचेतनं प्रधानं अन्यद्वा । एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरः अशनायादिसंसारधर्मातीतः, यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च — एषा परा काष्ठा, एषा परा गतिः, एतत्परं ब्रह्म, एतत्पृथिव्यादेराकाशान्तस्य सत्यस्य सत्यम् ।

शंकर.

(२) अयोगिभिरदृश्यं द्रष्टृ रूपादिसाक्षात्कर्तृ श्रोतृ शब्दसाक्षात्कर्तृ मन्तृ मन्तव्यसाक्षात्कर्तृ विज्ञातृ अध्यवसेयसाक्षात्कर्तृ । नान्यदिति । अन्तर्यामिब्राह्मणव्याख्यानोक्तरीत्याऽत्रापि अन्यशब्दस्य तत्सदृशपरत्वमेव । यथा चोल एव भूपतिर्नान्य इत्युक्तेस्तत्सदृशभूपतिनिषेधपरत्वमेवमिहाप्यदृष्टत्वादिविशेषितनिरुपाधिकद्रष्टृत्वाश्रयस्य परमात्मनः सदृशं किमपि नास्तीत्यर्थः । यद्वा यथैतदक्षरमन्यैरदृष्टं सत्स्वव्यतिरिक्तसमस्ताधारभूतमेवमनेनाक्षरेणादृष्टमेतस्याक्षरस्याऽऽधारभूतमेतस्य द्रष्टृ नास्तीत्यर्थः । पूर्वव्याख्यायां समनिषेधोऽस्यां व्याख्यायामधिकनिषेधः फलति ।

रंग.

(३) 'द्यावापृथिव्यौ श्रीभूमी केशौ सूर्यविधू मतौ । दीप्तेः पृथुत्वाज्ज्ञानाच्च तथाल्हादविधेरपि । तदाधारो हरिर्नित्यं स्वातन्त्र्येण प्रशासकः । आधारत्वं श्रियो यच्च तच्च विष्णोः प्रशासनात् । तद्वशान्न स्वतन्त्रत्वं स स्वतन्त्रो हरिः सदा ॥' इति महामीमांसायाम् ।

मध्व.

(४) 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः' — तदैक्षतेतीक्षतिकर्मव्यपदेशात्स एव विष्णुरत्रोच्यते । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यादिना तस्यैव हि तल्लक्षणम् ।

ब्रमध्व. १।३।१३

---

* ब्रशंकर. रामानुज. वल्लभ. विज्ञान. बृउ. ३।७।२३ (पृ. ११५४–५६), बृउ. ३।८।८ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

(१) बृउ. ३।८।११; शब्रा. १४।६।८।११ दतोऽस्ति (दस्ति) एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश (एतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाश); ब्रशंकर. १।३।१०,१२, १।४।३,२२,२।३।३०,३।४।८,४।१।२; भास्कर. १।३।१२; रामानुज. १।३।११; निंबार्क. १।३।१२; ब्रमध्व. १।३।१०,१३,१६,२।४।११ एतस्मिन्नु ख (एतस्मिन्ख); श्रीकंठ. १।३।९,११ ब्रमध्ववत्; श्रीकर. १।३।१०,१२, १।४।३; विज्ञान. १।३।१२, २।१।१४, ३।३।३९; बलदेव. १।३।१२.

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वम् । न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति । ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥

(१) सा होवाच — हे ब्राह्मणा भगवन्तः शृणुत मदीयं वचः । तदेव बहु मन्येध्वम् । किं तत् ? यदस्मात् याज्ञवल्क्यात् नमस्कारेण मुच्येध्वम् — अस्मै नमस्कारं कृत्वा, तदेव बहु मन्यध्वमित्यर्थः । जयस्त्वस्य मनसापि नाशंसनीयः, किमुत कार्यतः । कस्मात् ? न वै युष्माकं मध्ये जातु कदाचिदपि इमं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यं प्रति जेता । प्रश्नौ चेन्मह्यं वक्ष्यति, न वै जेता भविता — इति पूर्वमेव मया प्रतिज्ञातम् । अद्यापि ममायमेव निश्चयः— ब्रह्मोद्यं प्रति एतत्तुल्यो न कश्चिद्विद्यत इति । ततो ह वाचक्नव्युपरराम ।

अत्र अन्तर्यामिब्राह्मणे एतदुक्तम् — यं पृथिवी न वेद, यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति च, यमन्तर्यामिणं न विदुः, ये च न विदुः, यच्च तदक्षरं दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेन सर्वेषां चेतनाधातुरित्युक्तम् । कस्तु एषां विशेषः, किं वा सामान्यमिति । तत्र केचिदाचक्षते — परस्य महासमुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणः अक्षरस्य अप्रचलितस्वरूपस्य ईषत्प्रचलितावस्था अन्तर्यामी । अत्यन्तप्रचलितावस्था क्षेत्रज्ञः, यः तं न वेद अन्तर्यामिणम् । तथा अन्याः पञ्चावस्थाः परिकल्पयन्ति । तथा अष्टावस्था ब्रह्मणो भवन्तीति वदन्ति । अन्ये अक्षरस्य शक्तय एता इति वदन्ति, अनन्तशक्तिमदक्षरमिति च । अन्ये तु अक्षरस्य विकारा इति वदन्ति । अवस्थाशक्ती तावन्नोपपद्येते, अक्षरस्य अशनायादिसंसारधर्मातीतत्वश्रुतेः । न हि अशनायाद्यतीतत्वं अशनायादिधर्मवदवस्थावत्त्वं च एकस्य युगपदुपपद्यते । तथा शक्तिमत्त्वं च । विकारावयवत्वे च दोषाः प्रदर्शिताश्चतुर्थे । तस्मात् एता असत्याः सर्वाः कल्पनाः । कस्तर्हि भेद एषाम् ? उपाधिकृत इति ब्रूमः । न स्वत एषां भेदः अभेदो वा, सैन्धवघनवत् प्रज्ञानघनैकरसस्वाभाव्यात्, 'अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्' 'अयमात्मा ब्रह्म' इति च श्रुतेः— 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' इति च आथर्वणे । तस्मात् निरुपाधिकस्य आत्मनो निरुपाख्यत्वात् निर्विशेषत्वात् एकत्वाच्च 'नेति नेति' इति व्यपदेशो भवति । अविद्याकामकर्मविशिष्टकार्यकरणोपाधिः आत्मा संसारी जीव उच्यते । नित्यनिरतिशयज्ञानशक्त्युपाधिः आत्मा अन्तर्यामी ईश्वर उच्यते । स एव निरुपाधिः केवलः शुद्धः स्वेन स्वभावेन अक्षरं पर उच्यते । तथा हिरण्यगर्भाव्याकृतदेवताजातिपिण्डमनुष्यतिर्यक्प्रेतादिकार्यकरणोपाधिभिर्विशिष्टः तदाख्यः तद्रूपो भवति । तथा 'तदेजति तन्नैजति' इति व्याख्यातम् । तथा 'एष त आत्मा' 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढः' 'तत्त्वमसि' 'अहमेवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतयो न विरुध्यन्ते । कल्पनान्तरेषु एताः श्रुतयो न गच्छन्ति । तस्मात् उपाधिभेदेनैव एषां भेदः, नान्यथा, 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यवधारणात्सर्वोपनिषत्सु । * शंकर.

(२) 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा । न योगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपाच्युतो विभुः ॥' इति वाराहे । 'आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे' इत्यादेश्च 'न सत्तन्नासदुच्यते' 'अदुःखमसुखं समम्' 'न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्' इत्यादि च । मध्व.

(शाकल्यप्रश्नः)

देवसंख्यानं एकदेवमात्रपर्यवसितम्

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदिति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । षडिति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ओमिति होवाच । कत्येव

---

(१) बृउ. ३।८।१२ ; शब्रा. १४।६।८।१२ मन्येध्वं (मन्यध्वं) मुच्येध्वम् (मुच्याध्वै) ; मध्व. मन्येध्वं (मन्यध्वं) मुच्येध्वम् (मुच्यध्वम्).

* रंग. शंकरवत् ।

(१) बृउ. ३।९।१; शब्रा. १४।६।९।१, २; ब्रशंकर. १।३।२७; भास्कर. १।३।२७, १।३।३३, २।१।१४; रंग. कतमे+ (च); श्रीकर. १।३।२७.

देवा याज्ञवल्क्येति । द्वाविति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अध्यर्ध इति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति । ओमिति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥

(१) अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । पृथिव्यादीनां सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्य उत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् ओतप्रोतभावं कथयन् सर्वान्तरं ब्रह्म प्रकाशितवान् । तस्य च––ब्रह्मणो व्याकृतविषये सूत्रभेदेषु नियन्तृत्वमुक्तम् –– व्याकृतविषये व्यक्ततरं लिङ्गमिति । तस्यैव ब्रह्मणः साक्षादपरोक्षत्वे नियन्तव्यदेवताभेदसंकोचविकासद्वारेणाधिगन्तव्ये इति तदर्थं शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते । अथ हैनं विदग्ध इति नामतः, शकलस्यापत्यं शाकल्यः, पप्रच्छ — कतिसंख्याका देवाः हे याज्ञवल्क्येति । स याज्ञवल्क्यः, ह किल, एतयैव वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे संख्यां, यां संख्यां पृष्टवान् शाकल्यः । यावन्तः यावत्संख्याका देवाः वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि –– निविन्नाम देवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते, तानि निवित्संज्ञकानि । तस्यां निविदि यावन्तो देवाः श्रूयन्ते, तावन्तो देवा इति । का पुनः सा निविदिति तानि निवित्पदानि प्रदर्श्यन्ते—त्रयश्च त्री च शता––त्रयश्च देवाः, देवानां त्री च त्रीणि च शतानि । पुनरप्येवं त्रयश्च, त्री च सहस्रा सहस्राणि ––एतावन्तो देवा इति । शाकल्योऽपि ओमिति होवाच । एवमेषां मध्यमा संख्या सम्यक्तया ज्ञाता । पुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषयां संख्यां, पृच्छति ––कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशत्, षट्, त्रयः, द्वौ, अध्यर्धः, एकः –– इति । देवतासंकोचविकासविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छति –– कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । शंकर.

(२) ' विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ' –– स्यादेतद्यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत । विग्रहवत्त्वाहत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसंनिधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत । तदा च विरोधः कर्मणि स्यात् । न हीन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते । न च संभवति । बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसंनिधानतानुपपत्तेरिति चेत् । नायमस्ति विरोधः । कस्मात् –– अनेकप्रतिपत्तेः । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः संभवति । कथमेतदवगम्यते–दर्शनात् । तथा हि –– ' कति देवाः ' इत्युपक्रम्य ' त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा ' इति निरुच्य ' कतमे ते ' इत्यस्यां पृच्छायां ' महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः ' इति ब्रुवति श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण ' कतम एको देवः ' इति ' प्राणः ' इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति ।

* ब्रशंकर.

(३) विदग्धः समर्थमन्य इति यावत् । उक्तमङ्गीकरोति –– ओमिति होवाच । विदग्ध इति शेषः ।

रंग.

स होवाच । महिमान एवैषामेते । त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ॥

(१) स होवाच इतरः –– महिमानः विभूतयः, एषां त्रयस्त्रिंशतः देवानां, एते त्रयश्च त्री च शतेत्यादयः । परमार्थतस्तु त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्युच्यते –– अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादश आदित्याः–– ते एकत्रिंशत् –– इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति त्रयस्त्रिंशतः पूरणौ । शंकर.

(२) महिमान एवंगुणभूता इत्यर्थः । रंग.

(३) ' ये येऽवराः सुरास्ते तु परेषां महिमात्मकाः । महीत्युक्तं हि माहात्म्यं महिमानो हि तन्मिताः । एवं हि महिमाशब्दस्तद्वशत्वं वदत्ययम् । यत्र माहात्म्यवाची

---

* भास्कर. श्रीकर. ब्रशंकरवत् ।

(१) बृउ. ३।९।२; शब्रा. १४।६।९।३; ब्रशंकर. १।३।२७; भास्कर. १।३।३३ (अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति), २।१।१४; श्रीकर. १।३।२७.

स्यान्महत्त्वं महिमा तदा। त्रयस्त्रिंशत्सुराणां हि परिवारास्ततः परे। षण्णामेते त्रयाणां ते ते द्वयोः साधिकस्य तौ। एकस्य सोऽपि क्रमतः पराधीनस्वरूपिणः। पराधीनबलाश्चैव पराधीनप्रवृत्तयः। एक एव स्वतन्त्रोऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः॥'

मध्व.

(१)कतमे वसव इति। अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः। एतेषु हीद९ँ सर्व९ँ हितमिति तस्माद्वसव इति॥

(१) कतमे वसव इति तेषां स्वरूपं प्रत्येकं पृच्छ्यते। अग्निश्च पृथिवी चेति — अग्न्याद्या नक्षत्रान्ता एते वसवः— प्राणिनां कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकरणसंघातरूपेण तन्निवासत्वेन च विपरिणमन्तः जगदिदं सर्वं वासयन्ति वसन्ति च। ते यस्माद्वासयन्ति तस्माद्वसव इति। शंकर.

(२) यस्मादग्न्यादिषु सर्वं वसुशब्दवाच्यं धनं हितमिति तस्माद्वसव इत्युच्यन्त इत्यर्थः।

रंग.

(३) 'अग्रं विष्णुं नयेद्यस्मात्सुपर्णोऽग्निरुदाहृतः। प्रथितं हरिमादाय वातीति प्रथिवः स्मृतः। तद्भार्या पृथिवी नाम यत्तदिच्छानुसारिणी। सर्वज्ञत्वात्तथायुष्ट्वात्सूत्रात्मा वायुरुच्यते। श्रद्धा नामैव तत्पत्नी सर्वस्यान्तर्निरीक्षणात्। अन्तरिक्षमिति प्रोक्ता देवेभ्योऽधिकवीक्षणात्। आदिकालस्थितो यस्मादादित्यश्च सदाशिवः। द्यौरुमा च समुद्दिष्टा वाग्रूपा द्योतिका यतः। त एते सर्वदेवेभ्यो विशिष्टास्तद्दशाः परे। नक्षत्रमिन्द्र उद्दिष्टश्चन्द्रः काम उदाहृतः। अत्राणात्सूर्यचन्द्राद्यैराह्लादाच्चैव हेतुतः। वासयन्ति जगद्यस्मादेतेऽष्टौ वसवः स्मृताः। ज्ञानादिषड्गुणाः षट्सु तदन्येभ्योऽधिका यतः। वसुष्वपि त एवोच्चा वीन्द्राद्याः पूर्वकीर्तिताः॥'

मध्व.

कतमे रुद्रा इति। दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः। ते यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति। तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति॥

(१) कतमे रुद्रा इति। दश इमे पुरुषे, कर्मबुद्धीन्द्रियाणि प्राणाः, आत्मा मनः एकादशः — एकादशानां पूरणः। ते एते प्राणाः यदा अस्माच्छरीरात् मर्त्यात् प्राणिनां कर्मफलोपभोगक्षये उत्क्रामन्ति — अथ तदा रोदयन्ति तत्संबन्धिनः। तत् तत्र यस्माद्रोदयन्ति ते संबन्धिनः, तस्मात् रुद्रा इति।

शंकर.

(२) आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते, करणाधिकारात्। नन्वेकादशत्वादप्यधिके द्वादशत्रयोदशत्वे उदाहृते। सत्यमुदाहृते। न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थमधिकं करणं कल्प्येत।

* ब्रशांकर. २।४।६

(३) दशमे दशेमे इत्यर्थः। रंग.

(४) 'प्राणाद्या वायुपुत्रास्तु दशबुद्ध्यभिमानवान्। बृहस्पतिरिति ह्येते रुद्रा इत्येव कीर्तिताः॥'

मध्व.

(२)कतम आदित्या इति। द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्याः। एते हीद९ँ सर्वमाददाना यन्ति। ते यदिद९ँ सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति॥

(१) कतम आदित्या इति। द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य कालस्य अवयवाः प्रसिद्धाः, एते आदित्याः। कथम्? एते हि यस्मात् पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामायूंषि कर्मफलं च आददानाः गृह्णन्तः

---

(१) बृउ. ३।९।३; शब्रा. १४।६।९।४ सर्व९ँ हितमिति तस्माद्वसव इति (सर्वं वसु हितम्। एते हीद९ँ सर्वं वासयन्ते। तद्यदिद९ँ सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति); रंग. हीद९ँ (हीदं वसु); मध्व. रंगवत्.

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. वल्लभ. ब्रशंकरवत्।

(१) बृउ. ३।९।४; शब्रा. १४।६।९।५ स्माच्छरीरान्मर्त्यादु (स्मान्मर्त्याच्छरीरादु); ब्रशंकर. २।४।५, ६; भास्कर. २।४।६, १७; रंग. दशेमे (दशमे); रामानुज. २।४।५; निंबार्क. २।४।६; श्रीकंठ. २।४।५; श्रीकर. २।४।४; वल्लभ. २।४।५ दशेमे पुरुषे (दश वै पशोः); विज्ञान. २।४।५, ६; बलदेव. २।४।५.

(२) बृउ. ३।९।५; शब्रा. १४।६।९।६ (वै०) ते यदिद९ँ (तद्यदिद९ँ).

उपाददतः यन्ति गच्छन्ति—ते यत् यस्मात् एवं इदं सर्वमाददाना यन्ति, तस्मादादित्या इति । शंकर.

(२) ' मासाभिमानिनो ये तु यमचन्द्रयुता द्विषट् । धात्रर्यमाद्या आदित्या इन्द्राविष्णू विनैव तु ॥' मध्व.

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति । कतमः स्तनयित्नुरिति । अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥

(१) कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति, स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति, कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति । अशनिः वज्रं वीर्यं बलं, यत् प्राणिनः प्रमापयति, स इन्द्रः । इन्द्रस्य हि तत् कर्म । कतमो यज्ञ इति पशव इति—यज्ञस्य हि साधनानि पशवः । यज्ञस्यारूपत्वात् पशुसाधनाश्रयत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यते ।

शंकर.

(२) ' स्तनयित्नोरभीमानी वायुजस्त्विन्द्र उच्यते। स एव वज्र इन्द्रस्य सोऽशनिश्चाशनादरेः । यज्ञो नामेन्द्रपुत्रो यो जयन्त इति चोच्यते । स एव पशुमानित्वात्पशवश्चेति कथ्यते । एवं प्राधान्यतो देवास्त्रयस्त्रिंशत्प्रकीर्तिताः । दक्षाग्निप्रमुखाः सर्वे प्राणा एव हि वायुजाः । रुद्रा अपि तदावेशात् पृथङ्नोदीरिता इह । काम एवानुविष्टत्वादनिरुद्धश्च नोदितः । मन्वावेशादिन्द्रजस्तु संख्यायामनुवेशितः । अश्विनौ निर्ऋतिश्चैव कुबेरश्च विनायकः । अर्यम्ण्यंशादिचतुर्षु विशेषावेशसंयुताः ॥' अत्रोक्ता अपि पृथिव्याद्या अन्तर्यामिब्राह्मणे भवन्ति । ' षट्सु प्रधानास्तिस्रो हि वायुवीन्द्रमहेश्वराः । स्वभार्याणां स्वाश्रयत्वात्ते लोका ज्ञानरूपतः । पदैक्याद्ब्रह्मवाय्वोस्तु पदसाम्याच्छिवस्य च । शेषस्यापि तु नैवोक्तिः पृथक्— ॥' मध्व.

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षट् । एते हीदꣳ सर्वꣳ षडिति ॥

(१) बृउ. ३।९।६; शब्रा. १४।६।९।७.

(२) बृउ. ३।९।७; शब्रा. १४।६।९।८ षट् (षडिति) हीदꣳ (ह्येवेदꣳ); मध्व. एते ही (एतेषु ही).

उ. का. १४७

कतमे षडिति । त एव अग्न्यादयो वसुत्वेन पठिताः चन्द्रमसं नक्षत्राणि च वर्जयित्वा षड्भवन्ति — षट्संख्याविशिष्टाः । एते हि यस्मात्, त्रयस्त्रिंशदादि यदुक्तं इदं सर्वं, एत एव षड्भवन्ति । सर्वो हि वस्वादिविस्तर एतेष्वेव षट्सु अन्तर्भवतीत्यर्थः । शंकर.

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्ध इति । योऽयं पवत इति ॥

(१) कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोका इति—पृथिवीमग्निं च एकीकृत्य एको देवः, अन्तरिक्षं वायुं च एकीकृत्य द्वितीयः, दिवमादित्यं च एकीकृत्य तृतीयः—ते एव त्रयो देवा इति । एषु, हि यस्मात्, त्रिषु देवेषु सर्वे देवा अन्तर्भवन्ति, तेन एत एव देवास्त्रयः—इत्येष नैरुक्तानां केषांचित्पक्षः । कतमौ तौ द्वौ देवाविति—अन्नं चैव प्राणश्च एतौ द्वौ देवौ । अनयोः सर्वेषामुक्तानामन्तर्भावः । कतमोऽध्यर्ध इति — योऽयं पवते वायुः । शंकर.

(२) सर्वदेवाश्रयत्वात्त्रय एव लोका देवा इत्यर्थः । रंग.

(३) 'श्रद्धा च मारुतः । द्वौ देवाविह संप्रोक्तावन्नं श्रद्धा प्रकीर्तिता । अतीतत्वाद्देवताभ्यो नेतृत्वाच्चान्नमुच्यते । श्रद्धेति वायोः पत्नी सा—॥' मध्व.

तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते । अथ कथमध्यर्ध इति । यदस्मिन्निदꣳ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति । कतम एको देव इति । प्राण इति । स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥

(१) तत् तत्र आहुः चोदयन्ति—यदयं वायुः एक इवैव एक एव पवते । अथ कथमध्यर्ध इति । यत् अस्मिन् इदं सर्वमध्यार्ध्नोत्—अस्मिन्वायौ सति इदं सर्वमध्यार्ध्नोत्—आधि ऋद्धिं प्राप्नोति—तेनाध्यर्ध इति । कतम एको देव इति, प्राण इति । स प्राणो

(१) बृउ. ३।९।८; शब्रा. १४।६।९।९ (तौ०).

(२) बृउ. ३।९।९; शब्रा. १४।६।९।१० इवैव (एव) (प्राण इति०); ब्रशंकर. १४।१६; रंग. यदस्मि (यस्मि); श्रीकर. १४।१६.

ब्रह्म---सर्वदेवात्मकत्वान्महद्ब्रह्म, तेन स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते---त्यदिति तद्ब्रह्माचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन। देवानामेतत् एकत्वं नानात्वं च---अनन्तानां देवानां निर्वित्संख्याविशिष्टेष्वन्तर्भावः। तेषामपि त्रयस्त्रिंशदादिषूत्तरोत्तरेषु यावदेकस्मिन्प्राणे। प्राणस्यैव चैकस्य सर्वः अनन्तसंख्यातो विस्तरः। एवमेकश्च अनन्तश्च अवान्तरसंख्याविशिष्टश्च प्राण एव। तत्र च देवस्यैकस्य नामरूपकर्मगुणशक्तिभेदः अधिकारभेदात्।

शंकर.

(२) ननु प्राणः पवमानपर्यायः स चाध्यर्ध इति कथमुक्त इत्यत्राऽऽह---स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते। प्राणशब्देन तु ब्रह्मैवोच्यत इत्यर्थः। ततश्च ब्रह्मणो महिमानः सर्वे देवा इति पर्यवसितोऽर्थः। रंग.

(३) 'प्राणो वै विष्णुरुत्तमः। णेत्येवानन्द उद्दिष्ट आसमन्तात्प्रकृष्टतः। प्राणो हि भगवान्विष्णुरध्यर्धो वायुरुच्यते। अध्यर्धा हि गुणा नित्यं वायोरध्यर्ध एव तत्। न चैकत्वं भवेद्वायोस्तद्विशिष्टो यतो हरिः। न च द्वितीयता तस्मिन्प्रीतिरभ्यधिका हरेः। तेनाध्यर्धगुणो यस्मात्सर्वस्माद्देवतागणात्। न चाशक्यं न चाप्राप्यमतोऽध्यर्ध इतीरितः। अत्यन्तरङ्गं यत्तस्मान्न हरेः पृथगीरिता। श्रीः स्वरूपविभेदेऽपि सर्वोत्कृष्टाऽपि नित्यशः। तस्या अपि परो विष्णुर्गुणैः सर्वैरदोषवान्। एक इत्युच्यते नित्यं यस्मान्नान्यस्तथाविधः। तत्परो वा गुणोद्रेके ब्रह्मासौ गुणपूर्तितः। तथात्वे न यतो नित्यमविकारेण याति हि। त्यदित्युक्तस्ततो विष्णुः सर्वदेवेश्वरेश्वरः॥' इति महामीमांसायाम्। मध्व.

मनोज्योतिष्काः शारीरकाममयादित्यस्थश्रौत्रच्छायामयादर्शस्थाप्स्थपुत्रमयपुरुषाः आयतनलोकदेवताविशेषः सहिताः

पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ। य एवायꣳ शारीरः पुरुषः स एषः। वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति। अमृतमिति होवाच॥

(१) इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरष्टधा भेद उपदिश्यते — पृथिव्येव यस्य देवस्य आयतनं आश्रयः। अग्निर्लोको यस्य — लोकयत्यनेनेति लोकः, पश्यतीति — अग्निना पश्यतीत्यर्थः। मनोज्योतिः— मनसा ज्योतिषा संकल्पविकल्पादिकार्यं करोति यः सोऽयं मनोज्योतिः। पृथिवीशरीरः अग्निदर्शनः मनसा संकल्पयिता पृथिव्यभिमानी कार्यकरणसंघातवान्देव इत्यर्थः। य एवं विशिष्टं वै तं पुरुषं विद्यात् विजानीयात्, सर्वस्य आत्मनः आध्यात्मिकस्य कार्यकरणसंघातस्य आत्मनः परमयनं पर आश्रयः तं परायणम्—मातृजेन त्वङ्मांसरुधिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजस्य अस्थिमज्जाशुक्ररूपस्य परं अयनं, करणात्मनश्च— स वै वेदिता स्यात्। य एतदेवं वेत्ति स वै वेदिता पण्डितः स्यादित्यभिप्रायः। याज्ञवल्क्य त्वं तमजानन्नेव पण्डिताभिमानीत्यभिप्रायः। यदि तद्विज्ञाने पाडित्यं लभ्यते, वेद वै अहं तं पुरुषम् — सर्वस्य आत्मनः परायणं यमात्थ यं कथयसि -- तमहं वेद। तत्र शाकल्यस्य वचनं द्रष्टव्यम् -- यदि त्वं वेत्थ तं पुरुषं, ब्रूहि किंविशेषणोऽसौ। शृणु, यद्विशेषणः सः--य एवायं शारीरः— पार्थिवांशे शरीरे भवः शारीरः मातृजकोशत्रयरूप इत्यर्थः। स एष देवः, यस्त्वया पृष्टः, हे शाकल्य। किंतु अस्ति तत्र वक्तव्यं विशेषणान्तरम्। तत् वदैव पृच्छैवेत्यर्थः, हे शाकल्य। स एवं प्रक्षोभितोऽमर्षवशग आह, तोत्त्रार्दित इव गजः-- तस्य देवस्य शारीरस्य का देवता -- यस्मान्निष्पद्यते, यः 'सा तस्य देवता' इत्यस्मिन्प्रकरणे विवक्षितः। अमृतमिति होवाच -- अमृतमिति यो भुक्तस्यान्नस्य रसः मातृजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुः। तस्माद्धि अन्नरसाल्लोहितं निष्पद्यते स्त्रियां श्रितम्। ततश्च लोहितमयं शरीरं बीजाश्रयम्। समानमन्यत्। शंकर.

(२) आयतनमाधारः शरीरमिति यावत्। लोक्यतेऽनेनेति लोको दर्शनसाधनमित्यर्थः। अग्निना पश्यति। मनोज्योतिः। मन एव ज्योतिः संकल्पविकल्पादिकार्यकारि यस्य स मनोज्योतिः। पृथिव्यायतनकत्वेनाग्निदर्श-

(१) बृउ. ३।९।१०; शब्रा. १४।६।९।११ अग्निर्लोको (चक्षुर्लोको) अमृतमिति (स्त्रिय इति); ब्रशंकर. १।२।१८; श्रीकर. १।२।१८.

नकत्वेन मनसा संकल्पयितृत्वेन ध्यातव्य इति प्रश्नस्य फलितार्थः । ईदृशः परमात्मा पृथिव्यायतनत्वादिना ज्ञातव्य इति यो ज्ञाता स एव ज्ञाता याज्ञवल्क्य नान्य इत्यर्थः । एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह -- वेद वा अहमिति । वैशब्द एवार्थः । अहं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं पृथिव्याद्यायतनत्वादिनोपास्यं यं त्वं वदसि तमहं जानाम्येव । कोऽसावित्यत्राऽऽह -- य एवायं शारीरः पुरुष इति । शारीरो जीवस्तदन्तर्यामीति यावत् । यद्वा शारीरो जगच्छरीरकः । ततश्च जगच्छरीरकत्वविशिष्टः सर्वात्मपरायणभूतः पुरुषशब्दितः परमात्मा पृथिव्यायतनत्वादिना ध्यातव्यः । एवं तस्योत्तरमुक्त्वास्मिन्विषये ज्ञेयं विशेषणान्तरं स्वयं पृच्छति -- वदैवेति । तस्य पृथिव्यायतनत्ववेदितुरुपास्या देवता का किंसंज्ञादिविशिष्टा ध्यातव्येत्यर्थः । उत्तरमाह -- अमृतमिति होवाच । अमृतमितिसंज्ञादिविशिष्टा ध्यातव्येत्यर्थः । 'स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इत्यन्तर्यामिणो वेदनादिति द्रष्टव्यम् । यद्वा वदैव शाकल्य वदैव पृच्छैव यत्प्रष्टव्यं तत्सर्वं पृच्छेत्यर्थः । तस्य का देवतेति शाकल्यप्रश्नः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

रंग.

कांम एव यस्याऽऽयतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं काममयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । स्त्रिय इति होवाच ॥

(१) काम एव यस्यायतनम् । स्त्रीव्यतिकराभिलाषः कामः कामशरीर इत्यर्थः । हृदयं लोकः, हृदयेन बुद्ध्या पश्यति । य एवायं काममयः पुरुषः अध्यात्ममपि काममय एव, तस्य का देवतेति -- स्त्रिय इति होवाच । स्त्रीतो हि कामस्य दीप्तिर्जायते ।

शंकर.

(२) स्त्रीशरीरकतया ध्यातव्येत्यर्थः । रंग.

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवासावादित्ये पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । सत्यमिति होवाच ॥

(१) रूपाण्येव यस्यायतनम् । रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि । य एवासावादित्ये पुरुषः—सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषः, तस्य का देवतेति -- सत्यमिति होवाच । सत्यमिति चक्षुरुच्यते । चक्षुषो हि अध्यात्मत आदित्यस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ।

शंकर.

(२) 'तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एव तस्मिन्मण्डले पुरुषः' इति श्रुतेरिति भावः । रंग.

आंकाश एव यस्याऽऽयतनꣳ श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । दिश इति होवाच ॥

(१) आकाश एव यस्यायतनम् । य एवायं श्रोत्रे भवः श्रौत्रः, तत्रापि प्रतिश्रवणवेलायां विशेषतो भवतीति प्रातिश्रुत्कः, तस्य का देवतेति — दिश इति होवाच । दिग्भ्यो ह्यसौ आध्यात्मिको निष्पद्यते ।

शंकर.

(२) श्रौत्रः श्रोत्रानुभूयमानः । प्रातिश्रुत्कः प्रतिध्वनिविशिष्टः पुरुषः । श्रोत्रानुभूयमानत्वं च परमात्मनः प्रतिध्वनिद्वारा द्रष्टव्यम् । रंग.

तंम एव यस्याऽऽयतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः

---

(१) बृउ. ३।९।११; शब्रा. १४।६।९।१४ हृदयं लोको (चक्षुर्लोको) य एवायं काममयः (य एवासौ चन्द्रे) स्त्रिय (मन).

(१) बृउ. ३।९।१२; शब्रा. १४।६।९।१२ सत्यमिति (चक्षुरिति).

(२) बृउ. ३।९।१३; शब्रा. १४।६।९।१३ श्रोत्रं लोको (चक्षुर्लोको) श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कः (वायौ) दिश (प्राण).

(३) बृउ. ३।९।१४; शब्रा. १४।६।९।१६ हृदयं लोको (चक्षुर्लोको).

परायण९ँ स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुष९ँ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ। य एवायं छायामयः पुरुषः स एषः। वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति। मृत्युरिति होवाच ॥

(१) तम एव यस्यायतनम्। तम इति शार्वराद्यन्धकारः परिगृह्यते। अध्यात्मं छायामयः अज्ञानमयः पुरुषः। तस्य का देवतेति — मृत्युरिति होवाच। मृत्युरधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणम्। शंकर.

(२) बालाक्यजातशत्रुसंवादे 'छायापुरुषे मृत्युरिति वा अहमेतमुपासे' इति दर्शनादिति भावः। रंग.

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायण९ँ स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुष९ँ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ। य एवायमादर्शे पुरुषः स एषः। वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति। असुरिति होवाच ॥

(१) रूपाण्येव यस्यायतनम्। पूर्वं साधारणानि रूपाण्युक्तानि, इह तु प्रकाशकानि विशिष्टानि रूपाणि गृह्यन्ते। रूपायतनस्य देवस्य विशेषायतनं प्रतिबिम्बाधारमादर्शादि। तस्य का देवतेति — असुरिति होवाच। तस्य प्रतिबिम्बाख्यस्य पुरुषस्य निष्पत्तिः असोः प्राणात्। शंकर.

(२) पूर्वमादित्यपुरुषे रूपसामान्यमुक्तमिह तु तद्विशेष इति भिदा।

बालाकिब्राह्मणे प्रातिश्रुत्कपुरुषेऽसुत्वमुक्तमिह त्वादर्शपुरुषेऽसुत्वं तत्राऽऽदर्शपुरुषे रोचिष्णुत्वमुक्तं विधाभेदसंभवादिति द्रष्टव्यम्। इयांस्तु विशेषः— बालाकिब्राह्मणे ब्रह्मलिङ्गत्वाभावात्तत्रत्यपुरुषशब्दो न ब्रह्मपर्यन्त इह तु सर्वात्मपरायणत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मपर्यन्त इति विवेकः। केचित्तु बालाकिब्राह्मण इव पुरुषशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तत्वमपि नाभ्युपगच्छन्ति (इति) उभयथाऽपि न विरोधः। रंग.

[१]आप एवं यस्याऽऽयतन९ँ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायण९ँ स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुष९ँ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ। य एवायमप्सु पुरुषः स एषः। वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति। वरुण इति होवाच ॥

आप एव यस्य आयतनम्। साधारणाः सर्वा आप आयतनम्। वापीकूपतडागाद्याश्रयासु अप्सु विशेषावस्थानम्। तस्य का देवतेति, वरुण इति — वरुणात् संघातकर्त्र्यः अध्यात्मं आप एव वाप्याद्यपां निष्पत्तिकारणम्। शंकर.

[२]रेत एव यस्याऽऽयतन९ँ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायण९ँ स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुष९ँ सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ। य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एषः। वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति। प्रजापतिरिति होवाच ॥

(१) रेत एव यस्यायतनम्। य एवायं पुत्रमयः विशेषायतनं रेतआयतनस्य — पुत्रमय इति च अस्थिमज्जाशुक्राणि पितुर्जातानि, तस्य का देवतेति, प्रजापतिरिति होवाच — प्रजापतिः पितोच्यते, पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः। शंकर.

(२) उक्ताष्टपुरुषेषु मनोज्योतिष्ट्वं सर्वत्रानुगतम्। आयतनानां लोकानां धर्माणां च भेदः। रंग.

(३) 'शारीरो मनुरुद्दिष्टः कामः प्रद्युम्न उच्यते। आदित्यस्थस्तथा रुद्रः श्रौत्रश्चन्द्र उदाहृतः। छायामयस्तु निर्ऋतिरादर्शे सूर्य एव च। पर्जन्यस्त्वप्सु पुरुषः शक्रः पुत्राभिमानवान्। अमृतं वायुरुद्दिष्टः स्त्रियः श्रीर्गौरुमा तथा। सत्यं ब्रह्मा समुद्दिष्टो गरुत्मञ्छेषका दिशः। आदेशनाद्दिशः प्रोक्ता मृत्युर्यम उदाहृतः। अन्तर्गतेन रूपेण वायुरेव त्वसुः स्मृतः। पालकेन स्वरू-

---

(१) बृउ. ३।९।१५; शब्रा. १४।६।९।१५ रूपाण्येव (तेज एव) य एवाय......... होवाच (य एवायमग्नौ पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच).

[१] बृउ. ३।९।१६; शब्रा. १४।६।९।१७ हृदयं लोको (चक्षुर्लोको).

[२] बृउ. ३।९।१७; शब्रा. १४।६।९।१८ हृदयं लोको (चक्षुर्लोको).

पेण ब्रह्मैवात्र प्रजापतिः । प्रकाशस्त्वान्तरो ज्योतिर्लोको बाह्य इतीर्यते । मनःस्थिता मनोनाम्नी बोधरूपत्वतो रमा । सैवाग्निस्थाऽदनान्नित्यमग्निरित्येव गीयते । हृदयं बुद्धिसंस्था सा त्वयनं हृदि यत्ततः । चक्षुः सा दृष्टिहेतुत्वादष्टानां लोक एव सा ॥' इति च । बुद्धिवृत्त्यपेक्षया बहिःप्रकाशहेतुत्वमपि देव्या न विरुध्यते । इम एव त्रयो लोका इति पूर्वोक्तानां देवानामनुक्तौ कथं लोकमात्रे सर्वदेवानामन्तर्भावः । उक्ताङ्गीकारेऽनन्तर्भावः कथम् । कथं चाग्न्यादिषु । न चावासमात्रमत्र विवक्षितम् । प्रतिशरीरमपि सर्वदेवानामावासान्न लोकादीनां विशेषः । सामर्थ्याधिक्यं चात्र विवक्षितम् । एतेषु हीदं सर्वं षडिति । यदस्मिन्निदं सर्वं अध्यार्ध्नोत् । स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते । महिमान एवैषामित्यादिषु षड्गुणोद्रेकादीनामुक्तेः अन्तर्भावस्य च महिमकारणत्वोक्तेः । इदं सर्वं गुणषट्कं पूर्णं गुणषट्कमित्यर्थः । इदंशब्दो विवक्षितत्वादयं भगवानितिवत् । एवमेवेदं सर्वमध्यार्ध्नोदिति च । गुणाधिक्येन तदधीनत्वे विवक्षिते निवासत्वादिकमन्तर्भवति । उत्तमानामधिकव्याप्त्यादेः । न तु निवासत्वादौ गुणाधिक्यादिकम् । कथं च तन्महिमत्वेनान्तर्भावमुक्त्वा निवासत्वमात्रेणान्तर्भाव उच्यते । कथं चान्यथा कामादीनां प्रसिद्धमहिमानां स्त्रीमात्रादिकं देवतोच्येत । प्रसिद्धं चैतत् । आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भः। आत्मा ते वातः । इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठः । ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव । अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः । तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते । तद्या इमा अक्षँल्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तो यच्छुक्लं तेनेन्द्रः । अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः । ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठश्च मारुतः । वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः । अनावृत्तिर्देहिनां देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः । क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः । वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः । आत्मत एष प्राणो जायते । यो वायौ तिष्ठन् । देवानां देवता वायुर्वायोर्देवो जनार्दनः । स प्राणमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धाम् । एतस्माज्जायते प्राणः । 'रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कंचिदुपाश्रितः ॥' इत्यादिषु सर्वत्र । 'श्रियः प्रसादं सकुशेशये शयः श्रितः सचिन्त्यः प्रशशंस शौरिम् ॥' इत्यादि च । मध्व.

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः। त्वाꣳस्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता३ इति ॥

(१) अष्टधा देवलोकपुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधा आत्मानं प्रविभज्य अवस्थित एकैको देवः प्राणभेद एव उपासनार्थे व्यपदिष्टः । अधुना दिग्विभागेन पञ्चधा प्रविभक्तस्य आत्मन्युपसंहारार्थं आह । तूष्णींभूतं शाकल्यं याज्ञवल्क्यो ग्रहेणेव आवेशयन्नाह — शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्विदिति वितर्के, इमे नूनं ब्राह्मणाः, अङ्गारावक्षयणम् — अङ्गाराः अवक्षीयन्ते यस्मिन् संदंशादौ तत् अङ्गारावक्षयणम् — तत् नूनं त्वां अक्रत कृतवन्तः ब्राह्मणाः, त्वं तु तन्न बुद्ध्यसे आत्मानं मया दह्यमानमित्यभिप्रायः । शंकर.

(२) इमे नूनं ब्राह्मणाः स्वयं भीताः सन्तोऽङ्गारावक्षयणमङ्गारा अवक्षीयन्ते गृह्यन्ते येन पात्रेण तदङ्गारावक्षयणं तन्नूनं त्वां कृतवन्तो ब्राह्मणाः ।

रंग.

संदेवा दिशः हृदयप्रतिष्ठिताः, हृदयस्य सप्राणस्य
आत्मा प्रतिष्ठा, औपनिषदः पुरुषः

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति । दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति । यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥

(१) याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः— यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणान् अत्यवादीः अत्युक्तवानसि — स्वयं भीतास्त्वामङ्गारावक्षयणं कृतवन्त इति — किं ब्रह्म विद्वान् सन् एवमधिक्षिपसि ब्राह्मणान् । याज्ञवल्क्य आह — ब्रह्मविज्ञानं तावदिदं मम । किं तत् ? दिशो वेद दिग्विषयं विज्ञानं जाने । तच्च न केवलं दिश एव, सदेवाः देवैः सह दिगधिष्ठातृभिः, किंच सप्रतिष्ठाः प्रतिष्ठाभिश्च सह । इतर आह — यत् यदि दिशो

---

(१) बृउ. ३।९।१८; शब्रा. १४।६।९।१९; रंग. मक्रता३ (मृक्रता३); मध्व. रंगवत्.

(२) बृउ. ३।९।१९; शब्रा. १४।६।९।२०.

वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठा इति, सफलं यदि विज्ञानं त्वया प्रतिज्ञातम्। * शंकर.

(२) दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति याज्ञवल्क्य इतिवचनं सर्वप्रतिष्ठात्वेन ब्रह्मणोऽपि ज्ञानं भवतीति किं ब्रह्म विद्वानित्यस्य चोत्तरम्। मध्व.

[1]किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति। आदित्यदेवत इति। स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति। चक्षुषीति। कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति। रूपेष्विति। चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति। कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति। हृदय इति होवाच। हृदयेन हि रूपाणि जानाति। हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥

(१) किंदेवतः का देवता अस्य तव दिग्भूतस्य। असौ हि याज्ञवल्क्यः हृदयमात्मानं दिक्षु पञ्चधा विभक्तं दिगात्मभूतं, तद्द्वारेण सर्वं जगत् आत्मत्वेनोपगम्य, अहमस्मि दिगात्मेति व्यवस्थितः, पूर्वाभिमुखः— सप्रतिष्ठावचनात्। यथा याज्ञवल्क्यस्य प्रतिज्ञा तथैव पृच्छति — किंदेवतस्त्वमस्यां दिश्यसीति। सर्वत्र हि वेदे यां यां देवतामुपास्ते इहैव तद्भूतः तां तां प्रतिपद्यत इति। तथा च वक्ष्यति — 'देवो भूत्वा देवानप्येति' इति। अस्यां प्राच्यां का देवता दिगात्मनस्तव अधिष्ठात्री, कया देवतया त्वं प्राचीदिग्रूपेण संपन्न इत्यर्थः। इतर आह — आदित्यदेवत इति। प्राच्यां दिशि मम आदित्यो देवता, सोऽहमादित्यदेवतः। सदेवा इत्येतत् उक्तं, सप्रतिष्ठा इति तु वक्तव्यमित्याह — स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, चक्षुषीति। अध्यात्मतश्चक्षुष आदित्यो निष्पन्न इति हि मन्त्रब्राह्मणवादाः— 'चक्षोः सूर्यो अजायत' 'चक्षुष आदित्यः' इत्यादयः। कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति। कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति, रूपेष्विति। रूपग्रहणाय हि रूपात्मकं चक्षुः रूपेण प्रयुक्तम्। यैर्हि रूपैः प्रयुक्तं तैरात्मग्रहणाय आरब्धं चक्षुः। तस्मात् सादित्यं चक्षुः सह प्राच्या दिशा सह तत्स्थैः सर्वैः रूपेषु प्रतिष्ठितम्। चक्षुषा सह प्राची दिक्सर्वा रूपभूता। तानि च कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति। हृदय इति होवाच। हृदयारब्धानि रूपाणि। रूपाकारेण हि हृदयं परिणतम्। यस्मात् हृदयेन हि रूपाणि सर्वो लोको जानाति। हृदयमिति बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशः। तस्मात् हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि। हृदयेन हि स्मरणं भवति रूपाणां वासनात्मनाम्। तस्मात् हृदये रूपाणि प्रतिष्ठितानीत्यर्थः। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य। * शंकर.

(२) यदि दिशो वेत्थ तर्हि किंदेवतोऽस्याम्। 'आदित्यस्याश्रयश्चक्षुर्नामा स्वायंभुवो मनुः। चक्षुस्थो दृष्टिशक्तीशो रूपात्मेन्द्रस्तदाश्रयः। बुद्धितत्त्वात्मिकोमा च शक्रस्यापि समाश्रयः॥' मध्व.

[1]किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति। यमदेवत इति। स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति। यज्ञ इति। कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति। दक्षिणायामिति। कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति। श्रद्धायामिति। यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति। श्रद्धायाᳬ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति। कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति। हृदय इति होवाच। हृदयेन हि श्रद्धां जानाति। हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥

(१) किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति पूर्ववत् — दक्षिणायां दिशि का देवता तव। यमदेवत इति— यमो देवता मम दक्षिणादिग्भूतस्य। स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, यज्ञ इति — यज्ञे कारणे प्रतिष्ठितो यमः सह दिशा। कथं पुनर्यज्ञस्य कार्यं यम इत्युच्यते — ऋत्विग्भिर्निष्पादितो यज्ञः। दक्षिणया यजमानस्तेभ्यो यज्ञं निष्क्रीय तेन यज्ञेन दक्षिणां दिशं सह यमेनाभिजयति। तेन यज्ञे यमः कार्यत्वात्प्रतिष्ठितः

* रंग. शंकरवद्भावः।

(१) बृउ. ३।९।२०; शब्रा. १४।६।९।२१ छितमिति (ष्ठितं भवतीति) ष्ठितानीति (ष्ठितानि भवन्तीति) (होवाच०).

* रंग. शंकरवद्भावः।

(१) बृउ. ३।९।२१; शब्रा. १४।६।९।२२ (यज्ञ इति। कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति०) ष्ठितेति (ष्ठिता भवतीति) (होवाच०) श्रद्धां जानाति (श्रद्धत्ते).

सह दक्षिणया दिशा। कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति, दक्षिणायामिति — दक्षिणया स निष्क्रीयते । तेन दक्षिणाकार्यं यज्ञः । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति, श्रद्धायामिति — श्रद्धा नाम दित्सुत्वं आस्तिक्यबुद्धिर्भक्तिसहिता। कथं तस्यां प्रतिष्ठिता दक्षिणा ? यस्मात् यदा ह्येव श्रद्धत्ते अथ दक्षिणां ददाति, न अश्रद्दधत् दक्षिणां ददाति । तस्मात् श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति, हृदय इति होवाच — हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा यस्मात्, हृदयेन हि श्रद्धां जानाति। वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठिता भवति। तस्मात् हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य।

शंकर.

(२) 'एवं यमस्याश्रयश्च यज्ञमान्यनिरुद्धकः । दक्षिणामानिनी देवी रतिरेव तदाश्रयः । श्रद्धारूपः सदा कामस्तस्या अपि समाश्रयः । हृदयात्मिक्युमा तस्य कामस्यापि समाश्रयः ॥ '

मध्व.

[1]किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति। वरुणदेवत इति। स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । अप्स्विति। कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति। रेतसीति। कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति। तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति। हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

(१) किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति। तस्यां वरुणोऽधिदेवता मम । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, अप्स्विति — अपां हि वरुणः कार्यं, ' श्रद्धा वा आपः ' ' श्रद्धातो वरुणमसृजत ' इति श्रुतेः। कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति, रेतसीति — ' रेतसो ह्यापः सृष्टाः ' इति श्रुतेः । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति, हृदय इति — यस्मात् हृदयस्य कार्यं रेतः। कामो हृदयस्य वृत्तिः। कामिनो हि हृदयात् रेतोऽधिस्कन्दति। तस्मादपि प्रतिरूपं अनुरूपं पुत्रं जातमाहुर्लौकिकाः— अस्य पितुर्हृदयादिव अयं पुत्रः सृप्तः विनिःसृतः, हृदयादिव निर्मितो यथा सुवर्णेन निर्मितः कुण्डलः। तस्मात् हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य।

शंकर.

(२) ' अब्देवता सदा चन्द्रो वरुणस्य समाश्रयः। रेत आत्मा सुरगुरुः सोमस्यापि समाश्रयः । तस्याप्युमैवाश्रयः स्यात्तस्यैवं तु दिगीशितुः ॥ '

मध्व.

[1]किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति। स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति। दीक्षायामिति। कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति । सत्य इति । तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति। सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति। कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति। हृदय इति होवाच । हृदयेन हि सत्यं जानाति। हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

(१) किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति, सोमदेवत इति — सोम इति लतां सोमं देवतां चैकीकृत्य निर्देशः । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, दीक्षायामिति — दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति। क्रीतेन सोमेन इष्ट्वा ज्ञानवानुत्तरां दिशं प्रतिपद्यते सोमदेवताधिष्ठितां सौम्याम्। कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति, सत्य इति -- कथम् ? यस्मात्सत्ये दीक्षा प्रतिष्ठिता, तस्मादपि दीक्षितमाहुः— सत्यं वदेति — कारणभ्रेषे कार्यभ्रेषो मा भूदिति। सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति। कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति। हृदय इति होवाच। हृदयेन हि सत्यं जानाति । तस्मात् हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ।

शंकर.

(२) ' सोमस्य दीक्षारूपा तु शतरूपा समाश्रयः। तस्याः सत्यात्मको देवो मनुरेव समाश्रयः। तस्याप्युमैवाश्रयः स्यात्त्वष्टृरूपस्य नित्यदा ॥ '

मध्व.

---

(१) बृउ. ३।९।२२; शब्रा. १४।६।९।२३ छिता इति (छिता भवन्तीति) छितमिति (छितं भवतीति).

(१) बृउ. ३।९।२३; शब्रा. १४।६।९।२४ छितेति (छिता भवतीति) छितमिति (छितं भवतीति) (होवाच०).

[1]किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वाचीति । कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति । हृदय इति । कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥

(१) किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । मेरोः समन्ततो वसतामव्यभिचारात् ऊर्ध्वा दिक् ध्रुवेत्युच्यते । अग्निदेवत इति — ऊर्ध्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वं, प्रकाशश्च अग्निः सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, वाचीति । कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठितेति, हृदय इति । तत्र याज्ञवल्क्यः सर्वासु दिक्षु विप्रसृतेन हृदयेन सर्वा दिश आत्मत्वेनाभिसंपन्नः । सदेवाः सप्रतिष्ठा दिश आत्मभूतास्तस्य नामरूपकर्मात्मभूतस्य याज्ञवल्क्यस्य । यत् रूपं तत् प्राच्या दिशा सह हृदयभूतं याज्ञवल्क्यस्य । यत्केवलं कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं च ज्ञानसहितं च सह फलेन अधिष्ठात्रीभिश्च देवताभिः दक्षिणाप्रतीच्युदीच्यः कर्मफलात्मिकाः हृदयमेव आपन्नास्तस्य । ध्रुवया दिशा सह नाम सर्वं वाग्द्वारेण हृदयमेव आपन्नम् । एतावद्धीदं सर्वम् । यदुत रूपं वा कर्म वा नाम वेति तत्सर्वं हृदयमेव । तत् सर्वात्मकं हृदयं पृच्छयते — कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति । शंकर.

(२) ' मध्यदिक्स्वामिनोऽग्नेश्च स्वाधारो वाग्बृहस्पतिः । तस्याप्युमैव हृदयरूपा नित्यं समाश्रयः ॥ ' मध्व.

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्ध्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैनद्द्युर्वयाꣳसि वैनद्विमथ्नीरन्निति ॥

(१) अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः— नामान्तरेण संबोधनं कृतवान् । यत्र यस्मिन्काले, एतत् हृदयं आत्मा अस्य शरीरस्य अन्यत्र क्वचिद्देशान्तरे, अस्मत् अस्मत्तः, वर्तेत इति मन्यासै मन्यसे — यद्धि यदि हि एतद्धृदयं अन्यत्रास्मत् स्यात् भवेत्, श्वानो वा एनत् शरीरं तदा अद्युः, वयांसि वा पक्षिणो वा एनत् विमथ्नीरन् विलोडयेयुः विकर्षेरन्निति । तस्मात् मयि शरीरे हृदयं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । शरीरस्यापि नामरूपकर्मात्मकत्वात् हृदये प्रतिष्ठितत्वम् ।

शंकर.

(२) अहल्लिक इति शाकल्यस्य नामान्तरमिति केचित् । अहल्लिकः षण्ढः कोपादेव शाकल्यं ब्रूत इति केचित् । यदि अस्माच्छरीराद्धृदयमन्यत्र गच्छेत्तदेदं शरीरं श्वानो भक्षयेयुः पक्षिणो वा लोडयेयुः ।

रंग.

(३) ' तस्याः समाश्रयो रुद्रस्त्वमहं चेति रूपवान् । अहंकारात्मको नित्यमात्मोमा परिकीर्तिता । बुद्ध्यात्मनैवाततत्वाद्यद्यस्यानाश्रयो हरः । तदा बोधात्मिका शक्तिर्नास्या देहाभिरक्षणे । अरक्षितान्मानुषादीन् श्वानो वाऽद्युर्वयांसि वा ॥ '

मध्व.

[1]कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति । अपान इति । कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान इति । कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति । स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गो न हि सज्यते । असितो न व्यथते । न रिष्यति ।

(१) बृउ. ३।९।२४; शब्रा. १४।६।९।२५ छितेति (छिता भवतीति । मनसीति । कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितं भवतीति) ष्ठितमिति (ष्ठितं भवतीति).

(२) बृउ. ३।९।२५; शब्रा. १४।६।९।२६ यद्ध्येत (यत्रैत); मध्व. न्यासै (न्यासे).

(१) बृउ. ३।९।२६; शब्रा. १४।६।९।२७, २८ असङ्गो न हि...रिष्यति (असङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथत इति) (अष्टौ देवा:०) निरुह्य (न्युदुह्य) क्रामत् (क्रामीत्) न मेने शाकल्यः (शाकल्यो न मेने) अपि हास्य...न्मन्यमानाः (तस्य ह्याप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुः); ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ७५, ७७), १।३।२२, २।१।३, १४, २६, २७, ३१, ३।२।२३, ३।३।३९, ३।४।५२, ४।३।१४; भास्कर. २।१।१४, ३।२।११; रंग. सज्यते (सज्जते) विपति (व्यपति); रामानुज. १।४।२२, ३।२।१५, ३।३।३९ अगृह्यो (अग्राह्यो) सज्यते (सज्जते) असितो (अव्यथितो); निंबार्क. ३।४।८; मध्व. निरुह्य प्रत्युह्या (निरुह्य प्रत्यूह्या);

एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः। स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्। तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि। तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति। तꣳ ह न मेने शाकल्यः। तस्य ह मूर्धा विपपात। अपि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुरन्यन्मन्यमानाः॥

(१) हृदयशरीरयोरेवमन्योन्यप्रतिष्ठा उक्ता कार्यकरणयोः। अतस्त्वां पृच्छामि — कस्मिन्नु त्वं च शरीरं आत्मा च तव हृदयं प्रतिष्ठितौ स्थ इति। प्राण इति। देहात्मानौ प्राणे प्रतिष्ठितौ स्यातां प्राणवृत्तौ। कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति, अपान इति — साऽपि प्राणवृत्तिः प्रागेव प्रेयात्, अपानवृत्त्या चेन्न निगृह्येत। कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति, व्यान इति—साऽप्यपानवृत्तिः अध एव यायात् प्राणवृत्तिश्च प्रागेव, मध्यस्थया चेत् व्यानवृत्त्या न निगृह्येत। कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति, उदान इति—सर्वास्तिस्रोऽपि वृत्तय उदाने कीलस्थानीये चेन्न निबद्धाः, विष्वगेवेयुः। कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति, समान इति — समानप्रतिष्ठा ह्येताः सर्वाः वृत्तयः। एतदुक्तं भवति — शरीरहृदयवायवोऽन्योन्यप्रतिष्ठाः। संघातेन नियता वर्तन्ते विज्ञानमयार्थप्रयुक्ता इति। सर्वमेतत् येन नियतं यस्मिन्प्रतिष्ठितं आकाशान्तं ओतं च प्रोतं च, तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मणो निर्देशः कर्तव्य इत्ययमारम्भः। स एषः— स यो 'नेति नेति' इति निर्दिष्टो मधुकाण्डे एष सः, सोऽयमात्मा अगृह्यः न गृह्यः। कथम्? यस्मात्सर्वकार्यधर्मातीतः, तस्मादगृह्यः। कुतः? यस्मान्न हि गृह्यते। यद्धि करणगोचरं व्याकृतं वस्तु, तद्ग्रहणगोचरम्। इदं तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वम्। तथा अशीर्यः—यद्धि मूर्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्यते। अयं तु तद्विपरीतः। अतो न हि शीर्यते। तथा असङ्गः—मूर्तो मूर्तान्तरेण संबध्यमानः सज्यते। अयं च तद्विपरीतः। अतो न हि सज्यते। तथा असितः अबद्धः— यद्धि मूर्तं तत् बध्यते अयं तु तद्विपरीतत्वात् असितः। अबद्धत्वान्न व्यथते। अतो न रिष्यति—ग्रहणविशरणसङ्गबन्धकार्यधर्मरहितत्वान्न रिष्यति न हिंसामापद्यते न विनश्यतीत्यर्थः। क्रममतिक्रम्य औपनिषदस्य पुरुषस्य आख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुत्या स्वेन रूपेण त्वरया निर्देशः कृतः। ततः पुनः आख्यायिकामेवाश्रित्याह— एतानि यान्युक्तानि अष्टावायतनानि 'पृथिव्येव यस्यायतनम्' इत्येवमादीनि, अष्टौ लोकाः अग्निलोकादयः, अष्टौ देवाः 'अमृतमिति होवाच' इत्येवमादयः, अष्टौ पुरुषाः 'शरीरः पुरुषः' इत्यादयः—स यः कश्चित् तान्पुरुषान् शारीरप्रभृतीन् निरुह्य निश्चयेनोह्य गमयित्वा अष्टचतुष्कभेदेन लोकस्थितिमुपपाद्य, पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण प्रत्युह्य उपसंहृत्य स्वात्मनि हृदये अत्यक्रामत् अतिक्रान्तवानुपाधिधर्मं हृदयाद्यात्मत्वम्। स्वेनैवात्मना व्यवस्थितो य औपनिषदः पुरुषः अशनायादिवर्जितः उपनिषत्स्वेव विज्ञेयः नान्यप्रमाणगम्यः, तं त्वा त्वां विद्याभिमानिनं पुरुषं पृच्छामि। तं चेत् यदि मे न विवक्ष्यसि विस्पष्टं न कथयिष्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यतीत्याह याज्ञवल्क्यः। तं त्वौपनिषदं पुरुषं शाकल्यो न मेने ह न विज्ञातवान्किल। तस्य ह मूर्धा विपपात विपतितः। समाप्ता आख्यायिका। श्रुतेर्वचनं, 'तं ह न मेने' इत्यादि। किं च अपि ह अस्य परिमोषिणः तस्कराः अस्थीन्यपि संस्कारार्थं शिष्यैर्नीयमानानि गृहान्प्रत्यपजह्रुः अपहृतवन्तः— किं निमित्तम् — अन्यत् धनं नीयमानं मन्यमानाः। पूर्ववृत्ता ह्याख्यायिकेह सूचिता। अष्टाध्याय्यां किल शाकल्येन याज्ञवल्क्यस्य समानान्त एव संवादो निर्वृत्तः। तत्र याज्ञवल्क्येन शापो दत्तः— 'पुरेऽतिथ्ये मरिष्यसि न तेऽस्थीनिचन गृहान्प्राप्स्यन्ति' इति 'स ह तथैव ममार। तस्य ह्याप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुः।

ब्रमध्व. १।३।४३ स एष (स वा एष); श्रीकर. १।१।१ (पृ. ४, ६, २२), १।१।३ (पृ. ३९), १।१।४ (पृ. ४५), १।३।२६, १।४।२८, २।१।२७, ३।३।१७, ३९ रामानुजवत्; वल्लभ. १।१।१ (पृ. १९), १।१।२ (पृ. ७८), १।२।६, ३।२।१५, २३, ३।३।१९, २७, ३।४।२०, ४।१।३; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ५८), १।१।३ (पृ. ६९), १।१।२०, २।२।१० तꣳ ह (तदिह); बलदेव. १।१।३, ४, ५, ३।२।२३.

तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवतीति'। सैषा आख्यायिका आचारार्थे सूचिता विद्यास्तुतये च इह। शंकर.

(२) 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्वे उपपद्यते। अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम्। ब्रशंकर. १।१।४

(३) स एष समानप्रतिष्ठाधारभूतः। असङ्गो न हि सज्यते। निर्लेपत्वात्पापफलं नानुभवतीत्यर्थः। असितो न व्यथते न रिष्यति। षिञ् बन्धने। कर्मबन्धशून्यत्वादेव सर्वदेहान्तरार्तोऽपि न शोचति न हिंस्यते वेत्यर्थः।

एतान्निरुह्य प्रत्युह्य सम्यङ्निर्धारणार्थौ निरूढः प्रत्यूहः। आयतनदेवलोकपुरुषान्प्रति व्यक्तितर्केण तत्तत्स्वरूपं निर्धार्य तान् सर्वान्योऽत्यक्रामद्यः पुरुषः प्रत्यक्रामत्सकलकार्यवर्गविलक्षणत्वेन निश्चितवान् इत्यर्थः। यद्यप्यतिक्रमणकर्तृत्वमौपनिषदात्मगतं निरूहप्रत्यूहकर्तृत्वं तु पुरुषगतं तथाऽपि ण्यर्थगर्भतया य ऊहयित्वाऽत्यक्रामदित्युक्तौ न विरोध इति द्रष्टव्यम्। ऊहविषयस्य परमात्मन ऊहयितृत्वसंभवात्। अतिक्रमणं नामेदं वा परमितिसंशयविषये ह्यतिक्रमणं तस्य च परमात्मकर्तृत्वं संभवतीति द्रष्टव्यम्। यद्वा परिमोषिणो मुषितशरीरस्य नष्टशरीरस्येति यावत्। तस्यास्थीन्येवमन्यन्मन्यमाना और्ध्वदैहिकक्रियार्थं तत्पुत्राद्या अपहृतवन्त इत्यर्थः। रंग.

(४) औपनिषदं उपनिषन्मूलप्रमाणकं उपनिषन्महातात्पर्यविषयं वा। शाखान्तरं च तन्मूलकमनुमानं योगिप्रत्यक्षादिकमपि ब्रह्मणि प्रमाणं भवति 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः' इत्यादिश्रुतेः। विज्ञान. १।१।३ (पृ. ६९,७०)

(याज्ञवल्क्यप्रश्नः अनुत्तरः)

• मृतस्य पुनर्भवः अनुपपन्नः, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म

अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु। सर्वे वा मा पृच्छत। यो वः कामयते तं वः पृच्छामि। सर्वान्वा वः पृच्छामीति। ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः॥

(१) बृउ. ३।९।२७; शब्रा. १४।६।९।२९ अथ होवाच (अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच), पृच्छामि (पृच्छानि) पृच्छामीति (पृच्छानीति).

यस्य नेति नेतीत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण ब्रह्मणो निर्देशः कृतः तस्य विधिमुखेन कथं निर्देशः कर्तव्य इति पुनराख्यायिकामेवाश्रित्याह मूलं च जगतो वक्तव्यमिति। आख्यायिकासंबन्धस्त्वब्रह्मविदो ब्राह्मणान् जित्वा गोधनं हर्तव्यमिति। न्यायं मत्वाह--अथ होवाच। अथ अनन्तरं तूष्णींभूतेषु ब्राह्मणेषु ह उवाच, हे ब्राह्मणा भगवन्त इत्येवं संबोध्य -- यो वः युष्माकं मध्ये कामयते इच्छति -- याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति, स मा मां आगत्य पृच्छतु। सर्वे वा मा पृच्छत -- सर्वे वा यूयं मा मां पृच्छत। यो वः कामयते -- याज्ञवल्क्यो मां पृच्छत्विति, तं वः पृच्छामि। सर्वान्वा वः युष्मान् अहं पृच्छामि। ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः-- ते ब्राह्मणा एवमुक्ता अपि न प्रगल्भाः संवृत्ताः किंचिदपि प्रत्युत्तरं वक्तुम्। शंकर.

तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ—

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा।
तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः॥
त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः।
तस्मात्तदातृण्णात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात्॥

(१) बृउ. ३।९।२८; शब्रा. १४।६।९।३०--३४ लोमानि पर्णानि (पर्णानि लोमानि) तृण्णा (तुन्ना) स्प्रजायते। + (जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः) इव वै वृक्षोऽञ्जसा (उ वै वृक्षोऽन्यतः) मावृहे (मुद्वृहे) (जात एव...जनयेत्पुनः०) रातिर्दा (रातेर्दा); ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ५४), १।१।१२, १९, २२, २।३।१८, ४।१।२ रातिर्दा (रातेर्दा); भास्कर. १।१।१९, २।३।१८; रंग. (वै०); रामानुज. १।१।१ (पृ. १७, ६३), १।१।२१, २।१।१५ (पृ. ४३६); मध्व. तृण्णा (तृणा) शकराणि (शर्कराणि) किनाटं९ (कीनाटं९) स्नाव तत्स्थि (स्नावतः स्थि); ब्रमध्व. १।२।१५, ३।२।४०, ३।३।२, १७; विज्ञान. १।१।१ (पृ २), १।१।२ (पृ. ६३), १।१।४ (पृ. १०५), १।१।१२, ३।२।३६, ३।३।११, ४।१।३ षोऽमृषा (वो मृषा); बलदेव. ३।२।२८, ४०, ३।३।१.

मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम्।
अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥
यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः ।
मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥
रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते ।
धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य संभवः ॥
यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् ।
मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥
जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः ।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥

(१) तेष्वप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु तान् ह एतैः वक्ष्यमाणैः श्लोकैः पप्रच्छ पृष्टवान् । यथा लोके वृक्षो वनस्पतिः, वृक्षस्य विशेषणं वनस्पतिरिति, तथैव पुरुषोऽमृषा —— अमृषा सत्यमेतत् । तस्य लोमानि — तस्य पुरुषस्य लोमानि इतरस्य वनस्पतेः पर्णानि । त्वगस्योत्पाटिका बहिः— त्वक् अस्य पुरुषस्य इतरस्योत्पाटिका वनस्पतेः ।

त्वच एव सकाशात् अस्य पुरुषस्य रुधिरं प्रस्यन्दि, वनस्पतेस्त्वचः उत्पटः— त्वच एव उत्स्फुटति यस्मात्। एवं सर्वं समानमेव वनस्पतेः पुरुषस्य च । तस्मात् आतृण्णात् हिंसितात् प्रैति तत् रुधिरं निर्गच्छति, वृक्षादिव आहतात् छिन्नात् रसः ।

एवं मांसान्यस्य पुरुषस्य, वनस्पतेः तानि शकराणि शकलानीत्यर्थः । किनाटं, वृक्षस्य किनाटं नाम शकलेभ्योऽभ्यन्तरं वल्कलरूपं काष्ठसंलग्नं, तत् स्नाव पुरुषस्य । तत्स्थिरम् —— तच्च किनाटं स्नाववत् दृढं हि तत् । अस्थीनि पुरुषस्य, स्नाम्नोऽन्तरतः अस्थीनि भवन्ति । तथा किनाटस्याभ्यन्तरतो दारूणि काष्ठानि । मज्जा, मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च मज्जोपमा कृता, मज्जाया उपमा मज्जोपमा, नान्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थः । यथा वनस्पतेर्मज्जा तथा पुरुषस्य, यथा पुरुषस्य तथा वनस्पतेः ।

यत् यदि वृक्षो वृक्णः छिन्नः रोहति पुनः पुनः प्ररोहति प्रादुर्भवति मूलात् पुनर्नवतरः पूर्वस्मादभिनवतरः। यदेतस्माद्विशेषणात्प्राक् वनस्पतेः पुरुषस्य च, सर्वं सामान्यमवगतम् । अयं तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते — यत् छिन्नस्य प्ररोहणम् । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णे पुनः प्ररोहणं दृश्यते । भवितव्यं च कुतश्चित्प्ररोहणेनं । तस्मात् वः पृच्छामि —— मर्त्यः मनुष्यः स्वित् मृत्युना वृक्णः कस्मात् मूलात् प्ररोहति, मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमित्यर्थः ।

यदि चेदेवं वदथ — रेतसः प्ररोहतीति, मा वोचत मैवं वक्तुमर्हथ । कस्मात् ? यस्मात् जीवतः पुरुषात् तत् रेतः प्रजायते, न मृतात् । अपि च धानारुहः धाना बीजं, बीजरुहोऽपि वृक्षो भवति, न केवलं काण्डरुह एव । इवशब्दोऽनर्थकः । वै वृक्षः अञ्जसा साक्षात् प्रेत्य मृत्वा संभवः धानातोऽपि प्रेत्य संभवो भवेत् अञ्जसा पुनर्वनस्पतेः।

यत् यदि सह मूलेन धानया वा आवृहेयुः उद्यच्छेयुः उत्पाटयेयुः वृक्षं, न पुनराभवेत् पुनरागत्य न भवेत् । तस्माद्वः पृच्छामि — सर्वस्यैव जगतो मूलं मर्त्यः स्वित् मृत्युना वृक्णः कस्मात् मूलात् प्ररोहति ।

जात एवेति, मन्यध्वं यदि, किमत्र प्रष्टव्यमिति —— जनिष्यमाणस्य हि संभवः प्रष्टव्यः, न जातस्य । अयं तु जात एव अतोऽस्मिन्विषये प्रश्न एव नोपपद्यत इति चेत् --- न । किं तर्हि ? मृतः पुनरपि जायत एव अन्यथा अकृताभ्यागमकृतनाशप्रसङ्गात् । अतो वः पृच्छामि—को न्वेनं मृतं पुनर्जनयेत् । तत् न विजज्ञुर्ब्राह्मणाः — यतो मृतः पुनः प्ररोहति जगतो मूलं न विज्ञातं ब्राह्मणैः । अतो ब्रह्मिष्ठत्वात् हृता गावः । याज्ञवल्क्येन जिता ब्राह्मणाः। समाप्ता आख्यायिका । यज्जगतो मूलं, येन च शब्देन साक्षाद्व्यपदिश्यते ब्रह्म, यत् याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान्पृष्टवान्, तत् स्वेन रूपेण श्रुतिरस्मभ्यमाह — विज्ञानं विज्ञप्तिः विज्ञानं, तच्च आनन्दं, न विषयविज्ञानवद्दुःखानुविद्धं, किं तर्हि प्रसन्नं शिवमतुलमनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः । किं तत् ब्रह्म उभयविशेषणवद्रातिः रातेः षष्ठ्यर्थे प्रथमा, धनस्येत्यर्थः । धनस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परायणं परा गतिः, कर्मफलस्य प्रदातृ । किंच व्युत्थायैषणाभ्यः तस्मिन्नेव ब्रह्मणि तिष्ठति अकर्मकृत्, तत् ब्रह्म वेत्तीति तद्विच्च, तस्य तिष्ठमानस्य च तद्विदः, ब्रह्मविद इत्यर्थः, परायणमिति।

'विज्ञानमानन्दम्' इति स्वरूपान्वाख्यानपरैव श्रुतिः, नात्मानन्दसंवेद्यत्वार्था। शंकर.

(२) 'ज्ञोऽत एव' — ज्ञो नित्यचैतन्योऽयमात्माऽत एव यस्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसंपर्काज्जीवभावेनावतिष्ठते। परस्य हि ब्रह्मणश्चैतन्यस्वरूपत्वमाम्नातं 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'।

ब्रशंकर. २।३।१८

(३) वनस्पतिः फलपुष्पोपेतः। वानस्पत्यः फलैः पुष्पैरिति निघण्टुः। अस्य पुरुषाख्यवृक्षस्य लोमान्येव पर्णानि अस्य पुरुषस्य या त्वग्बहिर्भूतोत्पाटिका वृक्षानुपमर्देनैवोत्पाट्यत इत्युत्पाटिका। चिश्चादेरिव बहिस्त्वग्रुधिरवारकाचर्मणो या बहिर्भूता सा बहिस्त्वक्।

उत्क्रम्य पटतीत्युत्पटः क्षीरादिसारः। आतृण्णात्। तृदि हिंसायाम्। आतृण्णाच्छिन्नात्। तस्मात्पुरुषरूपात् वृक्षाद्रस इव रुधिरं निर्गच्छतीत्यर्थः।

अस्य पुरुषस्य मांसानि शकराणीव शकलानीवेत्यर्थः। स्नावेत्येतन्नान्तं नपुंसकं शिरेति यावत्। वृक्षस्य किनाटं नाम दार्वस्थिभागादुपगतवल्कः। वृक्षस्य स्थिरं वल्कान्तर्गतस्थिरांशः। अस्य पुरुषस्यास्थीनि अन्तरतो दारूणि या मज्जा साऽस्य पुरुषस्य मज्जोपमा कृता भवति। तथा च वृक्षमज्जास्थाने पुरुषस्य प्रसिद्धमज्जा भवतीत्यर्थः।

इवशब्दोऽप्यर्थः। वृक्षोऽञ्जसा साक्षात्प्रेत्य मृत्वा धानातोऽपि संभवेत्। रंग.

(४) 'शिवस्य च तथोमायाः प्राणात्मा शेष आश्रयः। शेषस्यापानरूपा सा भारत्येव व्यपाश्रयः। तस्या व्यानाभिधो वायुर्विशिष्टानो यतो हि सः। उन्नेतृत्वादुदानाख्या तस्य श्रीराश्रयः सदा। समनाख्यो हरिस्तस्याः सहैव ह्यानयत्यसौ। स्थावरस्यानकास्त्वन्ये सर्वेषां चेष्टको हि सः। स एष भगवान्नेवं श्रीवदन्याश्रयो हरिः। न च ब्रह्मादिवद्विष्णुर्नैवासौ बद्धवत्क्वचित्। न च मुक्तवदीशेशः कुत एव जडोपमः। अग्राह्योऽशीर्यसङ्गोऽसावसितश्च न रिष्यति। न हि सर्वात्मना क्वापि केनचिज्ज्ञायते क्वचित्। स्वल्पोऽपि शीर्यते नैव कारणात्कार्यतोऽपि वा। न लिप्यते जगन्नाथः क्वचिद्दोषेण केनचित्। भतपूर्वो भविष्यो वा बन्धो नास्य कुतश्चन। न च नाशो भवेत्क्वापि न न शिष्यति च क्वचित्। अन्यत्सर्वं गृहीतं हि तेन ज्ञानादिना सदा। अशीर्यत्वादयोऽन्येषां सर्वेषां तत्प्रसादतः। अतस्तस्यातिवैषम्यान्नेति नेत्याह तं श्रुतिः॥' इत्यादि च। 'तद्गुणानां सुपूर्णानां विप्लुट्कं प्रतिबिम्बितम्। श्रीर्भुङ्क्ते तद्गुणान्ब्रह्मा तस्य रुद्रादयोऽपि च॥' इत्यादि च। अहर्ज्ञानमस्य लीनमित्यहर्लीक एवाहल्लिकः। अज्ञेत्याक्षिपति। न हि गृह्यत इत्यादिना ग्रहणशीरणादिषु सर्वप्रमाणाभावं दर्शयति। 'नेति नेत्यादिरूपेण विज्ञापितगुणोऽपि तु। विशेषापेक्षया पृष्टो न शाकल्यो विवेद तम्॥' इति ब्रह्माण्डे। 'तदपेक्षां विनैवासौ निर्गत्य पुरुषोत्तमः। वहत्यवानिशं सर्वं निरूढं तेन तज्जगत्। प्रतिप्रतिस्थितो रूपैर्यस्माद्धत्ते हरिः सदा। अतः प्रत्यूह्यते तेन व्यक्ताव्यक्तमिदं जगत्॥' इति ब्रह्मतर्के। 'न विनोपनिषद्भिः स ज्ञेयः केनापि कस्यचित्। अत औपनिषत्कं तं प्राहुर्विष्णुं सनातनम्॥' इति च। 'प्रश्नोवादे च जल्पादौ कर्तव्यः प्रतिवादिना। तदुक्तिमात्रे प्रामाण्यं यदि नास्यागमान्तरम्। अपेक्षितं यदाशङ्का दर्शनीयस्तदागमः। निःशङ्कत्वेन यो वक्ता प्रश्नानामुत्तरं सदा। आनुकूल्येनागमानां नाशङ्क्यं तद्वचः क्वचित्। दशतालो दशमुखो ललाटत्रिंशकस्तथा। सार्धोन्नतश्चैव पुनः पर्यग्दशशिरास्तथा। पञ्चोराः सप्तपादो यो नाशङ्क्यं तद्वचः क्वचित्। नवाङ्गुलमुखो यस्तु गले च चतुरङ्गुलः। चतुर्विंशाङ्गुलतनुस्तद्वाक्यं देवपूजितम्। प्राधान्याल्लक्षणोपेतो दुर्लक्षणयुतोऽपि सन्। तस्यापि वाक्यं मानं स्यात्किमु सर्वयुतस्य तु। प्रायो देवाश्च ऋषयो न सर्वशुभलक्षणाः। ऋते विष्णुं सुरश्रेष्ठं ब्रह्माणं वाऽप्यनन्तरम्। यस्मान्न विदुषां वाक्यमाशङ्क्यं केनचित्क्वचित्। तस्माद्वेदेषु सर्वेषु कथाः प्रश्नोत्तरात्मिकाः। न प्रमाणान्तरं तत्र पृच्छन्ति घटनां विना। एतस्मादाश्वलाद्याश्च पप्रच्छुर्नैव कुत्रचित्। आगमं याज्ञवल्क्योक्तेरन्यं तं मिथिलोऽपि च॥' इति ब्रह्मतर्के। 'यश्छिन्नविचिकित्सस्तु छिनत्त्यपि च संशयान्। तस्य पर्येषणं कुर्यात्प्रतीच्छेन्नोत दक्षिणाम्॥' इति च भारते। 'षण्णवत्यङ्गुलो यस्तु न्यग्रोधपरिमण्डलः। दशतालश्चतुर्हस्तः स देवैरपि पूज्यते॥' इति वायुप्रोक्ते। अत एव च सर्वा-

गमेषु प्रतिसंहितमाचार्यलक्षणमुच्यते । यथा वनस्पतौ वृक्ष इत्ययं शब्दोऽमृषा तथैव पुरुषे पुरुषशब्दो विद्यमान एव । स च नित्यत्वे संभवति । पुरुकालेऽपि सन् पुरुष इति । स्नावमध्ये यस्थिरं विद्यतेऽस्थि सल्लीनं तद्दारुसंश्लिष्टपाशवत् । वृक्षो मूलाद्रोहतीत्यङ्गीकारमात्रम् । यत्तमूलमात्रहेतुरिति तस्यापि दूषणात् । अन्यस्य रेतसो जननमपि जीवतः पुरुषान्तरस्य भावे । प्रलये तु सर्वप्रलयात्कस्मादुत्पत्तिः । तत्पृष्टं सर्वं वक्तुमशक्तत्वात्पुरुषस्य पुनरुत्पत्तौ कारणं भगवन्तं जानन्तोऽपि तूष्णीमृषयो बभूवुः । पुरुषनामकत्वान्नित्यस्य जीवस्य यावन्मुक्ति पुनरुत्पत्त्या भवितव्यं न शरीरेण सह नाशः । तस्य च स्वोत्पत्तावस्वातन्त्र्यादन्येनोत्पादकेन भाव्यम् । कोऽसाविति प्रश्नाशयः । तेषु तूष्णीम्भूतेषु स्वयमेव परिहरति विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति । तस्याप्यन्य उत्पादक इत्याशङ्का मा भूदिति जात एव न जायत इत्याह । पुरुषान्तरापेक्षया पुनःशब्दो न तु क्रियाभ्यासापेक्षया । 'एक एव हरिर्बन्धुः पुनरन्यो न विद्यते' इतिवत् । रातिरिष्टः । तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणम् । 'विजित्य सर्वान्पप्रच्छ याज्ञवल्क्यः पुनर्मुनीन् । यथा वनस्पतौ वृक्षशब्द एवं यथार्थतः । पुरुषेऽपि हि तच्छब्दो नित्यत्वादेव युज्यते । तस्मान्नास्य शरीरेण नाशस्तस्मात्पुनर्जनिः । आमुक्तेर्भविता नित्यं कुतस्तदिति चोच्यताम् । रेतसो जननं यावत्प्रलयस्तावदेव हि । निर्मूलस्य च वृक्षस्य प्रलये पुरुषस्य च । पुनरुत्पादको यस्तं वदन्तु मम कृत्स्नशः । धानाजात इवायं हि दृश्यतेऽविदुषां तरुः । अस्वातन्त्र्यात्तु विदुषां नैव तत्कारणं भवेत् । अञ्जसा प्रेत्य संभूतिकारणं तद्वदन्तु नः । प्रेत्य संभूतिकर्ता हि स्वतन्त्रो घटते यतः । इति पृष्टास्तु मुनयो न वक्तुं शेकुरञ्जसा । तद्वेत्तारोऽपि तत्प्रश्ननिर्मूलनबलोज्झिताः । अधाष्टर्यात्तत्प्रभावेन धर्षिता नाशकन्यदा । स्वयमेव तदोवाच याज्ञवल्क्यो महामुनिः । पूर्णानन्दो हरिर्नान्यः कारणं सृज्यसर्जने । नैवास्य जनकः कश्चिन्नित्यजातो ह्यसौ हरिः । स प्रियः सर्वदातॄणां ज्ञानिनां परमप्रियः । ये तु तद्भाविता नित्यं तेषामेष परायणम् ॥' इति नारायणीये ।

मध्व.

(५) 'श्रुतत्वाच्च'—अत एवेश्वरात्फलं भवति । न ह्यचेतनस्य स्वतः प्रवृत्तिर्युज्यते 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम्' इति ।

ब्रमध्व. ३।२।४०

(६) ज्ञानस्वरूपः परमात्मा स एव सत्यः जीवाश्चांशतया अंशिन्येकीभूताः अथ वा लयवत्त्वेन परमात्मापेक्षया तेऽप्यसन्तः 'यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषो मृषा' इति श्रुतेः ।

विज्ञान. १।१।४ (पृ. १०५)

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः

प्रज्ञेत्युपास्यं वागायतनं आकाशप्रतिष्ठं वाग्ब्रह्म, प्रियमित्युपास्यं प्राणायतनं आकाशप्रतिष्ठं प्राणब्रह्म, सत्यमित्युपास्यं चक्षुरायतनं आकाशप्रतिष्ठं चक्षुर्ब्रह्म, दिगात्मकानन्तमित्युपास्यं श्रोत्रायतनं आकाशप्रतिष्ठं श्रोत्रब्रह्म, आनन्द इत्युपास्यं मनआयतनं आकाशप्रतिष्ठं मनोब्रह्म, स्थितिरित्युपास्यं हृदयायतनं आकाशप्रतिष्ठं हृदयब्रह्म

जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । तꣳ होवाच । याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्तानिति । उभयमेव सम्राडिति होवाच ॥

(१) जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अस्य संबन्धः— शारीराद्यानष्टौ पुरुषान् निरुह्य, प्रत्युह्य पुनर्हृदये, दिग्भेदेन च पुनः पञ्चधा व्युह्य, हृदये प्रत्युह्य, हृदयं शरीरं च पुनरन्योन्यप्रतिष्ठं प्राणादिपञ्चवृत्त्यात्मके समाख्ये जगदात्मनि सूत्रे उपसंहृत्य, जगदात्मानं शरीरहृदयसूत्रावस्थमतिक्रान्तवान् य औपनिषदः पुरुषो नेति नेतीति व्यपदिष्टः, स साक्षाच्चोपादानकारणस्वरूपेण च

---

(१) बृउ. ४।१।१; शब्रा. १४।६।१।१। तꣳ होवाच (स होवाच जनको वैदेहो); रंग. अथ ह (अथ).

निर्दिष्टः 'विज्ञानमानन्दं' इति । तस्यैव वागादिदेवताद्वारेण पुनरधिगमः कर्तव्य इत्यधिगमनोपायान्तरार्थोऽयमारम्भो ब्राह्मणद्वयस्य । आख्यायिका तु आचारप्रदर्शनार्था — जनको ह वैदेह आसांचक्रे आसनं कृतवानास्थायिकां दत्तवान् इत्यर्थः, दर्शनकामेभ्यो राज्ञः । अथ ह तस्मिन्नवसरे याज्ञवल्क्य आवव्राज आगतवान् आत्मनो योगक्षेमार्थं, राज्ञो वा विविदिषां दृष्ट्वाऽनुग्रहार्थम् । तमागतं याज्ञवल्क्यं यथावत्पूजां कृत्वोवाच ह उक्तवाञ्जनकः— हे याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः आगतोऽसि । किं पशून् इच्छन्पुनरपि, आहोस्विदण्वन्तान् सूक्ष्मान्तान् सूक्ष्मवस्तुनिर्णयान्तान् प्रश्नान् मत्तः श्रोतुमिच्छन्निति । उभयमेव पशून् प्रश्नांश्च, हे सम्राट्— सम्राडिति वाजपेययाजिनो लिङ्गम् । यश्च आज्ञया राज्यं प्रशास्ति, स सम्राट् । तस्यामन्त्रणं हे सम्राडिति । समस्तस्य वा भारतस्य वर्षस्य राजा ।

शंकर.

(२) अन्तो निश्चयः । सूक्ष्मस्य वस्तुनः प्रत्यगात्मादेरन्तान्निश्चयान्कर्तुमित्यर्थः । रंग.

(३) अणुर्भगवांस्तद्विषयान् निर्णयान् वक्तुं वा । मध्व.

यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति । अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिः । वाग्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छैलिनिरब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेति । अवदतो हि किꣳ स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्राडिति होवाच । वाचा वै सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते । वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥

(१) बृउ. ४।१।२; शब्रा. १४।६।१०।४—७ यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति (क एव ते किमब्रवीदिति) शैलिनिः (शैलिनः) लिनिरब्र (लिनोऽब्र) स्यादिति (स्यात्) (इष्टꣳ हुतमाशित..... च भूतानि०); ब्रशंकर. ३।३।५९; भास्कर. १।३।३३; रंग. त्येनदु (त्येतदु) याज्ञवल्क्य+ (इति) क्षरन्ति (रक्षन्ति); मध्व. शैलिनिः (शैलिनः) लिनिरब्र (लिनोऽब्र); श्रीकर. ३।३।५८.

(१) किं तु यत्ते तुभ्यं, कश्चिदब्रवीदाचार्यः । अनेकाचार्यसेवी हि भवान् । तच्छृणवामेति । इतर आह— अब्रवीदुक्तवान् मे ममाचार्यः, जित्वा नामतः, शिलिनस्यापत्यं शैलिनिः — वाग्वै ब्रह्मेति वाग्देवता ब्रह्मेति । आहेतरः — यथा मातृमान् माता यस्य विद्यते पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्री अनुशासनकर्त्री स मातृमान् । अत ऊर्ध्वं पिता यस्यानुशास्ता स पितृमान् । उपनयनादूर्ध्वमा समावर्तनादाचार्यो यस्यानुशास्ता स आचार्यवान् । एवं शुद्धित्रयहेतुसंयुक्तः स साक्षादाचार्यः स्वयं न कदाचिदपि प्रामाण्याद्व्यभिचरति । स यथा ब्रूयाच्छिष्याय तथाऽसौ जित्वा शैलिनिरुक्तवान्—वाग्वै ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति—न हि मूकस्येहार्थममुत्रार्थं वा किंचन स्यात् ।

किंतु अब्रवीदुक्तवांस्ते तुभ्यं तस्य ब्रह्मण आयतनं प्रतिष्ठां च । आयतनं नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयः । आहेतरः — न मेऽब्रवीदिति । इतर आह — यद्येवमेकपाद्वै एतत्, एकः पादो यस्य ब्रह्मणस्तदिदं एकपाद्ब्रह्म त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्यमानमपि न फलाय भवतीत्यर्थः । यद्येवं, स त्वं विद्वान् सन्नोऽस्मभ्यं ब्रूहि हे याज्ञवल्क्येति । स चाह— वागेवाऽऽयतनं, वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव करणमायतनं शरीरं, आकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठा उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु । प्रज्ञेत्येनदुपासीत — प्रज्ञेतीयमुपनिषत् ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । प्रज्ञेति कृत्वैनद्ब्रह्मोपासीत ।

का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य ? किं स्वयमेव प्रज्ञा, उत प्रज्ञानिमित्ता — यथा आयतनप्रतिष्ठे ब्रह्मणो व्यतिरिक्ते, तद्वत्किम् । न । कथं तर्हि ? वागेव, सम्राट्, इति होवाच । वागेव प्रज्ञेति होवाचोक्तवान्, न व्यतिरिक्ता प्रज्ञेति । कथं पुनर्वागेव प्रज्ञेति, उच्यते — वाचा वै, सम्राट्, बन्धुः प्रज्ञायतेऽस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रज्ञायते बन्धुः । तथर्ग्वेदादि, इष्टं यागनिमित्तं धर्मजातं, हुतं होमनिमित्तं च, आशितमन्नदाननिमित्तं, पायितं पानदाननिमित्तं, अयं च लोकः, इदं च जन्म, परश्च लोकः, प्रतिपत्तव्यं च जन्म, सर्वाणि च भूतानि — वाचैव, सम्राट्, प्रज्ञायन्ते । अतो वाग्वै, सम्राट्, परमं ब्रह्म । नैनं यथोक्तब्रह्मविदं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति बलिदानादिभिः । इह देवो भूत्वा पुनः शरीरपातोत्तरकालं देवान् अप्येत्यपिगच्छति, य एवं विद्वानेतदुपास्ते । विद्यानिष्क्रयार्थं हस्तितुल्य ऋषभो हस्त्यृषभो यस्मिन् गोसहस्रे तद्धस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः— अननुशिष्य शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं न हरेतेति मे मम पिताऽमन्यत । ममाप्ययमेवाभिप्रायः । शंकर.

(२) वागेव ब्रह्मेति ब्रह्मप्रतीकतया वागुपास्येति म उक्तवानित्यर्थः । देवो भूत्वोपास्यमानवागधिष्ठातृदेवो भूत्वा देवतासायुज्यं प्राप्येति यावत् । देवानप्येति । आजानसिद्धदेवतान्तर्गतो भवतीत्यर्थः ।

* रंग.

(३) 'प्रतिष्ठा प्रतिमा प्रोक्ता प्रतिरूपेण संस्थितेः । प्रतिमाधिकसादृश्यान्मुख्या विष्णोः सदा रमा । दीप्तत्वादासमन्तात्सा चाकाश इति गीयते । प्रत्येकं विष्णुरूपाणामन्यदायतनं पृथक् ॥ ' इत्यध्यात्मे । 'प्रतिमानमवस्थानं रहस्यं नाम सार्थकम् । चतुष्टयं यदा ज्ञातं सम्यग्विद्याफलं तदा ॥ ' इति च । का प्रज्ञता वागेवेत्यादेर्धर्मधर्म्यभेदः । 'अमिताक्षरं पञ्चरात्रं विद्येत्याहुर्मनीषिणः । मिताक्षरं श्लोकवाच्यमुभयं वेद ईर्यते ॥ ' इति ब्रह्माण्डे । 'सूत्रं तु ब्रह्मसूत्राख्यं महामीमांसिका तथा । तथा सांकर्षणं सूत्रं ब्रह्मतर्कादयस्तथा । प्रकाशिका निर्णयश्च तत्त्वनिर्णय एव च । व्याख्येति कथिताः सर्वाः स्वयं भगवता कृताः । बृहत्तर्कादयः सर्वा अनुव्याख्याः प्रकीर्तिताः ॥ ' इति प्रतिसंख्याने । 'वाग्विष्णुर्वाचकत्वेन प्राणः प्रणयनात्स्वयम् । मनो मन्तृत्वतो नित्यं स चक्षुः सर्वदर्शनात् । श्रोत्रं श्रवणशक्तित्वाद्धृदयं हृद्गतो यतः ॥ ' इति प्रत्याहारे । 'अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति ' इत्यादि च । 'वागादिषु स्थितं विष्णुं य उपास्ते सदैव तु । वागादिनाम्नो नैनं स प्रजहाति कदाचन ॥ ' इति सत्तत्त्वे । अत आयतनमेव वागिन्द्रियादि । परमं ब्रह्मेति वचनान्न वागिन्द्रियादिमात्रमुपास्यम् । 'प्रतिमाद्यं हरित्वेन पृथिव्याद्यमथापि वा । इन्द्रियप्राणजीवाद्यमथवा य उपासते । मिथ्योपास्तिमतां तेषां निष्कृतिर्न कदाचन । अतिदुःखे पतन्त्यद्धा तमस्यन्धे पतङ्गवत् ॥ ' इत्युपासनानिर्णये । 'सर्वेन्द्रियेषु या विष्णोरुपासा युगपत्सदा । देवानामेव योग्या सा तया देवत्वमाप्नुयुः । सर्वे देवपदे योग्याः सायुज्यं स्वोत्तमेष्वथ । संप्राप्य ब्रह्मणा सार्धं प्राप्नुयुः पुरुषोत्तमम् । दुहन्ति सर्वभोगांश्च तेभ्योऽन्ये मुक्तिगा नराः । स्वोत्तमेभ्यश्च देवेभ्यस्ते मुक्ता हरये सदा ॥' इति च । 'प्रविश्य देहं यो भोगः स्वरूपव्यतिरेकतः । सायुज्यमिति तं प्राहुः संयुक्तत्वाद्विशेषतः ॥ ' इति च । 'इन्द्रियेषु स्थितं विष्णुमुपासीत क्रमेण तु । सदा देवपदायोग्यः स मानुषसुरो भवेत् । मानुषा देवलोकस्थास्ते प्रोक्ता मानुषाः सुराः । मानुषा देवसायुज्यं यान्त्युपासनयाऽनया ॥ ' इति च । 'ऋषभान् गजमिश्रांस्तु क्षत्रियो गुरुदक्षिणाम् । विप्रो दद्याद्वृषानेव वैश्यो गाः प्रतिविद्यकम् ॥ ' इति च मानसंहितायाम् । 'अन्यया विद्यया मुक्तिः सुराणामन्यया नृणाम् । तत्रापि योग्यताभेदात्प्रतिभेदा अवान्तराः । यया यस्य विमुक्तिः स्यात्तद्दाता मुख्यतो गुरुः । एकदेशे गुरुत्वं स्यादन्यविद्याप्रदस्य तु ॥ ' इति च । मध्व.

* शेषं शंकरवत् ।

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति । अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति । यथा

(१) बृउ. ४।१।३; शबा. १४।६।१०।१–४ यदेव ते (यत्ते) प्राण एवाय (स एवाय) वधाशङ्कं (वधाशङ्का); रंग. तच्छौल्बा (शौल्बा)

मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेति । अप्राणतो हि किंꣳ स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत । का प्रियता याज्ञवल्क्य । प्राण एव सम्राडिति होवाच । प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति । अपि तत्र वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय । प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥

(१) यदेव ते कश्चिदब्रवीदुदङ्को नामतः शुल्बस्यापत्यं शौल्बायनोऽब्रवीत् । प्राणो वै ब्रह्मेति, प्राणो वायुर्देवता --- पूर्ववत् । प्राण एव आयतनमाकाशः प्रतिष्ठा । उपनिषत् — प्रियमित्येनदुपासीत । कथं पुनः प्रियत्वम् ? प्राणस्य वै, हे सम्राट्, कामाय प्राणस्यार्थायायाज्यं याजयति पतितादिकमपि । अप्रतिग्राह्यस्याप्युग्रादेः प्रतिगृह्णात्यपि । तत्र तस्यां दिशि वधनिमित्तमाशङ्कं —– वधाशङ्का इत्यर्थः—– यां दिशमेति तस्कराद्याकीर्णां च, तस्यां दिशि वधाशङ्का । तच्चैतत्सर्वं प्राणस्य प्रियत्वे भवति, प्राणस्यैव, सम्राट्, कामाय । तस्मात्प्राणो वै, सम्राट्, परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । समानमन्यत् ।

शंकर.

(२) यत्र वधाशङ्कं भवति वधस्याऽऽशङ्का यस्माच्चौरव्याघ्रादि तद्यत्र वर्तते तत्रापि प्राणस्य कामाय याति । रंग.

(३)'प्राणसंस्थस्य वै विष्णोः संप्रीत्यै भोजनं भवेत् । तदिच्छयैव चौर्यादि कुर्युरज्ञा अपि ध्रुवम् । तथापि तं न जानीयुः प्राणात्मानं जनार्दनम् ॥ ' इति प्रवृत्ते । मध्व.

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति । अब्रवीन्मे बर्कुर्वार्ष्णः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेति । अपश्यतो हि किंꣳ स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत । का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्राडिति होवाच । चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति । स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति । चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं चक्षुर्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥

(१) यदेव ते कश्चिद्बर्कुरिति नामतः वृष्णस्यापत्यं वार्ष्णः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति —– आदित्यो देवता चक्षुषि । उपनिषत् —– सत्यम् । यस्माच्छ्रोत्रेण श्रुतमनृतमपि स्यात्, न तु चक्षुषा दृष्टम् । तस्मात् वै, सम्राट्, पश्यन्तमाहुः—– अद्राक्षीस्त्वं हस्तिनमिति, स चेदद्राक्षमित्याह, तत्सत्यमेव भवति । यस्त्वन्यो ब्रूयात्—–अहमश्रौषमिति । तद्व्यभिचरति । यत्तु चक्षुषा दृष्टं तदव्यभिचारित्वात्सत्यमेव भवति । शंकर.

(२) चक्षुषा दृष्टे यथा सत्यत्वाध्यवसायस्तथा मानान्तरावगते न भवतीत्यर्थः । रंग.

(३) 'यच्चक्षुषि स्थितं रूपं विष्णोश्चक्षुस्तदुच्यते । शब्दादेरप्यापरोक्ष्ये तद्धेतुर्विश्वनामकम् । तद्गतस्य ततो विष्णोः कण्ठस्थानागमो यदा । तदा स्वप्नो भवेज्जाग्रद्दर्शनं नैव जायते । चक्षुर्निमीलनं च स्यात्सर्वेन्द्रिय-

---

त्येनदु (त्येतदु) प्राणस्यैव (प्राणस्य वै) क्षरन्ति (रक्षन्ति) जनको+ (ह); मध्व. प्राणस्य वै (प्राणस्यैव).

(१) बृउ. ४।१।४; शब्रा. १४।६।१०।७—१० यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति (क एव ते किमब्रवीदिति) स्यादिति (स्यात्); रंग. त्येनदु (त्येतदु) क्षरन्ति (रक्षन्ति) जनको+ (ह); मध्व. बर्कुर्वार्ष्णः (बट्कुर्वार्ष्णः) जनको+ (ह); श्रीकर. १।१।१ (पृ. २६).

गुणैः सह । चक्षुरात्मा ततो विष्णुः सत्यमित्यभिधीयते ॥' इति च । मध्व.

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति । अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेति । अशृण्वतो हि किꣳ स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्त इत्येनदुपासीत । काऽनन्तता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्राडिति होवाच । तस्माद्वै सम्राडपि यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छति । अनन्ता हि दिशः । दिशो वै सम्राट् श्रोत्रम् । श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनꣳ श्रोत्रं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥

(१) यदेव ते गर्दभीविपीत इति नामतो भरद्वाजो गोत्रतः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति — श्रोत्रे दिग्देवता । अनन्त इत्येनदुपासीत । काऽनन्तता श्रोत्रस्य ? दिश एव श्रोत्रस्यानन्त्यं यस्मात्, तस्माद्वै, सम्राट्, प्राचीमुदीचीं वा यां कांचिदपि दिशं गच्छति, नैवास्या अन्तं गच्छति कश्चिदपि । अतोऽनन्ता हि दिशः, दिशो वै, सम्राट्, श्रोत्रम् । तस्माद्दिगानन्त्यमेव श्रोत्रस्याऽऽनन्त्यम् । शंकर.

(२) 'दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्' इति श्रुतेर्दिक्श्रोत्रयोरैक्यमित्यर्थः । रंग.

(१) बृउ. ४।१।५; शब्रा. १४।६।१०।१०—१३ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति (क एव ते किमब्रवीदिति) सम्राडपि यां (सम्राड्यां) दिशो वै सम्राट् श्रोत्रम् (श्रोत्रꣳ हि दिशः); रंग. त्येनदु (त्येतदु) क्षरन्ति (रक्षन्ति) जनको + (ह); मध्व. जनको + (ह); श्रीकर. १।१।१ (पृ २६).

(३) 'सर्वव्यापी तु भगवाननन्त इति कीर्तितः । दिङ्नामा स तु विज्ञेयो दिक्षुस्थो नित्यदेशनात् ॥' इति च । मध्व.

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति । अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेति । अमनसो हि किꣳ स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत । काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्राडिति होवाच । मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दः । मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥

(१) सत्यकाम इति नामतो जबालाया अपत्यं जाबालः । चन्द्रमा मनसि देवता । आनन्द इत्युपनिषत् । यस्मान्मन एवाऽऽनन्दः, तस्मान्मनसा वै, सम्राट्, स्त्रियमभिकामयमानोऽभिहार्यते प्रार्थयते इत्यर्थः । तस्मात् यां स्त्रियमभिकामयमानोऽभिहार्यते, तस्यां प्रतिरूपोऽनुरूपः पुत्रो जायते । स आनन्दहेतुः पुत्रः । स येन मनसा निर्वर्त्यते, तन्मनः आनन्दः । शंकर.

(२) स्त्रियमभि स्त्रियं प्रति मनसा हार्यते स्त्रीसंभोगो मनआयत्त इति भावः । प्रतिरूपस्तुल्य इत्यर्थः । आनन्दहेतुत्वान्मनस आनन्दत्वमिति भावः । रंग.

(१) बृउ. ४।१।६; शब्रा. १४।६।१०।१३ —१६ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति (क एव ते किमब्रवीदिति) तज्जाबालो (तत्सत्यकामो) हार्यते (हर्यति); रंग. तज्जाबालो (जाबालो) एकपाद्वा एतत्सम्राडिति+ (होवाच) स वै नो (स नो) त्येनदु (त्येतदु) क्षरन्ति (रक्षन्ति) जनको + (ह); श्रीकर. १।१।१ (पृ. २६).

(३) 'मनःस्थितस्य यद्विष्णोः संबन्धादेव कामतः। जातः सुतः सुखे हेतुः परानन्दो हरिः किमु॥' इति ब्रह्मतर्के।

मध्व.

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति। अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः। हृदयं वै ब्रह्मेति। यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेति। अहृदयस्य हि किꣳ स्यादिति। अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम्। न मेऽब्रवीदिति। एकपाद्वा एतत्सम्राडिति। स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य। हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत। का स्थितता याज्ञवल्क्य। हृदयमेव सम्राडिति होवाच। हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनम्। हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा। हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति। हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म। नैनꣳ हृदयं जहाति। सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति। देवो भूत्वा देवानप्येति। य एवं विद्वानेतदुपास्ते। हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः। स होवाच याज्ञवल्क्यः। पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति॥

(१) विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति। हृदयं वै, सम्राट्, सर्वेषां भूतानां आयतनम्। नामरूपकर्मात्मकानि हि भूतानि हृदयाश्रयाणीत्यवोचाम शाकल्यब्राह्मणे हृदयप्रतिष्ठानि चेति। तस्मात् हृदये ह्येव, सम्राट्, सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति। तस्मात् हृदयं स्थितिरित्युपासीत। हृदये च प्रजापतिः देवता।

शंकर.

(१) बृउ. ४।१।७; शब्रा. १४।६।१०।१६—१९ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति (क एव ते किमब्रवीदिति) स्थितता (स्थितिता) (हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनम्०) हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति (हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतितिष्ठन्ति); रंग. त्येनदु (त्येतदु) सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा (सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा) क्षरन्ति (रक्षन्ति); मध्व. (हि०)

(२) सदा प्रतिष्ठितानि भवन्ति विशेषतोऽपि प्रतिष्ठितानि सुतौ। 'हृदये सर्वशो व्यापी प्रादेशः पुरुषोत्तमः। जीवानां स्थानमुद्दिष्टः सर्वदैव सनातनः। हृत्कर्णिकामूलगतः सोऽङ्गुष्ठाग्रप्रमाणकः। मूलेश इति नामास्मिन्सर्वे जीवाः प्रतिष्ठिताः। अङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे कर्णिकाग्रस्थिते हरौ। प्रविशन्ति सुषुप्तौ तु प्रबुध्यन्ते ततस्तथा। सोऽयं त्रिरूपो भगवान् हृदयाख्यः प्रकीर्तितः॥' इति च। 'स्थानमायतनं प्रोक्तं प्रतिष्ठाधारकः पुमान्' इति च।

मध्व.

इन्द्र इति प्रसिद्धो वस्तुत इन्धो नाम दक्षिणाक्षिस्थः पुरुषः विराडाख्यपत्नीसहितः हृदयाकाशस्थ आत्मा सर्वदिग्रूपप्राणकः असङ्गः नेति नेति प्रतिपादितः

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच। नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य। अनु मा शाधीति। स होवाच। यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽसि। एवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति। नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यमीति। अथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति। ब्रवीतु भगवानिति॥

(१) जनको ह वैदेहः। यस्मात्सविशेषणानि सर्वाणि ब्रह्माणि जानाति याज्ञवल्क्यः, तस्मादाचार्यकत्वं हित्वा जनकः कूर्चादासनविशेषादुत्थाय उप समीपमवसर्पन्, पादयोर्निपतन्नित्यर्थः, उवाचोक्तवान् — नमस्ते तुभ्यमस्तु हे याज्ञवल्क्य। अनु मा शाध्यनुशाधि मामित्यर्थः। इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः। स होवाच याज्ञवल्क्यः — यथा वै लोके, हे सम्राट्, महान्तं दीर्घमध्वानमेष्यन् गमिष्यन्, रथं वा स्थलेन गमिष्यन्, नावं वा जलेन गमिष्यन्समाददीत। एवमेवैतानि ब्रह्माण्येताभिरुपनिषद्भिर्युक्तानि उपासीनः समाहितात्माऽसि,

(१) बृउ. ४।२।१; शब्रा. १४।६।११।१ जनको ह (अथ ह जनको) (ऽस्तु०); रंग. ब्रवीतु+ (मे); मध्व. यत्र गमिष्यसीति+ (स होवाच).

अत्यन्तमेताभिरुपनिषद्भिः संयुक्तात्माऽसिं । न केवलमुपनिषत्समाहितः । एवं वृन्दारकः पूज्यश्चाढ्यश्चेश्वरो न दरिद्र इत्यर्थः । अधीतवेदोऽधीतो वेदो येन स त्वं अधीतवेदः । उक्ताश्चोपनिषद आचार्यैस्तुभ्यं स त्वमुक्तोपनिषत्कः । एवं सर्वविभूतिसंपन्नोऽपि सन् भयमध्यस्थ एव परमात्मज्ञानेन विनाऽकृतार्थ एव तावदित्यर्थः—यावत्परं ब्रह्म न वेत्सि । इतोऽस्माद्देहाद्विमुच्यमानः एताभिर्नौरथस्थानीयाभिः समाहितः क कस्मिन्गमिष्यसि, किं वस्तु प्राप्स्यसीति । नाहं तद्वस्तु, भगवन् पूजावन्, वेद जाने, यत्र गमिष्यामीति । अथ यद्येवं न जानीषे यत्र गतः कृतार्थः स्याः, अहं वै ते तुभ्यं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति, यदि प्रसन्नो मां प्रति । शंकर.

(२) तत्तदाचार्योपदिष्टाभिर्देवताभिरुपनिषद्भिरत्यन्तं समाहितात्माऽसि संपन्नपरलोकसाधनोऽसि । उत्क्रामन् कस्मिन्मार्गे गमिष्यसीति । यत्र गमिष्यसीति यस्मिन्वर्त्मनि गमिष्यसि । अत्रोपकोसलविद्यावद्गतिप्रश्नो गन्तव्यब्रह्मणोऽप्युपलक्षकः । रंग.

(३) स्वयोग्यं ज्ञानं श्रोतुं सिंहासनादवरुह्योपसदनं कृत्वोवाच । यत्स्वात्मना प्राप्यं मुक्तौ तदुपास्यैव मुक्तिर्भवतीत्यतः प्राप्यं पृच्छति । 'वृन्दैः प्राप्यतमत्वात्तु वृन्दारक इति स्मृतः' इति च पाद्मे । मध्व.

इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तं वा एतमिन्धँ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव । परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥

(१) शृणु । इन्धो ह वै नाम । इन्ध इत्येवं नामा, यश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्तः आदित्यान्तर्गतः पुरुषः स एषः, योऽयं दक्षिणेऽक्षन्नक्षणि विशेषेण व्यवस्थितः—स च सत्यनामा । तं वै एतं पुरुषं, दीप्तिगुणत्वात् प्रत्यक्षं नाम अस्येन्ध इति, तमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण । यस्मात्परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्ति । एष त्वं वैश्वानरमात्मानं संपन्नोऽसि । शंकर.

(१) बृउ. ४।२।२; शब्रा. १४।६।११।२ इन्धो ह (स होवाच इन्धो) क्षेणैव (क्षेणेव).

(२) 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः' 'यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्' इति दक्षिणाक्षिस्थितस्याऽऽदित्यान्तरवस्थितस्य चैक्यश्रवणादादित्यान्तरवस्थितस्य पुण्डरीकाक्षत्वादिन्द्रं निश्चिक्युः । 'परमे व्योमन्' 'इन्द्रो मायाभिः' इत्यादिषु परमपुरुषस्येन्द्रशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेश्च नारायण एवात्र दक्षिणाक्षिस्थितपुरुष इति द्रष्टव्यम् । रंग.

(३) 'राज्ञां हृदयसंस्थो य इन्द्रो नाम जनार्दनः । स इन्द्रे च यमे चैव संप्राप्यो मुक्तराजभिः । तस्मात्तेषामुपास्यः स विराण्नामा तदाश्रया । श्रीः --॥' मध्व.

अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी विराट् । तयोरेष संस्तावो य एषो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । अथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डः । अथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव । अथैनयोरेषा सृतिः संचरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्ति । एताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति । तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥

(१) अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपं, एषा अस्य पत्नी यं त्वं वैश्वानरमात्मानं संपन्नोऽसि तस्यास्येन्द्रस्य भोक्तुर्भोग्यैषा पत्नी, विराडन्नं भोग्यत्वादेव । तदेतदन्नं चात्ता चैकं मिथुनं स्वप्ने । कथम् ? तयोरेषः—इन्द्राण्याः इन्द्रस्य चैष संस्तावः, संभूय यत्र संस्तवं कुर्वाते अन्योन्यं स एष संस्तावः । कोऽसौ ? य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽन्तर्हृदये हृदयस्य मांसपिण्डस्य मध्ये । अथैनयोरेतद्वक्ष्यमाणमन्नं भोज्यं स्थितिहेतुः । किं तत् ? य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डः — लोहित एव पिण्डाका-

(१) बृउ. ४।२।३; शब्रा. १४।६।११।३, ४ ऽक्षणि (ऽक्षिणि) सृतिः+ (सती) यथा केशः ... प्रतिष्ठिता भवन्ति (ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नः) एतदास्र (एतमास्र) इवैव (इव); रंग. (दास्रव॰); मध्व. ऽक्षणि (ऽक्षिणि).

रापन्नो लोहितपिण्डः । अन्नं जग्धं द्वेधा परिणमते । यत्स्थूलं तदधो गच्छति । यदन्यत्तत्पुनरग्निना पच्यमानं द्वेधा परिणमते — यो मध्यमो रसः स लोहितादिक्रमेण पाञ्चभौतिकं पिण्डं शरीरमुपचिनोति । योऽणिष्ठो रसः स एष लोहितपिण्ड इन्द्रस्य लिङ्गात्मनो हृदये मिथुनीभूतस्य, यं तैजसमाचक्षते । स तयोरिन्द्रेन्द्राण्योर्हृदये मिथुनीभूतयोः सूक्ष्मासु नाडीष्वनुप्रविष्टः स्थितिहेतुर्भवति । तदेतदुच्यते — अथैनयोरेतदन्नमित्यादि । किंचान्यत् । अथैनयोरेतत्प्रावरणम् — भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं भवति लोके, तत्सामान्यं हि कल्पयति श्रुतिः । किं तदिह प्रावरणम्? यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव अनेकनाडीछिद्रबहुलत्वाज्जालकमिव । अथैनयोरेषा सृतिर्मार्गः, संचरतोऽनयेति संचरणी, स्वप्नाज्जागरितदेशागमनमार्गः । का सा सृतिः? यैषा हृदयात् हृदयदेशादूर्ध्वाभिमुखी सती उच्चरति नाडी । तस्याः परिमाणमिदमुच्यते — यथा लोके केशः सहस्रधा भिन्नोऽत्यन्तसूक्ष्मो भवत्येवं सूक्ष्मा अस्य देहस्य संबन्धिन्यो हिता नाम हिता इत्येवं ख्याताः नाड्यः, ताश्चान्तर्हृदये मांसपिण्डे प्रतिष्ठिता भवन्ति । हृदयाद्विप्ररूढास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवत् । एताभिः नाडीभिरत्यन्तसूक्ष्माभिः एतदन्नमास्रवद्गच्छदास्रवति गच्छति । तदेतद्देवताशरीरमनेनान्नेन दामभूतेनोपचीयमानं तिष्ठति । तस्मात्—यस्मात्स्थूलेनान्नेनोपचितः पिण्डः, इदं तु देवताशरीरं लिङ्गं सूक्ष्मेणान्नेनोपचितं तिष्ठति, पिण्डोपचयकरमप्यन्नं प्रविविक्तमेव मूत्रपुरीषादिस्थूलमपेक्ष्य, लिङ्गस्थितिकरं त्वन्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरम्— अतः प्रविविक्ताहारः पिण्डः । तस्मात्प्रविविक्ताहारादपि प्रविविक्ताहारतर एष लिङ्गात्मा इवैव भवति, अस्माच्छारीराच्छरीरमेव शारीरं तस्माच्छारीरात्, आत्मनो वैश्वानरात् तैजसः सूक्ष्मान्नोपचितो भवति ।

शंकर.

(२) पुरुषरूपं मनुष्याकारमित्यर्थः । इन्द्रस्य पत्नी विराड्वामाक्षिस्था मनुष्याकारा तत्पत्नी साक्षाल्लक्ष्मीरेव । तैत्तिरीयके 'विराड्बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी धर्मपत्नी' (तैब्रा. ३।११।१।२०) इतीन्द्रपत्न्याः श्रीशब्दवाच्यत्वावगमात् । तयोर्दंपत्योरेष वक्ष्यमाणः संस्ताव एकान्तसंभोगभूमिः । 'अधिकरणे घञ्'। एष हृदयकमलमध्य आकाश इत्यर्थः । एतत्सर्वं ज्योतिरधिकरणे व्यासार्यैरुक्तम् । अथैनयोरेतदन्नं भोग्यं प्रसादस्थानीयम् । य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डः । कमलकर्णिकाकारो मांसपिण्डः । अथैनयोरेतदिति । अनयोर्दंपत्योरेतदेव प्रावरणं यद्धृदयो लूताजालवद्वक्ष्यमाणहितनामकनाडीनिचयसंपन्नं जालकं तदेव पट्टवस्त्रमनयोरित्यर्थः । अथैनयोरेषेति । एतस्माद्धृदयादूर्ध्ववर्तिनी या नाड्युच्चरति यैषा ब्रह्मलोकसौधगतदंपतिप्राप्तिहेतुभूता संचरणी सृतिर्निरवग्रहमार्ग इत्यर्थः । यथा केश इति । हृदयादन्तः प्रतिष्ठितकेशसहस्रशोऽतिसूक्ष्महितनामकनाडीभिरेतज्जीवजातमास्रवति । आ समन्तात्स्रवति संसरति एतद्भूतजातमास्रवति संसरतीत्यर्थः । तस्मादेष इति । यस्माद्धेतोर्दक्षिणाक्षिस्थः पुरुषो विग्रहगुणादिभिर्दीप्यमानतयेन्धो भवति तस्मादेवास्माच्छरीरभूताज्जीवात्मनो दक्षिणाक्षिस्थ एष पुरुषः प्रविविक्ताहारतर इवैव भवति । अतिप्रकृष्टान्नवदमृतवदिति यावत् । तद्भोग्यो भवतीत्यर्थः । अत्रैषा सृतिः संचरणीत्युक्त्या गमनमार्ग उक्तो भवति ।

रंग.

(३) 'तयोः स्तुतिरेषा हि प्राणेन क्रियते सदा । कर्णौ पिधाय या ज्ञेया सर्ववेदात्मिका हि सा । काशनात्सवजीवानामाकाश इति सा स्तुतिः । जाग्रतां सर्वजीवानां स विष्णुर्दक्षिणाक्षिगः ॥ '

मध्व.

तस्य प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणाः । दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः । प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणाः । उदीची दिगुदञ्चः प्राणाः । ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणाः । अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ।

(१) बृउ. ४।२।४; शब्रा. १४।६।११।५,६ तस्य+ (वा एतस्य पुरुषस्य) ग्दक्षिणे (ग्दक्षिणाः) असङ्गो न हि सज्यते । असितो न व्यथते (असङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथते) (न रिष्यति०) अभयं त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य (नमस्ते याज्ञवल्क्याभयं त्वागच्छतात्) (नमस्तेऽस्तु०) मस्मि (मस्मीति); ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ६०), २।१।१४ (पृ.४६७), २७, ४।३।१४ (पृ. १११६); भास्कर. ३।४।५०; रंग. सज्यते (सज्जते) जनको + (ह); मध्व. ग्दक्षिणे (ग्दक्षिणाः) जनको+ (ह); श्रीकर. १।१।७, ३।३।१७, ४१, ४।२।१४.

* स एष नेति नेत्यात्मा। अगृह्यो न हि गृह्यते। अशीर्यो न हि शीर्यते। असङ्गो न हि सज्यते। असितो न व्यथते। न रिष्यति। अभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः। स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे। नमस्तेऽस्तु। इमे विदेहा अयमहमस्मि॥

(१) स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विध्रियमाणः प्राण एव भवति। तस्यास्य विदुषः क्रमेण वैश्वानरात्तैजसं प्राप्तस्य हृदयात्मानमापन्नस्य हृदयात्मनश्च प्राणात्मानमापन्नस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्रागताः प्राणाः। तथा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः। तथा प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणाः। उदीची दिगुदञ्चः प्राणाः। ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणाः। अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः। सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः। एवं विद्वान्क्रमेण सर्वात्मकं प्राणमात्मत्वेनोपगतो भवति। तं सर्वात्मानं प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य द्रष्टुर्हि द्रष्टृभावं नेति नेतीत्यात्मानं तुरीयं प्रतिपद्यते। यमेष विद्वाननेन क्रमेण प्रतिपद्यते, स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि न रिष्यतीत्यन्तं व्याख्यातमेतत्। अभयं वै जन्ममरणादिनिमित्तभयशून्यं, हे जनक, प्राप्तोऽसि—इति हैवं किलोवाचोक्तवान्याज्ञवल्क्यः। तदेतदुक्तं—अथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति। स होवाच जनको वैदेहोऽभयमेव त्वा त्वामपि गच्छताद्गच्छतु, यस्त्वं नोऽस्मान् हे याज्ञवल्क्य भगवन्पूजावन्नभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि प्रापितवानुपाधिकृताज्ञानव्यवधानापनयनेन इत्यर्थः। किमन्यदहं विद्यानिष्क्रयार्थं प्रयच्छामि, साक्षादात्मानमेव दत्तवते। अतो नमस्तेऽस्तु। इमे विदेहास्तव यथेष्टं भुज्यन्तामयं चाहमस्मि दासभावे स्थितः। यथेष्टं मां राज्यं च प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः। शंकर.

(२) दक्षिणाक्षिस्थस्य प्रकृतस्य पुरुषोत्तमस्य प्रकारान्तरेणापि शरीरगतजीववैलक्षण्यं द्रढयति। तस्येति। जीवस्तु सर्वासु दिक्षु प्राणेन्द्रियप्रचुरः प्राणेन्द्रियोपकरणीति यावत्। एवं जीवस्य रूपमुक्त्वैतद्वैलक्षण्यमाह—स एष इति। स एष दक्षिणाक्षिस्थितः पुरुषः इन्द्रियाद्यग्राह्यत्वविशरणशून्यत्वनिर्लेपत्वशोकमृत्युरहितत्ववान् नेति नेति इति श्रुतिभ्रितरविलक्षणत्वेन निर्दिष्ट आत्मेत्यर्थः। तादृशमुपास्स्वाभयं परमात्मानं प्राप्तोऽसि प्राप्तवानसि उपासनोपकरणवत्त्वात्। स होवाचेति। हे याज्ञवल्क्य त्वदुक्तमभयमागच्छतात्। 'आशिषि तातङ्'। ब्रह्मप्राप्तिर्भूयादित्यर्थः। रंग.

(३) 'तस्य पूर्वदिशीन्द्राग्नी समार्यौ संप्रतिष्ठितौ। यमराक्षसौ दक्षिणस्यां वरुणो वायुरेव च। पश्चिमस्यामुत्तरस्यां सोमेशानौ प्रतिष्ठितौ। ब्रह्मा प्रधानवायुश्च तथोर्ध्वायां दिशि स्थितौ। अधरायां शेषकामौ सभार्यौः सर्व एव च। एकैकस्यां हि चत्वारो नेवृत्वात्प्राणनामकाः। इन्द्रियाभिमतेश्चैव प्राणा इत्येव शब्दिताः॥' त्वत्प्रसादाद्यदभयमस्माकं प्राप्तं तदेव तव तृप्तयेऽस्तु नान्यद्वयं प्रत्युपकर्तुं शक्नुम इत्यर्थः। स भगवान्स्वकृतेन तुष्येदितिवत्। इन्धो दीप्तः। 'जीवभोगस्य भोक्तेशो जीवस्तद्भोगभुङ्न तु। विविक्तभुगिवातोऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः॥' इति पाद्मे। मध्व.

आत्मैकज्योतिः पुरुषः

जनकꣳ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम। स मेने न वदिष्य इति। अथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते। तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ। स ह कामप्रश्नमेव वव्रे। तꣳ हास्मै ददौ। तꣳ ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ॥

(१) जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसंबन्धः। विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरः पर एव—'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यादिश्रुतिभ्यः। स एष इह प्रविष्टो वदनादिलिङ्गः अस्ति व्यतिरिक्त इति मधुकाण्डेऽजातशत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्याख्यानेनाधिगतोऽपि सन् पुनः प्राणनादिलिङ्गमुपन्यस्य औषस्तप्रश्ने प्राणनादिलिङ्गो यः सामान्येनाधिगतः 'प्राणेन प्राणिति' इत्यादिना, 'दृष्टेर्द्रष्टा' इत्यादिना अलुप्तशक्तिस्वभावोऽधिगतः। तस्य

* 'स एष नेति' इति वाक्यस्य पाठभेदादिकं बृउ. ३।९।२६ (पृ. ११७६) इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

(१) बृउ. ४।३।१; शब्रा. १४।७।१।१ स मेने न (समेनेन) समूदाते (समूदतुः) पूर्वं (पूर्वः); रग. पूर्वं (पूर्वः); मध्व. स मेने न (समेनेन) पूर्वं (पूर्वः).

च परोपाधिनिमित्तः संसारः — यथा रज्जूषरशुक्तिकागगनादिषु सर्पोदकरजतमलिनत्वादि परोपाध्यारोपणनिमित्तमेव, न स्वतः, तथा । निरुपाधिको निरुपाख्यो नेति नेतीति व्यपदेश्यः साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा ब्रह्माक्षरमन्तर्यामी प्रशास्ता औपनिषदः पुरुषो विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यधिगतम् । तदेव पुनरिन्धसंज्ञः प्रविविक्ताहारः । ततोऽन्तर्हृदये लिङ्गात्मा प्रविविक्ताहारतरः । ततः परेण जगदात्मा प्राणोपाधिः । ततोऽपि प्रविलाप्य जगदात्मानमुपाधिभूतं रज्ज्वादाविव सर्पादिकं विद्यया, 'स एष नेति नेति' इति साक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्माधिगतम् । एवमभयं परिप्रापितो जनको याज्ञवल्क्येन आगमतः संक्षेपतः । अत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाण्युपन्यस्तानि अन्यप्रसङ्गेन, इन्धः, प्रविविक्ताहारतरः, सर्वे प्राणाः, स एष नेति नेतीति । इदानीं जाग्रत्स्वप्नादिद्वारेणैव महता तर्केण विस्तरतोऽधिगमः कर्तव्यः । अभयं प्रापयितव्यम् । सद्भावश्चात्मनो विप्रतिपत्त्याशङ्कानिराकरणद्वारेण —— व्यतिरिक्तत्वं शुद्धत्वं स्वयंज्योतिष्ट्वं अलुप्तशक्तिस्वरूपत्वं निरतिशयानन्दस्वाभाव्यं अद्वैतत्वं चाधिगन्तव्यमितीदमारभ्यते । आख्यायिका तु विद्यासंप्रदानग्रहणविधिप्रकाशनार्था, विद्यास्तुतये च विशेषतः, वरदानादिसूचनात् । जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स च गच्छन्नेवं मेने चिन्तितवान्, न वदिष्ये किञ्चिदपि राज्ञे । गमनप्रयोजनं तु योगक्षेमार्थम् । न वदिष्य इत्येवंसंकल्पोऽपि याज्ञवल्क्यो यद्यज्जनकः पृष्टवांस्तत्तत्प्रतिपेदे । तत्र को हेतुः संकल्पितस्यान्यथाकरणे —— इत्यत्राख्यायिकामाचष्टे । पूर्वत्र किल जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवाद आसीदग्निहोत्रे निमित्ते । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यस्तस्मै जनकाय ह किल वरं ददौ । स च जनको ह कामप्रश्नमेव वरं वव्रे वृतवान् । तं च वरं हास्मै ददौ याज्ञवल्क्यः । तेन वरप्रदानसामर्थ्येन अव्याचिख्यासुमपि याज्ञवल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सम्राडेव जनकः पूर्वं पप्रच्छ । तत्रैवानुक्तिः, ब्रह्मविद्यायाः कर्मणा विरुद्धत्वात् । विद्यायाश्च स्वातन्त्र्यात् । स्वतन्त्रा हि ब्रह्मविद्या सहकारिसाधनान्तरनिरपेक्षा पुरुषार्थसाधनेति च । शंकर.

(२) 'याज्ञवल्क्यो वरं दत्त्वा राज्ञा संवादकामुकः । वैदेहनगरं प्रायात्सन्तो यच्छास्त्रलोलुपाः ॥' इति स्कान्दे । तथापि सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ । मध्व.

याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच । आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

(१) हे याज्ञवल्क्येत्येवं संबोध्याभिमुखीकरणाय, किंज्योतिरयं पुरुष इति —— किमस्य पुरुषस्य ज्योतिः, येन ज्योतिषा व्यवहरति ? सोऽयं किंज्योतिः ? अयं प्राकृतः कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमान्पुरुषः पृच्छयते —— किमयं स्वावयवसंघातबाह्येन ज्योतिरन्तरेण व्यवहरति, आहोस्वित्स्वावयवसंघातमध्यपातिना ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यं अयं पुरुषो निर्वर्तयति — इत्येतदभिप्रेत्य — पृच्छति । किञ्चातः, यदि व्यतिरिक्तेन यदि वाऽव्यतिरिक्तेन ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यं निर्वर्तयति ? शृणु तत्र कारणम् । यदि व्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यनिर्वर्तकत्वं, अस्य स्वभावो निर्धारितो भवति, ततोऽदृष्टज्योतिष्कार्यविषयेऽप्यनुमास्यामहे व्यतिरिक्तज्योतिर्निमित्तमेवेदं कार्यमिति । अथाव्यतिरिक्तेनैव स्वात्मना ज्योतिषा व्यवहरति, ततोऽप्रत्यक्षेऽपि ज्योतिषि ज्योतिष्कार्यदर्शनेऽव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरनुमेयम् । अथानियम एव — व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा ज्योतिः पुरुषस्य व्यवहारहेतुः, ततोऽनध्यवसाय एव ज्योतिर्विषये — इत्येवं मन्वानः पृच्छति जनको याज्ञवल्क्यं —— किंज्योतिरयं पुरुष इति ।

ननु एवमनुमानकौशले जनकस्य किं प्रश्नेन, स्वयमेव कस्मान्न प्रतिपद्यत इति —— सत्यमेतत् । तथापि लिङ्गलिङ्गिसंबन्धविशेषाणां अत्यन्तसौक्ष्म्यात् दुरवबोधतां मन्यते बहूनामपि पण्डितानां, किमुतैकस्य । अत एव हि धर्मसूक्ष्मनिर्णये परिषद्व्यापार इष्यते, पुरुषविशेषश्चापेक्ष्यते । दशावरा परिषत्, त्रयो वैको वेति ।

(१) बृउ. ४।३।२; शब्रा. १४।७।१।२ विपल्येती (विपर्येती); वल्लभ. १।३।४२; विज्ञान. ११।१२० ज्योतिरयं (ज्योतिरेवायं).

तस्माद्यद्यप्यनुमानकौशलं राज्ञः, तथापि तु युक्तो याज्ञवल्क्यः प्रष्टुं, विज्ञानकौशलतारतम्योपपत्तेः पुरुषाणाम्। अथवा श्रुतिः स्वयमेव आख्यायिकाव्याजेन अनुमानमार्गमुपन्यस्य अस्मान् बोधयति पुरुषमतिमनुसरन्ती।

याज्ञवल्क्योऽपि जनकाभिप्रायाभिज्ञतया व्यतिरिक्तमात्मज्योतिर्बोधयिष्यज्ञनकं व्यतिरिक्तप्रतिपादकमेव लिङ्गं प्रतिपेदे, यथा—प्रसिद्धमादित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच। कथम्? आदित्येनैव स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेन चक्षुषोऽनुग्राहकेण ज्योतिषाऽयं प्राकृतः पुरुषः आस्ते उपविशति, पल्ययते पर्येति क्षेत्रमरण्यं वा, तत्र गत्वा कर्म कुरुते, विपल्येति विपर्येति च यथागतम्। अत्यन्तव्यतिरिक्तज्योतिष्ट्वप्रसिद्धताप्रदर्शनार्थं अनेकविशेषणम्। बाह्यानेकज्योतिःप्रदर्शनं च लिङ्गस्याव्यभिचारित्वप्रदर्शनार्थम्। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य। शंकर.

(२) किंज्योतिरिति बहुव्रीहिः। 'उपसर्गस्यायतौ' (पा. सू. ८।२।१९) इति लत्वम्।

रंग.

[१]अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति। चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति। चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥

तथाऽस्तमिते आदित्ये, याज्ञवल्क्य, किंज्योतिरेवायं पुरुष इति — चन्द्रमा एवास्य ज्योतिः।

शंकर.

[२]अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इति। अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीति। अग्निनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥

(१) बृउ. ४।३।३; शब्रा. १४।७।१।१२ चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति। चन्द्रमसैवायं (चन्द्रज्योतिः सम्राडिति होवाच। चन्द्रेणैवायं) विपल्येती (विपर्येती); रंग. मेवैतद्या (मेव या).

(२) बृउ. ४।३।४; शब्रा. १४।७।१।१४ अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीति (अग्निज्योतिः सम्राडिति होवाच) विपल्येतीति (विपर्येतीति).

अस्तमिते आदित्ये, चन्द्रमस्यस्तमितेऽग्निर्ज्योतिः।

शंकर.

[१]अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति। वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति। वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति। तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीति। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥

(१) शान्तेऽग्नौ वाग्ज्योतिः। वागिति शब्दः परिगृह्यते। शब्देन विषयेण श्रोत्रमिन्द्रियं दीप्यते। श्रोत्रेन्द्रिये संप्रदीप्ते, मनसि विवेक उपजायते। तेन मनसा बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते — 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति ब्राह्मणम्। कथं पुनर्वाग्ज्योतिरिति, वाचो ज्योतिष्ट्वमप्रसिद्धमित्यत आह—तस्माद्वै सम्राट्, यस्माद्वाचा ज्योतिषाऽनुगृहीतोऽयं पुरुषो व्यवहरति, तस्मात्प्रसिद्धमेतद्वाचो ज्योतिष्ट्वम्। कथं? अपि—यत्र यस्मिन्काले प्रावृषि प्रायेण मेघान्धकारे सर्वज्योतिःप्रत्यस्तमये स्वोऽपि पाणिर्हस्तो न विस्पष्टं निर्ज्ञायते — अथ तस्मिन्काले सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते बाह्यज्योतिषोऽभावाद्यत्र वागुच्चरति, श्वा वा भषति, गर्दभो वा रौति, उपैव तत्र न्येति—तेन शब्देन ज्योतिषा श्रोत्रमनसोर्नैरन्तर्यं भवति, तेन ज्योतिष्कार्यत्वं वाक् प्रतिपद्यते, तेन वाचा ज्योतिषोपन्येत्येव उपगच्छत्येव तत्र संनिहितो भवतीत्यर्थः। तत्र च कर्म कुरुते, विपल्येति। तत्र वाग्ज्योतिषो ग्रहणं गन्धादीनामुपलक्षणार्थम्। गन्धादिभिरपि हि घ्राणादिष्वनुगृहीतेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो भवन्ति। तेन तैरप्यनुग्रहो भवति कार्यकरणसंघातस्य। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य। शंकर.

(२) यत्र देवदत्तस्य वा यज्ञदत्तस्य वाऽहमत्र तिष्ठामीति शब्दो निर्गच्छति तत्र तदाऽत्रासौ वर्तत इति ज्ञात्वोपन्येत्येव समीपे नितरामेति गच्छतीत्यर्थः। ततश्च शब्दद्वारा श्रोत्रं प्रकाशकं भवतीत्यर्थः। रंग.

(१) बृउ. ४।३।५; शब्रा. १४।७।१।१५ वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति (वाग्ज्योतिः सम्राडिति होवाच) विपल्येतीति (विपर्येतीति) न्येती (ण्येती); ब्रशंकर. १।१।२४; श्रीकर. १।१।२५.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥

(१) शान्तायां पुनर्वाचि, गन्धादिष्वपि च शान्तेषु बाह्येष्वनुग्राहकेषु, सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्तोऽस्य पुरुषस्य । एतदुक्तं भवति — जाग्रद्विषये बहिर्मुखानि करणानि चक्षुरादीन्यादित्यादिज्योतिर्भिरनुगृह्यमाणानि यदा, तदा स्फुटतरः संव्यवहारोऽस्य पुरुषस्य भवतीति । एवं तावज्जागरिते स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यसिद्धिरस्य पुरुषस्य दृष्टा । तस्मात्ते वयं मन्यामहे — सर्वबाह्यज्योतिःप्रत्यस्तमयेऽपि स्वप्नसुषुप्तकाले जागरिते च तादृगवस्थायां स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यसिद्धिरस्येति । दृश्यते च स्वप्ने ज्योतिष्कार्यसिद्धिः — बन्धुसंगमनवियोगदर्शनं देशान्तरगमनादि च । सुषुप्ताच्चोत्थानं सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति । तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं किमपि ज्योतिः । किं पुनस्तच्छान्तायां वाचि ज्योतिर्भवतीति । उच्यते — आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति । आत्मेति कार्यकरणस्वावयवसंघातव्यतिरिक्तं कार्यकरणावभासकं आदित्यादिबाह्यज्योतिर्वत्स्वयमन्येनानवभास्यमानं अभिधीयते ज्योतिः । अन्तःस्थं च तत्पारिशेष्यात् — कार्यकरणव्यतिरिक्तं तदिति तावत्सिद्धम् । यच्च कार्यकरणव्यतिरिक्तं कार्यकरणसंघातानुग्राहकं च ज्योतिस्तद्बाह्यैश्चक्षुरादिकरणैरुपलभ्यमानं दृष्टम् । न तु तथा तच्चक्षुरादिभिरुपलभ्यते, आदित्यादिज्योतिःषूपरतेषु । कार्यं तु ज्योतिषो दृश्यते यस्मात्, तस्मादात्मनैवायं ज्योतिषा आस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । तस्मान्नूनमन्तःस्थं ज्योतिरित्यवगम्यते । किंच आदित्यादिज्योतिर्विलक्षणं तदभौतिकं च । स एव हेतुर्यच्चक्षुराद्यग्राह्यत्वं, आदित्यादिवत् । शंकर.

(१) बृउ. ४।३।६; शब्रा. १४।७।१।६ आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति (आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाच) विपल्ये (विपर्ये); ब्रशंकर. १।३।२२; रंग. भवतीति (भवति) विपल्येतीति + (एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य).

(२) स्वप्ने आत्मैव प्रकाशको भवतीत्यर्थः । रंग.

उभयलोकस्थः विज्ञानमय आत्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसंचारी, स एव अपहतपाप्मा अभयः स्वयंज्योतिः अद्वैतो द्रष्टा अविनाशी ब्रह्मलोकरूपः परमानन्दः, अवृजिनः अकामहतः श्रोत्रिय एव परमानन्दरूपः

ब्रह्मलोकः

*** कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः । स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव । स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥**

(१) यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादि सिद्धं, तथापि समानजातीयानुग्राहकत्वदर्शननिमित्तभ्रान्त्या करणानामेवान्यतमो व्यतिरिक्तो वा इत्यविवेकतः पृच्छति— कतम इति । न्यायसूक्ष्मतायाः दुर्विज्ञेयत्वादुपपद्यते भ्रान्तिः । अथवा शरीरव्यतिरिक्ते सिद्धेऽपि करणानि सर्वाणि विज्ञानवन्तीव, विवेकतः आत्मनोऽनुपलब्धत्वात् । अतोऽहं पृच्छामि—कतम आत्मेति । कतमोऽसौ देहेन्द्रियप्राणमनःसु, यस्त्वयोक्त आत्मा, येन ज्योतिषाऽऽस्ते इत्युक्तम् । अथवा योऽयमात्मा त्वयाऽभिप्रेतो विज्ञानमयः, सर्वे इमे प्राणा विज्ञानमया इव, एषु प्राणेषु कतमः — यथा समुदितेषु ब्राह्मणेषु, सर्वे इमे

* छाउ. ६।२।१ (पृ. ८८८) इत्यत्रापि भाष्याणि द्रष्टव्यानि ।

(१) बृउ. ४।३।७; शब्रा. १४।७।१।७ प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः (पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः) लोकावनुसं (लोकौ सं) स हि (सधीः) (मृत्यो रूपाणि०); ब्रशंकर. १।३।४२, २।३।२४, ३०: ४० स हि (सधीः), ३।३।१७; भास्कर. १।३।२०, ४२, २।३।३० संचर (संसर), ३।३।३९ प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः (पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः); रामानुज. १।१।१ (पृ ४२), १।३।४३, २।३।१९, २२, २५ आत्मेति (आत्मा); ब्रमध्व. १।३।४०; श्रीकंठ. २।३।२५ योऽयं (योऽपि); श्रीकर. १।३।४२, २।३।१७, २०, २३, २८, ३।३।४१; वल्लभ. १।३।४२, २।३।३९; विज्ञान. १।१।१७, २।३।३०, ४०, ४९; बलदेव. १।३।४१, २।३।२०.

तेजस्विनः कतम एषु षडङ्गविदिति। पूर्वस्मिन्व्याख्याने कतम आत्मेत्येतावदेव प्रश्नवाक्यं, योऽयं विज्ञानमय इति प्रतिवचनम्। द्वितीये तु व्याख्याने प्राणेष्वित्येवमन्तं प्रश्नवाक्यम्। अथवा सर्वमेव प्रश्नवाक्यं — विज्ञानमयो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः कतम इत्येतदन्तम्। योऽयं विज्ञानमय इत्येतस्य शब्दस्य निर्धारितार्थविशेषविषयत्वं, कतम आत्मेतीतिशब्दस्य प्रश्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थत्वं—व्यवहितसंबन्धमन्तरेण युक्तमिति कृत्वा, कतम आत्मेतीत्येवमन्तमेव प्रश्नवाक्यं, योऽयमित्यादि परं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निश्चीयते।

योऽयमित्यात्मनः प्रत्यक्षत्वान्निर्देशः। विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो बुद्धिविज्ञानोपाधिसंपर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते—बुद्धिविज्ञानसंपृक्त एव हि यस्मादुपलभ्यते, राहुरिव चन्द्राऽऽदित्यसंपृक्तः। बुद्धिर्हि सर्वार्थकरणं, तमसीव प्रदीपः पुरोऽवस्थितः। 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति ह्युक्तम्। बुद्धिविज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वं विषयजातमुपलभ्यते, पुरोऽवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमिव तमसि। द्वारमात्राणि त्वन्यानि करणानि बुद्धेः। तस्मात्तेनैव विशेष्यते — विज्ञानमय इति। येषां परमात्मविज्ञप्तिविकार इति व्याख्यानं, तेषां 'विज्ञानमयः' 'मनोमयः' इत्यादौ विज्ञानमयशब्दस्य अन्यार्थदर्शनादश्रौतार्थताऽवसीयते। संदिग्धश्च पदार्थोऽन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्शनान्निर्धारयितुं शक्यः, वाक्यशेषात्, निश्चितन्यायबलाद्वा। सधीरिति चोत्तरत्र पाठात्। हृद्यन्त इति वचनाद्युक्तं विज्ञानप्रायत्वमेव। प्राणेष्विति व्यतिरेकप्रदर्शनार्था सप्तमी—यथा वृक्षेषु पाषाण इति सामीप्यलक्षणा। प्राणेषु हि व्यतिरेकाव्यतिरेकता संदिह्यत आत्मनः। प्राणेषु प्राणेभ्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः। यो हि येषु भवति, स तद्व्यतिरिक्तो भवत्येव—यथा पाषाणेषु वृक्षः। हृदि—तत्रैतत्स्यात्प्राणेषु प्राणजातीयैव बुद्धिः स्यादित्यत आह—हृद्यन्तरिति। हृच्छब्देन पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः, तात्स्थ्यात् बुद्धिर्हृत्तस्यां हृदि बुद्धौ। अन्तरिति बुद्धिवृत्तिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम्। ज्योतिरवभासात्मकत्वादात्मोच्यते। तेन ह्यवभासकेन आत्मना ज्योतिषा आस्ते पल्ययते कर्म कुरुते, चेतनावानिव ह्ययं कार्यकरणपिण्डः—यथा आदित्यप्रकाशस्थो घटः। यथा वा मरकतादिर्मणिः क्षीरादिद्रव्ये प्रक्षिप्तः परीक्षणाय, आत्मच्छायमेव तत्क्षीरादिद्रव्यं करोति, तादृगेतदात्मज्योतिर्बुद्धेरपि हृदयात्सूक्ष्मत्वात् हृद्यन्तःस्थमपि हृदयादिकं कार्यकरणसंघातं चैकीकृत्य आत्मज्योतिच्छायं करोति, पारंपर्येण सूक्ष्मस्थूलतारतम्यात्, सर्वान्तरतमत्वात्।

बुद्धिस्तावत्स्वच्छत्वात् आनन्तर्याच्च आत्मचैतन्यज्योतिःप्रतिच्छाया भवति। तेन हि विवेकिनामपि तत्र आत्माभिमानबुद्धिः प्रथमा। ततोऽप्यानन्तर्यान्मनसि चैतन्यावभासता, बुद्धिसंपर्कात्। तत इन्द्रियेषु, मनःसंयोगात्। ततोऽनन्तरं शरीरे, इन्द्रियसंपर्कात्। एवं पारंपर्येण कृत्स्नं कार्यकरणसंघातमात्मा चैतन्यस्वरूपज्योतिषाऽवभासयति। तेन हि सर्वस्य लोकस्य कार्यकरणसंघाते तद्वृत्तिषु चानियतात्माभिमानबुद्धिः यथाविवेकं जायते। तथा च भगवतोक्तं गीतासु—'यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः। क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥' (भ. गी. १३।३३) 'यदादित्यगतं तेजः' (भ. गी. १५।१२) इत्यादि च। 'नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' (काठ. ५। १३) इति च काठके। 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' (काठ. ५।१५) इति च। 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति च मन्त्रवर्णः। तेनायं हृद्यन्तर्ज्योतिः। पुरुषः—आकाशवत्सर्वगतत्वात्पूर्ण इति पुरुषः। निरतिशयं चास्य स्वयंज्योतिष्ट्वं, सर्वावभासकत्वात् स्वयमन्यानवभास्यत्वाच्च। स एष पुरुषः स्वयमेव ज्योतिःस्वभावः, यं त्वं पृच्छसि—कतम आत्मेति।

बाह्यानां ज्योतिषां सर्वकरणानुग्राहकाणां प्रत्यस्तमयेऽन्तःकरणद्वारेण हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष आत्माऽनुग्राहकः करणानामित्युक्तम्। यदापि बाह्यकरणानुग्राहकाणां आदित्यादिज्योतिषां भावः, तदाप्यादित्यादिज्योतिषां परार्थत्वात्कार्यकरणसंघातस्याचैतन्ये स्वार्थानुपपत्तेः स्वार्थज्योतिष आत्मनोऽनुग्रहाभावेऽयं कार्यकरणसंघातो न व्यवहाराय कल्पते। आत्मज्योतिरनुग्रहेणैव हि सर्वदा सर्वः संव्यवहारः, 'यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानम्' इत्यादिश्रुत्यन्तरात्। साभिमानो हि सर्वप्राणि-

संव्यवहारः । अभिमानहेतुं च मरकतमणिदृष्टान्तेनावोचाम ।

यद्यप्येवमेतत्तथापि जाग्रद्विषये सर्वकरणागोचरत्वादात्मज्योतिषो बुद्ध्यादिबाह्याभ्यन्तरकार्यकरणव्यवहारसंनिपातव्याकुलत्वान्न शक्यते तज्ज्योतिरात्माख्यं मुञ्जेषीकावन्निष्कृष्य दर्शयितुमित्यतः स्वप्ने दिदर्शयिषुः प्रक्रमते––स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति । यः पुरुषः स्वयमेव ज्योतिरात्मा, स समानः सदृशः सन् केन ? प्रकृतत्वात्संनिहितत्वाच्च हृदयेन । 'हृदि' इति च हृच्छब्दवाच्या बुद्धिः प्रकृता संनिहिता च । तस्मात्तयैव सामान्यम् । किं पुनः सामान्यम् ? अश्वमहिषवद्विवेकतोऽनुपलब्धिः । अवभास्या बुद्धिः, अवभासकं तदात्मज्योतिः, आलोकवत् । अवभास्यावभासकयोः विवेकतोऽनुपलब्धिः प्रसिद्धा । विशुद्धत्वाद्धि आलोकोऽवभास्येन सदृशो भवति । यथा रक्तमवभासयन् रक्तसदृशो रक्ताकारो भवति, यथा हरितं नीलं लोहितं च अवभासयन्नालोकः तत्समानो भवति, तथा बुद्धिमवभासयन् बुद्धिद्वारेण कृत्स्नं क्षेत्रमवभासयति––इत्युक्तं मरकतमणिनिदर्शनेन । तेन सर्वेण समानो बुद्धिसामान्यद्वारेण । 'सर्वमयः' इति चात एव वक्ष्यति । तेनासौ कुतश्चित्प्रविभज्य मुञ्जेषीकावत्स्वेन ज्योतीरूपेण दर्शयितुं न शक्यत इति, सर्वव्यापारं तत्राध्यारोप्य नामरूपगतं, ज्योतिर्धर्मं च नामरूपयोः, नामरूपे चात्मज्योतिषि, सर्वो लोको मोमुह्यते––अयमात्मा नायमात्मा, एवंधर्मा नैवंधर्मा, कर्ताऽकर्ता, शुद्धोऽशुद्धः, बद्धो मुक्तः, स्थितो गत आगतः, अस्ति नास्तीत्यादिविकल्पैः । अतः समानः सन्नुभौ लोकौ प्रतिपन्नप्रतिपत्तव्यौ इहलोकपरलोकौ उपात्तदेहेन्द्रियादिसंघातत्यागान्योपादानसंतानप्रबन्धशतसंनिपातैः अनुक्रमेण संचरति । धीसादृश्यमेवोभयलोकसंचरणहेतुः, न स्वत इति । तत्र नामरूपोपाधिसादृश्यं भ्रान्तिनिमित्तं यत्तदेव हेतुः, न स्वतः, इत्येतदुच्यते––यस्मात्सः सामानः सन्नुभौ लोकावनुक्रमेण संचरति –– तदेतत्प्रत्यक्षमित्येतद्दर्शयति––यतो ध्यायतीव ध्यानव्यापारं करोतीव, चिन्तयतीव, ध्यानव्यापारवतीं बुद्धिं सः तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेणावभासयन् तत्सदृशस्तत्समानः सन् ध्यायतीव, आलोकवदेव । अतो भवति चिन्तयतीति भ्रान्तिर्लोकस्य । न तु परमार्थतो ध्यायति । तथा लेलायतीव अत्यर्थं चलतीव, तेष्वेव करणेषु बुद्ध्यादिषु वायुषु च चलत्सु तदवभासकत्वात्तत्सदृशं तदिति––लेलायतीव, न तु परमार्थतश्चलनधर्मकं तदात्मज्योतिः ।

कथं पुनरेतदवगम्यते, तत्समानत्वभ्रान्तिरेव उभयलोकसंचरणादिहेतुर्न स्वतः––इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय हेतुरुपदिश्यते––सः आत्मा, हि यस्मात्स्वप्नो भूत्वा––स यया धिया समानः, सा धीर्यद्यद्भवति, तत्तदसावपि भवतीव । तस्माद्यदाऽसौ स्वप्नो भवति स्वापवृत्तिं प्रतिपद्यते धीः, तदा सोऽपि स्वप्नवृत्तिं प्रतिपद्यते । यदा धीर्जिजागरिषति, तदा असावपि । अत आह––स्वप्नो भूत्वा स्वप्नवृत्तिमवभासयन्धियः स्वापवृत्त्याकारो भूत्वेमं लोकं जागरितव्यवहारलक्षणं कार्यकरणसंघातात्मकं लौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्पदं, अतिक्रामत्यतीत्य क्रामति विविक्तेन स्वेन आत्मज्योतिषा स्वप्नात्मिकां धीवृत्तिमवभासयन्नवतिष्ठते यस्मात् –– तस्मात्स्वयंज्योतिः स्वभाव एवासौ, विशुद्धः स कर्तृक्रियाकारकफलशून्यः परमार्थतः, धीसादृश्यमेव तु उभयलोकसंचारादिसंव्यवहारभ्रान्तिहेतुः । मृत्यो रूपाणि––मृत्युः कर्माविद्यादिः, न तस्यान्यद्रूपं स्वतः, कार्यकरणान्येवास्य रूपाणि, अतस्तानि मृत्यो रूपाण्यतिक्रामति क्रियाफलाश्रयाणि ।

शंकर.

(२) 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन'–– परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरम् । कस्मात् । सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावत् 'अयं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नाऽऽन्तरम्' इति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् । बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसंभवात् । प्राज्ञः परमेश्वरः सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् । तथोत्क्रान्तावपि 'अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्याति' इति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्रापि शारीरो जीवः स्याच्छरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः । तस्मात् 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' व्यपदेशात्परमेश्वर

एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति । अत्र ब्रूमः । उपक्रमे तावत् 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति । यतः 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' संसारी लक्ष्यते 'स वा एष महानज आत्मा' परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत । यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षति किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च । कथमेतदवगम्यते । यत् 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि' इति पदे पदे पृच्छति । यच्च 'अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृउ. ४।३।१४–१६) इति पदे पदे प्रतिवक्ति । 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्शोकान्हृदयस्य भवति' (बृ. ४।३।२२) इति च । तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ।

१।३।४२

'पत्यादिशब्देभ्यः'—इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् । यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः' (बृउ. ४।४।२२) इत्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनाः । 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्' इत्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाः । तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते । १।३।४३

'यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्' — स्यादेतद्यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कल्प्येत ततो बुद्ध्यात्मनोर्भिन्नयोः संयोगावसानमवश्यंभावीत्यतो बुद्धिवियोगे सत्यात्मनो विभक्तस्यानालक्ष्यत्वादसत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसज्येतेति । अत उत्तरं पठति—यावदात्मेति । नेयमनन्तरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशङ्कनीया । कस्मात् । यावदात्मभावित्वाद्बुद्धिसंयोगस्य । यावदयमात्मा संसारी भवति यावदस्य सम्यग्दर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते तावदस्य बुद्ध्या संयोगो न शाम्यति । यावदेव चायं बुद्ध्युपाधिसंबन्धस्तावज्जीवस्य जीवत्वं संसारित्वं च । कथं पुनरवगम्यते यावदात्मभावी बुद्धिसंयोग इति । तद्दर्शनादित्याह । तथाहि शास्त्रं दर्शयति— 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादि । तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भवति । बुद्धिमयत्वं च तद्गुणसारत्वमेवाभिप्रेयते । * ब्रशंकर. २।३।३०

(३) अत्र विज्ञानमय इति प्राचुर्यार्थमयटाऽऽत्मनो ज्ञानव्यतिरेक उक्तः । प्राणेष्विति सप्तमीनिर्देशादिन्द्रियव्यतिरेकोऽपि सिद्धः । अत्र ज्योतिःशब्दादात्मनो विज्ञानमयत्वोक्त्या धर्मभूतज्ञानद्वारा भासकत्वमादित्यादीनामिव प्रभाद्वारा ज्योतिष्ट्वमिति भावः । परमात्मायत्तकर्तृत्वोऽपि जीवः 'अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते' (भ. गी. ३।२७) इत्युक्तरीत्या समानः सन् स्वातन्त्र्याभिमानयुक्तः सन् गोपुरधारीव ध्यायतीव लेलायतीव स्वतन्त्रः कर्तैवोभौ लोकौ संचरतीत्यर्थः । लेलायति चरतीवेत्यनेन कर्तृत्वं परमात्मायत्तमौपाधिकं चेत्यपि विदर्शितम् । न चात्र ध्यायतीव लेलायतीवेतीवशब्दप्रयोगात्कर्तृत्वमात्मनो नास्तीत्यभ्युपगन्तव्यमिति वाच्यम् ।

स हि जीवः स्वप्नावस्थो भूत्वा स्वप्ने व्याघ्रादिशरीरगो भूत्वेत्यर्थः । इमं लोकं परिदृश्यमानं जाग्रत्प्रपञ्चं मृत्योः संसारस्य रूपाणि दुःखरूपाणीति यावत् । तादृशानि मानुषादीनि शरीराणि अतिक्रामति न पश्यतीति यावत् । ततश्च स्वप्ने जाग्रद्दशावर्तिदेहानुपलम्भाद्देहान्तरपरिग्रहदर्शनाच्च देहव्यतिरेकः प्रदर्शितो भवतीति द्रष्टव्यम् । रंग.

(४) आत्मा भगवानेवास्य ज्योतिः । 'भावेऽभावेऽपि सूर्यादेर्जीवानां विष्णुरेव हि । ज्योतिस्तथाप्यभावे तु तज्ज्ञेयं हि विशेषतः । अस्वातन्त्र्यात्तु जीवस्य

* भास्कर. रामानुज. ब्रमध्व. श्रीकंठ. वल्लभ. विज्ञान. ब्रशंकरवत् ।

द्योतयन्बुद्धिमस्य सः । प्रवर्तयति सर्वेशस्तमस्यपि जनार्दनः ॥' इति च । 'स्वातन्त्र्याद्ध्यायतीवासौ ध्यायय ज्जीवमञ्जसा । गृह्णातीव ग्राहयन्स जीवं सर्वेश्वरेश्वरः । सदा विज्ञानपूर्णोऽसौ समानोऽसौ सदा समः । अविकारात्समानः सञ्जीवमादाय संचरेत् । उभौ लोकौ स्वापकत्वाद्भूत्वाऽसौ स्वप्ननामकः । इमं लोकं जाग्रदाख्यं मृत्युरूपात्मकं सदा । बहुपापैकहेतुत्वात्तारयेत्स्वप्नमानयन् । इमं लोकं च भूराख्यं तारयित्वान्तरिक्षगम् । जीवन्कुर्यान्मृतौ विष्णुर्भूलोकः क्षिप्रमृत्युमान् । बहवो मृत्यवश्चात्र मृत्यो रूपाण्यतस्त्वयम् । पापहेतुत्वतश्चायं भूलोको मृत्युरूपकः । जाग्रच्च पृथिवी चैव द्यौः सुषुप्तिस्तथैव च । स्वप्नश्चैवान्तरिक्षं च ज्ञेया अन्योन्यनामकाः । तद्द्वय्यभिप्रायिका यस्मादुभौ लोकाविति श्रुतिः । स वा अयं जायमान इति च द्याश्रया श्रुतिः । यस्य ज्योतिरयं विष्णुः स परामृश्यते तथा । यदा तु भगवानुक्तस्तदा स्वातन्त्र्यतो विभुः । म्रियमाणो जायमान इत्युक्तस्तन्नियामकः । फलदानाय पापानां ग्रहः संसर्ग उच्यते । मोक्षदाने फलादानाद्विजहातीति चोच्यते । जीवोऽपि मुक्तिकाले तु हाता पापस्य कथ्यते । स्वर्गः सुषुप्तिरित्याख्या मुक्तेरपि यतः समा । परलोको यतो मुख्यो मुक्तिरेव न चापरः । अतो द्युसुप्तिमोक्षाणामभिप्रायादिदं वचः । सुप्तिरित्यादिकं स्वेति विष्णोराख्या सुखत्वतः । पुनरागमनं नाम मुक्तानामपि विद्यते । प्रलये तु प्रविश्यैनं भगवन्तं जनार्दनम् । स्थित्वा ज्ञानाविलोपेन निर्गच्छन्ति पुनस्ततः । न च ज्ञानसुखादीनां तेषां सृष्टौ लयेऽपि वा । विशेषः कश्चिदन्तश्च बहिश्चैव रमन्ति ते । स्वापयत्येनमिति स स्वपितीत्युच्यते हरिः । आनन्दपापलोकादेर्दर्शनं स्वप्नसुप्तयोः । अपि विष्णोः सदैवास्ति न जीवस्य कथंचन । अत्रायं भगवान्विष्णुर्जीवस्य स्वयमेव तु । ज्योतिर्विशेषतो भूयान्नैवान्यज्ज्योतिरत्र यत् । न हि जीवः स्वयं द्रष्टुं सुप्तः शक्नोति हि ध्रुवम् । अतः स नैव जीवोऽयं सर्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् । स्वप्नेऽन्तरिक्षे स्वर्गे वा न रथाद्याः पुरा स्थिताः । तदैव तत्कर्मयोग्यान्निर्मिमीते हरिः स्वयम् ॥' इत्यादि महामीमांसायाम् । जीवपक्षे प्रसिद्धत्वात्कतम आत्मेति प्रश्नो न युक्तः । न च जीवः समानः सन्नुभौ लोकौ संचरति । सुखदुःखविशेषवत्त्वात् । न च सुखादेर्मिथ्यात्वे किंचिन्मानम् । 'याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः' । 'असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्' । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इत्यादिभगवद्वचनविरुद्धत्वाच्च । न चैतन्नासीदस्ति भविष्यतीत्यनुभवः कदाचिद्भविष्यतीत्यत्र किंचिन्मानम् । किंचित्कालं स्थिरत्वमात्रस्य शून्यवादिनामपि सिद्धत्वाद्वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्यादिवचनं व्यर्थं स्यात् । अतो न कदाचिदस्य नासीदस्ति भविष्यतीत्यनुभवो भविष्यतीत्यभिप्रायेणैव तद्वचनम् । न च तथानुभवे शून्यस्यानिर्वचनीयस्य च कश्चिद्विशेषः । न च शून्यवादिनां तद्वादिनां च कश्चिद्विशेषो मोक्षे । न च नित्यज्ञानस्वरूपमस्तीति वचने न कश्चिद्विशेषः । ज्ञेयाभावे ज्ञानस्याप्यभावात् । न हि ज्ञेयरहितं ज्ञानं नामास्तीत्यत्र किंचिन्मानम् । न च स्वविषयं तदिति तेषां पक्षः । तदा कर्तृकर्मविरोध आपततीति हि तेषां वचनम् । न च जानातीत्यादि कर्तृत्वं ज्ञानस्य तैरङ्गीक्रियते, निर्विशेषत्वाङ्गीकारात् । अतः शून्यवादिन एव तेऽपि । स्वप्नो भूत्वा स्वापको भूत्वा । न हि जीवोऽपि स्वप्न एव भवति । स्वापं नयतीति स्वप्न इति च व्युत्पत्तिः । मध्व.

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः सꣳसृज्यते । स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥

(१) यथैव इह एकस्मिन्देहे स्वप्नो भूत्वा मृत्यो रूपाणि कार्यकरणानि अतिक्रम्य स्वप्ने स्वे आत्मज्योतिषि आस्ते, एवं स वै प्रकृतः पुरुष अयं जायमानः— कथं जायमान इत्युच्यते — शरीरं देहेन्द्रियसंघातमभिसंपद्यमानः, शरीरे आत्मभावमापद्यमानः इत्यर्थः, पाप्मभिः पाप्मसमवायिभिर्धर्माधर्माश्रयैः कार्यकरणैरित्यर्थः, संसृज्यते संयुज्यते । स एव उत्क्रामन् शरीरान्तरं ऊर्ध्वं क्रामन् गच्छन् म्रियमाण इत्येतस्य व्याख्यानमुत्क्रामन्निति, तानेव संश्लिष्टान् पाप्मरूपान् कार्यकरणलक्षणान्, विजहाति तैर्वियुज्यते, तान्परित्यजति । यथा

---

(१) बृउ. ४।३।८; शब्रा. १४।७।१।८ विजहाति+ (मृत्यो रूपाणि); ब्रशंकर. २।३।१६; भास्कर. २।३।१६; बलदेव. २।३।१६.

अयं स्वप्नजाग्रद्वृत्त्योः वर्तमाने एव एकस्मिन्देहे पाप्मरूपकार्यकरणोपादानपरित्यागाभ्यां अनवरतं संचरति धिया समानः सन्, तथा सोऽयं पुरुषः उभाविहलोकपरलोकौ, जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणोपादानपरित्यागौ अनवरतं प्रतिपद्यमानः, आ संसारमोक्षात् संचरति। तस्मात् सिद्धं अस्य आत्मज्योतिषः अन्यत्वं कार्यकरणरूपेभ्यः पाप्मभ्यः, संयोगवियोगाभ्याम्। न हि तद्धर्मत्वे सति, तैरेव संयोगः वियोगो वा युक्तः। शंकर.

(२) शरीरसंबन्धोपाधिकः पापसंबन्धः स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति। नित्यस्य म्रियमाणत्वाभावादाह — उत्क्रामन्निति। अत्रोत्क्रमणं च चरमोत्क्रमणं विवक्षितम्। पाप्मनो विजहातीति सर्वपापविधूननश्रवणादिति द्रष्टव्यम्। रंग.

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः। इदं च परलोकस्थानं च। संध्यं तृतीयꣳ स्वप्नस्थानम्। तस्मिन्संध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च। अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनन्दाꣳश्च पश्यति। स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति। अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति॥

(१) ननु न स्तः अस्य उभौ लोकौ, यौ जन्ममरणाभ्यामनुक्रमेण संचरति स्वप्नजागरिते इव। स्वप्नजागरिते तु प्रत्यक्षमवगम्येते, न त्विहलोकपरलोकौ केनचित्प्रमाणेन। तस्मात् एते एव स्वप्नजागरिते इहलोकपरलोकाविति। उच्यते— तस्य एतस्य पुरुषस्य वै द्वे एव स्थाने भवतः, न तृतीयं चतुर्थं वा। के ते? इदं च यत् प्रतिपन्नं वर्तमानं जन्म शरीरेन्द्रियविषयवेदनाविशिष्टं स्थानं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं, परलोक एव स्थानं परलोकस्थानम् — तच्च शरीरादिवियोगोत्तरकालानुभाव्यम्। ननु स्वप्नोऽपि परलोकः; तथा च सति द्वे एवेत्यवधारणमयुक्तम् — न। कथं तर्हि? संध्यं तत् इहलोकपरलोकयोर्यः संधिः तस्मिन्भवं संध्यं, यत् तृतीयं तत् स्वप्नस्थानम्। तेन स्थानाद्वित्वावधारणम्। न हि ग्रामयोः संधिः तावेव ग्रामावपेक्ष्य तृतीयत्वपरिगणनमर्हति। कथं पुनः तस्य परलोकस्थानस्य अस्तित्वमवगम्यते, यदपेक्ष्य स्वप्नस्थानं संध्यं भवेत् — यतः तस्मिन्संध्ये स्वप्नस्थाने तिष्ठन् भवन् वर्तमानः एते उभे स्थाने पश्यति, के ते उभे? इदं च परलोकस्थानं च। तस्मात् स्तः स्वप्नजागरितव्यतिरेकेण उभौ लोकौ, यौ धिया समानः सन् अनुसंचरति जन्ममरणसंतानप्रबन्धेन। कथं पुनः स्वप्ने स्थितः सन् उभौ लोकौ पश्यति, किमाश्रयः केन विधिना — इत्युच्यते — अथ कथं पश्यतीति शृणु — यथाक्रमः आक्रमति अनेन इत्याक्रमः आश्रयः अवष्टम्भ इत्यर्थः। यादृशः आक्रमोऽस्य, सोऽयं यथाक्रमः। अयं पुरुषः, परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते, यथाक्रमो भवति यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवतीत्यर्थः। तं आक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं प्राप्ताङ्कुरीभावमिव बीजं तमाक्रमं आक्रम्य अवष्टभ्य आश्रित्य उभयान्पश्यति — बहुवचनं धर्माधर्मफलानेकत्वात्, उभयान् उभयप्रकारानित्यर्थः। कांस्तान्? पाप्मनः पापफलानि न तु पुनः साक्षादेव पाप्मनां दर्शनं संभवति, तस्मात् पापफलानि दुःखानीत्यर्थः—आनन्दांश्च धर्मफलानि सुखानीत्येतत्—तानुभयान् पाप्मनः आनन्दांश्च पश्यति जन्मान्तरदृष्टवासनामयान्। यानि च प्रतिपत्तव्यजन्मविषयाणि क्षुद्रधर्माधर्मफलानि, धर्माधर्मप्रयुक्तो देवतानुग्रहाद्वा पश्यति। तत्कथमवगम्यते परलोकस्थानभावितपाप्मानन्ददर्शनं स्वप्ने — इत्युच्यते — यस्मात् इह जन्मनि अननुभाव्यमपि पश्यति बहु। न च स्वप्नो नाम अपूर्वं दर्शनम्। पूर्वदृष्टस्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण। तेन स्वप्नजागरितस्थानव्यतिरेकेण स्तः उभौ लोकौ।

(१) बृउ. ४।३।९; शब्रा. १४।७।१।९,१० तिष्ठन्नेते उभे (तिष्ठन्नुभे) यत्र (यत्रायं) स्वयं ज्यो (स्वयंज्यो); ब्रशंकर. २।३।१८, ३।२।१, ४; भास्कर. २।३।१८, ३।२।१; रंग. स्वयं ज्यो (स्वयंज्यो); रामानुज. १।१।१ (पृ. ४२) रंगवत्; मध्व. मपादाय (मुपादाय); ब्रमध्व. ४।४।१३; श्रीकर. ३।२।१; वल्लभ. २।३।२२, ३।२।१, ४।४।१३ विहत्य (विहृत्य) शेषं शब्रावत्; विज्ञान. ३।२।१, २, ४।४।१३ ज्योतिषा प्रस्व (ज्योतिषा च स्व); बलदेव. ३।२।१.

यदादित्यादिबाह्यज्योतिषामभावे अयं कार्यकरणसंघातः पुरुषः येन व्यतिरिक्तेन आत्मना ज्योतिषा व्यवहरतीत्युक्तं तदेव नास्ति, यत् आदित्यादिज्योतिषामभावगमनं, यत्र इदं विविक्तं स्वयंज्योतिः उपलभ्येत। येन सर्वदैव अयं कार्यकरणसंघातः संसृष्ट एवोपलभ्यते । तस्मात् असत्समः असन्नेव वा स्वेन विविक्तस्वभावेन ज्योतीरूपेण आत्मेति। अथ क्वचित् विविक्तः स्वेन ज्योतीरूपेण उपलभ्येत बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गशून्यः, ततः यथोक्तं सर्वं भविष्यतीत्येतदर्थमाह —– स यः प्रकृत आत्मा, यत्र यस्मिन्काले, प्रस्वपिति प्रकर्षेण स्वापमनुभवति । तदा किमुपादानः केन विधिना स्वपिति संध्यं स्थानं प्रतिपद्यत इत्युच्यते —– अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य, सर्वावतः सर्वमवतीति सर्वावानयं लोकः कार्यकरणसंघातः विषयवेदनासंयुक्तः। सर्वावत्त्वं अस्य व्याख्यातं अन्नत्रयप्रकरणे 'अथो अयं वा आत्मा' इत्यादिना— सर्वा वा भूतभौतिकमात्राः अस्य संसर्गकारणभूता विद्यन्त इति सर्ववान् सर्ववानेव सर्वावान्, तस्य सर्वावतः मात्रां एकदेशं अवयवं, अपादाय अपच्छिद्य आदाय गृहीत्वा दृष्टजन्मवासनावासितः सन्नित्यर्थः, स्वयं आत्मनैव विहत्य देहं पातयित्वा निःसंबोधमापाद्य जागरिते हि आदित्यादीनां चक्षुरादिष्वनुग्रहो देहव्यवहारार्थः, देहव्यवहारश्च आत्मनो धर्माधर्मफलोपभोगप्रयुक्तः, तद्धर्माधर्मफलोपभोगोपरमणं अस्मिन्देहे आत्मकर्मोपरमकृतमिति आत्मा अस्य विहन्तेत्युच्यते— स्वयं निर्माय निर्माणं कृत्वा वासनामयं स्वप्नदेहं मायामयमिव, निर्माणमपि तत्कर्मापेक्षत्वात् स्वयंकर्तृकमुच्यते —– स्वेन आत्मीयेन, भासा मात्रोपादानलक्षणेन भासा दीप्त्या प्रकाशेन, सर्ववासनात्मकेन अन्तःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः — सा हि तत्र विषयभूता सर्ववासनामयी प्रकाशते, सा तत्र स्वयं भा उच्यते— तेन स्वेन भासा विषयभूतेन, स्वेन च ज्योतिषा तद्विषयिणा विविक्तरूपेण अलुप्तदृक्स्वभावेन, तद्भारूपं वासनात्मकं विषयीकुर्वन् प्रस्वपिति। यत् एवं वर्तनं, तत् प्रस्वपितीत्युच्यते । अत्र एतस्यामवस्थायां एतस्मिन्काले, अयं पुरुष आत्मा, स्वयमेव विविक्तज्योतिर्भवति बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितं ज्योतिः भवति। ननु अस्य लोकस्य मात्रोपादानं कृतं, कथं तस्मिन् सति अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्युच्यते ? नैष दोषः। विषयभूतमेव हि तत्। तेनैव च अत्र अयं पुरुषः स्वयं ज्योतिः दर्शयितुं शक्यः। न तु अन्यथा असति विषये कस्मिंश्चित् सुषुप्तकाल इव। यदा पुनः सा भा वासनात्मिका विषयभूता उपलभ्यमाना भवति, तदा असिः कोशादिव निष्कृष्टं सर्वसंसर्गरहितं चक्षुरादिकार्यकरणव्यावृत्तस्वरूपं अलुप्तदृक् आत्मज्योतिः स्वेन रूपेण अवभासयत् गृह्यते। तेन अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति सिद्धम्। शंकर.

(२) यदाऽयं स्वप्नमनुभवति तदा सर्वावतः सर्वतो भोग्यभोगोपकरणादिसर्वयुक्तस्य जगतो मात्रां मीयतेऽनेनेति मात्रा प्रकाशकेन्द्रियवर्गस्तमपादाय स्वयमेव तमिन्द्रियवर्गं विहत्य निश्चेष्टतामापाद्य निर्व्यापारं कारयित्वा स्वयं निर्माय। जीवस्य स्वप्नपदार्थनिर्मातृत्वमहष्टद्वारा द्रष्टव्यम्। रंग.

(३) 'स्वशब्दोन्मानाभ्यां च'—'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति' इति स्वशब्दोऽणुपरिमाणं जीवं बोधयति। न हि स्वप्ने व्यापकस्य वा शरीरपरिमाणस्य वा विहरणं संभवति । वल्लभ. २।३।२२

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति। अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते। न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्ति। अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते। न

(१) बृउ. ४।३।१०; शब्रा. १४।७।१।११ पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो (स्रवन्त्यः पुष्करिण्यो) वेशान्तान्पुष्करिणीः स्रवन्तीः (वेशान्ताः स्रवन्तीः पुष्करिणीः); ब्रशंकर. २।१।२८, ३।२।१, ३; भास्कर. २।१।२८, ३।२।१; रामानुज. १।१।१(पृ. ९७), ३।२।१, ४।४।१३ नपुष्करिणीः स्रवन्तीः (नपुष्करिण्यः स्रवन्त्यः); निंबार्क. ३।२।१ न तत्र रथा (अथ न तत्र रथा) (हि०); मध्व. रामानुजवत्; ब्रमध्व. ३।२।१; श्रीकंठ. ३।२।१, ३ वेशान्तान्पुष्करिणीः स्रवन्तीः (वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः); श्रीकर. ३।२।१, २, ३, ४।४।१३ रामानुजवत्; वल्लभ. ४।४।१३; विज्ञान. १।४।२८, २।१।२८, २।३।२३, ३।२।१, ४।४।१६; बलदेव. ३।२।१.

तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति । अथ वेशान्तान्पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते । स हि कर्ता ॥

(१) नन्वत्र कथं पुरुषः स्वयं ज्योतिः ? येन जागरित इव ग्राह्यग्राहकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारो दृश्यते, चक्षुराद्यनुग्राहकाश्च आदित्याद्या लोकाः तथैव दृश्यन्ते यथा जागरिते -— तत्र कथं विशेषावधारणं क्रियते—अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति । उच्यते— वैलक्षण्यात्स्वप्नदर्शनस्य । जागरिते हि इन्द्रियबुद्धिमनआलोकादिव्यापारसंकीर्णं आत्मज्योतिः । इह तु स्वप्ने इन्द्रियाभावात् तदनुग्राहकादित्याद्यालोकाभावाच्च विविक्तं केवलं भवति तस्माद्विलक्षणम् । ननु तथैव विषया उपलभ्यन्ते स्वप्नेऽपि, यथा जागरिते । तत्र कथं इन्द्रियाभावात् वैलक्षण्यमुच्यत इति । शृणु—न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणाः । तथा न रथयोगाः, रथेषु युज्यन्ते इति रथयोगा अश्वादयस्तत्र न विद्यन्ते । न च पन्थानो रथमार्गाः भवन्ति । अथ रथान्रथयोगान्पथश्च सृजते स्वयम् । कथं पुनः सृजते रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावे । उच्यते—ननूक्तं ' अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय ' इति । अन्तःकरणवृत्तिरस्य लोकस्य वासना मात्रा, तामपादाय रथादिवासनारूपान्तःकरणवृत्तिः तदुपलब्धिनिमित्तेन कर्मणा चोद्यमाना दृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते । तदुच्यते— स्वयं निर्मायेति । तदेवाह—रथादीन्सृजत इति । न तु तत्र करणं वा, करणानुग्राहकाणि वा आदित्यादिज्योतींषि, तदवभास्या वा रथादयो विषया विद्यन्ते । तद्वासनामात्रं तु केवलं तदुपलब्धिकर्मनिमित्तचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्याश्रयं दृश्यते । तद्यस्य ज्योतिषो दृश्यतेऽलुप्तदृशः, तदात्मज्योतिरत्र केवलमसिरिव कोशाद्विविक्तम् ।

तथा न तत्रानन्दाः सुखविशेषाः, मुदो हर्षाः पुत्रादिलाभनिमित्ताः, प्रमुदस्ते एव प्रकर्षोपेताः । अथ चानन्दादीन्सृजते । तथा न तत्र वेशान्ताः पल्वलाः, पुष्करिण्यस्तडागाः, स्रवन्त्यो नद्यो भवन्ति । अथ वेशान्तादीन्सृजते वासनामात्ररूपान् । यस्मात्स हि कर्ता । तद्वासनाश्रयचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्महेतुत्वेनेत्यवोचाम तस्य कर्तृत्वम् । न तु साक्षादेव तत्र क्रिया संभवति, साधनाभावात् । न हि कारकमन्तरेण क्रिया संभवति । न च तत्र हस्तपादादीनि क्रियाकारकाणि संभवन्ति । यत्र तु तानि विद्यन्ते जागरिते, तत्र आत्मज्योतिरवभासितैः कार्यकरणैः रथादिवासनाश्रयान्तःकरणवृत्त्युद्भवनिमित्तं कर्म निर्वर्त्यते । तेनोच्यते — स हि कर्तेति । तदुक्तं ' आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते ' इति । तत्रापि न परमार्थतः स्वतः कर्तृत्वं चैतन्यज्योतिषोऽवभासकत्वव्यतिरेकेण — यच्चैतन्यात्मज्योतिषा अन्तःकरणद्वारेणावभासयति कार्यकरणानि, तदवभासितानि कर्मसु व्याप्रियन्ते कार्यकरणानि, तत्र कर्तृत्वमुपचर्यते आत्मनः । यदुक्तं ' ध्यायतीव लेलायतीव ' इति, तदेवानूद्यते—स हि कर्तेति इह हेत्वर्थम् । शंकर.

(२) ' संध्ये सृष्टिराह हि ' — संध्ये सृष्टिरिति । संध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे । तस्मिन्संध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । कुतः । यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह ' अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते ' (बृउ. ४।३।९) इत्यादि । स हि कर्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते । ३।२।१

'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' — एवं प्राप्ते प्रत्याह — मायामात्रमिति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं संध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति । मायैव संध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति । कुतः । कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं देशकालनिमित्तसंपत्तिरबाधश्च । न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तान्यबाधश्च स्वप्ने संभाव्यन्ते । न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः संभवति । न हि संवृत्ते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । * ब्रशंकर ३।२।३

(३) तत्तत्पुरुषकालमात्रानुभाव्यानर्थान्परमात्मा सृजते । अनुकूलदर्शनजन्या प्रीतिरानन्दः । स्वकीयत्वबुद्धिजा प्रीतिर्मुत् । विनियोगजा प्रीतिः प्रमुत् । पुष्करिण्यो वाप्यः । ननु स्वप्नदृग्यस्मिन्देशे यदा रथं

* भास्कर. ब्रशंकरवत् ।

पश्यति तदानीं तत्र स्थितोऽन्यस्तं न पश्यति स्वप्नदृगपि बोधनानन्तरं तत्र गतस्तं न पश्यति तत्र तस्यान्यत्र नयनचिह्नानि वा नाशचिह्नानि वा नोपलभ्यन्तेऽतः कथमीदृशी स्वप्नार्थसृष्टिरुपपद्यतामित्यत्राह — स हि वा कर्तेति । सकलप्रपञ्चनाटकसूत्रधारः सर्वेश्वरः खलु तत्र कर्ता, स किं वा कर्तुं न शक्नुयादिति हिशब्दाभिप्रायः ।

* रंग.

(४) यद्यपि सकलेतरपुरुषानुभाव्यतया तदानीं न भवन्त्यथापि तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यतया तथाविधार्थानीश्वरः सृजति । स हि कर्ता । तस्य सत्यसंकल्पस्याश्चर्यशक्तेस्तथाविधं कर्तृत्वं संभवतीत्यर्थः ।

१।१।१ (पृ. ९७)

संध्ये सृष्टिर्जीवेनेति । ' स हि कर्ता ' इत्याह हि ।

३।२।१

' मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् '— इति प्राप्तेऽभिधीयते—मायामात्रमिति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । स्वप्ने रथपुष्करिण्याद्यर्थजातं मायामात्रं परमपुरुषसृष्टमित्यर्थः । मायाशब्दो ह्याश्चर्यवाची ।

¶ रामानुज. ३।२।३

(५) ' स हि कर्ता ' इत्यादिश्रुतौ च जीवस्य कर्तृत्वं श्रूयते । विज्ञान. २।३।३३

तदेते श्लोका भवन्ति ।

स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ।

शुक्रमादाय पुनरैति स्थानꣳ हिरण्मयः पुरुष एकहꣳसः ॥

(१) तदेते एतस्मिन्नुक्तेऽर्थ एते श्लोकाः मन्त्राः भवन्ति । स्वप्नेन स्वप्नभावेन, शारीरं शरीरं, अभिप्रहत्य निश्चेष्टमापाद्यासुप्तः स्वयमलुप्तदृगादिशक्तिस्वाभाव्यात्, सुप्तान्वासनाकारोद्भूतान् अन्तःकरणवृत्त्याश्रयान्बाह्याध्यात्मिकान्सर्वानेव भावान्स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान्सुप्तान्, अभिचाकशीति अलुप्तया आत्मदृष्ट्या पश्यत्यवभासयतीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिन्द्रियमात्रारूपं, आदाय गृहीत्वा, पुनः कर्मणे जागरितस्थानमैत्यागच्छति, हिरण्मयः हिरण्मय इव चैतन्यज्योतिःस्वभावः, पुरुषः, एकहंसः एक एव हन्तीत्येकहंसः — एको जाग्रत्स्वप्नेहलोकपरलोकादीन् गच्छतीत्येकहंसः ।

शंकर.

(२) तत्सुतमधिकृत्यैते वक्ष्यमाणाः श्लोकाः प्रवृत्ताः । स्वप्नेनेतीत्थंभावे तृतीया । स्वप्नेनोपलक्षितः शारीरं शरीरमभिप्रहत्य निश्चेष्टतामापाद्यासुप्तोऽलुप्तप्रकाश एव सन्सुप्तान्प्राणानभितश्चाकशीति । कश गतिशासनयोरित्यस्माद्यङ्लुगन्तम् । पर्यटतीत्यर्थः ।

* रंग.

(३) जायमानो म्रियमाणः स्वपितीत्यादि तु 'कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीराः ' । ' तदेतन्मे विजानीहि यथाहं मन्दधीर्हरे । सुखं बुध्येय दुर्बोधं येषां भवदनुग्रहात् ' । ' जज्ञे बहुज्ञं परमाभ्युदारं ' ' द्रष्टुश्चक्षुषो नास्ति जिह्वा ' इत्यादिवदन्तर्णीतणिच्त्वेन भवति । 'स्वातन्त्र्यस्नेहयोरन्तर्णिच् ' इति हि सूत्रम् । कथमन्यथा स्वयं निहत्य स्वयं निर्माय स्वबन्त्यः सृजते । ' स हि कर्ता' ' स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ' इत्यादि युज्यते । उक्तार्थे च स्वप्नेन शारीरमित्यादिजीवेश्वरभेदमन्त्रा उक्ताः प्रमाणत्वेन । ईश्वरो जीवस्य भयानि पश्यन् 'जक्षदिव हसदिव' । 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' 'प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः' इत्यादिषु चाभ्यासेन सर्वत्र भेद एव निर्दिश्यते । 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' इति च निर्णयात्मकं भगवद्वचनम् । न चावस्थाभेदेन जीवभेदो व्यावहारिकोऽप्यस्तीत्यत्र किंचिन्मानम् । न हि जाग्रत्स्वप्नस्थश्च द्वावित्यज्ञप्रयोगोऽपि कश्चिदस्ति लौकिकः । न च भ्रमस्तादृशः । तस्माद्भगवानेवात्रोच्यते सर्वकर्तृत्वेन । वेशान्ता वेश्याग्रहाः । सुषुप्तिमोक्षोभयविवक्षयैव तद्वचनमपि भगवताऽप्युक्तं 'स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ' इति । उभयापेक्षमित्युक्ते मोक्षस्थसुषुप्तिरिति मन्दस्याऽऽशङ्का स्यादतो मोक्षे सुप्तिरेव नास्तीति

---

* शेषं शंकरवत् ।

¶ निंबार्क. ब्रमध्व. श्रीकंठ. श्रीकर. रामानुजवत् ।

(१) बृउ. ४।३।११; शब्रा. १४।७।१।१२ तदेते (तदप्येते) (भवन्ति०) पुरुष (पौरुष); ब्रशंकर. ३।३।१८, २०; मध्व. रैति (रेति); विज्ञान. ३।३।१४; बलदेव. ३।२।१.

* शेषं शंकरवत् ।

ज्ञापयितुमन्यतरापेक्षमित्युक्तम् । न त्वन्यतर एवार्थं इति। ज्ञाने विकल्पायोगात्। अतोऽवस्थाश्च लोकाश्च सर्वे विवक्षिताः। सर्वावतः आसमन्तात् सर्ववतः सर्वज्ञानानि उपादाय। 'बाह्यप्रकाशो भेत्युक्तो ज्योतिरान्तर उच्यते। सुखं स्वरूपभूतं यदानन्द इति कथ्यते । मुन्नाम विषयोत्थं यत्प्रकृष्टविषयात्प्रमुत् ॥' इति च। शुक्रं जीवमादाय। 'शोकेन रत्या युक्तत्वाच्छुक्रो जीव उदाहृतः।' इति च। 'रत्यानन्दौ पूर्णनित्यौ हितौ तेन हिरण्मयः। स्वर्णवर्णतया वाऽपि वासुदेवो हिरण्मयः । प्रधानहंसरूपत्वादेकहंस इतीरितः ॥' इति च। 'अंशेन जीवमादाय क्वचिदीशो बहिर्नयेत्। स्वप्नेषु फल्गुनं यद्वत्कृष्णः कैलासमानयत् । वासनारूपकान्प्रायस्त्वन्तरेव प्रदर्शयेत् ॥' मध्व.

प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा।
स ईयतेऽमृतो यत्र कामꣳ हिरण्मयः पुरुष एकहꣳसः ॥

(१) तथा प्राणेन पञ्चवृत्तिना, रक्षन्परिपालयन् — अन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यात्, अवरं निकृष्टमनेकाशुचिसंघातत्वादत्यन्तबीभत्सं, कुलायं नीडं शरीरं, स्वयं तु बहिस्तस्मात्कुलायात्, चरित्वा—यद्यपि शरीरस्थ एव स्वप्नं पश्यति तथापि तत्संबन्धाभावात्तत्स्थ इव आकाशो बहिश्चरित्वेत्युच्यते । अमृतः स्वयममरणधर्मा, ईयते गच्छति, यत्र कामं — यत्र यत्र कामो विषयेषु उद्भूतवृत्तिर्भवति तं तं कामं वासनारूपेणोद्भूतं गच्छति । शंकर.

(२) 'विहारोपदेशात्' — इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां संध्ये स्थाने विहारमुपदिशति 'स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्'। २।३।३४

बहिष्कुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वेति । यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवतीति । ब्रशांकर. ३।२।३

(३) यत्र भोग्यं तत्र सर्वत्र चरित्वाऽमृतोऽमरणधर्मा हिरण्मयं एकहंसः पुरुषः पुनरपि स्वस्थानमीयते गच्छतीत्यर्थः। यद्वा यत्र कामं तत्रेयते गच्छतीत्यर्थः। * रंग.

(४) अतो बहिःकुलायादित्यपि वाङ्न विरुध्यत इति च । मध्व.

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥

(१) किंच स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने, उच्चावचम्—उच्चं देवादिभावं अवचं तिर्यगादिभावं निकृष्टं तदुच्चावचं, ईयमानो गम्यमानः प्राप्नुवन्, रूपाणि, देवो द्योतनवान्, कुरुते निर्वर्तयति वासनारूपाणि बहून्यसंख्येयानि । उतापि, स्त्रीभिः सह मोदमान इव, जक्षदिव हसन्निव वयस्यैः, उतेवापि भयानि— बिभेत्येभ्य इति भयानि सिंहव्याघ्रादीनि, पश्यन्निव । शंकर

(२) स्वप्नान्ते स्वप्नमध्य इत्यर्थः । उच्चावचं पुण्यपापलक्षणमुत्कृष्टापकृष्टं संगच्छमानो देवो जीव इत्यर्थः। जक्षदिव जक्षणं भक्षणं हसनं वा।

* रंग.

(३) 'उच्चावचेषु रूपेषु प्रविशन्पुरुषोत्तमः। बहुरूपत्वमायाति स्वप्ने स जगतः प्रभुः ॥' इति च । 'मोदरूपत्वतो विष्णोस्त्रीभिर्मोदो विडम्बनम् ॥'

मध्व.

आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति। तं नायतं बोधयेदित्याहुः । दुर्भिषज्यꣳ हास्मै

(१) बृउ. ४।३।१२; शब्रा. १४।७।१।१३ न्नवरं (न्नपरं) यत्र कामꣳ (यत्रकामꣳ) पुरुष (पौरुष); ब्रशांकर. २।३।३४, २।४।११, ३।२।३; भास्कर. २।३।३४ कामꣳ (कामः); श्रीकर. २।४।९; विज्ञान. २।४।८, ३।३।१४; बलदेव. ३।२।१.

* शेषं शंकरवत्।

(१) बृउ. ४।३।१३; शब्रा. १४।७।१।१४; ब्रशांकर. २।३।४०.

(२) बृउ. ४।३।१४; शब्रा. १४।७।१।१५, १६ पश्यति कश्चनेति (कश्चन पश्यतीति) स्यैष इति (स्यैषः) तिर्भवति (तिर्भवतीति। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य) क्षाय (क्षायैव); ब्रशांकर. ३।२।२, ३।३।३९ यानि ह्येव

भवति यमेष न प्रतिपद्यते। अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति। यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इति। अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति। सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि। अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति॥

(१) आरामं आरमणं आक्रीडामनेन निर्मितां वासनारूपां अस्यात्मनः, पश्यन्ति सर्वे जनाः। ग्रामं नगरं स्त्रियं अन्नाद्यमित्यादिवासनानिर्मितं आक्रीडनरूपम्। न तं पश्यति तं न पश्यति कश्चन। कष्टं भोः। वर्ततेऽत्यन्तविविक्तं दृष्टिगोचरापन्नमप्यहो भाग्यहीनता लोकस्य। यच्छक्यदर्शनमप्यात्मानं न पश्यति–इति लोकं प्रत्यनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिः। अत्यन्तविविक्तः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने भवतीत्यभिप्रायः।

तं नायतं बोधयेदित्याहुः—प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते, स्वप्ने आत्मज्योतिषो व्यतिरिक्तत्वे। का असौ? तमात्मानं सुप्तं, आयतं सहसा भृशं, न बोधयेदित्याहुरेवं कथयन्ति चिकित्सकादयो जना लोके। नूनं ते पश्यन्ति—जाग्रद्देहादिन्द्रियद्वारतोऽपसृत्य केवलो बहिर्वर्तते इति, यत आहुः—तं नायतं बोधयेदिति। तत्र च दोषं पश्यन्ति ––भृशं ह्यसौ बोध्यमानस्तानीन्द्रियद्वाराणि सहसा प्रतिबोध्यमानो न प्रतिपद्यत इति। तदेतदाह––दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते। यमिन्द्रियद्वारदेशं––यस्माद्देशाच्छुक्रमादायापसृतः तमिन्द्रियदेशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते, कदाचिद्व्यत्यासेनेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति, ततः आन्ध्यबाधिर्यादिदोषप्राप्तौ दुर्भिषज्यं दुःखभिषक्कर्मता हास्मै देहाय भवति, दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौ देहो भवतीत्यर्थः। तस्मात्प्रसिद्ध्यापि स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वमस्य गम्यते।

स्वप्नो भूत्वाऽतिक्रान्तो मृत्यो रूपाणीति तस्मात्स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मा। अथो अपि खल्वन्ये आहुः–– जागरितदेश एवास्यैष यः स्वप्नः। न संध्यं स्थानान्तरमिहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्तं, किं तर्हीहलोक एव जागरितदेशः। यद्येवं, किंचातः? शृण्वतो यद्भवति–– यदा जागरितदेश एवायं स्वप्नः, तदायमात्मा कार्यकरणेभ्यो न व्यावृत्तस्तैर्मिश्रीभूतः, अतो न स्वयं ज्योतिरात्मा—इत्यतः स्वयं ज्योतिष्ट्वबाधनाय अन्ये आहुः ––जागरितदेश एवास्यैष इति। तत्र च हेतुमाचक्षते ––जागरितदेशत्वे यानि हि यस्माद्धस्त्यादीनि पदार्थजातानि, जाग्रज्जागरितदेशे, पश्यति लौकिकः, तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीति। तदसत्, इन्द्रियोपरमात्। उपरतेषु हीन्द्रियेषु स्वप्नान्पश्यति। तस्मान्नान्यस्य ज्योतिषस्तत्र संभवोऽस्ति। तदुक्तं 'न तत्र रथा न रथयोगाः' इत्यादि। तस्मादत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवत्येव।

स्वयं ज्योतिरात्मा अस्तीति स्वप्ननिदर्शनेन प्रदर्शितं, अतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति च। क्रमेण संचरन्निहलोकपरलोकादीन् इहलोकपरलोकादिव्यतिरिक्तः, तथा जाग्रत्स्वप्नकुलायाभ्यां व्यतिरिक्तः, तत्र च क्रमसंचारान्नित्यश्लेत्येतत्प्रतिपादितं याज्ञवल्क्येन। अतो विद्यानिष्क्रयार्थे सहस्रं ददामीत्याह जनकः। सोऽहमेवं बोधितस्त्वया भगवते तुभ्यं सहस्रं ददामि। विमोक्षश्च कामप्रश्नो मयाऽभिप्रेतः। तदुपयोग्ययं तादर्थ्याच्चदेकदेशे एव। अतस्त्वां नियोक्ष्यामि समस्तकामप्रश्ननिर्णयश्रवणेन–– विमोक्षायात ऊर्ध्वं ब्रूहीति, येन संसाराद्विप्रमुच्येयं त्वत्प्रसादात्। विमोक्षपदार्थैकदेशनिर्णयहेतोः सहस्रदानम्। शंकर.

(२) अस्य जीवस्याऽऽराममुपकरणभूतमुद्यानादिकं देहेन्द्रियादिकं च सर्वेऽपि पश्यन्ति तं देहेन्द्रियादिविविक्तमन्तर्बहिः संचरन्तमपि न पश्यतीति लोकं प्रत्यनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिः। इतिः मन्त्रसमाप्तौ। आयतं गाढसुप्तम्। यम उपरमे। निष्ठा। 'अनुदात्तोपदेश०' (पा. सू. ६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः। अथो खल्वित्यन्य आहुः। किमिति जागरितदेशे जाग्रत्स्थान एवास्यैष स्वप्न इति, न स्थानान्तरमिति। तत्र च हेतुमाहुः––यान्येव हस्त्यादीनि जाग्रत्पश्यति तानि सुप्तोऽपि पश्यतीति। अत्र मतान्तरत्वेनोपन्यासस्यायं भावः — उपरतेष्विन्द्रियेषु हि स्वप्नान्पश्यति न तत्र जागरितदेशस्यावकाशोऽस्ति अतस्तृतीयस्थानमेव स्वप्नस्थानमिति। केचित्तु अथो खल्वित्यादिग्रन्थोऽपि पूर्वोक्तार्थोपपादक एव न मतान्तरम्। जागरितशब्दादीषदसमाप्तौ देश्यप्रत्यये छान्दसो यलोपः। जागरितादीषन्न्यूनमित्यर्थः। यानि

(यान्येव); भास्कर. २।३।१८, ३।२।३; रंग. क्षाय (क्षायैव); श्रीकर. १।३।४२.

स्रक्चन्दनवनितान्नपानादीनि जाग्रद्दशायां पश्यति तादृशान्येवार्थक्रियाकारीणि स्वप्ने पश्यति । अतः स्वप्नार्थाः सृष्टा एव । तस्मादिहपरलोकव्यतिरिक्तस्थानान्तरमेव स्वप्नस्थानमित्याहुः । * रंग.

(३) 'जीवस्य मृतिकाले च स्वप्नकाले च केशवः । एवंविधानि कर्माणि कुर्वाणोऽपि न दृश्यते । तथा जागरिते सुप्तौ मुक्तैरेव तु दृश्यते । तथापि नायतेभ्यस्तं ज्ञानी ब्रूयाज्जनार्दनम् । यस्य गोचरतां विष्णुः कदाचिन्न प्रपद्यते । तस्यायतस्य पापस्य भेषजं न हि विद्यते । सुप्तिकालेऽप्ययं विष्णुः सदा जागरितात्मकः । यानि जागरिते पश्येत्तानि सुप्तेऽपि पश्यति । नित्यज्ञानस्वरूपत्वाद्भगवान् पुरुषोत्तमः । नित्यानन्यप्रकाशत्वेऽप्यन्यज्योतिर्यदा भवेत् । तदा स्यात्संशयोऽज्ञानामित्यत्रेति विशेषणम् ॥' इति च । जीवस्यापि स्वप्नावस्थायां जागरितत्वेऽस्येति विशेषणं व्यर्थम् । पूर्वोक्तमपि मोक्षायैव भवति । अत ऊर्ध्वं विशिष्टमोक्षाय ब्रूहि । 'स्वयोग्यभगवद्दृष्टेः सर्वैर्मुक्तिरवाप्यते । पुनर्दर्शनान्तराधिक्यात्सुखाधिक्ये विमोक्षगम् ॥' इति ब्रह्मतर्के । स्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेण तानि सुत इत्युक्तम् । तत्र सुषुप्तिमात्राभिप्रायेण 'स वा एष एतस्मिन्संप्रसादः' इत्याह । 'यत्रोभयविवक्षा स्यात् परामर्शस्तदोभयोः । एकस्यापि भवेन्नैकविवक्षायां क्वचिद्द्वयोः ॥' इति शब्दनिर्णये । मध्व.

स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नायैव । स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥

(१) यत्प्रस्तुतम् — 'आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते' इति, तत्प्रत्यक्षतः प्रतिपादितं 'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति' स्वप्ने । यत्तूक्तं — 'स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि' इति, तत्रैतदाशङ्क्यते— मृत्यो रूपाण्येवातिक्रामति, न मृत्युम् । प्रत्यक्षं ह्येतत्स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोदत्रासादिदर्शनम् । तस्मान्नूनं नैवायं मृत्युमतिक्रामति । कर्मणो हि मृत्योः कार्यं मोदत्रासादि दृश्यते । यदि च मृत्युना बद्ध एवायं स्वभावतः, ततो विमोक्षो नोपपद्यते । न हि स्वभावात्कश्चिद्विमुच्यते । अथ स्वभावो न भवति मृत्युः, ततस्तस्मान्मोक्ष उपपत्स्यते । यथाऽसौ मृत्युरात्मीयो धर्मो न भवति, तथा प्रदर्शनाय — अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्यनुयुक्तो याज्ञवल्क्यः तद्दिदर्शयिषया प्रववृते । स वै प्रकृतः स्वयं ज्योतिः पुरुषः, एष यः स्वप्ने प्रदर्शितः, एतस्मिन्संप्रसादे — सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादः । जागरिते देहेन्द्रियव्यापारशतसंनिपातजं हित्वा कालुष्यं तेभ्यो विप्रमुक्त ईषत्प्रसीदति स्वप्ने, इह तु सुषुप्ते सम्यक्प्रसीदतीत्यतः सुषुप्तं संप्रसाद उच्यते । 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्शोकान्' इति 'सलिल एको द्रष्टा' इति हि वक्ष्यति सुषुप्तस्थमात्मानम् । स वै एष एतस्मिन्संप्रसादे क्रमेण संप्रसन्नः सन्सुषुप्ते स्थित्वा । कथं संप्रसन्नः ? स्वप्नात्सुषुप्तं प्रविविक्षुः स्वप्नावस्थ एव रत्वा रतिमनुभूय मित्रबन्धुजनदर्शनादिना, चरित्वा विहृत्यानेकधा चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः, दृष्ट्वैव न कृत्वेत्यर्थः, पुण्यं च पुण्यफलं, पापं च पापफलम् । न तु पुण्यपापयोः साक्षाद्दर्शनमस्तीत्यवोचाम । तस्मान्न पुण्यपापाभ्यामनुबद्धः । यो हि करोति पुण्यपापे, स ताभ्यामनुबध्यते । न हि दर्शनमात्रेण तदनुबद्धः स्यात् । तस्मात्स्वप्नो भूत्वा मृत्युमतिक्रामत्येव, न मृत्युरूपाण्येव केवलम् । अतो न मृत्योरात्मस्वभावत्वाशङ्का । मृत्युश्चेत्स्वभावोऽस्य, स्वप्नेऽपि कुर्यात् । न तु करोति । स्वभावश्चेत्क्रिया स्यात् । अनिर्मोक्षतैव स्यात् । न तु स्वभावः, स्वप्नेऽभावात्, अतो विमोक्षोऽस्योपपद्यते मृत्योः पुण्यपापाभ्याम् । ननु जागरितेऽस्य स्वभाव एव । न । बुद्ध्याद्युपाधिकृतं हि तत् । तच्च प्रतिपादितं सादृश्यात् 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति । तस्मादेकान्तेनैव स्वप्ने मृत्युरूपातिक्रमणान्न स्वाभाविकत्वाशङ्का अनिर्मोक्षता

---

* शेषं शंकरवत् ।

(१) बृउ. ४।३।१५; शब्रा. नास्त्येष खण्डः; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ५८), १।३।४२, २।१।३, २।३।१७, ३।३।३९; रामानुज. १।१।४ (पृ. १५२); ब्रमध्व. १।३।४२; श्रीकर. १।३।४२; वल्लभ. १।१।५; विज्ञान. १।३।९, २।३।३७, ४९, ५०.

वा । तत्र चरित्वेति चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः । ततः संप्रसादानुभवोत्तरकालं पुनः प्रतिन्यायं यथान्यायं यथागतं, निश्चित आयो न्यायः, अयनमायो निर्गमनं, पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येन यदागमनं स प्रतिन्यायः । यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः । प्रतियोनि यथास्थानम् । स्वप्नस्थानाद्धि सुषुप्तं प्रतिपन्नः सन्यथास्थानमेव पुनरागच्छति, प्रतियोनि आद्रवति, स्वप्नायैव स्वप्नस्थानायैव । ननु स्वप्ने न करोति पुण्यपापे तयोः फलमेव पश्यतीति कथमवगम्यते ? यथा जागरिते तथा करोत्येव स्वप्नेऽपि, तुल्यत्वाद्दर्शनस्य, इत्यत आह — स आत्मा, यत्किंचित्तत्र स्वप्ने पश्यति पुण्यपापफलं, अनन्वागतोऽननुबद्धस्तेन दृष्टेन भवति, नैवानुबद्धो भवति । यदि हि स्वप्ने कृतमेव तेन स्यात्, तेनानुबध्येत । स्वप्नादुत्थितोऽपि समन्वागतः स्यात् । न च तल्लोके—स्वप्नकृतकर्मणा अन्वागतत्वप्रसिद्धिः । न हि स्वप्नकृतेनागसा आगस्कारिणमात्मानं मन्यते कश्चित् । न च स्वप्नदृश आगः श्रुत्वा लोकस्तं गर्हति परिहरति वा । अतोऽनन्वागत एव तेन भवति । तस्मात्स्वप्ने कुर्वन्निवोपलभ्यते, न तु क्रियाऽस्ति परमार्थतः । 'उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानः' इति श्लोक उक्तः । आख्यातारश्च स्वप्नस्य सह इवशब्देनाचक्षते—हस्तिनोऽद्य घटीकृता धावन्तीव मया दृष्टा इति । अतो न तस्य कर्तृत्वमिति ।

कथं पुनरस्याकर्तृत्वमिति —कार्यकरणैर्मूर्तैः संश्लेषो मूर्तस्य, स तु क्रियाहेतुर्दृष्टः । न ह्यमूर्तः कश्चित् क्रियावान्दृश्यते । अमूर्तश्चात्मा, अतोऽसङ्गः । यस्माच्चासङ्गोऽयं पुरुषः, तस्मादनन्वागतस्तेन स्वप्नदृष्टेन । अत एव न क्रियाकर्तृत्वमस्य कथंचिदुपपद्यते । कार्यकरणसंश्लेषेण हि कर्तृत्वं स्यात् । स च संश्लेषः सङ्गोऽस्य नास्ति, यतोऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः । तस्मादमृतः । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि । मोक्षपदार्थैकदेशस्य कर्मप्रविवेकस्य सम्यग्दर्शितत्वात् । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ।

शंकर.

(२) 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि' इति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्याऽऽत्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात् । तस्मान्नैवाऽऽत्मोत्पद्यते प्रविलीयते चेति । ब्रशंकर २।३।१७

(३) चरित्वा भक्षयित्वा विहृत्य वा । प्रतियोनि योनिशब्दः स्थानवाची स्थानं प्रत्याद्रवति आगच्छति स्वप्नानुभवायेत्यर्थः । तत्र जाग्रद्दशायां स यत्किंचिन्मनुष्यव्याघ्रशरीरादिकमात्मीयत्वेन पश्यति ।

* रंग.

(४) संप्रसादशब्दो हि श्रुतौ जीवे सुषुप्त्याख्यतदवस्थायां च दृश्यते 'य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय' इत्यत्र 'स वा एष एतस्मिन्संप्रसादः' इत्यत्र च तत्र जीवे संप्रसादस्यौपाधिकतया धर्मधर्म्यभेदेनौपचारिकः प्रयोगः सुषुप्तावस्थायां च प्रतिक्षणं सत्त्ववृद्ध्या संप्रसीदति चित्तमस्यामितिव्युत्पत्त्या संप्रसादशब्दप्रयोगः प्रसादसंपत्त्योः पर्यायतया च सुख एव संप्रसादशब्दो मुख्यः, सत्त्वे तु प्रसादरूपिणि सकलस्मृतिषु प्रसिद्ध एव संप्रसादशब्द इति ।

विज्ञान. १।३।९

स॑ वा एष एतस्मिन्स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव । स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥

(१) तत्र 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्यसंगताऽकर्तृत्वे हेतुरुक्तः । उक्तं च पूर्वं — कर्मवशात्स ईयते यत्र काममिति । कामश्च सङ्गः । अतोऽसिद्धो हेतुरुक्तः — 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति । न त्वेतदस्ति । कथं तर्हि ? असङ्ग एवेत्येतदुच्यते — स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने, स वै एष पुरुषः संप्रसादात्प्रत्यागतः स्वप्ने रत्वा चरित्वा यथाकामं, दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च — इति सर्वं पूर्ववत् । बुद्धान्तायैव जागरित-

* शेषं शंकरवत् ।

(१) बृउ. ४।३।१६; शब्रा. १४।७।१।१७ न्स्वप्ने (न्स्वप्नान्ते) यत्तत्र (यदत्र); ब्रशंकर. २।१।३, ३।२।१; भास्कर. १।३।४२, ३।२।९; रंग. न्स्वप्ने (न्स्वप्नान्ते); वल्लभ. ३।२।८; विज्ञान. ३।२।९.

स्थानाय। तस्मादसङ्ग एवायं पुरुषः। यदि स्वप्ने सङ्गवान् स्यात्कामी, ततः तत्सङ्गजैर्दोषैः बुद्धान्ताय प्रत्यागतो लिप्येत। * शंकर.

(२) 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरभ्युपगम्यते। २।१।३

'स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः' — स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थ्यं गतः पुनरुत्तिष्ठति नान्यः। कस्मात्। कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः। विभज्य हेतुं दर्शयिष्यामि। कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात्तावत्स एवोत्थातुमर्हति नान्यः। सोऽहमस्मीति चाऽऽत्मानुस्मरणमात्मान्तरोत्थाने नावकल्पते। शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते। तथाहि 'पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव' इत्येवमादयः शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारपठिता नाऽऽत्मान्तरोत्थाने सामञ्जस्यमीयुः। कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेवावगम्यते। अन्यथा हि कर्मविद्याविषयोऽनर्थकाः स्युः। ब्रशंकर. ३।२।९

स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥

(१) यथाऽसौ स्वप्नेऽसङ्गत्वात्स्वप्नप्रसङ्गजैर्दोषैः जागरिते प्रत्यागतो न लिप्यते, एवं जागरितसङ्गजैरपि दोषैर्न लिप्यत एव बुद्धान्ते। तदेतदुच्यते — स वै एषः एतस्मिन्बुद्धान्ते जागरिते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववत्। स यत्तत्र बुद्धान्ते किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति—असङ्गो ह्ययं पुरुष इति। ननु दृष्ट्वैवेति कथमवधार्यते? करोति च तत्र पुण्यपापे। तत्फलं च पश्यति, न। कारकावभासकत्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः। 'आत्मनैवायं ज्योतिषा आस्ते' इत्यादिना आत्मज्योतिषाऽवभासितः कार्यकरणसंघातो व्यवहरति। तेनास्य कर्तृत्वमुपचर्यते, न स्वतः कर्तृत्वम्। तथा चोक्तं 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति। बुद्ध्याद्युपाधिकृतमेव न स्वतः। इह तु परमार्थापेक्षयोपाधिनिरपेक्ष उच्यते—दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च न कृत्वेति। तेन न पूर्वापरव्याघाताशङ्का, यस्मान्निरुपाधिकः परमार्थतो न करोति, न लिप्यते क्रियाफलेन। तथा च भगवतोक्तं — 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः। शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते॥' (भ. गी. १३।३१) इति। तथा सहस्रदानं तु कामप्रविवेकस्य दर्शितत्वात्। तथा 'स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने' 'स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते' इत्येताभ्यां कण्डिकाभ्यामसङ्गतैव प्रतिपादिता। यस्मात् बुद्धान्ते कृतेन स्वप्नान्तं गतः संप्रसन्नोऽसंबद्धो भवति स्तैन्यादिकार्यादर्शनात्, तस्मात्त्रिष्वपि स्थानेषु स्वतोऽसङ्ग एवायम्। अतोऽमृतः स्थानत्रयधर्मविलक्षणः। प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव, संप्रसादायेत्यर्थः — दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्य स्वप्नशब्देनाभिधानदर्शनात्, अन्तशब्देन च विशेषणोपपत्तेः। 'एतस्मा अन्ताय धावति' इति च सुषुप्तं दर्शयिष्यति। यदि पुनरेवमुच्यते— 'स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा' 'एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च' इति दर्शनात्, 'स्वप्नान्तायैव' इत्यत्रापि दर्शनवृत्तिरेव स्वप्न उच्यत इति तथापि न किंचित् दुष्यति। असङ्गता हि सिषाधयिषिता सिध्यत्येव। यस्माज्जागरिते दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च रत्वा चरित्वा च स्वप्नान्तमागतः, न जागरितदोषेणानुगतो भवति। शंकर.

(२) एवं त्रिभिः खण्डैर्जागरितात्स्वप्नान्तं स्वप्नान्ताद्बुद्धान्तं बुद्धान्तात्स्वप्नान्तं यातीत्यारोहावरोहसंचारप्रदर्शनेन संसारचक्रप्रवृत्तिर्दर्शिता। रंग.

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति पूर्वं चापरं च। एवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥

(१) एवमयं पुरुष आत्मा स्वयं ज्योतिः कार्यकरणविलक्षणः तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यां विलक्षणः यस्मात्, असङ्गो ह्ययं पुरुषः, असङ्गत्वादित्ययमर्थः 'स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे' इत्याद्याभिस्तिसृभिः कण्डिकाभिः प्रतिपादितः। तत्रासङ्गतैव आत्मनः। कुतो यस्माज्जागरितात्स्वप्नं, स्वप्नाच्च संप्रसादं, संप्रसादाच्च पुनः स्वप्नं, क्रमेण बुद्धान्तं जागरितं, बुद्धान्ताच्च पुनः

* रंग शंकरवत्।

(१) बृउ. ४।३।१७; शब्रा. खण्डोऽयं न विद्यते.

(१) बृउ. ४।३।१८; शब्रा. १४।७।१।१८ एतावुभा (एता उभा).

स्वप्नान्तं—इत्येवमनुक्रमसंचारेण स्थानत्रयस्य व्यतिरेकः साधितः । पूर्वमप्युपन्यस्तोऽयमर्थः ' स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ' इति—तं विस्तरेण प्रतिपाद्य, केवलं दृष्टान्तमात्रमवशिष्टं, तद्दर्शयामीत्यारभ्यते—तत्तत्रैतस्मिन्यथाप्रदर्शितेऽर्थे दृष्टान्तोऽयमुपादीयते—यथा लोके महामत्स्यो महांश्चासौ मत्स्यश्च नादेयेन स्रोतसाऽहार्य इत्यर्थः, स्रोतश्च विष्टम्भयति, स्वच्छन्दचारी, उभे कूले नद्याः पूर्वं चापरं चानुक्रमेण संचरति । संचरन्नपि कूलद्वयं तन्मध्यवर्तिना उदकस्रोतोवेगेन न परवशीक्रियते । एवमेवायं पुरुष एताबुभौ अन्तौ अनुसंचरति । कौ तौ ? स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च । दृष्टान्तप्रदर्शनफलं तु—मृत्युरूपः कार्यकरणसंघातः सह तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यां अनात्मधर्मः । अयं चात्मा एतस्माद्विलक्षणः—इति विस्तरतो व्याख्यातम् ।

शंकर.

(२) स्वप्नाख्यातं स्थानं स्वप्नान्तम् । ' अन्तः-स्थानं स्थलं वासः प्रदेश इति चोच्यते ' इति च । स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं चेत्यत्रापि स्वप्नान्तशब्दः स्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेण । ' शुभाशुभं तु दृष्ट्वैव स्वप्ने जागरितेऽपि च । असंस्पृष्टः सदा दुःखैश्चरतीशः पुनः पुनः । स्वप्नसुप्त्यात्मकं कूलमेकं बुद्धात्मकं परम् । महामत्स्य इवासङ्गी चरत्येको जनार्दनः ॥ '

मध्व.

तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियते । एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥

(१) अत्र च स्थानत्रयानुसंचारेण स्वयंज्योतिष आत्मनः कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तस्य कामकर्मभ्यां विविक्ततोक्ता । स्वतो नायं संसारधर्मवानुपाधिनिमित्तमेव त्वस्य संसारित्वं अविद्याध्यारोपितम्—इत्येष समुदायार्थ उक्तः । तत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानानां त्रयाणां विप्रकीर्णरूपः उक्तः, न पुञ्जीकृत्यैकत्र दर्शितः —

यस्माज्जागरिते ससङ्गः समृत्युः सकार्यकरणसंघातः उपलक्ष्यतेऽविद्यया । स्वप्ने तु कामसंयुक्तो मृत्युरूपविनिर्मुक्त उपलभ्यते । सुषुप्ते पुनः संप्रसन्नोऽसङ्गो भवतीत्यसङ्गताऽपि दृश्यते । एकवाक्यतया तूपसंह्रियमाणं फलं नित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वभावताऽस्य नैकत्र पुञ्जीकृत्य प्रदर्शितेति, तत्प्रदर्शनाय कण्डिका आरभ्यते । सुषुप्ते ह्येवंरूपताऽस्य वक्ष्यमाणा 'तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयं रूपम् ' इति । यस्मादेवंरूपं विलक्षणं, सुषुप्तं प्रविविक्षति । तत्कथमित्याह— दृष्टान्तेनास्यार्थस्य प्रकटीभावो भवतीति तत्र दृष्टान्त उपादीयते— तद्यथा— अस्मिन्नाकाशे भौतिके श्येनो वा सुपर्णो वा, सुपर्णशब्देन क्षिप्रः श्येन उच्यते, यथा आकाशेऽस्मिन्विहृत्य विपरिपत्य श्रान्तो नानापरिपतनलक्षणेन कर्मणा परिखिन्नः, संहत्य पक्षौ संगमय्य संप्रसार्य पक्षौ, सम्यग्लीयते अस्मिन्निति संलयः, नीडः नीडायैव, ध्रियते स्वात्मनैव धार्यते स्वयमेव । यथाऽयं दृष्टान्तः, एवमेवायं पुरुष एतस्मा एतस्मै, अन्ताय धावति । अन्तशब्दवाच्यस्य विशेषणं — यत्र यस्मिन्नन्ते सुप्तः, न कंचन न कंचिदपि, कामं कामयते । तथा च न कंचन स्वप्नं पश्यति । 'न कंचन कामम् ' इति स्वप्नबुद्धान्तयोः अविशेषेण सर्वः कामः प्रतिषिध्यते, 'कंचन' इत्यविशेषिताऽभिधानात् । तथा 'न कंचन स्वप्नम् ' इति जागरितेऽपि यद्दर्शनं, तदपि स्वप्नं मन्यते श्रुतिः, अत आह — न कंचन स्वप्नं पश्यतीति । तथा च श्रुत्यन्तरम् ' तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः' इति । यथा दृष्टान्ते पक्षिणः परिपतनजश्रमापनुत्तये स्वनीडोपसर्पणं, एवं जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकरणसंयोगजक्रियाफलैः संयुज्यमानस्य, पक्षिणः परिपतनज इव, श्रमो भवति । तच्छ्रमापनुत्तये स्वात्मनो नीडमायतनं सर्वसंसारधर्मविलक्षणं सर्वक्रियाकारकफलायासशून्यं स्वमात्मानं प्रविशति । शंकर.

(२) श्येनो वा गरुडो वा । समीचीननीडायैव ध्रियतेऽवतिष्ठते । रंग.

(३) 'यं विष्णुं श्येनवच्छ्रान्तो जीवो जागरिते भ्रमन् । स्वप्ने च सुप्तावभ्येति संश्रान्तः सद्गृहं यथा । स्वित्यानन्दः परो विष्णुस्तमासः सुप्त उच्यते । संप्राप्य तमयं जीवः कामयेन्नैव किंचन । न च स्वप्नसम-

---

(१) बृउ. ४।३।१९; शब्रा. १४।७।१।१९ संलया (सल्लया); ब्रशंकर. ४।४।१६; मध्व. शब्रावत्; वल्लभ. ३।२।७.

भ्रान्तिज्ञानं याति कदाचन। सुषुप्तौ च किमु ज्ञानान्मुक्तौ प्राप्तो जनार्दनम् ॥' । मध्व.

तां वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताऽणिम्ना तिष्ठन्ति । शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः । अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति । यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते । अथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥

(१) यदि अस्यायं स्वभावः — सर्वसंसारधर्मशून्यता, परोपाधिनिमित्तं चास्य संसारधर्मित्वम् । यन्निमित्तं चास्य परोपाधिकृतं संसारधर्मित्वं, सा चाविद्या —— तस्या अविद्यायाः किं स्वाभाविकत्वं, आहोस्वित्कामकर्मादिवदागन्तुकत्वम् । यदि चागन्तुकत्वं, ततो विमोक्ष उपपद्यते । तस्याश्चागन्तुकत्वे का उपपत्तिः, कथं वा नात्मधर्मोऽविद्या, इति सर्वानर्थबीजभूताया अविद्याया सतत्त्वावधारणार्थं परा कण्डिकाऽऽरभ्यते— ताः वै, अस्य शिरःपाण्यादिलक्षणस्य पुरुषस्य, एताः हिता नाम नाड्यः, यथा केशः सहस्रधा भिन्नः, तावता तावत्परिमाणेनाणिम्नोऽणुत्वेन तिष्ठन्ति । ताश्च शुक्लस्य रसस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः, एतैः शुक्लत्वादिभिः रसविशेषैः पूर्णा इत्यर्थः । एते च रसानां वर्णविशेषाः वातपित्तश्लेष्मणां इतरेतरसंयोगवैषम्यविशेषाद्विचित्रा बहवश्च भवन्ति । तास्वेवंविधासु नाडीषु सूक्ष्मासु वालाग्रसहस्रभेदपरिमाणासु शुक्लादिरसपूर्णासु सकलदेहव्यापिनीषु सप्तदशकं लिङ्गं वर्तते । तदाश्रिताः सर्वा वासना उच्चावचसंसारधर्मानुभवजनिताः । तल्लिङ्गं वासनाश्रयं सूक्ष्मत्वात्स्वच्छं स्फटिकमणिकल्पं नाडीगतरसोपाधिसंसर्गवशात् धर्माधर्मप्रेरितोद्भूतवृत्तिविशेषं स्त्रीरथहस्त्याद्याकारविशेषैर्वासनाभिः प्रत्यवभासते । अथैवं सति यत्र यस्मिन्काले, केचन शत्रवोऽन्ये वा तस्कराः मामागत्य घ्नन्तीति मृषैव वासनानिमित्तः प्रत्ययोऽविद्याख्यो जायते, तदेतदुच्यते — एनं स्वप्नदृशं घ्नन्तीवेति । तथा जिनन्तीव वशीकुर्वन्तीव । न केचन घ्नन्ति नापि वशीकुर्वन्ति, केवलं त्वविद्यावासनोद्भवनिमित्तं भ्रान्तिमात्रम् । तथा हस्तीवैनं विच्छाययति विच्छादयति विद्रावयति धावयतीवेत्यर्थः । गर्तमिव पतति गर्तं जीर्णकूपादिकमिव पतन्तमात्मानमुपलक्षयति । तादृशी ह्यस्य मृषा वासना उद्भवति अत्यन्तनिकृष्टाऽधर्मोद्भासितान्तःकरणवृत्त्याश्रया, दुःखरूपत्वात् । किं बहुना, यदेव जाग्रद्भयं पश्यति हस्त्यादिलक्षणं, तदेव भयरूपं अत्रास्मिन्स्वप्ने विनैव हस्त्यादिरूपं भयमविद्यावासनया मृषैवोद्भूतया मन्यते । अथ पुनर्यत्राविद्याऽपकृष्यमाणा विद्या चोत्कृष्यमाणा —— किंविषया किंलक्षणा चेत्युच्यते —— अथ पुनर्यत्र यस्मिन्काले, देव इव स्वयं भवति, देवताविषया विद्या यदोद्भूता जागरितकाले, तदोद्भूतया वासनया देवमिवात्मानं मन्यते । स्वप्नेऽपि तदुच्यते——देव इव, राजेव राज्यस्थोऽभिषिक्तः, स्वप्नेऽपि राजाऽहमिति मन्यते राजवासनावासितः । एवं अत्यन्तप्रक्षीयमाणाऽविद्या उद्भूता च विद्या सर्वात्मविषया यदा, तदा स्वप्नेऽपि तद्भावभावितः, अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते । स यः सर्वात्मभावः, सोऽस्यात्मनः परमो लोकः परम आत्मभावः स्वाभाविकः । यत्तु सर्वात्मभावादर्वाग्वालाग्रमात्रमप्यन्यत्वेन दृश्यते——नाहमस्मीति, तदवस्थाऽविद्या । तयाऽविद्यया ये प्रत्युपस्थापिताः अनात्मभावा लोकाः, तेऽपरमाः स्थावरान्ताः । तान्संव्यवहारविषयांल्लोकानपेक्ष्यायं सर्वात्मभावः समस्तोऽनन्तरोऽबाह्यः, सोऽस्य परमो लोकः । तस्मादपकृष्यमाणायामविद्यायां, विद्यायां च काष्ठां गतायां, सर्वात्मभावो मोक्षः, यथा स्वयंज्योतिष्ट्वं स्वप्ने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तद्वद्विद्याफलमुपलभ्यते इत्यर्थः ।

तथाऽविद्यायामप्युत्कृष्यमाणायां, तिरोधीयमानायां च विद्यायां, अविद्यायाः फलं प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते—'अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव' इति । ते एते विद्याविद्याकार्ये, सर्वात्मभावः परिच्छिन्नात्मभावश्च । विद्यया शुद्धया सर्वात्मा भवति । अविद्यया चासर्वो भवति । अन्यतः कुतश्चित्प्रविभक्तो भवति । यतः प्रविभक्तो भवति, तेन विरुध्यते । विरुद्धत्वाद्धन्यते जीयते विच्छाद्यते च ।

(१) बृउ. ४।३।२०; शब्रा. १४।७।१।२० विद्यया+ (भयं) देव इव राजेवा (राजेव देव इवा) सर्वोऽस्मी (सर्वमस्मी) लोकः+ (अथ यत्र सुप्तो न कं चन कामं कामयते न कं चन स्वप्नं पश्यति).

असर्वविषयत्वे च भिन्नत्वादेतद्भवति । समस्तस्तु सन्कुतो भिद्यते, येन विरुध्येत । विरोधाभावे केन हन्यते जीयते विच्छाद्यते च । अत इदमविद्यायाः सतत्त्वमुक्तं भवति ——सर्वात्मानं सन्तमसर्वात्मत्वेन ग्राहयति, आत्मनोऽन्यद्वस्त्वन्तरमविद्यमानं प्रत्युपस्थापयति, आत्मानमसर्वमापादयति । ततस्तद्विषयः कामो भवति । यतो भिद्यते कामतः, क्रियामुपादत्ते, ततः फलम्——तदेतदुक्तम् । वक्ष्यमाणं च 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति ' इत्यादि । इदमविद्यायाः सतत्त्वं सह कार्येण प्रदर्शितम् । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावः प्रदर्शितोऽविद्याया विपर्ययेण । सा चाविद्या नात्मनः स्वाभाविको धर्मः, यस्माद्विद्यायामुत्कृष्यमाणायां स्वयमपचीयमाना सती, काष्ठां गतायां विद्यायां परिनिष्ठिते सर्वात्मभावे सर्वात्मना निवर्तते, रज्ज्वामिव सर्पज्ञानं रज्जुनिश्चये । तच्चोक्तं—' यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ' इत्यादि । तस्मान्नात्मधर्मोऽविद्या । न हि स्वाभाविकस्योच्छित्तिः कदाचिदप्युपपद्यते, सवितुरिवौष्ण्यप्रकाशयोः । तस्माच्चस्या मोक्ष उपपद्यते ।

शंकर.

(२) ननु क्वचित्स्वप्नादिदर्शनं क्वचित्तदभाव इत्यत्र किं विनिगमकमित्याशङ्कायां स्थानवैषम्यकृतमित्याह — ता वेति । यत्र स्थितमेनं केचन घ्नन्तीव केचन जिनन्तीव गजो विद्रावयतीव गर्तमिव पतनमिव भाति । ताः केशसहस्रांशसूक्ष्मा नान्य(म)रूपान्नरसपूर्णा हिता(त)नामिका नाड्यो भवन्तीत्यर्थः । यदेवेति । यद्यज्जाग्रद्दशायां भयसाधनं पश्यति तत्सर्वमासु नाडीष्वविद्यया कर्मवशान्मन्यते प्रत्येतीत्यर्थः । हितनामकस्वप्नवहनाडीस्थितस्य कर्मसंबन्धसत्त्वादभीषणस्वाप्नपदार्थप्रतिभानं संभवतीति भावः । अथेति । ' स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ' (बृउ. २।१।१९) इति बालाकिब्राह्मणोक्तिरीत्या यत्र स्थाने स्थितस्य देववद्राजवच्चाऽऽनन्दानुभवः स्वव्यतिरिक्तानुकूलप्रतिकूलवस्त्वनुपलम्भः सोऽस्य जीवस्य परमो लोको मुख्याश्रयः परमात्मेति भावः ।

रंग.

(३) ' निहितो भगवान्यत्र हिता नाड्यः प्रकीर्तिताः । नानावर्णो हरिस्तासु नानारूपी व्यवस्थितः । तासां मध्ये सुषुम्ना च तत्र सुप्तिं व्रजत्ययम् । ता एव कण्ठदेशस्था जीवस्तत्र व्यवस्थितः । स्वप्नान्पश्यति जाग्रद्वद्द्वयं च प्रतिपद्यते । अइत्यादिश्यते विष्णुरविद्या तन्निरीक्षणम् । तेन स्वप्नानयं पश्येज्जीवो जागरितं तथा ॥ ' इति महामीमांसायाम् । जिनन्तीव ताडयन्तीव । विच्छाययति भयेन विच्छायं करोति । अहमेवेदं सर्वोऽस्मि स्वयोग्यतापेक्षया पूर्णोऽस्मि । विषयभोगानन्वितस्वरूपानन्देनेत्येवशब्दः । इदमिति पूर्णत्वविशेषणम् । ' अजानता महिमानं तवेदम् ' इतिवत् (भ. गी. ११।४१) । स्वपूर्णतामापरोक्ष्येणानुभूयेदं पूर्णोऽस्मीति मन्यते । ' क्वचित्तद्भावशेषः स्यात् क्रियाशेषः क्वचिद्भवेत् । क्वचित्पदार्थशेषः स्यादिदमादिस्त्रिधा स्मृतः ॥' इति शब्दनिर्णये । न हि राजा देवो वा सर्वं जगद्भवति । राज्ञो भोगापेक्षया पूर्तिर्भवतीति देवदृष्टान्तः । प्रत्यक्षदर्शनार्थे राजदृष्टान्तः । ' स्वयोग्यपूर्तेः स्वातन्त्र्याद्राज्ञो देवगणस्य च । सर्वभावस्तथा मोक्षे न तु सर्वस्वरूपतः ॥ ' इति ब्रह्मतर्के ।

मध्व.

* तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माभयꣳ रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं

* व्याख्यानान्तराणि बृउ. ४।३।७ (पृ. ११९४) इत्यत्र द्रष्टव्यानि ।

(१) बृउ. ४।३।२१; शब्रा. १४।७।१।२१, २२ तद्वा अस्यैतदति....रूपम् (तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामꣳ रूपम्) पुरुषः (शारीर आत्मा) तद्वा अस्यैतदाप्त.....शोकान्तरम् (तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभयꣳ रूपमशोकान्तरम्); ब्रशांकर. १।१।९, १।३।४२, २।३।४०, ३।२।७ : ३।२।३१ पुरुषः (शारीर आत्मा); भास्कर. १।३।४२, ३।२।७, ३।३।३९; रामानुज. १।१।१ (पृ. ७८), १।१।४ (पृ. १६२), १।१।१०, १।३।४३, १।४।१८, २।१।२२, ४।४।१६; निंबार्क. ४।४।१६; ब्रमध्व. १।३।४२; श्रीकंठ. १।३।४३, ४।४।१६; श्रीकर. १।१।१०, ४२, २।१।२३, ३।२।८, २६; वल्लभ. २।३।२९, ३।२।७, ३१ शब्दावत्; विज्ञान. १।१।११ (पृ. १४३), १।२।११, १।३।४२, २।१।२३; बलदेव. १।३।४२, ४।४।१५.

किंचन वेद नान्तरम् । एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् । तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामꣳ रूपꣳ शोकान्तरम् ॥

(१) इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रियाकारकफलशून्यं स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते, यत्राविद्याकामकर्माणि न सन्ति । तदेतत्प्रस्तुतं — ' यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ' इति, तदेतद्वै अस्य रूपं यः सर्वात्मभावः ' सोऽस्य परमो लोक: ' इत्युक्तस्तत् । अतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः, रूपपरत्वात् । छन्दः कामः, अतिगतश्छन्दो यस्माद्रूपात्तदतिच्छन्दं रूपम् । अन्योऽसौ सान्तः छन्दःशब्दः गात्र्यादिच्छन्दोवाची । अयं तु कामवचनः, अतः स्वरान्त एव । तथापि ' अतिच्छन्दा ' इति पाठः स्वाध्यायधर्मो द्रष्टव्यः । अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्तः छन्दशब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ । अतोऽतिच्छन्दं इत्येवमुन्नेयं, कामवर्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थे । तथाऽपहतपाप्म — पाप्मशब्देन धर्माधर्मावुच्येते, ' पाप्मभिः संसृज्यते ' ' पाप्मनो विजहाति ' इत्युक्तत्वात् । अपहतपाप्म धर्माधर्मवर्जितमित्येतत् । किंच, अभयम् — भयं हि नामाविद्याकार्यम् । ' अविद्यया भयं मन्यते ' इति ह्युक्तम् । तत्कार्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् । अभयं रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत् । यदेतद्विद्याफलं सर्वात्मभावः, तदेतदतिच्छन्दापहतपाप्माभयं रूपं — सर्वसंसारधर्मवर्जितं, अतः अभयं रूपमेतत् । इदं च पूर्वमेवोपन्यस्तं अतीतानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ ' अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि ' इत्यागमतः । इह तु तर्कतः प्रपञ्चितं दर्शितागमार्थप्रत्ययदार्ढ्याय ।

अयमात्मा स्वयं चैतन्यज्योतिःस्वभावः सर्वं स्वेन चैतन्यज्योतिषाऽवभासयति — स यत्तत्र किंचित्पश्यति, रमते, चरति, जानाति चेत्युक्तम् । स्थितं चैतन्यायतो नित्यं स्वरूपं चैतन्यज्योतिष्ट्वमात्मनः । सः यद्यात्मा अत्राविनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्तते, कस्मादयमहमस्मीत्यात्मानं वा, बहिर्वा, इमानि भूतानीति, जाग्रत्स्वप्नयोरिव, न जानातीत्यत्रोच्यते । शृण्वत्राज्ञानहेतुम् । एकत्वमेवाज्ञानहेतुः । तत्कथमिति उच्यते । दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति विवक्षितोऽर्थ इत्याह — तत्तत्र यथा लोके प्रिययेष्टया स्त्रिया संपरिष्वक्तः सम्यक्परिष्वक्तः कामयन्त्या कामुकः सन्, न बाह्यमात्मनः किंचन किंचिदपि वेद, मत्तः अन्यद्वस्त्विति, न चान्तरं, अयमहमस्मि सुखी दुःखी वेति । अपरिष्वक्तस्तु तया प्रविभक्तो जानाति सर्वमेव बाह्यमाभ्यन्तरं च । परिष्वङ्गोत्तरकालं त्वेकत्वापत्तेर्न जानाति — एवमेव, यथा दृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गत: सैन्धवखिल्यवत्प्रविभक्तः, जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बवत्कार्यकरण इह प्रविष्टः, सोऽयं पुरुषः, प्राज्ञेन परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा, संपरिष्वक्तः सम्यक्परिष्वक्तः एकीभूतो निरन्तरः सर्वात्मा, न बाह्यं किंचन वस्त्वन्तरं, नाप्यान्तरमात्मनि अयमहमस्मि सुखी दुःखी वेति वेद । तत्र चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्मादिह न जानातीति यदप्राक्षीः, तत्रायं हेतुर्मयोक्त एकत्वं, यथा स्त्रीपुंसयोः संपरिष्वक्तयोः । तत्रार्थान्नानात्वं विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति । नानात्वे च कारणं — आत्मनो वस्त्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिकाऽविद्येत्युक्तम् । तत्र चाविद्याया यदा प्रविविक्तो भवति, तदा सर्वेणैकत्वमेवास्य भवति । ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागेऽसति, कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः कामो वा संभवति स्वाभाविके स्वरूपस्थ आत्मज्योतिषि ।

यस्मादेवं सर्वैकत्वमेवास्य रूपं, अतस्तद्वै अस्यात्मनः स्वयंज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मादाप्ताः कामा अस्मिन्रूपे तदिदमाप्तकामम् । यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्तः कामः, तदनाप्तकामं भवति, यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपम् । न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यते । अतस्तदाप्तकामं भवति । किमन्यस्माद्वस्त्वन्तरान्न प्रविभज्यते, आहोस्विदात्मैव तद्वस्त्वन्तरं, अत आह नान्यदस्त्यात्मनः । कथम् ? यत आत्मकामं—आत्मैव कामाः यस्मिन्रूपे, अन्यत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोः, तस्यात्मैव अन्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकामम् । अत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावात् । शोकान्तरं शोकच्छिद्रं शोकशून्यमित्येतत्, शोकमध्यमिति वा, सर्वथाऽप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः । शंकर.

(२) 'यथा च तक्षोभयथा ' — तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसंपर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाऽऽकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्तौ प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तस्य श्रावयति । 'तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरम्' इत्यारभ्य 'एषाऽस्य परमा गतिरेषाऽस्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः' (बृउ. ४।३।३२) इत्युपसंहारात् । तदेतदाहाऽऽचार्यः —यथा चेति । त्वर्थे चायं चः पठितः । नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवाऽऽत्मनः कर्तृत्वमग्नेरिवौष्ण्यमिति । यथा तु तक्षा लोके वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति स एव स्वगृहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृतो निर्व्यापारः सुखी भवत्येवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंपृक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं ब्रह्म प्रविश्य विमुक्तकार्यकरणसंघातोऽकर्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायाम् । तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयाऽऽत्मैव केवलो निर्वृतः सुखी भवति । २।३।४०

'तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च '—तदभावो नाडीष्वात्मनि चेति । तदभाव इति तस्य प्रकृतस्य स्वप्नदर्शनस्याभावः सुषुप्तमित्यर्थः । नाडीष्वात्मनि चेति समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपसर्पति न विकल्पेनेत्यर्थः । कुतः । तच्छ्रुतेः । तथाहि सर्वेषामेव नाड्यादीनां तत्र तत्र सुषुप्तिस्थानत्वं श्रूयते, तच्च समुच्चये संगृहीतं भवति । विकल्पे ह्येषां पक्षे बाधः स्यात् । नन्वेकार्थत्वाद्विकल्पो नाड्यादीनां व्रीहियवादिवदित्युक्तम् । नेत्युच्यते । न ह्येकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पश्च भवति । नानार्थत्वसमुच्चययोरप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात् प्रासादे शेते पर्यङ्के शेत इत्येवमादिषु । तथेहापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च स्वपितीत्येतदुपपद्यते समुच्चयः ।

* ब्रशंकर. ३।२।७

(३) अतिच्छन्दाऽतिच्छन्दमभिलाषातिगं पापप्रतिभरमभयं प्रियं प्राप्यं रूपं परमात्मैवेत्यर्थः । एवं प्रियेण प्राज्ञेन परमात्मना परिष्वक्तस्य बाह्याभ्यन्तरज्ञानाभाव उपपद्यते । अत्र च संपरिष्वङ्गो नाम तत्र लय एव । स्वाप्ययसूत्रे स्वमपीतो भवतीति वाक्यसमानार्थतयैतद्वाक्यस्योदाहृतत्वात् । अथवा जाग्रत्स्वप्नभोगप्रदकर्मसंबन्धविरोधिपरिष्वङ्गः संबन्धविशेषः सुषुप्तिमात्रकालवर्तीति द्रष्टव्यम् । तदेव प्राज्ञात्मलक्षणमवाप्तसमस्तकाममात्मव्यतिरिक्तकामनाशून्यं शोकान्तरं शोकबाह्यम् । अन्तरशब्दो बहिर्योगवचनः । प्राप्यं रूप्यमित्यर्थः । रंग.

(४) 'स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतराऽपेक्षमाविष्कृतं हि ' — 'प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्' इति वाक्यं तु न मुक्तविषयं, किन्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरन्यतरापेक्षम् । 'नाहं खल्वयं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मि' इति, 'नो एवेमानि भूतानि' इति 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इति च, 'स वा एष एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान्पश्यन्' इति च जीवस्योभयत्र निर्बोधत्वं, मुक्त्यवस्थायां च सर्वज्ञत्वं शास्त्रेणाविष्कृतम् ।

निंबार्क. ४।४।१६

(५) 'छन्दसामप्यवाच्यत्वादतिच्छन्दा हरिः स्मृतः । तेनाऽऽश्लिष्टो ह्ययं जीवः सुप्तो मुक्तोऽथ वा भवेत् । विष्णो रूपं हि यन्नित्यमभयं पापवर्जितम् । आप्तकामं च पूर्णत्वादात्मकामं सुखत्वतः । शोकं विना सुरमणाच्छोकान्तरमितीरितम् ॥' मध्व.

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः । अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसः । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन । तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति ॥

(१) प्रकृतः स्वयंज्योतिरात्माऽविद्याकामकर्मविनिर्मुक्त इत्युक्तम् । असङ्गत्वादात्मनः, आगन्तुक-

* भास्कर. ब्रशंकरवत् ।

(१) बृउ. ४।३।२२; शब्रा. १४।७।१।२२ अवेदाः+ (यज्ञा अयज्ञाः). चाण्डालो......ऽपौल्कसः (पौल्कसोऽपौल्कसश्चाण्डालोऽचाण्डालः) न्वागतं (न्वागतः); ब्रशंकर. १।३।४२, ३।२।१०, ४।१।३; भास्कर. १।३।४२; ब्रमध्व. ३।३।२८, ४।४।१५, १६; श्रीकर. १।३।४२.

त्वाच्च तेषाम् । तत्रैवमाशङ्का जायते । चैतन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावान्न जानाति स्त्रीपुंसयोरिव संपरिष्वक्तयोरित्युक्तम् । तत्र प्रासङ्गिकमेतदुक्तं — कामकर्मादिवत् स्वयंज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनो न स्वभावः, यस्मात्संप्रसादे नोपलभ्यते—इत्याशङ्कायां प्राप्तायां, तन्निराकरणाय, स्त्रीपुंसयोः दृष्टान्तोपादानेन, विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिष्ट्वस्य सुषुप्तेऽग्रहणमेकीभावाद्धेतोः, न तु कामकर्मादिवदागन्तुकम् । इत्येतत्प्रासङ्गिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्तयति । अत्र चैतत्प्रकृतं — अविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपं, यत्सुषुप्ते आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति । तदेतद्यथाभूतमेवाभिहितं — सर्वसंबन्धातीतमेतत् रूपमिति । यस्मादत्रैतस्मिन्सुषुप्तस्थाने अतिच्छन्दापहतपाप्माभयमेतत् रूपं, तस्मादत्र पिता जनकः । तस्य च जनयितृत्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति, तत् कर्मनिमित्तम् । तेन च कर्मणाऽयमसंबद्धोऽस्मिन्काले । तस्मात्पितापुत्रसंबन्धनिमित्तात्कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात्पिताऽप्यपिता भवति । तथा पुत्रोऽपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्गम्यते । उभयोर्हि संबन्धनिमित्तं कर्म, तदयमतिक्रान्तो वर्तते । 'अपहतपाप्म' इति ह्युक्तम् । तथा माताऽमाता । लोकाः कर्मणा जेतव्याः जिताश्च—तत्कर्मसंबन्धाभावाल्लोका अलोकाः । तथा देवाः कर्माङ्गभूताः— तत्कर्मसंबन्धात्ययाद्देवा अदेवाः । तथा वेदाः साध्यसाधनसंबन्धाभिधायकाः, मन्त्रलक्षणाश्चाभिधायकत्वेन कर्माङ्गभूताः, अधीताः अध्येतव्याश्च — कर्मनिमित्तमेव संबध्यन्ते पुरुषेण । तत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन् काले वेदा अप्यवेदाः संपद्यन्ते ।

न केवलं शुभकर्मसंबन्धातीतः, किं तर्हि, अशुभैरप्यत्यन्तघोरैः कर्मभिः असंबद्ध एवायं वर्तते इत्येतमर्थमाह— अत्र स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहर्ता, भ्रूणघ्ना सह पाठादवगम्यते । स तेन घोरेण कर्मणैतस्मिन्काले विनिर्मुक्तो भवति, येनायं कर्मणा महापातकी स्तेन उच्यते । तथा भ्रूणहाऽभ्रूणहा । तथा चाण्डालो न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः, किं तर्हि सहजेनापि अत्यन्तनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्त एवायम् । चाण्डालो नाम शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नः, चण्डाल एव चाण्डालः । स जातिनिमित्तेन कर्मणाऽसंबद्धत्वात् अचाण्डालो भवति । पौल्कसः, पुल्कस एव पौल्कसः, शूद्रेणैव क्षत्रियायामुत्पन्नः । सोऽप्यपुल्कसो भवति । तथा आश्रमलक्षणैश्च कर्मभिरसंबद्धो भवतीत्युच्यते । श्रमणः परिव्राट्—यत्कर्मनिमित्तो भवति, स तेन विनिर्मुक्तत्वादश्रमणः । तथा तापसो वानप्रस्थोऽतापसः । सर्वेषां वर्णाश्रमादीनां उपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रहणम् ।

किं बहुना ? अनन्वागतं—नान्वागतमनन्वागतं असंबद्धमित्येतत्पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा, तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन । रूपपरत्वान्नपुंसकलिङ्गम् । 'अभयं रूपं' इति ह्यनुवर्तते । किं पुनरसंबद्धत्वे कारणमिति तद्धेतुरुच्यते—तीर्णोऽतिक्रान्तः हि यस्मादेवंरूपस्तदा तस्मिन्काले, सर्वाञ्छोकान् शोकाः कामाः । इष्टविषयप्रार्थना हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यते । इष्टं हि विषयमप्राप्तं वियुक्तं चोद्दिश्य चिन्तयानस्तद्गुणान्संतप्यते पुरुषः । अतः शोको रतिः काम इति पर्यायाः । यस्मात्सर्वकामातीतो ह्यत्रायं भवति—'न कंचन कामं कामयते' 'अतिच्छन्दा' इति ह्युक्तं, तत्प्रक्रियापतितोऽयं शोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति । कामश्च कर्महेतुः । वक्ष्यति हि 'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते' इति । अतः सर्वकामातितीर्णत्वाद्युक्तमुक्तं 'अनन्वागतं पुण्येन' इत्यादि ।

हृदयस्य— हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्स्थमन्तःकरणं बुद्धिः हृदयमित्युच्यते, तात्स्थ्यान्मञ्चक्रोशनवत् । हृदयस्य बुद्धेर्ये शोकाः । बुद्धिसंश्रया हि ते, 'कामः संकल्पो विचिकित्सा' इत्यादि 'सर्वं मन एव' इत्युक्तत्वात् । वक्ष्यति च 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' इति । आत्मसंश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हीदं वचनं, 'हृदि श्रिताः' 'हृदयस्य शोकाः' इति च । हृदयकरणसंबन्धातीतश्चायं अस्मिन्काले 'अतिक्रामति मृत्यो रूपाणि' इति ह्युक्तम् । हृदयकरणसंबन्धातीतत्वात्तत्संश्रयकामसंबन्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम् ।

ये तु वादिनो हृदि श्रिताः कामाः वासनाश्च हृदयसंबन्धिनमात्मानमुपसृप्योपश्लिष्यन्ति, हृदयवियोगेऽपि च आत्मन्यवतिष्ठन्ते पुटतैलस्थ इव पुष्पादिगन्धः —

इत्याचक्षते। तेषां 'कामः संकल्पः' 'हृदये ह्येव रूपाणि' 'हृदयस्य शोकाः' इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव।

महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः, आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धये। तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात्। यथा इच्छादीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तः वैशेषिका नैयायिकाश्च उपनिषच्छास्त्रार्थेन न संगच्छन्ते, तथा इयमपि कल्पना उपनिषच्छास्त्रार्थबाधनात् न आदरणीया।

शंकर.

(२) अत्र परमात्मनि सुषुप्तिस्थाने लीनस्य पित्रादयो न सन्ति। विद्यमानानामपि कर्मणां फलप्रदानाभिमुख्याभावात् कर्मणामसंबन्धप्रायत्वाच्छरीरसंबन्धाभावेन तदनुबन्धिमातापित्रादयो न सन्तीत्यर्थः। रंग.

(३) 'तेनाश्लिष्टः स्वपुत्राणां दायादानां न वै पिता। तेषां दुःखाद्दुःखित्वान्न माता लोकमान्यपि। अलोकमानान्नो लोकः देवोऽपि स्वाधिकारतः। वर्षणादेर्व्युत्थितत्वान्न देवो वेदमान्यपि। अवेदमानान्नो वेदः पापी पापफलाप्ययात्। अपापः श्रमणश्चापि यतिधर्मात्समुत्थितेः। अयतिस्तापसश्चैवमनिष्टं पुण्यमप्यमुम्। नान्वेत्येवंविधो मुक्तो विष्णोः संप्राप्तिमात्रतः॥'

मध्व.

(४) 'सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये' — स्वेच्छयेत्यङ्गीकर्तव्यम्। मुक्तस्य तीर्णत्वात्। 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति' इति ह्यन्ये पठन्ति।

३।३।२८

'प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति' — शरीरमनुविश्यापि तत्प्रकाशयन्तः पुण्यानेव भोगाननुभवन्ति न तु दुःखादीन्। यथा प्रदीपो दीपिकादिषु प्रविष्टस्तत्स्थं तैलाद्येव भुङ्क्ते न तु कार्ष्ण्यादि। 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति' इति हि दर्शयति। न च 'स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति' इत्यादिना स्वर्गादिस्थस्यैव तदिति वाच्यम्। यतः—

'स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' — सुप्तौ मोक्षे वा तदुच्यते। 'अत्र पिताऽपिता भवति' 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन' इत्याद्याविष्कृतत्वात्। ब्रमध्व. ४।४।१५,१६

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति। न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्॥

(१) स्त्रीपुंसयोरिवैकत्वान्न पश्यतीत्युक्तं स्वयं ज्योतिरिति च। स्वयंज्योतिष्ट्वं नाम चैतन्यात्मस्वभावता। यदि हि अग्न्युष्णत्वादिवच्चैतन्यात्मस्वभाव आत्मा, स कथमेकत्वेऽपि हि स्वभावं जह्यात्, न जानीयात्? अथ न जहाति, कथमिह सुषुप्ते न पश्यति? विप्रतिषिद्धमेतत्, चैतन्यमात्मस्वभावः, न जानाति चेति। न विप्रतिषिद्धं, उभयमप्येतदुपपद्यत एव। कथम् — यद्वै सुषुप्ते तन्न पश्यति, पश्यन्वै तत्तत्र पश्यन्नेव न पश्यति। यत्तत्र सुषुप्ते न पश्यतीति जानीषे, तन्न तथा गृह्णीयाः। कस्मात्? पश्यन्वै भवति तत्र। नन्वेवं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीमः, यतो न चक्षुर्वा मनो वा दर्शने करणं व्यापृतमस्ति। व्यापृतेषु हि दर्शनश्रवणादिषु, पश्यतीति व्यवहारो भवति, शृणोतीति वा। न च व्यापृतानि करणानि पश्यामः। तस्मान्न पश्यत्येवायम्। न हि। किं तर्हि पश्यन्नेव भवति। कथम्? न — हि यस्मात् द्रष्टुर्दृष्टिकर्तुर्या दृष्टिः, तस्या दृष्टेर्विपरिलोपो विनाशः, स न विद्यते। यथाऽग्नेरौष्ण्यं यावदग्निभावि, तथायं चात्मा द्रष्टाऽविनाशी, अतोऽविनाशित्वादात्मनो दृष्टिरप्यविनाशिनी, यावत् द्रष्टृभाविनी हि सा।

ननु विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते—द्रष्टुः सा दृष्टिर्न विपरिलुप्यते इति च। दृष्टिश्च द्रष्ट्रा क्रियते। दृष्टिकर्तृत्वाद्धि द्रष्टेत्युच्यते। क्रियमाणा च द्रष्ट्रा दृष्टिर्न विपरिलुप्यते इति चाशक्यं वक्तुम्। ननु न विपरिलुप्यते इति वचनादविनाशिनी स्यात्। न। वचनस्य ज्ञापकत्वात्। न हि न्यायप्राप्तो विनाशः कृतकस्य वचनशतेनापि वारयितुं शक्यते, वचनस्य यथाप्राप्तार्थज्ञापकत्वात्। नैष दोषः, आदित्यादिप्रकाशकत्ववत् दर्शनोपपत्तेः। यथा आदित्यादयो नित्यप्रकाशस्वभावा एव

(१) बृउ. ४।३।२३; शब्रा. १४।७।१।२३ न्वै तन्न (न्वै तद्द्रष्टव्यं न); ब्रशंकर. २।३।१८, ४।१।२, ४।४।४; श्रीकर. १।१।३ (पृ. ३७), ४।४।१; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४०, ५१), १।१।४ (पृ. १०९), २।१।१४, २।३।६, ३७, ५०.

सन्तः स्वाभाविकेन नित्येनैव प्रकाशेन प्रकाशयन्ति। न ह्यप्रकाशात्मानः सन्तः प्रकाशं कुर्वन्तः प्रकाशयन्तीत्युच्यन्ते, किं तर्हि स्वभावेनैव नित्येन प्रकाशेन — तथाऽयमप्यात्मा अविपरिलुप्तस्वभावया दृष्ट्या नित्यया द्रष्टेत्युच्यते। गौणं तर्हि द्रष्टृत्वम्। न। एवमेव मुख्यत्वोपपत्तेः। यदि ह्यनथाऽप्यात्मनो द्रष्टृत्वं दृष्टं, तदाऽस्य द्रष्टृत्वस्य गौणत्वम्। न त्वात्मनोऽन्यो दर्शनप्रकारोऽस्ति। तदेवमेव मुख्यं द्रष्टृत्वमुपपद्यते, नान्यथा। यथा आदित्यादीनां प्रकाशयितृत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेनाक्रियमाणेन प्रकाशेन, तदेव च प्रकाशयितृत्वं मुख्यं, प्रकाशयितृत्वान्तरानुपपत्तेः। तस्मान्न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलुप्यते इति न विप्रतिषेधगन्धोऽप्यस्ति।

ननु अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृच्प्रत्ययान्तस्य शब्दस्य प्रयोगो दृष्टः, यथा छेत्ता भेत्ता गन्तेति, तथा द्रष्टेत्यत्रापीति चेत्। न। प्रकाशयितेति दृष्टत्वात्। भवतु प्रकाशकेष्वन्यथाऽसंभवान्न त्वात्मनीति चेत्। न। दृष्ट्यविपरिलोपश्रुतेः। पश्यामि न पश्यामीत्यनुभवदर्शनान्नेति चेत्। न। करणव्यापारविशेषापेक्षत्वात्। उद्धृतचक्षुषां च स्वप्ने आत्मदृष्टेः अविपरिलोपदर्शनात्। तस्मादविपरिलुप्तस्वभावैव आत्मनो दृष्टिः। अतस्तयाऽविपरिलुप्तया दृष्ट्या स्वयंज्योतिःस्वभावया पश्यन्नेव भवति सुषुप्ते।

कथं तर्हि न पश्यतीति। उच्यते—न तु तदस्ति। किं तत्? द्वितीयं विषयभूतम्। किंविशिष्टम्? ततो द्रष्टुरन्यदन्यत्वेन विभक्तं यत्पश्येद्यदुपलभेत। यद्धि तद्विशेषदर्शनकारणमन्तःकरणं चक्षू रूपं च, तदविद्ययाऽन्यत्वेन प्रत्युपस्थापितमासीत्। तदेतस्मिन्काले एकीभूतं, आत्मनः परेण परिष्वङ्गात्। द्रष्टुर्हि परिच्छिन्नस्य विशेषदर्शनाय करणमन्यत्वेन व्यवतिष्ठते। अयं तु स्वेन सर्वात्मना संपरिष्वक्तः स्वेन परेण प्राज्ञेनात्मना, प्रिययेव पुरुषः। तेन न पृथक्त्वेन व्यवस्थितानि करणानि, विषयाश्च। तदभावाद्विशेषदर्शनं नास्ति। करणादिकृतं हि तन्नात्मकृतम्। आत्मकृतमिव प्रत्यवभासते। तस्मात्तत्कृतेयं भ्रान्तिः—आत्मनो दृष्टिः परिलुप्यते इति।

शंकर.

(२) बाह्याभ्यन्तरं न पश्येदिति यावत्। तत्पश्यत एव बाह्याभ्यन्तरादर्शनं ज्ञातुर्धर्मभूतस्य ज्ञानस्य नित्यत्वाज्ज्ञानस्वरूपाभावनिबन्धनो बाह्याभ्यन्तरद्वितीयज्ञानाभावो न भवति। अपि तु ततोऽविभक्तस्य प्राज्ञात्मनः पृथक्सिद्धस्यान्यस्य वस्तुनोऽभावादेवानुकूलप्रतिकूलपदार्थादर्शनमित्यर्थः। न च पृथक्सिद्धपदार्थाभावस्य जाग्रत्स्वप्नयोरपि समत्वात्तत्रैव सुप्तावपि पृथक्सिद्धपदार्थानुभवोऽस्तीति शङ्क्यम्। तत्र कर्मरूपदोषवशात्पृथक्सिद्धपदार्थोपलम्भसंभवात्सुप्तौ कर्मसंबन्धाभावात्। न चापृथक्सिद्धतया ब्रह्मात्मकत्वेनैव विषयाणामुपलम्भोऽस्त्विति शङ्क्यम्। 'एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः' (छाउ. ८।३।२) इति छान्दोग्योक्तरीत्याऽनृतशब्दितकर्मविशेषतिरोहिततया ब्रह्मण उपलम्भासंभवेन ब्रह्मात्मकतयाऽप्युपलम्भासंभवात्। ब्रह्मात्मकत्वाब्रह्मात्मकत्वोभयबहिर्भूतस्य पदार्थस्याभावादिति भावः। रंग.

(३) 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तम्' इत्यादिश्रुतयोऽप्यविभागलक्षणाव्यतिरेके प्रमाणानि, अत एव सूत्रकारो वक्ष्यति 'अविभागो वचनात्' इति, तथा सांख्यशास्त्रेऽप्यविभागावेव प्रलयसर्गकालयोर्विश्वस्योक्तौ यथा— 'कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य' इति। विज्ञान. २।३।६

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति। न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत्॥

यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते। न हि रसयितू रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत्॥

यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति। न हि

---

(१) बृउ. ४।३।२४, २५; शब्रा. १४।७।१।२४, २५ न्वै तन्न (न्वै तद्घ्रातव्यं न) घ्रातेर्वि (घ्राणाद्वि) रसयते रसयन्वै तन्न रसयते (रसयति विजानन्वै तद्रसं न रसयति) रसयतेर्वि (रसाद्वि).

(२) बृउ. ४।३।२६; शब्रा. १४।७।१।२६ न्वै तन्न (न्वै तद्वक्तव्यं न) वक्तेर्वि (वचो वि); विज्ञान. २।३।५०.

वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥

यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥

यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥

यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति । न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥

यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥

(१) समानमन्यत् । यद्वै तन्न जिघ्रति, यद्वै तन्न रसयते, यद्वै तन्न वदति, यद्वै तन्न शृणोति, यद्वै तन्न मनुते, यद्वै तन्न स्पृशति, यद्वै तन्न विजानातीति । मननविज्ञानयोः दृष्टयादिसहकारित्वेऽपि सति चक्षुरादिनिरपेक्षो भूतभविष्यद्वर्तमानविषयव्यापारो विद्यत इति पृथग्ग्रहणम् । शंकर.

(२) 'पृथगुपदेशात्' — स्वशब्देनैव विज्ञानं विज्ञातुः पृथगुपदिश्यते 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति ।

रामानुज. २।३।२८

(३) 'यत्तन्न विष्णुः पश्येत पश्यन्वै तन्न पश्यति। नित्यज्ञानस्वरूपत्वात्तत्समं नान्यदिष्यते ॥' इति च । यत्किंचिद्वस्तु भगवता न दृष्टं तन्नास्त्येव । विद्यमानं सर्वं पश्यत्येव । न हि द्वितीयो द्रष्टा । यो विभक्तत्वेन जगत्पश्यति । तद्विरोधेन पश्यत्यभ्रान्तः । तत् द्रष्टादन्यद्वा । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेः । 'यत्तद्दृष्टं भगवता तदेवास्ति न चापरम् । न ह्यन्यो विद्यते द्रष्टा यः पश्येत्तदर्शितम् । ब्रह्मादिरपि यो द्रष्टा पश्येत्तस्य प्रसादतः । तदद्दष्टं कुतः पश्येदतः को वा विरोधतः ॥' इति च । यदवतारादिकं द्वैतत्वेन न पश्यति न तु ततोऽद्वितीयम् । नित्यज्ञानत्वाद्भ्रमाभावात् । यद्विभक्तत्वेन विष्णुः पश्यति तत्ततोऽन्यदस्ति चेति च । यस्माद्विष्णुर्विश्वं विभक्तत्वेनैव पश्यति तस्मात्तदन्यदस्त्येव । न च जगदभावोऽत्रोच्यते । अन्यद्विभक्तमिति विशेषणवैयर्थ्यात् । न च भ्रान्तिकल्पितं जगदित्यत्र किंचिन्मानम् । 'असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्' (भ. गी. १६।८) इत्यादिनिन्दनाच्च । मध्व.

यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥

(१) जाग्रत्स्वप्नयोरिव यद्विजानीयात्तत् द्वितीयं प्रविभक्तमन्यत्वेन नास्तीत्युक्तम् । अतः सुषुप्ते न विजानाति विशेषम् । ननु यद्यस्यायमेव स्वभावः, किंनिमित्तमस्य विशेषविज्ञानं स्वभावपरित्यागेन । अथ विशेषविज्ञानमेवास्य स्वभावः, कस्मादेष विशेषं न विजानातीति ? उच्यते, शृणु । यत्र यस्मिञ्जागरिते स्वप्ने वा अन्यदिव आत्मनो वस्त्वन्तरमिवाविद्यया प्रत्युपस्थापितं भवति, तत्र तस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितादन्यः अन्यमिवात्मानं मन्यमानः—असति आत्मनः प्रविभक्ते वस्त्वन्तरे, असति चात्मनि ततः प्रविभक्तेः, अन्योऽन्यत्पश्येदुपलभेत । तच्च दर्शितं स्वप्ने प्रत्यक्षतः 'घ्नन्तीव जिनन्तीव' इति । तथाऽन्योऽन्यज्जिघ्रेद्रसयेद्वदेच्छृणुयान्मन्वीत स्पृशेद्विजानीयादिति । शंकर.

---

(१) बृउ. ४।३।२७-२९; शब्रा. १४।७।१।२७-२९ न्वै तन्न (न्वै तच्छ्रोतव्यं न) वै तन्न (वै तन्मन्तव्यं न) शन्वै तन्न (शन्वै तत्स्प्रष्टव्यं न).

(२) बृउ. ४।३।३०; शब्रा. १४।७।१।३० न्वै तन्न (न्वै तद्विज्ञेयं न) विज्ञातेर्वि (विज्ञानाद्धि); ब्रशंकर. १।३।१९, २।३।१८, ४।४।१६; भास्कर. २।३।१८; रामानुज. १।१।१ (पृ. ४२), २।३।२८; निंबार्क. २।३।२९; श्रीकंठ. २।३।२८ (हि०); बलदेव. २।३।२९.

(१) बृउ. ४।३।३१; शब्रा. नास्त्ययं खण्डः; ब्रशंकर. १।२।१२, ३।२।७.

(२) इह तु पृथक्सिद्धदृश्यपदार्थाभावात्कर्मसंबन्धोपरमे सकारणभूतेन्द्रियसंबन्धाभावाच्च नान्यवस्तुदर्शनमिति भावः। रंग.

(३) द्रष्ट्रन्तरनिषेधेन तस्यैव सर्वद्रष्टृत्वमेव च 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्' इत्यादिनोपसंह्रियते। अन्यथा 'अन्योऽन्यत्पश्येत्' इत्यादिकमनर्थकम्। न ह्येकस्यान्यत्वेऽन्यस्यानन्यत्वं भवति। अतो द्वितीयोऽन्यशब्दो व्यर्थ एव स्यात्। न च तत्पक्षे दृश्यत्वादिक(रस्यत्वादिक)मात्मनो विद्यते। तस्माद्यत्र किंचिदपि स्वातन्त्र्यमन्यस्य भवति तत्रैव भगवतोऽन्यः पुरुषो भगवद्दृष्टादन्यत्पश्यतीत्यादि युज्यते तदेव नास्ति स्वतः। अतो नान्योऽन्यत्पश्येदित्यर्थः। अन्यदिवेतीवशब्दोऽल्पस्वातन्त्र्यार्थे। राज्ञः पृथगिव भृत्य इतिवत्। 'उपमार्थे तथाऽल्पत्वेऽपीवशब्दः प्रयुज्यते' इति शब्दनिर्णये। 'स्वरूपभेदे स्वातन्त्र्ये विरोधे च विलक्षणे। अन्यशब्दश्चतुर्ष्वेषु प्रयोक्तव्यो मनीषिभिः॥' इति च। 'अनन्याः सर्व एवैते योधाः कुन्तीसुतादपि' इति प्रयोगाच्च। 'दशरात्रैर्मुक्तमिव न सम्यक् स्वल्पभोजनात्' इति च। 'प्रकृतेः पुरुषाणां च नाणुमात्रमपि क्वचित्। स्वातन्त्र्यं विष्णुना सर्वे नियताः सर्वदैव हि। तददृष्टं ततः को हि पश्येत्किं वाऽपि तद्भवेत्॥' इति महामीमांसायाम्। अभेदेन स्वावताराज्जीवा जीवन्तु भेदतः। यदभ्रमो हरिर्वेत्ति स तदन्यच्च तद्द्वयम्॥' इति च। अन्यदप्यस्वातन्त्र्येणान्यवदवस्थितं यस्मिन्पक्षेऽस्ति तत्रैवान्यदर्शनादिव्यवहारो युज्यते। सप्तमरसादिदर्शनाभावादिति च। 'सर्वेन्द्रियोपभोगोऽपि विष्णोः स्वात्मनि विद्यते'। यदि जगदेव न स्यात्तदा कथं मोक्षेऽप्यन्यानि भूतानि मात्रा उपजीवन्तीति युज्यते। मोक्षप्रकरणं चैतत्। 'स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' इति भगवद्वचनम्। मध्व.

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति। एष ब्रह्मलोकः सम्राट्। इति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्यः। एषाऽस्य परमा गतिः। एषाऽस्य परमा संपत्। एषोऽस्य परमो लोकः। एषोऽस्य परम आनन्दः। एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति॥

(१) यत्र पुनः साऽविद्या सुषुप्ते वस्त्वन्तरप्रत्युपस्थापिका शान्ता, तेनान्यत्वेनाविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनोऽभावात्, तत्केन कं पश्येज्जिघ्रेद्विजानीयाद्वा। अतः स्वेनैव हि प्राज्ञेनात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेन संपरिष्वक्तः समस्तः संप्रसन्न आप्तकामः आत्मकामः, सलिलवत्स्वच्छीभूतः — सलिल इव सलिलः, एकः द्वितीयस्याभावात्। अविद्यया हि द्वितीयः प्रविभज्यते। सा च शान्ताऽत्र, अत एकः। द्रष्टा दृष्टेरविपरिलुप्तत्वादात्मज्योतिःस्वभावायाः। अद्वैतः द्रष्टव्यस्य द्वितीयस्याभावात्। एतदमृतमभयम्। एष ब्रह्मलोकः, ब्रह्मैव लोकः ब्रह्मलोकः। पर एवायमस्मिन्काले व्यावृत्तकार्यकरणोपाधिभेदः स्वे आत्मज्योतिषि शान्तसर्वसंबन्धो वर्तते, हे सम्राट्—इति ह एवं ह, एनं जनकमनुशशास अनुशिष्टवान् याज्ञवल्क्यः इति श्रुतिवचनमेतत्।

कथं वाऽनुशशास? एषाऽस्य विज्ञानमयस्य परमा गतिः। यास्त्वन्याः देहग्रहणलक्षणाः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः अविद्याकल्पितास्ता गतयोऽतोऽपरमाः, अविद्याविषयत्वात्। इयं तु देवत्वादिगतीनां कर्मविद्यासाध्यानां परमोत्तमा — यः समस्तात्मभावः, यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति। एषैव च परमा संपत् — सर्वासां संपदां विभूतीनामियं परमा, स्वाभाविकत्वादस्याः। कृतका ह्यन्याः संपदः। तथैषोऽस्य परमो लोकः। येऽन्ये कर्मफलाश्रया लोकास्तेऽस्मादपरमाः। अयं तु न केनचन कर्मणा मीयते, स्वाभाविकत्वात्। एषोऽस्य परमो लोकः। तथैषोऽस्य परम आनन्दः। यान्यन्यानि विषयेन्द्रियसंबन्धजनितान्यानन्दजातानि, तान्यपेक्ष्य एषोऽस्य परम आनन्दः, नित्यत्वात्। 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इति श्रुत्यन्तरात्।

(१) बृउ. ४।३।३२; शब्रा. १४।७।१।३१ मनुशशास (मुवाच) (याज्ञवल्क्यः। एषाऽस्य परमा गतिः०); ब्रशंकर. १।१।१९, १।३।९, २।३।४०, ४।४।१६; भास्कर. १।१।१९, १।३।३०; रंग. परम आनन्दः (परमानन्दः); ब्रमध्व. ३।२।३२; श्रीकंठ. १।३।८; वल्लभ. १।१।११ (पृ. १७०, १८३), १।१।१८, ३।४।११, २२; विज्ञान. १।१।१२ (पृ. १४६), १।३।४२; बलदेव. ३।२।३२.

यत्रान्यत्पश्यत्यन्यद्विजानाति, तदल्पं मर्त्यममुख्यं सुखम्। इदं तु तद्विपरीतम्। अत एवैषोऽस्य परम आनन्दः। एतस्यैवानन्दस्य मात्रां कलामविद्याप्रत्युपस्थापितां विषयेन्द्रियसंबन्धकालविभाव्यामन्यानि भूतान्युपजीवन्ति। कानि तानि? तत एवानन्दादविद्यया प्रविभज्यमानस्वरूपाणि, अन्यत्वेन तानि ब्रह्मणः परिकल्प्यमानान्यन्यानि सन्त्युपजीवन्ति भूतानि, विषयेन्द्रियसंपर्कद्वारेण विभाव्यमानाम्। शंकर.

(२) यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम्। १।३।९

एवंजातीयका श्रुतिः विशेषदर्शनं वारयति।

* ब्रशंकर. ४।४।१६

(३) यथा जले जलं प्रक्षिप्तमेकं भवति एवं सलिलवत्स्वच्छस्वभावे परमात्मनि लीनोऽयं द्रष्टा जीवः प्राज्ञात्मपरिष्वङ्गेनैकीभूतः सन्नद्वैतो भवति। देवादिलक्षणभेदकाकारशून्यो भवतीत्येष सुषुप्त्याधार एव परमात्मा हे सम्राडिति याज्ञवल्क्योऽनुशिष्टवानित्यर्थः।

ननु कथं सुषुप्त्याधारस्य ब्रह्मलोकत्वम्। ब्रह्मलोको हि परमगतित्वादिना श्रूयते तत्राऽऽह — एषाऽस्येति। जीवस्यार्चिरादिगत्या प्राप्या गतिरेषैव। तत्त्वज्ञानादिना प्राप्याऽपि एषैव। एष इति। शाश्वतं भोगस्थानमप्येष एव। निरतिशयानुकूलोऽप्यस्यायमेवेत्यर्थः। ननु स्वर्गादिषु भोग्येष्वनुकूलेषु जाग्रत्सु कथमेतस्य परमानन्दत्वमित्यत्राऽऽह — एतस्यैवेति। स्वर्गादिवैषयिकसुखानुभवितारः सर्वेऽप्येतदानन्दसहस्रांशानुभवितार इत्यर्थः। रंग.

(४) ब्रह्मलोकशब्दश्च परस्मिन् ब्रह्मणि दृष्टः। रामानुज. १।३।१४

(५) 'यदा हि सलिलत्वेन प्रकृतिर्व्याप्य तिष्ठति। तदा तस्यां परो विष्णुरेको द्रष्टा व्यवस्थितः। अविरोधादद्वितीय एकोऽसौ समवर्जनात्। बृहज्ज्ञानो ब्रह्मलोकः सदैव पुरुषोत्तमः। सर्वगत्वादस्य गतिः परा विष्णोः सदैव हि। पूर्णैश्वर्यादस्य संपत्परमा संप्रकीर्तिता। सार्वज्ञ्यात्परमो लोको विष्णोरानन्द एव च। स्वातन्त्र्यात्परमो ज्ञेयः स हि पूर्णः सदोदितः। प्रतिबिम्बरूपविप्लुट्कांस्तदानन्दस्य चाखिलाः। मुक्ता ब्रह्मादयोऽश्नन्ति तारतम्येन नित्यदा॥' सलीलः सलिल इति वा। मध्व.

(६) ब्रह्मानन्दलवपरमाणवो हि विषयसुखविशेषाः। श्रीकंठ. १।३।८

स यो मनुष्याणाँ राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः। अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दः। अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दः। अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते। अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दः। यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः। अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः। यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः। अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दः। यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः। अथैष एव परम आनन्दः। एष ब्रह्मलोकः सम्राट्। इति होवाच याज्ञवल्क्यः। सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि। अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव

---

* बृउ. ४।३।२१ (पृ. १२१०) इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्।

(१) बृउ. ४।३।३३; शब्रा. १४।७।१।३२—३९ कैर्भोगैः (कैः कामैः) पितॄणां (पितृणां) (स एको गन्धर्वलोक... ...गन्धर्वलोक आनन्दाः०) माजानदेवानामानन्दाः + (स एको देवलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः। अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः। अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः) (अथैष एव परम आनन्दः०) इति होवाच याज्ञवल्क्यः (इति हैनमनुशशासैतदमृतं) (अत्र ह याज्ञवल्क्यो ... .उदरौत्सीदिति०); ब्रशंकर. ३।१।७ (अथ ये शतं पितॄणां जित० लोकानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते) एतावदेव; रंग. अथ ये (अथ ते ये) परम आनन्दः (परमानन्दः); रामानुज. १।३।१४; मध्व. स यो + (ह वै) पितॄणां (पितृणां); ब्रमध्व. २।१।३३, ३।२।२८; श्रीकंठ. १।३।१४.

ब्रूहीति। अत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार। मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सी-दिति॥

(१) यस्य परमानन्दस्य मात्रा अवयवाः ब्रह्मा-दिभिर्मनुष्यपर्यन्तैर्भूतैरुपजीव्यन्ते, तदानन्दमात्राद्वारेण मात्रिणं परमानन्दमधिजिगमयिषन्नाह, सैन्धवलवणशक-लैरिव लवणशैलम्। सः यः कश्चिन्मनुष्याणां मध्ये, राद्धः संसिद्धोऽविकलः समग्रावयव इत्यर्थः, समृद्धः उपभोगोपकरणसंपन्नो भवति। किंचान्येषां समान-जातीयानामधिपतिः स्वतन्त्रः पतिः, न माण्डलिकः। सर्वैः समस्तैः, मानुष्यकैरिति दिव्यभोगोपकरणनिवृत्त्यर्थं, मनुष्याणामेव यानि भोगोपकरणानि तैः—संपन्नाना-मप्यतिशयेन संपन्नः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः। तत्रानन्दानन्दिनोरभेदनिर्देशान्न अर्थान्तर-भूतत्वमित्येतत्। परमानन्दस्यैवेयं विषयविषय्याका-रेण मात्रा प्रसृतेति ह्युक्तं 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्' इत्यादिवाक्येन। तस्माद्युक्तोऽयं—'परम आनन्दः' इत्यभेदनिर्देशः। युधिष्ठिरादितुल्यो राजाऽत्रो-दाहरणम्। दृष्टं मनुष्यानन्दमादिं कृत्वा शत-गुणोत्तरोत्तरक्रमेणोन्नीय परमानन्दं, यत्र भेदो निवर्तते तमधिगमयति। अत्रायमानन्दः शतगुणोत्तरो-त्तरक्रमेण वर्धमानो यत्र वृद्धिकाष्ठामनुभवति, यत्र गणि-तभेदो निवर्तते, अन्यदर्शनश्रवणमननाभावात्, तं परमा-नन्दं विवक्षन्नाह — अथ ये मनुष्याणामेवंप्रकाराः शतमानन्दभेदाः, स एकः पितृणाम्। तेषां विशेषणं — जितलोकानामिति। श्राद्धादिकर्मभिः पितॄंस्तोषयित्वा तेन कर्मणा जितो लोको येषां, ते जितलोकाः पितरः। तेषां पितृणां जितलोकानां मनुष्यानन्दशतगुणीकृतपरि-माण एक आनन्दो भवति। सोऽपि शतगुणीकृतो गन्धर्वलोके एक आनन्दो भवति। स च शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनन्दः। अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा ये देवत्वं प्राप्नुवन्ति, ते कर्मदेवाः। तथैव आजानदेवानामेक आनन्दः। आजानत एव उत्पत्तित एव ये देवाः, ते आजानदेवाः। यश्च श्रोत्रियोऽधीतवेदः, अवृजिनो वृजिनं पापं तद्रहितो यथोक्तकारीत्यर्थः। अकामहतो वीततृष्णः आजानदेवेभ्योऽर्वाग्यावन्तो विषयास्तेषु — तस्य चैवं-भूतस्य आजानदेवैः समान आनन्दः इत्येतदन्वाकृष्यते चशब्दात्। तच्छतगुणीकृतपरिमाणः प्रजापतिलोके एक आनन्दो विराट्शरीरे। तथा तद्विज्ञानवान् श्रोत्रि-योऽधीतवेदश्च अवृजिन इत्यादि पूर्ववत्। तच्छतगुणी-कृतपरिमाण एक आनन्दो ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भात्मनि। यश्चेत्यादि पूर्ववदेव। अतः परं गणितनिवृत्तिः। एष परम आनन्द इत्युक्तः, यस्य च परमानन्दस्य ब्रह्मलो-काद्यानन्दः मात्राः, उदधेरिव विप्रुषः। एवं शतगुणोत्त-रोत्तरवृद्ध्युपेता आनन्दाः यत्रैकतां यान्ति, यश्च श्रोत्रिय-प्रत्यक्षः अथैष एव संप्रसादलक्षणः परम आनन्दः। तत्र हि नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति। अतो भूमा, भूमत्वा-दमृतः। इतरे तद्विपरीताः। अत्र च श्रोत्रियत्वावृजि-नत्वे तुल्ये। अकामहतत्वकृतो विशेषः आनन्दशतगुण-वृद्धिहेतुः। अत्रैतानि साधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वा-कामहतत्वानि तस्य तस्यानन्दस्य प्राप्तौ अर्थादभिहि-तानि, यथा कर्माण्यग्निहोत्रादीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ। तत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वलक्षणे कर्मणी अधरभूमिष्वपि समाने इति न उत्तरानन्दप्राप्तिसाधने अभ्युपेयेते। अकामहतत्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेः उत्तरोत्तरभूम्या-नन्दप्राप्तिसाधनमित्यवगम्यते। स एष परम आनन्दो वितृष्णश्रोत्रियप्रत्यक्षोऽधिगतः। तथा च वेदव्यासः — 'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्। तृष्णा-क्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्॥' इति।

एष ब्रह्मलोकः, हे सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः। सोऽहमेवमनुशिष्टो भगवते तुभ्यं सहस्रं ददामि गवाम्। अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि—इति व्याख्यातमेतत्। अत्र ह विमोक्षायेत्यस्मिन्वाक्ये, याज्ञवल्क्यो बिभयां-चकार भीतवान्। याज्ञवल्क्यस्य भयकारणमाह श्रुतिः— न याज्ञवल्क्यो वक्तृत्वसामर्थ्याभावाद्भीतवान्, अज्ञा-नाद्वा। किं तर्हि मेधावी राजा सर्वेभ्यः, मा मां, अन्तेभ्यः प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः, उदरौत्सीत् आवृणो-दवरोधं कृतवानित्यर्थः। यद्यन्मया निर्णीतं प्रश्नरूपं विमोक्षार्थं, तत्तदेकदेशत्वेनैव कामप्रश्नस्य गृहीत्वा पुनः पुनर्मां पर्यनुयुङ्क्त एव, मेधावित्वादित्येतद्भयकारणं सर्वं मदीयं विज्ञानं कामप्रश्नव्याजेनोपादित्सतीति।

शंकर.

(२) 'ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते' इतीष्टादिकारिणां देवैः सह संवसतां भोगप्राप्तिं दर्शयति ।

ब्रशंकर. ३।१।७

(३) राध साध संसिद्धाविति हि धातुः । सिद्धोपायसिद्धः । युवत्वादिगुणैः समृद्धः । अन्येषां च मनुष्याणामधिपतिः । सर्वमानुषभोगसंपन्नः । स उत्तमलक्षण आनन्दः । मनुष्याणां मध्ये श्रेष्ठ आनन्दः । अत्र समृद्धत्वादिगुणानामनुकूलतया वेदनीयत्वादानन्दवत्त्वमस्तीति द्रष्टव्यम् । देवत्वं हि द्विविधं कर्मसिद्धमाजानसिद्धम् । कल्पादावेव यत्सिद्धं तदाजानसिद्धम् । तदितरत्कर्मसिद्धम् । यद्वा त्रयस्त्रिंशद्देवतासायुज्यं कर्मदेवत्वम् । त्रयस्त्रिंशद्देवतात्मत्वमाजानसिद्धमिति विवेको द्रष्टव्यः । श्रोत्रियः श्रुतवेदान्तः । अत एवावृजिनोऽपापः । अत एवाकामहतः । उपासनानिवृत्तसमस्त इत्यर्थः । मुक्त इति यावत् । यद्यपि मुक्तानन्दाजानदेवानन्दयोर्मेरुसर्षपवत्तारतम्यमस्ति तथाऽप्यन्यूनत्वे तात्पर्यम् । अत्र प्रजापतिशब्दश्चतुर्मुखपरः । तैत्तिरीयके समानप्रकरणे प्रजापतेरानन्द इत्येकवचनान्तप्रजापतिशब्दश्रवणात् । दक्षादिप्रजापतिपरत्वे बहुवचनान्ततताप्रसङ्गेन तत्रत्यप्रजापतिशब्दस्य चतुर्मुखपरतया तदैकार्थ्येनात्रत्यप्रजापतिशब्दस्यापि तत्परत्वात् । ततश्चतुर्मुखानन्दशतगुणितो ब्रह्मलोक लक्षण आनन्दः । न च ते ये शतं स एक इति निर्देशाद्ब्रह्माऽऽनन्दस्य परिच्छिन्नत्वं शङ्कनीयम् । आधिक्यमात्रे वाक्यतात्पर्यात् । अण्डानां तत्र तत्र चतुर्मुखानां चासंख्येयत्वावगमान्नियम्यान्नियन्तुः शतगुणितानन्दत्वे कथिते चतुर्मुखेभ्योऽप्यसंख्याकेभ्यः शतगुणानन्दतयाऽवगतस्य भगवतोऽपरिच्छिन्नानन्दत्वमर्थसिद्धमिति द्रष्टव्यम् ।

रंग.

(४) 'अन्येभ्यस्तु विमुक्तेभ्य आनन्दश्चक्रवर्तिनाम् । मुक्तानां हि शतोद्रिक्तः पितॄणां तेभ्य एव च । तेभ्योऽप्यृषीणां मुक्तानां कर्मदेवाभिधायिनाम् । तेभ्यश्च मुक्तदेवानां तेभ्यश्चोमापतेस्तथा । तस्माच्च ब्रह्मणस्त्वेवं मुक्तस्य गरुडादपि । एष एव ततो विष्णुः पूर्णानन्दः प्रकीर्तितः । यस्य ब्रह्माऽपि मुक्तः सन् विप्लुण्मात्रं समश्नुते ॥' इति च । राद्धो मुक्तः । मनुष्याणां योग्यतया स्वसमेभ्यः प्रयत्नाधिक्यादाधिक्यं मुक्तौ प्राप्तुं शक्यते इत्यतः समृद्ध इत्युक्तम् ।

यावत्साधयितुं शक्यते तावत्साधनैः संपूर्णत्वेन मुक्त इत्यर्थः । स्वराष्ट्रे ज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपि तेषामधिपतिः । ज्ञानपूर्वकत्वेन मनुष्यत्वे दानादिकं कृत्वा तत्फलैरपि भोगैर्मुक्तौ संपन्नतमः । 'न ह्यस्य कर्म क्षीयते' इति श्रुतेः । अन्यथा राद्ध इति विशेषणं व्यर्थं भवति । स मनुष्याणां परम आनन्द इति स्वरूपानन्दश्चात्रोच्यते । न ह्यमुक्तानां स्वरूपानन्दाविर्भावोऽस्ति । 'भुज्यते स्वसुखं मुक्तैराभासोऽन्यैस्ततोऽपरः' इति च । जितलोका इत्यपि मुक्ता एवोच्यन्ते । गन्धर्वलोके गन्धर्वाणां ब्रह्मज्ञाने मुक्ताविल्यर्थः । तदा हि ब्रह्मज्ञानं सदोदितमवतिष्ठते । एष ब्रह्मलोकः सम्राळित्यादिषु ज्ञानस्यैव लोकशब्दोदितत्वात् । यश्च श्रोत्रिय इति वचनं तेषामाजानदेवादीनामपि मुक्तानामेवायं नियमेनानन्दशतगुणोद्रेकः । अन्यदा तु कदाचिद्भवति कदाचिद्व्याकुलतया न भवतीति दर्शयितुम् । चशब्दस्तु श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वादीनां गुणानां मुक्तौ समुच्चयार्थः । मुक्तस्यैवैते गुणा भवन्तीति मुक्तस्वीकारार्थं य इति विशेषणम् । 'सर्वं श्रुतिफलं मुक्तैः प्राप्यं नान्येन केनचित् । अतस्तु श्रोत्रियो मुक्तो ह्यन्यः श्रोत्रियको भवेत् । अदुःखत्वं च तस्यैव कामैरहतता तथा । यः कामितं न प्राप्नोति स कामहत उच्यते । काम्याप्राप्तेश्च पापाच्च कामात्कामहतः स्मृतः । उभयस्याप्यभावेन मुक्तोऽकामहतो मतः ॥' इति च । 'आजानदेवा इन्द्राद्या जातेभ्यस्तेऽवरा यतः' इति च । प्रजापतिलोक इत्युक्तेनैव मुक्तप्रजापतिसिद्धावपि मुक्तस्यैव प्रजापतेर्ब्रह्मणश्चायं विशेष इति स्वरूपकथनार्थं यश्च श्रोत्रिय इत्यादि । अनुपचरितश्रोत्रियादित्वमिति ज्ञापयितुमभ्यासः । सर्वेषामपि मुक्तानां नियमेन तदस्तीति ज्ञापयितुं च । 'प्रजास्तु पशुशब्दोक्ताः पशुपस्तु प्रजापतिः' इति च । अथशब्दादेष ब्रह्मलोक इति विशेषणाच्च द्वितीयब्रह्मलोकशब्देन परब्रह्मैवोच्यते । अन्यथा 'एष एव परम आनन्दः' इत्युक्त्वा पुनरेष इति शब्दोऽनर्थकः स्यात् । तस्यैव ब्रह्मलोकशब्देन पूर्वमभ्यासाच्च । न च तैत्तिरीयादिश्रुतिविरोधः । शतशब्दस्यायुते दशलक्षादावपि समत्वात् । अतश्चक्रवर्तिभ्यो

मनुष्यगन्धर्वाः शताधिकाः । देवगन्धर्वा अयुताधिकाः । पितरो दशलक्षाधिकाः इत्यविरोधः । उत्तमगन्धर्वापेक्षया पितृभ्यो गन्धर्वाणामाधिक्यं च युज्यते । आजानदेवेभ्यो जाता आजानजा इत्यतस्तत्राप्यविरोधः । यत्राजानजा इत्युपरि पाठस्तत्राजानेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो जाता इति भवति । इन्द्रबृहस्पत्यादीनां विशेषस्तु विशेषवचनत्वादत्राप्यङ्गीकर्तव्य एव ' सामान्यधर्मो बलवान् धर्माद्वैशेषिकाद्यथा । बलवद्विशेषवचनं सामान्यवचनात्तथा ॥' इति च । ' नृपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरस्तथा । देवैः सहितगन्धर्वा ऋषयो देवतास्तथा । इन्द्रो बृहस्पतिश्चैव प्रधानेन्द्रः पुरन्दरः । रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशो मुक्ताः शतगुणोत्तराः ॥' इति च । 'अतिप्रयत्नतो यावत्प्राप्तुं शक्यं विमुक्तिगम् । सुखाद्यन्तस्य संप्राप्त्यै ज्ञानश्रेण्यः क्रमात्स्मृताः । एकां श्रेणीं प्रविज्ञाय तदुत्कृष्टां च तद्वराम् । क्रमेणैव विजिज्ञासुर्जनकः पृच्छति स्म ह । पुनः पुनर्विमोक्षाय ब्रूहीत्यद्धा वरात्पुरा ॥' इति च । ' रहस्यमस्यायोग्यं च यदि मामेष पृच्छति । दत्तो मया वरोऽस्येति वक्तव्यं मे भविष्यति । इति भीतोऽभवद्राज्ञो याज्ञवल्क्यः सुमेधया ॥' इति ब्रह्माण्डे । तेभ्य आश्वलादिभ्यः । मध्व.

(५) 'न प्रयोजनवत्त्वात् '— 'अथैष एव परमानन्दः ' इत्यादिना कृतकृत्यत्वान्न प्रयोजनाय सृष्टिः । ब्रमध्व. २।१।३३

(६) ' विभागः शतवत् '— ननु ब्रह्मवित्त्वाविशेषेऽप्येकेषां कर्मकृतिरेकेषां तत्त्याग इति विभागः कुत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ' इति श्रुतेर्मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं ये गणिता आनन्दास्ते सर्वे पुरुषोत्तमानन्दात्मका एव । एवं सति येषु यावानानन्दो दत्तोऽस्ति तावन्तं तं निरूपयन्त्यधिकारतारतम्येन तद्दानमिति ज्ञापनाय शतोत्तरमानन्दं श्रुतिर्न्यरूपयत् । अत एव पुरुषायुःसंख्यासमानसंख्ययैवोत्कर्ष उक्तस्तेन पुरुषधर्मस्याधिकारस्यैवोत्कर्षः सूच्यते । एवं प्रकृतेऽप्यन्यभावराहित्यतारतम्येन भगवद्भावतारतम्यमत्र त्वनुग्रह एवाधिकाररूप इति तदुत्कर्षे त्यागस्तदनुत्कर्षे नेत्यर्थः । वल्लभ. ३।४।११

ब्रह्मरूपस्य विज्ञानात्मनः शरीरादुत्क्रान्तिः

स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥

(१) अत्र विज्ञानमयः स्वयंज्योतिः आमा स्वप्ने प्रदर्शितः, स्वप्नान्तबुद्धान्तसंचारेण कार्यकरणव्यतिरिक्तता, कामकर्मप्रविवेकश्च असङ्गतया महामत्स्यदृष्टान्तेन प्रदर्शितः । पुनश्च अविद्याकार्यं स्वप्न एव 'घ्नन्तीव' इत्यादिना प्रदर्शितम् । अर्थात् अविद्यायाः सतत्त्वं निर्धारितं अतद्धर्माध्यारोपणरूपत्वं अनात्मधर्मत्वं च । तथा विद्यायाश्च कार्यं प्रदर्शितं, सर्वात्मभावः, स्वप्ने एव प्रत्यक्षतः —— 'सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ' इति । तत्र च सर्वात्मभावः स्वभावोऽस्य, एवं अविद्याकामकर्मादिसर्वसंसारधर्मसंबन्धातीतं रूपमस्य, साक्षात् सुषुप्ते गृह्यते —— इत्येतद्विज्ञापितम् । स्वयंज्योतिरात्मा एषः परम आनन्दः, एष विद्याया विषयः, स एष परमः संप्रसादः, सुखस्य च परा काष्ठा —— इत्येतत् एवमन्तेन ग्रन्थेन व्याख्यातम् । तच्च एतत् सर्वं विमोक्षपदार्थस्य दृष्टान्तभूतं, बन्धनस्य च । ते च एते मोक्षबन्धने सहेतुके सप्रपञ्चे निर्दिष्टे विद्याविद्याकार्ये, तत्सर्वं दृष्टान्तभूतमेव —— इति, तद्दार्ष्टान्तिकस्थानीये मोक्षबन्धने सहेतुके कामप्रश्नार्थभूते त्वया वक्तव्ये इति पुनः पर्यनुयुङ्क्ते जनकः—— अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । तत्र महामत्स्यवत् स्वप्नबुद्धान्तौ असङ्गः संचरति एक आत्मा स्वयंज्योतिरित्युक्तम् । यथा च असौ कार्यकरणानि मृत्युरूपाणि परित्यजन् उपाददानश्च महामत्स्यवत् स्वप्नबुद्धान्तावनुसंचरति, तथा जायमानो म्रियमाणश्च तैरेव मृत्युरूपैः संयुज्यते वियुज्यते च —— ' उभौ लोकावनुसंचरति ' इति संचरणं स्वप्नबुद्धान्तानुसंचारस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन सूचितम् । तदिह विस्तरेण सनिमित्तं संचरणं वर्णयितव्यमिति तदर्थोऽयमारम्भः । तत्र च बुद्धान्तात् स्वप्नान्तं अय-

(१) बृउ. ४।३।३४; शब्रा. १४।७।१।४० न्स्वप्नान्ते (न्त्संप्रसादे) बुद्धान्तायैव + (स यदत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति).

मात्मा अनुप्रवेशितः । तस्मात् संप्रसादस्थानं मोक्षदृष्टान्तभूतम् । ततः प्रच्याव्य बुद्धान्ते संसारव्यवहारः प्रदर्शयितव्य इति तेन अस्य संबन्धः । स वै बुद्धान्तात् स्वप्नान्तक्रमेण संप्रसन्नः एषः एतस्मिन् संप्रसादे स्थित्वा, ततः पुनः ईषत्प्रच्युतः — स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववत्— बुद्धान्तायैव आद्रवति ।

शंकर.

(२) 'सर्वदा जीवमादाय नियमाद्विष्णुरेव हि । जाग्रदादिषु संयाति नान्यथा तु कथंचन । एवं नियमविज्ञप्त्यै जीवाः स्वातन्त्र्यवित्तये । परिवृत्तिमवस्थासु साम्याशा वक्ति हि श्रुतिः ॥' इति निर्णये । अतस्तात्पर्यार्थं पुनर्वचनम् । मध्व.

तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायꣳ शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्याति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥

(१) इत आरभ्य अस्य संसारो वर्ण्यते । यथा अयमात्मा स्वप्नान्तात् बुद्धान्तमागतः । एवं अयं अस्माद्देहात् देहान्तरं प्रतिपत्स्यत इति आह अत्र दृष्टान्तम् — तत् तत्र यथा लोके अनः शकटं, सुसमाहितं सुष्ठु भृशं वा समाहितं भाण्डोपस्करणेन उलूखलमुसलशूर्पपिठरादिना अन्नाद्येन च संपन्नं संभारेण आक्रान्तमित्यर्थः । तथा भाराक्रान्तं सत्, उत्सर्जत् शब्दं कुर्वत्, यथा यायात् गच्छेत् शाकटिकेनाधिष्ठितं सत् । एवमेव यथा उक्तो दृष्टान्तः, अयं शारीरः शरीरे भवः — कोऽसौ ? आत्मा लिङ्गोपाधिः, यः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणाभ्यां पाप्मसंसर्गवियोगलक्षणाभ्यां इहलोकपरलोकावनुसंचरति, यस्योत्क्रमणमनु प्राणाद्युत्क्रमणम् — सः प्राज्ञेन परेण आत्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेन अन्वारूढः अधिष्ठितः अवभास्यमानः — तथा चोक्तम् 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते' इति — उत्सर्जन्याति । तत्र चैतन्यात्मज्योतिषा भास्ये लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति, तदुपाधिरप्यात्मा गच्छतीव । तथा श्रुत्यन्तरम् । 'कस्मिन्न्वहम्' इत्यादि, 'ध्यायतीव' इति च । अत एवोक्तम् — प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ इति । अन्यथा प्राज्ञेन एकीभूतः शकटवत् कथं उत्सर्जन् याति । तेन लिङ्गोपाधिरात्मा उत्सर्जन् मर्मसु निकृत्यमानेषु दुःखवेदनया आर्तः शब्दं कुर्वन् याति गच्छति । तत् कस्मिन्काले इत्युच्यते — यत्र एतद्भवति, एतदिति क्रियाविशेषणं, ऊर्ध्वोच्छ्वासी, यत्र ऊर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्य भवतीत्यर्थः । दृश्यमानस्याप्यनुवदनं वैराग्यहेतोः । ईदृशः कष्टः खलु अयं संसारः — येन उत्क्रान्तिकाले मर्मसु उत्कृत्यमानेषु स्मृतिलोपः दुःखवेदनार्तस्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ च असामर्थ्ये परवशीकृतचित्तस्य । तस्मात् यावत् इयमवस्था न आगमिष्यति, तावदेव पुरुषार्थसाधनकर्तव्यतायां अप्रमत्तो भवेत्—इत्याह कारुण्यात् श्रुतिः । शंकर.

(२) 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' — 'शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढः' इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकः कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ संभवेयाताम् । नैष दोषः । आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसंभवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । ब्रशंकर. २।१।२२

(३) यथाऽनः शकटं सुतरां समाहितं यत्रोपकरणे संभाराक्रान्तं सत्पूर्वदेशमुत्सृज्य याति एवमेव शकटस्थानीयो जीवः प्राज्ञेन परमात्मना सारथिस्थानीयेन संबन्धविशेषं प्राप्तः शरीरमुत्सृज्य यातीत्यर्थः । कदेत्यत्राऽऽह —यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति । यदैतच्छरीरमूर्ध्वोच्छ्वासीत्यर्थः । रंग.

(४) ग्रामादिकमुत्सर्जद्यायात् । 'यथा ग्रामं परित्यज्य यात्यनः पुमधिष्ठितम् । एवं देहं परित्यज्य विष्णुनाऽधिष्ठितः पुमान् ॥' इति च । मध्व.

---

(१) बृउ. ४।३।३५; शब्रा. १४।७।१।४२ र्जन्याति (र्जयाति) (यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति०); ब्रशंकर. १।३।४२, २।१।२२; भास्कर. १।३।४२, २।१।२२; रंग. र्जन्याति (र्जयाति); रामानुज. १।१।१ (पृ. ७८), १।१।४ (पृ. १६२), १।३।४३, २।१।२२ उत्सर्जन्याति (उत्सृजन्याति); मध्व. रंगवत्; ब्रमध्व. १।३।४०, ४२ रंगवत्; श्रीकंठ. १।३।४३ रामानुजवत्; श्रीकर. १।३।४२, २।१।२३, ३।२।२६; विज्ञान. १।३।४२, २।१।२२, २।३।२९, ३।१।१६ रंगवत्; बलदेव. १।३।४२.

स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाऽणिमानं निगच्छति । तद्यथाऽऽम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यते । एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥

(१) तदस्य ऊर्ध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन्काले किंनिमित्तं कथं किमर्थं वा स्यादित्येतदुच्यते — सोऽयं प्राकृतः शिरःपाण्यादिमान् पिण्डः, यत्र यस्मिन्काले अयं अणिमानं अणोर्भावं अणुत्वं कार्श्यमित्यर्थः, न्येति निगच्छति । किंनिमित्तम् ? जरया वा स्वयमेव कालपक्वफलवत् जीर्णः कार्श्यं गच्छति । उपतपतीति उपतपन् ज्वरादिरोगः तेन उपतपता वा । उपतप्यमानो हि रोगेण विषमाग्नितया अन्नं भुक्तं न जरयति, ततः अन्नरसेन अनुपचीयमानः पिण्डः कार्श्यमापद्यते, तदुच्यते — उपतपता वेति । अणिमानं निगच्छति । यदा अत्यन्तकार्श्यं प्रतिपन्नः जरादिनिमित्तैः, तदा ऊर्ध्वोच्छ्वासी भवति । यदा ऊर्ध्वोच्छ्वासी, तदा भृशाहितसंभारशकटवत् उत्सर्जन्याति । जराभिभवः रोगादिपीडनं कार्श्यापत्तिश्च शरीरवतः अवश्यंभाविन एतेऽनर्था इति वैराग्याय इदमुच्यते । यदा असौ उत्सर्जन्याति, तदा कथं शरीरं विमुञ्चतीति दृष्टान्त उच्यते — तत्-तत्र यथा आम्रं वा फलं, उदुम्बरं वा फलं, पिप्पलं वा फलम् । विषमानेकदृष्टान्तोपादानं मरणस्यानियतनिमित्तत्वख्यापनार्थम् । अनियतानि हि मरणस्य निमित्तानि असंख्यातानि च । एतदपि वैराग्यार्थमेव — यस्मात् अयं अनेकमरणनिमित्तवान् तस्मात् सर्वदा मृत्योरास्ये वर्तते इति । बन्धनात् — बध्यते येन वृन्तेन सह, स बन्धनकारणो रसः, यस्मिन्वा बध्यते इति वृन्तमेव उच्यते बन्धनम् — तस्मात् रसात् वृन्ताद्वा बन्धनात् प्रमुच्यते वाताद्यनेकनिमित्तम् । एवमेव अयं पुरुषः लिङ्गात्मा लिङ्गोपाधिः एभ्योऽङ्गेभ्यः चक्षुरादिदेहावयवेभ्यः, संप्रमुच्य सम्यङ्निर्लेपेन प्रमुच्य — न सुषुप्तगमनकाल इव प्राणेन रक्षन्, किं तर्हि सह वायुना उपसंहृत्य, पुनः प्रतिन्यायम्—पुनःशब्दात् पूर्वमपि अयं देहात् देहान्तरं असकृत् गतवान् यथा स्वप्नबुद्धान्तौ पुनः पुनर्गच्छति तथा, पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतमित्यर्थः । प्रतियोनि योनिं योनिं प्रति कर्मश्रुतादिवशात् आद्रवति । किमर्थम् ? प्राणायैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः । स प्राण एव हि गच्छति, ततः 'प्राणायैव' इति विशेषणमनर्थकम् । प्राणव्यूहाय हि गमनं देहात् देहान्तरं प्रति । तेन हि अस्य कर्मफलोपभोगार्थसिद्धिः, न प्राणसत्तामात्रेण । तस्मात् तादर्थ्यार्थे लिङ्गविशेषणम्—प्राणव्यूहायेति ।

* शंकर.

(२) आणिमानं भगवन्तम्। 'स य एषोऽणिमा तेजः परस्यां देवतायाम्' इति हि श्रुतिः । उपतपता रोगादिना । 'आम्रं बाल्येऽपि पतति परिणामे ह्युदुम्बरम् । सम्यक्पाके यथाऽश्वत्थं फलं जीवमृतिस्तथा । कलावाम्रोपमा जीवास्त्रेतास्वौदुम्बरोपमाः । कृतेऽश्वत्थसमाश्चैव यान्ति ब्रह्मवशाः सदा ॥ ' इति पाद्मे । प्राणायैव । 'वायुमेवाद्रवत्येष जीवो मोक्षाय तत्त्ववित् । तदनुज्ञयैव ज्ञानित्वमतस्तं पुनराव्रजेत् । सर्वेऽपि वायुमासाद्य जायस्व ज्ञानमाप्नुहि । इति तस्य वरादेव जायन्ते ज्ञानिनोऽखिलाः । पुनस्तं प्राप्य मुक्तिं च प्राप्नुयुस्तदनुज्ञया ॥' इति प्रवृत्ते । मध्व.

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीति । एवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥

(१) तत्र अस्य इदं शरीरं परित्यज्य गच्छतः न अन्यस्य देहान्तरस्योपादाने सामर्थ्यमस्ति, देहेन्द्रियवियोगात् । न च अन्ये अस्य भृत्यस्थानीयाः, गृहमिव राज्ञे, शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्षमाणा विद्यन्ते । अथैवं सति, कथं अस्य शरीरान्तरोपादानमिति । उच्यते—

(१) बृउ. ४।३।३६; शब्रा. १४।७।१।४१ स यत्रायमणिमानं (अत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति स यत्राणिमानं) तद्यथा (यथा) त्प्रमुच्यते (त्प्रमुच्येत) पुरुष एभ्यो (शारीर आत्मैभ्यो); वल्लभ. ४।१।२ पुरुष एभ्यो (शारीर आत्मैभ्यो).

* रंग. शंकरवत् ।

(१) बृउ. ४।३।३७; शब्रा. १४।७।१।४३.

सर्वं ह्यस्य जगत् स्वकर्मफलोपभोगसाधनत्वाय उपात्तम्। स्वकर्मफलोपभोगाय च अयं प्रवृत्तः देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्सुः। तस्मात् सर्वमेव जगत् स्वकर्मणा प्रयुक्तं तत्कर्मफलोपभोगयोग्यं साधनं कृत्वा प्रतीक्षत एव, 'कृतं लोकं पुरुषोऽभिजायते' इति श्रुतेः—यथा स्वप्नात् जागरितं प्रतिपित्सोः। तत्कथमिति लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते—तत् तत्र यथा राजानं राज्याभिषिक्तं आयान्तं स्वराष्ट्रे, उग्राः जातिविशेषाः क्रूरकर्माणो वा, प्रत्येनसः—प्रति प्रति एनसि पापकर्मणि नियुक्ताः प्रत्येनसः, तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः, सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः—सूताः वर्णसंकरजातिविशेषाः, ग्रामण्यः ग्रामनेतारः, ते पूर्वमेव राज्ञ आगमनं बुद्ध्वा, अन्नैः भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः, पानैः मदिरादिभिः, आवसथैश्च प्रासादादिभिः, प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतिक्षन्ते—अयं राजा आयाति अयमागच्छतीत्येवं वदन्तः। यथा अयं दृष्टान्तः, एवं ह एवंविदं कर्मफलस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः। कर्मफलं हि प्रस्तुतं, तत् एवंशब्देन परामृश्यते। सर्वाणि भूतानि शरीरकर्तॄणि, करणानुग्रहीतॄणि च आदित्यादीनि, तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षन्ते—इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ च अस्माकं आयाति, तथा इदमागच्छतीति एवमेव च कृत्वा प्रतीक्षन्त इत्यर्थः।

शंकर.

(२) एतच्छरीरत्यागसमनन्तरमेव शरीरान्तरसद्भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणानि परमात्मसंकल्पवशेन प्रतिपुरुषं समग्राणि भवन्तीत्यर्थः। यद्वा—उक्तसंसरणप्रकाराभिज्ञस्य सर्वभूतोपजीव्यत्वं फलमुच्यते।

* रंग.

(३) इदं मुक्तजीवस्वरूपमायाति। अतोऽनेन सदेहं परं ब्रह्मायातीति परब्रह्मणः पूजार्थं प्रतिकल्पन्ते। यथा राज्ञो ध्वजादिकं दृष्ट्वाऽयं ध्वज आगच्छति तस्माद्राजाऽऽयातीति पूजां प्रतिकल्पन्ते तद्वत्। अन्यथेदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति द्विरुक्तिर्व्यर्था स्यात्। वीप्सात्वे त्वयमायातीत्येकप्रकारेण शब्दाभ्यासः स्यात्। 'एकप्रकारशब्दानामभ्यासस्त्वादरार्थकः। स्वरवर्णादिमात्रं वाऽप्यन्यथा चेत्तदापरः। अर्थः स्यादेष नियमो वाक्ये वीप्सापदे तथा। प्रातिस्विकार्थेऽपि भवेदभ्यासे वा तथा स्थितः॥' इति शब्दनिर्णये। न च कुत्रचिदादरार्थे द्विरूपप्रयोगो दृष्टोऽनन्तरितः। 'यदा मुक्तो व्रजत्यूर्ध्वं तदा तत्सहितो हरिः। नियमाद्दृश्यते देवैरमुक्ते नियमो न तु। यथा ध्वजादिकं दृष्ट्वा पूजां राज्ञः प्रकुर्वते। एवं विमुक्तिगं दृष्ट्वा विष्णोः पूजां प्रकुर्वते॥' इति तत्त्वनिर्णये। तस्मादणिमानं न्येतीत्यादिना जीवगतं ब्रह्मैवोच्यते। जीवोपतापादि तु नैव। 'जीवमादाय गच्छन्तमनुयान्ति दिवौकसः। प्राणाभिमानिनो विष्णुं नृपं परिजना यथा॥' इति च।

मध्व.

* तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्ति। एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति। यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति॥

(१) तमेवं जिगमिषुं के सह गच्छन्ति। ये वा गच्छन्ति, ते किं तत्क्रियाप्रणुन्नाः, आहोस्वित् तत्कर्मवशात् स्वयमेव गच्छन्ति—परलोकशरीरकर्तॄणि च भूतानीति। अत्रोच्यते दृष्टान्तः—तद्यथा राजानं प्रयियासन्तं प्रकर्षेण यातुमिच्छन्तं, उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यः तं यथा अभिसमायन्ति आभिमुख्येन समायन्ति, एकीभावेन तमभिमुखा आयन्ति अनाज्ञप्ता एव राज्ञा केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञाः, एवमेव इममात्मानं भोक्तारं अन्तकाले मरणकाले सर्वे प्राणाः वागादयः अभिसमायन्ति। यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति व्याख्यातम्।

शंकर.

(२) 'उग्रास्तु श्रेणयः प्रोक्ता योधाः प्रत्येनसः

* शेषं शंकरवत्।

* ब्रशंकरादिव्याख्यानानि छाउ. ६।८।६ (पृ. ९१०) इत्यत्र द्रष्टव्यानि।

(१) बृउ. ४।३।३८; शब्रा. १४।७।१।४४ सूतग्रामण्योऽभि....अभिसमायन्ति (सूतग्रामण्य उपसमायन्त्येवं हैवंविदं सर्वे प्राणा उपसमायन्ति); ब्रशंकर. ४।२।४; भास्कर. ४।२।४ च्छ्वासी (द्ध्वासी); रामानुज. ४।२।४; निंबार्क. ४।२।४; श्रीकंठ. ४।२।४; विज्ञान. ४।२।४ मेवेममा (मेवेतमा); बलदेव. ४।२।४.

स्मृताः । ग्रामण्यस्तु चमूपालास्ते सर्वे द्विविधा मताः । राज्ञा सह स्थिताश्चैव तथा जनपदे स्थिताः । ते सर्वेऽपि नियन्तव्याः श्रेणीभिर्द्विविधैः सदा ॥ ' इति राजनीतौ । 'अनुयान्ति शरीरस्था अभियान्ति स्वलोकगाः । मुक्तमादाय गच्छन्तं विष्णुं सर्वे दिवौकसः ॥' इत्यध्यात्मे ।
मध्व.

विद्याकर्मभ्यां पूर्वप्रज्ञया च सह सविज्ञानस्य आत्मनः सप्राणस्योत्क्रान्तिः शरीरान्तर-प्राप्तिश्च

स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येति । अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति । स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति । स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्तते । अथारूपज्ञो भवति ॥

(१) स यत्रायमात्मा । संसारोपवर्णनं प्रस्तुतम् । ' तत्रायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य ' इत्युक्तम् । तत्संप्रमोक्षणं कस्मिन्काले कथं वेति सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यमित्यारभ्यते—

सोऽयं आत्मा प्रस्तुतः, यत्र यस्मिन्काले, अबल्यं अबलभावं, नि एत्य गत्वा––यत् देहस्य दौर्बल्यं, तत् आत्मन एव दौर्बल्यमित्युपचर्यते ' अबल्यं न्येत्य ' इति । न ह्यसौ स्वतः अमूर्तत्वात् अबलभावं गच्छति––तथा संमोहमिव संमूढता संमोहः विवेकाभावः संमूढतामिव न्येति निगच्छति । न चास्य स्वतः संमोहः असंमोहो वा अस्ति, नित्यचैतन्यज्योतिःस्वभावत्वात् । तेन इवशब्दः—संमोहमिव न्येतीति । उत्क्रान्तिकाले हि करणोपसंहारनिमित्तो व्याकुलीभावः आत्मन इव लक्ष्यते लौकिकैः । तथा च वक्तारो भवन्ति––संमूढः संमूढोऽयमिति । अथ वा उभयत्र इवशब्दप्रयोगो योज्यः— अबल्यमिव न्येत्य संमोहमिव न्येतीति, उभयस्य परोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात्, समानकर्तृकनिर्देशाच्च । अथ अस्मिन्काले एते प्राणाः वागादयः एनमात्मानमभिसमायन्ति । तदा अस्य शारीरस्यात्मनः अङ्गेभ्यः संप्रमोक्षणम् । कथं पुनः संप्रमोक्षणं, केन वा प्रकारेण आत्मानमभिसमायन्तीत्युच्यते––सः आत्मा, एतास्तेजोमात्राः तेजसो मात्राः तेजोमात्राः तेजोवयवाः रूपादिप्रकाशकत्वात्, चक्षुरादीनि करणानीत्यर्थः, ता एताः समभ्याददानः सम्यक् निर्लेपेन अभ्याददानः आभिमुख्येन आददानः संहरमाणः । तत् स्वप्नापेक्षया विशेषणं ' सम् ' इति । न तु स्वप्ने निर्लेपेन सम्यगादानम् । अस्ति तु आदानमात्रम् । ' गृहीता वाक् ' ' गृहीतं चक्षुः ' ' अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय ' ' शुक्रमादाय ' इत्यादिवाक्येभ्यः । हृदयमेव पुण्डरीकाकाशं अन्ववक्रामति अन्वागच्छति, हृदयेऽभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थः––बुद्ध्यादिविक्षेपोपसंहारे सति । न हि तस्य स्वतश्चलनं विक्षेपोपसंहारादिविक्रिया वा, ' ध्यायतीव लेलायतीव ' इत्युक्तत्वात् । बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव हि सर्वविक्रिया अध्यारोप्यते तस्मिन् । कदा पुनः तस्य तेजोमात्राभ्यादानमित्युच्यते––सः यत्र एषः, चक्षुषि भवः चाक्षुषः पुरुषः आदित्यांशः भोक्तुः कर्मणा प्रयुक्तः यावद्देहधारणं तावत् चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन् वर्तते । मरणकाले तु अस्य चक्षुरनुग्रहं परित्यजति, स्वं आदित्यात्मानं प्रतिपद्यते । तदेतदुक्तम्–– ' यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम् ' इत्यादि । पुनः देहग्रहणकाले संश्रयिष्यन्ति । तथा स्वप्स्यतः प्रबुध्यतश्च । तदेतदाह––चाक्षुषः पुरुषः यत्र यस्मिन्काले, पराङ् पर्यावर्तते––परि समन्तात् पराङ् व्यावर्तते इति । अथ अत्र अस्मिन्काले अरूपज्ञो भवति, मुमूर्षुः रूपं न जानाति । तदा अयमात्मा चक्षुरादितेजोमात्राः समभ्याददानो भवति, स्वप्नकाल इव ।
शंकर.

(२) आबल्यमबलस्य भाव आबल्यं बलराहित्यं न्येत्य नितरामेत्य प्राप्य संमोहमिव न्येति संमोहमिव प्रतिपद्यते । करणक्षोभान्मोहं प्रतिपद्यते । इवशब्दोऽल्पार्थे । मोहो (मरणो)पक्रमदशायामित्यर्थः । मोहो नाम मरणायार्धसंपत्तिः । सर्वप्राणवियोगोपक्रमकतिपयप्राणसंपत्तिर्मूर्छा । चक्षुषि संनिहितश्चाक्षुष इति म्रिय-

(१) बृउ. ४।४।१; शब्रा. १४।७।२।१, २ यत्रायमात्मा (यत्रायं॰ शारीर आत्मा) न्येत्य (नीत्य); ब्रशंकर. २।३।२०, २।४।६, ३।१।१, ४।२।१७; भास्कर. ४।२।१६; रामानुज. ४।२।१२; श्रीकर. ४।२।१२; वल्लभ. २।४।५, ४।२।१७.

माणो जीव उच्यते। स यदा रूपादिविषयपराङ्मुखः सन्हृदयदेशे पर्यावर्तत इत्यर्थः। रंग.

(३) 'सर्वेषां बलकारित्वाद्बल्यो विष्णुः प्रकीर्तितः। तं यदा प्राप्य जीवात्मा मृतेः पूर्वं विमुग्धताम्। याति विष्णुं तदा देवा यान्ति तेजःस्वरूपिणः। तानादाय हरिश्चक्षुःस्थानाद्धृदयमाव्रजेत्। तदा न किंचिज्जानाति जीवो ब्रह्मसमाश्रितः॥' इति च। एनं बल्यमभिसमायन्ति। पराकुस्थितश्चाक्षुषो भगवान्प्रत्यक्पर्यावर्तते। 'इन्धो वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इत्यादिश्रुतेः। मध्व.

एकीभवति न पश्यतीत्याहुः। एकीभवति न जिघ्रतीत्याहुः। एकीभवति न रसयत इत्याहुः। एकीभवति न वदतीत्याहुः। एकीभवति न शृणोतीत्याहुः। एकीभवति न मनुत इत्याहुः। एकीभवति न स्पृशतीत्याहुः। एकीभवति न विजानातीत्याहुः। तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते। तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः। तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति। प्राणमनूत्क्रामन्त१ सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति। सविज्ञानो भवति। सविज्ञानमेवान्ववक्रामति। तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च॥ *

(१) एकीभवति करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना, तदा एनं पार्श्वस्था आहुः--न पश्यतीति। तथा घ्राणदेवतानिवृत्तौ घ्राणमेकीभवति लिङ्गात्मना, तदा न जिघ्रतीत्याहुः। समानमन्यत्। जिह्वायां सोमो वरुणो वा देवता, तन्निवृत्त्यपेक्षया न रसयते इत्याहुः। तथा न वदति न शृणोति न मनुते न स्पृशति न विजानातीत्याहुः। तदा उपलक्ष्यते देवतानिवृत्तिः, करणानां च हृदय एकीभावः। तत्र हृदये उपसंहृतेषु करणेषु योऽन्तर्व्यापारः स कथ्यते--तस्य ह एतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयच्छिद्रस्येत्येतत्, अग्रं नाडीमुखं निर्गमनद्वारं, प्रद्योतते, स्वप्नकाल इव, स्वेन भासा तेजोमात्रादानकृतेन, स्वेनैव ज्योतिषा आत्मनैव च। तेन आत्मज्योतिषा प्रद्योतेन हृदयाग्रेण एष आत्मा विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिः निर्गच्छति निष्क्रामति। तथा आथर्वणे 'कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत' इति। तत्र च आत्मचैतन्यज्योतिः सर्वदा अभिव्यक्ततरम्। तदुपाधिद्वारा हि आत्मनि जन्ममरणगमनागमनादिसर्वविक्रियालक्षणः संव्यवहारः। तदात्मकं हि द्वादशविधं करणं बुद्ध्यादि, तत् सूत्रं, तत् जीवनं, सोऽन्तरात्मा जगतः तस्थुषश्च। तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निष्क्रममाणः केन मार्गेण निष्क्रामतीत्युच्यते--चक्षुष्टो वा, आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात्। मूर्ध्नो वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं चेत्। अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यः यथाकर्म यथाश्रुतम्। तं विज्ञानात्मानं, उत्क्रामन्तं परलोकाय प्रस्थितं, परलोकाय उद्भूताकूतमित्यर्थः, प्राणः सर्वाधिकारिस्थानीयः राज्ञ इव अनूत्क्रामति। तं च प्राणमनूत्क्रामन्तं वागादयः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति।

---

(१) बृउ. ४।४।२; शब्रा. १४।७।२।२, ३ रसयत इत्याहुः (रसयतीत्याहुः) सविज्ञानो....न्ववक्रामति (संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति); ब्रशंकर. २।३।२०, २।४।६, १६, ३।१।३, ३।४।५, ११, ४।१।१२, ४।२।४, १७; भास्कर. २।३।१९, २।४।५, १६, ३।१।३, ३।३।३९, ३।४।५, ४।२।४, १२, १६ चक्षुष्टो (चक्षुषो); रंग. भास्करवत्; रामानुज. २।३।२०, २।४।६, १२, ३।१।३, ३।४।५, ११, ४।२।४, ७, १२ भास्करवत्; निंबार्क. २।३।१९, २।४।५, ७, ३।१।३, ३।४।५, ११, ४।२।४ तेन प्रद्योतेनैष (अनेन प्रद्योतनेनैष) चक्षुष्टो (चक्षुषो); मध्व. भास्करवत्; ब्रमध्व. १।३।८, ४।२।१७; श्रीकंठ. २।३।२०, २।४।६, ७, १२, ३।१।३, ३।४।५, ११, ४।२।१२, १६; श्रीकर. २।३।१८, २।४।४, ५, ६, १०, ३।१।३, ३।४।१, ११, ४।२।४, ७, १२, १६; वल्लभ. २।४।५, १८, ३।१।१, ३, ३।४।५, १२, ४।१।२, ४।२।५, ६, १७ भास्करवत्; विज्ञान. १।३।४२, १।४।२२, २।१।१४, ३६, २।४।१, ८, १७, ३।१।३, ५, १७, ३।२।४०, ३।४।५, १०, ४।२।४, १३, १७ भास्करवत्; बलदेव. २।३।१८, २।४।१३, ३।१।३, ३।४।५, ४।२।७.

* व्याख्यानान्तराणि छाउ. ६।८।६, ८।१।१ (पृ. ९०९, ९५३) इत्यत्र द्रष्टव्यानि।

यथाप्रधानान्वाचिख्यासा इयं, न तु क्रमेण सार्थवत् गमनं इह विवक्षितम्। तदा एष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्न इव विशेषविज्ञानवान् भवति कर्मवशात्, न स्वतन्त्रः। स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात्। नैव तु तत् लभ्यते। अत एवाह व्यासः—'सदा तद्भावभावितः' इति। कर्मणा तु उद्भाव्यमानेन अन्तःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वो लोकः एतस्मिन्काले सविज्ञानो भवति। सविज्ञानमेव च गन्तव्यं अन्ववक्रामति अनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः। तस्मात् तत्काले स्वातन्त्र्यार्थे योगधर्मानुसेवनं परिसंख्यानाभ्यासश्च विशिष्टपुण्योपचयश्च श्रद्दधानैः परलोकार्थिभिः अप्रमत्तैः कर्तव्य इति। सर्वशास्त्राणां यत्नतो विधेयोऽर्थः—दुश्चरिताच्च उपरमणम्। न हि तत्काले शक्यते किंचित्संपादयितुं, कर्मणा नीयमानस्य स्वातन्त्र्याभावात्। 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इत्युक्तम्। एतस्य ह्यनर्थस्य उपशमोपायविधानाय सर्वशाखोपनिषदः प्रवृत्ताः। न हि तद्विहितोपायानुसेवनं मुक्त्वा आत्यन्तिकः अस्य अनर्थस्य उपशमोपायः अस्ति। तस्मात् अत्रैव उपनिषद्विहितोपाये यत्नपरैर्भवितव्यम्—इत्येष प्रकरणार्थः।

शकटवत्संभृतसंभार उत्सर्जन्यातीत्युक्तं, किं पुनः तस्य परलोकाय प्रवृत्तस्य पथ्यदनं शाकटिकसंभारस्थानीयं, गत्वा वा परलोकं यत् भुङ्क्ते, शरीराद्यारम्भकं च यत् तत्किं इत्युच्यते—तं परलोकाय गच्छन्तमात्मानं, विद्याकर्मणी—विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी, विद्या सर्वप्रकारा विहिता प्रतिषिद्धा च अविहिता अप्रतिषिद्धा च, तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च अविहितमप्रतिषिद्धं च, समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वालभेते अनुगच्छतः। पूर्वप्रज्ञा च—पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञा अतीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः। सा च वासना अपूर्वकर्मारम्भे कर्मविपाके च अङ्गं भवति। तेन असावपि अन्वारभते। न हि तया वासनया विना कर्म कर्तुं फलं च उपभोक्तुं शक्यते। न हि अनभ्यस्ते विषये कौशलं इन्द्रियाणां भवति। पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानां तु इन्द्रियाणां इह अभ्यासमन्तरेण कौशलमुपपद्यते। दृश्यते च केषांचित् कासुचिक्रियासु चित्रकर्मादिलक्षणासु विनैव इह अभ्यासेन जन्मत एव कौशलं, कासुचित् अत्यन्तसौकर्ययुक्तास्वपि अकौशलं केषांचित्। तथा विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषांचित् कौशलाकौशले दृश्येते। तच्च एतत्सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तम्। तेन पूर्वप्रज्ञया विना कर्मणि वा फलोपभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिरुपपद्यते। तस्मात् एतत् त्रयं शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकपथ्यदनं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यम्। यस्मात् विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञा च देहान्तरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनं, तस्मात् विद्याकर्मादि शुभमेव समाचरेत्, यथा इष्टदेहसंयोगोपभोगौ स्याताम्—इति प्रकरणार्थः। * शंकर.

(२) 'प्राणगतेश्च'—प्राणानां च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादिश्रुतिभिः। सा च प्राणानां गतिर्नाऽऽश्रयमन्तरेण संभवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते। न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतो दर्शनात्। ‡ ३।१।३

'समन्वारम्भणात्'—'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति च विद्याकर्मणोः फलारम्भे सहकारित्वदर्शनान्न स्वातन्त्र्यं विद्यायाः। + ३।४।५

'विभागः शतवत्'—यदप्युक्तम् 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इत्येतत्समन्वारम्भवचनमस्वातन्त्र्ये विद्याया लिङ्गमिति तत्प्रत्युच्यते। विभागोऽत्र द्रष्टव्यो विद्याऽन्यं पुरुषमन्वारभते कर्मान्यमिति। शतवत्। यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाशदपरस्मै तद्वत्। न चेदं समन्वारम्भवचनं मुमुक्षुविषयम्। 'इति नु कामयमानः' इति संसारिविषयत्वोपसंहारात्। 'अथाकामयमानः' इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमात्। तत्र संसारिविषये विद्या विहिता प्रति-

---

* रंग. शंकरवद्वाक्यार्थः।

‡ भास्कर. रामानुज. निंबार्क. वल्लभ. विज्ञान. ब्रशंकरवद्भावः।

+ भास्कर. रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. ब्रशंकरवत्।

षिद्धा च परिगृह्यते विशेषाभावात् । कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं च यथाप्राप्तानुवादित्वात् । एवं सत्यविभागेनापीदं समन्वारम्भवचनमवकल्पते । † ३।४।११

'आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम्' -- आप्रायणादेवाऽऽवर्तयेत्प्रत्ययम् । अन्त्यप्रत्ययवशाददृष्टफलप्राप्तेः । कर्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनुरूपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाल आक्षिपन्ति 'सविज्ञानो भवति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । तृणजलूकानिदर्शनाच्च । ४।१।१२

'तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया'— तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषतो विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयं 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति' इति श्रुतेः । तदग्रप्रज्वलनपूर्विका चक्षुरादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः श्रूयते । समानेऽपि हि विद्वदविदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने तत्प्रकाशितद्वारे च मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्क्रामति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कुतः । विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवद्यतः कुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रामन्नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत । तत्रानर्थिकैव विद्या स्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसंबद्धा गतिरनुशीलयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता तामभ्यस्यंस्तयैव प्रतिष्ठत इति युक्तम् । तस्माद्धृदयालयेन ब्रह्मणा सूपासितेनानुगृहीतस्तद्भावं समापन्नो विद्वान्मुर्धन्ययैव शतादतिरिक्तयैकशततम्या नाड्या निष्क्रामतीतरामिरितरे । * ब्रशंकर. ४।२।१७

(३) 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्' — इदमिदानीं चिन्त्यते किमणुपरिमाणः किं वा महापरिमाण इति । किं तावत्प्राप्तमणुपरिमाण इति । कस्मादुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादित्यध्याहारः । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' 'ये के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते गच्छन्ति' 'यावत् संपातमुषित्वा तथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति । न च सर्वगतस्यैतत्त्रयमुपपद्यते । २।३।१९

'तस्य च नित्यत्वात्' -- तस्य करणजातस्य शारीरं प्रति नियतत्वात् 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' इति श्रुतेः । भास्कर. २।४।१६

(४) 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्' -- नायं सर्वगतः । अपि त्वणुरेवायमात्मा । कुतः । उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेः । उत्क्रान्तिस्तावच्छ्रूयते 'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति' । गतिरपि 'ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' (कौउ. १।२) इति । आगतिरपि 'तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' (बृउ. ४।४।६) इति । विभुत्वे ह्येता उत्क्रान्त्यादयो नोपपद्येरन् । * रामानुज. २।३।२०

(५) 'हृदये संस्थितो जीवो विशेषेण हरिस्तथा । चक्षुरादिषु रूपाणि जाग्रत्काले तयोः सदा । बहूनि सन्ति तान्येव यदैकीभावमाप्नुयुः । हृदयस्थेन रूपेण तदा जीवो न किंचन । जानातीति विदुः प्राज्ञास्तदा विष्णोः स्वतेजसा । द्योतते हृदयाग्रं च तेन द्वारेण केशवः । निष्क्रामेज्जीवमादाय प्राण एनमनुव्रजेत् । प्राणमन्ये तथा देवा विद्या कर्म च योग्यता ॥' इति महामीमांसायाम् । 'कर्माभिमानी गरुडो ब्रह्मा ज्ञानाभिमानवान् । पूर्वप्रज्ञा योग्यता स्याद्रमा तदभिमानिनी । एतेऽपि विष्णुं गच्छन्तमनुयान्ति सदैव हि । वायुर्ज्ञानात्मकश्चैव प्राणात्मक इति द्विधा । अनुयाति हृषीकेशं सर्वैर्देवैः समन्वितः ॥' इति च । 'देवलोके चिरं रत्वा यस्तु मुक्तिं व्रजिष्यति । स तु तद्देवताद्वारेणोत्क्रामति न संशयः । विष्णोर्लोकं परं गच्छन्नुत्क्रामेन्मूर्ध्न एव तु । तथैव ब्रह्मणो लोकं सुषुम्नाया विभेदतः ॥' इत्यध्यात्मे । सविज्ञानो भवति जीवेन सहितो भवति । सविज्ञानं जीवमेवान्ववक्रामति । जीवमारुह्य गच्छति भगवान् । प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ इति उक्तम् । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्युभयोर्जीवाभिप्रायेण हि पाठः । 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' इति भगवद्-

---

† भास्कर. रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. ब्रशंकरवत् । वल्लभ. बृउ. ४।३।३३ (पृ. १२१९) इत्यत्र द्रष्टव्यम् । विज्ञान. छाउ. ७।१।३ (पृ. ९२७) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. ब्रमध्व. श्रीकंठ. श्रीकर. वल्लभ. विज्ञान. ब्रशंकरवद्भावः ।

* निंबार्क. श्रीकंठ. विज्ञान. रामानुजवत् । बृउ. १।३।२२, १।५।१३ (पृ. १०१२, १०५५) इत्यत्रापि रामानुजभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

चनम्। 'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र' इति च। एष आत्मा निष्कामतीति जीवाङ्गीकारे 'शरीरं निहत्य अविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' इत्यादिकमयुक्तं स्यात्। न हि जीवः शरीरं निहत्य अविद्यां गमयति रूपान्तरं वा करोति। न च सर्वमयत्वं जीवस्य। ब्रह्मेति विशेषणाच्च। मध्व.

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसꣳहरति। एवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसꣳहरति ॥

(१) एवं विद्यादिसंभारसंभृतो देहान्तरं प्रतिपद्यमानः, मुक्त्वा पूर्वं देहं, पक्षीव वृक्षान्तरं, देहान्तरं प्रतिपद्यते। अथवा आतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते। किंचात्रस्थस्यैव सर्वगतानां करणानां वृत्तिलाभो भवति, आहोस्वित् शरीरस्थस्य संकुचितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत् सर्वतो व्याप्य पुनः देहान्तरारम्भे संकोचमुपगच्छन्ति—किंच मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारम्भदेशं प्रति गच्छति, किं वा कल्पनान्तरमेव वेदान्तसमये—इत्युच्यते—'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः' इति श्रुतेः सर्वात्मकानि तावत्करणानि, सर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च। तेषां आध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावनानिमित्तः। अतः तद्वशात् स्वभावतः सर्वगतानामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनानुरूप्येणैव देहान्तरारम्भवशात् प्राणानां वृत्तिः संकुचति विकसति च। तथा चोक्तम् 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण' इति। तथा च इदं वचनमनुकूलम् —'स यो हैताननन्तानुपास्ते' इत्यादि, 'तं यथा यथोपासते' इति च। तत्र वासना पूर्वप्रज्ञाख्या विद्याकर्मतन्त्रा जलूकावत् संततैव स्वप्नकाल इव कर्मकृतं देहाद्देहान्तरं आरभते हृदयस्थैव। पुनर्देहान्तरारम्भे देहान्तरं पूर्वाश्रयं विमुञ्चति—इत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते—

तत् तत्र देहान्तरसंचारे इदं निदर्शनम् —यथा येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्य अन्तं अवसानं, गत्वा प्राप्य, अन्यं तृणान्तरं, आक्रमम् —आक्रम्यत इत्याक्रमः— तमाक्रमं, आक्रम्य आश्रित्य, आत्मानं आत्मनः पूर्वावयवं उपसंहरति अन्त्यावयवस्थाने। एवमेव अयमात्मा यः प्रकृतः संसारी इदं शरीरं पूर्वोपात्तं, निहत्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिव पातयित्वा अविद्यां गमयित्वा अचेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेण, अन्यं आक्रमं तृणान्तरमिव तृणजलूका शरीरान्तरं, गृहीत्वा प्रसारितया वासनया, आत्मानमुपसंहरति, तत्र आत्मभावमारभते —यथा स्वप्ने देहान्तरस्थ एव शरीरारम्भदेशे — आरभ्यमाणे देहे जङ्गमे स्थावरे वा। तत्र च कर्मवशात् करणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यन्ते। बाह्यं च कुशमृत्तिकास्थानीयं शरीरमारभ्यते। तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनुग्रहाय अग्न्यादिदेवताः संश्रयन्ते। एष देहान्तरारम्भविधिः। शंकर.

(२) तत्राप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयते इत्यविरोधः। ब्रशंकर. ३।१।१

(३) प्राक्तनं शरीरं निहत्य तस्यैव विवरणमविद्यां गमयित्वा। रंग.

(४) 'यथा तृणजलूकैवं भगवान्पुरुषोत्तमः। जीवस्य सूक्ष्मरूपं तु प्राप्य स्थूलं परित्यजेत्। इदं शरीरं भूतेषु विलापयति केशवः। अविद्यां चैव जीवस्य गमयेज्ज्ञानसर्जनात् ॥' मध्व.

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुते। एवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं

(१) बृउ. ४।४।३; शब्रा. १४।७।२।४ त्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मा (त्वाऽऽत्मा) यमात्मेदꣳ (यं पुरुष इदꣳ); ब्रशंकर. ३।१।१; श्रीकर. ४।२।१२; वल्लभ. ४।१।२.

(१) बृउ. ४।४।४; शब्रा. १४।७।२।५ यमात्मेदꣳ (यं पुरुष इदꣳ) कल्याणतरꣳ रूपं कुरुते (रूपं तनुते) दैवं वा....भूतानाम् (ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः); ब्रशंकर. ३।१।१; रंग. मपादाया (मुपादाया) तनुते (कुरुते); रामानुज. ४।२।१२; मध्व. मपादाय (मुपादाय); श्रीकर.

कल्याणतरं रूपं कुरुते । पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥

(१) तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपात्तमेव उपादानं उपमृद्य उपमृद्य देहान्तरमारभते, आहोस्वित् अपूर्वमेव पुनः पुनरादत्ते — इत्यत्र उच्यते दृष्टान्तः — तत् तत्र एतस्मिन्नर्थे, यथा पेशस्कारी — पेशः सुवर्णं तत् करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः, पेशसः सुवर्णस्य मात्रां, अप आदाय अपच्छिद्य गृहीत्वा, अन्यत् पूर्वस्मात् रचनाविशेषात् नवतरं अभिनवतरं, कल्याणात् कल्याणतरं, रूपं तनुते निर्मिनोति । एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववत् । नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादीनि आकाशान्तानि पञ्च भूतानि यानि 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इति चतुर्थे व्याख्यातानि, पेशःस्थानीयानि तान्येव उपमृद्य, उपमृद्य, अन्यदन्यच्च देहान्तरं नवतरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं, देहान्तरमित्यर्थः, कुरुते— पित्र्यं वा पितृभ्यो हितं, पितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः, गान्धर्वं गन्धर्वाणामुपभोगयोग्यं, तथा देवानां दैवं, प्रजापतेः प्राजापत्यं, ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा, यथाकर्म यथाश्रुतं, अन्येषां वा भूतानां संबन्धि--शरीरान्तरं कुरुते इत्यभिसंबध्यते । शंकर.

(२) 'स्वर्णकारो यथा स्वर्णमलमग्नौ निहत्य च । शुद्धेन तेन चास्मेष्टं कुरुते रूपमञ्जसा । एवं स भगवान्विष्णुर्जीवस्वर्णस्य यन्मलम् । अविद्याकामकर्माद्यमात्माऽग्नौ नाश्य सर्वकृत् । स्वेच्छया कुरुते रूपं यद्योग्यं तस्य मुक्तिगम् । पितृजीवस्य पित्र्यं स गान्धर्वं तस्य चैव हि । दैवं तु देवजीवस्य प्राजापत्यं प्रजापतेः । ब्रह्मणो ब्राह्ममेवेति नित्यानन्दस्वरूपकम् । न योग्यतां विना क्वापि पूर्वप्रज्ञाश्रुतेः क्वचित् । यदा मुक्तो भवेद्ब्रह्मा तदा ब्रह्मा स मुख्यतः । एवं प्रजापतिश्चैव तथैवान्येऽपि सर्वशः । यथा हि स्वर्णरूप्याद्यं मलहानौ हि तद्भवेत् । पूर्वं तु योग्यतामात्रं द्विजत्वं बालके यथा ॥ ' इत्यादि च । न ह्यमुक्तानां कल्याणपरत्वम् । न च मृगादीनां कल्याणत्वमपि । मरणमात्रे चेदत्रोच्यते तदा कल्याणतरमिति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । पूर्वोक्तश्रोत्रियावृजिनाकामहतदेवादीनां चात्रोक्तिः । पूर्वाननुभूतत्वान्नवतरं च भवति । ' अल्पतेजस्तथैवाल्पं जीवरूपं हि संसृतौ । तथैव सुमहत्तेजः करोति भगवान्महत् । अतो नवतरं चैतद्ब्रह्मादीनां करोत्यजः ' अन्येषां वा भूतानां मनुष्यादीनां नासुरादीनां भविष्यति च । 'मयं तु मानुषं स्वर्णं पीतं गान्धर्वमेव च । इन्द्रगोपनिभं नाम्ना जाम्बूनदमिति स्मृतम् । दैवं चानीकरं नाम प्रोद्यदादित्यसंनिभम् । तैजोविशेषः स्वर्णानामेतेषां सर्वदैव च । नाग्न्यादिनाऽपि समतां यान्ति तानि कथंचन । एवं मानुषगन्धर्वपितृदेवाः प्रजापतिः । ब्रह्मेति क्रमशो जीवा विशिष्टा उत्तरोत्तरम् । स्वभावेनैव मुक्तानां स्वभावो व्यक्तिमाव्रजेत् ॥ ' इत्यादि च । 'स यत्राणिमानं न्येति' 'तस्य ह वैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते' 'तेन धीरा अपि यन्ति ब्रह्मविदः' 'स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वा विमुक्ताः' 'तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च' इत्येवमादेश्च मुक्तविषयमेवैतत् । मुक्तविषयत्वेन चैतत्प्रकरणं सूचयामास भगवान् 'तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्' इत्यादिना । न चान्या मुक्तिरस्तीत्यत्र किंचिन्मानम् । ' सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता ' 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य' 'इमांल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् ' ' ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ' ' परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच ' ' स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः ' 'स य एवंवित्' 'एवं पश्यन्नेवं मन्वानः' 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ' । ' स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा पुनश्चैकादशः स्मृतः' । ' न ह्यस्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ' । ' यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनर्विजानत आत्मा भवति गौतम।' 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' । 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।' 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च काल-

---

४।२।१२ कल्याणतरं रूपं कुरुते (कल्याणतरं रूपं तनुते) शेषं शब्रावत्; विज्ञान. २।४।१७, ४।२।६.

विक्रमः । न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः । श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः ' इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तेषां निर्गुणमुक्तिविषयत्वेन प्रसिद्धेष्वेव स्थलेषु मुक्त्यनन्तरं भोगोक्तेश्च । ' अशरीरक्रियागौणदेहादेस्त्वभावतः । चिदानन्दशरीरादेः सदेहाश्च विमोक्षिणः । अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्यन्दाः सुगन्धिनः ॥ ' इत्यादेश्च । मध्व.

सर्वमयस्यात्मनः ब्रह्मणः एव पुण्यपापरूपता कामक्रतुकर्मानुसारेण, आत्मविदः अकामस्य तस्यैव ब्रह्मप्राप्तिः

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयः । तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति । * यथाकारी यथाचारी तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन । अथो खल्वाहुः । काममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति । यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ॥

---

* चरणकरणभेदः छाउ. ५।१०।७ (पृ. ८६८) इत्यत्र व्याख्याने द्रष्टव्यः ।

(१) बृउ. ४।४।५; शब्रा. १४।७।२।६, ७ मनोमयः + (वाङ्मयः) पृथिवीमय....ऽक्रोधमयो (आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमयो) तद्यदेतदिदं (तद्यदेदं) पापेन + (इति) तत्क्रतु (तथाक्रतु) यत्क्रतु (यथाक्रतु) संपद्यते + (इति); ब्रशंकर. २।३।१७, ३०, ३।१।९; भास्कर. २।३।३०, ४।२।६; रामानुज. २।१।३४, ४।२।५, ६ पापेन + (कर्मणा); निंबार्क. ४।२।५; ब्रमध्व. २।३।३३, ४।३।१५; श्रीकर. २।१।३४, ४।२।१२; वल्लभ. २।३।३४, ३।१।९, ३।२।९, ३।४।२५, ४।१।२, १६; विज्ञान. १।१।२०, ३।१।९, ४।२।६, ४।३।१५ पापो (पापी); बलदेव. १।३।१, ४।२।५.

(१) ये अस्य बन्धनसंज्ञकाः उपाधिभूताः, यैः संयुक्तः तन्मयोऽयमिति विभाव्यते, ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्य इह एकत्र प्रतिनिर्दिश्यन्ते — सः वै अयं यः एवं संसरति आत्मा — ब्रह्मैव पर एव, यः अशनायाद्यतीतः । विज्ञानमयः –– विज्ञानं बुद्धिः, तेन उपलक्ष्यमाणः, तन्मयः । ' कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ' इति हिं उक्तम् । विज्ञानमयः विज्ञानप्रायः, यस्मात् तद्धर्मत्वमस्य विभाव्यते –– ' ध्यायतीव लेलायतीव ' इति । तथा मनोमयः मनःसंनिकर्षान्मनोमयः । तथा प्राणमयः, प्राणः पञ्चवृत्तिः तन्मयः, येन चेतनः चलतीव लक्ष्यते । तथा चक्षुर्मयः रूपदर्शनकाले । एवं श्रोत्रमयः शब्दश्रवणकाले । एवं तस्य तस्य इन्द्रियस्य व्यापारोद्भवे तत्तन्मयो भवति ।

एवं बुद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन् शरीरारम्भकपृथिव्यादिभूतमयो भवति । तत्र पार्थिवशरीरारम्भे पृथिवीमयो भवति । तथा वरुणादिलोकेषु आप्यशरीरारम्भे आपोमयो भवति । तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयो भवति । तथा आकाशशरीरारम्भे आकाशमयो भवति । एवं एतानि तैजसानि देवशरीराणि । तेष्वारभ्यमाणेषु तन्मयः तेजोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पश्वादिशरीराणि नरकप्रेतादिशरीराणि च अतेजोमयानि । तान्यपेक्ष्य आह –– अतेजोमय इति । एवं कार्यकरणसंघातमयः सन् आत्मा प्राप्तव्यं वस्त्वन्तरं पश्यन् –– इदं मया प्राप्तं, अदो मया प्राप्तव्यम् –– इत्येवं विपरीतप्रत्ययः तदभिलाषः काममयो भवति । तस्मिन्कामे दोषं पश्यतः तद्विषयाभिलाषप्रशमे चित्तं प्रसन्नं अकलुषं शान्तं भवति, तन्मयः अकाममयः । एवं तस्मिन्विहते कामे केनचित्, स कामः क्रोधत्वेन परिणमते, तेन तन्मयो भवन् क्रोधमयः । स क्रोधः केनचिदुपायेन निवर्तितो यदा भवति, तदा प्रसन्नं अनाकुलं चित्तं सत् अक्रोध उच्यते, तेन तन्मयः । एवं कामक्रोधाभ्यां अकामक्रोधाभ्यां च तन्मयो भूत्वा, धर्ममयः अधर्ममयश्च भवति । न हि कामक्रोधादिभिर्विना धर्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते, ' यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ' इति स्मरणात् ।

धर्ममयः अधर्ममयश्च भूत्वा सर्वमयो भवति—समस्तं धर्माधर्मयोः कार्यं, यावत्किंचिद्व्याकृतं, तत्सर्वं धर्माधर्मयोः फलं, तत् प्रतिपद्यमानः तन्मयो भवति। किं बहुना, तदेतत् सिद्धमस्य––यत् अयं इदंमयः गृह्यमाणविषयादिमयः, तस्मात् अयं अदोमयः। अद इति परोक्षं कार्येण गृह्यमाणेन निर्दिश्यते। अनन्ता हि अन्तःकरणे भावनाविशेषाः। नैव ते विशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते। तस्मिंस्तस्मिन् क्षणे कार्यतोऽवगम्यन्ते––इदमस्य हृदि वर्तते, अदः अस्येति। तेन गृह्यमाणकार्येण इदंमयतया निर्दिश्यते परोक्षः अन्तःस्थो व्यवहारः––अयमिदानीमदोमय इति। संक्षेपतस्तु यथा कर्तुं यथा वा चरितुं शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी, सः तथा भवति। करणं नाम नियता क्रिया विधिप्रतिषेधादिगम्या, चरणं नाम अनियतमिति विशेषः। साधुकारी साधुर्भवतीति यथाकारीत्यस्य विशेषणम्। पापकारी पापो भवतीति च यथाचारीत्यस्य।

ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् अत्यन्ततात्पर्यतैव तन्मयत्वं, न तु तत्कर्ममात्रेण — इत्याशङ्क्याह––पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति। पुण्यपापकर्ममात्रेणैव तन्मयता स्यात्, न तु ताच्छील्यमपेक्षते। ताच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः। तत्र कामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्वमयत्वे हेतुः, संसारस्य कारणं, देहात् देहान्तरसंचारस्य च। एतत्प्रयुक्तो हि अन्यदन्यद्देहान्तरमुपादत्ते। तस्मात् पुण्यापुण्ये संसारस्य कारणम्। एतद्विषयौ हि विधिप्रतिषेधौ। अत्र शास्त्रस्य साफल्यमिति।

अथो अपि अन्ये बन्धमोक्षकुशलाः खलु आहुः—सत्यं कामादिपूर्वके पुण्यापुण्ये शरीरग्रहणकारणम्। तथापि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्यापुण्ये कर्मणी उपचिनोति। कामप्रहाणे तु कर्म विद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं न भवति। उपचिते अपि पुण्यापुण्ये कर्मणी कामशून्ये फलारम्भके न भवतः। तस्मात् काम एव संसारस्य मूलम्। तथा चोक्तमाथर्वणे–– 'कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र' इति। तस्मात् काममय एवायं पुरुषः; यत् अन्यमयत्वं तत् अकारणं विद्यमानमपि––इत्यतः अवधारयति 'काममय एव' इति। यस्मात् स च काममयः सन् यादृशेन कामेन यथाकामो भवति, तत्क्रतुर्भवति––स कामः ईषदभिलाषमात्रेणाभिव्यक्तो यस्मिन्विषये भवति, सः अविहन्यमानः स्फुटीभवन् क्रतुत्वमापद्यते। क्रतुर्नाम अध्यवसायः निश्चयः, यदनन्तरा क्रिया प्रवर्तते। यत्क्रतुर्भवति––यादृक्कामकार्येण क्रतुना यथारूपः क्रतुः अस्य सोऽयं यत्क्रतुः भवति––तत्कर्म कुरुते—यद्विषयः क्रतुः, तत्फलनिर्वृत्तये यत् योग्यं कर्म, तत् कुरुते निर्वर्तयति। यत् कर्म कुरुते, तत् अभिसंपद्यते––तदीयं फलमभिसंपद्यते। तस्मात् सर्वमयत्वे अस्य संसारित्वे च काम एव हेतुरिति। शंकर.

(२) ब्रह्मैव सन्नपहतपाप्मत्वादिब्रह्मरूपयुक्तोऽपि सन्मनोमयः। उपकरणोपकरणिलक्षणसंबन्धेन मनःप्रचुरो मनउपकरणक इति यावत्। एवं प्राणमय इत्यादावपि द्रष्टव्यम्। अतेजोमयस्तेजोव्यतिरिक्तमहदहंकारादिमयः। चतुर्विंशतितत्त्वमयत्वाच्छरीरस्येति द्रष्टव्यम्। अकाममयः कामव्यतिरिक्तसंकल्पश्रद्धामय इत्यर्थः। अक्रोधमयः। प्रीतिमयः। तद्यदेतदिति ब्रह्मापेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देशः। इदंमयोऽदोमयः। एतल्लोकपरलोकमयः।

यथा कर्तुं यथा चर्तुं (चरितुं) शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी, अग्निहोत्रादिकं तु कर्म, तद्योग्यतापादकं संध्यावन्दनादिकं त्वाचरणम्। एतत् 'चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कर्ष्णाजिनिः' (ब्र. सू. ३।१।९) इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। तथा भवति। तत्फलयुक्तो भवतीत्यर्थः। सत्कर्मकारी ब्राह्मणादी रमणीयशरीरयुक्तो भवति पापकारी च चण्डालादिः कुत्सितशरीरयुक्तो भवति। * रंग.

(३) देवादीनां क्षेत्रज्ञानां देवादिशरीरयोगं तत्तत्कर्मसापेक्षं दर्शयन्ति हि श्रुतिस्मृतयः। रामानुज. २।१।३४

(४) मयट् प्राचुर्ये स्वरूपे च। 'आत्मायमाततत्वाद्धि ब्रह्म पूर्णगुणत्वतः। दूरस्थत्वात्स इत्युक्तः समीपस्थो ह्ययं स्मृतः। पूर्णज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानमय ईर्यते। सर्वमन्तृस्वरूपत्वात्स एवोक्तो मनोमयः। बल-

* शेषं शंकरवत् वाक्यव्याख्यानम्।

पूर्णस्वरूपत्वात्स प्राणमय ईरितः । सर्वद्रष्टृस्वरूपत्वाच्चक्षुर्मय इतीर्यते । सर्वश्रोतृस्वरूपत्वात्स श्रोत्रमय ईरितः । सर्वाधारात्सुगन्धत्वात्पृथिवीमय उच्यते । सर्वतृप्तिकरत्वाच्च विष्णुरापोमयः स्मृतः । सर्वकर्तृस्वरूपत्वाच्छ्रुतो वायुमयो हरिः । अवकाशप्रदातृत्वादाकाशमय ईर्यते । पूर्णतेजःस्वरूपत्वात्तेजोमय उदाहृतः । सृष्ट्यादीच्छास्वरूपत्वात्स्मृतः काममयो हरिः । सर्वदुष्टप्रतीपत्वात्स हि क्रोधमयो मतः । सुखादिधर्मरूपत्वाज्ज्ञेयो धर्ममयः प्रभुः । अप्राकृतस्वरूपत्वादनेतन्मय एव च । अपार्थिवो हरेर्गन्धो न तृप्तिश्चाप्यबात्मिका । नाग्नेयं तस्य तेजोऽपि न च वायुर्बलं हरेः । श्रोत्राद्या नास्य चाकाशो मनस्तत्त्वं न तन्मनः । बुद्धितत्त्वं न तद्बुद्धिर्नाहमस्याहमच्युते । महदात्मकं न तच्चित्तं प्रकृतिर्नास्य चेतना । प्रकृत्यादिगुणा यस्मात्तद्गुणप्रतिबिम्बकाः । अतः सर्वमयो विष्णुः सर्वाद्यत्वादतन्मयः । चिदानन्दात्मकास्तस्य गुणाः सर्वगुणात्मकाः । सर्वदाऽतः सर्ववैलक्षण्यमेषां प्रकीर्तितम् । क्रोधः क्षमात्मको यस्य चिदानन्दात्मकस्तथा । अन्यक्रोधसमः क्रोधस्तस्य विष्णोः कथं भवेत् । एवं सर्वगुणास्तस्य सर्वेभ्योऽपि विलक्षणाः । पूर्वप्रज्ञानुसारेण विमुक्तस्तमुपेष्यति । अनादिकालसंबन्धा या प्रज्ञा विष्णुसंश्रया । पूर्वप्रज्ञेति सा प्रोक्ता ब्रह्मादेस्तारतम्यतः ॥' इति च महामीमांसायाम् । 'वर्तमानं यतो विष्णोर्वशे तस्मादिदंमयः । अतीतानागतं यस्मात्तद्वशेऽतो ह्यदोमयः । प्राधान्ये च मयट् प्रोक्तः स्वरूपे च यतो भवेत् । इदंरूपोऽप्यदोरूपस्ततो नित्यत्वतो हरिः । अस्य तस्य प्रधानश्च नित्यपूर्णबलत्वतः ॥' इति च । 'यथा पूर्वं तथेदानीमिति विष्णुस्तदुच्यते । यथा बाह्ये तथैवान्ते ततो यदिति चोच्यते । यथेदानीं तथा नित्यं यस्मादेष भविष्यति । अत एतदिति प्रोक्तो वासुदेवो जगत्पतिः । स यथा करोति पुरुषं तथैवायं भविष्यति । साधुर्भवति साधुं चेत्करोति पुरुषोत्तमः । पापो भवति पापं चेत्स करोति जनार्दनः । तत्प्रेरितेन पुण्येन पुण्यो भवति मानवः । तत्प्रेरितेन पापेन तथा पापः पुमान् भवेत् । आहुश्च तत्कामाधीनं जीवमेनं सदैव हि । तत्कामादस्य कामः स्याद्यथाकामस्तथा भवेत् । कामानुसारिणी निष्ठा कर्मनिष्ठाऽनुसारतः । फलं कर्मानुसारेण विष्णोः काममयस्ततः । जीवोऽयं सर्वदैव स्यान्नान्यथा तु कथंचन ॥' इत्यादि च जीवेश्वराभेदाङ्गीकारे 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' इति सूत्रविरोधः । 'प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः' 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' इत्यादिश्रुतिविरोधश्च । न च व्यावहारिकभेदो नाम कश्चिदस्तीत्यत्र किंचिन्मानम् । भ्रान्तिभेदत्वे श्रुतिसिद्धत्वमेव न स्यात् । न हि निर्दोषश्रुतिवाक्यसिद्धं भ्रान्तमिति युक्तम् । उन्मत्तवाक्यवत्सर्ववेदस्याप्रामाण्यप्रसक्तेः । न च स्वविषयभ्रमत्वादन्यदप्रामाण्यं नाम किंचित् । तन्मते ह्युन्मत्तवाक्यविषयस्याप्यनिर्वाच्यत्वमेव । 'सत्यः सो अस्य महिमा गृणेशवः' । 'त एते सत्याः कामाः' इत्यादिश्रुतिभिर्भगवद्गुणानां सत्यत्वमेव ज्ञायते । 'सत्यमेनमनुविश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः' इति सर्वजीवानां भगवदनुजीवनं च सत्यमित्येवोच्यते । तदा कथं जीवेशभेदस्यासत्यता । न च सर्वविध्यर्थक्रियासिद्धस्य कुत्रचिद्बाधो दृष्टः । 'न हास्य कर्म क्षीयते' 'अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते' इति मुक्त्यनन्तरमपि तदधीनत्वप्रतीतेश्च न भेदस्यासत्यता । न हि संसारावस्थायामक्षीणकर्मता भवति । न च मुख्यार्थं परित्यज्यामुख्यो युक्तः । अतः सत्य एव भेदः । स भगवान् यथाकारी यथा कारयति यथाचारी यथा चारयति तथा भवति । स भगवान् यथाकामो भवति तथाकामो जीवो भवति । इत्थं कामोऽस्य भूयादिति भगवदिच्छावशादस्य कामो भवतीत्यर्थः । क्रतुरितीत्थंकरिष्याम्येवेति निश्चयरूपः कामः । स भगवदिच्छया हि भवति । 'कामेन मे काम आगात्' इति च श्रुतिः ।

मध्व.

तदेष श्लोको भवति । तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं

---

(१) बृउ. ४।४।६; शब्रा. १४।७।२।८ सक्तः सह (सक्तसह) आप्तकाम आत्मकामो न तस्य (आत्मकाम आप्तकामो भवति न तस्मात्) उत्क्रामन्ति + (अत्रैव समवनीयन्ते); ब्रसंकर. २।३।१९, ३।१।८, ३।२।२६, ३।४।११, ४।१।१९, ४।२।७ : ४।२।१२ आत्मकामो + (भवति) न तस्य (न तस्मात्) इत्यपि पाठः,

कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम्। तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे। इति नु कामयमानः। अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति। ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति * ॥

(१) तत् तस्मिन्नर्थे एष श्लोकः मन्त्रोऽपि भवति। तदेव एति तदेव गच्छति, सक्त आसक्तः तत्र उद्भूताभिलाषः सन्नित्यर्थः। कथमेति? सह कर्मणा—यत् कर्म फलासक्तः सन् अकरोत्, तेन कर्मणा सहैव तत् एति तत्फलमेति। किं तत्? लिङ्गं मनः — मनःप्रधानत्वाल्लिङ्गस्य मनो लिङ्गमित्युच्यते। अथवा लिङ्ग्यते अवगम्यते — अवगच्छति — येन, तत् लिङ्गं तत् मनः — यत्र यस्मिन् निषक्तं निश्चयेन सक्तं उद्भूताभिलाषं अस्य संसारिणः। तदभिलाषो हि तत्कर्म कृतवान्। तस्मात्तन्मनोऽभिषङ्गवशादेव अस्य तेन कर्मणा तत्फलप्राप्तिः। तेन एतत्सिद्धं भवति, कामो मूलं संसारस्येति। अतः उच्छिन्नकामस्य विद्यमानान्यपि कर्माणि ब्रह्मविदः वन्ध्यप्रसवानि भवन्ति, 'पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः' इति श्रुतेः।

किंच प्राप्यान्तं कर्मणः — प्राप्य भुक्त्वा अन्तं अवसानं यावत्, कर्मणः फलपरिसमाप्तिं कृत्वेत्यर्थः। कस्य कर्मणोऽन्तं प्राप्येत्युच्यते — तस्य, यत्किंच कर्म इह अस्मिन् लोके करोति निर्वर्तयति अयं, तस्य कर्मणः फलं भुक्त्वा अन्तं प्राप्य, तस्मात् लोकात् पुनः ऐति आगच्छति, अस्मै लोकाय कर्मणे — अयं हि लोकः कर्मप्रधानः, तेनाऽऽह 'कर्मणे' इति — पुनः कर्मकरणाय। पुनः कर्म कृत्वा फलासङ्गवशात् पुनरमुं लोकं याति — इत्येवम्। इति नु एवं नु, कामयमानः संसरति। यस्मात् कामयमान एव एवं संसरति, अथ तस्मात्, अकामयमानो न क्वचित्संसरति।

फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता। अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेः अकामयमानो मुच्यत एव। कथं पुनः अकामयमानो भवति? यः अकामो भवति, असौ अकामयमानः। कथमकामतेत्युच्यते — यो निष्कामः यस्मान्निर्गताः कामाः सोऽयं निष्कामः। कथं कामा निर्गच्छन्ति? य आप्तकामः भवति आप्ताः कामा येन स आप्तकामः। कथमाप्यन्ते कामाः? आत्मकामत्वेन, यस्य आत्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो भवति। आत्मैव अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसः नोर्ध्वं न तिर्यक् नाधः आत्मनोऽन्यत् कामयितव्यं वस्त्वन्तरम् — यस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्, शृणुयात्, मन्वीत, विजानीयाद्वा—एवं विजानन्कं कामयेत। ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति। न चासावन्यः ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति। य एवात्मकामतया आप्तकामः, स निष्कामः अकामः अकामयमानश्चेति मुच्यते। न हि यस्य आत्मैव सर्वं भवति, तस्य अनात्मा कामयितव्योऽस्ति। अनात्मा चान्यः कामयितव्यः, सर्वं च आत्मैवाभूदिति विप्रतिषिद्धम्। सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात्कर्मानुपपत्तिः।

ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि, तेषां न आत्मैव सर्वं भवति, प्रत्यवायस्य जिहा-

---

* एतद्विषयकः प्रपञ्चः छाउ. ६।८।६ (पृ. ९१०) इत्यत्र द्रष्टव्यो व्याख्यानान्तरेषु।

४।२।१३ (न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्ते) इति पाठः, ४।३।१४, ४।४।१६; **भास्कर.** १।४।२१: ३।१।८ पुनरैत्यस्मै (पुनरेत्यसौ), ३।३।३९, ३।४।५०: ४।२।१२ (न तस्मात्) इत्यपि पाठः; **रामानुज.** २।३।२०, ३।१।८, ४।१।१७, ४।२।१२ पुनरैत्य (पुनरेत्य) (न तस्मात्) इत्यपि पाठः; **निंबार्क.** २।३।१९, ४।२।१२ रामानुजवत्; **मध्व.** पुनरैत्य (पुनरेत्य); **ब्रमध्व.** १।१।१७; **श्रीकंठ.** २।३।२०, ४।२।१२ पुनरैत्य (पुनरेत्य) इति नु (इति तु) (न तस्मात्) इत्यपि पाठः; **श्रीकर.** २।२।४०, २।३।१८, ३।१।४, ८, ३।३।३३, ४१, ३।४।५२, ४।२।४, १२, ४।३।६, ४।४।२१ पुनरैत्य (पुनरेत्य) (न तस्मात्) इत्यपि पाठः; **वल्लभ.** १।१।२९, २।३।१९, ३२, ३।४।२५, ४।१।२, ४।२।१, ४।३।१४, १७, ४।४।११ पुनरैत्य (पुनरेत्य) इति नु (इति तु) न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति (नास्य प्राणा उत्क्रामन्तीहैव समवली(नी)यन्ते) (न तस्मात्.... अत्रैव समवलीयन्ते) इत्यपि पाठः; **विज्ञान.** १।३।४२, २।३।१९, ३।३।२९, ४२, ५०, ४।२।१४, ४।३।१५, १६, ४।४।२२; **बलदेव.** १।१।१७, २।३।१८, ४।२।१२, १३.

सितव्यस्य आत्मनोऽन्यस्य अभिप्रेतत्वात् । येन च अशनायाद्यतीतः नित्यं प्रत्यवायासंबद्धः विदित आत्मा, तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः । नित्यमेव अशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति । यस्माच्च जिहासितव्यमन्यं उपादेयं वा यो न पश्यति, तस्य कर्म न शक्यत एव संबन्धुम् । यस्तु अब्रह्मवित्, तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः । अतः कामाभावात् अकामयमानो न जायते, मुच्यत एव ।

तस्य एवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयः, नोत्क्रामन्ति नोर्ध्वं क्रामन्ति देहात् । स च विद्वान् आप्तकामः आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः । सर्वात्मनो हि ब्रह्मणः दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितं एतद्रूपम् — ' तद्वा अस्यैतदाप्तकाममकामं रूपं ' इति । तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियते — अथाकामयमान इत्यादिना । स कथमेवंभूतो मुच्यत इत्युच्यते — यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतं अलुप्तचिद्रूपज्योतिःस्वभावं आत्मानं पश्यति, तस्यैव अकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति । किंतु विद्वान् सः इहैव ब्रह्म, यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते । स ब्रह्मैव सन् ब्रह्म अप्येति । यस्मात् न हि तस्य अब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति, तस्मात् इहैव ब्रह्मैव सन् ब्रह्म अप्येति न शरीरपातोत्तरकालम् । न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिः जीवतोऽन्यः भावः, देहान्तरप्रतिसंधानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते । भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विवक्षितोऽर्थः आत्मैकत्वाख्यः स बाधितो भवेत् । कर्महेतुकश्च मोक्षः प्राप्नोति, न ज्ञाननिमित्त इति । स चानिष्टः । अनित्यत्वं च मोक्षस्य प्राप्नोति । न हि क्रियानिर्वृत्तः अर्थः नित्यो दृष्टः । नित्यश्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते, ' एष नित्यो महिमा ' इति मन्त्रवर्णात् ।

न च स्वाभाविकात् स्वभावात् अन्यत् नित्यं कल्पयितुं शक्यम् । स्वाभाविकश्चेत् अग्न्युष्णवत् आत्मनः स्वभावः, स न शक्यते पुरुषव्यापारानुभावीति वक्तुम् । न हि अग्नेरौष्ण्यं प्रकाशो वा अग्निव्यापारानन्तरानुभावी । अग्निव्यापारानुभावी स्वाभाविकश्चेति विप्रतिषिद्धम् । ज्वलनव्यापारानुभावित्वं उष्णप्रकाशयोरिति चेत्, न, अन्योपलब्धिव्यवधानापगमाभिव्यक्त्यपेक्षत्वात् । ज्वलनादिपूर्वकं अग्निः उष्णप्रकाशगुणाभ्यामभिव्यज्यते, तत् न अग्न्यपेक्षया । किं तर्हि अन्यदृष्टेः अग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ धर्मौ व्यवहितौ, कस्यचित् दृष्ट्या तु असंबध्यमानौ, ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमे दृष्टेरभिव्यज्येते । तदपेक्षया भ्रान्तिरुपजायते—ज्वलनपूर्वकौ एतौ उष्णप्रकाशौ धर्मौ जाताविति । यदि उष्णप्रकाशयोरपि स्वाभाविकत्वं न स्यात्—यः स्वाभाविकोऽग्नेर्धर्मः, तमुदाहरिष्यामः । न च स्वाभाविको धर्म एव नास्ति पदार्थानामिति शक्यं वक्तुम् । न च निगडभङ्ग इव अभावभूतो मोक्षः बन्धननिवृत्तिरुपपद्यते, परमात्मैकत्वाभ्युपगमात्, ' एकमेवाद्वितीयम् ' इति श्रुतेः । न चान्यो बद्धोऽस्ति, यस्य निगडनिवृत्तिवत् बन्धननिवृत्तिः मोक्षः स्यात् । परमात्मव्यतिरेकेण अन्यस्याभावं विस्तरेण अवादिष्म । तस्मात् अविद्यानिवृत्तिमात्रे मोक्षव्यवहार इति च अवोचाम, यथा रज्ज्वादौ सर्पाद्यज्ञाननिवृत्तौ सर्पादिनिवृत्तिः ।

शंकर.

(२) ' अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ' — अतश्च स्वाभाविकत्वादभेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽविद्यां विधूय जीवः परेणानन्तेन प्राज्ञेनाऽऽत्मनैकतां गच्छति । तथा हि लिङ्गम्—' ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ' इत्यादि । * ३।२।२६

' भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ' — अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षय उक्तः । इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते ' तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये ' (छाउ. ६।१४।२) इति ' ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । ४।१।१९

' प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ' — ' अमृतत्वं चानुपोष्य ' इत्यतो विशेषणादात्यन्तिकेऽमृतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः । तत्रापि केनचित्कारणेनोत्क्रान्तिमाशङ्क्य प्रतिषेधति ' अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा

* शेषं बृउ. ४।४।२ (पृ. १२२५) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति'. इत्यतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधान्न परब्रह्मविदो देहात्प्राणानामुत्क्रान्तिरस्तीति चेत् । नेत्युच्यते । यतः शारीरादात्मन एष उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राणानां न शरीरात् । कथमवगम्यते 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति' इति शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । संबन्धसामान्यविषया हि षष्ठी शाखान्तरगतया पञ्चम्या संबन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते । तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही संबध्यते न देहः । न तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जीवात्प्राणा अपक्रामन्ति सहैव तेन भवन्तीत्यर्थः ।

४।२।१२

'स्पष्टो ह्येकेषाम्'— सप्राणस्य च प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादिति । एवं प्राप्ते प्रत्युच्यते — नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्युत्क्रान्तिरुत्क्रान्तिप्रतिषेधस्य देह्यपादानत्वादिति । यतो देहापादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समाम्नातॄणां स्पष्ट उपलभ्यते । तथा ह्यार्तभागप्रश्ने 'यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्याहो नेति' (बृउ. ३।२।११) इत्यत्र 'नेति होवाच याज्ञवल्क्यः' (बृउ. ३।२।११) इत्यनुत्क्रान्तिपक्षं परिगृह्य न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु मृत इत्यस्यामाशङ्कायां 'अत्रैव समवनीयन्ते' इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये 'स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते' (बृउ. ३।२।११) इति सशब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्योत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनादीनि समामनन्ति । देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनः । तत्सामान्यात् 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इत्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधः । यद्यपि प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयं येषां पञ्चमीपाठः । येषां तु षष्ठीपाठस्तेषां विद्वत्संबन्धिन्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्तोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ता न देहिनः । अपि च 'चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' (बृउ. ४।४।२) इत्येवमविद्वद्विषयं सप्रपञ्चमुत्क्रमणं संसारगमनं च दर्शयित्वा 'इति नु कामयमानः' इत्युपसंहृत्याविद्वत्कथाम् 'अथाकामयमानः' इति व्यापदिश्य विद्वांसं यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस एव व्यपदेशः स्यात् । तस्मादविद्वद्विषये प्राप्तयोर्गत्युत्क्रान्त्योर्विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वाय । न च ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मण उत्क्रान्तिर्गतिर्वोपपद्यते निमित्ताभावात् । 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति चैवंजातीयकाः श्रुतयो गत्युत्क्रान्त्योरभावं सूचयन्ति ।

४।२।१३

'स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' — कथं पुनर्मुक्तस्यानेकशरीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यमभ्युपगम्यते यावता 'तत्केन कं विजानीयात्' (बृउ. ४।५।१५) 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्' (बृउ. ४।३।३०) 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति' (बृउ. ४।३।३२) इति चैवंजातीयका श्रुतिर्विशेषविज्ञानं वारयतीत्यत उत्तरं पठति—स्वाप्ययेति । स्वाप्ययः सुषुप्तम् 'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' (छाउ. ६।८।१) इति श्रुतेः । संपत्तिः कैवल्यं 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः । तयोरन्यतरामवस्थामपेक्ष्यैतद्विशेषसंज्ञाभाववचनम् । क्वचित्सुषुप्तावस्थामपेक्ष्योच्यते क्वचित्कैवल्यावस्थाम् । कथमवगम्यते यतस्तत्रैवैतदधिकारवशादाविष्कृतम् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति' (बृउ. २।४।१४) 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' (बृउ. २।४।१४) 'यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति' (बृउ. ४।३।१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । सगुणविद्याविपाकस्थानं त्वेतत्स्वर्गादिवदवस्थान्तरं यत्रैतदैश्वर्यमुपवर्ण्यते । तस्माददोषः ।

ब्रशंकर. ४।४।१६

(३) तदेष इति । एतस्मिन्नर्थेऽयं श्लोकखण्डो भवतीत्यर्थः । तदेव सक्त इति । सक्तः सन्नेति प्राप्नोति एष श्लोको भवतीत्यन्वयः । ब्रह्मैव सन्नाविर्भूतब्रह्मरूपः सन् परब्रह्मणि लीनो भवति । अपिपूर्वस्यैतेर्लयार्थकत्वात् । लयो नाम तद्विविक्ततया दर्शनाभावः । अपहतपाप्मत्वादिब्राह्मरूपसाधर्म्येण परब्रह्मविविक्ततया दर्शनायोग्यो भवतीत्यर्थः । नन्वेतन्न संभवति ब्राह्मरूपाविर्भावो हि परं ब्रह्मोपसन्नस्यैव भवति ।

'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ' इति श्रवणाद्देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिश्च देशविशेषेऽर्चिरादिगतिमन्तरेण न संभवति तद्गतिर्भूतसूक्ष्मप्राणादियुक्तस्यैव भवति तद्योगश्च कर्माधीनः। विधूतकर्मणश्च देहेन्द्रियप्राणयोगासंभवेन देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्त्यसंभवाद्ब्रह्मरूपाविर्भावाभावेन ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति नोपपद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति। तस्मात्प्राणा नोत्क्रामन्तीत्यर्थः। नटस्य शृणोतीतिवदपादानलक्षणसंबन्धे षष्ठी। अत एव समानप्रकरणे माध्यन्दिनशाखायां 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति ' इति स्पष्टं पञ्चमी श्रूयते। रंग

(४) 'अयोग्यकामराहित्यान्मुक्तो निष्काम उच्यते। अ इत्युक्तः परो विष्णुस्तत्कामोऽकाम ईरितः। तथाऽकामयमानः स योग्यकामस्य चापि तु। कादाचित्कसमुद्भूतेर्भगवत्कामनं विना। कामितस्याखिलस्याप्तेराप्तकामश्च मुक्तिगः। चिदानन्दात्मकं रूपं कामत्वेन भविष्यति। यतस्तेनैवात्मकाम इति मुक्तोऽभिधीयते। मुक्तस्य न पुनः प्राणा उत्क्रामन्ति कदाचन। जीवोऽपि ब्रह्मशब्दोक्तो जडाद्गुणबृहत्त्वतः। प्राप्नोति परमं ब्रह्म प्रलये प्रलये सदा। अन्यदा स्वेच्छया विष्णोः स्वरूपाद्बहिरेष्यति। स्वेच्छयाऽन्तर्बहिश्चैवं रमते मुक्त आत्मवान् ॥' इत्यादि च। न चामुक्तस्य कथंचिदाप्तकामता मुख्यतः। ब्रह्माप्येतीति वचनात्पूर्वब्रह्मशब्दो जीववाच्येव। यद्यज्ञाननाशात्परिज्ञानमात्रं तदा स्वस्य ब्रह्मतां विजानातीत्येव स्यात् न तु ब्रह्माप्येतीति। न हि राजपुत्रः पूर्वमात्मानमजानन्पश्चाद्राजपुत्र इति विज्ञाय राजपुत्रमप्येतीत्युच्यते। किंतु राजपुत्रत्वेनात्मानं व्यजानादित्येवोच्यते। विस्मृतकण्ठमणिरपि विज्ञात इत्येवोच्यते न तु प्राप्त इति। अतः पूर्वब्रह्मशब्दो जीववाच्येव। मध्व.

(५) ब्रह्मैव सन्नित्यपि जीव एव ब्रह्मशब्दः। उपपद्यते च विरोधे। ब्रमध्व. १।१।१७

(६) अत्र, अथाकामयमानः कर्ता निरूप्यत इति शेषः। यः पुमान् कर्मकृतावकामस्ततो निष्कामः सन्नात्मकामो निरुपधिस्नेहवान् प्रभौ ततो भगवत्प्राप्त्याऽऽप्तकामो भवतीत्यर्थः। अत्र यथाकारीत्यादिना कमकतुरवोपक्रमादथाकामयमान इत्यनेनापि तथाभूतः स एवोच्यते। एवं सति सत्कर्मणि प्रवृत्त्यर्थं विविधफलानि स्वयमेवोक्त्वा जनान् भ्रामितवानिति स्वोक्तकरणाच्चिरेण दयया निष्कामं करोति सकामतयाऽपि क्रियमाणेन वैदिककर्मणाऽनेकजन्मभिः सस्कारविशेषप्रचयेनापि तथा। ३।४।२५

अत्र प्राणशब्देन प्राणाः सर्वेन्द्रियाणि चोच्यन्ते। आत्मकामशब्देन भगवद्वाचकात्मपदग्रहणेन भक्तस्य स्नेहातिशयजनितप्रभुदिदृक्षार्त्यतिशयस्तादृशो येन मरणमेव संपद्येत, यदि प्रभुप्राकट्ये क्षणमपि विलम्बः स्यात्। अतो भगवत्प्राकट्येनैवात्मस्थितिरिति ध्वन्यते। भक्तिमार्गे प्राकट्यस्यैव परमफलत्वेन तद्दर्शनेनाऽऽप्तकामो भवति। ततः साक्षादाश्लेषादिकामनायां प्राचीनदेहप्राणादेस्तदयोग्यत्वात्ते तत्रैव लीना भवन्तीति। बहिः प्रकटस्यैवाऽन्तरपि प्राकट्यादुत्क्रमणाभाव उच्यते। आत्मातिरिक्तस्य गतिमुक्त्वा तस्य तामाह—'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ' इत्यनेन। उक्तरीत्या पुरुषोत्तमात्मकतल्लीलोपयोगिदेहेन्द्रियादिसंपत्त्या ब्रह्मैव सन्न तु ब्रह्मातिरिक्तदेहादिमानपि तादृशः सन् ब्रह्म बृहत्वात् बृंहणत्वात् पुरुषोत्तमस्वरूपं प्राप्तो भवतीत्यर्थः। अन्यथा जीवस्य ब्रह्मांशत्वेनानन्दांशाविर्भावेन च ब्रह्मत्वे प्राणादिलयोक्त्या ब्रह्म, तदितरव्यवच्छेदे चानुक्तसिद्धे सति ब्रह्मैव सन्निति वा न वदेत्। अत एवैतदग्रे श्लोकोक्तिः—'अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ' इति। मृतिर्धर्मवच्छरीरं हि मर्त्यं, तद्वत्त्वेन जीवोऽपि तथोच्यते। तथा चायं पूर्वं तादृश एव, अथ पुष्टिलीलाप्रवेशानन्तरममृत उक्तरूपशरीरवान् भवति, ततोऽत्र अस्मिन्नेव शरीरे ब्रह्म सम्यगश्नुते। भगवता क्रियमाणलीलारसमनुभवतीत्यर्थः। ४।२।१

यस्तु भगवदनुग्रहेण प्राकृतगुणरहितोऽभूत् स निर्गुणब्रह्मविद्यावानित्युच्यते। तादृशस्यैव मुक्तिप्रकारद्वयमुक्तं, सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन। 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ' इत्यादिश्रुतिस्तु प्रारब्धरहितविषया। निर्गुणब्रह्मविद्यावतोऽपि प्रारब्धभोगस्तु त्वयाऽपि वाच्योऽन्यथा प्रवचनासंभवेन ज्ञानमार्ग एवोच्छिद्येत। ४।३।१४

'भावं जैमिनिर्विकल्पाऽऽमननात्' — जैमिनिराचार्यस्तु मुक्तस्य पुंसो देहादेर्भावं सत्तां मन्यते । तत्र हेतुर्विकल्पेत्यादि । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्य तत्प्राप्तिसाधनत्वमुच्यते । नायमात्मेति श्रुत्या तु वरणमात्रप्राप्यत्वम् । सोऽश्नुत इत्यादिना च परप्राप्त्युपन्यासः क्रियते । 'इहैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येति' इति च पठ्यते । एवं सति मिथो विरोधे तदभावायोक्तव्याख्यानरीत्या ज्ञानमार्गीयस्य ब्रह्मज्ञानेनाक्षरब्रह्मप्राप्तिः, पुष्टिमार्गीयभक्तस्य तु सोऽश्नुत इत्यनेनोक्ता परप्राप्तिरिति व्यवस्थितविकल्प एव श्रुत्यभिमत इति ज्ञायते । तेन नायमात्मेति श्रुतिः परप्राप्तिविषयिणी । इहैवेत्यादिश्रुतिस्तु मर्यादामार्गीयविषयिणीति मन्तव्यम् । एवं सति पुष्टिमार्गीयस्य भोगसाधनात्मकविग्रहवत्त्वं निष्प्रत्यूहं सिद्ध्यति । तत् केन कं पश्येदित्यादिना तु ब्रह्मज्ञानसामयिकीं व्यवस्थामाह, न तु तदुत्तरकालीनपरप्राप्तिसामयिकीमिति किमनुपपन्नम् ।

वल्लभ. ४।४।११

(७) 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इत्युक्तवाक्येष्वप्ययस्य भेदतन्त्रत्वाच्च ब्रह्मैव सन्निति च त्यक्तदेहाद्यभिमान इति प्राप्तगौणब्रह्मभाव इति वाऽर्थः, अपौनरुक्त्याय विशेषणपदस्यैव गौणतौचित्यादिति । १।३।४२

'विशेषं च दर्शयति'—सकामाकामभेदेनोत्क्रान्त्यनुत्क्रान्तिरूपं विशेषं च विदुषां दर्शयति श्रुतिर्यथा 'इति तु कामयमानान्' इत्यन्तेन ब्रह्मान्तां गतिमुक्त्वाऽऽह — 'अथाकामयमानां योऽकामो निष्काम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति । तथा 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥' इति च । विज्ञान. ४।३।१६

तदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति । तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत । एवमेवेदꣳ शरीरꣳ शेते । अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥

(१) स्वप्नबुद्धान्तगमनदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकः संसारो वर्णितः । संसारहेतुश्च विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा वर्णिता । यैश्च उपाधिभूतैः कार्यकरणलक्षणभूतैः परिवेष्टितः संसारित्वमनुभवति, तानि चोक्तानि । तेषां साक्षात्प्रयोजकौ धर्माधर्माविति पूर्वपक्षं कृत्वा, काम एवेत्यवधारितम् । यथा च ब्राह्मणेन अयं अर्थः अवधारितः, एवं मन्त्रेणापीति बन्धं बन्धकारणं च उक्त्वा उपसंहृतं प्रकरणम् — 'इति नु कामयमानः' इति । 'अथाकामयमानः' इत्यारभ्य सुषुप्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः सर्वात्मभावो मोक्षः उक्तः । मोक्षकारणं च आत्मकामतया यत् आप्तकामत्वमुक्तं, तच्च सामर्थ्यात् न आत्मज्ञानमन्तरेण आत्मकामतया आप्तकामत्वमिति — सामर्थ्यात् ब्रह्मविद्यैव मोक्षकारणमित्युक्तम् । अतः यद्यपि कामो मूलमित्युक्तं, तथापि मोक्षकारणविपर्ययेण बन्धकारणं अविद्या इत्येतदपि उक्तमेव भवति । अत्रापि मोक्षः मोक्षसाधनं च ब्राह्मणेनोक्तम् । तस्यैव दृढीकरणाय मन्त्र उदाह्रियते श्लोकशब्दवाच्यः —

तत् तस्मिन्नेवार्थे एष श्लोकः मन्त्रो भवति । यदा यस्मिन्काले सर्वे समस्ताः कामाः तृष्णाप्रभेदाः प्रमुच्यन्ते, आत्मकामस्य ब्रह्मविदः समूलतो विशीर्यन्ते, ये प्रसिद्धा लोके इहामुत्रार्थाः पुत्रवित्तलोकैषणालक्षणाः अस्य प्रसिद्धस्य पुरुषस्य हृदि बुद्धौ श्रिताः आश्रिताः— अथ तदा, मर्त्यः मरणधर्मा सन्, कामवियोगात्समूलतः, अमृतो भवति । अर्थात् अनात्मविषयाः कामा अविद्यालक्षणाः मृत्यवः इत्येतदुक्तं भवति । अतः मृत्युवियोगे विद्वान् जीवन्नेव अमृतो भवति । अत्र अस्मिन्नेव

---

(१) बृउ. ४।४।७; शब्रा. १४।७।२।९, १० श्रिताः (स्थिताः) अथायमशरीरो.....तेज एव (अथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः); ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ८५), १।३।२, ३।२।७; भास्कर. ३।३।३९ (अथायमनस्थिको) इत्यादिः शब्रावत्पाठः; रामानुज. ४।२।७, १०; मध्व. निर्ल्वयनी (निलयनी); श्रीकर. १।३।२, ३।३।४१ श्रिताः (स्थिताः); वल्लभ. ४।२।१; विज्ञान. १।१।२०, ४।३।१६ श्रीकरवत्; बलदेव. ४।२।७, ८, ९, १०.

शरीरे वर्तमानः ब्रह्म समश्नुते, ब्रह्मभावं मोक्षं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । अतः मोक्षः न देशान्तरगमनादि अपेक्षते । तस्मात् विदुषो नोत्क्रामन्ति प्राणाः, यथावस्थिता एव स्वकारणे पुरुषे समवनीयन्ते । नाममात्रं हि अवशिष्यते — इत्युक्तम् ।

कथं पुनः समवनीतेषु प्राणेषु, देहे च स्वकारणे प्रलीने, विद्वान् मुक्तः अत्रैव सर्वात्मा सन् वर्तमानः पुनः पूर्ववत् देहित्वं संसारित्वलक्षणं न प्रतिपद्यते — इत्यत्रोच्यते— तत् तत्र अयं दृष्टान्तः । यथा लोके अहिः सर्पः, तस्य निर्ल्वयनी, निर्मोकः, सा अहिनिर्ल्वयनी, वल्मीके सर्पाश्रये वल्मीकादावित्यर्थः, मृता प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता अनात्मभावेन सर्पेण परित्यक्ता, शयीत वर्तेत — एवमेव, यथा अयं दृष्टान्तः, इदं शरीरं सर्पस्थानीयेन मुक्तेन अनात्मभावेन परित्यक्तं मृतमिव शेते । अथ इतरः सर्पस्थानीयो मुक्तः सर्वात्मभूतः सर्पवत् तत्रैव वर्तमानोऽपि अशरीर एव, न पूर्ववत् पुनः सशरीरो भवति । कामकर्मप्रयुक्तशरीरात्मभावेन हि पूर्वं सशरीरः मर्त्यश्च । तद्वियोगात् अथ इदानीं अशरीरः, अत एव च अमृतः । प्राणः, प्राणितीति प्राणः — 'प्राणस्य प्राणम्' इति हि वक्ष्यमाणे श्लोके, 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' इति च श्रुत्यन्तरे । प्रकरणवाक्यसामर्थ्याच्च पर एव आत्मा अत्र प्राणशब्दवाच्यः । ब्रह्मैव परमात्मैव । किं पुनस्तत् ? तेज एव विज्ञानं ज्योतिः, येन आत्मज्योतिषा जगत् अवभास्यमानं प्रज्ञानेत्रं विज्ञानज्योतिष्मत् सत् अविभ्रंशत् वर्तते ।

यः कामप्रश्नो विमोक्षार्थः याज्ञवल्क्येन वरो दत्तो जनकाय, सहेतुकः बन्धमोक्षार्थलक्षणः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभूतः स एष निर्णीतः सविस्तरः जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधारिण्या श्रुत्या । संसारविमोक्षोपाय उक्तः प्राणिभ्यः । इदानीं श्रुतिः स्वयमेवाह — विद्यानिष्क्रयार्थं जनकेनैव मुक्तमिति । कथम् ? सोऽहं एवं विमोक्षितस्त्वया भगवते तुभ्यं विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रं ददामि—इति ह एवं किल उवाच उक्तवान् जनको वैदेहः । अत्र कस्माद्विमोक्षपदार्थे निर्णीते, विदेहराज्यं आत्मानमेव च न निवेदयति, एकदेशोक्ताविव सहस्रमेव ददाति ? तत्र कोऽभिप्राय इति ।

अत्र केचिद्वर्णयन्ति — अध्यात्मविद्यारसिको जनकः श्रुतमप्यर्थं पुनर्मन्त्रैः शुश्रूषति । अतो न सर्वमेव निवेदयति । श्रुत्वाऽभिप्रेतं याज्ञवल्क्यात् पुनरन्ते निवेदयिष्यामीति हि मन्यते । यदि चात्रैव सर्वं निवेदयामि, निवृत्ताभिलाषोऽयं श्रवणादिति मत्वा, श्लोकान् न वक्ष्यति —इति च भयात् सहस्रदानं शुश्रूषालिङ्गज्ञापनायेति । सर्वमप्येतत् असत्, पुरुषस्येव प्रमाणभूतायाः श्रुतेः व्याजानुपपत्तेः । अर्थशेषोपपत्तेश्च — विमोक्षपदार्थे उक्तेऽपि आत्मज्ञानसाधने, आत्मज्ञानशेषभूतः सर्वैषणापरित्यागः संन्यासाख्यः वक्तव्योऽर्थशेषः विद्यते । तस्मात् श्लोकमात्रशुश्रूषाकल्पना अनृज्वी । अगतिका हि गतिः पुनरुक्तार्थकल्पना । सा च अयुक्ता सत्यां गतौ । न च तत् स्तुतिमात्रमित्यवोचाम । ननु एवं सति 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव' इति वक्तव्यम् — नैष दोषः । आत्मज्ञानवत् अप्रयोजकः संन्यासः पक्षे, प्रतिपत्तिकर्मवत्— इति हि मन्यते । 'संन्यासेन तनुं त्यजेत्' इति स्मृतेः । साधनत्वपक्षेऽपि न 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव' इति प्रश्नमर्हति, मोक्षसाधनभूतात्मज्ञानपरिपाकार्थत्वात् ।

शंकर.

(२) मर्त्योऽमृतो भवति विनष्टाश्लिष्टपूर्वोत्तराघो भवति । अत्र ब्रह्म समश्नुते । अत्रैवोपासनवेलायां ब्रह्मानुभवतीत्यर्थः । अप्ययदर्शनसमानाकारब्रह्मविद्यागमोत्तरकालममृतोऽपि मरणरहितोऽपि मरणात्प्राग् शरीरकल्प एवेत्यर्थः । शरीरस्पर्शिपरपरिवादादिजनितविषादाद्यभावादिति भावः । प्राणो ब्रह्मैव । प्राणभृत्त्वेऽपि तदा(ता)त्विकब्रह्मानुभवसत्त्वात् । आविर्भूतब्रह्मरूप इवेत्यर्थः । तेज एव । अज्ञानलक्षणान्धकारप्रतिभट एवेत्यर्थः ।

* रंग.

(३) 'नोपमर्देनातः' — अतः 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥' इति वचनं न बन्धोपमर्देनामृतत्वं वदति ।

रामानुज. ४।२।१०

* शेषं शंकरवत् । काउ. ६।१४ इत्यत्र रामानुजभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

(४) अथ मर्त्योऽमृतो भवति। अथ मुक्त्यनन्तरं न कदाचिन्मृतिरस्य भवतीत्यर्थः। मुक्त एव परे ब्रह्मणी-च्छया प्रविशति निःसरति च। दर्शनादीन्ब्रह्मणो भोगांश्च करोति। स्वरूपभूताः कामा मुक्तानां भवन्ती-त्यतो हृदि श्रिता इति विशेषणं हृदयस्यैव मोचनात्तस्थाः कामा मुक्तानामपगच्छन्तीति युक्तमेव। न ह्यमुक्तस्यास्य कदाचित्सर्वे कामा मुच्यन्ते। सुप्त्यादावप्यभिभव एव। वासनाया विद्यमानत्वात्। वासनाया हि पुनरुद्भवः। 'यावद्विमुच्येत्पुरुषस्तावत्कामा हृदि स्थिताः। चित्ता-भावाद्विमुक्तस्य स्युः कामास्तद्गताः कुतः। स्वरूपभूत-चित्तेन कामाद्याः स्युः सुखात्मकाः। दुःखात्मकाः प्राकृता वा मुक्तानां न कथंचन॥' इति ब्रह्मतर्के। अयं जीवोऽथ मुक्त्यनन्तरमेवाशरीरो भवति। अमृतः कदापि न मृतः। प्राणाख्यं परब्रह्मैव। 'कतम एको देव इति प्राण इति'। 'स ब्रह्मेत्याचक्षते' इत्यादिश्रुतेः। तेज एव च तेज इति श्रीः। 'अन्येषाममृतत्वं च भवेद्विष्णु-प्रसादतः। नित्यामृतः स भगवान् श्रीश्च नान्यः कथं-चन॥' इति नारदीये। 'प्राणस्तु भगवान्विष्णुः सर्वनेतृत्वतो विभुः। तेजस्तु सर्वतेजस्त्वाच्छ्रीरेव समु-दाहृता॥' इति च। मध्व.

ब्रह्मविदः अणुः पन्थाः, विद्याऽविद्यासमुच्चयः, भूत-भव्येशानस्य पञ्च पञ्चजनाश्रयस्य प्राणचक्षुः-श्रोत्रमनसामधिष्ठातुः ब्रह्मणः ज्ञानं मुक्तिसाधनं, नानादर्शननिषेधः

तदेते श्लोका भवन्ति।

अणुः पन्था विततः पुराणो माꣳ स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव।

तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः॥

(१) आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थे मन्त्रब्राह्मणोक्ते, विस्तरप्रतिपादका एते श्लोका भवन्ति। अणुः सूक्ष्मः पन्थाः दुर्विज्ञेयत्वात्, विततः विस्तीर्णः, विस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वा 'वितरः' इति पाठान्तरात्, मोक्षसाधनो ज्ञानमार्गः पुराणः चिरन्तनः नित्यश्रुति-प्रकाशितत्वात्, न तार्किकबुद्धिप्रभवकुदृष्टिमार्गवत् अर्वाक्कालिकः, मां स्पृष्टः मया लब्ध इत्यर्थः। यो हि येन लभ्यते, स तं स्पृशतीव संबध्यते। तेन अयं ब्रह्म-विद्यालक्षणो मोक्षमार्गः मया लब्धत्वात् 'मां स्पृष्टः' इत्युच्यते। न केवलं मया लब्धः, किं तु अनुवित्तो मयैव। अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फला-वसानतानिष्ठा प्राप्तिः, भुजेरिव तृप्त्यवसानता। पूर्वं तु ज्ञानप्राप्तिसंबन्धमात्रमेवेति विशेषः। किं असावेव मन्त्रदृक् एकः ब्रह्मविद्याफलं प्राप्तः, नान्यः प्राप्तवान्, येन 'अनुवित्तो मयैव' इत्यवधारयति — नैष दोषः, अस्याः फलं आत्मसाक्षिकमनुत्तममिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वात्। एवं हि कृतार्थात्माभिमानकरं आत्मप्र-त्ययसाक्षिकं आत्मज्ञानं, किमतः परं अन्यःस्यात् — इति ब्रह्मविद्यां स्तौति। न तु पुनः अन्यो ब्रह्मवित् तत्फलं न प्राप्नोतीति, 'तद्यो यो देवानाम्' इति सर्वार्थश्रुतेः। तदेवाह — तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण धीराः प्रज्ञावन्तः अन्येऽपि ब्रह्मविद इत्यर्थः, अपियन्ति अपिगच्छन्ति, ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं स्वर्गं लोकम्। स्वर्गलोकशब्दः त्रिवि-ष्टपवाच्यपि सन् इह प्रकरणात् मोक्षाभिधायकः। इतः अस्माच्छरीरपातात् ऊर्ध्वं जीवन्त एव विमुक्ताः सन्तः। शंकर.

(२) विततो वेदान्तेषु विस्तरेण प्रतिपादितः। मां स्पृष्टः। मां प्राप्तः शताधिकनाडीद्वारा स्वदेहस्पर्शी-त्यर्थः। मयैवानुवित्तो भोगदशायां मयैवानुभूतश्च योऽयं पन्था अर्चिरादिमार्गस्तेन मार्गेण धीराः प्रज्ञाशालिनो ब्रह्मविद इतोऽस्माद्देहाद्विमुक्ताः सर्वेभ्यो लोकेभ्य ऊर्ध्वं (स्वर्गं) भगवल्लोकमत्र स्वर्गशब्दः प्रकरणाद्भगवल्लो-कपरः। अपियन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। रंग.

(३) 'तत्प्राप्तेः सुखहेतुत्वात्पन्था इति हरिः श्रुतः। अणुश्च विततश्चासौ यतोऽन्तर्बहिरेव च। श्रिया स्पृष्टः श्रीपतित्वादनुवित्तस्तथैव च। तस्य प्रसादात्संयान्ति तल्लोकं सर्वमोक्षिणः। ऊर्ध्वः स भगवान्सर्वविशिष्टो यत्स-दैव हि॥' मध्व.

(१) बृउ. ४।४।८; शब्रा. १४।७।२।११ तदेते (तदप्येते) (भवन्ति०) विततः (वितरः) ब्रह्म-विदः + (उत्क्रम्य) (ऊर्ध्वं०); भास्कर. ३।३।२९, ४।२।१२ तेन धीराः इत्यादि शब्रावत्; मध्व. ऊर्ध्वं (ऊर्ध्वो).

तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलꣳ हरितं लोहितं च ।
एष पन्था ब्रह्मणा ह्यनुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥

(१) तस्मिन् मोक्षसाधनमार्गे विप्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणाम् । कथम् ? तस्मिन् शुक्लं शुद्धं विमलं आहुः केचित् मुमुक्षवः । नीलं अन्ये, पिङ्गलं अन्ये, हरितं लोहितं च — यथादर्शनम् । नाड्यस्तु एताः सुषुम्नाद्याः श्लेष्मादिरससंपूर्णाः— शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्येत्याद्युक्तत्वात् । आदित्यं वा मोक्षमार्ग एवंविधं मन्यन्ते — 'एष शुक्ल एष नीलः' इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । दर्शनमार्गस्य च शुक्लादिवर्णासंभवात् । सर्वथाऽपि तु प्रकृतात् ब्रह्मविद्यामार्गात् अन्ये एते शुक्लादयः । ननु शुक्लः शुद्धः अद्वैतमार्गः— न, नीलपीतादिशब्दैः वर्णवाचकैः सह अनुद्रवणात् । यान् शुक्लादीन् योगिनो मोक्षपथान् आहुः, न ते मोक्षमार्गाः । संसारविषया एव हि ते — 'चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति शरीरदेशान्निःसरणसंबन्धात्, ब्रह्मादिलोकप्रापका हि ते । तस्मात् अयमेव मोक्षमार्गः— यः आत्मकामत्वेन आप्तकामतया सर्वकामक्षये गमनानुपपत्तौ प्रदीपनिर्वाणवत् चक्षुरादीनां कार्यकरणानां अत्रैव समवनयः— इति एषः ज्ञानमार्गः पन्थाः, ब्रह्मणा परमात्मस्वरूपेणैव ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वैषणेन, अनुवित्तः । तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण ब्रह्मवित् अन्यः अपि एति । कीदृशो ब्रह्मवित् तेन एतीत्युच्यते — पूर्वं पुण्यकृद्भूत्वा पुनस्त्यक्तपुत्राद्येषणः, परमात्मतेजस्यात्मानं संयोज्य तस्मिन्नभिनिर्वृत्तः तैजसश्च — आत्मभूतः इहैव इत्यर्थः । ईदृशो ब्रह्मवित् तेन मार्गेण एति । न पुनः पुण्यादिसमुच्चयकारिणो ग्रहणं, विरोधादित्यवोचाम । 'अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः । शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥' इति च स्मृतेः । 'त्यज धर्ममधर्मं च' इत्यादि पुण्यापुण्यत्यागोपदेशात् । 'निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् । अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥' 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । उपदेक्ष्यति च इहापि तु — 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्' इति कर्मप्रयोजनाभावे हेतुमुक्त्वा, 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तः' इत्यादिना सर्वक्रियोपरमम् । तस्मात् यथा व्याख्यातमेव पुण्यकृत्त्वम् । अथवा यो ब्रह्मवित् तेन एति, स पुण्यकृत् तैजसश्च—इति ब्रह्मवित्स्तुतिरेषा । पुण्यकृति तैजसे च योगिनि महाभाग्यं प्रसिद्धं लोके, ताभ्यां अतः ब्रह्मवित् स्तूयते प्रख्यातमहाभाग्यत्वाल्लोके ।

शंकर.

(२) तस्मिन्नर्चिरादिके मार्गे शुक्लं नीलं पिङ्गलं हरितं लोहितमित्याहुः । 'असौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः' (छाउ. ८।६।१) इति श्रुत्यन्तरात् । एष पन्था एषोऽर्चिरादिः पन्था ब्रह्मणाऽनुवित्तः संबद्धः । ब्रह्मपथ इति यावत् । तेन मार्गेण पुण्यकृद्ब्रह्मवित्पूर्वं पुण्यं कृत्वा तद्वशेन शुद्धान्तःकरणो ब्रह्मविच्च तैजसश्च तैजसस्तेजःसंबन्धी तेजउपासकः पञ्चाग्निविद्यानिष्ठ इति यावत् ।

रंग.

(३) 'रूपमाहुः पञ्चविधं तस्य विष्णोर्महात्मनः । शुक्लं तु वासुदेवाख्यमनिरुद्धं तु नीलकम् । संकर्षणं पिङ्गलं च प्रद्युम्नं हरितं स्मृतम् । नारायणं लोहितं स्यात्पञ्च रूपाण्यजे हरौ । पञ्चभेदविभिन्नो यस्त्वभिन्नोऽपि स्वरूपतः । स पन्था ब्रह्मणा ज्ञातः पद्मजेनैव संततम् । परब्रह्मस्वरूपज्ञो महातेजःश्रियस्तथा । सम्यक्स्वरूपविज्ञानात्तैजसत्वेन कीर्तितः । भगवत्कर्मकर्तृत्वात्पुण्यकृच्चाभिधीयते । एवंविधोऽपि तस्यैव प्रसादाद्याति तां गतिम् । अतः पन्थाः समुद्दिष्टो भगवान्केशवः स्वयम् । स्वगताखिलभेदेन विहीनोऽपि स सर्वदा । सर्वेषां व्यवहाराणां भेदोत्थानां स ईश्वरः । अभिन्नोऽपि ह्यतो भिन्नः पञ्चभेदादिनाऽमृषा ॥'

मध्व.

---

(१) बृउ. ४।४।९; शब्रा. १४।७।२।१२ त्पुण्यकृत्तैजसश्च (त्तैजसः पुण्यकृच्च); ब्रशंकर. ३।४।३९; भास्कर. ३।३।२९, ३।४।३९ शत्रावदपि; श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ४५) त्पुण्यकृत्तैजसश्च (त्पुण्यकृच्च); श्रीकर. १।१।१ (पृ. १५); बलदेव. ३।४।३९.

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥

(१) अन्धं अदर्शनात्मकं तमः संसारनियामकं प्रविशन्ति प्रतिपद्यन्ते । के ? ये अविद्यां विद्यातोऽन्यां साध्यसाधनलक्षणां, उपासते, कर्म अनुवर्तन्त इत्यर्थः । ततः तस्मादपि भूय इव बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति । के ? ये उ विद्यायां अविद्यावस्तुप्रतिपादिकायां कर्मार्थायां त्रय्यामेव विद्यायां, रता अभिरताः । विधिप्रतिषेधपर एव वेदः, नान्योऽस्ति — इति, उपनिषदर्थानपेक्षिण इत्यर्थः । शंकर.

(२) ब्रह्मवित्पुण्यकृदित्युक्तं कर्माङ्गकज्ञानस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वं स्पष्टयति — अन्धं तम इति । ये केवलं स्वर्गादिफलोद्देशेन कर्मानुतिष्ठन्ति न तु ब्रह्मज्ञानार्थितया तेऽन्धं तमः प्रविशन्ति दुस्तरं संसारलक्षणमन्धकारं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । य उ विद्यायां रताः । उशब्दोऽवधारणे । नित्यनैमित्तिकं कर्म परित्यज्य विद्यायामेव यतन्ते ते 'मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः' इत्युक्तरीत्या तामसत्यागवशात्संसारमेव प्रविशन्तीत्यर्थः । फललेशमप्यलब्ध्वा पतिता भवन्तीत्यर्थः । नानेन वचनेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति मन्तव्यम् । रंग.

(३) अन्यथोपासका येऽस्य ते यान्ति ह्यधरं तमः । ततः किंचिद्विशेषेण दुर्ज्ञानस्याविनिन्दकाः । सम्यगाचार्यवचनमविज्ञाय विरोधिनि । सत्त्वबुद्धिं यतः कुर्युस्ततस्तेऽधिकपापिनः । अप्राप्तत्यागिनः प्राप्तनिष्ठाहीनो हि दोषवान् ॥' मध्व.

अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वाꣳसोऽबुधो जनाः ॥

(१) यदि ते अदर्शनलक्षणं तमः प्रविशन्ति, को दोष इत्युच्यते — अनन्दाः अनानन्दाः असुखा नाम ते लोकाः, तेन अन्धेनादर्शनलक्षणेन तमसा आवृताः व्याप्ताः— ते तस्य अज्ञानतमसो गोचराः । तान् ते प्रेत्य मृत्वा अभिगच्छन्ति अभियान्ति । के ? ये अविद्वांसः । किं सामान्येन अविद्वत्तामात्रेण ? नेत्युच्यते — अबुधः, बुधेः अवगमनार्थस्य धातोः क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपं, आत्मावगमवर्जिता इत्यर्थः । जनाः प्राकृता एव जननधर्माणो वा इत्येतत् । शंकर.

(२) ये चाबुधाः प्रत्यगात्मविद्याशून्याः पञ्चाग्निविद्याशून्या इति यावत् । रंग.

(३) 'नित्यदुःखस्वरूपत्वादनन्दं तत्तमो मतम् । बोधके विद्यमानेऽपि ये विदुर्न परं हरिम् । तेऽपि यान्ति तमो घोरं नित्योद्रिक्तासुखात्मकम् ॥' इति च । बुधः सकाशेऽप्यविद्वांस इत्यर्थः । 'बोधनाज्ज्ञानवान् भुत्स्यात्तत्सकाशाच्च ये हरिम् । न विदुस्ते तमो यान्ति सर्वदुःखात्मकं परम् ॥' मध्व.

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥

(१) आत्मानं स्वं परं सर्वप्राणिमनीषितज्ञं हृत्स्थं अशनायादिधर्मातीतं, चेत् यदि, विजानीयात् सहस्रेषु कश्चित् । चेदिति आत्मविद्याया दुर्लभत्वं दर्शयति । कथम् ? अयं पर आत्मा सर्वप्राणिप्रत्ययसाक्षी, यः नेति नेतीत्याद्युक्तः, यस्मान्नान्योऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता, समः सर्वभूतस्थो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः— अस्मि भवामि — इति । पूरुषः पुरुषः । सः किमिच्छन् – तत्स्वरूपव्यतिरिक्तं अन्यद्वस्तु फलभूतं किमिच्छन् कस्य वा अन्यस्य आत्मनो व्यतिरिक्तस्य कामाय प्रयोजनाय । न हि तस्य आत्मन एष्टव्यं फलं, न चाप्यात्मनोऽन्यः अस्ति, यस्य कामाय इच्छति, सर्वस्य आत्मभूतत्वात् । अतः किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्, भ्रंशेत्, शरीरोपाधिकृतदुःखमनु दुःखी स्यात्, शरीरतापमनुतप्येत । अनात्मदर्शिनो हि तद्व्यतिरिक्तवस्त्वन्तरेप्सोः । 'ममेदं स्यात्, पुत्रस्य इदं, भार्याया इदं' इत्येवमीहमानः

---

(१) बृउ. ४।४।१०; शब्रा. १४।७।२।१३ ऽविद्यामु (ऽ संभूतिमु) विद्यायाꣳ (संभूत्याꣳ).

(२) बृउ. ४।४।११; शब्रा. १४।७।२।१४ अनन्दा (असुर्या) प्रेत्याभि (प्रेत्यापि) ऽबुधो (ऽबुधा); मध्व. न्त्यविद्वाꣳ (न्ति येऽविद्वाꣳ); वल्लभ. ३।४।१९ अनन्दा (असुर्या) ऽबुधो (ऽबुधा); बलदेव.२।३।१८.

(१) बृउ. ४।४।१२; शब्रा. १४।७।२।१६ पूरुषः (पुरुषः) संज्वरेत् (संचरेत्); ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ७४); श्रीकर. ३।३।६१, ४।४।७, ८, २२; विज्ञान. ३।३।४२ पूरुषः (पुरुषः).

पुनःपुनर्जननमरणप्रबन्धरूढः शरीररोगमनु रुज्यते । सर्वात्मदर्शिनस्तु तदसंभव इत्येतदाह । * शंकर.

(२) 'यदि जीवः परात्मानमयमस्मीति वेदितुम् । योग्यः शरीरच्छेदादेः कथं दुःखी तदा भवेत् । दुःखी शरीरसंबन्धाज्जीवो विष्णोः प्रसादतः । अदुःखी विप्लुडानन्दं मुक्त एव च भोक्ष्यति । नित्यमुक्तः पूर्णसुखः स्वतन्त्रः पुरुषोत्तमः । परतन्त्रः कथं जीवो योग्यः सोऽस्मीति वेदितुम् । तस्मात्सोऽस्मीति नैवायं विजानीयात्कदाचन । तदीयोऽस्मीति जानीयात्सर्वदैव बुधस्ततः ॥' इति च । मध्व.

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन्संदेह्ये गहने प्रविष्टः ।
स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥

(१) किंच यस्य ब्राह्मणस्य, अनुवित्तः अनुलब्धः, प्रतिबुद्धः साक्षात्कृतः, कथम् ? अहमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं प्रत्यगात्मत्वेनागवतः, आत्मा अस्मिन्संदेह्ये संदेहे अनेकानर्थसंकटोपचये, गहने विषमे अनेकशतसहस्रविवेकविज्ञानप्रतिपक्षे विषमे, प्रविष्टः स यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्तः प्रतिबोधेनेत्यर्थः । स विश्वकृत् विश्वस्य कर्ता । कथं विश्वकृत्त्वं, तस्य किं विश्वकृदिति नाम इत्याशङ्क्याह––सः हि यस्मात् सर्वस्य कर्ता, न नाममात्रम् । न केवलं विश्वकृत् परप्रयुक्तः सन्, किं तर्हि तस्य लोकः सर्वः । किमन्यो लोकः अन्योऽसावित्युच्यते–– स उ लोक एव । लोकशब्देन आत्मा उच्यते । तस्य सर्वं आत्मा, स च सर्वस्यात्मेत्यर्थः । य एष ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतया अनुवित्तः आत्मा अनर्थसंकटे गहने प्रविष्टः, स न संसारी, किं तु पर एव । यस्मात् विश्वस्य कर्ता सर्वस्य आत्मा, तस्य च सर्वं आत्मा । एक एवाद्वितीयः पर एवास्मीत्यनुसंधातव्य इति श्लोकार्थः । शंकर.

(२) प्रतिबुद्धो ध्यातश्चेत्यर्थः । स विश्वकृत्स एव लोककृदीश्वरवद्व्याप्य इति यावत् । तत्र हेतुमाह––स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव । लोकः आश्रयभूतः सर्वस्य कर्ता य ईश्वरस्तस्यापि स ब्रह्मविल्लोक एवाऽऽधार एव 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं' (इति) भगवतैव गीतत्वात् । रंग.

(३) ' यस्य ज्ञातो नित्यबुद्धो भगवान्पुरुषोत्तमः। तस्य लोकः स एवैको यो लोकः परमात्मनः । स हि विष्णुः परो वायोरपि कर्ता प्रकीर्तितः । विश्वो वायुः समुद्दिष्टः पूर्णत्वाज्जीवसंघतः । तदन्यस्यापि सर्वस्य कर्तैको विष्णुरेव हि । प्रविष्टो गहने देहमध्ये संदोघनामनि । तज्ज्ञानी याति तल्लोकं तत्प्रसादाच्च वर्तते ॥ ' मध्व.

इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः ।
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥

(१) किं च इहैव अनेकानर्थसंकुले, सन्तः भवन्तः अज्ञानदीर्घनिद्रामोहिताः सन्तः, कथंचिदिव ब्रह्मतत्त्वं आत्मत्वेन अथ विद्मः विजानीमः, तत् एतद्ब्रह्म प्रकृतम् । अहो वयं कृतार्था इत्यभिप्रायः । यदेतद्ब्रह्म विजानीमः, तत् न चेत् विदितवन्तो वयम्–– वेदनं वेदः, वेदोऽस्यास्तीति वेदी, वेद्येव वेदिः, न वेदिः अवेदिः, ततः अहं अवेदिः स्याम् । यदि अवेदिः स्यां, को दोषः स्यात् ? महती अनन्तपरिमाणा जन्ममरणादिलक्षणा विनष्टिः विनशनम् । अहो वयं अस्मान्महतो विनाशात् निर्मुक्ताः, यत् अद्वयं ब्रह्म विदितवन्त इत्यर्थः । यथा च वयं ब्रह्म विदित्वा अस्माद्विनशनाद्विप्रमुक्ताः, एवं ये तद्विदुः अमृतास्ते भवन्ति । ये पुनः नैवं ब्रह्म विदुः, ते इतरे ब्रह्मविद्भ्योऽन्ये अब्रह्मविद इत्यर्थः, दुःखमेव जन्ममरणादिलक्षणमेव अपियन्ति प्रतिपद्यन्ते, न कदाचिदपि अविदुषां ततो विनिवृत्ति-

---

* रंग. शंकरवत् शब्दार्थः ।

(१) बृउ. ४।४।१३; शब्रा. १४।७।२।१७ देह्ये (देहे); रामानुज. २।३।२२; मध्व. देह्ये (दो (हे) घे); ब्रमध्व. १।१।७ मध्ववत्; श्रीकंठ. २।३।२२; श्रीकर. २।३।२०; बलदेव. २।३।२०.

(१) बृउ. ४।४।१४; शब्रा. १४।७।२।१५ इहैव.... द्वयं (तदेव सन्तस्तदु तद्भवामो) दवेदिर्म (दवेदी म) मेवापि (मेवोप); मध्व. दवेदिर्म (दवेदीर्म); वल्लभ. ३।४।१९ उत्तरार्धमात्रं शब्रावत्.

रित्यर्थः । दुःखमेव हि ते आत्मत्वेनोपगच्छन्ति ।

शंकर.

(२) वेदनं वेदिः । 'सर्वधातुभ्यः' इतीन्प्रत्ययः । नः स्वरार्थः । अवेदिरज्ञानं तदेव महती विनष्टिर्महाहानिरित्यर्थः । रंग.

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥

यदा पुनः एतं आत्मानं, कथंचित् परमकारुणिकं कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन्, अनु पश्चात् पश्यति साक्षात्करोति स्वमात्मानं, देवं द्योतनवन्तं दातारं वा सर्वप्राणिकर्मफलानां यथाकर्मानुरूपं, अञ्जसा साक्षात्, ईशानं स्वामिनं भूतभव्यस्य कालत्रयस्येत्येतत् — न ततः तस्मादीशानाद्देवात् आत्मानं विशेषेण जुगुप्सते गोपायितुमिच्छति । सर्वो हि लोक ईश्वराद्गुप्तिमिच्छति भेददर्शी । अयं तु एकत्वदर्शी न बिभेति कुतश्चन । अतो न तदा विजुगुप्सते, यदा ईशानं देवं अञ्जसा आत्मत्वेन पश्यति । न तदा निन्दति वा कंचित्, सर्वं आत्मानं हि पश्यति, स एवं पश्यन् कं असौ निन्द्यात् ।

* शंकर.

यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥

(१) किं च यस्मात् ईशानात् अर्वाक्, यस्मादन्यविषय एवेत्यर्थः, संवत्सरः कालात्मा सर्वस्य जनिमतः परिच्छेत्ता, यं अपरिच्छिन्दन् अर्वागेव वर्तते, अहोभिः स्वावयवैः अहोरात्रैरित्यर्थः । तत् ज्योतिषां ज्योतिः आदित्यादिज्योतिषामप्यवभासकत्वात्, आयुरित्युपासते देवाः, अमृतं ज्योतिः — अतोऽन्यन्म्रियते, न हि ज्योतिः । सर्वस्य हि एतज्ज्योतिः आयुः । आयुर्गुणेन यस्मात् देवाः तत् ज्योतिरुपासते, तस्मात् आयुष्मन्तस्ते । तस्मात् आयुष्कामेन आयुर्गुणेन उपास्यं ब्रह्मेत्यर्थः ।

शंकर.

(२) आयुः सर्वप्राणिप्राणनहेतुभूतं तं ह देवा उपासते । देवोपास्यत्वं तु तस्यैवेत्यर्थः । रंग.

(३) 'न वत्सराश्च नाहानि यस्य नित्याविकारतः । ज्योतिषां ज्योतिरचलं तद्देवाः समुपासते ॥'

मध्व.

यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥

(१) किं च यस्मिन् यत्र ब्रह्मणि, पञ्च पञ्चजनाः— गन्धर्वादयः पञ्चैव संख्याताः गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि — निषादपञ्चमा वा वर्णाः, आकाशश्च अव्याकृताख्यः — यस्मिन् सूत्रं ओतं च प्रोतं च — यस्मिन्प्रतिष्ठितः । 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाशः' इत्युक्तम् । तमेव आत्मानं अमृतं ब्रह्म मन्ये अहं, न चाहमात्मानं ततोऽन्यत्वेन जाने । किं तर्हि ? अमृतोऽहं ब्रह्म विद्वान्सन् । अज्ञानमात्रेण तु मर्त्योऽहं आसम् । तदपगमात् विद्वानहं अमृत एव ।

शंकर.

'न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च' — अस्मिन्मन्त्रे 'पञ्च पञ्चजनाः' इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् । त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः संपद्यन्ते । तया श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् । ततो ब्रूमः— न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या । कस्मात् । नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि

---

* रंग. शंकरवत् शब्दार्थः ।

(१) बृउ. ४।४।१५; शब्रा. १४।७।२।१८ ततो विजुगुप्सते (तदा विचिकित्सति); मध्व. पश्यत्या (पश्यन्त्या).

(२) बृउ. ४।४।१६; शब्रा. १४।७।२।२० युर्होपा (युर्ह्योपा); ब्रशंकर. १।१।२४, १।३।२२, १।४।१३, ४।४।३; भास्कर. १।१।२४, १।४।१३, ४।४।३; रामानुज. १।३।३१, ३२, ४१, १।४।९, १३ तद्देवा (तं देवा); ब्रमध्व. १।४।१४; श्रीकंठ. १।३।३१, १।४।१३; श्रीकर. १।१।११, २५, १।३।२२, ३२, १।४।११, १३, ४।२।५; वल्लभ. १।४।१३; विज्ञान. १।४।१३, १७; बलदेव. १।३।२६, ३२, १।४।९.

(१) बृउ. ४।४।१७; शब्रा. १४।७।२।१९; ब्रशंकर. १।४।११; भास्कर. १।४।११; रामानुज. १।४।११, १३; निंबार्क. १।४।११; ब्रमध्व. १।४।१२; श्रीकंठ. १।४।११; श्रीकर. १।४।११; वल्लभ. १।४।११; विज्ञान. १।१।३०, १।४।११; बलदेव. १।४।११, ३।४।५२.

नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति येन पञ्चविंशतेरन्तराले पराः पञ्च पञ्चसंख्या निविशेरन् । न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते । तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन्पक्षे दोषो यल्लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यात् । परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति । पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् । समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्च पञ्चेति । न च पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्च पञ्चेति । न च पञ्चसंख्याया एकस्याः पञ्चसंख्यया परया विशेषणं पञ्च पञ्चका इति । उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् । तस्मात्पञ्च पञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसंख्यायाः । कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति । उच्यते---' दिक्संख्ये संज्ञायाम् ' (पा. सू. २।१।५०) इति विशेषस्मरणात्संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः । ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण । ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते । पञ्चजना नाम ये केचित्ते च पञ्चैवेत्यर्थः । सप्तर्षयः सप्तेति यथा । १।४।११

' प्राणादयो वाक्यशेषात् ' — के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते प्राणादय इति— ' यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः ' इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः । तेऽत्र वाक्यशेषगताः संनिधानात्पञ्चजना विवक्षन्ते । जनसंबन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः ' ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः ' (छाउ. ३।१३।६) इत्यत्र । क्वचिच्च ' यत्पाञ्चजन्यया विशा ' (ऋ. सं. ८।५३।७) इति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते । तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः । १।४।१२

' ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ' — भवेयुस्तावत्प्राणादयः पञ्चजना माध्यंदिनानां येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति । काण्वानां तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुर्येऽन्नं प्राणादिषु नाऽऽमनन्तीति । अत उत्तरं पठति — ज्योतिषेति । असति अपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पञ्चसंख्या पूर्येत । तेऽपि हि ' यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः ' इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति ।

* ब्रशंकर. १।४।१३

(३) पञ्चजनसंज्ञाः पञ्चाऽऽकाशश्च यत्र प्रतिष्ठित इत्यर्थः । अत्राऽऽकाशशब्दो भूतान्तरस्याप्युपलक्षकः । पूर्वस्मिन्मन्त्रे ज्योतिषां ज्योतिरिति षष्ठ्यन्तज्योतिःशब्दस्यार्थनिर्णायकसापेक्षत्वात्पञ्चजनशब्दस्याप्यर्थनिर्णायकान्तरसापेक्षत्वात्पञ्चसंख्यान्वययोग्यानि ज्योतींषीन्द्रियाण्येवेत्यवसीयते । तादृशमात्मानममृतं ब्रह्मेत्येवं विद्वानन्योऽप्यमृतो भवतीत्यर्थः । रंग.

(४) 'ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने' — एकेषां काण्वानां पाठेऽसत्यन्ने ज्योतिषा पञ्चजना इन्द्रियाणीति विज्ञायन्ते । तेषां वाक्यशेषः प्रदर्शनार्थः । एतदुक्तं भवति । 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः' इत्यस्मात्पूर्वस्मिन्मन्त्रे 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (बृउ. ४।४।१६) इति ज्योतिषां ज्योतिष्ट्वेन ब्रह्मण्यभिधीयमाने ब्रह्माधीनस्वकार्याणि कानिचिज्ज्योतींषि प्रतिपन्नानि । तानि च विषयाणां प्रकाशकानीन्द्रियाणीति 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः' इत्यनिर्धारितविशेषनिर्देशेनावगम्यन्ते इति ।

पञ्चजनशब्दनिर्दिष्टानीन्द्रियाण्याकाशशब्दप्रदर्शितानि महाभूतानि च ब्रह्मणि प्रतिष्ठितानीति सर्वतत्त्वानां ब्रह्माश्रयत्वप्रतिपादनान्न तन्त्रसिद्धपञ्चविंशतितत्त्वप्रसङ्गः ।

$ रामानुज. १।४।१३

(५) ' न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च' — 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः' इत्यादिषु बहुसंख्योपसंग्रहेऽपि न विरोधः । तस्यैवाकाशादिषु नानाभावात्तदतिरिक्तस्वरूपत्वाच्च ।

¶ ब्रमध्व. १।४।१२

(६) ' यस्मिन् पञ्चपञ्च जनाः ' इत्युदाहृतवाक्ये प्राणादयः पञ्चैव पुरुषभेदेन व्यक्तिभेदात् पञ्चपञ्चेति

---

* भास्कर. निंबार्क. वल्लभ. ब्रशंकरवत् । रामानुज. श्रीकंठ. १।४।११,१२ व्याख्यानं ब्रशंकरवत् ।

$ श्रीकंठ. रामानुजवद्भावः ।

¶ अन्यत् ब्रशंकरवत् ।

रित्यर्थः । दुःखमेव हि ते आत्मत्वेनोपगच्छन्ति ।
शंकर.

(२) वेदनं वेदिः । 'सर्वधातुभ्यः' इतीन्प्रत्ययः । नः स्वरार्थः । अवेदिरज्ञानं तदेव महती विनष्टिर्महाहानिरित्यर्थः । रंग.

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥

यदा पुनः एतं आत्मानं, कथंचित् परमकारुणिकं कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन्, अनु पश्चात् पश्यति साक्षात्करोति स्वमात्मानं, देवं द्योतनवन्तं दातारं वा सर्वप्राणिकर्मफलानां यथाकर्मानुरूपं, अञ्जसा साक्षात्, ईशानं स्वामिनं भूतभव्यस्य कालत्रयस्येत्येतत् — न ततः तस्मादीशानाद्देवात् आत्मानं विशेषेण जुगुप्सते गोपायितुमिच्छति । सर्वो हि लोक ईश्वराद्गुप्तिमिच्छति भेददर्शी । अयं तु एकत्वदर्शी न बिभेति कुतश्चन । अतो न तदा विजुगुप्सते, यदा ईशानं देवं अञ्जसा आत्मत्वेन पश्यति । न तदा निन्दति वा कंचित्, सर्वं आत्मानं हि पश्यति, स एवं पश्यन् कं असौ निन्द्यात् ।
* शंकर.

यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥

(१) किं च यस्मात् ईशानात् अर्वाक्, यस्मादन्यविषय एवेत्यर्थः, संवत्सरः कालात्मा सर्वस्य जनिमतः परिच्छेत्ता, यं अपरिच्छिन्दन् अर्वागेव वर्तते, अहोभिः स्वावयवैः अहोरात्रैरित्यर्थः । तत् ज्योतिषां ज्योतिः आदित्यादिज्योतिषामप्यवभासकत्वात्, आयुरित्युपासते देवाः, अमृतं ज्योतिः — अतोऽन्यन्म्रियते, न हि ज्योतिः । सर्वस्य हि एतज्ज्योतिः आयुः । आयुर्गुणेन यस्मात् देवाः तत् ज्योतिरुपासते, तस्मात् आयुष्मन्तस्ते । तस्मात् आयुष्कामेन आयुर्गुणेन उपास्यं ब्रह्मेत्यर्थः ।
शंकर.

(२) आयुः सर्वप्राणिप्राणनहेतुभूतं तं ह देवा उपासते । देवोपास्यत्वं तु तस्यैवेत्यर्थः । रंग.

(३) 'न वत्सराश्च नाहानि यस्य नित्याविकारतः । ज्योतिषां ज्योतिरचलं तद्देवाः समुपासते ॥'
मध्व.

यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥

(१) किं च यस्मिन् यत्र ब्रह्मणि, पञ्च पञ्चजनाः— गन्धर्वादयः पञ्चैव संख्याताः गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि — निषादपञ्चमा वा वर्णाः, आकाशश्च अव्याकृताख्यः — यस्मिन् सूत्रं ओतं च प्रोतं च — यस्मिन्प्रतिष्ठितः । 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाशः' इत्युक्तम् । तमेव आत्मानं अमृतं ब्रह्म मन्ये अहं, न चाहमात्मानं ततोऽन्यत्वेन जाने । किं तर्हि ? अमृतोऽहं ब्रह्म विद्वान्सन् । अज्ञानमात्रेण तु मर्त्योऽहं आसम् । तदपगमात् विद्वानहं अमृत एव ।
शंकर.

'न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च' — अस्मिन्मन्त्रे 'पञ्च पञ्चजनाः' इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् । त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः संपद्यन्ते । तया श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् । ततो ब्रूमः— न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या । कस्मात् । नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि

---

* रंग. शंकरवत् शब्दार्थः ।

(१) बृउ. ४।४।१५; शब्रा. १४।७।२।१८ ततो विजुगुप्सते (तदा विचिकित्सति); मध्व. पश्यत्या (पश्यन्त्या).

(२) बृउ. ४।४।१६; शब्रा. १४।७।२।२० युर्होपा (युर्ह्योपा); ब्रशंकर. १।१।२४, १।३।२२, १।४।१३, ४।४।३; भास्कर. १।१।२४, १।४।१३, ४।४।३; रामानुज. १।३।३१, ३२, ४१, १।४।९, १३ तद्देवा (तं देवा); ब्रमध्व. १।४।१४; श्रीकंठ. १।३।३१, १।४।१३; श्रीकर. १।१।११, २५, १।३।२२, ३२, १।४।११, १३, ४।२।५; वल्लभ. १।४।१३; विज्ञान. १।४।१३, १७; बलदेव. १।३।२६, ३२, १।४।९.

(१) बृउ. ४।४।१७; शब्रा. १४।७।२।१९; ब्रशंकर. १।४।११; भास्कर. १।४।११; रामानुज. १।४।११, १३; निंबार्क. १।४।११; ब्रमध्व. १।४।१२; श्रीकंठ. १।४।११; श्रीकर. १।४।११; वल्लभ. १।४।११; विज्ञान. १।१।३०, १।४।११; बलदेव. १।४।११, ३।४।५२.

नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति येन पञ्च-विंशतेरन्तराले पराः पञ्च पञ्चसंख्या निविशेरन् । न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते । तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन्पक्षे दोषो यल्लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यात् । परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति । पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् । समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्च पञ्चेति । न च पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्च पञ्चेति । न च पञ्चसंख्याया एकस्याः पञ्चसंख्यया परया विशेषणं पञ्च पञ्चका इति । उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् । तस्मात्पञ्च पञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसंख्यायाः । कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति । उच्यते—'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (पा. सू. २।१।५०) इति विशेषस्मरणात्संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः । ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण । ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते । पञ्चजना नाम ये केचित्ते च पञ्चैवेत्यर्थः । सप्तर्षयः सप्तेति यथा । १।४।११

'प्राणादयो वाक्यशेषात्'— के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते प्राणादय इति—'यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः' इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः । तेऽत्र वाक्यशेषगताः संनिधानात्पञ्चजना विवक्षन्ते । जनसंबन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः 'ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः' (छाउ. ३।१३।६) इत्यत्र । क्वचिच्च 'यत्पाञ्चजन्यया विशा' (ऋ. सं. ८।५३।७) इति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते । तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः ।

१।४।१२

'ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने'— भवेयुस्तावत्प्राणादयः पञ्चजना माध्यंदिनानां येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति । काण्वानां तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुर्येऽन्नं प्राणादिषु नाऽऽमनन्तीति । अत उत्तरं पठति — ज्योतिषेति । असति अपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पञ्चसंख्या पूर्येत । तेऽपि हि 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः' इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति ।

* ब्रशंकर. १।४।१३

(३) पञ्चजनसंज्ञाः पञ्चाऽऽकाशश्च यत्र प्रतिष्ठित इत्यर्थः । अत्राऽऽकाशशब्दो भूतान्तरस्याप्युपलक्षकः । पूर्वस्मिन्मन्त्रे ज्योतिषां ज्योतिरिति षष्ठ्यन्तज्योतिःशब्दस्यार्थनिर्णायकसापेक्षत्वात्पञ्चजनशब्दस्याप्यर्थनिर्णायकान्तरसापेक्षत्वात्पञ्चसंख्यान्वययोग्यानि ज्योतींषीन्द्रियाण्येवेत्यवसीयते । तादृशमात्मानममृतं ब्रह्मेत्येवं विद्वानन्योऽप्यमृतो भवतीत्यर्थः । रंग.

(४) 'ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने'— एकेषां काण्वानां पाठेऽसत्यन्ने ज्योतिषा पञ्चजना इन्द्रियाणीति विज्ञायन्ते । तेषां वाक्यशेषः प्रदर्शनार्थः । एतदुक्तं भवति । 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः' इत्यस्मात्पूर्वस्मिन्मन्त्रे 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (बृउ. ४।४।१६) इति ज्योतिषां ज्योतिष्ट्वेन ब्रह्मण्यभिधीयमाने ब्रह्माधीनस्वकार्याणि कानिचिज्ज्योतींषि प्रतिपन्नानि । तानि च विषयाणां प्रकाशकानीन्द्रियाणीति 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः' इत्यनिर्धारितविशेषनिर्देशेनावगम्यन्ते इति ।

पञ्चजनशब्दनिर्दिष्टानीन्द्रियाण्याकाशशब्दप्रदर्शितानि महाभूतानि च ब्रह्मणि प्रतिष्ठितानीति सर्वतत्त्वानां ब्रह्माश्रयत्वप्रतिपादनान्न तन्त्रसिद्धपञ्चविंशतितत्त्वप्रसङ्गः ।

$ रामानुज. १।४।१३

(५) 'न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च'— 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः' इत्यादिषु बहुसंख्योपसंग्रहेऽपि न विरोधः । तस्यैवाकाशादिषु नानाभावात्तदतिरिक्तस्वरूपत्वाच्च ।

¶ ब्रमध्व. १।४।१२

(६) 'यस्मिन् पञ्चपञ्च जनाः' इत्युदाहृतवाक्ये प्राणादयः पञ्चैव पुरुषभेदेन व्यक्तिभेदात् पञ्चपञ्चेति

---

* भास्कर. निंबार्क. वल्लभ. ब्रशंकरवत् । रामानुज. श्रीकंठ. १।४।११,१२ व्याख्यानं ब्रशंकरवत् ।

$ श्रीकंठ. समानुजवद्भावः ।

¶ अन्यत् ब्रशंकरवत् ।

वीप्सयोक्ताः ते च कार्यभूता एव शक्तय इति।

विज्ञान. १।४।१२

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः।
ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम् ॥

(१) किं च तेन हि चैतन्यात्मज्योतिषा अवभास्यमानः प्राणः आत्मभूतेन प्राणिति, तेन प्राणस्यापि प्राणः सः, तं प्राणस्य प्राणम्। तथा चक्षुषोऽपि चक्षुः। उत श्रोत्रस्यापि श्रोत्रम्। ब्रह्मशक्त्यधिष्ठितानां हि चक्षुरादीनां दर्शनादिसामर्थ्यम्। स्वतः काष्ठलोष्टसमानि हि तानि चैतन्यात्मज्योतिःशून्यानि। मनसोऽपि मनः इति ये विदुः — चक्षुरादिव्यापारानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं, न विषयभूतं ये विदुः—ते निचिक्युः निश्चयेन ज्ञातवन्तः ब्रह्म, पुराणं चिरन्तनं, अग्र्यं अग्रे भवम्। 'तद्यदात्मविदो विदुः' इति ह्याथर्वणे।

शंकर.

(२) प्राणस्येति प्राणशब्देन स्पर्शेन्द्रियं गृह्यते। वायुसंबन्धित्वात्स्पर्शेन्द्रियस्य। मुख्यप्राणस्य ज्योतिःशब्देन प्रदर्शनायोगात्। चक्षुष इति चक्षुरिन्द्रियम्। श्रोत्रस्येति श्रोत्रेन्द्रियम्। अन्नस्येति घ्राणरसनयोस्तन्त्रेणोपादानम्। अन्नशब्दोदितपृथिवीसंबन्धित्वात् घ्राणेन्द्रियमनेन गृह्यते। अद्यतेऽनेनेत्यन्नमिति रसनेन्द्रियमपि गृह्यते। मनस इति मनः। घ्राणरसनयोस्तन्त्रेणोपादानमिति पञ्चत्वमप्यविरुद्धम्। प्रकाशकानि मनःपर्यन्तानीन्द्रियाणि पञ्चजनशब्दनिर्दिष्टानि। तदविरोधाय घ्राणरसनयोस्तन्त्रेणोपादानम्।

* रामानुज. १।४।१३

(३) 'प्राणश्चक्षुस्तथैवान्नं मनः श्रोत्रं च पञ्चमम्। मूलप्रकृतिसंयुक्तं यद्गतं प्रतिपूरुषम्॥'

मध्व.

मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति॥

(१) तद्ब्रह्मदर्शने साधनमुच्यते — मनसैव परमार्थज्ञानसंस्कृतेन आचार्योपदेशपूर्वकं च अनुद्रष्टव्यम्। तत्र च दर्शनविषये ब्रह्मणि न इह नाना अस्ति किंचन किंचिदपि। असति नानात्वे, नानात्वमध्यारोपयति अविद्यया। सः मृत्योः मरणात्, मृत्युं मरणं आप्नोति। कोऽसौ? य इह नानेव पश्यति। अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण नास्ति परमार्थतो द्वैतमित्यर्थः।

शंकर.

(२) तज्ज्ञाने साधनमाह—मनसैवानुद्रष्टव्यम्। अनु पश्चाच्छ्रवणमननानन्तरमित्यर्थः। मनसैव द्रष्टव्यम्। दर्शनसमानाकारस्मृतिसंततिरूपध्यानं विशुद्धेन मनसा संपाद्यमित्यर्थः।

नन्वेकस्याऽऽत्मनः पञ्चजनभूताकाशाद्याधारत्वं न संभवतीति मन्यमानं प्रत्याह — नेह नानाऽस्ति किंचन। इह द्रष्टव्ये ब्रह्मणि। नानाशब्दो भावप्रधानः। नानात्वमित्यर्थः। यस्मिन्पञ्च पञ्चजना इति मन्त्रनिष्ठ आत्मनि किंचन नानात्वं नास्ति भेदलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। इवशब्दोऽल्पार्थः। निखिलप्रपञ्चाधारभूत आत्मनि अल्पमपि नानात्वं यः पश्यति स संसारात्संसारमाप्नोति।

---

* रंग. श्रीकंठ. रामानुजवत्।

(१) बृउ. ४।४।१८; शब्रा. १४।७।२।२१ श्रोत्रं + (अन्नस्यान्नं); ब्रशंकर. १।१।२३, १।३।३९ : १।४।१२ शब्रावत्; भास्कर. १।१।२३ : १।४।१२ शब्रावत्; रामानुज. १।४।१२ शब्रावत्; निंबार्क. १।४।११ शब्रावत्; ब्रमध्व. १।४।१३ शब्रावत्; श्रीकंठ. १।४।१२, १३ शब्रावत्; श्रीकर. १।१।२४, १।३।३९, १।४।११ : १।४।१२ शब्रावत्, २।४।१०; वल्लभ. १।४।१२ शब्रावत्; विज्ञान. १।४।१२ शब्रावत्; बलदेव. १।२।१, १।४।१२.

(१) बृउ. ४।४।१९; शब्रा. १४।७।२।२१, २२ मनसैवानुद्रष्टव्यं (मनसैवाप्तव्यं); ब्रशंकर. १।४।२२, २।१।१४, २।३।४८, ३।२।३६, ४।१।३; भास्कर. २।१।१४; रामानुज. १।१।१ (पृ. १४, ६३, १२१, १२२), १।१।४ (पृ. १५१), २।१।१५ (पृ. ४२३, ४३६, ४४३), ३।३।३९; निंबार्क. ३।३।३९; ब्रमध्व. ३।२।३१; श्रीकर. २।२।२७, ३।३।३८, ३९; वल्लभ. १।१।४, १।४।१५; विज्ञान. १।१।३ (पृ. ७२), १।१।४ (पृ. १११), १।४।२०, २।१।१४, २।३।४३, ३।२।३०; बलदेव. १।२।१, ३।२।२४, ३।३।३९.

अत्यन्तं संसारमाप्नोतीत्यर्थः । अस्य वाक्यस्य परैरप्येवं व्याख्यातत्वान्नात्र वाक्ये प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादनं प्रका(त्या)शा कार्या । रंग.

(३) इति भेदनिषेधो बहुधा दृश्यत इति । तत्कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात्तत्प्रत्यनीकनानात्वं प्रतिषिध्यते । न पुनः 'बहु स्यां प्रजायेय' (छाउ. ६।२।३) इति बहुभवनसंकल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं श्रुतिसिद्धं प्रतिषिध्यत इति परिहृतम् । नानात्वनिषेधादियमपरमार्थविषयेति चेन्न । प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणानवगतनानात्वं दुरारोहं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तदेव बाध्यते इत्युपहास्यमिदम् ।

* रामानुज १।१।१ (पृ. ६३–६४)

(४) ' तस्य रूपगुणाद्येषु न कश्चिद्भेद इष्यते । तद्भेददर्शी संयाति मृत्योर्मृत्य्वभिधं तमः ॥ '

मध्व.

एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ।
विरजः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ॥

(१) यस्मादेवं तस्मात्, एकधैव एकेनैव प्रकारेण विज्ञानघनैकरसप्रकारेण आकाशवन्निरन्तरेण अनुद्रष्टव्यम् । यस्मात् एतद्ब्रह्म अप्रमयं अप्रमेयं, सर्वैकत्वात् । अन्येन हि अन्यत् प्रमीयते । इदं तु एकमेव, अतः अप्रमेयम् । ध्रुवं नित्यं कूटस्थं अविचालीत्यर्थः । ननु विरुद्धमिदमुच्यते—अप्रमेयं ज्ञायत इति च ; 'ज्ञायते' इति प्रमाणैर्मीयत इत्यर्थः, 'अप्रमेयम्' इति च तत्प्रतिषेधः—नैष दोषः, अन्यवस्तुवत् अनागमप्रमाणप्रमेयत्वप्रतिषेधार्थत्वात् । यथा अन्यानि वस्तूनि आगमनिरपेक्षैः प्रमाणैः विषयीक्रियन्ते, न तथा एतत् आत्मतत्त्वं प्रमाणान्तरेण विषयीकर्तुं शक्यते । सर्वस्यात्मत्वे केन कं पश्येत् विजानीयात्—इति प्रमातृप्रमाणादिव्यापारप्रतिषेधेनैव आगमोऽपि विज्ञापयति, न तु अभिधानाभिधेयलक्षणवाक्यधर्माङ्गीकरणेन । तस्मात् न आगमेनापि स्वर्गमेर्वादिवत् तत् प्रतिपाद्यते । प्रतिपादयित्रात्मभूतं हि तत् । प्रतिपादयितुः प्रतिपादनस्य प्रतिपाद्यविषयत्वात्, भेदे हि सति तत् भवति । ज्ञानं च तस्मिन् परात्मभावनिवृत्तिरेव । न तस्मिन् साक्षात् आत्मभावः कर्तव्यः, विद्यमानत्वादात्मभावस्य । नित्यो हि आत्मभावः सर्वस्य अतद्विषय इव प्रत्यवभासते । तस्मात् अतद्विषयाभासनिवृत्तिव्यतिरेकेण न तस्मिन्नात्मभावो विधीयते । अन्यात्मभावनिवृत्तौ, आत्मभावः स्वात्मनि स्वाभाविको यः, स केवलो भवतीति— आत्मा ज्ञायत इत्युच्यते । स्वतश्चाप्रमेयः प्रमाणान्तरेण न विषयीक्रियते इति उभयमप्यविरुद्धमेव । विरजः विगतरजः, रजो नाम धर्माधर्मादिमलं तद्रहित इत्येतत् । परः—परो व्यतिरिक्तः सूक्ष्मो व्यापी वा आकाशादपि अव्याकृताख्यात् । अजः न जायते । जन्मप्रतिषेधात् उत्तरेऽपि भावविकाराः प्रतिषिद्धाः, सर्वेषां जन्मादित्वात् । आत्मा, महान्परिमाणतः, महत्तरः सर्वस्मात् । ध्रुवः अविनाशी । शंकर.

(२) अप्रमयमपरिच्छेद्यं सर्वभूतात्मभूतं ब्रह्मैकत्वेनैव द्रष्टव्यमित्यर्थः । व्यासार्यैस्तु एकधाऽनुद्रष्टव्यं केषांचित्स्वनिष्ठत्वं ब्रह्मान्यपरतन्त्रत्वं वा न मन्तव्यमपि तु परमात्मपरतन्त्रतयैकरूपमेव द्रष्टव्यमित्यर्थ इत्युक्तम् । 'नेह नानाऽस्ति किंचन ' इत्यत्रापि अब्रह्मात्मकनानात्वं निषिध्यत इत्युक्तम् । तदप्यविरुद्धमेव । एकार्थपर्यवसायित्वाद्द्वयोरपीति द्रष्टव्यम् । विरज इति । विरजो रागादिदोषरहितः । आकाशादपि परः कारणभूतः । ध्रुवः स्थिरोऽविनाशीत्यर्थः । अज उत्पत्तिरहितः । एवंभूतो महानात्मा । रंग.

(३) ' तस्मादेकप्रकारेण द्रष्टव्यो भगवान् हरिः । परिमाणविहीनत्वादप्रमेय इतीरितः ॥' इत्यादिवचनादप्रमेयत्वमवाच्यत्वममनोविषयत्वं च सर्वात्मना न । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इत्युक्तत्वात् । न च केनाप्यवाच्यस्य लक्षणा दृष्टा । क्षीरमाधुर्यविशेषादेरपि तत्तच्छब्देनैव वाच्यत्वात् । 'विशदं क्षीरमाधुर्यं गुडे तीक्ष्णं घृते स्थिरम्' इत्यादि च । न च निर्गुणस्य सत्त्वमेवास्ति । गुणभेदादीनामपि सन्त्येव गुणाः । न चानवस्था । स्वनिर्वाहकत्वात् ।

---

* बृउ. ४।४।२२ इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

(१) बृउ. ४।४।२०; शब्रा. १४।७।२।२२, २३ एकधैवा (मनसैवा) महान्ध्रु (महा ध्रु); रामानुज. ३।३। ३९; श्रीकर. ३।३।३८, ३९; विज्ञान. ११।१।३ (पृ. ७१) एकधैवा (मनसैवा), ११।२०, २।१।१४, २।३।४३ दप्रमयं (दप्रमेयं).

'अवाच्यममनोगम्यमगुणं चेत्कुतोऽस्ति तत् । तस्मादेवं वदन्यस्तु शून्यतामर्थतो वदेत् । गुणाश्च गुणिनः सर्वे स्वेनैव गुणिनो गुणाः ॥' इत्यादि च ।

मध्व.

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनꣳ हि तदिति * ॥

(१) तं ईदृशमात्मानमेव, धीरः धीमान् विज्ञाय उपदेशतः शास्त्रतश्च, प्रज्ञां शास्त्राचार्योपदिष्टविषयां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं, कुर्वीत ब्राह्मणः — एवं प्रज्ञाकरणसाधनानि संन्यासशमदमोपरमतितिक्षासमाधानानि कुर्यादित्यर्थः । न अनुध्यायात् नानुचिन्तयेत्, बहून् प्रभूतान् शब्दान् । तत्र बहुत्वप्रतिषेधात् केवलात्मैकत्वप्रतिपादकाः स्वल्पाः शब्दा अनुज्ञायन्ते । 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्' 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' इति च आथर्वणे । वाचो विग्लापनं विशेषेण ग्लानिकरं श्रमकरं, हि यस्मात्, तत् बहुशब्दाभिध्यानमिति ।

¶ शंकर.

(२) तादृशमात्मानं धीरः प्राज्ञशाली विज्ञाय श्रवणमननाभ्यां ज्ञात्वा प्रज्ञां निदिध्यासनं कुर्वीतेत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणग्रहणं द्विजातेरुपलक्षणम् । यद्वा ब्रह्माधीत इति ब्राह्मणोऽधीतवेद इत्यर्थः । इतिः मन्त्रसमाप्तौ ।

रंग.

(३) 'सर्वमस्य वशे यस्माद्धरिः सर्ववशी ततः । सर्वस्य ब्रह्मरुद्रादेरन ईशान एव च । गुणाधिकः पालकश्चेत्यतोऽधिपतिरीरितः ॥' इति च । 'भूत एव चाधिपतिर्नास्याधिपत्यमादिमत् । नित्यबोधात्मकत्वाच्चो मुनिः प्रोक्तो जनार्दनः । तं विद्वांश्च मुनिर्नाम बोधस्तस्याप्यमुख्यतः । यं विदित्वा विमुक्ताश्चायुक्तकामविवर्जिताः । उत्पत्तिलयहीनाश्च नित्यानन्दैकभोगिनः । आनन्दभिक्षां विष्णूत्थां चरन्त्यज्ञानवर्जिताः । स एष मोक्षदो विष्णुर्यत्कल्याणं कृतं मया । पापं कृतं मयेत्येतन्न कदाचित्करिष्यति । कृते मया पुण्यपापे इति यच्चेतनात्मनाम् । तत्सर्वमत एवोक्तं विष्णोः सर्वेश्वरेश्वरात् । तीर्णो हि वर्तते नित्यं पुण्यपापे जनार्दनः । नैनं कदाचित्तपतः पुण्यपापे जनार्दनम् ॥' इति च ।

मध्व.

(४) 'सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात्' — अत्रैवकारेण भगवदतिरिक्तं प्रतिषिद्ध्य तद्विषयकज्ञानानुकूलं प्रयत्नं श्रवणात्मकं विज्ञायेति विधाय स्मरणमपि तन्मात्रविषयकमेव प्रज्ञां कुर्वीतेति वचनेन विधाय तदेकनिष्ठताहेतुभूतानामेव शब्दानामावर्तनमर्थानुसंधानमपि कर्तव्यं, नान्येषामिति नानुध्यायात् बहूनित्यनेनोक्तवती । अत्रान्वित्युपसर्गेण ध्यानस्य पश्चाद्भावित्वमुच्यते । तेन योग्यतया श्रवणकीर्तने एव तत्पूर्वभाविनी प्राप्येते ।

एतेन भगवद्धर्माणामात्मधर्मत्वेनान्तरङ्गत्वादाश्रमकर्मणो देहधर्मत्वेन बहिरङ्गत्वात्तदविरोधेनैव तत् कर्तव्यमिति स्थितम् । अत एव भगवद्धर्माऽन्यधर्मे प्रतिषिद्ध्य तेषां सर्वेभ्य आधिक्यं ज्ञापयितुं, 'स वा अयमात्मा' 'सर्वस्य वशी' इत्यादिना भगवन्माहात्म्यमुक्तम् ।

वल्लभ. ३।४।३३

(५) इत्यादिश्च निर्गुणविद्याविधिः तमेवेत्येवकारेणोपाधितद्गुणादिविषयत्वस्य ज्ञाने प्रतिषेधादिति बोध्यम् ।

विज्ञान. ३।३।२०

वेदयज्ञदानतपसां आत्मविद्याहेतुत्वं, पुत्रवित्तलोकैषणात्रयसंन्यासिनो ब्रह्मज्ञानिनः, पापपुण्यतरणसाधनं आत्मज्ञानं, शमदमादीनां आत्मदर्शनहेतुत्वं, आत्मा वसुदानः, अभयं ब्रह्मैव ब्रह्मज्ञः

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते ।

---

* रामानुज. बृउ. २।४।५ (पृ. १०९४) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

¶ छाउ. ८।७।१ इत्यत्र (पृ.९६९) ब्रशंकर. द्रष्टव्यम् ।

(१) बृउ. ४।४।२१; शब्रा. १४।७।२।२३; ब्रशंकर. १।३।२, ४।१।१; भास्कर. १।१।१, ४।१।१; रामानुज. १।१।१ (पृ. ८, १२८); मध्व. ध्यायाद्ब (ध्यायेद्ब); ब्रमध्व. १।१।५; श्रीकर. ३।३।६१; वल्लभ. ३।४।३३; विज्ञान. १।१।१ (पृ. १), ३।३।४, २०, ४।१।१; बलदेव. २।१।३, ३।३।२७, २८, ५२.

(१) बृउ. ४।४।२२; शब्रा. १४।७।२।२४—२७ स वा एष..... न कामयन्ते (स वा अयमात्मा सर्वस्य

सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । स न साधुना कर्मणा भूयात् । नो एवासाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वरः । एष भूताधिपतिः । एष भूतपालः । एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वाꣳसः प्रजां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः । स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गो न हि सज्यते । असितो न व्यथते । न रिष्यति । एतमु हैवैते न तरत इति । अतः पापमकरवमिति । अतः कल्याणमकरवमिति । उभे उ हैवैष एते तरति । नैनं कृताकृते तपतः * ॥

वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ॥ तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति ॥ एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वाꣳसः प्रजां न कामयन्ते) असङ्गो न हि....तपतः (असङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैनं कृताकृते तपतो नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते); ब्रशंकर. १।१।२०, १।३।१६, ४२, ४३, २।१।१४, २।३।२१, २९, ४३, ३।३।२६, ३।४।१५, १७, १८, २६, ३२, ३३, ३४, ४।१।२, १४, १५, १६; भास्कर. १।१।१, ४, १।३।४३, ३।३।२९, ३।४।१५, १७, २६, ३४, ४।१।१४, १६; रंग. प्रव्रजन्ति (परिव्रजन्ति) सज्यते (सज्जते); रामानुज. १।१।१ (पृ. ७, ११), १।१।४ (पृ. १५९), १।२।२३, १।३।१५, ४४, २।२।३५, २।३।२२, ३।३।३८, ३९, ३।४।८, १५, १७, २५, २६, ३३, ४६, ४।१।१६, ४।३।११, ४।४।२० एवासाधुना + (कर्मणा); निंबार्क. १।३।४४, २।३।२१, ३।३।३८, ३।४।८, १५, २६, ३३, ४।४।२०; मध्व. पुत्रै (पुत्रे) वित्तै (वित्ते) लोकै (लोके) एषणे (ईषणे); ब्रमध्व. १।३।१६, ४३, ३।४।२६; श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ३९), १।३।१६, ४४, २।३।२०, २१, २२, ३।३।३८, ३।४।१५, १८, १९, २५, २६, ३२, ४।१।१६; श्रीकर. १।१।२१, १।३।१६, ४२, ४३, २।३।१८, २०, ३।१।१९, ३।२।३०, ३४, ३।३।३८, ३९, ३।४।१, ८, १५, १७, २५, २६, ३३, ३६, ४।१।१६, १८, ४।४।११, २०; वल्लभ. १।१।२ (पृ. ६९), १।३।४३, २।३।२१, ३।२।६, ३८, ३।३।२७, ३५, ३।४।३, ८, १५, १८, १९, २०, ३३, ३५, ४७, ४।१।३, १४, १६, ४।२।१९, ४।४।९ 'तमेतं वेदानु...... न कामयन्ते '.इति, ' उभे उ हैवैष ' इत्यादि च शब्रावदपि; विज्ञान. १।१।१ (पृ. २४), १।१।२०, १।३।४३, ३।४।१७, २१, २६, ४७; बलदेव. १।१।१, ४, १।३।१६, ४३, २।१।१, २।२।३७, २।३।१८, २०, ३।३।२९, ३।४।८, २६, ४९, ४।१।१४, १५, १६.

(१) सहेतुकौ बन्धमोक्षौ अभिहितौ मन्त्रब्राह्मणाभ्याम् । श्लोकैश्च पुनः मोक्षस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादितम् । एवं एतस्मिन् आत्मविषये सर्वो वेदः यथा उपयुक्तो भवति, तत् तथा वक्तव्यमिति तदर्थेयं कण्डिका आरभ्यते । तच्च यथा अस्मिन्प्रपाठके अभिहितं सप्रयोजनं अनूद्य अत्रैव उपयोगः कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यराशिवर्जितस्य––इत्येवमर्थ उक्तार्थानुवादः ' स वा एषः ' इत्यादिः । स इति उक्तपरामर्शार्थः । कोऽसौ उक्तः परामृश्यते ? तं प्रतिनिर्दिशति––एष विज्ञानमय इति ––अतीतानन्तरवाक्योक्तसंप्रत्ययो मा भूदिति, यः एषः । कतमः एषः इत्युच्यते—विज्ञानमयः प्राणेष्विति । उक्तवाक्योल्लिङ्गनं संशयनिवृत्त्यर्थम् । उक्तं हि

* शेषंव्याख्यानानि बृउ. ४।३।७ (पृ. ११९४) इत्यत्र द्रष्टव्यानि । छाउ. २।२३।१, ६।१४।२, ८।१।१ (पृ. ७८७, ९२२, ९५३) इत्यत्रापि अनुसंधेयम् । ' स एष नेति नेति ' इति वाक्यस्य स्थलनिर्देशादि बृउ. ३।९।२६ (पृ. ११७६) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

पूर्वं जनकप्रश्नारम्भे 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्यादि। एतदुक्तं भवति--योऽयं 'विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्यादिना वाक्येन प्रतिपादितः स्वयं ज्योतिरात्मा, स एषः कामकर्माविद्यानामनात्मधर्मत्वप्रतिपादनद्वारेण मोक्षितः परमात्मभावमापादितः--पर एवायं नान्य इति। एष सः साक्षान्महानज आत्मेत्युक्तः। योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति यथाव्याख्यातार्थ एव। य एषः अन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीकमध्ये य एष आकाशो बुद्धिविज्ञानसंश्रयः, तस्मिन्नाकाशे बुद्धिविज्ञानसहिते शेते तिष्ठति। अथवा संप्रसादकाले अन्तर्हृदये य एष आकाशः पर एव आत्मा निरुपाधिकः विज्ञानमयस्य स्वस्वभावः, तस्मिन् स्वस्वभावे परमात्मनि आकाशाख्ये शेते। चतुर्थे एतद्व्याख्यातं 'क्वैष तदाऽभूत्' इत्यस्य प्रतिवचनत्वेन। स च सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेः वशी। सर्वो हि अस्य वशे वर्तते। उक्तं च 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' इति। न केवलं वशी, सर्वस्य ईशानः ईशिता च ब्रह्मेन्द्रप्रभृतीनाम्। ईशितृत्वं च कदाचित् जातिकृतं, यथा राजकुमारस्य बलवत्तरानपि भृत्यान्प्रति, तद्वन्मा भूदित्याह--सर्वस्याधिपतिः अधिष्ठाय पालयिता, स्वतन्त्र इत्यर्थः। न राजपुत्रवत् अमात्यादिभृत्यतन्त्रः। त्रयमप्येतत् वशित्वादि हेतुहेतुमद्रूपम्--यस्मात् सर्वस्याधिपतिः, ततोऽसौ सर्वस्येशानः। यो हि यमधिष्ठाय पालयति, स तं प्रतीष्ट एवेति प्रसिद्धं, यस्माच्च सर्वस्येशानः, तस्मात् सर्वस्य वशीति। किंचान्यत् स एवं भूतो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयः न साधुना शास्त्रविहितेन कर्मणा भूयान्भवति, न वर्धते पूर्वावस्थातः केनचिद्धर्मेण। नो एव शास्त्रप्रतिषिद्धेन असाधुना कर्मणा कनीयान् अल्पतरो भवति, पूर्वावस्थातो न हीयते इत्यर्थः। किं च सर्वो हि अधिष्ठानपालनादि कुर्वन् परानुग्रहपीडाकृतेन धर्माधर्माख्येन युज्यते। अस्यैव तु कथं तदभाव इत्युच्यते—यस्मात् एष सर्वेश्वरः सन् कर्मणोऽपीशितुं भवत्येव शीलमस्य, तस्मात् न कर्मणा संबध्यते। किंच एष भूताधिपतिः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानामधिपतिरित्युक्तार्थं पदम्।

एष भूतानां तेषामेव पालयिता रक्षिता। एष सेतुः। किंविशिष्ट इत्याह--विधरणः वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता। तदाह--एषां भूरादीनां ब्रह्मलोकान्तानां लोकानां असंभेदाय असंभिन्नमर्यादायै। परमेश्वरेण सेतुवदविधार्यमाणा लोकाः संभिन्नमर्यादाः स्युः। अतो लोकानामसंभेदाय सेतुभूतोऽयं परमेश्वरः, यः स्वयं ज्योतिरात्मैव एवंवित् सर्वस्य वशी—इत्यादि. ब्रह्मविद्यायाः फलमेतन्निर्दिष्टम्। 'किंज्योतिरयं पुरुषः' इत्येवमादिषष्ठप्रपाठकविहितायामेतस्यां ब्रह्मविद्यायां एवंफलायां काम्यैकदेशवर्जितं कृत्स्नं कर्मकाण्डं तादर्थ्येन विनियुज्यते। तत् कथमित्युच्यते--तमेतं एवंभूतमौपनिषदं पुरुषं, वेदानुवचनेन मन्त्रब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्यायलक्षणेन, विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति। के? ब्राह्मणाः। ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थम्। अविशिष्टो हि अधिकारः त्रयाणां वर्णानाम्। अथवा कर्मकाण्डेन मन्त्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषन्ति। कथं विविदिषन्तीत्युच्यते—यज्ञेनेत्यादि।

ये पुनः मन्त्रब्राह्मणलक्षणेन वेदानुवचनेन प्रकाश्यमानं विविदिषन्ति — इति व्याचक्षते, तेषां आरण्यकमात्रमेव वेदानुवचनं स्यात्। न हि कर्मकाण्डेन पर आत्मा प्रकाश्यते। 'तं त्वौपनिषदम्' इति विशेषश्रुतेः। वेदानुवचनेनेति च अविशेषितत्वात् समस्तग्राहि इदं वचनम्। न च तदेकदेशोत्सर्गः युक्तः। ननु त्वत्पक्षेऽपि उपनिषद्वर्जमिति एकदेशत्वं स्यात्—न, आद्यव्याख्याने अविरोधात् अस्मत्पक्षे नैष दोषो भवति। यदा वेदानुवचनशब्देन नित्यः स्वाध्यायो विधीयते, तदा उपनिषदपि गृहीतैवेति, वेदानुवचनशब्दार्थैकदेशो न परित्यक्तो भवति। यज्ञादिसहपाठाच्च--यज्ञादीनि कर्माण्येव अनुक्रमिष्यन् वेदानुवचनशब्दं प्रयुङ्क्ते। तस्मात् कर्मैव वेदानुवचनशब्देनोच्यत इति गम्यते। कर्म हि नित्यस्वाध्यायः।

कथं पुनः नित्यस्वाध्यायादिभिः कर्मभिः आत्मानं विविदिषन्ति? नैव हि तानि आत्मानं प्रकाशयन्ति, यथा उपनिषदः — नैष दोषः, कर्मणां विशुद्धिहेतुत्वात्। कर्मभिः संस्कृता हि विशुद्धात्मानः शक्नुवन्ति आत्मानमुपनिषत्प्रकाशितं अप्रतिबन्धेन वेदितुम्। तथा ह्याथर्वणे — 'विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं

ध्यायमानः' इति । स्मृतिश्च 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इत्यादिः ।

कथं पुनः नित्यानि कर्माणि संस्कारार्थानीत्यवगम्यते ? 'स ह वा आत्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयते' इत्यादिश्रुतेः । सर्वेषु च स्मृतिशास्त्रेषु कर्माणि संस्कारार्थान्येव आचक्षते 'अष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः' इत्यादिषु । गीतासु च—'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्' (भ. गी. १८।५) 'सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः' (भ. गी. ४।३०) इति । यज्ञेनेति—द्रव्ययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च संस्कारार्थाः । संस्कृतस्य च विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानोत्पत्तिरप्रतिबन्धेन भविष्यति । अतो यज्ञेन विविदिषन्ति । दानेन —दानमपि पापक्षयहेतुत्वात् धर्मवृद्धिहेतुत्वाच्च । तपसा, तप इति अविशेषेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्राप्तौ विशेषणम् — अनाशकेनेति । कामानशनं अनाशकं, न तु भोजननिवृत्तिः । भोजननिवृत्तौ म्रियत एव, न आत्मवेदनम् । वेदानुवचनयज्ञदानतपःशब्देन सर्वमेव नित्यं कर्म उपलक्ष्यते । एवं काम्यवर्जितं नित्यं कर्मजातं सर्वं आत्मज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतिपद्यते । एवं कर्मकाण्डेन अस्य एकवाक्यतावगतिः । एवं यथोक्तेन न्यायेन एतमेव आत्मानं विदित्वा यथाप्रकाशितं, मुनिर्भवति, मननान्मुनिः, योगी भवतीत्यर्थः । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति, नान्यम् । ननु अन्यवेदनेऽपि मुनित्वं स्यात् । कथमवधार्यते—एतमेवेति—बाढं, अन्यवेदनेऽपि मुनिर्भवेत् । किं तु अन्यवेदने न मुनिरेव स्यात्, किं तर्हि कर्म्यपि भवेत् सः । एतं तु औपनिषदं पुरुषं विदित्वा, मुनिरेव स्यात्, न तु कर्मी । अतः असाधारणं मुनित्वं विवक्षितमस्येति अवधारयति—एतमेवेति । एतस्मिन्हि विदिते, केन कं पश्येदित्येवं क्रियासंभवात् मननमेव स्यात् । किं च एतमेव आत्मानं स्वं लोकं इच्छन्तः प्रार्थयन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजनशीलाः प्रव्रजन्ति प्रकर्षेण व्रजन्ति, सर्वाणि कर्माणि संन्यस्यन्तीत्यर्थः ।

'एतमेव लोकमिच्छन्तः' इत्यवधारणात् न बाह्यलोकत्रयेप्सूनां पारिव्राज्ये अधिकार इति गम्यते । न हि गङ्गाद्वारं प्रतिपित्सुः काशीदेशनिवासी पूर्वाभिमुखः प्रैति । तस्मात् बाह्यलोकत्रयार्थिनां पुत्रकर्मापरब्रह्मविद्याः साधनं, 'पुत्रेणायं लोको जय्यो नान्येन कर्मणा' इत्यादिश्रुतेः । अतः तदर्थिभिः पुत्रादिसाधनं प्रत्याख्याय, न पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तं, अतत्साधनत्वात्पारिव्राज्यस्य । तस्मात् 'एतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति युक्तमवधारणम् । आत्मलोकप्राप्तिर्हि अविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानमेव । तस्मात् आत्मानं चेत् लोकमिच्छति यः, तस्य सर्वक्रियोपरम एव आत्मलोकसाधनं मुख्यं अन्तरङ्गं, यथा पुत्रादिरेव बाह्यलोकत्रयस्य, पुत्रादिकर्मणः आत्मलोकं प्रति असाधनत्वात् । असंभवेन च विरुद्धत्वमवोचाम । तस्मात् आत्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्त्येव, सर्वक्रियाभ्यो निवर्तेरन्नेवेत्यर्थः । यथा च बाह्यलोकत्रयार्थिनः प्रतिनियतानि पुत्रादीनि साधनानि विहितानि, एवमात्मलोकार्थिनः सर्वैषणानिवृत्तिः पारिव्राज्यं ब्रह्मविदो विधीयत एव ।

कुतः पुनः ते आत्मलोकार्थिनः प्रव्रजन्त्येवेत्युच्यते । तत्र अर्थवादवाक्यरूपेण हेतुं दर्शयति — एतद्ध स्म वै तत् । तदेतत् पारिव्राज्ये कारणमुच्यते —ह स्म वै किल पूर्वे अतिक्रान्तकालीना विद्वांसः आत्मज्ञाः, प्रजां कर्म अपरब्रह्मविद्यां च । प्रजोपलक्षितं हि त्रयमेतत् बाह्यलोकत्रयसाधनं निर्दिश्यते 'प्रजाम्' इति । प्रजां किम् ? न कामयन्ते, पुत्रादिलोकत्रयसाधनं न अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ननु अपरब्रह्मदर्शनमनुतिष्ठन्त्येव, तद्बलाद्धि व्युत्थानम् —न अपवादात् । 'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद' 'सर्वं तं परादात्'— इति अपरब्रह्मदर्शनमपि अपवदत्येव, अपरब्रह्मणोऽपि सर्वमध्यान्तर्भावात् । 'यत्र नान्यत्पश्यति' इति च । पूर्वापरबाह्यान्तरदर्शनप्रतिषेधाच्च अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमिति । 'तत्केन कं पश्येद्विजानीयात्' इति च । तस्मात् न आत्मदर्शनव्यतिरेकेण अन्यत् व्युत्थानकारणमपेक्षते ।

कः पुनः तेषामभिप्राय इत्युच्यते— किं प्रयोजनं फलं साध्यं करिष्यामः प्रजया साधनेन । प्रजा हि बाह्यलोकसाधनं निर्ज्ञाता । स च बाह्यलोको नास्ति अस्माकं आत्मव्यतिरिक्तः । सर्वं हि अस्माकं आत्मभूतमेव, सर्वस्य च वयं आत्मभूताः । आत्मा च नः आत्मत्वादेव न केनचित् साधनेन उत्पाद्यः आप्यः विकार्यः

संस्कार्यो वा । यदपि आत्मयाजिनः संस्कारार्थं कर्मेति, तदपि कार्यकरणात्मदर्शनविषयमेव, इदं मे अनेन अङ्गं संस्क्रियते--इति अङ्गाङ्गित्वादिश्रवणात् । न हि विज्ञानघनैकरसनैरन्तर्यदर्शिनः अङ्गाङ्गिसंस्कारोपधानदर्शनं संभवति । तस्मात् न किंचित् प्रजादिसाधनैः करिष्यामः । अविदुषां हि तत् प्रजादिसाधनैः कर्तव्यं फलम् । न हि मृगतृष्णिकायामुदकपानाय तदुदकदर्शी प्रवृत्त इति, तत्र ऊषरमात्रमुदकाभावं पश्यतोऽपि प्रवृत्तिर्युक्ता । एवं अस्माकमपि परमार्थात्मलोकदर्शिनां प्रजादिसाधनसाध्ये मृगतृष्णिकादिसमे अविद्वद्दर्शनविषये न प्रवृत्तिर्युक्तेत्यभिप्रायः ।

तदेतदुच्यते--येषां अस्माकं परमार्थदर्शिनां नः, अयमात्मा अशनायादिविनिर्मुक्तः साध्वसाधुभ्यामविकार्यः अयं लोकः फलमभिप्रेतम् । न चास्य आत्मनः साध्यसाधनादिसर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्य साधनं किंचित् एषितव्यम् । साध्यस्य हि साधनान्वेषणा क्रियते । असाध्यस्य साधनान्वेषणायां हि, जलबुद्ध्या स्थल इव तरणं कृतं स्यात्, खे वा शाकुनपदान्वेषणम् । तस्मात् एतमात्मानं विदित्वा प्रव्रजेयुरेव ब्राह्मणाः । न कर्म आरभेरन्नित्यर्थः, यस्मात् पूर्वे ब्राह्मणा एवं विद्वांसः प्रजामकामयमानाः । ते एवं साध्यसाधनसंव्यवहारं निन्दन्तः अविद्वद्विषयोऽयमिति कृत्वा, किं कृतवन्त इत्युच्यते--ते ह स्म किल पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यादि व्याख्यातम् ।

तस्मात् आत्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति प्रव्रजेयुः-- इत्येष विधिः अर्थवादेन संगच्छते । न हि सार्थवादस्य अस्य लोकस्तुत्याभिमुख्यं उपपद्यते । प्रव्रजन्तीत्यस्यार्थवादरूपो हि 'एतद्ध स्म' इत्यादिरुत्तरो ग्रन्थः । अर्थवादश्चेत्, नार्थवादान्तरमपेक्षेत । अपेक्षते तु 'एतद्ध स्म' इत्याद्यर्थवादं 'प्रव्रजन्ति' इत्येतत् ।

यस्मात् पूर्वे विद्वांसः प्रजादिकर्मभ्यो निवृत्ताः प्रव्रजितवन्त एव, तस्मात् अधुनातना अपि प्रव्रजन्ति प्रव्रजेयुः— इत्येवं संबध्यमानं न लोकस्तुत्यभिमुखं भवितुमर्हति । विज्ञानसमानकर्तृकत्वोपदेशादित्यादिना अवोचाम । वेदानुवचनादिसहपाठाच्च । यथा आत्मवेदनसाधनत्वेन विहितानां वेदानुवचनादीनां यथार्थत्वमेव, नार्थवादत्वं, तथा तैरेव सह पठितस्य पारिव्राज्यस्य आत्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेन अर्थवादत्वमयुक्तम् । फलविभागोपदेशाच्च । 'एतमेवात्मानं लोकं विदित्वा' इति अन्यस्मात् बाह्यात् लोकात् आत्मानं फलान्तरत्वेन प्रविभजति, यथा — पुत्रेणैवायं लोको जय्यः नान्येन कर्मणा, कर्मणा पितृलोकः— इति । न च प्रव्रजन्तीत्येतत् प्राप्तवत् लोकस्तुतिपरं, प्रधानवच्च अर्थवादापेक्षम् — सकृच्छ्रुतं स्यात् । तस्मात् भ्रान्तिरेव एषा — लोकस्तुतिपरमिति ।

न च अनुष्ठेयेन पारिव्राज्येन स्तुतिरुपपद्यते । यदि पारिव्राज्यं अनुष्ठेयमपि सत् अन्यस्तुत्यर्थं स्यात्, दर्शपूर्णमासादीनामपि अनुष्ठेयानां स्तुत्यर्थता स्यात् । न च अन्यत्र कर्तव्यता एतस्माद्विषयात् निर्ज्ञाता, यत इह स्तुत्यर्थो भवेत् । यदि पुनः क्वचिद्विधिः परिकल्प्येत पारिव्राज्यस्य, स इहैव मुख्यः नान्यत्र संभवति । यदपि अनधिकृतविषये पारिव्राज्यं परिकल्प्यते, तत्र वृक्षाद्यारोहणाद्यपि पारिव्राज्यवत् कल्प्येत, कर्तव्यत्वेन अनिर्ज्ञातत्वाविशेषात् । तस्मात् स्तुतित्वगन्धोऽपि अत्र न शक्यः कल्पयितुम् ।

यदि अयमात्मा लोक इष्यते, किमर्थं तत्प्राप्तिसाधनत्वेन कर्माण्येव न आरभेरन्, किं पारिव्राज्येन — इत्यत्रोच्यते — अस्य आत्मलोकस्य कर्मभिरसंबन्धात् । यमात्मानमिच्छन्तः प्रव्रजेयुः, स आत्मा साधनत्वेन फलत्वेन च उत्पाद्यत्वादिप्रकाराणामन्यतमत्वेनापि कर्मभिः न संबध्यते । तस्मात्--स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते —इत्यादिलक्षणः । यस्मात् एवंलक्षण आत्मा कर्मफलसाधनासंबन्धी सर्वसंसारधर्मविलक्षणः अशनायाद्यतीतः अस्थूलादिधर्मवान् अजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः सैन्धवघनवद्विज्ञानैकरसस्वभावः स्वयं ज्योतिः एक एवाद्वयः अपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाह्यः — इत्येतत् आगमतस्तर्कतश्च स्थापितं, विशेषतश्चेह जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे अस्मिन् । तस्मात् एवंलक्षणे आत्मनि विदिते आत्मत्वेन नैव कर्मारम्भ उपपद्यते, तस्मादात्मा निर्विशेषः । न हि चक्षुष्मान् पथि प्रवृत्तः अहनि कूपे कण्टके वा पतति । कृत्स्नस्य च कर्मफलस्य विद्याफले

अन्तर्भावात् । न च अयत्नप्राप्ये वस्तुनि विद्वान् यत्नमातिष्ठति । 'अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान्यत्नमाचरेत् ॥' 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' (भ. गी. ४।३३) इति गीतासु। इहापि च एतस्यैव परमानन्दस्य ब्रह्मवित्प्राप्यस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्युक्तम्। अतो ब्रह्मविदां न कर्मारम्भः ।

यस्मात् सर्वैषणाविनिवृत्तः स एष नेति नेत्यात्मानमात्मत्वेनोपगम्य तद्रूपेणैव वर्तते, तस्मात् एतं एवंविदं नेति नेत्यात्मभूतं, उ ह एव एते वक्ष्यमाणे न तरतः न प्राप्नुतः — इति युक्तमेवेति वाक्यशेषः। के ते इत्युच्यते — अतः अस्मान्निमित्तात् शरीरधारणादिहेतोः, पापं अपुण्यं कर्म अकरवं कृतवानस्मि — कष्टं खलु मम वृत्तं, अनेन पापेन कर्मणा अहं नरकं प्रतिपत्स्ये — इति योऽयं पश्चात् तापं कर्म कृतवतः परितापः स एनं नेति नेत्यात्मभूतं न तरति। तथा अतः कल्याणं फलविषयकामान्निमित्तात् यज्ञदानादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्म कृतवानस्मि, अतोऽहं अस्य फलं सुखमुपभोक्ष्ये देहान्तरे—इत्येषोऽपि हर्षः तं न तरति । उभे उ ह एव एषः ब्रह्मवित् एते कर्मणी तरति पुण्यपापलक्षणे । एवं ब्रह्मविदः संन्यासिन उभे अपि कर्मणी क्षीयेते—पूर्वजन्मनि कृते ये ते, इह जन्मनि कृते ये ते च । अपूर्वे च न आरभ्येते । किं च नैनं कृताकृते, कृतं नित्यानुष्ठानं, अकृतं तस्यैव अक्रिया, ते अपि कृताकृते एनं न तपतः। अनात्मज्ञं हि, कृतं फलदानेन, अकृतं प्रत्यवायोत्पादनेन, तपतः । अयं तु ब्रह्मवित् आत्मविद्याग्निना सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोति, 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निः' (भ. गी. ४।३७) इत्यादिस्मृतेः । शरीरारम्भकयोस्तु उपभोगेनैव क्षयः। अतो ब्रह्मवित् अकर्मसंबन्धी । शंकर.

(२) 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' —तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्त्यणुरात्मेति । उत्पत्त्यश्रवणाद्धि परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम् । परमेव चेद्ब्रह्म जीवस्तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति । परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाम्नातं तस्माद्विभुर्जीवः । तथा च 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्येवंजातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्ति ।

एवमुपाधिगुणसारत्वाज्जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशः प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषूपासनेषूपाधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्यपदेशः । २।३।२९

'कामकारेण चैके' — अपि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तस्तदवष्टम्भात्फलान्तरसाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परामृशन्ति । कामकारेणेति श्रुतिर्भवति वाजसनेयिनाम् — 'प्रजां न कामयन्ते' इति । अतोऽपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं नापि तद्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं शक्यमाश्रयितुम् ।

* ३।४।१५

'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' —उत्पन्ना हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किंचिदन्यदपेक्षत उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः । तथा हि श्रुतिः 'तमेतं' इति यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्शयति । विविदिषासंयोगाच्च एषामुत्पत्तिसाधनभावोऽवसीयते । अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनम् । यथा च योग्यतावशेनाश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते रथचर्यायां तु युज्यते । एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्त उत्पत्तौ चापेक्ष्यन्ते इति । ‡ ३।४।२६

'सहकारित्वेन च' —अथ यदुक्तं नैवं सति विद्यासाधनत्वमेषां स्यादित्यत उत्तरं पठति— विद्यासहकारीणि चैतानि स्युर्विहितत्वादेव 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिना । न चेदं विद्यासहकारित्ववचनमाश्रमकर्मणां प्रयाजादिवद्विद्याफलविषयं मन्तव्यम् । अविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः । असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्य। * ३।४।३३

'सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात्' —सर्वथाप्याश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च त एवाग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः । त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्तयति । कर्मभेदशङ्कामिति ब्रूमः । यथा कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहुति' इत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात्

---

* रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. ब्रशंकरवत् ।
‡ निंबार्क. ब्रमध्व. ब्रशंकरवत्सूत्रार्थः ।

कर्मान्तरमुपदिश्यते नैवमिह कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः। कुतः। उभयलिङ्गात्। श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्च।

ब्रशांकर. ३।४।३४

(३) 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' — यद्येवं केवला तर्हि विद्या पुरुषार्थं साधयेन्न कर्मात आह — सर्वापेक्षेति। सर्वेष्वाश्रमवत्सु अपेक्षा सा सर्वापेक्षा। कुतः। 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन'. इति श्रुतेर्ज्ञानं प्रत्यपवर्गसिद्धौ यज्ञादयस्तृतीयया विभक्त्याऽङ्गत्वेन प्रयाजादिवद्विधीयन्ते। अपूर्वत्वाच्च विधिरयं दध्ना जुहोतीति। सन्वाच्यायाश्चेच्छायाः प्रकृत्यर्थे प्रत्युपसर्जनत्वाद्वेदनं प्रधानमीप्सिततमत्वात्। इष्टतमत्वं च ज्ञानस्यापवर्गक्षमत्वादपवर्गक्षमं च परिपक्वनिरवशेषाविद्यानिवर्तकमुदितदिनकरवत्। न च ज्ञानस्वरूपोत्पत्तौ कर्म व्याप्रियते। श्रवणमननादि तदुत्पत्तिकारकम्। तस्माद्यथैव शमादयो यावज्जीवमनुवर्तन्ते विदुषामपवर्गप्राप्तये तथाश्रमकर्माणीति नान्तराले परित्यागः।

३।४।२६

'अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्' — विदुषाऽप्यग्निहोत्रादि कर्तव्यमुक्तमेतत्सहकारित्वेन वेति समुच्चिताभ्यामेव ज्ञानकर्मभ्यामविद्यानिवृत्तिद्वारेणापवर्गो व्यज्यते नान्यतरेणेति। अत आह –– तत्कार्यायैव। ज्ञानकार्यमपवर्गः तद्दर्शनाद्यज्ञेन दानेनेति। अतो यावजीवमाश्रमविहितं कर्म कर्तव्यम्। भास्कर. ४।१।१६

(४) योऽयं निर्दिष्ट आत्माऽयं कतम आत्मा। योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति निर्दिष्टे जीवात्मनि शेते तदन्तर्यामितया वर्तत इत्यर्थः। अत एवोत्तरत्राऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यतीति वक्ष्यति। तत्र हृद्यन्तरित्यस्य व्याख्यानं य एषोऽन्तर्हृदय इति। ज्योतिरित्यस्य व्याख्यानमाकाश इति। ज्योतिराकाशशब्दयोः प्रकाशकत्वार्थकत्वेनैकार्थकत्वात्। अतश्चात्राऽऽकाशशब्दो जीवपर एव।

प्रशासनेन धारकत्वलक्षणमात्मत्वमुक्तं भवति। सर्वस्येशान इत्यनेन नियन्तृत्वलक्षणमात्मत्वम्। सर्वस्याधिपतिरिति शेषित्वलक्षणमात्मत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम्। सर्वेश्वरो नियन्ता। अधिपतिः शेषी। भूतपालो रक्षकः। आशोऽशनं भावे घञ्। अनाशोऽनशनं स्वार्थे कः। तच्चानशनं कामानशनात्मकं न तु सर्वात्मनाऽनशनं देहपातप्रसङ्गात्। यद्वा न विद्यते आशो यस्य तदनाशं स्वार्थे कप्रत्ययः। फलाभिसंधिरहितेनेति यावत्। अश्वेन जिगमिषति असिना जिघांसतीत्यादावश्वादेः सन्प्रत्ययप्रकृत्यर्थभूतगमनादिसाधनत्वप्रतिपादनदर्शनादिहापि वेदनसाधनत्वमेव प्रतिपाद्यते। न तु विविदिषासाधनत्वम्।

अतो देहयात्रादिलक्षणाद्धेतोः पापमकार्षं पुण्यमकार्षमिति द्वे चिन्ते एतं ब्रह्मविदं न तरतो न प्राप्नुत इत्यर्थः। * रंग.

(५) 'नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्' — 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति जीवं प्रस्तुत्य 'स वा एष महानज आत्मा' इति महत्त्वश्रुतेर्नाणुर्जीव इति चेन्न। इतराधिकारात्। जीवादितरस्य प्राज्ञस्य तत्राधिकारात्। २।३।२२

'आदरादलोपः' — अथ स्याद्यदुक्तं वाजसनेयके वशित्वादिभिः सह सत्यकामत्वादिसद्भावोऽवगम्यत इति तन्नोपपद्यते। वशित्वादीनामेव तत्र परमार्थतः सद्भावाभावात्। तदभावश्च 'मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति॥ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्' (बृउ. ४।४।१९ – २०) इति प्रकृतेन वाक्येन 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्युत्तरेण चोपास्यस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतीतेरवगम्यते। अतो वशित्वादयोऽपि स्थूलत्वादिवन्निषेध्या इति प्रतीयन्ते। अत एव छान्दोग्येऽपि सत्यकामत्वादयो न ब्रह्मणः पारमार्थिका गुणा उच्यन्ते। अतोऽपारमार्थिकत्वादेवंजातीयकानां गुणानां मोक्षार्थेषूपासनेषु लोप इति। तत्राह –– आदरादिति। ब्रह्मगुणत्वेन प्रमाणान्तराप्रतिपन्नानां गुणानामेषां सत्यकामत्वादीनां मोक्षार्थोपासनोपास्यब्रह्मगुणत्वेन सादरमुपदेशादेषामलोपः। अपि तूपसंहार एव कार्यः।

न च मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरं शास्त्रं प्रतारकवदपारमार्थिकान्निरसनीयान्गुणान्प्रमाणान्तराप्रतिपन्नानादरेणोपदिश्य संसारचक्रपरिवर्तनेन पूर्वमेव बम्भ्रम्य-

* शब्दार्थः शंकरवत्। व्युत्पादनं तु रामानुजवत्।

माणान्मुमुक्षून्भूयोऽपि भ्रमयितुमलम् । ' नेह नानास्ति किंचन ' (बृउ. ४।४।१९) । ' एकधैवानुद्रष्टव्यम् ' (बृउ. ४।४।२०) इति तु सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकत्वादेकधाऽनुदर्शनं विधायाब्रह्मात्मकत्वेन पूर्वसिद्धनानात्वदर्शनं निषेधतीत्ययमर्थः प्रागेव प्रपञ्चितः । ' स एष नेति नेत्यात्मा ' इत्यत्र चेतिशब्देन प्रमाणान्तरप्रतिपन्नं पपञ्चाकारं परामृश्य न तथाविधं ब्रह्मेति सर्वात्मभूतस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव चानन्तरमुपपादयति 'अग्राह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गो न हि सज्जते । अव्यथितो न व्यथते । न रिष्यति ' इति । प्रमाणान्तरग्राह्यविसजातीयत्वात्प्रमाणान्तरेण न गृह्यते । विशरणीयविसजातीयत्वान्न विशीर्यते । एवमुत्तरत्रानुसंधेयम् । छान्दोग्येऽपि 'नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिताः ' (छाउ. ८।१।५) इति सर्वविसजातीयत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्मिन्सत्यकामत्वादयो विधीयन्ते । ३।३।३९

' सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ' — अग्निहोत्रादिसर्वकर्मापेक्षैव विद्या कर्मवत्सु गृहस्थेषु । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः । यज्ञादिना विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति । यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव यज्ञादिभिर्ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते । ज्ञानं च वाक्यार्थज्ञानादर्थान्तरभूतं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं विशदतमप्रत्यक्षतापन्नस्मृतिरूपं निरतिशयप्रियमहरहरभ्यासाधेयातिशयमा प्रयाणादनुवर्तमानं मोक्षसाधनमित्युक्तमस्माभिः पूर्वमेव । अश्ववत् । यथा पुरुषगमनसाधनभूतोऽश्वः स्वपरिकरबन्धपरिकर्मापेक्षः एवं मोक्षसाधनभूतापि विद्या नित्यनैमित्तिककर्मपरिकरापेक्षा । ३।४।२६

' अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् '—अग्निहोत्राद्याश्रमधर्माः फलाश्लेषासंभवादनुष्ठेया एव । तदसंभवश्च तत्कार्यार्थत्वात्तेषाम् । विद्याख्यकार्यायैव हि विदुषोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानम् । कथमिदमवगम्यते — तद्दर्शनात् । दृश्यते हि ' तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादिनाऽग्निहोत्रादीनां विद्यासाधनत्वम् । अन्यथाऽऽश्रमकर्मलोपे दूषितान्तःकरणस्य विद्योत्पत्तिरेव न स्यात् ।

* रामानुज. ४।१।१६

(६) ' शान्तिस्तु भगवन्निष्ठा दमो मदविनिग्रहः । हृदिस्थविष्णौ संतोषः सदैवोपरमः स्मृतः । तितिक्षा द्वन्द्वसहता क्षमा क्रोधासमुत्थितिः ॥ ' इति शब्दनिर्णये । ' सर्वः पूर्णः समुद्दिष्टस्तथा ज्ञेयो जनार्दनः । रागसंदेहपापानि तथा जानंस्तरिष्यति । नित्यं हि रागपापादेर्मुक्तो यत्पुरुषोत्तमः । वेदाख्यब्रह्मणाऽन्यत्वाद्विष्णुर्ब्राह्मण उच्यते । पूर्णत्वाज्ज्ञानरूपत्वाद्ब्रह्मलोकश्च स प्रभुः ॥ '

मध्व.

(७) ' धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ' — एष सेतुर्विधृतिरिति धृतेः । ' एष भूताधिपतिरेष भूतपालः ' इत्याद्यस्य महिम्नोऽस्मिन्नुपलब्धेः ।

ब्रमध्व. १।३।१६

(८) श्रुत्या ज्ञानसाधनत्वेनैवाश्रमकर्मकरणोक्तेश्च न स्वातन्त्र्यं कर्मणो वक्तुं शक्यम् । अत एव शुकस्य न ब्रह्मचर्यादिकमपि । फलस्य जातत्वेन तत्साधनानपेक्षणात् । ३।४।१९ (पृ. १२००)

' अनभिभवं च दर्शयति '—प्राधान्येन भगवद्धर्मा एव कर्तव्या इत्यत्रोपोद्बलकान्तरमनेन उच्यते । ' सर्वे पाप्मानं तरति, नैनं पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मानं तपति, नैनं पाप्मा तपति ' इत्यादिना भगवद्धर्मानुरोधेनाश्रमकर्माकरणजदोषैरनभिभवं च श्रुतिर्दर्शयत्यतो भगवद्धर्मा एव सर्वेभ्य उत्तमानि साधनानीत्यर्थः ।

† वल्लभ. ३।४।३४

(९) ' अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् '—अन्तरत्र ब्रह्मैव भवितुमर्हति । कुतः । तद्धर्मोपदेशात्सर्ववशित्वशुभाशुभंकर्मफलाभागित्वसर्वाधिपतित्वादीनां परमेश्वरधर्मणामत्रोपदेशात्, जीवानां सिद्धानामप्यसिद्धदशायां प्रतिहतेच्छतया पूर्वमुक्तान् प्रत्याधिपत्याद्यभावात्सत्कर्मणैव भूमपदप्राप्तेश्चेति ।

वस्तुतस्तु अस्मिन्नपि संवादे परब्रह्मैव महाप्रकरणिज्ञेयं तत्रैवोपसंहारात्फलप्रदर्शनपूर्वकं ज्ञेयत्वेन विधानाच्च । जीवद्वारा च ब्रह्मणः प्रतिपादनाय जीवस्यादौ विस्तारि-

---

* निंबार्क. श्रीकंठ. वल्लभ. रामानुजद्भावः ।

† शेषं छाउ. ८।१५।१ (पृ. ९८६) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

तत्वात्, प्रकरणित्वं भ्रमादेवावगम्यते, अत एव समस्तावस्थासहिते जीवे प्रतिपादितेऽपि पुनर्जनकेन पृष्टे 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि' इति, ततो याज्ञवल्क्येन प्रतिपादिते परब्रह्मणि जनकोऽन्यत्र पप्रच्छेति, याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे च जीवब्रह्मसाधारणात्मसामान्यस्यैव प्रकरणित्वं न तु केवलब्रह्मणः जडविवेकमात्रस्य ज्ञेयत्वेनोक्तत्वादतो न जीववाक्योच्छेद इति बोध्यम् ।

१।१।२०

'स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्' — ननु प्रव्रजन्तीतिवाक्यम् 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः' इत्युपादानात् लोकस्तुतिमात्रस्तुतिपरत्वेनैव वाक्यसाफल्ये प्रव्रजन्तीत्यनुवादकप्रत्ययस्य विधित्वकल्पनायां गौरवात् उपरिधारणवचनस्य च प्रयोजनान्तराभावाद्विधिपरत्वं तद्वाक्यस्य कल्प्यत इति चेन्न । अपूर्वत्वात् । प्रव्रज्यायां प्रमाणान्तरानधिगतत्वेन स्तुत्यर्थमप्यनुवादासंभवादित्यर्थः ।

३।४।२१

'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्'—विद्या सर्वापेक्षा च भवति सर्वानग्न्यादीन् यागाङ्गभूतानपेक्षतेऽपि, कुतः — यज्ञादिश्रुतेः । 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादिश्रुतेः । यज्ञाद्यपेक्षया हि तदङ्गानामग्न्यादीनामप्यपेक्षा सिद्ध्यतीत्यर्थः । नन्वग्नीन्धनाद्यनपेक्षेत्युक्तं, तत्कथं तस्यापेक्षा संभवेत् । तत्राह— अश्ववदिति । यथा 'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः' इत्यश्वमेधोपासने संवत्सरे समारोपिताश्वोऽङ्गतयाऽपेक्षते, तथैव स्वशरीरब्रह्मप्रणवादौ समारोपितोऽग्न्युपवीतमन्त्रादियज्ञाद्यङ्गतयाऽपेक्षते, बाह्याग्न्यादिकं च नापेक्षत इत्यविरोध इत्यर्थः ।

३।४।२६

'सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्' — काण्वे षष्ठेऽध्याये श्रूयते—'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति । तत्र तृतीयवाक्यं तद्वतो विद्यावतो विद्यायाः सहकार्यन्तरस्य प्रव्रज्याश्रमस्य विधिः सपक्षेणैव पाक्षिक एव, यस्मिन् हि पक्षे गार्हस्थ्यादौ विक्षेपप्राबल्येन ब्रह्मैकाग्र्यं न संभवति, तस्मिन् पक्षे व्यासङ्गनिवृत्तिद्वारोपकारिणी प्रव्रज्या ज्ञानाङ्गतया विधीयते न नियमेनेत्यर्थः । नियमे सति वक्ष्यमाणस्य गृहस्थेनोपसंहारस्यानुपपत्तेः । 'न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपीह मुच्यते ॥ तत्त्वज्ञानेन मुच्यन्ते यत्र तत्राश्रमे रताः ॥' इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च । तस्मात्पारिव्रज्याश्रमो ज्ञाननिष्ठायां मुख्यकल्प एव, गृहस्थोऽपीत्यपिशब्दस्य स्वरसाच्च । पाक्षिकत्वे दृष्टान्तमाह — विध्यादिवदिति । यथा गोदोहनेन पशुकामस्येति विधिः पशुकामभावसत्त्वासत्त्वाभ्यां पाक्षिकस्तद्वदित्यर्थः ।

* विज्ञान. ३।४।४७

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् । तस्यैव

---

* 'विविदिषन्ति' व्याख्यानं रंगवत् ।

(१) **बृउ.** ४।४।२३; **शब्रा.** १४।७।२।२८ न वर्धते कर्मणा (न कर्मणा वर्धते) न लिप्यते कर्मणा (न कर्मणा लिप्यते) समाहितो (श्रद्धावित्तो) पश्यति । सर्वमात्मानं... ...ब्राह्मणो भवति (पश्येत्सर्वमेनं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तपति नैनं पाप्मा तपति विपापो विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवति य एवं वेद) (एष ब्रह्मलोकः ....दास्यायेति०); **ब्रशांकर.** १।२।११, ३।४।२७, ४।१।१३ न वर्धते कर्मणा (न कर्मणा वर्धते); **भास्कर.** १।१।१, ३।४।२७ समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति (श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्, समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्); **रंग** (एनं प्रापितोऽसि०); **रामानुज.** १।१।१ (पृ. ६, १२), ३।४।२७, ४६, ४।१।१३ तस्यैव स्यात् (तस्यैवाऽऽत्मा) न लिप्यते कर्मणा (न कर्मणा लिप्यते) त्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति (त्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्); **निंबार्क.** ३।४।२७ त्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति (त्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्); **मध्व.** रंगवत्; **ब्रमध्व.** १।१।१, ५, १।३।४३ निंबार्कवत्; **श्रीकंठ.** १।१।४ (पृ. १८७), ३।४।२७ निंबार्कवत्; **श्रीकर.** १।१।१ (पृ. १५), १।१।४ (पृ. ४७), १।३।२१, २।२।४२, ३।४।२७; **वल्लभ.** ३।३।२७, ३।४।१५, १९, २०, २६, ३०, ३४, ४६, ४।१।१३ शब्रावत्; **विज्ञान** १।१।१ (पृ. ६, २८), ३।३।४, ३।४।२७; **बलदेव.** ३।४।१५, २६, ३५, ४७.

स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति । सर्वमात्मानं पश्यति । नैनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तरति । नैनं पाप्मा तपति । सर्वं पाप्मानं तपति । विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्राट् । एनं प्रापितोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥

(१) तदेतद्वस्तु ब्राह्मणेनोक्तं ऋचा मन्त्रेण अभ्युक्तं प्रकाशितम् । एषः नेति नेत्यादिलक्षणः नित्यो महिमा । अन्ये तु महिमानः कर्मकृता इत्यनित्याः । अयं तु तद्विलक्षणो महिमा स्वाभाविकत्वान्नित्यः ब्रह्मविदः ब्राह्मणस्य त्यक्तसर्वैषणस्य । कुतोऽस्य नित्यत्वमिति हेतुमाह — कर्मणा न वर्धते शुभलक्षणेन कृतेन वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति । अशुभेन कर्मणा नो कनीयान् नाप्यपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति । उपचयापचयहेतुभूता एव हि सर्वा विक्रिया इति एताभ्यां प्रतिषिध्यन्ते । अतः अविक्रियत्वात् नित्य एष महिमा । तस्मात् तस्यैव महिम्नः, स्यात् भवेत्, पदवित् — पदस्य वेत्ता, पद्यते गम्यते ज्ञायत इति महिम्नः स्वरूपमेव पदं, तस्य पदस्य वेदिता । किं तत्पदवेदनेन स्यादित्युच्यते — तं विदित्वा महिमानं, न लिप्यते न संबध्यते कर्मणा पापकेन धर्माधर्मलक्षणेन, उभयमपि पापकमेव विदुषः । यस्मादेवं अकर्मसंबन्धी एष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणः, तस्मात् एवंवित् शान्तः बाह्येन्द्रियव्यापारत उपशान्तः, तथा दान्तः अन्तःकरणतृष्णातो निवृत्तः, उपरतः सर्वैषणाविनिर्मुक्तः संन्यासी, तितिक्षुः द्वन्द्वसहिष्णुः, समाहितः इन्द्रियान्तःकरणचलनरूपाद्व्यावृत्त्या ऐकाग्र्यरूपेण समाहितो भूत्वा । तदेतदुक्तं पुरस्तात् 'बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य' इति । आत्मन्येव स्वे कार्यकरणसंघाते आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं पश्यति । तत्र किं तावन्मात्रं परिच्छिन्नम् ? नेत्युच्यते — सर्वं समस्तं आत्मानमेव पश्यति, नान्यत् आत्मव्यतिरिक्तं वालाग्रमात्रमप्यस्तीत्येवं पश्यति । मननात् मुनिर्भवति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं स्थानत्रयं हित्वा । एवं पश्यन्तं ब्राह्मणं नैनं पाप्मा पुण्यपापलक्षणः तरति, न प्राप्नोति । अयं तु ब्रह्मवित् सर्वं पाप्मानं तरति आत्मभावेनैव व्याप्नोति अतिक्रामति । नैनं पाप्मा कृताकृतलक्षणः तपति इष्टफलप्रत्यवायोत्पादनाभ्याम् । सर्वं पाप्मानं अयं तपति ब्रह्मवित् सर्वात्मदर्शनवह्निना भस्मीकरोति । स एष एवंवित् विपापः विगतधर्माधर्मः, विरजः विगतरजः, रजः कामः, विगतकामः, अविचिकित्सः छिन्नसंशयः, अहमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्मेति निश्चितमतिः ब्राह्मणो भवति—अयं तु एवंभूतः एतस्यामवस्थायां मुख्यो ब्राह्मणः, प्रागेतस्मात् ब्रह्मस्वरूपावस्थानात् गौणमस्य ब्राह्मण्यम् । एष ब्रह्मलोकः — ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः मुख्यो निरुपचरितः सर्वात्मभावलक्षणः, हे सम्राट् । एनं ब्रह्मलोकं परिप्रापितोऽसि अभयं नेति नेत्यादिलक्षणं—इति होवाच याज्ञवल्क्यः । एवं ब्रह्मभूतो जनकः याज्ञवल्क्येन ब्रह्मभावमापादितः प्रत्याह—सोऽहं त्वया ब्रह्मभावमापादितः सन् भगवते तुभ्यं विदेहान् देशान् मम राज्यं समस्तं ददामि, मां च सह विदेहैः दास्याय दासकर्मणे—ददामीति चशब्दात्संबध्यते । परिसमापिता ब्रह्मविद्या सह संन्यासेन साङ्गा सेतिकर्तव्यताका । परिसमाप्तः परमपुरुषार्थः । एतावत् पुरुषेण कर्तव्यं, एषा निष्ठा, एषा परा गतिः, एतन्निःश्रेयसं, एतत्प्राप्य कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवति, एतत् सर्ववेदानुशासनमिति ।

शंकर.

(२) परमात्मा तु न सुकृतस्य वा दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुतेः । १।२।११

'शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्' — यदि कश्चिन्मन्येत यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न न्याय्यो विध्यभावात् 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरनुवादस्वरूपा विद्याभिष्टवपरा । इत्थं महाभागा विद्या यज्ञादिभिरेतामवाप्तुमिच्छन्तीति । तथाऽपि तु शमदमाद्युपेतः स्याद्विद्यार्थी 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति' इति विद्यासाधनत्वेन शमदमादीनां विधानाद्विहितानां चावश्या-

नुष्ठेयत्वात् । नन्वत्रापि शमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति वर्तमानापदेश उपलभ्यते न विधिः । नेति ब्रूमः । तस्मादिति प्रकृतप्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वप्रतीतेः । पश्येदिति च माध्यंदिना विस्पष्टमेव विधिमधीयते । तस्माद्यज्ञाद्यनपेक्षायामपि शमादीन्यपेक्षितव्यानि । यज्ञादीन्यपि त्वपेक्षितव्यानीति यज्ञादिश्रुतेरेव । ननूक्तं यज्ञादिभिर्विविदिषन्तीत्यत्र न विधिरुपलभ्यत इति । सत्यमुक्तं तथाऽपि त्वपूर्वत्वात्संयोगस्य विधिः परिकल्प्यते । न ह्ययं यज्ञादीनां विविदिषासंयोगः पूर्वं प्राप्तो येनानूद्येत । 'तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' इत्येवमादिषु चाश्रुतविधिकेष्वपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्विधिं परिकल्प्य पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेतेत्यादि विचारः प्रथमे तन्त्रे प्रवर्तितः । तथा चोक्तं 'विधिर्वा धारणवत्' इति । स्मृतिष्वपि भगवद्गीताद्यास्वनभिसंधाय फलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति प्रपञ्चितम् । तस्माद्यज्ञादीनि शमदमादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्येवाऽऽश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि । तत्राप्येवंविदिति विद्यासंयोगात्प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि, विविदिषासंयोगात्तु बाह्यतराणि यज्ञादीनीति विवेक्तव्यम् ।

* ब्रशंकर. ३।४।२७

(३) ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदो य एष महिमा स नित्यो ब्रह्मज्ञानानन्तरं यावदात्मभावितयाऽनुवर्तत इत्यर्थः । कोऽसौ महिमेत्यत्राऽऽह —– न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् ।

एवंविच्छास्त्रजन्यज्ञानवान् । शमः अन्तरिन्द्रियनियमनरूपः । दमः बहिरिन्द्रियनियमनरूपः । उपरतिः निषिद्धकाम्यादिषु कर्मसूपरतिः । तितिक्षा क्षमा । सुसमाहितः समाहितचित्त इत्यर्थः । एवंरूपः स्वात्मनि जीवात्मनि आत्मानं परमात्मानं तदन्तर्यामिणं पश्यति पश्येदित्यर्थः । माध्यादिषु कोषेषु 'आत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्' इति पाठो दृश्यते । अतः पाठद्वैविध्यमत्र द्रष्टव्यम् । किंचाऽऽत्मानं परमात्मानं सर्वं सर्वशरीरकं च पश्येदित्यर्थः । † रंग.

(४) 'शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात्' —– गृहस्थस्य शमदमादीन्यप्यनुष्ठेयान्युत नेति चिन्तायामान्तरबाह्यकरणव्यापाररूपत्वात्कर्मानुष्ठानस्य शमदमादीनां तद्विपरीतरूपत्वाच्चाननुष्ठेयानीति प्राप्ते उच्यते । यद्यपि गृहस्थः करणव्यापाररूपकर्मसु प्रवृत्तस्तथापि स विद्वाञ्छमदमाद्युपेतः स्यात् । कुतः । तदङ्गतया तद्विधेः । विद्याङ्गतया तेषां विधेः । 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्' इति । विद्योत्पत्तेश्चित्तसमाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्छमादीनां विद्यानिर्वृत्तये तेषां शमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वाच्च तान्यप्यनुष्ठेयानि । न च करणव्यापारतद्विपर्ययरूपत्वेन कर्मणां शमदमादीनां च परस्परविरोधः । भिन्नविषयत्वात् । विहितेषु करणव्यापारोऽविहितेषु प्रयोजनशून्येषु च तदुपशम इति । न च करणव्यापाररूपकर्मसु वर्तमानस्य वासनावशाच्छमादीनामुपादेयत्वासंभवः । विहितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनतया तत्प्रसादद्वारेण निखिलविपरीतवासनोच्छेदहेतुत्वात् । अतो गृहस्थस्य शमदमादयोऽप्यनुष्ठेयाः । रामानुज. ३।४।२७

(५) 'कामकारेण चैके' —– ननु 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषौ निषिद्ध्येते । स च प्राप्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः कर्मकरणमावश्यकमिति प्राप्ते, उच्यते —– कामकारेणेति । करणं कारः । कामेनेच्छया करणं कामकारस्तथा च परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण, न तु विधिवशात् यत् करणं तत् कामकार इत्युच्यते । तथा चैवं कृते कर्मणि तत्कृतगुणदोषप्रसक्तौ तत्प्रतिषेधमेके शाखिनः, एष नित्य इत्यादि पठन्ति । न ह्येतावता कर्मकृत्यधिकारप्राप्तिरिति भावः । अथवा कामेन कारो यस्य स तथा । तादृशेन कर्मणा प्राप्तवृद्धिह्रासयोः संबन्धाभावं ब्रह्मविदि एके पठन्तीत्यर्थः । चकारेणेश्वराज्ञया लोकसंग्रहार्थं कृतं कर्म समुच्चीयते, 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इति श्रुतेस्तथा ।

३।४।१५

'अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः' —– न च प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वान्न ज्ञानस्य विधेयतेति वाच्यम् । इतर-

---

* भास्कर. निंबार्क. विज्ञान. ब्रशंकरवद्भावः ।

† शेषं रामानुजवत् ।

ज्ञानस्य तथात्वेऽपि जीवात्मलक्षणेऽधिष्ठाने परमात्मनो भगवतो दर्शनस्याऽन्यतोऽप्राप्तत्वाच्छूद्धान्तशाधनैस्तद्दर्शने स्वरूपयोग्यतासंपत्तावात्मन्यधिष्ठाने परमात्मदर्शनानुकूलप्रयत्नविधानसंभवाच्छ्रवणविधिना श्रुतिवाक्यजशाब्दज्ञानानुकूलप्रयत्नविधानवत् । अनुष्ठेयमिति । ज्ञानमङ्गं तदङ्गित्वेनानुष्ठेयं कर्मेति मतं बादरायणोऽपवदतीति पूर्वेण संबन्धस्तत्र हेतुमाह — साम्यश्रुतेरिति । स्वतोऽपुरुषार्थं कर्म फलार्थिनैवानुष्ठेयम् । तथा च 'एष नित्यो महिमा' इति श्रुत्या ज्ञानवति विहितनिषिद्धयोः कर्मणोः फलाजनकत्वेन साम्यं श्रूयत इति फलार्थिप्रवृत्त्यसंभवेन ज्ञानिनस्तथात्वाभावेन कर्मोच्छेदप्रसक्त्या न ज्ञानस्याङ्गत्वं वक्तुं शक्यम् । कृषीवलस्य व्रीहीणां वपने भर्जनस्येव। तथा च ज्ञानिनः प्रवृत्त्यसंभवेनान्येषां च, 'अथेतरे दुःखमेवोपयन्ति' इति निन्दाश्रवणेन तथात्वात् सर्वार्थतत्त्वज्ञा श्रुतिर्ज्ञानबहिर्भूतं कर्म कथं विदध्यादिति ज्ञानस्य पुरुषार्थाऽसाधकत्वोक्तिमसहमानेनाचार्येण प्रौढ्या निरूपितम् । ३।४।१९

'एष नित्यो महिमा' इति श्रुतिरपि यज्ज्ञाने सति विहितनिषिद्धकर्मफलासंबन्धस्तद्वित् स्यादित्यनुक्त्वा तस्यैव पदवित् स्यादिति यदुक्तवती तेन पदयोर्भक्तिमार्गरूपत्वात् तत्र च पदयोरेव सेव्यत्वेन मुख्यत्वात्तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नमेव पूर्वं विदधते ।

तस्यैव, तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वाल्लोकवेदप्रसिद्धस्य पुरुषोत्तमस्यैव, तत्रापि, पदविदेव, दीनभावेन भक्तिमार्गीयज्ञानवानेव स्यादेवेत्येवकारः सर्वत्रानुषज्यते । तथा सति भक्तौ जातायां स्वत एव भगवज्ज्ञानं भवतीति ज्ञापयितुं, तं विदित्वेति पश्चादुक्तवतीति तदाशयो ज्ञायते । अत एव पूर्वं कर्म निरूपितम् । साधनत्वात् । एतेन 'तमेव विदित्वा मुनिर्भवति' । 'अग्राह्यो न हि गृह्यते' इत्यादिश्रुतीनां मिथोविरोधः परिहृतः । भक्त्या ग्राह्यत्वात् तदितरसाधनाग्राह्यत्वात् । अत एव विविदिषन्ति, न तु विदन्त्यपीत्याशयवती 'तमेतं वेदानुवचनेन' इति श्रुतिः पठ्यते । ३।४।२०

'शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्' — ननु 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तः' इत्यादिना शमादेरेव ज्ञानसाधनत्वमुच्यते, न तु यज्ञादेरितिचेत्तत्राह — शमदमाद्युपेतो भक्तिमार्गेऽपि स्यादेव यद्यपि तथापि तदङ्गतया 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति ज्ञानमार्गीयज्ञानाङ्गतयैव शमादिविधेर्हेतोर्ज्ञानमार्गे तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्तथा विधिरित्यर्थः । भक्तिमार्गे स्वत एव शमादीनां संभवेऽप्यावश्यकत्वं न तेषामिति भावः । वल्लभ. ३।४।२६

(६) 'शमदमाद्युपेतः०' — आन्तराणां रागद्वेषादीनामनाविर्भूतिः शमः । सर्वेषामिन्द्रियाणामविहितव्यापारेभ्यो निवर्तनं दमः । निषिद्धकाम्यकर्मव्यापारोपरम उपरतिः । द्वन्द्वसहिष्णुत्वं तितिक्षा । विसृष्टतन्द्रादिव्याक्षेपस्य चित्तस्य परतत्त्वाभिमुख्यं समाधानम् । अपुरुषार्थसकलेतरशास्त्रपराङ्मुखी परविद्यामयपरमात्मतन्त्रोपनिषद्गोष्ठीसमुत्कण्ठारूपा सत्त्वकला श्रद्धा । विनिर्मुक्तसकलेतरदेवताराधना त्रिविधकरणसंपाद्या विशिष्टाष्टाङ्गयोगिनी परमशिवपरिचर्यामयी वैदिकी क्रिया भक्तिः । परमानन्दावेशमयमहामोक्षलक्ष्मीदर्शनत्वरा मुमुक्षा । ऐहिकामुष्मिकसकलभोगपराङ्मुखत्वरूपेण वैराग्येण नित्यानित्यवस्तुनिर्धारणाकारेण विवेकेन च विशिष्टस्य शमादिसंपत्तिक्रमेण संभवति मुमुक्षा । एते विवेकादयो मुमुक्षापर्यन्ताः परमधर्माः सर्वेषामाश्रमिणां विद्यार्थमविशेषेणानुष्ठेया इति ।

† श्रीकंठ. ३।४।२७

स॑ वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः । विन्दते वसु य एवं वेद * ॥

(१) योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां व्याख्यात आत्मा स वै एषः महान् अजः आत्मा अन्नादः सर्व-

---

† शेषं रामानुजवत् ।

* छाउ. ६।२।१ (पृ. ८८८) इत्यत्रापि व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

(१) बृउ. ४।४।२४; शब्रा. १४।७।२।२९, ३० विन्दते वसु य एवं वेद (स यो हैवमेतं महान्तमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वसु ॥ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दास्यायेति); ब्रशंकर. १।१।२४, ३।२।३९; भास्कर. ३।२।३९; रामानुज. १।३।४४, ३।२।३८; निंबार्क. ३।२।३९; श्रीकर. ३।२।३८; वल्लभ. ३।२।३९; बलदेव. ३।२।४०.

भूतस्थः सर्वान्नानामत्ता, वसुदानः—वसु धनं सर्वप्राणिकर्मफलं—तस्य दाता, प्राणिनां यथाकर्म फलेन योजयितेत्यर्थः। तमेतं अजमन्नादं वसुदानमात्मानं अन्नाद-वसुदानगुणाभ्यां युक्तं यो वेद, सः सर्वभूतेष्वात्मभूतः अन्नमत्ति, विन्दते च वसु सर्वं कर्मफलजातं लभते सर्वात्मत्वादेव, य एवं यथोक्तं वेद। अथवा दृष्टफलार्थिभिरपि एवंगुण उपास्यः। तेन अन्नादः वसोश्च लब्धा, दृष्टेनैव फलेन अन्नात्तृत्वेन गोऽश्वादिना च अस्य योगो भवतीत्यर्थः। शंकर.

(२) 'श्रुतत्वाच्च'—न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः, किं तर्हि श्रुतत्वादपीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे। तथाच श्रुतिर्भवति 'स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः' इत्येवंजातीयका।

* ब्रशंकर. ३।२।३९

(३) 'न मरिष्यतीति ह्यमरो न मृतो यत्ततोऽमृतः। ब्रह्मायमाप्तकामत्वादेवं यो वेद तं परम्। आप्तकामोऽभयश्चैव भवेद्विष्णोरनुग्रहात्॥' इति च। परमार्थेऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवतीति नित्यमेव तथा भवतीत्यर्थः। 'अभूद्भविष्यति भवत्येवमाद्यपदानि तु। नित्याभावाभिधायीनि यत्र वाच्या हरेर्गुणाः॥' इति शब्दनिर्णये।

मध्व.

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म। अभयं वै ब्रह्म। अभयꣳ हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद॥

---

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. वल्लभ. ब्रशंकरवत्।

(१) बृउ. ४।४।२५; शब्रा. १४।७।२।३१ ऽमृतोऽभयो (ऽभयोऽमृतो); ब्रशंकर. १।४।२२, २।१।१४ (पृ. ४६६), २।३।१७, ३।३।१७, ३।४।५२, ४।३।१४; भास्कर. १।३।२०, ४२, १।४।२१, २।३।२१, ३।३।३९; रामानुज. १।३।४४, १।४।२३, २७, २।३।१८, ३।२।२९, ३।३।३८ ऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म (ऽजरोऽमृतोऽभय आनन्दो ब्रह्म, ऽजरोऽमरोऽमृतो ब्रह्म); श्रीकर. २।३।१६, ३।३।३८; वल्लभ. १।३।४२, २।३।१७ स वा एष महानज आत्मा (अयमात्मा) हि (ह); विज्ञान. ३।२।२२ (ऽमृतो०); बलदेव. १।३।४१.

(१) इदानीं समस्तस्यैव आरण्यकस्य योऽर्थ उक्तः, स समुच्चित्य अस्यां कण्डिकायां निर्दिश्यते, एतावान्समस्तारण्यकार्थ इति। स वा एष महानज आत्मा अजरः न जीर्यत इति, न विपरिणमत इत्यर्थः। अमरः—यस्माच्च अजरः, तस्मात् अमरः, न म्रियत इत्यमरः। यो हि जायते जीर्यते च, स विनश्यति म्रियते वा। अयं तु अजत्वात् अजरत्वाच्च अविनाशी यतः, अत एव अमृतः। यस्मात् जनिप्रभृतिभिः त्रिभिर्भावविकारैः वर्जितः, तस्मात् इतरैरपि भावविकारैस्त्रिभिः तत्कृतैश्च कामकर्ममोहादिभिर्मृत्युरूपैर्वर्जित इत्येतत्। अभयः अत एव। यस्माच्च एवं पूर्वोक्तविशेषणः, तस्माद्भयवर्जितः। भयं च हि नाम अविद्याकार्यम्। तत्कार्यप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन च अविद्यायाः प्रतिषेधः सिद्धो वेदितव्यः। अभय आत्मा एवंगुणविशिष्टः किमसौ? ब्रह्म परिवृढं निरतिशयं महदित्यर्थः। अभयं वै ब्रह्म। प्रसिद्धमेतत् लोके — अभयं ब्रह्मेति। तस्माद्युक्त एवंगुणविशिष्ट आत्मा ब्रह्मेति। य एवं यथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म वेद, सः अभयं हि वै ब्रह्म भवति। एष सर्वस्या उपनिषदः संक्षिप्तोऽर्थ उक्तः। एतस्यैवार्थस्य सम्यक्प्रबोधाय उत्पत्तिस्थितिप्रलयादिकल्पना क्रियाकारकफलाध्यारोपणा च आत्मनि कृता। तदपोहेन च नेति नेतीत्यध्यारोपितविशेषापनयद्वारेण पुनः तत्त्वमावेदितम्। यथा एकप्रभृत्यापरार्धसंख्यास्वरूपपरिज्ञानाय रेखाध्यारोपणं कृत्वा — एकेयं रेखा, दशेयं, शतेयं, सहस्रेयं—इति ग्राहयति, अवगमयति संख्यास्वरूपं केवलं, न तु संख्याया रेखात्मत्वमेव। यथा च अकारादीन्यक्षराणि विजिग्राहयिषुः पत्रमषीरेखादिसंयोगोपायमास्थाय वर्णानां सतत्त्वमावेदयति, न पत्रमष्याद्यात्मतामक्षराणां ग्राहयति — तथा चेह उत्पत्त्याद्यनेकोपायमास्थाय एकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितं, पुनः तत्कल्पितोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थं नेति नेतीति तत्त्वोपसंहारः कृतः। तदुपसंहृतं पुनः परिशुद्धं केवलमेव सफलं ज्ञानं अन्तेऽस्यां कण्डिकायामिति।

शंकर.

(२) ब्रह्म भवति आविर्भूतब्रह्मरूपो भवतीत्यर्थः।

रंग.

(आत्मविद्या मैत्रेयीयाज्ञवल्क्यसंवादरूपा)

अमृतत्वसाधनजिज्ञासा, आत्मन एव परमार्थतः प्रियत्वं पतिजायापुत्रादीनां सर्वेषां आत्मोपाधिकं प्रियत्वं, आत्मज्ञानविधिः, ब्रह्मक्षत्रादेः सर्वस्य आत्मरूपत्वं दुन्दभिशंखवीणादृष्टान्तसहितं, महाभूतस्यात्मनः निश्वसितरूपमेव विद्याकर्मलोकभूतरूपं सर्वं, विज्ञानघन आत्मा सर्वेषामेकायनं, स एव अनुच्छित्तिधर्मा, अद्वैतात्मनि विषयविषयीभेदलोपः, नेति नेति प्रतिपादितः असङ्ग आत्मा

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च । तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी । अथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् * ॥

(१) आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मतत्त्वं निर्धारितम् । पुनः तस्यैव उपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा विगृह्यवादेन विचारितम् । शिष्याचार्यसंबन्धेन च षष्ठे प्रश्नप्रतिवचनन्यायेन सविस्तरं विचार्योपसंहृतम् । अथेदानीं निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । अयं च न्यायः वाक्यकोविदैः परिगृहीतः — 'हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्' इति । अथवा आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन यत् अमृतत्वसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानमभिहितं, तदेव तर्केणापि अमृतत्वसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानमधिगम्यते । तर्कप्रधानं हि याज्ञवल्कीयं काण्डम् ।

तस्मात् शास्त्रतर्काभ्यां निश्चितमेतत् — यदेतत् आत्मज्ञानं ससंन्यासं अमृतत्वसाधनमिति । तस्मात् शास्त्रश्रद्धावद्भिः अमृतत्वप्रतिपित्सुभिः एतत् प्रतिपत्तव्यमिति । आगमोपपत्तिभ्यां हि निश्चितोऽर्थः श्रद्धेयो भवति अव्यभिचारादिति । अक्षराणां तु चतुर्थे यथा व्याख्यातोऽर्थः, तथा प्रतिपत्तव्योऽत्रापि । यान्यक्षराणि अव्याख्यातानि तानि व्याख्यास्यामः ।

अथेति हेत्वपदेशानन्तर्यप्रदर्शनार्थः । हेतुप्रधानानि हि वाक्यानि अतीतानि । तदनन्तरं आगमप्रधानेन प्रतिज्ञातोऽर्थः निगम्यते मैत्रेयीब्राह्मणेन । हशब्दः वृत्तावद्योतकः । याज्ञवल्क्यस्य ऋषेः किल द्वे भार्ये पत्न्यौ बभूवतुः आस्ताम्—मैत्रेयी च नामत एका, अपरा कात्यायनी नामतः । तयोर्भार्ययोः मैत्रेयी ह किल ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला बभूव आसीत् । स्त्रीप्रज्ञा—स्त्रियां या उचिता सा स्त्रीप्रज्ञा—सैव यस्याः प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणालक्षणा, सा स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि तस्मिन्काले आसीत् कात्यायनी । अथ एवं सति ह किल याज्ञवल्क्यः अन्यत् पूर्वस्माद्गार्हस्थ्यलक्षणाद्वृत्तात् पारिव्राज्यलक्षणं वृत्तं उपाकरिष्यन् उपाचिकीर्षुः सन् ।

शंकर.

(२) ननु किमर्थोऽस्य पठितस्य मैत्रेयीब्राह्मणस्य पुनः पाठ उच्यते । पूर्वं याज्ञवल्क्यः प्रविव्रजिषायां मैत्रेय्या आत्मतत्त्वमुपदिश्य पारिव्राज्याय प्रकृतः स्ववैराग्यमान्द्यं दृष्ट्वा किंचित्कालं धनार्जनं कृत्वा गृह एवानिषिद्धान्कामाननुभूय निष्पन्नदृढवैराग्यो गृहकृत्यव्यापृतचित्ततया विस्मृतात्मतत्त्वायै मैत्रेय्यै पुनरुपदेष्टुमारभत । अनया चाऽऽख्यायिकया वैराग्यमान्द्ये संन्यासेऽनधिकार इति प्रदर्शितं भवति । अत्र विशेषपदानि व्याकुर्मः । यद्वा मैत्रेयीब्राह्मणेनोक्तस्य ब्राह्मणस्यैकार्थत्वप्रदर्शनाय पुनरप्यारभतेति द्रष्टव्यम् ।

* रंग.

[1]मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि । हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥

हे मैत्रेयीति ज्येष्ठां भार्यामामन्त्रयामास । आमन्त्र्य चोवाच ह — प्रव्रजिष्यन् पारिव्राज्यं करिष्यन् वै अरे मैत्रेयि अस्मात् स्थानात् गार्हस्थ्यात् अहं अस्मि

---

* छाउ. ४।१।१ (पृ. ८२३) इत्यत्र ब्रशंकर. द्रष्टव्यम् । एतद्ब्राह्मणगततुल्यवाक्यानां स्थलनिर्देशादि सर्वं शब्रारंगमध्वस्थलनिर्देशादिवर्जं बृउ. २।४ (पृ. १०९०) इत्यस्मिन्ब्राह्मणेऽपि द्रष्टव्यम् ।

(१) बृउ. ४।५।१; शब्रा. १४।७।३।१ प्रज्ञैव (प्रज्ञेव) (तर्हि०) अथ ह याज्ञवल्क्योऽन्य (सोऽन्य) करिष्यन् (करिष्यमाणः); ब्रशंकर. ३।४।२३; रंग. त्रेयी च (त्रेयी); बलदेव. ३।४।२३, २४.

* शेषं शंकरवत् ।

(१) बृउ. ४।५।२; शब्रा. १४।७।३।२ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः (याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच).

भवामि । मैत्रेयि अनुजानीहि माम् । हन्त इच्छसि यदि, ते अनया कात्यायन्या अन्तं करवाणि— इत्यादि व्याख्यातम् । शंकर.

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं तेनामृताहो३ । नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेनेति ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥

सा एवमुक्ता उवाच मत्रयी — सर्वेयं पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्, नु किं स्यां, किमहं वित्तसाध्येन कर्मणा अमृता, आहो न स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्य इत्यादि समानमन्यत् । शंकर.

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृधत् । हन्त तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि ते । व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥

(१) स ह उवाच — प्रियैव पूर्वं खलु नः अस्मभ्यं भवती, भवन्ती सती, प्रियमेव अवृधत् वर्धितवती निर्धारितवती असि । अतः तुष्टोऽहम् । हन्त इच्छसि चेत् अमृतत्वसाधनं ज्ञातुं, हे भवति, ते तुभ्यं तत् अमृतत्वसाधनं व्याख्यास्यामि । शंकर.

(२) प्रियमेवावृधद्वर्धितवती । अनुकूलभाषणादिति भावः । निदिध्यासस्व सावधानं शृण्वित्यर्थः । रंग.

(३) प्रियां वाचमवर्धयद्भवती । मध्व.

स होवाच । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय

---

(१) बृउ. ४।५।३; शब्रा. १४।७।३।३.

(२) बृउ. ४।५।४; शब्रा. १४।७।३।४; मध्व. न्वेद (न्वेत्थ); विज्ञान. ३।३।४२.

(३) बृउ. ४।५।५; शब्रा. १४।७।३।५ (वै०) मवृधत् (मवृतत्) तर्हि......निदिध्यासस्वेति (खलु भवति तेऽहं तद्वक्ष्यामि । व्याख्यास्यामि ते । वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति); रंग. भवती (भवति) (ते०); मध्व. भवती (भवति) प्रियमवृधत् (प्रियामवृधम्) (हन्त०) (ते०).

(१) बृउ. ४।५।६; शब्रा. १४।७।३।६ होवाच+ (याज्ञवल्क्यः) (न वा अरे पशूनां....पशवः प्रिया भवन्ति०) वेदाः प्रिया भवन्ति + (न वा अरे यज्ञानां कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रियाः भवन्ति) आत्मा वा अरे (आत्मा न्वरे) खल्वरे (वा अरे); ब्रशंकर. १।४।२३, २।३।६, ३।४।१, २४, ४।१।१, २; भास्कर. २।३।३९, ४।१।१; रामानुज. १।४।२२, २।१।१५ (पृ. ४४३); निंबार्क. १।४।१९, ४।१।१; ब्रमध्व. १।१।१, ३।२।२६, ३।३।४३, ३।४।५०, ४।१।१; श्रीकंठ. १।४।१९, २०; श्रीकर. १।१।१ (पृ. २२, २३), १।४।१९, २०, २३; वल्लभ. १।४।२२, ३।३।१८; विज्ञान. १।१।१ (पृ. २७), १।१।३ (पृ. ७०), १।१।४ (पृ. ११३, ११६), ३।२।२३, ३।३।४, २१ आत्मनि खल्वरे..... विदितम् (आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते इदं सर्वं दृष्टं श्रुतं मतं भवति); बलदेव. १।४।१९, २।२।३७, ३।३।३९, ३।४।२४, ४७, ४।१।१, ११.

भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति। न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि। आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदꣳ सर्वं विदितम्॥

आत्मनि खलु अरे मैत्रेयि दृष्टे, कथं दृष्ट आत्मनीति, उच्यते--पूर्वं आचार्यागमाभ्यां श्रुते, पुनः तर्केणोपपत्त्या मते विचारिते, श्रवणं तु आगममात्रेण, मते उपपत्त्या, पश्चात् विज्ञाते--एवमेतत् नान्यथेति निर्धारिते। किं भवतीत्युच्यते--इदं विदितं भवति। इदं सर्वमिति यत् आत्मनोऽन्यत्, आत्मव्यतिरेकेणाभावात्।

शंकर.

[1]ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद। क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं वेद। लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद। देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान्वेद। वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो वेदान्वेद। भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद। सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद। इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा॥

[2]स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय। दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः॥

[3]स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय। शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः॥

(१) बृउ. ४।५।७; शब्रा. १४।७।३।७ वेदान्वेद। + (यज्ञास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद) इमे वेदा+ (इमे यज्ञा); ब्रशंकर. ४।१।३; भास्कर. १।३।१; रामानुज. १।४।१९; श्रीकर. १।४।२०; वल्लभ. १।४।१९; विज्ञान. १।१।५ (पृ. १२१).

(२) बृउ. ४।५।८; शब्रा. १४।७।३।८ शब्दो + (भवति); ब्रशंकर. १।४।२३; श्रीकर. १।४।२३.

(३) बृउ. ४।५।९, १०; शब्रा. १४।७।३।१०. ९.

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय। वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः॥

तं अयथार्थदर्शिनं परादात्, पराकुर्यात्, कैवल्यासंबन्धिनं कुर्यात् — अयमनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीत्यपराधादिति भावः। शंकर.

[1]स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि। अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि॥

[2]स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनम्। एवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनम्। एवꣳ सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम्। एवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनम्। एवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणां चक्षुरेकायनम्। एवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनम्। एवꣳ सर्वेषाꣳ संकल्पानां मन एकायनम्। एवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृदयमेकायनम्। एवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनम्। एवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम्। एवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम्। एवꣳ सर्वेषा-

(१) बृउ. ४।५।११; शब्रा. १४।७।३।११ नीष्टꣳ (नि दत्तꣳ); रंग. हासः पुराणं (हासपुराणं); रामानुज. १।४।१९, २२ ऽस्य महतो (तस्य ह वा एतस्य महतो); मध्व. सितमेतद्य (सितमेवैतद्य); विज्ञान. १।४।७.

(२) बृउ. ४।५।१२; शब्रा. १४।७।३।१२ सर्वासां विद्यानाꣳ (सर्वेषां वेदानाꣳ) हस्तावेकायनम् + (एवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनम्) (एवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनम्०) सर्वेषां वेदानां (सर्वासां विद्यानां); रंग. एवꣳ सर्वेषां गन्धानां.... । एवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां.... (एवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां.... । एवꣳ सर्वेषां गन्धानां....); रामानुज. १।४।२२; मध्व. गन्धानां नासिके एका (रसानां जिह्वैका) रसानां जिह्वैका (गन्धानां नासिकैका); विज्ञान. २।४।६.

मध्वनां पादावेकायनम्। एवꣳ सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥

(१) चतुर्थे शब्दनिश्वासेनैव लोकाद्यर्थनिश्वासः सामर्थ्यात् उक्तो भवतीति पृथक् नोक्तः। इह तु सर्वशास्त्रार्थोपसंहार इति कृत्वा अर्थप्राप्तोऽप्यर्थः स्पष्टीकर्तव्य इति पृथगुच्यते। शंकर.

(२) 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' — यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या। 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः' —इदमत्र प्रतिज्ञातम्—'आत्मनि विदिते सर्वं विदितं भवति' (इति) 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति च। उपपादितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च। दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात्। तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं, यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति। 'उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः'—उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात्संप्रसन्नस्य परेणाऽऽत्मनैक्यसंभवादिदममेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः'—अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। ननूच्छेदाभिधानमेतत् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' इति कथमेतदभेदाभिधानम्। नैष दोषः। विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नाऽऽत्मोच्छेदाभिप्रायम्। 'अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात्। 'न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति' (बृउ. ४।५।१५) इति। एतदुक्तं भवति — कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा। नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति। मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति। संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावात् 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' इत्युक्तमिति। यदप्युक्तम् — 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यमिति तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयम्। अपि च 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति। पुनश्च विषयाभावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इत्याह। ततश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन्भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते। दर्शितं तु पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वम्। अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्वैर्वेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः।

ब्रशंकर. १।४।२२

(३) 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' — अमृतत्वोपाये मैत्रेय्या पृष्टे याज्ञवल्क्यः 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (बृउ. ४।५।६) इत्यादिना परमात्मोपासनममृतत्वोपायमुक्त्वा 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे' (बृउ. ४।५।६) इत्यादिनोपास्यलक्षणं दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्चोपासनोपकरणभूतमनःप्रभृतिकरणग्रामनियमनं च सामान्येनाभिधाय 'स यथार्द्रैधाग्नेः' इत्यादिना 'स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम्' इत्यादिना चोपास्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निखिलजगदेककारणत्वं सकलविषयप्रवृत्तिमूलकरणग्रामनियमन च विस्तीर्णमुपदिश्य 'स यथा सैन्धवघनः' (बृउ. ४।५।१३) इत्यादिनाऽमृतत्वोपायप्रवृत्तिप्रोत्साहनाय जीवात्मस्वरूपेणावस्थितस्य परमात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानैकाकारतामुपपाद्य तस्यैवापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्य संसारदशायां भूतपरिणामानुवृत्तिं 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' (बृउ. ४।५।१३) इत्यभिधाय 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' (बृउ. ४।५।१३) इति मोक्षदशायां स्वाभाविकापरिच्छिन्नज्ञानसंकोचाभावेन भूतसंघातैकीकृत्यात्मनि

देवादिरूपज्ञानाभावमुक्त्वा — पुनरपि 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' (बृउ ४।५।१५) इत्यादिना ब्रह्मात्मकत्वेन नानाभूतवस्तुदर्शनमज्ञानकृतमिति निरस्तनिखिलाज्ञानस्य ब्रह्मात्मकं कृत्स्नं जगदनुभवतो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावेन भेददर्शनं निरस्य 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' (बृउ. ४।५।१५) इति च जीवात्मा स्वात्मतयाऽवस्थितेन येन परमात्मनाहितज्ञानः सन्निदं सर्वं येन विजानात्ययं तं केन विजानीयान्न केनापीति परमात्मनो दुरवगमत्वमुपपाद्य 'स एष नेति नेति' (बृउ. ४।५।१५) इत्यादिनाऽयं सर्वेश्वरः स्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुविलक्षणरूप एव सर्वशरीरः सन् सर्वस्यात्मतयाऽवस्थित इति स्वशरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतैर्दोषैर्न संस्पृश्यत इत्यभिधाय 'विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वम्' (बृउ. ४।५।१५) इति समस्तवस्तुविसजातीयं निरस्तनिखिलदोषं निखिलजगदेककारणभूतं सर्वस्य विज्ञातारं पुरुषोत्तममुक्तप्रकारादुपासनादृते केन विजानीयादितीदमेवोपासनममृतत्वोपायो ब्रह्मप्राप्तिरेव चामृतत्वमभिधीयत इत्युक्तवान्। अतःपरं ब्रह्मैवास्मिन्वाक्ये प्रतिपाद्यत इति परमेव ब्रह्म जगत्कारणं पुरुषस्तदधिष्ठाता च प्रकृतिरिति स्थितम्।

रामानुज. १।४।२२

स[१] यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव। एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव। एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति। न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमि। इति होवाच याज्ञवल्क्यः॥

(१) बृउ. ४।५।१३: शबा. १४।७।३।१३ रसघन एव + (स्यात्) अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः (अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं); ब्रशांकर. १।३।१, २।३।१७, १८, ३।२।१६, ४।४।६; भास्कर. ३।२।१७, ४।४।६ रसघन एव (रसघनः); रामानुज. १।१।१ (पृ. ४२), १।४।२२, ४।४।६; निंबार्क. ४।४।६, १६; श्रीकंठ. ४।४।६ भास्करवत्; श्रीकर. ३।२।१६, ४।४।७; वल्लभ. १।४।१९, ३।२।१६, ४।४।६ भास्करवत्; विज्ञान. २।३।५०, ३।२।१६; बलदेव. ४।४।६.

(१) सर्वकार्यप्रलये विद्यानिमित्ते, सैन्धवघनवत् अनन्तरः अबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एक आत्मा अवतिष्ठते। पूर्वं तु भूतमात्रासंसर्गविशेषात् लब्धविशेषविज्ञानः सन्। तस्मिन् प्रविलापिते विद्यया विशेषविज्ञाने तन्निमित्ते च भूतसंसर्गे न प्रेत्य संज्ञा अस्ति—इत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ता। शंकर.

(२) यथा सैन्धवघनो लवणखण्डोऽनन्तरोऽन्तरावयवव्यतिरिक्तोऽबाह्यो बाह्यावयवव्यतिरिक्तश्च सर्वोऽप्यवयवो यथा रसघनो भवति। अत्रान्तरो बाह्यश्च रसघन इति वक्तव्येऽन्तरत्वबाह्यत्वशून्यानां मध्यवर्तिनामपि ग्रहणं यथा स्यादिति अनन्तरोऽबाह्य इति व्यतिरेकमुखेण निर्देशः। एवं च सति निरवयवात्मसाधारण्यमपि फलितं भवतीति द्रष्टव्यम्। एवमेवायमात्मा सर्वत्र विज्ञानघनजीवशरीरक इत्यर्थः। जीवपरयोः स्वरूपेणैक्याभावाच्छरीरात्मभाव इदं सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम्। रंग.

(३) बाह्याभ्यन्तरविशेषाभावेन सर्वत्र लवणरसघन एव। मध्व.

सा होवाच मैत्रेयी। अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपत्। न वा अहमिमं विजानामीति।

(१) बृउ. ४।५।१४; शबा. १४।७।३।१४, १५ पीपिपत् (पीपदत्) मिमं विजानामीति (मिदं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति) स होवाच+ (याज्ञवल्क्यः) धर्मो + (मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति) अतः परं— "यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति। न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्॥ १६॥ यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यं न जिघ्रति। न हि घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत्॥ १७॥ यद्वै तन्न रसयति विजानन्वै तद्रसं न रसयति। न हि रसयितू रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत्॥ १८॥ यद्वै तन्न वदति वदन्वै तद्वक्तव्यं न वदति। न हि वक्तुर्वचो विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत्॥ १९॥ यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यं न शृणोति। न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्।

स होवाच । न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमि । अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ॥

(१) स होवाच— अत्रैव मा भगवान् एतस्मिन्नेव वस्तुनि प्रज्ञानघन एव, न प्रेत्य संज्ञास्तीति, मोहान्तं मोहमध्यं, आपीपिपत् आपीपदत् अवगमितवानसि, संमोहितवानसीत्यर्थः । अतः न वा अहं इममात्मानं उक्तलक्षणं विजानामि विवेकत इति । स होवाच — नाहं मोहं ब्रवीमि, अविनाशी वा अरेऽयमात्मा यतः । विनष्टुं शीलमस्येति विनाशी, न विनाशी अविनाशी, विनाशशब्देन विक्रिया, अविनाशीति अविक्रिय आत्मेत्यर्थः । अरे मैत्रेयि, अयमात्मा प्रकृतः अनुच्छित्तिधर्मा । उच्छित्तिरुच्छेदः, उच्छेदः अन्तः विनाशः, उच्छित्तिः धर्मः अस्य इति उच्छित्तिधर्मा, न उच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा, नापि विक्रियालक्षणः; नाप्युच्छेदलक्षणः विनाशः अस्य विद्यत इत्यर्थः ।

शंकर.

(२) न विद्यते उच्छित्तिर्यस्य सोऽनुच्छित्तिः । अविनाशीति यावत् । अनुच्छित्तिर्धर्मो यस्य सोऽनुच्छित्तिधर्मा । एवं बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । तस्य ज्ञानलक्षणो धर्मोऽप्यविनाशीत्यर्थः । न तूच्छित्त्यभावोऽनुच्छित्तिः । स धर्मो यस्येति बहुव्रीहिः । अविनाशीत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । रंग.

(३) न वा अहमिमं विजानातीति । अहेयमिमं परमात्मानं जीवो न जानातीत्यत्रैव भगवान्मोहान्तं मोहाख्यं नाशमापीपिपत् प्रापयामास । अतोऽहं ब्रह्मास्मीत्यादिष्वहंशब्दोऽहेयत्ववाचीति सिद्धम् । अन्यथा कथमहं विजानातीति युज्यते । मध्व.

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरँ रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरँ शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरँ स्पृशति तदितर इतरं विजानाति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कँ रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कँ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कँ स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयात् । येनेदँ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । * स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गो न हि सज्यते । असितो न व्यथते । न रिष्यति । विज्ञातारमरे केन

न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २० ॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २१ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तत्स्प्रष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २२ ॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तद्विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ २३ ॥ ” इत्येताः कण्डिका अधिकाः; ब्रशंकर. २।३।१७ मापीपिपत् (मापीपदत्) विजानामीति (विजानामि) धर्मा + (मात्राऽसꣳसर्गस्त्वस्य भवति); भास्कर. २।३।१७;

* ‘स एष नेति नेत्यात्मा’ इति वाक्यस्य स्थलनिर्देशादि बृउ. ३।९।२६ । (पृ. ११७६) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

रंग. मापीपिपत् (मापीपत्); निंबार्क. २।३।२९; मध्व. मापीपिपत् (मापिपत्) नाशी वा अरे (नाशी वाऽरे); विज्ञान. २।३।४०, ४९, ५०; बलदेव. २।३।२५.

(१) बृउ. ४।५।१५; शब्रा. १४।७।३।२४, २५ यत्र हि द्वैतमिव.... इतरं विजानाति (यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत् । अन्योऽन्यज्जिघ्रेत् । अन्योऽन्यद्रसयेत् । अन्योऽन्यदभिवदेत् । अन्योऽन्यच्छृणुयात् । अन्योऽन्यन्मन्वीत । अन्योऽन्यत्स्पृशेत् । अन्योऽन्यद्विजानीयात्) (स एष नेति.....न रिष्यति०) विजहार (प्रवव्राज); ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ७४), १।१।१२, १।२।१२, १।३।९, १।४।२२, २।१।१४, ३।४।१, १६, ५२, ४।१।३, ४।३।१४, ४।४।१६; भास्कर. १।४।१८, २।१।१४, ३।४।१६; रंग. (त्तत्केन कँ रसये०) (त्केन कं मन्वीत त०) (एष०) नेत्यात्मा (नेतीत्यात्मा); रामानुज. १।१।१ (पृ. ६३), १।४।१९, २२, २३, २।१।१५ (पृ. ४२३, ४४४); मध्व. सज्यते (सज्जते); श्रीकर. १।१।१ (पृ. २२), १।३।९, १।४।१९, २।३।१७, ४।४।७; वल्लभ. १।४।१९, २२, ३।४।१०, १६, ४।४।१० विजहार (प्रवव्राज); विज्ञान. १।१।३ (पृ. ८१), २।३।४३, ३।२।१०, ३।३।४२.

विजानीयादिति । उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयि । एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥

(१) चतुर्ष्वपि प्रपाठकेषु एक आत्मा तुल्यो निर्धारितः परं ब्रह्म । उपायविशेषस्तु तस्याधिगमे अन्यश्चान्यश्च । उपेयस्तु स एव आत्मा, यः चतुर्थे— 'अथात आदेशो नेति नेति' इति निर्दिष्टः । स एव पञ्चमे प्राणपणोपन्यासेन शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादे निर्धारितः, पुनः पञ्चमसमाप्तौ, पुनर्जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे, पुनः इह उपनिषत्समाप्तौ । चतुर्णामपि प्रपाठकानां एतदात्मनिष्ठता, नान्योऽन्तराले कश्चिदपि विवक्षितोऽर्थः — इत्येतत्प्रदर्शनाय अन्ते उपसंहारः — स एष नेति नेत्यादिः । यस्मात् प्रकारशतेनापि निरूप्यमाणे तत्त्वे, नेति नेत्यात्मैव निष्ठा, न अन्या उपलभ्यते तर्केण वा आगमेन वा । तस्मात् एतदेवामृतत्वसाधनं, यदेतत् नेति नेत्यात्मपरिज्ञानं सर्वसंन्यासश्च इत्येतमर्थमुपसंजिहीर्षन्नाह — एतावत् एतावन्मात्रं यदेतत् नेति नेत्यद्वैतात्मदर्शनम् । इदं च अन्यसहकारिकारणनिरपेक्षमेव अरे मैत्रेयि अमृतत्वसाधनम् । यत्पृष्टवत्यसि — यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूह्यमृतत्वसाधनमिति, तत् एतावदेवेति विज्ञेयं त्वया — इति ह एवं किल अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं प्रियायै भार्यायै उक्त्वा याज्ञवल्क्यः — किं कृतवान्? यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं 'प्रव्रजिष्यन्नस्मि' इति, तच्चकार विजहार प्रव्रजितवानित्यर्थः । परिसमाप्ता ब्रह्मविद्या संन्यासपर्यवसाना । एतावान् उपदेशः, एतत् वेदानुशासनं, एषा परमनिष्ठा, एष पुरुषार्थकर्तव्यतान्त इति । शंकर.

(२) एतावद्विज्ञातुः परमात्मनो विज्ञानादिकमत्र ह्यमृतत्वं मोक्षः । 'विष्णोर्ज्ञानादिकं मोक्षस्तदभावे कुतः सुखम् । ज्ञेयाभावान्न हि ज्ञानं ज्ञानाभावे हि शून्यता । तस्माज्ज्ञेययुतो मोक्षः सुखरूपत्वतः सदा ॥' इति ब्रह्मतर्के । मध्व.

उपनिषद्विद्यावंशः

अथ वंशः । पौतिमाष्यो गौपवनात् । गौपवनः पौतिमाष्यात् । पौतिमाष्यो गौपवनात् । गौपवनः कौशिकात् । कौशिकः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । गौतमः — ॥

अग्निवेश्यात् । आग्निवेश्यो गार्ग्यात् । गार्ग्यो गार्ग्यात् । गार्ग्यो गौतमात् । गौतमः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणो गार्ग्यायणात् । गार्ग्यायण उद्दालकायनात् । उद्दालकायनो जाबालायनात् । जाबालायनो माध्यन्दिनायनात् । माध्यन्दिनायनः सौकरायणात् । सौकरायणः काषायणात् । काषायणः सायकायनात् । सायकायनः कौशिकायनेः । कौशिकायनिः — ॥

घृतकौशिकात् । घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च । आसुरायणस्त्रैवणेः । त्रैवणिरौपजन्धनेः । औपजन्धनिरासुरेः । आसुरिर्भारद्वाजात् । भारद्वाज आत्रेयात् । आत्रेयो माण्टेः । माण्टिर्गौतमात् । गौतमो गौतमात् । गौतमो वात्स्यात् । वात्स्यः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् । कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् । कुमारहारितो गालवात् । गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् । विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सन-

---

(१) बृउ. ४।६।१—३; शब्रा. १४।७।३।२६—२८

अथ वंशः:..... जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च (अथ वंशः । तदिदं वयꣳ शौर्पणाय्यात् । शौर्पणाय्यो गौतमात् । गौतमो वात्स्यात् । वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च । पाराशर्यः सांकृत्याच्च भारद्वाजाच्च । भारद्वाज औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च । शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च । गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च । वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च । रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च । रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च । कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्याम् । कौण्डिन्या और्णवाभेभ्यः । और्णवाभाः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ आग्निवेश्यः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यात् । पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । जातूकर्ण्यो भारद्वाजात् । भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च । गौतमो भारद्वाजात् । भारद्वाजो वलाकाकौशिकात् । वलाकाकौशिकः काषायणात् । काषायणः सौकरायणात् ।

पातो बाभ्रवात् । वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात् । पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसात् । अयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्रात् । विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्याम् । अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवात् । अथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् । प्रध्वंसन एकर्षेः । एकर्षिर्विप्रचित्तेः । विप्रचित्तिर्व्यष्टेः । व्यष्टिः सनारोः । सनारुः सनातनात् । सनातनः सनगात् । सनगः परमेष्ठिनः । परमेष्ठी ब्रह्मणः । ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥

(१) अथ अनन्तरं याज्ञवल्कीयस्य काण्डस्य वंश आरभ्यते, यथा मधुकाण्डस्य वंशः । व्याख्यानं तु पूर्ववत् । ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नम ओमिति ।

शंकर.

(२) अवरेभ्योऽपि शृण्वन्ति परमाश्च क्वचित्क्वचित् । लीलयैव न चैतेषां परमत्वं विहीयते ॥ ' इति च । मध्व.

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

सौकरायणस्त्रैवणेः । त्रैवणिरौपजन्धनेः । औपजन्धनिः सायकायनात् । सायकायनः कौशिकायनेः । कौशिकायनिर्घृतकौशिकात् । घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । जातूकर्ण्यो भारद्वाजात् । भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्च ।) चित्तेः (जित्तेः) चित्ति (जित्ति); रंग. जन्धनेः (चन्धनेः) जन्धनि (चन्धनि) आभूते (आहूते) आभूति (आहूति) सनगात् । सनगः (सनकात् । सनकः); मध्व. त्रैवणेः । त्रैवणिरौपजन्धनेः । औपजन्धनि (त्रैवर्णेः । त्रैवर्णिरौपब्रधनेः । औपब्रधनि) (गौतमो गौतमात्०) विदर्भीकौण्डिन्यात् (विदर्भात्कौण्डिन्यात्) अयास्य आङ्गि (अयास्याङ्गि) एकर्षेः । एकर्षि (एकऋषेः । एकऋषि) सनगात् । सनगः (सनकात् । सनकः).

पञ्चमोऽध्यायः

इदं रूपमदोरूपं च पूर्णं ब्रह्म, खं ब्रह्म

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । ॐ खं ब्रह्म । खं पुराणम् । वायुरं खम् । इति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रः । वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः । वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥

(१) पूर्णमद इत्यादि खिलकाण्डमारभ्यते । अध्यायचतुष्टयेन यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरः निरुपाधिकः अशनायाद्यतीतः नेति नेतीति व्यपदेश्यः निर्धारितः, यद्विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनम्— अधुना तस्यैव आत्मनः सोपाधिकस्य शब्दार्थादिव्यवहारविषयापन्नस्य पुरस्तादनुक्तानि उपासनानि कर्मभिरविरुद्धानि प्रकृष्टाभ्युदयसाधनानि क्रममुक्तिभाञ्जि च । तानि वक्तव्यानीति परः संदर्भः । सर्वोपासनशेषत्वेन ओंकारो दमं दानं दयां इत्येतानि च विधित्सितानि । पूर्णमदः—पूर्णं न कुतश्चित् व्यावृत्तं व्याप्येत्येतत् । निष्ठा च कर्तरि द्रष्टव्या । अद इति परोक्षाभिधायि सर्वनाम, तत् परं ब्रह्मेत्यर्थः । तत् संपूर्णं आकाशवद्व्यापि निरन्तरं निरुपाधिकं च । तदेव इदं सोपाधिकं नामरूपस्थं व्यवहारापन्नं पूर्णं स्वेन रूपेण परमात्मना व्याप्येव, न उपाधिपरिच्छिन्नेन विशेषात्मना । तदिदं विशेषापन्नं कार्यात्मकं ब्रह्म पूर्णात्कारणात्मनः उदच्यते उद्रिच्यते, उद्गच्छतीत्येतत् । यद्यपि कार्यात्मना उद्रिच्यते तथापि यत्स्वरूपं पूर्णत्वं परमात्मभावं तन्न जहाति, पूर्णमेव उद्रिच्यते । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः, पूर्णं पूर्णत्वं, आदाय गृहीत्वा आत्मस्वरूपैकरसत्वमापद्य विद्यया, अविद्याकृतं भूतामात्रोपाधिसंसर्गजं अन्यत्वावभासं तिरस्कृत्य, पूर्णमेव अनन्तरमबाह्यं प्रज्ञानघनैकरसस्वभावं केवलं ब्रह्म अविशिष्यते ।

यदुक्तम् — 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेत् तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति — एषः अस्य मन्त्रस्यार्थः । तत्र 'ब्रह्म' इत्यस्यार्थः 'पूर्णमदः'

---

(१) बृउ. ५।१।१; शबा. १४।८।१।१; ब्रशांकर. १।१।२२; मध्व. वेदैनेन (वेदेनैन); श्रीकर. ४।३।६; बलदेव. १।१।९, २।३।४७.

इति । इदं पूर्णं इति 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' इत्यस्यार्थः । तथा च श्रुत्यन्तरम् — 'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह' इति । अतः अदःशब्द-वाच्यं पूर्णं ब्रह्म, तदेव इदं पूर्णं कार्यस्थं नामरूपोपाधि-संयुक्तं अविद्यया उद्रिक्तं तस्मादेव परमार्थस्वरूपात् अन्यदिव प्रत्यवभासमानं — तत्, यत् आत्मानमेव परं पूर्णं ब्रह्म विदित्वा — अहं अदः पूर्णं ब्रह्मास्मि इत्येवं, पूर्णमादाय, तिरस्कृत्य अपूर्णस्वरूपतां अविद्या-कृतां नामरूपोपाधिसंपर्कजां एतया ब्रह्मविद्यया पूर्णमेव केवलं अवशिष्यते । तथा चोक्तम् — 'तस्मात्तत्सर्व-मभवत्' इति । यः सर्वोपनिषदर्थो ब्रह्म, स एषः अनेन मन्त्रेण अनूद्यते, उत्तरसंबन्धार्थम् । ब्रह्मविद्यासा-धनत्वेन हि वक्ष्यमाणानि साधनानि ओंकारदमदानदया-ख्यानि विधित्सितानि, खिलप्रकरणसंबन्धात् सर्वोपास-नाङ्गभूतानि च ।

अत्रैके वर्णयन्ति— पूर्णात् कारणात् पूर्णं कार्यं उद्रिच्यते । उद्रिक्तं कार्यं वर्तमानकालेऽपि पूर्णमेव परमा-र्थवस्तुभूतं द्वैतरूपेण । पुनः प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य पूर्णतां आदाय आत्मनि धित्वा पूर्णमेव अवशिष्यते कारणरूपम् । एवं उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु त्रिष्वपि कालेषु कार्यकारणयोः पूर्णतैव । सा च एकैव पूर्णता कार्यकार-णयोर्भेदेन व्यपदिश्यते । एवं च द्वैताद्वैतात्मकमेकं ब्रह्म । यथा किल समुद्रो जलतरङ्गफेनबुद्बुदाद्यात्मक एव, यथा च जलं सत्यं तदुद्भवाश्च तरङ्गफेनबुद्बुदा-दयः समुद्रात्मभूता एव आविर्भावतिरोभावधर्माणः परमार्थसत्या एव — एवं सर्वमिदं द्वैतं परमार्थ-सत्यमेव जलतरङ्गादिस्थानीयं, समुद्रजलस्थानीयं तु परं ब्रह्म । एवं च किल द्वैतस्य सत्यत्वे कर्मकाण्डस्य प्रामाण्यं, यदा पुनर्द्वैतं द्वैतमिवाविद्याकृतं मृगतृष्णिका-वदनृतं, अद्वैतमेव परमार्थतः, तदा किल कर्मकाण्डं विषयाभावात् अप्रमाणं भवति । तथा च विरोध एव स्यात् । वेदैकदेशभूता उपनिषत् प्रमाणं, परमार्थाद्वैतव-स्तुप्रतिपादकत्वात् । अप्रमाणं कर्मकाण्डं, असद्द्वैतविषय-त्वात् । तद्विरोधपरिजिहीर्षया श्रुत्या एतदुक्तं कार्यकारणयोः सत्यत्वं समुद्रवत् 'पूर्णमदः' इत्यादिना इति । तदसत्, विशिष्टविषयापवादविकल्पयोरसंभवात् । न हि इयं सुविवक्षिता कल्पना । कस्मात्? यथा क्रियाविषये उत्स-र्गप्राप्तस्य एकदेशे अपवादः क्रियते, यथा 'अहिंसन्स-र्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति हिंसा सर्वभूतविषया उत्सर्गेण निवारिता तीर्थे विशिष्टविषये ज्योतिष्टोमादाव-नुज्ञायते, न च तथा वस्तुविषये इह अद्वैतं ब्रह्म उत्स-र्गेण प्रतिपाद्य पुनः तदेकदेशे अपवदितुं शक्यते, ब्रह्मणः अद्वैतत्वादेव एकदेशानुपपत्तेः ।

ॐ खं ब्रह्म इति मन्त्रः । अयं च अन्यत्र अवि-नियुक्तः इह ब्राह्मणेन ध्यानकर्मणि विनियुज्यते । अत्र च ब्रह्मेति विशेष्याभिधानं, खमिति विशेषणम् । विशे-षणविशेष्ययोश्च सामानाधिकरण्येन निर्देशः नीलो-त्पलवत् — खं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दो बृहद्वस्तुमात्रास्पदः अविशेषितः, अतः विशेष्यते — खं ब्रह्मेति । यत्तत् खं ब्रह्म, तत् ओंशब्दवाच्यं, ओंशब्दस्वरूपमेव वा । उभयथापि सामानाधिकरण्यं अविरुद्धम् । इह च ब्रह्मोपासनसाधनत्वार्थं ओंशब्दः प्रयुक्तः, तथा च श्रुत्य-न्तरात् 'एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्' 'ओमि-त्यात्मानं युञ्जीत' 'ओमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्या-यीत' 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्' इत्यादेः । अन्या-र्थासंभवाच्च उपदेशस्य । यथा अन्यत्र 'ओमिति शंसति' 'ओमित्युद्गायति' इत्येवमादौ स्वाध्यायारम्भापवर्गयोश्च ओंकारप्रयोगः विनियोगादवगम्यते, न च तथा अर्था-न्तरं इह अवगम्यते । तस्मात् ध्यानसाधनत्वेनैव इह ओंकारशब्दस्य उपदेशः । यद्यपि ब्रह्मात्मादिशब्दा ब्रह्मणो वाचकाः, तथापि श्रुतिप्रामाण्यात् ब्रह्मणो नेदि-ष्ठमभिधानं ओंकारः । अत एव ब्रह्मप्रतिपत्तौ इदं परं साधनम् । तच्च द्विप्रकारेण, प्रतीकत्वेन अभिधानत्वेन च । प्रतिकत्वेन — यथा विष्ण्वादिप्रतिमा अभेदेन, एवं ओंकारः ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यः । तथा ह्योंकारालम्बनस्य ब्रह्म प्रसीदति, 'एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥' इति श्रुतेः ।

तत्र खमिति भौतिके खे प्रतीतिर्मा भूत् इत्याह—खं पुराणं चिरन्तनं खं परमात्माकाशमित्यर्थः । यत्तत्परमा-त्माकाशं पुराणं खं, तत् चक्षुराद्यविषयत्वात् निरालम्बनं अशक्यं ग्रहीतुमिति श्रद्धाभक्तिभ्यां भावविशेषेण च ओंकारे आवेशयति—यथा विष्ण्वङ्गाङ्कितायां शिलादि-

प्रतिमायां विष्णुं लोकः, एवम्। वायुरं खं, वायुः अस्मिन्विद्यते इति वायुरं खं खमात्रं खमित्युच्यते, न पुराणं खं—इत्येवं आह स्म। कोऽसौ? कौरव्यायणीपुत्रः। वायुरे हि खे मुख्यः खशब्दव्यवहारः। तस्मान्मुख्ये संप्रत्ययो युक्त इति मन्यते। तत्र यदि पुराणं खं ब्रह्म निरुपाधिस्वरूपं, यदि वा वायुरं खं सोपाधिकं ब्रह्म, सर्वथापि ओंकारः प्रतीकत्वेनैव प्रतिमावत् साधनत्वं प्रतिपद्यते, 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इति श्रुत्यन्तरात्। केवलं खशब्दार्थे विप्रतिपत्तिः। वेदोऽयं ओंकारः, वेद विजानाति अनेन यद्वेदितव्यं तस्माद्वेदः ओंकारः वाचकः अभिधानम्। तेनाभिधानेन यद्वेदितव्यं ब्रह्म प्रकाश्यमानं अभिधीयमानं वेद साधको विजानाति उपलभते, तस्मात् वेदोऽयमिति ब्राह्मणा विदुः। तस्मात् ब्राह्मणानामभिधानत्वेन साधनत्वमभिप्रेतं ओंकारस्य। अथवा वेदोऽयमित्यादि अर्थवादः। कथं ओंकारः ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन विहितः। ॐ खं ब्रह्म इति सामानाधिकरण्यात् तस्य स्तुतिः इदानीं वेदत्वेन। सर्वो हि अयं वेद ओंकार एव। एतत्प्रभवः एतदात्मकः सर्वः ऋग्यजुःसामादिभेदभिन्नः एष ओंकारः, 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि' इत्यादिश्रुत्यन्तरात्। इतश्चायं वेदः ओंकारः, यद्वेदितव्यं, तत्सर्वं वेदितव्यं ओंकारेणैव वेद एनेन। अतः अयमोंकारो वेदः। इतरस्यापि वेदस्य वेदत्वं अत एव। तस्मात् विशिष्टोऽयमोंकारः साधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इति। अथवा वेदः सः। कोऽसौ? यं ब्राह्मणा विदुः ओंकारम्। ब्राह्मणानां हि असौ प्रणवोद्गीथादिविकल्पैर्विज्ञेयः। तस्मिन्हि प्रयुज्यमाने साधनत्वेन सर्वो वेदः प्रयुक्तो भवतीति। शंकर.

(२) प्रणवोपासनं विधित्सन्प्रणवं परोक्षरूपेण स्तौति — पूर्णमद इति। अदः परोक्षलोकः पररूपः। इदमयं च लोकः पूर्णं वेदं पूर्णमित्यर्थः। शब्दप्रभवत्वात्सर्वस्य लोकस्य स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजतेति लोकानां व्याहृतिप्रभवत्वाम्नानात्कारणेन च कार्यस्य व्याप्तत्वात्। पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णात्पूर्यमाणाल्लोकात्पूर्णं पूरणकर्तृ उदच्यते उद्गतं भवति। अञ्चु गतिपूजनयोः। कर्मणि प्रत्ययः। उद्गतं भवति श्रेष्ठं भवतीत्यर्थः। तत्पूर्यमाणलोकापेक्षया पूरणकर्तृव्याहृतिरूपशब्दः उत्कृष्ट इत्यर्थः। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णस्य लोकस्य पूर्णं पूरणकर्तृव्याहृतिरूपं वस्त्वादायोपसंहृत्य तस्यापि यत्पूर्णं पूरयितृ ओंकारात्मकं वस्तु परिशिष्यत इत्यर्थः। 'ओंकारेण सर्वा वाक्संतृण्णा' (छाउ. २।२३।३) इति श्रुतेः। ओंकारस्य सर्वव्यापकत्वेन पूर्णत्वात्तदेव कारणं व्याहृत्यादिशब्देषु निर्दिष्टेषु परिशिष्यत इत्यर्थः। ओंकाराद्व्याहृतिर्भवति व्याहृत्या गायत्री भवतीति सर्वशब्दनिदानत्वात्तदेव परिशिष्यते इत्यर्थः।

यत्पुराणं देशकालापरिच्छिन्नं ब्रह्म तदेव खसादृश्यात्खमित्युच्यते। खमपरिच्छिन्नमित्यर्थः। कौरव्यायणीपुत्रस्तु आकाशशरीरकं ब्रह्म प्रणवेऽध्यास्योपास्यमित्याहेत्यर्थः। * रंग.

(३) 'अवतारा महाविष्णोः सर्वे पूर्णाः प्रकीर्तिताः। पूर्णं च तत्परं रूपं पूर्णात्पूर्णाः समुद्गताः। परा(प)वरत्वं तेषां तु व्यक्तिमात्रविशेषतः। न देशकालसामर्थ्यैः पारावर्यं कथंचन। पूर्णरूपस्य पूर्णस्य पूर्णं यदवतारगम्। रूपं तदात्मन्यादाय पूर्णमेवावतिष्ठते। लौकिकव्यवहारो यो भूभारक्षपणादिकः। तदृदृष्टिं विना नान्यो लयः कृष्णादिनां क्वचित्। ओताः सर्वगुणा यस्मादस्मिन्नों विष्णुरुच्यते। खं प्रकाशस्वरूपत्वाद्ब्रह्म तद्व्याप्तरूपतः। पुनः खं सुखरूपत्वात्पुराणं तदनादितः। वायोश्चरतिदं यस्माद्वायुरं ब्रह्म तत्परम्। ख्यातत्वाच्चापि तत्खं स्याद्रौहिणेयस्तथाऽवदत्। वेदोऽयं ज्ञानरूपत्वादिति यं ब्राह्मणा विदुः। निर्दोषत्वाद इत्युक्तस्तेन वेद्यं सदाऽखिलम्॥' इति च। बाह्लीकसुता हि रोहिणी अतो बलभद्रः कौरव्यायणीपुत्रः। मध्व.

दमदानदयानुशासनं प्राजापत्यम्

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुः। देवा मनुष्या असुराः। उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति। तेभ्यो हैतदक्षर-

* शेषं शंकरवत्।

(१) बृउ. ५।२।१; शब्रा. १४।८।२।१, २; बलदेव. ३।३।१०.

मुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दाम्यतेति न आत्थेति । ओमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥

अधुना दमादिसाधनत्रयविधानार्थोऽयमारम्भः — त्रयाः, त्रिसंख्याकाः प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यानि प्राजापत्याः, ते किम् ? प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यं शिष्यत्ववृत्तेर्ब्रह्मचर्यस्य प्राधान्यात् शिष्याः सन्तो ब्रह्मचर्यं ऊषुः उषितवन्त इत्यर्थः । के ते ? विशेषतः देवा मनुष्या असुराश्च । ते च उषित्वा ब्रह्मचर्यं किमकुर्वन्नित्युच्यते—तेषां देवा ऊचुः पितरं प्रजापतिम् । किमिति ? ब्रवीतु कथयतु, नः अस्मभ्यं यदनुशासनं भवानिति । तेभ्यः एवमर्थिभ्यः ह एतदक्षरं वर्णमात्रं उवाच—द इति । उक्त्वा च तान् पप्रच्छ पिता—किं व्यज्ञासिष्टा३ इति, मया उपदेशार्थमभिहितस्याक्षरस्य अर्थं विज्ञातवन्तः आहोस्विन्नेति । देवा ऊचुः—व्यज्ञासिष्मेति, विज्ञातवन्तो वयम् । यद्येवं, उच्यतां किं मयोक्तमिति । देवा ऊचुः —दाम्यत, अदान्ता यूयं स्वभावतः अतो दान्ता भवतेति नः अस्मान् आत्थ कथयसि । इतर आह— ओमिति सम्यग्व्यज्ञासिष्टेति । * शंकर.

अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दत्तेति न आत्थेति । ओमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥

समानमन्यत् । स्वभावतो लुब्धा यूयं, अतो यथाशक्ति संविभजत दत्तेति नः अस्मान् आत्थ, किमन्यद्ब्रूयात् नो हितमिति मनुष्याः । शंकर.

अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दयध्वमिति न आत्थेति । ओमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति । तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द द इति । दाम्यत दत्त दयध्वमिति । तदेतत्त्रयꣳ शिक्षेद्दमं दानं दयामिति ॥

(१) तथा असुराः दयध्वमिति । क्रूरा यूयं हिंसादिपराः, अतो दयध्वं प्राणिषु दयां कुरुतेति । तदेतत्प्रजापतेरनुशासनं अद्याप्यनुवर्तत एव । यः पूर्वं प्रजापतिर्देवादीननुशशास सोऽद्यापि अनुशास्त्येव दैव्या स्तनयित्नुलक्षणया वाचा । कथमेषा श्रूयते दैवी वाक् ? काऽसौ स्तनयित्नुः ? द द द इति, दाम्यत दत्त दयध्वमिति — एषां वाक्यानामुलपक्षणाय त्रिर्दकार उच्चार्यते अनुकृतिः । न तु स्तनयित्नुशब्दः त्रिरेव, संख्यानियमस्य लोके अप्रसिद्धत्वात् । यस्मात् अद्यापि प्रजापतिः दाम्यत दत्त दयध्वमित्यनुशास्त्येव, तस्मात्कारणात् एतत्त्रयम् । किं तत् त्रयमित्युच्यते — दमं दानं दयामिति शिक्षेत् उपादद्यात् प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्यमित्येवं मतिं कुर्यात् । तथा च स्मृतिः — 'त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥' (भ. गी. १६।२१) इति । अस्य हि विधेः शेषः पूर्वः । तथापि देवादीनुद्दिश्य किमर्थं दकारत्रयमुच्चारितवान् प्रजापतिः पृथगनुशासनार्थिभ्यः । ते वा कथं विवेकेन प्रतिपन्नाः प्रजापतेर्मनोगतं समानेनैव दकारवर्णमात्रेणेति पराभिप्रायज्ञा विकल्पयन्ति । अत्रैके आहुः—अदान्तत्वादातुरत्वादयालुत्वैः अपराधित्वमात्मनो मन्यमानाः शङ्किता एव प्रजापतावूषुः, किं नो वक्ष्यतीति । तेषां च दकारश्रवणमात्रादेव आत्माशङ्कावशेन तदर्थप्रतिपत्तिरभूत् । लोकेऽपि हि प्रसिद्धम्—पुत्राः शिष्याश्चानुशास्याः सन्तो दोषात् निवर्तयितव्या इति । अतो युक्तं प्रजापतेर्दकारमात्रोच्चारणम् । दमादित्रये च दकारान्वयात् आत्मनो दोषानुरूप्येण देवादीनां विवेकेन प्रतिपत्तुं चेति । फलं तु एतत् आत्मदोषज्ञाने सति दोषात् निवर्तयितुं शक्यते अल्पेनाप्युपदेशेन, यथा देवादयो दकारमात्रेणेति । ननु एतत् त्रयाणां देवादीनामनुशासनं देवादिभिरपि एकैकमेव उपादेयं, अद्यत्वेऽपि न तु त्रयं मनुष्यैः शिक्षितव्य-

* रंग. शंकरवद्भावः ।

(१) बृउ. ५।२।२; शब्रा. १४।८।२।३; रंग. भवानिति (भगवानिति).

(२) बृउ. ५।२।३; शब्रा. १४।८।२।४; रंग. भवानिति (भगवानिति); शतपथब्राह्मणे अस्माद्ब्राह्मणादनन्तरं 'वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् । ओ३म् क्रतो स्मर क्लिबे स्मर । अग्ने नय सुपथा रायेऽस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेमेति' इत्यधिकम् ।

मिति। अत्रोच्यते––पूर्वैर्देवादिभिर्विशिष्टैरनुष्ठितं एतत्त्रयं, तस्मात् मनुष्यैरेव शिक्षितव्यमिति। तत्र दयालुत्वस्याननुष्ठेयत्वं स्यात्, कथम्? असुरैरप्रशस्तैरनुष्ठितत्वादिति चेत्––न, तुल्यत्वात् त्रयाणाम्। अतः अन्योऽत्राभिप्रायः––प्रजापतेः पुत्रा देवादयस्त्रयः। पुत्रेभ्यश्च हितमेव पित्रा उपदेष्टव्यम्। प्रजापतिश्च हितज्ञः नान्यथा उपदिशति। तस्मात् पुत्रानुशासनं प्रजापतेः परमं एतत् हितम्। अतो मनुष्यैरेव एतत् त्रयं शिक्षितव्यमिति। अथवा न देवाः असुरा वा अन्ये केचन विद्यन्ते मनुष्येभ्यः। मनुष्याणामेव अदान्ताः ये अन्यैरुत्तमैर्गुणैः संपन्नाः। ते देवाः। लोभप्रधाना मनुष्याः। तथा हिंसापराः क्रूरा असुराः। ते एव मनुष्याः अदान्तत्वादिदोषत्रयमपेक्ष्य देवादिशब्दभाजो भवन्ति, इतरांश्च गुणान् सत्त्वरजस्तमांसि अपेक्ष्य। अतः मनुष्यैरेव शिक्षितव्यं एतत्त्रयमिति, तदपेक्षयैव प्रजापतिनोपदिष्टत्वात्। तथा हि मनुष्या अदान्ता लुब्धाः क्रूराश्च दृश्यन्ते। तथा च स्मृतिः–– 'कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्' इति। शंकर.

(२) 'ज्ञानदानं तु देवानां फलदानं च कर्मणाम्। विष्णुना विहितं पूर्वं पुनर्देवनरासुराः। ब्रह्माणमपि पप्रच्छुर्देवानां सद्गुणोच्छ्रितेः। अनहंकारमात्रं तु ब्रह्मणा विहितं तदा। सर्वोच्चमोक्षसंप्राप्त्यै नराणां ज्ञानसाधनम्। देवादीनां दानमेव हविरादेः प्रकीर्तितम्। तमःप्राप्तिविलम्बाय दैत्यानां विहिता दया॥' इति प्रवृत्ते। मध्व.

हृदयं ब्रह्म

एष प्रजापतिर्यद्धृदयम्। एतद्ब्रह्म। एतत्सर्वम्। तदेतत्त्र्यक्षरꣳ हृदयमिति। हृ इत्येकमक्षरम्। अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद। द इत्येकमक्षरम्। ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद। यमित्येकमक्षरम्। एति स्वर्गं लोकं य एवं वेद॥

(१) दमादिसाधनत्रयं सर्वोपासनशेषं विहितम्। दान्तः अलुब्धः दयालुः सन् सर्वोपासनेष्वधिक्रियते। तत्र निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो दर्शनं अतिक्रान्तम्। अथ अधुना सोपाधिकस्य तस्यैव अभ्युदयफलानि वक्तव्यानीत्येवमर्थोऽयमारम्भः— एष प्रजापतिः यद्धृदयं, प्रजापतिः अनुशास्तीत्यनन्तरमेवाभिहितम्। कः पुनरसौ अनुशास्ता प्रजापतिरित्युच्यते — एष प्रजापतिः। कोऽसौ? यद्धृदयं, हृदयमिति हृदयस्था बुद्धिरुच्यते। यस्मिन् शाकल्यब्राह्मणान्ते नामरूपकर्मणामुपसंहार उक्तो दिग्विभागद्वारेण, तदेतत् सर्वभूतप्रतिष्ठं सर्वभूतात्मभूतं हृदयं प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा। एतत् ब्रह्म, बृहत्त्वात् सर्वात्मत्वाच्च ब्रह्म। एतत्सर्वम्। उक्तं पञ्चमाध्याये हृदयस्य सर्वत्वम्। तत्सर्वं यस्मात्, तस्मादुपास्यं हृदयं ब्रह्म। तत्र हृदयनामाक्षरविषयमेव तावत् उपासनमुच्यते। तदेतत् हृदयमिति नाम क्षरं, त्रीणि अक्षराणि अस्येति त्र्यक्षरम्। कानि पुनस्तानि त्रीण्यक्षराण्युच्यन्ते। हृ इत्येकमक्षरम्। अभिहरन्ति, हृतेराहृतिकर्मणः हृ इत्येतद्रूपमिति यो वेद, यस्मात् हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्च इन्द्रियाणि अन्ये च विषयाः शब्दादयः स्वं स्वं कार्यमभिहरन्ति, हृदयं च भोक्त्रर्थमभिहरति –– अतः हृदयनाम्नः हृ इत्येतदक्षरमिति यो वेद –– अस्मै विदुषे अभिहरन्ति स्वाश्च ज्ञातयः अन्ये चासंबद्धाः, बलिमिति वाक्यशेषः। विज्ञानानुरूप्येण एतत्फलम्। तथा द इत्येतदप्येकमक्षरम्। एतदपि दानार्थस्य ददातेः द इत्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन निबद्धम्। अत्रापि — हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्च करणानि अन्ये च विषयाः स्वं स्वं वीर्यं ददति, हृदयं भोक्त्रे ददाति स्वं वीर्यं, अतो दकार इत्येवं यो वेद, अस्मै ददति स्वाश्च अन्ये च। तथा यमित्येतदप्येकमक्षरम्। इणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपं अस्मिन्नाम्नि निबद्धमिति यो वेद, स स्वर्गं लोकमेति। एवं नामाक्षरादपि ईदृशं विशिष्टं फलं प्राप्नोति, किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनात् –– इति हृदयस्तुतये नामाक्षरोपन्यासः।

* शंकर.

(२) 'हरणाद्यज्ञभागादेर्दानादेर्दानतस्तथा। यानादव्यवधानेन परस्य ब्रह्मणस्तथा। ब्रह्मा हृदय इत्युक्तस्तस्यैवंविदपि ध्रुवम्। हृतिदानस्वर्गयानपात्रं स्यात्तत्प्र-

(१) बृउ. ५।३।१; शब्रा. १४।८।४।१ ददत्यस्मै (ददन्त्यस्मै); मध्व. एतत्सर्वम् (एतत्सत्यम्).

* रंग. शंकरवत्।

-सादतः । ह्रत्वैवास्मै ददत्यद्धा स्वकीयाश्चान्य एव च ॥ ' इति निर्णये । परमात्मा च प्रजापतिः ।

मध्व.

सत्यं ब्रह्म

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्त्यमेव । स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकान् । जित इन्न्वसावसत् । य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति । सत्यꣳ ह्येव ब्रह्म ॥

(१) तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनं विधित्सन्नाह –– तत्, तदिति हृदयं ब्रह्म परामृष्टम् । वै इति स्मरणार्थम् । तत् यत् हृदयं ब्रह्म स्मर्यत इत्येकः तच्छब्दः । तदेतदुच्यते प्रकारान्तरेणेति द्वितीयः तच्छब्दः । किं पुनः तत्प्रकारान्तरम् ? एतदेव तदिति एतच्छब्देन संबध्यते तृतीयस्तच्छब्दः । एतदिति वक्ष्यमाणं बुद्धौ संनिधीकृत्य आह । आस बभूव । किं पुनः एतदेव आस ? यदुक्तं हृदयं ब्रह्मेति, तत् इति, तृतीयः तच्छब्दो विनियुक्तः । किं तदिति विशेषतो निर्दिशति । सत्यमेव, सच्च त्यच्च मूर्तं चामूर्तं च सत्यं ब्रह्म, पञ्चभूतात्मकमित्येतत् । स यः कश्चित् सत्यात्मानं एतं, महत् महत्त्वात्, यक्षं पूज्यं, प्रथमजं प्रथमजातं, सर्वस्मात्संसारिण एतदेवाग्रे जातं ब्रह्म अतः प्रथमजं, वेद विजानाति सत्यं ब्रह्मेति । तस्येदं फलमुच्यते –– यथा सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्मसात्कृता जिताः, एवं सत्यात्मानं ब्रह्म महद्यक्षं प्रथमजं वेद, स जयति इमान् लोकान् । किं च जितो वशीकृतः, इन्नु इत्थं, यथा ब्रह्मणा असौ शत्रुरिति वाक्यशेषः । असच्च असद्भवेत् असौ शत्रुः जितो भवेदित्यर्थः । कस्य एतत्फलमिति पुनर्निगमयति –– य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति । अतो विद्यानुरूपं फलं युक्तं, सत्यं ह्येव यस्माद्ब्रह्म । * शंकर.

(२) 'सैव हि सत्यादयः'––'स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म' इत्यादिना वाजसनेयके सत्यविद्यां सनामाक्षरोपासनां विधायानन्तरमाम्नायते 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' (बृउ. ५।५।२) इत्यादि । तत्र संशयः । किं द्वे एते सत्यविद्ये किंवैकैवेति । एकैवेयं सत्यविद्येति । कुतः । 'तद्यत्तत्सत्यम्' (बृउ. ५।५।२) इति प्रकृताकर्षणात् ।

अत्र तूभयथा संभवे तद्यत्तत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणात्पूर्वविद्यासंबद्धमेव सत्यमुत्तरत्राऽऽकृष्यत इत्येकविद्यात्वनिश्चयः । तस्मात्सैवेयमेका सत्यविद्या तेन तेन विशेषेणोपेताऽऽम्नातेत्यतः सर्व एव सत्यादयो गुणा एकस्मिन्प्रयोग उपसंहर्तव्याः ।

ब्रशंकर. ३।३।३८

(३) 'ततत्वादेकरूपत्वात्तत्परं ब्रह्म कीर्तितम् । तदेव तादृशं प्रोक्तं नैवान्यत्तादृशं क्वचित् । तदेतत्सत्यमेवासीद्वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥ ' इति ब्रह्मतर्के । तदेव हि तत् । तन्नारायणाख्यं परं ब्रह्मैतदेव सत्यं वासुदेवाख्यमासीदित्यर्थः । 'स्वस्मात्स्वयं समुत्पन्नो वासुदेवात्मना प्रभुः । सत्यं ब्रह्मेति यो वेद महायाज्यं तु तं परम् । प्राप्नोत्येव हि तल्लोकाञ्जीवन्नप्युत्तमो भवेत् ॥ ' इति प्रध्याने । ' स्वभागहरणाद्दानात्फलानां यापनान्नृणाम् । हृदयं भगवान्विष्णुः सत्यं सद्गुणरूपतः ॥ ' इति सत्तत्त्वे । ' प्रजापतिरिति ब्रह्मा वेदेषूक्तो ह्यमुख्यतः । यस्मिन्नूषुर्ब्रह्मचर्यं देवासुरनरोब्जजे । एष वै भगवान् विष्णुर्मुख्यतस्तु प्रजापतिः । यज्ज्ञानान्मुक्तिमायान्ति स्वर्गाख्यां हृदयं च सः । हृति सद्दानयानेभ्यः सत्यं सद्गुणरूपतः । यत्तद्धृदयमित्युक्तं ब्रह्म तत्सत्यतामगात् । सत्यत्वं सदनीयत्वमासाद्यं यन्मुमुक्षुभिः । एवं तद्ब्रह्म यो वेद स हि लोकानिमाञ्जयेत् । एतल्लोकजयो नाम धर्मज्ञानादिपूर्णता । जित एव ह्यसौ लोको यदा वेद जनार्दनम् ॥ ' इति गुणपरमे । परलोको जित एवाभवदित्यर्थः । मध्व.

(१) बृउ. ५।४।१; शब्रा. १४।८।५।१ हैतं महद्यक्षं (हैवमेतन्महद्यक्षं); ब्रशंकर. ३।३।३८; भास्कर. ३।३।२०, ३८ हैतं (हैतत्); रंग. हैतं म (हैतन्म); रामानुज. ३।३।३७ हैतं (ह वै तत्); मध्व. तद्वै (तद्धै) यक्षं (यज्ञं); श्रीकर. ३।३।३७ हैतं (ह वै तं, ह वै तत्).

* रंग. शंकरवत् ।

सत्यब्रह्मानुषङ्गीविचारः—अबादिसृष्टिः, सत्याक्षरोपासना, सत्याख्यमण्डलस्थपुरुषचाक्षुषपुरुषयोः अन्योन्यप्रतिष्ठितत्वं भूर्भुवः स्वः इति व्याहृतिशरीरत्वं च

आप एवेदमग्र आसुः। ता आपः सत्यमसृजन्त। सत्यं ब्रह्म। ब्रह्म प्रजापतिम्। प्रजापतिर्देवान्। ते देवाः सत्यमेवोपासते। तदेतत्त्र्यक्षर॑ सत्यमिति। स इत्येकमक्षरम्। तीत्येकमक्षरम्। यमित्येकमक्षरम्। प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतम्। तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतम्। सत्यभूयमेव भवति। नैवं विद्वा॑सम‍नृत॑ हिनस्ति॥

(१) सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थमिदमाह। महद्यक्षं प्रथमजमित्युक्तं, तत्कथं प्रथमजत्वमित्युच्यते—आप एवेदमग्र आसुः। आप इति कर्मसमवायिन्यः अग्निहोत्राद्याहुतयः। अग्निहोत्राद्याहुतेः द्रवात्मकत्वात् अप्त्वम्। ताश्च आपः अग्निहोत्रादिकर्मापवर्गोत्तरकालं केनचिददृष्टेन सूक्ष्मेण आत्मना कर्मसमवायित्वमपरित्यजन्त्यः इतरभूतसहिता एव न केवलाः, कर्मसमवायित्वात्तु प्राधान्यमपाम्—इति सर्वाण्येव भूतानि प्रागुत्पत्तेः अव्याकृतावस्थानि कर्तृसहितानि निर्दिश्यन्ते 'आपः' इति। ता आपः बीजभूता जगतः अव्याकृतात्मना अवस्थिताः। ता एव इदं सर्वं नामरूपविकृतं जगत् अग्रे आसुः, नान्यत्किंचिद्विकारजातमासीत्। ताः पुनः आपः सत्यमसृजन्त। तस्मात्सत्यं ब्रह्म प्रथमजम्। तदेतत् हिरण्यगर्भस्य सूत्रात्मनो जन्म, यदव्याकृतस्य जगतो व्याकरणं, तत् सत्यं ब्रह्म कुतः? महत्त्वात्। कथं महत्त्वमित्याह—यस्मात् सर्वस्य स्रष्टृ। कथम्? यत्सत्यं ब्रह्म, तत् प्रजापतिं प्रजानां पतिं विराजं सूर्यादिकरणं असृजतेत्यनुषङ्गः। प्रजापतिः देवान्, स विराट् प्रजापतिः देवानसृजत। यस्मात् सर्वमेवं क्रमेण सत्याद्ब्रह्मणो जातं, तस्मान्महत्सत्यं ब्रह्म। कथं पुनर्यक्षमित्युच्यते—ते एवं सृष्टा देवाः पितरमपि विराजमतीत्य, तदेव सत्यं ब्रह्म उपासते। अत एतत् प्रथमजं महत् यक्षम्। तस्मात् सर्वात्मना उपास्यं तत्। तस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति। तदेतत् त्र्यक्षरम्। कानि तान्यक्षराणीत्याह—स इत्येकमक्षरम्। तीत्येकमक्षरं, तीति ईकारानुबन्धो निर्देशार्थः। यमित्येकमक्षरम्। तत्र तेषां प्रथमोत्तमे अक्षरे सकारयकारौ सत्यं, मृत्युरूपाभावात्। मध्यतः मध्ये अनृतम्। अनृतं हि मृत्युः। मृत्य्वनृतयोः तकारसामान्यात्। तदेतत् अनृतं तकाराक्षरं मृत्युरूपं उभयतः सत्येन सकारयकारलक्षणेन परिगृहीतं व्याप्तं अन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्यां, अतः अकिंचित्करं तत्, सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति। एवं सत्यबाहुल्यं सर्वस्य मृत्योरनृतस्य अकिंचित्करत्वं च यो विद्वान्, तमेवं विद्वांसं अनृतं कदाचित् प्रमादोक्तं न हिनस्ति।

शंकर.

(२) आप इति। इदं व्याकृतं जगदग्रेऽण्डसृष्टेः प्रागाप एवाऽऽसुः। अव्याकृतपञ्चभूतात्मनाऽवर्तन्तेत्यर्थः। ता आप इति। पञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकं कार्यमसृजन्तेत्यर्थः। सत्यमिति। तच्च सत्यं ब्रह्म चतुर्मुखमसृजतेत्यर्थः। ब्रह्मेति। दक्षादिप्रजापतिमसृजतेत्यर्थः।

* रंग.

(३) 'सदा सर्वगुणापानादापो नारायणः स्मृतः। द्वितीयं रूपमसृजद्वासुदेवं स आत्मनः। ब्रह्म सत्यमिति प्राहुर्वासुदेवाभिधं प्रभुम्। तस्माद्ब्रह्माऽजनि ततो देवाः सर्वेऽपि जज्ञिरे। तस्माद्ब्रह्मादयो देवा वासुदेवमुपासते। ततत्वादन्यथा ज्ञानं तीत्येव समुदीर्यते। तस्याधस्तात्सदात्मा तु सादयन्ननृतं हरिः। उपरिष्टाच्च यं नामा नाशयन्ननृतं स्थितः। एवं यो वेद तं विष्णुं नास्य मिथ्या दृशिर्भवेत्। योग्यतापेक्षयोपासाऽथापरोक्ष्याच्च तत्फलम्। सम्यग्ददात्यन्यथा च भवेदेवोपकारिणी। अत्ययोग्याय चेतसा स्याद्विपरीतफलप्रदा। वैपरीत्यं तु विघ्नः स्यान्न तु पापं कथंचन॥' इत्याधारे। मध्व.

(१) बृउ. ५।५।१; शब्रा. १४।८।६।१, २ सत्यं ब्रह्म (सत्यं) सत्यमेवोपा (सत्यमित्युपा) क्षरम्। यमि (क्षरममि) (उभयतः०); ब्रशंकर. ३।३।२०; भास्कर. ३।३।३८; रंग. नैवं (नैनं); रामानुज. ३।३।२०; निंबार्क. ३।३।२०; मध्व. स इत्येक (सदित्येक); श्रीकर. ३।३।२०; विज्ञान. १।१।४ (पृ. १०७, १०८), २।३।११, ४३.

* खण्डप्रयोजनं शंकरवत्।

तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यः । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ । रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् । स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति । नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥

(१) अस्याधुना सत्यस्य ब्रह्मणः स्थानविशेषे उपासनमुच्यते—तद्यत् । किम् ? तत् सत्यं ब्रह्म प्रथमजम् । किम् ? असौ सः । कोऽसौ ? आदित्यः । कः पुनरसावादित्यः ? य एषः । क एषः ? यः एतस्मिन् आदित्यमण्डले पुरुषः अभिमानी, सोऽसौ सत्यं ब्रह्म । यश्चायं अध्यात्मं योऽयं दक्षिणेऽक्षन् अक्षणि पुरुषः । चशब्दात् स च सत्यं ब्रह्मेति संबन्धः । तावेतौ आदित्याक्षिस्थौ पुरुषौ एकस्य सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेषौ यस्मात्, तस्मात् अन्योन्यस्मिन् इतरेतरस्मिन् आदित्यश्चाक्षुषे चाक्षुषश्च आदित्ये प्रतिष्ठितौ, अध्यात्माधिदैवतयोः अन्योन्योपकार्योपकारकत्वात् । कथं प्रतिष्ठिताविति उच्यते—रश्मिभिः प्रकाशेन अनुग्रहं कुर्वन् एष आदित्यः अस्मिंश्चाक्षुषे अध्यात्मे प्रतिष्ठितः । अयं च चाक्षुषः प्राणैरादित्यमनुगृह्णन् अमुष्मिन् आदित्ये अधिदैवे प्रतिष्ठितः । सः अस्मिन् शरीरे विज्ञानमयो भोक्ता यदा यस्मिन्काले उत्क्रमिष्यन्भवति, तदा असौ चाक्षुष आदित्यपुरुषः रश्मीनुपसंहृत्य केवलेन औदासीन्येन रूपेण व्यवतिष्ठते । तदा अयं विज्ञानमयः पश्यति शुद्धमेव केवलं विरश्मि एतन्मण्डलं चन्द्रमण्डलमिव । तदेतत् अरिष्टदर्शनं प्रासङ्गिकं प्रदर्श्यते, कथं नाम पुरुषः करणीये यत्नवान्स्यादिति । न—एनं चाक्षुषं पुरुषमुररीकृत्य तं प्रत्यनुग्रहाय एते रश्मयः स्वामिकर्तव्यवशात्पूर्वमागच्छन्तोऽपि, पुनः तत्क्षयमनुरुध्यमाना इव नोपयन्ति न प्रत्यागच्छन्ति एनम् । अतोऽवगम्यते परस्परोपकार्योपकारकभावात् सत्यस्यैव एकस्य आत्मनः अंशौ एताविति ।

शंकर.

(२) ' संबन्धादेवमन्यत्रापि ' — बृहदारण्यके ' सत्यं ब्रह्म ' (बृउ. ५।४।१) इत्युपक्रम्य तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदैवतमध्यात्मं चाऽऽयतनविशेषमुपदिश्य व्याहृतिशरीरत्वं च संपाद्य द्वे उपनिषदावादिश्येते । यथा शाण्डिल्यविद्यायां विभागेनाप्यधीतायां गुणोपसंहार उक्त एवमन्यत्राप्येवंजातीयके विषये भवितुमर्हति । एकविद्याभिसंबन्धात् । एका हीयं सत्यविद्याऽधिदैवमध्यात्मं चाधीता । उपक्रमाभेदाद्व्यतिषक्तपाठाच्च । कथं तस्यामुदितो धर्मस्तस्यामेव न स्यात् ।

३।३।२०

' न वा विशेषात् '— एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—न वोभयोरुभयत्र प्राप्तिः । कस्मात् । विशेषात् । उपासनस्थानविशेषोपनिबन्धादित्यर्थः । कथं स्थानविशेषोपनिबन्ध इत्युच्यते ' य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः ' इति । ह्याधिदैविकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहरिति श्रावयति । ' योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ' इति चाध्यात्मिकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहमिति । तस्येति चैतत्संनिहितावलम्बनं सर्वनाम तस्मादायतनविशेषव्यपाश्रयेणैवैत उपनिषदावुपदिश्येते । कुत उभयोरुभयत्र प्राप्तिः ।

ब्रशंकर. ३।३।२१

(३) एवं विद्वानुत्क्रान्तिवेलायां द्वारभूतमादित्यमण्डलं द्रष्टुं शक्नोति, न सूर्यरश्मयश्चक्षुषः प्रतिघाताय भवन्ति । चक्षुरादित्यमण्डलस्थयोः परस्परोपकार्योपकारकभावज्ञानवैभवादिति भावः ।

* रंग.

(४) ' न वा विशेषात् '— न वैतदस्ति यद्विद्यैक्यादुपसंहार इति । कुतः । विशेषात् । उपास्यरूपविशेषात् । ब्रह्मण एकत्वेऽप्येकत्रादित्यमण्डलस्थतयोपास्यत्वमितरत्राक्ष्याधारतयोपास्यत्वमिति स्थानसंबन्धित्वभेदेन रूपभेदाद्विद्याभेदः ।

रामानुज. ३।३।२१

(१) बृउ. ५।५।२; शब्रा. १४।८।६।३ रश्मिभिरेषो (रश्मिभिर्वा एषो); ब्रशंकर. १।२।१३, १७, ३।३।२०, ३८; भास्कर. १।२।१३, ३।३।२०, ३८; रंग. प्रत्यायन्ति (प्रत्याययन्ति); रामानुज. १।२।१३, १८, ३।३।२०, ३७ तद्यत्तत्स (तद्यत्स); मध्व. रंगवत्; श्रीकर. १।२।१३, १७, ३।३।२०, ३७ रामानुजवत्; बलदेव. १।२।१३.

* शेषं शंकरवत् ।

(५) 'स वासुदेवो भगवानादित्यस्थो जनार्दनः। आदित्यनामा संप्रोक्त आदानाद्धविषां सदा। स एव दक्षिणाक्षिस्थस्तच्च रूपद्वयं हरेः। अन्योन्यस्मिंस्थितं नित्यं प्राणैश्च सह रश्मिभिः। दक्षिणाक्षिस्थितो विष्णुर्यदास्मादुत्क्रमिष्यति। तदैव म्रियमाणस्तु जीवः पश्येद्विरश्मिकम्। सूर्यस्य मण्डलं नास्य प्रतीयन्ते हि रश्मयः। तत्क्षणे नियमेनैव केषांचित्सप्तभिर्दिनैः॥'

मध्व.

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः। एकꣳ शिर एकमेतदक्षरम्। भुव इति बाहू। द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे। स्वरिति प्रतिष्ठा। द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे। तस्योपनिषदहरिति। हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद॥

(१) तत्र यः, असौ कः? यः एषः एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सत्यनामा। तस्य व्याहृतयः अवयवाः। कथम्? भूरिति येयं व्याहृतिः, सा तस्य शिरः, प्राथम्यात्। तत्र सामान्यं स्वयमेवाह श्रुतिः—एकं एकसंख्यायुक्तं शिरः, तथा एतत् अक्षरं एकं भूरिति। भुव इति बाहू, द्वित्वसामान्यात्। द्वौ बाहू, द्वे एते अक्षरे। तथा स्वरिति प्रतिष्ठा। द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे। प्रतिष्ठे पादौ प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति। तस्यास्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यस्य ब्रह्मण उपनिषत् रहस्यं अभिधानं, येनाभिधानेन अभिधीयमानं तद्ब्रह्म अभिमुखीभवति लोकवत्। काऽसावित्याह—अहरिति। अहरिति चैतत् रूपं हन्तेर्जहातेश्चेति यो वेद, स हन्ति जहाति च पाप्मानं य एवं वेद। * शंकर.

(२) 'तस्य विष्णोः शिरोनाम भावनाद्भूरिति स्मृतम्। भावनं रक्षणं प्रोक्तं दृष्ट्या वाचा च रक्षति। उत्पादनाद्भुनामा स्याद्दक्षिणो बाहुरस्य तु। विनाशानाद्ध इत्युक्तः सव्यो बाहुः परात्मनः। स्वित्यानन्दः समुद्दिष्टो वरिति ज्ञानमुच्यते। मुक्तिदानेन तद्दानात्सुवरस्य पदद्वयम्। दक्षिणश्चैव सव्यश्च क्रमाद्वर्णद्वयोदितौ। पादावस्य हि तत्प्राप्तिर्मुक्तिरित्यभिधीयते। अहमेषो ह्यहेयत्वाज्जीवेन सह भावतः। असावहरिति प्रोक्तः सर्वलोकप्रकाशनात्। तद्वेदनात्सर्वपापं हन्ति चैव जहाति च। कानिचिद्धन्ति पापानि कल्पादीन्संजहाति च॥' इति प्रवृत्ते।

* मध्व.

योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः। एकꣳ शिर एकमेतदक्षरम्। भुव इति बाहू। द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे। स्वरिति प्रतिष्ठा। द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे। तस्योपनिषदहमिति। हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद॥

एवं योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः, तस्य भूरिति शिर इत्यादि सर्वं समानम्। तस्योपनिषत्––अहमिति, प्रत्यगात्मभूतत्वात्। पूर्ववत् हन्तेः जहातेश्चेति।

† शंकर.

हृदयस्थः भारूपः सूक्ष्मः पुरुष एव सर्वस्येशानः

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यः। तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा। स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किं च॥

(१) उपाधीनामनेकत्वादनेकविशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मनउपाधिविशिष्टस्योपासनं विधित्सन्

---

* रंग. शंकरवत्।

(१) बृउ. ५।५।३; शब्रा. १४।८।६।४; ब्रशंकर. १।१।२४, ३।३।२१, ३८; भास्कर. ३।३।२०, ३८; रामानुज. ३।३।२०, ३७; निंबार्क. ३।३।२०; मध्व. स्वरिति (सुवरिति); श्रीकंठ. ३।३।२०; श्रीकर. १।१।२५, ३।३।२०, ३७.

* खण्डद्वयस्य व्याख्यानमिदम्।

† रंग. शंकरवत्।

(१) बृउ. ५।५।४; शब्रा. १४।८।६।५ योऽयं (अथ योऽयं); ब्रशंकर. ३।३।२१, ३८; भास्कर. ३।३।२०, ३८; रामानुज. ३।३।२०; निंबार्क. ३।३।२०; मध्व. स्वरिति (सुवरिति); श्रीकंठ. ३।३।२०; श्रीकर. ३।३।२०.

(२) बृउ. ५।६।१; शब्रा. १४।८।८।१ यवो वा + (एवमयमन्तरात्मन्पुरुषः) स एष + (सर्वस्य वशी) किं च + (य एवं वेद); ब्रशंकर. ३।३।१९; भास्कर. ३।३।१९; रंग. सत्यः (सत्यम्); रामानुज. ३।३।१९ सत्यः (सत्यम्) स एष + (सर्वस्य वशी); श्रीकंठ. ३।३।१९ स एष + (सर्वस्य वशी); श्रीकर. ३।३।१९.

आह—मनोमयः मनःप्रायः, मनसि उपलभ्यमानत्वात् । मनसा चोपलभत इति मनोमयोऽयं पुरुषः । भाः सत्यः, भा एव सत्यं सद्भावः स्वरूपं यस्य सोऽयं भाः सत्यः, भास्वर इत्येतत् । मनसः सर्वार्थावभासकत्वात् मनोमयत्वाच्च अस्य भास्वरत्वम् । तस्मिन् अन्तर्हृदये हृदयस्यान्तः तस्मिन्नित्येतत् । यथा व्रीहिर्वा यवो वा परिमाणतः, एवंपरिमाणः तस्मिन्नन्तर्हृदये योगिभिर्दृश्यत इत्यर्थः । स एषः सर्वस्येशानः सर्वस्य स्वभेदजातस्य ईशानः स्वामी । स्वामित्वेऽपि सति कश्चिदमात्यादितन्त्रः, अयं तु न तथा । किं तर्हि अधिपतिः अधिष्ठाय पालयिता । सर्वमिदं प्रशास्ति, यदिदं किंच यत्किंचित्सर्वं जगत्, तत्सर्वं प्रशास्ति । एवं मनोमयस्योपासनात् तथारूपापत्तिरेव फलम् । 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति ब्राह्मणम् ।

शंकर.

(२) 'समान एवं चाभेदात्' —वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यनामाङ्किता विद्या विज्ञाता तत्र च गुणाः श्रूयन्ते 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम्' इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः पठ्यते 'मनोमयोऽयं०' । यथा भिन्नासु शाखासु विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवत्येवमेकस्यामपि शाखायां भवितुमर्हति । उपास्याभेदात् । तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यमभिन्नं प्रत्यभिजानीमः । उपास्यं च रूपं विद्यायाः ।

* ब्रशंकर. ३।३।१९

(३) मनोमयो विशुद्धमनोग्राह्यः । भा भारूपः । समानप्रकरणे छान्दोग्ये 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इति श्रवणात् । सत्यं निर्विकारं देहादिध्वंसेऽपि निर्विकार इति यावत् । तस्मिन्निति । हृदयान्तर्गतस्तदवच्छेदनिबन्धनस्वल्पपरिमाण इत्यर्थः । स एष इति । प्रशासनेन धारक इत्यर्थः । अत्र नियन्तृत्वधारकत्वशेषित्वानि त्रीण्यप्युक्तानि । रंग.

(४) 'मनोमयो ज्ञानमयः प्रधानं मय उच्यते । महाज्ञानात्मकश्चैव भारूपः सद्गुणात्मकः । सर्वप्रशासको विष्णुः ॥' मध्व.

* भास्कररामानुजश्रीकंठाः ब्रशंकरवत् ।

विद्युद्ब्रह्म

[१]विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विदानाद्विद्युत् । विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति । विद्युद्ध्येव ब्रह्म ॥

(१) तथैव उपासनान्तरं सत्यस्य ब्रह्मणो विशिष्टफलमारभ्यते — विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विद्युतो ब्रह्मणो निर्वचनमुच्यते —विदानात् अवखण्डनात् तमसो मेघान्धकारं विदार्य हि अवभासते, अतो विद्युत् । एवंगुणं विद्युत् ब्रह्मेति यो वेद, असौ विद्यति अवखण्डयति विनाशयति पाप्मनः एनमात्मानं प्रति प्रतिकूलभूताः पाप्मानो ये तान् सर्वान् पाप्मनः अवखण्डयतीत्यर्थः । य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति तस्यानुरूपं फलं, विद्युत् हि यस्मात् ब्रह्म । * शंकर.

(२) 'विद्युत्सर्वस्य वेदनात् । य एनं वेद वेत्तारं सर्वस्य परमेश्वरम् । पापेभ्यो मोचयित्वैनं स्वात्मानं वेदयेद्धरिः ॥' इति माहात्म्ये । मध्व.

वाग्धेनूपासना

[२]वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः । स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारः । तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकारं पितरः । तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥

(१) पुनः उपासनान्तरं तस्यैव ब्रह्मणः वाग्वै ब्रह्मेति । वागिति शब्दः त्रयी । तां वाचं धेनुं, धेनुरिव धेनुः, यथा धेनुः चतुर्भिः स्तनैः स्तन्यं पयः क्षरति वत्साय एवं वाग्धेनुः वक्ष्यमाणैः स्तनैः पय इव अन्नं क्षरति देवादिभ्यः । के पुनः ते स्तनाः? के वा ते, येभ्यः क्षरति ? तस्याः एतस्या वाचो धेन्वाः, द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति वत्सस्थानीयाः । कौ तौ ? स्वाहाकारं च वषट्कारं च । आभ्यां हि हविः दीयते देवेभ्यः । हन्तकारं

* रंग. शंकरवत् ।

(१) बृउ. ५।७।१; शब्रा. १४।८।७।१ त्येनं + (सर्वस्मात्).

(२) बृउ. ५।८।१; शब्रा. १४।८।९।१; श्रीकर. १।३।२, १।४।१०, २।१।१३; विज्ञान. १।१।४ (पृ. ११९), १।३।३२, १।४।१०; बलदेव. १।१।२८, ३।३।१.

मनुष्याः । हन्तेति मनुष्येभ्यः अन्नं प्रयच्छन्ति । स्वधाकारं पितरः । स्वधाकारेण हि पितृभ्यः स्वधां प्रयच्छन्ति । तस्या धेन्वा वाचः प्राणः ऋषभः । प्राणेन हि वाक्प्रसूयते । मनो वत्सः । मनसा हि प्रस्राव्यते । मनसा ह्यालोचिते विषये वाक् प्रवर्तते । तस्मात् मनः वत्सस्थानीयम् । एवं वाग्धेनूपासकः ताद्भाव्यमेव प्रतिपद्यते । * शंकर.

(२) 'सरस्वती तु गोरूपा तस्या देवादयोऽखिलाः । स्तनानेवोपजीवन्ति तस्या वायुः पतिः प्रभुः । वत्सो मनोभिमान्यस्याः सरस्वत्याः सदाशिवः ॥ ' इति प्रभञ्जने । मध्व.

वैश्वानराग्न्युपासना

[१]अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो भवति । यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषꣳ शृणोति ॥

(१) अयमग्निर्वैश्वानरः, पूर्ववदुपासनान्तरम् । अयं अग्निः वैश्वानरः । कोऽयमग्निरित्याह — योऽयमन्तः पुरुषे । किं शरीरारम्भकः ? नेत्युच्यते — येन अग्निना वैश्वानराख्येन इदमन्नं पच्यते । किं तदन्नम् ? यदिदं अद्यते भुज्यते अन्नं प्रजाभिः, जाठरोऽग्निरित्यर्थः । तस्य साक्षादुपलक्षणार्थमिदमाह — तस्याग्नेः अन्नं पचतः जाठरस्य एष घोषो भवति । कोऽसौ ? यं घोषं, एतदिति क्रियाविशेषणं, कर्णावपिधाय अङ्गुलीभ्यामपिधानं कृत्वा शृणोति । तं प्रजापतिमुपासीत वैश्वानरमग्निम् । अत्रापि ताद्भाव्यं फलम् । तत्र प्रासङ्गिकमिदमरिष्टलक्षणमुच्यते — सोऽत्र शरीरे भोक्ता यदा उत्क्रमिष्यन्भवति, नैनं घोषं शृणोति । * शंकर.

(२) 'अग्निनामा तु भगवानौदर्याग्नौ प्रतिष्ठितः । विश्वैर्गुणैः समेतत्वादनन्तत्वाच्च स प्रभुः । वैश्वानर इति प्रोक्तः सोऽग्निरङ्गप्रणेतृतः । तस्य विष्णोः स्तुतिरियं क्रियते वायुना सदा । कर्णौ पिधाय या नित्यं श्रोतुं शक्याऽखिलैः सदा ॥ ' इति तन्त्रमालायाम् । मध्व.

मृतस्य क्रमेण वाय्वादित्यचन्द्रद्वारा ब्रह्मलोकगतिः

* [१]यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा दुन्दुभेः खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स लोकमागच्छत्यशोकमहिमम् । तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥

(१) सर्वेषामस्मिन्प्रकरणे उपासनानां गतिरियं फलं चोच्यते—यदा वै पुरुषः विद्वान् अस्मात् लोकात् प्रैति शरीरं परित्यजति, सः तदा वायुं आगच्छति, अन्तरिक्षे तिर्यग्भूतो वायुः स्तिमितः अभेद्यस्तिष्ठति । स वायुः तत्र स्वात्मनि तस्मै संप्राप्ताय विजिहीते स्वात्मावयवान् विगमयति छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः । किंपरिमाणं छिद्रमित्युच्यते—यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं प्रसिद्धपरिमाणम् । तेन छिद्रेण स विद्वान् ऊर्ध्वः आक्रमते ऊर्ध्वः सन् गच्छति । स आदित्यमागच्छति । आदित्यः ब्रह्मलोकं जिगमिषोर्मार्गनिरोधं कृत्वा स्थितः ।

---

* रंग. शंकरवत् ।

(१) बृउ. ५।९।१; शब्रा. १४।८।१०।१ नैनं (नैतं); ब्रशंकर. १।२।२४; भास्कर. १।२।२४; रामानुज. १।२।२५; ब्रमध्व. १।२।२६; श्रीकंठ. १।२।२५; श्रीकर. १।२।२४.

* छाउ. ४।१५।५ (पृ. ८४१–४६) व्याख्यानानि द्रष्टव्यानि ।

(१) बृउ. ५।१०।१; शब्रा. १४।८।१२।१ लम्बरस्य (डम्बरस्य); ब्रशंकर. ४।३।१, २ ऊर्ध्व आ (ऊर्ध्वमा); भास्कर. ४।३।१, २ वायुमा (वायुलोकमा) खम् । तेन (चान्तेन) ऊर्ध्व आक्रमते (ऊर्ध्वमाक्रमत्); रंग. ऊर्ध्व आ (ऊर्ध्वमा) लोकमा (ब्रह्मलोकमा); रामानुज. ४।३।१, २ ऊर्ध्व आ (ऊर्ध्वमा) लम्बरस्य (डम्बरस्य); निंबार्क. ४।३।२ ब्रशंकरवत् ; ब्रमध्व. ४।३।१ यदा वै (यदा ह वै); श्रीकंठ. ४।३।२ ब्रशंकरवत् ; श्रीकर. ४।३।१, २ यदा (यथा) विजिहीते (जिहीर्षते) ऊर्ध्व आ (ऊर्ध्वमा); वल्लभ. ४।३।१, २; विज्ञान. ४।३।२ ऊर्ध्व आ (ऊर्ध्व चा) स आदित्य (स वाऽऽदित्य); बलदेव. ४।३।१, २.

सोऽपि एवंविदे उपासकाय द्वारं प्रयच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य खं वादित्रविशेषस्य छिद्रपरिमाणम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स चन्द्रमसं आगच्छति । सोऽपि तस्मै तत्र विजिहीते । यथा दुन्दुभेः खं प्रसिद्धम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स लोकं प्रजापतिलोकं आगच्छति । किंविशिष्टम् ? अशोकं मानसेन दुःखेन विवर्जितमित्येतत् । अहिमं हिमवर्जितं शारीरदुःखवर्जितमित्यर्थः । तं प्राप्य तस्मिन् वसति शाश्वतीः नित्याः समाः संवत्सरानित्यर्थः । ब्रह्मणो बहून्कल्पान् वसतीत्येतत् ।

$ शंकर.

(२) 'प्रवहं वायुपुत्रं च सूर्यसोमौ च विद्युतम् । प्राप्य प्रधानवायुं च याति तत्परमं पदम् ॥ ' इति ब्रह्माण्डे । मध्व.

परमलोकजयहेतुस्तपोविशेषः

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते । परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यꣳ हरन्ति । परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति । परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥

(१) एतद्वै परमं तपः । किं तत् ? यत् व्याहितः व्याधितः ज्वरादिपरिगृहीतः सन् यत् तप्यते तदेतत् परमं तप इत्येवं चिन्तयेत्, दुःखसामान्यात् । तस्य एवं चिन्तयतो विदुषः कर्मक्षयहेतुः तदेव तपो भवति अनिन्दतः अविषीदतः । स एव च तेन विज्ञानतपसा दग्धकिल्बिषः परमं हैव लोकं जयति, य एवं वेद । तथा मुमूर्षुः आदावेव कल्पयति । किम् ? एतद्वै परमं तपः, यं प्रेतं मां ग्रामादरण्यं हरन्ति ऋत्विजः अन्त्यकर्मणे, तत् ग्रामादरण्यगमनसामान्यात् परमं मम तत् तपो भविष्यति । ग्रामादरण्यगमनं परमं तप इति हि प्रसिद्धम् । परमं हैव लोकं जयति, य एवं वेद । तथा एतद्वै परमं तपः यं प्रेतमग्नावभ्यादधति, अग्निप्रवेश-सामान्यात् । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ।

* शंकर.

(२) 'व्याधीञ्छवद्धर्तिं चैव शवदाहादिकं तथा । विष्णवे तप इत्येव चिन्तयन्याति तत्परम् ॥ ' इति च । 'अक्लेशितोऽपि क्लेशादीनतीतैष्यानपीह यः । विष्णवे तप इत्येव प्रार्पयेत्स परं व्रजेत् । विष्णोः स्वरूपवेत्ता चेद-न्यथा न कथंचन । यथा स्वरूपवेत्तुः स्यादेकैकाऽपि ह्युपासना । मोक्षाय सहिताः सर्वा अप्यज्ञस्य न तु क्वचित् । यथावत्केशवं ज्ञात्वा स्वयोग्यैकामुपासनाम् । अपि कृत्वा हरिं दृष्ट्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥ ' इति ब्रह्मतर्के ।

मध्व.

अन्नप्राणविषयिणी उपासना

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । पूयति वा अन्नमृते प्राणात् । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः । तद्ध स्माह प्रातृदः पितरम् । किꣳ स्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति । स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद । कस्त्वेनयोरेकधा-भूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति । तस्मा उ हैत-दुवाच वीति । अन्नं वै वि । अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि । रमिति । प्राणो वै रम् । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते । सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥

(१) अन्नं ब्रह्मेति, तथा एतत् उपासनान्तरं विधित्सन्नाह — अन्नं ब्रह्म, अन्नं अद्यते यत् तत् ब्रह्मेत्येक आचार्या आहुः । तत् न तथा ग्रहीतव्यं अन्नं ब्रह्मेति । अन्ये चाहुः — प्राणो ब्रह्मेति । तच्च तथा न ग्रहीतव्यम् । किमर्थं पुनः अन्नं ब्रह्मेति न ग्राह्यम् ?

$ रंग. वाक्यार्थः शंकरवत् ।

(१) बृउ. ५।११।१; शब्रा. १४।८।११।१; रंग. यद्व्याहित (यद्व्याधित); मध्व. यद्व्याहित (यद्व्याधित) हैव लोकं (हैव स लोकं).

* रंग. शंकरवत् ।

(१) बृउ. ५।१२।१; शब्रा. १४।८।१३।१-३ कुर्यां (कुर्यात्) रमन्ते । सर्वाणि ('रतानि सर्वाणि') विशन्ति (विशन्ते); मध्व. एते ह त्वेव (एते त्वेव); श्रीकर. १।३।२.

यस्मात् पूयति क्लिद्यते पूतिभावमापद्यते ऋते प्राणात्, तत्कथं ब्रह्म भवितुमर्हति। ब्रह्म हि नाम तत्, यदविनाशि। अस्तु तर्हि प्राणो ब्रह्म। नैवम्। यस्मात् शुष्यति वै प्राणः शोषमुपैति ऋते अन्नात्। अत्ता हि प्राणः। अतः अन्नेन आद्येन विना न शक्नोति आत्मानं धारयितुम्। तस्मात् शुष्यति वै प्राणः ऋतेऽन्नात्। अतः एकैकस्य ब्रह्मता नोपपद्यते यस्मात्, तस्मात् एते ह तु एव अन्नप्राणदेवते एकधाभूयं एकधाभावं भूत्वा गत्वा परमतां परमत्वं गच्छतः ब्रह्मत्वं प्राप्नुतः। तदेतत् एवमध्यवस्य ह स्म आह — स्म प्रातृदो नाम पितरमात्मनः। किंस्वित् स्विदिति वितर्के। यथा मया ब्रह्म परिकल्पितं, एवं विदुषे किंस्वित् साधु कुर्यां, साधु शोभनं पूजां, कां तु अस्मै पूजां कुर्यामित्यभिप्रायः। किमेव अस्मै विदुषे असाधु कुर्यां, कृतकृत्योऽसौ इत्यभिप्रायः। अन्नप्राणौ सहभूतौ ब्रह्मेति विद्वान् नासौ असाधुकरणेन खण्डितो भवति, नापि साधुकरणेन महीकृतः। तं एवंवादिनं स पिता ह स्म आह पाणिना हस्तेन निवारयन्, मा प्रातृद मैवं वोचः। कस्तु एनयोः अन्नप्राणयोः एकधाभूयं भूत्वा परमतां कस्तु गच्छति? न कश्चिदपि विद्वान् अनेन ब्रह्मदर्शनेन परमतां गच्छति। तस्मात् नैवं वक्तुमर्हसि कृतकृत्योऽसाविति। यद्येवं, ब्रवीतु भवान् कथं परमतां गच्छतीति। तस्मै उ ह एतत् वक्ष्यमाणं वच उवाच। किं तत्? वीति। किं तत् वि इत्युच्यते—अन्नं वै वि। अन्ने हि यस्मात् इमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि आश्रितानि, अतः अन्नं वि इत्युच्यते। किंच रं इति। रमिति च उक्तवान्पिता। किं पुनस्तत् रम्? प्राणो वै रम्। कुत इत्याह। प्राणे हि यस्मात् बलाश्रये सति सर्वाणि भूतानि रमन्ते, अतो रं प्राणः। सर्वभूताश्रयगुणमन्नं, सर्वभूतरतिगुणश्च प्राणः। न हि कश्चिदनायतनः निराश्रयः रमते। नापि सत्यप्यायतने अप्राणो दुर्बलो रमते। यदा तु आयतनवान्प्राणी बलवांश्च तदा कृतार्थमात्मानं मन्यमानो रमते लोकः। 'युवा स्यात्साधुयुवाऽध्यायकः' इत्यादिश्रुतेः। इदानीं एवंविदः फलमाह — सर्वाणि ह वै अस्मिन् भूतानि विशन्ति अन्नगुणज्ञानात्, सर्वाणि भतानि रमन्ते प्राणगुणज्ञानात्, यं एवं वेद। * शंकर.

(२) 'अन्नाभिमानी ब्रह्मैव प्राणो वायुरुदाहृतः। अन्योन्यानुप्रविष्टौ तौ सर्वदैव सुसंस्थितौ। वायुं विना ब्रह्मणोऽपि शरीरं पूतिमेष्यति। वायुश्च शोषमायाति विना ब्रह्माणमञ्जसा। तयोरेवं परिज्ञानी वासिष्ठः पाणिनामकः। ब्रह्मवायुविदे कार्यं किं मया साध्वसाधु वा। नासाधु नासाधयितुं शक्योऽसौ साधुनाऽपि वा। नार्थोऽस्य कृतकृत्यत्वाद्यदि वेद परं हरिम्। इति प्रशस्य तज्ज्ञानं वसिष्ठं प्राब्रवीत्ततः। अन्योन्यानुप्रवेशेन ब्रह्मवाय्वोर्विशेषतः। प्रयोजनं कस्य भवेदिति तं प्रतृदोऽब्रवीत्। ब्रह्मा निवेशनीयः स्याद्वायुश्चास्य रतिप्रदः। अतः प्रयोजनं तुल्यमन्योन्यात्मप्रवेशनात्॥' इति संधाने। मध्व.

उक्थयजुःसामक्षत्ररूपैः प्राणविषयिणी उपासना

उक्थम्। प्राणो वा उक्थम्। प्राणो हीदꣳ सर्वमुत्थापयति। उद्धास्मादुक्थविद्वीरस्तिष्ठति। उक्थस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद॥

(१) उक्थम्—तथा उपासनान्तरम्। उक्थं शस्त्रम्। तद्धि प्रधानं महाव्रते क्रतौ। किं पुनस्तदुक्थम्। प्राणो वै उक्थम्। प्राणश्च प्रधान इन्द्रियाणां, उक्थं च शस्त्राणां, अत उक्थमित्युपासीत। कथं प्राण उक्थमित्याह—प्राणः हि यस्मात् इदं सर्वं उत्थापयति। उत्थापनात् उक्थं प्राणः। न हि अप्राणः कश्चिदुत्तिष्ठति। तदुपासनफलमाह—उत् ह अस्मात् एवंविदः उक्थवित् प्राणवित् वीरः पुत्रः उत्तिष्ठति ह—दृष्टं एतत्फलम्। अदृष्टं तु उक्थस्य सायुज्यं सलोकतां जयति, य एवं वेद। * शंकर.

(२) 'उत्थापनादुक्थनामा मोक्षे प्राप्यो यतोऽखिलैः। यजुश्चाथ क्षतत्राणात्क्षत्रं सम्यक्त्वकारणात्। सर्वेषां साम च प्रोक्तो वायुरेव जगत्पतिः॥' इति च। ¶ मध्व.

---

* रंग. शंकरवत्।

¶ खण्डचतुष्टयभाष्यमिदम्।

(१) बृउ. ५।१३।१; शब्रा. १४।८।१४।१ स्मादुक्थ (सा उक्थ); मध्व. शब्रावत्.

यजुः । प्राणो वै यजुः । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय । यजुषः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

(१) यजुरिति चोपासीत प्राणम् । प्राणो वै यजुः । कथं यजुः प्राणः ? प्राणे हि यस्मात् सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । न हि असति प्राणे केनचित् कस्यचित् योगसामर्थ्यम् । अतो युनक्तीति प्राणो यजुः । एवंविदः फलमाह––युज्यन्ते उद्यच्छन्ते इत्यर्थः, ह अस्मै एवंविदे, सर्वाणि भूतानि, श्रैष्ठ्यं श्रेष्ठभावः तस्मै श्रैष्ठ्याय श्रेष्ठभावाय, अयं नः श्रेष्ठो भवेदिति । यजुषः प्राणस्य सायुज्यमित्यादि सर्वं समानम् ।

शंकर.

(२) युज्यन्ते संनह्यन्त उद्युञ्जते ।

* रंग.

साम । प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि । सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि । श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते । साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

सामेति चोपासीत प्राणम् । प्राणो वै साम । कथं प्राणः साम ? प्राणे हि यस्मात् सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि संगच्छन्ते, संगमनात् साम्यापत्तिहेतुत्वात् साम प्राणः । सम्यञ्चि संगच्छन्ते ह अस्मै सर्वाणि भूतानि । न केवलं संगच्छन्त एव, श्रेष्ठभावाय च अस्मै कल्पन्ते समर्थ्यन्ते । साम्नः सायुज्यमित्यादि पूर्ववत् ।

† शंकर.

क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम् । प्राणो हि वै क्षत्रम् । त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः । प्र क्षत्रमत्रमाप्नोति । क्षत्रस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

तं प्राणं क्षत्रमित्युपासीत । प्राणो वै क्षत्रम् । प्रसिद्धं एतत् — प्राणो हि वै क्षत्रम् । कथं प्रसिद्धतेत्याह ––त्रायते पालयति एनं पिण्डं देहं प्राणः, क्षणितोः शस्त्रादिहिंसितात् पुनः मांसेन आपूरयति यस्मात्, तस्मात् क्षतत्राणात् प्रसिद्धं क्षत्रत्वं प्राणस्य । विद्वत्फलमाह –– प्र क्षत्रमत्रं, न त्रायते अन्येन केनचिदित्यत्रं, क्षत्रं प्राणः, तं अत्रं क्षत्रं प्राणं प्राप्नोतीत्यर्थः । शाखान्तरे वा पाठात् क्षत्रमात्रं प्राप्नोति, प्राणो भवतीत्यर्थः । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति, य एवं वेद ।

* शंकर.

गायत्र्युपासनम्

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हैवास्या एतत् । स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥

(१) ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्य उपासनमुक्तम् । अथ इदानीं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्य उपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते । सर्वच्छन्दसां हि गायत्रीछन्दः प्रधानभूतम् । तत्प्रयोक्तृगयत्राणात् गायत्रीति वक्ष्यति । न च अन्येषां छन्दसां प्रयोक्तृप्राणत्राणसामर्थ्यम् । प्राणात्मभूता च सा । सर्वच्छन्दसां च आत्मा प्राणः । प्राणश्च क्षतत्राणात् क्षत्रमित्युक्तम् । प्राणश्च गायत्री । तस्मात् तदुपासनमेव विधित्स्यते । द्विजोत्तमजन्महेतुत्वाच्च –– 'गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यम्' इति द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तम् । तस्मात् प्रधाना गायत्री । 'ब्राह्मणा व्युत्थाय' 'ब्राह्मणा अभिवदन्ति' 'स ब्राह्मणः' 'विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति' इत्युत्तमपुरुषार्थसंबन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति । तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलम् । अतो वक्तव्यं गायत्र्याः सतत्त्वम् । गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विजोत्तमः निरङ्कुश एव उत्तमपुरुषार्थसाधने अधिक्रियते । अतः तन्मूलः परमपुरुषार्थसंबन्धः । तस्मात् तदुपासनविधानाय आह––भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्येतानि अष्टावक्ष-

---

* शेषं शंकरवत् ।

† रंग. शंकरवत् ।

(१) बृउ. ५।१३।२; शब्रा. १४।८।१४।२.

(२) बृउ. ५।१३।३; शब्रा. १४।८।१४।३ हास्मै (हास्मिन्); मध्व. कल्पन्ते (कल्प्यन्ते).

(३) बृउ. ५।१३।४; शब्रा. १४।८।१४।४ मत्र (मात्र); मध्व. क्षत्रमत्रमा (क्षत्रमक्षत्रं प्रा).

* रंग. शंकरवत् ।

(१) बृउ. ५।१४।१; शब्रा. १४।८।१५।१ हैवास्या (हास्या) (त्रिषु०).

राणि । अष्टाक्षरं अष्टावक्षराणि यस्य तत् इदमष्टाक्षरम् । ह वै प्रसिद्धावद्योतकौ । एकं प्रथमं, गायत्र्यै गायत्र्याः, पदम् । यकारेणैव अष्टत्वपूरणम् । एतत् उ ह एव एतदेव अस्या गायत्र्याः पदं पादः प्रथमः भूम्यादिलक्षणः त्रैलोक्यात्मा, अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवं-एतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वेद, तस्यैतत्फलम्—स विद्वान् यावत्किंचित् एषु त्रिषु लोकेषु जेतव्यं, तावत्सर्वं ह जयति, यः अस्यै एतदेवं पदं वेद ।

* शंकर.

(२) ' ऋग्यजुःसामसंस्थो यो भगवान्पुरुषोत्तमः । स द्वितीयपदेनोक्तो गायत्र्याः प्रथमेन तु । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गस्थः तृतीयेन समीरगः । चतुर्थपादो गायत्र्याः प्रणवः समुदीरितः । तद्वाच्यो भगवान्सूर्यमण्डलस्था तु या रमा । स त्वात्मिक्येव तत्संस्थो रजआख्यप्रधानतः । परः परोरजास्तस्माद्य एवं वेद तं प्रभुम् । लोकानां चैव वेदानां सर्वेषां प्राणिनामपि । स दैवाधिपतिर्भूत्वा यशःश्रीमांश्च जायते । गायत्र्युपासने योग्यो ब्रह्मैव हि चतुर्मुखः । तस्मादुक्तफलं सर्वं सर्वोपासा च तस्य हि । अंशेनोपासनान्येषां फलमल्पं च योग्यतः । गायत्र्या न ह्ययोग्योऽपि द्विजो योग्योऽपि न क्वचित् । ऋते विरिञ्चं तस्मात्तु तस्यैव ह्यखिलं फलम् ॥ ' यः परोरजास्तपति स तुरीयपदेन प्रणवेन पद्यते । तुरीयं पदम् । ददृश इव दृष्ट इव । तदधीनतेजःपुञ्जस्य सूर्यमण्डलस्य दृष्टत्वात् । ' सूर्यमण्डलगो विष्णुः सर्वेषां दृष्टवत्स्थितः । यस्मात्तदुस्थितं तेजोमण्डलं दृश्यतेऽखिलैः ॥ ' इति त्रैविद्ये । सर्वं रजः सर्वां प्रकृतिम् । ' रञ्जनात्प्रकृतिः प्रोक्ता रजइत्येव वैदिकैः । तस्या अप्युत्तमो विष्णुर्यतोऽतः स परोरजाः । अभिमानिनी तु गायत्र्या मुख्या श्रीः परिकीर्तिता । ब्रह्माण्यमुख्यतो ज्ञेया सा तु ब्रह्माणमाश्रिता । ब्रह्मा तु मुख्यगायत्रीं सा परोरज आश्रयेत् ॥ ' इति च । तद्वा एतज्जगत्सत्ये प्रतिष्ठितम् । भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यादिना प्रस्तुतत्वात् । ' तद्वा एतज्जगत्सर्वं चक्षुःसूर्याभिमानिनि । विराण्नामनि शेषाख्ये सर्वदा संप्रतिष्ठितम् ! शेषः प्रतिष्ठितो वायौ स ह्यस्माद्बलवत्तरः । स सत्य इति संप्रोक्तः सन्नस्मिन्याति यद्धरिः । वायुः समाश्रितो देवीं मुख्यां गायत्रिनामिकाम् । सा चात्मनामधिपतिमेवं परममाश्रिता । प्राणानां रक्षणादेव गायत्री सा प्रकीर्तिता । सावित्रीति च यामाह स विष्णुः परतो रजाः । एषैव सा हि गायत्री सविता हि जनार्दनः । तस्माद्धि सूयते सर्वं सावित्री च तदाश्रिता । आदित्यस्तत्प्रतीकत्वात्सवितेति प्रकीर्तितः । प्रतिमायां च तच्छन्दः प्रयोज्यो ह्युपचारतः । यस्मा आह स विष्णुस्तां गायत्रीं जगदीश्वरः । ब्रह्मणे तस्य सा प्राणान्सर्वदा पाति पुत्रवत् । ब्रह्मा हि पुत्रस्तस्यास्तु तत्पुत्रा इतरेऽखिलाः । तामाहुः परमां देवीं वृणीमह ऋगात्मिकाम् । नैव सा प्रतिमा मुख्या गायत्री परमा स्मृता । गायत्रीमुख्यवेत्तारो योग्या ब्रह्मपदस्य ये । तेषां प्रतिग्रहाद्दोषो न कश्चन भविष्यति । न चैकपदविज्ञानफलायालं मुखानि च । विष्णोर्यदा भगवतो लोकान्वेदांश्च चेतनात् । विरिञ्चजन्मन्यखिलान्प्रतिगृह्णन्ति कृत्स्नशः । गायत्रीपदविज्ञानफलमात्रं तदा भवेत् । प्रणवप्रतिपाद्यं यत्तुरीयं भगवत्पदम् । सर्वगं वासुदेवाख्यं न तत्केनचिदाप्यते । गायत्रीत्रिपदज्ञेयमनिरुद्धादिकं त्रयम् । ब्रह्मा प्राप्नोति मुक्तः सन्वासुदेवं न कश्चन । लोकस्थमनिरुद्धं च प्रद्युम्नं वेदगं तथा । संकर्षणं वायुसंस्थं व्या (प्य)-प्त्या ब्रह्माविमुक्तिगः । गायत्रीज्ञानसामर्थ्यात्प्रणवज्ञानशक्तितः । वासुदेवं च संपश्येन्न व्याप्नोति कथंचन । अनन्तत्वाद्वासुदेवः कथं व्याप्यो भवेत्प्रभुः । वर्णत्रयात्मकप्रकृतिमतीतः सूर्यमण्डले । गुणत्रयात्मिकां ब्राह्मे यतोऽतः स परोरजाः । यतो न व्याप्यते सोऽसौ ब्रह्मणाऽपि कथंचन । अतः प्रतिग्रहो नास्य वासुदेवस्य विद्यते ॥' इति प्रकाशिकायाम् । तावदेतावत्प्रतिगृह्णीयादिति तस्यैव सामस्त्येन ग्रहणार्थम् । एतावदेव मम हस्ते विद्यत इतिवत् । न ह्यन्यदेवतावत्प्रतिग्राह्यमस्ति । 'अष्टाक्षरत्वाद्गायत्र्याः प्रोक्ता सैकपदीति च । प्रणवेन सहैतास्तु गायत्र्यश्चतुरस्तदा । अकाराद्यतिशान्तान्तः प्रणवोऽष्टाक्षरो यतः । पादः प्रणवसंयुक्तो गायत्री सा पृथग्यदा । द्विपदीति तदा प्रोक्ता त्रिपदी स्वपदैस्त्रिभिः । चतुष्पदी सप्रणवा ब्रह्मणोऽन्यैर्न गम्यते । अपदी च ततः प्रोक्ता गायत्र्येवमुपस्थिता । क्रमाप्राप्तिमपूर्तिं वा शत्रवे सा करिष्यति । असावदो मैव प्रापन्नास्मै कामः समृध्यताम् । उपस्थिता चेदित्थं सा

---

* रंग. शंकरवत् ।

यद्यदोऽहं समाप्नुयाम् । इति सा कामपूर्तिं च स्वस्य सम्यक्करिष्यति । सम्यग्ब्राह्मपदावाप्तिं तद्योग्यां मुक्तिमेव च । ब्रह्मणोपासिता दद्याद्गायत्र्याः पुरुषोत्तमः । अलेयं सर्वपापेभ्यो विशेषेण प्रतिग्रहात् । तद्योग्यां मुक्तिमन्येषां यथायोग्यमुपासितः । वक्तव्यो भगवान् विष्णुर्गायत्र्या मुखसंस्थितः । अग्निमण्डलगो नित्यमग्निनामाग्रणीत्वतः । गायत्र्यास्तु परिज्ञानं ज्ञाते मुखगते हरौ । सफलं भवेदन्यथा तु न सम्यक्फलदं भवेत् । गायत्रीमुखगो विष्णुर्ज्ञेयः सर्वात्मना ततः । संहर्ता सर्वदोषाणामग्निस्थः सर्वदाहकः । नित्यानन्दोऽग्निवर्णश्च रामः परशुभृत्सदा ॥ ' इति गायत्रीसंहितायाम् ।

* मध्व.

[1]ऋचो यजूꣳषि सामानीत्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हैवास्या एतत् । स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥

(१) तथा ऋचः यजूंषि सामानीति त्रयीविद्यानामाक्षराणि एतान्यपि अष्टावेव । तथैव अष्टाक्षरं ह वै एकं गायत्र्यै पदं द्वितीयं, एतत् उ ह एव अस्या एतत् ऋग्यजुःसामलक्षणं अष्टाक्षरत्वसामान्यादेव । सः यावती इयं त्रयी विद्या त्रय्या विद्यया यावत्फलजातं आप्यते, तावत् ह जयति, योऽस्या एतत् गायत्र्याः त्रैविद्यलक्षणं पदं वेद ।

शंकर.

(२) इयं त्रयी विद्या यावती वाक्फलप्रकाशिका तत्फलं सर्वं जयतीत्यर्थः । त्रयीप्रतिपाद्यं सर्वं फलमाप्नोतीति यावत् ।

रंग.

[2]प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हैवास्या एतत् । स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयम् । दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येषः । परोरजा इति सर्वमु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपति । एवꣳ हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥

तथा प्राणः अपानः व्यानः एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराणि अष्टौ । तच्च गायत्र्यास्तृतीयं पदम् । यावदिदं प्राणिजातं, तावत् ह जयति, योऽस्या एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद । अथ अनन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दात्मिकायास्तुरीयं पदमुच्यते अभिधेयभूतं, अस्याः प्रकृताया गायत्र्याः एतदेव वक्ष्यमाणं तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । तुरीयमित्यादिवाक्यपदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः — यद्वै चतुर्थं प्रसिद्धं लोके, तदिह तुरीयशब्देनाभिधीयते । दर्शतं पदमित्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते — ददृशे इव दृश्यते इव हि एषः मण्डलान्तर्गतः पुरुषः । अतो दर्शतं पदमुच्यते । परोरजा इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इत्युच्यते — सर्वं समस्तं उ हि एव एषः मण्डलस्थः पुरुषः रजः रजोजातं समस्तं लोकमित्यर्थः, उपर्युपरि आधिपत्यभावेन सर्वं लोकं रजोजातं तपति । उपर्युपरीति वीप्सा सर्वलोकाधिपत्यख्यापनार्था । ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीप्सा अनर्थिका — नैष दोषः । येषां उपरिष्टात् सविता दृश्यते तद्विषय एव सर्वशब्दः स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्था वीप्सा, 'ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च ' इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात् सर्वावरोधार्था वीप्सा । यथा असौ सविता सर्वाधिपत्यलक्षणया श्रिया यशसा च ख्यात्या तपति, एवं हैव श्रिया यशसा च तपति, योऽस्या एतदेवं तुरीयं दर्शतं पदं वेद ।

* शंकर.

[1]सैषा गायत्र्येतस्मिꣳस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितम् । चक्षुर्वै सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यदिदानीं

---

* खण्डाष्टकभाष्यमिदम् ।

(१) बृउ. ५।१४।२; शब्रा. १४।८।१५।२.

(२) बृउ. ५।१४।३; शब्रा. १४।८।१५।३, ४ ह्येवैष (ह्येष); मध्व. ह्येवैष (ह्येवैव).

* रंग. शंकरवत् ।

(१) बृउ. ५।१४।४; शब्रा. १४।८।१५।५-७ प्रतिष्ठितम् । च (प्रतिष्ठिता च) मदर्श (मद्राक्ष) श्रद्दध्याम (श्रद्दध्यात्) दोगीय (दोजीय) (सावित्रीं०); ब्रशंकर. ११।१।२९; रंग. ओगीय (ओजीय) म्वेषा (मु हैषा); मध्व. चक्षुर्हो (चक्षुर्ह) एवं ब्रू (एव ब्रू) दोगीय

द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति । य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम । तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलम् । तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मादाहुर्बलꣳ सत्यादोगीय इति । एवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता । सा हैषा गयाꣳस्तत्रे । प्राणा वै गयाः । तत्प्राणाꣳस्तत्रे । तद्यद्गयाꣳस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम । स यामेवामूꣳ सावित्रीमन्वाहैषैव सा । स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणाꣳस्त्रायते ॥

सैषा त्रिपदा उक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणलक्षणा गायत्री एतस्मिन् चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता, मूर्तामूर्तरसत्वात् आदित्यस्य । रसापाये हि वस्तु नीरसं अप्रतिष्ठितं भवति, यथा काष्ठादि दग्धसारं, तद्वत् । तथा मूर्तामूर्तात्मकं जगत् त्रिपदा गायत्री आदित्ये प्रतिष्ठिता तद्रसत्वात् सह त्रिभिः पादैः । तद्वै तुरीयं पदं सत्ये प्रतिष्ठितम् । किं पुनः तत् सत्यमित्युच्यते—चक्षुर्वै सत्यम् । कथं चक्षुः सत्यमित्याह—प्रसिद्धमेतत्, चक्षुर्हि वै सत्यम् । कथं प्रसिद्धतेत्याह —तस्मात्—यत् यदि इदानीमेव द्वौ विवदमानौ विरुद्धं वदमानौ एयातां आगच्छेयाताम् । अहं अदर्शं दृष्टवानस्मीति अन्य आह । अहं अश्रौषं—त्वया दृष्टं न तथा तद्वस्त्विति । तयोः य एवं ब्रूयात्—अहमद्राक्षमिति, तस्मै एव श्रद्दध्याम । न पुनः यः ब्रूयात् अहमश्रौषमिति । श्रोतुः मृषा श्रवणमपि संभवति । न तु चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मात् न अश्रौषमित्युक्तवते श्रद्दध्याम । तस्मात् सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात् सत्यं चक्षुः । तस्मिन् सत्ये चक्षुषि सह त्रिभिः इतरैः पादैः तुरीयं पदं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । उक्तं च 'स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति' । तद्वै तुरीयपदाश्रयं सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । किं पुनः तत् बलमित्याह—प्राणो वै बलम् । तस्मिन्प्राणे बले प्रतिष्ठितं सत्यम् । तथा चोक्तम्—'सूत्रे तदोतं च प्रोतं च' इति । यस्मात् बले सत्यं प्रतिष्ठितं, तस्मादाहुः—बलं सत्यादोगीयः ओजीयः ओजस्तरमित्यर्थः । लोकेऽपि यस्मिन्हि यदाश्रितं भवति, तस्मादाश्रितात् आश्रयस्य बलवत्तरत्वं प्रसिद्धम् । न हि दुर्बलं बलवतः क्वचित् आश्रयभूतं दृष्टम् । एवं उक्तन्यायेन उ एषा गायत्री अध्यात्मं अध्यात्मे प्राणे प्रतिष्ठिता । सैषा गायत्री प्राणः । अतो गायत्र्यां जगत्प्रतिष्ठितम् । यस्मिन्प्राणे सर्वे देवा एकं भवन्ति, सर्वे वेदाः, कर्माणि फलं च । सैवं गायत्री प्राणरूपा सती जगतः आत्मा । सा ह एषा गयान् तत्रे त्रातवती । के पुनर्गयाः ? प्राणाः वागादयः वै गयाः, शब्दकरणात् । तान् तत्रे सैषा गायत्री । तत् तत्र यत् यस्मात् गयान् तत्रे, तस्मात् गायत्री नाम । गयत्राणात् गायत्रीति प्रथिता । सः आचार्यः उपनीय माणवकमष्टवर्षं यामेव अमूं गायत्रीं सावित्रीं सवितृदेवताकां अन्वाह पच्छः अर्धर्चशः समस्तां च, एषैव स साक्षात् प्राणः जगतः आत्मा माणवकाय समर्पिता इह इदानीं व्याख्याता, नान्या । स आचार्यः यस्मै माणवकाय अन्वाह अनुवक्ति, तस्य माणवकस्य गयान् प्राणान् त्रायते नरकादिपतनात् ।

* शंकर.

ताꣳ हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वागनुष्टुप् । एतद्वाचमनुब्रूम इति । न तथा कुर्यात् । गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् । यदि ह वा अप्येवंविद्बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकंचन पदं प्रति ॥

(१) तामेतां सावित्रीं ह एके शाखिनः अनुष्टुभं अनुष्टुप्प्रभवां अनुष्टुप्छन्दस्कां अन्वाहुरुपनीताय । तदभिप्रायमाह—वाक् अनुष्टुप्, वाक्च शरीरे सरस्वती, तामेव हि वाचं सरस्वतीं माणवकायानुब्रूम इत्येतद्वदन्तः । न तथा कुर्यात् न तथा विद्यात्, यत् ते आहुः मृषैव तत् । किं तर्हि गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् । कस्मात् ? यस्मात् प्राणो गायत्रीत्युक्तम् । प्राणे उक्ते, वाक्च सरस्वती च अन्ये च प्राणाः सर्वे माणवकाय समर्पितं भवति । किंचेदं प्रासङ्गिकमुक्त्वा गायत्रीविदं स्तौति—यदि ह वै अपि एवंवित् बह्विव—

(दोजीय) एवम्वेषा (एवमेषा) तद्यद्ग (तद्ग); श्रीकर. १।१।३०, ३२; बलदेव. १।१।२८.

* रंग. शंकरवत् ।

(१) बृउ. ५।१४।५; शब्रा. १४।८।१५।८ हैतामेके (हैके) (सावित्रीं०) अप्येवंविद्ब (अपि ब); मध्व. एतद्वा (तद्वा) न तथा (तत्र तथा) हैव (ह वै).

न हि तस्य सर्वात्मनो बहु नामास्ति किंचित्, सर्वात्मकत्वाद्विदुषः-- प्रतिगृह्णाति, न हैव तत् प्रतिग्रहजातं गायत्र्या एकंचन एकमपि पदं प्रति पर्याप्तम् ।

शंकर.

(२) एवं पादविदः प्रतिग्रहे दोषाः शमं यान्तीत्यर्थः ।

* रंग.

स य इमांस्त्रींल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयात् । अथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयात् । अथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयात् । अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । नैव केनचनाप्यम् । कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥

(१) स य इमांस्त्रीन् -- स यः गायत्रीवित् इमान् भूरादीन् त्रीन् गोश्वादिधनपूर्णान् लोकान् प्रतिगृह्णीयात्, स प्रतिग्रहः, अस्या गायत्र्या एतत्प्रथमं पदं यद्व्याख्यातं आप्नुयात् प्रथमपदविज्ञानफलं, तेन भुक्तं स्यात्, न त्वधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः । अथ पुनः यावती इयं त्रयी विद्या, यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात्, सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयात्, द्वितीयपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात् । तथा यावदिदं प्राणि, यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्, सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयात्, तेन तृतीयपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात् । कल्पयित्वेदमुच्यते । पादत्रयसममपि यदि कश्चित्प्रतिगृह्णीयात्, तत्पादत्रयविज्ञानफलस्यैव क्षयकारणं, न त्वन्यस्य दोषस्य कर्तृत्वे क्षमम् । न चैवं दाता प्रतिग्रहीता वा । गायत्रीविज्ञानस्तुतये कल्प्यते । दाता प्रतिग्रहीता च यद्यप्येवं संभाव्यते, नासौ प्रतिग्रहः अपराधक्षमः । कस्मात् ? यतः अभ्यधिकमपि पुरुषार्थविज्ञानं अवशिष्टमेव चतुर्थपादविषयं गायत्र्याः । तद्दर्शयति-- अथ अस्याः एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । यच्चैतत् नैव केनचन केनचिदपि प्रतिग्रहेण आप्यं नैव प्राप्यमित्यर्थः, यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि । एतान्यपि नैव आप्यानि केनचित् । कल्पयित्वा एवमुक्तम् । परमार्थतः कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात् त्रैलोक्यादिसमम् । तस्मात् गायत्री एवंप्रकारा उपास्येत्यर्थः ।

शंकर.

(२) प्रथमपादज्ञानस्य लोकत्रयभोक्तृत्वं फलमित्यर्थः। त्रयीप्रकाश्यसकलफलानुभवो द्वितीयपादज्ञानस्य फलमित्यर्थः। सर्वप्राणिशेषित्वं तृतीयपादज्ञानस्य फलमित्यर्थः ।

रंग.

तस्या उपस्थानम् । गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी । अपदसि । न हि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे । असावदो मा प्रापदिति । यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा । न हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठते । अहमदः प्रापमिति वा ॥

(१) तस्या उपस्थानम्---तस्या गायत्र्याः उपस्थानं उपेत्य स्थानं नमस्करणं अनेन मन्त्रेण । कोऽसौ मन्त्र इत्याह— हे गायत्रि असि भवसि त्रैलोक्यपादेन एकपदी, त्रयीविद्यारूपेण द्वितीयेन द्विपदी, प्राणादिना तृतीयेन त्रिपद्यसि, चतुर्थेन तुरीयेण चतुष्पद्यसि । एवं चतुर्भिः पादैः उपासकैः पद्यसे ज्ञायसे । अतः परं परेण निरुपाधिकेन स्वेन आत्मना अपदसि—अविद्यमानं पदं यस्यास्तव, येन पद्यसे—सा त्वं अपत् असि, यस्मात् न हि पद्यसे, नेति नेत्यात्मत्वात् । अतो व्यवहारविषयाय नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे । असौ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरः, अदः तत् आत्मनः कार्यं यत् त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वं, मा प्रापत् मैव प्राप्नोतु । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । यं द्विष्यात् यं प्रति द्वेषं कुर्यात् स्वयं विद्वान्, तं प्रति अनेनोपस्थानम् । असौ शत्रुः अमुकनामेति नाम गृह्णीयात् । अस्मै यज्ञदत्ताय अभिप्रेतः कामः मा समृद्धि समृद्धिं मा प्राप्नोत्विति वा उपतिष्ठते । न हैवास्मै देवदत्ताय स कामः समृध्यते । कस्मै ? यस्मै एवमुपतिष्ठते । अहं अदः देवदत्ताभिप्रेतं प्रापमिति वा उपतिष्ठते । असा-

* शेषं शंकरवत् ।

(१) बृउ. ५।१४।६; शब्रा. १४।८।१५।९.

(१) बृउ. ५।१४।७; शब्रा. १४।८।१५।१० समृद्धीति (समर्द्धीति); रंग. कामः समृ (काम ऋ); मध्व. पद्यसे (संपद्यसे) कामः समृ (काम ऋ).

वदो मा प्रापदित्यादित्रयाणां मन्त्रपदानां यथाकामं विकल्पः ।

शंकर.

(२) अपदसि । तदुपपादयति——न हि पद्यस इति । पद्यसे गम्यसे ज्ञायस इत्यर्थः । अपरिच्छिन्नमहिमत्वात्परिच्छिन्नतया ज्ञातुं न शक्यस इत्यर्थः ।

* रंग.

एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच । यन्नु हो तद्गायत्रीविद्ब्रूथाः । अथ कथꣳ हस्तीभूतो वहसीति । मुखꣳ ह्यस्याः सम्राण्न विदांचकारेति होवाच । तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्संदहति । एवꣳ हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ॥

(१) गायत्र्या मुखविधानाय अर्थवाद उच्यते —— एतत् ह किल वै स्मर्यते, तत् तत्र गायत्रीविज्ञानविषये । जनको वैदेहः, बुडिलो नामतः, अश्वतराश्वस्यापत्यं आश्वतराश्विः, तं किल उक्तवान् । यत् नु इति वितर्के, हो अहो इत्येतत्, तत् यत् त्वं गायत्रीविद्ब्रूथाः, गायत्रीविदस्मीति यदब्रूथाः, किमिदं तस्य वचसोऽननुरूपम् । अथ कथं, यदि गायत्रीवित्, प्रतिग्रहदोषेण हस्तीभूतो वहसीति । स प्रत्याह राज्ञा स्मारितः—— मुखं गायत्र्याः हि यस्मात् अस्याः, हे सम्राट्, न विदांचकार न विज्ञातवानस्मि —— इति होवाच । एकाङ्गविकलत्वात् गायत्रीविज्ञानं मम अफलं जातम् । शृणु तर्हि । तस्या गायत्र्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वै अपि बह्विवेन्धनं अग्नावभ्यादधति लौकिकाः, सर्वमेव तत्संदहत्येवेन्धनं अग्निः—— एवं हैव एवंवित् गायत्र्या अग्निर्मुखमित्येवं वेत्तीत्येवंवित् स्यात् स्वयं गायत्र्यात्मा अग्निमुखः सन् । यद्यपि बह्विव पापं कुरुते प्रतिग्रहादिदोषं, तत्सर्वं पापजातं संप्साय भक्षयित्वा शुद्धः अग्निवत्पूतश्च तस्मात्प्रतिग्रहदोषात् गायत्र्यात्मा अजरोऽमृतश्च संभवति ।

शंकर.

(२) एवमेवंविद्बह्वपि कृतं पापं संसाय, घोऽन्तकर्मणि, दग्ध्वेत्यर्थः । पूतो ब्रह्मविद्याप्रतिबन्धकपापरहितः संपन्नब्रह्मविद्यो जरामरणशून्यो भवतीत्यर्थः ।

* रंग.

* शेषं शंकरवत् ।

(१) बृउ. ५।१४।८; शब्रा. १४।८।१५।११, १२ कुरुते (करोति); रंग. दधति (दधाति) मेव त (मेवैत) त्संप्साय (त्संसाय).

अन्तकाले आदित्यादिप्रार्थना

[१]हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये । पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् । समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् । ॐ क्रतो स्मर, कृतꣳ स्मर, क्रतो स्मर, कृतꣳ स्मर । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥

(१) यो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारी सः अन्तकाले आदित्यं प्रार्थयति । अस्ति च प्रसङ्गः । गायत्र्यास्तुरीयः पादो हि सः । तदुपस्थानं प्रकृतम् । अतः स एव प्रार्थ्यते । हिरण्मयेन ज्योतिर्मयेन पात्रेण, यथा पात्रेण इष्टं वस्तु अपिधीयते, एवमिदं सत्याख्यं ब्रह्म ज्योतिर्मयेन मण्डलेनापिहितमिव असमाहितचेतसामदृश्यत्वात् । तदुच्यते—— सत्यस्यापिहितं मुखं मुख्यं स्वरूपम् । तत् अपिधानं पात्रमपिधानमिव दर्शनप्रतिबन्धकारणं, तत् त्वं, हे पूषन्, जगतः पोषणात्पूषा सविता, अपावृणु अपावृतं कुरु दर्शनप्रतिबन्धकारणमपनयेत्यर्थः । सत्यधर्माय सत्यं धर्मोऽस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा, तस्मै त्वदात्मभूतायेत्यर्थः । दृष्टये दर्शनाय ।

पूषन्नित्यादीनि नामानि आमन्त्रणार्थानि सवितुः । एकर्षे, एकश्चासावृषिश्च एकर्षिः, दर्शनादृषिः । स हि सर्वस्य जगत आत्मा चक्षुश्च सन् सर्वं पश्यति । एको वा गच्छतीत्येकर्षिः, 'सूर्य एकाकी चरति' इति मन्त्रवर्णात् । यम, सर्वं हि जगतः संयमनं त्वत्कृतम् । सूर्य, सुष्ठु ईरयते रसान् रश्मीन् प्राणान् धियो वा जगत इति ।

* शेषं शंकरवत् ।

(१) बृउ. ५।१५।१; विज्ञान. ४।३।४.

प्राजापत्य, प्रजापतेरीश्वरस्यापत्यं हिरण्यगर्भस्य वा, हे प्राजापत्य। व्यूह विगमय रश्मीन्। समूह संक्षिप आत्मनस्तेजः, येनाहं शक्नुयां द्रष्टुम्। तेजसा ह्यपहतदृष्टिः न शक्नुयां त्वत्स्वरूपमञ्जसा द्रष्टुं, विद्योतन इव रूपाणाम्। अत उपसंहर तेजः। यत् ते तव रूपं सर्वकल्याणानामतिशयेन कल्याणं कल्याणतमम्। तत् ते तव पश्यामि (पश्यामो वयं, वचनव्यत्ययेन)। योऽसौ भूर्भुवःस्वर्व्याहृत्यवयवः पुरुषः, पुरुषाकृतित्वात्पुरुषः, सोऽहमस्मि भवामि। 'अहरहम्' इति च उपनिषद उक्तत्वादादित्यचाक्षुषयोः तदेवेदं परामृश्यते। सोऽहमस्म्यमृतमिति संबन्धः। ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते, शरीरस्थो यः प्राणो वायुः स अनिलं बाह्यं वायुमेव प्रतिगच्छतु। तथा अन्या देवताः स्वां स्वां प्रकृतिं गच्छन्तु। अथ इदमपि भस्मान्तं सत् पृथिवीं यातु शरीरम्।

अथेदानीं आत्मनः संकल्पभूतां मनसि व्यवस्थितां अग्निदेवतां प्रार्थयते––ॐ क्रतो। ओमिति क्रतो इति च संबोधनार्थावेव। ओंकारप्रतीकत्वात् ओम्। मनोमयत्वाच्च क्रतुः। हे ॐ, हे क्रतो, स्मर स्मर्तव्यम्। अन्तकाले हि त्वत्स्मरणवशात् इष्टा गतिः प्राप्यते। अतः प्रार्थ्यते ––– यत् मया कृतं, तत् स्मर। पुनरुक्तिः आदरार्था। किंच हे अग्ने, नय प्रापय, सुपथा शोभनेन मार्गेण, राये धनाय कर्मफलप्राप्तये इत्यर्थः। न दक्षिणेन कृष्णेन पुनरावृत्तियुक्तेन, किं तर्हि शुक्लेनैव सुपथा। अस्मान् विश्वानि सर्वाणि, हे देव, वयुनानि प्रज्ञानानि सर्वप्राणिनां विद्वान्। किंच युयोधि अपनय वियोजय अस्मत् अस्मत्तः, जुहुराणं कुटिलं, एनः पापं पापजातं सर्वम्। तेन पापेन वियुक्ता वयं एष्याम उत्तरेण पथा त्वत्प्रसादात्। किन्तु वयं तुभ्यं परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमः। भूयिष्ठां बहुतमां ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारोक्त्या परिचरेमेत्यर्थः, अन्यत्कर्तुमशक्ताः सन्त इति। शंकर.

(२) अर्चिराद्यातिवाहिकानुप्रविष्टादित्यप्रार्थनामन्त्रः –हिरण्मयेनेति। सत्यस्य ब्रह्मणो मुखं द्वारं ब्रह्मगमनमार्गमिति यावत्। सत्यधर्मायेति। सत्यं ब्रह्म. धर्म आश्रयः साधनं यस्य तस्मै ब्रह्मैकनिष्ठाय ब्रह्मदर्शनार्थिने मह्यं दृष्टये ब्रह्मदर्शनायेत्यर्थः। योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि। आत्मा यादृग्रूपस्तादृग्रूपोऽहमस्मि। तादृग्रूपतया वेद्मि आत्मतत्त्वविदस्मीत्यर्थः। ओं क्रतो स्मरेति। ओमिति प्रणवप्रतिपाद्यत्वादादित्यस्य संबोधनम्। 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (पा. सू. २।३।५२) इति कर्मणि षष्ठी। क्रतुशासनं मदनुष्ठितं स्मर तदङ्गतया कृतं कर्मापि स्मर। देहविलक्षणात्मज्ञानी कर्माङ्गकब्रह्मविद्यानिष्ठश्चातस्तत्स्वरूपं प्रदर्शय मुक्तिमार्गे च प्रयच्छेत्यर्थः। अग्ने नयेति। हेऽग्ने सुपथा शोभनेनार्चिरादिमार्गेण राय ऐश्वर्याय स्वाराज्याय मोक्षायेति यावत्। वयुनानि सर्वाणि ज्ञानानि विद्वान्भवसि। अतो मदीयमप्यात्मज्ञानं त्वं जानासीत्यर्थः। रंग.

(३) 'सूर्यमण्डलनाम्ना तु पात्रेण स्वमुखं हरिः। पिधायैव जगत्सर्वं पश्यत्यमितविक्रमः। उदकं पीयते तेन तमसस्त्रायते जगत्। यतोऽतः पात्रमुद्दिष्टं विद्वद्भिः सूर्यमण्डलम्। पूषा पूर्णत्वतो विष्णुर्दृष्टये विष्णुधर्मिणः। स्वमुखं प्रकाशयेदेकं नान्यथा तु कथंचन। नान्यो यत्तादृशो ज्ञाता तस्मादेक ऋषिर्हरिः। यमो नियमनात्प्रोक्तः सूर्य ऊरीकृतेरयम्। ज्ञेयः प्रजापतेरेव प्राजापत्यस्ततः स्मृतः। प्राणे स्थितो यः पुरुषः सोऽसावहमिति स्मृतः। अहेयत्वादसुत्वाच्च मेयत्वादस्मिनामकः। अदोषत्वाद इत्युक्तो वायुस्तन्निलयो यतः। अनिलं तत एवासावमृतं चेति कीर्त्यते। तदाश्रयोऽपि ह्यमृतः किमु साक्षात्स्वयं हरिः। क्रतुश्च ज्ञानरूपत्वात्स एव हि जनार्दनः। सोऽग्निरङ्गप्रणेतृत्वाद्विश्वज्ञानविदां वरः॥' इति च। जुहुराणमलं कुर्वत्। न वा अहमिमं जानातीतिवत् सर्वत्राप्यहंशब्दोऽहेयवाच्येव। मध्व.

इति पञ्चमोऽध्यायः॥

षष्ठोऽध्यायः

प्राणेषु वागादिषु प्रधानः मुख्यः प्राण एव ज्येष्ठश्रेष्ठत्वादिरूपैः उपास्यः, मुख्यप्राणस्य सर्वप्रतिष्ठाहेतुत्वद्योतिनी आख्यायिका

'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च

---

(१) बृउ. ६।१।१; शब्रा. १४।९।२।१; ब्रशंकर. ३।३।१; रामानुज. ३।३।१०; श्रीकर. ३।३।१०, १८.

स्वानां भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूषति, य एवं वेद * ॥

(१) प्राणो गायत्रीत्युक्तम् । कस्मात्पुनः कारणात् प्राणभावः गायत्र्याः, न पुनर्वागादिभाव इति, यस्मात् ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणः, न वागादयो ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यभाजः । कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्येति तन्निर्दिधारयिषया इदमारभ्यते । अथवा उक्थयजुःसामक्षत्रादिभावैः प्राणस्यैव उपासनमभिहितं, सत्स्वपि अन्येषु चक्षुरादिषु । तत्र हेतुमात्रमिह आनन्तर्येण संबध्यते । न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षितं तु खिलत्वादस्य काण्डस्य पूर्वत्र यदनुक्तं विशिष्टफलं प्राणविषयमुपासनं तद्वक्तव्यमिति । यः कश्चित्, ह वै इत्यवधारणार्थौ । यो ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं यो वेद असौ भवत्येव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । एवं फलेन प्रलोभितः सन् प्रश्नाय अभिमुखीभूतः । तस्मै चाह—प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनरवगम्यते प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति, यस्मात् निषेककाल एव शुक्रशोणितसंबन्धः प्राणादिकलापस्याविशिष्टः ? तथापि न अप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य चक्षुरादिभ्यः । अतो ज्येष्ठो वयसा प्राणः । निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे हि लब्धवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभः । अतो युक्तं प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु । भवति तु कश्चित्कुले ज्येष्ठः, गुणहीनत्वात्तु न श्रेष्ठः । मध्यमः कनिष्ठो वा गुणाढ्यत्वात् भवेत् श्रेष्ठः, न ज्येष्ठः । न तु तथा इहेत्याह—प्राण एव तु ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनः श्रैष्ठ्यमवगम्यते प्राणस्य ? तदिह संवादेन दर्शयिष्यामः । सर्वथापि तु प्राणं ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं यो वेद उपास्ते, स स्वानां ज्ञातीनां ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति, ज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासनसामर्थ्यात् । स्वव्यतिरेकेणापि च येषां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति बुभूषति भवितुमिच्छति, तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । न तु वयोनिमित्तं ज्येष्ठत्वं, तत् इच्छातः कथं भवतीत्युच्यते— नैष दोषः, प्राणवत् वृत्तिलाभस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

* शंकर.

(२) ' अहंश्रेयोविवादं तु येन कृत्वाऽखिलाः सुराः । असमर्थाः स्वरक्षायां स वायुः सुरनायकः । विवदन्तोऽखिला देवा ययुर्नारायणं प्रभुम् । अहंश्रेयानहंश्रेयानिति वायुपुरःसराः । उक्तं भगवता तेन येन त्यक्तेऽखिला अपि । स्थातुं न शक्ताः स श्रेयानित्युक्ताः पुनरागताः । उत्क्रान्ताश्च पुनः सर्वे तद्विज्ञप्त्यै पृथक्पृथक् । सुपर्णशेषरुद्रेन्द्रसूर्यादिषु पृथक्पृथक् । उत्क्रान्तेषु ब्रह्मदेहाच्छरीरं न पपात ह । ऋत उत्क्रान्तमेकं तु तदन्ये निवसन्ति च । प्राण उच्चिक्रमिषति स्थातुं नाशक्नुवन्परे । प्राणं विना न च ब्रह्मा तं विना प्राण एव च । अन्योन्यापाश्रयाच्छक्तौ स्थातुमन्ये कुतस्ततः । तस्मात्प्राणो वरो देवेष्विति सर्वेऽपि मेनिरे ॥ ' इति पवमाने । † मध्व.

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति । वाग्वै वसिष्ठा । वसिष्ठः स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूषति, य एवं वेद ॥

(१) यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति । तद्दर्शनानुरूप्येण फलम् । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो भवितुमिच्छति, तेषां च वसिष्ठो भवति । उच्यतां तर्हि, कोऽसौ वसिष्ठेति । वाग्वै वसिष्ठा । वासयत्यतिशयेन वस्ते वेति वसिष्ठा । वाग्मिनो हि धनवन्तो वसन्त्यतिशयेन । आच्छादनार्थस्य वा वसेर्वसिष्ठा । अभिभवन्ति हि वाचा वाग्मिनः अन्यान् । तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानात् वसिष्ठगुणो भवतीति दर्शनानुरूपं फलम् । शंकर.

(२) अतिशयेन वसुमत्त्वं वसिष्ठत्वम् । रंग.

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे । प्रतितिष्ठति दुर्गे । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि समे च

---

* अस्मिन् ब्राह्मणे यत्र रंग. नोद्धृतं तत्र तव शंकरवत् । कौउ. २।१४ (पृ. ६५४) इत्यत्र व्याख्यानं द्रष्टव्यं अस्याः प्राणविद्यायाः ।

* रंग. शंकरवत् ।

† सर्वस्य ब्राह्मणस्यास्य भाष्यमिदं न खण्डमात्रस्यादिमस्य ।

(१) बृउ. ६।१।२; शब्रा. १४।९।२।२ (अपि च येषां बुभूषति०).

(२) बृउ. ६।१।३; शब्रा. १४।९।२।३.

दुर्गे च प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे, य एवं वेद ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद, प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा, तां प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुणवतीं यो वेद, तस्य एतत्फलम् । प्रतितिष्ठति समे देशे काले च । तथा दुर्गे विषमे च दुर्गमने च देशे दुर्भिक्षादौ वा काले विषमे । यद्येवमुच्यतां, काऽसौ प्रतिष्ठा । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । कथं चक्षुषः प्रतिष्ठात्वमित्याह — चक्षुषा हि समे च दुर्गे च दृष्ट्वा प्रतितिष्ठति । अतोऽनुरूपं फलं, प्रतितिष्ठति समे, प्रतितिष्ठति दुर्गे, य एवं वेदेति । शंकर.

यो ह वै संपदं वेद सꣳ हास्मै पद्यते यं कामं कामयते । श्रोत्रं वै संपत् । श्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः । सꣳ हास्मै पद्यते यं कामं कामयते, य एवं वेद ॥

यो ह वै संपदं वेद, संपद्गुणयुक्तं यो वेद, तस्य एतत्फलम् । अस्मै विदुषे संपद्यते ह । किम् ? यं कामं कामयते, स कामः । किं पुनः संपद्गुणकम् ? श्रोत्रं वै संपत् । कथं पुनः श्रोत्रस्य संपद्गुणत्वमित्युच्यते — श्रोत्रे सति हि यस्मात् सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः, श्रोत्रेन्द्रियवतोऽध्येयत्वात् । वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामाः । तस्मात् श्रोत्रं संपत् । अतो विज्ञानानुरूपं फलं, सं हास्मै पद्यते, यं कामं कामयते, य एवं वेद ।

शंकर.

[1]यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानाम् । मनो वा आयतनम् । आयतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानां, य एवं वेद ॥

(१) यो ह वा आयतनं वेद । आयतनं आश्रयः, तत् यो वेद, आयतनं स्वानां भवति, आयतनं जनानामन्येषामपि । किं पुनः तत् आयतनमित्युच्यते— मनो वै आयतनं आश्रयः इन्द्रियाणां विषयाणां च । मनआश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रतिपद्यन्ते । मनःसंकल्पवशानि च इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते च । अतो मन आयतनं इन्द्रियाणाम् । अतो दर्शनानुरूप्येण फलं, आयतनं स्वानां भवति, आयतनं जनानां, य एवं वेद । शंकर.

(२) इन्द्रियाणां मनोधीनप्रवृत्तिकत्वादिन्द्रियान्तरापेक्षया मनस आयतनत्वम् । अत एव जनानामप्यायतनत्वम् । रंग.

[1]यो ह वै प्रजातिं वेद, प्रजायते ह प्रजया पशुभिः । रेतो वै प्रजातिः । प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥

यो ह वै प्रजातिं वेद, प्रजायते ह प्रजया पशुभिश्च संपन्नो भवति । रेतो वै प्रजातिः । रेतसा प्रजननेन्द्रियमुपलक्ष्यते । तद्विज्ञानानुरूपं फलं, प्रजायते ह प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । शंकर.

[2]ते हेमे प्राणा अहꣳश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः । तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति । तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदꣳशरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति * ॥

ते हेमे प्राणा वागादयः, अहंश्रेयसे अहं श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय, विवदमानाः विरुद्धं वदमानाः, ब्रह्म जग्मुः ब्रह्म गतवन्तः, ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रजापतिम् । गत्वा च तद्ब्रह्म ह ऊचुः उक्तवन्तः — कः नः अस्माकं मध्ये, वसिष्ठः, कोऽस्माकं मध्ये वसति च वासयति च । तद्ब्रह्म तैः पृष्टं सत् ह उवाच उक्तवत् — यस्मिन् वः युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते निर्गते शरीरात्, इदं शरीरं पूर्वस्मादतिशयेन पापीयः पापतरं मन्यते लोकः । शरीरं हि नाम अनेकाशुचिसंघातत्वात् जीवतोऽपि पापमेव, ततोऽपि कष्टतरं यस्मिन् उत्क्रान्ते भवति । वैराग्यार्थमिदमुच्यते -- पापीय इति । स वः युष्माकं मध्ये वसिष्ठो भविष्यति । जानन्नपि वसिष्ठं प्रजापतिः नोवाच

(१) बृउ. ६।१।४; शब्रा. १४।९।२।४; मध्व. यं कामं (तं कामं).

(२) बृउ. ६।१।५; शब्रा. १४।९।२।५.

* कौउ. २।१४ (पृ. ६५४) इत्यत्र व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

(१) बृउ. ६।१।६; शब्रा. १४।९।२।६ ते ह प्र (ते प्र); ब्रशंकर. ३।३।२; भास्कर. ३।३।२; रंग. प्रजातिं (प्रजापतिं) प्रजातिः (प्रजापतिः); मध्व. रंगवत्.

(२) बृउ. ६।१।७; शब्रा. १४।९।२।७ (तद्धोचुः०) (तद्धोवाच०); ब्रशंकर. २।१।५; रामानुज. २।१।४, ३।३।१०; निंबार्क. २।१।५; श्रीकर. २।१।४.

अयं वसिष्ठ इति । इतरेषां अप्रियपरिहाराय ।

शंकर.

[1]वाग्घोच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मदृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह वाक् ॥

ते एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणाः आत्मनो वीर्यपरीक्षणाय क्रमेण उच्चक्रमुः । तत्र वागेव प्रथमं ह अस्मात् शरीरात् उच्चक्राम उत्क्रान्तवती । सा चोत्क्रम्य, संवत्सरं प्रोष्य प्रोषिता भूत्वा, पुनरागत्योवाच — कथं अशकत शक्तवन्तः यूयं, मदृते मां विना, जीवितुमिति । ते एवमुक्ताः ऊचुः — यथा लोके अकलाः मूकाः, अवदन्तः वाचा, प्राणन्तः प्राणनव्यापारं कुर्वन्तः प्राणेन, पश्यन्तः दर्शनव्यापारं चक्षुषा कुर्वन्तः, तथा शृण्वन्तः श्रोत्रेण, विद्वांसः मनसा कार्याकार्यादिविषयं, प्रजायमानाः रेतसा पुत्रान् उत्पादयन्तः, एवमजीविष्म वयं—इत्येवं प्राणैः दत्तोत्तरा वाक् आत्मनः अस्मिन् अवसिष्ठत्वं बुद्ध्वा, प्रविवेश ह वाक् ।

शंकर.

[2]चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मदृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथाऽन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥

[3]श्रोत्रꣳहोच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मदृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥

[4]मनो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मदृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा मुग्धा अविद्वांꣳसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह मनः ॥

[1]रेतो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मदृते जीवितुमिति । ते होचुः । यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांꣳसो मनसैवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह रेतः ॥

तथा चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । श्रोत्रं मनः प्रजातिरिति ।

शंकर.

[2]अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः सैन्धवः पड्वीशशङ्कून्संवृहेदेवꣳ हैवेमान्प्राणान्संववर्ह । ते होचुः । मा भगव उत्क्रमीः । न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति । तस्यो मे बलिं कुरुतेति । तथेति ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् उत्क्रमणं करिष्यन् । तदानीमेव स्वस्थानात्प्रचलिता वागादयः । किमिवेत्याह — यथा लोके, महांश्चासौ सुहयश्च महासुहयः, शोभनो हयः लक्षणोपेतः, महान् परिमाणतः, सिन्धुदेशे भवः सैन्धवः अभिजनतः, पड्वीशशङ्कून् पादबन्धनशङ्कून् पड्वीशाश्च ते शङ्कवश्च तान्, संवृहेत् उद्यच्छेत् युगपदुत्खनेत् अश्वारोहे आरूढे परीक्षणाय । एवं ह एव इमान् वागादीन् प्राणान् संववर्ह उद्यतवान् स्वस्थानात् भ्रंशितवान् । ते वागादयः ह ऊचुः— हे भगवः भगवन् मा उत्क्रमीः । यस्मात् न वै शक्ष्यामः त्वदृते त्वां विना जिवितुमिति । यद्येवं मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिः, अहमत्र श्रेष्ठः, तस्य उ मे मम बलिं करं कुरुत करं प्रयच्छतेति । अयं च प्राणसंवादः कल्पितः विदुषः श्रेष्ठत्वपरीक्षणप्रकारोपदेशः । अनेन हि प्रकारेण विद्वान् को नु खलु अत्र श्रेष्ठ इति परीक्षणं

(१) बृउ. ६।१।८; शब्रा. १४।९।२।८ कला (कडा).
(२) बृउ. ६।१।९; शब्रा. १४।९।२।९.
(३) बृउ. ६।१।१०; शब्रा. १४।९।२।१०.
(४) बृउ. ६।१।११; शब्रा. १४।९।२।११.

(१) बृउ. ६।१।१२; शब्रा. १४।९।२।१२.
(२) बृउ. ६।१।१३; शब्रा. १४।९।२।१३ तस्यो मे (तस्य वै मे); ब्रशंकर. २।४।८; सध्व. संववर्ह (संबबर्ह).

करोति। स एष परीक्षणप्रकारः संवादभूतः कथ्यते। न हि अन्यथा संहत्यकारिणां सतां एषां अञ्जसैव संवत्सरमात्रमेव एकैकस्य निर्गमनादि उपपद्यते। तस्मात् विद्वानेव अनेन प्रकारेण विचारयति वागादीनां प्रधानबुभुत्सुः उपासनाय। बलिं प्रार्थिताः सन्तः प्राणाः, तथेति प्रतिज्ञातवन्तः। शंकर.

सा ह वागुवाच। यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति। यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुः। यद्वा अहꣳ संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति श्रोत्रम्। यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनः। यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतः। तस्यो मे किमन्नं किं वास इति। यदिदं किंचा श्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नम्। आपो वास इति। न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति, नानन्नं प्रतिगृहीतं, य एवमेतदनस्यान्नं वेद। तद्विद्वाꣳसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाऽऽचामन्ति। एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते *॥

* छाउ. ५।२।१, २ (पृ. ८५३) इत्यत्र व्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

(१) बृउ. ६।१।१४; शब्रा. १४।९।२।१४, १५ द्वसिष्ठोऽसीति + (चक्षुः) चक्षुः। य (श्रोत्रं य) श्रोत्रम् (मनो) मनः (रेतः) (रेतः०) कृमिभ्य (क्रिमिभ्य) मन्यन्ते + (तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुते); ब्रशंकर. ३।३।१०, १८, ३।४।२८; भास्कर. ३।३।१८ एतमेव (एतदेव) मन्यन्ते + (तस्मा देवंविदशिष्यन्नाचामेत्तदेव तदन्नमनग्नं कुरुते); रंग. प्रजाति (प्रजापति) दनस्यान्नं (दन्नस्यान्नं); रामानुज. ३।३।१८ 'तदनमनग्नं कुरुते' इति शब्रापाठः, ३।४।२८ प्रतिगृहीतं (परिगृहीतं) प्रतिगृहीतं + (भवति); निंबार्क. ३।३।१८ 'अशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुते' इति शब्रापाठः; मध्व. प्रतिगृहीतं (परिगृहीतं) शित्वाऽऽचा (शित्वा चाचा) मन्यन्ते + (तस्मादेवंविद्वानशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेत्); श्रीकंठ. ३।३।१८ शित्वाऽऽचा (शित्वा चाचा) शब्रापाठः; श्रीकर. ३।४।२८; वल्लभ. ३।४।२७; विज्ञान. २।४।११, ३।४।२८ प्रतिगृहीतं + (भवति); बलदेव. ३।४।२८.

(१) सा ह वाक् प्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता ह किल उवाच उक्तवती — यत् वै अहं वसिष्ठाऽस्मि, यत् मम वसिष्ठत्वं, तत् तवैव। तेन वसिष्ठगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति। यत् वै अहं प्रतिष्ठाऽस्मि, त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसि, या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति चक्षुः। समानं अन्यत्। संपदायतनप्रजातित्वगुणान् क्रमेण समर्पितवन्तः। यद्येवं, साधु बलिं दत्तवन्तो भवन्तः। ब्रूत—तस्य उ मे एवंगुणविशिष्टस्य किमन्नं, किं वास इति। आहुरितरे—यदिदं लोके किंचित् अन्नं नाम आ श्वभ्यः आ कृमिभ्यः आ कीटपतङ्गेभ्यः, यच्च श्वान्नं कृम्यन्नं कीटपतङ्गान्नं च, तेन सह सर्वमेव यत्किंचित् प्राणिभिरद्यमानं अन्नं, तत्सर्वं तवान्नम्। सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिः अत्र विधीयते।

केचित्तु सर्वभक्षणे दोषाभावं वदन्ति प्राणान्नविदः। तत् असत्, शास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धत्वात्। तेनास्य विकल्प इति चेत्, न, अविधायकत्वात्। न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवतीति — सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत्। तेनैकवाक्यतापत्तेः। न तु शास्त्रान्तरविहितस्य बाधने सामर्थ्यं, अन्यपरत्वादस्य। प्राणमात्रस्य सर्वमन्नं इत्येतद्दर्शनं इह विधित्सितं, न तु सर्वं भक्षयेदिति। यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं, तत् मिथ्यैव, प्रमाणाभावात्। विदुषः प्राणत्वात् सर्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्यात् अदोष एवेति चेत्, न, अशेषान्नत्वानुपपत्तेः। सत्यं यद्यपि विद्वान् प्राणः, येन कार्यकरणसंघातेन विशिष्टस्य विद्वत्ता तेन कार्यकरणसंघातेन कृमिकीटदेवाद्यशेषान्नभक्षणं नोपपद्यते। तेन तत्र अशेषान्नभक्षणे दोषाभावज्ञापनमनर्थकं, अप्राप्तत्वादशेषान्नभक्षणदोषस्य। ननु प्राणः सन् भक्षयत्येव कृमिकीटाद्यन्नमपि। बाढं, किन्तु न तद्विषयः प्रतिषेधोऽस्ति। तस्मात् — दैवरक्तं किंशुकम् — तत्र दोषाभावः। अतः तद्रूपेण दोषाभावज्ञापनमनर्थकं, अप्राप्तत्वात् अशेषान्नभक्षणदोषस्य। येन तु कार्यकरणसंघातसंबन्धेन प्रतिषेधः क्रियते, तत्संबन्धेन तु इह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति। तस्मात् तत्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव स्यात्, अन्यविषयत्वात् 'न ह वै' इत्यादेः। न च ब्राह्मणादिशरीरस्य सर्वान्नत्वदर्शनमिह विधीयते, किंतु प्राणमात्रस्यैव। यथा

च सामान्येन सर्वान्नस्य प्राणस्य किंचित् अन्नजातं कस्यचित् जीवनहेतुः, यथा विषं विषजस्य क्रिमेः, तदेव अन्यस्य प्राणान्नमपि सत् दृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्षणं — तथा सर्वान्नस्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्नभक्षणे ब्राह्मणत्वादिदेहसंबन्धात् दोष एव स्यात्। तस्मात् मिथ्याज्ञानमेव अभक्ष्यभक्षणे दोषाभावज्ञानम्।

आपो वास इति। आपः भक्ष्यमाणाः वासस्थानीयास्तव। अत्र च प्राणस्य आपो वास इत्येतद्दर्शनं विधीयते। न तु वासःकार्ये आपो विनियोक्तुं शक्याः। तस्मात् यथाप्राप्ते अन्नभक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम्। न ह वै अस्य सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवंविदः अनन्नं अनदनीयं जग्धं भुक्तं न भवति ह। यद्यपि अनेन अनदनीयं भुक्तं, अदनीयमेव भुक्तं स्यात्, न तु तत्कृतदोषेण लिप्यते — इत्येतत् विद्यास्तुतिरित्यवोचाम। तथा न अनन्नं प्रतिगृहीतम्। यद्यपि अप्रतिग्राह्यं हस्त्यादि प्रतिगृहीतं स्यात्, तदपि अन्नमेव प्रतिग्राह्यं प्रतिगृहीतं स्यात्, तत्रापि अप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यत इति स्तुत्यर्थमेव। य एवं एतत् अनस्य प्राणस्य अन्नं वेद। फलं तु प्राणात्मभाव एव। न त्वेतत् फलाभिप्रायेण, किं तर्हि स्तुत्यभिप्रायेणेति। ननु एतदेव फलं कस्मान्न भवति? न, प्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभाव एव फलम्। तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वात्मनः अनदनीयमपि आद्यमेव, तथा अप्रतिग्राह्यमपि प्रतिग्राह्यमेव — इति यथाप्राप्तमेव उपादाय विद्या स्तूयते। अतो नैव फलविधिसरूपता वाक्यस्य। यस्मात् आपो वासः प्राणस्य, तस्मात् विद्वांसः ब्राह्मणाः श्रोत्रिया अधीतवेदाः, अशिष्यन्तः भोक्ष्यमाणाः, आचामन्ति अपः। अशित्वा आचामन्ति भुक्त्वा च उत्तरकालं अपः भक्षयन्ति। तत्र तेषामाचामतां कोऽभिप्राय इत्याह—एतमेवानं प्राणं अनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते। अस्ति चैतत्—यो यस्मै वासो ददाति, स तं अनग्नं करोमीति हि मन्यते। प्राणस्य च आपो वास इति ह्युक्तम्। यदपः पिबामि तत्प्राणस्य वासो ददामि इति विज्ञानं कर्तव्यमित्येवमर्थमेतत्। ननु भोक्ष्यमाणः भुक्तवांश्च प्रयतो भविष्यामीत्याचामति। तत्र च प्राणस्यानग्नताकरणार्थत्वे च द्विकार्यता आचमनस्य स्यात्। न च कार्यद्वयं आचमनस्य एकस्य युक्तम्। यदि प्रायत्यार्थं, न अनग्नतार्थम्। अथ अनग्नतार्थं, न प्रायत्यार्थम्। यस्मादेवं, तस्मात् द्वितीयं आचमनान्तरं प्राणस्यानग्नताकरणाय भवतु— न, क्रियाद्वित्वोपपत्तेः। द्वे ह्येते क्रिये। भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यत् आचमनं स्मृतिविहितं, तत् प्रायत्यार्थं भवति क्रियामात्रमेव। न तु तत्र प्रायत्यं दर्शनादि अपेक्षते। तत्र च आचमनाङ्गभूतास्वप्सु वासोविज्ञानं प्राणस्य इतिकर्तव्यतया चोद्यते। न तु तस्मिन्क्रियमाणे आचमनस्य प्रायत्यार्थता बाध्यते, क्रियान्तरत्वादाचमनस्य। तस्मात् भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यत् आचमनं, तत्र आपो वासः प्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते, अप्राप्तत्वादन्यतः। शंकर.

पञ्चाग्निविद्या — उत्तरमार्गसाधनं, अर्चिरादिमार्गः ब्रह्मलोकगः अपुनरावृत्तिसाधनं, धूमादिमार्गः सोमलोकगः पुनरावृत्तिकारणं, मार्गद्वयानधिगन्तुः गतिः

[1]श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम। स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परिचारयमाणम्। तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा३ इति। स भो३ इति प्रतिशुश्राव। अनुशिष्टोऽन्वसि पित्रेति। ओमिति होवाच * ॥

(१) श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य संबन्धः। खिलाधिकारोऽयम्। तत्र यदनुक्तं तदुच्यते। सप्तमाध्यायान्ते ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा अग्नेर्मार्गयाचनं कृतम् — अग्ने नय सुपथेति। तत्र अनेकेषां पथां सद्भावः मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रदर्शितः, सुपथेति विशेषणात्। पन्थानश्च कृतविपाकप्रतिपत्तिमार्गाः। वक्ष्यति च 'यत्कृत्वा' इत्यादि। तत्र च कति कर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्वसंसारगत्युपसंहारार्थोऽयमारम्भः— एतावती हि संसारगतिः, एतावान् कर्मणो विपाकः स्वाभाविकस्य शास्त्रीयस्य च सविज्ञानस्येति। यद्यपि 'द्वया ह प्राजापत्याः' इत्यत्र स्वाभाविकः पाप्मा सूचितः, न च तस्येदं कार्यमिति विपाकः प्रदर्शितः।

---

* अस्मिन् ब्राह्मणे यत्र रंग. नोद्धृतं तत्र तत् शंकरवत्।

(१) बृउ. ६।२।१; शब्रा. १४।९।१।१ जैवलिं (जैवलं).

शास्त्रीयस्यैव तु विपाकः प्रदर्शितः न्यनात्मप्रतिपत्त्यन्तेन, ब्रह्मविद्यारम्भे तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोकः, विद्यया विद्यासंयुक्तेन च कर्मणा देवलोक इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण पितृलोकं प्रतिपद्यते, केन वा देवलोकमिति नोक्तम् । तच्च इह खिलप्रकरणे अशेषतो वक्तव्यमित्यत आरभ्यते । अन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रस्येष्टः । अपि च एतावदमृतत्वमित्युक्तं, न कर्मणः अमृतत्वाशा अस्तीति च । तत्र हेतुः नोक्तः । तदर्थश्चायमारम्भः । यस्मात् इयं कर्मणो गतिः, न नित्येऽमृतत्वे व्यापारोऽस्ति, तस्मात् एतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्यात् हेतुत्वं संपद्यते । अपि च उक्तमग्निहोत्रे — न त्वेवैतयोरुत्क्रान्तिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनं वेत्थेति । तत्र प्रतिवचने ‘ ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः’ इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् । तच्चैतत् कर्तुः आहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलम् । न हि कर्तारमनाश्रित्य आहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातन्त्र्येण उत्क्रान्त्यादिकार्यारम्भ उपपद्यते, कर्त्रर्थत्वात्कर्मणः कार्यारम्भस्य, साधनाश्रयत्वाच्च कर्मणः । तत्र अग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वात् अग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तं षट्प्रकारमपि । इह तु तदेव कर्तुः फलमित्युपदिश्यते षट्प्रकारमपि, कर्मफलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । तद्द्वारेण च पञ्चाग्निदर्शनं इह उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितम् । एवं, अशेषसंसारगत्युपसंहारः, कर्मकाण्डस्य एषा निष्ठा — इत्येतद्द्वयं दिदर्शयिषुः आख्यायिकां प्रणयति ।

श्वेतकेतुः नामतः, अरुणस्यापत्यं आरुणिः, तस्यापत्यं आरुणेयः । हशब्दः ऐतिह्यार्थः । वै निश्चयार्थः । पित्रा अनुशिष्टः सन् आत्मनो यशःप्रथनाय पञ्चालानां परिषदमाजगाम । पञ्चालाः प्रसिद्धाः । तेषां परिषदमागत्य, जित्वा, राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण स आजगाम । जीवलस्यापत्यं जैवलिं पञ्चालराजं प्रवाहणनामानं स्वभृत्यैः परिचारयमाणं आत्मनः परिचरणं कारयन्तमित्येतत् । स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याभिमानगर्वं श्रुत्वा, विनेतव्योऽयमिति मत्वा, तमुदीक्ष्य उत्प्रेक्ष्य आगतमात्रमेव अभ्युवाद अभ्युक्तवान्, कुमारा३ इति संबोध्य । भर्त्सनार्था प्लुतिः । एवमुक्तः सः प्रतिशुश्राव — भो३ इति । भो३ इति अप्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रति उक्तवान् क्रुद्धः सन् । अनुशिष्टः अनुशासितोऽसि भवसि किं पित्रा — इत्युवाच राजा । प्रत्याह इतरः — ओमिति, बाढमनुशिष्टोऽस्मि, पृच्छ यदि संशयस्ते ।

शंकर.

(२) ‘द्युपर्जन्यधरापुंस्त्रीसंस्थितं पञ्चरूपिणम् । नारायणं वासुदेवं तथा संकर्षणं प्रभुम् । प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च क्रमाद्ध्यायंस्तु सर्वदा । पञ्चाग्निविन्नाम भवेत्स याति परमं पदम् । नास्य संसर्गदोषोऽपि कदाचन भविष्यति ॥’ इति त्रैविद्ये ; दृष्टादृष्टमहत्त्वम् । अनेनोपनिषदुक्तविधानेन जातः पुत्रः प्रायः स्वर्गापवर्गयोग्यो भवतीति प्रजातिकर्मवचनम् । ‘ यथोपनिषदं जातो योग्यः स्वर्गापवर्गयोः । भवेद्यदि मनः पित्रोर्विष्णोर्नान्यत्र गच्छति । न कुर्याद्यदि कर्मैतन्मनः पित्रोस्तु विष्णुगम् । दृष्टसामर्थ्यहीनश्च मोक्षयोग्यः स्थिरं यदि । दृष्टसामर्थ्यवांश्च स्यादाज्ञाद्यैः कारणैः क्वचित् । विशेषकारणाभावे यथोक्तं नान्यथा भवेत् ॥’ इति च । ‘ नारायणो द्युशब्दोक्तः सर्वदा द्युतिहेतुतः । वासुदेवस्तु पर्जन्यः परं स जनयेद्यतः । संकर्षणस्तु पृथिवी प्रथितत्वात्सदैव हि । प्रद्युम्नः पुरुषेत्युक्तः पूरयेत्स जगद्यतः । स्त्रीशब्दोक्तोऽनिरुद्धः स्यात्सहितस्त्रिषु यत्सदा । अनिरुद्धो हि देवेषु सर्वदा त्रिषु संस्थितः । द्युवादिषु प्रसिद्धेषु तत्संबन्धाद्द्युवादिकः । शब्दो भवेत्तथाऽग्न्यादिरदनात्परमो भवेत् । अङ्गत्वेनार्यते यस्मादङ्गारस्तेन कीर्तितः । अर्च्यत्वादर्चिरुद्दिष्टो विष्वक्त्वाद्विष्फुलिङ्गकः । समेधनाच्च समिधस्तत्र तत्र स्थितो हरिः । तत्तच्छब्दैः सदा वाच्य इतरे तु तदन्वयात् । आदित्यो रश्मिरित्याद्याः शब्दाश्चैवमवस्थिताः । एकैकस्मिन्पञ्चभेदा अर्चिरादिविभागतः । नारायणादिभेदेन तथैव प्रतिपादिताः ॥’ इति प्रवृत्ते । ‘ धूत्काराद्धूम उद्दिष्टः शत्रूणां पुरुषोत्तमः । अर्चिरर्च्यतमत्वाच्च स्वाङ्गोऽङ्गार इतीर्यते । अङ्गित्वेनाङ्गरूपेण यत एको व्यवस्थितः ॥ ’ इत्यादि त्रैविद्ये । ‘नीचादप्युत्तमा ज्ञानं शृणुयुर्लीलया क्वचित् । श्रोतृवक्तृविभेदोऽयं नाधिक्यज्ञापकस्ततः । यस्याधिक्यं तु वेदोक्तं पञ्चरात्रेऽथवा भवेत् । इतिहासपुराणे वा सोऽधिको नेतरः क्वचित् ॥ ’ इति ब्रह्मतर्के । आदानादादित्यः रमणाच्छामनाच्च रश्मयः

अहीनत्वादहः चन्दनाच्चन्द्रः अस्य क्षत्रमन्यन्नास्तीति नक्षत्रं बहुरूपत्वाद्बहुवचनम् । ज्ञानादायुष्ट्वाच्च वायुः अन्यैरभरणीयत्वादभ्रं विद्योतनाद्विद्युत् अशनादशनिः निर्ह्लादनाद्ध्रादुनिः । आसमन्तात्काशनादाकाशः सम्यग्वत्सात्रमयतीति संवत्सरः आदेशनाद्दिशः अवान्तरमादिशतीत्यवान्तरदिशः रतिकरत्वाद्रात्रिः वचनाद्वाक् प्रणयनात्प्राणः जज्ञाति गमयतीति जिह्वा चष्ट इति चक्षुः शृणोतीति श्रोत्रं उपस्थितत्वादुपस्थः यापयति नयति चेति योनिः । अभिनन्दयतीत्यभिनन्दः । उपमन्त्रणमन्तःकरणं च स एव करोति । 'तदधीनं यतः सर्वं सर्वशब्दैस्ततो हरिः । मुख्याभिधेयस्त्वन्यानि तत्सङ्गादुपचारतः ॥' इति ब्रह्मतर्के । तदधीनत्वादर्थवदिति भगवद्वचनम् । समाकर्षादिति च । 'पञ्चाग्निविद्यया चैव तथैव प्रागविद्यया । प्रजातिकर्मणा चैव तथा ज्ञानप्रदानतः । आचार्यवंशविज्ञानाद्यः पूज्यः पुरुषोत्तमः । सर्वान्तर्यामिको नित्यो नमस्तस्मै परात्मने ॥' इति सद्भावे ।

* मध्व.

'वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता३ इति । नेति होवाच । वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता३ इति । नेति हैवोवाच । वेत्थो यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता३ इति । नेति हैवोवाच । वेत्थो यतिथ्यामाहुत्या॰ हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ इति । नेति हैवोवाच । वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा । यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वा । अपि हि न ऋषेर्वचः श्रुतम् । द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति । नाहमत एकंचन वेदेति होवाच ॥

* इदं भाष्यं पञ्चाग्निविद्यापरस्य ब्राह्मणस्य वंशब्राह्मणस्यान्तस्यास्याध्यायस्य च समुच्चित्य ।

(१) बृउ. ६।२।२; शब्रा. १४।९।१।२-४ पद्यन्ता३ (पद्यान्ता३) वेत्थो य (वेत्थ य) प्रतिपद्यन्ते (प्रतिपद्यते) पितृणा (पितॄणा); रंग. यतिथ्या (यावतिथ्या) प्रतिपद्यन्ते (प्रतिपद्यते); मध्व. पितृणा (पितॄणा).

(१) यद्येवं, वेत्थ विजानासि किं, यथा येन प्रकारेण इमाः प्रजाः प्रसिद्धाः, प्रयत्यः म्रियमाणाः, विप्रतिपद्यन्ता३ इति विप्रतिपद्यन्ते । विचारणार्था प्लुतिः । समानेन मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गद्वैविध्यं यत्र भवति, तत्र काश्चित्प्रजा अन्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिः । यथा ताः प्रजा विप्रतिपद्यन्ते, तत् किं वेत्थेत्यर्थः । नेति होवाच इतरः । तर्हि वेत्थ उ यथा इमं लोकं पुनः आपद्यन्ता३ इति, पुनरापद्यन्ते, यथा पुनरागच्छन्ति इमं लोकम् । नेति हैवोवाच श्वेतकेतुः । वेत्थ उ यथा असौ लोक एवं प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत् प्रयद्भिः म्रियमाणैः यथा येन प्रकारेण न संपूर्यता३ इति, न संपूर्यतेऽसौ लोकः, तत्किं वेत्थ । नेति हैवोवाच । वेत्थ उ यतिथ्यां यत्संख्याकायां आहुत्यां आहुतौ हुतायां आपः पुरुषवाचः, पुरुषस्य या वाक् सैव यासां वाक्, ताः पुरुषवाचो भूत्वा पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा । यदा पुरुषाकारपरिणताः, तदा पुरुषवाचो भवन्ति । समुत्थाय सम्यगुत्थाय उद्भूताः सत्यः वदन्ती३ इति । नेति हैवोवाच । यद्येवं वेत्थ उ देवयानस्य पथो मार्गस्य प्रतिपदं, प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत् तां प्रतिपदं, पितृयाणस्य वा प्रतिपदम् । प्रतिपच्छब्दवाच्यमर्थमाह— यत्कर्म कृत्वा यथाविशिष्टं कर्म कृत्वेत्यर्थः, देवयानं वा पन्थानं मार्गं प्रतिपद्यन्ते, पितृयाणं वा यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यन्ते, तत्कर्म प्रतिपदुच्यते । तां प्रतिपदं किं वेत्थ, देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं वेत्थेत्यर्थः । अप्यत्र अस्यार्थस्य प्रकाशकं ऋषेः मन्त्रस्य वचः वाक्यं नः श्रुतमस्ति, मन्त्रोऽपि अस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्यर्थः । कोऽसौ मन्त्र इत्युच्यते—द्वे सृती द्वौ मार्गावशृणवं श्रुतवानस्मि । तयोः एका पितॄणां प्रापिका पितृलोकसंबद्धा, तया सृत्या पितृलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहमशृणवमिति व्यवहितेन संबन्धः । देवानां उत अपि देवानां संबन्धिनी अन्या, देवान्प्रापयति सा । के पुनः उभाभ्यां सृतिभ्यां पितॄन् देवांश्च गच्छन्तीत्युच्यते — उत अपि मर्त्यानां मनुष्याणां संबन्धिन्यौ । मनुष्या एव हि सृतिभ्यां गच्छन्तीत्यर्थः । ताभ्यां सृतिभ्यां इदं विश्वं समस्तं एजत् गच्छत् समेति

संगच्छते। ते च द्वे सृती यदन्तरा ययोरन्तरा यदन्तरा, पितरं मातरं च, मातापित्रोः अन्तरा मध्ये इत्यर्थः। कौ तौ मातापितरौ? द्यावापृथिव्यौ अण्डकपाले। 'इयं वै माता असौ पिता' इति हि व्याख्यातं ब्राह्मणेन। अण्डकपालयोर्मध्ये संसारविषये एव एते सृती, न आत्यन्तिकामृतत्वगमनाय। इतर आह— न अहं अतः अस्मात् प्रश्नसमुदायात् एकंचन एकमपि प्रश्नं, न वेद, नाहं वेदेति होवाच श्वेतकेतुः।

शंकर.

(२) वेत्थ यथेमा इति। यथा येन प्रकारेण विशिष्टदेशं प्रतिपद्यन्ते प्रश्ने प्लुतिः। वेत्थो यावतिथ्यामिति। यावतां पूरणी यावतिथी। 'तस्य पूरणे डट्' (पा. सू. ५।२।४८) इति डटि 'वतोरिथुक्' (पा. सू. ५।२।५३) इतीथुगागमः। यावत्संख्याकायामाहुत्यां हुतायाम्। द्वे सृतीति। द्वे सृती गती अशृणवमहं श्रुतवानस्मि पितॄणां मनुष्याणां देवानां च। एजदगच्छत्प्राणिजातं ताभ्यां सृतीभ्यां समेति ब्रह्माण्डान्तर्गतं लोकजातं समेति मातापितृशून्यं भगवल्लोकं च समेतीत्यर्थः। पितृयाणेन पथाऽण्डान्तर्वर्तिलोकं समेति उत्तरेण पथा भगवल्लोकं समेतीत्यर्थः। रंग.

अथैनं वसत्योपमन्त्रयांचक्रे। अनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव। स आजगाम पितरम्। तꣳ होवाच। इति वाव किल नो भवान्पुरानुशिष्टानवोच इति। कथꣳ सुमेध इति। पञ्च मा प्रश्नान्राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्। ततो नैकंचन वेदेति। कतमे त इति। इम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥

(१) अथ अनन्तरं अपनीय विद्याभिमानगर्वं एनं प्रकृतं श्वेतकेतुं, वसत्या वसतिप्रयोजनेन उपमन्त्रयांचक्रे। इह वसन्तु भवन्तः, पाद्यमर्घ्यं च आनीयताम्— इत्युपमन्त्रणं कृतवान्राजा। अनादृत्य तां वसतिं कुमारः श्वेतकेतुः प्रदुद्राव प्रतिगतवान् पितरं प्रति। स च आजगाम पितरं, आगत्य च उवाच तं, कथमिति — वाव किल एवं किल, नः अस्मान् भवान् पुरा समावर्तनकाले अनुशिष्टान् सर्वाभिर्विद्याभिः अवोचः अवोचदिति। सोपालम्भं पुत्रस्य वचः श्रुत्वा आह पिता— कथं केन प्रकारेण तव दुःखमुपजातं, हे सुमेधः, शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः। शृणु, मम यथा वृत्तम्। पञ्च पञ्चसंख्याकान् प्रश्नान् मा मां राजन्यबन्धुः राजन्या बन्धवो यस्येति। परिभववचनमेतत् राजन्यबन्धुरिति। अप्राक्षीत् पृष्टवान्। ततः तस्मात् न एकंचन एकमपि न वेद न विज्ञातवानस्मि। कतमे ते राज्ञा पृष्टाः प्रश्ना इति पित्रा उक्तः पुत्रः 'इमे ते' इति ह प्रतीकानि मुखानि प्रश्नानां उदाजहार उदाहृतवान्। शंकर.

(२) इम इति ह प्रतीकान्युदाजहार। इम इत्येवमेकदेशान्सूचितवानित्यर्थः। रंग.

स होवाच। तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचम्। प्रेहि। तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति। भवानेव गच्छत्विति। स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास। तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकार। अथ हास्मा अर्घ्यं चकार। तꣳ होवाच। वरं भगवते गौतमाय दद्म इति ॥

स होवाच पिता पुत्रं क्रुद्धमुपशमयन्— तथा तेन प्रकारेण नः अस्मान् त्वं, हे तात वत्स, जानीथा गृह्णीथाः, यथा यदहं किंच विज्ञानजातं वेद सर्वं तत् तुभ्यं अवोचं इत्येव जानीयाः। कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तः, यदर्थं रक्षिष्ये। अहमपि एतत् न जानामि, यत् राज्ञा पृष्टम्। तस्मात् प्रेहि आगच्छ। तत्र प्रतीत्य गत्वा राज्ञि ब्रह्मचर्यं वत्स्यावो विद्यार्थमिति। स आह— भवानेव गच्छत्विति, नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे। स आजगाम, गौतमः गोत्रतो गौतमः, आरुणिः, यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास आसनं आस्थायिका। षष्ठीद्वयं प्रथमास्थाने। तस्मै गौतमाय आगताय आसनं अनुरूपं आहृत्य

(१) बृउ. ६।२।३; शब्रा. १४।९।१।५ अथैनं (अथ हैनं) वेदेति + (होवाच); रंग. अथैनं (अथ हैनं) नवोच इति (नवोचदिति).

(१) बृउ. ६।२।४; शब्रा. १४।९।१।६-८ माहृत्योद (माहार्योद) अर्घ्यं (अर्घं) तꣳहोवाच (स होवाच) भगवते (भवते); मध्व. किंच (किंचन) भगवते (भवते).

उदकं भृत्यैराहारयांचकार । अथ ह अस्मै अर्घ्यं पुरोधसा कृतवान् मन्त्रवत्, मधुपर्कं च । कृत्वा चैवं पूजां तं होवाच — वरं भगवते गौतमाय तुभ्यं दद्म इति गोश्वादिलक्षणम् । शंकर.

स॑ होवाच । प्रतिज्ञातो म एष वरः । यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥

स होवाच गौतमः— प्रतिज्ञातः मे मम एष वरः त्वया । अस्यां प्रतिज्ञायां दृढीकुरु आत्मानम् । यां तु वाचं कुमारस्य मम पुत्रस्य अन्ते समीपे वाचमभाषथाः प्रश्नरूपां, तामेव मे ब्रूहि । स एव नो वर इति । शंकर.

स॑ होवाच । दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु । मानुषाणां ब्रूहीति ॥

स होवाच राजा — दैवेषु वरेषु तद्वै गौतम, यत् त्वं प्रार्थयसे । मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरम् । शंकर.

स॑ होवाच । विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य । मा नो भवान्बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति । स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इति । उपैम्यहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव पूर्व उपयन्ति । स होपायनकीर्त्योवास ॥

स होवाच गौतमः— भवतापि विज्ञायते ह ममास्ति सः । न तेन प्रार्थितेन कृत्यं मम, यं त्वं दित्ससि मानुषं वरम् । यस्मात् ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्राप्तस्य अपात्तं प्राप्तम् । गोअश्वानां अपात्तमस्तीति सर्वत्रानुषङ्गः । दासीनां, प्रवाराणां परिवाराणां, परिधानस्य च । न च यत् मम विद्यमानं, तत् त्वत्तः प्रार्थनीयं, त्वया वा देयम् । प्रतिज्ञातश्च वरः त्वया । त्वमेव जानीषे, यदत्र युक्तं, प्रतिज्ञा रक्षणीया तवेति । मम पुनः अयमभिप्रायः— मा भूत् नः अस्मान् अभि, अस्मानेव केवलान्प्रति, भवान् सर्वत्र वदान्यो भूत्वा, अवदान्यो मा भूत् कदर्यो मा भूदित्यर्थः । बहोः प्रभूतस्य, अनन्तस्य अनन्तफलस्येत्येतत्, अपर्यन्तस्य अपरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिगामिकस्येत्येतत्, ईदृशस्य वित्तस्य, मां प्रत्येव केवलं अदाता मा भूद्भवान् । न च अन्यत्र अदेयमस्ति भवतः । एवमुक्त आह— स त्वं वै हे गौतम तीर्थेन न्यायेन शास्त्रविहितेन विद्यां मत्तः इच्छासै इच्छ अन्वाप्तुम् । इत्युक्तो गौतम आह— उपैमि उपगच्छामि शिष्यत्वेन अहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव किल पूर्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियान् विद्यार्थिनः सन्तः वैश्यान्वा, क्षत्रिया वा वैश्यान् आपदि उपयन्ति शिष्यवृत्त्या हि उपगच्छन्ति, न उपायनशुश्रूषादिभिः । अतः स गौतमः ह उपायनकीर्त्या उपगमनकीर्तनमात्रेणैव उवास उषितवान्, न उपायनं चकार । शंकर.

स॑ होवाच । तथा नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहाः । यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास । तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥

एवं गौतमेन आपदन्तरे उक्ते, स होवाच राजा पीडितं मत्वा क्षामयन्— तथा नः अस्मान् प्रति, मा अपराधाः अपराधं मा कार्षीः । अस्मदीयोऽपराधः न ग्रहीतव्य इत्यर्थः । तव च पितामहाः अस्मत्पितामहेषु यथा अपराधं न जगृहुः, तथा पितामहानां वृत्तं अस्मास्वपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः । यथा इयं विद्या त्वया प्रार्थिता इतः त्वत्संप्रदानात्पूर्वं प्राक् न कस्मिन्नपि ब्राह्मणे उवास उषितवती, तथा त्वमपि जानीषे । सर्वदा क्षत्रियपरम्परया इयं विद्या आगता । सा स्थितिः मयापि रक्षणीया, यदि शक्यते इति — उक्तं 'दैवेषु गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहि' इति । न पुनः तव अदेयो वर इति । इतः परं न शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्यां अहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि अन्योऽपि हि यस्मात् एवं ब्रुवन्तं त्वां अर्हति प्रत्याख्यातुम् — न

(१) बृउ. ६।२।५; शब्रा. १४।९।१।८.
(२) बृउ. ६।२।६; शब्रा. १४।९।१।९.
(३) बृउ. ६।२।७; शब्रा. १४।९।१।१०, ११ परिधानस्य (परिधानानां) कीर्त्योवास (कर्ता उवाच); मध्व. हास्ति (हस्ति) नेच्छासा (नेच्छसी३) स्मैव (स्मै).

(१) बृउ. ६।२।८; शब्रा. १४।९।१।११ (स होवाच०); मध्व. राधास्तव (राध्यस्तव).

वक्ष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ।

शांकर.

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव समित् । रश्मयो धूमः । अहरर्चिः । दिशोऽङ्गाराः । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति । तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवति ॥

(१) असौ वै लोकोऽग्निर्गौतमेत्यादि — चतुर्थः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णीयते । क्रमभङ्गस्तु एतन्निर्णयायत्तत्वादितरप्रश्ननिर्णयस्य । असौ द्यौर्लोकः अग्निः हे गौतम । द्युलोके अग्निदृष्टिः अनग्नौ विधीयते, यथा योषित्पुरुषयोः । तस्य द्युलोकाग्नेः आदित्य एव समित्, समिन्धनात् । आदित्येन हि समिध्यते असौ लोकः । रश्मयो धूमः, समिध उत्थानसामान्यात् । आदित्याद्धि रश्मयो निर्गताः, समिधश्च धूमो लोके उत्तिष्ठति । अहः अर्चिः, प्रकाशसामान्यात् । दिशः अङ्गाराः उपशमसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः, विस्फुलिङ्गवद्विक्षेपात् । तस्मिन् एतस्मिन् एवंगुणविशिष्टे द्युलोकाग्नौ, देवाः इन्द्रादयः, श्रद्धां जुह्वति आहुतिद्रव्यस्थानीयां प्रक्षिपन्ति । तस्यै आहुत्यै आहुतेः सोमो राजा पितॄणां ब्राह्मणानां च संभवति ।

तत्र के देवाः कथं जुह्वति किं वा श्रद्धाख्यं हविरित्यतः उक्तमस्माभिः संबन्धे । 'न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिं' इत्यादिपदार्थषट्कनिर्णयार्थं अग्निहोत्रे उक्तम् । 'ते वा एते अग्निहोत्राहुती हुते सत्यावुत्क्रामतः' 'ते अन्तरिक्षमाविशतः' 'ते अन्तरिक्षमाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरीचीरेव शुक्रामाहुतिम्' 'ते अन्तरिक्षं तर्पयतः' 'ते तत उत्क्रामतः' 'ते दिवमाविशतः' 'ते दिवमाहवनीयं कुर्वाते आदित्यं समिधं' इत्येवमादि उक्तम् । तत्र अग्निहोत्राहुती ससाधने एव उत्क्रामतः । यथा इह यैः साधनैर्विशिष्टे ये ज्ञायेते आहवनीयाग्निसमिद्धूमाङ्गारविस्फुलिङ्गाहुतिद्रव्यैः, ते तथैव उत्क्रामतः अस्माल्लोकात् अमुं लोकम् । तत्र अग्निः अग्नित्वेन, समित् समित्त्वेन, धूमो धूमत्वेन, अङ्गाराः अङ्गारत्वेन, विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गत्वेन, आहुतिद्रव्यमपि पयआद्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादौ अव्याकृतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मेण आत्मना व्यवतिष्ठते । तत् विद्यमानमेव ससाधनं अग्निहोत्रलक्षणं कर्म अपूर्वेणात्मना व्यवस्थितं सत्, तत्पुनः व्याकरणकाले तथैव अन्तरिक्षादीनां आहवनीयाद्यग्न्यादिभावं कुर्वत् विपरिणमते । तथैव इदानीमपि अग्निहोत्राख्यं कर्म । एवं अग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामात्मकं जगत् सर्वमिति आहुत्योरेव स्तुत्यर्थत्वेन उत्क्रान्त्याद्याः लोकं प्रत्युत्थायितान्ताः षट् पदार्थाः कर्मप्रकरणे अधस्तान्निर्णीताः । इह तु कर्तुः कर्मविपाकविवक्षायां द्युलोकाग्न्याद्यारभ्य पञ्चाग्निदर्शनं उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टकर्मफलोपभोगाय विधित्सितमिति द्युलोकाग्न्यादिदर्शनं प्रस्तूयते । तत्र ये आध्यात्मिकाः प्राणाः इह अग्निहोत्रस्य होतारः, ते एव आधिदैविकत्वेन परिणताः सन्तः इन्द्रादयो भवन्ति । त एव तत्र होतारो द्युलोकाग्नौ । ते च इह अग्निहोत्रस्य फलभोगाय अग्निहोत्रं हुतवन्तः । ते एव फलपरिणामकालेऽपि तत्फलभोक्तृत्वात् तत्र तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्ते, तथा तथा विपरिणममाना देवशब्दवाच्याः सन्तः । अत्र च यत् पयोद्रव्यं अग्निहोत्रकर्माश्रयभूतं इह आहवनीये प्रक्षिप्तं अग्निना भक्षितं अदृष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतं सह कर्त्रा यजमानेन अमुं लोकं धूमादिक्रमेण अन्तरिक्षं अन्तरिक्षात् द्युलोकं आविशति । ताः सूक्ष्मा आपः आहुतिकार्यभूता अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तृसहिताः श्रद्धाशब्दवाच्याः सोमलोके कर्तुः शरीरान्तरारम्भाय द्युलोकं प्रविशन्त्यः हूयन्ते इत्युच्यन्ते । ताः तत्र द्युलोकं प्रविश्य सोममण्डले कर्तुः शरीरमारभन्ते । तदेतदुच्यते—'देवाः श्रद्धां जुह्वति, तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवति' इति, 'श्रद्धा वा आपः' इति श्रुतेः ।

'वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ति' इति प्रश्नः । तस्य च निर्णयविषये 'असौ वै लोकोऽग्निः' इति प्रस्तुतम् । तस्मात् आपः कर्मसमवायिन्यः कर्तुः शरीरारम्भिकाः श्रद्धाशब्दवाच्या इति निश्चीयते । भूयस्त्वात् 'आपः पुरुषवाचः'

---

(१) बृउ. ६।२।९; शबा. १४।९।१।१२ दिशोऽङ्गाराः । अवान्तरदिशो (चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि) विस्फु (विष्फु) आहुत्यै (आहुतेः); मध्व. विस्फु (विष्फु).

इति व्यपदेशः, न तु इतराणि भूतानि न सन्तीति। कर्मप्रयुक्तश्च शरीरारम्भः। कर्म च अप्समवायि। ततश्च अपां प्राधान्यं शरीरकर्तृत्वे। तेन च 'आपः पुरुषवाचः' इति व्यपदेशः। कर्मकृतो हि जन्मारम्भः सर्वत्र। तत्र यद्यपि अग्निहोत्राहुतिस्तुतिद्वारेण उत्क्रान्त्यादयः प्रस्तुताः षट्पदार्था अग्निहोत्रे, तथापि वैदिकानि सर्वाण्येव कर्माणि अग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते। दाराग्निसंबद्धं हि पाङ्क्तं कर्म प्रस्तुत्योक्तम् — 'कर्मणा पितृलोकः' इति। वक्ष्यति च — 'अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति' इति। शंकर.

(२) तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ आदित्यादिलक्षणसमिदाद्युपेतेऽग्नौ देवा इन्द्रियाणि श्रद्धां जुह्वति। 'श्रद्धा वा आपः' इति श्रद्धाशब्देनाऽऽप उच्यन्ते। आत्मधर्मभूतायाः श्रद्धाया होतव्यत्वासंभवात्। एतच्च 'प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः' (ब्र. सू. ३।१।५) इति सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम्। तत्रापि न जलमात्रं किंतु भूतसूक्ष्माणां सर्वेषामुपलक्ष(णम्)कम्। एतच्च 'त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्' (ब्रसू. ३।१।२) इति भाष्ये स्पष्टम्। न चेन्द्रियाणां द्युलोकाग्नौ भूतसूक्ष्मरूपाहुतिप्रक्षेपे कथं होतृत्वमिति वाच्यम्। इन्द्रियाणामभावे भूतसूक्ष्माणां जीवं परिष्वज्य द्युलोकादिगमनासंभवात्तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीति देवशब्दितानामिन्द्रियाणां होतृत्वोक्तिर्न विरुध्यत इति द्रष्टव्यम्। सोमो राजा संभवति देवभोग्यदिव्यदेहयुक्तो भवतीत्यर्थः। रंग.

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम। तस्य संवत्सर एव समित्। अभ्राणि धूमः। विद्युदर्चिः। अशनिरङ्गाराः। ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः। तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमꣳ राजानं जुह्वति। तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति॥

(१) पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम, द्वितीय आहुत्याधारः आहुत्योरावृत्तिक्रमेण। पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवतात्मा। तस्य संवत्सर एव समित्। संवत्सरेण हि शरदादिभिर्ग्रीष्मान्तैः स्वावयवैर्विपरिवर्तमानेन पर्जन्योऽग्निर्दीप्यते अभ्राणि धूमः, धूमप्रभवत्वात् धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा। विद्युत् अर्चिः, प्रकाशसामान्यात्। अशनिः अङ्गाराः, उपशान्तकाठिन्यसामान्याभ्याम्। ह्रादुनयः ह्रादुनयः स्तनयित्नुशब्दाः विस्फुलिङ्गाः, विक्षेपानेकत्वसामान्यात्। तस्मिन्नेतस्मिन्निति आहुत्यधिकरणनिर्देशः। देवा इति, ते एव होतारः सोमं राजानं जुह्वति। योऽसौ द्युलोकाग्नौ श्रद्धायां हुतायामभिनिर्वृत्तः सोमः, स द्वितीये पर्जन्याग्नौ हूयते। तस्याश्च सोमाहुतेर्वृष्टिः संभवति। शंकर.

(२) कर्मफलभोगावसानेऽमृतमयदिव्यदेहो द्रवीभूतः सन् देवशब्दवाच्यैरिन्द्रियैः सह पर्जन्ये पततीत्यर्थः। रंग.

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम। तस्य पृथिव्येव समित्। अग्निर्धूमः। रात्रिरर्चिः। चन्द्रमा अङ्गाराः। नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः। तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति। तस्या आहुत्या अन्नꣳ संभवति॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम। अयं लोक इति प्राणिजन्मोपभोगाश्रयः क्रियाकारकफलविशिष्टः, स तृतीयोऽग्निः। तस्याग्नेः पृथिव्येव समित्। पृथिव्या हि अयं लोकः अनेकप्राण्युपभोगसंपन्नया समिध्यते। अग्निः धूमः, पृथिव्याश्रयोत्थानसामान्यात्। पार्थिवं हि इन्धनद्रव्यं आश्रित्य अग्निः उत्तिष्ठति, यथा समिदाश्रयेण धूमः। रात्रिः अर्चिः, समित्संबन्धप्रभवसामान्यात्। अग्नेः समित्संबन्धेन हि अर्चिः संभवति, तथा पृथिवीसमित्संबन्धेन शर्वरी। पृथिवीछायां हि शार्वरं तम आचक्षते। चन्द्रमा अङ्गाराः, तत्प्रभवत्वसामान्यात्। अर्चिषो हि अङ्गाराः प्रभवन्ति, तथा रात्रौ चन्द्रमाः। उपशान्तत्वसामान्याद्वा। नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः, विस्फुलिङ्गवद्विक्षेपसामान्यात्। तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत्। वृष्टिं जुह्वति, तस्या आहुतेः अन्नं संभवति, वृष्टिप्रभवत्वस्य प्रसिद्धत्वात् व्रीहियवादेरन्नस्य। शंकर.

---

(१) बृउ. ६।२।१०; शब्रा. १४।९।१।१३ विस्फु (विष्फु) (राजानं॰) आहुत्यै (आहुतेः); मध्व. विस्फु (विष्फु).

(१) बृउ. ६।२।११; शब्रा. १४।९।१।१४ अग्नि (वायु) चन्द्रमा अ (दिशोऽ) नक्षत्राणि (अवान्तरदिशो) विस्फु (विष्फु) आहुत्या अ (आहुतेर); मध्व. विस्फु (विष्फु).

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित् । प्राणो धूमः । वागर्चिः । चक्षुरङ्गाराः । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति । तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । प्रसिद्धः शिरःपाण्यादिमान् पुरुषः चतुर्थोऽग्निः तस्य व्यात्तं विवृतं मुखं समित् । विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषः वचनस्वाध्यायादौ, यथा समिधा अग्निः । प्राणो धूमः, तदुत्थानसामान्यात् । मुखाद्धि प्राण उत्तिष्ठति । वाक् शब्दः आर्चिः, व्यञ्जकत्वसामान्यात् । आर्चिश्च व्यञ्जकं, तथा वाक शब्दः अभिधेयव्यञ्जकः । चक्षुः अङ्गाराः, उपशमसामान्यात् प्रकाशाश्रयत्वाद्वा । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः, विक्षेपसामान्यात् । तस्मिन् अन्नं जुह्वति । ननु नैव देवा अन्नमिह जुह्वतो दृश्यन्ते— नैष दोषः, प्राणानां देवत्वोपपत्तेः । अधिदैवं इन्द्रादयो देवाः । ते एव अध्यात्मं प्राणाः । ते च अन्नस्य पुरुषे प्रक्षेतारः । तस्या आहुतेः रेतः संभवति । अन्नपरिणामो हि रेतः ।

शंकर.

योषा वा अग्निर्गौतम । तस्या उपस्थ एव समित् । लोमानि धूमः । योनिरर्चिः । यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः । अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवति । स जीवति यावज्जीवति । अथ यदा म्रियते—॥[2]

योषा वा अग्निर्गौतम । योषेति स्त्री पञ्चमो होमाधिकरणं अग्निः तस्याः उपस्थ एव समित् । तेन हि सा समिध्यते । लोमानि धूमः, तदुत्थानसामान्यात् । योनिः आर्चिः, वर्णसामान्यात् । यदन्तः करोति, तेऽङ्गाराः । अन्तःकरणं मैथुनव्यापारः, तेऽङ्गाराः, वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात् । वीर्याद्युपशमकारणं मैथुनं, तथा अङ्गारभावः अग्नेरुपशमकारणम् । अभिनन्दाः सुखलवाः क्षुद्रत्वसामान्यात् विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन् रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेः पुरुषः संभवति । एवं द्युपर्जन्यायंल्लोकपुरुषयोषाग्निषु क्रमेण हूयमानाः श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्यमानाः श्रद्धाशब्दवाच्या आपः पुरुषशब्दमारभन्ते । यः प्रश्नः चतुर्थः 'वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३' इति, स एष निर्णीतः— पञ्चम्यामाहुतौ योषाग्नौ हुतायां रेतोभूता आपः पुरुषवाचो भवन्तीति । स पुरुषः एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्तं कालमित्युच्यते— यावज्जीवति यावदस्मिन् शरीरे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते, तावदित्यर्थः । अथ तत्क्षये यदा यस्मिन्काले म्रियते ।

शंकर.

अथैनमग्नये हरन्ति । तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समित् । धूमो धूमः । अर्चिरर्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति । तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥[1]

अथ तदा एनं मृतं अग्नये अग्न्यर्थमेव अन्त्याहुत्यै हरन्ति ऋत्विजः । तस्य आहुतिभूतस्य प्रसिद्धः अग्निरेव होमाधिकरणं, न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव समित् समित् । धूमो धूमः । अर्चिः अर्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गाः । यथाप्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः । तस्मिन् पुरुषं अन्त्याहुतिं जुह्वति । तस्यै आहुत्यै आहुतेः, पुरुषः भास्वरवर्णः अतिशयदीप्तिमान्, निषेकादिभिरन्त्याहुत्यन्तैः कर्मभिः संस्कृतत्वात्, संभवति निष्पद्यते ।

शंकर.

(२) 'भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि'— स्यादेतत् । सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदान्नोपपद्यते । तथाहि । वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमग्निमामनन्ति 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति' इत्यादिना ।

(१) बृउ. ६।२।१२; शब्रा. १४।९।१।१५ विस्फु (विष्फु) आहुत्यै (आहुते); मध्व. विस्फु (विष्फु).

(२) बृउ. ६।२।१३; शब्रा. १४।९।१।१६ विस्फु (विष्फु) आहुत्यै (आहुतेः) संभवति+ (स जायते); मध्व. विस्फु (विष्फु).

(१) बृउ. ६।२।१४; शब्रा १४।९।१।१६, १७ विस्फु (विष्फु) आहुत्यै (आहुतेः); ब्रशंकर. ३।३।२;भास्कर. ३।३।२; रंग. वर्णः संभ (वर्णो भ); मध्व. विस्फु (विष्फु); वल्लभ. ३।३।१.

छन्दोगास्तु तं नाऽऽमनन्ति पञ्चसंख्ययैव च त उपसंहरन्ति 'अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद' (छाउ. ५।१०।१०) इति। येषां च स गुणोऽस्ति येषां च नास्ति कथमुभयेषामेका विद्योपपद्येत। न चात्र गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येतुं पञ्चसंख्याविरोधात्। तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठादन्यांश्चतुरः प्राणान्वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि छन्दोगा आमनन्ति। वाजसनेयिनस्तु पञ्चममप्यामनन्ति 'रेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद' (बृउ. ६।१।६) इति। आवापोद्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति वेद्यभेदाच्च विद्याभेदो द्रव्यदेवताभेदादिव यागस्येति चेत्। नैष दोषः। यत एकस्यामपि विद्यायामेवंजातीयको गुणभेद उपपद्यते। यद्यपि षष्ठस्याग्नेरुपसंहारो न संभवति तथाऽपि द्युप्रभृतीनां पञ्चानामग्नीनामुभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्न विद्याभेदो भवितुमर्हति। न हि षोडशिग्रहणाग्रहणयोरतिरात्रो भिद्यते। पठ्यते‌ऽपि च षष्ठोऽग्निश्छन्दोगैः 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति' (छाउ. ५।२।९) इति। वाजसनेयिनस्तु सांपादिकेषु पञ्चस्वग्निष्वनुवृत्तायाः समिद्धूमादिकल्पनाया निवृत्तये 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समित्' इत्यादि समामनन्ति स नित्यानुवादः। अथाप्युपासनार्थ एष वादस्तथाऽपि स गुणः शक्यते छन्दोगैरप्युपसंहर्तुम्। न चात्र पञ्चसंख्याविरोध आशङ्क्यः सांपादिकाग्न्यभिप्राया ह्येषा पञ्चसंख्या नित्यानुवादभूता न विधिसमवायिनीत्यदोषः। एवं प्राणसंवादादिष्वप्यधिकस्य गुणस्येतरत्रोपसंहारो न विरुध्यते। न चाऽऽवापोद्वापभेदाद्वेद्यभेदो विद्याभेदश्चाऽऽशङ्क्यः। कस्यचिद्वेद्यांशस्याऽऽवापोद्वापयोरपि भूयसो वेद्यराशेरभेदावगमात्। तस्मादैकविद्यमेव।

ब्रशंकर. ३।३।२

(१)ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धाँ सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्ति। अर्चिषोऽहः। अह्न आपूर्यमाणपक्षम्। आपूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति। मासेभ्यो देवलोकम्। देवलोकादादित्यम्। आदित्याद्वैद्युतम्। तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति। ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति। तेषां न पुनरावृत्तिः *॥

(१) इदानीं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थमाह—ते। के? ये एवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनमेतत् विदुः। एवंशब्दात् अग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गश्रद्धादिविशिष्टाः पञ्चाग्नयो निर्दिष्टाः। तान् एवं एतान्पञ्चाग्नीन् विदुरित्यर्थः।

ननु अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेव एतद्दर्शनम्। तत्र हि उक्तं उत्क्रान्त्यादिपदार्थषट्कनिर्णये 'दिवमेवाहवनीयं कुर्वाते' इत्यादि। इहापि अमुष्य लोकस्याग्नित्वं, आदित्यस्य च समित्त्वमित्यादि बहु साम्यम्। तस्मात् तच्छेषमेव एतद्दर्शनमिति—न, यतिथ्यामिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहात्। यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य च यावदेव परिग्रहः, तावदेव एवंशब्देन परामृष्टुं युक्तं, अन्यथा प्रश्नानर्थक्यात्। निर्ज्ञातत्वाच्च संख्यायाः अग्नय एव वक्तव्याः। अथ निर्ज्ञातमप्यनूद्यते, यथाप्राप्तस्यैव अनुवदनं युक्तं, न तु 'असौ लोकोऽग्निः' इति। अथ उपलक्षणार्थः, तथापि आद्येन अन्त्येन च उपलक्षणं युक्तम्। श्रुत्यन्तराच्च। समाने हि प्रकरणे छान्दोग्यश्रुतौ 'पञ्चाग्नीन्वेद' इति पञ्चसंख्याया एवोपादानात् अनग्निहोत्रशेषं एतत् पञ्चाग्निदर्शनम्। यत्तु अग्निसमि-

(१) बृउ. ६।२।१५; शब्रा. १४।९।१।१८ तान्पु (तात्पु) तेषां न (तेषामिह न) वृत्तिः + (अस्ति); ब्रशंकर. ३।३।३१, ४।३।१, २, ५, ६, ८, ४।४।२२ तेऽर्चिरभि (तेऽर्चिषमभि) तान्वैद्यु... ...गमयति (तान्वैद्युतात्पुरुषोऽमानवः स एत्य ब्रह्मलोकं गमयति); भास्कर. ४।३।५, ७; रंग. तान्पु (तात्पु); रामानुज. ३।३।३२, ४।२।२० तेऽर्चिरभि (तेऽर्चिषमभि), ४।३।१ तेऽर्चिरभि (तेऽर्चिषमभि) (तान्०) तान्पुरुषो मानस एत्य (तात्पुरुषोऽमानवः स एत्य), ४।३।२ पुरुषो मानस एत्य (पुरुषोऽमानवः स एत्य), ४।३।११; निंबार्क. ३।३।३१ तेऽर्चिरभि (तेऽर्चिषमभि), ४।३।१ तेऽर्चिरभि (तेऽर्चिषमभि) षण्मासानुद (षडुद) द्वैद्युतम्+ (एति) (तान्०) पुरुषो मानसं (पुरुषोऽमानव), ४।३।७; श्रीकंठ. ४।३।२; श्रीकर. ३।३।३२, ४।३।१ तेऽर्चिरभि (तेऽर्चिषमभि), ४।३।२; वल्लभ. ४।३।२, ७, ९; विज्ञान. ४।३।२; बलदेव. ४।३।२,९.

* व्याख्यानानि छाउ. ४।१५।५ (पृ. ८४१), ५।१०।१, २ (पृ. ८६२) इत्यत्र च द्रष्टव्यानि।

दादिसामान्यं, तत् अग्निहोत्रस्तुत्यर्थमित्यवोचाम । तस्मात् न उत्क्रान्त्यादिपदार्थषट्कपरिज्ञानात् आर्चिरादिप्रतिपत्तिः, एवमिति प्रकृतोपादानेन आर्चिरादिप्रतिपत्तिविधानात् ।

के पुनस्ते, ये एवं विदुः ? गृहस्था एव । ननु तेषां यज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रतिपत्तिः विधित्सिता——न, अनेवंविदामपि गृहस्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः, भिक्षुवानप्रस्थयोश्च अरण्यसंबन्धेन ग्रहणात्, गृहस्थकर्मसंबद्धत्वाच्च पञ्चाग्निदर्शनस्य । अतः नापि ब्रह्मचारिणः 'एवं विदुः' इति गृह्यन्ते । तेषां तु उत्तरे पथि प्रवेशः स्मृतिप्रामाण्यात्—'अष्टाशीतिसहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् । उत्तरेणार्यम्णः पन्थास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥' इति । तस्मात् ये गृहस्थाः एवं —— अग्निजोऽहं, अग्न्यपत्यं—— इति, एवं क्रमेण अग्निभ्यो जातः अग्निरूपः इत्येवं, ये विदुः, ते च, ये च अमी अरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्चारण्यनित्याः, श्रद्धां श्रद्धायुक्ताः सन्तः, सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानमुपासते, न पुनः श्रद्धां च उपासते, ते सर्वेऽर्चिरभिसंभवन्ति । यावत् गृहस्थाः पञ्चाग्निविद्यां सत्यं वा ब्रह्म न विदुः, तावत् श्रद्धाद्याहुतिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां ततो योषाग्नेर्जाताः, पुनर्लोकं प्रत्युत्थायिनः अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठातारो भवन्ति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृलोकं, पुनः पर्जन्यादिक्रमेण इमं आवर्तन्ते । ततः पुनर्योषाग्नेर्जाताः पुनः कर्म कृत्वा—— इत्येवमेव घटीयन्त्रवत् गत्यागतिभ्यां पुनः पुनः आवर्तन्ते । यदा तु एवं विदुः, ततो घटीयन्त्रभ्रमणाद्विनिर्मुक्ताः सन्तः अर्चिरभिसंभवन्ति । आर्चिरिति न अग्निज्वालामात्रं, किं तर्हि अर्चिरभिमानिनी अर्चिःशब्दवाच्या देवता उत्तरमार्गलक्षणा व्यवस्थितैव । तामभिसंभवन्ति । न हि परिव्राजकानां अग्न्यार्चिषैव साक्षात्संबन्धोऽस्ति । तेन देवतैव परिगृह्यते आर्चिःशब्दवाच्या । अतः अहर्देवताम् । मरणकालनियमानुपपत्तेः अहःशब्दोऽपि देवतैव । आयुषः क्षये हि मरणम् । न हि एवंविदा अहन्येव मर्तव्यमिति अहः मरणकालो नियन्तुं शक्यते । न च रात्रौ प्रेताः सन्तः अहः प्रतीक्षन्ते, 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति श्रुत्यन्तरात् । अह्न आपूर्यमाणपक्षं, अहर्देवतया अतिवाहिता आपूर्यमाणपक्षदेवतां प्रतिपद्यन्ते, शुक्लपक्षदेवतामित्येतत् । आपूर्यमाणपक्षात् यान् षण्मासान् उदङ् उत्तरां दिशं आदित्यः सविता एति, तान्मासान्प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतया अतिवाहिताः सन्तः । मासानिति बहुवचनात् संघचारिण्यः षट् उत्तरायणदेवताः । तेभ्यो मासेभ्यः षण्मासदेवताभिरतिवाहिताः देवलोकाभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यन्ते । देवलोकात् आदित्यम् । आदित्यात् वैद्युतं विद्युदभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यन्ते । विद्युद्देवतां प्राप्तान् ब्रह्मलोकवासी पुरुषः ब्रह्मणा मनसा सृष्टो मानसः कश्चित् एत्य आगत्य ब्रह्मलोकान्गमयति । ब्रह्मलोकानिति अधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्ना इति गम्यन्ते, बहुवचनप्रयोगात्, उपासनतारतम्योपपत्तेश्च । ते तेन पुरुषेण गमिताः सन्तः, तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः प्रकृष्टाः सन्तः, स्वयं परावतः प्रकृष्टाः समाः संवत्सराननेकान् वसन्ति, ब्रह्मणोऽनेकान्कल्पान्वसन्तीत्यर्थः । तेषां ब्रह्मलोकं गतानां नास्ति पुनरावृत्तिः अस्मिन् संसारे न पुनरागमनं, 'इह' इति शाखान्तरपाठात् । इहेति आकृतिमात्रग्रहणमिति चेत्, 'श्वोभूते पौर्णमासीम्' इति यद्वत्——न, इहेतिविशेषणानर्थक्यात्, यदि हि नावर्तन्त एव इहग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । 'श्वोभूते पौर्णमासीम्' इत्यत्र पौर्णमास्याः श्वोभूतत्वमनुक्तं न ज्ञायत इति युक्तं विशेषयितुम् । न हि तत्र श्वआकृतिः शब्दार्थो विद्यत इति श्वःशब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते । यत्र तु विशेषणशब्दे प्रयुक्ते अन्विष्यमाणे विशेषणफलं चेन्न गम्यते, तत्र युक्तो निरर्थकत्वेन उत्स्रष्टुं विशेषणशब्दः । न तु सत्यां विशेषणफलावगतौ । तस्मात् अस्मात्कल्पादूर्ध्वं आवृत्तिर्गम्यते ।

शंकर.

(२) ते य इति । येऽनेन प्रकारेण पञ्चाग्नीन्विदुः । द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपेष्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोनुषक्ततया संचरन्तं प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकत्वेन य उपासत इति यावत् । ये चामी पुरुषा अरण्ये स्थित्वा श्रद्धां पुरस्कृत्य सत्यशब्दितं परमात्मानं प्रत्यगात्मनि उपासते । अत्र देवलोकशब्दो वायुपरः । 'योऽयं पवत एष देवानां गृहे' इति प्रसिद्धेः । वैद्युताद्वैद्युत इत्यर्थः । वैद्युतः पुरुषोऽमानवः परेण ब्रह्मणा मनसा

सृष्टोऽमानवशब्दितः पुरुषः स एनान् ब्रह्मलोकान् गमयति । ब्रह्मलोकान् । अत्र निषादस्थपतिन्यायेन ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति कर्मधारयस्यैव युक्ततयाऽर्थस्यैकत्वे निश्चिते बहुवचनस्यादितिपाशानितिवदुपपत्तेः । षष्ठीतत्पुरुष इति पक्षेऽपि न दोषः। न च भगवल्लोकस्यैकतया बहुवचनानुपपत्तिरिति वाच्यम्। परस्य ब्रह्मणः परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सत्यसंकल्पस्य श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रामाण्यानुसारेण स्वेच्छापरिकल्पितस्वासाधारणाप्राकृतलोकानन्त्यसंभवेऽनुपपत्त्यभावात् । अर्चिरादिना गतास्ते सर्वे तेषु लोकेषु परा निरतिशयानन्दैश्वर्यशालिनः परावतो नाथवन्त इति यावत् । रंग.

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति। धूमाद्रात्रिम्। रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति। मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकाच्चन्द्रम्। ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति। ताꣳस्तत्र देवा यथा सोमꣳ राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाꣳस्तत्र भक्षयन्ति । तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते । आकाशाद्वायुम् । वायोर्वृष्टिम् । वृष्टेः पृथिवीम्। ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति । ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते । ततो योषाग्नौ जायन्ते । लोकान्प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्ते । अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम् * ॥

(१) अथ पुनः ये नैवं विदुः, उत्क्रान्त्याद्यग्निहोत्रसंबद्धपदार्थषट्कस्यैव वेदितारः केवलकर्मिणः, यज्ञेनाग्निहोत्रादिना, दानेन बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु द्रव्यसंविभागलक्षणेन, तपसा बहिर्वेद्येव दीक्षादिव्यतिरिक्तेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिना, लोकान् जयन्ति । लोकानिति बहुवचनात् तत्रापि फलतारतम्यमभिप्रेतम् । ते धूममभिसंभवन्ति । उत्तरमार्ग इव इहापि देवता एव धूमादिशब्दवाच्याः, धूमदेवतां प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्वदेव । धूमात् रात्रिं रात्रिदेवतां, ततः अपक्षीयमाणपक्षं अपक्षीयमाणपक्षदेवतां, ततो यान्षण्मासान् दक्षिणां दिशमादित्य एति तान् मासदेवताविशेषान् प्रतिपद्यन्ते। मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकाच्चन्द्रम्। ते चन्द्रं प्राप्य अन्नं भवन्ति । तान् तत्रान्नभूतान्, यथा सोमं राजानमिह यज्ञे ऋत्विजः आप्यायस्व अपक्षीयस्वेति भक्षयन्ति, एवं एनान् चन्द्रं प्राप्तान् कर्मिणः भत्यानिव स्वामिनः भक्षयन्ति उपभुञ्जते देवाः। 'आप्यायस्वापक्षीयस्व' इति न मन्त्रः। किं तर्हि आप्याय्य आप्याय्य चमसस्थं, भक्षणेन अपक्षयं च कृत्वा, पुनः पुनर्भक्षयन्तीत्यर्थः । एवं देवा अपि सोमलोके लब्धशरीरान् कर्मिणः उपकरणभूतान् पुनः पुनः विश्रामयन्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्तः—तद्धि तेषामाप्यायनं सोमस्य आप्यायनमिव उपभुञ्जते उपकरणभूतान् देवाः । तेषां कर्मिणां यदा यस्मिन्काले, तत् यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म, पर्यवैति परिगच्छति परिक्षीयत इत्यर्थः, अथ तदा इममेव प्रसिद्धमाकाशमभिनिष्पद्यन्ते । यास्ताः श्रद्धाशब्दवाच्या द्युलोकाग्नौ हुता आपः सोमाकारपरिणताः, याभिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगाय शरीरमारब्धं अम्मयं, ताः कर्मक्षयात् हिमपिण्ड इवातपसंपर्कात् प्रविलीयन्ते । प्रविलीनाः सूक्ष्मा आकाशभूता इव भवन्ति । तदिदमुच्यते—'इममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते' इति । ते पुनरपि कर्मिणः तच्छरीराः सन्तः पुरोवातादिना इतश्च अमुतश्च नीयन्ते अन्तरिक्षगाः । तदाह—आकाशाद्वायुमिति । वायोर्वृष्टिं प्रतिपद्यन्ते । तदुक्तम्—पर्जन्याग्नौ सोमं राजानं जुह्वतीति । ततो वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पतन्ति । ते पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवादि अन्नं भवन्ति । तदुक्तम्—अस्मिँल्लोकेऽग्नौ वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं संभवतीति । ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते अन्नभूता रेतःसिचि । ततो रेतोभूता योषाग्नौ हूयन्ते । ततो

---

* व्याख्यानं छाउ. ५।१०।५ (पृ. ८६५) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

(१) बृउ. ६।२।१६; शब्रा. १४।९।१।१९ लोकान् (लोकं) (ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते । ततो योषाग्नौ जायन्ते । लोकान्प्रत्युत्थायिनः०); ब्रशंकर. ३।१।७ मेनाꣳस्तत्र (मेनाꣳस्तत्र), ३।१।८, ३।३।३१; रंग. वैत्यथेम (वैति । इम) लोकान्प्र (ते लोकान्प्र); रामानुज. ४।२।१९; मध्व. ते पुनः पु (पुनः पु) योषाग्नौ + (ततो) लोकान्प्र (ते लोकान्प्र); वल्लभ. ३।१।१८.

जायन्ते । लोकं प्रत्युत्थायिनः ते लोकं प्रत्युत्तिष्ठन्तः अग्निहोत्रादिकर्म अनुतिष्ठन्ति । ततो धूमादिना पुनः पुनः सोमलोकं, पुनरिमं लोकमिति—ते एवं कर्मिणः अनुपरिवर्तन्ते घटीयन्त्रवत् चक्रीभूता बम्भ्रमतीत्यर्थः, उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावद्ब्रह्म न विदुः । 'इति नु कामयमानः संसरति ' इत्युक्तम् । अथ पुनः ये उत्तरं दक्षिणं च एतौ पन्थानौ न विदुः, उत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ते किं भवन्तीत्युच्यते––ते कीटाः पतङ्गाः, यदिदं यच्चेदं दन्दशूकं दंशमशकमित्येतत्, भवन्ति । एवं हि इयं संसारगतिः कष्टा, अस्यां निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथा च श्रुत्यन्तरम्—' तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्व ' इति । तस्मात्सर्वोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानहानेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं शास्त्रीयं कर्म ज्ञानं वा अनुतिष्ठेदिति वाक्यार्थः । तथा चोक्तम् ––' अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं तस्माज्जुगुप्सेत ' इति श्रुत्यन्तरात् मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थः । अत्रापि उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन एव महान् यत्नः कर्तव्य इति गम्यते, ' एवमेवानुपरिवर्तन्ते ' इत्युक्तत्वात् । एवं प्रश्नाः सर्वे निर्णीताः । ' असौ वै लोकः ' इत्यारभ्य ' पुरुषः संभवति ' इति चतुर्थः प्रश्नः ' यतिथ्यामाहुत्याम् ' इत्यादिः प्राथम्येन । पञ्चमस्तु द्वितीयत्वेन देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वेति दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन । तेनैव च प्रथमोऽपि––अग्नेरारभ्य केचिदार्चिः प्रतिपद्यन्ते केचिद्धूममिति विप्रतिपत्तिः । पुनरावृत्तिश्च द्वितीयः प्रश्नः––आकाशादिक्रमेणेमं लोकमागच्छन्तीति । तेनैव –– असौ लोको न संपूर्यते कीटपतङ्गादिप्रतिपत्तेश्च केषांचिदिति, तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीतः । शंकर.

(२) 'भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति '–– वाशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । भाक्तमेषामन्नत्वं न मुख्यम् । अनात्मवित्त्वाच्चेष्टादिकारिणां देवोपभोग्यभाव उपपद्यते । तथा हि श्रुतिरनात्मविदां देवोपभोग्यतां दर्शयति ' अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम् ' (बृउ. १।४।१०) इति । अनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयतीत्यस्यापरा व्याख्या । अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टादिकारिणो न ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठायिनः । पञ्चाग्निविद्यामिहाऽऽत्मविद्येत्युपचरन्ति प्रकरणात् । पञ्चाग्निविद्याविहीनत्वाच्चेदमिष्टादिकारिणां गुणवादेनान्नत्वमुद्भाव्यते पञ्चाग्निविज्ञानप्रशंसायै । पञ्चाग्निविद्येह विधित्सिता । वाक्यतात्पर्यावगमात् । तथाहि श्रुत्यन्तरं चन्द्रमण्डले भोगसद्भावं दर्शयति ' स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ' (प्रउ. ५।४) इति । ब्रशंकर. ३।१।७

(३) ते पुरुषाः पुण्यलोकान्प्रत्युत्थायिन उत्थानशीला भवन्ति । रंग.

महत्त्वप्राप्तिसाधनं श्रीमन्थाख्यं कर्म

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वौदुम्बरे कꣳसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्याऽऽवृताज्यꣳ सꣳस्कृत्य पुꣳसा नक्षत्रेण मन्थꣳ संनीय जुहोति । यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि, ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा । या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति, तां त्वा घृतस्य धारया यजे सꣳराधनीमहꣳ स्वाहा * ॥

स यः कामयेत । ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्ता । तत्र ज्ञानं स्वतन्त्रम् । कर्म तु दैवमानुषवित्तद्वयायत्तम् । तेन कर्मार्थं वित्तमुपार्जनीयम् । तच्च अप्रत्यवायकारिणोपायेनेति तदर्थं मन्थाख्यं कर्म आरभ्यते महत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च सति अर्थसिद्धं हि वित्तम् । तदुच्यते—स यः कामयेत, स यो वित्तार्थी कर्मण्यधिकृतः यः कामयेत । किम् ? महत् महत्त्वं प्राप्नुयां, महान्स्यामितीत्यर्थः । तत्र मन्थकर्मणो विधित्सितस्य कालोऽभिधीयते — उदगयने आदित्यस्य ।

* अत्र ब्राह्मणे रंग. प्रायः शंकरवत् ।

(१) बृउ. ६।३।१; शब्रा. १४।९।३।१––३ कामयेत (कामयते) पक्षस्य (पक्षे) (परिस्तीर्य०) महꣳ स्वाहा + (प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति तृतीयां जुहोति); रंग. कामयेत (कामयते).

तत्र सर्वत्र प्राप्तौ आपूर्यमाणपक्षस्य शुक्लपक्षस्य। तत्रापि सर्वत्र प्राप्तौ, पुण्याहे अनुकूले आत्मनः कर्मसिद्धिकर इत्यर्थः। द्वादशाहं, यस्मिन्पुण्येऽनुकूले कर्म चिकीर्षति ततः प्राक् पुण्याहमेवारभ्य द्वादशाहं, उपसद्व्रती, उपसत्सु व्रतं, उपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे, तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं तद्व्रतम्। अत्र च तत्कर्मानुपसंहारात् केवलमितिकर्तव्यताशून्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते। ननु उपसदो व्रतमिति यदा विग्रहः, तदा सर्वमितिकर्तव्यतारूपं ग्राह्यं भवति, तत् कस्मात् न परिगृह्यत इत्युच्यते——स्मार्तत्वात्कर्मणः। स्मार्तं हीदं मन्थकर्म। ननु श्रुतिविहितं तत् कथं स्मार्तं भवितुमर्हति —— स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरियम्। श्रौतत्वे हि प्रकृतिविकारभावः। ततश्च प्राकृतधर्मग्राहित्वं विकारकर्मणः। न तु इह श्रौतत्वम्। अत एव च आवसथ्याग्नौ एतत्कर्म विधीयते, सर्वा च आवृत् स्मार्तैवेति।

उपसद्व्रती भूत्वा पयोव्रती सन्नित्यर्थः। औदुम्बरे उदुम्बरवृक्षमये, कंसे चमसे वा, तस्यैव विशेषणम्—— कंसाकारे चमसाकारे वा औदुम्बर एव। आकारे तु विकल्पः, न औदुम्बरत्वे। अत्र सर्वौषधं सर्वासामोषधीनां समूहं यथासंभवं यथाशक्ति च सर्वा ओषधीः समाहृत्य। तत्र ग्राम्याणां तु दश नियमेन ग्राह्या व्रीहियवाद्या वक्ष्यमाणाः। अधिकग्रहणे तु न दोषः ग्राम्याणाम्। फलानि च यथासंभवं यथाशक्ति च। इतिशब्दः समस्तसंभारोपचयप्रदर्शनार्थः। अन्यदपि यत्संभरणीयं तत्सर्वं संभृत्येत्यर्थः। क्रमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्टव्यः। परिसमूहनपरिलेपने भूमिसंस्कारः। अग्निमुपसमाधायेति वचनात् आवसथ्येऽग्नाविति गम्यते, एकवचनात् उपसमाधानश्रवणाच्च। विद्यमानस्यैव उपसमाधानम्। परिस्तीर्य दर्भान्। आवृता——स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थालीपाकावृत् परिगृह्यते तया आज्यं संस्कृत्य। पुंसा नक्षत्रेण पुंनाम्ना नक्षत्रेण पुण्याहसंयुक्तेन, मन्थं सर्वौषधफलपिष्टं तत्रौदुम्बरे चमसे दधनि मधुनि घृते च उपसिच्य एकया उपमन्थन्या उपसंमथ्य, संनीय मध्ये संस्थाप्य, औदुम्बरेण स्रुवेण आवापस्थाने आज्यस्य जुहोति एतैर्मन्त्रैः 'यावन्तो देवाः' इत्याद्यैः।

शंकर.

[1]ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। श्रोत्राय स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति॥

[2]अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रव-

(१) बृउ. ६।३।२; शब्रा. १४।९।३।४.

(२) बृउ. ६।३।३; शब्रा. १४।९।३।५—८ (भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति॥ ५॥ पृथिव्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। अन्तरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति॥ ६॥ भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति॥ ७॥ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। श्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। सरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति। प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति॥ ८॥).

-स्रवमवनयति । स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति । भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति । ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति । क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति । भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति । भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति । विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति । सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति । प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यारभ्य द्वे द्वे आहुती हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति, स्रुवावलेपनमाज्यं मन्थे संस्रावयति । एतस्मादेव ज्येष्ठाय श्रेष्ठायेत्यादिप्राणलिङ्गात् ज्येष्ठश्रेष्ठादिप्राणविद एव अस्मिन् कर्मण्यधिकारः । ' रेतसे ' इत्यारभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति, अपरया उपमन्थन्या पुनर्मथ्नाति ।

शंकर.

[1]अथैनमभिमृशति भ्रमदसि । ज्वलदसि । पूर्णमसि । प्रस्तब्धमसि । एकसभमसि । हिंकृतमसि । हिंक्रियमाणमसि । उद्गीथमसि । उद्गीयमानमसि । श्रावितमसि । प्रत्याश्रावितमसि । आर्द्रे संदीप्तमसि । विभूरसि । प्रभूरसि । अन्नमसि । ज्योतिरसि । निधनमसि । संवर्गोऽसीति ॥

अथैनमभिमृशति ' भ्रमदसि ' इत्यनेन मन्त्रेण ।

शंकर.

[2]अथैनमुद्यच्छत्यामꣳस्यामꣳहि ते महि । स हि राजेशानोऽधिपतिः । स माꣳ राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥

अथैनमुद्यच्छति सह पात्रेण हस्ते गृह्णाति ' आमंस्यामंहि ते महि ' इत्यनेन ।

शंकर.

[1]अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । भूः स्वाहा । भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳ रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता । भुवः स्वाहा । धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाꣳ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । स्वः स्वाहेति । सर्वां च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदꣳ सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति । प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमसि । अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति । यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वꣳशं जपति ॥

(१) अथैनं आचामति भक्षयति, गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्या एकया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमग्रासमाचामति । तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीयं ग्रासम् । तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्यां तृतीयया च व्याहृत्या तृतीयं ग्रासम् । सर्वां सावित्रीं सर्वाश्च मधुमतीरुक्त्वा ' अहमेवेदं सर्वं भूयासम् ' इति च अन्ते ' भूर्भुवःस्वः स्वाहा ' इति समस्तं भक्षयति । यथा चतुर्भिर्ग्रासैः तद्द्रव्यं सर्वं परिसमाप्यते, तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यत् पात्रावलिप्तं, तत् पात्रं सर्वं निर्णिज्य तूष्णीं पिबेत् । पाणी प्रक्षाल्य आप आचम्य जघनेनाग्निं पश्चादग्नेः प्राक्शिराः संविशति । प्रातः संध्यामुपास्य आदित्यमुपतिष्ठते ' दिशामेकपुण्डरीकम् ' इत्यनेन मन्त्रेण । यथेतं यथागतं, एत्य आगत्य जघनेनाग्निं आसीनो वंशं जपति ।

शंकर.

(२) वंशं ब्राह्मणं जपेदित्यर्थः ।

रंग.

---

(१) बृउ. ६।३।४; शब्रा. १४।९।३।९ भ्रमदसि (भ्रमसि) अन्नमसि । ज्योतिरसि (ज्योतिरसि । अन्नमसि); मध्व. एकसभमसि (एकशफमसि).

(२) बृउ. ६।३।५; शब्रा. १४।९।३।१० त्यामꣳस्यामꣳहि (त्यामो स्यामꣳहि) महि (मयि) माꣳ (मा); रंग. त्यामꣳस्यामꣳहि (त्यामꣳ स्यामꣳ हि); मध्व. त्यामꣳस्यामꣳहि (त्यामꣳ स्यामꣳ हि).

(१) बृउ. ६।३।६; शब्रा. १४।९।३।११—१४ मधुमतीः + (सर्वाश्च व्याहृतीः) पाणी प्रक्षाल्य (प्रक्षाल्य पाणी); मध्व. मधुमतीः + (सर्वाश्च व्याहृतीः).

तं᳟ हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच। अपि य एनं᳟ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच। अपि य एनं᳟ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति॥

एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाच। अपि य एनं᳟ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति॥

एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाच। अपि य एनं᳟ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति॥

एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाच। अपि य एनं᳟ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति॥

एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच। अपि य एनं᳟ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति। तमेतं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात्॥

'तं हैतमुद्दालकः' इत्यादि। सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वा उवाच— अपि यः एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत्, जायेरन्नेव अस्मिन् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानि — इत्येवमन्तं एनं मन्थं उद्दालकात्प्रभृति एकैकाचार्यक्रमागतं सत्यकाम आचार्यो बहुभ्योऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच। किमन्यदुवाचेत्युच्यते — अपि य एनं शुष्के स्थाणौ गतप्राणेऽपि एनं मन्थं भक्षणाय संस्कृतं निषिञ्चेत् प्रक्षिपेत्, जायेरन् उत्पद्येरन्नेव अस्मिन् स्थाणौ शाखा अवयवा वृक्षस्य, प्ररोहेयुश्च पलाशानि पर्णानि, यथा जीवतः स्थाणोः। किमुत अनेन कर्मणा कामः सिध्येदिति। ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतत्। विद्याधिगमे षट् तीर्थानि। तेषामिह सप्राणदर्शनस्य मन्थविज्ञानस्याधिगमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायेते, पुत्रश्चान्तेवासी च। शंकर.

चतुरौदुम्बरो भवति। औदुम्बरः स्रुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इध्म औदुम्बर्यौ उपमन्थन्यौ। दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति। व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च। तान्पिष्टान्दधनि मधुनि घृत उपसिञ्चति। आज्यस्य जुहोति॥

चतुरौदुम्बरो भवतीति व्याख्यातम्। दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति, ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन ग्राह्या इत्यवोचाम। के त इति निर्दिश्यन्ते—व्रीहियवाः, तिलमाषाः, अणुप्रियंगवः अणवश्च अणुशब्दवाच्याः, क्वचिद्देशे प्रियंगवः प्रसिद्धाः कङ्गुशब्देन, खल्वा निष्पावाः वल्लशब्दवाच्या लोके, खलकुलाः कुलत्थाः। एतद्व्यतिरेकेण यथाशक्ति सर्वौषधयो ग्राह्याः फलानि च इत्यवोचाम, अयाज्ञिकानि वर्जयित्वा। शंकर.

पुत्रमन्थाख्यं कर्म इष्टगुणपुत्रप्राप्तिसाधनं, गर्भाधानकर्म, सोष्यन्तीकर्म, जातकर्म, नामकरणं, स्तनप्रदानम्

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः। पृथिव्या

(१) बृउ. ६।३।७; शब्रा. १४।९।३।१५.

(२) बृउ. ६।३।८; शब्रा. १४।९।३।१६; रंग. एतमु (एवमु).

(३) बृउ. ६।३।९; शब्रा. १४।९।३।१७ श्चूलाय (श्चूडाय).

(४) बृउ. ६।३।१०; शब्रा. १४।९।३।१८ चूलो (चूडो).

(५) बृउ. ६।३।११; शब्रा. १४।९।३।१९.

(६) बृउ. ६।३।१२; शब्रा. १४।९।३।२०; रंग. य वाऽनन्ते (यानन्ते).

(१) बृउ. ६।३।१३; शब्रा. १४।९।३।२१ औदुम्बरः स्रुव औदुम्बरश्चमस (औदुम्बरश्चमस औदुम्बरः स्रुव) तान्पिष्टान्दधनि मधुनि घृत उप (तान् सार्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनोप); रंग. तान्पिष्टान्दधनि (तान् पिष्ट्वा दध्नि); मध्व. खलकुलाश्च (खल्वकुलाश्च).

(२) बृउ. ६।४।१; शब्रा. १४।९।४।१.

आपः । अपामोषधयः । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥

यादृग्जन्मा यथोत्पादितः यैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्र आत्मनः पितुश्च लोक्यो भवतीति, तत्संपादनाय ब्राह्मणमारभ्यते । प्राणदर्शिनः श्रीमन्थं कर्म कृतवतः पुत्रमन्थेऽधिकारः । यदा पुत्रमन्थं चिकीर्षति तदा श्रीमन्थं कृत्वा ऋतुकालं पत्न्याः प्रतीक्षत इत्येतत् रेतस ओषध्यादिरसतमत्वस्तुत्या अवगम्यते । एषां वै चराचराणां भूतानां पृथिवी रसः सारभूतः, सर्वभूतानां मध्विति ह्युक्तम् । पृथिव्या आपो रसः, अप्सु हि पृथिव्योता च प्रोता च । अपामोषधयो रसः, कार्यत्वात् रसत्वमोषध्यादीनाम् । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः, 'सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतम्' इति श्रुत्यन्तरात् । शंकर.

स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे । हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियꣳ ससृजे । ताꣳ सृष्ट्वाऽध उपास्त । तस्मात्स्त्रियमध उपासीत । स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत् । तेनैनामभ्यसृजत् ॥

यत एवं सर्वभूतानां सारतमं एतत् रेतः, अतः का नु खल्वस्य योग्या प्रतिष्ठेति स ह स्रष्टा प्रजापतिरीक्षांचक्रे । ईक्षां कृत्वा स स्त्रियं ससृजे । तां च सृष्ट्वा अध उपास्त मैथुनाख्यं कर्म अधउपासनं नाम कृतवान् । तस्मात्स्त्रियमध उपासीत । श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजाः । अत्र वाजपेयसामान्यक्लृप्तिमाह — स एतं प्राञ्चं प्रकृष्टगतियुक्तं आत्मनो ग्रावाणं सोमाभिषवोपलस्थानीयं काठिन्यसामान्यात् प्रजननेन्द्रियं, उदपारयत् उत्पूरितवान् स्त्रीव्यञ्जनं प्रति । तेन एनां स्त्रियं अभ्यसृजत् अभिसंसर्गं कृतवान् । शंकर.

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि बर्हिः । चर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ । स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासाꣳ स्त्रीणाꣳ सुकृतं वृङ्क्ते । अथ य इदमविद्वानधोपहासं चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥

तस्या वेदिरित्यादि सर्वं सामान्यं प्रसिद्धम् । समिद्धोऽग्निः मध्यतः स्त्रीव्यञ्जनस्य । तौ मुष्कौ अधिषवणफलके इति व्यवहितेन संबध्यते । वाजपेययाजिनो यावान् लोकः प्रसिद्धः, तावान् विदुषः मैथुनकर्मणो लोकः फलमिति स्तूयते । तस्मात् बीभत्सा नो कार्येति । य एवं विद्वानधोपहासं चरति आसां स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते आवर्जयति । अथ पुनः यः वाजपेयसंपत्तिं न जानाति अविद्वान् रेतसो रसतमत्वं च अधोपहासं चरति, आ अस्य स्त्रियः सुकृतं आवृञ्जते अविदुषः । शंकर.

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारित आह । बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वाꣳसोऽधोपहासं चरन्तीति । बहु वा इदꣳ सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति—॥

एतद्ध स्म वै तत् विद्वान् उद्दालक आरुणिः आह अधोपहासाख्यं मैथुनकर्म वाजपेयसंपन्नं विद्वानित्यर्थः । तथा नाको मौद्गल्यः कुमारहारितश्च । किं त आहुरित्युच्यते — बहवो मर्या मरणधर्मिणो मनुष्याः, ब्राह्मणा अयनं येषां ते ब्राह्मणायनाः ब्रह्मबन्धवः, जातिमात्रोपजीविन इत्येतत्, निरिन्द्रियाः विश्लिष्टेन्द्रियाः, विसुकृतः विगतसुकृतकर्माणः, अविद्वांसः मैथुनकर्मासक्ता इत्यर्थः । ते किम् ? अस्मात् लोकात् प्रयन्ति परलोकात् परिभ्रष्टा इति । मैथुनकर्मणोऽत्यन्तपापहेतुत्वं दर्शयति —य इदमविद्वांसोऽधोपहासं चरन्तीति । शंकर.

(१) बृउ. ६।४।२; शब्रा. १४।९।४।२ उपासीत + (श्रीर्ह्येषा).

(२) बृउ. ६।४।३; शब्रा. १४।९।४।३ त्वासाꣳ स्त्रीणाꣳ (त्या स स्त्रीणाꣳ); रंग. यावान्ह वै (यावान् वै); मध्व. अथ य (अथ च य) चरत्याऽस्य (चरत्यस्य).

(१) बृउ. ६।४।४; शब्रा. १४।९।४।४, ५; मध्व. हारित (हारीत).

तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत । यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं तद्रेत आददे । पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः । पुनरग्निर्धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्ताम् । इत्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥

श्रीमन्थं कृत्वा पत्न्या ऋतुकालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षते । यदि इदं रेतः स्कन्दन्ति, बहु वा अल्पं वा, सुप्तस्य वा जाग्रतो वा, रागप्राबल्यात् तदभिमृशेत्, अनुमन्त्रयेत वा अनुजपेदित्यर्थः । यदा अभिमृशति, तदा अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां तद्रेत आदत्ते 'आददे' इत्येवमन्तेन मन्त्रेण । 'पुनर्माम्' इत्येतेन निमृज्यात् अन्तरेण मध्ये भ्रुवौ भ्रुवोर्वा, स्तनौ स्तनयोर्वा ।

शंकर.

अथ यद्युदक आत्मानं पश्येत्तदभिमन्त्रयेत । मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणꣳ सुकृतमिति । श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासाः । तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत ॥

(१) अथ यदि कदाचित् उदके आत्मानं आत्मच्छायां पश्येत्, तत्रापि अभिमन्त्रयेत अनेन मन्त्रेण 'मयि तेजः' इति । श्रीर्ह वा एषा पत्नी स्त्रीणां मध्ये यत् यस्मात् मलोद्वासाः उद्गतमलवद्वासाः, तस्मात् तां मलोद्वाससं यशस्विनीं श्रीमतीमभिक्रम्य अभिगत्य उपमन्त्रयेत इदम्—अद्य आवाभ्यां कार्यं यत्पुत्रोत्पादनमिति, त्रिरात्रान्ते आप्लुताम् ।

शंकर.

(२) स्त्रीणां मध्ये या रजस्वला सा श्रीः । उत्कृष्टेत्यर्थः । स्त्रीणामृतुप्राप्तिरेव यशः । तादृशयशोयुक्तां मलोद्वाससमभिगम्याऽऽवाभ्यां पुत्र उत्पादयितव्य इत्युपमन्त्रयेतेत्यर्थः ।

रंग.

(१) बृउ. ६।४।५; शब्रा. १४।९।४।५ रग्निर्धि (रग्नयो धि) निमृज्यात् (निमृञ्ज्यात्); मध्व. र्मामैत्वि (र्मामेत्वि).

(२) बृउ. ६।४।६; शब्रा. १४।९।४।६, ७; मध्व. नं पश्ये (नं परिपश्ये).

सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात् । सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेत् । इन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इति । अयशा एव भवति ॥

(१) सा चेद् अस्मै न दद्यात् मैथुनं कर्तुं, कामं एनां अवक्रीणीयात् आभरणादिना ज्ञापयेत् । तथापि सा नैव दद्यात्, काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वा उपहत्य अतिक्रामेत् मैथुनाय । शप्स्यामि त्वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याप्य, तामनेन मन्त्रेणोपगच्छेत्—'इन्द्रियेण ते यशसा यश आददे' इति । सा तस्मात् तदभिशापात् वन्ध्या दुर्भगेति ख्याता अयशा एव भवति ।

शंकर.

(२) सा च तदाप्रभृति अरजस्का भवति ।

रंग.

सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति । यशस्विनावेव भवतः ॥

सा चेदस्मै दद्यात्, अनुगुणैव स्याद्भर्तुः, तदा अनेन मन्त्रेण उपगच्छेत् 'इन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामि' इति । तदा यशस्विनावेव उभावपि भवतः ।

शंकर.

स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेत् । अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे । स त्वमङ्ग कषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥

स यां स्वभार्यामिच्छेत् — इयं मां कामयेतेति, तस्यां अर्थं प्रजननेन्द्रियं निष्ठाय निक्षिप्य, मुखेन मुखं संधाय, उपस्थमस्या अभिमृश्य, जपेदिमं मन्त्रम् — 'अङ्गादङ्गात्' इति ।

शंकर.

(१) बृउ. ६।४।७; शब्रा. १४।९।४।७ मवक्री (मपक्री).

(२) बृउ. ६।४।८; शतपथब्राह्मणे कण्डिकेयं नास्ति.

(३) बृउ. ६।४।९; शब्रा. १४।९।४।८ निष्ठाय (निष्ठाप्य) मादयेमाममूं मयीति (मादयेति); रंग. विद्धामिव (विद्धमिव).

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ संधायाभिप्राण्यापान्यात्। इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इति। अरेता एव भवति ॥

(१) अथ यामिच्छेत् — न गर्भं दधीत न धारयेत् गर्भिणी मा भूदिति, तस्यां अर्थमिति पूर्ववत्। अभिप्राण्य अभिप्राणनं प्रथमं कृत्वा, पश्चात् अपान्यात् — 'इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे' इत्यनेन मन्त्रेण। अरेता एव भवति, न गर्भिणी भवतीत्यर्थः। शंकर.

(२) अभिप्राण्यापान्यात्। श्वासं गृहीत्वा विसृजेदित्यर्थः। रंग.

अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ संधायापान्याभिप्राण्यात्। इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति। गर्भिण्येव भवति ॥

अथ यामिच्छेत् — दधीत गर्भमिति, तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत्। पूर्वविपर्ययेण अपान्य अभिप्राण्यात् 'इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि' इति। गर्भिण्येव भवति। शंकर.

अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमꣳ शरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता जुहुयात्। मम समिद्धेऽहौषीः। प्राणापानौ त आददेऽसाविति। मम समिद्धेऽहौषीः। पुत्रपशूꣳस्त आददेऽसाविति। मम समिद्धेऽहौषीः। इष्टासुकृते त आददेऽसाविति। मम समिद्धेऽहौषीः। आशापराकाशौ त आददेऽसाविति। स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति। तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत्। उत ह्येवंवित्परो भवति॥

अथ पुनर्यस्य जायायै जारः उपपतिः स्यात्, तं चेत् द्विष्यात्, अभिचरिष्याम्येनमिति मन्येत, तस्येदं कर्म। आमपात्रे अग्निमुपसमाधाय सर्वं प्रतिलोमं कुर्यात्। तस्मिन् अग्नौ एताः शरभृष्टीः शरेषीकाः प्रतिलोमाः सर्पिषा अक्ताः घृताभ्यक्ताः जुहुयात् 'मम समिद्धेऽहौषीः' इत्याद्या आहुतीः। अन्ते सर्वासां असाविति नामग्रहणं प्रत्येकम्। स एषः एवंवित्, यं ब्राह्मणः शपति, सः विसुकृतः विगतपुण्यकर्मा प्रैति। तस्मात् एवंवित् श्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत् नर्मापि न कुर्यात्, किमुत अघोपहासम्। हि यस्मात् एवंविदपि तावत् परो भवति शत्रुर्भवतीत्यर्थः। शंकर.

अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत्त्र्यहं कꣳसेन पिबेत्। अहतवासाः। नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्। त्रिरात्रान्त आप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥

अथ यस्य जायां आर्तवं विन्देत् ऋतुभावं प्राप्नुयात्—इत्येवमादिग्रन्थः 'श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणाम्' इत्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः, सामर्थ्यात्। त्र्यहं कंसेन पिबेत्, अहतवासाश्च स्यात्। नैनां स्नातां अस्नातां च वृषलो वृषली वा नोपहन्यात् नोपस्पृशेत्। त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रव्रतसमाप्तौ आप्लुत्य स्नात्वा अहतवासाः स्यादिति व्यवहितेन संबन्धः। ताम् आप्लुतां व्रीहीन् आवघातयेत् व्रीह्यवघाताय तामेव विनियुञ्ज्यात्। शंकर.

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत, वेदमनुब्रुवीत, सर्वमायुरियादिति, क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम्। ईश्वरौ जनयितवै ॥

---

(१) बृउ. ६।४।१०; शब्रा. १४।९।४।९ निष्ठाय (निष्ठाप्य).

(२) बृउ. ६।४।११; शब्रा. १४।९।४।१० मिच्छेद्द (मिच्छेद्गर्भं द) निष्ठाय (निष्ठाप्य); रंग. मिच्छेद्द (मिच्छेद्गर्भं द); मध्व. रंगवत्.

(३) बृउ ६।४।१२; शब्रा. १४।९।४।११ तस्मिन्नेताः + (तिस्रः) प्राणापानौ त......पराकाशौ त आददेऽसाविति (आशापराकाशौ त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति। मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूंस्त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति। मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति) सुकृतोऽस्मा (सुकृदस्मा) दारेण नोपहासमिच्छेत् (जायाया उपहासं नेच्छेत्); मध्व. विद्ब्राह्मणः (विद्वान्ब्राह्मणः).

(१) बृउ. ६।४।१३; शब्रा. १४।९।४।१२ आप्लुत्य (आप्लूय).

(२) बृउ. ६।४।१४; शब्रा. १४।९।४।१३ शुक्लो (गौरो); मध्व. शुक्लो+ (गौरो).

स य इच्छेत्--पुत्रो मे शुक्लो वर्णतो जायेत, वेदमेकमनुब्रुवीत, सर्वमायुरियात्--वर्षशतं क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ समर्थौ जनयितवै जनयितुम् । शंकर.

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति, दध्योदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥

दध्योदनं दध्ना चरुं पाचयित्वा । द्विवेदं चेदिच्छति पुत्रं, तदा एवमशननियमः । शंकर.

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥

केवलमेव स्वाभाविकमोदनम् । उदग्रहणं अन्यप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् । शंकर.

अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति, तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥

दुहितुः पाण्डित्यं गृहतन्त्रविषयमेव, वेदेऽनधिकारात् । तिलौदनं कृशरम् । शंकर.

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिंगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति, माꣳसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै । औक्षेण वार्षभेण वा ॥

विविधं गीतो विगीतः प्रख्यात इत्यर्थः । समितिंगमः सभां गच्छतीति प्रगल्भ इत्यर्थः, पाण्डित्यस्य पृथग्ग्रहणात् । शुश्रूषितां श्रोतुमिष्टां रमणीयां वाचं भाषिता संस्कृताया अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः । मांसमिश्रमोदनं मांसौदनम् । तन्मांसनियमार्थमाह — औक्षेण वा मांसेन । उक्षा सेचनसमर्थः पुंगवः, तदीयं मांसम् । ऋषभः ततोऽप्यधिकवयाः, तदीयं आर्षभं मांसम् । शंकर.

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताऽऽज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति । हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति । प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति । प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षति । उत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां सं जायां पत्या सहेति ॥

अथाभिप्रातरेव काले अवघातनिर्वृत्तान् तण्डुलानादाय स्थालीपाकावृता स्थालीपाकविधिना, आज्यं चेष्टित्वा, आज्यसंस्कारं कृत्वा, चरुं श्रपयित्वा, स्थालीपाकस्य आहुतीः जुहोति, उपघातं उपहत्योपहत्य 'अग्नये स्वाहा' इत्याद्याः । गार्ह्यः सर्वो विधिः द्रष्टव्यः अत्र । हुत्वा उद्धृत्य चरुशेषं प्राश्नाति । स्वयं प्राश्य इतरस्याः पत्न्यै प्रयच्छति उच्छिष्टम् । प्रक्षाल्य पाणी आचम्य उदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेन एनां त्रिरभ्युक्षति अनेन मन्त्रेण 'उत्तिष्ठातः' इति, सकृन्मन्त्रोच्चारणम् । शंकर.

अथैनामभिपद्यते । अमोऽहमस्मि सा त्वम् । सा त्वमस्यमोऽहम् । सामाहमस्मि ऋक्त्वम् । द्यौरहं पृथिवी त्वम् । तावेहि सꣳरभावहै । सह रेतो दधावहै पुꣳसे पुत्राय वित्तय इति ॥

अथैनामभिमन्त्र्य क्षीरौदनादि यथापत्यकामं भुक्त्वेति क्रमो द्रष्टव्यः । संवेशनकाले—'अमोऽहमस्मि' इत्यादिमन्त्रेणाभिपद्यते । शंकर.

---

(१) बृउ. ६।४।१५; शब्रा. १४।९।४।१४; मध्व. ब्रुवीत (ब्रवीत).

(२) बृउ. ६।४।१६; शब्रा. १४।९।४।१५; मध्व. ब्रुवीत (ब्रवीत).

(३) बृउ. ६।४।१७; शब्रा. १४।९।४।१६.

(४) बृउ. ६।४।१८; शब्रा. १४।९।४।१७ विगीतः (विजिगीथः) औक्षेण (आक्ष्णेन); मध्व. विगीतः (विजिगीथः).

(१) बृउ. ६।४।१९; शब्रा. १४।९।४।१८ प्रपूर्व्यां (प्रफर्व्यं); मध्व. चेष्टित्वा (वेष्टित्वा) प्रपूर्व्यां (प्रभर्व्यां) सहेति (सृजेति).

(२) बृउ. ६।४।२०; शब्रा. १४।९।४।१९.

[1]अथास्या ऊरू विहापयति। विजिहीथां द्यावापृथिवी इति। तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि। विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु। आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते। गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके। गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ॥

अथास्या ऊरू विहापयति 'विजिहीथां द्यावापृथिवी' इत्यनेन। तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत्। त्रिः एनां शिरःप्रभृति अनुलोमामनुमार्ष्टि 'विष्णुर्योनिम्' इत्यादि प्रतिमन्त्रम्। शंकर.

[2]हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ। तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतये। यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी। वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति॥

अन्ते नाम गृह्णाति—असाविति तस्याः। शंकर.

[3]सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति। यथा वायुः पुष्करिणीꣳ समिङ्गयति सर्वतः। एवा ते गर्भ एजतु सहावैतु जरायुणा। इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः। तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावराꣳ सहेति॥

सोष्यन्तीं अद्भिरभ्युक्षति प्रसवकाले सुखप्रसवनार्थं अनेन मन्त्रेण—'यथा वायुः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः। एवा ते गर्भ एजतु इति'। शंकर.

[1]जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय कꣳसे पृषदाज्यꣳ संनीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति। अस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे। अस्योपसन्द्यां मा च्छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा। मयि प्राणाꣳस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा। यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम्। अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टꣳ सुहुतं करोतु नः स्वाहेति॥

अथ जातकर्म। जातेऽग्निमुपसमाधाय अङ्के आधाय पुत्रं, कंसे पृषदाज्यं संनीय संयोज्य दधिघृते, पृषदाज्यस्य उपघातं जुहोति 'अस्मिन्सहस्रम्' इत्याद्यावापस्थाने। शंकर.

[2]अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिः। अथ दधि मधु घृतꣳ संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति। भूस्ते दधामि, भुवस्ते दधामि, स्वस्ते दधामि, भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति॥

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय स्वं मुखं 'वाग्वाक्' इति त्रिर्जपेत्। अथ दधि मधु घृतं संनीय अनन्तर्हितेन अव्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन प्राशयति एतैर्मन्त्रैः प्रत्येकम्। शंकर.

[3]अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति। तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति॥

---

(१) बृउ. ६।४।२१; शब्रा. १४।९।४।२० निष्ठाय (निष्ठाप्य); मध्व. विजिहीथां (विजिहाथां).

(२) बृउ. ६।४।२२; शब्रा. १४।९।४।२१ मश्विनौ+ (देवौ) हवामहे (दधामहे) सूतये (सूतवे) साविति + (नाम गृह्णाति); रंग. सूतये (सूतवे); मध्व. रंगवत्.

(३) बृउ. ६।४।२३; शब्रा. १४।९।४।२२ वायुः (वातः) सार्गलः (सार्गडः) सावराꣳ (सावरꣳ); मध्व. समिङ्गयति (समिञ्जयति) एवा (एवं) सावराꣳ (सावरꣳ).

(१) बृउ. ६।४।२४; शब्रा. १४।९।४।२३, २४ ज्यꣳ संनीय (ज्यमानीय) स्वे गृहे (स्वगृहे) सन्द्यां (सद्यां) अग्निष्ट (अग्निष्ट) नः स्वाहेति (स्वाहेति); रंग. द्वान्स्विष्टꣳ (द्वान्सर्वं स्विष्टꣳ); मध्व सन्द्यां (सद्यां) च्छैत्सीत्प्र (च्छैत्सीः प्र) अग्निष्टत् (अग्निष्टः).

(२) बृउ. ६।४।२५; शब्रा. १४।९।४।२५ अथास्य दक्षिणं (अथास्यायुष्यं करोति दक्षिणं) संनीयान (सꣳसृज्यान) भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते (भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि).

(३) बृउ. ६।४।२६; शब्रा. १४।९।४।२५ नाम (नामधेयं) स्य तद्गु (स्यैतद्गु) भवति (स्यात्). 'अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भव आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति॥ २६॥' इत्यधिकं शतपथब्राह्मणे.

अथास्य नामधेयं करोति 'वेदोऽसि' इति। तदस्य तद्गुह्यं नाम भवति — वेद इति। शंकर.

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति। यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः। येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति॥

अथैनं मात्रे प्रदाय स्वाङ्कस्थं, स्तनं प्रयच्छति 'यस्ते स्तनः' इत्यादिमन्त्रेण।

शंकर.

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते। इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत्। सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतोऽकरदिति। तं वा एतमाहुः। अतिपिता बताभूः। अतिपितामहो बताभूः। परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन। य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति॥

अथास्य मातरं अभिमन्त्रयते 'इलासि' इत्यनेन। तं वा एतमाहुरिति—अनेन विधिना जातः पुत्रः पितरं पितामहं च अतिशेते इति श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन परमां निष्ठां प्रापत्—इत्येवं स्तुत्यो भवतीत्यर्थः। यस्य च एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते, स च एवं स्तुत्यो भवतीत्यध्याहार्यम्। शंकर.

वेदविद्यावंशः

अथ वꣳशः। पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्। कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्रात्। गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात्। भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्। पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रात्। औपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्। पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्। कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात्। कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च। वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च। कापीपुत्रः-- ॥

आत्रेयीपुत्रात्। आत्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रात्। गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात्। भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्। पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्रात्। वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्। पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात्। वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात्। वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रात्। आर्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्रात्। शौङ्गीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्। सांकृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रात्। आलम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रात्। आलम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्रात्। जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात्। माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात्। माण्डूकीपुत्रः शाण्डलीपुत्रात्। शाण्डलीपुत्रो राथीतरीपुत्रात्। राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्रात्। भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्याम्। क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्रात्। वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्। कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्। प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्। सांजीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः। प्राश्नीपुत्र आसुरायणात्। आसुरायण आसुरेः। आसुरिः-- ॥

---

(१) बृउ. ६।४।२७; शब्रा. १४।९।४।२८.

(२) बृउ. ६।४।२८; शब्रा. १४।९।४।२७, २९ इलासि (इडासि) जनत् (जनथाः) वतोऽक (वताऽक) प्रापच्छ्रिया (प्राप श्रिया).

(३) बृउ. ६।५।१-४; शब्रा. १४।९।४।३०-३३ (अथ वꣳशः। तदिदं वयं भारद्वाजीपुत्रात्। भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्रात्। वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्। पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्रात्। गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्। पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्रात्। गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्रात्। गार्गीपुत्रो बाडेयीपुत्रात्। बाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रात्। मौषिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्रात्। हारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात्। भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्। पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्रात्। शौनकीपुत्रः— ॥ काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात्। काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात्। कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्रात्। बौधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्रात्। शालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्रात्। वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्रात्। गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रात्। आत्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रात्। गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्रात्। वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात्। भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्। पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात्। वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रात्। आर्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्रात्। शौङ्गीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्। सांकृतीपुत्रः—॥ आलम्बीपुत्रात्। आलम्बीपुत्र आलम्बायनीपुत्रात्। आलम्बायनीपुत्रो जायन्तीपुत्रात्। जायन्ती-

याज्ञवल्क्यात् । याज्ञवल्क्य उद्दालकात् । उद्दालकोऽरुणात् । अरुण उपवेशेः । उपवेशिः कुश्रेः । कुश्रिर्वाजश्रवसः । वाजश्रवा जिह्वावत बाध्योगात् । जिह्वावान्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणात् । असितो वार्षगणो हरितात्कश्यपात् । हरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपात् । शिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः । कश्यपो नैध्रुविर्वाचः । वागम्भिण्याः । अम्भिण्यादित्यात् । आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूꣳषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥

पुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात् । माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात् । माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्रात् । शाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्रात् । राथीतरीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्याम् । क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्रात् । वैदभृतीपुत्रो भालुकीपुत्रात् । भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् । प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात् । साञ्जीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात् । कार्शकेयीपुत्रः—॥ प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः । प्राश्नीपुत्र आसुरायणात् । आसुरायण आसुरेः । आसुरिर्याज्ञवल्क्यात् । याज्ञवल्क्य उद्दालकात् । उद्दालकोऽरुणात् । अरुण उपवेशेः । उपवेशिः कुश्रेः । कुश्रिर्वाजश्रवसः । वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगात् । जिह्वावान् बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणात् । असितो वार्षगणो हरितात्कश्यपात् । हरितः कश्यपः शिल्पात् कश्यपात् । शिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः । कश्यपो नैध्रुविर्वाचः । वागम्भिण्याः । अम्भिण्यादित्यात् । आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥); रंग. औपस्वस्तीपुत्रात् । औपस्वस्तीपुत्रः (औपस्वस्थीपुत्रात् । औपस्वस्थीपुत्रः) (माण्डूकीपुत्रात् । माण्डूकीपुत्रः०) क्रौञ्चिकीपुत्राभ्याम् । क्रौञ्चिकीपुत्रौ (क्रौञ्चिकीपुत्रात् । क्रौञ्चिकीपुत्रः) (आसुरिवासिनः०) वागम्भिण्याः । अभिण्यादित्यात् (वागम्भिण्यात् । अम्भिण्य आदित्यात्); मध्व. औपस्वस्तीपुत्रात् । औपस्वस्तीपुत्रः (औपस्वस्थीपुत्रात् । औपस्वस्थीपुत्रः) पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् (कात्यायनीपुत्रात्) वात्सीपुत्रः पाराशपुत्रात् । पाराशरीपुत्रः वार्कारुणीपुत्रात् (वात्सीपुत्रः वार्कारुणीपुत्रात्) (वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात्०) आलम्बीपुत्रात् । आलम्बीपुत्रो (आलम्बिनीपुत्रात् । आलम्बिनीपुत्रो) वैदभृतीपुत्रात् । वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात् । कार्शकेयीपुत्रः (वैधृतीपुत्रात् । वैधृतीपुत्रः

समानमा सांजीवीपुत्रात् । सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेः । माण्डूकायनिर्माण्डव्यात् । माण्डव्यः कौत्सात् । कौत्सो माहित्थेः । माहित्थिर्वामकक्षायणात् । वामकक्षायणः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यो वात्स्यात् । वात्स्यः कुश्रेः । कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनात् । यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात् । तुरः कावषेयः प्रजापतेः । प्रजापतिर्ब्रह्मणः । ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥

(१) अथेदानीं समस्तप्रवचनवंशः स्त्रीप्राधान्यात् । गुणवान्पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्रविशेषणात् आचार्यपरम्परा कीर्त्यते । तानीमानि शुक्लानीति अव्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानीमानि यजूंषि तानि शुक्लानि शुद्धानीत्येतत् । प्रजापतिमारभ्य यावत्पौतिमाषीपुत्रः, तावत् अधोमुखो नियताचार्यपूर्वक्रमो वंशः समानं आ सांजीवीपुत्रात् । ब्रह्मणः प्रवचनाख्यस्य । तच्चैतत् ब्रह्म प्रजापतिप्रबन्धपरम्परया आगत्य अस्मास्वनेकधा विप्रसृतं अनाद्यनन्तं स्वयंभु ब्रह्म नित्यम् । तस्मै ब्रह्मणे नमः । नमस्तदनुवर्तिभ्यो गुरुभ्यः ।

शंकर.

(२) स्वयंभु स्वतः सर्वज्ञमित्यर्थः ।

रंग.

(३) ‘नित्यानन्दमनौपमं परमजं सर्वत्रगं सुस्थिरं, सर्वज्ञं प्रतिबोधमात्रममलं पूर्णं गुणैरच्युतैः । विश्वोत्पत्तिलयस्थितिप्रमतिसन्मोक्षैः परं कारणं, प्रेष्ठं मे सततं प्रियात्प्रियतमं नित्यं सदोपास्महे ॥ यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं, बट् तद्दर्शतमित्यमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हि तेन प्रभौ ॥ ’ ‘हनुशब्दो ज्ञानवाची हनुमान्मतिशब्दितः । रामस्य स्वृतरूपस्य वाचस्तेनानयन्त हि । भूतमो भीम इत्युक्तो वाचो मा मातरः

कार्षकेयीपुत्रात् । कार्षकेयीपुत्रः) दासुरि (दासुरी) र्वाजश्रवसः । वाजश्रवा (र्वाजस्रवसः । वाजस्रवा) समानमा (समानः) माहित्थेः । माहित्थिर्वा (माहिर्थेः । माहिर्थिर्वा) वचसो (वर्चसो) यज्ञवचा (यज्ञवर्चा).

स्मृताः । ऋगाद्या इतिहासश्च पुराणं पञ्चरात्रकम् । प्रोक्ताः सप्त शिवास्तत्र शयो भीमस्ततः स्मृतः । मध्वित्यानन्द उद्दिष्टो वेति तीर्थमुदाहृतम्। मध्व आनन्दतीर्थः स्यात्तृतीया मारुती तनुः । इति सूक्तगतं रूपत्रयमेतन्महात्मनः। यो वेद वेदवित्स स्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादतः। साधको रामकार्याणां तत्समीपगतः सदा । हनुमान्प्रथमो ज्ञेयो भीमस्तु बहुभुक्पितोः । पूतनाक्षयकारी च द्वितीयस्तु तृतीयकः। पूर्णप्रज्ञस्तथाऽऽनन्दतीर्थनामा प्रकीर्तितः। दशेति सर्वमुद्दिष्टं सर्वे पूर्णमिहोच्यते । प्रज्ञा प्रमतिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः। आसमंतात्पतित्वे तु गूढं कलियुगे हरिम् । असत्यमप्रतिष्ठं तु जगदेतदनीश्वरम्। वदद्भिर्गूहितं सन्तं तृतीयोऽसुमर्थयति । येन विष्णोर्हि वर्पाख्यान् गुणानज्ञासिषुः परान् । ईशानासः सूरयश्च निगूढान्निर्गुणोक्तिभिः । त्रेतायां द्वापरे चैव कलौ चैते क्रमात्त्रयः। एतेषां परमो विष्णुर्नेता सर्वेश्वरेश्वरः। स्वयंभुब्रह्मसंज्ञोऽसौ परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥' इति च । ॐ । बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि । यदीमुप ह्वरते साधते मतिर्ऋतस्य धेना अनयन्त सस्रुतः ॥ पृक्षो वपुः पितुमान्नित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु । तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥ निर्यदीं बुध्नान्महिषस्य वर्पस ईशानासः शवसा क्रन्त सूरयः । यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा सन्तं मातरिश्वा मथायति । प्र यत्पितुः परमान्नीयते पर्या पृक्षुधो वीरुधो दंसु रोहति । उभा यदस्य जनुषं यदिन्वत आदिद्यविष्ठो अभवद्घृणा शुचिः । आदिन्मातॄराविशद्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे । अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ पूर्णागण्यगुणोदारधाम्ने नित्याय वेधसे । अमन्दानन्दसान्द्राय प्रेयसे विष्णवे नमः ॥ मध्व.

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ।

ईशोपनिषत्

ईश्वरस्य सर्वव्यापित्वं, धनैषणात्यागः

[1]ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥

(१) ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्ताः । तेषामकर्मशेषस्याऽऽत्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात्। तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनाऽऽत्मविषयं स्वाभाविकमज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारधर्मविच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति — ईशा वास्यमित्यादि । ईष्टे इतीट्, तेन ईशा । ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य । स हि सर्वमीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सन् प्रत्यगात्मतया । तेन स्वेन रूपेणात्मनेशा वास्यं आच्छादनीयम् । किम् । इदं सर्वं, यत्किंच यत्किंचिज्जगत्यां पृथिव्यां जगत्तत्सर्वं, स्वेनात्मनेशेन प्रत्यगात्मतयाऽहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणानृतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं, स्वेन परमात्मना। यथा चन्दनागर्वादेरुदकादिसंबन्धजक्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गन्ध्यं तत्स्वरूपनिघर्षणेनाऽऽच्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन, तद्वदेव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं जगद्द्वैतरूपं जगत्यां पृथिव्यां, जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विकारजातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात् । एवमीश्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासे एवाधिकारो न कर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो वा भृत्यो वा आत्मसंबन्धिताया अभावादात्मानं पालयति, अतस्त्यागेनेत्ययमेव वेदार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं त्यक्तैषणस्त्वं मा गृधः, गृधिमाकाङ्क्षां मा कार्षीः धनविषयाम् । कस्य स्विद्धनं कस्यचित्परस्य स्वस्य वा धनं, मा काङ्क्षीरित्यर्थः । स्विदित्यनर्थको निपातः । अथवा, मा गृधः । कस्मात् । कस्य स्विद्धनमित्याक्षेपार्थः, न कस्यचिद्धनमस्ति यद्गृध्येत । आत्मैवेदं सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं त्यक्तं, अत आत्मन एवेदं सर्वं, आत्मैव च सर्वं, अतो मिथ्याविषयां गृधिं मा कार्षीरित्यर्थः । एवमात्मविदः पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासेनाऽऽत्मज्ञाननिष्ठतया आत्मा रक्षितव्य इत्येष वेदार्थः।

* शंकर.

(२) दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः स्वशिष्यं पुत्रं वा गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदमुत्पादितपुत्रं यथाशक्त्यनुष्ठितयज्ञमपापं निःस्पृहं यमनियमवन्तमतिथिपूजापनीतकिल्बिषं मुमुक्षुमुपसन्नं शिक्षयन्नाह— ईशा वास्यं इदं सर्वम् । ईशा ' ईश ऐश्वर्ये ' तृतीयान्तस्यैतद्रूपम् । यदीशनेन, वास्यं वसनीयं ममेदमित्यनया भावनया आच्छादनीयं इदं सर्वम् ।

यत्किञ्च । यत्किञ्चशब्दो भिन्नक्रमः । किञ्च, यत् जगत्यां पृथिव्यां जगत् जङ्गमादि स्वस्वामिसंबन्धाभिलक्षितं स्यात्, तेनानेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धेन भोगान् भुञ्जीथाः अनुभावयस्व । मा गृधः । ' गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ' । माभिकाङ्क्षीः ममेदमिति धियं त्यज ।

¶ उवट.

(३) चिदचिदात्मकस्य प्रपञ्चस्य परमपुरुषायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वमुपदिशति — तेन वास्यं वसनीयं व्याप्यमिति भावः।

यद्वा सर्वाधारे स्वस्मिन्नेव सर्वं वास्यं प्रतिष्ठापनीयम्।

(१) ईउ. १; शुसं. ४०।१; रामानुज. ३।४।१४; मध्व. ईशा वा (ईशावा); श्रीकंठ. ३।४।१३; श्रीकर. १।२।७, २।२।४१, ३।४।१४ ईशा वा (ईशावा) स्विद्ध (चिद्ध).

* महीधर. यत्किञ्चेत्यादि उवटवत्। शेषं शंकरवत्।

¶ शेषं शंकरवत् । उवटमहीधरकृतभाष्ये ईशोपनिषदः माध्यन्दिनपाठे स्तः, न काण्वपाठे ।

जगदन्यथात्वं गच्छत् । तत्राचिदंशस्य भोग्यत्वाय स्वरूपविकाररूपमन्यथात्वम् । चिदंशस्य तु भोक्तृत्वाय ज्ञानसंकोचविकासादिस्वभावविकारेणान्यथात्वमिति भेदोऽनुसंधेयः ।

जगत्यादिषु लोकेषु यत्किञ्चिद्भोक्तृभोग्यरूपं जगदस्ति, तदिदं सर्वमीशा वासुदेवेन वास्यं धार्यं चेति वाक्यार्थः ।

एवं मुमुक्षोरीश्वरपारतन्त्र्यबोधमुत्पाद्य वैराग्यभूषितां वृत्तिमुपदिशति — तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः । तेन जगता भोग्यताभ्रमविषयेणेति भावः । त्यक्तेनाल्पत्वास्थिरत्वदुःखमूलत्वदुःखमिश्रत्वदुःखोदर्कत्वदेहाभिमानमूलत्वादिस्वाभाविकब्रह्मानन्दानुभवविरुद्धरूपविषयदोषनिरूपणपूर्वकपरित्यक्तेनोपलक्षितः सन् भुञ्जीथाः । भगवदुपासोपयुक्तदेहस्य धारणमात्रौपयिकमन्नपानादिकं यागदानहोमार्चनाद्युपयोगिपरिजनपरिच्छदादिकं च वर्गं भुञ्जीथा इत्यर्थः । यद्वा, दोषसप्तकनिरूपणात्त्यक्तेन भोग्याभासेनोपलक्षितः सन् भुञ्जीथाः । सर्वावासत्वेन प्रकरणप्राप्तं प्रकृतमुक्तदोषप्रतिभटं निरतिशयभोग्यं वक्ष्यमाणोपायमूढेन (?) भुञ्जीथा इति योज्यम् । * नारायण.

(४) स्वायंभुवो मनुरेतैर्मन्त्रैर्भगवन्तमाकूतिसूनुं यज्ञनामानं विष्णुं तुष्टाव । 'स्वायंभुवः स्वदौहित्रं विष्णुं यज्ञाभिधं मनुः । ईशावास्यादिभिर्मन्त्रैस्तुष्टावाऽवहितात्मना । रक्षोभिरुग्रैः संप्राप्तः खादितुं मोचितस्तदा । स्तोत्रं श्रुत्वैव यज्ञेन तान्हत्वाऽवध्यतां गतान् । प्रादाद्धि भगवांस्तेषामवध्यत्वं हरः प्रभुः । तैर्वध्यत्वं तथाऽन्येषामतः कोऽन्यो हरेः प्रभुः ॥' इति ब्रह्माण्डे । भागवते चायमेवार्थ उक्तः । ईशस्यावासयोग्यं ईशावास्यम् । जगत्यां प्रकृतौ । तेन ईशेन त्यक्तेन दत्तेन भुञ्जीथाः । 'स्वतःप्रवृत्त्यशक्तत्वादीशावास्यमिदं जगत् । प्रवृत्तये प्रकृतिगं यस्मात्स प्रकृतीश्वरः । तदधीनप्रवृत्तित्वात्तदीयं सर्वमेव यत् । तद्दत्तेनैव भुञ्जीथा अतो नान्यं प्रयाचयेत् ॥' इति ब्रह्माण्डे । मध्व.

(५) इदं सर्वं स्थावरात्मकं जगत् जगत्यां यत्किञ्चिज्जङ्गमात्मकं प्राणिजातं च सर्वं ईशावास्यं ईशेन शिवलिङ्गेन आवास्यं आवासयोग्यम् । सर्वत्र धारणयोग्यमित्यर्थः । 'सर्वलिङ्गं स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्रम्' (नाउ. ३९) इति श्रुतेः । तस्मात्तेन शिवलिङ्गेन त्यक्तेन भुक्तशेषप्रसादेन भुञ्जीथाः । भुज पालनाभ्यवहारयोः इति धातोः (तुः) । शिवोक्तप्रसाद एव भोक्तव्य इत्यर्थः । मा गृधः कस्यचिद्धनमिति परमेश्वरेतरदेवताप्रसादनिषेधः श्रौतानां विधीयते । श्रीकर. १।२।७

* शेषं शंकरवत् । 'कस्य स्वित्' इत्यस्य शंकरकृतद्वितीयार्थो न कृतः ।

कर्मनिष्ठा, कर्मलेपाभावः

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥

(१) अथ इतरस्यानात्मज्ञतया आत्मग्रहणायाशक्तस्येदमुपदिशति मन्त्रः— कुर्वन्नेवेति । कुर्वन्नेवेह निर्वर्तयन्नेव कर्माण्यग्निहोत्रादीनि जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेत् शतं शतसंख्याकाः समाः संवत्सरान् । तावद्धि पुरुषस्य परमायुर्निरूपितम् । तथा च प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि तत्कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते । एवं एवंप्रकारेण त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्तमानात्प्रकारात् अन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति, येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते, कर्मणा न लिप्यते इत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । * शंकर.

(२) 'नाविशेषात्'—यद्यप्युक्तम् 'नियमाच्च' (ब्रसू. ३।४।७) इत्यत्राभिधीयते — 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' इत्येवमादिषु नियमश्रवणेषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति । अविशेषेण नियमविधानात् । ३।४।१३

'स्तुतयेऽनुमतिर्वा'—यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव कुर्वन्निति संबध्येत, तथाऽपि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञान-

* महीधर. अर्थद्वयं, शंकरवत् उवटवच्च ।

(१) ईउ. २ ; शुसं. ४०।२; ब्रशंकर. भास्कर. रामानुज. निंबार्क. ३।४।७, १३, १४; ब्रमध्व. ३।४।७; श्रीकंठ. ३।४।७, १३; श्रीकर. ३।४।१, १३, १४; विज्ञान. ३।४।७, १३, १४; बलदेव. ३।४।७, १३, १४, १८.

मेतद्द्रष्टव्यम्। 'न कर्म लिप्यते नरे' इति हि वक्ष्यति। एतदुक्तं भवति — यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि विदुषि पुरुषे न कर्म लेपाय भवति विद्यासामर्थ्यादिति। तदेवं विद्या स्तूयते।

* ब्रशंकर. ३।४।१४

(३) विदुषोऽध्ययनस्य ज्ञानार्थत्वात्, तेन च कर्माधिकारोपपत्तेर्विदुषः अविदुषश्चाविशेषात्कुर्वन्नेवेति।

× भास्कर. ३।४।१३

(४) निःस्पृहस्यापि योगिनो ज्ञाननिमित्ते कर्मण्यधिकार इत्येतमर्थमाह — कुर्वन्नेव। कुर्वन्नेव कर्माणि मुक्तिहेतुकानि इह लोके जिजीविषेत्। जिजीविषेरिति पुरुषव्यत्ययः। प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य। जीवितुमिच्छेः पथ्यहितमितभक्षणेन। शतं समा इत्युपलक्षणार्थम्। यावदायुःपर्यवसानमित्यर्थः। एवं त्वयि, तवेति विभक्तिव्यत्ययः। मुक्तिरस्तीति शेषः। नान्यथेतोऽस्ति, इतः प्रकारादन्यथा मुक्तिर्नास्ति। एतदुक्तं भवति — यथा स्वर्गप्राप्तौ नानाभूताः प्रकाराः सन्ति, न तथा मुक्ताविल्यर्थः। ननु कर्मणः फलेन भवितव्यं, अथ कथं मुक्तिप्राप्तिरित्येतदाशङ्क्याह— न कर्म लिप्यते नरे। न हि मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये संबध्यते। मुक्तिप्रदानेनोपक्षीणशक्तित्वात्। अनेनैतद्दर्शयति—यावदिच्छाप्रवृत्तिस्तावत्कर्मस्वधिकार इति।

§ उवट.

(५) एवं विरक्तस्य विदुषः फलसङ्गकर्तृत्वादिरहितो ब्रह्मविद्याङ्गभूतः कर्मयोगो यावज्जीवमनुष्ठेय इत्याह— न कदाचिदपि विद्याङ्गं कर्म परित्यजेदित्येवकाराभिप्रायः। त्वयि, ईश्वरपरतन्त्ररूपज्ञानतया तदाज्ञापरिपालनरूपकर्मानुष्ठानेऽधिकारपूर्तिमतीति भावः। एवमेवानुष्ठानमित्यर्थः। उक्तमर्थं व्यतिरेकेण दृढीकरोति—नान्यथेतोऽस्तीति। इतः कर्मानुष्ठानादन्यथा प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः। 'नान्यः पन्थास्तत्तोषकारणम्' इति स्मृतेः।

* निंबार्क. ३।४।१३, १४, विज्ञान. ३।४।१४ ब्रशंकरवत्।

× ३।४।१४ ब्रशंकरवत्।

§ तात्पर्यं शंकरवत्।

नन्वीश्वरवेदिनोऽपि कर्मानुष्ठानादवश्यंभावी बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—न कर्म लिप्यते नर इति। ब्रह्मविद्याविरुद्धेषु कर्मफलेषु न रमते इति नरः। प्रस्तुतब्रह्मविदि नरे विद्याङ्गतया क्रियमाणं कर्म न लिप्यते न स्वर्गादिहेतुर्भवति। प्रत्युत शुद्धप्रत्यगात्मसाक्षात्कारमेवोत्पादयतीति भावः। यत्तु 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्ययं विधिरविद्वद्विषय एव, न तु ब्रह्मविद्विषयः, तस्य विधिनिषेधशास्त्रवश्यत्वाभावादिति व्याख्यानं, तत्प्रकरणविरुद्धम् 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह' इत्याद्युपरितनविध्यन्तरविरुद्धं चेति न वेदविदो बहु मन्वते।

* नारायण.

(६) यच्चोक्तं 'कुर्वन्नेव' इत्यात्मविदं ज्ञानाद्यावर्त्य यावज्जीवं कर्मानुष्ठाने नियमयतीति, तन्नोपपद्यते। कुतः, अविशेषात्। न ह्ययं नियमः फलसाधनभूतस्वतन्त्रकर्मविषयः, इति विशेषहेतुरस्ति। विद्याङ्गभूतकर्मविषयतयाऽप्युपपत्तेः।

‡ रामानुज. ३।४।१३

(७) अकुर्वतः कर्म न लिप्यते इति नास्ति। 'अज्ञस्य कर्म लिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वतः। ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद्ध्रुवम्। अतोऽलेपेऽपि लेपः स्यादतः कार्यैव सा सदा॥' इति नारदीये।

मध्व.

आत्महन्तुः तमोलोकः

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥

(१) अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते — असुर्याः, परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुराः, तेषां च स्वभूता लोका असुर्या नाम। नामशब्दोऽनर्थको निपातः। ते लोकाः, कर्मफलानि लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्त इति जन्मानि। अन्धेन अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसा आवृता आच्छादिताः। तान्स्थावरान्तान्

* विधित्वं शंकरवत्।

‡ ३।४।१४ ब्रशंकरवत्। श्रीकंठ., श्रीकर. ३।४।१३ रामानुजवत्।

(१) ईड. ३; शुसं. ४०।३ प्रेत्याभि (प्रेत्यापि); बलदेव. ३।१।१३.

प्रेत्य त्यक्त्वेमं देहं अभिगच्छन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्। ये के चात्महनः। आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः। के ते, जनाः ये अविद्वांसः। कथं ते आत्मानं नित्यं हिंसन्ति। अविद्यादोषेण विद्यमानस्याऽऽत्मनस्तिरस्करणात्। विद्यमानस्याऽऽत्मनो यत्कार्यं फलं अजरामरत्वादिसंवेदनलक्षणं, तत् हतस्येव तिरोभूतं भवतीति प्राकृता अविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते। तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते। शंकर.

(२) इदानीं स्वर्गादिप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि ये कुर्वन्ति ते निन्द्यन्ते — असुर्या नामेति।

ये के चात्महनो जनाः, आत्मानं घ्नन्ति ये जनास्ते आत्महनः। आत्मानं च ते घ्नन्ति ये स्वर्गप्राप्तिहेतूनि कर्माणि कुर्वन्ति। ते हि जनित्वा म्रियन्ते मृत्वा च जायन्ते। एवमहर्निशं नाशं प्राप्नुवन्ति।

* उवट.

(३) नामेति प्रसिद्धौ। असुरस्वभावानुभाव्या निरयसंज्ञिता लोकाः सन्तीति शास्त्रप्रसिद्धमिति भावः। तान्विशिनष्टि—अन्धेन तमसाऽऽवृता इति। अन्धेन अतिगाढेन तमसा अन्धकारेण आवृता व्याप्ताः। आलोकप्रसङ्गरहिता इति भावः।

तान्, पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गरौरवादिसंज्ञितान्निरयान्निरन्तरं गच्छन्तीति भावः।

† नारायण.

(४) सुष्ठुरमणविरुद्धत्वादसुराणां प्राप्यत्वाच्चासुर्याः। 'न च रमन्त्यहो असदुपासनयाऽऽत्महनः' इत्युक्तत्वात्। 'महादुःखैकहेतुत्वात्प्राप्यत्वादसुरैस्तथा। असुर्या नाम ते लोकास्तान्यान्ति विमुखा हरौ॥' इति वामने। ये के चेत्यनेन नियम उक्तः। 'नियमेन तमो यान्ति सर्वेऽपि विमुखा हरौ' इति च।

मध्व.

(५) नाम प्रसिद्धम्। ते ये, यत्तदोर्व्यत्ययः।

$ महीधर.

* शेषं शंकरवत्। अशेषसंदर्भतात्पर्यं शंकरवद्भाति।

† शेषं शंकरवत्। व्याख्यानगतान्धकारालोकशब्दौ अज्ञानज्ञानपरावेवेति भासते।

$ शेषं शंकरोवटयोः समन्वयपरम्।

आत्मस्वरूपम्

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत्।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति॥

(१) यस्याऽऽत्मनो हननादविद्वांसः संसरन्ति, तद्विपर्ययेण विद्वांसो जना मुच्यन्ते, ते नात्महनः, तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते—अनेजदिति। अनेजत् न एजत्। एजृ कम्पने। कम्पनं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिः, तद्वर्जितं, सर्वदैकरूपमित्यर्थः। तच्चैकं सर्वभूतेषु। मनसः संकल्पादिलक्षणाज्जवीयो जववत्तरम्। कथं विरुद्धमुच्यते—ध्रुवं निश्चलमिदं, मनसो जवीय इति च। नैष दोषः। निरुपाध्युपाधिमत्त्वेनोपपत्तेः। तत्र निरुपाधिकेन स्वेन रूपेणोच्यते अनेजदेकमिति। मनसोऽन्तःकरणस्य संकल्पविकल्पलक्षणस्योपाधेरनुवर्तनादिह देहस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरगमनं संकल्पेन क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनसो जविष्ठत्वं लोके प्रसिद्धम्। तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादीन्द्रुतं गच्छति सति प्रथमं प्राप्त इवाऽऽत्मचैतन्यावभासो गृह्यते, अतो मनसो जवीय इत्याह। नैनद्देवाः, द्योतनाद्देवाश्चक्षुरादीनीन्द्रियाणि एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाऽऽप्नुवन्। न प्राप्तवन्तः।

यस्माज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत् पूर्वमेव गतं, व्योमवद्व्यापित्वात्। सर्वव्यापि तत् आत्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीव, अविवेकिनां मूढानामनेकमिव च प्रतिदेहं प्रत्यवभासते इत्येतदाह — तद्धावतः द्रुतं गच्छतः अन्यान् आत्मविलक्षणान्मनोवागिन्द्रियप्रभृतीन् अत्येति अतीत्य गच्छतीव। इवार्थं स्वयमेव दर्शयति—तिष्ठदिति। स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः। तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे मातरिश्वा, मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः, यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि च, यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितृ, स मातरिश्वा। अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि, अग्न्यादित्यपर्जन्यादीनां ज्वलन-

(१) ईउ. ४; शुसं. ४०।४ मर्षत् (मर्शत्).

दहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि, दधाति विभजतीत्यर्थः । धारयतीति वा । शंकर.

(२) इदानीमधस्तनयमनियमवतां मुमुक्षूणां यथाभूतं परब्रह्म आत्मत्वेनोपास्यं तदाह — एकमद्वितीयं विज्ञानघनरूपेण ।

मनस्तावच्छीघ्रं भवति, ततोऽपि शीघ्रतरं, प्रसवदानेन कारणभूतत्वात् । नैनद्देवा अप्नुवन् न चैतत्तत्त्वं देवा अपि प्राप्तुं शक्ताः, सूक्ष्मत्वात् । पूर्वमर्शत् । रिशतिर्हिंसाकर्मा । अविनश्यदास्ते, अनादिनिधनमित्यर्थः । तद्धावतः, तदः स्थाने यदो वृत्तिरुद्देश्यत्वात् । यच्च धावतोऽन्यान्पुरुषादीनत्येति अतिक्रम्य गच्छति । तथा च तिष्ठत् सर्वत्र स्थितम् । सर्वशक्तित्वं सर्वगतत्वं चानेन व्याख्यायते । तस्मिन्नपः । अत्रापि यदो वृत्तिः । अ(य)स्मिंश्चापः कर्माणि मातरिश्वा वायुः दधाति स्थापयति । सर्वाणि कर्माणि यज्ञदानहोमादीनि समिष्टयजूंषि वायौ स्थाप्यन्ते । 'स्वाहा वातेधा' इति वायोः प्रतिष्ठत्वाभिधानात् । समष्टिव्यष्टिरूपो ह्यसाविति वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति । यागहोमादीनां परमं निधानमित्यर्थः । * उवट.

(३) एकं प्रधानतमम् । स्वाधिकसमानद्वितीयरहितमिति वा । परमसाम्यमापन्ना अपि मुक्ता ईशाधीना एवेति भावः । निष्कम्पं वेगवत्तरं चेति विरोधः प्रतीयते । परिहारस्तु, विभुत्वाद्वस्तुतो नैजति, तत एव मनसो गोचरदेशे वर्तत इति मनसो जवीय इत्युपचर्यत इति । किञ्च देवा ब्रह्मरुद्रादयः । पूर्वमर्षत्, प्रागेव सर्वान्देवान्प्राप्नुवदित्यर्थः । पूर्वमेव प्राप्तं, न प्राप्नुवन्निति च विरोधः । विभुतया प्राप्तमपि कर्मसंकुचितज्ञानाः क्षेत्रज्ञा आचार्योपदेशमन्तरेण स्वबुद्धया नाऽऽप्नुवन्तीति परिहारः ।

तस्मिन्सर्वावासेऽवस्थितो मातरिश्वा वायुः । अप इत्युपलक्षणं, पयोधरग्रहनक्षत्रतारकादिकं बिभर्तीत्यर्थः । सर्वाधारभूतेन सर्वेश्वरेण विधृतो वायुस्तत्सत्तयैव बिभर्तीत्यभिप्रायः । नारायण.

(४) 'अनेजन्निर्भयत्वात्तदेकं प्राधान्यतस्तथा । सम्यग्ज्ञातुमशक्यत्वादगम्यं तत्सुरैरपि । स्वयं तु सर्वानगमत्पूर्वमेव स्वभावतः । अचिन्त्यशक्तितश्चैव सर्वगत्वाच्च तत्परम् । द्रवतोऽत्येति संतिष्ठत्तस्मिन्कर्माण्यधान्मरुत् । मारुत्येव यतश्चेष्टा सर्वा तां हरयेऽर्पयेत् ॥' इति ब्रह्माण्डे । ऋष ज्ञाने । मध्व.

(५) आप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता आपः कर्माणि । 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' इति क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च । * महीधर.

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥

(१) न मन्त्राणां जामितास्तीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—तदेजतीति । तत् आत्मतत्त्वं यत्प्रकृतं, तदेजति चलति, तदेव च नैजति स्वतो नैव चलति, स्वतोऽचलमेव सच्चलतीवेत्यर्थः । किञ्च तद्दूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वाद्दूर इव । तत् उ अन्तिक इति च्छेदः । तद्वन्तिके समीपेऽत्यन्तमेव विदुषामात्मत्वात् । न केवलं दूरेऽन्तिके च । तदन्तः अभ्यन्तरे अस्य सर्वस्य 'य आत्मा सर्वान्तरः' इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य तत् उ अपि सर्वस्यास्य बाह्यतः, व्यापकत्वादाकाशवत् । निरतिशयसूक्ष्मत्वादन्तः । 'प्रज्ञानघन एव' इति च शासनान्निरन्तरं च । शंकर.

(२) एवं कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य अथेदानीं कार्यरूपेणोद्दिशति — तदेजति । तदेव सर्वप्राणिरूपेणावस्थितं सदेजति कम्पवद्भवति क्रियावद्भवति । तन्नैजति तदेव च न चलति स्थावररूपावस्थितं सत् । तद्दूरे तदेव च दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेणावस्थितम् । तत् उ अन्तिके । उः समुच्चये । तदेव च अन्तिके पृथिव्यादिरूपेणावस्थितम् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्येतद्दर्शनार्थो ग्रन्थः । तदन्तरस्य सर्वस्य । तदेव चास्य सर्वस्य प्राणिजातस्य विज्ञानघनरूपेणावस्थितं सदन्तर्मध्यत आस्ते । तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः । तदेव च सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य बाह्यतः जनरूपेणावस्थितमास्ते ।

* शेषं शंकरवत्.

* 'पूर्वमर्शत्' इति 'तस्मिन्नपः' इत्यादि च शंकरवत् उवटवच्च । 'तद्धावतः' इत्यत्र तच्छब्दार्थं उवटवत् । शेषं शंकरवत् ।

(१) ईउ. ५; शुसं. ४०।५; विज्ञान. ४।४।१९.

चेतनाचेतनरूपमनन्तं सर्वगं ब्रह्मेत्यर्थः। अस्या उपासनाया अर्चिराद्यनुचिन्तनं नास्तीत्येवं केचिदाहुः, इहैव ब्रह्मप्राप्तेः। * उवट.

(३) तदितरेषां गृहान्तर्वर्तिनां तदानीं बहिष्ठत्वं न संभवति, बहिर्वसतां च नान्तर्वर्तित्वमिति ब्रह्मणि वैचित्र्यमिति भावः। यद्यप्यणुषु नान्तर्वर्तिता संभवति, तथापि प्रतिघातादविभक्तदेशतया वर्तित्वमात्रेणान्तर्वर्तित्वोक्तिः। एवं बहिर्व्याप्तिरप्यविभुद्रव्यापेक्षयैव, न तु विभुद्रव्यापेक्षयापीति द्रष्टव्यम्। † नारायण.

(४) तदेजति तत एव एजत्यन्यत्। तत्स्वयं नैजति। 'ततो बिभेति सर्वोऽपि न बिभेति हरिः स्वयम्। सर्वगत्वात्स दूरे च बाह्येऽन्तश्च समीपगः॥' इति तत्त्वसंहितायाम्। मध्व.

आत्मदर्शनजन्यं निःश्रेयसम्

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति।
सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते॥

(१) यस्तु। यः परिव्राट् मुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि आत्मन्येवानुपश्यति, आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः। सर्वभूतेषु च तेष्वेव च आत्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानं आत्मत्वेन, यथाऽस्य देहस्य कार्यकरणसंघातस्यात्माऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेतयिता केवलो निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवाऽऽत्मेति सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति स ततस्तस्मादेव दर्शनान्न विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति। प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम्। सर्वा हि घृणाऽऽत्मनोऽन्यद्दुष्टं पश्यतो भवति, आत्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्तमर्थान्तरमस्तीति प्राप्तमेव, ततो न विजुगुप्सत इति। शंकर.

(२) सर्वभूतेषु चात्मानं अवस्थितं तद्व्यतिरिक्तं (न) पश्यति। ततो न विचिकित्सति न संशेते। एवं पश्यतो योगिनः परब्रह्मरूपाण्यात्मसंस्थानि भवन्ति विज्ञानघनानन्दैकत्वादिति। अतो विचारात् न(?) विनिवर्तते। * उवट.

(३) एवं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्तम्। अथ सर्वं जगद्ब्रह्मात्मकमित्यनुसंधानस्यैहिकं प्रयोजनमाह—यः परमात्मज्ञानाधिकृतः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि आत्मन्येव परमात्मन्येव अनुस्यूतानि पश्यति ध्यायतीत्यर्थः। पृथिव्यादिध्रियमाणमपि तन्मुखेन परमात्मन्येव स्थितमित्येवकाराभिप्रायः। तुशब्देनास्याऽधिकारिणो माहात्म्यविशेषो द्योत्यते। किञ्च सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं परमात्मानं यः पश्यतीति। इदं व्याप्तिमात्रपरम्। परमपुरुषस्याऽनन्याधारत्वादिति भावः। यच्छब्दस्य स इति प्रतिनिर्देशोऽध्याहार्यः। स उक्तविधज्ञानी। ततस्तेषु, सप्तम्यर्थे तसिः। ब्रह्मात्मकतया दृष्टेषु सर्वेषु भूतेष्वित्यर्थः। न विजुगुप्सते कुतश्चिदपि न बीभत्सते। स्वात्मविभूतिन्यायेन क्वचिदपि निन्दां न करोतीति भावः।

नारायण.

(४)'सर्वगं परमात्मानं सर्वं च परमात्मनि। यः पश्येत्स भयाभावान्नात्मानं गोप्तुमिच्छति॥' इति सौकरायणश्रुतिः। मध्व.

(५) अथोपासनप्रकारमाह — यस्तु। अत आत्मज्ञस्य विचारनिवृत्तिः।

§ महीधर.

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥

(१) इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह — यस्मिन्सर्वाणि भूतानि। यस्मिन्काले यथोक्तात्मनि वा, तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्शनादात्मैवाऽभूत् आत्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तु विजानतः तत्र तस्मिन्काले, तत्रात्मनि वा, को मोहः कः शोकः। शोकश्च मोहश्च कामकर्मबीजमजानतो भवति, न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं

---

* महीधर. अर्थद्वयं, शंकरवत् उवटवच्च।

† शेषं शंकरवत्।

(१) ईड. ६ ; शुसं. ४०१६ त्मन्येवा (त्मन्नेवा) विजुगुप्सते (विचिकित्सति); विज्ञान. १।२।१.

* शेषं शंकरवत्।

§ 'ततो न' इत्यादि उवटवत्। शेषं शंकरवत्।

(१) ईड. ७ ; शुसं. ४०१७ ; ब्रशंकर. १।१।४, १।४।२२, २।१।१, ४।३।१४; निंबार्क. १।१।३१ को मोहः कः शोकः (कः शोकः को मोहः); विज्ञान. १।२।१.

पश्यतः । को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययोराक्षेपेणासंभवप्रदर्शनात्सकारणस्य संसारस्याऽत्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ।

* शंकर.

(२) 'तत्र को मोहः' इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति । ब्रशंकर. १।१।४

(३) एवं वैयधिकरण्येनोक्तं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं सामानाधिकरण्येनापि द्रढयंस्तदनुध्यानस्य सद्यः शोकनिवर्तकत्वमाह—यस्मिन्प्रणिधानसमये विजानत 'ईशावास्यम्' इत्यारभ्य 'ततो न विजुगुप्सते' इत्यन्तेनोपदिष्टं स्वतन्त्रं परतन्त्रं वस्तुभेदं यथोपदेशं विविच्य जानत इत्यर्थः । नन्वेवमत्यन्तभेदाभ्युपगमे सर्वाणि भूतान्यात्मैवाऽभूदिति सामानाधिकरण्यं भज्येतेत्याशङ्कावारणाय 'यस्य पृथिवी शरीरम्' (बृउ. ३।२।१३) 'यस्य शरीरम्' (बृउ. ३।७।३) इत्यादिघटकश्रुतिसिद्धसंबन्धविशेषमाह—एकत्वमनुपश्यत इति । आकृतिव्यक्त्योरिव गुणगुणिनोरिव चात्यन्तभिन्नयोरेव जगद्ब्रह्मणोरेकत्वं विभागानर्हसंबन्धविशेषं पश्यतो विशदमनुध्यायत इत्यर्थः । एवं च सर्वाणि भूतान्यात्मैवाऽभूदिति सर्वभूतशरीरकः प्रतीतोऽभूदित्यर्थः । तत्राऽऽदौ प्रणिधानसमये को मोहः, स्वतन्त्रत्वादिभ्रमादिलक्षणो मोहो न संभवति । कः शोकः, परमात्मविभूतितयाऽवगते सर्वस्मिन्निर्ममत्वसिद्धौ पुत्रादिमरणराज्यादिहरणादावपि न कश्चिच्छोकः स्यादित्यर्थः । नारायण.

(४) यस्मिन्परमात्मनि सर्वभूतानि, स परमात्मैव तत्र सर्वभूतेष्वभूत् । एवं सर्वभूतेष्वेकत्वेन परमात्मानं विजानतः को मोहः । 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि स आत्मा सर्वभूतगः । एवं सर्वत्र यो विष्णुं पश्येत्तस्य विजानतः । को मोहः कोऽथवा शोकः स विष्णुं पर्यगाद्यतः' इति पिप्पलादशाखायाम् । पूर्वोक्तानुवादेन शोकमोहाभावोऽपि विजानतश्चात्रोच्यते । अभ्यासश्च सर्वगतत्वस्य तात्पर्यद्योतनार्थः । मध्व.

* उवट., महीधर. शंकरवत् । 'यस्मिन्' 'तत्र' इत्यनयोः शंकरकृतद्वितीयार्थो न कृतः । निंबार्क. सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं वाक्यार्थः ।

परमात्मस्वरूपम्

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥

(१) योऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा, स स्वेन रूपेण किंलक्षण इत्याहायं मन्त्रः । स पर्यगात्स यथोक्त आत्मा पर्यगात्परि समन्तादगाद्गतवान् आकाशवद्व्यापीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मद्दीप्तिमानित्यर्थः । अकायं अशरीरः, लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अव्रणं अक्षतम् । अस्नाविरं, स्नावाः शिरा यस्मिन्न विद्यन्ते इत्यस्नाविरम् । अव्रणमस्नाविरमित्याभ्यां स्थूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्धं निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरीरप्रतिषेधः । अपापविद्धं धर्माधर्मादिपापवर्जितम् । शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुंलिगत्वेन परिणेयानि, स पर्यगादित्युपक्रम्य कविर्मनीषीत्यादिना पुंलिगत्वेनोपसंहारात् । कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनस ईषिता, सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषां परि उपरि भवतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति, येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स नित्यमुक्त ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञत्वाद्यथातथाभावो याथातथ्यं तस्माद्यथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान्कर्तव्यपदार्थान्व्यदधाद्विहितवान्, यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः । शंकर.

(२) य एवमात्मानमुपास्ते स पर्यगात्परिगच्छति शुक्रं शुक्लं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्तिम् । अकायं, न विद्यते कायः शरीरं यस्य स तथोक्तः । अव्रणं कायरहितत्वादेव अस्नाविरं स्नायुरहितमकायत्वादेव, शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिः अपापविद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसंस्पृष्टम् । अकायमव्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तानि 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यते' इत्यदोषः । इत्थंभूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथात्मोपासनायुक्तस्य फलमाह—यश्च कविः

(१) ईउ. ८ ; शुसं. ४०।८ ; ब्रशंकर. १।१।४; रामानुज. १।१।४; श्रीकर. १।१।१२, १।३।२; विज्ञान. २।२।२९.

क्रान्तदर्शनः, मनीषी मेधावी, परिभूः सर्वतो भविता विज्ञानबलात्, स्वयंभूः स्वयं ज्ञानबलाद्ब्रह्मरूपेण भविता, स याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाद्यथास्वरूपमर्थान्विहितवान् त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धैरर्थैश्चेतनाचेतनैरुपभोगं कृतवान् । शाश्वतीभ्योऽनन्ताभ्यः समाभ्योऽर्थाय, अनन्तवर्षप्राप्तये च कर्म कृतवान् । ननु कर्मजाड्याल्लोकः कर्मवान् भवति । सत्यम् । आत्मसंस्कारकं तु कर्म ब्रह्मभावजनकं स्यात् । तस्मात्सोऽपि गच्छति शुक्रमकायं ब्रह्म इति । * उवट.

(३) पुनरप्येनमीशेशितव्यवेदिनं वेदितव्येश्वरस्वहेयशोधनेन विशिष्टज्ञानयोगादिकमप्युपदिशति --यः सर्वभूतान्तरात्मब्रह्मदर्शी स पर्यगात्प्राप्नुयादित्यर्थः । यद्वा, - समाधिलब्धेनानुभवेन प्राप्नुयादिति सिद्धानुवादः । शुक्रमवदातं स्वप्रकाशमित्यर्थः । अकायं, सर्वशरीरकमपि कर्मकृतहेयशरीररहितमित्यर्थः । न तु दिव्यमङ्गलविग्रहरहितमित्यर्थः । शुद्धं अनाघ्राताज्ञानादिदोषगन्धम् । अशनपानादिषडूर्मिरहितं च । अपापविद्धम् । अज्ञानादेः कार्यकरणभूतैः पुण्यपापरूपकर्मभिरलीढमित्यर्थः । एवमहेयहेयप्रत्यनीकं परमात्मानं स विद्वान्पर्यगादिति पूर्वेण संबन्धः । एवंरूपः परमात्मा प्राप्यः, प्रापकः, उपास्यश्च यस्य तं ब्रह्मविदं विशिनष्टि--कविः, व्यासादिवद्ब्रह्मस्वरूपदिव्यगुणादिप्रकाशकप्रबन्धविशेषाणां निर्मातेत्यर्थः । अथ वा, क्रान्तदर्शी । अथ ज्ञानयोगसाध्यप्रत्यगात्मसाक्षात्कारहेतुभूतं जीवात्मयोगमाह--मनीषी, मनस ईशित्री बुद्धिर्मनीषा, तद्वान्मनीषी भगवत्स्वरूपगुणस्मृत्यभ्यासेन तदितरविषयवैराग्येण च प्रतिष्ठितप्रज्ञ इत्यर्थः । परिभूः, कामक्रोधादीन्परिभवतीति परिभूः । अनेन विरोधिनिवृत्तिरूपयोगाङ्गसेवनमुक्तम् । योगाभ्यासफलमाह — स्वयंभूः । अन्यनिरपेक्षसत्ताकः सुखरूपतया स्वात्मदर्शीति यावत् । याथातथ्यतः यथावद्विविच्य । अर्थान्प्रष्टव्यार्थान्, 'तस्य वाचकः प्रणवस्तज्जपस्तदर्थभावनम्' इतिसूत्रोक्तान्व्यदधाद्धृदयेन धृतवानित्यर्थः । सर्वान्तरायप्रशमनार्थमिति भावः । यद्वा, शुक्रमित्यादि द्वितीयान्तपदजातं परिशुद्धजीवपरम् । तमपि स परमात्मा पर्यगात्परितो व्याप्य स्थितः इति प्रथमान्तपदजातं परमात्मपरं योजनीयम् । तथा हि--कविः सर्वदर्शी, श्रीपञ्चरात्रादिप्रणेतेति वा । मनीषी मनःप्रभृतीनां जीवकरणानां नियन्ता । परितो भवतीति परिभूः सर्वव्यापी । स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः 'बहुधा विजायते' इतिश्रुत्युक्तप्रसिद्धावतारशाली । अर्थान्कार्यपदार्थान् शाश्वतीभ्यः समाभ्यो यावद्विलयमवस्थातुं याथातथ्यतो यथावद्विविच्योत्पादितवान्, न पुनरैन्द्रजालिकत्वेन बलं प्रकाशितवानिति भावः । नारायण.

(४) 'शुक्रं तच्छोकराहित्यादव्रणं नित्यपूर्णतः । पावनत्वात्सदा शुद्धमकायं लिङ्गवर्जनात् । स्थूलदेहस्य राहित्यादस्नाविरमुदाहृतम् । एवंभूतोऽपि सार्वज्ञ्यात्कविरित्येव शब्द्यते । ब्रह्मादिसर्वमनसां प्रकृतेर्मनसोऽपि च । ईशितृत्वान्मनीषी स परिभूः सर्वतो वरः । सदानन्याश्रयत्वाच्च स्वयंभूः परिकीर्तितः । स सत्यं जगदेतादृङ्नित्यमेव प्रवाहतः । अनाद्यनन्तकालेषु प्रवाहैकप्रकारतः । नियमेनैव ससृजे भगवान्पुरुषोत्तमः ॥

'सज्ज्ञानानन्दशीर्षोऽसौ सज्ज्ञानानन्दबाहुकः । सज्ज्ञानानन्ददेहश्च सज्ज्ञानानन्दपादवान् । एवंभूतो महाविष्णुर्यथार्थं जगदीदृशम् । अनाद्यनन्तकालीनं ससर्जात्मेच्छया प्रभुः ॥' इति वाराहे । मध्व.

[ततश्चायं मन्त्रार्थः । पूर्वमन्त्रे ज्ञानिनः शोकाद्यभाव उक्तः, तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामाह—स पर्यगादिति । यतो ज्ञानी परमेश्वरप्रसादाद्विष्णुं पयगात् सम्यक्प्राप्नोत्येव । परमेश्वरसारूप्यलक्षणां गतिं गतो भवतीति यावत् । अतः शोकाद्यभावो युक्तः । परमेश्वरसारूप्येऽपि कुतस्तदभावः, राजादिसारूप्यवतस्तदभावादित्यत उक्त — शुक्रमिति । शुचं शोकं रहति त्यजतीति शुक्रम् । शोकादिरहितब्रह्मसारूप्यं गतस्य शोकाद्यभावो युक्त इति भावः । ब्रह्मणः शोकादिराहित्यमेव कुतः, यतोऽकायम् । शोकहेतुलिङ्गदेहवर्जितम् । तथा अस्नाविरं स्नावोपलक्षितसप्तधातुमयस्थूलशरीरवर्जितम् । अकायत्वादिकमपि कुतः, यतोऽपापविद्धं देहारम्भकपापशून्यम् । तदपि कुतः, यतः शुद्धं जगत्पावित्र्यनिमित्तम् । न ह्येवंभूते पापं संभावनार्हम् । किंच यतोऽव्रणं नित्यत्व(त्वे ?)-सत्यानन्दादिगुणपूर्णं, अतोऽपि शुक्रम् । ननु ब्रह्मणो

* महीधर. अर्थद्वयं, शंकरवत् उवटवच्च ।

देहशून्यत्वे श्रुत्यादिसिद्धसर्वज्ञजगत्सर्जनादिविरोधः, तस्य देहसापेक्षताया घटादौ दृष्टत्वादित्यतः — कविरित्याद्युत्तरार्धः। तत्रादौ सज्ज्ञानानन्ददेहवानित्युपस्कर्तव्यम्। यतः सज्ज्ञानानन्ददेहवान् अतोऽर्थान्महदादीन्व्यदधात् उत्पादयामास। स्थित्याद्युपलक्षणमेतत्। ननु जगदारोपाधिष्ठानत्वरूपजगत्स्रष्टृत्वस्य शरीरानपेक्षत्वात्किं तदङ्गीकारेण, इत्यतोऽर्थान्विशिनष्टि — याथातथ्यत इति। तृतीयान्तात्तसिः। वर्तमानानिति शेषः। अबाधितप्रत्यक्षादिसिद्धतया याथार्थ्येन वर्तमानानित्यर्थः। न च अदेहत्वस्य जगत्सृष्ट्यादेश्च कालभेदेन व्यवस्था। जगत्सृष्ट्यादिप्रवाहस्य अनाद्यनन्ततया प्रमितत्वात्। तदेतदुक्तं—शाश्वतीभ्यः समाभ्य इति। पञ्चमी सप्तम्यर्थे। अनाद्यनन्तवत्सरेषु व्यदधात्। सज्ज्ञानाद्यात्मकदेहवत्त्वमन्येषामविद्यमानं परमेश्वरस्योपपादयितुं सार्वज्ञ्यादिमाहात्म्यमुक्तं कविरित्यादिविशेषणैः। कविः सर्वज्ञः। मनीषी रमाब्रह्मादिमनसामीशिता। परिभवति सर्वं वशीकरोति इति परिभूः सर्वतो वरः। स्वयमेव परमनपेक्ष्य भवतीति स्वयंभूः सदाऽनन्याश्रय इति।

रघुनाथतीर्थीया]

(५) 'कविर्मनीषी' इत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चस्य स्वप्नव्यावृत्तयाथार्थ्यसिद्धेश्चेति।

विज्ञान. २।२।२९

विद्याकर्मणोः समुच्चयः

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः॥

(१) अत्राद्येन मन्त्रेण सर्वैषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठा उक्ता प्रथमो वेदार्थः 'ईशावास्य ... मा गृधः' इति। अज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठाऽसंभवे 'कुर्वन्नेवेह' इति कर्मनिष्ठा उक्ता द्वितीयो वेदार्थः। ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्यः 'असुर्या नाम ते' इत्यादिनाऽविद्वन्निन्दाद्वारेणाऽऽत्मनो याथात्म्यं 'स पर्यगात्' इत्येतदन्तैर्मन्त्रैरुपदिष्टम्। ते ह्यत्राऽधिकृताः, न कामिन इति। ये तु कर्मिणः कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवस्तेभ्य इदमुच्यते — अन्धं तम इत्यादि। कथं पुनरेवमवगम्यते न तु सर्वेषामिति, उच्यते— अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाऽभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥' इति यदात्मैकत्वविज्ञानं तन्न केनचित्कर्मणा, ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचीषति। इह तु समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते। तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते। यद्दैवं वित्तं देवताविषयं ज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम्। 'विद्यया देवलोकः' इति पृथक्फलश्रवणात्। तयोर्ज्ञानकर्मणोरिह एकैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिचीषया, न निन्दापरैव। एकैकस्य पृथक्फलश्रवणात्। 'विद्यया तदारोहन्ति' 'विद्यया देवलोकः' 'न तत्र दक्षिणा यन्ति' 'कर्मणा पितृलोकः' इति। न हि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात्।

तत्रान्धं तमोऽदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति। के, येऽविद्यां विद्याया अन्याऽविद्या, तां, कर्मेत्यर्थः। कर्मणो विद्याविरोधित्वात्। तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणामेव केवलामुपासते, तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः। ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति। के, कर्म हित्वा ये उ ये तु विद्यायामेव देवताज्ञान एव रता अभिरताः।

* शंकर.

(२) इवोऽनर्थकः। विद्यायामेव रताः आत्मज्ञान एवाकृतकर्माणो रता नराः। + उवट.

(३) एवं विचित्रशक्तिकपरमात्मविषयां कर्मयोगाद्यङ्गि(ङ्ग)कां विद्यामुपदिश्यानन्तरं त्रिभिर्मन्त्रैः केवलकर्मावलम्बिनः केवलविद्यावलम्बिनश्च पुरुषान्विनिन्दन् वर्णाश्रमधर्मानुगृहीतया विद्ययैव निःश्रेयसावाप्तिमाह— ये भोगैश्वर्यप्रसक्ता अविद्यां विद्यान्यां क्रियां, केवलं कर्मेत्यर्थः। विद्याविधुरं कर्मेति यावत्। अन्धं तमोऽतिगाढं तमः, अज्ञानमित्यर्थः। त्रिवर्गाभिसङ्गाक्रान्त-

(१) ईउ. ९; शुसं. ४०।१२.

* महीधर. शंकरवत्। विद्यापदं आत्मज्ञानपरं उवटवत् व्युत्पाद्य देवताज्ञानमिति तन्निष्कर्षं पुनः कथयति शंकरोवटयोर्विरोधपरिहारार्थम्।

+ शेषं शंकरवत्।

रीयं नरकमन्धं तमो वा । य उ विद्यायां रताः । उकार उत्तरपदेनान्वेतव्यः । स्वाधिकारोचितकर्मपरित्यागेन विद्यायामेव रताः । ते ततः कर्ममात्रनिष्ठाः प्राप्यादन्धतमसाद्भूय इव तमस्तदधिकमज्ञानं प्रविशन्ति । इवशब्दस्तमस इयत्ताया दुर्ग्रहत्वं द्योतयति ।

नारायण.

(४) 'अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम् । ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः ॥'

मध्व.

['अन्धं तमः प्रविशन्ति' इत्यादिमन्त्रान् अप्रतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय स्मृत्यैव व्याचष्टे— अन्यथोपासका इति । यथावत्परमात्मज्ञानं मोक्षसाधनमित्युक्तम् । न केवलं तत् । किं नाम, अन्यथाज्ञाननिन्दासमुचितमेव, इत्येतदर्थप्रतिपादकमाद्यमन्त्रत्रयम् । तत्र तावद्यथावज्ज्ञानस्यैव अन्यथाज्ञाननिन्दाया अप्यावश्यकत्वोपपादनाय अन्यथाज्ञानस्योक्तमसुर्यलोकसाधनत्वमनूद्य अन्यथाज्ञानाऽनिन्दनस्य ततोऽधिकानर्थसाधनत्वं आद्येन मन्त्रेणोच्यते । तस्यार्थोऽन्यथेति । उपासकाः, विष्णोरिति शेषः । सर्वत्र ज्ञानशब्दस्योपासनापर्यन्तत्वाद्यामिश्रोक्तिः । तत्र अविद्यापदं विषयिवाचकं विषयस्यान्यथाकारस्य लक्षकमित्यभिप्रेत्य 'अविद्यामुपासते' इत्येतत् 'अन्यथोपासकाः' इति व्याख्यातम् । ततः अन्यथाज्ञानिप्राप्यात्तमसोऽधिकमिव । इवार्थमाह— व्यक्तमिति । उशब्दोऽवधारणार्थः विद्यायामित्यनेन संबध्यते । तेन विद्यायां यथार्थज्ञाने एव रताः, न त्वन्यथाज्ञाननिन्दां कुर्वन्तीत्येषोऽर्थो लभ्यते । अत उक्तं तेषामनिन्दका इति । जयतीर्थीया]

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥

(१) तत्रावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह । अन्यथा फलवदफलवतोः संनिहितयोरङ्गाङ्गितैव स्यादित्यर्थः — अन्यदेवेत्यादि । अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदन्ति । 'विद्यया देवलोकः' 'विद्यया तदारोहन्ति' इति श्रुतेः । अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा क्रियते 'कर्मणा पितृलोकः' इति श्रुतेः । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनम् । ये आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः । तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ।

* शंकर.

(२) अन्यदेव फलमाहुः— विद्याया आत्मज्ञानात् । अविद्यायाः कर्मणः । उवट.

(३) किं तर्हि मोक्षसाधनमित्यत्राह— विद्ययेति पञ्चम्यर्थे तृतीया । यथाश्रुतेऽन्यशब्दानन्वयात्, 'अन्यदेवाहुः संभवात्' इति वक्ष्यमाणानुरोधाच्च । तथा च विद्यायाः कर्मरहितविद्यातः अन्यन्मोक्षसाधनमित्याहुः । उपनिषद इति शेषः । अविद्यया अविद्यायाः ब्रह्मविद्याविधुरकर्मणः अन्यदेव मोक्षसाधनमित्याहुः । ये पूर्वाचार्यास्ते प्रणिपातादिभिः सम्यगुपसन्नानामस्माकं तन्मोक्षसाधनं विचचक्षिरे विविच्योपदिदिशुः । तेषां धीराणां धीमतां परमात्मध्यानपराणां, वचनमित्यध्याहार्यम् । यद्वा धीराणामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तेभ्यो धीरेभ्य इति योज्यम् । नटस्य शृणोतीतिवत् ।

नारायण.

[१]विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

(१) यत एवमतो विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तदेतदुभयं सह एकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयकारिण एव एकपुरुषार्थसंबन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते — अविद्यया कर्मणा अग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुभयं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्यया देवताज्ञानेन अमृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तद्ध्यमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनम् । शंकर.

---

(१) ईउ. १०; शुसं. ४०।१३ विद्यया (विद्यायाः) रविद्यया (रविद्यायाः).

* महीधर. शकरवत् । शंकरोवटयोरेकतात्पर्यं सूचयति पूर्ववत् ।

(१) ईउ. ११; शुसं. ४०।१४; रामानुज. १।१।१ (पृ. १२); श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ४५), ३।४।३३; श्रीकर. १।१।१ (पृ. १५), १।४।२२ (पृ. १७६), ३।३।८, ३।४।२५, ३३, ४।१।१६; विज्ञान. १।१।१ (पृ. १६), ३।४।५, ८, ३३, ३५.

(२) विद्यां च आत्मज्ञानं च अविद्यां कर्म च यस्तदुभयं वेद जानाति सह एकीभूतं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतम्। अथ कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं च एकीकृत्य अविद्यया कर्मकाण्डेन मृत्युं तीर्त्वा उत्तीर्य कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया ब्रह्मपरिज्ञानेनामृतत्वं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति। उवट.

(३) अन्यदिति सामान्येनोक्तं मोक्षसाधनं विवृणोति —– 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति मन्त्रे कर्मयोगस्य प्रत्यगात्मदर्शनद्वारा परभक्त्युत्पादकत्वमुक्तम्। इह भक्तियोगेन विदुषा पूर्वोक्तकर्मयोगवेषं परित्यज्य अहरहरनुष्ठीयमानानां नित्यनैमित्तिककर्मणां कल्मषनिबर्हणद्वारा भक्त्युपचायकत्वमुच्यते। सहशब्दस्वारस्यात्। अतो न पुनरुक्तता। यो यथावस्थितविद्योपदेशवान् विद्यां ब्रह्मोपासनरूपां तदङ्गभूतकर्मरूपामविद्यां च एतदुभयं सह वेद अङ्गाङ्गिभावेन सहानुष्ठेयं वेदेत्यर्थः। अविद्यया विद्याङ्गतया चोदितेन कर्मणा मृत्युं विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूतं पुण्यपापरूपं प्राक्तनं कर्म तीर्त्वा निर्विशेषमुल्लङ्घ्य विद्यया परमात्मोपासनरूपया अमृतमश्नुते। मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः। तीर्त्वेत्यत्रोपायविरोधितरणमुच्यते। अमृतमश्नुत इत्युपेयब्रह्मप्राप्तिविरोधिभूतेभ्यः सर्वपापेभ्यो मोक्ष इति भेदः।

नारायण.

(४) 'तस्माद्यथास्वरूपं तु नारायणमनामयम्। अयथार्थस्य निन्दां च ये विदुः सह सज्जनाः। ते निन्द्याऽयथार्थस्य दुःखाऽज्ञानादिरूपिणः। दुःखाऽज्ञानादिसंतीर्णाः सुखज्ञानादिरूपिणः। यथार्थस्य परिज्ञानात्सुखज्ञानादिरूपताम्। यान्ति'। * मध्व.

(५) सह वेद —– कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमित्यर्थः। § महीधर.

(६) तस्माद्विद्यां चाविद्यां चेत्यादिपरब्रह्मप्रकरणस्थवाक्यविरोधात्सर्वकर्माणि संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्याधुनिकानां विधिकल्पनं कुकल्पनमेवेति द्रष्टव्यम्। १।१।१ (पृ. १६)

* नवमैकादशमन्त्रद्वयव्याख्यानं एकादशमन्त्रव्याख्यामुखेन सूचयति।

§ शेषं शंकरवत्।

योगारुरुक्षुयुञ्जमानयोगारूढरूपाधिकारिभेदात्त्रिविधा विद्या भवति कर्माङ्गभूता, कर्मसमुच्चिता, प्रधाना चेति। तत्र कर्मकाण्डविचारप्रवृत्तेन जैमिनिना 'यदेव विद्यया करोति' 'विद्यां चाविद्यां च' इत्यादिश्रुत्यनुसारत आद्यविद्याद्वयस्यैव स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वं निराकृतमुक्तहेतुभिः। ३।४।८

विद्यया स्वनिष्पत्त्यर्थं कर्माऽपेक्ष्यते, किन्तु सहकारित्वेन च स्वफलोपकार्यङ्गतया चापेक्ष्यते 'विद्यां चाविद्यां च' इत्यादिवाक्येभ्यः। विज्ञान. ३।४।३३

व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चयः

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां॒ रताः॥

(१) अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते —– अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिं, संभवनं संभूतिः, सा यस्य कार्यस्य सा संभूतिः, तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिः कारणमविद्याऽव्याकृताख्या, तामसंभूतिमव्याकृताख्यां, प्रकृतिं, कारणमविद्यां कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ये, ते तदनुरूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति। ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति ये उ संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः। शंकर.

(२) इत उत्तरमुपासनामन्त्राः प्रोच्यन्ते। लोकायतिकाः प्रस्तूय विन्यन्ते। येषामेतद्दर्शनं, जलबुद्बुदवज्जीवाः, मदशक्तिवद्विज्ञानमिति। अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते। मृतस्य सतः पुनः संभवो नास्ति। अतः शरीरग्रहणाद(शरीरप्रहाणात्)साकं मुक्तिरेव। न हि विज्ञानात्मा कश्चिदनुच्छित्तिधर्माऽस्ति, यो यमनियमैः संबध्यते। एवं ये उपासते तेऽन्धं अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति। ततो भूय इव ते तमः, ततो बहुतरं, इवोऽनर्थकः, ते तमः प्रविशन्ति, ये उ, उकारः कर्मोपसंग्रहार्थीयः, ये संभूत्यामेव रताः। आत्मैवाऽस्मि, नान्यत्किञ्चिदस्तीत्ययमभिप्रायः। कर्मपराङ्मुखाय तत्कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोरसंभव इत्यय(इत्यर्थ)मभिप्रेत्य स्वबुद्धिमद्भुतां विभावयन्त आत्मज्ञान एव रताः। उवट.

(१) ईउ. १२; शुसं. ४०।९.

(३) एवं समाधिनिष्पत्तेर्नित्यनैमित्तिककर्मसाध्यत्वमुक्त्वाऽथ त्रिभिर्मन्त्रैर्निषिद्धनिवृत्तिरूपयोगाङ्गसाध्यत्वमाह—तत्र तावत्प्राग्वदेकैकमात्रं विनिन्दति— 'एतमितः प्रेत्याऽभिसंभविताऽस्मि' (छाउ. ३।१४।४) 'ब्रह्मलोकमभिसंभवामि' (छाउ. ८।१३।१) इत्यादिषु ब्रह्मप्राप्तिरूपाऽनुभूतिः संभूतिशब्देनोक्ता । इह तु समाधिरूपा संभूतिशब्देनोच्यते । असंभूतिशब्दस्तु समाध्यङ्गभूतां निषिद्धनिवृत्तिमाह । 'संभूतिं च विनाशं च' इत्युत्तरत्र विनाशशब्देनाऽसंभूतेरनुविधानात् । तथा च ये विद्याधिकारिणोऽसंभूतिमेव मानदम्भहिंसाऽस्तेयादीनां योगविरुद्धानां निवृत्तिमेवोपासते, निवृत्तिमात्रनिष्ठा इत्यर्थः । तेऽन्धं तमः प्रविशन्तीति पूर्ववदर्थः । ये पुनः समाधिरूपसंभूत्यामेव रतास्ते ततो भूय इव तमः प्रविशन्तीत्यर्थः । नारायण.

(४) 'एवं सृष्टिकर्तृत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति ये हरेः । तेऽपि यान्ति तमो घोरं तथा संहारकर्तृताम् । नाङ्गीकुर्वन्ति तेऽप्येवम् —॥' मध्व.

(५) (प्रथमार्धेन) * बौद्धाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । ये उ ये च संभूत्यामेव रताः, संभवत्यस्या इति संभूतिरात्मा, तत्रैवासक्ताः । × महीधर.

[१]अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥

(१) अधुना उभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह—अन्यदेवेति । अन्यदेव पृथगेवाहुः फलं संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनात् अणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं, व्याख्यातवन्त इत्यर्थः। तथा च अन्यदाहुरसंभवादसंभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनात् यदुक्तं 'अन्धं तमः प्रविशन्ति' इति । प्रकृतिलय इति च पौराणिकैरुच्यते । इत्येवं शुश्रुम धीराणां वचनं, ये नस्तद्विचचक्षिरे, व्याकृताऽव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः । + शंकर.

(२) संभवात्संभवपरिज्ञानात् । अन्यच्चाऽऽहुः फलमसंभवपरिज्ञानात् । नः अस्माकम् । * उवट.

[१]संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वाऽसंभूत्याऽमृतमश्नुते ॥

(१) यत एवमतः समुच्चयः संभूत्यसंभूत्युपासनयोर्युक्त एव, एकपुरुषार्थत्वाच्च, इत्याह —– संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन, विनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य सः, तेन । धर्मिणाऽभेदेनोच्यते विनाश इति । तेन तदुपासनेनानैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा । हिरण्यगर्भोपासनेन ह्यणिमादिप्राप्तिः फलम् । तेन अनैश्वर्यादिमृत्युमतीत्य, असंभूत्या अव्याकृतोपासनया अमृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते। संभूतिं च विनाशं चेत्यत्राऽवर्णलोपेन निर्देशो द्रष्टव्यः । प्रकृतिलयफलश्रुत्यनुरोधात् । शंकर.

(२) संभूतिं च समस्तस्य जगतः संभवैकहेतुं च परं ब्रह्म । विनाशं च विनाशिशरीरं च । यः योगी तदुभयं वेद जानाति । सह एकीभूतम् । शरीरग्रहणेन ज्ञानोत्पत्तिहेतूनि कर्माणि करोति । स विनाशेन विनाशिना शरीरेण । मृत्युं तीर्त्वा उत्तीर्य । संभूत्या आत्मविज्ञानेन । अमृतमश्नुते अमृतत्वमश्नातीत्यर्थः । उवट.

(३) अन्यदित्युक्तं विवृणोति —– संभूतिं, समाधिरूपब्रह्मानुभूतिं, विनाशं च योगविरोधिनां वर्जनं चेत्येतदुभयं यो विद्वानङ्गाङ्गिभावेन सह वेद, स विद्वान्विनाशेन, निषेव्यमाणेनेति शेषः । विरोधिनिवृत्तिरूपयोगाङ्गसेवनेनेत्यर्थः । मृत्युं समाधिविरोधिपापं तीर्त्वा अपाकृत्य निष्पन्नया संभूत्या अमृतमश्नुते । ब्रह्मप्राप्तिरूपां संभूतिमश्नुत इति भावः । नारायण.

(४) '—तस्मात्सर्वगुणात्मकम् । सर्वकर्तारमीशेशं सर्वसंहारकारकम् । यो वेद संहृतिज्ञानाद्देहबन्धाद्विमुच्यते । सुखज्ञानादिकर्तृत्वज्ञानात्तद्व्यक्तिमाप्नजेत् । सर्व-

---

* लोकायतिका इति वक्तव्यं, उवटवत्तन्मतोपन्याससंदर्भात् ।

× उवटवच्छंकरवच्च व्याख्याद्वयम् ।

+ नारायण. संभवाऽसंभवपदार्थौ पूर्वमन्त्रे उक्तौ । महीधर. शंकरवत् ।

(१) ईउ. १३; शुसं. ४०।१०.

* शेषं शंकरवत् ।

(१) ईउ. १४; शुसं. ४०।११. शंकरभिन्नेषु ऽसंभूत्या इत्यत्र संभूत्या इति पाठः ।

दोषविनिर्मुक्तं गुणरूपं जनार्दनम् । जानीयान्न गुणानां च भागहानिं प्रकल्पयेत् । न मुक्तानामपि हरेः साम्यं विष्णोरभिन्नताम् । न वै प्रचिन्तयेत्तस्माद्ब्रह्मादेः साम्यमेव वा । मानुषादिविरिञ्चान्तं तारतम्यं विमुक्तिगम् । ततो विष्णोः परोत्कर्षं सम्यग्ज्ञात्वा विमुच्यते ॥' इति कौर्मे । मध्व.

(५) अत्र विनाशशब्दद्वये अवर्णलोपो द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात् । अन्यदाहुरसंभवादित्युक्तेः ।

स योगी अविनाशेनाऽव्याकृतोपासनेन मृत्युं अनैश्वर्यं, अधर्मकामादिदोषजातं च तीर्त्वा अतिक्रम्य संभूत्या हिरण्यगर्भोपासनेन अमृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते । * महीधर.

आदित्यस्थसत्यात्मकपरमपुरुषप्राप्तिप्रार्थना

'हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्याऽपिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥

(१) तत्र निषेकादिश्मशानान्तं कर्म कुर्वञ्जिजीविषेद्यो विद्यया सह अपरब्रह्मविषयया । तदुक्तं 'विद्यां चाऽविद्यां च......ऽमृतमश्नुते' इति । तत्र केन मार्गेणाऽमृतत्वमश्नुत इत्युच्यते— 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' एतदुभयं सत्यं ब्रह्मोपासीनो यथोक्तकर्मकृच्च यः, सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं याचते — हिरण्मयेन पात्रेण । हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयमित्येतत् । तेन पात्रेणेवाऽपिधानभूतेन सत्यस्यैवाऽऽदित्यमण्डलस्थस्य ब्रह्मणोऽपिहितमाच्छादितं मुखं द्वारं, तत् हे पूषन् त्वं, अपावृणु अपसारय सत्यधर्माय, तव सत्यस्योपासनात्सत्यं धर्मो यस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा, तस्मै मह्यम् । अथ वा, यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठात्रे दृष्टये तव सत्यात्मन उपलब्धये । शंकर.

(२) इदानीमादित्योपासनमाह—यद्यपि, हिरण्मयरूपेण पात्रेण, येन रौप्यमयेन पात्रेण । पिबन्त्यस्मिन्नवस्थितान् रसान् रश्मय इति पात्रं मण्डलं, तेन पात्रेण मण्डलेन सत्यस्याऽविनाशिनः पुरुषस्याऽपिहितमन्तर्हितं मुखं शरीरम् । तथाऽपि यः असौ आदित्यः पुरुषः योगिभिरुपलक्ष्यते, सः असौ अहमस्मि । एतां चोपासनां कुर्यात् । ॐ खं ब्रह्म । ओमिति नामनिर्देशः । आकाशस्वरूपं ब्रह्म ध्यायेदात्मत्वेन । उवट.

(३) एवं साङ्गभगवद्भक्तिमुपदिश्य तन्निष्ठस्याऽनुसंधेयमन्त्रद्वयमुपदिशति— हे पूषन्नादित्यान्तर्यामिन् । यद्वा, पूषन् आश्रितपोषणस्वभावेत्यर्थः । सत्यस्य । सत्यशब्देन स्वरूपविकाररहितजीवात्मोच्यते । तस्य मुखं मुखवत् । अनेकेन्द्रियावष्टम्भकतया मुखसदृशं मन इत्यर्थः । हिरण्मयेन हिरण्यसदृशेन, भोग्यवर्गेणेति यावत् । पात्रेण परमात्मविषयकवृत्तिप्रतिरोधकेन अपिहितं आच्छादितम् । हृदि निहिते परमात्मनि निरुद्धवृत्तिकं जातमित्यर्थः । तज्जीवस्य मुखस्थानीयं मनो हृषीकाणामीशस्त्वमपावृणु निरस्ततिरोधानं कुर्वित्यर्थः । तत्कस्य हेतोस्तत्राऽऽह—सत्यधर्माय सत्यस्य जीवस्य धर्मभूताय । दृष्टिर्दर्शनम् । त्वद्दर्शनायेति भावः । नारायण.

(४) 'पात्रं हिरण्मयं सूर्यमण्डलं समुदाहृतम् । विष्णोः सत्यस्य तेनैव सर्वदाऽपिहितं मुखम् । तच्च पूर्णत्वतः पूषा विष्णुर्दर्शयति स्वयम् । सत्यधर्माय भक्ताय— ॥' मध्व.

[एवं प्राप्ताधिकारं शिष्यं प्रति परमात्मस्वरूपं निरूप्य तत्साक्षात्कारो मोक्षसाधनमित्यतीतग्रन्थेनोक्तम् । स चेश्वरसाक्षात्कारो न श्रवणादिमात्रेण भवति । नाऽपि मोक्षः साक्षात्कारमात्रेण । किंतु भगवत्प्रसादादेव । इत्यतः अनुष्ठितश्रवणादिकेनापि साक्षात्कारार्थं, प्राप्तसाक्षात्कारेणापि च मोक्षार्थं यथा भगवत्प्रार्थनं कार्यं, तत्प्रकारप्रदर्शनार्थो हिरण्मयेन पात्रेणेत्याद्युत्तरो ग्रन्थः । जयतीर्थीया.]

(५) हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयं यत्पात्रम् । * महीधर.

---

* उवटवदेका व्याख्या । अन्या व्याख्या उपर्युद्धृता शांकरच्छाया भिन्नार्था ।

(१) ईउ. १५; शुसं. ४०।१७ उत्तरार्धे (योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् । ॐ खं ब्रह्म ।)

* शेषं उवटवत् । अन्ते च 'अथ विचारः' इत्युपक्रम्य 'विद्यां चाऽविद्यां च' इत्यत्र विद्या उपासना, अमृतं चाऽऽपेक्षिकमिति निर्णीतम् ।

**पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्स-
मूह ।
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि * ॥**

(१) पूषन्निति । हे पूषन् । जगतः पोषणात्पूषा रविः । तथा एक एव ऋषति गच्छतीत्येकर्षिः, हे एकर्षे । तथा सर्वस्य संयमनाद्यमः, हे यम । तथा रश्मीनां प्राणानां रसानां च स्वीकरणात्सूर्यः, हे सूर्य । प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः, हे प्राजापत्य । व्यूह विगमय रश्मीन्स्वान् । समूह एकीकुरु उपसंहर तेजस्तापकं ज्योतिः । यत्ते तव रूपं कल्याणतमं अत्यन्तशोभनं तत्ते तव आत्मनः प्रसादात्पश्यामि । किञ्च अहं न तु त्वां भृत्यवद्याचे । योऽसावादित्यमण्डलस्थो व्याहृत्यवयवः पुरुषः, पुरुषाकारत्वात्पूर्णं वाऽनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति पुरुषः, पुरि शयनाद्वा पुरुषः, सोऽहमस्मि भवामि । शंकर.

(२) पुनरपि तया दृष्ट्या द्रष्टव्यं विशिंषन्दर्शनं तत्साधनं चाभ्यर्थयते—पूषन् आश्रितपोषक । एकश्चासावृषिश्चैकर्षिः, अद्वितीयातीन्द्रियार्थद्रष्टा । यमः, यमयति सर्वानिति यमः । सर्वान्तर्यामिन् । सूर्य स्वोपासकधियां सुष्ठु प्रेरक । प्राजापत्य, प्रजापतिश्चतुर्मुखः, तस्य सुताः प्राजापत्याः, तेषामन्तर्यामिन् । यद्वा, प्रजापतिरेव प्राजापत्यः । प्रजानां पतिरिति व्युत्पत्त्या प्रजापतिर्विष्णुः । व्यूह रश्मीन् । भवदीयदिव्यरूपदर्शनानुपयुक्तान्स्वोग्ररश्मीन् व्यूह व्यपोह विगमयेत्यर्थः । यत्ते दर्शनौपयिकं प्रभात्मकं तेजस्तत्समूह समूहीकुरु । तत्किमर्थमित्याशङ्क्य द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमित्याह—यदिति । यत् ‘ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ’ इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धमित्यर्थः । ते, ‘ आनन्दो ब्रह्म ’ इति निरतिशयभोग्यस्य तवापि । कल्याणतमं, सौन्दर्यादिगुणातिशयेन कल्याणेभ्योऽतिशयितं कल्याणं, शुभाश्रयमिति भावः । ते यद्दिव्यरूपं तत्पश्यामि, पश्येयमिति लकारव्यत्ययश्छान्दसः । द्रष्टुमिच्छामीति भावः । अथाऽन्तर्यामिणमहंग्रहेणाऽनुसंधत्ते—योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । असावसाविति वीप्सा आदरार्था । यद्वा, अदःशब्दौ विभज्य यत्तच्छब्दाभ्यामन्वेतव्यौ, योऽसौ पुरुषः प्रसिद्धः सोऽसावहमस्मीति । नारायण.

(३) ‘ — प्रधानज्ञानरूपतः । विष्णुरेक ऋषिर्ज्ञेयो यमो नियमनाद्धरिः । सूर्यः स सूरिगम्यत्वात्प्राजापत्यः प्रजापतेः । विशेषेणैव गम्यत्वादहं चासावहेयतः । अस्मि नित्यास्तितामानात्सर्वजीवेषु संस्थितः । स्वयं तु सर्वजीवेभ्यो व्यतिरिक्तः परो हरिः । स क्रतुर्ज्ञानरूपत्वादग्निरङ्गप्रणेतृतः ॥’ सत्यं ब्रह्म हृदये धारयतीति सत्यधर्मा । एकोऽसौ शब्दः प्राणे स्थित इति ।

मध्व.

[अहेयतः अहेयत्वतः । न हीयत इत्यहमित्यर्थः । नित्यास्तितामानादिति । नित्यसत्त्वेन प्रमितत्वादित्यर्थः । अनेन ‘ अस् भुवि ’ ‘ माङ् माने ’ इत्येतयोरिदं रूपमित्युक्तं भवति । अहमस्मिशब्दोक्तत्वेऽपि न जीवैक्यं हरेराशङ्कनीयमित्याह — स्वयं त्विति । सर्वजीवेभ्यो व्यतिरिक्तोऽपि अहेयत्वादियोगेनैव अहमस्मिशब्दाभ्यामुच्यते इत्यर्थः । एतेन ‘ नाहं त्वां भृत्यवद्याचे । किं नाम, योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि ’ इत्यपव्याख्यानमित्युक्तं भवति । अहमस्मिशब्दाभिधेयत्वे हरेर्मूर्तिनियमोऽप्यस्तीत्याह — सर्वजीवेष्विति । उपासकेष्वित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । पूषादिशब्दैरपि आदित्याद्यन्तर्गत एवोच्यते । अधिकारियोग्यताभेदेन खलु नानाप्रतीकेषु भगवदापरोक्ष्यमत्र प्रार्थ्यते । क्रतुर्मतिर्मनीषेत्यभिधानात् ‘ स क्रतुर्ज्ञानरूपत्वात् ’ इत्युक्तम् । अङ्गं शरीरं, अप्रधानं जगद्वा नयतीत्यग्निरित्यर्थः । एवं पुराणवाक्येन तात्पर्यतो व्याख्यातान्मन्त्रानिदानीं स्ववाक्येन विशदयन् सत्यधर्मपदं कथं भक्तस्य वाचकमित्यतस्तन्निर्वक्ति—सत्यमिति । भक्त उच्यते इति शेषः । अत्र सत्यं ब्रह्म धारयतीति सत्यधर्मा इत्युक्ते कथमनाधारं ब्रह्म अयं धारयतीति शङ्का स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थं हृदये धारयतीत्युक्तम् । हृदये ब्रह्मधारणं च आदरनैरन्तर्योपेतं तद्ध्यानादिकमेव, तच्च भक्तस्यैव संभवतीति भावः । सत्यस्य च तथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठातेति व्याख्याने ‘ सत्यस्याऽपिहितम् ’ इतिप्रकृतपरित्यागो दोषः ।

* मन्त्रस्यास्य माध्यन्दिनपाठे अपठितत्वादुवटमहीधरभाष्ये न स्तः ।

(१) ईउ. १६; बलदेव. ३।३।४६.

'योऽसावसौ पुरुषः' इत्यत्र द्विरसाविति किमर्थमित्यत आह—एक इति । असौशब्दः असाविति शब्दः । इति वक्तीति शेषः । यदि असुः प्राणः, तस्मिन् इत्यर्थः स्यात् तर्हि अस्यान्वयो नास्ति, क्रियापेक्षत्वादधिकरणस्य, इत्यतः क्रियाध्याहारेणान्वयं दर्शयति—स्थित इति । 'असावसौ' इति वीप्सार्थतया किं न व्याख्यायते इति चेन्न । एवं व्याख्याने प्राणाख्यप्रतीकान्तरस्याऽप्युक्तिलाभात् । एकेनाऽपि शब्देन वीप्सासिद्धेः । तथा च योऽसौ प्रसिद्धः असौ प्राणे स्थितः पुरुषः स एवाऽहेयत्वनित्यसत्तामानाभ्यामहमस्मिशब्दाभिधेयः, तं च पश्यामीति वाक्यार्थः । अथ वा पूषादिशब्दैरुपलक्षणया प्राणाद्यनेकप्रतीकस्थत्वं विष्णोरुक्तम् । तत्र भेदशङ्कायामिदमाह । सर्वप्रतीकेषु स्थित एक एवेत्यर्थः ।

जयतीर्थीया.]

मरिष्यतः मार्गप्रार्थना

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ॥

(१) वायुरिति । अथेदानीं मम मरिष्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवतात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रात्मानं, प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः । लिङ्गं चेदं ज्ञानकर्मसंस्कृतमुत्क्रामत्विति द्रष्टव्यम् । मार्गयाचनसामर्थ्यात् । अथेदं शरीरमग्नौ हुतं भस्मान्तं भूयात् । ओमिति यथोपासनमोंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते । हे क्रतो संकल्पात्मक, स्मर, यन्मम स्मर्तव्यं तस्य कालोऽयं प्रत्युपस्थितोऽतः स्मरैतावन्तं कालं भावितं, कृतमग्ने, स्मर, यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म, तच्च स्मर । क्रतो स्मर कृतं स्मरेति पुनर्वचनमादरार्थम् । शंकर.

(२) इदानीमित्थं कृतब्रह्मोपासनस्य योगिनः शरीरपातोत्तरकाले यद्भवति तदाह — वायुरनिलम् । वायुग्रहणमिन्द्रियाण्येकादश, महाभूतानि पञ्च, जीवात्मा एकः, एवं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थम् । वायुः प्राणोऽनिलं स्वकीयां प्रकृतिमापद्यते । अमृतं परं ब्रह्म, तद्धि तद्विज्ञाय संपद्यते । अथेदं स्थूलशरीरं कीदृशं तदा भवति । भस्मान्तं, भस्मैव भवति, कृतप्रयोजनत्वात् । इदानीं योगिनः आलम्बनभूतमक्षरं कथ्यते — ॐ इति नाम वा प्रतिमा वा ब्रह्मणः । इदानीमन्तकाले योगी स्मरणं करोति — क्रतो स्मर । योऽग्निर्ब्रह्मचर्यादारभ्य परिचरितः स मनःश्वासरूपेणावस्थितः संबोध्यते । हे क्रतो, मां स्मर, इदानीमुपस्थितः प्रत्युपकारस्य काल इत्यभिप्रायः । क्रतुर्वा यज्ञः संबोध्यते, क्रतो स्मर । क्लीबे स्मर, क्लृप्ताय लोकाय स्मर । कृतं स्मर, मया यत्कृतं तत्स्मर । उवट.

(३) एवं परापरतत्त्वविवेकं निःश्रेयससाधनभूतभक्तियोगं (च उपदिश्य) तन्निष्ठस्याऽनुसंधेयमन्त्रविस्तार (उक्तः) इत्यादिशास्त्रैः (?) प्रोक्षणादिभिः समिदादिकमिव परिशुद्धस्वरूपयाथात्म्यज्ञानेन संस्मृत्या (संस्कृत्या)ऽऽत्महविः समर्पणीयमित्युक्तत्वादिहापि शरीरेन्द्रियादिभ्योऽतिरिक्तं स्वात्मानं प्रथमं विशोध्य तं ब्रह्मणि समर्प्य स्वाधिकारानुगुणमर्थयते — 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा' इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धचिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयमिहापि द्रष्टव्यम् । वायुः, विद्याकर्माऽनुगुणभगवत्संकल्पवशेन तत्र तत्र गन्तृत्वाद्वा(जीवो) वायुः । अनेन जीवस्याणुपरिमाणत्वं परमात्माधीनत्वं च सिध्यति । वा गतिगन्धनयोरिति धातुः । निलयरहितत्वात्क्वचिदपि व्यवस्थितत्वाभावाच्चानिलः । अमृतं प्रीयमाणोऽपि (म्रियमाणेऽपि) देहसंताने स्वयममृतं, स्वरूपतो धर्मतश्चाविनाशीत्यर्थः । अनिलममृतमिति पुंलिङ्गत्वेन विवरणीयं, वायुरिति पुंलिङ्गत्वेनोपक्रमात् । एवं प्रत्यगात्मनोऽमृतत्वमभिधाय तच्छरीरस्य मृतत्वमवश्यमित्याह — अथेदं भस्मान्तं शरीरमिति । प्रकृतादर्थादर्थान्तरविवक्षायामथशब्दः । इदं शरीरमिति विशेष्यमीश्वरशरीरव्यवच्छेदार्थम् । कर्मवश्यशरीरं भस्मान्तमित्यर्थः । एवं चिदचिद्विवेकमुक्त्वा प्रेरितारं महापुरुषं प्रणवेनोपादत्ते — ओमिति । यद्वा, शरीरमात्मानं च विविच्य विविक्तमात्मानमोंकारवाच्ये परमपुरुषे समर्पयति । ओमिति । अथ क्रतुरूपिणं विष्णुं ज्ञानयज्ञगोचरमभिमुखीकुर्वंस्तदनुग्रहं प्रार्थयते — क्रतो स्मर । क्रतो, ज्योतिष्टोमादिक्रत्वात्मक ।

(१) ईउ. १७; शुसं. ४०।१५ क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर (क्रतो स्मर क्लीबे स्मर कृतꣳ स्मर).

स्मर, स्मरणानुग्रहया बुद्ध्या विषयीकुरु । कृतं स्मर, यत्कृतं यत्किञ्चिदानुकूल्यमनुसंधाय कृतज्ञस्त्वं मां रक्षेति वा । एतावदन्तं त्वत्कृत्यतयाऽऽनुकूल्यं प्रतिसंधाय त्वमेव शेषपूरणं कुर्विति भावः । उक्तार्थं आदरातिशयात्क्रतो स्मर कृतं स्मरेत्यावृत्तिः ।

* नारायण.

(४) यस्मिन्नयं स्थितः सोऽप्यमृतः, किमु परः । अः ब्रह्मैव निलयनं यस्य वायोः सोऽनिलम् । 'अतिरोहितविज्ञानाद्वायुरप्यमृतः स्मृतः। मुख्यामृतः स्वयं रामः परमात्मा सनातनः ॥' इति रामसंहितायाम्। 'भक्तानां स्मरणं विष्णोर्नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः । अनुग्रहोन्मुखत्वं तु नैवान्यत्क्वचिदिष्यते ॥' इति ब्रह्मतर्के । मध्व.

[यस्मिन्निति । यस्मिन्वायौ अयं परमेश्वरः सोऽपि वायुरपि अमृतः, किमु परोऽमृत इति वक्तव्यमिति शेषः । नन्वस्मिन्वाक्ये वायुरमृतमित्येवोच्यते, न तु यस्मिन्वायौ अयं स्थित इति, तत्कुतः कैमुत्यं लभ्यते । न हि वायोरमृतत्वमात्रेण ईश्वरामृतत्वसिद्धिः, इति चेन्मैवम् । अस्यार्थस्याऽनिलपदेनोक्तत्वात् । तत्कथं, इत्यतस्तात्पर्यतो व्याख्यातं तदिदानीं निर्वक्ति — अः ब्रह्मैवेति । निलं निलयनं आश्रयः । यथाश्रुतस्याऽनुवादोऽयं, इत्यतः अनिलमित्युक्तम् । अनेन पुनरुक्तिरपि परिहृता भवति । ननु यस्मिन्नयं स्थितः इत्यनेन वायुरीश्वराश्रय इत्युक्तम्। अनेन निर्वचनेन ईश्वरो वायोराश्रय इति लक्ष्यते । तत्कथं अनिलपदार्थोऽसौ, इति चेन्मैवम् । यस्मिन्नयं स्थित इत्यनेनापि यस्मिन्वायौ अयं परमेश्वरो नियामकत्वेन स्थित इति वायोरीश्वराश्रितत्वस्यैव कथितत्वात् । अथ वा यस्मिन्परमेश्वरे अयं वायुः स्थितः, यदधीनो वर्तत इति यावत्। स वायुरपि यदा अमृतः, तदा किमु वक्तव्यं स परोऽमृत इति व्याख्येयम् । ततश्चेदमुक्तं भवति — सोऽहमस्मीति जीवान्तर्गतस्य परमेश्वरस्य नित्यास्तित्वं कल्याणतमरूपत्वं चोक्तं, तन्न युक्तम् । प्रत्यक्षत एव देहस्य भस्मान्तत्वदर्शनात्, देहनाशे च तदन्तर्गतस्य परमेश्वरस्य जीववन्मरणाद्यवश्यंभावात्, इत्याशङ्क्येदमुक्तं — वायुरनिलमिति । अयमर्थः — यद्यपीदं शरीरं भस्मान्तं, तथापि तदन्तर्गतस्य परमेश्वरस्य न मरणादिदोषप्रसङ्गः । कुतः, अनिलः परमेश्वराश्रितो वायुरपि यदाऽमृतः, अथ तदा परमेश्वरः किं वक्तव्य इति तदमृतत्वस्य कैमुत्यसिद्धत्वादिति । ननु संसारिणो वायोः कथममृतत्वं संभवति । यद्युपचारेण, तर्हि ईश्वरस्याऽपि किं तथाविधममृतत्वमस्ति, इत्याशङ्कां स्मृत्यैव परिहरति — अतिरोहितेति । देहनाशेऽपि तत्कार्यविज्ञानतिरोभावाभावसादृश्यादित्यर्थः । 'अतिरोहितविज्ञानात्' इति भावप्रधानो निर्देशः। मुख्यामृतः देहनाशादिरहितः । 'परमात्मा सनातनः' इति तत्र युक्तिद्वयम् । अथ प्रणवप्रतीकं प्रार्थयते — ओमिति । ओतत्वादिगुणयुक्त क्रतो, मां स्मर, मया कृतं च ध्यानादिकं च स्मरेति । अभ्यासस्तात्पर्यार्थः । अत्र स्मरणं नाम प्रसिद्धमेवेति प्रतीतिं स्मृत्यैव परिहरति — भक्तानामिति । भक्तकर्मकं यद्विष्णोः स्मरणं तत् अनुग्रहोन्मुखत्वमेव । विष्णौ यः स्मरणशब्दः प्रयुज्यते स स्मरणकार्यानुग्रहोन्मुखत्वे एव लक्षणया वर्तते इति यावत् । नैवान्यत्संस्कारकारणकं ज्ञानमित्यर्थः । न केवलं भक्तविषये एवं, किंतु सर्वत्रापीत्युक्तं — क्वचिदिति । कुतः, नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः । स्मरणं ह्यनुभवनाशे तज्जन्यसंस्कारसहकृतेन मनसा जायते । ईश्वरश्च नित्यज्ञानस्वरूप इति तस्य स्मरणासंभवात् लक्षणाश्रयणमिति भावः । जयतीर्थीया.]

(५) क्लिबे स्मर, कल्प्यते भोगायेति क्लृप् लोकः, तस्मै स्मर । जशादेश आर्षः । 'छन्दस्युभयथा' इति पदान्तत्वात् । मयाऽस्मै अयं लोको दातव्यस्तस्मै क्लृप्ताय लोकाय स्मर । * महीधर.

[1]अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥

(१) पुनरन्येन मन्त्रेण मार्गं याचते — अग्ने नयेति । हे अग्ने, नय गमय, सुपथा शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । निर्विण्णोऽहं

* मन्त्रावतरणवाक्यसाधुत्वं चिन्तनीयम् । ( ) इतिचिह्नान्तर्गतोंऽशः कल्पनया निवेशितः ।

* शिष्टमुत्तरार्धं उवटवत् , पूर्वार्धं शंकरवत् ।

(१) ईउ. १८ ; शुसं. ४०।१६; भास्कर. १।३।२६.

दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेन, अतो याचे त्वां पुनः-पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय। राये धनाय, कर्मफलभोगायेत्यर्थः । अस्मान् यथोक्तधर्मफल-विशिष्टान् विश्वानि सर्वाणि हे देव, वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान् जानन्। किञ्च, युयोधि वियोजय विनाशय अस्मत् अस्मत्तः जुहुराणं कुटिलं वञ्चनात्मकं एनः पापम्। ततो वयं विशुद्धाः सन्त इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः। किंतु वयमिदानीं ते न शक्नुमः परि-चर्यां कर्तुं, भूयिष्ठां बहुतरां ते तुभ्यं नमउक्तिं नम-स्कारवचनं विधेम। नमस्कारेण परिचरेमेत्यर्थः।

* शंकर.

(२) राये मुक्तिलक्षणाय धनाय। देव दानादि-गुणयुक्त। वयुनानि प्रज्ञानानि। जुहुराणं प्रतिबन्ध-कम्। यतो भूयिष्ठां.... ।

¶ उवट.

(३) अग्नेऽग्निशरीरक, 'यस्याग्निः शरीरम्' इति श्रुतेः। यद्वा, 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' (ब्रसू. १।२।२८), अग्रं नयतीत्यग्निः । अग्रनयनादिगुणयुक्त, नय प्रवर्तयेत्यर्थः । अस्मान्, न केवलं मां अपि तु अनुबन्धिजनानपीति बहुवचनस्याभिप्रायः। देव मम बुद्धौ द्योतमान । वयुनानि चतुर्विधपुरुषार्थोपायान्। 'मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इतिमन्त्रगतं मुमुक्षुपदं विवृ-ण्वन्नाह -- युयोधि। एतावदेव याचे त्वां, जुहुराणमेनोऽ-स्मत्तः प्रथमं वियोजयेति। तत्पश्चाद्यथामनोरथं विनाशय, पुरुषान्तरे संक्रामय वा, न तत्रास्माकं निर्बन्ध इति भावः।

† नारायण.

(४) वयुनं ज्ञानं, 'त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वम्' इतिवचनात्। जुहुराणं अस्मानल्पीकुर्वत्। युयोधि वियोजय। 'यदस्मान्कुरुतेऽत्यल्पांस्तदेनोऽस्मद्वि-योजय। नय नो मोक्षवित्तायेत्यस्तौद्यज्ञं मनुः स्वराट्॥' इति स्कान्दे । युयु(?)वियोग इति धातुः । भक्ति-ज्ञानाभ्यां भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम ।

मध्व.

[साक्षात्कारप्रार्थनानन्तरं अग्निप्रतीकं भगवन्तं मोक्षार्थं प्रार्थयते--अग्ने इति। वयुनानि कर्माणि इति केषां-चिद्व्याख्यानं, तदसत्। मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वाभावेन तदु-क्तेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य वयुनशब्दार्थमाह--वयुन-मिति। वयुनशब्दस्य ज्ञानवाचित्वं कुतः इति चेत्प्रयोगं दर्शयति-त्वद्दत्तयेति। जुहुराणं कुटिलमित्यन्यथाप्रतीतिनि-रासायाह-जुहुराणमिति । अस्मानित्यन्वयसिद्ध्यर्थमाव-र्तितम्। युयोधीत्यप्रतीतार्थपदं व्याख्याति--युयोधीति। कुतोऽयं पदद्वयार्थ इत्यतः समाख्यानादित्याह--यदिति। युयोधीत्यस्य वियोगार्थसिद्धये धातुसूत्रमपि पठति--युयु वियोग इति धातुरिति। धातुव्याख्यानमित्यर्थः। नम-उक्तेर्भूयिष्ठत्वमभ्यस्तत्वमतोऽभ्यधिकार्थं वदन् नमस्का-रस्य कथं उक्तित्वमित्याशङ्कां परिहरति -- भक्तीति। ततश्चाऽयमर्थः -- हे अग्ने, अस्मान्सुपथा पुनरावर्ति-वर्जितेन अर्चिरादिमार्गेण राये मोक्षाख्यवित्ताय नय। कुतः, हे देव, अस्मदनुष्ठितानि विश्वानि संपूर्णानि मोक्षाय पर्याप्तानीति यावत्, वयुनानि ज्ञानानि भवान् वेद। प्रारब्धकर्मभिर्बद्धस्य कथं मोक्ष इत्यत उक्तम् -- युयोधीति। अस्मान् जुहुराणमल्पीकुर्वत्, संसारे परिवर्त-यदिति यावत्। एनः पापं, अनिष्टं कर्मेति यावत्। अस्मद्युयोधि। अस्मत्तो वियोजय। वयं तुभ्यं भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम। न तु तत्प्रतिकर्तुं शक्नुम इति।

जयतीर्थीया.]

* महीधर. शंकरोवटयोः समन्वयपरम्।

¶ शेषं शंकरवत्।

† शेषं उवटवत्। 'यतः' इति हेतुत्वेन चतुर्थचरणो नावतारितः।

ईशोपनिषत्समाप्ता।

❀ तलवकारब्राह्मणोपनिषत्

गायत्रसाम्नि पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षवायुद्युसूर्यत्वाक्प्राणानां संपत्तिः ब्रह्मसंपत्तिश्च उपास्या उद्गात्रा

१।१।१

प्रजापतिर्वा इदं त्रयेण वेदेनाऽजयद्यदस्येदं जितं तत् ॥ १ ॥ स ऐक्षतेत्थं चेद्वा अन्ये देवा अनेन वेदेन यक्ष्यन्त इमां वाव ते जितिं जेष्यन्ति येयं मम । हन्त त्रयस्य वेदस्य रसमाददा इति ॥ २ ॥ स भूरित्येवर्ग्वेदस्य रसमादत्त । सेयं पृथिव्यभवत् । तस्य यो रसः प्राणेदत् सोऽग्निरभवद्रसस्य रसः ॥ ३ ॥ भुव इत्येव यजुर्वेदस्य रसमादत्त । तदिदमन्तरिक्षमभवत् । तस्य यो रसः प्राणेदत् स वायुरभवद्रसस्य रसः ॥ ४ ॥ स्वरित्येव सामवेदस्य रसमादत्त । सोऽसौ द्यौरभवत् । तस्य यो रसः प्राणेदत् स आदित्योऽभवद्रसस्य रसः ॥ ५ ॥ अथैकस्यैवाक्षरस्य रसं नाऽशक्नोदादातुं ओमित्येतस्यैव ॥ ६ ॥ सेयं वागभवत् । ओमेव नामैषा । तस्या उ प्राण एव रसः ॥ ७ ॥ तान्येतान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तदु ब्रह्माऽभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ ८ ॥

प्रणवात्मिकायां वाचि पृथिव्यादिषड्देवतानां संपद्रूपोपासना उद्गातुः, वायोः अपां चानुसारेण गायत्रं साम गेयम्

१।१।२

स यदोमिति सोऽग्निर्वागिति पृथिवी । ओमिति वायुर्वागित्यन्तरिक्षम् । ओमित्यादित्यो वागिति द्यौः । ओमिति प्राणो वागित्येव वाक् ॥ १ ॥ स य एवं विद्वानुद्गायत्योमित्येवाऽग्निमादाय पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति । ओमित्येव वायुमादायाऽन्तरिक्षे प्रतिष्ठापयति । ओमित्येवाऽऽदित्यमादाय दिवि प्रतिष्ठापयति । ओमित्येव प्राणमादाय वाचि प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ तद्धैतच्छैलना गायत्रं गायन्त्योवा३च् ओवा३च् ओवा३च् हुं भा ओवा इति ॥ ३ ॥ तदु ह तत्पराङिवाऽनायुष्यमिव । तद्वायोश्चाऽपां चानुवर्त्म गेयम् ॥ ४ ॥ यद्वै वायुः पराङेव पवेत क्षीयेत (सः) । स पुरस्ताद्वाति स दक्षिणतः स पश्चात्स उत्तरतः स उपरिष्टात्स सर्वा दिशोऽनुसंवाति ॥ ५ ॥ तदेतदाहुरिदानीं वा अयमितोऽवासीदथेत्थाद्वातीति । स यद्रेष्माणं जनमानो निवेष्टमानो वाति क्षयादेव बिभ्यत् ॥ ६ ॥ यदु ह वा आपः पराचीरेव प्रसृताः स्यन्देरन् क्षीयेरँस्ताः । यदङ्कांसि कुर्वाणा निवेष्टमाना आवर्तान् सृजमाना यन्ति क्षयादेव बिभ्यतीः । तदेतद्वायोश्चैवाऽपां चानु वर्त्म गेयम् ॥ ७ ॥

अष्टदेवताद्वन्द्वानुसंधानोपासना, हिंकारे चन्द्रमसः प्रणवे आदित्यस्य सर्वासां च देवतानां ऐक्यानुसंधानोपासना औद्गात्राङ्गम्

१।१।३

ओवा ओवा ओवा हुं भा ओवा इति करोत्येव । एताभ्यां सर्वमायुरेति ॥ १ ॥ स यथा वृक्षमाक्रमणैराक्रममाण इयादेवमेवैते द्वे-द्वे देवते संधायेमान् लोकान् रोहन्नेति ॥ २ ॥ एक उ एव मृत्युरन्वेत्यशनयैव ॥ ३ ॥ अथ 'हिङ्करोति । चन्द्रमा वै हिङ्कारोऽन्नमु वै चन्द्रमाः । अन्नेनाशनयां घ्नन्ति ॥ ४ ॥ तां-तामशनयामन्नेन हत्वोमित्येतमेवाऽऽदित्यं समयातिमुच्यते । एतदेव दिवश्छिद्रम् ॥ ५ ॥ यथा खं वाऽनसः स्याद्रथस्य वैव-

---

* एतदेव 'जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणं' 'तलवकारोपनिषद्ब्राह्मणं' इति वा संज्ञितं प्रथमसंपादकेन Dr. Hanns Oertel इत्यनेन Journal of the American Oriental Society Vol. XVI इत्यस्मिन् ग्रन्थे बहुमूलपुस्तकानुसंधानेन । अस्य 'गायत्रोपनिषत्' इति संज्ञा अत्र चतुर्थाध्याये नवमेऽनुवाके प्रथमखण्डारम्भे उपलभ्यते ।

मेतद्दिवश्छिद्रम् । तद्रश्मिभिः संछन्नं दृश्यते ॥ ६ ॥ यद्गायत्रस्योर्ध्वं हिङ्कारात्तदमृतम् । तदात्मानं दध्यादथो यजमानम् । अथ यदितरत् सामोर्ध्वं तस्य प्रतिहारात् ॥ ७ ॥ स यथाऽद्भिरापः संसृज्येरन् यथाऽग्निनाऽग्निः संसृज्येत यथा क्षीरे क्षीरमासिच्यादेवमेवैतदक्षरमेताभिर्देवताभिः संसृज्यते ॥ ८ ॥

हिंकारे भाकरणं श्रीरूपं आदित्यरूपं चेत्युपास्यं उद्गात्रा, हिंकारस्य बहिर्धाकरणनिषेधः

१।१।४

तं वा एतं हिङ्कारं हिं भा इति हिङ्कुर्वन्ति । श्रीर्वै भाः । असौ वा आदित्यो भा इति ॥ १ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु गर्भ इति । यद्ध इति स्त्रीणां प्रजननं निगच्छति तस्मात्ततो ब्राह्मण ऋषिकल्पो जायतेऽतिव्याधी राजन्यः शूरः ॥ २ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु वृषभ इति । यद्ध इति निगच्छति तस्मात्ततः पुण्यो बलीवर्दो दुहाना धेनुरुक्षा दशवाजी जायन्ते ॥ ३ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु गर्दभ इति । यद्ध इति निगच्छति तस्मात्स पापीयाञ्छ्रेयसीषु चरति । तस्मादस्य पापीयसः श्रेयो जायतेऽश्वतरो वाऽश्वतरी वा ॥४॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु कुब्र इति । यद्ध इति निगच्छति तस्मात् सोऽनार्यः सन्नपि राज्ञः प्राप्नोति ॥ ५ ॥ तं हैतमेके हिङ्कारं हिं भा ओवा इति बहिर्धेव हिङ्कुर्वन्ति । बहिर्धेव वै श्रीः । श्रीर्वै साम्नो हिङ्कार इति ॥ ६ ॥ स य एनं तत्र ब्रूयाद्बहिर्धा न्वा अयं श्रियमधित पापीयान् भविष्यति । 'स यदा वै म्रियतेऽथाग्नौ प्रास्तो भवति । क्षिप्रे बत मरिष्यत्यग्नावेनं प्रासिष्यन्ति' इति । तथा हैव स्यात् ॥ ७ ॥ तस्मादु हैतं हिङ्कारं हिं वो इत्यन्तरिवैवाऽऽत्मन्नर्जयेत् । तथा ह न बहिर्धा श्रियं कुरुते सर्वमायुरेति ॥ ८ ॥

बहिष्पवमानकाले गायत्रसाम्नि गीयमाने आदित्यस्थ-सत्यरूपदेवतायाः स्वकृतसर्वपुण्यपापादिकर्तृत्व-दृष्टिः चात्वालखाते द्युभवीयाकाश-दृष्टिश्च स्वर्गप्रतिबन्धनिवारिणी अमृतप्रापिका च

१।१।५

सा हैषाऽखला देवताऽपसेधन्ती तिष्ठति । इदं वै त्वमत्र पापमकर्णे हैष्यसि । यो वै पुण्यकृत् स्यात् स इहेयादिति ॥ १ ॥ स ब्रूयादपश्यो वै त्वं तद्यदहं तदकरवं तद्वै मा त्वं नाकारयिष्यस्त्वं वै तस्य कर्ताऽसीति ॥ २ ॥ सा ह वेद सत्यं माऽऽहेति । सत्यं हैषा देवता । सा ह तस्य नेशे यदेनमपसेधेत् । सत्यमुपैव ह्वयते ॥ ३ ॥ अथ होवाचैक्ष्वाको वा वार्ष्णोऽनुवक्ता वा सात्यकीर्तः । उतैषाऽखला देवताऽपसेद्धुमेव ध्रियतेऽस्यै दिशः ॥ ४ ॥ (तद्) दिवोऽन्तः । तदिमे द्यावापृथिवी संश्लिष्यतः । यावती वै वेदिस्तावतीयं पृथिवी । तद्यत्रैतच्चात्वालं खातं तत्संप्रति स दिव आकाशः ॥ ५ ॥ तद्बहिष्पवमाने स्तूयमाने मनसोद्गृह्णीयात् ॥ ६ ॥ स यथोच्छ्रायं प्रत्यस्य प्रपद्येतैवमेवैतया देवतयेदममृतमभिपर्येति यत्रायमिदं तपतीति ॥ ७ ॥ अथ होवाच-- ॥ ८ ॥

१।१।६

गोबलो वार्ष्णः । क एतमादित्यमर्हति समयैतुम् । दूराद्वा एष एतत्तपति न्यङ् । तेन वा एतं पूर्वेण सामपथस्तदेव मनसाऽऽहृत्योपरिष्टादेतस्यैतस्मिन्नमृते निदध्यादिति ॥ १ ॥ तदु होवाच शाट्यायनिः समयैवैतदेनं कस्तद्वेद । यद्येतां आपो वा अभितः, यद्वायुं वा एष उपह्वयते, रश्मीन्वा, एष तदेतस्मै न्यूहतीति ॥ २ ॥ अथ होवाचोलुक्यो जानश्रुतेयः । यत्र वा एष एतत्तपत्येतदेवामृतम् । एतच्चेद्वै प्राप्नोति ततो मृत्युना पाप्मना व्यावर्तते ॥ ३ ॥ कस्तद्वेद यत्परेणाऽऽदित्यमन्तरिक्षमिदमनालयनमवरेण ॥ ४ ॥ अथैतदेवामृतम् । एतदेव मां यूयं प्रापयिष्यथ । एतदेवाहं नातिमन्य इति ॥ ५ ॥ तान्येतान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तदु ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ ६ ॥

गायत्रसाम्नि संपादनीयाष्टदेवतासु सर्वरूपत्वदृष्टिः भ्रातृव्यशून्यतागुणविषयिणी

१।१।७

ता एता अष्टौ देवताः। एतावदिदं सर्वम्। ते (......) करोति ॥१॥ स नैषु लोकेषु पाप्मने भ्रातृव्यायावकाशं कुर्यात्। मनसैनं निर्भजेत् ॥ २॥ तदेतदृचाऽभ्यनूच्यते। 'चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेऽङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति' इति ॥ ३ ॥ तद्यानि तानि गुहा त्रीणि निहिता नेऽङ्गयन्ती(.ति। इ)म एव ते लोकाः ॥ ४ ॥ तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति। चतुर्भागो ह वै तुरीयं वाचः। सर्वयाऽस्य वाचा सर्वैरेभिर्लोकैः सर्वेणास्य कृतं भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ स यथाऽश्मानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वंसत एवमेव स विध्वंसते य एवं विद्वाँसमुपवदति ॥ ६ ॥

सरसत्वेन वेदाप्यायकत्वेन च प्रणवमहिमोपासना तत्सहितेनैव वेदेन प्रयुक्तेन यज्ञो भवतीति

१।२।१

प्रजापतिर्वा इदं त्रयेण वेदेनाजयद्यदस्येदं जितं तत् ॥ १ ॥ स ऐक्षतेत्थं चेद्वा अन्ये देवा अनेन वेदेन यक्ष्यन्त इमां वाव ते जितिं जेष्यन्ति येयं मम ॥ २ ॥ हन्तेमं त्रयं वेदं पीळयानीति ॥ ३ ॥ स इमं त्रयं वेदमपीळयत्। तस्य पीळयन्नेकमेवाक्षरं नाशक्नोत्पीळयितुमोमिति यदेतत् ॥ ४ ॥ एष उ ह वाव सरसः। सरसा ह वा एवंविदस्त्रयीविद्या भवति ॥ ५ ॥ स इमं रसं पीळयित्वाऽपनिधायोर्ध्वोऽद्रवत् ॥ ६ ॥ तं द्रवन्तं चत्वारो देवानामन्वपश्यन्निन्द्रश्चन्द्रो रुद्रः समुद्रः। तस्मादेते श्रेष्ठा देवानाम्। एते ह्येनमन्वपश्यन् ॥७॥ स योऽयं रस आसीत्तदेव तपोऽभवत् ॥ ८ ॥ त इमं रसं देवा अन्वैक्षन्त। तेऽभ्यपश्यन्। स तपो वा अभूदिति ॥ ९ ॥ इममु वै त्रयं वेदं मरीमृशित्वा तस्मिन्नेतदेवाक्षरमपीळितमविन्दन्नोमिति यदेतत् ॥ १० ॥ एष उ ह वाव सरसः। तेनैनं प्रायुवन्। यथा मधुना लाजान् प्रयुयादेवम् ॥ ११ ॥ तेऽभ्यतप्यन्त। तेषां तप्यमानानामाप्यायत वेदः। तेऽनेन च तपसाऽऽपीनेन च वेदेन तामु एव जितिमजयन् यां प्रजापतिरजयत्। त एते सर्व एव प्रजापतिमात्रा अया३म् अय३म् (?) इति ॥ १२ ॥ तस्मात्तप्यमानस्य भूयसी कीर्तिर्भवति भूयो यशः। स य एतदेवं वेदैवमेवाऽऽपीनेन वेदेन यजते। यदो याजयत्येवमेवाऽऽपीनेन वेदेन याजयति ॥ १३ ॥ तस्य हैतस्य नैव काचनाऽऽर्तिरस्ति य एवं वेद। स य एवैनमुपवदति स आर्तिमृच्छति ॥ १४ ॥

'प्रणव एव इन्द्रः, इन्द्रनामानि परब्रह्मताबोधकानि, प्रणवाक्षरात्मिका वागेव सर्वजननी कामधुक्, प्रणव एव सत्यं सर्वजगदाश्रयः' इत्याकारा प्रणवोपासना उद्गात्रानुष्ठेया, सत्ये आपः अप्सु भूमिः भूम्यां सूर्यः सूर्ये द्यौः आश्रिता इति सर्वलोकरचना

१।२।२

तदाहुर्यदोवा ओवा इति गीयते क्वाऽत्रगर्भवति क सामेति ॥ १ ॥ ओमिति वै साम वागित्यृक्। ओमिति मनो वागिति वाक्। ओमिति प्राणो वागित्येव वाक्। ओमितीन्द्रो वागिति सर्वे देवाः। तदेतदिन्द्रमेव सर्वे देवा अनुयन्ति ॥ २ ॥ ओमित्येतदेवाक्षरम्। एतेन वै संसवे परस्येन्द्रं वृञ्जीत। एतेन ह वै तद्बको दाल्भ्य आजकेशिनामिन्द्रं ववृजे। ओमित्येतेनैवाऽऽनिनाय ॥ ३ ॥ तान्येतान्यष्टौ। अष्टाक्षरा गायत्री। गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री। तदु ब्रह्माभिसंपद्यते। अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ ४ ॥ तस्यैतानि नामानि। इन्द्रः कर्माक्षितिरमृतं व्योमान्तो वाचः। बह्वोभूयः सर्व सर्वस्मादुत्तरं ज्योतिः। ऋतं सत्यं विज्ञानं विवाचनमप्रतिवाच्यम्। पूर्वं सर्वम्। सर्वा वाक् सर्वमिदमपि धेनुः पिन्वते परागर्वाक् ॥ ५ ॥

१।२।३

सा पृथक्सलिलं कामदुघाऽक्षिति प्राणसंहितं चक्षुःश्रोत्रं वाक्प्रभूतं मनसा व्याप्तं हृदयाग्रं

ब्राह्मणभक्तमन्नशुभं वर्षपवित्रं गोभगं पृथिव्युपरं तपस्तनु वरुणपरियतनमिन्द्रश्रेष्ठं सहस्राक्षरमयुतधारममृतं दुहाना सर्वानिमाँल्लोकानभिविक्षरतीति ॥ १ ॥ तदेतत्सत्यमक्षरं यदोमिति । तस्मिन्नापः प्रतिष्ठिता अप्सु पृथिवी पृथिव्यामिमे लोकाः ॥ २ ॥ यथा सूच्या पलाशानि संतृण्णानि स्युरेवमेतेनाक्षरेणेमे लोकाः संतृण्णाः ॥ ३ ॥ तदिदमिमानतिविध्य दशधा क्षरति शतधा सहस्रधाऽयुतधा प्रयुतधा (नियुतधा)ऽर्बुदधा न्यर्बुदधा निखर्वधा पद्ममक्षितिर्व्योमान्तः ॥ ४ ॥ यथौघो विष्यन्दमानः परःपरोवरीयान् भवत्येवमेवैतदक्षरं परःपरोवरीयो भवति ॥ ५ ॥ ते हैते लोका ऊर्ध्वा एव श्रिताः । इम एवं त्रयोदशमासाः ॥ ६ ॥ स य एवं विद्वानुद्गायति स एवमेवैताँल्लोकानतिवहति । ओमित्येतेनाक्षरेणामुमादित्यं मुख आधत्ते । एष ह वा एतदक्षरम् ॥ ७ ॥ तस्य सर्वमाप्तं भवति, सर्वं जितं, न ह्यस्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति, य एवं वेद ॥ ८ ॥ तद्ध पृथुर्वैन्यो दिव्यान् व्रात्यान् पप्रच्छ ।

'स्थूणां दिवस्तम्भनीं सूर्यमाहुरन्तरिक्षे सूर्यः पृथिवीप्रतिष्ठः ।
अप्सु भूमीः शिश्रियरे भूरिभाराः किंस्विन्महीरधितिष्ठन्त्यापः ' इति ॥ ९ ॥

ते ह प्रत्यूचुः—

'स्थूणामेव दिवस्तम्भनीं सूर्यमाहुरन्तरिक्षे सूर्यः पृथिवीप्रतिष्ठः । अप्सु भूमीः शिश्रियरे भूरिभाराः सत्यं महीरधितिष्ठन्त्यापः' इति ॥ १० ॥ ओमित्येतदेवाक्षरं सत्यम् । तदेतदापोऽधितिष्ठन्ति ॥ ११ ॥

सर्वप्रजोपजीवनत्वं आदित्यरूपत्वं ऋतुपर्जन्ययज्ञरूपत्वं च साम्नः उपास्यं, पुरुषस्यैव सामत्वोपासना प्रशस्ततमा, सर्वदेवताश्रयत्वेन सामत्वेन च आत्मोपासना प्रशस्ततमा

१।३।१

प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता एनं सृष्टा अन्नकाशिनीरभितः समन्तं पर्यविशन् ॥ १ ॥ ता अब्रुवन्नीर्त्किकामाः स्थेति । अन्नाद्यकामा इत्यब्रुवन् ॥ २ ॥ सोऽब्रवीदिदं वावेदमन्नाद्यममृक्षि सामैव । तद्वः प्रयच्छानीति । तन्नः प्रयच्छेत्यब्रुवन् ॥ ३ ॥ सोऽब्रवीदिमान्वै पशून् भूयिष्ठमुपजीवामः । एभ्यः प्रथमं प्रदास्यामीति ॥ ४ ॥ तेभ्यो हिङ्कारं प्रायच्छत् । तस्मात्पशवो हिङ्कृरिक्रतो विजिज्ञासमाना इव चरन्ति ॥ ५ ॥ प्रस्तावं मनुष्येभ्यः । तस्माद्धु ते स्तुवत इवेदं मे भविष्यत्यदो मे भविष्यतीति ॥ ६ ॥ आदिं वयोभ्यः । तस्मात्तान्यादादानान्युपापपातमिव चरन्ति ॥ ७ ॥ उद्गीथं देवेभ्योऽमृतम् । तस्मात्तेऽमृताः ॥ ८ ॥ प्रतिहारमारण्येभ्यः पशुभ्यः । तस्मात्ते प्रतिह्वतास्तन्तस्यमाना इव चरन्ति ॥ ९ ॥

१।३।२

उपद्रवं गन्धर्वाप्सरोभ्यः । तस्मात्त उपद्रवं गृह्णन्त इव चरन्ति ॥ १ ॥ निधनं पितृभ्यः । तस्माद्धु ते निधनसंस्थाः ॥ २ ॥ तद्यदेभ्यस्तत् साम प्रायच्छदेतमेवैभ्यस्तदादित्यं प्रायच्छत् ॥ ३ ॥ स यदनुदितः स हिङ्कारोऽर्धोदितः प्रस्ताव आसङ्गवमादिर्माध्यन्दिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारो यदुपास्तमयं लोहितायति स उपद्रवोऽस्तमित एव निधनम् ॥ ४ ॥ स एष सर्वैर्लोकैः समः । तद्यदेष सर्वैर्लोकैः समस्तस्मादेष एव साम । स ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ५ ॥ तेऽब्रुवन् दूरे वा इदमस्मत् । तत्रेदं कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ ६ ॥ तदृतूनभ्यत्यनयत् । स वसन्तमेव हिङ्कारमकरोद्ग्रीष्मं प्रस्तावं वर्षामुद्गीथं शरदं प्रतिहारं हेमन्तं निधनम् । मासार्धमासावेव सप्तमावकरोत् ॥ ७ ॥ तेऽब्रुवन्नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ ८ ॥ तत् पर्जन्यमभ्यत्यनयत् । स पुरोवातमेव हिङ्कारमकरोत् ॥ ९ ॥

१।३।३

जीमूतान् प्रस्तावं स्तनयित्नुमुद्गीथं विद्युतं प्रतिहारं वृष्टिं निधनम् । यद्वृष्टात्प्रजाश्चौषधयश्च जायन्ते ते सप्तम्यावकरोत् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन्नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति

॥ २ ॥ तद्यज्ञमभ्यत्यनयत् । स यजूँष्येव हिङ्कारमकरोदृचः प्रस्तावं सामान्युद्गीथं स्तोमं प्रतिहारं छन्दो निधनम् । स्वाहाकारवषट्कारावेव सप्तमावकरोत् ॥३॥ तेऽब्रुवन् नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ ४ ॥ तत्पुरुषमभ्यत्यनयत् । स मन एव हिङ्कारमकरोद्वाचं प्रस्तावं प्राणमुद्गीथं चक्षुः प्रतिहारं श्रोत्रं निधनं रेतश्चैव प्रजां च सप्तमावकरोत् ॥ ५ ॥ तेऽब्रुवन्नत्र वा एनत्तदकर्यत्रोपजीविष्याम इति ॥ ६ ॥ स विद्याद्हमेव सामास्मि मय्येता देवता इति ॥ ७ ॥

१।३।४

न ह दूरेदेवतः स्यात् । यावद्ध वा आत्मना देवानुपास्ते तावदस्मै देवा भवन्ति ॥ १ ॥ अथ य एतदेवं वेदाऽहमेव सामाऽस्मि मय्येताः सर्वा देवता इत्येवं हाऽस्मिन्नेताः सर्वा देवता भवन्ति ॥ २ ॥ तदेतद्देवश्रुत्साम । सर्वा ह वै देवताः शृण्वन्त्येवंविदं पुण्याय साधवे । ता एनं पुण्यमेव साधु कारयन्ति ॥ ३ ॥ स ह स्माऽऽह सुचित्तः शैलनो यो यज्ञकामो मामेव स वृणीताम् । तत एवैनं यज्ञ उपनंस्यति । एवंविदं ह्युद्गायन्तं सर्वा देवता अनुसंतृप्यन्ति । ता अस्मै तृप्तास्तथा करिष्यन्ति यथैनं यज्ञ उपनंस्यतीति ॥ ४ ॥

अनूचस्य साम्नः प्रसामाख्यस्य प्रशंसा, माध्यन्दिने तृतीये च सवने ऋचि गेयस्य साम्नः प्रशंसा

१।४।१

देवा वै स्वर्गं लोकमैप्सन् । तं न शयाना नाऽऽसीना न तिष्ठन्तो न धावन्तो नैव केनचन कर्मणाऽऽप्नुवन् ॥ १ ॥ ते देवाः प्रजापतिमुपाधावन् स्वर्गं वै लोकमैप्सिष्म । तं न शयाना नाऽऽसीना न तिष्ठन्तो न धावन्तो नैव केनचन कर्मणाऽऽपाम । तथा नोऽनुशाधि यथा स्वर्गं लोकमाप्नुयामेति ॥ २ ॥ तानब्रवीत् साम्नाऽनूचेन स्वर्गं लोकं प्रयातेति । ते साम्नाऽनूचेन स्वर्गं लोकं प्रायन् ॥ ३ ॥ प्र वा इमे साम्नाऽगुरिति । तस्मात्प्रसाम तस्मादु प्रसाम्यन्नमत्ति ॥ ४ ॥ देवा वै स्वर्गं लोकमायन् । त एतान्यृक्पदानि शरीराणि धून्वन्त आयन् । ते स्वर्गं लोकमजयन् ॥ ५ ॥ तान्या दिवः प्रकीर्णान्यशेरन् । अथेमानि प्रजापतिर्ऋक्पदानि शरीराणि संचित्याऽभ्यर्चत् । यदभ्यर्चत्ता एवर्चोऽभवन् ॥ ६ ॥

१।४।२

सैवर्गभवदियमेव श्रीः । अतो देवा अभवन् ॥ १ ॥ अथैषामिमामसुराः श्रियमविन्दन्त । तदेवाऽऽसुरमभवत् ॥ २ ॥ ते देवा अब्रुवन् या वै नः श्रीरभूदविदन्त तामसुराः । कथं न्वेषामिमां श्रियं पुनरेव जयेमेति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन्नृच्येव साम गायामेति । ते पुनः प्रत्याहृत्यर्चि सामाऽगायन् । तेनाऽस्माल्लोकादसुराननुदन्त ॥ ४ ॥ तद्वै माध्यन्दिने च सवने तृतीयसवने च नर्चोऽपराधोऽस्ति । स यत्ते ऋचि गायति तेनाऽस्माल्लोकाद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं नुदते । अथ यदनृचे देवतासु प्रातःसवनं गायति तेन स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ प्रजापतिर्वै साम्नेमां जितिमजयद्यास्येयं जितिस्ताम् । स स्वर्गं लोकमारोहत् ॥ ६ ॥ ते देवाः प्रजापतिमुपेत्याऽब्रुवन्नस्मभ्यमपीदं साम प्रयच्छेति । तथेति । तदेभ्यः साम प्रायच्छत् ॥ ७ ॥ तदेनानिदं साम स्वर्गं लोकं नाऽकामायत वोढुम् ॥ ८ ॥ ते देवाः प्रजापतिमुपेत्याऽब्रुवन् यद्वै नः साम प्रादा इदं वै नस्तत्स्वर्गं लोकं न कामयते वोढुमिति ॥ ९ ॥ तद्वै पाप्मना संसृजतेति । कोऽस्य पाप्मेति । ऋगिति । तदृचा समसृजन् ॥ १० ॥ तदिदं प्रजापतेर्गर्ह्यमाणमतिष्ठदिदं वै मा तत्पाप्मना समस्राक्षुरिति । सोऽब्रवीद्यस्त्वैतेन व्यावर्तयाद्व्येव स पाप्मना वर्तातै इति ॥ ११ ॥ स य एतदृचा प्रातःसवने व्यावर्तयति व्येवं स पाप्मना वर्तते ॥ १२ ॥

प्रस्तावे गायत्रीसंपदुपासना

१।४।३

तदाहुर्यदोवा ओवा इति गीयते क्वात्रर्गभवति क सामेति ॥ १ ॥ प्रस्तुवन्नेवाष्टाभिरक्षरैः प्रस्तौति । अष्टाक्षरा गायत्री । अक्षरमक्षरं त्र्यक्षरम् । तच्चतुर्विंशतिः संपद्यन्ते । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री

॥ २ ॥ तामेतां प्रस्तावेनर्चमाप्त्वा या श्रीर्योऽपचितिर्यः स्वर्गो लोको यद्यशो यदन्नाद्यं तान्यागायमान आस्ते ॥ ३ ॥

देवानां प्रणवाश्रयेण मृत्युनिवारणं, 'प्रणवः सर्वदेवाश्रयः अमृतादित्यप्रापकः' इत्युपासना औद्गात्राङ्गम्

१।४।४

प्रजापतिर्देवानसृजत । तान् मृत्युः पाप्माऽन्वसृज्यत ॥ १ ॥ ते देवाः प्रजापतिमुपेत्याब्रुवन् कस्मा उ नोऽसृष्ठा मृत्युं चेन्नः पाप्मानमन्ववस्रक्ष्यन्नासिथेति ॥ २ ॥ तानब्रवीत् । छन्दांसि संभरत । तानि यथायतनं प्रविशत । ततो मृत्युना पाप्मना व्यावर्त्स्यथेति ॥ ३ ॥ वसवो गायत्रीं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ४ ॥ रुद्रास्त्रिष्टुभं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ५ ॥ आदित्या जगतीं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ६ ॥ विश्वेदेवा अनुष्टुभं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ७ ॥ तानस्यामृच्यस्वरायां मृत्युर्निरजानाद्यथा मणौ मणिसूत्रं परिपश्येदेवम् ॥ ८ ॥ ते स्वरं प्राविशन् । तान् स्वरे सतो न निरजानात् । स्वरस्य तु घोषेणाऽन्वैत् ॥ ९ ॥ त ओमित्येतदेवाक्षरं समारोहन् । एतदेवाक्षरं त्रयीविद्या । यददोऽमृतं तपति तत्प्रपद्य ततो मृत्युना पाप्मना व्यावर्तन्त ॥ १० ॥ एवमेवैवं विद्वान् ओमित्येतदेवाक्षरं समारुह्य यददोऽमृतं तपति तत्प्रपद्य ततो मृत्युना पाप्मना व्यावर्ततेऽथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ११ ॥

साम्नि त्रयीलोकत्रयश्रद्धाद्येकविंशत्वसंपद्रूपोपासना औद्गात्राङ्गम्

१।५।१

अथैतदेकविंशं साम ॥ १ ॥ तस्य त्रय्येव विद्या हिङ्कारः । अग्निर्वायुरसावादित्य एष प्रस्तावः । इम एव लोका आदिः । तेषु हीदं लोकेषु सर्वमाहितम् । श्रद्धा यज्ञो दक्षिणा एष उद्गीथः । दिशोऽवान्तरदिश आकाश एष प्रतिहारः । आपः प्रजा ओषधय एष उपद्रवः । चन्द्रमा नक्षत्राणि पितर एतन्निधनम् ॥ २ ॥ तदेतदेकविंशं साम । स य एवमेतदेकविंशं साम वेदैतेन हास्य सर्वेणोद्गीतं भवत्येतस्माद्वेव सर्वस्मादावृश्चयते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥ ३ ॥

'प्रणवः सवलोकाश्रयान्तरिक्षरूपः' इत्युपासना, आगाऽऽगीतविभूतिप्रतिष्ठाप्रगसंस्थास्तोभरूपाणां अष्टसामाङ्गानां लोकदेवतादिगादिषु संपद्रूपोपासना च औद्गात्राङ्गं, साम्नः स्वररूपता, प्राणानां गातृत्वोपासना, वायोः रसरूपत्वोपासना

१।६।१

इदमेवेदमग्रेऽन्तरिक्षमासीत् । तद्वेवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ तद्यदेतदन्तरिक्षं य एवाऽयं पवत एतदेवान्तरिक्षम् । एष ह वा अन्तरिक्षनाम ॥ २ ॥ एष उ एवैष विततः । तद्यथा काष्ठेन पलाशे विष्कब्धे स्यातामक्षेण वा चक्रावेवमेतेनेमौ लोकौ विष्कब्धौ ॥ ३ ॥ तस्मिन्निदं सर्वमन्तः । तद्यदस्मिन्निदं सर्वमन्तस्तस्मादन्तर्यक्षम् । अन्तर्यक्षं ह वै नामैतत् । तदन्तरिक्षमिति परोक्षमाचक्षते ॥ ४ ॥ तद्यथा भूताः प्रबद्धाः प्रलम्बेरन्नेवं हैतस्मिन्सर्वे लोकाः प्रबद्धाः प्रलम्बन्ते ॥ ५ ॥ तस्यैतस्य साम्नस्तिस्र आगास्त्रीण्यागीतानि षड्विभूतयश्चतस्रः प्रतिष्ठा दश प्रगाः सप्त संस्था द्वौ स्तोभावेकं रूपम् ॥ ६ ॥ तद्यास्तिस्र आगा इम एव ते लोकाः ॥ ७ ॥ अथ यानि (त्रीण्य्)आगीतान्यग्निर्वायुरसावादित्य एतान्यागीतानि । न ह वै कांचन श्रियमपराध्नोति य एवं वेद ॥ ८ ॥

१।६।२

अथ याः षड्विभूतय ऋतवस्ते ॥ १ ॥ अथ याश्चतस्रः प्रतिष्ठा इमा एव ताश्चतस्रो दिशः ॥ २ ॥ अथ ये दश प्रगा इम एव ते दश प्राणाः ॥ ३ ॥ अथ याः सप्त संस्था या एवैताः सप्त होत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वन्ति ता एव ताः ॥ ४ ॥ अथ यौ द्वौ स्तोभावहोरात्रे एव ते ॥ ५ ॥ अथ यदेकं रूपं कर्मैव तत् । कर्मणा हीदं सर्वं विक्रियते ॥ ६ ॥

तस्यैतस्य साम्नो देवा आजिमायन्। स प्रजापतिर्हिंकारेण वसुभिर्हिङ्कारमुदजयदग्निस्तेजसा प्रस्तावं रूपेण बृहस्पतिरुद्गीथं स्वधया पितरः प्रतिहारं वीर्येणेन्द्रो निधनम् ॥ ७ ॥ अथेतरे देवा अन्तरिता इवाऽऽसन्। त इन्द्रमब्रुवन्। तव वै वयं स्मोऽनु न एतस्मिन् सामन्नाभजेति ॥ ८ ॥ तेभ्यः स्वरं प्रायच्छत्। तं प्रजापतिरब्रवीत्कथेत्थमकः। सर्वं वा एभ्यः साम प्रादाः। एतावद्वाव साम यावान् स्वरः। ऋग्वा एषर्तें स्वराद्भवतीति ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत् पुनर्वा अहमेषामेतं रसमादास्य इति। तानब्रवीदुप मा गायत। अभि मा स्वरतेति। तथेति ॥ १० ॥ तमुपागायन्। तमभ्यस्वरन्। तेषां पुना रसमादत्त ॥ ११ ॥

१।६।३

स यथा मधुधाने मधुनाळीभिर्मध्वासिञ्चादेवमेव तत्सामन् पुना रसमासिञ्चत् ॥ १ ॥ तस्मादु ह नोपगायेत्। इन्द्र एष यदुद्गाता। स यथाऽसावमीषां रसमादत्त एवमेष तेषां रसमादत्ते ॥ २ ॥ कामं ह तु यजमान उपगायेत्। यजमानस्य हि तद्भवति। अथो ब्रह्मचार्याचार्योक्तः ॥ ३ ॥ तदु वा आहुः। उपैव गायेत्। दिशो ह्युपगायन्। दिशामेवं सलोकतां जयतीति ॥ ४ ॥ ते य एवेमे मुख्याः प्राणा एत एवोद्गातारश्चोपगातारश्च। इमे ह त्रय उद्गातार इम उ चत्वार उपगातारः ॥ ५ ॥ तस्मादु चतुर एवोपगातॄन् कुर्वीत। तस्मादु होपगातॄन् प्रत्यभिमृशेत्। दिशः स्थ श्रोत्रं मे मा हिंसिष्टेति ॥ ६ ॥ स यः स रस आसीद्य एवायं पवत एष एव स रसः ॥ ७ ॥ स यथा मध्वालोपमद्यादिति ह स्माह सुचित्तः शैलनः। एवमेतस्य रसस्यात्मानं पूरयेत। स एवोद्गाताऽऽत्मानं च यजमानं चामृतत्वं गमयतीति ॥ ८ ॥

'प्रणवः अक्षयपर्यायाक्षरं रसतमः सर्वतर्पकः'

इत्युपासना प्रणवगानाङ्गम्

१।७।१

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत्। स उ एवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ स यः स आकाशो वागेव सा। तस्मादाकाशाद्वाग्वदति ॥ २ ॥ तामेतां वाचं प्रजापतिरभ्यपीळयत्। तस्या अभिपीळितायै रसः प्राणेदत्। त एवेमे लोका अभवन् ॥ ३ ॥ स इमाँल्लोकानभ्यपीळयत्। तेषामभिपीळितानां रसः प्राणेदत्। ता एवैता देवता अभवन्नग्निर्वायुरसावादित्य इति ॥ ४ ॥ स एता देवता अभ्यपीळयत्। तासामभिपीळितानां रसः प्राणेदत्। सा त्रयी विद्याऽभवत् ॥ ५ ॥ स त्रयीं विद्यामभ्यपीळयत्। तस्या अभिपीळितायै रसः प्राणेदत्। ता एवैता व्याहृतयोऽभवन् भूर्भुवः स्वरिति ॥ ६ ॥ स एता व्याहृतीरभ्यपीळयत्। तासामभिपीळितानां रसः प्राणेदत्। तदेतदक्षरमभवदोमिति यदेतत् ॥ ७ ॥ स एतदक्षरमभ्यपीळयत्। तस्याऽभिपीळितस्य रसः प्राणेदत् ॥ ८ ॥

१।७।२

तदक्षरदेव। यदक्षरदेव तस्मादक्षरम् ॥ १ ॥ यद्वेवाक्षरं नाक्षीयत तस्मादक्षयम्। अक्षयं ह वै नामैतत्। तदक्षरमिति परोक्षमाचक्षते ॥ २ ॥ तद्वैतदेक ओमिति गायन्ति। तत्तथा न गायेत। ईश्वरो हैनदेतेन रसेनान्तर्धातोः। अथो द्वे इवैवं भवत ओमिति। ओ इत्यु हैके गायन्ति। तदु ह तन्न गीतम्। नैव तथा गायेत। ओमित्येव गायेत्। तदेनदेतेन रसेन संदधाति ॥ ३ ॥ तदेतं रसं तर्पयति। रसस्तृप्तोऽक्षरं तर्पयति। अक्षरं तृप्तं व्याहृतीस्तर्पयति। व्याहृतयस्तृप्ता वेदाँस्तर्पयन्ति। वेदास्तृप्ता देवतास्तर्पयन्ति। देवतास्तृप्ता लोकाँस्तर्पयन्ति। लोकास्तृप्ता अक्षरं तर्पयन्ति। अक्षरं तृप्तं वाचं तर्पयति। वाक् तृप्ताऽऽकाशं तर्पयति। आकाशस्तृप्तः प्रजास्तर्पयति। तृप्यति प्रजया पशुभिर्य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ४ ॥

शुक्लकृष्णपुरुषेतित्रिवृद्रूपस्य आकाशरूपादित्यस्य प्रणवस्य

अध्यात्मं अधिदैवतं अधिविद्युच्च उपासना

१।८।१

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत्। स उ एवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ स यः स आकाश आदित्य एव सः। एतस्मिन् (ह्य)उदिते सर्वमिदमाकाशते ॥ २ ॥

तस्य मर्त्यामृतयोर्वै तीराणि समुद्र एव । तद्यत्समुद्रेण परिगृहीतं तन्मृत्योराप्तमथ यत्परं तदमृतम् ॥ ३ ॥ स यो ह स समुद्रो य एवायं पवत एष एव स समुद्रः । एतं हि संद्रवन्तं सर्वाणि भूतान्यनुसंद्रवन्ति ॥ ४ ॥ तस्य द्यावापृथिवी एव रोधसी । अथ यथा नद्यां कंसानि वा प्रहीणानि स्युः सराँसि वैवमस्यायं पार्थिवः समुद्रः ॥ ५ ॥ स एष पार एव समुद्रस्योदेति । स उद्यन्नेव वायोः पृष्ठ आक्रमते । सोऽमृतादेवोदेति । अमृतमनुसंचरति । अमृते प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥ तस्यैतत् त्रिवृद्रूपं मृत्योरनाप्तं शुक्लं कृष्णं पुरुषः ॥ ७ ॥ तद्यच्छुक्लं तद्वाचो रूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः । सा या सा वागृक् सा । अथ योऽग्निर्मृत्युः सः ॥ ८ ॥ अथ यत्कृष्णं तदपां रूपमन्नस्य मनसो यजुषः । तद्यास्ता आपोऽन्नं तत् । अथ यन्मनो यजुष्टत् ॥ ९ ॥ अथ यः पुरुषः स प्राणस्तत्साम तद्ब्रह्म तदमृतम् । स यः प्राणस्तत्साम । अथ यद्ब्रह्म तदमृतम् ॥ १० ॥

१।८।२

अथाध्यात्मम् । इदमेव चक्षुस्त्रिवृच्छुक्लं कृष्णं पुरुषः ॥ १ ॥ तद्यच्छुक्लं तद्वाचो रूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः । सा या सा वागृक् सा । अथ योऽग्निर्मृत्युः सः ॥ २ ॥ अथ यत्कृष्णं तदपां रूपमन्नस्य मनसो यजुषः । तद्यास्ता आपोऽन्नं तत् । अथ यन्मनो यजुष्टत् ॥ ३ ॥ अथ यः पुरुषः स प्राणस्तत्साम तद्ब्रह्म तदमृतम् । स यः प्राणस्तत्साम । अथ यद्ब्रह्म तदमृतम् ॥ ४ ॥ सैषोत्क्रान्तिर्ब्राह्मणः । अथातः पराक्रान्तिः ॥ ५ ॥ सा या साऽऽक्रान्तिर्विद्युदेव सा । स यदेव विद्युतो विद्योतमानायै श्येतं रूपं भवति तद्वाचो रूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः ॥ ६ ॥ यद्वेव विद्युतः संद्रवन्त्यै नीलं रूपं भवति तदपां रूपमन्नस्य मनसो यजुषः ॥ ७ ॥ य एवैष विद्युति पुरुषः स प्राणस्तत्साम तद्ब्रह्म तदमृतम् । स यः प्राणस्तत्साम । अथ यद्ब्रह्म तदमृतम् ॥ ८ ॥

उद्गानाङ्गोपासना पुरुषत्रयविषयिणी

१।८।३

स हैषोऽमृतेन परिवृढो मृत्युमध्यास्तेऽन्नं कृत्वा ॥ १ ॥ अथैष एव पुरुषो योऽयं चक्षुषि । य आदित्ये सोऽतिपुरुषः । यो विद्युति स परमपुरुषः ॥ २ ॥ एते ह वाव त्रयः पुरुषाः । आ हाऽस्यैते जायन्ते ॥ ३ ॥ स योऽयं चक्षुष्येषोऽनुरूपो नाम । अन्वङ् ह्येष सर्वाणि रूपाणि । तमनुरूप इत्युपासीत । अन्वञ्चि हैनं सर्वाणि रूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥ य आदित्ये स प्रतिरूपः । प्रत्यङ् ह्येष सर्वाणि रूपाणि । तं प्रतिरूप इत्युपासीत । प्रत्यञ्चि हैनं सर्वाणि रूपाणि भवन्ति ॥ ५ ॥ यो विद्युति स सर्वरूपः । सर्वाणि ह्येतस्मिन् रूपाणि । तं सर्वरूप इत्युपासीत । सर्वाणि हाऽस्मिन् रूपाणि भवन्ति ॥ ६ ॥ एते ह वाव त्रयः पुरुषाः । आ हाऽस्यैते जायन्ते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ७ ॥

सामरूपस्य आकाशात्मकादित्यरूपस्य इन्द्रस्य सप्तभी रश्मिभिः अध्यात्मं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणास्वन्नरूपापन्नैः युक्तस्य भ्रातृव्यशून्यतागुणस्योपासना उद्गातुः

१।९।१

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ स यः स आकाश इन्द्र एव सः । स यः स इन्द्र एष एव स य एष एव तपति । स एष सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मान् ॥ २ ॥ तस्य वाङ्मयो रश्मिः प्राङ् प्रतिष्ठितः । सा या सा वागग्निः सः । स दशधा भवति शतधा सहस्रधाऽयुतधा प्रयुतधा नियुतधाऽर्बुदधा न्यर्बुदधा निखर्वधा पद्ममक्षितिर्व्योमान्तः ॥ ३ ॥ स एष एतस्य रश्मिर्वाग्भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च वदत्येतस्यैव रश्मिना वदति ॥ ४ ॥ अथ मनोमयो दक्षिणा प्रतिष्ठितः । तद्यत्तन्मनश्चन्द्रमाः सः । स दशधा भवति ॥ ५ ॥ स एष एतस्य रश्मिर्मनो भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च मनुत एतस्यैव रश्मिना मनुते ॥ ६ ॥ अथ चक्षुर्मयः प्रत्यङ् प्रतिष्ठितः । तद्यत्तच्चक्षुरादित्यः सः । स दशधा भवति ॥ ७ ॥ स एष एतस्य रश्मिश्चक्षुर्भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यव-

स्थितः । स यः कश्च पश्यत्येतस्यैव रश्मिना पश्यति ॥ ८ ॥ अथ श्रोत्रमय उदङ् प्रतिष्ठितः । तद्यत्तच्छ्रोत्रं दिशस्ताः । स दशधा भवति ॥ ९ ॥ स एष एतस्य रश्मिः श्रोत्रं भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च शृणोत्येतस्यैव रश्मिना शृणोति ॥ १० ॥

१।९।२

अथ प्राणमय ऊर्ध्वः प्रतिष्ठितः । स यः स प्राणो वायुः सः । स दशधा भवति ॥ १ ॥ स एष एतस्य रश्मिः प्राणो भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च प्राणित्येतस्यैव रश्मिना प्राणिति ॥ २ ॥ अथाऽसुमयस्तिर्यङ् प्रतिष्ठितः । स ह स ईशानो नाम । स दशधा भवति ॥ ३ ॥ स एष एतस्य रश्मिरसुर्भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्चाऽसुमानेतस्यैव रश्मिनाऽसुमान् ॥ ४ ॥ अथाऽन्नमयोऽर्वाङ् प्रतिष्ठितः । तद्यत्तदन्नमापस्ताः । स दशधा भवति शतधा सहस्रधाऽयुतधा प्रयुतधा नियुतधाऽर्बुदधा न्यर्बुदधा निखर्वधा पद्ममक्षितिर्व्योमान्तः ॥ ५ ॥ स एष एतस्य रश्मिरन्नं भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्चाश्नात्येतस्यैव रश्मिनाऽश्नाति ॥ ६ ॥ स एष सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मान् । तदेतदृचाऽभ्यनूच्यते—

'यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मानवासृजत्सर्तवे सप्त सिन्धून् ।
यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुर्द्यामारोहन्तं स जनास इन्द्रः' इति ॥ ७ ॥

यः सप्तरश्मिरिति । सप्त ह्येत आदित्यस्य रश्मयः । वृषभ इति । एष ह्येवाऽऽसां प्रजानामृषभः । तुविष्मानिति । महीयैवाऽस्यैषा ॥ ८ ॥ अवासृजत् सर्तवे सप्त सिन्धूनिति । सप्त ह्येते सिन्धवः । तैरिदं सर्वं सितम् । तद्यदेतैरिदं सर्वं सितं तस्मात्सिन्धवः ॥ ९ ॥ यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुरिति । एष (हि) रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुः ॥ १० ॥ द्यामारोहन्तं स जनास इन्द्र इति । एष हीन्द्रः ॥ ११ ॥

१।९।३

तद्यथा गिरिं पन्थानः समुदियुरिति ह स्माऽऽह शाट्यायनिरेवमेत आदित्यस्य रश्मय एतमादित्यं सर्वतोऽपियन्ति । स हैवं विद्वानोमित्याददान एतैरेतस्य रश्मिभिरेतमादित्यं सर्वतोऽप्येति ॥ १ ॥ तदेतत् सर्वतोद्वारमनिषेधं साम । अन्यतोद्वारं हैनदेक एवाऽभ्रङ्गमुपासते । अतोऽन्यथा विदुः ॥ २ ॥ अथ य एतदेवं वेद स एवैतत् सर्वतोद्वारमनिषेधं साम वेद ॥ ३ ॥ सा एषा विद्युत् । (यद्) एतन्मण्डलं समन्तं परिपतति तत्साम । अथ यत्परमतिभाति स पुण्यकृत्यायै रसः । तमभ्यतिमुच्यते ॥ ४ ॥ तदेतदभ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यं पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन भ्रातृव्यं पश्यत एवमेव न कंचन भ्रातृव्यं पश्यते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ५ ॥

'सप्तविधं सामैव आकाशरूपादित्यात्मकः इन्द्रः सप्तदिग्रूपं च' इत्युपासना औद्गात्राङ्गम्

१।१०।१

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाऽप्येतर्हि । स यः स आकाश इन्द्र एव सः । स यः स इन्द्रः सामैव तत् ॥ १ ॥ तस्यैतस्य साम्न इयमेव प्राचीदिग्घिङ्कार इयं प्रस्ताव इयमादिरियमुद्गीथोऽसौ प्रतिहारोऽन्तरिक्षमुपद्रव इयमेव निधनम् ॥ २ ॥ तदेतत्सप्तविधं साम । स य एवमेतत्सप्तविधं साम वेद यत्किञ्च प्राच्यां दिशि या देवता ये मनुष्या ये पशवो यदन्नाद्यं तत्सर्वं हिङ्कारेणाप्नोति ॥ ३ ॥ अथ यद्दक्षिणायां दिशि तत्सर्वं प्रस्तावेनाप्नोति ॥ ४ ॥ अथ यत्प्रतीच्यां दिशि तत्सर्वमादिनाप्नोति ॥ ५ ॥ अथ यदुदीच्यां दिशि तत्सर्वमुद्गीथेनाप्नोति ॥ ६ ॥ अथ यदमुष्यां दिशि तत्सर्वं प्रतिहारेणाप्नोति ॥ ७ ॥ अथ यदन्तरिक्षे तत्सर्वमुपद्रवेणाप्नोति ॥ ८ ॥ अथ यदस्यां दिशि या देवता ये मनुष्या ये पशवो यदन्नाद्यं तत्सर्वं निधनेनाप्नोति ॥ ९ ॥ सर्वं हैवाऽस्याऽऽप्तं भवति सर्वं जितं न ह्यऽस्य कश्चन

कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥ १० ॥ स यद्ध किञ्च किञ्चैवं विद्वानेषु लोकेषु कुरुते स्वस्य हैव तत्स्वतः कुरुते । तदेतदृचाऽभ्यनूच्यते ॥ ११ ॥

१।१०।२

'यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।
न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी'
इति ॥ १ ॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युरिति । यच्छतं द्यावः स्युः शतं भूम्यस्ताभ्य एष एवाऽऽकाशो ज्यायान् ॥ २ ॥ न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अन्विति । न ह्येतं सहस्रं चन सूर्या अनु ॥ ३ ॥ न जातमष्ट रोदसी इति । न ह्येतं जातं रोदन्ति । इमे ह वाव रोदसी ताभ्यामेष एवाकाशो ज्यायान् । एतस्मिन् ह्येवैते अन्तः ॥ ४ ॥ स यः स आकाश इन्द्र एव सः। स यः स इन्द्र एष एव स य एष तपति ॥ ५ ॥ स एषोऽभ्राण्यतिमुच्यमान एति । तद्यथैषोऽभ्राण्यतिमुच्यमान एत्येवमेव स सर्वस्मात्पाप्मनोऽतिमुच्यमान एति य एवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ६ ॥

त्रिवृतः साम्नः चतुष्पात्त्वं अध्यात्मं अधिदैवतं च
उपास्यं औद्गात्राङ्गं, गायत्रसाम्नि च चन्द्रमसः
आदित्यस्य च चतुष्पात्त्वं अष्टत्वसंख्यया
संपाद्यं, 'वायुरूपः प्रजापतिः आदित्यः
अग्निः चन्द्रमा नक्षत्राणि च,
सामैव' इत्युपासना
औद्गात्राङ्गम्

१।११।१

त्रिवृत्साम चतुष्पात् । ब्रह्म तृतीयमिन्द्रस्तृतीयं प्रजापतिस्तृतीयमन्नमेव चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ तद्यद्वै ब्रह्म स प्राणोऽथ य इन्द्रः सा वागथ यः प्रजापतिस्तन्मनोऽन्नमेव चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ मन एव हिङ्कारो वाक्प्रस्तावः प्राण उद्गीथोऽन्नमेव चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ करोत्येव वाचा, नयति प्राणेन, गमयति मनसा । तदेतन्निरुद्धं यन्मनः । तेन यत्र कामयते तदात्मानं च यजमानं च दधाति ॥ ४ ॥ अथाधिदैवतम् । चन्द्रमा एव हिङ्कारोऽग्निः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथ आप एव चतुर्थः पादः । तद्धि प्रत्यक्षमन्नम् ॥ ५ ॥ ता वा एता देवता अमावास्यां रात्रिं संयन्ति । चन्द्रमा अमावास्यां रात्रिमादित्यं प्रविशत्यादित्योऽग्निम् ॥ ६ ॥ तद्यत्संयन्ति तस्मात्साम । स ह वै सामवित्स साम वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥ तासां वा एतासां देवतानामेकैकैव देवता साम भवति ॥ ८ ॥ एष एवादित्यस्त्रिवृच्चतुष्पाद्रश्मयो मण्डलं पुरुषः । रश्मय एव हिङ्कारः । तस्मात्ते प्रथमत एवोद्यतस्तायन्ते । मण्डलं प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या एता आपोऽन्तः स एव चतुर्थः पादः ॥ ९ ॥ एवमेव चन्द्रमसो रश्मयो मण्डलं पुरुषः । रश्मय एव हिङ्कारो मण्डलं प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या एता आपोऽन्तः स एव चतुर्थः पादः ॥ १० ॥ चत्वार्यन्यानि चत्वार्यन्यानि । तान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तदु ब्रह्माऽभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ ११ ॥

१।११।२

अथाऽध्यात्मम् । इदमेव चक्षुस्त्रिवृच्चतुष्पाच्छुक्लं कृष्णं पुरुषः । शुक्लमेव हिङ्कारः कृष्णं प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या इमा आपोऽन्तः स एव चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ इदमादित्यस्यायनमिदं चन्द्रमसः । चत्वारीमानि चत्वारीमानि । तान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तदु ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ २ ॥ स योऽयं पवते स एष एव प्रजापतिः । तद्वेव साम । तस्यायं देवो योऽयं चक्षुषि पुरुषः । स एष आहुतिमतिमत्योत्क्रान्तः ॥ ३ ॥ अथ यावेतौ चन्द्रमाश्चादित्यश्च यावेतावप्सु दृश्येते एतावेतयोर्देवौ ॥ ४ ॥ यद्ध वा इदमाहुर्देवानां देवा इति । एते ह ते । त एत आहुतिमतिमत्योत्क्रान्ताः ॥ ५ ॥

तद्ध पृथुर्वैन्यो दिव्यान्व्रात्यान्पप्रच्छ—

'येभिर्वात इषितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्च
दिशः समीचीः ।
य आहुतीरत्यमन्यन्त देवा अपां नेतारः
कतमे त आसन्' इति ॥ ६ ॥

ते ह प्रत्यूचुः--

'इमामेषां पृथिवीं वस्त एकोऽन्तरिक्षं पर्येको बभूव ।

दिवमेको ददते यो विधर्ता विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्त्यन्ये ' इति ॥ ७ ॥

इमामेषां पृथिवीं वस्त एक इत्यग्निर्हैं सः ॥ ८ ॥ अन्तरिक्षं पर्येको बभूवेति वायुर्हं सः ॥ ९ ॥ दिवमेको ददते यो विधर्तेत्यादित्यो ह सः ॥ १० ॥ विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्त्यन्य इति । एता ह वै देवता विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्ति चन्द्रमा नक्षत्राणीति । ता एताः सामैव सत्यो व्यूढोऽन्नाद्याय ॥ ११ ॥

१।१२।१

'संवत्सरात्मकं ऋतुचक्ररूपं अनन्तं साम' इत्युपासना औद्गात्राङ्गम्

अथैतत्साम । तदाहुः संवत्सर एव सामेति ॥ १ ॥ तस्य वसन्त एव हिङ्कारः । तस्मात्पशवो वसन्ता हिङ्करिक्रतः समुदायन्ति ॥ २ ॥ ग्रीष्मः प्रस्तावः । अनिरुक्तो वै प्रस्तावोऽनिरुक्त ऋतूनां ग्रीष्मः ॥ ३ ॥ वर्षा उद्गीथः । उदिव वै वर्षं गायति ॥ ४ ॥ शरत् प्रतिहारः । शरदि ह खलु वै भूयिष्ठा ओषधयः पच्यन्ते ॥ ५ ॥ हेमन्तो निधनम् । निधनकृता इव वै हेमन्प्रजा भवन्ति ॥ ६ ॥ तावेतावन्तौ संधत्तः । एतदन्वनन्तः संवत्सरः । तस्यैतावन्तौ यद्धेमन्तश्च वसन्तश्च । एतदनु ग्रामस्यान्तौ समेतः । एतदनु निष्कस्यान्तौ समेतः । एतदन्वहिर्भोगान्पर्याहृत्य शये ॥ ७ ॥ तद्यथा ह वै निष्कः समन्तं ग्रीवा अभिपर्येत्त एवमनन्तं साम । स य एवमेतदनन्तं साम वेदानन्ततामेव जयति ॥ ८ ॥

'पर्जन्यात्मकं पुरुषात्मकं देवतात्मकं च साम' इत्युपासना औद्गात्राङ्गम्

१।१२।२

अथैतत्पर्जन्ये साम । तस्य पुरोवात एव हिङ्कारः । अथ यदभ्राणि संप्लावयति स प्रस्तावः । अथ यत् स्तनयति स उद्गीथः । अथ यद्विद्योतते स प्रतिहारः । अथ यद्वर्षति तन्निधनम् ॥ १ ॥ तदेतत्पर्जन्ये साम । स य एवमेतत्पर्जन्ये साम वेद वर्षुको हास्मै पर्जन्यो भवति ॥ २ ॥ अथैतत् पुरुषे साम । तस्यायमेव हिङ्कारोऽयं प्रस्तावोऽयमुद्गीथोऽयं प्रतिहार इदं निधनम् ॥३॥ तदेतत्पुरुषे साम । स य एवमेतत्पुरुषे साम वेदोर्ध्व एव प्रजया पशुभिरारोहन्नेति ॥ ४ ॥ य उ एनत्प्रत्यग्वेद ये प्रत्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्यायमेव हिङ्कारोऽयं प्रस्तावोऽयमुद्गीथोऽयं प्रतिहार इदं निधनम् । ये प्रत्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति ॥५॥ य उ एनत्तिर्यग्वेद ये तिर्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्य लोमैव हिङ्कारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनम् ॥ ६ ॥ तस्य त्रीण्याविर्गायति प्रस्तावं प्रतिहारं निधनम् । तस्मात्पुरुषस्य त्रीण्यस्थीन्याविर्दन्ताश्च द्वयाश्च नखाः । ये तिर्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति ॥ ७ ॥ य उ एनत्सम्यग्वेद ये सम्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्य मन एव हिङ्कारो वाक्प्रस्तावः प्राण उद्गीथश्चक्षुः प्रतिहारः श्रोत्रं निधनम् । ये सम्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति ॥८॥ अथैतद्देवतासु साम । तस्य वायुरेव हिङ्कारोऽग्निः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथश्चन्द्रमा प्रतिहारो दिश एव निधनम् ॥ ९ ॥ तदेतद्देवतासु साम । स य एवमेतद्देवतासु साम वेद देवतानामेव सलोकतां जयति ॥ १० ॥

सवनत्रये उद्गेयाः साम्नः तिस्र आगाः, वाङ्मध्याश्रिता एकैव वा, क्रौञ्चा वा आगा, गायत्रसाम्न एव आगा

१।१२।३

तस्यैतास्तिस्र आगा आग्नेय्येकैन्द्र्येका वैश्वदेव्येका ॥ १ ॥ सा या मन्द्रा साऽऽग्नेयी । तया प्रातःसवनस्योद्गेयम् । आग्नेयं वै प्रातःसवनमाग्नेयोऽयं लोकः । स्वयाऽऽगया प्रातःसवनस्योद्गायत्यृध्नोतीमं लोकम् ॥ २ ॥ अथ या घोषिण्युपब्दिमती सैन्द्री । तया माध्यन्दिनस्य सवनस्योद्गेयम् । ऐन्द्रं वै माध्यन्दिनं सवनम् । ऐन्द्रोऽसौ लोकः । स्वयाऽऽगया माध्यन्दिनस्य सवनस्यो-

द्गायत्यृध्नोत्यमुं लोकम् ॥ ३ ॥ अथ यां वीङ्खयन्निव प्रथयन्निव गायति सा वैश्वदेवी । तया तृतीयसवनस्योद्गेयम् । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । वैश्वदेवोऽयमन्तरालोकः । स्वयाऽऽगया तृतीयसवनस्योद्गायत्यृध्नोतीममन्तरालोकम् ॥ ४ ॥ अथो उच्चा खल्वाहुरेकयैवाऽऽगयोद्गेयं यदेवास्य मध्यं वाच इति । तद्यया वै वाचा व्यायच्छमान उद्गायति तदेवास्य मध्यं वाचः । तया वा एतया वाचा सर्वा वाच उपगच्छति । अव्यासिक्तामेकस्थां श्रियमृध्नोति य एवं वेद ॥ ५ ॥ अथ या क्रौञ्चा सा बार्हस्पत्या । स यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्स तयोद्गायेत् । तद्ब्रह्म वै बृहस्पतिः । तद्धै ब्रह्मवर्चसमृध्नोति तथा ह ब्रह्मवर्चसी भवति ॥ ६ ॥ अथ ह चैकितानेय एकस्यैव साम्न आगां गायति गायत्रस्यैव । तदनवानं गेयम् । तत् साम्न एवा प्रतिहारादनवानं गेयम् । तत्प्राणो वै गायत्रम् । तद्धै प्राणमृध्नोति । तथा ह सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

साम्नः स्वरहिंकाराभ्यां गानमेव
सामगानम्

१।१२।४

अथ ह ब्रह्मदत्तं चैकितानेयमुद्गायन्तं कुरव उपोदुरुज्जहिहि साम दाल्भ्येति ॥ १ ॥ स होपोद्यमानो नितरां जगौ । तं होचुः किमुपोद्यमानो नितरामगासीरिति ॥ २ ॥ स होवाचेदं वै लोमेत्येतदेवैतत्प्रत्युपश्रृण्मः । तस्मादु ये न एतदुपावादिषुर्लोमशानीव तेषां श्मशानानि भवितारः । अथ वयमुदेव गातारः स्म इति ॥ ३ ॥ अथ ह राजा जैवलिर्गल्लूनसमार्क्षाकायणं शामूलपर्णाभ्यामुत्थितं पप्रच्छर्चाऽऽगाता शालावत्या३ साम्ना३ इति ॥ ४ ॥ नैव राजन्नृचेति होवाच न साम्नेति । तद्यूय तर्हि सर्वे एव पणाय्या भविष्यथ य एवं विद्वांसोऽगायतेति ॥ ५ ॥ अथ यद्वाऽवक्ष्यदृचा च साम्ना चाऽऽगामेति धीतेन वै तद्यातयाम्नाऽमलाकाण्डेनाऽऽगातेति हैनाँस्तदवक्ष्यत् । तद्ध तदुवाच स्वरेण चैव हिङ्कारेण चाऽऽगामेति ॥ ६ ॥

अध्यात्मं श्रीप्रतिष्ठासुवर्णापचितिश्रुतिविषयिणी सामोपासना औद्गात्राङ्गम्

१।१२।५

अथ ह सत्याधिवाकश्चैत्ररथिः सत्ययज्ञं पौलुषितमुवाच प्राचीनयोगेति मम चेद्धै त्वं साम विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करिष्यसि नैव तर्हि पुनर्दीक्षामभिध्यातासीति । मुहुर्दीक्षी ह्यास ॥ १ ॥ स होवाच । यो वै साम्नः श्रियं विद्वान्साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रीमानेव भवति । मनो वाव साम्नः श्रीरिति ॥ २ ॥ यो वै साम्नः प्रतिष्ठां विद्वान्साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति प्रत्येव तिष्ठति । वाग्वाव साम्नः प्रतिष्ठेति ॥ ३ ॥ यो वै साम्नः सुवर्णं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यध्यस्य गृहे सुवर्णं गम्यते । प्राणो वाव साम्नः सुवर्णमिति ॥ ४ ॥ यो वै साम्नोऽपचितिं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यपचितिमानेव भवति । चक्षुर्वाव साम्नोऽपचितिरिति ॥ ५ ॥ यो वै साम्नः श्रुतिं विद्वान्साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रुतिमानेव भवति । श्रोत्रं वाव साम्नः श्रुतिरिति ॥ ६ ॥

'चतुष्पात् साम वागात्मकं प्राणरूपं असुस्वरूपं'
इत्युपासना वाचः अदितित्वगुणा
औद्गात्राङ्गम्

१।१३।१

'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेऽङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ' इति ॥ १ ॥

वागेव साम । वाचा हि साम गायति । वागेवोक्थम् । वाचा ह्युक्थं शंसति । वागेव यजुः । वाचा हि यजुरनुवर्तते ॥ २ ॥ तद्यत्किंचाऽर्वाचीनं ब्रह्मणस्तद्वागेव सर्वम् । अथ यदन्यत्र ब्रह्मोपदिश्यते । नैव हि तेनाऽऽर्त्विज्यं करोति । परोक्षेणैव तु कृतं भवति ॥ ३ ॥ तस्या एतस्यै

वाचो मनः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पादो वागेव चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ तद्यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति । यच्चक्षुषा पश्यति तद्वाचा वदति । यच्छ्रोत्रेण शृणोति तद्वाचा वदति ॥ ५ ॥ तद्यदे- तत्सर्वं वाचमेवाऽभिसमयति तस्माद्वागेव साम । स ह वै सामवित्स साम वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥ तस्या एतस्यै वाचः प्राणा एवाऽसुः । एषु ह्रीदं सर्वमसूतेति ॥ ७ ॥

१।१३।२

तेन हैतेनाऽसुना देवा जीवन्ति पितरो जीवन्ति मनुष्या जीवन्ति पशवो जीवन्ति गन्धर्वाप्सरसो जीवन्ति सर्वमिदं जीवति ॥ १ ॥ तदाहुर्यदसुनेदं सर्वं जीवति कः साम्नोऽसुरिति । प्राण इति ब्रूयात् । प्राणो ह वाव साम्नोऽसुः ॥ २ ॥ स एष प्राणो वाचि प्रतिष्ठितो वाग्नु प्राणे प्रतिष्ठिता । तावेतावेवमन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ । प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ३ ॥

तदेतदृचाऽभ्यनूच्यते—

'अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदि- तिर्जनित्वम् ' इति ॥ ४ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । एषा वै द्यौरेषाऽन्तरिक्षम् ॥ ५ ॥ अदितिर्माता स पिता स पुत्र इति । एषा वै मातैषा पितैषा पुत्रः ॥ ६ ॥ विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना इति । ये देवा असुरेभ्यः पूर्वे पञ्च जना आसन् य एवासावादित्ये पुरुषो यश्चन्द्रमसि यो विद्युति योऽप्सु योऽयमक्षन्नन्तरेष एव ते । तदेषैव ॥ ७ ॥ अदितिर्जातमदितिर्जनित्वमिति । एषा ह्येव जातमेषा जनित्वम् ॥ ८ ॥

' सामैव देवता ज्योतिःप्रतिष्ठादिरूपैः अङ्गैः अग्नि- पृथिव्यादिषु स्थितं अक्षररूपं, तदेव सर्वत्र समः सर्वरूपः अक्षिपुरुषः, तदेव सर्वत्र स्थितः एकः पुरुषः, भ्रातृव्यरहितः इन्द्रश्च तदेव ' इत्युपासना औद्गात्राङ्गम्

१।१४।१

आरुणिर्ह वासिष्ठं चैकितानेयं ब्रह्मचर्यमुपे- याय । तं होवाचाऽऽजानासि सौम्य गौतम यदिदं वयं चैकितानेयाः सामैवोपास्महे । कां त्वं देवता- मुपास्स इति । सामैव भगवन्त इति होवाच ॥ १ ॥ तं ह पप्रच्छ यदग्नौ तद् वेत्था३ इति । ज्योतिर्वा एतत्तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ २ ॥ यत्पृथिव्यां तद् वेत्था३ इति । प्रतिष्ठा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ३ ॥ यद- प्सु तद् वेत्था३ इति । शान्तिर्वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ४ ॥ यदन्तरिक्षे तद् वेत्था३ इति । आत्मा वा एष तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥५॥ यद्वायौ तद् वेत्था३ इति । श्रीर्वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपा- स्मह इति ॥ ६ ॥ यद्दिक्षु तद् वेत्था३ इति । व्याप्तिर्वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ७ ॥ यद्दिवि तद् वेत्था३ इति । विभूति- र्वा एषा तस्य साम्नो यद् वयं सामोपास्मह इति ॥ ८ ॥

१।१४।२

यदादित्ये तद् वेत्था ३ इति । तेजो वा एत- त्तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ १ ॥ यच- न्द्रमसि तद् वेत्था३ इति । भा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ २ ॥ यन्न- क्षत्रेषु तद् वेत्था३ इति । प्रज्ञा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ३ ॥ यदन्ने तद् वेत्था ३ इति । रेतो वा एतत्तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ४ ॥ यत्पशुषु तद् वेत्था३ इति । यशो वा एतत्तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ५ ॥ यदृचि तद्वेत्था३ इति । स्तोमो वा एष तस्य साम्नो यद्वयं सामोपा- स्मह इति ॥ ६ ॥ यद्यजुषि तद्वेत्था३ इति । कर्म वा एतत्तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ७ ॥ अथ किं उपास्स इति । अक्षरमिति ।

कतमत्तदक्षरमिति । यत्क्षरन्नाऽक्षीयतेति । कतमत्तत् क्षरन्नाऽक्षीयतेति । इन्द्र इति ॥ ८ ॥ कतमः स इन्द्र इति । योऽक्षन्नमत इति । कतमः स योऽक्षन्नमत इति । इयं देवतेति होवाच ॥ ९ ॥ योऽयं चक्षुषि पुरुष एष इन्द्र एष प्रजापतिः । (स) समः पृथिव्या सम आकाशेन समो दिवा समः सर्वेण भूतेन । एष परो दिवो दीप्यते । एष एवेदं सर्वमित्युपासितव्यः ॥ १० ॥ स य एतदेवं वेद ज्योतिष्मान् प्रतिष्ठावाञ्छान्तिमानात्मवाञ्छ्रीमान् व्याप्तिमान् विभूतिमांस्तेजस्वी भावान् प्रज्ञावान्रेतस्वी यशस्वी स्तोमवान् कर्मवानक्षरवानिन्द्रियवान् सामन्वी भवति ॥ ११ ॥ तद्वेतदृचाऽभ्यनूच्यते—॥ १२ ॥

१।१४।३

'रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश' इति ॥ १ ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूवेति । रूपंरूपं ह्येष प्रतिरूपो बभूव ॥२॥ तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति । प्रतिचक्षणाय ह्यऽस्यैतद्रूपम् ॥ ३ ॥ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति । मायाभिर्ह्येष एतत्पुरुरूप ईयते ॥ ४ ॥ युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति । सहस्रं हैत आदित्यस्य रश्मयः । तेऽस्य युक्तास्तैरिदं सर्वं हरति । तद्यदेतैरिदं सर्वं हरति तस्माद्धरयः ॥ ५ ॥

'रूपंरूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानः परि तन्वं स्वाम् ।
त्रिर्यद्दिवः परि मुहूर्तमागात् स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा' इति ॥ ६ ॥

रूपंरूपं मघवा बोभवीतीति । रूपंरूपं ह्येष मघवा बोभवीति ॥ ७ ॥ मायाः कृण्वानः परि तन्वं स्वामिति । मायाभिर्ह्येष एतत्स्वां तनुं गोपायति ॥८॥ त्रिर्यद्दिवः परिमुहूर्तमागादिति । त्रिर्हि वा एष एतस्य मुहूर्तस्येमां पृथिवीं समन्तः पर्येतीमाः प्रजाः संचक्षाणः ॥ ९ ॥ स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावेति । अनृतुपा ह्येष एतदृतावा ॥ १० ॥

१।१४।४

तद्ध पृथुर्वैन्यो दिव्यान्व्रात्यान्पप्रच्छ—

'इन्द्रमुक्थमृचमुद्गीथमाहुर्ब्रह्म साम प्राणं व्यानम् ।
मनो वा चक्षुरपानमाहुः श्रोत्रं श्रोत्रिया बहुधा वदन्ति' इति ॥ १ ॥

ते प्रत्यूचुः—

'ऋषय एते मन्त्रकृतः पुराजाः पुनराजायन्ते वेदानां गुप्त्यैकम् ।
ते वै विद्वांसो वैन्य तद्वदन्ति समानं पुरुषं बहुधा निविष्टम्' इति ॥ २ ॥

इमां ह वा तद्देवतां त्रय्यां विद्यायामिमां सामानामभ्येक आपयन्ति, नैके । यो ह वावैतदेवं वेद, स एवैतां देवतां संप्रति वेद ॥ ३ ॥ स एष इन्द्र उद्गीथः । स यदैष इन्द्र उद्गीथ आगच्छति नैवोद्गातुश्चोपगातॄणां च विज्ञायते । इत एवोर्ध्वः स्वरुदेति । स उपरि मूर्ध्नो लेलायति ॥ ४ ॥ स विद्यादागमदिन्द्रः, नेह कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशेक्ष्यत इति । तस्मिन् ह न कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशिष्यते ॥ ५ ॥ तदेतदभ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यं पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन भ्रातृव्यं पश्यत एवमेव न कंचन भ्रातृव्यं पश्यते, य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ६ ॥

आत्मना षोडशधाऽऽविर्भूतः प्रजापतिः हिरण्मयः पुरुषः सामैवेत्युपासना

१।१५।१

प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् । सोऽकामयत । बहुः स्यां, प्रजायेय, भूमानं गच्छेयमिति ॥ १ ॥ स षोडशधाऽऽत्मानं व्यकुरुत भद्रं च समाप्तिश्चाऽऽभूतिश्च संभूतिश्च भूतं च सर्वं च रूपं चाऽपरिमितं च श्रीश्च यशश्च नाम चाऽग्रं च सजाताश्च पयश्च महीया च रसश्च ॥ २ ॥ तद्यद्भद्रं हृदयमस्य तत् । ततः संवत्सरमसृजत ।

तदस्य संवत्सरोऽनूपतिष्ठते ॥ ३ ॥ समाप्तिः कर्मास्य तत् । कर्मणा हि समाप्नोति । तत ऋतूनसृजत । तदस्यर्तवोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ४ ॥ आभूतिरन्नमस्य तत् । (तच्) चतुर्धा भवति । ततो मासानर्धमासानहोरात्राण्युषसोऽसृजत । तदस्य मासा अर्धमासा अहोरात्राण्युषसोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ५ ॥ संभूती रेतोऽस्य तत् । रेतसो हि संभवति ॥ ६ ॥

१।१५।२

ततश्चन्द्रमसमसृजत । तदस्य चन्द्रमा अनूपतिष्ठते । तस्मात्स रेतसः प्रतिरूपः ॥ १ ॥ भूतं प्राणोऽस्य सः । ततो वायुमसृजत । तदस्य वायुरनूपतिष्ठते ॥ २ ॥ सर्वमपानोऽस्य सः । ततः पशूनसृजत । तदस्य पशवोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ३ ॥ रूपं व्यानोऽस्य सः । ततः प्रजा असृजत । तदस्य प्रजा अनूपतिष्ठन्ते । तस्मादासु प्रजासु रूपाण्यधिगम्यन्ते ॥ ४ ॥ अपरिमितं मनोऽस्य तत् । ततो दिशोऽसृजत । तदस्य दिशोऽनूपतिष्ठन्ते । तस्मात्ता अपरिमिताः । अपरिमितमिव हि मनः ॥ ५ ॥ श्रीर्वागस्य सा । ततः समुद्रमसृजत । तदस्य समुद्रोऽनूपतिष्ठते ॥ ६ ॥ यशस्तपोऽस्य तत् । ततोऽग्निमसृजत । तदस्याऽग्निरनूपतिष्ठते । तस्मात्स मथितादिव संतप्तादिव जायते ॥ ७ ॥ नाम चक्षुरस्य तत् ॥ ८ ॥

१।१५।३

तत आदित्यमसृजत । तदस्यादित्योऽनूपतिष्ठते ॥ १ ॥ अग्रं मूर्धास्य सः । ततो दिवमसृजत । तदस्य द्यौरनूपतिष्ठते ॥ २ ॥ सजाता अङ्गान्यस्य तानि । अङ्गैर्हि सह जायते । ततो वनस्पतीनसृजत । तदस्य वनस्पतयोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ३ ॥ पयो लोमान्यस्य तानि । तत ओषधीरसृजत । तदस्यौषधयोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ४ ॥ महीया माँसान्यस्य तानि । माँसैर्हि सह महीयते । ततो वयाँस्यसृजत । तदस्य वयाँस्यनूपतिष्ठन्ते । तस्मात्तानि प्रपतिष्णूनि । प्रपतिष्णूनीव महामाँसानि ॥ ५ ॥ रसो मज्जाऽस्य सः । ततः पृथिवीमसृजत । तदस्य पृथिव्यनूपतिष्ठते ॥ ६ ॥ स हैवं षोडशधाऽऽत्मानं विकृत्य सार्धं समैत् । तद्यत्सार्धं समैत् तत्साम्नः सामत्वम् ॥ ७ ॥ स एवैष हिरण्मयः पुरुष उदतिष्ठत्प्रजानां जनिता ॥ ८ ॥

१।१५।४

देवासुरा अस्पर्धन्त । ते देवाः प्रजापतिमुपाधावञ्जयामाऽसुराननिति ॥ १ ॥ सोऽब्रवीन्न वै मां यूयं वित्थ नाऽसुराः । यद्वै मां यूयं विद्यात ततो वै यूयमेव स्यात पराऽसुरा भवेयुरिति ॥ २ ॥ तद्वै ब्रूहीत्यब्रुवन् । सोऽब्रवीत्पुरुषः प्रजापतिः सामेति मोपाध्वम् । ततो वै यूयमेव भविष्यथ पराऽसुरा भविष्यन्तीति ॥ ३ ॥ तं पुरुषः प्रजापतिः सामेत्युपासत । ततो वै देवा अभवन् पराऽसुराः । स यो हैवं विद्वान् पुरुषः प्रजापतिः सामेत्युपास्ते भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति ॥ ४ ॥

गाथादीनां दोषहरत्वं, 'साम सर्वदेवसहायभूतं द्यावापृथिवीसृष्टं अग्नीन्द्रादीनामिष्टम्' इत्युपासना, साम्नः सप्त गानप्रकारा गेयाः, अष्टमः प्रकारः अगेयः

१।१६।१

देवा वै विजिग्याना अब्रुवन्द्वितीयं करवामहै । माऽद्वितीया भूमेति । तेऽब्रुवन् सामैव द्वितीयं करवामहै । सामैव नो द्वितीयमस्त्विति ॥ १ ॥ त इमे द्यावापृथिवी अब्रुवन् । समेतं साम प्रजनयतमिति ॥ २ ॥ सोऽसावस्या अबीभत्सत । सोऽब्रवीत् बहु वा एतस्यां किं च किं च कुर्वन्त्यधिष्ठीवन्त्यधिचरन्त्यध्यासते । पुनीत न्वेनामपूता वा इति ॥ ३ ॥ ते गाथामब्रुवन्त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतसनिः स्या इति । तथेति । ते गाथयाऽपुनन् । तस्मादुत गायथा शतं सुनोति ॥ ४ ॥ ते कुम्ब्यामब्रुवन् त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतसनिः स्या इति । तथेति । ते कुम्ब्ययाऽपुनन् । तस्मादुत कुम्ब्यया शतं सुनोति ॥ ५ ॥ ते नाराशँसीमब्रुवन् त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतसनिः स्या इति । तथेति । ते नाराशँस्याऽपुनन् । तस्मादुत नाराशँस्या शतं

सुनोति ॥ ६ ॥ ते रैभीमब्रुवन् त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतसनिः स्या इति । तथेति । ते रैभ्याऽपुनन् । तस्माद्धुत रैभ्या शतं सुनोति ॥ ७ ॥ सेयं पूता । अथाऽमुमब्रवीद्धहु वै किं च किं च पुमाँश्चरति । त्वमनुपुनीष्वेति ॥ ८ ॥

१।१६।२

स ऐलबेनाऽपुनीत । पूतानि ह वा अस्य सामानि, पूता ऋचः, पूतानि यजूँषि, पूतमनूक्तं, पूतं सर्वं भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ ते समेत्य साम प्राजनयताम् । तद्यत्समेत्य साम प्राजनयतां तत्साम्नः सामत्वम् ॥ २ ॥ तदिदं साम सृष्टमद उत्क्रम्य लेलायदतिष्ठत् । तस्य सर्वे देवा ममत्विन आसन्मम ममेति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् वीदं भजामहा इति । तस्य विभागे न समपादयन् । तान्प्रजापतिरब्रवीदपेत । मम वा एतत् । अहमेव वो विभक्ष्यामीति ॥ ४ ॥ सोऽग्निमब्रवीत् त्वं वै मे ज्येष्ठः पुत्राणामसि । त्वं प्रथमो वृणीष्वेति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीन्मन्द्रं साम्नो वृणेऽन्नाद्यमिति । स य एतद्गायादन्नाद एव सोऽसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वाँसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ ६ ॥ अथेन्द्रमब्रवीत् त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ७ ॥ सोऽब्रवीदुग्रं साम्नो वृणे श्रियमिति । स य एतद्गायाच्छ्रीमानेव सोऽसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वाँसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ ८ ॥ अथ सोममब्रवीत् त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीद्वल्गु साम्नो वृणे प्रियमिति । स य एतद्गायात्प्रिय एव स कीर्तेः प्रियश्चक्षुषः प्रियः सर्वेषामसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वांसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ १० ॥ अथ बृहस्पतिमब्रवीत् त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ११ ॥ सोऽब्रवीत्क्रौञ्चं साम्नो वृणे ब्रह्मवर्चसमिति । स य एतद्गायाद्ब्रह्मवर्चस्येव सोऽसत् । मामु स देवानामृछाद्य एवं विद्वाँसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ १२ ॥

१।१६।३

अथ विश्वान् देवानब्रवीद्यूयमनुवृणीध्वमिति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् वैश्वदेवं साम्नो वृणीमहे प्रजननमिति । स य एतद्गायात्प्रजावानेव सोऽसत् । अस्मानु देवानामृच्छाद्य एवं विद्वाँसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ २ ॥ अथ पशूनब्रवीद्यूयमनुवृणीध्वमिति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् वायुर्वो अस्माकमीशे । स एव नो वरिष्यत इति । ते वायुश्च पशवश्चाब्रुवन् निरुक्तं साम्नो वृणीमहे पशव्यमिति । स य एतद्गायात्पशुमानेव सोऽसत् । अस्मानु च स वायुं च देवानामृच्छाद्य एवं विद्वांसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ ४ ॥ अथ प्रजापतिरब्रवीदहमनुवरिष्य इति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीदनिरुक्तं साम्नो वृणे स्वर्ग्यमिति । स य एतद्गायान् स्वर्गलोक एव सोऽसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वाँसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ ६ ॥ अथ वरुणमब्रवीत् त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ७ ॥ सोऽब्रवीद्यद्वो न कश्चनाऽऽवृतस्तदहं परिहरिष्य इति । किमिति । अपध्वान्तं साम्नो वृणेऽपशव्यमिति । स य एतद्गायादपशुरेव सोऽसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एतद्गायादिति ॥ ८ ॥ तानि वा एतान्यष्टौ गीतागीतानि साम्नः । इमान्यु ह वै सप्तगीतानि । अथेयमेव वारुण्यागाऽगीता ॥ ९ ॥ स यां ह कां चैवं विद्वानेतासां सप्तानामागानां गायति गीतमेवास्य भवेत्येतानु कामान्राध्नोति य एतासु कामाः । अथेमामेव वारुणीमागां न गायेत् ॥ १० ॥

ऋक्सामयोः मनःप्राणाभ्यां वागपानाभ्यां च अभेदः उपास्यः, गाथाकुम्ब्यानाराशंसीपुराणेतिहासानां भरण्डकेष्णस्य च यज्ञे प्रयोगः ऋक्सामयोर्दोषहरः, तृचे आश्रितसाम्नः प्रशस्तता, साम्नः उद्गीतानुगीताऽऽगीतानां प्रशस्तता साख्याना

१।१७।१

द्वयं वावेदमग्र आसीत्सच्चैवासच्च ॥ १ ॥ तयोर्यत् सत् तत्साम तन्मनः स प्राणः । अथ यदसत्सर्क् सा वाक् सोऽपानः ॥ २ ॥ तद्यन्मनश्च प्राणश्च तत्समानम् । अथ या वाक् चापानश्च तत्समानम् । इदमायतनं मनश्च प्राणश्चेदमायतनं

वाक् चापानश्च । तस्मात्पुमान्दक्षिणतो योषामुपशेते ॥ ३ ॥ सेयमृगस्मिन् सामन् मिथुनमैच्छत् । तामपृच्छत् का त्वमसीति । साऽहमस्मीत्यब्रवीत् । अथ वा अहममोऽस्मीति ॥ ४ ॥ तद्यत्सा चाऽमश्च तत् सामाऽभवत् तत्साम्नः सामत्वम् ॥ ५ ॥ तौ वै संभवावेति । नेत्यब्रवीत्स्वसा वै मम त्वमस्यन्यत्र मिथुनमिच्छस्वेति ॥ ६ ॥ साऽब्रवीन्न वै तं विन्दामि येन संभवेयम् । त्वयैव संभवानीति । सा वै पुनीष्वेत्यब्रवीत् । अपूता वा असीति ॥ ७ ॥ साऽपुनीत यदिदं विप्रा वदन्ति तेन । साऽब्रवीत् क्वेदं भविष्यतीति । प्रत्यूहेत्यब्रवीत् । धीर्वा एषा । प्रजानां जीवनं वा एतद्भविष्यतीति । तथेति । तत्प्रत्यौहत । तस्मादेषा धीरेव प्रजानां जीवनमेव ॥ ८ ॥ पुनीष्वेत्यब्रवीत् । साऽपुनीत गाथया, साऽपुनीत कुम्ब्यया, साऽपुनीत नाराशँस्या, साऽपुनीत पुराणेतिहासेन, साऽपुनीत यदिदमादाय नाऽऽगायन्ति तेन ॥ ९ ॥ साऽब्रवीत् क्वेदं भविष्यतीति । प्रत्यूहेत्यब्रवीत् । धीर्वा एषा । प्रजानां जीवनं वा एतद्भविष्यतीति । तथेति । तत् प्रत्यौहत् । तस्मादेषा धीर्वेव प्रजानां जीवनम्वेव ॥ १० ॥ पुनीष्वैवेत्यब्रवीत् ॥ ११ ॥

१।१७।२

सा मधुनाऽपुनीत । तस्मादुत ब्रह्मचारी मधु नाऽश्नीयाद्वेदस्य पलाव इति । कामं ह त्वाचार्यदत्तमश्नीयात् ॥ १ ॥ अथर्क् सामाब्रवीद्वहु वै किं च किं च पुमाँश्चरति । त्वमनुपुनीष्वेति । स भरण्डकेष्णेनाऽपुनीत । पूतानि ह वा अस्य सामानि, पूता ऋचः, पूतानि यजूँषि, पूतमनूक्तं, पूतं सर्वं भवति य एवं वेद ॥ २ ॥ ताभ्यां सदो मिथुनाय पर्यश्रयन् । तस्मादुपवसथीयां रात्रिं सदसि न शयीत । अत्र ह्येतावृक्सामे उपवसथीयां रात्रिं सदसि संभवतः । स यथा श्रेयस उपद्रष्टैवं हि शश्वदीश्वरोऽनुलब्धः पराभवितोः ॥ ३ ॥ अथो आहुरुद्गातुर्मुखे संभवतः । उद्गातुरेव मुखं नेक्षेतेति ॥ ४ ॥ तदु वा आहुः काममेवोद्गातुर्मुखमीक्षेत । उपवसथीयामेवैतां रात्रिं सदसि न शयीत । अत्र ह्येवैतावृक्सामे उपवसथीयां रात्रिं सदसि संभवत इति ॥ ५ ॥ तां संभविष्यन्नाहाऽमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहम् । सा मामनुव्रता भूत्वा प्रजाः प्रजनयावहै । एहि संभवावहा इति ॥ ६ ॥ तां संभवन्नत्यरिच्यत सोऽब्रवीन्न वै त्वाऽनुभवामि । विराड् भूत्वा प्रजनयावेति । तथेति ॥ ७ ॥ तौ विराड् भूत्वा प्राजनयताम् । हिङ्कारश्चाऽऽहावश्च प्रस्तावश्च प्रथमा चोद्गीथश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं च वषट्कारश्चैवं विराड् भूत्वा प्राजनयताम् । ते अमुमजनयतां योऽसौ तपति । ते व्यद्रवताम् ॥ ८ ॥

१।१७।३

मदध्यभू३न्मदध्यभू३दिति । तस्मादाहुर्मधुपुत्र इति ॥ १ ॥ तस्मादुत स्त्रियो मधु नाऽश्नन्ति पुत्राणामिदं व्रतं चराम इति वदन्तीः ॥ २ ॥ तदयं तृचोऽनूदश्रयत । इयमेव गायत्र्यन्तरिक्षं त्रिष्टुबसौ जगती । तस्यैतत् तृचः ॥ ३ ॥ स उपरिष्टात्सामाऽध्याहितं तपति । सोऽध्रुव इवासीदलेलायदिव । स नोर्ध्वोऽतपत् ॥ ४ ॥ स देवानब्रवीदुन्मा गायतेति । किं ततः स्यादिति । श्रियं वः प्रयच्छेयम् । मामिह दृँहेतेति ॥ ५ ॥ तथेति । तमुदगायन् । तमेतदत्राऽदृँहन् । तेभ्यः श्रियं प्रायच्छत् । सैषा देवानां श्रीः ॥ ६ ॥ तत एतदूर्ध्वस्तपति । स नार्वाङतपत् ॥ ७ ॥ स ऋषीनब्रवीदनुमा गायतेति । किं ततः स्यादिति । श्रियं वः प्रयच्छेयम् । मामिह दृँहेतेति ॥ ८ ॥ तथेति । तमन्वगायन् । तमेतदत्राऽदृँहन् । तेभ्यः श्रियं प्रायच्छत् । सैषा ऋषीणां श्रीः ॥ ९ ॥ तत एतदर्वाङ् तपति । स न तिर्यङतपत् ॥ १० ॥ स गन्धर्वाप्सरसोऽब्रवीदा मा गायतेति । किं ततः स्यादिति । श्रियं वः प्रयच्छेयम् । मामिह दृँहेतेति ॥ ११ ॥ तथेति । तमागायन् । तमेतदत्राऽदृँहन् । तेभ्यः श्रियं प्रायच्छत् । सैषा गन्धर्वाप्सरसां श्रीः ॥ १२ ॥ तत एतत् तिर्यङ् तपति ॥ १३ ॥ तानि वा एतानि त्रीणि साम्न उद्गीतमनुगीतमागीतम् ।

तद्यथेदं वयमागायोद्गायाम एतदुद्गीतम् । अथ यद्यथागीतं तदनुगीतम् । अथ यत्किंचेति साम्नस्तदागीतम् । एतानि ह्येव त्रीणि साम्नः ॥ १४ ॥

तृचे गीतस्य साम्नः प्रशस्तता साख्याना, गाथानाराशंसीरैभीनां ऊर्ध्वगणस्य च प्रयोगः ऋक्साम्नोर्दोषहरः, ऋचः व्यापकं साम इत्युपासना, उद्गीथाक्षरविषयिणी अध्यात्माधिदैवतोपासना, साम्नः त्रय्याश्च आदित्यैकविषयत्वं इत्युपासना, हिरण्यदक्षिणा सर्वदेवतारूपा इत्युपासना औद्गात्राङ्गं, सामवैर्योपासना, सामवैर्यदेवतोपासना, प्राणस्योद्गातृरूपत्वोपासना साख्याना

१।१८।१

आपो वा इदमग्रे महत्सलिलमासीत् । स ऊर्मिरूर्मिमस्कन्दत् । ततो हिरण्मयौ कुक्ष्यौ समभवतां ते एवर्क्सामे ॥ १ ॥ सेयमृगिदं सामाऽभ्यप्लवत । तामपृच्छत् का त्वमसीति । साऽहमस्मीत्यब्रवीत् । अथ वा अहममोऽस्मीति । तद्यत्सा चाऽमश्च तत्साम्नः सामत्वम् ॥ २ ॥ तौ वै संभवावेति । नेत्यब्रवीत्स्वसा वै मम त्वमसि । अन्यत्र मिथुनमिच्छस्वेति ॥ ३ ॥ सा पराप्लवत मिथुनमिच्छमाना । सा समाः सहस्रं सप्ततीः पर्यप्लवत ॥ ४ ॥ तदेष श्लोकः––

'स्त्री स्मैवाऽग्रे संचरन्तीच्छन्ती सलिले पतिम् ।
समाः सहस्रं सप्ततीस्ततोऽजायत पश्यतः' इति ॥ ५ ॥

असौ वा आदित्यः पश्यतः । एष एव तदजायत । एतेन हि पश्यति ॥ ६ ॥ साऽवित्त्वा न्यप्लवत । साऽब्रवीन्न वै तं विन्दामि येन संभवेयम् । त्वयैव संभवानीति ॥ ७ ॥ सा वै द्वितीयामिच्छस्वेत्यब्रवीन्न वै मैकोद्यंस्यसीति । सा द्वितीयां वित्त्वा न्यप्लवत ॥ ८ ॥ (तृतीयाम्) इच्छस्वैवेत्यब्रवीन्नो वाव मा द्वे उद्यंस्यथ इति । सा तृतीयां वित्त्वा न्यप्लवत । सोऽब्रवीदत्र वै मोद्यंस्यथेति ॥ ९ ॥ स यदेकयाऽग्रे समवदत तस्मादेकर्चे साम । अथ यद्द्वे अपासेधत्तस्माद्द्वयोर्न कुर्वन्ति । अथ यत् तिसृभिः समपादयत् तस्मादु तृचे साम ॥ १० ॥ ता अब्रवीत्पुनीध्वं न पूता वै स्थेति ॥ ११ ॥

१।१८।२

सा गायत्री गाथयाऽपुनीत नाराशँस्या त्रिष्टुब्रैभ्या जगती । भीमं बत मलमपावधिषतेति । तस्माद्भीमला धियो वा एताः । धियो वा इमा मलमपावधिषतेति । तस्मादु भीमलाः । तस्मादु गायतां नाऽश्नीयात् । मलेन ह्येते जीवन्ति ॥ १ ॥ अथर्क् सामाऽब्रवीद्धह्वु वै किं च किं च पुमाँश्चरति । त्वमनुपुनीष्वेति । स ऊर्ध्वगणेनाऽपुनीत ॥ २ ॥ पूतानि ह वा अस्य सामानि, पूता ऋचः, पूतानि यजूँषि, पूतमनूक्तं, पूतं सर्वं भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ ताभ्यां दिशो मिथुनाय पर्यौहन् । तां संभविष्यन्नह्वयताऽमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहमिति ॥ ४ ॥ तामेतदुभयतो वाचाऽत्यरिच्यत हिङ्कारेण पुरस्तात् स्तोभेन मध्यतो निधनेनोपरिष्टात् । अतितिस्रो ब्राह्मणायनीः सदृशी रिच्यते य एवं वेद ॥ ५ ॥ तयोर्यः संभवतोरूर्ध्वः शूषोऽद्रवत् (प्राणास्) ते । ते प्राणा एवोर्ध्वा अद्रवन् ॥ ६ ॥ सोऽसावादित्यः स एष एव उदग्निरेव गी, चन्द्रमा एव थम् । सामान्येव उदृच एव गी, यजूँष्येव थमित्यधिदेवतम् ॥ ७ ॥ अथाऽध्यात्मम् । प्राण एव उद्वागेव गी, मन एव थम् । स एषोऽधिदेवतं चाऽध्यात्मं चोद्गीथः ॥ ८ ॥ स य एवमेतदधिदेवतं चाऽध्यात्मं चोद्गीथं वेदैतेन हास्य सर्वेणोद्गीतं भवत्येतस्मादु एव सर्वस्मादावृश्च्यते य एवं विद्वाँसमुपवदति ॥ ९ ॥

१।१८।३

तद्यदिदमाहुः क उदगासीरिति क एतमादित्यमगासीरिति ह वा एतत्पृच्छन्ति ॥ १ ॥ एतं ह वा एतं त्रय्या विद्यया गायन्ति । यथा वीणा-

गाथिनो गापयेयुरेवम् ॥ २ ॥ स एष ह्रदः कामानां पूर्णो यन्मनः । तस्यैषा कुल्या यद्वाक् ॥ ३ ॥ तद्यथा वा अपो ह्रदात्कुल्ययोपरामुपनयन्त्येवमेवैतन्मनसोऽधि वाचोद्गाता यजमानं यस्य कामान् प्रयच्छति ॥ ४ ॥ स य उद्गातारं दक्षिणाभिराराधयति तं सा कुल्योपधावति । य उ एनं नाऽऽराधयति स उ तामपिहन्ति ॥ ५ ॥ अथ वा अतः प्रत्तिश्चैव प्रतिग्रहश्च । तद्भूममिति वै प्रदीयते । तद्वाचा यजमानाय प्रदेयं मनसाऽऽत्मने । तथा ह सर्वं न प्रयच्छति ॥ ६ ॥ तद्यदिदं संभवतो रेतोऽसिच्यत तदशयत् । यथा हिरण्यमविकृतं लेलायदेवं ॥ ७ ॥ तस्य सर्वे देवा समत्विन आसन्मम ममेति । तेऽब्रुवन्वीदं करवामहा इति । तेऽब्रुवञ्छ्रेयो वा इदमस्मत् । आत्मभिरेवैनद्विकरवामहा इति ॥ ८ ॥ तदात्मभिरेव व्यकुर्वत । तेषां वायुरेव हिङ्कार आसाग्निः प्रस्ताव इन्द्र आदिः सोमबृहस्पती उद्गीथोऽश्विनौ प्रतिहारो विश्वे देवा उपद्रवः प्रजापतिरेव निधनम् ॥ ९ ॥ एता वै सर्वा देवता एता हिरण्यम् । अस्य सर्वाभिर्देवताभिः स्तुतं भवति य एवं वेद । एताभ्य उ एव स सर्वाभ्यो देवताभ्य आवृश्च्यते य एवं विद्वाँसमुपवदति ॥ १० ॥

१।१८।४

अथ ह ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयः कुरुं जगामाऽभिप्रतारिणं काक्षसेनिम् । स हाऽस्मै मधुपर्कं ययाच ॥ १ ॥ अथ हास्य वै प्रपद्य पुरोहितोऽन्ते निषसाद शौनकः । तं हाऽनामन्त्र्य मधुपर्कं पपौ ॥ २ ॥ तं होवाच किं विद्वान्नो दाल्भ्याऽनामन्त्र्य मधुपर्कं पिबसीति । सामवैयं प्रपद्येति होवाच ॥ ३ ॥ तं ह तत्रैव पप्रच्छ यद्वायौ तद्वेत्था३ इति । हिङ्कारो वा अस्य स इति ॥ ४ ॥ यदग्नौ तद्वेत्था३ इति । प्रस्तावो वा अस्य स इति ॥ ५ ॥ यदिन्द्रे तद्वेत्था३ इति । आदिर्वा अस्य स इति ॥६॥ यत्सोमबृहस्पत्योस्तद्वेत्था३ इति । उद्गीथो वा अस्य स इति ॥ ७ ॥ यदश्विनोस्तद्वेत्था३ इति । प्रतिहारो वा अस्य स इति ॥ ८ ॥ यद्विश्वेषु देवेषु तद्वेत्था३ इति । उपद्रवो वा अस्य स इति ॥ ९ ॥ यत्प्रजापतौ तद्वेत्था३ इति । निधनं वा अस्य तदिति होवाच । आर्षेयं वा अस्य तद्बन्धुता वा अस्य सेति ॥ १० ॥ स होवाच नमस्तेस्तु भगवो विद्वान्पा मधुपर्कमिति ॥ ११ ॥ अथ हेतरः पप्रच्छ किं देवत्यं सामवैयं प्रपद्येति । यद्देवत्यासु स्तुवत इति होवाच तद्देवत्यमिति ॥ १२ ॥ तदेतत् साध्वेव प्रत्युक्तम् । व्याप्तिर्वा अस्यैषेति होवाच ब्रूह्येवेति । मेदं ते नमोऽकमति होवाच । मैव नोऽतिप्राक्षीरिति ॥ १३ ॥ स होवाचाऽप्रक्ष्यं वाव त्वा देवतामप्रक्ष्यं वाव त्वा देवतायै देवताः । वाग्देवत्यं साम वाचो मनो देवता मनसः पशवः पशूनामोषधय ओषधीनामापः । तदेतदद्भ्यो जातं सामाऽप्सु प्रतिष्ठितमिति ॥ १४॥

१।१८।५

देवासुरा अस्पर्धन्त । ते देवा मनसोदगायन् । तदेषामसुरा अभिद्रुत्य पाप्मना समसृजन् । तस्माद्बहु किं च किं च मनसा ध्यायति । पुण्यं चैनेन ध्यायति पापं च ॥१॥ ते वाचोदगायन् । तां तथैवाऽकुर्वन् । तस्माद्बहु किं च किं च वाचा वदति । सत्यं चैनया वदत्यनृतं च ॥ २ ॥ ते चक्षुषोदगायन् । तत्तथैवाऽकुर्वन् । तस्माद्बहु किं च किं च चक्षुषा पश्यति । दर्शनीयं चैनेन पश्यत्यदर्शनीयं च ॥ ३ ॥ ते श्रोत्रेणोदगायन् । तत्तथैवाऽकुर्वन् । तस्माद्बहु किं च किं च श्रोत्रेण शृणोति । श्रवणीयं चैनेन शृणोत्यश्रवणीयं च ॥ ४ ॥ तेऽपानेनोदगायन् । तं तथैवाकुर्वन् । तस्माद्बहु किं च किं चाऽपानेन जिघ्रति । सुरभि चैनेन जिघ्रति दुर्गन्धि च ॥ ५ ॥ ते प्राणेनोदगायन् । अथासुरा आद्रवँस्तथा करिष्याम इति मन्यमानाः ॥ ६ ॥ स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वँसेतैवमेवाऽसुरा व्यध्वँसन्त । स एषोऽश्माऽऽखणो यत्प्राणः ॥ ७ ॥ स यथाऽश्मानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वँसत एवमेव स विध्वँसते य एवं विद्वाँसमुपवदति ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः

' प्राण एव उद्गाता दीक्षाप्रदः ' इत्युपासना देवोद्गातॄणां षण्णामाख्यानसहिता

२।१।१

देवानां वै षडुद्गातार आसन् वाक् च मनश्च चक्षुश्च श्रोत्रं चाऽपानश्च प्राणश्च ॥ १ ॥ तेऽध्रियन्त तेनोद्गात्रा दीक्षामहै येनाऽपहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियामेति ॥ २ ॥ तेऽब्रुवन् वाचोद्गात्रा दीक्षामहा इति । ते वाचोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव वाचा वदति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान्देवेभ्यः ॥ ३ ॥ तां पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव वाचा पापं वदति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ तेऽब्रुवन् न वै नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । मनसोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ५ ॥ ते मनसोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव मनसा ध्यायति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान्देवेभ्यः ॥ ६ ॥ तत्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव मनसा पापं ध्यायति स एव स पाप्मा ॥ ७ ॥ तेऽब्रुवन् नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । चक्षुषोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ८ ॥ ते चक्षुषोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव चक्षुषा पश्यति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान्देवेभ्यः ॥ ९ ॥ तत्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव चक्षुषा पापं पश्यति (स एव स पाप्मा) ॥ १० ॥ तेऽब्रुवन्नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । श्रोत्रेणोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ११ ॥ ते श्रोत्रेणोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव श्रोत्रेण शृणोति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान्देवेभ्यः ॥ १२ ॥ तत्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव श्रोत्रेण पापं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ १३ ॥ तेऽब्रुवन्नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । अपानेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १४ ॥ तेऽपानेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेवाऽपानेनाऽपानिति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान्देवेभ्यः ॥ १५ ॥ तं पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेवाऽपानेन पापं गन्धमपानिति स एव स पाप्मा ॥ १६ ॥ तेऽब्रुवन् नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १७ ॥ ते प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव प्राणेन प्राणिति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान्देवेभ्यः ॥१८॥ तं पाप्मा नाऽन्वसृज्यत । न ह्येतेन प्राणेन पापं वदति, न पापं ध्यायति, न पापं पश्यति, न पापं शृणोति, न पापं गन्धमपानिति ॥ १९ ॥ तेनाऽपहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमायन् । अपहत्य हैव मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥ २० ॥

पापपरिहारानन्तरं वागादीनां अग्न्यादिदेवताभावप्राप्तिः, ' प्राणः प्रजावानुद्गीथः ' इत्युपासना, ' सप्तविधं साम प्रजातिः ' इत्युपासना

२।१।२

सा या सा वागासीत्सोऽग्निरभवत् ॥ १ ॥ अथ यत्तन्मन आसीत् स चन्द्रमा अभवत् ॥ २ ॥ अथ यत्तच्चक्षुरासीत् स आदित्योऽभवत् ॥ ३ ॥ अथ यत्तच्छ्रोत्रमासीत्ता इमा दिशोऽभवन् । ता उ एव विश्वे देवाः ॥ ४ ॥ अथ यः सोऽपान आसीत्स बृहस्पतिरभवत् । यदस्यै वाचो बृहत्यै पतिस्तस्माद्बृहस्पतिः ॥ ५ ॥ अथ यः स प्राण आसीत्स प्रजापतिरभवत् । स एष पुत्री प्रजावानुद्गीथो यः प्राणः । तस्य स्वर एव प्रजाः । प्रजावान्भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ तं हैतमेके प्रत्यक्षमेव गायन्ति प्राणा३ प्राणा३ प्राणा३ हुं भा ओवा इति ॥ ७ ॥ तदु होवाच शाट्यायनिस्तत एतमर्हति प्रत्यक्षं गातुम् । यद्वाव वाचा करोति तदेतदेवाऽस्य कृतं भवतीति ॥ ८ ॥ अथ वा अत ऋक्साम्नोरेव प्रजातिः । स यद्धिङ्करोत्यभ्येव तेन क्रन्दति । अथ यत्प्रस्तौत्यैव तेन प्लवते । अथ यदादिमादत्ते रेत एव तेन सिञ्चति । अथ यदुद्गायति रेत एव तेन सिक्तं संभावयति । अथ यत्प्रतिहरति रेत एव तेन संभूतं प्रवर्धयति । अथ यदुपद्रवति रेत एव तेन प्रवृद्धं विकरोति । अथ यन्निधनमुपैति रेत एव तेन विकृतं प्रजनयति । सैषा

ऋक्साम्नोः प्रजातिः ॥ ९ ॥ स य एवमेतामृ-क्साम्नोः प्रजातिं वेद प्र हैनमृक्सामनी जन-यतः ॥ १० ॥

' एकाक्षररूपः आदित्यः देवर्षिभिः प्राप्यः प्राणद्वारा '

इत्युपासना

२।२।१

एष एवेदमग्र आसीद्य एष तपति । स एष सर्वेषां भूतानां तेजो हर इन्द्रियं वीर्यमादायोर्ध्व उदक्रामत् ॥ १ ॥ सोऽकामयतैकमेवाऽक्षरं स्वादु मृदु देवानां वनामेति ॥ २ ॥ स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वैकमेवाऽक्षरमभवत् ॥ ३ ॥ तं देवाश्चर्षयश्चोपसमैप्सन् । अथैषोऽसुरान् भूतहनो-ऽसृजतैतस्य पाप्मनोऽनन्वागमाय ॥ ४ ॥ तं वाचोपसमैप्सन् । ते वाचं समारोहन् । तेषां वाचं पर्यादत्त । तस्मात्पर्यादत्ता वाक् । सत्यं च ह्येनया वदत्यनृतं च ॥ ५ ॥ तं मनसोपसमैप्सन् । ते मनः समारोहन् । तेषां मनः पर्यादत्त । तस्मात्पर्यादत्तं मनः । पुण्यं च ह्येनेन ध्यायति पापं च ॥ ६ ॥ तं चक्षुषोपसमैप्सन् । ते चक्षुः समारोहन् । तेषां चक्षुः पर्यादत्त । तस्मात्पर्यात्तं चक्षुः । दर्शनीयं च ह्येनेन पश्यत्यदर्शनीयं च ॥ ७ ॥ तं श्रोत्रेणोपसमैप्सन् । ते श्रोत्रं समारोहन् । तेषां श्रोत्रं पर्यादत्त । तस्मात्पर्यात्तं श्रोत्रम् । श्रवणीयं चैनेन शृणोत्यश्रवणीयं च ॥ ८ ॥ तमपानेनोप-समैप्सन् । तेऽपानं समारोहन् । तेषामपानं पर्या-दत्त । तस्मात्पर्यात्तोऽपानः । सुरभि च ह्येनेन जिघ्रति दुर्गन्धि च ॥ ९ ॥ तं प्राणेनोपसमैप्सन् । तं प्राणेनोपसमाप्नुवन् ॥ १० ॥ अथाऽसुरा भूत-हन आद्रवन्मोहयिष्याम इति मन्यमानाः ॥ ११ ॥ स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैवमेवाऽसुरा व्यध्वंसन्त । स एषोऽश्माऽऽखणो यत्प्राणः ॥ १२ ॥ स यथाऽश्मानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वंसत एतमेव स विध्वंसते य एवं विद्वांसमुप-वदति ॥ १३ ॥

प्राण एवोद्गीथः वशी दीप्ताग्रः, आभूतिः, संभूतिः इत्या-दिरूपैः उपास्यः

२।२।२

स एष वशी दीप्ताग्र उद्गीथो यत् प्राणः । एष हीदं सर्वं वशे कुरुते ॥ १ ॥ वशी भवति वशे स्वान् कुरुते य एवं वेद । अस्य ह्यसावग्रे दीप्यते३ अमुष्य वासः ॥ २ ॥ तं हैतमुद्गीथं शाट्यायनि-राचष्टे वशी दीप्ताग्र इति । दीप्ताग्रा ह वा अस्य कीर्तिर्भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ आभूतिरिति कारीरादयः । प्राणं वा अनु प्रजाः पशव आभ-वन्ति । स य एवमेतमाभूतिरित्युपास्त प्रैव प्राणेन प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ४ ॥ संभूतिरिति सात्य-यज्ञयः । प्राणं वा अनु प्रजाः पशवः संभवन्ति । स य एवमेतं संभूतिरित्युपास्ते समे(व) प्राणेन प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ५ ॥ प्रभूतिरिति शैलनाः । प्राणं वा अनु प्रजाः पशवः प्रभवन्ति । स य एवमेतं प्रभूतिरित्युपास्ते प्रैव प्राणेन प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ६ ॥ भूतिरिति भाल्लविनः । प्राणं वा अनु प्रजाः पशवो भवन्ति । स य एवमेतं भूतिरित्युपास्ते भवत्येव प्राणेन प्रजया पशुभिः ॥ ७ ॥ अपरोधोऽनपरुद्ध इति पार्ष्णिः शैलनः । एष ह्यन्यमपरुणद्धि नैतमन्यः । एष ह वाऽस्य द्विषन्तं भ्रातृव्यमपरुणद्धि य एवं वेद ॥ ८ ॥

२।२।३

एकवीर इत्यारुणेयः । एको ह्येवैष वीरो यत् प्राणः । आ हाऽस्यैको वीरो वीर्यवाञ्जायते य एवं वेद ॥ १ ॥ एकपुत्र इति चैकितानेयः । एको ह्येवैष पुत्रो यत् प्राणः ॥ २ ॥ स उ एव द्विपुत्र इति । द्वौ हि प्राणापानौ ॥ ३ ॥ स उ एव त्रिपुत्र इति । त्रयो हि प्राणोऽपानो व्यानः ॥ ४ ॥ स उ एव चतुष्पुत्र इति । चत्वारो हि प्राणोऽपानो व्यानः समानः ॥ ५ ॥ स उ एव पञ्चपुत्र इति । पञ्च हि प्राणोऽपानो व्यानः समानोऽवानः ॥ ६ ॥ स उ एव षट्पुत्र इति । षड्ढि प्राणोऽपानो व्यानः समानोऽवान उदानः ॥ ७ ॥ स उ एव

सप्तपुत्र इति । सप्त हीमे शीर्षण्याः प्राणाः ॥ ८ ॥ स उ एव नवपुत्र इति । सप्त हि शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ ॥ ९ ॥ स उ एव दशपुत्र इति । सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ नाभ्यां दशमः ॥ १० ॥ स उ एव बहुपुत्र इति । एतस्य हीयं सर्वाः प्रजाः ॥ ११ ॥ एतं ह स्म वैतदुद्गीथं विद्वाँसः पूर्वे ब्राह्मणाः कामागायिन आहुः कति ते पुत्रानागास्याम इति ॥ १२ ॥

प्राणः उद्गीथः एकः द्वौ त्रयः इत्यादिसंख्याभिरुपास्यः

२।२।४

स यदि ब्रूयादेकं म आगायेति प्राण उद्गीथ इति विद्वानेकं मनसा ध्यायेत् । एको हि प्राणः । एको हाऽस्याऽऽजायते ॥ १ ॥ स यदि ब्रूयाद्द्वौ म आगायेति प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान्द्वौ मनसा ध्यायेत् । द्वौ हि प्राणापानौ द्वौ हैवाऽस्याऽऽजायेते ॥ २ ॥ स यदि ब्रूयात्त्रीन्म आगायेति प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वाँस्त्रीन्मनसा ध्यायेत् । त्रयो हि प्राणोऽपानो व्यानः । त्रयो हैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥ ३ ॥ स यदि ब्रूयाच्चतुरो म आगायेति प्राणा उद्गीथ इत्येव विद्वाँश्चतुरो मनसा ध्यायेत् । चत्वारो हि प्राणोऽपानो व्यानः समानः । चत्वारो हैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥ ४ ॥ स यदि ब्रूयात्पञ्च म आगायेति प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् पञ्च मनसा ध्यायेत् । पञ्च हि प्राणोऽपानो व्यानः समानोऽवानः । पञ्च हैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥ ५ ॥ स यदि ब्रूयात् षण्म आगायेति प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् षण्मनसा ध्यायेत् । षड्ढि प्राणोऽपानो व्यानः समानोऽवान उदानः । षड्ढैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥ ६ ॥ स यदि ब्रूयात्सप्त म आगायेति प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् सप्त मनसा ध्यायेत् । सप्त हीमे शीर्षण्याः प्राणाः । सप्त हैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥ ७ ॥ स यदि ब्रूयान्नव म आगायेति प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान्नव मनसा ध्यायेत् । सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ । नव हैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥ ८ ॥ स यदि ब्रूयादश म आगायेति प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् दश मनसा ध्यायेत् । सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ नाभ्यां दशमः । दश हैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥ ९ ॥ स यदि ब्रूयात्सहस्रं म आगायेति प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् सहस्रं मनसा ध्यायेत् । सहस्रं हैत आदित्यरश्मयः । तेऽस्य पुत्राः । सहस्रं हैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥ १० ॥ एवं हैवैतमुद्गीथं पर आट्णारः कक्षीवाँस्त्रसदस्युरिति पूर्वे महाराजाः श्रोत्रियाः सहस्रपुत्रमुपनिषेदुः । ते ह सर्व एव सहस्रपुत्रा आसुः ॥ ११ ॥ स य एवैवं वेद सहस्रं हैवाऽस्य पुत्रा भवन्ति ॥ १२ ॥

शर्यातमानवस्य आख्यानं, ' प्राण एव अयास्य आङ्गिरसः ' इत्युपासना

२।३।१

शर्यातो वै मानवः प्राच्यां स्थल्यामयजत । तस्मिन् ह भूतान्युद्गीथेऽपित्वमेषिरे ॥ १ ॥ तं देवा बृहस्पतिनोद्गात्रा दीक्षामहा इति पुरस्तादागच्छन्नयं त उद्गायत्विति बम्बेनाऽऽजद्विषेण पितरो दक्षिणतोऽयं त उद्गायत्वित्युशनसा काव्येनाऽसुराः पश्चादयं त उद्गायत्वित्ययास्येनाऽऽङ्गिरसेन मनुष्या उत्तरतोऽयं त उद्गायत्विति ॥ २ ॥ स हेक्षांचक्रे, हन्तैनान् पृच्छानि, कियतो वा एक ईशे कियत एकः कियत एक इति ॥ ३ ॥ स होवाच बृहस्पतिं यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति ॥ ४ ॥ स होवाच देवेष्वेव श्रीः स्याद्देवेष्वीशा स्वर्गमु त्वां लोकं गमयेयमिति ॥ ५ ॥ अथ होवाच बम्बमाजद्विषं यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति ॥ ६ ॥ स होवाच पितृष्वेव श्रीः स्यात्पितृष्वीशा स्वर्गमु त्वां लोकं गमयेयमिति ॥ ७ ॥ अथ होवाचोशनसं काव्यं, यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति ॥ ८ ॥ स होवाचाऽसुरेष्वेव श्रीः स्यादसुरेष्वीशा स्वर्गमु त्वां लोकं गमयेयमिति ॥ ९ ॥ अथ होवाचाऽयास्यमाङ्गिरसं, यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति ॥ १० ॥ स होवाच देवानेव देवलोके दध्यां, मनुष्यान्मनुष्य-

लोके, पितॄन् पितृलोके, नुदेयाऽस्माल्लोकादसुरान्, स्वर्गमु त्वां लोकं गमयेयमिति ॥ ११ ॥

२।३।२

स होवाच त्वं मे भगव उद्गाय य एतस्य सर्वस्य यशो(ऽसी)ति ॥ १ ॥ तस्य हाऽयास्य एवोज्जगौ । तस्मादुद्गाता वृत उत्तरतो निवेशनं लिप्सेत । एतद्धानारुद्धनिवेशनं यदुत्तरतः ॥ २ ॥ उत्तरत आगतोऽयास्य आङ्गिरसः शर्यातस्य मानवस्योज्जगौ । स प्राणेन देवान्देवलोकेऽदधादपानेन मनुष्यान् मनुष्यलोके, व्यानेन पितॄन् पितृलोके, हिङ्कारेण वज्रेणाऽस्माल्लोकादसुराननुदत ॥ ३ ॥ तान् होवाच दूरं गच्छतेति । स दूरो ह नाम लोकः । तं ह जग्मुः । त एतेऽसुरा असंभाव्यं पराभूताः ॥ ४ ॥ छन्दोभिरेव वाचा शर्यातं मानवं स्वर्गं लोकं गमयांचकार ॥ ५ ॥ ते होचुरसुरा एत तं वेदाम यो नोऽयमित्थमधत्तेति । तत आगच्छन् । तमेत्याऽपश्यन् ॥ ६ ॥ तेऽब्रुवन्नयं वा आस्य इति । यदब्रुवन्नयं वा आस्य इति तस्मा दयमास्यः । अयमास्यो ह वै नामैषः । तमयास्य इति परोक्षमाचक्षते ॥ ७ ॥ स प्राणो वा अयास्यः । प्राणो ह वा एनान् स नुनुदे ॥ ८ ॥ स य एवं विद्वानुद्गायति प्राणेनैव देवान् देवलोके दधात्यपानेन मनुष्यान् मनुष्यलोके, व्यानेन पितॄन् पितृलोके, हिङ्कारेणैव वज्रेणाऽस्माल्लोकाद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं नुदते ॥ ९ ॥

प्राणापानब्रह्मादित्यैकवीररूपैः व्याहृत्युपासना, ‘ बहुपुत्र एष उद्गीथः ’ इत्युपासना

२।३।३

तं ह ब्रूयाद्दूरं गच्छेति । स यमेव लोकमसुरा अगच्छंस्तं हैव गच्छति ॥ १ ॥ छन्दोभिरेव वाचा यजमानं स्वर्गं लोकं गमयति ॥ २ ॥ ता एता व्याहृतयः । प्रेत्येति वागु(इति) भूर्भुवः स्वरित्यु (उदिति) ॥ ३ ॥ तद्यत्प्रेति तत्प्राणस्तदयं लोकस्तदिमं लोकमस्मिँल्लोक आभजति ॥ ४ ॥ एत्यपानस्तदसौ लोकस्तदमुं लोकममुष्मिँल्लोक आभजति ॥ ५ ॥ वागिति तद्ब्रह्म तदिदमन्तरिक्षम् ॥ ६ ॥ भूर्भुवः स्वरिति सा त्रयी विद्या ॥ ७ ॥ उदिति सोऽसावादित्यः । तद्यदुदित्युदिव श्लेषयति ॥ ८ ॥ तद्यदेकमेवाऽभिसंपद्यते तस्मादेकवीरः । एको ह तु सर्वांरो वीर्यवान् भवति । आ हाऽस्यैको वीरो वीर्यवान् जायते य एवं वेद ॥ ९ ॥ तद्ध होवाच शाट्यायनिर्बहुपुत्र एष उद्गीथ इत्येवोपासितव्यम् । बहवो ह्येत आदित्यरश्मयस्तेऽस्य पुत्राः । तस्माद्बहुपुत्र एष उद्गीथ इत्येवोपासितव्यमिति ॥ १० ॥

मुख्यः प्राण एव उद्गाता इत्युपासना देवासुराख्यानसहिता इन्द्रियपापापहा

२।४।१

देवासुराः समयतन्तेत्याहुः । न ह वै तद्देवासुराः सम्येतिरे । प्रजापतिश्च ह वै तन्मृत्युश्च सम्येताते ॥ १ ॥ तस्य ह प्रजापतेर्देवाः प्रियाः पुत्रा अन्त आसुः । तेऽभ्रियन्त । तेनोद्गात्रा दीक्षामहै येनाऽपहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गलोकमियामेति ॥ २ ॥ तेऽब्रुवन्वाचोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ३ ॥ ते वाचोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं वागागायद्यदिदं वाचा वदति, यदिदं वाचा भुञ्जते ॥ ४ ॥ तां पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव वाचा पापं वदति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥ तेऽब्रुवन् न वै नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । मनसोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥६ ॥ ते मनसोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं मन आगायद्यदिदं मनसा ध्यायति यदिदं मनसा भुञ्जते ॥ ७ ॥ तत्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव मनसा पापं ध्यायति स एव स पाप्मा ॥ ८ ॥ तेऽब्रुवन्नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । चक्षुषोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ९ ॥ ते चक्षुषोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं चक्षुरागायद्यदिदं चक्षुषा पश्यति, यदिदं चक्षुषा भुञ्जते ॥ १० ॥ तत्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव चक्षुषा पापं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ११ ॥ तेऽब्रुवन्नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । श्रोत्रेणोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १२ ॥ ते श्रोत्रेणोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य

इदं श्रोत्रमागायद्यदिदं श्रोत्रेण शृणोति यदिदं श्रोत्रेण भुञ्जते ॥ १३ ॥ तत्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव श्रोत्रेण पापं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ १४ ॥ तेऽब्रुवन्नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १५ ॥ ते प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं प्राण आगायद्यदिदं प्राणेन प्राणिति यदिदं प्राणेन भुञ्जते ॥ १६ ॥ तं पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव प्राणेन (पापं) प्राणिति स एव स पाप्मा ॥ १७ ॥ तेऽब्रुवन्नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत्। अनेन मुख्येन प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १८ ॥ तेऽनेन मुख्येन प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त ॥ १९ ॥ सोऽब्रवीन्मृत्युरेष एषां स उद्गाता येन मृत्युमत्येष्यन्तीति ॥ २० ॥ न ह्येतेन प्राणेन पापं वदति, न पापं ध्यायति, न पापं पश्यति, न पापं शृणोति, न पापं गन्धमपानिति ॥ २१ ॥ तेनाऽपहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं, स्वर्गं लोकमायन् । अपहत्य हैव मृत्युमपहत्य पाप्मानं, स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥ २२ ॥

मुख्यप्राणद्वारा पापापहारेण वागादीनां अग्न्यादिदेवभावप्राप्तिः, 'मुख्यः प्राण एव अयास्य आङ्गिरसः' इत्युपासना, आध्यात्मिकी दैवी परिषत्

२।४।२

स यथा हत्वा प्रमृद्याऽतीयादेवमेवैतं मृत्युमत्यायत् ॥ १ ॥ स वाचं प्रथमामत्यवहत् । तां परेण मृत्युं न्यदधात् । सोऽग्निरभवत् ॥ २ ॥ अथ मनोऽत्यवहत् । तत्परेण मृत्युं न्यदधात् । स चन्द्रमा अभवत् ॥ ३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत् । तत्परेण मृत्युं न्यदधात् । स आदित्योऽभवत् ॥ ४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तत्परेण मृत्युं न्यदधात् । ता इमा दिशोऽभवन् । ता उ एव विश्वे देवाः ॥ ५ ॥ अथ प्राणमत्यवहत् । तं परेण मृत्युं न्यदधात् । स वायुरभवत् ॥ ६ ॥ अथाऽऽत्मने केवलमेवाऽन्नाद्यमागायत् ॥ ७ ॥ स एष एवाऽयास्यः । आस्ये धीयते । तस्मादयास्यः । यद्वेवा- (ऽयम्) आस्ये रमते तस्माद्वेवाऽयास्यः ॥ ८ ॥ स एष एवाऽऽङ्गिरसः । अतो ह्नीमान्यङ्गानि रसं लभन्ते । तस्मादाङ्गिरसः । यद्वेवैषामङ्गानां रसः तस्माद्वेवाऽऽङ्गिरसः ॥ ९ ॥ तं देवा अब्रुवन् केवलं वा आत्मनेऽन्नाद्यमागासीः । अनु न एतस्मिन्नन्नाद्य आभज । एतदस्याऽनामयत्वमस्तीति ॥ १० ॥ तं वै प्रविशतेति । स वा आकाशान् कुरुष्वेति । स इमान् प्राणानाकाशानकुरुत ॥ ११ ॥ तं वागेव भूत्वाऽग्निः प्राविशन्मनो भूत्वा चन्द्रमाश्चक्षुर्भूत्वाऽऽदित्यः श्रोत्रं भूत्वा दिशः प्राणो भूत्वा वायुः ॥ १२ ॥ एषा वै दैवी परिषद्दैवी सभा दैवी संसत् ॥ १३ ॥ गच्छति ह वा एतां दैवीं परिषदं दैवीं सभां दैवीं संसदं य एवं वेद ॥ १४ ॥

अग्न्यादीनां देवतानां ऐहिकामुष्मिकहितकरत्वोपासना

२।४।३

यत्रो ह वै क चैता देवता निस्पृशन्ति न हैव तत्र कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशिष्यते ॥ १ ॥ स विद्यान्नेह कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशेक्ष्यते सर्वमेवैता देवताः पाप्मानं निधक्ष्यन्तीति । तथा हैव भवति ॥ २ ॥ य उ ह वा एवंविदमृच्छति यथैता देवता ऋत्वा नीयादेवं न्येति । एतासु ह्येवैनं देवतासु प्रपन्नमेतासु वसन्तमुपवदति ॥ ३ ॥ तस्य हैतस्य नैव काचनाऽऽर्तिरस्ति य एवं वेद । य एवैनमुपवदति स आर्तिमार्च्छति ॥ ४ ॥ स य एनमृच्छादेव ता देवता उपसृत्य ब्रूयादयं माऽऽरत् स इमामार्तिं न्येत्विति । तां हैवाऽऽर्तिं न्येति ॥ ५ ॥ यावदावासा उ हाऽस्येमे प्राणा अस्मिँल्लोक एतावदावासा उ हाऽस्यैता देवता अमुष्मिँल्लोके भवन्ति ॥ ६ ॥ तस्मादु हैवं विद्वान्नैवागृहतायै बिभीयान्नालोकतायै । एता मे देवता अस्मिँल्लोके गृहान् करिष्यन्ति । एता अमुष्मिँल्लोके भवन्ति । तस्मादु लोकं प्रदास्यन्तीति ॥ ७ ॥ तस्मादु हैवं विद्वान्नैवागृहतायै बिभीयान्नालोकतायै । एता मे देवता अस्मिँल्लोके गृहेभ्यो गृहान् करिष्यन्ति स्वेभ्य आयतनेभ्य इति हैव विद्याद् (एता) देवता अमुष्मिँल्लोके लोकं

प्रदास्यन्तीति ॥ ८ ॥ तस्मादु हैवं विद्वान्नैवा-गृहतायै बिभीयान्नालोकतायै एता म एतदुभयं संनंस्यन्तीति हैव विद्यात् । तथा हैव भवति ॥ ९ ॥

'वाक् धेनुः अग्निर्वत्सः' इत्युपासना

२।५।१

देवा वै ब्रह्मणो वत्सेन वाचमदुह्रन् । अग्निर्हि वै ब्रह्मणो वत्सः॥१॥ सा या सा वाग्ब्रह्मैव तत् । अथ योऽग्निर्मृत्युः सः ॥ २ ॥ तामेतां वाचं यथा धेनुं वत्सेनोपसृज्य प्रत्तां दुहीतैवमेव देवा वाचं सर्वा-न्कामानदुह्रन् ॥ ३ ॥ दुहे ह वै वाचं सर्वान्कामान् य एवं वेद । स हैषोऽननृतो वाचं देवीमुदिन्धे वद वद वदेति ॥ ४ ॥ तद्यदिह पुरुषस्य पापं कृतं भवति तदाविष्करोति । यदिहैनदपि रहसीव कुर्वन्मन्यतेऽथ हैनदाविरेव करोति । तस्माद्वाव पापं न कुर्यात् ॥ ५ ॥

अग्नेः उपचर्या, 'साम वागेव एकधा' इत्युपासना

२।५।२

एष उ ह वाव देवानां नेदिष्ठमुपचर्यो यदग्निः ॥ १ ॥ तं साधूपचरेत् । य एनमस्मिँल्लोके साधू-पचरति तमेषोऽमुष्मिँल्लोके साधूपचरति । अथ य एनमस्मिँल्लोके नाऽऽद्रियते तमेषोऽमुष्मिँल्लोके नाद्रियते । तस्माद्वा अग्निं साधूपचरेत् ॥ २ ॥ तं नैव हस्ताभ्यां स्पृशेन्न पादाभ्यां न दण्डेन ॥ ३ ॥ हस्ताभ्यां स्पृशति यदस्याऽन्तिकमवनेनिक्ते । अथ यदभिप्रसारयति तत्पादाभ्याम् ॥ ५ ॥ स एनमा-स्पृष्ट ईश्वरो दुर्धायां धातोः । तस्माद्वा अग्निं साधू-पचरति । सुधायां हैवैनं दधाति ॥ ६ ॥

२।५।३

एष उ ह वाव देवानां महाशनतमो यदग्निः ॥ १ ॥ तस्य व्रत्यमददानोऽश्नीयात् । यो वै महाशने-ऽनश्नत्यश्नातीश्वरो हैनमभिषङ्क्तोः । पूतिमिव हाऽश्नीयात् ॥ २ ॥ अथो ह प्रोक्तेऽशने ब्रूयात् समिन्त्स्वाऽग्निमिति । स यथा प्रोक्तेऽशने श्रेयाँ-सं परिवेष्टवै ब्रूयात्तादृक् तत् ॥ ३ ॥ एतदु ह वाव साम यद्वाक् । यो वै चक्षुः साम श्रोत्रं सामेत्यु-पास्ते न ह तेन करोति ॥ ४ ॥ अथ य आदित्यः साम चन्द्रमाः सामेत्युपास्ते न हैव तेन करोति ॥ ५ ॥ अथ यो वाक् सामेत्युपास्ते स एवाऽ-नुष्ठया साम वेद । वाचा हि साम्नाऽऽर्त्विज्यं क्रियते ॥ ६ ॥ स यो वाचः स्वरो जायते सोऽग्निर्वाग्वेव वाक् । तदत्रैकधा साम भवति ॥ ७ ॥ स य एव-मेतदेकधा साम भवद्वेदैवं हैतदेकधा साम भवती-त्येकधैव श्रेष्ठः स्वानां भवति ॥ ८ ॥ तस्मादु हैवं-विदमेव साम्नाऽऽर्त्विज्यं कारयेत । स ह वाव साम वेद य एवं वेद ॥ ९ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

कापेयाभिप्रतारिणोराख्यानसहिता 'साम कृत्स्नदेवता वायुरेव' इति 'साम प्राण एव' इति चोपासना एकसर्वदेवतात्मविषयिणी

३।१।१

एका ह वाव कृत्स्ना देवताऽर्धदेवता एवाऽ-न्याः । अयमेव योऽयं पवते ॥ १ ॥ एष एव सर्वेषां देवानां ग्रहः ॥ २ ॥ स हैषोऽस्तं नाम । अस्त-मिति हेह पश्चाद्ग्रहानाचक्षते ॥ ३ ॥ स यदा-दित्योऽस्तमगादिति ग्रहानगादिति हैतत् । तेन सोऽ-सर्वः । स एतमेवाऽप्येति ॥ ४ ॥ अस्तं चन्द्र-मा एति । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाऽप्येति ॥ ५ ॥ अस्तं नक्षत्राणि यन्ति । तेन तान्यसर्वाणि । तान्येतमेवाऽपियन्ति ॥ ६ ॥ अन्वग्निर्गच्छति । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाऽप्येति ॥ ७ ॥ एत्यहः । एति रात्रिः । तेन ते असर्वे । ते एतमेवाऽपीतः ॥ ८ ॥ मुह्यन्ति दिशो न वै ता रात्रिं प्रज्ञायन्ते । तेन ता असर्वाः । ता एतमेवाऽपियन्ति ॥ ९ ॥ वर्षति च पर्जन्य उच्च गृह्णाति । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाऽप्येति ॥ १० ॥ क्षीयन्त आप एवमो-

षधय एवं वनस्पतयः । तेन तान्यसर्वाणि । तान्येतमेवाऽपियन्ति ॥ ११ ॥ तद्यदेतत्सर्वं वायुमेवाऽप्येति तस्माद्वायुरेव साम ॥ १२ ॥ स ह वै सामवित्स (कृत्स्नं) साम वेद य एवं वेद ॥१३॥ अथाऽध्यात्मम् । न वै स्वपन् वाचा वदति । सेयमेव प्राणमप्येति ॥ १४ ॥ न मनसा ध्यायति । तदिदमेव प्राणमप्येति ॥ १५ ॥ न चक्षुषा पश्यति । तदिदमेव प्राणमप्येति ॥ १६ ॥ न श्रोत्रेण शृणोति । तदिदमेव प्राणमप्येति ॥ १७ ॥ तद्यदेतत्सर्वं प्राणमेवाऽभिसमेति तस्मात्प्राण एव साम ॥ १८ ॥ स ह वै सामवित्स कृत्स्नं साम वेद य एवं वेद ॥ १९ ॥ तद्यदिदमाहुर्न बताऽद्य वातीति (स) हैतत्पुरुषेऽन्तर्निरमते स पूर्णः स्वेदमान आस्ते ॥ २० ॥ तद्ध शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च (काक्षसेनिम्) ब्राह्मणः परिविविष्यमाणा उपावव्राज ॥ २१ ॥

३।१।२

तौ ह बिभिक्षे । तं ह नाऽऽददाते को वा को वेति मन्यमानौ ॥ १ ॥

तौ होपजगौ—

'महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः ।

तं कापेय न विजानन्त्येकेऽभिप्रतारिन् बहुधा निविष्टम्' इति ॥ २ ॥

स होवाचाऽभिप्रतारीमं वाव प्रपद्य प्रतिब्रूहीति । त्वया वा अयं प्रत्युच्य इति ॥ ३ ॥

तं ह प्रत्युवाच—

'आत्मा देवानामुत मर्त्यानां हिरण्यदन्तो रपसो न सूनुः ।

महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यददन्तमत्ति' इति ॥ ४ ॥

महात्मनश्चतुरो (देव) एक इति । वाग्वा अग्निः । स महात्मा देवः । स यत्र स्वपिति तद्वाचं प्राणो गिरति ॥ ५ ॥ मनश्चन्द्रमाः स महात्मा देवः । स यत्र स्वपिति तन्मनः । प्राणो गिरति ॥ ६ ॥ चक्षुरादित्यः स महात्मा देवः । स यत्र स्वपिति तच्चक्षुः प्राणो गिरति ॥ ७ ॥ श्रोत्रं दिशस्ता महात्मानो देवाः । स यत्र स्वपिति तच्छ्रोत्रं प्राणो गिरति ॥ ८ तद्यन्महात्मनश्चतुरो देव एक इत्येतद्ध तत् ॥ ९ ॥ कः स जगारेति । प्रजापतिर्वै कः । स हैतज्जगार ॥ १० ॥ भुवनस्य गोपा इति । स उ वाव भुवनस्य गोपाः ॥ ११ ॥ तं कापेय न विजानन्त्येक इति । न ह्येतमेके विजानन्ति ॥ १२ ॥ अभिप्रतारिन् बहुधा निविष्टमिति । बहुधा ह्येवैष निविष्टो यत्प्राणः ॥ १३ ॥ आत्मा देवानामुत मर्त्यानामिति । आत्मा ह्येष देवानामुत मर्त्यानाम् ॥ १४ ॥ हिरण्यदन्तो रपसो न सूनुरिति । न ह्येष सूनुः । सूनुरूपो ह्येष सन्न सूनुः ॥ १५ ॥ महान्तमस्य महिमानमाहुरिति । महान्तं ह्येतस्य महिमानमाहुः ॥ १६ ॥ अनद्यमानो यददन्तमत्तीति । अनद्यमानो ह्येषोऽदन्तमत्ति ॥ १७ ॥

उक्थे सप्तविधोक्थेषु च उपासनाविशेषाः

३।१।३

तस्यैष श्रीरात्मा समुदूढो यदसावादित्यः । तस्माद्वायत्रस्य स्तोत्रेणाऽवान्यान्नेच्छ्रिया अवछिद्या इति ॥ १ ॥ स एष एवोक्थम् । यत्पुरस्तादवानिति । तदेतदुक्थस्य शिरः, यद्दक्षिणतः स दक्षिणः पक्षः, यदुत्तरतः स उत्तरः पक्षः, यत्पश्चात् (तत्) पुच्छम् ॥ २ ॥ अयमेव प्राण उक्थस्याऽऽत्मा । स य एवमेतमुक्थस्याऽऽत्मानमात्मन्प्रतिष्ठितं वेद स हाऽमुष्मिँल्लोके साङ्गः सतनुः (सर्वस्) संभवति ॥ ३ ॥ शश्वद्ध वा अमुष्मिँल्लोके यदिदं पुरुषस्याऽऽण्डौ शिश्नं कर्णौ नासिके यत्किंचाऽनस्थिकं न संभवति ॥ ४ ॥ अथ य एवमेतमुक्थस्याऽऽत्मानमात्मन्प्रतिष्ठितं वेद स हैवाऽमुष्मिँल्लोके साङ्गः सतनुः सर्वः संभवति ॥ ५ ॥ तदेतद्वैश्वामित्रमुक्थम् । तदन्नं वै विश्वं प्राणो मित्रम् ॥ ६ ॥ तद्ध विश्वामित्रः श्रमेण तपसा व्रतचर्येणेन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम ॥ ७ ॥ तस्मा उ हैतत्प्रोवाच यदिदं मनुष्यानागतम् ॥८॥ तद्ध स उपनिषसाद ज्योतिरेतदुक्थमिति ॥ ९ ॥ ज्योतिरिति

द्वे अक्षरे, प्राण इति द्वे, अन्नमिति द्वे । तदेतदन्न एव प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ अथ हैनं जमदग्निरुपनिषसादाऽऽयुरेतदुक्थमिति ॥ ११ ॥ आयुरिति द्वे अक्षरे, प्राण इति द्वे, अन्नमिति द्वे। तदेतदन्न एव प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥ अथ हैनं वसिष्ठ उपनिषसाद गौरेतदुक्थमिति । तदेतदन्नमेव। अन्नं हि गौः ॥ १३ ॥ तदाहुर्यदस्य प्राणस्य पुरुषः शरीरमथ केनाऽन्ये प्राणाः शरीरवन्तो भवन्तीति ॥ १४ ॥ स ब्रूयाद्यद्वाचा वदति तद्वाचः शरीरं, यन्मनसा ध्यायति तन्मनसः शरीरं, यच्चक्षुषा पश्यति तच्चक्षुषः शरीरं, यच्छ्रोत्रेण शृणोति तच्छ्रोत्रस्य शरीरम्। एवमु हाऽन्ये प्राणाः शरीरवन्तो भवन्तीति ॥ १५ ॥

३।१।४

तदेतदुक्थं सप्तविधं शस्यते । स्तोत्रियोऽनुरूपो धाय्या प्रगाथः सूक्तं निवित्परिधानीया ॥ १ ॥ इयमेव स्तोत्रियोऽग्निरनुरूपो वायुर्धाय्याऽन्तरिक्षं प्रगाथो द्यौः सूक्तमादित्यो निवित् । तस्माद्बह्वृचा उदिते निविदमधीयन्ते । आदित्यो हि निवित्। दिशः परिधानीयेत्यधिदेवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मम् । आत्मैव स्तोत्रियः प्रजाऽनुरूपः प्राणो धाय्या मनः प्रगाथः शिरः सूक्तं चक्षुर्निविच्छ्रोत्रं परिधानीया ॥ ३ ॥ तद्धैतदेके त्रिष्टुभा परिदधत्यनुष्टुभैके । त्रिष्टुभा त्वेव परिदध्यात् ॥ ४ ॥ तद्धैतदेक एता व्याहृतीरभिव्याहृत्य शंसन्ति । महान्मह्या समधत्त, देवो देव्या समधत्त, ब्रह्म ब्राह्मण्या समधत्त । यद्यत्समधत्त समधत्तेति ॥ ५ ॥ तस्मादिदानीं पुरुषस्य शरीराणि प्रतिसंहितानि । पुरुषो ह्येतदुक्थम् ॥ ६ ॥ महान्मह्या समधत्तेति । अग्निर्वै महानियमेव मही ॥ ७ ॥ देवो देव्या समधत्तेति । वायुर्वै देवोऽन्तरिक्षं देवी ॥८॥ ब्रह्म ब्राह्मण्या समधत्तेति । आदित्यो वै ब्रह्म द्यौर्ब्राह्मणी ॥ ९ ॥ तासां वा एतासां देवतानां द्वयोर्द्वयोर्देवतयोर्नव-नवाऽक्षराणि संपद्यन्ते एतदिमे लोकास्त्रिणवा भवन्ति ॥ १० ॥ तद्ब्रह्म वै त्रिवृत्। तद्ब्रह्माऽभिव्याहृत्य शंसन्ति। एष उ एव स्तोमः सोऽनुचरः ॥ ११ ॥ यदिममाहुरेकस्तोम इत्ययमेव योऽयं पवते । एषोऽधिदेवतम् । प्राणोऽध्यात्मम् । तस्य शरीरमनुचरः ॥ १२ ॥ तद्यथा ह वै मणौ मणिसूत्रं संप्रोतं स्यात् -- ॥ १३ ॥

बहिष्पवमाने स्तोमयुक्तिः

३।१।५

एवं हैतस्मिन्सर्वमिदं संप्रोतं गन्धर्वाप्सरसः पशवो मनुष्याः ॥ १ ॥ तद्ध मुञ्जः सामश्रवसः प्रययौ । तस्मै ह श्वाजनिवद्यः प्रेयाय ॥ २ ॥ तस्य हाऽन्तरिक्षात्पतित्वा नवनीतपिण्ड उरसि निपपात । तं हाऽऽदायाऽनुदधौ ॥ ३ ॥ ततो हैव स्तोमं ददर्शाऽन्तरिक्षे विततं बहुशोभमानम् । तस्यो ह युक्तिं ददर्श ॥ ४ ॥ बहिष्पवमानमासद्य टीत्र (?) वियि (?) प्राण्य इति कुर्यात् टीत्र (?) गृहित्र (?) अपान्य इति वाचा । दिदृक्षेत्तैवाऽक्षिभ्यां शुश्रूषेत्तैव कर्णाभ्याम् । स्वयमिदं मनोयुक्तम् ॥ ५ ॥ तद्यत्र वा इषुरत्यग्रो भवति न वै स ततो हिनस्ति । तदु वा एतं नोपाप्नुयात् । प इत्येवाऽपान्यात् । तद्यथा बिम्बेन मृगमानयेदेवमेवैनमेतया देवतयाऽऽनयति । स युक्तः करोति । एष एवापि युक्तः ॥ ६ ॥

साम्नः प्रदानविषयिणी उपासना, बन्धुमत्सामोपासना

३।२।१

योऽसौ साम्नः प्रत्तिं वेद, प्र हास्मै दीयते ॥ १ ॥ ददा इति ह वा अयमग्निर्दीप्यते, तथेति वायुः पवते, हन्तेति चन्द्रमाः, ओमित्यादित्यः ॥ २ ॥ एषा ह वै साम्नः प्रत्तिः । एतां ह वै साम्नः प्रत्तिं सुदक्षिणः क्षैमिर्विदांचकार ॥ ३ ॥ तां हैतां होतुर्वाऽऽज्ये गायेन्मैत्रावरुणस्य वा, तां ददा३ तथा३ हन्ता३ हिं भा ओवा इति । प्र ह वा अस्मै दीयते ॥ ४ ॥ (सो) ऽप्यन्यान् बहूनुपर्युपरि य एवमेतां साम्नः प्रत्तिं वेद ॥ ५ ॥ य उ ह वा अबन्धुर्बन्धुमत्साम वेद, यत्र हाऽप्येनं न विदुर्यत्र रोषन्ति, यत्र परीव चक्षते, तद्धाऽपि श्रैष्ठ्यमाधिपत्यमन्नाद्यं पुरोधां पर्येति ॥ ६ ॥ अग्निर्ह वा अबन्धुर्बन्धुमत्साम । कस्माद्धा ह्येनं

दार्वोः कस्माद्वा पर्यावृत्य मन्थन्ति स श्रैष्ठ्यायाऽऽधिपत्यायाऽन्नाद्याय पुरोधायै जायते ॥ ७ ॥ स यत्र ह वा अप्येवंविदं न विदुर्यत्र रोषन्ति यत्र परीव चक्षते तद्वाऽपि श्रैष्ठ्यमाधिपत्यमन्नाद्यं पुरोधां पर्येति ॥ ८ ॥

साख्याना प्रणवादिविषयिणी मृत्युत्रयातिवाहनविद्या, जन्मत्रयं मृत्युत्रयं च

३।२।२

स्वयमु तत्र यत्रैनं विदुः ॥ १ ॥ सुदक्षिणो ह वै क्षैमिः प्राचीनशालिर्जाबालौ ते ह सब्रह्मचारिण आसुः ॥ २ ॥ ते हेमे बहु जप्यस्य चाऽन्यस्य चाऽनूचिरे प्राचीनशालिश्च जाबालौ च ॥ ३ ॥ अथ ह स्म सुदक्षिणः क्षैमिर्यदेव यज्ञस्याञ्जो यत्सुविदितं तद्ध स्मैव पृच्छति ॥ ४ ॥ त उ ह वा अपोदिता व्याक्रोशमानाश्चेरुः । शूद्रो दुरनूचान इति ह स्म सुदक्षिणं क्षैमिमाक्रोशन्ति प्राचीनशालिश्च जाबालौ च ॥ ५ ॥ स ह स्माऽऽह सुदक्षिणः क्षैमिः । यत्र भूयिष्ठाः कुरुपञ्चालाः स्मागता भवितारस्तन्न एष संवादः । नाऽनुपदृष्टे शूद्रा इव संवदिष्यामह इति ॥ ६ ॥ ता उ ह वै जाबालौ दिदीक्षाते शुक्रश्च गोश्रुच । तयोर्ह प्राचीनशालिर्वृत उद्गाता ॥ ७ ॥ स तद्ध सुदक्षिणोऽनुबुबुधे जाबालौ हाऽदीक्षिषातामिति । स ह संग्रहीतारमुवाचाऽऽनयस्वाऽरे जाबालौ हाऽदीक्षिषातां तद्गमिष्याव इति ॥ ८ ॥

३।२।३

तस्य ह ज्ञातिका अश्रुमुखा इवाऽऽसुरन्यतरां वा अयमुपागादिति ॥ १ ॥ अथ ह स्म वै यः पुरा ब्रह्मवाद्यं वदत्यन्यतरामुपागादिति ह स्मैनं मन्यन्ते । अथो ह स्मैनं मृतमिवैवोपासते ॥ २ ॥ तं ह संग्रहीतोवाचाऽथ यद्भगवस्ते ताभ्यां न कुशलं कथेत्थमात्थेति ॥ ३ ॥ ओमिति होवाच गन्तव्यं म आचार्यैः सुयमानमन्यतेति ॥ ४ ॥ स ह रथमास्थाय प्रधावयांचकार । तं ह स्म प्रतीक्षन्ते ॥ ५ ॥ कं जानीतेति । सुदक्षिण इति । न वै नूनं स इदमभ्यवेयादिति । स एवेति ॥ ६ ॥ स ह सोपानादेवाऽन्तर्वेद्यवस्थायोवाचाऽङ्ग न्वित्थं गृहपता३ इति । तं ह नाऽनूदतिष्ठासत् । स होवाचाऽनूत्थाता म एधि । कृष्णाजिनोऽसी-(ति) । तदिमे कुरुपञ्चाला अविदुरनूत्थातैव त इति होचुः ॥ ७ ॥ तं ह कनीयान्भ्रातोवाचाऽनूत्तिष्ठ भगव उद्गातारमिति । तं हाऽनूत्तस्थौ ॥ ८ ॥ स होवाच त्रिर्वै गृहपते पुरुषो जायते । पितुरेवाऽग्रेऽधि जायतेऽथ मातुरथ यज्ञात् ॥ ९ ॥ त्रिर्वैव म्रियत इति । स यद्ध वा एनमेतत्पिता योन्यां रेतो भूतं सिञ्चति— ॥ १० ॥

३।२।४

—तत्प्रथमं म्रियते ॥ १ ॥ अन्धमिव वै तमो योनिः । लोहितस्तोको वा वै स तदाभवत्यपां वा स्तोकः । किं हि स तदा भवति ॥ २ ॥ स यस्तां देवतां वेद, यां च स ततोऽनुसंभवति, या चैनं तं मृत्युमतिवहति, स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ ३ ॥ अथ य एनमेतद्दीक्षयन्ति तद्द्वितीयं म्रियते । वपन्ति केशश्मश्रूणि । निकृन्तन्ति नखान् । प्रत्यञ्जन्त्यङ्गानि । प्रत्यचत्यङ्गुलीः । अपवृतोऽपवेष्टित आस्ते । न जुहोति । न यजते । न योषितं चरति । अमानुषीं वाचं वदति । मृतस्य वावैष तदा रूपं भवति ॥ ४ ॥ स यस्तां देवतां वेद, यां च स ततोऽनुसंभवति, या चैनं तं मृत्युमतिवहति, स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ ५ ॥ अथ य एनमेतदस्माल्लोकात्प्रेतं चित्यामादधति तत् तृतीयं म्रियते ॥ ६ ॥ स यस्तां देवतां वेद, यां च स ततोऽनुसंभवति, या चैनं तं मृत्युमतिवहति, स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ ७ ॥ एतावद्धैवोक्त्वा रथमास्थाय प्रधावयांचकार ॥ ८ ॥ तं ह जाबालं प्रत्येतं कनीयान् भ्रातोवाच कां भवाञ्छूद्रको वाचमवादीति । हस्तिना गाधमैषीरिति ॥ ९ ॥ प्र हैवैनं तच्छशंस यः कथमवोचद्भगव इति । यस्त्रयाणां मृत्यूनां साम्नाऽतिवाहं वेद स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ १० ॥

३।२।५

तं वाव भगवस्ते पितोद्गातारममन्यतेति होवाच। तद्ध ह प्राचीनशाला विदुर्य एषामयं वृत उद्गाताऽऽस। तस्मिन् ह नाऽनुविदुः ॥ १ ॥ ते होचुरनुधावत काण्डूवियमिति। तं हाऽनुसस्रुः। ते ह काण्डूवियमुद्गातारं चक्रिरे, ब्रह्माणं प्राचीनशालिम् ॥ २ ॥ तं हाऽभ्यवेक्ष्योवाचैवमेष ब्राह्मणो मोघाय वादाय नाऽग्लायत्। स नाऽणु साम्नोऽन्विच्छतीति। अति हैवैनं तच्चक्रे ॥ ३ ॥ स यद्ध वा एनमेतत्पिता योन्यां रेतो भूतं सिञ्चत्यादित्यो हैनं तद्योन्यां रेतो भूतं सिञ्चति। स हाऽस्य तत्र मृत्योरीशे ॥ ४ ॥ अथो यदेवैनमेतत्पिता योन्यां रेतो भूतं सिञ्चति, तद्ध वाव स ततोऽनुसंभवति प्राणं च। यदा ह्येव रेतः सिक्तं प्राण आविशत्यथ तत्संभवति ॥ ५ ॥ अथो यदेवैनमेतद्दीक्षयन्त्यग्निर्हैवैनं तद्योन्यां रेतो भूतं सिञ्चति। स हैवाऽस्य तत्र मृत्योरीशे ॥ ६ ॥ अथो यामेवैतां वैसर्जनीयामाहुतिमध्वर्युर्जुहोति, तामेव स ततोऽनुसंभवति छन्दांसि चैव ॥ ७ ॥ अथ य एनमेतदस्माल्लोकात्प्रेतं चित्यामादधति, चन्द्रमा हैवैनं तद्योन्यां रेतो भूतं सिञ्चति। स उ हैवाऽस्य तत्र मृत्योरीशे ॥ ८ ॥ अथो यदेवैनमेतदस्माल्लोकात् प्रेतं चित्यामादधत्यथो या एवैता अवोक्षणीया आपस्ता एव स ततोऽनुसंभवति प्राणम्वेव। प्राणो ह्यापः ॥ ९ ॥ तं ह वा एवंविदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणाऽऽदित्यं मृत्युमतिवहति, वागित्यग्निं, हुमिति वायुं, भा इति चन्द्रमसम् ॥ १० ॥ तान्वा एतान्मृत्यून् साम्नोद्गाताऽऽत्मानं च यजमानं चाऽतिवहत्योमित्येतेनाक्षरेण प्राणेनाऽमुनादित्येन ॥ ११ ॥

तस्यैष श्लोकः--

'उतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठ उतैषां पुत्र उत वा पितैषाम्।
एको ह देवो मनसि प्रविष्टः पूर्वो ह जज्ञे स उ गर्भेऽन्तः' इति ॥ १२ ॥

तद्यदेपोऽभ्युक्त इममेव पुरुषं योऽयमाच्छन्नोऽन्वरोमित्येतेनैवाक्षरेण प्राणेनैवाऽमुनैवाऽऽदित्येन [............] ॥ १३ ॥

जन्मत्रयं मृत्युत्रयं च, त्र्यावृद्गायत्रसामोपासना, काम्या हिङ्काराः, निधनोपासना प्रणवसहिता, यजमानस्य स्वर्गतिः

३।३।१

त्रिर्ह वै पुरुषो म्रियते त्रिर्जायते ॥ १ ॥ स हैतदेव प्रथमं म्रियते यद्रेतः सिक्तं संभूतं भवति। स प्राणमेवाऽभिसंभवति। आशामभिजायते ॥ २ ॥ अथैतद्द्वितीयं म्रियते यद्दीक्षते। स छन्दांस्येवाऽभिसंभवति। दक्षिणामभिजायते ॥ ३ ॥ अथैतत् तृतीयं म्रियते यन्म्रियते। स श्रद्धामेवाऽभिसंभवति। लोकमभिजायते ॥ ४ ॥ तदेतत् त्र्यावृद्गायत्रं गायति। तस्य प्रथमयाऽऽवृतेममेव लोकं जयति यदु चाऽस्मिँल्लोके। तदेतेन चैनं प्राणेन समर्धयति यमभिसंभवत्येतां चाऽस्मा आशां प्रयच्छति यामभिजायते ॥ ५ ॥ अथ द्वितीययाऽऽवृतेदमेवाऽन्तरिक्षं जयति यदु चान्तरिक्षे। तदेतैश्चैनं छन्दोभिः समर्धयति यान्यभिसंभवति। एतां चास्मै दक्षिणां प्रयच्छति यामभिजायते ॥ ६ ॥ अथ तृतीययाऽऽवृताऽमुमेव लोकं जयति यदु चाऽमुष्मिँल्लोके। तदेतया चैनं श्रद्धया समर्धयति ययैवैनमेतच्छ्रद्धयाऽग्न्यावभ्यादधति समयमितो भविष्यतीति। एतं चास्मै लोकं प्रयच्छति यमभिजायते ॥ ७ ॥

३।३।२

एतद्वै तिसृभिरावृद्भिरिमाँश्च लोकाञ्जयत्येतैश्चैनं भूतैः समर्धयति यान्यभिसंभवति ॥ १ ॥ अथ वा अतो हिङ्कारस्यैव। तं ह स्वर्गे लोके सन्तं मृत्युरन्वेत्यशनया ॥ २ ॥ श्रीर्वा एषा प्रजापतिः साम्नो यद्धिङ्कारः। तमिदुद्गाता श्रिया प्रजापतिना हिङ्कारेण मृत्युमपसेधति ॥ ३ ॥ हुं मेत्याह, माऽत्र नु गा यत्रैतद्यजमान इति हैतत् ॥ ४ ॥ स यथा श्रेयसा सिद्धः पापीयान् प्रतिविजित एवं हैवाऽस्मान्मृत्युः पाप्मा प्रतिविजते ॥ ५ ॥ यन्मेत्याह, चन्द्रमा वै मा मासः। एष ह वै मा मासः। तस्मान्मेत्याह। भा इति हैतत्परोक्षेणेव।

यस्माद्धेव मेत्याह यद्धेव मेत्याहैतानि त्रीणि । तस्मान्मेति ब्रूयात् ॥ ६ ॥

३।३।३

हुं भा इति ब्रह्मवर्चसकामस्य । भातीव हि ब्रह्मवर्चसम् ॥ १ ॥ हुं बो इति पशुकामस्य । बो इति ह पशवो वाश्यन्ते ॥ २ ॥ हुं बगिति श्रीकामस्य । वगिति ह श्रियं पणायन्ति ॥ ३ ॥ हुं भा ओवा इत्येतदेवोपगीतम् ॥ ४ ॥ महदिवाऽभिपरिवर्तयन् गायेदिति ह स्माऽऽह नाकः, महाग्रामो महानिवेशो भवतीति । स यथा स्थाणुमर्पयित्वेतरेण वेतरेण वा परियायात् तादृक् तत् ॥ ५ ॥ तदु होवाच शाट्यायनिः कस्मै कामाय स्थाणुमर्पयेत् । अथोपगीतमेवैतत् । नैवैतदाद्रियेतेति ॥ ६ ॥ [इति] नु हिङ्काराणाम् । अथ वा अतो निधनमेव । ओ वा इति द्वे अक्षरे । अन्तो वै साम्नो निधनमन्तः स्वर्गो लोकानामन्तो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ ७॥ तमेतदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणान्ते स्वर्गे लोके दधाति ॥ ८ ॥ य उ ह वा अपक्षो वृक्षाग्रं गच्छत्यव वै स ततः पद्यते । अथ यद्वै पक्षी वृक्षाग्रे यदसिधारायां यत्क्षुरधारायामास्ते, न वै स ततोऽवपद्यते । पक्षाभ्यां हि संयत आस्ते ॥ ९ ॥ तमेतदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेण स्वरपक्षं कृत्वाऽन्ते स्वर्गे लोके दधाति । स यथा पक्ष्यबिभ्यदासीतैवमेव स्वर्गे लोकेऽबिभ्यदास्तेऽथाऽऽचरति ॥ १० ॥ ते ह वा एते अक्षरे देवलोकश्चैव मनुष्यलोकश्च । आदित्यश्च ह वा एते अक्षरे चन्द्रमाश्च ॥ ११ ॥ आदित्य एव देवलोकश्चन्द्रमा मनुष्यलोकः । ओमित्यादित्यो वागिति चन्द्रमाः ॥ १२ ॥ तमेतदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणाऽऽदित्यं देवलोकं गमयति ॥ १३ ॥

३।३।४

तं हाऽऽगतं पृच्छति कस्त्वमसीति । स यो ह नाम्ना वा गोत्रेण वा प्रब्रूते तं हाऽऽह यस्तेऽयं मय्यात्माऽभूदेष ते स इति ॥ १ ॥ तस्मिन् हाऽऽत्मन् प्रतिपत् । तं ऋतवः संप्रधार्य पद्गृहीतमपकर्षन्ति । तस्य हाऽहोरात्रे लोकमाप्नुतः ॥ २ ॥ तस्मा उ हैतेन प्रब्रुवीत, कोऽहमस्मि सुवस्त्वम् । स त्वां स्वर्ग्यं स्वरगामिति ॥ ३ ॥ को ह वै प्रजापतिः । अथ हैवंविदेव सुवर्गः । स हि सुवर्गच्छति ॥ ४ ॥ तं हाऽऽह, यस्त्वमसि सोऽहमस्मि, योऽहमस्मि स त्वमस्येहीति ॥ ५ ॥ स एतमेव सुकृतरसं प्रविशति । यदु ह वा अस्मिँल्लोके मनुष्या यजन्ते यत्साधु कुर्वन्ति तदेषामूर्ध्वमन्नाद्यमुत्सीदति । तदमुं चन्द्रमसं मनुष्यलोकं प्रविशति ॥ ६ ॥ तस्येदं मानुषनिकाशनमण्डमुदरेऽन्तः संभवति । तस्योर्ध्वमन्नाद्यमुत्सीदति स्तनावभि । स यदाजायतेऽथाऽस्मै माता स्तनमन्नाद्यं प्रयच्छति ॥ ७ ॥ अजातो ह वै तावत्पुरुषो यावन्न यजते, स यज्ञेनैव जायते । स यथाऽण्डं प्रथमनिर्भिण्णमेवमेव ॥ ८ ॥ तदा तं ह वा एवंविदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाऽक्षरेणाऽऽदित्यं देवलोकं गमयति । वागित्यस्मा उत्तरेणाक्षरेण चन्द्रमसमन्नाद्यमक्षितिं प्रयच्छति ॥ ९ ॥ अथ यस्यैतदविद्वानुद्गायति, न हैवैनं देवलोकं गमयति, नो एनमन्नाद्येन समर्धयति ॥ १० ॥ स यथाऽण्डं विदिग्धं शयीताऽन्नाद्यमलभमानमेवमेव विदिग्धः शेतेऽन्नाद्यमलभमानः ॥ ११ ॥ तस्मादु हैवविदमेवोद्गापयेत । एवंविदि हैवोद्गातरिति हूतः प्रतिगृणुयात् ॥ १२ ॥

उक्थाङ्गोपासना, ब्रह्माख्यस्य ऋत्विजो धर्माः,

'मयीदं' इत्यादि ब्रह्मत्वाङ्गोपासना

३।४।१

वागिति हेन्द्रो विश्वामित्रायोक्थमुवाच । तदेतद्विश्वामित्रा उपासते वाचमेव ॥ १ ॥ मनुर्ह वसिष्ठाय ब्रह्मत्वमुवाच । तस्मादाहुर्वासिष्ठमेव ब्रह्मेति ॥२॥ तदु वा आहुरेवंविदेव ब्रह्मा । क उ एवंविदं वासिष्ठमर्हतीति ॥ ३ ॥ प्रजापतिः प्राजिजनिषत । स तपोऽपप्यत । स ऐक्षत, हन्त नु प्रतिष्ठां जनयै, ततो याः प्रजाः स्रक्ष्ये ता एतदेव प्रतिष्ठास्यन्ति, नाऽप्रतिष्ठाश्चरन्तीः प्रदघिष्यन्त इति ॥ ४ ॥ स इमं लोकमजनयदन्तरिक्षलोकममुं

लोकमिति । तानिमाँस्त्रींल्लोकाञ्जनयित्वाऽभ्यश्राम्यत् ॥ ५ ॥ तान् समतपत् । तेभ्यः संतप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्युदायन्नग्निः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवः ॥ ६ ॥ स एतानि शुक्राणि पुनरभ्येवाऽतपत् । तेभ्यः संतप्तेभ्यस्त्रीण्येव शुक्राण्युदायन्नृग्वेद एवाऽग्नेर्यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात् ॥ ७ ॥ स एतानि शुक्राणि पुनरभ्येवातपत् । तेभ्यः संतप्तेभ्यस्त्रीण्येव शुक्राण्युदायन्, भूरित्येवर्ग्वेदात् भुव इति यजुर्वेदात्स्वरिति सामवेदात्तदेव ॥ ८ ॥ तद्ध वै त्रय्यै विद्यायै शुक्रम् । एतावदिदं सर्वम् । स यो वै त्रयीं विद्यां विदुषो लोकः सोऽस्य लोको भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

३।४।२

अयं वाव यज्ञो योऽयं पवते । तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्यौ । वाचा च ह्येष एतन्मनसा च वर्तते ॥ १ ॥ तस्य होताऽध्वर्युरुद्गातेत्यन्यतरां वाचा वर्तनिं संस्कुर्वन्ति । तस्मात्ते वाचा कुर्वन्ति । ब्रह्मैव मनसाऽन्यतराम् । तस्मात्स तूष्णीमास्ते ॥ २ ॥ स यद्ध सोऽपि स्तूयमाने वा शस्यमाने वा वावद्यमान आसीताऽन्यतरामेवाऽस्यापि तर्हि स वाचा वर्तनिं संस्कुर्यात् ॥ ३ ॥ स यथा पुरुष एकपाद् यन् भ्रेषन्नेति रथो वैकचक्रो वर्तमानः एवमेव तर्हि यज्ञो भ्रेषन्नेति ॥ ४ ॥ एतद्ध तद्विद्वान् ब्राह्मण उवाच ब्रह्माणं प्रातरनुवाक उपाकृते वावद्यमानमासीनमर्धं वा इमे तर्हि यज्ञस्याऽन्तरगुरिति । अर्धं हि ते तर्हि यज्ञस्याऽन्तरीयुः ॥ ५ ॥ तस्माद्ब्रह्मा प्रातरनुवाक उपाकृते वाचंयम आसीताऽऽपरिधानीयाया आ वषट्कारादितरेषां स्तुतशस्त्राणामेवाऽऽसंस्थायै पवमानानाम् ॥ ६ ॥ स यथा पुरुष उभयापाद् यन् भ्रेषं न न्येति रथो वोभयाचक्रो वर्तमानः, एवमेतर्हि यज्ञो भ्रेषं न न्येति ॥ ७ ॥

३।४।३

स यदि यज्ञ ऋक्तो भ्रेषन्नियात्, ब्रह्मणे प्रब्रूतेत्याहुः । अथ यदि यजुष्टः, ब्रह्मणे प्रब्रूतेत्याहुः । अथ यदि सामतः, ब्रह्मणे प्रब्रूतेत्याहुः । अथ यद्यनुपस्मृतात् कुत इदमजनीति, ब्रह्मणे प्रब्रूतेत्येवाऽऽहुः ॥ १ ॥ स ब्रह्मा प्राङ् उदेत्य स्रुवेणाऽऽग्नीध्र आज्यं जुहुयाद्भूर्भुवः स्वरित्येताभिर्व्याहृतिभिः ॥ २ ॥ एता वै व्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तयः । तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात् सुवर्णेन रजतं रजतेन त्रपु त्रपुणा लोहायसं लोहायसेन कार्ष्णायसं कार्ष्णायसेन दारु दारु च चर्म च श्लेष्मणैवमेवैवं विद्वाँस्तत्सर्वं भिषज्यति ॥ ३ ॥ तदाहुर्यदहौषीन्मेऽग्रहान्मेऽग्रहीदित्यध्वर्यवे दक्षिणा नयन्त्यशंसीन्मे वषट् अकर्म इति होत्र उदगासीन्म इत्युद्गात्रेऽथ किं चक्रुषे ब्रह्मणे तूष्णीमासीनाय समावतीरेवेतरैर्ऋत्विग्भिर्दक्षिणा नयन्तीति ॥ ४ ॥ स ब्रूयादर्धभाग्घ वै स यज्ञस्याऽर्धं ह्येष यज्ञस्य वहतीति । अर्धा ह स्म वै पुरा ब्रह्मणे दक्षिणा नयन्तीति । अर्धा इतरेभ्य ऋत्विग्भ्यः ॥ ५ ॥ तस्यैष श्लोकः—

'मयीदं मन्ये भुवनादि सर्वं, मयि लोका मयि दिशश्चतस्रः ।
मयीदं मन्ये निमिषद्यदेजति, मय्याप ओषधयश्च सर्वाः' इति ॥ ६ ॥

मयीदं मन्ये भुवनादि सर्वमित्येवंविदं ह वावेदं सर्वं भुवनमन्वायत्तम् ॥ ७ ॥ मयि लोका मयि दिशश्चतस्र इत्येवंविदि ह वाव लोकाः, एवंविदि दिशश्चतस्रः ॥ ८ ॥ मयीदं मन्ये निमिषद्यदेजति मय्याप ओषधयश्च सर्वा इत्येवंविदि ह वावेदं सर्वं भुवनं प्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥ तस्मादु हैवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत । स ह वाव ब्रह्मा य एवं वेद ॥ १० ॥

स्तोमभागानुमन्त्रणम्

३।४।४

अथ वा अतः स्तोमभागानामेवाऽनुमन्त्राः ॥ १ ॥ तद्धैतदेके स्तोमभागैरेवाऽनुमन्त्रयन्ते । तत्तथा न कुर्यात् ॥ २ ॥ देवेन सवित्रा प्रसूतः प्रस्तोतर्देवेभ्यो वाचमिष्येत्यु हैकेऽनुमन्त्रयन्ते सविता वै देवानां प्रसविता सवित्रा प्रसूता इदमनु मन्त्रयामह इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् ॥ ३ ॥

भूर्भुवः स्वरित्यु हैकेऽनुमन्त्रयन्त एषा वै त्रयी विद्या त्रय्यै वेदं विद्ययाऽनुमन्त्रयामह इति वदन्तः। तदु तथा नो एव कुर्यात् ॥ ४ ॥ ओमित्येवानुमन्त्रयेत ॥ ५ ॥ अथष वसिष्ठस्यैकस्तोमभागानुमन्त्रः । तेन हैतेन वसिष्ठः प्रजातिकामोऽनुमन्त्रयांचक्रे देवेन सवित्रा प्रसूतः प्रस्तोतर्देवेभ्यो वाचमिष्य भूर्भुवः स्वरोमिति। ततो वै स बहुः प्रजया पशुभिः प्राजायत ॥ ६ ॥ स एव तेन वसिष्ठस्यैकस्तोमभागानुमन्त्रेणाऽनुमन्त्रयेत । बहुरेव प्रजया पशुभिः प्रजायते। इयं त्वेव स्थितिरोमित्येवाऽनुमन्त्रयेत ॥ ७ ॥

३।४।५

अथैष वाचा वज्रमुद्गृह्णाति । यदाह सोमः पवत इति वोपावर्तध्वमिति वा वाचैव तद्वाचो वज्रं विगृह्यते, वाचः सत्येनातिमुच्यते । तस्मादोमित्येवाऽनुमन्त्रयेत ॥ १ ॥ देवा वा अनया त्रय्या (विद्यया) सरसयोर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुदक्रामन्। ते मनुष्याणामन्वागमाद्बिभ्यतस्त्रयं वेदमपीळयन् ॥२॥ तस्य पीळयन्त एकमेवाक्षरं नाऽशक्नुवन्पीळयितुमोमिति यदेतत् ॥३॥ एष उ ह वाव सरसः। सरसा ह वा एवंविदस्त्रयी विद्या भवति ॥ ४ ॥ स यां ह वै त्रय्या विद्यया सरसया जितिं जयति यामृद्धिमृध्नोति जयति तां जितिमृध्नोति तामृद्धिं य एवं वेद ॥ ५ ॥ एतद्ध वा अक्षरं त्रय्यै विद्यायै प्रतिष्ठा। ओमिति वै होता प्रतिष्ठितः, ओमित्यध्वर्युः, ओमित्युद्गाता ॥६॥ एतद्ध वा अक्षरं वेदानां त्रिविष्टपम्। एतस्मिन्वा अक्षर ऋत्विजो यजमानमाधाय स्वर्गे लाके समुदूहन्ति तस्मादोमित्येवानुमन्त्रयेत ॥ ७ ॥

ब्रह्मलोकमार्गविद्यायजमानस्य पृथिव्यग्न्यादिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिः

३।५।१

गुहाऽसि देवोऽस्युपवास्युप तं वायस्व योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ १ ॥ महिनासि बहुलासि बृहत्यसि रोहिण्यस्यपन्नाऽसि ॥ २ ॥ संभूर्देवोऽसि समहं भूयासम् । आभूतिरस्याभूयासम्। भूतिरसि भूयासम् ॥ ३ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि। उप ते ता दिशामि ॥ ४ ॥ नाम मे शरीरं मे प्रतिष्ठा मे। तन्मे त्वयि तन्मे मोपहृथा इतीमां पृथिवीमवोचत् ॥ ५ ॥ तमियमागतं पृथिवी प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः। सह नावयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ७ ॥ किं नु ते मयीति। नाम मे शरीरं मे प्रतिष्ठा मे। तन्मे त्वयि तन्मे पुनर्देहीति। तदस्मा इयं पृथिवी पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ तामाह प्र मा वहेति। किमभीति। अग्निमिति। तमग्निमभिप्रवहति ॥ ९ ॥ सोऽग्निमाहाऽभिजिदस्यभिजय्यासम्। लोकजिदसि लोकं जय्यासम्। अत्तिरस्यन्नमद्यासम्। अन्नादो भवति यस्त्वैवं वेद ॥ १० ॥ संभूर्देवोऽसि समहं भूयासम्। आभूतिरस्याभूयासम् । भूतिरसि भूयासम् ॥ ११ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ १२ ॥ तपो मे तेजो मेऽन्नं मे वाङ् मे । तन्मे त्वयि । तन्मे मोपहृथा इत्यग्निमवोचत् ॥ १३ ॥ तं तथैवाऽऽगतमग्निः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ १४ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ १५ ॥ किं नु ते मयीति। तपो मे तेजो मेऽन्नं मे वाङ् मे। तन्मे त्वयि। तन्मे पुनर्देहीति। (तद्) अस्मा अग्निः पुनर्ददाति ॥ १६ ॥ तमाह प्र मा वहेति ॥ १७ ॥

३।५।२

किमभीति। वायुमिति । तं वायुमभिप्रवहति ॥ १ ॥ स वायुमाह यत्पुरस्ताद्वासीन्द्रो राजा भूतो वासि। यद्दक्षिणतो वासीशानो भूतो वासि। यत्पश्चाद्वासि वरुणो राजा भूतो वासि । यदुत्तरतो वासि सोमो राजा भूतो वासि । यदुपरिष्टादववासि प्रजापतिर्भूतोऽववासि ॥ २ ॥ व्रात्योऽस्येकव्रात्योऽनवसृष्टो देवानां बिलमप्यधा ॥ ३ ॥ तव प्रजास्त्वौषधयस्त्वाऽऽपो विचलितमनुविचलन्ति ॥ ४ ॥ संभूर्देवोऽसि समहं भूयासम् । आभूतिरस्याभूयासम्। भूतिरसि भूयासम्

॥ ५ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाऽहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ ६ ॥ प्राणापानौ मे श्रुतं मे । तन्मे त्वयि । तन्मे मोपहृथा इति वायुमवोचत् ॥ ७ ॥ तं तथैवागतं वायुः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ ८ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ९ ॥ किं नु ते मयीति । प्राणापानौ मे श्रुतं मे । तन्मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मै वायुः पुनर्ददाति ॥ १० ॥ तमाह प्र मा वहेति । किमभीति । अन्तरिक्षलोकमिति । तमन्तरिक्षलोकमभिप्रवहति ॥ ११ ॥ तं तथैवाऽऽगतमन्तरिक्षलोकः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ १२ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ १३ ॥ किं नु ते मयीति । अयं म आकाशः स मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । तमस्मा आकाशमन्तरिक्षलोकः पुनर्ददाति ॥ १४ ॥ तमाह प्र मा वहेति ॥ १५ ॥

३।५।३

किमभीति । दिश इति । तं दिशोऽभिप्रवहति ॥ १ ॥ तं तथैवागतं दिशः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । श्रोत्रमिति । तदस्मै श्रोत्रं दिशः पुनर्ददति ॥ ४ ॥ ता आह प्र मा वहतेति । किमभीति । अहोरात्रयोर्लोकमिति । तमहोरात्रयोर्लोकमभिप्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतमहोरात्रे प्रतिनन्दतोऽयं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युवयोरित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तमिति ॥ ७ ॥ किं नु त आवयोरिति । अक्षितिरिति । तामस्मा अक्षितिमहोरात्रे पुनर्दत्तः ॥ ८ ॥ ते आह प्र मा वहतमिति ॥ ९ ॥

३।५।४

किमभीति । अर्धमासानिति । तमर्धमासानभिप्रवहतः ॥१॥ तं तथैवागतमर्धमासाः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥२॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । इमानि क्षुद्राणि पर्वाणि । तानि मे युष्मासु । तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्यार्धमासाः पुनः प्रतिसंदधति ॥ ४ ॥ तानाह प्र मा वहतेति । किमभीति । मासानिति । तं मासानभिप्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतं मासाः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ७ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । इमानि स्थूलानि पर्वाणि । तानि मे युष्मासु । तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्य मासाः पुनः प्रतिसंदधति ॥ ८ ॥ तानाह प्र मा वहतेति ॥ ९ ॥

३।५।५

किमभीति । ऋतूनिति । तमृतूनभिप्रवहन्ति ॥ १ ॥ तं तथैवाऽऽगतमृतवः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । इमानि ज्यायांसि पर्वाणि । तानि मे युष्मासु तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्यर्तवः पुनः प्रतिसंदधति ॥ ४ ॥ तानाह प्र मा वहतेति । किमभीति । संवत्सरमिति । तं संवत्सरमभिप्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवाऽऽगतं संवत्सरः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ७ ॥ किं नु ते मयीति । अयं म आत्मा । स मे त्वयि तन्मे पुनर्देहीति । तमस्मा आत्मानं संवत्सरः पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ तमाह प्र मा वहेति ॥ ९ ॥

३।५।६

किमभीति । दिव्यान् गन्धर्वानिति । तं दिव्यान् गन्धर्वानभिप्रवहति ॥ १ ॥ तं तथैवाऽऽगतं दिव्या गन्धर्वाः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । गन्धो मे मोदो मे प्रमोदो मे । तन्मे युष्मासु । तन्मे पुनर्दत्तेति । तदस्मै दिव्या

गन्धर्वाः पुनर्ददति ॥ ४ ॥ तानाह प्र मा वहतेति । किमभीति । अप्सरस इति । तमप्सरसोऽभिप्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवाऽऽगतमप्सरसः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ७ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । हसो मे क्रीळा मे मिथुनं मे । तन्मे युष्मासु । तन्मे पुनर्दत्तेति । तदस्मा अप्सरसः पुनर्ददति ॥ ८ ॥ ता आह प्र मा वहतेति ॥ ९ ।

३।५।७

किमभीति । दिवमिति । तं दिवमभिप्रवहन्ति ॥ १ ॥ तं तथैवाऽऽगतं द्यौः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ३ ॥ किं नु ते मयीति । तृप्तिरिति । सकृत् तृप्तेव ह्येषा । तामस्मै तृप्तिं द्यौः पुनर्ददाति ॥ ४ ॥ तमाह प्र मा वहेति । किमभीति । देवानिति । तं देवानभिप्रवहति ॥ ५ ॥ तं तथैवाऽऽगतं देवाः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ७ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । अमृतमिति । तदस्मा अमृतं देवाः पुनर्ददति ॥ ८ ॥ तानाह प्र मा वहतेति ॥ ९ ॥

३।५।८

किमभीति । आदित्यमभिप्रवहन्ति ॥ १ ॥ स आदित्यमाह विभूः पुरस्तात्संपत् पश्चात् । सम्यङ् त्वमसि । समीचो मनुष्यानरोषीः । रुषतस्त ऋषिः पाम्मानं हन्ति । अपहतपाप्मा भवति यस्त्वैवं वेद ॥ २ ॥ संभूर्देवोऽसि समहं भूयासम् । आभूतिरस्या भूयासम् । भूतिरसि भूयासम् ॥ ३ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ ४ ॥ ओजो मे बलं मे चक्षुर्मे । तन्मे त्वयि मोपह्वथा इत्यादित्यमवोचत् ॥ ५ ॥ तं तथैवाऽऽगतमादित्यः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति । ॥ ७ ॥ किं नु ते मयीति । ओजो मे बलं मे चक्षुर्मे । तन्मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मा आदित्यः पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ तमाह प्र मा वहेति । किमभीति । चन्द्रमसमिति । तं चन्द्रमसमभिप्रवहति ॥ ९ ॥ स चन्द्रमसमाह । सत्यस्य पन्था न त्वा जहाति । अमृतस्य पन्था न त्वा जहाति ॥ १० ॥ नवो नवो भवसि जायमानो भरो नाम ब्राह्मण उपास्से । तस्मात्ते सत्या उभये देवमनुष्या अन्नाद्यं भरन्ति । अन्नादो भवति यस्त्वैवं वेद ॥ ११ ॥ संभूर्देवोऽसि समहं भूयासम् । आभूतिरस्या भूयासम् । भूतिरसि भूयासम् ॥ १२ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ १३ ॥ मनो मे रेतो मे प्रजा मे पुनः संभूतिर्मे । तन्मे त्वयि तन्मे मोपह्वथा इति चन्द्रमसमवोचत् ॥१४॥ तं तथैवाऽऽगतं चन्द्रमाः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ १५ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ १६ ॥ किं नु ते मयीति । मनो मे रेतो मे प्रजा मे पुनः संभूतिर्मे । तन्मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मै चन्द्रमाः पुनर्ददाति ॥ १७ ॥ तमाह प्र मा वहेति ॥ १८ ॥

३।५।९

किमभीति । ब्रह्मणो लोकमिति । तमादित्यमभिप्रवहति ॥ १ ॥ स आदित्यमाह प्र मा वहेति । किमभीति । ब्रह्मणो लोकमिति । तं चन्द्रमसमभिप्रवहति । स एवमेते देवते अनुसंचरति ॥ २ ॥ एषोऽन्तोऽतः परः प्रवाहो नास्ति । यानु काँश्चाऽतः प्राचो लोकानभ्यवादिष्म ते सर्वे आप्ता भवन्ति ते जितास्तेष्वस्य सर्वेषु कामचारो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ स यदि कामयेत पुनरिहाऽऽजायेयेति, यस्मिन्कुलेऽभिध्यायेद्यदि ब्राह्मणकुले यदि राजकुले, तस्मिन्नाजायते । स एतमेव लोकं पुनः प्रजानन्नभ्यारोहन्नेति ॥ ४ ॥ तदु होवाच शाट्यायनिर्बहुव्याहितो वा अयं बहुशो लोकः । एतस्य वै कामाय नु ब्रुवते (वा) श्राम्यन्ति वा, क एतत्प्रास्य पुनरिहेयादत्रैव स्यादिति ॥ ५ ॥

प्रजापतिप्रोक्ता अशरीरसामविद्या साख्याना

३।६।१

उच्चैःश्रवा ह कौपयेयः कारव्यो राजाऽऽस । तस्य ह केशी दार्भ्यः पाञ्चालो राजा स्वस्रीय आस । तौ हाऽन्योन्यस्य प्रियावासतुः ॥ १ ॥ स होच्चैःश्रवाः कौपयेयोऽस्माल्लोकात् प्रेयाय । तस्मिन् ह प्रेते केशी दार्भ्योऽरण्ये मृगयांचचाराऽप्रियं विनिनीषमाणः ॥ २ ॥ स ह तथैव पल्ययमानो मृगान् प्रसरन्नन्तरेणैवोच्चैःश्रवसं कौपयेयमधिजगाम ॥ ३ ॥ तं होवाच दृप्यामि स्वी३ज्जानामीति । न दृप्यंसीति होवाच जानासि । स एवास्मि यं मा मन्यस इति ॥ ४ ॥ अथ यद्भगव आहुरिति होवाच य आविर्भवत्यन्येऽस्य लोकमुपयन्तीत्यथ कथमशको म आविर्भवितुमिति ॥ ५ ॥ ओमिति होवाच यदा वै तस्य लोकस्य गोप्तारमविदेऽतस्त आविरभूवमप्रियं चास्य विनेष्याम्यनु चैनं शासिष्यामीति ॥ ६ ॥ तथा भगव इति होवाच । तं वै नु त्वा परिष्वजा इति । तं ह स्म परिष्वजमानो यथा धूमं वाऽपीयाद्वायुं वाकाशं वाग्न्यर्चिं वाऽपो वैवं ह स्मैनं व्येति । न ह स्मैनं परिष्वङ्गायोपलभते ॥ ७ ॥

३।६।२

स होवाच यद्वै ते पुरा रूपमासीत्तत्ते रूपम् । न तु त्वा परिष्वङ्गायोपलभ इति ॥ १ ॥ ओमिति होवाच ब्राह्मणो वै मे साम विद्वान् साम्नोद्गायत् । स मेऽशरीरेण साम्ना शरीराण्यधूनोत् । तद्यस्य वै किल साम विद्वान् साम्नोद्गायति देवतानामेव सलोकतां गमयति ॥ २ ॥ पतङ्गः प्राजापत्य इति होवाच प्रजापतेः प्रियः पुत्र आस । स तस्मा एतत्सामाब्रवीत् । तेन स ऋषीणामुदगायत् । त एत ऋषयो धूतशरीरा इति ॥ ३ ॥ एतेनो एव साम्नेति होवाच प्रजापतिर्देवानामुदगायत् । त एत उपरि देवा धूतशरीरा इति ॥ ४ ॥ तस्मिन् हैनमनुशशास । तं हानुशिष्योवाच यः स्मैवैतत् साम विद्यात् स स्मैव त उद्गायत्विति ॥ ५ ॥ स हानुशिष्ट आजगाम । स ह स्म कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानुपप्रृच्छमानश्चरति ॥ ६ ॥

व्यूढच्छन्दोद्वादशाहे गीयमानं साम ' अलम्म ' संज्ञितम्

३।६।३

व्यूढच्छन्दसा वै द्वादशाहेन यक्ष्यमाणोऽस्मि । स यो वस्तत्साम वेद यदहं वेद स एव मे उद्गास्यति । मीमांसध्वमिति ॥ १ ॥ तस्मै ह मीमांसमानानामेकश्चन (न) संप्रत्यभिदधाति ॥ २ ॥ स ह तथैव पल्ययमानः श्मशाने वा वने वाऽऽवृतीशयानमुपाधावयांचकार । तं ह याचमानः प्रजहौ ॥ ३ ॥ तं होवाच कोऽसीति । ब्राह्मणोऽस्मि प्रातृदो भाल्ल इति ॥ ४ ॥ स किं वेत्थेति सामेति ॥ ५ ॥ ओमिति होवाच । व्यूढच्छन्दसा वै द्वादशाहेन यक्ष्यमाणोऽस्मि । स यदि तत्साम वेत्थ यदहं वेद त्वमेव म उद्गास्यसि । मीमांसस्वेति ॥ ६ ॥ तस्मै ह मीमांसमानस्तदेव संप्रत्यभिदधौ ॥ ७ ॥ तं होवाचाऽयं म उद्गास्यतीति ॥ ८ ॥ तस्मै ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा असूयन्त आहुरेषु ह वा अयं कुल्येषु सत्सूद्गास्यति । कस्मा अयमलमिति ॥ ९ ॥ * अलं न्वै मह्यमिति ह स्माह । सैवालम्मस्याऽलम्मता । यदुद्गातास्य हालम्ममेवोज्जगौ । तस्मादलम्मो राजोद्गातेत्याख्यापयन्ति ॥ १० ॥

एकैव देवता अध्यात्मं प्राण इति अधिदैवतं च वायुरिति उपास्या, प्राणादिचतुष्टयरूपं सामेत्युपासना

३।६।४

तद्ध सात्यकीर्ता आहुर्या वयं देवतामुपास्महे एकमेव वयं तस्यै देवतायै रूपं गव्यादिशाम एकं वाहन एकं हस्तिन्येकं पुरुष एकं सर्वेषु भूतेषु । तस्या एवेदं देवतायै सर्वं रूपमिति ॥ १ ॥ तदेतदेकमेव रूपं प्राण एव । यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावद्रूपं भवति यद्रूपं भवति ॥ २ ॥ तदथ यदा प्राण उत्क्रामति दार्वेवेव भूतोऽनर्थ्यः परिशिष्यते

* ' अलम्म ' संज्ञकं साम ताण्ड्यब्राह्मणे १३।१०।८ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

न किंचन रूपम् ॥ ३ ॥ तस्यान्तरात्मा तपः । तस्मात्तप्यमानस्योष्णतरः प्राणो भवति ॥ ४ ॥ तपसोऽन्तरात्माऽग्निः । स निरुक्तः । तस्मात्स दहति ॥ ५ ॥ अथाधिदेवतम् । इयमेवैषा देवता योऽयं पवते । तस्मिन्नेतस्मिन्नापोऽन्तः । तदन्नम् । सोऽरूक्ष उपासितव्यः । यदस्मिन्नापोऽन्तस्तेनाऽरूक्षः ॥ ६ ॥ तस्याऽन्तरात्मा तपः । तस्मादेष आतपत्युष्णतरः पवते ॥ ७ ॥ तपसोऽन्तरात्मा विद्युत् । स निरुक्तः । तस्मात्सोऽपि दहति ॥ ८ ॥ तानि वा एतानि चत्वारि साम प्राणो वाङ् मनः स्वरः । स एष प्राणो वाचा करोति मनोनेत्रः । तस्य स्वर एव प्रजाः । प्रजावान् भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

सामोपासना वायुप्राणयोरग्निवाचोः चन्द्रमोमनसोः आदित्यस्वरयोश्च तादात्म्यविषयिणी ब्रह्मण आवर्तगुणसहिता मुखे देवताद्वन्द्वाधानविषयिणी च

३।६।५

स यो वायुः प्राण एव सः । योऽग्निर्वागेव सा । यश्चन्द्रमा मन एव तत् । य आदित्यः स्वर एव सः । तस्मादेतमादित्यमाहुः स्वर एतीति ॥ १ ॥ स यो ह वा अमूर्देवता उपास्ते या अमूरधिदेवतं दूरूपा वा एता दुरनुसंप्राप्या इव । कस्तद्वेद यद्येता अनु वा संप्राप्नुयान्न वा ॥ २ ॥ अथ य एना अध्यात्ममुपास्ते स हाऽन्तिदेवो भवति । निर्जीर्यन्तीव वा इत एताः । [तु] अस्य वा एताः शरीरस्य सह प्राणेन निर्जीर्यन्ति । क उ एव तद्वेद यद्येता अनु वा संप्राप्नुयान्न वा ॥ ३ ॥ अथ य एना उभयीरेकधा भवन्तीर्वेद स एवानुष्ठया साम वेद स आत्मानं वेद स ब्रह्म वेद ॥ ४ ॥ तदाहुः प्रादेशमात्राद्वा इत एता एकं भवन्ति । अतो ह्ययं प्राणः स्वर्ये उपर्युपरिवर्तन इति ॥ ५ ॥ अथ हैक आहुश्चतुरङ्गुलाद्वा इत एता एकं भवन्तीति । अतो ह्येवायं प्राणः स्वर्ये उपर्युपरि वर्तत इति ॥ ६ ॥ स एष ब्रह्मण आवर्तः । स य एवमेतं ब्रह्मण आवर्तं वेदाऽभ्येनं प्रजाः पशव आवर्तन्ते सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥ स यो हैवं विद्वान् प्राणेन प्राण्याऽपानेनाऽपान्य मनसैता उभयीर्देवता आत्मन्येत्य मुख आधत्ते तस्य सर्वमाप्तं भवति सर्वं जितम् । न हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

मिथुनकल्पनया सप्तविधसामसंबन्ध्युपासना

३।६।६

तदेतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्च । मिथुनमृक्सामे । आचतुरं वाव मिथुनं प्रजननम् ॥ १ ॥ तद्यत्राऽद आह सोमः पवत इति वोपावर्तध्वमिति वा तत्सहैव वाचा मनसा प्राणेन स्वरेण हिङ्कुर्वन्ति । तद् हिङ्कारेण मिथुनं क्रियते ॥ २ ॥ सहैव वाचा मनसा प्राणेन स्वरेण निधनमुपयन्ति । तन्निधनेन मिथुनं क्रियते ॥ ३ ॥ तत्सप्तविधं साम्नः । सप्तकृत्व उद्गाताऽऽत्मानं च यजमानं च शरीरात्प्रजनयति ॥ ४ ॥ यादृशस्यो ह वै रेतो भवति तादृशं संभवति, यदि वै पुरुषस्य पुरुष एव, यदि गोर्गौरेव, यद्यश्वस्याश्व एव, यदि मृगस्य मृग एव । यस्यैव रेतो भवति तदेव संभवति ॥ ५ ॥ तद्यथा ह वै सुवर्णं हिरण्यमग्नौ प्रास्यमानं कल्याणतरं कल्याणतरं भवति, एवमेव कल्याणतरेण कल्याणतरेणात्मना संभवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ तदेतदृचाभ्यनूच्यते ॥ ७ ॥

प्राणविषयिणी पुनर्मृत्युनानन्वितसामोपासना, पतङ्गत्वेन भुवनेषु संचरणशीलगोपात्वेन इन्द्रत्वेन च प्राणविषयिणी अभ्रातृव्यसामोपासना

३।६।७

'पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः ।
समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः' इति ॥ १ ॥

पतङ्गमक्तमिति । प्राणो वै पतङ्गः । पतन्निव ह्येष्वङ्गेष्वति रथमुदीक्षते । पतङ्ग इत्याचक्षते ॥२॥ असुरस्य माययेति । मनो वा असुरम् । तद्धयसुषु

रमते । तस्यैष माययाक्तः ॥ ३ ॥ हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चित इति । हृदैव ह्येते पश्यन्ति यन्मनसा विपश्चितः ॥४॥ समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षत इति । पुरुषो वै समुद्र एवंविद उ कवयः । त इमां पुरुषेऽन्तर्वाचं विचक्षते ॥ ५ ॥ मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधस इति । मरीच्य इव वा एता देवता यदग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः ॥ ६ ॥ न ह वा एतासां देवतानां पदमस्ति । पदेनो ह वै पुनर्मृत्युरन्वेति ॥ ७ ॥ तदेतदनन्वितं साम पुनर्मृत्युना । अति पुनर्मृत्युं तरति य एवं वेद ॥ ८ ॥

३।६।८

'पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तः ।
तां द्योतमानां स्वर्यं मनीषामृतस्य पदे कवयो निपान्ति' इति ॥ १ ॥

पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्तीति । प्राणो वै पतङ्गः । स इमां वाचं मनसा बिभर्ति ॥ २ ॥ तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तरिति । प्राणो वै गन्धर्वः पुरुष उ गर्भः । स इमां पुरुषेऽन्तर्वाचं वदति ॥ ३ ॥ तां द्योतमानां स्वर्यं मनीषामिति । स्वर्या ह्येषा मनीषा यद्वाक् ॥ ४ ॥ ऋतस्य पदे कवयो निपान्तीति । मनो वा ऋतमेवंविद उ कवयः । ओमित्येतदेवाक्षरमृतम् । तेन यदृचं मीमांसन्ते यद्यजुर्यत्साम तदेनां निपान्ति ॥ ५ ॥

३।६।९

'अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः' इति ॥ १ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति । प्राणो वै गोपाः । स हीदं सर्वमनिपद्यमानो गोपायति ॥ २ ॥ आ च परा च पथिभिश्चरन्तमिति । तद्ये च ह वा इमे प्राणा अमी च रश्मय एतैर्ह वा एष एतदा च परा च पथिभिश्चरति ॥ ३ ॥ स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इति । सध्रीचीश्च ह्येष एतद्विषूचीश्च प्रजा वस्ते ॥ ४ ॥ आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति । एष ह्येवैषु भुवनेष्वन्तरावरीवर्ति ॥ ५ ॥ स एष इन्द्र उद्गीथः । स यदैष इन्द्र उद्गीथ आगच्छति नैवोद्गातुश्चोपगातॄणां च विज्ञायते । इत एवोर्ध्वः स्वरुदेति । स उपरि मूर्ध्नो लेलायति ॥ ६ ॥ स विद्यादागमदिन्द्रो नेह कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशेक्ष्यत इति । तस्मिन् ह न कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशिष्यते ॥ ७ ॥ तदेतदभ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यं पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन भ्रातृव्यं पश्यत एवमेव (न) कंचन भ्रातृव्यं पश्यते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ८ ॥

ब्रह्मरूपप्राणविषयिणी अमृतगायत्रसामोपासना
गायत्रपदनिरुक्तिसहिता अशरीरसामोपासनारूपा

३।७।१

प्रजापतिं ब्रह्माऽसृजत । तमपश्यमपुखमसृजत ॥ १ ॥ तमप्रपश्यमपुखं शयानं ब्रह्माऽऽविशत् । पुरुष्यं तत् । प्राणो वै ब्रह्म । प्राणो वावैनं तदाविशत् ॥२॥ स उदतिष्ठत् प्रजानां जनयिता । तं रक्षांस्यन्वसचन्त ॥ ३ ॥ तमेतदेव साम गायन्नत्रायत । यद्गायन्नत्रायत तद्गायत्रस्य गायत्रत्वम् ॥ ४ ॥ त्रायत एनं सर्वस्मात्पाप्मनो मुच्यते य एवं वेद ॥ ५ ॥ तमुपाऽस्मै गायता नर इत्यृचाऽऽश्रवणीयेनोपागायन् ॥ ६ ॥ यदुपाऽस्मै गायता नर इति तेन गायत्रमभवत् । तस्मादेषैव प्रतिपत्कार्या ॥ ७ ॥ पवमानायेन्दावा अभि देवमिया–हुं–भाक्षाता इति षोडशाक्षराण्यभ्यगायन्त । षोडशकलं वै ब्रह्म । कलाश एवैनं तद्ब्रह्माऽऽविशत् ॥ ८॥ तदेतच्चतुर्विंशत्यक्षरं गायत्रम् । अष्टाक्षरः प्रस्तावः । षोडशाक्षरं गीतम् । तच्चतुर्विंशतिः संपद्यते । चतुर्विंशत्यर्धमासः संवत्सरः । संवत्सरः साम ॥ ९ ॥ ता ऋचः शरीरेण मृत्युरन्वैत् । तद्यच्छरीरवत्तन्मृत्योराप्तम् । अथ यदशरीरं तदमृतम् । तस्याऽशरीरेण साम्ना शरीराण्यधूनोत् ॥ १० ॥

३।७।२

ओवा३चोवा३चोवा३च् हुं भा ओवा इति षोडशाक्षराण्यभ्यगायत । षोडशकलो वै पुरुषः । कलाश एवास्य तच्छरीराण्यधूनोत् ॥ १ ॥ स एषोऽपहतपाप्मा धूतशरीरः । तदेकक्रियावृतियुदासंगायत्यो इति उदास (?) । आ इति आवृत् । यत् वागिति तद्‌ब्रह्म । तदिदन्तरिक्षं सोऽयं वायुः पवते । हुमिति चन्द्रमाः । भा इत्यादित्यः ॥ २ ॥ एतस्य ह् वा इदमक्षरस्य क्रतोर्भातीत्याचक्षते ॥ ३ ॥ एतस्य ह् वा इदमक्षरस्य क्रतोरभ्रमित्याचक्षते ॥ ४ ॥ एतस्य ह् वा इदमक्षरस्य क्रतोः कुभ्रमित्याचक्षते ॥ ५ ॥ एतस्य ह् वा इदमक्षरस्य क्रतोः शुभ्रमित्याचक्षते ॥ ६ ॥ एतस्य ह् वा इदमक्षरस्य क्रतोर्वृषभ इत्याचक्षते ॥ ७ ॥ एतस्य ह् वा इदमक्षरस्य क्रतोर्दर्भ इत्याचक्षते ॥ ८ ॥ एतस्य ह् वा इदमक्षरस्य क्रतोर्यो भातीत्याचक्षते ॥ ९ ॥ एतस्य ह् वा इदमक्षरस्य क्रतोः संभवतीत्याचक्षते ॥ १० ॥ तद्यत्किं च भा३ इति च भा३ इति च तदेतन्मिथुनं गायत्रम् । प्र मिथुनेन जायते य एवं वेद ॥ ११ ॥

अमृतगायत्रोपनिषदः आचार्यवंशः

३।७।३

तदेतदमृतं गायत्रम् । एतेन वै प्रजापतिरमृतत्वमगच्छदेतेन देवा एतेनर्षयः ॥१॥ तदेतद्ब्रह्म प्रजापतयेऽब्रवीत् । प्रजापतिः परमेष्ठिने प्राजापत्याय । परमेष्ठी प्राजापत्यो देवाय सवित्रे । देवः सविताऽग्नये । अग्निरिन्द्राय । इन्द्रः काश्यपाय । काश्यप ऋश्यशृङ्गाय काश्यपाय । ऋश्यशृङ्गः काश्यपो देवतरसे श्यावसायनाय काश्यपाय । देवतराः श्यावसायनः काश्यपः श्रुषाय वाह्नेयाय काश्यपाय । श्रुषो वाह्नेयः काश्यप इन्द्रोताय दैवापाय शौनकाय । इन्द्रोतो दैवापः शौनको दृतय ऐन्द्रोतये शौनकाय । दृतिरैन्द्रोतिः शौनकः पुलुषाय प्राचीनयोग्याय । पुलुषः प्राचीनयोग्यः सत्ययज्ञाय पौलुषये प्राचीनयोग्याय । सत्ययज्ञः पौलुषिः प्राचीनयोग्यः सोमशुष्माय सात्ययज्ञाय प्राचीनयोग्याय । सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः प्राचीनयोग्यो हृत्स्वाशयायाऽऽल्लकेयाय माहावृषाय राज्ञे । हृत्स्वाशय आल्लकेयो माहावृषो राजा जनश्रुताय काण्ड्वियाय । जनश्रुतः काण्ड्वियः सायकाय जानश्रुतेयाय काण्ड्वियाय । सायको जानश्रुतेयः काण्ड्वियो नगरिणे जानश्रुतेयाय काण्ड्वियाय । नगरी जानश्रुतेयः काण्ड्वियः शङ्खाय शाट्यायनाय आत्रेयाय । शङ्खः शाट्यायनिरात्रेयो रामाय क्रातुजातेयाय वैयाघ्रपद्याय । रामः क्रातुजातेयो वैयाघ्रपद्यः— ॥ २ ॥

३।७।४

शंखाय बाभ्रव्याय । शंखो बाभ्रव्यो दक्षाय कात्यायनाय आत्रेयाय । दक्षः कात्यायनिरात्रेयः कँसाय वारकये । कँसो वारकिः प्रोष्ठपादाय वारक्याय । प्रोष्ठपादो वारक्यः कँसाय वारक्याय । कँसो वारक्यो जयन्ताय वारक्याय । जयन्तो वारक्यः कुवेराय वारक्याय । कुवेरो वारक्यो जयन्ताय वारक्याय । जयन्तो वारक्यो जनश्रुताय वारक्याय । जनश्रुतो वारक्यः सुदत्ताय पाराशर्याय । सुदत्तः पाराशर्योऽषाढायोत्तराय पाराशर्याय । अषाढ उत्तरः पाराशर्यो विपश्चिते शकुनिमित्राय पाराशर्याय । विपश्चिच्छकुनिमित्रः पाराशर्यो जयन्ताय पाराशर्याय । जयन्तः पाराशर्यः — ॥ १ ॥

३।७।५

शामजयन्ताय लौहित्याय । श्यामजयन्तो लौहित्यः पल्लिगुप्ताय लौहित्याय । पल्लिगुप्तो लौहित्यः सत्यश्रवसे लौहित्याय । सत्यश्रवा लौहित्यः कृष्णधृतये सात्यकये । कृष्णधृतिः सात्यकिः श्यामसुजयन्ताय लौहित्याय । श्यामसुजयन्तो लौहित्यः कृष्णदत्ताय लौहित्याय । कृष्णदत्तो लौहित्यो मित्रभूतये लौहित्याय । मित्रभूतिर्लौहित्यः श्यामजयन्ताय लौहित्याय । श्यामजयन्तो लौहित्यः त्रिवेदाय कृष्णराताय लौहित्याय । त्रिवेदः कृष्णरातो लौहित्यो यशस्विने जयन्ताय लौहित्याय । यशस्वी जयन्तो लौहित्यो जयकाय

लौहित्याय । जयको लौहित्यः कृष्णरातात लौहित्याय । कृष्णरातो लौहित्यो दक्षजयन्ताय लौहित्याय। दक्षजयन्तो लौहित्यो विपश्चिते दृढजयन्ताय लौहित्याय । विपश्चिद्दृढजयन्तो लौहित्यो वैपश्चिताय दार्ढजयन्तये दृढजयन्ताय लौहित्याय । वैपश्चितो दार्ढजयन्तिर्दृढजयन्तो लौहित्यो वैपश्चिताय दार्ढजयन्तये गुप्ताय लौहित्याय ॥ १ ॥ तदेतदमृतं गायत्रमथ यान्यन्यानि गीतानि काम्यान्येव तानि काम्यान्येव तानि ॥ २ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः

वरुणादिदेवप्रार्थना रक्षार्थं पूर्णायुःप्राप्तये च

४।१।१

श्वेताश्वो दर्शतो हरिनीलोऽसि हरितस्पृशः समानबुद्धो मा हिंसीः । न मां त्वं वेत्थ प्रद्रव ॥ १ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैषि स्वपन्तं पुरुषमकोविदमश्ममयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ २ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैषि स्वपन्तं पुरुषमकोविदमयस्मयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ३ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैषि स्वपन्तं पुरुषमकोविदं लोहमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ४ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैषि स्वपन्तं पुरुषमकोविदं रजतमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ५ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैषि स्वपन्तं पुरुषमकोविदं सुवणमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ६ ॥

'आयुर्माता मतिः पिता नमस्त आविशोषण ।
ग्रहो नामासि विश्वायुस्तस्मै ते विश्वाहा नमः ॥'

नमस्ताम्राय नमो वरुणाय नमो जिघांसते ॥ ७ ॥ यक्ष्म राजन्मा मां हिंसीः । राजन् यक्ष्म मा हिंसीः । तयोः संविदानयोः सर्वमायुरयान्यहम् ॥ ८ ॥

पुरुषे यज्ञरूपत्वोपासना दीर्घायुःफला

४।२।१

पुरुषो वै यज्ञः ॥ १ ॥ तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनम् । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् ॥ २ ॥ तद्वसूनाम् । प्राणा वै वसवः । प्राणा हीदं सर्वं वस्वाददते ॥ ३ ॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल उपतपद्दुपद्रवेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनेन सवनेनानुसंतनुतेति । अगदो हैव भवति ॥ ४ ॥ अथ यानि चतुश्चत्वारिंशतं वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् ॥ ५ ॥ तद्रुद्राणाम् । प्राणा वै रुद्राः । प्राणा हीदं सर्वं रोदयन्ति ॥ ६ ॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल उपतपद्दुपद्रवेत् स ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनेनानुसंतनुतेति । अगदो हैव भवति ॥ ७ ॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि तत् तृतीयसवनम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । जागतं तृतीयसवनम् ॥ ८ ॥ तदादित्यानाम् । प्राणा वा आदित्याः । प्राणा हीदं सर्वमाददते ॥ ९ ॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल उपतपद्दुपद्रवेत्स ब्रूयात्प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुषाऽनुसंतनुतेति । अगदो हैव भवति ॥ १० ॥ एतद्ध तद्विद्वान् ब्राह्मण उवाच महिदास ऐतरेय उपतपति किमिदमुपतपसि योऽहमनेनोपतपता न प्रेष्यामीति । स ह षोडशशतं वर्षाणि जिजीव । प्र ह षोडशशतं वर्षाणि जीवति नैनं प्राणः साम्यायुषो जहाति य एवं वेद ॥ ११ ॥

दीर्घायुःप्रार्थना

४।३।१

त्र्यायुषं कश्यपस्य जमदग्नेस्त्र्यायुषम् ।
त्रीण्यमृतस्य पुष्पाणि त्रीण्यायूंषि मेऽकृणोः ॥ १ ॥

स नो मयोभूः पितवाविशस्व शान्तिको यस्तनुवे स्योनः ॥ २ ॥

येऽग्नयः पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिवीमनु ।
तेषां त्वमस्युत्तमः प्र णो जीवातवे सुव ॥ ३ ॥

रक्षार्थं वरुणदूतप्रार्थना

४।४।१

अरण्यस्य वत्सोऽसि विश्वनामा विश्वाभिरक्षणोऽपां पक्वोऽसि वरुणस्य दूतोऽन्तर्धिर्नाम ॥ १ ॥ यथा त्वममृतो मर्त्येभ्योऽन्तर्हितोऽस्येवं त्वमस्मानघायुभ्योऽन्तर्धेहि । अन्तर्धिरसि स्तेनेभ्यः ॥ २ ॥

सवितृविष्णुपुरुषबृहस्पतीन्द्रादिदेवरूपः सूर्यः,

स एव 'धेनुः' इत्युपास्यः

४।५।१

व्युषि सविता भवस्युदेष्यन् विष्णुरुद्यन्पुरुष उदितो बृहस्पतिरभिप्रयन्मघवेन्द्रो वैकुण्ठो माध्यंदिने भगोऽपराह्ण उग्रो देवो लोहितायन्नस्तमिते यमो भवसि ॥ १ ॥ अश्मसु सोमो राजा निशायां पितृराजः स्वप्ने मनुष्यान्प्रविशसि पयसा पशून् ॥ २ ॥ विरात्रे भवो भवस्यपररात्रेऽङ्गिरा अग्निहोत्रवेळायां भृगुः ॥ ३ ॥ तस्य तदेतदेव मण्डलमूधः । तस्यैतौ स्तनौ यद्वाक् च प्राणश्च । ताभ्यां मे धुक्ष्वाऽध्यायं ब्रह्मचर्यं प्रजां पशून् स्वर्गं लोकं सजातवनस्याम् ॥ ४ ॥ एता आशिष आशासे । भूर्भुवः स्वः । उदिते शुक्रमादिश । तदात्मन्दधे ॥ ५ ॥

यज्ञविषयाणां पञ्चप्रश्नानां बकदाल्भ्यकृतं समाधानं,

गायत्र्योद्गीथः सतनुसाङ्गामृतत्वफलः

४।६।१

भगेरथो हैक्ष्वाको राजा कामप्रेण यज्ञेन यक्ष्यमाण आस ॥ १ ॥ तदु ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा ऊचुर्भगेरथो ह वा अयमैक्ष्वाको राजा कामप्रेण यज्ञेन यक्ष्यमाणः । एतेन कथां वदिष्याम इति ॥२॥ तं हाऽभ्येयुः । तेभ्यो हाऽभ्यागतेभ्योऽपचितीश्चकार ॥ ३ ॥ अथ हैषां स भाग आवव्राजोप्त्वा केशश्मश्रूणि नखान्निकृत्याऽऽज्येनाऽभ्यज्य दण्डोपानहं बिभ्रत् ॥ ४ ॥ तान् होवाच ब्राह्मणा भगवन्तः कतमो वस्तद्वेद यथाऽऽश्रावितप्रत्याश्राविते देवान् गच्छत इति ॥ ५ ॥ अथ होवाच कतमो वस्तद्वेद यद्विदुषः सूद्गाता सुहोता स्वध्वर्युः सुमानुषविदाजायत इति ॥ ६ ॥ अथ होवाच कतमो वस्तद्वेद यच्छन्दाँसि प्रयुज्यन्ते यत्तानि सर्वाणि संस्तुतान्यभिसंपद्यन्त इति ॥ ७ ॥ अथ होवाच कतमो वस्तद्वेद यथा गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपिगच्छत इति ॥ ८ ॥ अथ होवाच कतमो वस्तद्वेद यथा दक्षिणाः प्रतिगृहीता न हिंसन्तीति ॥ ९ ॥

४।६।२

एतान् हैनान् पञ्च प्रश्नान् पप्रच्छ ॥ १ ॥ तेषां ह कुरुपञ्चालानां बको दाल्भ्योऽनूचान आस ॥ २ ॥ स होवाच यथाऽऽश्रावितप्रत्याश्राविते देवान् गच्छत इति प्राच्यां वै राजन् दिश्याश्रावितप्रत्याश्राविते देवान् गच्छतः । तस्मात्प्राङ् तिष्ठन्नाश्रावयति प्राङ् तिष्ठन् प्रत्याश्रावयतीति ॥ ३ ॥ अथ होवाच यद्विदुषः सूद्गाता सुहोता स्वध्वर्युः सुमानुषविदाजायत इति, यो वै मनुष्यस्य संभूतिं वेदेति होवाच तस्य सूद्गाता सुहोता स्वध्वर्युः सुमानुषविदाजायत इति, प्राणा उ ह वाव राजन् मनुष्यस्य संभूतिरेवेति ॥ ४ ॥ अथ होवाच यच्छन्दांसि प्रयुज्यन्ते यत्तानि सर्वाणि संस्तुतान्यभिसंपद्यन्त इति गायत्रीमु ह वाव राजन् सर्वाणि छन्दांसि संस्तुतान्यभिसंपद्यन्त इति ॥ ५ ॥ अथ होवाच यथा गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपिगच्छत इति वषट्कारेणो ह वाव राजन् गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपिगच्छत इति ॥ ६ ॥ अथ होवाच यथा दक्षिणाः प्रतिगृहीता न हिंसन्तीति ॥ ७ ॥

४।६।३

यो वै गायत्र्यै मुखं वेदेति होवाच तं दक्षिणाः प्रतिगृहीता न हिंसन्तीति ॥ १ ॥ अग्निर्ह वाव राजन् गायत्रीमुखम् । तस्माद्यदग्नावभ्यादधाति भूयानेव स तेन भवति वर्धते । एवमेवैवं विद्वान् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णन् भूयानेव भवति वर्धत उ एवेति ॥ २ ॥ स होवाचाऽनूचानो वै किलाऽयं ब्राह्मण आस । त्वामहमनेन यज्ञेनैमीति ॥ ३ ॥ तस्य वै ते यथोद्गास्यामीति होवाच यथैकराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमेष्यसीति ॥ ४ ॥ तस्मा एतेन गायत्रेणोद्गी-

थेनोज्जगौ । स हैकराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमियाय । तेन हैतेनैकराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमेति [य एवं वेद] ॥ ५ ॥ ओं वा इति द्वे अक्षरे । ओं वा इति चतुर्थे । ओं वा इति षष्ठे । हुं भा ओं वागित्यष्टमे ॥ ६ ॥ तेन हैतेन प्रतीदर्शोऽस्य भयदस्याऽऽसमात्यस्योज्जगौ ॥ ७ ॥ तं होवाच किंत आगास्यामीति । स होवाच हरी मे देवाश्वावागायेति । तथेति तौ हास्मा आजगौ । तौ हैनमाजग्मतुः ॥ ८ ॥ स वा एष उद्गीथः कामानां संपदों वा३चों वा३चों वा३च् हुं भा ओं वागिति । साङ्गो हैव सतनुरमृतः संभवति य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ९ ॥

देवसृष्टमृत्युपाशविद्या मृत्युपाशमोचनी

४७७१

पुरुषो वै यज्ञः पुरुषो होद्गीथः । अथैत एव मृत्यवो यदग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः ॥ १ ॥ ते ह पुरुषं जायमानमेव मृत्युपाशैरभिदधति । तस्य वाचमेवाग्निरभिदधाति प्राणं वायुश्चक्षुरादित्यः श्रोत्रं चन्द्रमाः ॥ २ ॥ तदाहुः स वा उद्गाता यो यजमानस्य प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुन्मुञ्चतीति ॥ ३ ॥ तद्यस्यैवं विद्वान् प्रस्तौति य एवास्य वाचि मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ४ ॥ अथ यस्यैवं विद्वानुद्गायति य एवास्य प्राणे मृत्युपाशः तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ५ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान् प्रतिहरति य एवास्य चक्षुषि मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ६ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान्निधनमुपैति य एवास्य श्रोत्रे मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ७ ॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य प्राणेभ्योऽधिमृत्युपाशानुन्मुञ्चति ॥ ८ ॥ तदाहुः स वा उद्गाता यो यजमानस्य प्राणेभ्योऽधिमृत्युपाशानुन्मुच्याथैनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृणातीति ॥ ९ ॥

४७७२

तद्यस्यैवं विद्वान् हिङ्करोति य एवास्य लोमसु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ १ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान् प्रस्तौति य एवास्य त्वचि मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ २ ॥ अथ यस्यैवं विद्वानादिमादत्ते य एवास्य माँसेषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ३ ॥ अथ यस्यैवं विद्वानुद्गायति य एवास्य स्नावसु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ४ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान्प्रतिहरति य एवास्याङ्गेषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ५ ॥ अथ यस्यैवं विद्वानुपद्रवति य एवास्यास्थिषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ६ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान् निधनमुपैति य एवास्य मज्जसु मृत्युपाशः स तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ७ ॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य प्राणेभ्योऽधिमृत्युपाशानुन्मुच्याथैनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृणाति ॥ ८ ॥ तदाहुः स वा उद्गाता यो यजमानस्य प्राणेभ्योऽधिमृत्युपाशानुन्मुच्याथैनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृत्वा स्वर्गे लोके सम्प्रधा दधातीति ॥ ९ ॥ स वा एष इन्द्रो वैमृध उद्यन् भवति सवितोदितो मित्रः संगवकाल इन्द्रो वैकुण्ठो मध्यंदिने समावर्तमानः शर्व उग्रो देवो लोहितायन् प्रजापतिरेव संवेशेऽस्तमितः ॥ १० ॥ तद्यस्यैवं विद्वान् हिङ्करोति य एवास्योद्यतः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ ११ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान् प्रस्तौति य एवास्योदिते स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १२ ॥ अथ यस्यैवं विद्वानादिमादत्ते य एवास्य संगवकाले स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १३ ॥ अथ यस्यैवं विद्वानुद्गायति य एवास्य मध्यंदिने स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १४ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान् प्रतिहरति य एवास्यापराह्णे स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १५ ॥ अथ यस्यैवं विद्वानुपद्रवति य एवास्यास्तंयतः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १६ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान्निधनमुपैति य एवास्यास्तमिते स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १७ ॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य प्राणेभ्योऽधिमृत्युपाशानुन्मुच्याथैनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृत्वा स्वर्गे लाके सम्प्रधा दधाति ॥ १८ ॥

षड्देवताविषयिणी गायत्रसामोपनिषत्

४।८।१

षड्ढ वै देवताः स्वयंभुवोऽग्निर्वायुरसावादित्यः प्राणोऽन्नं वाक् ॥ १ ॥ ताः श्रैष्ठ्ये व्यवदन्ताऽहं श्रेष्ठाऽस्म्यहं श्रेष्ठाऽस्म्यू ? (स्मि) मां श्रियमुपाध्वमिति ॥ २ ॥ ता अन्योऽन्यस्यै श्रेष्ठतायै नाऽतिष्ठन्त । ता अब्रुवन्न वा अन्योऽन्यस्यै श्रेष्ठतायै तिष्ठामह एताः संप्रब्रवामहै यथा श्रेष्ठाः स्म इति ॥३॥ ता अग्निमब्रुवन् कथं त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ ४॥ सोऽब्रवीदहं देवानां मुखमस्म्यहमन्यासां प्रजानाम्। मयाऽऽहुतयो हूयन्ते । अहं देवानामन्नं विकरोम्यहं मनुष्याणाम् ॥ ५ ॥ स यन्न स्याममुखा एव देवाः स्युरमुखा अन्याः प्रजाः । नाऽऽहुतयो हूयेरन् । न देवानामन्नं विक्रियेत न मनुष्याणाम् ॥ ६ ॥ तत इदं सर्वं पराभवेत्ततो न किंचन परिशिष्येतेति ॥ ७ ॥ एवमेवेति होचुर्नैवेह किंचन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ ८ ॥ अथ वायुमब्रुवन् कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीदहं देवानां प्राणोऽस्म्यहमन्यासां प्रजानाम् । यस्मादहमुत्क्रामामि ततः स प्रप्लवते ॥ १० ॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वं पराभवेत्ततो न किंचन परिशिष्येतेति ॥ ११ ॥ एवमेवेति होचुर्नैवेह किंचन परिशिष्येत यत्त्वं न स्या इति ॥ १२ ॥

४।८।२

अथादित्यमब्रुवन् कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ १ ॥ सोऽब्रवीदहमेवोद्यन्नहर्भवाम्यहमस्तं यन् रात्रिः । मया चक्षुषा कर्माणि क्रियन्ते । स यदहं न स्यां नैवाहः स्यान्न रात्रिः । न कर्माणि क्रियेरन् ॥ २ ॥ तत इदं सर्वं पराभवेत्ततो न किंचन परिशिष्येतेति ॥ ३ ॥ एवमेवेति होचुर्नैवेह किंचन परिशिष्येत यत्त्वं न स्या इति ॥ ४ ॥ अथ प्राणमब्रुवन् कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीत्प्राणो भूत्वाऽग्निर्दीप्यते । प्राणो भूत्वा वायुराकाशमनुभवति । प्राणो भूत्वाऽऽदित्य उदेति । प्राणादन्नं प्राणाद्वाक् ॥ ६ ॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वं पराभवेत्ततो न किंचन परिशिष्येतेति ॥ ७ ॥ एवमेवेति होचुर्नैवेह किंचन परिशिष्येत यत्त्वं न स्या इति ॥ ८ ॥ अथान्नमब्रुवन् कथमु त्वं श्रेष्ठमसीति ॥ ९ ॥ तदब्रवीन्मयि प्रतिष्ठायाग्निर्दीप्यते । मयि प्रतिष्ठाय वायुराकाशमनुविभवति । मयि प्रतिष्ठायादित्य उदेति । मदेव प्राणो मद्वाक् ॥ १० ॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वं पराभवेत्ततो न किंचन परिशिष्येतेति ॥ ११ ॥ एवमेवेति होचुर्नैवेह किंचन परिशिष्येत यत्त्वं न स्या इति ॥ १२ ॥ अथ वाचमब्रुवन् कथमु त्वं श्रेष्ठाऽसीति ॥ १३ ॥ साऽब्रवीन्मयैवेदं विज्ञायते मयाऽदः । स यदहं न स्यां नैवेदं विज्ञायेत नाऽदः ॥ १४ ॥ तत इदं सर्वं पराभवेत् नैवेह किंचन परिशिष्येतेति ॥ १५ ॥ एवमेवेति होचुर्नैवेह किंचन परिशिष्येत यत्त्वं न स्या इति ॥ १६ ॥

४।८।३

ता अब्रुवन्नेता वै किल सर्वा देवताः । एकैकामेवानु स्मः । स यन्नु नः सर्वासां देवतानामेकाचन न स्यात्तत इदं सर्वं पराभवेत्ततो न किंचन परिशिष्येत । हन्त सार्धं समेत्य यच्छ्रेष्ठं तदसामेति ॥ १ ॥ ता एतस्मिन् प्राण ओकारे वाच्यकारे समायन् । तद्यत्समायन् तत्साम्नः सामत्वम् ॥ २ ॥ ता अब्रुवन् यानि नो मर्त्यान्यनपहतपाप्मान्यक्षराणि तान्युद्धृत्यामृतेष्वपहतपाप्मसु शुद्धेष्वक्षरेषु गायत्रं गायामाऽग्नौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि । तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियामेति ॥ ३ ॥ एत्यग्नेरमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । ग्निरित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माऽक्षरम् ॥ ४ ॥ वेति वायोरमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । युरित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ५ ॥ एत्यादित्यस्याऽमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । त्येत्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ६ ॥ प्रेति प्राणस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । णेत्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ७ ॥ एत्यन्नस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । नमित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ८ ॥ वेति वाचोऽमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । गित्यस्यै मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ९ ॥

ता एतानि मर्त्यान्यनपहतपाप्मान्यक्षराण्युद्धृत्याऽमृतेष्वपहतपाप्मसु शुद्धेष्वक्षरेषु गायत्रमागायन्नग्नौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि। तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमायन्॥ १०॥ अपहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद॥ ११॥

४।८।४

ता ब्रह्माऽब्रुवन्त्वयि प्रतिष्ठायैतमुद्यच्छामेति। ता ब्रह्माब्रवीदास्येन प्राणेन युष्मानास्येन प्राणेन मामुपाप्नवाथेति॥ १॥ ता एतेन प्राणेनौकारेण वाच्यकारमभिनिमेष्यन्त्यो हिङ्काराद्धकारमोकारेण वाचमनुस्वरन्त्य उभाभ्यां प्राणाभ्यां गायत्रमगायन्नोवा३चोवा३चोवा३च्‌ हुं भा वो वा इति॥ २॥ स यथोभयापदी प्रतितिष्ठत्येवमेव स्वर्गे लोके प्रत्यतिष्ठन्। प्रति स्वर्गे लोके तिष्ठति य एवं वेद॥ ३॥ य उ ह वा एवंविदस्माल्लोकात्प्रैति स प्राण एव भूत्वा वायुमप्येति वायोरध्यभ्राण्यभ्रेभ्योऽधि वृष्टिं वृष्ट्यैवेमं लोकमनुविभवति॥ ४॥ ऋषयो ह सत्रमासांचक्रिरे। ते पुनः पुनर्बह्वीभिर्बह्वीभिः प्रतिपद्भिः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं नानुचन बुबुधिरे॥५॥ त उ श्रमेण तपसा व्रतचर्येणेन्द्रमवरुरुधिरे॥ ६॥ तं होचुः स्वर्गं वै लोकमैप्सिष्म। ते पुनः पुनर्बह्वीभिर्बह्वीभिः प्रतिपद्भिः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं नानुचनाऽभुत्स्महि। तथा नोऽनुशाधि यथा स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायाऽनार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं गत्वा स्वर्गं लोकमियामेति॥७॥ तान् होवाच को वः स्थविरतम इति॥ ८॥

४।८।५

अहमित्यगस्त्यः॥१॥ स वा एहीति होवाच तस्मै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यद्विद्वाँसः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायाऽनार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं गत्वा स्वर्गं लोकमेष्यथेति॥२॥ तस्मा एतं गायत्रस्योद्गीथमुपनिषदममृतमुवाचाऽग्नौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि॥ ३॥ ततो वै ते स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायाऽनार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं गत्वा स्वर्गं लोकमायन्॥ ४॥ एवमेवैवं विद्वान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायाऽनार्तः स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं गत्वा स्वर्गं लोकमेति॥ ५॥

गायत्रोपनिषदः आचार्यवंशः

४।९।१

एवं वा एतं गायत्रस्योद्गीथमुपनिषदममृतमिन्द्रोऽगस्त्यायोवाच। अगस्त्य इषाय श्यावाश्वये। इषः श्यावाश्विर्गौपूक्तये। गौपूक्तिर्ज्वालायनाय। ज्वालायनः शाट्यायनये। शाट्यायनी रामाय क्रातुजातेयाय वैयाघ्रपद्याय। रामः क्रातुजातेयो वैयाघ्रपद्यः—॥ १॥

४।९।२

शंखाय बाभ्रव्याय। शंखो बाभ्रव्यो दक्षाय कात्यायनये आत्रेयाय। दक्षः कात्यायनिरात्रेयः कँसाय वारक्याय। कँसो वारक्यः सुयज्ञाय शाण्डिल्याय। सुयज्ञः शाण्डिल्योऽग्निदत्ताय शाण्डिल्याय। अग्निदत्तः शाण्डिल्यः सुयज्ञाय शाण्डिल्याय। सुयज्ञः शाण्डिल्यो जयन्ताय वारक्याय। जयन्तो वारक्यो जनश्रुताय वारक्याय। जनश्रुतो वारक्यः सुदत्ताय पाराशर्याय॥ १॥ सैषा शाट्यायनी गायत्रस्योपनिषदेवमुपासितव्या॥ २॥

तलवकारब्राह्मणोपनिषत्—केनोपनिषत्

मनःप्राणवाक्चक्षुःश्रोत्राणां प्रेषयिता अप्रमेयः उपासनस्य अविषयः मुक्तिहेतुः देवः ब्रह्म

४।१०।१

[1]केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥

(१) केनेषितमित्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारम्भः । शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेण कथनं तु सूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुखप्रतिपत्तिकारणं भवति, केवलतर्कागम्यत्वं च दर्शितं भवति । कश्चित् गुरुं ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं शिवमचलमिच्छन्पप्रच्छेति कल्प्यते —— केनेषितमित्यादि । केनेषितमिति केन कर्त्रा इषितं इष्टमभिप्रेतं सन्मनः पतति गच्छति स्वविषयं प्रति इति संबध्यते । इषेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवादिच्छार्थस्यैवैतद्रूपमिति गम्यते । इषितमितीट्प्रयोगस्तु छान्दसः । तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थे प्रेषितमित्येतत् ।

तत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषयितृप्रेषणविशेषविषया आकाङ्क्षा स्यात्, केन प्रेषयितृविशेषेण, कीदृशं वा प्रेषणमिति । इषितमिति तु विशेषणे सति तदुभयं निवर्तते । कस्येच्छामात्रेण प्रेषितमित्यर्थविशेषनिर्धारणात् । यद्येषोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्, केनेषितमित्येतावतैव सिद्धत्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्यम् । अपि च, शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यं युक्तमिति इच्छया, कर्मणा, वाचा वा केन प्रेषितमिति अर्थविशेषोऽवगन्तुं युक्तः । न । प्रश्नसामर्थ्यात् देहादिसंघातादनित्यात्कर्मकार्याद्विरक्तः अतोऽन्यत्कूटस्थं नित्यं वस्तु बुभुत्समानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते । इतरथा इच्छावाक्कर्मभिर्देहादिसंघातस्य प्रेरयितृत्वं प्रसिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थक एव स्यात् । एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एव । न । संशयवतोऽयं प्रश्न इति प्रेषितशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते ।

किं यथाप्रसिद्धमेव कार्यकरणसंघातस्य प्रेषयितृत्वं, किंवा संघातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेणैव मनआदिप्रेषयितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं पतति प्रेषितं मन इति विशेषणद्वयमुपपद्यते ।

ननु स्वतन्त्रं मनः स्वविषये स्वयं पततीति प्रसिद्धम् । तत्र कथं प्रश्न उपपद्यते इति । उच्यते । यदि स्वतन्त्रं मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयं स्यात्, तर्हि सर्वस्य अनिष्टचिन्तनं न स्यात् । अनर्थं च जानन्संकल्पयति । अत्युग्रदुःखे च कार्ये वार्यमाणमपि प्रवर्तत एव मनः । तस्माद्युक्त एव केनेषितमित्यादिप्रश्नः ।

केन प्राणो युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन्प्रैति गच्छति स्वव्यापारं प्रति । प्रथम इति प्राणविशेषणं स्यात्, तत्पूर्वकत्वात् सर्वेन्द्रियप्रवृत्तीनाम् । केनेषितां वाचमिमां शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकाः । तथा चक्षुः श्रोत्रं च स्वे स्वे विषये क उ देवो द्योतनवान् युनक्ति नियुङ्क्ते प्रेरयति ।

शंकर.

(२) मन इषितमिष्टं साध्वसाधु वा विषयं प्रति केन देवेन प्रेषितं सत् पतति गच्छति ।

करणत्वादवश्यं केनचित्प्रेरितमिति वाच्यम् । न तावज्जीव एव प्रेरकः । तेन निगृह्यताऽपि मनसो विषयं प्रति पतनात् । अतो बलवता केनचिद्देवेनैव प्रेरितमिति वक्तव्यं, स इति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

अथ प्रथमः प्राणः पञ्चानां प्राणानां मुख्यः प्राणः । चक्षुःश्रोत्रमिति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । उ संबुद्धौ ।

* रंग.

(३) ‘ अनन्तगुणपूर्णत्वादगम्याय सुरैरपि । सर्वेष्टदात्रे देवानां नमो नारायणाय ते । वैजयन्ते समासीनमेकान्ते चतुराननम् । विष्णोर्विविदिषुस्तत्त्वं पर्यपृच्छत्सदा-

---

(१) केउ. १।१; विज्ञान. ३।२।८.

* शेषं शंकरवत् ।

शिवः। यदिदं पुरुषावश्यं तत्र तत्र पतेन्मनः। केन तत्प्रेरितं याति प्राणः सर्वोत्तमस्तथा। चक्षुः श्रोत्रं तथा वाचं को देवो विनियोजयेत् ॥' मध्व.

'श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः।

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥

(१) एवं पृष्टवते योग्यायाह गुरुः शृणु त्वं यत्पृच्छसि। मनआदिकरणजातस्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता, कथं वा प्रेरयतीति। श्रोत्रस्य श्रोत्रं, शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दस्य श्रवणं प्रति करणं शब्दाभिव्यञ्जकं श्रोत्रमिन्द्रियं, तस्य श्रोत्रं स यस्त्वया पृष्टः 'चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्ति' इति। तथा मनसोऽन्तःकरणस्य, मनः। न ह्यन्तःकरणमन्तरेण चैतन्यज्योतिषा दीपितं स्वविषयसंकल्पाध्यवसायादिसमर्थं स्यात्। तस्मान्मनसोऽपि मन इति। इह बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशो मनस इति। यद्वाचो ह वाचं, यच्छब्दो यस्मादित्यर्थे श्रोत्रादिभिः सर्वैः संबध्यते। यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रं, यस्मान्मनसो मन इत्येवम्। वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणम्यते। प्राणस्य प्राण इति दर्शनात्। स यस्त्वया पृष्टः, प्राणस्य प्राणाख्यवृत्तिविशेषस्य प्राणः, तत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम्। श्रोत्रादीन्द्रियप्रस्तावे घ्राणप्राणस्य ननु युक्तं ग्रहणम्। सत्यमेवं, प्राणग्रहणेनैव घ्राणप्राणस्य ग्रहणं कृतम्। एवं मन्यते श्रुतिः सर्वस्यैव करणकलापस्य यदर्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिस्तद्ब्रह्मेति प्रकरणार्थो विवक्षितः। तथा चक्षुषश्चक्षुः, रूपप्रकाशकस्य चक्षुषो यद्रूपग्रहणसामर्थ्यं तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैव, अतश्चक्षुषश्चक्षुः। प्रष्टुः पृष्टस्यार्थस्य ज्ञातुमिष्टत्वाच्छ्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वेत्यध्याह्रियते, अमृता भवन्तीति फलश्रुतेश्च। अतिमुच्य श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यज्य ये श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यजन्ति ते धीरा धीमन्तः प्रेत्य व्यावृत्य अस्माल्लोकात् पुत्रमित्रकलत्रबन्धुषु ममाहंभावसंव्यवहारलक्षणात्, त्यक्तसर्वैषणा भूत्वेत्यर्थः। अमृता अमरणधर्माणो भवन्ति। अथवा अतिमुच्येत्यनेनैव एषणात्यागस्य सिद्धत्वादस्माल्लोकात्प्रेत्य अस्माच्छरीरात् प्रेत्य मृत्वेत्यर्थः।

शंकर.

(२) यत् यः। श्रोत्रादिनियामकत्वज्ञानिनः फलमाह — अतिमुच्येति। धीरा धीमन्तः श्रोत्रादिप्रेरकत्वं नारायणस्य जानन्तः। अस्माल्लोकाद्भौतिकदेहात्प्रेत्य निर्गत्योत्क्रमणं विधायेति यावत्। अर्चिरादिमार्गेण गत्वा अतिमुच्य लिङ्गदेहं हित्वा अमृता मुक्ता भवन्तीत्यर्थः। ‡ रंग.

(३) 'इति पृष्टस्तदा ब्रह्मा प्राह देवमुमापतिम्। ध्यात्वा नारायणं देवं सर्वाधारमनूपमम्। सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च सर्वदोषविवर्जितम्। यः प्राणस्य प्रणेता च चक्षुरादेश्च सर्वशः ॥' मध्व.

(४) 'प्राणः कम्पनात्'—ब्रह्म प्राणः प्राणशब्दवाच्यं भवति, कम्पकत्वगुणयोगादित्यर्थः। ब्रह्म हि सर्वजगत् विकारपरंपराभिः चालयतीति प्राणतुल्यतया प्राण उच्यत इति। अयं च प्राणशब्दो रूपको मुखं चन्द्र इतिवत्।

विज्ञान. १।३।३९

*न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः।
न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥
अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि।
इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥

यस्माच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्म, अतो न तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि चक्षुर्गच्छति। स्वात्मनि गमनासंभवात्। तथा न वाग्गच्छति। वाचा हि शब्द उच्चार्यमाणोऽभिधेयं प्रकाशयति यदा, तदाभिधेयं प्रति वाग्गच्छतीत्युच्यते। तस्य च शब्दस्य तन्निर्वर्तकस्य च

(१) केउ. १।२; रामानुज. १।२।१; श्रीकर. १।१।३२; विज्ञान. १।३।३९.

‡ शेषं शंकरवत्।

* रंगभाष्ये तृतीयचतुर्थमन्त्रव्याख्यानं नोपलभ्यते। मन्त्रावपि नोद्धृतौ। तथाऽपि तयोरानन्दाश्रमपद्धत्या तृतीयमन्त्रत्वमभिप्रेत्य 'यद्वाचा' इत्यादयश्चतुर्थत्वादिना निर्दिष्टाः। तथा च तृतीयचतुर्थमन्त्रव्याख्यानं लेखकादिप्रमादाद्भ्रष्टमिति संभावयामः।

(१) केउ. १।३; Dr. Oertel विद्मो (विद्म)।

(२) केउ. १।४; ब्रशंकर. १।१।४, ३।२।१७; रामानुज. १।१।४ (पृ. १५४).

करणस्यात्मा ब्रह्म, अतो न वाग्गच्छति। यथाऽग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन् न ह्यात्मानं प्रकाशयति दहति च, तद्वत्। नो मनो मनश्चान्यस्य संकल्पयितृ अध्यवसातृ च सत् नात्मानं संकल्पयत्यध्यवस्यति च तस्यापि ब्रह्मात्मेति। इन्द्रियमनोभ्यां हि वस्तुनो विज्ञानं, तदगोचरत्वान्न विद्मस्तद्ब्रह्म ईदृशमिति, अतो न विजानीमो यथा येन प्रकारेणैतद्ब्रह्मानुशिष्यादुपदिशेच्छिष्यायेत्यभिप्रायः। यद्धि करणगोचरं तदन्यस्मै उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणक्रियाविशेषणैः। न तज्जात्यादिविशेषणवद्ब्रह्म। तस्माद्विषमं शिष्यान् उपदेशेन प्रत्याययितुमिति। उपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयकर्तव्यतां दर्शयति — न विद्म इत्यादि। अत्यन्तमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमुच्यते। सत्यमेवं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न परः प्रत्याययितुं शक्यः। आगमेन तु शक्यत एव प्रत्याययितुम्। तदुपदेशार्थमागममाह — अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति। अन्यदेव पृथगेव तद्यत्प्रकृतं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीत्युक्तमविषयं च तेषाम्। तद्विदितादन्यदेव हि, विदितं नाम यद्विदिक्रियाऽतिशयेनाऽऽप्तं तद्विदिक्रियाकर्मभूतं क्वचित्किंचित्कस्यचिद्विदितं स्यादिति सर्वमेव व्याकृतं तद्विदितमेव। ततस्मादन्यदित्यर्थः। अविदितमज्ञातं तर्हीति प्राप्ते आह — अथो अविदिताद्विदितविपरीतादव्याकृतादविद्यालक्षणाद्व्याकृतबीजात्। अधीत्युपर्यर्थे, लक्षणयाऽन्यदित्यर्थः। इत्येवं सर्वात्मनः सर्वविशेषरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य वाक्यार्थस्याऽऽचार्योपदेशपरम्परया प्राप्तत्वमाह — इति शुश्रुमेत्यादि। ब्रह्म चैवमाचार्योपदेशपरम्परयैवाधिगन्तव्यं न तर्कतः प्रवचनमेधाबहुश्रुततपोयज्ञादिभ्यश्च। इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं पूर्वेषामाचार्याणां वचनम्। ये आचार्याः नोऽस्मभ्यं तद्ब्रह्म व्याचचक्षिरे व्याख्यातवन्तो विस्पष्टं कथितवन्तस्तेषामित्यर्थः। शंकर.

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥

(१) अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्यनेन वाक्येनात्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते श्रोतुराशङ्का जाता, तत्कथं त्वात्मा ब्रह्म। आत्मा हि नाम अधिकृतः कर्मण्युपासने च। संसारी कर्म उपासनं वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान् स्वर्गं वा प्राप्तुमिच्छति। तत्तस्मादन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रश्च प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति, न त्वात्मा। लोकप्रत्ययविरोधात्। यथाऽन्ये तार्किका ईश्वरादन्य आत्मेत्याचक्षते, तथा कर्मिणः 'अमुं यजामुं यज' इत्यन्या एव देवता उपासते। तस्मात् युक्तं यद्विदितमुपास्यं तद्ब्रह्म भवेत्, ततोऽन्य उपासक इति, तामेतामाशङ्कां शिष्यलिङ्गेनोपलक्ष्य तद्वाक्याद्वा, आह मैवं शङ्किष्ठाः। यच्चैतन्यमात्रसत्ताकं वाचा, वागिति जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु विषक्तमाग्नेयं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं, वर्णाश्चार्थसंकेतपरिच्छिन्ना एतावन्त एवंक्रमयुक्ता इति। एवं तदभिव्यङ्ग्यशब्दः पदं वागित्युच्यते। मितममितं स्वरः सत्यानृते एव विकारो यस्यास्तया वाचा पदत्वेन परिच्छिन्नया करणगुणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितमनभ्युक्तं, येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणा वागभ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा प्रकाश्यते प्रयुज्यत इत्येतत्। तदेवाऽऽत्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति विद्धि विजानीहि त्वम्। यैर्वागाद्युपाधिभिर्वाचो ह वाक्चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः कर्ता भोक्ता विज्ञाता नियन्ता प्रशासिता विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः संव्यवहारा असंव्यवहार्ये निर्विशेषे परे साम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते तान् व्युदस्याऽऽत्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येवशब्दार्थः। नेदं ब्रह्म यदिदमिति उपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वरादि उपासते ध्यायन्ति। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते नियमार्थमन्यब्रह्मबुद्धिपरिसंख्यानार्थं वा। * शंकर.

(२) मनआदीनां प्रवर्तकनारायणब्रह्म साकल्येनोपदिशत्यत्राऽऽह यद्वाचेत्यादिमन्त्रैः — यद्ब्रह्म वाचा वेदवाण्याऽनभ्युदितं साकल्येन नोक्तम्। येन च प्रेरिता सती वाक् अभ्युद्यते पुरुषैरुच्चार्यते तदेव त्वं ब्रह्म विद्धि जानीहि। नेदं जडजीवादिकं जगत्

(१) केउ. ११५; ब्रशंकर. ११।४,३१; भास्कर. ११।३१; रामानुज. ११।४ (पृ. १५४,१५९); ब्रमध्व. ११।५; श्रीकर. १।१।३२; विज्ञान. ११।२ (पृ. ६१), ३।२।३०, ३६, ४।३।९; बलदेव. ११।५.

* भास्कर. शंकरवत्।

यत्कामात्मानं इदमुपासते इत्यर्थः । एवमग्रेऽप्यर्थो ध्येयः । * रंग.

(३) ' अगम्यः सर्वदेवैश्च परिपूर्णत्वहेतुतः । प्राणादीनां प्रणेता च सर्ववेत्ता च सर्वशः । सर्वोत्तमश्च सर्वत्र स विष्णुरिति धार्यताम् ॥ ' † मध्व.

(४) अवाच्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वात् । ' अप्रसिद्धेरवाच्यं तद्वाच्यं सर्वागमोक्तितः । अतर्क्यं तर्क्यमज्ञेयं ज्ञेयमेवं परं स्मृतम् ॥ ' इति गारुडे ।

ब्रमध्व. १।१।५

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

(१) यन्मनसा न मनुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसोरेकत्वेन गृह्यते । मनुतेऽनेनेति मनः सर्वकरणसाधारणम् । सर्वविषयव्यापकत्वात् । ' कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव ' इति श्रुतेः । कामादिवृत्तिमन्मनः, तेन मनसा यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं न मनुते न संकल्पयति, नापि निश्चिनोति । मनसोऽवभासकत्वेन नियन्तृत्वात् । सर्वविषयं प्रति प्रत्यगेवेति स्वात्मनि न प्रवर्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तःस्थेन हि चैतन्यज्योतिषाऽवभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं, तेन सवृत्तिकं मनो येन ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः । तस्मात्तदेव मनसः आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं ब्रह्म विद्धि । नेदमित्यादि पूर्ववत् । शंकर.

(२) यन्मनसा कश्चित्साकल्येन न मनुते । येन मनो मतम् । रंग.

(३) यन्मनसा न मनुत इत्यस्य विष्णुदेवताया-मसंभवः ' मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः । तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः ॥ ' इति विष्णुपुराणादौ विष्णुदेवताया मनोऽवगमादिति ।

१।१।५

' यन्मनसा...मुपासते ' इत्यादिश्रुतिभिरवस्थाधारैर्मनआदिकरणैः शून्यस्यैव ब्रह्मणः सम्यग्ज्ञानविषयत्वावधारणात् ।

विज्ञान. ३।२।१४

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

(१) यच्चक्षुषा न पश्यति न विषयीकरोति अन्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन । येन चक्षूंषि अन्तःकरणवृत्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्वृत्तीः पश्यति लोकश्चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकरोति व्याप्नोति ।

शंकर.

(२) येन चक्षूंषि पश्यन्ति दृश्यन्त इत्यर्थः ।

रंग.

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठितेनाऽऽकाशकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन न विषयीकरोति लोकः, येन श्रोत्रमिदं श्रुतं यत्प्रसिद्धं चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकृतम् । तदेवेत्यादि पूर्ववत् ।

शंकर.

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

(१) यत्प्राणेन घ्राणेन पार्थिवेन नासिकापुटान्तरवस्थितेनान्तःकरणप्राणवृत्तिभ्यां सहितेन यन्न प्राणिति गन्धवन्न विषयीकरोति । येन चैतन्यात्मज्योतिषाऽवभास्यत्वेन स्वविषयं प्रति प्राणः प्रणीयते । तदेवेत्यादि सर्वं समानम् । शंकर.

(२) येन प्राण इति । क्रियाशक्तिरप्यात्मविज्ञाननिमित्तेत्येतत् ।

वाक्यभा.

(३) यत्प्राणेन न प्राणिति न चेष्टते । येन प्राणः प्राणीयते प्रेर्यते ।

रंग.

---

* शेषं शंकरवत् ।

† यत्प्राणेनेत्यन्तानां तात्पर्यतो व्याख्यानमिदम् ।

(१) केउ. १।६; ब्रमध्व. ३।२।३७; श्रीकर. १।१।१ (पृ.२१), १।१।३ (पृ.३९), २।१।१२, ३।२।२३; विज्ञान. १।१।२ (पृ.३८), १।१।५ (पृ.१३७,१३८), ३।२।१४.

(१) केउ. १।७; रंग. षि पश्यति (षि पश्यन्ति).
(२) केउ. १।८; ब्रमध्व. १।१।५.
(३) केउ. १।९.

ब्रह्म विज्ञातमपि अविज्ञातं अविज्ञातं च विज्ञातम्

४।१०।२

यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य। त्वं यदस्य देवेषु। अथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥

(१) एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः शिष्यः अहमेव ब्रह्मेति सुष्ठु वेदाहं मां, इति गृह्णीयादित्याशङ्कयाऽऽचार्यः शिष्यबुद्धिविचालनार्थं यदीत्याह। न हि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दग्धुमग्नेः। न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति, यस्य वेद्यमन्यत्स्याद्ब्रह्म। यदि कदाचिन्मन्यसे सुवेदेति सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति। कदाचिद्यथाश्रुतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति साशङ्कमाह यदीत्यादि। दहरमल्पमेवापि नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपम्। यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेण संबन्धः। न केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्याऽस्य ब्रह्मणो रूपं त्वमल्पं वेत्थ, यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्याऽस्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु वेत्थ त्वं, तदपि नूनं दहरमेव वेत्थेति मन्येऽहम्। यदध्यात्मं यदधिदैवं तदपि च देवेषु उपाधिपरिच्छिन्नत्वाद्दहरत्वान्न निवर्तते। यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेकमद्वैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म, न तत्सुवेद्यमित्यभिप्रायः। यत एवं अथ नु तस्मान्मन्ये अद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव ते तव ब्रह्म। एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्ते उपविष्टः समाहितः सन्यथोक्तमाचार्येणाऽऽगममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्धार्य स्वानुभवं कृत्वा आचार्यसकाशमुपगम्योवाच—मन्येऽहमथेदानीं विदितं ब्रह्मेति। शंकर.

(२) देवेष्वपि सुवेदाहमिति मन्यते यः सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं दहरमेव वेत्ति नूनम्। कस्मात्। अविषयत्वात्कस्यचिद्ब्रह्मणः। * वाक्यभा.

(३) हे शिष्याहं सुवेद ब्रह्मणो रूपं सम्यग्जानामीति यदि मन्यसे तर्हि त्वमपि नूनं दहरमेवाल्पमेव ब्रह्मणो रूपं वेत्थ। तस्यानन्तत्वादिति भावः। रूपमिति ब्रह्मगुणानामुपलक्षणम्। यदि अस्माद्दहरमेव वेत्थ। अथ तस्मात्त्वं त्वयि, व्यत्ययात्। त्वयि अस्य ब्रह्मणो यद्रूपं, देवेषु चास्य ब्रह्मणो यद्रूपं, तदिति शेषः। मीमांस्यमेव विचार्यमेव नु इदानीम्। ते त्वयेति। * रंग.

(४) 'यं सम्यङ्नैव जानाति कश्चिन्निरवशेषतः। सर्वात्मना विजानामीति तु यस्य मतं भवेत्। तस्याज्ञातः स भगवान्यो नैवं मन्यते सदा। ज्ञातस्तस्य तथास्यैव निश्शेषं मननं कृतम्। इति यो मन्यते नास्य मतः स पुरुषोत्तमः। नातिवेद्यो न चावेद्यस्तस्मात्स परमेश्वरः। नेदं जीवस्वरूपं तद्ब्रह्मविष्ण्वाख्यमव्ययम्। किन्तु यत्ते समीपस्थमासते विनियामकम्। तदेव ब्रह्म विद्धि त्वं विष्णवाख्यं परमव्ययम्। नियामकं तद्देवानां मर्त्यानां किमुतोत्तमम्। तत्प्रसादं विना जीवे मन्तव्या न प्रवृत्तयः। किमु जीवस्य तद्भावो न मन्तव्य इतीर्यते ॥' ‡ मध्व.

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥

(१) कथमिति। शृणुत। नाहं मन्ये सुवेदेति नैवाहं मन्ये सुवेद ब्रह्मेति। नैव तर्हि विदितं त्वया ब्रह्मेत्युक्त आह — नो न वेदेति, वेद च। वेद चेति चशब्दान्न वेद च। ननु विप्रतिषिद्धं नाहं मन्ये सुवेदेति, नो न वेदेति वेद चेति। यदि न मन्यसे सुवेदेति कथं मन्यसे वेद चेति। अथ मन्यसे वेदैवेति। कथं न मन्यसे सुवेदेति। एकं वस्तु येन ज्ञायते तेनैव तदेव वस्तु न सुविज्ञायेत इति विप्रतिषिद्धं संशयविपर्ययौ वर्जयित्वा। न च ब्रह्म संशयितत्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति नियन्तुं शक्यम्। संशयविपर्ययौ हि सर्वत्रानर्थकरत्वेनैव प्रसिद्धौ। एवमाचार्येण विचाल्यमानोऽपि शिष्यो न विचचाल। 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इत्याचार्योक्तागमसंप्रदायबलादुपपत्त्यनुभवबलाच्च जगर्ज च ब्रह्मविद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः। कथमिति, उच्यते। यो यः कश्चिन्नः अस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये तदुक्तं वचनं तत्त्वतो वेद स तद्ब्रह्म वेद। किं पुनः

* पदभाष्यगतोऽप्यर्थः अथवेत्यादिना विकल्पितः।

(१) केउ. २।१; 'दहर' इत्यत्र 'दह' 'दभ्र' इति पाठान्तरं समुपलभ्यते।

* 'मन्ये विदितम्' इत्युत्तरान्वयि।

‡ द्वितीयखण्डस्य संग्रहेण व्याख्यानमिदम्।

(१) केउ. २।२; वाक्यभा. नाहं (नाह); रंग. हं मन्ये (हमन्ये); मध्व. रंगवत्.

तद्वचनमित्यत आह — नो न वेदेति वेद चेति । यदेव अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्युक्तं वस्त्वनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य, निश्चितं वाक्यान्तरेण नो न वेदेति वेद चेत्यवोचदाचार्यबुद्धिसंवादार्थं मन्दबुद्धिग्रहणव्यपोहार्थं च । तथा च गर्जितमुपपन्नं भवति यो नस्तद्वेदेति । शंकर.

(२) अहेत्यवधारणार्थो निपातः । नैव मन्ये इत्येतत् । वाक्यभा.

(३) अन्येषां कात्स्न्र्येन ब्रह्माज्ञानित्वेऽपि तव त्वस्ति सम्यग्ब्रह्मज्ञानित्वमिति पृष्टो देशिक आह — मन्य इति । अन्ये सम्यग्वेद अयमिति मां वदन्ति, अहं तु ब्रह्म विदितं न मन्ये इति योजना । तर्हि त्वमपि ब्रह्म सर्वथा न वेत्थ किमित्यत आह — नो नेति । नो वेद न जानामीति न, किंतु वेदेति च । ब्रह्मणः साकल्येनाज्ञेयत्वमुपपाद्योपसंहरति — नः अस्माकं मध्ये यस्तु ब्रह्माहं वेदेति वदति स तन्नो वेद । कुतः, परिच्छिन्नत्वज्ञानात् । अहं न वेदेति यो वदत्यसौ वेद च ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वात् । * रंग.

[१]यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥

(१) शिष्याचार्यसंवादात्प्रतिनिवृत्य स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्तसंवादनिर्वृत्तमर्थमेव बोधयति — यस्यामतमित्यादिना । यस्य ब्रह्मविदः अमतं अविज्ञातं अविदितं ब्रह्मेति मतं अभिप्रायो निश्चयः, तस्य मतं ज्ञातं सम्यक् ब्रह्मेत्यभिप्रायः । यस्य पुनर्मतं ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयः, न वेदैव सः न ब्रह्म विजानाति सः । विद्वदविदुषोर्यथोक्तौ पक्षौ अवधारयति — अविज्ञातं अमतं अविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग् विदितवतामित्येतत् । विज्ञातं विदितं ब्रह्म अविजानतामसम्यग्दर्शिनामिन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवाऽऽत्मदर्शिनामित्यर्थः, न त्वत्यन्तमेवाव्युत्पन्नबुद्धीनाम् । न हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति मतिर्भवति । इन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिष्वात्मदर्शिनां तु ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भात् बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरित्यतोऽसम्यग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते विज्ञातमविजानतामिति । अथवा हेत्वर्थ उत्तरार्धोऽविज्ञातमित्यादिः । शंकर.

(२) यो न इत्यादिना साकल्येन श्रवणागोचरत्वमुक्त्वा मननागोचरत्वं चाऽऽह—यस्येति । यस्य ब्रह्माऽमतमिति मतं, तस्य पुंसो मतं विचारितं, अनन्तत्वज्ञानात् । यस्य ब्रह्म मया मतं विचारितमिति मतं बुद्धिः, स न वेद, अनन्तत्वाज्ञानात् । साक्षात्कारोऽपि न साकल्येनेत्याह — अविज्ञातमित्यादिना । वयं ब्रह्म सम्यक्साक्षात्कृतवन्त इति विजानतामविज्ञातं ब्रह्म । आनन्त्याद्ब्रह्मणः साकल्येन ज्ञानाभावात् । अविजानतामुक्तरीत्याऽविजानतां नास्माभिर्ब्रह्म सम्यक्साक्षात्कृतमिति यावत् । विज्ञातं ब्रह्म साक्षात्कृतमित्यर्थः । आनन्त्यवेदनादिति भावः । रंग.

अमृतत्वहेतुः विद्या

[१]प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥

(१) अविज्ञातं विजानतामित्यवधृतम् । यदि ब्रह्म अत्यन्तमेव अविज्ञातं, लौकिकानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तः । अविज्ञातं विजानतामिति च परस्परविरुद्धम् । कथं तु तद्ब्रह्म सम्यक् विदितं भवतीत्येवमर्थमाह — प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं प्रति विदितम् । बोधशब्देन बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयीभवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते, नान्यत् द्वारमात्मनो विज्ञानाय, अतः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा, तदा तन्मतं, तदा तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । अमृतत्वममरणभावं स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षं हि यस्माद्विन्दते लभते यथोक्तात्प्रतिबोधात्प्रतिबोधविदितात्मकात् तस्मात्प्रतिबोधविदितमेव मतमित्यभिप्रायः । कथं पुनर्यथोक्तयाऽऽत्मविद्ययाऽमृतत्वं विन्दते इत्यत आह —आत्मना स्वेन स्वरूपेण विन्दते लभते वीर्यं बलं सामर्थ्यम् । धनसहायमन्त्रौषधितपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुमनित्यवस्तुकृतत्वात् । आत्म-

---

*नाहं अन्ये इति छेदः । नाहमिति पूर्वान्वयि ।

(१) केड. २।३; रामानुज. १।१।१ (पृ. १४, ६२); वल्लभ. ३।२।११; विज्ञान. १।१।५ (पृ. १३७).

(१) केड. २।४.

विद्याकृतं तु वीर्यं आत्मनैव विन्दते नान्येनेत्यतोऽनन्य-साधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नोत्यभिभवितुम् । यत एवमात्मविद्याकृतं वीर्यमात्मनैव विन्दते अतः विद्यया आत्मविषयया विन्दतेऽमृतं, 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इत्याथर्वणे । अतः समर्थो हेतुः अमृतत्वं हि विन्दत इति । शंकर.

(२) आत्मज्ञानेन किममृतत्वमुत्पाद्यते । न । कथं तर्हि । आत्मना विन्दते स्वेनैव नित्यात्मस्वभावेनामृतत्वं विन्दते, नालम्बनपूर्वकम् । विन्दते इत्यात्मविज्ञानापेक्षम् । यदि हि विद्योत्पाद्यममृतत्वं स्यादनित्यं भवेत्कर्मकार्यवत् । अतो न विद्योत्पाद्यम् । यदि चाऽऽत्मनैवामृतत्वं विन्दते, किं पुनर्विद्यया क्रियत इत्युच्यते । अनात्मविज्ञानं निवर्तयन्ती सा तन्निवृत्त्या स्वाभाविकस्यामृतत्वस्य निमित्तमिति कल्प्यते । यत आह वीर्यं विद्यया विन्दते । वीर्यं सामर्थ्यमनात्माध्यारोपमायाख्वान्तध्वान्तानभिभाव्यलक्षणं बलं विद्यया विन्दते । तच्च किंविशिष्टम् । अमृतमविनाशि । अथवा प्रतिबोधविदितं मतमिति सकृदेवाशेषविपरीतनिरस्तसंस्कारेण स्वप्नप्रतिबोधवद्यद्विदितं तदेव मतं ज्ञातं भवतीति । अथवा गुरूपदेशः प्रतिबोधस्तेन वा विदितं मतमिति । उभयत्र प्रतिबोधशब्दप्रयोगोऽस्ति, सुप्तप्रतिबुद्धः, गुरुणा प्रतिबोधितः इति ।

वाक्यभा.

(३) ब्रह्मणः साकल्येनाज्ञेयत्वे कथं तेनेष्टसिद्धिरिति चेत्स्वस्य योग्यैकदेशज्ञानादेवेष्टसिद्धिरित्याह—प्रतिबोधेत्यत्र श्रुतमिति शेषः । स्वस्य ब्रह्मविद्यया योग्यतानुसारेण पुंभिः श्रुतं मतं ब्रह्म प्रतिबोधेन स्वयोग्यापरोक्षज्ञानेन विदितं चेदमृतत्वं मुक्तिं विन्दते लभते पुमान् इति वा, प्रतिबोधेनोपासनरूपया कयाचिद्ब्रह्मविद्यया विदितं साक्षात्कृतं ब्रह्म विन्दते लभत इति वा अर्थः । आत्मना धृत्या वीर्यं समाहितमनस्त्वलक्षणं विन्दते लभते । विद्यया उपासनरूपया । भक्त्येति यावत् । अमृतं परमात्मानं विन्दते लभते, साक्षात्करोतीति यावत् । 'भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह' इति स्मृतेः ।

रंग.

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥

(१) कष्टा खलु सुरनरतिर्यक्प्रेतादिषु संसारदुःखबहुलेषु प्राणिनिकायेषु जन्मजरामरणरोगादिसंप्राप्तिरज्ञानात्, अतः इहैव चेन्मनुष्योऽधिकृतः समर्थः सन्यद्यवेदीदात्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान्यथोक्तेन प्रकारेण । अथ तदस्ति सत्यं मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशः, अर्थवत्ता वा, सद्भावो वा, परमार्थता वा, सत्यं विद्यते । न चेदिहावेदीदिति । न चेदिह जीवंश्चेदधिकृतोऽवेदीत् न विदितवांस्तदा महती दीर्घाऽनन्ता विनष्टिर्विनाशनं जन्मजरामरणादिप्रबन्धाविच्छेदलक्षणा संसारगतिः । तस्मादेवं गुणदोषौ विजानन्तो ब्राह्मणा भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु च एकमात्मतत्त्वं ब्रह्म विचित्य विज्ञाय साक्षात्कृत्य धीरा धीमन्तः प्रेत्य व्यावृत्य ममाहंभावलक्षणादविद्यारूपादस्माल्लोकादुपरम्य सर्वात्मैकभावमद्वैतमापन्नाः सन्तोऽमृता भवन्ति, ब्रह्मैव भवन्तीत्यर्थः । 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः । शंकर.

(२) इह ज्ञानयोग्यब्राह्मणादिदेहे अवेदीचेत् व्यजानाचेत् अथ तर्हि सत्यं पूर्वोक्तफलं सत्यममृतब्रह्म अस्त्येव, तत्प्राप्तौ न संदेह इति भावः । अथ प्रतिबोधं वक्ति—धीराः ब्रह्मप्राप्तिविनष्टिविवेकिनो भूतेषु सर्वभूतेषु स्थितं ब्रह्म विचिन्त्य आप्रयाणं स्मृत्वा । * रंग.

सर्वजयपराजयहेतुः देवानां प्रशास्तृ देवैरपि असुविज्ञेयं यक्षं ब्रह्म (आख्यानसहितम्)

४।१०।३

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥

---

* शेषं शंकरवत् ।

(१) केड. २१५; रंग. विचित्य (विचिन्त्य); Dr. Oertel विचित्य (विविच्य).

(२) केड. ३।१; रंग. तस्य (अथ तस्य); मध्व. रंगवत्.

(१) ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । ' अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ' इत्यादिश्रवणाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैः, यन्नास्ति तदविज्ञातं शशविषाणकल्पमत्यन्तमेवासद्दृष्टम् । तथेदं ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां व्यामोहो मा भूदिति तदर्थेयमाख्यायिका आरभ्यते । तदेव हि ब्रह्म सर्वप्रकारेण प्रशास्तृ देवानामपि परो देव ईश्वराणामपीश्वरो दुर्विज्ञेयो देवानां जयहेतुरसुराणां पराजयहेतुः, तत्कथं नास्तीत्येतस्यार्थस्यानुकूलानि ह्युत्तराणि वचांसि दृश्यन्ते । अथवा, ब्रह्मविद्यायाः स्तुतये । कथं, ब्रह्मविज्ञानाद्ध्यग्न्यादयो देवा देवानां श्रेष्ठत्वं जग्मुः ततोऽप्यतितरामिन्द्र इति । अथवा, दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येतत्प्रदर्श्यते । येनाग्न्यादयोऽतितेजसोऽपि क्लेशेनैव ब्रह्म विदितवन्तः, तथेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि सन्निति । वक्ष्यमाणोपनिषद्विधिपरं वा सर्वम् । ब्रह्मविद्याव्यतिरेकेण प्राणिनां कर्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्येत्येतद्दर्शनार्थं वा आख्यायिका, यथा देवानां जयाद्यभिमानस्तद्वदिति । ब्रह्म यथोक्तलक्षणं परं ह किल देवेभ्यो अर्थाय विजिग्ये जयं लब्धवत्, देवानामसुराणां च संग्रामेऽसुरान् जित्वा जगदरातीनीश्वरसेतुभेत्तॄन् देवेभ्यो जयं तत्फलं च प्रायच्छज्जगतः स्थेम्ने । तस्य ह किल ब्रह्मणो विजये देवा अग्न्यादयः अमहीयन्त महिमानं प्राप्तवन्तः । तदा आत्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मनः ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां सर्वशक्तेर्जगतः स्थितिं चिकीर्षोरयं जयो महिमा चेत्यजानन्तस्ते देवा ऐक्षन्त ईक्षितवन्तः अग्न्यादिस्वरूपपरिच्छिन्नात्मकृतोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमा अग्निवाय्विन्द्रत्वादिलक्षणो जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते, नास्मत्प्रत्यगात्मभूतेश्वरकृत इति । शंकर.

(२) अत्यद्भुतत्वात्साकल्येन न ज्ञेयमिति प्रतिपादितेऽर्थे कांचनाऽऽख्यायिकां वक्ति —— हेति निश्चितमेतदित्यर्थः । अथ विजयानन्तरम् । अमहीयन्त अपूज्यन्त । गर्विणोऽभवन्निति भावः । हेत्याश्चर्ये ।

* रंग.

(३) 'इत्यत्राऽऽख्यायिकां वच्मि शृणु तां त्वं महेश्वर । स्थित्वा देवेषु तद्ब्रह्म व्यजयद्दैत्यदानवान् । देवेभ्योऽर्थाय विजयं तं देवा मेनिरे स्वकम् । आविष्टा असुरैस्तेषां प्रबोधाय जनार्दनः । यक्षरूपः प्रादुरभूदुमाशिवसमन्वितः । ब्रह्मणा चैव सहित एतेभ्योऽपि परो ह्यहम् । एतेऽपि मे भृत्यभूताः परिवार्य व्यवस्थिताः । इति ज्ञापयितुं विष्णुः सह तैरप्युपागतः । यूयमेतानपि ज्ञातुमशक्ताः किमु मामिति । तज्ज्ञानार्थं हुताशश्च नाशिक्यो वायुरेव च । इन्द्रश्च क्रमशो जग्मुस्तं ज्ञातुं नैव चाशकन् । तत्रेन्द्रोऽधिकबुद्धित्वात्पृच्छतीति जनार्दनः । मत्तः शिवाद्ब्रह्मणश्च श्रोतुं नैवापि शक्तिमान् । इति ज्ञापयितुं तत्र नादृश्यत स केशवः । एषैव ज्ञानदाने ते योग्यो मेति व्यदर्शयत् ॥'

* मध्व.

तद्धैषां विजज्ञौ । तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव । तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥[1]

(१) एवं मिथ्याभिमानेक्षणवतां तद्ध किलैषां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वेक्षितृ हि तत्सर्वभूतकरणप्रयोक्तृत्वाद्देवानां च मिथ्याज्ञानमुपलभ्य मैवासुरवद्देवा मिथ्याभिमानात्पराभवेयुरिति तदनुकम्पया देवान् मिथ्याभिमानापनोदनेन अनुगृह्णीयामिति तेभ्यो देवेभ्यो ह किल अर्थाय प्रादुर्बभूव, स्वयोगमाहात्म्यनिर्मितेनात्यद्भुतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे प्रादुर्बभूव । तत्प्रादुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानत नैव विज्ञातवन्तो देवाः किमिदं यक्षं पूज्यं महद्भूतमिति । शंकर.

(२) यक्षरूपतया प्रादुर्बभूव ब्रह्मेत्यर्थः । ‡ रंग.

तेऽग्निमब्रुवन् । जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति ॥[2]

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्कोऽसीति । अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वं दहेयम् । यदिदं पृथिव्यामिति ॥

* शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

* तृतीयखण्डस्येदं व्याख्यानम् ।

‡ शेषं शंकरवत् ।

(१) केउ. ३।२; Dr. Oertel जानत (जानन्त).

(२) केउ. ३।३—६; Dr. Oertel नैतद (नैनद); विज्ञान. २।३।४१ (यदिदं पृथिव्यां॰).

तस्मै तृणं निदधौ । एतद्दहेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाक दग्धुम् । स तत एव निववृते । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥

(१) ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवोऽग्निमग्रगामिनं जातवेदसं सर्वज्ञकल्पमब्रुवन्नुक्तवन्तः हे जातवेदः, एतदस्मद्गोचरस्थं यक्षं विजानीहि विशेषतो बुध्यस्व त्वं नस्तेजस्वी, किमेतद्यक्षमिति । तथाऽस्त्विति तद्यक्षमभ्यद्रवत् तत्प्रति गतवानग्निः । तं च गतवन्तं पिपृच्छिषुं तत्समीपे अप्रगल्भत्वात्तूष्णींभूतं तद्यक्षमभ्यवददग्निं प्रति अभाषत कोऽसीति । एवं ब्रह्मणा पृष्टोऽग्निरब्रवीदग्निर्वा अग्निनामाऽहं प्रसिद्धो जातवेदा इति च, नामद्वयेन प्रसिद्धतयाऽऽत्मानं श्लाघयन् । इत्येवमुक्तवन्तं ब्रह्म अवोचत्, तस्मिन्नेवं प्रसिद्धगुणनामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । सोऽब्रवीत्, इदं जगत्सर्वं दहेयं भस्मीकुर्यां, यदिदं स्थावरादि पृथिव्यामिति । पृथिव्यामित्युपलक्षणार्थं, यतोऽन्तरिक्षस्थमपि दह्यत एवाग्निना । तस्मै एवमभिमानवते ब्रह्म तृणं निदधौ पुरोऽग्नेः स्थापितवद्ब्रह्म, एतत्तृणमात्रं ममाग्रतो दह, न चेदसि दग्धुं समर्थः, मुञ्च दग्धृत्वाभिमानं सर्वत्र, इत्युक्तस्तत्तृणमुपप्रेयाय तृणसमीपं गतवान्सर्वजवेन सर्वोत्साहकृतेन वेगेन । गत्वा न शशाक नाशकद्दग्धुम् । स जातवेदास्तृणं दग्धुमशक्तो व्रीडितो हतप्रतिज्ञस्तत एव यक्षादेव तूष्णीं देवान्प्रति निववृते निवृत्तः प्रतिगतवान् । नैतद्यक्षमशकं शक्तवानहं विज्ञातुं विशेषतो यदेतद्यक्षमिति ।

शंकर.

(२) तत एव तावन्मात्रत एव यक्षरूपमनवधार्य निववृते निवृत्तवान्, निवृत्य च देवानब्रवीत् ।

* रंग.

[१]अथ वायुमब्रुवन् । वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति ॥

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥

* शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

(१) केउ. ३।७—१०; Dr. Oertel नैतद (नैनद).

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वमाददीय । यदिदं पृथिव्यामिति ॥

तस्मै तृणं निदधौ । एतदादत्स्वेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाकाऽऽदातुम् । स तत एव निववृते । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥

अथ वायुमिति । अथानन्तरं वायुमब्रुवन् हे वायो, एतद्विजानीहीत्यादि समानार्थं पूर्वेण । वानाद्गमनाद्गन्धनाद्वा वायुः । मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । इदं सर्वमप्याददीय गृह्णीयाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादि समानमेव । शंकर.

[१]अथेन्द्रमब्रुवन् । मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति तदभ्यद्रवत् तस्मात्तिरोदधे । स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे । स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम् । तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥

(१) अथेन्द्रमिति । अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहीत्यादि पूर्ववत् । इन्द्रः परमेश्वरो मघवा बलवत्त्वात् तथेति तदभ्यद्रवत् । तस्मादिन्द्रादात्मसमीपं गताच्च ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रस्येन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां निराकर्तव्य इति, अतः संवादमात्रमपि नादाद्ब्रह्मेन्द्राय । तद्यक्षं यस्मिन्नाकाशे आकाशप्रदेशे आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतं, इन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्नाकाशे आसीत्, स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाऽऽकाशे तस्थौ । किं तद्यक्षमिति ध्यायन्न निववृते अग्न्यादिवत् । तस्येन्द्रस्य यक्षे भक्तिं बुद्ध्वा विद्या उमारूपिणी प्रादुरभूत्स्त्रीरूपा । स इन्द्रस्तामुमां बहुशोभमानां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभनतमां विद्याम् । तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपन्नं भवति । हैमवतीं हेमकृताभरणवतीमिव बहुशोभमानामित्यर्थः । अथवा, उमैव हिमवतो दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्वज्ञेनेश्वरेण सह वर्तते इति ज्ञातुं समर्थेति कृत्वा तामुपजगाम । इन्द्रस्तां ह उमां किल उवाच पप्रच्छ, ब्रूहि किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमिति । शंकर.

(२) स शान्ताभिमान इन्द्रोऽस्यर्थं ब्रह्म विजिज्ञासुर्यस्मिन्नाकाशे ब्रह्मणः प्रादुर्भाव आसीत् तिरोधानं च,

(१) केउ. ३।११, १२.

तस्मिन्नेव स्त्रियमतिरूपिणीं विद्यामाजगाम ।

वाक्यभा.

(३) स इन्द्रस्तस्मिन्नेव यक्षतिरोधानाकाशप्रदेशे यक्षेणोपदेशार्थे स्थापितां स्त्रियं दृष्ट्वा आजगाम तत्समीपं प्राप्तवान् । सा केत्यत उक्तं—बहुशोभमानां हैमवतीं हिमवतः पुत्रीम् । एतद्यक्षं किमिति तां स्त्रियमुवाच पप्रच्छेत्यर्थः ।

रंग.

४।१०।४

सा ब्रह्मेति होवाच । ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति । ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥

(१) सा ब्रह्मेति होवाच । ह किल ब्रह्मणः ईश्वरस्यैव विजये, ईश्वरेणैव जिता असुराः । यूयं तत्र निमित्तमात्रं, तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुथ । एतदिति क्रियाविशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमयं, अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । ततस्तस्मादुमावाक्याद्धैव विदांचकार ब्रह्मेतीन्द्रः । अवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण ।

शंकर.

(२) एतदेतस्य देवेष्वनुप्रविष्टस्य । ब्रह्मेति दैत्यविजयोऽस्मदनुप्रविष्टब्रह्मकृत इति विदांचकार ज्ञातवान् । * रंग.

(३) ' उमा सा सम्यगाचष्ट तस्मै विष्णुं परं पदम् । यस्माद्ब्रह्मा च वायुश्च शेषवीन्द्रौ शिवस्तथा । समार्या गर्विणो नासन्सुरेभ्यस्तेऽधिकास्ततः । इन्द्रस्तु प्रथमं ब्रह्म व्यजानात्तेन तूत्तमः । दक्षादिभ्यस्तथा कामस्तज्ज्ञातुं पूर्वमुक्तवान् । दक्षो बृहस्पतिश्चैव मनुः कामात्मजस्तथा । सूर्याचन्द्रमसौ धर्मो वरुणश्चोचुरोमिति । नासिक्यवायुरग्निश्च प्रथमं तदपश्यताम् । सर्वदेवाधिकास्तस्मादेते देवाः प्रकीर्तिताः । एतेभ्यश्चेन्द्रकामौ तु ताभ्यां ब्रह्मादयोऽधिकाः । एतेषामवमो वह्निः परमो विष्णुरुच्यते । अन्तराले स्थितास्त्वन्ये ब्रह्माद्याः पूर्वमीरिताः । अग्निः पश्चाद्यजानात्तदिन्द्रवाक्यात्ततोऽवमः । तस्माद्विष्णवभिसंबन्धात्पारावर्यं सुरेष्विदम् ॥ ' ‡ मध्व.

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान् । यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृशुः । ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥

(१) यस्मादग्निवाय्विन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना सामीप्यमुपगताः, तस्मादैश्वर्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिमहाभाग्यैरन्यान्देवानतितरामतिशयेन शेरत इवैते देवाः । इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेनद्ब्रह्म नेदिष्ठमन्तिकतमं प्रियतमं पस्पृशुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैः । ते हि यस्माच्च हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतत्, विदांचकार विदांचक्रुरित्येतत्, ब्रह्मेति । शंकर.

(२) ते हि प्रथमः प्रथमं विदांचकार विदांचक्रुरित्येतत् । वाक्यभा.

(३) स्पृश संस्पर्शने । परामर्शं कृतवन्त इत्यर्थः । परमर्शात्प्रागग्निवाय्वोर्यक्षदर्शनमात्रं, इन्द्रस्य तु यक्षस्य ब्रह्मत्वज्ञानमिति बोध्यम् । प्रथमः प्रथमम् ।

* रंग.

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान् । स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥

यस्मादग्निवायू अपीन्द्रवाक्यादेव विदांचक्रतुः, इन्द्रेण ह्युमावाक्यात्प्रथमं श्रुतं ब्रह्म, इत्यतस्तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामतिशयेन शेत इवान्यान्देवान् । स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श यस्मात्, स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार, ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यम् । † शंकर.

ब्रह्मणः विद्युद्रूपेण निमेषविषयत्वेन च उपासनम्

तस्यैष आदेशः । यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा३ इतीन्न्यमीमिषदा३ इत्यधिदैवतम् ॥

* शेषं शंकरवत् ।

(१) केउ. ४।१; रंग. (सा०); मध्व. रंगवत्.

‡ तृतीयच्छेदान्तस्येदं व्याख्यानम् ।

* शेषं शंकरवत् ।

† रंग. शंकरेण गतार्थम् ।

(१) केउ. ४।२; Dr. Oertel पस्पृशुः (पस्पर्श स).

(२) केउ. ४।३. (३) केउ. ४।४.

(१) तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एष आदेश उपमोपदेशो निरुपमस्य ब्रह्मणो येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते। किं तत्, यदेतत्प्रसिद्धं लोके विद्युतो व्यद्युतत्, विद्योतनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति विद्युतो विद्योतनमिति कल्प्यते। आ इत्युपमार्थे। विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः। 'यथा सकृद्विद्युतम्' इति श्रुत्यन्तरे च दर्शनात्। विद्युदिव हि सकृदात्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्यः। अथवा, विद्युतस्तेज इत्यध्याहार्यम्। व्यद्युतद्विद्योतितवत्, आ इव। विद्युतस्तेजः सकृद्विद्योतितवदिवेत्यभिप्रायः। इतिशब्द आदेशप्रतिनिर्देशार्थः, इत्ययमादेश इति। इच्छब्दः समुच्चयार्थः। अयं चापरस्तस्याऽऽदेशः। कोऽसौ, न्यमीमिषत्। यथा चक्षुर्न्यमीमिषन्निमेषं कृतवत्। स्वार्थे णिच्। उपमार्थ एवाऽऽकारः। चक्षुषो विषयं प्रति प्रकाशतिरोभाव इव चेत्यर्थः। इत्यधिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनम्। शंकर.

(२) तस्यैष आदेशस्तस्य ब्रह्मण एष वक्ष्यमाण आदेश उपासनोपदेश इत्यर्थः। व्यद्युतदिवेत्युपास्यम्। इतीदित्यनर्थकौ निपातौ। वाक्यभा.

(३) अधिदैवतमध्यात्मं चोपास्यरूपमुदिपशति— तस्यैष इत्यादिना। तस्य ब्रह्मण एष आदेश उपदेशः। यदेतत्कपिलाख्यं रूपम्। विद्युतः, बहुवचनमाद्यर्थे, उपलक्षणं वा। विद्युदादींस्तेजोरूपानर्थान् आसमन्ताद्व्यद्युतद्व्यद्योतयददीपयदिति। आ न्यमीमिषत्सम्यङ्न्यमीमिषत्सम्यग्न्यमीलयत्। आ, पूर्णमित्यर्थः। * रंग.

(४) 'व्यद्योतयद्विद्युदादीन् कपिलाख्यस्तु यो हरिः। अक्ष्णोर्निमेषणं कृत्वा यः शेते क्षीरसागरे। स एवैकः परं ब्रह्मेत्येवं तस्योपदेशनम्। अधिदैवे—॥' मध्व.

ब्रह्मणः मनोगतिकरत्वेन संकल्पकरत्वेन चोपासनम्

अथाध्यात्मम्। यदेतद्गच्छतीव च मनः। अनेन चैतदुपस्मरति। अभीक्ष्णं संकल्पः॥

* 'यद्वा' इत्युपक्रम्य वाक्यभावदपि।

(१) केउ. ४।५; Dr. Oertel यदेत (यदेव) चैतदु (चैनदु)

(१) अथानन्तरमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते। यदेतद्गच्छतीव च मन एतद्ब्रह्म ढौकत इव विषयीकरोतीव। यथाऽनेन मनसैतद्ब्रह्मोपस्मरति समीपतः स्मरति साधकः। अभीक्ष्णं भृशं, संकल्पश्च मनसो ब्रह्मविषयः। मनउपाधिकत्वाद्धि मनसः संकल्पस्मृत्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते ब्रह्म विषयीक्रियमाणमिव च। अतः स एव ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशः। विद्युन्निमेषणवदधिदैवतं द्रुतं प्रकाशनधर्मि, अध्यात्मं च मनःप्रत्ययसमकालाभिव्यक्तधर्मीत्येष आदेशः। एवमादिश्यमानं हि ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्यं भवतीति ब्रह्मण आदेशोपदेशः। न हि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धिभिराकलयितुं शक्यम्। शंकर.

(२) अभीक्ष्णं पुनः पुनश्च संकल्पो ब्रह्मप्रेषितस्य मनसः। अत उपस्मरणसंकल्पादिभिर्लिङ्गैर्ब्रह्म मनआद्यात्मभूतमुपास्यमित्यभिप्रायः। वाक्यभा.

(३) अथेत्यर्थान्तरे। अध्यात्मं देहे तस्योपदेश उच्यत इत्यर्थः। यदेतन्मनोऽनेनैव प्रेरितं सद्गच्छतीव च सम्यङ् न गच्छति इयत्तया वस्तु न विषयीकरोति। अनेनैव ब्रह्मणाऽनिरुद्धाख्येन हरिणाऽनुगृहीतस्तद्विषयजातमुपस्मरति। कीदृशं मन इत्यत उक्तम्—अभीक्ष्णं संकल्प इति। भृशमनेकार्थान् संकल्पयतीति। संकल्पमित्यर्थः। लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः, शब्दस्वभावाद्वा। अभीक्ष्णं नित्यं भृशं संकल्पश्च भवति। तस्य ब्रह्मणोऽनिरुद्धाख्यस्य हरेरेष उपदेश इत्यर्थः। रंग.

(४) 'तथाध्यात्मे यं मनो गच्छतीव च। सम्यङ्न गच्छति क्वापि मनो येन स्मरत्यपि। सोऽनिरुद्धाख्य ईशेशः परं ब्रह्मेति कीर्त्यते॥' मध्व.

तद्ध तद्वनं नाम। तद्वनमित्युपासितव्यम्। स य एतदेवं वेद। अभि हैनं सर्वाणि भुतानि संवाञ्छन्ति॥

(१) किंच तत् ब्रह्म ह किल तद्वनं नाम, तस्य वनं तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य प्रत्यगात्मभूतत्वाद्वनः

(१) केउ. ४।६.

नीयं संभजनीयमतस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म। तद्वनमिति यतस्तस्मात्तद्वनमित्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितव्यं चिन्तनीयमिति। अनेन नाम्नोपासकस्य फलमाह—स यः कश्चिदेतद्यथोक्तं ब्रह्मैवं यथोक्तगुणं वेदोपास्ते, अभि हैनमुपासकं सर्वाणि भूतान्यभिसंवाञ्छन्ति ह प्रार्थयन्त एव, यथा ब्रह्म। शंकर.

(२) तच्च तद्वनं च, तत्परोक्षं, वनं संभजनीयम्। अभिसंवाञ्छन्तीहाभिसंभजन्ते सेवन्ते स्म (?) इत्यर्थः। वाक्यभा.

(३) तद्ब्रह्म तद्वनं नाम ततत्वाद्व्याप्तत्वात्, वननीयत्वात् भजनीयत्वात् तद्वनमिति कल्याणनिमित्तकनामवत्। तच्च तद्वनं चेति तद्वनमिति। हेति प्रसिद्धम्। * रंग.

(४) 'स विष्णुस्तद्वनं नाम ततत्वाद्वननीयतः। एवमेनं तु यो वेद भवेत्सर्वैरपेक्षितः॥' मध्व.

ब्राह्मी उपनिषत्, तद्वनत्वेन ब्रह्मणः उपासनं, उपनिषदः प्रतिष्ठाङ्गायतनानि

उपनिषदं भो ब्रूहीति। उक्ता त उपनिषत्। ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति॥

(१) एवमनुशिष्टः शिष्य आचार्यमुवाच—उपनिषदं रहस्यं यच्चिन्त्यं, भो भगवन्ब्रूहीति। एवमुक्तवति शिष्ये आहाऽऽचार्यः—उक्ता अभिहिता ते तव उपनिषत्। का पुनः सेत्याह—ब्राह्मीं ब्रह्मणः परमात्मनः इयं, तां, परमात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य, वाव एव त उपनिषदमब्रूमेति। उक्तामेव परमात्मविद्यामुपनिषदमब्रूमेत्यवधारयत्युत्तरार्थम्। शंकर.

(२) उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्तायाभप्युपनिषदि शिष्येणोक्त आचार्य आह—उक्ता कथिता ते तुभ्यमुपनिषदात्मोपासनं च। अधुना ब्राह्मीं वाव ते तुभ्यं ब्रह्मणो ब्राह्मणजातेरुपनिषदमब्रूम वक्ष्याम इत्यर्थः। वक्ष्यति हि ब्राह्मी, नोक्ता। उक्ता त्वात्मोपनिषत्। तस्मान्न भूताभिप्रायोऽब्रूमेत्ययं शब्दः। वाक्यभा.

(३) किमुपनिषत्प्रतिपाद्यं पृच्छसि, उत उपनिषदुत्पन्नविद्याया अवस्थानकारणं, किं वा विद्यायाः कारणमिति हृदि विकल्प्य क्रमेणोत्तरमाह—उक्ता त इति। † रंग.

(४) 'एतच्छ्रुत्वा हरोऽपृच्छद्ब्रह्माणं पुनरेव तु। विद्याकारं मम ब्रूहीत्युक्तो ब्रह्माह तं पुनः। विद्यावेद्यं तव प्रोक्तम्—॥' मध्व.

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा। वेदाः सर्वाङ्गानि। सत्यमायतनम्॥

(१) यामिमां ब्राह्मीमुपनिषदं तवाग्रेऽब्रूमेति तस्यै तस्याः उक्ताया उपनिषदः प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनि। तपः कायेन्द्रियमनसां समाधानम्। दमः उपशमः। कर्म अग्निहोत्रादि। एतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्तिः। दृष्टा ह्यमृदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यप्रतिपत्तिर्विपरीतप्रतिपत्तिश्च, यथेन्द्रविरोचनप्रभृतीनाम्। तस्मादिह वा अतीतेषु वा बहुषु जन्मान्तरेषु तपआदिभिः कृतसत्त्वशुद्धेर्ज्ञानं समुत्पद्यते यथाश्रुतम्। इतिशब्द उपलक्षणप्रदर्शनार्थः। इत्येवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्तेरुपकारकममानित्वमदम्भित्वमित्याद्युपदर्शितं भवति। प्रतिष्ठा पादौ पादाविवास्याः। तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्तते पद्भ्यामिव पुरुषः। वेदाश्चत्वारः सर्वाणि चाङ्गानि शिक्षादीनि षट्। कर्मज्ञानप्रकाशकत्वाद्वेदानां, तद्रक्षणार्थत्वादङ्गानां प्रतिष्ठात्वम्। अथवा, प्रतिष्ठाशब्दस्य पादरूपकल्पनार्थत्वाद्वेदास्त्वितराणि सर्वाङ्गानि शिरआदीनि। अस्मिन्पक्षे शिक्षादीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येतव्यम्। अङ्गिनि गृहीतेऽङ्गानि गृहीतान्येव भवन्ति, तदायतनत्वादङ्गानाम्। सत्यमायतनं, यत्र तिष्ठत्युपनिषत्तदायतनम्। सत्यमिति अमायिता अकौटिल्यं वाङ्मनःकायानाम्। तेषु ह्याश्रयति विद्या ये अमायाविनः साधवः, नासुरप्रकृतिषु मायाविषु। 'न येषु जिह्ममनृतं न माया च' इति श्रुतेः। तस्मात्सत्यमायतनमिति कल्प्यते। तपआदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम्। 'अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम्। अश्व-

---

* शेषं शंकरवत्।

(१) केउ. ४१७; ब्रमध्व. ३।४।२७.

† शेषं शंकरेण गतार्थम्।

(१) केउ. ४१८; ब्रमध्व. ३।४।२७.

मेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यते ॥' इति स्मृतेः ।

शंकर.

(२) तस्या वक्ष्यमाणाया उपनिषदस्तपो ब्रह्मचर्यादि, दमः उपशमः, कर्म अग्निहोत्रादीत्येतानि प्रतिष्ठा आश्रयः । एतेषु हि सत्सु ब्राह्मयुपनिषत् प्रतिष्ठिता भवति । वाक्यभा.

(३) तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि, शास्त्रपर्यालोचनं वा । दम इन्द्रियनिग्रहः । वेदा ऋगादयस्तदनुकूलग्रन्थाश्च । शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दः, ज्योतिषमिति षडङ्गरूपसर्वाङ्गानि, सत्यं यथाभूतमपीडाकरं वचनं आयतनमुत्पत्तिस्थानं ब्रह्ममीमांसा । तस्या इत्यनुषङ्गः । विद्याया इत्यर्थः । * रंग.

(४) 'आस्थानं ते वदाम्यहम् । तपोदमस्वधर्मेषु ये स्थितास्तेषु तिष्ठति । विद्या स्थानानि तस्यास्तु वेदा अङ्गानि निर्णयः ॥' मध्व.

[1]यो वा एतामेवं वेद । अहपत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥

(१) यो वा एतां ब्रह्मविद्यां केनेषितमित्यादिना यथोक्तामेवं महाभागां ' ब्रह्म ह देवेभ्यः ' इत्यादिस्तुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेद । ' अमृतत्वं हि विन्दते ' इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयते — अपहत्य पाप्मानं अविद्याकामकर्मलक्षणं संसारबीजं विधूय अनन्ते अपर्यन्ते स्वर्गे लोके सुखात्मके ब्रह्मणीत्येतत् । अनन्ते इति विशेषणान्न त्रिविष्टपे । अनन्तशब्द औपचारिकोऽपि स्यादित्यत आह — ज्येय इति । ज्येये ज्यायसि सर्वमहत्तरे स्वात्मनि मुख्ये एव प्रतितिष्ठति । न पुनः संसारमापद्यत इत्यभिप्रायः । शंकर.

(२) प्रतितिष्ठतीतिद्विरुक्तिरुक्तसर्वावधारणार्था ।

§ रंग.

(३) ' वेदैतामेवमखिलं यो विष्णौ प्रतितिष्ठति ' इत्यादि ब्रह्मसारे । विद्युतः सूर्यादिप्रकाशान् । आ समन्ताद्व्ययुतत्प्राकाशयत् । ' यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥' इति वचनात् । ' तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ' इति च । न्यमीमिषत् आसमन्तान्निमीलिताक्षमभवत् । ' स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि । अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मा निशि सुप्तशक्तिषु ॥' इति वचनात् । पूर्णत्वाच्च आः । अभीक्ष्णं संकल्प इति मनसो विशेषणम् । संकल्पकमित्यर्थः । सप्रतिष्ठां सायतनामुपनिषदं ब्रूहीत्युक्ते सम्यगेव मयोपनिषत्स्वरूपमुक्तं, तत्र वक्तव्यं नास्ति । तपो दमः कर्म च विद्यायाः प्रतिष्ठा । तद्वत्सु विद्या प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । सत्यमिति मीमांसा । ' निर्णीयते यतः सम्यगिदं सत्यमिति स्फुटम् । श्रुतिस्मृत्युदितं सर्वं व्यक्तं मीमांसयैतया । सत्यमित्युच्यते तस्मान्मीमांसा ब्रह्मनिश्चया ॥ ' इति शब्दनिर्णये । ' ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः पञ्चरात्रं च भारतम् । मूलरामायणं चैव पुराणं भगवत्परम् । वेदा इत्युच्यते सद्भिः शिक्षाद्यं स्मृतयस्तथा । अङ्गानि सत्यं मीमांसा तद्विद्यायतनं त्रयम् ॥' इति विद्यानिर्णये ।

मध्व.

---

* शेषं शंकरवत् ।

(१) केउ. ४।९; ब्रमध्व. ३।४।२७.

§ शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

केनोपनिषत्समाप्ता ।

तलवकारब्राह्मणोपनिषत्

प्राणरूपसृष्टिः दिशः

४।११।१

आशा वा इदमग्र आसीद्भविष्यदेव । तदभवत् । ता आपोऽभवन् ॥ १ ॥ तास्तपोऽतप्यन्त । तास्तपस्तेपाना हुस्सित्येव प्राचीः प्राश्वसन् । स वाव प्राणोऽभवत् ॥ २ ॥ ताः प्राण्याऽपानन् । स वा अपानोऽभवत् ॥ ३ ॥ ता अपान्य व्यानन् । स वाव व्यानोऽभवत् ॥ ४ ॥ ता व्यान्य समानन् । स वाव समानोऽभवत् ॥ ५ ॥ ताः समान्योदानन् । स वा उदानोऽभवत् ॥ ६ ॥ तदिदमेकमेव सधमाद्यमासीदविविक्तम् ॥ ७ ॥ स नामरूपमकुरुत । तेनैनद्व्यविनक् । वि ह पाप्मनो विच्यते य एवं वेद ॥ ८ ॥ तदसौ वा आदित्यः प्राणोऽग्निरपान आपो व्यानो दिशः समानश्चन्द्रमा उदानः ॥ ९ ॥ तद्वा एतदेकमभवत्प्राण एव । स य एवमेतदेकं भवद्वेदैवं हैतदेकधा भवतीत्येकधैव श्रेष्ठः स्वानां भवति ॥ १० ॥ तदग्निर्वै प्राणो वागिति पृथिवी वायुर्वै प्राणो वागित्यन्तरिक्षमादित्यो वै प्राणो वागिति द्यौर्दिशो वै प्राणो वागिति श्रोत्रं चन्द्रमा वै प्राणो वागिति मनः पुमान्वै प्राणो वागिति स्त्री ॥ ११ ॥ तस्येदं सृष्टं शिथिलं भुवनमासीदपर्याप्तम् ॥ १२ ॥ स मनोरूपमकुरुत । तेन तत्पर्याप्नोत् । दृढं ह वा अस्येदं सृष्टमशिथिलं भुवनं पर्याप्तं भवति य एवं वेद ॥ १३ ॥

चतुर्विधश्रीविद्या, त्रिधातुविद्या, ज्येष्ठप्राणविद्या, ब्रह्मासन्दीविद्या, यशःश्रीपरिवृढविद्या, चाक्षुषपुरुषस्य सर्वरूपत्वविद्या

४।११।२

सैषा चतुर्धा विहिता श्रीरुद्गीथः सामार्क्यं ज्येष्ठब्राह्मणम् ॥ १ ॥ प्राणो वावोद्वाग्गी स उद्गीथः ॥ २ ॥ प्राणो वावामो वाक् सा तत्साम ॥ ३ ॥ प्राणो वाव को वागृक् तदर्क्यम् ॥ ४ ॥ प्राणो वाव ज्येष्ठो वाग्ब्राह्मणं तज्ज्येष्ठब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ उपनिषदं भो ब्रूहीति । उक्ता त उपनिषद्यस्य ते धातव उक्ताः । त्रिधातु विष्णु वाव त उपनिषदम्ब्रूमेति ॥ ६ ॥ एतच्छुक्लं कृष्णं ताम्रं सामवर्ण इति ह स्माह यदेव शुक्लकृष्णे ताम्रो वर्णोऽभ्यवैति स वै ते वृङ्क्ते दशमं मानुषमिति त्रिधातु । स ऐक्षत क नु म उत्तानाय शयानायेमा देवता बलिं हरेयुरिति ॥ ७ ॥

४।११।३

स पुरुषमेव प्रपदनायाऽवृणीत ॥ १ ॥ तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं प्राविशत् । तस्मा उरुरभवत् । तदुरस उरस्त्वम् ॥ २ ॥ तस्मा अत्रसद एता देवता बलिं हरन्ति ॥ ३ ॥ वाचमनुहरन्तीमग्निरस्मै बलिं हरति ॥ ४ ॥ मनोऽनुहरच्चन्द्रमा अस्मै बलिं हरति ॥ ५ ॥ चक्षुरनुहरदादित्योऽस्मै बलिं हरति ॥ ६ ॥ श्रोत्रमनुहरद्दिशोऽस्मै बलिं हरन्ति ॥ ७ ॥ प्राणमनुहरन्तं वायुरस्मै बलिं हरति ॥ ८ ॥ तस्यैते निष्खाताः पन्था बलिवाहना इमे प्राणाः । एवं हैतं निष्खाताः पन्था बलिवाहनाः सर्वतोऽपियन्ति प्राणा य एवं वेद ॥ ९ ॥ सा हैषा ब्रह्मासन्दीमारूढा । आ हास्मै ब्रह्मासन्दीं हरन्त्यधि ह ब्रह्मासन्दीं रोहति य एवं वेद ॥ १० ॥ तदेतत् ब्रह्म यशःश्रिया परिवृढम् । ब्रह्म ह तु सन् यशसा श्रिया परिवृढो भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥ तस्यैष आदेशो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्नन्तः । तस्य यच्छुक्लं तदृचां रूपं, यत्कृष्णं तत्साम्नां, यदेव ताम्रमिव बभ्रुरिव तद्यजुषाम् ॥ १२ ॥ य एवायं चक्षुषि पुरुष एष इन्द्र एष प्रजापतिः समः पृथिव्या सम आकाशेन समो

दिवा समः सर्वेण भूतेन । एष परो दिवो दीप्यते। एष एवेदं सर्वमित्युपासितव्यम् ॥ १३ ॥

षोडशकलं ब्रह्म, दश स्वर्गनरकाणि, द्यावापृथिव्योः हृदयस्य च मध्यं, रक्षणप्रार्थना, अग्नित्रयविद्या

४।११।४

सच्चाऽसच्चाऽसच्च सच्च वाक् च मनश्च (मनश्च) वाक् च चक्षुश्च श्रोत्रं च श्रोत्रं च चक्षुश्च श्रद्धा च तपश्च तपश्च श्रद्धा च तानि षोडश ॥ १ ॥ षोडशकलं ब्रह्म । स य एवमेतत षोडशकलं ब्रह्म वेद तमेवैतत् षोडशकलं ब्रह्माऽप्येति ॥ २ ॥ वेदो ब्रह्म तस्य सत्यमायतनं शमः प्रतिष्ठा दमश्च ॥ ३ ॥ तद्यथा श्वः प्रैष्यन् पापात्कर्मणो जुगुप्सेतैवमेवाऽहरहः पापात्कर्मणो जुगुप्सेताऽऽकालात् ॥ ४ ॥ अथैषां दशपदी विराट् ॥ ५ ॥ दश पुरुषे स्वर्गनरकाणि । तान्येनं स्वर्गं गतानि स्वर्गं गमयन्ति नरकं गतानि नरकं गमयन्ति ॥ ६ ॥

४।११।५

मनो नरको वाङ् नरकः प्राणो नरकश्चक्षुर्नरकः श्रोत्रं नरकः त्वङ् नरको हस्तौ नरको गुदं नरकः शिश्नं नरकः पादौ नरकः ॥ १ ॥ मनसा परीक्ष्याणि वेदेति वेद ॥ २ ॥ वाचा रसान् वेदेति वेद ॥ ३ ॥ प्राणेन गन्धान् वेदेति वेद ॥ ४ ॥ चक्षुषा रूपाणि वेदेति वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रेण शब्दान्वेदेति वेद ॥ ६ ॥ त्वचा संस्पर्शान्वेदेति वेद ॥ ७ ॥ हस्ताभ्यां कर्माणि वेदेति वेद ॥ ८ ॥ उदरेणाऽशनयां वेदेति वेद ॥ ९ ॥ शिश्नेन रामान्वेदेति वेद ॥ १० ॥ पादाभ्यामध्वनो वेदेति वेद ॥ ११ ॥ प्लक्षस्य प्रास्रवणस्य प्रादेशमात्रादुदक् तत्पृथिव्यै मध्यम् । अथ यत्रैते सप्तर्षयस्तदिवो मध्यम् ॥ १२ ॥ अथ यत्रैत उषास्तत्पृथिव्यै हृदयम् । अथ यदेतत्कृष्णं चन्द्रमसि तद्दिवो हृदयम् ॥ १३ ॥ स य एवमेते द्यावापृथिव्योर्मध्ये च हृदये च वेद नाऽकामोऽस्माल्लोकात्प्रैति ॥ १४ ॥ नमोऽतिसामायैतुरेयाय धृतराष्ट्राय पार्थुश्रवसाय ये च प्राणं रक्षन्ति ते मा रक्षन्तु । स्वस्ति । कर्मेति गार्हपत्यः शम इत्याहवनीयो दम इत्यन्वाहार्यपचनः ॥ १५ ॥

सवितुः सावित्र्याश्चोपनिषत्

४।१२।१

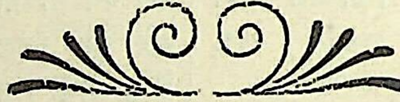
कः सविता । का सावित्री । अग्निरेव सविता । पृथिवी सावित्री ॥ १ ॥ स यत्राग्निस्तत्पृथिवी यत्र वा पृथिवी तदग्निः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥२॥ कः सविता । का सवित्री । वरुण एव सविता । आपः सवित्री ॥ ३ ॥ स यत्र वरुणस्तदापो यत्र वाऽऽपस्तद्वरुणः । ते द्वे योनी । (तदेकं मिथुनम्) ॥ ४ ॥ कः सविता । का सावित्री । वायुरेव सविता । आकाशः सावित्री ॥ ५ ॥ स यत्र वायुस्तदाकाशो यत्र वाऽऽकाशस्तद्वायुः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ ६ ॥ कः सविता । का सावित्री । यज्ञ एव सविता । छन्दांसि सावित्री ॥ ७ ॥ स यत्र यज्ञः तच्छन्दांसि यत्र वा छन्दांसि तद्यज्ञः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ ८ ॥ कः सविता । का सावित्री । स्तनयित्नुरेव सविता । विद्युत् सावित्री ॥ ९ ॥ स यत्र स्तनयित्नुस्तद्विद्युद्यत्र वा विद्युत् तत्स्तनयित्नुः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १० ॥ कः सविता । का सावित्री । आदित्य एव सविता । द्यौः सावित्री ॥ ११ ॥ स यत्रादित्यः तद्द्यौर्यत्र वा द्यौस्तदादित्यः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १२ ॥ कः सविता । का सावित्री । चन्द्र एव सविता । नक्षत्राणि सावित्री ॥ १३ ॥ स यत्र चन्द्रस्तन्नक्षत्राणि यत्र वा नक्षत्राणि तच्चन्द्रः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १४ ॥ कः सविता । का सावित्री । मन एव सविता । वाक् सावित्री ॥ १५ ॥ स यत्र मनस्तद्वाग्यत्र (वा) वाक् तन्मनः । ते द्वे योनी। तदेकं मिथुनम् ॥ १६ ॥ कः सविता । का सावित्री । पुरुषः (एव) सविता । स्त्री सावित्री । स यत्र पुरुषस्तत् स्त्री यत्र वा स्त्री तत्पुरुषः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १७ ॥

४।१२।२

तस्या एष प्रथमः पादो भूस्तत्सवितुर्वरेण्य-

मिति । अग्निर्वै वरेण्यम् । आपो वै वरेण्यम् । चन्द्रमा वै वरेण्यम् ॥ १ ॥ तस्या एष द्वितीयः पादो भर्गमयो भुवो भर्गो देवस्य धीमहीति । अग्निर्वै भर्गः । आदित्यो वै भर्गः । चन्द्रमा वै भर्गः ॥ २ ॥ तस्या एष तृतीयः पादः स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति । यज्ञो वै प्रचोदयति । स्त्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः ॥ ३ ॥ भूर्भुवस्तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहीति । अग्निर्वै भर्गः । आदित्यो वै भर्गः । चन्द्रमा वै भर्गः ॥ ४ ॥ स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति । यज्ञो वै प्रचोदयति । स्त्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः ॥ ५ ॥ भूर्भुवः स्वः तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयादिति । यो वा एतां सावित्रीमेवं वेदाऽप पुनर्मृत्युं तरति, सावित्र्या एव सलोकतां जयति, सावित्र्या एव सलोकतां जयति ॥ ६ ॥

तलवकारब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ।

काठकोपनिषत्

नचिकेता मृत्यवे समर्पितः पित्रा

[१]उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥

(१) तत्राऽऽख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । उशन्कामयमानः । ह वा इति वृत्तार्थस्मरणार्थौ निपातौ । वाजमन्नं, तद्दानादिनिमित्तं श्रवो यशो यस्य स वाजश्रवाः रूढितो वा, तस्यापत्यं वाजश्रवसः किल विश्वजिता सर्वमेधेन ईजे तत्फलं कामयमानः । स तस्मिन्क्रतौ सर्ववेदसं सर्वस्वं धनं ददौ दत्तवान् । तस्य यजमानस्य ह नचिकेता नाम पुत्रः किल आस बभूव । शंकर.

(२) उशन्नित्यनेन कर्मणः काम्यत्वाद्दक्षिणासाद्गुण्यमावश्यकमिति सूच्यते । § रंग.

(३) श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः । 'नमो भगवते तस्मै सर्वतः परमायते । सर्वप्राणिहृदिस्थाय वामनाय नमो नमः ॥' 'अग्नौ विष्णुं सदा ध्यायंस्त्रिशोऽग्निं नाचिकेतकम् । यश्चयीत स तु प्राप्य स्वर्गं तत्र भयातिगः । उष्य मन्वन्तरं कालममृतत्वं भजेत्क्रमात् ॥' इति ब्रह्मसारे । 'इच्छन् वाजश्रवो नप्ता ददौ सर्वस्वदक्षिणाम् । उद्दालकः स्वर्गलोकं ददौ गाश्च निरिन्द्रियाः ॥' मध्व.

[२]तꣳ ह कुमारꣳ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश । सोऽमन्यत * ॥

(१) तं ह नचिकेतसं कुमारं प्रथमवयसं सन्तमप्राप्तप्रजननशक्तिं बालमेव श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः पितुर्हितकामप्रयुक्ता आविवेश प्रविष्टवती । कस्मिन्काल इत्याह—ऋत्विग्भ्यः सदस्येभ्यश्च दक्षिणासु नीयमानासु विभागेनोपनीयमानासु दक्षिणार्थासु गोषु । स आविष्टश्रद्धो नचिकेताः अमन्यत ।

शंकर.

(२) यद्यपि यदानतिकरं द्रव्यं तद्दक्षिणेत्युच्यते, एका चासौ क्रतावानतिरिति तदुपाधिको दक्षिणाशब्द एकवचनान्ततामेव लभते ।

तथापि दक्षिणाशब्दोऽयं भृतिवचनः । स च कर्मापेक्षयाऽपि प्रवर्तते अस्मिन्कर्मणि इयं भृतिरिति । कर्त्रपेक्षयाऽपि प्रवर्तते अस्मिन्कर्मणि अस्य पुरुषस्येयं भृतिरिति । ततश्च ऋत्विग्बहुत्वाऽपेक्षया दक्षिणाबहुत्वसंभवाद्दक्षिणास्विति बहुवचनमुपपद्यते ।

* रंग.

[१]पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥

कथमित्युच्यते — पीतोदका इत्यादिना दक्षिणार्था गावो विशेष्यन्ते । पीतमुदकं याभिस्ताः पीतोदकाः । जग्धं भक्षितं तृणं याभिस्ता जग्धतृणाः । दुग्धो दोहः क्षीराख्यो यासां ता दुग्धदोहाः । निरिन्द्रिया अप्रजननसमर्था जीर्णा निष्फला गाव इत्यर्थः । यास्ता एवंभूता गा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाबुद्ध्या ददत्प्रयच्छन् अनन्दा अनानन्दा असुखा नामेत्येतद्ये ते लोकास्तान्स यजमानो गच्छति । ¶ शंकर.

[२]स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति ।
द्वितीयं तृतीयं तꣳ होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥

(१) तदेवं क्रत्वसंपत्तिनिमित्तं पितुरनिष्टं फलं मया पुत्रेण सता निवारणीयमात्मप्रदानेनापि क्रतुसंपत्तिं कृत्वेत्येवं मत्वा पितरमुपगम्य स होवाच पितरं हे तत तात कस्मै ऋत्विग्विशेषाय दक्षिणार्थं मां दास्यसि

§ शेषं शंकरवत् ।

* अयं मन्त्रः मध्वभाष्ये प्रथमत्वेन परिगणितः । तेन 'पीतोदकाः' इत्यादयो द्वितीयत्वादिना संख्याताः ।

(१) काठ. १।१.

(२) काठ. १।२; मध्व. (सोऽमन्यत०).

* शेषं शंकरवत् ।

¶ रंग. शंकरवत् ।

(१) काठ. १।३.

(२) काठ. १।४.

प्रयच्छसीत्येतत्। एवमुक्तेन पित्रोपेक्ष्यमाणोऽपि द्वितीयं तृतीयमप्युवाच कस्मै मां दास्यसि, कस्मै मां दास्यसीति। नायं कुमारस्वभाव इति क्रुद्धः सन् पिता तं ह पुत्रं किलोवाच, मृत्यवे वैवस्वताय त्वा त्वां ददामीति।
* शंकर.

(२) 'मां दत्त्वाऽपि न ते गावो दातव्या ईदृशा इति। उवाच पुत्रस्तं बालस्तं शशाप पिता स्वयम्॥'
मध्व.

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः।
किꣳस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति॥

(१) स एवमुक्तः पुत्र एकान्ते परिदेवयांचकार। कथमित्युच्यते— बहूनां शिष्याणां पुत्राणां वा एमि गच्छामि प्रथमः सन् मुख्यया शिष्यादिवृत्त्येत्यर्थः। मध्यमानां च बहूनां मध्यमो मध्यमयैव वृत्त्या एमि। नाधयया कदाचिदपि। तमेवं विशिष्टगुणमपि पुत्रं मां मृत्यवे त्वा ददामीत्युक्तवान् पिता। स किंस्विद्यमस्य कर्तव्यं प्रयोजनं मया प्रत्तेन करिष्यति यत्कर्तव्यमद्य। नूनं प्रयोजनमनपेक्ष्यैव क्रोधवशादुक्तवान्पिता। शंकर.

(२) एवमुक्तोऽपि पुत्रो विगतसाध्वसशोकः पितरमुवाच — बहूनामिति। सर्वेषां मृत्युसदनगन्तॄणां पुरतो मध्ये वा गच्छामि, न तु मन्थरः पश्चात्। मृत्युसदनगमने न कोऽपि मम विचार इति भावः। किं तर्हि, तत्राऽऽह—किंस्विदिति। मृत्युर्मयाऽद्य यत्करिष्यति तत्तादृशं यमस्य कर्तव्यं किं वा, पूर्णकामस्य मृत्योर्मादृशेन बालिशेन किं प्रयोजनं स्याद्येन ऋत्विग्भ्य इव तस्मै मदर्पणं सफलं स्यात्। अत एतदेवानुशोचामीति भावः। रंग.

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः॥

तथापि तत्पितुर्वचो मृषा मा भूदित्येवं मत्वा परिदेवनापूर्वकमाह पितरं शोकाविष्टं किं मयोक्तमिति। अनुपश्य आलोचय निभालय अनुक्रमेण यथा येन प्रकारेण वृत्ताः पूर्वेऽतिक्रान्ताः पितृपितामहादयस्तव। तान्दृष्ट्वा च तेषां वृत्तमास्थातुमर्हसि। वर्तमानाश्चापरे साधवो यथा वर्तन्ते तांश्च प्रतिपश्य आलोचय तथा। न च तेषु मृषा करणं वृत्तं वर्तमानं वाऽस्ति। तद्विपरितमसतां च वृत्तं मृषा करणम्। न च मृषा कृत्वा कश्चिदजरामरो भवति। यतः सस्यमिव मर्त्यो मनुष्यः पच्यते जीर्णो म्रियते। मृत्वा च सस्यमिव आजायते आविर्भवति पुनः। एवमनित्ये जीवलोके किं मृषाकरणेन। पालयाऽऽत्मनः सत्यम्। प्रेषय मां यमायेत्यभिप्रायः।
* शंकर.

मृत्युगृहे नचिकेतस आतिथ्यं वरत्रयलाभश्च

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्।
तस्यैताꣳ शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम्॥

(१) स एवमुक्तः पिता आत्मनः सत्यतायै प्रेषयामास। स च यमभवनं गत्वा तिस्रो रात्रीरुवास यमे प्रोषिते। प्रोष्याऽऽगतं यमममात्या भार्या वा ऊचुर्बोधयन्तः—वैश्वानरोऽग्निरेव साक्षात्प्रविशत्यतिथिः सन् ब्राह्मणो गृहान्दहन्निव। तस्य दाहं शमयन्त इवाग्नेरेतां पाद्यासनादिदानलक्षणां शान्तिं कुर्वन्ति सन्तोऽतिथेर्यतः, अतो हर आहर हे वैवस्वत, उदकं नचिकेतसे पाद्यार्थम्। यतश्चाकरणे प्रत्यवायः श्रूयते। * शंकर.

(२) 'स जगाम यमं बालो ब्रह्मचारी यमस्य तु। पत्न्या संपूज्यमानोऽपि जग्राहार्घ्यादिकं न तु। आगते तु यमे प्राह यमं सोदकमाहर॥' मध्व.

आशाप्रतीक्षे संगतꣳ सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूꣳश्च सर्वान्।
एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे॥

(१) आशाप्रतीक्षे, अनिर्ज्ञातप्राप्येष्टार्थप्रार्थना आशा, निर्ज्ञातप्राप्यार्थप्रतीक्षणं प्रतीक्षा, ते आशाप्रतीक्षे। संगतं तत्संयोगजं फलम्। सूनृतां च, सूनृता हि प्रिया वाक्, तन्निमित्तं च। इष्टापूर्ते, इष्टं यागजं, पूर्तमारामादिक्रियाजं फलम्। पुत्रपशूंश्च, पुत्रांश्च पशूंश्च। सर्वानेतत्सर्वं यथोक्तं वृङ्क्ते (आ?) वर्जयति विनाश-

* रंग शंकरवत्।
(१) काउ. १।५.
(२) काउ. १।६.

* रंग. शंकरवत्।
(१) काउ. १।७.
(२) काउ. १।८.

यतीत्येतत् । पुरुषस्याल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञस्य । यस्य अनश्नन्भुञ्जानो ब्राह्मणो गृहे वसति । तस्मादनुपेक्षणीयः सर्वावस्थास्वप्यतिथिरित्यर्थः । शंकर.

(२) अकरणे प्रत्यावायं च दर्शयन्ति स्म —यस्याल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञस्य पुरुषस्य गृहे अनश्नन्भुञ्जानोऽतिथिर्वसति तस्य अशाप्रतीक्षे कामसंकल्पौ । यद्वा, अनुत्पन्नवस्तुविषयेच्छा आशा । उत्पन्नवस्तुप्राप्तीच्छा प्रतीक्षा । संगतं सत्संगमं, सूनृतां सत्यप्रियवाचम् । इष्टापूर्ते, इष्टं यागादि, पूर्तं खातादि, पुत्रान्पशूंश्च एतदनशनरूपं पापं वृङ्क्ते वर्जयति नाशयतीत्यर्थः । रंग.

[1]तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्न-
तिथिर्नमस्यः ।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति
त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥

(१) एवमुक्तो मृत्युरुवाच नचिकेतसमुपगम्य पूजापुरःसरम् । तिस्रो रात्रीर्यत् यस्मादवात्सीः उषितवानसि गृहे मे मम अनश्नन् हे ब्रह्मन्नतिथिः सन्नमस्यो नमस्कारार्हश्च, तस्मान्नमस्ते तुभ्यमस्तु भवतु । हे ब्रह्मन्, स्वस्ति भद्रं मेऽस्तु तस्माद्भवतोऽनशनेन मद्गृहवासनिमित्ताद्दोषात्तत्प्राप्त्युपशमेन । यद्यपि भवदनुग्रहेण सर्वं मम स्वस्ति स्यात्तथाऽपि त्वदधिकसंप्रसादनार्थमनशनेनोषितामेकैकां रात्रिं प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व अभिप्रेतार्थविशेषान् प्रार्थयस्व मत्तः । शंकर.

(२) तस्माद्धेतोर्मह्यं स्वस्ति यथा स्यादित्येवमर्थं त्रीन्वरान्प्रति तानुद्दिश्य वृणीष्व प्रार्थय ।

* रंग.

(३) ' इत्युक्तः स यमस्तं तु संपूज्यादाद्वरत्रयम् । सौमनस्यं पितुश्चैव नाचिकेताग्निगं हरिम् । मुक्तं स्थितं च तं विष्णुमिति प्रादाद्वरत्रयम् ॥' इति गतिसारे । मध्व.

प्रथमो वरः शान्तपितरं प्रति पुनर्गमनम्

[2]शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो
माभिमृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माऽभि वदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं
वरं वृणे ॥

(१) नचिकेतास्त्वाह—यदि दित्सुर्वरान्, शान्तसंकल्पः, उपशान्तः संकल्पो यस्य मां प्रति, यमं प्राप्य किं नु करिष्यति मम पुत्र इति, स शान्तसंकल्पः । सुमनाः प्रसन्नमनाश्च यथा स्याद्वीतमन्युर्विगतरोषश्च गौतमो मम पिता माऽभि मां प्रति हे मृत्यो । किंच त्वत्प्रसृष्टं त्वया विनिर्मुक्तं प्रेषितं गृहं प्रति मा मामभि वदेत्प्रतीतो लब्धस्मृतिः स एवायं पुत्रो ममाऽऽगत इत्येवं प्रत्यभिजानन्नित्यर्थः । एतत्प्रयोजनं त्रयाणां वराणां प्रथममाद्यं वरं वृणे प्रार्थये यत्पितुः परितोषणम् । शंकर.

(२) माऽभि मां प्रति प्रतीतो यथापूर्वं प्रीतः सन् वदेत् । यद्वा, अभिवदेदाशिषं प्रयुञ्जयात् । ' अभिवदति ' ' नाभिवादयते ' इति स्मृतिष्वभिवादनस्य आशीर्वादे प्रयोगात् । * रंग.

[1]यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।
सुखꣳ रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्
मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥

(१) मृत्युरुवाच — यथाबुद्धिस्त्वयि पुरस्तात्पूर्वमासीत्स्नेहसमन्विता पितुस्तव भविता प्रीतिसमन्वितस्तव पिता । तथैव प्रतीतः प्रतीतवान् सन्नौद्दालकिः, उद्दालक एवौद्दालकिः । अरुणस्यापत्यमारुणिर्द्व्यामुष्यायणो वा मत्प्रसृष्टो मयाऽनुज्ञातः सन्नितरा अपि रात्रीः सुखं प्रसन्नमनाः शयिता स्वप्ता । वीतमन्युर्विगतमन्युश्च भविता स्यात्त्वां पुत्रं ददृशिवान् दृष्टवान् सन् मृत्युमुखात् मृत्युगोचरात्प्रमुक्तं सन्तम् । शंकर.

(२) उद्दालकस्यापत्यमरुणस्य गोत्रापत्यमितिवाऽर्थः । मत्प्रसृष्टमिति द्वितीयान्तपाठे मत्प्रेषितं त्वामिति योजना । $ रंग.

[2]स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न
जरया बिभेति ।

* शेषं शंकरेण गतार्थम् ।
(१) काउ. १।९. (२) काउ. १।१०.

* शेषं शंकरेण गतार्थम् ।
$ शेषं शंकरवत् ।
(१) काउ १।११; रंग. ददृशि (दर्शि).
(२) काउ. १।१२.

उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥

(१) नचिकेता उवाच — स्वर्गे लोके रोगादिनिमित्तं भयं किंचन किंचिदपि नास्ति । न च तत्र त्वं मृत्यो सहसा प्रभवसि । अतो जरया युक्त इह लोक इव त्वत्तो न बिभेति कश्चित्तत्र । किंचोभे अशनायापिपासे तीर्त्वा अतिक्रम्य शोकमतीत्य गच्छतीति शोकातिगः सन् मानसेन दुःखेन वर्जितो मोदते हृष्यति स्वर्गलोके दिव्ये । शंकर.

(२) नचिकेता द्वितीयं वरं प्रार्थयते — स्वर्गे लोक इत्यादिना मन्त्रद्वयेन । अत्र स्वर्गशब्दो मोक्षस्थानपरः, यथा चैतत्तथोत्तरत्र वक्ष्यते । जरया युक्तः सन्न बिभेति जरातो न बिभेति । † रंग.

द्वितीयो वरः स्वर्ग्यचित्याग्निविद्याप्राप्तिः

* स त्वमग्निꣳ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वꣳ श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥

(१) एवंगुणविशिष्टस्य स्वर्गलोकस्य प्राप्तिसाधनभूतमग्निं स त्वं मृत्युरध्येषि स्मरसि जानासीत्यर्थः । हे मृत्यो, यतः, त्वं प्रब्रूहि कथय श्रद्दधानाय श्रद्धावते मह्यं स्वर्गार्थिने । येनाग्निना चितेन स्वर्गलोकाः स्वर्गो लोको येषां ते स्वर्गलोका यजमाना अमृतत्वममरणतां देवत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति, तदेतदग्निविज्ञानं द्वितीयेन वरेण वृणे । शंकर.

(२) स त्वमिति । पुराणादिप्रसिद्धसर्वज्ञः त्वं स्वर्गप्रयोजनकमग्निं जानासि । स्थण्डिलरूपाग्नेः स्वर्गप्रयोजनकत्वं चोपासनाद्वारेत्युत्तरत्र स्फुटम् । श्रद्दधानाय मोक्षश्रद्धावते । स्वर्गलोकेन तव किं सिध्यतीत्यत्राह — स्वर्गो लोको येषां ते, परं पदं प्राप्ता इत्यर्थः । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छाउ. ८।३।४) इति देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्वकत्वात्स्वरूपाविर्भावलक्षणमोक्षशब्दितामृतत्वस्येति भावः । रंग.

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥

(१) मृत्योः प्रतिज्ञेयम् । ते तुभ्यं प्रब्रवीमि । यत्त्वया प्रार्थितं तदु मे मम वचसो निबोध बुध्यस्वैकाग्रमनाः सन् स्वर्ग्यं स्वर्गाय हितं स्वर्गसाधनमग्निं हे नचिकेतः प्रजानन् विज्ञातवानहं सन्नित्यर्थः । प्रब्रवीमि, तन्निबोधेति च शिष्यबुद्धिसमाधानार्थं वचनम् । अधुनाऽग्निं स्तौति — अनन्तलोकाप्तिं स्वर्गलोकफलप्राप्तिसाधनमित्येतत् । अथो अपि प्रतिष्ठामाश्रयं जगतो विराड्रूपेण, तमेतमग्निं मयोच्यमानं विद्धि जानीहि त्वं निहितं स्थितं गुहायां, विदुषां बुद्धौ निविष्टमित्यर्थः । शंकर.

(२) ज्ञानस्य फलं दर्शयति — अनन्तस्य विष्णोर्लोकस्तत्प्राप्तिम् । 'तद्विष्णोः परमं पदम्' (काउ. ३।९) इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् । अथो तत्प्राप्त्यनन्तरं प्रतिष्ठामपुनरावृत्तिं च लभत इति शेषः । तज्ज्ञानस्येदृशं सामर्थ्यं कथं संभवतीति मन्यमानं प्रत्याह — विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् । ब्रह्मोपासनाङ्गतयैतज्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वलक्षणमेतत्स्वरूपं गुहायां निहितमन्ये न जानन्ति, त्वं जानीहीति भावः । यद्वा ज्ञानार्थस्य विदेर्लाभार्थकत्वसंभवादग्निं प्रजानंस्त्वमनन्तलोकाप्तिं प्रतिष्ठां लभस्वेत्युक्ते हेतुहेतुमद्भावः सिद्धो भवति । प्रजानन्, लक्षणहेत्वोरिति शतृप्रत्ययः । * रंग.

(३) 'अग्न्यत्वादग्निनामासौ नाचिकेताग्निगो हरिः । लोको विष्णोरनन्तस्य तज्ज्ञानान्नित्य आप्यते । प्रतिष्ठा सर्वलोकस्य स विष्णुः सर्वहृद्गतः । स एव सर्व-

---

† शेषं शंकरेण गतार्थम् । स्वर्गशब्दस्य मोक्षस्थानपरत्वमेकोनविंशे श्लोके प्रसाधितम् ।

* रामानुजाभिप्रायः काउ. ३।१५ इत्यत्रापि द्रष्टव्यः ।

(१) काउ. १।१३; ब्रशंकर. १।४।६; भास्कर. १।४।६ त्वꣳ श्रद्द (तꣳ श्रद्द); रंग. भास्करवत्; रामानुज. १।४।६; श्रीकर. १।४।६ स्वर्ग्य (स्वर्ग) त्वꣳ श्रद्द (तꣳ श्रद्द); वल्लभ. १।४।६ स्वर्ग्यमध्येषि (स्वर्गमध्येऽपि) त्वꣳ श्रद्द (तꣳ श्रद्द).

* शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

(१) काउ. १।१४; वल्लभ. १।४।६ प्र ते ब्र (प्रतिब्र) नचिकेतः (नाचिकेत).

लोकादिस्तं ज्ञात्वा मुच्यते ध्रुवम् ॥' इति च। लोकादिः प्रतिष्ठा ब्रह्मजज्ञोऽनन्तलोकाप्तिरित्यादिविशेषणैश्च भगवानेव। 'स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठम्' इति परामर्शाच्च। भगवतो ह्युरुगायनाम प्रसिद्धम्। गुहानिहितत्वं च तस्यैव विशेषतः प्रसिद्धम्। न चाग्निपरिज्ञानमात्रेणानन्तलोकाप्तिर्भगवज्ज्ञानं विना। 'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिंल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति' इत्यादिश्रुतेः। न च मुख्ये सत्यमुख्यार्थो युज्यते।

मध्व.

[१]लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाऽऽह तुष्टः ॥

(१) इदं श्रुतेर्वचनम्। लोकादिं लोकानामादिं प्रथमशरीरित्वात्, अग्निं तं प्रकृतं नचिकेतसा प्रार्थितमुवाच उक्तवान् मृत्युस्तस्मै नचिकेतसे। किंच या इष्टकाश्चेतव्याः स्वरूपेण। यावतीर्वा संख्यया। यथा वा चीयतेऽग्निर्येन प्रकारेण, सर्वमेतदुक्तवानित्यर्थः। स चापि नचिकेतास्तन्मृत्युनोक्तं यथावत्प्रत्ययेनावदत्प्रत्युच्चारितवान्। अथ तस्य प्रत्युच्चारणेन तुष्टः सन्मृत्युः पुनरेवाऽऽह वरत्रयव्यतिरेकेणान्यं वरं दित्सुः।

शंकर.

(२) लोकस्याऽऽदिं हेतुं स्वर्ग्यमिति यावत्।

* रंग.

(३) या इष्टका या इष्टकादेवताः। 'इष्टकादेवतां विष्णुं षष्ट्युत्तरशतत्रिकम्। यथावदेव विज्ञाय मुच्यते कर्मबन्धनात् ॥' इति च। मध्व.

[२]तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः।
तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥

(१) कथं, तं नचिकेतसमब्रवीत् प्रीयमाणः शिष्ययोग्यतां पश्यन् प्रीयमाणः प्रीतिमनुभवन्महात्मा अक्षुद्रबुद्धिः वरं तव चतुर्थमिह प्रीतिनिमित्तमद्य इदानीं ददामि भूयः पुनः प्रयच्छामि। तवैव नचिकेतसो नाम्ना अभिधानेन प्रसिद्धो भविता मयोच्यमानोऽयमग्निः। किंच सृङ्कां शब्दवतीं रत्नमयीं मालामिमामनेकरूपां विचित्रां गृहाण स्वीकुरु। यद्वा, सृङ्कामकुत्सितां गतिं कर्ममयीं गृहाण। अन्यदपि कर्मविज्ञानमनेकफलहेतुत्वात्स्वीकुर्वित्यर्थः।

* शंकर.

(२) अनेकरूपां स्वर्णमयीम्। 'बहुरूपं च पुरटं कार्तस्वरमितीर्यते' इत्यभिधानात्। 'यमोऽनुवादसंतुष्टो वह्नेस्तन्नामतामपि। शृङ्कां स्वर्णमयीं चैव कण्ठमालामदाद्विभुः ॥' इति पाद्मे। मध्व.

[१]त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमाꣳ शान्तिमत्यन्तमेति ॥

(१) पुनरपि कर्मस्तुतिमेवाह — त्रिणाचिकेतः त्रिः कृत्वा नाचिकेतोऽग्निश्चितो येन स त्रिणाचिकेतः तद्विज्ञानस्तदध्ययनस्तदनुष्ठानवान्वा। त्रिभिर्मातृपित्राचार्यैरेत्य प्राप्य संधिं साधनं संबन्धं, मात्राद्यनुशासनं यथावत्प्राप्येत्येतत्। तद्धि प्रामाण्यकारणं श्रुत्यन्तरादवगम्यते, यथा 'मातृमान् पितृमान्' इत्यादेः। वेदस्मृतिशिष्टैर्वा प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा। तेभ्यो हि विशुद्धिः प्रत्यक्षा। त्रिकर्मकृत् इज्याध्ययनदानानां कर्ता तरति अतिक्रामति जन्ममृत्यू। किंच ब्रह्मजज्ञं, ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः। ब्रह्मजश्चासौ ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञः। सर्वज्ञो ह्यसौ। तं देवं द्योतनाज्ज्ञानादिगुणवन्तमीड्यं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतः, निचाय्य दृष्ट्वा चात्मभावेन इमां स्वबुद्धिप्रत्यक्षां शान्तिमुपरतिं अत्यन्तमेति अतिशयेनैति। वैराजं पदं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन प्राप्नोतीत्यर्थः। शंकर.

---

* शेषं शंकरवत्।

(१) काउ. १।१५; ब्रशंकर. १।४।६; भास्कर. १।४।६; रंग. पुनरेवाह (पुनराह); श्रीकर. १।४।६.

(२) काउ. १।१६; मध्व. सृङ्कां (शृङ्कां).

* रंग. शंकरवत्। सृङ्कामित्यादेर्द्वितीयार्थो न कृतः।

(१) काउ. १।१७; रामानुज. १।२।१२, १।४।६; निंबार्क. १।२।१२ ब्रह्मजज्ञं (ब्रह्मयज्ञं).

(२) पुनरपि कर्म स्तौति—त्रिणाचिकेतः 'अयं वाव यः पवते' (तैब्रा. ३।११।७–९) इत्याद्यनुवाकत्रयाध्यायी त्रिकर्मकृद्यजनाध्ययनदानकृत्पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञकृद्वा त्रिभिरग्निभिस्त्रिभिरनुष्ठितैरग्निभिः संधिं परमात्मोपासनेन संबन्धमेत्य प्राप्य जन्ममृत्यू तरतीत्यर्थः । 'करोति तद्येन पुनर्न जायते' इत्यनेनैकार्थ्यात् । एवमेव ह्ययं मन्त्रः 'त्रयाणामेव चैवम्' (ब्रसू. १।४।५) इति सूत्रे व्यासार्यैर्विवृतः। त्रिभिरेत्य संधिमिति निर्दिष्टमङ्गभूतं परमात्मोपासनमाह — ब्रह्मजज्ञमिति । अयं मन्त्रखण्डः 'विशेषणाच्च' (ब्रसू. १।२।१२) इति सूत्रभाष्ये 'ब्रह्मजज्ञो जीवो ब्रह्मणो जातत्वाज्ज्ञत्वाच्च, तं देवमीड्यं विदित्वा जीवात्मानमुपासकं ब्रह्मात्मकत्वेनावगम्येत्यर्थः' इति विवृतः । देवशब्दस्य परमात्मवाचितया जीवपरयोश्चैक्यासंभवादत्रत्यदेवशब्दस्य परमात्मकत्वपर्यन्तार्थ इति भाष्याभिप्रायः । निचाय्य ब्रह्मात्मकं स्वात्मानं साक्षात्कृत्य इमां त्रिकर्मकृत्तरतीति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टां संसाररूपानर्थशान्तिमेतीत्यर्थः ।

रंग.

(३) त्रिभिरेत्य संधिं वेदैरविरुद्धः । वेदोक्तप्रकारेण भगवत्तत्त्वादिकं जानन्नित्यर्थः । त्रिकर्मकृत् यज्ञदानतपःकर्ता । 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्' इति वचनात् । 'ब्रह्मेति वेद उद्दिष्टस्तस्माद्यक्तो यतो हरिः । ब्रह्मजस्तेन कथितः स एव ज्ञोऽखिलज्ञतः ॥' इति नामनिरुक्तौ ।

मध्व.

[1]त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥

(१) इदानीमग्निविज्ञानचयनफलमुपसंहरति प्रकरणं च—त्रिणाचिकेतस्त्रयं यथोक्तं 'या इष्टका यावतीर्वा यथा वा' इत्येतद्विदित्वाऽवगम्य यश्चैवमात्मरूपेणाग्निं विद्वांश्चिनुते निर्वर्तयति नाचिकेतमग्निं क्रतुं स मृत्युपाशानधर्माज्ञानरागद्वेषादिलक्षणान् पुरतोऽग्रतः पूर्वमेव शरीरपातादित्यर्थः, प्रणोद्य अपहाय शोकातिगो मानसैर्दुःखैर्वर्जितः इत्येतत्, मोदते स्वर्गलोके वैराजे विराडात्मस्वरूपप्रतिपत्त्या ।

शंकर.

(२) त्रिणाचिकेत उक्तार्थः । त्रयमेतद्विदित्वा ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यमिति मन्त्रनिर्दिष्टं ब्रह्मस्वरूपं, तदात्मकस्वात्मस्वरूपं, त्रिभिरेत्य संधिमिति निर्दिष्टमग्निस्वरूपं च विदित्वा गुरूपदेशेन शास्त्रतो वा ज्ञात्वा । एतादृशार्थत्रयानुसंधानपूर्वकं नाचिकेतमग्निं यश्चिनुते ।

¶ रंग.

(३) त्रयमेतत् 'या इष्टका' इत्यादि ।

मध्व.

* यो वाऽप्येतां ब्रह्मजज्ञात्मभूतां चितिं विदित्वा चिनुते नाचिकेतम् ।
स एव भूत्वा ब्रह्मजज्ञात्मभूतः करोति तद्येन पुनर्न जायते ॥

य एतां चितिं ब्रह्मजज्ञात्मभूतां विदित्वा ब्रह्मात्मकस्वस्वरूपतयाऽनुसंधाय नाचिकेतमग्निं चिनुते स एव ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसंधानशाली सन्नपुनर्भवहेतुभूतं यद्भगवदुपासनं तदनुतिष्ठति । ततश्चाग्नौ भगवदात्मकस्वात्मानुसंधानपूर्वकमेव चयनं 'त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू' इति पूर्वमन्त्रे भगवदुपासनद्वारा मोक्षसाधनतया निर्दिष्टं, नान्यदिति भावः । अयं च मन्त्रः केषुचित्कोषेषु न दृष्टः कैश्चिदव्याकृतश्च । अथापि प्रत्ययितव्यतमैर्व्यासादिभिरेव व्याख्यातत्वान्न प्रक्षेपशङ्का कार्या ।

रंग.

[1]एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥

एष ते तुभ्यमग्निर्वरो हे नचिकेतः स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनं, यमग्निं वरमवृणीथाः प्रार्थितवानसि द्वितीयेन वरेण, सोऽग्निर्वरो दत्त इत्युक्तोपसंहारः । किंचैतमग्निं तवैव नाम्ना प्रवक्ष्यन्ति जनासः जना इत्येतत् । एष वरो दत्तो

(१) काउ. १।१८.

¶ चतुर्थचरणो द्वादशमन्त्रे व्याख्यातः । शेषं शंकरवत् ।

* रंगभाष्येऽधिकोऽयं मन्त्रः ।

(१) काउ. १।१९

मया चतुर्थस्तुष्टेन । तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व । तस्मिन् ह्यदत्ते ऋणवानहमित्यभिप्रायः ।

‡ शंकर.

तृतीयो वरो मर्त्यशरीरभिन्नात्मविद्याप्राप्तिः, नचिकेतसः आत्मजिज्ञासाया दार्ढ्यं, विषयविभवस्य आत्मज्ञानापेक्षया अवरत्वम्

* [१]येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥

(१) एतावद्व्यतिक्रान्तेन विधिप्रतिषेधार्थेन मन्त्रब्राह्मणेनावगन्तव्यं यद्वरद्वयसूचितं वस्तु, नाऽऽत्मतत्त्वविषययाथात्म्यविज्ञानम् । अतो विधिप्रतिषेधार्थविषयस्याऽऽत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपणलक्षणस्य स्वाभाविकस्याज्ञानस्य संसारबीजस्य निवृत्त्यर्थं तद्विपरीतब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं क्रियाकारकफलाध्यारोपणलक्षणशून्यमात्यन्तिकनिःश्रेयसप्रयोजनं वक्तव्यमित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तमेतमर्थं द्वितीयवरप्राप्त्याऽप्यकृतार्थत्वं तृतीयवरगोचरमात्मज्ञानमन्तरेणेत्याख्यायिकया प्रपञ्चयति — यतः पूर्वस्मात् कर्मगोचरात्साध्यसाधनलक्षणादनित्याद्विरक्तस्याऽऽत्मज्ञानेऽधिकारः इति तन्निन्दार्थं पुत्राद्युपन्यासेन प्रलोभनं क्रियते । नचिकेता उवाच तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्वेत्युक्तः सन् । येयं विचिकित्सा संशयः प्रेते मृते मनुष्ये अस्तीत्येके, अस्ति शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तो देहान्तरसंबन्ध्यात्मेत्येके, नायमस्तीति चैके, नायमेवंविधोऽस्तीति चैके, अतश्चास्माकं न प्रत्यक्षेण नापि वाऽनुमानेन निर्णयविज्ञानम् । एतद्विज्ञानाधीनो हि परः पुरुषार्थः । इत्यत एतद्विद्यां विजानीयां अहमनुशिष्टो ज्ञापितस्त्वया । वराणामेष वरस्तृतीयोऽवशिष्टः । शंकर.

(२) नचिकेता आह—येयमिति । 'अत्ता चराचरग्रहणात्' (ब्रसू. १।२।९) इत्यधिकरणे इमं मन्त्रं प्रस्तुत्येत्थं हि भगवता भाष्यकृता—' अत्र परमपुरुषार्थरूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मोपासनपरावरात्मतत्त्वजिज्ञासयाऽयं प्रश्नः क्रियते । एवं च येयं प्रेत इति न शरीरमात्रवियोगाभिप्रायम् । अपि तु सर्वबन्धविनिर्मोक्षाभिप्रायम् । यथा ' न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति ' (बृउ. ४।४।१२) इति अयमर्थः— मोक्षाधिकृते मनुष्ये प्रेते सर्वबन्धविनिर्मुक्तितत्स्वरूपविषयवादिविप्रतिपत्तिनिमित्ता अस्त्यात्मिका नास्त्यात्मिका येयं विचिकित्सा तदपनोदाय तत्स्वरूपयाथात्म्यं त्वयाऽनुशिष्टोऽहं विद्यां जानीयामिति ' इति । नचिकेतसो ह्ययमभिप्रायः— हितैषिवचनादात्मा परित्यक्तचरमदेहाविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टको भवतीत्युपश्रुत्य स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्तीत्यादिना मन्त्रद्वयेन मोक्षसाधनभूताग्निमप्राक्षम् । अधुना तु वादिविप्रतिपत्त्या तद्विषये संदेहो जायते । अयं 'स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति ' इत्यादिना मयोपन्यस्तापहतपाप्मत्वादिविशिष्टरूप आत्मा अस्तीत्येके, नास्तीत्यपरे । त्वयोपदिष्ट एतज्जानीयामिति ।

रंग.

(३) प्रेते मुक्ते मनुष्ये नियामकत्वेन भगवानस्तीति ज्ञानिनो वदन्ति । नास्तीत्यज्ञाः । तस्य नियामकस्य स्वरूपं यथावदहं विद्याम् । ' अस्य विस्रंसमानस्य......एतद्वै तत्' (काउ. ५।४) इति परिहाराच्च मुक्ते स्थितो भगवान्पृच्छ्यते इति सिद्धम् । देहाद्विशेषेण मोचनं नाम मुक्तिरेव । मुक्तेरपि मरणात्मकत्वान्मरणमित्यपि भवति । स्थूलदेहपरित्यागस्तु विस्रंसमानस्येत्यनेनैवोक्तो भवति । ' अग्निस्थं परमात्मानं सामान्याज्जानतोऽपि तु । अजानतस्तु मुक्तौ च जीवान्तःस्थितमीश्वरम् । नियामकं च जीवानां मुक्तानामपि सर्वदा । गुणान् सर्वोत्तमत्वादीनविज्ञाय हरेस्तथा । नैव मुक्तिर्भवेत्तस्मात्कृच्छ्रात्तदवदद्यमः । तस्य गोप्यत्वविज्ञप्त्यै तथाप्यग्निस्थवेदनात् । सुखाधिक्यं भवेन्मुक्तौ तस्मात्तत्पृथगीरितम् ॥ ' इति तत्त्वसारे ।

---

‡ रंग. शंकरवत् ।

* रामानुजाभिप्रायः काउ. ३।१५ इत्यत्रापि द्रष्टव्यः ।

(१) काउ. १।२०; ब्रशंकर. १।२।११, १।४।६; भास्कर. १।४।६; रामानुज. १।२।१२, १।४।६; श्रीकंठ. १।४।६; श्रीकर. १।२।११, १।४।६; वल्लभ. १।२।११, १।४।६.

'स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' इत्युक्त्वा 'य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः' इति वचनाच्च जीवेषु स्थितो भगवान्पृच्छयते इति सिद्धम्। मृतजीवे स्थितश्चोभयात्मको भगवान्विवक्षित इत्येतस्माच्चाऽविरोधः। 'गुह्यं तत्परमं ब्रह्म शीर्यमाणं शरीरिणम्। संप्राप्तमपि जीवेषु जागर्ति स्वपितेष्वपि॥' इति ब्रह्माण्डे। मध्व.

[१]देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम्॥

(१) किमयमेकान्ततो निःश्रेयससाधनात्मज्ञानार्हो न वेत्येतत्परीक्षणार्थमाह — देवैरप्यत्रैतस्मिन्वस्तुनि विचिकित्सितं संशयितं पुरा पूर्वम्। न हि सुज्ञेयं सुष्ठु ज्ञेयं श्रुतमपि प्राकृतैर्जनैः, यतोऽणुः सूक्ष्म एष आत्माख्यो धर्मः। अतोऽन्यमसंदिग्धफलं वरं नचिकेतो वृणीष्व। मा मां मोपरोत्सीरुपरोधं मा कार्षीरधमर्णमिवोत्तमर्णः। अतिसृज विमुञ्च एनं वरं मा मां प्रति।

शंकर.

(२) मा मेति निषेधे। वीप्सायां द्विर्वचनम्। उपरोधं मा कार्षीः। एनं मां विसृज मुञ्च।

† रंग.

(३) धारकत्वाद्धर्मो भगवान्। मध्व.

[२]देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित्॥

(१) एवमुक्तो नचिकेता आह — देवैरत्राप्येतस्मिन्वस्तुनि विचिकित्सितं किलेति भवत एव नः श्रुतम्। त्वं च मृत्यो यत् यस्मान्न सुज्ञेयमात्मतत्त्वमात्थ कथयसि अतः पण्डितैरप्यवेदनीयत्वाद्वक्ता चास्य धर्मस्य त्वादृक् त्वत्तुल्योऽन्यः पण्डितश्च न लभ्योऽन्विष्यमाणोऽपि। अयं तु वरो निःश्रेयसप्राप्तिहेतुः, अतो नान्यो वरस्तुल्यः सदृशोऽस्त्येतस्य कश्चिदपि अनित्यफलत्वादन्यस्य सर्वस्यैवेत्यभिप्रायः।

शंकर.

(२) न सुज्ञेयमिति यदात्मस्वरूपमुक्तवान्।

रंग.

[१]शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान्।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि॥

(१) एवमुक्तोऽपि पुनः प्रलोभयन्नुवाच मृत्युः— शतायुषः शतं वर्षाण्यायूंषि येषां तान् शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व। किंच गवादिलक्षणान्बहून् पशून्। हस्तिहिरण्यं हस्ती च हिरण्यं च हस्तिहिरण्यम्। अश्वांश्च। किंच भूमेः पृथिव्या महद्विस्तीर्णमायतनमाश्रयं मण्डलं राज्यं वृणीष्व। किंच सर्वमप्येतदनर्थकं स्वयं चेदल्पायुरित्यत आह—स्वयं च जीव त्वं जीव धारय शरीरं समग्रेन्द्रियकलापं शरदो वर्षाणि यावदिच्छसि जीवितुम्।

शंकर.

(२) अथ वा भूमेः संबन्धि महदायतनं विचित्रशालाप्रासादादियुक्तं गृहं वृणीष्व।

$ रंग.

[२]एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि॥

एतत्तुल्यं एतेन यथोपदिष्टेन सदृशमन्यमपि यदि मन्यसे वरं, तमपि वृणीष्व। किंच वित्तं प्रभूतं हिरण्यरत्नादि चिरजीविकां च सह वित्तेन वृणीष्वेत्येतत्। किं बहुना, महत्यां भूमौ राजा नचिकेतस्त्वमेधि भव। किंचान्यत्कामानां दिव्यानां मानुषाणां च त्वा त्वां काम-

---

† शेषं शंकरवत्।

(१) काठ. १।२१; श्रीकर. १।४।६; वल्लभ. १।४।६.

(२) काठ. १।२२.

$ शेषं शंकरेण गतार्थम्।

(१) काठ. १।२३; ब्रशंकर. भास्कर. रामानुज. श्रीकंठ. श्रीकर. बलदेव. ३।२।२.

(२) काठ. १।२४; ब्रशंकर. ३।२।२; बलदेव. ३।२।२.

भाजं कामभागिनं कामार्हं करोमि । सत्यसंकल्पो ह्यहं देवः । ¶ शंकर.

[1]ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं माऽनुप्राक्षीः ॥

(१) ये ये कामाः प्रार्थनीया दुर्लभाश्च मर्त्यलोके सर्वांस्तान्कामांश्छन्दत इच्छातः प्रार्थयस्व । किंचेमा दिव्या अप्सरसो रमयन्ति पुरुषानिति रामाः, सह रथैर्वर्तन्त इति सरथाः । सतूर्याः सवादित्रास्ताश्च । न हि लम्भनीयाः प्रापणीया ईदृशा एवंविधा मनुष्यैर्मर्त्यैरस्मदादिप्रसादमन्तरेण । आभिर्मत्प्रत्ताभिर्मया दत्ताभिः परिचारिणीभिः परिचारयस्वाऽऽत्मानं पादप्रक्षालनादिशुश्रूषां कारयाऽऽत्मन इत्यर्थः । नचिकेतो मरणं मरणसंबद्धं प्रश्नं प्रेतेऽस्ति नास्तीति काकदन्तपरीक्षारूपं माऽनुप्राक्षीर्मैवं प्रष्टुमर्हसि । शंकर.

(२) मरणमनु मरणान्मुक्तेः पश्चान्मुक्तात्मस्वरूपमिति यावत् । मरणशब्दस्य देहवियोगसामान्यवाचिनोऽपि प्रकरणवशेन विशेषवाचित्वं न दोषायेति द्रष्टव्यम् । ‡ रंग.

(३) मरणे स्थितं भगवन्तं माऽनुप्राक्षीः ।
मध्व.

[2]श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥

(१) एवं प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता महाह्रदवदक्षोभ्य आह — श्वो भविष्यन्ति न भविष्यन्ति वेति संदिह्यमान एव येषां भावो भवनं त्वयोपन्यस्तानां भोगानां ते श्वोभावाः । किंच मर्त्यस्य मनुष्यस्यान्तक हे मृत्यो, यदेतत्सर्वेन्द्रियाणां तेजस्तज्जरयन्ति अपक्षपयन्ति । अप्सरःप्रभृतयो भोगा अनर्थायैवैते । धर्मवीर्यप्रज्ञातेजोयशःप्रभृतीनां क्षपयितृत्वात् । यां चापि दीर्घजीविकां त्वं दित्ससि तत्रापि शृणु । सर्वं यद्ब्रह्मणोऽपि जीवितं आयुरल्पमेव, किमुतास्मदादिदीर्घजीविका । अतस्तवैव तिष्ठन्तु वाहाः रथादयस्तथा नृत्यगीते च । शंकर.

(२) हेऽन्तक त्वदुपन्यस्ता ये मर्त्यस्य कामास्ते श्वोभावाः श्व अभावो येषां ते तथोक्ताः, दिनद्वयस्थायिनो न भवन्तीत्यर्थः । $ रंग.

[1]न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥

किंच न प्रभूतेन वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि लोके वित्तलाभः कस्यचित्तृप्तिकरो दृष्टः । यदि नामास्माकं वित्ततृष्णा स्याल्लप्स्यामहे प्राप्स्यामह इत्येतत्, वित्तमद्राक्ष्म दृष्टवन्तो वयं चेत्त्वा त्वाम् । जिवितमपि तथैव जीविष्यामो यावद्याम्ये पदे त्वमीशिष्यसि ईशिष्यसे प्रभुः स्याः । कथं हि मर्त्यस्त्वया समेत्याल्पधनायुर्भवेत् । वरस्तु मे वरणीयः स एव यदात्मविज्ञानम् । * शंकर.

[2]अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् ।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥

(१) यतश्चाजीर्यतां वयोहानिमप्राप्नुवतां अमृतानां सकाशमुपेत्योपगम्य आत्मन उत्कृष्टं प्रयोजनान्तरं प्राप्तव्यं तेभ्यः प्रजानन्नुपलभमानः स्वयं तु जीर्यन्मर्त्यो जरामरणवान् क्वधःस्थः कुः पृथिवी अधश्चान्तरिक्षादिलोका-

¶ रंग. शंकरेण गतार्थम् ।

‡ शेषं शंकरवत् ।

(१) काउ. १।२५; रामानुज. श्रीकंठ. श्रीकर. बलदेव. ३।२।२.

(२) काउ. १।२६.

$ शेषं शंकरवत् ।

* रंग. शंकरवत् ।

(१) काउ. १।२७; विज्ञान. ३।३।३२.

(२) काउ. १।२८; रंग. क्वधःस्थः (क्व तदास्थः) नतिदीर्घे जी (ननतिदीर्घजी); मध्व. क्वधःस्थः (क्वाधःस्थः).

पेक्षया, तस्यां तिष्ठतीति क्वधःस्थः सन् कथमेवमविवेकिभिः प्रार्थनीयं पुत्रवित्तहिरण्याद्यस्थिरं वृणीते । क्व तदास्थ इति वा पाठान्तरम् । अस्मिन्पक्षे चाक्षरयोजना — तेषु पुत्रादिष्वास्था आस्थितिस्तात्पर्येण वर्तनं यस्य स तदास्थः, ततोऽधिकतरं पुरुषार्थं दुष्प्रापमपि प्रापिपयिषुः क्व तदास्थो भवेत्, न कश्चित्तदसारज्ञः तदर्थी स्यादित्यर्थः । सर्वो ह्युपर्युपर्येव बुभूषति लोकः, तस्मान्न पुत्रवित्तादिलोभैः प्रलोभ्योऽहम् । किंचाप्सरःप्रमुखान् वर्णरतिप्रमोदाननवस्थितरूपतयाऽभिध्यायन्निरूपयन् यथा वदति दीर्घे जीविते को विवेकी रमेत ।

शंकर.

(२) जरामरणशून्यानां मुक्तानां स्वरूपं ज्ञात्वा प्रजानन् विवेकी जरामरणोपप्लुतोऽयं जनस्तदास्थो जरामरणाद्युपप्लुताप्सरःप्रभृतिविषयविषयकास्थावान् क्व कथं भवेदित्यर्थः । तत्रत्यान्वर्णरतिप्रमोदान्, वर्णा आदित्यवर्णत्वादिरूपविशेषाः, रतिप्रमोदा ब्रह्मभोगादिजनितानन्दविशेषाः तान् सर्वानभिध्यायन्निपुणतया निरूपयन् अत्यल्पे ऐहिके जीविते कः प्रीतिमान् स्यादित्यर्थः ।

रंग.

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥

(१) अतो विहायानित्यैः कामैः प्रलोभनं यन्मया प्रार्थितं यस्मिन्प्रेत इदं विचिकित्सनं विचिकित्सन्ति अस्ति नास्तीत्येवंप्रकारं हे मृत्यो, सांपराये परलोकविषये महति महत्प्रयोजननिमित्त आत्मनो निर्णयविज्ञानं यत्तत् ब्रूहि कथय नोऽस्मभ्यम् । किं बहुना, योऽयं प्रकृत आत्मविषयो वरो गूढं गहनं दुर्विवेचनं प्राप्तोऽनुप्रविष्टस्तस्माद्वरादन्यमविवेकिभिः प्रार्थनीयमनित्यविषयं वरं नचिकेता न वृणीते मनसाऽपीति श्रुतेर्वचनमिति ।

शंकर.

(२) महति पारलौकिके यस्मिन् मुक्तात्मस्वरूपे संशेरते तदेव मे ब्रूहि । गूढमात्मतत्त्वमनुप्रविष्टो योऽयं वरस्तस्मादन्यं नचिकेता न वृणीते स्मेति श्रुतेर्वचनम् ।

रंग.

(३) महति सांपराये मुक्तौ । मध्व.

श्रेयः प्रेयश्च इति, विद्या अविद्या इति च विभागः

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषꣳ सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥

परीक्ष्य शिष्यं विद्यायोग्यतां चावगम्याऽऽह—अन्यत्पृथगेव श्रेयो निःश्रेयसं, तथाऽन्यदुताप्येव प्रेयः प्रियतरमपि । ते प्रेयःश्रेयसी उभे नानार्थे भिन्नप्रयोजने सती पुरुषमधिकृतं वर्णाश्रमादिविशिष्टं सिनीतः बध्नीतः, ताभ्यामात्मकर्तव्यतया प्रयुज्यते सर्वः पुरुषः । श्रेयःप्रेयसोर्ह्यभ्युदयामृतत्वार्थी पुरुषः प्रवर्तते । अतः श्रेयःप्रेयःप्रयोजनकर्तव्यतया ताभ्यां बद्ध इत्युच्यते सर्वः पुरुषः । ते यद्यप्येकैकपुरुषार्थसंबन्धिनी, (तथापि) विद्याविद्यारूपत्वाद्विरुद्धे इत्यन्यतरापरित्यागेनैकेन पुरुषेण सहानुष्ठातुमशक्यत्वात्तयोर्हित्वाऽविद्यारूपं प्रेयः श्रेय एव केवलमाददानस्योपादानं कुर्वतः साधु शोभनं शिवं भवति । यस्त्वदूरदर्शी विमूढो हीयते वियुज्यतेऽस्मादर्थात्पुरुषार्थात्, पारमार्थिकात्प्रयोजनान्नित्यात्प्रच्यवत इत्यर्थः । कोऽसौ, य उ प्रेयो वृणीते उपादत्त इत्येतत् । * शंकर.

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥

(१) यद्युभे अपि कर्तुं स्वायत्ते पुरुषेण, किमर्थं प्रेय एवाऽऽदत्ते बाहुल्येन लोक इत्युच्यते — सत्यं स्वायत्ते, तथापि साधनतः फलतश्च मन्दबुद्धीनां दुर्विवेकरूपे सती व्यामिश्रीभूते इव मनुष्यमेतः पुरुषं आ इतः प्राप्नुतः श्रेयश्च प्रेयश्च । अतो हंस इवाम्भसः पयः, तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ संपरीत्य सम्यक् परिगम्य मनसाऽऽलोच्य गुरुलाघवं विविनक्ति पृथक्करोति धीरो

---

(१) काउ. १।२९; मध्व. (यत्०).

* रंग. पदार्थमात्रं शंकरवत् ।

(१) काउ. २।१; मध्व. दुतैव (दुतेव).

(२) काउ. २।२; मध्व. क्षेमाद्वृ (क्षेमान्वृ).

धीमान् । विविच्य च श्रेयो हि श्रेय एवाभिवृणीते प्रेयसोऽभ्यर्हितत्वात् । कोऽसौ, धीरः । यस्तु मन्दोऽल्पबुद्धिः स विवेकासामर्थ्याद्योगक्षेमाद्योगक्षेमनिमित्तं शरीराद्युपचयरक्षणनिमित्तमित्येतत्, प्रेयः पशुपुत्रादिलक्षणं वृणीते । शंकर.

(२) प्राज्ञः प्रेयोपेक्षयाऽभि अभ्यर्हितं श्रेय एव वृणीते । ‡ रंग.

स त्वं प्रियान्प्रियरूपाꣳश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।
नैताꣳसृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥[1]

(१) स त्वं पुनः पुनर्मया प्रलोभ्यमानोऽपि प्रियान्पुत्रादीन् प्रियरूपांश्चाप्सरःप्रभृतिलक्षणान् कामानभिध्यायंश्चिन्तयंस्तेषामनित्यत्वासारत्वादिदोषान् हे नचिकेतोऽत्यस्राक्षीरतिसृष्टवान् परित्यक्तवानसि, अहो बुद्धिमत्ता तव । नैतामवाप्तवानसि सृङ्कां सृतिं कुत्सितां मूढजनप्रवृत्तां वित्तमयीं धनप्रायाम् । यस्यां सृतौ मज्जन्ति सीदन्ति बहवोऽनेके मूढा मनुष्याः । † शंकर.

(२) शृङ्कां शृङ्खलाम् । मध्व.

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥[2]

(१) 'तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते' इत्युक्तं तत्कस्मात्, यतो दूरं दूरेण महताऽन्तरेण एते विपरीते अन्योन्यव्यावृत्तरूपे विवेकाविवेकात्मकत्वात्तमःप्रकाशाविव । विषूची विषूच्यौ नानागती भिन्नफले, संसारमोक्षहेतुत्वेनेत्येतत् । के ते इत्युच्यते — या चाविद्या प्रेयोविषया, विद्येति च श्रेयोविषया ज्ञाता निर्ज्ञाता अवगता पण्डितैः । तत्र विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं नचिकेतसं त्वामहं मन्ये । कस्मात्, यस्मादविद्वद्बुद्धिप्रलोभिनः कामा अप्सरःप्रभृतयो बहवोऽपि त्वा त्वां नाऽलोलुपन्त न विच्छेदं कृतवन्तः श्रेयोमार्गादात्मोपभोगाभिवाञ्छासंपादनेन । अतो विद्यार्थिनं श्रेयोभाजनं मन्य इत्यभिप्रायः । शंकर.

(२) या अविद्येति ज्ञाता कामकर्मात्मिका, या च विद्येति ज्ञाता वैराग्यतत्त्वज्ञानमयी । विद्याभीप्सितमिति पाठे आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठान्तस्य परनिपातश्छान्दसत्वाद्वा । * रंग.

(३) दूरं विभिन्नफलके । विषूची सर्वजीवस्थापिके । ज्ञाता प्रसिद्धेत्यर्थः । विद्याशब्दश्चोपासनायां गौणो मोक्षशब्दवत् ब्रह्मलोक इति बोध्यम् ।

विज्ञान. ३।३।४८

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥[1]

(१) ये तु संसारभाजना अविद्यायामन्तरे मध्ये घनीभूत इव तमसि वर्तमाना वेष्ट्यमानाः पुत्रपश्वादितृष्णापाशशतैः स्वयं वयं धीराः प्रज्ञावन्तः पण्डिताः शास्त्रकुशलाश्चेति मन्यमानास्ते दन्द्रम्यमाणा अत्यर्थं कुटिलामनेकरूपां गतिं गच्छन्तो जरामरणरोगादिदुःखैः परियन्ति परिगच्छन्ति मूढा अविवेकिनोऽन्धेनैव दृष्टिविहीनेनैव नीयमाना विषमे पथि, यथा बहवोऽन्धा महान्तमनर्थमृच्छन्ति तद्वत् । शंकर.

(२) जरारोगादिदुःखपीडिता अविवेकिनः परिभ्रमन्ति । अन्धेनैवेति । स्पष्टोऽर्थः । केचित्तु दन्द्रम्यमाणा इति पाठमाश्रित्य विषयकामाग्निना द्रुतचित्ता इत्यर्थं वर्णयन्ति । ‡ रंग.

---

‡ शेषं शंकरवत् ।

† रंग शंकरेण गतार्थम् ।

(१) काउ. २।३; मध्व. सृङ्कां (शृङ्कां).

(२) काउ. २।४; ब्रशंकर. १।४।६; मध्व. प्सिनं (प्सितं) वोऽलोलुपन्त (वो लोलुपन्तः); श्रीकर. १।४।६ प्सिनं (प्सितं); विज्ञान. ३।३।४८.

* शेषं शंकरवत् ।

‡ शेषं शंकरवत् । अस्मल्लब्धरंगभाष्यपुस्तके व्याख्येयत्वेनोद्धृते उपनिषद्वाक्ये ' दन्द्रम्यमाणाः ' इति मुद्रितं वर्तते । किन्तु व्याख्यानस्वारस्यात् ' केचित्तु ' इतिग्रन्थानुसारतश्च ' जङ्घन्यमानाः ' इति मुण्डकसमानः पाठ एव ग्रन्थकर्त्राऽभिप्रेयते इति विभाव्यते ।

(१) काउ. २।५; भास्कर. १।४।२१; रंग. दन्द्रम्य (जङ्घन्य).

न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥

(१) अत एव मूढत्वान्न सांपरायः प्रतिभाति। संपरेयत इति संपरायः परलोकः, तत्प्राप्तिप्रयोजनः साधनविशेषः शास्त्रीयः सांपरायः, स च बालमविवेकिनं प्रति न प्रतिभाति न प्रकाशते नोपतिष्ठत इत्येतत्। प्रमाद्यन्तं प्रमादं कुर्वन्तं पुत्रपश्वादिप्रयोजनेष्वासक्तमनसं तथा वित्तमोहेन वित्तनिमित्तेनाविवेकेन मूढं तमसाऽऽच्छन्नं सन्तमयमेव लोको योऽयं दृश्यमानः स्त्र्यन्नपानादिविशिष्टः, नास्ति परोऽदृष्टो लोकः, इत्येवं मननशीलो मानी पुनः पुनर्जनित्वा वशं मदधीनतामापद्यते मे मृत्योर्मम। जननमरणादिलक्षणदुःखप्रबन्धारूढ एव भवतीत्यर्थः। प्रायेण ह्येवंविध एव लोकः।

शंकर.

(२) 'संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्' — भोगश्चानिष्टादिकारिणां चन्द्रमसि नास्तीत्युक्तम्। ते तु संयमनं यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृतानुरूपा यामीर्यातना अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति। एवंभूतौ तेषामारोहावरोहौ भवतः। कुतः। तद्गतिदर्शनात्। तथाहि यमवचनसरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति— न सांपरायः।

ब्रशंकर. ३।१।१३

(३) परलोकोऽविवेकिनं प्रति न प्रकाशते। व्यासार्यैः 'संयमने त्वनुभूय०' (ब्रसू. ३।१।१३) इति सूत्रे अयं लोको नास्ति पर उत मानीति पाठानुसारेणायं च लोकः परश्च लोको नास्तीत्यर्थो वर्णितः। तत्र पक्षे तस्येति शेषः पूरणीयः। चशब्दोऽध्याहार्यः। मानीत्यस्य दुर्मानीत्यर्थः। शिष्टपरिग्रहाभावादयं लोको नास्तीत्यस्योपपत्तिर्द्रष्टव्या। दुर्मानी पुनः पुनर्वशमापद्यत इत्युत्तरत्र संबध्यते।

* रंग.

---

* शेषं शंकरवत्।

(१) काउ. २।६; ब्रशंकर. भास्कर. रामानुज. निंबार्क. ३।१।१३; बलदेव. ३।१।१४.

अतर्क्यात्मविद्या काचित्ककुशलगुरुलभ्या, सत्यधृतिः शिष्य एव आत्मविद्याधिकृतः

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः॥

(१) यस्तु श्रेयोर्थी सहस्रेषु कश्चिदेवाऽऽत्मविद्भवति त्वद्विधः, यस्माच्छ्रवणायापि श्रवणार्थं श्रोतुमपि यो न लभ्य आत्मा बहुभिरनेकैः, शृण्वन्तोऽपि बहवोऽनेकेऽन्ये यमात्मानं न विद्युर्न विदन्त्यभागिनोऽसंस्कृतात्मानो न विजानीयुः। किंचास्य वक्ताऽप्याश्चर्यः अद्भुतवदेवानेकेषु कश्चिदेव भवति। तथा श्रुत्वाऽप्यस्याऽऽत्मनः कुशलो निपुण एवानेकेषु लब्धा कश्चिदेव भवति। यस्मादाश्चर्यो ज्ञाता कश्चिदेव कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाऽऽचार्येणानुशिष्टः सन्।

¶ शंकर.

(२) 'ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्' — ऐहिकं विद्याजन्म भवत्यसति प्रस्तुतप्रतिबन्ध इति। श्रवणादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबन्धक्षयापेक्षयैवोत्पद्यते। तथा च श्रुतिर्दुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति — श्रवणायापीति।

ब्रशंकर. ३।४।५१

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात्॥

(१) कस्मात्— न हि नरेण मनुष्येणावरेण प्रोक्तः अवरेण हीनेन प्राकृतबुद्धिनेत्येतत्, उक्त एष आत्मा यं त्वं मां पृच्छसि। न हि सुष्ठु सम्यग्विज्ञेयो विज्ञातुं शक्यः, यस्माद्बहुधा अस्ति नास्ति, कर्ता अकर्ता, शुद्धः

¶ रंग. शंकरवत्।

(१) काउ. २।७; ब्रशंकर. ३।४।५१; भास्कर. १।१।१, ३।४।४९ यापि ब (दिभिर्ब) लभ्यः (लभ्यते) विद्युः (विदुः) लानुशि (लोऽनुशि); मध्व. यो वक्ता (योऽस्य वक्ता).

(२) काउ. २।८; मध्व. वरेण (वरः) सुविज्ञेयो (सुज्ञेयो).

अशुद्धः, इत्याद्यनेकधा चिन्त्यमानो वादिभिः। कथं पुनः सुविज्ञेय इत्युच्यते — अनन्यप्रोक्ते अनन्येनापृथग्दर्शिनाऽऽचार्येण प्रतिपाद्यब्रह्मात्मभूतेन प्रोक्ते उक्ते आत्मनि गतिरनेकधा अस्तिनास्तीत्यादिलक्षणा चिन्ता गतिरत्र अस्मिन्नात्मनि नास्ति न विद्यते, सर्वविकल्पगतिप्रत्यस्तमितत्वादात्मनः। अथवा स्वात्मभूते अनन्यस्मिन्नात्मनि प्रोक्ते अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र अन्याऽवगतिर्नास्ति, ज्ञेयस्यान्यस्याभावात्। ज्ञानस्य ह्येषा परा निष्ठा यदात्मैकत्वविज्ञानम्। अतोऽवगन्तव्याभावान्न गतिरत्रावशिष्यते। संसारगतिर्वाऽत्र नास्ति अनन्ये आत्मनि प्रोक्ते, नान्तरीयकत्वात्तद्विज्ञानफलस्य मोक्षस्य। अथवा प्रोच्यमानब्रह्मात्मभूतेनाऽऽचार्येण प्रोक्ते आत्मन्यगतिरनवबोधोऽपरिज्ञानमत्र नास्ति। भवत्येवावगतिस्तद्विषया श्रोतुस्तदस्म्यहमित्याचार्यस्येवेत्यर्थः। एवं सुविज्ञेय आत्माऽऽगमवताऽऽचार्येणानन्यतया प्रोक्तः। इतरथा ह्यणीयानणुतरोऽणुप्रमाणादपि संपद्यत आत्मा। अतर्क्यमतर्क्यः स्वबुद्ध्याऽभ्यूहेन केवलेन तर्केण। तर्क्यमाणेऽणुपरिमाणे केनचित्स्थापित आत्मनि ततो ह्यणुतरमन्योऽभ्यूहति, ततोऽप्यन्योऽणुतममिति न हि कुतर्कस्य निष्ठा क्वचिद्विद्यते। शंकर.

(२) अवरेणाश्रेष्ठेन प्राकृतेन पाण्डित्यमात्रप्रयोजनवेदान्तश्रवणेन नरेण देहात्माभिमानिनैष आत्मा सुविज्ञेयो न भवति। कुतो हेतोः, बहुधा चिन्त्यमानः, वादिभिरिति शेषः। अनन्येनोच्यमानादात्मनोऽनन्येन तदेकान्तिना ब्रह्मसाक्षात्कारिणा प्रोक्तेऽत्राऽऽत्मनि याद्दश्यवगतिः साऽऽत्मावगतिरवरेण प्रोक्ते नास्तीत्यर्थः। यद्वाऽत्र संसारे गतिश्चङ्क्रमणं नास्तीत्यर्थः। यद्वाऽनन्यप्रोक्ते स्वयमवगते गतिरात्मावगतिर्नास्तीत्यर्थः। अन्यप्रोक्त इति पाठेऽवरेण प्रोक्ते सत्यात्मन्यवगतिर्नास्तीत्यर्थः। ननु येन केनचिदुपदिष्टेऽप्यूहापोहशालिनः स्यादेवेत्यत आह — यतोऽणोरप्यणीयानात्मा अतस्तत्स्वरूपं तर्कागोचरम्। रंग.

(३) अन्यो भगवानन्योऽहमित्यजानन्ननन्यः। तेन प्रोक्ते गतिर्ज्ञानं नास्ति। 'प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ' इति वाक्यशेषात्। 'जीवानां चैव विष्णोश्च यो न वेत्ति भिदां पुमान्। तदनुव्रताश्च ये केचित्तेषां ज्ञानं न जायते॥' इति ब्रह्मवैवर्ते।

मध्व.

'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ।
यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा॥

(१) अतोऽनन्यप्रोक्त आत्मन्युत्पन्ना येयमागमप्रतिपाद्यात्ममतिः नैषा तर्केण स्वबुद्ध्यभ्यूहमात्रेणाऽऽपनेया न प्रापणीयेत्यर्थः। नापनेतव्या वा न हातव्या। तार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किंचिदेव कथयति। अत एव च येयमागमप्रसूता मतिरन्येनैव आगमाभिज्ञेनाऽऽचार्येणैव तार्किकात्, प्रोक्ता सती सुज्ञानाय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतम। का पुनः सा तर्कागम्या मतिरित्युच्यते — यां त्वं मतिं मद्वरप्रदानेनाऽऽपः प्राप्तवानसि। सत्याऽवितथविषया धृतिर्यस्य तव स त्वं सत्यधृतिर्बतासीत्यनुकम्पयन्नाह मृत्युर्नचिकेतसं वक्ष्यमाणविज्ञानस्तुतये। त्वादृक्त्वत्तुल्यो नोऽस्मभ्यं भूयाद्भवतात् भवत्वन्यः पुत्रः शिष्यो वा प्रष्टा। कीदृक्, यादृक्त्वं हे नचिकेतः प्रष्टा। शंकर.

(२) यां मतिं त्वमापः आप्तवानसि सिषाधयिषिततया निश्चितवानित्यर्थः। सत्यधृतिरसि। सत्या अप्रकम्प्या धृतिर्यस्य स तथोक्तः। * रंग.

जानाम्यहꣳ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्।
ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम्॥

(१) पुनरपि तुष्ट आह — जानाम्यहं शेवधिर्निधिः कर्मफललक्षणो निधिरिव प्रार्थ्यत इति। असाव-

---

* शेषं शंकरवत्। 'आपनेया' इत्यस्य द्वितीयोऽर्थो न कृतः।

(१) काउ. २।९; ब्रशंकर. २।१।६; ब्रमध्व. १।१।१८; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ६, ७, २२), १।१।३, ४, १।१।२७ (पृ. ९३), २।१।११, १२, २७, ३।२।२२; वल्लभ. १।१।१ (पृ. १७), ३।२।२९, ४।४।२०; बलदेव. २।१।११.

(२) काउ. २।१०; रामानुज. १।१।१ (पृ. ४) हि ध्रुवं तत् (ध्रुवं कर्मभिः); मध्व. त्यैर्द्रव्यैः (त्यद्रव्यैः).

नित्यमनित्य इति जानामि । न हि यस्मादनित्यैरध्रुवैर्नित्यं ध्रुवं तत्प्राप्यते परमात्माख्यः शेवधिः । यस्त्वनित्यसुखात्मकः शेवधिः स एवानित्यैर्द्रव्यैः प्राप्यते हि यतस्ततस्तस्मान्मया जानताऽपि नित्यमनित्यसाधनैर्न प्राप्यत इति, नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः पश्वादिभिः स्वर्गसुखसाधनभूतोऽग्निर्निर्वर्तित इत्यर्थः । तेनाहमधिकारापन्नो नित्यं याम्यं स्थानं स्वर्गाख्यं, नित्यमापेक्षिकं, प्राप्तवानस्मि । शंकर.

(२) एवं ज्ञानवता मया ब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानोद्देशेनानित्यैरिष्टकादिद्रव्यैर्नाचिकेतोऽग्निश्चितः, तस्माद्धेतोर्नित्यफलसाधनं ज्ञानं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । अतो ब्रह्मप्राप्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वस्य न विरोधः । * रंग.

(३) § आख्यं विष्णवाख्यं नित्यं शेवधिरिति जानामि । नित्यमाख्यविष्णुविषयैर्द्रव्यैर्मनआदिभिः । आख्यनित्यविषयैः विष्णवाख्यनित्यविषयैर्द्रव्यैः । नित्यं भगवन्तं प्राप्तवानस्मि । ध्रुवो भगवानध्रुवैस्तद्भक्तिवर्जितैर्न प्राप्यते । मध्व.

कामस्याऽऽप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥

(१) त्वं तु कामस्याप्तिं समाप्तिं, अत्र हि सर्वे कामाः परिसमाप्ताः, जगतः साध्यात्माधिभूताधिदैवादेः प्रतिष्ठामाश्रयं सर्वात्मकत्वात्, क्रतोः फलं हैरण्यगर्भं पदमनन्त्यमानन्त्यम् । अभयस्य च पारं परां निष्ठाम् । स्तोमं स्तुत्यं महदणिमाद्यैश्वर्याद्यनेकगुणसंहतं, स्तोमं च तन्महच्च निरतिशयत्वात्स्तोममहत् । उरुगायं विस्तीर्णां गतिम् । प्रतिष्ठां स्थितिमात्मनोऽनुत्तमामपि दृष्ट्वा धृत्या धैर्येण धीरो धीमान् सन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः परमेवाऽऽकाङ्क्षन्नतिसृष्टवानसि सर्वमेतत्संसारभोगजातम् । अहो बतानुत्तमगुणोऽसि । शंकर.

(२) त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टेति पूर्वमन्त्रोक्तं नचिकेतसः श्रवणाधिकारं विवृणोति — क्रतोः कर्मणः प्रतिष्ठां फलभूतां जगतः कामस्याऽऽप्तिं चतुर्मुखस्थानपर्यन्तसर्वलोकसंबन्धिस्त्र्यादिविषयात्मककामप्राप्तिं च दृष्ट्वा । मोक्षस्वरूपमाह — आनन्त्यमभयस्य पारमित्यादिना । अविनाशित्वमत्यन्तनिर्भयत्वमपहतपाप्मत्वसत्यसंकल्पत्वादिमहागुणगणरूपस्तोममुरुकीर्तिं च स्थैर्यं च मोक्षगतं दृष्ट्वा लौकिकान्कामान् प्रज्ञाशाली त्वं त्यक्तवानसीत्यर्थः । यद्वा मोक्षरूपपरमात्मस्वरूप एव सर्वकामावाप्तिं तत्रैव सकलजगदाधारत्वं क्रतोरनन्तफलरूपतां चेत्येवं सर्वं परमात्मविषयतया योजनीयम् ।

रंग.

(३) क्रतोरानन्त्यहेतुम् । स्तोमैरपि सर्वात्मना प्राप्तुमशक्यम् । स्तोमेभ्योऽपि महान्तम् । उरुगायमित्युक्तत्वाच्च न जीवविषयोऽयं प्रश्नः । 'शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते' 'शरवत्तन्मयो भवेत्' 'अभयं तितीर्षतां पारम्' 'तादृगेव भवति' इत्यादौ सर्वत्र भेदस्यैवोक्तेश्च न जीवाभेदः । 'नाचिकेतं शकेमहि' इत्युक्तत्वाच्च नाचिकेताग्निस्थो भगवानेवोच्यत इति सिद्धम् । उरुगायं दृष्ट्वा कामस्याप्तिमत्यस्राक्षीः । न च मृत्वा यमं प्राप्तस्य नचिकेतसो मृतोऽस्ति न वेति संशयो युज्यते ।

मध्व.

***तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।**
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥

(१) यं त्वं ज्ञातुमिच्छस्यात्मानं तं दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शमतिसूक्ष्मत्वात् । गूढं गहनमनुप्रविष्टं प्राकृतविषयविकारविज्ञानैः प्रच्छन्नमित्येतत् । गुहाहितं गुहायां बुद्धौ स्थितं तत्रोपलभ्यमानत्वात् । गह्वरेष्ठं गह्वरे विषमेऽनेकार्थसंकटे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठम् । यत एवं गूढमनुप्रविष्टो गुहाहितश्चातो गह्वरेष्ठः । अतो दुर्दर्शः । तं पुराणं पुरातनं अध्यात्मयोगाधिगमेन, विषयेभ्यः

* शेषं शंकरवत् ।
§ अः आख्या यस्य तं आख्यम् ।
(१) काउ. २।११; रंग. रनन्त्य (रानन्त्य); मध्व. रंगवत्.

* रामानुजाभिप्रायः काउ. ३।१५ इत्यत्रापि द्रष्टव्यः ।
(१) काउ. २।१२; ब्रशंकर. १।२।११, १२, १।४।६; भास्कर. १।२।११; रामानुज. १।२।११, १२, १।४।६; निंबार्क. १।२।११; श्रीकंठ. १।२।११, १।४।६; श्रीकर. १।२।११, १२, १।४।६; बलदेव. १।२।११.

प्रतिसंहृत्य चेतस आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगः, तस्याधिगमस्तेन मत्वा देवमात्मानं धीरो हर्षशोकावात्मन उत्कर्षापकर्षयोरभावाज्जहाति । शंकर.

(२) प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्यदुवाच — ' तं दुर्दर्शं ' इति । तेनाऽपि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते । ब्रशंकर. १।४।६

(३) तृतीयं प्रश्नं प्रतिवक्ति तं दुर्दर्शमित्यादिना मन्त्रद्वयेन — ' श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः ' इत्युक्तरीत्या द्रष्टुमशक्यं गूढं तिरोधायककर्मरूपाविद्यातिरोहितं सर्वभूतानुप्रविष्टम् । गुहाहितं हृदयगुहावर्तिनम् । गह्वरेष्ठमन्तर्यामिणम् । पुराणमनादिम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन, विषयेभ्यः प्रतिसंगृहीतचेतस आत्मनि समवधानमध्यात्मयोगः, ' यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः ' ' यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ' इत्यादिना वक्ष्यमाणः । तेन योऽयमधिगमो जीवात्मज्ञानं, तेन हेतुना देवं परमात्मानं मत्वेत्यर्थः । जीवात्मज्ञानस्य परमात्मज्ञानहेतुत्वादिति भावः । हर्षशोकौ विषयलाभालाभप्रयुक्तहर्षशोकौ जहातीत्यर्थः । रंग.

(४) गह्वरे मुक्तजीवे स्थितम् । मध्व.

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।
स मोदते मोदनीयꣳ हि लब्ध्वा विवृतꣳ सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥

(१) किंचैतदात्मतत्त्वं यदहं वक्ष्यामि तच्छ्रुत्वाऽऽचार्यप्रसादात्सम्यगात्मभावेन परिगृह्य उपादाय मर्त्यो मरणधर्मा धर्मादनपेतं धर्म्यं प्रवृह्य उद्यम्य पृथक्कृत्य शरीरादेरणुं सूक्ष्ममेतमात्मानमाप्य प्राप्य स मर्त्यो विद्वान् मोदते मोदनीयं हर्षणीयमात्मानं लब्ध्वा । तदेतदेवंविधं ब्रह्म सद्म भवनं नचिकेतसं त्वां प्रत्यपावृतद्वारं विवृतमभिमुखीभूतं मन्ये, मोक्षार्हं त्वां मन्य इत्यभिप्रायः । शंकर.

(२) संपरिगृह्य मननादिकं कृत्वेत्यर्थः । कर्मसाध्यं शरीरादि प्रवृह्य पृथक्कृत्य परित्यज्येत्यर्थः । एवं स्वात्मभूतं सूक्ष्मतया चक्षुराद्यगोचरं ' अणीयान्ह्यतर्क्यम् ' इति निर्दिष्टं परमात्मानं देशविशेषे प्राप्य । ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे परमात्मात्मकपरिशुद्धजीवस्वरूपं प्रतिपाद्यते, तं दुर्दर्शमिति मन्त्रे तु जीवशरीरकपरमात्मस्वरूपं प्रतिपाद्यते इति न तयोरैकार्थ्यहानिः । * रंग.

(३) प्रवृह्य जीवात्पृथक्कृत्य । ' मुक्तजीवे स्थितं विष्णुं विदित्वा जीवतः पृथक् । मोदते मोदनीयं तं प्राप्य मुक्तः सदैव च ॥' इति महावाराहे । मध्व.

(४) 'दर्शयति च' — दर्शयति च शाखिगणो विद्यातोऽपूर्वमित्यर्थः । यथा कठवल्ल्यां ' एतच्छ्रुत्वा ' इत्यादिना । धर्म्यं धर्मकारणमित्यर्थः । विज्ञान. ३।३।२२

(१) काउ. २।१३; मध्व. मेतमाप्य (मेनमाप्य); विज्ञान. ३।३।२२.

प्रश्नविषयः सर्वव्यवहारगोचरातीतं आत्मस्वरूपम्

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ¶ ॥

(१) यद्यहं योग्यः, प्रसन्नश्चासि भगवन्मां प्रति अन्यत्र धर्माच्छास्त्रीयाद्धर्मानुष्ठानात्तत्फलात्तत्कारकेभ्यश्च पृथग्भूतमित्यर्थः । तथाऽन्यत्राधर्मात्तथाऽन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । कृतं कार्यमकृतं कारणं, अस्मादन्यत्र । किंचान्यत्र भूताचातिक्रान्तात्कालात् भव्याच्च भविष्यतश्च तथा वर्तमानात् । कालत्रयेण यन्न परिच्छिद्यत इत्यर्थः । यदीदृशं वस्तु सर्वव्यवहारगोचरातीतं पश्यसि जानासि तद्वद मह्यम् । शंकर.

(२) ' न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ' ' एतच्छ्रुत्वा......लब्ध्वा ' ' अध्यात्मयोगा...जहाति ' इति प्रदेशेषु धर्मफलविलक्षणतया ध्यानसाध्यतया प्राप्यतया

* शेषं शंकरवत् ।

¶ रामानुजाभिप्रायः काउ. ३।१५ इत्यत्रापि द्रष्टव्यः ।

(१) काउ. २।१४; ब्रशंकर. १।१।४, १।२।११, १।३।२४, ३९, १।४।६, ३।२।२, ३।३।३४, ४।३।१३; भास्कर. १।३।२५, १।४।६; रामानुज. १।१।४ (पृ. १५३), १।४।६; श्रीकंठ. १।४।६; श्रीकर. १।२।११, १।३।२४, १।३।३९, १।४।६; वल्लभ. १।२।११, १।४।६; विज्ञान. १।१।१६; बलदेव. ४।३।१३.

च निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य स्वरूपं चोक्तप्रदेशेष्वेव धर्मविलक्षणतया मत्वेति प्रतिपन्नस्योपायस्य स्वरूपं च 'धीरो हर्षशोकौ जहाति' इत्यत्र धीर इति प्रतिपन्नस्य प्राप्तुश्च स्वरूपं शोधयितुं पृच्छति — अन्यत्र धर्मादित्यादिना। मन्त्रो व्यासार्यैस्त्रयाणामिति सूत्रे विवृतः। धर्म उपायः। धर्मादन्यत्र प्रसिद्धोपायविलक्षण इत्यर्थः। अधर्मो धर्मेतर उपेयः। अधर्मादन्यत्र प्रसिद्धसाध्यविलक्षणं फलमित्यर्थः। अस्मादिति बुद्धिस्थस्तत्साधको विवक्षितः। स एवोपेता स हि प्रसिद्धोपेतृविलक्षणः, साधकावस्थायामितरफलविरक्तत्वात्फलदशायामाविर्भूतगुणाष्टकविशिष्टस्वरूपत्वाच्च। कृताकृतादिति धर्मादीनां विशेषणं, कृताकृताद्धर्मादेर्विलक्षणम्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च धर्मादेर्विलक्षणं यदित्यर्थः। इत्येकां व्याख्यां कृत्वा तस्मिन्पक्षे तु कृताकृताद्भूताद्भव्याच्च धर्मादन्यत्र, तादृशादधर्मादन्यत्र, तादृशादस्माच्चान्यत्रेत्यन्यत्र शब्दत्रयेणोपपत्तौ अन्यत्र भूताद्भव्याच्चेत्यन्यत्र शब्दवैयर्थ्यं, उपायस्य कालत्रयपरिच्छिन्नतया तत्र कालत्रयपरिच्छिन्नवैलक्षण्यानन्वयं च पर्यालोच्य यद्वेत्यादिनाऽपरा व्याख्या कृता, तदुच्यते — यद्वा धर्माधर्माच्चान्यत्रेत्युपासनप्रश्नः। पुण्यपापरूपसाधनविलक्षणत्वादुपासनस्य। कृताकृताद्भूताद्भव्याच्चान्यत्र कालादिति यत् इति कालापरिच्छिन्नमुपेयं पृष्टम्। प्रश्न उपेतुरपि चेतनस्य नित्यत्वात्प्राप्यान्तर्भावाच्च। तत एव तस्यापि तन्त्रेण प्रश्नस्तदन्तर्गतं च प्राप्तुः स्वरूपमिति वक्ष्यते। तत्र यत्तच्छब्दौ त्रितयपराविति भावयति। रंग.

प्रणवाक्षररूपं आलम्बनं आत्मज्ञानसाधनम्

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्वाणि च यद्वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदꣳ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्॥

(१) काउ. २।१५; ब्रशंकर. ३।३।४, ३।४।२६; भास्कर. ३।३।४; रामानुज. १।४।६, ३।४।२५; निंबार्क. ३।३।४, ३।४।८; ब्रमध्व. १।१।५; श्रीकर. १।१।४ (पृ. ४४), १।४।२८, २।१।१, ३।२।३९, ३।३।७, ४२, ५४; वल्लभ. १।१।१०, १।४।६, १५, ३।२।२३, ३।३।४; विज्ञान. १।१।३ (पृ. ६९); बलदेव. १।१।४, ५, २।१।१, ३।३।५, ३४.

(१) इत्येवं पृष्टवते मृत्युरुवाच पृष्टं वस्तु विशेषणान्तरं च विवक्षन् — सर्वे वेदा यत्पदं पदनीयं गमनीयमविभागेन आमनन्ति प्रतिपादयन्ति, तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यत्प्राप्त्यर्थानीत्यर्थः। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासलक्षणं अन्यद्वा ब्रह्मप्राप्त्यर्थं चरन्ति, तत्ते तुभ्यं पदं यज्ज्ञातुमिच्छसि, संग्रहेण संक्षेपतो ब्रवीमि, ओमित्येतत्। तदेतत्पदं यद्बुभुत्सितं त्वया यदेतदोमित्योंशब्दवाच्यमोंशब्दप्रतीकं च। शंकर.

(२) 'दर्शयति च' — दर्शयति च वेदोऽपि विद्यैकत्वं सर्ववेदान्तेषु। वेद्यैकत्वोपदेशात्। सर्वे वेदा इति। ३।३।४

इत्येवमाद्या श्रुतिः आश्रमकर्मणां विद्यासाधनभावं सूचयति।

ब्रशंकर. ३।४।२६

(३) तपांसीति। तपःप्रधाना उपरितनभागा इति व्यासार्यैर्व्याख्यातम्। संगृह्यतेऽनेनेति संग्रहः शब्दः। संक्षेपेण तत्प्रतिपादकं किमित्यत आह — ओमिति 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति प्रणवस्य ब्रह्मवाचकत्वात्प्रणवावयवयोरकारमकारयोः परजीववाचितयोपायोपेत्रोरप्युपदिष्टत्वमस्तीति द्रष्टव्यम्। * रंग.

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम्।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्॥

(१) अत एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म अपरं एतद्ध्येवाक्षरं परं च। तयोर्हि प्रतीकमेतदक्षरम्। एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा उपास्य ब्रह्मेति यो यदिच्छति परमपरं वा तस्य तद्भवति। परं चेज्ज्ञातव्यमपरं चेत्प्राप्तव्यम्।

शंकर.

(२) एवं वाचकं प्रणवं द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां स्तौति — ओमित्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीतेति ब्रह्मप्राप्तिसाधनध्यानालम्बनत्वादिदमेवाक्षरं ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वाद्ब्रह्म। परमिति। जप्येषु ध्येयेषु च श्रेष्ठमित्यर्थः।

* शेषं शंकरवत्।

(१) काउ. २।१६; विज्ञान. १।३।१० एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म (एतदेवाक्षरं ब्रह्म); बलदेव. ३।४।१.

एतदक्षरमुपासमानः अनेनोपासनेनेदं फलं मे भूयादिति यत्कामयते तस्य तद्भवतीत्यर्थः। रंग.

(३) 'एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म विष्णवाख्यं परमव्ययम्। सर्वस्यालम्बनं ज्ञात्वा मुच्यते नात्र संशयः॥' इति च। मध्व.

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते॥

(१) यत एवमत एतदालम्बनमेतद्ब्रह्मप्राप्त्यालम्बनानां श्रेष्ठं प्रशस्यतमम्। एतदालम्बनं परमपरं च परापरब्रह्मविषयत्वात्। एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते। परस्मिन्ब्रह्मण्यपरस्मिंश्च ब्रह्मभूतो ब्रह्मवदुपास्यो भवतीत्यर्थः। शंकर.

(२) एतदोंकाररूपमालम्बनं श्रेष्ठं ध्यानादेरिति शेषः। अत एव एतदालम्बनकं ध्यानादि सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः। रंग.

आत्मा नित्यः

* न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥

(१) अन्यत्र धर्मादित्यादिना पृष्टस्यात्मनोऽशेषविशेष रहितस्याऽऽलम्बनत्वेन प्रतीकत्वेन चोंकारो निर्दिष्टः, अपरस्य च ब्रह्मणो मन्दमध्यमप्रतिपत्तॄन्प्रति। अथेदानीं तस्योंकारालम्बनस्याऽऽत्मनः साक्षात्स्वरूपनिर्दिधारयिषयेदमुच्यते--न जायते नोत्पद्यते, म्रियते वा न म्रियते च। उत्पत्तिमतो वस्तुनोऽनित्यस्यानेकविक्रियाः, तासामाद्यन्ते जन्मविनाशलक्षणे विक्रिये इहाऽऽत्मनि प्रतिषिध्येते प्रथमं सर्वविक्रियाप्रतिषेधार्थं न जायते म्रियते वेति। विपश्चिन्मेधावी, अविपरिलुप्तचैतन्यस्वभावत्वात्। किंच नायमात्मा कुतश्चित्कारणान्तराद्बभूव। स्वस्माच्चाऽऽत्मनो न बभूव कश्चिदर्थान्तरभूतः। अतोऽयमात्मा अजो नित्यः, शाश्वतः अपक्षयविवर्जितः। यो ह्यशाश्वतः सोऽपक्षीयते। अयं तु शाश्वतः। अत एव पुराणः पुराऽपि नव एवेति। यो ह्यवयवोपचयद्वारेणाभिनिर्वर्त्यते स इदानीं नवो यथा कुम्भादिः, तद्विपरीतस्त्वात्मा पुराणो वृद्धिविवर्जित इत्यर्थः। यत एवमतो न हन्यते न हिंस्यते हन्यमाने शस्त्रादिभिः शरीरे तत्स्थोऽप्याकाशवदेव। शंकर.

(२) 'न जायते' इत्यादिब्रह्मप्रपञ्चं परमात्मविषयम्। ब्रशंकर. १।४।६

(३) ननु च न जायतेऽजो नित्य इत्यजत्वं श्रूयते। न दोषः, परतो जन्मप्रतिषेधाच्चतुर्मुखादिवत्। भास्कर. १।४।२५

(४) इदं च प्रस्तुत्य व्यासार्यैरित्थमुक्तम्---इदं मन्त्रद्वयं तावदेकविषयम्। 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इत्येतद्विवरणरूपत्वात् द्वितीयमन्त्रस्य। हन्ता चेदिति मन्त्रश्च जीवविषय एव, लोकस्य परमात्मनि हन्तृहन्तव्यभावप्रतिपत्त्यभावात्। न जायत इति मन्त्रश्च तेनैकार्थः। अतो मन्त्रद्वयमपि जीवविषयकमेवेति। अक्षरार्थस्तु---न जायते म्रियते वा विपश्चित्, विपश्चित्त्वार्होऽयमिदानीमपि जननमरणशून्य इत्यर्थः। नायं कुतश्चित्, उत्पादकशून्यः। न बभूव कश्चित्, पूर्वमपि मनुष्यादिरूपेण जननशून्यः। न जायत इत्यत्र हेतुमाह---अज इति। न म्रियत इत्यत्र हेतुमाह---नित्य इति। न कुतश्चिदित्यत्र हेतुमाह--- शाश्वत इति। पूर्वं न बभूवेत्यत्र हेतुमाह---पुराण इति। ननु कथ-

---

* अधोनिर्दिष्टस्थलेषु तत्तन्निर्दिष्टविषयपरत्वमस्य मन्त्रस्यास्थितम्। ब्रशंकर. १।२।१० परमात्मपरत्वम्। १।४।६ जीवाऽभिन्नपरमात्मपरता। २।३।१७ परमात्माऽभिन्नजीवविषयता। भास्कर. २।३।१७ जीवपरता। अन्यत्र परमात्मपरत्वम्। रामानुज. जीवपरत्वम्। निंबार्क. जीवपरत्वम्। श्रीकंठ. जीवविषयत्वम्। श्रीकर. १।२।१० इत्यादौ परमात्मपरता। २।१।३५ इत्यादौ जीवविषयता। वल्लभ. १।२।१० परमात्मपरत्वम्। २।३।१७ जीवविषयत्वम्। विज्ञान. परमात्मपरत्वम्।

(१) काउ. २।१७.

(२) काउ. २।१८; ब्रशंकर. १।२।१०, १।४।६, २।३।१७; भास्कर. १।२।१०, १।४।६, २५, २।३।१७; रामानुज. १।४।६, २१, २।१।३५, २।२।३९, २।३।१८, ३३; निंबार्क. २।३।१७; मध्व. न शरीरे (नेऽपि देहे); श्रीकंठ. १।२।१२, २।३।१८; श्रीकर. १।२।१०, १२, १।४।६, २।१।१८, ३५, २।३।२, १६, ३१, ३।१।१; वल्लभ. १।२।१०, २।३।१७; विज्ञान. १।२।१०; बलदेव. २।३।३१.

मस्य नित्यत्वं, शरीरान्तर्वर्तिनः शरीरविनाशानुविनाशित्वावश्यंभावादित्यत आह — न हन्यते हन्यमाने शरीरे । स्पष्टोऽर्थः ।

इयांस्तु विशेषः— चिदचिदीश्वराणां त्रयाणामप्यवस्थान्तरापत्तिलक्षणोत्पत्तिरूपो विकारोऽस्त्येव । तथाप्यचेतनानां स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्तिः । जीवानां तु सा नास्ति । अपि तु ज्ञानसंकोचविकासलक्षणस्वभावान्यथाभावरूपोत्पत्तिः । ईश्वरस्य तु तन्नियन्तृत्वाद्यवस्थासत्त्वेऽप्युक्तलक्षणानिष्टविकारद्वयाभावान्नित्यो नित्यानामिति परमात्मन इतरविलक्षणनित्यत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । रंग.

(५) ' देहोत्पत्तिविनाशाख्यौ ज्ञानिनोऽप्युद्भवाभवौ । न कुतश्चिद्यतो विष्णुर्जायतेऽतस्तदीक्षणात् । भावाभावौ न विदुषो यस्माज्जीवो न कश्चन । जायते म्रियते वाऽपि स्वरूपेण कथंचन । अजो नित्योऽविकारश्च जीवः पुरमणन्नपि ॥' इति च । अयं भगवान् कुतोऽपि न बभूव यस्मादतस्तद्वेत्ताऽपि विपश्चिन्न जायते न म्रियते च । यतः कश्चिज्जीवः स्वतो न बभूव । देहसंबन्धाद्धि जायते । विपश्चितस्तु देहसंबन्धाभावान्न जायते न म्रियते च । मध्व.

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुꣳ हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायꣳ हन्ति न हन्यते ॥

(१) एवंभूतमप्यात्मानं शरीरमात्रात्मदृष्टिर्हन्ता चेद्यदि मन्यते चिन्तयति हन्तुं हनिष्याम्येनमिति, योऽप्यन्यो हतः सोऽपि चेन्मन्यते हतमात्मानं हतोऽहमिति, उभावपि तौ न विजानीतः स्वमात्मानं, यतो नायं हन्ति अविक्रियत्वादात्मनः, तथा न हन्यते आकाशवदविक्रियत्वादेव । अतोऽनात्मज्ञविषय एव धर्माधर्मादिलक्षणः संसारो न ब्रह्मज्ञस्य, श्रुतिप्रामाण्यान्न्यायाच्च धर्माधर्माद्यनुपपत्तेः । * शंकर.

(२) यदुक्तं ' हन्ता चेन्मन्यते ' इत्यादिना हननक्रियायामकर्तृत्वमात्मनः श्रूयत इति तदात्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यते ।

* रामानुज. २।३।३३

(३) जीवस्यापि स्वतो मरणाभावादुभौ तौ न विजानीतः । मध्व.

विभुः दुर्विज्ञेयश्च आत्मा, कामसंकल्पशून्यो दुश्चरितनिवृत्तः शान्त एव परमात्मानुग्रहेण आत्मविद्याधिकृतः

अणोरणीयान्महतो महीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥

(१) कथं पुनरात्मानं जानातीत्युच्यते — अणोः सूक्ष्मादणीयान् श्यामाकादेरणुतरः । महतो महत्परिमाणान्महीयान्महत्तरः पृथिव्यादेः । अणु महद्वा यदस्ति लोके वस्तु तत्तेनैवात्मना नित्येनाऽऽत्मवत्संभवति । तदात्मना विनिर्मुक्तमसत्संपद्यते । तस्मादसावेवाऽऽत्माऽणोरणीयान्महतो महीयान्सर्वनामरूपवस्तूपाधिकत्वात् । स चाऽऽत्माऽस्य जन्तोर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य प्राणिजातस्य गुहायां हृदये निहितः आत्मभूतः स्थित इत्यर्थः । तमात्मानं दर्शनश्रवणमननविज्ञानलिङ्गं अक्रतुः अकामो दृष्टादृष्टबाह्यविषयोपरतबुद्धिरित्यर्थः । यदा चैवं तदा मनआदीनि करणानि धातवः शरीरस्य धारणात्प्रसीदन्तीत्येषां धातूनां प्रसादादात्मनो महिमानं कर्मनिमित्तवृद्धिक्षयरहितं पश्यति अयमहमस्मीति साक्षाद्विजानाति । ततो वीतशोको भवति । शंकर.

(२) एवं मन्त्रद्वयेन प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य तदात्मभूतपरमात्मस्वरूपमाह—अणोरणीयानित्यादिना । अणोः सर्वाचेतनापेक्षया सूक्ष्माच्चेतनादणुतरस्ततोऽपि सूक्ष्मस्तदन्तःप्रवेशयोग्य इत्यर्थः । महत आकाशादेरपि महत्तरः, स्वाव्याप्यवस्तुरहित इत्यर्थः । अस्य जन्तोः ' न जायते म्रियते वा ' इति मन्त्रद्वयनिर्दिष्टस्य चेतनस्याऽऽत्मा अन्तः प्रविश्य नियन्तेत्यर्थः । अतश्च पूर्व-

---

* रंग. शंकरवत् ।

(१) काठ. २।१९; रामानुज. २।३।३३; श्रीकर. २।३।३१.

* श्रीकर. रामानुजवत् ।

(१) काठ. २।२०; रंग. धातुप्र (धातुः प्र); रामानुज. १।४।६; मध्व. रंगवत्; ब्रमध्व. १।४।५; श्रीकंठ. १।२।८, १२; बलदेव. १।२।१०.

मन्त्रद्वयनिर्दिष्टात्प्रत्यगात्मस्वरूपादणोरणीयानिति मन्त्रसंदर्भप्रतिपाद्योऽन्य एवेति सिद्धम्। न च अस्य जन्तोरित्यस्य हृदयगुहावाचिना संबन्धसापेक्षेण गुहायामित्यनेनैवान्वितत्वेन आत्मेत्यनेन नान्वय इति शङ्क्यम्। आत्मशब्दान्वितस्यैव काकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वये दोषाभावात्। तं तादृशं परमात्मानमक्रतुः काम्यकर्मादिरहितो धातुर्धारकस्य परमात्मनः प्रसादादात्मनो महिमानं महत्त्वसंपादकं स्वसार्वज्ञादिगुणाविर्भावहेतुभूतं परमात्मानं यदा पश्यति तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः। धातुः प्रसादाद्वीतशोको भवतीति वाऽन्वयः। 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्' इति पाठे, अक्रतुं कर्मकृतोत्कर्षापकर्षरहितमित्यर्थः। रंग.

(३) एवं नित्यस्य जन्तोर्गुहायां निहितः। ए विष्णौ क्रतुर्यस्य सोऽक्रतुस्तन्निश्चयः। आत्मनः सकाशान्महिमानं महामानम्। 'जीवाद्गुणपरीमाणं यस्माद्विष्णोर्महत्तरम्। तस्माज्जीवात्स महिमा विष्णुरित्युच्यते श्रुतौ॥' इति च। मध्व.

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति॥

(१) अन्यथा दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा कामिभिः प्राकृतपुरुषैः, यस्मात् आसीनोऽवस्थितोऽचल एव सन् दूरं व्रजति। शयानो याति सर्वतः। एवमसावात्मा देवो मदामदः समदोऽमदश्च सहर्षोऽहर्षश्च विरुद्धधर्मवान्। अतोऽशक्यत्वाज्ज्ञातुं कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति। अस्मदादेरेव सूक्ष्मबुद्धेः पण्डितस्य सुविज्ञेयोऽयमात्मा स्थितिगतिनित्यानित्यादिविरुद्धानेकधर्मोपाधिकत्वाद्विरुद्धधर्मवत्त्वाद्विश्वरूप इव चिन्तामणिवदवभासते। अतो दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयति कस्तं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति। करणानामुपशमः शयनम्। करणजनितस्यैकदेशविज्ञानस्योपशमः शयानस्य भवति। यदा चैवं केवलसामान्यविज्ञानत्वात्सर्वतो यातीव, तदा विशेषविज्ञानस्थः स्वेन रूपेण स्थित एव सन् मनआदिगतिषु तदुपाधिकत्वाद्दूरं व्रजतीव। स चेहैव वर्तते। शंकर.

(२) धातुःप्रसादशब्दितभगवदनुग्रहशून्यस्य परमात्मतत्त्वमत्यन्तालौकिकत्वात् दुरधिगममिति दर्शयति— परमात्मनः सर्वात्मगत्वेनेतरत्र विरुद्धतया प्रतीयमाना अप्यासीनदूरगन्तृत्वादिधर्मा जीवद्वारा भवन्तीति भावः। हर्षामर्षविरुद्धधर्माध्यस्तं तं परमात्मप्रसादानुगृहीतमादृशजनादन्यः को वा ज्ञातेत्यर्थः। रंग.

(३) ऐश्वर्यादेवासीनो दूरं व्रजतीत्यादि। 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः। ऐश्वर्याद्भगवान्विष्णुर्विरुद्धं घटयत्यसौ॥' इति च। मध्व.

(४) 'आसीनो दूरं व्रजति' 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इत्यादावलौकिका भगवद्धर्मा उच्यन्ते। अकारणककार्यवचनात् ब्रह्मधर्माणां चाकार्यत्वं बोधयति। वल्लभ. ३।२।१५

अशरीरꣳ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति॥

(१) तद्विज्ञानाच्च शोकात्यय इत्यपि दर्शयति— अशरीरं, स्वेन रूपेणाऽऽकाशकल्प आत्मा, तमशरीरं शरीरेषु देवपितृमनुष्यादिशरीरेष्वनवस्थेषु अवस्थितिरहितेष्वनित्येष्ववस्थितं, नित्यमविकृतमित्येतत्। महान्तं, महत्त्वस्याऽऽपेक्षिकत्वशङ्कायामाह — विभुं व्यापिनमात्मानम्। आत्मग्रहणं स्वतोऽनन्यत्वप्रदर्शनार्थम्। आत्मशब्दः प्रत्यगात्मविषय एव मुख्यः। तमीदृशमात्मानं मत्वाऽयमहमिति, धीरो धीमान् न शोचति। न ह्येवंविधस्याऽऽत्मविदः शोकोपपत्तिः। शंकर.

(२) (अशरीरं) कर्मकृतशरीररहितम्। महान्तं प्रसिद्धवैभवशालिनम्। $ रंग.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।

---

(१) काउ. २।२१; वल्लभ. १।२।१०, ३।२।१५; बलदेव. २।१।२७.

$ शेषं शंकरेण गतार्थम्।

(१) काउ. २।२२; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ५८), १।३।१९, १।४।७; रामानुज. १।१।४ (पृ. १५२), १।२।१०, २।१।८, ९; निंबार्क. १।२।१०; श्रीकंठ. १।२।१०; श्रीकर. १।२।१०, १।३।२, १।४।७, २२; वल्लभ. १।४।७.

(२) काउ. २।२३; रामानुज. १।१।१ (पृ. १०), १।२।१०, १।२।२३, १।४।६, ३।२।२३, ३४, ३।४।४६;

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम् ॥

(१) यद्यपि दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा तथाऽप्युपायेन सुविज्ञेय एवेत्याह — नायमात्मा प्रवचनेनानेकवेदस्वीकरणेन लभ्यो ज्ञेयः, नापि मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या, बहुना श्रुतेन केवलेन । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते — यमेव स्वात्मानमेष साधको वृणुते प्रार्थयते तेनैवाऽऽत्मना वरित्रा स्वयमात्मा लभ्यो ज्ञायत इत्येतत् । निष्कामस्याऽऽत्मानमेव प्रार्थयत आत्मनैवाऽऽत्मा लभ्यत इत्यर्थः । कथं लभ्यत इत्युच्यते — तस्याऽऽत्मकामस्यैष आत्मा विवृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकीं तनूं स्वां स्वकीयां, स्वयाथात्म्यमित्यर्थः ।

शंकर.

(२) ईदृशात्मप्राप्त्युपायं दर्शयति — अत्र प्रवचनशब्देन प्रवचनसाधनं मननं लक्ष्यते । उत्तरत्र न मेधया न बहुना श्रुतेनेति वक्ष्यमाणध्यानश्रवणसमभिव्याहारबलेन प्रवचनशब्देन मननस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् । अध्यापनरूपस्य प्रवचनस्य हेतुत्वाप्रसक्तेश्च । तथैव व्यासार्यैर्विवृतत्वाच्च । एष आत्मा यं साधकं प्रार्थयते तेन लभ्यः, प्रार्थनीयपुंसा लभ्य इत्यर्थः । तत्प्रार्थनीयत्वं च तत्प्रियतमस्यैव पुंसः । प्रियतमत्वं च तत्प्रीतिमत एव । ततश्च भगवद्विषयिण्युपासकस्य प्रीतिर्भगवत उपासके प्रीतिमुत्पाद्य तत्प्राप्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । तस्योपासकस्यैष आत्मा परमात्मा स्वरूपं प्रकाशयति स्वात्मानं प्रयच्छतीत्यर्थः । वृणुत इति पाठेऽपि स एवार्थः ।

रंग.

(३) 'नायमात्मा' इत्यादिनोपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपतामप्याह । १।४।६

'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' — अपि च संराधने सम्यक्प्रीणने भक्तिरूपापन्ने निदिध्यासन एवास्य साक्षात्कारो नान्यत्रेति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । 'नायमात्मा' इति श्रुतिः । ३।२।२३

'उपपत्तेश्च'–प्राप्यस्य परमपुरुषस्य स्वप्राप्तौ स्वस्यैवोपायत्वोपपत्तेः । 'नायमात्मा ... तनूं स्वाम्' इत्यनन्योपायत्वश्रवणात् । * रामानुज. ३।२।३४

(४) 'पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्' — तुशब्दः पक्षनिरासार्थः । फलदं पूर्वोक्तं परमात्मानं वेदाचार्यो मन्यते, 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति' इति, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति च परस्य ‡ तद्धेतुत्वव्यपदेशात् । निंबार्क. ३।२।४१

(५) 'गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः' — ननु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' इति, 'तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुतिभिरुक्तरूपब्रह्मज्ञाने सत्येव मोक्ष इत्युच्यते । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति श्रुत्या आत्मीयत्वेनाङ्गीकारात्मकवरणस्य भक्तिमार्गीयत्वात् तस्मिन् सति भक्तिमार्गे प्रवेशाद्भक्त्यैव स इत्युच्यते । किंच, 'भक्त्या मामभिजानाति' इत्युक्त्वा 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति भगवतोक्तमिति भक्तिमार्गेऽपि पुरुषोत्तमज्ञानेनैव मोक्ष उच्यते । ज्ञानमार्गे त्वक्षरज्ञानेनेति विशेषः ।

तथा च क्वचित् ज्ञानं मुक्तिसाधनत्वेनोच्यते, क्वचिद्भक्तिः, क्वचिन्नोभयमपीत्येकतरसाधनानिश्चयात् मुक्तिसाधने मुमुक्षोः प्रवृत्त्यसंभव इति प्राप्ते आह — गतेरर्थवत्त्वमित्यादि । गतेः ज्ञानस्य अर्थवत्त्वं फलजनकत्वं उभयथा मर्यादापुष्टिभेदेनेत्यर्थः । अत्रायमाशयः — 'एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति' इत्यादिश्रुतिभ्यो भगवान् सृष्टिपूर्वकाले एव एतस्मै जीवायैतत्कर्म कारयित्वैतत्फलं दास्ये इति विचारितवानिति तथैव भवति । तत्र उक्तरीत्या मुक्तिसाधनानुगमे हेतुरवश्यं वाच्यः । एवं सति कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्यते । ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा । तद्रहितानामपि स्वरूपबलेन स्वप्रापणं पुष्टिरुच्यते । तथा च यं जीवं यस्मिन्मार्गे अङ्गीकृतवान्, तं

निंबार्क. ३।२।४१; ब्रमध्व. १।१।१, ३।२।१९; श्रीकंठ. १।२।१०, ३।२।२३, ३४; श्रीकर. ३।२।२३, ३४, ३।४।४७; वल्लभ. १।१।१, ३।२।२४, ३।३।२९, ३।३।४३, ४७, ४९, ५४, ३।४।१, ३९, ४३, ४।२।४, ४।३।१७, ४।४।८ विवृणुते (वृणुते) तनूँ (तनुँ); बलदेव. २।१।३६, ३।३।३६, ५४.

* श्रीकंठ. रामानुजवत् ।

‡ फलहेतुत्वेत्यर्थः ।

जीवं तत्र प्रवर्तयित्वा तत्फलं ददातीति सर्वं सुस्थम् । अत एव पुष्टिमार्गे अङ्गीकृतस्य ज्ञानादिनैरपेक्ष्यं, मर्यादायामङ्गीकृतस्य तदपेक्षित्वं च युक्तमेवेति भावः । अत्र साधकत्वेन विपक्षे बाधकमाह –– अन्यथा हि विरोध इति । अन्यथा मर्यादापुष्टिभेदेन व्यवस्थाया अकथने विरोधाद्धेतोस्तथेत्यर्थः । विरोधस्तु पूर्वपक्षग्रन्थे उपपादितः । ३।३।२९

'नायमात्मा' इति श्रुतिरितरसाधननिषेधपूर्वकं वरणस्य साधनत्वमुक्त्वा वृतलभ्यत्वे हेतुत्वं वदन् वरणविषयमप्याह–– 'तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्' इति । तस्य वृतस्याऽऽत्मन एष भगवानात्मा, अत एव तत्तनूरूपः स जीवात्मा । तद्वरणस्याऽऽवश्यकत्वज्ञापनाय स्वामिति । सर्वो हि स्वकीयां तनुमात्मीयत्वेन आत्मत्वेन च वृणुते । तद्विशिष्ट एव भोगान् भुङ्क्ते । ३।३।४७

'स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः'–– पुष्टिमार्गीयभक्तस्य विहितत्वादिति ज्ञानमप्रयोजकम् । तत्र हेतुः –– तस्य भक्तिमार्गस्वामिनः श्रीगोकुलेशादेव फलस्य श्रुतेः । अतो बहिर्गमनं न साधनत्वेनात्र कार्यमिति भावः । अत्र 'यमेवैष वृणुते' इति श्रुतिरनुसंधेया ।

वल्लभ. ३।४।४३

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥

(१) किंचान्यत्––न दुश्चरितात्प्रतिषिद्धाच्छ्रुतिस्मृत्यविहितात्पापकर्मणोऽविरतोऽनुपरतः । नापीन्द्रियलौल्यादशान्तोऽनुपरतः । नाप्यसमाहितोऽनेकाग्रमना विक्षिप्तचित्तः । समाहितचित्तोऽपि सन् समाधानफलार्थित्वान्नाप्यशान्तमानसो व्यापृतचित्तः। प्रज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानेन एनं प्रकृतमात्मानमाप्नुयात् । यस्तु दुश्चरिताद्विरत इन्द्रियलौल्याच्च, समाहितचित्तः समाधानफलादप्युपशान्तमानसश्चाऽऽचार्यवान्, प्रज्ञानेन यथोक्तमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

शंकर.

(२) परमात्मप्राप्तिहेतूपासनाङ्गतया कांश्चिद्धर्मानुपदिशति–– नाविरत इत्यादि । यस्तु परदारपरद्रव्यापहारादनिवृत्तः, अनुपशान्तकामक्रोधवेगः, नानाविधव्यापारविक्षिप्ततयाऽनवहितचित्तः, अनिगृहीतमनाश्च एतं परमात्मानं प्रज्ञानेन नाऽऽप्नुयादित्यर्थः । पुरुषार्थस्यैवानृतवदननिषेधस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे क्रत्वङ्गतया नानृतं वदेदिति निषेधवत्पुरुषार्थस्यापि दुश्चरितविरत्यादेरुपासनाङ्गतया विधानमुपपद्यते । ततश्च यस्तु पुरुषार्थमपि दुश्चरितनिषेधमतिलङ्घ्य परमात्मोपासनमविगुणं चिकीर्षति तस्य दुश्चरितनिषेधरूपाङ्गवैगुण्यादुपासनासाद्गुण्यं न सिद्ध्यतीति भावः ।

रंग.

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥

(१) यस्त्वनेवंभूतः, यस्यात्मनो ब्रह्मक्षत्रे सर्वधर्मविधारके अपि सर्वत्राणभूते उभे ओदनोऽशनं भवतः स्याताम् । सर्वहरोऽपि मृत्युर्यस्योपसेचनमिवौदनस्य अशनत्वेऽप्यपर्याप्तस्तं प्राकृतबुद्धिर्यथोक्तसाधनरहितः सन् क इत्था इत्थमेवं यथोक्तसाधनवानिवेत्यर्थः । वेद विजानाति, यत्र स आत्मेति । शंकर.

(२) 'अत्ता चराचरग्रहणात्' — तत्र किमग्निरत्ता स्यादुत जीवोऽथवा परमात्मेति संशयः । विशेषानवधारणात् । त्रयाणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः । एवं प्राप्ते ब्रूमः –– अत्ताऽत्र परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । चराचरग्रहणात् । चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमिहाऽऽद्यत्वेन प्रतीयते तादृशस्य चाऽऽद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कार्त्स्न्येनात्ता संभवति । परमात्मा तु विकारजातमुपसंहरन् सर्वमत्तीत्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते । नैष

---

(१) काठ. २।२४; रामानुज. ३।४।४९, ४।१।१३; श्रीकर. ३।४।५० मानसो (मनसो); बलदेव. ३।३।५४.

(१) काठ. २।२५; ब्रशंकर. १।२।९, १०; भास्कर. १।२।९; रामानुज. १।२।९, १।४।६; निंबार्क. १।२।९; ब्रमध्व. १।२।९; श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२६), १।२।९ (पृ. ३३५); श्रीकर. १।१।१ (पृ. ४०), १।१।११, १।२।९, १०, २।२।४२ (पृ. २४६); वल्लभ. १।२।९ ओदनः (ओदनम्); बलदेव. १।२।९.

दोषः । मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः । १।२।९

'प्रकरणाच्च' — इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति, यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनः— 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (काउ. २।१८) इत्यादि। प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम् । 'क इत्था वेद यत्र सः' इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम् ।

* ब्रशंकर. १।२।१०

(३) ब्रह्म च क्षत्रं च ब्रह्मक्षत्राख्यवर्णद्वयोपलक्षितकृत्स्नचराचरात्मकमिदं जगद्यस्यौदनो भवति यस्य विनाश्यो भवतीत्यर्थः । यस्य मृत्युः स्वयमद्यमानत्वे सत्यन्यस्यादनहेतुर्भवति । स निखिलचराचरसंहर्ता परमात्मा यत्र यस्मिन्प्रकारे स्थितो यत्प्रकारविशिष्टस्तं प्रकारमित्थमिति को वेदेत्यर्थः । रंग.

(४) 'अत्ता चराचरग्रहणात्'—अत्ता भगवानेव । कुतः, चराचरग्रहणात् । चरं सर्वप्राणिवधार्थं परिभ्रमन्मृत्युः । अचरं ब्रह्मक्षत्ररूपं कस्याऽप्यचाल्यम् । तयोरत्ता न जीवो भवितुमर्हति । वल्लभ. १।२।९

जीवपरमात्मभेदः, जीवात्मरूपो रथी परमात्मप्राप्त्यधिकृतः तदनधिकृतश्चेति द्विविधः

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥

(१) ऋतं पिबन्तावित्यस्या वल्ल्याः संबन्धः । विद्याविद्ये नानाविरुद्धफले इत्युपन्यस्ते, न तु सफले ते यथावन्निर्णीते । तन्निर्णयार्था रथरूपककल्पना । तथा च प्रतिपत्तिसौकर्यम् । एवं च प्राप्तृप्राप्यगन्तृगन्तव्यविवेकार्थं द्वावात्मानावुपन्यस्येते—ऋतं सत्यमवश्यंभावित्वात्कर्मफलं पिबन्तौ । एकस्तत्र कर्मफलं पिबति भुङ्क्ते, नेतरस्तथाऽपि पातृसंबन्धात्पिबन्तावित्युच्यते छत्रिन्यायेन । सुकृतस्य स्वयंकृतस्य कर्मण ऋतमिति पूर्वेण संबन्धः । लोकेऽस्मिन् शरीरे । गुहां गुहायां बुद्धौ प्रविष्टौ । परमे, बाह्यपुरुषाकाशसंस्थानापेक्षया परमम् । परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानं परार्धं हार्दाकाशम् । तस्मिन्हि परं ब्रह्मोपलभ्यते । अतस्तस्मिन्परमे परार्धे हार्दाकाशे प्रविष्टावित्यर्थः । तौ च छायातपाविव विलक्षणौ संसारित्वासंसारित्वेन ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलमकर्मिण एव वदन्ति, पञ्चाग्नयो गृहस्थाः, ये च त्रिणाचिकेताः, त्रिः कृत्वा नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः । शंकर.

(२) 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्'—यद्वा, जीवस्तावत्पिबति, ईश्वरस्तु पाययति । पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते । पाचयितर्यपि पक्तृत्वप्रसिद्धिदर्शनात् । छायातपाविति चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते । छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात् । तस्मात् बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयाताम् । कस्मात् । आत्मानौ हि तावुभावपि चेतनौ समानस्वभावौ । संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते । गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः । गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्यते— 'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्' (काउ. २।१२) 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' (तैउ. २।१) 'आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्' इत्याद्यासु । १।२।११

'विशेषणाच्च'— कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते—विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव भवति । 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु' (काउ. ३।३) इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति ।

---

* वल्लभभिन्नेषु ब्रह्मक्षत्रपदयोरुपलक्षणता ब्रशंकरसमाना ।

(१) काउ. ३।१; ब्रशंकर. १।२।११, ३।३।३४; भास्कर. १।२।११, ३।३।३४ परार्धे (परार्ध्ये); रंग. भास्करवत्; रामानुज. १।१।१ (पृ. ७७, १०१), १।२।११, १।४।६ भास्करवत्; निंबार्क. १।२।११; मध्व. त्रिणा (त्रिना); ब्रमध्व. १।२।११ मध्ववत्; श्रीकंठ. १।२।११; श्रीकर. १।१।१ (पृ. २४), १।१।२, २।३।४७, ३।३।३४, ५१ प्रविष्टौ (प्रतिष्ठौ); वल्लभ. १।२।११, २।३।२४, ४।२।१७; विज्ञान. १।२।११, ३।२।१३ भास्करवत्; बलदेव. १।२।९, १०.

'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (काउ. ३।९) इति परमात्मानं गन्तव्यम्। तथा— 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति॥' (काउ. २।१२) इति पूर्वस्मिन्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ। प्रकरणं चेदं परमात्मनः। 'ब्रह्मविदो वदन्ति' इति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते। तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम्। एष एव न्यायः 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' (मुउ. ३।१।१) इत्येवमादिष्वपि।

* ब्रशंकर. १।२।१२

(३) क इत्था वेद यत्र स इत्यस्य दुर्ज्ञानत्वेऽत्रेत्थमास्त इत्यस्यार्थस्य दुर्बोधत्वे न वयं तदुपासने शक्ता इति मन्यमानं प्रत्युपास्योपासकयोरेकगुहानुप्रवेशेन परमात्मनः सूपास्यत्वाद्द्वयमप्युपासितुं शक्ता इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां दर्शयति––ऋतं पिबन्तावित्यादिना। सुकृतसाध्ये लोके वर्तमानौ। तत्रापि परमाकाशे परार्ध्ये, परार्धं संख्याया उत्तरावधिः, तदर्हतीति परार्ध्यमुत्कृष्ट इत्यर्थः। छायातपशब्दाभ्यां ज्ञाज्ञौ लभ्येते। अज्ञशब्देन जीवनिर्देशस्य चायमभिप्रायः। उपास्योपासकयोरेकगुहावर्तित्वे तयोरेव प्राप्यप्राप्तृतया वक्तव्यतया प्राप्यस्य च तत्प्राप्तिसाधनरथत्वेन रूपिते शरीरेऽवस्थानं (न?) युक्तम्। न हि रथेन प्राप्तव्यार्थौ रथस्थो भवतीति शङ्का न कार्या। प्राप्यस्य परमात्मनस्तत्रावस्थितत्वेऽपि जीवस्य 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितम्' (ब्रसू. ३।२।९) इत्युक्तरीत्या परमात्मसंकल्पमूलकर्मरूपाविद्यावेष्टिततया तदनुभवलक्षणतत्प्राप्तेरभावेन प्राप्तृप्राप्ययोर्जीवपरयोः रथत्वरूपितशरीरान्तर्वर्त्येकगुहावर्तित्वकथने नानुपपत्तिरिति। पञ्चाग्निशुश्रूषाशुद्धान्तःकरणाः। त्रिणाचिकेताः, उक्तोऽर्थः। एवंभूता ब्रह्मविदो वदन्तीत्यर्थः।

$ रंग.

(४) 'आत्मान्तरात्मेति विभुरेक एव द्विधा स्थितः। स विष्णुः परमे वायौ परेभ्योऽप्युद्धरूपके। शुभान्पिबति भोगान्स छायेव विदुषां प्रभुः। आतपः पापिनां नित्यं— ॥'

मध्व.

(५) यदुक्तमीश्वरस्य न भोक्तृत्वमिति, तदपि न युज्यते। 'प्राणारामं मनआनन्दम्' (तैउ. १।६) इति ब्रह्मणोऽप्यात्मारामस्य मनोमात्रविषयस्वरूपानन्दभोगदर्शनात्।

श्रीकंठ. १।२।११

(६) 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्'—'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म' इति ऋतसत्ययोर्ब्रह्मत्वप्रतिपादनात् स्वरूपांऽमृतपातारौ। सुकृतमपि ब्रह्मैव। 'तस्मात् तत्सुकृतमुच्यते' इति श्रुतेः। स एव लोकः। उपचारात् षष्ठी। अक्षरं वा परमपरार्द्धोपरि, तत्रत्यानां परिदृश्यमानत्वाच्छाया प्रतिसारूप्यं, सायुज्यं गतस्य जीवस्यापि तथात्वात्, ततोऽपि विशिष्टं ब्रह्म प्रकटानन्दत्वादातपः। परोक्षवादः। काण्डत्रयेऽपि तद्वाद इति त्रयाणां ग्रहणम्।

वल्लभ. १।२।११

[परो मीयते यत्र, परस्य वा मा लक्ष्मीर्यत्र तादृशे परार्द्धाऽभिधलोकोपरितने अक्षरात्मके लोके गुहां सत्यब्रह्मपुरस्थं दहरपुण्डरीकं वेश्म प्रविष्टौ सुकृतस्य ब्रह्मण ऋतं स्वरूपामृतं पिबन्तौ अनुभवन्तौ जीवपरमात्मानौ ब्रह्मविदो ज्ञानिनः, पञ्चाग्नय उपासकाः, त्रिणाचिकेताः कर्मिणश्च छायातपौ पूर्वोक्तरीत्याऽतिसरूपत्वेऽपि विलक्षणौ भगवतः परोक्षप्रियत्वात्तत्तोषार्थं परोक्षवादेन वदन्तीति।

भाष्यप्रकाश.]

(७) 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' — इतश्च परमेश्वरोऽत्ता भवति। हि यस्माद्गुहां प्रविष्टावात्मनौ जीवेश्वरौ द्वावेवात्तारौ, तद्दर्शनात् –– 'ऋतं पि...... चिकेताः' इति पूर्ववाक्ये द्वयोरेव जीवेश्वरयोर्भोक्तृत्वश्रवणादित्यर्थः। पुण्यस्य लोके विराडाख्यपुरे परार्द्ध्ये परमर्द्धिमति या गुहा भुवर्लोकाख्यं हृदयगह्वरं तस्यां ज्योतिर्मण्डलरूपलिङ्गशरीरोपाधिना प्रविष्टौ ऋतं सत्यं कामजातं पिबन्तौ भुञ्जानौ समष्टिजीवेश्वरौ ब्रह्मविद्भिस्त्रिणाचिकेतसः छायातपसदृशौ वदन्ति सहस्थितिगतिनियमादिभ्य इति श्रुत्यर्थः।

विज्ञान. १।२।११

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्।
अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि॥

* भास्कर. ब्रशंकरवत्। $ शेषं शंकरवत्।

(१) काउ. ३।२; ब्रशंकर.३।३।३४; भास्कर.३।३।३४ रीजानाना (जींवाना); रामानुज. १।२।१२; निंबार्क.

(१) यः सेतुरिव सेतुरीजानानां यजमानानां कर्मिणां दुःखसंतरणार्थत्वान्नाचिकेतोऽग्निस्तं वयं ज्ञातुं चेतुं च शकेमहि शक्नुवन्तः। किंच यच्चाभयं भयशून्यं संसारपारं तितीर्षतां तर्तुमिच्छतां ब्रह्मविदां यत्परमाश्रयमक्षरमात्माख्यं ब्रह्म तच्च ज्ञातुं शकेमहि शक्नुवन्तः। परापरे ब्रह्मणी कर्मब्रह्मविदाश्रये वेदितव्ये इति वाक्यार्थः। एतयोरेव ह्युपन्यासः कृत ऋतं पिबन्ताविति। शंकर.

(२) यज्वनां य आधारभूतः कर्मफलप्रद इत्यर्थः। नाचिकेताग्निप्राप्यमुपासितुं शक्ताः स्मेत्यर्थः। अतो दुरुपास्यत्वबुद्ध्या न भेतव्यमिति भावः। * रंग.

(३) इत्युपास्यः परमात्मोच्यते। नाचिकेतं नाचिकेतस्य कर्मणः प्राप्यमित्यर्थः। रामानुज. १।२।१२

(४) 'मर्यादा विष्णुयाजिनाम्। संसारस्य च पारस्थः स विष्णुर्विश्वरूपकः॥' मध्व.

(५) ईजानानां यतमानानाम्।

† विज्ञान. १।२।१२

§ आत्मानꣳ रथिनं विद्धि शरीरꣳ रथमेव तु।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥

(१) तत्र य उपाधिकृतः संसारी विद्याविद्ययोरधिकृतो मोक्षगमनाय संसारगमनाय च तस्य तदुभयगमने साधनो रथः कल्प्यते। तत्र तमात्मानमृतपं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि जानीहि। शरीरं रथमेव तु, रथबद्धहयस्थानीयैरिन्द्रियैराकृष्यमाणत्वाच्छरीरस्य। बुद्धिं तु अध्यवसायलक्षणां सारथिं विद्धि बुद्धिनेतृप्रधानत्वाच्छरीरस्य, सारथिनेतृप्रधान इव रथः। सर्वं हि देहगतं कार्यं बुद्धिकर्तव्यमेव प्रायेण। मनः संकल्पविकल्पादिलक्षणं प्रग्रहं रशनां विद्धि। मनसा हि प्रगृहीतानि श्रोत्रादीनि करणानि प्रवर्तन्ते रशनयेवाश्वाः। शंकर.

(२) आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादिना सोऽध्वनः पारमाप्नोतीत्यन्तेन संसाराध्वपारभूतवैष्णवपरमपदप्राप्तौ परिकरमुपदिशन्प्राप्तृस्वरूपमुपदिशति।

* रंग.

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाꣳस्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥

(१) इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि हयानाहुः रथकल्पनाकुशलाः शरीररथाकर्षणसामान्यात्। तेष्वेवेन्द्रियेषु हयत्वेन परिकल्पितेषु गोचरान्मार्गान् रूपादीन्विषयान्विद्धि। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं शरीरेन्द्रियमनोभिः सहितं संयुक्तमात्मानं भोक्तेति संसारीत्याहुर्मनीषिणो विवेकिनः। न हि केवलस्याऽऽत्मनो भोक्तृत्वमस्ति, बुद्ध्याद्युपाधिकृतमेव तस्य भोक्तृत्वम्। तथा च श्रुत्यन्तरं केवलस्याभोक्तृत्वमेव दर्शयति — ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि। एवं च सति वक्ष्यमाणरथकल्पनया वैष्णवस्य पदस्याऽऽत्मतया प्रतिपत्तिरुपपद्यते, नान्यथा स्वभावानतिक्रमात्। $ शंकर.

(२) ननु तथापि देहेन्द्रियादिभिः संबन्धाभावाद्विदुषां कथं प्रवृत्तिः। न ह्यसङ्गस्यात्मनो देहादिभिः सह अभिमानातिरिक्तः संबन्धः संभवतीति चेन्न, विदुषां ज्ञानोपपत्त्यर्थं असङ्गवाक्यैर्लेपाख्यस्य विकारहेतुसंयोगस्यैव निषेधात्, न तु पुष्करपात्रे जलस्येव असङ्गेऽपि

---

* शेषं शंकरवत्।

† ३।२।३१ इति सूत्रे ब्रह्मणः सेतुशब्दव्यपदेश्यतायामुदाहृतत्वात्सेतुशब्दस्य ब्रह्मपरता आपद्यते।

§ विज्ञान. इन्द्रियेभ्यो भेदेन पाठात्करणत्वेऽपि अनिन्द्रियत्वं बुद्धिमनसोरभिप्रेतम्।

१।२।१२; मध्व. शकेमहि (शकेमसि); ब्रमध्व. १।२।१२; विज्ञान. १।२।१२, ३।२।३१.

(१) काठ. ३।३; ब्रशंकर. १।२।१२, १।४।१, २।३।१५; भास्कर. १।४।१, २।३।१५ सारथिं विद्धि (सारथिं विद्यात्); रामानुज. १।२।१२, १।४।१, ६, १०, ३।३।१४ मेव तु (मेव च); निंबार्क. १।४।१ रामनुजवत्; मध्व. रामानुजवत्; श्रीकंठ. १।४।१; श्रीकर. १।२।१२, १।४।१, ३।३।१३; वल्लभ. १।२।१२, १।४।१; विज्ञान. २।४।६; बलदेव. १।२।१२.

* शेषं शंकरेण गतार्थम्।

$ रंग. शंकरेण गतार्थम्।

(१) काठ. ३।४; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ७०), १।४।१, २।३।४०; भास्कर. १।४।१; रामानुज. १।१।४ (पृ. १५३), १।४।१; श्रीकर. १।४।१; वल्लभ. १।४।१; विज्ञान. १।१।१ (पृ. २०), १।२।१२, २।४।१२.

चेतने स्वोपाधेः संयोगविशेषः प्रतिषिध्यते । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति श्रुतेः । स च संयोगविशेषः प्रारब्धकर्मक्षयादेव नश्यतीति सर्वैरेवाऽभ्युपेयम् । विज्ञान. १।१।१

[१]यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥

(१) तत्रैवं सति यस्तु बुद्ध्याख्यः सारथिरविज्ञानवान् अनिपुणोऽविवेकी प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च भवति, यथेतरो रथचर्यायां, अयुक्तेन अप्रगृहीतेनाऽसमाहितेन मनसा प्रग्रहस्थानीयेन सदा युक्तो भवति, तस्याकुशलस्य बुद्धिसारथेरिन्द्रियाण्यश्वस्थानीयानि अवश्यानि अशक्यनिवारणानि, दुष्टाश्वा अदान्ताश्वा इवेतरसारथेर्भवन्ति । शंकर.

(२) शरीरादेः रथत्वादिरूपणस्य प्रयोजनमाह—यस्त्विति । रंग.

[२]यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥

(१) यस्तु पुनः पूर्वोक्तविपरीतः सारथिर्भवति विज्ञानवान्प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः सदा, तस्याश्वस्थानीयानीन्द्रियाणि प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा शक्यानि वश्यानि दान्ताः सदश्वा इवेतरसारथेः ।

शंकर.

(२) लोके हि समीचीनसारथिप्रग्रहवतोऽश्वाः वशीकृता भवन्ति । एवं सारथिप्रग्रहत्वेन रूपितयोर्विज्ञानमनसोः सामीचीन्येऽश्वत्वेन रूपितानीन्द्रियाणि वश्यानि भवन्ति, नान्यथेत्यर्थः । रंग.

[३]यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति सꣳसारं चाधिगच्छति ॥

(१) तस्य पूर्वोक्तस्याविज्ञानवतो बुद्धिसारथेरिदं फलमाह—यस्त्वविज्ञानवान् भवति । अमनस्कोऽप्रगृहीतमनस्कः स तत एवाऽशुचिः सदैव । न स रथी तत्पूर्वोक्तमक्षरं यत्परं पदमाप्नोति तेन सारथिना । न केवलं नाऽऽप्नोति, संसारं च जन्ममरणलक्षणमधिगच्छति । शंकर.

(२) हयत्वेन रूपितानामिन्द्रियाणां वशीकरणतदभावयोः प्रयोजनं दर्शयति मन्त्रद्वयेन—यस्त्विति । रंग.

[१]यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥

यस्तु द्वितीयो विज्ञानवान् विज्ञानवत्सारथ्युपेतो रथी विद्वानित्येतत् । युक्तमनाः समनस्कः स तत एव सदा शुचिः, स तु तत्पदमाप्नोति । यस्मादाप्तात्पदादप्रच्युतः सन् भूयः पुनर्न जायते संसारे ।

शंकर.

[२]विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

(१) किं तत्पदमित्याह—विज्ञानसारथिर्यस्तु । यो विवेकबुद्धिसारथिः पूर्वोक्तो मनःप्रग्रहवान्प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः सन् शुचिर्नरो विद्वान्सोऽध्वनः संसारगतेः पारं परमेवाधिगन्तव्यमित्येतत्, आप्नोति मुच्यते सर्वसंसारबन्धनैः । तद्विष्णोर्व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः परमात्मनो वासुदेवाख्यस्य परमं प्रकृष्टं पदं स्थानं सतत्त्वमित्येतत्, यदसावाप्नोति विद्वान् ।

* शंकर.

(२) विष्णुपदसंबन्धिनी विरजानदी प्राकृतप्रपञ्चसीमावधिः । तदनुप्रवेशतः प्रक्षीणसर्वकर्मलेपा योगिनो विष्णुपदादूर्ध्वमप्राकृतशिवपदं परमानन्दमयमनुविशन्ति । तथा हि श्रूयते— 'सोऽध्वनः......पदम्' इति । ३।३।३०

---

(१) काउ. ३।५.
(२) काउ. ३।६; रंग. सदा (सह); वल्लभ. १।२।११.
(३) काउ. ३।७.

* रंग. शंकरवत् । वल्लभ. पदशब्दः पादरूपावयववाची ।

(१) काउ. ३।८; वल्लभ. १।२।११.
(२) काउ. ३।९; ब्रशंकर. १।२।१२, ३।३।१५; भास्कर. १।२।१२, १।४।१, ३।३।१५; रामानुज. १।२।९, १२, १।४।१, ५; ब्रमध्व. १।४।६; श्रीकंठ. ३।३।३०, ४।३।१२, १५, ४।४।२२; श्रीकर. १।२।२ (पृ. ९९), १।२।१२, १।४।१, ३।३।२९, ४।४।२२; वल्लभ. १।१।२३, १।२।१२.

यच्छङ्कितं 'सोऽध्वनः....पदम्' इति । तत्र विष्णुशब्दः परब्रह्मवाचकः । षड्विधस्याऽध्वनः पारं तदतीतं पदं हि विश्वाधिकस्य शिवस्यैवोपपन्नम् । यद्वा विष्णोः प्रपञ्चावस्थितस्य परमुत्कृष्टं पदं स्वरूपं परमाकाशरूपं परमानन्दलक्षणं शिवस्य परब्रह्मणः पदमेव । यत्रासौ निहितात्मा प्रपञ्चाकारोऽपि न संसरति ।

* श्रीकंठ. ४।३।१५

इन्द्रियादिभ्यः सर्वेभ्यः परः पुरुष एव परा गतिः

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

(१) अधुना यत्पदं गन्तव्यं तस्य इन्द्रियाणि स्थूलान्यारभ्य सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्रत्यगात्मतयाऽधिगमः कर्तव्य इत्येवमर्थमिदमारभ्यते — स्थूलानि तावदिन्द्रियाणि, तानि यैरर्थैरात्मप्रकाशनायाऽऽरब्धानि, तेभ्य इन्द्रियेभ्यः स्वकार्येभ्यस्ते परा ह्यर्थाः सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्च । तेभ्योऽप्यर्थेभ्यश्च परं सूक्ष्मतरं महत्प्रत्यगात्मभूतं च मनः मनःशब्दवाच्यं मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं संकल्पविकल्पाद्यारम्भकत्वात् । मनसोऽपि परा सक्ष्मतरा महत्तरा प्रत्यगात्मभूता च बुद्धिः बुद्धिशब्दवाच्यमध्यवसायाद्यारम्भकं भूतसूक्ष्मम् । बुद्धेरात्मा सर्वप्राणिबुद्धीनां प्रत्यगात्मभूतत्वादात्मा महान् सर्वमहत्त्वात् । अव्यक्ताद्यत्प्रथमं जातं हैरण्यगर्भं तत्त्वं बोधाबोधात्मकं महानात्मा बुद्धेः पर इत्युच्यते । महतोऽपि परं सूक्ष्मतरं प्रत्यगात्मभूतं सर्वमहत्तरं चाव्यक्तं सर्वस्य जगतो बीजभूतमव्याकृतनामरूपसतत्त्वं सर्वकार्यकारणशक्तिसमाहाररूपमव्यक्ताव्याकृताकाशादिनामवाच्यं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वटकणिकायामिव वटवृक्षशक्तिः । तस्मादव्यक्तात्परः सूक्ष्मतरः सर्वकारणकारणत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च महांश्च, अत एव पुरुषः सर्वपूरणात् । अतोऽन्यस्य परस्य प्रसङ्गं निवारयन्नाह — पुरुषान्न परं किंचिदिति । यस्मान्नास्ति पुरुषाच्चिन्मात्रघनात्परं किंचिदपि वस्त्वन्तरं, तस्मात्सूक्ष्मत्वमहत्त्वप्रत्यगात्मत्वानां सा काष्ठा निष्ठा पर्यवसानम् । अत्र हीन्द्रियेभ्य आरभ्य सूक्ष्मत्वादिपरिसमाप्तिः । अत एव च गन्तॄणां सर्वगतिमतां संसारिणां परा प्रकृष्टा गतिः । 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इति स्मृतेः । शंकर.

(२) 'आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च' — आनुमानिकमपि अनुमाननिरूपितमपि प्रधानं एकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते — 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः' इति । तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसंभवात्स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते । तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नम् । तदेव च जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यः इति चेत् नैतदेवम् ।

शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । कुतः । प्रकरणात्परिशेषाच्च ।

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव । अर्था ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् । इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुति-

---

* श्रीकर. श्रीकंठवत् ।

(१) काउ. ३।१०; ब्रशंकर. १।४।१, ७, ३।३।१४; भास्कर. १।४।१, ३।३।१४; रामानुज. १।४।१, ५, ७; श्रीकंठ. १।४।१, ७; श्रीकर. १।४।१, ७, ३।३।१६; वल्लभ. १।४।१; विज्ञान. १।४।७; बलदेव. १।४।१.

(२) काउ. ३।११; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ७६), १।३।१३, १।४।१, ५, ३।३।१४; भास्कर. १।४।१, ३।३।१४; रामानुज. १।४।१, ५; निंबार्क. १।४।१; ब्रमध्व. १।४।१; श्रीकंठ. १।४।१, ३; श्रीकर. १।३।१३, १।४।१, ३, ४, ५, ३।३।१६; वल्लभ. १।४।१; विज्ञान. १।४।७, ३।२।३१; बलदेव. १।४।१.

प्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । 'मनसस्तु परा बुद्धिः' बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । 'बुद्धेरात्मा महान् परः' यः स 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इति रथित्वेनोपक्षिप्तः । कुतः, आत्मशब्दात्, भोक्तुश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तेः। महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नम् । अथवा 'मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः। प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते ॥' (मभा. १३–१०११) इति स्मृतेः 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' (श्वेउ. ६।१८) इति च श्रुतेर्या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हिरुगिहोपदिश्यते । तस्या (अ)प्यस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम् । परमार्थतः परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते । इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपदं दिदर्शयिषया समनुक्रामन्परिशिष्यमाणेनेहान्त्येनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । १।४।१

'सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्' — सूक्ष्मं तु इह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याऽव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति, तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति । १।४।२

'आध्यानाय प्रयोजनाभावात्'– पुरुष एवं ह्येभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति युक्तं, न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनम् । कस्मात् । प्रयोजनाभावात् । न हीतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किंचित्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा । पुरुषे त्विन्द्रियादिभ्यः परस्मिन्सर्वानर्थव्रातातीते प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयोजनं मोक्षसिद्धिः । तथा च श्रुतिः 'निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' (काउ. ३।१५) इति । अपि च परप्रतिषेधेन काष्ठाशब्देन च पुरुषविषयमादरं दर्शयन्पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैव पूर्वापरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति—आध्यानायेति । आध्यानपूर्वकाय सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः । सम्यग्दर्शनार्थमेव हीहाऽऽध्यानमुपदिश्यते, न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानम् । ¶ ब्रशांकर. ३।३।१४

(३) वशीकार्यत्वाय रथादिरूपितेषु शरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यतायां प्रधानानि तान्युच्यन्ते । अस्य मन्त्रद्वयस्यार्थौ भगवता भाष्यकृतानुमानिकाधिकरणे (ब्रसू. १।४।१) उक्तः । इत्थं हि तत्र भाष्यम् । तेषु रथादिरूपितशरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यतायां प्रधानानि तान्युच्यन्त इन्द्रियेभ्यः परा इत्यादिना । तत्र हयत्वेन रूपितेभ्य इन्द्रियेभ्यो गोचरत्वेन रूपिता विषया वशीकार्यत्वे पराः । वश्येन्द्रियस्यापि विषयसंनिधाविन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात् । तेभ्योऽपि परं प्रग्रहरूपितं मनः । मनसि विषयप्रवणे विषयासंनिधानस्याप्यकिंचित्करत्वात् । तस्मादपि सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा । तस्या अपि रथित्वेन रूपित आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात्परः सर्वस्याऽऽत्मेच्छायत्तत्वात् । आत्मैव महानिति च विशेष्यते । तस्मादपि रथरूपितं शरीरं परम् । तदायत्तत्वाज्जीवस्य सकलपुरुषार्थसाधनप्रवृत्तीनाम् । तस्मादपि परः सर्वान्तरात्मभूतोऽन्तर्याम्यध्वनः पारभूतः परमपुरुषो यथोक्तस्याऽऽत्मपर्यन्तस्य तत्संकल्पायत्तप्रवृत्तित्वात् । स खल्वन्तर्यामितयोपासकस्यापि प्रयोजकः । 'परात्तु तच्छ्रुतेः' (ब्रसू. २।३।४१) इति हि जीवात्मनः कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमिति वक्ष्यते । वशीकार्योपासननिर्वृत्त्युपायकाष्ठाभूतः परमप्राप्यश्च स एव । तदिदमुच्यते 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति ।

* रंग.

(४) 'देवेभ्य इन्द्रियात्मभ्यो ज्यायांसोऽर्थाभिमानिनः । सोनवित्तपसूर्याप्पा अश्व्यग्नीन्द्रेन्द्रसूनवः । यमो दक्षश्चेन्द्रियेशाः सौपर्णी वारुणी तथा। उमेति चार्थमानिन्यस्तिस्रो द्विद्व्येकदेवताः । मनोभिमानिनो रुद्रवीन्द्रशेषास्त्रयोऽपि तु । ते श्रेष्ठा अर्थमानिभ्यस्तेभ्यो बुद्धिः सरस्वती । तस्या ब्रह्मा महानात्मा ततोऽव्यक्ताभिधा रमा। तस्यास्तु पुरुषो विष्णुः पूर्णत्वान्नैव तत्समः। कश्चित्कुतश्चिच्छ्रेष्ठस्तु नास्तीति किमु सा कथा ॥' मध्व.

¶ भास्कर. ब्रशांकरवत् ।

* श्रीकंठ. उत्तरोत्तरपरत्वोक्तेः प्रयोजनं रंगवत् ।

(५) तस्यैव पारतन्त्र्याच्छरीररूपकेऽव्यक्ते विन्यस्तस्य परमात्मन एवाव्यक्तशब्देन गृहीतेः । कप्रत्ययः कुत्सने । परमात्मन एवाऽव्यक्तशब्दः, तत्तन्त्रत्वेन तच्छरीररूपत्वादितरस्याऽप्यव्यक्तशब्दः ।

ब्रमध्व. १।४।१

(६) तत्रेन्द्रियाणामात्मा विषयाः । ते च मनसा सम्यक्त्वेन भाविताास्तथा भवन्ति । विरक्तेन्द्रियाणामतथात्वात् । बुद्धेरात्मा विज्ञानम् । तत् ब्रह्मविषयकं महत् भवति । ततः परमव्यक्तं, न प्रकटं, भगवत्कृपैव । सा तु भगवदधीना, न साधनान्तराधीना । स च भगवान् स्वाधीन इति । वल्लभ. १।४।१

[आत्मेति । 'घ्राणं च गन्धः' इतिन्यायेन भगवदिन्द्रियरूपतया तदाधिदैविकत्वात्तेषां नियामकाः । श्रौतस्य परपदस्याऽयमर्थः । मोक्षप्रकरणे यदिन्द्रियेभ्यः परत्वं विषयाणामुच्यते, तद्भगवदीयतया मनसा सम्यक्त्वेन भावितानामेव । भाष्यप्रकाश.]

(७) 'महद्वच' — ननु महत्तत्वे किं प्रमाणमिति चेदुच्यते, 'इन्द्रियेभ्यः...पुरुषः परः' इत्याद्याः श्रुतयः, स्मृत्यनुमितेश्च । अस्यां च श्रुतौ अवान्तरभेदेन बुद्धिमहतोर्भेद उक्तः महच्छब्दस्य चित्तवाचितया । स्मृतिषु चित्तबुद्धी एकीकृत्य बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वमुच्यते ।

विज्ञान. १।४।७

आत्मा सूक्ष्मधीगम्यः, आत्मज्ञानमार्गः अध्यात्मयोगः

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

ननु गतिश्चेदागत्याऽपि भवितव्यं, कथं 'यस्माद्भूयो न जायते' इति । नैष दोषः । सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वादवगतिरेव गतिरित्युपचर्यते । प्रत्यगात्मत्वं च दर्शितमिन्द्रियमनोबुद्धिपरत्वेन । यो हि गन्ता सोऽगतमप्रत्यग्रूपं गच्छत्यनात्मभूतं, न विपर्ययेण । तथा च श्रुतिः— 'अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः' इत्याद्या । तथा च दर्शयति प्रत्यगात्मत्वं सर्वस्य । एष पुरुषः सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु भूतेषु गूढः संवृतो दर्शनश्रवणादिकर्माऽविद्यामायाच्छन्नोऽत एवाऽऽत्मा न प्रकाशते आत्मत्वेन कस्यचित् । अहो अतिगम्भीरा दुरवगाह्या विचित्रा माया चेयं, यदयं सर्वो जन्तुः परमार्थतः परमार्थसतत्त्वोऽप्येवं बोध्यमानः अहं परमात्मेति न गृह्णाति, अनात्मानं देहेन्द्रियादिसंघातमात्मनो दृश्यमानमपि घटादिवत् आत्मत्वेनाऽहममुष्य पुत्र इत्यनुच्यमानोऽपि गृह्णाति । नूनं परस्यैव मायया मोमुह्यमानः सर्वो लोको बम्भ्रमीति । तथा च स्मरणम्— 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः' इत्यादि । ननु विरुद्धमिदमुच्यते 'मत्वा धीरो न शोचति' 'न प्रकाशते' इति च । नैतदेवम् । असंस्कृतबुद्धेरविज्ञेयत्वान्न प्रकाशते इत्युक्तम् । दृश्यते तु संस्कृतयाऽग्र्यया अग्रमिवाग्र्या तया, एकाग्रतयोपेतयेत्येतत् । सूक्ष्मया सूक्ष्मवस्तुनिरूपणपरया । कैः, सूक्ष्मदर्शिभिः 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्यादिप्रकारेण सूक्ष्मतापारम्पर्यदर्शनेन परं सूक्ष्मं द्रष्टुं शीलं येषां ते सूक्ष्मदर्शिनः, तैः सूक्ष्मदर्शिभिः पण्डितैरित्येतत् ।

शंकर.

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥

(१) तत्प्रतिपत्त्युपायमाह — यच्छेन्नियच्छेदुपसंहरेत्प्राज्ञो विवेकी । किं, वाक् वाचम् । वागत्रोपलक्षणार्था सर्वेषामिन्द्रियाणाम् । क्व, मनसी । मनसीति छान्दसं दैर्घ्यम् । तच्च मनो यच्छेज्ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुद्धावात्मनि । बुद्धिर्हि मनआदिकरणान्याप्नोतीत्यात्मा प्रत्यक्तेषाम् । ज्ञानं बुद्धिमात्मनि महति प्रथमजे नियच्छेत् । प्रथमजवत्स्वच्छस्वभावमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः । तं च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्वविशेष-

---

(१) काउ. ३।१२; ब्रशंकर. १।४।१, ५, ३।३।१५; भास्कर. १।१।१९, १।४।१, ३।३।१५; रामानुज. १।४।१, ५, २।१।१५; श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३१), १।४।१, ३।२।२३; वल्लभ. १।४।१.

(१) काउ. ३।१३; ब्रशंकर. १।४।१, ३।३।१५; भास्कर. १।४।१, ३।३।१४; रामानुज. १।४।१; निंबार्क १।४।१; ब्रमध्व. २।३।१५; श्रीकंठ. १।४।१, ५; श्रीकर. १।४।१, ५, ३।३।६१, ४।२।२ मनसी (मनसि); विज्ञान. ३।४।१५, ४।१।२.

प्रत्यस्तमितरूपेऽविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणि मुख्य आत्मनि ।

* शंकर.

(२) तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तरि अग्न्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् ।

ब्रशंकर. १।४।१

(३) बाह्याभ्यन्तरकरणव्यापारराहित्यप्रकारमध्यात्मयोगाधिगमेनेति निर्दिष्टजीवस्वरूपज्ञानप्रकारं दर्शयति—यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ इत्यादिना । इमं मन्त्रं प्रस्तुत्येत्थं हि भाष्यकृता—' हयादिरूपितानामिन्द्रियादीनां वशीकरणप्रकारोऽयमुच्यते । ज्ञानशब्देनात्र पूर्वोक्ता बुद्धिरभिधीयते । ज्ञान आत्मनीति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थः । बुद्धिं कर्तरि महत्यात्मनि नियच्छेत् । तं कर्तारं परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि नियच्छेत् । व्यत्ययेन तदिति नपुंसकलिङ्गता । एवंभूतेन रथिना वैष्णवं पदं गतव्यमित्यर्थः ' इति भाषितम् । विवृतं च श्रुतप्रकाशिकायाम्—' वाचो मनसि नियमनं मनोऽननुगुणप्रवृत्तिवैमुख्यापादनम् । मनसो बुद्धौ नियमनं व्यवसायानुगुणप्रवृत्तितापादनम् । बुद्धिश्चार्थेषु हेयताध्यवसायरूपा । तस्या बुद्धेरात्मनि नियमनं नाम स एवोपादेयतया साक्षात्कार्य इत्येतदर्थविषयत्वापादनम् । शान्ते स्वत ऊर्मिषट्कप्रतिभटे शान्त आत्मनि महत आत्मनो जीवस्य नियमनं नाम तच्छेषताप्रतिपत्तिः ' इति ।

‡ रंग.

(४) ' तस्माद्वागात्मिका देवीरुमाद्यास्तु शिवादिषु । शिवादीन्ब्रह्मवाय्वोस्तु नियच्छेन्महदात्मनोः । तौ रमायां परानन्दे तां विष्णौ परमात्मनि । तद्वशत्वेन तद्ध्यानं नियमो नाम नापरः । कुतस्तु मानुषो देवान्नियच्छेद्विनियामकान् ॥ ' इति च ।

मध्व.

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥

* भास्कर. महत्यात्मनि भोक्तरि । शेषं शंकरवत् ।

‡ शेषं शंकरवत् ।

(१) काउ. ३।१४; रामानुज. १।४।६.

(१) एवं पुरुष आत्मनि सर्वं प्रविलाप्य नामरूपकर्मत्रयं यन्मिथ्याज्ञानविजृम्भितं क्रियाकारकफललक्षणं स्वात्मयाथात्म्यज्ञानेन मरीच्युदकरज्जुसर्पगगनमलानीव मरीचिरज्जुगगनस्वरूपदर्शनेनैव स्वस्थः प्रशान्तात्मा कृतकृत्यो भवति यतः, अतस्तद्दर्शनार्थमनाद्यविद्याप्रसुप्ता उत्तिष्ठत हे जन्तवः, आत्मज्ञानाभिमुखा भवत, जाग्रत अज्ञाननिद्राया घोररूपायाः सर्वानर्थबीजभूतायाः क्षयं कुरुत । कथं, प्राप्य उपगम्य वरान् प्रकृष्टानाचार्यांस्तद्विदः तदुपदिष्टं सर्वान्तरमात्मानमहमस्मीति निबोधत अवगच्छत । न ह्युपेक्षितव्यमिति श्रुतिरनुकम्पयाऽऽह मातृवत्, अतिसूक्ष्मबुद्धिविषयत्वाज्ज्ञेयस्य । किमिव सूक्ष्मबुद्धिरित्युच्यते—क्षुरस्य धाराऽग्रं निशिता तीक्ष्णीकृता दुरत्यया दुःखेनात्ययो यस्याः सा दुरत्यया । यथा सा पद्भ्यां दुर्गमनीया तथा दुर्गं दुःसंपाद्यमित्येतत् । पथः पन्थानं तत्त्वज्ञानलक्षणं मार्गं कवयो मेधाविनो वदन्ति । ज्ञेयस्यातिसूक्ष्मत्वात्तद्विषयस्य ज्ञानमार्गस्य दुःसंपाद्यत्वं वदन्तीत्यभिप्रायः ।

शंकर.

(२) यद्वोपासिताद्भगवतो ब्रह्मविद्भ्यो वा ' देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ' इत्येवंरूपान्वरान् प्राप्य ज्ञेयमात्मतत्त्वं निबोधत, नोदासितव्यमिति भावः । ज्ञानिनस्तदात्मतत्त्वं दुर्गमं पन्थानं वर्णयन्ति । तीक्ष्णक्षुराग्रे संचरतः पुंसो यथा कियत्यप्यनवधाने आत्मनाशो भवति । एवमिहाऽऽत्मस्वरूपावगतिदशायां स्वल्पेऽप्यनवधानापराधे आत्मनाशो भवतीति भावः ।

* रंग.

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

* शेषं शंकरवत् ।

(१) काउ. ३।१५; ब्रशंकर. १।१।२०, १।४।५, ३।२।११, १४, ३।३।१४; भास्कर. १।१।२०, १।४।५, ३।२।११, ४।१।१; रामानुज. १।१।१ (पृ. ८), १।२।२, १।४।५, ६; निंबार्क. १।४।५; ब्रमध्व. १।१।५, १।४।५; श्रीकंठ. १।४।५; श्रीकर. १।१।२१, १।४।४, ५, ३।२।११, १३; वल्लभ. १।४।५, ३।२।२३; बलदेव. १।४।५.

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥

(१) तत्कथमतिसूक्ष्मत्वं ज्ञेयस्येत्युच्यते । स्थूला तावदियं मेदिनी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोपचिता सर्वेन्द्रियविषयभूता, तथा शरीरम् । तत्रैकैकगुणापकर्षेण गन्धादीनां सूक्ष्मत्वमहत्त्वविशुद्धत्वनित्यत्वादितारतम्यं दृष्टमबादिषु यावदाकाशमिति । ते गन्धादयः सर्व एव स्थूलत्वाद्विकाराः शब्दान्ता यत्र न सन्ति किमु तस्य सूक्ष्मत्वादिनिरतिशयत्वं वक्तव्यमित्येतद्दर्शयति श्रुतिः—अशब्दमस्पर्शमरूपं (अव्ययं तथा) अरसं (नित्यं) अगन्धवच्च यत् । एतद्व्याख्यातं ब्रह्म अव्ययम् । यद्धि शब्दादिमत्तद्व्येति, इदं त्वशब्दादिमत्त्वादव्ययं न व्येति न क्षीयते, अत एव च नित्यं, यद्धि व्येति तदनित्यमिदं तु न व्येति, अतो नित्यम् । इतश्च नित्यं, अनादि अविद्यमान आदिः कारणमस्य तदिदमनादि । यद्ध्यादिमत्तत्कार्यत्वादनित्यं कारणे प्रलीयते, यथा पृथिव्यादि । इदं तु सर्वकारणत्वादकार्यमकार्यत्वान्नित्यं न तस्य कारणमस्ति यस्मिन् प्रलीयेत । तथाऽनन्तमविद्यमानोऽन्तः कार्यमस्य तदनन्तम् । यथा कदल्यादेः फलादिकार्योत्पादनेनाप्यनित्यत्वं दृष्टं, न च तथाऽप्यन्तवत्त्वं ब्रह्मणः, अतोऽपि नित्यम् । महतो महत्तत्त्वात् बुद्ध्याख्यात्परं विलक्षणं नित्यविज्ञप्तिस्वरूपत्वात्सर्वसाक्षि हि सर्वभूतात्मत्वाद्ब्रह्म । उक्तं ह्येष सर्वेषु भूतेष्वित्यादि । ध्रुवं च कूटस्थं नित्यं, न पृथिव्यादिवदापेक्षिकं नित्यत्वम् । तदेवंभूतं ब्रह्मात्मानं निचाय्यावगम्य तमात्मानं मृत्युमुखान्मृत्युगोचरादविद्याकामकर्मलक्षणात्प्रमुच्यते वियुज्यते ।

शंकर.

(२) 'ज्ञेयत्वावचनाच्च' — ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमिति वदद्भिः । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दो नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति ।

१।४।४

'वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्' —अत्राह सांख्यः ज्ञेयत्वावचनात् इत्यसिद्धम् । कथम् । श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम्— अत्र ब्रूमः—नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम् । प्राज्ञो हि इह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः । प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते । 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यादिनिर्देशात् ।

१।४।५

'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च' —इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतया उपन्यासः दृश्यते । तद्विषय एव च प्रश्नः । नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वाऽस्ति ।

नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामो वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरा समाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन्वरान्प्रददौ । नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनाऽऽत्मविद्यां, 'येयं प्रेते' इति 'वराणामेष वरस्तृतीयः' (काउ. १।२०) इति लिङ्गात् । तत्र यदि 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत । ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति । इति चेत् । न । जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात् । इह च 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति । तथा— 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥' (काउ. ४।४) इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति । प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः । तथाऽग्रे— 'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥' (काउ. ४।१०) इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरं 'अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व' इत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः

प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल तदैनं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च 'विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त' (काउ. २।४) इति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन् यदुवाच 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥' (काउ.२।१२) इति तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते । सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् । १।४।६

'महद्वच'— यथा महच्छब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते । 'बुद्धेरात्मा महान्परः' । इत्येवमादावात्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः । तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति ।

ब्रशंकर. १।४।७

(३) उपसंहरति—अत्र नित्यमित्येतदशब्दमित्यादौ प्रत्येकं संबध्यते । अशब्दत्वादिवशादेव कालवदव्ययम् । अथवा अपचयशून्यमित्यर्थः । महत इत्यनेनाऽऽत्मनि महति नियच्छेदिति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टो जीवो गृह्यते । ध्रुवं स्थिरं निचाय्य दृष्ट्वा दर्शनसमानाकारोपासनेन विषयीकृत्येत्यर्थः । मृत्युमुखादिति भीषणात्संसारादित्यर्थः । रंग.

(४) 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यादिना प्राकृतगन्धरसादिनिषेधादप्राकृताः स्वासाधारणा निरवद्या निरतिशयाः कल्याणाः स्वभोग्यभूताः सर्वविधा गन्धरसास्तस्य सन्तीत्यर्थः । १।२।२

'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च'— अस्मिन् प्रकरणे ह्युपायोपेयोपेतॄणां त्रयाणामेव चैवमुपन्यासो ज्ञेयत्वेनोपन्यासस्तद्विषयश्च प्रश्नो दृश्यते नान्यस्याव्यक्तादेः । तथा हि नचिकेता नाम मुमुक्षुः सन् मृत्युप्रदत्ते वरत्रये प्रथमेन वरेणात्मनः पुरुषार्थयोग्यतापादनीमात्मनि पितुः सुमनस्कतां प्रतिलभ्य द्वितीयेन वरेण मोक्षसाधनभूतां नचिकेता अग्निविद्यां वव्रे— 'स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥' (काउ. १।१३) इति । स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षोऽभिधीयते । अमृतत्वं भजन्त इति तत्रस्थस्य जननमरणाभावश्रवणात् । उत्तरत्र क्षयिफलकर्मनिन्दादर्शनाच्च । 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू' (काउ. १।१७) इति च प्रतिवचनात् । तृतीयेन वरेण मोक्षस्वरूपप्रश्नद्वारेणोपेयस्वरूपमुपेतृस्वरूपमुपायभूतानुष्ठितकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टम् । 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥' (काउ. १।२०) इत्येवं मोक्षे पृष्टे तदुपदेशयोग्यतां परीक्ष्योपदिदेश । 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥' (काउ. २।१२) इति तदेवं सामान्येनोपदिष्टे नचिकेताः प्रीतः सन् देवं मत्वेत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यभूतस्य देवस्याध्यात्मयोगाधिगमेनेति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनश्च मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति निर्दिष्टस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपविशोधनाय पुनः पप्रच्छ 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताद्भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥' (काउ. २।१४) इति । एवं सकलेतरातीतानागतवर्तमानसाध्यसाधनसाधकविलक्षणे त्रये क्रमेण पृष्टे प्रथमं प्रणवं प्रशस्य तद्वाच्यं प्राप्यस्वरूपं तदन्तर्गतं च प्राप्तृस्वरूपं वाचकस्वरूपं चोपायं पुनरपि सामान्येन ख्यापयन्प्रणवं तावदुपदिदेश । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥' (काउ. २।१५) इति । एवमुपदिश्य पुनरपि प्रणवं प्रशस्य प्रथमं तावत्प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः स्वरूपमाह 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (काउ. २।१८) इत्यादिना । प्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपं 'अणोरणीयान्' (काउ. २।२०) इत्यादिना 'क इत्था वेद यत्र सः' (काउ. २।२४) इत्यन्तेनोपदिशन्मध्ये 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन' (काउ. २।२२) इत्यादिनोपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपतामप्याह । 'ऋतं पिबन्तौ' (काउ. ३।१) इति चोपास्यस्योपासकेन सहाव-

स्थानात्सूपास्यतामुक्त्वा 'आत्मानं रथिनं विद्धि' (काउ. ३।३) इत्यादिना 'दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ' (काउ. ३।१४) इत्यन्तेनोपासनप्रकारमुपासीनस्य च वैष्णवपरमपदप्राप्तिमभिधाय ' अशब्दमस्पर्शम् ' इत्यादिनोपसंहृतम् । अतस्त्रयाणामेवात्र ज्ञेयत्वेनोपन्यासः प्रश्नश्च । तस्मान्नेह तान्त्रिकस्याव्यक्तस्य ग्रहणम् ।

रामानुज. १।४।६

(५) स्वभार्यायाः परत्वं सिद्धमिति महतः परमित्येवोक्तम् । मध्व.

नाचिकेताख्यानश्रवणादिविधिः

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥

प्रस्तुतविज्ञानस्तुत्यर्थमाह श्रुतिः--नाचिकेतं नचिकेतसा प्राप्तं नाचिकेतं मृत्युना प्रोक्तं मृत्युप्रोक्तमिदमाख्यानमुपाख्यानं वल्लीत्रयलक्षणं सनातनं चिरन्तनं वैदिकत्वादुक्त्वा ब्राह्मणेभ्यः श्रुत्वा च आचार्येभ्यो मेधावी ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तस्मिन्महीयते आत्मभत उपास्यो भवतीत्यर्थः । * शंकर.

य[2] इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ।
प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते
तदानन्त्याय कल्पत इति ॥

यः कश्चिदिमं ग्रन्थं परमं प्रकृष्टं गुह्यं गोप्यं श्रावयेत् ग्रन्थतोऽर्थतश्च ब्राह्मणानां संसदि ब्रह्मसंसदि प्रयतः शुचिर्भूत्वा श्राद्धकाले वा श्रावयेत् भुञ्जानानां तच्छ्राद्धमस्याऽऽनन्त्यायानन्तफलाय कल्पते संपद्यते । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् । ¶ शंकर.

बाह्यविषयालोचननिवृत्त्यैव अमृतत्वोपायभूतः
आत्मसाक्षात्कारः

प[3]राञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्
पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥

(१) ' एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या ' इत्युक्तम् । कः पुनः प्रतिबन्धोऽग्र्याया बुद्धेर्येन तदभावादात्मा न दृश्यत इति तद्दर्शनकारणप्रदर्शनार्था वल्ली आरभ्यते । विज्ञाते हि श्रेयःप्रतिबन्धकारणे तदपनयनाय यत्न आरब्धुं शक्यते नान्यथेति । पराञ्चि परागञ्चन्ति गच्छन्तीति, खानि तदुपलक्षितानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि खानीत्युच्यन्ते । तानि पराञ्च्येव शब्दादिविषयप्रकाशनाय प्रवर्तन्ते । यस्मादेवंस्वभावकानि तानि व्यतृणद्धिंसितवान् हननं कृतवानित्यर्थः । कोऽसौ । स्वयंभूः परमेश्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा न परतन्त्र इति । तस्मात् पराङ् पराग्रूपाननात्मभूतान् शब्दादीन्पश्यत्युपलभते उपलब्धा नान्तरात्मन्नान्तरात्मानमित्यर्थः । एवंस्वभावेऽपि सति लोकस्य कश्चिन्नद्याः प्रतिस्रोतः प्रवर्तनमिव धीरो धीमान् विवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा । प्रतीच्येवाऽऽत्मशब्दो रूढो लोके नान्यस्मिन् । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवाऽऽत्मशब्दो वर्तते । ' यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ॥ ' इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात् । तं प्रत्यगात्मानं स्वं स्वभावमैक्षदपश्यत्पश्यतीत्यर्थः । छन्दसि कालानियमात् । कथं पश्यतीत्युच्यते--आवृत्तचक्षुः आवृत्तं व्यावृत्तं चक्षुः श्रोत्रादिकमिन्द्रियजातमशेषविषयाद्यस्य स आवृत्तचक्षुः । स एवं संस्कृतः प्रत्यगात्मानं पश्यति । न हि बाह्यविषयालोचनपरत्वं प्रत्यगात्मेक्षणं चैकस्य संभवति । किमर्थं पुनरित्थं महता प्रयासेन स्वाभावप्रवृत्तिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं पश्यतीत्युच्यते--अमृतत्वममरणधर्मत्वं नित्यस्वभावतामिच्छन्नात्मन इत्यर्थः । शंकर.

(२) उत्तिष्ठत जाग्रतेति प्रोत्साहनेऽप्यात्मस्वरूपविमुखान्पश्यन् शोचति । पराञ्चि परान् अञ्चन्तीति (पृ. ३१); वल्लभ. ३।२।२३; विज्ञान. ३।२।२३; बलदेव. ३।२।२४.

---

* रंग. शंकरवत् ।

¶ रंग. शंकरेण गतार्थम् ।

(१) काउ. ३।१६. (२) काउ. ३।१७.

(३) काउ. ४।१; ब्रशंकर. ३।२।२४; भास्कर. ३।४।४९; रंग. पश्यति (पश्यन्ति); मध्व. व्यतृणत् (व्यतृणात्) पराङ् (पराक्); श्रीकर. १।१।२

पराञ्चि। परार्थप्रकाशकानीन्द्रियाणि सृष्टवानित्यर्थः। ... यद्वा पराङ् पराङ्मुखानि भूत्वा विषयानेव पश्यन्तीत्यर्थः। पराङ् पश्यतीति पाठे लोकाभिप्रायमेकवचनम्। * रंग.

(३) तृणु कात्करण इति धातुः। मध्व.

[१]पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥

(१) यत्तावत्स्वाभाविकं परागेवानात्मदर्शनं तदात्मदर्शनस्य प्रतिबन्धकारणमविद्या तत्प्रतिकूलत्वात्, या च पराक्ष्वेवाविद्योपप्रदर्शितेषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु तृष्णा ताभ्यामविद्यातृष्णाभ्यां प्रतिबद्धात्मदर्शनाः पराचो बहिर्गतानेव कामान् काम्यान्विषयाननुयन्ति अनुगच्छन्ति बाला अल्पप्रज्ञास्ते तेन कारणेन मृत्योरविद्याकामकर्मसमुदायस्य यन्ति गच्छन्ति विततस्य विस्तीर्णस्य सर्वतो व्याप्तस्य पाशं पाश्यते बध्यते येन तं पाशं देहेन्द्रियादिसंयोगवियोगलक्षणम्। अनवरतं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थव्रातं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। यत एवमथ तस्माद्धीरा विवेकिनः प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणममृतत्वं ध्रुवं विदित्वा। देवाद्यमृतत्वं ह्यध्रुवं, इदं तु प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं ध्रुवं, 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुतेः। तदेवंभूतं कूटस्थमविचाल्यममृतत्वं विदित्वाऽध्रुवेषु सर्वपदार्थेष्वनित्येषु निर्धार्य, ब्राह्मणा इह संसारेऽनर्थप्राये न प्रार्थयन्ते किञ्चिदपि प्रत्यगात्मदर्शनप्रतिकूलत्वात्। पुत्रवित्तलोकैषणाभ्यो व्युत्तिष्ठन्त्येवेत्यर्थः। शंकर.

(२) यद्वा विततस्य सर्वत्राप्रतिहताज्ञस्य मृत्योर्यमस्य पाशं यान्तीत्यर्थः। अथशब्दः प्रकृतविषयार्थान्तरपरिग्रहे। धीमन्तः प्रत्यगात्मन्येव ध्रुवममृतत्वं विदित्वेह संसारमण्डले अध्रुवेषु पदार्थेषु कमपि न प्रार्थयन्ते। प्रत्यक्तत्त्वज्ञस्य सर्वं जिहासितव्यमिति भावः।

* शेषं शंकरवत्।

(१) काउ. ४।२.

परमात्मनः सर्वजीवगताहन्तास्पदत्वेन मुख्याहमर्थत्वात्प्रत्यक्त्वमस्तीति द्रष्टव्यम्। * रंग.

आत्मैव रूपरसादिविषयकवृत्तिप्रकाशकः स्वप्नजागृतिसाक्षी जीवरूपः भूतभव्येशानः सर्वरूपः

[१]येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान्।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते। एतद्वै तत् ॥

यद्विज्ञानान्न किंचिदन्यत्प्रार्थयन्ते ब्राह्मणाः, कथं तदधिगम इति। उच्यते—येन विज्ञानस्वभावेनाऽऽत्मना रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान्मैथुननिमित्तान् सुखप्रत्ययान्विजानाति विस्पष्टं जानाति सर्वो लोकः। देहादिलक्षणांश्च रूपादीनेतेनैव देहादिव्यतिरिक्तेनैव विज्ञानस्वभावेनाऽऽत्मना विजानाति लोकः। यथा येन लोहो दहति सोऽग्निरिति तद्वत्। आत्मनोऽविज्ञेयं किमत्राऽस्मिंल्लोके परिशिष्यते, न किंचित्परिशिष्यते। सर्वमेव त्वात्मना विज्ञेयम्। यस्याऽऽत्मनोऽविज्ञेयं न किंचित्परिशिष्यते स आत्मा सर्वज्ञः। एतद्वै तत्। किं तत्, यन्नचिकेतसा पृष्टं देवादिभिरपि विचिकित्सितं धर्मादिभ्योऽन्यद्विष्णोः परमं पदं यस्मात्परं नास्ति, तद्वा एतदधिगतमित्यर्थः। ‡ शंकर.

[२]स्वप्रान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥

(१) अतिसूक्ष्मत्वाद्दुर्विज्ञेयमिति मत्वैतमेवार्थं पुनः पुनराह—स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्नविज्ञेयमित्यर्थः। तथा जागरितान्तं जागरितमध्यं जगारितविज्ञेयं च। उभौ स्वप्नजागरितान्तौ येनाऽऽत्मनाऽनुपश्यति लोक इति सर्वं पूर्ववत्। तं महान्तं विभुमात्मानं मत्वाऽवगम्याऽऽत्मभावेन साक्षादहमस्मि परमात्मेति धीरो न शोचति। शंकर.

* शेषं शंकरवत्।

‡ रंग. शंकरवत्।

(१) काउ. ४।३.

(२) काउ. ४।४; ब्रशंकर. ११४।६; श्रीकर. ११४।६; बलदेव. ३।२।१, ६.

(२) मनआदीन्द्रियभावमापन्नेन येन परमात्मना लोकः पश्यतीत्यर्थः । * रंग.

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ।
एतद्वै तत् ॥

(१) किंच यः कश्चिदिदं मध्वदं कर्मफलभुजं जीवं प्राणादिकलापस्य धारयितारमात्मानं वेद विजानात्यन्तिकादन्तिके समीप ईशानमीशितारं भूतभव्यस्य कालत्रयस्य, ततस्तद्विज्ञानादूर्ध्वमात्मानं न विजुगुप्सते न गोपायितुमिच्छत्यभयप्राप्तत्वात् । यावद्धि भयमध्यस्थोऽनित्यमात्मानं मन्यते तावद्गोपायितुमिच्छत्यात्मानम् । यदा तु नित्यमद्वैतमात्मानं विजानाति तदा किं कः कुतो वा गोपायितुमिच्छेत् । एतद्वै तदिति पूर्ववत् ।

शंकर.

(२) इदमिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । इमं मध्वदं 'ऋतं पिबन्तौ' इति निर्दिष्टं कर्मफलभोक्तारं जीवात्मानं 'गुहां प्रविष्टौ' इत्युक्तरीत्या तस्यान्तिके कालत्रयवर्तिचिदचिदीश्वरं च यो वेद तं दुष्कृतकारिणमपि न निन्देदित्यर्थः । 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इत्यत्र जुगुप्साशब्दो निन्दार्थक उक्तः । 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानाम्' इति तत इति पञ्चमी । एतद्वै तदिति पूर्ववत् । रंग.

(३) जीवस्यान्तिके । न हि स्वस्य स्वयं जीवोऽन्तिके भवति । वस्त्वन्तरस्य हि दूरत्वमन्तिकत्वं वा ।

मध्व.

(४) 'अत्ता चराचरग्रहणात्' — अत्तात्र परमात्मैव, कुतः, चराचरग्रहणात्, 'इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु' इत्यादिकचतुर्थाध्यायीयमधुविद्यानुसारेणात्र मधुशब्देन समस्तचराचरग्रहणात् ।

विज्ञान. १।२।९

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत ।
एतद्वै तत् ॥

(१) यः प्रत्यगात्मेश्वरभावेन निर्दिष्टः स सर्वात्मेत्येतद्दर्शयति — यः कश्चिन्मुमुक्षुः पूर्वं प्रथमं तपसो ज्ञानादिलक्षणाद्ब्रह्मणः इत्येतत्, जातमुत्पन्नं हिरण्यगर्भम् । किमपेक्ष्य पूर्वमित्याह — अद्भ्यः पूर्वं, अप्सहितेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो न केवलाभ्योऽद्भ्य इत्यभिप्रायः । अजायत उत्पन्नः यस्तं प्रथमजं देवादिशरीराण्युत्पाद्य सर्वप्राणिगुहां हृदयाकाशं प्रविश्य तिष्ठन्तं शब्दादीनुपलभमानं भूतेभिर्भूतैः कार्यकारणलक्षणैः सह तिष्ठन्तं यो व्यपश्यत यः पश्यतीत्येतत् । य एवं पश्यति स एतदेव पश्यति यत्तत्प्रकृतं ब्रह्म । शंकर.

(२) अद्भ्य उपादानेभ्यो व्यष्टिसृष्टेः पूर्वं यः अजायत तं तपसः संकल्पमात्रादेव पूर्वं जातं गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं हृदयगुहां प्रविश्य वर्तमानं भूतेभिर्भूतैः देहेन्द्रियान्तःकरणादिभिरुपेतं चतुर्मुखं अयं सकलजगत्स्रष्टा स्यादिति कटाक्षेणैक्षतेत्यर्थः । रंग.

(३) 'अन्नामभ्यश्च भूतेभ्यस्तपोनाम्नः शिवादपि । पूर्वं यो जनयामास पूर्वाजातं चतुर्मुखम् । स्वात्मानं च गुहासंस्थं सर्वभूतैः सहाभिभूः । यः पश्यति सदा विष्णुः स एष हृदि संस्थितः ॥' इति च । यथा 'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च' इत्यादिना जाता एवेन्द्रादयः कश्यपात्पुनर्जायन्ते, न तथा भगवतो ब्रह्मा । किन्त्वजातमेवाभ्यः पूर्वमजायत जनयामास । अजायतेति 'जज्ञे बहुज्ञं' इतिवदन्तर्णीतणिच् ।

मध्व.

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत ।
एतद्वै तत् ॥

(१) किंच या सर्वदेवतामयी सर्वदेवतात्मिका प्राणेन हिरण्यगर्भरूपेण परस्माद्ब्रह्मणः संभवति शब्दादीनामदनाददितिस्तां पूर्ववद्गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीमदितिम् । तामेव विशिनष्टि—या भूतेभिर्भूतैः समन्विता व्यजायत, उत्पन्नेत्येतत् ।

शंकर.

* शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

(१) काउ. ४।५; रंग. इमं (इदं); मध्व. रंगवत्; विज्ञान. १।२।९.

(२) काउ. ४।६; मध्व. सो जात (सोऽजात)

(१) काउ. ४।७; रंग. तिष्ठन्तीं (तिष्ठन्ती); रामानुज. १।२।११; निंबार्क. १।२।११; मध्व. संभवत्य (संविशत्य); बलदेव. १।२।११.

(२) अयं च मन्त्रः 'गुहां प्रविष्टौ' (ब्रसू. १।२।११) इति सूत्रे भगवता भाष्यकृता व्याख्यातः। इत्थं हि भाष्यकृता— 'कर्मफलान्यत्तीत्यदितिर्जीव उच्यते । प्राणेन संभवति प्राणेन सह वर्तते । देवतामयी इन्द्रियाधीनभोगा । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती हृदयपुण्डरीककुहरवर्तिनी । भूतेभिर्व्यजायत पृथिव्यादिभिर्भूतैः सहिता देवादिरूपेण विविधा जायते' इति भाषितम् । तत् तदात्मकमित्यर्थः । रंग.

(३) 'अदनाददितिर्विष्णुर्यः प्राणसहितः स्थितः। उत्तमो देवताभ्यश्च स्वात्मानं विविधात्मना । मत्स्यकूर्मादिरूपेण गुहासंस्थमजीजनत् । भूतैः सह महाविष्णुः परमात्मा युगे युगे ॥' इति च । देवतामयी देवतोत्तमा । प्राणेन सहितो भवति । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं स्वात्मानं भूतैः सह विविधं जनयामास । मध्व.

अ॑रण्योर्निहि॑तो जातवे॑दा गर्भ॑ इव सुभृ॑तो गर्भिणी॑भिः ।
दिवे दि॑व ईड्यो॑ जागृवद्भि॑र्हविष्म॑द्भिर्मनुष्ये॑भिरग्निः । एतद्वै तत् ॥

(१) किंच योऽधियज्ञ उत्तराधरारण्योर्निहितः स्थितो जातवेदा अग्निः पुनः सर्वहविषां भोक्ताऽध्यात्मं च योगिभिर्गर्भ इव गर्भिणीभिरन्तर्वत्नीभिरगर्हितान्नपानभोजनादिना यथा गर्भः सुभृतः सुष्ठु सम्यग्भृतो लोके इतीत्थमेव ऋत्विग्भिर्योगिभिश्च सुभृत इत्येतत् । किंच दिवे दिवे अहन्यहनि ईड्यः स्तुत्यो वन्द्यश्च कर्मिभिर्योगिभिश्चाध्वरे हृदये च जागृवद्भिर्जागरणशीलवद्भिः अप्रमत्तैरित्येतत्, हविष्मद्भिराज्यादिमद्भिर्ध्यानभावनावद्भिश्च मनुष्येभिर्मनुष्यैरग्निः । एतद्वै तत्तदेव प्रकृतं ब्रह्म । शंकर.

(२) उदित्यवधारणे । * रंग.

(३) 'सर्वज्ञो भगवान्विष्णुररण्योर्गुरुशिष्ययोः । सुभृतः स्तूयते नित्यं जानद्भिः पुरुषोत्तमः ॥' इति च । अर्यते ण आभ्यामित्यरणी । मध्व.

* शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

(१) काउ. ४।८; रंग. इव सु (इवोत्सु); मध्व. सुभृतो (सुधितो).

य॑तश्चोदे॑ति सूर्योऽस्तं यत्र॑ च गच्छ॑ति ।
तं दे॑वाः सर्वे॑ अर्पि॑तास्तदु॑ नात्ये॑ति कश्चन॑ ।
एतद्वै तत् ॥

(१) किंच यतश्च यस्मात्प्राणादुदेति उत्तिष्ठति सूर्योऽस्तं निम्लोचनं यत्र यस्मिन्नेव च प्राणेऽहन्यहनि गच्छति तं प्राणमात्मानं देवा अग्न्यादयोऽधिदैवं वागादयश्चाध्यात्मं सर्वे विश्वे अरा इव रथनाभौ अर्पिताः संप्रवेशिताः स्थितिकाले । सोऽपि ब्रह्मैव । तदेतत्सर्वात्मकं ब्रह्म । तदु नात्येति नातीत्य तदात्मकतां तदन्यत्वं गच्छति कश्चन कश्चिदपि । एतद्वै तत् । शंकर.

(२) यस्माद्ब्रह्मणः सकाशात्सूर्य उदेति यत्र च लयमेति, देवाः सर्वे तस्मिन्नात्मनि प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । तत्सर्वात्मकं ब्रह्म कोऽपि नातिक्रामति छायावदन्तर्यामिणो दुर्लङ्घत्वादिति भावः । रंग.

य॑देवेह तद॑मुत्र यद॑मुत्र तद॑न्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥

(१) यद्ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वर्तमानं तत्तदुपाधित्वादब्रह्मवदवभासमानं संसारि अन्यत्परस्माद्ब्रह्मण इति मा भूत्कस्यचिदाशङ्केतीदमाह—यदेवेह कार्यकारणोपाधिसमन्वितं संसारधर्मवदवभासमानमविवेकिनां तदेव स्वात्मस्थममुत्र नित्यविज्ञानघनस्वभावं सर्वसंसारधर्मवर्जितं ब्रह्म । यच्चामुत्र अमुष्मिन्नात्मनि स्थितं तदेवेह नामरूपकार्यकारणोपाधिमनु विभाव्यमानं, नान्यत् । तत्रैवं सति उपाधिस्वभावभेददृष्टिलक्षणयाऽविद्यया मोहितः सन् य इह ब्रह्मण्यनानाभूते परस्मादन्योऽहं, मत्तोऽन्यत्परं ब्रह्मेति नानेव भिन्नमिव पश्यति उपलभते, स मृत्योर्मरणात् मरणं मृत्युं पुनः पुनर्जन्ममरणभावमाप्नोति प्रतिपद्यते । तस्मात्तथा न पश्येत् । विज्ञानैकरसं नैरन्तर्येणाऽऽकाशवत्परिपूर्णं ब्रह्मैवाहमस्मीति पश्येदिति वाक्यार्थः । शंकर.

(१) काउ. ४।९.

(२) काउ. ४।१०; ब्रशंकर. १।३।१, १।४।६ तदमुत्र यदमुत्र (यदमुत्र तदमुत्र), ४।१।३, ४।३।१४; रामानुज. २।१।१५ (पृ. ४२३, ४४३); श्रीकर. १।४।६, २।१।२१, ३।३।५१.

(२) यदेव परमात्मतत्त्वमत्र लोकेऽहमित्यनुसंबधीयमानतयाऽऽत्मभूतं तदेव लोकान्तरस्थानामप्यात्मभूतमित्यर्थः। ततश्चात्मभेदो नास्तीत्यर्थः। अयमभिप्रायः—किं परमात्मतत्त्वविदां 'अहमिहैव' इति प्रतीतिः सर्वदेशकालवर्तिपदार्थात्मकत्वबाधकतया उपन्यस्यते, उत तद्रहितानाम्। नाऽऽद्यः, तेषां 'अहमिहैव' इत्यादिप्रतीतेरेवाभावात्। प्रत्युत 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति सर्ववस्तुवर्तिततयैवाऽनुभवात्। न द्वितीयः, अतत्त्वविदामहंप्रतीतेर्जीवमात्रविषयत्वेन तत्र देशान्तरव्यावृत्तत्वप्रतीतिस्तदानीमप्रतीतपरमात्मनि सर्वदेशवर्तिपदार्थात्मत्वविरोधित्वाभावादिति। इह परमात्मनि भेदमिव यः पश्यति स तु संसारात्संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः। रंग.

(३) 'यः प्रादुर्भावगो विष्णुर्देहादिषु च संस्थितः। स एव मूलरूपश्च साक्षान्नारायणाभिधः। मूलरूपश्च यो विष्णुः प्रादुर्भावादिगश्च सः। गुणतः स्वरूपतो वाऽपि विशेषं योऽत्र पश्यति। अल्पल्पमपि मृत्वा स तमोऽन्धं यात्यसंशयम्। भेदाऽभेदविदश्चात्र तमो यान्ति न संशयः॥' मध्व.

अत्र देहे एव आत्मा अद्वैतरूपो ज्ञेयः न भेदरूपेण

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन।
मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति॥

(१) प्रागेकत्वविज्ञानादाचार्यागमसंस्कृतेन मनसैवेदं ब्रह्मैकरसमाप्तव्यमात्मैव नान्यदस्तीति। आप्ते च नानात्वप्रत्युपस्थापिकाया अविद्याया निवृत्तत्वादिह ब्रह्मणि नाना नास्ति किंचनाणुमात्रमपि। यस्तु पुनरविद्यातिमिरदृष्टिं न मुञ्चति, नानेव पश्यति, स मृत्योर्मृत्युं गच्छत्येव स्वल्पमपि भेदमध्यारोपयन्नित्यर्थः। शंकर.

(२) 'अपि चैवमेके' — अपि चैवं भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेददर्शनमेवैके शाखिनः समामनन्ति 'मनसैवेदमाप्तव्यं' इति। ब्रशंकर ३।२।१३

(३) नन्वस्माकं सर्वात्मभूतं परमात्मतत्त्वं कुतो नोपलभ्यते इत्यत्राऽऽह—मनसेति। इदमात्मस्वरूपं विशुद्धमनोग्राह्यमित्यर्थः। उक्तमेवार्थं दृढीकरणायाभ्यस्यति—नेहेति। स्पष्टोऽर्थः। रंग.

(४) 'तथैवावयवानां च गुणानां च परस्परम्। क्रियाणां तेन चैतेषां भेदविच्चोभयंविदः। यान्त्येवान्धं तमो नात्र कार्या काचिद्विचारणा॥' इति च। 'भवेदेकत्र संयोग इवशब्दो विरुद्धयोः। धर्मयोरुपमायां वा स्वल्पत्वे वा विवक्षितः॥' इति शब्दनिर्णये। अतो नानेवेतीवशब्दोऽत्यल्पविषयो भेदाभेदविषयश्च। प्रथमं य इह नानेव पश्यतीति स्वरूपभेदनिषेधार्थम्। नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति किञ्चनशब्दादवयवानां गुणानां क्रियाणां च परस्परं तद्वता च भेदनिषेधार्थम्। मध्व.

(५) 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' — इत्यत्र परमेश्वरस्य लीलाव्यपदेशेन भेदत्वं (?) द्वैतश्रुतीनां सर्वासां तत्कालपरत्वमभिहितं, कैवल्यपदेन तस्य केवलावस्थाव्यपदेशात्। 'नेह नानाऽस्ति किंचन' इत्याद्यभेदश्रुतीनां तत्परिशेषावस्थापरत्वमिति स्पष्टमुपदिष्टम्। श्रीकर. ४।४।१२

(६) इवशब्दो बहु स्यामिति व्यावृत्त्यर्थः। ३।२।१३

[तथा च घटपटवत् घटान्तरवत् तरुकुसुमवच्च तत्त्वतो नानेव नाना पश्यति तस्य दोषः, न त्वैच्छिकं विलक्षणप्रतीत्युत्पादकं यः पश्यति तस्य दोषः। तादृशस्य श्रौतत्वेन वास्तवत्वात्, इति बोधनं प्रयोजनमित्यर्थः। भाष्यप्रकाश.]

* अपरं च साधनं हि कायिकं वाचिकं मानसिकं च विधीयते। तत्र 'मनसैवेदमाप्तव्यं' इति श्रुतेस्तृतीयं

(१) काउ. ४।११; ब्रशंकर. ३।२।१३ गच्छति (आप्नोति); भास्कर. ३।२।१३ ब्रशंकरवत्; श्रीकर. १।१।१ (पृ. १९), १।१।३ (पृ. ३७), १।१।४ (पृ. ५१), १।१।१५ (पृ. ६५), १।३।६, १।४।२२ (पृ. १७७), २।१।७, १३, २।२।२७, ३।२।११, २९, ३०, ४।४।१०, १२; वल्लभ. ३।२।१३ ब्रशंकरवत्, ३।२।१५, २३, ३।४।४६; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४२) ब्रशंकरवत्; बलदेव. ३।२।३१.

* अपरमिति 'यमेवैष वृणुते' इति श्रुत्युक्तवरणादपरम्। तच्च पुष्टिमार्गे नापेक्ष्यते।

मुख्यम् । तदपि तावदेव मार्यादिकस्यापि विधेयत्वेन कर्तव्यं, यावत्स्नेहो न भवति । वल्लभ. ३।४।४६

(६) तस्माद्विवेकवाक्यरूपतया भेदवाक्यान्येव बलवन्ति । तद्विरोधेन चाभेदवाक्यान्यविभागपरतयैव संकोच्यानि । अभेदवाक्यानामविभागपरतया भेदनिन्दावाक्यानामपि विभागलक्षणभेदपरत्वात् , प्रतिपाद्यविपरीतस्यैव निन्दार्हत्वात् ।

अन्यथा ' मनसैवे ...... पश्यति ' इत्यादिश्रुतिषु जडवर्गेष्वपि भेदनिन्दनात् अभेदः स्यात् । विवेकादिवाक्यान्न भवतीति चेत् , तुल्यं जीवेऽपि । जीवादपि ब्रह्मणो विवेकस्योक्तत्वात् ।

विज्ञान. १।१।२

* [1]अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ।
एतद्वै तत् ॥

(१) पुनरपि तदेव प्रकृतं ब्रह्माऽऽह — अङ्गुष्ठमात्रोऽऽङ्गुष्ठपरिमाणः । अङ्गुष्ठपरिमाणं हृदयपुण्डरीकं, तच्छिद्रवर्त्यन्तःकरणोपाधिरङ्गुष्ठमात्रः, अङ्गुष्ठमात्रवंशपर्वमध्यवर्त्यम्बरवत् । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति । मध्य आत्मनि शरीरे तिष्ठति यस्तमात्मानमीशानं भूतभव्यस्य विदित्वा न तत इत्यादि पूर्ववत् ।

शंकर.

(२) 'शब्दादेव प्रमितः' — परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात् — शदात् । 'इशानो भूतभव्यस्य' इति । १।३।२४

'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्' — कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः — मनुष्याणां च नियतपरिमाणः काय औचित्येन नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम् । अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः ।

ब्रशंकर. १।३।२५

(३) कालत्रयवर्तिनिखिलचेतनाचेतनेश्वरः पुरुष उपासकशरीरेऽङ्गुष्ठपरिमाणः सन्नास्ते । ततो भूतभव्येश्वरत्वादेव वात्सल्यातिशयाद्देहगतानपि दोषान् भोग्यतया पश्यतीत्यर्थः । रंग.

* [1]अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ।
एतद्वै तत् ॥

(१) किंच, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः, अधूमकमिति युक्तं ज्योतिष्परत्वात् । यस्त्वेवं लक्षितो योगिभिर्हृदय ईशानो भूतभव्यस्य, स नित्यः कूटस्थोऽद्य इदानीं प्राणिषु वर्तमानः, स उ श्वोऽपि वर्तिष्यते, नान्यस्तत्समोऽन्यश्च जनिष्यत इत्यर्थः । अनेन ' नायमस्तीति चैके' इत्ययं पक्षो न्यायतोऽप्राप्तोऽपि स्ववचनेन श्रुत्या प्रत्युक्तस्तथा क्षणभङ्गवादश्च । शंकर.

(२) अद्यतनपदार्थजातं, श्वस्तनपदार्थजातं, कालत्रयवर्तिपदार्थजातमपि तदात्मकमित्यर्थः ।

‡ रंग.

[2]यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥

(१) पुनरपि भेददर्शनापवादं ब्रह्मण आह — यथोदकं दुर्गे दुर्गमे देशे उच्छ्रिते वृष्टं सिक्तं पर्वतेषु पर्ववत्सु निम्नप्रदेशेषु विधावति विकीर्णं सद्विनश्यति, एवं धर्मानात्मनो भिन्नान्पृथक् पश्यन्पृथगेव प्रतिशरीरं पश्यंस्तानेव शरीरभेदानुवर्तिनोऽनुविधावति । शरीरभेदमेव पृथक्पुनःपुनः प्रतिपद्यत इत्यर्थः ।

शंकर.

---

* सर्वेषु भाष्येष्वस्य परमात्मपरता ।

(१) काउ. ४।१२; ब्रशंकर. १।३।२४ ईशानं (ईशानो); भास्कर. १।३।२४ ब्रशंकरवत्; रंग. ब्रशंकरवत्; रामानुज. १।३।२३, ४० ब्रशंकरवत्; निंबार्क. १।३।२४ ब्रशंकरवत्; मध्व. ब्रशंकरवत्; श्रीकंठ. १।३।२३ ब्रशंकरवत्; श्रीकर. १।३।२४, १।४।५ ब्रशंकरवत्; वल्लभ. १।३२४ ब्रशंकरवत्; बलदेव. १।३।२४.

* सर्वाणि भाष्याण्यस्य परमात्मपरतामाचक्षते ।

‡ शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

(१) काउ. ४।१३; ब्रशंकर १।३।२४; भास्कर. १।३।२४; रामानुज. १।३।२३; निंबार्क. १।३।२४; श्रीकर. १।३।२४, १।४।५, ३।२।११; वल्लभ. १।३।२४; बलदेव. १।३।२४.

(२) काउ. ४।१४; बलदेव. ३।२।३१.

(२) पर्वतमूर्ध्नि वृष्टं प्रत्यन्तपर्वतेषु नानाभूततया पतित्वा पतित्वा धावति। एवं परमात्मगतदेवान्तर्यामित्वमनुष्यान्तर्यामित्वादिधर्मान् पृथगधिकरणनिष्ठान् पश्यन् पर्वतनिर्झरपातमनुकृत्य संसारकुहरे पततीत्यर्थः। रंग.

(३) भेदाभेद एव निषिध्यते न तु भेद इत्याशङ्कां निवारयितुं एवं धर्मान्पृथक्पश्यन्निति भगवद्धर्माणामवयवगुणकर्मणां भेददर्शने पृथग्दोषमाह— पर्वतेषु दुर्गे शिखरे वृष्टमधो विधावति। एवं विष्णोश्च धर्मान् पृथक्पश्यन्नन्धं तमो विधावति। मध्व.

* यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम॥

(१) यस्य पुनर्विद्यावतो विध्वस्तोपाधिकृतभेददर्शनस्य विशुद्धविज्ञानघनैकरसमद्वयमात्मानं पश्यतो विजानतो मुनेर्मननशीलस्याऽऽत्मस्वरूपं कथं संभवतीत्युच्यते — यथोदकं शुद्धे प्रसन्ने शुद्धं प्रसन्नमासिक्तं प्रक्षिप्तमेकरसमेव, नान्यथा, तादृगेव भवति आत्माऽप्येवमेव भवति एकत्वं विजानतो मुनेर्मननशीलस्य हे गौतम। तस्मात्कुतार्किकभेददृष्टिं नास्तिककुदृष्टिं चोज्झित्वा मातृपितृसहस्रेभ्योऽपि हितैषिणा वेदेनोपदिष्टमात्मैकत्वदर्शनं शान्तदर्पैरादरणीयमित्यर्थः। शंकर.

(२) 'अविभागेन दृष्टत्वात्' — इति चैवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति। ब्रशंकर. ४।४।४

(३) सर्वत्रैकात्मकत्वज्ञानस्य फलमाह— यथा शुद्धजले शुद्धजलं योजितं तत्सदृशमेव भवति, न कथंचिद्विसदृशं, एवमित्थं विजानतो मननशीलस्याऽऽत्मा अपि परमात्मज्ञानेन विशुद्धः सन्विशुद्धेन परमात्मना समानो भवतीत्यर्थः। गौतमेति प्राप्यवैभवं सूचयन् सहर्षं संबोधयति। रंग.

(४) विजानतो मुनेरात्मा वायुरपि तादृगेव भवति। न तु स एव भवति। किमु अन्ये जीवाः। 'सर्वेषां ज्ञानिनामात्मा देवानां च विशेषतः। मुक्तो वायुश्च सादृश्यमेव विष्णोस्तु गच्छति। न तु तद्रूपतां याति किम्वन्ये देवमानुषाः। आभासाभासरूपास्तु वायोर्देवस्य सर्वशः॥' इति भविष्यत्पर्वणि। मध्व.

शरीराधिष्ठाता, सर्वाधिष्ठाता प्रातिस्विकरूपेण,
प्राणापानप्रेरकः सर्वेन्द्रियाश्रयः प्राणापानाश्रयः
देहनाशानन्तरमवशिष्टः आत्मैव

पुरमेकादशद्वारमजस्याऽवक्रचेतसः।
अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते।
एतद्वै तत्॥

(१) पुनरपि प्रकारान्तरेण ब्रह्मतत्त्वनिर्धारणार्थोऽयमारम्भो दुर्विज्ञेयत्वाद्ब्रह्मणः—पुरं पुरमिव पुरम्। द्वारपालाधिष्ठात्राद्यनेकपुरोपकरणसंपत्तिदर्शनात् शरीरं पुरम्। पुरं च सोपकरणं स्वात्मनाऽसंहतस्वतन्त्रस्वाम्यर्थं दृष्टम्। तथेदं पुरसामान्यादनेकोपकरणसंहतं शरीरं स्वात्मना असंहतराजस्थानीयस्वाम्यर्थं भवितुमर्हति। तच्चेदं शरीराख्यं पुरमेकादशद्वारं, एकादश द्वाराण्यस्य, सप्त शीर्षण्यानि, नाभ्या सहार्वाञ्चि त्रीणि, शिरस्येकं, तैरेकादशद्वारं पुरं कस्याजस्य जन्मादिविक्रियारहितस्याऽऽत्मनो राजस्थानीयस्य पुरधर्मविलक्षणस्य। अवक्रचेतसः अवक्रमकुटिलमादित्यप्रकाशवन्नित्यमेवावस्थितमेकरूपं चेतो विज्ञानमस्येत्यवक्रचेताः, तस्याऽवक्रचेतसो राजस्थानीयस्य ब्रह्मणः। यस्येदं पुरं तं परमेश्वरं पुरस्वामिनमनुष्ठाय ध्यात्वा। ध्यानं हि तस्यानुष्ठानं सम्यग्विज्ञानपूर्वकम्। तं सर्वैषणाविनिर्मुक्तः सन् समं सर्वभूतस्थं ध्यात्वा न शोचति। तद्विज्ञानादभयप्राप्तेः शोकावसराभावात्कुतो भयेक्षा। इहैवाऽविद्याकृतकामकर्मबन्धनैर्विमुक्तो भवति। विमुक्तश्च सन्विमुच्यते पुनः शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः। शंकर.

(२) जननादिविक्रियारहितस्य ऋजुबुद्धेर्विवेकिन आत्मन एकादशेन्द्रियलक्षणबहिर्निर्गमद्वारोपेतं शरीराख्यं पुरं भवति। पुरस्वामिनो यथा पुरं विविक्तं भवति तथा

---

* विज्ञान. अविभागलक्षणाऽभेदः प्रतिपाद्यते, न तु स्वरूपाऽभेदः।

(१) काउ. ४।१५; ब्रशंकर. ४।४।४; भास्कर. ४।४।४ यथोदकं (यथोदके); ब्रमध्व. २।१।१४; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ३९), ३।२।१६, ३।३।३७, ४।४।१ मासिक्तं (माक्षिप्तं).

(१) काउ. ५।१; बलदेव. ४।४।१९.

शरीरमपि स्वात्मनो विविच्य ज्ञातं भवति । अविवेकिनस्तु देह आत्मैव भवतीति भावः । अनुष्ठाय न शोचति । विविच्य जानन्देहानुबन्धिभिर्दुःखैः कामादिभिश्च विमुक्तो भवतीत्यर्थः । विमुक्तश्च विमुच्यते । जीवदशायामाध्यात्मिकादिदुःखरागद्वेषादिविमुक्त एव सन् 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते' (ब्रसू. ४।१।१९) इतिन्यायेन प्रारब्धकर्मावसानेऽर्चिरादिना विरजां प्राप्य प्रकृतिसंबन्धविमुक्तो भवतीत्यर्थः । एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यमुक्तस्वरूपमपि परमात्मक(?)मेवेत्यर्थः ।

रंग.

(३) इदं पुरं भगवदधीनमित्यधिष्ठाय । अजस्येदं पुरमिति स्थितिं कृत्वा । 'विमुक्तो निरभीमानात्पूर्वमेवापरोक्षवित् । मुख्यतो मुच्यते पश्चाद्दुःखाद्याभासहानतः ॥' इति च । मध्व.

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥

(१) स तु नैकशरीरपुरवर्त्येवाऽऽत्मा । किं तर्हि, सर्वपुरवर्ती । कथम्——हंसो हन्ति गच्छतीति । शुचिषच्छुचौ दिवि आदित्यात्मना सीदतीति । वसुर्वासयति सर्वानिति । वाय्वात्मनाऽन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होताऽग्निः, 'अग्निर्वै होता' इति श्रुतेः । वेद्यां पृथिव्यां सीदतीति वेदिषत्, 'इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः' इत्यादिमन्त्रवर्णात् । अतिथिः सोमः सन् दुरोणे कलशे सीदतीति दुरोणसत् । ब्राह्मणोऽतिथिरूपेण वा दुरोणेषु गृहेषु सीदतीति दुरोणसत् । नृषन्नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत् । वरसत् वरेषु देवेषु सीदतीति वरसत् । ऋतसत् ऋतं सत्यं यज्ञो वा, तस्मिन्सीदतीति ऋतसत् । व्योमसत् व्योम्नि आकाशे सीदतीति व्योमसत् । अब्जाः अप्सु शङ्खशुक्तिमकरादिरूपेण जायत इति अब्जाः । गोजाः गवि पृथिव्यां व्रीहियवादिरूपेण जायत इति गोजाः । ऋतजाः यज्ञाङ्गरूपेण जायत इति ऋतजाः । अद्रिजाः पर्वतेभ्यो नद्यादिरूपेण जायत इति अद्रिजाः । सर्वात्माऽपि सन् ऋतमवितथस्वभाव एव । बृहत् महान्, सर्वकारणत्वात् । यदाऽप्यादित्य एव मन्त्रेणोच्यते तदाप्यात्मस्वरूपत्वमादित्यस्याङ्गीकृतमिति ब्राह्मणे व्याख्यानेऽप्यविरोधः । सर्वथा अप्येक एवाऽऽत्मा जगतः, नाऽऽत्मभेद इति मन्त्रार्थः ।

शंकर.

(२) हंसः सूर्यः । शुचौ ग्रीष्मर्तौ सीदतीति शुचिषत्, तेजस्वीति यावत् । वासयतीति वसुर्वायुः । अन्तरिक्षसत्, अन्तरिक्षगतो वायुः । होतेत्यादि । वेद्यन्तर्वर्तमान ऋत्विग्विशेषोऽग्निर्वा । दुरोणं गृहं, गृहागतोऽतिथिः । ऋते सत्यलोके सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि परमपदे वर्तमानं च प्रत्यक्तत्त्वम् । ऋतजा यज्ञोत्पन्नाः कर्मफलभूताश्च स्वर्गादय इति यावत् । यद्वा, चिरकालस्थायितया ऋतशब्दिताकाशजा इत्यर्थः । एतत्सर्वं बृहदृतमपरिच्छिन्नसत्यरूपब्रह्मात्मकमित्यर्थः ।

* रंग.

(३) 'नित्यं हीनोऽखिलैर्दोषैः साररूपो यतो हरिः । हंस इत्युच्यते तस्माद्वायुस्थः शुचिषत्स्मृतः । वरसुर्वसुरित्युक्तः स एवाप्यन्तरिक्षगः । होता सर्वेन्द्रियादिस्थो वेद्यां पूज्यश्च वेदिषत् । अत्यन्नश्चातिथिः प्रोक्तो यस्मादन्नं यमुच्यते । सद्रोणकलशे सोमे स्थित उक्तो दुरोणसत् । नृषु स्थितश्च देवेषु वरेष्वपि स एव तु । ऋतरूपे तथा वेदे व्योमाख्यप्रकृतावपि । व्योतं जगदिदं यस्यां सा व्योम श्रीरुदाहृता । अब्जगोजाद्रिजेष्वेवमास्ते सोऽब्जादिकस्ततः । तथैवर्तेषु मुक्तेषु गतास्ते विष्णुमित्यृताः । वेदैर्मुख्यतया प्रोक्त ऋतमित्येव चोच्यते । बृहत्पूर्णगुणत्वाच्च स एव पुरुषोत्तमः ॥' मध्व.

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥

(१) आत्मनः स्वरूपाधिगमे लिङ्गमुच्यते—— ऊर्ध्वं हृदयात्प्राणं प्राणवृत्तिं वायुमुन्नयत्यूर्ध्वं गमयति । तथाऽऽपानं प्रत्यगधोऽस्यति क्षिपति, य इति वाक्यशेषः । तं, मध्ये हृदयपुण्डरीकाकाश आसीनं बुद्धावभिव्यक्तविज्ञानप्रकाशनं वामनं संभजनीयं सर्वे विश्वे देवाश्चक्षुरादयः प्राणा रूपादिविज्ञानं बलिमुपाहरन्तो

(१) काउ. ५।२.

* शेषं शंकरवत् ।

(१) काउ. ५।३; ब्रमध्व. १।३।२४.

विश इव राजानमुपासते, तादर्थ्येनानुपरतव्यापारा भवन्तीत्यर्थः । यदर्था यत्प्रयुक्ताश्च सर्वे वायुकरणव्यापाराः सोऽन्यः सिद्ध इति वाक्यार्थः ।

शंकर.

(२) वामनं वमनीयं भजनीयम् । अथवा हृदयपुण्डरीकपरिमिततया ह्रस्वपरिमाणमित्यर्थः । तं सत्त्वप्रकृतयः सर्वेऽप्युपासत इत्यर्थः । * रंग.

† अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।
देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ।
एतद्वै तत् ॥

(१) किंच, अस्य शरीरस्थस्याऽऽत्मनो विस्रंसमानस्यावस्रंसमानस्य भ्रंशमानस्य देहिनो देहवतः । विस्रंसनशब्दार्थमाह—देहाद्विमुच्यमानस्येति । किमत्र परिशिष्यते प्राणादिकलापे, न किंचन परिशिष्यतेऽत्र देहे पुरस्वामिविद्रवण इव पुरवासिनाम् । यस्याऽऽत्मनोऽपगमेक्षणमात्रात्कार्यकरणकलापरूपं सर्वमिदं हतबलं विध्वस्तं भवति विनष्टं भवति, सोऽन्यः सिद्धः ।

शंकर.

(२) एवं परमात्मानमुपासीनस्य 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे' (छाउ. ६।१४।२) इति श्रुत्युक्तरीत्या शरीरपात एवान्तरायः, न किंचित्कर्तव्यं परिशिष्यत इत्याह—अस्योपासकस्य देहिनः शरीरस्थस्य शरीरप्रतिष्ठितस्य, दृढशरीरस्येति यावत् । एवंभूतस्य वा विस्रंसमानस्य शिथिलीभवद्गात्रस्य वा देहाद्विमुच्यमानस्य म्रियमाणस्य वा किमत्र परिशिष्यते । कृतकृत्यत्वात्कर्तव्यं किमपि नावशिष्यत इति भावः ।

रंग.

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥

(१) स्यान्मतं, प्राणापानाद्यपगमादेवेदं विध्वस्तं भवति, न तु तद्व्यतिरिक्तात्मापगमात्, प्राणादिभिरेव हि मर्त्यो जीवतीति । नैतदस्ति—न प्राणेन नापानेन चक्षुरादिना वा मर्त्यो मनुष्यो देहवान्कश्चन जीवति न कोऽपि जीवति । न ह्येषां परार्थानां संहत्यकारित्वाज्जीवनहेतुत्वमुपपद्यते । स्वार्थेनासंहतेन परेण केनचिदप्रयुक्तं संहतानामवस्थानं न दृष्टं गृहादीनां लोके, तथा प्राणादीनामपि संहतत्वाद्भवितुमर्हति । अत इतरेणैव संहतप्राणादिविलक्षणेन तु सर्वे संहताः सन्तो जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति । यस्मिन् संहतविलक्षण आत्मनि सति परस्मिन्नेतौ प्राणापानौ चक्षुरादिभिः संहतावुपाश्रितौ, यस्यासंहतस्यार्थे प्राणापानादिः स्वव्यापारं कुर्वन् वर्तते संहतः सन्, स ततोऽन्यः सिद्ध इत्यभिप्रायः ।

शंकर.

(२) यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितं 'इदं शरीरं परिगृह्य उत्थापयति' इति, तदसत् । प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात् । 'न प्राणेन...' इति श्रुतेः । ब्रशंकर. १।१।३१

(३) तस्य सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वरूपं महिमानमाह —न प्राणेनेति । स्पष्टोऽर्थः । केनेतरेण जीवन्तीत्यत्राह—यस्मिन्नेताविति । यदधीनं प्राणापानयोरपि जीवनं तदधीनमेव सर्वेषां जीवनमिति भावः ।

रंग.

(४) 'न केवलं प्राण एव चेतनानां विधारकः । किन्तु विष्णुं समाश्रित्य प्राणो जीवान्बिभर्त्ययम् । अतो मुख्याश्रयो विष्णुश्चेतनानां स्वतन्त्रतः ॥' मध्व.

मरणोत्तरगतिः आत्मनः

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥

(१) हन्तेदानीं पुनरपि ते तुभ्यमिदं गुह्यं गोप्यं ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं प्रवक्ष्यामि, यद्विज्ञानात्सर्वसंसारोपरमो भवति । अविज्ञानाच्च यस्य मरणं प्राप्य यथा आत्मा भवति यथा संसरति तथा शृणु हे गौतम ।

शंकर.

(२) 'हन्त त इदं' इति जीवविषयम् ।

ब्रशंकर. १।४।६

---

* शेषं शंकरवत् ।

† मध्व. काउ. १।२० द्रष्टव्यम् ।

(१) काउ. ५।४.

(२) काउ. ५।५; ब्रशंकर. १।१।३१, १।३।३९; भास्कर. १।१।३१; श्रीकर. १।१।३२, १।३।३९.

(१) काउ. ५।६; ब्रशंकर. १।४।६; मध्व. (च०); श्रीकर. १।४।६ प्रवक्ष्यामि (वक्ष्यामि).

(३) गुह्यमतिरहस्यं सनातनं ब्रह्म ते पुनरपि प्रवक्ष्यामि। हन्तेति स्वगतमाश्चर्ये। हे गौतम, आत्मा मरणं मोक्षं प्राप्य यथा यत्प्रकारविशिष्टो भवति तथा पुनरपि मुमुक्षवे रागाद्यनुपहतायोपदेशयोग्याय तुभ्यं वक्ष्यामीत्यर्थः। रंग.

(४) इदं गुह्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामि, यथा मरणं प्राप्य जीवो भवति तच्च प्रवक्ष्यामि जीवेश्वरभेदज्ञापनाय।

* मध्व.

[१] योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्॥

(१) योनिं योनिद्वारं शुक्रबीजसमन्विताः सन्तोऽन्ये केचिदविद्यावन्तो मूढाः प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय शरीरग्रहणार्थं देहिनो देहवन्तः, योनिं प्रविशन्तीत्यर्थः। स्थाणुं वृक्षादिस्थावरभावमन्येऽत्यन्ताधमा मरणं प्राप्यानुसंयन्त्यनुगच्छन्ति। यथाकर्म यद्यस्य कर्म तद्यथाकर्म, यैर्यादृशं कर्मेह जन्मनि कृतं तद्वशेनेत्येतत्। तथा च यथाश्रुतं, यादृशं च विज्ञानमुपार्जितं तदनुरूपमेव शरीरं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। 'यथाप्रज्ञं हि संभवाः' इति श्रुत्यन्तरात्। शंकर.

(२) अधिकारिविशेषनिर्देशपरेण 'हन्त ते' इत्यनेन सूचितार्थं विवृणोति — योनिमिति। अन्ये परमात्मतत्त्वश्रवणविमुखास्त्वद्विसदृशाः शरीरपरिग्रहाय ब्राह्मणादियोनिं प्रतिपद्यन्ते। § रंग.

(३) यः कर्मफलभोक्ता सुप्त्यादिमान् स जीवः। मध्व.

स्वप्रकरः जीवात्मैव ब्रह्म

[२] य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते।
तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन। एतद्वै तत्॥

(१) यत्प्रतिज्ञातं गुह्यं ब्रह्म वक्ष्यामीति तदाह — य एष सुप्तेषु प्राणादिषु जागर्ति न स्वपिति। कथम्। कामं कामं तं तमभिप्रेतं स्त्र्याद्यर्थमविद्यया निर्मिमाणो निष्पादयञ्जागर्ति पुरुषो यः, तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं तद्ब्रह्म, नान्यद्गुह्यं ब्रह्मास्ति। तदेवामृतमविनाश्युच्यते सर्वशास्त्रेषु। किंच पृथिव्यादयो लोकास्तस्मिन्नेव सर्वे ब्रह्मण्याश्रिताः, सर्वलोककारणत्वात्तस्य। तदु नात्येति कश्चनेत्यादि पूर्ववदेव। शंकर.

(२) एवं शिष्यं प्ररोचनयाभिमुखीकृत्य प्रकृतमनुसरति—सर्वेषु सुप्तेषु जीवेषु। कामं कामं, णमुलन्तमिदं, संकल्प्य संकल्प्येत्यर्थः। न तु 'सर्वान्कामांच्छन्दतः प्रार्थयस्व' इति प्रकृताः पुत्रादयः कामशब्देन निर्दिश्यन्ते। अयं चार्थः संध्याधिकरणे (ब्रसू. ३।२।१) भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टः। संकल्प्य संकल्प्य स्वच्छन्दानुरोधेन निर्मिमाणः पुरुषो योऽस्तीत्यर्थः। तदेव प्रकाशकं तदेवानन्याधीनममृतमुच्यत इत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्। नित्यमुक्तानाममृतत्वसत्त्वेऽपि निरुपाधिकामृतत्वाभावात्तदेवामृतमित्यवधारणस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम्। तेनामृतान्तरनिषेधान्मुक्तपरमात्मनोरभेदप्रत्याशा प्रयुक्ता। अत्रत्यामृतशब्दस्य निरुपाधिकामृतवाचित्वात्।

* रंग.

(३) यः प्रलयादिषु जीवेषु सुप्तेषु जागर्ति स विष्णुः परं ब्रह्मेत्यर्थः। न हि जीवस्य योन्यादिगमनं ब्रह्म। जीवाद्भेदेन ज्ञातं हि ब्रह्म यथावज्ज्ञातं भवति। मध्व.

---

* चतुर्थवल्लीपञ्चममन्त्रात्पूर्वं प्रसङ्गतो विहितं ५।६, ७, ८ इत्येतेषां मन्त्राणां व्याख्यानं व्याख्येयसंनिकर्षलोभेनाऽत्र तत्तन्मन्त्रे गृहीतम्।

§ शेषं शंकरवत्।

(१) काउ. ५।७; ब्रशंकर. भास्कर. १।४।६, ४।२।८; श्रीकर. १।४।६.

(२) काउ. ५।८; ब्रशंकर. भास्कर. ३।२।२; रंग. एष (एषु); रामानुज. १।१।१ (पृ. ९८), ३।२।२, ३

* वल्लभ. ३।२।७ 'सुप्तेषु' इति रंगवज्जीवपरम्। रंगवत्, ३।२।५, ४।४।१३, १९; निंबार्क. ३।२।२ रंगवत्; मध्व. एष (एषु) निर्मिमाणः (निर्ममाणः); ब्रमध्व. ३।२।२ मध्ववत्; श्रीकंठ. ३।२।२, ३; श्रीकर. ३।२।२, ३, ४।४।१३, १९; वल्लभ. ३।२।२, ७; विज्ञान. ३।२।२; बलदेव. ३।२।२.

आत्मैव सर्वरूपधरः अविकृतः सर्वातिगः अलिप्तश्च,
स्वात्मनि तज्ज्ञानात् नित्यसुखं शान्तिश्च

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

(१) अनेकतार्किककुबुद्धिविचालितान्तःकरणानां प्रमाणोपपन्नमप्यात्मैकत्वविज्ञानं असकृदुच्यमानमप्यनृजुबुद्धीनां ब्राह्मणानां चेतसि नाऽऽधीयत इति तत्प्रतिपादने आदरवती पुनः पुनराह श्रुतिः — अग्निर्यथैक एव प्रकाशात्मा सन् भुवनं भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनं अयं लोकस्तमिमं प्रविष्टोऽनुप्रविष्टः । रूपं रूपं प्रति दार्वादिदाह्यभेदं प्रतीत्यर्थः । प्रतिरूपस्तत्र तत्र प्रतिरूपवान् दाह्यभेदेन बहुविधो बभूव । एक एव तथा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वेषां भूतानामभ्यन्तर आत्माऽतिसूक्ष्मत्वाद्दार्वादिष्विव सर्वदेहं प्रति प्रविष्टत्वात्प्रतिरूपो बभूव बहिश्च स्वेनाविकृतेन रूपेणाऽऽकाशवत् ।

शंकर.

(२) रूपं रूपं रूपे रूपे । प्रतिरूपं प्रत्युतं रूपं यस्य स तथोक्तः । सर्वासु भौतिकव्यक्तिषु तेजोधातोर्मिलितत्वेन प्रतिसंक्रान्तरूपत्वात्प्रतिरूपमस्तीति द्रष्टव्यम् ।

* रंग.

(३) 'अग्निर्यथैको लोकेषु प्रविष्टोऽन्यो न विद्यते । पाकादिकर्ताऽथाप्यस्य देवस्य प्रतिरूपकाः । रूपं रूपं प्रति ह्येते सन्त्यचेतनवह्नयः । एवं देवो वायुरपि धारकोऽन्यो न विद्यते । रूपं रूपं तथाप्यस्य प्रत्यभूत्प्रतिरूपकः । अचेतनः स्पर्शगम्यो योऽयमेवं जनार्दनः । एकः स्वतन्त्रो नान्योऽस्ति सर्वजीवान्तरस्थितः । रूपं रूपं प्रति ह्यस्य प्रतिबिम्बाश्च चेतनाः । बाह्याश्च ते ततो नास्य स्वरूपं ते कथंचन । अनादिप्रतिबिम्बाश्च बभूवुस्ते ह्यनन्तकाः ॥'

† मध्व.

* शेषं शंकरवत् ।

† नवमदशमयोर्व्यतिषङ्गेण व्याख्यानमिदम् ।

(१) काउ. ५।९; ब्रमध्व. २।३।५०, ३।२।१८; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ५०), १।२।१, २।१।१३, ३।२।२५, २८.

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

तथाऽन्यो दृष्टान्तः — वायुर्यथैक इत्यादि । प्राणात्मना देहेष्वनुप्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति समानम् ।

शंकर.

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥

(१) एकस्य सर्वात्मत्वे संसारदुःखित्वं परस्यैव स्यादिति प्राप्त इदमुच्यते—सूर्यो यथा चक्षुष आलोकेनोपकारं कुर्वन्मूत्रपुरीषाद्यशुचिप्रकाशनेन तद्दर्शिनः सर्वलोकस्य चक्षुरपि सन्न लिप्यते चाक्षुषैः अशुच्यादिदर्शननिमित्तैराध्यात्मिकैः पापदोषैः, बाह्यैश्चाशुच्यादिसंसर्गदोषैः । एकः संस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः । लोको ह्यविद्यया स्वात्मन्यध्यस्तया कामकर्मोद्भवं दुःखमनुभवति । न तु सा परमार्थतः स्वात्मनि । यथा रज्जुशुक्तिकोषरगगनेषु सर्परजतोदकमलानि न रज्ज्वादीनां स्वतो दोषरूपाणि सन्ति । संसर्गिणि विपरीतबुद्ध्यध्यासनिमित्तात्तद्दोषवद्विभाव्यन्ते । न तद्दोषैस्तेषां लेपः, विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्या हि ते । तथाऽऽत्मनि सर्वो लोकः क्रियाकारकफलात्मकं विज्ञानं सर्पादिस्थानीयं विपरीतमध्यस्य तन्निमित्तं जन्ममरणादिदुःखमनुभवति, न त्वात्मा सर्वलोकात्माऽपि सन् विपरीताध्यारोपनिमित्तेन लिप्यते लोकदुःखेन । कुतः, बाह्यः, रज्ज्वादिवदेव विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्यो हि स इति ।

शंकर.

(२) 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' (बृउ. ५।५।२). 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्' इति (ऐउ.

(१) काउ. ५।१०; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ५०).

(२) काउ. ५।११; ब्रशंकर. २।३।४७; निंबार्क. ३।२।३०; वल्लभ. २।३।४७; विज्ञान. १।२।८, ११, १।३।१२, २।३।४६, ४८, ३।२।१७.

१।२।४) इति श्रुत्यनुसारेण यथा सूर्यश्चक्षुरधिष्ठातृतया तदन्तर्गतोऽपि बहिर्निर्गतैश्चक्षुर्मलादिभिर्न स्पृश्यते, तथा परमात्मा सर्वभूतेष्वात्मतया वर्तमानोऽपि तद्गतैः दोषैर्न स्पृश्यते । तस्य स्वाभाविकापहतपाप्मत्वादिगुणयुक्ततया स्वेतरसमस्तबाह्यत्वात्, विलक्षणत्वादित्यर्थः । रंग.

(३) 'सूर्यो यथान्तरं चक्षुः प्रतिबिम्बितोऽस्य बाह्यकम् । बाह्यचक्षुर्गतैर्दोषैरन्तश्चक्षुर्न लिप्यते । अन्तश्चक्षुर्देवता तु बाह्यं चक्षुरचेतनम् । एवं बाह्यः स्वतन्त्रत्वाज्जीवेभ्यः पुरुषोत्तमः । अस्वतन्त्रस्य जीवस्य दुःखैर्नैव हि लिप्यते । चेतनाभासको जीवः परमश्चेतनो हरिः । स्वतन्त्रत्वात्स्वतन्त्रो हि नैव दोषेण लिप्यते ॥' इति कौर्मे । स एक एव सर्वभूतान्तरात्मा । तस्य रूपं रूपं प्रतिरूपाख्यो जीवो बभूव । बहिश्चासौ परमात्मनो नितरां भिन्नः । परतन्त्रत्वात् । 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' इत्यादिवदनादित्वापेक्षया । 'आत्मनिस्थं हरिं जानन् मुच्यते नात्र संशयः । जीवैक्येन तु तं ध्यायंस्तमस्यन्धे पतेद्ध्रुवम् ॥' इति च । मध्व.

* एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

(१) किंच, स हि परमेश्वरः सर्वगतः स्वतन्त्र एको न तत्समोऽभ्यधिको वाऽन्योऽस्ति । वशी सर्वं ह्यस्य जगद्वशे वर्तते । कुतः । सर्वभूतान्तरात्मा । यत एकमेव सदेकरसमात्मानं विशुद्धविज्ञानरूपं नामरूपाद्यशुद्धोपाधिभेदवशेन बहुधाऽनेकप्रकारं यः करोति स्वात्मसत्तामात्रेणाचिन्त्यशक्तित्वात् । तमात्मस्थं स्वशरीरहृदयाकाशे बुद्धौ चैतन्याकारेणाभिव्यक्तमित्येतत् । न हि शरीरस्याऽऽधारत्वमात्मनः । आकाशवदमूर्तत्वात् । आदर्शस्थं मुखमिति यद्वत् । तमेतमीश्वरमात्मानं ये निवृत्तबाह्यवृत्तयोऽनुपश्यन्ति आचार्यागमोपदेशमनु साक्षादनुभवन्ति धीरा विवेकिनस्तेषां परमेश्वरभूतानां शाश्वतं नित्यं सुखमात्मानन्दलक्षणं भवति, नेतरेषां बाह्यासक्तबुद्धीनामविवेकिनां स्वात्मभूतमप्यविद्याव्यवधानात् । शंकर.

(२) एकः समाभ्यधिकरहितः । वशः इच्छा, सोऽस्यास्तीति वशी, जगद्वशे वर्तते इत्युक्तरीत्या वशवर्तिप्रपञ्चक इत्यर्थः । 'इमौ स्म मुनिशार्दूल किंकरौ समुपस्थितौ' इत्युक्तरीत्या भक्तवश्य इति वाऽर्थः । एकं बीजं तमः 'परे देवे मनस्येकीभवति' (प्रउ. ४।२) इति श्रुत्युक्तरीत्या स्वेनैकीभूताविभागावस्थं तमोलक्षणं बीजं महदादिबहुविधप्रपञ्चरूपेण यः करोति तं 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्युक्तरीत्या स्वान्तर्यामिणं ये पश्यन्ति तेषामेव मुक्तिरित्यर्थः । रंग.

[१]नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

(१) किंच, नित्योऽविनाश्यनित्यानां विनाशिनाम् । चेतनश्चेतनानां चेतयितॄणां ब्रह्मादीनां प्राणिनामग्निनिमित्तमिव दाहकत्वमनग्नीनामुदकादीनामात्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्वमन्येषाम् । किंच स सर्वज्ञः सर्वेश्वरः कामिनां संसारिणां कर्मानुरूपं कामान् कर्मफलानि स्वानुग्रहनिमित्तांश्च कामान् य एको बहूनामनेकेषामनायासेन विदधाति, प्रयच्छतीत्येतत् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिरुपरतिः शाश्वती नित्या स्वात्मभूतैव स्यान्नेतरेषामनेवंविधानाम् । * शंकर.

---

* श्वेउ. ६।१२, १३ इत्यत्रापि व्याख्यानानि द्रष्टव्यानि ।

(१) काउ. ५।१२; रंग. रूपं (बीजं); ब्रमध्व. १।३।२२.

* यद्यपि वाणीविलासमुद्रितपुस्तके 'नित्यो नित्यानाम्' इति मूलं, 'नित्योऽविनाशी नित्यानामविनाशिनाम्' इति तदनुसारि भाष्यं च समुद्रित, तथापि आनन्दाश्रममुद्रिते द्वे अपि टीके 'नित्योऽनित्यानाम्' इति मूलपाठं 'नित्योऽविनाश्यनित्यानां विनाशिनाम्' इति तदनुसारिणं भाष्यपाठमेव चानुरुध्येते इत्ययमेव पाठः समाश्रितः ।

(१) काउ. ५।१३; रंग. ऽनित्यानां (नित्यानां); मध्व. रंगवत्; ब्रमध्व. २।३।१७, १८ रंगवत्; श्रीकंठ. १।२।११, २।१।२२, २।३।१८ रंगवत्; श्रीकर. १।१।२७, १।२।११, २।१।१३, २३, २।३।१६, ४१, ३।२।२६, ४।४।२२ रंगवत्; बलदेव. २।३।१६, ४९, ३।२।१९.

(२) नित्यश्चेतन एक एव सन्बहूनां नित्यानां चेतनानां अपेक्षितानर्थाननायासेन प्रयच्छति। तमात्मस्थमिति। स्पष्टोऽर्थः।

रंग.

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्।
कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥

(१) यत्तदात्मविज्ञानं सुखमनिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं परमं प्रकृष्टं प्राकृतपुरुषवाङ्मनसयोरगोचरमपि सन्निवृत्तैषणा ये ब्राह्मणास्ते यत्तदेतत्प्रत्यक्षमेवेति मन्यन्ते, कथं नु केन प्रकारेण तत्सुखमहं विजानीयां इदमित्यात्मबुद्धिविषयमापादयेयं यथा निवृत्तैषणा यतयः। किमु तद्भाति दीप्यते प्रकाशात्मकं तद्यतोऽस्मद्बुद्धिगोचरत्वेन विभाति विस्पष्टं दृश्यते किंवा नेति।

शंकर.

(२) एवमुक्ते शिष्य आह—तदेतदिति। तदलौकिकं परमानन्दरूपं ब्रह्म करतलामलकवदपरोक्षं भवादृशा निष्पन्नयोगा मन्यन्ते। भवादृशाः साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः। कथं रूपादिहीनब्रह्मग्रहणासमर्थमानसोऽहं विजानीयाम्। तत्किं दीप्तिमत्तया भासते, तत्रापि विस्पष्टं प्रकाशते, उत तेजोन्तरसंवलनान्न विस्पष्टं प्रकाशत इति प्रश्नः।

रंग.

(३) एतदेव भगवद्रूपं परमं सुखम्। ज्ञानिसुखं तु तद्विप्लुण्मात्रम्। 'ब्रह्मादीनां च मुक्तानां सुखं विष्णुसुखस्य तु। प्रतिबिम्बस्तु विप्लुट्को विष्णोरेव परं सुखम्। सम्यग्भाति न भातीति जानीयां तत्कथं न्वहम्। तत्प्रसादमृते दिव्यमनिर्देश्यं परं सुखम् ॥' इति च महावाराहे।

* मध्व.

आत्मैव स्वयंप्रकाशः सर्वप्रकाशकः

* न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥[१]

(१) अत्रोत्तरमिदं — भाति च विभाति चेति। कथम्—न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः। तथा न चन्द्रतारकं, नेमा विद्युतो भान्ति, कुतोऽयमस्मद्दृष्टिगोचरोऽग्निः। किं बहुना, यदिदमादित्यादिकं सर्वं भाति तत्तमेव परमेश्वरं भान्तं दीप्यमानमनु भात्यनु दीप्यते। यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनु दहति, न स्वतस्तद्वत्। तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि विभाति। यत एवं, तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च। कार्यगतेन विविधेन भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते। न हि स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं शक्यम्। घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भासनरूपाणां चाऽऽदित्यादीनां तद्दर्शनात्।

शंकर.

(२) दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः श्रुतिस्मृती— 'न तत्र सूर्यो भाति' इति, 'न तद्भासयते...' इति च।

‡ ब्रशंकर. ४।४।२०

(३) परमात्मनो योगयुगालम्बनाय 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' (श्वेउ. ३।८) 'सदैकरूपरूपाय' इति प्रमाणप्रतिपन्नगुहाश्रयदिव्यमङ्गलविग्रहोऽस्ति, तद्विशिष्टः परमात्मा विभाति सर्वातिशायिदीप्ति-

---

* तदेतदित्यादि कथमित्यादि च यमवाक्यम्। कथमित्याक्षेपे। विजानीयामित्यस्य 'भगवत्प्रसादमृते' इत्यादिः। 'किमु भाति' इति नचिकेतःप्रश्नः। भातीत्यस्य सम्यगित्यादिः। 'न भाति' इत्युत्तरं इति टीकातः स्पष्टम्।

(१) काउ. ५।१४; मध्व. विभाति (न भाति); ब्रमध्व. १।३।२२.

* मुउ. २।२।१०, श्वेउ. ६।१४ इति स्थलयोरप्ययं मन्त्रो द्रष्टव्यः।

‡ भास्कर. ब्रशंकरवत्।

(१) काउ. ५।१५; ब्रशंकर. १।१।२४, १।३।२२, ४।४।२०; भास्कर. १।३।२२, ३।२।१६, ४।४।२०; रामानुज. निंबार्क. १।३।२२, ४१; ब्रमध्व. १।३।२२; श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२७), ४।४।२२; श्रीकर. १।१।११, २२, २५, १।३।२२, १।४।२२, २।४।१२, ४।२।५; वल्लभ. १।३।२२; विज्ञान. १।१।३ (पृ. ८०) चन्द्रतारकं (चन्द्रतारके), १।३।२४; बलदेव. १।३।४०.

मानित्याह-- न तत्रेति । अयं च मन्त्रः 'ज्योतिर्दर्शनात्' (ब्रसू. १।३।४०) इति सूत्रे, सर्वतेजसां छादकं सर्वतेजसां कारणभूतमनुग्राहकं चाङ्गुष्ठप्रमितस्य ज्योतिर्दृश्यत इति भाष्येण विवृतः । इदं च भाष्यम्— 'न तत्र सूर्यः' इत्यादिमन्त्रे पूर्वार्धस्यार्थमाह — सर्वतेजसां छादकमिति । उत्तरार्धस्य पूर्वपादार्थमाह--सर्वतेजसां कारणभूतमिति । अनुभानं पश्चाद्भानम् । तेन कार्यकारणभावः सिद्धः । पौर्वापर्यनियमो हि कार्यकारणभाव इति भावः । चतुर्थपादार्थमाह-- अनुग्राहकमिति । 'यस्याऽऽदित्यो भामुपयुज्य भाति' इत्यादिश्रुतिश्चानुग्राहकत्वे प्रमाणम्--इति व्यासार्यैर्विवृतम् । तदीयदीप्तिसाक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वं प्रथमार्धार्थः । तेजोन्तरोत्पत्तौ तदुपादानद्रव्यानुग्राहकत्वरूपं निमित्तत्वं तृतीयपादार्थः । चाक्षुषरश्म्यनुग्राहकचन्द्रादेरिवोत्पन्नस्यापि तेजसः स्वसंबन्धेन स्वकार्यकरणसामर्थ्याधायकत्वलक्षणानुग्राहकत्वं चतुर्थपादार्थ इत्यप्यर्थस्तत्रैव व्यक्तः ।

यद्वा कालिदासकवौ परिगण्यमान इतरः । कुकविरकविरितिवद्धाति ब्रह्मणि परिगण्यमाने सूर्यादितेजोन्तरं न भाति, अतस्तदेव ब्रह्मातिभास्वररूपशालीति पूर्वार्धार्थः । तदीयदीप्तिसाक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वमिति व्यासार्यवचनस्याप्ययमेवार्थः । अमुमेवार्थमितरतेजसां स्वरूपोत्पत्तौ फलजनने च परमात्मानुग्रहसापेक्षत्वप्रदर्शकेन तमेव भान्तमित्युत्तरार्धेन प्रथयतीति न दोष इत्येतदवगन्तव्यम् । यद्वा, पूर्वार्धस्य यथाश्रुत एवार्थः । नन्वतिभास्वररूपवति सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने न भातीति प्रत्यक्षविरुद्धं कथमभिधीयत इत्यत्राऽऽह -- तमेव भान्तमनुभाति इति । इदं च परिदृश्यमानमादित्यादीनां भास्वररूपं न स्वाभाविकं, अपि तु परमात्मदत्तं तदीयमेव तेजः । अतो याचितकमण्डितपुरुषतुल्यानामेतेषां भास्वररूपशालिनां न भातीति व्यपदेशो युज्यत इति भावः । * रंग.

(४) 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति सूर्यादीनां स्वतःप्रकाशो नास्त्येव घटवत् । भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशवत्त्वम् । वल्लभ. १।३।२२

* याचितकं याचना ।

सनातनः सर्वलोकाश्रयोऽश्वत्थ एव ब्रह्म अमृतम्

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ।
एतद्वै तत् ॥

(१) तूलावधारणेनैव मूलावधारणं वृक्षस्य क्रियते लोके यथा, एवं संसारकार्यवृक्षावधारणेन तन्मूलस्य ब्रह्मणः स्वरूपावदिधारयिषयेयं षष्ठी वल्ल्यारभ्यते -- ऊर्ध्वमूलः ऊर्ध्वं मूलं यत्तद्विष्णोः परमं पदमस्येति सोऽयमव्यक्तादिस्थावरान्तः संसारवृक्षः ऊर्ध्वमूलः । वृक्षश्च व्रश्चनात् । जन्मजरामरणशोकाद्यनेकानर्थात्मकः प्रतिक्षणमन्यथास्वभावो मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिवद्दृष्टनष्टस्वरूपत्वादवसाने च वृक्षवदभावात्मकः कदलीस्तम्भवन्निःसारोऽनेकशतपाखण्डबुद्धिविकल्पास्पदस्तत्त्वविजिज्ञासुभिरनिर्धारितेदंतत्त्वो वेदान्तनिर्धारितपरब्रह्ममूलसारोऽविद्याकामकर्माव्यक्तबीजप्रभवोऽपरब्रह्मविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकहिरण्यगर्भाङ्कुरः सर्वप्राणिलिङ्गभेदस्कन्धः तृष्णाजलासेकोद्भूतदर्पो बुद्धीन्द्रियविषयप्रवालाङ्कुरः श्रुतिस्मृतिन्यायविद्योपदेशपलाशो यज्ञदानतपआद्यनेकक्रियासुपुष्पः सुखदुःखवेदनानेकरसः प्राण्युपजीव्यानन्तफलस्तत्तृष्णासलिलावसेकप्ररूढजडीकृतदृढबद्धमूलः सत्यनामादिसप्तलोकब्रह्मादिभूतपक्षिकृतनीडः प्राणिसुखदुःखोद्भूतहर्षशोकजातनृत्यगीतवादित्रक्ष्वेलितास्फोटितहसिताकृष्टरुदितहाहामुञ्चमुञ्चेत्याद्यनेकशब्दकृततुमुलीभूतमहारवो वेदान्तविहितब्रह्मात्मदर्शनासङ्गशस्त्रकृतोच्छेद एष संसारवृक्षोऽश्वत्थः अश्वत्थवत्कामकर्मवातेरितनित्यप्रचलितस्वभावः । स्वर्गनरकतिर्यक्प्रेतादिभिः शाखाभिरवाक्शाखः । सनातनोऽनादित्वाच्चिरं प्रवृत्तः । यदस्य संसारवृक्षस्य मूलं तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं ज्योतिष्मच्चैतन्यात्मज्योतिःस्वभावं, तदेव ब्रह्म सर्वमहत्त्वात् । तदेवामृतमविनाशस्वभावमुच्यते कथ्यते सत्यत्वात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतमन्यदतो मर्त्यम् । तस्मिन्परमार्थसत्ये ब्रह्मणि लोका

(१) काउ. ६।१; ब्रशंकर. १।३।३९; भास्कर. १।३।३९ शुक्रं(शुक्लं); मध्व. लोऽवाक्शा (लोऽर्वाक्शा); श्रीकर. १।३।३९.

गन्धर्वनगरमरीच्युदकमायासमाः परमार्थदर्शनाभावावगमनाः श्रिता आश्रिताः सर्वे समस्ता उत्पत्तिस्थितिलयेषु। तदु तद्ब्रह्म नात्येति नातिवर्तते मृदादिमिव घटादिकार्यं कश्चन कश्चिदपि विकारः। एतद्वै तत्।

शंकर.

(२) सप्तलोकोपरिनिविष्टचतुर्मुखस्याऽऽदित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वं, पृथिवीनिवासिसकलनरपशुमृगक्रमिकीटपतङ्गस्थावरान्ततयाऽधःशाखत्वमिति। तल्लक्षणमेव ब्रह्मेति दर्शयति। तदेव शुक्रमिति। पूर्वमेव व्याकृतोऽयं मन्त्रः।

रंग.

(३) 'सर्वोच्चो भगवान्विष्णुर्मूलं भूमिवदस्य तु। जगदाख्यस्य वृक्षस्य शाखा देवास्ततोऽवमाः। वृक्षमूलं रमा देवी सोऽश्व आशुगतेर्हरिः। तद्व्याप्तत्वात्तदन्नत्वादश्वत्थोऽयं प्रकीर्तितः। प्रवाहतस्त्वनादिश्च मुख्यतस्त्वमृतो हरिः। मुख्यामृतः स एवैको जगन्नित्यं प्रवाहतः॥'

मध्व.

भयरूपः प्राणः ब्रह्म

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्। महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति॥

(१) यद्विज्ञानादमृता भवन्तीत्युच्यते, जगतो मूलं तदेव, नास्ति ब्रह्म, असत एवेदं निःसृतमिति, तन्न। यदिदं किंच यत्किंचेदं जगत्सर्वं प्राणे परस्मिन्ब्रह्मणि सत्येजति कम्पते, तत एव निःसृतं निर्गतं सत्प्रचलति नियमेन चेष्टते। यदेवं जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्म तन्महद्भयं, महच्च तद्भयं च बिभेत्यस्मादिति महद्भयम्। वज्रमुद्यतमुद्यतमिव वज्रम्। यथा वज्रोद्यतकरं स्वामिनमभिमुखीभूतं दृष्ट्वा भृत्या नियमेन तच्छासने वर्तन्ते, तथेदं चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकादिलक्षणं जगत्सेश्वरं नियमेन क्षणमप्यविश्रान्तं वर्तत इत्युक्तं भवति। य एतद्विदुः स्वात्मप्रवृत्तिसाक्षिभूतमेकं ब्रह्म, अमृता अमरणधर्माणस्ते भवन्ति।

शंकर.

(२) 'कम्पनात्' — 'यदिदं किञ्च...' एतद्वाक्यं 'एजृ कम्पने' इति धात्वर्थानुगमाल्लक्षितम्। एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एव उपपद्यते न वायुमात्रस्य।

ब्रशंकर. १।३।३९

(३) (प्राण इति सप्तम्यन्तपदसामर्थ्यात् स्थितानामित्यध्याहारः।) अत्र महद्भयं वज्रमुद्यतमिति चत्वारि पदानि पञ्चम्यर्थे प्रथमान्तानि। आद्यं पञ्चम्यर्थपदद्वयं भयवाचि। उत्तरं तु पदद्वयं तद्धेतुभूतप्राणशब्दितपरब्रह्मपरमिति द्रष्टव्यम्। केचित्तु 'बिभेत्यस्मादिति भयं, भयानकमित्यर्थः। महाभयानकोद्यतवज्रवत्स्वस्मान्निःसृतं सकलं जगत्प्राणशब्दितः परमात्मा कम्पयति। एजतिर्ण्यर्थगर्भः' इत्यमुमर्थं वर्णयन्ति।

* रंग.

(४) 'प्राणाख्ये तु हरौ सर्वमेजत्यस्मात्तु निःसृतम्। वज्रवद्भयदं चैव स्वधर्मस्यातिलङ्घने॥'

मध्व.

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः॥

(१) कथं तद्भयाज्जगद्वर्तत इत्याह—भयाद्भीत्या परमेश्वरस्याग्निस्तपति। भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः। न हीश्वराणां लोकपालानां समर्थानां सतां नियन्ता चेद्वज्रोद्यतकरवन्न स्यात्स्वामिभयभीतानामिव भृत्यानां नियता प्रवृत्तिरुपपद्यते।

शंकर.

(२) धावतिशब्द इन्द्रादीनां स्वस्वव्यापारप्रवृत्तिपरः। शिष्टं स्पष्टम्।

रंग.

विविधमात्मदर्शनम्

इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रसः। ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते॥

---

(१) काउ. ६।२; ब्रशंकर. १।३।३९, ३।३।४, ३।४।८; भास्कर. १।३।३९; रामानुज. १।३।४०; ब्रमध्व. १।३।३९; श्रीकंठ. १।३।४०; श्रीकर. वल्लभ. बलदेव. १।३।३९.

* शेषं शंकरवत्। कंसे स्थिता रामानुजभाष्यटीका। भाष्यानुरोधेन स्थितानामिति षष्ठीबहुवचनम्। अत एव मूलमन्त्रे स्थितमित्यस्याध्याहारो निष्पद्यते।

(१) काउ. ६।३; ब्रशंकर. भास्कर. १।३।३९; रामानुज. १।३।४०; श्रीकर. १।३।३९; बलदेव. १।३।४०.

(२) काउ. ६।४; मध्व. सर्गेषु (स्वर्गेषु).

तच्चेह जीवन्नेव चेद्यद्यशकच्छक्नोति शक्तः सन् जानात्येतद्भयकारणं ब्रह्म बोद्धुमवगन्तुं प्राक्पूर्वं शरीरस्य विस्रसः अवस्रंसनात्पतनात्, संसारबन्धनाद्विमुच्यते। न चेदशकद्बोद्धुं ततोऽनवबोधात्सर्गेषु सृज्यन्ते येषु स्रष्टव्याः प्राणिन इति सर्गाः पृथिव्यादयो लोकास्तेषु सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय शरीरभावाय कल्पते समर्थो भवति, शरीरं गृह्णातीत्यर्थः। तस्माच्छरीरविस्रंसनात्प्रागात्मबोधाय यत्न आस्थेयः। * शंकर.

यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके।
यथाऽप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके॥

(१) यस्मादिहैवाऽऽत्मनो दर्शनमादर्शस्थस्येव मुखस्य स्पष्टमुपपद्यते न लोकान्तरेषु ब्रह्मलोकादन्यत्र। स च दुष्प्रापः। कथमित्युच्यते — यथाऽऽदर्शे प्रतिबिम्बभूतमात्मानं पश्यति लोकोऽत्यन्तविविक्तं, तथेहाऽऽत्मनि स्वबुद्धौ आदर्शवन्निर्मलीभूतायां विविक्तमात्मनो दर्शनं भवतीत्यर्थः। यथा स्वप्नेऽविविक्तं जाग्रद्वासनोद्भूतं, तथा पितृलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः कर्मफलोपभोगासक्तत्वात्। यथा चाप्स्वविभक्तावयवमात्मरूपं परीव ददृशे परिदृश्यत इव, तथा गन्धर्वलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः। एवं च लोकान्तरेष्वपि शास्त्रप्रामाण्यादवगम्यते। छायातपयोरिवात्यन्तविविक्तं ब्रह्मलोक एवैकस्मिन्। स च दुष्प्रापोऽत्यन्तविशिष्टकर्मज्ञानसाध्यत्वात्। तस्मादात्मदर्शनायेहैव यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायः। शंकर.

(२) आत्मनो दुर्बोधत्वमाह — यथा दर्शे चन्द्रिकाया अभावान्न स्पष्टः प्रतिभासस्तथेह लोक आत्मनीत्यर्थः। यद्वा यथाऽऽदर्शे दर्पणे प्रतीयमानं वस्तु साक्षाद्दृष्टवस्तुवत् प्रत्यङ्मुखत्वादिकल्पितार्थानवरुद्धतया नोपलभ्यते तथेहाऽऽत्मविषयिणी प्रतीतिरित्यर्थः। लोकान्तरेऽपि तथेत्याह— यथा स्वप्नदर्शनस्य जाग्रद्दर्शनवत्सम्यक्तया संशयादिविरोधितया पुनरनुसंधानयोग्यत्वाभावस्तथा पितृलोक इत्यर्थः। यथा जलान्तरस्थवस्तुनो नेतरवत्स्पष्टप्रकाशस्तद्वत्परिददृश इव, न वस्तुतः परितो दृश्यत इत्यर्थः। गन्धर्वलोकेऽप्यापाततः प्रतीतिमात्रमित्यर्थः। यथा छायातपयोर्मिश्रणे शुद्धातपवर्तिपदार्थवन्नोपलम्भः, एवं ब्राह्मलोकेऽपि न सम्यगुपलम्भः। अतो दुरधिगममात्मतत्त्वमिति भावः। यद्वा ब्रह्मलोके यद्यपि छायातपयोर्विविच्योपलम्भवदात्मानात्मस्वरूपयोर्विविच्योपलम्भः संभवति। तथाऽपि नात्रत्यानामात्मतत्त्वं सुलभमिति भावः। रंग.

(३) 'जीवे स्थितस्तु भगवान्दृश्यते ज्ञानदृष्टिभिः। आदर्शे मुखवत्सम्यङ् न तथा पितृलोकगः। ततः किंचित्स्पष्टतया गान्धर्वे दृश्यते हरिः। नात्यातपे न च्छायायां यथैवाहनि दृश्यते। स्पष्टं तथा ब्रह्मलोके दृश्यते पुरुषोत्तमः॥' इति च। मध्व.

इन्द्रियेभ्यः पृथक्त्वदर्शनं शोकनाशनम्

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत्।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति॥

कथमसौ बोद्धव्यः, किंवा तदवबोधे प्रयोजनमित्युच्यते — इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां स्वस्वविषयग्रहणप्रयोजनेन स्वकारणेभ्यः आकाशादिभ्यः पृथगुत्पद्यमानानामत्यन्तविशुद्धात्केवलाच्चिन्मात्रात्मस्वरूपात्पृथग्भावं स्वभावविलक्षणात्मकतां, तथा तेषामेवेन्द्रियाणामुदयास्तमयौ चोत्पत्तिप्रलयौ जाग्रत्स्वापावस्थापेक्षया नाऽऽत्मन इति मत्वा ज्ञात्वा विवेकतो धीरो धीमान्न शोचति। आत्मनो नित्यैकस्वभावस्याव्यभिचारात् शोककारणत्वानुपपत्तेः। तथा च श्रुत्यन्तरं 'तरति शोकमात्मवित्' इति। * शंकर.

इन्द्रियमनआदिभ्यः परस्य पुरुषस्य दर्शनं मुक्तिदम्

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम्।
सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम्॥

---

* रंग. शंकरेण गतार्थम्।

(१) काउ. ६।५; रंग. यथाऽऽदर्शे (यथा दर्शे); मध्व. ददृशे (दृश्यते).

* रंग. शंकरवत्।

(१) काउ. ६।६.

(२) काउ. ६।७; श्रीकर. २।४।१५; विज्ञान. २।४।६.

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च।
यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥

(१) यस्मादात्मन इन्द्रियाणां पृथग्भाव उक्तः, * नासौ बहिरधिगन्तव्यः, यस्मात्प्रत्यगात्मा स सर्वस्य। तत्कथमित्युच्यते--इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादि। अर्थानामिहेन्द्रियसमानजातीयत्वादिन्द्रियग्रहणेनैव ग्रहणम्। पूर्ववदन्यत्। सत्त्वशब्दाद्बुद्धिरिह। अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको व्यापकस्याप्याकाशादेः सर्वस्य कारणत्वात्। अलिङ्गः, लिङ्ग्यते गम्यते येन तल्लिङ्गं बुद्ध्यादि, तदविद्यमानमस्येति सोऽयमलिङ्ग एव। सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्येतत्। यं ज्ञात्वाऽऽचार्यतः शास्त्रतश्च मुच्यते जन्तुरविद्यादिहृदयग्रन्थिभिर्जीवन्नेव, पतितेऽपि शरीरेऽमृतत्वं च गच्छति। सोऽलिङ्गः परोऽव्यक्तात्पुरुष इति पूर्वेणैव संबन्धः। शंकर.

(२) देहा(दि)विविक्तप्रत्यगात्मज्ञानेऽपि भगवच्छरणागतिरेवोपाय इति पूर्वोक्तं शरणवरणमेव प्रतिपादयति--इन्द्रियेभ्य इति। अलिङ्गो लिङ्गागम्यः। परत्वं च वशीकार्यतायां विवक्षितम्। परस्य च वशीकरणं शरणागतिरेव। शिष्टं स्पष्टम्। † रंग.

(३) पुनरिन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादि देवतातारतम्यज्ञानपूर्वकं भगवतः सर्वोत्तमत्वज्ञान एव सर्ववाक्यानां महातात्पर्यमिति ज्ञापयितुम्। 'तारतम्यपरिज्ञानपूर्वकं सर्वतो हरेः। आधिक्ये सर्ववाक्यानां तात्पर्यं महदिष्यते॥' इति च। मध्व.

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

(१) कथं तर्ह्यलिङ्गस्य दर्शनमुपपद्यत इत्युच्यते--न संदृशे संदर्शनविषये न तिष्ठति प्रत्यगात्मनोऽस्य रूपम्। अतो न चक्षुषा सर्वेन्द्रियेण, चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात्, पश्यति नोपलभते कश्चन कश्चिदप्येनं प्रकृतमात्मानम्। कथं तर्हि तं पश्येदित्युच्यते --हृदा हृत्स्थया बुद्ध्या। मनीषा मनसः संकल्पादिरूपस्येष्टे नियन्तृत्वेनेति मनीट् तया हृदा मनीषाऽविकल्पयित्र्या। मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन। अभिक्लृप्तोऽभिसमर्थितोऽभिप्रकाशित इत्येतत्। आत्मा ज्ञातुं शक्यत इति वाक्यशेषः। तमात्मानं ब्रह्मैतद्ये विदुरमृतास्ते भवन्ति। शंकर.

(२) अस्य रूपं स्वरूपं विग्रहो वा व्यापकत्वादेव संदर्शनविषयेऽभिमुखतया न तिष्ठतीत्यर्थः। अथवा दृश्यं नीलरूपादिकं नास्तीत्यर्थः। अत एव -- न चक्षुषेति। स्पष्टोऽर्थः। हृदेति। अयमंशः 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' (ब्रसू. १।२।१) इत्यत्र व्यासार्यैः "हृदेति भक्तिरुच्यते, मनीषेति धृतिः। 'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्' इति पूर्वार्धमेकरूपं पठित्वा 'भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह' इति महाभारते उक्तत्वात्। अभिक्लृप्तो ग्राह्यः" इति विवृतः। धृत्या च समाहितात्मा भक्त्या पुरुषोत्तमं पश्यति साक्षात्करोति प्राप्नोतीत्यर्थः। य एतद्विदुरिति। स्पष्टोऽर्थः। रंग.

(३) 'तदव्यक्तमाह हि' -- तद्ब्रह्म प्रमाणान्तरेण न व्यज्यते। आह हि शास्त्रं 'न संदृशे' इति। रामानुज. ३।२।२२

(४) 'प्रादुर्भावादृते विष्णुमिन्द्रियैर्नैव पश्यति। प्रादुर्भावानपि यदा ज्ञानदृष्ट्यैव पश्यति। तदैव मुच्यते योगी न दृष्टैरिन्द्रियैः क्वचित्॥' इति च। मध्व.

योगाख्या परमा गतिः

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥

---

* नासौ इत्यस्य तस्मादित्यादिः।

† प्रथममन्त्रार्थः शंकरवत्।

(१) काउ. ६।८; मध्व. यं (तं).

(२) काउ. ६।९; रामानुज. १।१।४ (पृ. १५९), १।२।१, ३।२।२२ एतत् (एनं); मध्व. कश्चनैनम् (कश्चिदेनम्) एतत् (एनं); श्रीकंठ. श्रीकर. ३।२।२२; वल्लभ. ३।४।२५, ४।१।३ रामानुजवत्; बलदेव. १।२।१, ३।२।२३.

(१) काउ. ६।१०; रंग. विचेष्टति (विचेष्टते); रामानुज. २।४।४; श्रीकंठ. श्रीकर. २।४।४ विचेष्टति (विचेष्टेत); विज्ञान. ४।१।२; बलदेव. २।४।५.

(१) सा ह्युन्मनीट् कथं प्राप्यत इति तदर्थो योग उच्यते — यदा यस्मिन्काले स्वविषयेभ्यो निवर्तितान्यात्मन्येव पञ्च ज्ञानानि ज्ञानार्थत्वाच्छ्रोत्रादीन्द्रियाणि ज्ञानान्युच्यन्ते, अवतिष्ठन्ते सह मनसा यदनुगतानि तेन संकल्पादिव्यावृत्तेनान्तःकरणेन। बुद्धिश्चाध्यवसायलक्षणा न विचेष्टति स्वव्यापारेषु न विचेष्टते न व्याप्रियते, तामाहुः परमां गतिम्। शंकर.

(२) शरीरान्तःसंचरणं विहाय मोक्षार्थगमनं परमा गतिरिति तत्रैव (रामानुज. २।४।४) स्पष्टम्। * रंग.

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥

(१) तामीदृशीं तदवस्थां योगमिति मन्यन्ते वियोगमेव सन्तम्। सर्वानर्थसंयोगवियोगलक्षणा हीयमवस्था योगिनः। एतस्यां ह्यवस्थायामविद्याध्यारोपणवर्जितस्वरूपप्रतिष्ठ आत्मा। स्थिरामिन्द्रियधारणां स्थिरामचलामिन्द्रियधारणां बाह्यान्तःकरणानां धारणमित्यर्थः। अप्रमत्तः प्रमादवर्जितः समाधानं प्रति नित्यं यत्नवांस्तदा तस्मिन्काले, यदैव प्रवृत्तयोगो भवतीति सामर्थ्यादवगम्यते। न हि बुद्ध्यादिचेष्टाभावे प्रमादसंभवोऽस्ति। तस्मात्प्रागेव बुद्ध्यादिचेष्टोपरमादप्रमादो विधीयते। अथवा यदैवेन्द्रियाणां स्थिरा धारणा तदानीमेव निरङ्कुशमप्रमत्तत्वमित्यतोऽभिधीयतेऽप्रमत्तस्तदा भवतीति। कुतः। योगो हि यस्मात्प्रभवाप्ययावुपजनापायधर्मक इत्यर्थः, अतोऽपायपरिहारायाप्रमादः कर्तव्य इत्यभिप्रायः। शंकर.

(२) यद्वा, इष्टप्रभवाऽनिष्टाप्ययलक्षणसर्वपुरुषार्थसाधनत्वाद्योगस्य तत्राऽप्रमत्ततया भवितव्यमित्यर्थः। † रंग.

(३) प्रभावाप्ययौ प्रति हि योगः। भगवतः सकाशात्प्रभवाप्ययौ। मध्व.

* शेषं शंकरेण गतार्थम्। तत्रैव व्यासार्यव्याख्याते 'सप्तगतेः' इत्यधिकरणे एव।

† शेषं शंकरेण गतार्थम्।

(१) काउ. ६।११; ब्रशंकर. २।१।३; विज्ञान. ४।१।२; बलदेव. २।१।३.

आत्मज्ञानतल्लक्षणनिरूपणम्

[१]नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥

(१) बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेद्ब्रह्म इदं तदिति विशेषतो गृह्येत, बुद्ध्याद्युपरमे च ग्रहणकारणाभावादनुपलभ्यमानं नास्त्येव ब्रह्म। यद्धि करणगोचरं तदस्तीति प्रसिद्धं लोके, विपरीतं चासदित्यतश्चानर्थको योगोऽनुपलभ्यमानत्वाद्वा नास्तीत्युपलब्धव्यं ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते। सत्यं, नैव वाचा न मनसा न चक्षुषा नान्यैरपीन्द्रियैः प्राप्तुं शक्यत इत्यर्थः। तथापि सर्वविशेषरहितोऽपि जगतो मूलमित्यवगतत्वादस्त्येव, कार्यप्रविलापनस्यास्तित्वनिष्ठत्वात्। तथाहि—इदं कार्यं सूक्ष्मतारतम्यपारम्पर्येणानुगम्यमानं सद्बुद्धिनिष्ठामेवावगमयति। यदाऽपि विषयप्रविलापनेन प्रविलाप्यमाना बुद्धिस्तदाऽपि सा सत्प्रत्ययगर्भैव विलीयते, बुद्धिर्हि नः प्रमाणं सदसतोर्याथात्म्यावगमे। मूलं चेज्जगतो न स्यादसदन्वितमेवेदं कार्यमसदित्येवं गृह्येत, न त्वेतदस्ति, सत्सदित्येव तु गृह्यते, यथा मृदादिकार्यं घटादि मृदाद्यन्वितम्। तस्माज्जगतो मूलमात्माऽस्तीत्येवोपलब्धव्यः। कस्मात्, अस्तीति ब्रुवतोऽस्तित्ववादिन आगमार्थानुसारिणः श्रद्दधानादन्यत्र नास्तिकवादिनि नास्ति जगतो मूलमात्मा, निरन्वयमेवेदं कार्यमभावान्तं प्रविलीयते, इति मन्यमाने विपरीतदर्शिनि कथं तद्ब्रह्म तत्त्वत उपलभ्यते, न कथंचनोपलभ्यत इत्यर्थः। शंकर.

(२) नैव वाचेति। स्पष्टोऽर्थः। अस्तीति ब्रुवतः शब्दादन्यत्रेत्यर्थः। तस्योपनिषदेकगम्यत्वादित्यर्थः। रंग.

[२]अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥

(१) तस्मादपोह्यासद्वादिपक्षमासुरं अस्तीत्येवाऽऽत्मोपलब्धव्यः सत्कार्यो बुद्ध्याद्युपाधिः। यदा तु तद्रहितोऽविक्रिय आत्मा, कार्यं च कारणव्यतिरेकेण नास्ति 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति

(१) काउ. ६।१२.

(२) काउ. ६।१३; ब्रशंकर. ३।२।२१, २२.

श्रुतेस्तदा तस्य निरुपाधिकस्यालिङ्गस्य सदसदादिप्रत्ययविषयत्ववर्जितस्याऽऽत्मनस्तत्त्वभावो भवति। तेन न्न रूपेणाऽऽत्मोपलब्धव्य इत्यनुवर्तते। तत्राप्युभयोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोरस्तित्वतत्त्वभावयोः। निर्धारणार्था षष्ठी। पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धस्याऽऽत्मनः सत्कार्योपाधिकृतास्तित्वप्रत्ययेनोपलब्धस्येत्यर्थः। पश्चात्प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिरूप आत्मनस्तत्त्वभावो विदिताविदिताभ्यामन्योऽद्वयस्वभावः 'नेति नेति' इति 'अस्थूलमनण्वह्रस्वम्' 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिलयने' इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टः प्रसीदत्यभिमुखी भवति। आत्मप्रकाशनाय पूर्वमस्तीत्युपलब्धवत इत्येतत्। शंकर.

(२) तत्त्वं भावयतीति तत्त्वभावोऽन्तःकरणं, तेन च परमात्माऽस्तीत्येवोपलब्धव्यः। वेदान्तवाक्यैरस्तीत्युपलब्धस्य मनसाऽप्यस्तीत्येवं मनननिदिध्यासने कर्तव्ये इत्यर्थः। उभयोर्हेत्वोरुभाभ्यां शब्दमनोरूपाभ्यामस्तीत्येवोपलब्धस्य ज्ञातवतः, भुक्ता ब्राह्मणा इतिवदयं निर्देशः। तत्त्वभावः प्रसीदति मनः प्रसन्नं भवति, शान्तरागादिदोषं भवतीत्यर्थः। रंग.

(३) 'अधिकः सतोऽयं भगवान् सर्वस्मादपि केशवः। अस्तीतिनामकस्तस्माज्ज्ञातव्यः स तथैव च। * अनाधिक्यं जानतां तु कथं स उपलभ्यते। प्रकृतेः पुरुषाणां च तत्त्वं भावयति स्फुटम्। तत्त्वभावस्ततो विष्णुस्तत्प्रसादात्तु तस्य हि। आधिक्यं ज्ञायते सत्तः प्रसादश्च तथाविदः। अनादिकालादाधिक्यं सर्वस्माज्जानतो हरेः। पुनः पुनर्वृद्धिमेति तज्ज्ञानं हि भवे भवे। येषामाधिक्यविज्ञानं नैव पूर्वे हरेर्भवेत्। तेषां पश्चाच्च नैव स्यादभिभूतं तु तत्पुनः। व्यञ्जकाद्यक्तिमभ्येति तस्मात्तज्ज्ञानमुत्तमम्॥' इति च। मध्व.

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते॥

(१) एवं परमार्थदर्शिनो यदा यस्मिन्काले सर्वे कामाः कामयितव्यस्यान्यस्याभावात्प्रमुच्यन्ते विशीर्यन्ते, येऽस्य प्राक्प्रतिबोधाद्विदुषो हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिताः। बुद्धिर्हि कामानामाश्रयो नाऽऽत्मा। 'कामः संकल्पः' इत्यादिश्रुत्यन्तराच्च। अथ तदा मर्त्यः प्राक्प्रबोधादासीत्स प्रबोधोत्तरकालमविद्याकामकर्मलक्षणस्य मृत्योर्विनाशादमृतो भवति। गमनप्रयोजकस्य मृत्योर्विनाशाद्गमनानुपपत्तेरत्र इहैव प्रदीपनिर्वाणवत्सर्वबन्धनोपशमाद्ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः। शंकर.

(२) कामा विषयविषयकमनोरथा हृद्गता यदा शान्ता भवन्ति, तदाऽनन्तरमेव अयमुपासकोऽमृतो भवति। विश्लिष्टाश्लिष्टपूर्वोत्तरदुरितभरो भवतीत्यर्थः। अत्र ब्रह्मेति। अत्रैव ब्रह्मोपासनवेलायां ब्रह्मानुभवतीत्यर्थः। रंग.

(३) 'समाना चा सृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य' — विदुषोऽप्या सृत्युपक्रमादुत्क्रान्तिः समाना। आ सृत्युपक्रमात् आ गत्युपक्रमात् नाडीप्रवेशात्प्रागित्यर्थः। विदुषोऽपि हि नाडीविशेषेणोत्क्रम्य गतिः श्रूयते— 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' (काउ. ६।१६) इति। एवं नाडीविशेषेण गतिश्रवणाद्विदुषोऽप्युत्क्रान्तिरवर्जनीया। सा च नाडीप्रवेशात्प्राग्विशेषाश्रवणात्समाना। तत्प्रवेशदशायां च विशेषः श्रूयते — 'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' (बृउ. ४।४।२) इति। 'शतं चैका च हृदयस्य' (काउ. ६।१६; छाउ. ८।६।६) इत्यनया श्रुत्यैकार्थ्यान्मूर्ध्नो निष्क्रमणं विद्वद्विषयमितरदविद्वद्विषयम्।

यदुक्तं विदुषोऽत्रैवामृतत्वं श्राव्यत इति तत्रोच्यते 'अमृतत्वं चानुपोष्य' इति। च शब्दोऽवधारणे। अनुपोष्य शरीरेन्द्रियादिसंबन्धमदग्ध्वैव यदमृतत्वमुत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशरूपं प्राप्यते, तदुच्यते 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इत्यादिकया श्रुत्येत्यर्थः। 'अत्र ब्रह्म समश्नुते'

---

* 'अनाधिक्यम्' इत्यादिश्लोकार्धेन पूर्वमन्त्रोत्तरार्धं व्याख्यातम्।

(१) काउ. ६।१४; रामानुज. ४।२।७, १०; निंबार्क. ४।२।७, १० श्रिताः (स्थिताः); मध्व. निंबार्कवत्; श्रीकंठ. ४।२।८, १०; श्रीकर. १।३।२, ४०, ३।३।१८, ३।४।५१, ४।२।७, १०, १४, १९, ४।४।९, १४, २१, २२ येऽस्य (यस्य) श्रिताः (स्थिताः); वल्लभ. ३।४।३९, ४१; विज्ञान. ३।४।५२ निंबार्कवत्.

इति चोपासनवेलायां यो ब्रह्मानुभवस्तद्विषयमित्यभिप्रायः । * रामानुज. ४।२।७

(४) 'अन्तःकरणकामानां त्यागो व्यक्तिश्चिदात्मनाम् । कामानां तु तदा मुक्तौ मृतिं नैवाभियास्यति ॥' मध्व.

(५) 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इति श्रुत्या अमृतस्य मुक्तस्य ब्रह्मस्वरूपभोग उच्यते । स च 'यमेवैष वृणुते' इति श्रुतेर्भगवदीयत्वसाध्य एव । वल्लभ. ३।४।३९

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम् ॥

(१) कदा पुनः कामानां मूलतो विनाश इत्युच्यते — यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते भेदमुपयान्ति विनश्यन्ति हृदयस्य बुद्धेरिह जीवत एव ग्रन्थयो ग्रन्थिवद्दृढबन्धनरूपा अविद्याप्रत्यया इत्यर्थः, अहमिदं शरीरं, ममेदं धनं, सुखी दुःखी चाहं, इत्येवमादिलक्षणाः । तद्विपरीतब्रह्मात्मप्रत्ययोपजननाद्ब्रह्मैवाहमस्म्यसंसारीति विनष्टेष्वविद्याग्रन्थिषु तन्निमित्ताः कामा मूलतो विनश्यन्ति । अथ मर्त्योऽमृतो भवति । एतावद्धि एतावदेवैतावन्मात्रं, न अधिकमस्तीत्याशङ्का कर्तव्या । अनुशासनमनुशिष्टिरुपदेशः सर्ववेदान्तानामिति वाक्यशेषः । शंकर.

(२) उक्तमेवार्थं सादरेणाभ्यसन्नुपदेष्टव्यांश एतावानेवेत्युपसंहरति — ग्रन्थयो ग्रन्थिवद्दुर्मोचा रागद्वेषादयो यदैव प्रमुच्यन्त इत्यर्थः । एतावदनुशासनमनुशासनीयमुपासकस्य, कर्तव्यत्वेनोपदेष्टव्यमेतावदेव । वक्ष्यमाणमूर्धन्यनाडीनिष्क्रमणार्चिरादिगमनादिकं न साधककृत्यं किंतूपासनप्रीतभगवत्कृत्यमिति भावः । रंग.

(३) 'मिथ्याज्ञानग्रन्थिभिस्तु नितरां मुच्यते यदा । तदाऽमृतत्वमेवैति तदर्थं चानुशासनम् ॥' मध्व.

---

* निंबार्क. श्रीकर. रामानुजवत् ।

(१) काउ. ६।१५; रंग. वद्ध्यनु (वदनु); मध्व. रंगवत् ।

अन्तकाले अमृतत्वादिफलकं नाडीनिष्क्रमणम्

*** शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।**
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥

(१) निरस्ताशेषविशेषव्यापिब्रह्मात्मप्रतिपत्त्या प्रभिन्नसमस्ताविद्यादिग्रन्थेर्जीवत एव ब्रह्मभूतस्य विदुषो न गतिर्विद्यत इत्युक्तं 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्युक्तत्वात्, 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति श्रुत्यन्तराच्च । ये पुनर्मन्दब्रह्मविदो विद्यान्तरशीलिनश्च ब्रह्मलोकभाजः, ये च तद्विपरीताः संसारभाजः, तेषामेव गतिविशेष उच्यते प्रकृतोत्कृष्टब्रह्मविद्याफलस्तुतये । किंचान्यत्, अग्निविद्या पृष्टा प्रत्युक्ता च । तस्याश्च फलप्राप्तिप्रकारो वक्तव्य इति मन्त्रारम्भः । तत्र शतं च शतसंख्याकाः एका च सुषुम्ना नाम पुरुषस्य हृदयाद्विनिःसृता नाड्यः शिराः, तासां मध्ये मूर्धानं भित्त्वाऽभिनिःसृता निर्गता सुषुम्ना नाम । तयाऽन्तकाले हृदय आत्मानं वशीकृत्य योजयेत् । तया नाड्या ऊर्ध्वमुपरि आयन्गच्छन्नादित्यद्वारेणामृतत्वममरणधर्मत्वमापेक्षिकं 'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति स्मृतेः । ब्रह्मणा वा सह कालान्तरेण मुख्यममृतत्वमेति भुक्त्वा भोगाननुपमान् ब्रह्मलोकगतान् । विष्वङ् नानाविधगतयोऽन्या नाड्य उत्क्रमणे निमित्तं भवन्ति, संसारप्रतिपत्त्यर्था एव भवन्तीत्यर्थः । शंकर.

(२) 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इति पूर्वमुक्तम् । द्वितीयां परममुक्तिमाह — शतं चैकेति । हृदयस्य

---

* छाउ. ८।६।६ (पृ. ९६८) द्रष्टव्यम् ।

(१) काउ. ६।१६; ब्रशंकर. ४।२।१७, ४।३।१०, १३, १४, ४।४।२२; भास्कर. ४।२।७, १६, ४।३।९, १२, १३, ४।४।२२; रामानुज. ४।२।७, १६, ४।३।९; निंबार्क. ४।२।७, ४।२।१६; मध्व. ष्वङ्ङन्या (ष्वगन्या); ब्रमध्व. ४।२।१७; श्रीकंठ. ४।२।७, १६; श्रीकर. ४।२।७, १६, ४।३।१०; वल्लभ. १।३।१४, ४।२।१७, ४।३।१, ४।४।२२; विज्ञान. ४।२।१७, ४।३।१३, १६; बलदेव. ४।२।७, १७, १८.

प्रधाननाड्यः शतं चैका च सन्ति । तासां मध्ये एका सुषुम्नाख्या ब्रह्मनाडी मूर्धानमभिनिःसृता । तया नाड्योर्ध्वं ब्रह्मलोकं गच्छन् देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्वकस्वस्वरूपाविर्भावलक्षणां मुक्तिं प्राप्नोति । अन्यास्तु नाड्यो विष्वगुत्क्रमणे नानाविधसंसारमार्गोत्क्रमणायोपयुज्यन्ते । विष्वग्वितता नाड्योऽन्योत्क्रमण उपयुज्यन्त इति व्यासार्यैर्व्याख्यातम् ।

रंग.

अन्तकाले अमृतस्य अन्तरात्मनः शरीरात् पृथक्करणविधिः

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ।
तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥

(१) इदानीं सर्ववल्ल्यर्थोपसंहारार्थमाह — अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां संबन्धिनि हृदये संनिविष्टो यथाव्याख्यातः, तं स्वादात्मीयाच्छरीरात्प्रवृहेदुद्यच्छेन्निष्कर्षेत्पृथक्कुर्यादित्यर्थः । किमिवेत्युच्यते — मुञ्जादिवेषीकामन्तःस्थां धैर्येणाप्रमादेन । तं शरीरान्निष्कृष्टं चिन्मात्रं विद्याद्विजानीयाच्छुक्रममृतं यथोक्तं ब्रह्मेति । द्विर्वचनमुपनिषत्परिसमाप्त्यर्थमितिशब्दश्च ।

शंकर.

(२) अङ्गुष्ठमात्र इति । स्पष्टोऽर्थः । यथा देवदत्तः स्वाच्छरीराद्विलक्षण इत्युक्ते यथा स्वशब्दः समभिव्याहृतदेवदत्तसंबन्धिपरामर्शी, एवं पूर्वनिर्दिष्टान्तरात्मसंबन्धिपरामर्शी स्वशब्दः । ततश्चायमर्थः — तं जनानामन्तरात्मानं तच्छरीरभूताजनशब्दिताच्चेतनात्प्रवृहेद्विविच्य जानीयात् । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' (श्वेउ. ४।७) इति श्रुत्युक्तरीत्या धारकत्वनियन्तृत्वशेषत्वादिना विलक्षणं जानीयादित्यर्थः ।

मुञ्जात्तृणविशेषादिषीकां तन्मध्यवर्तिस्थूलतृणविशेषमिव धैर्येण ज्ञानकौशलेनेति पूर्वेणान्वयः । तं विद्यादिति । उक्तोऽर्थः । द्विर्वचनं उपदेशसमाप्त्यर्थम् ।

रंग.

(३) 'शरीरभूतो विष्णोस्तु जीवस्तद्वशगो यतः । अधिष्ठितश्च तेनैव विजानीयात्पृथक्ततः । स्वाख्याच्छरीराज्जीवात्तु प्रवृहेद्विष्णुमव्ययम् ॥' इति च । 'यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति' इति च । जनानां हृदय इत्युक्तत्वाच्च जीवात्पृथग्घरिरिति सिद्धम् । 'देहाङ्गुष्ठमितो देहे जीवाङ्गुष्ठमितो हृदि । जीवस्य स तु विज्ञेयो जीवाद्भेदेन मुक्तये ॥' इति च । संसारिशरीरेणाभेदो वादिना केनापि नाङ्गीकृतः । न च लोकसिद्धः । जनानामिति भेदात् । जीवोऽङ्गुष्ठमात्रः । अतो विष्णोर्जीवाद्भेद उक्तः । अतः सर्वोत्तमो विष्णुरिति सिद्धम् ।

मध्व.

मृत्योप्रोक्तविद्यायोगविध्योः उपसंहारः

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥

(१) विद्यास्तुत्यर्थोऽयमाख्यायिकार्थोपसंहारोऽधुनोच्यते — मृत्युप्रोक्तां यथोक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं च कृत्स्नं समस्तं सोपकरणं सफलमित्येतत् । नचिकेतोऽथ वरप्रदानान्मृत्योर्लब्ध्वा प्राप्येत्यर्थः । किं, ब्रह्मप्राप्तोऽभून्मुक्तोऽभवदित्यर्थः । कथं, विद्याप्राप्त्या विरजो विगतधर्माधर्मो विमृत्युर्विगतकामाविद्यश्च सन् पूर्वमित्यर्थः । न केवलं नचिकेता एव, अन्योऽपि नचिकेतोवदात्मविदध्यात्ममेव निरुपचरितं प्रत्यक्स्वरूपं प्राप्यतत्त्वमेवेत्यभिप्रायः । नान्यद्रूपमप्रत्यग्रूपम् । तदेवमध्यात्ममेवमुक्तप्रकारेण वेद विजानातीत्येवंवित्सोऽपि विरजाः सन् ब्रह्मप्राप्त्या विमृत्युर्भवतीति वाक्यशेषः ।

शंकर.

(२) ब्रह्म प्राप्याऽऽविर्भूतगुणाष्टकोऽभूदित्यर्थः ।

* रंग.

---

(१) काउ. ६।१७; ब्रशंकर. १।३।२५; रामानुज. १।३।२३, ४०; श्रीकर. १।३।२५; बलदेव. १।३।२९.

* शेषं शंकरवत् ।

(१) काउ. ६।१८; ब्रशंकर. २।१।३; रंग. निंबार्क. ३।४।५०; बलदेव. २।१।३, ३।४।५१.

शिष्यचार्ययोः प्रसादकृता शान्तिः

*** सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥**

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(१) शिष्याचार्ययोः प्रमादकृतान्यायेन विद्याग्रहणप्रतिपादननिमित्तदोषप्रशमनार्थेयं शान्तिरुच्यते— सह नौ आवां अवतु पालयतु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन । कः,स एव परमेश्वर उपनिषत्प्रकाशितः । किंच सह नौ भुनक्तु तत्फलप्रकाशनेन नौ पालयतु । सहैव आवां विद्याकृतं वीर्यं सामर्थ्यं करवावहै निष्पादयावहै । किंच तेजस्विनौ तेजस्विनोरावयोर्यदधीतं तत्स्वधीतमस्तु । अथवा तेजस्वि नौ आवाभ्यां यदधीतं तदतीव तेजस्वि वीर्यवदस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहै शिष्याचार्यावन्योन्यं प्रमादकृतान्यायाध्ययनाध्यापनदोषनिमित्तं द्वेषं मा करवावहै इत्यर्थः । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिर्वचनं सर्वदोषोपशमनार्थमित्योमिति ।

शंकर.

(२) स विद्याप्रकाशितः परमात्मा । हशब्दः प्रसिद्धौ । नौ शिष्याचार्याववतु स्वस्वरूपप्रकाशेन रक्षतु । विद्याप्रचयद्वारा आवां सहैव परिपालयतु । यद्वा विश्लेषमन्तरेणाऽऽवां सहिताववेव यथा स्याव तथा पालयत्वित्यर्थः । सनियमविद्याप्रदानेन विद्यायाः सामर्थ्यं निष्पादयावहै । नियमाभावे विद्या निर्वीर्या भवतीति भावः । ‡ रंग.

* तेजस्व्यस्मद् शब्दः । तेजस्विनौ च तौ आवां च तेजस्व्यावां, तयोः तेजस्विनौ ।

(१) काठ. ६।१९; रंग. सह नाववतु (स ह नाव· वतु); रामानुज. ३।३।२५ रंगवत्.

‡ शेषं शंकरवत् ।

काठकोपनिषत्समाप्ता ।

मुण्डकोपनिषत्

ब्रह्मविद्यावंशः

* ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।
स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥

(१) ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोपनिषत् । अस्याश्च विद्यासंप्रदायकर्तृपारम्पर्यलक्षणसंबन्धमादावेवाह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् । एवं हि महद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणा आयासेन लब्धा विद्येति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति । स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां सादराः प्रवर्तेरन्निति । प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणसंबन्धमुत्तरत्र वक्ष्यति 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिना । अत्र चापरशब्दवाच्याया ऋग्वेदादिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणाविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा परापरविद्याभेदकरणपूर्वकं 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः' इत्यादिना, तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादलभ्यां ब्रह्मविद्यामाह 'परीक्ष्य लोकान्' इत्यादिना । प्रयोजनं चासकृद्ब्रवीति 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति 'परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे' इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधिकारस्तथापि संन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति 'भैक्ष्यचर्यां चरन्तः' 'संन्यासयोगात्' इति च ब्रुवन् दर्शयति । विद्याकर्मविरोधाच्च । न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि संपादयितुं शक्यम् । विद्यायाः कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वात्कालसंकोचानुपपत्तिः । यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादिलिङ्गं न तत्स्थितन्यायं बाधितुमुत्सहते । न हि विधिशतेनापि तमःप्रकाशयोरेकत्वसद्भावः शक्यते कर्तुं, किमुत लिङ्गैः केवलैरिति । एवमुक्तसंबन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पाक्षरं ग्रन्थविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति, परं वा ब्रह्म गमयति, अविद्यादिसंसारकारणं चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् । ब्रह्मा परिवृढो महान् धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिशेते इति । देवानां द्योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन् प्रथमोऽग्रे वा संबभूव अभिव्यक्तः सम्यक् स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्संसारिणोऽन्ये जायन्ते । 'योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः' इत्यादिस्मृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्तोत्पादयिता, भुवनस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये । स एवं प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्यां 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं' इति विशेषणात् । परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणा वाऽग्रजेनोक्तेति ब्रह्मविद्या । तां सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः । सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव विज्ञायते इति । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति । विद्यामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्चानेकेषु

---

* मुण्डकोपनिषन्मध्वभाष्यं न लब्धम् ।

(१) मुउ. १।१।१; ब्रशंकर. १।२।२१; भास्कर. १।२।२१ ज्येष्ठ (ज्येष्ठाय); रंग. प्रतिष्ठा (वरिष्ठा); रामानुज. १।२।२३; श्रीकर. १।२।२१, १।३।६, ३।३।३८; वल्लभ. १।२।२२, १।३।६; विज्ञान. ३।३।४२.

ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राह उक्तवान् । शंकर.

(२) ब्रह्मा देवानामिति । चतुर्मुख इन्द्रादीनां देवानामग्रे उत्पन्न इत्यर्थः ।

* रंग.

[1]अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।
स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥

यामेतामथर्वणे प्रवदेत अवदत् ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा, तामेव ब्रह्मणः प्राप्तामथर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्तवानङ्गिरे अङ्गिर्नाम्ने ब्रह्मविद्याम् । स चाङ्गीर्भारद्वाजाय भरद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसे स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावरसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा, तां परावरामङ्गिरसे प्राहेत्यनुषङ्गः ।

¶ शंकर.

शौनकप्रश्नः— सर्वज्ञानस्य कारणं कस्य ज्ञानमिति

[2]शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ ।
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥

(१) शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालो महागृहस्थोऽङ्गिरसं भारद्वाजशिष्यमाचार्यं विधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत्, उपसन्न उपगतः सन् पप्रच्छ पृष्टवान् । शौनकाङ्गिरसोः संबन्धादर्वाग्विधिवद्विशेषणाभावादुपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति गम्यते । मर्यादाकरणार्थं मध्यदीपिकान्यायार्थं वा विशेषणम् । अस्मदादिष्वप्युपसदनविधेरिष्टत्वात् । किमित्याह कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते । नु इति वितर्के । भगवो हे भगवन् सर्वं यदिदं विज्ञेयं, विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मिन् ज्ञाते सर्वविद्भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवान् शौनकः तद्विशेषं विज्ञातुकामः सन् कस्मिन्निति वितर्कयन् पप्रच्छ । अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव पप्रच्छ । सन्ति लोके सुवर्णादिशकलभेदाः सुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैः । तथा किं न्वस्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैकं कारणं, यदेकस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति । ननु अविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा प्रश्नो युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा कस्मिन्निधेयमिति । न । अक्षरबाहुल्यात् आयासभीरुत्वात् प्रश्नः संभवत्येव । किं न्वस्ति तत्, यस्मिन्नेकस्मिन् विज्ञाते सर्ववित्स्यादिति ।

शंकर.

(२) तस्याः प्रतिज्ञाया एवं अहानिः अनुपरोधः स्यात्, यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सति एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायते इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्येत ।

ब्रशंकर. २।३।६

(३) महागृहस्थः शुनकसुतः समित्पाणित्वादिशास्त्रीयनियमानतिक्रमेण उपगतः सन् पृष्टवान् । हे भगवः ‘ उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥ ’ इतिलक्षणं, यथा मृत्पिण्डे विज्ञाते सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति, एवं कस्मिंश्चित् वस्तुविशेषे ज्ञाते सर्वं कार्यजातं विज्ञातं भवतीति सामान्यतो भवादृशां वचनमश्रौषं, तादृग्वस्तु किमिति प्रश्नार्थः । सर्वनिमित्तोपादानभूतं वस्तु किमितीति यावत् । ननु सर्वमिदं इति शब्देन स्थूलचिदचिच्छरीरविशिष्टं ब्रह्मोच्यते उत विशेषणमात्रम् । नाद्यः, प्रश्नदशायां शौनकस्य अब्रह्मवित्त्वेन अब्रह्मविद इदंबुद्धिशब्द-

---

* शेषं पदार्थमात्रं शंकरवत् । अस्मद्गृहीत एव पाठो रंगभाष्याभिप्रेत इति भाष्याक्षराणि प्रतिभासयन्ति ।

¶ रंग. शंकरवत् ।

(१) मुउ. १।१।२; रंग. सत्यवहाय (सत्यवाहाय).

(२) मुउ. १।१।३; ब्रशंकर. १।२।२१, १।३।६, १।४।२३, २।३।६, २।४।२; भास्कर. १।३।६, २।४।२; रामानुज. १।२।२३; ब्रमध्व. १।४।१९; श्रीकंठ. १।२।२३; श्रीकर. १।२।२१, १।३।६, १।४।२३, २।१।३, २।४।२, ३।२।२९, ३।४।५१; वल्लभ. १।२।२१; बलदेव. १।३।६.

योर्ब्रह्मपर्यन्तत्वाभावात् । 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' इत्युत्तरवाक्ये इदं सर्वमित्यस्य विशेषणमात्रे पर्यवसायित्वेन ब्रह्मपर्यन्तत्वादर्शनेन प्रश्नवाक्यगतस्यापि इदं सर्वमिति शब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वाभावात् । न द्वितीयः, विशेषणभूतस्थूलचिदचितोः अक्षरब्रह्मभिन्नयोः वक्ष्यमाणाक्षरब्रह्मोपादानकत्वाभावात् इति चेत्, उच्यते । इदं सर्वमित्यनेन विशेषणमेव निर्दिश्यते न विशेष्यम् । अथापि विशेषणस्यापि ब्रह्मोपादेयत्वमस्ति । न हि अभिन्नयोरेव उपादानोपादेयभाव इति नियमः । भाविस्थूलावस्थावतः पूर्वभाविसूक्ष्मावस्थायोगि ह्युपादानम् । अवस्थावत्त्वं च चिदचिदीश्वराणां त्रयाणामप्यस्त्येव । इयांस्तु विशेषः — अद्वारकावस्थायोगित्वमचेतनस्य, जीवस्य तु धर्मभूतज्ञानद्वारा अचेतनशरीरद्वारा च कर्मकृतसंकोचविकासरूपावस्थाश्रयत्वम् । परमात्मनस्तु चेतनाचेतनद्वारकमवस्थाश्रयत्वं अद्वारकनियन्तृत्वावस्थाश्रयत्वं च । ततश्च महत्त्वाहंकारत्वादिलक्षणभाव्यवस्थायोगित्वस्य अचेतनपरमात्मसाधारण्येन परमात्मन इव चेतनप्रपञ्चस्यापि भाव्यवस्थाश्रयत्वेन अक्षरं प्रत्युपादेयत्वमस्त्येव । ततश्च इदं सर्वमिति विशेषणमात्रनिर्देशेऽपि तस्य वक्ष्यमाणमक्षरमुपादानं भवत्येवेति 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति विशेषणमात्रे उपादानप्रश्न उपपद्यते । यद्वा, यथा 'को भवान्' इति सौवीरराजप्रश्नस्य प्रकृतिसंसृष्टात्मविषयत्वेऽपि वस्तुगत्या भवच्छब्दमुख्यार्थत्वं परिशुद्धात्मस्वरूपस्यैवोचितमिति मत्वा तस्यैव भवच्छब्दमुख्यार्थत्वं प्रदर्शयन्नादिभरतः 'यदा समस्तभूतेषु पुमानेको व्यवस्थितः । यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि' इत्यादि प्रत्यवोचत् । यथा वा अथर्वशिरसि रुद्रं प्रति देवैः प्रयुक्तस्य 'को भवान्' इति प्रश्नस्य पुरोवर्तिरुद्रमात्रपरत्वेऽपि भवच्छब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्वशिक्षणाय 'अहमेकः प्रथममासम्' इत्यादिप्रतिवचनप्रवृत्तिः । एवं सर्वमिदं विज्ञातमिति प्रश्नस्य विशेषणमात्रपरत्वेऽपि विशेष्यमात्रपरत्वं, तत्र शिक्षणाय स्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म प्रति सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्मैव उपादानमित्येतदर्थप्रतिपादकस्य प्रतिवचनसंदर्भस्य प्रवृत्तौ दोषाभावादिति । प्रपञ्चितं चेदमस्माभिः बृहदारण्यकप्रकाशिकायां इत्यलमतिचर्चया ।

रंग.

परा विद्या अपरा विद्या इति विद्याविभागः

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥

(१) तस्मै शौनकायाङ्गिरा आह किलोवाच । किमित्युच्यते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति एवं ह स्म किल यत् ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिनो वदन्ति । के ते इत्याह—— परां च परमात्मविद्या, अपरा च धर्माधर्मसाधनतत्फलविषया । ननु कस्मिन् विदिते सर्वविद्भवतीति शौनकेन पृष्टं तस्मिन् वक्तव्ये अपृष्टमाह अङ्गिरा द्वे विद्ये इत्यादि । नैष दोषः, क्रमापेक्षत्वात् प्रतिवचनस्य । अपरा हि विद्या अविद्या, सा निराकर्तव्या, तद्विषये हि विदिते न किंचित्तत्त्वतो विदितं स्यादिति । निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायात् ।

शंकर.

(२) अत्र प्राप्तुमित्यध्याहारः । यद्वस्तु प्राप्तुं द्वे विद्ये ज्ञाने उपादेयभूते इति ह वेदाभिज्ञाः पराशरादयः 'तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुने । आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥' इति यद्वदन्ति तज्ज्ञाने सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यर्थः । इतरथा यत्पदवैयर्थ्यात् । किंच कस्मिन्नु भगव इति सर्वोपादाने पृष्टे विद्याद्वयं 'आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे' इति न्यायमनुसरेत् । अतो यथोक्त एवार्थः । ओदनपाकं पचतीतिवत् द्वे विद्ये वेदितव्ये इति निर्देशः । के ते विद्ये इत्यत्राह—परा चेति । परमपरमिति ज्ञानं द्विविधमित्यर्थः ।

रंग.

(३) तस्मै स होवाचेति । ब्रह्म प्रेप्सुना द्वे विद्ये वेदितव्ये ब्रह्मविषये, परोक्षापरोक्षरूपे द्वे विज्ञाने उपादेये इत्यर्थः । अत्र परोक्षं शास्त्रजन्यं ज्ञानम् । अपरोक्षं

(१) मुउ. १।१।४; भास्कर. १।१।४ : १।२।२१ द्वे + (एव तु); रामानुज. १।२।२३; ब्रमध्व. १।३।६, १।४।१९; श्रीकर. १।२।२१, १।३।६, ३।४।५१; वल्लभ. १।२।२१.

योगजन्यं ज्ञानम्। तयोर्ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतमपरोक्षज्ञानम्। तच्च भक्तिरूपापन्नं 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' (मुड. ३।२।३) इत्यत्रैव विशेष्यमाणत्वात्। तदुपायश्चागमजन्यं विवेकादिसाधनसप्तकानुगृहीतं ज्ञानम्। 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (बृउ. ४।४।२२) इति श्रुतेः। रामानुज. १।२।२३

(४) तत्र नामरूपात्मकजगतो विज्ञानार्थं नामांशे वेदादिः, रूपांशे परा च। वल्लभ. १।२।२१

तत्रापरा, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा, यया तदक्षरमधिगम्यते॥

(१) तत्र का अपरेत्युच्यते। ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि षट्, एषा अपरा विद्या। अथेदानीमियं परा विद्योच्यते, यया तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरमधिगम्यते प्राप्यते। अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात्। न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य च भेदोऽस्ति। अविद्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरम्। ननु ऋग्वेदादिबाह्या तर्हि सा कथं परा विद्या स्यात् मोक्षसाधनं च। 'या वेदबाह्याः स्मृतयः' इति हि स्मरन्ति। कुदृष्टित्वान्निष्फलत्वादनादेया स्यात्। उपनिषदां च ऋग्वेदादिबाह्यत्वं स्यात्। ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करणमनर्थकम्। अथ कथं परेति। न, वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्। उपनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं, नोपनिषच्छब्दराशिः। वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशिर्विवक्षितः। शब्दराश्यधिगमेऽपि यत्नान्तरमन्तरेण गुर्वभिगमनादिलक्षणं वैराग्यं च, नाक्षराधिगमः संभवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथनं चेति। शंकर.

(२) परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते। ब्रशंकर. १।२।२१

(३) तत्र सूचीकटाहन्यायेन अपरज्ञानस्वरूपमाह––तत्राऽपरेति। षडङ्गोपेतसशिरस्कसकलोपबृंहणवेदश्रवणजन्यं ज्ञानं परोक्षज्ञानमित्यर्थः। अपरविद्यामुक्त्वा परविद्यामाह—अथ परेति। अत्र तच्छब्दः 'इति ह स्म यद्ब्रह्मविदः' इति यच्छब्दप्रतिनिर्देशकः। येन ज्ञानेनेति ह स्म ब्रह्मविद इति वाक्ये प्राप्यतया निर्दिष्टं तदक्षरमधिगम्यते इति। आधिक्येन गम्यते अपरोक्षीक्रियते इत्यर्थः। विवेकादिसाधनसप्तकजन्यं श्रवणजन्यपरोक्षज्ञानानन्तरभाविदर्शनसमानाकारज्ञानं परज्ञानमित्यर्थः। रंग.

सर्वज्ञः परात्परः पुरुषः अक्षररूपः विश्वकारणम्

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः॥

(१) यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यग्निहोत्रादिलक्षणो न तथेह पराविद्याविषये, वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु पर्यवसितो भवति। केवलशब्दप्रका-

---

(१) मुड. १।१।५; ब्रशंकर. १।२।२१, ३।३।३३; भास्कर. १।२।२१, ३।३।३३; रंग. ज्योतिषं + (इतिहासपुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि); रामानुज. १।१।१ (पृ. १३, ५८), १।२।२२: १।२।२३ रंगवत्, १।३।९, ३।३।३३; श्रीकंठ. १।२।२२, १।३।५; श्रीकर. १।२।२१, १।३।६, ३।३।३३; वल्लभ. १।२।२१, ३।३।३३; विज्ञान. १।२।२१, ३।२।३०, ३।३।३३; बलदेव. १।२।२१.

(१) मुड. १।१।६; ब्रशंकर. १।२।२१, १।४।२७, ३।२।२३; भास्कर. १।२।२१, १।४।२६, २।१।१४, ३।३।३३; रामानुज. १।१।१ (पृ. १३), १।२।७, २२, १।४।२८: ३।२।३६ (तदव्ययं०), ३।३।३३; निंबार्क. १।२।२२, १।४।२७, २।३।२८ दद्रेश्य (ददृश्य); ब्रमध्व. १।२।२१, १।४।२८; श्रीकंठ. १।२।२२, ३।३।३३; श्रीकर. १।२।२१, १।३।२, १।४।२७, २।१।१२, १३, २२, २६, ३१, ३।२।११, ३६, ३।३।३३, ४।४।६; वल्लभ. १।२।२१, १।४।२७ दद्रेश्य (ददृश्य) चक्षुःश्रोत्रं (चक्षुरश्रोत्रं) यद्भूत (तद्भूत); विज्ञान. १।२।२१; बलदेव. १।२।२१, ३३, १।४।२७.

श्रितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्यतिरिक्ताभावात् । तस्मादिह मरां विद्यां सविशेषणेनाक्षरेण विशिनष्टि—यत्तदद्रेश्य- मित्यादिना । वक्ष्यमाणं बुद्धौ संहृत्य सिद्धवत्परा- मृश्यते—यत्तदिति । अद्रेश्यमदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रिया- णामगम्यमित्येतत् । दृशेर्बहिः प्रवृत्तस्य पञ्चेंद्रियद्वार- कत्वात् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं, गोत्रमन्वयो मूलमित्यनर्थान्तरम् । अगोत्रमनन्वयमि- त्यर्थः । न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्ण्यन्ते इति वर्णाः द्रव्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्ल- त्वादयो वा । अविद्यमाना वर्णा यस्य तदवर्णमक्षरम् । अचक्षुःश्रोत्रं, चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरूपविषये करणे सर्वजन्तूनां, ते अविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रम् । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादि चेतनावत्त्वविशेषणत्वा- त्प्राप्तं संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थसाध- कत्वं, तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते । 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इत्यादिदर्शनात् । किंच तदपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितमित्येतत् । यत एवमग्राह्यमग्राहकं च अतो नित्यमविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्त- प्राणिभेदैर्भवतीति विभुम् । सर्वगतं व्यापकम् । आकाशवत् सुसूक्ष्मं शब्दादिस्थूलत्वकारणरहितत्वात् । शब्दादयो ह्याकाशवाय्वादीनां उत्तरोत्तरं स्थूलत्वकार- णानि, तदभावात्सुसूक्ष्मम् । किंच तदव्ययं उक्त- धर्मत्वादेव न व्येतीत्यव्ययम् । न ह्यनङ्गस्य स्वाङ्गाप- चयलक्षणो व्ययः संभवति शरीरस्येव । नापि कोशा- पचयलक्षणो व्ययः संभवति राज्ञ इव । नापि गुणद्वारको व्ययः संभवति अगुणत्वात् सर्वात्मकत्वाच्च । यदेवंलक्षणं भूतयोनिं भूतानां कारणं पृथिवीव स्थावर- जङ्गमानां परिपश्यन्ति सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति धीराः धीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यया विद्ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येति समुदायार्थः ।

शंकर.

(२) अगोत्रं कुलरहितम् । अवर्णमपेतब्रह्मक्षत्रा- दिकम् । तत्प्रसिद्धम् । नित्यं कालापरिच्छिन्नम् । विभुं देशापरिच्छिन्नम् । सर्वगतं सर्वत्रान्तः प्रविश्यावस्थितम् । तत्र हेतुमाह— सुसूक्ष्ममिति । यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः । प्रज्ञाशालिनो यत्तत्सर्वभूतोपादानतया पश्यन्ती- त्यर्थः । $ रंग.

(३) बृहन्तो गुणा यस्मिन्निति ब्रह्मेति प्राज्ञवदात्मा विभुगुणत्वात् 'नित्यं विभुम्' इति व्यपदिष्टः । दृष्टान्ते बृहदेव प्राज्ञो गुणैरपि बृहद्भवति । दार्ष्टान्ते तु जीवोऽ- णुपरिमाणको गुणेन विभुरिति विशेषः ।

निंबार्क. २।३।२८

* यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥

ननु भूतयोनिशब्दनिर्दिष्टं सर्वोपादानत्वं ब्रह्मणो न संभवति । घटादिषु मृद एवोपादानत्वदर्शनाद्ब्रह्मण उपादानत्वासंभवादित्याशङ्क्य मृदादिष्वपि ब्रह्मण आत्मतया व्याप्तत्वात् मृदादिरूपस्य ब्रह्मण उपादानत्वे नानुपपत्तिरित्यभिप्रयन्नाह — यस्मात्परमिति । अत्र परशब्द उत्कृष्टवचनः । अपरशब्दोऽन्यवचनः । यस्मा- दन्यदुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः । नात्र परापरयोर्द्वयोरपि निषेधः । तथा सति, नञः सकृच्छ्रुतस्य आवृत्तिप्रसङ्गात् । यस्मान्नाणीय इति । अणोरणीयान् महतो महीयानिति भावः । अणीयस्त्वं सूक्ष्मत्वं व्यापित्वमिति फलति । ज्यायस्त्वं सर्वेश्वरत्वम् । सर्वव्यापित्वात् सर्वे- श्वरत्वाद(त्वम)स्यैव, एतद्व्यतिरिक्तस्य कस्यापि ज्याय- स्त्वमणीयस्त्वं च नास्तीत्यर्थः इति वेदार्थसंग्रहे व्याख्या- तम् । कश्चिदिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । वृक्ष इति । नन्तव्यवस्त्वभावाद्वृक्षवदप्रणतस्वभावः सन् जगत्प्र- धानभूतः परमपदे आस्ते इत्यर्थः । तेनेदमिति । निय- मनार्थमन्तःप्रविष्टेन सर्वमिदं व्याप्तमित्यर्थः । अतश्च मृदादिकशरीरकस्य ब्रह्मणो घटादावप्युपादानत्वसंभवात् भूतयोनित्वं नानुपपन्नमिति भावः ।

अयं मन्त्रः केषुचित् कोशेषु न दृष्टः, कैश्चिदव्या- कृतः, भाष्येऽपि न गणितः । तथाऽपि व्यासार्यैरक्षर- पुरुषस्य यस्मात्परं नापरमस्तीति समाभ्यधिकनिषेधश्चो-

---

$ शेषं शंकरवत् ।

* मन्त्रोऽयमधिको रंगभाष्ये । इतरत्र नोपलभ्यते ।

पक्रमावगत इत्यभिहितत्वान्न प्रक्षेपशङ्काऽर्हं इति द्रष्टव्यम्। रंग.

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्॥

(१) भूतयोनिरक्षरमित्युक्तम्। तत्कथं भूतयोनित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः। यथा लोके प्रसिद्धं ऊर्णनाभिर्लूताकीटः किंचित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव तन्तून् बहिः प्रसारयति, पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्मभावमेवापादयति। यथा च पृथिव्यामोषधयो व्रीह्यादिस्थावरान्ता इत्यर्थः। स्वात्माव्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति। यथा च सतो विद्यमानाज्जीवतः पुरुषात् केशलोमानि केशाश्च लोमानि च संभवन्ति विलक्षणानि। यथैते दृष्टान्तास्तथा विलक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षाद्यथोक्तलक्षणादक्षरात्संभवति समुत्पद्यते इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं जगत्। अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुखावबोधनार्थम्। शंकर.

(२) ननु लोक उपादानस्य स्वभिन्ननिमित्तकारणसापेक्षत्वदर्शनादेकविज्ञानेन सर्वज्ञानमनुपपन्नम्। किं चैकस्य ब्रह्मणः परस्परविलक्षणानन्तप्रपञ्चोपादानत्वमपि न संभवति। किंच घटाद्युत्पत्तावुपादानभूतमृत्पिण्डादिषु पूर्वावस्थोपमर्दो दृश्यते। प्राकारोपादानभूतासु इष्टकासु चतुरस्रत्वादिलक्षणपूर्वाकारतिरोधानं दृश्यते। अक्षरशब्दितस्य निर्विकारस्य ब्रह्मणः पूर्वाकारोपमर्दतिरोधानयोरसंभवेन उपादानत्वं न संभवतीत्याशङ्क्य आह—यथोर्णनाभिरिति। 'यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः। तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं जनार्दनः॥' * रंग.

(३) ईषदानन्दतिरोभावेन ब्रह्म अक्षरमुच्यते। प्रकटानन्दः पुरुष इति। वल्लभ. १।२।२१

ईश्वरात् सृष्टिः नामरूपाद्यात्मिका

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते।
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम्॥

(१) यत् ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्बदरमुष्टिप्रक्षेपवदिति क्रमनियमविवक्षार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते। तपसा ज्ञानेनोत्पत्तिविधिज्ञतया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयते उपचीयते उत्पिपादयिषदिदं जगत्, अङ्कुरमिव बीजमुच्छूनतां गच्छति, पुत्रमिव पिता हर्षेण। एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽन्नं अद्यते भुज्यते इत्यन्नं अव्याकृतं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितावस्थारूपेणाभिजायते उत्पद्यते। ततश्चाव्याकृताद्व्याचिकीर्षितावस्थावतोऽन्नात् प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठितजगत्साधारणोऽविद्याकामकर्मभूतसमुदायबीजाङ्कुरो जगदात्माऽभिजायते इत्यनुषङ्गः। तस्माच्च प्राणान्मनो मनआख्यं संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते। ततोऽपि संकल्पाद्यात्मकात् मनसः सत्यं सत्याख्यं आकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते। तस्मात् सत्याख्याद्भूतपञ्चकादण्डक्रमेण सप्तलोका भूरादयः। तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि। कर्मसु च निमित्तभूतेषु अमृतं कर्मजं फलम्। यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विनश्यन्ति तावत्फलं न विनश्यतीत्यमृतम्। शंकर.

(२) अन्नादिति। तस्मात् समष्टिरूपचिदचित्संघातात्मकादन्नशब्दितादव्याकृतान्मुख्यः प्राणः, अन्तःकरणं, सत्यशब्दितो भोक्तृवर्गः, स्वर्गादयो लोकाः, कर्मसु आयत्तममृतं च, अमृतत्वसाधकं कर्मेति यावत्। अथवा कर्मस्विति निर्धारणे सप्तमी। कर्ममध्ये मोक्षार्थे कर्मेत्यर्थः। एतत्सर्वमभिजायत इति पूर्वेणान्वयः। एतत्सर्वं भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टम्। * रंग.

---

* शेषं शंकरवत्।

(१) मुड. १।१।७; ब्रशंकर. १।२।२१, १।४।२३, १।४।२७; भास्कर. १।२।२१; रामानुज. १।२।२२, १।४।२८; निंबार्क. २।१।२६; ब्रमध्व. १।२।२१; श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३१), १।१।१०, १।२।९, २१, १।४।२३, २७, २।१।२, ३, ४, ९, १२, १३, २।२।३७, २।३।१६, ३।३।३३; वल्लभ. १।२।२१; बलदेव. २।१।६.

* शेषं शंकरवत्।

(१) मुड. १।१।८; रामानुज. १।२।२३, २।३।४; श्रीकंठ. २।३।४; विज्ञान. १।१।१६.

(३) ततोऽन्नमिति । अद्यत इत्यन्नम् । विश्वस्य भोक्तृवर्गस्य भोग्यभूतं भूतसूक्ष्ममव्याकृतं परस्माद्ब्रह्मणो जायत इत्यर्थः । रामानुज. १।२।२३

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥

(१) उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह । य उक्तलक्षणोऽक्षराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषेण सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सार्वज्ञ्यलक्षणं तपो नायासलक्षणम् । तस्माद्यथोक्तात्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते । किंच नाम असौ देवदत्तो यज्ञदत्त,इत्यादिलक्षणम् । रूपं इदं शुक्लं नीलमित्यादि । अन्नं च व्रीहियवादिलक्षणं जायते पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः । शंकर.

(२) पूर्वमन्त्रोक्ततपःशब्दं विवृण्वन् भूतयोनिशब्दितस्य ब्रह्मणः सृष्ट्युपकरणं सार्वज्ञ्यं दर्शयति — यः सर्वज्ञ इति । सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानवान् । सर्ववित् तत्तद्वस्तुगतसर्वप्रकारकज्ञानवान् । स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वविषयकज्ञानवत्त्वं अस्मिन् मन्त्रे भूतयोनेर्विधेयमप्राप्तत्वात् । 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इत्यनेनांशेन पूर्वमन्त्रोक्ततपःशब्दविवरणम् । यस्य ब्रह्मणः संकल्परूपज्ञानव्यतिरेकेण जगत्सृष्ट्युपयुक्तं कर्मान्तरं नास्तीत्यर्थः । 'ततोऽन्नमभिजायते' इत्यादिकमनुवदति — तस्मादिति । तस्मात्संकल्पेन सृष्ट्युन्मुखाद्ब्रह्मणः । ततोऽन्नमभिजायते इत्यत्रान्नशब्दनिर्दिष्टमेतत् अव्याकृताख्यं ब्रह्म साक्षाज्जायते तद्द्वारा नामरूपवत् । अद्यते अत्ति च भूतानि इति अन्नशब्दनिर्दिष्टभोग्यभोक्तृरूपं च जायते इत्यर्थः । यद्यस्मिन्नपि मन्त्रे सर्वज्ञत्वाद्यनुवादेन ब्रह्मशब्दिताव्यक्तादिहेतुत्वं विधियत इति प्रतिभाति तथाऽपि तस्य पूर्वमन्त्रप्राप्तत्वेन विधेयत्वासंभवादप्राप्तस्य सर्वज्ञत्वस्यैव विधेयत्वमिति द्रष्टव्यम् । रंग.

(३) नित्यापरोक्षानपेक्षितबाह्यकरणनिष्कलङ्कानुभवविषयनिखिलवस्तुत्वमिह सर्वज्ञत्वम् । ' यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ' इत्यादिभिरिदं ब्रह्मणः सिद्धम् । अनेन सकलचेतनबहुविधकर्मफलभोगानुकूलतत्तच्छरीरनिर्माणोपायसामग्रीविशेषज्ञं ब्रह्म निमित्तं भवति । * श्रीकंठ. १।१।२

(४) 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय' ' न तस्य कार्यं ' इत्यादिश्रुतिसिद्धसर्वज्ञत्वादिधर्माणां परमेश्वरलीलाकालपरत्वं, निष्क्रियत्वादिधर्माणां स्वशक्तिसंकोचावस्थापरत्वं च । तस्मात्सर्वेषां सगुणत्वनिर्गुणत्वधर्माणामेकस्यैव ब्रह्मणः शिवस्योपपत्तिः । श्रीकर. २।१।३६

(५) वस्तुतस्तु ब्रह्मप्रकरणे तपःश्रुतिस्तेजःपरा, तेजः सृष्ट्वैव छान्दोग्ये जगत्सर्जनात्, 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इत्यत्र तपःशब्देन तेजस एवोक्तत्वाच्च । 'तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते' इति तत्पूर्ववाक्यस्य लोकानुसारित्वौचित्यात्, तेजसश्च ज्ञानयमत्वमीश्वरध्यानजत्वादिति । विज्ञान. १।१।१६

वेदोक्तानि कर्माण्येव सुकृतस्य पन्थाः

तदेतत्सत्यम् । मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि ।
तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥

(१) साङ्गा वेदा अपरा विद्या उक्ता ' ऋग्वेदो यजुर्वेदः ', इत्यादिना, यत्तदद्रेश्यमित्यादिना 'नाम रूप-

(१) मुण्ड. १।१।९; ब्रशंकर. १।१।५, १।२।२१, १।३।३, २।१।३०, ३।४।८; भास्कर. १।१।१०, १।२।२१, १।३।३, २।१।२४, ३।४।८; रामानुज. १।१।१ (पृ. १९, ६१, १२१), १।१।४ (पृ. १६५), १।१।५, १।२।२२, १।३।१, ४२, १।४।२७, २।१।८, २।१।१५ (पृ. ४४७), २।३।४, १३, २९, ३।२।१७, ३।४।८; निंबार्क. १।२।२२, १।४।९; ब्रमध्व. १।२।२२; श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२१), १।२।२२, २।३।४, ३।२।१५, ३।३।३९, ४०; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ५, १९), १।२।२१, १।३।३, २।१।३६, २।२।४१, २।३।२७, ३।२।१५, १७, ३।३।४०, ३।४।८; वल्लभ. १।२।२२; २।१।३०, २।३।१८, ३।२।२३ सर्ववित् (सर्वशक्तिः); विज्ञान. १।१।१६, १।२।२१; बलदेव. १।२।२१, १।४।९, ३।२।२८, ३।३।१.

* रामानुजश्रीकंठभाष्ययोः २।३।४ इति सूत्रे प्रकृतब्रह्मशब्दस्य प्रधानवाचिता अभिहिता ।

(१) मुण्ड. १।२।१; रामानुज. १।२।२३.

मन्नं च जायते ' इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तलक्षणमक्षरं यया विद्ययाऽधिगम्यते इति परा विद्या सविशेषणा उक्ता। अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विवेक्तव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते। तत्रापरविद्याविषयः कर्त्रादिसाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो दुःखस्वरूपत्वाद्धातव्यः प्रत्येकं शरीरिभिः सामस्त्येन नदीस्रोतोवदव्यवच्छेदरूपसंबन्धः, तदुपशमलक्षणो मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽद्वय इति। पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारम्भः । तद्दर्शने हि तन्निर्वेदोपपत्तेः। तथा च वक्ष्यति 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्' इत्यादिना। न ह्यप्रदर्शिते परीक्षा उपपद्यते इति तत्प्रदर्शयन्नाह––तदेतत्सत्यं अवितथम् । किं तत्, मन्त्रेषु ऋग्वेदाद्याख्येषु कर्माण्यग्निहोत्रादीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि कवयो मेधाविनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन् दृष्टवन्तः । यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्। तानि च वेदविहितानि ऋषिदृष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षणायां हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारायाधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं संततानि प्रवृत्तानि कर्मिभिः क्रियमाणानि, त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तानि, अतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामाः सन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तम्। लोक्यते दृश्यते भुज्यते इति कर्मफलं लोके उच्यते। तदर्थं तत्प्राप्तये एष मार्ग इत्यर्थः। यान्येतान्यग्निहोत्रादीनि त्रय्यां विहितानि कर्माणि तान्येष पन्था अवश्यफलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः।

शंकर.

(२) तदेतत्सत्यमिति । नित्यमुत्पत्तिविनाशादिषड्भावविकारशून्यमित्यर्थः। मन्त्रेष्विति । अतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारसमर्था वेदेषु यान्यग्निहोत्रकर्माणि दृष्टवन्तः। तानि त्रेतायामिति। गार्हपत्यादिषु वैतानिकाग्निषु यावज्जीवं कर्तव्यतयाऽधिकारिमन्त्रफलभेदेन बहुधा विहितानि । तान्याचरथेति । स्वतः सत्यं परं ब्रह्मैव कामयमानाः फलाभिसंधिरहिताः सन्त इत्यर्थः। तानि कर्माण्याचरत अनुतिष्ठत कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वज्ञानद्वारा इति द्रष्टव्यम्। अमुमुक्षून् प्रत्याह–– एष व इति। पुण्यफलभूते लोके तु वक्ष्यमाणो मार्ग इत्यर्थः। * रंग.

यदा[१] लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने।
तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥

(१) तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं प्रदर्शनार्थमुच्यते, सर्वकर्मणां प्राथम्यात्। तत्कथम्। यदैवेन्धनैरभ्याहितैः सम्यगिद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चलत्यर्चिस्तदा तस्मिन् काले लेलायमाने चलति अर्चिषि आज्यभागौ आज्यभागयोरन्तरेण मध्ये आवापस्थाने आहुतीः प्रतिपादयेत् प्रक्षिपेद्देवतामुद्दिश्य । अनेकाहःप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम्।

शंकर.

(२) एवं ब्रह्मविद्याङ्गतया फलाभिसंधिरहितकर्मानुष्ठानं विधाय फलाभिसंधिपूर्वकस्य तु कर्मणोऽयथावदनुष्ठितस्य न प्रतिपदोक्तफलजनकत्वं प्रत्युत प्रत्यवायजनकत्वमेव। यथावदनुष्ठितस्यापि तस्य सत्यलोकपर्यन्तफलकत्वमेवेत्याह––यदेति ।

‡ रंग.

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च।
अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥

(१) एष सम्यगाहुतिप्रक्षेपादिलक्षणः कर्ममार्गो लोकप्राप्तये पन्थाः, तस्य च सम्यक्करणं दुष्करं विपत्तयस्त्वनेका भवन्ति। कथं, यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्शं दर्शाख्येन कर्मणा वर्जितम्। अग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वाद्दर्शस्य । अग्निहोत्रसंबन्ध्यग्निहोत्रविशेषणमिव भवति। तदक्रियमाणमित्येतत् । तथा अपौर्णमासमित्यादिष्वपि अग्निहोत्रविशेषणत्वं द्रष्टव्यम् । अग्निहोत्राङ्गत्वस्याविशिष्टत्वादपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम् ।

---

* ' आचरत ' इति पाठो भाष्यतः प्रतिभाति।

‡ शेषं शंकरवत्।

(१) मुड. १।२।२.

(२) मुड. १।२।३; रंग. (अचातुर्मास्यं॰) श्रदेवम + (श्रद्धयाऽ).

अचातुर्मास्यं चातुर्मास्यकर्मवर्जितम् । अनाग्रयणं, आग्रयणं शरदादिकर्तव्यं, तच्च न क्रियते यस्य । तथा अतिथिवर्जितं चातिथिपूजनं चाहन्यहनि अक्रियमाणं यस्य । स्वयं सम्यगग्निहोत्रकाले अहुतम् । अदर्शादिवदवैश्वदेवं वैश्वदेवकर्मवर्जितम् । हूयमानमप्यविधिना हुतं, न यथाहुतमित्येतत् । एवं दुःसंपादितमसंपादितमग्निहोत्राद्युपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते—आसप्तमान् सप्तमसहितांस्तस्य कर्तुर्लोकान् हिनस्ति हिनस्तीव आयासमात्रफलत्वात् । सम्यक् क्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूरादयः सत्यान्ताः सप्त लोकाः फलं प्राप्यन्ते । ते लोका एवंभूतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा त्वप्राप्यत्वाद्धिंस्यन्ते इव आयासमात्रं त्वव्यभिचारीत्यतो हिनस्तीत्युच्यते । पिण्डदानाद्यनुग्रहेण वा संबध्यमानाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्तलोका उक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हिंस्यन्ते इत्युच्यते । शंकर.

(२) यद्यप्यग्निहोत्रस्य न दर्शपौर्णमासादिकमङ्गं तेषां पृथक्फलत्वात्, तथाऽपि नित्यनैमित्तिकं सकलं कर्मानुष्ठेयमित्यत्र तात्पर्यम् । अत एव भगवता भाष्यकृता ‘ श्रुतिस्मृतिचोदितेषु कर्मसु एकतरकर्मवैधुर्येऽपीतरेषामनुष्ठितानामपि निष्फलत्वम् । अयथानुष्ठितस्य अननुष्ठितसमत्वं चाभिधाय ’ इति मन्त्रार्थो विवृतः ।

* रंग.

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥

काल्याद्या विश्वरुच्यन्ता लेलायमाना अग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्था एताः सप्त जिह्वाः ।

† शंकर.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।

तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥

(१) एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्री चरते कर्माचरति अग्निहोत्रादि भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालः तं कालं अनतिक्रम्य यथाकालं यजमानं आददायन् आददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्तितास्तं नयन्ति प्रापयन्ति एता आहुतयो या इमा अनेन निर्वर्तिताः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन् स्वर्गे देवानां पतिरिन्द्र एकः सर्वानुपर्यधिवसतीत्यधिवासः ।

शंकर.

(२) एतेषु दीप्यमानेषु अग्निजिह्वाभेदेषु विहितकालानतिलङ्घनेन होमद्रव्यं गृहीत्वा योऽग्निहोत्रादि कर्म आचरति । तं नयन्तीति । अधिवसतीत्यधिवासः । यस्मिन् सत्यलोके देवानां पतिरसमानो हिरण्यगर्भ आस्ते तत्र ता आहुतयः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा तं यजमानं प्रापयन्तीत्यर्थः ।

रंग.

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥

(१) कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते एह्येहीत्याह्वयन्त्यः । सुवर्चसो दीप्तिमत्यः । किंच प्रियामिष्टां वाचं स्तुत्यादिलक्षणां अभिवदन्त्यः उच्चारयन्त्यः अर्चयन्त्यः पूजयन्त्यश्चैष वो युष्माकं पुण्यः सुकृतः पन्था ब्रह्मलोकः फलरूपः, एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ।

शंकर.

(२) सुकृत इति । सुकृतसाध्यः पावन एष चतुर्मुखलोकः भवदीयो भवत्स्वामिकः इतीदृशीं प्रियां वाचं वदन्त्यः ।

* रंग.

---

* शेषं शंकरेण गतार्थम् ।
† रंग. शंकरवत् ।
(१) मुउ. १।२।४.
(२) मुउ. १।२।५.

* शेषं शंकरवत् ।
(१) मुउ. १।२।६; रामानुज. १।२।२३.

विद्यारहितः यज्ञरूपकर्ममार्गः पुनरावृत्तिसंसारकारणम्

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥

(१) एतच्च ज्ञानरहितं कर्म एतावत्फलमविद्याकामकर्मकार्यमतोऽसारं दुःखमूलमिति निन्द्यते । प्लवा विनाशिन इत्यर्थः । हि यस्मादेत अदृढा अस्थिरा यज्ञरूपाः यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्तका अष्टादशाष्टादशसंख्याकाः, षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश, एतदाश्रयं कर्मोक्तं कथितं शास्त्रेण येष्वष्टादशस्ववरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म । अतस्तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टादशानां अदृढतया प्लवत्वात् प्लवते सह फलेन तत्साध्यं कर्म कुण्डविनाशादिवत् क्षीरदध्यादीनां तत्स्थानां नाशः । यत एवमेतत्कर्म श्रेयः श्रेयःकरणमिति येऽभिनन्दन्ति अभिहृष्यन्ति अविवेकिनो मूढाः अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं किंचित्कालं स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापि यन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति । शंकर.

(२) अवरं फलाभिसंधिमत्तयाऽश्रेष्ठं कर्म येषु यजमानेषु वर्तते ते यज्ञप्रधानाः पुरुषा जीर्णनौका इव संसारार्णवसंतरणासमर्था इत्यर्थः । यद्वा, अष्टादशस्मृत्युक्तं स्मार्तं कर्म येषु श्रौतकर्मसु तदधिकारसंपादकत्वेनावरमङ्गभूतं भवति तान्यपि श्रौतानि यज्ञात्मकानि कर्माणि शोकाम्बुतरणे साधनानि न भवन्तीत्यर्थः । * रंग.

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥

किंच, अविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं वयमेव धीरा धीमन्तः पण्डिता विदितवेदितव्याश्चेति मन्यमाना आत्मानं संभावयन्तस्ते च जङ्घन्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्हन्यमानाः भृशं पीड्यमानाः परियन्ति विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनवर्जितत्वादन्धेनैव अचक्षुष्केणैव नीयमानाः प्रदर्श्यमानमार्गाः यथा लोके अन्धाः अक्षिरहिताः गर्तकण्टकादौ पतन्ति तद्वत् । * शंकर.

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥

किंच, अविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमानाः वयमेव कृतार्थाः कृतप्रयोजना इत्येवमभिमन्यन्ति अभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तं तेन कारणेनातुरा दुःखार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गलोकात् च्यवन्ते । * शंकर.

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥

इष्टापूर्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्म, पूर्तं वापीकूपतडागादि स्मार्तं मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तोऽन्यदात्मज्ञानाख्यं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ति न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुबन्ध्वादिषु प्रमत्ततया मूढाः ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिस्थाने सुकृते भोगायतनेऽनुभूत्वा अनुभूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषं अस्माद्धीनतरं वा तिर्यङ्नरकादिलक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति । ‡ शंकर.

---

* शेषं शंकरवत् ।

(१) मुड. १।२।७; ब्रशंकर. १।२।२१; रामानुज. १।१।१, १।२।२३; श्रीकर. १।२।२१.

(२) मुड. १।२।८; भास्कर. १।४।२१; रंग. अन्धेनैव (अन्धेनेव).

* रंग. शंकरवत् ।

‡ रंग. शंकरेण गतार्थम् । सुकृतपदार्थः पूर्ववत् ।

(१) मुड. १।२।९.

(२) मुड. १।२।१०.

ब्रह्मविद्या साङ्गा सफला च

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः ।
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥

(१) ये पुनस्तद्विपरीतज्ञानयुक्ता वानप्रस्थाः संन्यासिनश्च तपःश्रद्धे हि, तपः स्वाश्रमविहितं कर्म, श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषया विद्या, ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति सेवन्तेऽरण्ये वर्तमानाः सन्तः । शान्ता उपरतकरणग्रामाः । विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्षचर्यां चरन्तः परिग्रहाभावादुपवसन्ति अरण्ये इति संबन्धः । सूर्यद्वारेण सूर्योपलक्षितेनोत्तरायणेन पथा ते विरजाः विरजसः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्त इत्यर्थः । प्रयान्ति प्रकर्षेण यान्ति यत्र यस्मिन् सत्यलोकादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्ययात्मा अव्ययस्वभावो यावत्संसारस्थायी । एतदन्तास्तु संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः ।

शंकर.

(२) ये संन्यासिनः कृतश्रवणमनना वने स्थित्वोपरतकरणग्रामाः तपःशब्दितं ब्रह्म च तदादरातिशयरूपश्रद्धां च ये सेवन्ते ते विधूतपापाः सूर्यमण्डलं भित्त्वा 'सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्ते' इति पर्यङ्कविद्यायुक्तो हेयप्रत्यनीकः 'सदैकरूपरूपाय' इतिप्रमाणप्रतिपन्ननित्यविग्रहयुक्तः यत्र आस्ते तत्र यान्तीत्यर्थः । 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' (छाउ. ५।१०।१) इत्यत्र तपःशब्देन ब्रह्मोच्यते । बृहदारण्यके 'श्रद्धां सत्यमुपासते' इति तपःशब्दस्थाने सत्यशब्दप्रयोगात् सत्यशब्दस्य ब्रह्मपरत्वादिति व्यासार्यैरुक्तत्वात् तपःश्रद्धे इत्यत्र तपःशब्दो ब्रह्मपरः ।

रंग.

(१) मुउ. १।२।११; ब्रशंकर. ३।४।१७, १८, ४।३।१; भास्कर. ४।३।१, १३; रंग. चर्यां (चर्यं); रामानुज. १।२।२३; श्रीकर. १।३।६; वल्लभ. ४।३।१; विज्ञान. ३।४।१७ भैक्ष (भैक्ष्य); बलदेव. ४।३।१, ४।४।२.

मुमुक्षोः ब्रह्मविविदिषोः गुरूपसत्तिः

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

(१) अथेदानीं अस्मात्साध्यसाधनरूपात् सर्वस्मात् संसारात् विरक्तस्य परस्यां विद्यायां अधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते । परीक्ष्य यदेतदृग्वेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभाविकाविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादिदोषवन्तमेव पुरुषं प्रति विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताश्च लोका ये दक्षिणोत्तरमार्गलक्षणाः फलभूता ये च विहिताकरणप्रतिषेधातिक्रमदोषसाध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान् परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैः सर्वतो याथात्म्येनावधार्य लोकान् संसारगतिभूतानव्यक्तादिस्थावरान्तान् व्याकृताव्याकृतलक्षणान् बीजाङ्कुरवदितरेतरोत्पत्तिनिमित्तान् अनेकानर्थशतसहस्रसंकुलान् कदलीगर्भवदसारान् मायामरीच्युदकगन्धर्वनगराकारस्वप्नजलबुद्बुदफेनसमान् प्रतिक्षणप्रध्वंसान् पृष्ठतः कृत्वा अविद्याकामदोषप्रवर्तितकर्मचितान् धर्माधर्मनिर्वर्तितानित्येतत् । ब्राह्मणस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणम् । परीक्ष्य लोकान् किं कुर्यादित्युच्यते । निर्वेदं, निःपूर्वो विदिरत्र वैराग्यार्थे । वैराग्यमायात् कुर्यादित्येतत् । स वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्यते । इह संसारे नास्ति कश्चिदप्यकृतः पदार्थः । सर्वे एव हि लोकाः कर्मचिताः कर्मकृतत्वाच्चानित्याः । न नित्यं किंचिदस्तीत्यभिप्रायः । सर्वं तु कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्वं कर्मकार्यं उत्पाद्यं, आप्यं, संस्कार्यं, विकार्यं वा, नातःपरं कर्मणा विशेषोऽस्ति । अहं च नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाचलेन

(१) मुउ. १।२।१२; ब्रशंकर. १।२।२१; भास्कर. १।१।१; रामानुज. १।१।१, १।२।२३; ब्रमध्व. १।१।१, ३।३।५०; श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ८५); श्रीकर. १।१।१ (पृ. १५, १७, १८), १।२।२१, १।३।२५, २।१।१२, २।३।४९, ३।१।१०, ३।२।५, ३।३।१८, ३।४।१, २०, २६, ३२, ४८, ५२, ४।४।२२; विज्ञान. १।१।१ (पृ. १५, २७); बलदेव. १।१।१, ३।३।४४.

ध्रुवेणार्थे नार्थी, न तद्विपरीतेन। अतः किं कृतेन कर्मणा आयासबहुलेनानर्थसाधनेनेत्येवं निर्विण्णोऽभयं शिवमकृतं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं विशेषेणाधिगमार्थं स निर्विण्णो ब्राह्मणो गुरुमेवाचार्यं शमदमदयादिसंपन्नं अभिगच्छेत्। शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्ये-तद्गुरुमेवेत्यवधारणफलम्। समित्पाणिः समिद्भारगृहीत-हस्तः श्रोत्रियं अध्ययनश्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं, हित्वा सर्वकर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्म-निष्ठो जपनिष्ठस्तपोनिष्ठ इति यद्वत्। न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात्। स तं गुरुं विधिवदुपसन्नः प्रसाद्य पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम्।

शंकर.

(२) अस्मिन् वाक्ये न्यायसिद्धानुवादेन गुरूपस-त्तिर्विधीयते। परीक्ष्य मीमांसान्यायैर्निरूप्य। ब्राह्मणोऽ-धीतसाङ्गसशिरस्कवेदः। य इत्यध्याहार्यं स इत्युत्तरत्र श्रवणात्। अकृतो नित्योऽत्र पुरुषो विशेष्यो लिङ्गवशात्। 'अक्षरं पुरुषं' इत्यनन्तरोक्तेश्च। कृतेन कर्मणा नास्ति न सिध्यति।

* रंग.

(३) परीक्ष्य लोकानित्यादिना केवलकर्मफलेषु विर-क्तस्य यथोदितकर्मानुगृहीतं ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतं ज्ञानं जिज्ञासमानस्य चाचार्योपसदनं विधाय ...... ।

रामानुज. १।२।२३

(४) तत्र एवकारादगुरुभावेनोपगमव्यावृत्तेरेव लाभान्न तु कर्मव्यावृत्तिः। 'क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्म-निष्ठाः स्वयं जुह्वत एकऋषिं श्रद्धयन्तः। तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत्' (मुउ. ३।२।१०) इति वाक्यशेषे क्रियावतामेवोपदेश्यत्वविधानात्। समित्पाणित्वलिङ्गेन होमावगमाच्च। समित्पाणिशब्दस्य उपाहारपाण्यर्थकत्वो-पवर्णनं तु स्वाऽज्ञानवर्णनमेव। नास्त्यकृतः कृतेनेत्यनेन च कर्मणां मोक्षसाधनत्वमेव निराकृतं फलवत्संनिधाव-फलस्यैवाङ्गत्वेन तस्य मोक्षासाधनत्वात्, न तु कर्म-त्यागो विहित इति।

विज्ञान. १।१।१ (पृ. १५)

* शेषं शंकरवत्।

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्॥

(१) तस्मै स विद्वान् गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नाय उप-गताय। सम्यक् यथाशास्त्रमित्येतत्। प्रशान्तचित्ताय उपरतदर्पादिदोषाय। शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमेण च युक्ताय, सर्वतो विरक्तायेत्येतत्। येन विज्ञा-नेन यया विद्यया परया अक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं तदे-वाक्षरं, पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात् पुरि शयनाच्च, सत्यं तदेव परमार्थस्वाभाव्यात्, अक्षरं चाक्षरणादक्षतत्वा-दक्षयत्वाच्च वेद विजानाति, तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथा-वत् प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः। आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तारणमविद्यामहोदधेः।

शंकर.

(२) प्रशान्तेति। एतेन श्रवणोपयुक्तमवधानं विव-क्षितम्। न तूपासनोपयुक्तात्यन्तेन्द्रियजयादिः। अक्षरं स्वरूपेणाविकारम्। सत्यं गुणतोऽप्यविकारम्। आभ्या-मचिज्जीवव्यावृत्तिः। * रंग.

इति प्रथमं मुण्डकम्॥

द्वितीयं मुण्डकम्

अक्षरात् सृष्टिः

तदेतत्सत्यम्। यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः।
तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति॥

* शेषं शंकरवत्।

(१) मुउ. १।२।१३; ब्रशंकर. १।२।२१; रामानुज. १।१।१; श्रीकर. १।२।२१, १।३।६; वल्लभ. १।२।२२.

(२) मुउ. २।१।१; ब्रशंकर. २।३।१७; भास्कर. १।२।२१ प्रभवन्ते (प्रभवन्ति) सोम्य (सौम्य); रामानुज. १।२।२३, १।४।२०; श्रीकर. २।१।१८, २।३।१, ४०, ४।३।७; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ५४), २।३।४३, ३।२।१६, २५, २८, ३।३।३४.

(१) अपरविद्यायाः सर्वं कार्यमुक्तम्। स च संसारो यत्सारो यस्मान्मूलादक्षरात्संभवति, यस्मिंश्च प्रलीयते, तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम्। यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तत् परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः, स वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते। यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं तदापेक्षिकम्। इदं तु परविद्याविषयं परमार्थतः, सल्लक्षणत्वात्। तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम्। अविद्याविषयत्वाच्चानृतमितरत्, अत्यन्तपरोक्षत्वात्। कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रतिपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह — यथा सुदीप्तात् सुष्ठु दीप्तादिद्धात् पावकात् अग्नेः विस्फुलिङ्गाः अग्न्यवयवाः सहस्रशः अनेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति सरूपाः अग्निसलक्षणाः, एवं तथोक्तलक्षणादक्षरात् विविधाः नानादेहोपाधिभेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधाः हे सोम्य, भावाः जीवाः आकाशादिव घटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदाः घटाद्युपाधिप्रभेदमनुभवन्ति, एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुप्रजायन्ते, तत्र चैव तस्मिन्नेवाक्षरेऽपि यन्ति देहोपाधिविलयमनुलीयन्ते घटादिविलयमन्विव सुषिरभेदाः। यथा आकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वम्। शंकर.

(२) तथेति। एवमेव सूक्ष्मचिदचिच्छरीरात् अक्षरात् ब्रह्मणस्तत्सरूपा नानाविधस्थूलरूपचिदचिद्रूपाः भवन्तीति भावाः कार्यवर्गाः उत्पद्यन्ते तत्रैव लीयन्ते च। * रंग.

(३) 'तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्' इत्यादिना 'सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य' (मुड. २।१।१०) इत्यन्तेन पूर्वोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेः परस्य ब्रह्मणः परमपुरुषस्यानुक्तैः स्वरूपगुणैः सह सर्वभूतान्तरात्मतया विश्वशरीरत्वेन विश्वरूपत्वं तस्माद्विश्वसृष्टिं च विस्पष्टमभिधाय.......... । रामानुज. १।२।२३

(४) यद्यपि जीवा अपि ब्रह्मवदेव विभुचिन्मात्ररूपास्तथाप्युपाध्यवच्छेदेनैवाभिव्यक्तपरिच्छिन्नचैतन्यतया विस्फुलिङ्गतुल्या भवन्ति। १।१।२(पृ. ५४)

तस्मात् पितापुत्रवदग्निविस्फुलिङ्गसूर्यतत्किरणादिवच्चैव ब्रह्मजीवयोरंशांशिभावो मन्तव्यः, तथा च श्रुतिः — 'यथा सुदीप्तात्' इत्यादिः।

विज्ञान. २।३।४३

परात्परः पुरुषः, पञ्चभूतानां प्राणमनइन्द्रियाणां च
स एव कारणं, स एव विश्वरूपदेहधारी आत्मा,
पुरुषात्तस्मात् सर्वा सृष्टिः वेदयज्ञ-
फलादिरूपा

'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः॥

(१) नामरूपबीजभूतादव्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्येव सर्वमूर्तिवर्जितं नेति नेतीत्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह — दिव्यो द्योतनवान् स्वयंज्योतिष्ट्वात्। दिवि वा स्वात्मनि भवः अलौकिको वा। हि यस्मादमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरि शयो वा। दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तते इति। अजः न जायते कुतश्चित्, स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात्। यथा जलबुद्बुदादेर्वाय्वादि। यथा नभःसुषिरभेदानां घटादि। सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिषिद्धा भवन्ति। सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अतः अजरोऽमृतोऽक्षरो ध्रुवोऽभय इत्यर्थः। यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनां अविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाकाशं,

---

* शेषं शंकरवत्।

(१) मुड. २।१।२; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ५८), १।२।१, २, २१, २२, १।४।३, २।१।२६, २।४।२, ३।२।१४, ४।३।१४; भास्कर. १।२।१, २२, २।१।२६, ३।२।१५ सबाह्या (स बाह्या); रंग. भास्करवत्; रामानुज. १।१।४ (पृ. १५२), १।२।१, २२, २३, १।३।९, २।१।८, ३।२।३५; निंबार्क. १।२।२३; ब्रमध्व. १।२।२१, २२; श्रीकंठ. १।२।२३; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ५), १।१।५ (पृ. ५४), १।२।२२, २३, १।३।२, १।४।३, २।१।१३, ३।२।११, १४, ४।४।५, ७; वल्लभ. १।२।२१ भास्करवत्; विज्ञान. १।१।५ (पृ. १३७), १।१।२१, १।२।२२, १।३।१० भास्करवत्; बलदेव. १।२।१, २१.

तथापि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणः अविद्यमानः क्रियाशक्तिभेदवांश्चलनात्मको वायुर्यस्मिन्नसावप्राणः । तथा अमनाः अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्संकल्पाद्यात्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन् सोऽयममनाः । अप्राणो ह्यमनाश्चेति प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा च बुद्धिमनसी बुद्धीन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । तथा श्रुत्यन्तरे 'ध्यायतीव लेलायतीव' (बृउ.४।३।७) इति । यस्माच्चैवं प्रतिषिद्धोपाधिद्वयस्तस्माच्छुभ्रः शुद्धः। अतोऽक्षरात् नामरूपबीजोपाधिलक्षितस्वरूपात् सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिलक्षणमव्याकृताख्यमक्षरं सर्वविकारेभ्यः, तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः पुरुष इत्यर्थः । यस्मिंस्तदाकाशाख्यमक्षरं सव्यवहारविषयमोतं प्रोतं च । कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते — यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं भवेत्, न तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा । अतोऽप्राणादिमान् परः पुरुषः । यथाऽनुत्पन्ने पुत्रे अपुत्रो देवदत्तः । * शंकर.

(२) अव्याकृतादक्षराद्यः परः समष्टिपुरुषस्तस्मादपि कारणत्वेन पर इत्यर्थः । प्रधानपुरुषयोस्तज्जन्यत्वादिति भावः । अक्षरात्परतः इत्यत्र अक्षरशब्दोऽश्नुत इति वा न क्षरतीति वा व्युत्पत्त्या स्वविकारव्यापकनामान्तराभिलपयोग्यक्षरणाभाववति अव्याकृते वर्तते । न तु भूतयोन्यक्षरे, भूतयोन्यक्षरस्य स बाह्याभ्यन्तर इत्यत्र तच्छब्दनिर्दिष्टस्य तस्मादेव परत्वासंभवात् । † रंग.

(३) अस्यार्थः — अक्षरं प्रधानं, तस्मात्परतो जीवादपि यः परः उत्तमस्तत्प्रेरकत्वात्स दिव्यः पुरुष इति । विज्ञान. १।२।२२

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

(१) कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते— यस्मादेतस्मादेव पुरुषान्नामरूपबीजोपाधिलक्षितात् जायते उत्पद्यते अविद्याविषयो विकारभूतो नामधेयोऽनृतात्मकः प्राणः, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' 'अनृतम्' इति श्रुत्यन्तरात् । न हि तेनाविद्याविषयेणानृतेन प्राणेन सप्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वप्नदृष्टेनेव पुत्रेण सपुत्रत्वम् । एवं मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव जायन्ते । तस्मात्सिद्धमस्य निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा च प्रागुत्पत्तेः परमार्थतोऽसन्तस्तथा प्रलीनाश्चेति द्रष्टव्याः । यथा करणानि मनश्चेन्द्रियाणि तथा शरीरविषयकारणानि भूतानि खमाकाशं, वायुरन्तर्बाह्यः आवहादिभेदः, ज्योतिरग्निः, आप उदकं, पृथिवी धरित्री विश्वस्य सर्वस्य धारिणी । एतानि च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोत्तरोत्तरगुणानि पूर्वपूर्वगुणसहितानि एतस्मादेव जायन्ते । शंकर.

(२) 'अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्' –– सदाकाशयोरन्तरा मध्ये विज्ञानमनसी जन्मादिमती भवतः । शङ्कानिराकरणमुखेनैवात्र हेतुं वक्ष्यति । विज्ञानं महदाख्या बुद्धिर्निश्चयात्मकवृत्तिमती, मनश्च संकल्पादिवृत्तिमत् । अनयोरेव चित्ताहंकारयोर्निवेशः । अत्र शङ्कते –– ननु क्रमेणाऽऽकाशाद्यनन्तरमेव ते उत्पद्यन्ते । कुतः । तल्लिङ्गात् । 'तत्तेजोऽसृजत' इति तेजःसृष्ट्यनन्तरमेव 'तत्तेज ऐक्षत बहु स्याम्' इत्येवंरूपस्यान्तःकरणव्यापारस्य श्रवणात् । एवं भूतान्तरेऽपि भूतसृष्ट्यनन्तर-

---

* भास्कर. चतुर्थचरणव्याख्यानमात्रं शंकरवत् ।

† शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

(१) मुउ. २।१।३; ब्रशंकर. १।२।२३, २।३।१०, १५, २।४।१, ८, ९, १७; भास्कर. २।३।१५, २।४।१, ८, १७; रंग. रापः पृथिवी (रापश्च पृथ्वी); रामानुज. २।२।४०, २।३।१, १३, १५, २।४।१, ७, ८, १६; निंबार्क. २।३।१५, २।४।८, ९, १७; ब्रमध्व. २।३।११, २।४।१; श्रीकंठ. २।३।१५, १६, २।४।८, १६; श्रीकर. १।१।११, १।२।२३, १।३।१, १।४।१४, २२, २३, २।१।२, ६, १४, २२, २६, ३२, २।२।४३, ४५, २।३।१, ९, १३, १४, २।४।१, ३, ६, ७, १४, १५, ४।२।४, ५; वल्लभ. १।२।२१, १।४।१४, २।४।३, ९, १४, १७, २१; विज्ञान. १।२।२३, २।३।१५, १६, ३१, २।४।१, ८, १३, १८ रापः (रापश्च); बलदेव. २।४।१, ८, १७, १८.

मेव तदीक्षणस्य श्रवणादित्यर्थः। समाधत्ते — न, अविशेषादिति। अन्तरोत्पत्तावपि लिङ्गानामविशेषात् अविशिष्टत्वात्। 'एतस्माज्जायते प्राणो०' इत्यादिश्रुतौ पाठक्रमस्यान्तरोत्पत्तिलिङ्गस्य सत्त्वादित्यर्थः। मनःशब्देन अत्रान्तःकरणसामान्यमेवोक्तं विशेषान्तरावचनेन गोबलीवर्दन्यायानवकाशात्। २।३।१५

'तथा प्राणाः' — यथा विज्ञानमनसी सदाकाशयोरन्तराले जन्मादिमती तथैव प्राणाः दशेन्द्रियाण्यपि परमेश्वरात्तयोरन्तराल एव जायन्ते सृष्टिव्युत्क्रमेण प्रलीयन्ते परमेश्वराधिष्ठिताश्च तिष्ठन्ति। कुतः। अविशेषादित्युक्तहेतोरेवेत्यर्थः। २।४।१

'श्रेष्ठश्च' — तथेत्यत्राप्यनुवर्तते। तथा श्रेष्ठः पञ्चवृत्तिः प्राणोऽपि परमेश्वरात् सदाकाशयोरन्तरैवोत्पद्यते प्रलीयते च परमेश्वराधिष्ठितश्च तिष्ठति। लिङ्गाविशेषात्। २।४।८

तदयं सकलश्रुतिस्मृतिसांख्ययोगैकवाक्यतया महाभूतपर्यन्तायाः सृष्टेः क्रमः कथ्यते— प्रथमं तावदीश्वराधिष्ठानेन संयुक्ताभ्यां जीवप्रधानाभ्यां महानुत्पद्यते। स च क्रियाशक्त्या प्राणः निश्चयशक्त्या च बुद्धिः। तयोर्मध्ये प्रथमं प्राणवृत्तिरुत्पद्यते। तदनन्तरं अङ्कुरस्य वृक्षभाववदहङ्काररूपः अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेष उत्पद्यते। ततश्च तथैव मनः, तदनन्तरमिन्द्रियाणि, तत इन्द्रियवदन्योन्यकार्यकारणभावरहितानि पञ्चतन्मात्राणि सूक्ष्मतरभूतानि, ततश्च यथोक्ताः स्थूलमहाभूतपरमाणवः सूक्ष्मा उत्पद्यन्ते। ततः परं च तैत्तिरीयछान्दोग्योक्ता आकाशादिक्रमेण महाभूतपञ्चकसृष्टिरवगन्तव्या। ततश्च वक्ष्यमाणं छान्दोग्यीयं त्रिवृत्करणं ब्रह्माण्डादिसृष्टिरूपमिति। विज्ञान. २।४।१३

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे
वाग्विवृताश्च वेदाः।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी
ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा॥

(१) मुंड. २।१।४; ब्रशंकर. १।२।२३; भास्कर. १।२।२३; रामानुज. १।२।२४, २६; निंबार्क. १।२।२४; श्रीकंठ. १।२।२४, २६; श्रीकर. १।२।२३, २५; वल्लभ. १।२।२१, २३; विज्ञान. १।२।२३.

(१) संक्षेपतः परविद्याविषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यं 'दिव्यो ह्यमूर्तः' इत्यादिना मन्त्रेण उक्त्वा पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण वक्तव्यमिति प्रवृत्ते संक्षेपविस्तरोक्तो हि पदार्थः सुखाधिगम्यो भवति सूत्रभाष्योक्तिवदिति। योऽपि प्रथमजात्प्राणाद्धिरण्यगर्भात् जायते अण्डस्यान्तर्विराट् स तत्त्वान्तरितत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्जायते एतन्मयश्चेत्येतदर्थमाह, तं च विशिनष्टि — अग्निर्द्युलोकः। 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः' इति श्रुतेः। मूर्धा यस्योत्तमाङ्गं शिरः। चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति चन्द्रसूर्यौ। यस्येति सर्वत्रानुषङ्गः कर्तव्यः अस्येत्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं कृत्वा। दिशः श्रोत्रे यस्य। वाग्विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य। वायुः प्राणो यस्य। हृदयं अन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत्। सर्वं ह्यन्तःकरणविकारमेव जगत्, मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात्, जागरितेऽपि तत एवाग्निविस्फुलिङ्गवद्विप्रतिष्ठानात्। यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी। एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमशरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा। स हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा, पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात् प्रजायन्त इत्युच्यते। शंकर.

(२) 'रूपोपन्यासाच्च' — कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः—अपि च 'अक्षरात्परतः परः' इत्यस्यानन्तरं 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः— 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी०' इति। तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं, सर्वविकारकारणत्वात्, न शारीरस्य तनुमहिम्नः। नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः संभवति, सर्वभूतान्तरात्मत्वासंभवात्। तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते।

कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते। प्रकरणात्, 'एषः' इति च प्रकृतानुकर्षणात्। भूतयोनिं हि प्रकृत्य 'एतस्माज्जायते प्राणः' 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' इति वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति। यथा

उपाध्यायं प्रकृत्य ' एतस्मादधीष्व, एष वेदवेदाङ्गपारगः ' इति वचनं उपाध्यायविषयं भवति, तद्वत् । कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं संभवति । सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते, न तु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः । ' अहमन्नम्, अहमन्नादः ' (तैउ. ३।१०।६) इत्यादिवत् ।

अन्ये पुनर्मन्यन्ते—नायं भूतयोनेरुपन्यासः, जायमानत्वेनोपन्यासात् । ' एतस्माज्जायते प्राणो० ' इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत् । उत्तरत्रापि च ' तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः ' इत्येवमादि ' अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च ' इत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति । इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोनेः रूपमुपन्यसेत् । सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति — ' पुरुष एवेदं विश्वं कर्म ' (मुउ. २।१।१०) इत्यादिना । श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मादि निर्दिश्यमानमुपलभामहे— ' हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ' (ऋसं. १०।१२१।१) इति । समवर्ततेति अजायतेत्यर्थः । तथा 'स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत ॥' (मार्कण्डेयपु० ४५।६४) इति च । विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं संभवति, प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् । अस्मिन्पक्षे ' पुरुष एवेदं विश्वं कर्म ' इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ।

ब्रशंकर. १।२।२३

(३) हिरण्यगर्भस्यैतद्रूपमिति केचिद्वदन्ति । तदयुक्तं, प्रकरणविरोधात् । प्रकरणिनि परमकारणे यदिदं रूपं नोपपद्यते तदाऽन्यत्र संचार्येत अप्रस्तुते । प्रत्युत हिरण्यगर्भस्यापीदं रूपं परमात्मद्वारेणोपचर्यते, नान्यथेति स्थितम् ।

* भास्कर. १।२।२३

* रामानुजादीनां सर्वेषां मते भास्करवत् परमात्मनो रूपमिदम् । विज्ञानमते तु विराज एतद्रूपम् ।

(४) जगत्सर्वमस्य देहान्तर्वर्तिहृदयाख्यमांसविशेषः । पद्भ्यां पृथिवी पादावेव पृथिवीत्यर्थः । ' प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ' इति तृतीया । सर्वभूतानां तच्छरीरत्वात् सर्वेषामन्तरात्मेत्यर्थः ।

* रंग.

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥

तस्मात् परस्मात् पुरुषात् प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः । स विशेष्यते—समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः समिद्ध्यते । ततो हि द्युलोकान्निष्पन्नात् सोमात् पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानग्नौ रेतः सिञ्चति योषितायां योषिति योषाग्नौ स्त्रियामिति । एवं क्रमेण बह्वीः बह्व्यः प्रजाः ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समुत्पन्नाः । † शंकर.

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।
संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥

(१) किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह — कथं, तस्मात्पुरुषादृचो नियताक्षरपादावसानाः गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्राः । साम पाञ्चभक्तिकं साप्तभक्तिकं च स्तोभादिगीतविशिष्टम् । यजूंषि अनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाणि । एवं त्रिविधा मन्त्राः । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणाः कर्तृनियमविशेषाः । यज्ञाश्च सर्वेऽग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरश्च कालः कर्माङ्ग-

* अस्येतिपदविपरिणामं वर्जयित्वा शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

† रंग. शंकरवत् ।

(१) मुउ. २।१।५; ब्रशंकर. १।२।२३; रंग. बह्वीः (बह्व्यः); विज्ञान. २।३।१७, ४३.

(२) मुउ. २।१।६.

भूतः। यजमानश्च कर्ता। लोकास्तस्य कर्मफलभूताः। ते विशेष्यन्ते — सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान्, यत्र येषु सूर्यस्तपति च। ते च दक्षिणायनोत्तरायणोत्तरमार्गद्वयगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः। शंकर.

(२) सोमविकाराः क्रतवश्च ......। ये लोकाश्चन्द्रसूर्यकिरणपूता भवन्ति। * रंग.

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि।
प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च॥

(१) तस्माच्च पुरुषात् कर्माङ्गभूता देवा बहुधा वस्वादिगणभेदेन संप्रसूताः सम्यक् प्रसूताः। साध्याः देवविशेषाः। मनुष्याः कर्माधिकृताः। पशवो ग्राम्यारण्याः। वयांसि पक्षिणः। जीवनं च मनुष्यादीनां प्राणापानौ। व्रीहियवौ हविरर्थौ। तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम्। श्रद्धा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगश्चित्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिः। तथा सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थवचनं चापीडाकरम्। ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचारः। विधिश्चेतिकर्तव्यता। शंकर.

(२) बहुधा कर्मजाऽऽजानजादिभेदाच्च बहुधेत्यर्थः। यवो दीर्घशूकधान्यविशेषः। व्रीहियवशब्दौ धान्यमात्रोपलक्षकौ। विधीयते इति विधिः नित्यनैमित्तिकादिः। † रंग.

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः।
सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त॥

(१) किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात् प्रभवन्ति। तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि। तथा सप्त समिधः सप्त विषयाः। विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः। सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि 'यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति' इति श्रुत्यन्तरात्। किंच सप्त इमे लोका इन्द्रियस्थानानि, येषु चरन्ति संचरन्ति प्राणाः। प्राणा येषु चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थम्। गुहायां शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरते इति गुहाशयाः। निहिताः स्थापिताः धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदम्। यानि च आत्मयाजिनां विदुषां कर्माणि कर्मफलानि चाविदुषां च कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि च सर्वं चैतत्परस्मादेव पुरुषात् सर्वज्ञात्प्रसूतमिति प्रकरणार्थः। शंकर.

(२) तस्मादक्षराच्छीर्षण्यानि चक्षुःश्रोत्रनासिकारन्ध्रयुग्मास्यसंचारीणि सप्तेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते। सप्तार्चिष इति। गार्हपत्याद्या अग्नयः, इन्धनानि, (काली)-प्रभृतयः सप्त जिह्वाश्च प्रभवन्तीति पूर्वेणान्वयः। सप्तेति। इमे सप्तापि लोका उत्पन्नाः। येषु लोकेषु हृदयगुहायां सुषुप्तिवेलायां शयानाः सप्त प्राणाश्चक्षुरादिगोलकप्रदेशेषु धात्रा निहिताः संचरन्तीत्यर्थः। सप्त सप्तेति वीप्सा पुरुषभेदाभिप्राया। रंग.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः।
अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा॥

(१) अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे क्षाराद्याः। गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मादेव पुरुषात्सर्वे। स्यन्दन्ते स्रवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो नद्यः सर्वरूपाः बहुरूपाः। अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओषधयो व्रीहियवाद्याः। रसश्च मधुरादिः षड्विधः। येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं शरीरम्। तद्ध्यन्तराले शरीरस्य आत्मनश्च आत्मवद्वर्तते इत्यन्तरात्मा। शंकर.

(२) ननु पृथिव्या एवौषधयो जायमाना दृश्यन्ते, इक्ष्वादिभ्यो रसा जायमाना दृश्यन्ते, कथमक्ष-

---

* शेषं शंकरेण गतार्थम्।

† शेषं शंकरवत्।

(१) मुउ. २।१।७.

(२) मुउ. २।१।८; ब्रशंकर. २।४।१, ५; भास्कर. २।४।१; रंग. होमाः (जिह्वाः); रामानुज. २।४।४; ब्रमध्व. २।४।६; श्रीकंठ. २।४।४; श्रीकर. २।४।४; वल्लभ. २।४।५ इमे (इह); विज्ञान. २।४।५.

(१) मुउ. २।१।९; रंग. रसश्च (रसाश्च).

रात्सर्वं जायत इत्युच्यते इत्याशङ्क्य आह—येनेति। यस्मात्कारणादेषोऽक्षरंपुरुषः सर्वैर्भूतैः परिवृतः सन् तदन्तरात्मतया वर्तते, तस्मात् पृथिव्यादिभ्यो जायमाना अपि अक्षरात् ब्रह्मणो जाता इति शक्यते वक्तुमिति भावः। रंग.

सर्वात्मरूपपरमपुरुषस्य हृदि उपलब्धिः अविद्याहानिकरी

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य॥

(१) एवं पुरुषात्सर्वमिदं संप्रसूतम्। अतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं अनृतं पुरुष इत्येव सत्यम्। अतः पुरुष एवेदं विश्वं सर्वम्। न विश्वं नाम पुरुषादन्यत् किंचिदस्ति। अतो यदुक्तं तदेतदभिहितं 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति। एतस्मिन् हि परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे पुरुषे विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति। किं पुनरिदं विश्वमित्युच्यते—कर्म अग्निहोत्रादिलक्षणम्। तपो ज्ञानं तत्कृतं फलं अन्यदेतावद्धीदं सर्वम्। तच्चैतद्ब्रह्मणः कार्यं, तस्मात्सर्वं ब्रह्म परामृतं परममृतं अहमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि सर्वप्राणिनां, स एवं विज्ञानादविद्याग्रन्थिं ग्रन्थिमिव दृढीभूतामविद्यावासनां विकिरति विक्षिपति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः सन् हे सोम्य प्रियदर्शन। शंकर.

(२) यस्मादसौ सर्वभूतान्तरात्मा तस्मात्सर्वमिदं पुरुषोपादानकत्वात्पुरुष एव, तस्मात्तद्विज्ञाने सर्वस्यापि ज्ञानमुत्पद्यते इति भावः। तस्य जगत्स्रष्टृत्यनुकूलः कर्मशब्दितो व्यापारः। स्रष्टव्यालोचनात्मकं तपः। 'एको व्यापी सदा शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः' इति ब्रह्मशब्दितं प्रकृतिपरभूतं मुक्तात्मनाममृतवत्परमानन्दतया भोग्यभूतं ब्रह्माप्यक्षरपुरुष एवेत्यर्थः। हे सोम्याहं हृदयगुहावर्त्येतदक्षरं ब्रह्मेह लोके यो वेद स ग्रन्थिवद्दुर्मोचामविद्यां विकिरति निरस्यति। कॄ विक्षेप इति धातुः। रंग.

(१) मुड. २।१।१०; ब्रशंकर. १।२।२३, १।३।१, २।४।२; भास्कर. २।४।२; रामानुज. १।२।२३; श्रीकर. १।२।२३, १।३।१.

हृदयस्थसर्वात्मकाक्षरब्रह्मविद्याविधिः

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम्।
एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम्॥

(१) अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते — आविः प्रकाशं संनिहितं, वागाद्युपाधिभिः 'ज्वलति भ्राजति' इति श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनुपलभमानवदवभासते, दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सल्लक्ष्यते हृदि सर्वप्राणिनाम्। यदेतदाविर्ब्रह्म संनिहितं सम्यक् स्थितं हृदि तद्गुहाचरं नाम गुहायां चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम्। महत् सर्वमहत्त्वात्। पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात्। कथं तत् महत्पदमित्युच्यते। यतोऽत्रास्मिन् ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रवेशितं रथनाभाविवाराः। एजच्चलत्पक्ष्यादि। प्राणत्प्राणितीति प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्वादि। निमिषच्च यन्निमेषादिक्रियावत्। यच्चानिमिषत्, चशब्दात्। समस्तमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितम्। एतद्यदास्पदं सर्वं जानथ हे शिष्याः, अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्वरूपं, सदसतोर्मूर्तामूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात्। वरेण्यं वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्प्रार्थनीयम्। परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजानामिति व्यवहितेन संबन्धः, यल्लौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः। यद्वरिष्ठं वरतमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्ध्येकं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्वदोषरहितत्वात्। शंकर.

(२) आविरित्यव्ययं, योगिनामपरोक्षम्। संनिहितं गुहाचरं दुर्विज्ञेयस्वरूपतया प्रसिद्धं सर्वतो महत् पदं प्राप्यभूतमित्यर्थः। एजत् कम्पमानं, जाग्रदिति यावत्। प्राणभृत्। निमिषत्सुप्तम्। जाग्रत्सुप्तादिभेदभिन्नप्राणिजातमत्राक्षरपुरुषेऽर्पितमित्यर्थः। एतज्जानथ

(१) मुड. २।२।१; रंग. त्समर्पितम् (त्सर्वमर्पितम्); रामानुज. १।२।२३.

सदसद्वरेण्यम् । स्थूलसूक्ष्मवस्तुभिराधारत्वेन प्रार्थनीयं, आधारभूतमिति यावत् । तादृशमेव ब्रह्मावगच्छतेत्यर्थः । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' (बृउ. ३।७।२२) इति श्रुतेर्विज्ञानशब्दो जीवपरः । विज्ञानात्परं जीवादधिकं प्रजानामु(पायो)पेयत्वेन अत्यन्तवरणीयमत्यन्तप्रार्थनीयमित्यर्थः । रंग.

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च ।
तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥

(१) किंच यत् अर्चिमत् दीप्तिमत्, तद्दीप्त्या आदित्यादि दीप्यते इति दीप्तिमद्ब्रह्म । किंच यत् अणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चशब्दात् स्थूलेभ्योऽप्यतिशयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिंल्लोका भूरादयो निहिताः स्थिताः, ये च लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धाः । तदेतत्सर्वाश्रयं अक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि च करणानि, तदु अन्तश्चैतन्यं, चैतन्याश्रयो हि प्राणेन्द्रियादिसर्वसंघातः, 'प्राणस्य प्राणम्' इति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यं अवितथं अतोऽमृतमविनाशि तद्वेद्धव्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन् मनःसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सोम्य, विद्धि अक्षरे चेतः समाधत्स्व । शंकर.

(२) यदर्चिमदिति । अर्चिःशब्दितदीप्तिमत्त्वं च विग्रहद्वारा द्रष्टव्यम् । अमृतं असंसारि भोग्यमिति वाऽर्थः । * रंग.

प्रणवोपासना ब्रह्मविद्यासाधनम्

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संधयीत ।

आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥

(१) कथं वेद्धव्यमित्युच्यते –– धनुरिष्वासनं गृहीत्वा आदाय औपनिषदं उपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महास्त्रं महच्च तदस्त्रं च महास्त्रं धनुः । तस्मिन् शरम् । किंविशिष्टमित्याह — उपासानिशितं संततामिध्यानेन तनूकृतं, संस्कृतमित्येतत् । संधयीत संधानं कुर्यात् । संधाय च आयम्य आकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्ये एवावर्जितं कृत्वेत्यर्थः । न हि हस्तेनेव धनुष आयमनमिह संभवति । तद्भावगतेन तस्मिन् ब्रह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्गतेन चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्षणमक्षरं सोम्य विद्धि । शंकर.

(२) उपनिषत्प्रसिद्धं प्रणवाख्यं धनुर्गृहीत्वा भगवदुपासनया स्थूलसूक्ष्मशरीराद्विवेचितमष्टाक्षरादिलक्षणमहास्त्रसंयोजितमात्मलक्षणं शरं संदध्यात् । किं कृत्वेत्यत्राह –– आयम्येति । भगवत्प्रवणेन चेतसा तद्धनुरायम्य । प्रणवाख्यस्य धनुष आयमनं नाम प्रत्यक्परमात्मनोः शेषशेषिभावलक्षणार्थप्रकाशकत्वेनानुसंहितत्वम् । तद्भावगतेन चेतसेति पाठे भावः प्राप्तिः, तद्भावगतेन चेतसा तत्प्राप्तीच्छया शरमायम्येत्यर्थः । तस्य च आयमनं नाम मनसेन्द्रियान्तःकरणस्य तस्य विषयान्तरविमुखीकरणपूर्वकमक्षराख्यलक्ष्याभिमुखतयाऽवस्थापनम् । हे सोम्य, तदेवाक्षरं लक्ष्यं लभ्यं जानीहीत्यर्थः । रंग.

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

(१) यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते— प्रणव ओंकारो धनुः । यथेष्वासनं लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं, तथा आत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोंकारः । प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाणस्तदालम्बनोऽप्रतिबन्धेनाक्षरेऽवतिष्ठते यथा धनुषाऽऽस्त इषुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मा उपाधिलक्षणः पर एव जले सूर्यादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया । स शर इव स्वात्मन्येवार्पितोऽक्षरे ब्रह्मणि, अतो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते लक्ष्य इव मनः

---

* शेषं शंकरवत् । 'अणु च' इतिचकारार्थो न वर्णितः ।

(१) मुउ. २।२।२; रंग. त्सत्यं तद (त्सत्यम); श्रीकर. १।३।६.

(२) मुउ. २।२।३; रंग. संधयीत (संदधीत) द्भावगतेन (द्भागवतेन); श्रीकर. १।३।६.

(१) मुउ. २।२।४.

समाधित्सुभिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात् । तत्रैवं सति अप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्धव्यं ब्रह्म लक्ष्यम् । ततस्तद्वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति, तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः ।

शंकर.

(२) यथा लक्ष्ये निमग्नस्य शरस्य लक्ष्यापेक्षया भेदकाकारास्फुरणं, एवं परमात्मनि प्रणवेन समर्पितस्य प्रत्यगात्मनस्तत्साम्यलक्षणां मुक्तिमापन्नस्य ज्ञानैकाकारस्य देवमनुष्यत्वादिलक्षणभेदकाकारास्फूर्तिः एव तन्मयत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

* रंग.

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।

तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥

(१) अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् । यस्मिन्नक्षरे पुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं च ओतं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैः, तमेव सर्वाश्रयमेकमद्वितीयं जानथ जानीत हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक् स्वरूपं युष्माकं सर्वप्राणिनां च, ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत, तत्प्रकाश्यं च सर्वं कर्म ससाधनम् । यतोऽमृतस्यैष सेतुः एतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात् ।

तथा च श्रुत्यन्तरम्— 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वेउ. ६।१५) इति ।

* शंकर.

(२) 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्'— इदं श्रूयते — 'यस्मिन्द्यौः ... विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः' इति । अत्र यदेतत् द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किंचिदवगम्यते, तत् किं परं ब्रह्म स्यात् आहोस्विदर्थान्तरमिति संदिह्यते । तत्र अर्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तम् । कस्मात् । 'अमृतस्यैष सेतुः' इति श्रवणात् । पारवान् हि लोके सेतुः प्रख्यातः । न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुं, 'अनन्तमपारम्' (बृउ. २।४।१२) इति श्रवणात् । अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं, तस्य कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः । श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात्, 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति' (बृउ. ३।७।२) इति वायोरपि विधारणत्वश्रवणात् । शारीरो वा स्यात्, तस्यापि भोक्तृत्वात् भोग्यं प्रपञ्चं प्रति आयतनत्वोपपत्तेरिति ।

एवं प्राप्ते इदमाह—द्युभ्वाद्यायतनमिति । द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ । द्युभुवौ आदी यस्य तदिदं द्युभ्वादि यदेतदस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टम् । तस्य आयतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः । स्वशब्दात् । आत्मशब्दादित्यर्थः । आत्मशब्दो हि इह भवति—'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति । आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते, नार्थान्तरपरिग्रहे क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते— 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' (छाउ. ६।८।४) इति । स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते— 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' (मुउ. २।१।१०) इति, 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण' (मुउ. २।२।११) इति च । तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् सर्वं ब्रह्मेति च सामाना-

---

* शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

(१) मुउ. २।२।५; ब्रशंकर. १।३।१, २, ५, ७, २२; भास्कर. १।३।१, ५ जानथ आ (जानथाऽऽ); रंग. भास्करवत्; रामानुज. १।३।१, ३।२।३०, ३४ भास्करवत्; निंबार्क. १।३।१; ब्रमध्व. १।१।८, १।३।१, २; श्रीकंठ. १।३।१, ३।२।३०; श्रीकर. १।१।१ (पृ. १९), १।१।४ (पृ. ५१, ५२), १।३।१, ५, ३।२।३०, ३४; वल्लभ. १।३।१, ३।४।३३; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ५५), १।३।१, २।३।५०, ४।१।१, ३; बलदेव. १।१।८, १।३।१, ५, ३।४।३४.

* रंग. शंकरवत् ।

धिकरण्यात् यथा अनेकात्मको वृक्षः शाखा स्कन्धो मूलं चेति, एवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवति, तां निवर्तयितुं सावधारणमाह —- 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति । एतदुक्तं भवति-–न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः । किं तर्हि । अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकं आयतनभूतमात्मानं जानथ एकरसमिति । यथा 'यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तदानय' इत्युक्ते आसनमेवाऽऽनयति, न देवदत्तं, तद्वत् आयतनभूतस्यैव एकरसस्याऽऽत्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विकारानृताभिसंधस्य चापवादः श्रूयते— 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (काउ. ४।११) इति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थं, न अनेकरसताप्रतिपादनार्थं, 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव'(बृउ. ४।५।१३) इत्येकरसताश्रवणात्। तस्मात् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्म ।

यत्तूक्तं सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति । अत्रोच्यते । विधारणत्वमात्रमेव सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते, न पारवत्त्वादि। न हि मृद्दारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इति अत्रापि मृद्दारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते । सेतुशब्दार्थोऽपि विधरणत्वमात्रमेव, न पारवत्त्वादि, षिञो बन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः । अपर आह— 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति यदेतत्संकीर्तितमात्मज्ञानं, यच्चैतत् 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' इति वाग्विमोचनं, तदत्रामृतत्वसाधनत्वात् 'अमृतस्यैष सेतुः' इति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते, न तु द्युभ्वाद्यायतनम् । तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भाव्यमिति, एतदयुक्तम् । * १।३।१

'भेदव्यपदेशात्'— कुतश्च न प्राणभृत् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः— भेदव्यपदेशश्चेह भवति 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति ज्ञेयज्ञातृभावेन । तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वात् ज्ञाता, परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते, न प्राणभृत् ।

ब्रशंकर. १।३।५

* ब्रसू. १।३।१ इत्यत्र सर्वेषां ब्रशंकरवद्भावः ।

(३) विकारजातं तस्मिन्नेव चेतसोपसंहृत्य तमेक कारणात्मानं जानथ उपासीतेत्यर्थः । सर्वत्र हि विदिनोपक्रम्योपासिनोपसंहरति उपासिना चोपक्रम्य विदिनोपसंहरति श्रुतिः, अतो यत्रान्यतरोपादानं तदैकार्थतैव प्रत्येतव्या । ये पुनः प्रपञ्चबहिरङ्गो(?) द्युचैतन्यमात्रं ध्येयमुपदिशन्ति, तेषां 'सर्वं तं परादात्' इति श्रुतिविरोधः । कश्चिदाह-–आत्मज्ञानं सेतुश्रुत्या निर्दिष्टमिति । तदयुक्तम् । एष इति अनन्तरवृत्तस्य प्रधानस्य वाचकं सर्वनाम, नोपसर्जनस्य ज्ञानस्येति ।

* भास्कर. १।३।१

(४) 'उपपत्तेश्च'— यदुक्तं 'अमृतस्यैष सेतुः' इति प्राप्यप्रापकसंबन्धव्यपदेशात् प्रापकात्परं प्राप्यमस्तीति, तन्न, प्राप्यस्य परमपुरुषस्य स्वप्राप्तौ स्वस्यैवोपायत्वोपपत्तेः, 'नायमात्मा प्रवचनेन......विवृणुते तनूं स्वाम्' (मुउ. ३।२।३) इत्यनन्योपायत्वश्रवणात् ।

रामानुज. ३।२।३४

(५) 'सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात्'–– एवं ज्ञानमार्गीयज्ञानस्थैर्यसाधनमुक्त्वा भक्तिमार्गीयसाधनानां भगवच्छ्रवणादीनामित आधिक्यमावश्यकतां चाऽऽह । भगवच्छ्रवणकीर्तनादयः साधनान्तरवद्विहितत्वेन कर्तव्या एव यद्यपि, तथाऽपि सर्वथाऽपि अन्येषां युगपदुपस्थितौ तदनुरोधमकृत्वाऽपि त एव भगवद्धर्मा एव कर्तव्या इत्यर्थः । कुतः । श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तु 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥'(बृउ. ४।४।२१) इति, 'तमेवैकं जानथ०' इत्यपि ।

वल्लभ. ३।४।३३

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।
ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥

* शेषं ब्रशंकरवत् ।

(१) मुउ. २।२।६; ब्रशंकर. २।३।३९; रंग. ध्यायथ आ (ध्यायथाऽऽ); रामानुज. १।१।१ (पृ. ८), १।३।१; ब्रमध्व. १।३।१; विज्ञान. १।३।१.

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ।
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥

(१) योऽसौ तमसः परस्तात्संसारमहोदधिं तीर्त्वा गन्तव्यः परविद्याविषय इति स कस्मिन् वर्तत इत्याह—यः सर्वज्ञः सर्ववित्, व्याख्यातः, तं पुनर्विशिनष्टि—यस्यैष प्रसिद्धो महिमा विभूतिः। कोऽसौ महिमा । यस्येमे द्यावापृथिव्यौ शासने विधृते तिष्ठतः । सूर्याचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽलातचक्रवदजस्रं भ्रमतः। यस्य शासने सरितः सागराश्च स्वगोचरं नातिक्रामन्ति । तथा स्थावरं जङ्गमं च यस्य शासने नियतम् । तथा च ऋतवः अयने अब्दाश्च यस्य शासनं नातिक्रामन्ति । तथा कर्तारः कर्माणि फलं च यच्छासनात् स्वं स्वं कालं नातिवर्तन्ते । स एष महिमा भुवि लोके यस्य स एष सर्वज्ञ एवंमहिमा देवः। दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्धप्रत्ययकृतद्योतने ब्रह्मपुरे । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्यक्तत्वात् ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकम् । तस्मिन् यद्व्योम, तस्मिन् व्योम्नि आकाशे हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । न ह्याकाशवत्सर्वगतस्य गतिरागतिः प्रतिष्ठा वाऽन्यथा संभवति । स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति मनोमयः, मनउपाधित्वात् । प्राणशरीरनेता, प्राणश्च शरीरं च प्राणशरीरं, तस्यायं नेता स्थूलाच्छारीरात् शरीरान्तरं प्रति । प्रतिष्ठितोऽवस्थितोऽन्ने भुज्यमानान्नविपरिणामे प्रतिदिनमुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिण्डरूपान्ने हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य । हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थितिः, न ह्यात्मनः स्थितिरन्ने । तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन शमदमध्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्ति उपलभन्ते धीरा विवेकिनः। आनन्दरूपं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणममृतं यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति सर्वदा । शंकर.

(१) मुड. २।२।८; रामानुज. १।२।१; ब्रमध्व. ३।२।१७; वल्लभ. १।३।४; बलदेव. १।२।१, ३।३।३६.

(१) किंच, अरा इव यथा रथनाभौ समर्पिता अराः एवं संहताः संप्रविष्टाः यत्र यस्मिन् हृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो नाड्यः, तस्मिन् हृदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतः स एष प्रकृत आत्मा अन्तः मध्ये चरते चरति वर्तते । पश्यन् शृण्वन् मन्वानो विजानन् बहुधा अनेकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जायमान इव जायमानः, अन्तःकरणोपाध्यनुविधायित्वात् । वदन्ति हि लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति । तमात्मानमोमित्येवमोंकारालम्बनाः सन्तो यथोक्तकल्पनया ध्यायथ चिन्तयत । उक्तं च वक्तव्यं शिष्येभ्य आचार्येण जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविविदिषुत्वान्निवृत्तकर्माणो मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्याचार्यः — स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं पाराय परकूलाय । परस्तात् । कस्मात् । अविद्यातमसः । अविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः । शंकर.

(२) 'समाध्यभावाच्च'—योऽयमप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (बृउ. २।४।५) 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्' इत्येवंलक्षणः, सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वे नोपपद्येत । तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः । ब्रशंकर. २।३।३९

(३) 'अजायमानो बहुधा विजायते तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्' इति देवादीनां समाश्रयणीयत्वाय तत्तज्जातीयस्वरूपसंस्थानगुणकर्मसमन्वितः स्वीयस्वभावमजहदेव स्वेच्छया बहुधा जायमानः चरते वर्तते इत्यर्थः । रंग.

(४) वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम् ।
रामानुज. १।१।१ (पृ. ८)

ब्रह्मपुरे हृदि उपलभ्यः आनन्दरूप आत्मा

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि ।
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥

(१) मुड. २।२।७; रामानुज. २।१।१५ (पृ. ४४७); विज्ञान. ४।४।१८ यस्यैष महिमा भुवि (यस्य ज्ञानमयं तपः ?) व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः (आत्मा संप्रतिष्ठते); बलदेव. ३।३।३६.

(२) यः सर्वज्ञ इति । उक्तोऽर्थः । यस्यैष इति । भूलोके संसारतन्त्रप्रवर्तनरूप एष महिमा मदीयः । दिव्य इति । यस्यैष महिमा भुवीति लीलाविभूत्यन्वय उक्तः, दिव्ये व्योम्नीति त्रिपाद्विभूतिरुक्तेति व्यासार्यैरुक्तत्वात् । वैकुण्ठाख्ये ब्रह्मपुरे परमे व्योम्नि अयमात्मा प्रतिष्ठित इत्यर्थः । मनोमय इति । विशुद्धमनोग्राह्यः । प्राणशरीरनेता, प्राणं च शरीरं च, तस्य नेता, जीवस्य प्राणशरीरलम्भक इत्यर्थः । यद्वा 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' (छाउ. ३।१४।२) इति श्रुतेः प्राणः शरीरमस्य प्राणशरीरकः, स चासौ नेता च, प्रभुरित्यर्थः । 'अधिभूर्नायको नेता प्रभुः' इति हि नैघण्टुकाः । अन्नेऽन्नपरिणामे शरीरे प्रतिष्ठितो यस्तस्मिंश्चित्तं हृदयं संनिधाय । तद्विज्ञानेति । अमृतं यत् अस्पृष्टसंसारगन्धं आनन्दरूपं यद्विभाति, तद्ब्रह्म विज्ञानशब्दितेन दर्शनसमानाकारेणोपासनेन धीराः प्रज्ञाशालिनः परिपश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । रंग.

(३) 'प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः' — ननु जगत्स्रष्टावपि सिद्धो जीवविशेषः सूर्य उपदिष्टोऽस्ति, 'यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः(?)। दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष आत्मा संप्रतिष्ठते ॥' इत्यादिश्रुतौ एष इत्यादिना प्रत्यक्षस्यैव विकारस्य पूर्वोक्तमहदादिसृष्टीश्वरत्वोपदेशात्, इति चेन्न । आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः । अधिकारिणो हिरण्यगर्भस्य मण्डलमाधिकारिकमण्डलं सूर्यमण्डलं निखिलज्योतिर्मण्डलस्य प्रधानांशरूपं, तत्स्थस्य तदन्तर्यामिणो नित्यपरमेश्वरस्यैव शाखाचन्द्रन्यायेन प्रदर्शनार्थं अभेदेनोपासनार्थं वा एष इत्यादिशब्दैः प्रत्यक्षवदुक्तत्वात् । न तु स्वरूपत एव प्रत्यक्षत्वमुक्तमित्यर्थः । विज्ञान. ४।४।१८

हृदयग्रन्थिनाशादि आत्मविद्याफलम्

'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

(१) अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमिदमभिधीयते —भिद्यते हृदयग्रन्थिः अविद्यावासनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः कामः 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' इति श्रुत्यन्तरात् । हृदयाश्रयोऽसौ नाऽऽत्माश्रयः । भिद्यते भेदं विनाशमायाति । छिद्यन्ते सर्वज्ञेयविषयाः संशयाः लौकिकानामामरणात्तु गङ्गास्रोतोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्नसंशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयन्ते कर्माणि । न त्वेतज्जन्मारम्भकाणि, प्रवृत्तफलत्वात् । तस्मिन् सर्वज्ञेऽसंसारिणि परावरे, परं च कारणात्मना अवरं च कार्यात्मना, तस्मिन् परावरे साक्षादहमस्मीति दृष्टे । संसारकारणोच्छेदात् मुच्यते इत्यर्थः । शंकर.

(२) 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' — गतस्तृतीयशेषः । अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रतायते । ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न क्षीयते वेति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । फलार्थत्वात्कर्मणः फलमदत्त्वा न संभाव्यते क्षयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तत् अन्तरेणैव फलोपभोगमपवृज्येत, श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च — 'न हि कर्म क्षीयते' इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता, न त्वेवं ब्रह्मविद्यायां विधानमस्ति । ननु अनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्मोक्षः स्यात् । नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति । तस्मान्न ब्रह्माधिगमे दुरितनिवृत्तिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः — तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सति उत्तरपूर्वयोरघयोरश्लेषविनाशौ भवतः । उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशः । कस्मात् । तद्व्यपदेशात् । तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां

(१) मुउ. २।२।९; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ६०, ६५), १।१।२८, १।३।२, ३।३।३२, ४।१।१३, १४; भास्कर. ३।३।३२, ४।१।१, १३, १४; रामानुज. १।१।१ (पृ. ९, १७), ३।४।१६, ४।१।१३; निंबार्क. ३।४।१६; श्रीकंठ. ३।४।१६; श्रीकर. १।३।२, ३।३।१९, ३।४।१६, ४।१।१३, १४, ४।२।१४, १५, ४।४।१४; वल्लभ. १।१।२७, ४।१।१४; विज्ञान. ३।३।४४, ४।१।१३; बलदेव ३।३।३६, ४९, ३।४।१६.

संभाव्यमानसंबन्धस्य आगामिनो दुरितस्य अनभिसंबन्धं विदुषो व्यपदिशति—'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' (छाउ. ४।१४।३) इति। तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति—'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' (छाउ. ५।२४।३) इति। अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति—'भिद्यते हृदय...... दृष्टे परावरे॥' इति। यदुक्तं अनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रं कदर्थितं स्यादिति। नैष दोषः। न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे, विद्यते एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यते इति वदामः। शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियते, न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि। 'न हि कर्म क्षीयते' इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं, न भोगादृते कर्म क्षीयते, तदर्थत्वादिति। इष्यत एव तु प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयः, 'सर्वे पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां, योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेद' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः। यत्तूक्तं, नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्तीति। तदसत्। दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलसंभवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः। यत्पुनरेतदुक्तं, न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीति। अत्र ब्रूमः—सगुणासु तावद्विद्यासु विद्यत एव विधानम्। तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते, तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते। निर्गुणायां तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति, तथाऽप्यकर्त्रात्मत्वबोधात्कर्मप्रदाहसिद्धिः। अश्लेष इति च आगामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति। अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात्कर्तृत्वं प्रतिपेदे इव, तथाऽपि विद्यासामर्थ्यात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रविलीयन्त इत्याह विनाश इति। पूर्वसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेषु अकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि, नेतः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वा अहमासं, नेदानीं, नापि भविष्यत्काले इति ब्रह्मविदवगच्छति। एवमेव च मोक्ष उपपद्यते। अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात्। न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात्, परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य। तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम्। ४।१।१३

'इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु'—पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरघस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ। धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते—इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मणः एवं अघवत् असंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः। कुतः। तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात्। 'उभे उ हैवैष एते तरति' (बृउ. ४।४।२२) इत्यादिश्रुतिषु च दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशात्। अकर्त्रात्मत्वबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात्। 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति चाविशेषश्रुतेः। यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते, तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं, ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात्। अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः, 'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः' (छाउ. ८।४।१) इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इत्यविशेषेणैव प्रकृते पुण्ये पाप्मशब्दप्रयोगात्। पाते त्विति तुशब्दोऽवधारणार्थः। एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोः विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेरवश्यंभाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति।

* ब्रशंकर. ४।१।१४

(३) हृत्स्थानमयते इति व्युत्पत्त्या हृदयशब्देन जीवो वा। नाशो नाम कर्मणां फलजननशक्तिविनाशः। 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोः०' (ब्रसू. ४।१।१३) इति सूत्रेऽघस्य विनाशकरणमुत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणं, शक्तिर्हि परमपुरुषाप्रीतिरेवेति भाषितम्। एतत्सर्वं कदेत्यत्राऽऽह—तस्मिन्दृष्टे परावरे। परे अवरे यस्मात्स परावरः। सर्वोत्कृष्टा अपि ब्रह्मादयो यस्मान्निकृष्टा इत्यर्थः। अथवा परावरे परावरशरीरके

* ईउ. ७ (पृ. १३१९) इत्यत्रापि भाष्यं द्रष्टव्यम्। भास्करवल्लभौ ब्रशंकरवत्।

सर्वात्मभूते इत्यर्थः । तादृशे तस्मिन् दर्शनसमानाकारज्ञानविषयीकृते इत्यर्थः । अस्मिन् वाक्ये श्रूयमाणः कर्मक्षयो दर्शनसमानाकारोपासनारम्भप्रीतस्य परमात्मनस्तत्संप्राप्तावुपासकस्य अघं क्षयिष्ये इति संकल्परूपः, देहवियोगसमयभावी कर्मक्षयस्तु क्षान्तमिति संकल्परूपः इत्यविरोधो द्रष्टव्यः । * रंग.

(४) 'उपमर्दं च'— पुण्यापुण्यरूपस्य समस्तसांसारिकदुःखमूलस्य कर्मणो ब्रह्मविद्ययोपमर्दं प्रतिवेदान्तमधीयते — 'भिद्यते हृदय ...... दृष्टे परावरे' इत्यादिकम् । तत् विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न संगच्छते । ३।४।१६

अघस्याश्लेषकरणं वैदिककर्मायोग्यतावासनाप्रत्यवायहेतुशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणम् । अघानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्मायोग्यतां सजातीयकर्मारम्भरुचिं प्रत्यवायं च कुर्वन्ति । अघस्य विनाशकरणं उत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणम् । शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेव । तदेवं विद्या वेदितुर्वेद्यात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमपि निरतिशयप्रिया सती वेद्यभूतपरमपुरुषाराधनस्वरूपा पूर्वकृताघसंचयजनितपरमपुरुषाप्रीतिं विनाशयति । सैव विद्या स्वोत्पत्त्युत्तरकालभाव्यघनिमित्तपरमपुरुषाप्रीत्युत्पत्तिं च प्रतिबध्नाति । तदिदमश्लेषवचनं प्रामादिकविषयं मन्तव्यं, 'नाविरतो दुश्चरितात्' (काउ. २।२४) इत्यादिभिः शास्त्रैः आ प्रयाणात् अहरहरुत्पद्यमानाया उत्तरोत्तरातिशयभागिन्या विद्यायाः दुश्चरितविरतिनिष्पाद्यत्वावगमात् । ४।१।१३

ननु विदुषोऽपि सेतिकर्तव्यताकोपासननिर्वृत्तये वृष्ट्यन्नादिफलानीष्टान्येव । कथं तेषां विरोधाद्विनाश उच्यते । तत्राऽऽह— पाते त्विति । शरीरपाते तु तेषां विनाशः । शरीरपातादूर्ध्वं तु विद्यानुगुणदृष्टफलानि सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः । ‡ रामानुज. ४।१।१४

(५) अत्रोत्तराघस्य प्रमादाशक्तिसमाध्यादिनिमित्तस्यैवाश्लेषो विवक्षितः, न तु वृथाकर्मत्यागवृथाविकर्मणोः, ' यस्तु विद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तनम् । छलजात्यादिभिर्जह्यात्स महापातकी भवेत् ॥ ' इत्यादिभिः स्कन्दादिवाक्यैर्वृथा स्वातन्त्र्ये विदुषामपि प्रत्यवायसिद्धेः । * विज्ञान. ४।१।१३

* शेषं शंकरवत् ।

‡ शेषं ब्रशंकरवत् । निंबार्क. श्रीकंठ. ३।४।१६ रामानुजवत् । श्रीकर. रामानुजवत् ।

ब्रह्म ज्योतिषां ज्योतिः

[1]हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥

(१) उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि । हिरण्मये ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवाऽसेः आत्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात्, परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्, तस्मिन् विरजं अविद्याद्यशेषदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च, निष्कलं निर्गताः कला यस्मात्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । यस्माद्विरजं निष्कलं चातस्तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिः अवभासकम् । अग्न्यादीनामपि ज्योतिष्ट्वमन्तर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः । तद्धि परं ज्योतिर्यदन्यानवभास्यमात्मज्योतिः तद्यदात्मविद आत्मानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति ते आत्मविदः तद्विदुः आत्मप्रत्ययानुसारिणः । यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात्त एव तद्विदुर्नेतरे बाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः ।

शंकर.

(२) 'तस्यां हिरण्मयः कोशः' इति श्रुत्युक्तरीत्या स्वप्रकाशतया कमनीयतया वा हिरण्मयशब्दाभिलप्येऽत्युत्कृष्टपदार्थोपलब्धिस्थानतया कोशतुल्ये पर उत्कृष्टे परमपदे । पुर इति पाठेऽपि स्पष्टोऽर्थः । विरजं, छान्दसमदन्तत्वम् । सत्त्वरजस्तमोऽतीतम् । निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । शुभ्रं अनवद्यं प्रकाशकानामपीन्द्रियाणां प्रकाशकम् । ज्योतिःशब्दितदीप्तियोगो विग्रहद्वारको द्रष्टव्यः । आत्मविदो यद्विदुर्यदात्मतत्त्वमिति यावत् ।

रंग.

* ४।१।१३ शेषं ब्रशंकरवत् ।

(१) मुउ. २।२।१०; ब्रशंकर. १।३।२२; रंग. परे (पुरे) इत्यपि पाठः; श्रीकर. १।३।२२, ३।३।५१, ४।२।५; विज्ञान. १।३।१, ४०; बलदेव ३।३।३६.

(३) 'ज्योतिर्दर्शनात्' — 'तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः' इत्येवंविधवाक्येषु ब्रह्म ज्योतिःशब्दवाच्यं भवति, दर्शनात्, ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपतया प्रकाशत्वगुणयोगादित्यर्थः। विज्ञान. १।३।४०

*** न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।**
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

(१) कथं तत् 'ज्योतिषां ज्योतिः' इत्युच्यते— न तत्रेति। शंकर.

(२) 'अनुकृतेस्तस्य च' — 'न तत्र सूर्यो भाति ...... सर्वमिदं विभाति' इति समामनन्ति। तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं, यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति, स किं तेजोधातुः कश्चित् उत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम्। कुतः। तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात्। तेजःस्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव सूर्ये भासमाने अहनि न भासते इति प्रसिद्धम्। तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभाव एव कश्चिदित्यवगम्यते। अनुभानमपि तेजःस्वभावके एवोपपद्यते, समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात् गच्छन्तमनु गच्छतीतिवत्। तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति। कस्मात्। अनुकृतेः। अनुकरणमनुकृतिः। यदेतत् 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इत्यनुभानं, तत् प्राज्ञपरिग्रहे अवकल्पते। 'भारूपः सत्यसंकल्पः' (छाउ. ३।१४।२) इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति। न तु तेजोधातुं कंचित् सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम्। समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षाऽस्ति यं भान्तमनुभायुः। न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति। यदप्युक्तं समानस्वभावकेषु अनुकारो दृश्यते इति, नायमेकान्तो नियमः। भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते। यथा सुतप्तोऽयःपिण्डः अग्न्यनुकृतिः अग्निं दहन्तमनु दहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनु वहतीति। अनुकृतेः इत्यनुभानमसूसूचत्। 'तस्य च' इति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति। 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति तद्धेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति। 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (बृउ. ४।४।१६) इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति। तेजोन्तरेण सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम्। विरुद्धं च, तेजोन्तरेण तेजोन्तरस्य प्रतिघातात्। अथवा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते। किं तर्हि। सर्वमिदमित्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य या अभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता। यथा सूर्यज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत्। 'न तत्र सूर्यो भाति' इति च तत्रशब्दमाहरन् प्रकृतग्रहणं दर्शयति। प्रकृतं च ब्रह्म 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्' (मुउ. २।२।५) इत्यादिना। अनन्तरं च 'हिरण्मये परे कोशे ...... ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः' इति। कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं — 'न तत्र सूर्यो भाति' इति। यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधः तेजोधातावेवान्यस्मिन् अवकल्पते सूर्य इवेतरेषामिति, तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न संभवतीत्युपपादितम्। ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते। यतो यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते, स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन सूर्यादयस्तस्मिन् भायुः। ब्रह्म ह्यन्यत् व्यनक्ति, न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते, 'आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते' (बृउ. ४।३।६) 'अगृह्यो न हि गृह्यते' (बृउ. ४।२।४) इत्यादिश्रुतिभ्यः।

* ब्रशंकर. १।३।२२

(३) ज्योतिषां ज्योतिष्ट्वं प्रपञ्चयति — न तत्रेति। नन्वतिभास्वररूपवति सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने तद्भासा च जगति भासमाने न तत्र सूर्यो भातीति प्रत्यक्षविरुद्धं कथमभिधीयते इत्यत्राऽऽह — तमेव भान्तमिति।

रंग.

---

* व्याख्यानानि स्थलनिर्देशाः पाठभेदाश्च काउ. ५।१५ (पृ. १४३२) इत्यत्र द्रष्टव्याः।

(१) मुउ. २।२।११.

* भास्करश्रीकरौ ब्रशंकरवत्।

(४) तस्य नित्याविर्भूतस्वरूपस्य 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इत्यनुकृतेश्च अनुकर्ता जीवो नित्याविर्भूतस्वरूपो दहरो न भवितुमर्हति। निंबार्क. १।३।२२

ब्रह्म सर्वव्यापि सर्वरूपं च

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्॥

(१) यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं, सर्वं तद्विकारं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमात्रमनृतमितरदित्येतमर्थं विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति— ब्रह्मैवोक्तलक्षणं इदं यत्पुरस्तादग्रे अब्रह्मेवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं, तथा पश्चाद्ब्रह्म, तथा दक्षिणतश्च, तथोत्तरेण, तथैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिव कार्याकारेण प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानम्। किं बहुना, ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगत् वरिष्ठं वरतमम्। अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः। ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम्। शंकर.

(२) उपसंहरति— ब्रह्मैवेदमिति। सर्वासु दिक्षु यदिदं दृश्यते तत्सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः। वरणीयतमं ब्रह्मैवेत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्। रंग.

इति द्वितीयं मुण्डकम्॥

तृतीयं मुण्डकम्

ईशानीशौ सखायौ, ईशदर्शनात् शोकमुक्तिः ईशसाम्यं च

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥

(१) परा विद्या उक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते। यदधिगमे हृदयग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्यात्यन्तिकविनाशः स्यात्, तद्दर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः। अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः। प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं च प्रकारान्तरेण क्रियते अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्कृतमपि। तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते— द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ सुपर्णौ पक्षिसामान्याद्वा सुपर्णौ, सयुजा सयुजौ सहैव सर्वदा युक्तौ, सखाया सखायौ समानाख्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणौ, एवम्भूतौ सन्तौ समानं अविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतया एकं वृक्षं वृक्षमिवोच्छेदनसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णाविवैकं वृक्षं फलोपभोगार्थम्। अयं हि वृक्ष ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखोऽश्वत्थोऽव्यक्तमूलप्रभवः क्षेत्रसंज्ञकः सर्वप्राणिकर्मफलाश्रयः। तं परिष्वक्तौ सुपर्णाविव अविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाध्यात्मेश्वरौ। तयोः परिष्वक्तयोः अन्यः एकः क्षेत्रज्ञो लिङ्गोपाधिर्वृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं

---

(१) मुउ. २।२।१२; ब्रशंकर. १।३।१, २।१।९, २।३।६, २।४।२, ३।४।५२, ४।३।१४; भास्कर. २।४।२; रंग. स्ताद्ब्रह्म प (स्तात्प); श्रीकर. १।३।१; वल्लभ. १।३।६; बलदेव. ३।३।३६.

(२) मुउ. ३।१।१; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ६९), १।२।९, १२, १।३।७, २।३।४७, ३।३।३४; भास्कर. १।३।७, ३।३।३४; रामानुज. १।१।१ (पृ. ७७, ११७), १।१।४ (पृ. १५३, १६२), १।२।८, १।३।६, २।१।८, २२, २।३।४९, ३।२।१३ न्यो अभि (न्योऽभि); निंबार्क. १।३।७, ३।२।१३ रामानुजवत्; ब्रमध्व. १।३।७, २।३।२८, ४३; श्रीकंठ. १।२।११, १।३।६, २।१।२२, २।२।३८, ३।२।१३; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ३, ६, २१, २२), १।१।२ (पृ. ३१), १।१।५ (पृ. ५४), १।१।१३ (पृ. ६३), १।२।८, ९, ११, १७, २०, १।३।५, ७, १।४।२२, २।१।७, १३, २१, २४, २।२।२७, २।३।२६, ३४, ४०, ४४, ४७, ५०, २।४।१३, ३।१।१, ३।२।२६, २९, ३०, ३५, ३।३।३४, ३५, ४१, ५१, ४।३।१५, ४।४।९, १२; वल्लभ. १।३।७, १।४।९, २।३।४७; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ३८, ४४), १।२।११, १२, २२, १।३।७, २।१।१३, २२, २।३।४३, २।४।१४, ३।२।३१, ३।३।३९ रामानुजवत्; बलदेव. १।१।२, १।२।८, ९, १।३।७, २।३।४१.

फलं स्वादु अनेकविचित्रवेदनास्वादरूपं स्वादु अत्ति भक्षयति उपभुङ्क्तेऽविवेकतः। अनश्नन्नन्य इतर ईश्वरः। नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्नाति। प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण। स तु अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम्। दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत्। शंकर.

(२) अपर आह—द्वा सुपर्णेति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते, पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात्। 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वमनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ' इति।

नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते। न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपेतो विवक्ष्यते। कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः' इति वचनात्।

कथं पुनरस्मिन्पक्षे 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्' इत्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति।

उच्यते—नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता। किं तर्हि। चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति। तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति।

इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते। परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि संभवति, अचेतनत्वात्सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य। अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न संभवति।

१।२।१२

'स्थित्यदनाभ्यां च'—द्युभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते। 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति कर्मफलाशनं, 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इत्यौदासीन्येनावस्थानं च। ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यां ईश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते। यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितः ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते। अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसंबद्धं स्यात्।

ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत। न। तस्य अविवक्षितत्वात्। क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्युपाधिसंबद्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते। ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वात् श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते इति न तस्याकस्मिकं वचनं युक्तम्।

१।३।७

'इयदामननात्'—'द्वा सुपर्णा सयुजा...अभिचाकशीति' इत्यध्यात्माधिकारे मन्त्रमाथर्वणिकाः श्वेताश्वतराश्च पठन्ति। तथा कठाः 'ऋतं पिबन्तौ...... त्रिणाचिकेताः' (काउ. ३।१) इति। किमत्र विद्यैकत्वं उत विद्यानानात्वमिति संशयः। किं तावत्प्राप्तम्। विद्यानानात्वमिति। कुतः। विशेषदर्शनात्। 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्र ह्येकस्य भोक्तृत्वं दृश्यते एकस्य च अभोक्तृत्वं दृश्यते। 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र उभयोरपि भोक्तृत्वमेव दृश्यते। तत् वेद्यरूपं भिद्यमानं विद्यां भिन्द्यादित्येवं प्राप्ते ब्रवीति विद्यैकत्वमिति। कुतः। यतः उभयोरप्यनयोर्मन्त्रयोः इयत्तापरिच्छिन्नं द्वित्वोपेतं वेद्यं रूपमभिन्नमामनन्ति। ननु दर्शितो रूपभेदः। नेत्युच्यते। उभावप्येतौ मन्त्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपादयतो नार्थान्तरम्। 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्र तावत् 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इत्यशनायाद्यतीतः परमात्मा प्रतिपाद्यते। वाक्यशेषेऽपि च स एव प्रतिपाद्यमानो दृश्यते 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानम्' (श्वेउ. ४।७) इति। 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र तु जीवे पिबति अशनायाद्यतीतः परमात्माऽपि साहचर्यात् छत्रिन्यायेन पिबतीत्युपचर्यते। परमात्मप्रकरणं ह्येतत्, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' (काउ. २।१४) इत्युपक्रमात्। तद्विषय एव चात्रापि वाक्यशेषो भवति 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्' (काउ. ३।२) इति। 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि०' (ब्रसू. १।२।११) इत्यत्र चैतत्प्रपञ्चितम्। तस्मान्नास्ति वेद्यभेदः, तस्माच्च विद्यैकत्वम्। अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु पौर्वापर्यालोचने परमात्मविद्यैवावगम्यते, तादात्म्यविवक्षयैव

जीवोपादानं नार्थान्तरविवक्षया। न च परमात्मविद्यायां भेदाभेदविचारावतारोऽस्तीत्युक्तम्। तस्मात्प्रपञ्चार्थ एवैष योगः। तस्माच्चाधिकधर्मोपसंहार इति।

* ब्रशांकर. ३।३।३४

(३) अत्रापि सूत्रकारो जीवपरयोर्भेदमुपगम्य जीवनिराकरणं चकार। अपरे तु स्वानुभवमप्यपह्नुवाना भेदं मायामात्रं संगिरन्ते। १।३।७

परविद्याश्चैते त्रयोऽपि वेदान्ताः। तत्र येऽस्मिन्पादे परविद्याविचारो नास्तीति प्रतिजानते तेषां 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्येवमादिविचारे विरोधः।

† भास्कर. ३।३।३४

(४) ननु एकस्यैव ब्रह्मणः सर्वदेहानुप्रवेशे तस्य सुखदुःखभोक्तृत्वप्रसङ्ग इत्यत्राऽऽह — द्वा सुपर्णेति। युज्यते इति युक्शब्दो गुणपरः। समानगुणकः सयुगिति व्यासार्यैर्विवृतत्वात्। सयुजौ समानगुणकौ सखाया अपहतपाप्मत्वादिगुणैः परस्परसमानौ।

अत्र शरीरतदाश्रयजीवपरादिविषयवाचकशब्दनिगरणेन विषयिवाचकवृक्षसुपर्णादिशब्दैः वृक्षत्वाध्यवसानलक्षणरूपकातिशयोक्तिर्विच्छित्तिविशेषायेति द्रष्टव्यम्।

$ रंग.

(५) 'अपि चैवमेके'— अपि च एके शाखिनः एकस्मिन्नेव देहसंयोगे जीवस्यापुरुषार्थं परस्य तु तदभावं नियमनरूपैश्वर्यायत्तं दीप्तियोगं च स्वशब्देनाधीयते— 'द्वा सुपर्णा......ऽभिचाकशीति' इति।

¶ रामानुज. ३।२।१३

(६) ननु 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे' इत्यादिश्रुतिशतेषु सर्वप्रपञ्चनिषेधपूर्वकाद्वैतव्यवस्थापनात् 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिमन्त्रगतो जीवब्रह्मणोर्भेद औपचारिक एवेति चेन्न। अद्वितीयत्वप्रतिपादकश्रुतीनां निर्गुणत्वप्रतिपादकश्रुतीनां च सृष्टेः पूर्वं मूर्तामूर्तोभयप्रपञ्चाभावात् तत्कालपरत्वं, भेदश्रुतीनां सर्वासां सृष्ट्युत्तरकालपरत्वम्।

* श्रीकर. १।३।७

(७) यद्यपि पैङ्ग्युपनिषदि 'द्वा सुपर्णा' इत्यस्यान्यथा व्याख्यानं प्रतिभाति, तदृचां प्रदेशविशेषे अन्यथा व्याख्यानं न दोषाय।

† वल्लभ. १।३।७

(८) 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्याद्याः भोगप्रतिषेधकश्रुतिस्मृतयस्तु (जीवदर्शनं प्रत्ययाविशेषाख्यं?) मुख्यभोगमेवापाकुर्वन्ति। किंवा 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति श्रुत्यैकवाक्यतया जीवसुखदुःखेनेश्वरे सांकर्यमेव प्रतिषेधन्ति। तथा च यथा राज्ञः सेवकापराधिनौ सुखदुःखे भोजयतस्तद्विलक्षणं सुखमात्रस्य भोगान्तरं तत्समकालीनं दृश्यते, तथैव परमेश्वरस्यापि भोगान्तरमनुमेयमिति। १।२।११

अत एव च पैङ्गिरहस्यसमानाऽपि 'द्वा सुपर्णा सयुजा' इत्यादिमुण्डकश्रुतिर्न सत्त्वक्षेत्रज्ञपरा, मुण्डकेऽप्यव्यवहितोत्तरवाक्ये जीवेश्वरयोरेव प्रतिपादनात् 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः॥' इत्यनेन। तस्मात्पैङ्गिरहस्यं विवेकपरतया सांख्यानां मूलं, काठकमुण्डके ब्रह्ममीमांसकानां मूलमिति विवेक्तव्यम्। न पुनरेकवाक्यताऽत्र कार्येति।

१।२।१२

'अधिकं तु भेदनिर्देशात्'—तुशब्दः परोक्तेतरताव्यवच्छेदार्थः। ब्रह्म नेतरः, किं तु इतरस्मात् जीवात् अधिकम्। कुतः। तयोरन्योन्यं भेदश्रुतेः 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यादिवाक्यशतेष्वित्यर्थः। विज्ञान. २।१।२२

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः।

---

* ब्रमध्व. १।३।७ ब्रशांकरवद्भावः। छाउ. ६।८।७ (पृ. ९१५) इत्यत्रापि ब्रमध्वभाष्यं द्रष्टव्यम्।

† १।३।७, ३।३।३४ शेषं ब्रशांकरवत्।

$ शेषं पदार्थमात्रं शंकरवत्।

¶ निंबार्क. श्रीकंठ. रामानुजवद्भावः। रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. १।३।६ ब्रशंकरवद्भावः।

* १।३।७ शेषं ब्रशांकरवत्।

† १।३।७ ब्रशंकरवद्भावः।

(१) मुउ. ३।१।२; ब्रशंकर. १।२।१२, ३।३।३४; भास्कर. १।२।१२, ३।३।३४; रामानुज. १।१।१ (पृ.

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः॥

(१) तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्ते शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽलाबुरिव सामुद्रे जले, निमग्नो निश्चयेन देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता कृशः स्थूलो गुणवान्निर्गुणः सुखी दुःखीत्येवंप्रत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति जायते म्रियते, संयुज्यते वियुज्यते च संबन्धिबान्धवैः, अतोऽनीशया, नं कस्यचित्समर्थोऽहं, पुत्रो मम विनष्टः, मृता मे भार्या, किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावोऽनीशा, तया शोचति संतप्यते मुह्यमानः अनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्तामापद्यमानः। स एवं प्रेततिर्यङ्मनुष्यादियोनिष्वाजवं जवीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्मसंचितनिमित्ततः केनचित्परमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽहिंसासत्यब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमदमादिसंपन्नः समाहितात्मा सन् जुष्टं सेवितं अनेकैर्योगमार्गैः कर्मिभिश्च यदा यस्मिन् काले पश्यति ध्यायमान अन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणं ईशं असंसारिणमशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्य्वतीतमीशं सर्वस्य जगतः, अयमहमस्म्यात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थः, नेतरोऽविद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति, विभूतिं महिमानं च जगद्रूपमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा, तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमुच्यते, कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः। शंकर.

(२) अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या मुह्यमानः 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' 'देहयोगाद्वा सोऽपि' (ब्रसू. ३।२।४,५) इत्युक्तन्यायेन तिरोहितपरमात्मशेषत्वज्ञानानन्दलक्षणस्वस्वरूपः सन् वृक्षवच्छेदनार्हे एकस्मिन् शरीरे जीवः स्थूलोऽहं कृशोऽहं इत्यादितादात्म्यबुद्ध्या पांसूदकवत्तदेकतामापन्नः संस्तत्संसर्गकृतानि दुःखान्यनुभवतीत्यर्थः।

जुष्टमिति। इतिशब्दो बुद्धिस्थप्रकारवचनः। चशब्दश्चाध्याहर्तव्यः। यदाऽसौ जीवो निमग्नात्स्वस्माद्धारकत्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षणं स्वकर्मभिः प्रीतं परमात्मानमखिलजगदीशनलक्षणमस्य महिमानं च यदा पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः। केचित्तु— अनीशया अनीशत्वेन असमर्थत्वेनेत्यर्थः। लोके हि पङ्कादौ निमग्नः पङ्कादिसंबन्धेन मुह्यमानः स्वयं निर्गमनासमर्थत्वेन शोचन् स्वोद्धरणसमर्थं स्वयं पङ्कादावनिमग्नं च स्वस्मिन् प्रीतिमत्त्वेन सुहृद्भूतं तस्योद्धरणसामर्थ्यं च दृष्ट्वा वीतशोको भवति, तत्समाधिरत्रानुसंधेयः। न चास्मिन् पक्षे अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्येति भाष्यविरोधः शङ्कनीयः। भोग्यभूतयेत्यस्यानीशयेत्येतद्विवरणरूपत्वाभावात्। तस्य सामर्थ्यलब्धार्थानुवादरूपत्वात्— इति वदन्ति। रंग.

(३) 'भेदव्यपदेशात्' — इतश्चायं (द्युभ्वाद्यायतनं) न प्रत्यगात्मा। समाने वृक्षे ...... वीतशोकः' इत्यादिभिर्जीवाद्विलक्षणत्वेनायं व्यपदिश्यते। अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या मुह्यमानः शोचति जीवः। अयं यदा स्वस्मादन्यं सर्वस्येशं प्रीयमाणं अस्येश्वरस्य महिमानं च निखिलजगन्नियमनरूपं पश्यति तदा वीतशोको भवति। * रामानुज. १।३।४

(४) 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ' — 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' इति भेदव्यपदेशात् ईशपदप्राप्तोऽपि न रुद्रः। १।२।२२

[ईशशब्दाददृश्यत्वादिगुणको रुद्र इत्यस्योत्तरतयाऽपि सूत्रशेषं व्याचष्टे — जुष्टमिति। अस्य अक्षरस्य अन्यं ईशं इति प्रसिद्धेशाद्रुद्राद्भेदव्यपदेशात् न रुद्रोऽदृश्यत्वादिगुणक इत्यर्थः। तत्त्वप्रकाशिका.]

'भेदव्यपदेशात्'— न चैक्यं वाच्यं, 'जुष्टं यदा०' इति भेदव्यपदेशात्। ब्रमध्व. १।३।५

---

११७), १।३।४, २।१।४, ८; ब्रमध्व. १।१।१७, १।२।२२, १।३।५; श्रीकंठ. १।२।११, १।३।४, २।१।२२; श्रीकर. १।१।४ (पृ. ४६), १।१।१३ (पृ. ६३), १।२।११, १।३।५, १।४।२२ (पृ. १७७), २।१।६, २३, ३।२।३५, ३।३।५१; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४५), १।२।१२, २२, १।३।५; बलदेव. १।१।२, २।१।२२, ४।१।३.

* श्रीकंठः श्रीकर. विज्ञान. रामानुजवद्भावः।

[नैक्याभिप्रायेण जीव एवाऽऽत्मशब्दादिप्रयोगोऽत्रेति वाच्यम् । अत्रैव 'अन्यमीशम्' इति जीवेशभेदव्यपदेशादित्यर्थः । तत्त्वप्रकाशिका.]

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥

(१) अन्योऽपि मन्त्रः इममेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा यस्मिन् काले पश्यः पश्यतीति विद्वान् साधक इत्यर्थः । पश्यते पश्यति पूर्ववद्रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिःस्वभावं, रुक्मस्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि, कर्तारं सर्वस्य जगतः ईशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं, ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्मयोनिं, ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं, स यदा चैवं पश्यति, तदा स विद्वान् पश्यः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणी समूले विधूय निरस्य दग्ध्वा, निरञ्जनो निर्लेपो विगतक्लेशः परमं प्रकृष्टं निरतिशयं साम्यं समतामद्वयलक्षणां, द्वैतविषयाणि साम्यान्यतोऽर्वाञ्च्येव, अतोऽद्वयलक्षणमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते । शंकर.

(२) 'योनिश्च हि गीयते'— इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं 'योनिः' इत्यपि पठ्यते वेदान्तेषु— 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' इति 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मुउ. १।१।६) इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके 'पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनाम्' इति । स्त्रीयोनेरप्यस्त्येव अवयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानत्वम् ।

१।४।२७

'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्'— अस्ति ताण्डिनां श्रुतिः 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि' (छाउ. ८।१३।१) इति । तथा आथर्वणिकानां 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति । तथा शाट्यायनिनः पठन्ति 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति । तथैव कौषीतकिनः 'तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' (कौउ. १।४) इति । तदिह क्वचित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते, क्वचित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्चोपायनं, क्वचित्तु उभयमपि हानमुपायनं च । तद्यत्रोभयं श्रूयते तत्र तावन्न किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। यत्राप्युपायनमेव श्रूयते, न हानं, तत्राप्यर्थादेव हानं संनिपतति, अन्यैरात्मीययोः सुकृतदुष्कृतयोरुपेयमानयोरावश्यकत्वात्तद्धानस्य । यत्र तु हानमेव श्रूयते, नोपायनं, तत्र उपायनं संनिपतेद्वा न वेति विचिकित्सायां अश्रवणादसंनिपातः, विद्यान्तरगोचरत्वाच्च शाखान्तरीयस्य श्रवणस्य । अपि च आत्मकर्तृकं सुकृतदुष्कृतयोर्हानं, परकर्तृकं तूपायनं, तयोरसत्यावश्यकभावे कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येत । तस्मादसंनिपातो हानावुपायनस्येति । अस्यां प्राप्तौ पठति — हानाविति । हानौ त्वेतस्यां केवलायामपि श्रूयमाणायामुपायनं संनिपतितुमर्हति, तच्छेषत्वात् । हानशब्दशेषो ह्युपायनशब्दः समधिगतः कौषीतकिरहस्ये । तस्मादन्यत्र केवलहानश्रवणेऽप्युपायनानुवृत्तिः । यदुक्तमश्रवणाद्विद्यान्तरगोचरत्वादनावश्यकत्वाच्चासंनिपात इति, तदुच्यते — भवेदेषा व्यवस्थोक्तिर्यद्यनुष्ठेयं किञ्चिदन्यत्र श्रुतमन्यत्र निनीष्येत । न त्विह हानमुपायनं वा अनुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यते । विद्यास्तुत्यर्थं त्वनयोः संकीर्तनं, इत्थं महाभागा विद्या यत्सामर्थ्यादस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधूयेते, ते चास्य सुहृद्‍द्विषत्सु निविशेते इति । स्तुत्यर्थे चास्मिन्संकीर्तने हानानन्तरभावित्वेनोपायनस्य क्वचित् श्रुतत्वादन्यत्रापि हानश्रुतावुपायनानुवृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रकर्ष-

(१) मुउ. ३।१।३; ब्रशंकर. १।४।२७, ३।३।२६, २९; भास्कर. १।४।२६, ३।३।२६; रामानुज. १।१।१ (पृ. ८०), १।३।२, २१, १।४।२८, ३।३।२६, ५७, ४।१।१, ४।४।४, १७; निंबार्क. १।३।२, ३।२।२६, ३।३।२६; ब्रमध्व. १।२।२३, ३।२।१५; श्रीकंठ. १।३।२, ८, २१, ३।३।२६, ४०, ४।४।४, १७, २१; श्रीकर. १।३।२, ६, १।४।२७, २।१।१२, २२, २६, ३।१।१८, २०, ३।३।२६, २८, ५७, ४।१।३, १३, ४।२।१७, ४।४।४, १७, २०, २१; वल्लभ. १।४।२७, ३।३।२६; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४७), १।३।४२, ३।३।२६, ३७; बलदेव. १।१।१७, १।२।२३, १।३।२, २२, १।४।२७, ३।१।२१, ३।३।५२, ४।४।२०.

लाभाय। प्रसिद्धा चार्थवादान्तरापेक्षा अर्थवादान्तरप्रवृत्तिः 'एकविंशो वा इतोऽसावादित्यः' (छाउ. २।१०।५) इत्येवमादिषु । कथं हि इह एकविंशताऽऽदित्यस्याभिधीयेत अनपेक्ष्यमाणेऽर्थवादान्तरे 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' इत्यस्मिन्। तथा 'त्रिष्टुभौ भवतः सेन्द्रियत्वाय' इत्येवमादिवादेषु 'इन्द्रियं वै त्रिष्टुप्' इत्येवमाद्यर्थवादान्तरापेक्षा दृश्यते। विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्य कथमन्यदीये सुकृतदुष्कृते अन्यैरुपेयेते इति नातीव अभिनिवेष्टव्यम्। 'उपायनशब्दशेषत्वात्' इति च शब्दशब्दं समुच्चारयन् स्तुत्यर्थामेव हानावुपायनानुवृत्तिं सूचयति। गुणोपसंहारविवक्षायां हि उपायनार्थस्यैव हानावनुवृत्तिं ब्रूयात् । तस्मात् गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेन स्तुत्युपसंहारप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम्। कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवदित्युपमानोपादानम् । तद्यथा भाल्लविनां 'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पात' इत्येतस्मिन्निगमे कुशानामविशेषेण वनस्पतियोनित्वश्रवणे शाट्यायनिनां 'औदुम्बराः' इति विशेषवचनादौदुम्बर्यः कुशा आश्रीयन्ते । यथा च क्वचिद्देवासुरच्छन्दसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसङ्गे 'देवच्छन्दांसि पूर्वाणि' इति पैङ्ग्याम्नानात्प्रतीयते। यथा च षोडशिस्तोत्रे केषांचित्कालविशेषप्राप्तौ 'समयाध्युषिते सूर्ये' इत्यार्चादिश्रुतेः कालविशेषप्रतिपत्तिः । यथैव चाविशेषेणोपगानं केचित्समामनन्ति, विशेषेण भाल्लविनः। यथैतेषु कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयः, एवं हानावप्युपायनान्वय इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरकृतं हि विशेषं श्रुत्यन्तरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात्। स च अन्याय्यः सत्यां गतौ। तदुक्तं द्वादशलक्षण्यां 'अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्' इति।

अथवा एतास्वेव विधूननश्रुतिषु एतेन सूत्रेणैतच्चिन्तयितव्यम्— किमनेन विधूननवचनेन सुकृतदुष्कृतयोर्हानमभिधीयते, किंवा अर्थान्तरमिति। तत्र चैवं प्रापयितव्यं— न हानं विधूननमभिधीयते, 'धूञ् कम्पने' इति स्मरणात्, 'दोधूयन्ते ध्वजाग्राणि' इति च वायुना चाल्यमानेषु ध्वजाग्रेषु प्रयोगदर्शनात् । तस्माच्चालनं विधूननमभिधीयते। चालनं तु सुकृतदुष्कृतयोः कंचित्कालं फलप्रतिबन्धनात्। इत्येवं प्राप्य प्रतिवक्तव्यं— हानावेवैष विधूननशब्दो वर्तितुमर्हति, उपायनशब्दशेषत्वात् । न हि परपरिग्रहभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोरप्रहीणयोः परैरुपायनं संभवति। यद्यपीदं परकीययोः सुकृतदुष्कृतयोः परैरुपायनं नाऽऽञ्जसं संभाव्यते, तथाऽपि तत्संकीर्तनात्तावत् तदानुगुण्येन हानमेव विधूननं नामेति निर्णेतुं शक्यते। क्वचिदपि चेदं विधूननसंनिधावुपायनं श्रूयमाणं कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् विधूननश्रुत्या सर्वत्रापेक्ष्यमाणं सार्वत्रिकं निर्णयकारणं संपद्यते । न च चालनं ध्वजाग्रवत्सुकृतदुष्कृतयोर्मुख्यं संभवति, अद्रव्यत्वात्। अश्वश्च रोमाणि विधून्वानस्त्यजत्यरजः सहैव तेन रोमाण्यपि जीर्णानि शातयति। 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्' इति च ब्राह्मणम् । अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च धातूनां न स्मरणविरोधः। तदुक्तमिति व्याख्यातम्।

* ३।३।२६

'गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः'— क्वचित् पुण्यपापापहानसंनिधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते,

* 'हानौ तूपायन०' इतिसूत्रे शांकरभाष्ये उपलब्धेषु सर्वेषु पुस्तकेषु 'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' (मुउ. ३।२।८) इति वाक्यं विषयतया संगृहीतमुपलभ्यते। आनन्दाश्रममुद्रितपुस्तके पादटिप्पण्यां 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय' इति प्रकृतं वाक्यं प्रकृतसूत्रे विषयत्वेन संगृहीतवतां षण्णां पुस्तकानामस्ति निर्देशः कृतः। ब्रह्मामृतवर्षिणीशंकरानन्ददीपिकाभ्यां प्रकृतविषयसंप्रतिपन्नैर्भास्कराादिभाष्यैरपि च प्रकृतमेव वाक्यं गोचरितमुपलभ्यते। भामत्यादिटीका अप्यस्य विषयभावे न प्रतिकूलतामुपयन्ति। समाश्रितविषयत्वानीतराणि छान्दोग्यादिवाक्यानि प्रति, प्रतिपाद्यविषयं प्रति च शब्दतोऽर्थतश्च द्वितीयमेव वाक्यं संनिकृष्यते व्युपसर्गधूञ्धातुपुण्यपापशब्दघटितं, विप्रकृष्यते तु प्रथमं नामरूपविमोकगर्भस्थितपुण्यपापविधूननपरतया विषयभावं भजत्। किंच, शांकरभाष्यगताः 'अथ वैतास्वेव विधूननश्रुतिषु' इत्यादिवर्णकान्तरशब्दा अपि द्वितीयवाक्यपरिग्रहे एवानुगता भवन्ति। तस्मात् प्रकृतमेव वाक्यं शांकरभाष्ये उक्ताधिकरणविषयभावमर्हतीत्यभिप्रेमः।

भास्कर. १।४।२६, ३।३।२६ स्तुत्युपसंहारतावर्जं ब्रशंकरवत्। १

क्वचिन्न । तत्र संशयः-- किं हानावविशेषेणैव देवयानः पन्थाः संनिपतेत् उत विभागेन क्वचित्संनिपतेत् क्वचिन्नेति । यथा तावत् हानौ अविशेषेणैव उपायनानुवृत्तिरुक्ता, एवं देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हति, इत्यस्यां प्राप्तौ आचक्ष्महे-- गतेः देवयानस्य पथः अर्थवत्त्वं उभयथा विभागेन भवितुमर्हति क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति, नाविशेषेण । अन्यथा हि अविशेषेणैव एतस्यां गतौ अङ्गीक्रियमाणायां विरोधः स्यात् । 'पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इत्यस्यां श्रुतौ देशान्तरप्रापणी गतिर्विरुध्येत । कथं हि निरञ्जनोऽगन्ता देशान्तरं गच्छेत् । गन्तव्यं च परमं साम्यं न देशान्तरप्राप्त्यायत्तमित्यानर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्यामहे ।

ब्रशंकर. ३।३।२९

(३) पश्यतीति पश्यः । 'पाघ्राध्माधेड्दृशः शः' (पा. सू. ३।१।१३७) इति शप्रत्ययः । शित्त्वात्पश्यादेशः । यस्मिन्काले पश्यो ब्रह्मदर्शी 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' (श्वेउ. ३।८) 'हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः' (छाउ. १।६।६) इत्युक्तरीत्या देदीप्यमानमङ्गलविग्रहयुक्तं जगदीशितारं तत्कर्तारं ब्रह्मयोनिं 'तस्मादेतद्ब्रह्म' इति निर्दिष्टाव्याकृतब्रह्मोपादानभूतं, 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने ॥' इत्युक्तरीत्या पुरुषशब्दनिर्दिष्टं वासुदेवं यदा पश्यति तदा पुण्यपापे निरस्य निरस्तप्रकृतिलेपः सन् अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकलक्षणेन ब्राह्मेण रूपेण परमं साम्यमुपैतीत्यर्थः । ब्रह्मयोनिमित्यत्र व्यासार्यैः 'षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणाप्रसङ्गाद्ब्रह्मयोनिशब्दयोः सामानाधिकरण्यम्' इत्युक्तं, तदतिसुन्दरम् ।

रंग.

(४) 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च'—अयं द्युपृथिव्याद्यायतनभूतः पुरुषः संसारबन्धान्मुक्तैरपि प्राप्यतया व्यपदिश्यते— 'यदाः पश्य......साम्यमुपैति' 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥' (मुउ. ३।२।८) इति । संसारबन्धाद्विमुक्ता एव हिं विधूतपुण्यपापा निरञ्जना नामरूपाभ्यां विमुक्ताश्च । पुण्यपापनिबन्धनाचित्संसर्गप्रयुक्तनामरूपभाक्त्वमेव हि संसारः । अतो विधूतपुण्यपापैर्निरञ्जनैः प्रकृतिसंसर्गरहितैः परेण ब्रह्मणा परमसाम्यमापन्नैः प्राप्यतया निर्दिष्टो द्युपृथिव्याद्यायतनभूतः पुरुषः परं ब्रह्मैव ।

१।३।२

'हानौ तूपायन०'—क्वचित्पुण्यपापयोर्हानिः, क्वचित्प्रियाप्रियेषु तत्प्राप्तिः, क्वचिदुभयं च श्रुतम् । तदुभयमेकैकविद्यायां श्रुतमपि सर्वविद्याङ्गमास्थेयं, सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठस्यापि ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापप्रहाणस्यावश्यंभावित्वात्, प्रहीणविषयत्वाच्चोपायनस्य । तच्चिन्तनं च विधीयमानं सर्वविद्याङ्गं भवितुमर्हति ।

हानाविति प्रदर्शनार्थम् । केवलायां हानौ केवले चोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुच्चयोऽवश्यंभावी । कुतः । उपायनशब्दशेषत्वात् । उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् । उपायनवाक्यस्य हि हानिवाक्यशेषत्वमेवोचितं, विदुषा त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानवाचित्वादुपायनवाक्यस्य ।

* रामानुज. ३।३।२६

(५) 'अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्'—ब्रह्मसाक्षात्काराद्धेतोस्तेन सह साम्यं याति, 'यदा पश्यः... साम्यमुपैति' इति ज्ञापकात् ।

‡ निंबार्क. ३।२।२६

(६) 'रूपोपन्यासाच्च'—'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं०' इति तस्यैव (अदृश्यत्वादिगुणकस्य विष्णोरेव) हि रूपाण्यभिधीयन्ते ।

§ ब्रमध्व. १।२।२३

(७) सविशेषमेव ब्रह्मस्वरूपं मुक्तप्राप्यम् । 'परमं साम्यमुपैति' इति श्रुत्या, 'मुक्तः शिवसमो भवेत्' इति स्मृत्या च मुक्तस्य परब्रह्मसादृश्यप्राप्त्यभिधानात् ।

३।३।४०

'अविभागेन दृष्टत्वात्'—पूर्वाधिकरणे ब्रह्मगुणस्वरूपसदृशं मुक्तस्य गुणस्वरूपमिति प्रतिज्ञातम् । तत्सादृश्यं मुक्तस्योपपद्यते न वेति विचारः । किं प्राप्तम् ।

---

* १।४।२८ ब्रशंकरवत्, ३।३।२६ शेषं ब्रशंकरवत् ।

‡ १।३।२, ३।३।२६ रामानुजवत् ।

§ छाउ. ८।१३।१ (पृ. ९८३) इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

'एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थौ' (श्वेउ. ३।२) इत्यादिषु ब्रह्मणः सदृशस्य द्वितीयस्य निषेधात् कस्यचिदपि बद्धस्य मुक्तस्य वा तत्सादृश्यमनुपपन्नमिति । एवं प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते — मुक्तस्य ब्रह्मणा सादृश्यमस्ति । कुतः । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' 'मुक्तः शिवसमो भवेत्' इति मुक्तस्य ब्रह्मगुणस्वरूपाविभागेन ब्रह्मसदृशतया दृष्टत्वात् । अतः 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुउ. ३।२।९) इति ब्रह्मसादृश्यमेवोच्यते । मुक्त आत्मा सादृश्याद्ब्रह्मस्वरूपाविभागेन स्वस्वरूपमनुभवति । यदुक्तं 'एको रुद्रो न द्वितीयाय' इत्यादिना सादृश्यनिषेधः क्रियते इति, तत् जीवस्य जगद्व्यापाराद्यभावात् । वक्ष्यति 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' (ब्रसू. ४।४।२१) इति । अतो ब्रह्मण इव सकलकामावाप्तिरस्य तत्साम्यमुच्यते । तथा श्रूयते — 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' (तैउ. २।१) इति । अतो मुक्तस्य ब्रह्मसादृश्यमुपपद्यते ।

* श्रीकंठ. ४।४।४

(८) 'न तृतीये तथोपलब्धेः'— तृतीये मोक्षमार्गे गच्छतां शिवैकनिष्ठानां पुण्यापुण्यलब्ध(ब्य)स्वर्गनरकप्राप्तिर्न संभवति । कुतः । तदुपलब्धेः । 'यदा पश्यः पश्यते०' इत्यादिश्रुतिशतेषु पुण्यापुण्य(लब्धव्य)विलक्षणशिवैकत्वप्राप्तेर्भक्तानामुपदिष्टत्वात् ।

‡ श्रीकर. ३।१।१८

(९) 'हानौ तूपायन०'—'तदा विद्वान्०' इत्याथर्वणिकैः पठ्यते । परमपदेन ब्रह्मोच्यते । तथा च सकार्याविद्यारहितः परममुपैति, तदनन्तरं साम्यमुपैतीति योजना । तत्रेदं विचार्यते — साम्यं हि समानजातीयधर्मवत्त्वम् । तच्च कतिपयधर्मैः अशेषतन्निष्ठधर्मैर्वा भवति । तत्र अन्त्यः पक्षो ब्रह्मणा समं न संभवति, 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुतिविरोधात् । अत आद्य एव पक्षोऽनुसर्तव्यः । तत्र कैर्धर्मैः साम्यमिहोच्यते इत्याकाङ्क्षायामाह —हानाविति । ब्रह्मणः सकाशाद्विभागो जीवस्य हानिशब्देनोच्यते । तथा च तस्यां सत्यां ये धर्मा जीवनिष्ठा आनन्दांशैश्वर्यादयो भगवदिच्छया तिरोहितास्ते ब्रह्मसंबन्धे सति पुनराविर्भूता इति तैरेव तथेत्यर्थः । भगवदानन्दादीनां पूर्णत्वात् जीवानन्दादीनामल्पत्वात् नाम्नैव समैर्धर्मैः कृत्वा ब्रह्मसाम्यं जीवे उपचर्यते 'साम्यमुपैति' इति । वस्तुतस्तु नैतैरपि धर्मैः साम्यमिति भावः । अत एव 'न तत्समः' इति श्रुतिरविरुद्धा । अत एव सूत्रकृता साम्यमुपैतीति साम्योपायनशब्दमात्रं, न तु साम्यपदार्थः स्वारसिकोऽत्रास्तीति भावप्रकटनाय शब्दशब्द उक्तः । ननु तैरेव धर्मैः साम्यं, नेतरैरित्यत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह— उपायनशब्दशेषत्वादिति । 'परममुपैति' इति य उपायनशब्दः तच्छेषत्वात्साम्योपायनस्येत्यर्थः । ब्रह्मसंबन्धहेतुकत्वादानन्दांशाद्याविर्भावस्य, तदैव साम्योपायनकथनात्तैरेव धर्मैः साम्यमभिप्रेतमिति भावः । नन्वानन्दादीनां ब्रह्मधर्मत्वात् तैस्तत्साम्यकथनं तदभेदमेव गमयतीत्याशङ्क्य तद्धर्मवत्त्वमात्रस्य न तदभेदसाधकत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह— कुशेत्यादि । कुशा औदुम्बर्यः समिधः । ता अग्निष्टोमादियागेषु प्रस्तोत्रा स्थाप्यन्ते । तदा तत्संबन्धि यच्छन्दःस्तुत्युपगानं, तद्वदित्यर्थः । तत्र 'अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धाइव धेनवः' (ऋसं. ७।३२।२२) इत्यृचि ये वर्णास्तेषामच एवोपसंहृत्य भकारेणैव गानं क्रियते । न हि तदार्चिकवर्णधर्माणामचामुपसंहारोऽस्तीति तदृगात्मत्वं भकारस्य संभवति । एवं प्रकृतेऽपि ब्रह्मधर्मप्राकट्येन न तदात्मकत्वं जीवस्य संभवति । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैरत्राभेदबोधनादस्तु तथेति चेत्तत्राऽऽह—तदुक्तमिति । जीवब्रह्माभेदबोधनतात्पर्यमुक्तमित्यर्थः । 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' (ब्रसू. २।३।२९) इति सूत्रेणेति शेषः । अपि च श्रुतौ ब्रह्मोपायनस्य साम्योपायनहेतुत्वोक्त्या तदनुपायनस्य साम्यानुपायने हेतुत्वमिति ज्ञाप्यते । तथा च 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' (ब्रसू. ३।२।५) इति सूत्रे जीवस्य ब्रह्मांशत्वेनानन्दैश्वर्यादिब्रह्मधर्मवत्त्वात् ब्रह्मणः सकाशाद्विभागे सति तदिच्छया तद्धर्मतिरोधानस्य संसारित्वे हेतुत्वमुक्तं यत्, तदपि तदुक्तमित्यनेन स्मार्यते इति न विस्मर्तव्यम् । यथा अन्यशाखोक्तधर्मा अप्येकस्यां विद्यायामुपसंह्रियन्ते,

* १।३।२, ३।३।२६ रामानुजवत् । छाउ. ७।२४।१ (पृ. ९४५) इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

‡ १।४।२७ ब्रशंकरवत्, ३।३।२६ रामानुजवत् ।

एवं ब्रह्मनिष्ठा धर्मा जीवेऽप्येतया श्रुत्या बोध्यन्ते इत्येतावत्साम्यमस्तीत्युपसंहारप्रकरणे एतस्य निरूपणं कृतम् ।

वल्लभ. ३।३।२६

(१०) 'हानौ तूपायन०'— ननु 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' (भ. गी. ४।३७) इत्यादिवचनात् कथं तत्त्वज्ञानस्यापूर्वजनकत्वं घटते, विरोधात् । किंच ब्रह्मविद्यायाः त्यक्तदेहस्यापि सत्यलोकादिगतिः कषायशेषादिवशाद्वक्ष्यते । तस्याश्च कथं विद्यापूर्वजन्यत्वं वक्तुं शक्यते, 'यदा पश्यः ...... साम्यमुपैति' इत्यदिश्रुतौ ब्रह्मविदुषोऽविशेषेण सर्वापूर्वक्षयश्रवणात् । न च तद्वाक्यं सद्योमुक्तिपरमेवास्त्विति वाच्यं, 'ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे' (मुउ. ३।२।६) इत्युत्तरवाक्येन क्रममुक्त्यवगमात्, इत्याशङ्कां निराकरोति— हानाविति । हानौ तु विदुषः सर्वकर्महानिवाक्ये तु कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत् विशिष्टमेव तदपूर्वमुक्तं, न त्वपूर्वसामान्यम् । कुतः । उपायनशब्दशेषत्वात् । इति योजना । अयमर्थः—उदाहृतवाक्ये सामान्यतोऽदृष्टहानश्रवणेऽपि श्रुत्यन्तरस्थादुपायनशब्दशेषत्वाददृष्टविशेषो विद्याजन्यातिरिक्तापूर्वरूप एवावधार्यते इति । उपायनं चोपगमनम् । तत्र उपायनशब्दो यथा कौषीतकिनां—' तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम् ' (कौउ. १।४) इति । अत्र वाक्ये सुकृतदुष्कृतयोर्हानं प्रियाप्रियज्ञात्युपायनवाक्यशेषत्वेन वर्तते । तथा च ये पुण्यापुण्ये मित्रामित्राभ्यां प्राप्ये, तयोरेव हानं विधूननाख्यं भवतीति गम्यते, तच्छेषत्वेनैव विधूननकथनात् । न च ब्रह्मविद्याजन्यं मोक्षसत्यलोकयोः प्रापकमपि सुकृतं मित्रेषु गच्छतीति युज्यते, तथा सति विदुषो मोक्षसत्यलोकप्राप्त्यसंभवात् । प्रियां अप्रियाश्च सुकृतदुष्कृते उपयन्तीत्यस्य च विदुषां पुण्यपापे प्रियाप्रिययोः सजातीयपुण्यपापे जनयित्वा नश्यत इत्यर्थः । तथा च एतच्छ्रुत्येकवाक्यतया क्रममुक्तौ सर्वाण्येव विदुषः कर्मक्षयवाक्यानि विद्याजन्यसुकृतातिरिक्तकर्मपराणीति सूत्रमहावाक्यार्थः ।

विज्ञान. ३।३।२६

ईशः प्राणः सर्वभूतवासी, तज्ज्ञः क्रियावान् ब्रह्मविदां वरिष्ठः

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान् भवते नातिवादी ।
आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥

(१) किंच, योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्वभूतैः सर्वैर्भूतैः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्थः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजानन् विद्वान् वाक्यार्थज्ञानमात्रेण, स भवते भवति, न भवतीत्येतत् । किम् । अतिवादी, अतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येत्यतिवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वान्, अतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदाऽऽत्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं, तदा किं ह्यसावतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरमन्यद्दृष्टमस्ति, स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, अतो नातिवदति । किंच आत्मक्रीडः आत्मन्येव च क्रीडा क्रीडनं यस्य, नान्यत्र पुत्रदारादिषु, स आत्मक्रीडः । तथा आत्मरतिः आत्मन्येव च रतिः रमणं प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः । क्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावान् ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समासपाठे आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यते इति बहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचित्त्वग्निहोत्रादिकर्मब्रह्मविद्ययोः समुच्चयार्थमिच्छन्ति । तच्च ' एष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ' इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि बाह्यक्रिय आत्मक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्तः कश्चित् । बाह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति, बाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । न हि तमःप्रकाशयोर्युगपदेकत्र स्थितिः

(१) मुउ. ३।१।४; रंग. भवते नाति (भव तेनाति) नेष ब्रह्म (नेष हि ब्रह्म); रामानुज. १।१।१ (पृ. ११); विज्ञान. १।१।१ (पृ. १०, १४), ३।४।१०, ३९ आत्मक्रीड (आत्मक्रीडा); बलदेव. ३।४।२२, ३८.

संभवति। तस्मादसत्प्रलपितमेवैतत् अनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम्। 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' 'संन्यासयोगात्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। तस्मादयमेवेह क्रियावान् यो ज्ञानध्यानादिक्रियावान्सोऽभिन्नार्थमर्यादः संन्यासी। य एवंलक्षणो नातिवाद्यात्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान् ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः।

शंकर.

(२) 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति' इत्यादाविव प्राणशब्दः परमात्मपरः। एष परमात्मा सर्वभूतैराश्रितो भवतीत्यर्थः। भवेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम्। विजानन् श्रवणमननाभ्यां जानन् विद्वांस्तमुपासीनस्तेन परमात्मनाऽतिवादी भवेति शिष्यं प्रत्युपदेशः। अतीत्य सर्वान् वदितुं शीलमस्य सोऽतिवादी। यस्तु स्वोपास्यदेवतायाः सर्वातिशायित्वं वदति सोऽतिवादीत्युच्यते। यस्य क्रीडा आत्मन्येव नोद्यानादिषु स आत्मक्रीडः। यस्य रतिरात्मन्येव न स्रक्चन्दनादिषु स आत्मरतिः। रतिः स्रक्चन्दनादिजन्या प्रीतिः क्रीडा उद्यानादिजन्येति भूमाधिकरणे व्यासार्यैरुक्तत्वात्। क्रियावान् अननुसंहितफलक्रियानुष्ठानशीलः। एवंभूतश्च भवेति योजना। क्रियावत्त्वं किमर्थमित्यत्राह — एष हि ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति। क्रियया ह्यन्तःकरणे परिशुद्धे ब्रह्मविद्यानिष्पत्त्या ब्रह्मविदां वरिष्ठो भवति।

रंग.

(३) 'सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तथोद्विजन्ति। तेषां भयोत्पादनजातखेदः कुर्यान्न कर्माणि हि जातवेदः॥' इत्यादीनि जातवेदानां विदुषां कर्मत्यागविधायकवाक्यानि बाह्यकर्मत्यागपराण्येवावगन्तव्यानि, 'आत्मक्रीडा आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः' इत्यादिश्रुतिभिरात्मारामस्यापि विदुषः कर्मावगमात्। 'ज्ञानिनाऽज्ञानिना वाऽपि यावद्देहस्य धारणम्। तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्तव्यं कर्म मुक्तये॥' 'ज्ञानेनैव सहैतानि नित्यकर्माणि कुर्वतः। निवृत्तफलतृप्तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता॥' इति वसिष्ठकौर्मादिस्मृतिभिर्विदुषोऽपि कर्मावश्यकत्वस्मरणाच्च। १।१।१ (पृ. ११)

'अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च' —अतः अन्तरालवर्तित्वात् इतरत् आश्रमित्वं तु ज्यायो मुख्यकल्पः, लिङ्गाच्च। 'आत्मक्रीडा आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः' इति लिङ्गाच्चेत्यर्थः। अत्र हि क्रियावत्त्वस्योत्कृष्टत्ववचनात्तदुपयोग्याश्रमरूपोऽप्युत्कर्षोऽनुमीयते इति।

* विज्ञान. ३।४।३९

यतिभिः सत्यसाधनद्वारा विशुद्धे हृदये

दर्शनीयः आत्मा

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः॥

(१) अधुना सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि। सत्येन अनृतत्यागेन मृषावदनत्यागेन लभ्यः प्राप्तव्यः। किंच, तपसा हि इन्द्रियमनएकाग्रतया, 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः' इति स्मरणात्। तद्ध्यनुकूलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात्परमं साधनं तपो नेतरच्चान्द्रायणादि। एष आत्मा लभ्य इत्यनुषङ्गः सर्वत्र। सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन। ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण। नित्यं सर्वदा। नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्यः। वक्ष्यति च— 'न येषु जिह्ममनृतं न माया च'. (प्रउ. १।१६) इति। कोऽसावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्य इत्युच्यते—अन्तःशरीरे अन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्णः शुभ्रः शुद्धो यमात्मानं पश्यन्ति उपलभन्ते यतयः यतनशीलाः संन्यासिनः क्षीणदोषाः क्षीणक्रोधादिचित्तमलाः। स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः संन्यासिभिः लभ्यते इत्यर्थः। न कादाचित्कैः सत्यादिभिर्लभ्यते।

---

* छाउ. १।१।१० (पृ. ७५१) इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्।

(१) मुउ. ३।१।५; श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ४५); श्रीकर. १।१।१ (पृ. १५), १।४।२२ (पृ. १७६), ३।४।३३; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४१), ३।३।४८; बलदेव. १।१।१.

सत्यादिसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ।

शंकर.

(२) रागादिदोषशून्या जितेन्द्रिया यं पश्यन्ति स शरीरान्तर्वर्ती ज्ञानमयो निर्दोष आत्मा । 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः' इत्युक्तबाह्याभ्यन्तरेन्द्रियैकाग्र्यलक्षणतपसा आगमोत्थज्ञानेन च स्त्रीसङ्गादिराहित्यलक्षणनित्यब्रह्मचर्येण च सत्येन भूतहितवचनेन च लभ्यः साक्षात्कर्तव्यः । अथवा लभ्यः प्राप्य इत्यर्थः । प्राप्तिश्चोपासनाद्वारेति द्रष्टव्यम् ।

रंग.

(३) 'सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्' इत्यादिका ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनी श्रुतिरुपलभ्यते । ततः कर्मज्ञानयोर्मोक्षैकफलत्वात् तद्विचारयोरपि क्रमनियमो युक्तः ।

* श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ४५)

(४) 'दर्शनाच्च' — न केवलमवधारणादेव आध्यानरूपमिथ्याज्ञानस्य मोक्षाहेतुत्वं, अपि तु दर्शनात् साक्षाच्छ्रुतेरपीत्यर्थः । साक्षात् श्रुतिश्च—'सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्' इति । विज्ञान. ३।३।४८

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।
येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥

(१) सत्यमेव सत्यवानेव जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । न हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोः जयः पराजयो वा संभवति । प्रसिद्धं लोके सत्यवादिनाऽनृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययः, अतः सिद्धं सत्यस्य बलवत्साधनत्वम् । किंच शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशयत्वम् । कथम् ? सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन पथा ह्याक्रमन्ति क्रमन्ते ऋषयो दर्शनवन्तः कुहकमायाशाठ्याहङ्कारदम्भानृतवर्जिता ह्याप्तकामा विगततृष्णाः सर्वतः, यत्र यस्मिन् तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबन्धि साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयते इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथा आक्रमन्ति, स सत्येन वितत इति पूर्वेण संबन्धः ।

शंकर.

(२) येनेति । विगततृष्णाः सत्यदर्शिनो येन मार्गेण तत्प्राप्नुवन्ति हि । किं तदित्यत्राह—यत्रेति । यत्र स्थाने सत्यवदनस्य परमप्रयोजनभूतं मूर्तं ब्रह्म आस्ते तत्स्थानमित्यर्थः ।

* रंग.

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।
दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥

(१) किं तत्किंधर्मकं च तदित्युच्यते—बृहत् महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादिसाधनं, सर्वतो व्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रभमनिन्द्रियगोचरम् । अत एव न चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमिति अचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मादाकाशादेरपि तत्सूक्ष्मतरम् । निरतिशयं हि सौक्ष्म्यमस्य, सर्वकारणत्वात् । विभाति विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते । किंच, दूरात् विप्रकृष्टदेशात् सुदूरे विप्रकृष्टतरे देशे वर्तते अविदुषामत्यन्तागम्यत्वात्तद्ब्रह्म । इह देहे अन्तिके समीपे च, विदुषामात्मत्वात् सर्वान्तरत्वाच्चाकाशस्याप्यन्तरश्रुतेः । इह पश्यत्सु चेतनावत्स्वित्येतत्, निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियावत्त्वेन योगिभिर्लक्ष्यमाणम् । क्व ? गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् । तत्र हि निगूढं लक्ष्यते विद्वद्भिः, तथाप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविद्वद्भिः ।

शंकर.

(२) अर्चिरादिप्राप्यं विशिनष्टि—बृहच्चेति । स्वरूपतो गुणतश्च बृहत्परमाकाशनिलयं वाङ्मनसागोचरकमनीयरूपवत्सर्वाचेतनान्तःप्रवेशनसमर्थाज्जीववर्गा-

---

* श्रीकर. श्रीकंठवत् ।

(१) मुड. ३।१।६.

* शेषं शंकरवत् ।

(१) मुड. ३।१।७; विज्ञान. १।३।५; बलदेव. १।२।३३, २।१।२७.

दपि तदनुप्रवेशसमर्थतया सूक्ष्मतरं दीप्यते । दूराद्दूरे प्रकृतेः परस्ताद्वर्तमाने परमपदे अन्तिके अण्डान्तर्वर्तिनि रविमण्डले पश्यत्सु ब्रह्मदर्शिषु इहैव हृदयाकाशे च निहितमित्यर्थः । रंग.

(३) 'भेदव्यपदेशात्'—भेदव्यपदेशादपि न प्रधानजीवौ द्युभ्वाद्यायतनम् । 'तमसः परस्तात्' इति तमःशब्दोक्तादचेतनात्प्रधानाद्भेदव्यपदेशः । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति 'पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम्' इति च पश्यद्भ्यो जीवेभ्यो भेदव्यपदेश इत्यर्थः । विज्ञान. १।३।५

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥

(१) पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते । यस्मान्न चक्षुषा गृह्यते केनचिदप्यरूपत्वात्, नापि गृह्यते वाचा अनभिधेयत्वात्, न चान्यैर्देवैरितरेन्द्रियैः । तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह— ज्ञानप्रसादेन । आत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयरागादिदोषकलुषितमप्रसन्नमशुद्धं सन्नावबोधयति नित्यं संनिहितमप्यात्मतत्त्वं मलावनद्धमिवादर्शं, विलुलितमिव सलिलम् । तद्यदेन्द्रियविषयसंसर्गजनितरागादिमलकालुष्यापनयनात् आदर्शसलिलादिवत् प्रसादितं स्वच्छं शान्तमवतिष्ठते, तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वो विशुद्धान्तःकरणो योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात्, ततस्तस्मात्तु तमात्मानं पश्यते पश्यति उपलभते निष्कलं सर्वावयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनवानुपसंहृतकरण एकाग्रेण मनसा ध्यायमानश्चिन्तयन् । शंकर.

(२) 'तदव्यक्तमाह हि' — यत्तत्प्रतिषिद्धाशेषप्रपञ्चजातादन्यत् परं ब्रह्म, तदस्ति चेत्कस्मान्न गृह्यत इत्युच्यते — तत् अव्यक्तं अनिन्द्रियग्राह्यं, सर्वदृश्यसाक्षित्वात् । आह ह्येवं श्रुतिः — 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा०' इत्याद्या । ३।२।२३

'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' — अपि चैनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपञ्चमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति योगिनः । संराधनं च भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानम् । कथं पुनरवगम्यते संराधनकाले पश्यन्तीति । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः— 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' इति चैवमाद्या ।

* ब्रशंकर. ३।२।२४

(३) देवा इन्द्रियाणि । शिष्टं स्पष्टम् । ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या 'प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी' (श्वेउ. ४।१८) इति श्रुत्युक्तरीत्या ज्ञानप्रसरणहेतुः परमात्मा ज्ञानशब्देनोच्यते । अयमन्वयः— निष्कलं परमात्मानं ध्यायन् परमात्मप्रसादेन विशुद्धान्तःकरणो भवति । तदनन्तरं दर्शनसमानाकारज्ञानेन तं विषयीकरोतीत्यर्थः । रंग.

(४) 'तदव्यक्तमाह हि'— शब्दबलविचारेण विरोधं परिहृत्य अर्थबलविचारेणाविरोधप्रतिपादनाय अधिकरणमारभते । सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्युदाहृत्य चिन्त्यते । 'न चक्षुषा गृह्यते' 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्' 'नापि वाचा' 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इत्यादिविरुद्धवाक्यानि । न हि वस्तु द्विरूपं संभवति । वाक्यद्वयमपि प्रमाणम् । तथा सति प्रमाणान्तरानुरोधेनैकस्य स्वार्थे प्रामाण्यं, अन्यस्योपचरितार्थत्वमिति युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षानुरोधेन निर्णयो विचार्यते । तत्र

---

(१) मुउ. ३।१।८; ब्रशंकर. ३।२।२३, २४, २७; भास्कर. १।१।१९, ३।२।२४, २५, २८ पश्यते (पश्यति); रामानुज. १।१।४ (पृ. १५९), १।२।१, ३।२।२२, २३, ४।१।१; निंबार्क. ३।२।२३, २४ भास्करवत्; श्रीकंठ. ३।२।२३; श्रीकर. १।१।३ (पृ. ३९), १।३।२, २।१।२६, ३।२।२२, २३, ४।१।१; वल्लभ. ३।२।२३, २४; विज्ञान. १।१।३ (पृ. ७१) भास्करवत्; बलदेव. ३।२।२४.

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. ब्रशंकरवत् ।

पूर्वपक्षमाह—तदव्यक्तम्। तत् ब्रह्म अव्यक्तमेव भवितुमर्हति। कुतः। आह हि श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम्। 'नेति नेत्यात्मा अग्राह्यो न हि गृह्यते' इति। न हि गृह्यते इत्यनुभवसाक्षिकं प्रमाणं श्रुतिराह। न हि केनचिदपि चक्षुषा मनसा वा ब्रह्म दृष्टमस्ति। सर्वरूपत्वं तु सर्वैरेव द्रष्टुं शक्येत। तस्मात् सर्वधर्मवत्त्वेन प्रतिपादकान्युपचरितार्थान्येव, अनुभवविरोधादित्येवं प्राप्तम्।

३।२।२३

'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्'— अपीति पूर्वपक्षगर्हायाम्। सर्वथा मूर्खः पूर्वपक्षवादी। यतः संराधने सम्यक् सेवायां भगवत्तोषे जाते दृश्यते। 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि' 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप॥' (भ. गी. ११।५४) इति द्विविधमपि रूपं दृश्यते। 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' 'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्' (भ. गी. ११।१६) इति संराधकस्य स्वानुभवः, ध्रुवादीनामनुमापकत्वं च। तस्मात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां वा ब्रह्म साकारमनन्तगुणपरिपूर्णं चेति नाव्यक्तमेवेति निश्चयः। अतो लौकिकालौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादुभयवाक्यार्थरूपमपि ब्रह्म। वल्लभ. ३।२।२४

(५) देवैः मनआदिभिरित्यर्थः। शक्तिशक्तिमतोरभेदात्। विज्ञान. १।१।३ (पृ. ७१)

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा॥

(१) यमात्मानमेवं पश्यति, एषोऽणुः सूक्ष्मः आत्मा चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः। क्वासौ? यस्मिन् शरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन संविवेश सम्यक् प्रविष्टः, तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः। कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह — प्राणैः सहेन्द्रियैः चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन क्षीरमिव स्नेहेन, काष्ठमिवाग्निना। सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके। यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा, विशेषेण स्वेनात्मना विभवति आत्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः।

शंकर.

(२) 'स्वशब्दोन्मानाभ्यां च'— इतश्चाणुरात्मा, यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते— 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश' इति। प्राणसंबन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते। तथा उन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति— 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः' (श्वेउ. ५।९) इति। 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' (श्वेउ. ५।८) इति च उन्मानान्तरम्। २।३।२२

'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' — एवं प्राप्ते ब्रूमः— तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति अणुरात्मेति। उत्पत्त्यश्रवणाद्धि परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम्। परमेव चेद्ब्रह्म जीवः तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति। परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाम्नातं, तस्माद्विभुर्जीवः। कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इत्यत आह—तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश इति। तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्येवमादयः, तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्याऽऽत्मनः संसारित्वे संभवति स तद्गुणसारः, तस्य भावस्तद्गुणसारत्वम्। न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्याऽऽत्मनः संसारित्वमस्ति। बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वमकर्तुरभोक्तुश्चासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनः। तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशः, तदुत्क्रान्त्यादिभिश्चास्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः। तथा च 'वालाग्रशतभागस्य...स

(१) मुउ. ३।१।९; ब्रशंकर. २।३।२२, २९; भास्कर. २।३।२२; रामानुज. २।३।२३; निंबार्क. २।३।२२; श्रीकंठ. २।३।२३; श्रीकर. १।१।४ (पृ. ५३), १।३।४, १४, १।४।२२ (पृ. १७५), २।३।१८, २१; विज्ञान. २।३।२२; बलदेव. २।३।१८.

चाऽऽनन्त्याय कल्पते ' इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्यमाह । तच्चैवमेव समञ्जसं स्यात् यद्यौपचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत् पारमार्थिकं चाऽऽनन्त्यम् । न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेत । न चाऽऽनन्त्यमौपचारिकमिति शक्यं विज्ञातुं, सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तथा इतरस्मिन्नप्युन्माने 'बुद्धेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन चैव० ' इति च बुद्धिगुणसंबन्धेनैव आराग्रमात्रतां शास्ति, न स्वेनैवाऽऽत्मना । 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य: ' इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते, परस्यैवाऽऽत्मनश्चक्षुराद्यनवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात् । जीवस्यापि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः । तस्मात् दुर्ज्ञानत्वाभिप्रायमिदमणुत्ववचनं उपाध्यभिप्रायं वा द्रष्टव्यम् ।

* ब्रशंकर. २।३।२९

(३) यस्मिन्नात्मनि प्राणापानादिपञ्चरूपेण विभक्तः प्राण आश्रितः, इतरैरिन्द्रियैः सह प्रजानां सर्वमपि मन आश्रितं, यस्मिंश्च परमात्मनि विशुद्धे प्रसन्ने सत्येष जीवात्मा अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टतया आविर्भवति, एष दुर्विज्ञेय आत्मा विशुद्धेन मनसा ग्राह्य इत्यर्थः । रंग.

आत्मज्ञानफलं, आत्मज्ञपूजाविधिः

[1]यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥

(१) य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह — यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति संकल्पयति मह्यमन्यस्मै वा भवेदिति, विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेशः आत्मविन्निर्मलान्तःकरणः कामयते यांश्च कामान् प्रार्थयते भोगान्, तं तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान् संकल्पितान् भोगान् । तस्माद्विदुषः सत्यसंकल्पत्वादात्मज्ञं आत्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चयेत् पूजयेत् पादप्रक्षालनशुश्रूषानमस्कारादिभिः भूतिकामो विभूतिमिच्छुः । ततः पूजार्ह एवासौ ।

* शंकर.

(२) 'पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः' — यद्दर्शनार्थमुपासना उक्ता, तस्माद्दर्शनात्सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति बादरायणो मन्यते, 'यं यं लोकं मनसा संविभाति०' इति शब्दात् ।

ब्रमध्व. ३।४।१

अकामस्य पुरुषोपासकस्य मुक्तभावेन स्थितिः, सकामस्य संसरणम्

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥

(१) यस्मात् स वेद जानाति एतद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म परमं उत्कृष्टं धाम सर्वकामानामाश्रयमास्पदं, यत्र यस्मिन् ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगत् निहितं अर्पितं, यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धम् । तमप्येवं आत्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामा विभूतितृष्णावर्जिता मुमुक्षवः सन्तः उपासते परमिव देवं, ते शुक्रं नृबीजं यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपादानकरणं अतिवर्तन्ति अतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तः, न पुनर्योनिं प्रसर्पन्ति । 'न पुनः क्वचिद्रतिं करोति' इति श्रुतेः । अतस्तं पूजयेदित्यभिप्रायः । शंकर.

(२) यत्र ब्रह्मणि विश्वं जीवजातं निहितं निर्मलं स्वप्रकाशं भाति...... । ¶ रंग.

(३) 'स्थित्यदनाभ्यां च ' — स्थितिश्चादनं च स्थित्यदने, ताभ्यामपि प्रधानजीवौ न द्युभ्वाद्यायतनमित्यर्थः । तत्र 'स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ' इत्यादिः प्रधानप्राणभृतोरुभयो-

* भास्कर. ब्रशंकरवत् । विज्ञान. ब्रशंकरवद्भावः । रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. २।३।२२ इतिसूत्रार्थो ब्रशंकरवत्, विशेषस्तु—अणुशब्दोऽणुत्वपरिमाणपुरस्कारेण जीवपरः, अयं च सिद्धान्त इति ।

(१) मुड. ३।१।१०; रंग. जयते (जयति); ब्रमध्व. ३।४।१.

* रंग. शंकरेण गतार्थम् ।

¶ शेषं शंकरवत् ।

(१) मुड. ३।२।१; विज्ञान. १।३।१, ७, ३।३।२४.

रेव द्युभ्वाद्यायतने स्थितिव्यपदेशः । ' प्रधानं पुरुषश्चैव लीयते परमात्मनि ' इति विष्णुपुराणादिषु पुंप्रकृत्योरुभयोरपि परमात्मनि स्थितिस्मरणेन तदेकवाक्यतां परित्यज्य विश्वशब्दस्य केवलकार्यपरत्वेन संकोचानर्हत्वात् । १।३।७

सत्त्वशुद्धिभगवत्परितोषादिद्वारा तु मोक्षोऽप्याध्यानाद्भवति, ' उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ' ' तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति मन्तव्यम् । विज्ञान. ३।३।२४

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र ।
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥[1]

(१) मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति--कामान् यः दृष्टादृष्टेष्टविषयान् कामयते मन्यमानः तद्गुणांश्चिन्तयमानः प्रार्थयते, स तैः कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र । यत्र यत्र विषयप्राप्तिनिमित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र तेषु तेषु विषयेषु तैरेव कामैर्वेष्टितो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकामः आत्मकामत्वेन परि समन्ततः आप्ताः कामा यस्य, तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनः अविद्यालक्षणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्यया यस्य, तस्य कृतात्मनस्त्विहैव तिष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति विलयमुपयान्ति नश्यन्तीत्यर्थः । कामाः । तज्जन्महेतुविनाशान्न जायन्ते इत्यभिप्रायः ।

शंकर.

(२) यस्तु देवत्वमनुष्यत्वादीन् कामान् भोग्यतया मन्यमानः कामयते, स तत्र देवत्वमनुष्यत्वादौ कामभिः कामैः, तत्तत्कामवशादिति यावत् । देवमनुष्यादिरूपेण जायते । पर्याप्ते परिपूर्णे ब्रह्मणि कामनावतो विदितात्मतत्त्वस्यास्मिन्नेव जन्मन्याशा लुप्ताः, न जन्मान्तरप्रसक्तिरित्यर्थः । कृतात्मन इत्यत्र शब्दद‍र्दुरं करोतीत्यत्रेव कृधातोर्ज्ञानमर्थः ।

रंग.

(१) मुउ. ३।२।२.

परमात्मकृपा आत्मज्ञानोपायः, आत्मज्ञानोपायाः, ब्रह्मावेशः, आत्मज्ञानां मुक्तानां गतिः

* **नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।**
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥[1]

(१) यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभः, तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्ते इदमुच्यते ।

यमेव परमात्मानमेव एष विद्वान् वृणुते प्राप्तुमिच्छति, तेन वरणेनैष परमात्मा लभ्यः, नान्येन साधनान्तरेण, नित्यलब्धस्वभावत्वात् ।

तस्मादन्यत्यागेनात्मलाभप्रार्थनैव आत्मलाभसाधनमित्यर्थः । § शंकर.

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाऽप्यलिङ्गात् ।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥[2]

(१) आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिङ्गयुक्तानि संन्याससहितानि । यस्मादयमात्मा बलहीनेन बलप्रहीणेन आत्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन न लभ्यः, नापि लौकिकपुत्रपश्वादिविषयसङ्गनिमित्तप्रमादात् । तथा तपसो वाऽपि अलिङ्गात् लिङ्गरहितात् । तपोऽत्र ज्ञानम् । लिङ्गं संन्यासः । संन्यासरहिताज्ज्ञानान्न लभ्यते इत्यर्थः । एतैरुपायैर्बलाप्रमाद-

* रंगादिव्याख्यानं स्थलनिर्देशादिकं च काउ. २।२३ (पृ. १४०८) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

§ शेषं काउ. २।२३ (पृ. १४०८) इतिमन्त्रव्याख्यानवत् ।

(१) मुउ. ३।२।३.

(२) मुउ. ३।२।४; रंग. ब्रह्मधाम (ब्रह्म धाम); रामानुज. १।१।१ (पृ. १२); ब्रमध्व. ३।३।५४; वल्लभ. ३।३।४७, ४९, ३।४।४३, ४।२।४ वाऽप्यलिङ्गात् (वाऽथ लिङ्गात्) ब्रह्मधाम (ब्रह्म धाम); बलदेव. ३।३।५४.

संन्यासज्ञानैः यतते तत्परः सन् प्रयतते यस्तु विद्वान् विवेकी आत्मवित्, तस्य विदुषः एष आत्मा विशते संप्रविशति ब्रह्मधाम । शंकर.

(२) अयमात्मा अवसन्नमनसा न लभ्यः । अवसादो नाम देशकालवैगुण्यादिजन्यदैन्यम् । तदभावो हि बलम् । प्रमादः अनवहितचित्तता । तपःशब्दस्तपःप्रधानसंन्यासाश्रमपरः, 'तप एव द्वितीयः' इतिवत् । तस्य लिङ्गं शिखायज्ञोपवीतशिक्यजलपवित्रादि । तद्रहितात्संन्यासादपीत्यर्थः । तपस इत्येतदाश्रमान्तरस्याप्युपलक्षणं, सर्वाश्रमाणामपि ब्रह्मविद्याधिकारसत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । लिङ्गशून्यैराश्रमैर्न प्राप्य इत्यर्थः । आश्रमलिङ्गान्यपेक्षितानीति यावत् । उक्तैर्बलाप्रमादसलिङ्गाश्रमैर्यो विद्वान् ब्रह्मप्राप्तये यतते, तस्य तादृशोपायसंस्कृतमात्मस्वरूपं धाम प्राप्यं परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । रंग.

(३) 'भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसी' इति माठरश्रुतेर्न परमात्मनो दर्शनमिति चेन्न । 'तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम' इति श्रुतेः । ब्रमध्व. ३।३।५४

[भक्तिसामर्थ्येनैवापरोक्षज्ञानं, न परमात्मप्रसादेन, 'भक्तिरेवैनम्' इति श्रुतौ भक्तेरेव स्वातन्त्र्येण दर्शनादिसाधनत्वदर्शनात् । एवं साधनसामर्थ्यादेव तद्दर्शनात्र तस्याव्यक्तत्वमिति भावः । सिद्धान्तयति — नेति । न भक्तेरेव स्वातन्त्र्येण दर्शनादिसाधनत्वं वाच्यं, किंतु तया प्रसन्नस्य परमात्मन एव, 'एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम' इति श्रुतेरित्यर्थः । एतैः प्रवचनाद्युपायैर्यो दर्शनार्थे यतते, तस्य अर्थे तैः प्रसन्नः परमात्मा ब्रह्मधाम वायुं विशति, तस्य तत्र आविर्भवतीत्यर्थः । तत्त्वप्रकाशिका.]

(४) पुरुषोत्तमलाभे हेतुभूतं तु भक्तिमार्गे यद्वरणं, स्वीयत्वेनाङ्गीकाररूपं तदेव, न त्वन्यादृशमपीति ज्ञापनायाग्रे वदति — 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इति । बलकार्यं हि प्रभुवशीकरणम् । तच्च 'अहं भक्तपराधीनः' 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या' इत्यादिवाक्यैः भक्त्यैवेति बलशब्देन भक्तिरुच्यते । अन्यथा पूर्ववाक्य एवेतरनिषेधस्य कृतत्वात् पुनर्बलाभावनिषेधं न कुर्यात् । वरणमात्रस्य हेतुत्वमुक्त्वा बलस्य तथात्वं च न वदेत् । एतादृशस्य हृदि भगवत्प्राकट्यं भवतीत्याह— 'एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम' इति । अस्यार्थस्तु — एष आत्मा आत्मनोऽप्यात्मा पुरुषोत्तमो ब्रह्म अक्षरब्रह्मात्मकं धाम विशते इति । धामपदं पुरुषोत्तमस्याक्षरं ब्रह्म सहजं स्थानमिति ज्ञापनार्थमुक्तं, अन्यथा न वदेत् । तेन तद्धृदये स्वस्थानमाविर्भावयित्वा स्वयं तत्र प्रकटीभवतीति ज्ञाप्यते । ३।३।४७

'स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः' — अत्र भगवद्वरणानन्तरमपि जीवबलं कतमत्, यदपेक्षो भगवल्लाभ इति जिज्ञासायां सर्वात्मभाव एव बलमिति निर्णीयते, तस्यैव मर्यादाबलोपमर्दकत्वाद्भगवद्वशीकारहेतुत्वाच्च । व्रजसीमन्तिनीनां प्रभुवचनातिक्रममपि कृत्वा स्वरूपपरिग्रहस्तद्बलेनैव यत इत्यात्रेय आचार्यो मनुते । इदमत्राभिप्रेतम्— सर्वात्मभावस्य यत् बलं, तत्तदात्मकस्य प्रभोरेव । तस्य चायं स्वभावो यदन्यन्न रोचते ।

वल्लभ. ३।४।४३

[1]संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥

(१) कथं ब्रह्म संविशते इत्युच्यते — संप्राप्य समवगम्य एनं आत्मानं ऋषयो दर्शनवन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ताः, न बाह्येन तृप्तिसाधनेन शरीरोपचयकारणेन । कृतात्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । वीतरागाः विगतरागादिदोषाः । प्रशान्ताः उपरतेन्द्रियाः । त एवम्भूताः सर्वगं सर्वव्यापिनमाकाशवत् सर्वतः सर्वत्र प्राप्य, नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन, किं तर्हि, तद्ब्रह्मैवाद्वयमात्मत्वेन प्रतिपद्य, धीरा अत्यन्तविवेकिनः युक्तात्मानः नित्यसमाहितस्वभावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति भिन्ने घटे घटाकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति । एवं ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति । शंकर.

(१) मुड. ३।२।५.

(२) तत्त्वदर्शिनः एनं परमात्मानं जीवदशायामेवानुभूय तेनानुभवेन संतुष्टा लब्धात्मसत्ताका अपगतविषयाशा अत एव निगृहीतेन्द्रियाश्च ये सन्तीत्यर्थः। ते सर्वदेशावच्छेदेनान्तर्बहिश्च सर्ववस्तुगतं परमात्मानं देशविशेषविशिष्टं प्राप्य आविर्भूतब्राह्मरूपविशिष्टात्मानो धर्मभूतज्ञानेन सर्वं वस्तु गत्या व्याप्नुवन्ति, सर्वमनुभवन्तीत्यर्थः। रंग.

*[1]वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे॥

(१) किंच वेदान्तजनितविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं, तस्यार्थः परमात्मा विज्ञेयः, सोऽर्थः सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः। ते च संन्यासयोगात् सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात् केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगात् यतयो यतनशीलाः, शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां संन्यासयोगात्ते शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोकेषु। संसारिणां ये मरणकालास्ते अपरान्तकालाः, तानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसारावसाने देहपरित्यागकालः परान्तकालः, तस्मिन् परान्तकाले। साधकानां बहुत्वाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेकवद्दृश्यते प्राप्यते वा, अतो बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति, ब्रह्मणीत्यर्थः। परामृताः परं अमृतं अमरणधर्मकं ब्रह्म आत्मभूतं येषां ते परामृताः जीवन्त एव ब्रह्मभूताः, परामृताः सन्तः परिमुच्यन्ति परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्घटाकाशवच्च निवृत्तिमुपयान्ति परिमुच्यन्ति परि समन्तान्मुच्यन्ते सर्वे, न देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते। 'शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य च। पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः॥' 'अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्। देशपरिच्छिन्ना हि गतिः संसारविषयैव, परिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वात्। ब्रह्म तु समस्तत्वान्न देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम्। यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यात्, मूर्तद्रव्यवदाद्यन्तवदन्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकं च स्यात्। न त्वेवंविधं ब्रह्म भवितुमर्हति। अतस्तत्प्राप्तिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं युक्ता। अपि च अविद्यादिसंसारबन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छन्ति ब्रह्मविदः, न तु कार्यभूतम्।

शंकर.

(२) ये निर्जितेन्द्रियग्रामाः काम्यकर्मसंन्यासेन शुद्धान्तःकरणा वेदान्तश्रवणजन्यज्ञानेन निर्ज्ञातपरमात्मतत्त्वा इत्यर्थः। ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तत्र वर्तमाना ब्रह्मनिष्ठाः परान्तकाले, 'अन्तकाले च मामेव' इत्युक्तचरमदेहावसानसमये परामृतात्प्रसन्नाद्ब्रह्मणो हेतोः सर्वे परिमुच्यन्ते इत्यर्थं इति 'विशेषं च दर्शयति' (ब्रसू. ४।३।१६) इति सूत्रे व्यासार्यैरयं मन्त्रखण्डो विवृतः। 'ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे' इति पाठे ते चरमशरीरावसाने भगवल्लोकेषु परममृतशब्दितं ब्रह्म प्राप्यप्रापकत्वेन येषां ते परामृताः, ब्रह्मप्राप्ता इति यावत्। स्वरूपतिरोधायकाविद्यया सवासनं विमुक्ता भवन्ति, 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छाउ. ८।३।४) इति श्रुतेरित्यर्थः। न च भगवल्लोकस्यैकतया कथं बहुत्वमिति शङ्कनीयम्। परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सत्यसंकल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिताः स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोकाः 'नात्यन्ताय न सन्ति' (?) (इति) श्रुतिस्मृतीतिहासप्रामाण्यादिति भगवता भाष्यकृतोक्तत्वात्।

रंग.

(३) नन्वेवं संन्यासवैयर्थ्यमिति चेन्न। ब्रह्मविदतिरिक्तसंगस्य भगवद्विसारकत्वेनावश्यत्याज्यत्वेन श्रुत्या कथनात्। अत एव 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इत्युक्त्वा 'संन्यासयोगात् यतयः शुद्धसत्त्वाः' इत्युक्तम्। अत्र पञ्चम्या अन्तःकरणे संस्कारविशेषाधायकत्वं च प्रतीयते संन्यासस्य। स च संस्कारः फलोपकार्यङ्गमित्यावश्यकः संन्यासो मर्यादामार्गे। पुष्टि-

---

* श्रीकंठ. छाउ. ८।१५।१ (पृ. ९८५) इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

(१) मुउ. ३।२।६; ब्रशंकर. १।४।२२, ३।४।२०; रंग. लोकेषु (लोके तु) मृताः (मृतात्) इत्यपि पाठः; निंबार्क. ४।३।९ लोकेषु (लोके तु) मृताः (मृतात्); श्रीकंठ. ३।४।४७, ४।३।९, १३ निंबार्कवत्; श्रीकर. २।१।२२, ३।१।१७, ३।४।१६, ४०, ५२, ४।२।१३, १९, ४।३।६, ४।४।२२ निंबार्कवत्; वल्लभ. ३।४।१२, १७, ४।३।११, १४ निंबार्कवत्; विज्ञान. ३।३।२६, ४।३।१०, ४।४।४; बलदेव. ३।४।१२.

मार्गे त्वन्यैव व्यवस्था, 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्राय: श्रेयो भवेदिह' इति वाक्यात् ।

३।४।१७

परान्तकाले इत्यत्र परशब्देन ब्रह्मणः पूर्णमायुरुच्यते।

४।३।११

'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले' इति श्रुतिरपि परान्तकाले एव येषां प्रारब्धभोगसमाप्तिः, तद्विषयिणीति मन्तव्यम् । अन्यथा वेदान्तविज्ञानेत्याद्युक्तधर्मविशिष्टानां मुक्तौ विलम्बो नोपपद्यते इति दिक् ।

वल्लभ. ४।३।१४

*** गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।**
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥

(१) किंच, मोक्षकाले या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्याः, ताः स्वां स्वां प्रतिष्ठां गताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचनम् । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकाः या अन्त्यप्रश्नपरिपठिताः प्रसिद्धाः । देवाश्च देहाश्रयाश्चक्षुरादिकरणस्थाः सर्वे प्रतिदेवतासु आदित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि च मुमुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि, प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव क्षीयमाणत्वात्, विज्ञानमयश्चाऽऽत्मा अविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात् सह तेनैव विज्ञानमयेनाऽऽत्मना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । त एते कर्माणि विज्ञानमयश्चाऽऽत्मा उपाध्यपनये सति परेऽव्यये अनन्तेऽक्षये ब्रह्मणि आकाशकल्पेऽजेऽजरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽबाह्येऽद्वये शिवे शान्ते सर्वे एकीभवन्ति अविशेषतां गच्छन्ति एकत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनये इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये, घटाद्यपनये इवाऽऽकाशे घटाद्याकाशाः ।

शंकर.

(२) मुच्यमानजीवोपकारिकाः प्राणश्रद्धाकाशवायुज्योतिरप्पृथिवीन्द्रियमनोऽन्नवीर्यतपोमन्त्रकर्मलोकनामानीति षोडश कलाः । 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्' (प्रउ. ६।४) इत्यादिप्रश्नोपनिषदुक्तप्राणादिनामान्तषोडशकलामध्ये कर्मव्यतिरिक्ताः पञ्चदश कलाः स्वस्वप्रकृतिषु संश्लेषविशेषयुक्ता भवन्ति । देवा वागादीन्द्रियाणि तदधिष्ठात्रादिदेवतासु प्रतिष्ठां संसर्गविशेषं गच्छन्ति, न तु लीयन्ते, इन्द्रियादीनामाकल्पस्थायित्वात् । यानि च कर्माणि अदत्तफलानि दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भसमये क्षयिष्ये इति संकल्पविषयभूतानि, तानि कर्माणि च विज्ञानमय आत्मा च 'अक्षरात्परतः' इति सर्वस्मात्परभूतेऽव्ययेऽक्षरे एकीभवन्ति । परमात्मप्रीत्यप्रीतिरूपाणां कर्मणां तत्रैकीभावस्तद्धर्मभूतज्ञाने लय एव । जीवस्यैकीभावो नामरूपात्मकभेदकाकारप्रहाणम् । कर्मणां नाशात्कलानां मुच्यमानं प्रति नोपकरणत्वमिति भावः ।

रंग.

(३) 'भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्' — 'कर्माणि विज्ञानमयश्च०' इति मुक्तजीवस्य परापत्तिरुच्यते । अतस्तयोरविभागः । अतः पूर्वमपि स एव । न ह्यन्यस्यान्यत्वं युज्यते । इति चेन्न । स्याल्लोकवत् । यथा लोके उदके उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारेऽप्यन्तर्भेदोऽस्त्येव, एवं स्यादत्रापि ।

ब्रमध्व. २।१।१४

(४) * 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्'—'गताः कलाः' इति वाक्यशेषे मुक्तैरात्मभिरुपगम्यत्ववचनाच्चेत्यर्थः । न हि मुक्तैरुपगम्यत्वं प्रधानस्य संभवति, प्रधानप्राप्तावपि पुनरावृत्तिस्मरणात् । नापि जीवस्य, गम्यगन्तृभावस्य भेदतन्त्रत्वादित्यर्थः । उदाहृतश्रुतेरयमर्थः—विदुषो मोक्षकाले सर्वे एते परे ब्रह्मण्येकीभवन्ति अत्यन्तमविभागं गच्छन्ति । के त इत्याकाङ्क्षायामाह — पञ्चदश जीवस्य कलाः शक्तिरूपाः अंशाः दशेन्द्रियतन्मात्ररूपाः स्वकारणानि गताः सत्यस्तद्द्वारा आत्यन्तिकप्रलये ब्रह्मण्येकीभवन्ति । तथा देवाश्चक्षुराद्य-

---

* ब्रशंकर. प्रउ. ६।५ इतिमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

(१) मुउ. ३।२।७; ब्रशंकर. ४।२।१५; भास्कर. ४।३।१३; ब्रमध्व. २।१।१४; श्रीकर. १।३।२, २।१।२२, २।३।२८, २।४।३, ३।३।३२, ३३, ४१, ५२, ५७, ३।४।११, ४।२।१४, ४।३।१०; विज्ञान. १।१।१७, १।३।२, २।३।३०, ४।२।७.

* द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मेति पूर्वप्रकृतम् ।

च्छिन्नाः सूर्याद्यंशाः प्रतिदेवतासु स्वस्वांशिषु सूर्यादिषु गताः सन्तः तद्द्वारा प्रलये ब्रह्मण्येकीभवन्ति । तथा विज्ञानमयो बुद्ध्यवच्छिन्न आत्मा जीवोऽपि कर्माणि गतः सन् कर्मतन्त्रः सन् कर्मद्वारा ब्रह्मण्येकीभवति । ब्रह्मणि कर्मैकीभावात् जीव एकीभवतीति यावत् । कर्मनिमित्तकाविर्भावतिरोभावाभ्यामेव च जीवस्य कर्माश्रयत्वं श्रुत्यन्तरेषूक्तम् । यथा—'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति' इत्याद्यनन्तरं 'क्वायं तदा पुरुषो भवति' इति प्रश्ने सति गुरुशिष्यौ रहस्यममुमर्थं मन्त्रयांचक्राते, तं च श्रुतिराह—'तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः' इति । १।३।२

'यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्'— नन्वेवं यदि बुद्धिगुणा एव जीवस्य गुणाः, न तु स्वतः सुखदुःखधर्माधर्मादिमत्त्वं, तदा प्रलयादौ बुद्धेर्विनाशे सति आत्मनो मोक्षापत्तिः । तथा च प्राकृतप्रलयानन्तरं पुनः सृष्टिर्न स्यात्, मुक्तस्य च पुनरुपाध्युत्पत्त्या संसाराभ्युपगमे अनिर्मोक्षापत्तिरित्याशङ्कामपाकरोति—यावदात्मेति । नोक्तदोषः । कुतः । तस्य पृथक्शब्देनोक्तस्योपाधेर्यावदात्मभावित्वात् उपाधेरन्तःकरणस्य यावदात्मावस्थितत्वावस्थानात्, नित्यत्वादिति यावत् । तद्दर्शनात् यावदात्मभावित्वश्रवणात् । 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति' 'कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' (बृउ. ४।३।७) इत्यादिष्वित्यर्थः । विज्ञानशब्दश्च बुद्ध्याख्यकरणवाच्यपि भवति, 'विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयः' (बृउ ४।४।५) इत्यादौ मनआदिभिः सह पाठात् । उक्तवाक्ययोश्च विज्ञानशब्दो न चैतन्यवाची, न वा कादाचित्कसंबन्धेन विज्ञानमयत्वं विवक्षितं, परमात्मव्यावृत्त्यसंभवादिति । मोक्षधर्मादिस्मृत्यनुमितश्रुतिभ्यश्च बुद्धेर्नित्यत्वमवसेयम् । यथा मोक्षधर्मे बुद्धिपुरुषौ प्रकृत्य 'सृजते च गुणानेक एको न सृजते गुणान् । पृथग्भूतौ प्रकृत्यैतौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥' इति । प्रलयमोक्षादौ च ज्ञानादिहेतुः संयोगविशेष एव नश्यति, न तु संयोगसामान्यं, अतः सर्वदा संप्रयोग उक्तः ।

* विज्ञान २।३।३०

* तैउ. २।५ (पृ. ७२०) इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

* यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

(१) किंच, यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्यन्दमानाः गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्य अस्तं अदर्शनं अविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति नाम च रूपं च नामरूपे विहाय हित्वा । तथा अविद्याकृतनामरूपाद्विमुक्तः सन् विद्वान् परात् अक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणं उपैति उपगच्छति ।

शंकर

(२) यथा नदीसमुद्रजलयोर्वस्तुतो नैक्यं, अपि तु भेदकाकारप्रहाणमात्रं, एवमिहापि मुक्तस्य परमात्मना पूर्वमुक्तात्मभिरपि नैक्यं, अपि तु परमसाम्यमात्रम् ।

§ रंग.

(३) 'अविभागेन दृष्टत्वात्'— ननु किमियं मुक्तिरपि जीवन्मुक्तिक्रममुक्त्यादिरूपा, उत आत्यन्तिको लय इत्याकाङ्क्षायामाह— अविभागेनेति । समुद्रेण नदनदीनामिव अविभागेन लक्षणानन्यत्वरूपेण आत्यन्तिकलयरूपैव मुक्तिः । कुतः । दृष्टत्वात् । 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः०' इत्यादिवाक्यैरित्यर्थः ।

विज्ञान. ४।४।४

* मुउ. ३।१।३ (पृ. १४७३) इत्यत्र टिप्पणी द्रष्टव्या ।
§ पदार्थः शंकरवत् ।

(१) मुउ. ३।२।८; ब्रशंकर. १।३।२, १।४।२१, ३।२।२७, ३।३।२६; भास्कर. १।३।२, १।४।२०; रामानुज. १।१।१ (पृ. ७९, ८०), १।३।२, १।४।२१, ३।२।३०, ३५, ३।४।१; श्रीकंठ. १।३।२; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ३, ५, १८), १।१।२ (पृ ३१), १।१।२०, १।२।८, १।३।२, ६, ७, ९, १९, ४०, १।४।२२, २।१।८, ११, २२, २।२।४५, २।३।२८, ४०, २।४।३, ३।१।१, ३।२।९, २४, २६, २९, ३०, ३१, ३।३।२७, ३३, ४१, ५२, ५७, ३।४।१, ५१, ४।१।३, ४।२।५, १४, १५, ४।३।१३, १५, ४।४।३, १२, २२; विज्ञान. १।१।४ (पृ. १०९), १।३।१, ४।४।४; बलदेव. ४।२।१६, ४।४।४.

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति
नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ।
तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो
विमुक्तोऽमृतो भवति ॥

(१) ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धाः, अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना च विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छति, न ब्रह्मैव । न । विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् । अविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षः, नान्यप्रतिबन्धः, नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च । तस्मात्स यः कश्चिद्ध वै लोके तत्परमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति जानाति, स नान्यां गतिं गच्छति । देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुम् । आत्मा ह्येषां स भवति । तस्माद्ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैव भवति । किंच, नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति । किंच, तरति शोकं अनेकेष्टवैकल्यनिमित्तं मानसं संतापं जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति । तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यम् । गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यो विमुक्तः सन्नमृतो भवतीति । उक्तमेव 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादि । शंकर.

(२) 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि संपदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । १।१।४ (पृ. ६५)

'पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः' — अस्माद्वेदान्तविहितादात्मज्ञानात्स्वतन्त्रात्पुरुषार्थः सिध्यतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । कुत एतदवगम्यते । शब्दादित्याह । तथा हि — 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति ।

ब्रशंकर. ३।४।१

(३) 'पुरुषार्थोऽतः०'—इतिशब्दोऽवधारणार्थः । सम्यग्ज्ञानं पुरुषार्थमेव, न तत्क्रत्वर्थमिति भगवान् बादरायणो मन्यते स्म ।

भास्कर. ३।४।१

(४) य एतत्परं ब्रह्म वेद 'वेदनं ध्यान(ज्ञान)-विश्रान्तध्यानं श्रान्तं ध्रुवस्मृतौ' 'सा च दृष्टिर्भक्तित्वमृच्छति' इत्युक्तरीत्या प्रीतित्वापन्नदर्शनसमानाकारोपासनयुक्तो भवति, (सः) आविर्भूतब्रह्मरूपो भवतीत्यर्थः । आनुषङ्गिकं प्रयोजनमाह — नेति । अस्य कुलेऽब्रह्मविन्न भवतीत्यर्थः । तरतीति । स्पष्टोऽर्थः । गुहेति । त्रिगुणात्मकप्रकृतिकारितरागद्वेषादिभ्यो विमुक्तः सन्नाविर्भूतगुणाष्टको भवति ।

रंग.

(५) 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यत्रापि 'नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इत्यादिभिरैकार्थ्यात् प्राक्तननामरूपाभ्यां विनिर्मुक्तस्य निरस्ततत्कृतभेदस्य ज्ञानैकाकारतया ब्रह्मप्रकारतोच्यते । प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा सोऽयं गौरिति । १।१।१ (पृ. ८०)

'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्'—असकृदावृत्तसंततस्मृतिरिहं 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' । 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' (श्वेउ. १।८) इत्यादिषु वेदनादिशब्दैरभिधीयते इति निश्चीयते ।

रामानुज. ४।१।१

(६) 'अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्'—ननु उक्ताथर्वणोपनिषद्वाक्यैर्भगवद्धर्माणां मुक्तिसाधनत्वमुच्यते । श्रुत्यन्तरेषु 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वेउ.

---

(१) मुउ. ३।२।९; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ५४, ६०, ६५), १।३।१९, ३।२।२६, ३।४।१; भास्कर. ३।२।२७, ३।४।१; रंग. त्परमं (त्परं); रामानुज. १।१।१ (पृ. ६, १७, ६२, ८०), १।१।४ (पृ. १५४, १५९, १६२), १।२।१५, ४।१।१, १३; श्रीकंठ. ३।३।४०, ४।४।४; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ४, ६, १८, २८), १।१।३ (पृ. ४४), १।१।४ (पृ. ४६, ४७, ५३), १।१।७, १३, २०, ३१, १।२।८, १।३।२, ६, १९, २५, १।४।२२, २।१।८, ११, २२, २।२।४५, २।३।१६, ३६, २।४।३, ३।१।४, ३।२।९, २३, २५, २६, ३४, ३।३।७, ३३, ४१, ५१, ५७, ६०, ६१, ३।४।१, २, ४९, ५१, ४।१।१, १३, ४।२।१७, ४।४।३, १२, २२; वल्लभ. १।१।३ (पृ. १२६), ३।३।३३; विज्ञान. १।१।१ (पृ. १), १।१।४ (पृ.११९), ३।३।४, ३।४।१, ४।४।२१.

* ईउ. ७ (पृ. १३१९) इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । श्रीकंठ. मुउ. ३।१।३ (पृ. १४७५) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

६।१५) 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' 'तरति शोकमात्मवित्' (छाउ. ७।१।३) 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिषु ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते। श्रुतित्वाविशेषादुभयोस्तथात्वे कारणवैजात्ये कार्यवैजात्यस्याऽऽवश्यकत्वात् मुक्तौ च तदसंभवात् 'भक्त्या मामभिजानाति' (भ. गी. १८।५५) इति वाक्याद्भक्तौ ज्ञानस्यापि संभवात् ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतितात्पर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तमप्राप्तेरेव मुक्तिपदवाच्यत्वात् तद्भजनस्यैव तत्प्रापकत्वमिति हृदि कृत्वा आह –– अक्षरधियामित्यादि। तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासे। वाजसनेयके श्रूयते –– 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलम्' (बृउ. ३।८।८) इत्यादि। तथा आथर्वणे च –– 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' (मुउ. १।१।५) इति। तेन ज्ञानमार्गे अक्षरविषयकाण्येव ज्ञानानि निरूप्यन्ते, पुरुषोत्तमविषयकाणि नेति निश्चीयते। एवं सति अक्षरविषयिणीनां धियां श्रुतौ मुक्तिसाधनेषु योऽवरोधः प्रवेशनं गणनेति यावत्। स सामान्यतद्भावाभ्यां हेतुभ्याम्। पुरुषसंबन्धिसंबन्धे मुक्तिरिति सामान्यम्। मर्यादामार्गेऽङ्गीकृतानां 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्॥' (भ. गी. १८।५४) इति वाक्यात् ब्रह्मभावानन्तरमेव भगवद्भावसंभवात् तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात् तत्र परम्परोपयोगो ब्रह्मभावस्येत्युभाभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यर्थः। वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव मुक्तिरिति भावः।

वल्लभ. ३।३।३३

(७) नन्वेवमुपासासिद्धातिरिक्तेश्वराभ्युपगमे 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'स इदं सर्वं भवति' इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेन्न। अधिष्ठात्रादिरूपेण प्रायशः सर्वव्यापकत्वेनैव ब्रह्मत्वसर्वभावयोः फलवाक्यैरुक्तत्वात्, 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इति गीतादौ तथा वचनदर्शनात्। न तु मृत्तिकाया घटशरावादिभाववदखिलकार्यकारणत्वेनेति।

* विज्ञान. ४।४।२१

---

* ३।४।१ भास्करवत्तात्पर्यम्।

ब्रह्मविद्याधिकारः

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्॥

(१) अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते। तदेतद्विद्यासंप्रदानविधानं ऋचा मन्त्रेण अभ्युक्तं अभिप्रकाशितम्। क्रियावन्तः यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः अपरस्मिन् ब्रह्मण्यभियुक्ताः परं ब्रह्म बुभुत्सवः स्वयं एकर्षिं एकर्षिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति श्रद्धयन्तः श्रद्दधानाः सन्तो ये, तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयात्। शिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणम्। यथा आथर्वणानां वेदव्रतं प्रसिद्धम्। यैस्तु यैश्च तच्चीर्णं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च।

शंकर.

(२) ननु 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्' इति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति संकीर्येतैष धर्मः। न। तत्राप्येतामिति प्रकृतप्रत्यवमर्शात्। प्रकृतत्वं च ब्रह्मविद्याया ग्रन्थविशेषापेक्षमिति ग्रन्थविशेषसंयोग्येवैष धर्मः।

* ब्रशंकर. ३।३।३

(३) एकर्त्विग्मात्रसाध्यस्याग्निहोत्रस्यैकर्षित्वमित्यर्थः। यद्वा, एकश्चासावृषिश्च मुख्यर्षिः परमात्मा, 'तथा प्राणाः' (ब्रसू. २।४।१) इत्यत्र 'ऋषिशब्दश्च सर्वज्ञे तस्मिन्नेव युज्यते' इति भाषितत्वात्। तत्र श्रद्धायुक्ता

---

* रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. ब्रशंकरवद्भावः। श्रीकर. तैउ. १।४ (पृ. ६९७) इत्यत्र द्रष्टव्यम्। विज्ञान. मुउ. १।२।१२ (पृ. १४५३) इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

(१) मुउ. ३।२।१०; ब्रशंकर. ३।३।३; रामानुज. ३।३।१, ३; निंबार्क. ३।३।३; श्रीकंठ. ३।३।१, ३; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ९), ३।३।१, ३; वल्लभ. १।२।२२, १।३।६; विज्ञान. १।१।१ (पृ. १५) एकर्षिं (एकऋर्षिं) वदेत (वदेत्).

इत्यर्थः। ब्रह्मविद्यामिति । अत्र विद्याशब्दो ग्रन्थसंदर्भे वर्तते । * रंग

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥

(१) तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यं ऋषिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवते उवाच। तद्वदन्योऽपि तथैव श्रेयोऽर्थिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिवदुपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः। नैतत् ग्रन्थरूपं अचीर्णव्रतोऽचरितव्रतोऽप्यधीते न पठति। चीर्णव्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति। समाप्ता ब्रह्मविद्या। सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता, तेभ्यो नमः परमऋषिभ्यः। परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च, ते परमर्षयः, तेभ्यो भूयोऽपि नमः। द्विर्वचनमत्यादरार्थं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च। शंकर.

---

* शेषं शंकरवत् ।

(१) मुउ. ३।२।११; ब्रशंकर. ३।३।३; रंग. पुरोवाच (प्रोवाच); रामानुज. ३।३।३; श्रीकंठ. ३।३।३; श्रीकर. ३।३।३.

(२) 'स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः' — यदप्युक्तं, आथर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रताद्यपेक्षणात् अन्येषां च तदनपेक्षणात् विद्याभेद इति, तत् प्रत्युच्यते –– स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः। कथमिदमवगम्यते । यतस्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमिति समामनन्ति। 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते' इति च अधिकृतविषयादेतच्छब्दात् अध्ययनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्ययनधर्म एवैष इति निर्धार्यते ।

* ब्रशंकर. ३।३।३

(३) 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत' इति पूर्वमन्त्रे अचीर्णशिरोव्रतायैतदध्यापनं निषिद्धम्। अस्मिंस्तु वाक्ये अचीर्णशिरोव्रतस्य अध्ययनं निषिध्यते इति भेदो द्रष्टव्यः।

† रंग.

इति तृतीयं मुण्डकम् ॥

---

* रामानुज. श्रीकंठ. श्रीकर. ब्रशंकरवद्भावः ।

† शेषं शंकरवत् ।

मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ।

प्रश्नोपनिषत्

प्रथमः प्रश्नः

परं ब्रह्म अन्वेषमाणानां ऋषीणां गुरूपसत्तिः

सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः * ॥

(१) मन्त्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते । ऋषिप्रश्नप्रतिवचनाख्यायिका तु विद्यास्तुतये । एवं संवत्सरब्रह्मचर्यसंवासादितपोयुक्तैर्ग्राह्या, पिप्पलादवत्सर्वज्ञकल्पैराचार्यैः वक्तव्या च, न येन केनचिदिति विद्यां स्तौति । ब्रह्मचर्यादिसाधनसूचनाच्च तत्कर्तव्यता स्यात् । सुकेशा च नामतः, भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः । शैब्यश्च शिबेरपत्यं शैब्यः, सत्यकामो नामतः । सौर्यायणी सूर्यस्याऽपत्यं सौर्यः, तस्याऽपत्यं सौर्यायणिः, छान्दसं सौर्यायणीति, गार्ग्यः गर्गगोत्रोत्पन्नः । कौसल्यश्च नामतः, अश्वलस्यापत्यं आश्वलायनः । भार्गवः भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवः, वैदर्भिः विदर्भेषु भवः । कबन्धी नामतः, कत्यस्यापत्यं कात्यायनः, विद्यमानः प्रपितामहो यस्य सः, युवप्रत्ययः । ते ह एते ब्रह्मपराः अपरं ब्रह्म परत्वेन गताः, तदनुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः, परं ब्रह्म अन्वेषमाणाः किं तत् यन्नित्यं विज्ञेयमिति तत्प्राप्त्यर्थं यथाकामं यतिष्याम इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वन्तः, तदधिगमाय एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति आचार्यमुपजग्मुः । कथं, ते ह समित्पाणयः समिद्भारगृहीतहस्ताः सन्तः, भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पलादमाचार्यं उपसन्नाः उपजग्मुः । शंकर.

(२) सूर्यायणस्यापत्यं सौर्यायणिः । अश्वलायनस्यापत्यमाश्वलायनः । विदर्भस्यापत्यं वैदर्भिः । कात्यायनो गोत्रतः । ब्रह्मपरा वेदैकशरणाः । ब्रह्मनिष्ठा वेदार्थतात्पर्यवन्तः । यद्वा ब्रह्मपरा ब्रह्मज्ञानतत्पराः । ब्रह्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः । वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्मेत्युक्तेः । परं ब्रह्म परमुत्कृष्टं निरुपचितं ब्रह्म स्वरूपतो गुणतश्च बृहद्भूतं वस्त्वन्वेषमाणा विजिज्ञासमाना इत्यर्थः । हशब्दः प्रसिद्धौ । वैशब्दोऽवधारणे । एषोऽस्मद्बुद्धौ वर्तमानः । * रंग.

तान्ह स ऋषिरुवाच । भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ । यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत । यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥

(१) तानेवमुपगतान् ह स किल ऋषिरुवाच भूयः पुनरेव, यद्यपि यूयं पूर्वं तपस्विन एव, तपसेन्द्रियसंयमेन तथाऽपीह विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया चाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽऽदरवन्तः संवत्सरं कालं संवत्स्यथ सम्यग्गुरुशुश्रूषापराः सन्तो वत्स्यथ । ततो यथाकामं यो यस्य कामस्तमनतिक्रम्य यथाकामं, यद्विषये यस्य जिज्ञासा तद्विषयान्प्रश्नान्पृच्छत । यदि तद्युष्मत्पृष्टं विज्ञास्यामः । अनुद्धतत्वप्रदर्शनार्थो यदिशब्दो नाज्ञानसंशयार्थः प्रश्ननिर्णयादवसीयते । सर्वं ह वो वः पृष्टं वक्ष्याम इति । शंकर.

(२) शरीरशोषणादिलक्षणतपसा, योषित्स्मरणकीर्तनकेलिप्रेक्षणगुह्यभाषणसंकल्पाध्यवसायक्रियानिर्वृत्तिलक्षणाष्टविधमैथुनवर्जनरूपब्रह्मचर्येण । यद्यस्मासु ज्ञातृत्वनिश्चयाभावेन संवत्सरब्रह्मचर्यतपआदौ बहुक्लेशसाध्ये

---

* ब्रशंकरश्रीकरयोः 'उपसन्नाः' इत्येतदुपनयनसंस्काराभिप्रायकम् ।

(१) प्रउ. १।१; ब्रशंकर. १।३।३६; रंग कौसल्य (कौशल्य) ते ह स (ते स); श्रीकर. १।३।३६,

* शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

(१) प्रउ. १।२.

प्रवृत्तिर्न युष्मभ्यं रोचते तदा सुखेन गन्तव्यमिति भावः। ततश्च गुरोर्ज्ञातृत्वपरीक्षामन्तरेणैव शुश्रूषा कार्येत्ययमर्थः शिक्षितो भवति। तथा गुरोरपि शिष्यसंग्रहे नातीवाऽऽदरः कर्तव्य इत्यर्थः सूचितः। * रंग.

प्रश्नः प्रजापतिविषयकः

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ। भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति॥

अथ संवत्सरादूर्ध्वं कबन्धी कात्यायनः उपेत्य उपगम्य पप्रच्छ पृष्टवान्— हे भगवन्, कुतः कस्मात् ह वै इमाः ब्राह्मणाद्याः प्रजाः प्रजायन्ते उत्पद्यन्ते इति। अपरविद्याकर्मणोः समुच्चितयोर्यत्कार्यं या गतिस्तद्वक्तव्यमिति तदर्थोऽयं प्रश्नः।

§ शंकर.

प्रजापतेः रयिप्राणात्मकद्वन्द्वरूपा सृष्टिः, आदित्यस्य प्राणत्वं चन्द्रमसश्च रयित्वम्

तस्मै स होवाच। प्रजाकामो वै प्रजापतिः। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेति। एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति॥

(१) तस्मै एवं पृष्टवते स होवाच तदपाकरणायाऽऽह— प्रजाकामः प्रजा आत्मनः सिसृक्षुर्वै प्रजापतिः सर्वात्मा सन् जगत्स्रक्ष्यामीत्येवं विज्ञानवान्यथोक्तकारी तद्भावभावितः कल्पादौ निर्वृत्तो हिरण्यगर्भः सृज्यमानानां प्रजानां स्थावरजङ्गमानां पतिः सन् जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषयं तपोऽन्वालोचयदतप्यत। अथ तु स एवं तपस्तप्त्वा श्रौतं ज्ञानमन्वालोच्य सृष्टिसाधनभूतं मिथुनमुत्पादयते मिथुनं द्वन्द्वमुत्पादितवान् रयिं च सोममन्नं, प्राणं चाग्निमत्तारम्। एतावग्नीषोमावत्त्रन्नभूतौ मे मम बहुधाऽनेकधा प्रजाः करिष्यत इत्येवं संचिन्त्याण्डोत्पत्तिक्रमेण सूर्याचन्द्रमसावकल्पयत्। शंकर.

(२) अत्र प्रजापतिशब्दो ब्रह्मपरः। अस्य कारणवाक्यत्वाद्याद्यसार्थैः सर्वव्याख्यानाधिकरणेऽत्रत्यप्रजापतिशब्दस्य ब्रह्मपरत्वस्य समर्थितत्वात्। एवं स्रष्टव्यं पर्यालोच्य रयिप्राणशब्दितप्रकृतिपुरुषाख्यं मिथुनमुत्पादितवानित्यर्थः। * रंग.

(३) ॐ नमो भगवते तस्मै प्राणादिप्रभविष्णवे। अमन्दानन्दसान्द्राय वासुदेवाय वेधसे॥ 'प्रजानां पालनाद्विष्णुः प्रजापतिरितीरितः। स वायुं सूर्यनामानं चन्द्रनाम्नीं सरस्वतीम्। सूर्याचन्द्रगतौ देवः ससर्ज पुरुषोत्तमः। तावाविश्य स्वयं विष्णुः सर्वसृष्टीः करोत्यजः। अमूर्तस्थः स वायुस्तु मूर्तसंस्था सरस्वती। आदित्यस्थः स वायुस्तु प्राणानात्मनि सन्नयेत्। प्राच्याः प्राणास्तथेन्द्राद्या दक्षिणाश्च यमादयः। प्रतीच्या वरुणाद्यास्तु सोमाद्या उत्तराः स्मृताः। शेषमित्राववाचीनौ वीन्द्रकामावुदक्तनौ। सभार्याः कोणपैः सार्धं चत्वारो दिशि दिश्यपि। संवत्सरस्थो भगवान्वागीरावयनस्थितौ। मासस्थितः स भगवान्पक्षयोर्वाक्च मारुतः। अहोरात्रे तु भगवान्प्राणो ह्यहनि वाङ्निशि। दम्पत्योर्भगवान्विष्णुर्भार्यास्था तु सरस्वती। भर्तृस्थः स स्वयं वायुरेवं जानन् विमुच्यते॥' इति प्रजापतिसंहितायाम्।

‡ मध्व.

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः। रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च। तस्मान्मूर्तिरेव रयिः॥

(१) तत्राऽऽदित्यो ह वै प्राणोऽत्ताऽग्निः। रयिरेव चन्द्रमाः। रयिरेवान्नं सोम एव। तदेतदेकमत्ता चान्नं च प्रजापतिरेकं तु मिथुनम्। गुणप्रधानकृतो भेदः। कथं, रयिर्वा अन्नं वा एतत्सर्वम्। किं तत्, यन्मूर्तं च स्थूलं च, अमूर्तं च सूक्ष्मं च, मूर्तामूर्ते अत्त्रन्नरूपे रयिरेव। तस्मात्प्रविभक्तादमूर्ताद्यदन्यन्मूर्तरूपं मूर्तिः सैव रयिरमूर्तेनाद्यमानत्वात्।

शंकर.

---

* शेषं शंकरवत्।

§ रंग शंकरेण गतार्थम्।

(१) प्रउ. १।३.

(२) प्रउ. १।४; रंग. प्रजाकामो+ (ह) स्तप्त्वा स (स्तप्त्वा); मध्व. प्रजाकामो+ (ह) (स तपस्तप्त्वा स०).

* शेषं शंकरवत्। रंगमतेऽपि 'स तपस्तप्त्वा स' इत्ययमंशो न स्यादिति प्रतिभाति।

‡ समग्रप्रथमप्रश्नव्याख्यानमेतदिति बोध्यम्।

(१) प्रउ. १।५.

(२) रयिप्राणशब्दार्थमाह — आदत्त इत्यादित्यो भोक्ता, स एव प्राण इत्यर्थः । आदित्यशब्दितभोक्तृप्रतिद्वन्द्वतया भोग्यवर्गस्य चन्द्रत्वेन निर्देशः । तस्य प्राणशब्दितत्वे हेतुः समनन्तरमेव वक्ष्यति । रयिरेव चन्द्रमा इत्यस्याभिप्रेतमर्थमाह — रयिर्वा इति । मूर्तिशब्देन पृथिव्यप्तेजांसि उच्यन्ते । अमूर्तशब्देन वाय्वन्तरिक्षे उच्येते । सर्वमपि भूतजातं रयिरन्नं भोग्यमित्यर्थः । तस्मान्मूर्त(र्ति)शब्दितं पाञ्चभौतिकं शरीरं सर्वं भोग्यमेवेत्यर्थः ।

रंग.

अथाऽऽदित्य उदयन् यत्प्राचीं दिशं प्रविशति, तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति, तेन सर्वान्प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥

(१) तथाऽमूर्तोऽपि प्राणोऽत्ता सर्वमेव यच्चाऽऽद्यम्। कथं, अथाऽऽदित्य उदयन्नुद्गच्छन्प्राणिनां चक्षुर्गोचरमागच्छन् यत्प्राचीं दिशं स्वप्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति, तेन स्वात्मव्याप्त्या सर्वांस्तत्स्थान् प्राणान्प्राच्यानन्नभूतान् रश्मिषु स्वात्मावभासरूपेषु व्याप्तिमत्सु व्याप्तत्वात् प्राणिनः संनिधत्ते संनिवेशयति, आत्मभूतान् करोतीत्यर्थः । तथैव यत्प्रविशति दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीमधः ऊर्ध्वं यत्प्रविशति यच्चान्तरा दिशः कोणदिशोऽवान्तरदिशः यच्चान्यत्सर्वं प्रकाशयति, तेन स्वप्रकाशव्याप्त्या सर्वान् सर्वदिक्स्थान्प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ।

शंकर.

(२) अथादित्य इति । रयिनिरूपणानन्तरमादित्यो वर्ण्यत इति शेषः । आदित्यशब्दितस्य भोक्तुः प्राणशब्दितत्वे हेतुरुच्यत इति यावत् । अयं जीवः सुषुप्तिस्थानात्प्रबुध्यमान एव सन् प्राचीं दक्षिणां प्रतीचीमुदीचीमधश्चोर्ध्वमन्तरा दिशश्च सर्वं प्रकाशयंस्तत्तद्दिग्वर्तीन्द्रियाणि धर्मभूतज्ञानाख्यरश्मिद्वारा बिभर्ति, तस्मात्स एव सर्वप्राणशब्दितेन्द्रियनिर्वोढृत्वात्प्राण इत्यर्थः । प्राचीं दिशं प्रविशति प्रकाशयति, प्राच्यान्पदार्थानुपलभत इति यावत् । तेन तस्माद्धेतोः प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते पूर्वदिग्वर्तिपदार्थप्रकाशकचक्षुरादीन् प्राणान् धर्मभूतज्ञानाख्यरश्मिमुखेनाधितिष्ठति प्रेरयति । धर्मभूतज्ञानेन तदधिष्ठातृत्वलक्षणसंनिधानाभावे चक्षुरादिना करणेन रूपाद्युपलम्भो न स्यात् । चेतनानधिष्ठितस्य करणस्य कार्यासमर्थत्वादिति भावः । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीमित्यादौ यद्दक्षिणां प्रविशति तेन दाक्षिणात्यान्प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते, यत्प्रतीचीं प्रविशति तेन प्रतीच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते इत्यादिशेषः पूरणीयः । लाघवार्थं प्रतिपर्यायं तदनुक्तिः । अत्र प्रजाः सिसृक्षुः परमात्मा प्रकृतिं पुरुषं च ससर्जेति वक्तव्ये परोक्षरूपेण रयिप्राणशब्दाभ्यां तदभिलापो रयिप्राणयोश्चन्द्रादित्यशब्दाभ्यामभिलापश्च 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' इति रीत्या रहस्यार्थस्य स्फुटतरोपदेशानर्हत्वसूचनार्थः ।

रंग.

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥

(१) स एषोऽत्ता प्राणो वैश्वानरः सर्वात्मा, विश्वरूपो विश्वात्मत्वाच्च, प्राणोऽग्निश्च स एवात्तोदयते उद्गच्छति प्रत्यहं सर्वा दिशः आत्मसात्कुर्वन् । तदेतदुक्तं वस्तु ऋचा मन्त्रेणाप्यभ्युक्तम् । शंकर.

(२) 'आदित्यो ह वै प्राणः' इति प्राणादित्यशब्दनिर्दिष्टस्य भोक्तृवर्गस्योदयमानस्य परमात्मात्मकतामाह — स एष इति । यः प्राक्प्रस्तुतः प्रजापतिशब्दितो विश्वेषां नराणां नेतृत्वेन वैश्वानरशब्दवाच्यः, सर्वशरीरतया विश्वरूपशब्दितः, अग्रनेतृत्वादिगुणयोगेनाग्निशब्दितः, स एष प्राक्प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा 'आदित्यो ह वै प्राणः' इति प्राणशब्दितभोक्तृरूपः सन्नुदयते इत्यर्थः । अयं च मन्त्रो वैश्वानराधिकरणे परमात्मपरतया सिद्धवत्कृत्य भगवता भाष्यकृता व्यवहृतः । अत एवं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । तदेतद्ब्रह्माभिमुखीकृत्य ऋचा मन्त्रेणाप्युक्तम् ।

रंग.

[2]विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

(१) प्रउ. १।६.

(१) प्रउ. १।७.

(२) प्रउ. १।८; मध्व. हरिणं (करिणं).

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामु-दयत्येष सूर्यः ॥

(१) विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं रश्मिवन्तं जातवेदसं जातप्रज्ञानं परायणं सर्वप्राणाश्रयं ज्योतिरेकं सर्वप्राणिनां चक्षुर्भूतमद्वितीयं तपन्तं तापक्रियां कुर्वाणं स्वात्मानं सूर्यं सूरयो विज्ञातवन्तो ब्रह्मविदः । कोऽसौ, यं विज्ञातवन्तः । सहस्ररश्मिरनेकरश्मिः शतधाऽनेकधा प्राणिभेदेन वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः । शंकर.

(२) विश्वरूपं सर्वशरीरम् । जातानि वेदांसि यस्मात्स जातवेदाः, 'प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी' (श्वेउ. ३।१८) इति सर्वज्ञानोत्पादकम् । परायणं परमप्राप्यं ज्योतिः सर्वप्रकाशकं दीप्तिमन्तमेकमद्वितीयं तपन्तं जठराग्न्यादिरूपेण तपन्तम् । हरिणं हरिमित्यर्थः । हरिशब्दस्य नान्तत्वं छान्दसम् । वर्तमानोऽनुवर्तमानः तद्विधेयतया तच्छरीरभूत इति । सहस्ररश्मिर्नाना-विधविषयकज्ञानवान् । प्रजानां स्थावरजङ्गमात्मकानां प्राणो धारकः सूर्यवत्प्रकाशकः । एष जीवः शतधा देवमनुष्यादिनानाविधदेहात्माभिमानशालितया सुषुप्ति-स्थानादुदयते, सर्गकाले उदयते इति वाऽर्थः । रंग.

संवत्सरस्य मासस्य अहोरात्रयोः अन्नस्य च प्रजापतित्वं, दक्षिणोत्तरमार्गौ तत्साधनानि च, प्रजापतिव्रतं, ब्रह्मलोकसाधनम्

[१]संवत्सरो वै प्रजापतिः । तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते । ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते । तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥

(१) यच्चासौ चन्द्रमाः मूर्तिरन्नममूर्तिश्च प्राणोऽत्ता आदित्यस्तदेकमेतन्मिथुनं सर्वं कथं प्रजाः करिष्यत इति, उच्यते — तदेव कालः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यतिथ्यहोरात्रसमुदायो हि संवत्सरः, तदनन्यत्वाद्रयिप्राणमिथुनात्मक एवेत्युच्यते । तत्कथं, तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेरयने मार्गौ द्वौ दक्षिणं चोत्तरं च । द्वे प्रसिद्धे ह्ययने षण्मासलक्षणे, याभ्यां दक्षिणेनोत्तरेण च याति सविता केवलकर्मिणां ज्ञानसंयुक्तकर्मवतां च लोकान् विदधत् । कथं, तत् तत्र च ब्राह्मणादिषु ये ह वै तदुपासत इति क्रियाविशेषणो द्वितीयस्तच्छब्दः । इष्टं च पूर्तं चेष्टापूर्ते इत्यादि कृतमेवोपासते, नाकृतं नित्यं, ते चान्द्रमसं चन्द्रमसि भवं प्रजापतेर्मिथुनात्मकस्यांशं रयिमन्नभूतं लोकमभिजयन्ते कृतरूपत्वाच्चान्द्रमसस्य । ते तत्रैव च कृतक्षयात्पुनरावर्तन्ते 'इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति' इति ह्युक्तम् । यस्मादेवं प्रजापतिमन्नात्मकं फलत्वेनाभिनिर्वर्तयन्ति चन्द्रमिष्टापूर्तकर्मणैते ऋषयः स्वर्गद्रष्टारः प्रजाकामाः प्रजार्थिनो गृहस्थाः, तस्मात्स्वकृतमेव दक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चन्द्रं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिरन्नं यः पितृयाणः पितृयाणोपलक्षितश्चन्द्रः । शंकर.

(२) एवं सूक्ष्मप्रकृतिजीवशरीरकस्य प्रजापतेः रयिप्राणशब्दितप्रकृतिपुरुषरूपभोग्यभोक्त्रात्मना विभागमुपवर्ण्य तस्यैव परमात्मनोऽखण्डकालरूपेण स्थितस्य खण्डकालरूपेण विभागं दर्शयिष्यंश्चित्तावतरणाय वोपासनार्थं वा संवत्सराख्यप्रजापतेर्दक्षिणोत्तरायणात्मकं रयिप्राणरूपं विभागं, तथा मासाख्यप्रजापतेः रयिप्राणशब्दितं कृष्णशुक्लपक्षात्मकं विभागं, अहोरात्रात्मककालरूपप्रजापतेः रयिप्राणात्मकं रात्र्यहरात्मकं विभागं, तत्प्रसङ्गेन रयिशब्दार्थदक्षिणायनकृष्णपक्षरात्र्यपेक्षया प्राणशब्दार्थभूतोत्तरायणशुक्लपक्षदिवसानामुत्कर्षं च वक्तुमारभते — संवत्सरो वै प्रजापतिरिति । वत्सराख्यकालरूपस्य प्रजापतेर्दक्षिणोत्तरशब्दिते द्वे अयने सूर्यगत्याधारभूते द्वे रूपे स्तः । ह वै इति प्रसिद्धौ स्मरणे वा । अयमर्थः — ये पुरुषा इष्टापूर्ते दत्तमिति तत्कर्मोपासत इत्यर्थः । 'य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते' (छाउ. ५।१०।३) इति श्रुत्यन्तरैकार्थ्यात्कृतशब्दो दत्तपरः । इष्टं यागादि । पूर्तं खातादि । इतिशब्दः प्रकारवचनः । यागदानवापीकूपादिकं कर्म येऽनुतिष्ठन्ति ते चन्द्रमसः संबन्धिनं लोकमभिजयन्ते प्राप्नुवन्ति, ते एव पुनरावर्तन्ते, न

(१) प्रउ. १।९; भास्कर. ४।३।१३ चान्द्रमस (चन्द्रमस) जयन्ते+ (इति); रंग. देत ऋषयः (देक ऋषयः) एष ह वै (एष वै); मध्व. एष ह वै (एष वै).

त्वात्मोपासका उत्तरमार्गेण गता इत्यर्थः। तस्माद्धेतोः एके कर्मठाः प्रजास्वर्गादिलक्षणक्षुद्रफलकामा ऋषयः क्षुद्रफलद्रष्टारो दक्षिणपन्थानं पितृयाणशब्दितं प्रतिपद्यन्ते। एष एव पितृयाणो रयिरन्नप्रधानो वैषयिकभोगात्मक इति यावत्। यद्यपि 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः' इत्यादिप्रमाणप्रतिपन्नः पुराणेषु दक्षिणमार्गो निर्दिष्टो धूमादिश्चन्द्रान्तः। पितृयाणोऽप्यन्यः। संवत्सरावयवभूतः षण्मासात्मा दक्षिणायननिर्दिष्टोऽप्यन्यः। तथाऽपि दक्षिणायनशब्देन द्वयोरपि व्यवह्रियमाणत्वात् कालमार्गयोरेकीकृत्य व्यवहार उपपद्यत इति द्रष्टव्यम्। रंग.

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते। एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणम्। एतस्मान्न पुनरावर्तन्त इति। एष निरोधः। तदेष श्लोकः॥

(१) अथोत्तरेणायनेन प्रजापतेरंशं प्राणमत्तारमादित्यमभिजयन्ते। केन, तपसेन्द्रियजयेन, विशेषतो ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया विद्यया च प्राजापत्यात्मविषयया आत्मानं प्राणं सूर्यं जगतस्तस्थुषश्चान्विष्य अहमस्मीति विदित्वा आदित्यमभिजयन्तेऽभिप्राप्नुवन्ति। एतद्वै आयतनं सर्वप्राणानां सामान्यमायतनमाश्रयः एतदमृतमविनाशि, अभयमत एव भयवर्जितं, न चन्द्रवत्क्षयवृद्धिभयवत्। एतत्परायणं परा गतिर्विद्यावतां कर्मिणां च ज्ञानवताम्। एतस्मान्न पुनरावर्तन्ते यथेतरे केवलकर्मिण इति। यस्मादेषोऽविदुषां निरोधः। आदित्याद्धि निरुद्धा अविद्वांसः। नैते संवत्सरमादित्यमात्मानं प्राणमभिप्राप्नुवन्ति। स हि संवत्सरः कालात्मा अविदुषां निरोधः। तत्तत्रास्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रः। शंकर.

(२) अथशब्दो वाक्यान्तरोपक्रमे। ये तावत् 'किं प्रजया करिष्यामः' इति विरक्ता ऋषयः कायक्लेशादिलक्षणेन तपसा, स्त्रीसङ्गराहित्यलक्षणेन ब्रह्मचर्येण, आस्तिक्यबुद्धिलक्षणया श्रद्धया, प्रत्यगात्मविद्यया परमात्मानमुपास्य अर्चिरादिना उत्तरेणायनेन 'आदित्याच्चन्द्रमसम्' इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मातिद्वारभूतमादित्यमभिजयन्ते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। 'आदित्यो ह वै प्राणः' (प्रउ. १।५) इत्युक्तेः प्राणसंबन्ध्यपि भवति। अन्वेष्टव्यतया निर्दिष्टमात्मानं स्तुवंस्तेषामपुनरावृत्तिं दर्शयति — एतद्वै प्राणानामिति। आयतनशब्दापेक्षयैतदिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः। प्राणानां प्राणभृतामायतनमाधारभूतम्। एतत्परायणं परमं प्राप्यमित्यर्थः। एतस्मान्न पुनरावर्तन्ते उपासका इति शेषः। उत्तरेण मार्गेण गताः 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते'(भगी. ८।१६) इत्युक्तरीत्या परमात्मानं प्राप्य न निवर्तन्त इत्यर्थः। एष निरोधः एषः 'प्रजाकामो वै प्रजापतिः' इति प्राक्प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा स्वप्राप्तस्य तदुपासकस्यापुनरावृत्तिरुपपद्यत इति भावः। अत्रैष इत्येतच्छब्देन प्रजापतिपरामर्शात्। आत्मानमन्विष्येत्यात्मशब्दोऽपि प्रजापतिपर एव। तत्तस्मिन् संवत्सरात्मनि प्रजापतौ वक्ष्यमाणः श्लोक इत्यर्थः। रंग.

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्।
अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति॥

(१) पञ्चपादं पञ्चर्तवः पादा इवास्य संवत्सरात्मन आदित्यस्य, तैरसौ पादैरिवर्तुभिरावर्तते। हेमन्तशिशिरावेकीकृत्येयं कल्पना। पितरं, सर्वस्य जनयितृत्वात्पितृत्वं तस्य, द्वादशाकृतिं द्वादश मासा आकृतयः अवयवाः आकरणं वाऽवयविकरणमस्य द्वादशमासैस्तं द्वदशाकृतिं, दिवो द्युलोकात्परे ऊर्ध्वेऽर्धे स्थाने तृतीयस्यां दिवीत्यर्थः। पुरीषिणं पुरीषवन्तमुदकवन्तमाहुः कालविदः। अथ तमेवान्ये इमे उ परे कालविदो विचक्षणं निपुणं सर्वज्ञं सप्तचक्रे सप्तहयरूपेण* चक्रे सततं गतिमति कालात्मनि षडरे षडृतुमत्याहुः। सर्वमिदं जगत्कथयन्ति अर्पितं अरा इव रथनाभौ निविष्टमिति। यदि पञ्चपादो

(१) प्रउ. १।१०; ब्रशंकर. १।२।१६; भास्कर. १।२।१६, ४।३।१३ अथोत्त (तथोत्त) मभिज (मधिज); रामानुज. ३।४।३८ मन्विष्य (मन्विष्येदा); निंबार्क. १।२।१७; श्रीकंठ. ३।४।३८; श्रीकर. १।२।१६ जयन्ते (जायन्ते).

* सप्तहयरूपेणेत्यत्र सप्ताहरूपेणेत्यनेन भवितव्यमिति भाति।

(१) प्रउ. १।११; रंग. मध्व. (इति॰).

द्वादशाकृतिर्यदि वा सप्तचक्रः षडरः, सर्वथाऽपि संवत्सरः कालात्मा प्रजापतिश्चन्द्रादित्यलक्षणो(ऽपि) जगतः कारणम् । * शंकर.

(२) वत्सरसंवत्सरपरिवत्सरेडावत्सरानुवत्सररूपाः पञ्च पादा यस्य स पञ्चपादः । अथवा हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणात्पञ्चर्तवः संपद्यन्ते, ते पादा यस्य स पञ्चपादस्तम् । पितरं सर्वस्य जनकम् । द्वादशाकृतिं द्वादशमासाकृतिम् । दिवः स्वर्गात्परे परस्मिन्नर्धे स्थाने । पुरीषिणम् । पुरीषशब्देन स्वर्गभूमिसंनिहितं ब्रह्माण्डगोलकावरणमुच्यते, तदस्य स्थानत्वेनास्तीति पुरीषिणमाहुरित्यन्वयः । अथशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । उशब्दोऽवधारणे । परशब्द उत्कृष्टवचनः । पूर्वोक्तेभ्योऽन्ये उत्कृष्टा इमे कालतत्त्वविद आदित्यादिग्रहसप्तकलक्षणचक्रयुक्ते ऋतुलक्षणारषट्कयुक्ते संवत्सराख्ये रथे जगत्सर्वं विचक्षणं कुशलं निश्चलं यथा भवति तथाऽर्पितमित्याहुः । रंग.

मासो वै प्रजापतिः । तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणः । तस्मादेत ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥

(१) यस्मिन्निदं श्रितं विश्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः स्वावयवे मासे कृत्स्नः परिसमाप्यते । मासो वै प्रजापतिर्यथोक्तलक्षण एव मिथुनात्मकः । तस्य मासात्मनः प्रजापतेरेको भागः कृष्णपक्ष एव रयिरन्नं चन्द्रमाः । अपरो भागः शुक्लः शुक्लपक्षः प्राण आदित्योऽत्ताऽग्निः । यस्माच्छुक्लपक्षात्मानं प्राणं सर्वमेव पश्यन्ति, तस्मात्प्राणदर्शिन एत ऋषयः कृष्णपक्षेऽपीष्टं यागं कुर्वन्तः शुक्लपक्षे एव कुर्वन्ति, प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तैर्न दृश्यते यस्मात् । इतरे तु प्राणं न पश्यन्तीत्यदर्शनलक्षणं कृष्णात्मानमेव पश्यन्ति । इतरे इतरस्मिन् कृष्णपक्षे एव कुर्वन्ति शुक्ले कुर्वन्तोऽपि । शंकर.

(२) यथा संवत्सरो रयिप्राणात्मना विभक्त एवं मासोऽपि विभक्त इत्युपासनार्थं प्रदर्शयति — मासो वै इति । स्पष्टोऽर्थः । यस्माच्छुक्लः प्राणतयोत्कृष्टस्तस्मादृषयोऽतीन्द्रियार्थद्रष्टारः सर्वेऽपि शुक्लपक्ष एव शोभनानि कर्माणि कुर्वन्ति । इतरेऽनृषयोऽज्ञाः पुनरप्राणतया असारभूते कृष्णपक्षे कुर्वन्तीत्यर्थः । रंग.

(१) प्रउ. १।१२; रंग. शुक्लः (शुक्लपक्षः).

अहोरात्रो वै प्रजापतिः । तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥

(१) सोऽपि मासात्मा प्रजापतिः स्वावयवेऽहोरात्रे परिसमाप्यते पूर्ववत् । तस्याप्यहरेव प्राणोऽत्ताऽग्निः, रात्रिरेव रयिः पूर्ववत् । प्राणमहरात्मानं वा एते प्रस्कन्दन्ति निर्गमयन्ति शोषयन्ति वा स्वात्मनो विच्छिद्यापनयन्ति । के, ये दिवाऽहनि रत्या रतिकारणभूतया सह स्त्रिया संयुज्यन्ते मैथुनमाचरन्ति मूढाः । यत एवं तस्मात्तन्न कर्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासङ्गिकः । यद्रात्रौ संयुज्यन्ते रत्या ऋतौ, ब्रह्मचर्यमेव तदिति प्रशस्तत्वादृतौ भार्यागमनं कर्तव्यमित्ययमपि प्रासङ्गिको विधिः । शंकर.

(२) रत्या रत्यर्थं, प्रयोजनस्य हेतुत्वविवक्षया तृतीया । प्रस्कन्दन्ति प्रकर्षेण शोचयन्ति, प्राणापचारात् प्राणमेव निघ्नन्तीत्यर्थः । * रंग.

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतः । तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥

(१) प्रकृतं तूच्यते । सोऽहोरात्रात्मकः प्रजापतिः व्रीहियवाद्यन्नात्मना व्यवस्थितः एवं क्रमेण परिणम्य । तदन्नं वै प्रजापतिः । कथं, ततस्तस्माद्ध वै रेतो नृबीजं तत्प्रजाकारणम् । तस्माद्योषिति सिक्तादिमा मनुष्यादिलक्षणाः प्रजाः प्रजायन्ते । यत्पृष्टं 'कुतो ह वै प्रजाः प्रजायन्ते' इति, तदेवं चन्द्रादित्यमिथुनादिक्रमेणाहोरात्रान्तेनान्नासृग्रेतोद्वारेणेमाः प्रजाः प्रजायन्त इति निर्णीतम् । शंकर.

* शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

(१) प्रउ. १।१३; रंग. संयुज्यन्ते । ब्रह्म (संप्रयुज्यन्ते । ब्रह्म); मध्व. रात्रो (रात्रे) प्रस्कन्दन्ति (स्कन्दन्ति).

(२) प्रउ. १।१४.

(२) ननु प्रकृतिपुरुषकालात्मकं ब्रह्म कथं प्रजानामुपादानमित्युच्यते । अन्नपरिणामभूतस्य रेतस एव प्रजोपादानत्वदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—अन्नमित्यादि । अन्नावस्थं तदुत्पन्नरेतोऽवस्थं च यतः प्रजापतिशब्दितं ब्रह्मैव, अतः प्रकृतिपुरुषसंवत्सरमासादिकालान्नरेतोऽवस्थारूपाद्ब्रह्मणः सर्वाः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रजापतिशब्दितस्य ब्रह्मण उपादानत्वमुपपद्यत इति भावः ।

रंग.

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति । ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोकः । येषां तपो ब्रह्मचर्यम् । येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥

(१) तत्तत्रैवं सति ये गृहस्थाः । ह वै इति प्रसिद्धस्मरणार्थौ निपातौ । तत्प्रजापतेर्व्रतमृतौ भार्यागमनं चरन्ति कुर्वन्ति तेषां दृष्टफलमिदम् । किं, ते मिथुनं पुत्रं दुहितरं चोत्पादयन्ते । अदृष्टं च फलमिष्टापूर्तदत्तकारिणां—तेषामेवैष यश्चान्द्रमसो ब्रह्मलोकः पितृयाणलक्षणः, येषां तपः स्नातकव्रतादीनि, ब्रह्मचर्यं ऋतोरन्यत्र मैथुनासमाचरणं, येषु च सत्यमनृतवर्जनं प्रतिष्ठितमव्यभिचारितया वर्तते नित्यमेव ।

शंकर.

(२) तत्प्रसङ्गादमुमुक्षुनिन्दापूर्वकं मुमुक्षुं स्तौति — तद्ये ह वै इति । तस्माद्येऽन्नं वै प्रजापतिरिति प्रजापतिशब्दितस्यान्नस्य व्रतं भक्षणं व्रतत्वेनानुतिष्ठन्ति, येऽन्नभक्षणशीला ब्रह्मचर्यरहितास्ते एव प्रजा उत्पादयन्ते । एष लोकः पुत्रपश्वन्नादिलक्षणः कार्यभूतब्रह्मरूपो लोकस्तेषामेव, न त्वात्मकामानामिति भावः ।

* रंग.

[२]तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥

(१) यस्तु पुनरादित्योपलक्षित उत्तरायणः प्राणात्मभावो विरजः शुद्धो न चन्द्रब्रह्मलोकवद्रजस्वलो वृद्धिक्षयादियुक्तः असौ तेषाम् । केषां, इत्युच्यते — यथा गृहस्थानामेकविरुद्धसंव्यवहारप्रयोजनवत्त्वाज्जिह्मं कौटिल्यं वक्रभावोऽवश्यंभावि, तथा न येषु जिह्मम् । यथा च गृहस्थानां क्रीडानर्मादिनिमित्तमनृतमवर्जनीयं, तथा न येषु तत्, तथा माया गृहस्थानामिव न येषु विद्यते । माया नाम बहिरन्यथाऽऽत्मानं प्रकाश्यान्यथैव कार्यं करोति, सा माया मिथ्याचाररूपा । मायेत्येवमादयो दोषा येष्वधिकारिषु ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुषु निमित्ताभावान्न विद्यन्ते, तत्साधनानुरूप्येणैव तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ज्ञानयुक्तकर्मवतां गतिः । पूर्वोक्तस्तु ब्रह्मलोकः केवलकर्मिणां चन्द्रलक्षण इति ।

शंकर.

(२) येषां कायशोषणाख्यं तपः, न भक्षणशीलता मैथुनवर्जनं, येषु च सत्यवचनं प्रतिष्ठितं, येषु च 'मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कर्मण्यन्यद्दुरात्मनाम्' इत्युक्तकौटिल्यलक्षणजिह्मत्वं नास्ति, भूताहितवचनलक्षणमसत्यवचनं नास्ति, तेषामसौ विरजो निर्दोषो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । तथैव व्यासार्यैः सर्वव्याख्याधिकरणे विवृतत्वादिति द्रष्टव्यम् । इतिशब्दः प्रतिवचनसमाप्तौ ।

रंग.

इति प्रथमः प्रश्नः ॥

द्वितीयः प्रश्नः

शरीरधारकप्रकाशकतद्वरिष्ठविषयकः प्रश्नः

[१]अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन् कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते । कतर एतत्प्रकाशयन्ते । कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥

(१) प्राणोऽत्ता प्रजापतिरित्युक्तम् । तस्य प्रजापतित्वमत्तृत्वं चास्मिन् शरीरेऽवधारयितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते । अथानन्तरं ह किलैनं भार्गवो वैदर्भिः

---

* मूलगतं 'येषां तपः' इत्यादि उत्तरवाक्यान्वयि, इति तत्रैव तद्व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

(१) प्रउ. १।१५; रंग. तत्प्रजा (प्रजा) ब्रह्मलोकः (लोकः).

(२) प्रउ. १।१६; रामानुज. १।१।१ (पृ. ११) तेषामसौ (तेषामेवैष).

(१) प्रउ. २।१; रंग. वरिष्ठ (बलिष्ठ); मध्व. प्रजां वि (प्रजा वि).

पप्रच्छ । हे भगवन् कत्येव देवाः प्रजां शरीरलक्षणां विधारयन्ते विशेषेण धारयन्ते । कतरे बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियविभक्तानामेतत्प्रकाशनं स्वमाहात्म्यप्रख्यापनं प्रकाशयन्ते । कोऽसौ पुनरेषां वरिष्ठः प्रधानः कार्यकरणलक्षणानामिति । शंकर.

(२) देहेन्द्रियमनःप्राणादिविलक्षणप्रत्यगात्मशोधनाय प्रश्नानवतारयति । उक्तं च व्यासार्यैरुत्तरेषु खण्डेषु प्रत्यगात्मा विशोध्यत इति । कबन्धिप्रश्नानन्तरं पिप्पलादं भार्गवो वैदर्भिः पृष्टवान् । किमिति, हे भगवन्, किंसंख्याका देवाः स्थावरजङ्गमात्मिकां प्रजां बिभ्रति । एष्वेव देवेषु कतरे देवा एतच्छरीरं तत्कार्यं प्रकाशयन्ते । कः पुनरेतेषां श्रेष्ठः * इति । रंग.

शरीरस्य धारकप्रकाशकाः

तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति । वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥[1]

(१) एवं पृष्टवते तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवीत्येतानि पञ्च महाभूतानि शरीरारम्भकाणि, वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रमित्यादीनि कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणि च । ते कार्यलक्षणाः करणलक्षणाश्च । ते देवा आत्मनो माहात्म्यं प्रकाश्याभिवदन्ति स्पर्धमाना अहंश्रेष्ठतायै । कथं वदन्ति । वयमेतद्बाणं कार्यकरणसंघातमवष्टभ्य प्रासादमिव स्तम्भादयोऽविशिथिलीकृत्य विधारयामो विस्पष्टं धारयामः । मयैवैकेनायं संघातो ध्रियत इत्येकैकस्याभिप्रायः । शंकर.

(२) मुख्यप्राणस्यैव धारकत्वप्रकाशकत्वश्रेष्ठत्वानि वक्तुमाख्यायिकामाह — आकाशो हेति । ह वा इति प्रसिद्ध्यतिशये । एष प्रसिद्ध आकाशः । दीव्यति गच्छतीति देवो गमनशीलस्तादृशो वायुः । आकाशादयः सर्वे मिलिताः पुरोवर्तिशरीरं प्रदर्श्याऽभितः स्थित्वा वदन्ति स्म, किमिति, वयं बाणवत्संचारशीलमेतत्पुरोवर्तिशरीरमवलम्ब्य विधारयामः । आकाशादिविविधकार्यक्षमतया धारयाम इत्यर्थः । * रंग.

(३) वायुरग्निरित्यत्र भूतवायुरुच्यते । प्राणशब्देन प्रधानवायुः । मध्व.

शरीरधारकप्रकाशकेषु प्राणः वरिष्ठः

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथ, अहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति । तेऽश्रद्दधाना बभूवुः ॥[1]

(१) तानेवमभिमानवतो वरिष्ठो मुख्यः प्राण उवाच उक्तवान् । मा मैवं मोहमापद्यथ अविवेकतयाऽभिमानं मा कुरुत यस्मादहमेवैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्राणादिवृत्तिभेदं स्वस्य कृत्वा विधारयामीत्युक्तवति च तस्मिंस्तेऽश्रद्दधानाः अप्रत्ययवन्तो बभूवुः कथमेतदेवमिति । शंकर.

(२) एवं वदतो मुख्यप्राणस्यायं भावः— हे आकाशादयः भवन्त आ(अव)काशादिकप्रातिस्विककार्यक्षमाः न तु सर्वकार्यक्षमाः । अहं तु भवतामपि कार्यनिमित्तत्वाद्भवत्कार्यक्षमः । क्रियमाणे जीवने तु भवत्सु न कोऽपि समर्थः । * रंग.

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव । तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने[2]

---

* एतेन ' वरिष्ठः ' इत्येव पाठो भाष्याभिप्रेत इति प्रतिभाति ।

(१) प्रउ. २।२; रंग. रयामः + (इति); मध्व. प्रकाश्याभि (प्राकाश्या अभि) रयामः+ (इति).

* शेषं शंकरवत् ।

(१) प्रउ. २।३; ब्रशंकर. १।१।३१, २।४।११; रंग. प्रविभज्यै (विभज्यै) विधारया (धारया); निंबार्क. २।४।११ प्रविभज्यै (विभज्यै); श्रीकर. १।१।३२, २।४।९ आपद्यथ (आपद्यथाः); वल्लभ. १।१।३०, २।४।१२ आपद्यथ (आपद्यथाः) प्रविभज्यै (विभज्यै); विज्ञान. २।४।८, ९ आपद्यथ (आपद्यथाः) ष्टभ्य विधा (ष्टभ्याभिधा); बलदेव. १।१।३०.

(२) प्रउ. २।४; रंग. तस्मिंश्च (तस्मिंस्तु) प्रतिष्ठन्ते (प्रतिष्ठन्ते); मध्व. त्क्रामन्ते (त्क्रमन्ते) प्रतिष्ठन्ते (प्रतिष्ठन्ते) मक्षिका (मधुमक्षिका) श्रोत्रं च (श्रोत्रं चेति).

सर्वे एव प्रातिष्ठन्ते। तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते। तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते। एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च। ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति॥

(१) स च प्राणस्तेषामश्रद्दधानतामालक्ष्य अभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव उत्क्रान्तवानिव स रोषान्निरपेक्षः। तस्मिन्नुत्क्रामति यद्वृत्तं तद्दृष्टान्तेन प्रत्यक्षीकरोति। तस्मिन्नुत्क्रामति सति अथानन्तरमेव इतरे सर्व एव प्राणाश्चक्षुरादय उत्क्रामन्ते उच्चक्रमिरे। तस्मिंश्च प्राणे प्रतिष्ठमाने तूष्णीं भवति अनुत्क्रामति सति सर्व एव प्रातिष्ठन्ते तूष्णीं व्यवस्थिता अभूवन्। तत्तत्र यथा लोके मक्षिका मधुकराः स्वराजानं मधुकरराजानं उत्क्रामन्तं प्रति सर्वा एवोत्क्रामन्ते। तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते प्रतितिष्ठन्ति। यथाऽयं दृष्टान्तः एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं चेत्यादयः। ते उत्सृज्याश्रद्दधानतां बुद्ध्वा प्राणमाहात्म्यं प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति। शंकर.

(२) अष्टोत्तरशतमर्मस्थानानामुपरि स्वसामर्थ्यं प्रकटयितुं स्वस्थानात्किंचिदुदचलत्। इवशब्दोऽल्पार्थे। साक्षादुत्क्रमणेऽप्रतिसमाधेयः शरीरविनाशः स्यादिति मत्वोत्क्रमणमिव कृतवानिति भावः। * रंग.

क्रियाशीलसर्वात्मकः सर्वनाभिस्थानीयः सर्वविभूतिदेवरूपः सर्वेश्वरः प्राण एव

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः।
एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत्॥

(१) कथम्। एष प्राणोऽग्निः सन् तपति ज्वलति। तथैष सूर्यः सन् प्रकाशते। तथैष पर्जन्यः सन् वर्षति। किंच मघवानिन्द्रः सन् प्रजाः पालयति, जिघांसत्यसुररक्षांसि। एष वायुरावहप्रवहादिभेदः। किंचैष पृथिवी रयिर्देवः सर्वस्य जगतः। सन्मूर्तमसदमूर्तं चामृतं च यद्देवानां स्थितिकारणम्। शंकर.

(२) स्तुतिमेवाह—एष मुख्यप्राणोऽग्निरूपेण तपति। एष प्राण एव सूर्यः। सर्वेषां प्राणायत्तस्थितिकत्वात्। यदधीना यस्य सत्ता तत्तदेवेति भण्यते इति रीतिमनुसृत्य सामानाधिकरण्यव्यपदेशो दृष्टः। रयिर्देवश्चन्द्रमा इति यावत्। सदसच्छब्दौ वर्तमानावर्तमानपरौ प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपरौ वा चेतनाचेतनपरौ वा स्थूलसूक्ष्मपरौ वा। अमृतशब्दो मोक्षपरः। तस्यापि तदधीनत्वादिति भावः। रंग.

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्।
ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च॥

(१) किं बहुना, अरा इव रथनाभौ श्रद्धादि * नामान्तं सर्वं स्थितिकाले प्राण एव प्रतिष्ठितम्। तथा ऋचो यजूंषि सामानीति त्रिविधा मन्त्रास्तत्साध्यश्च यज्ञः क्षत्रं च सर्वस्य पालयितृ ब्रह्म च यज्ञादिकर्मकर्तृत्वेऽधिकृतं चैवैष प्राणः सर्वम्। शंकर.

(२) चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तरालवर्तीनि काष्ठानि अरशब्देनोच्यन्ते चक्रस्य मध्यप्रदेशो नाभिशब्देनोच्यते। यथा अरा नाभौ अर्पिताः एवमस्मिन्प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितमित्यर्थः। सर्वशब्दार्थं स्पष्टयति — ऋचो यजूंषीति। अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दः स्थावरजङ्गमात्मकप्राणिमात्रोपलक्षकः। रंग.

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे।
तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि॥

(१) किंच, यः प्रजापतिरपि स त्वमेव गर्भे चरसि, पितुर्मातुश्च प्रतिरूपः सन् प्रतिजायसे प्रजापतित्वादेव। प्रागेव सिद्धं तव मातृपितृत्वम्। सर्वदेह-

* शेषं शंकरवत्।

(१) प्रउ. २।५.

* षष्ठे प्रश्ने 'प्राणाच्छ्रद्धाम्' इत्यादिनोक्तं श्रद्धादि नामान्तम्।

(१) प्रउ. २।६; रामानुज. २।४।१२; मध्व. क्षत्रं + (च).

(२) प्रउ. २।७; मध्व. (बलिं हरन्ति०) यः (यत्).

देह्याकृतिच्छन्नैकः प्राणः सर्वात्माऽसीत्यर्थः। तुभ्यं त्वदर्थं या इमा मनुष्याद्याः प्रजास्तु हे प्राण चक्षुरादिद्वारैर्बलिं हरन्ति, यस्त्वं प्राणैश्चक्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठसि सर्वशरीरेषु। अतस्तुभ्यं बलिं हरन्तीति युक्तं, भोक्ता हि यतस्त्वं, तवैवान्यत्सर्वं भोज्यम्।

शंकर.

(२) एवमेष इत्यङ्गुल्या निर्दिश्य परस्परं दर्शयित्वा तद्गुणान् संकीर्त्य पश्चात्तमेव मुख्यप्राणमभिमुखीकृत्य स्तुवन्ति — त्वं प्रजानां रक्षकः सन् प्राणादिवायुरूपेण गर्भे संचरसि। तथा गर्भोत्पादकतया तत्पोषकतया च पितृरूप एव वर्तमान एव त्वमुत्पादकत्वप्रातिलोम्येन पुत्रादिरूपेण जायसे। हे प्राण स्थावरजङ्गमात्मिका इमाः प्रजास्तुभ्यं त्वदर्थास्त्वच्छेषभूता यतो बलिमन्नादिकं ते उपहरन्ति। यस्त्वं प्राणादिव्यापारैः सर्वत्र प्राणिषु प्रतिष्ठितोऽसीत्यर्थः।

रंग.

[१] देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा।
ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि॥

(१) किंच, देवानामिन्द्रादीनामसि भवसि त्वं वह्नितमो हविषां प्रापयितृतमः। पितॄणां नान्दीमुखे श्राद्धे या पितृभ्यो दीयते स्वधा अन्नं सा देवप्रदानमपेक्ष्य प्रथमा भवति। तस्या अपि पितृभ्यः प्रापयिता त्वमेवेत्यर्थः। किंच, ऋषीणां चक्षुरादीनां प्राणानामङ्गिरसामङ्गिरसभूतानामथर्वणां तेषामेव 'प्राणो वाऽथर्वा' इति श्रुतेः। चरितं चेष्टितं सत्यमवितथं देहधारणाद्युपकारलक्षणं त्वमेवासि।

शंकर.

(२) हविषां वाहकतमः। मुख्यः पितृप्रीतिहेतुभूतस्त्वमेवेत्यर्थः। अथर्वाङ्गिरसामृषीणां सत्यमुत्कृष्टं चरितं नित्यनैमित्तिकादिलक्षणं कर्म त्वमसीत्यर्थः।

रंग.

[२] इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता।
त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः॥

किंच, इन्द्रः परमेश्वरस्त्वं हे प्राण, तेजसा वीर्येण रुद्रोऽसि संहरन् जगत्। स्थितौ च परि समन्ताद्रक्षिता पालयिता परिरक्षिता त्वमेव जगतः सौम्येन रूपेण। त्वमन्तरिक्षेऽजस्रं चरसि उदयास्तमयाभ्यां, सूर्यस्त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषां पतिः। * शंकर.

[१] यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः।
आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति॥

(१) यदा पर्जन्यो भूत्वाऽभिवर्षसि त्वं अथ तदा अन्नं प्राप्येमाः प्रजाः प्राणते प्राणचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः। अथवा प्राण, ते तवेमाः प्रजाः स्वात्मभूतास्त्वदन्नसंवर्धितास्त्वदभिवर्षणदर्शनमात्रेण चाऽऽनन्दरूपाः सुखं प्राप्ता इव सत्यस्तिष्ठन्ति। कामाय इच्छातोऽन्नं भविष्यतीत्येवमभिप्रायः।

शंकर.

(२) कामायाभिलषितार्थाय पर्याप्तमन्नं भविष्यतीति। † रंग.

[२] व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः।
वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्व नः॥

(१) किंच, प्रथमजत्वादन्यस्य संस्कर्तुरभावादसंस्कृतो व्रात्यस्त्वं, स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः। हे प्राण, एकऋषिस्त्वमाथर्वणानां प्रसिद्ध एकर्षिनामाग्निः सन्नत्ता सर्वहविषाम्। त्वमेव विश्वस्य सर्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः सत्पतिः। साधुर्वा पतिः सत्पतिः। वयं पुनराद्यस्य तवादनीयस्य हविषो दातारः। त्वं पिता मातरिश्व हे मातरिश्वन्, नः अस्माकम्। अथवा मातरिश्वनो वायोस्त्वम्। अतश्च सर्वस्यैव जगतः पितृत्वं सिद्धम्।

शंकर.

(२) हे प्राण संस्कारहीनो ब्राह्मणोऽपि त्वमेव, मुख्यो मन्त्रद्रष्टर्षिरपि त्वमेव, विश्वस्यात्ता संहर्ता च त्वमेव, सतां साधूनां रक्षकोऽपि त्वमेव।

† रंग.

[३] या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि।

---

(१) प्रउ. २।८.
(२) प्रउ. २।९.

* रंग. शंकरवत्।
† शेषं शंकरवत्।
(१) प्रउ. २।१०; रंग. मध्व. प्राणते (प्राण ते).
(२) प्रउ. २।११; रंग. नैकऋषि (नैकर्षि); मध्व. नैकऋषि (नैकर्षि) माद्यस्य (मद्यस्य).
(३) प्रउ. २।१२; रंग. या ते (या च ते) संतता (संततां).

या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥

(१) किं बहुना, या ते त्वदीया तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता वक्तृत्वेन वदनचेष्टां कुर्वती । या श्रोत्रे या च चक्षुषि या च मनसि संकल्पादिव्यापारेण संतता समनुगता तनूः, तां शिवां शान्तां कुरु, मोत्क्रमीः उत्क्रमणेनाशिवां मा कार्षीरित्यर्थः । शंकर.

(२) वागादीन्द्रियेषु तत्तदिन्द्रियनियमनानुकूला शक्तिः । सततं प्रतिष्ठितां तां शिवां शोभनां कुरु उत्क्रमणेन अशिवां मा कुरु, उत्क्रमणं मा कार्षीरित्यर्थः । रंग.

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।
मातेव पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥

(१) किं बहुना, अस्मिंल्लोके प्राणस्यैव वशे सर्वमिदं यत्किंचिदुपभोगजातं त्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि च यत्प्रतिष्ठितं देवाद्युपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एवेशिता रक्षिता । अतो मातेव पुत्रानस्मान् रक्षस्व पालयस्व । त्वन्निमित्ता हि ब्राह्मयः क्षात्रियाश्च श्रियः, तास्त्वं श्रीश्च श्रियश्च प्रज्ञां च त्वत्स्थितिनिमित्तां विधेहि नो विधत्स्वेत्यर्थः । इत्येवं सर्वात्मतया वागादिभिः प्राणैः स्तुत्या गमितमहिमा प्राणः प्रजापतिरत्तेत्यवधृतम् । शंकर.

(२) अस्माकं स्वस्वकार्यनिष्पादसामर्थ्यलक्षणाः श्रियस्तदनुकूलप्रज्ञां च विधत्स्व । * रंग.

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

तृतीयः प्रश्नः

प्रश्नविषयाः — प्राणकारणं प्राणस्य शरीरे प्रवेशः, प्राणप्रविभागः, प्राणोत्क्रमणं, अधिभूतं अधिदैवतं च धारणा प्राणकृता च

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन् कुत एष प्राणो जायते । कथमायात्यस्मिन् शरीरे । आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते । केनोत्क्रमते । कथं बाह्यमभिधत्ते । कथमध्यात्ममिति ॥

(१) अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । प्राणो ह्येवं प्राणैर्निर्धारिततत्त्वैरुपलब्धमहिमाऽपि संहतत्वात्स्यादस्य कार्यत्वं अतः पृच्छामि । भगवन्कुतः कस्मात्कारणादेष यथावधृतः प्राणो जायते । जातश्च कथं केन वृत्तिविशेषेणाऽऽयात्यस्मिन् शरीरे । किंनिमित्तकमस्य शरीरग्रहणमित्यर्थः । प्रविष्टश्च शरीरे आत्मानं वा प्रविभज्य प्रविभागं कृत्वा कथं केन प्रकारेण प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । केन वा वृत्तिविशेषेणास्माच्छरीरादुत्क्रमते उत्क्रामति । कथं बाह्यमधिभूतमाधिदैवतं चाभिधत्ते धारयति, कथमध्यात्ममिति । शंकर.

(२) प्रतितिष्ठते प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । बाह्यमभिधत्ते बाह्यरूपेण संनिधत्ते इत्यर्थः । बाह्यमित्यस्य संनिधानक्रियाविशेषणत्वात् । रंग.

तस्मै स होवाच । अतिप्रश्नान्पृच्छसि । ब्रह्मिष्ठोऽसीति । तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥

(१) एवं पृष्टस्तस्मै स होवाचाऽऽचार्यः । प्राण एव तावद्दुर्विज्ञेयत्वाद्विषमप्रश्नार्हः, तस्यापि जन्मादि त्वं पृच्छसि, अतोऽतिप्रश्नान्पृच्छसि । ब्रह्मिष्ठोऽसीत्यतिशयेन त्वं ब्रह्मवित्, अतस्तुष्टोऽहं, तस्मात्ते तुभ्यं ब्रवीमि यत्पृष्टं, शृणु । शंकर.

(२) प्रश्नानतिक्रम्य वर्तमानान्प्रश्नायोग्यान् रहस्यानर्थान् पृच्छसि । तस्मात्त्वं ब्रह्मिष्ठोऽसि । प्रायेण ब्रह्मविदसि, न प्राकृत इति यावत् । अतस्तेऽहं योग्यत्वाद्ब्रवीमीत्यर्थः । रंग.

आत्मा प्राणकारणं, मनःकर्मणा प्राणप्रवेशः शरीरे

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततम् । मनोकृतेनाऽऽयात्यस्मिन् शरीरे ॥

* शेषं शंकरवत् ।

(१) प्रउ. २।१३; रंग. प्रज्ञां च (प्रज्ञां) (इति०).

(२) प्रउ. ३।१; रंग. कथं प्रातिष्ठते (कथं वा प्रतिष्ठते); मध्व. प्रातिष्ठते (प्रतिष्ठते).

(१) प्रउ. ३।२; रंग. ष्ठोऽसीति (ष्ठोऽसि).

(२) प्रउ. ३।३; ब्रशांकर. १।१।१०; रंग. आत्मनः + (एव) मनोकृतेन (मनोऽकृतेना); मध्व. आत्मनः (आत्मतः); ब्रमध्व. २।३।५०, २।४।९ मध्ववत्.

(१) आत्मनः परस्मात्पुरुषादक्षरात्सत्यादेष उक्तः प्राणो जायते । कथमित्यत्र दृष्टान्तः । यथा लोके एषा पुरुषे शिरःपाण्यादिलक्षणे निमित्ते छाया नैमित्तिकी जायते, तद्वदेतस्मिन् ब्रह्मण्येतत्प्राणाख्यं छायास्थानीयमनृतरूपं तत्त्वं सत्ये पुरुषे आततं समर्पितमित्येतत्, छायेव देहे । *मनोकृतेन मनःसंकल्पेच्छादिनिष्पन्नकर्मनिमित्तेनेत्येतत् । वक्ष्यति हि — ' पुण्येन पुण्यम् ' इत्यादि । ' तदेव सक्तः सह कर्मणैति ' (बृउ. ४।४।६) इति च श्रुत्यन्तरात् । आयाति आगच्छति अस्मिन् शरीरे । शंकर.

(२) कथमायात्यस्मिन् शरीरे इत्यस्योत्तरमाह— यथा पुरुषे गच्छति छायाऽपि सहैव गच्छति, न हि छायागमने सामग्न्यन्तरमस्ति । एवमेतस्मिन् पुरुषे जीवे एतन्मनोऽकृतेनाऽयत्नेन, कृतशब्दो यत्नार्थकः, यत्नमन्तरेणाऽऽततमविनाभावेन संश्रितमेवमेव प्राणोऽप्यकृतेनाऽयत्नेनास्मिन् शरीरे आयाति । मनःप्राणयोः पुरुषच्छायावत्पुरुषाविनाभूतत्वात्पुरुषेण सहैव प्राणस्य संबन्धः, अतो न प्राणागमने पृथक्कारणमपेक्षितमिति भावः । $ रंग.

(३) आत्मतः परमात्मतः । ' विष्णोर्वायुः समुत्पन्नो वायोः सर्वाश्च देवताः । प्राणाद्यास्तान्नयन्प्राण आज्ञापयति राजवत् । स्वयं च पञ्चरूपः सन् दद्यान्मोक्षादिकं प्रभुः ॥' इति प्रभञ्जने ।

मध्व.

मुख्यप्राणकृतं नियन्त्रणं प्राणानां, पञ्चप्राणानां स्थानानि कार्याणि च

यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते । एतान् ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेति । एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥

(१) यथा येन प्रकारेण लोके राजा सम्राडेव ग्रामादिष्वधिकृतान्विनियुङ्क्ते । कथम् । एतान् ग्रामान् एतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेति । एवमेव यथा दृष्टान्तः, एष मुख्यः प्राणः इतरान्प्राणांश्चक्षुरादीन् आत्मभेदांश्च पृथक्पृथगेव यथास्थानं संनिधत्ते विनियुङ्क्ते ।

शंकर.

(२) आत्मानं प्रविभज्य कथं प्रतितिष्ठते इति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह—यथा राजा कार्येष्वधिकृतान्स्वसेवकान् इमान्ग्रामानधितिष्ठ इमं ग्राममधितिष्ठेति पृथक्पृथग्विनियुज्य तन्मुखेन तेषु यथा संनिधत्ते एवमेवैष मुख्यप्राण इतरेषु प्राणेषु ग्रामस्थानीयेषु स्वांशभूतापानव्यानादिमुखेन संनिधत्ते अधितिष्ठतीति यावत् ।

रंग.

पायूपस्थेऽपानम् । चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते । मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति । तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥

(१) तत्र विभागः — पायूपस्थे, पायुश्चोपस्थश्च पायूपस्थं, तस्मिन् अपानमात्मभेदं मूत्रपुरीषाद्यपनयनं कुर्वन् तिष्ठति*(तं) संनिधत्ते । तथा चक्षुःश्रोत्रे, चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिंश्चक्षुःश्रोत्रे । मुखनासिकाभ्यां च मुखं च नासिका च ताभ्यां मुखनासिकाभ्यां च निर्गच्छन् प्राणः स्वयं सम्राट्स्थानीयः प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । मध्ये तु प्राणापानयोः स्थानयोर्नाभ्यां समानः, अशितं पीतं च समं नयतीति समानः । एष हि यस्माद्यदेतत् हुतं भुक्तं पीतं चाऽऽत्माग्नौ प्रक्षिप्तमन्नं समं नयति । तस्मादशितपीतेन्धनादग्नेरौदर्याद्धृदयदेशं प्राप्तादेताः सप्तसंख्याका अर्चिषो दीप्तयो निर्गच्छन्त्यो भवन्ति । शीर्षण्यप्राणद्वारा दर्शनश्रवणादिलक्षणरूपादिविषयप्रकाशा इत्यभिप्रायः । § शंकर.

(२) तत्र पायुश्चोपस्थं च पायूपस्थं, तस्मिन् । अपानं मूत्रपुरीषापकर्षणं कुर्वन् तस्मिन्प्रतितिष्ठति प्रति-

---

* ' मनोकृतेन ' इत्यारभ्य द्वितीयप्रश्नोत्तरमिति शंकरमध्वटीके ।

$ शेषं शंकरवत् ।

(१) प्रउ. ३।४; मध्व. एतान् ... स्वेति (एतान्ग्रामानधितिष्ठस्वैतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेति); ब्रमध्व. १।३।२४.

* यः कुर्वन् तिष्ठति तं संनिधत्ते इत्यध्याहारेण योजयितुं युक्तं टीकानुसारि च । रंगे तु अपानमिति भावे व्युत्पन्नम् । कुर्वन्नित्यध्याहारः । प्रतितिष्ठतीत्यपकर्षः । इति विशेषः ।

(१) प्रउ. ३।५; रंग. प्रातिष्ठते (प्रतितिष्ठति); मध्व. प्रातिष्ठते (प्रतिष्ठते).

ष्ठितो भवति तदधिष्ठाता भवतीत्यर्थः । मुखनासिकाभ्यां निर्गत्य वायुः प्राणरूपः सन् चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं, तस्मिन् प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठितो भवति तदधिष्ठाता भवतीत्यर्थः । मध्ये तु समानः सन्नवतिष्ठते । एष हि समानो हुतं भुक्तमन्नादिकं समं नयति सप्तधातुसाम्यं नयति विभागं करोतीति यावत् । तस्मात्समानवायोर्हेतोर्जाठराग्नेः सप्तार्चिषः कालीत्येवमाद्याः प्रादुर्भवन्ति । रंग.

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनाम् । तासां शतं शतमेकैकस्याः* । द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्ति । आसु व्यानश्चरति ॥

(१) हृदि ह्येष पुण्डरीकाकारमांसपिण्डपरिच्छिन्ने हृदयाकाशे एष आत्मा आत्मना संयुक्तो लिङ्गात्मा । अत्रास्मिन्हृदये एतदेकशतमेकोत्तरशतं संख्यया प्रधाननाडीनां भवतीति । तासां शतं शतमेकैकस्याः प्रधाननाड्या भेदाः । पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्द्वे द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि । सहस्राणां द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि प्रतिप्रतिनाडीशतं संख्यया प्रधाननाडीनां सहस्राणि भवन्ति । आसु नाडीषु व्यानो वायुश्चरति । व्यानो व्यापनात् । आदित्यादिव रश्मयो हृदयात्सर्वतोगामिनीभिर्नाडीभिः सर्वदेहं संव्याप्य व्यानो वर्तते । संधिस्कन्धमर्मदेशेषु विशेषेण प्राणापानवृत्त्योश्च मध्ये उद्भूतवृत्तिर्वीर्यवत्कर्मकर्ता भवति । शंकर.

(२) एष जीवात्मा हृदि हृदये यत्र समानरूपेण प्राण आस्ते तत्र स्वयमपि वर्तते । अत्र हृदये नाडीनामेकाधिकशतं वर्तते । तासां नाडीनां मध्ये एकैकस्या द्वासप्ततिः प्रभेदा भवन्ति । एकैकं द्वासप्ततिप्रभेदं प्रतिशाखाभूतनाडीसहस्राणि शतं शतं भवन्ति । तासु नाडीषु व्यानरूपश्चरतीत्यर्थः । रंग.

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति । पापेन पापम् । उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥

(१) अथ या तु तत्रैकशतानां नाडीनां मध्ये ऊर्ध्वगा सुषुम्नाख्या नाडी, तयैकयोर्ध्वः सन्नुदानो वायुरापादतलमस्तकवृत्तिः संचरन्पुण्येन कर्मणा शास्त्रविहितेन पुण्यं लोकं देवादिस्थानलक्षणं नयति प्रापयति । पापेन तद्विपरीतेन पापं नरकं तिर्यग्योन्यादिलक्षणम् । उभाभ्यां समप्रधानाभ्यां पुण्यपापाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयतीत्यनुवर्तते । * शंकर.

(२) अथेति वाक्योपक्रमे । एकया कयाचिन्नाड्या ऊर्ध्वमुख उदानः...... । उभाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयति । रंग.

अधिभूतं अधिदैवतं च प्राणकृता धारणा

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयति । एष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य । अन्तरा यदाकाशः स समानः । वायुर्व्यानः ॥

(१) आदित्यो ह वै प्रसिद्धो ह्यधिदैवतं बाह्यः प्राणः, स एष उदयति उद्गच्छति । एष ह्येनमाध्यात्मिकं चक्षुषि भवं चाक्षुषं प्राणं प्रकाशेनानुगृह्णानो रूपोपलब्धौ चक्षुष आलोकं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा पृथिव्यामभिमानिनी या देवता प्रसिद्धा, सैषा पुरुषस्यापानमपानवृत्तिमवष्टभ्य आकृष्य वशीकृत्य अध एवापकर्षणेनानुग्रहं कुर्वती वर्तते इत्यर्थः । अन्यथा हि शरीरं गुरुत्वात्पतेत् सावकाशे वोद्गच्छेत् । यदेतदन्तरा मध्ये द्यावापृथिव्योर्य आकाशः, तत्स्थो वायुराकाश उच्यते मञ्चस्थवत् । स समानः समानमनुगृह्णानो वर्तते इत्यर्थः । समानस्य

---

* यद्यपि बहुषु पुस्तकेषु 'एकैकस्यां' इति पाठो दृश्यते, तथापि भाष्यानुसृतत्वात् 'एकैकस्याः' इत्येव पाठः समादृतः ।

(१) प्रउ. ३।६; ब्रशंकर. भास्कर. २।३।२४; रंग. अत्रैतदेक (अत्रैक) आसु (तासु); रामानुज २।३।२५ ह्येष आ (ह्ययमा) अत्रैतदेक (तत्रैक); मध्व. मेकैकस्याः (मेकैकस्यां) द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः (द्वासप्तति-द्वासप्तति); ब्रमध्व. श्रीकंठ. २।३।२५; श्रीकर. २।३।२३ रामानुजवत्; विज्ञान. २।३।२४; बलदेव. २।३।२३.

* निंबार्कब्रमध्वयोः नयतीत्यत्र परमात्मनः कर्तृत्वम् ।

(१) प्रउ. ३।७; निंबार्क. ३।२।४१; ब्रमध्व. २।१।३५, ३।२।४२; बलदेव. ३।२।३९.

(२) प्रउ. ३।८; रंग. मवष्टभ्य (मुपष्टभ्य).

अन्तराकाशस्थत्वसामान्यात् । सामान्येन च यो बाह्यो वायुः स व्याप्तिसामान्यात् व्यानो व्यानमनुगृह्णानो वर्तते इत्यभिप्रायः । शंकर.

(२) अथाऽऽत्मानं प्रविभज्य कथं प्रतितिष्ठतीति प्रश्नस्य यथा सम्राडेवेत्यारभ्योभाभ्यामेव मनुष्यलोकमित्येतदन्तं प्रतिवचनम् । तन्मध्येऽथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयतीत्यनेन केनोत्क्रमत इति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति । कथं बाह्यमभिधत्त इत्यस्योत्तरमाह— चाक्षुषं प्राणं चक्षुर्गोलकवर्तीन्द्रियमालोकाख्यसहकारिप्रसादेनानुगृह्णानो बहिरादित्यरूपेणोदेति । यद्यपि प्राणस्यादित्यात्मकत्वं न संभवति तयोर्भेदात् । तथापि प्राणकल्पत्वाद्वा सर्वत्र सत्त्वेनाभेदोपचाराद्वा उपासनार्थतया वा बाह्यानामादित्यादीनां प्राणात्मकत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । पृथिव्यां प्राणकलारूपा देवता सा पुरुषस्यापानवाय्वधिष्ठितपायूपस्थेन्द्रिये अनुगृह्णाना वर्तते इत्यर्थः । आकाशाधिष्ठातृप्राणकलारूपाऽऽकाशस्यौपचारिकयभेदोक्तिर्द्रष्टव्या । एवमुत्तरत्रापि । मध्ये तु समानः । एष एतद्धुतं नयतीत्यध्यात्मम् । प्राणापानस्थानमध्यवर्तितया हि समानो निर्दिष्टः । बाह्याकाशस्यापि बाह्यप्राणरूपस्याऽऽदित्यस्य बाह्यापानरूपायाः पृथिव्याश्च मध्यवर्तितया समानत्वं युज्यते इति भावः । बाह्यो वायुस्त्वगिन्द्रियाद्यनुग्रहतो व्यानरूपः ।

रंग.

[1]तेजो ह वा उदानः । तस्मादुपशान्ततेजाः ।
पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥

(१) यद्बाह्यं ह वै प्रसिद्धं सामान्यं तेजस्तच्छरीर उदानः, उदानं वायुमनुगृह्णाति स्वेन प्रकाशेनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजःस्वभावो बाह्यतेजोऽनुगृहीत उत्क्रान्तिकर्ता, तस्माद्यदा लौकिकः पुरुषः उपशान्ततेजा भवति, उपशान्तं स्वाभाविकं तेजो यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं मुमूर्षुं विद्यात् । स पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते । कथम् । सहेन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः प्रविशद्भिर्वागादिभिः । शंकर.

(२) 'अत एव च सर्वाण्यनु' — 'तस्मादुपशान्ततेजाः' इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि संपत्तिः श्रूयते । तत्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सवृत्तिके मनस्यवस्थिते वृत्तिलोपदर्शनात् तत्त्वप्रलयासंभवाच्छब्दोपपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते ।

* ब्रशंकर. ४।२।२

(३) बाह्यं तेजः उन्नयनहेतुत्वादुदानः ।

§ रंग.

(४) 'अत एव च०'– यतो वाचो मनसा संयोगमात्रं संपत्तिर्न तु लयोऽत एव वाचामनु सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसि संपत्तिश्रुतिरुपपद्यते — 'तस्मा उपशान्ततेजाः' इति । $ रामानुज. ४।२।२

[1]यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तः सहाऽऽत्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥

(१) मरणकाले यच्चित्तो भवति तेनैव चित्तेन संकल्पेनेन्द्रियैः सह प्राणं मुख्यप्राणवृत्तिमायाति । मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः सन् मुख्यया प्राणवृत्त्यैवावतिष्ठते इत्यर्थः । तदाऽभिवदन्ति ज्ञातयः उच्छ्वसिति जीवतीति । स च प्राणस्तेजसोदानवृत्त्या युक्तः सन् सहाऽऽत्मना स्वामिना भोक्त्रा स एवमुदानवृत्त्यैव युक्तः प्राणस्तं भोक्तारं पुण्यपापकर्मवशाद्यथासंकल्पितं यथाभिप्रेतं लोकं नयति प्रापयति । शंकर.

(२) यस्माद्धेतोस्तेजस एवोदानशब्दितोन्नयनहेतुत्वं तस्मादेवोपशान्ततेजा अपगतदेहौष्ण्यः संमुमूर्षुर्जीवो यच्चित्तो यस्मिंश्चित्तं यस्य स यच्चित्तः । यत्काम इति यावत् । यादृशमनुष्यदेवादिजन्मकामो भवति तत्कामनावशेन पुनर्भवशब्दितां पुनरुत्पत्तिं प्राप्तुं 'वाङ्मनसि संपद्यते' 'वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च' (ब्रसू. ४।२।१) इतिश्रुतिसूत्रतद्भाष्योक्तरीत्या

(१) प्रउ. ३।९; ब्रशंकर. भास्कर. रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. ४।२।२; श्रीकर. ४।२।२ पुनर्भव (अपुनर्भव); बलदेव. ४।२।२.

* भास्करश्रीकंठौ ब्रशंकरवत् ।

§ 'तस्मात्' इत्यादि उत्तरवाक्यैकवाक्यम् । अतस्तद्व्याख्यानमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ।

$ श्रीकर. रामानुजवत् ।

(१) प्रउ. ३।१०; ब्रशंकर. ४।१।१२; रंग. स्तेनैष (स्तेन स).

मनसा संश्लेषविशेषमापन्नैर्वागादिभिर्दशभिरिन्द्रियैः सहितं प्राणं संमुमूर्षुर्जीव आयाति । यद्यपि 'इममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति' (बृउ. ४।३।३८) इतिमुख्यामुख्यप्राणानां जीवोपगम एव श्रूयते, न तु जीवस्य प्राणोपगमः, तथाप्यस्य प्राणप्रशंसापरत्वाज्जीवस्य प्राणोपगमोक्तिरुपपद्यते इति द्रष्टव्यम् । अनन्तरं 'प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्' (छाउ. ६।८।६) इतिश्रुत्युक्तरीत्या तेजसा परमात्मना च संयुक्तः प्राणस्तत्तज्जीवात्मसंकल्पानुसारेण तं तं लोकं म्रियमाणं नयति । ततश्च तेजसा सहितस्यैव प्राणस्योन्नयनहेतुत्वात्तेजसोऽप्युन्नयनहेतुत्वेनोदानत्वं युक्तमिति भावः । यद्यपि 'प्राणस्तेजसि' इत्यत्र तेजःशब्देन सर्वाणि भूतान्युच्यन्ते, न तेजोमात्रमिति 'भूतेषु तच्छ्रुतेः' 'नैकस्मिन्दर्शयतो हि' (ब्रसू. ४।२।५,६) इति सूत्रभाष्ययोः प्रतिपादितं, तथाऽपि भूतान्तरसंसृष्टमेव तेजस्तेजःशब्देनाभिधीयते इति भाष्योक्तेस्तेजसः प्राधान्यात्तदुक्तिरुपपद्यते इति द्रष्टव्यम् ।

रंग.

प्राणविद्याफलम्

य एवं विद्वान्प्राणं वेद । न हास्य प्रजा हीयते । अमृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥

यः कश्चिदेवं विद्वान्यथोक्तविशेषणैर्विशिष्टमुत्पत्त्यादिभिः प्राणं वेद जानाति तस्येदं फलमैहिकमामुष्मिकं चोच्यते । न हास्य नैवास्य विदुषः प्रजा पुत्रपौत्रादिलक्षणा हीयते छिद्यते । पतिते च शरीरे प्राणसायुज्यतयाऽमृतोऽमरणधर्मा भवति । तदेतस्मिन्नर्थे संक्षेपाभिधायक एष श्लोको मन्त्रो भवति ।

शंकर.

(१)उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥

(१) उत्पत्तिं परमात्मनः प्राणस्य, आयतिमागमनं मनोकृतेनास्मिन् शरीरे, स्थानं स्थितिं च पायूपस्थादिस्थानेषु, विभुत्वं च स्वाम्यमेव सम्राडिव प्राणवृत्तिभेदानां पञ्चधा स्थापनं, बाह्यमादित्यादिरूपेणाध्यात्मं चैव चक्षुराद्याकारेणावस्थानं विज्ञायैवं प्राण (?)ममृतमश्नुते इति । विज्ञायामृतमश्नुत इति द्विर्वचनं प्रश्नार्थपरिसमाप्त्यर्थम् ।

शंकर.

(२) उत्पत्तिं प्राणस्य परमात्मन उत्पत्तिं, मनसा सहाऽऽगमनमस्मिन् शरीरे, पायूपस्थादिस्थानेषु स्थितिं, 'यथा सम्राडेवाधिकृतान्' इत्युक्तं स्वाम्यलक्षणं विभुत्वं, अध्यात्मं प्राणादिरूपेण पञ्चधा स्थितिं, चशब्दसमुच्चितमादित्यादिरूपेण पञ्चधा बाह्यमवस्थानं च विज्ञायामृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । द्विर्वचनं प्रतिवचनसमाप्तिद्योतनार्थम् ।

रंग.

इति तृतीयः प्रश्नः ॥

चतुर्थः प्रश्नः

प्रश्नविषयाः — स्वापे सुप्ताः शरीरस्थाः, स्वापे जागरूकाः शरीरस्थाः, स्वप्नद्रष्टा, स्वापसुखभोक्ता, सर्वाधिष्ठानं च

(१)अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रछ । भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति । कान्यस्मिञ्जाग्रति । कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति । कस्यैतत्सुखं भवति । कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥

(१) अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । प्रश्नत्रयेणापरविद्यागोचरं सर्वं परिसमाप्य संसारं व्याकृतविषयं साध्यसाधनलक्षणमनित्यं, अथेदानीमसाध्यसाधनलक्षणमप्राणममनोगोचरमतीन्द्रियविषयं शिवं शान्तमविकृतमक्षरं सत्यं परविद्यागम्यं पुरुषाख्यं सबाह्याभ्यन्तरमजं वक्तव्यमित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते । तत्र सुदीप्तादिवाग्नेर्यस्मात्परादक्षरात्सर्वे भावा विस्फुलिङ्गा इव जायन्ते तत्र चैवापियन्तीत्युक्तं द्वितीये मुण्डके, के ते सर्वे भावा अक्षराद्विभज्यन्ते, कथं वा विभक्ताः सन्तस्तत्रैवापियन्ति, किंलक्षणं वा तदक्षरमित्येतद्विवक्षया

---

(१) प्रउ. ३।११.

(२) प्रउ. ३।१२.

(१) प्रउ. ४।१; रंग. (भवति०) संप्रतिष्ठिता (प्रतिष्ठिता) (इति०); विज्ञान. ३।१।१.

अधुना प्रश्नानुद्भावयति — भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे शिरःपाण्यादिमति कानि करणानि स्वपन्ति स्वापं कुर्वन्ति स्वव्यापारादुपरमन्ते। कानि चास्मिन् जाग्रति जागरणमनिद्रावस्थां स्वव्यापारं कुर्वन्ति। कतरः कार्यकरणलक्षणयोरेष देवः स्वप्नान्पश्यति। स्वप्नो नाम जाग्रद्दर्शनान्निवृत्तस्य जाग्रद्वदन्तःशरीरे यद्दर्शनम्। तत्किं कार्यलक्षणेन देवेन निर्वर्त्यते किंवा करणलक्षणेन केनचिदित्यभिप्रायः। उपरते च जाग्रत्स्वप्नव्यापारे यत्प्रसन्नं निरायासलक्षणमनाबाधं सुखं, कस्यैतद्भवति। तस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्नव्यापारादुपरताः सन्तः कस्मिन्नु सर्वे सम्यगेकीभूताः संप्रतिष्ठिताः। मधुनि रसवत्समुद्रप्रविष्टनद्यादिवच्च विवेकानर्हाः प्रतिष्ठिता भवन्ति संगताः संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यर्थः। शंकर.

(२) भगवन्निति। सुप्ते सतीति शेषः। कान्यस्मिन्निति। अत्रापि सुप्ते सतीति शेषः। एष द्योतनादिगुणयोगाद्देवो जीवः कतरः कीदृशः सन् स्वाप्नान् रथादीन् पश्यतीत्यर्थः। कस्य हेतोरेतद्वैषयिकं सुखमित्यर्थः। रंग.

स्वापे मनसि ज्ञानेन्द्रियाणां ऐक्यम्

तस्मै स होवाच। यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति। ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्ति। एवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति। तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति। न पश्यति। न जिघ्रति। न रसयते। न स्पृशते। नाभिवदते। नाऽऽदत्ते। नाऽऽनन्दयते। न विसृजते। नेयायते। स्वपितीत्याचक्षते॥

(१) तस्मै स होवाचाऽऽचार्यः। शृणु हे गार्ग्य यत्त्वया पृष्टम्। यथा मरीचयो रश्मयोऽर्कस्यादित्यस्यास्तमदर्शनं गच्छतः सर्वा अशेषत एतस्मिंस्तेजोमण्डले तेजोराशिरूपे एकीभवन्ति विवेकानर्हत्वमविशेषतां गच्छन्ति, मरीचयस्तस्यैवार्कस्य ताः पुनः पुनरुदयतः उद्गच्छतः प्रचरन्ति विकीर्यन्ते। यथाऽयं दृष्टान्तः, एवं ह वै तत्सर्वं विषयेन्द्रियादिजातं परे प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि। चक्षुरादिदेवानां मनस्तन्त्रत्वात्परो देवो मनः। तस्मिन्स्वप्नकाले एकीभवति मण्डले मरीचिवद्विशेषतां गच्छति। जिजागरिषोश्च रश्मिवन्मण्डलात् मनस एव प्रचरन्ति स्वव्यापाराय प्रतिष्ठन्ते। यस्मात्स्वप्नकाले श्रोत्रादीनि शब्दाद्युपलब्धिकरणानि मनस्येकीभूतानीव करणव्यापारादुपरतानि, तेन तस्मात्तर्हि तस्मिन्स्वापकाले एष देवदत्तादिलक्षणः पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न विसृजते नेयायते। स्वपितीत्याचक्षते लौकिकाः। शंकर.

(२) मनस्येकीभवति स्वस्वव्यापाराभिमुख्यविरोधिसंश्लेषविशेषयुक्तं भवतीत्यर्थः। स्वपितीत्याचक्षते इत्यनेन कानि स्वपन्तीति प्रश्नस्य बाह्यज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि स्वपन्तीत्युत्तरमुक्तं भवति। प्रत्येकमेकत्वाभिप्रायेण स्वपितीत्येकवचनम्। * रंग.

(३) 'रश्मीनामविशेषेऽपि ह्यन्यदृष्ट्यपेक्षया। सूर्यस्य मण्डलं यान्तीत्युच्यन्ते तददर्शनात्। एवं विष्णोस्तु सामीप्याद्देवानां सुप्तिगस्य तु। व्यवहाराकरत्वाच्चैकीभाव इतीर्यते॥' इति च। मध्व.

(४) नन्विदं वाक्यं सुषुप्तिप्रकरणस्थं परमात्मन्येव सर्वावस्थानप्रतिपादकं च। तत्कथमेतद्वाक्याल्लिङ्गशरीरवेष्टितजीवगमनं लभ्यते, इति. चेन्न। आभ्यां प्रश्ननिरूपणाभ्यां देहविच्छेदकालेऽपि सर्वपरिष्वङ्गस्य लाभात्, अस्तं गच्छत इति लिङ्गसामान्यात्। तथा तत्र वाक्ये मनःशब्दोक्तजीवद्वारैव परमात्मनि सर्वपरिष्वङ्गस्योक्तत्वात्। अन्यथा मनसि मनोऽवस्थानवचनासंगतेः। विज्ञान. ३।१।१

स्वापे पञ्चप्राणानां जागृतिः, स्वापदशायां अग्निहोत्ररूपकम्

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति। गार्हपत्यो ह

(१) प्रउ. ४।२; ब्रशंकर. १।३।८; रंग. पुनः पुनः (पुनः) प्रचरन्ति (प्रचलन्ति) तर्ह्येष (ह्येष) रसयते (रसयति) स्पृशते (स्पृशति); मध्व. पुनः पुनः (पुनः); श्रीकर. १।३।८; विज्ञान. ३।१।१ पुनः पुनः (पुनः) देवे (पदे); बलदेव. ४।२।२.

* शेषं शंकरेण गतार्थम्।

(१) प्रउ. ४।३; ब्रशंकर. १।३।८; ब्रमध्व. २।४।२०; श्रीकर. १।३।८.

वा एषोऽपानः । व्यानोऽन्वाहार्यपचनः । यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनात् । आहवनीयः प्राणः ॥

(१) सुप्तवत्सु श्रोत्रादिषु करणेष्वेतस्मिन्पुरे नवद्वारे देहे प्राणाग्नयः प्राणादिपञ्चवायवोऽग्नय इवाग्नयो जाग्रति । अग्निसामान्यं हि आह—गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः । कथमित्याह—यस्माद्गार्हपत्यादग्नेरग्निहोत्रकाले इतरोऽग्निराहवनीयः प्रणीयते, प्रणयनात्प्रणीयतेऽस्मादिति प्रणयनो गार्हपत्योऽग्निः । तथा सुप्तस्यापानवृत्तेः प्रणीयते इव प्राणो मुखनासिकाभ्यां संचरत्य(त्र)त आहवनीयस्थानीयः प्राणः । व्यानस्तु हृदयाद्दक्षिणसुषिरद्वारेण निर्गमाद्दक्षिणदिक्संबन्धादन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः । शंकर.

(२) कान्यस्मिन् जाग्रतीत्यस्योत्तरमाह—प्राणापानादिरूपा अग्नय एवैतस्मिन्पुरशब्दनिर्दिष्टे शरीरे जागरं कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वापदशायां जाग्रत्सु प्राणादिपञ्चकोच्छ्वासनिश्वासमनोरूपेषूपासनार्थमग्निहोत्रसंपत्तिं दिदर्शयिषुस्तत्र व्याप्रियमाणं मन एव यजमानः, अपानो मूलाधारस्थतया गार्हपत्यः, तत्संनिहितो व्यानोऽन्वाहार्यपचनशब्दितो दक्षिणाग्निः, अपानवायुमूलकः प्राणो गार्हपत्यात्प्रणीयमानाहवनीयतुल्यतया आहवनीयः, तदाधारकौ उच्छ्वासनिश्वासौ 'द्वे आहवनीये' इति निर्दिष्टाहुतिद्वयं, उच्छ्वासनिश्वासहेतुभूतः समानो वायुराहुती समं नयतीतिनिर्देशयोग्योऽध्वर्युः, उदानवायुस्तु यजमानस्य लोकान्तरोन्नयनहेतुत्वादुदानः इत्यग्निहोत्राङ्गत्वयवभूतान् यजमानाग्नित्रयाहुतिद्वयाध्वर्युकर्मफलभूतानष्टापि पदार्थान्प्राणादिपञ्चकोच्छ्वासनिश्वासमनोरूपेष्वष्टसु दर्शयति—गार्हपत्यो ह वेति । अत्र यद्यपि जीवस्यैव 'एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' (छाउ. ८।३।२) इति ब्रह्मगमनं श्रूयते, न मनसः, तथाऽपि मनसः पुरीतद्गमनश्रवणात्तद्गतब्रह्मगमयितृत्वोक्तिरुपपद्यते इति द्रष्टव्यम् । * रंग.

यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः । मनो ह वाव यजमानः । इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥

(१) अत्र च होताऽग्निहोत्रस्य । यद्यस्मादुच्छ्वासनिश्वासावग्निहोत्राहुती इव नित्यं द्वित्वसामान्यादेव त्वेतावाहुती समं साम्येन शरीरस्थितिभावाय नयति यो वायुरग्निस्थानीयोऽपि होता चाऽऽहुत्योर्नेतृत्वात् । कोऽसौ, स समानः । अतश्च विदुषः स्वापोऽप्यग्निहोत्रहवनमेव । तस्माद्विद्वान्नाकर्मीत्येवं मन्तव्य इत्यभिप्रायः । 'सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपते' इति हि वाजसनेयके । अत्र हि जाग्रत्सु प्राणाग्निषूपसंहृत्य बाह्यकरणानि विषयांश्चाग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुर्मनो ह वाव यजमानो जागर्ति यजमानवत्कार्यकरणेषु प्राधान्येन संव्यवहारात्स्वर्गमिव ब्रह्म प्रति प्रस्थितत्वाद्यजमानो मनः कल्प्यते । इष्टफलं यागफलमेवोदानो वायुः । उदाननिमित्तत्वादिष्टफलप्राप्तेः । कथं, स उदानो मनआख्यं यजमानं स्वप्नवृत्तिरूपादपि प्रच्याव्य अहरहः सुषुप्तिकाले स्वर्गमिव ब्रह्माक्षरं गमयति । अतो यागफलस्थानीय उदानः । शंकर.

मनोदेवः स्वप्नद्रष्टा

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति । श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति । दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति । सर्वः पश्यति ॥

(१) एवं विदुषः श्रोत्राद्युपरमकालादारभ्य यावत्सुप्तोत्थितो भवति तावत्सर्वयागफलानुभव एव, नाऽविदुषामिवानर्थायेति विद्या स्तूयते । न हि विदुष एव श्रोत्रादीनि स्वपन्ते, प्राणाग्नयो वा जाग्रति, जाग्रत्स्वप्नयोर्मनः स्वातन्त्र्यमनुभवदहरहः सुषुप्तं वा प्रतिपद्यते । समानं हि सर्वप्राणिनां पर्यायेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिगमनं, अतो विद्यास्तुतिरेवेयमुपपद्यते । यत्पृष्टं कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यतीति तदाह—अत्रोपरतेषु श्रोत्रादिषु देहरक्षायै जाग्रत्सु प्राणादिवायुषु प्राक्सुषुप्तिप्रतिपत्तेः एतस्मिन्नन्तराले एष देवोऽर्करश्मिवत्स्वात्मनि

* तृतीयचतुर्थयोर्व्यतिषक्तमिदं व्याख्यानम् ।

(१) प्रउ. ४।४; रंग. स समानः (समानः) स एनं (य एनं); मध्व. (इति०).

(१) प्रउ. ४।५; मध्व. गन्तरैश्च (गन्तरे च).

संहृतश्रोत्रादिकरणः स्वप्ने महिमानं विभूतिं विषयविषयिलक्षणमनेकात्मभावगमनमनुभवति प्रतिपद्यते । ननु महिमानुभवने करणं मनोनुभवितुः, तत्कथं स्वातन्त्र्येणानुभवतीत्युच्यते, स्वतन्त्रो हि क्षेत्रज्ञः । नैष दोषः । क्षेत्रज्ञस्य स्वातन्त्र्यस्य मनउपाधिकृतत्वात् । न हि क्षेत्रज्ञः परमार्थतः स्वतः स्वपिति जागर्ति वा । मनउपाधिकृतमेव तस्य जागरणं स्वप्नश्चेत्युक्तं वाजसनेयके — ‘ सधीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीव लेलायतीव ’ इत्यादि । तस्मान्मनसो विभूत्यनुभवे स्वातन्त्र्यवचनं न्याय्यमेव । तस्मात्साधूक्तं मनसि प्रलीनेषु करणेष्वप्रलीने च मनसि मनोमयः स्वप्नान्पश्यतीति ।

कथं महिमानमनुभवतीत्युच्यते । यन्मित्रं पुत्रादि वा पूर्वं दृष्टं तद्वासनावासितः पुत्रमित्रादिवासनासमुद्भूतं पुत्रं मित्रमिव वाऽविद्यया पश्यतीत्येवं मन्यते । तथा श्रुतमर्थं तद्वासनयाऽनुशृणोतीव । देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनस्तत्प्रत्यनुभवतीवाऽविद्यया । तथा दृष्टं चास्मिन् जन्मन्यदृष्टं च जन्मान्तरदृष्टमित्यर्थः । अत्यन्तादृष्टे वासनानुपपत्तेः । एवं श्रुतं चाश्रुतं च । अनुभूतं चास्मिञ्जन्मनि केवलेन मनसा, अननुभूतं च मनसैव जन्मान्तरेऽनुभूतमित्यर्थः । सच्च परमार्थोदकादि । असच्च मरीच्युदकादि । किं बहुना, उक्तानुक्तं सर्वं पश्यति । सर्वः पश्यति सर्वमनोवासनोपाधिः सन् । एवं सर्वकरणात्मा मनोदेवः स्वप्नान्पश्यति।

शंकर.

(२) दृष्टं श्रुतमेवानुभवतीत्ययमपि नियमो नास्ति । कदाचित्पूर्वाननुभूतमपि शरीरच्छेदनादिकमनुभवति । विद्यमानं चानुभवति अविद्यमानं चानुभवति । (सर्वः पश्यति) सर्वः सन् पश्यति द्रष्टा श्रोता घ्राता गन्ता वक्ता चेत्यादिसर्वरूपः सन्पश्यतीत्यर्थः । तदानीं जागरीयबाह्यज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुपरतव्यापारत्वेऽपि स्वामिकैरीश्वरसृष्टैः शरीरेन्द्रियैर्द्रष्टृत्वादिमान् सन्ननुभवतीति भावः ।

* रंग.

* शेषं शंकरेण गतार्थम् ।

शरीरभावमापन्नः शारीरः स्वापसुखभोक्ता

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यति । अथ तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति ॥

(१) स यदा मनोरूपो देवो यस्मिन्काले सौरेण पित्ताख्येन तेजसा नाडीशयेन सर्वतोऽभिभूतो भवति तिरस्कृतवासनाद्वारो भवति तदा सह करणैर्मनसो रश्मयो हृद्युपसंहृता भवन्ति । यदा मनो दार्वग्निवद्विशेषविज्ञानरूपेण कृत्स्नं शरीरं व्याप्यावतिष्ठते तदा सुषुप्तो भवति । अत्र एतस्मिन्काले एष मनआख्यो देवः स्वप्नान्न पश्यति दर्शनद्वारस्य निरुद्धत्वात्तेजसा । अथ तदैतस्मिन् शरीरे एतत्सुखं भवति, यद्विज्ञानं निराबाधमविशेषेण शरीरव्यापकं प्रसन्नं भवतीत्यर्थः ।

शंकर.

(२) एतस्मिन्नन्तरे ‘ सता सोम्य तदा संपन्नो भवति तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ’ (छाउ. ६।८।१) इतिश्रुत्युक्तरीत्या परप्रकाशकतया तेजःशब्दितेन परमात्मनाऽभिभूतो भवति संपन्नो भवतीति संपरिष्वक्तो भवतीति यावत् । तदा स्वाप्नान् पदार्थान् न पश्यतीत्यर्थः । ततश्च कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यतीति प्रश्नस्य ब्रह्मसंपत्तिविरहदशायां मनोमात्रपरिशेषसमये स्वाप्नान्पदार्थान्पश्यतीत्युत्तरमुक्तं भवति ।

कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरमाह—अथ यदेतस्मिन्निति । यत्सुखं भवति तदेतस्मिन् शरीरे सत्येव भवतीत्यर्थः । शरीरमेव वैषयिकसुखहेतुरित्युक्तं भवति । ‘ अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ’ (छाउ. ८।१२।१) इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ।

रंग.

(३) भगवतः शरीरवत्सादृश्ययुक्ते जीवे सुखं भवति । कस्यैतत्सुखं भवतीति पृष्टत्वात् । न ह्यचेतनस्य शरीरस्य सुखं भवति । ‘ यस्यात्मा शरीरम् ’ इति च

(१) प्रउ. ४।६; ब्रशंकर. १।३।८ अत्रैष (यत्रैष) पश्यति + (इति) तदैत (यदेत) (एतत्०); भास्कर. १।३।८ तदैत (यदेत) (एतत्०) सुखं + (अनु); रंग. तदैत (यदेत); मध्व. तदैत (यदेत) (एतत्०).

श्रुतिः । ' सादृश्याद्देहवज्जीवो विष्णोस्तस्य सुखं भवेत् । सुप्तौ तस्य सुखार्थं हि भगवान्सुप्तिमानयेत् ॥ ' इति च । मध्व.

पर आत्मा सर्वाधिष्ठानं , विज्ञानात्मपुरुषस्यापि स एव अधिष्ठानम्

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥

(१) एतस्मिन्काले अविद्याकामकर्मनिबन्धनानि कार्यकरणानि शान्तानि भवन्ति । तेषु शान्तेष्वात्मस्वरूपमुपाधिभिरन्यथा विभाव्यमानमद्वयमेकं शिवं शान्तं भवतीत्येतामेवावस्थां पृथिव्याद्यविद्याकृतमात्रानुप्रवेशेन दर्शयितुं दृष्टान्तमाह —— स दृष्टान्तः यथा येन प्रकारेण सोम्य प्रियदर्शन वयांसि पक्षिणो वासार्थं वृक्षं वासोवृक्षं प्रति संप्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति । एवं यथा दृष्टान्तः ह वै तद्वक्ष्यमाणं सर्वं पर आत्मन्यक्षरे संप्रतिष्ठते ।

शंकर.

(२) कस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीत्यस्योत्तरमाह—— यथा सोम्येति । * रंग.

पृथिवी च पृथिवीमात्रा च । आपश्चाऽऽपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च वायुमात्रा च । आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च । चक्षुश्च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च । घ्राणं च घ्रातव्यं च । रसश्च रसयितव्यं च । त्वक्च स्पर्शयितव्यं च । वाक् च वक्तव्यं च । हस्तौ चाऽऽदातव्यं च । उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च । पायुश्च विसर्जयितव्यं च । पादौ च गन्तव्यं च । मनश्च मन्तव्यं च । बुद्धिश्च बोद्धव्यं च । अहंकारश्चाहंकर्तव्यं च । चित्तं च चेतयितव्यं च । तेजश्च विद्योतयितव्यं च । प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥

* शेषं पदार्थमात्रं शंकरवत् ।

(१) प्रउ. ४।७; विज्ञान. २।१।२, ३।१।१, ४।२।१५.

(२) प्रउ. ४।८; ब्रशंकर. २।४।६; मध्व. रसश्च (रसनं च) उपस्थश्चा ..... गन्तव्यं च (पादौ च गन्तव्यं च । पायुश्च विसर्जयितव्यं च । उपस्थश्चानन्दयितव्यं च); वल्लभ. २।४।६; विज्ञान. २।१।२ (तेजश्च विद्योतयितव्यं च०), ३।१।१.

(१) किं तत्सर्वम्——पृथीवी च स्थूला पञ्चगुणा तत्कारणा च । पृथिवीमात्रा च गन्धतन्मात्रा । तथा आपश्चाऽऽपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च वायुमात्रा च । आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च । स्थूलानि च सूक्ष्माणि च भूतानीत्यर्थः । तथा चक्षुश्चेन्द्रियं रूपं च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च । घ्राणं च घ्रातव्यं च । रसश्च रसयितव्यं च । त्वक्च स्पर्शयितव्यं च । वाक्च वक्तव्यं च । हस्तौ चादातव्यं च । उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च । पायुश्च विसर्जयितव्यं च । पादौ च गतव्यं च । बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि तथा तदर्थाश्चोक्ताः । मनश्च पूर्वोक्तम् । मन्तव्यं च तद्विषयः । बुद्धिश्च निश्चयात्मिका । बोद्धव्यं च तद्विषयः । अहंकारश्चाभिमानलक्षणमन्तःकरणम् । अहंकर्तव्यं च तद्विषयः । चित्तं च चेतनावदन्तःकरणम् । चेतयितव्यं च तद्विषयः । तेजश्च त्वगिन्द्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा या त्वक् । तया निर्भास्यो विषयो विद्योतयितव्यम् । प्राणश्च सूत्रं यदाचक्षते । तेन विधारयितव्यं संग्रथनीयम् । सर्वं हि कार्यकरणजातं पारार्थ्येन संहतं नामरूपात्मकमेतावदेव । § शंकर.

(२) अत्र प्रकृतिं विहाय त्रयोविंशतितत्त्वानि सांख्यसिद्धान्युक्तानि । महत्तत्त्वस्यैव च बुद्धिचित्तरूपेण विभागो बोध्यः । अस्माच्च वाक्यादवान्तरविभागे वेदान्तिनामप्यन्तःकरणचतुष्टयमेव बोद्धव्यम् ।

विज्ञान. २।१।२

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥

(१) अतः परं यदात्मरूपं जलसूर्यकादिवद्भोक्तृत्वकर्तृत्वेनेहानुप्रविष्टम्—एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता

§ रंग. शंकरेण गतार्थम् ।

(१) प्रउ. ४।९; ब्रशंकर. २।३।३३ (स्प्रष्टा घ्राता रसयिता०); रामानुज. १।१।१ (पृ. ४२): (स्प्रष्टा०) घाता रसयिता (रसयिता घ्राता), २।३।१९: (स्प्रष्टा०); मध्व. (स परे .... तिष्ठते०); श्रीकर. २।३।१७ (स्प्रष्टा०); विज्ञान. ३।१।१; बलदेव. २।३।१७, २५, ३८.

रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा, विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेति करणभूतं बुद्धयादि, इदं तु विजानातीति विज्ञानं कर्तृकारकरूपं, तदात्मा तत्स्वभावो विज्ञातृस्वभाव इत्यर्थः। पुरुषः कार्यकरणसंघातोक्तोपाधिपूर्णत्वात्पुरुषः। स च जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बस्य सूर्यादिप्रवेशवज्जगदाधारशेषे परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते।

शंकर.

(२) 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्'—कर्ता चायं जीवः स्यात्। कस्मात्। शास्त्रार्थवत्त्वात्। तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति 'एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः'।

ब्रशंकर. २।३।३३

(३) अत्र बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मेति निर्देशादात्मनो ज्ञातृत्वमेव, न ज्ञानस्वरूपत्वमिति वदन्तस्तार्किकाश्च, ज्ञानत्वमेव, न ज्ञातृत्वमिति वदन्तो मृषावादिनश्च निरस्ता भवन्ति।

रंग.

परमात्मप्राप्तिः अक्षररूपपरमात्मज्ञानं च

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते। स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य। स सर्वज्ञः सर्वो भवति। तदेष श्लोकः॥

(१) तदेकत्वविदः फलमाह—परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणविशेषणं प्रतिपद्यत इति। एतदुच्यते स यो ह वै तत्सर्वैषणाविनिर्मुक्तोऽच्छायं तमोवर्जितं, अशरीरं नामरूपसर्वोपाधिशरीरवर्जितं, अलोहितं लोहितादिसर्वगुणवर्जितं, यत एवमतः शुभ्रं शुद्धं, सर्वविशेषणरहितत्वादक्षरं, सत्यं पुरुषाख्यं अप्राणममनोगोचरं शिवं शान्तं सबाह्याभ्यन्तरमजं वेदयते विजानाति यस्तु सर्वत्यागी सोम्य, स सर्वज्ञः, न तेनाविदितं किंचित्संभवति। पूर्वमविद्ययाऽसर्वज्ञ आसीत्, पुनर्विद्ययाऽविद्यापनये सर्वो भवति। तत्तस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवति उक्तार्थसंग्राहकः।

शंकर.

(२) छायाशब्देन ज्ञानसंकोचकं कर्मोच्यते। अच्छायमपापमित्यर्थः। अत एवाशरीरं, अलोहितं रूपादिशून्यं, शुभ्रं स्वप्रकाशं, अक्षरं क्षरणशून्यं परमात्मानं वेदयते जानाति, स हे सौम्य प्रियदर्शन परमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवं प्रतिपद्यते। सर्वज्ञो भवति। सर्वो भवति। सर्वकामयुक्तो भवति। तद्ब्रह्माभिमुखीकृत्यैष श्लोक इत्यर्थः।

रंग.

[१]विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र।
तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशेति॥

(१) विज्ञानात्मा सह देवैश्चाग्न्यादिभिः प्राणाश्चक्षुरादयो भूतानि पृथिव्यादीनि संप्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति यत्र यस्मिन्नक्षरे, तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य प्रियदर्शन, स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेश आविशतीत्यर्थः।

शंकर.

(२) सर्वैर्देवैर्वागादीन्द्रियैः सह मुख्यप्राणा भूतानि च महाभूतानि च जीवात्मा च यत्र प्रतितिष्ठन्ति तादृशं शुभ्रमक्षरं निर्विकारं परमात्मानं यो जानाति स सर्वज्ञः सर्वमपि कामजातमाविशति। 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (छाउ. ७।२५।२) इतिश्रुत्युक्तरीत्या काम्यमानसर्वलोकसंचारी भवतीत्यर्थः।

रंग.

इति चतुर्थः प्रश्नः॥

पञ्चमः प्रश्नः

प्रश्नविषयः प्रणवध्यानम्

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ। स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत। कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति। तस्मै स होवाच॥

(१) अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ। अथेदानीं, परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेनोङ्कारस्योपासनविधित्सया प्रश्न आरभ्यते। स यः कश्चिद्ध वै भगवन्मनुष्येषु

---

(१) प्रउ. ४।१०; मध्व. (परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते॰) तदच्छा (तमच्छा) स सर्वज्ञः सर्वो (सर्वज्ञः सर्वं).

(१) प्रउ. ४।११; रंग. तदक्षरं (शुभ्रमक्षरं); मध्व. तदक्षरं (तदेतदक्षरं); ब्रमध्व. २।३।३१.

(२) प्रउ. ५।१; रामानुज. १।३।१२ (इति॰); ब्रमध्व. ४।१।१२; बलदेव. ३।२।१९, ४।१।१२.

मनुष्याणां मध्ये तदद्भुतमिव प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येतत् । ओङ्कारमभिध्यायीत आभिमुख्येन चिन्तयेत् बाह्यविषयेभ्य उपसंहृतकरणः समाहितचित्तो भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ओङ्कारे । आत्मप्रत्ययसंतानाविच्छेदो भिन्नजातीयप्रत्ययान्तराखिलीकृतो निर्वातस्थदीपशिखासमोऽभिध्यानशब्दार्थः । सत्यब्रह्मचर्याहिंसापरिग्रहत्यागसंन्यासशौचसंतोषामायावित्वाद्यनेकयमनियमानुगृहीतः स एवं यावज्जीवव्रतधारणः कतमं वाव, अनेके हि ज्ञानकर्मभिर्जेतव्या लोकास्तिष्ठन्ति, तेषु तेनोङ्काराभिध्यानेन कतमं स लोकं जयतीति पृष्टवते तस्मै स होवाच पिप्पलादः । शंकर.

(२) ह वा इति प्रसिद्धयतिशये । तत् अव्ययम् । स इत्येतदधिकारिसामान्यपरम् । वावशब्दोऽवधारणे प्रसिद्धौ वा । * रंग.

ध्येयविषयप्रकारभेदेन प्रणवध्यानेन परापरब्रह्मप्राप्तिः

एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः ।
तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति ॥

(१) एतद्वै सत्यकाम, एतद्ब्रह्म वै परं चापरं च ब्रह्म, परं सत्यमक्षरं पुरुषाख्यमपरं च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोङ्कार एवोङ्कारात्मकमोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्म शब्दाद्युपलक्षणानर्हं सर्वधर्मविशेषवर्जितं, अतो न शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाहितुम् । ओङ्कारे तु विष्ण्वादिप्रतिमास्थानीये भक्त्याऽऽवेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीदतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात्, तथाऽपरं च ब्रह्म । तस्मात्परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्यते । तस्मादेवं विद्वानेतेनैवाऽऽत्मप्राप्तिसाधनेनैवोङ्काराभिध्यानेनैकतरं परमपरं वा अन्वेति ब्रह्म अनुगच्छति । नेदिष्ठं ह्यालम्बनमोङ्कारो ब्रह्मणः । शंकर.

(२) 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः' — परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते । कस्मात्, ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । ईक्षतिर्दर्शनम् । दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म । ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति । तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति । मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्यायतिकर्मत्वात् । ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते ।

१।३।१३

किं पुनः परं ब्रह्म किमपरमिति । उच्यते । यत्राविद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधादस्थूलादिशब्दैः ब्रह्मोपदिश्यते तत्परम् । तदेव यत्र नामरूपादिविशेषेण केनचिद्विशिष्टमुपासनायोपदिश्यते 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' (छाउ. ३।१४।२) इत्यादिशब्दैः, तदपरम् । ब्रशंकर. ४।३।१४

(३) एतदेव परं चापरं च ब्रह्म, उभयवाचकमित्यर्थः । वाच्यवाचकभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यं, तथैव व्यासार्यैरीक्षतिकर्माधिकरणे व्याख्यातत्वात् । अन्वेति उपास्ते इत्यर्थः ।

* रंग.

(४) 'ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः' — ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः । ईक्षतिकर्म स परमात्मा । कुतः । व्यपदेशात् । व्यपदिश्यते हीक्षतिकर्म परमात्मत्वेन । परं शान्तमजरमभयममृतमिति हि परमात्मन एवैतद्रूपम् । अत एव 'एतद्वै......मन्वेति' इति प्रतिवचने यदपरं कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टं तदैहिकामुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्यैकमात्रं प्रणवमुपासीनानामैहिकं मनुष्यलोकावाप्तिरूपं फलमभिधाय द्विमात्रमुपासीनानामामुष्मिकमन्तरिक्षशब्दोपलक्षितं फलं चाभिधाय त्रिमात्रेण परब्रह्मवाचिना प्रणवेन परमपुरुषं ध्यायतां परमेव ब्रह्म प्राप्यतयोपदिशतीति सर्वं समञ्जसम् ।

रामानुज. १।३।१२

---

* शेषं पदार्थमात्रं शंकरवत् ।

(१) प्रउ. ५।२; ब्रशंकर. १।३।१३, ४।३।१४; भास्कर. १।३।१३; रामानुज. १।३।१२; श्रीकर. १।३।१३; वल्लभ. १।३।१३ (एवायतनेन०); विज्ञान. १।३।१३, ४।३।९ परं चापरं च (परमपरं च); बलदेव. १।३।१३.

* शेषं शंकरवत् ।

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत । स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते । स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥

(१) स यद्यप्योंकारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति तथाऽप्योंकाराभिध्यानप्रभावाद्विशिष्टामेव गतिं गच्छति, एतदेकदेशज्ञानवैगुण्यतयोंकारशरणः कर्मज्ञानोभयभ्रष्टो न दुर्गतिं गच्छति । किं तर्हि, यद्यप्येवमोंकारमेवैकमात्राविभागज्ञ एव केवलोऽभिध्यायीत एकमात्रं सदा ध्यायीत स तेनैवैकमात्राविशिष्टोंकाराभिध्यानेनैव संवेदितः संबोधितस्तूर्णं क्षिप्रमेव जगत्यां पृथिव्यामभिसंपद्यते । किं, मनुष्यलोकम् । अनेकानि हि जन्मानि जगत्यां संभवन्ति, तत्र तं साधकं जगत्यां मनुष्यलोकमेव ऋचः उपनयन्ते उपनिगमयन्ति । ऋच ऋग्वेदरूपा ह्योंकारस्य प्रथमैकमात्राऽभिध्याता । तेन स तत्र मनुष्यजन्मनि द्विजाग्र्यः संस्तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च संपन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति, न वीतश्रद्धो यथेष्टचेष्टो भवति । योगभ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतिं गच्छति । शंकर.

(२) स उपासको यद्येकमात्रं ह्रस्वप्रणवमपरब्रह्मवाचकमभिध्यायीत । अपरब्रह्मवाचकेन ह्रस्वेन प्रणवेन योऽक्षरं ब्रह्मोपास्ते स तेनैवैकमात्रोंकारकरणकापरब्रह्मध्यानेनैव संवेदितो लब्धसत्ताको जगत्यां भुवि अभिसंपद्यते अभ्यभ्यर्हितः श्रेष्ठः संपद्यते । तं ऋङ्मन्त्रा मनुष्यलोकं प्रापयन्ति । स मनुष्यलोकं नीतस्तपसाऽनशनादिना ब्रह्मचर्येण मैथुनवर्जनेन श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या यदि संपन्नो भवति तदा महिमानं श्रेयःसाधकं ब्रह्मोपासनमनुतिष्ठतीत्यर्थः । न च एचो ह्रस्वाभावात्कथमोंकारस्य ह्रस्वत्वमिति शङ्कनीयं, लोके ह्रस्वस्योंकारस्य दर्शनात् । रंग.

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते । सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम् । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥

(१) अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोंकारमभिध्यायीत, स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदैवत्ये संपद्यते एकाग्रतयाऽऽत्मभावं गच्छति । स एवं संपन्नो मृतोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं द्वितीयमात्रारूपं द्वितीयमात्रारूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं, सौम्यं जन्म प्रापयन्ति तं यजूंषीत्यर्थः । स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके, मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्तते । शंकर.

(२) द्विमात्रेणापरब्रह्मवाचकेन प्रणवेन यस्य मनस्यपरब्रह्मध्यानं संपद्यते । अन्तरिक्षाश्रितसोमलोकं द्विमात्रोपासकः पुमान् यजुर्मन्त्रैरुन्नीयते । अत्रान्तरिक्षसोमलोकशब्दः ऊर्ध्वमात्रोपलक्षकः आमुष्मिकमात्रपरः । अतः ईक्षतिकर्माधिकरणभाष्ये 'यदपरं कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टं तदैहिकामुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्यैकमात्रं प्रणवमुपासीनानामैहिकमनुष्यलोकप्राप्तिफलमभिधाय द्विमात्रमुपासीनानामामुष्मिकमन्तरिक्षशब्दोपलक्षितं फलं चाभिधाय' इत्युक्तम् । अमुष्मिन्नैश्वर्यमनुभूय तत्पुण्यावसाने पुनरावर्तते । रंग.

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत । स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते । एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥

(१) यः पुनरेतमोंकारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञानविशिष्टेनोमित्येतेनैवाक्षरेण परं सूर्यान्तर्गतं पुरुषं

(१) प्रउ. ५।३; वल्लभ. १।३।१३.

(२) प्रउ. ५।४; ब्रशंकर. ३।१।७; विज्ञान. ३।१।१३.

(१) प्रउ. ५।५; ब्रशंकर. १।३।१३ विनिर्मुक्तः (विनिर्मुच्यते): १।३।१४; भास्कर. १।३।१३; रंग. परं पुरुष (परमपुरुष) स एतस्मात् (एतस्मात्); रामानुज. १।३।१२ त्येतेनैवा (त्येनेनैवा); निंबार्क. १।३।१३; ब्रमध्व. १।१।५; श्रीकंठ. १।३।१२; श्रीकर. १।३।१३ परं पुरुष (परमपुरुष); वल्लभ. १।३।१३ स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् (स सामभिरुन्नीयते सूर्यलोकं स सूर्यलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते । यः पुनरर्धचतुर्थमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि परे संपन्न इति सोऽथर्वभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं); विज्ञान. १।३।१३.

प्रतीकेनाभिध्यायीत, तेनाभिध्यानेन, प्रतीकत्वेन ह्यालम्बनत्वं प्रकृतमोंकारस्य, परं चापरं च ब्रह्मेत्यभेदश्रुतेः, ओंकारमिति च द्वितीयाऽनेकशः श्रुता बाध्येतान्यथा। यद्यपि तृतीयाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते, तथापि प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणेया 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्यायेन, स तृतीयमात्रारूपस्तेजसि सूर्ये संपन्नो भवति। ध्यायमानो मृतोऽपि सूर्यात् सोमलोकादिवन्न पुनरावर्तते, किंतु सूर्ये संपन्नमात्र एव। यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते, जीर्णत्वग्विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति। एवं ह वा एष यथा दृष्टान्तः, स पाप्मना सर्पत्वक्स्थानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः सामभिस्तृतीयमात्रारूपैरूर्ध्वमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्याख्यम्। स हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानामात्मभूतः। स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण सर्वभूतानाम्। तस्मिन्हि लिङ्गात्मनि संहताः सर्वे जीवाः। तस्मात्स जीवघनः। स विद्वांस्त्रिमात्रोंकाराभिज्ञः एतस्माज्जीवघनाद्धिरण्यगर्भात्परात्परं परमात्माख्यं पुरुषमीक्षते पुरिशयं सर्वशरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्यायमानः। तदेतस्मिन्यथोक्तार्थप्रकाशकौ मन्त्रौ भवतः।

शंकर.

(२) घनो मूर्तिः, जीवलक्षणो घनो जीवघनः। सैन्धवखिल्यवत् यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभावः उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः, सोऽत्र जीवघन इति। अपर आह— 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इत्यतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः, सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते। जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृत्तानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संघातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः। तस्मात्परो यः परमात्मा ईक्षणकर्मभूतः, स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते। 'परं पुरुषम्' इति च विशेषणं परमात्मपरिग्रहे एवावकल्पते। परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात्परं किंचिदन्यन्नास्ति, 'पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इति च श्रुत्यन्तरात्। 'परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इति च विभज्य अनन्तरमोंकारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति। 'यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुच्यते' इति पाप्मविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति। * ब्रशंकर. १।३।१३

(३) यस्तु एकमात्रद्विमात्रत्वदशायामर्वाचीनफलसाधनेनैतेनैवाक्षरेण परमात्मानमभिध्यायति आभिमुख्येन ध्यायति निरन्तरं ध्यायतीत्यर्थः। स उपासकस्तेजोमण्डले सूर्ये संगतः सन्, उदरमेव पादो यस्य स पादोदरः, सर्प इति यावत्, यथा सर्पो जीर्णया त्वचा विनिर्मुक्तो भवति, एवं पाप्मना विनिर्मुक्तः सन् भगवल्लोकं वैकुण्ठं सामभिर्गीतिप्रधानैर्मन्त्रैरुन्नीयते। अत्र व्यासार्यैः 'स पाप्मना विनिर्मुक्त इति तच्छब्दान्तरश्रवणात्ससामभिरित्येकपदमाश्रित्य सामगानसहितैरिति वा सान्त्ववचनसहितैः पुरुषैरिति वाऽर्थः' इति वर्णितम्। ईक्षतिकर्माधिकरणे "यस्य हि कर्मनिमित्तं देहित्वं स जीवघन इत्युच्यते। चतुर्मुखस्यापि तच्छ्रूयते— 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति" (इति) भाष्योक्तेः जीवघनशब्देन संसारमण्डलमुच्यते। 'मूर्तौ घनः' (पा. सू. ३।३।७७) इति काठिन्यशब्दितमूर्तौ घनशब्दस्य निपातितत्वात्, देहद्वारत्वादात्मनि काठिन्यत्वस्य(?) घनशब्दो देहिपर एव। तस्मात्परः परिशुद्धात्मा, तस्मादपि परभूतं पुरिशयं, पूः प्राणिनः, सर्वगुहाशयस्य (?) इति सर्वेषु प्राणिष्वन्तरात्मतया शयानं 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि। निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने॥' इति निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यं भगवन्तं वासुदेवमीक्षते इत्यर्थः। अत एव 'स सामभिरुन्नीयते' (इत्यत्र) ब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखलोकपरत्वशङ्का व्युदस्ता, चतुर्मुखगतानां परवासुदेवेक्षणासंभवादिति द्रष्टव्यम्। रंग.

(४) 'प्रणवेन हरिं ध्यायन्ब्रह्मलोकं समेत्य च। ज्ञानं चतुर्मुखात्प्राप्य मुच्यते नात्र संशयः॥'

मध्व.

(५) 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः'— पञ्चमप्रश्ने 'एतद्वै सत्यकाम परं चाऽपरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैकतरमन्वेति। यद्येकमात्रम्' इत्यादिना एकद्वित्रिमात्रोपासनया ऋग्यजुःसामभिर्मनुष्यलोकसोमलोक-

* भास्कर. ब्रशंकरवत्।

सूर्यलोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्य ' अर्धचतुर्थमात्रोपासनया परं पुरुषमभिध्यायीत । स तेजसि परे संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा ' इत्यादिना ' परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ' इति । तत्र संशयः । परपुरुषः परमात्मा ध्यानविषयः, आहोस्वित् विराट् पुरुषः, ब्रह्मा वेति । तत्र अमुख्यप्रवाहपतितत्वात् ब्रह्मलोकं गतस्य तदीक्षणमेव च फलं श्रूयते । न हि परमपुरुषस्य ब्रह्मत्वे तज्ज्ञानमेव फलं भवति । तस्मात् विराट् ब्रह्मा वा अभिध्यानविषयः, इत्येवं प्राप्ते उच्यते । सः अभिध्यानविषयः परपुरुषः परमात्मैव । कुतः, ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । जीवघनात् केवलजीवाधारभूतात् ब्रह्मलोकात् पररूपपुरुषदर्शनमीक्षतिः । तस्याः कर्मत्वेन व्यपदेशात् । उभयोः कर्मणोरेकत्वं, अपरं त्रिमात्रपर्यन्तं निरूप्य परं ह्यग्रे निरूपयति । तथैव च श्लोके ' तिस्रो मात्राः ' इत्यादि । अभिध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । अतः फलरूपज्ञानस्य विषयत्वात् परपुरुषः परमात्मैव । मन्दशङ्कानिवृत्त्यर्थमेवेदं सूत्रम् । अत्र सर्वसंकरवादिनामन्यथा पाठो भ्रमात् । तत्रापि विचारस्तुल्यः ।

वल्लभ. १।३।१३

[ननु शंकराचार्यैः ' यः पुनरेतत्त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत । स तेजसि सूर्ये संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् ' इति पाठोऽङ्गीक्रियते । न तु ' सामभिरुन्नीयते सूर्यलोकम् । स सूर्यलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते । यः पुनरर्धचतुर्थमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत । स तेजसि परे संपन्न इति सोऽथर्वभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् ' इति पाठः । अतोऽस्याऽधिकत्वान्न पूर्वोक्तरीतिकोऽर्थः, इत्याशङ्कायामाहुः—अत्र सर्वसंकरेत्यादि । इदानींतनपुस्तकेषु इदानींतनेष्वध्येतृष्वपि एतस्याधिकपाठस्य दर्शनात्, तिसृणामपि मात्राणां मृत्युमत्त्वेन तौल्यात्, साधनवैजात्याभावे फलवैजात्यस्य अनुपपन्नत्वात्, माण्डूक्यादौ तुरीयोपासनार्थमर्धमात्रोक्तिदर्शनाच्च तेषां तथा पाठो भ्रमादेव । न च विचारवैसादृश्यं, तत्रापि पाठे विचारस्तुल्य इति न दोष इत्यर्थः । एवं भास्कराचार्याद्यङ्गीकृतपाठेऽपि द्रष्टव्यम् ।

भाष्यप्रकाश.]

(६) उदाहृतवाक्यस्थां त्रिमात्रप्रणवेनोक्तामुपासनामुत्तरस्मिन् षष्ठे प्रश्ने वाक्य (?) 'तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ताः' इत्यनेन विनिन्द्य तुरीयाख्यस्याऽमात्रस्य परब्रह्मण उपासनां तत्रैव प्रश्ने वक्ष्यति 'नातः परमस्ति' इति प्रशंसापूर्वकं, अतोऽवधार्यते पञ्चमप्रश्ने परब्रह्मोपासनां न विदधातीति । किंच यदभिध्यायति तत्साक्षात्करोतीति सामान्यत एव प्राप्ततया तद्वचनं व्यर्थं, अतः पञ्चमप्रश्ने कार्यब्रह्मोपासनायाः परब्रह्मदर्शनमेव फलमुक्तम् ।

विज्ञान. १।३।१३

[1]तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ।
क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥

(१) तिस्रस्त्रिसंख्याका अकारोकारमकाराख्या ओंकारस्य मात्राः मृत्युमत्यः । मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यो मृत्युगोचरादनतिक्रान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः । ता आत्मनो ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किंचान्योन्यसक्ता इतरेतरसंबद्धाः । अनविप्रयुक्ताः, विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ता विप्रयुक्ताः, न तथा विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ताः, नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः । किं तर्हि, विशेषेणैकस्मिन् ध्यानकाले तिसृषु क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगक्रियासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कम्पते न चलति ज्ञो योगी यथोक्तविभागज्ञ ओंकारस्येत्यर्थः । न तस्यैवंविदश्चलनमुपपद्यते । यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेणोंकारात्मरूपेण दृष्टाः । स ह्येवं विद्वान्सर्वात्मभूत ओंकारमयः कुतो वा चलेत्कस्मिन्वा ।

शंकर.

(२) अविप्रयुक्ता न भवन्तीत्यनविप्रयुक्ताः विप्रयुक्ताः । अत्यन्तद्रुतोच्चारणेनान्योन्यसक्ततयाऽतिविप्रकृष्टकालतयाऽत्यन्तविप्रयुक्ततया वा प्रयुक्तास्तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यो मृत्युप्रदा अनर्थावहा इति यावत् । मृत्युमत्य (?) इति पाठेऽपि स एवार्थः । यज्ञादिका बाह्याः

(१) प्रउ. ५।६; रंग. बाह्याभ्यन्तर (बाह्यान्तर); विज्ञान. १।३।१३.

क्रियाः, आन्तरा मानसक्रियाः, मध्यमा वाचिकजपरूपाः। आसु क्रियासु तिसृषु मात्रासु सम्यगत्यन्तसंयोगवियोगमन्तरेण प्रयुक्तासु सतीषु (सु?)ज्ञस्तस्य योगाभिज्ञः पुमान्न कम्पते फलान्न च्यवते इत्यर्थः।

रंग.

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते।
तमोंकारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥

(१) सर्वार्थसंग्रहार्थो द्वितीयो मन्त्रः। ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम्। यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम्। सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन्त एव नाविद्वांसो वेदयन्ते। तं त्रिविधं लोकमोंकारेण साधनेनापरब्रह्मलक्षणमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान्। तेनैवोंकारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाजरं जरावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमत एव यस्माज्जराविक्रियारहितमतोऽभयम्। यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम्। तदप्योंकारेणाऽऽयतनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः। इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः।

शंकर.

(२) कवयः क्रान्तदर्शिनः तं 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' इत्युक्तरीत्या सूरयो यं लोकं पश्यन्ति तमोंकारेणैव मार्गेणान्वेति गत्वा च शान्तमूर्मिषट्करहितं जरामरणशून्यमकुतोभयं सर्वकारणत्वेन सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म च प्राप्नोतीत्यर्थः। रंग.

(३) कवयः सूरयः। सूरिभिर्दृश्यं च वैष्णवं पदमेव। 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' इत्येवमादिभ्यः। न चान्तरिक्षात्परश्चतुर्मुखलोकः। मध्ये स्वर्गलोकादीनां बहूनां सद्भावात्। रामानुज. १।३।१२

इति पञ्चमः प्रश्नः ॥

---

(१) प्रउ. ५।७; भास्कर. १।३।१३; रंग. यत्तत्क (यत्क) वेदयन्ते (वदन्ति); रामानुज. १।३।१२; निंबार्क. १।३।१३; मध्व. परं (परात्परं); श्रीकंठ. १।३।१२; श्रीकर. १।३।१३ णैवायतनेना (णा).

षष्ठः प्रश्नः

प्रश्नविषयः षोडशकलः पुरुषः

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ। भगवन् हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत। षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ। तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद। यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति। समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति। तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम्। स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज। तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ॥

(१) अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ। समस्तं जगत्कार्यकारणलक्षणं सह विज्ञानात्मना परस्मिन्नक्षरे सुषुप्तिकाले संप्रतिष्ठते इत्युक्तम्। सामर्थ्यात्प्रलयेऽपि तस्मिन्नेवाक्षरे संप्रतिष्ठते जगत्, तत एवोत्पद्यते इति सिद्धं भवति। न ह्यकारणे कार्यस्य संप्रतिष्ठानमुपपद्यते। उक्तं च—'आत्मन एष प्राणो जायते' इति। जगतश्च यन्मूलं तत्परिज्ञानात्परं श्रेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः। अनन्तरं चोक्तं 'स सर्वज्ञः सर्वो भवति' इति। वक्तव्यं च क्व तर्हि तदक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं विज्ञेयमिति। तदर्थोऽयं प्रश्न आरभ्यते। वृत्तान्वाख्यानं च विज्ञानस्य दुर्लभत्वख्यापनेन तल्लब्ध्यर्थं मुमुक्षूणां यत्नविशेषोपादानार्थम्।

हे भगवन्, हिरण्यनाभो नामतः, कोसलायां भवः कौसल्यो राजपुत्रो जातितः क्षत्रियो मामुपेत्योपगम्यैतमुच्यमानं प्रश्नमपृच्छत। षोडशकलं षोडशसंख्याकाः कला अवयवा इवाऽऽत्मन्यविद्याध्यारोपितरूपा यस्मिन् पुरुषे सोऽयं षोडशकलः, तं षोडशकलं हे भारद्वाज पुरुषं वेत्थ विजानासि। तमहं राजपुत्रं कुमारं पृष्टवन्तमब्रुवं उक्तवानस्मि नाहमिमं वेद यं त्वं पृच्छसीति। एवमुक्तवत्यपि मयि अज्ञानमसंभावयन्तं तमज्ञाने कारणमवादिषम्। यदि कथंचिदहमिमं त्वया पृष्टं पुरुषमवेदिषं

---

(१) प्रउ. ६।१; रंग. त्यैतं (त्यैनं) मपृच्छत (मपृच्छत्) वेत्थ + (इति) समूलो + (ह); रामानुज. ३।२।३०, ३२; मध्व. त्यैतं (त्यैनं) वेत्थ। + (तं मह्यं ब्रूहीति।) वेदिषं (वेदिष्यं).

विदितवानस्मि, कथमत्यन्तशिष्यगुणवतेऽर्थिने ते तुभ्यं नावक्ष्यं नोक्तवानस्मि न ब्रूयामित्यर्थः। भूयोऽप्यप्रत्ययमिवाऽऽलक्ष्य प्रत्याययितुमब्रवं, समूलः सह मूलेन वा एषोऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा कुर्वन्ननृतमयथाभूतार्थमभिवदति यः, स परिशुष्यति शोषमुपैति इहलोकपरलोकाभ्यां विच्छिद्यते विनश्यति। यत एवं जाने तस्मान्नार्हाम्यहमनृतं वक्तुं मूढवत्। स राजपुत्र एवं प्रत्यायितस्तूष्णीं व्रीडितो रथमारुह्य प्रवव्राज प्रगतवान्यथागतमेव। अतो न्यायत उपसन्नाय योग्याय जानता विद्या वक्तव्यैव, अनृतं च न वक्तव्यं सर्वास्वप्यवस्थासु, इत्येतत्सिद्धं भवति। तं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि मम हृदि विज्ञेयत्वेन शल्यमिव स्थितं, क्वासौ वर्तते विज्ञेयः पुरुष इति। शंकर.

(२) योऽनृतं ब्रूते स मूलेन सह सर्वतः शुष्यति, श्रेयोहेतुभूतं पुण्यं सवासनं नश्यतीत्यर्थः। अतो मदुक्ते त्वयाऽनृतशङ्का न कार्येति भावः। प्रकर्षेण गतः, अनेन स्वल्पलज्जा सूचिता। रथेन प्रवव्राजेत्यनेन तस्य प्रभुत्वं सूचितं भवति। अत्राऽऽधारभूतदेशप्रश्नद्वारा जीवो वा परमात्मा वेति निर्णयार्थोऽयं प्रश्न इति द्रष्टव्यम्। * रंग.

परमात्मरूपात् पुरुषात् उत्पन्नं षोडशकलात्मकं विश्वम्

तस्मै स होवाच। इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति॥

(१) तस्मै स होवाच। इहैवान्तःशरीरे हृदयपुण्डरीकाकाशमध्ये हे सोम्य स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयः, यस्मिन्नेता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राणाद्याः प्रभवन्त्युत्पद्यन्ते इति। षोडशकलाभिरुपाधिभूताभिः सकल इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यतेऽविद्यया इति तदुपाधिकलाध्यारोपापनयेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते। प्राणादीनामत्यन्तनिर्विशेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे न शक्योऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति कलानां प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्तेऽविद्याविषयाः। चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते। अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निसंयोगाद्घृतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति। तन्निरोधे शून्यमिव सर्वमित्यपरे। घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मन अनित्यं जायते विनश्यतीत्यपरे। चैतन्यं भूतधर्म इति लोकायतिकाः। अनपायोपजनधर्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्मैः प्रत्यवभासते। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव' इत्यादिश्रुतिभ्यः।

अन्तःशरीर इत्येतद्वचनमण्डस्यान्तर्व्योमेतिवच्च द्रष्टव्यम्। न पुनराकाशकारणः सन् कुण्डबदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसाऽपीच्छति वक्तुं मूढोऽपि, किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः।

शंकर.

(२) इहैवान्तःशरीरे वर्तते इति शेषः। अनेन शरीरपरिच्छिन्नप्रदेशमात्राधारत्वोक्त्या जीव इत्युत्तरमुक्तं भवति। ननु जीवस्यैव कथं षोडशकलत्वं, षोडशकलाधारत्वतत्स्रष्टृत्वयोः परमात्मन्येव पुष्कलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह — यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्ति। यस्मिन् पुरुषे एता वक्ष्यमाणाः प्राणाद्या नामान्ताः षोडशकलाः स्वसंसर्गप्रयुक्तसुखदुःखादिभोगाख्यमुपकारं कर्तुं प्रभवन्ति समर्था भवन्तीत्यर्थः। ततश्च षोडशकलाभोक्तृत्वमेव षोडशकलत्वं, तच्च जीवस्यैवेति भावः। रंग.

स ईक्षांचक्रे। कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति॥

(१) यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तः पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रभवः, स चान्यार्थोऽपि श्रुतः

---

* शेषं शंकरेण गतार्थम्।

(१) ब्रउ. ६।२; रंग. (इति०); विज्ञान. १।३।१३ (सोम्य०).

(१) ब्रउ. ६।३; ब्रशंकर. १।१।५, १।४।२३, २।३।२९, २।४।११; रामानुज. १।१।५; निंबार्क. ४।२।४ प्रतिष्ठास्यामि (प्रतिष्ठितः स्याम्); श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३१), १।१।५ (पृ. ५३), १।४।२३, २।२।४४; वल्लभ. १।१।४; विज्ञान. १।१।५ (पृ. १२७), १।३।१३, २।३।२९.

केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते चेतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च । पुरुषः षोडशकलः पृष्टो यो भारद्वाजेन स ईक्षांचक्रे इक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः, सृष्टिफलक्रमादिविषयम् । कथमित्युच्यते—कस्मिन्कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्याम्यहं, एवं कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ।

शंकर.

(२) उत्क्रान्त्यादीनामप्युपाध्यायत्ततां दर्शयति कस्मिन्निति । ब्रशंकर. २।३।२९

(३) ननु षोडशकलासंसर्गहेतुत्वे जीवपरमात्मनोरविशिष्टे तद्भोक्तृत्वं जीवस्यैव न परमात्मनः इत्यत्र किं नियामकमित्यत्राऽऽह— स ईक्षांचक्रे इति । 'सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः' (ब्रसू. ४।२।४) इति भाष्ये "प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते । 'कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इति" इत्युक्तत्वात् इदं वाक्यं जीवाभिसंबन्धिप्रकारप्रदर्शनपरम् । मदुत्क्रान्तिप्रतिष्ठासहभूतोत्क्रान्तिप्रतिष्ठः को वेति पर्यालोचितवानित्यर्थः । ततश्च स्वोपकाराभिसंधिपूर्वकं जीवस्य प्राणादिस्रष्टृत्वात्तद्भोक्तृत्वं संभवति । परमात्मनस्तु 'न च तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय । उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥' (भ. गी. ९।९) 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा' (भ. गी. ४।१४) इत्युक्तरीत्या स्वोपकाराभिसंधिपूर्वकस्रष्टृत्वाभावान्न तस्य षोडशकलाभोक्तृत्वमिति भावः ।

रंग.

स प्राणमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥

(१) प्रउ. ६।४; ब्रशंकर. १।१।५, १।४।१४, २३, २।३।२९, २।४।१, ८, ११; भास्कर. १।४।१४, २।३।१५, २।४।१; रंग. पृथिवी (पृथ्वी) लोकेषु च (लोकेषु); रामानुज. १।१।५; मध्व. लोकेषु च (लोकेषु); ब्रमध्व. २।४।१०; श्रीकर. १।१।५, २१, १।४।२३, २।२।४४; वल्लभ. १।१।४; विज्ञान. २।३।२९, २।४।१, १३ श्रद्धां (श्रद्धा).

(१) ईश्वरेणेव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं, स पुरुषः उक्तप्रकारेणेक्षित्वा प्राणं हिरण्यगर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान् । अतः प्राणाच्छ्रद्धां सर्वप्राणिनां शुभकर्मप्रवृत्तिहेतुभूताम् । ततः कर्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभूतान्यसृजत । खं शब्दगुणम् । वायुं स्वेन स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योतिः स्वेन रूपेण पूर्वाभ्यां च विशिष्टं त्रिगुणं शब्दस्पर्शाभ्याम् । तथाऽऽपो रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च चतुर्गुणाः । तथा गन्धगुणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च पञ्चगुणा पृथिवी । तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रियं द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्मार्थं च दशसंख्यम् । तस्य चेश्वरमन्तःस्थं संशयसंकल्पलक्षणं मनः । एवं प्राणिनां कार्यं करणं च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियवादिलक्षणमन्नम् । ततश्चान्नादद्यमानाद्वीर्यं सामर्थ्यं बलं सर्वकर्मप्रवृत्तिसाधनम् । तद्वीर्यवतां च प्राणिनां तपो विशुद्धिसाधनं संकीर्यमाणानाम् । मन्त्रास्तपोविशुद्धान्तर्बहिःकरणेभ्यः कर्मसाधनभूता ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः । ततः कर्म अग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः कर्मणां फलम् । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षिकाद्याः, स्वप्नदृक्सृष्टा इव च सर्वपदार्थाः, पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम् ।

* शंकर.

(२) भूतानुग्रहणे(ह्यपे)क्षित्वाचेन्द्रियाणां क्रमविरोधात्परस्तादेवोत्पत्तिर्युक्ता । दर्शयति च 'स प्राणं......अन्नम्' इति ।

भास्कर. २।३।१५

(३) स जीव एवं पर्यालोच्य प्रथमतः स्वोत्क्रान्तिप्रतिष्ठासहभूतोत्क्रान्तिप्रतिष्ठं मुख्यप्राणं सृष्टवान् । शरीरशोषणादिलक्षणं तपः । तेषु लोकेषु स्वर्गादीनि नामानि सृष्टवानित्यर्थः । यद्यपि षोडशकलास्रष्टृत्वं परमात्मन एव तथापि तद्धेतुभूतादृष्टारम्भककर्मकर्तृत्वेनार्थ

* ब्रशंकर. २।४।८ प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणपरत्वमभिप्रेतम् ।

स्रष्टृत्ववाद इति द्रष्टव्यम् । ततश्च स्वभोगोपकारिकाः षोडशापि कलास्तद्धेतुभूतादृष्टारम्भककर्माणि कृत्वा सृष्टवान् । अतस्तद्धोक्तृतया षोडशकलत्वं जीवस्येति यावत् ।
* रंग.

(४) 'कर्मेति पुष्करः प्रोक्त उषानामाभिमानिनी । लोकाभिमानी पर्जन्यः स्वाहा वै मन्त्रदेवता । तपोभिमानी वह्निश्च वरुणो वीर्यदेवता । अन्नस्य देवता सोमो मनो नामानिरुद्धकः । इन्द्रियेशाश्च सूर्याद्याश्चक्षुराद्यभिमानिनः । रुद्रो वीन्द्रः शेषकामौ मनसस्त्वेव देवताः । श्रद्धेति वायोः पत्नी स्यात्सर्वेषां प्रभवाप्यया । तस्याश्च कारणं प्राणः सर्वेषामुत्तमोत्तमः । तस्यापीशः कारणं च वासुदेवः परोऽव्ययः । न तस्य सदृशः कश्चित्कुत एवोत्तमो भवेत् । तं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्विदित्वैवं परात्परम् ॥' इति तत्त्वविवेके । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥' इति मन्त्रोक्त एव क्रमः । न ह्रीन्द्रियेभ्यो मनः पश्चात् । 'तत्प्राक्छ्रुतेश्च' इति भगवद्वचनम् । 'विष्णोः प्राणस्ततः श्रद्धा तस्या रुद्रो मनोऽभिधः । तस्मादिन्द्रस्त्विन्द्रियात्मा तस्य सोमोऽन्नदेवता । ततश्च वरुणः सृष्टस्तस्मादग्निस्ततोऽवरः । आकाशदेवताविघ्नस्ततो वायोः सुतो मरुत् । तस्मादग्निः पावकाख्यः प्रथमोऽग्नेः सुतस्ततः । ततः पर्जन्य उद्भूतः स्वाहाऽतो मन्त्रदेवता । उदात्मको बुधस्तस्या उषानामात्मिका ततः । ततः शनिः पृथिव्यात्मा कर्मात्मा पुष्करस्ततः । क्रमात्प्रत्यवरा ह्येते मुक्ताः सर्वगुणैरपि । नित्यमुक्तस्ततो विष्णुः प्राणादप्युत्तमोत्तमः ॥' इति च । मध्व.

(५) 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां' इत्यादिश्रुतौ साक्षादेव प्राणात् श्रद्धावृत्तेर्बुद्धेरुत्पादावगमाच्च ।
$ विज्ञान. २।४।१३

षोडशकलानां शुद्धे पुरुषे एव समाप्तिः

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नामरूपे । समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते चासां नामरूपे । पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽकलोऽमृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥

(१) कथं, स दृष्टान्तः यथा लोके इमा नद्यः स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्योपगम्य अस्तं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासां चास्तं गतानां भिद्येते विनश्यतो नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे । तदभेदे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते तद्वस्तूदकलक्षणम् । एवं यथाऽयं दृष्टान्तः, उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्यास्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि समन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्य, यथाऽर्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्ता सर्वतस्तद्वत्, इमाः षोडश कलाः प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणाः नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते चाऽऽसां नामरूपे कलानां, प्राणाद्या आख्या, रूपं च यथास्वम् । भेदे च नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः । य एवं विद्वान् गुरुणा प्रदर्शितकलाप्रलयमार्गः स एष विद्यया प्रविलापितास्वविद्याकामकर्मजनितासु प्राणादिकलास्वकलः, अविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युः, तदपगमेऽकलत्वादेवामृतो भवति । तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः । शंकर.

(२) 'तानि परे तथा ह्याह' –– तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदः तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते । कस्मात् । तथा ह्याह श्रुतिः — 'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः०' इति । ननु 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः' (मुउ. ३।२।७) इति विद्वद्विषयैवापरा श्रुतिः परस्मादात्मनोऽन्यत्रापि

* शेषं शंकरवत् ।

$ प्राणशब्दो मुख्यप्राणपरः ।

(१) प्रउ. ६।५; ब्रशंकर. ४।२।१५, १६; भास्कर. ४।२।१४: ४।२।१५ चासां (चास्य), ४।३।१३ पुरुषं .....गच्छन्ति (पुरुषं....यन्ति); रामानुज. १।१।१ (पृ. ४२), २।३।१९; निंबार्क. ४।२।१५; मध्व. स यथेमा (यथेमा); श्रीकर. २।३।१७, ४।२।१४; विज्ञान. १।१।४ (पृ. १०८) (स्यन्दमानाः०) ऽकलोऽमृतो (ऽमृतोऽकलो), १।२।११ (तासां०); बलदेव. ४।२।१६.

कलानां प्रलयमाह स्म । न । सा खलु व्यवहारापेक्षा पार्थिवाद्याः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपियन्तीति । इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा कृत्स्नं कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव संपद्यते इति । तस्माददोषः ।

४।२।१५

स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवत्याहोस्विन्निरवशेष इति । तत्र प्रलयसामान्यात् शक्त्यवशेषताप्रसक्तौ ब्रवीति अविभागापत्तिरेवेति । कुतः, वचनात् । तथा हि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति 'भिद्येते चासां...अमृतो भवति' इति । अविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषत्वोपपत्तिः । तस्मादविभाग एवेति ।

ब्रशंकर. ४।२।१६

(३) ब्रह्मणि कलानामविभागः स्वरूपव्यतिरेकाभावो लवणस्येव समुद्रप्राप्तौ ।

* भास्कर. ४।२।१५

(४) अथ परमात्मन ईदृक्त्वाभावादकलत्वं, तद्द्वारा मुमुक्षुवेद्यत्वं चोपपादयति ।

अस्य परिद्रष्टुरनुभवितुर्भोक्तुर्जीवस्य भोगोपकरणभूता इमाः षोडशापि कलाः निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यं पुरुषं वासुदेवं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, यथा शिलातलं प्राप्य क्षुरधाराः कुण्ठीभवन्ति तथा भोगाधायका न भवन्तीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—पुरुषायणा इति । पुरुषसंकल्पाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिका इत्यर्थः । तासां कलानां जीवविषये भोगभोग्यस्थानभोगोपकरणत्वादिनामरूपभेदवत्परमात्मविषये भोगस्थानत्वादिनामरूपे न स्तः । तदेव दर्शयति—पुरुष इत्येवं प्रोच्यत इति । पुरुषाऽपृथक्स्थितिप्रतिपत्तिकतया पुरुष इत्येवं प्रोच्यते न तु तद्भिन्नत्वे तद्भोग्यभोगस्थानत्वादिना तत्कलादित्वेन प्रोच्यते । तस्मात्परमात्मनः कलाभोक्तृत्वाभावादकल इत्येवोच्यते । अत एवामृतश्च, मरणस्य भोक्तृत्वरूपकलासंबन्धाधीनत्वादिति भावः ।

§ रंग.

* ४।३।१३ सूत्रे 'पुरुषं प्राप्य' इत्यत्र पुरुषप्राप्तिरर्चिरादिमार्गेणैवाऽभिप्रेता ।

§ शेषं शंकरवत् ।

(५) समुद्र इत्येवं प्रोच्यते, पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, भिद्येते तासां नामरूपे, भिद्येते चासां नामरूपे, इत्युक्तत्वात् अज्ञैरनवगतान्यपि समुद्रे स्थितानां नदीनां विष्णौ स्थितानां मुक्तानां च भिन्नान्येव नामरूपाणि सन्त्येवेत्यर्थः । न च भेदशब्दो नाशे प्रयुज्यमानः क्वापि दृष्टः । घटादावपि बहुभावे एव भेदशब्दः प्रयुज्यते । नाशस्त्वर्थत एवाऽवगम्यते । न चात्रार्थतोऽपि नाशोऽवगम्यते । न हि नामानि रूपाणि च कपालवद्बहुधाभूतानि तिष्ठन्ति । अतो भिद्येते इति पृथक्त्वमेवोच्यते । 'अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः' इति वाक्यशेषाच्च । अतः पुरुषे भिन्नानि भिन्नानि नामरूपाणि प्रतिष्ठितानीत्येवार्थः । अस्तगमनं तु आदित्यवत् अज्ञानामविज्ञेयत्वमेव । 'प्राणादयः कला यस्मिन्मुक्ता नित्यं प्रतिष्ठिताः । पृथक्पृथङ्नामरूपैर्नमस्तस्मै पराय ते ॥' इति सत्तत्त्वे । 'नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यनेनापि नामरूपाऽमुक्तत्वमुच्यते विप्रिय इत्यादिवत् । 'नामरूपे अविहाय' इति च पूर्वत्र । 'अनन्तं वै नामाऽनन्ता वै विश्वे देवाः' इति नामरूपयोरनन्तत्वं हि श्रुतिर्वक्ति । 'यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः' 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः' 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' 'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु' (ऋसं. १०।७२।११) इत्यादेश्च ।

अतः सर्वमुक्तेभ्योऽप्युत्तमोत्तमः परिपूर्णो नारायण इति सिद्धम् ।

मध्व.

परमपुरुषविद्याविधिः तत्फलं च

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ।
तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥

(१) अरा रथचक्रपरिवारा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः । कलाः प्राणाद्या यस्मिन्पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं

(१) प्रउ. ६।६; रंग. यस्मिन् (यत्र) वेद (वेत्थ) (यथा०) (इति०).

पूर्णत्वात्पुरुषं पुरि शयनाद्वा वेद जानीयात् । यथा हे शिष्या मा वो युष्मान्मृत्युः परिव्यथाः मा परिव्यथयतु । न चेद्विज्ञायेत पुरुषो मृत्युनिमित्तां व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ । अतस्तन्मा भूद्युष्माकमिति अभिप्रायः । शंकर.

(२) यदात्मिका यदुपादानिका इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । यथा तमेव पुरुषं मुमुक्षुवेद्यमवगच्छतो ब्रह्मज्ञानफलमाह—मा वो मृत्युरिति । ब्रह्मज्ञानां युष्माकं परितो व्यथाः मृत्युर्मा कार्षीदित्यर्थः । रंग.

[1]तान्होवाच । एतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नातः परमस्तीति ॥

(१) तानेवमनुशिष्य शिष्यांस्तान्होवाच पिप्पलादः किलैतावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेद विजानाम्यहमेतत् । नातोऽस्मात्परमस्ति प्रकृष्टतरं वेदितव्यमित्येवमुक्तवान् । शिष्याणामविदितशेषास्तित्वाशङ्कानिवृत्तये कृतार्थबुद्धिजननार्थं च । शंकर.

(२) तान्सुकेशादीन्षडपि शिष्यान्प्रत्येतदुवाच । अहमेतावदेव परं ब्रह्म जानामि परब्रह्मविषये ममैतावदेव ज्ञानमितोऽधिकं नास्तीत्यर्थः । न च 'एतावदेवाहं परं ब्रह्म वेद नातः परमस्ति' इति षोडशकलजीवातिरिक्तपरब्रह्मनिषेधः किं न स्यादिति वाच्यम् । 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' (ब्रसू. २।१।२२) इत्यादिभिर्विरोधप्रसङ्गात् । तत्र हि जीवाभेदाद्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे हिताकरणादिदोषमाशङ्क्य जीवभेदाद्दोषाभावः सिद्धान्तितः । रंग.

(१) प्रउ. ६।७; रंग. (एतत्०); विज्ञान. १।१।४ (पृ. १०८) एतावत् (एतत्) (एतद्०) (इति०).

[1]ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥

(१) ततस्ते शिष्या गुरुणाऽनुशिष्टास्तं गुरुं कृतार्थाः सन्तो विद्यानिष्क्रयमपश्यन्तः किं कृतवन्त इत्युच्यते — अर्चयन्तः पूजयन्तः पादयोः पुष्पाञ्जलिप्रकिरणेन प्रणिपातेन च शिरसा, किं, ऊचुरित्याह — त्वं हि नोऽस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्य विद्यया जनयितृत्वात् नित्यस्याजरामरस्याभयस्य । यस्त्वमेवास्माकमविद्याया विपरीतज्ञानाज्जन्मजरामरणरोगदुःखादिग्रहादविद्यामहोदधेर्विद्याप्लवेन परं अपुनरावृत्तिलक्षणं मोक्षाख्यं महोदधेरिव पारं तारयस्यस्मानित्यतः पितृत्वं तवास्मान्प्रत्युपपन्नमितरस्मात् । इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्रं जनयति तथाऽपि स प्रपूज्यतमो लोके, किमु वक्तव्यमात्यन्तिकाभयदातुरित्यभिप्रायः । नमः परमऋषिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यः । नमः परमऋषिभ्य इति द्विर्वचनमादरार्थम् । शंकर.

(२) ते षडपि शिष्यास्तं पिप्पलादं त्वमस्माकं संसारकूपपारतीरं प्रापकतया पिताऽसि, तस्मात्त्वत्तो जन्मैव श्रेष्ठं जन्म 'स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म' इतिश्रवणादित्यर्चयन्तः पूजयन्तो बभूवुः । नमः परमऋषिभ्य इति । उत्तरशान्तिस्थाने इदं वाच्यम् । अभ्यास उपनिषत्समाप्त्यर्थः । रंग.

इति षष्ठः प्रश्नः ॥

(१) प्रउ. ६।८; ब्रशंकर. १।१।४; रामानुज. १।१।४ (पृ. १५४); श्रीकर. ४।२।१५.

प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ।

माण्डूक्योपनिषत्

प्रणवाक्षररूपं सर्वं कालसंसृष्टं कालातीतं च

* ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् । तस्योपव्याख्यानम्। भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव ॥

(१) वेदान्तार्थसारसंग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयं ‡ ओमित्येतदक्षरमित्याद्यारभ्यते । तत्र तावदोंकारनिर्णयाय प्रथमं प्रकरणं आगमप्रधानमात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतम्। कथं पुनरोंकारनिर्णय आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रतिपद्यते इति । उच्यते — 'ओमित्येतत्' (काउ.२।१५) 'एतदालम्बनम्' (काउ. २।१७) 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति' (प्रउ. ५।२)'ओमित्यात्मानं युञ्जीत' (नाउ. ७९)' ओमिति ब्रह्म' (तैउ. १।८) 'ओंकार एवेदं सर्वम्' (छाउ. २।२३।३) इत्यादिश्रुतिभ्यः । रज्ज्वादिरिव सर्पादिविकल्पस्यास्पदमद्वय आत्मा परमार्थतः सन् प्राणादिविकल्पस्यास्पदं यथा, तथा सर्वोऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्यात्मविकल्पविषय ओंकार एव । स चात्मस्वरूपमेव, तदभिधायकत्वात् । ओंकारविकारशब्दाभिधेयश्च सर्वः प्राणादिरात्मविकल्पः अभिधानव्यतिरेकेण नास्ति, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छाउ. ६।१।४) 'तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं ह्रीदं नामनि' (ऐआ. २।१।६) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत: आह — ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । यदिदं अर्थजातमभिधेयभूतं, तस्य अभिधानाव्यतिरेकात्, अभिधानभेदस्य च ओंकाराव्यतिरेकात् ओंकार एवेदं सर्वम् । परं च ब्रह्म अभिधानाभिधेयोपायपूर्वकमवगम्यते इत्योंकार एव । तस्य एतस्य परापरब्रह्मरूपस्याक्षरस्य ओमित्येतस्य उपव्याख्यानं, ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वाद्ब्रह्मसमीपतया विस्पष्टं प्रकथनमुपव्याख्यानं, प्रस्तुतं वेदितव्यमिति वाक्यशेषः । भूतं भवत् भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेद्यं यत्, तदपि ओंकार एव, उक्तन्यायतः । यच्च अन्यत् त्रिकालातीतं कार्याधिगम्यं कालापरिच्छेद्यमव्याकृतादि, तदपि ओंकार एव । शंकर.

(२) मुमुक्षोरधिकारिणो निखिलक्लेशनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दावाप्तये समस्तव्यस्तप्रणवप्रतिपाद्यभगवदुपासनां वक्तुं प्रवृत्तेयमुपनिषत् । आदौ समस्तप्रणवप्रतिपाद्यं तावदाह — ओमित्येतदक्षरमिति । एतदिति श्रवणाद्यदित्यन्वेति । ओमिति, उक्तमिति शेषः । ओतं जगदस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ओमित्युक्तं यत् ब्रह्म, एतदक्षरं सत्यं इदंशब्दवाच्यस्य सर्वस्य चिदचिदात्मप्रपञ्चस्याक्षरे ओतत्वात् सर्वम् । केन निमित्तेनोंकारवाच्यं ब्रह्माक्षरमित्युच्यते इत्यतो न क्षरति कालत्रयेऽपीति व्युत्पत्त्या कालत्रये एकप्रकारतया नित्यत्वहेतुनेतिभावेन प्रज्ञापूर्वं प्रवृत्तिनिमित्तमाह— तस्येति । विशिष्य आख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानं प्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्य ओमित्येतत्प्रतिपाद्याक्षरशब्दार्थत्वे उपपन्नं व्याख्यानमुच्यते इत्यर्थः । तत्किमित्यत आह — भूतमिति । ओमित्युक्तं ब्रह्म भूतं अतीतकाले विद्यमानं, भवत् वर्तमानकाले सत्, भविष्यत् आगामिकालेऽपि सत्, शश्वदेकप्रकारमिति यावत् । अतोऽक्षरमुच्यते इत्यर्थः । इतिशब्दस्योपव्याख्यानमिति पूर्वेणान्वयः । यदक्षरस्य सर्वत्वमुक्तं, तदन्यस्याप्यस्ति किमित्यतो नेत्याह — सर्वमिति । ओमित्याक्रियते प्रतिपाद्यते इत्योंकारः । कृञः कर्मणि घञ्प्रत्ययः । ओमित्युच्यमानमक्षरमेव सर्वं, न त्वन्यदित्यर्थः । भूतमित्यादिनोक्तं शश्वदेकप्रकारत्वरूपं कालत्रयातीतत्वं

* माण्डूक्योपनिषन्मध्वभाष्यं नोपलब्धम् ।

‡ गौडपादीयकारिकाप्रकरणापेक्षमिदं चतुष्टयत्ववचनम् । तत्र प्रथमप्रकरणीयकारिकासहिता माण्डूक्योपनिषत् प्रथमं प्रकरणम् ।

(१) माउ. १ ; श्रीकर. २।३।४२, ३।३।३८ भवद्भ (भव्यं भ).

अक्षरपदप्रवृत्तिनिमित्तमपि नान्यस्येत्याह– यच्चान्यदिति। कालत्रयकृतविकारहीनरूपं त्रिकालातीतं च यदन्यद्वस्त्वस्ति, तदप्योंकार एव। ओमित्युच्यमानाक्षराख्यं ब्रह्मैव, न ततोऽन्यत्तादृशमस्तीत्यर्थः।

कूरनारायण.

(३) 'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्' इत्युपक्रम्य 'प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोंकारः संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद' (माउ. १२) इत्यन्तेन सर्ववेदान्तप्रधानमाण्डूक्योपनिषदि शिवस्य प्रणवात्मकत्वं प्रणवार्थवाच्यत्वं प्रणवातीतत्वं च निर्दिष्टम्।

श्रीकर. २।३।४३

सर्वं ब्रह्म आत्मा ब्रह्म

सर्वं[१] ह्येतद्ब्रह्म। अयमात्मा ब्रह्म *। सोऽयमात्मा चतुष्पात्॥

(१) अभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽपि अभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः 'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्' इत्यादिः। अभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशः अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः। इतरथा हि अभिधानतन्त्राभिधेयप्रतिपत्तिरिति अभिधेयस्याभिधानत्वं गौणमित्याशङ्का स्यात्। एकत्वप्रतिपत्तेश्च प्रयोजनमभिधानाभिधेययोः—एकेनैव प्रयत्नेन युगपत्प्रविलापयंस्तद्विलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्येतेति। तथा च वक्ष्यति— 'पादा मात्रा मात्राश्च पादाः' इति। तदाह—सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति। सर्वं यदुक्तमोंकारमात्रमिति, तदेतत् ब्रह्म। तच्च ब्रह्म परोक्षाभिहितं प्रत्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति— अयमात्मा ब्रह्मेति। अयं इति चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दिशति अयमात्मेति। सोऽयमात्मा ओंकाराभिधेयः परापरत्वेन व्यवस्थितः चतुष्पात् कार्षापणवत्, न गौरिव। त्रयाणां विश्वादीनां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति करणसाधनः पादशब्दः। तुरीयस्य तु पद्यते इति कर्मसाधनः पादशब्दः।

शंकर.

(२) सर्वमोंकार एवेत्यत्र ओंपदवाच्यब्रह्मणः पूर्णत्वमुक्तं, तत्कुत इत्याशङ्कां प्रमाणसूचनेन निराकुर्वन्नाह—सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति। एतदोंकारपदवाच्यमक्षराख्यं ब्रह्म सर्वं पूर्णं हि, 'परमं यो महद्ब्रह्म' 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' 'पूर्णमदः पूर्णमिदम्' इत्यादिषु प्रसिद्धमित्यर्थः। ननु जीवानामपि क्रियासु स्वातन्त्र्यानुभवेन तत्रापि कश्चिदस्ति नियन्तेत्यत आह—अयमिति। ब्रह्मादिष्वादानकर्तृतया स्थितोऽयमात्मा (ऽयं ?) ब्रह्म प्रागुक्तोंपदवाच्यं ब्रह्मैव, न त्वन्यः कश्चिदित्यर्थः। इति समस्तप्रणवप्रतिपाद्योक्तिः। एवं समस्तप्रणवप्रतिपाद्यमुपासनार्थं निरूप्य इदानीं तस्यैकदेशैरकारोंकारमकारनादैः प्रतिपाद्यानां विश्वादिभगवद्रूपाणां उपासनामकार उकारो मकार इत्यादिना तृतीयखण्डे वक्तुं तानि रूपाण्याह—सोऽयमात्मा चतुष्पादिति। स समस्तोंपदवाच्योऽक्षरनामा अयं ब्रह्मादिषु नियामकतया स्थित आत्मा चतुष्पात् चत्वारः पादा अंशाः स्वरूपभूता यस्य स चतुष्पात्। सर्वजीवनियामकतया तत्तद्देहेषु चतूरूपतया तिष्ठतीत्यर्थः।

कूरनारायण.

जागृतिस्वप्नसुषुप्तिस्थानेषु स्थित आत्मा उपाधिभेदेन भिन्नः

जागरितस्थानो[१] बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः॥

(१) कथं चतुष्पात्त्वमित्याह—जागरितस्थान इति। जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः, बहिःप्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य सः बहिःप्रज्ञः, बहिर्विषयेव प्रज्ञा यस्याविद्याकृताऽवभासते इत्यर्थः। तथा सप्त अङ्गान्यस्य, 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ' (छाउ. ५।१८।२) इति, अग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वेन आहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य सः सप्ताङ्गः। तथा एकोनविंशतिर्मुखान्यस्य, बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च दश, वायवश्च प्राणादयः पञ्च, मनो बुद्धिरहं-

---

* 'अयमात्मा ब्रह्म' इतिवाक्यस्य स्थलनिर्देशादिकं बृउ. २।५।१९ (पृ. ११११) इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्।

(१) माउ. २; श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ८७, ८९); श्रीकर. १।१।१ (पृ. ३, १६, १८, २७), ३।१।१, ३।३।३८.

(१) माउ. ३; कूरनारायण. बहिःप्रज्ञः (बहिष्प्रज्ञः); श्रीकर. ३।३।३८.

कारश्चित्तमिति, मुखानीव मुखानि तानि, उपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः। स एवंविशिष्टो वैश्वानरः यथोक्तैर्द्वारैः शब्दादीन् स्थूलान् विषयान् भुङ्क्ते इति स्थूलभुक्। विश्वेषां नराणामनेकधा सुखादिनयनाद्विश्वानरः, यद्वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः, विश्वानर एव वैश्वानरः, सर्वपिण्डात्मानन्यत्वात्। सः प्रथमः पादः कथं एतत्पूर्वकत्वादुत्तरपादाधिगमस्य प्राथम्यमस्य। कथं 'अयमात्मा ब्रह्म' इति प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुष्पात्त्वे प्रकृते द्युलोकादीनां मूर्धाद्यङ्गत्वमिति। नैष दोषः, सर्वस्य प्रपञ्चस्य साधिदैविकस्य अनेनाऽऽत्मना चतुष्पात्त्वस्य विवक्षितत्वात्। एवं च सति सर्वप्रपञ्चोपशमे अद्वैतसिद्धिः, सर्वभूतस्थश्च आत्मा एको दृष्टः स्यात्, सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि। 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' (ईउ. ६) इत्यादिश्रुत्यर्थश्चैवमुपसंहृतः स्यात्। अन्यथा हि स्वदेहपरिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा सांख्यादिभिरिव दृष्टः स्यात्। तथा च सति अद्वैतमिति श्रुतिकृतो विशेषो न स्यात्, सांख्यादिदर्शनेनाविशेषात्। इष्यते च सर्वोपनिषदां सर्वात्मैक्यप्रतिपादकत्वम्। ततो युक्तमेवास्य आध्यात्मिकस्य पिण्डात्मनो द्युलोकाद्यङ्गत्वेन विराडात्मनाऽऽधिदैविकेनैकत्वमित्यभिप्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचनम्। 'मूर्धा ते व्यपतिष्यत्' (छाउ. ५।१२।२) इत्यादिलिङ्गदर्शनाच्च। विराजैकत्वमुपलक्षणार्थं हिरण्यगर्भाव्याकृतात्मनोः। उक्तं चैतन्मधुब्राह्मणे — 'यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मम्' (बृउ. २।५।१) इत्यादि। सुषुप्ताव्याकृतयोस्त्वेकत्वं सिद्धमेव, निर्विशेषत्वात्। एवं च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति — सर्वद्वैतोपशमे चाद्वैतमिति।

शंकर.

(२) कानि तेषां स्थानानि, कश्च व्यापारः, कीदृशानि तानि रूपाणि, किं तेषां भोग्यं, कानि नामानीत्यतस्तत्सर्वं क्रमेण आह — जागरितस्थान इति। यत्र स्थित्वा जागर्ति, तच्चक्षुर्जागरितम्। अधिकरणे क्तप्रत्ययः। तदेव स्थानं यस्य स जागरितस्थानः। चक्षुःस्थान इत्यर्थः। बहिष्प्रज्ञः। बहिःशब्दो बाह्यार्थपरः। बाह्यानर्थान् प्रज्ञापयतीति बहिष्प्रज्ञः। जानातेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (पासू. ३।१।१३५) इति कप्रत्ययः। सप्ताङ्गः। चत्वारो हस्ताः, द्वौ पादौ, गजमुखत्वाद्गजहस्त एक इति सप्ताङ्गः। एकोनविंशतिमुखः। मध्यममुखं गजमुखाकारं, पार्श्वद्वये तु नव नव मुखानि पुरुषमुखाकाराणीति विवेकः। स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः। स्थूलान् शुभभोगान् भुङ्क्ते इति स्थूलभुक्। वैश्वानरः। विश्यते गम्यते सर्वैर्ज्ञायते इति विशतेः कर्मणि वप्रत्ययः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां विशतिरत्र गत्यर्थः सन् ज्ञानपरः। विश्वं सर्वैर्ज्ञेयं स्थूलं वस्तूच्यते। भोक्तृतया तत्संबन्धी वैश्वः। न रीयते क्षीयते इति नरः। रीङ् क्षये। डा(ड)प्रत्ययः। वैश्वश्चासौ नरश्चेति 'नरे संज्ञायाम्' (पासू. ६।३।१२९) इति सूत्रेण, भाष्योक्तनिरुक्तिबलाद्वा दीर्घे वैश्वानरः प्रथमः पादः। आत्मन इति विपरिणामेनात्रोत्तरत्र चानुषङ्गः। सर्वदेहेष्वादानकर्तृत्वेन स्थितस्याऽऽत्मनः प्रथमं रूपमित्यर्थः।

कूरनारायण.

[१]स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः॥

(१) स्वप्नः स्थानमस्य तैजसस्येति स्वप्नस्थानः। जाग्रत्प्रज्ञा अनेकसाधना बहिर्विषयेवावभासमाना मनःस्पन्दनमात्रा सती तथाभूतं संस्कारं मनस्याधत्ते। तन्मनः तथा संस्कृतं चित्रित इव पटो बाह्यसाधनानपेक्षमविद्याकामकर्मभिः प्रेर्यमाणं जाग्रद्वदवभासते। तथा चोक्तम्—'अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय' (बृउ. ४।३।९) इत्यादि। तथा 'परे देवे मनस्येकी भवति' इति प्रस्तुत्य 'अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति' (प्रउ. ४।२,५) इत्याथर्वणे। इन्द्रियापेक्षया अन्तःस्थत्वान्मनसः तद्वासनारूपा च स्वप्ने प्रज्ञा यस्येति अन्तःप्रज्ञः। विषयशून्यायां प्रज्ञायां केवलप्रकाशस्वरूपायां विषयित्वेन भवतीति तैजसः। विश्वस्य सविषयत्वेन प्रज्ञायाः स्थूलाया भोज्यत्वं, इह पुनः केवला वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो भोग इति। समानमन्यत्। द्वितीयः पादः तैजसः। शंकर.

(२) स्वप्नस्थानः। यत्र स्थित्वा जीवः स्वाप्नपदार्थान् पश्यति तत्स्वप्नस्थानं, तदेव स्थानं यस्य स स्वप्नस्थानः, कण्ठदेशस्थ इत्यर्थः। अन्तःप्रज्ञः।

(१) माउ. ४; श्रीकर. ३।३।३८.

अन्तःशब्दोऽत्र बाह्यार्थज्ञानजन्यवासनापरिणामरूपार्थपरः। तानन्तः स्थितान् वासनामयानर्थान् प्रज्ञापयति जानाति चेत्यन्तःप्रज्ञः। प्रज्ञ इति जानातेः कः। अत्र स्वाप्निकपदार्थानां जाग्रद्वासनाजन्यत्वोक्तिः प्रायिकत्वाभिप्राया, 'दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सर्वं पश्यति' (प्रउ. ४।५) इति श्रुतेः। सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख इति प्राग्वत्। प्रविविक्तभुक्। वासनामयतया बाह्यार्थेभ्यो विविक्तान् स्वप्नार्थान् भुङ्क्ते भोजयति चेति प्रविविक्तभुक्। तेजोमयचित्तस्थतया चित्तसंबन्धित्वेन तैजसनामा आत्मनो द्वितीयः पादः द्वितीयं रूपमित्यर्थः।

कूरनारायण.

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः॥

(१) दर्शनादर्शनवृत्त्योः तत्त्वाप्रबोधलक्षणस्य स्वापस्य तुल्यत्वात्सुषुप्तग्रहणार्थं यत्र सुप्त इत्यादिविशेषणम्। अथवा, त्रिष्वपि स्थानेषु तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणः स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुषुप्तं विभजते — यत्र यस्मिन् स्थाने काले वा सुप्तो न कंचन कामं कामयते, न कंचन स्वप्नं पश्यति। न हि सुषुप्ते पूर्वयोरिवान्यथाग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कश्चन विद्यते। तदेतत्सुषुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानः। स्थानद्वयप्रविभक्तं मनःस्पन्दितं द्वैतजातं तथा रूपापरित्यागेनाविवेकापन्नं नैशतमोग्रस्तमिवाहः सप्रपञ्चमेकीभूतमित्युच्यते। अत एव स्वप्नजाग्रन्मनःस्पन्दनानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीव, सेयमवस्था अविवेकरूपत्वात्प्रज्ञानघन उच्यते। यथा रात्रौ नैशेन तमसा अविभज्यमानं सर्वं घनमिव, तद्वत्प्रज्ञानघन एव। एवशब्दान्न जात्यन्तरं प्रज्ञानव्यतिरेकेणास्तीत्यर्थः। मनसो विषयविषय्याकारस्पन्दनायासदुःखाभावात् आनन्दमयः आनन्दप्रायः, नाऽऽनन्द एव, अनात्यन्तिकत्वात्। यथा लोके निरायासः स्थितः सुखी आनन्दभुगुच्यते। अत्यन्तानायासरूपा हीयं स्थितिरनेनाऽऽत्मनाऽनुभूयते इत्यानन्दभुक्, 'एषोऽस्य परम आनन्दः' (बृउ. ४।३।३२) इति श्रुतेः। स्वप्नादिप्रतिबोधं चेतः प्रति द्वारीभूतत्वात् चेतोमुखः, बोधलक्षणं वा चेतो द्वारं मुखमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेतोमुखः। भूतभविष्यज्ज्ञातृत्वं सर्वविषयज्ञातृत्वमस्यैवेति प्राज्ञः। सुषुप्तोऽपि हि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ उच्यते। अथवा, प्रज्ञप्तिमात्रमस्यैव असाधारणं रूपमिति प्राज्ञः, इतरयोर्विशिष्टमपि विज्ञानमस्तीति। सोऽयं प्राज्ञस्तृतीयः पादः। शंकर.

(२) तृतीयपादस्य स्थानं वक्तुं स्थानस्वरूपं तावदाह — यत्रेति। यत्र देशे सुप्तोऽज्ञानवृतः सुखरूपं भगवन्तं प्राप्त इति वा, 'प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः' (बृउ. ४।३।२१) इत्यादेः। न कंचन कमपि कामं काम्यमानमर्थं कामयते, न कंचन स्वप्नपदार्थं (न) च पश्यति। उपलक्षणमेतत्। स्वात्मानं विना किमपि न पश्यतीत्यर्थः। तत्स्थानं सुषुप्तमित्युच्यते। सुषुप्तमेव स्थानं यस्य स सुषुप्तस्थानः। हृत्कर्णिकाग्रस्थ इति यावत्। एकीभूतः वैश्वानरतैजसाभ्यां संश्लेषविशेषरूपैकीभावं प्राप्तः। प्रज्ञानघनः। 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते। यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता' इत्युक्तकर्मवेष्टनावृतो जीवो घन इत्युच्यते। [सुषुप्तिवेलायां घनं तज्जीवस्वरूपं जानाति प्रज्ञापयति च जीवस्येति प्रज्ञानघनः।] प्रपूर्वादन्तर्णीतण्यर्थात् 'ज्ञा अवबोधने' इति धातोः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पासू. ३।३।११३)इति बहुलग्रहणात्कर्मणि ल्युट्यनादेशे प्रज्ञानः प्रज्ञापितो घनो जीवो येन स प्रज्ञानघन इति विग्रहः। यद्वा 'घनप्रज्ञः' इति वक्ष्यमाणत्वादिहापि प्रज्ञानघन इत्यस्य घनप्रज्ञान इति विपरीतसमासो ध्येयः। तथात्वेऽन्तर्णीतण्यर्थात्कर्तरि ल्युट्। * आनन्दमयः आनन्दप्रचुरः, पूर्णानन्द इति यावत्। 'यतो वाचो निवर्तन्ते' (तैउ. २।९) इत्यादौ प्रसिद्धमिति हेरर्थः। आनन्दभुक्, विषयभोगान् विनैव आनन्दं भुङ्क्ते भोजयति चेत्यानन्दभुक्। अत्र स्थूलभुक्त्वं प्रविविक्तभुक्त्वं च नित्यपूर्णानन्दानु-

(१) माउ. ५; ब्रशंकर. ४।४।१६; श्रीकर. १।१।१३, १।२।११, ३।३।११, ३८, ४।४।४; विज्ञान. १।२।११, ३।२।१०.

* उपरितनः [ ] इतिचिह्नस्थितो ग्रन्थः अत्र भवितुं युक्तः।

भवरूपस्य क्रीडारूपम् । चेतोमुखः ज्ञानरूपमुखः । मुखेत्युपलक्षणम् । ज्ञानरूपसर्वावयव इत्यर्थः । एतदानन्दमयत्वचेतोमुखत्वरूपविशेषणद्वयं प्रागुक्तरूपद्वये नान्तःप्रज्ञमिति वक्ष्यमाणचतुर्थरूपे च ध्येयम् । प्राज्ञः, प्रकर्षेण न ज्ञापयतीति प्राज्ञः । जीवस्वरूपकालाज्ञानातिरिक्तं बाह्यं स्वाप्नं वा किमपि न ज्ञापयतीति प्राज्ञनामक इत्यर्थः । प्रपूर्वान्नञुपपदादन्तर्णीतण्यर्थात् 'आतश्चोपसर्गे ' (पासू. ३।१।१३६) इति कप्रत्ययः । आत्मनस्तृतीयः पादः तृतीयं रूपम् ।

कूरनारायण.

(३) किंच, 'सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः' इति माण्डूक्यादौ स्पष्टमेव प्राज्ञस्येश्वरस्य भोगः श्रूयते । न चात्र प्राज्ञशब्देन जीव एवोक्तः, सुषुप्तस्थान इति सुषुप्तावस्थाकथनादिति वाच्यम् । अंशावस्थानामंशिन्युपपत्तेर्लक्षणानौचित्यात् , श्रुतिषु जीवानां सुषुप्तावस्थायां प्राज्ञे विलीनत्वादेव प्राज्ञत्ववचनात् ।

माण्डूक्यादौ च तुरीयाख्यात्यन्तलयावस्थापर्यन्तमवस्थाचतुष्टयं परमात्मन्यंशांश्यभेदेनोपासनार्थमुक्तम् । पुरुषसूक्तादिषु चतुष्पात्त्वेन परमेश्वरस्यैवोपासनादर्शनात् । १।२।११

' मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ' ––ननु सुषुप्तौ जीवस्यात्यन्तं विलये सुषुप्तस्याऽऽनन्दभोगादिश्रुतिरनुपपन्नेत्याशङ्क्य तस्या अवान्तरभेदमाह––मुग्धे अस्पष्टज्ञाने पुरुषे अर्धसंपत्तिरूपा सुषुप्तिर्भवति । यथा संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन योगो द्विविधो भवति, तथा सुषुप्तिरपीति । कुतः । परिशेषात् । मोहो हि न जाग्रत्स्वप्नौ, स्पष्टज्ञानाभावात् । नापि सर्वसंपत्तिरूपा सुषुप्तिः, ज्ञानलिङ्गानां सुखदुःखमोहानुस्मृतीनां रोमहर्षवेपथुवैकृत्यादीनां च दर्शनात् । अत एव पुनरुत्थानाच्च न मरणम् । अयोगिनां च जीवद्दशायामवस्थात्रयातिरिक्ताऽवस्था नास्तीति बृहदारण्यकसप्तमेऽध्यायेऽवगतम् । अतः परिशेषात् सुषुप्त्यवान्तर एव मोहो ब्रह्मण्यर्धसंपत्तिरूप इत्यर्थः ।

एवं च इमामेवार्धसंपत्तिरूपां सुषुप्तिमधिकृत्य प्रवृत्ताः ' आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः' 'जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते' (कैउ. १७) इत्यादिश्रुतयः सुषुप्तावानन्दभोगं प्रपञ्चं च वदन्ति । तदा प्राज्ञत्वं प्राज्ञेऽर्धसंपत्त्या बोध्यम् ।

नन्वेवं तामस्यामेव मूर्च्छाख्यावस्थायां कथं लोके मोहव्यवहार इति चेत्, ' यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येति ' (बृउ. ४।४।१) इत्यादिश्रुतिषु मरणादिकालीनायां तामस्यवस्थायां प्रयोगबाहुल्यादिति ।

विज्ञान. ३।२।१०

विज्ञेयः तुरीय आत्मा

एष सर्वेश्वरः । एष सर्वज्ञः । एषोऽन्तर्यामी । एष योनिः सर्वस्य । प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥

(१) एष हि स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेदजातस्य सर्वस्य ईश्वरः ईशिता, नैतस्माज्जात्यन्तरभूतोऽन्येषामिव, ' प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः ' (छाउ. ६।८।२) इति श्रुतेः । अयमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावस्थो ज्ञातेति एष सर्वज्ञः । अत एव एषः अन्तर्यामी, अन्तरनुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां यमयिता नियन्ताप्येष एव । अत एव यथोक्तं सभेदं जगत्प्रसूयते इति एषः योनिः सर्वस्य । यत एवं, प्रभवश्चाप्ययश्च प्रभवाप्ययौ हि भूतानामेष एव । शंकर.

(२) एवं रूपत्रयं निरूप्य चतुर्थं पादं नान्तःप्रज्ञमित्यादिना निरूपयिष्यन् वैश्वानरादिरूपाणामुक्तस्थानव्यापाराद्यर्थेषु श्लोकान् विवक्षुर्मध्ये वक्ष्यमाणचतुर्थरूपेण सह चतुर्णां रूपाणां महिमानमाह––एष सर्वेश्वर इति । एष उक्तवक्ष्यमाणचतूरूपात्मा । एष इत्यस्याभ्यासस्तात्पर्यार्थः । अन्तर्याम्यन्तर्नियन्ता । सर्वस्य योनिः कारणमित्यस्य विवरणं प्रभवाप्ययौ हि भूतानामिति । हि यस्मात्प्रभवाप्ययहेतुरत इत्यर्थः ।

* कूरनारायण.

---

* अतः परं आगमप्रकरणस्थाः गौडपादीयाः कारिकाः ' अत्रैते श्लोका भवन्ति ' इत्यवतरणसहिता उपनिषदक्षराण्येवेति मत्वा एवमवतारिताः — ' उपनिषत् स्वयं प्रमाणमपि दाढर्याय स्वोक्तार्थे मन्त्रानुदाहरति — अत्रैते श्लोका भवन्ति । संवादिन इति शेषः ' इति । प्रथमश्लोकगतं ' स्मृतः ' इति पदं च ' मन्त्रद्रष्ट्रा ब्रह्मणा भगवद्रूपाणामेतेषामेकत्वं स्मृतमित्यर्थः ' इति

(१) माउ. ६; श्रीकर. ३।३।३८.

नान्तःप्रज्ञं नबहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं नप्रज्ञानघनं नप्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिममद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा । स विज्ञेयः ॥

(१) चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्यः इत्याह — नान्तःप्रज्ञमित्यादिना । सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वात्तस्य शब्दानभिधेयत्वमिति विशेषप्रतिषेधेनैव तुरीयं निर्दिदिक्षति । शून्यमेव तर्हि तत् । न । मिथ्याविकल्पस्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः ।

सोऽयमात्मा परमार्थापरमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तः । तस्यापरमार्थरूपमविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं पादत्रयलक्षणं बीजाङ्कुरस्थानीयम् । अथेदानीमबीजात्मकं परमार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीयं सर्पादिस्थानीयोक्तस्थानत्रयनिराकरणेनाऽऽह — नान्तःप्रज्ञमित्यादिना । नन्वात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञाय पादत्रयकथनेनैव चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे 'नान्तःप्रज्ञम्' इत्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकः । न । सर्पादिविकल्पप्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतिपत्तिवत् त्र्यवस्थस्यैवाऽऽत्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात् 'तत्त्वमसि' इतिवत् ।

नान्तःप्रज्ञमिति तैजसप्रतिषेधः । नबहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । नोभयतःप्रज्ञमिति जागरितस्वप्नयोरन्तरालावस्थाप्रतिषेधः । नप्रज्ञानघनमिति सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः, बीजभावाविवेकस्वरूपत्वात् । नप्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयज्ञातृत्वप्रतिषेधः । नाप्रज्ञमित्यचैतन्यप्रतिषेधः ।

अत एव अदृष्टम् । यस्माददृष्टं तस्मादव्यवहार्यम् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैः । अलक्षणं अलिङ्गमित्येतत्, अननुमेयमित्यर्थः । अत एव अचिन्त्यम् । अत एव अव्यपदेश्यं शब्दैः । एकात्मप्रत्ययसारं, जाग्रदादिस्थानेषु एक एवायमात्मा इत्यव्यभिचारी यः प्रत्ययः, तेनानुसरणीयम् । अथवा, एक आत्मप्रत्ययः सारः प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे, तत्तुरीयमेकात्मप्रत्ययसारं, 'आत्मेत्येवोपासीत' इति श्रुतेः । अन्तःप्रज्ञत्वादिस्थानिधर्मप्रतिषेधः कृतः । प्रपञ्चोपशममिति जाग्रदादिस्थानधर्माभाव उच्यते । अत एव शान्तं अविक्रियं शिवम् । यतः अद्वैतं भेदविकल्परहितं, चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते, प्रतीयमानपादत्रयरूपवैलक्षण्यात् । स आत्मा स विज्ञेयः इति । प्रतीयमानसर्पदण्डभूच्छिद्रादिव्यतिरिक्ता यथा रज्जुः, तथा 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यार्थः आत्मा 'अदृष्टो द्रष्टा' 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इत्यादिभिरुक्तो यः, स विज्ञेय इति भूतपूर्वगत्या । ज्ञाते द्वैताभावः । शंकर.

(२) चतुर्थपादमात्मन आह — नान्तःप्रज्ञमिति । अन्तः प्रज्ञापयतीत्यन्तःप्रज्ञः स्वप्नार्थप्रदर्शकः, स नेत्यर्थः । नबहिष्प्रज्ञः जाग्रदर्थप्रदर्शको न भवति । नोभयतःप्रज्ञम् । बाह्यशब्दादिकं जानन् स्वप्नार्थांश्च यदा पश्यति साऽपि काचिद्दशोभयत इत्यनेन गृह्यते । उभयतो बाह्याभ्यन्तररूपार्थान् प्रज्ञापयतीत्युभयतःप्रज्ञम् । स नेति नोभयतःप्रज्ञम् । एतद्दशाव्यापारो विश्वतैजसाख्येश्वररूपद्वयकर्तृको ज्ञेयः । सोऽपि तुर्ये नास्तीत्यर्थः । नप्रज्ञानघनम् । प्राग्वद्विपरीतसमासः कर्तव्यो घनप्रज्ञानमिति । घनं अज्ञानावृतं सुप्तजीवस्वरूपं प्रज्ञापयतीति घनप्रज्ञानं, तन्न भवतीति नप्रज्ञानघनमित्युच्यते । नप्रज्ञम् । प्रकर्षेण ज्ञापयति मानसवासनामयं ध्येयमिति प्रज्ञं, तन्नेति । अयमपि स्वाप्निकव्यापारतुल्यतया तैजसाख्यभगवद्रूपव्यापारो द्रष्टव्यः । सोऽपि

व्याख्यातम् । रामानुजाचार्या अपि १।१।१ (पृ. १०२) इत्यत्र ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रूयतेपदान्वयसंभवात् प्रमाणत्वेनोदाहरणाच्च कारिकाणां श्रुतित्वमभिप्रयन्तीति प्रतिभाति । मध्वाचार्यास्तु स्पष्टं श्रुतित्वेन निरदिक्षन् २।१।३४ इतिब्रह्मसूत्रभाष्ये नृसिंहपूर्वतापनीयशांकर(?)भाष्येऽपि कारिकाणामुपनिषदवयवत्वं स्पष्टमभिहितम् । तथाऽपि २।१।९ इतिब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यगतात् 'अनादिमायया सुप्तः' इतिप्रथमप्रकरणीयकारिकावतरणरूपात् 'अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्भिराचार्यैः' इतिवाक्यात् अश्रुतित्वं प्रतिपद्यमानैरस्माभिस्तासामत्र संग्रहो न कृतः ।

(१) माउ. ७ ; कूरनारायण. बहिःप्रज्ञं (बहिष्प्रज्ञं) मेकात्म (मैकात्म्य) ; श्रीकर. १।१।१ (पृ. १६, २७), १।१।२ (पृ. ३६), १।१।३ (पृ. ४०), १।१।११, १।२।१, ३, ९, १३, १।३।१, २।१।४, २।२।३७, ४२ (पृ. २४०, २४६), २।३।१८, ३।३।१५, २३, ३८, ३९, ४।१।३, ४।३।१६, ४।४।६, १३, २०, २२; विज्ञान. ३।२।१२ (शान्तं०).

तुर्ये नेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं जाग्रत्कालीननिर्विषयकेवलात्मस्फुरणरूपजडीभावाख्यावस्थानस्यापि । इदमपि सुषुप्तिव्यापारतुल्यतया प्राज्ञाख्यभगवद्व्यापारो ज्ञेयः । सोऽपि तुर्ये नास्तीति ध्येयम् । एवं विश्वतैजसप्राज्ञाख्यरूपत्रयव्यापारान् बाह्याभ्यन्तरपदार्थस्वरूपज्ञापनसुप्तस्वरूपज्ञापनरूपान् किंचिद्बाह्यकिंचित्स्वाप्नोभयरूपव्यापारं समाधिस्थनिरन्तरज्ञानसंतत्युत्पादनरूपव्यापारं जडीभावरूपव्यापारं चाकुर्वदित्यर्थः । ('नोभयतःप्रज्ञं नप्रज्ञम्' इत्यत्र किं रूपकर्तृकं व्यापारद्वयमस्य नेत्युच्यते तद्विचारणीयम् ?) तर्हि किं निर्व्यापारमेव चतुर्थं रूपं, नेत्याह — नाप्रज्ञमिति । अप्रज्ञापकं नेति नाप्रज्ञं, प्रज्ञापकमेव । मुक्तानां तद्योग्यसर्वज्ञानप्रदानरूपव्यापारकर्तृ इत्यर्थः । अदृष्टं, विश्वादिरूपत्रयं बाह्याभ्यन्तरपदार्थज्ञापनतद्व्यवहाररूपकार्यलिङ्गेनानुमेयं, न तथा चतुर्थं रूपं दृश्यमित्यदृष्टमिति वा, अमुक्तदृष्ट्यगोचरत्वाद्वाऽदृष्टमित्यर्थः । अव्यवहार्यमग्राह्यमिति । मुक्तिं विना तद्रूपविषयकग्रहणव्यवहारयोरभावादव्यवहार्यमग्राह्यमित्युच्यते। अलक्षणं, लक्षणमनुमापकं, जाग्रदादिप्रवृत्तिरूपानुमापकराहित्यादलक्षणम् । अत एवाचिन्त्यम् । अचिन्त्यत्वादेवाव्यपदेश्यं व्यपदेष्टुमशक्यम् । ऐकात्म्यप्रत्ययसारम् । एकः प्रधानः आत्मा पूर्णः । एकश्चासावात्मा च एकात्मा । एकात्मैवैकात्म्यम् । स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । ज्ञानरूपः सार आनन्दरूपः यस्येति ऐकात्म्यप्रत्ययसारम् । प्रपञ्चोपशमम् । पचि विस्तारे । प्रपञ्चो विस्तृतो व्याप्त इति यावत् । उपशब्दोऽत्रोत्कृष्टवाची । शमः सुखं उत्कृष्टानन्दरूपम् । प्रपञ्चश्चासावुपशमश्च प्रपञ्चोपशमः, तम् । ('ऐकात्म्यदेहबन्धानिष्टं प्रपञ्चं शमयतीति प्रपञ्चोपशममिति ?) शान्तं ऊर्मिषट्करहितम् । निर्दुःखसुखरूपत्वाच्छिवम् । अद्वैतम् । द्वीतिभावप्रधानम् । द्वित्वेन वस्तुतत्त्वापेक्षयाऽन्यात्मकरूपद्वितीयेन प्रकारेणेतं ज्ञातं वस्तु द्वीतम् । इण् गतौ । द्वीतस्येदं द्वैतं मिथ्याज्ञानम् । न विद्यते मिथ्याज्ञानं यस्मात्तदद्वैतं अहंमम तादिमिथ्याध्यवसायनिवर्तकम् । एतादृशमात्मनश्चतुर्थं पादं मन्यन्ते औपनिषदा इत्यर्थः । सोऽयमात्मा चतुष्पादिति प्रतिज्ञातं विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्यरूपचतुष्टयं सपरिकरं निरूप्य रूपत्रयविषये मन्त्रानुदाहृत्य चतुर्थविषये मन्त्रानुदाहरिष्यन्निदानीं चतूरूप आत्माऽवश्यं ज्ञातव्य इति वदन्नुपसंहरति — स आत्मेति । य इति शेषः । स चतूरूपो विविधतया चतुर्विधतया विशेषेण च मुमुक्षुभिर्ज्ञेय इत्यर्थः ।

कूरनारायण.

(३) उपक्रमोपसंहारयोरेकार्थप्रतिपादकत्वादुपक्रान्तब्रह्मणः उपसंहारगताद्वैतशिवस्य चाभिन्नत्वोपदेशात् जगज्जन्मादिकारणत्वं तस्यैव सिद्धम् । १।१।१

'प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यते' इत्यादिना शिवस्यैव परमशान्तत्वोपदेशात् केवलतामसप्रतिपादकवाक्यानां कालरुद्रपरत्वमेव । कालरुद्रस्यापि शिवांशत्वेन विष्णोरधिकत्वं वेदशास्त्रेषु प्रसिद्धम् ।

१।१।३

'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति माण्डूक्ये जीवन्मुक्ताकारोकारमकारात्मकब्रह्मविष्णुकालरुद्रेभ्यः परत्वं महेश्वरसाम्यसत्त्वेऽपि तस्योपदेशात् मुक्तानां सत्यसंकल्पत्वं परमपुरुषमहेश्वरसाम्यसत्त्वेऽपि जगद्व्यापारवर्जमविरोधम् ।

श्रीकर. ४।४।२०

(४) 'न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्' —ननु परस्य नोभयलिङ्गत्वाभावो घटते, ब्रह्मण्यपि जाग्रदाद्यवस्थाभिर्ज्ञानाज्ञानरूपलिङ्गभेदश्रवणात् । यथा माण्डूक्ये चतुष्पाद्ब्रह्मकथने जागरितस्थानो वैश्वानरः प्रथमः पादः, स्वप्नस्थानस्तैजसो द्वितीयः पादः, सुषुप्तस्थानः प्राज्ञस्तृतीयः पाद इति । इति चेन्न, प्रत्येकमतद्वचनात् वाक्यशेषेण प्रत्येकं तत्तदवस्थावदन्यत्ववचनात् । यथा 'नान्तःप्रज्ञं नबहिःप्रज्ञं०' इत्यनेन । अत्र नान्तःप्रज्ञमित्यनेन स्वप्नावस्थाप्रतिषेधः । बहिःप्रज्ञत्वाभावेन जागरितावस्थानिषेधः उभयतः प्रज्ञत्वाभावेन मोहावस्थानिषेधः । नप्रज्ञानघनमित्यनेनेच्छाकृत्यानन्दसंभेदाज्जीवस्वरूपतो व्यावृत्तिरुक्ता । जीवा हि मोक्षादावौपाधिकधर्मनिवृत्त्या चिन्मात्रेण शिष्यन्ते । अथवा पूर्ववाक्ये प्रसक्तस्य विज्ञानघनत्वेन ज्ञानव्यक्तिभेदस्य अनेन प्रतिषेधः । नप्रज्ञमित्यनेन चैतन्याश्रयत्वं प्रतिषिद्धम् । नाप्रज्ञमित्यनेन च सुषुप्तमरणाद्यवस्थाः प्रतिषिद्धा इति । अतो न ब्रह्मणोऽ-

वस्थाभिरुभयलिङ्गत्वमित्यर्थः । ब्रह्मणो जाग्रदाद्यवस्था-वचनं वा अंशांशिनोरभेदेन जीवावस्थाभिर्बोध्यम् ।

विज्ञान. ३।२।१२

उपास्या प्रणवांशरूपता प्रणवरूपता च आत्मनः सोपाधिकस्य निरुपाधिकस्य च क्रमेण

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोंकारः । अधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥

(१) अभिधेयप्राधान्येन ओंकारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः, सोऽयं आत्मा अध्यक्षरं अक्षरमधिकृत्य अभिधानप्राधान्येन वर्ण्यमानोऽध्यक्षरम् । किं पुनस्तदक्षरमित्याह--ओंकारः । सोऽयमोंकारः पादशः प्रविभज्यमानः अधिमात्रं मात्रामधिकृत्य वर्तते इत्यधिमात्रम् । कथम्? आत्मनो ये पादाः, ते ओंकारस्य मात्राः । कास्ताः? अकार उकारो मकार इति ।

शंकर.

(२) एवं समग्रोंकारप्रतिपाद्यस्याऽऽत्मनो विश्वादिरूपचतुष्टयं निरूप्य तेषां रूपाणामकारादिप्रणवांशप्रतिपाद्यत्वादिमाहात्म्यं वक्तुमुक्तमनुवदति -- सोऽयमिति । ओमित्याक्रियमाणतयोंकारशब्दितः सोऽयं चतुरात्मकत्वेनोक्त आत्मा अध्यक्षरं सर्वतोऽधिकं च तदक्षरमविनाशि चेत्यध्यक्षरम् । शब्दस्वाभाव्यान्नपुंसकता । कीदृशमक्षरमित्यत आह -- अधिमात्रमिति । अधिका मात्रा अंशा यस्य तदक्षरमधिमात्रम् । मात्राः का इत्यत आह—पादा मात्रा इति । पद्यन्ते इति पादा विश्वादिरूपाणि । पादाः के इत्यतोऽकारादिप्रतिपाद्या विश्वादय इत्याह — अकार इति । अ इत्याक्रियते आहूयते प्रतिपाद्यते इत्यकारो विश्वः । एवमुक्तदिशा उकारस्तैजसः, मकारः प्राज्ञः । उपलक्षणमिदम् । नादबोध्यस्तुरीयोऽपि नाद इति शेषोक्त्या ग्राह्यः । एते विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाः पादा मात्राशब्देनाधिमात्रमित्यत्रोक्ता इत्यर्थः ।

कूरनारायण.

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वा । आप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥

(१) तत्र विशेषनियमः क्रियते--जागरितस्थानः वैश्वानरः यः, स ओंकारस्य अकारः प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेत्याह—आप्तेः । आप्तिर्व्याप्तिः । अकारेण सर्वा वाग्व्याप्ता, 'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतेः । तथा वैश्वानरेण जगत्, 'तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः' इत्यादिश्रुतेः । अभिधानाभिधेययोरेकत्वं चावोचाम । आदिरस्य विद्यते इत्यादिमत् । यथैव आदिमदकाराख्यमक्षरं, तथा वैश्वानरः । तस्माद्वा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः फलमाह—आप्नोति ह वै सर्वान् कामान्, आदिः प्रथमश्च भवति महतां, य एवं वेद, यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ।

शंकर.

(२) अवर्णप्रतिपाद्यं रूपं स्थानोक्त्या निर्दिशति —जागरितेति । अकारः अ इत्याक्रियमाणः प्रथमा मात्रा प्रणवप्रतिपाद्यस्याक्षरस्य प्रथमांश इत्यर्थः । अत्र जागरितस्थानः प्रथमा मात्रा वैश्वानर इत्यवर्णप्रतिपाद्यत्वं विधीयते इति न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । एवमग्रेऽपि । वैश्वानरस्यावर्णवाच्यत्वे निमित्तद्वयमाह—आप्तेरादिमत्त्वाद्वेति । तत्तज्जीवयोग्यभोग्यविषयान् भोगायाऽऽपयति प्रापयति विश्व इति अ इत्युच्यते विश्व इति । आप्लृ व्याप्तौ । अन्तर्णीतण्यर्थात् डप्रत्यये अ इति रूपमिति भावः । प्राज्ञस्तैजसश्च आदी अस्येति आदिमान् । तस्माद्वा अ इत्युच्यते इत्यर्थः । सुषुप्तौ स्वप्ने च प्राज्ञतैजसाभ्यामेकीभूतो विश्वः सुप्तेरुत्थाने प्राज्ञात्स्वप्नादुत्थाने च तैजसाद्विविक्तः सन् दक्षिणाक्षिस्थानमायातीति तयोरादितया विश्वस्य तदादिमत्त्वमिति भावः । एतन्निमित्तद्वययुक्तत्वेनावर्णवाच्यत्वं विश्वस्य जानतः फलमाह—आप्नोति ह वा इति । योऽधिकारी एवमकारवाच्यत्वं विश्वस्य वेद, सोऽस्येति शेषः । स वैश्वानरोऽस्य वेदितुः सर्वान् स्वयोग्यसर्वान् कामानाप्नोति प्रापयति । अन्तर्णीतणिच् । आदिश्च विश्व एवं वेदितुरादिश्च भवति । आविर्भूतस्वरूपतया मुक्तरूपेण तत उत्पद्यते तज्ज्ञानीति तस्यायमादिः कारणं भवतीत्यर्थः । यद्वा, आदिश्चेत्यत्रैवास्येति शेषः । आप्नोतीत्यत्र तु स ज्ञानीति शेषो ध्येयः ।

कूरनारायण.

(१) माड. ८ ; श्रीकर. ३।३।३८.

(२) माड. ९ ; श्रीकर. ३।३।३८.

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वा । उत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिम् । समानश्च भवति । नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥

(१) स्वप्नस्थानः तैजसः यः, स ओंकारस्य उकारः द्वितीया मात्रा । केन सामान्येनेत्याह— उत्कर्षात् । अकारादुत्कृष्ट इव ह्युकारः । तथा तैजसो विश्वात् । उभयत्वाद्वा । अकारमकारयोर्मध्यस्थ उकारः । तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसः । अत उभयभाक्त्वसामान्यात् । विद्वत्फलमुच्यते— उत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं, विज्ञानसंततिं वर्धयतीत्यर्थः । समानः तुल्यश्च, मित्रपक्षस्येव शत्रुपक्षाणामप्यप्रद्वेष्यो भवति । अब्रह्मविच्च अस्य कुले न भवति, य एवं वेद । शंकर.

(२) अथ द्वितीयपादमाह—स्वप्नस्थानो द्वितीया मात्रा आत्मनो द्वितीयांशस्तैजस उ इत्याक्रियमाणत्वादुकार इत्युक्तः । उवर्णवाच्यत्वे निमित्तद्वयमाह—उत्कर्षादुभयत्वाद्वेति । जाग्रद्दशायां विद्यमानदेहाभिमानात् अत्याज्यदेहाभिमानं त्याजयित्वा स्वप्नमण्डले जीवं कर्षतीत्युत्कर्षणाद्धेतोर्वा बाह्यज्ञप्तिरूपनिद्रां वासनामयविषयानुभवं च प्रयच्छतीत्युभयहेतुत्वाद्वा निमित्तादु इत्युच्यते तैजस इत्यर्थः । तथा वेदितुः फलमाह — उत्कर्षति ह वा इति । योऽधिकारी एवं निमित्तद्वययुक्ततयोकारवाच्यतैजसं वेद, स ज्ञानी ज्ञानसंततिं ज्ञानधारां ज्ञाननित्यत्वमिति यावत्, प्राप्नोतीत्यनुषङ्गः । उत्कर्षति देहबन्धादात्मानमुत्कर्षति उद्धरति । उत्कृष्य च समानश्च 'मानमन्तर्गतिः' इति स्मृत्युक्तेर्मानसहितः समानः सर्वमोक्षिणामन्तर्गतो मध्यगतो भवतीत्यर्थः । दोषाभावात्प्रीत्या चेति भावः । अस्य ज्ञानिनः कुलेऽब्रह्मविन्न भवति, ब्रह्मज्ञानिसंततिरेव भवतीत्यर्थः ।

कूरनारायण.

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा । मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥

(१) सुषुप्तस्थानः प्राज्ञः यः, स ओंकारस्य मकारः तृतीया मात्रा । केन सामान्येनेत्याह—सामान्यमिदमत्र — मितेः । मितिर्मानम् । मीयेते इव हि विश्वतैजसौ प्राज्ञेन प्रलयोत्पत्त्योः प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्रस्थेनेव यवाः । तथा ओंकारसमाप्तौ पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इव अकारोकारौ मकारे । अपीतेर्वा । अपीतिरप्यय एकीभावः । ओंकारोच्चारणे हि अन्त्येऽक्षरे एकीभूताविव अकारोकारौ । तथा विश्वतैजसौ सुषुप्तकाले प्राज्ञे । अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राज्ञमकारयोः । विद्वत्फलमाह — मिनोति ह वै इदं सर्वं, जगद्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः । अपीतिश्च जगत्कारणात्मा च भवतीत्यर्थः । अत्रावान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थम् । शंकर.

(२) कस्तृतीयः पादः, कथमस्य मकारत्वं, किं च तज्ज्ञानिनः फलमित्यतस्तत्सर्वं क्रमादाह — सुषुप्तस्थान इति । सुषुप्तस्थानः तृतीया मात्रा आत्मनस्तृतीयोंऽशः मकारः म इत्याक्रियमाणः । कुतः । मितेरपीतेर्वा । स्वात्मनि जीवमन्तर्गमयतीति स्वान्तर्गमनहेतोर्वा वृत्तिज्ञानस्यापीतेरप्ययशब्दितलयकारणाद्वा म इत्याक्रियते इत्यर्थः । योऽधिकारी एवं निमित्तद्वययुक्तत्वेन मकारवाच्यं प्राज्ञं वेद, स ज्ञानीदं सर्वं यथायोग्यं जगन्मिनोति स्वान्तर्गमयति । जीवानामणुत्वेऽपि अधिकारिणः सूर्यादेरिव प्रकाशतो व्याप्तिरस्तीति तन्मध्येऽन्तर्गमयति मुक्तः सन्निति भावः । अपीतिश्च भवति अप्ययकृच्च भवति दुःखाद्यनिष्टस्येत्यर्थः । कूरनारायण.

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः । एवमोंकार आत्मैव । संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद ॥

(१) अमात्रः मात्रा यस्य न सन्ति, सः अमात्रः ओंकारः चतुर्थः तुरीयः आत्मैव केवलः अभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मनसयोः क्षीणत्वादव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवः अद्वैतः संवृत्तः । एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओंकारस्त्रिमात्रस्त्रिपात् आत्मैव । संविशति आत्मना

(१) माउ. १० ; रामानुज. १।२।१५; श्रीकर. ३।३।३८.

(२) माउ. ११ ; श्रीकर. ३।३।३८.

(१) माउ. १२; श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३६), १।१।११, १।२।२, १३, १।३।४०, २।२।४२, २।३।४२, ३।३।३८.

स्वेनैव स्वं पारमार्थिकमात्मानं, य एवं वेद । परमार्थदर्शनात् ब्रह्मवित् तृतीयं बीजभावं दग्ध्वा आत्मानं प्रविष्ट इति न पुनर्जायते, तुरीयस्याबीजत्वात् । न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके रज्ज्वां प्रविष्टः सर्पः बुद्धिसंस्कारात्पुनः पूर्ववत्तद्विवेकिनामुत्थास्यति । मन्दमध्यमधियां तु प्रतिपन्नसाधकभावानां सन्मार्गगामिनां संन्यासिनां मात्राणां पादानां च क्लृप्तसामान्यविदां यथावदुपास्यमान ओंकारो ब्रह्मप्रतिपत्तये आलम्बनीभवति तथा च वक्ष्यति— ' आश्रमास्त्रिविधाः ' इत्यादि ।

शंकर.

(२) नान्तःप्रज्ञमित्यादिनोक्ततुरीयगुणानुवादपूर्वं तुरीयस्य नादप्रतिपाद्यत्वमाह — अमात्र इति । अमात्रोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतश्चतुर्थ इत्यनुवादः । ओंकारः । प्रणवैकदेशनादप्रतिपाद्यत्वं विवक्षितम् । अमात्र इत्यादिपदानां प्रागुक्तरीत्याऽर्थो बोध्यः । अदृष्टमव्यवहार्यमित्यादिना प्रागुक्तस्याव्यवहार्यत्वादेः पुनरत्रानुवादोऽव्यवहार्यत्वादिकमुपासकेऽपि समं मुक्ताविति प्रदर्शनायेति ज्ञेयम् । यथा विश्वादीनामकारादिवाच्यत्वं, एवमोंकारैकदेशनादवाच्यत्वं तुरीयस्येत्यर्थः । नादप्रतिपाद्यत्वेन तुरीयोपासकस्य फलमाह—आत्मेति । योऽधिकार्येवममात्रत्वाव्यवहार्यत्वादिना ओंकारं ओंकारैकदेशनादप्रतिपाद्यं वेद् जानाति, स आत्मैव सन्, शुद्धस्वरूप एव सन्, देहगेहादावन्यत्र ममताद्यभिमानत्यागी भूत्वेति यावत् । आत्मना परमात्मना, तत्प्रसादेनेति यावत्। आत्मानं नादबोध्यं तुरीयात्मानं संविशति प्रविशति । प्रविश्य बहिरन्तः स्वेच्छया स्वयोग्यभोग्यान् भुञ्जानः सुखमास्ते इति भावः ।

कूरनारायण.

माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता ।

परिशिष्टम्

मन्त्रब्राह्मणोपनिषत्

पृ. ३२ अग्निः— शब्रा. १०।५।४।१ 'अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः' इत्यादि ।

'परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः' —परस्तादपि 'अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः' इत्यस्मिन्ननन्तरे ब्राह्मणे ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयोजनं लक्ष्यते न शुद्धकर्माङ्गविधित्वम् । तत्र हि— 'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणायन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः ॥' इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निन्दन् विद्यां च प्रशंसन्निदं गमयति । तथा पुरस्तादपि 'यदेतन्मण्डलं तपति' इत्यस्मिन्ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते 'सोऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति' इति विद्याफलेनैवोपसंहारान्न कर्मप्रधानता तत्सामान्यादिहापि तथात्वम् । भूयांसस्त्वग्न्यवयवाः संपादयितव्या विद्यायामित्येतस्मात्कारणादग्निनाऽनुबध्यते विद्या न कर्माङ्गत्वात् । तस्मान्मनश्चिदादीनां केवलविद्यात्मकत्वसिद्धिः ।

ब्रशंकर. ३।३।५२

पृ. २३१ परमात्मा— ऋसं.१०।९०।३ 'एतावानस्य' इत्यादि ।

'मन्त्रवर्णाच्च' — मन्त्रवर्णश्चैतमर्थमवगमयति — 'तावानस्य महिमा । ततो ज्यायाँश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति । अत्र भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्थावरजङ्गमानि निर्दिशति, 'अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति प्रयोगात् । अंशः पादो भाग इत्यनर्थान्तरम् । तस्मादप्यंशत्वावगमः ।

ब्रशंकर. २।३।४४

पृ. २७४ सृष्टिः * ।

एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत । असृग्रमिति मनुष्यान् । इन्दव इति पितॄन् । तिरःपवित्र इति ग्रहान् । आशव इति स्तोत्रम् । विश्वानीति शस्त्रम् । अभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः ॥ (ताब्रा. ६।९।१५)

एत इत्यनेन पदेन प्रथमेन बुद्धिस्थेन सृष्ट्यादौ प्रजापतिः पूर्वसृष्ट्यनुरूप्येण देवानसृजत । तथा असृग्रमितिपदेन मनुष्यान् । इन्दव इति पितॄन् । एतेषां पदानां देवादिसृष्ट्यनुकूलत्वं उत्तरस्मिन् ब्राह्मणे वक्ष्यामः । तिरःपवित्रमिति पदेन ग्रहानसृजत । तिरःपवित्रेण शोधितेन रसेन ग्रहा गृह्यन्ते अत एतदिह सृष्ट्यनुकूलम् । आशव इतिपदेन स्तोत्रमसृजत । अश्नुवते व्याप्नुवन्ति स्तुत्या देवानिति स्तोत्राण्याशवः । तथा विश्वानीत्यनेन शस्त्रमसृजत । विशन्ति देवानां हृदयानीति विश्वानि शस्त्राणि । अभिसौभगेत्यन्याः प्रजा असृजत । सौभगानि धनानि अभि उद्दिश्येति देवमनुष्यादीनां भोगभूता अन्या गोविलक्षणाः प्रजा असृजत ।

ताभा. ६।९।१५

'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' —मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसञ्जि । शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत । कथम् । औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन संबन्धमाश्रित्य 'अनपेक्षत्वात्' इति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेकर्मसंबन्धीनि हवींषि भुञ्जीत, तथापि शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्ये संबन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं, तस्य विरोधः स्यादिति चेत्, नायमस्ति विरोधः । कस्मात् । अतः प्रभवात् । अत एव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति ।

कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति—प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं हि श्रुतिः, प्रामाण्यं प्रत्यनपे-

* इदं वचनं प्राक् मन्त्रब्राह्मणोपनिषदि सृष्टिप्रकरणे नोद्धृतम् ।

क्षत्वात्। अनुमानं स्मृतिः, प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात्। ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः — 'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत । असृग्रमिति मनुष्यान्। इन्दव इति पितॄन्। तिरःपवित्रमिति ग्रहान् । आशव इति स्तोत्रम्। विश्वानीति शस्त्रम्। अभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः' (ताब्रा.६।९।१५) इति श्रुतिः। तथान्यत्रापि 'स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्' (बृउ.१।२।४) इत्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते। स्मृतिरपि—'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥' (महाभा. १२।२३३।२४) इति। १।३।२८

'अत एव च नित्यत्वम्' — कर्तुरस्मरणादिति स्थिते वेदस्य नित्यत्वे वेदादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य 'अतः प्रभवात्' इति परिहृत्य इदानीं तदेव वेदनित्यत्वं स्थितं द्रढयति—अत एव च नित्यत्वमिति। अत एव नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वात् वेदशब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम्।

ब्रशंकर. १।३।२९

पृ. ३१८–२१ शारीरम्–शब्रा. १०।५।३।१–१२ 'नैव वा इदमग्रेऽसदासीन्नेव... एवंविदश्चिता भवन्ति' इत्यादि।

'लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि' — वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये 'नैव वा इदमग्रे सदासीत्' इत्येतस्मिन् ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्याधीयते 'तत्षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन् अर्कान् मनोमयान्मनश्चितः' इत्यादि। तथैव 'वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः' इति पृथगग्नीनामनन्ति सांपादिकान्। तेषु संशयः। किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूता उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति। तत्र प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशे प्राप्ते स्वातन्त्र्यं तावत्प्रतिजानीते— लिङ्गभूयस्त्वादिति। भूयांसि हि लिङ्गान्यस्मिन्ब्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपोद्बलयन्ति दृश्यन्ते 'तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः' इति, 'तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते' इति चैवंजातीयकानि। तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयः। तदप्युक्तं पूर्वस्मिन् काण्डे 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' (जै. सू. ३।३।१३) इति। ३।३।४४

'पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत्' — नैतद्युक्तं स्वतन्त्रा एतेऽग्नयोऽनन्यशेषभूता इति। पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात्तद्विषय एवायं विकल्पविशेषोपदेशः स्यान्न स्वतन्त्रः। ननु प्रकरणाल्लिङ्गं बलीयः। सत्यमेवमेतत्। लिङ्गमपि त्वेवंजातीयकं न प्रकरणाद्बलीयो भवति। अन्यार्थदर्शनं ह्येतत्। सांपादिकाग्निप्रशंसारूपत्वात्। अन्यार्थदर्शनं चासत्यामन्यस्यां प्राप्तौ गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकरणं बाधितुमुत्सहते। तस्मात्सांपादिका अप्येतेऽग्नयः प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशिन एव स्युः। मानसवत्। यथा द्वादशरात्रस्य दशमेऽहन्यविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायै गृह्यमाणस्य ग्रहणासादनहवनाहरणोपह्वानभक्षणानि मानसान्येवाऽऽम्नायन्ते। स च मानसोऽपि ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात् क्रियाशेष एव भवत्येवमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः। ३।३।४५

'अतिदेशाच्च' — अतिदेशश्चैषामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोद्बलयति 'षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः' इति। सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तते। ततश्च पूर्वेणेष्टकाचितेन क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना सांपादिकानग्नीनतिदिशन् क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्योतयति। ३।३।४६

'विद्यैव तु निर्धारणात्' — तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। विद्यात्मका एवैते स्वतन्त्रा मनश्चिदादयोऽग्नयः स्युर्न क्रियाशेषभूताः। तथा हि निर्धारयति 'ते हैते विद्याचित एव' इति। 'विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति' इति च। ३।३।४७

'दर्शनाच्च'— दृश्यते चैषां स्वातन्त्र्ये लिङ्गम्। तत् पुरस्ताद्दर्शितं 'लिङ्गभूयस्त्वात्' (ब्रसू. ३।३।४४) इत्यत्र। ३।३।४८

'श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः'— ननु लिङ्गमप्यसत्यामन्यस्यां प्राप्तावसाधकं कस्यचिदर्थस्येत्यपास्य तत्प्रकरणसामर्थ्यात् क्रियाशेषत्वमध्यवसितमित्यत उत्तरं पठति — श्रुत्यादीति। नैवं प्रकरणसामर्थ्यात् क्रिया-

शेषत्वमध्यवसाय स्वातन्त्र्यपक्षो बाधितव्यः । श्रुत्यादेः बलीयस्त्वात् । बलीयांसि हि प्रकरणात् श्रुतिलिङ्गवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिङ्गसूत्रे । तानि चेह स्वातन्त्र्यपक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते । कथम् । श्रुतिस्तावत् 'ते हैते विद्याचित एव ' इति । तथा लिङ्गं ' सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते ' इति । तथा वाक्यमपि 'विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति' इति । 'विद्याचित एव' इति हि सावधारणेयं श्रुतिः क्रियानुप्रवेशेऽमीषामभ्युपगम्यमाने पीडिता स्यात् । नन्वबाह्यसाधनत्वाभिप्रायमिदमवधारणं भविष्यति । नेत्युच्यते । तदभिप्रायतायां हि विद्याचित इतीयता स्वरूपसंकीर्तनेनैव कृतत्वादनर्थकमवधारणं भवेत् । स्वरूपमेव ह्येषामबाह्यसाधनमिति । अबाह्यसाधनत्वेऽपि तु मानसग्रहवत्क्रियानुप्रवेशशङ्कायां तन्निवृत्तिफलमवधारणमर्थवद्भविष्यति । तथा 'स्वपते जाग्रते चैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्येतानग्नींश्चिन्वन्ति' इति सातत्यदर्शनमेषां स्वातन्त्र्येऽवकल्पते । यथा सांपादिके वाक्प्राणमयेऽग्निहोत्रे 'प्राणं तदा वाचि जुहोति वाचं तदा प्राणे जुहोति' (कौउ. २।५) इति चोक्त्वोच्यते 'एते अनन्ते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वपंश्च सततं जुहोति' (कौउ. २।५) इति । तद्वत् । क्रियानुप्रवेशे तु क्रियाप्रयोगस्याल्पकालत्वेन न सातत्येनैषां प्रयोगः कल्पेत । न चेदमर्थवादमात्रमिति न्याय्यम् । यत्र हि विस्पष्टो विधायको लिङ्गादिरुपलभ्यते युक्तं तत्र संकीर्तनमात्रस्यार्थवादत्वम् । इह तु विस्पष्टविध्यन्तरानुपलब्धेः संकीर्तनादेवैषां विज्ञानविधानं कल्पनीयम् । तच्च यथासंकीर्तनमेव कल्पयितुं शक्यत इति सातत्यदर्शनात्तथाभूतमेव कल्प्यते । ततश्च सामर्थ्यादेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः । एतेन 'तद्यत्किंचेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः ' इत्यादि व्याख्यातम् । तथा वाक्यमपि 'एवंविदे ' इति पुरुषविशेषसंबन्धमेवैषामाचक्षाणं न क्रतुसंबन्धं मृष्यते । तस्मात्स्वातन्त्र्यपक्ष एव ज्यायानिति । ३।३।४९

'अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ' —इतश्च प्रकरणमुपमृद्य स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां प्रतिपत्तव्यम् । यत्क्रियावयवान्मनआदिव्यापारेष्वनुबध्नाति ' ते मनसैवाऽऽधीयन्त मनसाऽचीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसाऽस्तुवन्मनसाऽशंसन्यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमेव क्रियते ' इत्यादिना । संपत्फलो ह्ययमनुबन्धः । न च प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः सन्तः संपदा लिप्सितव्याः । न चात्रोद्गीथाद्युपासनवत्क्रियाङ्गसंबन्धात्तदनुप्रवेशित्वमाशङ्कितव्यं, श्रुतिवैरूप्यात् । न ह्यत्र क्रियाङ्गं किंचिदादाय तस्मिन्नदो नामाध्यवसितव्यमिति वदति । षट्त्रिंशत्सहस्राणि तु मनोवृत्तिभेदानादाय तेष्वग्नित्वं ग्रहादींश्च कल्पयति पुरुषयज्ञादिवत् । संख्या चेयं पुरुषायुषस्याहःसु दृष्टा सती तत्संबन्धिनीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यत इति द्रष्टव्यम् । एवमनुबन्धात्स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । आदिशब्दादतिदेशाद्यपि यथासंभवं योजयितव्यम् । तथा हि ' तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ' इति क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यं ज्ञानमयानामेकैकस्यातिदिशन् क्रियायामनादरं दर्शयति । न च सत्येव क्रियासंबन्धे विकल्पः पूर्वेणोत्तरेषामिति शक्यं वक्तुम् । न हि येन व्यापारेणाऽऽहवनीयधारणादिना पूर्वः क्रियायामुपकरोति तेनोत्तर उपकर्तुं शक्नुवन्ति । यत्तु पूर्वपक्षेऽप्यतिदेश उपोद्बलक इत्युक्तं सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तत इति तदस्मत्पक्षेऽग्नित्वसामान्येनातिदेशसंभवात्प्रत्युक्तम् । अस्ति हि सांपादिकानामप्यग्नीनामग्नित्वमिति । श्रुत्यादीनि च कारणानि दर्शितानि । एवमनुबन्धादिभ्यः कारणेभ्यः स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा प्रज्ञान्तराणि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतीनि स्वेन स्वेनानुबन्धेनानुबध्यमानानि पृथगेव कर्मभ्यः प्रज्ञान्तरेभ्यश्च स्वतन्त्राणि भवन्त्येवमिति । दृष्टश्चावेष्टेः राजसूयप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षो वर्णत्रयानुबन्धाद्राजयज्ञत्वाच्च राजसूयस्य । तदुक्तं प्रथमे काण्डे 'क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णत्रयसंयोगात् ' (जै. सू. ११।४।७) इति । ३।३।५०

' न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ' —यदुक्तं मानसवदिति तत्प्रत्युच्यते । न मानसग्रहसामान्यादपि मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यम् । पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्यादिहेतुभ्यः केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः । न हि किंचित् कस्यचित् केनचित् सामान्यं न संभवति । न

न्च तावता यथास्वं वैषम्यं निवर्तते । मृत्युवत् । यथा 'स एष एव मृत्युः य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः' इति 'अग्निर्वै मृत्युः' (बृउ. ३।२।१०) इति चाग्न्यादित्यपुरुषयोः समानेऽपि मृत्युशब्दप्रयोगे नात्यन्तसाम्यापत्तिः । यथा च 'असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्याऽऽदित्य एव समित्' (छाउ. ५।४।१) इत्यत्र न समिदादिसामान्याल्लोकस्याग्निभावापत्तिस्तद्वत् ।

* ब्रशंकर. ३।३।५१

ऐतरेयोपनिषत्

पृ. ५३५ ऐआ. २।१।५ 'तं देवाः प्राणयन्त' इत्यादि ।

'प्राणस्तथाऽनुगमात्' — 'प्राणो विष्णुः' इत्युक्तम् । तत्र 'ता वा एताः शीर्षञ्छ्रियः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणः' इत्यत्र प्राणस्य विष्णुत्वं न युज्यते । इन्द्रियैः सहाभिधानात् इति । अत आह— प्राण इति । 'तं देवाः प्राणयन्त स एषोऽसुः स एष प्राणः' 'प्राण ऋचः इत्येव विद्यात्तदयं प्राणोऽधितिष्ठति' इत्याद्यनुगमादत्रापि प्राणो विष्णुरेव ।

ब्रमध्व. १।१।२८

पृ. ५४४ ऐआ. २।२।१ 'एष इमं लोकमभ्यार्चत्' इत्यादि ।

'ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके' —ज्योतिरादिकर्मवाचकत्वेन प्रसिद्धाभिधेयोऽपि स एव । 'एष इमं लोकमभ्यार्चत्' इत्युपक्रम्य 'ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋचः इत्येव विद्यात्' इति ह्यधीयत एके ।

ब्रमध्व. १।४।१०

पृ. ५४९ ऐआ. २।२।३ 'विश्वामित्रं ह्येतदहः' इत्यादि ।

'न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्' — 'प्राणो वा अहमस्मृषे' इति वक्तुरात्मोपदेशादिन्द्र एवेति चेन्न । 'प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि' इति बह्वध्यात्मसंबन्धो ह्यत्र विद्यते ।

ब्रमध्व. १।१।२९

पृ. ५८० ऐआ. २।४।१।१ 'आत्मा वा इदमेक' इत्यादि ।

'आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्' –– ऐतरेयके श्रूयते 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति' 'स इमान् लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापः' इत्यादि । तत्र संशयः — किं पर एवाऽऽत्मेहाऽऽत्मशब्देनाभिलप्यते उतान्यः कश्चिदिति । किं तावत्प्राप्तं न परमात्मेहाऽऽत्मशब्दाभिलप्यो भवितुमर्हतीति । कस्मात् । वाक्यान्वयदर्शनात् । ननु वाक्यान्वयः सुतरां परमात्मविषयो दृश्यते प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणात्, ईक्षणपूर्वकस्रष्टृत्ववचनाच्च । नेत्युच्यते । लोकसृष्टिवचनात् । परमात्मनि हि स्रष्टरि परिगृह्यमाणे महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या लोकसृष्टिस्त्विहादावुच्यते । लोकाश्च महाभूतसंनिवेशविशेषाः । तथा चाम्भःप्रभृतीन् लोकत्वेनैव निर्ब्रवीति 'अदोऽम्भः परेण दिवम्' इत्यादिना । लोकसृष्टिश्च परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण क्रियत इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते । तथा हि श्रुतिर्भवति 'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः' (बृउ. १।४।१) इत्याद्या । स्मृतिरपि 'स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥' इति । ऐतरेयिणोऽपि 'अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवाः' इत्यत्र पूर्वस्मिन् प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टिमामनन्ति । आत्मशब्दोऽपि तस्मिन् प्रयुज्यमानो दृश्यते 'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः' इत्यत्र । एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्षमुपपद्यते । ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नम् । अपि च 'ताभ्यो गामानयत्' 'ताभ्योऽश्वमानयत्' 'ताभ्यः पुरुषमानयत्' 'ता अब्रुवन्' इत्येवंजातीयको भूयान् व्यापारविशेषो लौकिकेषु विशेषवत्स्वात्मसु प्रसिद्ध इहानुगम्यते । तस्माद्विशेषवानेव कश्चिदिहाऽऽत्मा

---

* रामानुजाचार्यः 'पूर्वविकल्पः' (ब्रसू. ३।३।४५) इत्यादिसूत्रमारभ्य ब्रशंकरवत् अधिकरणार्थं रचयति, श्रीकंठश्च तमनुसरति । भास्करनिंबार्कयोः ब्रशंकरवद्भावः । श्रीकरेण तु 'विद्यैव तु' (ब्रसू. ३।३।४७) इत्यादिसूत्रमारभ्यैव ब्रशंकरभावानुसारेण व्याख्यातम् ।

स्यादिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः— पर एवाऽऽत्मेहाऽऽत्मशब्देन गृह्यते। इतरवत्— यथा इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तैउ. २।१।१) इत्येवमादिषु परस्याऽऽत्मनो ग्रहणम्। यथा चेतरस्मिन् लौकिकात्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवितुमर्हति। यत्र 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' इत्येवमादौ 'पुरुषविधः' इत्येवमादि विशेषणान्तरं श्रूयते, भवेत्तत्र विशेषवत् आत्मनो ग्रहणम्। अत्र पुनः परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युत्तरमुपलभ्यते 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति' 'स इमाँल्लोकानसृजत' इत्येवमादि। तस्मात्तस्यैव ग्रहणमिति न्याय्यम्। ३।३।१६

'अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्' — वाक्यान्वयदर्शनान्न परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यमिति। अत्रोच्यते—स्यादवधारणादिति। भवेदुपपन्नं परमात्मनो ग्रहणम्। कस्मात्। अवधारणात्। परमात्मग्रहणे हि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमाञ्जसमवकल्पते। अन्यथा ह्यनाञ्जसं तत्परिकल्पेत। लोकसृष्टिवचनं तु श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यनन्तरमिति योजयिष्यामि। यथा 'तत्तेजोऽसृजत' (छाउ. ६।२।३) इत्येतत् श्रुत्यन्तरप्रसिद्धवियद्वायुसृष्ट्यनन्तरमित्ययूयुजं, एवमिहापि। श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो हि समानविषयो विशेषः श्रुत्यन्तरेषूपसंहर्तव्यो भवति। योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमस्ताभ्यो गामानयदित्येवमादिः, सोऽपि विवक्षितार्थावधारणानुगुण्येनैव ग्रहीतव्यः। न ह्ययं सकलः कथाप्रबन्धो विवक्षित इति शक्यते वक्तुं, तत्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात्। ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितम्। तथा ह्यम्भःप्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चाग्न्यादीनां सृष्टिं शिष्ट्वा करणानि करणायतनं च शरीरमुपदिश्य, स एव स्रष्टा 'कथं न्विदं मदृते स्यात्' इति वीक्ष्येदं शरीरं प्रविवेशेति दर्शयति— 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' इति। पुनश्च 'यदि वाचाऽभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितम्' इत्येवमादिना करणव्यापारविवेचनपूर्वकं 'अथ कोऽहं' इति वीक्ष्य, 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्' इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमवधारयति। तथोपरिष्टात् 'एष ब्रह्मैष इन्द्रः' इत्यादिना समस्तभेदजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य 'सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमेवावधारयति। तस्मादिहाऽऽत्मगृहीतिरित्यनपवादम्। अपरा योजना — आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्। वाजसनेयके 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' (बृउ. ४।३।७) इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसङ्गविनिर्मुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति। तथा ह्युपसंहरति—'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (बृउ. ४।४।२५) इति। छान्दोग्ये तु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' (छाउ. ६।२।१) इत्यन्तरेणाऽऽत्मशब्दमुपक्रम्योदर्के 'स आत्मा तत्त्वमसि' (छाउ. ६।८।७) इति तादात्म्यमुपदिशति। तत्र संशयः। तुल्यार्थत्वं किमनयोराम्नानयोः स्यादतुल्यार्थत्वं वेति। अतुल्यार्थत्वमिति तावत्प्राप्तमतुल्यत्वादाम्नानयोः। न ह्याम्नानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुं, आम्नानतन्त्रत्वादर्थपरिग्रहस्य। वाजसनेयके चाऽऽत्मशब्दोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते। छान्दोग्ये तूपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः। ननु छन्दोगानामप्यस्त्युदर्के तादात्म्योपदेश इत्युक्तम्। सत्यमुक्तम्। उपक्रमतन्त्रत्वादुपसंहारस्य, तादात्म्यसंपत्तिः सेति मन्यते, तथा प्राप्तेऽभिधीयते। आत्मगृहीतिः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यत्र छन्दोगानामपि भवितुमर्हतीतरवत्। यथा 'कतम आत्मा' इत्यत्र वाजसनेयिनामात्मगृहीतिस्तथैव। कस्मात्। उत्तरात्तादात्म्योपदेशात्। अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्। यदुक्तं, उपक्रमान्वयादुपक्रमे चाऽऽत्मशब्दश्रवणाभावान्नाऽऽत्मगृहीतिरिति, तस्य कः परिहार इति चेत्सोऽभिधीयते—स्यादवधारणादिति। भवेदुपपन्नेहाऽऽत्मगृहीतिः। अवधारणात्। तथा हि 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं' (छाउ. ६।१।३) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमवधार्य तत्संपिपादयिषया सदेवेत्याह, तच्चाऽऽत्मगृहीतौ सत्यां संपद्यते। अन्यथा हि योऽयं मुख्य आत्मा स न विज्ञात इति, नैव सर्वविज्ञानं संपद्येत। तथा प्रागुत्पत्तेरेकत्वावधारणं, जीवस्य चात्मशब्देन परामर्शः, स्वापावस्थायां च तत्स्वभावसंपत्तिकथनं परिचोदना-

पूर्वकं च पुनः पुनः 'तत्त्वमसि' (छाउ. ६।८।७) इत्यवधारणमिति च सर्वमेतत्तादात्म्यप्रतिपादनायामेवावकल्पते, न तादात्म्यसंपादनायाम्। न चात्रोपक्रमतन्त्रत्वोपन्यासो न्याय्यः। न ह्युपक्रमे आत्मत्वसंकीर्तनमनात्मत्वसंकीर्तनं वाऽस्ति। सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतेन विशेषेण विरुध्यते विशेषाकांक्षित्वात्सामान्यस्य। सच्छब्दार्थोऽपि च पर्यालोच्यमानो न मुख्यादात्मनोऽन्यः संभवत्यतोऽन्यस्य वस्तुजातस्याऽऽरम्भणशब्दादिभ्योऽनृतत्वोपपत्तेः। आम्नानवैषम्यमपि नावश्यमर्थवैषम्यमावहति। आहर पात्रं पात्रमाहरेत्येवमादिष्वर्थसाम्येऽपि तद्दर्शनात्। तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धम्।

*ब्रशंकर. ३।३।१७

पृ. ५८५ ऐआ. २।४।३।१२ 'स एतमेव सीमानं' इत्यादि।

'जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्'—'तावन्ति शतसंवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्ति' इति जीवलिङ्गम्। प्राणसंवादादिमुख्यप्राणलिङ्गम्। तस्मान्नेति चेन्न। अन्तर्बहिः सर्वगतत्वेनेत्युपासात्रैविध्यादिहाश्रितत्वाच्च। 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्' 'एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः' इत्यादिना। 'महिदासाऽभिधो जज्ञ इतरायास्तपोबलात्। साक्षात् स भगवान् विष्णुर्यस्तन्त्रं वैष्णवं व्यधात्॥' इति ब्रह्माण्डे। तत्तदुपासनायोग्यतया च पुरुषाणाम्। 'केषांचित्सर्वगतत्वेन केषांचित् हृदये हरिः। केषांचिद्बहिरेवासावुपास्यः पुरुषोत्तमः॥' इति ब्राह्मे। 'अग्नौ क्रियावतां विष्णुर्योगिनां हृदये हरिः। प्रतिमास्वप्रबुद्धानां सर्वत्र विदितात्मनाम्॥' इति च। ब्रमध्व. १।१।३१

पृ. ६१६–१८ ऐआ. ३।२।४ 'दुग्धदोहा अस्य' इत्यादि।

'अधिकं तु भेदनिर्देशात्'—न च ब्रह्मणः श्रमचिन्तादिदोषप्रसक्तिः। अधिकशक्तित्वात्। 'श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरः पुरुषः' 'एष त आत्मा सर्वान्तरः' 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति' इत्यादिविशेषनिर्देशात्।

ब्रमध्व. २।१।२३

---

* भास्कर. ब्रशंकरवत्।

कौषीतक्युपनिषत्

पृ. ६२९ कौउ. १।२ 'स होवाच। ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति' इत्यादि।

'अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्'— इष्टादिकारिण एव चन्द्रमसं गच्छन्तीत्येतन्न। कस्मात्। यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रमण्डलं गन्तव्यत्वेन श्रुतम्। तथा ह्यविशेषेण कौषीतकिनः समामनन्ति 'ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति। ३।१।१२

'संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्'—तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीति। कस्मात्। भोगायैव हि चन्द्रारोहणं न निष्प्रयोजनम्। नापि प्रत्यवरोहायैव। यथा कश्चिद्वृक्षमारोहति पुष्पफलोपादानाय न निष्प्रयोजनं नापि पतनायैव। भोगश्चानिष्टादिकारिणां चन्द्रमसि नास्तीत्युक्तम्। तस्मादिष्टादिकारिण एव चन्द्रमसमारोहन्ति नेतरे। ते तु संयमनं यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृतानुरूपा यामीर्यातना अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति। एवंभूतौ तेषामारोहावरोहौ भवतः। कुतः। तद्गतिदर्शनात्। तथाहि यमवचनसरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति 'न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्। अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे॥' (काउ. २।६) इति। 'वैवस्वतं संगमनं जनानाम्' इत्येवंजातीयकं च। बह्वेव यमवश्यताप्रापिलिङ्गं भवति।

ब्रशंकर. ३।१।१३

पृ. ६८१–८२ कौउ. ४।१९ 'तद्यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः' इत्यादि।

'जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्'—अथ यदुक्तं वाक्यशेषगताज्जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च

तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते — परिहृतं चैतत् 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्' (ब्रसू. १।१।३१) इत्यत्र, त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतन्न्याय्यं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् । उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते 'सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद' इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत । न निर्णीयते, 'यस्य वैतत्कर्म' इत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्र (ब्रसू. १।१।३१) अनिर्धारितत्वात् । तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' (छाउ. ६।८।२) इत्यत्र । जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ।

ब्रशंकर. १।४।१७

तैत्तिरीयोपनिषत्

पृ. ६९७ तैउ. १।५ 'भूर्भुवः सुवरिति वा' इत्यादि ।

'प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः'— 'ता यो वेद स वेद ब्रह्म सर्वस्मै देवा बलिमावहन्ति' इति प्रत्यक्षोपदेशाज्जगदैश्वर्यमप्यस्तीति चेन्न । आधिकारिकमण्डलाधिपतिर्ब्रह्मा हि तत्रोच्यते । गारुडे च—'आत्मेत्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम् । केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचन ॥ अत्रैव च स्थितिस्तेषामन्तरिक्षे तु केचन । केचित्स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चापरे ॥ केचित्सत्ये महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम् । तत्रापि क्रमयोगेन ज्ञानाधिक्यात्समीपगाः ॥ सालोक्यं च सरूपत्वं सामीप्यं योग एव च । इमामारभ्य सर्वत्र यावत्सुक्षीरसागरे ॥ पुरुषोऽनन्तशयनः श्रीमान्नारायणाभिधः । मानुषा वर्णभेदेन तथैवाश्रमभेदतः ॥ क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः । आजानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च शचीपतिः ॥ रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशस्तेषु चैवोत्तरोत्तराः । नित्यानन्दे च भोगे च ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च ॥ सर्वे शतगुणोद्रिक्ताः पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् । पूज्यन्ते चावरैस्ते तु सर्वपूज्यश्चतुर्मुखः ॥ स्वजगद्व्याप्तिस्तेषां पूर्ववत्समुदीरिता । सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः ॥ चिद्रूपान् प्राकृतांश्चापि विना भोगांस्तु कांश्चन । भुञ्जते मुक्तिरेवं ते विस्पष्टं समुदाहृता ॥' इति ।

ब्रमध्व. ४।४।१९

पृ. ७०६ तैउ. २।१ 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादि ।

'तेजोऽतस्तथा ह्याह' — तेजोऽतो मातरिश्वनो जायत इति । कस्मात् । तथा ह्याह वायोरग्निरिति । अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे सत्यसति वायुजत्वे वायोरग्निरितीयं श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा वायुभावापन्नं ब्रह्म तेजोऽसृजतेति कल्प्यते तदापि ब्रह्मजत्वं तेजसो न विरुध्यते ।

२।३।१०

'आपः' — अतस्तथा ह्याहेत्युनुवर्तते । आपोऽतस्तेजसो जायन्ते । कस्मात् तथा ह्याह—'तदपोऽसृजत' इति 'अग्नेरापः' इति च । सति वचने नास्ति संशयः । * ब्रशंकर. २।३।११

'प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्' —यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिवाक्यावैयर्थ्यात्प्रकाशस्वरूपत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते तथा सत्यसंकल्पत्वसर्वज्ञत्वसर्वजगत्कारणत्वसर्वात्मकत्वनिरस्तनिखिलाविद्यादिदोषत्वाद्यभिधायिवाक्यावैयर्थ्यादुभयलिङ्गमेव ब्रह्म । ३।२।१५

'आह च तन्मात्रम्' —किंच 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणः प्रकाशस्वरूपतामात्रं प्रतिपादयति । नान्यत्सत्यसंकल्पत्वादिकं वाक्यान्तरावगतं निषेधति ।

रामानुज. ३।२।१६

'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते' — 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति सूचयित्वा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति मन्त्रवर्णोपलक्षितं परमेव ब्रह्म शब्दानुसंधानात् गीयते । १।१।१५

---

* अधिकं छाउ. ६।२।३ (पृ. ८९१) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति' —— अस्य जीवस्य। युक्तिसमुच्चये चशब्दः। 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' 'अनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते' 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इत्यादि। १।१।१९

'अस्ति तु' —— अस्त्येव चोत्पत्तिश्रुतिः। 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादि। २।३।२

'सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः' —— 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति व्यपदेशस्तु समीपत एव परमपि प्राप्नोतीत्येतदर्थ एव। कदा—— ४।३।९

'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्' —— 'ते ह ब्रह्माणमभिसंपद्य यदेतद्विलीयतेऽथ सह ब्रह्मणा परमभिगच्छन्ति' इति सौपर्णश्रुतेर्महाप्रलये तदध्यक्षेण ब्रह्मणा सह गच्छन्ति।

ब्रमध्व. ४।३।१०

पृ. ७१० तैउ. २।५ 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादि।

'व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः'—इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति शास्त्रं 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च' इति। ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यत इति। नेत्युच्यते। जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेः। न चेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्यात्। विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत्। कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः। ब्रशंकर. २।३।३६

'आनन्दमयोऽभ्यासात्' — पर एवात्मा आनन्दमयो भवितुमर्हति। कुतः। अभ्यासात्। परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते।

१।१।१२

'विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्' — अत्राऽऽह —— नाऽऽनन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति। कस्मात्। विकारशब्दात्। प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगतः, आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात् (पा. सू. ४।३।१४३)। तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवाऽऽनन्दमय इति चेत्। न, प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात्। 'तत्प्रकृतवचने मयट्' (पा. सू. ५।४।२१) इति हि प्रचुरतायामपि मयट् स्मर्यते। १।१।१३

'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' — इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट्। यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः —— 'एष ह्येवानन्दयाति' (तैउ. २।७) इति। १।१।१४

'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते' —— इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा। यस्मात् 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्युपक्रम्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यस्मिन्मन्त्रे यत् ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानाय 'अन्योऽन्तर आत्मा' 'अन्योऽन्तर आत्मा' इति प्रक्रान्तं, तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते —— 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इति। मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तं, अविरोधात्। अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम्। न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते। एतन्निष्ठैव च सैषा भार्गवी वारुणी विद्या 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति। तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा। १।१।१५

'नेतरोऽनुपपत्तेः' —— इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा, नेतरः। इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः। न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते। कस्मात्? अनुपपत्तेः। आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते —— 'सोऽकामयत। बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा। इदꣳ सर्वमसृजत। यदिदं किंच' इति। तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं, सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः, सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते। १।१।१६

'भेदव्यपदेशाच्च' — इतश्च नानन्दमयः संसारी। यस्मादानन्दमयाधिकारे 'रसो वै सः। रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति जीवानन्दमयौ भेदेन व्यपदिशति। न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति। १।१।१७

'कामाच्च नानुमानापेक्षा' —— आनन्दमयाधिकारे च 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' इति कामयितृत्वनिर्देशाच्च नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं

प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वा अपेक्षितव्यम् ।

१।१।१८

'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति'––इतश्च न प्रधाने जीवे वानन्दमयशब्दः । यस्मादस्मिन्नानन्दमये प्रकृत आत्मनि, प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य, तद्योगं शास्ति –– तदात्मना योगस्तद्योगः, तद्भावापत्तिः, मुक्तिरित्यर्थः । तद्योगं शास्ति शास्त्रम् –– 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति' (तैउ. २।७) इति ।

इदं त्विह वक्तव्यम्–– 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' तस्मात् 'अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः' तस्मात् 'अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सति, आनन्दमय एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इति । मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत् न । अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः । अत्राह—युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं, तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात् । आनन्दमयात्तु न कश्चिदन्य आन्तर आत्मोच्यते । तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते––यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमयात् 'अन्योऽन्तर आत्मा' इति न श्रूयते, तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् । यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते––'तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति । तत्र यद्ब्रह्मेह मन्त्रवर्णे प्रकृतम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति, तदिह 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युच्यते । तद्विजिज्ञापयिषयैवान्नमयादय आनन्दमयपर्यन्ता पञ्च कोशाः कल्प्यन्ते । तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः । नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्युच्यते, अन्नमयादीनामिव 'इदं पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यादि । तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञापयितुम् । प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । ननु आनन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते, आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते — तथा सति तदेव ब्रह्म आनन्दमय आत्मा अवयवी, तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा अवयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं, ब्रह्मशब्दसंयोगात् । नानन्दमयवाक्ये, ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपि च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्त्वेदमुच्यते –– 'तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः' इति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृष्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्गम्यते — 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावाशङ्का युक्ता, प्रियमोदादिविशिष्टस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् । कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्म आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते –– 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति । नैष दोषः । पुच्छवत्पुच्छं, प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्दः इत्येतदनेन विवक्ष्यते, नावयवत्वं 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुत्यन्तरात् । अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् । निर्विशेषं तु ब्रह्मवाक्यशेषे श्रूयते, वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात्— 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चन' इति । अपि चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखाल्पीयस्त्वमपि गम्यते । प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात् । तथा च सति 'यत्र नान्यत्पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा' इति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्येत । प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्य भिन्नत्वम् । ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यानन्त्यश्रुतेः, 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति च श्रुत्यन्तरात् । न चानन्दमयाभ्यासः श्रूयते । प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते — 'रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' 'सैषानन्दस्य मीमांसा

भवति ' ' आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन ' इति ' आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ' इति च । यदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेषु आनन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत । न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति, प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्मात् श्रुत्यन्तरे 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यानन्दपदप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात्, 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इति ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम् । यस्त्वयं मयडन्तस्यैवानन्दमयशब्दस्याभ्यासः 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ' इति, न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति । विकारात्मनामेवानन्दमयादीनामनात्मनामुपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पतितत्वात् । नन्वानन्दमयस्योपसंक्रमितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिः फलं निर्दिष्टं भवेत् । नैष दोषः, आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात्, ' तदप्येष श्लोको भवति ' ' यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिना च प्रपञ्च्यमानत्वात् । या त्वानन्दमयसंनिधाने 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' इतीयं श्रुतिरुदाहृता, सा ' ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ' इत्यनेन संनिहिततरेण ब्रह्मणा संबध्यमाना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति । तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य ' रसो वै सः ' इत्यादेर्नानन्दमयविषयता । ननु ' सोऽकामयत ' इति ब्रह्मणि पुंलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः, ' तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ' इत्यत्र पुंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । यत्तु भार्गवी वारुणी विद्या—' आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ' इति, तस्यां मयडश्रवणात्प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते । न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं, वाङ्मनसगोचरातिक्रमणश्रुतेः । तस्मादन्नमयादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयट् विज्ञेयः, न प्राचुर्यार्थः ।

सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि — ' ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ' इत्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते, उत स्वप्रधानत्वेनेति । पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्ते, उच्यते — आनन्दमयोऽभ्यासात् — आनन्दमय आत्मा इत्यत्र ' ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ' इति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते । अभ्यासात् ' असन्नेव स भवति ' इत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् — विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः । पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं, तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रोच्यते — नायं दोषः, प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिः, अवयवप्राये वचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरआदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वा अवयवप्रायापत्त्या ' ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्याह, नावयवविवक्षया । यत्कारणम् ' अभ्यासात् ' इति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् । तद्धेतुव्यपदेशाच्च—सर्वस्य हि विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते— 'इदं सर्वमसृजत, यदिदं किंच ' इति । न च कारणं सद्ब्रह्म स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते । अपराण्यपि सूत्राणि यथासंभवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि ।

* ब्रशंकर. १।१।१९

'आनन्दादयः प्रधानस्य' — आनन्दादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः । कस्मात् । सर्वाभेदादेव । सर्वत्र हि तदेव एकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते । † ३।३।११

'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ' — ननु एवं सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्येरन् । तथा हि तैत्तिरीयके आनन्दमयमात्मानं प्रक्रम्य आम्नायते — 'तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा ।

---

* भास्कर. १।१।१२, १३, १५, १९ सूत्रेषु ब्रशंकरवद्भावः ब्रशंकरप्रथमव्याख्यानुरोधेन । रामानुज. १।१।१३- १७ सूत्राणां ब्रशंकरवद्भावः । निंबार्क. ब्रमध्व. १।१।१२- १५ सूत्रेषु ब्रशंकरवद्भावः । श्रीकंठ. वल्लभ. १।१।१७ सूत्रातिरिक्तस्थलेषु ब्रशंकरवद्भावः । श्रीकर. विज्ञान. ब्रशंकरवद्भावः ।

† रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. ब्रशंकरवत् ।

ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति । अत उत्तरं पठति — प्रियेति । प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयके आम्नातानां नास्ति अन्यत्र प्राप्तिः, यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्द इत्येते परस्परापेक्षया भोक्त्रन्तरापेक्षया च उपचितापचितरूपा उपलभ्यन्ते । उपचयापचयौ च सति भेदे संभवतः । निर्भेदं तु ब्रह्म 'एकमेवाद्वितीयम्' (छाउ. ६।२।१) इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च एते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः, कोशधर्मास्त्वेते इत्युपदिष्टमस्माभिः 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' (ब्रसू. १।१।१२) इत्यत्र । * ब्रशंकर. ३।३।१२

'भेदव्यपदेशाच्च' — 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः' इत्यारभ्य मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म व्यञ्जयद्वाक्यमन्नप्राणमनोभ्य इव जीवादपि तस्य भेदं व्यपदिशति । 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इति । अतो जीवाद्भेदव्यपदेशाच्चायं मान्त्रवर्णिक आनन्दमयोऽन्य एवेति विज्ञायते । १।१।१८

'कामाच्च नानुमानापेक्षा' — इतश्च जीवादन्यः । जीवस्याविद्यापरवशस्य जगत्कारणत्वे ह्यवर्जनीयानुमानिकप्रधानादिशब्दाभिधेयाचिद्वस्तुसंसर्गापेक्षा । तथैव हि चतुर्मुखादीनां कारणत्वम् । इह च 'सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेय' इत्यचित्संसर्गरहितस्य स्वकामादेव विचित्रचिदचिद्वस्तुनः सृष्टिः 'इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' इत्याम्नायते । अतोऽस्यानन्दमयस्य जगत्सृजतो नानुमानिकाचिद्वस्तुसंसर्गापेक्षा प्रतीयते । ततश्च जीवादन्य आनन्दमयः । १।१।१९

'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति' — इतश्च जीवादन्यः । अस्मिन्नानन्दमये अस्य जीवस्य तद्योगं शास्ति आनन्दयोगं शास्ति शास्त्रं 'रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इति । रसशब्दाभिधेयानन्दमयलाभादयं जीवशब्दाभिलपनीय आनन्दी भवतीत्युच्यमाने यल्लाभाद्य आनन्दीभवति स स एवेत्यनुन्मत्तः को ब्रवीतीत्यर्थः । १।१।२०

'इतरे त्वर्थसामान्यात्' — ननु एवमेव ब्रह्मसंबन्धिनां एव ऐश्वर्यगाम्भीर्यौदार्यकारुण्यादीनां गुणानामनन्तानां गुण्यपृथक्स्थितित्वमात्रेण तत्राश्रुतानामप्युपसंहारे सति सर्वे सर्वत्र प्रसज्येरन् । आनन्त्यात् उपसंहाराशक्तिश्च । तत्राह—इतर इति । तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । इतरे त्वानन्दादयः अर्थसामान्यात् सर्वत्र अनुवर्तन्ते । ये तु अर्थसमाना अर्थस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेनार्थप्रतीत्यनुबन्धिनः ते अर्थस्वरूपवत्सर्वत्र अनुवर्तन्ते । ते च गुणाः सत्यज्ञानानन्दामलत्वादयः । 'यतो वा इमानि' (तैउ. ३।१) इत्यादिना जगत्कारणतयोपलक्षितं ब्रह्म 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तैउ. २।१) 'आनन्दो ब्रह्म' (तैउ. ३।६) इत्यानन्दादिभिर्हि स्वरूपतो निरूप्यते । अतः उपास्यब्रह्मस्वरूपावगमाय सर्वासु विद्यासु आनन्दादयोऽनुवर्तन्ते । ये तु निरूपितस्वरूपस्य ब्रह्मणः कारुण्यादयो गुणाः प्रतिपन्नाः तेषां गुण्यपृथक्स्थितित्वेऽपि प्रतीत्यनुबन्धित्वाभावात् ये तत्र श्रुतास्ते तत्रोपसंहार्या इति निरवद्यम् । ३।३।१३

'आध्यानाय प्रयोजनाभावात्' — यद्युपचयापचयप्रसङ्गात् प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मणः पुरुषविधत्वनिरूपणमात्रार्था न तु ब्रह्मगुणाः, तर्ह्यतथारूपस्य ब्रह्मणः तथात्वेन रूपणं किमर्थं क्रियते । अतथाभूतस्य हि तथात्वरूपणे केनचित्प्रयोजनेन भवितव्यम् । यथा 'आत्मानं रथिनं विद्धि' (काउ. ३।३) इत्यादिनोपासकस्य तदुपकरणानां च रथिरथादित्वरूपणं उपासनोपकरणभूतशरीरेन्द्रियादिवशीकरणार्थं क्रियत इत्युक्तम् । न चेह तथाविधं किंचित्प्रयोजनं दृश्यत इति बलात् ब्रह्मगुणत्वं प्रियशिरस्त्वादीनामभ्युपेत्यम् । तत्राह— आध्यानायेति । प्रयोजनान्तराभावात् आध्यानाय अयं रूपणोपदेशः क्रियते । आध्यानं अनुचिन्तनं उपासनमुच्यते । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तैउ. २।१) इत्यत्र उपदिष्टाध्यानरूपवेदनसिद्धये ह्यानन्दमयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं आनन्दमयं ब्रह्म प्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरःपक्षादित्वेन रूपयित्वोपदिश्यते । यथा अन्नमयः पुरुषोऽयं देहः शिरःपक्षादिभिः 'तस्येदमेव शिरः' (तैउ. २।१) इत्यादिना बुद्धौ आरोप्यते, यथा च प्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः 'तस्य प्राण एव शिरः' (तैउ. २।२) इत्यादिना प्राणाद्यवयवैर्बुद्धौ आरोप्यन्ते, एवमेव एभ्यो-

* भास्कर. ब्रशंकरवत् उभयसूत्रयोः ।

ऽर्थान्तरभूतः तदन्तरात्मानन्दमयोऽपि प्रियमोदादिभिः एकदेशैः शिरःप्रभृतित्वेन रूपितैः आध्यानाय बुद्धावारोप्यते । एवमानन्दमयोपलक्षणत्वात् प्रियशिरस्त्वादीनां न सर्वदानन्दमयप्रतीतावनुवर्तन्ते । ३।३।१४

'आत्मशब्दाच्च'—'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' (तैउ. २।५) इत्यात्मशब्देन निर्देशात् आत्मनश्च शिरःपक्षपुच्छासंभवात् प्रियशिरस्त्वादयस्तस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं रूपणमात्रमिति गम्यते ।

३।३।१५

'आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्'—नतु 'अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' (तैउ. २।२) 'अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः' (तैउ. २।३) इत्यात्मशब्दस्य अनात्मस्वपि पूर्वं प्रयुक्तत्वात् 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' (तैउ. २।५) इत्यात्मशब्दस्यात्मविषयत्वं कथं निश्चीयते । तत्राह—आत्मेति । 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इत्यत्र आत्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम् । इतरवत् । यथा इतरत्र 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्......स ऐक्षत लोकान्नु सृजै' (ऐउ. १।१) इत्यादिष्वात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणं तद्वत् । कुत एतत् । उत्तरात् । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' (तैउ. २।६) इत्यानन्दमयविषयादुत्तरात् वाक्यात् । ३।३।१६

'अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्'—पूर्वत्र प्राणमयादिषु अनात्मसु आत्मशब्दान्वयदर्शनात् नोत्तरान्निश्चेतुं शक्यते इति चेत्स्यादवधारणात् । स्यादेव निश्चयः । कुतः । अवधारणात् । पूर्वत्रापि 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तैउ. २।१) इति परमात्मन एव बुद्ध्यावधारितत्वात् अन्नमयादन्तरे प्राणमये प्रथमं परमात्मबुद्धिरवतीर्णा । तदनन्तरं च प्राणमयादन्तरे मनोमये । ततो विज्ञानमये । तत आनन्दमये प्रक्रान्ता परमात्मबुद्धिः तदन्तराभावादुत्तराच्च 'सोऽकामयत' (तैउ. २।६) इति वाक्यात् प्रतिष्ठिता इत्युपक्रमेऽप्यपरमात्मनि परमात्मबुद्ध्यात्मशब्दान्वय इति निरवद्यम् । रामानुज. ३।३।१७

'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे'—परस्वरूपगुणप्राप्तौ प्रियशिरस्त्वादीनां प्राप्तिस्तु नेष्यते, शिरआद्यवयवभेदे सति ब्रह्मण्युपचयापचयप्रसङ्गात् ।

निंबार्क. ३।३।१२

'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे'—ननूपासकस्य प्रियत्वादिप्रकारकज्ञानक्रममादाय प्रियत्वादिधर्माणां शिरस्त्वादिरूपत्वमानन्दमयाधिकरणे निरूपितमिति लीलास्थानामपि प्रियत्वादिज्ञानस्य सत्त्वादत्रापि स्वरूपोपासकस्य प्रियशिरस्त्वादिधर्माणामुपसंहारः कार्य इत्याशङ्क्य परिहरति । प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकप्रियत्वादिज्ञानं लीलास्थानां चित्तशुद्ध्यपेक्षाभावान्न संभवतीति न तेषामत्रोपसंहारः कार्य इत्यर्थः । अथवा, नन्वानन्दमयोपासनामथर्वणोपनिषदुक्तपञ्चरात्राद्यागमोक्तप्रकारेण कुर्वतः पुरुषरूपे पक्षाद्युपसंहारस्यायुक्तत्वादानन्दमयाधिकरणे तद्रूपस्यैवोक्तत्वात् पुरुषरूपः कथमानन्दमयः । तथात्वे वा कथं नोक्तोपसंहारः । अपरं च मोदप्रमोदयोरुपचितानुपचितानन्दरूपयोर्युगपत्सत्त्वेन देशभेदेनापि भिन्नत्वान्नित्यानन्दैकरसे ब्रह्मणि तादृग्रूपकथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति—प्रियशिरस्त्वादीति । यद्यथर्वणोपास्यात् प्रियशिरस्त्वादिविशिष्टस्य भेदः स्यात् तदा तदप्राप्तिः स्यान्न च तथेति प्रियशिरस्त्वादिकमुपासनामार्गीयस्याप्याथर्वणिकादेरुपसंहार्यमेवेत्यर्थः । चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकं प्रियत्वादिज्ञानमिति पक्षे परोक्षवादपक्षेऽपि तत्र भेदाभावान्मोदप्रमोदयोर्न त्वदुक्तरूपत्वमित्यर्थः । ब्रह्मधर्मा एव भिन्ना इत्युपासनार्थं तानादाय शिरःपाण्यादि निरूप्यते इति तत्रैव निरूपितमस्माभिः । यद्यप्यानन्दमयाधिकरण एवास्यार्थस्योक्तत्वान्नेयं शङ्का संभवति, तथापि गुणोपसंहारप्रसङ्गे मिथ्यावादिन आपाततः शङ्का संभवतीत्याचार्येणोक्त्वा निरस्ता । ३।३।१२

'इतरे त्वर्थसामान्यात्'—ननूपास्यरूपस्याविरुद्धा एव गुणा उपसंहर्तव्याः, न तु विरुद्धाः । तथाच पुरुषपक्षे पक्षादिविरुद्धमिति न तदुपसंहार्यमित्याशङ्क्याह—इतरे इति । इतरे पुरुषरूपे विरुद्धत्वेन ये भासमाना धर्मास्तेऽप्युपसंहर्तव्याः । तत्र विरोधव्यवच्छेदज्ञापनाय तुशब्दः । तत्र हेतुरर्थसामान्यादिति । अर्थः पदार्थः आनन्दमयत्वलक्षणः, तस्य समानत्वादेकत्वादित्यर्थः ।

३।३।१३

'आध्यानाय प्रयोजनाभावात्' — अथानन्दमयाधिकरण उक्तप्रकारेण ये प्रियत्वादिधर्मास्तेषामेवोपसंहारः कार्यः, न तु पुरुषरूपे पक्ष्यादीनामपीत्यग्रिमं पठति — आध्यानायेति । आनन्दस्वरूपस्य यावन्तो धर्मा भक्तिमार्गीयाः परोक्षवादेन उच्यन्ते प्रियत्वप्राधान्यादयस्तेषां सर्वेषां ध्यानमासमन्तात् ध्यानम् । तदर्थं ये धर्मा उपयुक्तास्ते एवोपसंहर्तव्याः, नान्ये । तत्र हेतुः—प्रयोजनाभावादिति । ध्यानपदार्थस्य तावद्भिरेव सिद्धेरधिकोपसंहारे तथात्वादित्यर्थः ।

३।३।१४

'आत्मशब्दाच्च' — अन्येषामनुपसंहारे हेत्वन्तरमप्याह — आत्मेति । प्रियमेवेत्यादिना परोक्षवादेनोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनामेव भावना कार्या, न तु यथाश्रुतानां शिरःपक्षादीनां तेषामविवक्षितत्वात् । तत्र हेतुरात्मशब्दादिति । आनन्द आत्मेत्यनेन पूर्वोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनां रसात्मकानामात्मा स्वरूपमानन्द इत्युक्तम् । अग्रे 'रसो वै सः' इति वक्ष्यमाणत्वात् तस्य च स्थायिभावात्मकत्वात्तस्यैवानन्दमयत्वाच्च प्रियविषयकलीलामध्यपातिभक्तज्ञानप्रकाराणामपि रसात्मकत्वेनानन्दरूपत्वात् तेषामुपासना तूत्तमाधिकाराभावाच्छिरःपक्षादिरूपेण कार्येति भाववती श्रुतिस्तथा न्यरूपयत् । एतेन यत्परंपरासंबन्धेऽप्युपास्यत्वं तदस्य महत्त्वं कियदवधि वाच्यमिति ज्ञाप्यते । एवं सत्युपासनामार्गीयोपास्यं विभूतिरूपं, न तु मूलरूपम् । यत्न योगेनेति वाक्यादिति ज्ञेयम् । वल्लभ. ३।३।१५

'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे' — तैत्तिरीयके आनन्दमयस्य प्रियशिरस्त्वादिकं प्रदर्शितं 'तस्य प्रियमेव शिरः ...... प्रतिष्ठा' इत्यनेन तेषां च प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मण्यप्राप्तिरसंभवः । कुतः, उपचयापचयौ हि भेदे संभवत इति शेषः । प्रियमोदप्रमोदानन्दरूपेण सुखस्योपचयापचयौ बहुत्वाल्पत्वेऽन्योन्यं विरुद्धं सुखानां स्वरूपतोंऽशतो वा नानात्वे तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं न संभवति, ब्रह्मण एकत्वान्निरवयवत्वादित्यर्थः । विज्ञान. ३।३।१२

पृ. ७२० तैउ. २।६ 'असन्नेव स भवति' इत्यादि ।

'कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः' — सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने, न स्रष्टरि किंचिद्विगानमस्ति । कुतः ? यथाव्यपदिष्टोक्तेः—यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मैकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते । तद्यथा— 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति । अत्र तावत् ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म न्यरूपयत् । अपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत् । तद्विषयेणैव परेणात्मशब्देन शरीरादिकोशपरम्परया चान्तरमनुप्रवेशनेन सर्वेषामन्तः प्रत्यगात्मानं निरधारयत् । 'बहु स्यां प्रजायेय' इति चात्मविषयेण बहुभवनानुशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत । तथा 'इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' इति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक्सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे । यदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं, तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते— 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत' इति । तथा 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजै' इति च । एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते — क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेजआदिकेत्येवंजातीयकम् । न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं, अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयमपि विगानं 'न वियदश्रुतेः' इत्यारभ्य । भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्यत्वात् । न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः । न हि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा । न च कल्पयितुं शक्यते, उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थताम् । 'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ' इति । मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य

कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते। तथा च संप्रदायविदो वदन्ति — 'मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा। उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥' इति। ब्रह्मप्रतिपत्तिप्रतिबद्धं तु फलं श्रूयते — 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'तरति शोकमात्मवित्' 'तमेव विदित्वाति मृत्युमेति' इति। प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं, 'तत्त्वमसि' इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः। * १।४।१४

'अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्' — 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इत्यनुज्ञा, 'गुर्वङ्गनां नोपगच्छेत्' इति परिहारः। तथा 'अग्नीषोमीयं पशुं संज्ञपयेत्' इत्यनुज्ञा, 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति परिहारः। एवं लोकेऽपि मित्रमुपसेवितव्यमित्यनुज्ञा, शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः। एवंप्रकारावनुज्ञापरिहारौ एकत्वेऽप्यात्मनः देहसंबन्धात् स्याताम्। देहैः संबन्धो देहसंबन्धः। कः पुनर्देहसंबन्धः? देहादिरयं संघातोऽहमेव — इत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः। दृष्टा च सा सर्वप्राणिनाम् — अहं गच्छामि अहमागच्छामि, अहमन्धः अहमनन्धः, अहं मूढः अहममूढः इत्येवमात्मिका। न हि अस्याः सम्यग्दर्शनादन्यन्निवारकमस्ति। प्राक्तु सम्यग्दर्शनात्प्रततैषा भ्रान्तिः सर्वजन्तुषु। तदेवमविद्यानिमित्तदेहाद्युपाधिसंबन्धकृताद्विशेषात् ऐकात्म्याभ्युपगमेऽप्यनुज्ञापरिहाराववकल्पेते। तस्माद्देहसंबन्धादेवानुज्ञापरिहारौ — ज्योतिरादिवत् — यथा ज्योतिष एकत्वेऽप्यग्निः क्रव्यात्परिह्रियते, नेतरः। यथा च प्रकाश एकस्यापि सवितुरमेध्यदेशसंबद्धः परिह्रियते, नेतरः शुचिभूमिष्ठः। तथा भौमाः प्रदेशा वज्रवैडूर्यादय उपादीयन्ते, भौमा अपि सन्तो नरकलेवरादयः परिह्रियन्ते। तथा मूत्रपुरीषं गवां पवित्रतया परिगृह्यते, तदेव जात्यन्तरे परिवर्ज्यते तद्वत्।

ब्रशंकर. २।३।४८

पृ. ७२५ तैउ. २।७ 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादि।

'समाकर्षात्' — 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते। यतः 'असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुः' इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य, 'सोऽकामयत' इति तमेव प्रकृतं समाकृष्य, सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्मात् श्रावयित्वा, 'तत्सत्यमित्याचक्षते' इति चोपसंहृत्य, 'तदप्येष श्लोको भवति' इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति— 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति। यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रेयेत, ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसंबद्धं वाक्यमापद्येत। तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते। एषैव 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यत्रापि योजना, 'तत्सदासीत्' इति समाकर्षणात्। अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि 'तत्सदासीत्' इति किं समाकृष्येत। 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इत्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः, क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासंभवात्। तस्मात् श्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम्। * १।४।१५

'आत्मकृतेः परिणामात्' — इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम् 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति— आत्मानमिति कर्मत्वं, स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वम्। कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुम्? परिणामादिति ब्रूमः— पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति। विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः। स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते। 'परिणामात्' इति वा पृथक्सूत्रम्। तस्यैषोऽर्थः— इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना च परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायते 'सच्च त्यच्चाभवन्निरुक्तं चानिरुक्तं च' इत्यादिनेति।

ब्रशंकर. १।४।२६

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. ब्रशंकरवत्।

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. ब्रशंकरवत्।

'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' –– तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः। पराभिध्यानात्परमपुरुषसंकल्पादस्य जीवस्य स्वाभाविकं रूपं तिरोहितम्। अनादिकर्मपरम्परया कृतापराधस्य ह्यस्य स्वाभाविकं कल्याणरूपं परमपुरुषस्तिरोधापयति। ततस्तत्संकल्पादेव ह्यस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ श्रुतौ 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनिरुक्तेऽनात्म्येऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति' (तैउ. २।७।१) 'एष ह्येवानन्दयाति' (तैउ. २।७।१) 'भीषाऽस्माद्वातः पवते' (तैउ. २।८।१) इत्यादिषु।

रामानुज. ३।२।४

'समाकर्षात्'– सर्वेष्वेतेषु वाक्येषु असदादिपदानां न निरात्मकत्वाद्यर्था उच्यन्ते, किन्तु वैलक्षण्येन। सर्वशब्दवाच्यत्वं च सिद्धं ब्रह्मणः।

वल्लभ. १।४।१५

पृ. ७२८ तैउ. २।८ 'भीषाऽस्माद्वातः पवते' इत्यादि।

'दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने' –– अस्य प्रत्यगात्मनो मुक्तस्य नियाम्यभूतस्य नियन्तृभूतपरमपुरुषासाधारणं जगद्व्यापाररूपं नियमनं न संभवतीत्युक्तम्। निखिलजगन्नियमनरूपो व्यापारः परमपुरुषासाधारण इति दर्शयतः श्रुतिस्मृती –– 'भीषाऽस्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च। मृत्युर्धावति पञ्चम इति' (तैउ. २।८)। 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' (बृउ. ३।८।९) इत्यादि। तथा 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' (बृउ. ४।४।२२) इति च श्रुतिः। स्मृतिरपि –– 'मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्। हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥' (भ. गी. ९।१०) इति।

रामानुज. ४।४।२०

पृ. ७३५ तैउ. ३।१ 'भृगुर्वै वारुणिः' इत्यादि।

'जन्माद्यस्य यतः'— किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत् सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम्। 'भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्युपक्रम्याह––'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति' तस्य च निर्णयवाक्यम्––'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति। अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाणि उदाहर्तव्यानि।

* १।१।२

'शास्त्रयोनित्वात्' — महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्य अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म। ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्य अप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिःश्वासवत् यस्मान्महतो भूतात् योनेः संभवः–– 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् यदृग्वेदः' इत्यादिश्रुतेः— तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति।

अथवा यथोक्तमृग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे। शास्त्रादेव प्रमाणात् जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः। शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे –– 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि।

‡ ब्रशंकर. १।१।३

छान्दोग्योपनिषत्

पृ. ७४६ छाउ. १।१।१ 'ओमित्येतदक्षरं' इत्यादि।

'व्यासेश्च समञ्जसम्' –– 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यत्र अक्षरोद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणे अध्यासापवादैकत्वविशेषणपक्षाणां प्रतिभासनात् कतमोऽत्र पक्षो न्याय्यः स्यादिति विचारः। तत्र अध्यासो नाम –– द्वयोर्वस्तुनोः अनिवर्तितायामेव

---

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. ब्रमध्व. श्रीकंठ. श्रीकर. वल्लभ. ब्रशंकरवद्भावः।

‡ रामानुज. वल्लभ. विज्ञान. ब्रशंकरवद्भावः।

अन्यतरबुद्धौ अन्यतरबुद्धिरध्यस्यते । यस्मिन् इतरबुद्धिरध्यस्यते, अनुवर्तते एव तस्मिन् तद्बुद्धिः, अध्यस्तेतरबुद्धावपि -- यथा नाम्नि ब्रह्मबुद्धावध्यस्यमानायामपि अनुवर्तत एव नामबुद्धिः, न ब्रह्मबुद्ध्या निवर्तते। यथा वा प्रतिमादिषु विष्णवादिबुद्ध्यध्यासः, एवमिहापि अक्षरे उद्गिथबुद्धिरध्यस्येत, उद्गीथे वा अक्षरबुद्धिरिति। अपवादो नाम यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां, पश्चादुपजायमाना यथार्था बुद्धिः पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबुद्धेः निवर्तिका भवति । यथा देहेन्द्रियसंघाते आत्मबुद्धिः, आत्मन्येव आत्मबुद्ध्या पश्चाद्भाविन्या 'तत्त्वमसि' इत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते। यथा वा दिग्भ्रान्तिबुद्धिः दिग्याथात्म्यबुद्ध्या निवर्त्यते । एवमिहापि अक्षरबुद्ध्या उद्गीथबुद्धिर्निवर्त्येत, उद्गीथबुद्ध्या वा अक्षरबुद्धिरिति । एकत्वं तु अक्षरोद्गीथशब्दयोरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वम् । यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूमिदेव इति। विशेषणं पुनः सर्ववेदव्यापिन ओमित्येतस्याक्षरस्य ग्रहणप्रसङ्गे औद्गात्रविशेषस्य समर्पणम्। यथा नीलं यदुत्पलं तदानयेति, एवमिहापि उद्गीथो य ओंकारः तमुपासीतेति। एवमेतस्मिन्सामानाधिकरण्यवाक्ये विमृश्यमाने, एते पक्षाः प्रतिभान्ति। तत्रान्यतमनिर्धारणकारणाभावात् अनिर्धारणप्राप्तौ इदमुच्यते -- व्याप्तेश्च समञ्जसमिति । चशब्दोऽयं तुशब्दस्थाननिवेशी पक्षत्रयव्यावर्तनप्रयोजनः । तदिह त्रयः पक्षाः सावद्या इति पर्युदस्यन्ते । विशेषणपक्ष एवैको निरवद्य इत्युपादीयते। तत्राध्यासे तावत् या बुद्धिः इतरत्र अध्यस्यते, तच्छब्दस्य लक्षणावृत्तित्वं प्रसज्येत, तत्फलं च कल्प्येत । श्रूयत एव फलं, 'आपयिता ह वै कामानां भवति' इत्यादि, इति चेत्—तन्न, तस्य अन्यफलत्वात् । आप्त्यादिदृष्टिफलं हि तत्, नोद्गीथाध्यासफलम् । अपवादेऽपि समानः फलाभावः। मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेत्, न। पुरुषार्थोपयोगानवगमात्। न च कदाचिदपि ओंकारात् ओंकारबुद्धिर्निवर्तेत, उद्गीथाद्वा उद्गीथबुद्धिः। न चेदं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरं, उपासनाविधिपरत्वात्। नापि एकत्वपक्षः संगच्छते। निष्प्रयोजनं हि तदा शब्दद्वयोच्चारणं स्यात्, एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात्। न च हौत्रविषये आध्वर्यवविषये वा अक्षरे ओंकारशब्दवाच्ये उद्गीथशब्दप्रसिद्धिरस्ति, नापि सकलायां साम्नो द्वितीयायां भक्तौ उद्गीथशब्दवाच्यायां ओंकारशब्दप्रसिद्धिः, येनानतिरिक्तार्थता स्यात्। परिशेषाद्विशेषणपक्षः परिगृह्यते, व्याप्तेः सर्ववेदसाधारण्यात् । सर्वव्याप्यक्षरमिह मा प्रसञ्जि इत्यत उद्गीथशब्देन अक्षरं विशेष्यते । कथं नाम उद्गीथावयवभूत ओंकारो गृह्येतेति। नन्वस्मिन्नपि पक्षे समाना लक्षणा, उद्गीथशब्दस्य अवयवलक्षणार्थत्वात्। सत्यमेवमेतत्। लक्षणायामपि तु संनिकर्षविप्रकर्षौ भवत एव। अध्यासपक्षे हि अर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्यत इति विप्रकृष्टा लक्षणा, विशेषणपक्षे तु अवयविवचनेन शब्देन अवयवः समर्प्यत इति संनिकृष्टा। समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तमाना दृष्टाः पटग्रामादिषु। अतश्च व्याप्तेर्हेतोः 'ओमित्येतदक्षरम्' इत्येतस्य 'उद्गीथम्' इत्येतद्विशेषणमिति समञ्जसमेतत्, निरवद्यमित्यर्थः। ३।३।९

'भावशब्दाच्च' -- 'उद्गीथमुपासीत' 'सामोपासीत' 'अहमुक्थमस्मीति विद्यात्' इत्यादयश्च विस्पष्टा विधिशब्दाः श्रूयन्ते। ते च स्तुतिमात्रप्रयोजनतायां व्याहन्येरन्। तथा च न्यायविदां स्मरणम् -- 'कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम्। एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्॥' इति लिङाद्यर्थो विधिरिति मन्यमानास्त एवं स्मरन्ति । प्रतिप्रकरणं च फलानि श्राव्यन्ते -- 'आपयिता ह वै कामानां भवति' (छाउ. १।१।७) 'एष ह्येव कामागानस्येष्टे' (छाउ. १।७।९) 'कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च' (छाउ. २।२।३) इत्यादीनि। तस्मादप्युपासनविधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः। ब्रशांकर. ३।४।२२

पृ. ७५० छाउ. १।१।१० 'तेनोभौ कुरुतो' इत्यादि।

'यदेव विद्ययेति हि' -- तथा हि श्रुतिः— 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति विद्यासंयुक्तस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेः वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्ये प्रति कंचिदतिशयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं

प्रति वीर्यवत्त्वं दर्शयति । कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं तत्, यत्स्वप्रयोजनसाधनसहत्वम् । तस्माद्विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीनं च उभयमपि मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन इह जन्मनि जन्मान्तरे च प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत्, तद्यथासामर्थ्यं ब्रह्माधिगमप्रतिबन्धकारणोपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण ब्रह्माधिगमकारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धातात्पर्याद्यन्तरङ्गकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सह एककार्यं भवतीति स्थितम् ।

ब्रशांकर. ४।१।१८

पृ. ७५२ छाउ. १।२।७ 'अथ ह य एवायं' इत्यादि ।

'अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्' — ननु न युक्तं विद्यैकत्वं, प्रक्रमभेदात् । अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनः, अन्यथा छन्दोगाः –– 'त्वं न उद्गाय' इति वाजसनेयिनः उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमामनन्ति, छन्दोगास्तु उद्गीथत्वेन 'तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे' इति । तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेत् –– नैष दोषः । न हि एतावता विशेषेण विद्यैकत्वं अपगच्छति, अविशेषस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् । ३।३।६

'न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्' –– न वा विद्यैकत्वमत्र न्याय्यम् । विद्याभेद एव अत्र न्याय्यः । कस्मात् । प्रकरणभेदात्, प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथा हि इह प्रक्रमभेदो दृश्यते । छान्दोग्ये तावत् 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्येवमुद्गीथावयवस्य ओंकारस्य उपास्यत्वं प्रस्तुत्य, रसतमत्वादिगुणोपव्याख्यानं तत्र कृत्वा, 'अथ खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' इति पुनरपि तमेव उद्गीथावयवमोंकारमनुवर्त्य, देवासुराख्यायिकाद्वारेण तं 'प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे' इत्याह ।

वाजसनेयके तु उद्गीथशब्देन अवयवग्रहणे कारणाभावात् सकलैव भक्तिरावेद्यते । 'त्वं न उद्गाय' इत्यपि तस्याः कर्ता उद्गाता ऋत्विक् प्राणत्वेन निरूप्यत इति प्रस्थानान्तरम् ।

परोवरीयस्त्वादिवत् –– यथा परमात्मदृष्ट्यध्याससाम्येऽपि, 'आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' इति परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टं उद्गीथोपासनं अक्ष्यादित्यादिगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनात् भिन्नम् ।

* ब्रशांकर. ३।३।७

पृ. ७५८ छाउ. १।५।१ 'अथ खलु य उद्गीथः' इत्यादि ।

'लिङ्गाच्च' –– लिङ्गमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथा हि –– उद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्य, 'आदित्य उद्गीथः' इत्येतत् एकपुत्रतादोषेणापोद्य, 'रश्मींस्त्वं पर्यावर्तयात्' इति रश्मिबहुत्वविज्ञानं बहुपुत्रतायै विदधत् सिद्धवत् प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति । तत्सामान्यात् सर्वप्रत्ययेष्वावृत्तिसिद्धिः ।

यस्य तु न एषोऽनुभवो द्रागिव जायते, तं प्रति अनुभवार्थ एव आवृत्त्यभ्युपगमः । तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात् प्रच्याव्य आवृत्तौ प्रवर्तयेत् । न हि वरघाताय कन्यामुद्वाहयन्ति । नियुक्तस्य च 'अस्मिन्नधिकृतोऽहं कर्ता मयेदं कर्तव्यम्' इत्यवश्यं ब्रह्मप्रत्ययाद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते । यस्तु स्वयमेव मन्दमतिः अप्रतिभानात् तं वाक्यार्थं जिहासेत्, तस्य एतस्मिन्नेव वाक्यार्थे स्थिरीकार आवृत्त्यादिवाचोयुक्त्या अभ्युपेयते । तस्मात् परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्यये तदुपायोपदेशेष्वावृत्तिसिद्धिः । ब्रशांकर. ४।१।२

पृ. ७५९ छाउ. १।५।५ 'अथ खलु य उद्गीथः' इत्यादि ।

'समाहारात्' –– 'होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति' इति च प्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यात् उद्गाता स्वकर्मण्युत्पन्नं क्षतं हौत्रात्कर्मणः प्रतिसमादधाति इति ब्रुवन् वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्य वेदान्तरोदितपदार्थसंबन्धसामान्यात् सर्ववेदोदितप्रत्ययोपसंहारं सूचयति इति लिङ्गदर्शनम् ।

३।३।६३

'गुणसाधारण्यश्रुतेश्च' — विद्यागुणं च विद्याश्रयं सन्तं ओंकारं वेदत्रयसाधारणं श्रावयति— 'तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति' इति च । ततश्च आश्रयसाधारण्यात् आश्रित-

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. ब्रशंकरवत् ।

साधारण्यमिति लिङ्गदर्शनमेव । अथवा गुणसाधारण्यश्रुतेश्चेति । यदीमे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा न स्युः, न स्यात् ततः तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावः । ते तु उद्गीथादयः सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणाः श्राव्यन्ते । ततश्च आश्रयसहभावात्प्रत्ययसहभाव इति ।

ब्रशंकर. ३।३।६४

पृ. ७६६ छाउ. १।९।१ 'अस्य लोकस्य का गतिरिति' इत्यादि ।

'आकाशस्तल्लिङ्गात्' —— आकाशशब्देनेह ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् । कुतः । तल्लिङ्गात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गम्— 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इति । परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा ।

ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितम् । सत्यं दर्शितम् । तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा 'आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' इति ब्रह्मलिङ्गं 'आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' इति च ज्यायस्त्वपरायणत्वे । ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाम्नातम्—— 'ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' (छाउ. ३।१४।३) इति । तथा परायणत्वमपि परमकारणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरं भवति । श्रुतिश्च —— 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम्' (बृउ. ३।९।२८) इति । अपि चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वाऽनन्तं किंचिद्वक्तुकामेन जैवलिनाऽऽकाशः परिगृहीतः, तं चाकाशमुद्गीथे संपाद्योपसंहरति—— 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' (छाउ. १।९।२) इति । तच्चाऽऽनन्त्यं ब्रह्मलिङ्गम् । यत्पुनरुक्तं भूताऽऽकाशं प्रसिद्धिबलेन प्रथमतरं प्रतीयत इति ।

अत्र ब्रूमः— प्रथमतरं प्रतीतमपि सद्वाक्यशेषगतान् ब्रह्मगुणान् दृष्ट्वा न परिगृह्यते । दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः —— 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादौ । तथाऽऽकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते —— 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः' (ऋसं. १।१६४।३९) 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता' (तैउ. ३।६) 'ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म' (छाउ. ४।१०।५) 'खं पुराणम्' (बृउ. ५।१) इति चैवमादौ । वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमानस्याऽऽकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा । 'अग्निरधीतेऽनुवाकम्' इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

१।१।२२

'साक्षाच्चोभयाम्नानात्' —— प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं साक्षात् ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते—— 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' (छाउ. १।९।१) इति । यद्धि यस्मात् प्रभवति, यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम् । यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवेति । प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ।

* ब्रशंकर. १।४।२५

पृ. ७७० छाउ. १।११।५ 'प्राण इति होवाच' इत्यादि ।

'अत एव प्राणः' —— तल्लिङ्गात् इति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टम् । अत एव तल्लिङ्गात्प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति । प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिङ्गसंबन्धः श्रूयते—— 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते' (छाउ. १।११।५) इति । प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः । ‡ ब्रशंकर. १।१।२३

पृ. ७८६ छाउ. २।२३।१ 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यादि ।

'मौनवदितरेषामप्युपदेशात्' —— यथा मौनं गार्हस्थ्यं च एतावाश्रमौ श्रुतिमन्तौ, एवमितरावपि

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. ब्रमध्व. श्रीकंठ. श्रीकर. वल्लभ. ब्रशंकरवत् ।

‡ भास्कर. रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. ब्रशंकरवत् ।

वानप्रस्थगुरुकुलवासौ। दर्शिता हि पुरस्ताच्छ्रुतिः — 'तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः' इत्याद्या। तस्मात् चतुर्णामप्याश्रमाणां उपदेशाविशेषात् तुल्यवत् विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः। इतरेषामिति द्वयोराश्रमयोर्बहुवचनं वृत्तिभेदापेक्षया अनुष्ठातृभेदापेक्षया वा इति द्रष्टव्यम्। ब्रशांकर. ३।४।४९

पृ. ८०२ छाउ. ३।१२।६ 'तावानस्य महिमा' इत्यादि।

'भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्' — इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति, पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति। यतो भूतादीन् पादान्व्यपदिशति श्रुतिः। भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याह— 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री' इति। न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते। अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक् संबध्येत — 'तावानस्य महिमा' इति। अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते, 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः। पुरुषसूक्तेऽपीयमृक् ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते।

१।१।२६

'उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्' — यदप्येतदुक्तम् — पूर्वत्र 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति सप्तम्या द्यौः आधारत्वेनोपदिष्टा। इह पुनः 'अथ यदतः परो दिवः' इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन। तस्मादुपदेशभेदान्न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति — तत्परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते — नायं दोषः, उभयस्मिन्नप्यविरोधात्। उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते। यथा लोके वृक्षाग्रेण संबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च, एवं दिव्येव सद्ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते। अपर आह – यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च। एवं दिवः परमपि सद्ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते। तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम्। अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धम्। १।१।२७

'विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह' — विकारावर्त्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपं, न केवलं विकारमात्रगोचरं सवितृमण्डलाद्यधिष्ठानम्। तथा ह्यस्य द्विरूपां स्थितिमाहाऽऽम्नायः 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छाउ ३।१२।६) इत्येवमादिः। न च तन्निर्विकाररूपमितरालम्बनाः प्राप्नुवन्तीति शक्यं वक्तुमतत्क्रतुत्वात्तेषाम्। अतश्च यथैव द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुण एवावतिष्ठन्ते, एवं सगुणेऽपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य सावग्रह एवावतिष्ठन्त इति द्रष्टव्यम्। ब्रशंकर. ४।४।१९

पृ. ८०५ छाउ. ३।१३।७ 'अथ यदतः परो' इत्यादि।

'ज्योतिश्चरणाभिधानात्'—ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यम्। कुतः। चरणाभिधानात्, पादाभिधानादित्यर्थः। पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद् ब्रह्म निर्दिष्टम् — 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायाँश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (छाउ. ३।१२।६) इत्यनेन मन्त्रेण। तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसंबन्धिरूपं निर्दिष्टं, तदेवेह द्युसंबन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते। तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्। न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्यामपि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्।

यद्यप्युक्तं द्युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति। अत्रोच्यते—सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते।

यदप्येतदुक्तमौष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात् परमपि दिवः कार्यज्योतिरेवेति। तदप्ययुक्तम्। परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्योतिष्प्रतीकत्वोपपत्तेः। * ब्रशंकर. १।१।२४

पृ. ८०७ छाउ. ३।१४।१–४ 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादि।

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. ब्रशंकरवत्।

'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' — परमेव ब्रह्मेह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम्। कुतः ? सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्। यत्सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कारणं, इह च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्योपक्रमे श्रुतं, तदेव मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम्। एवं च सति प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः। ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षयेत्युक्तम्। अत्रोच्यते — यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं, तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म संनिहितं भवति, जीवस्तु न संनिहितः, न च स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम्। १।२।१

'विवक्षितगुणोपपत्तेश्च' — तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृतयः, ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते। १।२।२

'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' -- पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता। अनेन तु शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते। तुशब्दोऽवधारणार्थः। ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मयोमयत्वादिगुणं न तु शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः। यत्कारणम् — 'सत्यसंकल्पः' 'आकाशात्मा' 'अवाकी' 'अनादरः' 'ज्यायान्पृथिव्याः' इति चैवंजातीयकाः गुणा न शारीरे आञ्जस्योनोपपद्यन्ते। शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः। नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति। सत्यं, शरीरे भवति। न तु शरीर एव भवति। 'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात्' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति च व्यापित्वश्रवणात्। जीवस्तु शरीर एव भवति, तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात्। १।२।३

'कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च' — इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः। यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति — 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि' इति। एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति। अभिसंभवितास्मीति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन। अभिसंभवितास्मीति प्राप्तास्मीत्यर्थः। १।२।४

'अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च'—अर्भकमल्पं ओको नीडं, 'एष म आत्मान्तर्हृदये' इति परिच्छिन्नायतनत्वात्, स्वशब्देन च 'अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा' इत्यणीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते, न सर्वगतः परमात्मा इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम्। कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति। निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः। एवं अणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरः, तत्र हृदयपुण्डरीके, निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते। यथा शालग्रामे हरिः। तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम्। सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति। व्योमवच्चैतद्द्रष्टव्यम्। यथा सर्वगतमपि सद्व्योम सूचिपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणीयश्चेति व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि। १।२।७

'सर्वोपेता च तद्दर्शनात्' -- सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यभ्युपगन्तव्यम्। कुतः ? तद्दर्शनात्। तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः — 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः'। २।१।३०

'नाना शब्दादिभेदात्' — पूर्वस्मिन्नधिकरणे सत्यामपि सुतेजःप्रभृतीनां फलभेदश्रुतौ समस्तस्योपासनं ज्याय इत्युक्तम्। अतः प्राप्ता बुद्धिः अन्यान्यपि भिन्नश्रुतीन्युपासनानि समस्य उपासिष्यन्ते इति। अपि च नैव वेद्याभेदे विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते। वेद्यं हि रूपं विद्यायाः, द्रव्यदैवतमिव यागस्य। वेद्यश्च एक एव ईश्वरः श्रुतिनानात्वेऽप्यवगम्यते— 'मनोमयः प्राणशरीरः' (छाउ. ३।१४।२) 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' (छाउ. ४।१०।५) 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' (छाउ. ८।१।५) इत्येवमादिषु। तथा 'एक एव प्राणः' 'प्राणो वाव संवर्गः' (छाउ. ४।३।३) 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' (छाउ. ५।१।१) 'प्राणो ह पिता प्राणो माता' (छाउ. ७।१५।१) इत्येवमादिषु। वेद्यैकत्वाच्च विद्यैकत्वम्। श्रुतिनानात्वमपि अस्मिन् पक्षे गुणान्तरपरत्वात् न

अनर्थकम् । तस्मात् स्वपरशाखाविहितं एकवेद्यव्यपाश्रयं गुणजातमुपसंहर्तव्यं विद्याकार्त्स्न्याय इत्येवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते –– नानेति । विद्याभेदेऽपि एवंजातीयका विद्या भिन्ना भवितुमर्हति । कुतः । शब्दादिभेदात् । भवति हि शब्दभेदः ' वेद ' ' उपासीत ' 'स क्रतुं कुर्वीत ' (३।१४।१) इत्येवमादिः । शब्दभेदश्च कर्मभेदहेतुः समधिगतः पुरस्तात् ' शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ' (जै. सू. २।२।१) इति । आदिग्रहणात् गुणादयोऽपि यथासंभवं भेदहेतवो योजयितव्याः । ननु ' वेद ' इत्यादिषु शब्दभेद एव अवगम्यते, न ' यजति ' इत्यादिवत् अर्थभेदः, सर्वेषामेवैषां मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदात्, अर्थान्तरासंभवाच्च । तत् कथं शब्दभेदाद्विद्याभेद इति । नैष दोषः । मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽपि अनुबन्धभेदाद्वेद्यभेदे सति विद्याभेदोपपत्तेः । एकस्यापीश्वरस्य उपास्यस्य प्रतिप्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते । तथा एकस्यापि प्राणस्य तत्र तत्र उपास्यस्य अभेदेऽपि अन्यादृग्गुणोऽन्यत्रोपासितव्यः अन्यादृग्गुणश्चान्यत्र इत्येवमनुबन्धभेदाद्विधिभेदे सति विद्याभेदो विज्ञायते । न च अत्र एको विद्याविधिः, इतरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुं, विनिगमनायां हेत्वभावात्, अनेकत्वाच्च प्रतिप्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन विधानानुपपत्तेः । न च अस्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामादयो गुणा असकृच्छ्रावयितव्याः । प्रतिप्रकरणं च इदंकामेनेदमुपासितव्यं, इदंकामेन च इदमिति नैराकाङ्क्ष्यावगमात् नैकवाक्यतापत्तिः । न च अत्र वैश्वानरविद्यायामिव समस्तचोदना अपरा अस्ति, यद्बलेन प्रतिप्रकरणवर्तीन्यवयवोपासनानि भूत्वा एकवाक्यतां इयुः । वेद्यैकत्वनिमित्ते च विद्यैकत्वे सर्वत्र निरङ्कुशे प्रतिज्ञायमाने, समस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रतिज्ञायेत । तस्मात् सुष्ठु उच्यते– नाना शब्दादिभेदादिति । स्थिते च एतस्मिन्नधिकरणे, सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यादि द्रष्टव्यम् ।

ब्रशंकर. ३।३।५८

पृ. ८२२ छाउ. ४।१।१ 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः' इत्यादि ।

' तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् '––असति च पारिप्लवार्थत्वे आख्यानानां संनिहितविद्याप्रतिपादनोपयोगितैव न्याय्या, एकवाक्यतोपबन्धात् । तथा हि तत्र तत्र संनिहिताभिर्विद्याभिः एकवाक्यता दृश्यते प्ररोचनोपयोगात् प्रतिपत्तिसौकर्योपयोगाच्च । मैत्रेयीब्राह्मणे तावत् ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ' (बृउ. २।४।५) इत्याद्यया विद्ययैकवाक्यता दृश्यते, प्रातर्दनेऽपि ' प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा ' (कौउ. ३।२) इत्याद्यया, ' जानश्रुतिः ' (छाउ. ४।१।१) इत्यत्रापि ' वायुर्वाव संवर्गः ' (छाउ. ४।३।१) इत्याद्यया । यथा ' स आत्मनो वपामुदखिदत् ' (तैसं. २।१।१।४) इत्येवमादीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्यानानां संनिहितविधिस्तुत्यर्थता तद्वत् । तस्मान्न पारिप्लवार्थत्वम् ।

ब्रशंकर. ३।४।२४

पृ. ८३४-८४० छाउ. ४।१०।१–४।१५।४ 'उपकोसलो ह वै ' इत्यादि ।

'अन्तर उपपत्तेः' –– 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति' (छाउ. ४।१५।१) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः—किमयं प्रतिबिम्बात्मा अक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यते, अथ विज्ञानात्मा, उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाता, अथवेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तम्? छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः? तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः, 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वाऽयं निर्देश इति युक्तम् । स हि चक्षुषा रूपं पश्यंश्चक्षुषि संनिहितो भवति । आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवति । आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' (बृउ. ५।५।२) इति श्रुतेः, अमृतत्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवात् । नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्देशात् इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ––परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात्? उपपत्तेः । उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम् । आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वरे उपपद्यते, 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति श्रुतेः । अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृत् श्रूयेते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम् । यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तः, अपहतपाप्मत्वादिश्रवणात् । तथाक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टम् ' तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा

सिञ्चति, वर्त्मनी एव गच्छति' इति श्रुतेः । संयद्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते । 'एतं संयद्वाम इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति' 'एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति । एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति' इति च । अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः । १।२।१३

'सुखविशिष्टाभिधानादेव च' —अपि च नैवात्र विवदितव्यम्— किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते, न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रक्रान्तम् 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति, तदेवेहाभिहितम् । प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात्, 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात् । कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति, उच्यते—'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्येतदग्नीनां वचनं श्रुत्वोपकोसल उवाच—'विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म, कं च खं च तु न विजानामि' इति । तत्रेदं प्रतिवचनम्—'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इति । तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसंपर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात्, यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत । लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने 'कं खं ब्रह्म' इत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात् । तन्मा भूत् इत्युभयोः कंखंशब्दयोर्ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वम् । तदेव वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम् । प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं महिमानमुपदिश्य 'एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या च' इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति । 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पाप्मनानुपघातं ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संयद्वामत्वादिगुणतां चोक्त्वा अर्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीत्युपक्रमते— 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच' इति (छान्दो. ४।१५।१) । १।२।१५

'श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च' — इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरः, यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ —'अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते' इति । स्मृतावपि—'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥' (भ.गी. ८।२४) इति, सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते 'अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्ति' इत्युपक्रम्य 'आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्या अक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते । १।२।१६

'अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः' — यत्पुनरुक्तं छायात्मा, विज्ञानात्मा, देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान इति, अत्रोच्यते — न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति । कस्मात् ? अनवस्थितेः । न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं संभवति । यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदति, तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यते । अपगते तस्मिन्न दृश्यते । 'य एषोऽक्षिणि पुरुषः' इति च श्रुतिः संनिधानात्स्वचक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । न चोपासनाकाले छायाकरं कंचित्पुरुषं चक्षुःसमीपे संनिधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुम् । 'अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति' इति श्रुतिश्छायात्मनोऽप्यनवस्थितत्वं दर्शयति । असंभवाच्च । तस्मिन्नमृतत्वादीनां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः ।

तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसंबन्धे सति न चक्षुष्येवावस्थितत्वं शक्यं वक्तुम् । ब्रह्मणस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसंबन्धः । समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसंभवः । * ब्रशंकर. १।२।१७

पृ. ८४० छाउ. ४।१५।५ 'अथ यदि चैवास्मिञ्छव्यं' इत्यादि ।

'आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्' –– तेष्वेव अर्चिरादिषु संशयः––किमेतानि मार्गचिह्नानि, उत भोगभूमयः, अथवा नेतारो गन्तॄणामिति । आतिवाहिका एवैते भवितुमर्हन्ति । कुतः ? तल्लिङ्गात् । तथा हि––'चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयति' इति सिद्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति । तद्वचनं तद्विषयमेवोपक्षीणमिति चेत्, न, प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिपरत्वाद्विशेषणस्य । यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्ताः ते च मानवाः, ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणम्––अमानव इति । ४।३।४

'उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः'–– ये तावदर्चिरादिमार्गगाः ते देहवियोगात् संपिण्डितकरणग्रामा इति अस्वतन्त्राः, अर्चिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातन्त्र्यम्–– इत्यतः अर्चिराद्यभिमानिनश्चेतना देवताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते । लोकेऽपि हि मत्तमूर्छितादयः संपिण्डितकरणाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति । अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः । न हि रात्रौ प्रेतस्य अहःस्वरूपाभिसंभव उपपद्यते । न च प्रतिपालनमस्तीत्युक्तं पुरस्तात् । ध्रुवत्वात्तु देवतात्मनां नायं दोषो भवति । अर्चिरादिशब्दता च एषां अर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते ।

४।३।५

'कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः' –– 'स एनान्ब्रह्म गमयति' इत्यत्र विचिकित्स्यते –– किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयति, आहोस्वित्परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति । कुतः संशयः ? ब्रह्मशब्दप्रयोगात्, गतिश्रुतेश्च । तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म एनान्गमयत्यमानवः पुरुष इति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य गत्युपपत्तेः –– अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते, प्रदेशवत्त्वात् । न तु परस्मिन्ब्रह्मणि गन्तृत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वा अवकल्पते, सर्वगतत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तॄणाम् । ४।३।७

'विशेषितत्वाच्च' –– ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति' (बृउ. ६।२।१५) इति च श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषयैव गतिरिति गम्यते । न हि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन्ब्रह्मण्यवकल्पते । कार्ये तु अवस्थाभेदोपपत्तेः संभवति बहुवचनम् । लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव संनिवेशविशिष्टायां भोगभूमावाञ्जसी । गौणी त्वन्यत्र 'ब्रह्मैव लोक एष सम्राट्' इत्यादिषु । अधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि परस्मिन् ब्रह्मणि अनाञ्जसः स्यात् । तस्मात् कार्यविषयमेवेदं नयनम् ।

४।३।८

'सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः' –– ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते, समन्वये हि समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति स्थापितं –– इत्यत्रोच्यते –– तुशब्द आशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यात् अपरस्य ब्रह्मणः, तस्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंबन्धं क्वचित्कैश्चिद्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिः उपासनाय उपदिश्यमानं अपरमिति स्थितिः । ब्रशंकर. ४।३।९

पृ. ८४९ छाउ. ५।१।१ 'यो ह वै ज्येष्ठं च' इत्यादि ।

'श्रेष्ठश्च' –– श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभिदधाति, 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' (छाउ. ५।१।१) इति श्रुतिनिर्देशात् । ज्येष्ठश्च प्राणः शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभात् । न चेत्तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्यात्, योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत, न संभवेद्वा । श्रोत्रादीनां तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभान्न ज्येष्ठत्वम् । श्रेष्ठश्च प्राणः गुणाधिक्यात्, 'न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्' (बृउ. ६।१।१३) इति श्रुतेः ।

ब्रशंकर. २।४।८

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. ब्रमध्व. श्रीकंठ. श्रीकर. ब्रशंकरवद्भावः । 'अत एव च स ब्रह्म' १।२।१६ इत्यधिकं सूत्रं रामानुजे श्रीकंठे च दृश्यते, तदन्यैः भाष्यकृद्भिर्न धृतम् ।

पृ. ८५१ छाउ. ५।१।७ 'ते ह प्राणाः प्रजापतिं' इत्यादि ।

'अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति' —— स्यादेतत् । यदि चक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत, विषयान्तरं रूपादिवत् प्रसज्येत । अत उत्तरं पठति —— अकरणत्वाच्चेति । न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः, अकरणत्वात्प्राणस्य । न हि चक्षुरादिवत्प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते । न च अस्य एतावता कार्याभाव एव । कस्मात् । तथा हि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति प्राणसंवादादिषु । 'अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरे' (छाउ. ५।१।६) इत्युपक्रम्य 'यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठः' (छाउ. ५।१।७) इति च उपन्यस्य, प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा, प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गं च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति ।

ब्रशंकर. २।४।११

पृ. ८५५ छाउ. ५।२।८ 'तदेष श्लोकः । यदा कर्मसु' इत्यादि ।

'सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः' — मायामात्रत्वात्तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगन्धोऽस्तीति । नेत्युच्यते——सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः । तथा हि श्रूयते— 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने' इति । तथा 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति' इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः——'कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि, खरयानादीन्यधन्यानि' इति ।

ब्रशंकर. ३।२।४

'सूचकश्च हि॰' ——इतश्च जीवसृष्टिरेषा, यतः शुभाशुभसूचकस्वप्नश्रुतेः प्रतीयते ।

* भास्कर. ३।२।४

'सूचकश्च हि॰' —— सूचकत्वं च स्वसंकल्पायत्तस्य नोपपद्यते । तथा चाशुभस्यानिष्टत्वाच्छुभस्य सूचकमेव सृष्ट्वा पश्येत् । अतः स्वप्ने सृष्टिः ईश्वरेणैव कृता ।

* रामानुज. ३।२।६

पृ. ८५६ छाउ. ५।३।३ 'वेत्थ यथाऽसौ' इत्यादि ।

'प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः' — स्यादेतत् । कथं पुनः 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इत्येतत् निर्धारयितुं पार्यते । यावता नैव प्रथमेऽग्नावपां श्रवणमस्ति । इह हि द्युलोकप्रभृतयः पञ्चाग्नयः पञ्चानामाहुतीनामाधारत्वेनाधीताः । तेषां च प्रमुखे 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः' (छाउ. ५।४।१) इत्युपन्यस्य 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति' (छाउ. ५।४।२) इति श्रद्धा होम्यद्रव्यत्वेन आवेदिता । न तत्र आपो होम्यद्रव्यतया श्रुताः । यदि नाम पर्जन्यादिषूत्तरेषु चतुर्ष्वग्निष्वपां होम्यद्रव्यता परिकल्प्येत, परिकल्प्यतां नाम, तेषु होतव्यतयोपात्तानां सोमादीनामब्बहुलत्वोपपत्तेः । प्रथमे त्वग्नौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्य अश्रुता आपः परिकल्प्यन्त इति साहसमेतत् । श्रद्धा च नाम प्रत्ययविशेषः, प्रसिद्धिसामर्थ्यात् । तस्मादयुक्तः पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषभाव इति चेत् — नैष दोषः । हि यतः तत्रापि प्रथमेऽग्नौ ता एवापः श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयन्ते । कुतः । उपपत्तेः । एवं ह्यादिमध्यावसानसंगानात् अनाकुलमेतदेकवाक्यमुपपद्यते । इतरथा पुनः, पञ्चम्यामाहुतौ अपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रतिवचनावसरे प्रथमाहुतिस्थाने यद्यनपो होम्यद्रव्यं श्रद्धां नामावतारयेत् ततः अन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता न स्यात् । इति तु 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति च उपसंहरन् एतदेव दर्शयति । श्रद्धाकार्यं च सोमवृष्ट्यादि स्थूलीभवदब्बहुलं लक्ष्यते । सा च श्रद्धाया अप्त्वे युक्तिः । कारणानुरूपं हि कार्यं भवति । न च श्रद्धाख्यः प्रत्ययः, मनसो जीवस्य वा धर्मः सन् धर्मिणो निष्कृष्य होमायोपादातुं शक्यते —— पश्वादिभ्य इव हृदयादीनि इति,

* शेषं ब्रशंकरवत् ।

* शेषं ब्रशंकरवत् । निंबार्क. ब्रमध्व. श्रीकंठ. श्रीकर. रामानुजवत् ।

आप एव श्रद्धाशब्दा भवेयुः । श्रद्धाशब्दश्चाप्सूपपद्यते, वैदिकप्रयोगदर्शनात् 'श्रद्धा वा आपः' इति । तनुत्वं श्रद्धासारूप्यं गच्छन्त्य आपो देहबीजभूता इत्यतः श्रद्धाशब्दाः स्युः, यथा सिंहपराक्रमो नरः सिंहशब्दो भवति । श्रद्धापूर्वककर्मसमवायाच्च अप्सु श्रद्धाशब्द उपपद्यते, मञ्चशब्द इव पुरुषेषु । श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दोपपत्तिः, 'आपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे' इति श्रुतेः ।

* ३।१।५

'अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः' — अथापि स्यात् प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां नाम आपः श्रद्धादिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषाकारं प्रतिपद्येरन् । न तु तत्संपरिष्वक्ता जीवा रंहेयुः, अश्रुतत्वात् । न ह्यत्र अपामिव जीवानां श्रावयिता कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्मात् 'रंहति संपरिष्वक्तः' इत्ययुक्तं इति चेत्, नैष दोषः । कुतः । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः— 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति' (छाउ. ५।१०।३) इत्युपक्रम्य इष्टादिकारिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा चन्द्रप्राप्तिं कथयति 'आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा' (छाउ. ५।१०।४) इति । त एवेहापि प्रतीयन्ते, 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' (छाउ. ५।४।२) इति श्रुतिसामान्यात् । तेषां च अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रवद्रव्यभूयस्त्वात्प्रत्यक्षमेव आपः सन्ति । ता आहवनीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्योऽपूर्वरूपाः सत्यः तानिष्टादिकारिण आश्रयन्ति । तेषां च शरीरं नैधनेन विधानेनान्त्येऽग्नावृत्विजो जुह्वति 'असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा' इति । ततस्ताः श्रद्धापूर्वककर्मसमवायिन्य आहुतिमय्य आपोऽपूर्वरूपाः सत्यः तानिष्टादिकारिणो जीवान्परिवेष्ट्य अमुं लोकं फलदानाय नयन्तीति यत्, तदत्र जुहोतिना अभिधीयते—श्रद्धां जुह्वतीति । तथा च अग्निहोत्रे षट्प्रश्नीनिर्वचनरूपेण वाक्यशेषेण 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इत्येवमादिना अग्निहोत्राहुत्योः फलारम्भाय लोकान्तरप्राप्तिर्दर्शिता ।

* वल्लभ. ब्रशंकरवत् ।

तस्मादाहुतीमयीभिरद्भिः संपरिष्वक्ता जीवा रंहन्ति स्वकर्मफलोपभोगायेति श्लिष्यते ।

* ब्रशंकर. ३।१।६

पृ. ८६५ छाउ. ५।१०।६ 'अभ्रं भूत्वा मेघो भवति' इत्यादि ।

'रेतःसिग्योगोऽथ' — इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावः, यत्कारणं व्रीह्यादिभावस्यानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते — 'यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति' इति । न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः संभवति । चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवति । कथमिव अनुपचरितं तद्भावं अद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्येत । तत्र तावदवश्यं रेतःसिग्योग एव रेतसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । तद्वत् व्रीह्यादिभावोऽपि व्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः ।

३।१।२६

'योनेः शरीरम्' — अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि, योनेरधि शरीरं अनुशयिनां अनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह शास्त्रम् — 'तद्य इह रमणीयचरणाः' (छाउ. ५।१०।७) इत्यादि । तस्मादप्यवगम्यते — नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति । तस्मात् व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम् ।

ब्रशंकर. ३।१।२७

पृ. ८६९ छाउ. ५।१०।८ 'अथैतयोः पथोर्न' इत्यादि ।

'विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्' — तत्र एतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत् । कस्मात् ? प्रकृतत्वात् । विद्याकर्मणी हि देवयानपितृयाणयोः पथोः प्रतिपदे प्रकृते — 'तद्य इत्थं विदुः' इति विद्या, तया प्रतिपत्तव्यो देवयानः पन्थाः प्रकीर्तितः । 'इष्टापूर्ते दत्तम्' इति कर्म, तेन प्रतिपत्तव्यः पितृयाणः पन्थाः प्रकीर्तितः । तत्प्रक्रियायाम् 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन' इति श्रुतम् । एतदुक्तं भवति — ये न विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृताः, नापि कर्मणा

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. ब्रमध्व. श्रीकंठ. ब्रशंकरवत् ।

पितृयाणे, तेषामेष क्षुद्रजन्तुलक्षणोऽसकृदावर्ती तृतीयः पन्था भवतीति। तस्मादपि न अनिष्टादिकारिभिश्चन्द्रमाः प्राप्यते। * ब्रशंकर. ३।१।१७

पृ. ८८५ छाउ. ६।१।४ 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन' इत्यादि।

'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' –– अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागम् 'स्याल्लोकवत्' इति परिहारोऽभिहितः। न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति, यस्मात्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते। कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्। कारणं परं ब्रह्म। तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते। कुतः? आरम्भणशब्दादिभ्यः। आरम्भणशब्दस्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते–– 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति। एतदुक्तं भवति–एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदञ्चनादिकं मृदात्मकत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत्। यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारः घटः शराव उदञ्चनं चेति। न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति। नामधेयमात्रं ह्येतदनृतम्। मृत्तिकेत्येव सत्यम्––इति ह्येष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः। तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते। पुनश्च तेजोबन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोबन्नकार्याणां तेजोबन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति।

न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते। तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशादनन्यत्वं, यथा च मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं, दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेण त्वनुपाख्यत्वात्। एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यम्।

नन्वनेकात्मकं ब्रह्म। यथा वृक्षोऽनेकशाखः, एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म। अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव––यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च नानात्वम्। यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वं, यथा च मृदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वम्। तत्रैकत्वांशेन ज्ञानात् मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति। नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति। एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति। नैवं स्यात्––'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात्, वाचारम्भणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात्, दार्ष्टान्तिकेऽपि 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्' इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात्, 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात्। स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते, न यत्नान्तरप्रसाध्यम्। अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमभ्युपगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं संपद्यते, रज्ज्वादिबुद्धय इव सर्पादिबुद्धीनाम्। बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति, यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत। दर्शयति च — 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्याभावम्। न चायं व्यवहाराभाव अवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयते इति युक्तं वक्तुं, 'तत्त्वमसि' इति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात्। तस्करदृष्टान्तेन चानृताभिसंधस्य बन्धनं सत्याभिसंधस्य च मोक्षं दर्शयन् एकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति, मिथ्याज्ञानविजृम्भितं च नानात्वम्। उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसंध इत्युच्यते? 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति। २।१।१४

'सत्त्वाच्चावरस्य' ––इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं, यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते –– 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात्। २।१।१६

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. ब्रमध्व. श्रीकंठ. श्रीकर. वल्लभ. ब्रशंकरवद्भावः।

'असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्' —— ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः——'असदेवेदमग्र आसीत्' इति, 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति च । तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्, नेति ब्रूमः । न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः । किं तर्हि, व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य । कथमेतदवगम्यते ? वाक्यशेषात् । यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते । इह च तावत् 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत् तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य, सदिति विशिनष्टि — 'तत्सदासीत्' इति, असतश्च पूर्वापरकालासंबन्धात् आसीच्छब्दानुपपत्तेश्च । 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यत्रापि 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम् । तस्माद्धर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धम् । अतः प्राङ्नामरूपव्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते ।

२।१।१७

'युक्तेः शब्दान्तराच्च' —— युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं अनन्यत्वं च कारणात्, अवगम्यते ।

शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते —— पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरम् —— 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यादि । 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य, 'कथमसतः सज्जायेत' इत्याक्षिप्य, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यवधारयति । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात्, सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्, पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात्, तदन्यत्कारणात्स्यात्, तत्र 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इतीयं प्रतिज्ञा पीडयेत । सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ।

ब्रशंकर. २।१।१८

पृ. ८८७ छाउ. ६।२।१ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादि ।

'तत्तु समन्वयात्'——तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तत् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कथम् । समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येण एतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छाउ. ६।२।१) 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' (ऐउ. १।१।१) 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृउ. २।५।१९) 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' (मुउ. २।२।११) इत्यादीनि । न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमाने अर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तेषां कर्तृदेवतादिस्वरूपप्रतिपादनपरता अवसीयते——'तत्केन कं पश्येत्' (बृउ. २।४।१३) इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः, 'तत्त्वमसि' (छाउ. ६।८।७) इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेण अनवगम्यमानत्वात् ।

ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ४७)

पृ. ८९० छाउ. ६।२।३ 'तदैक्षत । बहु स्यां प्रजायेयेति' इत्यादि ।

'ईक्षतेर्नाशब्दम्' —— न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् । अशब्दं हि तत्, कथमशब्दत्वं, ईक्षतेरीक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य । कथम् । एवं हि श्रूयते —— 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छाउ. ६।२।१) इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' (छाउ. ६।२।३) इति । तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनाऽवधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्य ईक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति ।

१।१।५

'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्'—यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिकं ईक्षितृत्वं अप्तेजसोरिवेति, तदसत् । कस्मात् ? आत्मशब्दात् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत' 'तत्तेजोऽसृजत'

इति च तेजोऽबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा, तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ तानि च तेजोऽबन्नानि देवताशब्देन परामृश्याह—'सेयं देवतैक्षत' 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छाउ. ६।३।२) इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितृ कल्प्येत, तदेव प्रकृतत्वात् 'सेयं देवता' इति परामृश्येत । न तदा देवता जीवमात्मशब्देन अभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता, तत्प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च । स कथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत् । आत्मा हि नाम स्वरूपं, नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति । अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्येत, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा — 'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छाउ. ६।८।७) इत्यत्र 'स आत्मा' इति प्रकृतं सदणिमानमात्मानं आत्मशब्देनोपदिश्य 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति । अप्तेजसोस्तु विषयत्वादचेतनत्वं, नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, न च आत्मशब्दवत्किंचिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवत् गौणत्वमीक्षितृत्वस्य । तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वम् । सतस्त्वात्मशब्दात् न गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तम् । १।१।६

'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' —न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति । 'स आत्मा' इति प्रकृतं सदणिमानमादाय 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य, 'आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' (छाउ. ६।१४।२) इति मोक्षोपदेशात् । यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं 'तत् असि' इति ग्राहयेत्, मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति, तदा विपरीतवादि शास्त्रं पुरुषस्यानर्थाय इत्यप्रमाणं स्यात् । न तु निर्दोषमिदं शास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोः अचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत् प्रमाणभूतं शास्त्रं, स श्रद्दधानतया अन्धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत । तथा सति पुरुषार्थाद्विहन्येत, अनर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति, तथा मुमुक्षोरपि 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति यथाभूतमेव आत्मानमुपदिशतीति युक्तम् । एवं च सति तप्तपरशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसंधस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । १।१।७

'हेयत्वावचनाच्च'—कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—हेयत्वावचनाच्चेति । यद्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं, 'स आत्मा तत्त्वमसि' इतीह उपदिष्टं स्यात् । स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं तस्य हेयत्वं ब्रूयात् । यथा अरुन्धतीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां ताराममुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा, तां प्रत्याख्याय, पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति, तद्वत् नायमात्मेति ब्रूयात् । न चैवमवोचत् । सन्मात्रात्माऽवगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठके परिसमाप्तिर्दृश्यते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत । कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातं— 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' (छाउ. ६।१।२—४) 'एवं सोम्य स आदेशो भवति' (छाउ. ६।१।६) इति वाक्योपक्रमे श्रवणात् । न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति, अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य । तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् । १।१।८

'स्वाप्ययात्'—कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् — स्वाप्ययादिति । तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते — 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति । स्वमपीतो भवति । तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते । स्वं ह्यपीतो भवति' (छाउ. ६।८।१) इति । एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वक्ति । स्वशब्देनेह आत्मोच्यते । यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवति अपिगतो भवति इत्यर्थः ।

अपिपूर्वस्य एतेः लयार्थत्वं प्रसिद्धं, ‘ प्रभवाप्ययौ ’ (माउ. ६) इत्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् । मनःप्रचारोपाधिविशेषसंबन्धात् इन्द्रियार्थान् गृह्णन् तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति । तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान्पश्यन् मनःशब्दवाच्यो भवति । स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायां उपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीन इवेति ‘ स्वं ह्यपीतो भवति ’ इत्युच्यते । यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितं—‘ स वा एष आत्मा हृदि, तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति, तस्माद्धृदयम् ’ (छाउ. ८।३।३) इति । यथा वा अशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः—‘ आप एव तदशितं नयन्ते ’ ‘ तेज एव तत्पीतं नयते ’ (छाउ. ६।८।३,५) इति च । एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवति, इतीममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति । न च चेतन आत्मा अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत । यदि पुनः प्रधानमेव आत्मीयत्वात् स्वशब्देनैवोच्येत, एवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत । श्रुत्यन्तरं च —‘ प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् ’ (बृउ. ४।३।२१) इति सुषुप्तावस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयति । अतः यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं स्यात्, नाचेतनं प्रधानम् । १।१।९

‘ न वियदश्रुतेः ’—तत्र तावत्प्रतिपद्यते न वियदश्रुतेरिति । न खल्वाकाशमुत्पद्यते । कस्मात् । अश्रुतेः । न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति । छान्दोग्ये हि ‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ’ (छाउ. ६।२।२) इति सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य ‘ तदैक्षत ’ ‘तत्तेजोऽसृजत ’ (छाउ. ६।२।१) इति च पञ्चानां महाभूतानां मध्यमं तेजः आदि कृत्वा त्रयाणां तेजोबन्नानामुत्पत्तिः श्राव्यते । श्रुतिश्च न प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ । न चात्र श्रुतिरस्ति आकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादिनी । तस्मान्न आकाशस्योत्पत्तिरिति । २।३।१

‘ अस्ति तु ’—तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । मा नाम आकाशस्य छान्दोग्ये भूदुत्पत्तिः, श्रुत्यन्तरे त्वस्ति । तैत्तिरीयका हि समामनन्ति—‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ (तैउ. २।१।१) इति प्रकृत्य ‘ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ’ इति । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः क्वचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः, क्वचिदाकाशप्रमुखा इति । २।३।२

‘ गौण्यसंभवात् ’—अस्मिन्विप्रतिषेधे कश्चिदाह—गौणी इति । नास्ति वियत उत्पत्तिः, अश्रुतेरेव । या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता, सा गौणी भवितुमर्हति । कस्मात् । असंभवात् । न ह्याकाशस्योत्पत्तिः संभावयितुं शक्या, श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिषु जीवत्सु । २।३।३

‘ शब्दाच्च’— शब्दः खल्वाकाशस्य अजत्वं ख्यापयति, यत आह ‘ वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतं ’ (बृउ. २।३।३) इति । न ह्यमृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते ।

२।३।४

‘ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ’—इदं पदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत् । कथं पुनरेकस्य संभूतशब्दस्य ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं संभवति, आकाशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते — स्याच्चैकस्यापि संभूतशब्दस्य विषयविशेषवशात् गौणो मुख्यश्च प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य ‘ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, तपो ब्रह्म’ (तैउ. ३।२) इत्यस्मिन्नधिकारे अन्नादिषु गौणः प्रयोगः, आनन्दे च मुख्यः ।

२।३।५

‘ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ’ — एवं प्राप्ते इदमाह—प्रतिज्ञाहानिरिति । न काचन मद्बहिर्भा विद्याऽस्तीति चैवंरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते । तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात् । यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सति एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायते इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते, यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्माद्ब्रह्मण उत्पद्येत । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा हि— ‘ येनाश्रुतं श्रुतं भवति ’ (छाउ. ६।१।३) इति प्रतिज्ञाय, मृदादिदृष्टान्तैः कार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते । तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः ‘सदेव सोम्येदमग्र आसी-

देकमेवाद्वितीयं ' (छाउ. ६।२।१) ' तदैक्षत ' ' तत्तेजोऽसृजत ' (छाउ. ६।२।३) इत्येवं कार्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्य, अव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं ' (छाउ. ६।८।७) इत्यारभ्य आ प्रपाठकपरिसमाप्तेः । तद्यदि आकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यात्, न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत, ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्तुम् ।

२।३।६

' यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ' — तुशब्दः असंभवाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । न खल्वाकाशोत्पत्तौ असंभवाशङ्का कर्तव्या । यतो यावत्किंचिद्विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदञ्चनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचीनाराचनिस्त्रिंशादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते । न त्वविकृतं किंचित्कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते । विभागश्च आकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते । तस्मात्सोऽपि विकारो भवितुमर्हति । एतेन दिक्कालमनःपरमाण्वादीनां कार्यत्वं व्याख्यातम् । २।३।७

' एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ' — अतिदेशोऽयम् । एतेन वियद्व्याख्यानेन मातरिश्वापि वियदाश्रयो वायुर्व्याख्यातः । तत्राप्येते यथायोगं पक्षा रचयितव्याः । न वायुरुत्पद्यते, छन्दोगानामुत्पत्तिप्रकरणे अनाम्नानादित्येकः पक्षः । अस्ति तु तैत्तिरीयाणामुत्पत्तिप्रकरणे आम्नानं ' आकाशाद्वायुः ' (तैउ. २।२) इति पक्षान्तरम् । प्रतिज्ञानुपरोधाद्यावद्विकारं च विभागाभ्युपगमात् उत्पद्यते वायुः इति सिद्धान्तः ।

* ब्रशंकर. २।३।८

पृ. ८९२ छाउ. ६।३।१ 'तेषां खल्वेषां भूतानां' इत्यादि ।

'तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य' — ननु 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' (छाउ. ६।३।१) इत्यत्र त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते, कथं च चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमिति । अत्रोच्यते — तृतीयशब्दावरोध इति । 'आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम् ' इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः, उभयोरपि स्वेदजोद्भिज्जयोः भूम्युदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात् । स्थावरोद्भेदात्तु विलक्षणो जङ्गमोद्भेद इत्यन्यत्र स्वेदजोद्भिज्जयोर्भेदवाद इत्यविरोधः ।

ब्रशंकर. ३।१।२१

पृ. ८९३ छाउः ६।३।२ ' सेयं देवतैक्षत ' इत्यादि ।

' दर्शनाच ' —दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिष्वन्तरनुप्रवेशम्— 'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्' (बृउ. २।५।१४) इति । ' अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' (छाउ.६।३।२) इति च । तस्माद्युक्तमेतत् 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ' (ब्रसू. ३।२।१८) इति ।

ब्रशंकर. ३।२।२१

पृ. ८९९ छाउ. ६।५।१ ' अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' इत्यादि ।

' मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ' — तासां तिसृणां देवतानां, बहिस्त्रिवृत्कृतानां सतीनां, अध्यात्ममपरं त्रिवृत्करणमुक्तम् — 'इमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति ' इति । तदिदानीं आचार्यो यथाश्रुत्येवोपदर्शयति, आशङ्कितं कंचिद्दोषं परिहरिष्यन् — मांसादीति । भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया मांसादिकार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते । तथा हि श्रुतिः — 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः' इति । त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेण अद्यत इत्यभिप्रायः । तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति । मध्यममध्यात्मं मांसं वर्धयति । अणिष्ठं तु मनः । एवमितरयोरस्तेजसोर्यथाशब्दं कार्यमवगन्तव्यम् । मूत्रं लोहितं प्राणश्च अपां कार्यं, अस्थि मज्जा वाक् तेजसः इति । २।४।२१

'वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः' — अत्राह — यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकं, अविशेषश्रुतेः —'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इति, किंकृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः — इदं तेजः, इमा आपः, इदमन्नं इति । तथा अध्यात्मं — इदमन्नस्याशितस्य कार्यं

* भास्कर. रामानुज. निंबार्क. श्रीकंठ. श्रीकर. ब्रशंकरवत् ।

मांसादि, इदमपां पीतानां कार्यं लोहितादि, इदं तेजसोऽशितस्य कार्यमस्थ्यादि इति। अत्रोच्यते — वैशेष्यादिति। तुशब्देन चोदितं दोषमपनुदति। विशेषस्य भावो वैशेष्यं, भूयस्त्वमिति यावत्। सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित्कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते — अग्नेस्तेजोभूयस्त्वं, उदकस्याब्भूयस्त्वं, पृथिव्या अन्नभूयस्त्वमिति। व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चेदं त्रिवृत्करणम्। व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां, न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्येत्। तस्मात्सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव तेजोबन्नविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपपद्यते। 'तद्वादस्तद्वादः' इति पदाभ्यासः अध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति।

ब्रशंकर. २।४।२२

पृ. ९०१ छाउ. ६।५।४ 'अन्नमयꣳ हि सोम्य मनः' इत्यादि।

'तत्पूर्वकत्वाद्वाचः' — यद्यपि 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येतस्मिन्प्रकरणे प्राणानामुत्पत्तिर्न पठ्यते, तेजोबन्नानामेव त्रयाणां भूतानामुत्पत्तिश्रवणात्। तथापि ब्रह्मप्रकृतिकतेजोबन्नपूर्वकत्वाभिधानाद्वाक्प्राणमनसां, तत्सामान्याच्च सर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं भवति। तथा हि—अस्मिन्नेव प्रकरणे तेजोबन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामाम्नायते — 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इति। तत्र यदि तावन्मुख्यमेवैषामन्नादिमयत्वं, ततो वर्तत एव ब्रह्मप्रभवत्वम्। अथ भाक्तं, तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां श्रवणात्, 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति चोपक्रमात्, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' इति चोपसंहारात्, श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चनार्थमेव मनआदीनामन्नादिमयत्ववचनमिति गम्यते। तस्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वसिद्धिः।

ब्रशंकर. २।४।४

पृ. ९१९ छाउ. ६।११।३ 'एवमेव खलु सोम्य' इत्यादि।

'चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्' — चराचरव्यपाश्रयः। स्थावरजङ्गमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ते च अतस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्येते, तद्भावभावित्वात्। शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतो नासतोः।

२।३।१६

'नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' — नात्मा जीव उत्पद्यते इति। कस्मात्। अश्रुतेः। न ह्यस्य उत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु। ननु क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तम्। सत्यमुक्तम्। उत्पत्तिरेव त्वस्य न संभवतीति वदामः। कस्मात्। नित्यत्वाच्च ताभ्यः। चशब्दात् अजत्वादिभ्यश्च। नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते, तथा अजत्वं अविकारित्वं अविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनाऽवस्थानं ब्रह्मात्मना चेति। न चैवंरूपस्य उत्पत्तिरुपपद्यते। ताः काः श्रुतयः—'न जीवो म्रियते' (छाउ. ६।११।३) 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (बृउ. ४।४।२५) 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (काउ. २।१८) 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' (काउ. २।१८) 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तैउ. २।६।१) 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छाउ. ६।३।२) 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः' (बृउ. १।४।७) 'तत्त्वमसि' (छाउ. ६।८।७) 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृउ. १।४।१०) 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृउ. २।५।१९) इत्येवमाद्या नित्यत्ववादिन्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नन्ति।

'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि' (बृउ. ४।३।१५) इति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्य आत्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात्। तस्मात् नैव आत्मोत्पद्यते प्रविलीयते चेति।

ब्रशंकर. २।३।१७

पृ. ९४३ छाउ. ७।२४।१ 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यादि।

'भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्' — परमात्मैव इह भूमा भवितुमर्हति, न प्राणः। कस्मात्। संप्रसादादध्युपदेशात्। संप्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते, सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात्। बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात्। तस्यां च संप्रसादावस्थायां

प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र संप्रसादोऽभिप्रेयते । प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । प्राण एव चेत् भूमा स्यात्, स एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येत इत्यश्लिष्टमेतत्स्यात् । न हि नामैव 'नाम्नो भूयः' इति नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टम् । किं तर्हि, नाम्नोऽन्यत् अर्थान्तरमुपदिष्टं वागाख्यं 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' (छाउ. ७।२।१) इति । तथा वागादिभ्योऽपि आ प्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्र ऊर्ध्वमुपदिष्टम् । तद्वत्प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति । ननु इह नास्ति प्रश्नः 'अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः' इति । नापि प्रतिवचनमस्ति 'प्राणाद्वाव भूयोऽस्ति' इति । कथं प्राणादधि भूमोपदिश्यत इति, उच्यते । प्राणविषयमेव च अतिवादित्वमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं पश्यामः 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' (छाउ. ७।१६।१) इति तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति । अत्रोच्यते — न तावत् प्राणविषयस्य एव अतिवादित्वस्य एतत् अनुकर्षणं इति शक्यं वक्तुं, विशेषवादात् 'यः सत्येनातिवदति' इति । ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति । कथम् । यथैषोऽग्निहोत्री यः सत्यं वदति इत्युक्ते, न सत्यवचनेनाग्निहोत्रित्वम् । केन तर्हि, अग्निहोत्रेणैव । तत् सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते । तथा 'एष तु वा अतिवदति, यः सत्येनातिवदति' इत्युक्ते न सत्यवचनेन अतिवादित्वम् । केन तर्हि, प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव । सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति । नेति ब्रूमः । श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात् । श्रुत्या ह्यत्र सत्यवचनेनातिवादित्वं प्रतीयते 'यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदति इति' नात्र प्राणविज्ञानस्य संकीर्तनमस्ति । प्रकरणात्तु प्राणविज्ञानं संबध्येत । तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् । प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न संगच्छेत 'एष तु वा अतिवदति' इति । 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यं' (छाउ. ७।१६।१) इति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति । तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायां, 'एष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीते' इति एकवेदेभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते, तादृगेतद्द्रष्टव्यम् । न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । प्रकृतसंबन्धासंभवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति— यत्प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तत् 'एष तु वा अतिवदति, यः सत्येनातिवदति' इति । तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते, परमार्थरूपत्वात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय नारदाय 'सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि' इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरंपरया भूमानमुपदिशति । तत्र यत् प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं, तदेवेह भूमेत्युच्यते इति गम्यते । तस्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इति । अतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हतीति । एवं चेह आत्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति । प्राण एवेह आत्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते । न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्या आत्मत्वमस्ति । न चान्यत्र परमात्मज्ञानात् शोकविनिवृत्तिरस्ति । 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वेउ. ६।१५) इति श्रुत्यन्तरात् । 'तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु' इति च उपक्रम्य, उपसंहरति—'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः' (छाउ. ७।२६।२) इति । तम इति शोकादिकारणमविद्या उच्यते । प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्तता उच्येत । 'आत्मतः प्राणः' (छाउ. ७।२६।१) इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणान्ते परमात्मविवक्षा भविष्यति । भूमाऽत्र प्राण एवेति चेत्, न । 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छाउ. ७।२४।१) इत्यादिना भूम्न एव आ प्रकरणसमाप्तेरनुकर्षणात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते । १।३।८

'धर्मोपपत्तेश्च' — अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्माः, ते परमात्मन्युपपद्यन्ते । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति । यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं, तदपि आत्मन एव सुखरूपत्व-

विवक्षयोक्तम् ।

ब्रशंकर. १।३।९

पृ. ९५२ छाउ. ८।१।१ 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं' इत्यादि ।

'दहर उत्तरेभ्यः' –– परमेश्वर एवात्र दहराकाशो भवितुमर्हति, न भूताकाशो जीवो वा । कस्मात् । उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः । तथा हि–अन्वेष्टव्यतया अभिहितस्य दहरस्याकाशस्य 'तं चेद्ब्रूयुः' इत्युपक्रम्य 'किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यं' इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति 'स ब्रूयात् यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' (छाउ. ८।१।३) इत्यादि । तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहरत्वं निवर्तयन् भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते। यद्यपि आकाशशब्दो भूताकाशे रूढः, तथापि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निवर्तिता भवति ।

ननु एकस्यापि आकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेन उपमानोपमेयभावः संभवतीत्युक्तम् । नैवं संभवति । अगतिका हीयं गतिर्यत्काल्पनिकभेदाश्रयणम् । अपि च कल्पयित्वा भेदं उपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत ।

ननु परमेश्वरस्यापि 'ज्यायानाकाशात्' (शब्रा. १०।६।३।२) इति श्रुत्यन्तरान्नैवाकाशपरिमाणत्वं उपपद्यते । नैष दोषः । पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वम् । उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत । न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टित आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तः समाधानमुपपद्यते । 'एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' (छाउ. ८।१।५) इति च आत्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे संभवन्ति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति, तथापि इतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशङ्कापि निवर्तिता भवति । न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्य आराग्रोपमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुम् । ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत इति चेत् । यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत, तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम् ।

यदप्युक्तं 'ब्रह्मपुरं' इति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वात् राज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्विति । अत्र ब्रूमः––परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते, ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात् । तस्याप्यस्ति पुरेणानेन संबन्धः, उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' (प्रउ. ५।५) 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः' (बृउ. २।५।१८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा जीवपुर एवास्मिन्ब्रह्म संनिहितमुपलक्ष्यते, यथा शालग्रामे विष्णुः संनिहित इति, तद्वत् । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छाउ. ८।१।६) इति च कर्मणामन्तवत्फलत्वमुक्त्वा, 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (छाउ. ८।१।६) इति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्य अनन्तफलत्वं वदन्, परमात्मत्वमस्य सूचयति । यदप्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्य अन्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादिति । अत्र ब्रूमः––यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत ।

ननु एतदप्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावदर्शनायैव प्रदर्श्यते । 'तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यं' इत्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वप्रदर्शनात् । नैतदेवम् । एवं हि सति यदन्तः समाहितं द्यावापृथिव्यादि, तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत । 'अस्मिन्कामाः समाहिताः' 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' (छाउ. ८।१।५) इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्' इति समुच्चयार्थेन

चशब्देन आत्मानं कामाधारमाश्रितांश्च कामान्विज्ञेयान् वाक्यशेषो दर्शयति । तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति स्थितम् ।

१।३।१४

'गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च' — दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्च्यन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरः । यस्मात् दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' (छाउ. ८।३।२) इति । तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे— 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छाउ. ६।८।१) इत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्तयन् ब्रह्मतामस्य गमयति ।

ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत् । गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत । सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ।

१।३।१५

' धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ' — धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः । कथम् । ' दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ' इति हि प्रकृत्या आकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्य अपहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति—' अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय ' इति । तत्र विधृतिरिति आत्मशब्दसामानाधिकरण्यात् विधारयितोच्यते । क्तिचः कर्तरि स्मरणात् । यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदामसंभेदाय, एवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुः, असंभेदाय असंकरायेति । एवमिह प्रकृते दहरे विधरणलक्षणं महिमानं दर्शयति । अयं च महिमा परमेश्वरे एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते— ' एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ' (बृउ. ३।८।९) इत्यादेः । तथा अन्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते — 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ' (बृउ. ४।४।२२) इति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ।

१।३।१६

'प्रसिद्धेश्च'—इतश्च परमेश्वर एव 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्युच्यते । यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः— ' आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' (छाउ. ८।१४) ' सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छाउ. १।९।१) इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसंभवात् न ग्रहीतव्यः इत्युक्तम् ।

१।३।१७

' इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ' — यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येत, अस्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः— ' अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच ' (छाउ. ८।३।४) इति । अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं, नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति । यथाऽऽकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं, तद्वत् । यथा च अदृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारात् ' आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ' इत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मात् इतरपरामर्शात् ' दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ' इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत् ।

नैतदेवं स्यात्। कस्मात्। असंभवात्। न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानी सन् आकाशेनोपमीयेत। न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्य अपहतपाप्मत्वादयो धर्माः संभवन्ति। प्रपञ्चितं चैतत्प्रथमसूत्रे। अतिरेकाशङ्कापरिहारायात्र तु पुनरुपन्यस्तम्। पठिष्यति चोपरिष्टात् 'अन्यार्थश्च परामर्शः' (ब्रसू. १।३।२०) इति।

१।३।१८

'अन्यार्थश्च परामर्शः'—अथ योऽयं दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः: 'अथ य एष संप्रसादः' (छाउ. ८।३।४) इत्यादिः, स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने, न जीवोपासनोपदेशः, नापि प्रकृतविशेषोपदेशः इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह — अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी। किं तर्हि, परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी। १।३।२०

'अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्'— यदप्युक्तं 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्य अल्पत्वमवकल्पते इति। तस्य परिहारो वक्तव्यः। उक्तो ह्यस्य परिहारः—परमेश्वरस्य आपेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति, 'अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेत् न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च' (ब्रसू. १।२।७) इत्यत्र। स एवेह परिहारोऽनुसंधातव्यः इति सूचयति। श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेन उपमिमानया 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' (छाउ. ८।१।३) इति। ब्रशंकर. १।३।२१

पृ. ९५४ छाउ. ८।१।३ 'यावान्वा अयमाकाशः' इत्यादि।

'अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः' —– अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेन अन्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति। अन्यथा हि तन्न सिद्ध्येत्। सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुख्येष्वङ्गीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत, सेत्वादीनामेवमात्मकत्वात्। तथाऽन्यप्रतिषेधेऽपि असति, वस्तु वस्त्वन्तराद्व्यावर्तत इति परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत। सर्वगतत्वं चास्य आयामशब्दादिभ्योऽवगम्यते। आयामशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः। 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' (छाउ. ८।१।३) 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'ज्यायान्दिवः' 'ज्यायानाकाशात्' 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः' (भ. गी. २।२४) इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनः अवबोधयन्ति। ब्रशंकर. ३।२।३७

पृ. ९५७ छाउ. ८।१।६ 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः' इत्यादि।

'अत एव चानन्याधिपतिः' — अत एव च अवन्ध्यसंकल्पत्वात् अनन्याधिपतिर्विद्वान् भवति। नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः। न हि प्राकृतोऽपि संकल्पयन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ संकल्पयति। श्रुतिश्च एतद्दर्शयति — 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (छाउ. ८।१।६) इति।

ब्रशंकर. ४।४।९

पृ. ९६५ छाउ. ८।५।३ 'अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते' इत्यादि।

'अनभिभवं च दर्शयति' — सहकारित्वस्यैवैतदुपोद्बलकं लिङ्गदर्शनमनभिभवं च दर्शयति श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः 'एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति' (छाउ. ८।५।३) इत्यादिना। तस्माद्यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवन्ति विद्यासहकारीणि चेति स्थितम्।

ब्रशंकर. ३।४।३५

पृ. ९६७ छाउ. ८।६।२ 'तद्यथा महापथ आतत उभौ' इत्यादि।

'निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च' —– अस्त्यहनि नाडीरश्मिसंबन्ध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वं, रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात्। नाडीरश्मिसंबन्धविच्छेदादिति चेन्न। नाडीरश्मिसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वात्। यावद्देहभावी हि शिराकिरणसंपर्कः। दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः—'अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते...' (छाउ.८।६।२) इति।

ब्रशंकर. ४।२।१९

पृ. ९६९ छाउ. ८।७।१ 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादि।

'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु' — 'इतरपरामर्शात्' (ब्रसू. १।३।१८) या जीवाशङ्का जाता सा असंभवान्निराकृता। अथेदानीं मृतस्येवामृतसेकात्पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते, उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्यात्। तत्र हि — 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय, 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मा' (छाउ. ८।७।४) इति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति। 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति च तमेव पुनःपुनः परामृश्य, 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा' (छाउ. ८।१०।१) इति 'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मा' इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे। तस्यैव च अपहतपाप्मत्वादि दर्शयति — 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इति। 'नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि' (छाउ. ८।११।२) इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्' इति चोपक्रम्य, शरीरसंबन्धनिन्दापूर्वकं 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' (छाउ.८।१२।३) इति जीवमेव शरीरात्समुथितमुत्तमपुरुषं दर्शयति। तस्मादस्ति संभवो जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम्। अतः 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति जीव एवोक्तः इति चेत्कश्चिद्ब्रूयात्। तं प्रति ब्रूयात् 'आविर्भूतस्वरूपस्तु' इति। तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशङ्का संभवतीत्यर्थः। कस्मात्। यतः तत्रापि अविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते। आविर्भूतं स्वरूपमस्य इत्याविर्भूतस्वरूपः। भूतपूर्वगत्या जीववचनम्। एतदुक्तं भवति — 'य एषोऽक्षिणि' इत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्य, उदशरावब्राह्मणेन एनं शरीरात्मताया व्युत्थाप्य 'एतं त्वेव ते' इति पुनःपुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य, स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म, तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे, न जैवेन रूपेण।

ब्रशांकर. १।३।१९

पृ. ९७६ छाउ. ८।११।३ 'एवमेवैष मघवन्निति होवाच' इत्यादि।

'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्'—मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं, न तु मनुष्यानेवेति इह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति। तेषां मनुष्याणामुपरिष्टात् ये देवादयः, तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते। कस्मात्। संभवात्। संभवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम्। तत्रार्थित्वं तावत् मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम्। तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात्। न च तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति। न चोपनयनशास्त्रेण एषामधिकारो निवर्त्येत, उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात्, तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात्। अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति — 'एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास' (छाउ. ८।११।३) 'भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति' (तैउ. ३।१) इत्यादि। यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम् 'न देवानां देवतान्तराभावात्' इति, 'न ऋषीणामार्षेयान्तराभावात्' (जैसू. भा. ६।१।५–६) इति। न तद्विद्यास्वस्ति। न हि इन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किंचित्कृत्यमस्ति। न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया। तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते। देवाद्यधिकारेऽपि अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्येत।

ब्रशांकर. १।३।२६

पृ. ९७९ छाउ. ८।१२।३ 'एवमेवैष संप्रसादः' इत्यादि।

'ज्योतिर्दर्शनात्' — परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम्। कस्मात्। दर्शनात्। तस्य हि इह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते। 'य आत्माऽपहतपाप्मा' (छाउ. ८।७।१) इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात्। 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' (छाउ. ८।९।३) इति च अनुसंधानात्। 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छाउ. ८।१२।१) इति

च अशरीरतायै ज्योतिःसंपत्तेरस्याभिधानात् । ब्रह्मभावाच्च अन्यत्राशरीरतानुपपत्तेः । 'परं ज्योतिः' 'स उत्तमः पुरुषः' (छाउ. ८।१२।३) इति च विशेषणात् । यत्तूक्तं मुमुक्षोः आदित्यप्राप्तिरभिहितेति, नासावात्यन्तिको मोक्षः, गत्युत्क्रान्तिसंबन्धात् ।

१।३।४०

'संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्'— केवलेनैवात्मना आविर्भवति न धर्मान्तरेणेति । कुतः । 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छाउ. ८।१२।३) इति स्वशब्दात् ।

४।४।१

'मुक्तः प्रतिज्ञानात्'— योऽत्र 'अभिनिष्पद्यते' इत्युक्तः स सर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मना अवतिष्ठते । पूर्वत्र तु 'अन्धो भवति' (छाउ. ८।९।२), 'अपि रोदितीव' (छाउ. ८।१०।४) 'विनाशमेवापीतो भवति' (छाउ. ८।११।१) इति च अवस्थात्रयकलुषितेनात्मना इत्ययं विशेषः । कथं पुनरवगम्यते । मुक्तोऽयमिदानीं भवतीति प्रतिज्ञानादित्याह । तथा हि 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' (छाउ. ८।९।३) इत्यवस्थात्रयदोषविहीनमात्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छाउ. ८।१२।१) इति चोपन्यस्य 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' (८।१२।३) इति चोपसंहरति । तथा आख्यायिकोपक्रमेऽपि 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादि मुक्तात्मविषयमेव प्रतिज्ञानम् । फलत्वप्रसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धनिवृत्तिमात्रापेक्षा, नापूर्वोपजननापेक्षा । यदपि 'अभिनिष्पद्यते' इत्युत्पत्तिपर्यायत्वं, तदपि पूर्वावस्थापेक्षं, यथा रोगनिवृत्तौ अरोगोऽभिनिष्पद्यत इति तद्वत् । तस्माददोषः । ४।४।२

'आत्मा प्रकरणात्' –– कथं पुनर्मुक्त इत्युच्यते, यावता 'परं ज्योतिरुपसंपद्य' इति कार्यगोचरमेवैनं श्रावयति । ज्योतिःशब्दस्य भौतिके ज्योतिषि रूढत्वात् । न चानतिवृत्तो विकारविषयात्कश्चिन्मुक्तो भवितुमर्हति, विकारस्यार्तत्वप्रसिद्धेरिति । नैष दोषः । यत आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देनावेद्यते, प्रकरणात् । 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' इति प्रकृते परस्मिन्नात्मनि नाकस्मात् भौतिकं ज्योतिः शक्यं ग्रहीतुम् । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । ४।४।३

'अविभागेन दृष्टत्वात्' — परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः, स किं परस्मादात्मनः पृथगेव भवति उत अविभागेनैवावतिष्ठत इति वीक्षायां, 'स तत्र पर्येति' इत्यधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात् 'ज्योतिरुपसंपद्य' इति च कर्तृकर्मनिर्देशात् भेदेनैवावस्थानमिति यस्य मतिः तं व्युत्पादयति, अविभक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽवतिष्ठते । कुतः । दृष्टत्वात् । तथा हि 'तत्त्वमसि' (छाउ. ६।८।७) 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृउ. १।४।१०) 'यत्र नान्यत्पश्यति' (छाउ. ७।२४।१) 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' (बृउ. ४।३।२३) इत्येवमादीनि वाक्यानि अविभागेनैव परमात्मानं दर्शयन्ति । यथादर्शनमेव च फलं युक्तं, तत्क्रतुन्यायात् ।

ब्रशांकर. ४।४।४

पृ. ९८३ छाउ. ८।१४।१ 'आकाशो वै नाम' इत्यादि ।

'आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्' — परमेव ब्रह्मेह आकाशशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । 'ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' (छाउ. ८।१४।१) इति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति । न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं संभवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् । नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छाउ. ६।३।२) इत्यादिब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोढृत्वमस्ति । बाढमस्ति । अभेदस्त्विह विवक्षितः । नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति । 'तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा' (छाउ. ८।१४) इति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' (ब्रसू. १।१।२२) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ।

ब्रशांकर. १।३।४१

पृ. ९८४ छाउ. ८।१५।१ 'तद्धैतद्ब्रह्मा' इत्यादि ।

'अध्ययनमात्रवतः'–– यच्चैतत् 'तद्वतो विधानात्' (ब्रसू. ३।४।६) इत्यत उत्तरं पठति — अध्ययन-

मात्रवत इति । 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य ' (छाउ. ८।१५।१) इत्यत्राध्ययनमात्रस्य श्रवणादध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिरित्यध्यवस्यामः । नन्वेवं सति अविद्यत्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत । नैष दोषः । न वयमध्ययनप्रभवं कर्मावबोधनमधिकारकारणं वारयामः, किं तर्हि औपनिषदमात्मज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत्प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इत्येतत्प्रतिपादयामः ! यथा च न क्रत्वन्तरज्ञानं क्रत्वन्तराधिकारेण अपेक्ष्यते एवमेतदपि द्रष्टव्यमिति ।

३।४।१२

'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्' ––नन्वेवं सति सातिशयत्वादन्तवत्त्वमैश्वर्यस्य स्यात् ततश्चैषामावृत्तिः प्रसज्येत इत्यत उत्तरं भगवान् बादरायण आचार्यः पठति––अनावृत्तिरिति । नाडीरश्मिसमन्वितेन अर्चिरादिपर्वणा देवयानेन पथा ये ब्रह्मलोकं शास्त्रोक्तविशेषणं गच्छन्ति, यस्मिन् ' अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि' यस्मिन् 'ऐरंमदीयं सरः' यस्मिन् 'अश्वत्थः सोमसवनः' यस्मिन् 'अपराजिता पूर्ब्रह्मणः' यस्मिंश्च 'प्रभुविमितं हिरण्मयं (वेश्म)' (छाउ. ८।५।३) यश्च अनेकधा मन्त्रार्थवादादिप्रदेशेषु प्रपञ्च्यते ते तं प्राप्य न चन्द्रलोकादिव भुक्तभोगा आवर्तन्ते । कुतः। 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' (छाउ.८।६।६) 'तेषां न पुनरावृत्तिः' (बृउ. ६।२।१५) 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' (छाउ. ४।१५।५) ' ब्रह्मलोकमभिसंपद्यन्ते' (छाउ.८।१५।१) ' न च पुनरावर्तते' (छाउ. ८।१५।१) इत्यादिशब्देभ्यः । अन्तवत्त्वेऽपि त्वैश्वर्यस्य यथा अनावृत्तिस्तथा वर्णितं –– 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परम्' (ब्रसू. ४।३।१४) इत्यत्र । सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः । तदाश्रयणेनैव हि सगुणशरणानामपि अनावृत्तिसिद्धिरिति । 'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ' इति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति ।

ब्रशंकर. ४।४।२२

बृहदारण्यकोपनिषत्

पृ. १०६१–६३ बृउ. १।५।२१–२३ ' अथातो व्रतमीमाꣳसा ' इत्यादि ।

' प्रदानवदेव तदुक्तम् ' –– पृथगेव वायुप्राणावुपगन्तव्याविति । कस्मात् । पृथगुपदेशात् । आध्यानार्थो हि अयं अध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः । सः असत्याध्यानपृथक्त्वे अनर्थक एव स्यात् । ननु उक्तं, अपृथगनुचिन्तनं तत्त्वाभेदादिति । नैष दोषः । तत्त्वाभेदेऽप्यवस्थाभेदात् उपदेशभेदवशेन अनुचिन्तनभेदोपपत्तेः । श्लोकोपन्यासस्य च तत्त्वाभेदाभिप्रायेणापि उपपद्यमानस्य पूर्वोदितध्येयभेदनिराकरणसामर्थ्याभावात् , ' स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः ' (बृउ. १।१।२२) इति च उपमानोपमेयकरणात् । एतेन व्रतोपन्यासो व्याख्यातः । ' एकमेव व्रतं ' (बृउ. १।५।२३) इति च एवकारः वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः । भग्नव्रतानि हि वागादीन्युक्तानि, ' तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे ' (बृउ. १।५।२१) इति श्रुतेः । न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थः, ' अथातो व्रतमीमांसा ' इति प्रस्तुत्य तुल्यवत् वायुप्राणयोरभग्नव्रतत्वस्य निर्धारितत्त्वात् । ' एकमेव व्रतं चरेत् ' (बृउ. १।५।२३) इति च उक्त्वा, 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति ' (बृउ. १।५।३) इति वायुप्राप्तिं फलं ब्रुवन् वायुव्रतमनिवर्तितं दर्शयति । देवतेत्यत्र वायुः स्यात्, अपरिच्छिन्नात्मकत्वस्य प्रेप्सितत्वात्, पुरस्तात्प्रयोगाच्च––' सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ' (बृउ. १।५।२२) इति । तथा 'तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु' (छाउ. ४।३।४) इति भेदेन व्यपदिशति । ' ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम् ' (छाउ.४।३।८)इति च भेदेनैव उपसंहरति । तस्मात्पृथगेव उपगमनम् । प्रदानवत् — यथा ' इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे ' इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ, ' सर्वेषामभिगमयन्नवद्यत्यछंबट्कारम् ' इत्यतो वचनात् इन्द्राभेदाच्च, सहप्रदानाशङ्कायां राजादिगुणभेदात् याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव देवता-

पृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवति । एवं तत्त्वाभेदेऽपि आध्येयांशपृथक्त्वात् आध्यानपृथक्त्वमित्यर्थः । तदुक्तं संकर्षे — ' नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात् ' इति । तत्र तु द्रव्यदेवताभेदात् यागभेदो विद्यते । नैवमिह विद्याभेदोऽस्ति, उपक्रमोपसंहाराभ्यां अध्यात्माधिदैवोपदेशेषु एकविद्याविधानप्रतीतेः । विद्यैक्येऽपि तु अध्यात्माधिदैवभेदात् प्रवृत्तिभेदो भवति । अग्निहोत्र इव सायंप्रातःकालभेदात् । इत्येतावदभिप्रेत्य प्रदानवदित्युक्तम् ।

ब्रशंकर. ३।३।४३

पृ. ११५४ बृउ. ३।७।२३ 'यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्तरो ' इत्यादि ।

'संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्' — व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसंबन्धात्, चिद्रूपतया च शारीरादविशिष्टत्वात्, सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च — न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते, 'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः संभोगप्राप्तिरिति चेत्, न । वैशेष्यात् । न तावत्सर्वप्राणिहृदयसंबन्धात् चिद्रूपतया च शारीरवद्ब्रह्मणः संभोगप्रसङ्गः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः । एकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मादिसाधनः सुखदुःखादिमांश्च । एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः । एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगः, नेतरस्य । यदि च संनिधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसंबन्धोऽभ्युपगम्येत, आकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ ।

ब्रशंकर. १।२।८

पृ. ११५९ बृउ. ३।८।८ ' स होवाच । एतद्वै तदक्षरं ' इत्यादि ।

' अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ' — रूपाद्याकाररहितमेव हि ब्रह्म अवधारयितव्यं, न रूपादिमत् । कस्मात् । तत्प्रधानत्वात् । ' अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम् ' ' अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् ' (काउ. ३।१५) इत्येवमादीनि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि, न अर्थान्तरप्रधानानि इत्येतत्प्रतिष्ठापितम् ।

ब्रशंकर. ३।२।१४

पृ. ११९८ बृउ. ४।३।१० ' न तत्र रथा न रथयोगाः ' इत्यादि ।

' आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ' — अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति । यत आत्मन्यप्येकस्मिन्स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते— 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते ' इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते । तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ।

ब्रशंकर. २।१।२८

पृ. १२३९ बृउ. ४।४।९ 'तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः ' इत्यादि ।

'अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च' — अतस्तु अन्तरालवर्तित्वात् इतरत् आश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनं, श्रुतिस्मृतिसंदृब्धत्वात् । श्रुतिलिङ्गाच्च— 'तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च' इति । 'अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः । संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेत् ॥ ' इति च स्मृतिलिङ्गात् ।

ब्रशंकर. ३।४।३९

पृ. १२४६–४७ बृउ. ४।४।२२ 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यादि ।

'अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्' — पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोरघन्यायोऽतिदिष्टः । सोऽतिदेशः सर्वपुण्यविषय इत्याशङ्क्य प्रतिवक्ति—अग्निहोत्रादि त्विति । तुशब्द आशङ्कामपनुदति । यन्नित्यं कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि, तत् तत्कार्यायैव भवति । ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेव अस्यापि कार्यमित्यर्थः । कुतः । ' तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' (बृउ. ४।४।२२) इत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यत्वात्कार्यैकत्वानुपपत्तिः । नैष दोषः । ज्वरमरणकार्ययोरपि दधिविषयोः गुडमन्त्रसंयुक्तयोस्तृप्तिपुष्टिकार्यदर्शनात्, तद्वत्कर्मणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्योपपत्तेः । ननु अनारभ्यो मोक्षः, कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते । नैष दोषः । आरादुपकारकत्वात्कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि

प्रापकं सत् कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते। अत एव च अतिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानम्। न हि ब्रह्मविदः आगाम्यग्निहोत्रादि संभवति, अनियोज्य-ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात्। सगुणासु तु विद्यासु कर्तृत्वानतिवृत्तेः संभवति आगाम्यपि अग्निहोत्रादि। तस्यापि निरभिसंधिनः कार्यान्तराभावाद्विद्या-संगत्युपपत्तिः। ४।१।१६

'अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः' --- किंविषयं पुनरिदं अश्लेषविनाशवचनं, किंविषयं वा अदो विनियोगवचनं एकेषां शाखिनाम् — 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति। अत उत्तरं पठति — अतोऽन्याऽपीति। अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात् कर्मणः अन्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या, या फलमभिसंधाय क्रियते, तस्या एष विनियोग उक्तः एकेषां शाखिनाम् — 'सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति' इति। तस्या एव च इदं अघवदश्लेषविनाशनिरूपणं इतरस्याप्येव-मसंश्लेष इति। तथाजातीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे संप्रतिपत्तिः उभयोरपि जैमिनिबादराय-णयोराचार्ययोः।

ब्रशांकर. ४।१।१७

पृ. १२६४ बृउ. ४।५।१५ 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इत्यादि।

'उपमर्दं च'— अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफललक्षणस्य समस्तस्य प्रपञ्चस्य अविद्या-कृतस्य विद्यासामर्थ्यात् स्वरूपोपमर्दमामनन्ति— 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्' इत्यादिना। वेदान्तोदितात्मज्ञानपूर्विकां तु कर्माधिकार-सिद्धिं प्रत्याशासानस्य कर्माधिकारोच्छित्तिरेव प्रसज्येत, तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः।

ब्रशांकर. ३।४।१६

काठकोपनिषत्

पृ. १४१६ काउ. ३।१२ 'एष सर्वेषु भूतेषु' इत्यादि।

'आत्मशब्दाच्च' — इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैव इयमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः, यत्कारणं 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः॥' (काउ. ३।१२) इति प्रकृतं पुरुषं आत्मेत्याह। अतश्च अनात्मत्वमितरेषां विवक्षि-तमिति गम्यते। ब्रशांकर. ३।३।१५

मुण्डकोपनिषत्

पृ. १४४३ मुउ. १।१।३ 'शौनको ह वै महाशालो' इत्यादि।

'प्रकरणात्' — कुतश्च न प्राणभृत् द्युभ्वाद्या-यतनत्वेनाश्रयितव्यः — प्रकरणादिति। प्रकरणं चेदं परमात्मनः — 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मुउ. १।१।३) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात्। परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्, न केवले प्राणभृति।

ब्रशांकर. १।३।६

पृ. १४४५ मुउ. १।१।५–६ 'तत्रापरा,ऋग्वेदो यजुर्वेदः' इत्यादि।

'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः' — 'अथ परा यया... यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मुउ. १।१।५, ६) इति श्रूयते तत्र संशयः — किमयमदृश्य-त्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यात्, उत शारीरः, आहोस्वित्परमेश्वर इति। तत्र प्रधानमचेतनं भूतयो-निरिति युक्तं, अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तत्वेनोपादा-नात्। 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-मोषधयः संभवन्ति। यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्॥' (मुउ. १।१।७) इति। ननूर्णनाभिः पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ। नेति ब्रूमः। न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयो-नित्वं केशलोमयोनित्वं वाऽस्ति। चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनं ऊर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः, पुरुषशरीरं च केशलो-म्नामिति प्रसिद्धम्। अपि च पूर्वत्राद्दष्टत्वाद्यभिलाप-संभवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासंभवान्न प्रधानमभ्युपगतम्। इह त्वदृश्यात्वादयो धर्माः प्रधाने संभवन्ति। न चात्र

विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते। ननु 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न संभवति, कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति। अत्रोच्यते— 'यया तदक्षरमधिगम्यते' 'यत्तदद्रेश्यम्' इत्यक्षरशब्देन अदृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा, पुनरन्ते श्रावयिष्यति — 'अक्षरात्परतः परः' इति। तत्र यः परोऽक्षरात् श्रुतः, स सर्वज्ञः सर्ववित् संभविष्यति। प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः। यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची, तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादिति।

एवं प्राप्ते अभिधीयते — योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः, स परमेश्वर एव स्यात्, नान्य इति। कथमेतदवगम्यते — धर्मोक्तेः। परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते—'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति। न हि प्राधानस्याचेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा संभवति।

ननु अक्षरशब्दनिर्दिष्टात् भूतयोनेः परस्यैव एतत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च, न भूतयोनिविषयमित्युक्तम्। अत्रोच्यते — नैवं सभवति। यत्कारणं 'अक्षरात्संभवतीह विश्वम्' इति प्रकृतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्य, अनन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति — 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते॥' (मुउ. १।१।९) इति। तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्यत इति गम्यते। 'अक्षरात्परतः परः' इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेरक्षरात्परः कश्चिदभिधीयते। कथमेतदवगम्यते — 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात्। कथं तर्हि 'अक्षरात्परतः परः' इति व्यपदिश्यत इति, उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः। अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते — 'परा चैवापरा च' इति। तत्र अपरां ऋग्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति — 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादि। तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम्। यदि पुनः परमेश्वरादन्यदद्दृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत, नेयं परा विद्या स्यात्। परापरविभागो ह्ययं विद्ययोः अभ्युदयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते। न च प्रधानस्य विद्या निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते। तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन्, त्वत्पक्षे अक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात्। द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे। 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्पते, नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने, भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि। अपि च 'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह' (मुउ. १।१।१) इति ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयन् तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति। सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्य अक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात्। अपरा ऋग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रमे उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै—'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरां मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति॥' (मुउ. १।२।७) इत्येवमादिनिन्दावचनात्। निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति—'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्॥' (मुउ. १।२।१२) इति। यत्तूक्तम्— अचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेनैव भूतयोनिना भवितव्यमिति। तदयुक्तम्। न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति। अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते। तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव।

ब्रशंकर. १।२।२१

पृ. १४४८ मुउ. १।१।९ 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादि।

'नानुमानमतच्छब्दात्' — यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तः, नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानं इह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । कस्मात् । अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दः तच्छब्दः, न तच्छब्दः अतच्छब्दः । न ह्यत्राचेतस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वा अवगम्येत । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति — 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुउ. १।१।९) इत्यादिः । अत एव न वायुरपीह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन आश्रीयते ।

१।३।३

'प्राणभृच्च' — यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति, तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सति अस्मादेवातच्छब्दात् प्राणभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः । न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक् संभवति । ब्रशंकर. १।३।४

पृ. १४५४ मुउ. २।१।२ 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः' इत्यादि ।

'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ'— इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शारीरः प्रधानं वा । कस्मात् । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन— 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः ॥' (मुउ. २।१।२) इति । न ह्येतद्दिव्यत्वादिविशेषणं अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्धर्मान् स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते । तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति— 'अक्षरात्परतः परः' इति । अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं, सर्वस्माद्विकारात्परो योऽविकारः, तस्मात् 'परतः परः' इति भेदेन व्यपदिशन् परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । नात्र प्रधानं नाम किंचित्स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्य, तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि, यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत, कल्प्यताम् । तस्माद्भेदव्यपदेशात् परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते ।

ब्रशंकर. १।२।२२

पृ. १४५५ मुउ. २।१।३ 'एतस्माज्जायते प्राणो' इत्यादि ।

'तथा प्राणाः' — तत्र यथा लोकादयः परस्माद्ब्रह्मण उत्पद्यन्ते, तथा प्राणा अपीत्यर्थः । तथा — 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥' (मुउ. २।१।३) इत्येवमादिष्वपि खादिवत्प्राणानामुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् । २।४।१

'गौण्यसंभवात्'— गौण्या असंभवो गोण्यसंभवः । न हि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी संभवति, प्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मुउ १।१।३) इति हि एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनायेदमाम्नायते 'एतस्माज्जायते प्राणः' (मुउ. २।१।३) इत्यादि । सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात्सिध्यति । गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञा इयं हीयेत । तथा च प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति — 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' (मुउ. २।१।१०) इति, 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' (मुउ. २।२।११) इति च ।

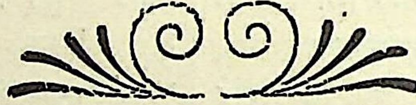
२।४।२

'तत्प्राक्श्रुतेश्च' — इतश्च आकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव जन्मश्रुतिः । यत् 'जायते' इत्येकं जन्मवाचिपदं प्राणेषु प्राक्श्रुतं सत् उत्तरेष्वाकाशादिष्वनुवर्तते । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यत्र आकाशादिषु मुख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं, तत्सामान्यात्प्राणेष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति । न ह्येकस्मिन् प्रकरणे एकस्मिंश्च वाक्ये एकः शब्दः सकृदुच्चरितो बहुभिः संबध्यमानः क्वचिन्मुख्यः क्वचिद्गौणः इत्यध्यवसातुं शक्यं, वैरूप्यप्रसङ्गात् । ब्रशंकर. २।४।३

पृ. १४८६ मुउ. ३।२।८ 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः' इत्यादि ।

'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्' — इतश्च परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम्। यस्मान्मुक्तोपसृप्यतास्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते। मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम्। देहादिष्वनात्मसु अहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रागः, तत्परिभवादौ च द्वेषः, तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्च इत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः। तद्विपर्ययेणाविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं उपगम्य एतदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति। कथम्—'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥' (मुउ. २।२।८) इत्युक्त्वा ब्रवीति — 'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' (मुउ. ३।२।८) इति। ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे — 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते॥' (बृउ. ४।४।७) इत्येवमादौ। प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वमस्ति प्रसिद्धम्। अपि च 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः' इति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतनस्येहोच्यते। तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम् — 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः। नानुध्यायाद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्॥' (बृउ. ४।४।२१) इति। तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म।

ब्रशंकर. १।३।२

* शिवसंकल्पोपनिषत्

संकल्पकरं त्रिकालव्यापि अमृतं कर्मप्रेरकं अन्तर्ज्योतिः वेदप्रतिष्ठा जविष्ठं दूरंगमं जगद्व्यापि बाह्येन्द्रियसंचारि सूक्ष्मतरं पुरुषयोनि च मनः

[१]येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माणि प्रचरन्ति धीरा यतो वाचा मनसा चारु यन्ति ।
यत्संमितमनु संयन्ति प्राणिनस्तन्मे ० ॥ २ ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे ० ॥ ३ ॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे ० ॥ ४ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीषुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे ० ॥ ५ ॥

यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः ।
यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे ० ॥ ६ ॥

यदत्र षष्ठं त्रिशतं सुवीरं यज्ञस्य गुह्यं नवनाभमाद्यम् ।
दश पञ्च त्रिंशतं यत्परं च तन्मे ० ॥ ७ ॥

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे ० ॥ ८ ॥

येन द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं च ये पर्वताः प्रदिशो दिशश्च ।
येनेदं जगद्व्याप्तं प्रजानां तन्मे ० ॥ ९ ॥

येनेदं विश्वं जगतो बभूव ये देवा अपि महतो जातवेदाः ।
तदेवाग्निस्तमसो ज्योतिरेकं तन्मे ० ॥ १० ॥

ये मनो हृदयं ये च देवा ये दिव्या आपो ये सूर्यरश्मिः ।
ते श्रोत्रे चक्षुषी संचरन्तं तन्मे ० ॥ ११ ॥

अचिन्त्यं चाप्रमेयं च व्यक्ताव्यक्तपरं च यत् ।
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ज्ञेयं तन्मे ० ॥ १२ ॥

एका च दश शतं च सहस्रं चायुतं च नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं च न्यर्बुदं च ।
समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्धश्च तन्मे० ॥ १३ ॥

ये पञ्च पंञ्चदश शतं सहस्रमयुतं न्यर्बुदं च ।
तेऽग्निचित्येष्टकास्तं शरीरं तन्मे ० ॥ १४ ॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
यस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तन्मे ० ॥ १५ ॥

यस्येदं धीराः पुनन्ति कवयो ब्रह्माणमेतं त्वा वृणुत इन्दुम् ।
स्थावरं जङ्गमं द्यौराकाशं तन्मे ० ॥ १६ ॥

परात् परतरं चैव यत्पराच्चैव यत्परम् ।
यत्परात् परतो ज्ञेयं तन्मे ० ॥ १७ ॥

[१]परात् परतरो ब्रह्मा तत्परात् परतो हरिः ।
तत्परात् परतोऽधीशस्तन्मे ० ॥ १८ ॥

---

* मन्त्रब्राह्मणोपनिषदि 'शारीरम्—मनः' इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृ. ३३४-३३६) बहवः मन्त्राः समुद्धृताः ।

(१) शिउ. १-१७.

(१) शिउ. १८ ; श्रीकंठ. ४।३।१४ परतोऽधीशः (परतोरीशः), ४।३।१५, ४।४।२२ ऽधीश (ऽपीश); श्रीकर. १।१।२ (पृ. ४१) तरो ब्रह्मा (तरं ब्रह्म) तत्प … धीशः (यत्परात्परतो ईशः), १।२।१२ तरो ब्रह्मा

यो वेदादिषु गायत्री सर्वव्यापी महेश्वरी ।
ऋग्यजुस्सामाथर्वैश्च तन्मे ० ॥ १९ ॥
यो वै देवं महादेवं प्रणवं पुरुषोत्तमम् ।
यः सर्वे सर्ववेदैश्च तन्मे ० ॥ २० ॥
प्रयतः प्रणवोङ्कारं प्रणवं पुरुषोत्तमम् ।
ओङ्कारं प्रणवात्मानं तन्मे ० ॥ २१ ॥
योऽसौ सर्वेषु वेदेषु पठ्यते ह्यज ईश्वरः ।
अकायो निर्गुणो ह्यात्मा तन्मे ० ॥ २२ ॥
गोभिर्जुष्टं धनेन ह्यायुषा च बलेन च ।
प्रजया पशुभिः पुष्कराक्षं तन्मे ० ॥ २३ ॥
त्रियम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृता-त्तन्मे ० ॥ २४ ॥
कैलासशिखरे रम्ये शङ्करस्य शिवालये ।
देवतास्तत्र मोदन्ते तन्मे ० ॥ २५ ॥
[2]विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात् ।
संबाहुभ्यां नमति संपतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकस्तन्मे ० ॥ २६ ॥
[3]चतुरो वेदानधीयीत सर्वशास्त्रमयं विदुः ।
इतिहासपुराणानां तन्मे ० ॥ २७ ॥
मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ।
मा नो वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवो रुद्र रीरिषस्तन्मे ० ॥ २८ ॥

(तरं ब्रह्म) तत्परा (यत्परा), २।२।३७ तत्प...धीशः (यत्परात्परतो ईशः), २।३।४२ तत्परा (यत्परा), ४।३।१६ २।२।३७वत्, ४।४।२२ (पृ. ४९९) १।३।१३वत्.

(१) शिउ. १९—२५.

(२) शिउ. २६ ; श्रीकंठ. ३।२।३५ विश्वतोमुखो (सर्वतोमुखो); श्रीकर. ३।२।३५ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो (सर्वतश्चक्षुरुत सर्वतोमुखो).

(३) शिउ. २७—३७.

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः नमसा विधेम ते तन्मे ० ॥ २९ ॥
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः तन्मे० ॥ ३० ॥
कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे वोचेम शन्तमं हृदे ।
सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु तन्मे० ॥ ३१ ॥
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्निया उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिं असतश्च विवस्तन्मे० ॥ ३२ ॥
यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम तन्मे० ॥ ३३ ॥
य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम तन्मे० ॥ ३४ ॥
यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवनाऽऽविवेश ।
तस्मै रुद्राय नमो अस्तु तन्मे ॥ ३५ ॥
गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियं तन्मे० ॥ ३६ ॥
य इदं शिवसंकल्पं सदा ध्यायन्ति ब्राह्मणाः ।
ते परं मोक्षं गमिष्यन्ति तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३७ ॥

इति शिवसंकल्पोपनिषत्समाप्ता ।

श्वेताश्वतरोपनिषत्

प्रथमोऽध्यायः

जीवनकारणपृच्छा, कालस्वभावनियतियदृच्छाभूत-पुरुषाणां जीवनकारणत्वेन चिन्ता, देवात्मशक्तिः जीवनकारणं सर्वकारणाधिष्ठात्री

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।
किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता
जीवाम केन क च संप्रतिष्ठाः ।
अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु
वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥

श्वेताश्वतरमन्त्राणां ब्रह्मार्थोपनिषद्गिराम् ।
पुण्यकृत्पुण्यतीर्थानामर्थमाविष्करोम्यहम् ॥

ब्रह्मात्मैक्यार्थस्यातिगहनतां दर्शयितुं प्रथमतो ब्रह्मविदां विचारमवतारयति––ब्रह्मवादिनो वेदार्थज्ञानवन्तो वदन्ति वक्ष्यमाणं विचारं वाचनिकं कुर्वन्ति । तद्विचारमाह––किं विचारे । कारणं जगदुपादानम् । यद्यपि 'यतो वै' इत्यादिवेदवाक्येन जगदुपादानं ब्रह्म उक्तं, तथाऽप्यसङ्गोदासीनस्य ब्रह्मणो विना मायां तदनुपपन्नमेवेत्युपपन्नो विचारः । अतो ब्रह्म ब्रह्मशब्दाभिधेयं कारणं किमित्यन्वयः । किं कारण इत्येतद्व्याकरोति––कुतः स्म कुत एव निमित्तात्प्रसिद्धादस्माभिरनिश्चितात् जाताः उत्पन्नाः । जायमानं सहेतुकं घटादिवदित्यर्थः । ननु येन जीवनं भवतां, तदेव कारणमित्यत आह––जीवाम केन अनिश्चितेन हेतुना । जीवनकारणमप्यनिश्चितमित्यर्थः । ननु यत्र भवन्तः स्थितास्तदेव कारणमित्यत आह––क च कुत्र वा संप्रतिष्ठाः सम्यक्प्रतिष्ठिताः । इदमेवाऽऽधार इति न निश्चितमित्यर्थः । ननु यदधिष्ठिता भवन्तो ग्रहाविष्टा इव परतन्त्राः सुखदुःखयोः प्रवर्तन्ते, तदेव कारणमित्यत आह––अधिष्ठिताः नियम्यमानाः केन अनिश्चितेन हेतुना सुखेतरेषु सुखदुःखेषु वर्तामहे संसारयात्रायां प्रवृत्तिं कुर्महे । ब्रह्मविदः वेदार्थज्ञानवन्तः । व्यवस्थां संसारयात्रां नियतेभ्यो निमित्तेभ्यो नियतनैमित्तिकप्राप्तिरूपाम् । केनाधिष्ठिता व्यवस्थां प्राप्य सुखेतरेषु वर्तामहे इत्यन्वयः । व्यवस्थां प्राप्नुम इति शेषो वा ।

(१) श्वेउ. १।१; ब्रशांकर. १।४।९; रामानुज. १।४।९; श्रीकर. १।४।९, २।२।४२, ३।३।६१; विज्ञान. १।४।६.

शंनन्द.

कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।
संयोग एषां न त्वात्मभावा-
दात्माऽप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥

ननु ब्रह्मशब्दस्य निरतिशयाद्ब्रह्मणो देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यादन्यः को वाऽर्थः संभावितः इत्यत आह –– कालः निमेषादिपरार्धान्तप्रत्ययोत्पादको भूतो वर्तमान आगामीति व्यवह्रियमाणो जनैः । स्वभावः स्वस्य तत्तत्पदार्थस्य भावः असाधारणकार्यकारित्वं, यथा अग्नेर्दाहादिकारित्वमपां निम्नदेशगमनादि । नियतिः सर्वपदार्थेष्वनुगता आकारवन्नियमनशक्तिः, यथा ऋतुष्वेव योषितां गर्भधारणमिन्दूदये समुद्रवृद्धिरित्यादि । यदृच्छा काकतालीयन्यायेन संवादकारिणी काचन शक्तिः, यथा ऋतुमतीनां योषितां कासांचित्कस्मिंश्चिदृतौ गर्भधारणमित्यादि । भूतानि पञ्च चत्वारि वा मिलितानि । तैलवर्त्यग्निसंयोगेनेव प्रदीपः, क्रमुकनागवल्लीपत्रचूर्णानां जीवतो मुखबिलेन संयोगेनेव भृशं रक्तिमा मदश्च, एवं भूतानां संयोगस्तानि वा संयुक्तानि । योनिः कारणम् । पुरुषः असङ्गोदासीनश्चिदानन्दात्मा । अत्र षट्पक्षाः पूर्वपूर्वस्य दौर्बल्यात्प्रादुर्भवन्ति । योनिशब्दश्च षट्स्वपि संबध्यते । प्रथमः पक्षोऽण्वादीनां वादिप्रसिद्धानां कार-

(१) श्वेउ. १।२; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४७), १।४।२८, २।२।१२.

णानां निवारणार्थः । तथा हि — अण्वादीनां कारणानां न कालमन्तरेण कारणत्वम् । ततः कल्पनागौरवादिभ्योऽण्वादिपक्षान्तराणि परित्यज्य कालस्यैव कारणता अङ्गीकरणीया । कालोऽपि न वस्तुस्वभावमन्तरेण कारणमिति पूर्ववत्स्वभावः कारणमिति द्वितीयः पक्षः । स्वभावोऽपि नियतः कारणं, ततोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतिरेव कारणमिति तृतीयः पक्षः । नियतेरप्यनैकान्तिकत्वाद्यदृच्छेति चतुर्थः पक्षः । यादृच्छिकत्वेऽपि भूतानि विनोत्पादस्यादर्शनात् भूतानीति पञ्चमः पक्षः । भूतैरपि जायमानस्य चेतनमन्तरेणोत्पादस्यादर्शनाच्चेतनः पुरुष एव कारणमिति षष्ठः पक्षः । प्रश्नगतकारणशब्दस्यानुवर्तनेन योनिपक्षो वा षष्ठः । योनिः पृथिवी न तु भूतान्तरं, प्रकृतिर्वा स्वतन्त्रा । भूतानामपि मूर्तत्वेन कार्यत्वादवश्यं तत्कारणं प्रकृतिरङ्गीकरणीयेत्यभिप्रायः । प्रकृतेरपि भूतवदचेतनत्वाच्चेतनः पुरुषः कारणमिति सप्तमः पक्षः । कालाद्याः सप्तापि ब्रह्मशब्दाभिधेय इत्यर्थः । इति यस्मात्, तस्माच्चिन्त्यं किं ब्रह्मशब्दाभिधेय उक्तेभ्यः प्रकारेभ्यः प्रकारान्तरमन्यद्वेति चिन्तनीयम् । ननु किमत्र चिन्तनीयं, कालादीनां सर्वेषां संबन्धः कारणमस्तु, इत्यत आह — संयोगः एषां न तु । एषां कालादीनां संयोगः संबन्धो न तु नैव । संयोगिनां केषांचिन्नरविषाणसमानत्वात्संयोगस्याप्यसत्त्वं, सत्त्वेऽप्यचेतनत्वाल्लोष्टादिवदकारणत्वं तस्येत्यर्थः । इतश्च कारणान्न संयोगः कारणमित्याह —- आत्मभावात् आत्मनश्चेतनस्य सत्त्वात् । अयं भावः — एषां कालादीनां पुरुषान्तानां सत्त्वे सति संयोगः कल्पनीयः । सति च चेतने पुरुषे कालादिवत्किं संयोगेनेति । ननु तर्हि कर्ता भोक्ता चेतनः पुरुषशब्दवाच्यः आत्माऽस्तु कारणमित्यत आह — आत्मा अपि कर्ता भोक्ता चेतनोऽपि न त्वित्यपिसामर्थ्यादनुवर्तते । तत्र हेतुमाह — अनीशः । जगत्कारणं हि चेतनमचेतनं वाऽङ्गीक्रियमाणं सर्वस्य नियन्त्रित्यङ्गीकरणीयं, आत्मा च जीवरूपोऽनीश्वरः । कस्यानीशः, सुखदुःखहेतोः, सुखदुःखयोरनुकूलप्रतिकूलवेदनीययोर्हेतुर्धर्माधर्मादिरूपः, तस्य । अतश्चेतनः स्वतन्त्रः कारणं ब्रह्मशब्दवाच्यः ।

शंनन्दः

[१]ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।
यः कारणानि निखिलानि तानि
कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥

(१) न च असङ्गोदासीनस्यास्यापि कारणत्वमित्यवश्यमस्मिन्नेव कारणे केनचिदतिशयेन भवितव्यमिति वाचनिकं विचारं कुर्वन्तोऽपि यदा न निश्चयवन्तः, तदा ते ब्रह्मविदो विचारगताः ध्यानयोगानुगताः, ध्यानं जगत्कारणचिन्तनं, तच्च योगः तत्परत्वं, तस्मिन्विचारमनुप्राप्ताः अनुगताः । जगत्कारणत्वनिश्चयार्थमन्तर्मुखा बभूवुरित्यर्थः । तत अपश्यन् दृष्टवन्तः । किं, देवात्मशक्तिं देवस्य स्वयंप्रकाशस्य आत्मनः आनन्दात्मनः शक्तिरविद्या मायादिशब्दाभिधेया, ताम् । इदानीमस्या दुर्बोधत्वमाह – स्वगुणैर्निगूढां स्वैः स्वकीयैर्गुणैः शुक्ललोहितकृष्णरूपैः सत्त्वरजस्तमोभिरभिव्यक्तैर्निगूढां तिरस्कृताम् । अल्पबुद्धिभिरगम्यामित्यर्थः । देवाः इति वा पूर्वपदे परिच्छेदः । देवाः प्रकाशवन्तो बुद्धिमन्तः । संधिस्तु छान्दसः । यः चेतनो ब्रह्मविद्दृष्टशक्तेराश्रयो विषयश्च कारणानि ब्रह्मशब्दाभिधेयत्वेन शङ्कितानि निखिलानि सर्वाण्युक्तानि च तानि प्रसिद्धानि कालात्मयुक्तानि कालादीनि पुरुषान्तानि कालात्मसहितानि अधितिष्ठति अधिष्ठाय वर्तते एकः वस्तुतो भेदशून्यः । माययाऽनेकरूपोऽप्येक एवेत्यर्थः ।

शंनन्द.

(२) तथा इहापि 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किं कारणं ब्रह्म' इत्युपक्रम्य 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति पारमेश्वर्याः शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वेउ. ४।१०) इति 'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः' (श्वेउ. ४।११) इति च तस्या एवावगमात् न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नाम अजा-

(१) श्वेउ. १।३; ब्रशंकर. १।४।९; रामानुज. १।४।९; श्रीकर. १।१।१ (पृ. २०), १।४।९, ३।३।६१, ४।१।९; वल्लभ. १।४।८; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४८), १।४।६, ९,२८, २।१।३०, ३।२।१२, ३।३।२९; बलदेव. १।४।९, २।१।३०, ४।१।७.

मन्त्रेणाम्नायते इति शक्यते वक्तुम्।

ब्रशंकर. १।४।९

(३) श्वेताश्वतरे 'कालः स्वभावो०' इत्यनेन मूलकारणे चिन्तां प्रकृत्याऽऽम्नायते -- 'ते ध्यानयोगानुगता......न्यधितिष्ठत्येकः' इति । अत्र सृष्टेः प्रागपि ईश्वराधिष्ठेयो जीवोऽस्तीत्यवगम्यते । न चायमुपाधिसंबन्धात्पूर्वमधिष्ठेयाधिष्ठातृभावो निरंशस्याऽऽत्मनः स्वरूपभेदं विना उपपद्यते इति ।

१।१।२ (पृ. ४८)

यच्च 'ते ध्यानयोगानुगता०' इति पूर्वार्धश्लोकेन आदौ शक्तिदर्शनमुक्तं, तत् शक्तिमतोऽधिष्ठातृत्वदर्शनोपयोगितयेति मन्तव्यं, स्वतन्त्रज्ञेयत्वे शक्तित्ववचनानुपपत्तेरिति । १।४।६

'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः' -- एतेन प्रधानप्राणादीनां ब्रह्मशक्तित्वप्रतिपादनेन अन्येऽप्यानुमानिकाः कालादृष्टादयो ब्रह्मशक्तितया व्याख्याता वेदितव्याः, न तु स्वतन्त्रं किमप्यन्यदस्ति, अतो न तत्कारणताप्रतिपादकश्रुतिभिरपि ब्रह्मकारणतावाक्यानां विरोध इत्यर्थः । तत्र कालादिकारणवर्गेश्वरशक्तिताप्रतिपादकश्रुतिर्यथा श्वेताश्वतरे -- 'कालः स्वभावो०' इति कालादीनि प्रकृत्य 'यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः' इति । कालात्मयुक्तानि कालादीन्यात्मान्तानीत्यर्थः । तेषां चाधिष्ठेयत्ववचनात् शक्तित्वं सिद्धम् । प्रलये च भूतादीनां परमा सूक्ष्मावस्था सत्त्वादिशब्दवाच्येति मन्तव्यम् ।

१।४।२८

'सर्वोपेता च तद्दर्शनात्'-- वस्तुतो निरवयवत्वेऽप्यंशभेदसंभवान्न कृत्स्नप्रसक्तिः, यतः परा देवता सर्वशक्त्युपेता, अतस्तैरेव प्रकृतिपुरुषाद्यैः शक्तिभिरवच्छिन्ना भागाः परदेवताया अंशा आकाशपरमाण्वादीनामिव गुहादिगादिभिरिति । श्रुत्या चाऽऽरम्भकावयवा एव प्रतिषिध्यन्ते, न पुनः शक्तिरूपा अप्यंशाः । ब्रह्मणः सर्वशक्तिमत्त्वे प्रमाणमाह-- तद्दर्शनादिति । 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' 'यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः' इत्यादिना सर्वशक्तिमत्त्वश्रवणादित्यर्थः ।

विज्ञान. २।१।३०

ब्रह्मरूपस्य संसारस्य चक्ररूपता, संसारस्य नदीरूपता

तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशान्तं
शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः ।
अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं
त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥

तं वस्तुतः एकरूपं मायया प्राप्तानेकसंसारचक्ररूपमपि निश्चितवन्तोऽपश्यन्निति क्रियानुषङ्गादवगन्तव्यम् । साविद्यसंसारचक्ररूपतां वक्तुं चक्रसमानधर्मान्कांश्चिदाह--एकनेमिं एका अविद्या नेमिः, अराणां नाभौ प्रतिष्ठितानां बहिरग्रभागस्य प्रतिष्ठास्थलं वलयाकारं काष्ठं नेमिरित्युच्यते । एका अविद्या नेमिर्यस्य संसारचक्रस्य तदेकनेमि । एकनेमिमिति छान्दसम् । संसारचक्रस्याऽऽत्मकार्यत्वात्तद्रूपत्वेन वा पुंलिङ्गनिर्देशः । त्रिवृतं त्रिभिः शुक्ललोहितकृष्णरूपैर्वृतं आवृतं लोहपट्टिकाभिरिव तिसृभिः प्रसिद्धं चक्रम् । षोडशान्तं, एकादशेन्द्रियसहितं भूतपञ्चकं षोडशाख्यं, तत् अन्ते नाभिच्छिद्रापेक्षया बहिर्यस्य तत्षोडशान्तम् । षोडशविकारो नाभिच्छिद्रवेष्टनमित्यर्थः । शतार्धारम् । शतार्धे पञ्चाशत्संख्याकम्। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशरूपाः पञ्च क्लेशाः तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रशब्दिताः । अष्टाविंशतिसंख्याश्चाशक्तयः, एकादशेन्द्रियाणां वैकल्यमेकादशबुद्धयभावैः सैहकादश, नवतुष्टीनामभावान्नव, अष्टसिद्धीनामभावादष्ट, एवमष्टाविंशतिसंख्या अशक्तयः । नव तुष्टयः । प्रकृतितुष्टिः प्रकृतिर्बध्नाति प्रकृतिरेव विमुञ्चत्यतो नास्माभिर्मोक्षार्थे यत्नः कर्तव्यः (इति) । संन्यासादेव मुक्तिर्भविष्यति, न श्रवणाद्यर्थे यत्नः करणीयः इत्युपादानतुष्टिः । कृतेऽपि श्रवणादिके कालेनैव मुक्तिर्भवति, अतो विनाऽप्यात्मज्ञानं कालेनैव मुक्तिर्भविष्यतीति कालतुष्टिः । कालोऽपि भाग्यवतामेव मुक्तिं प्रयच्छति, ततोऽस्ति चेदस्माकं भाग्यमस्मत्कृतमुद्यममन्तरेण भाग्यान्मुक्तिर्भविष्यतीति भाग्यतुष्टिरिति चतस्रः प्रकृत्याद्याः । अर्थार्जनराहित्य-

(१) श्वेउ. १।४.

मर्थपरिपालनराहित्यमर्थसंचयराहित्यमर्थव्ययराहित्यमर्थोपभोगराहित्यं (इति) पञ्च अर्थार्जनादिवैपरीत्येन तुष्टयः। अष्टौ सिद्धयः। ऊहो मननापरनामधेयः। अध्ययनं श्रवणापरनामधेयम्। शब्दो निदिध्यासनामधेयः। दानं ब्रह्मविद्यायाः शिष्येभ्यः संपादनं, तत्संपादनेन च ज्ञानसिद्धिः। सुहृत्प्राप्तिर्गुरुप्राप्तिः। ऊहाद्याः पञ्च अमुख्याः सिद्धयः। आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रयविघातरूपास्तिस्रः, एवमष्टौ। अविद्याद्या दुःखत्रयविघातान्तास्तत्त्वभेदाः शतार्धरूपा अरा यस्य संसारचक्रस्य तदिदं शतार्धारं इति व्याख्येयम्। विंशतिप्रत्यराभिः विंशतिसंख्याकैः प्रत्यरैर्नाभिस्थैः क्षुद्रैररैः सहितमिति शेषः। दशेन्द्रियवृत्तयः सविषया विंशतिसंख्याकानि तत्त्वानि प्रत्यरस्थानीयानि संसारचक्रस्य। अष्टकैः षड्भिः। अव्यक्तमहदहंकारास्तन्मात्राणि च पञ्च करणाष्टकम्। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय इति योगाङ्गाष्टकम्। ऊहः शब्दोऽध्ययनं दानं सुहृत्प्राप्तिर्दुःखत्रयविघाताश्चेत्यूहादिसिद्धयष्टकम्। अणिमा महिमा लघिमा गरिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशत्वं वशित्वं चेत्यणिमाद्यष्टकम्। घ्राणवाग्रसनचक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वच इति ग्रहाष्टकम्। गन्धवक्तव्यरसरूपशब्दकामकर्मस्पर्शा इत्यतिग्रहाष्टकम्। एवमेतैरष्टकैः षट्संख्याकैः सहितमिति शेषः। अथवा उक्तमेव ग्रहातिग्रहाष्टकद्वयं, पृथिवी कामो रूपाण्याकाशस्तमो रूपाण्यापो रेत इत्यायतनाष्टकं, अग्निर्हृदयं चक्षुः श्रोत्रं हृदयं चक्षुर्हृदयं हृदयमिति लोकाष्टकं, अमृतं स्त्रियः सत्यं दिशो मृत्युरसुर्वरुणः प्रजापतिरिति देवाष्टकं, शारीरः काममय आदित्यः श्रोत्रश्छायामय आदर्शस्थ उदकस्थः पुत्रमय इति पुरुषाष्टकम्। एतैरष्टकैः षड्भिः सहितम्। विश्वरूपैकपाशं, विश्वं विविधं समग्रं वा रूपं यस्य तद्विश्वरूपं, तदेवैकः स्वयंज्योतिरानन्दात्मा पाशो बन्धनहेतुस्वस्थानकारणं यस्य तत्तथा, विश्वरूपं च तदेकपाशं चेति विश्वरूपैकपाशम्। त्रिमार्गभेदं, त्रयो देवयानपितृयाणकीटादिप्राप्तिरूपा मार्गाः संचरणा वीथीरूपा भेदाः प्रकाराः यस्य तत् त्रिमार्गभेदम्। द्विनिमित्तैकमोहं, द्वे निमित्ते संसारसरणकारणभूते सुखदुःखे यस्य तत् द्विनिमित्तं, एकस्य चिदानन्दात्मनो मोहः अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिरूपः यस्य तत् एकमोहं, संसारपारगमनप्रतिबन्धकारणमित्यर्थः, द्विनिमित्तं च तदेकमोहं चेति द्विनिमित्तैकमोहम्।

शंनन्द.

पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां
पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम्।
पञ्चावर्तां पञ्चदुःखौघवेगां
पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीमः॥

चक्ररूपतां संसारस्योक्त्वा इदानीं नदीरूपतामाह—पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्च स्रोतांसि पञ्चाम्बूनि च यस्यां सा पञ्चस्रोतोम्बुः, ताम्। स्रोतांसि पञ्चेन्द्रियच्छिद्राणि। यद्यपि देहे नवैकादशानन्तानि छिद्राणि, तथापि छिद्रद्वयमेकैकस्य चक्षुःश्रोत्रघ्राणानां त्रयाणामपीति षट्कं छिद्राणाम्। त्रिषु आस्यच्छिद्रं रसनायाः, शेषं छिद्रजातं त्वचः इति पञ्चस्रोतस्त्वमविरुद्धम्। पञ्चाम्बूनि बाह्यानि पञ्चाप्युक्तस्थानानि ज्ञानेन्द्रियाणि, प्रवाहरूपेण विषयाभिमुखगामित्वात्। पञ्चयोन्युग्रवक्राम्। पञ्चयोन्युग्रवक्त्रामिति वा पाठः। पञ्च योनयः कारणभूतानि महाभूतानि यस्यां सा पञ्चयोनिः। पञ्च उग्राणि नरकपातकारणानि असुरवृत्तिप्रधानानीन्द्रियाणि यस्यां सा पञ्चोग्रा। पञ्च वक्राणि कुटिलगमनानि असुरविषयग्रहणानि, वक्त्राणीति पाठे मुखानि प्रतीकानि प्रधानानीत्यर्थः, सा पञ्चवक्रा। पञ्च योनयश्चोग्राणि च वक्राणि च यस्यां सा पञ्चयोन्युग्रवक्रा, ताम्। पञ्चप्राणोर्मिं, पञ्च प्राणाः प्राणापानव्यानोदानसमानाः ऊर्मयो यस्यां सा पञ्चप्राणोर्मिः, ताम्। पञ्चबुद्ध्यादिमूलां, पञ्च बुद्धयः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयज्ञानभेदाः, आदिशब्देन तदुत्पाद्यास्तद्विषयविषयाः पञ्चेच्छाभेदाः, पञ्च बुद्ध्यादयो मूलानि कारणभूतानि यस्यां सा पञ्चबुद्ध्यादिमूला, ताम्। पञ्चावर्तां, पञ्च शब्दाद्या अवान्तरसामान्यविशेषसहिता आवर्ता उदकस्य चक्रभ्रमणवद्भ्रमनावर्ता यस्यां सा पञ्चावर्ता, ताम्। पञ्चदुःखौघवेगां, पञ्च इन्द्रियजन्यानि दुःखानि प्रतिकूलवेदनीयानि प्रसिद्धानि, सुखानामप्याद्यन्तयोर्दुःखदर्शनेन दुःखाविनाभूतत्वात्तान्यपि दुःखानि,

(१) श्वेउ. १।५.

तेषामोघः प्रवाहः, तस्य वेगो द्रुतं गमनं यस्यां सा पञ्चदुःखौघवेगा, ताम्। पञ्चाशद्भेदां, पञ्चस्रोत इत्यारभ्य पञ्चदुःखोघवेगामित्यन्तेन अस्माभिर्वर्णिताः पञ्चाशत् भेदा यस्यां सा पञ्चाशद्भेदा। अथवा शतार्धाखदविद्यादयो दुःखद्वयविघातान्ता यस्यां सा तथा, ताम्। पञ्चपर्वां, पञ्च पर्वाणि 'तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः' इत्युक्तानि पुराणे यस्यां सा पञ्चपर्वा, पञ्च महाभूतानि वा पर्वाणि यस्यां सा पञ्चपर्वा, ताम्। अधीमः अधिकं स्मरणं कुर्मः। एतस्या ज्ञानं सम्यग्जातमस्माकमित्यर्थः। शंनन्द.

हंसाख्यस्य जीवस्य भ्रमणं आत्मज्ञानान्मुक्तिश्च, त्रयाश्रयः अक्षराधारं परमं ब्रह्म, ब्रह्मविदो लयः मुक्तिश्च, क्षराक्षराधारः ईशः अनीशश्चात्मा भोक्ता, देवज्ञानात्पाशमुक्तिः, जीवप्रकृतिपरमात्मानः इति त्रिविधं ब्रह्म, विश्वमायानिवृत्तिः

* सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते
तस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे।
पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा
जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥

(१) साविद्यस्य ब्रह्मणः संसारचक्ररूपत्वमुक्तम्। सेयमविद्या सकार्या जीवस्य बन्धो ब्रह्मज्ञानं च तस्य मुक्तिहेतुरित्याह — सर्वाजीवे, आ समन्ताज्जीवनमाजीवः, सर्वेषामाजीवो यस्मिंस्तत्सर्वाजीवं, तस्मिन्। सर्वसंस्थे सर्वेषां संस्था मरणं स्थितिर्वा यस्मिंस्तत्सर्वसंस्थं, तस्मिन्। बृहन्ते बृहति तस्मिन् उक्तविशेषणे हंसः हन्ति गच्छति संचारचक्रं यः स हंसो जीव इत्यर्थः, भ्राम्यते धर्माधर्मकुलालेन अविद्याकामवासनादिदण्डेन भ्रमणं कार्यते। ब्रह्मचक्रे ब्रह्मणः चिदानन्दैकरसस्याज्ञानविलासे संसारचक्रे। ब्रह्मैव वा चक्रं तस्मिन्। अयं बन्धो बन्धकारणं च। इदानीं मोक्षोपायं ब्रह्मज्ञानमाह -- पृथक् संसारचक्रात्सोपाधिकाच्चान्यरूपमात्मानं सर्वप्रियतमं प्रत्यग्भूतं प्रेरितारं च संसारचक्रस्य सनिमित्तस्य प्रवर्तयितारम्। चकार एवकारार्थे। आत्मानमेव प्रेरितारमीश्वरं मत्वा मननाद्युपायेन साक्षात्कृत्येत्यर्थः। इदानीं मोक्षमाह -- जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति। ततः साक्षात्कारात् तेन ईश्वरेण जुष्टः स्वात्माभेदेन परमां प्रीतिं नीतः अमृतत्वं स्वयंप्रकाशपरमानन्दरूपमविद्यालेशशून्यं एति गच्छति। शंनन्द.

(२) 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' इति जीवात्मविसजातीयस्य तदन्तर्यामिणो ब्रह्मणो ज्ञानं परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमित्युपदेशाच्च।

* रामानुज. १।१।१ (पृ. १२४)

† उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म
तस्मिंस्त्रयं सुप्रतिष्ठाऽक्षरं च।
अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा
लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥

येन जुष्टोऽमृतत्वमेति, तं निरुपचरितं ब्रह्मेत्याह— उद्गीतं सर्वेषु वेदेषु उद् ऊर्ध्वं अधिकत्वेन गीतं कथितं एतत् सोपाधिकरूपस्य प्रीतिजनकं परमं तु उत्कृष्टमेव ब्रह्म निरुपचरितं बृहतेर्धातोरर्थरूपं, देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः। तस्मिन् परमे ब्रह्मण्यविद्यादशायां त्रयं लोहितशुक्लकृष्णरूपं जगतो जन्मस्थितिनाशरूपं वा। न केवलमेतदेव, किंतु स्वप्रतिष्ठा स्वस्मिन् आत्मन्याश्रयत्वेन विषयत्वेन च प्रतिष्ठा यस्याः अविद्यायाः सा स्वप्रतिष्ठा। आत्मा वा केवलो यथाकथंचिज्जगद्वा तन्मा भूदित्येतदर्थमाह -- अक्षरं च। ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमन्तरेण न क्षरति न विनश्यतीत्यक्षरं, यावद्ब्रह्मस्वरूपं व्याप्तं वा अक्षरम्। चकारस्त्रयं स्वप्रतिष्ठाऽक्षरमपि तस्मिन्नित्येतदर्थः। अत्र अस्मिन्नक्षराधारे ब्रह्मणि जगत्कारणे अन्तरं अक्षराधाराधेयभूतस्य चिदानन्दरसस्य जीवात्मना तादात्म्यं प्राप्तस्य भेदं मुञ्जादिवेषीकायाः, वेदविदः वेदार्थज्ञानवन्तः, श्रवणादिमन्त इत्यर्थः। विदित्वा अव-

* श्रीकंठ. छाउ. ६।३।२ (पृ. ८९५) इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

(१) श्वेउ. १।६; रामानुज. १।१।१ (पृ. ४, ११७, १२४), २।१।२२, २।३।४९, ४।१।३; श्रीकंठ. २।१।२२, २।३।४२; श्रीकर. १।१।१३ (पृ. ६३), २।१।२३, २।३।४७, ३।२।२६, ३।३।६१, ४।१।४; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४०), ३।२।३१; बलदेव. १।१।२.

* श्रीकर. विज्ञान. रामानुजवत्।

† श्रीकरे. उद्गीथशब्देन प्रणवो विवक्षितः।

(१) श्वेउ. १।७; श्रीकर. ३।३।६३ उद्गीत (उद्गीथ).

गत्य ब्रह्मसाक्षात्कारेण लीनाः पूर्वमपि तदात्मानः प्रतिबन्धकापगमे तद्रूपं प्रविष्टाः । कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह ––ब्रह्मणि देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्ये । ब्रह्मलये उपायमाह –– तत्पराः ब्रह्मैकचित्ताः, वयमेव ब्रह्म स्मः इति निरन्तरज्ञानवन्त इत्यर्थः । लयप्रकारमाह—योनिमुक्ताः, ब्रह्मविद्भिर्दृष्टा आत्मशक्तिरविद्या योनिः, तया मुक्ताः तल्लेशेनाप्यपगता इत्यर्थः ।

शंनन्द.

*[1]संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च
व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।
अनीशश्चाऽऽत्मा बध्यते भोक्तृभावा-
ज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

इदानीं तत्त्वंपदार्थयोर्वाच्यार्थमाह–संयुक्तं कार्यकारणभावेन संबद्धं एतत् विश्वं क्षरं कार्यं अक्षरं च कारणमपि । क्षराक्षरशब्दयोरर्थमाह—व्यक्ताव्यक्तं कार्यकारणात्मकम् । अथवा एतच्छब्दार्थमाह––व्यक्ताव्यक्तम् । भरते बिभर्ति धारयति च पुष्णाति । हरते इति पाठे उपसंहरतीति व्याख्येयम् । विश्वं निखिलं ईशः नियन्ता तत्पदार्थः । अनीशश्च अनीश्वर एव त्वंपदार्थः आत्मा अहंप्रत्ययवेद्यः बुध्यते ‡ अवगच्छति भोक्तृभावात् भोक्तृत्वात् । कर्ता भोक्ताऽहमस्मीति ज्ञानेनाऽऽत्माऽनीश्वर एवेत्यर्थः । इदानीं तत्त्वमसीतिवाक्यार्थमाह–– ज्ञात्वा देवं स्वयंप्रकाशं तत्पदार्थलक्ष्यं त्वंपदार्थलक्ष्येणाभिन्नमवगम्य मुच्यते सर्वपाशैः सर्वेभ्योऽविद्याकामकर्मादिभ्यो बन्धनहेतुभ्यो विमुक्तो भवति । इदं वाक्यार्थज्ञानस्य फलम् । शंनन्द.

[2]ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशा-
वजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।
अनन्तश्चाऽऽत्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता
त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥

(१) उक्तमन्त्रार्थं मन्त्रत्रयेण विवृणोति––ज्ञाज्ञौ । ज्ञः अविद्यालेशेनापरामृष्टश्चैतन्यैकस्वभावस्तत्पदार्थः । अज्ञः कर्ता भोक्ता त्वंपदार्थः । ज्ञश्चाज्ञश्च ज्ञाज्ञौ द्वौ उपाधिभेदेन प्राप्तद्वित्वौ, अजौ कारणशून्यौ । अजत्वं वा रूपकार्थमनयोः प्रकृतेश्च वक्ष्यमाणायाः । तदिदं 'अजामेकाम्' इत्यादिमन्त्रे प्रकटीकरिष्यति । एतयोरसाधारणं लक्षणमाह––ईशनीशौ । ईशश्च नियन्ता अनीशश्च नियम्यः ईशानीशौ । ईशनीशाविति च्छान्दसम् । बुद्ध्या तत्त्वंपदार्थवाच्याभ्यां पृथक्कृत्याविद्यामाह––अजा हि प्रसिद्धा कारणशून्या अविद्या । अस्या दण्डायमानाया न भेद इत्याह—एका विविधविक्षेपवती मायाऽविद्यादिशब्दवाच्याऽपि भेदशून्या । तस्याः प्रयोजनमाह––भोक्तृभोगार्थयुक्ता । भोक्ता संसारी वस्तुतश्चिदानन्दरसः, भोगः सुखदुःखे ससाधने, तदर्थं भोक्तृभोग्यादिभेदार्थं युक्तोद्यमवत्यखण्डैकरसे स्वयंप्रकाशानन्दात्मनि भेदव्यवहारसिध्यर्थं परिकल्पितेत्यर्थः । यद्यपि ईशनीशाविति परजीवयोर्लक्षणमुक्तं, तथापि समानस्वभावयोर्न तदपीत्याशङ्क्याऽऽह ––अनन्तश्च देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदशून्योऽपि आत्मा तत्पदार्थः विश्वरूपः जगदुपादानकारणम् । ननु तादृशः स्वप्ने जीवोऽपीत्यत आह––ह्यकर्ता उपादानकारणमपि यस्मात्कर्तृत्वरहितः अहं ब्रह्मास्मीति निसर्गत आत्मज्ञानवान्, ततोऽयमीशः, जीवस्तु न तथा । स हि कर्ता, ततोऽनीश इत्यभिप्रायः । ज्ञात्वा देवमित्येतद्व्याकर्तुमुपक्रमते–

* रामानुज. मुउ. ३।२।९ (पृ. १४८७) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
‡ 'बध्यते' इत्येव पाठो बहुसंमतः श्रेयांश्च ।

(१) श्वेउ. १।८; रामानुज. १।४।८, २।१।४, ८, ४।१।१; श्रीकंठ. १।१।४ (पृ. १८७); श्रीकर. १।१।४ (पृ. ४६, ४७), ४।१।१.

(२) श्वेउ. १।९; रामानुज. १।१।१ (पृ. ११६), १।१।४ (पृ. १६२), १।४।८, २।१।२२, २।३।१८, ४२, ४९ वीशनीशा (वीशानीशा) ब्रह्ममेतत् (ब्रह्म चैतत्); निंबार्क. २।३।४२ वीशनीशा(वीशानीशा); श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२४), १।२।११, २।१।१४, २२, ३५, २।३।१८, १९ निंबार्कवत्; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ३, २०, २१), १।१।२ (पृ. २९, ३०, ३२, ३३), १।१।४ (पृ. ५३), १।१।५ (पृ. ५४), १।१।१३ (पृ. ६२, ६३), १।१।२०, १।२।८, ११, १।३।४, ६, १।४।३, १९, २।१।७, ८, १३, १४, २३, ३५, २।२।४२ (पृ. २४०), २।२।४३, ४५, २।३।२, १६, २८, ४०, ४७, ५०, ३।२।१, ४, २६, ३०, ४।२।१५, ४।४।३, ४।४।९ निंबार्कवत्; वल्लभ. १।४।८ भोगार्थ (भोग्यार्थ); विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४३, ४४) निंबार्कवत्; बलदेव. १।४।९, २।३।१६.

त्रयं अजौ अजा चेति त्रित्वसंख्याक्रान्तं यदा यस्मिन्काले विन्दते लभते ब्रह्ममेतत् एतत्त्रयं ब्रह्म ब्रह्मैकमेवाऽऽत्मस्वरूपं, याथात्म्येनाज्ञातं त्रयं न वस्तुत इत्यधिगच्छतीत्यर्थः।

शंनन्द.

(२) 'ज्ञाज्ञौ' इति जीवस्याज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वमेव। असंसारिणः परमेश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वमुच्यते। अतः संसारे किंचिज्ज्ञत्वं मुक्तौ सर्वज्ञत्वमिति ज्ञातैवाऽऽत्मा।

श्रीकंठ. २।३।१९

(३) 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्मणोरजन्यत्वप्रदर्शनेन कल्पितत्ववादो ह्यवैदिकः।

१।१।१ (पृ. २१)

ननु 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' इत्यादिना परमेश्वरवज्जीवस्याजातत्वोपदेशात् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुत्या परमेश्वरस्य पञ्चमहाभूतकारणत्वमिति चेन्न। सृष्टेः प्राक् स्वात्मनि कुसूलधान्यवद्वर्तमानजीवानां बहिर्निर्गमनादिकर्तृत्वदर्शनात् जन्यत्वाजन्यत्वविधायकश्रुतीनां न विरोधः।

श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३०)

(४) अथ ब्रह्मण्येवाज्ञानं, अज्ञानप्रतिषेधवाक्यानि च अनिर्वचनीयाज्ञानप्रतिषेधेन परमार्थपराणीति चेन्न। व्यवहारभूमावपि ब्रह्मण्यज्ञानासंभवात्, 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' इत्यादिवाक्यैर्जीवे अज्ञानव्यवहारदशायामेव ब्रह्मण्यज्ञानप्रतिषेधात्।

विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४३)

क्षरं[१] प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानावीशते देव एकः।
तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावा-
द्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः॥

(१) एकस्यानेकात्मत्वमुपपादयति — क्षरं विनाशवत् प्रधानं मुख्यमविद्याशब्दवाच्यमक्षरमित्यर्थः। एवं च जगदिदमविद्येत्युक्तं, कार्यकारणयोरनन्यत्वात्। अस्त्वेवं, तथाऽप्यक्षरं प्रधानशब्दवाच्यं भिन्नमित्यत आह — अमृताक्षरम्। अमृतं ब्रह्मज्ञानेनापि मरणशून्यं, अक्षरं निरुपचरितव्याप्तिमत्, अमृतं चाक्षरं चामृताक्षरम्। यथा क्षरं प्रधानं तथा अक्षरं प्रधानममृताक्षरम्। यद्यपि अक्षरं अकार्यममृताक्षरस्य, तथाऽप्यमृताक्षरे परिकल्पितं, कल्पितानां चाधिष्ठानादनन्यत्वं शुक्तिरजतवदित्यभिप्रायः। ननु यथा तदभावोऽमृताक्षरात्पृथक्, तथाऽक्षरमपीत्यत आह — हरः। हरणं अविद्याभावो हरः, सोऽप्यमृताक्षरमिति योजना। यद्यविद्याभावः कल्पितः, तदा अविद्यावत्सोऽपि वस्तुतोऽधिष्ठानमात्रमेव स्यात्, यदि त्वकल्पितः, तदा 'नेह नाना' इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः। अतः क्षरात्मानौ, क्षरं कार्यं, आत्मा अविद्यासहितं चैतन्यं, तौ ईशते ईष्टे। क्षरात्मना वीशते इति वा पदच्छेदः। विशति। क्षरात्मनेत्युपलक्षणं, सर्वात्मना विशति, सर्वं भवतीत्यर्थः। देवः स्वयंप्रकाशः। एकः ज्ञाज्ञादिभेदशून्यश्चैतन्यानन्दस्वभावः। आत्मज्ञानान्मुक्तिरिति प्रत्यक्षविरोध इति शङ्कां निवर्तयति — तस्य चिदानन्दरसस्यापगतभेदस्य अभिध्यानात् सर्वतश्चिन्तनात् सर्वमात्मेति ज्ञानादनात्ममायानिवृत्तिरित्यवगन्तव्यम्। योजनात् अहं ब्रह्मासीतिज्ञानात्मनोऽब्रह्मत्वमायानिवृत्तिरिति द्रष्टव्यम्। तत्त्वभावात् देहपातानन्तरमबाधितस्वरूपस्य सत्त्वात् भूयश्च पुनश्च अनात्मा ब्रह्म आत्मा च ब्रह्मेति बुद्धिभ्यां द्विवारं निवृत्तौ सत्यामपि अन्ते जीवन्मुक्तप्रारब्धकर्मफलक्षये विश्वमायानिवृत्तिः, विश्वस्य माया विपरीतप्रतीतिस्तत्कारणं च, विश्वा चासौ माया चेति वा, तस्या निवृत्तिः सर्वात्मना अनुपलम्भः। अयमर्थः—

---

(१) श्वेउ. १।१०; रामानुज. १।१।१ (पृ. ११६, १२३), १।४।८ तत्त्वभावा (तत्प्रभावा); ब्रमध्व. २।३।१३, ३।२।२७; श्रीकंठ. १।२।२२, २।१।२२; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ४, १३, १५), १।१।२ (पृ. ३६), १।१।४ (पृ. ४६, ४७), १।१।७, ११, १३ (पृ. ६३), १।१।३२, १।२।१९, १।३।६, १०, १।४।३, १०, २।१।१, ११, २३, २।३।३, ३६, ३८, ३।१।१०, १७, ३।२।४, ६, ११, २३, ३०, ३५, ३।३।१४, १७, ५१, ३।४।१, ३५, ५२, ४।१।१, ३, ४।२।१५, ४।३।१६, ४।४।२२; विज्ञान. १।१।५ (पृ. १२६), १।४।३, १७, २।३।९; बलदेव. १।४।२८.

संस्कारशेषाऽविद्या देहपाते निवर्तते, ततो विदुषोऽप्यविरुद्धो देहयात्राद्यर्थो व्यवहार इति।

शंनन्द.

(२) 'अमृताक्षरं हरः' इति भोक्ता निर्दिश्यते। प्रधानमात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः।

रामानुज. १।१।१ (पृ. ११६)

(३) 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि' इत्यादिषु ध्यानज्ञानयोरेव मोक्षहेतुत्वव्यपदेशाद्बाह्यलिङ्गधारणादिना न किंचित्प्रयोजनमिति चेत्, 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति श्रुतौ तस्य हरस्य अभिध्यानात् अन्तरनुसंधानात् योजनात् संयोगात् बाह्यधारणात् तत्त्वभावात् तत्त्वसाक्षात्कारात्सकलमायानिवृत्तिर्भवतीति श्रूयते। श्रुतिसंकोचे मानाभावात्।

'मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात्' इति नारायणस्यैव मोक्षप्रदायकत्वात्तस्योपासनमेव मुमुक्षूणामावश्यकमिति चेन्न, तथाविधश्रुत्यभावात्। 'शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य' 'ईशं ज्ञात्वा अमृतत्वमेति' 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति' 'ईशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति' 'ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डितः' 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः। तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः॥' 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे' 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' 'यो देवानां प्रथमं पुरस्तात् (विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः)' 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्' इत्यादिश्रौतविधेर्बलीयस्त्वान्नारायणस्य ब्राह्मणदेवतात्वाभावात्। श्रुतिविरुद्धस्मृतेः प्रामाण्याभावाच्च तादृशस्मृतीनां समक्षजलन्यायेन परंपराशिवोपासनद्वारा मोक्षहेतुत्वं सिद्धम्।

१।१।१ (पृ. १३, १४)

'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः। तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः॥' इत्यादौ अभिध्यानादित्यनेन प्राणलिङ्गोपासनं योजनादित्यनेन भावलिङ्गोपासनं स्पष्टमुक्तम्। १।१।३२

'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः' इति श्वेताश्वतरे परशिवपरत्वेनाक्षरशब्दो निर्णीतः। श्रीकर. १।३।६

(४) 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इत्यादौ च मायाया व्यापारानिवृत्तिरेवावगम्यते, न नाश इति।

१।१।५ (पृ. १२६)

महदादिविकाररूपेणानित्यत्वं च प्रधानस्यापीष्यत एव, 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः' इति श्रुतेः।

विज्ञान. २।३।९

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः
क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः।
तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे
विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः॥

(१) तस्याभिध्यानादित्यादि व्याकरोति——ज्ञात्वा सर्वात्मत्वेनावगत्य देवं स्वयंप्रकाशं सर्वपाशापहानिः सर्वेषां पाशानां पुत्रक्षेत्रादीनामहंममादीनां वा अपहानिः परित्यागः। सर्वात्मानमवगत्य सर्वत्र समबुद्धिर्भवतीत्यर्थः। सर्वात्मा देव इत्यवगत्य अहमपि स इत्यवगमात् अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां क्लेशानां क्षयः। ततः क्षीणैः क्लेशैः परिक्षीणैरविद्यादिभिर्हेतुभिः जन्ममृत्योः (त्य्वोः) प्रहाणिः। जन्म च मृत्युश्च जन्ममृत्यू। आद्यन्तयोर्विकारयोर्ग्रहणमस्तीत्यादिविकाराणामुपलक्षणार्थम्। तयोः प्रकर्षेण हानिः परित्यागः। जन्ममृत्युप्रहाणिरिति पाठे जन्ममृत्योः(त्य्वोः) इति व्याख्येयम्। तस्याभिध्यानात्। पूर्वोक्तस्य प्रतीकोपादानमिदम्। आत्मनः सर्वतो ध्यानात् सर्वमिदमात्मेति विज्ञाने शत्रुमित्राद्यविद्याया अपगमः प्रथमम्। अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मनो ब्रह्मणा तादात्म्ययोगज्ञानाद्विपरीतज्ञानादहंकाररागद्वेषाभिनिवेशरूपाविद्यापगमो द्वितीयम्। प्रारब्धकर्मक्षयान्ते संस्काराणामप्यात्मभावेन स्वरूपेण सत्त्वात्तृतीयं विश्वमायानिवृत्तिरूपं देहभेदे ब्रह्मज्ञानिनोऽनधिकारिणो वर्तमानदेहपाते विश्वैश्वर्यं अनावृतस्वयंप्रकाशमानानन्दात्मरूपं केवलः अविद्यालेशेनाप्यपरामृष्टस्वभावः तत एव आप्तकामः आनन्दात्मप्रकाशेनाऽऽप्ता निखिलाः कामा येन स आप्तकामः। देहभेदे केवल आप्तकामस्तृतीयं विश्वैश्वर्यं प्राप्नोतीति शेषः। शंनन्द.

---

(१) श्वेत. १।११; ब्रशांकर. ३।२।५; भास्कर. ३।२।५; श्रीकर. १।२।१ (पृ. ९४), २।२।४२ (पृ. २४७), ३।३।६१, ४।१।१२; बलदेव. ३।३।२७, ३४.

(२) 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' – किं पुनर्जीवस्य ईश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव, न नास्त्येव । विद्यमानमपि तत् तिरोहितं अविद्यादिव्यवधानात् । तत्पुनस्तिरोहितं सत् परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्तिः औषधवीर्यात् ईश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति, न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनाम् । कुतः । ततो हि ईश्वराद्धेतोः, अस्य जीवस्य, बन्धमोक्षौ भवतः । ईश्वरस्वरूपापरिज्ञानात् बन्धः, तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः । तथा च श्रुतिः— 'ज्ञात्वा देवं...' इत्येवमाद्या । ३।२।५

'देहयोगाद्वा सोऽपि'—सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः, देहयोगात् देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति । ब्रशंकर. ३।२।६

(३) 'एतावन्तो वै पशवस्ते द्विपादश्चतुष्पादः' इति, 'एषामीशे पतिः पशूनां चतुष्पदामुत द्विपदाम्' इति, 'तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिः' 'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः' 'ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डितः' इत्यादिवाक्यानां प्रात्यक्षिकवेदवेदान्तेषु दर्शनात्पतिपाशपशुपदार्थत्रयप्रतिपादकशैवागमानां वैदिकत्वं घण्टाघोषः । १।२।१ (पृ. ९४)

'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥' इत्यादिना तृतीयदेहसंज्ञकतमोज्ञाननिवृत्तिपूर्वकशिवसाक्षात्कारपर्यन्तं शिवोपासनं दृष्टम् । श्रीकर. ४।१।१२

* एतज्ज्ञेयं नित्यमेवाऽऽत्मसंस्थं
नातः परं वेदितव्यं हि किंचित् ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥

(१) इदानीमुक्तमर्थमुपसंहरति––एतत् उक्तमभिरूपं ज्ञेयं साक्षात्कर्तव्यं नित्यमेव सर्वदैव आत्मसंस्थं स्वात्मनि वर्तमानं स्वात्मरूपमिति यावत् । ननु यथैतज्ज्ञातव्यं सर्वेभ्यः परं, तथा अस्मादपि परं किंचित्स्यादित्यत आह––नातः परं वेदितव्यं हि किंचित् । यस्मादस्मादधिकं न किंचिद्वेदनीयं, तस्मादिदमेव परमिति शेषः । उक्तं त्रयमाह— भोक्ता अनीशोऽजः, भोग्यं अजास्वरूपं, प्रेरितारं च प्रेरयितारं च ईशमजमपि मत्वा भोक्तारं भोग्यं प्रेरयितारं चावगत्य सर्वं निखिलं ब्रह्मविद्भिः प्रोक्तं प्रकर्षेण कथितम् । त्रिविधं तिस्रो विधाः प्रकाराः भोक्तृभोग्यप्रेरयितृरूपा यस्मिंस्तत् त्रिविधम् । ब्रह्ममेतत् एतत् त्रिविधमुक्तं ब्रह्मं ब्रह्म । शंनन्द.

(२) यश्च परैः सिद्धब्रह्मपरत्वे वेदान्तानामुपक्रमादिभिस्तात्पर्यसमन्वय उक्तः, सोऽपि विपरीत एव । तथा हि—'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥' इति तात्पर्यग्राहकलिङ्गानां मध्ये फलार्थवादयोरसिद्धे ब्रह्मविज्ञाने एव संभवः, न तु ब्रह्मणि, ब्रह्मज्ञानस्यैव 'य एवं वेद' इत्यादिना फलश्रवणाच्च, 'नातः परं वेदितव्यं हि किंचित्' इत्याद्यर्थवादस्यापि ज्ञान एव श्रवणाच्चेति । तस्माद्ब्रह्मज्ञान एव तात्पर्यग्राहकसमग्रलिङ्गोपपत्तेः ब्रह्मज्ञानाख्यकार्यपरत्वमेव वेदान्तानाम् । १।१।४

'वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्'–– ननु एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं.........सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्' इत्यनेनास्मिन्प्रकरणे प्रधानस्य भोग्यशब्दवाच्यस्य ज्ञेयत्वं श्रुतिर्वदतीत्याशङ्क्य समाधत्ते––वदतीति चेन्नेति । यदुक्तं, तन्न, प्राज्ञ ईश्वर एव ह्यत्र ज्ञेयतयोपदिश्यते, न त्वेतच्छब्देन भोक्त्रादित्रयं परामृश्य तस्य ज्ञेयत्वमुच्यते । कुतः । प्रकरणात्, ब्रह्मणः प्रकरणित्वेन तस्यैव एतच्छब्देन परामर्शस्य युक्तत्वादित्यर्थः । भोक्त्रादित्रयं तु मत्वेत्यनेनैवान्वेति । भोक्तेत्यस्य विभक्ति-

---

* ३।२।१३ इति सूत्रगतब्रशंकरभाष्यटीकायां आनन्दगिरिभिः 'ब्रह्म मे तत्' इति पदविभागमास्थाय 'तत्सर्वं त्रिविधं मे मम प्रोक्तं ब्रह्मैवेति जानीयात्' इति व्याख्यातम् ।

(१) श्वेउ. १।१२; ब्रशंकर. ३।२।१३ ब्रह्ममेतत् (ब्रह्म मे तत्); भास्कर. ३।२।१३ भोक्ता (भोक्तारं) ब्रह्ममेतत् (ब्रह्मैतत्); रामानुज. १।१।१ (पृ. ११७); श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२४) भोग्यं (भोज्यं); विज्ञान. १।१।४ (पृ. १२०), १।४।१, ५, ४।१।१.

व्यत्ययेन भोक्तारमित्यर्थः । प्रेरिता देवतावर्गः ।

विज्ञान. १।४।५

परमात्मदर्शनोपायः प्रणवध्यानतपःसत्यानि

[२]वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्ति-
र्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।
स भूय एवेन्धनयोनिगृह्य-
स्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥

'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' इत्यादिना ब्रह्मज्ञानान्मोक्ष उक्तः, ब्रह्मज्ञाने च नोपायः, ततस्तदुपायमाह — वह्नेः अग्नेः यथा येन प्रकारेण योनिगतस्य अरणिगतस्य मूर्तिः दाहप्रकाशक्षमं स्वरूपं न दृश्यते उपायप्रकारेण चक्षुषा त्वचा वा नोपलभ्यते । ननु तर्हि योनौ नास्त्येव स इत्यत आह—नैव च लिङ्गनाशः। लिङ्गस्य काष्ठद्वयसंघर्षणजन्यस्योष्मणो नाशो विनाशः । चकारोऽप्यर्थः । नैव लिङ्गनाशोऽपि नास्त्येव । सति लिङ्गे लिङ्गिनोऽपि सत्त्वमित्यर्थः । सः काष्ठस्थोऽग्निर्लिङ्गेन गृहीतः भूय एव पुनरेव मथनोपायेन इन्धनयोनिगृह्यः, इन्धनं अरणिः योनिः कारणमस्य स इन्धनयोनिः, गृह्यः चक्षुषा ग्रहणयोग्यः, इन्धनयोनिश्चासौ गृह्यश्चेतीन्धनयोनिगृह्यः । तद्व तद्वत् उभयं वै परमपरं च ब्रह्म प्रसिद्धं प्रणवेन ओंकारेण देहे शरीरे हृदयाब्जमध्ये । परं चेद्ब्रह्म अभिधेयत्वेन, अपरं चेदुपास्यत्वेन प्रणवेन गृह्यते इत्यर्थः ।

शंनन्द.

[२]स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥

'प्रणवेन देहे' इत्युक्तं, तदेतद्याकरोति — स्वदेहं स्वशरीरं शरीरेणोपलक्षितं हृदयं अरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिं उत्तरारणिमप्योंकारं कृत्वेति चकारात्, ध्याननिर्मथनाभ्यासात्, ध्यानं प्रणवाभिधेयत्वेन प्रणवालम्बनत्वेन वा ब्रह्मणश्चितनं, तदेव निर्मथनं उत्तरारण्याक्रान्तस्य मथ इव निरन्तरं भ्रमणमधरारणौ, तस्याभ्यासो यावत्साक्षात्कारमनुवर्तनं, तस्मात् देवं स्वयंप्रकाशेनाऽऽत्मस्वरूपं पश्येत् साक्षात्कुर्यात् निगूढवत् काष्ठनिगूढाग्निः काष्ठसंघर्षेण यथा, तद्वत् । शंनन्द.

[१]तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पि-
रापः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः ।
एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ
सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥

यथाऽग्नेर्मथनेन प्राकट्यमिति दृष्टान्त एक एव चेन्नास्मिन्नादर इत्यत आह — तिलेषु तैलं, स्पष्टम् । यथोपायलभ्यमिति शेषः । दधिनीव सर्पिः घृतं यथा दध्नि । उपायलभ्यमिति शेषः । आपः स्रोतःसु स्रोतःशब्दोपलक्षितासु नाडीषु उदकानि । यथोपायलभ्यानीति शेषः । अरणीषु च अरणिष्वपि अग्निः वह्निः । चकारोऽनेकदृष्टान्तसमुच्चयार्थः । एवं यथा पीडनलोडनखननमथनैस्तैलघृताब्ग्नीनामुपलम्भः, तथा प्रणवादिना आत्मा स्वयंप्रकाशचिदानन्दाद्वितीयस्वरूपः आत्मनि देहपुण्डरीके अन्तःकरणे स्वस्वरूपे वा गृह्यते साक्षात् क्रियते असौ अस्मद्बुद्धेः साक्षी । इदानीमुपायान्तरमाह — सत्येन सत्यवचनेन ब्रह्मस्वरूपेण वा एनं आत्मानं तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना स्वधर्मेण ब्रह्मज्ञानेन वा यः अधिकारी अनुपश्यति श्रवणादिकमनु अवलोकयति । तेनापि गृह्यते इति शेषः । शंनन्द.

[२]सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परं तद्ब्रह्मोपनिषत्परमिति ॥

यः सत्यादिभिरुपलभ्य आत्मा, नासावुपचरितस्वरूपः, किन्तु ब्रह्मेत्याह—सर्वव्यापिनं आकाशवत्सर्वस्य वस्तुजातस्य आकाशादेरधिकव्यापकं आत्मानं अस्मद्बुद्धिसाक्षिणं स्वयंप्रकाशचिदानन्दस्वरूपमित्यर्थः । एवं वर्तमानोऽपि नोपायमन्तरेण लभ्य इत्याह—क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् । यथा क्षीरे घृतं वस्तुस्वभावेन समर्पितं विद्यमानमपि नोपायमन्तरेण लभ्यं, तद्वत् सर्वत्र सन्नप्ययमात्मा नोपायमन्तरेण लभ्यते इत्यर्थः । उपायं संदर्शयन्सर्वकारणतामात्मन आह—आत्मविद्यातपोमूलम् ।

(१) श्वेउ. १।१३.
(२) श्वेउ. १।१४; श्रीकंठ. ४।१।८; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ४, १३).

(१) श्वेउ. १।१५.
(२) श्वेउ. १।१६; शंनन्द. त्परं (त्पदं) त्परमिति (त्पदमिति).

आत्मनः स्वयंप्रकाशचिदानन्दस्वरूपस्य विद्या उपासनं श्रवणमननादि तज्जन्यः साक्षात्कारश्च, तप आत्मज्ञानसाधनं स्ववर्णाश्रमोचिताचाररूपम्। तयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकयोः। विद्यातपोभ्यां निखिलस्य जगतोऽप्युपलक्षणम्। मूलं उपादानकारणं तत् सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म सर्वस्मादधिकं त्रिविधपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः । उपनिषत्पदम् । सदेरुपनिपूर्वस्य संसारविनाशार्थस्य गत्यर्थस्य अविद्यादिबन्धशिथिलीकरणार्थस्य च ब्रह्मज्ञानमन्तरेणासंभवादुपनिषद्ब्रह्मज्ञानं, तस्य पदं विषयः, ब्रह्मज्ञानैकबोध्यमित्यर्थः । यद्यपि पञ्चाध्यायी योगाल्पाधिकपुरुषनीलपतङ्गादिज्ञानमायाप्रकृतिततसंभिन्नजगत्कारणत्वकालादिपक्षव्युदासचिदेकरसात्मावगत्यर्था वक्ष्यते, तथाऽपि अनेककारणपक्षोपन्यासेनाऽऽत्मशक्तेर्दर्शनस्य तत्संभेदेन संसारचक्रसंसारनदीरूपकयोश्च तत्र संसारिणः संसरणस्य स्वाभिन्नपुरुषदर्शनान्मुक्तेश्चाविद्यायाश्च भेददर्शनहेतुत्वस्य सर्वत्र सत आत्मनो वह्न्यादिवत्प्रणवाद्युपायैरुपलब्धेश्च संक्षेपेण तत्स्वरूपस्याप्यभिधानाच्छास्त्रार्थस्यात्रैव परिसमाप्तेरुपरि पञ्चाध्याय्या वृत्तिस्थानीयत्वादस्य सूत्रस्थानीयस्याध्यायस्यान्ते शास्त्रसमाप्त्यर्थः पादाभ्यासः । तत् ब्रह्मोपनिषदम्। व्याख्यातम् । इति अध्यायपरिसमाप्तौ । शंनन्द.

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः

प्रथममनोयोगबुद्धिविस्तारकर्ता सविता, सवितुः
अनुज्ञया युक्तमनसा स्वर्गार्थं यत्नः, विप्रा
बुद्धिमनोयोगसाधकाः, अमृतपुत्रैः
श्रवणीयं वेदस्तोत्रम्

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥

आत्मनो ब्रह्मविज्ञानेनावगमादविद्यानिवृत्तेर्निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिरित्युक्तं, ब्रह्मज्ञाने च केचनोपायाः 'स्वदेहमरणिं कृत्वा ' इत्यादिना । बहिर्मुखस्य सर्वमिदं कुञ्जरशौचवत्स्यात्, अतो बहिर्मुखतानिवारणार्थमस्मिन्नध्याये उपायः प्रायेण कथ्यते प्रसङ्गादात्मस्वरूपमपि । युञ्जानः योगं कुर्वाणः प्रथमं आदौ । सर्वेषु प्रणवाद्युपायेषु प्रथमोपायत्वयं योगलक्षणः, तदभावे पण्डकस्येव वन्ध्यायां पुत्रार्थनमित्यर्थः । किम्। मनः। मनःशब्देन ज्ञानशक्तिरन्तःकरणमभिधीयते । अतिप्रमाथिनामिन्द्रियगजानां सप्राणानां न विना मनोङ्कुशेन धारणं, ततो मन एव प्रथमं योक्तव्यं, मनोमूलत्वात्सर्वानर्थस्य। मनसि स्थिते सर्वं सुस्थितं स्यादित्यर्थः। ततः तत्त्वाय आत्मयाथात्म्याय सविता उत्पादकः धियः बुद्धेः। किं कृत्वा । अग्निं अग्रेसरं ज्योतिः स्वयंप्रकाशस्वरूपं निचाय्य मनसा दृष्ट्वा। प्रथमं मनो युञ्जानस्तेन मनसा समाहितेनाग्निं ज्योतिर्निचाय्य ततस्तत्त्वाय धियः सवितेत्यन्वयः। स्यादिति शेषः। इदानीं तत्त्वार्थधिय उत्पादे फलमाह — पृथिव्याः ब्रह्माण्डगोलकरूपायाः स्थूलाया विराट्शब्दोक्तायाः सूक्ष्मायाश्च सूत्रात्मशब्दोक्तायाः अध्याभरत् अधि अधिकं अव्याकृतं आ समन्तात् अभरत् अबिभः धारितवान्पोषितवान्वा । यथा आद्योऽधिकारी, तथा आधुनिकोऽपीत्यर्थः। योगेन सर्वात्मा भवतीत्यर्थः।

शंनन्द.

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।
सुवर्गेयाय शक्त्या ॥

इदानीं मन्त्रद्रष्टा आत्मनि बहुत्वमारोप्योक्तं योगं वयमप्यनुष्ठास्याम इत्याह--युक्तेन योगवता मनसा अन्तःकरणेन वयं मन्त्रद्रष्टारः देवस्य स्वयंप्रकाशस्य सवितुः सर्वप्राण्युत्पादकस्य। सवे प्रसवार्थम्। स्वर्गेयाय, स्वर्गिभिर्गीयते प्रार्थ्यते इति स्वर्गेयः अविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षः, तस्मै स्वर्गेयाय। शक्त्यै शक्त्यर्थे, शक्त्येति यावत्। देवस्य सवितुः शक्त्या युक्तेन मनसा वयं सर्वे स्वर्गेयाय प्रभवाम इति शेषः।

शंनन्द.

---

(१) श्वेउ. २।१; शंनन्द. अग्नेः (अग्निं).

(१) श्वेउ. २।२; शंनन्द. सुवर्गेयाय शक्त्या (स्वर्गेयाय शक्त्यै).

युक्त्वाय मनसा देवान्सुवर्यतो धिया दिवम् ।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥

युक्त्वाय युक्त्वा मनसा अन्तःकरणेन देवान् द्योतनात्मकानिन्द्रियरूपान् स्वर्यतः, स्वः स्वर्गः सुखं वैषयिकं, तदर्थं यन्तीति स्वर्यन्तः, तान्स्वर्यतः । क्वचित्पाठे स्वरिति यत्पृथक्पदं, तत्स्वरार्थम् । तस्मिन्पक्षे स्वः सुखं, तदुद्दिश्य यन्त इति व्याख्येयम् । धिया बुद्ध्या दिवं द्योतनात्मकं विषयजातं बृहत् अधिकं ज्योतिः प्रकाशरूपं करिष्यतः करिष्यमाणान् सविता उत्पादकः प्रसुवाति प्रसूते इत्यर्थः । तान् देवान् । देवस्य सवितुः शक्त्या मोक्षोत्पादनाय वयं प्रभवामेति यदुक्तं, तदनेन मन्त्रेण प्रकटीकृतम् । यस्माद्देवान्सुखार्थं गच्छतो दिवं ज्योतिर्बृहत्करिष्यतस्तत्तदनुभवेन विषयजातमतिप्रौढं कुर्वतो मनसा ईश्वर एवेदमिति सवितृबुद्ध्या संयोज्य वर्तामहे। ततो न त उत्पत्स्यन्ते देवा विषयाभिमुखा इति शेषः । तत्र हेतुः--सविता प्रसुवाति तान् सवितैव तेषामुत्पादकः । सवितृबुद्ध्या चेदिदं सर्वं गृहीतं, कुतस्तेषामुत्पत्तिरित्यर्थः । शंनन्द.

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो
विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक
इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥

इदं पूर्वेऽपि कृतवन्त इत्याह--युञ्जते योगं कुर्वन्ति मनः अन्तःकरणम् । उत युञ्जते अपि योगं कुर्वन्ति धियः बुद्धिवृत्तीः । विप्राः ब्राह्मणाः । विप्रस्य ब्राह्मणजातिकारणभूतस्य बृहतः ब्रह्मणः विपश्चितः स्वयंप्रकाशचिदेकरसस्य । वि होत्राः होतारः दधे विदधे विधारितवान् । वयुनावित् अभिप्रायज्ञः एकः भेदशून्यः इत् इत्थं मही महीयसी । देवस्य सवितुः । व्याख्यातम् । परिष्टुतिः समन्तात्स्तुतिः । एको वयुनाविद्विदधे इदं समग्रमिति शेषः । विप्रस्य बृहतो विपश्चितो देवस्य सवितुः परिष्टुतिः एक इत्यादिरूपा, इत्थंज्ञानवन्तः प्राणेऽपानहोमपराः मनो युञ्जते उत धियो युञ्जते इत्यन्वयः ।

शंनन्द.

युंजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोकायन्ति पथ्येव सूरेः ।
शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥

इदानीं मन्त्रद्रष्टा जीवपरमात्मानौ उररीकृत्याऽऽह -- युञ्जे योगं तादात्म्यलक्षणं कुर्वे । वां युवयोः ब्रह्म पूर्व्यं, युवाभ्यां पूर्वं वर्तमानं चिदानन्दैकरसमेकं ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं यस्मात्, तस्मै ब्रह्मणे नमोभिः नमस्कारैः विश्लोकायन्ति विविधकीर्तिं स्वात्मनः कुर्वाणा वर्तन्ते, विविधकीर्तिमन्तो वा यन्ति तद्ब्रह्म गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः -- पथ्येव । पथ्या पथा सन्मार्गेणेत्यर्थः। यथा सूरेः सूराः सूरय इत्यर्थः । यथा पण्डिताः स्ववर्णाश्रमोचितकर्मानुष्ठानैर्विश्लोकायन्ते, तद्वदपण्डिता अपि ब्रह्मणे नमोभिर्विश्लोकायन्ति सूरय इत्युक्तम् । तर्हि किं स्वयमेव कीर्तिं कुर्वन्तीत्याशङ्क्य नेत्याह — शृण्वन्ति अन्यैः क्रियमाणां स्वात्मनः कीर्तिं कर्णपुटाभ्यां पिबन्ति विश्वे सर्वे अमृतस्य मरणशून्यस्य ब्रह्मणः पुत्राः तनयाः आ ये प्रसिद्धाः धामानि स्थानानि दिव्यानि दिवि भवानि तस्थुः आतस्थुः स्वधर्मानुष्ठानेन प्राप्तवन्तः ।

शंनन्द.

सोमयज्ञे मनसः संजननं, अक्षयकर्महेतुः, इन्द्रियमनोनिरोधात्मको योगः, भयावहस्रोतस्तरणहेतुः, प्राणायामः, योगानुकूलभूमिः

अग्निर्यत्राभिमथ्यते वायुर्यत्राधिरुध्यते ।
सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र संजायते मनः ॥

मनसो योगस्त्वसकृदुक्तः, न पुनरस्मिन्निति, ततस्तत्स्थलमाह -- अग्निः प्रसिद्धो दाहपाककारी यत्र यस्मिन्नाधारे अभिमथ्यते समन्तान्मथनेनोत्पाद्यते । नन्वरणिः स्यादित्यत आह -- वायुः प्रसिद्धो नभस्वान् यत्र

(१) श्वेउ. २।३; शंनन्द. सुवर्यतः (स्वर्यतः).
(२) श्वेउ. २।४.

(१) श्वेउ. २।५ ; शंनन्द. युजे (युञ्जे).
(२) श्वेउ. २।६ ; शंनन्द. त्राधिरु (त्राभिरु); श्रीकर. ३।३।६१.

यस्मिन्स्थले अभिरुध्यते सर्वतो निरुध्यते अस्तं गच्छतीत्यर्थः । अधिरुध्यते इति वा पाठः । तत्र अधिकं सर्वात्मना रुध्यते विनश्यतीत्यर्थः । नन्वाकाशः स्यादित्यत आह —— सोमः चन्द्रमाः यत्र यस्मिन्स्थले अतिरिच्यते । यदीयतेजसा, सोम इत्युपलक्षणं, ज्योतिर्जातमभिभूयते । तत्र तस्मिन्स्थले संजायते योगावस्थं तत्सम्यगुत्पद्यते मनः अन्तःकरणम् । पुनरिति पाठे योगयुक्तमनाः पूर्वं जातोऽपि शरीरेण, पुनः सोऽहमस्मीति ब्रह्मरूपेण संजायते तस्मिञ्जन्मनि स पुमांस्तन्मनो वा ।

शंनन्द.

सवित्रा[१] प्रसवेन जुषेत ब्रह्म पूर्व्यम् ।
तत्र योनिं कृणवसे न हि ते पूर्तमक्षिपत् ॥

सवित्रा जगत्कारणेन । सवितृशब्दार्थमाह — प्रसवेन । प्रकर्षेण सूते इति प्रसवो जगत्कारणं, तेन जुषेत जुष्टः स्यात्, तेन निरतिशयप्रीतिमान् क्रियते इत्यर्थः । ननु ब्रह्माहमस्मीति जानन्सवित्रा प्रीतिमान् क्रियते इति व्यधिकरणमित्यत आह — ब्रह्म । येनायं प्रीतिमान् क्रियते स सविता ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यमनेनाऽऽत्मत्वेन गृहीतं, ततो न वैयधिकरण्यमिति भावः । ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरतां वारयति — पूर्व्यं सर्वस्मात्पूर्वं वर्तमानम् । ततो न जात्याद्यर्थान्तरमित्यर्थः । मनसो योगावस्थस्य स्थानमुक्त्वा योगसंपन्नो मन्त्रद्रष्टा स्वकीयं योगयुक्तं मन उररीकृत्याऽऽह — तत्र तस्मिन् पूर्वे(र्व्ये) ब्रह्मणि योनिं स्थानं कृणवसे कुरुषे । योनिं मायां वा जगत्कारणभूतां स्वजननीं कृणवसे हंसि । न हि ते यस्मात्तव, वृत्तिमिति शेषः, अस्मिन्ब्रह्मणि प्रवृत्तां पूर्तं कूपारामादिकरणजन्यमदृष्टं, पूर्तमित्युपलक्षणं, शुभाशुभं कर्म निखिलमपि अक्षिपत्, क्षेपणं बहिर्मुखत्वेन गमनं, तन्नाकरोत् ।

शंनन्द.

[२]त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं
हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य ।
ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान्
स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥

(१) 'युञ्जानः' इत्यारभ्य 'अक्षिपत्' इत्यन्तैः सप्तभिः (षड्भिः ?) मन्त्रैर्मनसो निग्रहः परमपुरुषार्थसाधनमित्युक्तम् । स एव विनोपायं प्राणिभिरतिदुष्कर इत्यतः सानुकम्पा मातेव श्रुतिस्तत्रोपायमाह ---त्रिः उदरे अंसयोः स्तनयोर्मध्ये च उन्नतं वायुपूरणेन प्रातौन्नत्यं स्थाप्य संस्थाप्य समं ऋजु दण्डवदभुग्नं शरीरं, शीर्यते इति शरीरम् । शरीरपदादानेन तत्राऽऽस्था निवारिता । समत्वेन च वायुप्रकोपपर्यन्तं नाभ्यासः करणीय इति सूचितम् । त्रिरौन्नत्येन च तन्द्राद्यभावः, संस्थापनेन च प्रेतासनाद्यभावः । अनेनैतदुक्तम्---विनाशिनि शरीरेऽत्यन्तमास्थामकुर्वाणो वायुप्रकोपं वर्जयन् स्वाधीन आसने तन्द्रादिरहित उपविशेत् । न केवलमुपवेशनं, किं त्विन्द्रियाणां प्रत्याहारश्च करणीय इत्याह ---हृदि हृदयसरसिजे पद्माकारे मांसखण्डे पञ्चच्छिद्रे इन्द्रियाणि बाह्यानि ज्ञानकर्मका(क)रणानि मनसा इन्द्रियाश्वप्रग्रहभूतेन संनिवेश्य सम्यक् नितरां प्रवेशनं कारयित्वा । अयं भावः---कर्मेन्द्रियाणि सुस्थितशरीरत्वेन स्वयमेव व्यापारेभ्यः उपरतानि । अत आसनस्य तत्रोपयोगः । प्राणायामाङ्कुशेन प्राणव्यालस्य स्वेच्छाप्रचारान्निवर्तनं, तत्र प्राणायामस्योपयोगः । यमनियमयोश्चादृष्टविशेषकरत्वात् धारणाध्यानसमाधीनां च जितेन्द्रियत्वे भावितत्वात्प्रत्याहारोऽवशिष्यते । तथा च यमनियमाभ्यामुत्पन्नसंसारवैराग्यो विशुद्धबुद्धिरासनेन कर्मेन्द्रियाणि जित्वा विषयस्मरणप्रतोत्रेण प्रणुन्नान् ज्ञानेन्द्रियाश्वान्विषयेषु दोषदर्शनेन मानसेन प्रग्रहेण पुनः स्वहृदये नयेत् । इदानीं रूपकरूपेणाऽऽह---ब्रह्मोडुपेन । ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं विषयः, तेन तज्ज्ञानं लक्षयति । उडुपं नीरपूरतरणकारणभूतो दृढबन्धबद्धः काष्ठसमुच्चयः । ब्रह्मज्ञानोडुपेन प्रतरेत प्रकर्षेण तरणं कुर्यात् । कः । विद्वान् ब्रह्मज्ञानवान् । कानि । स्रोतांसि स्रोतोवद्बहिर्मुखानि प्रवृत्तानीन्द्रियाणि । यद्यपि प्रत्याहारस्यापीदमेव कृत्यं, तथाऽपि प्रत्याहारो गोपालवद्दुर्दान्तान् वृषभानिव बलादेवेन्द्रियाश्वान्हृदयवाटे मनोर्गलेन निरुणद्धि । तथा निरुद्धा अपीन्द्रियाश्वाः प्रमाथिनः इव वृषभाः

(१) श्वेउ. २।७.

(२) श्वेउ. २।८ ; ब्रशंकर. २।१।३; भास्कर. २।१।३; श्रीकर. २।१।३, ३।३।६१, ४।१।७; बलदेव. २।१।३, ४।१।७.

मनोर्गलमप्यादाय बहिर्गच्छन्ति विना धारणाध्यानसमाधीन् कशान्, ततो न विरुद्धस्तेषामपि तत्रोपयोगः। स्रोतशब्देन विक्षेपमात्रमुक्तं, विक्षेपश्च सर्वोऽप्यनर्थहेतुः प्रसिद्धः, तदभिप्रायेणाह —सर्वाणि निखिलानि। ननु सर्वाः प्रवृत्तयः सर्वेषामिन्द्रियार्थानामनर्थहेतव इति न मन्यामहे, लोकद्वयेऽपि भूयसः सुखस्याप्युपलम्भादित्यत आह—भयावहानि। यद्यपि क्वचिच्छरीरे कदाचिद्वा बहिर्मुखानीन्द्रियाणि सुखार्थानीति प्रौढीप्रसिद्धिः, तथाऽपि तत्रापि क्षयादिजन्यस्य भयस्य मूढानामपि संप्रतिपत्तेः स्वप्रवृत्त्या स्वप्रवृत्तिफलेन वा भयं संत्रासरूपमावहन्ति समन्तात्सर्वेषु शरीरग्रहणेषु प्रापयन्तीति भयावहानि। अयमर्थः — विक्षेपस्याऽऽवरणापगममन्तरेण सर्वात्मनाऽनपगमनादावरणविक्षेपात्मिकाऽविद्या ब्रह्मसाक्षात्कारेण धारणाध्यानसमाधिजन्येन नश्यतीति।

शंनन्द.

(२) 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्' इत्यादिना च आसनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते।

* ब्रशंकर. २।१।३

(३) 'आसीनः संभवात्' — 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य ...... भयावहानि' इति श्वेताश्वतरे, 'विविक्तदेशे तु सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरःशरीरः। अन्त्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य॥' इति कैवल्ये श्रूयते। सुखासने समासीनः सन् दहराद्युपासनारूपशिवैकध्यानं कुर्यात्। कुतः। संभवात्। पद्मासनाद्यासनेषु समासीनस्यैव चित्तैकाग्र्यसंभवात्। श्वेताश्वतरे कैवल्याद्युपनिषत्सु (च) ब्रह्मविद्याकामानामासनपूर्वकत्वेन तदुपासनाविध्युपदेशादारूढानामासननियमाभावेऽप्यारुरुक्षूणामासनमुद्रालक्ष्याभ्यासनियमो न विरुध्यते।

श्रीकर. ४।१।७

प्राणान्प्रपीडयेह स युक्तचेष्टः
क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत।

दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं
विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः॥

त्रिरुन्नतं स्थाप्येत्यादेर्विशेषमाह — प्राणान् नवभिर्द्वारैर्निर्गच्छतो वायून् प्रपीड्य प्रकर्षेण पीडनं निरोधनं कृत्वा योगकुशलेन गुरुणोपदिष्टेन मार्गेण, इह अस्मिन् शरीरे सः प्राणनिरोधस्य कर्ता युक्तचेष्टः युक्ता जीवनमात्रोपयोगिनी योगार्था चेष्टा यस्य स युक्तचेष्टः। प्राणक्षयं प्राप्नुयादिति शेषः। ततः क्षीणे प्राणे सर्वेभ्यो द्वारेभ्य उपरते दण्डवद्व्यवस्थिते वायौ मन्दं मन्दं नासिकयोः नासापुटयोः श्वसीत श्वासं कुर्यात्। व्यापारान्तरमाह—दुष्टाश्वयुक्तमिव प्रबलैरशिक्षितैरश्वैः संबद्धमिव वाहं अध्वनः परपारस्य नेतारं, प्रग्रहभूतमित्यर्थः। एनं उक्तं प्रत्यक्षमिव, विद्वान् धारणादियुक्तो ब्रह्मज्ञानवान् मनः अन्तःकरणं शरीररथस्येन्द्रियाश्वानां प्रग्रहभूतं धारयेत स्वसारथिनाऽन्तःकरणभेदेन धीरूपेण धारणं कारयेत् अप्रमत्तः कामक्रोधादयो मदा विद्यादिरूपा वा, तद्रहितः। जितानामपीन्द्रियाश्वानां वैरिणामिव विश्वासं न कुर्यादित्यर्थः। शंनन्द.

समे शुचौ शर्करावह्निवालुका-
विवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः।
मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीडने
गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्॥

(१) आसनार्थे देशविशेषमाह — समे अनिम्नोन्नते। शुचौ केशास्थ्याद्यदूषिते। शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते। शर्कराः क्षुद्राः पाषाणाः। वह्निर्दाहपाककरं तेजः। वालुकाः सिकताः। एताभिर्विवर्जिते। शब्दजलाश्रयादिभिः। शब्दो ध्वनिविशेषो वर्णात्मको वा। जलाश्रयः अतिशीतलप्रदेशः। आदिशब्देन सिंहसर्पाद्याश्रयः। तैः शब्दादिभिः। विवर्जिते इति समस्तपदादनुवर्तते। किं बहुना, मनोनुकूले मनसोऽनुरागजनके। न तु चक्षुःपीडने। अनेनैतदुक्तं — दर्शनीये मनसः स्वास्थ्यकरे च। इदं च दृष्टार्थं, वैपरीत्ये अष्टाङ्गयोगस्य

---

* भास्कर. ब्रशंकरवत्।

(१) श्वेउ. २।९; शंनन्द. योच्छ्व (योः श्व); श्रीकर. ३।३।६१.

(१) श्वेउ. २।१०; शंनन्द. चक्षुपी (चक्षुःपी) श्रयणे (श्रयेण); ब्रशंकर. ४।१।११; भास्कर. ४।१।११ विवर्जिते (वर्जिते) चक्षुपी (चक्षुःपी) निवाताश्रयणे (निर्वाताश्रये वा); रामानुज. ४।१।११; बलदेव. ४।१।११.

अनुष्ठातुमशक्यत्वस्योपलम्भात् मनोनुकूलत्वाभिधानाच्च । गुहानिवाताश्रयेण । गुहा पर्वतादेर्बिलमिवावस्थिता । निवातं निर्वातमन्यदपि प्रदेशान्तरम् । सर्वबाधाशून्यमित्यर्थः । तस्मिन्नाश्रयो निवासः, तेन प्रयोजयेत् प्रकर्षेण योगं कुर्यात् । सम्यगाश्रयप्राप्त्यनन्तरमष्टाङ्गयोगं कुर्यादित्यर्थः । शंनन्द.

(२) 'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्'--दिग्देशकालेषु संशयः--किमस्ति कश्चिन्नियमो नास्ति वेति । प्रायेण वैदिकेष्वारम्भेषु दिगादिनियमदर्शनात् स्यादिहापि कश्चिन्नियम इति यस्य मतिः, तं प्रत्याह । दिग्देशकालेष्वर्थलक्षण एव नियमः । यत्रैवास्य दिशि देशे काले वा मनसः सौकर्येणैकाग्रता भवति, तत्रैवोपासीत, प्राचीदिक्पूर्वाह्णप्राचीनप्रवणादिवत् विशेषाश्रवणात् । एकाग्रताया इष्टायाः सर्वत्राविशेषात् । ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति -- 'समे शुचौ...प्रयोजयेत्' इति यथेति । उच्यते -- सत्यमस्त्येवंजातीयको नियमः, सति त्वेतस्मिन् तद्गतेषु विशेषेष्वनियम इति सुहृद्भूत्वा आचार्य आचष्टे । 'मनोऽनुकूले' इति चैषा श्रुतिः 'यत्रैकाग्रता, तत्रैव' इत्येतदेव दर्शयति ।

* ब्रशंकर. ४।१।११

योगे ब्रह्माभिव्यञ्जकलिङ्गानि, पञ्चभूतात्मकः योगगुणः योगाग्निमयशरीरस्य, योगप्रथमप्रवृत्तेः लिङ्गानि, आत्मतत्त्वद्वारा ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारः पाशमुक्तिश्च

[1]नीहारधूमार्कानलानिलानां
खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम् ।
एतानि रूपाणि पुरःसराणि
ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥

इदानीं योगप्रवृत्तस्य प्रत्ययानाह—नीहारधूमार्कानलानिलानाम् । नीहारः शिशिरादिकाले पतन् जलकणसमुच्चयः प्रभातादौ प्रायः श्वेतवर्णः । धूमः कृष्णवर्णः प्रसिद्धः । अर्कः आदित्यः पिङ्गलवर्णः । अनलो लोहितवर्णः । अनिलो नीलवर्णः । नीहारादीनाम् । खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम् । खद्योतः कृष्णशर्वर्यां गाढे तमसि प्रतीयमानोऽग्निकणाभः खचरो जन्तुः । विद्युत् अर्कवर्णा अचिरप्रभा मेघमण्डलाक्रान्ते नभःस्थले प्रतीयमाना चक्षुर्मुद्दीप्तिधारिणी । स्फटिकः श्वेतः स्निग्धश्च पाषाणः । शशी प्रसिद्धः श्वेततेजोमण्डलरूपः शीतकिरणः । खद्योतादीनाम् । एतानि नीहारखद्योतादीनामुक्तानि रूपाणि चक्षुर्ग्रहणयोग्यानि पुरःसराणि प्रथमतो गन्तॄणि ब्रह्मणि स्वप्रकाशचिदानन्दात्मरूपे त्रिविधपरिच्छेदशून्ये अभिव्यक्तिकराणि, अभिव्यक्तिरविद्याजवनिकाच्छन्नस्य ब्रह्मणस्तज्जवनिकापगमः, तत्कराणि । एतद्रूपप्रादुर्भावे ब्रह्मप्रादुर्भावः अविदूरे, यथा प्रभासक्षेत्रे समुद्रघोषणश्रवणे अविदूरे दर्शनं सोमेश्वरस्य, यथा वा भुजादिस्फुरणे अविदूरे दर्शनं प्रियस्य भ्रात्रादेः । रूपाणीत्युपलक्षणम् । शब्दस्पर्शरसगन्धा अप्यत्यनुकूला ब्रह्माभिव्यक्तिकराः । क । योगे यमाद्यष्टाङ्गे साधनावस्थातः सिद्धयवस्थां प्रविशति । एतदुक्तं भवति -- योगप्रवृत्तस्य विविधसिद्धयो यद्यपि स्युः, तथाऽपि नासावत्राऽऽसक्तिं कुर्यादिति ।

शंनन्द.

[1]पृथ्व्याप्यतेजोनिलखे समुत्थिते
पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः
प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥

एवं समाधिस्थस्य सिद्धीरुक्त्वा इदानीं व्युत्थिताव्युत्थितदशयोः साधारणाः सिद्धीराह—पृथ्व्याप्यतेजोनिलखे । पृथ्वी भूमिः । आप्यं आपः । अथवा तद्धितोऽयं पञ्चस्वप्युपलक्षणार्थः । तेजः प्रसिद्धम् । अनिलो वायुः । खं आकाशम् । तस्मिन् तन्मये, कार्यकारणयोरनन्यत्वात् । समुत्थिते तेभ्य एव भूतेभ्यः संजाते । पञ्चात्मके पञ्चभूतात्मके शरीरे । पञ्चात्मके इत्यादानादेकभूतात्मकं त्रयात्मकं वा न किंचिदपि शरीरं, किंतु पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यमित्येतदुक्तम् । योगगुणे योगस्याष्टाङ्गयुक्तस्य सोऽहमस्मीतिज्ञानफलस्य गुणो विषया-

*भास्कर. रामानुज. ब्रशंकरवत् ।
(१) श्वेउ. २।११.

(१) श्वेउ. २।१२; शंनन्द. मृत्युः (दुःखं) इत्यपि पाठः; ब्रशंकर. १।३।३३ पृथ्व्याप्यते (पृथ्व्यप्से); भास्कर. २।१।३ पृथ्व्याप्यते (पृथ्व्यप्से) मृत्युः (दुःखं); श्रीकर. ३।३।६१, ४।१।१० पृथ्व्याप्यते (पृथिव्यप्से).

नासक्त्यादिः, तत्र प्रवृत्ते प्रवृत्तिं कुर्वति । अवान्तरफलमाह— न तस्य रोगः । योगिनो योगप्राप्त्यभिमुखस्य शिरोक्षिरोगातिसारादिलक्षणो रोगो न । न जरा शरीरवैरूप्यकारिणी पलितादिलिङ्गा जरा न । न दुःखं इष्टवियोगादनिष्टप्राप्तेश्च जन्यं प्रतिकूलवेदनीयं दुःखं न । 'न मृत्युः' इति पाठे नावान्तरमृत्युरिति व्याख्यानम् । प्राप्तस्य, स्पष्टम् । किम् । योगाग्निमयं शरीरम् । विनाशि पाञ्चभौतिकं योगाग्नौ क्षिप्तमग्नाविव हाटकं तन्मयं भवति । योगाग्निप्रचुरं देहं प्राप्तस्य तस्य न रोगो न जरा न मृत्युरित्यन्वयः ।

शंनन्द.

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं
वर्णप्रसादं स्वरसौष्ठवं च ।
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं
योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥[1]

पुनर्योगप्राप्तौ लिङ्गान्तराणि सिद्धिसूचकान्याह— रघुत्वं लघुत्वं शरीरस्य, रलयोः ऐक्यात् । आरोग्यं अरोगस्य भावः, सर्वोत्साहवत्त्वमिति यावत् । अलोलुपत्वं, लोलुपो विषयलम्पटः, तस्य भावस्तत्त्वं, न लोलुपत्वमलोलुपत्वं अभिलाषहीनत्वमित्यर्थः । वर्णप्रसादं, वर्णस्य कृष्णगौरादेः प्रसादः प्रसन्नता, तं, नयनानन्दरूपत्वमित्यर्थः । स्वरसौष्ठवं च । स्वरस्य कण्ठनिर्गतस्य ध्वनेः सवर्णस्य वर्णसहितस्य वा सौष्ठवं माधुर्यादि । श्रवणीयनादवान् भवतीत्यर्थः । चकार उक्तानामनुक्तानां च 'तत्संनिधौ वैरत्यागः' इत्यादीनां समुच्चयार्थः । गन्धः शुभः चम्पककेतक्यादिगन्धः सर्वप्राण्यानन्दकारी शुभः । मूत्रपुरीषम् । पीतस्य पानीयस्य स्वविष्ठो धातुर्बहिर्निर्गच्छन् मूत्रमित्युच्यते । जग्धस्यान्नस्य स एव तादृशः पुरीषमिति । मूत्रं पुरीषं च मूत्रपुरीषम् । अल्पं भूयस्यपि पीते अशिते चैतद्द्वयमपि स्तोकम् । तस्येति पूर्वमन्त्रादनुषङ्गन्यायेन रघुत्वमित्यादौ द्रष्टव्यम् । योगप्रवृत्तिं, योगस्याष्टाङ्गलक्षणस्य प्रवृत्तिः साधकं प्रति आगमनरूपा, तां प्रथमां पूर्वभाविनीं वदन्ति कथयन्ति । योगविद इति शेषः । शंनन्द.

यथैव बिम्बं मृदयोपलिप्तं
तेजोमयं भ्राजते तत्सुधान्तम् ।
तद्वाऽऽत्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही
एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥[1]

अवान्तराः सिद्धीरुक्त्वा इदानीं सिद्धिवधूमुकुटमणिदीपिकानीराजितपादपल्लवां आद्यामकृतात्मभिर्दुष्प्रापां त्रिवर्गसिद्धिकदर्याङ्गनां हसन्तीमानन्दात्मेन्दुवदनां स्वयंप्रकाशमानां मुक्तिसिद्धिमाह — यथैव यद्वदेव बिम्बं सवितुश्चन्द्रस्य वा मण्डलं मृदया मृदा उपलिप्तं समीपे लिप्तं आच्छन्नमित्यर्थः । तेजोमयं तेजोविकारभूतं, तेजोरूपमित्यर्थः । तस्या उपलेपनस्य कर्त्र्या मृदः कुतश्चिन्निमित्तादपाये भ्राजते तत् बिम्बं दीप्यते सुधान्तं सुधा अमृतं रोहितादिरूपं अन्ते अन्तिके यस्य तत्सुधान्तम् । तद्वा तद्वत् आत्मतत्त्वं आनन्दात्मस्वरूपम् । अत्र रविबिम्बस्य मृदोपलेपो नाऽऽसीन्नास्ति न भविष्यति च यथा, तथाऽऽत्मनोऽपि न माययोपलेप इति विवक्षितम् । प्रसमीक्ष्य प्रकर्षेण सम्यक्स्वयंप्रकाशमहमस्मीत्यवलोक्य देही देहयोगवान् अहमज्ञ इत्याद्यभिमानी एकः सर्वभेदशून्योऽहं ब्रह्मास्मीतिविज्ञानेन कृतार्थः कृतः संपादितः अर्थः पुरुषार्थलक्षणो येन स कृतार्थः प्राप्तप्रापणीय इत्यर्थः । भवते भवति । वीतशोकः । कृतकृत्यत्वे हेतुरयम् । वीतः अपगतः शोको दुःखविकारो यस्मात्स वीतशोकः । अपगतसमस्ताविद्य इत्यर्थः ।

शंनन्द.

यदाऽऽत्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं
दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।
अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥[2]

कदा वीतशोकः, कथं च ब्रह्मज्ञानमित्यत आह — यदा यस्मिन्काले आत्मतत्त्वेन तु आत्मस्वरूपेणैव ब्रह्मतत्त्वं ब्रह्मस्वरूपं दीपोपमेन सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वे सति प्रकाशैकस्वभावेन, स्वयंप्रकाशेनेत्यर्थः । इह आत्मन्येव युक्तः अष्टाङ्गयोगयुक्तः प्रपश्येत् प्रकर्षेण स्वयं-

(१) श्वेउ. २।१३ ; शंनन्द. लघुत्व (रघुत्व); श्रीकर. ३।३।६१, ४।४।१०.

(१) श्वेउ. २।१४ ; श्रीकर. ३।३।६१ तत्सुधान्तम् (तत्सुधौतम्).

(२) श्वेउ. २।१५.

प्रकाशानन्दरूपस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यो ब्रह्मरूपोऽहमस्मीत्यवगच्छेत् । तदा अजं जन्मादिविकारशून्यम् । ध्रुवं निश्चलं, अपरिणामीति यावत् । सर्वतत्त्वैः सर्वैर्भूतैर्भौतिकैश्च साविद्यैः स्वरूपैः विशुद्धं विहीनम् । ततः शुद्धं सर्वदोषरहितमविद्यातत्कार्यापरामृष्टमित्यर्थः । ज्ञात्वा अजादिरूपं ब्रह्माहमस्मीत्यवगत्य देवं स्वयंप्रकाशम् । अस्य पदस्याजादिपदैः संबन्धः । मुच्यते मुक्तो भवति सर्वपाशैः सर्वैरहंममाद्यभिमानबन्धनैरविद्यातत्कार्यैः ।

शंनन्द.

प्रत्यक्प्रतिष्ठितः सर्वरूपः सर्वप्रविष्टो देवः

एष ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः
पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।
स एव जातः स जनिष्यमाणः
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥

इदानीं श्रुतिर्हर्षनिर्भरमानसा सती सानुकम्पा पुरुषेण ज्ञातव्यं ब्रह्मरूपपुरुषाभिन्नानस्मान्प्रत्याह--एषः पुरुषबुद्धेर्द्रष्टा ब्रह्मात्मा ह प्रसिद्धः देवः स्वयंप्रकाशः प्रदिशो नु । प्रेति तिष्ठतिना संबध्यते । नु आश्चर्ये । दिशः प्राच्याद्या आग्नेय्याद्याश्च सर्वाः अष्टौ दश वा निखिलाः । दिक्शब्दप्रत्ययालम्बना इत्यर्थः । प्रदिशः अवान्तरदिशो वा । अस्मिन्पक्षे, 'किं ता एव, नेत्याह--सर्वाः' इति आशङ्क्य व्याख्येयम् । अनेनाव्याकृतरूपता उक्ता । इदानीं सूत्रात्मतामाह--पूर्वः प्रथमः ह प्रसिद्धः जातः उत्पन्नः । इदानीं विराड्रूपतामाह--सः कारणकार्यरूप आत्मा उ अपि गर्भे भूतपञ्चकस्याप्रधानस्य गर्भे वर्तमानः । ब्रह्माण्डरूपो गर्भरूपोऽपि स एवेत्यर्थः । इदानीमनारोपितपुरुषावयवं विराट्शब्देनाप्यभिधीयमानं प्रजापतिमाह--अन्तः । गर्भ इति तन्त्रेणावगन्तव्यम् । अन्तर्गर्भे गर्भस्यान्तः प्रजापतिरूपः, यस्य 'मेरुरुल्बं, महीधरा जरायुः' इत्यादि पुराणे कथ्यते । इदानीं सर्वजीवगतमात्मानमाह--स एव जातः स जनिष्यमाणः । अतीतानागतयोर्ग्रहणे वर्तमानस्याप्यर्थसिद्धं ग्रहणम् । स्पष्टः पदार्थः । इदानीं सर्वात्मत्वेन जनिमरणादिप्राप्तिः, तां निवारयति--प्रत्यक् । बुद्ध्यादिभ्यः प्रति प्रातिकूल्येन आन्तरत्वेन गच्छतीति प्रत्यक् । प्रत्यगित्यव्ययम् । प्रत्यङ्ङिति वा पाठः । जनाः हे जनाः, तिष्ठति प्रकर्षेणावस्थानं करोति, अवस्थानं करोति वा । सर्वतोमुखः सर्वासु दिक्षु मुखानि उपलब्धिद्वाराणि यस्य स सर्वतोमुखः ।

शंनन्द.

यो देवो अग्नौ यो अप्सु
यो विश्वं भुवनमाविवेश ।
य ओषधीषु यो वनस्पतिषु
तस्मै देवाय नमो नमः ॥

(१) सर्वात्मानमात्मानमुक्त्वा इदानीं विभूतिमत्स्वत्वस्थमेनं नमस्करोति--यः प्रसिद्धः देवः स्वयंप्रकाशः अग्नौ वह्नौ, यः प्रसिद्धः अप्सु उदकेषु, यः प्रसिद्धः विश्वं सर्वं भुवनं पातालादि भूरादि वा लोकजातं आविवेश प्रविष्टवान् । इदमग्न्यादावोषध्यादौ च भुवनवद्द्रष्टव्यम् । यः प्रसिद्धः ओषधीषु व्रीह्यादिषु, वनस्पतिषु अश्वत्थादिषु, तस्मै अग्न्यादिप्रविष्टाय देवाय स्वयंप्रकाशाय नमः मनसा वचसा कर्मणा च नमस्कारोऽस्तु । नमःपदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ।

शंनन्द.

(२) 'आमनन्ति चैनमस्मिन्' -- 'यो देवो अग्नौ यो अप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश' इति श्वेताश्वतराद्याः शाखिन एनं प्रकरणिनं परमात्मानं अस्मिन् वैश्वानरे स्थितमामनन्ति च । तथा च वैश्वानराख्याग्निनिष्ठतया वैश्वानरशब्दादयः परमात्मनीति भावः ।

विज्ञान. १।२।३२

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

(१) श्वेउ. २।१६; शंनन्द. शोऽनु (शो नु) प्रत्यङ्जना (प्रत्यग्जना) इत्यपि पाठः ।

(१) श्वेउ. २।१७; विज्ञान. १।२।३२.

अथ तृतीयोऽध्यायः

देवः एकः सर्वलोकेशिता जालवान् उद्भवसंभवहेतुः
अद्वितीयः रुद्रः प्रत्यक्प्रतिष्ठितः गोप्ता सृष्टिप्रलयकर्ता
विश्वव्यापी विश्वद्रष्टा विश्वधर्ता हिरण्यगर्भजनकः
शुभबुद्धिसंयोजयिता शिवतनुधरः इषुक्षेप्ता परं
ब्रह्म महापुरुषः मृत्युतारकज्ञानविषयः परः
सूक्ष्मतमः ज्येष्ठः दिवि स्थितः अमृतत्व-
हेतुज्ञानविषयः शिवः सर्वभूतगुहाशयः
शिवः सत्त्वप्रवर्तकः ज्योतिः अन्तरात्मा
अङ्गुष्ठमात्रपुरुषः भूतभव्यात्मक-
पुरुषः अमृतत्वस्येशानः सर्वे-
न्द्रियगुणाभासः शरीरस्थः
वेत्ता अवेद्यः धातृप्र-
सादजसाक्षात्कारवि-
षयः विभुः अजः
पुराणः

यँ एको जालवानीशत ईशनीभिः
सर्वाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
य एवैक उद्भवे संभवे च
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

पूर्वं ब्रह्माहमस्मीतिवाक्यज्ञानादविद्यातत्कार्यैरपरामृष्टब्रह्मस्वरूपावस्थानं योगस्य परमा सिद्धिः फलभूतोक्ता। तत्र वाक्यार्थज्ञानं च ब्रह्माहंपदार्थयोर्ज्ञानमन्तरेण न भवतीति पदार्थज्ञानायायमध्याय आरभ्यते। तत्र प्रथमं ब्रह्मपदार्थमाह — यः प्रसिद्धः एकः द्वैतगन्धशून्यः जालवान् अविद्यामहेन्द्रजालवान् लूताकीट इव लूतातन्तुजालवान् (प्रसार्याविद्यामहेन्द्रजालं ?) ईशते ईष्टे ईशनीभिः ईश्वरशक्तिभिर्विक्षेपविशेषरूपाभिरविद्याभिः। ईष्टेः सकर्मकत्वात्कर्म वक्तुमाह — सर्वाँल्लोकान् निखिलान् भूरादीन् ईशत ईशनीभिः। पुनरादानं कर्मनिवेशार्थम्। व्याख्यानं च पूर्ववत्। य एवैकः य एक एव इह अस्मिन्संसारे उद्भवे, उद् ऊर्ध्वं अनेकधा भवनमुद्भवः, तत्र, संभवे च, सम्यक् स्वात्मरूपेण भवनं सत्तामात्रेण वर्तमानत्वं संभवः संहार इत्यर्थः, तत्र। चकारान्मध्येऽप्येक एव वर्तमान इति शेषः। ये अधिकारिणः एतत् उक्तमीश्वरस्वरूपमात्मत्वेन विदुः जानन्ति, अमृताः आनन्दात्मरूपेण मरणधर्मरहिताः ते भवन्ति। स्पष्टम्। शंनन्द.

(१) श्वेउ. ३।१; शंनन्द. उद्भवे (इहोद्भवे).

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु-
र्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति संचुकोचान्तकाले
संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥

(१) उद्भवे संभवे चैक एवेश्वर इत्युक्तं, तदेतदुपपादयितुमाह -- एको हि चिदानन्दरसो जगतः उत्पत्तेः प्रागेको यस्मात् रुद्रः। रुद् दुःखं द्रावयति नाशयतीति रुद्रः। दुःखनिवृत्तिश्च सर्वात्मनाऽविद्यानाशमन्तरेण न संभाविता, तस्माद्रुद्रः अविद्यानाशकः। यस्माद्रुद्रस्तस्मात् न द्वितीयाय द्वितीयार्थं तस्थे तस्थौ स्थितिं न कृतवान्। यस्मान्न द्वितीयाय तस्थे, तस्मादेक इत्यन्वयः। नायं पूर्वोक्तादीश्वरादन्य इत्याह--यः प्रसिद्धः इमान् प्रत्यक्षैकदेशान् लोकानीशत ईशनीभिः। प्रत्यग्जनास्तिष्ठति। व्याख्यातम्। संचुकोच संकोचं कृतवान् उपसंहृतवानित्यर्थः। कदा, यदाऽस्य जगतो विनाशस्तदेत्याह--अन्तकाले विनाशकाले। किं कृत्वा। संसृज्य सम्यगुत्पाद्य। कानि। विश्वा भुवनानि विश्वानि भुवनानि, चतुर्दश लोकानित्यर्थः। कः। गोप्ता विश्वेषां भुवनानां रक्षिता। गोपा इति क्वचित्पाठे गोप्तेत्येव व्याख्येयम्। गोशब्दवाच्यं सचराचरं विश्वं पातीति वा गोपाः। शंनन्द.

(१) श्वेउ. ३।२; शंनन्द. तस्थुः (तस्थे) प्रत्यङ् जना (प्रत्यग्जना) 'गोपाः' इत्यत्र 'गोप्ता' इत्यपि पाठः; श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२६), १।१।२१ (पृ.२५०), १।२।१ (पृ. ३०१), १।२।३, २।१।२५, ३।२।३५, ४।२।१६, ४।४।४ एको हि (एक एव) इत्यपि पाठः; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ३, ४, १३, १८, २७), १।१।२ (पृ. २९, ३६), १।१।४ (पृ. ४४, ४८), १।१।११, १८, १९, ३१, १।२।२ (पृ. ९९), १।२।३, १०, १३, १।३।७, ११, २।१।२४, २५, ३६, ३७, २।२।४०, ४२, २।३।३, २।४।१, ३।२।७, १२, ३०, ३५, ३।४।८, ४।१।५, ४।२।१६, ४।३।१६, ४।४।४, १३, १७, २२ एको हि (एक एव) तस्थुः (तस्थे).

(२) 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' (श्वेउ. ६।८) 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः' इत्यादयश्च परब्रह्मणः स्वाभाविकानन्तजगज्जननशासनपालनशक्तिमत्त्वं श्रुतयो वदन्ति ।

१।२।१ (पृ. ३०१)

'एको हि रुद्रो......ईशनीभिः' इति रुद्रव्यतिरिक्तस्य जगदीश्वरत्वं निषिध्यते ।

* श्रीकंठ. १।२।३

[1]विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो
विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रै-
र्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥

जगत उत्पत्तिस्थितिसंहारेष्वस्य स्वातन्त्र्ये हेतुमाह— विश्वतश्चक्षुः सर्वतोनेत्रः । उत अपि । विश्वतोमुखः सर्वतआननः । विश्वतोबाहुः सर्वतोभुजः । उत अपि । विश्वतस्पात् सर्वतश्चरणः । अयमर्थः— यानि कानिचिच्चक्षुरादीनि इन्द्रियाण्यन्यद्वा प्राणादिकं यत्किंचिद्यस्य कस्यचिज्जन्तोः, तत्सर्वमस्यैव, एतदात्मकत्वात्सर्वस्य । तत असङ्गोदासीनेऽपि पुंसि मायावशात्सर्वतश्चक्षुरादिकमुपपन्नमिति, सर्वतश्चक्षुरादिमत्त्वाच्च सृष्टिस्थितिसंहारेषु स्वातन्त्र्यमिति । सं बाहुभ्यां धमति हस्ताभ्यां विश्वमुत्पादयन्नुत्पत्तिकाले विविधान् शब्दानुत्पाद्योत्पादकादिरूपेण करोति । बाहुभ्यामिति द्विवचनसामर्थ्यात्सर्वकर्महेतुत्वाच्च धर्माधर्माभ्यामिति विवक्षितम् । ततः स्थितिसंहारयोश्च तत्तद्रूपैः शब्दकारित्वमविरुद्धम् । यदाऽपि धमतिरग्निसंयोगार्थः, तदाऽपि संतापकारित्वेन सुखदुःखयोरुत्पत्तौ स्थितौ संहारे च सुखदुःखकारित्वं व्याख्येयम् । सं पतत्रैः पतनशीलैः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतैः, न परमाणुभिः, तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् । न चैतदेव प्रमाणं, भवदङ्गीकृतानां मूर्तानामपि तेषां पतनशीलत्वाभावात् । गुरुत्वात्पतनं, न च तेषां सर्वेषां गुरुत्वमङ्गीकृतं भवद्भिः, क्षितिजलयोरेव गुरुत्वाङ्गीकारात् । अपि च, काशं कुशमवलम्ब्य परमाणून् शङ्कमानस्य तत्प्रतिपक्षाणामपि तथैव शङ्कितुं शक्यत्वात्कृतं शास्त्रारम्भव्यसनेन । धमतीत्यनुषङ्गः । पतत्रसमभिव्याहृतः संशब्दोऽनुषज्यमानेन क्रियापदेन संबध्यते । द्यावाभूमी । ब्रह्माण्डस्य कटाहद्वयं द्यावाभूमिशब्दवाच्यम् । जनयन् उत्पादयन् । उपलक्षणमिदं, स्थापयन्संहरंश्च । देवः स्वयंप्रकाशः । एकः भेदशून्यः ।

शंनन्द.

*[1]यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च
विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं
स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥

अचेतनानामेवोत्पादक ईश्वरः, न तु चेतनानामित्याशङ्क्य नेत्याह —— यः प्रसिद्धः देवानां अग्न्यादीनामिन्द्रियाणां वा प्रभवश्च प्रकर्षेण भवनं प्रभव उत्पत्तिः, उद्भवश्च ऊर्ध्वं भवनमुद्भवः स्थितिरित्यर्थः । आद्यश्चकारो देवानामपि तद्रूपत्वार्थः, द्वितीय उपसंहारस्यापि समुच्चयार्थः । रुद्रः अविद्यानाशकः विश्वाधिकः सर्वाधिकः । सर्वाधिक्यं ज्ञानहीनस्याप्यस्ति, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह——महर्षिः महांश्चासावृषिश्च, महत्त्वे सत्यतीन्द्रियज्ञानवान् । ननु देवानां जनको हिरण्यगर्भ इत्यत आह —— हिरण्यगर्भं ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकं सूक्ष्मतमं चैतन्याधिष्ठितं प्रथमं कार्यं हिरण्यगर्भशब्दवाच्यं जनयामास उत्पादितवान् पूर्वं जगत उत्पत्तेः प्राक् । सः हिरण्यगर्भोत्पादकः नः अस्मान् बुद्ध्या धिषणया शुभया ब्रह्मविषयिण्या संयुनक्तु संयोगं करोतु ।

शंनन्द.

---

* मुउ. ३।१।३१ (पृ. १४७४) इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । श्रीकर. श्रीकंठवत् । श्वेउ. ११० (पृ. १५८२) इत्यत्रापि श्रीकरभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

(१) श्वेउ. ३।३; श्रीकंठ. ३।२।३६; बलदेव. २।१।२७.

* श्रीकर. श्वेउ. १।१० (पृ. १५८२) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

(१) श्वेउ. ३।४; भास्कर. २।१।१ स नो बुद्धया (मनोबुद्धया) संयुनक्तु (संपुनन्तु); श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३५), १।१।१८, ३।३।३९, ३।४।४४, ४।३।९, १४, १६ प्रभवश्चो (प्रथमश्चो); विज्ञान. ३।२।३१; बलदेव. १।४।२८, २।१।१.

[1]यां ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।
तया नस्तनुवा शंतमया गिरिशन्ताभि-
चाकशीहि ॥

(१) हिरण्यगर्भस्य स्रष्टारमीशं मन्त्रद्रष्टा प्रार्थयते——या प्रसिद्धा ते तव रुद्र हे रुद्र, शिवा मङ्गला तनूः तनुः अघोरा अरौद्रा अपापकाशिनी अपापप्रकाशिका, तया उक्तया वक्ष्यमाणया नः अस्मान् तनुवा तन्वा शंतमया सुखतमया गिरिशन्त, गिरेः शं सुखं तनोतीति गिरिशन्तः, तस्य संबोधनं हे गिरिशन्त, अभिचाकशीहि सर्वतः प्रकाशय ।

शंनन्द.

(२) अनादिमलकर्मवासनारूढदेवादिशरीराभिमानप्रवाहसिद्धां अध्यात्मादिभेदभिन्नामखद्यां संसाररुजं द्रावयत्युपासकानामिति रुद्र इत्युच्यते परं ब्रह्म शिवः । तस्य आमन्त्रणं रुद्रेति । हे रुद्र परमेश्वर, या ते तनूः मूर्तिः शिवा नित्यसिद्धापहतपाप्मादित्वेन परमविशुद्धा परममङ्गलमयी परममङ्गलप्रदा, अघोरा शिवत्वयोगेनैव सर्वहृदयङ्गमा, अपापकाशिनी, पापग्रहणस्योपलक्षणत्वात् ज्ञानाग्निदग्धनिखिलपुण्यपापा इह अपापा इत्युच्यन्ते मुक्तात्मानः, तेषु प्रकाशमानत्वादपापकाशिनी । ईदृशी या ते तनूः तया शन्तमया 'स एको ब्रह्मण आनन्दः' इत्यादिश्रुतिसिद्धनिरतिशयानन्दलक्षणया तन्वा नः अस्माकमपि संसारनिमित्तं पुण्यपापसंचयमपनीय स्वरूपतया साक्षादतीव प्रकाशस्वेति प्रार्थनेयमुपासकानाम् ।

श्रीकंठ. ४।१।१२

(३) 'या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी' इत्यादिना वेदपुरुषाणां शिवलिङ्गधारणं दर्शितम् ।

श्रीकर. १।१।३

[2]यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे ।
शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं
जगत् ॥

यां प्रसिद्धां इषुं बाणरूपाम् । यं बाणमित्यर्थः । गिरिशन्त हे गिरिशन्त, हस्ते करे बिभर्षि धारयसि अस्तवे पाप्मसु प्रक्षेपार्थम् । शिवां मङ्गलां गिरित्र, गिरीन् अस्थिपुञ्जान् देहानित्यर्थः, त्रायते इति गिरित्रः, स्वभक्तरक्षापर इत्यर्थः, तस्य संबोधनं हे गिरित्र, तां इषुं बाणमित्यर्थः । कुरु, स्पष्टम् । मा हिंसीः हिंसां मा कृथाः । यतः पुरुषं पुरुषरूपं जगत् स्थावरजङ्गमादिरूपमित्यर्थः ।

शंनन्द.

[1]ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं
यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं
तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥

इदानीं प्रकृतं हिरण्यगर्भमुररीकृत्याऽऽह —— ततः परं तस्माद्धिरण्यगर्भात्परं ब्रह्म । ब्रह्मशब्दार्थमाह —— परं बृहन्तं अतिशयेनाधिकं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः । यथानिकायं, कायो देहः, नितरां कायो निकायः, यथा यादृशो निकायो यथानिकायं यथाशरीरमित्यर्थः । सर्वभूतेषु चतुर्विधजीवेषु गूढं गुप्तम् । ऋजुवक्रादिकाष्ठेषु यथाऽग्निर्गूढ ऋजुवक्रादिभावेन, तथाऽयमात्मा हस्तिपुत्तिकादिशरीरेष्वित्यर्थः । विश्वस्य चराचरस्य जगतः एकं भेदशून्यं तत्त्वमसीतिज्ञानेन, परिवेष्टितारं समन्तादुपसंहर्तारम् । तत्र हेतुः—ईशं नियन्तारम् । अनेनैव एतदेव भवत्येवेत्यादिमर्यादायाः कर्तारमित्यर्थः । तं उक्तं ब्रह्मरूपं ज्ञात्वा अहमस्मीत्यवगत्य अमृताः आनन्दात्मस्वरूपविज्ञानेन मरणशून्याः भवन्ति । स्पष्टम् ।

शंनन्द.

[2]वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

---

(१) श्वेउ. ३।५; श्रीकंठ. ४।१।१२ स्तनुवा (स्तन्वा); श्रीकर. १।१।३ (पृ. ३८, ४०, ४२), १।२।१ (पृ. ९५), २।२।३७, ३।४।३५, ४।३।१६.

(२) श्वेउ. ३।६.

(१) श्वेउ. ३।७ ; श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ९७), १।१।४ (पृ. १८७); श्रीकर. १।१।१ (पृ. ४, १३), १।१।४ (पृ. ४७), १।१।३०, १।३।६, ३९, ४०, ३।१।१०, २०, ३।२।४, ७, २३, ३।३।७, ५१, ४।२।१६ (तं०).

(२) श्वेउ. ३।८; शंनन्द. मेतं (मेवं); ब्रशंकर. १।१।२८, १।४।७, १४, २।१।३, २।३।३०, ४।३।१४;

तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

(१) ज्ञात्वाऽमृता भवन्तीत्युक्तम् । तस्य ज्ञानं न कस्यापीत्याशङ्क्य मन्त्रद्रष्टा स्वानुभवमाह —— वेद जानामि अहं मन्त्रद्रष्टा एवं ब्रह्मरूपं पुरुषं परिपूर्णं महान्तं सर्वस्मादधिकं आदित्यवर्णं आदित्यस्य वर्ण इव वर्णो यस्य स आदित्यवर्णः, तमादित्यवद्भास्वरं स्वयंप्रकाशमित्यर्थः । तमसः परस्तात् अविद्यायाः परतः । ननु किमर्थमात्मज्ञानेऽतियत्नः करणीयः, सन्ति सहस्रमुपायाः सुखप्राप्त्यै दुःखपरिहारायेत्यत आह——तमेव आत्मानमेव, न त्वन्यं, विदित्वा साक्षात्कृत्य अति मृत्युमेति मृत्युं आवरणशक्तिं विक्षेपजननीमविद्यां दुःखवृक्षबीजभूतां मरणादिप्रबन्धदायिनीं अत्येति अतीत्य गच्छति । ननु ज्ञातव्येषु ब्रह्मैव ज्ञेयमस्तु, न तावतोपायान्तरनिषेध इत्यत आह —— नान्यः पन्थाः ब्रह्मज्ञानादन्यो मार्गो निरतिशयसुखप्राप्तिनिःशेषानर्थनिवृत्त्युपायभूतः विद्यते नास्ति अयनाय संसाराब्धेः पारगमनाय अविद्यानिवृत्तये इत्यर्थः । शंनन्द.

(२) यदुक्तं निर्विशेषब्रह्मज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तिं वदन्ति श्रुतय इति, तदसत्, ' वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ' ' तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (तैआ. ३।१३।१) ' सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ' ' न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः ' ' य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ' (नाउ. १।२,३) इत्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । ब्रह्मणः सविशेषत्वादेव सर्वाण्यपि वाक्यानि सविशेषज्ञानादेव मोक्षं वदन्ति ।

रामानुज. १।१।१ (पृ. ११०)

(३) 'तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ' इति श्रुत्या ब्रह्मत्वेन ज्ञानं नाऽऽत्मनो मोक्षाय । ब्रह्मण एवं तु ज्ञानमात्मत्वेनापि ।

वल्लभ. १।३।१५

[आत्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं न मोक्षायेति योजना । अयमर्थस्तु उक्तश्रुतिस्थात् तमेवेति तत्पदसंबन्धादेवकाराद्गम्यते । एवं च ' य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मि ' इति पुरुषविधब्राह्मणोक्तं ज्ञानं सर्वभावमात्रफलकत्वात् पूर्वकक्षैवेति । भाष्यप्रकाशः]

(४) नन्वेवं सांख्यज्ञानमात्रस्यापि मोक्षे हेतुत्वे ' तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति ' इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति चेन्न, तथाविधवाक्यानां प्रकृष्टसाधनपरत्वात्, अन्यथा ' ईश्वरप्रणिधानाद्वा ' इत्यादिना पतञ्जल्याद्युक्तविकल्पस्यानुपपत्तेरिति ।

विज्ञान. २।१।२

यस्मात्परं नापरमस्ति किंचि-
द्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-
स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥

आत्मानमेव ज्ञात्वाऽति मृत्युमेतीत्युक्तं, स आत्मा किंरूप इति श्रोतृबुभुत्सानिवृत्त्यर्थमाह —— यस्मात् आत्मनः परं नापरमस्ति किंचित् उत्कृष्टमपकृष्टं वा किंचिन्नास्ति, द्वितीयाभावादित्यर्थः । यस्मात् आत्मनः नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । अणु अल्पम् । अतिशयेनाणु अणीयः ज्यायः अतिशयेन वृद्धम् । कश्चित्किंचिदपि । यस्मान्नाणीयो न ज्यायो विद्यते । अयमात्मा अणोरणीयान्महतो महीयान्सर्वात्मत्वादित्यर्थः । वृक्ष इव शाखीव स्वगतभेदशून्यः स्तब्धः स्वतो निश्चलः दिवि द्योतनात्मके स्वयंप्रकाशे स्वरूपे तिष्ठति वर्तते एकः सर्वभेदशून्यः ।

भास्कर. १।४।७, ३।२।८, १६; रामानुज. १।१।१ (पृ. ४, ६, १७, ११०), १।१।४ (पृ. १५४, १६२), १।१।२१, १।४।१९, ३।२।३५, ३।४।१, ४।१।१; निंबार्क. १।४।७, ३।२।१५ ; ब्रमध्व. ३।३।४८ तमेव (तमेवं); श्रीकंठ. १।१।१७ (पृ. २३६), ४।४।२२; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ५, ८, १८), १।१।८, १३, १८, २७ (पृ. ८५, ८६), १।४।५, ७, २८, २।२।४१, ४४, ३।१।१०, ३।३।७, ५१, ३।४।१, ४९, ४।१।१५, ४।३।१४ तमेव (तमेवं); वल्लभ. १।३।१५, १।४।७, १५, ३।२।११; विज्ञान. १।१।१ (पृ. १), १।१।२ (पृ.४०), २।१।२; बलदेव. १।३।१, २।१।३, २।४।२०, ३।२।३७, ३।३।४८, ५०, ३।४।३३, ५२.

(१) श्वेउ. ३।९; ब्रशंकर. ३।२।३६; भास्कर. ३।२।३६; रामानुज. ३।२।३०, ३५, ३६; निंबार्क. ३।२।३१, ३६, ३७; श्रीकंठ. १।२।२७; श्रीकर. १।३।१३, ३।२।३०, ३५, ३६; वल्लभ. ३।२।३७; बलदेव. ३।२।३७.

वृक्षनिदर्शनेन परिच्छेदं प्राप्तं वारयति — तेन एकेनाऽऽत्मना पुरुषेण इदं विविधप्रत्ययगम्यं विश्वं पूर्णं पूरितमित्यर्थः। पुरुषेण पुरि शरीरे शयानेन परिपूर्णेन वा। सर्वं निखिलम्। शंनन्द.

ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्।
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥

(१) कार्यकारणयोरभेदे हिरण्यगर्भस्यापि कस्मात्तत्त्वं न स्यादित्यत आह — ततः तस्माद्धिरण्यगर्भात् यत् प्रसिद्धं परिपूर्णत्वेन, उत्तरतरं अतिशयेनोत्तरं पूर्वमित्यर्थः। तत् उक्तं अरूपं रूपादिशून्यम्। तर्हि कारणावस्थेत्याशङ्क्य नेत्याह — अनामयम्। आमयो रोगो दुःखहेतुरविद्या, तद्रहितमनामयम्। ये अधिकारिणः एतत् अनामयं परिपूर्णं रूपं विदुः जानन्ति, अमृतास्ते भवन्ति। ते उक्ताः। व्याख्यातमन्यत्। ननु किमात्मज्ञानेन, जानतामजानतां च व्यवहारस्य समत्वदर्शनादित्यत आह — अथ पूर्वेभ्योऽर्थान्तरभूता अविद्वांसः इतरे अन्ये दुःखमेवापियन्ति। व्यवहारस्य समत्वेऽप्यविद्वांसोऽहंममाभिमानेन दुःखमेवापिगच्छन्ति, न पुनरितरे, तदभिमानशून्यत्वादित्यर्थः।

शंनन्द.

(२) 'तथाऽन्यप्रतिषेधात्' — यत्पुनरुक्तं 'ततो यदुत्तरतरम्' 'परात्परं पुरुषम्' (मुउ. ३।२।८) 'अक्षरात्परतः परः' (मुउ. २।१।२) इत्यादिभेदव्यपदेशात् परात्परमस्तीति, तन्नोपपद्यते, तत्रैव ततोऽन्यस्य परस्य प्रतिषेधात् — 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्' इति। यस्मादपरं परं नास्ति किंचित्। न केनापि प्रकारेण परमस्तीत्यर्थः। तथा अन्यत्रापि 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' (बृउ. २।३।६) इति। नेति निर्दिष्टादेतस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत् परं न ह्यस्तीत्यर्थः। तथा 'न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः' (नाउ. १।२) इति। तद्धि जगदुपादानकारणतया अनन्तरमुक्तं — 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि' 'स आपः प्रदुघे उभे इमे' (नाउ. १।२) इत्यादिना। 'अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ' (नाउ. १।३) इति च जगत्कारणं पुरुषमेनं प्रत्यभिज्ञापयति। 'ततो यदुत्तरतरम्' इति किमुच्यते इति चेत्, पूर्वत्र 'वेदाहमेतं पुरुषं......विद्यतेऽयनाय' (श्वेउ. ३।८) इति परस्य ब्रह्मणो महापुरुषस्य वेदनमेवामृतत्वसाधनं, नान्योऽमृतत्वस्य पन्थाः इत्युपदिश्य तदुपपादनाय 'यस्मात्परं नापरमस्ति......पुरुषेण सर्वम्' (श्वेउ. ३।९) इति पुरुषस्य परतरत्वं तद्व्यतिरिक्तस्य परत्वासंभवं च प्रतिपाद्य 'ततो यदुत्तरतरं......दुःखमेवापियन्ति' इति पूर्वोक्तमर्थं हेतुतो निगमयति, यदुत्तरतरं पुरुषतत्त्वं, तदेव अरूपमनामयं यतः, ततो ये तत्पुरुषतत्त्वं विदुः, त एवामृता भवन्ति, अथेतरे दुःखमेवापियन्तीति। अन्यथा उपक्रमविरोधः अनन्तरोक्तविरोधश्च। 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इत्यपि पूर्वत्र 'अक्षरात्परतः परः' इत्यक्षरादव्याकृताद्यः परः समष्टिपुरुषः, तस्मात्परो योऽदृश्यत्वादिगुणकः सर्वज्ञः परमपुरुषः, स एवेहापि परात्पर इति समष्टिपुरुषात्परत्वेनोच्यते।

रामानुज. ३।२।३५

(३) यच्चोक्तं लाघवादखण्डैकात्म्यमिति, तन्न, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' (श्वेउ. ४।६) इति श्रौतविभागानुपपत्त्या 'य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति' इत्यादिश्रौतबन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या च आत्मभेदगौरवमेव ह्यादर्तव्यं बुधानां, न तु लाघवमिति दिक्।

विज्ञान. २।३।४३

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः।
सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥

यदुत्तरतरं तदरूपमित्युक्तं, तेन कार्यकारणयोर्भेदबुद्धिः प्राप्ता, तन्निवारणार्थमाह—सर्वाननशिरोग्रीवः। सर्वेषां सर्वाणि वा आननानि शिरांसि ग्रीवाश्च यस्य स सर्वाननशिरोग्रीवः। शरीरात्मत्वनिवारणार्थमाह—सर्व-

(१) श्वेउ. ३।१०; रामानुज. ३।२।३०, ३५; निंबार्क. ३।२।३१, ३६; श्रीकर. ३।२।३०; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ४५), २।३।४३, ३।२।१४; बलदेव. ३।२।३७.

(१) श्वेउ. ३।११; शंनन्द. स भग (च भग); श्रीकंठ. ३।२।३५, ३६ शंनन्दवत्; श्रीकर. १।१।१

भूतगुहाशयः । सर्वेषां भूतानां स्थावरजङ्गमानां गुहा बुद्धिः, तत्र शयनं करोतीति गुहाशयः । पुनः सर्वभूतगुहाशयत्वेन परिच्छेदे प्राप्ते उत्तरमाह--सर्वव्यापी च सर्वमिदं चेतनाचेतनात्मकं व्याप्नोति सर्वव्यापी । चकारो व्याप्यव्यापकभेदनिवारणार्थः । भगवान् । समग्रज्ञानवैराग्यैश्वर्यधर्मयशःश्रियो भगशब्दवाच्याः, तद्वान् भगवान् । यस्मात्सर्वव्यापी भगवांश्च, तस्मात् ततः सर्वगतः सर्वव्यापित्वेन सर्वत्र प्राप्तः शिवः षड्गुणैश्वर्यवत्त्वेन स्वयंप्रकाशानन्दात्मरूपत्वेन च मङ्गलः ।

शंनन्द.

महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः ।
सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ॥

मङ्गलेषु निरवधिकत्वमाह — महान् अत्यन्तमधिकः । न ततोऽधिकं मङ्गलमित्यर्थः । यथा न्यूनमङ्गलमसमर्थरूपं, तथा अधिकमङ्गलोऽप्ययं, मङ्गलत्वादित्यत आह -- प्रभुर्वै समर्थः प्रसिद्धः । तत्र हेतुः — पुरुषः परिपूर्णः । नातोऽन्यः समर्थ इत्यर्थः । प्रभुत्वमाह -- सत्त्वस्य अन्तःकरणस्य, ज्ञानक्रियाशक्तेर्हिरण्यगर्भस्येत्यर्थः । एषः स्वयंप्रकाशचिदानन्दात्मरूपः प्रवर्तकः प्रवृत्तेः कारयिता, उत्पादक इत्यर्थः । ननु कस्य सत्त्वस्योत्पादक इत्यत आह — सुनिर्मलां सुष्ठु अविद्यादिमलरहितां मोक्षरूपां इमां विदुषां प्रत्यक्षां शान्तिं स्वयंप्रकाशानन्दात्माविर्भावरूपाम् । यतः प्राप्नोति, तस्येति शेषः । ईशानः सर्वस्य नियन्ता । नात्र पुनरुक्तं प्रभुत्वमीश्वरस्यापि दृष्टं तत्प्रसङ्गेनोच्यमानत्वात् । ज्योतिः स्वयंप्रकाशज्योतिःस्वरूपः । ज्योतिष्ट्वे व्ययाशङ्केतरज्योतिर्वदत आह -- अव्ययः व्ययरहितः ।

शंनन्द.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

सर्वभूतगुहाशयत्वमुपपादयति — अङ्गुष्ठमात्रः । सर्वेषां द्विपदां स्वाङ्गुष्ठपरिमाणं हृदयम् । बुद्धेरणुत्वेऽपि हृदयव्यापिप्रकाशत्वात्साऽपि हृदयस्था हृदयपरिमाणा । ततो बुद्ध्यन्तःस्थः पुमानप्यङ्गुष्ठपरिमाणः । पुरुषः पुरिशयः । अन्तरात्मा आत्मनो बुद्धेरन्तः अन्तरात्मा । अङ्गुष्ठमात्रत्वे उपपत्तिमाह — सदा सर्वदा जनानां जनिमतां हृदये हृदयसरसिजे संनिविष्टः सम्यक् नितरां प्रविष्टः । ननु सर्वस्मिन् शरीरे प्रविष्टः, कथं हृदये संनिविष्ट इत्यत आह—हृदा हृदयेन अभिक्लृप्त इत्यन्वयः । ननु पद्माकारो मांसखण्डो हृत्, तेन कथमभिक्लृप्त इत्यत आह—मनीषा । मनस ईष्टे या सा मनीट्, तया । तर्हि चिच्छक्तिरित्यत आह--मनसा अन्तःकरणेन । हृदयस्थेन संकल्पविकल्पनियन्त्रा निश्चयात्मकेनान्तःकरणव्यापारेणेत्यर्थः । अभिक्लृप्तः समन्तात्क्लृप्तः । सर्वशरीरे वर्तमानोऽपि कुतश्चिन्निमित्तादङ्गुष्ठमात्रत्वेन मनसा परिक्लृप्तः इत्यर्थः । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । एतत् उपाधेः पृथक्कृतं स्वयंप्रकाशचिदानन्दात्मरूपमङ्गुष्ठमात्रस्वरूपं मुञ्जादिवेषीकाम् । व्याख्यातमन्यत् ।

शंनन्द.

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥

अङ्गुष्ठमात्रत्वाभिधानेनाल्पत्वं प्राप्तं, तत्सर्वात्मकत्वकथनेन वारयति--सहस्रशीर्षा सहस्रशीर्षः अनन्तमस्तक इत्यर्थः । पुरुषः परिपूर्णः । सहस्राक्षः अनन्तचक्षुः । सहस्रपात् अनन्तचरणः । सः सहस्रशीर्षः भूमिं विश्वतो वृत्वा ब्रह्माण्डकटाहमेदिनीं सर्वत आवृत्य अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं दशसंख्याकाङ्गुष्ठपरिमितं देशमतीत्य स्थितिमकरोत्, तत्रोपलभ्यते इत्यर्थः । इदं चाध्यात्माधिदैवं च समत्वेनावगन्तव्यम् । अथवा, अत्यतिष्ठत्--भूमिं विश्वतो वृत्वा स्थितः, तत्रोपपत्तिः--यस्मात्सर्वमतीत्य स्थितिमकरोदयं, तत्राप्युपपत्तिः — षण्णवत्यङ्गुले शरीरे ईश्वरस्येदं सचराचरं दशाङ्गुलं अल्प एकदेशः, तदीय एकांश इत्यर्थः ।

शंनन्द.

(पृ. ८), ११११२, २८, ३२, ११२११, २९, २११२२, ३१२११, ३५, ३६, ३१३१६२, ४१४१२२ शंनन्दवत्.

(१) श्वेउ. ३११२; शंनन्द. प्राप्ति (शान्ति).

(२) श्वेउ. ३११३.

(१) श्वेउ. ३११४; रामानुज. ११२१२७; श्रीकंठ. ११२१४, ३१२१३५; श्रीकर. ११११७.

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्ने नातिरोहति ॥

ननु यद्ययमिदमतीत्य स्थितो नदीमिव कूलं, तथा चायमस्माच्चद्वदेव भिन्नः स्यादित्यत आह — पुरुष एवेदं सर्वम् । भूमिमतीत्य स्थितः परिपूर्णः एव, न त्वन्यः, इदं विविधप्रत्ययगम्यं निखिलमपि, न ततो भिन्नमित्यर्थः । तथाऽपि वर्तमानं सर्वं पुमान्, न भूतं, न च भावीत्यत आह — यद्भूतं प्रसिद्धमतीतं यत्, तत्पुरुष एव । यच्च भव्यं यदपि भवनस्य कर्तृ, तदपि पुरुष एवेति पूर्वेणान्वयः । अथवा, सर्वशब्दार्थमाह — यद्भूतं यच्च भव्यम् । अस्मिन् पक्षे चकारो वर्तमानसमुच्चयार्थः । एवं चेन्नायमीशः संसाररूपत्वादित्यत आह— उत अपि अमृतत्वस्य मोक्षस्य ईशानः ईश्वरः । उतशब्दादस्य सर्वस्यापि । ननु कथं वाङ्मात्रेणेश्वरोऽस्येत्यत आह — यत् यस्मात् अन्नेन अदनीयेन अतिरोहति अधिकां वृद्धिं गच्छति । एतदुक्तं भवति — न वाङ्मात्रेणेश्वरः, किं तु अनेनैतदित्थमेवेत्यादिनियमकारित्वादिति ।

शंनन्द.

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

ननु भगवानयमन्नेन यद्यतिरोहति, तर्हि शरीरवन्नियतपाणिपादादिरूप इत्यत आह — सर्वतःपाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्च यस्य तत्सर्वतःपाणिपादं तत् ईश्वररूपं सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमत् सर्वतः श्रुतयो यस्य सन्ति तत्सर्वतःश्रुतिमत् लोके संसारे कर्मफलेऽस्मिन्ननाद्यविद्यावशात् सर्वं निखिलं आवृत्य स्वेन ब्राह्मेण रूपेणाऽऽवरणं कृत्वा तिष्ठति । स्पष्टम् । सर्वात्मत्वादन्नेनातिरोहो न देहवदित्यर्थः ।

शंनन्द.

(१) श्वेउ. ३।१५ ; रामानुज. १।२।२७; ब्रमध्व. १।३।४३; वल्लभ. १।१।११, २।३।४४ भव्यम् (भाव्यम्); विज्ञान. ३।२।३२.

(२) श्वेउ. ३।१६; श्रीकर. ३।३।६२; बलदेव. २।१।२७, ३१.

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत् ॥

इन्द्रियात्मत्वमुक्त्वा इन्द्रियज्ञानतद्विषयरूपतामाह — सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । सर्वेन्द्रियाणां गुणास्तद्वृत्तयो रूपादिज्ञानानीत्यर्थः । तेषामाभासाः फलानि घटादिस्फुरणानि । तदाश्रया घटादयो लक्ष्यन्ते, औचित्यात् । सर्वेन्द्रियाणां गुणाश्चाऽऽभासाश्च यस्मिंस्तादात्म्येन व्यवस्थिताः, तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । किमेवंरूपमेवेत्याशङ्क्य नेत्याह — सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वैरिन्द्रियैः । उपलक्षणमिदम् । अन्यैरप्यविद्यादिभिर्भावैर्विवर्जितं परित्यक्तं, तद्रहितमित्यर्थः । तत् पूर्वोक्तादन्यदिति बुद्धिं वारयति —सर्वस्य प्रभुमीशानं सचराचरस्य जगतः सामर्थ्ये सति नियन्तारम् । एवं चेन्नाऽऽर्तानां रक्षकः परमेश्वरो नियन्तृत्वादित्यत आह — सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य शरणं रक्षितृ ऐश्वरं रूपम् । अनेन सघृण ईश्वर इत्युक्तम् । इदानीं वैषम्यं वारयति — सुहृत् उपकारनिरपेक्षः प्रत्युपकारस्य कर्ता, अविषम इत्यर्थः ।

शंनन्द.

नवद्वारे पुरे देही हंसो लेलायते बहिः ।
वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥

तत्पदार्थमुक्त्वा त्वंपदार्थमाह — नवद्वारे नवसंख्याकानि द्वाराणि निर्गमनकारणानि द्वौ कर्णौ द्वे चक्षुषी द्वे नासिके आस्यमुपस्थः पायुश्चेति नव च्छिद्राणि यस्य तस्मिन् पुरे, धातुभिः पूर्यते इति पुरं, तस्मिन् देही देहसंबन्धवान् हंसः बुद्ध्युपाधिः सन् हन्ति गच्छतीति हंसः लेलायते चलति । क्व, बहिः रूपादौ बहिर्मुखत्वेन । इदानीं वाक्यार्थमाह — वशी यो हंसः स एव वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च । चकाराज्जडस्यापि । स्पष्टमन्यत् । सर्वस्य वशे वर्तते इत्यर्थः ।

शंनन्द.

(१) श्वेउ. ३।१७; श्रीकर. ३।३।६२ मीशानं (मव्यक्तं); बलदेव. १।१।१.

(२) श्वेउ. ३।१८.

*अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥

(१) येनायं हंस ऐक्यं गच्छति, यश्च हंसः, स एव वस्तुत एतादृशरूप इत्याह— अपाणिपादः अकरचरणः जवनः वेगवान् अपाणिर्ग्रहीता आदाता । पश्यति अवलोकयति अचक्षुः अनेत्रः । सः जीवाभिन्न ईश्वरः स्वयंप्रकाशचिदानन्दात्मवपुः शृणोति श्रवणं करोति अकर्णः कर्णरहितः । सः उक्तः । पुनस्तच्छब्दादानमपाणिपादादावपि तच्छब्दानुवृत्त्यर्थम् । वेत्ति जानाति वेद्यं वेदनीयं निखिलमपि वस्तुजातम् । न च नैव तस्य आत्मनः अस्ति विद्यते वेत्ता वेदिता ज्ञाता । तं अपाणिपादादिरूपं आहुः कथयन्ति, ब्रह्मज्ञानिन इति शेषः । अग्र्यं अग्रे भवं पुरुषं परिपूर्णं महान्तं सर्वस्मादधिकम् । शंनन्द.

(२) 'विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम्' — 'अपाणिपादो ...... शृणोत्यकर्णः' इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति । ब्रशंकर. २।१।३१

(३) न च परस्याऽऽत्मनः करणायत्तद्रष्टृत्वादिकं, अपि तु स्वभावत एव, सर्वज्ञत्वात् । सत्यसंकल्पत्वाच्च स्वत एव । तथा च श्रुतिः—'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इति । न च दर्शनश्रवणादिशब्दाश्चक्षुरादिकरणजन्मनो ज्ञानस्य वाचकाः, अपि तु रूपादिसाक्षात्कारस्य । स च रूपादिसाक्षात्कारः कर्मतिरोहितस्वाभाविकज्ञानस्य जीवस्य चक्षुरादिकरणजन्मा, परस्य तु स्वत एव ।

रामानुज. १।२।१९

---

* वल्लभ. तैउ. २।९ (पृ. ७३५), काउ. २।२१ (पृ. १४०७) इत्यत्र च संकलय्य द्रष्टव्यम् ।

(१) श्वेउ. ३।१९; ब्रशंकर. १।१।१५, २।१।३१; रामानुज. १।२।१९, २।१।८, ३१; ब्रमध्व. २।१।३२; श्रीकर. १।१।५ (पृ. ५४), २।१।१३, २२, ३१, २।२।४०, ४।४।१३; वल्लभ. ३।२।१५, २३; विज्ञान. १।२।२१ वेद्यं (विश्वं) तस्यास्ति (तस्य); बलदेव. २।१।३०.

*[१]अणोरणीयान्महतो महीया-
नात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥

इदानीमात्मसाक्षात्कारे अगण्यपुण्योदयादीश्वरकटाक्षः कारणमित्याह — अणोरणीयान् अल्पादल्पतरः महतो महीयान् प्रौढात्प्रौढतरः आत्मा अस्मत्प्रत्ययसाक्षी अस्य जन्तोः प्रत्यक्षस्य जननधर्मवतः निहितः निक्षिप्तः गुहायां बुद्धौ । तं अणोरणीयानित्यादिधर्मैर्दुर्दर्शं अक्रतुं संकल्परहितं पश्यति साक्षात्करोति वीतशोकः अपगताविघ्नः । तत्र कारणमाह — धातुः जगतो विधातुः ईश्वरस्य प्रसादात् करुणाकटाक्षात् । अथवा धातुः ईश्वरस्यान्तःकरणस्य प्रसादात् नैर्मल्यात् । महिमानं अधिकगुणरूपं ईशं नियन्तारम् ।

शंनन्द.

[२]वेदाहमेतमजरं पुराणं
सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य
ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥

धातुः प्रसादे सति आत्मा ज्ञायते इति मन्त्रद्रष्टा स्वानुभवं दर्शयन्नाह — वेदाहमेतम् । व्याख्यातम् । अजरं जरारहितम् । अत्र हेतुः— पुराणं पुराऽपि नवम् । सर्वदा एकरूपमित्यर्थः । पुराणत्वे हेतुः— सर्वात्मानं सर्वेषामस्मत्प्रत्ययसाक्षिणम् । सर्वात्मत्वे हेतुः— सर्वगतं सर्वत्र प्राप्तम् । सर्वगतत्वे हेतुः— विभुत्वात् व्यापित्वात् । इदानीं पूर्वोत्तरपक्षावाह— जन्मनिरोधम् । जन्म च निरोधश्च जन्मनिरोधं उत्पत्तिविनाशावित्यर्थः । प्रवदन्ति प्रकर्षेण कथयन्ति । मूढा इति शेषः । यस्य आत्मनः । अयं पूर्वः पक्षः । ब्रह्मवादिनः उत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराः हि प्रसिद्धाः प्रवदन्ति प्रकर्षेण कथयन्ति नित्यम् । धर्मधर्मिभेदनिवारणार्थं च त्वान्त-

---

* काउ. २।२० (पृ. १४०६) इत्यत्रापि व्याख्यानानि द्रष्टव्यानि ।

(१) श्वेउ. ३।२०; शंनन्द. नात्मा ... जन्तोः (नात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्); विज्ञान. १।३।२४, २।३।२९.

(२) श्वेउ. ३।२१.

त्वेनानभिधानम् । जन्ममरणशून्यमविनाश्यात्मतत्त्वम् । शंनन्द.

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः

अर्थसहितानामनेकवर्णानां कर्ता एको वर्णः विश्वोत्पत्ति-
संहारकरः शुभबुद्धिसंयोजयिता अग्न्या-
दित्यवाय्वादिदेवतारूपः स्त्रीपुंभेदरूपः
विश्वतोमुखः नीलहरितपतङ्गादि-
रूपः विभुः

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगा-
द्वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति ।
वि चैति चान्ते विश्वमादौ स देवः
स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥[1]

धातुः प्रसादादक्रतुं पश्यतीत्युक्तम् । धातुः प्रसादो-पायश्च नोक्तः इदानीमस्मिन्नध्याये धातुरीश्वरस्य विविध-विभूतिमद्रूपेण वर्तमानस्य प्रार्थनादिरूप उपायो धातुः प्रसादे, प्रसङ्गाच्च तत्त्वंपदार्थयोरपि प्रकारान्तरेण निर्णयः, ईश्वरस्य मायाबलाज्जगत्कारणत्वादिबद्धाबद्धस्वरूपं चेत्यादि कथ्यते — यः प्रसिद्धः एकः भेदशून्यः वर्णः वर्ण्यते इति वर्णः पदार्थः, स्वयंप्रकाशचिदानन्दात्मे-त्यर्थः । बहुधा बहुप्रकारान् शक्तियोगात् मायासंबन्धात् वर्णान् पदार्थान् चिदचिदात्मकान् अनेकान् भेदवतः निहितार्थः । निहितो निक्षिप्तस्तिरस्कृत इत्यर्थः, अर्थः प्रयोजनं यस्य स निहितार्थः दधाति धारयति करोती-त्यर्थः । वि चैति व्येति च विविधं प्राप्नोत्यपि शान्ते स्वप्रकाशचिदानन्दात्मनि । किं, विश्वं चराचरात्मकम् । आदौ जगतः उत्पत्तेः प्राक् सः एको वर्ण इत्यादिनोक्तः देवः स्वयंप्रकाशः । अथवा, य एको वर्णः ओंकारः बहुधा बहुशाखोपाङ्गोपवेदादिभिन्नान् शक्तियोगाद्वर्णान-नेकान् वेदानृगादिभेदभिन्नान् स्वव्याप्तिशक्तिसंबन्धात् शङ्कुरिव पर्णान्यनेकानि निहितार्थः स्वात्मनि प्रक्षिप्ताभिधेयो दधाति । वि चैति शान्ते विश्वमादौ स देवः । स ओंकारः आदित्यवत्सर्वार्थप्रका-शको देवः आदौ अभिधेयस्योत्पत्तेः प्राक् शान्ते अभि-धानाभिधेयशून्ये स्वात्मनि विविधमभिधेयत्वेनाभिधान-रूपः स्वयं प्राप्नोत्यपि विश्वम् । अथवा, य एको वर्णः अकारः बहुधा बहुप्रकारान् ह्रस्वादिभेदेन स्वात्मसामर्थ्य-संबन्धादुकारादीन्वर्णान् विभिन्नान् स्वात्मनि प्रक्षिप्तों-कारवर्णनिष्पत्तिप्रयोजनो दधाति । विविधं प्राप्नोत्यपि स स्वार्थप्रकाशकः ओंकारस्य सप्तममात्रास्वरूपे स्वात्मनि अशेषव्यापारोपरमे विश्वं प्रथमतः । अस्मिन्पक्षे आदौ य एक इत्यन्वयः । अथवा, य एको वर्णः शब्दतत्त्वं बहुधा बहुप्रकारान् कुण्डलिनीशक्तिसंबन्धादेकद्वित्र्यादि-वेष्टनैः सस्वरान् कादीन्वर्णान् विभिन्नान् स्वात्मनि निहि-ताभिधेयप्रयोजनो दधाति करोति । शान्ते चिदचिदादि-भेदशून्ये स्वात्मनि आदौ सर्ववर्णोत्पत्तेः प्राक् विश्वं विविधं प्राप्नोत्यपि स प्रकाशस्वभावः, अर्थानां वर्णेष्वन्तर्भूत-त्वात्तेषां च शब्दतत्त्वे । ततो विश्वस्य स्वात्मनि प्राप्ति-रविरुद्धा । अथवा, अष्टाङ्गयोगनिरतस्य योगिनः आदौ प्रथमायां योगसिद्धौ निर्विकल्पकप्रतीतिविषयवत् य एको वर्णो नीहारादिरूपभेदशून्यो रूपतन्मात्रं हार्दलोहि-तपिण्डस्थं बहुप्रकारान् मनःपवनधारणायासशक्ति-संबन्धात् नीहारादिवर्णान् श्वेतादीन् बहुभेदभिन्नान् स्वात्मनि निक्षिप्तयोगसिद्धिप्रयोजनो धारयति । उपरते तस्मिन्योगसिद्धिविघ्ने विश्वं भेदात्मकं चावगच्छत्यपि स वर्णो यन्निमित्तं विघ्ननिर्गमनं च देवो द्योतनात्मकः, स्वयंप्रकाशानन्दात्मप्रकाशसमासन्नत्वात् । सः यो वर्णः स देव इत्युक्तः प्रसिद्धः, नः अस्मान् बुद्ध्या शुभया ब्रह्मविषयया धिषणया मोक्षहेतुभूतया संयुनक्तु संयोजयतु इति वाचा व्यापारः प्रदर्शितः प्रयोजनकथनेन । शंनन्द.

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।[1]

---

(१) श्वेउ. ४।१; शंनन्द. एकोऽवर्णो (एको वर्णो) चान्ते (शान्ते); श्रीकंठ. १।१।३ (पृ. १५८) स नो बुद्ध्या शुभया (स नो देवः शुभया स्मृत्या); विज्ञान. १।४।२० एकोऽवर्णो (एको वर्णो) तार्थो (तान्नो); बलदेव. १।४।३, ९, २६, २।१।३०.

(१) श्वेउ. ४।२; वल्लभ. १।४।९ स्तदादित्यस्तद्वायु (स्तद्वायुस्तदादित्य); विज्ञान. १।४।२०.

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदापस्तत्प्रजापतिः ॥

इदानीं विभूतिमत्सत्त्वं ब्रह्मेत्यवगन्तव्यमिति कथयन् मानसं चिन्तनमग्न्यादयो ब्रह्मैवेति कर्तव्यमिति तावदाह—तदेव पूर्वोक्तं ब्रह्मैव अग्निः तेजः। तत् ब्रह्म आदित्यः चण्डकिरणः। तत् ब्रह्म वायुः पवनः। तदु चन्द्रमाः सोमोऽपि ब्रह्म। तदेव शुक्रं ब्रह्मैव दीप्तिमत्स्वप्रकाशस्वरूपम्। तद्ब्रह्म जगत्कारणम्। तदापः ब्रह्मैवोदकानि। तत्प्रजापतिः ब्रह्म विधाता। शंनन्द.

[२]त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी।
त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥

एवं स्तुत्या चिन्तनेन च स्वात्मनि प्रतिभातब्रह्मस्वरूपं मन्त्रद्रष्टाऽऽह—त्वं स्वयमानन्दात्मा स्त्री स्त्रीशब्दप्रत्ययविषयः। त्वं आनन्दात्मा पुमान् पुरुषशब्दप्रत्ययविषयः असि भवसि। त्वं आनन्दात्मा कुमारः कुमारशब्दप्रत्ययविषयः। उत वा अप्येव कुमारी कुमारीशब्दप्रत्ययविषयः। त्वमिति शेषः। त्वं आनन्दात्मा जीर्णः वयोहीनः दण्डेन दण्डतृतीयपादेन वञ्चसि अञ्चसि गच्छसि। त्वं आनन्दात्मा जातः उत्पन्नः भवसि सत्तां करोषि विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः, नानावस्थां प्राप्नोषीत्यर्थः। यद्यपि स्त्री पुमानित्युक्ते कुमारादिकमपि सिद्धं भवति, तथाऽपि युवतिरेतःसिचोरेव स्त्रीपुंसत्वं स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गयोरितिशङ्कानिवारणार्थं कुमार इत्याद्यभिधानम्। शंनन्द.

[२]नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्ष-
स्तडिद्गर्भ ऋतवः समुद्राः।
अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्तसे
यतो जातानि भुवनानि विश्वा ॥

इदानीं रूपकरूपेण कारणात्मानमाह—नीलः दूर्वादलाभः पतङ्गः पक्षी हरितः। नीलः कृष्णोऽपि भवति, तन्निवारणार्थं हरित इत्यभिधानम्। दूर्वादलश्यामलः। लोहिताक्षः लोहिते रक्ते अक्षिणी यस्य स लोहिताक्षः। तडिद्गर्भः। सौदामिनीसंपातचञ्चलं दृष्टनष्टस्वभावं जगत् तडिच्छब्देनाभिधीयते। तडित् गर्भे यस्य स तडिद्गर्भः। इदानीं पक्षद्वयमाह—ऋतवः समुद्राः। वसन्ताद्याः षट् प्रसिद्धाः। समुद्राः लवणोदादयः। यद्यपि सप्तेमे, तथाऽपि मधुराम्बुसमुद्रस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वात्षडेवैतेऽपि गणनीयाः। तथा च पक्षयोरुभयोः समत्वम्। अथवा कालेन जले ब्रह्माण्डं जायते। तथा च कालजलयोः पक्षत्वकल्पनायां समुद्राणां सप्तत्वेऽप्यदोषः। कारणे कारणान्तरं वारयति—अनादिमत्। अनादिमत् अनादिमान्। आदिः कारणं यस्यास्ति तदादिमत्, न आदिमत् त्वं कारणात्माऽश्वमेधयाजिनां ब्रह्माण्डान्तःस्थानां ब्रह्माण्डाद्बहिर्नयनाय वायोः समर्पकः। अनादिमत्त्वे हेतुः—विभुत्वेन वर्तसे देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वेन वर्तनं कुरुषे। यतः यस्माद्भवतः जातानि उत्पन्नानि भुवनानि कर्मफलानि चतुर्दशलोकरूपाणि विश्वा विश्वानि सर्वाणि। शंनन्द.

अजा लोहितशुक्लकृष्णरूपा प्रजावती, अजा भोक्तारः, द्वौ सुपर्णौ भोक्त्रभोक्तारौ, भोक्तुः ईशदर्शनजन्यमुक्तिः, ज्ञातव्यं ऋचः अक्षरं परमं व्योम, विश्वस्रष्टा मायी माया मायाबद्धश्च, वरददेवप्राप्तिः अत्यन्तशान्तिप्रदा

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनु शेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥

(१) इदानीं जगत्कारणे त्रेधा परिच्छेदं मनसा विधाय रूपकरूपेण बन्धमोक्षव्यवस्थामाह — अजां छागां(गीं) मूलप्रकृतिं बुद्ध्या विनिःसारितचिद्रूपां एकां सजातीयभेदशून्यां लोहितशुक्लकृष्णां रक्तश्वेतकृष्णवर्णाम्। पिङ्गलधूम्रश्यामादीनां रक्तादिष्वेवान्तर्भावात्सर्व-

(१) श्वेउ. ४।३; ब्रशंकर. १।२।२, २।३।४३; भास्कर. २।३।४३ वञ्चसि त्वं जातो भवसि (वञ्चयसि); विज्ञान. २।१।२१, २।३।४३, ३।२।३२.

(२) श्वेउ. ४।४.

(१) श्वेउ. ४।५; ब्रशंकर. १।४।८; भास्कर. रामानुज. १।४।८, १०, २३; निंबार्क. १।४।८, २।३।१७; ब्रमध्व. २।१।१८; श्रीकंठ. १।४।८; श्रीकर. १।४।८, १० सृजमानां (सृज्यमानां); वल्लभ. १।४।८; विज्ञान. १।१।५ (पृ. १२५), १।४।१, ९; बलदेव. १।४।८.

वर्णामित्यर्थः। अयं भावः— आत्मा तावदसङ्गोदासीनो निर्गुणः, मायाऽपि चेत्तादृशी कृतं तत्कल्पनया। अत्यन्तासत एव चास्य चराचरस्योत्पादः स्यात्। ततः कल्प्यमानेयं यादृशं कार्यं तादृशी तदभिन्ना च कल्पनीया। तथा च कार्याणां तेजोबन्नानां यानि रूपाणि तानि मायायामपि सन्त्येव। ततो माया लोहितशुक्लकृष्णरूपा न विरुद्धेति। बह्वीः अनेकाः अनन्ताः प्रजाः स्वकार्यभूताः सृजमानां सृष्टिं कुर्वाणां सरूपाः समानरूपाः लोहितशुक्लकृष्णा इत्यर्थः। भूतभौतिकप्रपञ्चजातमिति भावः। अजः छागो जीवः हि प्रसिद्धः अस्मत्प्रत्ययालम्बनः एकः उपाधेरविद्याया ऐक्यादेकः। न चान्तःकरणमन्यदुपाधिः, तस्य कार्यत्वेनानित्यत्वात् तन्नाशे जीवनाशात्कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। न चाविद्यामन्तरेणाकार्यमुपाध्यन्तरं किंचिदास्थातुं शक्यं, शास्त्रविरोधात्। न चाविद्यायामनेकत्वं विनैकामविद्याम्। न चानेकासां स्वातन्त्र्यं, कल्पनागौरवादिदोषात्। तस्मादेकैवाऽऽवरणरूपाऽविद्याऽनेकैर्विक्षेपरूपैराविर्भवति आब्रह्मज्ञानं, बदरीव आबदरीबीजदाहम्। न चात्र बन्धमोक्षयोरनुपपत्तिः, कल्पितयोस्तयोः सत्त्वात्। वस्तुतस्तु न कस्यचित्पक्षे बन्धो मोक्षश्च संभवतीत्यलमतिविस्तरेण। जुषमाणः सानुरागं सेवां कुर्वाणः। अहं दुःखी ममेदमनुकूलं प्रतिकूलं चेत्यादिप्रत्ययवानित्यर्थः। अनु शेते निद्राणामनु निद्रां करोति। स्वयंप्रकाशोऽपि प्रकृतेः जाड्येन तामात्मीयत्वेन मन्यमान आनन्दात्मानं न प्रत्येतीत्यर्थः। अयं बन्धः। इतः परं मोक्षः। जहाति परित्यजति एनां मायामावरणविक्षेपरूपां भुक्तभोगां भुक्तो भोगो यया सा भुक्तभोगा, तां, ब्रह्मज्ञानाग्निना प्लुष्टसर्वाङ्गामित्यर्थः। अजः छाग ईश्वरो नित्याबद्धो जनिमरणादिरहितो नित्यमुक्तः अन्यः चित्तेन कल्पितभेदो बद्धाद्व्यतिरिक्तः स्वयंप्रकाशमानसंविदानन्दात्ममात्र इत्यर्थः। शंनन्द.

(२) 'चमसवदविशेषात्' — पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह। कस्मात्। मन्त्रवर्णात् — 'अजामेकां ...... मजोऽन्यः' इति। अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दैः रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते। लोहितं रजः, रञ्जनात्मकत्वात्। शुक्लं सत्त्वं, प्रकाशात्मकत्वात्। कृष्णं तमः, आवरणात्मकत्वात्। तेषां साम्यावस्था अवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते — लोहितशुक्लकृष्णेति। न जायते इति च अजा स्यात्, 'मूलप्रकृतिरविकृतिः' (सां० का० ३) इत्यभ्युपगमात्। ननु अजाशब्दः छाग्यां रूढः। बाढम्। सा तु रूढिः इह नाश्रयितुं शक्या, विद्याप्रकरणात्। सा च बह्वीः प्रजाः त्रैगुण्यान्विता जनयति। तां प्रकृतिं अज एकः पुरुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वा अनुशेते तामेवाविद्यां अविद्यया आत्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति। अन्यः पुनरजः पुरुषः उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति, मुच्यते इत्यर्थः। तस्मात् श्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः — नानेन मन्त्रेण श्रुतिमत्त्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम्। न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते, सर्वत्रापि यया कयाचित्कल्पनया अजात्वादिसंपादनोपपत्तेः सांख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात्। चमसवत्। यथा हि 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' (बृउ. २।२।३) इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुं, सर्वत्रापि यथाकथंचिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः। एवमिहाप्यविशेषः 'अजामेकाम्' इत्यस्य मन्त्रस्य। नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुम्। १।४।८

'ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके'—तत्र तु 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इति वाक्यशेषात् चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति। इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येत्यत्र ब्रूमः– ज्योतिरिति। परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिष्प्रमुखा तेजोबन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या। तुशब्दोऽवधारणार्थः। भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया, न गुणत्रयलक्षणा। कस्मात्। तथा ह्येके शाखिनः तेजोबन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति—'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' (छाउ. ६।४।१) इति। तान्येवेह तेजोबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते, रोहितादिशब्दसामान्यात्।

रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्, भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य। असंदिग्धेन च संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते। * ब्रशंकर. १।४।९

(३) किमस्मिन्मन्त्रे केवला तन्त्रसिद्धा प्रकृतिरभिधीयते, उत ब्रह्मात्मिकेति । नात्र तन्त्रसिद्धा प्रकृतिरभिधीयते। कुतः। न जायत इत्यजेत्यजात्वमात्रप्रतिपादनात्। १।४।८

'ज्योतिरुपक्रमा०'—ब्रह्मात्मकाजाग्रहणे एव विशेषहेतुरस्तीत्याह—ज्योतिरुपक्रमेति। तुशब्दोऽवधारणार्थः। ज्योतिरुपक्रमैव एषा अजा। ज्योतिर्ब्रह्म, 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः'(बृउ. ४।४।१६) 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' (छाउ. ३।१३।७) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेः। ज्योतिरुपक्रमा ब्रह्मकारणिकेत्यर्थः। तथा ह्यधीयत एके। हि हेतौ। यस्मादस्या अजाया ब्रह्मकारणकत्वमेके शाखिनः तैत्तिरीया अधीयते—'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥' (नाउ. १२।१) इति। सर्वस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुजातस्य तत उत्पत्त्या तदात्मकत्वोपदेशे क्रियमाणे अभिधीयमानत्वात् प्राणसमुद्रपर्वतादिवदेषाप्यजा बह्वीनां सरूपाणां प्रजानां स्रष्ट्री कर्मवश्येनाऽऽत्मना भुज्यमाना अन्येन विदुषाऽऽत्मना त्यज्यमाना ब्रह्मण उत्पन्ना ब्रह्मात्मिकावगन्तव्येत्यर्थः। अतो वाक्यशेषात् चमसविशेषवच्छाखान्तरीयादेतत्सरूपात्प्रत्यभिज्ञायमानार्थाद्वाक्यात् नियमिता अजा ब्रह्मात्मिकेति निश्चीयते । १।४।९

'कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः' — कथं तर्हि ज्योतिरुपक्रमाया लोहितशुक्लकृष्णरूपाया अस्याः प्रकृतेरजात्वं, अजाया वा कथं ज्योतिरुपक्रमात्वमित्यत आह — कल्पनोपदेशादिति। प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थश्चशब्दः। अस्याः प्रकृतेरजात्वं ज्योतिरुपक्रमात्वं च न विरुध्यते। कुतः। कल्पनोपदेशात्। कल्पनं क्लृप्तिः सृष्टिः। जगत्सृष्ट्युपदेशादित्यर्थः। यथा 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (नाउ. १।१७) इति कल्पनं सृष्टिः। अत्रापि 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' (श्वेउ. ४।९) इति जगत्सृष्टिरुपदिश्यते।

अनेन कल्पनोपदेशेन अस्याः प्रकृतेः कार्यकारणरूपेण अवस्थाद्वयान्वयः अवगम्यते। सा हि प्रलयवेलायां ब्रह्मतापन्ना अविभक्तनामरूपा अव्यक्तादिशब्दवाच्या सूक्ष्मरूपेणावतिष्ठते। सृष्टिवेलायां तु उद्भूतसत्त्वादिगुणा विभक्तनामरूपा व्यक्तादिशब्दवाच्या तेजोबन्नरूपेण च परिणता लोहितशुक्लकृष्णाकारा चावतिष्ठते। अतः कारणावस्था अजा, कार्यावस्था च ज्योतिरुपक्रमेति न विरोधः। यत्पुनरस्याः प्रकृतेरजाशब्देन छागत्वपरिकल्पनमुपदिश्यते इति, तदप्यसंगतं, निष्प्रयोजनत्वात्। 'अजामेकाम्' 'अजो ह्येकः' 'अजोऽन्यः' इत्यत्राजशब्दस्य विरूपार्थपरिकल्पनं च न शोभनम्। सर्वत्र छागत्वं परिकल्प्यते इति चेत्, 'जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इति विदुष आत्यन्तिकप्रकृतिपरित्यागं कुर्वतोऽनेन वाऽन्येन वा पुनरपि संबन्धयोग्यच्छागत्वपरिकल्पनमत्यन्तविरुद्धम्। १।४।१०

एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरस्य परस्य ब्रह्मणो विभक्तनामरूपा या कारणावस्था, सा 'गौरनाद्यन्तवती' (चूउ. ५) 'विकारजननीमज्ञाम्' (चूउ. ३) 'अजामेकाम्' इत्यादिभिरभिधीयत इति। * रामानुज. १।४।२३

(४) नाजाशब्दानुपपत्तिः। कुतः। कल्पनोपदेशात्। तेजोबन्नात्मिकाया अजात्वं कल्प्यते, यथा लोके प्रसिद्धामजां भुक्तभोगामजस्त्यजति, अन्यस्तामनुवर्तते, एवं त्यागभोगयोः कार्यकरणसंघाताद्युपादानभूतायाः तेजोबन्नात्मिकायाः प्रकृतेः साम्यप्रतिपत्त्यर्थम्। श्रीकर. १।४।१०

(५) अजाशब्देन ज्योतिरेवोच्यते। यथा ह्यजा अल्पदोग्ध्री, तथेयं नश्वरसुखदात्री अग्निसूर्यसोमविद्युद्रूपा ब्रह्मणो हंसोक्तचरणरूपा, भगवत्कार्यांशरूपत्वात्। 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' (छाउ. ६।३।३) इति श्रुतेश्च प्रथमोत्पन्ना देवता अजाशब्देनोच्यते, तत्र हेतुः — उपक्रमात्। अत्रैवोपक्रमे 'तदेवाग्निस्तद्वायुस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमाः' इति। 'द्वा सुपर्णा' इति चाग्रे। मध्ये चायं मन्त्रः पूर्वोत्तरसंबद्धमेव वदति। सा मुख्या सृष्टिः। अजद्वयं जीव-

* भास्कर. ब्रशंकरवत्।

* निंबार्क. श्रीकंठ. रामानुजवत्।

ब्रह्मरूपमिति । वल्लभ. १।४।९

(६) 'आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च'— ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादिकं कथं श्रुत्यर्थः स्यात्, यतः एकेषां शाखिनां श्वेताश्वतरादीनां आनुमानिकं प्रधानमपि जगज्जन्मादिकारणत्वेन श्रूयते — 'अजामेकां०' इत्यादिषु । नन्वेवं उभयोरेव कपालद्वयवत् विश्वोपादानत्वमस्त्विति, मैवं, स्वातन्त्र्येणोभयोः कारणत्वे सति ब्रह्मणो विकारित्वापत्तेः, इति पूर्वपक्षदलार्थः । तमिमं पूर्वपक्षं शक्तिशक्तिमद्भावेनोभयोरेव कारणत्वेन समाधत्ते—न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति । वक्ष्यमाणवाक्ये शरीरेण रूपकेण दृष्टान्तेन विन्यस्तं उपन्यस्तं यन्मायाख्यं प्रधानं, तस्यैव अजावाक्ये स्रष्टृत्वेन ग्रहणात्, न तु स्वतन्त्रकारणस्य कस्यचिदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—नाजावाक्ये स्वातन्त्र्येण प्रधानस्य कारणत्वं प्रोक्तं, येन विरोधः स्यात् । किंतु यथा अजाख्यछागीयशरीरस्य तज्जीवशक्तिविधया सजातीयबहुप्रजाकारणत्वं, तथैव प्रधानस्यापि ब्रह्मशक्तिविधया कारणत्वमुक्तं, वक्ष्यमाणदृष्टान्तानुसारात्, रूपकरूप्ययोरस्मिन्नप्यंशे साम्यस्य विवक्षितत्वात् । तथा च अजादिवाक्यैः शरीरवत् शक्तिविधया प्रधानादीनामुपादानत्वादिकं बोध्यते, तद्विना निर्विकारस्य ब्रह्मण उपादानत्वानुपपत्तेः । ब्रह्मवाक्यैश्च शरीरिवत् शक्तिमद्विधया शक्तिद्वारा ब्रह्मणोऽधिष्ठानकारणत्वं प्रतिपाद्यते इति श्रुतीनामविरोध इति । ननु भवेदेवं यद्यजानिरूपितप्रधानशक्तिकत्वेनात्र ब्रह्म उक्तं स्यात्, न त्वेवं, अजाशरीरित्वेन ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वे अन्यभोग्यत्वहेयत्वचनानौचित्यात् । न च 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इत्युत्तरार्धे अजाधिष्ठातृ ब्रह्म कथितमिति वाच्यं, उत्तरार्धे ज्ञानजीवयोरेव प्रतिपादनात्, न तु ब्रह्मणः, 'जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इति भोगत्यागस्य जीवलिङ्गत्वात् । तत् कथमजाया ब्रह्मशरीरदृष्टान्तताऽवधृतेत्याशङ्कायामाह — दर्शयति चेति । चो हेतौ । दर्शयति ह्यर्थाद्ब्रह्मशरीरतुल्यत्वं प्रधानस्य श्रुतिः — 'यस्तन्तुनाभ...... ब्रह्माव्ययम्' (श्वेउ. ६।१०) 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः' (श्वेउ. ४।९) 'एतज्ज्ञेयं ...... ब्रह्ममेतत्' (श्वेउ. १।१२) 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वेउ. ४।१०) इत्यादिवाक्यशेषैरित्यर्थः । अत्र तन्तुनाभदृष्टान्तादिभिस्तन्तुनाभशरीरतुल्यत्वं प्रधानस्य लब्धमिति । न चैवं प्रधानस्य आनुमानिकत्वं कथमुच्यते, श्रुत्यापि तत्कारणतासिद्धेरिति वाच्यं, स्मृतिषु प्राधान्येन विशिष्य च प्रतिपादनतः स्मार्तानुमानिकत्वादिवचनात् ब्रह्मण औपनिषदत्ववचनवदिति । १।४।१

आधुनिकास्तु 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' इत्यारभ्य सर्वाणि सूत्राणि सांख्ययोगसिद्धानां प्रधानमहदादिपदार्थानां स्वरूपप्रतिषेधपरतया यथा कथंचित् व्याचक्षते । तत्तु श्रुतिस्मृतिन्यायादिविरोधादुपेक्षणीयं मुमुक्षुभिः । यच्च तेषामजाशब्दस्य भूतत्रयपरतया व्याख्यानं, तदपि हेयं, 'अशक्यः सोऽन्यथा द्रष्टुं ध्यायमानः कुमारकैः । विकारजननीमायामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ॥' इति चूलिकोपनिषदादौ प्रधान एवाजात्ववचनात्, 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्याद्यव्यवहितवाक्यशेषतः 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति वाक्योपक्रमतश्च 'अजामेकाम्' इत्यादिवाक्येऽप्यजाशब्दस्य मूलकारणवाचित्वावधारणाच्च, तथा अनादिसृष्ट्युपपादकतया अजाशब्दे यौगिकार्थस्यापि प्रकृते विवक्षितत्वाच्चेति ।

विज्ञान. १।४।९

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य-
नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥

सति प्रकृतौ संबन्धे बद्धाबद्धयोर्व्यवस्था, न मायया संबन्धः(न्धे), बद्धाबद्धयोः संसारदशायामेकत्रादर्शनादित्याशङ्क्य अविद्यां शरीरद्वयरूपिणीमधिदैवादिषु वृक्षत्वेन परिकल्प्य तत्त्वंपदार्थौ च पक्षित्वेन, अस्मान् बोधयितुं मन्त्र आह—द्वा द्वौ उभौ सुपर्णा सुपर्णौ सुष्ठु पर्णौ पक्षौ ययोस्तौ सुपर्णौ । जीवस्य धर्माधर्मौ पक्षौ, ईश्वरस्याविद्यातत्संबन्धौ । सयुजा सयुजौ । युक् संबन्धस्तादात्म्यं, तेन सह वर्तमानौ सयुजौ । सखाया

(१) श्वेउ. ४।६. अन्यस्थलादिनिर्देशः व्याख्यानानि च मुउ. ३।१।१ (पृ. १४६९) इत्यत्र द्रष्टव्यानि ।

सखायौ। जीवेनेश्वरः प्रसिद्धिं गतः, तेन च सः, तदिदं सखित्वमेतयोः। नियततोपकार्योपकारकत्वं वा श्रुत्युक्तं पातृ(त्य)त्वं पालयितृत्वं च। समानं उभयोरपि साधारणं, अविद्यादृष्टार्जितत्वात्। वृक्षं छेदनात्मकं विनाशनं शरीरद्वयं परिषस्वजाते समन्तादालिङ्गनं कुर्वाते। इदानीं तयोरसाधारणं रूपं वक्तुमाह——तयोः उभयोर्मध्ये। अन्यः अविद्यातत्संबन्धपक्षाद्धर्माधर्मपक्षो जीवोऽन्यः। पिप्पलं धर्माधर्मफलं सुखदुःखरूपं स्वादु उपभुज्यमानमासक्तिप्रदं उपभोगेन कदाचिदपि वैराग्यस्याजनकमित्यर्थः। अत्ति भक्षयति। अहं सुखी दुःखीत्यादि मनुते इत्यर्थः। अनश्नन् भोजनमकुर्वन्, अहंममाभिमानशून्य इत्यर्थः। अन्यः धर्माधर्मपक्षाद्व्यतिरिक्तः अविद्यातत्संबन्धपक्ष ईश्वरः अभिचाकशीति सर्वतः प्रकाशते। शंनन्द.

समाने[1] वृक्षे पुरुषो निमग्नो-
ऽनीशया शोचति मुह्यमानः।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमिति वीतशोकः॥

ननु विरुद्धधर्मयोरेतयोः सखित्वमपि न मन्यामहे इत्याशङ्क्य अज्ञाननिमित्तं तत्, न तु सति ज्ञाने, तयोः सयुक्त्वादित्यभिप्रायवानाह —— समाने वृक्षे साधारणे शरीरे पुरुषः पुरिशयो जीवः निमग्नः निमज्जनं प्राप्तो जले इव पाषाणः। कर्तृत्वाद्यध्यासेन तिरस्कृतानन्दात्मरूप इत्यर्थः। अतः अनीशया अनीश्वरभावेन अहं सुखी दुःखीत्यादिना शोचति शोकं करोति। अनेन शरीरगृहक्षेत्रकलत्रादिना विना कथं भविष्यामीत्यादिरूपं दुःखं करोतीत्यर्थः। मुह्यमानः अनाद्यविद्यावासनाविलासैः समुत्थितचिन्तासंतानः तत्पारागमनेन मोहं विपरीतदर्शनं दर्शनाभावं वा स्तब्धतारूपं व्रजन्। कदाऽयमेवंरूपो ब्रह्मरूपो भवतीत्यत आह —— जुष्टं यदा आनन्दात्मप्रकाशसेवया परितुष्टं यस्मिन्काले पश्यति अवलोकयति साक्षात्करोतीत्यर्थः। अन्यं अविद्यातत्कार्यतत्संबन्धव्यतिरिक्तं स्वयंप्रकाशमानानन्दात्मरूपं ईशं अविद्यातत्कार्यतत्संबन्धानां नियन्तारं अविद्योपाधिकस्य च स्वात्मनः। तदा अस्य ईश्वरस्य महिमानं आधिक्यं स्वयंप्रकाशमानानन्दात्माविर्भावरूपं इति एति गच्छति अवबुध्यते इत्यर्थः। वीतशोकः अपगतसमस्तशोककारणाविद्यः। शंनन्द.

(१) श्वेउ. ४।७. अन्यस्थलादिनिर्देशः व्याख्यानानि च मुउ. ३।१।२ (पृ. १४७१) इत्यत्र द्रष्टव्यानि।

ऋचो[1] अक्षरे परमे व्योम-
न्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति
य इत्तद्विदुस्त इमे समासते॥

नन्वीशश्चेद्वेद्यः स ब्रह्मरूपः, ब्रह्म च वेद ऋगात्मकः, तद्व्याख्यानस्य यजुष्ट्वात्तद्गीतेश्च सामत्वादाथर्वणस्य च ऋग्विशेषत्वेनाविप्रतिपत्तेर्वेदानां चाङ्गादिविद्यास्थानत्वात्तेषामृगात्मकत्वस्योक्तत्वादृच एवेशादिशब्दवाच्यं ब्रह्मेत्यत आह——ऋचः पादबद्धा वर्णाः। अक्षरे व्यापिनि कारणे। तत् अव्याकृतमिति बुद्धिं वारयति—— परमे व्योमन् परमे व्योम्नि अक्षरादुत्कृष्टे ब्रह्मण्याकाशवत्सर्वगते। केवलं शब्दाधिष्ठानमिदं, न त्वर्थप्रपञ्चस्येत्यत आह—यस्मिन् ऋगधिष्ठाने देवाः अग्न्यादयः इन्द्रियाणि वा भूतसाराणि सभूतानि अधि विश्वे सर्वे निषेदुः आधिक्येन सर्वतोऽवस्थानं कृतवन्तः। यः अधिकारी तत् शब्दार्थाधिष्ठानभूतं न वेद न जानाति। किं आक्षेपे। ऋचा अपरेण शब्देन ब्रह्मणा तेन करिष्यति। स्पष्टम्। ये प्रसिद्धाधिकारिणः इत् इत्थं तत् ब्रह्म शब्दार्थाधिष्ठानभूतं विदुः जानन्ति, ते उक्ता अधिकारिणः इमे अस्माकं प्रत्यक्षशरीरा ब्रह्मज्ञानिनः समासते सम्यगुपवेशनं कुर्वन्ति। आनन्दात्मस्वरूपेण व्यापिनो भवन्तीत्यर्थः। शंनन्द.

छन्दांसि[2] यज्ञाः क्रतवो व्रतानि
भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति।
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेत-
त्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः॥

(१) श्वेउ. ४।८; ब्रमध्व. १।४।१९.

(२) श्वेउ. ४।९; रामानुज. १।१।१ (पृ. १०२, ११६), १।४।८, ९, १०, २३, २७, २।१।२२; श्रीकंठ. १।४।१०, २।१।२२; श्रीकर. १।१।३ (पृ. ६३), १।४।३, १०, २।१।२३, ३।२।२६; विज्ञान. १।१।५ (पृ. १२५), १।४।१; बलदेव. १।४।३.

(१) ननु शब्दार्थयोरधिष्ठानं जगत्कारणं, न च जगत्कारणमयमित्यत आह—छन्दांसि गायत्र्यादीनि, तैरुपलक्षिता ऋचः। यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयः। क्रतवः संकल्पाः उपासनानीत्यर्थः। व्रतानि नियमरूपाणि भोजनकाल एवोदकपानादीत्यादीनि, कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपाणि तपोविशेषात्मकानि वा। भूतं भव्यं अतीतं भावि च। किं बहुना, यच्च यत्किंचिदपि वेदा वदन्ति वेदाः कथयन्ति। अस्मात् शब्दार्थाधिष्ठानात् मायी, केवलस्य स्रष्टृत्ववारणार्थं मायीत्युच्यते, मायावी सृजते सृष्टिं कुरुते। विश्वं सर्वं एतत् प्रपञ्चजातम्। तस्मिंश्च ईश्वरे आत्मन्यपि अन्यः धर्माधर्मपक्षो जीवः ईश्वराद्व्यतिरिक्तः। मायया अविद्यया संनिरुद्धः सम्यङ् निरोधं प्राप्तः। आत्मेश्वरयोस्तादात्म्यज्ञानहीन इत्यर्थः।

शंनन्द.

(२) स्वेनाविभक्तादस्मात्सूक्ष्मावस्थात्कारणान्मायी सर्वेश्वरः सर्वं जगत् सृजतीत्यर्थः।

१।४।१०

'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः' इति च ब्रह्मणि जगद्रूपतया विक्रियमाणेऽपि तत्प्रकारभूताचिदंशगताः सर्वे विकारास्तत्प्रकारभूतक्षेत्रज्ञगताश्चापुरुषार्था इति विवेक्तुं प्रकृतिपुरुषयोर्ब्रह्मशरीरभूतयोस्तदानीं तथा निर्देशानर्हातिसूक्ष्मदशापत्त्या ब्रह्मणैकीभूतयोरपि भेदेन व्यपदेशः, 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' (तैउ. २।७) इत्येवमादिभिरैकार्थ्यात्।

रामानुज. १।४।२७

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्॥

(१) ननु का च माया कश्च मायावीत्यत आह— मायां तु प्रकृतिं जगदुत्पादनकारणभूतां मायामेव विद्यात् जानीयात्। मायिनं तु महेश्वरं मायाविनं महतामग्न्यादीनां नियन्तारमेव। अस्य मायाविनः अवयवभूतैस्तु एकदेशभूतैरेव व्याप्तं विशेषेण आप्तं प्राप्तं सर्वं निखिलं इदं विविधप्रत्ययगम्यं जगत् चेतनाचेतनात्मकम्।

शंनन्द.

(२) अव्यक्ता हि सा माया, तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात्।

ब्रशंकर. १।४।३

(३) यदप्युक्तं 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इति, तदयुक्तं, 'अजामेकाम्' इति तेजोबन्नलक्षणा प्रकृतिः प्रकृता, सा मायाशब्देनाभिधीयते। प्रकरोति स्वविकारानिति प्रकृतिरुच्यते, गीतायामपि वस्तुभूता प्रकृतिर्भूतामपीति व्यपदेशात्।

भास्कर. २।१।१४

(४) तस्यास्तु 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इति मायाशब्देनाभिधानादनिर्वचनीयत्वमिति चेत्। नैतदेवम्। मायाशब्दस्यानिर्वचनीयवाचित्वं न दृष्टमिति। मायाशब्दस्य मिथ्यापर्यायत्वेनानिर्वचनीयत्वमिति चेत्। तदपि नास्ति। न हि सर्वत्र मायाशब्दो मिथ्याविषयः, असुरराक्षसशस्त्रादिषु सत्येष्वेव मायाशब्दप्रयोगात्। यथोक्तम्— 'तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना। बालस्य रक्षता देहमेकैकांशेन सूदितम्॥' (वि. पु. १।१९।२०) इति। अतो मायाशब्दो विचित्रार्थसर्गकराभिधायी। प्रकृतेश्च मायाशब्दाभिधानं विचित्रार्थसर्गकरत्वादेव।

रामानुज. १।१।१ (पृ. १०१)

(५) 'अभिध्योपदेशाच्च'— 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' 'महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च। प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छानन्त कथ्यते॥' इति वचनात्तदभिध्यैव च प्रकृतिशब्देनोच्यते। 'सोऽभिध्यासजूतिः स प्रज्ञा स आनन्दः' इति

(१) श्वेउ. ४।१०; शंनन्द. तस्या (अस्या); ब्रशंकर. १।४।३, ९; भास्कर. २।१।१४; रामानुज. १।१।१ (पृ. १६, १०१, ११६), १।४।८, ९, २३; ब्रमध्व. १।४।२५; श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२०, १३४, १३५), १।२।९ (पृ. ३४१), १।४।१०, २४, २७, २।१।२२, ३०, ३१, २।३।४२, ४३, ३।२।३५, ४।२।१६ तैस्तु (तेन); श्रीकर. १।१।१ (पृ. २६, २८), १।१।२ (पृ. ३१), १।१।५ (पृ. ५४), १।१।१९, ३१, १।२।९, १९, १।३।७, १।४।३, ९, २२, २४, २६, २।१।१, ३, ४, ९, ३०, २।३।४०, ४१, ३।१।७, ३।२।३, ३५, ४।२।१६, ४।३।१६, ४।४।१३, २२ तैस्तु (तोत्थं); विज्ञान. १।१।२ (पृ. ५४), १।१।४ (पृ. ९७, ९९), १।१।५ (पृ. १२५, १२६), १।४।१, ३, ९, २३, २।३।४४ शंनन्दवत्; बलदेव. १।४।३.

श्रुतेरभिध्या च स्वरूपमेव । 'ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुखमतीव च । परमैश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतयेष्यते ॥' इति ब्रह्माण्डे ।

ब्रमध्व. १।४।२५

(६) ननु 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' 'तस्माद्विराडजायत' इत्यादिश्रुत्या मायापुरुषयोरुपादानत्वं श्रूयते । कथं निरुपादानत्वमिति चेत्—सत्यं, यथा घटनिष्पत्तौ कुलालस्य स्वशरीरपृथक्त्वेन मृत्पिण्ड उपादानं दृश्यते, तथा न परमेश्वरात् पृथक् सिद्धं मायाद्युपादानं, मायादिरूपात् परमेश्वराज्जगदुत्पत्तेः । अतो न विरोधः । १।२।९

तदवयवभूतेन अंशभूतेन तदीयचिच्छक्तिशकलेन भोक्तृत्वदशायां पुरुषसंज्ञकेन सकलजगद्व्याप्तिश्चावगम्यते ।

श्रीकंठ. १।४।२७

(७) तस्यांशभूतैः ब्रह्मविष्णुकालरुद्रादिभिश्चैतन्यं(?) व्याप्तं सर्वमिदं जगदित्युक्तम् ।

श्रीकर. १।१।१ (पृ. २७)

(८) यत्तु 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्यादिश्रुतेरर्थं कल्पयन्ति—मायाऽत्र अविद्या, तामेव प्रकृतिं जगत्कारणं विद्यादिति, तदप्यसारं, 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः' इत्यव्यवहितपूर्ववाक्ये का माया, को वा मायया बद्ध इत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तस्य 'मायां तु' इत्यादिवाक्यस्य यथोक्तार्थतानौचित्यात्, प्रकृत्यादिकमुद्दिश्य मायादिशब्दवाच्यत्वप्रतिपादनं विना आकाङ्क्षानिवृत्त्यसंभवात्, शुक्तिरजताद्यविद्यायां मायाशब्दाप्रयोगाच्च, ऐन्द्रजालिकमन्त्रादावेव व्यामोहकशक्तौ लोके मायाव्यवहाराच्च । कार्ये कारणाभेदात्तु तद्रचितपदार्थेष्वपि मायाशब्दप्रयोगः । तस्मात् 'मायां तु प्रकृतिं ... व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' इति श्रुतौ श्रुत्यन्तरस्मृतिप्रसिद्धप्रकृतेरेव मायाशब्दवाच्यत्वं विधीयत इति ।

विज्ञान. १।१।५ (पृ. १२५, १२६)

[1]यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
यस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वम् ।
तमीशानं वरदं देवमीड्यं
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥

(१) ननु सन्ति सहस्रकारणानि जगतः, तेषां किं ब्रह्मत्वेन ज्ञेयमित्यत आह—यः प्रसिद्धः योनिं योनिं कारणं कारणम् । वीप्सेयं सर्वकारणग्रहणार्था । अधितिष्ठति अधिष्ठाय वर्तते । कारणाधिष्ठातृभेदं वारयति—एकः भेदशून्यः, सर्वकारणकारण इत्यर्थः । तथाऽप्ययं नोपादानकारणं, निमित्तत्वेनाप्युत्पादकत्वोपपत्तेरित्यत आह—यस्मिन् जगत्कारणाधिष्ठातरि इदं विविधप्रत्ययगम्यं जगत् सं च वि चैति समेति च व्येति च, सम्यग्गच्छति स्थितिं करोतीत्यर्थः, विविधं गच्छति विनाशमुपैतीत्यर्थः । आद्यश्चकार एतेः समा संबन्धार्थः । द्वितीयः स्थितिप्रलययोरपि कारणसमुच्चयार्थः । सर्वं निखिलम् । उत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणत्वाद्ब्रह्म उपादानकारणमपीत्यर्थः । तं उक्तं कारणरूपं ईशानं नियन्तारं वरदं, वरं भक्ताभिलषितमर्थं ददातीति वरदः, तं देवं स्वयंप्रकाशं ईड्यं स्तुत्यं निचाय्य साक्षात्कृत्य इमां विद्वत्प्रत्यक्षां शान्तिं आनन्दात्मप्रकाशरूपां अत्यन्तं अतिशयेन एति गच्छति ।

शंनन्द.

(२) 'योनिश्च हि गीयते'— तत् आनुमानिकं ईश्वरस्य योनिरपि जीवाख्यगर्भाधानस्थानमपि अंशभेदेन भवति । हि यस्मात् तथा गीयते—'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः' इत्यादिश्रुतिभिः । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् । संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥' (भ. गी. १४।३) इत्यादिस्मृतिभिश्चेत्यर्थः । अजाप्रकरणस्थत्वात् योनिं योनिमिति वीप्सा अंशभेदेन बहुत्वमभिप्रेत्येति बोध्यम् ।

महद्ब्रह्मेति महतो ब्रह्मेत्यर्थः, तत्कारणत्वात् । तदयं सिद्धान्तः—प्रकृतिर्नित्यशुद्धकेवलसत्त्वांशेन नित्यज्ञानेच्छादिमती ईश्वरोपाधिः । सैव च प्रकृतिः मलिनसत्त्वविशेषरूपैरंशान्तरैः रजस्तमःसंभिन्नैः पुरुषसंयोगेन महत्तत्त्वरूपतः परिणता सती जीवोपाधिर्भवति । 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति श्रुतेः ।

(१) श्वेउ. ४।११; ब्रशंकर. १।४।९; रामानुज. १।४।९; श्रीकर. १।१।२७ (पृ. ८७), १।४।९, ४।३।९ ध्येमां (ध्येनां); विज्ञान. १।४।२७.

ततोऽपि निकृष्टैरंशान्तरैः सर्वमन्यद्विकारजातमुत्पादयतीति विभाग इति । विज्ञान. १।४।२७

सर्वदेवप्रभवः महर्षिः हिरण्यगर्भजन्मदर्शी शुभबुद्धिसंयोजयिता देवाधिपः लोकाश्रयः पादवतामीशानः कः
अनेकरूपः अतिसूक्ष्मः सर्वव्यापी शिवः शान्तिदः
मृत्युपाशच्छेत्ता विश्वकर्मा महात्मा हृदयस्थः
बुद्धिगम्यः सदसद्भिन्नः केवलः पुराण-
प्रज्ञः प्रतिमाशून्यः यशोनामा अदृश्यः
अजातः रक्षकृदक्षिणमुखः रुद्रः
यजनीयः

[१]यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च
विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं
स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥

(१) पूर्वं प्रसङ्गात्पठितोऽपि मन्त्र इदानीं धातुः प्रसादोपायार्थं पुनः पठ्यते–– 'यो देवानां...... संयुनक्तु ' । व्याख्यातो मन्त्रस्तृतीयेऽध्याये ।

* शंनन्द.

(२) 'यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु ॥ ' इति । महर्षिर्देवकर्ता यः सर्वज्ञत्वादिना विश्वस्माच्चिदचित्प्रपञ्चादधिको रुद्रः परब्रह्मभूतः सर्वेषां देवानामिन्द्रादीनां प्रथममादिमं हिरण्यगर्भं ब्रह्माणं स्वसंकल्पेन प्रकृतेरुपादानात्मनो जायमानं सृष्टिकाले सर्वज्ञानोपायसकलवेदोपदेशरूपया अपश्यत्, सः परमदेशिको नः अस्मानपि सकलसंसारपाशमहानर्थनिवृत्तिहेतुभूतया परमामृतलक्ष्मीसमावेशपरानन्दप्राप्तिकारिण्या अत एव परममङ्गलरूपया वेदान्तसारसामरस्यसिद्ध्या स्मृत्या बोधकलया स्वविषयया संयोजयत्विति तात्पर्यम् । ततः सकलवेदकर्तृत्वमीश्वरस्य सिद्धम् । वाचो नित्यत्वश्रुतिरीश्वरेण पूर्वसत्तानुवृत्त्या विहितत्वाद्वेदानामविरुद्धा । ततो वेदानामीश्वरप्रणीतत्वं नित्यत्वं चाविरुद्धमेव ।

श्रीकंठ. १।१।३ (पृ. १६१)

[१]यो देवानामधिपो यस्मिंल्लोका अधिश्रिताः ।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥

तर्हि वृद्धपितामहवदप्रयोजकः सः, नेत्याह –– यः प्रसिद्धः देवानां अग्न्यादीनां सेन्द्रियाणां अधिपः अधिष्ठाय पालयिता । यस्मिन् देवानमधिपे लोकाः भूरादयः कर्मफलभूताः अधिश्रिताः अधिकत्वेनाऽऽश्रिताः । यः प्रसिद्धः ईशे ईष्टे अस्य प्रत्यक्षस्य द्विपदः मनुष्यादेः चतुष्पदः गवादेः । कस्मै एकस्मै भेदशून्याय देवाय स्वयंप्रकाशाय हविषा हविष्प्रदानेनाग्निहोत्राद्याहुतिप्रक्षेपेण विधेम परिचरेम । शंनन्द.

[२]सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये
विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥

तर्हि किं स एव पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य नेत्याह –– सूक्ष्मातिसूक्ष्मं अणोरणीयेनाणुः सूक्ष्मादतिसूक्ष्मः, तं कलिलस्य मध्ये । नारीवीर्येण संगतं पौरुषं वीर्यमल्पकालस्थं कलिलमित्युच्यते । अथवा जगदारम्भकाणामपां बुद्बुदस्य पूर्वावस्था कलिलमित्युच्यते । फेनिलानि उदकानीत्यर्थः । तस्यान्तः विश्वस्य सर्वस्य स्रष्टारं उत्पादकम् । अनेकरूपं उपादानोपादेयनिमित्तनैमित्तिकादिभेदवन्तम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारम् । व्याख्यातं तृतीये

---

* श्वेउ. ३।४ (पृ. १५९३) इत्यत्र व्याख्यानादिकं द्रष्टव्यम् ।

(१) श्वेउ. ४।१२; शंनन्द. पश्यत जायमानं (जनयामास पूर्वं); श्रीकंठ. १।१।३ (पृ. १६१), ४।३।८, १५ प्रभवश्चोद्भवश्च (प्रथमं पुरस्तात्) स नो बुद्ध्या शुभया (स नो देवः शुभया स्मृत्या); श्रीकर. १।२।७ (पृ. १०९), ४।३।९; बलदेव. २।१।१.

(१) श्वेउ. ४।१३; श्रीकंठ. १।१।१७ (पृ. २३६); श्रीकर. ३।४।४४ कस्मै (तस्मै).

(२) श्वेउ. ४।१४; श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ९७), ३।२।३५, ३।४।१, ४।१।१; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ४, १३, १८), १।१।३ (पृ. ५३), १।१।७, १।१।१३ (पृ. ६३), १।१।३०, १।३।६, ८, ३९, ४०, १।४।२२, २।१।११, २।२।४५, ३।२।४, ३।३।७, १७, ३।४।१, ५१, ४।१।१, १३, ४।२।५, ४।३।१४, ४।४।३,२१, २२.

अध्याये । विश्वस्येत्यधिकारे सति पुनर्विश्वस्य ग्रहणमुपचारनिवारणार्थम् । ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य शिवं मङ्गलमानन्दात्मस्वरूपं शान्तिमत्यन्तमेति । व्याख्यातम् ।

शंनन्द.

स एव काले भुवनस्य गोप्ता
विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः ।
यस्मिन्युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च
तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति ॥

ननु लोको स्थितेः कर्ता विष्णुमनुराजादिः अन्यः परमेश्वरादित्यत आह —— स एव पूर्वोक्तः परमेश्वर एव काले स्थितिकाले भुवनस्य लोकजातस्य कर्मफलभूतस्य गोप्ता रक्षिता । तत्र हेतुः—विश्वाधिपः विश्वमधिष्ठाय पालयति यतः । स चेदीश्वरः, जगतोऽपि सहस्रगुणः स्यात्, अन्यथा पालयितुमशक्यत्वादित्यत आह——सर्वभूतेषु सर्वेषु स्थावरजङ्गमेषु गूढः गुप्तः सर्वबुद्धिसाक्षीत्यर्थः । कथमयं गूढ इत्यत आह——यस्मिन् यद्दर्शननिमित्तं युक्ताः योगमाश्रिताः ब्रह्मर्षयः ब्राह्मणाः सन्तः अतीन्द्रियद्रष्टारः देवताश्च देवा अपि तं सर्वस्य रक्षितारं एवं उक्तेन प्रकारेण ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य मृत्युपाशान् मृत्योः प्राणवियोगस्य कर्तुः पाशाः कामक्रोधादयः, तान्, सकारणं संसारमित्यर्थः । छिनत्ति छेदं करोति ।

शंनन्द.

घृतात्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं
ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

(१) तर्हि किं सप्रपञ्चो ज्ञेय इत्याशङ्क्य नेत्याह ——घृतात् द्रवीभूतादाज्यात् परं उत्कृष्टं मण्डमिव, दध्नः सारभूतं मण्डशब्देनाभिधीयते, घृतस्यापि सारभूतं घनत्वं प्राप्तं घृतमेव, तद्वत् अतिसूक्ष्मं अतिशयेनाणुभूतं सर्वप्रपञ्चसारभूतमित्यर्थः । ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य शिवं मङ्गलम् । क्व । सर्वभूतेषु सर्वेषु स्थावरजङ्गमेषु । किं करचरणवत्, नेत्याह—गूढं संवृतं बुद्धेरन्तःस्थितमित्यर्थः । गूढत्वेन परिच्छेदे प्राप्ते तं वारयति——विश्वस्यैकं परिवेष्टितारम् । व्याख्यातं तृतीयेऽध्याये । ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः । व्याख्यातं द्वितीये । ज्ञात्वेति पुनरभिधानमेवकारार्थम् । तथा च देवमेव ज्ञात्वैवेत्ययमर्थः संपद्यते ।

शंनन्द.

(२) ततश्च रात्रिसत्रन्यायेन 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' इत्याद्यर्थवादावगतमोक्षकामोऽधिकारी कल्पनीयो भवति । अतो मोक्षकामः शमादियुक्तो ब्रह्मज्ञानं संपादयेदिति प्रयोगविधिलाभः ।

श्रीकंठ. १।१।४ (पृ. १८४)

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

शिवं देवमेव ज्ञात्वैवेत्युक्ते कैलासादिस्थितमिति प्रसिद्ध्यनुसारात्स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमाह ——एषः असद्बुद्धेर्द्रष्टा देवः स्वयंप्रकाशः विश्वकर्मा सर्वोत्पादकः महात्मा महांश्चासावात्मेति महात्मा । अनेन प्रजापत्यादिव्यतिरेक उक्तः । तथाऽपि देशान्तरस्थस्यात्राऽऽगमनेनापि कदाचिद्बुद्धेर्द्रष्टृत्वं स्यादित्यत आह— सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । व्याख्यातं तृतीयेऽध्याये । सर्वगतस्य कथं हृदयसंनिविष्टत्वमित्याशङ्क्य हृदेत्यादि पठनीयम् ।

शंनन्द.

यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रि-
र्न सन्न चासच्छिव एव केवलः ।
तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं
प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ॥

---

(१) श्वेउ. ४।१५.

(२) श्वेउ. ४।१६; श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ९८), १।१।४ (पृ. १८४); श्रीकर. १।१।१ (पृ. ५).

(१) श्वेउ. ४।१७; श्रीकंठ. ४।२।१६ सदा (रुद्रो); बलदेव. २।१।२७.

(२) श्वेउ. ४।१८; श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२०), १।२।९ (पृ. ३४०), १।४।२७, २।३।९, १८, ३।२।३५, ४।४।२२; श्रीकर. १।१।१ (पृ. १९, २७), १।१।२ (पृ. २९, ३०, ३५), १।१।३ (पृ. ३७, ४२), १।१।२६, १।२।९, १।३।७, १।४।१४, २२, २।१।१, ४, ३५, २।२।४२, २।३।३, ८, २।४।१, ३, ६, १२,

(१) ननु कदाऽयं मुच्यते इत्यत आह — यदा यस्मिन्काले तमस्तत् तत् आत्मस्वरूपं तम आवरणशक्तिर्विक्षेपबीजभूताऽविद्या । रज्जुरिव सर्पो रज्जुविज्ञानेन आत्मविज्ञानेनाविद्याया आत्मस्वरूपावस्थाने आत्मतत्त्वं केवलमवशिष्यते इत्यर्थः । अथवा तत् प्रसिद्धं तमो यदा नेति वक्ष्यमाणो नकारः शृङ्खलान्यायेन संबध्यते । तमसोऽभावे दिवसः स्यादित्यत आह — न दिवा दिवसो न । तर्हि रात्रिः स्यादित्यत आह — न रात्रिः न विभावरी । नन्वहोरात्रयोरभावे कारणं कार्यमुभयं वा सत्स्यादित्यत आह — न सत् कारणकार्यात्मकमस्तीति प्रत्ययविषयो न । अस्तु तर्हि सतोऽभाव एवेत्यत आह — न चासत् नापि सदभावः । शिव एव मङ्गल एव स्वयंप्रकाशमानानन्दात्मा, न त्वन्यत्किंचित् । तथाऽपि ज्ञातृज्ञेयादिभेदः स्यादित्यत आह — केवलः ज्ञातृज्ञेयादिभेदशून्यः । तदेति शेषः । अयमर्थः—आवरणात्मिका अहमज्ञः स्वयंप्रकाशमानमानन्दात्मानं न जानामीति प्रत्यक्षा । तस्या अधिष्ठानविषयस्वयंप्रकाशमानानन्दात्माविर्भावे आनन्दात्मत्वेनावस्थानाद्विक्षेपाणामपि निर्बीजानामभावादशेषविशेषशून्य आनन्दात्मैवावतिष्ठते । ननु कः शिव इत्यत आह — तत् तत्पदार्थलक्ष्यम् । तदपि किमित्यत आह — अक्षरं व्यापि, समस्तपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः । ननु तदभिधेयं (तल्) लक्ष्यं वा (अ)प्रसिद्धं, सा (तथा च) अक्षरस्य (अ)प्रसिद्धिरित्यत आह—तत् प्रसिद्धं सवितुः प्राणिनामुत्पादकस्य, सर्वजनकस्येत्यर्थः । वरेण्यं वरणीयं प्रार्थनीयं वा स्वरूपम् । अनेन गायत्रीप्रतिपाद्यत्वेन द्विजातिमात्रप्रसिद्धिरुक्ता । इदानीं विशेषतो विदुषां प्रसिद्धिमाह — प्रज्ञा च आत्मविद्याऽपि तस्मात् आनन्दात्मनः प्रसृता निर्गता पुराणी पुराऽपि नवीना, सर्वदा एकरूपा अहं ब्रह्मास्मीतिवाक्यजन्येत्यर्थः ।

शंनन्द.

(२) यस्मिन् काले विगतचन्द्रसूर्यादितेजस्कतया दिवारात्रिविभागशून्यं नामरूपविशेषराहित्येन स्थूलसूक्ष्मचेतनाचेतनसदसद्यक्तिव्यवस्थारहितं सर्वमिदं तमोभूतमवर्तत, तदा शिव एवाद्वितीयः केवलः स्वाविभागापन्नचिदचिच्छक्तिः स्वप्रकाशः परिशिष्टोऽभूत् । तदक्षरं तदेव तदानीं क्षररहितं नाशरहितं परं वस्तु, तत् सवितुर्वरेण्यं, तत् सवितुरादित्यस्य पूर्वं तेजःप्रदत्वेन वरेण्यं अन्तर्वर्ति तेजः तदपि तदेव । तस्मात् तादृशात् स्वविलीनस्वेतरनिखिलचिदचित्प्रपञ्चात् अद्वितीयात् पुराणी नित्यसिद्धा तत्कालतमोऽपनोदिनी महास्फुरणरूपा परमा प्रज्ञा ज्ञानशक्तिः प्रसृता प्रावर्तत ।

श्रीकंठ. १।४।२७

(३) सवितुः सूर्यस्य वरेण्यं वरणीयं उपासनीयं इत्यादिना सूर्यान्तर्यामितया परमेश्वरस्य प्रेरकत्वदर्शनात् । शिवसंकल्पादेव सर्वेषामिन्द्रियाधिष्ठानदेवतानां प्रयोजकत्वमित्यर्थः । श्रीकर. २।४।१२

[१]नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ।
न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥

ननु वस्तूनां क्वचिद्देशे कस्यचिदुपलम्भो दृष्टः, तद्वदस्याऽऽत्मनोऽपीत्यत आह— नैनमूर्ध्वं स्वयंप्रकाशमानमानन्दात्मानमुपरिष्टात् । न तिर्यञ्चं एनमात्मानं तिर्यग्वर्तमानं न, तिर्यगपि नेत्यर्थः । न मध्ये एनमात्मानं दिशामन्तो न । परिजग्रभत् पर्यग्रहीत् । ऊर्ध्वादिष्विदं संबध्यते । कोऽपि पुरुषः केनापि कारणेन कुत्रापि देशे आनन्दात्मानं (न) गृहीतवानित्यर्थः । ननु तर्हि कीदृशः स इत्यत आह — न तस्य प्रतिमाऽस्ति । तस्य आनन्दात्मनः प्रतिमा उपमा अनेन सदृशोऽयमिति नास्ति । यस्य प्रसिद्धस्य नाम प्रसिद्धं महत् सर्वेभ्योऽधिकं यशः भूतभौतिकप्रपञ्चजातं कीर्तिस्वरूपम् । अथवा यस्य महद्यशो नाम नामधेयम् । तस्मिन्पक्षे प्रसङ्गादिदं नामोमिति व्याख्येयम् ।

शंनन्द.

[२]न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

३।२।२६, ३५, ३।४।२, ४४, ४।३।१०, ४।४।१७, ४।४।२२; बलदेव. १।४।२८, ४।४।१५.

(१) श्वेउ. ४।१९; शंनन्द. मा अस्ति (माऽस्ति); ब्रशंकर. २।३।७, ४।३।१४ शंनन्दवत्.

(२) श्वेउ. ४।२०; शंनन्द. हृदिस्थं मनसा य एनमेवं (मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एतत्); श्रीकर. ३।३।६२.

हृदा हृदिस्थं मनसा य एन-
मेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

ननु तर्ह्यनियतदेशोऽयं चक्षुरादिजन्यः स्यादित्यत आह —न संदृशे सम्यग्दर्शननिमित्तं तिष्ठति रूपमस्य आत्मनः स्वरूपं नावस्थानं करोति। तत्र हेतुः—न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । चक्षुषेत्युपलक्षणम् । अन्यैरपीन्द्रियैरेनमानन्दात्मानं कोऽपि नेत्रादिभिर्नावलोकयति यतः, ततो न संदृश इत्याद्यन्वयः। अयं भावः—नायं चक्षुरादिगम्यो घटादिवत्, तादृशप्रतीतेरभावाद्बाधकस्य सत्त्वाच्चेति। तर्हि किमयमवेद्य एवेत्यत आह—हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति। व्याख्यातं तृतीये। अयमर्थः—स्वयंप्रकाशोऽप्यात्मा आदर्शे इव भानुः जल इव नभः अतिस्वच्छायामन्तःकरणवृत्तौ आत्माकारपरिणतायां तत्र प्रतिबिम्बितो वृत्तिवेद्योऽयं ब्रह्मविद्भिरुच्यते इति, तदभिप्रायं च मनसाऽभिक्लृप्त इति।

शंनन्द.

[1]अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते ।
रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥

(१) इदानीं प्रकृतमुपायमाह — अजातः जनिरहितः। उपलक्षणमिदं, सर्वभावविकाररहितः। अथवा अज अत इति पदच्छेदः। हे अज जन्मादिशून्य, यस्मात्त्वत्प्रसादमन्तरेण नाऽऽत्मज्ञानं, नाऽऽत्मज्ञानमन्तरेण च मुक्तिः, अतः अस्मात्कारणात्। इति यस्मादजात इत्यन्वयः। अथवा हे अजेति यस्मात्, अतः अस्मादित्यन्वयः। एवं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण कश्चित् शास्त्रदृष्ट्या त्वदभिन्नः, वादिदृष्ट्या अनिर्धारितरूपः पिशाच इव, पामरदृष्ट्याऽस्य पुत्रः, शिष्य इत्यादिरूपः, साधारणदृष्ट्या अहंशब्दप्रत्ययोल्लेख्यः भीरुः करालसंसारशूलसंदर्शनसंजातसंत्रासः प्रपद्ये अहं शरणं प्राप्नुयां त्वामिति शेषः। रुद्र हे रुद्र अविद्याविनाशक, यत् प्रसिद्धं ते तव दक्षिणं दक्षिणसुषिसंबन्धिश्रोत्रं अघोराख्यं हृदयस्य दक्षिणे सुषौ प्रतिष्ठितं मुखं आस्यं विषयोपलभ्य(ङ्घि)द्वारमित्यर्थः। तेन वेदान्तश्रवणप्रवृत्तेन करणेन मां संसारशूलादुद्विग्नं भवन्तं प्राप्तं पाहि रक्ष नित्यं सदा। वेदान्तश्रवणविहीनं श्रोत्रं कदाचिदपि मा भूदित्यर्थः।

शंनन्द.

(२) 'अजात इत्येवं...पाहि नित्यम्' इति श्वेताश्वतरोपनिषदि महेश्वरस्यैव अजातत्वश्रवणात् शंभोरादिविष्णुजनकत्वं युक्तमेव।

श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३५)

(३) नन्वेवंविधवाक्येभ्य एव रुद्रः परमेश्वर एव भवत्विति चेन्न, ईश्वरवादिभिः श्रुत्यन्तरेभ्यः स्मृतिभ्यश्च ब्रह्मादिदेवतात्रयादतिरिक्ततयैवेश्वराभ्युपगमात्।

विज्ञान. १।४।१७

[1]मा नस्तोके तनये मा न आयुषि
मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधी-
र्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे ॥

कृतसंन्यासानामुपायमुक्त्वा गृहस्थानां धातुः प्रसादे उपायमाह—मा नः अस्माकं तोके अपत्ये स्त्रीपुंसात्मके मा रीरिष इति वक्ष्यमाणेनान्वयः। अपत्येष्वपि पुत्रोऽस्य लोकस्य साधनभूतः, ततो विशेषमाह—तनये पुत्रे। मेति पूर्वोक्तं रीरिष इति वक्ष्यमाणम्। मा न आयुषि। आयुः पूर्णं शतसंवत्सरमरोगं जीवनं, तस्मिन्नस्माकं मा रीरिष इति वक्ष्यमाणेनान्वयः। मा नो गोषु अस्माकं द्विखुरेषु पशुषु मा रीरिष इति वक्ष्यमाणेनान्वयः। मा नो अश्वेषु अस्माकमेकशफेषु मा रीरिषः हिंसां मा कार्षीः। वीरान् भ्रातॄन् अन्यानपि स्निग्धानस्मत्कार्योत्साहिनो भृत्यादीन् मा नः अस्माकं रुद्र हे रुद्र, भामितः भामिनः बुद्ध्युत्साहादियुक्तानित्यर्थः। क्रुद्धो वा रुद्रः। वधीः मा हिंसां कार्षीः। हविष्मन्तः हवींषि ग्राम्या आरण्या ओषधयः पयःप्रभृतयश्च, तद्वन्तो हविष्मन्तः सदं सन्तं भवन्तं, सदा वा, इत् इत्थं त्वा त्वां हवामहे त्वामुदिश्य होमं कुर्महे।

शंनन्द.

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

---

(१) श्वेउ. ४।२१; शंनन्द. प्रपद्यते (प्रपद्ये); श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३५, ३६), १।१।१८, २।२।४१, ४२, ४।२।१६, ४।४।२२; विज्ञान. १।४।१७.

(१) श्वेउ. ४।२२.

पञ्चमोऽध्यायः

विद्या अविद्या च, विद्याऽविद्येशानः, सर्वयोनीनां सर्वरूपाणां चाधिष्ठाता कपिलस्यर्षेः ज्ञानेन पोषकः जालविकर्ता पतिस्रष्टा महात्मा सर्वगुणविनियोजकः सर्वपरिणामयिता ब्रह्मयोनिः वेदोपनिषत्प्रतिपाद्यः देवर्षिवेद्यः एकः

[1]द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते
विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे ।
क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या
विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥

(१) तत्त्वंपदार्थौ तृतीयेऽध्याये निरूपितौ यद्यपि, तथापि त्वंपदार्थो नात्यन्तं निरूपितः, तदर्थमयं पञ्चमोऽध्याय आरभ्यते, धातुः प्रसादोपायश्च चतुर्थेऽध्याये निरूपितः । स घाताऽप्यसाधारणलक्षणो वर्णनीयः, तदर्थमपि । द्वे अक्षरे उभे अप्यक्षरशब्दाभिधेये ब्रह्मपरे ब्रह्मशब्दाभिधेये परे त्वनुपचरिते ब्रह्मणि । तुशब्दोऽपरब्रह्मव्यावृत्त्यर्थः । अनन्ते देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्ये । परेऽनन्ते ब्रह्मणि द्वे अक्षरे शब्दब्रह्मकारणभूताविद्यारूपे ब्रह्मत्वेनोच्यमाने वर्तेते इति शेषः । विद्याविद्ये निहिते यत्र ययोरक्षरयोर्विद्याविद्ये श्रुत्युक्ते निहिते प्रक्षिप्ते गूढे लोकैर्ज्ञातुमशक्ये । विद्याविद्ययोः स्वरूपं श्रुतिराह –– क्षरं तु विनाशिकार्यमेवाविद्यां विजानीयादिति शेषः । अविद्येति योक्ता, तां कारणाक्षरे प्रतिष्ठितामित्यर्थः । अमृतं तु अमृतभूतमात्मज्ञानमेव अमृतस्य मोक्षस्य स्फुरणहेतुत्वाद्विद्यां जानीयादिति शेषः । विद्याशब्दाभिधेया या, तां शाब्दे ब्रह्मणि प्रतिष्ठितामित्यर्थः । विद्याविद्ये व्याख्याते ईशते ईष्टे यस्तु प्रसिद्ध एवाक्षरयोः परोऽनन्तोऽधिष्ठाता सोम्य हे सोमवत्प्रियदर्शन । यद्यप्यत्राऽऽख्यायिका न प्रस्तुता, तथाऽपि षष्ठाध्यायान्ते 'श्वताश्वतरोऽथ' इत्यादिलिङ्गेन श्वेताश्वतरस्य वक्तृत्वोपलम्भात्स हि स्वं शिष्यं संबोध्याऽऽह–सोम्येति । अथवा श्रुतिरेव संसारिणं संबोध्याऽऽह –– सोम्येति ।

शंनन्द.

(२) 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' –– कार्यकारणयोरनन्यत्वेऽपि कार्यभूतात् चिदचित्प्रपञ्चात् कारणमत्र अधिकमेव श्रूयते –– 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' इति । तथा भेदनिर्देशात् । तथा हि –– जीवेश्वरयोर्भेदो निर्दिश्यते –– 'विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' इत्यादिभिरनन्तश्रुतिभिः । * श्रीकंठ. २।१।२२

[1]यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।
ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे
ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् ॥

(१) इदानीमचेतनत्वमस्य कारणस्य व्यावर्तयति –– यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः । व्याख्यातं चतुर्थे । इदानीं भेदं व्यावर्तयति––विश्वानि रूपाणि सर्वाणि वस्तूनि कार्यरूपाणि योनीश्च योनयश्च कारणरूपाणि वस्तूनीत्यर्थः । सर्वाः निखिलाः । तथाऽपि कारणत्वेनैवाधिष्ठाता, न तु चेतनत्वेनेति यो मनुते, तं प्रत्याह––ऋषिं अतीन्द्रियद्रष्टारं प्रसूतं प्रकर्षेणोत्पन्नं कपिलं वासुदेवस्यावतारभूतं सगरपुत्राणां दग्धारं, न तु सांख्यप्रणेता कपिलः, नाममात्रसाम्येन तद्ग्रहणे स्यादतिप्रसङ्गः । अथवा ऋषिं अतीन्द्रियद्रष्टारं प्रसूतं उत्पन्नं अव्याकृतस्य प्रथमकार्यभूतं कपिलं विचित्रवर्णं ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकं हिरण्यगर्भमित्यर्थः । यः प्रसिद्धः परमेश्वरः तं कपिलं अग्रे जगत उत्पत्तेः पूर्वं ज्ञानैः अतीतानागतवर्तमानदूरान्तिकप्रवृत्तिनिवृत्त्यादिविषयैश्चित्तव्यापारैर्बुद्धिशब्दाभिधेयैः बिभर्ति पुष्णाति । न केवलमेतत्, किंतु जायमानं च उत्पद्यमानमपि कपिलं अन्यद्वा विश्वं पश्येत् अवलोकयेत् ।

शंनन्द.

(२) या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता, न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं, 'कपिलम्' इति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात्,

---

(१) श्वेउ. ५।१; शंनन्द. त्वविद्या (त्वविद्यां) विद्या (विद्यां) सोऽन्यः (सोम्य); श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२४), २।१।२२; श्रीकर. १।१।१३ (पृ. ६३), १।४।३, २२.

* श्रीकर. श्रीकंठवत् ।

(१) श्वेउ. ५।२; ब्रशंकर. २।१।१; भास्कर. २।१।१; रामानुज. २।१।१; श्रीकर. २।१।१; वल्लभ. १।४।८; बलदेव. २।१।१.

अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात्, अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्। ब्रशंकर. २।१।१

(३) या पुनः श्रुतिरुदाहृता, तत्र कपिलशब्देन हिरण्यगर्भः सवितृमण्डलावस्थोऽभिधीयते, कनककपिलवर्णत्वात्। तथा चोक्तं पुराणे — 'आदित्यसंस्थः कपिलोऽग्रजोऽग्निः' इति। भास्कर. २।१।१

(४) यदुक्तं 'ऋषिं प्रसूतं कपिलम्' इति कपिलस्याप्ततया संकीर्तनात्तत्स्मृत्यनुसारेण वेदार्थव्यवस्थापनं न्याय्यमिति, तदसत्। बृहस्पतेः श्रुतिस्मृतिषु सर्वेषामतिशयितज्ञानानां निदर्शनत्वेन संकीर्तनात्तत्प्रणीतेन लोकायतेन श्रुत्यर्थव्यवस्थापनप्रसक्तेरिति।

* रामानुज. २।१।१

(५) कपिलऋषिवाक्यमप्यनित्यसंयोगभयान्नित्यऋषेरेवानुवादकम्। वल्लभ. १।४।८

एकैकं जालं बहुधा विकुर्व-
न्नस्मिन्क्षेत्रे संहरत्येष देवः।
भूयः सृष्ट्वा पतयस्तथेशः
सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा॥

इदानीमस्य च परमेश्वरस्य जगत्स्रष्टृत्वादिकर्माऽऽह —एकैकं प्रत्येकं जालं महेन्द्रजालं संसाररूपं, प्रतिप्राणि व्यवस्थितमित्यर्थः। बहुधा बहुप्रकारं विकुर्वन् विविधं कुर्वन्। क्व। यस्मिन् प्रसिद्धे क्षेत्रे सर्वप्राणिजनिस्थाने संहरति उपसंहरति एषः आत्मरूपः देवः स्वयंप्रकाशः। भूयः पुनः सृष्ट्वा उत्पाद्य पतयः प्रजापतयः। प्रजापतीनित्यर्थः। तथा यथा संसारजालं तद्वत्, ईशः ईश्वरो नियन्ता सर्वाधिपत्यं सर्वेषामधिष्ठाय पालयितॄणां पालयितृत्वं कुरुते करोति महात्मा महांश्चासावात्मा चेति महात्मा। शंनन्द.

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक्
प्रकाशयन्भ्राजते यद्वनड्वान्।
एवं स देवो भगवान्वरेण्यो
योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः॥

सर्वाः निखिलाः दिशः दिक्शब्दप्रत्ययविषयाः। इदानीं ता आह—ऊर्ध्वं उपरिष्टात् अधश्च अधस्तादपि तिर्यक् समन्तादष्टदिक्षु प्रकाशयन् प्रकाशं कुर्वन् भ्राजते स्वयं दीप्तिं कुरुते यन् आश्चर्यंयन् (?) गच्छन् अनड्वान् बलीवर्दो गौः सूर्य इत्यर्थः। एवम्। एवंपदादानाद्यथेति लभ्यते। तथा सः जगत्कारणभूतः देवः स्वयंप्रकाशः भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः वरेण्यः वरणीयः योनिस्वभावान् कारणभूतान् अधितिष्ठति अधिष्ठानं करोति एकः भेदशून्यः। शंनन्द.

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः
पाच्यांश्च सर्वान्परिणामयेद्यः।
सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको
गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः॥

यश्च स्वभावं, स्वभावः प्रसिद्धः, पदार्थस्वभावमपि कार्यकारण(भाव)रूपं षड्भावविकाररूपं च पचति पाकं करोति विश्वयोनिः सर्वकारणभूतः। प्राच्यांश्च पूर्वोत्पन्नानपि पदार्थान् सर्वान् निखिलान् परिणामयेत् परिणामं नयेत् यः प्रसिद्धः। पूर्वः पचतिना योज्यः, अयं परिणामयतिना। सर्वं निखिलं एतत् विधिप्रत्ययगम्यं विश्वं समस्तमविद्यातत्कार्यादि अधितिष्ठत्येकः। व्याख्यातम्। गुणांश्च लोहितादीन्गुणानपि सर्वान् निखिलान् विनियोजयेत् विनियोगं कारयेत् अनेनैतदित्यादिरूपं यः प्रसिद्धः। अयं विनियोजयतिना। शंनन्द.

तद्वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं
तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम्।
ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदु-
स्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः॥

तत् कारणस्वरूपं वेदगुह्योपनिषत्सु वेदेषु ऋगादिषु गुह्या गोप्या उपनिषदः 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्याद्या विद्याः, तासु गूढं संवृतं निक्षिप्तमित्यर्थः।

---

* सांख्यस्मृतिप्रणेतैव श्रौतः कपिल इत्यभिप्राय उन्नीयते, प्रतिबन्धिस्वारस्यात्। अभ्युपगमश्चेत्तदुद्धारोऽपि कृतः स्यात्। श्रीकर. रामानुजवत्।

(१) श्वेउ. ५।३; शंनन्द. न्नस्मिन् (न्यस्मिन्).

(२) श्वेउ. ५।४; शंनन्द. यद्व (यच्च).

(१) श्वेउ. ५।५; शंनन्द. यच्च (यश्च) पाच्यांश्च (प्राच्यांश्च).

(२) श्वेउ. ५।६; शंनन्द. ब्रह्मयोनिम् (ब्रह्म योनिम्) तद्वि (तं वि).

तत् प्रसिद्धमुक्तं ब्रह्मा हिरण्यगर्भः वेदते वेत्ति जानाति ब्रह्म सर्वस्मादधिकं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः। योनिं सर्वकारणमित्यर्थः। इदानीमेतज्ज्ञाने लाभमाह—ये प्रसिद्धा अधिकारिणः पूर्वे अस्मदादिभ्यः प्रथमं देवाः अग्न्यादयः ऋषयश्च अतीन्द्रियद्रष्टारो मुनयः। चकारो मनुष्यादीनां समुच्चयार्थः। तं स्वयंप्रकाशमानन्दात्मानं विदुः जानन्ति ज्ञानवन्त इत्यर्थः। ते देवादयः तन्मयाः ब्रह्मप्रधानाः ब्रह्मैकस्वभावा इत्यर्थः। अमृता वै मरणधर्मरहिता अविद्यातत्कार्यनिर्गमनेन प्रसिद्धाः स्मर्यमाणा वा श्रुत्या, बुभूवुः भवनं चक्रुः।

शंनन्द.

गुणान्वितः फलकर्मकर्ता स्वकृतभोक्ता सूक्ष्मः स्वकर्मसंचारी विविधशरीरधारी जीवः

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता
कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता।
स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा
प्राणधिपः संचरति स्वकर्मभिः॥

इदानीं त्वंपदार्थमाह—गुणान्वयः गुणेषु शुक्लनीलादिषु नाडीरूपेषु अन्वयः संबन्धः यस्य स गुणान्वयः। यः प्रसिद्धोऽहमितिप्रत्यये। फलकर्मकर्ता फलस्य सुखदुःखरूपस्य कर्मणश्च धर्माधर्मरूपस्य कर्ता संपादकः फलकर्मकर्ता। नन्वीश्वरोऽपि तथेत्यत आह — कृतस्य संपादितस्य तस्यैव सुखदुःखरूपस्यैव स्वार्जितस्य, न त्वन्यस्येत्यर्थः। स च स जीव एव उपभोक्ता सामीप्येन अहं सुखी दुःखीति भुङ्क्ते: कर्ता चेत्यन्वयः। सः जीवः विश्वरूपः सर्वविषयोपलम्भेन विश्वरूपः त्रिगुणः त्रयो गुणा अज्ञानभेदावस्थात्रये यस्य स त्रिगुणः। त्रिवर्त्मा त्रयो वर्त्मानो मार्गा उत्तरो दक्षिणः कीटादिप्राप्तिरूपश्च यस्य स तथा। प्राणाधिपः प्राणानधिष्ठाय पाति रक्षतीति प्राणाधिपः संचरति सम्यगिह लोके परलोके च गच्छति। स्वकर्मभिः स्वार्जितैः पुण्यैः पापैश्च।

शंनन्द.

(१) श्वेउ. ५।७; रामानुज. १।३।२३; श्रीकंठ. १।३।२३; श्रीकर. १।३।२४ प्राणाधिपः (प्राणादिभिः); बलदेव. १।३।२४.

* अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः
संकल्पाहंकारसमन्वितो यः।
बुद्धेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन चैव
आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः॥

अङ्गुष्ठमात्रः अङ्गुष्ठपरिमाणः। यं यमो याम्यैः पाशैर्बद्ध्वा स्वबलेन सत्यवतः शरीरान्निश्चकर्ष। रवितुल्यरूपः। सूक्ष्मशरीरस्य तेजःप्रभूतत्वादतिस्वच्छत्वाच्च तस्मिन्नध्यस्ततादात्म्यस्याऽऽनन्दात्मनोऽपि स्वयंप्रकाशमानत्वादादित्यसमानरूपत्वेन रवितुल्यरूपत्वमविरुद्धम्। संकल्पाहंकारसमन्वितः। संकल्पो मनसो व्यापारः इदं मे स्यादित्यादिरूपः अहंकारः अन्तःकरणव्यापारः अहं मनुष्य इत्यादिरूपः। ताभ्यां समन्वितः संबद्धः। संकल्पेत्यादिविशेषणमीश्वरव्यावृत्त्यर्थं, तस्यापि क्वचिदङ्गुष्ठमात्रत्वाभिधानात्। यः प्रसिद्धोऽहं कर्ता भोक्तेत्यादिप्रत्ययैः। बुद्धेर्गुणेन, बुद्धेः मनसः अन्तःकरणशब्दाभिधेयस्य गुणः कामादिः, तेन। आत्मगुणेन चैव, आत्मनश्चिदानन्दवपुषो गुणत्वेन व्यवह्रियमाणः प्रकाशसुखस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वादिः, तेन। चकारो बुद्ध्यात्मगुणयोः समुच्चयार्थः। एवकारः अवरपदेन संबध्यते। आराग्रमात्रः। प्रतोदस्य मुखनिहिता दृढा लोहसूचीसमाना आरा, तस्या अग्रं राजसर्षपादपि न्यूनं मुखं, तन्मात्रः तत्परिमाणः अतिसूक्ष्म इत्यर्थः। हि प्रसिद्धः। अवरोऽपि, न वरः श्रेष्ठस्तत्पदार्थः, स अवरः। अपेराराग्रमात्रत्वेनान्वयः। दृष्टः शास्त्रतः स्वानुभवतश्च विद्वद्भिरवलोकितः। बुद्धेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन चाङ्गुष्ठमात्र आराग्रमात्रोऽप्यवर एव दृष्ट इत्यन्वयः। न तु परः, तस्यानुपास्यस्यैवमवगन्तुमशक्यत्वादुपासनायाश्चात्राप्रस्तुतत्वादित्यर्थः।

शंनन्द.

* ब्रशंकर. मुउ. ३।१।९ (पृ. १४८०) इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

(१) श्वेउ. ५।८; ब्रशंकर. २।३।२२, २९; भास्कर. १।३।१४, २।३।२२; रामानुज. १।३।२३, २।३।२३; श्रीकंठ. २।३।२३; श्रीकर. १।३।२४; वल्लभ. २।३।१९, २२ वरोऽपि (परोऽपि); विज्ञान. १।१।२ (पृ. ५४), २।३।२९, ३।२।२०; बलदेव. १।३।२४.

* वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पते ॥

(१) अङ्गुष्ठमात्रत्वं सूक्ष्मशरीरोपाधित्वेन, आराग्रमात्रत्वं च बुद्ध्युपाधित्वेन औचित्यादङ्गीकरणीयम्। आराग्रमात्रत्वं चातिसूक्ष्मत्वेन, न तु वस्तुतस्तत्परिमाणत्वेनेति दर्शयितुमाह—वालाग्रशतभागस्य। वालः केशः, तस्य अग्रं अग्रप्रदेशः, तस्य शतांशस्य। तस्यापि शतधा कल्पितस्य तु। शतप्रकारत्वेन कर्तुमशक्यत्वान्मनसा कल्पितस्य। केशशतांशशतांशः कर्तुमशक्यः, तथाऽपि तं मनसा परिकल्प्य तत्परिमाणो जीव इत्यवगन्तव्यं, अतिसूक्ष्म इत्यर्थः। तु पुनः। चेति पाठे कल्पितस्यापीति व्याख्येयम्। भागः अंशः जीवः प्राणानां धारयिता सः केशशतांशशतांशकल्पितभागसमः विज्ञेयः विशेषेणावगन्तव्यः। ननु किमर्थमयमतिसूक्ष्म एव, यद्यप्यतिसूक्ष्मः, तथाऽपि परमात्मनो भिन्नः स्यात्त्रसरेणुरिवाऽऽकाशादित्यत आह—स च सोऽतिसूक्ष्म एव अपगतायामविद्यायां सकार्यायां उपाधेरभावात् आनन्त्याय अनन्तत्वाय तत्पदार्थतादात्म्यायेत्यर्थः। कल्पते समर्थो भवति।

शंनन्द.

(२) अणुशब्दशं वस्तु उद्धृत्य तन्मानत्वं जीवस्य श्रूयते — 'वालाग्र......कल्पते' इति, 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' इति च। अतोऽणुरेवायमात्मा। २।३।२३

'प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति' — अमुक्तस्य कर्मणा संकुचितज्ञानस्य देहान्तरेष्वात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिर्न संभवति। मुक्तस्य त्वसंकुचितज्ञानस्य यथासंकल्पमात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिः इदमिति ग्रहणानुगुणा च नानुपपन्ना। तथा हि दर्शयति — 'वालाग्र...कल्पते' इति। अमुक्तस्य कर्म नियामकं, मुक्तस्य तु स्वेच्छेति विशेषः।

* रामानुज. ४।४।१५

[१]नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः।
यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ॥

ननु अणुमात्रो यो जीवः, स किंलिङ्ग इत्यत आह—नैव स्त्री। स्त्रीलिङ्गस्य स्वपरदुःखहेतुत्वात्प्रथमतस्तन्निराकरणम्। नारी नैव। तर्ह्यस्तु पुमानित्यत आह — न पुमान् न पुरुषः। एषः प्रत्यक्षोऽतिसूक्ष्मत्वेनोक्तो जीवः। तर्ह्यस्तु तृतीयव्यक्तिरूप इत्यत आह — नैव चायं नपुंसकः अयमात्मा जीवो नपुंसकोऽपि नैव। न स्त्री पुमान् न नपुंसकस्तद्रूपः स्वतो लिङ्गत्रयरहित इत्यर्थः। ननु तर्हि कथमेषा स्त्री, अयं पुमान्, एतन्नपुंसकं चेति व्यवहार इत्यत आह — यद्यत् स्त्रियाः पुरुषस्य नपुंसकस्य वा। वीप्सा यदोऽत्र तदश्च वक्ष्यमाणा अनियत्यर्था। शरीरं विनाशिकलेवरं आदत्ते स्वीकरोति, तेन तेन स्त्रीशरीरेण पुंशरीरेण नपुंसकशरीरेण वा स च प्रसिद्धो लिङ्गत्रयरहित एव अद्यते भक्ष्यते तिरोभूतः क्रियते। एषा स्त्री, एष पुमान्, एतन्नपुंसकं (इति) योषित्पुरुषनपुंसकलिङ्गैः शरीरैर्योषित्पुरुषनपुंसकशब्दप्रत्ययविषयः क्रियते इत्यर्थः।

शंनन्द.

[२]संकल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहै-
र्ग्रासाम्बुवृष्ट्या चात्मविवृद्धिजन्म।
कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही
स्थानेषु रूपाण्यभिसंप्रपद्यते ॥

ननु यथा जनिवृद्ध्यादिकमस्य, तथा लिङ्गत्रयमस्त्वित्यत आह — संकल्पनस्पर्शनदृष्टिहोमैः। संकल्पनं मानसो व्यापार इष्टानिष्टविषयः, स्पर्शनं बाह्यविषयोप-

---

* ब्रशंकर. मुउ. ३।१।९ (पृ. १४८०) इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

(१) श्वेउ. ५।९; शंनन्द. स्य च (स्य तु) इत्यपि पाठः; ब्रशंकर. २।३।२२, २९; भास्कर. २।३।२२; रामानुज. १।२।१, २।३।२३, ४।४।१५; निंबार्क. २।३।२२, ४।४।१५; श्रीकर. १।३।४, १४, १।४।२२ (पृ. १७५), २।३।२१, ३।२।३०, ४।४।१५; वल्लभ. २।३।२२; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ५४), २।३।२२, २९; बलदेव. १।३।२५, २।३।२१, ४७.

* निंबार्क. श्रीकर. रामानुजवत्। श्रीकंठ. वल्लभ. २।३।२३ रामानुजवत्।

(१) श्वेउ. ५।१०; शंनन्द. न चैवायं (नैव चायं) युज्यते (चाद्यते).

(२) श्वेउ. ५।११; शंनन्द. मोहैर्ग्रा (होमैर्ग्रा).

लम्भः सुखदुःखजनकः, ते एव दृष्टी, तयोरात्माग्नौ प्रक्षेपा होमाः इदं मे स्यादिदं मा भूदहं ग(क)मनीयं पश्यामि जिघ्रामि शृणोमि रसयामि स्पृशामीत्यादिरूपाः, तैः। न केवलमेतैः, किं त्वस्मिन्स्थूले शरीरे ग्रासाम्बुवृष्ट्या च, ग्रस्यते इति ग्रासः अन्नं, अम्बु पानीयं, तयोर्वृष्टिर्यावत्क्षुत्तृष्णानिर्गमनं ग्रसनपानरूपा, तयाऽपि। आत्मविवृद्धिजन्म। आत्मनो जीवस्य विवृद्धिर्विविधा वृद्धिर्जन्म च विवृद्धिजन्म। एतदुक्तं भवति — इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छायां विविधविषयतज्जन्यसुखाद्युपलम्भस्तृप्तिश्चान्नपानाभ्यां तैरुपलम्भैस्तृप्त्या च निमित्तेन प्रयोजनभूतेन अन्तःकरणसंबन्धेन अविचारितरमणीयेन देहगताञ्जन्मादिषड्भावविकारान् अनाद्यविद्यावशादात्मन्यध्यस्यतीति। ननु अविद्यावशाद्विषयोपलम्भः कस्मादयं व्यवस्थितः स्यादित्यत आह—कर्मानुगानि। कर्म धर्माधर्मरूपं, तदनुगच्छन्तीति कर्मानुगानि। तेन नियम्यमानानीत्यर्थः। अनुक्रमेण, जागरणे स्वप्ने चान्तःकरणधर्मस्य संबन्धस्य तत्संबन्धव्यापारस्य च नियतिमनु पश्चात् क्रमः अनुक्रमः, तेन, देही देहसंबन्धवान् जीवः स्थानेषु स्वप्नजागरितयोर्भेदेषु रूपाणि शब्दादिविषयस्वरूपाणि अभिसंप्रपद्यते सर्वतः सम्यङ्ममेदमिति प्राप्नोति। शंनन्द.

स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव
रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति।
क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां
संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः॥[1]

रूपाण्यभिसंप्रपद्यते इत्युक्तं, कानि तानीत्यत आह —स्थूलानि स्थूलशब्दप्रत्ययविषयत्वेन वर्तमानानि सूक्ष्माणि सूक्ष्मशब्दप्रत्ययविषयत्वेन वर्तमानानि बहूनि चैव स्थूलानि सूक्ष्माण्यप्यनन्तान्येव रूपाणि शब्दादिविषयस्वरूपाणि देही देहसंबन्धवान् जीवः स्वगुणैः आत्मीयान्तःकरणस्य गुणैर्ज्ञानेच्छादिभिः वृणोति स्वीकरोति। ननु नियतप्राप्तिहेतुरीश्वर इत्यत आह—क्रियागुणैः। क्रिया क्रियाशक्तिः प्राणः, तस्य गुणः शरीरेहादिः, तैः। आत्मगुणैश्च आत्मनोऽन्तःकरणस्य स्वात्मन्यध्यस्ततादात्म्यगुणस्य गुणैरदृष्टेच्छाज्ञानादिरूपैः। चकारः क्रियाज्ञानशक्त्योः समुच्चयार्थः। तेषां शब्दादिविषयस्वरूपाणां संयोगहेतुः प्राप्तिहेतुः अपरोऽपि जीवोऽपि, अपिशब्दादीश्वरोऽपि। शास्त्रत अयं त्वहमिदमनेन प्राप्स्यामीत्यभिसंधाय प्रवृत्तः सर्वप्राणिप्रत्यक्षो जीवो विषयसंयोगहेतुः नासौ न तद्धेतुरिति निराकर्तुं शक्यः। शंनन्द.

अनाद्यनन्तस्य भावाभावकरस्य शिवस्य
ज्ञानात् पाशमुक्तिः

अनाद्यनन्तं कलिलस्य मध्ये
विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः॥[1]

इदानीं मन्त्राभ्यां तादात्म्यज्ञानस्य फलं विवक्षुस्तत्त्वंपदार्थयोर्भेदं भञ्जयन्नाह — अनाद्यनन्तम्। न विद्यते आदिरन्तश्च यस्य सः अनाद्यनन्तः जनिमरणशून्यः परमात्मा, तम्। कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम्। विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः। व्याख्यातं चतुर्थे। अपां पञ्चम्यामाहुतौ योषिदग्नौ हुतानां फेनिलावस्था कलिलं, तस्य मध्ये अनुशयी जीवः, तस्य अनाद्यनन्तेन सामानाधिकरण्ये भेदगन्धो न स्यादित्यर्थः। शंनन्द.

भावग्राह्यमनीडाख्यं भावाभावकरं शिवम्।
कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम्॥[2]

इदानीं संक्षेपेणोक्तमुपायमुपेयं चार्थत उपसंहरति— भावग्राह्यम्। भावः अन्तःकरणव्यापारः शब्दजन्यः, तेन गृह्यते इति भावग्राह्यः, तम्। अनिलाख्यं, अनिलस्य वायोराख्याऽभिधानं प्राणस्य प्राणमित्यादिरूपं यस्य, तम्। भावाभावकरं, भावः अविद्या सकार्या, तस्य आत्मसाक्षात्कारेण अभावः निवृत्त्याख्यः, तं करोतीति भावाभावकरः, तम्। शिवं मङ्गलभूतस्वयंप्रकाशमानानन्दात्मरूपं स्वज्ञानेन। कलासर्गकरं, कलाः प्राणश्रद्धाखवायुज्योतिरप्पृथिवीन्द्रियमनोन्नवीर्यतपोमन्त्रकर्म-

---

(१) श्वेउ. ५।१२; शंनन्द. रपरो (रवरो); रामानुज. १।१४ (पृ. १६२).

(१) श्वेउ. ५।१३.

(२) श्वेउ. ५।१४; शंनन्द. नीडाख्यं (नीलाख्यं); बलदेव. १।१।१, ३।३।१९.

लोकनामरूपाः षोडशसंख्याकाः, तासां सर्गः उत्पत्तिः, तं करोतीति कलासर्गकरः, तम् । देवं स्वयंप्रकाशम् । ये अधिकारिणः विदुः जानन्ति, ते उक्ताः जहुः त्यक्तवन्तः त्यजन्तीत्यर्थः । तनुं साविद्यामिति शेषः । यथा पुनरादानं न कुर्वन्ति, एवं शरीरं त्यजन्तीत्यर्थः ।

शंनन्द.

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः

ब्रह्मचक्रस्य प्रवर्तकः कालकालः पञ्चभूतकर्मेशानः देव एव न स्वभावः कालो वा, तत्त्वानां योगकरणात् गुणान्वित-' कर्मारम्भः, कर्मक्षये तत्त्वेभ्योऽन्यत्वप्राप्तिः

[१]स्वभावमेके कवयो वदन्ति
कालं तथाऽन्ये परिमुह्यमानाः ।
देवस्यैष महिमा तु लोके
येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥

(१) धातुः प्रसादोपायो धातुः प्रार्थनादिकं, धाता च जगत्कर्तृत्वादिगुणो दर्शितः, तद्गुणान्यपि तत्त्वानि वादिभिरनन्तान्यङ्गीकृतानि, ततः कस्यचिद्धातुः प्रसादो मया संपादनीय इति व्याकुलितान्तःकरणमधिकारिणमवलोक्य मातेव सानुकम्पा श्रुतिः कालादिपक्षान् पूर्वपक्षीकृत्य स्वयंप्रकाशमानमानन्दात्मानं फलरूपं प्रतिपादयितुमन्तिममध्यायमारभते । यद्यप्ययमर्थः प्रथमेऽध्याये उक्तः, तथापि तद्व्याख्यानत्वादुत्तरस्य सर्वस्य ततः पुनरभिधानं न दोषाय । स्वभावं तत्तत्पदार्थस्यासाधारणशक्तिरूपं एके केचन कवयः क्रान्तदर्शिनः सोपः सं (सोपहासं) वचनमिदं श्रुतेः । वदन्ति कथयन्ति । कालं निमेषादिपरार्धपर्यन्तचिरक्षिप्रादिप्रत्ययकारणं तथा, यथा यैः प्रमाणैर्याभिर्युक्तिभिर्जगत्कारणं स्वभावं वदन्त्येके, तैरेव प्रमाणैस्ताभिर्युक्तिभिः कालं जगत्कारणं वदन्ति अन्ये स्वभाववादिभ्यो व्यतिरिक्ताः कालग्रस्तबुद्धयः परिमुह्यमानाः समन्तान्मोहं गच्छन्तः । एतौ पूर्वपक्षौ । इदानीं सिद्धान्तमाह—देवस्य स्वयंप्रकाशमानस्य एषः प्रत्यक्षः अहमज्ञ इत्यादिना, महिमा तु महत्त्वम् । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । लोके अस्मिन्ससारमण्डले । येन अविद्यारूपेण महिम्ना । इदं विविधप्रत्ययगम्यमविद्याप्रदर्शितं भ्राम्यते भ्रमणं कार्यते व्योम्नीव मेघमण्डलं मातरिश्वना, ब्रह्मचक्रं ब्रह्मैव स्वाविद्यया विवर्तं गच्छच्चक्रं संसारचक्रं एकनेम्यादिगुणकमुक्तं ब्रह्मचक्रम् ।

शंनन्द.

(२) किं बहुना, सर्वाण्येव कारणानि ब्रह्मापेक्षया कुठारादिवत्करणान्येव, ब्रह्मैव ह्येकं कर्तृ, स्वतन्त्रत्वादिति 'स कारणं करणाधिपाधिपः' 'समस्तशक्तिः परमेश्वरात्मा' 'स्वभावमेके......चक्रम्' इत्यादिवाक्येभ्यो मन्तव्यमिति ।

विज्ञान. ३।२।४१

***[१]येनाऽऽवृतं नित्यमिदं हि सर्वं**
ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः ।
तेनेशितं कर्म विवर्तते ह
पृथ्व्याप्यतेजोनिलखानि चिन्त्यम् ॥

देवस्यैष महिमेत्युक्तं, स देवः क इत्यत आह— येन प्रसिद्धेन आवृतं समन्तात् वृतं आकाशेनेवेतरत्, नित्यं सर्वदा इदं हि विविधप्रत्ययगम्यं प्रसिद्धं सर्वं विश्वम् । तथाप्यचेतनः स स्यादित्यत आह—ज्ञः बोधस्वभावः । नित्यत्वमाह—कालकालः । कालः सर्वविनाशकारी, तस्यापि विनाशकरः कालकालः । गुणी, गुणा अविद्याया अविद्याध्यासेन यस्य सन्ति, स गुणी । अतो ज्ञस्वभावोऽपि सर्ववित् । सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यः प्रसिद्धः । तेन सर्वज्ञेन ईशितं अधिष्ठितं कर्म क्रियात्मकं पुरुषेणोपलभ्यमानं विवर्तते पूर्वरूपापरित्यागेनावयविरूपं प्रतिपद्यते । यतः ह प्रसिद्धं विवर्तनम् । पृथ्व्याप्यतेजोनिलखानि पृथ्व्यादीनि पञ्च महाभूतानि । पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतैर्विवर्तते इत्यर्थः । नन्वस्तु सर्वज्ञः कर्मणोऽधिष्ठातेश्वरः, किमस्माभिस्तत्स्वरूपेण करणीयमित्यत आह — चिन्त्यं चिन्तनीयम् ।

शंनन्द.

---

(१) श्वेउ. ६।१; विज्ञान. ३।२।४१.

* छाउ. ६।१२।२ (पृ. ९२०) इत्यत्र विज्ञानभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

(१) श्वेउ. ६।२; विज्ञान. १।४।२८, ३।२।३९, ४१.

[१]तत्कर्म कृत्वा विनिवर्त्य भूय-
स्तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् ।
एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्वा
कालेन चैवाऽऽत्मगुणैश्च सूक्ष्मैः ॥

तत् ऐश्वरं रूपम् । ननु मनसोऽस्थिरत्वे कथं चिन्तनमित्यत आह — कर्म कृत्वा कर्मणो ज्योतिष्टोमादेरनुष्ठानं विधाय । ननु बहिर्मुखस्य कथं चिन्तनमित्यत आह — विनिवृत्य विशेषेण निवृत्तिं कृत्वा । विनिवर्त्येति पाठे मननादिककर्मव्यापारेभ्यो विच्छिद्य । भूयः पुनः तत्त्वस्य तत्त्वेन । तत्त्वमविद्या सकार्या, तस्य तत्त्वं आनन्दात्मस्वरूपं, तेन समेत्य सम्यक्प्राप्य योगं तदहमस्मीति । ननु कोऽसौ, येन योगं गच्छेदित्यत आह — एकेन अविद्यारूपेण । द्वाभ्यां धर्माधर्माभ्याम् । त्रिभिः लोहितशुक्लकृष्णरूपैः । अष्टभिर्वा पञ्चमहाभूतैर्मनोबुद्ध्यहंकारसहितैः । वाशब्दः कार्यविशेषेषु प्रकृतीनां समुच्चयार्थः । न केवलमेतैः, किं तु कालेन चैव सृष्टिस्थितिसंहारकालेनैवापि, आत्मगुणैश्च आत्मनः अन्तःकरणस्य गुणाः कामादयः, तैः । कालेन चेत्यत्र चकारः कालात्मगुणानामेकादिभिः समुच्चयार्थः । कालेन चैवेत्यत्र एवकारः सृष्ट्यादिकाले सृष्ट्यादिः, न पुनः सृष्टिकाले स्थित्यादिकमित्येतदर्थः । अत्रत्यश्चकार एकादीनामात्मगुणान्तानां करणानामात्मन्यध्यस्तत्वदर्शनार्थः । नन्वनुत्पन्ने जगति कुत आत्मगुणाः कामादयः इत्यत आह — सूक्ष्मैः कारणावस्थैः ।
शंनन्द.

[२]आरभ्य कर्माणि गुणान्वितानि
भावांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः ।
तेषामभावे कृतकर्मनाशः
कर्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यः ॥

आरभ्य उत्पाद्य कर्माणि क्रियमाणानि कार्याणि गुणान्वितानि लोहितशुक्लकृष्णगुणैः संबद्धानि, भावांश्च अविद्यातत्संबन्धतदुपाधीनप्यकार्यानात्मन्यध्यस्तान् सर्वान् निखिलान् विनियोजयेत् विविधमनेनैतदित्थमित्यादिभियोगं कारयेत् यः प्रसिद्धः । नन्वस्त्वेवंरूपोऽयमात्मा तत्पदार्थः, तथाऽपि भावैः किं प्रयोजनमित्यत आह — तेषां अविद्यादीनां अभावे असत्त्वे कृतकर्मनाशः कृतस्यानुष्ठितस्य कर्मणः सुकृतदुष्कृतस्य नाशो वैयर्थ्यम् । नन्वस्तु वैयर्थ्यं, को दोषः इत्यत आह — कर्मक्षये कर्मणो विनाशे वैयर्थ्ये याति स तत्त्वतः गच्छति प्रसिद्धोऽदृष्टार्थप्रमाणभूतो वेदः, तत्त्वतो यथार्थकथनाद्वेदस्य प्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । तदपि कुत इत्यत आह — अन्यः मृषावादी यथार्थकथनाद्व्यतिरिक्तः । अथवा यदि सर्वेषां भावानां विनियोजक ईश्वरः, तर्हि न कदाचिदपि संसाराब्धेः परपारगमनमित्यत आह — तेषामविद्यादीनामभावे कृतकर्मनाशः, ततः कर्मक्षये संसाराब्धेः परं पारं याति स जीवः । तत्र हेतुः — अविद्यादिभ्यस्तत्त्वतोऽन्यः । ततोऽविद्यादिनाशे स्वरूपेणावस्थानं परपारगमनमित्यर्थः । शंनन्द.

संयोगनिमित्तहेतुः आदिः देवः स्वचित्तस्थत्वेनोपास्यः
कार्यकरणरहितः परशक्तियुक्तः स्वाभाविकज्ञान-
बलक्रियः अलिङ्गः सर्वभूतान्तरात्मा साक्षी
निर्गुणः सर्वप्रकाशः अप्रकाश्यः
प्रधानस्य क्षेत्रज्ञस्य च पतिः
संसारमोक्षहेतुः मुमुक्षु-
शरणम्

[१]आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः
परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्टः ।
तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं
देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥

(१) नन्वस्त्वेवं, तथाऽपि नेश्वरं भवदुक्तं मन्यामहे, अविद्यातत्संबन्धानां स्वातन्त्र्यादित्यत आह — आदिः प्रथमः हेतुशून्य इत्यर्थः । सः परमेश्वरः संयोगनिमित्तहेतुः, संयोगः अविद्यासंबन्धः, तस्य निमित्तं अविद्यैव कारणं, तस्य हेतुः आश्रयत्वेन विषयत्वेन च तन्निर्वाहकः, ततो न अविद्यादिकं स्वतन्त्रमित्यर्थः । ननु तर्हि काल एव स भूतो वर्तमान आगामी वा इत्यत

(१) श्वेउ. ६।३; शंनन्द. विनिवर्त्य (विनिवृत्य) इत्यपि पाठः; श्रीकर. ३।३।६२ कालेन (भावेन).
(२) श्वेउ. ६।४; श्रीकर. ३।३।६२ आरभ्य (आरुह्य).

(१) श्वेउ. ६।५; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ३४), १।१।५ (पृ. १२८, १२९).

आह -- परस्त्रिकालात् उत्कृष्टः भूतवर्तमानानागत-कालत्रयात् । अकलोऽपि प्राणादिकलारहितोऽपि दृष्टः ब्रह्मविद्भिः साक्षात् कृतः । इदानीं मन्त्रद्रष्टा स्वानुभवं दर्शयति -- तं अकलं विश्वरूपं नानारूपं भवभूतं संसाररूपं ईड्यं स्तुत्यं देवं स्वयंप्रकाशं स्वचित्तस्थं आत्मनोऽन्तःकरणस्थितं उपास्य विजातीयप्रत्ययशून्यं सजातीयप्रत्ययप्रवाहं कृत्वा पूर्वं प्रथमतः आद्यं वा विदामेति तृतीयमन्त्रस्थेन संबध्यते ।

शंनन्द.

(२) अस्माभिस्तु प्रकृतिपुरुषसंयोग ईश्वरेण क्रियते इत्यभ्युपगम्यते, ' आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्टः ' इति श्रुतेः ।

विज्ञान. १।१।२ (पृ. ३४)

स[१] वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो
यस्मात्प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयम् ।
धर्मावहं पापनुदं भगेशं
ज्ञात्वाऽऽत्मस्थममृतं विश्वधाम ॥

ननु विश्वरूपत्वे सर्वात्मत्वेनानित्यत्वादिदोषाः स्युः इत्यत आह--सः विश्वरूपः वृक्षकालाकृतिभिः वृक्षकालाकृतिभ्यः, वृक्षः संसारः कार्यरूपः, कालः भूतादिप्रत्ययालम्बनः, आकृतिरविद्या, तेभ्यः परः उत्कृष्टः । परत्वं तत्त्वेऽप्यवयवविभागेन दृष्टं, यथा शरीरत्वेऽपि मूर्ध्नः, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—अन्यः तेभ्योऽत्यन्तभिन्नः । अत्यन्तासतोऽपि तस्य तेभ्योऽन्यत्वं स्यादित्यत आह—यस्मात् आत्मनो वृक्षादिव्यतिरिक्तात् प्रपञ्चः भूतभौतिकसंघातरूपः परिवर्तते समन्तान्निर्गच्छति अयं विविधप्रत्ययगम्यः । स कथमसन् स्यादित्यर्थः । यथा वयमुपास्य विदाम, तथाऽन्येऽपि ज्ञात्वा विन्दन्तीत्यत आह --धर्मावहम् । धर्मं सुखैकहेतुं स्वभक्तान् आसमन्तात् प्रापयतीति धर्मावहः, तं धर्मावहम् । यागादिकं किं स इत्याशङ्क्य नेत्याह--पापनुदम् । पापं दुःखैकहेतुं स्वभक्तानां नुदति प्रेरयति विनाशयतीत्यर्थः, स पापनुत्, तम् । ननु तद्यैश्वर्यरूपः कश्चनायमित्यत आह --भगेशम् । भगः षड्गुणं ऐश्वर्यं, तस्य ईशः नियन्ता, तं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य आत्मस्थं आत्मनि वर्तमानं अमृतं विनाशशून्यं विश्वधाम विश्वस्य तेजः स्थानं वा विश्वधाम । अस्मद्दद्धातीति शेषः ।

शंनन्द.

तमी[१]श्वराणां परमं महेश्वरं
तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्ता-
द्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥

(१) तं प्रसिद्धं धर्मावहत्वादिनोक्तं ईश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां परमं उत्कृष्टम् । न केवलमुत्कृष्टं, किंतु महेश्वरम् । महांश्चासौ नियन्ता चेति महेश्वरः, तं ईश्वराणामीश्वरम् । द्वितीयतच्छब्दादानमुपचारनिवारणार्थम् । देवतानां अग्नीन्द्रादीनां परमं च दैवतं परमं दैवतं च उत्कृष्टं दैवतमपि । यद्यपीश्वराणामीश्वरत्वेनैव देवतानामपि दैवतत्वं सिद्धं, तथाऽपि लोके ईश्वरेश्वराणामपि देवदेवत्वं न प्रसिद्धं, ततो लोकप्रसिद्ध्यनुसारादविरोधः, अतो लोकप्रसिद्धिमनुसृत्यैवाऽऽह — पतिं पतीनाम् । ईश्वरेश्वरा देवदेवाश्चेन्द्रादयः, न ते कश्यपादीनां प्रजापतीनां पतयः, अयं तु प्रजापतीनामपि पतिः पतिः पतीनां, तम् । परमं सर्वस्मादुत्कृष्टं परस्तात् अविद्यायाः परतः विदाम उपास्य तं साक्षात्करवाम । अन्यान् शिक्षयितुं मन्त्रद्रष्टा लोट्प्रयोगमकरोत्, मन्त्रदर्शनात्पूर्वमेव मन्त्रद्रष्टुरात्मज्ञानस्योत्पन्नत्वात् । ततो मन्त्रद्रष्टरि लोटो लट्त्वेन व्याख्यानम् । देवं स्वयंप्रकाशं भुवनेशं लोकेशं ईड्यम् । ईड्यमित्यधिकारे पुनरीड्यमित्यभिधानमतिस्तुत्यमित्येतदर्थम् ।

शंनन्द.

(२) 'तमीश्वराणां ...... मीड्यम्' इति श्वेताश्वतरे ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनां नियन्तृत्वेनेश्वरं विदाम जानीमः, नान्यथेश्वरं जानीमः इति निर्णीयते ।

श्रीकर. १।१।१ (पृ. २७)

---

(१) श्वेउ. ६।६; श्रीकंठ. ३।२।१७.

(१) श्वेउ. ६।७; भास्कर. २।१।१४ देवतानां (देवानां) परस्तात् (पुरस्तात्) मीड्यम् (माद्यम्); रामानुज. १।१।१ (पृ. ६१, १११), १।१।२१, २।१।१५, ३।२।१७ देवतानां (दैवतानां); श्रीकंठ. ३।२।१७; श्रीकर. १।१।१ (पृ. २७), १।१।१२, १।२।२, ३।२।१७, ३।३।६२, ४।३।१६ परमं परस्तात् (प्रथमं पुरस्तात्); बलदेव. २।१।३१.

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
　　न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
　　स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥

(१) इदानीं श्रुतिराह—न तस्य कार्यं करणं च विद्यते । तस्य प्रसिद्धस्याऽऽत्मनः कार्यं अविद्याविक्षेपजातं करणं कारणं अविद्याऽपि नास्ति । अथवा कार्यं शरीरं, करणं इन्द्रियजातम् । न तत्समश्च तेनाऽऽत्मना तुल्योऽपि न । ननु मा भूत्समः, अस्त्वधिक इत्यत आह—अभ्यधिकश्च समन्तादधिकोऽपि । चकारेण नेत्यनुवर्तते । पूर्वश्चकारोऽसमत्वानधिकत्वयोः समुच्चयार्थः । दृश्यते अवलोक्यते । ननु समाधिकशून्य एक एवायं, तथा च नास्य जगत्कर्तृत्वादिशक्तिः, सत्त्वे वा अस्मदादिशक्तेः समा सैवेत्यत आह—परा सर्वशक्तिभ्य उत्कृष्टा असर्वकारणस्याऽऽत्मनः शक्तिः सर्वकार्योत्पादनादिसामर्थ्यरूपा, अविद्येत्यर्थः । विविधैव अनेकरूपैव स्वविक्षेपविलासैः, श्रूयते शास्त्रादवगम्यते । सा किमागन्तुकेत्याशङ्क्य नेत्याह—स्वाभाविकी स्वभावतः संबद्धा, अनादिसिद्धेत्यर्थः । विविधैवेत्युक्तं तस्या वैविध्यमाह—ज्ञानबलक्रिया च । ज्ञानं अविद्यावृत्तिरन्तःकरणवृत्तिश्च वस्तुप्रकाशिका । बलं प्राणः उत्साहः प्रयत्न इत्यर्थः । क्रिया व्यापारमात्रम् । ज्ञानं च बलं च क्रिया चेति ज्ञानबलक्रिया । एकवचनत्वेऽप्यनपुंसकत्वं श्रौतम् । यद्यपि वेदान्तिनो ज्ञानक्रियाशक्ती द्वे एव व्यवहरन्ति, तथाऽप्यविरोधः, बलशक्तेः क्रियाशक्तावन्तर्भावात् । चकारात्संस्कारशक्तिः संबन्धशक्तिश्च ।

शंनन्द.

(२) 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते ' इत्यादिनिराकरणन्तु लौकिककर्तृत्वनिषेधपरं, तस्यैव प्रतीतेः । १।४।१४

अत्र स्वाभाविकीति विशेषणादविद्याकल्पितत्वं शक्तीनां निरस्तम् । वल्लभ. ३।२।३

(३) लीलाविग्रहोऽपि च विष्ण्वादिदेवतानामेव स्वस्वाधिकारसंपादनार्थं, न त्वीश्वरस्य, 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः' 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादिश्रुतेः संकोचे प्रमाणाभावात् ।

विज्ञान. १।१।२१ (पृ. १६१)

न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके
　　न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
स कारणं करणाधिपाधिपो
　　न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥

(१) ननु शक्तिमतां प्रजापतीनां दक्षादीनां पतिर्हिरण्यगर्भो दृष्टः, तद्वदस्यापि स्यादित्यत आह—न तस्य सर्वशक्तेरात्मनः कश्चित् कोऽपि पतिः पालयिता अस्ति लोके न विद्यते संसारे । ननु मा भूत्पालयिता, पितृभ्यां हीनस्येव शिशोर्भवतु च नियन्तेत्यत आह—न चेशिता नापि नियन्ता । चकारस्तस्यास्तीतिपदानुवृत्त्यर्थः । ननु सशरीरत्वानुमानेनोभयमपि संपादयितुं शक्यमित्यत आह — नैव च तस्य लिङ्गम् । तस्य

---

(१) श्वेउ. ६।८; ब्रशंकर. १।१।५, २।१।२४; भास्कर. १।४।२५, २।१।१४, २४; रामानुज. १।१।१ (पृ. १९, ६१, १११, १२१), १।१।५, २१, २।१।८, १५ (पृ. ४४७), २।१।३०, ३१, ३।२।१७, ३।४।८; निंबार्क. २।१।२९, ३०; ब्रमध्व. २।१।३२; श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२४), १।२।१ (पृ. ३०१), २।१।३०, ३१, ३।२।१५, ३।३।३९; श्रीकर. १।१।१ (पृ. १९, २०), १।१।३ (पृ. ३८), १।१।५ (पृ. ५४), १।३।७, ११, १।४।२२ (पृ. १७५), १।४।२३, २।१।३, ६, ९, १२, १३, ३२, ३६, २।२।४२, ३।२।१५, १७, ३५, ३।३।३९, ६२, ३।४।८, ४।१।१८, ४।३।१६, ४।४।४, २२; वल्लभ. १।४।१४, ३।२।३६, ३।३।३, २६, ४।३।१६, ४।४।१६, २०, २१; विज्ञान. १।१।४ (पृ. ९७), १।१।५ (पृ. १३७), १।१।२१, २।१।३, ३०, २।२।४०, ४५, २।३।४७; बलदेव. १।१।१, १।४।२६, २।१।३०, ३१, ३।३।३९, ४०.

(१) श्वेउ. ६।९; ब्रशंकर. १।१।११, २।३।९; भास्कर. १।१।११, १।४।२५, २।१।१४, २।३।९; रामानुज. १।१।१ (पृ. ११६), १।१।४ (पृ. १६२), १।१।१२, २१, १।२।१, २।१।१५, २२, ३।२।१७, ३।४।८; निंबार्क. ४।४।२० करणा (कारणा); श्रीकंठ. ३।४।८; श्रीकर. १।१।१२, २।१।२३, ३।२।१७, २६, ३।४।८, ४।३।१६; विज्ञान. ३।२।४१; बलदेव. २।१।३१.

आनन्दात्मनो लिङ्ग्यते गम्यते अस्मिन् अनेन वा अयमिति लिङ्गं शरीरमित्यर्थः, नैव । एवकारः पाक्षिकसत्त्वनिवारणार्थः । चकारोऽस्तीतिपदानुवृत्तिं कुर्वन्पतीशित्रभावाभ्यां लिङ्गाभावं समुच्चिनोति । सः प्रसिद्धः कारणं सर्वस्य हेतुः । करणाधिपाधिपः । करणादीनां चक्षुरादीनामधिपा अग्न्यादयः, तेषामधिष्ठाय पालयिता । नन्वेवंभूतोऽपि जायमानोऽस्त्वित्यत आह —— न चास्य कश्चिज्जनिता । अस्य आनन्दात्मनः कोऽपि जनिता उत्पादकोऽपि न । मा भूदुत्पादकः, अविद्यावत्कश्चिदधिष्ठाय पालयिताऽस्त्वित्यत आह——न चाधिपः नाप्यधिष्ठाय पालयिता । आद्यश्चकारो जनकाधिपाभावयोः समुच्चयार्थः । द्वितीयोऽनुक्तसर्वसंसारधर्माभावसमुच्चयार्थः ।

शंनन्द.

(२) ' श्रुतत्वाच्च ' —— कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् । श्रुतत्वाच्च । स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य——' स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ' इति । तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, न अचेतनं प्रधानमन्यद्वा इति सिद्धम् ।

१।१।११

'असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः' — वियत्पवनयोरसंभाव्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोऽपि भवेत् कुतश्चिदुत्पत्तिरिति स्यात् कस्यचिन्मतिः । तथा विकारेभ्य एवाऽऽकाशादिभ्य उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमुपश्रुत्य आकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति कश्चिन्मन्येत । तामाशङ्कामपनेतुमिदं सूत्रं—असंभवस्त्विति । न खलु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः संभवः उत्पत्तिः आशङ्कितव्या । कस्मात् । अनुपपत्तेः । सन्मात्रं हि ब्रह्म, न तस्य सन्मात्रादेवोत्पत्तिः संभवति, असत्यतिशये प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः । नापि सद्विशेषात्, दृष्टविपर्ययात् । सामान्याद्विशेषा उत्पद्यमाना दृश्यन्ते मृदादेर्घटादयः, न तु विशेषेभ्यः सामान्यम् । नाप्यसतः, निरात्मकत्वात्, ' कथमसतः सज्जायेत ' इति चाक्षेपश्रवणात् । ' स कारणं...... चाधिपः' इति च ब्रह्मणो जनयितारं वारयति । वियत्पवनयोः पुनः उत्पत्तिः प्रदर्शिता, न तु ब्रह्मणः सा अस्तीति वैषम्यम् । न च विकारेभ्यो विकारान्तरोत्पत्तिदर्शनात् ब्रह्मणोऽपि विकारत्वं भवितुमर्हतीति, मूलप्रकृत्यनभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात् । या मूलप्रकृतिरभ्युपगम्यते, तदेव च नो ब्रह्मेत्यविरोधः ।

ब्रशंकर. २।३।९

(३) करणाधिपस्य जीवस्याधिपः परं ब्रह्मैव कारणं व्यपदिश्यते ।

*रामानुज. १।२।१

यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः ।
देव एकः स्वमावृणोति स नो दधाद्ब्रह्माप्ययम् ॥

इदानीं ब्रह्मज्ञानोत्पादनार्थं प्रार्थयते मन्त्रद्रष्टा —— यः प्रसिद्धः तन्तुनाभ इव लूताकीटवत् तन्तुभिः कार्यैः सूक्ष्मैस्तन्तुवत्सर्वत्रानुस्यूतैः प्रधानजैः । प्रधानं अव्याकृतं आत्मावरणाविद्येत्यर्थः । तस्माज्जाताः प्रधानजाः । ननु तर्हि किंचित्प्रयोजनमुद्दिश्य करोति चेदनासकामोऽयं स्यादित्यत आह —— स्वभावतः स्वभावात् प्रयोजनमन्तरेण लीलाकैवल्यन्यायेनेत्यर्थः । देवः स्वयंप्रकाशः एकः भेदगन्धरहितः समावृणोति सम्यगावृणोतीव भेदाभावात् । सः भेदगन्धशून्यो व्यापी नः अस्माकं । दधातु धारयतु ब्रह्म सर्वस्मादधिकं अव्ययं व्ययशून्यं अविनाशीत्यर्थः । स देवोऽस्माकं ब्रह्मसाक्षात्कारं करोत्वित्यर्थः ।

शंनन्द.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापि सर्वभूतान्तरात्मा ।

---

* विज्ञान. श्वेउ. ६।१ (पृ. १६१७) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

(१) श्वेउ. ६।१०; शंनन्द. स्वमावृ (समावृ); विज्ञान. १।४।१, २३, २।२।११.

(२) श्वेउ. ६।११; ब्रशंकर. १।१।४ (पृ. ७०), १।१।१९, १।४।१०, २।३।१७, ३।३।३५; रामानुज. १।१।४ (पृ. १५३), २।१।१५; ब्रमध्व. १।१।११; श्रीकर. १।१।१ (पृ. १९), १।१।१२, १।३।७, ३३।३५, ३।४।४४, ४।४।४; वल्लभ. ४।४।१४; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ६१), १।१।४ (पृ. ९२, ९८), १।१।१६, २१, ३।२।१६, ३।३।३९; बलदेव. १।१।११.

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

(१) ननु प्रार्थ्यप्रार्थनादिभेदवान् किमयमित्यत आह —- एकः भेदगन्धशून्यः । नन्वयं चेत्प्रतीतः, कथं भेदगन्धशून्यः, न चेत् नतरामित्यत आह—देवः स्वयंप्रकाशः । ननु नाऽऽकाशे स्वयंप्रकाशः, तद्वेद्यानां सुखदुःखादीनामभावादित्यत आह — सर्वभूतेषु चतुर्विधेषु जीवजातिभेदेषु । अयमर्थः— मा सन्त्वाकाशे सुखादयः, प्राणिषु सत्त्वेन स्वयंप्रकाशेन साक्षिचैतन्येन तेषामुपलभ्यमानत्वान्न स्वयंप्रकाशं साक्षिचैतन्यं नास्तीति । ननु यद्यस्ति, कस्मादाबालगोपालं न प्रतीयते इत्यत आह — गूढः अनाद्यविद्यया अहंममाभिमानेन च संवृतः । ननु वस्त्रादिसंवृतानां मण्यादीनां यथा परिच्छेदो दृष्टः, तद्वदस्यापि स्यादित्यत आह —- सर्वव्यापी आकाशवत्सर्वत्र व्याप्य वर्तमानः । ननु तद्वदेव अनात्मा स्यादित्यत आह—सर्वभूतान्तरात्मा, सर्वभूतानां चतुर्विधप्राणिनां बुद्धेरभ्यन्तरः (अन्तरात्मा) आत्मा अस्मच्छब्दप्रत्ययव्यवहारयोग्यः सर्वभूतान्तरात्मा । अन्तरशब्दो बुद्धिव्यावृत्त्यर्थः । ननु तथा चेत्सुखदुःखयोर्भोक्ता संसार्येवायमित्यत आह —कर्माध्यक्षः कर्मणां शुभाशुभफलानां धर्माधर्मरूपाणामध्यक्षो नियन्ता । तथा चेन्नैयायिकाद्यभिमतस्तटस्थ एवायमित्यत आह —- सर्वभूताधिवासः । सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेनाधिकृत्य वसतीति सर्वभूताधिवासः । सर्वात्मस्वरूप इत्यर्थः । ननु सर्वात्मा चेदयमहं कर्ता भोक्तेत्यादिप्रत्ययैरनुभूयमानः कथं स्वयंप्रकाशः स्यादित्यत आह — साक्षी अहं सुखी दुःखीत्यादिप्रत्ययानां द्रष्टा । यथा लोके विवदमानानां केषांचित्सुखदुःखभाजामन्यः सुखदुःखरहितस्तेषां द्रष्टा साक्षी । ननु साक्षी चेदयमात्मा, करणादीनामपि स्यादित्यत आह —- चेता केवलः बोद्धैव, न तु शरीरादिमान् । ननु बोद्धा चेज्ज्ञानगुणोऽयं स्यादित्यत आह—निर्गुणश्च । गुणगुण्यादिभेदशून्योऽपि चेता केवल इत्यन्वयः । स्वयंप्रकाशमानबोधैकस्वभाव आनन्दात्मेत्यर्थः ।

शंनन्द.

(२) भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितः, न पारमार्थिकः, 'एको देवः०' इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

ब्रशंकर. १।४।१०

(३) 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिश्रुतिषु या अन्यधर्मराहित्यलक्षणा केवलता उक्ता, सा लीलात्मिकैव । लीलाविशिष्टमेव शुद्धं परं ब्रह्म, न कदाचित् तद्रहितमित्यर्थः पर्यवस्यति । तेन स्वरूपात्मकत्वं लीलायाः पर्यवस्यति । वल्लभ. ४।४।१४

एको वशी निष्क्रियाणां बहूना-
मेकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

नन्वेकोऽयं देवो यैर्ज्ञातस्तेषां को लाभ इतरेषां च का हानिरित्यत आह—एकः भेदरहितः वशी सर्ववशीकरणवान् निष्क्रियाणां क्रियारहितानां जडानामित्यर्थः । बहूनां अनेकेषाम् । सर्वजडानां नियन्तेत्यर्थः । कथं नियन्तेत्यत आह—एकं आवरणरूपेण भेदशून्यं अविद्यास्वरूपं बीजं अनेकविक्षेपाङ्कुरभूसंसारवृक्षजनकं बहुधा अनेकैः प्रकारैर्भूतभौतिकैः कामादृष्टादिभिश्च यः प्रसिद्धः करोति । स्पष्टम् । तं बीजस्य बहुधा कर्तारं आत्मस्थं स्वान्तःकरणे वर्तमानं ये अधिकारिणः । अनुपश्यन्ति वेदान्तवाक्यश्रवणमनु वयं ब्रह्म स्म इति साक्षात्कुर्वन्ति धीराः संसारसमुद्रमहोर्मिभूतैः कामक्रोधादिभिरविकम्पितात्मस्वभावाः, विजितेन्द्रिया इत्यर्थः । तेषां वयं ब्रह्मेतिबुद्धिमतां सुखं अनुकूलवेदनीयं शाश्वतं शश्वत् निरन्तरं वर्तमानं अविनाश्यानन्दात्मस्वरूपम् । आविर्भवतीति शेषः । नेतरेषां वयं ब्रह्म स्म इतिबुद्धिरहितानां सुखं न, कुतः शाश्वतं सुखमित्यर्थः ।

शंनन्द.

[२] नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
(* तमात्मस्थं येऽनु पश्यन्ति धीरा-

---

* () इतिचिह्नस्थितो भागः उपलब्धपुस्तकेषु नास्ति । काउ. ५।१२, १३ (पृ. १४३१) इत्येतदत्रानुसंधीयताम् ।

(१) श्वेउ. ६।१२; ब्रशंकर. २।१।१४; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ३९).

(२) श्वेउ. ६।१३; शंनन्द. धिगम्यं (भिपन्नं)

एतेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥
तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।
कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥)
तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

(१) ननु तर्हि नित्यश्चेतनः कश्चनाहमिति ज्ञातव्यः, जीवश्च तथेत्यत आह — नित्यः अविनाशी नित्यानां अविनाशिनामाकाशादीनां लोकप्रसिद्धानां मध्ये । तथाऽपि चेतनवर्गे कथं प्राधान्यमित्यत आह— चेतनः नित्यज्ञानस्वरूपः चेतनानां सोपाधिकानां जीवानां ज्ञानवतां मध्ये, एकः भेदशून्यः बहूनां अनेकेषां देवादीनां, यः प्रसिद्धः विदधाति विशेषेण धारयति प्रयच्छतीत्यर्थः । कामान्, काम्यन्ते इति कामाः भोगाः, तान्, सुखदुःखरूपाणि फलानीत्यर्थः । (तं नित्यानां नित्यं चेतनानां चेतनं आत्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः, तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् । शान्तिरविद्यानिवृत्तिः । शाश्वती शश्वद्वर्तमाना । अविद्यायाः पुनरुद्गमरहित आत्यन्तिको मोक्ष इत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् । ननु यच्छश्वत्सुखरूपं, तद्वाङ्मनसातीतस्वरूपं वाचा चाऽयमात्माऽभिधीयते इत्यत आह — तदेतत् एतदात्मस्वरूपं वाङ्मनसातीतं ब्रह्म प्रसिद्धं इति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण मन्यन्ते विद्वांसो जानन्ति । तन्मननप्रकारमाह — अनिर्देश्यम् । निर्देशो वाग्व्यापारः, तद्योग्यं निर्देश्यं, तद्रहितमनिर्देश्यम् । उपलक्षणमिदम् । बाह्यान्तःकरणव्यापाराणामविषयः । तर्हि किमसत्, नेत्याह — परमं उत्कृष्टं निरुपमं अवधिशून्यमित्यर्थः । किम् । सुखं आबालगोपालं प्रसिद्धं, यदुद्दिश्य सर्वाश्चेष्टाः सर्वस्य । कथं नु केन प्रकारेण । नु वितर्के । तत् अनिर्देश्यं परमं सुखमहमधिकारी विजानीयां विशेषेण ज्ञानं कुर्याम् । ननु को विचार उपाये, तज्ज्ञानेन तज्ज्ञेयमित्यत आह — किं तज्ज्ञानस्योपायत्वेऽपि । किं विचारे । उ अपौ । ब्रह्मज्ञानेनापि ब्रह्म किं भाति प्रतीयते प्रकटीभवति, विभाति वा विविधं विरुद्धं विपरीतं वेत्यर्थः, भाति । व्याख्यातम् । वाशब्दः पक्षान्तरे । अयमर्थः — ब्रह्मज्ञानेन चेद्ब्रह्म प्रतीयते, न वाङ्मनसातीतं, तत्र प्रतीयते चेद्ब्रह्मज्ञानवैयर्थ्याच्छास्त्राप्रामाण्यं, अतोऽत्र विचारः, तेन ब्रह्मज्ञाने ब्रह्मबोधोपाये सति असत्यपि अतिसूक्ष्मबुद्धेरधिकारिणः कथं नु तद्विजानीयामिति चिन्ता युक्तेति ।) ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इति वचनयोर्विरोधे अस्तु शास्त्रमप्रमाणं, न करणीया च मोक्षाकाङ्क्षेत्यत आह—तत् प्रसिद्धं कारणं जगत्सृष्टिस्थितिसंहाराणां कर्तृ सांख्ययोगाधिगम्यम् । सम्यक्ख्यायते प्रकाश्यते आत्मतत्त्वं येन विज्ञानेन, तत्सांख्यम् । योगो जीवपरमात्मनोस्तादात्म्यज्ञानफलोऽष्टाङ्गयोगरूपो वैदिककर्मानुष्ठानादिरूपो वा । अधिगम्यं ताभ्यां अहं ब्रह्मास्मीत्याधिक्येनातिशयेन साक्षात्कर्तुं शक्यम् । सांख्ययोगाभिपन्नमिति वा पाठः । ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः । व्याख्यातम् । अयमर्थः— शाब्दप्रमाणजन्याऽऽत्मान्तःकरणवृत्तिर्जायते, न कदाचिदप्यात्मा (न?) घटसुखादिवच्छब्दस्य वाऽन्यस्य प्रमाणस्य वा विषयः, तेन विरोधाभावान्न शास्त्राप्रामाण्यं, नापि मोक्षाकाङ्क्षापरित्याग इति ।

शंनन्द.

(२) यत्तु दर्शनमुक्तम् 'तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम्' इति, वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यम् ।

ब्रशंकर. २।१।३

(३) अचिदंशवत्स्वरूपान्यथात्वाभावाभिप्राया उत्पत्तिप्रतिषेधवादिन्यो नित्यत्ववादिन्यश्च 'न जायते म्रियते' (काउ. २।१८) इत्याद्याः, 'नित्यो नित्यानाम्' इत्याद्याश्च श्रुतयः ।

२।३।१८

'नित्यो नित्यानां...कामान्' इत्यादिश्रुतिभ्य ईश्वराद्भेदस्य आत्मनां बहुत्वनित्यत्वयोश्चाभिधीयमानत्वात् ।

रामानुज. २।३।४२

इत्यपि पाठः; ब्रशंकर. २।१।३ धिगम्यं (भिपन्नं); भास्कर. ३।२।१८; रामानुज. १।१।१ (पृ. ६१, ११६), २।१।२२, २।३।१८, ४३, ३।२।२६; निंबार्क. २।३।१७; ब्रमध्व. २।३।१७, २८; श्रीकंठ. १।१।२१ (पृ. २५०), २।३।१८; श्रीकर. १।१।१३; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ३८, ५६), १।१।५ (पृ. १२८, १२९), २।२।४१, २।३।४३, ३।२।३१, ३९, ३।३।४१, ४।१।३; बलदेव. १।१।१, २।१।३.

(४) न चैवं 'आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्टः' इत्यादिश्रुतिविरोधात्सांख्ययोगयोरप्रामाण्यमेवास्त्विति वाच्यम्। 'तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' इति श्वेताश्वतरादिश्रुतिभ्यः 'नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम्' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च तत्प्रामाण्यसिद्धेः। न पुनरीश्वरमेव परमार्थतोऽपि सांख्या नाङ्गीकुर्वन्ति, 'तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यम्' इत्युक्तश्रुत्यादिभिस्तदभ्युपगमावगमात्।

विज्ञान. १।१।५ (पृ. १२८, १२९)

* न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥

ननु वस्तुषु विचित्रा शक्तयो दृश्यन्ते कालनिमित्तादियोगात्, यथा भानोर्भाभिः पूरिते देशे चन्द्रतारकाग्न्यादीनां घटादेरप्रकाशकत्वं स्वस्यापि तेजोभिभवश्च, तदभावे वैपरीत्यं, तथा आत्मनि स्वयंप्रकाशे आत्माकारवृत्तौ प्रतीयमाने वाङ्मनसातीतेऽप्यस्त्वादित्यादिभाभिः प्रतीयमानत्वमित्यत आह——न तत्र तस्मिन्नात्मस्वरूपविषये सूर्यः भानुः भाति न प्रकाशते। न चन्द्रतारकम्। चन्द्रश्च तारकाश्च चन्द्रतारकं सचन्द्रमुडुमण्डलं, न भातीत्यनुषङ्गः। नेमाः प्रत्यक्षाः मेघमण्डलस्थाः पीतादिरूपाः विद्युतः अचिरप्रभाः भान्ति न प्रकाशन्ते। कुतोऽयमग्निः। अयं प्रत्यक्षो भौमो वैश्वानरः कुतो भातीत्यनुषङ्गः। ननु तस्मिन्विषये न भान्त्येते चेत्तदत्यन्तं तमस्तोमरूपमित्यत आह — तमेव सूर्यादेरविषयमेव भान्तं प्रकाशं कुर्वन्तं अनु पश्चात् भाति प्रकाशते सर्वं चन्द्रसूर्यादिकं ज्योतिर्जातम्। ननु राजानं गच्छन्तमनुगच्छति चेद्भृत्यादिः, सोऽपि स्वतन्त्रो गन्ता स्यात्, तथा चाऽऽत्मा प्रकाशको यथा, तथा सूर्यादिकमपि प्रकाशकं स्वतन्त्रं, तथा च प्रकाशकानामात्मना सममात्यन्तिको भेदः, यथा तेषां तथा जडानामपि स्यादित्यत आह — तस्य प्रकाशात्मनः भासा दीप्त्या तद्बोधव्याप्त्येत्यर्थः। सर्वं प्रकाश्यं प्रकाशकं च निखिलं इदं सूर्यादि घटपटादि च प्रत्यक्षं विभाति विविधं इदं प्रकाश्यं इदं प्रकाशकं च भाति प्रकाशते, न स्वतन्त्रं, ततो न भेदशङ्केत्यर्थः।

शंनन्द.

[१]एको हंसो भुवनस्यास्य मध्ये
स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः।
तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥

(१) ननु यथा सूर्यादीनां सर्वप्रकाशकानां सजातीयविजातीयभेदो दृष्टः, तद्वदस्याप्यस्त्वित्यत आह —— एकः स्वगतसजातीयविजातीयभेदशून्यः हंसः आत्मज्ञानेन भेदं हन्तीति हंसः भुवनस्यास्य मध्ये अस्य प्रत्यक्षस्यैकदेशस्य भुवनस्य लोकस्य कर्मफलस्य मध्येऽन्तः। इदानीं चैतन्यस्य विशेषतः अग्नौ सलिले च संनिधिं दर्शयितुमाह——स एव प्रसिद्धो हंस एव, न त्वन्यः, अग्निः अपां जनकस्तेजोरूपः सलिले नीरे स्वकार्ये संनिविष्टः कारणरूपेण सम्यक् निवेशनं कृतवान्। तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यो हेतुर्विद्यते ईशनाय। हेतुः कारणभूतः। ईशनाय ईश्वरत्वाय मोक्षायेत्यर्थः।

शंनन्द.

(२) एवं च सति मुख्यकल्पानुकल्परूपेणैव ब्रह्मात्मज्ञानजीवतत्त्वज्ञानयोर्मोक्षहेतुत्वम्। विकल्पोऽप्यत्र न शास्त्रीयः, येनोभयोरशास्त्रार्थत्वं स्यात्, किं तु शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थितविकल्प एव। अत उभयोरनुष्ठानेऽपि न क्षतिः। 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुतयश्च मुख्यकल्पपराः। यथा हि अमुकदेशगमनेऽयमेव पन्था नान्य इति निरुपद्रवशीघ्रादिरूपैः प्रकृष्टः पन्थाः स्तूयते मुख्यत्वाभिप्रायेण, न तु सोपद्रववक्रादिवर्त्मान्तरं प्रतिषिध्यते, तथैव

* काउ. ५।१५ (पृ. १४३२) इत्यत्रापि व्याख्यानानि द्रष्टव्यानि। स्थलनिर्देशादिकं च तत्रैव द्रष्टव्यम्।

(१) श्वेउ. ६।१४.

* श्वेउ. ३।८ (पृ. १५९५) इत्येतदनुसंधेयम्।

(१) श्वेउ. ६।१५; शंनन्द. नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय (नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय); ब्रशंकर. १।३।८, ३९; भास्कर. १।१।३; रामानुज. १।४।१९; ब्रमध्व. ३।३।४८; श्रीकर. १।१।३०; वल्लभ. १।४।१९, ३।३।३३; विज्ञान. ३।२।२३, ३।३।४, २४, ४२, ४७, ३।४।८.

निष्प्रतिबन्धाद्यशेषगुणैर्मोक्षवर्त्मतया स्तूयते ब्रह्मज्ञानं मुख्यत्वाभिप्रायेण, न तु सप्रतिबन्धादिरूपतया मन्दो मोक्षपन्थाः केवलजीवतत्त्वज्ञानरूपः प्रतिषिध्यते इति ।

विज्ञान. ३।३।४२

[१] स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनि-
र्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥

ननु यः सर्वात्मा सर्वेशो बन्धमोक्षादिकारणं, तं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति, न चायं स इत्यत आह--सः प्रसिद्धः विश्वकृत् सर्वस्य कर्ता विश्ववित् सर्वज्ञः आत्मयोनिः। स्वयमेव कारणं स्वस्य, अजात इत्यर्थः । अथवा आत्मा अन्तःकरणं ज्ञानक्रियाशक्तिर्हिरण्यगर्भ इत्यर्थः। तस्य योनिः कारणम् । तर्ह्यव्याकृतमेतदित्यत आह— ज्ञः बोधैकस्वभावः । बोधानां कालग्रस्तत्वादयमपि तथेत्यत आह--कालकालः विनाशकस्य विनाशकः । तर्हि कोपकालाग्निरुद्रः कश्चनेत्यत आह — गुणी सर्वेषां गुणानामाश्रयभूतः । तर्ह्यस्तु जीवविशेषः कश्चन तथेत्यत आह — सर्ववित् सर्वज्ञः । नात्राप्युपचारः शङ्कितुं शक्यः, विश्वविच्छब्दस्योपचरितत्वेन शङ्कितस्योपर्यस्यागमनात् । यः प्रसिद्धः सर्वेषु वेदान्तेषु । तथाप्यविद्याजीवयोः स्वातन्त्र्ये नायमेवंरूप इत्यत आह — प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः । प्रधानं माया, क्षेत्रज्ञो जीवः, तयोः पतिः पालयिता । ननु गुणैरेव लोहितादिभिस्तौ भोग्यभोक्तृभावेन पाल्येते इत्यत आह-- गुणेशः । गुणानां लोहितशुक्लकृष्णानां ईशो नियन्ता गुणेशः । नन्वस्तु गुणेशः, बन्धमोक्षस्थितिकारणं यत्, तदेव निरङ्कुशं नियन्तृ, न तु गुणानां नियन्तेत्यत आह—संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः । संसारः अध्यात्ममधिभूतं चाहंममाभिमानः, तस्मान्मोक्षः स्वयंप्रकाशमानानन्दात्माभिव्यक्तिः, तत्र स्थितिः संस्काराविद्यायाः सकार्याया दाहरूपे पुनरुत्थानाभावरूपा, बन्धः संसारबन्धः अहंममाभिमानस्य दार्ढ्यं स्वयंप्रकाशमानानन्दात्मज्ञानशून्यत्वेनाहं सुखी दुःखीदमद्य मया लब्धमित्यादिप्रत्ययसंतान इत्यर्थः । संसारमोक्षस्थितिबन्धस्य हेतुः कारणं संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ।

शंनन्द.

[१] स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो
ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता ।
य ईशे अस्य जगतो नित्यमेव
नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय ॥

एवं चेत्प्रधानक्षेत्रज्ञयोर्भिन्नोऽयमात्मेत्यत आह — सः प्रसिद्धः ईश्वरः तन्मयः तत्प्रधानः प्रधानक्षेत्रज्ञरूप इत्यर्थः । हि प्रसिद्धः अमृतः मरणधर्मरहितः ईशसंस्थः ईशे आत्मस्वरूपे भूम्नि स्वे महिम्नि संस्था सम्यगवस्थानं स्थितिर्यस्य स ईशसंस्थः । अचेतनत्वं वारयति— ज्ञः बोधैकस्वभावः । परिच्छेदं वारयति — सर्वगः त्रिविधपरिच्छेदशून्यः । भुवनस्य लोकस्य कर्मफलरूपस्य अस्य विविधप्रत्ययगम्यस्य गोप्ता रक्षिता । यः प्रसिद्धः ईशे ईष्टे । गोप्तॄणामपि नियन्तृत्वं केषांचिन्न दृष्टं, तथा अयं मा भूदिति य ईश इत्यभिधानम् । तथाऽप्येकदेशस्येशितृत्वमिति मतिं वारयति—अस्य विविधप्रत्ययगम्यस्य जगतः सायुज्यस्य कार्यस्य नित्यमेव सदैव । ननु न एवकारं सहामहे, स्वकार्ये प्रत्यन्यस्यापि हेतोरीशितृत्वादित्यत आह — नान्यः एतस्मादात्मनो व्यतिरिक्तः हेतुः कारणभूतः विद्यते नास्ति ईशनाय नियमनाय, सर्वात्मकत्वादीश्वरस्य ।

शंनन्द.

[२] यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

(१) श्वेउ. ६।१६; रामानुज. १।१।१ (पृ. ११६, १२३), १।१।४ (पृ. १६२), १।४।८, २।१।२२, ३।२।२६; श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. ११७), २।१।२२, ३।२।१५, ३।३।४०; श्रीकर. १।१।१ (पृ. २०), १।१।२ (पृ. ३१), १।१।३ (पृ. ३९), १।१।४ (पृ. ५३, ५४), १।१।६, ११, १३ (पृ. ६३), १।१।१९, १।२।१९, १।४।३, १६, २२, २।१।४, १२, २३, ३५, २।२।३८, २।३।२६, २।४।१८, ३।२।१, ७, १५, २६, ३।३।५१, ६२, ३।४।४९, ४।१।४, १८; विज्ञान. १।१।५ (पृ. १२५), १।३।४३, १।४।३, २।१।३० गुणी (वशी); बलदेव. १।१।१, १।४।२६, २।१।१७, ३।२।५.

(१) श्वेउ. ६।१७.
(२) श्वेउ. ६।१८; ब्रशंकर. १।३।३०, १।४।१;

तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

अस्येश्वरस्य ज्ञाने कारणत्वेन तत्प्रसादे तृतीयेऽध्याये उक्तेऽप्युपायः प्रसङ्गात्पुनः संक्षेपेणात्राभिधीयते —यः प्रसिद्धः ब्रह्माणं हिरण्यगर्भं विदधाति विविधसामर्थ्ययुक्तं दधाति उत्पादयतीत्यर्थः । * यो वै वेदांश्च प्रसिद्धः स्मर्यमाणः ऋग्वेदादीनपि प्रहिणोति प्रकर्षेण समर्पयति तस्मै ब्रह्मणे । तं ह पूर्वोक्तं प्रसिद्धं देवं स्वयंप्रकाशं आत्मबुद्धिप्रकाशं स्वबुद्धिसाक्षिणं मुमुक्षुर्वै मोक्षार्थी प्रसिद्धः शरणं रक्षितारं अहं मुमुक्षुः प्रपद्ये शरणं प्राप्तोऽस्मि । शंनन्द.

[1]निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥

(१) शरण्यस्य स्वरूपमाह—निष्कलम् । निर्गताः प्राणाद्याः कला यस्मात्तं निष्कलम् । ननु क्रियावत्त्वात्कलावत्त्वं स्यादित्यत आह—निष्क्रियं क्रियाशून्यम् । ननु परिणामित्वादस्तु क्रियाऽपीत्यत आह—शान्तं अपरिणामिनम् । नन्वविद्यादोषदूषितत्वेन परिणामी स्यादित्यत आह—निरवद्यम् । निर्गतं अवद्यं दुष्टत्वं अविद्यादिरूपो दोषः यस्मात्तं निरवद्यम् । ननु सकारणानां दुष्टत्वमपि दृष्टमित्यत आह—निरञ्जनम् । निर्गतं अञ्जनं कारणं यस्मात्स निरञ्जनः, तं निरञ्जनम् । अमृतस्य अविनाशिनो मोक्षस्य परं उत्कृष्टं सेतुं विधारणरूपं मोक्षमर्यादाकारणमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—दग्धेन्धनमिव भस्मीकृतमहाकाष्ठसंचयं यथा अनलं वैश्वानरम् । शरणं प्रपद्ये इति पूर्वेणान्वयः ।

शंनन्द.

(२) अवद्यं निन्द्यमुच्यते । अञ्जनमविद्या, सा च जीवानां, 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः' इति श्रुतेः ।

भास्कर. १।४।२१

(३) शक्तिसंकोचतया सृष्टेः प्राक् परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इत्यादिनिर्गुणश्रुतीनां तत्कालपरत्वम् । 'स ईक्षांचक्रे' इत्यादिसगुणश्रुतीनां सृष्ट्युन्मुखपरमेश्वरशक्तिविकासकालपरत्वम् । श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३१)

[2]यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥

ननु ब्रह्मज्ञानार्थमयं श्रमः, तच्च दुःखविघातार्थं, स चेदन्यतः सिद्धः, किमनेनाकिंचित्करेणेत्यत आह —यदा यस्मिन्काले चर्मवत् यथा चर्म आकाशं अमूर्तं नभः वेष्टयिष्यन्ति वेष्टनं करिष्यन्ति मानवाः मनोर्जाताः, तदा तस्मिन्काले देवं स्वयंप्रकाशं अविज्ञाय अहं ब्रह्मास्मीति विशेषेण अज्ञात्वा दुःखस्य आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदभिन्नप्रतिकूलवेदनीयस्य अन्तः विनाशः भविष्यति । स्पष्टम् ।

शंनन्द.

श्वेताश्वतरः उपनिषत्प्रवक्ता, उपनिषदः अधिकारी देवगुरुभक्तः

तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च
ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।
अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं
प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टम् ॥

* 'पूर्वं' पदव्याख्यानमुच्छिन्नमिति भाति ।

भास्कर. १।३।३०; रामानुज. १।३।१२, २९, ४।३।८; श्रीकंठ. १।१।३ (पृ. १६०), १।३।२९; श्रीकर. १।१।३ (पृ. ३८), १।३।३०, १।४।१, २।१।१, ४, ४।३।८, ४।४।१२, १७ ह (हि); विज्ञान. १।३।३०, १।४।१७; बलदेव. १।३।३०.

(१) श्वेउ. ६।१९; ब्रशंकर. १।१।१२, १।४।२३, २।१।२६, ४।३।१४; भास्कर. १।४।२१, २।१।२६; रामानुज. १।१।१ (पृ. ६, १४, १९, ६०), १।१।२१, १।४।२३, २७, ३।२।१७, ३०; निंबार्क. ३।२।१७; श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२०), २।२।३८, ३।२।११, १५, १७, ३।३।४०, ४।४।१०; श्रीकर. १।१।२ (पृ. २९, ३१), १।१।५ (पृ. ५३), १।२।९, १।४।२३, २।१।११, ३२, ३५, ३।२।११, १५, १७, ३०, ३।३।४०, ४।१।१८, ४।४।४; वल्लभ. १।१।५; विज्ञान. १।१।४ (पृ.९२), २।१।२१, २६, ३।२।३१; बलदेव. २।१।२७.

(१) श्वेउ. ६।२०; श्रीकंठ. १।१।४ (पृ. १८९), १।१।१७ (पृ. २३५), ३।२।३५, ४।२।१६ देवम (शिवम); श्रीकर. १।१।४ (पृ. ४७) श्रीकंठवत्.

(२) श्वेउ. ६।२१; शंनन्द. ब्रह्म ह (ब्रह्मवित्); भास्कर. ३।४।२६.

(१) एतद्विज्ञानं नाल्पभाग्यानां सुलभमित्याह— तपःप्रभावात्, तपसः कृच्छ्रचान्द्रायणादेः स्वधर्मानुष्ठानस्य वा प्रभावः सामर्थ्यं, तस्मात्। देवप्रसादात् (च) देवस्य स्वयंप्रकाशस्याऽऽनन्दात्मनः प्रसादात् अनुग्रहादपि। अथवा देवस्य द्योतनात्मकस्यान्तःकरणस्य प्रसादात् नैर्मल्यादपि। चकारो वेदानुवचनादीनां समुच्चयार्थः। ब्रह्मवित्, ब्रह्म वेदशब्दं साङ्गं सम्यग्वेत्तीति ब्रह्मवित् ईश्वरसम इत्यर्थः। तत्र नामकथनेनैवोपपत्तिमाह — श्वेताश्वतरः। श्वेताः अवदाताः सदाऽन्तर्मुखत्वेन विपरीतप्रवृत्तिरहिताः अश्वाः इन्द्रियाणि यस्य स श्वेताश्वः, अतिशयेन श्वेताश्वः श्वेताश्वतरः। अष्टाङ्गयोगनिरत इत्यर्थः। ननु समग्रविद्यावित्त्वं अष्टाङ्गयोगनिरतत्वं वा अस्त्यनेकेषां ब्रह्मज्ञानशून्यं श्रमकरं, तथा चान्येभ्यो नास्य कश्चिद्विशेष इत्यत आह — अथ साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरम्। विद्वान् स्वयंप्रकाशमानानन्दात्मसाक्षात्कारवान्। विद्वानित्यनन्तरमथशब्द उक्तार्थोऽवतारणीयः। यथापाठे स्वेनैवार्थस्याग्रहे शब्दजालाष्टाङ्गयोगनिरतेभ्यो वैलक्षण्यार्थोऽप्यर्थो वा व्याख्येयः। अत्याश्रमिभ्यः, अति तुरीयस्य तुरीयो भेदः पारमहंस्यलक्षणः सर्वोत्कृष्टः आश्रमः प्रसिद्धो येषामस्ति ते अत्याश्रमिणः, तेभ्यः साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं परमं उत्कृष्टं, उत्कृष्टपुरुषार्थप्राप्त्युपायत्वात्। पवित्रं शुद्धिकारणं अशेषपापबीजाविद्यादाहकत्वात्। विशेषणसामर्थ्याद्विशेष्यमनुक्तमपि ब्रह्मज्ञानं लभ्यते। प्रोवाच प्रकर्षेण दयार्द्रचित्तत्वादिना संसारसागरपरप्राप्त्युपायमुक्तवान्। सम्यक् सं समीचीनं स्वयंप्रकाशमानानन्दात्मानमञ्चति गच्छतीति सम्यक्। ऋषिसंघजुष्टं, ऋषयो नारायणनारदव्यासादयः, तेषां संघाः समूहाः, तैः प्रीतान्तःकरणैः सेवितं ऋषिसंघजुष्टम्। शंनन्द.

(२) यदप्युच्यते — श्वेताश्वतराणां मन्त्रः 'तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ...... सम्यगृषिसङ्घजुष्टम्' इति त्यक्तसर्वकर्मणां केवलादेव ज्ञानादपवर्गं दर्शयतीति, तदप्यसत्, मन्त्रार्थापरिज्ञानात्। यदि तावदाश्रमानतिक्रम्य ये वर्तन्ते, ते अत्याश्रमिण एव प्रसज्यन्ते, तदा न तेषां योग्यत्वं, प्रायश्चित्तभाक्त्वात्। अथोत्पन्नज्ञानाः, तदा प्रोवाचेति विरुद्धम्। तस्मात् 'अतिसुपूजितार्थात्' इति निरुक्तकारवचनात् पूजिताश्रमिणो वृत्तस्वाध्यायसंपन्ना निर्दिश्यन्ते, तेभ्यः प्रोवाचेति मन्त्रार्थः। तथा च— 'वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पप्रचोदितम्। नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रशिष्याय वा पुनः॥' (इति) पुत्रशिष्यातिरिक्तेभ्यो न दातव्यमिति नियमयन् एतमेवार्थं दर्शयति। भास्कर. ३।४।२६

* [1]वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पे प्रचोदितम्।
नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः॥

इमानि विशेषणानि यथाकथंचिन्मन्त्रसाध्यादिफलानामपि स्युः, ततोऽप्यत्यन्तासाधारणं विशेषणमाह — वेदान्ते, वेदानां ऋगादीनां अनेकशाखाभेदभिन्नानां अन्ताः अवसानानि प्राप्याणीत्यर्थः। ते वेदान्ताः, तज्जातौ वेदान्ते। तत्रापि सन्ति सहस्रमुपासनानि वितानानि चेत्याह — परमं उत्कृष्टम्। उत्कृष्टत्वमपि दहरोपासनादावस्त्येव, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह — गुह्यं गोप्यं दहरोपासनादिसाध्यम्। कथमदोऽवसीयते इत्यत आह— पुराकल्पप्रचोदितम्। पुराकल्पः अर्थवादः गो (स चो)-पादेयत्वेन बोधितप्रवेशनियमनलक्षणः पञ्चविधः, तेन प्रचोदितं प्रकर्षेणोपादेयत्वेन बोधितम्। अर्थवादः स्तावकः यत्स्तूयते तद्विधीयते इत्यर्थः। इदानीं श्रुतिः सानुक्रोशं प्राप्तब्रह्मज्ञानानुररीकृत्याऽऽह — नाप्रशान्ताय। प्रकर्षेण मनःपूर्वा शान्तिर्यस्य स प्रशान्तः, तद्व्यतिरिक्तः अप्रशान्तः, तस्मै दातव्यं यच्छ्वेताश्वतरोऽत्याश्रमिभ्य उक्तवान् श्रुतिसारसर्वस्वं पुरुषार्थनिदानभूतं, तच्छुन इव पायसं न देयम्। एवं चेत्प्रशान्तायानुपसन्नायापि देयमित्यर्थतः प्राप्तं, तद्वारयति — नापुत्रायाशिष्याय वै पुनः। पुत्रो ब्राह्मादिविवाहजायां पत्न्यां जात औरसो लोक्यस्तनयः। दृष्टान्तोऽयं, यथाऽस्मिन्नुपसन्नेऽनुरागः, तथा अन्यस्मिन्नपि चेज्जायते अधिकारिणि, स त्वनुशासनयोग्यः। न पुत्रः अपुत्रः, न शिष्यः अशिष्यः। अपुत्रः अशिष्यः,

* पूर्वमन्त्रगतं भास्करभाष्यं द्रष्टव्यम्।

(१) श्वेउ. ६।२२; शंनन्द. कल्पे प्र (कल्पप्र) वा (वै); भास्कर. ३।४।२६ कल्पे प्र (कल्पप्र) त्रायाशि (त्रशि); बलदेव. ३।४।५०.

तस्मै अपुत्रायाशिष्याय वै प्रसिद्धाय गुरुशिष्याध्यायादौ। पुनःशब्दोऽप्यर्थ एवार्थो वा। अप्रशान्ताय न दातव्यं, अपुत्रायाशिष्याय प्रसिद्धायापि न दातव्यमित्यनुषङ्गः। अधिकारिणे पुत्रवत् प्रियाय देयं, नेतरस्मै इत्यर्थः।

शंनन्द.

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः
प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥

ननु उपसन्नाय देयमित्यर्थादुक्तं, कीदृश्युपसत्तिः किंप्रयोजना चेत्यत आह—यस्य प्रसिद्धस्याधिकारिणः देवे हरौ हरे अन्यस्मिन्वा आरोपितचैतन्ये शालग्रामादौ परा निरतिशया अयमेव मे सर्वं पुरुषार्थजातं दास्यति, अस्मिन्संतुष्टे अहं कृतकृत्यः स्यां, विपर्यये विपर्यय इत्यादिरूपा भक्तिः आस्तिक्यबुद्ध्यादियुक्ता भजनक्रिया। कायेन्द्रियमनसां तस्मिन्समर्पणमित्यर्थः। सेयं यथा दृष्टान्ते देवे उक्ते, तथा दार्ष्टान्तिके गुरौ ब्रह्मज्ञानोपदेष्टरि। गुरोरर्थस्य साधको गुरुः, तस्मिन्गुरौ। देवे रुष्टे गुरुस्त्राता, गुरौ रुष्टे न देवोऽपि यतः, ततो देवस्यापि वरमवज्ञा करणीया, न गुरोरित्यर्थः। तस्य गुरुभक्तस्य एते कथिता हि उक्ताः प्रसिद्धा उपायोपेयभूताः प्रत्यक्षा इव अर्थाः विषयप्रयोजनरूपाः प्रकाशन्ते इदमनेनेत्थमिति प्रतीयन्ते महात्मनः महान् गर्वादिरहितः आत्मा अन्तःकरणं यस्य स महात्मा, तस्य। इति उपनिषत्समाप्तौ।

शंनन्द.

योऽस्ति स्फुरन्नविरतं हृदयाब्जमध्ये
हंसो नृकान्तारमदो विगाह्य।
पिब्रन्नमुं भेदमनीशमीशः
प्रीतः स भूयादमुना कृतेन ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य शंकरभगवतः कृतौ श्वेताश्वतरोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

(१) श्वेउ. ६।२३; शंनन्द. त्मनः.....त्मन इति (त्मन इति); रामानुज. ३।४।४६; ब्रमध्व. १।१।१; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ९), ३।४।४७; विज्ञान. १।१।१ (पृ. २८); बलदेव. ३।३।४४, ३।४।५०.

श्वेताश्वतरोपनिषत्समाप्ता।

❀ नारायणोपनिषत्

महतो महीयान् ज्योतिःप्रविष्टः प्रजापतिः सर्वव्यापी
आदित्यप्रकाशकः परमाक्षरं जगतः जीवानां च स्रष्टा
चराचरप्रविष्टः ऋतसत्यरूपः इष्टापूर्तधर्ता
अग्न्यादित्यवाय्वादिदेवरूपः विद्युत्पुरुषः
कालकरः यशोनामा अदृश्यः विभुः
अमृतत्वप्रदज्ञानविषयः हिरण्य-
गर्भः परमं ब्रह्म

[१] अम्भस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे
महतो महीयान्।
शुक्रेण ज्योतींꣳषि समनुप्रविष्टः प्रजापति-
श्चरति गर्भे अन्तः ॥

यस्मिन्निदꣳ सं च वि चैति सर्वं यस्मिन्देवा
अधि विश्वे निषेदुः।
तदेव भूतं तदु भव्यमा इदं तदक्षरे परमे
व्योमन् ॥
येनाऽऽवृतं खं च दिवं महीं च येनाऽऽदित्य-
स्तपति तेजसा भ्राजसा च।
यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे
प्रजाः ॥
यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्
व्यचसर्ज भूम्याम्।
यदोषधीभिः पुरुषान्पशूꣳश्च विवेश भूतानि
चराचराणि ॥

'नेतरोऽनुपपत्तेः' — ब्रह्मणः परमशिवस्य सम-न्वयसिद्धं जगत्कारणत्वादिकं लक्षणं प्रधानजीवयोर्न व्यभिचरतीति स्थापितम्। अतः परं कथं जीवसमष्टि-रूपस्य हिरण्यगर्भस्य जगत्कारणत्वादिकं श्रूयत इत्यत आह—नेतर इति। 'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्याम्। यदोषधीभिः पुरुषान्पशूंश्च विवेश भूतानि चराचराणि॥' इति महोपनिषदि श्रूयतेऽस्य विषयः। अत्र सकलजगत्प्रसूत्यादिहेतुत्वेन श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वरो वाऽन्यो वेति संशयः। हिरण्यगर्भ इति पूर्वः पक्षः। कथम्। तल्लिङ्गात्। 'एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः। भोगिशय्यायुतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः॥' इति पुराणवचनात् ब्रह्मणः समुद्रशायित्वमवगम्यते। तदिह श्रूयते तल्लिङ्गं 'यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति' इति। 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः' इति स एवोपक्रमे सर्वानुप्रविष्टतयाऽवगम्यते। उपसंहारे च 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्। दिवं च पृथिवीं च' इत्यादिना तस्यैव कारणत्वमव-गम्यते। तस्मादुपक्रमोपसंहारसिद्धस्य हिरण्यगर्भस्यावा-न्तरसिद्धधर्मोपपत्तिः। किं च तत्प्रतिपादनप्रदेशान्तरोप-

---

* 'इयं नारायणीयाख्या याज्ञिक्युपनिषदपि खिलकाण्ड-रूपा, तल्लक्षणोपेतत्वात्। कर्मोपासनाब्रह्मकाण्डेषु त्रिष्वपि यद्यद्वक्तव्यमवशिष्टं तस्य सर्वस्याभिधानेन प्रकीर्णरूपत्वं खिलत्वम्। .... तत्र कर्मणां बाहुल्याद्याज्ञिकीत्युच्यते। तदीयपाठसंप्रदायः उपक्रमे ब्रह्मतत्त्वाभिधानादुपसंहारे च ब्रह्मज्ञानसाधनानां सत्यादीनां संन्यासान्तानामभिधानादुप-निषदित्युच्यते। तदीयपाठसंप्रदायस्तु देशविशेषेषु बहुविध उपलभ्यते। तत्र यद्यपि शाखाभेदः कारणं तथापि तैत्ति-रीयशाखाध्यापकैस्तत्तद्देशनिवासिभिः शिष्टैरादृतत्वात्सर्वोऽपि पाठ उपादेय एव। तत्र द्रविडानां चतुःषष्ट्यनुवाकपाठः। आन्ध्राणामशीत्यनुवाकपाठः। कर्णाटेषु केषांचिच्चतुःसप्तति-पाठः। अपरेषां नवाशीतिपाठः।' इति सायणाचार्यैः तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये नारायणीयोपनिषद्व्याख्यानप्रस्तावे अभिहितम्। अस्माभिः अशीत्यनुवाकपाठः अत्रोद्धृतः समधिकमन्त्रोद्धारणोद्देशसिद्धेः। नवाशीतिपाठस्तु नोप-लब्धोऽस्माभिः, अन्यथा स एव अत्रोद्धृतोऽभविष्यत्।

(१) नाउ. १।१; रामानुज. २।३।१८ प्रसूती (प्रसूतिः) व्यचसर्ज (विससर्ज), ३।२।३०; ब्रमध्व. १।१।१ व्यचसर्ज (व्यससर्ज); श्रीकंठ. १।१।१७ ब्रमध्ववत्; श्रीकर. १।१।१७, २७ (पृ. ८६), २।३।१६ ब्रमध्ववत्; वल्लभ. ३।३।३, २४, ३३, ५४, ३।४।१; बलदेव. २।३।१६ ब्रमध्ववत्.

संहारश्च कृतः । 'अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भं इत्यष्टौ' इति । 'अद्भ्यः संभूत' इत्यत्र प्रजापतिरेव हि प्रतिपाद्यः । ' प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः ' इति दर्शनात् । 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इत्यत्रापि 'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः ' इति श्रवणात् । ततो हिरण्यगर्भ एव जगत्प्रसूतिहेतुत्वादिनाऽत्र प्रतिपाद्यते इति प्राप्ते ब्रूमः–– परमेश्वरादितरो भिन्नो हिरण्यगर्भोऽत्र न प्रतिपाद्यः । जगत्प्रसूतिहेतुत्वादीनां परमेश्वरधर्माणां तस्मिन्ननुपपत्तेः । ' यतः प्रसूता जगतः प्रसूती' इत्यारभ्य जगत्प्रसूतिहेतोस्तस्य ' अतः परं नान्यदणीयसं हि परात्परं यन्महतो महान्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ॥ ' इत्यादिना सर्वोत्कृष्टत्वं तमसः प्रकृतिमण्डलात्परत्वं चावगम्यते । तदण्डान्तर्वर्तिनो हिरण्यगर्भस्य न संभवति । किंच ' य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ' इत्यस्य ज्ञानादमृतत्वं मुक्तिरभिधीयते । तन्न हिरण्यगर्भे संभवति । परमेश्वरस्य हि मुक्तिहेतुत्वमसाधारणं लिङ्गम् । ' यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥' इति श्रवणात् । यदुक्तमुपक्रमोपसंहारसिद्ध इति तदप्रयोजकम् । अनुपपत्त्या प्रजापतिधातृशब्दौ हिरण्यगर्भं विहाय प्रजानां पशूनां पतिं जगद्धारकं परमेश्वरमेव प्रतिपादयतः । अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भं इत्युभयत्रापि परमेश्वर एव प्रतिपाद्यः । ' य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः' ' आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इति विश्वेश्वरत्वविश्वातीतत्वलिङ्गात् । ततो जगत्कारणत्वादिना प्रजापतिशब्दवाच्यः परमेश्वरो न हिरण्यगर्भः ।

१।१।१७

' भेदव्यपदेशाच्च ' –– परमेश्वरेण हिरण्यगर्भस्याभेदाज्जगत्कारणत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह –– भेदेति । अस्यां महोपनिषदि परमेश्वरहिरण्यगर्भयोः भेदो व्यपदिश्यते कारणत्वेन कार्यत्वेन च ' यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम् ' (नाउ. १२।३) इति । अतो हिरण्यगर्भादेः सर्वप्रपञ्चस्य कारणत्वमीश्वरस्येति सिद्धम् । १।१।१८

' कामाच्च नानुमानापेक्षा ' –– पुनराशङ्क्याह–– ' प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति' (तैसं. ३।१।१) इति सर्वत्र श्रुतिषु संकल्पो हिरण्यगर्भस्य जगत्सृष्टौ श्रूयते । तथाऽपि तस्य जगत्कारणत्वे अनुमानापेक्षा युक्त्यपेक्षा नास्ति, तस्य कामस्यावान्तरसृष्टिविषयत्वात् । परमेश्वरस्यैव हिरण्यगर्भात्मना अवान्तरसृष्टिश्चेति वक्ष्यति––' संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्' (ब्रसू. २।४।२०) इति ।

१।१।१९

' अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ' –– ' अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छाउ. ६।३।२) इति हिरण्यगर्भरूपेणात्मना प्रपञ्चानुप्रविष्टस्य परमेश्वरस्य नामरूपकर्तृत्वश्रवणात् अनयोरभेद एवाभ्युपेय इत्यत आह–अस्मिन् उपनिषत्तन्त्रे एव अस्य हिरण्यगर्भस्य तद्योगं तस्य परमेश्वरस्य शेषत्वसंबन्धं शास्ति मन्त्रभागः–– ' ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः ' (नाउ. २१) इति । अतः परमेश्वर एव जगत्कारणं, तच्छेषभूतो हिरण्यगर्भ इति सिद्धम् ।

श्रीकंठ. १।१।२०

अतः परं नान्यदणीयसँ हि परात्परं यन्महतो महान्तम् ।
यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ॥ १ ॥
तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् ।
इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः ॥
तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः ॥
सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।
कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः ॥
अर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरश्च कल्पन्ताम् ।
स आपः प्रदुघे उभे इमे अन्तरिक्षमथो सुवः ॥

---

(१) नाउ. १।२; रामानुज. १।१।१ (पृ. ११०), १।१।२१, २।२।३, ३।२।३५, ४०; ब्रमध्व. १।१।१, १२, १।२।१; श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३५), २।२।३, ३।२।४०.

नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ।
न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः ॥ २ ॥
न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥
अद्भ्यः संभूतो + हिरण्यगर्भ * इति अष्टौ ॥
एष हि देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो हि जातः स उ गर्भे अन्तः ।
स विजायमानः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठति विश्वतोमुखः ॥
विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन्देव एकः ॥

वेनो गन्धर्वः विश्वनीडस्य विभोः द्रष्टा तदभावमापन्नः अस्माकं बन्धुः ऋतस्य प्रथमजः प्रजापतिः सर्वलोकव्यापकः आत्मनैवात्मव्यापकः

वेनस्तत्पश्यन्विश्वा भुवनानि विद्वान्यत्र विश्वं भवत्येकनीळम् ।
यस्मिन्निदꣳ सं च वि चैकꣳ स ओतः प्रोतश्च विभु प्रजासु ॥
प्र तद्वोचे अमृतं नु विद्वान्गन्धर्वो नाम निहितं गुहासु । ३ ॥
त्रीणि पदा निहिता गुहासु यस्तद्वेद सवितुः पिता सत् ॥
स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामान्यभ्यैरयन्त ॥
परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः परि लोकान्परि दिशः परि सुवः ।
ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्प्रजासु ॥
परीत्य लोकान्परीत्य भूतानि परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ।
प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्याऽऽत्मनात्मानमभिसंबभूव ॥

ब्रह्मज्ञानजपस्नानादिकर्माङ्गमन्त्राः — मेधाजीवनादिप्रार्थना, सदसस्पतिः अग्निश्च देवता

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
सनिं मेधामयासिषम् ॥
उद्दीप्यस्व जातवेदोऽपघ्नन्निर्ऋतिं मम । ४ ॥
पशूꣳश्च मह्यमावह जीवनं च दिशो दिश ॥
मा नो हिꣳसीज्जातवेदो गामश्वं पुरुषं जगत् ।
अबिभ्रदग्न आगहि श्रिया मा परिपातय ॥

द्वादश गायत्रीमन्त्राः-- पुरुषरूपाः रुद्रदन्तिनन्दिषण्मुखगरुडाः, वेदनारायणवज्रनखभास्करवैश्वानरकात्यायनरूपाः क्रमेण ब्रह्मविष्णुनारसिंहादित्याग्निदुर्गाः

पुरुषस्य विद्म सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि ।
तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥
तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि ।
तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥
तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमही ।
तन्नो दन्तिः प्रचोदयात् ॥
तत्पुरुषाय विद्महे चक्रतुण्डाय धीमही । ५ ॥
तन्नो नन्दिः प्रचोदयात् ॥

+ इत्यादयः षण्मन्त्राः २५३-५४ पृष्ठयोर्द्रष्टव्याः ।

* इत्यष्टौ मन्त्राः १९४-९५ पृष्ठयोर्द्रष्टव्याः ।

(१) नाउ. ११३; रामानुज. ११११ (पृ. ११०), ३।२।३५; ब्रमध्व. २।१।१९; श्रीकंठ. १।१।१७ : १।४।२३ पृथिवी (भूमी), २।१।२४, ३।२।२६, ३५ : ४।२।१४ पृथिवी (भूमी), ४।४।१५, १७; श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३१), १।४।२३, २।१।२४, ३।२।३५, ३।३।१९, ४।४।१७ एष हि देवः (एषोऽस्मि देवः); वल्लभ. ३।४।१७.

(२) नाउ. ११४; श्रीकंठ. ४।४।१५, २२; श्रीकर. ३।३।४५, ४।४।१६.

(१) नाउ. ११५-१०.

तत्पुरुषाय विद्महे महासेनाय धीमहि ।
तन्नः षण्मुखः प्रचोदयात् ॥
तत्पुरुषाय विद्महे सुवर्णपक्षाय धीमहि ।
तन्नो गरुडः प्रचोदयात् ॥
वेदात्मनाय विद्महे हिरण्यगर्भाय धीमहि ।
तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात् ॥
नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि ।
तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥
वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदꣳष्ट्राय धीमहि । ६ ॥
तन्नो नारसिꣳहः प्रचोदयात् ॥
भास्कराय विद्महे महद्द्युतिकराय धीमहि ।
तन्नो आदित्यः प्रचोदयात् ॥
वैश्वानराय विद्महे लालीलाय धीमहि ।
तन्नो अग्निः प्रचोदयात् ॥
कात्यायनाय विद्महे कन्यकुमारि धीमहि ।
तन्नो दुर्गिः प्रचोदयात् ॥

स्नानविधिमन्त्राः

(प्रथमानुवाकसमाप्तिपर्यन्तम्)

दूर्वाभिमन्त्रणं, मृत्तिकाभिमन्त्रणं, इन्द्रादीनां अभयस्वस्तिपोषाद्यर्थं प्रार्थना, सदसद्योनिप्रकाशकब्रह्मस्मरणं, मृत्तिकाशुद्धिहेतु पृथिवीप्रार्थनम्

सहस्रपरमा देवी शतमूला शताङ्कुरा ।
सर्वꣳ हरतु मे पापं दूर्वा दुःस्वप्ननाशिनी ॥
काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि । ७ ॥
एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥
या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि ।
तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुंधरा ।
शिरसा धारयिष्यामि रक्षस्व मां पदे पदे ॥
भूमिर्धेनुर्धरणी लोकधारिणी ।
उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥
मृत्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
मृत्तिके ब्रह्मदत्ताऽसि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ।
मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥
मृत्तिके प्रतिष्ठिते सर्वं तन्मे निर्णुद मृत्तिके ।
तया हतेन पापेन गच्छामि परमां गतिम् ॥
यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।
मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतये विद्विषो विमृधो जहि ॥
स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाꣳ ऋजीषी ।
सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ९ ॥
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्निया उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥
स्योना पृथिवि भवा नृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथाः ॥
गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीꣳ सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥

मृत्तिकोपलेपनानन्तरं जलप्रवेशनमन्त्राः—विष्णुमुखादिदेवस्मरणं, इन्द्रादिप्रार्थना

श्रीर्मे भजतु । अलक्ष्मीर्मे नश्यतु । विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन् । महाꣳ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु ॥ १० ॥
स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि ॥

(१) नाउ. १।११; श्रीकर. १।२।१ (पृ. ९६), १।२।२ (पृ. ९८).

सोमानᳪं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजम् । शरीरं यज्ञशमलं कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि ॥

जानुदघ्नजले प्रविश्य पठनीया मन्त्राः—पवित्रचरणं, इन्द्रस्य अभयार्थं प्रार्थना

चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।
तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अति पाप्मानमरातिं तरेम ॥
सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहञ्छूर विद्वान् ।
जहि शत्रूᳪं रप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥

नाभिदघ्नजले स्थित्वा जप्या मन्त्राः—आपः सुमित्राः ज्ञानप्राप्तये कर्मकर्तृपोषकाः शिवतमरसाः, वरुणादिप्रार्थना पापक्षयार्थं, जलस्थदेवतानमस्कारः, सदोषजलापनयनम्

सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । ११ ॥

महे रणाय चक्षसे ॥
यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।
उशतीरिव मातरः ॥
तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः ॥
हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः ।

यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥
यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् ।
तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनः ॥

नमोऽग्नयेऽप्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्यः ॥ १२ ॥

(१) नाउ. १।१२–१३.

उ. का. २०५

यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतात् ॥

निमज्जनमन्त्राः — वरुणराजप्रार्थना पापनाशब्रह्मलोकप्राप्त्याद्यर्थं गङ्गादितीर्थनामावाहनम्

अत्याशनादतीपानाद्यच्च उग्रात्प्रतिग्रहात् ।
तन्नो वरुणो राजा पाणिना ह्यवमर्शतु ॥
सोऽहमपापो विरजो निर्मुक्तो मुक्तकिल्बिषः ।
नाकस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्म सलोकताम् ॥
यश्चाप्सु वरुणः स पुनात्वघमर्षणः ॥
इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमᳪं सचता परुष्णिया ।
असिक्निया मरुद्वृधे वितस्तयाऽऽर्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥

जले निमग्नस्य प्राणायामार्थं अघमर्षणमन्त्राः—तपसः सृष्टिः ऋतसत्यादिक्रमेण

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ।
ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रो अर्णवः । १३ ॥
समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत ।
अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥
सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः ॥

अघमर्षणानन्तरं अवगाहनार्था मन्त्राः— वरुणवसूनां जलशुद्धिस्वर्गप्राप्त्याद्यर्थं प्रार्थना

यत्पृथिव्याᳪं रजः स्वमान्तरिक्षे विरोदसी ।
इमाᳪंस्तदापो वरुणः पुनात्वघमर्षणः ॥
पुनन्तु वसवः पुनातु वरुणः पुनात्वघमर्षणः ।
एष भूतस्य मध्ये भुवनस्य गोप्ता ॥
एष पुण्यकृतां लोकानेष मृत्योर्हिरण्मयम् ।
द्यावापृथिव्योर्हिरण्मयᳪं सᳪंश्रितᳪं सुवः ॥ १४ ॥

स नः सुवः सᳪंशिशाधि ॥

(१) नाउ. ११४; भास्कर. १।३।३०, २।१।३६; रामानुज. १।४।१०, २७, २।१।३५; निंबार्क. १।३।३०, २।१।३४; ब्रमध्व. १।३।२८; श्रीकंठ. १।१।१७, १।३।२९; श्रीकर. १।१।१७, १।३।३०, २।१।७, ३५, २।४।१६, ४।४।१८; वल्लभ. १।३।३०; विज्ञान. २।२।२९.

(२) नाउ. १।१५.

स्नातवतः आचमनमन्त्राः-- कर्मकर्तुः ज्योतिरात्मता ब्रह्मरूपता च

आर्द्रं ज्वलति ज्योतिरहमस्मि । ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माहमस्मि । योऽहमस्मि ब्रह्माहमस्मि । अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि । अहमेवाहं मां जुहोमि स्वाहा ॥

आचमनोत्तरस्नानमन्त्रौ--स्तैन्यादिमहापापमुक्तिप्रार्थना

अकार्यकार्यवकीर्णी स्तेनो भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
वरुणोऽपामघमर्षणस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥
रजोभूमिस्त्व माꣳ रोदयस्व प्रवदन्ति धीराः ॥

स्नानादूर्ध्वं जप्यो मन्त्रः-- समुद्रो भुवनराजा

आक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥ १५ ॥ ॥ १ ॥

अनिष्टपरिहारार्थं जप्या मन्त्राः— दुर्गदुरिततारकोऽग्निः, शरण्याऽग्निवर्णी दुर्गा देवी, आराध्या इन्द्रविष्ण्वादयः

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरिताऽत्यग्निः ॥
तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।
दुर्गां देवीꣳ शरणमहं प्रपद्ये सुतरसि तरसे नमः ॥
अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्त्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।
पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शंयोः ॥
विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरिताऽतिपर्षि ।
अग्ने अत्रिवन्मनसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥
पृतनाजितꣳ सहमानमुग्रमग्निꣳ हुवेम परमात्सधस्थात् ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा क्षामद्देवो अतिदुरिताऽत्यग्निः ॥ १ ॥
प्रत्नोषि कमीड्यो अध्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च सत्सि ।
स्वां चाग्ने तनुवं पिप्रयस्वास्मभ्यं च सौभगमायजस्व ॥
गोभिर्जुष्टमयुजो निषिक्तं तवेन्द्र विष्णोरनुसंचरेम ।
नाकस्य पृष्ठमभि संवसानो वैष्णवीं लोक इह मादयन्ताम् ॥ २ ॥

अन्नहोममन्त्राः — भूरादिव्याहृत्यात्मकं अन्नं, अग्निपृथिव्यादिदेवताभ्यः स्वाहाकरणं नमस्करणं च पितृभ्यः स्वधाकरणं च

भूरन्नमग्नये पृथिव्यै स्वाहा । भुवोऽन्नं वायवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा । सुवरन्नमादित्याय दिवे स्वाहा । भूर्भुवः सुवरन्नं चन्द्रमसे दिग्भ्यः स्वाहा । नमो देवेभ्यः । स्वधा पितृभ्यः । भूर्भुवः सुवरन्नमोम् ॥ ३ ॥

पापक्षयार्थहोममन्त्राः — अग्निपृथिव्यादिदेवताभ्यः स्वाहाकरणं नमस्करणं च पितृभ्यः स्वधाकरणं च

भूरग्नये पृथिव्यै स्वाहा । भुवो वायवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा । सुवरादित्याय दिवे स्वाहा । भूर्भुवः सुवश्चन्द्रमसे दिग्भ्यः स्वाहा । नमो देवेभ्यः । स्वधा पितृभ्यः । भूर्भुवः सुवरग्न ओम् ॥ ४ ॥

महत्कामस्य होममन्त्राः -- व्याहृतिचतुष्टयं, अग्निपृथिव्यादयो महत्सहितादेवताः

भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा । भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । सुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा । भूर्भुवः सुवश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा । नमो देवेभ्यः । स्वधा पितृभ्यः । भूर्भुवः सुवर्महरोम् ॥ ५ ॥

(१) नाउ. २-८.

ज्ञानप्रतिबन्धनिवारकहोममन्त्राः –– अग्न्यादयो देवताः

पाहि नो अग्न एनसे स्वाहा । पाहि नो विश्व-वेदसे स्वाहा । यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा । सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा ॥ ६ ॥

पाहि नो अग्न एकया । पाह्युत द्वितीयया । पाह्यूर्जं तृतीयया । पाहि गीर्भिश्चतसृभिर्वसो स्वाहा ॥ ७ ॥

कृत्स्नवेदान्तप्राप्तिफलकजपमन्त्रः–– विश्वरूपः प्रणवः, ऋषिदेवपितृप्रणामः, इन्द्रः उपनिषद्वक्ता

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपश्छन्दोभ्यश्छन्दाꣳ-स्याविवेश । सचाꣳ शिक्यः पुरोवाचोपनिषदिन्द्रो ज्येष्ठ इन्द्रियाय ऋषिभ्यः । नमो देवेभ्यः । स्वधा पितृभ्यः । भूर्भुवः सुवश्छन्द ओम् ॥ ८ ॥

लब्धवेदधारणफलकजपमन्त्रः–– ब्रह्मनमस्कारः

नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्तु । अनिराकरणं धारयिता भूयासम् । कर्णयोः श्रुतं मा च्योढ्वम् । ममामुष्य ओम् ॥ ९ ॥

ऋतसत्यश्रुतशान्त्यादि तपः

ऋतं तपः सत्यं तपः श्रुतं तपः शान्तं तपो दमस्तपः शमस्तपो दानं तपो यज्ञं तपो भूर्भुवः सुवर्ब्रह्मैतदुपास्यैतत्तपः ॥ १० ॥

पुण्यप्रशंसा पापनिषेधश्च

यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति । यथाऽसिधारां कर्तेऽवहितामवक्रामे यद्युवे युवे ह वा विह्वयिष्यामि कर्तं पतिष्यामि । इत्येवममृतादात्मानं जुगुप्सेत् ॥ ११ ॥

आत्मदर्शनोपायः धातुः प्रसादः, सप्तप्राणार्चिसमि-ल्लोकानां प्रभवः ब्रह्मादिविभूतिरूपः ईशः

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहि-तोऽस्य जन्तोः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्म-हिमानमीशम् ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त जिह्वाः ।

सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया-न्निहिताः सप्त सप्त ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।

अतश्च विश्वा ओषधयो रसाच्च येनैष भूतस्तिष्ठत्यन्तरात्मा ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

श्येनो गृध्राणाꣳ स्वधितिर्वनानाꣳ सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥

अजा प्रजावती भोग्या, अजाश्च भोक्तारः

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जन-यन्तीꣳ सरूपाम् ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ १ ॥

हंसादिरूपेण द्युलोकादिषु स्थितं ऋतं बृहत्

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषद-तिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥

घृतं मिमिक्षिरे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृत-मुवस्य धाम ।

(१) नाउ. ९; श्रीकर. १।२।१ (पृ. ९५), १।२।४.
(२) नाउ. १०.
(३) नाउ. ११; वल्लभ. २।३।२६.
(४) नाउ. १२।१; भास्कर. १।४।८; रामानुज. १।१।१ (पृ. ११७), १।४।९; श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ९७), १।१।४ (पृ. १८०), १।१।५, १।२।८, १।४।९, ३।२।३६; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ३, ५, १३, २१, २८), १।१।२ (पृ. ३०), १।१।३ (पृ. ४०, ४३), १।१।४ (पृ. ४४, ४५), १।१।५ (पृ. ५३), १।१।६, ९, ११, १९, २६, २८, १।२।५ (पृ. १०३), १।२।८, ९, ११, १९, २१, १।४।५, ९, १०, २।१।४, ८, १२, २७, २।३।१८, २।४।१३, ३।२।३, २३, ३०, ३५, ३६, ३।३।१९, ४।२।१५; विज्ञान. ३।४।१६.
(१) नाउ. १२।२.

अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि
हव्यम् ॥

घृतप्रियः अग्निः महोदेवः वृषभः, घृतप्रशंसा

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदुपाँशुना सममृत-
त्वमानट् ।
घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य
नाभिः ॥
वयं नाम प्रब्रवामा घृतेनास्मिन्यज्ञे धारयामा
नमोभिः ।
उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्गौर
एतत् ॥
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त
हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ
आविवेश ॥ २ ॥
[1]त्रिधा हितं पाणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो
घृतमन्वविन्दन् ।

इन्द्र एकँ सूर्य एकं जजान वेनादेकँ
स्वधया निष्टतक्षुः ॥

महर्षिः हिरण्यगर्भजन्मद्रष्टा शुभबुद्धिसंयोजकः
रुद्रः, परतमः पुरुषः

यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधियो रुद्रो
महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानँ स नो देवः
शुभया स्मृत्या संयुनक्तु ॥
यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न
ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं
पुरुषेण सर्वम् ॥

संन्यासयोगादेव मुक्तिः अमृतत्वरूपा

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्व-
मानशुः ।
परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो
विशन्ति ॥
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः
शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परि-
मुच्यन्ति सर्वे ॥

उपास्यं हृदयाकाशान्तःस्थं, प्रणवात् परः
परमेश्वरः

दह्रं विपापं परमेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्य-
सँस्थम् ।
तत्रापि दह्रं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदु-
पासितव्यम् ॥

'प्रसिद्धेश्च' — 'दह्रं विपाप्मं परवेश्मभूतं यत् पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दह्रं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम् ॥' इति महोपनिषदि, 'हृत्पुण्डरीकं विरजम्' इत्यारभ्य — 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा' इत्यादि कैवल्योपनिषदि च परमेश्वरस्योमासखस्य दहरपुण्डरीकमध्यवर्तित्वेनोपास्यत्वं प्रसिद्धम् । ततोऽपि परमेश्वरो दहराकाशः ।

(१) नाउ. १२।३; ब्रशंकर. ३।४।२०; रामानुज. १।१।१ (पृ. १२८), ३।३।४, ४३, ४।३।९ दह्रं (दहरं) परमेश्म (परवेश्म); ब्रमध्व. १।३।१७ दह्रं (दहरं); श्रीकंठ. १।१।४ (पृ. १८२), १।१।१८, १।२।३, १३, १९, २७, १।३।१२, १६, १।४।२४, २५, २।१।१, २२, ३।२।३१, ३५, ३।३।१, ३८, ३।४।८, ४।१।३, ५, ४।२।१६, ४।३।१४, १५ विश्वाधियो (विश्वाधिको) दह्रं (दहरं) विपापं (विपाप्मं) मेश्म (वेश्म); श्रीकर. १।१।१ (पृ. ७, ८, १३, २७), १।१।२ (पृ. ३५), १।१।३ (पृ. ३८, ४३), १।१।४ (पृ. ४५, ४८), १।१।१६, १८, २७ (पृ. ८६), १।२।१, २, ३, ५, ६, ७, ८, १३, १८, ३०, १।३।१, १३, १७, २१, ४०, १।४।२४, २८, २।१।१, ४, १४, २३, २।२।३७, ४२, २।३।२६, ४२, २।४।१, ३।२।११, १२, १५, ३०, ३१, ३५, ३।३।१८, २२, ३८, ३९, ४२, ४३, ४४, ५३, ६०, ६१, ३।४।१, ८, १५, १८, २१, २५, ४५, ५२, ४।१।३, ४।३।६, १६, ४।४।१२, १७, २०, २२ विश्वाधियो (विश्वाधिको), दह्रं (दहरं) विपापं (विपाप्मं) न सर्वत्र, मेश्म (वेश्म); बलदेव. ३।४।१२, १३.

ननु दहरपुण्डरीकमध्ये दहराकाशान्तर्वर्तित्वेनोपास्यत्वं 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इत्याद्युपनिषदन्तरे प्रसिद्धं परमेश्वरस्य इह दहराकाशत्वेनेति विरोध इति चेत् —– तत्रापि दहराकाशमध्यवर्ती न परमेश्वर उपास्यः, किं तु दहराकाशे परमेश्वरधर्माणामपहतपाप्मत्वादीनां संबन्धप्रतीतेः दहराकाशत्वमप्यस्य चिदम्बररूपतयेति न विरोधः।

श्रीकंठ, १।३।१६

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ ३ ॥ ॥ १२ ॥

ब्रह्मतत्त्वस्य परमात्मनः नारायणस्य स्वहृदये अग्निशिखायां उपासना

सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम्।
विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ॥
विश्वतः परमान्नित्यं विश्वं नारायणꣳ हरिम्।
विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ॥
पतिं विश्वस्याऽऽत्मेश्वरꣳ शाश्वतꣳ शिवमच्युतम्।
नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् ॥
नारायण परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः।
नारायण परं ब्रह्मतत्त्वं नारायणः परः।
नारायण परो ध्याता ध्यानं नारायणः परः ॥
यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। १ ॥

(१) 'लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि' – तैत्तिरीयके दहरविद्यानन्तरमधीयते —– 'सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम्। विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं प्रभुम् ॥' (नाउ. १३।१) इत्यारभ्य 'सोऽक्षरः परमः स्वराट्' (नाउ. १३।२) इत्यन्तम्। तत्र संशयः किं पूर्वप्रकृतविद्ययैकविद्यात्वेन तदुपास्यविशेषनिर्धारणमनेन क्रियते उत सर्ववेदान्तोदितपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणमिति। किं युक्तम्। दहरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणमिति। कुतः। प्रकरणात्। पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरविद्या हि प्रकृता 'दहरं विपापं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम्। तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम् ॥' (नाउ. १२।३) इति अस्मिंश्चानुवाके 'पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम्' (नाउ. १३।२) इत्यादिना हृदयपुण्डरीकाभिधानमस्य नारायणानुवाकस्य दहरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थत्वमुपोद्बलयतीति। एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे– लिङ्गभूयस्त्वादिति। अस्य निखिलपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थत्वे भूयांसि लिङ्गानि दृश्यन्ते। तथा हि परविद्यास्वक्षरशिवशंभुपरब्रह्मपरज्योतिःपरतत्त्वपरमात्मादिशब्दनिर्दिष्टमुपास्यं वस्त्विह तैरेव शब्दैरनूद्य तस्य नारायणत्वं विधीयते। भूयसीषु विद्यासु श्रुताननूद्य नारायणत्वविधानभूयस्त्वं नारायण एव सर्वविद्यासूपास्यमस्थूलत्वादिविशेषितानन्दादिगुणकं परं ब्रह्मेति विशेषनिर्णये भूयो बहुतरं लिङ्गं भवति। अत्र लिङ्गशब्दश्चिह्नपर्यायः। चिह्नभूतं वाक्यं बहुतरमस्तीत्यर्थः। तद्धि प्रकरणाद्बलीयः। तदप्युक्तं प्रथमे काण्डे 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' (जैसू. ३।३।१४) इति।

यत्तूक्तं 'पद्मकोशप्रतीकाशम्' (नाउ. १३।२) इत्यादिवचनं दहरविद्याशेषत्वमस्योपोद्बलयतीति तन्न। बलीयसा प्रमाणेन सर्वविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थत्वेऽवधृते सति दहरविद्यायामपि तस्यैव नारायणस्योपास्यत्वेन तद्वचनोपपत्तेः। न च 'सहस्रशीर्षम्' (नाउ. १३।१) इत्यादिद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुवाकोदितोपासिना संबन्धः शङ्कनीयः। 'तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम्' (नाउ.१२।३) इत्युपासिगतेन कृत्प्रत्ययेनोपास्यस्य कर्मणोऽभिहितत्वात्तदुपास्ये द्वितीयानुपपत्तेः। 'विश्वमेवेदं पुरुषः' (नाउ. १३।१)। 'तत्त्वं नारायणः परः' (नाउ. १३।१) इत्यादिप्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे द्वितीया वेदितव्या। 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' 'तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः। स ब्रह्म

(१) नाउ. १३।१; रामानुज. १।१।१ (पृ. ११६, १२३), १।१।१२, २।२।३५, ४२, ३।२।२६, ३६, ४३ पदम् (प्रभुम्) जगत्सर्वं (जगत्यस्मिन्); ब्रमध्व. १।३।२, ८, १६, २।२।५; श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ९१), १।२।३, ४, ५, ८, १।३।१२, ३।२।३५, ४।३।१४; श्रीकर. १।१।१ (पृ. १७), १।१।४ (पृ. ४४), १।२।१, ३, ५, १।३।१३, २।२।३७, ४१, ४२, २।३।३८, ३।२।११, ३५, ३।३।३४, ४३, ४।३।१६, ४।४।२२; वल्लभ. ४।४।१४ परमान्नित्यं (परमं नित्यं).

स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ॥' (नाउ. १३।२) इति निर्देशैः सर्वस्मात्परो नारायण एव सर्वत्रोपास्य इति निर्णीयमानत्वाच्च प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्चीयते । रामानुज. ३।३।४३

(२) 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' —– इह सामान्येन जीवस्योपास्यत्वं नास्ति, किन्तूपासकत्वमिति निरूपितम् । पुनरपि सकलजीवसमष्टिरूपहिरण्यगर्भोपादानभूतस्य नारायणस्यापि विश्वाधिकब्रह्मविषयकमुपासकत्वं, नोपास्यत्वमित्यभिधातुमिदमधिकरणमारभ्यते — अनुपपत्तेरिति । अस्य महोपनिषदि श्रूयते विषयः 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् । नारायणं महाज्ञेयम्' इत्यादि । अत्र विश्वपतित्वादिलक्षणयुक्ततया नारायणशब्दवाच्यो मूर्त्यात्मा परमेश्वरोऽन्यो वेति संदेहः । 'सहस्रशीर्षं देवं' इत्यारभ्य सहस्रशीर्षत्वादिविधेयत्वेन नारायणस्य मूर्त्यात्मन एवोद्देश्यत्वेनाभ्यासात्, 'समुद्रेऽन्तं विश्वशम्भुवम्' इति समुद्रशायित्वादितल्लिङ्गाच्च, तत्पर्यायवाचकाच्युतहरिशब्दादिप्रयोगाच्च, नारायण एव मूर्त्यात्मा विश्वपतित्वादिना लिङ्गेन प्रतिपाद्यत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु —– नारायणात्मा महेश्वर इति । कुतः । विश्वपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणां तदर्थान्तरे नारायणेऽनुपपत्तेः । 'पशूनां पतये' 'वृक्षाणां पतये' ' जगतां पतये ' इत्यादिना परमेश्वर एव निखिलभुवनाधिपत्यमभ्यस्यते । ' एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमांल्लोकानीशत ईशिनीभिः' (श्वेउ ३।२) इति रुद्रव्यतिरिक्तस्य जगदीश्वरत्वं निषिध्यते । ' विश्वाधिको रुद्रः' (नाउ. १२।२) इति विश्वाधिकत्वं च तस्यैव श्रूयते । अतो विश्वपतित्वादिलक्षणो नारायणात्मा परमेश्वर इति समीचीनम् । १।२।३

' कर्मकर्तृव्यपदेशात् ' — ननु 'नारायणात्मा' इति नारायणान्तर्यामी परमेश्वर इति हृदयम् । तदयुक्तं, 'नारायणपरं ब्रह्म' इति नारायणस्य परब्रह्मभावमुक्त्वा, 'पद्मकोशप्रतीकाशम्' इत्यादिना पुरुषस्य हृदयपुण्डरीकस्थानमुक्त्वा 'तस्य मध्ये वह्निशिखा' इत्यादिना जीवस्वरूपमुक्त्वा 'तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः' इति परमात्मत्वेन जीवान्तर्यामित्वेन तस्योपास्यत्वमवगम्यते । 'स ब्रह्मा स शिवः' इत्यादिना तद्विभूतित्वं ब्रह्मशिवादीनामुच्यते । अतो नारायण एव विश्वपतिः परब्रह्मभूतो जीवान्तर्यामित्वेनोपास्य इति तदात्मकत्वेन तदधिकत्वं तदुपास्यत्वं च परमेश्वरस्य वक्तुमयुक्तमित्यत आह —– कर्मेति । कर्मत्वं कर्तृत्वं च व्यपदिश्यते तत्र ध्यातृध्येययोः परमेश्वरनारायणयोः । कथं ? 'पद्मकोशप्रतीकाशम्' इति प्रकृतस्य नारायणस्यैव हृदयमुच्यते ' परमात्मा व्यवस्थितः ' इति परमेश्वर एव परमात्मा तदन्तर्वर्तितया ध्येयत्वेनोच्यते । ततो ध्यातृत्वेन नारायणस्य ध्येयत्वेन परमेश्वरस्य च कर्मत्वं कर्तृत्वं च व्यपदिश्यते । अतो नारायणादन्य एवोपास्यः परमात्मा । ' स ब्रह्मा स शिवः ' इत्यादिना ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रादिप्रपञ्चविभूतिविशिष्टत्वं परमेश्वरस्योपदिश्यते । अत्र विष्णोरग्रहणेऽपि कैवल्योपनिषदि श्रूयते—' हृत्पुण्डरीकं विरजं ' इत्यादिना हृदयपुण्डरीकं प्रस्तुत्य, ' उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥ स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् । स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः' (कैउ. १।७,८) इत्यादि । तन्न्यायोऽत्राध्याहार्यः । 'यो वै रुद्रः स भगवान् भूर्भुवःसुवर्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः यश्च विष्णुः यश्च महेश्वरः ' इत्याद्यथर्वश्रुतिरपि द्रष्टव्या । अत्र विभूतित्वेन ब्रह्मशिवयोर्मध्ये विष्णोरग्रहणं परमेश्वरोपासकतया तस्य प्रस्तुतत्वादित्यविरोधः ।

१।२।४

' शब्दविशेषात् ' —'सहस्रशीर्षा पुरुषः ' इत्यारभ्य प्रस्तुतस्य पुरुषस्य 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति निजैकांशजगद्विशिष्टत्वमुच्यते । 'सहस्रशीर्षं देवम् ' इति स एवात्र नारायण इति बोध्यते । स चायं ' नारायणपरं ब्रह्म ' इति ब्रह्मत्वेनोच्यते । ब्रह्मैव हि सर्वोपास्यम् । कथमस्य तथाभूतस्यान्यं प्रत्युपासकत्वमित्यत आह — शब्देति । 'नारायणपरं ब्रह्म' इति शब्दविशेष एव नारायणात् परमिति ब्रह्म प्रतिपादयति । अतो नारायणादन्यदेव परं ब्रह्मोपास्यम् । परब्रह्मणः सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टपुरुषरूपेण जगदुपादानत्वात् । परब्रह्मात्मकस्य तस्य जगदाकारत्वमिति वक्ष्यामः ' प्रकृतिश्च ' (ब्रसू. २।१।२३) इत्यधिकरणे । १।२।५

'स्मृतेश्च' —— नारायणस्योपासकत्वे प्रमाणान्तरमाह —— स्मृतेश्चेति । 'एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥' (भ. गी. ११।९) इति स्मृतेश्च महायोगस्वामिनो नारायणस्य परमेश्वरविषयो योगः समाधिरभिव्यज्यते । अत्र, 'अहं यथावदाराध्यः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा । तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ॥' इति अश्वत्थामानं प्रति परमेश्वरवचनं च । तस्मादन्यन्नारायणादुपास्यं परं ब्रह्म । १।२।६

'अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च' —— पुनरनुपपत्तिमाशङ्क्याह —— अर्भकौकस्त्वादिति । 'नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा । तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ॥' इति स्वल्पवह्निशिखान्तर्वर्तितया स्वल्पाश्रयत्वादल्पत्वव्यपदेशाच्चायं व्यापी न परमेश्वर इति चेत् —— न, उपास्यत्वात् तथाव्यपदेशः । न स्वरूपाल्पत्वात् व्योमवत् स्वरूपमहत्त्वस्य सिद्धत्वात् —— यथा घटादिषूपहितस्य व्योम्नस्तदुपाधिवशादल्पत्वं स्वरूपतो महत्त्वं च । ततो न विरोधः । १।२।७

'संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्' ——पुनराशङ्क्य परिहरति —— संभोगेति । यदुक्तं 'नारायणपरं ब्रह्म' इति नारायणात् परं तदुपास्यं ब्रह्म, तदेव हि 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं' इत्युच्यते । तत्र परमशक्त्युमाशबलाकारतया कृष्णपिङ्गलं कृशानुरेतस्कतया चोर्ध्वरेतस्कं, त्रिलोचनतया विरूपाक्षं, पुरि पूर्वोक्तदहरपुण्डरीके शेत इति पुरुषं, ऋतं सत्यं मनोवाग्विपर्यासरहितं परं ब्रह्म, इति लक्षणम् । अतोऽस्य त्रिलोचनत्वादिलक्षणशरीरसंबन्धात् शरीरगतसुखदुःखादिसंभोगप्राप्तिरिति चेत् ——न, वैशेष्यात् । सुखदुःखभोगहेतुभ्यो जीवशरीरेभ्यो ब्रह्मरूपस्यास्ति हि वैशेष्यम् । इच्छागृहीतत्वादस्य, तेषां कर्ममूलत्वाच्च । अत एव श्रूयते परमेश्वरः 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति संसारिशरीरधर्मरहितत्वेन । न चैवं संसारी जीवः । अत एवाप्राकृतानि पापजरामरणशोकादिरहितानि स्वेच्छासंपादितानि लीलामङ्गलरूपाणि परमेश्वरस्य 'स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्रः' इत्यादिषु स्थिराणि नित्यानि विज्ञायन्ते । अतः परब्रह्मणः परमेश्वरस्य जीवाद्वैशेष्यान्न तद्वच्छरीरादिगतदोषापत्तिः । अत्र खल्वपक्रमादिभिर्लिङ्गैर्विरूपाक्षं ब्रह्म सर्वोत्कृष्टमुपास्यमिति युक्तमेव । तथा हि उपक्रमे —— 'अणोरणीयान्' (नाउ. १२।१) इत्यादिना 'महिमानमीशम्' इत्यन्तेन सकलजन्तुहृदयगुहावर्तित्वेन स्वप्रसादातिशयवीतशोकपुरुषदर्शनविषयत्वेन च महिमातिशयवानीशः प्रस्तुतः । पुनः 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' (नाउ. १२।१) इत्यादिना स एव परमशक्तिमान् प्राणादिजगदुपादानत्वेन निरूपितः । ततश्च, 'यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' (नाउ. १२।३) इति विश्वाधिकत्वेन सर्वज्ञत्वेन सकलकार्यप्रथमहिरण्यगर्भजनकत्वेन च निमित्तभूतः परामृष्टः । स एव ततः 'परेण नाकम्' (नाउ. १२।३) इति पराकाशगुहावर्ती त्यक्तफलकर्मानुष्ठायिनां वेदान्ततात्पर्यवेदिनां यतीनां जितेन्द्रियाणां 'परामृतात्परिमुच्यन्ति' (नाउ. १२।३) इति परामृतरूपतया प्राप्यत्वेन वर्णितः । कस्तत्प्राप्तावुपाय इति प्राप्ते 'दहरं विपाप्मम्' इति दहरोपासनमारब्धम् । तत्र 'तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्' (नाउ. १२।३) इति दहरपुण्डरीके यद्वस्तु तदुपास्यमिति सामान्येनोक्तम् । तत् किमित्याकाङ्क्षायां, 'य परः सः महेश्वरः' (नाउ. १२।३) इति महेश्वराख्यं तदुपवर्णितम् । तत् किंरूपमित्याकाङ्क्षायां 'ऋतं सत्यम्' (नाउ. २३) इत्यादिना विरूपाक्षत्वादिलक्षणरूपमित्युपसंहृतम् । तत्रावान्तरवाक्यसिद्धो नारायणः पूर्वाधिकरणन्यायादुपासकत्वेनान्वेतीति युक्तम् । अत्र सर्वेषामुपासनेऽधिकारस्य सद्भावेऽपि नारायणग्रहणमस्याधिक्यार्थम् । तदिहोपास्येन विरूपाक्षेण ब्रह्मणा तदुपासकस्य नारायणस्याभेदभावनया तद्धर्मैरस्य प्रतिपादनमुपादानस्य तदात्मन इति समीचीनम् ।

श्रीकंठ. १।२।८

[1]अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥

---

(१) नाउ. १३।२; रामानुज. १।३।१, ३।३।३८, ४३ शिलाभिस्तु (शिराभिस्तु) (स हरिः०); ब्रमध्व.

अनन्तमव्ययं कविँ समुद्रेऽन्तं विश्वशंभुवम् ।
पद्मकोशप्रतीकाशँ हृदयं चाप्यधोमुखम् ॥
अधो निष्ट्या वितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठति ।
ज्वालमालाकुलं भाती विश्वस्याऽऽयतनं महत् ॥
संततँ शिलाभिस्तु लम्बत्याकोशसंनिभम् ।
तस्यान्ते सुषिरँ सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः ।
सोऽग्रभुग्विभजन्तिष्ठन्नाहारमजरः कविः ।
तिर्यगूर्ध्वमधःशायी रश्मयस्तस्य संतताः ॥
संतापयति स्वं देहमापादतलमस्तकः ।
तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थितः ॥
नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेव भास्वरा ।
नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा ॥
तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ।
स ब्रह्म स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः
परमः स्वराट् ॥ २ ॥   ॥ १३ ॥

आदित्यमण्डले उपास्यः हिरण्मयः सर्वात्मकः
ओजोबलादिरूपः स्वयंभुब्रह्मस्वरूपः पुरुषः
सायुज्यहेतुः

ॐआदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति । तत्र ता ऋचः । तदृचा मण्डलम् । स ऋचां लोकः । अथ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते तानि सामानि । स साम्नां लोकः । अथ य एष एतस्मिन्मडलेऽर्चिषि पुरुषस्तानि यजूँषि । स यजुषा मण्डलम् । स यजुषां लोकः । सैषा त्रय्येव विद्या तपति य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः ॥ १४ ॥

'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' — महोपनिषदि श्रूयते, 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति' इत्यादि । तत्र 'य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते' इति मण्डलप्रभामुक्त्वा 'य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिषि पुरुषः' इति मण्डलाभिमानिनं सूर्यमभिधाय 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति हिरण्मयं पुरुषमादित्यान्तर्यामिणमुक्त्वा पुनः 'आदित्यो वै तेज ओजो बलं यशः' इत्यादिना तस्यादित्यरूपस्य विभूतिमभिधाय 'एष पुरुष एष भूतानामधिपतिः' इति भूतपतित्वेन तं निर्दिश्य, पुनः किंदृश इत्याकाङ्क्षायां 'सर्वो वै रुद्रः' इत्यारभ्य 'हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये' इत्युपसंहृतम् । तत्र बाहुग्रहणस्योपलक्षणत्वाद्धिरण्यरूप इति तात्पर्यम् । अतो हिरण्यसदृशरूपः उमापतिरादित्यमण्डलवर्तीति सिद्ध्यति । अत्र नीलग्रीवत्वमुमापतित्वमित्यादि विशेषलिङ्गं, परमेश्वरादन्यत्र तस्यायोगात् । पुण्डरीकाक्षत्वं साधारणं लिङ्गं, नारायणादन्यत्रापि तस्य दर्शनात् कमललोचना नारी कमललोचनः पुरुष इति । अतो विशेषलिङ्गेन सामान्यलिङ्गस्य बाधः । 'ध्येयः सदा' इत्यादि लोकिकं वचनं भाक्तमेव । ततो हिरण्यसदृशरूपस्त्रिलोचनो नीलग्रीव उमापतिः सकललोककामेश्वरः सर्वपाप्माऽनाघ्रातो भगवान् परमेश्वर आदित्यान्तर्वर्ती सावित्रीप्रतिपाद्यः सर्वेषां मुमुक्षूणां ध्येय इति सिद्धम् ।

श्रीकंठ. १।१।२२

ॐआदित्यो वै तेज ओजो बलं यशश्चक्षुः श्रोत्रमात्मा मनो मन्युर्मनुर्मृत्युः सत्यो मित्रो वायुराकाशः प्राणो लोकपालः कः किं कं तत्सत्यमन्नममृतो जीवो विश्वः कतमः स्वयंभु ब्रह्मैतदमृत एष पुरुष एष भूतानामधिपतिः । ब्रह्मणः सायुज्यँ सलोकतामाप्नोति । एतासामेव देवतानाँ सायुज्यँ सार्ष्टिताँ समानलोकतामाप्नोति य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ १५ ॥

लिङ्गप्रतिष्ठार्थं पापक्षयार्थं च विनियोज्या मन्त्राः—
सोमसूर्यलिङ्गरूपः शिवः परमात्मा

[२]निधनपतये नमः । निधनपतान्तिकाय नमः । ऊर्ध्वाय नमः । ऊर्ध्वलिङ्गाय नमः । हिरण्याय

१।३।१४, २।२।५; श्रीकंठ. १।२।३, ४, ७, १३, ३।२।३५; श्रीकर. १।२।३, ४, ५, ७, ३०, २।३।१८, ३८, ३।३।४३, ४।३।१६.

(१) नाउ. १४; श्रीकंठ. १।१।२२, ३।३।२२; श्रीकर. १।१।२१, २६ (पृ. ८३), ३।३।६, २२, ४।३।१६.

(१) नाउ. १५ ; श्रीकंठ. १।१।२२ ; श्रीकर. १।१।२१, ३।३।१८, ४१, ४४.

(२) नाउ. १६; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ८, ११, १४, १५), १।१।२ (पृ. ३६), १।१।२६ (पृ. ८२), १।२।१ (पृ. ९३, ९४, ९५, ९६), १।२।२ (पृ. ९८),

नमः । हिरण्यलिङ्गाय नमः । सुवर्णाय नमः । सुवर्णलिङ्गाय नमः । दिव्याय नमः । दिव्यलिङ्गाय नमः । भवाय नमः । भवलिङ्गाय नमः । शर्वाय नमः । शर्वलिङ्गाय नमः । शिवाय नमः । शिवलिङ्गाय नमः । ज्वलाय नमः । ज्वललिङ्गाय नमः । आत्माय नमः । आत्मलिङ्गाय नमः । परमाय नमः । परमलिङ्गाय नमः । एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्गँ स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्रम् ॥ १६ ।

महादेवस्य पश्चिमोत्तरदक्षिणप्रागूर्ध्ववक्त्राणां क्रमेण नमस्कारार्था मन्त्राः— वामदेवः कालः बलः बलप्रमथनः अघोरघोररूपः सर्वः ईशानः महादेवः

[1]सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमो नमः । भवे भवे नातिभवे भवस्व माम् ॥ भवोद्भवाय नमः ॥ १७ ॥

[2]वामदेवाय नमः । ज्येष्ठाय नमः । श्रेष्ठाय नमः । रुद्राय नमः । कालाय नमः । कलविकरणाय नमः । बलविकरणाय नमः । बलाय नमः । बलप्रमथनाय नमः । सर्वभूतदमनाय नमः । मनोन्मनाय नमः ॥ १८ ॥

[3]अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः ।
सर्वेभ्यः सर्व शर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥ १९ ॥

[4]तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि ।
तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ २० ॥

१।२।३, ५, ६, ७, ९, १।३।२२, २।१।४, ३२, २।२।४२, ३।१।९, ३।२।११, १५, २३, ३७, ३।३।३२, ४३, ५३, ३।४।३४, ३९, ४।१।२, ५, ४।३।१६, ४।४।२.

(१) नाउ. १७ ; श्रीकर. १।२।१ (पृ. ९३, ९४), २।२।४४, ३।३।४३.

(२) नाउ. १८; श्रीकर. १।१।११, १।२।१, २।१।३६, २।२।४२.

(३) नाउ. १९.

(४) नाउ. २०; श्रीकर. २।१।४.

[1]ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् ॥ २१ ॥

शिवः हिरण्यवर्णः हिरण्यपतिः अम्बिकापतिः उमापतिः कृष्णपिङ्गलः ऊर्ध्वरेताः सर्वः विश्वरूपः सत्यपरब्रह्मस्वरूपः शंतमः

[2]नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नमः ॥ २२ ॥

[3]ऋतँ सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः ॥ २३ ॥

'दर्शयति च' — श्रुतिरेव विद्यैक्यं दर्शयति महोपनिषत्कैवल्योपनिषदोर्दहरविद्यायाम् — 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्' 'उमा-

(१) नाउ. २१; श्रीकंठ. १।१।३ (पृ. १५८), १।१।२०, २।२।३८; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ७, २७), १।१।२ (पृ. ३६), १।१।४ (पृ. ५३), १।१।११, १३, १६, १९, १।२।१, ८, १।३।११, १३, २४, ३९, ४०, ४३, १।४।१६, २२, २४, २।१।४, १२, २३, २।२।३७, ३८, ४१, ४२, २।३।२६, ३८, ४२, ५०, २।४।१२, ३।१।१४, ३।२।१, १५, २६, ३०, ३७, ३।३।३८, ५१, ३।४।१, ८, ४६, ४।१।३, १६, ४।३।१२, ४।४।२२.

(२) नाउ. २२; श्रीकंठ. १।१।२२, ३।३।२२, ३९, ४३, ४।४।२२; श्रीकर. १।१।४ (पृ. ४५), १।१।११, १३, २१, १।२।८, १।३।६, २२, ४३, २।१।४, २६, २।२।३७, ३८, ४४, ३।२।१४, १५, ३।३।६, २२, ३९, ४३, ५१, ४।३।७, १६, ४।४।४, ७, २२.

(३) नाउ. २३; श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. ११८), १।१।४ (पृ. १८८), १।२।८, १।३।१२, ३।३।१, ४, ११, ३९, ४।१।५, ४।३।१४; श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३०), १।१।३ (पृ. ३९), १।१।४ (पृ. ४४), १।१।५ (पृ. ५४), १।१।११, १२, २७, १।२।२, १३, १४, १।३।१३, १।४।२२, २।१।४, १४, ३७, २।२।४०, ४१, ४४, २।३।५, २।४।१६, ३।२।७, १४, ३५, ३६, ३।३।१, ४, ११, १५, १७, ३२, ५१, ३।४।३, ४।१।३, ५, ४।२।१६, ४।३।१०, १२, १६, ४।४।२२.

सहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम्' इत्यादिना निर्दिष्टमीश्वरस्य रूपमपेक्ष्य रूपवत्त्वात् पाप्मजरामरणादिप्रसक्तौ छान्दोग्ये—'अथ यदिदमस्मिन्' (छाउ. ८।१।१) इत्यारम्य तस्य गुणाष्टकविशिष्टत्वं केवलमुच्यते । तत्र तत्र धर्मविशेषापादिका पुनःश्रुतिः विद्याभेदिकेति शङ्काया अपि नावकाशः । ततश्चोदनाद्यविशेषात् सकलवेदान्तप्रत्ययमेकमेवोपासनं, तद्भेदकशब्दान्तराद्यदर्शनात् इति सिद्धम् ।

श्रीकंठ. ३।३।४

सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ।
पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमो नमः ।
विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत् ।
सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ २४ ॥

'गतिसामान्यात्' —'सच्छब्देन परमेश्वर एव प्रतिपाद्यते न प्रधानमित्याह —गतीति । यथाऽस्यामुपनिषदि सत्पदस्य परमेश्वरवाचित्वेन गतिः तथा श्रुत्यन्तरेऽपि समाना 'पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमो नमः' इत्यादौ । अतः सत्पदवाच्यः परमेश्वर एव ।

१।१।११

'उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत्' — ननु 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनोक्तं प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वं ब्रह्मप्रपञ्चयोराध्यासिकसंबन्धेनैव निर्वाह्यं, विधान्तरेण तन्निर्वाहासंभवात् । ततश्च 'अथात आदेशो नेति नेति' इत्यस्य अध्यस्तप्रपञ्चनिषेधपरत्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य विनाप्यध्याससंबन्धं स्वाभिमतेन प्रकारेण तन्निर्वाहं वक्ष्यन् प्रथमं पक्षान्तरमाह—उभयेति । 'सर्वो वै रुद्रः' 'द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः' इत्येकत्वबहुत्वव्यपदेशादहेः कुण्डलभावर्जुभाववत् परमेश्वरस्यैव 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनोक्तः पृथिव्यादिभावसंस्थानविशेषः ।

३।२।२६

' प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ' — प्रकाशतदाश्रययोर्यथा स्वरूपभेदेऽपि तेजस्त्वयोगेनैक्यं, एवमचिद्ब्रह्मणोरेकजातियोगेनेति वा तस्य पृथिव्यादिभावः ।

३।२।२७

' पूर्ववद्वा ' — वाशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः । यथा पूर्वत्र प्रकाशजातिगुणशरीरवद्विशेषणतैकस्वभावतया विशिष्टैकदेशत्वेनांशत्वमुक्तं चिद्वस्तुनः, एवमचिद्वस्तुनोऽपि । ' सर्वो वै रुद्रः' इति चिदचिद्वस्तुनोरेकेन शब्देनाभिधानं हि शक्यमेकरूपभूतयोः पूर्वोक्तसंबन्धे सत्येव । इतरपक्षद्वये ब्रह्मणः सदोषत्वं दुर्वारम् । 'यस्य पृथिवी शरीरं, यस्यात्मा शरीरम् ' इत्यादिश्रुतेः, ' विद्येति चेतनां प्राहुस्तथाऽविद्यामचेतनाम् । विद्याविद्यात्मकं सर्वं विश्वं विश्वगुरोर्विभोः । रूपमेव न संदेहो विश्वं तस्य वशे यतः ॥ ' इत्यादिपुराणवचनप्रामाण्याच्च चिदचिद्वस्तुनोरष्टमूर्तेर्ब्रह्मणः शरीरता च सिद्धा ।

३।२।२८

' लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ' — इदमुमासहितं परं ब्रह्म सर्वास्वपि परविद्यासूपास्यम् । तत्तल्लिङ्गसंबन्धिवाक्यभूयस्त्वात् । तथा हि 'सर्वो वै रुद्रः ' इत्यादिवाक्ये ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ' इति शाण्डिल्यविद्योपास्यलिङ्गम् । ' पुरुषो वै रुद्रः ' इति वाक्ये पुरुषसूक्तोपकोसलविद्याद्युपास्यलिङ्गम् । ' सत् ' इत्यत्र ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ' इति सद्विद्योपास्यलिङ्गम् । ' महः ' इत्यत्र ' मह इति तद्ब्रह्म स आत्मा अङ्गान्यन्या देवताः ' इति व्याहृतिविद्योपास्यलिङ्गम् । 'शंतमं हृदे' इति हृदयद्योतनात् दहरविद्योपास्यलिङ्गम् । ' हिरण्यबाहवे ' इति हिरण्यरूपत्वं सवितृमण्डलोपास्यलिङ्गम् । ' उमापतये ' इति सर्वपरविद्योपास्यलिङ्गम् ।

(१) नाउ. २४; श्रीकंठ. १।१।४ (पृ. १८२), १।१।११, २२, १।२।१, १९, १।४।२५, २७, २।१।१५, २।२।३८, ४२, ३।२।२६, २८, ३५, ३६, ३।३।२२, ४३, ४।२।१६, ४।३।१५, ४।४।२२; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ७, २०, २७), १।१।२ (पृ. २९, ३१, ३६), १।१।३ (पृ. ३७), १।१।४ (पृ. ४५, ४७, ४८), १।१।११, २२ (पृ. ७८), २७ (पृ. ८५), १।१।३१, १।२।१८, १।३।१३, २४, १।४।२४, २।१।१, ३, ४, ११, १४, २२, २।२।३८, ४१, ४२, ४४, २।३।१, ५, १८, ४२, ३।१।१, ३।२।३५, ३६, ३।३।२२, ४३, ५१, ३।४।३, ४५, ४।१।३, ५, ४।२।५, १६, ४।४।४, २२.

संसाररुग्द्रावकत्वात् रुद्र इत्युच्यते परमात्मा शिवः। एवमुमापतेः परब्रह्मणः शिवस्य सर्वपरविद्योपास्यत्वं वाक्यैरवसीयते। श्रीकंठ. ३।३।४३

¹कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे।
वोचेम शंतमꣳ हृदे॥
सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु॥ २५॥

वैकङ्कत्याः अग्निहोत्रहवण्याः विधिः

²यस्य वैकङ्कत्यग्निहोत्रहवणी भवति प्रत्येवास्याऽऽहुतयस्तिष्ठन्त्यथो प्रतिष्ठित्यै॥ २६॥

जप्या रक्षोघ्नमन्त्राः—रक्षोघ्नः अग्निः

³कृणुष्व पाज इति पञ्च *॥ २७॥

क्षेत्रलाभद्वारा जीवनसिद्धिदः पृथिवीदेवताको मन्त्रः—देवगन्धर्वादीनां सर्वभूतानां च माता मेदिनी

¹अदितिर्देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुराः। तेषाꣳ सर्वभूतानां माता मेदिनी महता मही सावित्री गायत्री जगत्युर्वी पृथ्वी बहुला विश्वा भूता कतमा काया सा सत्येत्यमृतेति वसिष्ठः॥ २८॥

वृष्ट्यभावोपद्रवनिवारको जलदेवताको मन्त्रः—
विश्वरूपाः सर्वदेवमय्यः आपः

आपो वा इदꣳ सर्वम्। विश्वा भूतान्यापः। प्राणा वा आपः। पशव आपः। अन्नमापः। अमृतमापः। सम्राडापः। विराडापः। स्वराडापः। छन्दाꣳस्यापः। ज्योतीꣳष्यापः। यजूꣳष्यापः। सत्यमापः। सर्वा देवता आपः। भूर्भुवः सुवराप ओम्॥ २९॥

संध्योपासना

(३०-३६ अनुवाकाः)

माध्याह्निकसंध्यासमये अभिमन्त्रितजलपान-
मन्त्राः—आपः पापशुद्धिहेतवः

आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम्।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु माम्॥
यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम।
सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहꣳ स्वाहा॥ ३०॥

सायंसंध्याकाले प्रातःसंध्याकाले च अभिमन्त्रित-
जलपानार्थं मन्त्रौ क्रमेण—ज्योतिषि
पापहवनम्

अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः। पापेभ्यो रक्षन्ताम्। यदह्ना पापमकार्षम्। मनसा वाचा हस्ताभ्याम्। पद्भ्यामुदरेण शिश्ना। अहस्तदवलुम्पतु। यत्किंच दुरितं मयि। इदमहं माममृतयोनौ। सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा॥ ३१॥

---

* कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाꣳ इभेन।
तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः॥
तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनुस्पृश धृषता शोशुचानः।
तपूꣳष्यग्ने जुह्वा पतङ्गा न संदितो विसृज विश्वगुल्काः॥
प्रति स्पशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः।
यो नो दूरे अघशꣳसो यो अन्त्यग्ने मा किष्टे व्यथिरादधर्षीत्॥
उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यमित्राꣳ ओषतात्तिग्महेते।
यो नो अरातिꣳ समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम्॥
ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने।
अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून्॥

(१) नाउ. २५; श्रीकंठ. ३।३।४३; श्रीकर. ३।३।४३.
(२) नाउ. २६.
(३) नाउ. २७.

(१) नाउ. २८-३२.

सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यद्रात्रिया पापमकार्षम् । मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिश्ना । रात्रिस्तदवलुम्पतु । यत्किंच दुरितं मयि । इदमहं मामममृतयोनौ । सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ ३२ ॥

प्रणवस्य देवतर्षिछन्दोविनियोगाः

[1]ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यार्षम् । गायत्रं छन्दं परमात्मं सरूपम् । सायुज्यं विनियोगम् ॥ ३३ ॥

संध्यात्रये गायत्र्यावाहनं, गायत्र्याः ऋषिच्छन्दोदेवतागोत्रादीनि

[2]आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्म संमितम् । गायत्रीं छन्दसां मातेदं ब्रह्म जुषस्व मे । यदह्नात्कुरुते पापं तदह्नात्प्रतिमुच्यते । यद्रात्रियात्कुरुते पापं तद्रात्रियात्प्रतिमुच्यते । सर्ववर्णे महादेवि संध्याविद्ये सरस्वति ॥ ३४ ॥

[3]ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानां धामनामाऽसि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरोम् । गायत्रीमावाहयामि । सावित्रीमावाहयामि । सरस्वतीमावाहयामि । छन्दर्षीनावाहयामि । श्रियमावाहयामि । गायत्रिया गायत्रीच्छन्दो विश्वामित्र ऋषिः सविता देवताऽग्निर्मुखं ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदयꣳ रुद्रः शिखा पृथिवी योनिः प्राणापानव्यानोदानसमाना सप्राणा श्वेतवर्णा सांख्यायनसगोत्रा गायत्री चतुर्विꣳशत्यक्षरा त्रिपदा षट्कुक्षिः पञ्चशीर्षोपनयने विनियोगः ॥

प्राणायाममन्त्रः--सप्त महाव्याहृतयः, सविता धियः प्रेरकः, अब्ज्योतिःप्रणवव्याहृतिरूपं ब्रह्म

ओं भूः । ओं भुवः । ओꣳ सुवः । ओं महः । ओं जनः । ओं तपः । ओꣳ सत्यम् । ओं तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् ॥ ३५ ॥

जपादूर्ध्वं गायत्रीविसर्जनमन्त्रः -- उत्तमशिखरगामिनी आयुरादिब्रह्मलोकान्तफलदात्री वेदमाता गायत्री

[1]उत्तमे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम् ॥ स्तुतो मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्ती पवने द्विजाता । आयुः पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्चसं मह्यं दत्त्वा प्रजातुं ब्रह्मलोकम् ॥ ३६ ॥

संध्योपासनाऽसमर्थस्य जप्यो आदित्यमन्त्रः -- अक्षररूपः आदित्यः, अब्ज्योतिःसत्यव्याहृतित्रयरूपं ब्रह्म

घृणिः सूर्य आदित्यो न प्रभा वात्यक्षरम् । मधु क्षरन्ति तद्रसम् । सत्यं वै तद्रसमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् ॥ ३७ ॥

ब्रह्महत्यादिनिवर्तकाः त्रिसुपर्णमन्त्राः--मधुसोमात्मकं दुःस्वप्ननाशकं ब्रह्म, सविता दुरितनिवारकः, वायुसूर्यनदीप्रभृतीनां मधुमयत्वाशा, सोमरूपस्येशस्य ब्रह्मादिविभूतयः, हंसवस्वादिरूपैः द्युलोकादिषु स्थितं ऋतं बृहत्, घृतधाराभिः प्रीयमाणः सुपर्णः, त्रिसुपर्णपाठकानां पङ्क्तिपावनत्वम्

ब्रह्ममेतु माम् । मधुमेतु माम् । ब्रह्ममेव मधुमेतु माम् । यास्ते सोम प्रजा वत्सोऽभि सो अहम् । दुःष्वप्नहन्दुरुष्षह । यास्ते सोम प्राणाꣳस्तान् जुहोमि । त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् । ब्रह्महत्यां वा एते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आ सहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति । ओम् ॥ ३८ ॥

(१) नाउ. ३३; श्रीकर. ११११ (पृ. १७, २६), ११३११०, २१३११.

(२) नाउ. ३४.

(३) नाउ. ३५; श्रीकर. ११११२६ (पृ. ८४), २१४११२, ३१४१२, १९.

(१) नाउ. ३६-४५.

ब्रह्म मेधया। मधु मेधया। ब्रह्ममेव मधु मेधया। अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम्। परा दुष्ष्वप्नियꣳ सुव। विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव। यद्भद्रं तन्म आसुव। मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः। मधु नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवꣳ रजः। मधु द्यौरस्तु नः पिता। मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाꣳ अस्तु सूर्यः। माध्वीर्गावो भवन्तु नः। य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्। भ्रूणहत्यां वा एते घ्नन्ति। ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति। ते सोमं प्राप्नुवन्ति। आ सहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति। ओम्॥ ३९॥

ब्रह्म मेधवा। मधु मेधवा। ब्रह्ममेव मधु मेधवा। ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम्। श्येनो गृध्राणाꣳ स्वधितिर्वनानाꣳ सोमः पवित्रमत्येति रेभन्। हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्। ऋचे त्वा रुचे त्वा समित्स्रवन्ति सरितो न धेनाः। अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः। घृतस्य धारा अभिचाकशीमि। हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम्। तस्मिन्त्सुपर्णो मधुकृत्कुलायी भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः। तस्याऽऽसते हरयः सप्त तीरे स्वधां दुहाना अमृतस्य धाराम्। य इदं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्। वीरहत्यां वा एते घ्नन्ति। ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति। ते सोमं प्राप्नुवन्ति। आ सहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति। ओम्॥ ४०॥

मेधा देवी

मेधा देवी जुषमाणा न आगाद्विश्वाची भद्रा सुमनस्यमाना।
त्वया जुष्टा नुदमाना दुरुक्तान्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥
त्वया जुष्ट ऋषिर्भवति देवि त्वया ब्रह्माऽऽगतश्रीरुत त्वया।
त्वया जुष्टश्चित्रं विन्दते वसु सा नो जुषस्व द्रविणो न मेधे॥ ४१॥

मेधां म इन्द्रो ददातु मेधां देवी सरस्वती।
मेधां मे अश्विनावुभावाधत्तां पुष्करस्रजौ॥
अप्सरासु च या मेधा गन्धर्वेषु च यन्मनः।
दैवीं[1] मेधा सरस्वती सा मां मेधा सुरभिर्जुषताꣳ स्वाहा॥ ४२॥
आ मां मेधा सुरभिर्विश्वरूपा हिरण्यवर्णा जगती जगम्या।
ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमाना सा मां मेधा सुप्रतीका जुषन्ताम्॥ ४३॥
मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु।
मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु।
मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु॥ ४४॥

देवो वैवस्वतः अमृतरयिदाता

अपैतु मृत्युरमृतं न आगन्वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु।
पर्णं वनस्पतेरिवाभि नः शीयताꣳ रयिः सचतां नः शचीपतिः॥ ४५॥

देवयानेतरेण पथा मृत्युदेवो गच्छतु इति प्रार्थना

परं[1] मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात्।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाꣳ रीरिषो मोत वीरान्॥ ४६॥

मृत्युपापत्राणार्थं प्रजापतेः वायुप्राणरूपस्य अग्न्यादीनां च प्रार्थना

वातं[2] प्राणं मनसाऽन्वारभामहे प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः।
स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वꣳहसो ज्योग्जीवा जरामशीमहि॥ ४७॥
अमुत्र[3]भूयादध यद्यमस्य बृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः।
प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः॥ ४८॥

---

(१) नाउ. ४६; श्रीकर. ३।३।४४.
(२) नाउ. ४७.
(३) नाउ. ४८.

देवैरनुगतस्य हरेः ब्रह्मप्राप्त्यर्थं मार्गरक्षार्थं च प्रार्थना

[१]हरिँ॒ हर॑न्तमनु॒यन्ति दे॒वा विश्व॒स्येशा॑नं वृष॒भं म॑ती॒नाम् ।
ब्रह्म॒ सरू॑प॒मनु॑ मे॒दमागा॒दय॑नं॒ मा विव॑धी॒र्विक्र॑मस्व ॥ ४९ ॥

अग्न्युपासनया उभयलोकजयः मृत्युतरणं च

[२]शल्कै॑र॒ग्निमि॑न्धा॒न उ॒भौ लो॒कौ स॑नेम॒हम् ।
उ॒भयो॑र्लो॒कयो॑र्ऋ॒द्ध्वाऽति॑ मृ॒त्युं त॑राम्य॒हम् ॥ ५० ॥

मृत्युदेवस्य प्रार्थना

मा छि॑दो मृत्यो॒ मा व॑धी॒र्मा मे॒ बलं॒ विवृ॑हो॒ मा प्रमो॑षीः ।
प्र॒जां मा मे॑ रीरिष॒ आयु॑रुग्र नृ॒चक्ष॑सं त्वा ह॒विषा॑ विधेम ॥ ५१ ॥

आत्मनः आत्मीयानां च रक्षार्थं रुद्रप्रार्थना

मा नो॑ म॒हान्त॑मु॒त मा नो॑ अर्भ॒कं मा न॒ उक्ष॑न्तमु॒त मा न॑ उक्षि॒तम् ।
मा नो॑ वधीः पि॒तरं॒ मोत मा॒तरं॑ प्रि॒या मा न॑स्त॒नुवो॑ रुद्र रीरिषः ॥ ५२ ॥
मा न॑स्तो॒के तन॑ये॒ मा न॒ आयु॑षि॒ मा नो॒ गोषु॒ मा नो॒ अश्वे॑षु रीरिषः ।
वी॒रान्मा नो॑ रुद्र भामि॒तो व॑धीर्ह॒विष्म॑न्तो॒ नम॑सा विधेम ते ॥ ५३ ॥

प्रजापतेः सर्वकामप्राप्तये इन्द्रस्य स्वस्तिकरणाय त्र्यम्बकस्य च मृत्युमोचनाय प्रार्थना

प्रजा॑पते॒ न त्वदे॒तान्य॒न्यो विश्वा॑ जा॒तानि॒ परि॒ ता ब॑भूव ।
यत्का॑मास्ते जुहु॒मस्तन्नो॑ अस्तु व॒यँ॒ स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम् ॥ ५४ ॥
स्व॒स्ति॒दा वि॒शस्पति॑र्वृत्र॒हा वि॑मृ॒धो व॒शी ।
वृषेन्द्रः॑ पु॒र ए॑तु नः स्वस्ति॒दा अ॑भयंक॒रः ॥ ५५ ॥

[१]त्र्य॑म्बकं यजामहे सु॒गन्धिं॑ पुष्टि॒वर्ध॑नम् ।
उ॒र्वा॒रु॒कमि॑व॒ बन्ध॑नान्मृ॒त्योर्मु॑क्षीय॒ माऽमृता॑त् ॥ ५६ ॥

यज्ञसामर्थ्यात् सहस्राधिकमृत्युपाशच्छेदाशा

[२]ये ते॑ स॒हस्र॑म॒युतं॒ पाशा॒ मृत्यो॒ मर्त्या॑य॒ हन्त॑वे ।
तान्य॒ज्ञस्य॑ मा॒यया॒ सर्वा॒नव॑यजामहे ॥ ५७ ॥

सर्वपापनिबर्हणार्थो होममन्त्राः —देवमनुष्यपित्रात्मकृतानि ज्ञानाज्ञानकृतानि स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिभवानि पापानि, कामः मन्युर्वा एव सर्वपापस्य कर्ता कारयिता च

मृत्य॑वे॒ स्वाहा॑ । मृत्य॑वे॒ स्वाहा॑ ॥ ५८ ॥

दे॒वकृ॑त॒स्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि॒ स्वाहा॑ । म॒नु॒ष्य॒कृ॑त॒स्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि॒ स्वाहा॑ । पि॒तृकृ॑त॒स्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि॒ स्वाहा॑ । आ॒त्मकृ॑त॒स्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि॒ स्वाहा॑ । अ॒न्यकृ॑त॒स्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि॒ स्वाहा॑ । अ॒स्मत्कृ॑त॒स्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि॒ स्वाहा॑ । यद्दिवा॑ च॒ नक्तं॑ चैनश्चकृ॒म तस्या॑व॒यज॑नमसि॒ स्वाहा॑ । यत्स्वप॑न्तश्च॒ जाग्र॑तश्चैनश्चकृ॒म तस्या॑व॒यज॑नमसि॒ स्वाहा॑ । यत्सु॒षुप्त॑श्च॒ जाग्र॑तश्चैनश्चकृ॒म तस्या॑व॒यज॑नमसि॒ स्वाहा॑ । यद्वि॒द्वाँ॒स॑श्चावि॑द्वाँ॒सश्चैन॑श्चकृ॒म तस्या॑व॒यज॑नमसि॒ स्वाहा॑ । एन॑स एन॒सोऽव॒यज॑नमसि॒ स्वाहा॑ ॥ ५९ ॥

यद्वो॑ देवाश्चकृ॒म जि॒ह्वया॑ गु॒रु मन॑सो वा॒ प्रयु॑ती देव॒हेड॑नम् ।
अरा॑वा॒ यो नो॑ अ॒भि दु॑च्छुना॒यते॒ तस्मि॒न्तदेनो॑ वसवो॒ निधे॑तन॒ स्वाहा॑ ॥ ६० ॥

कामोऽकार्षीन्नमो॒ नमः॑ । कामोऽकार्षीत् । कामः॑ करोति॒ नाहं क॑रोमि । कामः॑ क॒र्ता नाहं क॒र्ता । कामः॑ कारयि॒ता नाहं का॑रयि॒ता । ए॒ष ते॑ काम॒ कामा॑य॒ स्वाहा॑ ॥ ६१ ॥

मन्युरकार्षीन्नमो॒ नमः॑ । मन्युरकार्षीत् । मन्युः॑ करोति॒ नाहं क॑रोमि । मन्युः॑ क॒र्ता नाहं क॒र्ता ।

(१) नाउ. ४९; श्रीकर. १।२।१ (पृ. ९६), २।२।४१.
(२) नाउ. ५०-५५.

(१) नाउ. ५६; श्रीकर. २।१।२३, २६, २७, ३।१।९, १७, ३।२।१५, २३, ३७, ३।३।५३, ३।४।४४, ४।१।१, ४।३।१६, ४।४।२, २२ त्र्यम्बकं (त्रियम्बकं)-
(२) नाउ. ५७-६४.

मन्युः कारयिता नाहं कारयिता । एष ते मन्यो मन्यवे स्वाहा ॥ ६२ ॥

विरजाहोमः

संन्यासाश्रमप्रकरणाङ्गभूते विरजाख्ये तिलहोमे विनियुक्ता मन्त्राः—तिलानां पापापहत्वं, जातवेदसः श्रीकीर्ति-मेधानृण्यादिप्रात्यर्थं प्रार्थना, पञ्चप्राणानां मनश्चक्षु-रादीन्द्रियाणां त्वगस्थ्यादिधातूनां शिरः-पाण्याद्यङ्गानां च शुद्धिप्रार्थना, लोहिताक्षि-पुरुषस्य प्रार्थना, पञ्चभूतानां मनोवा-क्कायानां आत्मनश्च शुद्धि-प्रार्थना, विरजोविपाप्म-भवनाशा

तिलाञ्जुहोमि सरसाꣳ सपिष्टान्गन्धार मम चित्ते रमन्तु स्वाहा । गावो * हिरण्यं धनमन्न-पानꣳ सर्वेषाꣳश्रियै स्वाहा । श्रियं च लक्ष्मिं च पुष्टिं च कीर्तिं चाऽऽनृण्यताम् । ब्रह्मण्यं बहुपुत्र-ताम् । श्रद्धामेधे प्रजाः संददातु स्वाहा ॥ ६३ ॥

तिलाः कृष्णास्तिलाः श्वेतास्तिलाः सौम्या वशानुगाः ।
तिलाः पुनन्तु मे पापं यत्किंचिद्दुरितं मयि स्वाहा ॥

चोरस्यान्नं नवश्राद्धं ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
गोस्तेयꣳ सुरापानं भ्रूणहत्या तिलाः शान्तिꣳ शमयन्तु स्वाहा ॥

श्रीश्च लक्ष्मीश्च पुष्टीश्च कीर्तिं चाऽऽनृण्यताम् । ब्रह्मण्यं बहुपुत्रताम् । श्रद्धामेधे प्रज्ञा तु जातवेदः संददातु स्वाहा ॥ ६४ ॥

प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योति-रहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥

वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतो बुद्ध्याकूतिः संकल्पा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥

त्वक्चर्ममाꣳसरुधिरमेदोमज्जास्नायवोऽस्थीनि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥

शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरूदरजङ्घशिश्नोपस्थपा-यवो मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥

उत्तिष्ठ पुरुष हरित पिङ्गल लोहिताक्षि देहि देहि ददापयिता मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥ ६५ ॥

पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां ज्योति-रहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥

मनोवाक्कायकर्माणि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥

अव्यक्तभावैरहंकारैर्ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥

आत्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥

अन्तरात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥

परमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥

क्षुधे स्वाहा । क्षुत्पिपासाय स्वाहा । विविट्यै स्वाहा । ऋग्विधानाय स्वाहा । कषोत्काय स्वाहा ।

क्षुत्पिपासामलं ज्येष्ठामलक्ष्मीर्नाशयाम्यहम् ।
अभूतिमसमृद्धिं च सर्वान्निर्णुद मे पाप्मानꣳ स्वाहा ॥

अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्दमय-मात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳ स्वाहा ॥ ६६ ॥

---

* अत्र विरजाहोमे गोहिरण्यपुत्रादिकामनापराणां मन्त्राणां विनियोगः दृश्यते । संन्यासविधौ तेषां संगतिर्न जानीमः । सायणानुसारेण तु अस्माभिः संन्यासपरता कथिता ।

(१) नाउ. ६५; श्रीकर. १।२।७ (पृ. १०८).

(१) नाउ. ६६; श्रीकंठ. १।१।१३ मयमानन्दमय-मात्मा (मयानन्दमया); श्रीकर. १।२।७ (पृ. १०८), २।४।१५, ३।३।२७, २८.

वैश्वदेवः बलिहरणं च

वैश्वदेवहोममन्त्राः, बलिहरणमन्त्रा धर्माधर्मादिदेवताकाः

[1]अग्नये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ध्रुवाय भूमाय स्वाहा । ध्रुवक्षितये स्वाहा । अच्युतक्षितये स्वाहा । अग्नये स्विष्टकृतये स्वाहा । धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा । अद्भ्यः स्वाहा । ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा । रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहा । गृह्याभ्यः स्वाहा । अवसानेभ्यः स्वाहा । अवसानपतिभ्यः स्वाहा । सर्वभूतेभ्यः स्वाहा । कामाय स्वाहा । अन्तरिक्षाय स्वाहा । यदेजति जगति यच्च चेष्टति नाम्नो भागोऽयं नाम्ने स्वाहा । पृथिव्यै स्वाहा । अन्तरिक्षाय स्वाहा । दिवे स्वाहा । सूर्याय स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहा । नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा । स्वधा पितृभ्यः स्वाहा । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा । देवेभ्यः स्वाहा । पितृभ्यः स्वधाऽस्तु । भूतेभ्यो नमः । मनुष्येभ्यो हन्ता । प्रजापतये स्वाहा । परमेष्ठिने स्वाहा ।

यथा कूपः शतधारः सहस्रधारो अक्षितः ।
एवा मे अस्तु धान्य१ँ सहस्रधारमक्षितम् ॥
धनधान्यै स्वाहा ॥

ये भूताः प्रचरन्ति दिवानक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः ।
तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा ॥ ६७ ॥

पापक्षयार्थं जप्यो मन्त्रः— सर्वभूतस्थितं सत्यं अब्ज्योतिर्व्याहृतिप्रणवरूपं ब्रह्म

[2]ओं तत्सत्यम् । ओं तद्ब्रह्म । ओं तद्वायुः । ओं तदात्मा । ओं तत्सर्वम् । ओं तत्पुरोर्नमः । अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमिन्द्रस्त्व१ँ रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजापतिः । त्वं तदाप आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् ॥ ६८ ॥

भोजनविधिः

(६९—७७ अनुवाकाः)

प्राणाहुतिमन्त्राः, भोजनादौ भोजनान्ते च जलप्राशनमन्त्रौ—पञ्चप्राणरूपा श्रद्धा, अन्नं जलं च अमृतम्

[1]श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि । श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । श्रद्धायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । श्रद्धाया१ँ समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय । अमृतोपस्तरणमसि । श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । प्राणाय स्वाहा । श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । अपानाय स्वाहा । श्रद्धायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । व्यानाय स्वाहा । श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । उदानाय स्वाहा । श्रद्धाया१ँ समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो मा विशाप्रदाहाय । समानाय स्वाहा । ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय । अमृतापिधानमसि ॥ ६९ ॥

'आमनन्ति चैनमस्मिन्'— तैत्तिरीया एनं परमेश्वरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुतिवेलायां भोक्तृतया 'शिवो मा विशाप्रदाहाय' इति (नाउ. ६९) 'प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्' (नाउ. ७१) इति चामनन्ति । अतः सकलाचार्यमतेन न्यायेन च जाठराग्निरूपेण परमेश्वर एवाराध्यः प्राणाग्निहोत्रेणेति समीचीनम् । श्रीकंठ. १।२।३३

भुक्तान्नाभिमन्त्रणमन्त्रः

[2]श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृत१ँ हुतम् । प्राणमन्नेनाऽऽप्यायस्व । श्रद्धायामपाने निविश्यामृत१ँ हुतम् । अपानमन्नेनाऽऽप्यायस्व । श्रद्धायां व्याने निविश्यामृत१ँ हुतम् । व्यानमन्नेनाऽऽप्यायस्व ।

(१) नाउ. ६७.

(२) नाउ. ६८; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ७), १।१।१६, ३।३।३८.

(१) नाउ. ६९; श्रीकंठ. १।२।३३; श्रीकर. १।२।३२.

(२) नाउ. ७०.

श्रद्धायामुदाने निविश्यामृतꣳ हुतम् । उदानमन्नेनाऽऽप्यायस्व । श्रद्धायाꣳ समाने निविश्यामृतꣳ हुतम् । समानमन्नेनाऽऽप्यायस्व ॥ ७० ॥

भोजनान्ते परमेश्वरानुसंधानमन्त्रः— भोजने प्रीतः ईशः

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभु प्रीणाति विश्वभुक् ॥ ७१ ॥

सर्वाङ्गस्वास्थ्यप्रतिपादका मन्त्राः

वाङ्म आसन् । नसोः प्राणः । अक्ष्योश्चक्षुः । कर्णयोः श्रोत्रम् । बाहुवोर्बलम् । ऊरुवोरोजः । अरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूः । तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः ॥ ७२ ॥

धनप्राप्त्यर्थं इन्द्रप्रार्थना

वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।
अपध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेऽवबद्धान् ॥ ७३ ॥

हृदयालम्भनमन्त्रः—रुद्रः प्राणग्रन्थिः

प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः ।
तेनान्नेनाऽऽप्यायस्व ॥ ७४ ॥

'अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः'— अस्य महोपनिषदि श्रूयते विषयः— 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥' इत्यादि । इहाङ्गुष्ठमात्रत्वादिविशिष्टः परमेश्वरो वाऽन्यो वेति संशयः । प्राणाग्निहोत्रप्रकरणात् 'अङ्गुष्ठमात्रः' इत्यल्पत्वव्यपदेशाच्च अयं प्राणवायुरेव पञ्चानामाहुतीनां भोक्ताऽवगम्यते । न चास्य भोक्तृत्वानुपपत्तिः, 'आपश्च पृथिवी चान्नमत्तारौ वह्निमारुतौ' इत्यादिषु वायोरपि भोक्तृत्वप्रसिद्धेः । सर्वथाऽयं प्राणवायुरिति पूर्वः पक्षः । परमेश्वर एवेति सिद्धान्तः, सकलजगदीशत्वविश्वभुक्त्वादीनां धर्माणामन्यत्राभिधानेऽनवस्थानात्, असंभवाच्च तत्र तेषाम् । अत ईश्वर एवैतादृशः । तस्य प्राणरूपत्वेनाप्युपास्यत्वमुच्यते, 'प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः' (नाउ. ७४) इति प्राणाधारत्वेन तस्य श्रवणात् । अङ्गुष्ठमात्रपरिमाणस्योपास्यत्वादित्यविरोधः । प्राणवायोः भोक्तृत्वसिद्धावपि 'विश्वभुक्' इत्येतत् न संभवति । अतोऽयमीश्वर एव प्राणाग्निहोत्राराध्यत्वेन प्राणरूपः प्रतिपाद्यत इति सिद्धम् ।

श्रीकंठ. १।२।१८

रुद्रस्य विष्णोः अग्नेः यज्ञस्य च प्रार्थना

नमो रुद्राय विष्णवे मृत्युर्मे पाहि ॥ ७५ ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।
त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ ७६ ॥

शिवेन मे संतिष्ठस्व । स्योनेन मे संतिष्ठस्व । सुभूतेन मे संतिष्ठस्व । ब्रह्मवर्चसेन मे संतिष्ठस्व । यज्ञस्यर्धिमनु संतिष्ठस्व । उप ते यज्ञ नमः । उप ते नमः । उप ते नमः ॥ ७७ ॥

संन्यासप्रकरणम्

(७८ — ८० अनुवाकाः)

सत्यं तपः दमः शमः दानं धर्मः प्रजननं अग्न्याधानं अग्निहोत्रं यज्ञः उपासनं च इत्येतानि प्रशस्तानि साधनानि, तेभ्यः संन्यासः श्रेयान् परः प्रशस्तः

सत्य परम् । परꣳ सत्यम् । सत्येन न सुवर्गाल्लोकाच्च्यवन्ते कदाचन । सताꣳ हि सत्यम् । तस्मात्सत्ये रमन्ते । तप इति तपो नानशनात्परम् ।

(१) नाउ. ७१; श्रीकंठ. १।२।१८, ३३ प्रभु (प्रभुः); श्रीकर. १।२।७ (पृ. १०७), १।२।१७, ३२, १।३।२४, २५, ३।३।४० प्रभु (प्रभुः).

(२) नाउ. ७२.

(३) नाउ. ७३.

(४) नाउ. ७४; ब्रमध्व. १।३।१, २।३।१३; श्रीकंठ. १।२।१८, २।४।९; श्रीकर. १।२।१७, ३२, २।४।८, ३।३।११, ४०, ४।२।४.

(१) नाउ. ७५-७७.

(२) नाउ. ७८; ब्रशंकर. ३।४।२०; भास्कर. ३।४।२०; श्रीकर. ३।४।१७.

यद्धि परं तपस्तद्दुर्धर्षं तद्दुराधर्षम् । तस्मात्तपसि रमन्ते । दम इति नियतं ब्रह्मचारिणः । तस्माद्दमे रमन्ते । शम इत्यरण्ये मुनयः । तस्माच्छमे रमन्ते । दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशꣳसन्ति । दानान्नातिदुश्चरम् । तस्माद्दाने रमन्ते । धर्म इति धर्मेण सर्वमिदं परिगृहीतम् । धर्मान्नातिदुष्करम् । तस्माद्धर्मे रमन्ते । प्रजन इति भूयाꣳसः । तस्माद्भूयिष्ठाः प्रजायन्ते । तस्माद्भूयिष्ठाः प्रजनने रमन्ते । अग्नय इत्याह । तस्मादग्नय आधातव्याः । अग्निहोत्रमित्याह । तस्मादग्निहोत्रे रमन्ते । यज्ञ इति यज्ञो हि देवाः । तस्माद्यज्ञे रमन्ते । मानसमिति विद्वाꣳसः । तस्माद्विद्वाꣳस एव मानसे रमन्ते । न्यास इति ब्रह्मा । ब्रह्मा हि परः । परो हि ब्रह्मा । तानि वा एतान्यवराणि पराꣳसि । न्यास एवात्यरेचयत् । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ७८ ॥

'विधिर्वा धारणवत्'— ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरनन्यव्यापारतारूपं तन्निष्ठत्वमभिधीयते । तच्च त्रयाणामाश्रमाणां न संभवति । स्वाश्रमविहितकर्माननुष्ठाने प्रत्यवायश्रवणात् । परिव्राजकस्य तु सर्वकर्मसंन्यासात्प्रत्यवायो न संभवत्यननुष्ठाननिमित्तः । शमदमादिस्तु तदीयो धर्मो ब्रह्मसंस्थताया उपोद्बलको न विरोधी । ब्रह्मनिष्ठत्वमेव हि तस्य शमाद्युपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म यज्ञादीनि चेतरेषां तद्व्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवायः । तथा च 'न्यास इति ब्रह्मा । ब्रह्मा हि परः । परो हि ब्रह्मा । तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्' (नाउ. ७८) 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः' (मुउ. ३।२।६; नाउ. १२।३; कैउ. १।३) इत्याद्याः श्रुतयः । स्मृतयश्च— 'तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः' (भ. गी. ५।१७) इत्याद्याः ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्शयन्ति । तस्मात्परिव्राजकस्याऽऽश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग इत्येषोऽपि दोषो नावतरति । तदेवं परामर्शेऽपीतरेषामाश्रमाणां पारिव्राज्यं तावद्ब्रह्मसंस्थतालक्षणं लभ्यतैव । अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्रमान्तरविधायिनीमयमाचार्येण विचारः प्रवर्तितः । विद्यत एव त्वाश्रमान्तरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा । 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा' (जाउ. ४) इति । न चेयं श्रुतिरनधिकृतविषया शक्या वक्तुम् । अविशेषश्रवणात् । पृथग्विधानाच्चानधिकृतानाम् । 'अथ पुनरेव व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा' (जाउ. ४) इत्यादिना । ब्रह्मज्ञानपरिपाकाङ्गत्वाच्च पारिव्राज्यस्य नानधिकृतविषयत्वम् । तच्च दर्शयति 'अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः । शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्रह्मभूयाय भवति' (जाउ. ५) इति । तस्मात्सिद्धा ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाः । सिद्धं चोर्ध्वरेतःसु विधानाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति ।

ब्रशंकर. ३।४।२०

प्रजापतिमतम् — सत्यतपोदमादिषु परमेषु साधनेषु श्रेष्ठं परमं साधनं संन्यासः

प्राजापत्यो हाऽऽरुणिः सुपर्णेयः प्रजापतिं पितरमुपससार । किं भगवन्तः परमं वदन्तीति । तस्मै प्रोवाच । सत्येन वायुरावाति । सत्येनाऽऽदित्यो रोचते दिवि । सत्यं वाचः प्रतिष्ठा । सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति । तपसा देवा देवतामग्र आयन् । तपसर्षयः सुवरन्वविन्दन् । तपसा सपत्नान्प्रणुदामारातीः । तपसि सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्मात्तपः परमं वदन्ति । दमेन दान्ताः किल्बिषमवधून्वन्ति । दमेन ब्रह्मचारिणः सुवरगच्छन् । दमो भूतानां दुराधर्षम् । दमे सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्दमः परमं वदन्ति । शमेन शान्ताः शिवमाचरन्ति । शमेन नाकं मुनयोऽन्वविन्दन् । शमो भूतानां दुराधर्षम् । शमे सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माच्छमः परमं वदन्ति । दानं यज्ञानां वरूथं दक्षिणा । लोके दातारꣳ सर्वभूतान्युपजीवन्ति । दानेनारातीरपा-

(१) नाउ. ७९; भास्कर. ३।३।२४, ३।४।२६; रामानुज. १।१।१२, ३।३।२४, ३।४।३५; निंबार्क. ३।४।३५; श्रीकंठ. ३।३।२४, ३।४।३५; श्रीकर. ३।३।९, २४, ३।४।१७, ३४.

नुदन्त । दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति । दाने सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्दानं परमं वदन्ति । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा । लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति । धर्मेण पापमपनुदति । धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति । प्रजननं वै प्रतिष्ठा । लोके साधु प्रजायास्तन्तुं तन्वानः पितृणामनृणो भवति । तदेव तस्या अनृणम् । तस्मात्प्रजननं परमं वदन्ति । अग्नयो वै त्रयी विद्या । देवयानः पन्थाः । गार्हपत्य ऋक् पृथिवी रथन्तरम् । अन्वाहार्यपचनं यजुरन्तरिक्षं वामदेव्यम् । आहवनीयः साम सुवर्गो लोको बृहत् । तस्मादग्नीन्परमं वदन्ति । अग्निहोत्रꣳ सायं प्रातर्गृहाणां निष्कृतिः स्विष्टꣳ सुहुतं यज्ञक्रतूनां प्रायणꣳ सुवर्गस्य लोकस्य ज्योतिः । तस्मादग्निहोत्रं परमं वदन्ति । यज्ञ इति यज्ञेन हि देवा दिवं गताः । यज्ञेनासुरानपानुदन्त । यज्ञेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति । यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्यज्ञं परमं वदन्ति । मानसं वै प्राजापत्यं पवित्रम् । मानसेन मनसा साधु पश्यति । मानसा ऋषयः प्रजा असृजन्त । मानसे सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्मान्मानसं परमं वदन्ति । न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणम् । ब्रह्मा विश्वः कतमः स्वयंभुप्रजापतिः संवत्सर इति ।

आदित्यपुरुषः ब्रह्म, आदित्यकृतात् पर्जन्यात्
अन्नलाभात् प्राणधारणं तेन च ब्रह्मविद्या-
पर्यन्तपर्यवसानं, परमपुरुषज्ञानादेव
मृत्युमुक्तिः, प्रणवोपासना

संवत्सरोऽसावादित्यो य एष आदित्ये पुरुषः। स परमेष्ठी ब्रह्माऽऽत्मा । याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति । पर्जन्येनौषधिवनस्पतयः प्रजायन्ते । ओषधिवनस्पतिभिरन्नं भवति । अन्नेन प्राणाः । प्राणैर्बलम् । बलेन तपः । तपसा श्रद्धा । श्रद्धया मेधा । मेधया मनीषा । मनीषया मनः । मनसा शान्तिः । शान्त्या चित्तम् । चित्तेन स्मृतिम् । स्मृत्या स्मारम् । स्मारेण विज्ञानम् । विज्ञानेनाऽऽत्मानं वेदयति । तस्मादन्नं ददन्त्सर्वाण्येतानि ददाति । अन्नात्प्राणा भवन्ति भूतानाम् । प्राणैर्मनः। मनसश्च विज्ञानम्। विज्ञानादानन्दो ब्रह्म योनिः । स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा । येन सर्वमिदं प्रोतं पृथिवी चान्तरिक्षं च द्यौश्च दिशश्चावान्तरदिशाश्च । स वै सर्वमिदं जगत्स भूतꣳ स भव्यं जिज्ञासक्लृप्त ऋतजा रयिष्ठा श्रद्धा सत्यो महस्वान्तपसो वरिष्ठात्। ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वान् । तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः । वसुरण्वो विभूरसि । प्राणे त्वमसि संधाता । ब्रह्मन्त्वमसि विश्वधृत् । तेजोदास्त्वमस्यग्निरसि । वर्चोदास्त्वमसि सूर्यस्य । द्युम्नोदास्त्वमसि चन्द्रमसः । उपयामगृहीतोऽसि । ब्रह्मणे त्वा महसे । ओमित्यात्मानं युञ्जीत । एतद्वै महोपनिषदं देवानां गुह्यम् । य एवं वेद ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति । तस्माद्ब्रह्मणो महिमानम् । इत्युपनिषत् ॥ ७९ ॥

विद्वान् संन्यासी यज्ञरूपः इत्युपासना

* तस्यैवं विदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा यजमानः । श्रद्धा पत्नी । शरीरमिध्मम् । उरो वेदिः । लोमानि बर्हिः । वेदः शिखा । हृदयं यूपः । काम आज्यम् । मन्युः पशुः । तपोऽग्निः । दमः शमयिता दक्षिणा । वाग्घोता । प्राणा उद्गाता । चक्षुरध्वर्युः । मनो ब्रह्मा । श्रोत्रमग्नीत् । यावद्ध्रियते सा दीक्षा । यदश्नाति तद्धविः । यत्पिबति तदस्य सोमपानम् । यद्रमते तदुपसदः । यत्संचरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यः । यन्मुखं तदाहवनीयः । या व्याहृतिराहुतिः । यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति । यत्सायं प्रातरत्ति तत्समिधम्। यत्प्रातर्मध्यंदिनꣳ सायं च तानि सवनानि । ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ । येऽर्धमासाश्च

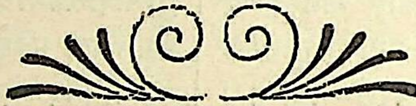
---

* छाउ. ३।१६।१ (पृ. ८१४) इत्यत्र व्याख्यानादिकं द्रष्टव्यम् ।

(१) नाउ. ८०; ब्रशंकर. ३।३।२४; भास्कर. ३।३।२४; रामानुज. ३।३।२४, ४।२।१९ पितृणा (पितॄणा); निंबार्क. ३।३।२४; श्रीकंठ. ३।३।२४; श्रीकर. ३।१।२०, ३।३।२४, ५०, ४।२।१९; वल्लभ. ३।४।२४; बलदेव. ४।४।४.

मासाश्च ते चातुर्मास्यानि । य ऋतवस्ते पशुबन्धाः । ये संवत्सराश्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः। सर्ववेदसं वा एतत्सत्रम् । यन्मरणं तदवभृथः। एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रꣳ सत्रम् । य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छति। अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोति। एतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति। तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति । तस्माद्ब्रह्मणो महिमानम् ॥ ८० ॥

नारायणोपनिषत्समाप्ता ।

❀ मैत्रायण्युपनिषत्

चयनं ब्रह्माराधनं, सप्रणवाऽऽत्मोपासनाविधिः

[1]ब्रह्मयज्ञो वा एष यत्पूर्वेषां चयनम् । तस्माद्यजमानश्चित्वैतानग्नीनात्मानमभिध्यायेत् । स पूर्णः खलु वा अद्धाऽविकलः संपद्यते यज्ञः । कः सोऽभिध्येयोऽयं यः प्राणाख्यः । तस्योपाख्यानम् ॥ १ ॥

बृहद्रथोपाख्यानम्

(१–६ प्रापाठकान्तं)

बृहद्रथस्य वनाश्रमस्वीकारः, गुरुशाकायन्यदर्शनं, आत्मज्ञानवरप्रार्थना

बृहद्रथो वै नाम राजा विराज्ये पुत्रं निधापयित्वा इदमशाश्वतं मन्यमानः शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम । स तत्र परमं तप आस्थायाऽऽदित्यमुदीक्षमाण ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठति । अन्ते सहस्रस्यान्तिकमाजगामाग्निरिवाधूमकस्तेजसा निर्दहन्निवाऽऽत्मविद्भगवान् शाकायन्यः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमब्रवीत् । स तस्मै नमः कृत्वोवाच । भगवन्नाहमात्मवित् । त्वं तत्त्वविच्छुश्रुमो वयम् । स त्वं नो ब्रूहीति । एतद्वृत्तं पुरस्ताद्दुःशक्यमेतत्प्रश्नम् । ऐक्ष्वाकान्यान्कामान्वृणीष्वेति शाकायन्यः । शिरसाऽस्य चरणावभिमृशमानो राजेमां गाथां जगाद ॥ २ ॥

कामोपभोगनिन्दा शरीरदोषोपवर्णनसहिता चक्रवर्तिनां राज्ञां गन्धर्वासुरादीनां महार्णवपर्वतादीनां वा क्षयिष्णुत्वविचारोद्बलिता, संसारदोषदर्शनं, गुर्वभिगमनं संसारतितीर्षया

भगवन्नस्थिचर्मस्नायुमज्जमांसशुक्रशोणितश्लेष्माश्रुदूषिकाविण्मूत्रवातपित्तकफसंघाते दुर्गन्धे निःसारेऽस्मिञ्शरीरे किं कामोपभोगैः । कामक्रोधलोभमोहभयविषादेर्ष्येष्टवियोगानिष्टसंप्रयोगक्षुत्पिपासाजरामृत्युरोगशोकाद्यैरभिहतेऽस्मिञ्शरीरे किं कामोपभोगैः ॥ ३ ॥

सर्वं चेदं क्षयिष्णु पश्यामः । यथेमे दंशमशकादयस्तृणवनस्पतयोद्भूतप्रध्वंसिनः । अथ किमेतैर्वा । परेऽन्ये महाधनुर्धराश्चक्रवर्तिनः केचित्सुद्युम्नभूरिद्युम्नेन्द्रद्युम्नकुवलयाश्वयौवनाश्ववध्र्यश्वाश्वपतिशशबिन्दुहरिश्चन्द्राम्बरीषननक्तुसर्यातिययात्यनरण्यक्षसेनादयः । अथ मरुत्तभरतप्रभृतयो राजानो मिषतो बन्धुवर्गस्य महतीं श्रियं त्यक्त्वाऽस्माल्लोकादमुं लोकं प्रयाता इति । अथ किमेतैर्वा । परेऽन्ये गन्धर्वासुरयक्षराक्षसभूतगणपिशाचोरगग्रहादीनां निरोधं पश्यामः । अथ किमेतैर्वा । अन्यानां शोषणं महार्णवानाम् । शिखरिणां प्रपतनम् । ध्रुवस्य प्रचलनम् । व्रश्चनं वातरज्जूनाम् । निमज्जनं पृथिव्याः । स्थानादपसरणं सुराणाम् । इत्येतद्विधेऽस्मिन्संसारे किं कामोपभोगैर्यैरेवाशितस्यासकृदिहाऽऽवर्तनं दृश्यते । इत्युद्धर्तुमर्हसि । अन्धोदपानस्थो भेक

---

* यद्यपि अस्माभिः उपनिषत्काण्डे ता एव उपनिषदः संगृहीताः याः शंकरभगवत्पूज्यपादैः व्याख्याताः, यासां वा वाक्यानि विषयतया ब्रह्मसूत्रभाष्यकृद्भिरुद्धृतानि । इयं तूपनिषत् न शंकरेण व्याख्याता न चास्या वाक्यानि ब्रह्मसूत्रविषयतया समुद्धृतानि केनापि भाष्यकृता । तथापि अस्याः उपनिषदः अत्र संग्रहः कृतः पाश्चात्यैः मोक्षमुल्लरादिभिः अस्याः प्राचीनासूपनिषत्सु संग्रहणात् । ‘ मघाद्यं श्रविष्ठार्धं आग्नेयं क्रमेणोत्क्रमेण सार्पाद्यं श्रविष्ठार्धान्तं सौम्यं ’ (६।१४) इति वाक्यलिङ्गात् अयनद्वयारम्भगणनायाः ख्रैस्ताब्दपूर्वसप्तदशशत-(१७००) संवत्सरकालभावित्वेन तिलकोपाव्हेन गंगाधरसूनुना बालेन निश्चितत्वाच्च ।

(१) मैउ. १।१–४.

इवाहमस्मिन्स२ँसारे भगव२ँस्त्वं नो गतिस्त्वं नो गतिः ॥ ४ ॥

इति प्रथमः प्रपाठकः ॥

द्वितीयः प्रपाठकः

संप्रसादः तमोनाशकः ज्योतिःस्वभाव आत्मा

अथ भगवाञ्शाकायन्यः सुप्रीतस्त्वब्रवीद्राजानम् । महाराज बृहद्रथेक्ष्वाकुव२ँशध्वज शीघ्रमात्मज्ञः कृतकृत्यस्त्वं मरुन्नाम्नेति विश्रुतोऽसीति । अयं वाव खल्वात्मा ते । यः कतमो भगवा इति । त२ँ होवाचेति ॥ १ ॥

अथ य एष उच्छ्वासाविष्टम्भनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तो व्ययमानोऽव्ययमानस्तमः प्रणुदत्येष आत्मा । इत्याह भगवान्मैत्रिः । इत्येव२ँ ह्याह । अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति । एष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ॥ २ ॥

अचेतनस्य शरीरस्य प्रचोदयिता अजः प्रपञ्चातीत आत्मा

अथ खल्वियं ब्रह्मविद्यां सर्वोपनिषद्विद्या वा राजन् । अस्माकं भगवता मैत्रिणाऽऽख्याता । अहं ते कथयिष्यामीति । अथापहतपाप्मानस्तिग्मतेजसा ऊर्ध्वरेतसो वालखिल्या इति श्रूयन्ते । अथ क्रतुं प्रजापतिमब्रुवन् । भगवञ्शकटमिवाचेतनमिद२ँ शरीरम् । कस्यैष खल्वीदृशो महिमाऽतीन्द्रियभूतस्य येनैतद्विधमेतच्चेतनवत्प्रतिष्ठापितम् । प्रचोदयिता वाऽस्य यद्भगन्वेत्सि तदस्माकं ब्रूहीति । तान्होवाचेति ॥ ३ ॥

यो ह खलु वावोपरिस्थः श्रूयते गुणेष्विवोर्ध्वरेतसः स वा एष शुद्धः पूतः शून्यः शान्तोऽप्राणो निरात्माऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे महिम्नि तिष्ठति । अजेनेद२ँ शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितम् । प्रचोदयिता वैषोऽप्यस्येति । ते होचुर्भगवन्कथमनेनेदृशेनाणिष्ठेनैतद्विधमिदं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता वैषोऽस्य कथमिति । तान्होवाच ॥ ४ ॥

(१) मैउ. २।१-५.

अचेतनस्य शरीरस्य प्रचोदयिता पुरुषसंज्ञः चेतामात्रः विश्वाख्यः प्रजापतिः क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः आत्मा

स वा एष सूक्ष्मोऽग्राह्योऽदृश्यः पुरुषसंज्ञोऽबुद्धिपूर्वमिहैवाऽऽवर्ततेऽ२ँशेनेति । सुप्तस्येवाबुद्धिपूर्वं विबोध एवमिति । अथ यो ह खलु वावैतस्य सोऽ२ँशोऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपूरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वाख्यः । चेतनेनेद२ँ शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता वैषोऽप्यस्येति । ते होचुः ! भगवन्यद्यनेनेदृशेनाणिष्ठेनैतद्विधमिदं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता वैषोऽस्य कथमिति । तान्होवाचेति ॥ ५ ॥

प्रजापतिः स्रष्टा सृष्टप्रजासु प्रविष्टः प्राणरूपेण वैश्वानराग्निरूपो भोक्ता शरीररथस्थो रथी आत्मा

प्रजापतिर्वा एकोऽग्रेऽतिष्ठत् । स नारमतैकः । सोत्मानमभिध्यात्वा बह्वीः प्रजा असृजत । ता अश्मेवाप्रबुद्धा अप्राणाः स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत् । स नारमत । सोऽमन्यत । एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विविशामि । सवायुरिवात्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत् । स एको नाशकत् । स पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः समान उदानो व्यान इति । अथायं य ऊर्ध्वमुत्क्रामत्येष वाव स प्राणः । अथ योऽयमवाङ्संक्रामत्येष वाव सोऽपानः । अथ येन वैताऽनुगृहीतेत्येष वाव स व्यानः । अथ योऽय२ँ स्थविष्ठो धातुरन्नस्यापाने प्रापयत्यणिष्ठो वाऽङ्गेऽङ्गे समानयत्येष वाव स समानसंज्ञः । उत्तरं व्यानस्य रूपं चैतेषामन्तरा प्रसूतिरेवोदानस्य । अथ योऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरतीति वावैष स उदानः । अथोपा२ँशुरन्तर्याममभिभवत्यन्तर्याम उपा२ँशुं च । एतयोरन्तराले वौष्ण्यं

(१) मैउ. २।६; विज्ञान. २।३।४१ सोत्मान (स आत्मान) विविशामि (विशामि).

प्रासुवत् । यदौष्ण्यꣳ स पुरुषः । अथ यः पुरुषः सोऽग्निर्वैश्वानरः । अन्यत्राप्युक्तम् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषꣳ शृणोति । स वा एष पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्य निहितो गुहायाम् । मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मेति । स वा एषोऽस्माद्धृदन्तरादकृतार्थोऽमन्यतार्थानश्नानीति । अतः खानीमानि भित्त्वोदितः पञ्चभी रश्मिभिर्विषयानत्ति । इति बुद्धीन्द्रियाणि यानीमान्येतान्यस्य रश्मयः । कर्मेन्द्रियाण्यस्य हयाः । रथः शरीरम् । मनो नियन्ता । प्रकृतिमयोऽस्य प्रतोदः । अनेन खल्वीरितं परिभ्रमतीदं शरीरं चक्रमिव मृत्पचेन । इदꣳ शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता वैषोऽप्यस्येति ॥ ६ ॥

सितासितकर्मफलैरनभिभूतो गुणावृतः
ऋतभुक् आत्मा

[१]स वा एष आत्मेह्येशन्ति कवयः सितासितैः कर्मफलैरनभिभूत इव प्रतिशरीरेषु चरति । अव्यक्तत्वात्सौक्ष्म्याददृश्यत्वादग्राह्यत्वान्निर्ममत्वाच्चानवस्थोऽसति कर्ताऽकर्तेवावस्थः । स वा एष शुद्धः स्थिरोऽचलश्चालेप्योऽव्यग्रो निस्पृहः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थश्च । ऋतभुग्गुणमयेन पटेनाऽऽत्मानमन्तार्धायावस्थित इत्यवस्थित इति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः ॥

तृतीयः प्रपाठकः

नानात्वमापन्नः प्राक्तगुणैः कर्मफलैरभिभूतः शरीरी
संसारी अन्तःस्थपरमात्मानभिज्ञः भूतात्मा, चतुर्जालं
नानात्वं, कर्मफलानभिभूतश्चिदात्मा, राजस-
तामसदोषपूर्णं घृणागोचरं शरीरम्

[२]ते होचुर्भगवन्यद्येवमस्याऽऽत्मनो महिमानꣳ सूचयसीत्यन्यो वा परः कोऽयमात्माख्यो योऽयꣳ सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इति । अवाञ्च्योर्ध्वां वा गतिर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमति ॥ १ ॥

[१]अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्माख्यो योऽयꣳ सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इति । अवाञ्च्योर्ध्वां वा गतिरभिभूयमानः परिभ्रमतीति । अस्योपव्याख्यानम् । पञ्चतन्मात्रा भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ पञ्चमहाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ तेषां यत्समुदयं तच्छरीरमित्युक्तम् । अथ यो ह खलु वाव शरीर इत्युक्तं स भूतात्मेत्युक्तम् । अथामृतोऽस्याऽऽत्मा बिन्दुरिव पुष्कर इति । स वा एषोऽभिभूतः प्राकृतैर्गुणैरिति । अथोऽभिभूतत्वात्संमूढत्वं प्रयातः । संमूढत्वादात्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारयितारं नापश्यत् । गुणौघैरुह्यमानः कलुषीकृतश्चास्थिरश्चञ्चलो लुप्यमानः सस्पृहो व्यग्रश्चाभिमानित्वं प्रयात इति । अहं सो ममेदमित्येवं मन्यमानो निबध्नात्यात्मनाऽऽत्मानं जालेनेव खचरः कृतस्यानुफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इति । अवाञ्च्योर्ध्वां वा गतिर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीति । कतम एष इति । तान्होवाचेति ॥ २ ॥

[२]अथान्यत्राप्युक्तम् । यः कर्ता सोऽयं वै भूतात्मा करणैः कारयिताऽन्तःपुरुषः । अथ यथाऽग्निनाऽयस्पिण्डोऽन्यो वाऽभिभूतः कर्तृभिर्हन्यमानो नानात्वमुपैति । एवं वाव खल्वसौ भूतात्माऽन्तःपुरुषेणाभिभूतो गुणैर्हन्यमानो नानात्वमुपैति । चतुर्जालं चतुर्दशविधं चतुरशीतिधा परिणतं भूगतणम् । एतद्वै नानात्वस्य रूपम् । तानि ह वा एतानि गुणानि पुरुषेणेरितानि चक्रमिव मृत्पचेनेति । अथ यथाऽयस्पिण्डे हन्यमानेनाग्निरभिभूयत्येवं नाभिभूयत्यसौ पुरुषः । अभिभूयत्ययं भूतात्मोपसंश्लिष्टत्वादिति ॥ ३ ॥

---

(१) मैउ. २।७. (२) मैउ. ३।१.

(१) मैउ. ३।२; विज्ञान. २।४।७ पञ्चतन्मात्रा भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ (भूतानि पञ्चतन्मात्राणि).
(२) मैउ. ३।३-५.

अथान्यत्राप्युक्तम् । शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतꣳ संवृद्ध्युपेतं निरयेऽथ मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं माꣳसेनानुलिप्तं चर्मणाऽवनद्धं विण्मूत्रपित्तकफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्चाऽऽमयैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश इव वसुनेति ॥ ४ ॥

अथान्यत्राप्युक्तम् । संमोहो भयं विषादो निद्रा तन्द्री प्रमादो जरा शोकः क्षुत्पिपासा कार्पण्यं क्रोधो नास्तिक्यमज्ञानं मात्सर्यं नैष्कारुण्यं मूढत्वं निर्व्रीडत्वं निराकृतित्वमुद्धतत्वमसमत्वमिति तामसानि । अथ तृष्णा स्नेहो रोगो लोभो हिꣳसा रतिर्दिष्टिर्व्यावृतत्वमीर्ष्याऽकाममस्थिरत्वं चलत्वं व्यग्रत्वं जिगीषाऽर्थोपार्जनं मित्रानुग्रहणं परिग्रहावलम्बोऽनिष्टेष्विन्द्रियार्थेषु द्विष्टिरिष्टेष्वभिष्वङ्गः शुक्तस्वरोऽन्नतमस्त्विति राजसानि । एतैः परिपूर्ण एतैरभिभूत इत्ययं भूतात्मा । तस्मान्नानारूपाण्याप्नोतीत्याप्नोतीति ॥ ५ ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः

चतुर्थः प्रपाठकः

जीवस्य भूतात्मनः अविद्यारूपो मायामयः सदसत्कर्मफलमयो बन्धः

[1]ते ह खलु वावोर्ध्वरेतसोऽतिविस्मिता अभिसमेत्योचुर्भगवन्नमस्तेऽस्त्वनुशाधि । त्वमस्माकं गतिरन्या न विद्यत इति । अस्य को विधिर्भूतात्मनो येनेदꣳ हित्वाऽऽत्मन्नेव सायुज्यमुपैति । तान्होवाचेति ॥ १ ॥

अथान्यत्राप्युक्तम् । महानदीषूर्मय इवानिवर्तकमस्य यत्पुराकृतं, समुद्रवेलेव दुर्निवार्यमस्य मृत्योरागमनं, सदसत्फलमयैः पाशैः पङ्गुरिव बद्धं बन्धनस्थस्येवास्वातन्त्र्यं, यमविषयस्थस्येव बहुभयावस्थं, मदिरोन्मत्त इव मोहमदिरोन्मत्तं, पाप्मना गृहीत इव भ्राम्यमाणं, महोरगदष्ट इव विषयदष्टं, महान्धकारमिव रागान्धं, इन्द्रजालमिव मायामयं, स्वप्न इव मिथ्यादर्शनं, कदलीगर्भ इवासारं, नट इव क्षणवेषं, चित्रभित्तिरिव मिथ्यामनोरममिति । अथोक्तम् ।

शब्दस्पर्शादयो ह्यर्था मर्त्येऽनर्था इवाऽऽस्थिताः ।
येषाꣳ सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेत्परमं पदम् ॥ २ ॥

बन्धक्षयहेतवः आत्मविद्यासाधानानि वेदविद्या स्वधर्माचरणं स्वाश्रमानुरूपं तपश्चेति

अयं वाव खल्वस्य प्रतिविधिर्भूतात्मनो यद्वेदविद्याधिगमः स्वधर्मस्यानुचरणं स्वाश्रमेष्वेवानुक्रमणꣳ स्वधर्मस्य वा । एतद्व्रतम् । स्तम्बशाखेवापराणि । अनेनोर्ध्वभाग्भवति । अन्यथाऽवाङ्पतति । एष स्वधर्मोऽभिहितो यो वेदेषु । न स्वधर्मातिक्रमेणाऽश्रमी भवति । आश्रमेष्वेवानवस्थस्तपस्वी वेत्युच्यत इत्येतदयुक्तम् । नातपस्कस्याऽऽत्मज्ञानेऽधिगमः कर्मसिद्धिर्वेति । एवꣳ ह्याह ।

तपसा प्राप्यते सत्त्वꣳ सत्त्वात्संप्राप्यते मनः ।
मनसः प्राप्यते ह्यात्मा यमाप्त्वा न निवर्तत इति ॥ ३ ॥

तपोविद्याचिन्तनरूपसाधनत्रयवती ब्रह्मोपासना मुक्तिसाधनम्

अस्ति ब्रह्मेति ब्रह्मविद्याविदब्रवीत् । ब्रह्मद्वारमिदमित्येवैतदाह यस्तपसाऽपहतपाप्मा । ॐ ब्रह्मणो महिमेत्येवैतदाह यः सुयुक्तोऽजस्रं चिन्तयति । तस्माद्विद्यया तपसा चिन्तया चोपलभ्यते ब्रह्म । स ब्रह्मणः पर एता भवत्यधिदैवत्वं देवेभ्यश्च । इत्यक्षय्यमपरिमितमनामयꣳ सुखमश्नुते य एवं विद्वाननेन त्रिकेण ब्रह्मोपास्ते । अथ यैः परिपूर्णोऽभिभूतोऽयꣳ रथितश्च तैर्वैव मुक्तस्त्वात्मन्नेव सायुज्यमुपैति ॥ ४ ॥

अग्निवाय्वादित्यकालप्राणान्नब्रह्मरुद्रविष्ण्वादिरूपाणां ध्येयानां ब्रह्मैकरूपत्वम्

ते होचुर्भगवन्नभिवाद्यसीत्यभिवाद्यसीति । निहितमस्माभिरेतद्यथावदुक्तं मनसीति । अथोत्तरं प्रश्नमनुब्रूहीति । अग्निर्वायुरादित्यः कालो यः

---

(१) मैउ. ४।१-६.

प्राणोऽन्नं ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्येकेऽन्यमभिध्यायन्ति । एकेऽन्यम् । श्रेयः कतमो यः सोऽस्माकं ब्रूहीति । तान्होवाचेति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणो वावैता अग्र्यास्तनवः परस्यामृतस्याशरीरस्य । तस्यैव लोके प्रतिमोदतीह यो यस्यानुषक्त इत्येवꣳ ह्याह । ब्रह्म खल्विदं वाव सर्वम् । या वाऽस्या अग्र्यास्तनवस्ता अभिध्यायेदर्चयेन्निह्नुयाच्च । अतस्ताभिः सहैवोपर्युपरि लोकेषु चरति । अथ कृत्स्नक्षय एकत्वमेति पुरुषस्य पुरुषस्य ॥ ६ ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः ॥

पञ्चमः प्रपाठकः

परमात्मनः कौत्सायनी स्तुतिः

[१]अथ यथेयं कौत्सायनी स्तुतिः ।
त्वं ब्रह्मा त्वं च वै विष्णुस्त्वꣳ रुद्रस्त्वं प्रजापतिः ।
त्वमग्निर्वरुणो वायुस्त्वमिन्द्रस्त्वं निशाकरः ॥
त्वं मनुस्त्वं यमस्त्वं पृथिवी त्वं विश्वं त्वमथाच्युतः ।
स्वार्थे स्वाभाविकेऽर्थे च बहुधा सꣳस्थितिस्त्वयि ॥
विश्वेश्वर नमस्तुभ्यं विश्वात्मा विश्वकर्मकृत् ।
विश्वभुग्विश्वमायुस्त्वं विश्वक्रीडारतिप्रभुः ॥
नमः शान्तात्मने तुभ्यं नमो गुह्यतमाय च ।
अचिन्त्यायाप्रमेयाय अनादिनिधनाय चेति ॥१॥

सृष्टिः तमोरजःसत्त्वमितिक्रमेण, ब्रह्मविणुरुद्राणां रूपैरुद्भूतः भूताधिप आत्मा

[२]तमो वा इदमग्र आसीदेकम् । तत्परे स्यात् । तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति । एतद्रूपं वै रजः । तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयाति । एतद्वै सत्त्वस्य रूपम् । तत्सत्त्वमेवेरितꣳ रसः संप्रास्रवत् । सोऽꣳशोऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वा । इत्यस्य प्रागुक्ता एतास्तनवः । अथ यो ह खलु वावास्य तामसोऽꣳशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं रुद्रः । अथ यो ह खलु वावास्य राजसोऽꣳशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्मा । अथ यो ह खलु वावास्य सात्त्विकोऽꣳशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं विष्णुः । स वा एष एकस्त्रिधा भूतोऽष्टधैकादशधा द्वादशधाऽपरिमितधा वोद्भूतः । उद्भूतत्वात् । भूतं भूतेषु चरति प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्बभूव । इत्यसा आत्माऽन्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्च ॥ २ ॥

इति पञ्चमः प्रपाठकः ॥

---

(१) मैउ. ५।१.

(२) मैउ. ५।२; विज्ञान. १।१।५ (पृ. १२४) तमो वा इदमग्र आसीत् (तमो वा इदमेकमासत), २।१।२ (तमो वा इदमेकमासत तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं रसः संप्रास्रवत् तत्सांशोऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायलिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्म रुद्रो विष्णुरिति अथ यो ह खलु वाऽस्य राजसोंऽशोऽसौ वाव समीपं ब्रह्माऽथ यो ह खलु वाऽस्य तमोंऽशोऽसौ वाव स योऽयं रुद्रः अथ यो ह खलु वास्य सात्त्विकोंऽशोऽसौ वाव स योऽयं विष्णुः स वा एष एकस्त्रिधाभूतोऽष्टधा एकादशधा द्वादशधाऽपरिमितधा वोद्भूतः उद्भूतत्वाद्भूतेषु चरति प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्बभूव इत्यसावात्माऽन्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्च), २।१।३ (तम एवेदमग्र आसीत्तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति) एतावदेव, २।१।१६ (तम एवेदमग्र आसीत्तत्तमः परे स्यात्) एतावदेव, २।१।१८ (तमो वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति) एतावदेव, २।३।४४ (तत्सत्त्वमेवेरितं ...... अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुः) एतावदेव.

षष्ठः प्रपाठकः

आत्मा द्विधाभूतः अन्तः प्राणः बहिरादित्य इति, प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरुपासनमात्मनः, मूर्तामूर्ते ब्रह्म, अश्वत्थनामा ब्रह्मवृक्षः, आदित्यहृद-ययोः स्थितः पुरुषः

[1]द्विधा वा एष आत्मानं बिभर्त्ययं यः प्राणो यश्चासा आदित्यः । अथ द्वौ वा एता अस्य पन्थाना अन्तर्बहिश्च । अहोरात्रेणैतौ व्यावर्तेते । असौ वा आदित्यो बहिरात्मा । अन्तरात्मा प्राणः । अतो बहिरात्मक्या गत्याऽन्तरात्मनोऽनुमीयते गतिः । इत्येवꣳ ह्याह । अथ यः कश्चिद्विद्वानपहतपाप्माऽक्षाध्यक्षोऽवदातमनास्तन्निष्ठ आवृत्तचक्षुः सो अन्तरात्मक्या गत्या बहिरात्मनोऽनुमीयते गतिः । इत्येवꣳ ह्याह । अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो यः पश्यतीमां हिरण्यवस्थात्स एषोऽन्तरे हृत्पुष्करे एवाश्रितोऽन्नमत्ति ॥ १ ॥

अथ य एषोऽन्तरे हृत्पुष्कर एवाऽऽश्रितोऽन्नमत्ति स एषोऽग्निर्दिवि श्रितः सौरः कालाख्योऽदृश्यः सर्वभूतान्यन्नमत्तीति । कः पुष्करः किंमयो वेति । इदं वाव तत्पुष्करं योऽयमाकाशः । अस्येमाश्चतस्रो दिशश्चतस्र उपदिशो दलसꣳस्था आसम् । अर्वाग्विचरत एतौ प्राणादित्यौ । एतौ उपासीतोमित्येतदक्षरेण व्याहृतिभिः सावित्र्या चेति ॥ २ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च । अथ यन्मूर्तं तदसत्यं यदमूर्तं तत्सत्यम् । तद्ब्रह्म । तज्ज्योतिः । यज्ज्योतिः स आदित्यः । स वा एष ओमित्येतदात्माऽभवत् । स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत । ओमिति तिस्रो मात्राः । एताभिः सर्वमिदमोतं प्रोतं चैवास्मीत्येवꣳ ह्याह । एतद्वा आदित्य ओमित्येवं ध्यायताऽऽत्मानं युञ्जीतेति ॥ ३ ॥

अथान्यत्राप्युक्तम् । अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति । असौ वा आदित्य उद्गीथः । एष प्रणव इत्येवꣳ ह्याह । उद्गीथं प्रणवाख्यं प्रणेतारं भारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं त्रिपदं त्र्यक्षरं पुनः पञ्चधा ज्ञेयं निहितं गुहायामित्येवꣳ ह्याह । ऊर्ध्वमूलं त्रिपाद्ब्रह्म । शाखा आकाशवाय्वग्न्युदकभूम्यादयः । एकोऽश्वत्थनामा । एतद्ब्रह्म । एतस्यैतत्तेजो यदसा आदित्यः । ओमित्येतदक्षरस्य चैतत् । तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीताजस्रमिति । एकोऽस्य संबोधयितेत्येवꣳ ह्याह ।

एतदेवाक्षरं पुण्यमेतदेवाक्षरं परम् ।
एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ ४ ॥

प्रणवद्वारा उपास्याः स्वनवत्यादय आत्मनस्तनवः

अथान्यत्राप्युक्तम् । स्वनवत्येषाऽस्य तनूर्योमिति । स्त्रीपुंनपुंसकेति लिङ्गवत्येषा । अथाग्निर्वायुरादित्य इति भास्वत्येषा । अथ ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यधिपतिवत्येषा । अथ गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीय इति मुखवत्येषा । अथ ऋग्यजुः सामेति विज्ञानवत्येषा । अथ भूर्भुवः स्वरिति लोकवत्येषा । अथ भूतं भव्यं भविष्यदिति कालवत्येषा । अथ प्राणोऽग्निः सूर्य इति प्रतापवत्येषा । अथान्नमापश्चन्द्रमा इत्याप्यायनवत्येषा । अथ बुद्धिर्मनोऽहंकार इति चेतनवत्येषा । अथ प्राणोऽपानो व्यान इति प्राणवत्येषा । इत्यत ओमित्युक्तेनैताः प्रस्तुता अर्चिता अर्पिता भवन्ति । इत्येवꣳ ह्याह । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोमित्येतदक्षरमिति ॥ ५ ॥

व्याहृत्युपासना, प्रजापतेः व्याहृतिरूपतनोः अवयवाः, प्रजापतेः सूर्यरूपा तनूः

अथाव्याहृतं वा इदमासीत् । स सत्यं प्रजापतिस्तपस्तप्त्वाऽनुव्याहरद्भूर्भुवः स्वरिति । एषैवास्य प्रजापतेः स्थविष्ठा तनूर्या लोकवतीति । स्वरित्यस्याः शिरः । नाभिर्भुवः । भूः पादाः । आदित्यश्चक्षुः । चक्षुरायत्ता हि पुरुषस्य महती मात्रा । चक्षुषा ह्ययं मात्राश्चरति । सत्यं वै चक्षुः । अक्षिण्यवस्थितो हि पुरुषः सर्वार्थेषु चरति । एतस्माद्भूर्भुवः स्वरित्युपासीत । अनेन हि प्रजापतिर्विश्वात्मा विश्वचक्षुरिवोपासितो भवति । इत्येवꣳ ह्याह ।

(१) मैउ. ६।१-२९.

एषा वै प्रजापतेर्विश्वभृत्तनूः। एतस्यामिदꣳ सर्वमन्तर्हितम्। अस्मिꣳश्च सर्वस्मिन्नेषाऽन्तर्हितेति। तस्मादेषोपासीत ॥ ६॥

सावित्रीव्याख्यानं, भर्गादित्यसवितृपवनापूशब्दानां निर्वचनानि, द्वैतमद्वैतं च आत्मनः स्वरूपम्

तत्सवितुर्वरेण्यमिति। असौ वा आदित्यः सविता। स वा एवं प्रवरणीय आत्मकामेनेत्याहुर्ब्रह्मवादिनः। अथ भर्गो देवस्य धीमहीति। सविता वै देवः। ततो योऽस्य भर्गाख्यस्तं चिन्तयामीत्याहुर्ब्रह्मवादिनः। अथ धियो यो नः प्रचोदयादिति। बुद्धयो वै धियः। ता योऽस्माकं प्रचोदयादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः। अथ भर्ग इति। यो ह वा अमुष्मिन्नादित्ये निहितस्तारकोऽक्षिणि वैष भर्गाख्यः। भाभिर्गतिरस्य हीति भर्गः। भर्जयतीति वैष भर्ग इति रुद्रो ब्रह्मवादिनः। अथ भ इति भासयतीमाँल्लोकान्। र इति रञ्जयतीमानि भूतानि। ग इति गच्छन्त्यस्मिन्नागच्छन्त्यस्मादिमाः प्रजाः। तस्माद्भरगत्वाद्भर्गः। शश्वत्सूयमानात्सूर्यः। सवनात्सविता। आदानादादित्यः। पवनात्पावनः। अथाऽऽपोऽप्यायनादित्येवꣳ ह्याह। खल्वात्मन आत्मा नेताऽमृताख्यश्चेता मन्ता गन्तोत्स्रष्टाऽऽनन्दयिता कर्ता वक्ता रसयिता घ्राता द्रष्टा श्रोता स्पृशति च विभुर्विग्रहे संनिविष्टः। इत्येवꣳ ह्याह। अथ यत्र द्वैतीभूतं विज्ञानं तत्र हि शृणोति पश्यति जिघ्रति रसयति चैव स्पर्शयति। सर्वमात्मा जानीतेति। यत्राद्वैतीभूतं विज्ञानं कार्यकारणकर्मनिर्मुक्तं निर्वचनमनौपम्यं निरुपाख्यम्। किं तत्। अवाच्यम् ॥ ७॥

परमात्मा ईशानप्रजापतिविष्ण्वादिरूपः, आत्मज्ञानाङ्गसंन्याससाविधिः, आदित्यः प्राणरूपः

एष हि खल्वात्मेशानः शंभुर्भवो रुद्रः प्रजापतिर्विश्वसृग्घिरण्यगर्भः सत्यं प्राणो हꣳसः शास्ता विष्णुर्नारायणोऽर्कः सविता धाता विधाता सम्राडिन्द्र इन्दुरिति। य एष तपत्यग्निरिवाग्निना पिहितः सहस्राक्षेण हिरण्मयेनाण्डेन। एष वाव जिज्ञासितव्योऽन्वेष्टव्यः सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्त्वाऽरण्यं गत्वाऽथ बहिः कृत्वेन्द्रियार्थान्स्वाच्छरीरादुपलभेतैनमिति।

विश्वरूपꣳ हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम्।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८॥

आत्मोपासकस्य भोजनविधिः

तस्माद्वा एष उभयात्मैवंविदात्मन्नेवाभिध्यायत्यात्मन्नेव यजति। इति ध्यानं प्रयोगस्थं मनो विद्वद्भिः ष्टुतम्। मनःपूतिमुच्छिष्टोपहतमित्यनेन तत्पावयेत्। उच्छिष्टोच्छिष्टोपहतं यच्च पापेन दत्तं मृतसूतकाद्वा। वसोः पवित्रमग्निः सवितुश्च रश्मयः पुनन्त्वन्नं मम दुष्कृतं च यदन्यत्। अद्भिः पुरस्तात्परिदधाति। प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा समानाय स्वाहोदानाय स्वाहेति पञ्चभिरभिजुहोति। अथावशिष्टं यतवाग्श्नाति। अतोऽद्भिर्भूय एवोपरिष्टात्परिदधाति। आचान्तो भूत्वाऽऽत्मेज्यानः प्राणोऽग्निर्विश्वोऽसीति च द्वाभ्यामात्मानमभिध्यायेत्।

प्राणोऽग्निः परमात्मा वै पञ्चवायुः समाश्रितः।
स प्रीतः प्रीणातु विश्वं विश्वभुक्॥
विश्वोऽसि वैश्वानरोऽसि विश्वं त्वया धार्यते जायमानम्।
विशन्तु त्वामाहुतयश्च सर्वाः प्रजास्तत्र यत्र विश्वामृतोऽसीति॥

एवं न विधिना खल्वनेनात्ताऽन्नत्वं पुनरुपैति ॥ ९॥

भोक्तृभोज्यरूपः विश्वविभागः, आत्मयाजी आत्मयज्ञश्च

अथापरं वेदितव्यम्। उत्तरो विकारोऽस्याऽऽत्मयज्ञस्य यथाऽन्नमन्नादश्चेति। अस्योपव्याख्यानम्। पुरुषश्चेता प्रधानान्तःस्थः। स एव भोक्ता प्राकृतमन्नं भुङ्क्त इति। तस्यायं भूतात्मा ह्यन्नम्। अस्य कर्ता प्रधानः। तस्मात्त्रिगुणं भोज्यम्। भोक्ता पुरुषोऽन्तःस्थः। अत्र दृष्टं नाम प्रत्ययम्। यस्माद्बीजसंभवा हि पशवस्तस्माद्बीजं भोज्यम्। अनेनैव

प्रधानस्य भोज्यत्वं व्याख्यातम् । तस्माद्बोक्ता पुरुषः । भोज्या प्रकृतिः । तत्स्थो भुङ्क्त इति । प्राकृतमन्नं त्रिगुणभेदपरिणामत्वान्महदाद्यं विशेषान्तं लिङ्गम् । अनेनैव चतुर्दशविधस्य मार्गस्य व्याख्या कृता भवति । सुखदुःखमोहसंज्ञꣳ ह्यन्नभूतमिदं जगत् । न हि बीजस्य स्वादुपरिग्रहोऽस्तीति यावन्न प्रसूतिः । तस्याप्येवं तिसृष्ववस्थास्वन्नत्वं भवति । कौमारं यौवनं जरा । परिणामत्वात्तदन्नत्वम् । एवं प्रधानस्य व्यक्ततां गतस्योपलब्धिर्भवति । तत्र बुद्ध्यादीनि स्वादुनि भवन्ति । अध्यवसायसंकल्पाभिमाना इति । अथेन्द्रियार्थान्पञ्च स्वादुनि भवन्ति । एवं सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि । एवं व्यक्तमन्नमव्यक्तमन्नम् । अस्य निर्गुणो भोक्ता । भोक्तृत्वाच्चैतन्यं प्रसिद्धं तस्य । यथाऽग्निर्वै देवानामन्नादः सोमोऽन्नम् । अग्निनैवान्नमित्येवंवित् । सोमसंज्ञोऽयं भूतात्माऽग्निसंज्ञोऽप्यव्यक्तमुख इति । वचनात्पुरुषो ह्यव्यक्तमुखेन त्रिगुणं भुङ्क्त इति । यो ह वैवं वेद संन्यासी योगी चाऽऽत्मयाजी चेति । अथ यद्वन्न कश्चिच्छून्यागारे कामिन्यः प्रविष्टाः स्पृशतीन्द्रियार्थाꣳस्तद्वद्यो न स्पृशति प्रविष्टान्संन्यासी योगी चाऽऽत्मयाजी चेति ॥ १० ॥

अन्ने ब्रह्मदृष्टिः, अन्नमहिमा

परं वा एतदात्मनो रूपं यदन्नम् । अन्नमयो ह्ययं प्राणः । अथ न यद्यश्नात्यमन्ताऽश्रोताऽस्प्रष्टाऽद्रष्टाऽवक्ताऽघ्राताऽरसयिता भवति । प्राणाꣳश्चोत्सृजति । इत्येवꣳ ह्याह । अथ यदि खल्वश्नाति प्राणसमृद्धो भूत्वा मन्ता भवति श्रोता भवति स्प्रष्टा भवति वक्ता भवति रसयिता भवति घ्राता भवति द्रष्टा भवतीति । एवꣳ ह्याह ।

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते याः काश्चित्पृथिवीश्रिताः ।
अतोऽन्नेनैव जीवन्त्यथैतदपियन्त्यन्ततः ॥ ११ ॥

अथान्यत्राप्युक्तम् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यहरहः प्रपतन्त्यन्नमभिजिघृक्षमाणानि । सूर्यो रश्मिभिराददात्यन्नम् । तेनासौ तपति । अन्नेनाभिषिक्ताः पचन्तीमे प्राणाः । अग्निर्वा अन्नेनाभिज्वलति । अन्नकामेनेदं प्रकल्पितं ब्रह्मणा । अतोऽन्नमात्मेत्युपासीत । इत्येवꣳ ह्याह ।

अन्नाद्भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्धन्ते ।
अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ॥ १२ ॥

अथान्यत्राप्युक्तम् । विश्वभृद्वै नामैषा तनूर्भगवतो विष्णोर्यदिदमन्नम् । प्राणो वा अन्नस्य रसः । मनः प्राणस्य । विज्ञानं मनसः । आनन्दं विज्ञानस्येति । अन्नवान्प्राणवान्मनस्वान्विज्ञानवानानन्दवाꣳश्च भवति यो ह वैवं वेद । यावन्तीह वै भूतान्यन्नमदन्ति तावत्स्वन्तःस्थोऽन्नमत्ति यो ह वैवं वेद ।

अन्नमेव विजरन्नमन्नꣳ संवननं स्मृतम् ।
अन्नं पशूनां प्राणोऽन्नं ज्येष्ठमन्नं भिषक्स्मृतम् ॥ १३ ॥

कालः आदित्यमूलकः आदित्यात्मको वा संवत्सररूपः ब्रह्मत्वेनोपास्यः

अथान्यत्राप्युक्तम् । अन्नं वा अस्य सर्वस्य योनिः । कालश्चान्नस्य । सूर्यो योनिः कालस्य । तस्यैतद्रूपं यन्निमेषादिकालात्संभृतं द्वादशात्मकं वत्सरम् । एतस्याऽऽग्नेयमर्धमर्धं वारुणम् । मघाद्यꣳ श्रविष्ठार्धमाग्नेयं क्रमेण । उत्क्रमेण सार्पाद्यꣳ श्रविष्ठार्धान्तꣳ सौम्यम् । तत्रैकैकमात्मनो नवाꣳशकं सचारकविधम् । सौक्ष्म्यत्वादेतत्प्रमाणम् । अनेनैव प्रमीयते हि कालः । न विना प्रमाणेन प्रमेयस्योपलब्धिः । प्रमेयोऽपि प्रमाणतां पृथक्त्वादुपैत्यात्मसंबोधनार्थम् । इत्येवꣳ ह्याह । यावत्यो वै कालस्य कलास्तावतीषु चरत्यसौ । यः कालं ब्रह्मेत्युपासीत कालस्तस्यातिदूरमपसरति । इत्येवꣳ ह्याह ।

कालात्स्रवन्ति भूतानि कालाद्वृद्धिं प्रयान्ति च ।
काले चास्तं नियच्छन्ति कालो मूर्तिरमूर्तिमान् ॥ १४ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे कालश्चाकालश्च । अथ यः प्रागादित्यात्सोऽकालोऽकलः । अथ य आदित्याद्यः स कालः सकलः । सकलस्य वा एतद्रूपं यत्सं-

वत्सरः । संवत्सरात्खल्वेवेमाः प्रजाः प्रजायन्ते । संवत्सरेणेह वै जाता विवर्धन्ते । संवत्सरे प्रत्यस्तं यन्ति । तस्मात्संवत्सरो वै प्रजापतिः कालोऽन्नं ब्रह्मनीडमात्मा च । इत्येवꣳ ह्याह ।

काल: पचति भूतानि सर्वाण्येव महात्मनि ।
यस्मिꣳस्तु पच्यते कालो य स्तं वेद स वेदवित् ॥ १५ ॥

विग्रहवानेष कालः सिन्धुराजः प्रजानाम् । एष तत्स्थः सविताख्यः । यस्मादेवेमे चन्द्रर्क्षग्रहसंवत्सरादयः सूयन्ते । अथैभ्यः सर्वमिदम् । अत्र वा यत्किंचिच्छुभाशुभं दृश्येतेह लोके तदेतेभ्यः । तस्मादादित्यात्मा ब्रह्म । अथ कालसंज्ञमादित्यमुपासीत । आदित्यो ब्रह्मेत्येके । अथैवꣳ ह्याह ।

होता भोक्ता हविर्मन्त्रो यज्ञो विष्णुः प्रजापतिः ।
सर्वः कश्चित्प्रभुः साक्षी योऽमुष्मिन्भाति मण्डले ॥ १६ ॥

अग्न्यादित्यहृदयेषु एकत्वेनोपास्य अनन्त आकाशात्मा परमात्मा ब्रह्म

ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीदेकोऽनन्तः प्रागनन्तो दक्षिणतोऽनन्तः प्रतीच्यनन्त उदीच्यनन्त ऊर्ध्वं चावाङ्च सर्वतोऽनन्तः । न ह्यस्य प्राच्यादिदिशः कल्पन्ते । अथ तिर्यग्वाऽवाङ्वोर्ध्वं वाऽनूह्य एष परमात्माऽपरिमितोऽजोऽतर्क्योऽचिन्त्यः । एष आकाशात्मा । एवैष कृत्स्नक्षय एको जागर्ति । इत्येतस्मादाकाशादेष खल्विदं चेतामात्रं बोधयति । अनेनैव चेदं ध्यायते । अस्मिꣳश्च प्रत्यस्तं याति । अस्यैतद्भास्वरꣳ रूपं यदमुष्मिन्नादित्ये तपति । अग्नौ चाधूमके यज्ज्योतिश्चित्रतरम् । उदरस्थोऽथ वा यः पचत्यन्नम् । इत्येवꣳ ह्याह । यश्चैषोऽग्नौ यश्चायꣳ हृदये यश्चासावादित्ये स एष एक इति । एकस्य हैकत्वमेति य एवं वेद ॥ १७ ॥

षडङ्गो योगः ब्रह्मदर्शनोपायः

तथा तत्प्रयोगकल्पः । प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणा तर्कः समाधिः षडङ्ग इत्युच्यते योगः । अनेन यदा पश्यन्पश्यति रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विहाय परेऽव्यये सर्वमेकीकरोति । एवꣳ ह्याह ।

यथा पर्वतमादीप्तं नाऽऽश्रयन्ति मृगद्विजाः ।
तद्वद्ब्रह्मविदो दोषा नाऽऽश्रयन्ति कदाचन ॥ १८ ॥

आत्मदर्शनावस्था

अथान्यत्राप्युक्तम् । यदा वै बहिर्विद्वान्मनो नियम्येन्द्रियार्थाꣳश्च प्राणो निवेशयित्वा निःसंकल्पस्ततस्तिष्ठेत् । अप्राणादिह यस्मात्संभूतः प्राणसंज्ञको जीवस्तस्मात्प्राणो वै तुर्याख्ये धारयेत्प्राणम् । इत्येवꣳ ह्याह ।

अचित्तं चित्तमध्यस्थमचिन्त्यं गुह्यमुत्तमम् ।
तत्र चित्तं निधायेत तच्च लिङ्गं निराश्रयम् ॥ १९ ॥

अथान्यत्राप्युक्तम् । अतः पराऽस्य धारणा तालुरसनाग्रनिपीडनाद्वाङ्मनःप्राणनिरोधनात् ब्रह्म तर्केण पश्यति । यदाऽऽत्मनाऽऽत्मानमणोरणीयाꣳसं द्योतमानं मनःक्षयात्पश्यति तदाऽऽत्मनाऽऽत्मानं दृष्ट्वा निरात्मा भवति । निरात्मकत्वादसंख्योऽयोनिश्चिन्त्यः । मोक्षलक्षणमित्येतत्परं रहस्यम् । इत्येवꣳ ह्याह ।

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥ इति ॥ २० ॥

सुषुम्नाख्यया नाड्या ऊर्ध्वोत्क्रमणविधिः कैवल्यफलकः

अथान्यत्राप्युक्तम् । ऊर्ध्वगा नाडी सुषुम्नाख्या प्राणसंचारिणी ताल्वन्तर्विच्छिन्ना । तया प्राणोंकारमनोयुक्तयोर्ध्वमुत्क्रमेत्ताल्वध्यग्रं परिवर्त्य चेन्द्रियाण्यसंयोज्य । महिमा महिमानं निरीक्षेत । ततो निरात्मकत्वमेति निरात्मकत्वान्न सुखदुःखभाग्भवति । केवलत्वं लभते । इत्येवꣳ ह्याह ।

परः पूर्वं प्रतिष्ठाप्य निगृहीतानिलं ततः ।
तीर्त्वा पारमपारेण पश्चाद्युञ्जीत मूर्धनि ॥ २१ ॥

द्वे ब्रह्मणी शब्दब्रह्म परं ब्रह्म च विष्णुसंज्ञितम्

अथान्यत्राप्युक्तम् । द्वे वाव ब्रह्मणी अभिध्येये शब्दश्चाशब्दश्च । अथ शब्देनैवाशब्दमाविष्क्रियते ।

अथ तत्रोमिति शब्दः । अनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तोऽशब्दे निधनमेति । अथ हैषा गतिः । एतदमृतम् । एतत्सायुज्यत्वं निर्वृतत्वं तथा, चेति । अथ यथोर्णनाभिस्तन्तुनोर्ध्वमुत्क्रान्तोऽवकाशं लभतीत्येवं वाव खल्वसावभिध्यातोमित्यनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तः स्वातन्त्र्यं लभते । अन्यथा परे शब्दवादिनः श्रवणाङ्गुष्ठयोगेनान्तर्हृदयाकाशशब्दमाकर्णयन्ति । सप्तविधेयं तस्योपमा । यथा नद्यः किङ्किणी कांस्यचक्रकभेकविःकृन्धिका वृष्टिर्निवाते वदतीति । तं पृथग्लक्षणमतीत्य परेऽशब्देऽव्यक्ते ब्रह्मण्यस्तं गताः । तत्र तेऽपृथग्धर्मिणोऽपृथग्विवेक्या यथा संपन्ना मधुत्वं नाना रसाः । इत्येवं ह्याह ।

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २२ ॥

अथान्यत्राप्युक्तम् । यः शब्दस्तदोमित्येतदक्षरम् । यदस्याग्रं तच्छान्तमशब्दमभयमशोकमानन्दं तृप्तं स्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितम् । सर्वापरत्वाय तदेत उपासीत । इत्येवं ह्याह ।

योऽसौ परापरो देवा ओंकारो नाम नामतः ।
निःशब्दः शून्यभूतस्तु मूर्ध्नि स्थाने ततोऽभ्यसेत् ॥ २३ ॥

ब्रह्मात्मदर्शनं, मुक्तिः, योगः

अथान्यत्राप्युक्तम् । धनुः शरीरम् । ओमित्येतच्छरः । शिखाऽस्य मनः । तमोलक्षणं भित्त्वा तमोऽतमाविष्टमागच्छति । अथाऽऽविष्टं भित्त्वा अलातचक्रमिव स्फुरन्तमादित्यवर्णमूर्जस्वन्तं ब्रह्म तमसः पर्यमपश्यत् । यदमुष्मिन्नादित्येऽथ सोमेऽग्नौ विद्युति विभाति । अथ खल्वेनं दृष्ट्वाऽमृतत्वं गच्छति । इत्येवं ह्याह ।

ध्यानमन्तः परे तत्त्वे लक्ष्येषु च निधीयते ।
अतोऽविशेषविज्ञानं विशेषमुपगच्छति ॥
मानसे च विलीने तु यत्सुखं चाऽऽत्मसाक्षिकम् ।
तद्ब्रह्म चामृतं शुक्रं सा गतिर्लोक एव सः ॥ २४ ॥

अथान्यत्राप्युक्तम् । निद्रेवान्तर्हितेन्द्रियः शुद्धितमया धिया स्वप्न इव यः पश्यतीन्द्रियबिलेऽविवशः प्रणवाख्यं प्रणेतारं भारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं विशोकं च । सोऽपि प्रणवाख्यः प्रणेता भारूपो विगतनिद्रो विजरो विमृत्युर्विशोको भवति । इत्येवं ह्याह ।

एवं प्राणमथोंकारं यस्मात्सर्वमनेकधा ।
युनक्ति युञ्जते वाऽपि तस्माद्योग इति स्मृतः ॥
एकत्वं प्राणमनसोरिन्द्रियाणां तथैव च ।
सर्वभावपरित्यागो योग इत्यभिधीयते ॥ २५ ॥

आत्मरूपाग्नौ होमः, विष्णोः परमं पदम्

अथान्यत्राप्युक्तम् । यथा वाऽप्सुचारिणः शाकुनिकः सूत्रयन्त्रेणोद्धृत्योदरेऽग्नौ जुहोत्येवं वाव खल्विमान् प्राणानोमित्यनेनोद्धृत्यानामयेऽग्नौ जुहोति । अतस्तप्तोर्वीव सः । अथ यथा तप्तोर्विसर्पिस्तृणकाष्ठसंस्पर्शेनोज्ज्वलतीत्येवं वाव खल्वसावप्राणाख्यः प्राणसंस्पर्शेनोज्ज्वलति । अथ यदुज्ज्वलत्येतद्ब्रह्मणो रूपं च । एतद्विष्णोः परमं पदं च । एतद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् । एतत्तदपरिमितधा चाऽऽत्मानं विभज्य पूरयतीमाँल्लोकान् । इत्येवं ह्याह ।

वह्नेश्च यद्वत्खलु विस्फुलिङ्गाः सूर्यान्मयूखाश्च तथैव तस्य ।
प्राणादयो वै पुनरेव तस्मादभ्युच्चरन्तीह यथाक्रमेण ॥ २६ ॥

हृदन्तर्ज्योतिः आत्मा, चित्तलयः

अथान्यत्राप्युक्तम् । ब्रह्मणो वावैतत्तेजः परस्यामृतस्याशरीरस्य यच्छरीरस्यौष्ण्यमस्यैतद्घृतम् । अथाऽऽविः सन्नभसि निहितं वा । एतदेकाग्रेणैवमन्तर्हृदयाकाशं विनुदन्ति यत्तस्य ज्योतिरिव संपद्यतीत्यतस्तद्भावमचिरेणैति । भूमावयस्पिण्डं निहितं यथाऽचिरेणैति भूमित्वम् । मृद्वत्संस्थमयस्पिण्डं यथाऽग्न्ययस्कारादयो नाभिभवन्ति । प्रणश्यति चित्तं तथाऽऽश्रयेण सहैवम् । इत्येवं ह्याह ।

हृद्याकाशमयं कोशमानन्दं परमालयम् ।
स्वं योगश्च ततोऽस्माकं तेजश्चैवाग्निसूर्ययोः ॥२७॥

ब्रह्मज्ञानकारणं योगविशेषः, योगाधिकारः, ब्रह्मविद्याधिकारः

अथान्यत्राप्युक्तम्। भूतेन्द्रियार्थानतिक्रम्य ततः प्रव्रज्याज्यं धृतिदण्डं धनुर्गृहीत्वाऽनभिमानमयेन चैवेषुणा तं ब्रह्मद्वारपारं निहत्याऽऽद्यꣳ संमोहमौली तृष्णेर्ष्याकुण्डली तन्द्रीराघवेत्र्यभिमानाध्यक्षः क्रोधज्यं प्रलोभदण्डं धनुर्गृहीत्वेच्छामयेन चैवेषुणेमानि खलु भूतानि हन्ति। तꣳ हत्वोंकारप्लवेनान्तर्हृदयाकाशस्य पारं तीर्त्वाऽऽविर्भूतेऽन्तराकाशे शनकैरवटैवावटकृद्धातुकामः संविशत्येवं ब्रह्मशालां विशेत्। ततश्चतुर्जालं ब्रह्मकोशं प्रणुदेद्गुर्वागमेनेति। अतः शुद्धः पूतः शून्यः शान्तोऽप्राणो निरात्माऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे महिम्नि तिष्ठति। अतः स्वे महिम्नि तिष्ठमानं दृष्ट्वाऽऽवृत्तचक्रमिव संचारचक्रमालोकयति। इत्येवꣳ ह्याह।

षड्भिर्मासैस्तु युक्तस्य नित्यमुक्तस्य देहिनः।
अनन्तः परमो गुह्यः सम्यग्योगः प्रवर्तते॥
रजस्तमोभ्यां विद्धस्य सुसमिद्धस्य देहिनः।
पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्तस्य न कदाचन॥ २८॥

एवमुक्त्वाऽन्तर्हृदयः शाकायन्यस्तस्मै नमस्कृत्वाऽनया ब्रह्मविद्यया राजन्ब्रह्मणः पन्थानमारूढाः पुत्राः प्रजापतेरिति। संतोषं द्वन्द्वतितिक्षाꣳ शान्तत्वं योगाभ्यासादवाप्नोतीति। एतद्गुह्यतमं नापुत्राय नाशिष्याय नाशान्ताय कीर्तयेदिति। अनन्यभक्ताय सर्वगुणसंपन्नाय दद्यात्॥ २९॥

ब्रह्मज्ञानसाधनं, बद्धलक्षणं, मुक्तिलक्षणं, मनःस्वरूपं, ब्रह्मलोकमार्गः

ॐ शुचौ देशे शुचिः सत्त्वस्थः सदधीयानः सद्वादी सद्ध्यायी सद्याजी स्यादिति। अतः सद्ब्रह्मणि सत्यभिलाषिणि निर्वृत्तोऽन्यस्तत्फलच्छिन्नपाशो निराशः परेष्वात्मवद्विगतभयो निष्कामोऽक्षय्यमपरिमितꣳ सुखमाक्रम्य तिष्ठति। परमं वै शेवधेरिव परस्योद्धरणं यन्निष्कामत्वम्। स हि सर्वकाममयः पुरुषोऽध्यवसायसंकल्पाभिमानलिङ्गो बद्धः। अतस्तद्विपरीतो मुक्तः। अत्रैक आहुः। गुणः प्रकृतिभेदवशादध्यवसायात्मबन्धमुपागतः। अध्यवसायस्य दोषक्षयाद्विमोक्षः। मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति। कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव। गुणौघैरुह्यमानः कलुषीकृतश्चास्थिरश्चञ्चलो लुप्यमानः सस्पृहो व्यग्रश्चाभिमानित्वं प्रयात इति। अहꣳ सो ममेदमित्येवं मन्यमानो निबध्नात्यात्मनाऽऽत्मानं जालेनेव खचरः। अतः पुरुषोऽध्यवसायसंकल्पाभिमानलिङ्गो बद्धः। अतस्तद्विपरीतो मुक्तः। तस्मान्निरध्यवसायो निःसंकल्पो निरभिमानस्तिष्ठेत्। एतन्मोक्षलक्षणम्। एषाऽत्र ब्रह्मपदवी। एषोऽत्र द्वारविवरः। अनेनास्य तमसः पारं गमिष्यति। अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति। अत्रोदाहरन्ति।

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम्॥

एतदुक्त्वाऽन्तर्हृदयः शाकायन्यस्तस्मै नमस्कृत्वा यथावदुपचारी कृतकृत्यो मरुदुत्तरायणं गतः। न ह्यत्रोद्वर्त्मना गतिः। एषोऽत्र ब्रह्मपथः सौरं द्वारं भित्त्वोर्ध्वेन विनिर्गत इति। अत्रोदाहरन्ति।

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि।
सितासिताः कद्रुनीलाः कपिला मृदुलोहिताः॥
ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम्।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिम्॥
यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम्।
तेन देवनिकायानां स्वधामानि प्रपद्यते॥
ये नैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः।
इह कर्मोपभोगाय तैः सꣳसरति सोऽवशः॥
तस्मात्सर्गस्वर्गापवर्गहेतुर्भगवानसावादित्य इति॥ ३०॥

इन्द्रियाणां उद्गमहेतुः नियन्ता च आत्मा, इन्द्रियबुद्ध्यादीनि आत्मलिङ्गानि

[1]किमात्मकानि वा एतानीन्द्रियाणि प्रचरन्ति।

(१) मैउ. ६।३०; श्रीकंठ. ४।२।१३ 'ऊर्ध्वमेकः स्थितः' इत्यादिश्लोकः 'स्मर्यते च' इत्युक्त्वा समुद्धृतः।

(१) मैउ. ६।३१-३६.

उद्गन्ता चैतेषामिह को नियन्ता वेत्याह । प्रत्याहाऽऽत्मात्मकानि । इत्यात्मा ह्येषामुद्गन्ता नियन्ता वा । अप्सरसो भानवीयाश्च मरीचयो नाम । अथ पञ्चमी रश्मिभिर्विषयानत्ति । कतम आत्मेति । योऽयं शुद्धः पूतः शून्यः शान्तादिलक्षणोक्तः स्वकैर्लिङ्गैरुपगृह्यः । तस्यैतल्लिङ्गमलिङ्गस्याग्नेर्यदौष्ण्यमाविष्टं चापां यः शिवतमो रस इत्येके । अथ वाक्श्रोत्रं चक्षुर्मनः प्राण इत्येके । अथ बुद्धिर्धृतिः स्मृतिः प्रज्ञानमित्येके । अथ ते वा एतस्यैवं यथैवेह बीजस्याङ्कुरा वाऽथ धूमार्चिर्विष्फुलिङ्गा इवाग्नेश्चेति । अत्रोदाहरन्ति ।

वह्नेश्च यद्वत्खलु विष्फुलिङ्गाः सूर्यान्मयूखाश्च तथैव तस्य ।
प्राणादयो वै पुनरेव तस्मादभ्युच्चरन्तीह यथाक्रमेण ॥ ३१ ॥

सर्वलोकभूतवेदादीनां उद्भवस्थानं आत्मा

तस्माद्वा एतस्मादात्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वे देवाः सर्वाणि च भूतान्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति । अथ यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा निश्चरन्त्येवं वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्योपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि विश्वा भूतानि ॥ ३२ ॥

संवत्सरप्राणादिरूपैः चित्याग्न्युपासना

पञ्चेष्टको वा एषोऽग्निः संवत्सरः । तस्येमा इष्टका यो वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्धेमन्तः । स शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवानेषोऽग्निः पुरुषविदः । सेयं पृथिवी प्रजापतेः प्रथमा चितिः । करैर्यजमानमन्तरिक्षमुत्क्षिप्त्वा वायवे प्रायच्छत् । प्राणो वै वायुः । प्राणोऽग्निः । तस्येमा इष्टका यः प्राणोऽपानो व्यानः समान उदानः । स शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवानेषोऽग्निः पुरुषविदः । तदिदमन्तरिक्षं प्रजापतेर्द्वितीया चितिः । करैर्यजमानं दिवमुत्क्षिप्त्वेन्द्राय प्रायच्छत् । असौ वा आदित्य इन्द्रः । सैषोऽग्निः । तस्येमा इष्टका यदृग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणम् । स शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवानेषोऽग्निः पुरुषविदः । सैषा द्यौः प्रजापतेस्तृतीया चितिः । करैर्यजमानस्याऽऽत्मविदेऽवदानं करोति । अथाऽऽत्मविदुत्क्षिप्य ब्रह्मणे प्रायच्छत् । तत्राऽऽनन्दी मोदी भवति ॥ ३३ ॥

अग्नित्रयोपासना, जाठराग्न्युपासना, चित्तशुद्धिः, समाधिः, ब्रह्मविद्याङ्गभूता अग्न्युपासना

पृथिवी गार्हपत्यः । अन्तरिक्षं दक्षिणाग्निः । द्यौराहवनीयः । तत एव पवमानपावकशुचय आविष्कृतमेतेनास्य यज्ञम् । यतः पवमानपावकशुचिसंघातो हि जाठरः । तस्मादग्निर्यष्टव्यश्चेतव्यः स्तोतव्योऽभिध्यातव्यः । यजमानो हविर्गृहीत्वा देवताभिध्यानमिच्छति ।

हिरण्यवर्णः शकुनो हृद्यादित्ये प्रतिष्ठितः ।
मद्गुहꣳसस्तेजोवृषः सोऽस्मिन्नग्नौ यजामहे ॥

इति चापि मन्त्रार्थं विचिनोति । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गोऽस्याभिध्येयम् । यो बुद्ध्यन्तस्थो ध्यायी ह मनःशान्तिपदमनुसरति । आत्मन्येव धत्ते । अत्रेमे श्लोका भवन्ति ।

यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यते ।
तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यते ॥
स्वयोनावुपशान्तस्य मनसः सत्यकामतः ।
इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥
चित्तमेव हि सꣳसारं तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ।
यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥
समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥
मनो हि द्विविधं प्रोक्तꣳ शुद्धं चाशुद्धमेव च ।
अशुद्धं कामसंपर्काच्छुद्धं कामविवर्जितम् ॥
लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् ।
यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥
तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतम् ।
एतज्ज्ञानं च मोक्षं च शेषान्ये ग्रन्थविस्तराः ॥

समाधिनिर्धौतमलस्य चेतसो निवेशितस्याऽऽत्मनि यत्सुखं भवेत् ।
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥
अपामापोऽग्निरग्नौ वा व्योम्नि व्योम न लक्षयेत् ।
एवमन्तर्गतं यस्य मनः स परिमुच्यते ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासङ्गि मोक्षे निर्विषयं स्मृतम् ॥ इति ॥

अतोऽनग्निहोत्र्यनग्निचिदज्ञानभिध्यायिनां ब्रह्मणः पदव्योमानुस्मरणं विरुद्धम् । तस्मादग्निर्यष्टव्यश्चेतव्यः स्तोतव्योऽभिध्यातव्यः ॥ ३४ ॥

अग्निवाय्वादित्यब्रह्मणामुपस्थानं, आदित्ये ब्रह्मोपासना, अब्ज्योतिःप्रणवव्याहृतिरूपं ब्रह्म

नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकस्मृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि । नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्मृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि । नम आदित्याय दिविक्षिते लोकस्मृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि । नमो ब्रह्मणे सर्वक्षिते सर्वस्मृते सर्वमस्मै यजमानाय धेहि । हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय विष्णवे । योऽसा आदित्ये पुरुषः सोऽसा अहमिति । एष ह वै सत्यधर्मो यदादित्यस्याऽऽदित्यत्वम् । तच्छुक्लं पुरुषमलिङ्गं नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽꣳशमात्रम् । एतद्यदादित्यस्य मध्य इवेत्यक्षिण्यग्नौ च । एतद्ब्रह्म एतदमृतम् । एतद्भर्गः । एतत्सत्यधर्मो नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽꣳशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्येऽमृतम् । यस्य हि सोमः प्राणा वाऽप्यङ्कुराः । एतद्ब्रह्म । एतदमृतम् । एतद्भर्गः । एतत्सत्यधर्मो नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽꣳशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये यजुर्दीप्यति । ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ।

अष्टपादꣳ शुचिꣳ हꣳसं त्रिसूत्रमणुमव्ययम् ।
द्विधर्मोऽन्धं तेजसेद्धꣳ सर्वं पश्यन्पश्यति ॥

नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽꣳशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये उदित्वा मयूखे भवतः । एतत्सवित्सत्यधर्मः । एतद्यजुः । एतत्तपः । एतदग्निः । एतद्वायुः । एतत्प्राणः । एतदापः । एतच्चन्द्रमाः । एतच्छुक्रम् । एतदमृतम् । एतद्ब्रह्मविषयम् । एतद्भानुरर्णवः । तस्मिन्नेव यजमानाः सैन्धव इव व्लीयन्ते । एषा वै ब्रह्मैकता । अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति । अत्रोदाहरन्ति ।

अꣳशुधारय इवाणुवातेरितः सꣳस्फुरत्यसावन्तर्गः सुराणाम् ।
यो हैवंवित्स सवित्स द्वैतवित्सैकधामेतः स्यात्तदात्मकश्च ॥
ये बिन्दव इवाभ्युच्चरन्त्यजस्रं विद्युदिवाभ्रार्चिषः परमे व्योमन् ।
तेऽर्चिषो वै यशस आश्रयवशाज्जटाभिरूपा इव कृष्णवर्त्मनः ॥ ३५ ॥

शान्तसमृद्धे द्वे ब्रह्मरूपे, पुण्यलोकसाधनानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि

द्वे वाव खल्वेते ब्रह्मज्योतिषो रूपके । शान्तमेकꣳ समृद्धं चैकम् । अथ यच्छान्तं तस्याऽऽधारं खम् । अथ यत्समृद्धमिदं तस्यान्नम् । तस्मान्मन्त्रौषधाज्यामिषपुरोडाशस्थालीपाकादिभिर्यष्टव्यमन्तर्वेद्याम् । आस्न्यवशिष्टैरन्नपानैश्चाऽऽस्यमाहवनीयमिति मत्वा । तेजसः समृद्धयै पुण्यलोकविजित्यर्थाय । अमृतत्वाय च । अत्रोदाहरन्ति । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः । यमराज्यमग्निष्टोमेनाभियजति । सोमराज्यमुक्थेन । सूर्यराज्यꣳ षोडशिना । स्वाराज्यमतिरात्रेण । प्राजापत्यमासहस्रसंवत्सरान्तक्रतुनेति ।

वर्त्याधारस्नेहयोगाद्यथा दीपस्य सꣳस्थितिः ।
अन्तर्याण्डोपयोगादिमौ स्थितावात्मशुची तथा ॥ ३६ ॥

अपरिमिततेजस उपासना प्रणवसहिता, यज्ञेन अन्नप्राप्तिः

तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीतापरिमितं तेजः ।

(१) मैउ. ६।३७; विज्ञान. ३।१।१३, ४।२।१९.

तत्त्रेधाऽभिहितमन्नावादित्ये प्राणे। अथैषा नाड्यन्नबहुमित्येषाऽग्नौ हुतमादित्यं गमयति। अथ यो रसोऽन्नवत्स उद्गीथं वर्षति। तेनेमे प्राणाः। प्राणेभ्यः प्रजा इति। अत्रोदाहरन्ति। यद्धविरग्नौ हूयते तदादित्यं गमयति। तत्सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति। तेनान्नं भवति। अन्नाद्भूतानामुत्पत्तिरिति। एवꣳ ह्याह।

अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ३७ ॥

उपासनायुक्तं ब्रह्मज्ञानपर्यवसायि अग्निहोत्रं, अच्युतरूपं महोदेवरूपं ब्रह्म

[१]अग्निहोत्रं जुह्वानो लोभजालं भिनत्ति। अतः संमोहं छित्त्वा न क्रोधान्स्तुन्वानः काममभिध्यायमानस्ततश्चतुर्जालं ब्रह्मकोशं भिन्ददतः परमाकाशमत्र हि सौरसौम्याग्नेयसात्त्विकानि मण्डलानि भित्त्वा ततः शुद्धः सत्त्वान्तरस्थमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितꣳ सर्वापरं धाम सत्यकामसर्वज्ञत्वसंयुक्तꣳ स्वतन्त्रं चैतन्यꣳ स्वे महिम्नि तिष्ठमानं पश्यति। अत्रोदाहरन्ति।

रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः।
तेजोमध्ये स्थितꣳ सत्त्वꣳ सत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः ॥

शरीरप्रादेशाङ्गुष्ठमात्रमणोरप्यणुं ध्यात्वाऽतः परमतां गच्छति। अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति। अत्रोदाहरन्ति।

अङ्गुष्ठप्रादेशशरीरमात्रं प्रदीपप्रतापवद्द्वित्रिधा हि।
तद्ब्रह्माभिष्टूयमानं महो देवो भुवनान्याविवेश ॥
ॐ नमो ब्रह्मणे नमः ॥ ३८ ॥

इति षष्ठः प्रपाठकः ॥

---

(१) मैउ. ६।३८.

सप्तमः प्रपाठकः

सवितरि परमात्मोपासना, सत्यनभःस्थः विश्वरूप आत्मा

[१]अग्निर्गायत्रं त्रिवृद्रथन्तरं वसन्तः प्राणो नक्षत्राणि वसवः पुरस्तादुद्यन्ति। तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति। अचिन्त्योऽमूर्तो गभीरो गुप्तोऽनवद्यो घनो गहनो निर्गुणः शुद्धो भास्वरो गुणभुगभयोऽनिर्वृत्तिर्योगीश्वरः सर्वज्ञो मघोऽप्रमेयोऽनाद्यन्तः श्रीमानजो धीमाननिर्देश्यः सर्वसृक्सर्वस्याऽऽत्मा सर्वभुक्सर्वस्येशानः सर्वस्याऽन्तरान्तरः ॥ १ ॥

इन्द्रस्त्रिष्टुप्पञ्चदशो बृहद्ग्रीष्मो व्यानः सोमो रुद्रा दक्षिणत उद्यन्ति। तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति। अनाद्यन्तोऽपरिमितोऽपरिच्छिन्नोऽपरप्रयोज्यः स्वतन्त्रोऽलिङ्गोऽमूर्तोऽनन्तशक्तिर्धाता भास्करः ॥ २ ॥

मरुतो जगती सप्तदशो वैरूपं वर्षा अपानः शुक्र आदित्याः पश्चादुद्यन्ति। तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति। तच्छान्तमशब्दमभयमशोकमानन्दं तृप्तꣳ स्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितꣳ सर्वापरं धाम ॥ ३ ॥

विश्वे देवा अनुष्टुबेकविꣳशो वैराजः शरत्समानो वरुणः साध्या उत्तरत उद्यन्ति। तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति। अन्तःशुद्धः पूतः शून्यः शान्तोऽप्राणो निरात्माऽनन्तः ॥ ४ ॥

मित्रावरुणौ पङ्क्तिस्त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ शाक्वररैवते हेमन्तशिशिरा उदानोऽङ्गिरसश्चन्द्रमा ऊर्ध्वा उद्यन्ति। तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति। प्रणवाख्यं प्रणेतारं भारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं विशोकम् ॥ ५ ॥

शनिराहुकेतूरगरक्षोयक्षनरविहगशरभेभादयोऽधस्तादुद्यन्ति। तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति। यः प्राज्ञो विधरणः सर्वान्तरोऽक्षरः शुद्धः पूतो भान्तः क्षान्तः शान्तः ॥ ६ ॥

---

(१) मैउ. ७।१-१०.

एष हि खल्वात्माऽन्तर्हृदयेऽणीयानिद्धोऽग्निरिव विश्वरूपः । अस्यैवान्नमिदꣳ सर्वम् । अस्मिन्नोता इमाः प्रजाः । एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविचिकित्सोऽविपाशः सत्यसंकल्पः सत्यकामः । एष परमेश्वरः । एष भूताधिपतिः । एष भूतपालः । एष सेतुर्विधरणः । एष हि खल्वात्मेशानः शम्भुर्भवो रुद्रः प्रजापतिर्विश्वसृग्घिरण्यगर्भः सत्यं प्राणो हꣳसः शास्ताऽच्युतो विष्णुर्नारायणः । यश्चैषोऽग्नौ यश्चायꣳ हृदये यश्चासावादित्ये स एष एकः । तस्मै ते विश्वरूपाय सत्ये नभसि हिताय नमः ॥ ७ ॥

ज्ञानोपसर्गाः

नास्तिकप्रकाशतस्करादिभिः संसर्गः परिहार्यः, बृहस्पतिप्रणीतं नास्तिकशास्त्रं, विद्याऽविद्याभेदः, अवैदिकाध्ययननिषेधः

अथेदानीं ज्ञानोपसर्गाः । राजन्मोहजालस्यैष वै योनिर्यदस्वर्ग्यैः सह स्वर्ग्यस्य । एष वाटये पुरस्तादुक्तेऽप्यधःस्तम्बेनाऽऽश्लिष्यन्ति । अथ ये चान्ये ह नित्यप्रमुदिता नित्यप्रवसिता नित्ययाचनका नित्यꣳ शिल्पोपजीविनः । अथ ये चान्ये ह पुरयाचका अयाज्ययाजकाः शूद्रशिष्याः शूद्राश्च शास्त्रविद्वाꣳसः । अथ ये चान्ये ह चाटजटनटभटप्रव्रजितरङ्गावतारिणो राजकर्मणि पतितादयः । अथ ये चान्ये ह यक्षराक्षसभूतगणपिशाचोरगग्रहादीनामर्थं पुरस्कृत्य शमयाम इत्येवं ब्रुवाणाः । अथ ये चान्ये ह वृथा कषायकुण्डलिनः कापालिनः । अथ ये चान्ये ह वृथातर्कदृष्टान्तकुहकेन्द्रजालैर्वैदिकेषु परिस्थातुमिच्छन्ति । तैः सह न संवसेत् । प्रकाशभूता वै ते तस्करा अस्वर्ग्याः । इत्येवꣳ ह्याह ।

नैरात्म्यवादकुहकैर्मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः ।
भ्राम्यल्लोको न जानाति वेदविद्यान्तरं तु यत् ॥ ८ ॥

बृहस्पतिर्वै शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविद्यामसृजत् । तया शिवमशिवमित्युद्दिशन्ति । अशिवꣳ शिवमिति । वेदादिशास्त्रहिꣳसकधर्मोभिध्यानमस्त्विति वदन्ति । अतो नैनामभिधीयेत । अन्यथैषा वन्ध्येवैषा रतिमात्रं फलमस्या वृत्तच्युतस्येव नाऽऽरम्भणीया । इत्येवꣳ ह्याह ।

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्ते ॥
विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥
अविद्यायामन्तरे वेष्टयमानाः स्वयंधीराः पण्डितंमन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ९ ॥

देवासुरा ह वै य आत्मकामा ब्रह्मणोऽन्तिकं प्रयातास्तस्मै नमस्कृत्वोचुः । भगवन्वयमात्मकामाः । स त्वं नो ब्रूहि । इत्यतश्चिरं ध्यात्वाऽमन्यत । अन्यतात्मानो वै तेऽसुराः । अतोऽन्यतममेतेषामुक्तम् । तदिमे मूढा उपजीवन्त्यभिष्वङ्गिणस्तर्याभिघातिनोऽनृताभिशꣳसिनः । सत्यमिवानृतं पश्यन्ति इन्द्रजालवदिति । अतो यद्वेदेष्वभिहितं तत्सत्यम् । यद्वेदेषूक्तं तद्विद्वाꣳस उपजीवन्ति । तस्माद्ब्राह्मणो नावैदिकमधीयीत । अयमर्थः स्यादिति ॥ १० ॥

परतेजोरूपस्य ब्रह्मणः सप्रणवोपासना, चाक्षुषपुरुषस्य सपत्नीकस्य हृदये स्थितिः, अवस्थात्रयातीतं तुरीयं ब्रह्म, द्वैतं अद्वैतं च

ब्रह्म

एतद्वाव तत्स्वरूपं नभसः खेऽन्तर्भूतस्य यत्परं तेजः । तत्त्रेधाऽभिहितमग्ना आदित्ये प्राणः । एतद्वाव तत्स्वरूपं नभसः खेऽन्तर्भूतस्य यदोमित्येतदक्षरम् । अनेनैव तदुद्बुध्यत्युदयत्युच्छ्वस(सि)ति । अजस्रं ब्रह्मधीयालम्बं वाऽत्रैव । एतत्समीरणे

(१) मैउ. ७।११; श्रीकर. २।३।२९ (न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् । सर्वꣳ ह पश्यः (?) पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः ॥) एतावदेव.

प्रकाशप्रक्षेपकौष्ण्यस्थानीयमेतद्धूमस्येव समीरणे नभसि प्रशाखयैवोत्क्रम्य स्कन्धात्स्कन्धमनुसरति। अप्सु प्रक्षेपको लवणस्येव। घृतस्य चौष्ण्यमिव। अभिध्यातुर्विस्तृतिरिव। एतदित्यत्रोदाहरन्ति। अथ कस्मादुच्यते वैद्युतः। यस्मादुच्चारितमात्र एव सर्वं शरीरं विद्योतयति। तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीतापरिमितं तेजः।

पुरुषश्चाक्षुषो योऽयं दक्षिणेऽक्षिण्यवस्थितः।
इन्द्रोऽयमस्य जायेयं सव्ये चाक्षिण्यवस्थिता॥

समागमस्तयोरेव हृदयान्तर्गते सुषौ।
तेजस्तल्लोहितस्यात्र पिण्ड एवोभयोस्तयोः॥

हृदयादायता तावच्चक्षुष्यस्मिन्प्रतिष्ठिता।
सारणी सा तयोर्नाडी द्वयोरेका द्विधा सती॥

मनःकायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्।
मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्॥

खजाग्नियोगाद्धृदि संप्रयुक्तमणोर्ह्यणुर्द्विरणुः कण्ठदेशे।
जिह्वाग्रदेशे त्र्यणुकं च विद्धि विनिर्गतं मातृकमेवमाहुः॥

न पश्यन्मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्।
सर्वं हि पश्यन्पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः॥

चाक्षुषः स्वप्नचारी च सुप्तः सुप्तात्परश्च यः।
भेदाश्चैतेऽस्य चत्वारस्तेभ्यस्तुर्यं महत्तरम्॥

त्रिष्वेकपाच्चरेद्ब्रह्म त्रिपाच्चरति चोत्तरे।
सत्यानृतोपभोगार्थो द्वैतीभावो महात्मन इति।
द्वैतीभावो महात्मन इति॥ ११॥

इति सप्तमः प्रपाठकः॥

मैत्रायण्युपनिषत्समाप्ता।

जाबालोपनिषत्

कुरुक्षेत्रमहिमा, सर्वं गम्यमानं स्थानं कुरुक्षेत्रत्वेनोपास्यं, अविमुक्ते कुरुक्षेत्रे तारकब्रह्मोपदेशः रुद्रकृतः मरणकाले, अविमुक्तक्षेत्रनिषेणविधिः मुक्त्यर्थम्

ॐ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम् । यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । तस्माद्यत्र क्वचन गच्छति तदेव मन्येत तदविमुक्तमेव । इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति । तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत । अविमुक्तं न विमुञ्चेत् । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः ॥

अविमुक्तक्षेत्रे वाराणस्यां आत्मोपासनविधिः, वाराणसीपदनिरुक्तिः

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम् । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽविमुक्त उपास्यः । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति । सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीति तेन वरणा भवति । सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान्नाशयतीति तेन नासी भवतीति । कतमच्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्योर्लोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति । एतद्वै संधिं संध्यां ब्रह्मविद उपासत इति । सोऽविमुक्त उपास्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वैतदेवं वेदेति ॥

'आमनन्ति चैनमस्मिन्' –– आमनन्ति चैनं परमेश्वरं अस्मिन् मूर्धचुबुकान्तराले जाबालाः ––' य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासी ' इति । तत्र च इमामेव नासिकां सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयतीति सा वरणा, सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा नासी इति वरणानासीति निरुच्य पुनरामनन्ति–– 'कतमच्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्युलोकस्य परस्य च संधिर्भवति ' इति । तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः ।

ब्रशांकर. १।२।३२

शतरुद्रियजपविधिः

अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः । किंजप्येनामृतत्वं ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रियेणेति । एतान्येव ह वा अमृतस्य नामधेयानि । एतैर्ह वा अमृतो भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः ॥

संन्यासविधिः वैराग्यकाले, संन्यासप्रयोगविधिः

अथ हैनं जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच । भगवन् संन्यासं ब्रूहीति । स होवाच

(१) जाउ. १ ; श्रीकंठ. ४।२।१६.

(२) जाउ. २ ; ब्रशांकर. १।२।३२ द्योर्लोकस्य (द्युलोकस्य); श्रीकर. १।२।३२ वरणायां (वरुणायां) वरणा (वरुणा) द्योर्लोकस्य (द्युलोकस्य); वल्लभ. १।२।३२ सोऽविमुक्ते (योऽविमुक्ते) भ्रुवोर्घ्राणस्य (भ्रुवोः प्राणस्य) द्योर्लोकस्य (द्यौर्लोकस्य).

(१) जाउ. ३ ; श्रीकंठ. १।१।२२, १।२।१९, ४।१।१६ हैनं (हैवं) किंजप्येना (भगवन् किंजप्येना) एतान्येव ह (एतानि ह); श्रीकर. १।१।२२, १।२।१३, ४।१।१६.

(२) जाउ. ४ ; ब्रशांकर. ३।४।१७, २०, ४० अथ पुनरव्रती वा व्रती वा (अथ पुनरेव व्रती वाऽव्रती वा); भास्कर. ३।४।२६, ४० वोत्सन्नाग्निरनग्निको (वोत्सन्नाग्निको)

याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा, ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । आग्नेयीमेव कुर्यात् । अग्निर्हि वै प्राणः । प्राणमेवैतया करोति । त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । एतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति । 'अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धय रयिम् ॥' इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः । प्राणं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह । ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाघ्रापयेत् । यद्यग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः । सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नीयात्साज्यं हविरनामयम् । मोक्षमन्त्रस्त्रयी । एवं विन्देत् । तद्ब्रह्मैतदुपासितव्यम् । एवमेवैतद्भगवन् । इति वै याज्ञवल्क्यः ॥

(१) 'ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि'—— ऊर्ध्वरेतःसु च आश्रमेषु विद्या श्रूयते । न च तत्र कर्माङ्गत्वं विद्याया उपपद्यते, कर्माभावात् । न ह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि कर्माणि तेषां सन्ति । स्यादेतत् । ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयन्ते वेदे इति, तदपि नास्ति । तेऽपि हि वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यन्ते——'त्रयो धर्मस्कन्धाः' (छाउ. २।२३।१) 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' (छाउ. ५।१०।१) 'तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये' (मुउ. १।२।११) 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' (बृउ. ४।४।२२) 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इत्येवमादिषु । प्रतिपन्नाप्रतिपन्नगार्हस्थ्यानां अपाकृतानपाकृतर्णत्रयाणां च ऊर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ।

* ब्रशंकर. ३।४।१७

(२) या तु जाबालश्रुतिरुदाह्रियते—— 'ब्रह्मचर्यं समाप्य......वोत्सन्नाग्निको वा' (इति), नासौ अप्रमाणीक्रियते, स्मृतिभाष्यकारैरुदाहृतत्वात्, त्रिदण्डपक्षेऽप्युपपन्नत्वात् । अत्रापि कर्मत्यागो नास्ति । न हि प्रव्रजितशब्दस्त्यागार्थः, अर्थान्तरे रूढत्वात् । यत्पुनरत्र 'अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः स्यात्' इति पठ्यते, तत् संदिग्धं, पुरस्ताच्चोपवीतन्यासत्यागयोरभावात् । कथमकस्मादेवमाशङ्कावचनमुत्तिष्ठेत । ब्राह्मणपदं चानर्थकम् । क्षत्रियादिरपि कथमयमयज्ञोपवीती स्यात् । अतिदुर्विदग्धेन केनापि इदं वाक्यं प्रक्षिप्तमित्याशङ्कामहे । तस्मान्न स्मृ(श्रु)तौ क्वचित् कर्मतत्साधनत्यागाशा कर्तव्या ।　　　　भास्कर. ३।४।२६

(३) 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' इत्यग्न्युद्वासननिषेधात् ब्रह्मचर्यादेव पारिव्राज्यं, न गार्हस्थ्यात्परमिति केचित् । तथा सति 'वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' 'उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इत्यादिविधिवैयर्थ्यं स्यात् । अतो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वा, वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति वा न निर्बन्धः कार्यः । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वदतामयमभिप्रायः——साग्निरनग्निकश्चेति द्वावेवाश्रमौ । तत्र ब्रह्मचारी परिव्राट् च अनग्निः, गृहस्थो वानप्रस्थश्च साग्निः । अग्निमाधायोद्वास्य पारिव्राज्यात् ब्रह्मचर्यात्पारिव्राज्यमेवातीव मुख्यमिति, अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः । अतः सर्वाश्रमधर्मसिद्धिः ।

श्रीकंठ. ३।४।२०

यज्ञोपवीतत्यागविधिः संन्यासिनां, मरणविधिः पञ्चविधाभिः, परिव्राजकधर्माः

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम् । पृच्छामि

शेषं ब्रशंकरवत्; रामानुज. ३।४।२० गृही भूत्वा वनी भवेत् (गृहाद्); श्रीकंठ. ३।४।२० गृही भूत्वा वनी भवेत् (गृही वा), ३।४।४० गृही भूत्वा वनी भवेत् (गृहाद्वा); श्रीकर. ३।४।१८ : ३।४।२१ रामानुजवत्, ३।४।४०; वल्लभ. ३।४।७, १३, १७, १८, १९ गृहाद्वा वनाद्वा (गृहाद्वनाद्वा) शेषं रामानुजवत्; विज्ञान. ३।४।२२ यदि वेत (यदि चेत) शेषं रामानुजवत्; बलदेव. ३।४।२९, ४९.

* नाउ. ७८ (पृ. १६५०) इत्यत्रापि ब्रशंकरभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

(१) जाउ. ५ ; ब्रशंकर. २।१।३, ३।४।२०; भास्कर.

त्वा याज्ञवल्क्य । अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ! इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मा । प्राश्याऽऽचम्यायं विधिः परिव्राजकानाम् । वीराध्वने वाऽनाशके वाऽपां प्रवेशे वा अग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा । अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्रह्मभूयाय भवति । यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत् । एष पन्था ब्रह्मणा ह्यानुवित्तस्तेनैति संन्यासी ब्रह्मविदिति । एवमेवैष भगवन् । इति वै याज्ञवल्क्यः ॥

परमहंसस्वरूपम्

तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः । त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं चेत्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । यथा जातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपात्रेण लाभालाभयोः समो भूत्वा शुन्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठोऽशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम स परमहंसो नामेति ॥

'शुक्लध्यानपरायणः' इति जाबालोपनिषदि शुक्लशरीररुद्रध्यानस्यैव मुमुक्षूणां विधेयत्वेन दर्शनात् तस्यैव ब्रह्मविष्ण्वादेरप्यधिकत्वम् ।

श्रीकर. १।१।१ (पृ. ४०)

३।४।२६ कथं ब्राह्मणः + (स्यात्); विज्ञान. ३।४।२०.

(१) जाउ. ६; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ४०); विज्ञान. १।१।१ (पृ. २९); बलदेव. ३।४।४९.

देवतात्मभावोपासना

* [१]त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि ॥

(१) 'व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्' — यथा 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्' (ऐआ. २।२।४) इत्यादित्यपुरुषं प्रकृत्य ऐतरेयिणः समामनन्ति । तथा जाबालाः 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि' इति । तत्र संशयः—किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कर्तव्या, उत एकरूपैवेति । व्यतिहारोऽयमाध्यानाय आम्नायते इतरवत्, यथेतरे गुणाः सर्वात्मत्वप्रभृतय आध्यानायाऽऽम्नायन्ते, तद्वत् । तथा हि विशिंषन्ति समाम्नातार उभयोच्चारणेन त्वमहमस्मि अहं च त्वमसीति । तच्च उभयरूपायां मतौ कर्तव्यायामर्थवद्भवति । अन्यथा हि इदं विशेषेणोभयाम्नानमनर्थकं स्यात्, एकेनैव कृतत्वात् । ननु उभयाम्नानस्यार्थविशेषे परिकल्प्यमाने देवतायाः संसार्यात्मत्वापत्तेर्निकर्षः प्रसज्येतेत्युक्तम् । नैष दोषः, ऐकात्म्यस्यैव अनेन प्रकारेणानुचिन्त्यमानत्वात् । नन्वेवं सति स एवैकत्वदृढीकार आपद्येत । न वयमेकत्वदृढीकारं वारयामः । किं तर्हि । व्यतिहारेणेह द्विरूपा मतिः कर्तव्या वचनप्रामाण्यात्, नैकरूपा इत्येतावदुपपादयामः । ३।३।३७

'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च' —यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा, स किं अहमिति ग्रहीतव्यः,

---

* वाक्यमिदमुद्धृतवद्भिः सर्वैर्भाष्यकारैः अवतरणे 'जाबालाः' इत्युक्तम् । जाबालोपनिषदि वाक्यमिदं नोपलभामहे । वराहोपनिषदि तु (२।३४) 'त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि' इत्याकारं पाठभेदेनोपलभ्यते । जाबालीयत्वनिर्देशात् अत्रैव संगृहीतम् ।

(१) ब्रशंकर. ३।३।३७: ४।१।३ त्वमसि+ (देवते); भास्कर. ३।३।३७ : ४।१।३ त्वमसि + (देवते); रामानुज. १।१।१ (पृ. १७) वा अह (चाह) त्वमसि + (भगवो देवते), ३।३।३७ वा अह (वाऽह) त्वमसि + (भगवो देवते), ४।१।३ त्वमसि+ (भगवो देवते); श्रीकर. ३।३।३७ वा अह (वाऽह) त्वमसि + (भगवो देवते), ४।१।४ त्वमसि + (भगवो देवते); विज्ञान. ३।३।३७.

किंवा मदन्य इत्येतद्विचारयति । कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषये श्रूयमाणे संशय इति । उच्यते––अयमात्मशब्दो मुख्यः शक्यतेऽभ्युपगन्तुं सति जीवेश्वरयोरभेदसंभवे, इतरथा तु गौणोऽयमभ्युपगन्तव्य इति मन्यते । किं तावत्प्राप्तम् । नाहमिति ग्राह्यः । न हि अपहतपाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन शक्यते ग्रहीतुं, विपरीतगुणो वा अपहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन । अपहतपाप्मत्वादिगुणश्च परमेश्वरः, तद्विपरीतगुणस्तु शारीरः । ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसङ्गः । ततः शास्त्रानर्थक्यम् । संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वे अधिकार्यभावात् शास्त्रानर्थक्यमेव । प्रत्यक्षादिविरोधश्च । अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रात्कर्तव्यं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादिदर्शनमिति चेत्, काममेवं भवतु । न तु संसारिणो मुख्य आत्मा ईश्वर इत्येतन्नः प्रापयितव्यम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः––आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः । तथा हि परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैव एतमुपगच्छन्ति–– 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि देवते ' इति । तथा अन्येऽपि ' अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवमादय आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः । ग्राहयन्ति च आत्मत्वेनैवेश्वरं वेदान्तवाक्यानि ।

* ब्रशंकर. ४।१।३

(२) केचित्तु ' व्यतिहारो० ' ' सैव हि सत्यादयः ' इति सूत्रद्वयमधिकरणद्वयं वर्णयन्ति, तत् ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' (छाउ. ३।१४।१) इत्यवगतसर्वात्मभावविषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपादनीयमपूर्वमस्तीत्यनादरणीयम् । न च सर्वात्मत्वानुसंधानातिरेकेण परस्मिन्ब्रह्मणि जीवत्वानुसंधानं जीवे च परब्रह्मत्वानुसंधानं तथ्यं संभवति । ३।३।३७

* भास्कर. ब्रशंकरवत् । श्रीकंठ. छाउ. ६।८।७ (पृ. ९१५) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

उपासिता प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य स्वयं यथा आत्मा, तथा स्वात्मनोऽपि परं ब्रह्म आत्मेत्येवोपासीतेत्यर्थः । कुतः । एवं ह्युपगच्छन्ति पूर्वे उपासितारः–– ' त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि ' इति । उपासितुरर्थान्तरभूतं ब्रह्म उपासितारः अहमिति कथमभ्युपगच्छन्तीत्यत्राऽऽह––ग्राहयन्ति चेति । इममर्थमविरुद्धमुपासितॄन् ग्राहयन्ति शास्त्राणि । तान्प्रत्युपपादयन्तीत्यर्थः । ' य आत्मनि तिष्ठन्० ' इति च सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनः तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्तन्नियाम्यत्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मा, अतः स त आत्मा, अतो यथा प्रत्यगात्मनः स्वशरीरं प्रत्यात्मत्वात् देवोऽहं, मनुष्योऽहमित्यनुसंधानं, तथा प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मत्वात्परमात्मनः तस्याप्यहमित्येवानुसंधानं युक्तमित्येवं शास्त्रैरुपपादितम् । सर्वबुद्धीनां ब्रह्मैकनिष्ठत्वेन सर्वशब्दानां ब्रह्मैकनिष्ठत्वमभ्युपगच्छन्तः ' त्वं वा अहमस्मि० ' इति व्यतिहारेणोक्तवन्तः ।

* रामानुज. ४।१।३

(३) न अखण्डतया जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं, यतः व्यतिहारः परस्परव्यत्ययेनाभेदोपदेशः अस्ति । यथा ऐतरयके–– ' तद्योऽहं सोऽसौ० ' इति, जाबाले च ' त्वं वा अहमस्मि० ' इति । एवं श्रुत्यन्तरेष्वपि । स चायं व्यतिहारः अत्यन्ताभेदे सति अयुक्तः स्यात् । कुतः । हि यस्मात् इतरत् वस्तु इतरेण श्रुतयः सर्वाः विशिंषन्ति । यथा––' यो वै प्राणः सा प्रज्ञा, या वा प्रज्ञा स प्राणः० ' (कौउ. ३।३) इति । व्यतिहारस्य च प्रयोजनं जीवे ब्रह्मसाम्यप्रतिपादनद्वारा ब्रह्मोपासनं जीवस्यासंसारित्वप्रतिपादनं चेति ।

विज्ञान. ३।३।३७

*श्रीकर. ३।३।३७ इत्यत्र रामानुजस्य अक्षरशोऽनुवादः ।

इति जाबालोपनिषत्समाप्ता ।

कैवल्योपनिषत्

परमेष्ठिप्रोक्ता ब्रह्मविद्या

श्रद्धा भक्तिः ध्यानं संन्यासश्च मोक्षसाधनम्

ॐ [1]अथाश्वलायनो भगवन्तं परमेष्ठिनमुपसमेत्योवाच ।

अधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां
सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढाम् ।
यथा चिरात्सर्वपापं व्यपोह्य
परात्परं पुरुषं याति विद्वान् ।
तस्मै स होवाच पितामहश्च
श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि ॥
[2]न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।
परेण नाकं निहितं गुहायां
विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ॥
[3]वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥

(१) कैउ. ११; श्रीकंठ. ३।४।२७; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ८, १३), १।१।४, १।४।२२ (पृ. १७४, १७६, १७७), २।१।११, २२, २।३।३६, ३।१।१७, ३।२।४, २३, ३।३।१४, ३२, ५१, ३।४।१, २७, ३९, ५२, ४।१।१५, ४।४।२२; वल्लभ. ३।२।२४; विज्ञान. १।१।४ (पृ. १२०); बलदेव. ३।२।२४, ३।३।५४.

(२) कैउ. ११२; श्रीकर. ३।१।१०, ३।३।८ नाकं (साकं) जते यद्यतयो (जदेतद्यतयो); वल्लभ. ३।४।८, १३; विज्ञान. १।१।१ (पृ. १५), ३।४।८, ३३.

(३) कैउ. ११३; श्रीकर. ३।३।८, १८, ३।४।४८, ४९. शेषं स्थलनिर्देशादिकं मुउ. ३।२।६ (पृ. १४८४) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

ध्येयः शिवः उमासहितः हृदये, परमात्मनः शिवस्य ब्रह्मेन्द्रादिदेवरूपता, परमात्मज्ञानं मुक्तिसाधनं, प्रणवस्य ध्यानसाधनता

[1]विविक्तदेशे च सुखासनस्थः
शुचिः समग्रीवशिरःशरीरः ।
अत्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि
निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य ॥
[2]हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं
विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् ।
अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं
शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् ॥
[3]तमादिमध्यान्तविहीनमेकं
विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ।
उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं
त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।
ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं
समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥

(१) कैउ. १।४; श्रीकंठ. ४।१।७, ११ देशे च (देशे तु) अत्याश्रम (अन्त्याश्रम); श्रीकर. १।१।१ (पृ. ९), ३।२।५, ३।४।४८, ४९, ४।१।७, ८.

(२) कैउ. १।५; श्रीकंठ. १।२।४, १।३।१६, ३।३।३८, ४।१।७, ४।२।१६ अचिन्त्य.....न्तरूपं (अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यरूपं); श्रीकर. १।१।१ (पृ. ८), १।१।३ (पृ. ४२), १।१।२५, २६, १।२।७, १४, १७, १।३।२१, २।१।२६, ३।२।११, १२, १४, ३।३।४, २२, ३८, ५९, ६१, ३।४।५२, ४।१।३, ८, ४।२।१६, ४।३।१६ न्तरूपं (न्तबोधं).

(३) कैउ. १।६; श्रीकंठ. १।१।४ (पृ. १८७), १।२।४, ९ (पृ. ३४४), १।३।१६, १।४।२८, २।१।३२, ३।२।३१, ३५, ३।३।४, ३८, ३९, ४।१।७, ८, ४।४।२२; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ५, ९, १५, १८, १९, २७), १।१।३ (पृ. ४०, ४३), १।१४ (पृ. ४५, ४७,

'योनिश्च हि गीयते' —— साक्षात्परमेश्वर एव भूतयोनिरित्युच्यते। 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम्। ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥' इति समस्तसाक्षिणः सर्वज्ञस्य तमसः परस्य विश्वोत्तीर्णस्य परमशक्त्या उमया सहितस्य विशिष्टस्य परमेश्वरस्यैव भूतयोनित्वं भूतप्रकृतित्वं च गीयते । ततश्चोपादानमपि निमित्तं परं ब्रह्मैव ।

१।४।२८

'आदरादलोपः' —— ननु प्रियशिरस्त्वादीनामिव नीलकण्ठत्वादीनामवयवानां ब्रह्मस्वरूपान्तर्भावे तस्योपचयापचयप्रसक्तिरित्यतो नीलकण्ठत्वादिकं लुप्यत इत्यत आह —— आदरादिति । पूर्वत्र नीलकण्ठत्वादिविशिष्टं रूपमुमाभिधानपरमशक्तिसाहित्यं सत्यसंकल्पत्वादिगुणजातं च निरूपितम्। इह तेषां परब्रह्मणि लोपोऽस्ति कदाचित्, अथवा कदाचिदपि न लोप इति संशयः । किं तावत् प्राप्तम्? उपासनार्थं परब्रह्मणि कल्पितत्वात् तेषां कदाचिल्लोप इति प्राप्ते ब्रूमः —— परब्रह्मण उमासहितत्वादीनां सर्वत्र श्रुतिष्वभ्यासादादरादलोप एव । अत एवालुप्तशक्तिकमुच्यते परं ब्रह्म । कुत्रादरादभ्यास इति चेत् —— सर्वत्रैव । 'कृष्णपिङ्गलं विरूपाक्षं' इति शक्तिसाहित्ये त्रिलोचनत्वे च सिद्धेऽपि पुनरादरार्थं हि 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं' इत्यभ्यस्तम्। सवितृमण्डलविद्यायां च 'नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये' इति ह्यादरार्थमुमापतित्वमभ्यस्तम् । अन्यत्र 'नीलग्रीवो विलोहितः... नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च' इत्यादिषु नीलग्रीवत्वमीश्वरस्यादरादभ्यस्तम् । सत्यसंकल्पत्वादीनामेकत्र सिद्धानामन्यत्र पुनर्वचनमादरार्थमेव । तस्मादुमापतित्वादीनामभ्यासादादरादलोप एव परब्रह्मण इति । धर्मब्रह्मणोः प्रमाणान्तरागम्ययोर्यादृशं स्वरूपमभिधत्ते भगवती श्रुतिस्तादृशमेवाभ्युपेयं श्रुतिप्रामाण्यावलम्बिनाम् । अन्यथा तद्विरुद्धतर्कावलम्बने जगदुपादानत्वादिकं न सिद्ध्येत् । अतः श्रुतिरेव च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति सत्यज्ञानाकारमपरिच्छिन्नं ब्रह्मेत्युक्त्वा 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं........॥' इत्यादिना तस्यैव त्रिलोचनत्वपरमशक्त्युमाशबलितत्वरूपं विशिष्टमभिधत्ते। पुनश्च तस्य 'स एको ब्रह्मण आनन्दः' इति निरतिशयानन्दत्वमाह । तस्यैव च 'आकाशशरीरं ब्रह्म। सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम्। शान्तिसमृद्धममृतम्' इत्यादिना चित्प्रकाशरूपत्वमात्मारामत्वं, बाह्यकरणनिरपेक्षान्तःकरणैकानुभूयमानपरमानन्दविलासत्वं, उपशान्तसकलोपद्रवकलङ्कत्वमनादिमुक्तत्वं च प्रकाशयति । अस्य हि विरूपाक्षत्वादिलक्षणशरीरसंबन्धेन जीववत् प्रसक्तान् दोषांश्च 'अपहतपाप्मा' इत्यादिना निराकरोति । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'पराऽस्य शक्तिः' 'पशूनां पतये' इत्यादिभिरस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वस्वतन्त्रत्वादिकं च निरूपयति । एवं श्रुतिरेव सकलप्रमाणशेखरस्थानीया, सत्यज्ञानानन्दमपरिच्छिन्नस्वरूपं सर्वज्ञं नित्यतृप्तं स्वतन्त्रं अनादिप्रकाशं अनन्तालुप्तशक्तिकं आत्मारामं अन्तरनुभवैकविषयपरमानन्दं उपशान्तं अमृतं नीलकण्ठं विरूपाक्षं उमासहितं परं ब्रह्म सर्वात्मकं मुक्तिसाधकमिति सर्वत्र घोषयन्ती केन निवार्यते । ततः परब्रह्मण उक्तस्वरूपधर्माणामलोप एव ।

श्रीकंठ. ३।३।३९

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

---

५२), १।१।११, १२, १३ (पृ. ६३), १।१।२२, २४, २५, २६, २७, १।२।३, ९, १४, २१, १।३।७, १७, २१, १।४।२२ (पृ. १७५, १७७), १।४।२८, २।१।११, २६, ३५, २।२।३७, ४२ (पृ. २४६), ३।१।१७, ३।२।७, ११, १२, १४, २०, २६, ३१, ३५, ३।३।४, ११, १७, १८, २२, ३८, ३९, ५६, ५९, ६०, ६१, ३।४।५२, ४।१।३, ८; ४।२।१७, ४।३।१६, ४।४।७, २२.

(१) कैड. १।७; श्रीकर. १।१।१ (पृ. २७), १।१।२ (पृ. ३६), १।१।४ (पृ. ४५), १।१।११, २२, ३२, १।२।३, ५, १।३।३९, १।४।२२ (पृ. १७५), २।१।२२, २।२।३७, २।३।१, १८, ३८, ३।१।१४, ३।३।११, १७, ४।४।२२; विज्ञान. २।३।४३.

स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ।
ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥
आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात्पापं दहति पण्डितः ॥

'अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्' — कासुचिच्छाखासु श्रूयमाणा उपासनाङ्गावबद्धाः सर्वासूपासनास्वङ्गत्वेनोपसंहार्या न वेति संशयः । तथा हि— 'आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनादेव पाशं दहति पण्डितः ॥' इति कैवल्योपनिषदि दहरोपासनायां प्रणवाभ्यासः श्रूयते । 'अग्निः' इत्यादिना भस्म गृहीत्वा विमृज्याङ्गानि संस्पृशेत् । 'तस्माद्व्रतमेतत् पाशुपतं पशुपाशविमोक्षाय' इति अथर्वशिरसि पाशुपतविद्यायां भस्मोद्धूलनं श्रूयते । अन्यत्र 'तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत' इति त्रिपुण्ड्रधारणविधिः श्रूयते । तत्र 'शिवसायुज्यम्' इति फलश्रवणात् परविद्याङ्गत्वम् । तदेवं विद्याङ्गावबद्धाः यासु शाखासु श्रुतास्तासु विहितेषूपासनेषूपासकैः कार्याः संनिधानात् न सर्वत्र इति प्राप्ते ब्रूमः । भस्मोद्धूलनादय उपासनाङ्गावबद्धा यासु शाखासु श्रुतास्तास्वेवेति न नियमः । किंतु प्रतिवेदं सर्वासु शाखासु सर्वैरपि ब्रह्मोपासकैः कार्या एवेति श्रुत्या संनिधेर्बाधः ।

श्रीकंठ. ३।३।५३

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिजन्मान्तररूपावस्थायुक्तः जीवः, जीव एव अखण्डबोधाश्रयः पुरत्रयलयाधारः, प्राणादीनामाकाशादीनां च आत्मनः सृष्टिः

स एव मायापरिमोहितात्मा
शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ।
स्त्रियन्नपानादिविचित्रभोगैः
स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति ॥
स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता
स्वमायया कल्पितजीवलोके ।
सुषुप्तिकाले सकले विलीने
तमोभिभूतः सुखरूपमेति ॥
पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्
स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः ।
पुरत्रये क्रीडति यश्च जीव-
स्ततः सुजातं सकलं विचित्रम् ।
आधारमानन्दमखण्डबोधं
यस्मिँल्लयं याति पुरत्रयं च ॥
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

मोक्षसाधनं जीवपरमात्मनोरभेदज्ञानम्

यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्याऽऽयतनं महत् ।

---

(१) कैउ. १।८; श्रीकर. १।१।४ (पृ. ४५), १।१।११, २२, २७, १।२।३, १।४।२२ (पृ. १७६), २।३।१, १८, ३८, ३।१।१४, ३।३।१७; विज्ञान. १।१।४ (पृ. १११).

(२) कैउ. १।९; श्रीकर. १।३।३९, १।४।५, ३।३।१७, ४।३।१६; विज्ञान. १।१।३ (पृ. ९१).

(३) कैउ. १।१०; श्रीकंठ. १।१।१ (पृ. ९८), ३।३।५३, ४।१।१६ ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात्पापं (ध्याननिर्मथनादेव पाशं); श्रीकर. १।१।४ (पृ. ४७), १।३।६, १।४।२२ (पृ. १७६), २।१।११, २।२।४२ (पृ. २४७), २।३।३६, ३।१।१७, ३।२।४, ३।३।१४, १९, ५३, ३।४।१, ४९, ५२, ४।१।३, ८, १५, ४।२।१५, ४।४।२२ ज्ञान (ध्यान) इति क्वचित्पाठः, पापं (पाशं).

(१) कैउ. १।११; विज्ञान. २।३।४३, ३।३।३६, ४।१।५.

(२) कैउ. १।१२; श्रीकर. १।१।१३ (पृ. ६२), २।३।३५, ३।२।७; विज्ञान. १।१।३ (पृ. ७४), १।२।८, १।४।१७, ३।२।३, ३२ स्वप्ने स (स एव).

(३) कैउ. १।१३; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ३२).

(४) कैउ. १।१४; श्रीकर. १।१।२३, २८, १।३।१, १०, २।१।१४, २।२।३९, २।३।१, ९, ४।४।७; विज्ञान. १।१।२ (पृ. ३२).

(५) कैउ. १।१५; रामानुज. १।१।१ (पृ. ७८); श्रीकर. १।१।६, २३, १।३।१, १०, १।४।२२ (पृ.१७५), २।१।१४, २।२।२७, ३९, ४५, २।३।१, ९, १८, ३।१।१, ४।२।१४, ४।३।१५, ४।४।७ स त्वमेव (तत्त्व-

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं स त्वमेव त्वमेव तत् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते ।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥
[2]त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥
[3]मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥ १ ॥
[4]अणोरणीयानहमेव तद्व-
न्महानहं विश्वमहं विचित्रम् ।
पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो
हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि ॥
[5]अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः
पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः ।
अहं विजानामि विविक्तरूपो
न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहम् ।
वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥

मेव); विज्ञान. १।१।४ (पृ. ९५), १।३।१ विश्वस्या (सर्वस्या) स त्वमेव (तत्त्वमेव).
(१) कैउ. १।१६; विज्ञान. ३।२।१०.
(२) कैउ. १।१७; श्रीकर. १।१।१ (पृ. २७); ४।४।१९ यद्भोग्यं (यद्भोज्यं); विज्ञान. १।१।२ (पृ. ३९, ४१), १।४।२२, ३।२।३६.
(३) कैउ. १।१८; श्रीकर. १।१।१ (पृ. २७), ४।४।१९.
(४) कैउ. २।१; श्रीकर. १।१।२७ (पृ. ८५), १।३।२३, २।१।४, ३।२।३४, ३।३।५१, ४।४।४, १९.
(५) कैउ. २।२; श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३०), १।१।५ (पृ. ५४), १।१।२१, २।१।१३, २७, ३।३।७, ४।४।७; बलदेव. १।२।३३.

[1]न पुण्यपापे मम नास्ति नाशो
न जन्म देहेन्द्रियबुद्धिरस्ति ।
न भूमिरापो न च वह्निरस्ति
न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरं च ॥
[2]एवं विदित्वा परमात्मरूपं
गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ।
समस्तसाक्षिं सदसद्विहीनं
प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥

शतरुद्रीयपठनविधिः पापनाशफलः

[3]यः शतरुद्रीयमधीते सोऽग्निपूतो भवति । सुरापानात्पूतो भवति । ब्रह्महत्यात्पूतो भवति । कृत्याकृत्यात्पूतो भवति । तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवति । अत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् ।
अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् ।
तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं फलमश्नुते
कैवल्यं फलमश्नुत इति ॥ २ ॥

(१) कैउ. २।३; श्रीकर. १।१।२३.
(२) कैउ. २।४; श्रीकर. १।२।११.
(३) कैउ. २।५; श्रीकंठ. ४।१।१६ (यः शतरुद्रीयं ब्राह्मणो नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । सुरापानात्पूतो भवति । ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति । अन्त्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् । परमं ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम्); श्रीकर. ४।१।१६ (यः शतरुद्रीयं ब्राह्मणो नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । सुरापानात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति । तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवति । अत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् । अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवतारकः । तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं पदमश्नुते ॥).

कैवल्योपनिषत्समाप्ता ।

अथर्वशिरउपनिषत्

रुद्रः सर्वरूपः सर्वतर्पकः सर्वदेवध्येयः, रुद्रज्ञानं सर्वदेवसर्ववेदज्ञानरूपम्

ॐ [1]देवा ह वै स्वर्गं लोकमायन्। ते देवा रुद्रमपृच्छन्को भवानिति। सोऽब्रवीत्। अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च। नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति। सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत्। दिशो व्यन्तरं प्राविशत्। सोऽहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माहं ब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोऽहं दक्षिणाञ्च उदञ्चोऽहमधश्चोर्ध्वश्चाहं दिशश्च प्रदिशश्चाहं पुमानपुमांस्त्रियश्चाहं सावित्र्यहं गायत्र्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्चाहं छन्दोऽहं सत्योऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं गौरहं गौर्यहमृगहं यजुरहं सामाहमथर्वाङ्गिरसोऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमापोऽहं तेजोऽहं गुह्योऽहमरण्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्रमहमग्रं च मध्यं च बहिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव सर्वे। व्योममेव सः। सर्वे समाः। यो मां वेद स देवान्वेद स सर्वांश्च वेदान्साङ्गानपि। ब्रह्म ब्राह्मणैश्च गां गोभिर्ब्राह्मणान्ब्राह्मण्येन हविर्हविषाऽऽयुरायुषा सत्येन सत्यं धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा। ततो ह वै ते देवा रुद्रमपृच्छन्। ते देवा रुद्रमपश्यन्। ते देवा रुद्रमध्यायन्। ते देवा ऊर्ध्वबाहवो रुद्रं स्तुन्वन्ति ॥ १ ॥

'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्' –– ब्रह्मोपासने देवानामप्यधिकारोऽस्ति। कुतः। तेषामर्थित्वसंभवात्। न च परमेश्वरस्य देवानां च पदं समानं, यतः सामान्येन सुखवाचकोऽपि स्वर्गशब्दः प्रकरणादिना विशेषमभिधत्ते, यथेश्वरशब्दः स्वामिमात्रवाचकः प्रकरणवशात् 'उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये' इत्यादिषु जनपदाधिपतिमात्रवाची राजविषयः, ब्रह्मणः प्रकरणे पुनरयं निरतिशयैश्वर्यवाची तद्विषयो भवति, तथा सुखमात्रवाचकः स्वर्गशब्दः प्रकरणेन प्रमाणान्तरोपपत्त्या च देवानां पदं क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वादिदोषकलुषितं स्वल्पसुखमभिधत्ते। परब्रह्मणः शिवस्य पदं तु निरतिशयसुखस्वरूपमनावृत्तिलक्षणमेव ब्रूते।

१।३।२५

'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' –– 'देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमंस्ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति। सोऽब्रवीत् अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च।

---

(१) शिरउ. १; श्रीकंठ. १।२।१, १९ : १।३।२५ रुद्रमध्यायन् (रुद्रं ध्यायन्ति): १।४।२२ (देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमंस्ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति। सोऽब्रवीत्। अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति। सोऽन्तरादन्तरं प्राविशद्दिशां चान्तरं स प्राविशत् सोऽहं नित्यानित्यो ब्रह्माहं ब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोऽहं दक्षिणाञ्चोदञ्चोऽहमधश्चोर्ध्वं च दिशश्च विदिशश्चाहं पुमानहं स्त्री चाहं गायत्र्यहं सावित्र्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् चाहं छन्दोऽहं गार्हपत्योऽहं दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं सत्योऽहं गौरहं गौर्यहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमापोऽहं तेजोऽहमृग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसोऽहं क्षरमहमक्षरमहं गुह्योऽहमरण्योऽहं पुष्करमहं पवित्रमहमग्रं च मध्यं च बहिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव सर्वं च मां यो वेद स सर्वान् देवान् वेद): ३।२।११ दिशो व्यन्तरं (दिशश्चान्तरं): ३।२।४० स देवान् वेद (स सर्वान् देवान् वेद): ३।३।२३, ४।४।२२ (परमेश्वरोऽहं पुष्करमहं पवित्रमहमग्रं च मध्यं च बहिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेकः सर्वे च मामेव च मां यो वेद स सर्वान् देवान् वेद); श्रीकर. १।१।१ (पृ, ९, ११, १९, २०, २७), १।१।२ (पृ. ३६), १।१।४ (पृ. ४४), १।१।११, २२, १।२।४, १८, १।३।७, २६, १।४।२२, २५, २।१।२२, २।२।३९, २।३।५०, २।४।१६, ३।१।१४, ३।२।३६, ४०, ३।३।२३, ३५, ४।३।१६, ४।४।२२ लोकमायन् (लोकमगमन्) दिशो व्यन्तरं (दिशश्चान्तरं).

नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्ति इति । सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत् । दिशां चान्तरं स प्राविशत् । सोऽहं नित्यानित्यो ब्रह्माहं ब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोऽहं दक्षिणाञ्चोदञ्चोऽहमधश्चोर्ध्वं च दिशश्च विदिशश्चाहं पुमानहं स्त्री चाहं गायत्र्यहं सावित्र्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् चाहं छन्दोऽहं गार्हपत्योऽहं दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं सत्योऽहं गौरहं गौर्यहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमापोऽहं तेजोऽहमृग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसोऽहं क्षरमहमक्षरमहं गुह्योऽहमरण्योऽहं पुष्करमहं पवित्रमहमग्रं च मध्यं च बहिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव सर्वं च मां यो वेद स सर्वान् देवान् वेद' इत्यन्तेन । द्वितीयखण्डे च सर्वानुप्रवेशादेव 'यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः' ।

श्रीकंठ. १।४।२२

रुद्रनमस्काराः, रुद्रः सर्वदेवरूपः

ओं[१] यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च स्कन्दस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यश्चेन्द्रस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यश्चाग्निस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च वायुस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च सूर्यस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च सोमस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्ये चाष्टौ ग्रहास्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्ये चाष्टौ प्रतिग्रहास्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्या च भूस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्या च भुवस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्या च स्वस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्या च पृथिवी तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यच्चान्तरिक्षं तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्या च द्यौस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्याश्चाऽऽपस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च तेजस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यच्चाऽऽकाशं तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च कालस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च यमस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च मृत्युस्तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यच्चामृतं तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च विश्वं तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च स्थूलं तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च सूक्ष्मं तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च शुक्लं तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च कृष्णं तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च कृत्स्नं तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च सत्यं तस्मै वै नमो नमः । ओं यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च सर्वं तस्मै वै नमो नमः ॥ २ ॥

विश्वरूपः, सूक्ष्मः पुरुषः, महाग्रासः, हृदयस्थः देवः

भूस्त[१] आदिः । मध्यं भुवस्ते । स्वस्ते शीर्षम् । विश्वरूपोऽसि । ब्रह्मैकस्त्वं द्विधा त्रिधा बद्धस्त्वं शान्तिस्त्वं पुष्टिस्त्वं हुतमहुतं दत्तमदत्तं सर्वमसर्वं विश्वमविश्वं कृतमकृतं परमपरं परायणं च त्वम् ।

अपाम सोममममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।
किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥

सोमसूर्यः पुरस्तात् । सूक्ष्मः पुरुषः सर्वम् । जगद्धितं वा एतदक्षरं प्राजापत्यं सौम्यं सूक्ष्मं

(१) शिरउ. २; श्रीकंठ. १।१।४ (पृ. १८२), १।२।४, १९, ३।२।३६, ४० (यो वै रुद्रः स भगवान् भूर्भुवः सुवर्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः, यश्च विष्णुः, यश्च महेश्वरः इ०); श्रीकर. २।४।१६, ३।२।४०, ४।४।२२.

(१) शिरउ. ३ ; श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२६), १।२।९ (तस्मा उपसंहर्त्रे महाग्रासाय वै नमः) एतावदेव.

पुरुषं ग्राह्यमग्राह्येण भावं भावेन सौम्यं सौम्येन सूक्ष्मं सूक्ष्मेण वायव्यं वायव्येन ग्रसति। तस्मै महाग्रासाय वै नमो नमः।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः।
हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः॥

ओंकारः, प्रणवः, सर्वव्यापी, अनन्तः, तारं, शुक्लं, सूक्ष्मं, वैद्युतं, परं ब्रह्म, एकः, रुद्रः, ईशानः, भगवान् महेश्वरः, इति संज्ञानां निरुक्तिसहितं रुद्रचरितम्

तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ। य उत्तरतः स ओंकारः। य ओंकारः स प्रणवः। यः प्रणवः स सर्वव्यापी। यः स्वर्वव्यापी सोऽनन्तः। योऽनन्तस्तत्तारम्। यत्तारं तच्छुक्लम्। यच्छुक्लं तत्सूक्ष्मम्। यत्सूक्ष्मं तद्वैद्युतम्। यद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्म। यत्परं ब्रह्म स एकः। य एकः स रुद्रः। यो रुद्रः स ईशानः। य ईशानः स भगवान्महेश्वरः ॥ ३ ॥

अथ[1] कस्मादुच्यत ओंकारः। यस्मादुच्चार्यमाण एव प्राणानूर्ध्वमुत्क्रामयति तस्मादुच्यत ओंकारः। अथ कस्मादुच्यते प्रणवः। यस्मादुच्चार्यमाण एव ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसो ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते प्रणवः। अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी। यस्मादुच्चार्यमाण एव यथा स्नेहेन पललपिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिसृष्टश्च तस्मादुच्यते सर्वव्यापी। अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तः। यस्मादुच्चार्यमाण एव तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽनन्तः। अथ कस्मादुच्यते तारम्। यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भजन्मव्याधिजरामरणसंसारमहाभयात्तारयति त्रायते तस्मादुच्यते तारम्। अथ कस्मादुच्यते शुक्लम्। यस्मादुच्चार्यमाण एव क्लन्दते क्लामयते तस्मादुच्यते शुक्लम्। अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मम्। यस्मादुच्चार्यमाण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराण्यधितिष्ठति सर्वाणि चाङ्गान्यभिमृशति तस्मादुच्यते सूक्ष्मम्। अथ कस्मादुच्यते वैद्युतम्। यस्मादुच्चार्यमाण एवाव्यक्ते महति तमसि द्योतयते तस्मादुच्यते वैद्युतम्। अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म। यस्मात्परमपरं परायणं च बृहत् बृहत्या बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म। अथ कस्मादुच्यत एकः। यः सर्वान्प्राणान्संभक्ष्य संभक्षणेनाजः संसृजति विसृजति च। तीर्थमेके व्रजन्ति तीर्थमेके दक्षिणाः प्रत्यञ्च उदञ्चः प्राञ्चोऽभिव्रजन्त्येके तेषां सर्वेषामिह संगतिः। साकं स एको भूतश्चरति प्रजानांस्तस्मादुच्यत एकः। अथ कस्मादुच्यते रुद्रः। यस्मादृषिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते तस्मादुच्यते रुद्रः। अथ कस्मादुच्यत ईशानः। यः सर्वान्देवानीशत ईशनीभिर्जननीभिश्च शक्तिभिः। 'अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः। ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः॥' इति तस्मादुच्यत ईशानः। अथ कस्मादुच्यते भगवान्महेश्वरः। यस्माद्भक्ता ज्ञानेन भजत्यनुगृह्णाति च वाचं संसृजति विसृजति च यः सर्वान्भावान्परित्यज्याऽऽत्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भगवान्महेश्वरः। तदेतद्रुद्रचरितम्॥ ४ ॥

रुद्रज्ञानात् पशुपाशमोक्षः

एषो[1]ऽह देवः प्रदिशो नु सर्वाः
पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः।

(१) शिरउ. ४; श्रीकंठ. ३।२।१५ (अथ कस्मादुच्यते महादेवो यः सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति महीयते तस्मादुच्यते महादेवः) एतावदेव; श्रीकर. १।१।२ (पृ. ३५): १।१।११, ३।२।१५ श्रीकंठवत्.

(१) शिरउ. ५; श्रीकंठ. १।१।२ (पृ. १२४) (एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः, तुरीयमिमं लोकमीशत ईशनीयुर्जननीयुर्यः सर्वांल्लोकानीशत ईशनीभिर्जननीभिः) एतावदेव, (पृ. १२६) (य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः) एतावदेव, ३।३।५३ (तस्माद्व्रतमेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षाय) एतावदेव, ३।४।४८ (तृष्णां छित्वा हेतुजालस्य मूलं बुद्ध्या संचिन्त्य स्थापयित्वा च रुद्रे। रुद्र एकत्वमाहुः। रुद्रं शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जं तपसा नियच्छत व्रतमेतत्पाशुपतम्); श्रीकर. १।१।१ (पृ. ३, ९, २७), १।२।१, १।२।७, ३।२।११, ३।३।३२, ५३ विश्वं

स एव जातः स जनिष्यमाणः
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥
एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थौ
य इमांल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति संचुकोचान्तकाले
संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता ॥
यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
येनेदं संचरति विचरति सर्वम् ।
तमीशानं वरदं देवमीड्यं
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥
क्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलं
बुद्ध्या संचितं स्थापयित्वा तु रुद्रे
रुद्रमेकत्वमाहुः ।
शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जेन
पशवोऽनुनामयन्तं मृत्युपाशान् ।
तदेतेनाऽऽत्मन्नेतेनार्धचतुर्थमात्रेण
शान्तिं संसृजति पाशविमोक्षणम् ॥

प्रणवमात्राचतुष्टयफलानि

या सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या रक्ता वर्णेन, यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्ब्राह्मं पदम् । या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन, यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्वैष्णवं पदम् । या सा तृतीया मात्रेशानदेवत्या कपिला वर्णेन, यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेदैशानं पदम् । या साऽर्धचतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्याऽव्यक्तीभूता खं विचरति शुद्धस्फटिकसंनिभा वर्णेन, यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पद्मनामकम् । तदेतदुपासीत । मुनयोऽवाग्वदन्ति । न तस्य ग्रहणम् । अयं पन्था विहित उत्तरेण, येन देवा यान्ति, येन पितरः, येन ऋषयः, परमपरं परायणं चेति ।

हृदये देवदर्शनं तृष्णादिच्छेदेन

वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये
विश्वं देवं जातरूपं वरेण्यम् ।
तमात्मस्थं ये नु पश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिर्भवति नेतरेषाम् ॥
यस्मिन्क्रोधं या च तृष्णा क्षमां च
तृष्णां हित्वा हेतुजालस्य मूलम् ।
बुद्ध्या संचितं स्थापयित्वा तु रुद्रे
रुद्रमेकत्वमाहुः ।
रुद्रो हि शाश्वतेन पुराणेनेषमूर्जेण तपसा
नियन्ता ॥

भस्मधारणविधिः

अग्निरिति भस्म । वायुरिति भस्म । जलमिति भस्म । स्थलमिति भस्म । व्योमेति भस्म । सर्वं ह वा इदं भस्म । मन एतानि चक्षूंषि । यस्माद्व्रतमिदं पाशुपतं यद्भस्मनाऽङ्गानि संस्पृशेत्तस्माद्ब्रह्म । तदेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षणाय ॥ ५ ॥

'मौनवदितरेषामप्युपदेशात्' —— अथर्वशिरसि श्रूयते —— 'तृष्णां छित्वा हेतुजालस्य मूलं बुद्ध्या संचिन्त्य स्थापयित्वा च रुद्रे । रुद्र एकत्वमाहुः । रुद्रं शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जं तपसा नियच्छत व्रतमेतत् पाशुपतम्' इति । तत्पाशुपतव्रतमथर्वशिरसि श्रुतं पुराणेषु च प्रसिद्धमेव । तन्निष्ठानां विद्याप्राप्तिर्मुक्तिश्च संभवति न वेति संशयः । किं प्राप्तम् ? आश्रमेष्वनन्तर्भावात्, अवसानदर्शनात्, पुत्राद्यर्थं कृष्णादिभिरनुष्ठितत्वात् अवान्तरफलसिद्धिमन्तरेण तेषां न मोक्षसिद्धिरस्ति । इति प्राप्ते ब्रूमः——तेषामत्यन्तव्रतधारिणां मुक्तिरेव फलं संभवति । विद्यासंपत्तिश्च परब्रह्मणो रुद्रस्यानुसंधानरूपा । मुनिधर्मवदितरेषामपि भिक्षाचर्यशमदमादीनां परधर्माणां पाशुपताख्ये व्रतेऽप्युपदेशात् तन्निष्ठानामपि 'रुद्र एकत्वमाहुः । रुद्रं शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जं तपसा नियच्छत व्रतमेतत् पाशुपतम्... अग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वा विमृज्याङ्गानि संस्पृशेत् तस्माद्व्रतमेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षाय' इति रुद्रध्यानस्य पाशविच्छेदरूपस्य मोक्षफलस्य संबन्धावगमाच्च । अतो यावदायुषं पाशुपतव्रतधारिणां मुक्तिरेव फलम् ।

श्रीकंठ. ३।४।४८

देवं जातरूपं (विश्वेदेवं जातवेदसं) शान्तिर्भवति (शान्तिः शाश्वतं).

सर्वव्यापी नागधारी विश्वस्रष्टा रुद्रः नमस्कार्यः

[1]यो अग्नौ रुद्रो यो अप्स्वन्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश ।
य इमा विश्वा भूतानि चाक्लृपे तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वग्नये ॥
यो रुद्रो अग्नौ यो रुद्र ओषधीर्वीरुध आविवेश ।
यो रुद्र इमा विश्वा भुवनानि चाक्लृपे तस्मै रुद्राय वै नमो नमः ॥
यो रुद्रो अप्सु यो रुद्र ओषधीषु यो वनस्पतिषु ।
येन रुद्रेण जगदूर्ध्वं धारितं पृथिवी द्विधा त्रिधर्ता धारिता नागा येऽन्तरिक्षे तस्मै रुद्राय वै नमो नमः ॥

शिरः देवकोशः प्राणरक्षितः

मूर्धानमस्य संसीव्याथर्वा हृदयं च यत् ।
मस्तिष्कादूर्ध्वः प्रैरयत्पवमानोऽधि शीर्षतः ॥
तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुब्जितः ।
तत्प्राणो अभिरक्षति शिरो अन्नमथो मनः ॥

सर्वगोप्ता सहस्रपादेकमूर्धा परः रुद्रः

नव दिवो देवजनेन गुप्ता नवान्तरिक्षाणि नव भूम इमाः ।
यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं यस्मादन्यन्न परं किंचनास्ति ॥
न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्ति न भूतं नोत भव्यं यदासीत् ।
सहस्रपादेकमूर्ध्ना व्याप्तं स एवेदमावरीवर्ति भूतम् ॥

कालव्यापकात् रुद्रात् सृष्टिः, सत्यं परमं तपः, अब्ज्योतिर्व्याहृतिप्रणवरूपं ब्रह्म

अक्षरात्संजायते कालः कालाद्व्यापक उच्यते ।
व्यापको हि भगवान्रुद्रो भोगायमानो यदा शेते रुद्रस्तदा संहार्यते प्रजाः ॥
उच्छ्वसिते तमो भवति । तमस आपः । अप्स्वङ्गुल्या मथिते मथितम् । शिशिरे शिशिरम् । मध्यमानं फेनो भवति । फेनादण्डं भवति । अण्डाद्ब्रह्मा भवति । ब्रह्मणो वायुः । वायोरोंकारः । ओंकारात्सावित्री । सावित्र्या गायत्री । गायत्र्या लोका भवन्ति । अर्चयन्ति तपः सत्यं मधु क्षरन्ति यद्ध्रुवम् । एतद्धि परमं तप आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरों नम इति ॥ ६ ॥

अथर्वशिरसः अध्ययनविधिः फलनिरूपणसहितः

[1]य इदमथर्वशिरो ब्राह्मणोऽधीते । अश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति । अनुपनीत उपनीतो भवति । सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स सूर्यपूतो भवति । स सोमपूतो भवति । स सत्यपूतो भवति । स सर्वपूतो भवति । स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति । स सर्वैर्वेदैरनुध्यातो भवति । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति । तेन सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति । गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवन्ति । इतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति । प्रणवानामयुतं जप्तं भवति । आ चक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति । आ सप्तमात्पुरुषयुगान्पुनाति । इत्याह भगवान् । अथर्वशिरः सकृज्जप्त्वैव शुचिः पूत कर्मण्यो भवति । द्वितीयं जप्त्वा गणाधिपत्यमवाप्नोति । तृतीयं जप्त्वैवमेवानुप्रविशत्यों सत्यमों सत्यम् ॥ ७ ॥

(१) शिरउ. ६ ; श्रीकर. १।१।१ (पृ. २७), १।१।४, २२, २७, १।२।१८, २६, २।१।५, २२, २।२।२, ३९, ४२, २।३।१, ९, ११, २।४।१२, १६, ३।१।१४, ३।२।११, ४०, ३।३।३५, ३।४।४५, ४।१।३, ६, ४।२।५ (यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु) एतावदेव.

(१) शिरउ. ७ ; श्रीकंठ. ४।१।१६ (योऽथर्वशिरसं ब्राह्मणो नित्यमधीते........सकृज्जप्त्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति द्वितीयं जप्त्वा गाणपत्यमाप्नोति तृतीयं जप्त्वा देवमेवानुप्रविशति); श्रीकर. ४।४।१६.

अथर्वशिरउपनिषत्समाप्ता ।

अथर्वशिखोपनिषत्

अथर्वप्रोक्ता प्रणवोपासना

चतुष्पात् अक्षरं प्रणवात्मकं परं ब्रह्म, मात्राचतुष्टय-स्वरूपं, प्रणवोच्चारविधिः

[1]अथ हैनं पैप्पलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चाथर्वाण-मुवाच। भगवन् किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं, किं तद्ध्यानं, को वा ध्याता, कश्च ध्येयः। स एभ्योऽथर्वा प्रत्युवाच। ओमित्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यमिति। एतदक्षरं परं ब्रह्म। अस्य पादाश्चत्वारो वेदाः। चतुष्पादिद-मक्षरं परं ब्रह्म। पूर्वाऽस्य मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः। द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णू रुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः। तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्र आदित्या जगत्याहवनीयः। याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक ओंकारः साऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकर्षिर्भास्वती स्मृता। प्रथमा रक्तपीता महद्ब्रह्मदैवत्या। द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदैवत्या। तृतीया शुभाशुभा शुक्ला रुद्रदैवत्या। याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या। स एष ह्योंकारश्चतुरक्षरश्चतुष्पादश्चतुःशिरश्चतुर्थमात्रः। स्थूलमेतद्ध्रस्वदीर्घप्लुतम्। ॐ ॐ ॐ इति त्रिरुक्त्वा चतुर्थः शान्त आत्मा प्लुतप्रणवप्रयोगेण समस्तमोमिति प्रयुक्तमात्मज्योतिः सकृदावर्तते। सकृदुच्चारितमात्रेणोर्ध्वमुन्नामयतीत्योंकारः। प्राणान् सर्वान् प्रलीयत इति प्रलयः। प्राणान् सर्वान् परमात्मनि प्रणामयतीत्येतस्मात्प्रणवः। चतुर्धाऽवस्थित इति सर्वदेववेदयोनिः सर्ववाच्यवस्तु प्रणवात्मकम्॥१॥

(१) शिखाउ. १; श्रीकर. ३।३।३८.

प्रणवे तारविष्णुब्रह्मप्रकाशमहादेवरूपतायाः संधानम्

[2]देवाश्चेति संधत्ताम्। सर्वेभ्यो दुःखभयेभ्यः संतारयतीति तारणात्तारः। सर्वे देवाः संविशन्तीति विष्णुः। सर्वाणि बृंहयतीति ब्रह्मा। सर्वेभ्योऽन्तःस्थानेभ्यो ध्येयेभ्यः प्रदीपवत् प्रकाशयतीति प्रकाशः। प्रकाशेभ्यः सदोमित्यन्तःशरीरे विद्युद्द्योतयति मुहुर्मुहुरिति विद्युद्वत्प्रतीयां दिशं भित्त्वा सर्वांल्लोकान् व्याप्नोति व्यापयतीति व्यापनाद्व्यापी महादेवः॥२॥

तुरीयं ब्रह्म, ध्याता ध्यानं ध्येयश्च, शिवध्यानविधिः, मुक्तिफलम्

पूर्वाऽस्य मात्रा जागर्ति जागरितं द्वितीया स्वप्नं तृतीया सुषुप्तिश्चतुर्थी तुरीयम्। मात्रा मात्राः प्रतिमात्रागताः सम्यक् समस्तानपि पादान् जयतीति स्वयंप्रकाशः स्वयं ब्रह्म भवतीति। एष सिद्धिकर एतस्माद्ध्यानादौ प्रयुज्यते। सर्वकरणोपसंहारत्वाद्धार्यधारणाद्ब्रह्म तुरीयम्। सर्वकरणानि मनसि संप्रतिष्ठाप्य ध्यानं विष्णुः, प्राणं मनसि सह करणैः संप्रतिष्ठाप्य ध्याता रुद्रः, प्राणं मनसि सह करणै-

(१) शिखाउ. २.

(२) शिखाउ. ३; श्रीकंठ. १।१।४ (पृ. १८७, १८९), १।१।७, १।२।९, १।३।२३, २।३।१४, १५, ३।२।३५, ३।३।१५, १७, ४।१।३, ८, ४।२।१६; श्रीकर. १।१।१ (पृ. ४, १३, १७, २७, २८), १।१।२ (पृ. ३५, ३६), १।१।४ (पृ. ४७, ५२), १।१।७, ८, ११, २७, ३०, ३१, १।२।३, ४, ७, १३, १।३।६, १२, २१, २४, १।४।२२, २३, २।१।१, ४, २।२।३७, ४०, ४१, ४२, २।३।८, १३, १८, २।४।१६, ३।१।७, ३।२।२६, ३५, ३।३।१५, २३, ३८, ४२, ४।१।३, ४।२।१६, ४।३।९, १६, ४।४।९, १७, १८, ४।४।२२.

नादान्ते परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्य ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यम् । सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैः । न कारणं कारणानां ध्याता । कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शम्भुराकाशमध्ये ध्रुवम् ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च ।

पञ्चधा पञ्चदैवत्यः प्रणवः परिपठ्यते ॥

स्तब्ध्वाऽधिकं क्षणमेकं क्रतुशतस्यापि चतुःसप्तत्या यत्फलं तदवाप्नोति कृत्स्नमोंकारगतिं च सर्वध्यानयोगज्ञानानां यत् फलम् । ओंकारो वेदपर ईशो वा शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य । समाप्ताऽथर्वशिखा । एतामधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो विमुच्यते । एतामधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो विमुच्यत इति । ओं सत्यम् । इत्युपनिषत् ॥ ३ ॥

'पारंपर्येण क्रमोऽत उपपद्यते च' — इह पूर्वाधिकरणे निरूपितः सृष्टिक्रम उपपद्यते न वेति संदेहः । नोपपद्यते इति पूर्वः पक्षः । तथा हि—मुण्डकोपनिषदि 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥' (मुउ. २।१।३) इति प्राणादीनां वियदादिभ्यः पूर्वमुत्पत्तिः श्रूयते । अथर्वशिखायां च 'ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैः' इति सहोत्पत्तिर्ब्रह्मादीनां भूतेन्द्रियाणां चाम्नायते । अत आकाशादेः पूर्वोक्तसृष्टिक्रमो नोपपद्यत इत्युच्यते । सिद्धान्तस्तु उपपन्नः पूर्वोक्तसृष्टिक्रमः । 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्' इति प्राणादीनां भौतिकत्वश्रवणात् भूतेष्वन्तर्भावान्न पृथक्क्रमापेक्षा । ब्रह्मादीनां सहोत्पत्तिस्तु भूतैस्तद्रूपत्वात् तेष्वन्तर्भावात् । ततः पूर्वोक्तक्रमे न विरोधः । श्रीकंठ. २।३।१५

अथर्वशिखोपनिषत्समाप्ता ।

॥ उपनिषत्काण्डं समाप्तम् ॥

PRINTED BY M. S. SATHE, AT THE PRAJNA PRESS, WAI (SATARA)
&
PUBLISHED BY V. G. JOSHI, FOR PRAJNA PATHASHALA MANDAL, WAI (SATARA)

Price Rs. 60